

АБДУЛҲАЙ
АБДУРАҲМОНОВ

Саодатга
Элтувчи
Билим

I-II-КИТОБ

л ¹

Абдулхай Абдурахмонов

Саодатга Элтувчи Билим

*(Дин, фалсафа, ҳаёт,
маънавият ва маърифат сабоқлари)*

Тўлдирилган бешинчи наشري

^г

¹
Ў.

*Ш

Тошкент
«Мовароуннаҳр»
2005

•

• 5л^т4

• • • Ш Ё - ш к Ш & т т '

• Н ^ ^ К & ^

<>*ш

1pTyT^tyT?T

ƒ^   ⱮⱮ^Ɱ*ⱮⱮⱮ?

% Ɱ 1

"v.

• 1991 1 31 11 11 11

M

[^] **ББ** _{г-*}
^

A-15

8 6 - 3 8

I . «

Абдурахмонов Абдулхай |\ -""{K^

Саодатга элтувчи билим (дин, фалсафа, ҳаёт, маънавият ва маърифат сабоқлари).

Икки китобдан иборат комусий, дидактик асар. Тўлдирилган 5-нашри.

Сўз боши: Х.Шайхов; муҳаррир: Н.Комилов; адабий муҳаррир: Б.Эшпўлатов.

Тошкент, «Мовароуннаҳр», 2005, 720 бет.

Б Б К 8 6 . 3 8 + 8 7 + 7 1 . 0 4 C ^ ^ O н - ^ O .

ҲУРМАТЛИ КИТОБХОН !

Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 10 йиллигига бағишланган, 2001 йил июл ойида дунё юзини кўрган Абдулхай Абдурахмоновнинг «Саодатга элтувчи билим» китобининг 1-нашри ва 2002, 2003, 2004 йилларда чоп этилган 2, 3 ва 4-нашрлари аллақачон ўз ўқувчиларини топиб кетди. Китобга талаб тобора ортиб бораётганлигини ҳисобга олиб, ушбу китоб яна қайта нашр этилди.

Китобнинг кейинги нашрларига бирмунча қизиқарли, қўшимча маълумотлар қўшилди, айрим муҳим, долзарб саналган масалаларга батафсилроқ тўхталиб ўтилди. Жумладан мазкур бешинчи нашр ҳам кенг китобхонлар оммасининг айрим фикр, мулоҳазалари ва таклифларини ҳисобга олинган ҳолда янги қўшимча мавзу ва маълумотлар билан янада бойитилди.

Ҳамма — диний, дунёвий илм соҳиблари ва кенг омма учун бирдек кадрли бўлган, ҳаёт, дин, фалсафа, маънавият, маърифат ҳақида дастлабки тасаввур ва тушунчалар берувчи, ўзига хос адабий жанрда ёзилган, барча илмлар пойдевори бўлган, ушбу кенг қамровли комусий, фалсафий, дидактик асар муаллифи — Ватанимиз равнақи, истикболи ривожига ҳисса қўшувчи, халқнинг бахт-саодати ҳақида қайғурувчи, журналистлар «амалиётчи олим» дея таърифлаган фидойи инсон — Абдулхай Абдурахмоновнинг бу китоби ҳар бир хонадонда ўзининг муносиб ўрнини эгаллайди, деб умид қиламиз.

Таҳририят

Б 95~^

О'з Б\Б

[шину ки/АхонШБ п

№ 335 — 2005

Алишер Навоий ног'ядаги

Ўзбекистон Республикасининг

Давлат кутубхонаси

© А. Абдурахмонов, 2005.

Ҳозирги олим ва уламолар, кишилиқ жамиятининг маънавий асоси бўлмиш дунёвий ва диний билимлар бир-биридан алоҳида, мустақил ҳолда, чин ҳақиқатни очиб бера олмаслигини, эндиликда улар биргаликда, ҳамкорликда бу билимларни бир-бирига боғлаб, уйғунлаштириб ўрганиш заруриятини ҳис қилмоқдалар.

«Икки ҳақиқат» (диний ва фалсафий) назариясига кўра, фан очган, кашф этган янгиликлар, зоҳирий билимлар — илмий ҳақиқатга, пайғамбарлар воситасида **Аллоҳ** юборган ваҳй орқали билдирилган ботиний билимлар — диний ҳақиқатга олиб боради.

Комил инсон ана шу икки ҳақиқатни ўзлаштириши орқали чин ҳақиқатни эгаллайди.

Яъни фалсафа атрофдаги оламни ақл-идрок билан билиш орқали ҳақиқатни очиб берса, илоҳиёт эса ваҳйга асосланган билиш орқали чин ҳақиқатни очиб беради.

Бу диний ва фалсафий билимлар бамисоли қушнинг икки қанотидирки, қуш шу икки* қанотисиз уча олмаганидек, инсон ҳам бу икки илмни бир-бирига уйғунлаштириб ўрганмай туриб, ҳаёт моҳиятини тўлиқ англаб ета олмайди ва олий камолотга эришолмайди.

Сўфийлар таърифи бўйича, зоҳирий илм билан ботиний илм гўё бадан билан рух кабидир, бир-бирини тақозо этади, тўлдиради.

Улар зоҳирга асосланмаган ботин — ботилдир, ботинга асосланмаган зоҳир ҳам ботилдир деб, нихоятда ҳақ гапни айтганлар.

Шунинг учун ҳам ҳозир замона талаби даражасига кўтарилган бу билимларни қўшиб ўрганиш, яъни ҳозиргача бир-бирларини тан олишни истамай келаётган илоҳиётчилар ва файласуфлар эндиликда бирга, ҳамкорликда ишлашлари зарур бўлган пайт етиб келди.

Ушбу китоб ана шу икки билимни умумлаштириш йўлида қўйилган дастлабки қадамдир.

Инсон бу дунёга бир марта келади ва у табиатан бахт-саодатга интилиб яшайди. Китоб шу мақсадни рўёбга чиқармоқчи бўлган инсон ҳаётда қандай яшаши кераклиги хусусидаги қонун-қоидалар ҳақида ҳам баҳс юритади. Китобнинг «**Саодатга элтувчи билим**» деб номланиши ҳам шундан.

Китобхонларнинг аксарияти ҳар бир комилликка интилувчи шахс ким бўлишидан, қайси илмни эгаллашга киришишларидан қатъи назар, ишни барча билимлар пойдевори бўлмиш мазкур китобни ўрганиб чиқишдан боитласа, мақсадга мувофиқ бўлур эди, деб ҳисобламоқдалар.

Мен учун энг қувонарлиси шу бўлдики, эндиликда айрим китобхонлар мазкур китоб шарофатидан Куръони каримни қўлга олиб синчиклаб ўқишга киришиб кетдилар.

Ушбу китоб дунёвий, диний билимларни ўрганаётганлар — олий ва ўрта махсус ўқув юртлари, лицей, академик лицей, коллеж, умумтаълим мактаблари ўқувчилари ва муаллимлари ҳамда диний таълим олаётган барча илми толиблар ва мударрисларга «Маънавият асослари», «Ахлоқшунослик», «Диншунослик», «Маданиятшунослик», «Ҳуқуқшунослик», «Фалсафа», «Педагогика», «Социология», «Ўзбекистон тарихи» ва бошқа ижтимоий, гуманитар фанларни ўрганувчилар учун Республика Олий таълим вазирлиги томонидан ўқув қўлланмаси сифатида тавсия этилган.

Шунингдек, бу комусий дидактик асар жамиятимизнинг барча қатламлари, ёшлар ва катталар — кенг китобхонлар оммасига ўзларининг ижтимоий, маданий, руҳий ва маънавий дунёқарашларини янада кенгайтиришлари учун дастлабки манба бўлиб хизмат қилади.

Маърифат — комиллик калити

Инсоният тўплаган билим — бебаҳо хазина. Динлар, таълимотлар, фалсафий мактаблар тарихи, уларнинг маърифий маъзи, моҳиятини билиш бугунги авлод учун жуда зарур. Чунки «куч — билим ва маърифатда» (Ислом Каримов). Бу эса ҳар бир авлод маънавиятимиз тарихини чуқур билиши заруриятини келтириб чиқаради. Шунини айтиш керакки. Истиқлол бу борада бизга кенг имкониятлар очиб берди. Истиқлол йиллари ота-боболаримиз дини — Исломга муносабат тубдан ўзгарди. Диний кадриятларимиз тикланди, **«Қуръони карим»** илк марта тилимизга таржима қилинди, тафсир этилди. Имом Бухорий, Имом Термизийларнинг ҳадис китоблари ўз тилимизда нашр бўлди, яна қанчадан қанча қимматли илмий, адабий манбалар халққа етказилди.

Абдулхай Абдурахмоновнинг «Саодатга элтувчи билим» китобини бу соҳада ўзига хос ютуқ деса бўлади. Чунки мазкур китобда динлар тарихи, Ислом билан бирга, турли фалсафий оқимлар, тарихий воқеалар, маънавият ва маърифат масалалари ёритилган, атоқли шахслар, пайғамбарлар, сўфий шайхлар ва уларнинг фаолияти, тариқатлар ҳақида қизиқарли маълумотлар келтирилган. Муаллиф турли манбаларга таяниб, олам жаҳон маълумотларни йиққан ва уларни муайян тартиб билан содда, раво тилда баён этган.

Жумладан, динлар тарихи, пайғамбарлар фаолияти, сийрати, «Авесто», «Таврот», «Забур», «Инжил» ва **«Қуръони карим»**га мурожаат асосида муқояса қилинган. Исломнинг пайдо бўлиши тарихи, Урта Осиёга ёйилиши, Мовароуннаҳр уламоларининг диний илмлар, фалсафа ва тасаввуфни ўрганишда кўрсатган хизматлари асосли қилиб ёритиб берилган.

Китоб асосан машҳур исломшунос олимлар, ўзбек адабиёти ҳамда жаҳон халқлари тарихига оид китоблар асосида ёзилган ва ана шу манбаларга тегишли муносабат ҳам билдирилган. Ижодий фикрлашга ҳаракат, қиёсий таҳлил, бу китобнинг ютуқларидандир.

Асар жуда кенг қамровли. Ҳамма динларга муносабат, Ислом дини, **Қуръони мажид**, саҳобалар, тобеинлар, авлиёуллоҳ сўфийлар ҳақида қизиқарли маълумотлар берилган.

Машҳур тарихий шахслар, турли илмий, диний истилоҳлар тўғрисидаги маълумотлар ҳам диққатга сазовордир.

Китобда комусий услуб қўлланилган. Уни ўқиган ўқувчи ўзи учун жуда кўп қизиқарли маълумотлар олиши мумкин.

Китоб омманинг барча қатламларига мўлжалланган. Тарихий, диний, фалсафий билим оловчи талабалар учун эса ўқув қўлланма бўлиб хизмат қилади.

Нажмиддин КОМИЛОВ,
филология фанлари доктори, профессор

Барчага зарур китоб

(Сўзбоши ўрнида)

Азим ва азиз пойтахтимизнинг «Кўкча» даҳасида Абдулхай Абдурахмонов деган дилбар ва ажойиб бир донишманд инсон яшайди. Асли касби иктисодчи бўлмиш бу юртдошимиз — амалиётчи олим, турли вазирлик ва давлат идораларида узоқ йиллар виждонан меҳнат қилиб келган. Айни шу даврларда кўпдан-кўп хорижий мамлакатларда доимий хизмат сафарларида бўлиб, жаҳон кезган бу ватандошимиз ҳамма вақт дунёвий ва диний билимлар — тарих, фалсафа, мантиқ фанлари ҳамда илоҳиёт илмига қизиққан. Бир талай илмий, тарихий, бадиий ва диний китобларни мустақил мутолаа қилган.

Қўлингиздаги «Саодатга элтувчи билим» деб номланган китоб Абдулхай аканинг кенг камровли қизиқишлари ва улкан ҳаётий тажрибалари маҳсулидир.

Маълумки, яхши ниятли баркамол, иймонли одамлар ҳамма даврларда эзгулик, гўзаллик, покликка интилиб яшаганлар. Улар ҳозир ҳам шуурий ва ғайришуурий равишда узоқ умр кўриш, роҳат-фароғатда, бахтли ва беармон яшаш ҳамда одамларга фақат яхшилик қилиш йўлида ҳалол тер тўкиб келишади.

Башариёт ўзининг ана шу эзгу мақсадларини рўёбга чиқариши учун, саодатга элтувчи, барча билимлар пойдевори бўлган кўҳна диний таълимотлар, фалсафа ва маърифат илдизларини, уларда тажассум этилган ҳаёт деб аталмиш буюк неъматнинг зоҳирий ва ботиний қонуниятлари негизларини чуқур ўрганиб, ҳар томонлама ўзлаштириши зарурки, Абдулхай Абдурахмоновнинг ушбу асари айни шу масалалар ҳақида кенг қўламда баҳс юритади.

Ҳеч бир инсон онадан туғма «ёмон» бўлиб туғилмайди, туғилгандан кейин ҳам «ёмон» бўлишни ният ҳам қилмайди. Ҳар қандай ёмонлик, гуноҳ ишлар аввало билимсизлик, маърифатсизликдан келиб чиқади.

*Қуръони карим*т яхшилик ва эзгу амаллар Аллоҳдандир, ёмонлик, ёвузлик шайтондандир, дейилган бўлиб, уларнинг қайси бирини танлаш инсоннинг ўз инон-ихтиёрига берилган. Бу синов дунёсида ҳар бир одам амалга оширган яхши-ёмон аъмоллари учун боқий дунёда жавоб бериши муқаррарлиги ҳам жами илоҳий китобларда қайта-қайта таъкидлаб ўтилган. Сабабсиз оқибат, оқибатсиз сабаб бўлмаганидек, бу ёруғ оламда ҳеч нарса изсиз йўқ бўлиб кетмайди. Айниқса, илмли, фозил одамлар ҳаётда ўзларидан яхши ном қолдиришади.

«Олам ҳақида, динлар, шу жумладан, Ислом дини, фалсафа, ахлоқ-одоб ҳақида адабиётлар жуда кўп. Шунга қарамай, улар ҳақида ўқиганларим, таассуротларим ҳамда кўрган-кечирганларим — ҳақиқатлар қаймоғ-ини мухтасар жамулжам қилдим, бойитдим. Буларни ҳар бир яхши-ёмон одамларга муносиб кўрдим ва билиб қўйишларини зарур деб топдим. Шояд буларни ўрганган мухтарам ўқувчи — ватандошларим кўпдан-кўп китобларни титкилаб ўқиб чиқиб ва улар ҳақида бошқалардан сўраб-суриштириб юриш машаққатидан ҳалос бўлсалар», деб ёзади Абдулхай Абдурахмонов ўз китобида.

Шу маънода ҳурматли муаллифимиз ушбу китобда одамларни ҳақ йўлдан тоймасликка, ҳаётда эзгу излар қолдириб, иймон-этикод ва ҳидоят йўлида улуғ мақсадлар билан яшашга даъват этаётганлигини кўрамыз.

Қомусий руҳда ёзилган мазкур асар ниҳоятда серкамров бўлиб, ҳаммага тушунарли, содда ва оммабоп тилда ёзилганлиги билан ҳам эътиборга молик.

Китоб беш қисмдан иборат. **Биринчи қисм**г Парвардигорнинг оламларни яратиши.

Одам Ато ва Момо Ҳавво, уларнинг фарзандлари, Иблис. алайҳиллаъна ва пайғамбарлар ҳақидаги маълумотлар ўз ифодасини топган.

Иккинчи қисмда илоҳий, муқаддас китоблар ва динлар тўғрисида сўз кетади. **Учинчи қисм** Исломда сўфийлик, тасаввуф тариқатлари ҳақида бўлиб, Ислом дини заминидан юзага келган сўфийлик, тасаввуф тариқатлари, машҳур мутасаввуф олимларнинг асосий таълимотлари ҳақида хабар беради.

Тўртинчи қисм фалсафа ҳақида бўлиб, бу кўҳна фанни энди ўрганаётганлар учун дастлабки зарур маълумотларни беради. **Бешинчи қисм** эса маърифат ва маънавият масалаларига бағишланган.

Булардан ташқари, китобхон ҳаётида кези келганда асқотиб қоладиган бирмунча қизиқарли, муҳим маълумотлар ҳам берилган. Жумладан, давр, йил, мучал ҳисоблари, астрология, олис мозийда яшаб ўтган буюк ҳукмдорлар, айрим қадимий мамлакатлар ва цивилизациялар, халқлар, элатлар, хусусан, ўзбек халқининг майдонга чиқиши тарихи ҳамда шулар билан боғлиқ турли атамаларнинг изоҳлари ва бошқа зарурий маълумотлар келтирилганки, улар ҳам ўқувчида катта қизиқиш уйғотади. Машҳур тарихий шахслар, турли илмий, диний истилоҳлар ҳақидаги маълумотлар ҳам диққатга сазовордир.

Асар жамиятимизнинг барча қатламларига, кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган бўлиб, ундан умумтаълим мактаблари, лицей ва коллежларнинг муаллим ва ўқувчиларидан тортиб, ўрта ва олий ўқув юртлари талабалари ва ўқитувчилари, диний таълим олаётган барча илми толиблар ва мударрислар фойдаланишлари мумкин.

Президентимиз И. А. Каримов кўп йиғинларда таъкидлайдиган ва ҳозирги вақтда афоризмларга айланиб кетган қуйидаги ҳикматли сўзларга эътибор беринг-а: *«Жамият тараққиётининг асоси уни муқаррар ҳалокатдан қутқариб қоладиган ягона куч маърифатдир»; «Одамзод борки, авлод-аждоди, Ватанининг тарихини билишни истайди»; «Ўзликни англаш — тарихни билишдан бошланади».*

Абдулхай Абдурахмоновнинг қўлингиздаги китоби ўқувчини айни шу маърифатга чорлаши, ўз авлод-аждоди, Ватани тарихини билиш ҳамда ўзлигини англашга даъват этиши билан ҳам улкан маънавий-маърифий аҳамият касб этади.

Китоб — рух озиғи дейдилар. Фикримча, қўлингиздаги бош кўтармай ўқиладиган ушбу марокли китоб ҳам теран маънавий озуқа, ноёб фалсафий, маърифий, диний маълумотнома сифатида мустақил юртимизнинг ҳар бир хонадонидан муносиб ўрин олишга лойиқдир.

Ҳожиакбар ШАЙХОВ,

ёзувчи,

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими

(Ҳурматли дўстимизни Аллоҳ таоло раҳмат қилсин)

“ЧЯ
-Л; • 1

М у қ а д д и м а

**Қололмас жаҳон ичра мангу киши,
Фақат қолғуси яхши ному иши.**

Шайх Саъдий Шерозий

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм !

Оламлар **Парвардигори Ҳақ субҳонаҳу ва** таолога ҳамду санолар ва унинг пайғамбари Расули акрам Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи вассалламга салавоту саломлар бўлсин!

Дастлаб шуни айтиб ўтиш керакки, ўтмишда ўтган машҳур маърифатпарвар олимлар, мутафаккирлар ёқлаган рационализм, яъни билишда фақат ақлга таяниш ғоялари эндиликда инқирозга учради. Фан эса бир томонлама билим воситаси сифатида ўз ноқобиллигини шу даражада фош этиб қўйдики, ҳозирда қарийб барча олимлар ҳақиқатнинг мағзига етиш учун фанни дин билан бирга қўшиб ўрганиш зарурлигини эътироф этмоқдалар.

Дин ва фалсафа бир-бирига боғлиқ, бир-бирини тўлдирувчи билимдир. Дунёвий билимлар, яъни аниқ фанлар масалани зоҳирий — ташқи томонини тушунтирса, диний билимлар **Тангри тарло** томонидан пайғамбарларга нозил этилган ваҳй ва авлиёларга билдирилган ладуний (илоҳий) билим орқали масалани ботиний — ички томонини очиб беради. Бу икки — зоҳирий ва ботиний билимларни эгаллаган ва уларни бир-бирига боғлай олгандагина, инсон чин ҳақиқатни англаб етади, бахтга, саодатга элтувчи йўлни билиб олади. Бир томонлама билим, ҳоҳ у диний билим бўлсин, ҳоҳ у дунёвий билим бўлсин, ҳақиқатни тўла ва аниқ очиб бера олмайди.

Тангри таоло туғилиш ва ўлимни муқаррар қилиб қўйган экан, дунёнинг ҳам ибтидо-си, ҳам интиҳоси, охират куни, киёмат қойим бўлиши ҳам мантиқан олганда муқаррардир.

Хар бир кишининг, халқнинг, яхши ёмон қилмиши табиатга, дунё фаолиятига таъсир этмай қўймайди. Инсон абадий яшамайди, аммо у умрини узайтириш учун соғлом ҳаёт кечиришга уриниб, ўз ҳаётини чўзишга ҳар*акат қилади. Шу каби инсон Яратгanning амрига амал қилиб яшаса, гуноҳ, салбий ишлардан ўзини тийиб, ҳаётда, табиат кучоғида ўзининг хўжалик ва маънавий ҳаётида **Аллоҳ** буюрганидек оқилона ҳаёт кечирса, инсониятни муқаррар ҳалокатга дучор бўлиши балки кейинга сурилар...

Шу ўринда дин ёрдамга келиб, бунга нажот — яъни маънавий покланиш, рухий тозаланиш орқали етиш мумкин, дея инсонга йўл кўрсатади.

Ана шундай мулоҳазаларни назарга олган ҳолда замона талабига кўра, дастлабки билимлар пойдевори бўлган дин ва фалсафа илмларини, маънавият ва маърифат масалаларини бир-бирига боғлаган ҳолда мухтарам ўқувчилар эътиборига етказишни лозим топдик.

Ҳурматли китобхон, азиз суҳбатдош! Сиз ҳар турли ажойиб-ғаройиб китобларни ўқигансиз, анча-мунча ҳаётий тажрибангиз ҳам бор.

Биласизки, инсонлар туғилганларидан то вафот этгунларига қадар бахт-саодатга интилиб яшайдилар. Аммо бу ният қилинган бахт-саодат ҳаммага ҳам бирдек насиб этавермайди. Бахт ҳам, қўлга киритиладиган қолган барча нарсалар сингари, маълум маъно ва даражада курашиб қўлга киритилади. Кураш эса билимсиз ҳар доим ҳам муваффақият келтиравермайди.

Билим олишнинг дастлабки усулларида бири китоб мутолаа қилишдир. Китоблар ҳаётни ва унинг кураш қонунларини ўргатади, билағон, суҳбатда топқир, ҳозиржавоб қилади, китоблардан ўринли иқтибослар олиш эса кишини аниқликка ўргатади.

Ўқиш айна маҳалда ўзгаларнинг фикрлари ёрдамида ўз шахсий фикрларини яратиш ҳам демакдир. Доно, кўтаринки руҳда ёзилган китоб баъзан инсон тақдирини ҳам ҳал этиши мумкин.

«Ёзилаётган асарлар шу қадар кўнайиб кетганки, яқини келажакда ҳамма нарса танлаб олинган фикрлару луеатларга бориб тақалиши муқаррар», деган эди ўз

вактида машхур француз ёзувчиси, маърифатчи-файласуф Франсуа Вольтер (1694—1778). Ана шундай маврид етишди чоғи. тақдир тақозоси — **Аллоҳ** хоҳиш-иродаси ва каминанинг саъй-ҳаракати туфайли қўлингиздаги ҳам талқиний, ҳам комусий услубда ёзилган китоб дунёга келди.

Модомики, ҳаёт жуда қисқа, бўш вақт эса жуда.оз экан, ҳаётимизни дуч келган саёз китобларни ўқишга исроф этмаслигимиз керак.

Ҳеч бир ҳодиса сабабсиз бўлмайди, калаванинг учйни топа олган охирини ҳам топади. Эпчил, тиришқок, матонатли кишилар бошлаган ишларини муваффақиятли тугатиб, роҳатини кўрадилар, астойдил билим излаганлар уни топмай қўймадилар.

Ҳаёт тажрибалари қандай бўлмасин, уларнинг ҳар биридан тўғри фойдаланиш, тўғри ҳулоса чиқариш, яъни фойдалиларини ривожлантириб, зарарли ва беҳудаларини такрорламаслик лозим.

Дунёда энг бебаҳо нарса вақтдир. Инсон табиати қизик, бирон-бир нарсасини йўқотиб қўйса қайғуради-ю, лекин энг қимматли, бебаҳо нарсаси — вақтини йўқотса, парвойига ҳам келмайди. Фалакнинг гардиши — тарих чархи мудом айланиб туради, табиатда ҳеч қандай куч йўқки, уни тўхтата олса.

Буюк шоир Умар Хайём айтганидек:

*Фалак қулоеимга гапирди секин:
Кдзо ҳукмин мендан кўрасан, лекин —
Айланишим бўлса эди қўлимда,
, Ўзимни тўхтатиб, олар эдим тин.*

Тарих чархининг айланиши — вақтнинг бизга тутқич бермай қочиб кетаётганидир.

Ҳаётнинг энг муҳим ҳикматларидан бири эса унинг ҳар бир лаҳзасидан ақл-идроққа суяниб тўғри, унумли фойдалана билишдир. Умр дегани биргина тирикчилик ташвишлари ботқоғига шўнғиш билан ўтиб кетадиган нарса эмас.

Инсон умрининг жуда қисқалигини, бу дунё ўткинчи, вақтинчалик, бир нафаслик эканлигини, ҳаёт охирига нафасда бир томчи сув ютишга ҳам имкон бермаслигини, афсуски, камдан-кам одамларгина теран идрок этадилар. Йўқса, инсонга ато этилган умрни қўпчилик азоб-уқубат ва машаққат чекиб, бойлик, мол-дунё тўплашга ружу қилиб, вақтларини беҳуда ўтказмаган бўлур эдилар. Бу борада тағин Умар Хайёмга мурожаат қиламиз:

*Могу дунё ҳасрати қилмасин афғор,
Мангу яилар киши қани, қайда бор ?
Бир неча нафасинг танда омонат,
Омонатга — омонат бўлмоқлик даркор.*

Икки нукта орасидаги энг қисқа масофа тўғри чизикдан иборат бўлганлиги боисидан бирон-бир мақсадга яхшилик, тўғрилиқ ва тўғри йўл билан тез ва осон борилади.

? Пайғамбаримиз илм ҳақида: «*Илм ўрганинглари: илм зулматда қуёш, ваҳшатда ҳамроҳ, ёлғизликда йўлдош, бегона юртда сирдош, оғир дамда раҳбар, душманга қарши қуролдир*», деган эканлар.

Олам ҳақида, динлар ҳақида, шу жумладан, Ислом дини ҳақида, фалсафа, ахлоқ-одоб ҳақида адабиётлар жуда кўп. Шунга қарамай, улар ҳақида ўқиганларим, таассуротларим ҳамда кўрган-кечирганларим ва эшитганларимни — ҳақиқатлар қаймоғини мухтасар жамулжам қилдим, бойитдим. Буларни ҳар бир яхши-ёмон инсонларга муносиб кўрдим ва билиб қўйишларини зарур деб топдим. Алишер Навоий.бобомиз айтганидек:

*Билимни асрабон нетгумдир, охир ?!
Олиб туфроққа му кетгумдир, охир ?!*

Шояд, буларни ўрганган-мухтарам ўқувчи — суҳбатдошлар кўпдан-кўп китобларни гиткилаб ўқиб чиқиш ва улар ҳақида бошқалардан сўраб-суриштириб юриш машаққатчан халос бўлсалар !

Билимли одамлар ҳаётда камроқ қоқиладилар, суринадилар. Илм олишдан мақсад — ақлни чархлашдир ва ана шу ақл ёрдамида чин ҳақиқатни, ҳаётни ҳамда унинг кураш конунларини билишдир. Беш кунлик ҳаётда тўғри, янглишмай, адашмай яхши яшаб ўтишга ҳаракат қилишдир. Бинобарин, айниқса, аксарият инсонлар ҳозирги пайтда ружу қилаётганлари — катта бойлик тўплаш, инсоннинг ҳаётдаги эзгу орзуси — бахтга олиб келадими-Сухбатимизда ана шу мавзуни ҳам баҳоли қудрат ёритиб беришга ҳаракат қилдик.

Ақлли одам ўрганган билимлари натижасида ҳаётда нима қилиш кераклигини билади. Доно эса нима қилмаслик кераклигини ҳам билади. Ақлли одам шундай одамки, у қийин вазиятдан осонгина бешикаст чиқиб кетади, доно эса бу қийин вазиятга асло тушмайди.

Ақли расо одам ана шундай донолик ва донишмандликка интилиб яшамоғи лозим. Оқиллар илмдан, ҳикматли, ибратли сўзлардан фикр, ибрат олсалар, аҳмоқлар эса сўздан эмас, кулфатдан ва бахтсизликдан сабоқ оладилар. Пешоналари деворга тақ этиб урилгандагина, кўзлари бироз очилади. Уларнинг сабоқлари ана шу тариқа бўлади.

Билимларни эгаллаган одамлар ана шу билимларини бошқаларга ўргатишларидан тг^:-қари, ўзлари ҳам уНи ҳаётда қўллай билишлари, улардан унумли фойдаланишлари, керакли назарияни амалиётга боғлашни уддалашлари ва ҳаёт машаққатларини осонлаштиришлари лозим. Етук инсон нафақат бошқаларни, балки ўзини ҳам тарбияламоғи керак. Дунёда **энг** осон нарса бировга ундоқ қил, бундоқ қил деб ақл ўргатишдир. Инсоннинг чиройли гапларига қараб эмас, балки натижага, қилган ишларига қараб баҳо бермоқ керак. Гапирганда ўғри ҳам, фохиша ҳам, ғирром одам ҳам «мен ўғриман», «мен фохишаман», «мен ғирромман» деб ҳеч қачон айтмаган ва айтмайди ҳам. Гапирганларида хамиша қилаётган ёки қилган ишларининг тескарисини айтадилар. Улар қилган ёки қилаётган ишларини юзларига айтиб кўринг-чи, сизни юмма талайдилар, кунингизни кўрсатиб қўядилар. Уларнинг ҳам ўзларига яраша маълум «акидалари», «конун-қоидалари», «тартиблари» бор. Улар ўзларини ҳақ, бошқаларни эса ноҳақ ва хатто аҳмоқ деб биладилар. Улар адашганлар ёки **Яратганнинг Ўзи** қайсидир қилган гуноҳлари учун ёхуд қайсидир ўтган аждодларидан бирининг катта гуноҳлари учун адаштирган бечора бандалардир. Бу ҳақда *Қуръони каримининг* 4- «Нисо» сураси 143-оятини каримасида: **«Улар ўртада сарсондирлар: на уёқлик эмаслар ва на буёқлик. Кимники Аллоҳ адаштиради, унга сира йўл (чора) топа олмайсиз»**, дейилган.

Бу оятга инсониятнинг буюк мутафаккири, файласуфи Арастуниинг фикри ҳам мос тушади: *«Ёмон қилиқлар, ишлар фақат билмасликдан келиб чиқади, ҳеч ким ўз хоҳиши билан ёмон бўлмайди»*. Яъни **Аллоҳ** уларни билим даражаларини кесиб, йўлдан адаштириб қўйган. **Парвардигор** уларнинг гуноҳларини кечиб, уларга инсофу тавфик ато этиб, тўғри йўлга — ҳидоятга бошласин.

Танқид келажакнинг меваси бўлганлигидан, кези келганда шуни айтиб ўтиш лозимки. бизким, ўзбекларнинг миллат сифатида жуда кўп ижобий томонларимиз, фазилатларимиз, анъаналаримиз, кадриятларимиз, мактанса арзигудек тарихимиз, маърифатимиз бор. Аммо, табиат конуниятларига кўра, барча яхши, ижобий нимарсаларнинг зидди бўлганидек. ёмон, салбий қусурларимиз ҳам борки, уларни очик-ойдин эътироф этиб, ёритиб, имкони борича тезроқ бартараф қилишимиз керак. Бу қусурларимиздан **биринчиси** — ҳозирги кунда миллатдошларимизнинг маърифатга, билимга интилиши бирмунча сусайиб кетиши бўлса, **иккинчиси** ватандошларимизда пайдо бўлиб қолган лоқайдлик ва бефарқлик кайфиятидир. Ана шу қусурларимизнинг биринчисини таҳлил қилсак: мисол учун, ҳозирги пайтда жами ўзбек миллатининг 15 ёшдан 70 ёшгача бўлган вакилларини 100 фоиз деб оладиган бўлсак, шундан тахминан 25 фоизи бадийий, оммабоп китобларни мутолаа қиладди, холос. Таққослаш учун рус халқини олсак, уларнинг бундай китобларни ўқиши, маърифатга интилиши, ўз устида ишлаш даражаси бунинг аксидир — тахминан 75 фоиздан ошади !

Китоб дўконларидаги савдодан ҳам билса бўлади буни. Сотилаётган китобларнинг аксарияти рус тилида. Жаҳон адабиётининг деярли ҳаммаси бу тилга ўгирилган. Бизда-чи?.. Улар хатто метроларда ҳам китоб, газета, журнал, ўқиб кетадилар, дам олишда

дейсизми, паркларда сайр қилиб юрганда дейсизми, кафеларда овқатланиб ўтирганларида дейсизми, ҳамма вақт қўлларида китоб. Ўқиш, ўқиш ва яна ўқиш ! Ичишни яхши кўрадилар, аммо хушёр ва зуккодирлар. Бизчи ?... Ўз устларида тинмай, эринмай ишлайдилар, изланадилар. Бизчи ?...

Бадиий адабиётларни ўқиш ҳаётни ва унинг кураш қонунларини билиш манбаидир. Яхши китоб — ажойиб нарсаларни кўрсатувчи кўзгу, хилватда сирдош, ёлғизликда дўст, ожизликда ёрдамчи, ғамгинликда шодлик келтирувчи, фикрни нурлантирувчи, ўтган замон ахволидан сўзлагувчи, оқиллар ақлидан дарак берувчи, кам ҳақли, кўп фойдали нарсадир. Шу боис китоб сотиб олишда бахиллик қилиб бўлмайди. Бунинг акси — ёмон, маънисиз, фойдаси оз китобларни ўқиш қимматли умрни бекор кетказишдир. Фақат яхши китобларни ўқиш керак. Ҳамма китобларни ўқиш учун эса умрингиз етмайди. Камина ўзимдаги барча яхши хислатларим, ҳаётда рисоладагидек, пири бадавлат бўлиб бахтли яшай олганим учун аввало **Аллоҳ** таолодан, қолаверса китоблардан миннатдорман. Кўп китоб олиб, ҳўп ўқиганим мени қашшоқликка етаклагани йўқ.

Қусурларимизнинг иккинчиси бўлмиш лоқайдлик, бефарқлик кайфиятига келсак, лоқайдликнинг ўзи киши кўзига арзимас нуқсон бўлиб кўринса-да, унинг орқасидан шундай жабр-жафо, ситам, мусибат ва даҳшатли жиноятлар содир бўладики, бу инсоният бошига битган бало — кулфатлар кулфати, мусибатлар мусибатидир. Шу боис кишиларнинг энг ёмони — лоқайд, бефарқ, виждонсиз одам бўлиб, у моҳиятан ёвуз одамдир. Ноҳақликни кўра била туриб жим турадиган лоқайд одамлар кам эмас ҳаётда. Улар зулмкорлардан кўрқадиладар ёинки бирор қор-қол бўлмасин, манфаатимга (арзимаган манфаатга ҳам) зарар етмасин деб, кўрқоқлик, ноўрин андиша қиладилар. Натижада зулму ситам аҳли ўзларини эркин ҳис қиладилар, сурбетлашиб, қутуриб, илдиз отиб, кенг қулоч ёйиб, тармоқланиб кетадилар.

Жаноби пайғамбаримиз ўз ҳадисларида ҳар бир мусулмон бирор ноҳақликни, адолатсизликни, зулмни, жиноятни кўрганда, эшитганда албатта унга ўзининг тегишли муносабатини билдириши, яъни уни амалда, сўзда ёки хатти-ҳаракатда олдини олиши, агар бунинг иложи бўлмаса, дилида ундан нафратланиб, ўзининг норозилигини билдириши шарт деган эканлар. Шариф ҳадисларга кўра, золим ҳукмдор олдида кўркмай ҳақ гапни айтиш қатта мардлик — жавонмардлик бўлиб, у ҳатто жиходга тенглаштирилган. Пайғамбаримиз: <<*Аллоҳ олдида энг маъқул жиҳод (муқаддас жанг) зойим подшоҳга айтилган ҳақ сўздир*

Аллоҳга шукрки, Ватанимиз истиқлолга эришди. Мустақилликка эришувдан кўра, уни сақлаб қолиш оғир ва машаққатлидир. Келажакда қудратли давлат барпо этишимиз учун, энг аввало жамиятимизнинг тегишли мафкурасини чуқур маърифат асосида, маънавий кадриятларимиз, боболаримиздан қолган олтин меросимизни ўрганиш, дунёқарашимизни кенгайтириш асосида яратишимиз зарур. Шундан кейингина оммани маълум бир йўналиш, мафкура асосида тарбиялаб боришга киришишимиз керак.

Агар биз ўз вақтида миллий мафкурамизни шакллантириб, маънавиятимизни тузатиб, улардаги асосий йўналишлар ва кадриятларимизни белгилаб олмас эканмиз, бу мафкуравий бўшлиқни мустақил давлатимиз душманларига маъқул келадиган мафкура ёки оқимлар эгаллаб олиши мумкин. Бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин, албатта.

Сиз эндиgina варақлай бошлаган ушбу китобни диққат билан мутолаа қилиш ўқувчини, айниқса, ҳозирги кунимизда кўзикориндек ниш уриб чиқаётган чаласаводлар таълими таъсирига тушиб қолишдан сақлайди. Бу ҳақда ҳам пайғамбаримизнинг ҳадислари бор: *Юдамларни чалгитиб, ноҳақ, йўлга бошловчи чаласавод диндорлар Дажжолдан ҳам хавфлироқдир*.

Китобда жамиятимизнинг барча қатламлари билишлари керак бўлган, ўзаро суҳбатларда, баҳс-мунозараларда асқотиб қоладиган қизиқарли маълумотлар қисқача ва тушунарли — оммабоп қилиб берилди.

Китоб ўқишда уч хил мутолаа бор: биринчиси — ўқиб тушунмаслик; иккинчиси —

ўкиб тушуниш; учинчйси — ўкиганда ҳатто ёзузчи ёзмаган ёки ёза олмаган нарсаларни ҳам англаб етиш. Китоб — кўпчиликнинг тажрибаси. Кимки 5'нлаб, юзлаб яхши, жиддий китобларни ўкибдим, демак у кўп йиллар буюклар умрини яшабди деганидир.

Қўлингиздаги китоб одатдаги китоблардан сал бошқачароқ. У сиздан бошқача ўқишни, бошқача ўйлашни талаб этади. Унинг айрим жойларини баъзан ҳатто овоз чиқариб, ифодали, эхтирос билан, ёки босик ўқиш, гоҳида эса хижжалаб ва маромига етказиб, фикран мазмунини чақиб кўриб, мулоҳаза юритиб ўқиш керак бўлади.

. Баъзи ўқувчилар борки, китобни бетартиб у ер, бу еридан «чўкиб», ҳақкам-дуккам қилиб гоҳ олдинга, гоҳ орқага «сакраб» ўқийдилар. Бундай одам бу китобга тўғри келмайди. Уни тўлиқ тушуна олмайди, бинобарин етарли самара ҳам ололмайди.

Чунки ушбу китоб бир қарашда тарқоқ билимлар йиғиндиси бўлиб кўринса-да, аслида унинг ҳар бир фасли, қисми мазмунан бир-бири билан сезилар—сезилмас даражада шундай узвий, чамбарчас боғланиб кетганки, .бу ришталар гўё бир ерига сал тегиб кетсангиз ҳамма ёғи титраб, қимирлаб кетадиган ўргимчак тўрига ўхшаб кетади.

Ушбу китоб инсонни ўзининг идроки қабул қила олиш даражасида маънавий, маърифий ва ахлокий томондан олдинга - тараққиёт сари силжишига ёрдам беради. Ақлий ривожининг такомил топишига ва баркамол инсон бўлиб етишишига ўз ҳиссасини қўшади. Инсониятнинг бундай илғор қисми кўр-кўрона ибодатларини аста-секин онгли ибодатга айлантира борадилар. Маълумий идрок эта олиш туйғулари ривожлана борган сайин дунёни, ҳаётни мавҳумий томондан ҳам идрок эта.билиш тушунчалари пайдо бўла боради. Натижада ўқувчи бутун борлиқўз-.ўзидан пайдо бўлмаганини, ундаги мукамал ва мураккаб жараёнлар борлиқнинг **Яратгувчиси** томонидан ўта онглилик ва донолик билан бошқарилаётганлигига ишонч ҳосил қилади. Ирода, ихтиер ва фаолият эркинлиги берилган инсон бу синов дунёсида ҳеч бир нарса бесабабдан бесабаб тасодифан юз бермаслигини тушуниб этади ва юқорида айтганимиздек, ўзининг идрок эта олиши даражасига қараб, фаҳмлайди ва тегишли хулоса чиқаради.

Адабиёт қоидалари бўйича одатда сўз ва сўз бирикмалари ўз маъноси — тўғри маънода, айримлари эса кўчма, рамзий маънода, кўчма бадий, тасвирий маънода, фалсафий маънода, ишоравий, ўхшатиш, бўрттириш, кучайтириш, кичрайтириш, пичинг, кесатиш, масхаралаш маъносида, алахситиш, сўзлатиш, ҳаяжонлантириш маъносида, эркалатиш, тасалли бериш, таскин топтириш ва ҳоказо маъноларда берилади.

Қўлингиздаги китобда ана шундай ҳолатлар ҳам учраб қолиши мумкинки, агар китобхон дунёқараши кенг, идрокли, зийрак ва зукко бўлса уларни бемалол фаҳмлай олади.

Яна шуни айтиб ўтиш жоизки, ушбу китобни ўқиганингизда баъзи бир жойларини тушунишга қийналсангиз, ёки биронтаси ўрганиб қолган, яъни миянгизга ўрнашиб қолган дунёқарашингизга, тушунчангизга зид келгандек ихтилофли бўлиб туюлса, ўша жойларини фақат мантиқан таҳлил қила оладиган, тафаккури ва дунёқараши кенг, етук дунёвий олим — файласуфлардан сўраб бтшиб олинг. Ҳамма нарсани билувчи инсон дунёда йўқ. Ҳамма нарсани ёлғиз **Аллоҳ таоланинг Ўзи** билади. Зеро, У бу ҳақда бандаларига: «Билмаганингизни хабардор, яъни билимдонлардан сўранг!» деган мазмунда хитоб қилган (Қаранг: Қуръон 25 :59). Алишер Навоий ҳам бу ҳақда:

*Билмагани сўраб ўрганган олим,
Орланиб сўрамаган ўзига золим.   деган.*

Эътиборингизга ҳавола этилаётган бу китоб ҳаётни ўрганишда, билишда зарур манба бўлиб, тегишли дунёқарашимизни шакллантиради ва иккиланаётган ёки хато йўлдан кетаётган кишини тўғри йўлга буриб юборишга ҳисса қўшади.

Мухтарам ўқувчи, бу китоб илмий, тарихий, диний, фалсафий, дидактик асар бўлиб, оламларнинг яратилиши, ҳазрат инсон ҳақида, ҳаёт, Борлик тўғрисида баҳс юритганидан ва инсоний ахлоқ, одоб, маънавий камолот ва бахтга етакловчи асар бўлганлигидан, унга **«Саодатга элтувчи билим»** деб ном берилди.

Дарвоқе, буюк мутафаккир Юсуф хос Хожиб ҳам инсониятни бахтли қилиш орзуси

билан яшаган ва 1069–1070 йилларда ўзининг машҳур «Кутадғу билиг» («Саодатга йўлловчи билим») КИТОБИНИ ёзиб авлодларга қолдирган (Тошкент, «Фан», 1972).

Биз ҳам эзгу ниятда ана шу китобга ҳамном бўлган мазкур комусий асарни ёзиб ватандошларимизга тортиқ қилдик.

Юсуф Хос Ҳожиб тахминан 1019—1021 йилларда қадимги Еттисув ўлкасининг маркази — Боласогунда тугилган, вафот этган йили номаълум. Туркигўй адиб, олим ва мутафаккир, <<Кутадғу билиг> фалсафий-дидактик достонининг муаллифи.

Муаллиф ўзининг ушбу ёзилган достони учун қорахонийлар (927—1212 йилларда ҳукмронлик қилганлар) хоқони Тавғочхондан «Хос Ҳожиб» (Эшик оғаси) мартабасини олган ва Юсуф Хос Ҳожиб номи билан шуҳрат қозонган. У арабий, форсий, туркий шеърятни ва халқ фольклорини яхши билган. Асарида юнон ва шарқ фалсафаси, илми нужум (астрология), хандаса, тиб сирлари, дунё тузилиши ва инсон руҳиятига оид маълумотлар ҳам учрайди.

Қорахонийлар сулоласини иликхонлар идора этган. Давлат пойтахти дастлаб Қришгар, сўнг Боласогун, кейин Ўзганда бўлиб, кейинчалик яна Қришгарга кўчирилган.

Боласогун VII—XIV асрларда йирик шаҳар бўлиб, унинг харобалари ҳозирги Қирғизистондаги Тўқмоқ шаҳрининг жануби-ғарбида, 12 км. масофада — Чу водийсида жойлашган. Тарихда Гўбалиқ, Кўзбалиқ, Кўзулуш, Хосун орду деб ҳам аталган.

Эй Аллоҳ! У зотнинг руҳларини шод, жойларини жаннатдан ато этгин!

Шундай қилиб, қўлингиздаги китобда Худованднинг оламларни яратиши, пайғамбарлар, уларнинг тарихи, қилган ишлари, жаҳон динларининг вужудга келиш сабаблари, уларнинг бир-бирларидан фарқлари, диний таълимотлар, фалсафа даҳолари ва уларнинг олам, ҳаёт, Борлик, инсоният ҳақидаги асосий фалсафий фикрлари келтирилди. Хар бир кишини қизиқтирувчи саволларга луғат, изоҳ тарзида тушунтиришлар берилди. Шунингдек, бу китобда кам қўлланадиган эски ўзбек тилидаги баъзи бир сўз ва иборалар маъноларининг изоҳлари ҳам ўрин олган.

Китобнинг асосий мақсадлари: китобхонга бутун Борлик оламларни ва ҳазрати инсонни яратган **Парвардигори** оламнинг энг улуғ, юксак ижоди эканлигини тушунтириш; маърифат тарқатиш; жамиятни соғломлаштиришга ҳаракат қилиш; инсонга одоб ўргатиш, унинг адолат, баркамоллик, маънавиятга интилишига йўл очиш; ақлда, ахлоқда, маънавиятда етук бўлиш; комил инсонни тарбиялашга ҳисса қўшиш; маънавий кадриятларимизни тиклаш, ўзлигимизни англатиш ва буларни кенг оммага тарқатишдир. Зеро Қуръони каримда: **«У Ўзи истаган кишиларга ҳикмат (фойдали билим) беради. Кимга ҳикмат берилган бўлса, бас, муҳаққакки, унга қўп яхшилик берилибди. Ваъз эслатмаларни аҳли донишларгина олурлар»** (2:269) дейилган.

Китобнинг яна бир мақсади маданий меросимизни тадқиқ этиш, диний ва дунёвий илм дурдоналарини, ўтмишдаги уламолар, фузалолар, донишмандлар ва тасаввуф аҳлининг тафаккур меваларидан халқимизни баҳраманд этишдир.

» Китоб деярли комусий услубда ёзилган бўлиб, унда хар бир билимга интилувчи киши билиши зарур бўлган мавзулар, ходисалар, ишлар, нарсалар, воқеалар, атамалар қисқа, лўнда, халқ тилида содда ва тушунарли баён этилди. Китобхон бу асарда ўзини қизиқтирган талай саволларига жавоб топади. Чунки бу битик юзлаб китоблардан, мақолалар ва бошқа манбалардан танлаб олинган, амалий фойдаланиш учун тайёр холга келтирилган бир дастуриламалдир.

Баъзи ёзувчилар маъносини тушуниб бўлмайдиган ялтироқ, болохонадор, тушунилиши қийин сўзларни топиб ишлатадилар. Аммо улар нима деяётганларини ўзлари ҳам билмайдилар ёинки айтмоқчи бўлган гапларини тушунтира билмайдилар. Бу ўқувчининг зехнини ;алкаштириб чарчатишдан бошқа нарсага ярамайди.

Аммо ўтмишдаги машҳур файласуфлар ноаниқ, мураккаб, қийин тушуниладиган жумаларни ишлатишга уч нарсани сабаб қилиб кўрсатадилар:

— ўқувчининг фалсафа илмини ўрганишга қобилятини синаб кўриш учун;

— фалсафани барчага тушунарли қилиб эмас, балки унга муносиб, хос одамларгагина тушунарли қилиб бериш учун;

— фикрни қийин масалалар билан машқ қилдириш учун.

Абу Али ибн Синонинг ёзишича, у буюк юнон файласуфи Аристотелнинг <<Метафизика> китобини 11 мартаба ўқиб тушуна олмаган экан ва бундан маънос тортиб, ҳафсаласи пир бўлиб, бу китобни тоқчага ташлаб қўйган экан. Кунлардан бир кун у бозордан ўтиб кетаётганида, камбаеал, бечора, афтодаҳол бир киши қўлидаги китобни одамлардан сотиб олишларини ёлвориб сўраб турганини, еярга бир бурда нони ҳам йўқлигини айтиб, одамларга зорланиб турганини кўриб қолибди.

Ибн Сино унга раҳми келиб, китобни кўриб ҳам ўтирмай сотиб олибди-да, уйига келиб уни варақлаб кўрибди. Кўрибди-ю, ҳайҳот! Китоб ўзи излаб юрган, Аристотелнинг «Метафизика» китобига Форобийнинг ёзган шарҳи экан. Китобни бир марта ўқиб чиқишдаёқ Аристотел асарини тушуниб, уни тўла ўзлаштириб олган экан. Шундан кейин у бундан азбаройи хурсанд бўлганлигидан, юртга зиёфат берган экан. (Форобий шарҳда шиккинчи муаллим» деб аталган, «биринчи муаллим» деб Аристотель эътироф этилган).

Қўлингиздаги китоб эса омманинг барча қатламларига мўлжалланганлиги сабабидан, осон, содда, равон тилда барчага тушунарли қилиб ёзилди.

Биз киммиз? Қайдан келдиг-у, кетурмиз қаён? Дунёга келиб кетишимиздан мурод нима? деган саволларга жавоб беришга ҳаракат қилинди. Бу омонат дунёда қандай яшаш кераклиги ҳақидаги фалсафий масалаларга ҳам баҳоли қудрат ўрин берилди. Бахт ҳақида мунозара юритилди.

Китобда тарихий ҳақиқатлар рўй-рост, бежамасдан, аслича, ҳаққоний акс эттирилди. Айниқса, тарихий йиллар, саналар аниқлигига катта эътибор берилди.

Қуръони карим оятлари Шайх Абдулазиз Мансур қаламига мансуб **Қуръони карим**нинг ўзбекча изоҳли таржимасидан (I нашри) олинди.

Китоб ватанимиз ва хорижда ўзбек ва рус тилларида ёзилган, 1950—2004- йилларда нашр этилган ноёб адабиётлар заминида яратилди. Олинган маълумотлар мухтарам ўқувчиларимизга қўлдан келганча тасниф ва тавсиф этилиб, зарурият туғилганда керагича шарҳлаб, бир-бирига чоғиштириб ва таҳлил қилиб, барча қийналмай тушунадиган, содда ва равон, халқчил тилда ёзилди.

Китобнинг тасаввуф қисмини ёзишда ҳурматли устоз Нажмиддин Комиловнинг «Тасаввуф» китоби ва бошқа қатор манбалардан фойдаландик. Китобни ёзишда холисанилло берган қимматли маслаҳатлари ва ёрдамлари учун Нажмиддин акага чуқур'миннатдорчилигимни билдираман. Умар Хайём рубоийлари эса Шоислом Шомухамедов таржимасидан олинди. Қисқаси, бамисоли ҳаёт бўстонида гуллар териб улардан жамиятимизга фойдаси тегадиган бир гулдаста қилдик.

Мухтарам суҳбатдош!

Ҳаммамиз ҳам албатта **Яратганинг** бандасидирмиз, айб ва нуқсонлардан холи эмасмиз. Инсон қўли билан яратилган ҳеч бир нарса мукамал эмас. Зеро, мукамаллик, барча айбу хатолардан, нуқсонлардан поклик ёлғиз **Аллоҳ таолога** хосдир.

Барча саъй-ҳаракатларимизга қарамасдан, китобда айрим саҳву хатолар ҳам учраши мумкинки, бунинг учун мухтарам китобхонларимиздан аввалбошданок узр сўраймиз ва барча фикру мулоҳазаларингизни кейинги нашрларда албатта ҳисобга оламиз.

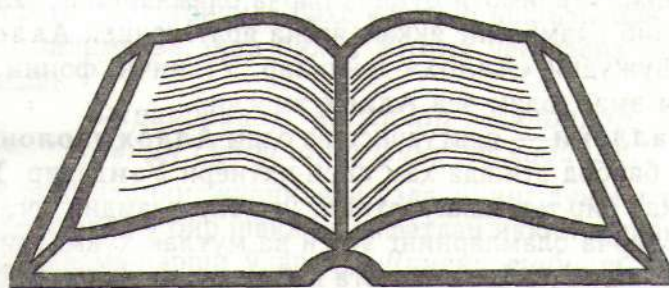

БІРІНЧІ
КИТОБ

**Биринчи
қисм**

**ОЛАМНИНГ
ЯРАТИЛИШИ
ВА ПАЙҒАМБАРЛАР**

нарвардигори олам

У осмонлар ва Ерни ҳамда уларнинг орасидаги (барча) нарсаларни олти кунда яратиб, сўнгра Арш узра муставий бўлган зотдир.

У Раҳмондир.

Бас, У зот ҳақида хабардорлар (билимдон кишилар)дан сўранг !»

(25- «Фуркон» сураси. 59-оят).

Худо оламини, бутун борлиқни, барча жонли-жонсиз мавжудотларни яратгувчиси — Парвардигори оламнинг умумий номи бўлиб, форсларда — «Худо», туркийларда — «Тангри», арабларда — «Аллоҳ», Исломдан аввалги Эронда — «Яздон», «Эзид», «Хурмузд», «Худайгон», яҳудийларда — «Яхва», славянларда — «Бог», «Господь», «Творец», «Создатель», «Всемишний», «Вмсочайший», хиндларда — «Даято», инглизларда — «Говд» ва ҳоказо тарзида зикр этилган.

Парвардигори олам Машрикзамин манбаларида асосан «Рабб», «Раббий». «Мавло», «Ҳақ», «Ҳақ таоло», «Ҳақ субҳонаҳу ва таоло», «Аллоҳ таборака ва таоло». «Худои таоло», «Худованд», «Худовандо», «Худои бузург», «Парвардигор», «Тангри таоло», «Раббил - оламин», «Тангри субҳонаҳу ва таоло», «Аллоҳ таоло», «Тангри азза ва жалла», «Мавло жалла жалолуху», «Зулжалол» каби кўпдан-кўп сифатлар билан тавсифланади.

«Аллоҳ» Парвардигори оламнинг арабча номидир, бинобарин, «Ал-илоҳ», яъни унга ёлбориладиган тенги йўқ бекиёс куч, энг улуғ зот деган маънони билдиради. Ислом дини зуҳуридан илгари арабларнинг қурайш қабиласи илоҳи ҳам «Аллоҳ» деб аталган. Шунинг учун оламларни яратган яккаю ягона Худовандни юқорида келтирилган номлар, атамалар, сифатлар билан атайвериш мумкин.

Арабча «Аллоҳ» калимаси Тангри таолога хос атамадир. Ҳеч бир тилда унинг тенги учрамайди. Масалан, туркий «Тангри» калимаси «Илоҳ» калимасига фақат маъно жиҳатидан тенгдир. *Қуръони карим*т ттт инглизча ва французча таржималарида ҳам бу ҳолга эътибор берилган ва «Аллоҳ» калимаси айнан ўз ҳолида сақлаб қолинган.

Юракнинг сўл аортасида (энг катта томирида) ва қафтларимиздаги собит чизиклар шаклидаги хатлар билан «Аллоҳ» деб ёзилгандир. Аллоҳ оламнинг энг танланган мавжудоти бўлмиш инсоннинг юрагига ўз «имзосини» биологик бир муҳрдай чеккан. «Аллоҳ» калимаси Аллоҳнинг Ўзига хос номидир.

Муқаддас тўрт самовий китоб — Таврот, Забур, Инжил ва *Қуръони карим* бўлиб, уларга асосланган динлар таълимоти бўйича барча оламларнинг, коинотнинг, бутун мавжудоту Борлиқнинг, ғайб оламининг яккаю ягона яратгувчиси Аллоҳ таолодир.

Азалий ва абадий вужудни «Аллоҳ» дейдилар. Ўткинчи, фоний вужудни эса «олам» дейдилар. Аллоҳ олам эмас, олам эса Аллоҳ эмасдир.

Аллоҳ оламнинг Халлоқи — яратувчиси ва олам Аллоҳ таоло'нинг ижсдидир. Оламини яратишда ҳам, уни барбод этишда ҳам инон-ихтиёри Ўзидадир. Худованд ўн саккиз минг оламини яратган, ҳар бир тур махлукотнинг ўзи бир оламдир деган ривоятлар ҳам бор. Хуллас Аллоҳ таоло барча оламларнинг эгаси ва мутлак ҳукмдоридир.

Аллоҳ қандай зот. қандай сифатларга эга каби саволларга жавоб бериш учун Аллоҳ таоло тўғрисида умумий тасаввурга эга бўлиш лозим.

1. Аллоҳ азалдан мавжуддир. У ҳеч қачон йўқ бўлмаган. Унинг аввали ҳам йўқ, охири ҳам йўқ. Ҳеч нарса бўлмаган пайтда ҳам, У бўлган, мавжудлик Унинг асосий хусусиятидир. Унинг мавжудлиги ҳеч кимга ва ҳеч нарсага боғлиқ эмас. У бошқа нарсаларга беҳожат бўлгани холда ҳамма Унга ҳожатманддир. У ҳамиша тирик. У мохиятан пок ва доно. муқаддас ва билгувчидир. Унинг ниҳояси йўқ, абадийдир, дунёда ҳеч нарса қолмаганда ҳам У бокий қолади.

2. У туғилмаган ва туғмаган. Унинг фарзанди ҳам йўқ, ота-онаси ҳам. У беназир бир зотдир.

3. Унинг шериги, ўхшаши, қиёфаси йўқ, тенг бир ўхшаши ёхуд тенг бир зидди бўлма-

ган Аҳаддир. У мукамал зот ва яккаю ягона бўлиб, бу ёлғизлик Аллоҳга, Унинг зотиға хос бўлган бир мутлақ тоқликдир.

4. У азалий ва абадийдир, доим барҳаётдир ва ҳеч қачон ўлмайди.

5. У ломакондир, яъни Унинг турадиган макони йўқ. У ҳар ерда ва ҳар вақт ҳозир нозир. Ҳар нафасда, ҳар заррада зухурдир — бордир. Бутун Борлиқ Унинг борлиғига далилдир.

6. У ҳамма нарсага қодирдир. Хоҳлаган нарсасини қила олади. У хоҳлаган иш амалга ошмай қолмайди, хоҳламагани бўлмайди. У бенуксондир, қилган, қилаётган ишлари беҳатодир, ҳикматдир. Унинг илми ва ҳикмати чексиздир. У Самаддир, яъни шонли, улуг ва буюк, барча ғоялар манбаи, нуқсонсиз, ҳеч нарсага муҳтож бўлмаган, ҳар қандай мавжудот унга муҳтож ва ундан мадад олмай туролмайдиган, олий қудратли зотдир.

7. У барча нарсаларни эшитади, кўради, билади. У яқиндагини ҳам, узоқдагини ҳам, овозсизни ҳам, ошқорани ҳам, махфийни ҳам эшитади, кўради, билади. Ундан ҳеч ким ва ҳеч нарса яширин қолмайди. У қалблардаги ниятларни ҳам билади.

8. У Холиқ — Яратгувчидир. У ҳамма нарсани ҳал қилган ва яратган яккаю ягонадир. У билиб, ирода қилиб ва қодир бўлиб қолмай, балки амалда яратади ва ҳал қилади.

Аллоҳ таолонинг субутий (мусбат) сифатлари ҳам саккизтадир:

1. Аллоҳ таоло Ўзининг зотиға хос бир сифат билан ҳамиша тирик (Ҳай), мангу барҳаётдир, аммо бизга ўхшаш аъзо ва жон билан эмас.

2. Аллоҳ таоло ҳар бир нарсани билгувчидир. У Ўз зотиға муносиб сифат билан билур, аммо бизларга ўхшаш ўрганмоқ ва ўйламоқ билан эмас.

3. У ҳар нарсага қудрати етгувчи Қодирдир. Бир нарса қилмоқни хоҳласа, «бўл» деса қифоя. Аммо бизларга ўхшаб қувват ва ёрдам берадиган асбобларга муҳтож эмас.

4. У Самий, яъни ҳар бир овозни эшитгувчидир, аммо бизларга ўхшаб қулоқ билан эмас.

5. У Басийр, яъни ҳар бир нарсани кўргувчидир. Бутун олами, қоронғу-ёруғдаги, узоқ-яқиндаги, еру осмондаги катта-кичик нарсаларни Ўз қудрати илоҳийси билан доим кўриб туради. Қўрмоғи Ўз зотиға муносиб сифат билан бўлур, аммо бизларга ўхшаш кўз билан эмас.

6. У Мурид, яъни хоҳлагувчидир. Дунёдаги бор нарсалар, ишлар ҳаммаси Унинг хоҳиши билан бўлган. Ҳар бир ишни қилмоқ Ўзининг ихтиёрида - хоҳлаё қилади, хоҳламаса қилмайди.

7. У Мутақаллим, яъни сўзлагувчидир. У Ўз зотиға муносиб бир сифат билан сўзлайди, аммо бизларга ўхшаш оғиз, тил, овоз, ҳарфлар билан эмас. Таврот, Забур, Инжил ва *Қуръони қарим* китобларидаги сўзлар Унинг қаломидир.

8. У Таквин (муқаввин), яъни бўлдирувчидир. Дунёдаги мавжуд нарсаларнинг ҳаммаси Унинг бўлдиrhoғи билан бўлгандир.

Аллоҳнинг илоҳий сифатлари қўп бўлиб, Қуръони қаримда тилга олинган 99 исмида (қ. Ал-асмо, ал-Ҳусно) яққол кўринади (юзинчиси яширин қолдирилган). Аллоҳнинг сифатлари инсон сифатларидан тубдан фарқ қилади, Аллоҳ бирор нарсага ўхшатишмайди ва бирор нарса ҳам Аллоҳга ўхшатишмайди.

Унинг зоти ва сифатлари тўғрисида баҳс юритиш шаръан ман этилади. Чунки инсон ўзининг чегараланган билими ва ақли билан Унинг чегарасиз моҳиятиға ета олмайди. Сўфи Оллоёр айтганидек:

*Фаришталар, набийлар етмадилар,
Бўйин сундилар-у фикр етмадилар.*

* Ҳозир Ер юзидаги олимларнинг қўпчилиги ўзларининг дунёни табиат яратган, табиат абадий, бўлган, бўлади, фақат у бир шакл ва сифатдан иккинчи шакл ва сифатға ўтаверади, деган фикрларига қарама-қарши ўлароқ, «Дунёни табиат ярата олмайди, чунки яратувчи фикрлаш қобилиятиға эга бўлиши керак, табиат эса бундай қобилиятға эга эмас», деган фикрни билдирмоқдалар. Ҳақиқатан ҳам, юксак беназир билиш қобилияти фақатгина оламларни яратгувчи Аллоҳ таолоға хосдир.

Аллоҳ таоло, файласуфлар тили билан айтганда, мутлақ (абсолют) идея, қайҳоний ирода, қиёфасиз ибтидо бўлиб, У барча нарсалар ва ҳодисаларнинг бош сабабчисидир. Табиатда ҳамма нарса шу қадар мақсадға мувофиқ бекаму қўст қилиб яратилганки, буни *т* барча ҳодисаларни тартибға солиб тургувчи мутлақ ақлли вужуднинг мавжудлигидан олиш билангина изоҳлаш мумкин. Парвардигор мукамал вужуддир деган туъунча ҳамма кишиларда бор, лекин, агар бу мукамал вужуд ҳақиқатда бўлмаса, бу гушунча ҳам пайдо бўлмасди. Демак Аллоҳ мавжуддир. Илм тили билан айтганда, Худованди таоло ақл, нақл ва идрок билан таниладиган борлиқдир. Таъбиримизча:

*Хар олам, ҳар заррада зухурдир Аллоҳ,
Улцг-. эзгу ишларда Ул бизга паноҳ.
Деди: меҳр ила безанг олам.ни ҳар гоҳ,
Оҳ, Ўзинг адаштирм.а, эй субҳон Аллоҳ!*

Худовандиинг борлиги, бирлигини дунёнинг биринчи пайғамбари, расули Одам сифийulloх, ундан кейинги пайғамбарлар Шис, Идрис, Нух, Худ, Солих, Иброҳим, Яъқуб, Мусо, Довуд, Ийсо, Муҳаммад алайхиссаломлар ҳамда бошқа пайғамбарлар эътироф қилганлар ва халқни бунга даъват этганлар.

Хуллас, дунёни ҳаракатга келтирувчи объектив қонун — қарама-қарши қучлар қураши қонунига қўра, раҳмоний ва шайтоний қучлар қураши — Аллоҳнинг зотини инкишоф қилломай, Уни йўқдеб тушуниб қўя қолувчилар ўртасидаги азалий қурашда намоён бўлади. Бу қураш ҳам аслида Парвардигори олам томонидан яратилган табиий заруриятдир. Чунки дунёни қарама-қаршилиқлар ва улар ўртасидаги қураш ҳаракатга келтиради.

Аллоҳ таолонинг қонунларидан бири бўлган «парите» — зид жуфтлар қонуни дунёни, бутун оламларни ҳаракатга келтирувчи қучдир. Бундай зид жуфтларга мусбат ва манфий, шимол ва жануб, ғарб ва шарқ, зулмат ва зиё, яхшилик ва ёмонлик (эзгулик ва ёвузлик), иссиқ ва совуқ, тортиш ва итариш, энергиянинг қуйилиши ва сўрилиши, прогресс ва регресс, ҳаёт ва мамот, эркак ва урғочи, жуфт ва тоқ, нафс ва қаноат, ўт ва сув, ҳалол ва ҳаром, юмшоқлик ва қаттиқлик, бу дунё, у дунё ва ҳоказоларни мисол қилиб келтириш мумкин. Зид жуфтлар математик амалларда ҳам мавжуд: қўшув ва айирув. қўпайтирув ва бўлув. Ҳатто сонлар ҳам қарама-қарши - жуфтлик (2, 4, 6, 8...) ва тоқлик - (1, 3, 5, 7, 9...) дан иборат.

Дунё ва ҳаётнинг ана шу қонун асосига қурилганлиги 36- «Ёсин» сурасининг 36-оятда айтиб ўтилган: «Ер ундирадиган нарсалардан, (одамларнинг) ўзларидан ва яна улар билмайдиган нарсалардан иборат барча жуфтларни яратган (Аллоҳ)га тасбеҳ айтилув». Бу ояти қаримада жуфтлар тушунчасига инсоннинг ўзи (эркак ва аёл) за инсон билмайдиган бошқа зид жуфтлар қириши назарда тутилган. «Парите» ҳақиқати Ердаги ҳаётга хос бўлиши қаробарида биз қилган-қилмаган бутун қоинот миқёсида ҳам ҳукм суради. Мабодо Аллоҳнинг бу қонуни бўлмаганида эди, оламдаги жамики моддалар. нарсалар бир-бирига ёпишиб, қоинот тоқ бир жисм ҳолига қеларди. Ёки, аксинча, тарқалиб, сочилиб қетар эди.

Қоинотнинг ва дунёдаги барча нарсаларнинг мувозанати ўзаро тортишув ва итариш қучи қилан қакланади. Аллоҳ Ўзининг ана шу қонунига қиноан инсониятга ҳар бир ишда ўртача йўл тутишни, ўртача ҳаёт қечиришни қуяради.

Тангри таоло яратган шу қонунга қўра, бундай қарама-қаршилиқлар инсон табиатида ҳам мужассамланган бўлиб, инсонлар ўзининг тўғри ёки нотўғри тафакқури, фикр қуритиши натижасида бир-бирига зид яхши ва ёмон, ижобий ва салбий қишиларга ажраладилар ҳамда табиатдаги сингари доимий ҳаракатда, ўзаро қурашда бўладилар.

Худованд Ўзи яратган мавжудотлари ичида олий, фикрлай олига ва сўзлаш қобилиятига эга бўлган мавжудоти — инсонга уни қинаш мақсадида ихтиёр, ирода ва қоолият эркинлигини қериб қўйган. Яшаш учун қурашда раҳмоний қучлар томонида туриб қурашганлар бахтли, аксинча, ёт томонда туриб, шайтон қасасасига қўл қериб қурашувчилар бахтсиздирлар. Бу ерда ҳам зид жуфтлар, яънк Раҳмон ва шайтон, яхши ва ёмон муносабати, қураши намоён бўлмоқда. Пировард натижа бу ҳам зид жуфтлик — («бахтли», «бахтсиз» ва «жаннат», «дўзах») натижага олиб қелади. Демак дунёнинг ишлари иккиликлар, бир-бирига зид икки томонлар — раҳмонийлар ва шайтонийлар, яхшилар ва ёмонлар, зулмат ва зиё, ҳаёт ва мамот қураши қаминида давом этади. Инсон бу дунёда ўз инонихтиёри, иродаси қилан қилган яхши ёки ёмон амалларининг ажру савобини қариги дунёда жаннат ёки дўзах инъом этилиши қилан олади (бу ерда ҳам қарама-қарши икки зид томонлар зухур этмоқда: савоб ва гуноҳ, бу дунё ва у дунё. жаннат за дўзах). Яъни ҳар қим, албатта, экқанини ўради: арпа экқан арпа олади, буғдой экқан — буғдой. Бундан ташқари, «қарма» — ҳулқ-атвор қонунига қўра, қиши қилган гуноҳлари ажрининг бир қисмини бу дунёда, қолган қисмини у дунёда олади. Аммо қанча ва қандай қисмини бу дунёда ёки у дунёда олиши яшириндир, уни ёлғиз Парвардигори оламнинг Ўзи қилади.

Таврот қитобида ёзилишича, қиши гуноҳларининг бу дунёда олмаган ёки ололмай қолган ажри, жазосини унинг бу дунёдаги тўрт авлодларидан бирининг ёки барқасининг

зиммасига юклатилиши ҳам мумкин экан. Бундан келиб чиқадики, кимки бу дунёда гуноҳсиз бўла туриб, кўп азоб-уқубат, касаллик, омадсизлик, қийинчилик, ғам-андух чекаётган бўлса, демак, у қайсидир аждодларининг қилган гуноҳларининг жазосини тортаётган бўлиши ҳам мумкин экан. Гуноҳларимиз келгуси тўрт авлодларимиздан бирининг ёки барисининг бўйнига оғир юк бўлиб ортилишига ишонч, бизни деб улар бу дунёда қаттиқ азоб чекишлари мумкин деган фикр туғилишига сабаб бўлади. Шу ўринда машҳур француз файласуфи Франсуа Вольтернинг қуйидаги сўзларини беихтиёр эслаб кетасан киши: *«Тасодиқ йўц нарса. Бу дунёда рўй берадиган ҳамма нарсалар ё синов, ёки жазо, ёхуд мукофот ва ёинки аввалдан юборилган хабардир»*. Аллоҳнинг Ўзи билгувчирокдир!

Тавротнинг бир нечта оятларида, ота-оналар гуноҳи учун болалари 3—4-авлодларигача жазоланиши ҳақида айтиб ўтилган бўлса-да, аммо *Қуръони карим*да катор сура, оятларида ҳеч бир гуноҳкор жон ўзга жоннинг гуноҳига масъул (жавобгар) бўлмаслиги, инсон фақат ўзи ҚИЛГАН СаъЙ-ХаракаТИ учун ЖаЗО-МуКофоТ ОЛИШИ аЙТИЛГАН (*Қаранг*: Библия. «Чиқиш», 20:5 ва 34:7; «Сонлар», 14:18; «Иккинчи конунлар тўплами», 5:9; Қуръони карим. «Анъом», 6:164; «Ал-Исро», 17:15, «Фотир». 35:18; «Зумар», 39:7; «Ван-Нажм», 53:32—41).

Лекин ҳаётий тажрибаларимдан биламанки, қарғиш, айниқса мазлумларнинг қаттиқ қарғиши, лаънатлаши зулмкор кишининг ўзига ва авлодларига ҳам уради. Тавротда «гуноҳ» дейилганда балки ана шу «қарғиш», «лаънат» назарда тутилгандир...

Аллоҳ таолонинг Ўзи билгувчидир !

Аллоҳ таборака ва таоло яратган беҳисоб оламларни Ўзининг азалий қонунлари воситасида бошқаради. Масалан, бирон-бир кинофильм кўриш учун, телевизорга видеоаппаратни улаб, тегишли тугмачаларини босиб дастурлаб қўйсангиз кифоя, кинофильмни бемалол кўраверасиз. Телевизорни масофадан тугмачани босиш билан бошқариш ҳам мумкин. Бу оддий физик, техник қонуниятларга асосан амалга оширилади. Бутун оламлар, қоинот, табиат, мавжудотлар ана шундай, аммо олий даражада бошқарилиб турилади, дееак янглишмаймиз.

Бундай қонун-қоидаларни яратгучи шак-шубҳасиз ёлғиз Аллоҳдир. Тасаввур қилинг-а, бундан минг йил олдин телефон, радио, телевизор, машиналар, ўкотар қуроолар, танклар, самолётлар, ҳаммаёкни вайрон этиб ташловчи ракеталар, лазер қуроолари, атом, водород, нейтрон бомбалар, бактериология қуроолари ва хоказолар бўлиб қолса, ўша з'амоннинг кишилари бунга қандай муносабатда бўлардилар? Яқин-яқинларгача, ҳатто атиги бундан икки аср муқаддам оддий велосипед ҳам одамларнинг ақл доирасига сиғмай, уни «шайтонарава» деб аташган. Аллоҳ таоло шундай мўъжизалардан миллион-миллион қарра мукамал турларини яратиб қўйганки, улар бизнинг чегараланган ақлимиз доирасига сиғмайди. Бундай сир-синоатлар замонлар ўтиши билан бирин-сирин ечила бораверади. Натижада азалий жумбоқлар, муаммолар, мўъжизалар аста-секин ечилиб, аниқлашиб, мўъжизалик, ғайритабиийлик хусусиятини йўкотаверади.

Инсоният ҳозирги кунда техниканинг илғор турларига эга бўлиб тургани ҳолда, биз нега Аллоҳ таолонинг қудрати инсон қудратига қараганда бениҳоя эканлигига шубҳа қилишимиз керак? Худо йўқ дегувчиларга биргина лўнда савол: хўш, оламнинг пайдо бўлишида биринчи турткини ким берган? Қолбуки бирон-бир турткисиз, қуч-қувват таъсирисиз ҳеч қандай ҳаракат, ҳодиса, реакция бўлмаслигини болалар ҳам физика фанидан *билидилар-ку ?! Файласуфларнинг таълимоти бўйича, янги ҳаракатни ҳар доим эски ҳаракат вужудга келтиради. Демак, ҳар бир ҳаракат, иш, қимнингдир рухий, ақлий, жисмоний фаолияти натижаси экан, ўша фаолият эгаси ким? Қатъий қилиб айтаемиз: шубҳасиз, У—Аллоҳдир, У Аллоҳдир, Аллоҳ !

Даҳрийлар олам аввал ҳам бор эди, бундан кейин ҳам бўлади, аввал у газ (тутун) ҳолида эди, даҳшатли портлаш юз бериб, бутун олам — қоинот пайдо бўлди, дейишади. Аллоҳ эса, Ўзининг борлиги, бирлиги ҳақида Ўзи нозил қилган илоҳий китоби *Қуръони карим*да хабар бериб дейдики:

«Дарҳақиқат, Раббнингиз осмонлару Ерни олти кунда яратган, сўнгра Арш узра муставий бўлган, кундузга тунни қоплатадиган — уни (яъни, тун қунни) шитоб қувийди •— қуёш, ой, юлдузларни Ўз амрига мусаххар (муте) қилиб қўйган Аллоҳдир. Огоҳ бўлингизки, яратиш ва буюриш Ўнга хосдир. Оламларнинг Раббни — АлЛОХ бараКОТЛИДИР» (7- «Аъроф» сураси, 54-оят).

Эй, Мухаммад), айтинг: «У Аллоҳ Ягонадир. Аллоҳ беҳожат, (лекин) ҳожат-

барордир. У туғмаган ва туғилмаган ҳам. Шунингдек, Унга бирор тенгқур ҳам йўқдир» (112-«Ихлос» сураси, 1—4-оятлар).

«Айтинг: «Ҳақиқатан ҳам сизлар Ерни икки кунда яратган зотга кофир бўлурмисизлар ва ўзгаларни Унга тенглаштиурмисизлар?! Ана Ўша (барча) оламларнинг Парвардигори-ку?!»

У (Ернинг) устида тўла тўрт кунда тоғларни (пайдо) қилди ва уни баракотли қилди ҳамда ўша (ер)да унинг емишларини белгилади (тақсимлади). (Бу тафсилот) сўровчиларга хосдир.

Сўнгра тутун ҳолатда бўлган осмонни (яратишни) қасд этиб, унга ва Ерга: «(Фармонимга) ихтиёрий ёки мажбурий ҳолда келинлар!» — деган эди, улар: «Ўз ихтиёримиз билан келдик», — дедилар.

Бас, икки кунда етти осмонни барпо қилди ва ҳар бир осмонга (унга буюрилган) ишни (вазифаси)ни ваҳй қилди. Биз қуйи осмонни чироқлар (юлдузлар) билан безадик ва (уни офатлардан) сақладик. Бу қудратли ва билимли зотнинг ТаҚДИРИ (ўлЧОВИ)дир» (41- «Фуссилат» сураси. 9—12оятлар).

И з о х: *Келтирилган оятларда Тангри таоло Ерни икки кунда яратиб, тўрт кун деганда унинг ризқу рўзини ҳам тақсимлаб бўлиб бергани ва олти кун деганда эса осмонни ҳам яратиб бўлгани баён қилинган.*

«Биз осмонлар ва Ерни ҳамда уларнинг орасидаги нарсаларни ўйнаб (беҳуда) яратганимиз йўқ. Биз уларни фақат Ҳақ (жиддият) билан яратганмиз. Лекин, уларНИНГ аКСарИЯТИ билМАЙДИЛар» (44-«Духон» сураси, 38—39-оятлар).

«У тириштирадиган ва ўлдирадиган зотдир. Бас, қачон бирор ишни ҳукм қилса унга фақат: «Бўл!» — дер, холос. Бас, у (иш) бўлур» (40-«Ғофир» сураси, 68-оят).

(Эй инсон), Аллоҳ осмонлар ва Ерни ҳақ (ҳикмат) билан яратиб қўйганини кўрмадингми ?!

...Агар У хоҳласа сизларни кетказиб, (ўрнингизга) янги халқни келтирур. Бу (иш) АЛЛОҲ учун қИЙИН ЭМаСДИР» (14-«Иброҳим» сураси, 19—20-оятлар).

«Аллоҳ дон ва уруғларни ёрувчи (ва ундирувчи)дир. Ўликдан тирикни чиқаради ва (У) тирикдан ўликни чиқарувчидир. Ана ўша Аллоҳдир. Бас, қайққа оғиб КетаяПСИЗЛар?» (6-«Анъом» сураси, 95-оят).

«АЛЛОҲ, Ундан ўзга ИЛОҲ Йўқ! У улкан АрШ ЭҒаСИДИР» (27-«Намл» сураси. 26-оят).

«Хдмд эса (барча) оламлар Раббига (хосдир)!» (37-«Вас-соффот» сураси, 182-оят).

*Уш қудратли- Парвардигор Биру борим,
Қўлум тутиб йўлеа солеил, Анта-л-Ҳодий.
Зоти улуе Раҳмон эгам ҳам Жабборим,
Қўлум тутиб йўлеа солеил, Анта-л-Ҳодий.*

*Гуноҳ дарди бемор қилди, табибимсен,
Маҳбубимсен, дармонимсен, ҳабибимсен,
Йўлда қолдим, ҳолим сўрар рафиқимсен,
Қўлум тутиб йўлеа солеил, Анта-л-Ҳодий.*

(Аҳмад Яссавий)

Баъзилар: «Тангри таоло Қуръони каримла кўпинча «Биз» деб хитоб қилади, бунинг сабаби нима?» — деб савол берадилар. Бунинг изоҳи қўйидагича: «Биз» сўзининг луғавий маъноси икки хил бўлиб, биринчиси — «мен» шахсининг кўплиги, яъни бирдан ортик киши тушунилади. Унинг иккинчи маъноси — «биз» — якка шахснинг кибр-такаб-бурлик ва катталик қилиб айтган «мен»идир. Баъзида айрим кишилар «мен» ўрнига, ўз ғурури ва устунлигини намоиш қилиш мақсадида, ўзига бино қўйиб, катталик қилиб киброна «биз» деб айтадилар. Тангри таоло бандаларига «Биз» деб хитоб қилганида Ўзининг улуғ, қудратли ва азамат эканлигини, яккаю ягоналигини, кибру ҳаво, катталик фақат Ўзига хос сифат эканлигини билдириб, «Мен» ўрнига «Биз» деб хитоб қилади.

Муомалада «мен» ўрнига «биз» деб айтиш баъзан камтарликни ҳам билдиради.

Аллоҳ таолога «сен» деб мурожаат қилишимизнинг сабаби эса ширкка йўл қўймаслик ва Унга ўзимизни яқин олишдандир.

Ҳар бир нарсанинг ибтидоси ва интиҳоси бўлиб, чегарасиз ҳеч нарса йўқ. Ақл, идрок, фикрнинг ҳам чегараси бўлиб, бу чегара худди уфқ ва саробга ўхшаб, яқинлашган саринг

чекина боради ва янгидан-янги воқеликлар кўринаверади. Чегарага қанча яқинлашсанг, шунча чекиниб, кенгайиб боради ва, ниҳоят, қачон бўлмасин чегарага албатта етилади.

Тангри таоло яратган- «ўн саккиз минг» оламини ва бор ҳақиқатни билиш инсониятнинг қўлидан келмайди, чунки биз билишимиз керак бўлган нарсалар ақл доирамизга сиғмайдиган даражада ниҳоятда бепоён бўлиб, чегараланган ақлимиз бунга ожизлик қилади. Зотан, Умар Хайём ҳам буни тан олган:

*Азал сирларин билолмасмиз на сену, на мен,
Бу жумбоқ, ҳал қилолмасмиз на сену, на мен.
Парда орқасидандир бу еуруримиз,
Парда кетар-у, қолмасмиз на сену, на мен.*

Шу кунгача ўтган барча алломалар, олимлар, уламолар, азиз-авлиёлар, донишманд-файласуфлар дунёни билиш, азал сирларини ечиш ҳақида зўр бериб баҳс юритиб келганлар, бир-бирига ўхшаган-ўхшамаган, ажойибу ғаройиб тахминлар, фаразлар, таълимотлар, тариқатлар, сулуклар, мазҳаблар яратиб, ҳар бири ўзиникини маъқуллаб, зўр бериб исботлашга уриниб келганлар. Бундайларга Умар Хайём қуйидаги рубойиси билан жавоб берган:

*Кўплар донишманд деб билдилар ўзни,
Худонинг зотидан очдилар сўзни.
Ҳеч бири билолмай азал сирларин,
Алжираб-валжираб юмдилар кўзни.*

Шундай қилиб, дунёнинг ривожини учун қарама-қаршиликлар курашида бири ютади, бири ютқазади. Умуман олганда, бу кураш жараёни ҳам бир мувозанатда туради, гўё тарозининг икки палласидек.

Агар табиатдаги мувозанат бузилгудек бўлса, уни **Ўзи** вақт-соати етганда тартибга солиб қўяди. **Унинг Ўзи** эшитгувчи, кўргувчи ва билгувчидир. **Тангри** таолонинг ишига аралашиб, табиий мувозанатни бузсак, табиат ва инсоннинг ўзи зарар кўради. Бунга мисоллар жуда кўпдир.

Ҳали айтганимиздек, материалист (моддиюнчи) олим-файласуфлар, олам даставвал тарқок газдан иборат бўлиб, кейин у газ (тутун)нинг катта босим билан сиқилиши натижасида аста-секин Борлиқ пайдо бўлган деганлар. Савол туғилади: Ўша дастлабки газ-тутун қандай пайдо бўлган, уни ким пайдо қилган? Афсуски, бу саволга жавоб йўқ. У газ азалдан бўлган эди, табиат бор эди ва бор бўлади, фақат бир кўринишдан бошқа кўринишга ўзгариши мумкин, Борлиқнинг боши ҳам йўқ, охири ҳам йўқ, деб осбнгина кутулиб қўя қолишган. Умар Хайём рубойиси гўё улар ҳақида жаранглайди:

*Билаеонлар бор-ди, ўхшаш.офтобга,
Ҳар бири хазина илму одобга.
Бу қоронеу тундан йўл топишолмай,
Бирор афсона деб кетдилар хобга.*

Хулласи калом, табиатда чек-чегарасиз, боши йўқ ва охири йўқ нима бор? Табиатда ҳамма нарса туғилади, ўлади, бир сифатдан иккинчи сифатга ўтади, ўзгаради, бордан йўқ бўлмайди, йўқдан бор бўлмайди.

* Бордан йўқ қилувчи, йўқдан бор қилувчи Бирубор — **Парвардигори олам** эканлигини тушуниб етиш осон иш эмас, албатта. **Тангри** таоло қандай қилиб бор қилади, қандай қилиб йўқ қилади ва нима учун бор қилади, йўқ қилади, қандай мақсадда — бу бизнинг ақл доирамизга сиғмайди. Ушбу мантиқни аксарият донишмандлар ечиб бера олмаганларидан кейин, ортиқча вайсақиликка хожат ҳам қолмайди. Афсуски, кўплар гап қозонини бефойда, бенатижа қайнатаверишдан мақсад нима эканлигини ўзлари ҳам тушунмайдилар. Ундан кўра, дунёнинг маълум энг зарур қонунларини яхшилаб ўрганиб, бу омонат — фоний дунёда яхши яшаб, бориға қаноат қилиб, энг зарури — кўнгил :сойишталигини, хотиржамлигини таъминлаб, керагидан ортиқ бойлик тўпламай (кўп оойликни кетидан қувиш, қалб осойишталигини, тинчлик ва хотиржамликни йўқотиш, **азобу** уқубатлар тортиш эйазига бўлади), ўзини-ўзи қийнамай яшашга нима етсин?! **Демак**, доноларнинг қуйидаги пандини ҳам безътибор қолдирмаслик керак: «*Фақат емак <ун яшамаганимиздек, фақат билим учун ҳам яшамаймиз>.*» Ҳаммаси ўз ўрнида ва 7~1---:И. бўлишк керак.

Оламнинг яратилиши

«(У) Еру осмонларни Яратгувчисидир. Бирор ишни қиладиган бўлса, (факатгина унга) «Бўл!» деса, бас, у бўлади!».

(2- «Бақара» сураси, 117-оят).

Мухтарам суҳбатдош, **Аллоҳ таборака ва таоло** ҳақида қисқача тасаввурга эга бўлдик. Энди **Тангри таоло** оламни қай йўсинда яратганлиги ҳақида баъзи маълумотларга мурожаат этайлик.

Бугунги кунда кўпчилик диний ва дунёвий уламолар ва олимлар инсоният тамаддуни (цивилизация) масаласида яқдил фикрга эгалар. Яъни ҳозирги тамаддун Одам алайҳиссаломга қадар бир неча бор қайтарилган, Одам алайҳиссалом одамларнинг биринчиси эмас, деган тўхтамга келганлар. Қадимги юнон асотириларида ҳам ер юзида кўҳна тамаддунлар бўлиб ўтганлиги айтиб ўтилган.

Шундай асотирилarning бирида айтилишича, жуда қадим замонларда илм, фан, техника жуда кенг раванқ топган, юксалган. Инсоният камолот чўққисининг энг юқори пилла-пояларига кўтарилган. Пировардида инсон учун имкони йўқ ишнинг ўзи деярли қолмаган.

*Шундай кунларнинг бирида, дейилади асотирилarda, **Ҳақ таоло** ер юзига оддий одам қиёфасида тушиб, бир чўпондан сўрайди:*

— *Худонинг қаердалигини биласанми?*

*Чўпон ерга бир нечта еаройиб формулалар чиза бошлайди ва бир оздан кейин бошини кўтариб: **Худо** фалакда йўқ!, — деб жавоб беради.*

— *У балки ерга тушгандир? — дея яна савол беради Худо.*

*Чўпон яна бир қанча формулаларни ерга чизади-да, ўйлаб-ўйлаб **Унга:***

*— Ер юзини текшириб кўрдим, аммо у ерда ҳам Худо йўқ. Фақат текширилмаган шу ер, яъни сен-у мен қолдик холос. Шунга кўра **Худо** сен бўлишинг керак! — деб жавоб берган экан.*

*Шунда **Парвардигори олам:** «Модомики ерда одамзот шу даражага етган экан, эртага булар Худоникни ҳам даъво қилиши мумкин» — деган ўй билан барча одамзоту жонзотни ҳалок қилиб, яна янгитдан бошқа Одам Ато ва одамларни яратган экан.*

Юнонларнинг фикрича, бу жараён сон-саноксиз такрорланаверади. Яъни ҳар гал инсон қайта яратилиб камолот поғоналарига кўтарила беради ва маълум бир даража — чўққига етгач, қиёмат қойим бўлиб, инсоният интиҳога юз тутади. Тараккиёт, деб уқтилади фалсафа ҳам, доиравий ҳамда спиралсимон ҳаракатга, йўналишга эга. Яъни унинг навбатдаги ҳар қандай поғонаси, янги бўғини ўзининг аввалги йўлини айнан такрорлайди. Аммо бу такрорланиш ҳар гал аввалгисидан юқорироқ даражада кечади.

Оламлар деганда куйидаги оламларни тушунамиз:

1. Олами Акбар — энг буюк олам — коинот. **Аллоҳ** 18 минг оламни (жуда кўп маъносида) яратган, дейилади манбаларда (**Имом Бухорий. Ҳадис.** III жилд, 558-бет).

2. Олами Аёғар — энг кичик олам, яъни инсон.

3. Олами Шухуд, Шукуҳ — кўзга кўринадиган, яъни бу дунё.

4. Олами Мулк — ҳис этиб англаб бўладиган, инсон ақли етадиган жисмоний ва моддий макон, замон олами.

5. Олами Асбоб — сабаблар олами, бу дунё.

6. Олами Носуд — инсоннинг ақли етадиган моддий олам, яъни махлуқлар (яратилганлар) олами.

7. Олами Лоҳуд — улуҳият олами, илоҳий маконлар олами.

8. Олами Барзаҳ — икки (у ва бу) дунё оралиғи, кўзга кўринмайдиган олам.

9. Олами Амр — Аллоҳнинг амри билан ҳар нарсанинг мавжудлигини таъминлайдиган олам.

10. Олами Малакут — Аллоҳнинг олий илоҳий ҳукмронлиги, олий ғоялар ва амрлар олами. Аллоҳнинг илоҳий иродаси ва сир-асрорларидан иборат бўлган «Илоҳий амрлар

олами». Малакут — бирламчи, дастлабки онг — «ақли ал-аввал» олами мақомидадир.

11. Олами Жабарут — малакут ва мулк (жисмоний олам) оралиғидаги ҳолат, муҳит, мақом бўлиб, у Малакут олами — «Илоҳий қудрат олами» ғояларига хизмат қилади.

12. Олами Ғайб — кўзга кўринмас олам.

13. Олами Арвоҳ — руҳлар олами.

14. Олами Зухур — ашёларнинг зухурланиш (кўриниш) олами.

15. ОлаМИ КаВНИ фаСОД — бузуҚЛИК ОЛЭМИ Ва ХОКаЗОЛар (Яна қаранг 382- ва 383-бетларга).

Оламнинг яратилиши ҳақида бир қанча диний ривоятлар ҳам мавжуд бўлиб, улардан баъзиларини келтириб ўтамыз. Маълумки, ҳар бир ривоят асосида муайян бир ҳақиқат ётади.

Ривоятларда келтирилишича, ҳазрат Мусо алайҳиссалом **Аллоҳ** билан роз айтишган (сирлашган) вақтда **Аллоҳ таоло** Мусога:

*«Ё Мусо, аввал Мен Муҳаммад алайҳиссаломнинг руҳини яратдим. Ундан сўнг бир оқ дур яратдимки, унинг бўйи ва эни беш юз йиллик йўлдир. Ундан сўнг ҳаво ичида етмиш минг шаҳар яратдимки, у шаҳарларнинг катталиги бу дунёга етмиш баробар келар эди ва ҳар шаҳарда етмиш минг махлуқ яратдимки, улар инс ҳам, жин ҳам, фаришта ҳам эмас ва ҳаммалари эркаклар бўлиб, улар **Менга** етмиш минг йил ибодат қилдилар. Улардан бир киши **Менга** осий (ғуноҳкор) бўлди, унинг касофатидан ҳамма шаҳарларни бирини бирига уриб, хароб қилдим.*

Ундан кейин яна ҳаво ичида саксон минг шаҳар яратдимки, уларнинг ҳар бирининг катталиги бу дунёга ўн барабар келар эди. Уларнинг ҳаммасини хардал уруг-и билан тўлатдим ва бир кўк ранглик қуш яратдим. У қуш шаҳарларга ҳар йили бориб, ўша хардал уруғидан бир донадан еб юриб ҳаммасини тугатди ва ўлди.

Шундан кейин саксон минг махлуқ яратдимки, ҳаммалари нурдан бўлиб, уларга ўхшаш махлуқни ҳаргиз яратган эмасман ва улардан иккисини бир вақтда яратган эмасман. Кейин бир киши яратдимки, у саксон минг йил умр кўриб ўлди.

Ундан сўнг бошқасини яратдим, у ҳам саксон минг йил умр кўриб ўлди ва шундай қилиб саксон минг кишини яратдим, ҳар бири саксон минг йилдан умр кўриб, ҳаммалари тамом, бўлдилар.

Ундан сўнг Қаламни яратдим, кейин Лавҳни яратдим, кейин Аршни яратдим, кейин Курсини яратдим. Ундан кейин етмиш минг фариштани яратдим. Етмиш минг йил ўтгандан сўнг жаннатни яратдим ва яна етмиш минг йил ўтгандан сўнг дўзахни яратдим.

Ундан сўнг бир кишини яратдим ва унинг номини Одам қўйдим.

Ё Мусо, у Одам сенинг отанг ҳазрати Одам эмас

У Одам ўн минг йил умр кўриб ўлди. Ундан сўнг яна бир Одам яратдим. У ҳам ўн минг йил умр кўриб ўлди. Шундай қилиб, ўн минг одам яратдимки, ҳар қайсилари ўн минг йилдан умр кўриб ўлдилар. Ана ундан сўнг сенинг отанг (бобокалонинг) ҳазрати Одам алайҳиССалОМНи ЯратдиМ» (Манбаъ ул-Маориф. Араб тилидан С.С.Абдукаримов таржимаси. Т.: «Камалак» нашриёти, 1995, 7-фасл).

Шайх Азизиддин Насафий (1226-1306)нинг ёзишича, **Тангри субҳонаҳу** таоло мулк ва малакут оламларини яратишни ирода ва ихтиёр этиб, илк дафъа бир жавҳар (субстанция) |— Нафси аввал (Руҳи аввал)ни яратди ва унга нигоҳ ташлади. У жавҳар Тангрининг нигоҳига дош бера олмай, қайнаб эрий бошлади ва кўпирди. Кейин у жавҳарнинг каймоғи (моҳияти) бамисоли шакар қиёми сингари ажралиб чикди ва қуйқаси пастга чўкди.

Ҳаллоқи олам ўша жавҳарнинг шаффоф қиёмидан (қаймоғидан) малакут, руҳлар оламини яратди. Қуйқасидан эса мулк, жисмлар оламини вужудга келтирди.

Тангри таоло бутун оламни икки хил мазмун (қисм)дан иборат қилиб яратди:

1. Яширинган олам — олами ғайб.

2. Кўринадиган олам — олами шуҳуд.

Олами ғайбни «малакут олами», «амр олами», «руҳ (жон) олами», олами шуҳудни «мулк олами», «махлуқот олами», «жисм олами» деб ҳам аталади.

Шуни билиш керакки, инсон кичик олам, барча оламлар эса улуғ оламдир. Инсон икки сламнинг нусхаси, тимсоли ва белгисидир. Улуғ оламда бор нарсалар кичик оламда ҳам мавжуддир.

Улуғ оламнинг боши ва охирини, ташқи ва ички кўринишини (зоҳири ва ботинини),

моҳият ва шакллари оилиш учун, инсон ўзининг моҳиятини, зоҳир ва ботинини англаб етиши керак. Нарса ва ҳодисалар қанақалигини билмоқчи бўлган одам ўзининг қандай-лигини билиши керак. Демак Аллоҳни, оламни билмоқчи бўлсанг, аввало ўзингни тани!

Улуғ оламнинг яратилишини боши битта жавҳар — уруғдан иборат бўлганидек, кичик олам ҳам битта жавҳар — уруғдан (нутфадан) пайдо бўлган. Бу икки оламда нимаики пайдо бўлса, улар ана шу икки уруғда мавжуддир. Инчунин, ҳар икки олам ҳам дастлабки уруғдан — жавҳардан пайдо бўлган.

Зоҳир — мулк олами, ботин — малакут оламининг унвони, белгисидир. Бу икки олам бир-бирига ўхшаш бўлиб, икковининг манбаи, асоси бирламчи модда — жабарут оламидир. Бинобарин, мулк олами орқали малакут олами ва малакут олами орқали жабарут олами исботланади.

Азизиддин Насафий ўз фикрини давом эттириб айтадики, Борлиқнинг асл асоси соф ваҳдатдир ва бу ҳақиқат, моҳият — жабарутдир.

Жабарут бу мусаффо ваҳдат, жисм ва руҳнинг манбаи, Китоб ва Каломнинг боши, мулк ва малакутнинг асоси, Борлиқ ва оламнинг манбаидир. Мулк ва малакутда бор жамийки нарсалар жабарутда мавжуд. Мулк ва малакутда Еру осмон ҳам, Аршу Курси ҳам бор. Шундай қилиб, ваҳдат аҳлининг фикрига кўра, улуғ олам уруғи, тухуми бўлган бирламчи жавҳар, бирламчи моддият — ҳаюлодир.

Ана шу ҳаюло, яъни бирламчи модда жабарут оламидир. Жабарут олами икки олам — мулк ва малакут оламларининг манбаидир.

Ваҳдат аҳлининг фикрига кўра, бирламчи моддият — ҳаюло ҳар икки олам, яъни олами ғайб ва олами шуҳуднинг ҳақиқатидир. Бу ҳақиқатнинг боши ҳам, охири ҳам, ҳудуд ва чегараси ҳам йўқ. У бўлинмайди ва қисмларга ажралмайди ҳам. Бутун Борлиқ Ундандир, ҳамма нарса **Унга** қайтиб боради.

Икки оламни инъом этувчи **Унинг Ўзи** ва **Унинг** икки оламининг ҳам моҳияти битта — ҳудудсизлик. Бу моҳият ғайб (асрор) олами ва бу моҳият ваҳдатдир. Жабарут оламининг номлари ва аломатлари йўқ, у шакл-суратларга ҳам эга эмас, чегараси ва тизим-тартиби ҳам кўринмайди. Ақл уни билишга қодир эмас, идрок, тасаввур ва ҳаёллар Унинг ОЛДИДЗ ХЭЙРОН ВЗ ЛОЛДИР (Азизиддин Насафий. Зубдат ул-хақойик. Т.: «Камалак», 1995; Манбаъ ул-Маориф. Араб тилидан С.С.Абдукаримов таржимаси. Т.: «Камалак», 1995).

И з о х: *Азизиддин ибн Муҳаммад Насафий 1226 йилда Насаф (ҳозирги Қарши) шаҳрида туғ-илиб, 1306 йилда Эроннинг Форс вилоятидаги Абркўҳ деган жойида оламдан ўтган. Ханафия мазҳабига мансуб бу шайх — сўфийнинг устози машҳур Саъдиддин Хамавий (1191-1252) бўлган. Ундан Ибн ал-Арабий (1165-1240) таълимотларини ўрганган ва унинг еояларини ривожлантирган. Сўфийлик бўйича кўп ва нозик, хос асарлар ёзган.*

Азизиддин Насафийдан олдин шайх Фаридиддин Аттор (1119-1229) ҳам оламларнинг яратилиши ҳақида ўз қарашларини ёзиб қолдирган. Унинг фикрича, Тангри таоло дастлаб якка Ўзи бўлган, Ўзидан бошқа ҳеч нарса — борлиқ ҳам, замон ҳам, вақт ҳам, макон ҳам бўлмаган. **Худои** таоло оламларни яратишни ихтиёр этиб, даставвал инсони комил, пайғамбарлар муҳри — Муҳаммад (с.а.в.)нинг нури, руҳини яратган. Ундан кейин дастлабки субстанция, дастлабки сабаб — «жавҳар» деб аталмиш «ақли аввал»ни яратган. •

Бу жавҳар яъни ақли аввал, «илоҳий қалам» деган маънони ҳам касб этади. Аллоҳ таоло бу жавҳарга меҳр нигоҳини қадаган эди, жавҳар бунга дош беролмай биқирлаб қайнаб, сувга айланди. **Аллоҳ** таоло ана шу сув буғидан (ёки тутунсимон газдан) осмон ЖИСМЛАРИ ва ЕрНИ ЯРАТДИ, Деб уҚТИРАДИ АтТОР (Е.Э.Бертельс. Суфизм и суфийская литература, М.: Наука, 1965, 360-370 бетлар).

Бошқа бир ривоятда айтилишича, **Аллоҳ** таоло оламларни яратишни ихтиёр этиб, дастлаб Қаламни яратган. Сўнг Лавҳ ул-Махфуз китобини яратиб, унга бўлажак воқеалар, ҳодисалар, инсонлар ва бошқа барча яратиладиган махлуқотлар тақдирини битиб қўйган. Ана ундан кейин Арш (Арши аъло)ни, сўнг Курси (Илоҳий Тахт)ни яратган. Шундан кейин Таврот, **Қуръон** ва пайғамбаримиз ҳадисларида келтирилган тартибда бошқа нарсаларни навбатма-навбат яратган.

И з о х: *Арши аъло — арабча «буюк тахт» деган маънога эга.*

Арш — Ер, осмонлар, юлдузлар ва Курсидан ҳам катта ҳажмда бўлиб, у Аллоҳ

яратган барча нарсаларининг энг каттаси ва буюги саналади. Ислом таълимоти бўйича Арш ва бошқа буюк нарсаларни яратишдан Аллоҳнинг мақсади улардан Ўзи ёки бошқалар фойдаланиши, ёхуд уларга эҳтиёжи борлиги учун эмас, балки Ўзининг қудрат ва имконияти нақадар чексиз эканлигини намойиш этишдир. Баъзи нотўғри ақида эгалари, Арш Аллоҳнинг тахти, унда макон тутиб ўтиради, деб хато қиладилар.

Носириддин Рабғузий ўзининг милодий 1310 йили ёзиб тугаллаган табаррук «Қисаси Рабғузий» китобида хабар беришича, **Ҳақ субҳонаху ва таоло** дастлаб бир жавҳар яратди.

И з о х : *Руҳиятдан моддият туеилиши мумкинлигини буюк Хитой мутафаккири Ван Шоужен (1472-1529) ҳам тасдиқлаган: <<Фикр ва сўз ният орқали амалиётга йўналтирилганда уларнинг ҳар иккиси ҳам моддиятга айланади>.*

Шундай қилиб, унга Ўз қудрати илоҳийси билан назарини солиб, у жавҳарни эритди. Жавҳар эриб сув бўлганидан кейин, елни — шамолни яратди. Сўнг сув шамол таъсиридан ҳаракатланиб кўпикланди. У кўпикдан тутун (газ) чикди, у тутундан кўкни (осмонни) яратди. Сув **Ҳақ** таолонинг ҳайбатидан таъсирланиб кайнаб қуюқланди. Кўпикдан Каъба жойлашган майдонча ер яратди, кейин ерни шарқдан ғарбгача кенгайтирди. Бу ер ва осмон бир каватдан эди. **Тангри таоло** Ўз қудрати илоҳийси билан кўкни Ердан айирди ва Ер ҳам, кўк ҳам етти каватдан бўлди. Сувда Ернинг мувозанатини ушлаб туриш учун, унда тоғларни қозиқ қилиб яратди.

Ҳозирги олимларнинг ҳам таъкидлашларича, 20 миллиард йил мукаддам рўй берган «буюк портлаш»дан аввал, коинот бир нуқтада жойлашган моддиятдан иборат бўлган. Бу назария «**Парвардигор** дастлаб бир жавҳар яратди», деган юкорида айтилган оламларнинг яратилиши ҳақидаги диний фикрни тасдиқлайди.

Шундай қилиб, **Тангри таоло** оламни олти кунда яратди, деб ёзади Рабғузий:

Биринчи — якшанба куни осмонни яратди.

Иккинчи — душанба куни ойни, қуёшни, юлдузларни яратиб, фалак ичига жойлаштирди.

Учинчи — сешанба кунӣ кушлар, қурт-қумурскалар ва фаришталарни яратди.

Тўртинчи — чоршанба куни сувни яратди, елларни, булутларни чикарди, дарахтлар, ўт-ўланларни яратди, уларга уруғ бойлаб кўпайиш хусусиятини ато этди, ҳаммага ризқ-рўз улашди..

Бешинчи — пайшанба куни жаннат ва дўзахни, раҳмат ва азоб фаришталарини ҳамда хурларни яратди.

Олтинчи — жума куни хазрати Одам Атони яратди.

ЕТТИНЧИ — Шанба КуНИ Ҳеч нарса ЯраТМЭДИ («Қисаси Рабғузий», 1-китоб, 12-бет).

И з о х : *Муфассирлар Аллоҳ таолонинг «олти кунда яратдим» сўзини «олти вақтда яратдим» деган маънода тафсир қилганлар. У вақтнинг миқдорини Аллоҳдан бошқа ҳеч ким билмайди.*

Оламнинг яратилиши ҳақида Тавротда эса қуйидагича хабар берилади: **Худованд** дастлаб фаришталарни, сўнгра осмон билан ерни яратди. Ер ҳали шаклсиз, кўримсиз, бўм-бўш бўлиб, бепоён фазо узра қоронғулик ҳукм сувар, Худованднинг руҳи эса сув юзида парвоз этар (кезиб юрар) эди.

» Биринчи кун ёруғликни яратиб, ёруғликни — «кундуз», қоронғуликни — «кеча» деб атади, яъни ёруғлик ва қоронғуликни бир-биридан ажратди.

Иккинчи кун бепоён осмонни яратди.

Учинчи кун қуруқлик, ер билан сувни, ўсимликларни, ўт-ўланлар ва дарахтларни яратди.

Тўртинчи кун кунни бошқариш учун қуёшни ва тунни бошқариш учун ой ва юлдузларни яратди ва уларни осмон гумбазида жойлаштирди.

Бешинчи кун **Худованд** сувда яшовчи жониворларни ҳамда куш-паррандаларни яратди.

Олтинчи кун **Худованд** ерда яшайдиган жониворларни, ёввойи ҳайвонлар, даррандалар, чорва ва қурт-қумурскаларни яратди. Ундан кейин **Худованд** Ўз қиёфасига ўхшатиб Одам Атони ва унинг жуфти Мома Ҳаввони яратди.

Еттинчи кун **Худованд** ўз фаолиятини тамомлаб, барча қилган ишларидан тинди. **Худованд** бу кунни муборак ва мукаддас қилиб айирди, чунки ушбу кунда У Ўзининг бутун ЯраТИШ фаОЛИЯТИДЭН ТИНГЭН ЭДИ (Библия. «Йбтидо» бўлими, 1:1-28).

Жаноб Расулulloҳ: <<Аллоҳ даставвал якка Ўзи бўлган, Ундан бўлак ҳеч нарса

бўлмаган, Унинг Арши сув устидида бўлган ва У ҳар бир нарсани Лавҳга биттиб қўйган-да, осмонлару Ерни яратган, сўнгра Ўз даргоҳидаги Арш тепасида жойлашган «Лавҳ ул-Маҳфуз»ига «Раҳматим газабимдан устундир», деб ёзиб қўйган», дедилар (Имом ал-Бухорий. Хадис. II жилд, 361-бет ва IV жилд, 510-бет).

И з о х: «Ўз қиёфасига ўхшатиб» деганда Аллоҳнинг Ўзида бор бўлган — тирик, билувчи, эшитувчи, кўрувчи, фикрловчи, сўзловчи каби сифатлари ва хислатлари назарда тутилади. Масалан: имом ал-Бухорийнинг ҳадислар тўпламида шундай дейилади:

«...Аллоҳ таоло Одам алайҳиссаломни Ўз сувратида (яъни, унга Ўзидабор бўлган «тирик, билувчи, эшитувчи, кўрувчи, фикрловчи, сўзловчи» каби сифатларини ато этиб) Яратди (Имом ал-Бухорий. Хадис. IV жилд, 141-бет, II жилд, 19-боб, 132-бет).

Машҳур геофизик олимлар Д.Рауп ва Дж.Валентайнларнинг таъкидлашларича, Ерда ҳаёт ўн мартача тугаб, янгитдан бошланган — «кайта туғилган» ва уларнинг ҳар бири турли биохимик асосларда кечган. Ҳаёт Ерда деярли 3 миллиард 620 миллион йил мукаддам вужудга келган.

Куёш тизимимиз эса олимлар томонидан камида 5 миллиард ёшда деб белгиланган («Тошкент окшоми», 1984 йил, 17 март).

Маълумот учун билиб қўйсак ёмон бўлмайди: Озарбайжон Фанлар академияси Биология институтининг илмий ходими Г.Тамразяннинг фикрича, бутун Куёш тизими сингари Ер ҳам Галактикамиз маркази теварагида 176 миллион йилда тўла бир марта айланиб чиқади («Туркистон», 1984 йил, 3 июл).

Сўзимизнинг давомига келсак, ҳозирги Ердаги тараққиёт (цивилизация) биринчи тараққиёт эмаслиги ҳақида юқорвда айтилган ривоятларда келтирилган фикрлар билан ҳозирги олимларнинг фикрлари бир хил. Фарқи шундаки, олимлар Ерда ҳаёт ўн мартача тугаб, янгитдан бошланган деган бўлсалар, юқорида айтилган ривоятлар бўйича Ерда ҳаёт ўн марта эмас, балки миллиард карра миллиард марта «кайта туғилган» ва Ерда «бехисоб» (беадад) дастлабки Одам Ато(лар) яшаб ўтган бўлиб чиқади.

Баъзи олимлар, ҳозирги тоифадаги одам — Нота 5арлепз тахминан 50 минг йил, бошқа бир маълумотга қараганда (Исмоилшоҳ Фазовий) эсз 1 миллион 240 минг йил мукаддам вужудга келган, деган фикрни билдирганлар.

Юқорида келтирилганлардан равшан бўладики, Аллоҳ таолодан бошқа ҳеч нарса, шу жумладан, бу дунё ҳам абадий эмас экан. Бундан қиёмат, яъни охирзамон, охиратнинг бўлиши муқаррар деган мантикий ҳулоса келиб чиқади. Лекин бу муддатнинг аниқ қачон бўлиши ёлғиз Аллоҳ таолонинг Ўзигагина маълум. Инсон қачон ўлишини билмаганидек, бу сирни ҳам ҳеч ким аниқ билиши мумкин эмас.

Аллоҳ таоло юксак билим ва қудрат эгасидир.

БМТ ахборотлаштириш халқаро академиясининг академиги Лев Мелниковнинг фикрига кўра, башарият ўзининг тарихи давомида уч хил йўналишни босиб ўтган:

ГТамаддуннинг (цивилизация) дастлабки даврларида инсоният табиат бағрида онгсиз, кейинроқ ярим онгли тарзда ҳаёт кечирди. Эндиликда тамаддун орқага қайтиб, инсоният Ёундай яшаш тарзига қайтиши мутлақо мумкин эмас.

2. XVIII—XX асрларнинг машҳур маърифатпарвар мутафаккирлари ва моддиюнчилари ёклаган билишда факат ақлга таяниш (рационализм) назариялари эндиликда ўз умрини яшаб бўлди. Фан бир томонлама билим воситаси эканлиги англашилди, бинобарин энди қарийб барча олимлар чин ҳақиқатга етиш учун *фанни дин билан бирга қўшиб ўрганиш зарур* деб ҳисобламоқдалар.

3. Учинчи йўналишни Л.Мелников ақлга таянмаган ғайришуурий тартибсизлик деб атайди. Бугунги кунда, сунъий яшаш муҳити шароитида яшаб турган инсоният ўзининг ғайришуурий онги билан ҳаёлий, даҳшатли тимсолларни моддийлаштираётган бир пайтда юзага келган бу йўналиш янада шубҳалироқ, дейди у. Чунки бу одамни иккилантириб қўяди: у воқеликда яшайптими ё ҳаёлий оламдами, билолмай тахликада қолади. Бу эса шахсни инкирозга олиб бориши муқаррар, деб ҳисоблайди.

Юқорида келтирилган фикрларни жамлаб уч хил ҳулоса чиқариш мумкин, деб таъкидлайди Л.Мелников:

ГЯратганийинг инсон табиатига сингдирган дастури (программаси) биз билганимиздан бошқача бўлиши мумкин.

2. Инсон Яратганнинг бу дастурини жумладан экология ва табиатнинг бошқа қонунларини бузган ва бузиб келяпти, шу сабабли инсоният жазога маҳкум.

3. Еки Яратганнинг дастури ва бу дастурнинг яратилиш сабаби ёлғиз Ўзигагина маълум ҳолда вақти соати келганда (бир вақтлар динозаврларни қириб йўқ қилиб ташлаганидек), инеониятни коинот ҳаётидан йўқотиб ташлашга йўналтирилгандир?

Л. Мелниковнинг айтишича, **Ҳақ таолонинг** оламни яратиш ва тугатиш бобида қандай режалари борлигини биз билмаймиз, аммо шуни биламизки, **Аллоҳ** яратган табиатда яратувчидик қучларидан ташқари, унинг зидди бўлган вайрон қилувчи қучлар ҳам бор. Бу эса коинот ҳаётининг узвий, ажралмас қисмидир.

Инсоннинг табиатга нисбатан ҳўжасизларча муносабатини ва маънавий ҳаётидаги нооқилона, гуноҳқорона қилмишларини олдиндан билган ҳолда, фазовий интиҳо (тугатиш)ни балки **Унинг Ўзи** дастурлаштириб қўйгандир ва дунёни тугатиш, қиёмат қойим инсоннинг ана шу нооқилона ҳаёт кечириши, табиатга ҳўжасизларча муносабати ва салбий гуноҳқорона маънавий фаолияти натижасида амалга оширилаётгандир, деб таъкидлайди Л.Мелников («Сирли олам» жаридаси, 1998 декабр, 1999 феврал сонлари).

Бу ерда машҳур голландиялик файласуф Бенедикт Баррух Спиноза (1632-1677) нинг: *«Аллоҳ бизларга ўлчовли ақл идрок ва чексиз ирода эркинлигини инъом этган. Аммо У бизни не мақсадда яратганидан беҳабармиз», деган гапи ўринли келади.*

Шундай экан, инсоннинг ўлиши муқаррар бўлганидек, ер юзидаги ҳаётнинг тугаши, охира, қиёмат қойим ҳам муқаррардир.

Бирок шуни билиб қўйиш керакки, шу ўринда дин ёрдамга келиб, инсониятнинг муқаррар ҳалокатини кейинга суриш ва бунга маънавий покланиш, руҳий тозаланиш ҳамда табиат ва атроф муҳитга оқилона муносабатда бўлиш орқали эришиш мумкин, дея йўл кўрсатади.

Учинчи фасл

Одам Ато ва Момо Хдвво

«Қасамки, Биз инсонни (Одамни) лойнинг сарасидан яратдик»

(23- «Муъминун» сураси, 12-оят).

Одам Атонинг кунияси — «Абудбашар», лақаби «Сафийуллоҳ» («Аллоҳнинг мусаффо қули» дегани). Одам Ато ва Момо Ҳавво Тавротда Адам ва Ева деб аталган.

«Қисаси Рабғузий»да тасвирланишича, Ердаги илк одамзод, Аллоҳнинг биринчи пайғамбари Одам Атонинг яратилиши қуйидагича бўлган: **Ҳақ субҳонаҳу** ва **таоло** Одам алайҳиссаломни яратаман деб хитоб қилганида, барча нарсалар бош қўтариб, «Одамни биздан яратгин» деб илтижо қилдилар. Жумладан, тоғ айтди: «Мен қутлуғман»; денгиз айтди: «Мен хайбатлиман»; олтин айтди: «Мен азизман»; осмон айтди: «Мен баланд за юксакман». Ер эса тавозе билан: «Мен ҳаммадан заифман, оёқ остиман, менда мактангудек ҳеч нарса йўқ», — деди хомуш бўлиб. Шунда **Аллоҳ** таолодан: «Мен Одамни тупроқдан яратаман», деган хитоб келди ва фариштаси ҳазрат Жаброил алайҳиссаломга: «Боргил, Ер юзидан бир ховуч тупроқ келтиргил», — деди.

Ер Жаброил алайҳиссаломга: «Мендан тупроқ олмагин» — деб, қаршилиқ кўрсатиб елборди, шундан сўнг Аллоҳ таодо фаришталари Исрофил алайҳиссаломни, кейин Микоил алайҳиссаломни юборди, Ер уларга ҳам қаршилиқ кўрсатиб ёлборди, тупроқ бермади. Кейин Тангри таоло фариштаси ҳазрати Азроил алайҳиссаломни юборди. Ер унга ҳам ёябориб тупроқ бермади. Ҳазрат Азроил алайҳиссалом: «Сенинг ёлборишларингдан менга **Аллоҳ** таолокинг буйруғи азизроқдир» — деб Макка ва Яман еридан бир ховуч тупроқ олиб келди. Шунда Тангри **таоло** ҳазрат Азроил алайҳиссаломга: «Сен каттиқ қўнғилли-хан, энди ҳамма жонзотларнинг жонини сенга олдираман», — деб хитоб қилди.

Азроил алайҳиссалом келтирган тупроқда оқ, қора, чучук, аччик, сарик, яшил, кизил, кўк, каттик, юмшоқ, тўлиқ, мазали, мазасиз, хуллас, барча нарсалар бор эди. Шу сабабли одамзоднинг ҳеч бири бошқасига ўхшамас, бирови ориқ, бирови тўла, бири касал, бири соғлом, бири оқ, бири қора, бири сарик, бири қизил, бири эсли, бири эссиз, бири ширин сўзлик, бири аччик сўзлик, бири юмшоқ, бири каттик кўнгилли бўлди.

Аллоҳ таоло тупроққа ўттиз тўққиз йил қайғу ёмғирини ёғдирди, бир йил севинч ёмғирини ёғдирди. Шу боис одамзоднинг азалдан севинчидан қайғуси кўп бўлди.

Сўнгра **Тангри таоло** у тупроқдан Ўз қудрати шохийси билан Ер юзидаги инсон зотининг отаси Абулбашар — Одам алайҳиссаломни (ибронийча «Адам» дастлаб «қизил тупроқ» деган маънони англатган) яратди, унинг димоғига ўз рухидан ҳаёт нафасини пуфлаб жон ато қилди ва жаннатга киритди. Сўнгра унга асмо илмини, яъни барча нарсаларнинг номи ва фазилатларини билиш илмини ўргатди. Одам алайҳиссалом барча жонли-жонсиз нарсаларнинг номи ва хусусиятларини билиб олди.

Одам алайҳиссаломнинг тупроқ ёки лойдан яратилганлиги ҳақида *Қуръони карим*да бир нечта оятлар келган, улардан баъзиларида Одам сафийуллоҳнинг тупроқдан, айрим-ларида эса лойдан яратилганлиги маълум қилинган. Чунончи, «Оли Имрон» сурасининг* 59, «Қаҳф» сурасининг 37, «Рум» сурасининг 20-оятда Одам Атонинг тупроқдан яратилганлиги айtilган. «Аъроф» сурасининг 12, «Ҳижр» сурасининг 26, 28, 29, 33, «Муъминун» сурасининг 12, «Сажда» сурасининг 7, «Вас-соффот» сурасининг 11, «Сод» сурасининг 76, «Раҳмон» сурасининг 14-оятларида эса Абулбашарнинг «лой»дан, «ёпишқоқ бир лой»дан, «лойнинг мағзи»дан, «сопол каби қуриган қора лой»дан, «асли қора ботқоқ бўлиб, қурилган лой»дан яратилганлиги билдирилган. Демак, **Аллоҳ таоло** инсонни бир манба — тупроқ-лойдан, яъни ердан яратган.

Одам алайҳиссалом жаннатда барча неъматларни кўрди, лекин ўзига ўхшабини топа олмай, зерикиб кўнгли тўлмай юрди. Шунда **Аллоҳ таоло**: «Одамнинг ёлғиз бўлиши яхши эмас, энди унга муносиб ҳамроҳ — мададкор яратаман» — деди-да, уни узоқ ва каттик ухлатиб қўйиб, чап биқинидаги қовурғаларидан биттасини олди ва ўрнини эт билан қоплади. Сўнгра ўша қовурғадан аёл кишини — инсон зотининг онаси — Момо Ҳаввони яратди (иброний тилида «ҳавва» ҳаёт манбаи, барҳаёт деган маъноларга эга).

Аллоҳ таоло агар уни ухлатиб қўймасдан қовурғасидан олганида, унинг биқини оғир ва Ҳаввони ёмон кўриб қолар эди. Мабодо Одам, Ҳаввонинг ўзидан яратилганини билмаганида уни каттик севмас эди. Одам Ҳаввонинг ўзидан яратилганини билди ва: «Мана энди унинг суяклари менинг суякларимдан, эти этимдандир. У хотин киши деб аталади, чунки у мендан олингандир», — деди ва унга кўнгли мойил бўлди.

Хотин киши яратилганида суяклари эрининг суякларидан, эти — этидан, жисми — жисмидан яратилганлиги учун, киши ота-онасини қолдириб, ўз хотинига ёпишиб қолади ва иккови бир тан, бир жон бўлиб кетадилар.

Одам Ато ва Момо Ҳавво яратилганларида, яланғоч ва бир-бирларидан уялмас эдилар. Момо Ҳавво бағоят кўҳлик, гўзал эди. **Тангри таоло** кўркни барчага таксим қилганида, юздан тўқсон тўққизини Ҳаввога берди, қолган бир улушини яна ўн улушга бўлиб, тўққизини Юсуф алайҳиссаломга, бир улушини қолган одамларга берди.

Одам Ҳаввони ўзидек суратда кўриб, рағбати ортиб: «Менга яқинроқ кел», — деди. Ҳавво: «Мен сенга керак бўлсам, ўзинг кел», — деди. Одам туриб Ҳаввонинг олдида борди. Агар Одам бироз сабр қилганида, Ҳавво унинг олдида ўзи келар эди. Ўшандан бери эрнинг хотинга бормоғи суннат бўлиб қолди. Аммо қачон жаннатга кирсалар, хотинлар эрларининг олдида келурлар...

Одам Ҳаввога шахват бирлан қўл урмоққа киришмоқчи бўлганида, ҳазрат Жаброил алайҳиссалом: «Эй Одам, Ҳавво сеникидир, лекин бу иш никоҳ қилинмагунча раво бўлмас», — деди. Шундан кейин ҳамма фзришталар жам бўлдилар ва никоҳ хутбасини ўқишни **Аллоҳ таоло** Жаброил алайҳиссаломга буюрди ҳамда Одам ва Ҳавво тарафларидан вакил Ўзи, хатиб эса Жаброил алайҳиссалом, гувоҳлари жами фаришталар бўлди. Эр ҳазрати Одам алайҳиссалом ва хотин ҳазрати Ҳавво бўлдиларки, бу никоҳ жума куни бўлган эди. Одам алайҳиссаломнинг ўзлари ҳам жума куни яратилган эдилар, жаннатга ҳам жума куни қирган эдилар, жаннатда ярим кун туриб, яна жаннатдан дунёга чиқдиларки, ўша ярим куннинг миқдори бу дунёнинг кўп йилига тенгдир.

Хабарда келишича, Одам алайҳиссаломдан сўрадилар: «Нима учун «Одам» деб атал-

динг?» Деди: «Мен ердан, ернинг сиртидаги тупрокдан (арабча «адим» тери, усти дегани) яратилдим, шунинг учун». Ҳавводан сўрадилар: — «Нима учун «Ҳавво» деб аталдинг?» Деди: «Ҳаввонинг маъноси барҳаёт, тирик (хай)дир» (арабча «хай» - тирик дегани).

. Одам Атонинг бўйлари 60 зироъ (1 зироъ = 75 см), ҳозирги ўлчов бўйича 45 метр бўлган экан. Бу ҳақда пайғамбаримизнинг куйидаги ҳадиси муборақлари бор:

Абу Ҳурайра ривоят қиладилар: «Расулуллоҳ: «Аллоҳ таоло Одам алайҳиссаломни ўз суратида — яъни унга ўзидабор бўлган «тирик, билгувчи, эшитгувчи, кўрувчи, сўзловчи» каби сифатларни ато этиб яратди ва бўйларини 60 зироъ қилди. Ўша вақтдан бошлаб ҳозиргача инсоннинг хилқати, табиати, қиёфаси, бўй-бастаи Камайиб борМОЦда» (Имом ал-Бухорий. Ҳадис. 4-жилд, 141-бет).

Баъзиларнинг айтишича, тупроқ ўз табиатига кўра кўрклидир. Ҳавво этдан яратилди, эт эса ўз табиатига кўра сасийди. Шунинг учун аёл қариса одатда кўрксиз бўлиб қолади.

Одам Ато ва Момо Ҳаввога Тангри таоло: *«Эй Одам, жуфтинг билан жаннатга киргин, барча неъматлардан енглар, аммо боенинг ўртасидаги дарахт мевасини еманг, акс ҳолда золимлардан бўлиб қолурсизлар»*, — деди.

Тавротда ёзилишича, жаннат дарахтлари орасида икки муқаддас дарахт бўлиб, бири мангу ҳаёт дарахти, унинг мевасидан еган киши ҳеч қачон касал бўлмас, қаримас, ўлмай доим ёш бўлиб абадий яшар эди. Иккинчиси эса яхшилик (эзгулик) ва ёмонлик (ёвузлик) ни билиш дарахти эди. Тангри таоло бу иккала дарахтнинг мевасидан ейишни Одам ва Ҳаввога ман қилди, еган заҳоти ўласизлар деб огохлантирди.

Хали айтилганидек, Аллоҳ таоло Одамнинг оғзига пуфлаб ўз руҳини киргизиб, жон ато қилганидан кейин, унга асмо илмини — барча нарсаларнинг номини ва хусусиятларини билиш илмини ўргатиб, фаришталаридан афзал қилди. Сўнг фаришталаридан яратилган ҳамма нарсаларнинг отини сўради. Фаришталар: «Сен ўргатгандан бошқасини билмасмиз», дедилар. Одам эса барча нарсаларнинг отлари, сифатлари ва хусусиятларини айтиб бериб, ўзининг улардан устунлигини намоён қилди. Хитоб келди: «Эй фаришталар, Сизларга айтмадимми, мен билганни сизлар билмассиз деб. Одам олим (билгувчи)дир, сиз обид (ибодат қилгувчи)дирсиз. Менинг ҳузуримда минг обиддан бир олим улўроқдир. Кайда обид бўлса у олимга хизмат қилсин», деди ва барча фаришталарга: «Одамга сажда қилинлар!» дея хитоб қилди. Ҳамма фаришталар Одамга ҳурмат саждасини қилдилар, лекин фаришталарнинг энг илмлиси, уларнинг устози бўлмиш Азозил (ал-Ҳорис) Тангри таоло Одам ва Ҳаввони азизу мукаррам қилиб яратганини кўриб, уларга зимдан ғайрлиги келди, кўнглида уларга душманлик ва адоват туйғулари пайдо бўлди, аклини кибру ҳаво олиб, аклига нуксон етиб, Одам алайҳиссаломга сажда қилишдан бош тортди.

Азозил Аллоҳ таолога: *«Мен Одам алайҳиссаломдан ортиқроқ ва афзалдирман. мени оловдан, уни эса тупроқдан яратгансан»*, деди. Шунда унга «Иблис» (маъноси «ноумид») деб ном бердилар ва у кофирлардан бўлди, малъун бўлди (халқимизда: «Ноумид—шайтон» деган ибора шундан қолган). Иблиси лаъин ўтни тупроқдан ортиқ билди, билмадики, тупроқ ўтдан ортиқлигини. Ўт ўғри каби фақат йўқ қилур, бермас, аммо тупроққа бир ховуч нарса солсанг, ўрни юз қилиб қайтарур.

Иблис Тангри таолонинг амрига бўйсунмаганлиги учун кофир бўлди, «ражийм» (тош-бўронга сазовор) деб лаънатланди ва осмондан Ерга ҳайдаб юборилди. Шунда Иблис алайҳиллаъна Тангри таолодан қилган тоат-ибодатлари эвазига қиёмат кунигача, яъни ўликлар тирилгунига қадар умр сўради. У бадбахт Аллоҳ таолодан найранг қилиб, узоқ умр сўраганидан мақсади: «То ўликлар тирилгунча умр кўрсам, менга умуман ўлим бўлма-гай, шунда мен Аллоҳ яратган бандаларини йўлдан ураман, чалғитаман ва гуноҳга ботираман. Натижада Аллоҳ инсонни яратганига, биз қолиб унга ортиқ мурувват кўрсатганига ва азиз тутганига пушаймон бўлади»,— деб ўйлади.

Иблиснинг барча ниятлари Тангри азза ва жаллага маълум эди, аммо унинг тинимсиз қилган ибодатларию ва муқаддам едоқат билан қилган астойдил хизматларини эътиборга олиб, унга раҳм қилди: *«Биз сенга умр бердик маълум кунга қадар»*, деб унга муҳлат берди ва уни одамзодни синаш воситаси қилиб белгилади. Шундан бери у одамзодни синаш учун ҳаммани йўлдан оздиришга, гуноҳ ишларни қилдиришга ҳаракат қиладиган :у.тди. Аллоҳ адолатли, марҳаматли ва карами кенг улуғ бир зот бўлганидан Ўзининг

инсонларни синаш қуролига айлантирган Иблис ва унинг шериклари бўлмиш шайтонларга берадиган ажрни қиёмат кунига қолдирди.

«Қисаси Рабғузий»да айтилишича, **Аллоҳ** таолонинг тавки лаънати бўйнига осилиб осмондан ҳайдалганидан кейин, Иблис алайҳиллаъна дарҳол «вазифасини» бажаришга киришиб кетди. Одам ва Ҳаввога васваса қилиб, уларни жаннатдан чиқариш учун, тўрт оёқли илоннинг тили тагига жойлашиб олиб, жаннатга кирди. Илоннинг оғзида туриб Одамга тилёғламалик билан сўзлади, у тингламаганидан кейин, хотин кишининг кўнгли юмшоқ бўлар деб, Ҳаввога қараб сўзлади: «Биласанми, **Тангри таоло** анави дарахтнинг мевасини нима учун сизларга ейишни ман қилди?» Ҳавво айтди: «Билмаймиз». Иблис деди: «Бу дарахтнинг мевасини еган киши жаннатда мангу тирик қолади, ўлим нелигини билмайди».

Ҳавво Иблиснинг бу васвасасига учиб, ўша дарахт мевасидан еди ва ундан Одамга ҳам едирди. Одам бу мевани чайнаб энди ютаман деганида, **Тангри таолонинг** сўзи эсига тушди, ютиб юбормаслик учун бўғзини сикди. Мева Одамнинг бўғзида қолди. Шунинг учун эркакларнинг томоғи думалок, дўппайиб бўртиб турадиган бўлди.

Шу онда икковининг кўзлари очилиб, яланғоч эканликларини пайкадилар. Анжир дарахти япроқларидан ўзлари учун ёпинчик ясадилар ва авратларини беркитиб олдилар. **Тангри** таолодан хитоб келди: «Эй Одам, сени тупроқдан яратмадимми, маърифат билан иззат-ҳурмат қилмадимми, кўхлик сурат билан безамадимми, фаришталаримдан азизроқ қилмадимми, жаннатимга киритмадимми, Ҳаввони сенга жуфт қилмадимми, ман этилган дарахт мевасини еманг демадимми, шайтон сизга душман демадимми, нега бу мевани единг?» Одам айтди: «Эй **Илоҳим**, бу ҳукми ким қилди, бу қазои қадарни ким юритди?» Хитоб келди: «Мен юритдим, мен тақдир қилдим. Аммо менинг тақдирим, қазоим, ҳукмим ғайбдир, буйруғим, фармоним зоҳир (очик)дир. Зоҳирни қўйиб, ғайбга нега аралашдинг?» Одам айтди: «**Илоҳим**, ҳукм қилдинг, қазо юритдинг, мени кечиргил, ўзинг ёрлакагил!» Фармон келди: «Сени кечирдим, сендан келадиган фарзандларинг ҳам шундай айбларига, гуноҳларига иқрор бўлиб астойдил кечирим сўрасалар, уларни ҳам кечираман, ёрлакайман,- энди жаннатдан чиқгил!»

Тангри таоло ўзининг қазои қадари — Лавҳ ул-Махфузига кўра Одамни кечирди. Чунончи, Лавҳ ул-Махфуз дунёвий ҳодиса ва воқеалар, шунингдек, ҳар бир банданинг ҳаётида рўй бериши лозим бўлган воқеаларнинг азалий тақдири битилган китобатдир.

Тангри таолонинг амри билан жаннатдан ҳайдалганлар — Одам, Ҳавво, Иблис, товус, илон ва буғдойдир.

Шундан кейин **Худованди карим** илонга айтди: «Бу қилган ишинг учун сен ҳамма чорванинг туёқлари остида бўласан, умринг бўйи оёқсиз (илон илгари тўрт оёқли эди) корнинг билан судралиб юрасан, тупроқ ейсан. Сен билан одамзод орасига адоват соламан. Улар сенинг бошингни эзиб ташлайдилар, сен эса уларнинг товонини чақасан, натижада уларнинг адовати янада кучлироқ бўлади».

Кейин Ҳаввога деди: «Сени ҳомиладорлик пайтингдаги машаққатингни ғоят орттираман. Сен дард билан фарзандлар туғасан. Иштиёқинг эрингга бўлади, у эса сенга ҳокимлик қилади».

Сўнг Одамга айтди: «Сен хотинингни гапига кулоқ солдинг, Мен ема деб буюрган нарсани единг. Энди сен сабабли Ер лаънатидир. Умринг бўйи машаққат чекиб ер ундирган ҳосилдан ейсан. Сен Ердан олингансан ва тупроққа қайтгунигга қадар, пешона тери билан нон еб юрасан. Тупроқдирсан ва тупроққа қайтурсан».

Жаннатдан ҳайдалганидан кейин Одам алайҳиссалом **Тангри** таолонинг амри билан Ерга — Цейлон (ҳозирги Шри Ланка)даги Анжалус (Адон) деган ердаги Сарандиб тоғига, баъзи маълумотларга қараганда Тибет худудларига, Ҳавво эса Арабистондаги Макка яқинидаги Жуддо — Жидда (Жувдий) тоғига тушди. Бу ҳақда яна Қуръоннинг 11- «Худ» сураси, 44-оятига ҳам қараб қўйинг.

Иблис Салқон — Адан тоғига, илон — Исфакхонга, товус — Ҳиндистонга, буғдой — Шомга тушди (Адан - ҳозирги Саудия Арабистонига қарашли шаҳар бўлиб, Ямanning жанубида жойлашган).

Одам Ато Момо Ҳавво билан бир неча йилдан кейин Аллоҳнинг амри билан Макка яқинидаги Арофот тоғи олдида учрашдилар ва бирга яшадилар.

Меҳрибон Аллоҳимга беадад шукроналар бўлсинким, 2004-йил (10.01 - 06.02.) Ҳаж зиёратига борганимда Одам Ато ва Момо Ҳавво учрашган ана шу Арофот водийсидаги «Жабал ар-Раҳма» («Раҳмат тоеи»)га чиқиб намоз ўқишга муяссар бўлдим.

Давом этамиз. Кейин **Тангри таолодан** хитоб келди: «Эй Одам, сени ёрлақашимни истасанг, Маккада Мен учун бир уй кургин» деди ва Одамга жаннатдаги «Ҳажар ул-асвад» (қора тош)ни осмондан ташлади.

Одам алайҳиссалом **Тангрининг** амрини бажариб, биринчи бўлиб ҳозирги Каъба ўрнида «Байт ул-маъмур» («обод уй» дегани) биносини курди. Нух тўфони бўлганда, **Тангри таоло** амри билан Жаброил алайҳиссалом бу уйни осмоннинг тўртинчи қаватига кўтариб қўйди.

Носириддин Рабғузийнинг келтиришича, Одам Ато такдири азал бўйича минг йил яшаши белгиланган экан. Аммо у ўзининг 40 йиллик умрини авлоди — бўлғуси пайғамбар ҳазрати Довуд алайҳиссаломга бағишлаган экан. Шундан Одам алайҳиссалом 960 йил яшаган дейилади. Тавротда эа унинг 930 йил яшаб вафот этгани ёзилган, чунончи, Одам 130 ёшида ўзига ўхшаган, ўзининг суратидек ўғил кўрган ва унинг исмини Шис (Библиядаги номи Сиф) қўйган. Шис алайҳиссалом туғилганидан кейин, Одам алайҳиссалом яна 800 йил яшаб кўп ўғил-қизлар кўриб жами **930** йил умр кечириб вафот этган (Библия. «Ибтидо» бўлими, 5:3).

Одам Ато Макка яқинидаги Абу Кубайс тоғининг ғорига дафн этилган. Унинг гўри дунёнинг маркази деб белгиланди. Нух алайҳиссалом замонидаги тўфондан олдин унинг жасади Фаластиндаги машҳур шаҳар — Байт ул-Муқаддас, яъни Қуддуси шарифга (Иерусалим, Уршалим) кўчирилди.

Момо Ҳавво Одам Ато билан Арофот тоғи - Жабал ар-Раҳмада учрашганларидан кейин, башарият тарихида илк маротаба ҳаж қилдилар. Момо Ҳавво Одам Атодан кейин яна етти йил яшаб вафот этди ва Одам Ато ёнига дафн этилди.

Одам Атонинг пайғамбар эканлиги **Қуръони карим**да аниқ айтилмаган бўлса-да, **Аллоҳ** унга бевосита хитоб қилгани, айрим даъватларга буюриб, айримларидан қайтаргани, баъзи нарса ва ишларни ҳалол, баъзиларини ҳаром қилганлиги ҳақида амр бергани унинг пайғамбар эканлигини билдиради.

Одам Ато 124 минг пайғамбарларнинг биринчиси бўлиб, у ўз фарзандларига пайғамбарлик қилган ва унга биринчи бўлиб 10 саҳифа илоҳий муқаддас оятлар нозил қилинган.

/Одам Ато ва Момо Ҳавво **Қуръони каримнинг** қуйидаги сура ва оятларида тилга олинганлар:

«Биз инсонни (Одам Атони) қора балчиқдан (олиб, сўнг) қуритилган лойдан ЯраТГaNМИЗ» (15- «Ҳижр» сураси, 26-оят).

И з о х: Ҳозирги илм-фан инсон танасида ер таркибида бўлган барча жисм ва моддалар мавжуд эканини исботлаган.

«Эсланг, (эй, Муҳаммад,) Раббингиз фаришталарга: «Мен Ерда халифа (Одам) яратмоқчиман»,— деганида, (улар) айтдилар: «Унда (Ерда) бузғунчилик қиладиган, (ноҳақ) қонлар тўкадиган кимсани яратмоқчимисан? Ҳолбуки, биз Сенга ҳамдинг билан тасбеҳлар айтамиз ва Сени муқаддас деб биламиз. (Аллоҳ) айтди: >«Албатта Мен сизлар билмаган нарсаларни билурман» (2- «Бақара», 30-оят).

И з о х: Одамзод яратилса, у Ер юзида бузеунчилик ишларини қилишини фаришталар қаердан билишди, деган табиий саволга «Мадорик» тафсирида шундай жавоб қилинади:

- 1) уларга Одам ва унинг сифатлари ҳақида Аллоҳ Таолонинг Узи билдирган;
- 2) ёки «Лавҳ ул-Маҳфуз»дан ўқиб, билиб олганлар;
- 3) ёхуд яратилажак одамзотни жинларга таққослаганлар ва юқоридаги эътирозни билдирганлар, зеро жинлар Одам Ато яратилишидан илгари яратилганлар ва уларнинг айримлари итоатсизлик билан кўп ёвуз ишларни қилган эканлар.

Менимча, фаришталар олдинги тамаддун (цивилизация, тараққиёт)ларда яшаб йтган одамларни назарда тутганлар ва ўша одамлар Аллоҳга кўрнамаклик қилиб, кўп бузеунчиликлар қилганини эслашган.

«Ва (Аллоҳ) Одам (Ато)га барча нарсаларни номларини ўргатди. Сўнг уларни

фаришталарга (бирма-бир) кўрсатиб деди: «Агар халифаликка биз ҳақлироқмиз, деган сўзларингиз рост бўлса, мана бу нарсаларнинг номларини Менга билдиринг!»

«Улар айтдилар: «Эй поко Парвардигоро, биз фақат Сен билдирган нарсаларнигина биламиз. Албатта, Сен ўзинг илму ҳикмат эгасидирсан».

«(Аллоҳ): «Эй Одам, буларга у нарсаларни номларини билдир», деди. (Одам) уларга барча нарсаларни номлари билан айтиб берганидан кейин (Аллоҳ) айтди: «Сизларга, Мен Еру осмонларнинг сирларини ва сизлар ошкор қилган ва яшириб **ЮрГаН НарСаларНИ билурман, ДемагаНМИДИМ?!**» (2-«Бақара» сураси, 30-33-оятлар).

«Биз илгари Одам билан (жаннатдаги бир дарахтга яқинлашмаслик ҳақида) аҳдлашган эдик, лекин у (аҳдни) унутди ва Биз унда азм (қатъият)ни кўрмадик (20-«Тоҳо» сураси, 115-оят).

«Айтдик: «Эй, Одам, сен жуфтнинг (Хавво) билан жаннатни маскан тутингиз ва ундан (неъматлардан) бемалол тановул қилингиз. Фақат мана бу дарахтга яқинлашмангки, у ҳолда золимлардан бўлиб қолурсиз. (2-«Бақара» сураси, 35-оят)

«Бас, айтдик: «Эй Одам, аниқки бу (Иблис) сенга ҳам, хотинингга ҳам душмандир. Бас, у икковингизни жаннатдан зинҳор чиқармасинки, бахтсиз бўлиб **ҚОЛурсаН**» (20-«Тоҳо» сураси, 117 оят).

«Сўнгра шайтон уларнинг ёпилган авратларини ©чиб юбориш (шарманда қилиш) учун иккисига васваса қилди ва айтди: «Раббингиз сизларни фаришталарга айланиб қолмасинлар ёки (жаннатда) мангу қолгувчилардан бўлмасинлар дебгина сизларни ушбу дарахтдан ман этди (қайтарди).

Яна иккисига қасам билан: «Мен сизларга (холис) насихатгўйлардандирман», — деди.

Шундай қилиб (шайтон) алдов билан уларни (тубан ҳолатга) тушириб қўйди. Ўша дарахт (меваси)дан тотиб кўришлари биланок, иккисининг авратлари очилиб қолди ва ўзларини жаннат япроқлари билан тўса бошладилар. (Шунда) Уларга Парвардигорлари: «Сизларни ўша дарахтдан қайтармаганмидим ва албатта шайтон сизларни яққол душманингиз, демаганмидим ? ! — деб нидо қилди» (7-«Аъроф» сураси, 20-22 оятлар).

«Бас, шайтон иккисини йўлдан оздириб, масканлари (жаннат) дан чиқарди. Биз (уларга) айтдик: «Тушунгиз (жаннатдан ерга)! (Энди сизлар) Бир-бирингизга душмансиз. Энди маълум вақтгача (ажалларингиз етгунча) Ерда маскан тутиб **ЯШайСИЗлар**» (2- «Бақара» сураси, 36-оят).

«Улар: «Эй Раббимиз! Биз ўзимизга (ўзимиз) жабр-зулм қилдик. Агар бизни кечирмасанг ва раҳм қилмасанг, биз албатта зиён кўргувчилардан бўлиб қолурмиз, дедилар.

(Аллоҳ) Деди: «Бир-бирингизга (яъни шайтон инсонга, инсон шайтонга) душман бўлган ҳолингизда (жаннатдан) тушингиз! Энди сизлар учун маълум бир вақтгача (яъни ажалингиз етгунгача) ерда қарор топиб фойдаланиш бор.

Унда яшайсизлар, унда ўлурсизлар ва ундан (охиратда) чиқарилурсизлар, ДеДИ» (7-«Аъроф» сураси, 23-25 оятлар).

И з о х: Тақиқланган дарахт — узум, ё анжир ё олма ёхуд буюдой экани ҳақида ривоятлар бор.

Иблис алайҳиллаъна

«Эсланг (эй Мухаммад), Биз фаришталарга: «Одамга сажда қилинглари — деб буюришимиз билан улар сажда қилдилар. Фақат Иблис кибр ила бош тортди ва кофирлардан бўлди».

(2- «Бакара» сураси, 34-оят).

Иблис — одамзоднинг душмани, ёмон, гуноҳ ишларни яхши қилиб кўрсатиб, тўғри, Ҳақ йўлдан тойдирувчи, Одам Атодан анча олдин оловдан яратилган жинлар тоифасидан бўлиб, Куръонда «Иблис». айрим оятларда «Шайтон» дея тилга олинган.

Иблиснинг жинлардан эканлиги 18- «Кахф» сурасининг 50-оятда, жинлар ва Иблиснинг Одам Атодан илгари оловдан яратилганлиги 15- «Ҳижр» сурасининг 27-оятда айтилган.

У дастлаб Ҳақ таолога бетиним, сидқидилдан, астойдил, ихлос билан ибодат қилиб сиғинувчи бўлгани ва Аллоҳга садоқат билан кўп хизматлар кўрсатгани, ҳамда барча фаришталардан билимдонроқ, чуқур илмли бўлганлигидан фаришталар мақомига етказилган эди. У тавҳид ва бошқа илоҳиёт сирлари ҳақида ҳатто фаришталарга ҳам дарс берувчи устоз бўлиб қолган эди, дейилади манбаларда.

Шундай қилиб, Иблис барча шайтонларнинг устози — валламатиди бўлиб, унинг зурриётлари жинларнинг саркаш тоифасидандирлар. Умуман жинлар иродаси бор рухларнинг бир тури бўлиб, улар ҳам, инсон каби, шариат ҳукмларини бажаришга буюрилганлар. Лекин улар инсонда мавжуд бўлган моддий танадан ҳоли, сезги аъзолари йўқ, ўзларининг ҳақиқий табиати, сурати билан кўзга кўринмайдиган махлуклардир. Жинларнинг баъзилари солиҳ, яхши амаллар қиладилар, баъзилари эса залолатда юриб, ёмон, фасод ишлар билан машғул бўладилар. Ўзаро курашадилар.

Иблиснинг дастлабки асл номи Азозил, лақаби эса ал-Ҳорис бўлиб, шаккок жинлар исёнини бостириш учун **Тангри таоло** Азозилни уларга қарши юборган ва у, улар устидан ғалаба қозонганидан мағрурланиб, фаришталар орасида етакчи бўлиб олган эди. Чунончи, унинг иккинчи бир Ҳакам зл-Ҳорис номи ҳам шундан келиб чиққан.

Ҳар бир одамнинг ўнг елкасида савоб ишларни ёзадиган фаришта, чап елкасида ёмонлик, гуноҳ ишларни ёзадиган икки фаришта мавжуд бўлиб, улар инсон қалби учун кураш одиб борадилар. **Раҳмон** фариштаси инсонни яхшиликка ундаб, уни ёмонликдан қайтариб ва қилган савоб ишларини ёзиб боради. Шайтон эса устози Иблиснинг буйруғини бажара бориб, инсонни ёмон — гуноҳ ишларга ундайди, васваса қилиб йўлдан оздиради. У ўзининг ёвуз ниятини инсон табиатидаги нафс, кибр-ҳаво, жоҳиллик, қахр-ғазаб, рашқ, ҳасад, еуклик, кек, адоват, ёвузлик ҳамда бало-офат, мусибат, бахтсизлик, тоқатсизлик, чидамсизлик каби иллатларни ривожлантириш орқали амалга оширади.

Дунёда эса икки, бир-бирига қарама-қарши зид жуфтлик — **Раҳмоний** ва шайтоний йучлар, эзгулик ва ёвузлик, нур ва зулмат, нафс ва қаноат, оқиллик ва нодонлик, бойлик ва фақирлик, хурсандлик ва ғамгинлик, ўт ва сув, иссиқлик ва совуқлик, мусбат ва манфий, ҳаёт-мамот ва ҳоказолар бир-бири билан курашиб, дунё ишларини ҳаракатга келтиради.

*Худо оламни яратмиш, бошқарур қонуни билан,
Унга ам.ал қилмасанг, албат урур қонуни билан.
Доимо ёд айласанг шарру - хайр қонунин,
Оллоҳ хушлагай сени, қўллаюр қонуни билан.*

Борди-ю, аксинча, бир хиллик бўлса, бу бир хилликдан ҳаракат рўй бермайди, дунёни ҳаракатга келтирувчи қувват пайдо бўлмайди. Қарама-қарши томонлар бир-бирлари билан тўқнашганларида реакция вужудга келиб, қувват ва ҳаракат ҳосил бўлади. Оламдаги барча жонли, жонсиз нарсалар илоҳий қарама-қаршилиқлар қонуни бўйича ана шундай ҳаракатланади.

Қарама-қаршиликлар хақида француз файласуфи Робине Жан Батист Рене (1735-1820)хатто:

— *Оламда эзгулик ва ёвузликнинг нисбати тенг. Бундан келиб чицадики, табиатда эзгулик ва ёвузлик мутаносиблиги муҳимдир. Бу мутаносиблик табиат уйғунлигининг шартидир*, деган мунозарали ғаройиб фикрни ўртага ташлаган (Яна қараг 440-бетда 39 — «Помпонацци» мақоласига).

Азозил, кибру ҳавоси учун лаънатга учраб, алайҳиллаъна бўлганидан ва Тангри таолодан маълум муддатга умр сўраб олганидан сўнг, Одам Ато туфайли Иблис номини олиб осмондан ҳайдалгани учун, ундан интиком олишга, Ер юзида Одам Ато авлодлари — инсониятни йўлдан уришга, уларга зарар келтиришга, Аллоҳ таоло билан одамлар ўртасида тўсиқ бўлиб, инсонларни васваса қилиб. залолатга, куфр, фасод, ёмон, гуноҳ ишларга бошлашга онт ичди.

Шундай қилиб, Аллоҳ иродаси билан Иблис Ер юзидаги ҳамма ёвуз кучлар — ёвуз рухларнинг, шайтон ва жинларнинг раҳнамоси, бошқарувчиси, ёвузликларнинг сабабчиси бўлиб қолди. ;

Иблиснинг Одам Ато ва унинг зурриётларига бўлган адовати то қиёматгача давом этади. Аллоҳ бу ҳақда бундай дейди: «Эй Одам авлоди! Шайтон ота-оналарингиз (Одам ва Ҳавво)нинг авратларини уларга фош қилиш (уялтириш) учук жаннатдан чиқаргани каби сизларни ҳам алдаб қўймасин! Зеро, у ва унинг тўдаси сизлар уларни кўра олмайдиган тарафдан сизларни кўрадилар. Биз шайтонларни ий-МОН КЕЛТИРМАЙДИГАНЛАРГА ДЎСТ ҚИЛИБ ҚЎЙДИК» 17- «Аъроф» сураси, 27-оят).

«Агар сизни шайтон томонидан васваса тутмоқчи бўлса, у ҳолда Аллоҳдан ПАНОҲ сўраг. Зеро, у ЭШИТГУВЧИ ВА БИЛГУВЧИ ЗОТДИР» (41-«Фусилат» сураси. 36-оят).

Шунинг учун ҳар бир ишни бошлашда, *Қуръони карим* сураларини ўқишда Аллоҳнинг раҳматидан қувилган шайтоннинг ёмонлигидан Ўзингдан паноҳ тилайман, деб бошлаш хайрлидир:

«Қачонки Қуръон ўқисангиз, албатта, қувғин қилинган шайюн (васвасаси)-дан АЛЛОҲ ПАНОҲ бериШИНИ СЎРАГ» 116-«Наҳл» сураси, 98-оят).

Шайтони лаъин *Қуръони карим*ни яна қуйидагича тилга олинган:

«Албатта, (Биз) сизларни (Одам Атони) яратдик, сўнгра сизларга (унга) суврат бердик, сўнгра фаришталарга: «Одамга сажда қилинглар!» — дедик. (Улар) сажда қилдилар, илло Иблис сажда қилувчилардан бўлмади».

(Аллоҳ) айтди: «Сенга буюрганимда сажда. қилишингга нима монёлик қилди?» У деди: «Мен ундан яхшиман, мени оловдан яраттансан. Уни (Одамни) эса лойдан яратдинг».

Айтди: «Ундан (жаннатдан) чиқ! У ер (жаннат)да такаббурлик қилишинг сенга (жоиз) эмас. Бас, чиқ! «Албатта, сен ҳақирлардандирсан».

(У) деди: «Мени (инсонлар) тирилтириладиган кунгача кечиктир!» (Яъни то қиёматгача мени жазоламай тур.)

Айтди: «Албатта, сен кечиктирилганлардансан».

У (аламидан) деди: «Қасамёд этаманки, мени янглиштирганинг туфайли Сенинг Тўғри йўлинг (Ислом дини) узра улар (одамларни чалғитиш) учун ўтираман.

Сўнгра, уларга длдиларйдан, ортларидан, ўнг томонларидан ва сўл томонларидан (чалғитиш учун) келаман. (Натижада) уларнинг аксариятини шукр қилувчи ҳолда топмайсан».

Айтди: «Ундан (жаннатдан) айбланган ва ҳайдалган ҳолингда чиқ! Қасамёд этаманки, кимки сенга эргашса, сизларнинг барчангиз билан жаҳаннамни тўлди-**РА ЖАКМАН**» (7-«Аъроф» сураси, 11-18-оятлар).

«Албатта, шайтон сизларга душмандир, бас, уни душман тутинглар! У ўз фиркасини (яъни ўзига эргашганларни) дўзах аҳли бўлишга даъват қилур» (35:6).

«... Бас, сизларни дунё ҳаёти сира алдаб қўймасин ва сизларни алдамчи шайтон Аллоҳ кечираверади, деган алдов билан алдаб қўймасин !» (31:33).

Тангри таоло ҳар бир инсонга бштадан шайтанни яратиб қўйганки, у ёмон ишларни инсонга яхши, фазилатли кўрсатиб, гуноҳ ишларга тарғиб қилиш билан машғул бўлади.

Инсон табиатидаги хато қилиш, нуқсон, айб, гуноҳкорлик ота-онамиз Одам Ато ва Мрмо • Ҳавводан азалдан мерос бўлиб қолган. Сабаби Одам Ато ва Момо Ҳаввонинг Аллоҳ ман қилган дарахт мевасидан еб гуноҳкор бўлиб, жаннатдан чиқариб юборилганликларидир. Айбсиз, гуноҳ қилмаган инсоннинг ўзи бўлмайди, беайб фақат ёлғиз Парвардигордир. Инсоннинг гуноҳкорлиги, айби, хатога йўл қўйиши дунё тугагунча давом этади. Бу салбий хислатларимизнинг сабаби билимларимиз етарли бўлмаганлигидандир. Шунинг учун ҳам шайтон алайҳиллаъна сўзига кириб қўйганимизни ўзимиз ҳам билмай қоламиз.

Инсонлар айна бир нарсдан турлича таассурот оладилар, турлича фикр юритадилар, турлича билим олиб, турлича хулоса чиқарадилар. Натижада одамлар яхши-ёмон, ижобий-салбий фазилатлилар гуруҳига ажралади ва ҳаётда улар ўртасида тўхтовсиз кураш кетади.

Одамларнинг акли, фикри, тушунчаси, таассуротлари ва дунёқарашлари турли-туманлиги ҳақида милоддан аввалги 365-275 йилларда яшаб ўтган қадимги юнон файласуфи Пиррон:

— *Агар бир нарса ҳамма учун бирдек тушунарли, гўзал ва оқилона кўринганда эди, инсонлар ўртасида е-аразли баҳс пайдо бўлмас эди, деган.*

Ҳеч ким ёмон бўлиб туғилмайди еки улғайгач, ёмон одам бўлишни ўз олдига мақсад қилиб қўймайди. Инсоннинг ички дунёси, хиссиёти, таассуроти, табиати барқарор: баъзи бирлариники яхшиликка. баъзи бирлариники ёмонликка мойилроқ бўлади. Инсон бировларнигина эмас, балки ўзи ўзини ҳам тарбиялаши зарур. Табиати ёмонликка мойил кишилар, ўзини мажбурлаб бўлса ҳам, ички дунёси, табиатини поклаб, хоҳишига қарши ўлароқ яхшилиқни, яхши фазилатларни ўзлаштиришга, феъл-атворини тузатишга астойдил ҳаракат қилмоғи керак. Бундан, албатта, қутилган натижа- чиқиши муқаррар.

Табиати салбий хислатларга мойил бўлган кишилар ҳаётдан номақбул, салбий таассуротлар олиб, унинг асосида нотўғри, салбий хулоса чиқарадилар ва шу тахлит фикр юритадилар. Ўғри. муттаҳам, каллоб, каззоб, фирибгар, товламачи, порахўр, судхўр, зўравон, каллакесар, зараркунанда, зинокор кимсалар ҳам ўзларини ҳақ, тўғри деб биладилар.

Бу салбий ишлар. одатлар кўпчилик ёмон деб билган бундай одамларнинг билим доираси тор, савияси етарли эмаслигидан бўлиб, улар чуқур билим олишлари зарур. Мътнавий ва дунёвий билимларни ўқиш, ўрганиш, уқиш ва такрор ўқиш билан, ҳаётий тажрибалардан тўғри хулоса чиқариш орқали амалга оширилади.

Ҳеч ким хатолардан ҳоли эмасдир, мукаммаллик, тўқислик ёлғиз Тангри таолога хос сифатдир.

Хато қилиш, гуноҳкор бўлиш,. *Куръони,а* ва Тавротда ёзилишича, оддий одамлардан тортиб ҳатто пайғамбарлару азиз-авлиёларни ҳам четлаб ўтмади. Эслатиб ўтамиз:

— Одам Ато ва Момо Ҳавво ейиш ман этилган дарахт мевасидан тотиб гуноҳкор бўлдилар;

— Момо Ҳавво фарзандларидан бирини туққанида, уни Иблис йўлдан оздиради ва у болага Абдулҳарс (Харс — Ер бандаси) дгб исм бериб ширкка йўл қўяди (*Куръони карим*, 7:190);

— Одзм Ато ва Момо Ҳаввонинг ўғли Қобил укаси Ҳобилни ҳасад қилиб ўлдирди;

— Кейинги даврларда инсониятнинг ёмонликлари, бузуқлик, разолат, гуноҳкорликлар шунчалик ошиб кетдики, Адлех таоло уларни жазолаб Буюк тўфон юборди, барча жонзотларни сувга ғарқ айлаб, ҳало!- килди. Фақатгина Ер юзида инсон наслини сақлаш учун Ўзининг пайғамбари — Нух а: айҳиссалом кемасидагиларни омон сақлаб қолди; .

— Нух алайҳиссаломнинг ўғли Хом отасини беҳурмат, мазаммат қилгани учун, пайғамбар томонидан лаънатланди, дуоибадга учради ва Аллоҳ таоло амри билан авлодлари қора, хабаб бўлиб, узок вақт бошқа ирқдагиларга хизматкор, қул бўлиб ишлаб келдилар, қийналдилар, азоб чекдилар;

— Садўм ва Ғамўра аҳолисини оғир гуноҳлари учун Аллоҳ уларга офат юбориб, барчаларини ҳалок қилди;

— Иброҳим алайҳиссаломнинг ўғли Исҳоқ алайҳиссаломнинг катта ўғли Эсов тўнғичлигини укаси Яъқубга арзимас таом эзайга сотиб, ўз тўнғичлигини ерга уриб хорлаб ташлади;

— Яъқуб алайҳиссаломнинг ўн нафар ўғли тил бириктириб, ҳасад қилиб, ўз укалари Юсуфни чохга ташладилар, кейин эса уни ёт ўлкаларга қул қилиб сотиб юбордилар;

— Зулайҳо нафс талабига чидаёлмай, шайтоннинг сўзига кириб, хизматкори Юсуф [лайҳиссаломдан жинсий яқинлик қилишни талаб қилади *Шуръони карим*, 12: 23—32);

— Мусо алайҳиссалом икки муштлашишаётган кишилардан бири ёрдам сўраганда, Зани Исроил қавмидан бўлган кишининг ёнини олиб, шайтоннинг гапига кириб, кибтий-*т* бир мушт уриб ўлдириб қўяди, сўнг қилган ишидан пушаймон бўлиб, Аллоҳга тавба-тазарру қилиб кечирим сўрайди (*Қуръони карим*, 28: 15—16);

— Бани Исроил Мусо алайҳиссалом замонида Аллоҳнинг мадади билан Миср фиръавни қуллигидан қутулиб, чўлу биёбонларда оҳ-фиғон чекиб, зорланиб, хорланиб юрганларида, ўз Парвардигорларини эсдан чиқариб, ёлғиз Унинг Ўзидан мадад тилаш ўрнига, яна унга ширк келтирдилар — ўзларига олтиндан бузоқ ясаб олиб," унга топиндилар ва Аллоҳ таолонинг ғазабига дучор бўлдилар;

— Бани Исроил Тангри таоло ваъда қилган жаннатмакон Фаластиъта бориб ўрнашганларидан кейин, яна Оламлар эгаси — Раббиларини унутиб, Унга ширк келтириб, бут ва санамларга қурбонлик қилиб ибодат қилабошладилар;

— Довуд алайҳиссалом ёшлигида ўз аскари Уриянинг хотини Вирсавияни севиб қолиб, унга етишиш учун Урияни атайлаб урушнинг олдинги марраларига юборади ва у тенгсиз жангда ўлдирилгач, марҳумнинг хотинига уйланади ва бу гуноҳи учун тегишли оғир жазосини олзди (Сулаймон а.с. Довуд а.с.нинг ана шу хотини — Вирсавиядан туғилган);

— Аллоҳ таоло Қуръоннинг 38-нчи «Сод» сураси 26-оятда Довудни нафс хоҳишига эргашиб кетмаслик ҳақида огоҳлантиради. Шунда у дарҳол Парвардигоридан мағфират қилишини сўраб йиқилиб бошини саждага қўйиб тавба-тазарру қилади ва гуноҳлари учун тегишли ЖазОсини Олади (*Яна ҚараНг*: Таврот. «Иккинчи подшоҳлик», !1-боб);

— Ҳазрати Довуд алайҳиссаломнинг ўғли Ибн Салом (Авессалом) отасидан тахтни ТОрТИб ОЛИШ учун ИСён кўтараДИ (Таврот. «Иккинчи подшоҳлик», 13—18- боблар);

— Сулаймон алайҳиссалом гижинглаб турган учқур ажойиб отларига махлиё бўлиб, уларни суюб, эркалаб силашга берилиб кетиб, Парвардигорни эслашдан чалғиган, яъни намоз вақтини ўтказиб юборган ва дарҳол уларни қилич билан «силаш»га киришиб, уларни АЛЛОҲ ЙўЛИДЭ Қурбон ҚИЛИБ ЮборГЭН (38- «Сод» сураси, 31—33- оятлар);

— Юнус алайҳиссалом, қавмлари иймон келтирмагач, бесабрлик қилиб, Аллоҳнинг изнисиз дарғазаб ҳолда шаҳарни тарк этади. Уни денгизда бир наҳанг ютиб юборади. Қилмишидан қаттиқ пушаймон бўлган Юнус алайҳиссалом наҳанг қорнида тинмай Аллоҳ таолога тавба-тазарру қилаверади, Аллоҳ унинг гуноҳларидан кечиби, наҳангга пайғамбарНИ СОҲИЛГЭ ЧИҚариб ТЭШЛАШНИ амр ЭТЗДИ (37- «Вас-соффот», 139-148 ва 10- «Юнус», 98-оят);

— Инсонларнинг ҳаётда хатолар ва гуноҳлардан холи бўлмаслиги ҳақида пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ҳам айтиб ўтганлар: <<*К,иёмат бўлганда, гуноҳ қилмаган ёки гуноҳни ният ҳам қилмаган кимса топилмайди, Яхё алайҳиссалом эса гуноҳ ҳам қилмаган ва гуноҳни ният ҳам қилмаган инсондир*>. Бу ҳақда яна Пайғамбаримизнинг: <<*Гуноҳларига тавба қилган гуноҳсиз кабидир. Аллоҳ бир бандасини севдими, гуноҳ унга зарар етказмайди. Чунки унга тавба қилишни ҳам насиб қилади. Банда тавба қилганида, Аллоҳ таоло шу даражада севинадики, худди сиздан бирингиз чўлда туясини йўқотиб қўйиб, уни яна топганидан ҳам кўпроқ,.. Аллоҳга қасамки, бир кунда етмишдан зиёд марта Аллоҳга тавба қиламан*> (Имом ал-Бухорий. Ҳадис. 4-жилд, 164—165-бетлар).

Бу ҳақда Қуръони каримда шундай дейилган: <<Бас, (эй, Муҳаммад,) сабр қилинг! Зеро, Аллоҳнинг ваъдаси ҳақдир ва гуноҳингизга мағфират сўранг ҳамда тунукун Раббингизга ҳамду сано айтиш билан (У зотни) улуғланг!> (40- «Ғафир» сураси, 55-оят).

«Бас, (эй, Муҳаммад,) Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ эканини билинг ва ўз гуноҳингиз учун, ҳамда мўмин ва мўминалар (нинг гуноҳлари) учун мағфират сўранг!...» (47- «Муҳаммад» сураси, 19-оят).

Барча пайғамбарларнинг у ёки бу гуноҳлари кечирилгандир, дейилади манбаларда.

Аллоҳ таоло бандаларини қилаётган гуноҳ ишларидан қайтариш, тўғри йўлга солиш учун, улар ичидан пайғамбарлар танлаб олиб, фаришталарини юбориб турди, гуноҳкорларга тегишли жазо берди, баъзи бирларининг эса гуноҳларидан кечди.

Иблис (Шайтон) Аллохга дўст ёки душман эканлиги уламолар ўртасида мунозарали бўлиб келди. Бу масалада унинг Одам Ато яратилмасидан аввал Аллохга тинимсиз ихлос билан қилган ибодатларию хизматлари ҳам уларнинг назаридан четда қолмади албатта.

Иблис Одам алайҳиссаломга сажда қилмагани учун, Аллох уни лаънатлаб, Ўз даргохидан қувиб юбориб, уни иксонларни махсус синаш қуроли воситасига айлантирганидан кейин, у инсондаги нафс ва хою хавасларни ўртача меъёр даражасидан ошириб, тошириб, уларни жунбушга, туғёнга келтириб, гуноҳ ишларни яхши қилиб кўрсатиб, уни тўғри, хидоят йўлидан тойдиришга киришди. Натижада аксарият одамлар битмас-туганмас нафс хоҳишлари орқасидан қувиб, гуноҳ ишларни содир этиш билан бирга, беихтиёр дунёни обод қилишга ҳам киришиб кетдилар. Чунончи, нафсни қондириш йўлида қилинган тинимсиз меҳнат, машаққатлар, изланишлар, илм-фан ва техникадаги янгиликлар, ихтиролар қилишлари, катта-катта иморатлар, осмонўпар маҳобатли бинолар, шаҳарлар, йўллар, боғ-роғлар ва ҳоказолар барпо этишлари улкая тараккиётга ҳам сабаб бўлди.

Шунинг учун ҳам бўлса керак, шайтснни сўкиб, ҳақоратлаб бўлмайди, дейилади айрим манбаларда. Факат унинг ёмонликларидан Аллохдан паноҳ тиланади холос:

— «Аузи билаҳи мин аш-шайтонир ражийм» (Даргоҳингдан қувилган шайтоннинг ёмонликларидан Ўзингдан паноҳ тилайман), — деб айтилади.

Машхур сўфий Мансур ал-Ҳалложга кўра, Иблис ханифлик — яккахудолик эътиқоди-га зид бўлган — Аллохдан бошқага сиғиниш — сажда қилишни ўзига эп кўрмай, Аллохга садоқатини намоён этган-у, аммо кибрга кетгани учун синовдан ўтмай қолган. Балки у ўшанда, Аллох бизни синаяптимики, деб ўйлагандир. Ёки ўша дамда унинг аклига нуқсон етиб эътиқод саждаси • — сиғиниш билан «хурмат саждаси» — таъзимнинг фарқлай олмай ғафлатда қолгандир... Бу ҳол ҳам Лавҳ ул-Махфуздаги ёзмиш бўйича содир бўлган, албатта.

Баъзи Ислом уламолари Иблис (Шайтон)нинг **Худои** таолодан бошқага, шунингдек Одамга сажда қилмаганини тўғри деб ҳисоблаганлар. Чунки, **Ҳақ** таоло Қуръоннинг барча ўринларида Ўзидан бошқага сажда қилганларни қайта-қайта «мушриклар», «дўзах ахллари» деб лаънатлайди. Бизнингча, Аллох фаришталарга Одамга ҳурмат саждаси, яъни таъзим қилинлар, деб буюрган. Иблис эса, такаббурлик қилиб, Одамга сажда ҳам, таъзим ҳам қилмаган, яъни буйруқни бажаришдан бош тортган. Қуръонда яккаю ягона Худодан бошқага сажда қилиш, сиғиниш қуфр саналади. Шунинг учун ҳам асрлар давомида бу муаммо уламоларни ўйлантириб келмоқда.

Ибн ал-Арабий каби айрим илоҳиётчи мутафаккирлар, Иблис (Шайтон) Аллохнинг Ўзи яратган махлуқи — Одамга ҳурмат саждаси, таъзим қилиш ҳақидаги буйруғини бажаришдан такаббурлик билан бўйин товлагани учун гуноҳкор бўлиб қолган бўлсада, Ўзидан бошқага сажда қилмай тавҳидга амал қилиб, ўзининг садоқатини кўрсатгани учун ва яна биз билмаган, мавҳумотларни ҳам назарда тутиб, Аллох Қиёмат куни уни кечирса керак, деб фараз қилганлар. Инсонларнинг аксарияти баднафс, золим, бесабр, худбин, нокас, ичи қора, такаббур, жохил бўлиб, жуда кўп ёмон ишларни қиладилар ва қилғиликни қилиб қўйиб, бутун айбни шайтонга тўнкайдилар. Ахир у ёмонни яхши қилиб кўрсатишдан нари ўтолмайдиган Аллохнинг синовчи бир махлуқи холоску.

Мусулмон оламининг фикҳ, тафсир, ақоид ва калом илмининг билимдони, Самарқанд Шайхулисломи, «Имом Ходий» номи билан машхур бўлган Имом ал-факйх Абу Лайс ас-Самарқандий (вафоти 1003—йил). ўзининг «Бўстон ул-орифийн» номли китобининг 127-боб, 190-бетида (т.: «Моъаррунаҳ», 2003) тақдир ҳақида қуйидагиларни ёзган:

Саҳобалар: *«Эй Аллохнинг элчиси, тақдирнинг яхши ёмонлиги Аллохданми, ёки яхшилик Аллохдан-у ёмонлик бизданми?» дейишди. Расулulloҳ с.а.в.: <<Иккаласи ҳам Аллохдан, агар Аллоҳ ерда ўзига осийлик (гуноҳкорлик) қилишларини хоҳламаганида, Иблисни яратмаган бўлур эди», дедилар.*

Жинларнинг кофир, шайтон тоифалари бўлганидек, одамларнинг ҳам шайтонлари бўлар экан. Баъзи каззоб, фирибгар, иғвогар, ёмон одамлар ҳақида: «У шайтонга ҳам дарс беради», — деб таърифлайдилар.

Қуръони каримда Иблис: «Энди мен бандаларингни тўғри йўлдан оздираман, адаштираман, факат покиза бандаларинггина ҳақ йўлдан озмай қолурлар», дейди. Шундай экан, шайтоннинг йўлига кирмай, алдовига учмай, салбий ишлардан қочиб, нафсни син-

дириб, орзуни кискароқ қилиб, гюкизаликка интилиш, ҳақ йўлдан озмаслик ихтиёри ўзимизда ва фақат ўзимизда эканлигини камдан кам одамларгина тўлик ва чуқур ҳис эта биладилар.

Шундай қйлиб, ушбу мавзуга якун ясар эканмиз, шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш кўраки, атоқли мутасаввуф олим, сўфий Ибн ал-Арабийнинг ёзишича, Иблис Худоннинг дўсти ҳам, душмани ҳам эмас. Иблис ва унинг малайлари — шайтонлар инсоннинг тўғри йўлдан тойдирувчи, яққол душманидир. Бу ўринда «дўст» сўзини маъжозий маънода: «Аллоҳнинг яқини», аниқроғи «суюқлиси», «суйган бандасй (қўли)» деб тушунмоқ керак. Чунки Аллоҳнинг дўсти, шериги, махбуби, фарзанди, ота-онаси бўлмаган ва бўлиши ҳам мумкин эмас!. У тоқдир, яккаю ягона — Аҳаддир!

Деярли барча уламолар Иблис, (шайтон) у дунёда дўзахга маҳкум, деган бўлсалар, айрим сўфийлар, ҳамда ана шу Ибн ал-Арабийнинг фикрича, пировардида **Алло-ҳ** уни кечиран экан.

Аллоҳнинг Ўзи соҳиби ихтиёрдир !

Б е ш и н ч и ф а с л

Одам Ато ва Момо Хдввонинг фарзандлари

«(Биз дедик):«Эй **Одам! Жуфтинг** (Хавво) бнлан жаннатда турингиз ва **хоҳ**-лаган жойингиздан тановул қилинг! Фақат ушбу **дарахтга** (мевасидан ейиш учун) **яқинлашмангиз. Акс ҳолда, золимгардан бўлурсиз!**»

(7- «Аъроф сураси, 19-оят).

Кайд қилиб ўтиш лозимки, антропология илми оилан шуғулланувчилар Ер юзининг турли жойларида топилган инсон суяклари ва бош чанокларини текшириб, рубъи маскунда Одам Атодан илгари ҳам бир неча турдаги башарият — инсонлар яшаб ўтган деган хулосага келдилар. Бу топилмаларни текширган олимлар улар яшаб ўтган даврга бир қанча миллион йиллар бўлган деб тахмин қилмоқдалар.

Олимларнинг хулосасига қараганда, энг қадимги инсонлар — яваликлар, сўнгра пекинликлар, сўнгра сўлуликлар, сўнгра полтаванликлар, сўнгра хелдибражликлар ва родезияликлар бўлганлар. Инсонларнинг яшаш замонасига қараб, неандарталликлар охириги яшаганлардан ҳисобланади, ўлар ҳозирги одамзоднинг бобокалонларидир, деб тахмин қилиш мумкин. Бу турдаги инсонлар милоддан тахминан 130 минг йил аввал яшаб, Ер юзининг турли жойларида истикомат қилишган. Юқорида, иккинчи фаслда таъкидлаб ўтганимиздек, **Қуръони карим** ҳам Одам Атодан илгари башарият бўлганлиги ҳақида таълим беради.

Носириддин Рабғузийнинг ёзишича, Момо Ҳавво етмиш марта бир ўғил, бир қиз — эгизак, фақат Шис алайҳиссаломни ёлғиз тукқан экан.

Библияда келтирилишича, **Аллоҳнинг** иккинчи пайғамбари бўлмиш Шис алайҳиссалом **105** ёшида Энўш (Енос)ни дунёга келтирди, ундан кейин яна 807 йил яшаб, кўп ўғил-қизлар кўриб **912** ёшида вафот этди. (Бундан кейин Библиядаги номлар кавс ичида берилди).

Энўшдан 90 ёшида Кенан (Каинан) туғилди. Шундан кейин Энўш яна 815 йил яшаб, кўп ўғил-қизлар кўрди ва жами 905 йил яшади.

Кенан 70 ёшида Маҳолаил (Малелеил) деган ўғил кўрди. Ундан кейин яна 840 йил яшаб, кўп ўғил-қизлар кўрди ва жами **910** йил яшаб, оламдан ўтди.

Маҳолаил 65 ёшида Еред (Иаред) деган ўғил кўрди. Ундан кейин яна 830 йил яшаб, кўп ўғил-қизлар кўрганидан сўнг, **895** ёшида вафот этди.

Ёред 162 ёшида Ханўх (Енох) исмли ўғил кўрди. Ханўх *Қуръони каримца* Идрис алайҳиссалом деб номланган. Идрис пайғамбар туғилганидан кейин Ёред яна 800 йил яшаб, кўп ўғил-қизлар кўрди ва жами 962 йил яшаб, ота-боболари олдида жўнади.

Идрис алайҳиссалом 65 ёшида Матушалох (Мафусал)ни дунёга келтирди. Матушалох туғилганидан кейин яна 300 йил яшаб, кўп ўғил-қизлар кўрди ва 365 ёшида **Тангри таолонинг** амри билан тириклайин осмонга кўтарилди.

Пайғамбар ўғли Матушалох 187 ёшида Ламак (Ламех) номли ўғил кўрди. Шундан кейин яна 782 йил яшаб, кўп ўғил-қизлар кўриб, 969 ёшида вафот этди.

Ламак 182 ёшида хушрўй ажиб бир фарзанди аржуманд — ўғил кўрди ва исмини Нух (Ной) қўйди. Шундан кейин Ламак яна 595 йил яшаб, кўп ўғил-қизлар кўриб, 777 ёшида вафот этди.

Нух алайҳиссалом 500 ёшларга етганида ундан Сом, Ҳом, Ёфас ва Канъон (Сим, Хам, Иафет ва Ханаан) туғилдилар.

Қобил ва Ҳобил (Каин ва Авел) қиссаси

Юкорида айтганимиздек, **Парвардигори олам** Одам Ато ва Момо Ҳаввога эгизак: бир ўғил — Қобил (Каин) ва бир қиз — Иқлимо (Аклима) деган фарзандлар ато этди.

Иқлимо ниҳоятда кўркли, гўзал эди.

Икки йилдан кейин яна эгизак: бир ўғил — Ҳобил (Авел) ва бир қиз Абудо (Лабуда) туғилди. Абудо кўрксиз эди.

Одам алайҳиссалом ўз шариати қоидаси бўйича Қобил билан туғилган қиз — Иқлимонини Ҳобилга берадиган бўлди. Қобил: «Ўзим билан туғилган қизни оламан», деди. Одам айтди: «Шариат-қоидамизда ундай эмас». Қобил: «Буниси менга қариндош бўлса, униси ҳам қариндошдир» деб, Иқлимони талашди. Одам айтди: «Иккалангиз ҳам **Парвардигори оламга** қурбонлик қилинг, кимнинг қурбонлиги қабул бўлса, Иқлимони ўша олсин».

Ҳобил қўйчивон эди, семиз қўй келтириб қурбонлик қилинадиган жойга қўйди. Қобил деҳқой эди, қурбонлик учун сифати паст буғдойни қўйди. Осмондан ўт тушиб Ҳобилнинг қурбонлигини қуйдирди, яъни унинг қурбонлиги қабул бўлди, Қобилнинг қурбонлиги қабул бўлмади.

Қобил кўнгли хаста, ёмонликка мойил, тама ва гуноҳга интилувчи, **Ҳақ** ҳукмига унамай саркашлик қиладиган инсон бўлиб, унинг укаси Ҳобил эса, аксинча, Ҳаққа бўйсунувчи, солих, такволи эди.

Қобил билан Ҳобил ўртасида вужудга келган ихтилоф яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги дастлабки кураш бўлиб, Иблис васвасаси билан Қобил ўз укаси Ҳобилни тош билан уриб ўлдирди.

Қобил Ҳобилни ўлдириб, жасадини нима қилишини билмай хайрон бўлди. Шунда Аллоҳ **таоло** амри билан икки қарға келиб бир-бири билан уришиб, бирини бири ўлдирди. Тирик қолгани ўлганини тумшуғи билан ер қавлаб кўмди. Қобил, қарға ўз шеригини кўмганини кўргач, қарғадан ҳам тубан, раҳмсиз бўлмай деб, укасининг жасадини ерга кўмди. Шундан мурдани ерга кўммок инсонларга суннат бўлиб қолди.

> Шундан сўнг Қобил **Тангри таолони** лаънатига учраб укасининг қони тўкилган ердан хайдалди ва Яман вилоятидаги Аданнинг (Едем) шарқий томонидаги Нўд (Нод) деган ерга бориб ўрнашди.

Кейин Қобил яна Иблиснинг васвасасига учди — хамр ичди, ўтга, бутга топинди ва муртад бўлди. **Тангри таолонинг** амри билан бир фаришта келиб, отасининг лаънатига учраган муртад Қобилни ҳалок қилди.

Пайғамбарлар ва азиз авлиёлар ҳақида

«(Бир қатор) пайғамбарлар ҳақида қиссаларни Сизга илгари айтдик. (Айрим) пайғамбарлар қиссаларини эса айтганимиз йўқ. Аллоҳ Мусо билан (бевосита) гаплашди».

- .."

\\4- «Нисо» сураси, 164-оят).

Куръони каримца 25 нафар пайғамбарлар ва 4 нафар азиз-авлиёлар номи тилга олинган бўлиб, эндиги сўз шулар ҳақида боради.

«Пайғамбар» форсча сўз бўлиб, маъноси — «хабарчи». Арабчада «расул», маъноси «элчи»-дир. Пайғамбарлар **Аллоҳнинг** хабарчи ва элчилари, **Аллоҳнинг** амрларини, йўл-йўриқларини инсонларга етказадиган кишилардир. Биз она тилимизда пайғамбарлар деб атаётган зотлар, араб тилида икки хил: «расул» ва «набий» деб номланадилар. Бинобарин, агар пайғамбарликка танланган кишига бошқа кишиларнинг ақидасини — дунёкарашини тўғрилаш вазифаси юклатилса ва янги, алоҳида шариат (қонун-қоидалар) олиб келса, яъни элчилик қилишга буюрилса, бундай кишилар «расул» деб номланади. Янги шариат олиб келмай, ўзидан аввалги пайғамбарлар шариатига амал қила туриб, кишиларни ёлғиз Аллоҳнинг Ўзига ибодат қилишга, унга ширк келтирмасликка даъват этганлар эса «набий» дейилади. Демак, расул — китоб ва шариат соҳиби; набий эса бундай эмас. Набий ўзидан олдин келган расулнинг шариатига халқни даъват этиш билан вазифалантирилган бўлади. Ҳикмати ёлғиз Аллоҳнинг ўзига аён бўлган бу қоидага кўра, ҳар бир «расул» «набий»дир, аммо ҳар бир «набий» «расул» бўлолмайди. Ҳазрат Мухаммад алайҳиссалом ҳам набий, ҳам расулдирлар.

Энг биринчи пайғамбар ҳазрати Одам алайҳиссалом ва охиригиси Расули акрам~Мухаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи вассалламдирлар.

Куръони каримца номлари зикр этилмаган, лекин пайғамбаримизнинг ҳадисларида ва бошқа диний адабиётларда тилга олинган пайғамбарлар, набийлар, авлиёлар орасида ҳазрати Шис, Ишаъё, Ашъиё, Дониёл, Жиржис, Жакук, Ишмуил, Хизқийл, Ҳанзала, Маҳаҳарқийё алайҳиссаломлар ва бошқалар ҳам ўз даврларида яшаб ўтишган.

Муқаддас китобларда уқтирилишича, пайғамбарлик илоҳий фазл, **Аллоҳ таоло Ўзи** хоҳлаган бандасини бунга эриштиради. Пайғамбарликка на ақл, на касб-хунар, на маҳорат, на ортиқча ибодат билан ва на ворислик йўли билан эришиб бўлади. **Парвардигор** ўз бандаларидан хоҳлаганини танлаб олади ва пайғамбар даражасига кўтаради. Уларнинг барча қилган ишлари **Аллоҳ таолонинг** ваҳйси орқали бўлади. Пайғамбарлар ҳеч қачон ўз ички ҳиссиётларига итоат этмаганлар, пайғамбарликни ижтимоий вазиятга, сиёсий жараёнга мосламаганлар. Ҳамма пайғамбарларнинг энг биринчи асосий даъвати ҳанифлик — ёлғиз **Аллоҳга** иймон келтиришга чорлаш бўлган.

Пайғамбарлик бутун инсоният учун тегишли бўлганидан **Тангри таоло** дунёни яратибдики, барча халқларга уларнинг ораларидан пайғамбарлар чиқариб турди. Лекин Бани Исроил ханузгача пайғамбарликнинг умумийлигини, **Аллоҳ таоло** бандаларидан хоҳлаганига пайғамбарлик неъматини беришини инкор этиб келмоқда. Уларнинг фикрича, пайғамбарлик фақат Бани Исроилгагина хос хусусият эмиш. Улар барча башарият ягона **Тангри таолонинг** яратган бандалари, ҳамма бир ота-она, яъни Одам Ато ва Момо Хавводан тарқалганликларини унутиб, барча элатлар, халқлар ўз динлари, ирқлари, миллатларига қараб ажратилмай, балки қилган яхши ёки ёмон амаллари билан фарқланишларини тушунишни истамай, биз **Худованд** томонидан танлаб олинган, барча халқлардан аъло халқмиз, олий ирқмиз, миллатмиз, бошқа барча миллатлар ва диндагилар бизнинг душманларимиз деган ғояга қадимдан қаттиқ риоя қилган ҳолда ўзларидан бошқа барча миллатлар ва диндагиларга жохилларча душманлик қилиб келдилар.

Бу кавмлар (яхудийлар) Аллоҳга қилган исёнкорликлари ва **Унинг** берган неъматларига бўлган нонқўрликлари сабабли азобга маҳкум бўлган, бошларига доим фалокатлар келиб турадиган кавмдирлар.

Асрлар бўйи юртсиз ва ўз давлатларига эга бўлмай, у ердан бу ерга сарсон-саргардонликда кўчиб юрадиган ва Сулаймон алайҳиссалом даврларида муқаддас тупроқларини ўзларига юрт қилиб олган яҳудийлар кейинги асрларда яна ҳадларидан ошиб, бузғунчиликлари ҳамда итоатсизликлари туфайли жазога йўлиқдилар. Яқин тарихда ўзларига такрор айна ерларни юрт қилиб олишларига қарамасдан, улар ҳозир ҳам илк даврлардагидек бузғунчиликлар чиқариб, «катта туғёнга тушган» ҳолатдалар. *Аллоҳта* берган ваъдалари унутилган, ўтмиш кунларидан сабоқ-ибрат олмаган ҳолда яшамокдалар (*Илоҳиймўжизат*: 3-сон Тошкент).

«Катортол-Камолот», 1996).

Дунёда канча пайғамбар ўтганлиги *Қуръони карим*, Ҳадис ёки бошқа тарихий китобларда қатъий белгиланмаган. Ҳамма пайғамбарлар тенгдирлар, лекин, улар фазилат жиҳатидан бир-бирларидан ажралиб турадилар. Улардан беш пайғамбар: Нух, Иброҳим, Мусо, Ийсо, Муҳаммад алайҳиссаломлар буюк ва янгиланган шариат асосчилари деб саналадилар.

Парвардигорнинг ўз пайғамбарларига берувчи таълими, амрлари «вахй» деб аталади.

Пайғамбарларга ваҳй, яъни **Аллоҳ** томонидан илму маърифат қуйидагича келади:

1. Аллоҳнинг бош фариштаси ҳазрати Жаброил алайҳиссалом орқали ваҳй келиши ва ундан бевосита эшитиб олиш.

2. Қўнгилга солиш орқали.

3. Уйқусида тушлар кўриш, кўрсатмалар олиш воситасида.

4. Бошқа руҳий ҳолатларда.

Ваҳйнинг ҳикматини пайғамбарлардан бошқа ҳеч ким англай олмайди.

Аллоҳнинг пайғамбарлари ҳақида *Қуръони карим*да қуйидаги оятлар келган:

«(Аллоҳ Ўз) амри билан хоҳлаган бандаларига фаришталарни (шундай) ваҳй билан туширур: («Эй пайғамбарларим! Инсонларни) огоҳлантиринглarki, Мендан ўзга илоҳ йўқ. Бас, (барчаларингиз) Мендангина кўрқингиз!» (16- «Наҳл» сураси, 2-оят).

«Биз ҳар бир пайғамбарни (ҳукмларимизни) баен қилиб бериши учун ўз кавмининг тили билан (сўзлайдиган қилиб) юбордик. Бас, Аллоҳ (Ўзи) хоҳлаган кимсани йўлдан оздирур ва (Ўзи) хоҳлаган кишини ҳидоят қилур. У қудратли ва ҲИКМАТЛИ ЗОТДИР» (14- «Иброҳим» сураси, 4-оят).

И з о ҳ: *Пайе-амбарларнинг вазифаси даъватдир. Бирон кишини йўлдан оздириш ёки Ҳақ йўлга ҳидоят қилиш эса ҳеч қайси пайеамбарнинг қўлидан келмайди — бу ёлеиз Аллоҳ таолонинг хоҳишига боелиқдир.*

«У (Аллоҳ) ғайбни билувчидир. Бас, Ўз ғайбидан бирор кимсани хабардор қилмас.

Фақат Ўзи лозим кўрган пайғамбарларнигина Ўзининг баъзи ғайбидан огоҳ этур. Бас, албатта, У ҳар бир пайғамбарнинг олдидан ҳам, ортидан ҳам кузатувчи (фарИШТа) Йўллар» (7- «Жин» сураси, 26-27-оятлар).

«Албатта, Аллоҳ Одам ва Нухни ҳамда Иброҳим ва Имрон авлодларини оламлар узра (пайғамбарлик учун) танлади», (уларни) бир-бирларига зурриёт этиб. "АЛЛОҲ ЭШИТГҮВЧИ ВА БИЛИМДОН ЗОТДИР» (3- «Оли Имрон» сураси, 33—34-оятлар).

«Унга (Иброҳимга) Исҳоқ ва Яъқубни ато этдик. Ҳаммасини ҳидоятга йўлладик. Олдин Нухни ҳам ҳидоятга йўллаган эдик. Унинг зурриётидан Довуд, Сулаймон, Айюб, Юсуф, Мусо ва Ҳорунни (ҳам йўлладик). Чиройли иш қилувчиларни мана шундай тақдирлаймиз.

Закариё, Яхё, Ийсо ва Илёсни (ҳам ҳидоятга йўлладик). Ҳаммаси солиҳлардандир.

Исмоил, ал-Ясаъ, Юнус ва Лутни ҳам (ҳидоятга йўлладик). Ҳаммаларини оламлар узра афзал қилдик.

Шунингдек, уларни ота-боболаридан, зурриётларидан ва ака-укаларидан (баъзиларини ҳам афзал қилдик). Уларни танлаб олиб, Тўғри йўлга равона қилдик».

Аллоҳнинг ҳидояти шудир. У билан хоҳлаган бандаларини йўлга салади. Агар мушрик бўлганларида, қилган (савобли) амаллари йўққа чиққан бўлур эди.

«Ана ўшалар Биз Китоб, ҳукм (ҳикмат) ва пайғамбарлик берган зотлардир.

Агар уларни ана улар (Макка мушриклари) инкор этсалар, уларни инкор этмай-
ДИГАН КавМНИ уларга ВАКИЛ КИЛИБ қўйганимиз» (6- «Анъом» сураси, 84-89-оятлар).

«**Пайғамбарларга салом!**» (37- «Вас-соффот» сураси, 181-оят).

Қуръони карима жами 29 пайғамбару азиз-авлиёларнинг номлари зикр қилинган, яъни:

1. Одам. 2. Идрис. 3. Нух. 4. Худ. 5. Солих. 6. Иброҳим. 7. Лут. 8. Исмоил. 9. Исҳок. 10. Яъқуб. 11. Юсуф. 12. Айюб. 13. Зул-Кифл. 14. Шуайб. 15. Мусо. 16. Ҳорун. 17. Довуд. 18. Сулаймон. 19. Илёс. 20. Ал-Ясаъ. 21. Юнус. 22. Закариё. 23. Яхё. 24. Ийсо. 25. Муҳаммад. 26. Хизр. 27. Лукмони ҳаким. 28. Узайр. 29. Зул-Қарнайн.

Уларнинг 25 нафари **Қуръони карим**ца пайғамбар деб тилга олинган. Кейинги тўртта-лари — Хизр, Лукмони ҳаким, Узайр ва Зул-Қарнайнларнинг пайғамбарликлари хусусида уламолар ўртасида ихтилоф бор. Уламоларнинг айримлари уларни пайғамбар, кўпчилиги эса пайғамбар эмас, балки Аллоҳнинг азиз бандалари — авлиёлари деганлар.

Ҳазрат Хизр номи **Қуръон**ла тўғридан-тўғри аниқ келмаган. Аммо 18- «Каҳф» сурасининг 60—82-оятларида «... **бандаларимиздан бир бандани** (Хизрни) **топдиларки...**» дебунинг номига ишора қилинган. Аксарият Ислом уламолари бу оятларда ишора қилинган **Аллоҳ***-нинг бандасини Хизр эканлиги ҳақида бир тўхтамга келганлар. Шу суранинг 65-оятида:

«**Бас, бандаларимиздан бир бандани** (Хизрни) **топдиларки, Биз унга Ўз дар-гоҳимиздан раҳмат ато этган ва Ўз хузури**миздан **илм берган эдик**» дейилганда, ато этилган раҳматдан мурод пайғамбарликми, илмми ёки узоқ умрми эканлиги ҳақида турли фикрлар бўлган. Яъни Хизр пайғамбар бўлганмилар ёки валийми деган саволга кўпчилик уламолар у зотнинг серкаронат зот — валий бўлганликларини таъкидлаганлар.

Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд ҳам у зотнинг валий, авлиё бўлганликларини тасдиқлаганлар.

Қуръонка номлари келтирилган, милоддан бир неча асрлар муқаддам яшаб ўтган ҳазрат Лукмони ҳакимга **Аллоҳ таоло** улуғ ҳикмат ва донишмандлик соҳиби бўлишликни ихтиёр этган.

Зул-Қарнайнга эса, буюк салтанат — Мағрибдан Машрикқача бўлган улкан ҳудудлар-га ҳукмронлик қилиш ато этилган.

Бу икки буюк шахс ҳам инсонларни тавҳидга — Аллоҳнинг борлиги, яқкаю ягона эканлигини тарғиб этиб келганлар. Шундай бўлса-да, уларнинг пайғамбар бўлганликлари ҳақида **Қуръон**ла бирон бир маълумот учрамайди. Шунинг учун ҳам уларни **Тангри** таолонинг азиз, сиддиқ бандалари — авлиёлари қаторига қўшамиз.

Ҳазрат Узайрни (Езра) ҳам баъзилар пайғамбар, баъзилар эса пайғамбар эмас, деб келдилар. Бу хусусда **Қуръони карим**нинг 9- «Тавба» сурасининг 30—31-оятларида яҳудий-лар Узайрни, насронийлар Ийсони Аллоҳнинг ўғли деганлари ва улар Аллоҳни қўйиб, ўзларининг донишманд роҳиблари — Узайрни ҳамда Ийсо Масихни ўзларига илоҳ қилиб олганлари таассуф ила батафсил ва аниқ ёзилган.

Шунингдек Жаброил алайҳиссалом келтирган бу икки оятида улар бу гаплари билан кофир бўлганликларини, **Аллоҳ** яқкаю ягоналигини, ота-онаси, ёри, фарзандлари йўкли-гини, уларнинг келтирган ширкларидан У мутлақо поклигини, Узайр Аллоҳнинг бошқа бандалари қатори бандаси, яъни яҳудийларнинг донишманд роҳиби эканлиги аниқ ва равшан баён қилинган.

Улардан ташқари номлари **Қуръони карим**да тўғридан тўғри тилга олинмаган, аммо улар ҳақида ишора қилинган Ювшаъ ва Шамъун пайғамбарлар, ҳамда **Қуръон**ла умуман номлари келтирилмаган Шис ва Ишаъё пайғамбарлар ҳақида ҳам ҳикоя қиламизки, улар ҳақида ҳам мухтасар бўлса-да маълумотга эга бўлиб қўйсак, фойдадан холи бўлмас, деган андишага бордик. Чунончи:

1. Одам алайҳиссаломнинг ўғли Шис алайҳиссалом **Қуръон**да тилга олинмаган бўлса-да, у зотга 50 саҳифа илоҳий оятлар нозил қилинган бўлиб, у фарзандлари, авлодлари ва қариндош уруғларига пайғамбарлик қилган. Шис пайғамбар ҳақида кўпдан-кўп диний китобларда ҳикоя қилинган.

2. **Қуръони карим**нинг Алоуддин Мансурга мансуб ўзбекча таржимасида ал-Ясаъ ва Ювшаъ пайғамбарларнинг иккаловлари бир шахс, бир пайғамбар деб кўрсатилган. Аммо уларни тарихан текшириб чиққанимизда, улар алоҳида шахс, бошқа-бошқа пайғамбарлар бўлиб чиқди. Ҳатто улар яшаган давр ўртасидаги тафовут 800 йиллар чамаси бўлган экан. Улар ҳақида қуйида **Қуръони карим**нинг икки оятини айнан келтирамиз:

«Исмоил, ал-Ясаъ (Ювшаъ пайғамбар), Юнус ва Лутни (хам хидоят қилдик) ва барчаларини бутун оламлардан афзал қилдик» (б-«Анъом» сураси, 86-оят).

«Яна Исмоил, ал-Ясаъ (Ювшаъ пайғамбар) ва Зул-Кифлни эсланг! Барчалари яхши кишилардандир» (38- «Сод» сураси, 48-оят).

3. Шамъун алайхиссаломнинг пайғамбар бўлганликлари ҳақида *Қуръони карим*т фақат биргина оятда унинг номига ишора қилинган ҳалос. Алоуддин Мансур таржимасидаги бу оятда шундай дейилган:

«Бани Исроилдан бўлган, Мусодан кейинги бир жамоани ҳоли-хабарини билмадингизми? Қайсики, улар ўзларининг (Шамъун исмли) пайғамбарларига: «Биз учун бир подшоҳ тайинлагин, биз (у билан бирга) Аллоҳ йўлида жанг қилайлик», дейишди. «Агар сизларга уруш фарз қилинса, эҳтимол урушмассиз?» — Деди (пайғамбар) ...» (2- «Бақара» сураси, 246-оят).

Шамъун пайғамбар ҳақида Тавротнинг «Биринчи подшоҳлик» бўлими 1—3-бобларида батафсил ҳикоя қилинган.

4. Ишаъё алайхиссаломнинг номи ҳам *Қуръон*ца тилга олинмаган. Аммо у ўша манбада милоддан аввалги VIII асрда яшаб ўтган Аллоҳнинг улуғ пайғамбари деб тилга олинган.

Бу пайғамбарларнинг номлари Тавротда Шис — Сиф, Ювшаъ — Иисус Навин, Шамъун — Самуил, ал-Ясаъ — Елисей, Ишаъё — Исаия ва Узайр — Ездра тарзида зикр этилган. Лукмони ҳаким ва ҳазрат Хизр алайхиссалом номлари Таврот китобида учрамайди.

Барча пайғамбарлар сони 124 минг, ёки ундан камроқ, ёхуд кўпроқ, расуллар эса 313 нафар бўлган ДеЙИЛАДИ манбаларда (Масалан: Мухаммад Зоҳид Қўтқу ибн Иброҳим ал-Бурсавий. Аҳли сунна вал-жамоа ақоиди. II китоб. Т.: «Мовароуннаҳр», 1999, 88-бет).

Ал-фақиҳ Абу Лайс ас-Самарқандий ўзининг «Бўстон ул-орифийн» номли китобида айтадилар: Хабарларда келишича. пайғамбарлар 124 000 нафар, улардан 313 нафари расул, қолганлари набий (пайғамбар) бўлганлар. Яна ул зотнинг Мухаммад а.с.дан ривоят қилишларича, **Аллоҳ таоло** 18000 оламини яратган ва бу дунё ҳам битта олам («Мовароуннаҳр» нашриёти. 2003-йил, 155 ва 161-бетлар).

Аҳмад Яссавий эса уларнинг 444 нафар эканлигини айтиб ўтган:

*Тўрт юз қирқ тўрт пайе-амбари мурсал набий,
Қолмадилар бу дунёдин ўтди бари.*

Аллоҳнинг Ўзи билгувчироқдир!

Шундай қилиб, *Қуръон*ла номлари келтирилган 25 нафар пайғамбарлар ҳамда номларига ишорат этилган икки пайғамбар (Ювшаъ, Шамъун), номлари келтирилмаган икки пайғамбар (Шис, Ишаъё) ва Аллоҳнинг тўрт азиз, сиддиқ бандалари — авлиёлари (Хизр, Лукмон, Узайр ва Зул-Қарнайн, жами 33 нафар) билан таништириб ўтамизки, улар ҳақида мухтасар бўлса-да, маълумотга эга бўлиш ҳар бир мўмин-мусулмонларга фазилат бахш этгусидир.

Пайғамбарлар ҳақида муфассал маълумотлар беришдан аввал, ўзига хос дебоча ўрнида уларнинг яшаб ўтган даврлари, аниқроғи йиллари тартибига кўра қисқача таништириб ўтамиз (қавс ичида кўрсатилган номлар Таврот матни бўйича берилди):

1. Одам алайхиссалом (Адам) — Ер юзидаги бутун инсониятнинг отаси, яъни Абулбашар; биринчи одам ва биринчи пайғамбар; ўн саҳифадан иборат илоҳий оятлар нозил қилинган; ўз фарзандларига пайғамбарлик қилган; Тавротда ёзилишича, 930 йил яшаган.

Момо Қавво (Ева) — Одам Атонинг хотини; бутун инсониятнинг онаси; Одам Атодан кейин яна 7 йил яшаган.

2. Шис алайхиссалом (Сиф) — ҳазрати Одам Атонинг Қобил ва Ҳобилдан кейинги учинчи ўғли; **Ҳақ таоло** унга 50 саҳифалик илоҳий оятлар нозил қилган; Одам алайхиссаломдан кейинги иккинчи пайғамбар; Таврот ва Инжилда ёзилишича, 912 йил яшаган; у ҳақида *Қуръон*да оят келмаган.

3. Идрис алайхиссалом (Енох) — Ер юзига юборилган пайғамбарларнинг учинчиси; Шис алайхиссалом авлодларидан; **Ҳақ таоло** унга 30 саҳифадан иборат бўлган илоҳий ҳукмлар нозил қилган; тахминан 365 ёшида тириклайин осмонга кўтарилган; ҳозиргача абадият жаннатидда яшайди.

4. Нух алайхиссалом (Ной) — Идрис алайхиссалом чеварасининг ўғли, яъни чева-

расидан кейинги кавараси (панневара); милоддан аввалги 4000 йилликдан олдин бўлиб ўтган Буюк тўфондан кейин барча инсон қирилиб кетиб, унинг уч ўғлидан.— Сом, Хом ва Ёфасдан бутун Ер юзи аҳолиси пайдо бўлган; шунинг учун ҳам уни иккинчи Одам Ато деб атайдилар; 950 йил яшаган.

5. Худ алайҳиссалом (Хул) — беш араб пайғамбарларининг биринчиси (Худ, Солих, Исмоил, Шуайб ва Мухаммад алайҳиссаломлар); Тавротдаги номи Хул. У, Нух ўғли Сомнинг кенжа ўғли Эрамнинг иккинчи ўғли бўлиб, Нух а.с.га эвара бўлади (Нух — Сом — Эрам — Худ). Худ а.с.нинг қайси йилларда яшаб ўтганлиги аниқ эмас.

6. Солих алайҳиссалом — беш араб пайғамбарларидан иккинчиси; 433 йил умр кўрган. Қайси йилларда яшаб ўтганлиги номаълум. Аммо у Худ пайғамбардан кейинги пайғамбар эканлиги маълум. У ҳам Нух а.с.нинг эвараси, (Нух — Сом — Арпахшод — Шалох (Солих) дегувчилар ҳам бор, аммо бу ихтилофли.

7. Иброҳим алайҳиссалом (Авраам) — милоддан аввалги 2180 йили туғилиб, 2005 йили 175 ёшида вафот этган; ўзидан кейинги барча пайғамбарларнинг отаси ва бобокало-ни; учала дин аҳли — яхудийлар Абром, насронийлар Авраам, мусулмонлар Иброҳим халилуллоҳ деб ҳурмат билан тилга оладилар; тўнғич ўғли Исмоил алайҳиссалом авлодла-ридан икки араб пайғамбари.— Шуайб ва Мухаммад алайҳиссаломлар туғилган; иккинчи ўғли Исҳоқ алайҳиссаломдан кейинги барча пайғамбарлар, шужумладан, Ийсо алайҳис-салом туғилган; **Ҳақ таоло** унга 10 саҳифалик илоҳий оятлар нозил қилган.

8. Лут алайҳиссалом (Лот) — Иброҳим алайҳиссаломнинг укаси Ҳороннинг (Ааран) ўғли, яъни Иброҳим алайҳиссаломнинг жияни.

9. Исмоил алайҳиссалом (Измаил) — Иброҳим алайҳиссаломнинг тўнғич ўғли; ўзи ва тили иброний бўлса-да, кейинчалик у арабдан хотин олиб, арабчани тўлиқ ўзлаш-тиргани учун, унинг авлодлари «мустаъриба» дейиладиган бўлди (мустаъриба — асли араб бўлмай, арабликни қабул қилган киши дегани); учинчи араб пайғамбари; милоддан аввалги 2094 йили туғилиб, 1957 йили 137 ёшида вафот этган.

10. Исҳоқ алайҳиссалом (Исаак) — Иброҳим алайҳиссаломнинг иккинчи ўғли; авлодларидан Шуайб ва Мухаммад алайҳиссаломлардан бошқа барча пайғамбарлар, шу жумладан, Ийсо алайҳиссалом ҳам туғилганлар; Эсов ва Яъқуб деган икки ўғли бўлган; Милоддан аввалги 2080 йил туғилиб, 1900 йил 180 ёшида вафот этган.

11. Яъқуб алайҳиссалом (Иаков) — лақаби Исроил; яхудийларнинг тарихий отаси; ундан 12 ўғил, шу жумладан, Юсуф алайҳиссалом туғилди; 12 ўғли 12 қабилага бош бўлиб, тарқалиб кетдилар; милоддан аввалги 2020 йил туғилиб, 1873 йили 147 ёшида вафот этган.

12.. Юсуф алайҳиссалом (Иосиф) — Яъқуб алайҳиссаломнинг ўн икки ўғлининг ўн биринчиси (ўн иккинчисининг исми Бенямин); тахминан милоддан аввалги 1934 йилда Фаластинда туғилиб, 1824 йилда 110 ёшда Мисрда вафот этган.

13. Айюб алайҳиссалом (Иов)— Исҳоқ алайҳиссаломнинг тўнғич ўғли Эсовнинг уруғидан; Юсуф алайҳиссаломнинг чевараси Раҳимага уйланган; 93 йил умр кўрган.

14. Зул-Кифл алайҳиссалом (Иезекиил) — асл номи Бишр; Айюб алайҳиссалом-нинг ўғлидир.

15. Шуайб алайҳиссалом (Иофор) — Лут алайҳиссалом авлодларидан; беш араб пайғамбарларининг тўртинчиси; Мусо алайҳиссаломнинг қайнотаси; 200 йил яшаган.

16. Ҳорун алайҳиссалом (Аарон) — Мусо алайҳиссаломнинг акаси ва ёрдамчиси, нотик; милоддан аввалги 1669 йилда туғилиб, 1546 йилда вафот этган, яъни 123 йил умргузаронлик қилган.

17. Мусо алайҳиссалом (Моисей) — яхудийлик динининг асосчиси; унга биринчи илоҳий китоб — Таврот нозил қилинган; Иброҳим, Исҳоқ, Яъқуб алайҳиссаломларнинг авлодидан; Ҳорун алайҳиссаломнинг укаси; милоддан аввалги 1666 йилда туғилиб, 1546 йилда вафот этган, яъни 120 йил яшаган.

18. Ювшаъ (ибн Нун) алайҳиссалом (Иисус Навин) — Мусо алайҳиссаломнинг ёрдамчиси, ноиби; Мусо алайҳиссалом вафотидан кейин унинг ўрнига бўлган пайғамбар; буюк саркарда; милоддан аввалги 1628 йил туғилиб 1518 йил 110 ёшида вафот этган.

19. Шамъун алайҳиссалом (Самуил) — яхудийлар пайғамбари; Аллоҳнинг амри билан Довуд алайҳиссаломни пайғамбарликка тайёрлаган. *Қуръон*да Шамъун алайҳисса-лом аниқ тилга олинмаган бўлса-да, аммо Алоуддин Мансур таржимасидаги *Қуръони карим* швт 2-«Вақара» сураси 246-оятда унинг номига ишорат этиб ўтилган.

20. Довуд алайҳиссалом (Давид) — Мусо алайҳиссалом вафотидан 463 йил кейин, яъни милоддан аввалги 1083 йилда туғилиб, 1013 йили 70 ёшида зафот этган; ҳам пайғамбар, ҳам подшоҳ; 1053 йили 30 ёшида пайғамбарлик келган; унга Забур илоҳий китоби нозил қилинган. 40 йил подшоҳлик қилган: Хевронда 7 йил Яхудия подшоҳи, Иерусалимда 33 йил Исроил ва Яхудия подшоҳи бўлган.

21. Сулаймон алайҳиссалом (Соломон) — Довуд алайҳиссаломнинг ўн икки ўғлидан кенжаси; милоддан аввалги 1033 йилда туғилиб, 973 йилда вафот этган; отаси каби ҳам пайғамбар, ҳам подшоҳ бўлган; 20 ёшида тахтга ўтирган; унга девлар, парилар, инс-жинслар, хайвонот дунёси, қуш, қумурсқалар, даррандалар ва шамол устидан ҳукмронлик ҳам берилган; 700 хотини, 300 чўриси бўлган; 40 йил подшоҳлик қилиб, 60 ёшида оламдан ўтган.

22. Илёс алайҳиссалом (Илия) — милоддан аввалги IX асрда яшаган пайғамбар; Хизр алайҳиссалом билан бирга мангулик суви — «обихаёт»ни ичган; **Тангри таолонинг** амри билан тириклайин осмонга кўтарилган; қиёматгача тирик пайғамбар.

23. Ал-Ясаъ алайҳиссалом (Елисей) — Илёс алайҳиссаломнинг амакисини ўғли, ёрдамчиси, ноиби; Илёс алайҳиссалом осмонга кўтарилиб кетгандан кейин, унинг ўрнига ўтган пайғамбар.

24. Юнус (Зуннун) алайҳиссалом (Иона) — Аллоҳ пайғамбари; Аллоҳнинг амри билан денгизда уни наханг ютиб юборган; наханг корнида уч кеча-кундуз қолиб кетган; тинмай тавба-тазарру, ибодат этиб нола қилаверганидан кейин Аллоҳнинг амри билан нахангнинг корнидан чиққан; кейин қавми унга иймон келтирган; 750 йил яшаган.

25. Ишаъё алайҳиссалом (Исаия) — Юнус алайҳиссаломдан кейин милоддан аввалги VIII асрда яшаган пайғамбар бўлиб, *Куръоня* номи келмаган, аммо Тавротда унинг номи тилга олинган.

26-27. Закариё ва Яҳё алайҳиссаломлар (Захария, Иоанн) — ота-боладирлар; Закариё милоддан аввалги 330-йилларда туғилган бўлиб, милодий йил бошларида, 300 ёшида Яҳё исмли фарзанд кўради; ота-бола ўз қавмларини Мусо алайҳиссаломнинг шариатлари узра иймонга чакириб юрганлар; Ийсо алайҳиссаломга янги шариат келганидан кейин, Яҳё алайҳиссалом қавмларини бу янги шариат узра иймонга чакира бошлаган; Закариё ва Яҳё алайҳиссаломлар ўз қавмлари — яхудийлар томонидан шафкатсизларча шахид қилинганлар.

28. Ийсо алайҳиссалом (Иисус Христос) — милоднинг биринчи йилида туғилган; 30 ёшида пайғамбарлик келган ва унга учинчи илоҳий китоб — Инжил нозил бўлган; Ийсо алайҳиссалом 33 ёшида осмонга кўтарилганидан сўнг, хаворийлари ҳар тарафга тарқалишиб, Инжил китобини ёзиб таркатганлар за христиан динини барпо қилганлар. (Ҳозир амалда бўлган милодий йил ҳисоби — янги эра, унинг туғилган кунидан бошлаб ҳисобланади).

29. Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи вассаллам — араблардан чиққан бешинчи ва бутун башариятга юборилган охириги пайғамбар. Милодий 571- йил 21- апрелда туғилиб, 632- йил 8-июнда 61 ёшида вафот этганлар; 610- йил рамазон ойида 40 ёшида биринчи ваҳй келиб, пайғамбарлик неъматини берилган ва у зотга тўртинчи, охириги илоҳий китоб — *Куръони карим* нозил қилинган; Муҳаммад алайҳиссалом охириги умумбашарий дин — Ислом динининг асосчисидирлар.

Булардан ташқари яна Куръонда пайғамбар мақомида бўлмасалар-да, халқ орасида Аллоҳнинг азиз-авлиёлари сифатида эъзозланган ва эъзозланиб келинаётган шахсларнинг номлари ҳам тилга олинганки, булар:

1. Ҳазрат Хизр — эрамиздан 2300 йиллар аввал яшаган, келиб чиқиши ва миллати номаълум; *Куръонла* Мусо алайҳиссалом билан боғлиқ қиссаларда «Аллоҳнинг бандаси» деб унинг номига ишора қилинган.

2. Лукмони ҳаким — милоддан аввалги минг йилликдан олдинги даврларда туғилган, минг йил умр кўрган. Довуд алайҳиссалом салтанати даврларида ҳам ҳаёт бўлган. Буюк ҳаким, донишманд, авлиё, одамларни яқка худоликка тарғиб қилган.

-3. Ҳазрат Узайр (Ездра) — Милоддан аввалги VI асрларда яшаб ўтган авлиё. Унинг даъватларига қулоқ солмаган, залолатга ботган қавмга Аллоҳ жазо тариқасида Бобил подшоҳи Бухтуннаsrни юборган; Бухтуннаsr Яхудия ва Исроил подшоҳликларини босиб олиб, аҳолини қирғин қилган; яшаб турган ерларидан хайдаб юборган; кўпчилигини қул қилиб ишлатган ва ҳар томонга сотиб юборган.

4. Зул-Қарнайн — Шаркда Искандар Зул-Қарнайн номи билан машҳур бўлган улут саркарда, подшоҳ; Аллоҳ таоло унга бекиёс салтанат, ҳукмдорлик берган, у Мағрибдан то Машриккача ястанган улкан ҳудудларни фатҳ этган буюк ҳукмдор, фотиҳ, донишманд ва авлиё бўлган; инсонларни яккаю ягона Аллоҳ таолога ибодат қилишга тарғиб қилган.

Энди қуйида пайғамбарларнинг ҳаётлари ҳақида бирма-бир ҳикоя қилишни бошлаймиз.

1. Одам Ато

Аллоҳнинг биринчи пайғамбари Одам Ато ҳақида китобимизнинг 3—5-фаслларида тегишли маълумотлар бериб ўтилганлиги учун, бу ўринда ортиқча тўхталиб ўтирмай, кейинги пайғамбар ҳақидаги қиссага ўтамыз.

2. Шис алайҳиссалом

Аллоҳнинг Одам алайҳиссаломдан кейинги иккинчи пайғамбари. Одам алайҳиссаломнинг ўғли. *Қуръонца* пайғамбар сифатида номи келмаган.

Аввал келтирилганидек, Момо Ҳавво ҳамма болаларини эгизак туққан бўлиб, фақат шу Шисни ёлғиз туққан. Яъни, Носйриддин Рабғузийнинг ёзишича, Момо Ҳавво етмиш марта бир ўғил бир қиз эгизак туққан. Ҳазрат Одам алайҳиссаломнинг ўғли Қобил укаси Ҳобилни ҳасад ўтида ёниб ўлдириб қўйганидан кейин, Парвардигорнинг фаришталари Қобилни ҳалок қилганлар. Шундан 105 йил ўтгандан кейин Момо Ҳавво шу Шисни туққан.

Одам: «Қобил ўлдирган Ҳобил эвазига Худо менга бошқа зурриёт берди», деб унинг отини Шис қўйган. (Тавротдаги номи — Сиф). Шиснинг маъноси «эваз», «унинг ўрнига» деганидир.

Одам алайҳиссалом Шисни ғоят яхши кўрганидан ҳамда у бошқа ака-укаларидан ақлироқ ва иқтидорлироқ бўлганлигидан, уни барча фарзандларига бош қилиб қўйган.

Тавротда ёзилишича, Одам алайҳиссалом 130 ёшида ўзига ўхшаган, ўзининг сувратидек ўғил кўрган ва шундан кейин яна 800 йил яшаб, кўп ўғил-қизлар кўриб, 930 ёшида вафот этган. Шис 105 ёшида Энўш (Енос)ни дунёга келтирган. Энўш туғилганидан кейин Шис яна 807 йил яшаб, кўп ўғил-қизлар кўрган ва жами 912 йил умр кўриб вафот этган.

Шис алайҳиссалом бўзчи эди. Аллоҳ таолодан хитоб келди: «Ё Шис, васият қил ўғилларингга, жуфтларини никоҳ қилсинлар, севмакликнинг ўзи билан қовушмасинлар».

Одам сафийуллоҳ оламдан ўтгандан кейин, Жаброил алайҳиссалом жаннатдан кафан келтирган ва Шисга: «Отангни ювгин», — деган. Шис отасини ювган, кафанга ўраган ва Жаброил алайҳиссаломга: «Жаноза намозини сен ўқигин», — деганида, қудратли фаришта: «Сен ўқигин, Аллоҳнинг ердаги халифаси сенсан», — деган. Кейин Шис уч такбирнинг ўрнига савоб бўлсин деб, тўрт такбир билан жаноза намозини ўқиган. Шундан бери то киёматгача ўлиққа кафан кийгизмоклик, жаноза намози ўқимок, гўрга кўммок, одам-ЗОДга СунНЭТ бўлиб ҚОЛДИ (Кисаси Рабғузий. 1-жилд, 35-бет).

Отаси вафот этгандан 45 йил ўтгандан кейин, Ҳақ таоло Шис алайҳиссаломга пайғамбарлик ато этиб, *50 саҳифа* оятлар нозил қилган. У фарзандлари, авлодлари ва қариндош уруғларига пайғамбарлик қилган ва уларни ҳақ динга, яккахудоликка даъват қилиб юрган.

Шис алайҳиссалом Маккада яшаган. Отаси бошлаган «Байт ул-Маъмур» биноси қурилишини давом эттирган. Ҳаж расм-русумларини мунтазам адо этган. Аллоҳга осий бўлган акаси Қобилнинг авлодлари билан уруш олиб борган. Одамзод ичида биринчи қилич билан урушган ҳазрат Шис алайҳиссалом бўлган.

Шис алайҳиссалом бир неча аср халқни ҳидоятга — яккаю ягона Аллоҳ таолога ибодат қилиб яшашга даъват қилиб юрган ва отаси Одам алайҳиссалом ва онаси Момо Ҳавво ёнига Макка яқинидаги Абу Кубайс тоғининг ғорига дафн қилинган.

Шис алайҳиссалом тўғрисида *Қуръони каримла* бирон-бир оят келмаган бўлса-да, у отасидан кейинги Аллоҳнинг иккинчи пайғамбари ҳисобланади.

3, Идрис алайҳиссалом

Шис алайҳиссаломдан кейин бирмунча вақт ўтгач, Аллоҳ таолога ибодат қилувчилар қолмади. Одамлар жоҳиллашиб, залолат ботқоғига ботдилар. Бирлари одам суврати, бошқа бирлари ёғочдан, тошдан, олтиндан, қумушдан бут-санамлар ясаб олиб, уларга топина

бошладилар. Бир канча асрлар давомида шу тариқа хаёт кечириб юрдилар. Шундан кейин Парвардигор уларни тўғри йўлга солмоқ учун, улар орасидан Идрис алайҳиссаломни танлаб, пайғамбарлик мақомини берди. Тавротда у Ханўх (Енох) номи билан зикр этилган («Ибтидо», 5:18-24).

Идрис алайҳиссалом киссаси пайғамбарлар киссасининг энг ажойибидир.

Идрис алайҳиссалом Бобилда туғилиб ўсган, Мисрда ҳам яшаган. Мисрдан чиқиб Ер юзини айланган, саёхат қилган. Асл исми Ханўх. Уни Хурмус, Алҳаромиса деб ҳам номлашган. Унинг юнонча номи Армис бўлиб, арабчасига Хурмус бўлган. *Куръони каримла* Идрис деб номланган. «Идрис» сўзининг арабча маъноси «ўқимок, мутолаа қилмоқ»дир. Идрис алайҳиссалом Одам ва Шис алайҳиссаломларнинг илмларини ўрганган.

Идрис вояга етгач, Аллоҳ унга олий мақом — пайғамбарлик неъматини берди. Жаброил алайҳиссалом Одам алайҳиссаломдан кейин, учинчи бўлиб Идрис пайғамбарга ваҳй келтирган.

«Қисаси Рабғузий»га кўра, Идрис алайҳиссалом ниҳоятда пок, такводор, ибодатда бе-нихоя, бағоят илмли, юмушда ўта ғайратли, шижоатли, зийрак, фаросатли, кийим тикиш, хат ва ёзув, илми нужум (астрология) ва ҳисобни дастлаб бошлаб берган, қисқаси, мисли кўрилмаган иқтидорли ажойиб пайғамбар бўлиб, унга *30 саҳифалик* оятлар нозил қилинган.

Ер юзида энг биринчи бўлиб кийим тиккан, қалам билан хат ёзган Идрис алайҳиссаломдир. Бундан олдин Одам болалари ҳайвон терисига ўралиб юрар эдилар.

Ҳазрат Идрис алайҳиссаломни кўришга хатто фаришталар ҳам орзуманд бўлганлар.

Бир фаришта Мавло азза ва жалладан изн сўраб, ул ҳазратнинг олдиларига кўргани келди ва узоқ суҳбатда бўлди. Ниҳоят фаришта унга лол қолиб айтди: «Одаммисан, ё фаришта?» Идрис алайҳиссалом айтди: «Мени ўзинг билан кўкка олиб чиқкин, у ердаги ажойиботларни кўрай, токи тоат ибодатим янада ортсин».

Фаришта Тангри таолодан изн сўраб Идрис алайҳиссалом билан бирга тўртинчи осмонга кўтарилди. У ерда Идрис алайҳиссалом ҳазрати Азроил алайҳиссаломни кўрди ва унга жонимни олгин, жон бериш аччиғини эшитганман-у, аммо кўрмаганман ва билмайман, деди. Азроил алайҳиссалом Тангри таолодан бунга изн сўради, изн берилгач, ҳазрати Азроил алайҳиссалом кўкда Идрис алайҳиссаломнинг жонини олди.

Шундан кейин Азроил алайҳиссалом Аллоҳга ёлворди: «Менинг сенга муҳаббатим ҳақки, Идрис алайҳиссаломни тирилтиргил». Мавло азза ва жалла Ўз қудрати илоҳийси билан Идрис алайҳиссаломни тирилтирди.

Кейин Идрис алайҳиссалом ҳазрати Азроил алайҳиссаломдан дўзах даҳшатларини, азобларини кўриш учун дўзахга киритишни сўради. Тангри таолодан рухсат бўлгач, дўзахга кирди, дўзах азобларини кўрди. Кейин, энди жаннатга киритсанг, у ердаги неъматларни, роҳат-фароғатларни кўрсам, деди, Азроил алайҳиссалом яна Тангридан изн олиб Идрис алайҳиссаломни жаннатга киритиб, шарт қўйиб айтди: «Киргин-у, яна чиқкин». Идрис алайҳиссалом жаннатга кириб, у ердаги неъматларни, роҳату фароғатларни ўз кўзи билан кўриб, қайтиб чиққиси келмади. Шартни бузмаслик учун ҳийла ишлатди. Оёғидаги кавушини жаннатдаги бир дарахтнинг тагига қўйди, кейин жаннатдан чиқди ва яна кавушини олгани қайтиб кириб, кейин чиқмади, аммо ваъдага вафо қилди, сўзининг устидан чиқди-да, ақл-заковат билан жаннатга яна кирди.

Сўнгра Азроил алайҳиссалом билан сўз талашди. Азроил айтди: «Нега чиқмайсан?» Идрис айтди: «Чиқдим, сўзимда турдим, иккинчи чиқмасман».

Бошқа фаришта келди: «Эй Идрис, жаннатга киришга хали вақт бўлгани йўқ». Идрис алайҳиссалом айтди: «Менга эса бўлди, шунинг учунки, мен бир марта ўлим топдим, кейин тирилдим ва жаннатга кирдим, энди чиқмасман». Шунда жаннат ичкарасидан хитоб эшитилди: «Менинг қулим тўғри сўзлади. Аралашманг, жаннатда қолсин, жаннатга МЕНИНГ ёрЛИҒИМ билЭН КИрДИ» (Қисаси Рабғузий. 1-жилд, 35—39- бетлар).

Абдулла Авлонийнинг ёзишича, Идрис алайҳиссалом осмонга кўтарилиб кетганда, 360 ёшда, Тавротда келтирилишича («Борик» бўлими, 5:23), 365 ёшда бўлган. Хуллас, бугунги кунда ҳам Идрис алайҳиссалом тўртинчи осмонда — жаннатдадир.

Хабарда келишича, тўрт пайғамбар ҳозиргача тирик. Иккиси кўкда — булар ҳазрати Идрис ва Ийсо алайҳиссаломлар. Иккиси ерда — ҳазрати Хизр ва ҳазрати Илёс алайҳиссаломлар. Аммо бу тўртидан учтаси қиёматда ўлгай, Идрис ўлмагай, шунинг учунки, у бир маротаба ўлди, тирилтирилди ва жаннатда қолди, у ердагиларга эса ўлим йўқ.

Идрис алайхиссалом 19- «Марям» сурасининг 56—57-оятларида тилган олинган: «Яеа (ушбу) китобда Идрис (қиссасини) ёд этинг! Дарҳақиқат, у садоқатли пайғамбар эди. Биз уни юксак мақомга кўтардик».

4. Нух алайхиссалом

Милоддан 4000 йиллар олдин, Нух алайхиссалом яшаган даврдаги қавм ҳам бутларга, санамларга, турли илоҳларга сиғинишга берилиб, қуфру залолат ботқоғига ботгач, Аллоҳ таоло Нух алайхиссаломни ўз қавмига пайғамбар қилиб юборди.

«Дарвоқе, Нухни ўз қавмига (элчи қилиб) юбордик. Шунда у деди: «Эй қавмим! Аллоҳга сиғинингиз! Сизларга Ундан ўзга илоҳ йўқдир. Мен сизларга буЮК Кун (қиёмат) азоби (бўлиши)дан кўркаман» (7- «Аъроф» сураси, 59-оят).

Тавротда ёзилишича, Нух алайхиссалом туғилганда, унинг отаси Ламех 182 ёшда бўлган ва у Нух алайхиссалом даврида 595 йил яшаб, 777 ёшида вафот этган («Ибтидо» бўлими, 5:25-31). Одам Атодан Нухгача ўнта ота эдилар, ҳаммалари мусулмон эдилар.

Асли оти Яшқир эди, қавмлари Аллоҳни тан олмаганликлари учун нола билан йиғлаган, шунинг учун унга «Нух» деб ном берганлар. Нух ибронийча «нун» сўзидан олинган бўлиб, «юпатиш» маъносига тушунилади. Тавротдаги номи Ной.

Ҳазрат Жаброил алайхиссалом Тангри таолодан фармон келтирди: «Эй Нух, бор, кофирларга айт, «Ла илаҳа иллаллоҳу, Нухун расулулаҳи» десинлар, деди. Нух алайхиссаломга пайғамбарлик мақоми келганида 100 ёшда эди. 850 йил қавмларини ёлғиз Тангри таолога ибодат қилишга, Аллоҳга ширк келтирмасликка — мусулмонликка даъват қилиб яшади. 600 ёшга етганида тўфон бўлди. Тўфондан кейин яна 350 йил, жами 950 йил умр кўриб ўлди.

Нух алайхиссаломнинг даъватидан кейин 80 киши мусулмон бўлдилар, Аллоҳнинг бирлигига иймон келтирдилар.

Нух алайхиссаломнинг тўрт ўғли бор эди: каттасининг номи Сом, ўртанчасиники — Ҳом, кейингисиники — Ёфас, кичигиники Канъон эди (Тавротда Сим, Хам, Иафет, Ханаан). Улар Нух алайхиссалом 500 ёшларга етганда туғилганлар.

Нух алайхиссаломнинг хотини Воила билан кенжа ўғли Канъон кофир эдилар, иймон келтирмай, мусулмон бўлмай кофирлигича қолдилар. Қолган қавмлар ҳам иймон келтирмадилар, Нух алайхиссаломга кўп зулм қилиб, азоб-укубатлар етказиб, қаттиқ жабр-ситам қилдилар. Нух алайхиссалом ўз қавмини ҳидоятга даъват қилиш йўлида бор куч-ғайратини сарфлади, кўп қийналиб азиятлар чекди. Ўз қавмининг қилмишларидан сиқилган Нух алайхиссалом бу саркаш кишиларни дуоибад қилиб, уларни ҳалок қилишни Аллоҳдан сўради.

Аллоҳ таоло Нух алайхиссаломнинг дуосини қабул қилди. Кофирларнинг етказган азиятлари ва ўзини ёлғончига чиқарганликлари учун унга хафа бўлмасликни буюриб, уларнинг барчасини сувга ғарқ қилажаги хабарини етказди. Аллоҳ таоло Нух алайхиссаломга нажот кemasи ясашликни буюрди ва уни Ўз инояти билан ҳимоя қилажагини билдирди.

Нух алайхиссалом уч қаватли жуда катта бир кема ясади. Унинг ҳамма ёғи берк бўлиб, мумланган, олдидан кўриниши хўрознинг бошига, қуйруғи эса унинг думига ўхшар эди. Тавротда ёзилишича, кеманинг узунлиги 300, кенглиги .50, баландлиги 30 тирсак бўлган («Ибтидо» бўлими, 6:15).

Аллоҳ таоло Нух алайхиссаломга ҳамма ҳайвонот ва жонзотлардан бир эркак, бир урғочи қилиб бир жуфтдан кемага олишга амр этди. Чунки барча жониворлар ғарқ бўлгач, булар Ер юзидан насл қолдиришлари керак эди.

Аллоҳ таоло Нух алайхиссаломга ўзи билан бирга барча аҳлу қариндошларини ҳамда жонзотларни кемага чиқаришни буюрди. Фақатгина хотини Воила ва ўғли Канъонни қолдиришни амр этди. Улар тўфонда ҳалок бўлдилар.

Нух алайхиссалом кемани ҳозирлаб, Воиладан бошқа хотини, уч ўғли, уч келини ва иймон келтирган 80 кишини (40 эр, 40 хотин) ва ҳар бир жонзотдан бир жуфтдан олиб кемага киргизди. Қирқ кеча-кундуз қаттиқ сел ёғди, ердан сувлар фаввора бўлиб отилди. Осмон суви билан ер суви тўпланиб, ҳаммаёқни сув босиб, тўфон бошланди ва юз эллик кун давом этди, Ер юзидан бирор тирик жонзот қолмади.

Кофирлар ва Ер юзидagi барча жонзотлар ҳалок бўлгач, Тангри таоло: «Эй Ер, сувингни ютгин, эй само, ўзингни тутгин», деди. Сув қуриди, фармон бажарилди ва кема

Мессопотамиянинг шимолидаги Кордеан худуди чегарасидаги Жудий тоғи олдида тўхтади. Бу замин Мўсил деган юрт эди. Олимларнинг аниқлашларича, Буюк тўфон Ирок томонларда бўлиб, кема қолдиқлари ҳозирги Нахчеванда топилган.

Кемадан 80 нафар киши, Нух алайҳиссалом, хотини, уч ўғли ва уч келини — жами 88 киши ва бутун жонзотдан бир жуфтдан ерга тушдилар. Улар Шом вилоятига келиб, денгиз қирғоғи яқинида бир шаҳар барпо қилдилар. Сўнг қаттиқ шамол бўлиб, одамлар касал бўлиб ўлдилар. Фақат саккиз киши — Нух алайҳиссалом, хотини, уч ўғли ва уч келини тирик қолдилар. Шундан кейин пайдо бўлган ҳамма халойиқ (авлодлар) — ёвузлар, яхшилар, мўминлар, кофирлар Нух алайҳиссаломнинг ўғилларидан туғилдилар. Шунинг учун Нух алайҳиссаломни иккинчи Одам Ато дейдилар.

Нух алайҳиссалом катта ўғли Сомни Араб ва Ажам томонларга, Ҳомни Ҳиндистон томонга, Ёфасни Туркистон томонга юборди. Ҳаммалари ўша мамлакатларда илдиз отиб кўпайдилар.

Нух алайҳиссаломнинг тўнғич ўғли Сомдан — қадимги сомиёлар, Арабистон, Фаластин, Миср, Ирок, Сурия каби давлатларда яшовчи араблар, сурёнийлар, ибронийлар (яхудийлар), шумерлар, халдейлар, форсийлар (эронийлар), афғонийлар, юнонлар, лотинлар ва ҳоказолар вужудга келдилар.

Ўртанча ўғли Ҳомдан — Африка, Ҳиндистон, Покистон давлатларида ва Америка, Австралия китъаларида яшайдиган халқлар — қоратанлилар, ҳабашлар, занжилар дунёга келдилар.

Кенжа ўғли Ёфасдан эса туркийлар, мўғуллар, японлар, тоторлар ва ҳоказолар, ҳамда Европа халқлари тарқалдилар. Ёфас авлодлари янгидан-янги ерларни ўзлаштириб бориб, Ўрта, Марказий Осиё, Шарқ ва Европа томонларга силжиб боравердилар ҳамда ўша борган ерларида илдиз отиб кўпайиб, турли тилларда сўзлашувчи элатларни, халқларни ташкил қилдилар. Улар азиз ва мукаррам бўлдилар.

Ёфас авлодлари икки ирққа — оқ танлилар, яъни — немислар, французлар, инглизлар, славянларга, ҳамда сариқ танлилар — туронийлар (туркийлар), мўғуллар, тоторлар, японлар, хитойлар, корейслар ва бошқа шу каби халқларга ажралганлар.

Бу халқлар кўпайганидан кўпайиб кетиб, бир-бирлари билан уришиб, истиқомат, яъни ватан қилиш учун янгидан-янги ерлар ахтариб бутун дунёга тарқалиб кетмишлар.

Шундай қилиб, ҳозирги Ер юзидаги барча халқ уч ака-ука — Сом, Ҳом ва Ёфас авлодларидан бўлиб, улар Нух алайҳиссалом ўғиллари, Нух алайҳиссалом эса ҳазрат Одам алайҳиссалом зурриётидир.

Бу масалада гапирсанг, гап кўп, бунга қизиқувчилар Ҳасан Ато Абушийнинг «Туркий ҚЭВМЛар ТарИХИ» («Чўлпон», Тошкент, 1995), АбулҒОЗИЙНИНГ «ШажарЭИ ТурК» («Чўлпон», Тошкент, 1992) ва бошқа тарихий адабиётларга кўз ташлаб олсалар бўлади.

Ҳомнинг ўғлонлари ва унинг уруғлари қора танлилар — ҳиндлар, ҳабашлар, зангилар бўлганлигининг сабаби: бир куни Нух алайҳиссалом ухлаб ётган эди. Шамол бўлиб, пайғамбарнинг этаги очилиб, уят андоми кўриниб қолди. Ҳом буни кўриб, акаси ва укасига кўрсатиб қулди. Сом Ҳомни маломат қилди, уялтирди, Ёфас тўни билан отасининг устини ёпиб қўйди. Уйғонгач, Нухнинг ўғли Ҳомдан дили ранжиди. Тангри таоло Ҳомнинг шумлиги учун унинг пуштини қора қилиб қўйди. Шундан кейин унинг авлодлари — ҳиндилар, ҳабашлар, зангилар ҳаммаси кўп йиллар Сом ва Ёфас уруғларига муте бўлиб яшадилар.

Қуръони карим, ҳадиси шарифдаги ва бошқа илмий далиллар, Буюк тўфоннинг бутун Ер юзида бўлмай фақат Нух кавми яшаган худудларда бўлганлигини билдиради. Чунки ўша пайтда Ер юзининг ҳамма жойида одамзод яшаганлигини исботловчи далиллар йўқ. Балки одамлар фақат ўша минтақадагина яшагандир ва ўша ерларнигина тўфон босгандир... Манбаларда айтилишича, тўфон милоддан бир неча минг йиллар аввал Мессопотамияда — Дажла ва Фурот водийсида бўлган.

1920 йилларда инглиз олими Леонарднинг қилган тадқиқотларига кўра, тошқинда сувнинг кўтарилиши 25 метрдан ортиқ бўлган. Тавротда ҳам тўфоннинг баландлиги 26 қадам бўлган дейилган. Леонард тўфон дунёнинг ҳамма ерини қопламаган, қаттиқ сел бўлиб, Дажла ва Фурот дарёлари тошиб, шу атрофдаги водий ва тоғу саҳроларни ўз қаърига олган, у вақтда Ер юзининг бор аҳолиси шу ерлардагина яшаган деган хулосага келган.

Шундай қилиб, Буюк тўфондан кейин, Тавротда кўрсатилишича, Нух алайҳиссаломдан қуйидаги авлодлар ер юзига тарқалди:

Ўғиллари: Сом, Ҳом, Ёфас ва Канъон. Канъон тўфон вақтида ҳалок бўлган эди. Ундан авлодлар йўқ. Нух алайҳиссалом вафотларидан олдин ўғилларига васият қилиб жаҳоннинг ўртасини Сомга, мағрибни Ҳомга, машрикни Ёфасга берди.

Ёфаснинг ўғиллари: Гўмер, Маъжуж, Модай, Ёвон, Тувол, Машак ва Тирос (Тавротдаги номлари - Гомер, Магог, Мадай, Иаван, Фувал, Машех, Фирас).

Гўмернинг ўғиллари: Ашканоз, Рифат ва Тўгарма (Аскеназ, Рифат ва Фогарма).

Ёвоннинг ўғиллари: Элиша ва Таршиш, Киттим ва Дўдоним (Елиса, Фарсис, Киттим ва Доданим). Гўмер авлодларидан Крим аҳолиси бўлган киммерлар, Маъжуж авлодларидан Яъжуж-Маъжуж ҳукм сурадиган шимоли-шарқ томонда яшайдиган халқлар, Ёвон авлодларидан Юнонистон аҳолиси, Тувол ва Машак авлодларидан Қора денгиз билан Каспий денгизи орасида жойлашган Тиварин ва Мосхи элатлари пайдо бўлдилар.

Тирос авлодларидан этрусклар, фраклар пайдо бўлдилар. Ашканоздан скифлар, Тўгармадан Мессопотамия халқи, Элиша ва Таршишдан Ўрта Ер денгизи соҳилидаги халқлар, Киттим ва Дўдонимдан Кипр ва Родос ороллари халқлари пайдо бўлдилар.

Ҳомнинг ўғиллари: Куш, Миср, Пут ва Канъон (Хуш, Мицраим, Фут ва Ханаан, у амакиси билан ҳамном, одош).

Кушнинг ўғиллари: Сабо, Хавила, Раъма, Савтаҳа ва Нимрўд (Сева, Хавила, Раама, Савтеха ва Нимрод).

Мисрнинг ўғиллари: Лудим, Анамим, Легавим, Нафтухим, Патрусим, Каслухим, Кафторим. Булардан лудий, анамий, легавий, нафтухий, патрусий, шунингдек филистий (филистимликлар) халқига асос бўлган каслухий ва кафтурий халқлари ва элатлари келиб чиққан.

Ҳомнинг ўғли Канъон (Ханаан)дан тарқалган ўғиллар: Сидон, Хет, Ябусий, Амўрий, Гиргоший, Хиввий, Аркий, Синий,- Арводий, Саморий, Ҳамотий (Библиядаги номлари: Сидон, Хет, Иевусей, Аморрей, Гергесей, Евей, Аркей., Синей, Арвадей, Цемарей ва Химафей). Ана шу Канъон ўғиллари номлари билан аталадиган қабилалар катталашиб Садўм, Гамўра, Адма, Сабўйим, Леша (Содом, Гоморра, Адме, Цевоим, Лаший) маконлари (шаҳарлари) бўйлаб тарқалиб кетдилар.

Ёфас (Иафет)нинг акаси Сом (Сим) ҳам кўп фарзандлар кўрди ва у барча Ибр фарзандларининг отаси бўлди. Сомдан Элам, Ассур, Арпахшод, Луд ва Арам (Елам, Ассур, Арфаксад, Луд, Арам) исмли ўғиллар туғилдилар.

Арамнинг ўғиллари: Ус, Хул, Гатар ва Маш (Уц, Хул, Гефер, Маш).

Арпахшод эса Шалоҳ (Сал), Шалоҳ эса Ибр (Евер) деган ўғил кўрди.

Ибр икки — Фалаж (Фалек) ва Йўктон (Иоктан) деган ўғил кўрди.

Йўктоннинг ўғиллари: Алмўдод, Шалаф, Ҳосармавт, Ёрах, Ҳадўром, Узол, Дикло, Ўвол, Абумоил, Шабо, Ўфир, Хавила ва Йўбоб (Алмодад, Шалеф, Ҳацармавеф, Иерах, Гадорама, Узала, Дикл, Овал, Авимаил, Шева, Офир, Хавила ва Иовав).

Уларнинг ҳар бири ўз элати, ўз халқи ва тили бўйича ўз ўлкасига эга бўлган Сом фарзандларидир. Тўфондан сўнг булардан бир қанча халқлар пайдо бўлиб, бутун ер юзига тарқаб кетган. Сом авлодларидан тарқалган халқлар кейинчалик тарихда умуман «сомийлар», «қадимги сомий халқлари» деб аталадиган бўлди. Сомнинг эвараси Ибр (Евер)дан тарқалган авлодлар эса «ибронийлар» («еврейлар») деб атала бошланди.

Нух алайҳиссаломнинг ана шу авлодлари ўз элати, ўз қабиласини ташкил этган. Тўфондан сўнг улар бутун Ер юзига тарқалиб кетганлар. Демак, биз туркийлар Нухнинг кенжа ўғли Ёфас уруғиданмиз.

29- «Анкабут» сурасининг 14-оятида Нух алайҳиссалом ҳақида: **«Биз Нухни ўз қакмига (пайғамбар қилиб) юбордик. Бас, у уларнинг орасида эллик йили кам минг йил турди. Бас, уларни золим (кофир). бўлган ҳолларида тўфон (балоси) тутди»**, дейилган.

Сомдан Иброҳим алайҳиссаломгача бўлган авлодлар

Нух алайҳиссаломнинг ўғли Сомдан Иброҳим алайҳиссаломгача бўлган кўп авлодлар ўтди, бинобарин, Тавротда келтирилишича, тўфондан икки йил ўтганидан кейин, Сом 100 ёшга кирди ва Арпахшод (Арфаксад) исмли ўғил кўрди. Ундан кейин Сом яна 500 йил, жами 600 йил яшаб, кўп ўғил-қизлар кўриб вафот этди.

Арпахшод 35 ёшида Шалоҳ (Тавротдаги номи Сал) исмли ўғил кўрди. Шалоҳ туғилганидан кейин Арпахшод яна 403 йил, жами 438 йил яшаб, яна кўп ўғил-қизлар кўриб қафо қилди.

Шалох 30 ёшида Ибр (Евер) исмли ўғил кўрди. Ундан кейин у яна 403 йил, жами 433 йил яшаб, яна кўп ўғил-қизлар кўриб, дорилфанодан дорилбакога рихлат қилди.

Ибр-Евер («еврей» сўзи ана шу «Ибр» номидан келиб чиққан) иброний халқининг, кейинчалик яҳудий халқининг ҳам отаси бўлди. У 34 ёшида Фалаж (Фалек) исмли ўғил кўрди. Ундан сўнг Ибр яна 430 йил, жами 464 йил яшаб, кўп ўғил-қизлар кўриб дунёдан ўтди.

Фалаж 30 ёшида Рағу (Рагав) исмли ўғил кўрди. У туғилганидан кейин, Фалаж яна 209 йил, ҳаммаси бўлиб 239 йил яшаб, кўп ўғил-қизлар кўриб вафот этди.

Рағу 32 ёшида Саруғ (Серух) исмли ўғил кўрди. Ундан кейин Рағу яна 207 йил, жами 239 йил яшаб, кўп ўғил-қизлар кўрганидан кейин ўлди.

Саруғ ҳам 30 ёшида Нахўр (Нахор) номли ўғил кўрди. Ундан кейин Саруғ яна 200 йил, жами 230 йил умр кўриб, кўп ўғил-қизлар кўриб вафот этди.

Нахўр 29 ёшида Торих (Фарра) исмли ўғил кўрди. Торих туғилганидан кейин Нахўр яна 119 йил, жами 148 йил яшаб, кўп ўғил-қизлар кўрганидан кейин қазо қилди.

Торих 70 йил яшаб, Ибтўҳим (Авраам), Нахўр (Нахор) ва Ҳорон (Ааран) исмли ўғиллар кўрди. Торих ҳаммаси бўлиб 205 йил умр кўриб, Ҳорон (Харран) шахрида қазо қилди за ота-боболарининг/Ҳузурига жўнади.

Торих бут-санамларга қаттиқ топингани ва уларни ясаб сотиш билан шуғулланганидан Озар деган ном олган. Озарнинг ўғли Ҳорон отаси тириклигидаёқ туғилган ери — халдейларнинг Ур деган шахрида қазо қилди.

Шундай қилиб, Нух а.с.нинг Иброҳим а.с.гача бўлган авлодлари (Тавротдаги номлари қавсичида):

Нух (Ясш)нинг ўғли Сом (*Сим*), унинг ўғли Арпахшод (*Арфаксад*), унинг ўғли Шалох (*Сал*), унинг ўғли Ибр (*Евер*), унинг ўғли Фалаж (*Фалек*), унинг ўғли Рағу (*Рагав*), унинг ўғли Саруғ (*Серух*), унинг ўғли Нахўр (*Нахор*), унинг ўғли Торих—Терах (*Фарра*), унинг ўғли Иброҳим (*Авраам*) а.с.

Иброҳим Сора (Сара) деган қизга, Нахўр эса Ҳороннинг қизи Милкага уйландилар.

Озар ўғли Иброҳимни, ўғли Ҳорондан бўлган набираси, яъни Иброҳим алайҳиссаломнинг жияни — Лут алайҳиссаломни, келини Сорани олиб, Ур шахридан чиқиб, Канъон мамлакатига қараб жўнади. Канъон (Ханаан) — Исроил пайдо бўлишидан олдинги Қадимги Фаластин. Улар Ҳорон шахрига етиб келиб, ўша ерда ўрнашдилар.

Нух алайҳиссалом тўфондан кейин яна 350 йил яшаб 950 ёшида вафот этди.

Баъзилар, зардуштийларнинг оламини яратилиши ҳақидаги афсоналарида кўрсатилган Каюмарсни ана шу Нух алайҳиссалом билан тенглаштирмоқчи бўладилар. Аммо бу жуда Заиф фикр. Ахир, афсОНЭ — афСОНа-Ку (Абулқосим Фирдавсий (934-1025)нинг «Шохнома» достониға қаранг),

Нух алайҳиссаломдан кейин халойиқ бир неча асрлар давомида Нух шариатида турдилар. Шундан кейин уларнинг қўплари яна кофир бўлди. Лар. Шариат тарғиботчиси, баён қилувчиси қолмади. Шундан кейин **Тангри таоло** халойиққа Худ алайҳиссаломни пайғамбар қилиб юборди.

5. Худ алайҳиссалом

Худ алайҳиссалом Нух алайҳиссаломнинг ўғли Сомнинг кенжа ўғли Эрам (Арам)нинг иккинчи ўғли бўлиб, Нух а.с.га эвара бўлади (Нух — Сом — Эрам — Худ). Тавротда у Хул деб номланган. Кайси йилларда яшаб, фаолият кўрсатганлиги номаълум.

Аллоҳ субҳонаҳу ва таоло Нух алайҳиссалом вафотидан 300 йил ўтгач, залолат сари юз тутаётган Од қавмини ҳидоятга бошлаш учун Худ алайҳиссаломни улар ичидан танлаб, ўз қавмига пайғамбар бўлишини ихтиёр этди.

Худ алайҳиссалом ўтган беш араб пайғамбарларидан биринчисидир (Худ, Солих, Исмоил, Шуайб ва Муҳаммад алайҳиссаломлар).

Од қавми гавдали ва жисмонан бақувват кишилар бўлиб, Аҳкоф деган жойда, ҳозирги Яман билан Уммон оралиғида тўкин-сочинликда яшаганлар. Бу қавм Садо, Самуд, Ҳабо номли бутларга сиғинишар эди.

Накл қилишларича, Од қабиласи ҳою-хавасга ниҳоятда берилган бўлиб, ҳозирги баъзи бир одамлар каби баланд-баланд қимматбаҳо иморатлар, қошоналар қуришар, гўё нариги

дунёга ҳам олиб кетадигандек ҳаддан ташқари мустаҳкам, нақшу нигорлик қилиб қуриб, бутун умрларини мана шундай беҳуда ишларга сарфлашар ва бу билан фахрланиб мақтаниб юришар эканлар.

Бу ҳақда нозил этилган қуйидаги оятлар бизга ҳам тегишлидир:

«Сизлар ҳар бир тепаликка ўйин-кулги учун бир белги (баланд бинолар) қуравасизларми?! Ва гўё мангу яшаб қоладигандек, қаср-саройлар соласизлар?! Қачон (бирон кишини жазолаш учун) ушласангизлар, бераҳмларча ушлайсизлар?! Бас, Аллоҳдан кўрқинглар ва менга итоат этинглар! (яъни Худ алайҳиссаломга)»

(26- «Шуаро» сураси, 128—131-оятлар).

Худ алайҳиссалом ўз қавмини фақат Аллоҳгагина сиғинишга даъват эта бошлади. Улар ўз ботил этиқодларида давом этавердилар. Худ алайҳиссаломни камситдилар, таққирладилар, ёлғончи, заиф деб хорладилар, ўзларининг бақувват, соғлом, жуссалик бўлганликлари ва бой-бадавлат яшаганликларидан қибрга берилиб кетдилар. Кибр ва ширк **Аллоҳ** наздида оғир, кечирилмас гуноҳлардандир.

Шундан кейин **Аллоҳ** уч йил мобайнида ёмғир ёғдирмади, қурғоқчилик ва қахатчилик бўлди. Хотинлари етти йил фарзанд туғмадилар. Барча хайвонлар қирилиб кетди.

- Бу огоҳлантиришлардан кейин ҳам улар Худ алайҳиссаломнинг даъватига қулоқ солмай, саркашликларини давом эттиравердилар. Худ алайҳиссалом қавмини 47 йил ҳақ динга даъват қилиб юрди ва уларнинг иймон келтиришларидан умид узгач, уларни дуоибад қилиб, ўзига иймон келтирган мўминлар билан бирга қавмларини тарк этиб, Макка сари кетди. Худ алайҳиссалом бепуштлиқ дардига мубтало бўлган. У Маккада маълум вақт яшаб вафот этган.

Аллоҳ таоло Од қавмига етти кеча-кундуз совук, қутурган довул — сарсарни юборди. Мушрикларнинг барчаси ҳалок бўлдилар. Қумлар остида қолиб йўқ бўлдилар, қолганларининг жасадлари ер юзининг турли жойларига сочилиб кетди. Яман шарҳчилари одийлар яшаган маконни Шаркий Хадрамаутдаги ал-Аҳкоф деган жой билан айнийлаштирганлар.

..Ҳақиқатан ҳам Од қавми Яман диёрида (Хадрамаут атрофларида), қум тепаликлар яқинида Вурхут водийсининг Шихр дейиладиган бир ерида денгиз олди қумликларида яшаган. Одийлар у ерларни ўзлаштириб, гўзал бинолар қурганлар. Од қавми яшаган жой катта-катта тижорат қарвонлари ўтадиган йўл устида эди. Шу сабабли бу ерда тижорат, савдо-сотик жуда ривожланди. Бутун халқ бойиб кетди. Бундай мўл-кўлчилик Од қавмининг бузилишига, қибру ғурурга кетишларига ва Худ алайҳиссаломнинг насихатларидан юз ўгиришларига олиб келди. Одийлар ҳақ динларидан юз ўгириб бутларга топиниб'залолатга кетдилар. Қибрга кетиб: «Куч-қувватда бизлардан зўрроқ ким бор?» дейишгача бориб етдилар.

. **Аллоҳ таоло** бундай ширк ва қибрга кетганлари учун, уларнинг барчаларини ҳалок қилди. Бу воқеа 41-«Фуссилат» сурасининг 15-оятида, 51- «Ваз-зориёт» сурасининг 41 — 42-оятларида, 54- «Қамар» сурасининг 18—20-оятларида ва 69- «Ал-ҳокқа» сурасининг 6—8-оятларида келтирилган.

Баъзи аниқ бўлмаган маълумотларга қараганда, бўрон натижасида бу қавм ўн икки метр қум остига қўмилиб кетган. Бу воқеа 69-нчи «Ал-ҳокқа» сурасининг 6—8-оятларида қуйидагича келтирилган:

«Од (қабиласи) эса даҳшатли, қутурган бўрон билан ҳалок қилиндилар. У (бўронни Аллоҳ) уларнинг устига пайдар-пай етти кеча ва саккиз кундуз ҳукмрон қилиб қўйдики, энди у жойдаги қавми (чириб) ичи бўшаб қолган хурмо дарахтининг танасидек қулаб ҳалок бўлиб ётганларини кўрасиз. Бас, улардан (бирор) асоратни кўряпсизми?! (Асло, уларнинг барчалар ҳалок бўлиб битдилар).

Худ алайҳиссалом ҳақида *Қуръони қаримла* яна қуйидаги оятлар келган:

«Од (қабиласи)га биродарлари Худни (пайғамбар этиб юбордик). У айтди: «Эй қавмим! Аллоҳга сиғинингиз! Сизларга Ундан ўзга илоҳ йўқдир! Сизлар (сохта ИЛОҲларни) фақат ўзларИНГИЗ Тўқиб ОЛуВЧИЛарсИЗ» (11- «Худ» сураси, 50-оят).

«Уни (Худни) ва у билан бирга бўлган (мўмин)ларни Биздан бўлмиш раҳмат билан (азобдан) ҳалос этдик ва оятларимизни ёлғонга чиқарганларни эса қириб ТАШЛАДИК. (Улар) мўМИН бўлмаДИЛар» (7- «Аъроф» сураси, 72-оят).

Кейинги даврларда Худ а.с. ва одийлар қабиласи ҳақидаги бу қиссага қахтонийлар-

нинг золим шоҳи Шаддот ва у қурдирган осмонўпар бинолар, жаннатнамо «Боғи эрам» ҳақидаги тарихий дostonлари ҳам қўшилди. Шундай ривоятларнинг бирида айтилишича, мушриклар таъқибидан қочиб кетаётган Худни Аллоҳ Ўз марҳамати ва қудрати илоҳийси ила қутқаради: тоғ ёнбағрида турган катта бир қоя ёрилиб юр ҳосил бўлади ва Худ унга кириб кетади, қоя ёпилади. Туяси эса, қоя олдида катта палахса тошга айланиб қолади. У кириб кетган ўша қоя-қабр, ҳозиргача бутун Жанубий Арабистон аҳолисининг мухташам зиёратгоҳи ҳисобланади.

6. Солиҳ алайҳиссалом

«Солиҳ» арабча сўз бўлиб, «яҳши ишлар қилувчи», «Аллохнинг яқини» деган маъноларни беради. У беш араб пайғамбарларининг иккинчиси; 433 йил умр кўрган.

Солиҳ а.с.ни Тавротда кўрсатилган Нух пайғамбарнинг эвараси Шалоҳ (Сал) деювчилар ҳам бор. Агар шундай бўлса, унинг насаби: Нух — Сом — Арпахшод — Шалоҳ бўлади. Аммо бу ихтилофли бўлганлиги учун бу ҳаққа катъий бир тўхтамга келиш қийин.

Солиҳ алайҳиссалом Ҳижоз билан Шом орасидаги Ҳижр (Ҳажр) деган жойда яшаган. Самуд қавмини ҳидоятга бошлаш учун шу қавмдан танлаб олиниб, унга пайғамбарлик мақоми берилди.

Сом ибн Нухнинг авлодлари— Самуд ва Оддан кўп ўғлонлар дунёга келиб, улар алоҳида қабила бўлиб яшадилар. Кабилаларининг номи ҳам улар номи билан аталди. Солиҳ алайҳиссалом ўз қавмларини бут-санамларга сиғинишни тарк этиб, ёлғиз Аллоҳга ибодат қилишга чақирди.

Солиҳ алайҳиссалом иймонга чақирган Самуд қавми уни камситиб масҳара қилдилар, улар унга агар пайғамбар бўлсанг бизга мўъжиза кўрсат, дедилар.

Солиҳ алайҳиссалом Аллод таолонинг амри билан катта бир харсанг тош ичидан бир бўтали туя чиқариб, Самуд қавми талаб қилган мўъжизани кўрсатди ва уларга Парвардигорнинг амри билан чиқарилган туяга озор бермасликка, уни сўймасликка буюрди. «Мабодо унга тажовуз қилсанглар, каттиқ азобга дучор бўласизлар»,— деб огоҳлантирди.

Самуд қавмининг бир қисми Солиҳ алайҳиссаломнинг пайғамбарлигини тан олиб унга эргаша бошладилар. Бу ҳолат қавм сардорларини каттиқ ташвишга солди, улар ўз амалларию давлатларидан ажраб қолишдан қўрқар эдилар.

Орадан кўп ўтмай, улар туяни сўйдилар, бўтаси яна шу тошнинг ичига кириб кетди. Улар, қани, пайғамбар бўлсанг ваъда қилаётган азобингни келтиравер, дедилар. Амалдорлар бу билан кифояланмай, уни ўз оиласи билан бирга ўлдириш режасини туздилар. Шунда Тангри таоло мушрикларнинг барчасини, улар ўз бад ниятларини амалга оширмасларидан олдин, осмондан қучли зилзила ва дахшатли қичқириқ овози юбориб ҳалок этди. Улар ўз уйларида ўлим топишди (Маҳсус ультра товушдан барча жонзотларнинг ўлиши фанда исботланган).

Солиҳ алайҳиссалом, қавми ҳалок бўлгач, ўзига иймон келтирган кишилар билан бирга Фаластиндаги Рамла деган жойга борган ва умрининг охиригача шу ерда яшаб, Тавротда ёзилишича, 433 ёшида вафот этган.

Солиҳ алайҳиссалом ҳақида *Қуръони карим*да қуйидагича хабар берилади:

«Самуд (қабиласига) биродарлари Солиҳни (пайғамбар этиб юбордик). (У) айтди; «Эй қавмим! Аллоҳга сиғинингизлар! Сизлар учун Ундан **ўзга** илоҳ йўқ. У сизларни ердан пайдо қилиб, сизларни уни обод этувчи этди. Бас, Ундан кечирим сўрангизлар, сўнгра Унга тавба қилингизлар! Албатта, Раббим яқин ва (дуоларни) **ИЖобат ЭТУВЧИДИР**» (П- «Худ» сураси, 61-оят).

Зулм қилганларни қичқириқ **тутди**. Бас, (улар ўз) уйларида мурдага айландилар. Гўё у ерда (олдин) яшамагандек (излари ўчиб кетди). Огоҳ бўлингазки, **Самуд** (қабиласи) Парвардигорини инкор этган **эдилар**. Огоҳланингки, Самуд (қавми)га **ҲАЛОКат еТСИ**н! (Ўша сура, 67—68-оятлар).

«Кибрга берилганлар эса: «Биз сизлар иймон келтирган нарса (дин)га куфр келтирамиз», — дедилар.

(Шундай деб) туяни сўйиб юбордилар ва Парвардигорлариеинг амридан бош

тортдилар ҳамда айтдилар: «Эй **Солиҳ!** Агар юборилган элчилардак бўлсанг, бизга ваъда қилган нарсанг (азоб)ни **келтир!**»

Бас, уларни мудҳиш зилзила тутди ва ўз юртларида (ўтирганларича) гум бўлдилар>> (7- «Аъроф» сураси, 76—78- оятлар).

Солиҳ алайҳиссаломдан то Иброҳим алайҳиссаломгача бошқа пайғамбар ўтмади.

7. Иброҳим алайҳиссалом

(2180—2005)

Иброҳим Халилуллоҳ, яъни Аллоҳнинг дўсти, хабиби деган ном олган бу улуғ пайғамбар, Нух алайҳиссалом авлодидандир. Тавротда «Авраам» тарзида келтирилган. Яҳудийлар «Абрам» дейишади. У милоддан аввалги 2180 йил туғилиб, 2005 йил 175 ёшда вафот этгэн (Ю. В. Мизун, Ю. Г. Мизун. Тайн! Бога и религий. Москва. «Вече» 1999, 326-бет). ИброҳИМ ибн ТорИХ ибн Нахўр ибн Саруғ ибн Рағу ибн Фалаж ибн Ибр ибн Шалоҳ ибн Арпахшод ибн Сом ибн Нух алайҳиссалом. Иброҳим яҳудийча Ибром, сўзининг арабча шаклидир. Аммо кўпгина манбаларда Иброҳим ёки Абраҳом шаклида берилган. Иброҳим алайҳиссаломнинг эски оти Ибром, яҳудийча Обром эди, маъноси «олий меҳрибон ота» демакдир. Иброҳим алайҳиссалом 99 ёшга кирганда, **Худованди** карим унга зоҳир бўлиб деди: «Мен сен билан аҳд қилиб, сени кўпдан-кўп халқларнинг отаси қиламан. Сенинг исминг энди Ибром эмас, балки Абраҳом — Иброҳим бўлади, зеро, сени кўпдан-кўп халқларнинг отаси қилиб тайинладим» (Иброҳимнинг маъноси — «халқлар отаси»).

Иброҳим Халилуллоҳ ўзидан кейин ўтган барча пайғамбарларнинг отаси бўлганлигидан «Абул-анбиё», яъни «Пайғамбарлар отаси» деган ном билан шарафланган.

Иброҳим алайҳиссаломни учала дин аҳли — яҳудийлар ўз тилида «Абром», христианлар «Авраам» ва мусулмонлар «Иброҳим Халилуллоҳ» деб хурмат билан тилга оладилар.

Иброҳим алайҳиссаломнинг дини-миллати яҳудий ҳам, насроний ҳам эмас, балки ханиф, яъни яккахудоликни тарғиб қилган муслим эди. Тавротда у яҳудийларнинг ажлоди, *Қуръони каримца* эса арабларнинг ажлоди дейилган.

Иброҳим алайҳиссаломнинг тўнғич ўғли Исмоил алайҳиссалом пайғамбаримиз Мухаммад алайҳиссаломнинг бобокалонлари бўлган. Кейинги ўғли Исҳоқ алайҳиссалом эса Ийсо алайҳиссалом ва ундан аввал ўтган пайғамбарларнинг бобокалонидир.

Иброҳим алайҳиссаломнинг миллати ҳақида 3- «Оли Имрон» сурасининг 67-оятда: «Иброҳим яҳудий ҳам, насроний ҳам бўлмаган, балки тўғри йўлдан тоймаган (ханиф) мусулмон бўлган ва мушриклардан бўлмаган», дейилган.

Иброҳим алайҳиссаломнинг ажлодларига келсак, Нух алайҳиссаломнинг ўғли Сомдан Арпахшод номли ўғил туғилган, ундан Шалоҳ, ундан Ибр. ундан Фалаж, ундан Рағу, ундан Саруғ, ундан Нахўр, ундан Торих номли ўғил туғилган.Дорих эса Ибром (Иброҳим), Нахўр ва Ҳорон исмли ўғиллар кўрган.

Торих, кофир подшоҳ Намруднинг бут ясаб сотувчиси бўлган. У бутга каттиқ топингани учун уни Озар деб атаганлар. Иброҳим алайҳиссалом ана шу Озарнинг ўғли бўлган.

Торихнинг ўғли Ҳорон Лут (Лот) исмли ўғил кўрган. Ҳорон отаси Торих тириклигидаёқ туғилган ери — Ур шаҳрида зафот этиб кетган. Шундай қилиб, Лут алайҳиссалом Иброҳим алайҳиссаломнинг укаси Ҳороннинг ўғли бўлиб, Иброҳим алайҳиссаломга жиян бўлган.

Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, тарихшунос олим Бадр Рашод Дувбий ўзининг «Зам-зам кудуғи тарихи» рисоласида ёзишча, яҳуд за насороларнинг муқаддас китоблари устида илмий тадқиқот олиб борувчи олимларнинг ҳамда араб тарихчи олими Масъудийнинг хулосаларига- кўра ҳам Исмоил алайҳиссалом милоддан аввалги 2094 йилда туғилгэн ЭКЗН (Тошкент. «Мовароуннаҳр», 1996. 9-бет).

Тазротда ёзилишча, Исмоил алайҳиссалом туғилганида, Иброҳим алайҳиссалом 86 ёшда бўлган. Шуни инобатга оладиган бўлсак, Исмоил алайҳиссалом ҳақиқатан ҳам милоддан аввалги 2094 йилда туғилган бўлиб чиқади.

Яна шу манбада ёзилишча, Исмоил алайҳиссалом укаси Исҳоқ а.с.дан 14 ёш катта бўлган. Шунга кўра, Исҳоқ а.с. милоддан аввалги 2080 йилда туғилганлиги маълум бўлади.

Исхоқ алайҳиссаломнинг ўғли Яъқуб алайҳиссалом туғилганида Исхоқ алайҳиссалом 60 ёшда бўлганлигини эътиборга олсак, Яъқуб алайҳиссалом милоддан аввалги 2020-йилда туғилганлиги аниқ бўлади.

Шундай қилиб, Иброҳим алайҳиссалом, милоддан аввалги 2180-йилда Дажла ва Фурот дарёлари оралиғидаги Бобил давлатига қарашли Ироқда Сумар (Савод) шахрининг Ур деган жойида туғилган. Иброҳим алайҳиссалом подшоҳ Намруд (ибн Қавс ибн Канъон ибн Ҳом ибн Нух) ҳукмронлик қилган даврларда яшаган. Подшоҳ Намруд Нух алайҳиссаломнинг ўғли Ҳомнинг Канъон деган ўғлининг чева-раси бўлган.

Айтишларича, ўша даврларда дунёни тўрт киши ўз қўлларида тутиб турган: иккиси мусулмон, иккиси кофир. Мусулмонлардан: подшоҳ ва пайғамбар Сулаймон ва буюк салтанат эгаси, Аллоҳнинг азиз бақдаси, авлиё Искандар Зул-Қарнайн, кофирлардан Намруд ва Бухтуннаслр бўлган.

Иброҳим алайҳиссаломга пайғамбарлик келиб 10 саҳифалик оятлар юборилгандан кейин, у Бобил халқини Аллоҳнинг ягоналиги эътиқодига даъват этган. Бут-санамларга сиғиниб юрган отаси ва бошқаларни яқка Аллоҳ таолога ибодат қилишга тинмай даъват этди. Лекин улар, шу жумладан, отаси саркашлик қилиб, ўз эътиқодларидан қайтмадилар.

Қунарларнинг бирида, кишилар байрамни нишонлаш учун шаҳар ташқарисига чиқиб кетганларида, Иброҳим алайҳиссалом бутхонадаги санамларни парчалаб ташлади. Тезда улар бу Иброҳим алайҳиссаломнинг иши эканлигини англашди. Иброҳим алайҳиссалом уларга: «Бу бутчаларни анави катта бут чопиб ташлади. Ишонмасанглар, бутчаларнинг ўзидан сўранглар», деди. Улар бундан қаттиқ ғазабланишиб, ўзаро маслахатлашиб, Иброҳим алайҳиссаломни ўтда кўйдиришга қарор қилдилар.

Иодшоҳ Намруд фуқароларни ўтин тўплашга буюрди. Одамлар бир ой ўтин тўпладилар. Сўнгра ўт ёқилиб, подшоҳ Иброҳим алайҳиссаломнинг қўл-оёқларини боғлаб ўтга ирғитишга буюрди. Гулхан шу даражада баланд эдики, ҳатто кўкда учиб кетаётган қушлар ҳам унга қўйиб тушарди.

Иброҳим алайҳиссаломни ўтга отишга ҳозирлик қўрилаётган пайтда сувларга муаккил бўлган фаришта келиб: «Эй Иброҳим, барча сувлар ихтиёри менинг қўлимда. Хохласанг буюраман, сувлар ўтни ўчирадилар», деди. Шамолга муаккил бўлган фаришта: «Эй Иброҳим, агар хохласанг шамолга амр этаман, барча ўтни совуриб йўқотади», деди.

Иброҳим алайҳиссалом уларга «Сизларнинг ёрдамингизга муҳтож эмасман», деди ва бошини юқори кўтариб: «Эй Парвардигоро! Сен ягонасан. Аҳадсан. Мени сендан бошқа ибодат қиладиган кимсам йўқлигини Ўзинг биласан», деди.

Бошқа бир ривоятда келтирилишича, Намруднинг амри билан бир ой давомида тўпланган ўтин ёқилгач, оловнинг тафти баландлигидан Иброҳим алайҳиссаломни ўтга улоқтиришнинг сира иложи бўлмагън, шунинг учун уни палаҳмонга солиб улоқтиришни лозим топдилар. Унинг қўл-оёқларини боғлаб, палаҳмонга солиб улоқтирмоқчи бўлиб турганларида, ҳазрати Жаброил алайҳиссалом ҳозир бўлиб: «Ё Иброҳим, менга бирор ҳожатинг борми?» деди. Иброҳим алайҳиссалом Жаброил алайҳиссаломга: «Сенга ҳожатим йўқ», деди. Жаброил алайҳиссалом: «Унда ҳожатингни Раббингдан сўра», деди. Иброҳим бунга жавобан: «Парвардигорим ҳолимни билиб турибди. Унга билдирмоқнинг ҳожати йўқ», деб ушбу дуони ўқиди: «Ҳасбиаллоҳу ва неъмал вакил» (Аллоҳнинг Ўзи менга кифоя қилур ва у энг яхши вакилдир). Шўйла Ҳақ субҳонаху ва таоло оловга: «Эй олов, сен **ИБРОҲИМ** учун **САЛҚИН** **ВЯ** **ОМОНЛИК** бўл!» Деб **ХИТОБ** **ҚИЛДИ** (21-«Анбиё» сураси, 69-оятдан).

Фармони илохийдан сўнг ўт фақат Иброҳимнинг қўл-оёқлари боғланган ипларнигина кўйдириб, ўзига заррача ҳам таъсир этмади ва ўтдан эсон-омон чиқди.

Аллоҳ таоло Ўзининг севган бандаларига лутф, марҳамат кўрсатишининг чегараси йўқлигига қўйидаги тарихий малумотлар ҳам далилдир:

— *Француз адиби Оливье Леруа ўзининг «Саламандра — одамлар» номли китобида ёзишича, милодий 155 йилда ўлим жазосига ҳукм қилинган Смирналик авлиё Поликарпни гулханда ёндириш учун устунга боелаб қўйиб ўт ёқадилар. Шунда авлиёнинг атрофини чулеаб олган олов бирдан ҳамманинг кўз ўнгида эгилади-ю, ҳатто унинг кийимларига ҳам бирор учқун сачрамайди, у омон қолади.*

— Яна бошқа бир француз олими ва ёзувчиси Гаддис ҳам ўзининг «Сирли аланга ва нур» китобида ёзишича, милодий XVIII асрнинг бошларида Франциянинг жанубида бўлиб

ўтган комазарлар кўзғолонининг йўлбошчиси Кларини ўтда куйдириб ўлдиришга ҳукм қиладилар. Бироқ гуруллаб ёнаётган аланга ичидаги Клари омон қолади. Гулхан ўчганда, одамлар Кларининг танасидагина эмас, ҳатто кийимларида ҳам заррача куйиш аломатларини топа олмайдилар.

Аллоҳнинг қарами ниҳоятда кенг, меҳрибон, раҳмлидир, У Ўзи хоҳлаган кишисини ярлақайди ва ҳифзу ҳимоясига олади!

Тавротда келтирилишича, Тангри таоло Иброҳим алайҳиссаломга хитоб қилиб: «Ўз ерингдан, она юртингдан, отанг уйидан чиқиб, Мен кўрсатган ерга кет. Сендан буюк халқ вужудга келтираман. Сенинг табаррук номингни улуғлайман. Сен баракали бўлгайсан. Канъон ерларини, Миср водийсидан тортиб, то улкан Фурот дарёсига қадар барча ерларни сенга, сенинг зурриётларингга бераман», — деган.

Иброҳим алайҳиссалом Ҳозарнинг қизи Сорага уйланди. Сора ниҳоятда кўхлик, гўзал бўлиб, айби туғмас эди. Сора саксон ёшларга бориб қолди, лекин туғмади.

Соранинг Ҳожар деган мисрлик чўриси бор эди, у пайғамбар Солиҳ алайҳиссалом авлодларидан эди. Сора, балки ундан болалик бўлармиз деб, Канъон юртида ўрнашганларининг ўнинчи йилида ўзининг чўриси Ҳожарни эри Иброҳимга хотинликка берди. Ҳожар * ҳомиладор бўлганидан кейин Сора унга кун бермай қўйди. Кундошлар кўп жанжаллашиб юрдилар. Ҳожарнинг ой-куни яқинлашиб қолганида, Сора уни ҳайдаб юборишни эри Иброҳимдан талаб қилди.

Сора эрига уч шарт қўйди: биринчиси, уни ҳеч кимса йўқ ерга қўйиб келасан, иккинчиси, туядан тушмайсан, учинчиси, ҳеч ерга қўнмай қайтасан деб онт ичтирди. Иброҳим алайҳиссалом Ҳожарни бир ерга олиб бориб туширди, кўпгина озиқ-овқат ва сув қўйиб кетди. Бир неча кундан кейин Ҳожар ўша ерда бир ўғил туғди. Сувлари тамом бўлганидан кейин Ҳожар сув қидириб Сафо тоғи билан Марва тоғи ўртасида бир неча маротаба югурди. Бу югуриш ҳозиргача ҳожиларга суннат бўлиб қолди.

Ҳожар Аллоҳ таолодан сув сўраб қаттиқ нола қилди. Ўғлининг йиғлаганини эшитиб етиб келди. Ўғли йиғлаб оёқлари билан ер тепиниб ётган эди. Тепган ерини Жаброил алайҳиссалом қанотлари билан уриб тешди ва сув чиқарди. Муқаддас Замзам булоғи ўша булоқдир, яъни ҳозиргача мавжуддир.

Ҳожар Парвардигорга: «Исмаъ, йа Илу» деб нола қилганини Тангри эшитиб сув чиқаргани учун, фарзандининг исмини Исмоил қўйди. Ибронийча маъноси: «Эй Ил, эшит-гил» («Ил» — сурёний тилда Танғрининг номи).

Ҳожар Иброҳим алайҳиссаломга Исмоил алайҳиссаломни туғиб берганида Иброҳим алайҳиссалом 86 ёшда эди.

Яна Тавротда хабар берилишича, Иброҳим 99 ёшга етганида Аллоҳ таоло унга зоҳир бўлиб деди: «Мен Қодир Тангриман. Мен сен билан аҳду паймон қиламан. Сени кўпдан кўп халқларнинг отаси қиламан. Сенинг исминг энди Ибром (Обром), яъни «*олий ота*» эмас, балки Иброҳим (Абраҳом — Авраам), яъни «*халқлар отаси*» бўлади, зеро сени кўпдан-кўп халқларнинг отаси қилиб тайинладим. Сендан жуда кўп эл-халқлар вужудга келтираман. Сен ҳозир мусофирларча яшаётган мамлакатни — бутун Канъон ерларини сенга ва сендан кейинги авлодларингга абадий мулк қилиб бераман. Шундай қилиб, сенга ва сендан кейинги авлодларингга қуйидаги аҳдга риоя қилишларингизни буюраман: «*Орангиздаги ҳар бир эркак хатна қилинсин. Жинсий аъзоларингиз учидаги териши кестириб, суннат бўлин-глар. Ана шу Мен билан сизларнинг орангиздаги аҳднинг белгиси бўлади. Бундан буён наслингиздан туеилган ҳар бир ўғил болангиз, шу жумладан, уйда туғ-илган ва бегона уруедан бўлиб, сотиб олинган барча ўғил болалар ҳам саккиз кунлигида хатна қилинсинлар. АъзОсини кестирмай, суннатсиз тураверган эркак қавм эса ўз қавми орасидан йўқ қилинсин. Бундай киши Менинг аҳдимни бузган ҳисобланади*».

Аллоҳ таоло Иброҳимга яна: «Хотининг Сорайни энди Сорай деб чакирма; унинг исми энди Сора (Сарра), яъни «бека» бўлсин. Мен уни баракали қилиб, ундан сенга ўғил ҳам бераман», деди.

Иброҳим алайҳиссалом буни эшитиб, юзтубан ерга йиқилди. «Нахотки юз ёшга кирган эркакдан бола бўлса? Нахотки тўқсон яшар Сора бола туғса?» деб қўнглидан ўтказди за кулиб юборди. Танғри таоло деди: «Хотининг сенга ўғил туғиб бериши муқаррар. Унга Исҳоқ («кулган») деб исм қўясан.

Иброҳим алайҳиссалом Тангрм **таоло** буюрганидек, ўша куннинг ўзида ўзини, ўғли Исмоилни ва хонадониди туғилган ҳамда сотиб олинган барча эркакларни хатна қилди. Иброҳим алайҳиссалом ўзини хатна қилдирганида 99 ёшда эди. Уғли Исмоил алайҳиссалом эса 13 ёшда эди.

Шундан кейин, Парвардигорнинг сўзи амалга ошиб, бир йилдан кейин Сора ўғил туғди. Иброҳим ўғлининг отини Исҳоқ қўйди ва уни буюрилганидек саккиз кунлигида хатна қилди. Исҳоқ алайҳиссалом туғилганида Иброҳим алайҳиссалом 100 ёшда эди (*Библия*. «Ибидо» бўлими, 17 ва 21-боблар).

Тавротда таъкидланишича, бу ходисалардан сўнг **Тангри таоло** Иброҳим алайҳиссаломни синаб кўриш учун унга ўғли Исҳоқ алайҳиссаломни қурбон қилиш буюрди.

Иброҳим алайҳиссалом ўғли Исҳоқ алайҳиссаломни **Аллоҳ** йўлида қурбон қилиш учун энди бўғизламоқчи бўлганида, осмондан **Тангри** таолонинг фариштаси пайдо бўлиб хитоб қилди: «Биз билдикки, сен Тангридан кўркасан, яккаю ягона ўғлингни аямадинг, ўсмирга қарши қўл кўтарма, унинг ўрнига **Тангри** юборган кўчқорни қурбон қил», деди. Иброҳим орқасига бурилиб қараса, чакалакда шохларга ўралашиб қолган бир кўчқор турибди. Иброҳим алайҳиссалом бориб, кўчқорни олиб келди ва уни ўғлининг ўрнига сўйиб қурбон қилди.

Ана шу воқеа хусусида уламолар ўртасида ихтилоф бор: қурбонлик Исҳоқми ё Исмоилми? Араблар қурбонлик Исмоил, яҳудийлар эса қурбонлик Исҳоқ эди дейдилар. Бу ихтилофнинг келиб чиқиш сабаби шундаки, яҳудийлар ва христианлар Исҳоқ алайҳиссалом уруғидан бўлганликлари ва диний мартабаларини кўтариш учун шундай дейдилар. Баъзилар эса қурбонлик иккалови, деб шаҳодат берадилар. Бизга маълумки, пайғамбаримиз Мухаммад саллаллоҳу алайҳи вассаллам ҳазрати Исмоил алайҳиссалом уруғидандирлар. Бир ҳадисда Расули акрам айтадилар: «*Ана ибну забихайни*» (яъни «Икки бўғизланувчининг ўғлиман»). Икки бўғизланувчи қурбонлик — ҳазрати Исмоил алайҳиссалом ва пайғамбаримизнинг оталари Абдуллоҳ бўлганликлари учун, юқорида айтилган ҳадис келтирилгандир.

Расули акрам Мухаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи вассалламнинг отаси Абдуллоҳни қурбон қилиш воқеаси қуйидагича бўлган экан.

Маълумки, пайғамбаримиз Мухаммад алайҳиссаломнинг отаси Абдуллоҳ, унинг отаси Абдулмутталиб, унинг отаси Ҳошим, унинг отаси Абдуманофдир.

Хабар берилишича, Мухаммад алайҳиссаломнинг бобоси Абдулмутталиб вақтида Замзам кудуғи қуриб қолди. Шунда **Тангри** таолонинг хоҳиши билан Абдулмутталиб: «Агар Тангри азза ва жалла кудукка сув берса, бир ўғлимни қурбон қиламан», деди.

Баъзи уламоларнинг айтишларича, Абдулмутталиб айтди: «Агар Тангри азза ва жалла менга ўн ўғил берса, ҳаммаси соғ ва саломат бўлсалар, жанг куни ҳаммалари олдимда мардона турганларини кўрсам, уларнинг бирини **Тангри** таоло учун қурбон қиламан», деган. Ўша пайтда Абдулмутталибнинг ўн ўғли бор эди: Ҳорис, Абу Лаҳаб, Аббос, Ҳизор, Ҳамза, Муқаддам, Жаҳл, Зубайр — ҳаммалари бир онадан. Абу Толиб билан Абдуллоҳ бошқа бир онадан. Абдулмутталиб Абдуллоҳни ҳамма ўғилларидан ортиқ севар эди. «Қуръа ташлайман, қуръа кимнинг отига чиқса ўшани қурбон қиламан», — деди. Қуръа Абдуллоҳнинг отига чиқди.

Абдулмутталиб Абдуллоҳни қурбонликка сўймоқчи бўлиб турганида, Абдуллоҳнинг она томонидан қариндоши Таймур деган киши Абдулмутталибга айтди: «Шом вилоятида бир фол очувчи бор, унга киши юборинг, у нима ҳукм қилса, ўшанинг айтганини қилинг», деди. Таймур жуда бообрў, ҳурматли киши бўлиб, унинг айтган сўзларини ҳеч ким икки қилмас эди.

Бориб ундан сўрадилар. У киши айтди: «Абдуллоҳни турғизинг, унинг ёнига ўнта туя қўйиб қуръа солинг. Қуръа туяга чиқса, туяларни қурбон қилинг, Абдуллоҳ қолсин. Агар қуръа Абдуллоҳ отига чиқса, яна ўн туя келтириб, қуръа солинг. Шу тарика, туялар сонини ҳар гал ўнта-ўнтага орттириб бориб қуръа солаверинглар, то қуръа туя отига чиққунича». Шундай қилдилар. Туяларнинг сони юзтага етганида қуръа туя номига чиқди, юз туяни қурбон қилдилар, Абдуллоҳ қолди. Шундан бери шариат бўйича эр баҳоси юз туя баҳосига тенг бўлиб қолди. Расули акрамнинг «Ана ибну забихайни» деган ҳадисининг маъноси шудир.

Яна бошқа ривоятда келтирилишича, Иброҳим алайҳиссалом туш кўрсалар, тушларида бир овоз келди: «Тур, қурбонлик қил». Иброҳим алайҳиссалом тонгда туриб, юз кўйни қурбон қилди. Иккинчи кеча тушида яна шу сўзни эшитди, тонгда туриб юз туяни қурбон қилди. Учинчи куни яна шундай туш кўрдилар, Иброҳим алайҳиссалом (тушида): «Менинг қурбоним нима?», — дедилар. Нидо келди: «Биздан бошқа кимни кўпроқ севсанг, шуни менга қурбон қил». Иброҳим алайҳиссалом билдики, биттаю-битта ўғли Исмоилни қурбон қилиши керак. Иброҳим алайҳиссалом бу тушнинг илоҳий ваҳй эканлигини билар эди.

Иброҳим алайҳиссалом туриб, хотини Ҳожарнинг олдига келди ва деди: «Исмоилни ювинтир, кийинтир, дўстнинг олдига олиб бораман». Биби Ҳожар Исмоил алайҳиссаломни ювинтирди, янги либосларини кийдирди ва кўнгли ғашланиб деди: «Эй **Парвардигоро**, ўғлимни сенга омонат топширдим. Омонатга хиёнат қилма, ўзинг уни ўз паноҳингда асра, ўз қудрати илоҳинг билан менга яна соғ-саломат қайтар». Бу муножот Исмоил алайҳиссаломни тифдан (пичокдан) халос қилди. **Аллоҳ** омонатга хиёнат қилмади.

Нима учун пайғамбаримизнинг неваралари Имом Ҳусайнни ўлдирдилар? Чунки Исмоил алайҳиссаломнинг ота-онаси ҳаёт эди, ота-онасининг дуоси билан кутулди. Имом Ҳусайннинг эса ота-онаси оламдан ўтишган эдилар, тиф остида ҳалок бўлди.

Ота-онанинг фарзандга қилган дуоси ана шунақа доим мустажобдир, фарзанд эса киши учун буюк неъматдир.

Сўзимизнинг давомига келсак, ота-бола **Тангри** таолонинг амрини бажариш учун ҳозирги Мино шаҳарчаси яқинига келдилар.

Йўлда кетаётганларида уларга уч марта шайтон рўбарў келиб, васваса қилиб, уларни бу ишдан кайтаришга уринган. Ота-бола **Аллоҳдан** паноҳ тилаб, уни тош отиб хайдаганлар.

И з о ҳ: *Ҳозир ўша ер Жамарат деб аталади. Жамарат, Мино мавзесида бўлиб, Маккадан 6-7 км. Шарқда жойлашган. Иброҳим а.с. тўне-ич ўеиллари Исмоил а.с.ни ана шу ерда Аллоҳ йўлида қурбон қилмоқчи бўлганлар. Шайтон йўлда тахминан, ҳар 100 метрлар чамаси, уч жойда уч марта кўриниб, уларга васваса қилган.*

Ҳаж пайтида шайтонга тош отиладиган учта жойдан энг яқингиси — Жамарат ас-Суғро, ўртадагиси — Жамарат ул-Вуста, узоқроқдагиси — Жамарат ул-Ақоба(ёки Кубро, Ухро) деб аталади.

Ана шу уч жойда тўртбурчакли бетон устун кўринишида шайтон рамзи ўрнатилган бўлиб, ҳажга борган ҳожилар унинг васвасасидан **Аллоҳдан** паноҳ тилаб, Иброҳим ва Исмоил а.с.лар сингари унга 7 тадан тош отиб, ўзларидаги шайтоний сифатлар ва ҳою-хаваслардан халос бўлиш истагини изҳор этадилар.

Ҳожилар Қурбон ҳайитининг биринчи куни катта шайтонга 7 та, иккинчи куни уч шайтонга 7 тадан 21 та, учинчи куни ҳам уч шайтонга 7 тадан 21 та, жами 49 та нўхатдек келадиган тошларни отиб «шайтон»га теккизадилар. Бетон устун, яъни «шайтон» сувсиз ховуз. ўртасида жойлашган бўлиб, отилган тошлар шайтонга тегиб, шу ховузга тушиши шарт. Тошлар ҳайитдан олдинги арафа туни Муздалифа водийсидан териб олинган бўлади. Биз ҳажнинг бу амалини 2004 йил 1-2-3 феврал кунлари бажардик.

Ҳажда шайтонга биринчи тош отилгунга қадар доим куйидаги талбия айтиб юрилади:

*Лаббайка, Аллоҳумма лаббайк,
Лаббайка ла шарика лака лаббайк.
Инал ҳамда, ван-неъмата,
Лака вал-мулк, ла шарика лак.*

Давом этамиз. Иброҳим алайҳиссалом ўғли Исмоил алайҳиссаломнинг бўғзига тиф тортди. Лекин пичоқ амри илоҳийга итоат этиб, Исмоил алайҳиссаломнинг бўйнини кесмади.

Шунда нидо келди: «Эй Иброҳим! Фарзандингни сўйишдан тўхта. Сен синовдан ўтдинг, ихлосли ва итоатли эканлигинг синалди. Фарзандинг эвазига ана у кўчқорни қурбон қилгин». Яна осмондан овоз келди: «**Аллоҳу акбар, Аллоҳу акбару**». Иброҳим алайҳиссалом тепага қараган эди, ҳазрати Жаброил жаннатдан бир семиз кўчқор олиб келаётганини кўрди. Севинчидан: «**Ла илаҳа иллаллоҳу Аллоҳу акбару**», деди. Исмоил алайҳиссалом ҳам кўчқорни кўриб айтди: «**Аллоҳу акбару ва лиллаҳи ал-ҳамду**». Иброҳим алайҳиссалом кўчқорни қурбон қилди.

Хабарда келишича, ким ҳайит куни бу такбирни айтса, Жаброил аминнинг, Иброҳим Халилulloҳнинг, Исмоил Забиҳulloҳнинг шафоатини топади.

Айтишларича, у қўчқор Одам Атонинг ўғли Хобилнинг қурбони эди.

Айтадиларки: «Ота жувонмардми, ўғилми?» Баъзилар айтадилар: «Ота жувонмард, шунинг учунки, ўғилнинг аччиғи қаттиқдур». Баъзилар айтадилар: «Ўғил жувонмард, чунки ота ўғилдан кечди, ўғил жонидан кечди». Яна айтадиларки: «Исмоил қурбон қилинса **Мавло (Аллоҳ)га** уланур эди, аммо Иброҳим ўлгунича уни доғи-фирокида бўлур эди», деб. Яна бошқалари айтадилар: «Исмоил қурбон қилинса, қиёматгача бу суннат мўминларга вожиб бўлиб қолар эди, Исмоил бўғизланмади, мўминларга раҳмат бўлди».

Мусулмон, яҳудий ва насроний уламо-руҳонийлари, Иброҳим алайҳиссалом Аллоҳ йўлида қайси ўғилларини қурбон қилмоқчи бўлганлар — катта ўғиллари Исмоил алайҳиссаломними ёки кенжа ўғиллари Исҳоқ алайҳиссаломними, деган масала юзасидан ханузгача ихтилофдадирлар. Хуллас, Тавротда қурбон бўлгучи Исҳоқ алайҳиссалом дейилса, мусулмон уламолари қурбон қилинувчи Исмоил алайҳиссалом эди, дейдилар.

Мана шу ихтилофни ечиш юзасидан баъзи мулоҳазаларимизни билдирадиган бўлсак, диққатингизни қуйидаги ҳақиқатларга тортиш керак бўлади.

Аввало, яна қайтариб ўтамыз, шуни эсдан чиқармаслик керакки, Таврот ва Инжил илоҳий китоблари ўтган катта давр мобайнида ўзгартиришлар кириталавериб, ҳозирги китоблардаги қайси каломлар Аллоҳники-ю, қайсилари қўшилган ёхуд ўзгартирилган эканлигини аниқлашнинг имкони йўқ (*қаранг:* 3- «Оли Имрон» сураси, 78-оят). Чунки Мусо ва Ийсо алайҳиссаломларга илк нозил қилинган **ҳақиқий Таврот ва Инжил китоблари хиёнаткор қўллар томонидан яширилган ёки йўқ қилинган ёхуд йўқ бўлиб кетган. Қурбони карим** эса уни дастлабки халифалар (пайғамбаримизнинг ўринбосарлари) — чорёрлар томонидан бир бутун китоб ҳолида жамланган тўрт асл **Қурбони карим** билан ҳозирги мусулмон авлодлари қўлидаги азимушшаън **Қурбон** китоби ўртасида ҳеч қандай тафовут, ўзгариш йўқ. УНИ БУС-БУТУН САҚЛАНИШИНИ АЛЛОҲ ТАОЛО ЎЗ ХИФЗУ ХИМОЯСИГА ОЛГАН (*қаранг:* 15- «Хижр» сураси, 9-оят). Шунинг учун Аллоҳнинг амр, фармонларига амал қилишда охириги илоҳий китоб — **Қурбони карим** ҳукмларига риоя қилишимиз мантиқан тўғри бўлади.

Аллоҳ таолонинг бандаларига нозил қилган охириги аниқ ҳужжати **Қурбони карим**нинг 37- «Вас-соффот» сурасининг 100—113-оятларини диққат қилиб ўрганиб чиқилса, масала равшан бўлади-қўяди.

Ана шу оятларга кўра, Иброҳим алайҳиссалом **Аллоҳ таолога**: «Менга солиҳ фарзандлар ҳадя этгин», — деб илтижолар қилган. Бунга жавобан **Аллоҳ таоло** унга бир халим ўғил ато этажаги хабарини берган. Иброҳим алайҳиссалом тўнғич фарзанди туғилгандан кейин, унга Исмоил деб ном қўйганлар. Тавротда ҳам унинг тўнғич ўғли Исмоил эканлиги ва у укаси Исҳоқ алайҳиссаломдан 14 ёш катта бўлганлиги ёзилган, бу хусусда ихтилоф йўқ.

Исмоил алайҳиссалом 13 ёшга етганида (ҳали Исҳоқ алайҳиссалом туғилмаган пайтда), Иброҳим алайҳиссалом Исмоил алайҳиссаломга тушида уни **Аллоҳ** учун қурбон қилиб сўяётганлигини айтиб, ундан бу ҳақда фикрини сўраган. У отасининг туши бошқа пайғамбарлардаги каби илоҳий ваҳй эканлигини англаган ва отасига: «Эй отажон, сенга тушингда **Парвардигор** томонидан буюрилган ишни бажаргин. Иншоаллоҳ, мен тақдири азал ҳукмига қўнаман», — деган.

Бу ҳақда юқорида кўрсатганимиз 37- «Вас-соффот» сурасининг 100—102, 112-оятларида шундай дейилган:

«Эй, Раббим, Ўзинг менга солиҳ (фарзанд)лардан ато этгин! Бас, Биз унга бир халим ўғил хушхабарини бердик. Бас, қачонки у (отаси) билан бирга юрадиган бўлгач, (Иброҳим): «Эй ўғилчам, мен тушимда сени (қурбонлик учун) сўяётганимни кўрмоқдаман. Энди сен ўзинг нима раъй (фикр) қилишингни бир (ўйлаб) кўргин», — деган эди, у айтди: «Эй отажон, сенга (тушингда Аллоҳ томонидан) буюрилган ишни қилгин. Иншоаллоҳ, мени сабр қилувчилардан топурсиз».

Яна, Биз унга солиҳлардан (бўлғуси) пайғамбар Исҳоқнинг хушхабарини бердик».

Қурбонлик тафсилотлари бизга маълум бўлганлиги учун уларни қайтариб ўтирмаймиз.

Юқоридаги оятларга эътибор беринг-а, бу воқеа бўлиб ўтганидан кейин нозил бўлган оятда **Аллоҳ таоло** Иброҳим алайҳиссаломга яна бир фарзанд — Исҳоқ алайҳиссаломни

хам ато этишлигини билдирмокда: «Яна Биз унга иайғамбар (ва) яхшилардан (бўлғуси) Исҳоқнинг хушхабарини бердик» (ўшасура, П2-оят). Демак, бундан қурбонлик воқеаси Исҳоқ алайҳиссалом туғилмасларидан бир йил олдин бўлиб ўтган бўлиб чиқади.

Шундай қилиб, Иброҳим алайҳиссалом тўнғич ўғли Исмоил алайҳиссаломни Аллоҳ йўлида қурбон қилмокчи бўлган, деган мантикий хулоса келиб чиқади.

Бундан ташқари, юқорида келтирилганидек, яна пайғамбаримиз.бобокалонлари Исмоил алайҳиссалом билан оталари Абдуллохни назарда тутиб: «*Икки бўеизланувчининг ўелиман*» деган ҳадислари ҳам буни тасдиқлайди.

Ана шу мулоҳазаларга кўра, Иброҳим алайҳиссаломнинг Аллоҳ йўлида қурбон қилмокчи бўлган ўғиллари Исмоил алайҳиссалом бўлганлиги тасдиқланади.

Бундан яҳудийлар, Тавротда пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоху алайҳи вассаллам Исмоил алайҳиссалом зурриётидан бўлганликлари туфайли, уларнинг мавқеларини пасайтириб, ўзлариникини эса ошириш мақсадида, Иброҳим алайҳиссаломнинг қурбон қилмокчи бўлган ўғиллари Исмоилни атайин Исҳоққа алмаштириб ёзиб олганлар деган хулоса келиб чиқади.

Иброҳим алайҳиссаломнинг укаси Хорон вафот этган ва ундан икки қиз — Иска ва Милка қолган эди. Иккинчи укаси Нахўр вафот этиб кетган укаси Хороннинг қизи Милкани олди.

Торих ўғли Иброҳимни, иккинчи ўғли Хорондан бўлган набираси Лутни, Иброҳимнинг хотини — келини Сорани олиб, улар билан бирга Ур шаҳридан чиқиб, Канъон мамлакатининг Хорон шаҳрига кетди ва ўша ерда ўрнашиб қолди. Торих 305 йил умр кўриб, шу шаҳарда қазо қилди. У Исроилни қабул қилмай оламдан ўтиб кетди.

Иброҳим алайҳиссалом Тангри-таолонинг амри билан Хорондан чиқиб кетди. Жияни Лут, хотини Сора ва бошқа барча одамларини ва мол-мулкини олиб Канъоннинг Байтил шаҳрияқинидаги тоғлик жойга кўчиб келди. Кейин ўз йўлида давом этиб, Жанубистон (Исроилнинг чўлга яқин жанубий қисми)га кетди.

Шу орада мамлакатда ҳаддан ташқари қаҳатчилик юз берди, шунинг учун улар вақтинча Мисрга кетдилар ва у ерда биров яшаб, яна Байтил шаҳри яқинидаги тоғлик жойга қайтиб келдилар. У ерда улар бирмунча бирга яшадилар. Кейин Лут алайҳиссалом — шарқ томонга, Йордан водийсининг Садўм ўлкасига кетди. Садўм одамлари ўта ёвуз, жуда гунохкор одамлар эди.

Иброҳим алайҳиссалом эса Канъон юртида қолди. Шундан кейин Лут алайҳиссалом кетган ер — Садўм ва Ғамўра ўлкаларининг шоҳлари Бобил подшоҳлари билан бўлган жангда енгилдилар. Ғолиб томон бошқалар билан бирга Лут алайҳиссалом ва унинг оиласини асир қилиб олиб кетдилар. Бу хабар Иброҳим алайҳиссаломга етиб келди ва у 318 нафар қуролланган одамлари билан душманни қувиб, Дамашқ шаҳрининг Хўва деган ерида етиб олиб уларни тор-мор қилди ҳамда жияни Лутни оиласи ва бутун қариндош-уруғлари, мол-мулки билан қутқариб олди.

«Қисаси Рабғузий»да бир ажиб воқеа тасвирланган: Иброҳим алайҳиссаломнинг хотини Сора 80 ёшда эди, фарзанди йўқ эди. Иброҳим алайҳиссаломнинг пешонасида Муҳаммад Мустафонинг нури бор эди. Бу нур сендан бўладиган ўғилга тегишли (яъни бу нур сенга ўтади) деган ваъда бор эди.

Иброҳим алайҳиссалом хотини Соранинг мисрлик чўриси Ҳожарга уйланганидан кейин, у нур Ҳожарга ўтди. Буни кўриб Соранинг хўрлиги келди. У 80 йил кутган нурдан умидсиз қолганига чидаёлмай, Иброҳим алайҳиссаломнинг ёқасидан олди. Баъзи хотинларнинг эрларини ёқасидан тутиб олиб уришишлари шундан мерос бўлиб қолди.

Сора Ҳожарнинг уч ерини кесиб майиб қиламан деб онт ичди. Бир куни Ҳожар сигир соғаетганида, Софра келиб унинг бурни ва қулоғини кесмокчи бўлди. Ҳожар фарёд қилди. Шунда Жаброил алайҳиссалом келиб Иброҳимга деди: «Айт, Сора Ҳожарга куч ишлатмасин, Тангри куч ишлатганларни севмайди». Сора айтди: «Агар шунга онт ичиб қўйган бўлсам нима қилай». Жаброил алайҳиссалом: «Агар шундай бўлса, Сорага айт, унинг икки қулоғини тилсин ва уят андомини хатна қилсин ва онтини шундай қилиб бажарсин», деди.

Сора Ҳожар майиб бўлсин деб икки қулоғини тилимлади, эрига ярамасин деб хатна қилди. Жаброилга ёрлик бўлди ва жаннатдан икки олтин исирғакелтириб Ҳожарга тақиб қўйди, кўрки ортиқроқ бўлди. Хатна қилинганидан кейин эрига янада суюклироқ бўлди. Ўшандан бери хотин кишининг авратини хатна қилмок Ҳожардан қолди. Африкалик бир

кабила ханузгача қизларни эрга. беришдан олдин хатна қиладилар, яъни аёлларнинг ўзларидан бўлган мутахассис хатначи «усталар» қизларнинг бокиралик пардасини кесиб, кейин эрга берадилар.

Каъба ерида Одам сафийуллох Байт ул-Маъмурни бино қилган эди. Нух алайҳиссалом тўфонигача унда ибодат қилиб турилар эди. Тўфон вақтида унга азоб суви тегмасин деб Тангри ёрлиғи билан ҳазрати Жаброил алайҳиссалом Байт ул-Маъмурни тўртинчи қават осмонга кўтариб қўйган.

Иброҳим алайҳиссаломга ўша Байт ул-Маъмур ўрнида Каъба биносини қуришга Тангридан ёрлик бўлди. Иброҳим ва Исмоил алайҳиссаломлар беш тоғдан — Тур, Сино, Ҳиро, Лубнон, Жудий тоғларидан тош келтириб, тарошлаб Каъба биносини қурдилар. Жаброил алайҳиссалом тош кесди, фаришталар ташидилар, йўндилар. Жаброил алайҳиссалом Иброҳим ва Исмоил алайҳиссаломларнинг кўрсатмаси бўйича бино тошларини ўрнатди.

Ҳар бир тошни қўйиш учун энгашаётганларида «**Субҳоналлоҳи**», иккинчи мартасида «Вал-ҳамдулиллаҳи», учинчисида «**Ва ла илаҳа илلالлоҳу**», тўртинчисида «Аллоҳу акбар», деб қўяр эдилар.

Тавротда келтирилишича, Иброҳим алайҳиссаломнинг хотини Сора 127 йил умр кўриб, Канъон мамлакатадаги Қарят-Арбаа, яъни Хеврон шаҳрида қазо қилди. Иброҳим алайҳиссалом уни ҳетийлар яшайдиган Хеврон қаршисида ўзи 400 кумуш ёмбига сотиб олган Махпела даласидаги ғорга дафн қилди.

Сора ва Ҳожардан ташқари Иброҳим алайҳиссалом Юфтуронинг Футур (Хеттура) номли қизини олиб ундан олти ўғил кўрди — Явшан, Вошиқ, Замз, Мадян, Мудун, Шух. Тавротда уларнинг номлари — Зимран, Иоқшан, Медан, Мадиян, Ишбак, Шуах.

Иброҳим алайҳиссаломнинг жами саккиз ўғлидан дунёга кўпдан-кўп уруғлар — мусулмонлар, мажусийлар, кофирлар тарқалиб кетди.

Иброҳим алайҳиссалом ўғли Исҳоқ алайҳиссаломни Шом вилоятига, Исмоил алайҳиссаломни эса Ҳижоз вилоятига жўнатди (ҳозирги Саудия Арабистони ҳудуди).

Иброҳим алайҳиссалом кўнгли тўқ, қари, нуроний, мўйсафид бўлиб, Сорадан кейин икки ярим йил, Исҳоқ алайҳиссалом туғилганидан сўнг 75 йил яшаб, милоддан аввалги 2005- йилда 175 ёшда, муҳаррам ойининг пайшанба куни пешин намози вақтида оламдан ўтди, ота-боболари ҳузурига жўнади.

Ўғиллари Исмоил ва Исҳоқ алайҳиссаломлар уни ўша Махпела даласидаги ғорга — Соранинг ёнига кўмдилар.

Бир ривоятда айтилишича, Фиръавн Намруд Аллоҳга иймон келтирмагач, **Аллоҳ** таоло унга дахшатли бош оғриғи дардини бериб жонини олгани, ҳамда уни еттинчи дўзахга ташлагани ва қиёматгача сўралмаслиги айтиб ўтилган.

Яъни кунлардан бир куни унинг бурнига бир чивин кириб, миясида қуртлабди. Аввал унинг мияси қичийдиган бўлибди, кейин у дахшатли оғриққа айланибди. Мияси қичиб, оғриқнинг зўридан ҳар куни у дод солар, табиблар эса уни даволашдан ожиз эканлар.

Шунинг учун унинг олдига ким кирса ўзининг бошига урдирар экан. Бориб-бориб унга мушт ҳам қилмай қолибди. Кейин Намруд бошига махсус ясаттирилган тўқмоқ билан урдирадиган бўлибди. Қичима ва оғриқ кечасию кундузи бирдек бўлиб асло пасаймас, қичима ва оғриқнинг зўридан у тинмай дод солиб фарёд этар, хизматкорлар эса тўқмоқ билан унинг бошига тинмай уриб туришар экан.

Шундай қилиб, шаккок Намруд уйқусизлик, дахшатли оғриқ, қичима ва муттасил бошига тушиб турган тўқмоқ зарбларидан қийнала-қийнала жон таслим қилибди.

Тангри таоло, ўзини худо деб эълон қилган шаккок Намрудни шу тариқа дахшатли тарзда азоблаб жонини олган экан.

Хатна қилмоқ, тирноқ олмқ, мўйлаб қўймоқ, соқол олмоқ, мусофирларни ва меҳмонларни иззат қилмоқ, тиш тозаламоқ ҳазрат Иброҳим алайҳиссаломдан суннат бўлиб қолди.

Иброҳим а.с.нинг Нух а.с.гача бўлган аجدодлари (Асл номлари Таврот китоби бўйича, арабчалаштирилган шакли қавс ичида берилмоқда):

Авраам (*Иброҳим а.с.*), унинг отаси Фарра (*Торих ёки Терах*), унинг отаси Нахор (*Нахўр*), унинг отаси Серух (*Саруе*), унинг отаси Рагав (*Рае-у*), унинг отаси Фалек (*Фалаж*), унинг отаси Евер (*Ибр*), унинг отаси Сал (*Шалоҳ*), унинг отаси Арфаксад (*Арпахшод*), унинг отаси Сим (*Сом*), унинг отаси Ной (*Нух а.с.*).

Иброҳим алайҳиссалом *Қуръони каримияят* куйидаги сура ва оятларида хурма? билан тилга олинган:

«Ёки сизлар (Исроил авлоди): «Иброҳим, Исмоил, Исҳок, Яъқуб ва унинг авлоди (ҳаммаси) яҳудий ёки насроний бўлган» дейсизми? Айтинг (эй. Мухаммад): (Уларнинг динларини) сизлар билгувчироқми ёки Аллоҳми? Гувоҳдикни Аллоҳдан яширган кимсадан ким ҳам золироқ?!» Аллоҳ қилаётган ишларингиздан ғофил эмасдир.

Улар ўтиб кетган умматдир. Уларнинг қилган аъмоллари (ишлари) ўзларига, сизларнинг қилган аъмолларингиз ўзингизгадир. Сизлар уларнинг қилмишлари учун **Жавоб бермай Сизлар**» (2- «Бакара» сураск, 140—141-оятлар).

И з о ҳ: *Таврош ва Инжилда юқорида кўрсатилган пайе-амбарлар яҳудий ҳам, христиан ҳам бўлмаганликлари очиқ-равшан ёзилган экан. Аммо яҳудийлар ҳам, насронийлар ҳам мана шу ҳақиқатни била туриб яширганлари учун ана шу оят нозил бўлган.*

«Эй, аҳли китоблар, нима учун Иброҳим ҳақида (у бизнинг динимизда бўлган деб) баҳслашасизлар? Ахир, Таврот билан Инжил ундан кейин нозил бўлган-ку! Ақлни ишлатмайсизми?!

Эй, сиз (аҳли китоблар) — ўзингиз биладиган нарсалар (Мусо ва Ийсо) ҳақида (билиб-билмай) баҳслашдингиз. Нега энди билмаган нарсангиз (Иброҳим дини) ҳақида баҳслашасиз? Аллоҳ билур, сизлар эса билмайсизлар» (3- «Оли Имрон» сураси, 65—66- оятлар).

«Иброҳим яҳудий ҳам, насроний ҳам бўлмаган, балки тўғри йўлдан тоймаган (ханиф) мусулмон бўлган ва мушриклардан бўлмаган (3- «Оли Имрон». 65 ва 67-оятлар).

«Албатта, Иброҳим Аллоҳга итоат қилгувчи, ҳақ йўлдан чалғимаган бир уммат (имом) эди. Мушриклардан эмас эди.

(Аллоҳнинг) неъматларига шукр қилгувчи эди. (Аллоҳ) уни (пайғамбарликка) танлаб, Тўғри йўлга ҳидоят этди.

Унга бу дунёда эзгулик ато этдик. Албатта, у охиратда ҳам солиҳлардандир.

Сўнгра, (эй Мухаммад), Сизга ҳақ йўлдан чалғимаган Иброҳимнинг динига эргашинг, у Мушриклардан Эмас Эди, Деб Ваҳй юбордик» (16- «Наҳл» сураси, 120— Ш-оятлар).

«Эсланг: Иброҳим (ўз ўғли) Исмоил билан биргаликда Уй (Байтуллоҳ)нинг пойдеворини кўтарар эканлар, (шундай дуо қилдилар): «Эй Раббимиз, биздан (ушбу ишимизни) қабул эт. Албатта, Сен эшитувчи ва доно зотдирсан!

Эй Раббимиз, бизни ўзингга бўйин сунувчи қилгин ва зурриётимиздан ҳам Сенга итоат қиладиган уммат (чиқаргин)! Шунингдек, бизга (ҳажга доир) ибодатларимизни кўрсатиб бер ва тавбаларимизни қабул эт! Албатта, Сен тавбаларни қабул этувчи, раҳмли зотдирсан.

Эй Раббимиз, уларга (келажак умматларга) ўзларидан (чиккан), уларга оятларингни тиловат қилиб берадиган, китоб ва ҳикмат (Қуръон ва Ҳадис)ни ўргатадиган ва уларни (куфр ва гуноҳлардан) поклайдиган бир пайғамбарни юборгин! Албатта, Сен қудрат ва ҳикмат эгасидирсан».

Иброҳимнинг динидан фақат ўзини қадрламайдиган (пасткаш) кишиларгина юз ўгирадилар. Дунёда Биз уни (пайғамбарликка) танлаб олдик ва у охиратда (ҳам), **албатта, солиҳ (банда)лардан бўлур** (2-«Бакара» сураси, 127-130-оятлар),

Айтингиз (эй мўминлар): «Аллоҳга, бизга нозил қилинган нарса (Китоб)га, Иброҳим, Исмоил, Исҳок, Яъқуб ва унинг авлодларига нозил қилинган нарсаларга, Мусога, Ийсога ва (барча) пайғамбарларга Парвардигорларидан берилган нарсаларга иймон келтирдик (ишондик). Биз улар ўртасидан бирортасини (пайғамбар эмас, деб) ажратиб қўймаймиз. Ва Унга (Аллоҳга) бўйин сунувчилар**МИЗ**» (2- «Бакара» сураси, 136-оят).

«(Эй Мухаммад), Китобда Иброҳим (қиссасини) ёд этинг! Дарҳақиқат, у жуда садоқатли пайғамбар эди».

**«Бас, (Иброҳим) улардан ва Аллоҳни қўйиб сиғинаётган бутларидан четлан-
гач, (Биз) унга (фарзанд ва набира) Исҳоқ ва Яъқубни бердик ва барчаларини
Пайғамбар ҚИЛДИК»** (19- «Марям» сураси, 41 ва 49-оят).

Иброҳим алайҳиссалом ҳақидаги қиссани яқунлар эканмиз, Аллоҳнинг бу буюк пай-
ғамбари ва элчисини нима учун учала дин аҳллари — яҳудийлар, насронийлар ва мусул-
монлар бирдек ҳурмат билан тилга олишлари хусусида гапириб ўтмасак бўлмайди.

Бунинг учун яна бир оз тарихга назар ташлаб олишга тўғри келади.

Нух алайҳиссаломнинг ўғли — Сомнинг эвараси бўлган Ибр (Евер) дан иброний
халқлари — ибронийлар, яъни еврейлар вужудга келдилар.

Сомнинг бошқа зурриётларидан эса энг қадимги халқлардан ҳисобланмиш оромийлар
(арамейлар), сурёнийлар, шумерлар, аккадлар, халдейлар, филистийлар (фала[^]тинликлар)
ва ҳоказо сомий халқлари тарқалдилар.

Ибр (Евер) Нух алайҳиссаломнинг ўғли Сомнинг эвараси бўлганлиги учун, ибронийлар
— еврейлар ҳам қадимги сомий (семит) халқлари таркибига киради.

Иброҳим алайҳиссалом, Ибрнинг еттинчи авлоди бўлиб, араблар ўзларини Иброҳим
алайҳиссаломнинг тўнғич ўғли Исмоил алайҳиссалом авлоди деб, еврейлар — яҳудийлар
эса ўзларини Исмоил алайҳиссаломнинг ота бир, она бошқа укаси — Исҳоқ алайҳисса-
ломнинг авлодлари деб ҳисоблайдилар.

Шундай қилиб, тўрт илоҳий китоб нозил қилинган тўрт букж пайғамбар — Мусо,
Довуд, Ийсо ва Муҳаммад алайҳиссаломларнинг шажаралари Иброҳим алайҳиссаломга
келиб туташади. Шунинг учун ҳам бу улуғ зот номини учала дин аҳллари бирдек чуқур
ҳурмат билан тилга оладилар ва унга эргашадилар.

Ҳозирги яҳудийларга келсак, уларнинг барчаси дастлаб, Иброҳим алайҳиссаломнинг
невараси Яъқуб — Исроил (лакаби) номи билан «Бани Исроил», яъни Исроил авлодлари
деб аталганлар.

Уларнинг бир қисми кейинчалик Исроилнинг ўғли Яҳудо (Иуда) номи билан «яҳудий-
лар» деб, ундан кейин эса, (ҳозиргача) Бани Исроил ва Яҳудо авлодларининг барчаси —
«еврейлар» (ибронийлар), «яҳудийлар» (Иудейлар) деб аталдилар.

Демак, «еврей» атамаси «яҳудий» атамасидан қадимийроқдир. Бугунги кунда бу икки
атама уларга нисбатан бирдек қўлланилаберади.

8. Лут алайҳиссалом

Лут алайҳиссалом (Тавротдаги номи — Лот) Иброҳим алайҳиссаломнинг укаси — Ҳорон
(Ааран)нинг ўғли бўлади. У милoddан аввалги 2000 йилларнинг бошларида яшаб ўтган.

Лут алайҳиссалом вояга етгач, амакиси Иброҳим алайҳиссалом билан бирга ўз оилала-
рини олиб, яшаш учун Канъон ерига келиб ўрнашдилар. Лутнинг оиласи: икки хотини —
Воила, Роҳила, уч қизи — Зуъула, Ирсам, Бактолардан иборат эди.

Улар Иброҳим алайҳиссалом билан бирга биров яшашгач, Лут алайҳиссалом ўз оиласи
билан Иордан диёрига — Садўм ва Ғамўра шаҳарлари ёнига кўчиб кетди. Иброҳим
алайҳиссалом эса Канъон юртида қолди.

, Садўм ва Ғамўра халқи ўта ёвуз, жохил, аблах, кабиҳ, разил одамлар эди. Энг ёмон гуноҳ
ишлар ҳамда қароқчилик, бузукчилик — ливотат (баччабозлик) билан шуғулланишар эди.

Тангри таоло ўз иродаси билан Лут алайҳиссаломни бу ахлоксиз халқни ҳидоятга
чақириш учун пайғамбар қилиб танлади. Лут алайҳиссалом пайғамбарлик даражасига
эришгач, уларни турли йўллар билан, панд-насихатлар қилиб, Аллоҳнинг бирлигига ий-
мон келтиришга, ўзлари мубтало бўлган ярамас одатларини ва ишларни тарк этишга
буюрди. Лекин улар пайғамбарга қулоқ солиш ўрнига, уни бу юртдан ҳайдаб чиқаришла-
рини айтиб дўк-тахдид қилишди.

Залолатга ботган бу қавмнинг ҳидоят йўлига юрмаслиги аниқ бўлгач, Тангри таоло
ўз фаришталари орқали уларга муносиб жазо юборди. Фаришталар Тангри таолонинг
амри билан Лут алайҳиссалом хонадонига меҳмон бўлиб келишди. Лут алайҳиссаломнинг
хотини Воила туз олиб келиш бахонаси билан қўшниларианикига чиқиб, уйларига янги
меҳмонлар келг[^]нлигини айтди. Бу хабарни эшитган садўмликлар Лут алайҳиссаломнинг
уйига бостириб келишди. Чунки бу шаҳар халқи азалий кабиҳ одат — баччабозлик

касалига мубтало бўлганликлари учун, Шдхарда кимнинг уйига хушсурат йигитлар келса, ўз мақсадларини амалга оширмоқ қасд^да, ўша хонадонга бостириб кирардилар. Ҳар гал Лут алайҳиссалом уларни бу ишдан қайтарар, мусофирларга озор бермасликка чақирар эди. Энди улар Лут алайҳиссалом хонадониди ҳам ўз мақсадларини амалга оширмоқчи бўлдилар. Шунда Лут алайҳиссалом улар йўлини тўсиб: «Агар шу ишни қилмоқчи бўлсаларинг, ана кизларим, уларни никоҳларингизга олаверинглар. Лекин меҳмонларга тегманглар, мени шарманда қилманглар», — деди. Улар бу гапга қулоқ солмай, уни масхаралаб ичкари қилмоқчи бўлдилар. Лут алайҳиссаломнинг уйида ўтирган фаришталар Аллоҳнинг амри билан уларнинг бад ниятларини даф этдилар.

, Улар эшикни синдириб ташлаш учун ҳамла қилганларида, ичкаридан фаришталар қўл узатиб Лут алайҳиссаломни ёнларига тортиб олдилар ва фаришталардан Жаброил алайҳиссалом бир сиким тупрок олиб, уларнинг бетларига сочиб юборди, шунда улар **Тангри** таолонинг хоҳиши билан кўр бўлиб қолдилар.

Жаброил алайҳиссалом айтди: «Биз **Тангри** таолонинг амри билан буларни ҳалок қилиб, сени қутқаргани келдик. Тонготарда барчалари ҳалок бўладилар, шаҳарда кимнинг бўлса, ҳаммасини бу ердан олиб чиқиб кетгин».

Лут алайҳиссалом оила аъзолари билан шаҳардан чиқиб кетди. Лут Сўбар (Сигор) шаҳрига етиб борган захотиёк, **Тангри таоло** Садўм билан Ғамўра устига осмондан дахшатли гулдурос-кичкирик билан олтингугурт ёмғири ва оловли тош ёғдирди. Бу иккала шаҳар ва у ерда яшовчиларнинг барчасини ер билан яксон қилиб ташлади. Бирон тирик жон қолмади. Лутнинг хотини Воила эса хоинлиги ва ёнаётган шаҳарга қараш мумкин эмаслиги ҳақидаги тақикни бузганлиги, яъни қочаётганида орқасига қарагани учун, туз устунга айланиб қолди.

Ҳозир бу динсиз, шаккок, разил қавм яшаган шаҳар ўрнида денгиз пайдо бўлиб, у «Ўлик денгиз», ундаги орол «Лут ороли» деб номланган.

*Қуръони карим*т зикр қилинган қиссалар ва билдирилган воқеаларнинг кўпи Ўрта Шарқ, Арабистон яриморолли ва Миср атрофларида содир бўлган.

Лут қавми билан алоқадор *Қуръони карим*ла келтирилган воқеа, олимларнинг таҳминларига кўра, милоддан аввалги 2000—1900-йиллар оралиғида бўлган.

Немис археологи, тадқиқотчи олими Вернер Келлер ўзининг текширишлари натижасига кўра, Лут қавми яшаган Садўм ва Ғамўра шаҳарларининг ўрни «Сиддим водийси» деб аталувчи водий ва Лут қўлининг пастки учиди бўлиб, бир вақтлар бу ерлар улкан ва кенг истиқомат жойлари бўлган, деган хулосага келган.

Ҳозирги олимлар бу минтақада портлашлар, яшинлар ва табиий газларнинг чиқиб кетиши натижасида пайдо бўлган ёнғинлар билан бирга, дахшатли зилзила бўлган ва ер ёрилиб, Сиддим водийси ҳамда Лут қавмининг шаҳарлари — Садўм ва Ғамўра ернинг қаърига қўмилиб кетган ва Ўлик денгизнинг тошқин сувлари остида қолган бўлиши керак деб таҳмин қиладилар.

Лут қўлида туз таркиби 30 фоиз атрофида бўлиб, бу қўлда балиқ ҳам яшай олмайди, сув ўтлари ҳам ўсмайди. Бу қўлни «Ўлик денгиз» дейилишининг сабаби ҳам шудир. Бу Лут қўли (Ўлик денгиз) Туркиянинг жануби-ғарбидаги ҳудудларда жойлашган.

II- «Ҳуд» сурасининг 82—83-оятларидаги «остин-устин қилиб юбордик» деган калима у жойларнинг қучли зилзила билан яксон'этилганига ишора қиладди. Қучли портлашдан эса осмондан пайдар-пай қизиган, оловли «сопол тошлар» ёғилган.

Бу оятлардаги: «**Парвардигорингиз даргоҳида** белгилаб қўйилган сопол тошларни пайдар-пай **ёғдирдик**» ибораси билан Лут қавмининг бошига юборилган бало очик-равшан билдирилган.

Садўм ва Ғамўра шаҳарларининг бошига келган фалокат бундан 2000 йил илгари Италиянинг Помпея шаҳри аҳолисига ҳам келган. Рим империясида насл бузилишининг рамзи бўлмиш Помпея шаҳри аҳолиси ҳам, айнан Лут қавми каби, оммавий жинсий бузқўликларга ботгач, оқибати ҳам Лут қавмининг оқибатидек бўлган. Жанубий Италиянинг ҳозирги Неаполь шаҳри яқинидаги Везувий («Ибрат тоғи») вулканининг отилиши натижасида содир бўлган лава ва қул фалокати Помпея шаҳри аҳолисини бир лаҳзада «ушлаган». Фалокат шундай бир оний равишда бўлганки, ҳамма нарса икки минг йил аввалгидек, қандай бўлса, шундайлигича қотиб қолган. Гўё вақт тўхтаб қотиб қолгандек

Везувий лавалари бир онда бутун шаҳарни харитадан ўчириб юборган. Везувий вулкони-нинг даҳшатли портлаши натижасида ҳеч кимса қоча олмаган, гўё сеҳрланиб, фалокат-нинг фарқига ҳам бормаган. Овқатланиб ўтирган оилалар, жинсий алоқа қилиб турганлар қандай бўлсалар шундай ҳолларида тошга айланиб қотиб қолганлар. Ҳатто баъзилари юзларида кулги ифодалари билан қотиб қолганлар. Айниқса оммавий жинсий алоқа қилиб турган жинсдошлар, балоғатга етиб-етмаган ўғил ва қиз болалар қандай ҳолда бўлган бўлсалар, шундай ҳолда қотиб қолганликлари жуда даҳшатли манзара кўринишига эга бўлган.

Минглаб инсон ҳеч нарса кўрмасдан ва эшитмасдан ғафлатда қолгани, ўлимнинг уларни дарҳол, бир оний лаҳзада ушлагани, дарҳақиқат, ғаройибдир. Бу жиҳат *Қуръони каримлати* киссаларда келтирилган «бирдан, бир онда йўқ қилиш» ҳақидаги оятларнинг, тўғрилигини тасдиқлайди.

Помпеянинг **Аллоҳ таоло** томонидан ана шундай даҳшатли тарзда Ер юзидан йўқо-тилиши бесабаб бўлмаган. Тарихий далиллар шуни кўрсатадики, у ер айш-ишрат ва бузуқ-ликларнинг қоқ маркази бўлган. Шаҳарда фоҳишабозлик, бетартиб жинсий алоқа оммавий тус олган. Фоҳишахона эшикларига ҳатто табиий катталиқдаги сунъий эркаklar зақари осиб қўйилган.

Уларнинг бу чиркин урф-одатлари «митраизм» эътиқоди (христианликнинг муҳоли-фи)га бориб тақалади ва улар бу одатга кўра жинсий аъзолари ва жинсий алоқалар яширилмаслиги ва очиқ-ойдин намоиш этилиши лозим деб ҳисоблаганлар («Илоҳий мўъжи-залар». 3-сок, Тошкент, 1996, 48-49-бетлар).

Митраизм Қуёш илоҳи Митрага топиниш билан боғлиқ бўлган дин бўлиб, милоддан аввалги (охирги) асрларда Қадимги Ҳиндистон ва Эронда вужудга келган. Милодий I—II асрларда эса Рим империяси ҳамда Олд Осиё ҳудудларига тарқалган. Милодий II асрда Рим императорлари бу динга ҳомийлик ҳам қилганлар.

Христиан дини митраизмга қарши аёвсиз кураш олиб борган.

Қуръони каримца Лут алайҳиссалом ҳақида ҳам кўпдан-кўп оятлар келган бўлиб, улардан айримлари қуйидагилардир:

«Лут ҳам, албатта, пайғамбарлардандир!»>> (37-«Вас-соффот» сураси, 133-оят).

«Лутни ҳам (эсланг). Қайсики у қавмига айтган эди: «Сизлар кўриб (билиб) туриб фахш ишларни қиласизларми?!»

Сизлар хотинларингизни қўйиб, шахватни эркаklarга келтирасизларми?!
Х,а, СИЗЛар ЖОҲИЛ ҚавМДИрсИЗЛар!» (27- «Намл» сураси, 54—55-оятлар).

«Лутни (ҳам элчи қилиб юбордик). Ўз қавмига айтди: «Шундай (ёмон) фахш ишни қиласизларми? Сизлардан олдин бутун оламда ҳеч ким уни қилмаган эди.

Сизлар хотинлар қолиб, шахватни (қондириш учун) эркаklarга «келасиз»?
Х,а, СИЗЛар ИСрофгар ҚавМДИрсИЗЛар» (7- «Аъроф» сураси, 80-81-оятлар).

«(Лут) деди: «Агар (шу ишни) қилувчи бўлсангизлар, ана қизларим! (Ўшаларни викоҳларингизга олаверинглар)».

(Эй, Муҳаммад), **умрингизга қасамки, улар ўз «мастликларида» тентираб юрар эдилар.**

Тонг пайтида (тўсатдан) уларни даҳшатли қичқириқ тутди.

Бас, Биз у шаҳарни остин-устун қилиб юбордик ва уларнинг устига сопол-дан (ясалган) тош ёғдирдик» (15- «Ҳижр» сураси, 71—74-оятлар).

«Сўнг Биз (Лутга) ва унинг аҳлига нажот бердик. Илло, унинг хотини (нажот топмади, чунки) ҳалок бўлувчилардан эканини тақдир қилиб — белгилаб қўйган ЭДИК» (27- «Намл» сураси, 57-оят).

«Лутга эса ҳикмат ва илм ато этдик ва уни ифлос ишлар қилувчи қишлоқ (аҳли)дан қутқардик.

Дарҳақиқат, улар ёмон, бузуқ қавм эдилар. Уни (Лутни) ўз раҳматимизга доҳил қилдик. Ҳақиқатан, у СОЛИХЛарданДИР» (21- «Анбиё» сураси, 74—75-оятлар).

9. Исмоил алайҳиссалом

(2094—1957)

Исмоил алайҳиссалом ҳақида, азиз суҳбатдошим, Иброҳим алайҳиссалом қиссасида ҳам қисман ҳикоя қилган эдик.

Энди айтиб ўтилмаган баъзи тафсилотларга қисқача тўхталамиз.

Исмоил алайҳиссалом пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи вассалламнинг бобокалонидир. Бу қиссани ҳам билиб қўйиш ҳар бир мўминга фойдадан холи бўлмас.

Исмоил алайҳиссалом Тавротда Измаил тарзида зикр этилган.

Иброҳим алайҳиссаломнинг завжаси Сора 80 ёшларга етиб, фарзанд кўришдан умид узгач, мисрлик чўриси, Мағриб шохининг қизи, Солиҳ пайғамбарнинг авлоди бўлмиш Ҳожарни эрига хотинликка берди ва: «Зора, ундан фарзанд кўрсангиз», — деди.

Ҳожар ҳомиладор бўлгач, димоғи бироз кўтарилади. Кейин Сора: «Агар у фарзанд кўрса, эрим мендан кўра унга кўпроқ муҳаббат қўяди», — деган ҳаёлда Ҳожарни чиқиш-тирмай қолди. Кейин эри Иброҳимга: «Ҳожарни олиб бориб, бир жойга ташлаб кел», деб жанжал қила бошлади. Шунда **Аллоҳ таоло** Иброҳим алайҳиссаломга оғироёк Ҳожарни Маккаи мукаррамага олиб боришни амр этди. Унда ҳали Каъбатуллоҳ бино қилинмаган, атроф қақраб ётган чўл эди.

Амри илоҳий билан Ҳожар кимсасиз чўлда сабр этиб, **Яратганга** шукроналар келтириб яшай бошлади. Иброҳим алайҳиссалом ҳар замон-ҳар замон Ҳожарнинг аҳволидан хабар олиб турди. Ой-куни етиб Ҳожар фарзанд кўрди. Тавротда келтирилишича, Ҳожар Исмоилни туққанида Иброҳим алайҳиссалом 86 ёшда бўлган.

Суви тамом бўлгач, Ҳожар боласини бир ерга қўйиб, сув қидириб Сафо билан Марва тепалигига етти марта чиқиб тушди. Кўринаётган сув сароб бўлиб чиқаверди. Офтоб тифида қолган чақалоқ иссиқдан тинмай чинқириб йиғлар, икки оёғини қақраб ётган кумга тинимсиз урарди. Шунда Ҳожар Аллоҳга: «Исмаъ, йа Илу» (**Худоё**, эшитгил) деб муножот қилди ва шу сабабдан фарзандига ушбу номни берди. Аллоҳнинг амри билан Жаброил алайҳиссалом чақалоқнинг товони изидан қанотлари билан тешиб сув чиқарди. Она-бола чанқокларини қондиришди, тинимсиз отилиб чиқаётган илоҳий сувдан анчагина жой кўлмак бўлиб қолган эди, Ҳожар сувни тўхтатиш учун «Замзам» деди. Арабларнинг қурайш лаҳжасида бу сўз «тўхта» деганидир. Сувнинг отилиб чиқиши секинлашди. Ўшандан бери бу булоқ «Оби замзам» дейилади.

Иброҳим алайҳиссалом ўз аёли Ҳожар ва фарзанди Исмоилдан навбатдаги ҳол сўраш учун келганида, тушида **Аллоҳ таоло** 13 ёшга етиб қолган ўғли Исмоилни қурбон қилишга амр этди. Иброҳим алайҳиссалом кўрган тушининг илоҳий ваҳй эканлигини яхши биларди. Шу боисдан **Парвардигорнинг** амрига бўйсуниб, қариган чоғида кўрган фарзандини **Аллоҳ** йўлида қурбон қилишга азму қарор қилди.

Бу воқеанинг тафсилоти Иброҳим алайҳиссалом ҳақидаги қиссада баён қилинди.

Қунлардан бир куни Макка тарафдан Шом вилояти томон арабларнинг журҳум қабиласи катта қарвон билан ўтаётган эди. Барчаси келишиб, сувдан қониб ичишди, Ҳожардан шу ерда қолишларига ижозат сўрашди, бўлажак пайғамбарнинг волидаси ижозат берди. Журҳумийлар яшаб қолишди, ўзларига ватан қуриб олишди; уйлар, бозорлар вужудга келди.

Журҳумийлар ҳар йили йилки ваъподадан ҳамда барча мол-мулкларидан ўндан бирини бу ўғлонга беришларини айтишди. Йил тугаганда 2000 қўй, 3000 туя ва 7000 бош сигир беришди. Ҳожар ва Исмоил жуда бойиб кетишди.

Исмоил вояга етгач, 21 ёшида арабларнинг Журҳум қабиласидан Аммора бинти Саъд ибн Усома деган қизга уйланди ва янги қариндошлардан араб тилини ўрганди.

Исмоил улғайгач овчи бўлди, овга жуда ишқибоз эди. Бир куни Иброҳим алайҳиссалом уни кўргани келди ва Сора Иброҳимга туядан тушмайсан деб оғт ичиргани учун, туядан тушмай келинидан Исмоилни сўради. Аммора Исмоилнинг овга кетганини айтди. Қачон келишини сўраганида, келини жуда кўп гапирар экансиз деб, уйга ҳам таклиф қилмай кўрс ва совуқ жавоб берди.

Шунда Иброҳим а.с: «Унга айтиб қўй, бир мўйсафид сени кўргани келди ва салом айтди, уйингнинг остонаси ярамас экан, уни бошқасига алмаштирсин», — деди-да қайтиб кетди.

Исмоил келганида хотини унга ҳамма гапни айтиб берди. Исмоил айтди: «У киши отамдир, унинг хурматини ўрнига қўймабсан. Уйингни оstonасини ўзгартир деганида, сени назарда тутган. Энди сенинг менга хожатинг йўк», — деб талок берди.

Бир йилдан кейин Исмоил бошқа бир журҳумий — Ҳарим қабиласи бошлиғининг қизи Шомма бинти Муҳалҳилга уйланди.

Исмоил тез-тез овга чиқиб турар эди. У овга кетганида, отаси уни яна кўргани келди ва келини Шоммадан уни сўради. Келини Иброҳимни танимаса-да: «Исмоил келгунича тушинг, уйга киринг, меҳмон бўлинг», — деди. Иброҳим алайҳиссалом: «Мени туядан тушмасликка онтим бор, туядан туша олмайман», — деди. Келини дарров уйдан айрон олиб чиқиб Иброҳимга ичирди, туядан тушмаган кайинотасининг икки оёғини ҳам ювди.

Иброҳим алайҳиссалом бу келинини кўп дуолар қилди ва айтди: «Исмоил келса айтгин, Иброҳим деган одам сенга кўп салом айтди, энди бу уй оstonасини маҳкам тутсин деб айтди, дегин», — деди-да қайтиб кетди.

Исмоил келганида, хотини Шомма ҳамма гапни эрига айтиб берди. Исмоил: «У киши менинг отамдир, у эшик деб сени айтган», деб хотинига чандон меҳр қўйди. Улар биргаликда кўп йиллар роҳат-фароғатда умр кўриб ўтишди.

Исмоил алайҳиссалом Ямандаги Амолика қавмига пайғамбар қилиб юборилди, қавминини 50 йил иймонга чақириб юрди. Қаерга борса, толеи баланд, зўр бўлди. Амолика халқининг иймон келтирмаганларини турган ерларидан қувиб чикарди.

Олдинги қиссада хикоя қилганимиздек, Иброҳим алайҳиссалом Маккаи мукаррамага келиб, Исмоил алайҳиссалом билан дийдор кўришгач, унга **Аллоҳ таоло** бир муҳим вазифа юклаганлигини, у ҳам бўлса, мўминлар Аллоҳга ибодат қилишлари учун бир уй қуриш буюрилганини, бу бўлажак уй Байтуллоҳ эканлигини, унинг ўрни шу ердалигини айтди.

Каъба ерида Одам сафийуллоҳ Байт ул-Маъмурни бино қилган эди. Нух тўфони вақтигача одамлар уни зиёрат қилиб турдилар. Тўфон бўлгач, азоб суви тегмасин деб, **Мавло азза ва жалла** ёрлиғи билан ҳазрати Жаброил уни ҳозирги Каъба қаршисига, тўртинчи осмонга кўтариб қўйган эди. Ўша уй андозасида Байт ул-Маъмур ўрнида Байтуллоҳ уйини қуриш ҳақида Иброҳим Халилуллоҳга ваҳй келди.

Ота-бола Байтуллоҳ пойдеворини қўйишга киришдилар ва одамлар учун нишона сифатида ҳазрати Жаброил амрига биноан, ўша ерда турган, осмондан тушган «Ҳажар ул-асвад» тошини Каъба бурчагига ўрнатдилар.

Каъба девори одам бўйидан юқори бўлгач, Иброҳим алайҳиссалом каттароқ бир тошни оёғи остига қўйиб, девор қурилишини давом эттирди. Бу тошда Аллоҳнинг амри билан Иброҳим алайҳиссаломнинг оёқларининг изи қолди. Бу тош Каъба ёнида турарди. Буюк халифа ҳазрати Умар ибн Абдулазиз даврида (740—743 йиллар) у Каъба деворидан сал берига суриб қўйилди. Ҳозирда бу тош «Макоми Иброҳим» деб аталади.

Исмоил алайҳиссалом 137 йил умр кўрган (2094—1957) ва Фаластинда вафот этган.

Араб тарихчиларининг фикрича, у Маккаи мукаррамада вафот этган ва онаси Ҳожар ёнига дафн қилинган.

* Исмоил алайҳиссалом хотинларидан 12 ўғил кўрди ва улар 12 катта қабилаларга бўлиниб тарқалиб кетдилар, чунончи: 1. Навойўт (Наваиоф); 2. Қедор (Кедар); 3. Адбоил (Адбеел); 4. Мибсом (Мивсам); 5. Мишмо (Мишма); 6. Думо (Дума), 7. Массо (Масса); 8. Ҳадод (Ҳадад); 9. Темо (Фема); 10. Ятур (Иетур); 11. Нафиш (Нафиш); 12. Кедмо (Кедма).

Исмоил алайҳиссалом ўғилларининг номи исмоилийларнинг 12 қабиласи ва уларнинг йўлбошчилари, овуллари ва манзилларига ўтган.

Исмоилийлар Ҳавила (Шарқий Арабистондаги бир мамлакат) диёридан то Миср чегараси яқинидаги Оссурия йўлида жойлашган Шур (Сур) чўлигача тарқалиб ўрнашганлар.

Исмоил алайҳиссалом ҳақида 19- «Марям» сурасининг 54-55-оятларида шундай дейилган:

«(Эй Муҳаммад), **Китобда Исмоил** (киссасини) **ёд этинг! Дарҳақиқат, у ваъдасида содиқ турувчи ва элчи — пайғамбар эди. У ўз аҳли (ва уммати)ни намоз ва рўзага буюрар эди. У Парвардигори наздида рози бўлинган киши эди».**

10—11. Исҳоқ ва Яъқуб алайҳиссаломлар

Исҳоқ алайҳиссалом тўғрисида ҳам, ёдингизда бўлса, Иброҳим алайҳиссалом ҳақидаги қиссада бироз бўлса-да айтиб ўтган эдик.

Исҳоқ алайҳиссаломдан Бани Исроил халқининг тарихий отаси Яъқуб (Исроил) алайҳиссалом туғилган, бу пайғамбар ҳақида ҳам баъзи бир айтиб ўтилмаган тафсилотлар қуйидагичадир: Тавротда Исҳоқ алайҳиссалом — Исаак, Яъқуб алайҳиссалом эаа Иаков, лақаби — Израил тарзида зикр этилган.

Исҳоқ алайҳиссалом Иброҳим алайҳиссаломнинг Сора исмли хотинидан милоддан аввалги 2080- йилда туғилган фарзанд бўлиб, Бани Исроил қавмининг барча пайғамбарлари, шу жумладан, Ийсо алайҳиссалом ҳам ул муборак зотнинг авлодларидандир.

Сора 90 ёшларга етиб, фарзанд кўришдан умиди узилгач, Жаброил алайҳиссалом бир фаришта билан одам суратида, Лут қавмини ҳалок қилгани келаётиб, Иброҳим алайҳиссалом хонадонига ташриф буюрди ва унга бир хушхабар — хотини Сорадан бир ўғил кўражаги башоратини етказди. Бу сўзни Сора эшитиб қолиб: «Нахотки, 90 ёшга етган хотиндан ва 100 ёшли эркакдан фарзанд туғилса?!» деб кулиб юборди.

Орадан кўп ўтмай Сора ҳомиладор бўлди ва вақт-соати етиб бир ўғил туғди. Сора эса: «**Худо** мени кулги қилди, энди эшитган барча мени устимдан кулади», деди. Иброҳим ўғлининг отини Исҳоқ, яъни яҳудийча «кулди» қўйди. Чунончи, айна кайфият Иброҳим алайҳиссаломда ҳам бўлган. Шундай қилиб, «Исҳоқ»нинг маъноси яҳудийча «кулги», «кулган»дир.

Исҳоқ алайҳиссалом туғилганда Иброҳим алайҳиссалом 100 ёшда эди ва Аллоҳ буюрганидек чакалокни 8 кунлигида хатна қилди.

Исҳоқ туеилганида Иброҳим алайҳиссаломнинг уйи тепасида, осмонда жуда кўп юлдузлар тўпланди. Иброҳим Худога муножот қилди: «Эй Худовандо, бу қандай аломат?» Нидо келди: «Эй Иброҳим, ўелинг Исҳоқ авлодларидан кўп пайе-амбарлар туеиладилар». Иброҳим алайҳиссалом севиниб Аллоҳга шукроналар айтди ва: «Исҳоққа бу кароматни бердинг, Исмоилга нима берурсан?», деди. Аллоҳдан ёрлие келди: «Эй Иброҳим, Исмоилни менга топширгин, унинг авлодидан Муҳаммад исмли пайеамбари охирзамон вужудга келтираманки, агар у бўлмаса эди, бутун оламни ва юз йигирма тўрт минг пайеамбарларни яратмас эдим, ҳаммаларини унинг шарофатидан яратдим».

Исҳоқ улғайгач, қирқ ёшида Иброҳим алайҳиссаломнинг Бобилдаги Хорон шаҳри яқинида яшайдиган укаси Нахўрнинг ўғли бўлмиш Батвил (Вафуил)нинг қизи Рифко (Ревекка)га уйланди.

Рифко кўп йиллар фарзанд кўрмади ва ниҳоят, эрининг узлуксиз илтижолари натижа-сида Исҳоқ алайҳиссалом олтмиш ёшга етганида, яъни милоддан аввалги 2020- йилда у эгизак туғди. Биринчи туғилган боланинг бутун танаси қизғиш ва пўстиндек сержун эди. Шунинг учун унинг исмини Эсов (Исав, яъни «сержун») қўйдилар. Эсовнинг укаси қориндан чиқаётганида акасининг товонини қўли билан ушлаб чикди, шунинг учун унга Яъқуб (Иаков, яъни «товон ушлаган») деган ном бердилар. Бу сўз айна маҳалда «лақиллатган, ҳийла билан устун чикқан» маъносини ҳам беради.

Болалар улғайди. Эсов моҳир овчи, дала-дашт одами бўлди. Исҳоқ алайҳиссалом Эсовни, Рифко эса Яъқубни севарди.

Тавротда ёзилишича, бир куни Яъқуб ясмиқли шавла пиширган эди. Эсов даладан чарчаб келиб, Яъқубга: «Менга ейишга ана шу қизилидан бер. Мен жуда чарчаб ва очиқиб кетдим», деди. Шу сабабли у Эдўм (Едом), яъни «қизил» деган лақаб олди.

Кейин Яъқуб акасида сўраган таоми эвазига ўзининг тўнғичлигини беришини сўради. Эсов қасамёд қилиб, ўзининг тўнғичлигини укасига сотди. Яъқуб эса унга нон ва ясмиқли шавла берди. Эсов еди, ичди, туриб кетди. Шу тарика, Эсов ўзининг тўнғичлигини хўрлаб ташлади.

Эсов қирқ ёшида ҳетий Беъернинг қизи Яҳудитни (Иегудиф) ва ҳетий Эйлон (Елон)нинг қизи Бўсмат (Васемаф)ни хотинликка олди. Бу келинлар Исҳоқ алайҳиссалом билан Рифкони безор қилиб ташлашди.

Исҳоқ алайҳиссалом қариб, кўзлари жуда хиралашиб қолган чоғда катта ўғли Эсовни ёнига чақириб, ўзининг қариб, ажали яқинлашиб қолганини, дашtdан ов қилиб, гўштидан бир таом тайёрлаб беришини, кейин уни дуо қилажагини айтди.

Исҳоқ алайҳиссалом Эсов билан гаплашаётганда, онаси Рифқо эшитиб турган эди. Эсов овга кетганидан кейин, Рифқо Яъқубга Эсовнинг кийимларини кийгизиб, қўллари ва бўйнининг силлиқ жойларини сўйилган улоқларнинг териси билан қошлаб, лаззатли таом тайёрлаб, отасидан дуо олиш учун Исҳоқ алайҳиссаломнинг олдида киргизиб юборди. Пайғамбар уни силаб, кийимларини искаб туриб, дуо қилди. Хуллас, Яъқуб акасининг тўнғичлиги ва дуосини ўғирлади.

Яъқуб эндигина отаси ёнидан чиққанида, акаси Эсов овдан келиб лаззатли таом тайёрлаб отасининг олдида кирди ва дуо қилишини сўради.

Исҳоқ алайҳиссалом ўзини Яъқуб алдаб, макр ишлатиб, акасининг дуосини олиб кетганини тушунди ва Эсовга: «Уканг хийла ишлатиб, сени дуоингни олиб кетди-ку, ахир», деди. Эсов: «Унга Яъқуб деб от қўйишлари бекорга эмас экан-да, икки марта у мени алдади: аввал тўнғичлигимни олди, мана энди дуоимни ҳам олиб кетди!» деди. Сўнг у яна сўради: «Мен учун бирон дуо қолдирмадингизми?» Исҳоқ алайҳиссалом: «Мен укангни барчага ва сенга сарвар қилдим, ҳамма биродарларини ҳам унга қўл қилиб бердим», деди. Эсов яна отасига: «Ота, нахотки дуо сизда биттагина бўлса? Ота, мени ҳам дуо қилинг!» деб қаттиқ дод солиб хўнграб йиғлади. Отаси уни дуо қилди-ю, лекин пайғамбарлик дуосини қилмади. Рум халқининг ҳаммаси Эсов уруғидан тарқалгандирлар (Таврот. «Ибтидо» бўлими, Стокгольм, 1992. 662—667-бетлар).

И з о ҳ: *Тавротда келтирилган бу ривоятлар ботилдир, чунки пайғамбарликни ҳеч ким ёле-он ишлатиб қўлга кирита олмайди. Пайғамбарликни Аллоҳ фақат Ўзи суйган, лойиқ кўрган бандасига беради. Бу ривоятларни яҳудийлар тўқиб, кейинчалик Тавротга киритганликлари эҳтимолдан холи эмас.*

Шундай қилиб, Исҳоқ алайҳиссаломнинг дуоси билан Исмоил алайҳиссалом ва Муҳаммад алайҳиссаломдан бошқа бўлғуси барча пайғамбарлар Яъқуб алайҳиссалом уруғидан бўлдилар.

Кейин Яъқуб акаси Эсовнинг ўч олишидан кўриб, онаси Рифқонинг юрти — Бобилга, тоғаси Арабий (Арамея)нинг ўғли Лобон (Лаван)нинг олдида қочиб кетди.

Исҳоқ алайҳиссалом Эсовни дуо қилаётганида Канъон қизларидан олма, деб буюрган эди, шунинг учун Эсов амакиси Исмоилнинг олдида борди ва хотинлари устига унинг қизи Маҳолат (Махалаф)ни хотинликка олди. Яъқуб эса Беъер-Шева (Вирсавия) шаҳридан жўнаб, Бобилга борди, тоғаваччаси Лобоннинг қизлари опа-сингил Леа — (Лия) ва Роҳила (Рахилья)ни хотин қилиб олди.

Роҳила фарзанд кўрмаганидан кейин чўриси Билҳа (Валла)ни Яъқубга хотинликка берди. Ундан кейин Леа ҳам туғишдан қолганини билгач, ўз ўрнига чўриси Зилпа (Зелфа)ни Яъқубга хотинликка раво кўрди.

Роҳила **Парвардигорга** тинмай нола қилавергач", **Яратган** нолаларини эшитди, у ҳомиладор бўлди ва бир ўғил туғди. У: «**Худо** менинг шармандалигимни орадан кўтарди, менга яна бошқа ўғил ҳам қўшиб берсин» деб, ўғлининг отини Юсуф қўйди.

Тавротда келтирилишича, Яъқуб қайнотаси ҳузурида хотинлари, бола-чакалари билан кўп йиллар яшади. Кейин тўсатдан ўғиллари билан хотинларини туяларга миндириб, жами чорвасини олдида солиб, бутун орттирган мол-мулкни, Бобилда қўлга киритган бор-будини йиғиштириб Канъон мамлакатига, отаси Исҳоқ ҳузурига, қайнотаси Лобонга панд бериб, алдаб қочиб кетди.

Тавротда, «Ибтидо» бўлимининг 32-бобида, пайғамбар Яъқуб алайҳиссаломнинг **Худо** билан курашуви қиссаси келтирилган.

Бу қиссада келтирилишича, Яъқуб алайҳиссалом акаси Эсов билан учрашгани кета туриб, ҳар эҳтимолга қарши икки хотини билан икки чўрисини ҳамда ўн бир боласини Яббўқ (Иавок) дарёсининг кечуvidан олиб ўтган. Уларни ўтказиб юбориб, охирида дарё бўйида бир ўзи қолган. Қиссани Тавротда ёзилганидек айнан келтирамиз:

«Охирида якка ўзи қолди ва бир Зот тбнг отгунча у билан курашди. У Яъқубни енга олмагач, унинг сон бўғ-инига урди ва сони бўғ-инидан чиқиб кетди. >

У Зот:

— Мени қўйиб юбор, мана, тонг отди, — деди. Лекин Яъқуб Унга:

— Мени дуо қилмагунингча, Сени қўйиб юбормайман! — деди. Уша Зот:

— Отинг нима? — деб сўради. У:

— Отим Яъқуб — деди. Уша Зот:

— Бундан буён сени Яъқуб эмас, балки Исроил дейдилар, Чунки сен Худо ҳамда одамлар билан курашиб, еолиб чиқдинг, — деди. Яъқуб:

— • Утиниб сўрайман, исмингни айт-чи! — деб илтимос қилди. Лекин У:

— Нима учун Менинг исминни сўраяпсан? — деди. Сўнг ўша ерда Яъқубни дуо қилди.

Яъқуб эса: «Худони юзма-юз туриб кўрдим, у жонимга аро кирди», деди. Шунинг учун ўша жойни Пануил (Пенуэл, яъни Худо юзи) деб атади. У Пануилдан узоқлашганда, кун ёриша бошлаган эди. Яъқуб сони оериб, оқсаб юрарди. Шу сабабдан Исроил фарзандлари бугунгача сон бўғинидаги қуймуч пайини емайдилар. Чунки У Зот Яъқубни нақ шу жойига урган эди». («Исроил» сўзи Таврот бўйича «Худо билан курашган» деган маънони англатади.)

Хурматли ўқувчи! Қани, ўзингиз инсоф. билан холисанлиллоҳ айтинг-чи, бу соғлом ақлга сиғадиган ишми? Одам Худо билан курашган эмиш! Эртақ ҳам эви билан айтилса-да! Бу «эртақ»ни ёш болалар ҳам хазм килаолмайдилар-ку? Бутун оламларни яратгувчи кудратли **Парвардигор Ўзи** яратган бир бандаси билан курашар эмиш!

Қани бу ерда мантиқ! Қандаи қилиб, биз энди Аллоҳ таолонинг илоҳий китобиари бўлмиш Таврот ва Инжил ўзгартирилмаган, деб айта оламиз?

«Мен Ўзимнинг юборган пайғамбарим билан тонг отгунча курашиб чикдим», деган мазмунда оят нозил қилиниши ёки ваҳй юборилиши мумкинми ахир?! Бу қандай гап?! Аллоҳ шаънига бу тухмат-ку!

Яна бир ҳолат. Тавротда ёзилишича, Яъқуб, қайнотаси ҳузуридан қочиб отаси олдиға кетаётиб, йўли акаси яшаётган Сеър дашти дейиладиган Эдўмдан ўтиладиган бўлганлиги учун, акаси Эсовнинг олдиға хабарчилар юборди. Хабарчилар бориб келишганидан кейин, Эсовни шу томонга 400 кишиси билан келаётганини эшитиб кўркиб. юраги зирқираб кетади. У акасидан жуда кўрқар эди. Бўлиб ўтган ишлар учун ўч олиши мумкин, деб хавотирланди. Ўз одамлари билан чорваларини икки манзилга айтириб қўяди. Агар Эсов бир манзилга келиб зарба берса, қолган манзилдагилар қутулиб қолар деб ўйлайди.

Кўрқувдан акасининг кўнглини юмшатиш учун олдиндан совғалар юборади: 220 бош эчки, 120 бош совлиқ қўй ва қўчқор, 40 бош сигир, 10 бош новвос, 30 та моча ва ханги эшак.

Хар бир подани алоҳида қўлларга топшириб, уларга у пода билан бу пода орасида маълум масофа қолдириб юришларини, акам кўриниб: «Булар кимники, каерга кетяпсизлар?» деб сўраса, «Бандангиз Яъқубникидир, жанобим Эсовга Яъқубнинг юборган ҳадяси-дир. Мана унинг ўзи ҳам бизнинг кетимиздан келаётир», деб айтишларики каттик тайинлайдй. Айникса: «Бандангиз Яъқуб орқамиздан келаётир», деб алоҳида таъкидлаб айтинглар», дейди.

Эсов яқинлашиб қолганида, Яъқуб акаси билан бирга ҳақиқатан ҳам 400 киши келаётганини кўрди ва болаларини хотинлари ва чўрилари орасида тақсим қилди. Чўрилар ва уларнинг болаларини олдинга, хотини Леа ва унинг болаларини улардан кейин, Роҳила билан Юсуфни эса энг орқага қўйди. Яъқубнинг ўзи ҳамманинг олдида, акасига яқинлашгунча етти марта ергача эгилиб, эгилиб, таъзим қилиб борди.

Эсов олижаноб одам эди, эски гина-қудратларни унутиб, укасини каттик соғинганидан уни қаршилагани югурди, уни кучоқлаб, бўйнига осилиб, юз-кўзидан ўпди. Улар севинчдан йиғлашдилар.

Ҳол-аҳвол сўрашганларидан кейин Эсов сўради:

— Мени ҳузуримга одамларингни олдиндан совға-салом, мол-холлар билан юборишингдан мақсад нима зди?

— Жанобимнинг илтифотиға сазовор бўлишим учун юбордим, — деди Яъқуб.

— Эй биродарим, менинг мол-мулким жуда кўп, ўзингники ўзингга бўлсин. — деди ЭСОВ.

Яъқуб: «Йўк, агар сиз мени илтифотингизға сазовор деб хисобласангиз, совғаларимни олинг, марҳамат қилиб уларни қабул қилинг», деди. Яъқуб унга кўп ёлворгач, Эсов совғаларни ноилож қабул қилди ва: «Қани, юрайлик, мен сени олдингда боравераман», деди. Лекин Яъқуб унга: «Жанобим биладиларки, болалар нозик, қўй ва сигирлар эса соғиладиган. Агар уларни бир кунгина қистаб хайдасалар бутун чорва ўлиб қолади. Илтимос, жанобим ўз бандасидан илгари бораверсинлар. Мен аста-секин юриб, жанобим ёнига. Сеърға етиб бораман», деди. Эсов: «Одамларимдан бир нечтасини сенинг измингга топ-

ширайин», деди. Лекин Яъқуб: «Нима кераги бор, жанобим мени илтифотларига сазовор ҳисобласалар, бас», деди.

Шундай қилиб, Эсов ўша куни ўз йўлига, Сеъирга равона бўлди. Яъқуб эса яна уни алдаб Суккот (Сокхоф)га қараб бурилиб кетди. Кейин Канъон мамлакатадаги Шакам шаҳрига келиб, шаҳарнинг рўпарасида манзил курди ва ўрнашган ерини Ҳаммўр (Еммор) ўғилларидан сотиб олди.

Кунлардан бир куни ўша ернинг амири Ҳиввий (Евеея) Ҳаммўрнинг ўғли Шакам Яъқубнинг қизи Динани яхши кўриб қолиб, уни ушлаб, зўрлади. Кейин Ҳаммўр Яъқуб билан сўзлашиб, қизини ўлига хотинликка сўради. «Бир-биримиз билан куда-андачилик қилайлик, сиз қизларингизни бизларга берингизлар, бизнинг қизларимизни ўзингизга олинглар. Бизлар билан яшайсизлар, бу ер сизларнинг ихтиёрингизда бўлади. Бу ерда яшаб, савдо-сотиқ қиласизлар, ер-сув эгаси бўласизлар», деди. Бу ишдан ғазабланган Яъқубнинг ўғиллари айёрлик билан жавоб бердилар, уларга: «Биз синглимизни хатна бўлмаган одамга бера олмаймиз, башарти, ҳар бир эркагингиз бизлардек хатна қилинса, биз бунга рози бўламиз», дейишди. Уларнинг бу гаплари Ҳаммўр билан ўғли Шакамга маъқул тушди ва шаҳардаги ҳамма эркаклар, йўлбошчиларининг сўзига кулок солиб, хатна бўлдилар.

Эртаси куни барча эркаклар оғриб ётганларида, Динанинг номуси топталганидан ғазабларидан тушмаган акалари Шимъун ва Ловий қуролланиб олишди-да, тинч шаҳарга ногаҳон ҳужум қилиб, барча эркакларни ўлдирдилар. Ҳаммўрни ва унинг ўғли Шакамни ҳам тигдан ўтказиб, шаҳарни талон-торож қилиб ташладилар. Шаҳарликларнинг бутун бойлигини талаб, аёлларни бола-чакалари билан асир айлаб, уйларидаги бор-йўғини ўлжа қилиб олиб кетдилар.

Шундай қилиб, Яъқуб ва унинг қавми Канъон еридаги Луз шаҳрига етиб келдилар.

Бобилдан қайтиб келганидан кейин, Тавротда ёзилишича, Худованд Яъқубга яна бир бор соҳир бўлди. Худованд уни муборақбод қилиб: «Сенинг отинг Яъқуб бўлса-да, бундан кейин сени Яъқуб дейишмайди; сенинг исминг Исроил бўлади», деб илгари айтганидек, унга Исроил деб лақаб қўйди. Худованд унга яна: «Мен Иброҳимга ва Исҳоққа берган бу ерни сенга ва сендан кейинги зурриётингга бераман», деди. Шундан кейин унинг барча авлодлари Бани Исроил — Исроил авлодлари деб аталди.

Яъқуб хонадони Байтилдан жўнаб, йўл босар эдилар. Яъқубнинг хотини Роҳила йўлда келаётганларида туғайтган чоғида ўлди. Роҳила ўлаётиб, туғилган ўғлини Бен Ўни (Бенони, яъни «шумоёк») деб атади. Аммо отаси унинг исмини Ибн Ямин (Бенямин, яъни «ўнг кўлим») деб қўйди.

Мархумани Эфрат (Ефраф), яъни Байтлахм (Вифлеем) йўлида дафн этишди. Кейин Адир Минора (Тадер) деган жойнинг нариги томонида чодир курди. Исроил (Яъқуб) у юртда ўрнашганидан кейин, ўғли Рубен бориб, отасининг чўри хотини — Билха билан ётди. Исроил буни эшитиб, у ўғлидан қўнгли қолди. Ана шундай тайин-таъсирсиз беъмани гаплар Тавротга киритилган...

Исроил (Яъқуб)нинг 12 ўғли ва қизи бор эди:

Леа туккан ўғиллар: Яъқубнинг тўнғичи Рубен, кейин Шимъун, Ловий, Яхудо, Иссохор, Завулун ва қизи — Дина.

Роҳила туккан ўғиллар: Юсуф ва Ибн Ямин.

Роҳиланинг чўриси Билха туккан ўғиллар: Дан ва Нафтоли.

Леанинг чўриси Зилпа туккан ўғиллар: Гад ва Ошер.

Ер юзидаги барча яхудийлар — Бани Исроил (Исроил ўғиллари) Яъқуб алайҳиссаломнинг шу 12 фарзандидан тарқалгандирлар.

Исроил отаси Исҳоқнинг олдига — Исҳоқ ҳам, Иброҳим ҳам мусофир бўлиб яшаган Карят-Арбаа, яъни Хебрўн шаҳри яқинидаги Мамре деган жойга борди.

Исҳоқ алайҳиссалом милоддан аввалги 2080- йилда туғилиб, 1900- йилда жами 180 йил умр кўриб, вафот этди. У тўкин-сочинликда яшади ва кексайиб оламдан ўтди. Уни ўғиллари Эсов ва Яъқуб кўмишди. Ривоят қилинишича, Исҳоқ алайҳиссалом Хеврон (Хабрун) шаҳрида дафн этилган.

Яъқуб алайҳиссалом эса, милоддан аввалги 2020 йилда туғилиб, отасидан кейин яна 27 йил яшаб, 1873 йилда 147 ёшида вафот этган.

Эдўм халқининг отаси Эсовнинг хотинлари хетий Ада, хиввий Аҳолибама (Оливем) ва Исмоил алайҳиссаломнинг қизи Бўсмат эди. Ада ва Бўсмат биттадан иккита, Аҳолибама

уч ўғил туғишди ва Эсов Эдўмнинг Сеъир тоғлигида ўрнашиб қолди. Эдўм қабилаларининг ҳаммасига Эсов ўғиллари йўлбошчи бўлганлар.

Эдўмнинг туб аҳолиси Хўрий (Хорейнин) Сеъирнинг етти ўғлидан пайдо бўлиб, шу етти ўғил етти қабиллага йўлбошчилик қилганлар. Хўрий қабилаларининг номлари ўз йўлбошчиларининг номларидан олинган, чунончи: Лўтон (Лотан), Шўвал (Шовал), Сивьўн (Сивеон), Оно (Ана), Дишўн (Дишон), Эсар (Эцер) ва Дишан.

Эсовдан келиб чиққан Эдўм қабилалари, жумладан: Тимна (Фимна), Алва, Ятет (Иетэф), Аҳолибама (Оливема), Эло (Эла), Пинўн (Пинон), Қаноз (Кеназ), Теман (Феман), Мибсор (Мивсар), Магдиэл ва Ирам бўлиб, бу қабилалар ўз йўлбошчиларининг номларини олиб, ҳар бири ўзининг яшаш ерига эга бўлган. Ҳаммаси Эдўм халқининг отаси Эсовдан келиб чиққанлар.

«Кисаси Рабғузий»да ёзилишича, Яъқуб пайғамбарнинг Исроил деб аталиши «иср» сўзи (маъноси «асир, тутқун»)га бориб такалади, яъни у бир маҳаллари шайтонни асир қилиб олгани учун Исроил деб аталган экан. Яъқуб алайҳиссалом Байт ул-Муқаддасда хизмат қилиб юрган вақтларида, шайтон пайғамбар ёққан чироқларни ўчириб кетар экан. Бир кун тунда Яъқуб алайҳиссалом уни пойлаб ётган ва шайтон кечаси келиб чироқларни ўчираётган вақтида уни қўлга туширган ва бир тирговучга занжир билан боғлаб қўйган, яъни асир олган экан. Исроил сўзининг иккинчи маъноси **Тангри** қули демакдир, дейилган.

Қадимги иброний, яъни еврей сўзининг келиб чиқиши Нух алайҳиссаломнинг тўнғич ўғли Сомнинг авлоди бўлган Ибр (Евер) номи билан боғлиқ. У, яъни Ибр, Шалоҳ (Сала)-нинг ўғли, у эса Арпахшоднинг, у Сомнинг, Сом эса Нух алайҳиссаломнинг ўғлидир. Демак, Ибр Нух алайҳиссаломнинг чевараси бўлган экан. Тавротда келтирилган шажарада Иброҳим (Авраам) алайҳиссалом ҳам ана шу Ибрнинг авлоди эканлиги кўрсатилган.

Ҳозирги яҳудийлар — Бани Исроил қавми ўша қадимги Ибр (Евер)нинг авлодларидир. Шунинг учун улар қадимдан ибронийлар — еврейлар, яъни Ибр, Евер авлодлари дейилган.

Яҳудий сўзи эса, Иброҳим а.с.нинг невараси — Яъқуб (Исроил) а.с.нинг тўртинчи ўғли Яҳудо (Иуда) номидан келиб чиққан. Шунинг учун ҳам бу халқ Бани Исроил, яъни Исроил авлодлари ёки Яҳудо авлодлари — яҳудийлар (иудейлар) деб аталганлар.

Ҳа, Бани Исроил, яҳудийларнинг тарихий шажараси шундай бўлган экан.

12. Юсуф алайҳиссалом

Юсуф алайҳиссалом Яъқуб алайҳиссаломнинг ўн биринчи ўғли, Исҳоқ алайҳиссаломнинг невараси, Иброҳим алайҳиссаломнинг эварасидир. Ҳазратнинг Тавротдаги номи — Иосиф. Унга 12 ёшида пайғамбарлик келган. Тахминан, милоддан аввалги 1934-йили Фаластинда туғилиб, 1824-йили 110 ёшида Мисрда вафот этган.

Юсуф алайҳиссаломнинг онаси Роҳила, бувиси Рифқонинг акаси бўлмиш Батуилнинг ўғли Лобоннинг кизи эди. Юсуф қадимий ибронийча сўз бўлиб, «оширилган, қўпайтирилган, қобилятли, фазилатли» деган маъноларни билдиради.

Роҳила атиги икки ўғил туққан. Булар: Юсуф ва Ибн Ямин (Бенямин). Ибн Ямин Юсуфнинг туғишган укаси, Яъқубнинг ўн иккинчи, кенжа ўғли эди. Роҳила, юқорида айтганимиздек, Ибн Яминни йўлда, Байтилга кетаётган чоғларида туғаётиб қазо қилган ва Яъқуб алайҳиссалом мархумани Эфрат (Ефраф), яъни Байтлахм йўлида дафн этган эди.

Яъқуб алайҳиссалом қариган чоғида кўрган ўғли Юсуфни бағоят севар, уни қаттиқ авайлаб, эъозлаб юрар эди. Юсуф ниҳоят даражада келишган, чиройли, гўзал йигит бўлиб ўсди, унинг жамолидан ҳамма тонг қотиб қолар, қараган одам кўзини ундан узолмас эди. Ривоятда айтилишича, **Тангри таоло** кўркни барчага таксим қилганида юздан тўксон тўққизини Момо Ҳаввога, қолган бир улушини яна ўн улушга бўлиб, тўққизини Юсуфга, бир улушини эса қолган одамларга берган экан.

Жаноби пайғамбаримиз Расули акрам Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи вассаллам айтганларки: *«Кимки ўн турли балоларга йўлиқса, цуидаги ўн сурани ўқисин, яъниким, наҳс мендан кетсин деса, «Алҳамду» сурасини ўқисин, ким ўғрилардан цутулай деса «Сурат ул-Бақара»ни ўқисин, ким қарздан қутулай деса, «Оли Имрон» сурасини ўқисин, ким қайгу, гам, ташвиш кўнглимдан кетсин деса,*

«*Сурат ул-Анъом*»ни ўқисин, ким нифоқ кўнглимдан чиқсин деса, «*Сурат ул-Анфол*» ни ўқисин, ким газабим кетсин деса, «*Сурат вал-Аср*»ни ўқисин, ким менга қайгу ҳаром бўлсин деса, «*Аълам нашраҳ*» («*Шарҳ*») сурасини ўқисин, ким куфр ва Худога ширк келтириш мендан кетсин деса, «*Сурат ул-Ихлос*»ни ўқисин, ким сеҳр-жодудан омон бўлишни истаса, «*Фалақ*» ва «*Ан-нос*» сурасини ўқисин, ким бу ўн турли қайгу мендан кетсин деса, «*Юсуф*» сурасини ўқисин. Чунки ҳамма балоларга радди бало Юсуф қиссасида бор» («*Қисси Рабъузий*», 1-жилд, 100-бет).

Яъқуб алайҳиссалом ҳамма ўғилларидан ҳам Юсуфни кўпроқ севгани учун унга алоҳида чиройли йўл-йўл бекасам тўн кийдириб қўйди. Юсуфнинг акалари эса оталари уни ўзларидан кўпроқ севганини билиб, Юсуфни ёмон кўриб қолдилар, ғайирликлари келди.

Юсуф ўн икки яшар бўлиб қолганида, бир туш кўриб, акаларига айтиб берди. «Тушимда бизлар экинзорда буғдойларни ғарам қилиб боғлаётган эканмиз. Қарасам, менинг боғлаган ғарамим ердан кўтарилиб, тик турган экан, сизлар боғлаган ғарамларингиз эса давра олиб, мени ғарамларимга таъзим қилаётган эмиш». Юсуфнинг акалари унга: «Наҳотки, сен бизнинг устимиздан подшоҳ ёки ҳукмрон бўлмоқчисан?» дейишди. Кўрган туши ва айтганлари туфайли уни янада ёмон кўриб қолдилар.

Кейин Юсуф яна бошқа бир туш кўрди. Уни ҳам акаларига хикоя қилиб берди: «Мен яна туш кўрдим. Тушимда қуёш ва ой ҳамда ўн бир юлдуз менга таъзим қилаётган экан». Юсуф бу тушини отасига ҳам айтиб берганди, отаси уни қойиб: «Бу кўрган тушинг қандай туш экан? Наҳотки мен, онанг ва акаларинг сенинг оёқларингга йиқилиб таъзим қилсак?» деди. Лекин Яъқуб алайҳиссаломни бу гаплар ўйлатиб қўйди ва Юсуфга бу тушини бошқа ҳеч кимга айтиб юрмасликни тайинлади.

Акаларининг Юсуфга ҳасади тобора ортиб борарди: «Кўрмайсизларми, Роҳиланинг ўғли борган сари ҳаддидан ошиб, отамизга яхши кўриниш учун ҳаракат қилаётир», дейишарди бир-бирларига. Ўғай акалари оталарининг Юсуф ва унинг туғишган укаси Ибн Яминни ўзларидан кўра кўпроқ яхши кўришига ҳасад қилар ва қандай қилиб бўлса-да Юсуфдан қутулиш йўлини излар эдилар. Улар Юсуфдан қутулсак, отамиз бизлардан бошқа ҳеч кимга муҳаббат қўймайди деган фикрда эдилар.

Қушларнинг бирида Юсуфнинг акалари подаларини боқиш учун Шакамга кетишган эди. Яъқуб алайҳиссалом Юсуфни акаларидан хабар олиб келиш учун юборади. Юсуф Хебрўн водийсидан жўнаб, акаларини Дўтан (Дофан)дан топди.

Акалари ўзларининг машғум ниятларини амалга оширмоқчи бўлиб, Юсуфнинг кийимларини бутунлай ечиб олиб, ичида суви йўқ бир қудукка ташлаб юбордилар ва у ердан жўнаб кетдилар. Кейин бир жойга бориб овқатланиб ўтиришганларида узоқдан бир қарвон кўринди, шунда улар Юсуфни шу қарвондагиларга сотиб юбора қолайлик, бекорга ўлиб кетмасин деб, яна у ерга қайтиб келишиб, Юсуфни қудукдан чиқариб олишди.

Шундай қилиб, улар милоддан аввалги 1921- йилда 13 яшар Юсуфни Мадён (Мадиям) дан келаётган исмоилий савдогарлар қарвонбошиси Молик ибн Заъфарон (Молик Заър)га арзон баҳога, бор-йўғи 20 тангага қул қилиб сотиб юбордилар. *Қуръони карим*нинг «Юсуф» сураси 19—20- оятларида Юсуфни сув қидириб келган ўткинчи қарвон савдогарлари қудукдан тортиб олган дейилган. Тавротнинг «Ибтидо» бўлими, 37-бобида айтилишича, Юсуфни акалари аввал қудукка ташлашади, сўнгра келаётган қарвонни кўриб қолишиб, уни қудукдан тортиб чиқарадилар ва исмоилийлар қарвонбошисига 20 қумуш тангага сотиб юборадилар. Қарвонбоши эса Мисрда Юсуфни Фиръавннинг сарой маъмури ва соқчилар бошлиғи Пўтифар (Потифар)га сотади. Бу шахс *Қуръонишш* «Юсуф» сураси 21-оятида Миср шаҳрининг ҳокими Қитфийр деб аталган. Носириддин Рабъузий эса уни Азизи Миср (Миср азизи) деб тилга олган.

Кейин Юсуфнинг акалари унинг бекасам тўнини янги сўйилган қўй (ёки така) қонига ботириб олиб, Яъқуб алайҳиссаломга кўрсатадилар ва Юсуфни биронта йиртқич бўри еб кетган бўлса керак, деб айтадилар (*Қуръонишш* «Юсуф» сураси 18-оятида Юсуфнинг тўнини қўй қонига, Тавротнинг «Ибтидо» бўлими 37-бобида така қонига ботириб олдилар деб айтилган).

Ривоятларда келтирилишича, Юсуф айлаҳиссаломнинг бундай арзимас баҳога сотилишида ҳам бир ҳикмат бўлганки, Юсуф алайҳиссалом бир куни ойнага қараб ўзининг хусн-жамолини кўриб: «Мен агар қул бўлсам, ҳеч ким менинг баҳойимга ета олмас эди», деган экан.

Унинг бу ўзига бино қўйиши, ўзининг арзон гаровга сотилиб кетилишига сабабчи бўлди ва у **Тангри таоло** томонидан ўзининг бу кибр-ҳавоси туфайли қуллик балосига гирифтор килиниб огоҳлантирилди..

Бундан ташқари, Юсуф алайҳиссалом болалигида тенгқурлари билан ўйнаб юрганида: «Агар болалар билан урушиб қолсам, менинг ўн бир паҳлавон акаларим ёнимга тушадилар», — деб акаларига ишониб эътимод қўйган. Натижада **Тангри таоло** акаларини ўзига душман қилиб, уни қул қилиб сотиб юборишлари орқали яккаю ягона **Парварди**-гордан бошқага ишониб эътимод қўйиб бўлмаслигини билдириб огоҳлантирган.

Келтирилган бу икки ибрат ҳар бир киши ўзига бино қўйишини, кибр-ҳавога берилиб, Аллоҳдан бошқага ишониб, орқа қилиб паноҳ тутишини **Аллоҳ** ёқтирмаслигини эсда тутишга ундайди.

Сўзимизнинг давомига келсак, Яъқуб алайҳиссалом ўғилларини Юсуфга суиқасд қилишганини сезса-да, сабр қилишдан ўзга чора йўқлигини билиб, аламини ичига ютишга мажбур бўлди ва ўғли учун анча вақт мотам тутиб юрди.

Ўғил-қизлари пайғамбарга тасалли берсалар-да, аммо у овунишни рад этар ва: «Мен мотамли бўлиб ўғлимнинг ёнига, ўликлар диёрига бораман», — дерди. Яъқуб алайҳиссалом суюкли ўғлининг ҳасратида жуда кўп фарёд чекиб юрди.

Шундай қилиб, Юсуф шохнинг аёни Қитфийр хонадонида яшаб юради. **Тангри таоло** доим Юсуфни ўз ҳимоясида тутди. Юсуф қўл урган ҳар қандай ишга **Аллоҳ таоло** доим омад ва барака берар эди. Юсуф ўзининг акли ва донолиги, поклиги ва ҳалоллиги, тадбиркорлиги, ишбилармонлиги, хушмуомаласи ва шафоатпешалиги билан, муҳими, **Тангри таоло**нинг хоҳиши билан хўжайини Қитфийрнинг яқин шахсий ходими бўлиб қолди. Қитфийр уни ўз хонадони устидан гумашта этиб тайинлаб, бор-будини Юсуфнинг ихтиёрига топширди. Аллоҳнинг инояти билан Қитфийрнинг хонадони борган сари қут-баракали бўлди.

Аллоҳ таоло Юсуфни шунчалик чиройли суратда яратган эдики, уни кўрган кимса, хусусан аёллар бир зумда мафтун бўлиб қолишарди. Хабарда айтилишича, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломга Меърож тунисида шундай ёрлик келган: «Эй Муҳаммад, жаннатдаги хурларнинг кўркини дунёда икки кишига бердим. Бири онанг Ҳавво, иккинчиси Юсуф Сиддикдир». Юсуф уйдан чиқса, ой-куннинг нури қолмас эди. Шунда олам халқи Юсуф ташқарига чиқибди дейишар эди. Ким Юсуфга бокса, кўзгуда кўргандек ўзининг юзини кўрар эди. Қачон таом еса, таом бўғизидан ўтгунча кўриниб турар, қоронғу тун эса ёруғ бўлиб қолар эди. Унга кўзи тушган киши Юсуф алайҳиссалом одам фарзанди эмас, балки фариштадир деган гумонга борарди.

Юсуф пайғамбарнинг жисмидан таралган хушбўй исни отаси Яъқуб алайҳиссалом 3 кунлик йўлдан туриб ҳам билар эди.

Юсуф алайҳиссаломнинг хусн-жамоли ниҳоятда бекиёс, бемисл бўлиб, у ҳозиргача инсониятнинг гўзаллик тимсоли, рамзи ҳисобланади.

Аллоҳ таоло ато этган улуғ неъмат — беназир чирой Юсуф алайҳиссаломнинг кўп азиятлар, машаққатлар чекишига сабаб бўлади.

Юсуфни сотиб олган Қитфийр уни хотини Зулайҳо (Зелека)га топшириб, яхши қарашни, парваришлаб тотли емишлар, чиройли кийимлар беришни тайинлайди. Зулайҳо уни ювиб-тараб парваришлаб вояга етказди. Зулайҳо туғмас хотин бўлиб, бениҳоя гўзал, келишган аёл эди. Уни ўз фарзандидек авайлаб, эъозлаб ўстиради (Юсуф Қитфийрнинг уйига келганида 13 ёшда бўлган).

Юсуф вояга етгач, Зулайҳо уни қаттиқ севиб қолади. Ишқ алангасидан боши айланиб, кўзи тиниб ўзини йўқотаёзган, сабр-тоқати битган Зулайҳо кунлардан бир куни уни хиёнат кўчасига киришга ундайди. Лекин Юсуф **Аллоҳ таолодан** кўрқинини айтиб хожаси Қитфийрга хиёнат қилишдан қатъиян бош тортади.

Аллоҳ таоло келажакда улуғ мақом бўлмиш пайғамбарлик мартабасига лойиқ деб ирода этган бандаси Юсуфни бундай хиёнат йўлидан **Ўзи** сақлайди.

Хабарда келтирилишича, Зулайҳони ўзининг қули Юсуф билан зино қилмоқчи бўлгани Миср улуғларининг хотинлари қулоғига етиб боради ва улар Зулайҳони айблаб маломат қила бошлайдилар. Шу сабабли у, бу ғийбатнинг олдини олиш учун, ўз уйида катта зиёфат уюштириб қирқ хотинни, шу жумладан, ўша олти Миср киборларининг хотинларини ҳам меҳмонга чақиради.

Зулайхо олти кибор аёлларни ўзининг кули бўлмиш Юсуф хузурига, бир чодирга олиб кириб уларга уни таништиради. Хотинлардан бири: «Во ажабо, бу башар фарзанди эмас, фариштанинг ўзи-ку!» деб юборади. Кейин Зулайхо уларнинг ҳар бирига биттадан ўткир, кескир пичоқ бериб, олдиларидаги гўшт ва қовунларни кесиб, тўғраб беришларини илтимос қилади. Ким тез ҳаракат қилиб кўп гўшт ва қовун тўғраса, ўшанга катта мукофот беришини айтиб, улар ўртасида мусобақа уюштиради.

Шунда ажиб бир ҳодиса рўй беради. Кучли, эҳтиросли шахват ўз ишини қилади. Хотинлар Юсуфнинг жамолига термулган ва ундан кўзларини ололмаган ҳолда ўша тўғраётганлари билан бирга бармоқларини ҳам тўғраб юборадилар ва кийимлари, дастурхон конга беланади. Юсуфнинг жамоли азбаройи уларни беҳуш қилиб юборганидан, кесилган бармоқларини оғриғи ҳам ўзларига сезилмайди ва уларнинг ҳар бири беихтиёр Юсуфни ўз ёнларига чорлай бошлайдилар.

Шунда Зулайхо уларга кулиб: «Кўрдингизми, сизлар уни бир кўришда эс-хушларингдан айрилдинглар, мен эса уни ҳар куни кўриб туриб бунга қандай чидайин», деб бу иш унинг иродасидан ташқари, ўзига боғлиқ бўлмаган беихтиёр иш эканлигини айтади. Натижада хотинлар Зулайхонинг ҳолини тушунадилар ва уни ғийбат қилишдан тўхтайдилар («Қисси Рабӯзӣ», 1-жилд, 129—132-бетлар). Бу воқеага *Қуръоннинг* 12- «Юсуф» сураси 30-52-оятларида ҳам ишора қилинган.

Шундай қилиб, сўзимиз давомига келсак, Зулайхо мақсадига эриша олмагач, Юсуфга тухмат қилиб, уни зиндонга ташлаттиришга муваффақ бўлади. Юсуфни зино қилишга ҳаракат қилишда айблаб, зиндонга ташлайдилар. Лекин Юсуф зиндонда ҳам **Тангри** таолонинг эътиборида бўлади. Юсуф зиндон бошлиғининг кўнглини топади. Зиндон бошлиғи қамокдаги барча маҳбусларни Юсуфнинг қармоғига беради, у ердаги ҳамма ишларни Юсуф идора қилар эди.

Зиндонда Юсуф билан бирга Миср подшоҳи Фиръавн Райён бинни-л-Валиднинг икки хизматчиси — соқийси ва новвойи бор эди. Улар Фиръавнга қарши хиёнатда айбланиб, зиндонга ташлангандилар.

Аллоҳ таоло Юсуф алайҳиссаломга туш таъбирини аниқ айта олиш қобилиятини ато этган эди. Бир куни Юсуфнинг бу икки шериги туш кўришиб, бу тушларининг таъбирини Юсуф алайҳиссаломдан сўрадилар.

Юсуф алайҳиссалом туш таъбирини баён қилиш ғайб ишлардан эканлигини, буни фақат Аллохнинг инояти билангина хабар бериш қобилияти ўзида бор эканлигини тушунтириб, маҳбуслар кўрган тушларининг таъбирини айтиб беради.

Юсуф алайҳиссаломнинг таъбири бўйича, тез кунда Аллохнинг иродаси билан бу икки йигит зиндондан чиқади ва соқий оқланиб ўз ўрнига тайинланади, новвой эса катл қилинади. Хуллас, Юсуф алайҳиссаломнинг туш таъбири тўғри чиқади.

Орадан икки йил ўтади. Кунлардан бир куни Фиръавн бир туш кўради, унинг таъбирини барча аъёнлари ва таъбирчиларидан сўрайди. Ийғилганлардан бирортаси ҳам ҳукмдорнинг туши таъбирини айтиб бера олмайди. Шунда зиндонда ўтириб чиққан Фиръавннинг соқийси ҳукмдорнинг олдида келиб, зиндонда Юсуф исмли бир муаббир (туш таъбирчиси) ётганлигини, унинг таъбири жуда аниқ бўлишини сўзлайди.

» Юсуф алайҳиссаломни Фиръавн хузурига келтирадилар. Ҳукмдор кўрган тушини сўзлайди: «Мен тушимда Нил дарёси бўйида турган эканман. Шунда дарёдан семиз ва келишган етти сигир чиқиб, ўтзорда ўтлаб юришар эди, уларнинг кетидан хунук, ориқ бадбашара бошқа етти сигир чиқди. Ёмон, ориқсигирлар аввалги семиз сигирларни еб юборди. Семиз сигирлар уларнинг қорнига кирган бўлса-да, борлиги билинмас эди. Уларнинг кўриниши аввалгидек ёмон эди. Шундан сўнг мен уйғониб кетдим.

Кейинги тушимда. мен битта пояда ўсиб чиққан еттита тўлиқ ва яхши бошоқни кўрдим. Уларнинг кетидан ингичка, қовжираган, қуруқ еттита бошоқ ўсиб чиқди. Ингичка бошоқлар эса еттита тўлиқ бошоқни ютиб юборди. Бу кўрган икки тушимнинг таъбирини ҳеч ким айтиб беролмади».

Юсуф алайҳиссалом Фиръавнга деди: «Тушларингизнинг иккалови ҳам бир хил. **Худо** қилмоқчи бўлган ишларини сизга билдирибди. Етти бош яхши сигир — етти йил, еттита яхши бошоқ ҳам — етти йил. Уларнинг маъноси бир. Улардан чиққан етти бош ёмон ва ориқ сигир эса — яна етти йил, шунингдек, ориқ ва қовжираган етти бошоқ ҳам ўша

маънода, яъни етти қахатчилик йилини билдиради. Бутун Миср мамлакатада етти'йил буюк фаровонлик бўлади. Ундан сўнг етти йил қахатчилик келади. Мисрни хароб қиладиган бу очарчилик оғирлигидан мамлакат кўрган аввалги фаровонлик даври бутунлай эсдан чиқиб кетади. Бўладиган қахатчилик шунчалик оғир кечадики, мамлакатда ҳеч фаровонлик бўлмагандай туюлади. Тушингизнинг икки марта бир хил такрор намоён бўлиши эса бу ишни **Худо** кечиктирмай амалга оширишидан далолат беради. Шунинг учун менинг Фиръавн жаноби олийларига маслаҳатим шуки, кечиктирмай бир ақлли ва доно одамни бутун Миср ўлкасига раҳбар қилиб қўйсинлар, токи у фаровонлик йилларида етиштирилган ҳосилнинг бешдан бир қисмини Фиръавн омборларида захира сифатида сақлаб қўйсин. Бу Миср бошига келадиган етти йиллик қахатчилик даврида бутун аҳоли кирилиб кетмаслиги учун озиқ-овқат бўлади ва бу иш учун мен хизматингизга тайёрман».

Бу таъбир Фиръавнни ўйлантириб қўйди ва Юсуф алайҳиссаломга буюрди: «**Худо** буларнинг ҳаммасини сенга аён қилган экан, сендан ақллироқ ва доно одам йўқ. Сени хонадоним ва бутун мамлакат устидан раис қилиб тайинлайман, бутун халқим сенинг амрингга қараб иш тутади. Мен фақат тахтим билангина сендан катта бўламан. Сени бутун Миср юрти устидан бошлиқ қилиб тайинладим», — деб узугини бармоғидан чиқариб, Юсуфнинг бармоғига тақиб қўйди. Бу вақтда шаҳар ҳокими Қитфийр ўлган эди. Фиръавн Юсуф алайҳиссаломни ўзига вазир этиб тайинлаб, Зулайҳони унга никоҳлаб берди. Маълум бўлишича, Зулайҳо хали-хануз бокира экан. **Аллоҳ** уларга икки фарзанд ато этди.

Юсуф алайҳиссалом ўз таъбирида баён қилганидек, мамлакатда етти йил кетма-кет серҳосил йил бўлади. Юсуфнинг фармойиши билан йиғилган барча ҳосилнинг бешдан бир қисми хазинага йиғиб қўйилади. Саккизинчи йилдан бошлаб кетма-кет етти йил қурқоқчилик юз беради. Очарчилик бошланди. Юсуф алайҳиссалом ортиқча буғдойни бошоғи билан сақлатиб қўйганлиги учун, Миср аҳолиси очарчиликдан омон қолади.

Юсуф алайҳиссаломнинг асл ватани Фаластинда ҳам очарчилик бошланиб, унинг ўғай акалари буғдой истаб Мисрга келадилар. Улар Юсуф алайҳиссаломга мурожаат этишади, аммо уни танимайдилар. Юсуф алайҳиссалом эса уларни бир кўрганидаёқ таниб, эхтиром кўрсатади. Ўзини уларга танитмай улардан кейинги келишларида укалари Ибн Яминни ҳам олиб келишларини илтимос қилади.

• Юсуф алайҳиссалом Фиръавн ҳузурида турганида 30 ёшда эди ва Фиръавн Ўн шаҳрининг (Юқори Мисрдаги кохинлар шаҳри Гелиополнинг қибтча номи) кохини Пўтиферонинг кизи Ўснат (Асенеф)ни ҳам унга хотинликка олиб беради. Қахатчилик бошланишидан аввал хотини унга икки ўғил туҳфа қилади. Юсуф алайҳиссалом тўнғичининг отини Манаше (Манассия), иккинчи ўғлининг отини Эфраим (Ефрем) қўйди.

Қахатчилик энди бутун Ер юзида давом этар эди. Юсуф алайҳиссалом барча омборларини очиб, халойиққа ғалла сотарди.

Яъқуб алайҳиссаломнинг ўғиллари ўзларига етарли ғаллани олишиб, оталари ҳузурига кайтиб келгач, Фиръавннинг вазири уларни эхтиром билан қабул қилганини, кейинги сафар укалари Ибн Яминни ҳам олиб келишларини тайинлаб юборганини айтишади. Яъқуб алайҳиссалом ўғли Юсуф йўқ бўлиб кетгани боис, ўғилларига ишонмас, Ибн Яминни кўз корачиғидек авайлаб-асрар эди. Ўғилларининг бу галги гаплари ҳам Яъқуб алайҳиссаломга навбатдаги хийла бўлиб туюлди. Ака-укалар оталарини ҳа деганда кўндира олмадилар. «Ўғлим Ибн Ямин сизлар билан бормайди. Чунки унинг акаси ўлди, у ёлғиз қолди. Яна мабодо у йўлда бирон балога йўлиқмасин, оқ сочимни алам билан гўрга олиб борманглар», — деди Яъқуб алайҳиссалом.

Мамлакатда қахатчилик кучайгандан кучайиб борар эди. Мисрдан келтирилган ғаллани еб тугатганларидан кейин, Яъқуб алайҳиссалом ўғилларига яна бориб ғалла олиб келишларини буюради. Шунда ўғли Яхудо: «Ўша зоти олий'бизга қатъиян таъкидлаб: «Агар укангиз сизлар билан келмаса, менинг юзимни кўрмайсизлар», деб айтган. Ибн Яминни биз билан юбормасангиз бўлмайди, биз у ерга укамиз Ибн Яминсиз бора олмаймиз», — дейди.

Яхудо отасига яна: «Ибн Яминни мен билан бирга юборинг, очликдан ўлмайлик, мен Ибн Ямин учун кафил бўламан, агар уни сизга соғ-саломат қайтариб келмасам, унда мен умрбод сизнинг лаънатингизга қолайин», — деб қасам ичади. Шундан кейин Яъқуб алайҳиссалом Ибн Яминнинг боришига зўрға розилик беради.

Ака-укалар совға-саломларни уловларга ортиб, Мисрга етиб келишди ва Юсуф алайҳиссаломнинг хузурида ҳозир бўлдилар. Юсуф алайҳиссалом уларга зўр иззат-икром кўрсатди.

Юсуф алайҳиссалом улардан ҳол-аҳвол сўраб: «Ўша сизлар айтган қари отангиз саломатми, хануз ҳаётми?» деб сўради. «Бандангиз отамиз саломат, ҳаётлар», — деб бош эгиб таъзим қилишди. Юсуф алайҳиссалом укаси Ибн Яминга тикилиб қолди. «Менга айтган кенжа укангиз шуми?» — деди. Кейин: «Эй ўғлон, **Худо** сенга марҳамат айласин!» — деди-ю, шитоб билан чиқиб кетди. Чунки укасига нисбатан меҳри жўшиб, йиғлаб юбораёзган эди. У ўз ётоғига кириб, хўнграб йиғлаб юборди. Кейин юзини ювиб, ўзини кўлга олиб, қайтиб кирди ва ака-укаларини зиёфат қилишларини буюрди. Юсуф алайҳиссаломга алоҳида, акаларига алоҳида, ҳамда у билан овқатланаётган мисрликларга алоҳида таом қўйдилар. Чунки мисрликлар, ибронийлар билан бирга овқат ейишлари мумкин эмас, бу улар учун ўринсиз, номаъкул ҳисобланар эди.

Биродарлари кетар чоғларида Юсуф алайҳиссалом уларнинг ҳар бирининг озиқ-овқат, ғалла билан тўлдирилган хуржунларига пулларини ҳам билинтирмай солдириб қўяди. Ибн Яминнинг хуржунига эса бундан ташқари ўзининг шахсий қумуш жомини ҳам билинтирмай солдириб қўяди. Биродарлар йўлга чиқишиб шаҳардан нари кетганларидан кейин, Юсуф алайҳиссаломнинг одамлари уларни қувиб етиб, вазири аъзамнинг қумуш жомини ўғирланганлигини айтишади. Тинтув ўтказганларида, қумуш жом Ибн Яминнинг хуржунидан чиқади. Ака-укалар бу ишдан ғоят ҳайрон қолишиб, йиғлашиб, юклари билан яна шаҳарга — Юсуф алайҳиссаломнинг олдига қайтиб келадилар. Шунда Яхудо: «Биз нима ҳам дердик? Нима деб ўзимизни оқлаймиз? Мана **Худованднинг Ўзи** гуноҳимизни фош қилиб турибди-ку. Майли, энди биз ҳаммамиз, хуржунидан жом топилган одам ҳам, бошқаларимиз ҳам сизга қул бўламиз», — деди. Юсуф алайҳиссалом: «Асло бундай қилмайман. Фақат қумуш жом кимдан топилган бўлса, ўша менга қул бўлади, қолганларингиз эса, эсон-омон оталарингиз олдига кетаверинглар», — деди.

Яхудо Юсуфга яқинроқ келиб, Ибн Яминнинг отасини зўрға кўндириб олиб келишганини, отаси Ибн Яминсиз ўлиб қолишини, ундан олдин Юсуф деган укаларининг доғида хасратда қуйиб адои тамом бўлаёзганини, бундан кейин бу айрилиққа чидай олмаслигини, уни қайтариб олиб келаман, деб отасига онг ичганини бирма-бир гапириб берди. «Отамиз ёнига қайтиб борганимизда, у билан бир жон, бир тан бўлган шу бола бизлар билан бўлмаса, ўғлининг йўқлигини кўриб ўлиб қолади, биз отамизнинг оқ сочини алам билан гўрга олиб борган бўламиз, ахир», — деди.

Шунда Юсуф алайҳиссалом хузурида турганларнинг олдига ўзини ортиқ тутиб тутолмади, у овози борица ўкириб йиғлаб юборди. Унинг овози Фиръавн саройигача етиб борди.

Юсуф алайҳиссалом биродарларига: «Мен Юсуфман! Ўзингизнинг Юсуфингизман! Отам ҳали ҳам тирикми? Сизлар ўлсин деб қудуққа ташлаган, кейин яна тортиб олиб, Мисрга сотган биродарингиз Юсуф ўзим бўламан! — деб ўкириб йиғлашда давом этди. — Энди ҳам чекманглар, мени бу ерга сотганингиздан пушаймон ҳам бўлманглар. **Худованд** катта нажот билан наслингиз ер юзидан йўқ бўлиб кетмаслиги учун, сизлар барҳаёт қолишингиз учун, сизлардан олдин мени бу ерга юборди. Демак мени бу ерга сизлар юборганингиз йўқ, балки **Парвардигор** юборди». Биродарлари унинг олдига ҳангу-манг бўлиб, гангиб,, қолишганича турардилар. Хоинлик қилган акалар хижолатдан лол қолган эдилар.

Юсуф алайҳиссалом уларнинг узрини қабул қилди. Отасининг аҳволи танглигини эшитиб, бориб дарҳол отасини олиб келишларини улардан илтимос қилди.

Биродарлар Фаластинга қайтиб, оталарини олиб, Миср чегарасига яқинлашганларида, Юсуф алайҳиссалом ҳам Яъқуб алайҳиссаломнинг истиқболига пешвоз чиқди. Улар кўришгач, бир-бирларининг бўйинларига осилиб қучоқлашганларича, узоқ-узоқ хўнграб, бўзлаб йиғлашдилар. Юсуф алайҳиссалом отаси ва биродарлари билан яна кўришишга муяссар этгани учун **Аллоҳ таолога** беадад шукроналар айтди.

Яъқуб алайҳиссалом Юсуф алайҳиссаломга дилбанди ёшлигида кўрган тушининг таъбири, яъни ўн бир юлдуз ҳамда қуёш ва ой унга таъзим ила сажда қилганлиги ўз исботини топганини эслатди.

Шу ўринда Қуръони каримнинг 12- «Юсуф» сураси, 100-оятини эслаймиз:

«(Кейин, Мисрга кириб Юсуфнинг саройига келганларидан сўнг) у ота-онасини ўз тахтига чиқарди ва улар (яъни ота-она ва акалари Юсуфга) сажда қилган ҳоллари-

да йиқилдилар. У деди: «Эй, отажон, мана шу (киркйил) илгари кўрган тушимнинг таъбиридир. Раббим уни рост қилди. Дарҳақиқат, у менга яхшилик қилди — мени зиндондан чиқарди, шайтон мен билан акаларим орасини бузиб иғво қилганидан кейин, мана сизларни саҳродан (Мисрга соғ-саломат ҳолингизда) келтирди. Албатта, Раббим Ўзи хоҳлаган нарсани лутф билан амалга оширувчидир. Албатта, Унинг Ўзигина билим ва ҳикмат соҳибидир» (Қуръон, 12100).

Юсуф алайҳиссалом Фиръавн фармони билан отаси ва биродарларига, уларнинг оилаларига Мисрнинг энг яхши жойи бўлган Гўшен (Гесем) вилоятининг Раъмсес (Раамзес) музофотидаги ерни мулк қилиб берди. Мисрга кўчиб келган Яъқуб алайҳиссалом авлодлари 70 кишидан иборат эди.

Яъқуб алайҳиссалом Мисрга келганида **130** ёшда эди, шу мамлакатда яна 17 йил яшаб, миладдан аввалги 1873 йилда 147 ёшида вафот этди, ота-боболарининг даргоҳига кўчди. Яъқуб алайҳиссалом Юсуф алайҳиссаломнинг қўлида **жон берди**. Юсуф алайҳиссалом отасининг васиятига мувофиқ уни ота-боболари ётган ерга, Канъон ерига, Мамре қарши-сида Махпела даштида жойлашган, ҳетий Афрондан сотиб олинган, бобоси Иброҳим алайҳиссаломнинг шажара макбараси бўлган мазорга олиб бориб дафн этди. У ерга пайғамбар Иброҳим алайҳиссалом, унинг катта хотини **Сора**, ўғли Исҳоқ алайҳиссалом, унинг хотини Рифко, Яъқубнинг хотини Леалар дафн этилгандилар.

Юсуф алайҳиссаломнинг ўзи, отаси ва биродарлари оилалари билан Мисрда яшаб юрдилар. Юсуф алайҳиссалом кенжа ўғли Эфраимнинг учинчи наслини ҳам кўрди.

Юсуф алайҳиссалом кунлардан бир куни ўғиллари ва биродарларига: «Менинг ажалим етди. Аммо **Худованд** албатта сизларни йўқлайди. У сизларни бу ердан кўчиб, бобом Исҳоқ, отам Яъқубга ваъда қилган ерга кетишга амр қилади, ўшанда менинг суякларимни бу ердан олиб кетинглар», — деб васият қилади.

Шундай қилиб, Юсуф алайҳиссалом миладдан аввалги 1934 йил туғилиб, 13 ёшида — 1921 йил Мисрга келади ва бу **ерда 97** йил яшаб, **1824** йилда **110** ёшида омонатини **Яратганга** топширади. Уни мўмиёлаб тобутга соладилар ва шу ерда, яъни Мисрда дафн этадилар.

Юсуф алайҳиссаломнинг васиятини Мусо алайҳиссаломнинг ёрдамчиси ва ноиби бўлган Ювшаъ алайҳиссалом бажарди. Яҳудийлар Мусо алайҳиссалом бошчилигида Мисрдан чиқиб Фаластинга қайтаётганларида, пайғамбарнинг суякларини олиб олган Ювшаъ алайҳиссалом унинг хокини — суякларини Канъон ерига, ота-боболари мазорига қўмди.

Бутун Ер юзида минг-минглаб шеърлар, дostonлар, кicccалар ва ҳатто эпопеяларда (машҳур немис адиби Томас Маннинг «Юсуф ва унинг биродарлари» тетралогиясини ва бошқа асарларни эсланг) гўзал Юсуф кicccаси тараннум этилган. Юсуф алайҳиссаломнинг пайғамбар эканликлари ҳақида **Қуръони қаримла** махсус сура ва кўпдан-кўп оятлар келган. Улардан бирини келтириб ўтиш билан кифояланамиз:

«Дарвоқе, илгари Юсуф сизларга (аждодаларингизга) ҳужжатларни келтирганида ҳам, сизларга келтирган нарсаларга шак (шубҳа)да қаттиқ туриб олган эдингизлар. То қачонки, у ҳалок бўлганида эса: «(Энди, Юсуфдан) сўнг Аллоҳ сира пайғамбар юбормас», — дедингизлар. Ҳаддан ошувчи ва шак келтирувчи кимсаларни Аллоҳ мана шундай йўлдан оздириб қўяр» (40- «Ғофир» сураси, 34-оят).

13. Айюб алайҳиссалом

Айюб алайҳиссалом Исҳоқ алайҳиссаломнинг Эсов деган ўғлининг уруғидан бўлиб, Юсуф алайҳиссаломнинг чевараси Раҳимага уйланган. Тавротда Йов тарзида зикр этилган.

Айюб алайҳиссалом **Қуръони қарижда** сабр-тоқат тимсоли сифатида тилга олинади. Бинобарин, Айюб яҳудий тилида «тавба қилувчи» деганидир.

Айюб алайҳиссалом баланд бўйли, комати ниҳоятда келишган, бақувват, соғлом, бағоят бой, серфарзанд, обрўли, ҳеч нарсадан камчилиги йўқ бахтли инсон эди. Унинг етти ўғли ва етти қизи, етти минг қўйи, уч минг туяси, мингта бука, сигири, беш юзта эшаги, кўпдан-кўп хизматкорлари бор эди. У зот хайр-эҳсонни, садақа қилишни хуш кўрар, доимо Парвардигори оламга ибодат қилиб юрар эди. Бунга кўриб Иблис лаъиннинг ғайрлиги келди, куюниб, ҳасад ўтида ёнди ва Тангри таолога мурожаат қилди: «Илоҳо, бу Айюб берган неъматларинг, мол-мулкнинг, соғ-саломат, серфарзанд, пири бадавлат қилиб қўйган-

лигинг учунгина сенга ҳамду сано айтиб турибди. Агар сен уни бу неъматларингдан жудо қилиб синаб кўрсанг, кафиллик бераманки, у қуфрга кетиб, сени унутади», деди.

Шундан сўнг **Тангри таоло** Айюб алайҳиссаломни синаб, имтиҳон қилиб кўриш мақсадида унга кетма-кет мусибат, бахтсизликларни юборди. Қўшни маданийлашмаган халқлар босқинчилик уюштириб чорваларидан кўпини олиб, чўпонларини эса ўлдириб кетишди. Қолган чорваларни осмондан ўт тушириб ҳалок қилди. Фарзандлари қатта ўғлиникида меҳмонда ўтиришганларида қаттиқ довул бўлиб, ўғли томи босиб қолиб, барчалари ҳалок бўлдилар. Бахтли хонадонни қайғу-мусибат эгаллади. Бирон нарса қолмади. Айюб алайҳиссалом эса буларга парво қилмади: «Буларнинг ҳаммасини Худованднинг Ўзи берди, Ўзи олди, дунёга яланғоч келдим, яланғоч кетаман», деди.

Шундан кейин **Тангри таоло** унга дахшатли, азоббахш мохов касаллигини берди. Айюб алайҳиссаломнинг ҳаммаёғи бетиним кичишарди, баданига яра тошиб, ириб кетди. Шунда ҳам Айюб алайҳиссалом тинмай **Худовандга** нола қилар, шифо сўрар, ибодатини қанда қилмас, сабр-тоқат билан **Яратганга** шукр қилиб, ҳамду санолар ўқир эди.

Бу балоларнинг келганига етти йил бўлди. Бир вақт: «Бошингни кўтар. Дуою илтижоларинг қабул бўлди. Оёғиңгни ерга ур, сув чиқади ва бу сувда ювин!», деган хитоб бўлди. Айюб алайҳиссалом оёғи билан ерни тепган эди, бир чашма пайдо бўлди. Унинг сувида ювинган эди, барча касалликлари ариб, соғайиб, аввалги ҳолатидан ҳам кўркемроқ тусга кирди. Айюб алайҳиссаломнинг ҳалок бўлган 7 нафар ўғли ва 7 нафар қизига **Аллоҳ** ҳаёт ато этади ва унга яна ўшаларнинг мислича фарзанд ҳам қўшиб беради ҳамда тез орада

аВВАЛГИДАН ХЭМ БОЙИБ КЕТЭДИ (қаранг: Куръон, «Анбиё» сураси, 21:84).

Айюб алайҳиссалом касаллик чоғларида бокиб парвариш қилган хотини бир куни унга бепарволик кўрсатганида, дили оғриб: «Тузалганимда албатта сени юз қамчи ураман», деб қасам ичган эканлар. Тузалганларидан кейин Аллоҳдан қуйидаги оят тушган экан:

«(Яна биз Айюбга айтдик): **«Қўлингга бир боғ (новдани) олиб, у билан** (хотинингни урГИН — ҚасаМИНГНИ буЗМАГИН») (38- «Содсураси», 44-оят).

Айюб алайҳиссалом шифо топганларидан сўнг, ичган қасамларини устидан чиқиш учун юзта новдани бир боғлам қилиб, уни бир марта урган эканлар.

Шундай қилиб, Айюб алайҳиссалом чеккан азобу машаққатларининг ажрини ва муқофотини кўриб, қавмини ҳидоят йўлига бошлаб, қолган умрини роҳат-фароғатда ўтказиб, 93 йил умр кўриб вафот этди. У инсоният тарихида сабр-қаноат рамзи ҳисобланади.

Бухорои шарифда Айюб алайҳиссалом билан боғлиқ «Чашмаи Айюб» ҳазираси, яъни макбара, кудук ва масжиддан иборат меъморий мажмуа бор.

Айюб пайғамбар ҳақидаги 38- «Сод» сурасининг 41~43-оятларини эътиборингизга ҳавола этамиз:

«(Эй, Мухаммад), бандамиз Айюб Парвардигорига нидо қилиб: **«Мени шайтон машаққат ва азобга тутди», — деган пайтини эсланг!**

(Шунда унга айтилди): **«Оёғинг билан (ерни) тепгин (чашма отилиб чиқур)! Мана шу совуққина чўмиладиган ва ичимлик сувидир».**

Биз Ўз томонимиздан марҳамат кўрсатиб ҳамда ақл эгаларига эслатма бўлиши учун, (Айюбга) аҳли (оиласи)ни ва улар билан қўшиб, яна ўшаларнинг мислича (фарзанд) ато этдик.

14. Зул-Кифл алайҳиссалом

Зул-Кифл алайҳиссаломнинг асл исми Бишр бўлиб, Айюб алайҳиссаломнинг ўғлидир. У зот Ховар дарёси ёқасида жойлашган ҳалдейлар юртида яшаган. Тавротда Иезекиил (Иехезкиэл) тарзида зикр этилган.

Айюб алайҳиссалом вафот этгач, **Аллоҳ таоло** уни румликларга пайғамбар қилиб юборди. Зул-Кифл алайҳиссалом ҳалдейлар, шомликлар ва румликларни иймонга даъват қилиб юрди. Румликларнинг кўпи иймон келтириб унга эргашдилар. Сўнгра **Аллоҳ таоло** иймонга келмаганлар устига жиҳод қилишга буюрди.

Румликлар жиҳод қилишдан бош тортишиб, Бишрга: «Бизлар шундай қавммизки, ҳаётни яхши кўриб, ўлимни ёмон кўрамиз. Лекин Аллоҳга осий бўлишни ҳам истамаймиз. Агарда сен Аллоҳ таолодан сўрасангки, бизларга истаганимизча умр кечириб юришни

насиб этса, биз унга ибодат қилиб, умр кечириб юрар эдик», дейишди. Шунда Зул-Кифл алайҳиссалом Парвардигорга нола қилиб, уларнинг бу тилагини етказди. Шунда Парвардигордан: «Сенинг дуоларингни қабул этдим, уларга узун умр бердим, ўзлари хоҳамагунча ўлмаслар. Бунга сен ҳам кафил бўлгин», — деган ваҳй келди. Пайғамбар ўз қавмига бу башоратни етказди. Илоҳий ваҳйга ўзи кафил бўлди. Шу сабабдан уни Зул-Кифл деб аташ бошладилар.

Бу қавм узок умр кўриб яшаганлари сабабидан, болалари ва қариндош-уруғлари қўпайиб кетиб, яшашга ерлари торлик қилиб, ризқ-насиба ҳам етишмай қолди, одамларнинг қадр-қиммати йўқола бошлади. Тартибсизликлар авж олди. Ҳаётнинг қизиғи ҳам қолмади. Шунда улар яна Зул-Кифл алайҳиссаломга Худованддан умрларини аввалгича қилиб қолдиришни сўраб беришни илтижо қилдилар. Аллоҳ таоло пайғамбарга ваҳй қилиб: «Мен ҳар бир нарсани ўз ўрнида ва керакли микдорда бўлишини тақдир этган эдим. Лекин улар менинг тақдиримга рози бўлмадилар. Энди яна аввалги умрларини уларга қайтардим», — деди,

Ўша пайтда румликлар Ер юзидаги энг қўп сонли қавм эди. Улар Зул-Кифл вафот этгунига қадар Шомда яшаган эдилар.

Зул-Кифл алайҳиссаломнинг қабри Ироқнинг Ҳилла деган жойида, баъзи манбаларга қараганда, ҳозирги Термиз шаҳри атрофларида дейилади. Амударёда Зул-Кифл алайҳиссалом билан боғлиқ Пайғамбар ороли ва мақбара ҳам бор. Ўйлайманки, манбалар тадқиқоти бу мавзуга аниқлик киритса керак.

Зул-Кифл пайғамбар номи 21- «Анбиё», 38- «Сод» ва бошқа қўп сураларда тилга олинган.

15. Шуайб алайҳиссалом

Шуайб алайҳиссалом, ҳазрати Лут алайҳиссалом авлодларидан бўлиб, араб миллатига мансуб бўлган беш пайғамбарнинг биридир. Тавротдаги номи— йофор. «Шуайб» сўзининг маъноси ибронийча «тармок», «шажара» дегани.

Шуайб алайҳиссалом Мусо алайҳиссаломга қизи Сафуро (Сепфора)ни бериб, у зотнинг қайнотаси бўлган. Милоддан аввалги XVIII асрларда яшаб ўтган.

Шуайб алайҳиссалом ва унинг қавми Мадян деган жойда яшаб ўтган. Қадимги Эроннинг пойтахти Ктесифон шаҳри арабларда Мадян деб аталган.

Бу қавм ёлғиз Аллоҳга ибодат қилиш ўрнига, турли илоҳларга сиғинишар, бойлик орттиришга ҳирс қўйиб, ҳар қандай разолат, хиёнат, ноҳақликлардан қайтмас, ҳулас, бузилган бир халқ эди. Савдо қилганларида ҳам тарозидан, ҳам ўлчовдан уриб қолишга, хиёнатга одатланишган эди.

Аллоҳ таоло ҳидоят йўлига даъват қилиш учун, улар орасидан Шуайбни пайғамбар қилиб танлади. Шуайб ўз қавмини савдодаги хиёнат ишлардан қайтариб, ёлғиз Аллоҳга ибодат қилишга даъват эта бошлади. Залолатда қолган бу қавм ширин сўзли нотик бўлган бу пайғамбарнинг сўзларига қулоқ солмадилар. Иймон келтирмадилар.

Шундан кейин бу осий халққа Парвардигори олам каттиқ жазирама азобини юборди. Жазирама етти кун турди. Ҳамма жилға ва булоқлар қайнади. Улар бу иссиқдан қочиб, дам уйларига кирар, дам ташқарига чиқар, нафас олиб бўлмас, жонларини саклашнинг ҳеч иложи қолмаган эди. Шунда осмонда бир булут пайдо бўлиб, ҳамма иссиқдан жон саклаш учун қочиб ўша булут остига йиғилганларида, ерга соя солиб турган булутдан ўт чиқиб, зилзила юз берди. Осий қавмнинг барчаси битта қолмай ҳалок бўлди.

Парвардигорнинг амрига бўйсунмас қавм тақдири ана шундай фожиа билан тугади. Аллоҳнинг марҳамати билан Шуайб ва Паймон келтирилганларгина бу азобдан омон қолдилар.

Бу воқеадан кейин Аллоҳ таоло Шуайб алайҳиссаломни ўз шаҳри Мадян яқинидаги Айка (Эка) деган жойда яшовчи одамларни ҳидоятга чақиришга буюрди. Бу қавм ҳам мадьянликларга ўхшаб залолатга юз тутган, тарози ва ўлчовларда одамларга хиёнат қилишга одатланган, турли-туман илоҳларга сиғинишар эди. Улар пайғамбарнинг даъватларига қулоқ солишмай, ўз залолат йўлларида қайтишмагач, Аллоҳ уларга ҳам ўзининг жазосини юборди: каттиқ зилзила бўлиб, осмондан даҳшатли иқоб — ўт келиб барчаларини ҳалок қилди.

Шундан кейин Шуайб алайҳиссалом мўминлар билан Маккага бориб, қолган умрини

Тангри таолога ибодат қилиш билан ўтказиб, 200 йилдан ортиқроқ яшаб вафот этди.

Шуайб пайғамбар 7- «Аъроф» сурасининг 85-оятида қуйидагича тилга олинган:

«**Мадян** (қабиласи)га **биродарлари Шуайбни** (элчи қилиб юбордик). У айтди: «**Эй қавмим! Аллоҳга сиғинингиз! Ундан ўзга илоҳ йўқдир. Сизларга** Раббин-гиздан ҳужжат келди. **Бас, ўлчов ва тарозини тўла-тўқис ўлчанғизлар, одам-ларнинг нарсаларини уриб қолманғиз ва яроқли қилиб қўйилгандан сўнг Ер** (юзи)да бузғунчилик қилманғиз! Агар (чин) **мўмин бўлсангиз, ана шу сизлар учун яхшидир**».

Воқеа шу суранинг 90—92-оятларида қуйидагича якунланади:

«Қавмининг **кофир бўлган зодагонлари: «Қасамки, агар Шуайбга эргаш-санғизлар, демак, сизлар зиён кўрувчи экансизлар**» — дедилар.

Бас, уларни мудҳиш зилзила тутди. Натижада ўз жойларида ўтирганларича ер билан яксон бўлдилар.

Шуайбни ёлғончига чиқарганлар гўё у ерда (олдин) яшамагандек бўлдилар. Шуайбни ёлғончига чиқарганлар, ана ўшалар зиён кўрувчи бўлдилар».

16—17. Мусо ва Ҳорун алайҳиссаломлар

Ҳазрати пайғамбар Мусо алайҳиссалом ва акаси Ҳорун алайҳиссалом Иброҳим алайҳиссаломнинг ўғли Исҳоқ, унинг ўғли Яъқуб, унинг ўғли Ловий (Левий), унинг ўғли Кааф, унинг ўғли Имрон (Амрам)нинг ўғлидир. Яҳудийлик (Иудаизм) динининг асосчиси — Мусо алайҳиссалом милоддан аввалги 1666 йилда туғилиб, 1546 йилда 120 ёшида вафот этган. Ҳорун алайҳиссалом эса 1669 йил туғилиб, 1546 йилда 123 ёшида ҳаётдан кўз юмган.

Мусо алайҳиссалом (яҳудийча Моше) Тавротда Моисей, унинг акаси Ҳорун а.с. эса Аарон деб аталган.

Китобимизнинг аввалги фаслида айтиб ўтганимиздек, Яъқуб алайҳиссалом тоғавачча-сининг қизлари — опа-сингил Леа ва Роҳилага уйланган эди. Яъқуб - Леа авлодларидан Ҳорун ва Мусо алайҳиссаломлар дунёга келдилар. Яъқуб - Роҳила авлодларидан эса Юсуф алайҳиссалом дунёга келган.

Шундай қилиб, Ҳорун ва Мусо алайҳиссаломлар Яъқуб алайҳиссаломнинг учинчи ўғли Ловийга эвара, Яъқуб алайҳиссаломга эса чевара бўладилар.

Мукаддам қисман бўлса-да айтиб ўтганмиз, яна бир бор эслатиб ўтамизки, очарчилик йилларида Яъқуб — Исроил а.с. Мисрда ҳокимлик қилиб турган ўғли Юсуф а.с. ҳузурига етмиш жондан иборат бўлган барча уруғ - аймоқлари билан бирга кўчиб келган эдилар. Юсуф а.с. подшоҳ розилигини олиб, уларга яшаш учун Миср заминининг энг яхши ерларини ажратиб берган эди. Бир неча асрлардан кейин Бани Исроил қавми етмиш нафардан, 600 мингдан ортиб, кўпайиб кетишга улгурган эди (болалардан ташқари!).

Миср фиръавнлари Бани Исроил қавмининг ҳар томонлама тобора ўсиб, кўпайиб кетаётганидан, келажакда бу келгиндилар Мисрнинг туб халқини аста - секин сиқиб чиқариб, очиқ душманга, дардисарга айланиб қолишидан хавотирланиб, уларни оғир ва паст ишларда қўлларча ишлатадилар, қийнайдилар, хўрлайдилар ва ўзларининг қатъий назоратлари остига оладилар.

Мисрликлар Фиръавн Рамзес II ҳукмронлиги ва Мусо, Ҳорун а.с.лар туғилишлари даврида кофир — бутпараст бўлиб, бут — санамларга сиғиниб кетган эдилар.

Фиръавн Рамзес II ҳам ўзидан олдинги фиръавнлар каби, яҳудий қабилалари кўпайиб кетса, мамлакат душманлари кучайиб кетишидан хавфсираб, улардан қутулиш учун ниҳоятда оғир ишларда фойдаланар, тинка мадори қуригунча қўлдек ишлатар, гуруҳларга бўлиб тарқатиб юборишга ҳаракат қилар, айни маҳалда ота-боболари юрти Канъон (Фаластин)га кетишларига ҳам рухсат бермасдан, асорат занжирида тутар эди.

Доимий тазйиқ, таҳлика остида қўлларча хор бўлиб яшаш Бани Исроилнинг жонига тегиб кетади ва улар Миср асоратидан қутулиш, яъни **Тангри Ўзи** Иброҳим, Исҳоқ ва Яъқуб алайҳиссаломларга ваъда қилган Канъон (Ханаан — Фаластин) ерларига бош олиб чиқиб кетишда ёрдам беришни Тангри таолодан тинмай нола қилиб сўрай бошлайдилар.

Ана шундай машаққатли, оғир қўлларда Мусо ва Ҳорун а.с.лар дунёга келадилар. Улар улғайгач, **Аллоҳ** таоло уларни Ўзининг пайғамбарлари этиб тайинлайди.

Ҳорун ва Мусо а.с.ларнинг ҳаётлари ва фаолиятлари тўғрисида Тавротда қуйидагича ёзилган.

Кунлардан бир куни Миср фолбинлари Фиръавнга келажакда Бани Исроилдан бир ўғил туғилиши, кейин у Фиръавннинг тахтдан кетишига сабабчи бўлиши хабарини етказдилар. Бунини эшитган Фиръавн, яҳудийлардан туғилган барча ўғил болаларни қатл этишга ҳукм чиқарди. Лекин кўп ўтмай, Миср оқсоқоллари агар аҳвол шундай давом этаверса, яқин келажакда оғир ишларни бажарадиган одам қолмай, барча ишлар ўзларига қолиб кетишини айтиб, ҳукмдорни огоҳлантирадилар. Шундан сўнг Фиръавн туғилган яҳудий болаларини бир йил ўлдириб, иккинчи йили туғилганларни омон қолдиришга амр этади.

Бани Исроил фарзандлари ўлдирилмайдиган йилда Мисрдаги ловийлар қабиласидан бўлган Имрон деган кишидан Мусонинг акаси Ҳорун туғилади ва у тирик қолади (Ҳорун «тоғ, тоғлик» деган маънони билдиради). Мусо эса ундан уч йил кейин яҳудий фарзандлари ўлдириладиган йилда туғилади. Мусонинг онаси Иохавед болани уч ой яширинча сақлаганидан кейин, Фиръавн айғокчиларидан кўрқиб, бир кичик сандиқчага солиб Нил дарёсига оқизиб юборади.

Азим дарёга чўмилишга келган Фиръавннинг хотини Осиёнинг хизматкор-чўрилари сандиқчани тутиб олиб, маликаларига олиб бориб берадилар. Бу ҳолни узокдан кузатиб турган Мусонинг опаси Мария маликанинг олдига келиб, гўдакка энага топиб беришни таклиф қилади ва малика ҳузурига Мусонинг тукқан онасини бошлаб келади. Малика гўдакни ўзига фарзанд қилиб олишга Фиръавнни кўндиради ва болага Моше (маъноси «сувдан чиққан чакалок», «болақай») деб ном беради. Мусонинг онаси ўзининг кимлигини билдирмай, Фиръавн саройида ўғлини парваришлайди. Хуллас, Мусо алайҳиссалом Фиръавн қасрида улғайиб, вояга етади. У ўзининг хўрланган Бани Исроил қавмидан эканлигини яхши биларди.

Бир куни у мисрлик ва яҳудий ўзаро жанжаллашиб турганларини кўрди ва мисрликни бир мушт уриб ўлдириб қўйди. Кейин қилмишига пушаймон бўлиб тавба-тазарру қилди ва жазодан кўрқиб Мисрни тарк этди, Мадиян деган шаҳарга қочиб кетди. У ерда Шуайб (Иофор) алайҳиссаломнинг уйида яшаб, ул зотнинг қизи Сафуро (Сепфора)ни никоҳлаб олди. Мадиянда ўн йил яшаганидан кейин, у оиласи билан жанубга — Мисрга равона бўлади (Қаранг: Таврот. «Чикиш» бўлими, 18-60б).

Йўлда Туво тоғига яқинлашганларида, йироқдан бир шуъла кўринади. Мусо алайҳиссалом шуъла таралган жойга яқин келганида **Парвардигор** нидосини эшитади: «Эй Мусо, сен муқаддас Туво водийсида турибсан, сени пайғамбарликка танладим. Сен ёлғиз Менга ибодат қилиб, охират кунига ишониб, бунга бошқаларни ҳам даъват айлагил. Сенга бир асо бераманки, бу мўъжиза туфайли у илонга айланади. Иккинчи мўъжиза шулким, қўлингни чўнтагинга солиб қайтиб олсанг, бас, қўлинг нур қаби ялтирайдиган бўлади. Шу икки мўъжиза қуввати билан сен ҳаддидан ошиб, илоҳликни даъво қилаётган Фиръавнни иймонга даъват этасан».

Фиръавндек золим ҳукмдорга рўбарў бўлиб, уни иймонга, ҳидоятга даъват этиш кишидан шижоат ва қучли ирода талаб қилиши табиий. Шунинг учун Мусо алайҳиссалом бу масъулиятли ва хавфли оғир вазифани адо этишда ўзига акаси Ҳорунни ёрдамчи қилиб беришни **Яратгандан** тилади.

Ҳорун ниҳоятда фасоҳатли ва таъсирли сўзлаш қобилиятига эга бўлган нотик одам эди. Мусо эса тез ва дудукланиброк гапирар эди.

Бу воқеа *Қуръони карим*да қуйидагича баён этилган:

«(Мусо) деди: «Эй Раббим, бағримни кенг қилгин, ишимни осон қилгин, тилимдан тугунни (дудукликни) ечиб юборгин, (токи) улар (қавмим) гапимни англасинлар.

Менга ўз аҳлимдан вазир қилгин. Яъни, акам Ҳорунни. У билан белимни бақувват қилгин. Ва уни ишимда (яъни пайғамбарлик ишида) шерик қилгин. Токи, биз Сенга кўпроқ тасбеҳ айтайлик ва Сени кўпроқ ёд этайлик. Албатта, Сен бизни кўрувчи зотсан».

«(Аллоҳ) айтди: «Сўраган нарсанг сенга ато этилди, эй Мусо! Сени Ўзимга (пайғамбарЛИК учун) **ТаНладим**» (20- «Тоҳо» сураси, 25—36 ва 41-оятлар).

Бу хавфли ишда **Аллоҳ** уларга таскин бериб, биродарларни ўз ҳифзу ҳимояси остига олишини таъкидлади ва уларни иккаловига пайғамбарлик неъматини берди. Бу пайтда,

яъни милоддан аввалги 1586 йилда Ҳорун алайҳиссалом 83, Мусо алайҳиссалом эса 80 ёшда ЭДИЛар (Таврот. «Чиқиш» бўлими, 7-боб).

Мусо ва Ҳорун алайҳиссаломлар фармони илоҳийга «лаббай» деб итоат этиб, золим Фиръавнни ҳидоятга даъват қилиш учун унинг ҳузурига келдилар.

Биродарлар Фиръавн олдига келишиб, ўзларини оламларнинг Парвардигори, яққаю ягона Аллоҳ таолонинг пайғамбари эканликларини, бундан буён бут-санамларга эмас, ёлғиз Яратганнинг Ўзига ибодат қилишга, охират кунига ишонишга ва яҳудийларнинг ўз юртларига қайтишига изн бериш хусусида Ҳақ субҳонаху таолонинг амрини етказишди.

Фиръавн уларнинг гапига ишонмади. Аллоҳнинг биру борлигига шак келтирди. У: «Агар сизлар оддий одам бўлмай, Аллоҳнинг пайғамбари бўлсаларинг, мўъжиза кўрсатинглар»,— деди. Шунда Мусо алайҳиссалом қўлидаги асони ерга ташлаган эди, у илонга айланди. Кейин чўнтагидан қўлини чиқарган эди, нур каби ялтираб кўзларни камаштирди. Буни кўрган Фиръавн ва аъёнлари бу шунчаки сеҳр дейишди ва мамлакатдаги барча сеҳргарларни чорлаб, одамлар кўп тўпланадиган байрам кунда Мусо, Ҳорун алайҳиссаломлар билан сеҳргарлар ўртасида баҳс уюштирилди.

Сеҳргарлар қўлларидаги таёкча ва арқонларни ерга ташлашган эди, улар шу заҳотиёк илонга айланиб, ҳаракатланиб, ҳаммани ҳайратга солди. Шу онда Аллоҳ таоло Мусо алайҳиссаломга қўлидаги асони ерга ташлашга амр қилиб ваҳй юборди. Мусо алайҳиссалом ташлаган асо сеҳргарларнинг таёкча ва арқонларидан яралган илонларнинг барчасини ютиб юборди. Бундан Фиръавн ва унинг аъёнлари даҳшатга туша бошладилар, сеҳргарлар эса Мусо алайҳиссалом кўрсатган мўъжиза шунчаки сеҳр эмас, балки илоҳий мўъжиза эканлигини тушундилар ва Аллоҳ таолога тавба қилиб, Мусо ва Ҳорун алайҳиссаломларнинг бутун оламларнинг яратувчиси бўлган Парвардигорига иймон келтирганликларини эълон қилдилар. Шунда ҳам Фиръавн иймон келтирмади, ўз сеҳргарларидан ғазабланиб: «Сизлар Мусо билан бирлашдинглар, ҳаммангизнинг қўл-оёқларингизни кесиб хурмо дарахтига осаман»,— деди.

Ҳорун ва Мусо алайҳиссаломлар Фиръавнни иймонга, ҳидоятга даъват қилиб қанчалик далиллар келтирмасинлар, Фиръавн ўз саркашлигида давом этаверди. Мусо алайҳиссалом қавми бўлмиш Бани Исроилга нисбатан тазйиқ ва зулмни чунонам кучайтирди.

Мусо алайҳиссалом ўз даъватлари, панду насиҳатлари Фиръавнга заррача таъсир этмагач, унинг ҳидоят сари қадам ташлашидан тамомила умидини узиб, ҳукмдорни дуоибад қилди: «Эй Парвардигоро! Буларни молу дунёсидан маҳрум қилиб, қаттиқ азобларга гирифтор қил». Мусо алайҳиссаломнинг ёнида турган акаси Ҳорун алайҳиссалом илтижо билан «омин» деб турди. Тавротда келтирилишича («Чиқиш» бўлими, 7—п-боблар), Аллоҳ таоло биродарларнинг дуосини қабул қилди ва мисрликларга навбатма-навбат ўн хил бало ва офатларни юборди, жумладан:

1. Ҳорун алайҳиссалом Фиръавн кўз олдида асосини дарёга урган эди, дарё ва мамлакатдаги жами сувлар қонга айланиб қолди, дарёдаги бутун жонивору балиқлар ҳалок бўлди, ичарга сув қолмади; сув етти кунгача қон бўлиб турди; халқ қудуқлар қазиб, сув чиқариб ичишга ўтди.

2. Ҳорун алайҳиссалом қўлини дарё сувига теккизган эди, сувдан беҳисоб бақалар чиқиб, ҳаммаёқ, ҳатто уйларнинг ичи бақаларга тўлиб кетди.

3. Ҳорун алайҳиссалом асосини ерга урган эди, чангидан чақадиган қонхўр чивинлар ҳамма ёқни босиб кетди. Улар барча одамларни ва мол-ҳолларни чақавериб азоблаб ташлади.

4. Мусо алайҳиссаломнинг илтижоси билан Аллоҳ таоло Фиръавн, унинг аъёнлари-ю хизматкорларига азоб бериш учун йирик пашшалар — сўналарни юборди. Сўналар Бани Исроил жойлашган ерга бормай, Яратганнинг амри билан фақат Фиръавн ва мисрликларнинг уйларига кириб барчаларини чақиб ғалвир қилиб ташлади.

5. Мисрликлар қалби юмшаб ҳидоятга келавермагач, Аллоҳ таоло уларнинг мол-ҳолларига тоун — ўлат касаллигини юбориб, бутун чорва молларини ҳалок қилди. Бани Исроилнинг чорваси эса омон қолди.

6. Галдаги офат юборилганда, яъни Мусо алайҳиссалом қўмир кукуни — куясини Парвардигорнинг амри билан осмонга отганида, мисрликларнинг қолган-қутган ҳайвонлари танасига чипқон тошиб, таналаридан йиринг оқди. Аммо бу офат ҳам Бани Исроилни четлаб ўтди.

7. Мусо алайҳиссалом **Аллоҳ таоло** амри билан қўлини осмонга бир ишора қилган эди, бутун Миср ерларида дахшатли момақалдирик гулдираб, каттиқ дўл ёғди ва экинзор, дарахтлар, даладаги одамларни яксон қилиб ташлади. Бани Исроил жойлашган ерга эса Парвардигорнинг амри билан дўл ёғмади.

8. **Худованднинг** амри билан Мусо алайҳиссалом асосини ерга бир урган эди, дахшатли шарқий шамол туриб, мамлакатга беҳисоб чигиртка олиб келди. Миср мулкани чигиртка босди ва дўлдан омон қолган ўсимлиг-у дарахтларнинг барини еб битирди.

9. Кейинги офат юборилганда, яъни Мусо алайҳиссалом Аллоҳ таолонинг амри билан қўлини осмонга силкиганида, бутун Мисрни зимистон-коронғулик қоплаб олди. Мамлакат уч кун зулмат ичида қолди.

10. **Фиръавн** шунда ҳам инсофга келмагач, **Тангри таоло** Мисрнинг туб халки (Бани Исроилдан ташқари), шу жумладан, **Фиръавннинг** тўнғич фарзандининг ҳам жонини олди. Шу кунни бутун Мисрда ўлик чикмаган уй қолмади.

Қуръони каримла эса, Мусога 9 оят-мўъжиза ато этилгани ёзилган («Ал-Исро», 17:101 ва «Намл», 27:12).

Тангри таоло хар бало-офат юборганида **Фиръавн** хар гал тавба қилар, лекин тез орада тагин сўзидан қайтар, Мусо ва Хорун алайҳиссаломларни хар дафъа алдар, иймон келтирмас ва-Бани Исроилни ўз юртига кетишига рухсат ҳам бермас эди. Бу каби илоҳий огохлантиришлар таъсир этавермагач, **Аллоҳ таоло** Мусо алайҳиссаломга ваҳй юбориб, уни Бани Исроил билан бирга Мисрни яширинча тарк этиб, Канъонга йўл олишни буюрди.

Бу воқеалардан кейин қўп ўтмай, Мисрда 430 йил қулликда яшаган 600 мингдан ортиқ яҳудий халқи Мусо ва Хорун алайҳиссаломлар бошчилигида зарур озик-овкатларни ғамлаб олиб, тунда яширинча йўлга қикдилар. Дарвоқе, Яъқуб алайҳиссалом Мисрда бор-йўғи 70 нафар киши билан борган эди.

Мусо алайҳиссалом йўлга чиқишдан олдин, қариндоши ҳазрати Юсуф алайҳиссаломнинг гўрда ётган суяқларини ота-боболари қўмилган табаррук тупрокка қайта дафн этиш учун, ўзи БИЛЭН ОЛВОЛДИ (Таврот. «Чиқиш» бўлими, 12—13-боблар).

Бани Исроилнинг Мисрдан чиқиб кетганини билиб қолган **Фиръавн** шахсан ўзи бошчилигида сараланган беҳисоб лашкарлари билан асоратдан қочаётганларни таъкиб эта бошлади ва Қизил денгиз (Черное море) соҳилларига яқин қолганда уларни қувиб етди. Яҳудийлар олдиларида чексиз денгиз, орқаларида эса душман — **Фиръавн** турганлигини қўриб каттиқ ваҳимага тушди. Шунда **Аллоҳ таоло** Мусо алайҳиссаломга ваҳй иноят айлаб, асосини сувга уришни буюрди. Мусо алайҳиссалом асосини денгиз сувига урган захоти кучли шарқий шамол қўзғалиб, денгиз суви иккига ажралди-да денгиз тубида йўл пайдо бўлди ва Бани Исроилнинг ўн икки қабиласи тезда шу йўлдан ўта бошлади. Буни қўриб турган **Фиръавн** ҳам ўз лашкарлари билан шу йўлдан ўта бошладилар. Аммо бу орада Бани Исроил денгиздан ўтиб бўлганди. Мусо алайҳиссалом Ҳақ таолонинг амри билан тагин асосини денгизга урган эди, денгизда ғарбий шамол туриб денгиз суви яна ўз жойига қайтди. Бани Исроилни қувиб келаётган саркаш, қайсар, кофир **Фиръавн** ва унинг бутун лашкарини денгиз ўз қаърига тортди, биттаси ҳам қолмай, ана шу Шоб денгизи (хОЗИРГИ ҚИЗИЛ ДЕНГИЗ) ОСТИДА ҚОЛИБ ХЭЛОҚ БЎЛДИЛАР (*Каранг*: Таврот. «Чиқиш» бўлими, 14—15-боблар).

Шундан кейин Мусо алайҳиссалом ва унинг қавми **Фиръавн** зулмидан халос бўлиб, Фаластин томон юрдилар ва уч ойдан кейин Синай чўлига етиб келдилар-да, Муқаддас Тур (Сион) тоғи олдига қўндилар.

Яҳудийлар **Аллоҳ** олдига тўрт хизмати эвазига Миср асоратидан (қулигидан) халос этилган эканлар:

1. Улар асоратда юрган бўлсалар-да, номларини сақлаб қолганлар, ўзгартирмаганлар.
2. Она тилларини сақлаб қолганлар.
3. Муқаддас сирларини очмаганлар.
4. Хатна қилиш одатларини тарк этмаганлар.

«Илоҳий мўъжизалар» (1-сон, 1995 йил 21—23-бетлар) рисоласида ёзилишича, инглиз олимлари тадқиқот ишларини олиб бораётганларида, Қизил денгиз соҳилидаги Жабалайн деган жойда қизиган қумлар тагидан исломий сажда қилган ҳолда қотиб қолган бир жасадни топиб оладилар ва уни тегишлича тадқиқот қилиб, Лондондаги «Британия» музейига

топширадилар. Жасаднинг ёшини аниқлаш борасида олиб борилган тадқиқотлар натижа-сида, у энг камида 3500 йиллик тарихга эга эканлиги аниқланган. Шуниси ажабланарли-ки, жасад мўмиёланмаган, дориланмаган бўлса-да, унинг барча аъзолари тўлиқ сақланиб қолган. Ҳатто унинг сарғайган сўнгаллари ва соқоллари ҳам яхши сақланган. Барча ташки аломатлари ва жасади тўлиқ сақланмиш бу одам ҳазрат Мусо алайҳиссалом даврида яшаб ўтганлигини кўрсатади.

Ҳазрат Мусо алайҳиссалом ўз қавмини Қизил денгиздан олиб ўтаётганида, уларни қувиб келаётган Фиръавнни лашқари билан бирга чўктириб юборганини ва ҳукмдор жа-садини кейинги авлодларга оят-ибрат бўлиши учун сақлаяжagini Аллоҳ таоло *Қуръони каримла* бандаларига шу тарзда билдирган: «Мана бугун сендан кейингиларга белги (ибрат) бўлишинг учун жасадингни қутқарурмиз. Ҳақиқатан, одамларнинг ак-сарияти оятларимиздан ғофилдирлар» (10- «Юн» сураси, 92-оят). Бинобарин, жасаднинг юқорида тасвирланган воқеа бўлган жойдан топилганлиги, унинг ёши Мусо алайҳиссалом даврларига тўғри келиши ва, ниҳоят, унинг Аллоҳга сажда қилиб йиқилган ҳолда қотиб қолганлиги *Қуръони каримда* келтирилган Мусо ва Фиръавн воқеасидаги Фиръавн жасади эканлигини тасдиқлайди.

Мусо алайҳиссалом Тур тоғига чиқиб, қирқ кун тоат-ибодат қилиб рўза тутди ва Аллоҳ таоло билан роз айтишди. Шунда Ҳақ таоло Мусо алайҳиссаломга муқаддас Таврот китобини нозил қилиб, ўнта диний васият (таълимот, насихатнома) ёзилган икки-та тоштахта — лавҳа туширди. Чунончи:

Биринчи васият: Мен сенинг Парвардигоринг — Тангринг бўламан, Мендан бошқа худойинг бўлмасин.

Иккинчи васият: Ўзингга, топиниш учун бут-санам, ҳайкал, сурат ясаб олма, ихлос қилиб тепада — осмонда, пастда — ерда, ер остида, сувда кўриб турганларингни ҳеч қандай суратини тасвирлаб чизиб олма. Бундай бут-санам, ҳайкал, суратларга топиниб қурбонлик қилишдан, уларга хизмат ва сажда қилишдан сақлан.

Учинчи васият: Менинг номимни бекорга тилга олаверма.

Тўртинчи васият: Байрам кунларига риоя қил, уларни муқаддас бил; олти кун ҳар қандай ишларингни қил. Еттинчи кунни эса Парвардигорингга бағишла.

Бешинчи васият: Ота-онангни қадрла, иззатларини қил, ўзингга яхши бўлади, яхши яшаб, узоқ умр кўрасан. ^

Олтинчи васият: Ўлдирма.

Еттинчи васият: Фаҳш-бузуклик қилма.

Саккизинчи васият: Ўғирлик қилма.

Тўққизинчи васият: Яқин одамларингга нисбатан ёлғон гувоҳлик ва ёлғон кўрсатма беришдан сақлан ҳамда ўзинг ҳам бундай ишларни қабул қилма.

Ўнинчи васият: Яқинларинг хотинларини, уларга қарашли чўри хизматкорларини, чорва-ю мол-холларини истама, орзу қилма ва уларга зинҳор кўз олайтирма.

Тангри таоло бу икки тоштахта — лавҳани авайлаб, муқаддас қилиб сақлашларини буюрди. Шундан кейин исроилликлар **Парвардигор** амри билан қимматбаҳо қаттиқ тахтадан олтин, кумуш ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган тўрт бурчакли «муқаддас сандик» ясаб, унга ана шу икки тоштахта — лавҳани, **Худованд** осмондан ёғдирган ун-овқат (манна) солинган идишни ва Ҳорун алайҳиссаломнинг салласини қўйдилар ва бу кутини «Васиятлар сандиғи» деб атадилар. Бу сандикни улар доимо ўзлари билан бирга олиб юрдилар.

Мусо алайҳиссалом ўз ўрнига Ҳорун алайҳиссаломни қолдириб, **Тангри таоло** билан роз айтишгани Тури-Сино тоғига кетганида, холасининг ўғли Сомирий деган одам пайғам-барнинг йўқлигидан фойдаланиб, Бани Исроилни йўлдан урди. «Мен сизларга Мусонинг Тангрисини кўрсатаман».— деб, улардан олтин кумуш, зебу зийнатларини йиғиб олиб. эритиб, бир бузук ясади ва унинг ичига Жаброил алайҳиссалом минган от туёғи теккан ердан олволган бир сиқим тупрокни солди. Шамол эганда, бу бузук сигирга ўхшаб овоз чиқарар эди. Сомирий Бани Исроилга «Мусонинг илоҳи мана шу»,— деб, уларни шу бузукка сиғинтирди.

Бани Исроилнинг ўн икки авлодининг тўққиз ярим авлоди бузукка сажда қилдилар,

кофир бўдилар. Юввош ва ҳалим Хорун алайҳиссаломнинг гапларига кулоқ солмадилар. Икки ярим авлод, яъни Ловийлар ва Юсуф алайҳиссалом авлодлари эса сажда қилмадилар, мусулмонликларича қолдилар.

Парвардигори олам шу заҳоти Мусо алайҳиссаломга қавмининг катта қисми бузоққа чўқингани хабарини етказди. Мусо алайҳиссалом келиб, улар сиғинган бузоқни парчалаб ёқиб, кулини денгизга сочиб юборди ва акаси Хорун алайҳиссаломни каттиқ қойиди.

Мусо алайҳиссаломга **Аллоҳ таолодан** амр келди: «Бузоққа топинганларни топинмаганлар қиличдан ўтказсин!» Сўнгра кофир бўлиб, бузоққа чўқинганларни мусулмонликларини саклаб қолган Ловий ва Юсуф алайҳиссалом авлодлари бирма-бир қиличдан ўтказдилар. Шу куни Бани Исроил авлодларидан 3000 кишининг боши кесиб ташланди. Қолганларнинг гуноҳини Мусо алайҳиссалом **Аллоҳ таолодан** тилаб олди, улар тавба қилдилар.

Қуръони карим билан Таврот ўртасида шу масала хусусида ихтилоф бор.

Қуръон тафсирида ёзилишича, олтин бузоқни (маъбудани) яҳудийларга Сомирий деган шахс ясаб берган дейилади. Тавротда эса уни Хорун алайҳиссалом ясаб берган ДейИЛГаН (*Каранг*: Таврот. «Чиқиш» бўлими, 32-боб).

Бизнингча, бу маъбудни (олтин бузоқчани) Аллоҳнинг пайғамбари Хорун алайҳиссалом ясаб берган бўлишлиги мантиқан олганда умуман нотўғри, ақл доирасига сиғмайдиган нарсадир. Бутун умри давомида инсонларни ҳақ йўлга — тавҳидга даъват қилиб юрган пайғамбар, укаси Мусо алайҳиссалом кетиши биланок, дарров маслагидан қайтиб, қавмига чўқиниш учун маъбуд ясаб берган бўлиши асло мумкин бўлмаган ишдир. Агар шундай бўлган бўлса, шу воқеадан кейин унинг пайғамбар сифатида фаолияти тўхтаган бўлур эди, ваҳоланки Хорун алайҳиссалом шундан кейин яна 40 йилга яқин, то вафотига қадар пайғамбарликни давом эттирган. Маъбудни Хорун алайҳиссалом эмас, балки Сомирий деган шахс ясаб бергани ҳақида *Қуръони карим* куйидаги оятлар ёзилган:

«Аллоҳ деди: «Ҳақиқатан, Биз сенинг ортингдан қавмингни имтиҳон қилдик. Сомирий уларни йўлдан оздирди».

«Холбуки, (бузоққа сиғинишларидан) олдин Хорун уларга: «Эй қавмим, сизлар бу билан имтиҳон қилиндингиз. Шубҳа йўқки, сизларнинг Раббингиз Раҳмондир. Бас, Менга эргашинлар ва амримга итоат қилинлар!» — деган эди.

«Улар: «То бизга Мусо қайтмагунича, унга (маъбудага) сиғинишдан сира тинмаймиз — деган эдилар».

«(Мусо қайтиб келгач,) деди: «Эй Хорун, уларнинг адашганларини кўрганингда (уларни тўхтатиб қолишдан) сенга нима тўсқинлик қилди?!»

«Мени ортимдан нега бормадинг? Амримга итоатсизлик қилдингми?!»

«(Хорун) деди: Эй онамнинг ўғли, сен менинг сочимдан ҳам, соқолимдан ҳам тутмагин! Мен (оркангдан борсам) «Мени сўзимни кутмай, Исроил авлодини бўлиб юборибсан» ДейИШИНГДАН кўрҚДИМ» (20-«Тоҳо» сураси. 85ва90-94-оятлар).

Ва яна:

«Мусо ўз қавми сари (Тур тоғидан) қайтар экан, (қавмининг қилмишларидан) ғазабланган ва таассуфланган ҳолда: «Менинг ортимдан қандай ҳам ёмон ўринбосар бўлдингиз-а?! Раббингиз амри (келмай туриб) шошқалоқлик қилдингизми?» — деб қўлларидаги лавҳаларни ташлаб, акасининг боши (сочи)дан тутиб ўзига тортди. (Акаси Хорун) деди: «Эй, онамнинг ўғли! Бу қавм мени заиф билиб, ўлдиришларига сал қолди. Энди, сен (ҳам) мени душманларга қулги қилмагин ва мени золимлар (сафи)га қўшмагин!» (7- «Аъроф сураси, 150-оят).

Бундан Аллоҳнинг Та'пот китоби кейинчалик, ўтган узоқ даврлар мобайнида эгри қўллар томонидан ўзгартирилган деган хулоса келиб чиқади.

Аллоҳнинг **Ўзи** тўғриси билгувчирокдир.

Мусо алайҳиссаломга нозил қилинган Таврот минг сура, ҳар бири етти минг буйруқ-амри маъруф, наҳий мункар ва диний насихатдан иборат китоб бўлиб, жуда оғир, бир хачирга ортилиб юрилар эди. Мусо алайҳиссалом пайғамбарлик даврларида Аллоҳ билан жами юз мингдан ортиқ роз айтишган.

Тавротда ёзилишича, Мусо алайҳиссалом Синай чўлида ўз қавми билан юрганида Аллоҳ таоло ваҳй иноят айлаб, барча биринчи — тўнғич бўлиб туғилган одамлар ва

хайвонлар меники, уларни менга бағишлашингиз лозим деган (Таврот. «Сонлар» бўлими, 142-бет).

Тавротда **Аллоҳ** бандалари учун истеъмол қилишга буюрилган ҳалол ва ҳаром қилинган хайвонлар ҳамда жониворлар маълум қилинган:

1. Инсонларга истеъмол қилишга ҳалол қилинган хайвон ва жониворлар:

- туёғи айри ва чуқур, кавш қайтарадиган хайвонлар: қўй, эчки, қорамол ва бошқалар;
- денгиз жониворларидан тангали балиқлар ва бошқа балиқсимонлар;
- ҳашаротлардан: чигиртка ва унинг турлари, солам, харгол, хағоб ва уларнинг турлари.

2. Ҳаром қилинган хайвон ва жониворлар:

- туя, қуён, қўшоёқлар кавш қайтарадилар, лекин туёқлари айри эмас, улар ҳаром;
- чўчқанинг туёғи айри, лекин у кавш қайтармайди, демак, ҳаром;
- тўрт оёқли йиртқич хайвонлар: шер, йўлбарс, қоплон, бўри, тулки ва бошқалар;
- от, эшак;
- кемирувчилар: сичқон, каламуш, юмронқозик, олмаҳон, хомяк;
- калтакесак, буқаламун ва ҳоказо судралиб юрувчилар;
- қушлардан: қарға, окқуш, лайлак, туяқуш, бойўғли, укки, сассикпопишак, қўршапалак, ибис, балиқчи қушлар, қўтон, қарқара, соқақуш (биркозон), бургут, лочин, қарчиғай, қирғий, қалхат, шункор, денгиз бургути, қатта бургут — қорақуш ҳамда ўлимтик ейдиган бошқа қушлар ва қанотли, тўрт оёқли жониворлар, судралиб юрувчилар.

Ҳаром қилинган хайвонлар ва жониворларнинг мурдаси ҳам ҳаром (Таврот. 1991, «Ювийлар» бўлими. 11 — 12-боблар).

Аллоҳ таоло Қуръони Каримца муслмонларга фақат тўрт нарсани ейишни ҳаром қилган за бу ҳақда қуйидаги ояти қаримасини нозил қилган:

«У сизларга ўлимтик, қон, чўчка гўшти ва Аллоҳдан ўзгага атаб сўйилган нарсаларни (қатъий) ҳаром қилди. Аммо, зулмкор ва тажовузкор бўлмасдан заруратан (танглик юзасидан) истеъмол қилса, унинг гуноҳи йўқдир. Дарҳақи-ҚаТ, АЛЛОҲ КеЧИРИМЛИ Ва раҳМЛИДИР» (2- «Бақара» сураси, 173-оят).

Бундан ташқари пайғамбаримиз Мухаммад алайҳиссалом эшак, олақарға, сувдаги балиқдан ташқари сув жониворлари гўштини, сувда шубҳали тарзда ўлиб ётган балиқни ҳам ейишдан қайтарганлар.

Бизда қолган жонзотларнинг гўштлири ҳаром қилинмаган, масалан: қуён, от, туя гўштлири, қорақарға, зағча, ҳакка (зағизғон) ва ҳоказолар. Ҳашарот ва судралиб юрувчилардан: чигиртка, калтакесак каби жониворлар ҳам ҳаром қилинмаган.

Чигиртка ва балиқнинг сўйилмасдан ўлган гўшти (аммо, улар айнамаган бўлса) ҳам ҳалол ҳисобланади.

Имом ал-Бухорий жамлаган ҳадисларда айтилишича, пайғамбаримизнинг ўзлари чигиртка ва калтакесак гўштини жирканиб емаганлар, лекин уларни ейишни бошқаларга ман ҳам қилмаганлар.

Тавротда яна шунга ўхшаш кўпдан-кўп диний кўрсатмалар, буйруқлар ёзилган. Бу китобга кўра, Бани Исроилга олти кун ишлаб, еттинчи кун — шанба куни ҳеч қандай иш билан машғул бўлмаслик қатъий буйруқ тарзида кўп марталаб қайтарилган. Хуллас, шанба куни ишлаш азим гуноҳ саналган. Гуноҳкорлар ўлим жазоси билан жазоланганлар — тошбўрон қилиб ўлдирилганлар. Жумладан, қушлар, иш хайвонлари ҳам шанба куни ҳеч бир иш билан машғул бўлмаслиги, ишламаслиги қайта-қайта айтиб ўтилган. Бир куни **Парвардигорнинг** шу хусусдаги амрини бузиб, шанба куни чўлда ўтин териб юрган бир одамни тутиб олганлар ва Яратганнинг Мусо алайҳиссаломга берган амрига мувофиқ тошбўрон қилиб ўлдирганлар (Таврот. «Сонлар» бўлими, 15-боб). Ҳозирга қадар жухудлар бунга қатъий амал қиладилар. Дам олиш куни христианларда — якшанба, бизда — муслмонларда жума кунлари белгиланган. Бу кунларда ҳамма тоат-ибодат билан машғул бўлиб, барча ишлардан тинчиши, дам олиши лозим, чунки Худованд оламни олти кунда яратиб бўлиб, еттинчи куни барча ишлардан тинган эди.

Тавротнинг «Иккинчи қонунлар тўплами» қисмининг 5-бобида ва «Чиқиш» қисмининг 20-бобида Тангри таоло Мусо алайҳиссаломга ўз қавмига қуйидагиларни айтишни буюрган: «Ўзларингга бут-санамлар ясаб, жонзотлар тасвирини чизиб олиб, уларга сиғинманг, Парвардигоришиз рашқчидир. Менга ширк келтириб гуноҳкор бўлган бандалар ҳамда

уларнинг учинчи, тўртинчи авлодларигача жазоланади». Шунингдек, Худованд ўз номини беҳуда бўлар-бўлмасга такрорлайверишларини ҳам ман қилади. Бу амрлар тоштахта — лавҳларда ҳам қайд этилган.

Мусо алайхиссаломга нозил қилинган Таврот китобида кишиларнинг турмуш кечириш тарзи, ахлоқ меъёрлари ҳамда барча ишлар ва нарсалар ҳақида муфассал тафсилотларигача баён қилинган, диний кўрсатмалар, қонун-қоидалар, тартиботлар, яхшиликка ундовчи амри маъруфлар, ёмонликлардан қайтарувчи нахий мункарлар, буйруқлар аниқ ёзилган.

Шундай қилиб, Бани Исроил Мусо ва Ҳорун а.с.ларнинг бошчилигида Қизил денгиздан омон-эсон ўтиб олганларидан кейин, Фаластинга киргунларича, 40 йил Синай чўлларида сарсон-саргардон бўлиб юрадилар. Шу давр ичида Аллоҳ таоло уларни қўллаб-қўлтиқлаб, ўлдирмай, осмондан мазаси асал солиб ёпилган нон мазасини, хиди эсг кашнич уруғи каби хид берувчи «манна» деб аталувчи самовий егулик ва беданалар ёғдириб туради. Бу ҳақда *Қуръоннинг* 2-чи «Бақара» сурасининг 57-оятда, 7- «Аъроф» сурасининг 160-оятда ва 20-«Тоҳо» сурасининг, 80-оятда ёзилган.

Улар эса, бунинг эвазига ношукурчилик ва кўрнамаклик қилиб динга кириш, чиқиш«ва яна унга кириш каби субутсизлик билан жавоб бердилар. Сабр қилиш ўрнига, доим Аллоҳнинг пайғамбарлари Мусо ва Ҳорун алайхиссаломлар билан ўжарлик, қайсарлик билан жанжаллашиб келдилар.

Бу итоатсиз, саркаш қавм бедана гўштини ҳар ким фақат бир кунга, шу бугунга етарлигини олиш лозимлиги ҳақидаги Мусо а.с. оркали етказилган Аллоҳ амрини бажармай, биринчи кунёқ Аллоҳ нозил қилган салво-бедана гўштини очкўзлик қилиб ғамлаб олганлар ва эртаси кун уларга қурт тушиб сасиб кетиб, танаввул қилиб бўлмайдиган ҳолга келган. Ўша пайтдан то ҳанузгача гўшт сасийдиган бўлиб қолган экан. Унгача гўшт ҳеч бузулмас ва айнимас экан. Бу ҳақда Имом ал-Бухорий жамлаган «Ҳадис» китобининг 2-жилди, 425-бетда ҳам айтиб ўтилган.

Бани Исроил Синай чўлларида сарсонликда юрганларида, Аллоҳ Мусо алайхиссаломга Навин ўғли Осиёни ўзига ёрдамчи қилиб олишни буюради. Мусо алайхиссалом уни ўзига ёрдамчи қилиб олганлигини ҳаммага эълон қилади ва унинг номини Ийсо, яъни Ийсо Навин (Иисус Навин) қўяди. Шарқ диний адабиётларида, жумладан, Ҳадиси шарифда у — Ювшаъ ибн Нун деб тилга олинади (кейинчалик у яҳудийларнинг буюк саркардаси бўлиб етишади ва унга пайғамбарлик мақоми берилади).

Тавротда ёзилишича («Сонлар» 20-боб), Бани Исроил чўл кезиб юриб, Синай чўлларининг Кадес деган жойига етиб келадилар. Бу ерда Ҳорун ва Мусо алайхиссаломларнинг опаси Мариам вафот этади, уни шу ерга дафн этадилар.

Бу ерларда умуман ҳеч қандай сув йўқ эди. Бани Исроил сувсизликдан нола қилиб юборадилар ва оҳ-воҳ айлаб, тўполон кўтариб Мусо ва Ҳорун алайхиссалом олдиларига келиб, уларни ўртага олиб, бўкирганларича сув талаб қилиб туриб оладилар.

Мусо алайхиссалом муножотига жавобан Парвардиғор:

«Эй Мусо! Асоингни ол-да, ҳаммани тўпла, кейин Ҳорун билан бирга барчани олдида рўпарангларда турган қоя-тошни асоинг билан уриб, — «сув бер», — деб айт, сув чиқади. Ва бу Сув билэн Ҳаммэни вэ мол-ҳолларни ҳэм суғорасан!» (Қаранг: Қуръон2:60, 7:160).

Ушбу оятни Мусо алайхиссаломдан эшитган қавм ундан дарҳол қоядан сув чиқариб беришни қаттиқ талаб қилиб туриб оладилар.

Мусо ва Ҳорун алайхиссаломлар ҳаммани қоя олдида тўплаганларидан кейин, Мусс уларга:

— «Қулоқ солларинг, эй итоатсиз, ўжар, қайсар, саркаш қавмлар! Ана шу қоя тошдан сизларга қандай қилиб сув чиқариб бериб бўлади, ахир?» дейди ва асоси билан қояни икки марта зарб билан урганидан кейин, Аллоҳнинг амри ва қудрати билан қоя гумбирлаб ёрилиб, ундан жуда кўп сув отилиб чиқади.

Аллоҳнинг чексиз меҳрибонлиги ва қудратидан лол қолган Бани Исроил қавми қониб сувдан ичадилар, мешларини ҳам тўлдириб олиб, мол-ҳолларини ҳам суғорадилар.

Шунда **Парвардигори олам** Мусо ва Ҳорунга:

— Бани Исроил кўзи олдида **Менинг** қудратимга шубҳа қилганларинг ва Сўзларимни мукаддас тутмаганларинг учун **Мен** халқингга берадиган ерларга уларни бошлаб олиб кирмагайсизлар, — деб амр қилади.

Тангри таоло ва Бани Исроил ўртасида тортишувга сабаб бўлган бу «Мерив суви» воқеаси орқали Парвардигор Ўзининг қудрати ва фазлу карами кенглигини яна бир бор намоён этди.

Шундай қилиб, Бани Исроил Кадесдан Ур (Ор) тоғига етиб келадилар ва Парвардигор эдомликлар ерининг чегараси яқинидаги Ур тоғида Мусо ва Хорун алайҳиссаломларга «Мерив суви» ёнида Ўзининг қудратини улуғлай олмаганликлари ва шубҳага борганликлари учун Бани Исроилга берадиган ерларига Хорун алайҳиссалом кирмаслигини, Хорун ва унинг ўғли Елеазарни Ур тоғига олиб чиқишни, ўша ерда Хоруннинг муқаддас кийимларини ўғли. Елеазарга; кийдиришни, Хорун ўзи эса ўша ерда четланиб, омонатини топшириши кераклигини Мусо алайҳиссаломга амр қилади.

Мусо алайҳиссалом Парвардигор амрини бажарди. Ур тоғида Хоруннинг муқаддас кийимларини ечиб, унинг ўғли Елеазарга кийгазди.

Хорун алайҳиссалом ўша ерда, Мисрдан чиқиб келганларидан 40 йил ўтганидан кейин, милoddан аввалги 1546- йилда 123 ёшида омонатини эгасига топширди.

Сўнгра Мусо ва Хоруннинг ўғли Елеазар тоғдан бирга тушиб келадилар, Бани Исроил бу хабарни эшитиб, Мусо алайҳиссаломга «аканг Хорунни ўзинг ўлдиргансан», деб тухмат қилишади. Шунда Аллоҳ ўз пайғамбарини тухматдан халос қилиш учун Хоруннинг жасадини самодан уларга кўрсатади. Барча қавм унинг жасадида ҳеч қандай қотиллик аломатлари йўқлигини ўз кўзлари билан кўриб, ишонч ҳосил қиладилар ва унга 30 кун мотам тутадилар.

Бу воқеадан кўп ўтмай, шу йилнинг ўзида Мусо алайҳиссалом Аллоҳнинг амри билан Бани Исроилни Иисус Навин (Ювшаъ ибн Нун)га топширади.

Мусо пайғамбар Бани Исроилни тўплаб, ўзи қариб қолганини, ўрнига Ийсо Навин бўлганини, Тангри таоло унга қавмни Иордан дарёсидан олиб ўтмайсан ва Фаластинга кирмайсан деганини, умри охишлаб қолганини айтади ва Ийсо Навинга кўп насиҳатлар қилади.

Парвардигори олам шу куни Мусога:

— Шерихон (Иерихон) рўпарасидаги Муовийлар ерида жойлашган Набу (Нево) тоғига чиқ ва Мен Иброҳим, Исҳоқ, Исроил ўғилларига ваъда қилган Канъон ерларига назар сол ва аканг Хорун сингари Синай саҳроси — Кадесдаги «Мерив суви» шарофати билан менинг муқаддаслигимни, қудратимни халқ олдида улуғлай олмаганинг, қудратимга шубҳа қилганинг сабабидан у ерларга кириш сенга ҳам насиб бўлмайди. Ўша ерда Менга омонатингни топшир ва аждодларингга қўшил, — деб амр этади.

Шундай қилиб, Мусо алайҳиссалом ҳам Аллоҳнинг амри билан Муовийлар ерида шу йилнинг ўзида, яъни милoddан аввалги 1546- йилда 120 ёшида ҳали бардам, бақувват, кўзлари ўтКИР ХОЛИДА ВЭФОТ ЭТЭДИ (ҚарангТаврот. «Иккинчи қонунлар тўплами», 34-боб). УНИ Веффегор қаршисидаги Муовийлар еридаги бир водий чеккасига дафн қилдилар. Бу иккала буюк пайғамбарнинг қабрлари аниқ қаердалигини ҳали-ҳанузгача ҳеч ким билмайди.

Бани Исроил Мусо алайҳиссаломга ҳам 30 кун мотам тутдилар.

Бани Исроилни Иордан дарёсидан олиб ўтиш ва Канъон ерларини эгаллаш Аллоҳнинг мадади билан Ийсо Навин (Ювшаъ ибн Нун)га насиб этди.

Бу пайғамбар ва буюк саркарда бошчилигида Бани Исроил жангу жадаллар қилиб КИНЪОН ерларига КИриб КелЗДИЛар (Қаранг: Таврот. «Ибтидо» бўлими, 46, 47, 50-боблар, «Чиқиш» бўлими, 7, 12, 13, 15, 16, 18, 19, 24, 32-боблар, «Сонлар» («Чўлда») бўлими, 11, 20, 26, 27, 33-боблар, «Иккинчи қонунлар тўплами». 31, 32, 34-боблар ва «Иисус Навин» бўлими 3, 4, 24-боблар).

Мисрдан олиб чиқилган Юсуф алайҳиссалом суяқларини эса Ювшаъ алайҳиссалом бошчилигида Юсуф алайҳиссаломнинг отаси Яъқуб алайҳиссалом қабри ёнига дафн этадилар.

Ювшаъ алайҳиссалом 110 ёшида Канъон ерларида вафот этади ва шу заминга дафн қилинади.

Аллоҳга ширк ва шак келтириш, Унинг қудратига ишонмаслик, ҳатто шубҳага, гумонга бориш, киши ким бўлишидан, Аллоҳ йўлида қандай хизматлар қилганлигидан қатъий назар, унинг учун кечирилмас оғир гуноҳ ҳисобланади.

Биз бу борада ниҳоятда эҳтиёт бўлишимиз керак. Ҳатто гап орасида ҳам бундай ботил сўзлар, фикрлар оғзимиздан чиқиб кетишига, дилимизда ҳам гумонга боришга зинҳор-базинҳор йўл қўйиб бўлмайди. Айтадилар-ку: «Гумон иймондан айиради», деб.

Бу тавҳид, заҳдоният, иймок талабидир. Буни доим ёдда тутишимиз лозим.

Мусо алайҳиссалом тарихда яҳудийлик динининг асосчиси ҳамда Таврот «Бешкитоб»и нозил қилинган пайғамбар ҳисобланади. Бу беш китоб: 1) «Ибтидо» («Борлик»); 2) «Чикиш»; 3) «Ловийлар»; 4) «Сонлар» («Чўлда»); 5) «Иккинчи конунлар тўплами» китоблари Библиянинг «Қадимги аҳд» бўлимига кирган бўлиб, яҳудий динининг барча конун-қоидалари, тартиботлари ёритилган. Мусо «Бешкитоби» — Тавротдан кейин 500 йил давомида «Иисус Навин» (Ювшаъ пайғамбар) китоби яратилиб, у ҳам Библиянинг «Қадимги аҳд» қисмига киритилган. Уларнинг юзага келиш тарихи эса шундай бўлган эди.

Милоддан аввалги X—IX асрларда Яҳудия подшоҳлигида «Яхвест» (ўша пайтларда Худо — Яхва номи билан юритилган) номли ҳужжат яратилган. Шундан бир неча ўн йиллар ўтгандан кейин эса Шимолий Исроил подшоҳлигида яҳудийларнинг диний қарашлари ва мафкураларини акс эттирувчи «Элохист» (Элохим — Худо дегани) номи билан машҳур бўлган бошқа иккинчи бир ҳужжат ёзилди. Шундан кейин, миллоддан аввалги 621-йилга келиб, юқорида кўрсатилган икки ҳужжатларни ҳам ҳисобга олинган ҳолда учинчи ҳужжат — «Иккинчи конунлар тўплами» («Второзаконие») китоби ёзилиб, Тавротга бешинчи китоб сифатида киритилди. Шундан кейин то ҳозиргача Таврот «Мусо беш китоби» деб ҳам юритила бошланди. Яҳудийлар Бобил подшоҳларига асир бўлиб юрган даврлар*да коҳинлар дарҳол тўртинчи ҳужжат — «Коҳинлик кодекси»ини туздилар.

Милоддан аввалги 444-йилда Ездра (Узайр) ана шу тўрт ҳужжатга асосланиб, ўзининг «Мусо беш китоби»ни ёзиб тугатди ва халққа эълон қилди.

Шу тариқа, Мусо а.с.га нозил қилинган Таврот китобидаги қайси каломлар Аллоҳники, қайсилари қўшилган ёки ўзгартирилган эканлигини ажратиш мушкул бўлиб қолди.

И з о ҳ: *Узайр (Е з д р а) — Библиянинг «Қадимги аҳд» бўлимига киритилган «Ездра китоби»нинг муаллифи, Мусо алайҳиссаломнинг «Бешкитоб»ини тўплаб, тартибга солган шахс; миллоддан аввалги 465 — 425- йилларда Эрон шаҳаншоҳи Кайхусрав I томонидан Яҳудия подшоҳлигига ноиб этиб тайинланган, 586- йили вайрон қилинган Иерусалим ибодатхонасини қайта тиклаган ноиб Неемия билан биргаликда, яҳудий халқидан бошқа барча халқларга нисбатан адоват билан суг-орилган, Худо — Яхвага сизиниш гоёсини қайта тиклаш мақсадини кўзлаган «Ездра китоби»ни ёзган ва халқ йиғинида эълон қилган. Ездра ва Неемийанинг ёзган бу китоби ҳам Библия таркибига киритилган.*

Ислом динининг муаззам асоси муқаддас *Қуръони карим* эса асрлар давомида ҳамон мазмуни, хатто бирор ҳарфи, белгиси ҳам ўзгармай келмоқда. Чунки азимушшаън *Қуръо*яни тўла сақлашни ўз ҳифзу ҳимоясига олганлигини Аллоҳ таборак ва таоло махсус ояти карималарида эслатиб ўтади.

Аллоҳ таоло нозил қилган муқаддас Таврот китобининг соҳиби, мусавийлик динининг асосчиси ака-ука пайғамбарлар Мусо ва Ҳорун алайҳиссаломлар ҳақида *Қуръони карим*да кўпдан-кўп оятлар келтирилган, улардан айримлари эътиборингизга хавола қилинади:

«Қасамки, Биз Мусо ва Ҳорунга (пайғамбарлик) инъом этдик,
Уларга мадад бердик, бас, улар (Фиръавн устидан) ғолиб бўлдилар.
Биз уларга аниқ Китоб, (Таврот) ато этдик.

Мусо ва Ҳорунга салом!» (37- «Вас-соффот» сураси, 114. 116. 117 ва 120-оятлар).

«(Эй, Мухаммад), (ушбу) Китобда Мусо (қиссасини) ёд этинг! Дарҳақиқат, у танлаб -олинган элчи — пайғамбар эди.

Биз унга Ўз фазлимиз билан биродари ~ Ҳорунни пайғамбар қилиб бердик» (19- «Марям» сураси, 51 ва 53-оятлар).

«Эй, Мусо! Мен сени одамлар узра рисолаларим (Таврот битиклари) ва гаплашганим билан мумтоз (танланган, хос) этдим. Бас, сенга берганимни (қабул этиб) ОЛ Ва шуқр ҚИЛуВЧИЛарДан бўлгин!» — ДеДИ (АЛЛОХ) (7- «Аъроф» сураси, 144-оят).

«Тўғри йўлга тушарсизлар, деб, Мусога Китоб (Таврот)ни ва (ҳақ билан ноҳақни ажратувчи) **ФурқОН**ни берганимизни ЭСланг» (2- «Бақара» сураси, 53-оят).

«Дарҳақиқат, Биз Мусо ва Ҳорунга зиё ва тақводор кишилар учун эслатма бўлган **ФурқОН** (Таврот)ни аТО ЭТДИК» (21- «Анбиё» сураси, 48-оят).

«Сўнгра Биз Мусо ва унинг биродари Ҳорунни мўъжизаларимиз ва аниқ хужат билан юбордик.

Фиръавн ва унинг зодагонларига (юбордик). Улар эса кибр-ҳавога берилдилар. **Улар Мутакаббирлар ҚаВМИ ЭДИЛар**» (23- «Муъминун» сураси, 45—46-оятлар).

«Сўнгра улардан кейин Мусони мўъжизалар билан Фиръавн ва унинг зодагонларига (элчи қилиб) юбордик. Уларга зулм қилдилар. Бузрунчиларнинг оқибати кандай бўлганини кўринг!

Мусо айтди: «Эй Фиръавн! Мен оламлар Раббидан (юборилган) элчидирман. Аллоҳ номидан фақатгина ҳақ (гап)ни гапиришга ҳақлиман. Сизларга Раббингиздан хужжат келтирдим. (Эй Фиръавн!) Исроил авлодини мен билан бирга (мукаддас ЮртларИ — Шомга) жўнаТГИН!» (7- «Аъроф» сураси, 103—105-оятлар).

И з о х: *Юқорида айтиб ўтганимиздек, авлодлари аслида Мукаддас замин (Шом) дан бўлган Бани Исроил қавмининг Мисрга кели(5 ўрнашиб қолишларига сабаб шу бўлганки, Юсуф алайҳиссалом замонларида Яъқуб алайҳиссаломнинг уруг-авлодлари бу мамлакатга келиб, уй-жой, бола-чақа қилиб қолиб кетган эдилар. Юсуф ва унинг даврида ҳукмронлик қилган Фиръавн вафотидан кейин давлат тепасига келган янги Фиръавн уларни қул қилиб, энг оғир ишларда ишлата бошлади. Шунда Мусо пайеамбар Бани Исроилни, бу асирликдан қутқариб, ота-боболарининг ватани Шомга олиб кетмоқчи бўлади.*

«Сўнгра уларнинг ортидан Мусо билан Ҳорунни Фиръавн ва (унинг) зодагонлари ҳузурига мўъжизаларимиз билан бирга юбордик. Бас, (улар) кибрландилар ва жиноятчи қавм бўлдилар.

Исроил авлодини денгиздан ўтказдик. Фиръавн ва унинг лашкарлари улар ортидан зўравонлик ва зулм юзасидан эргашдилар. Унга (Фиръавнга) ғарқ бўлиш (соати) етишганда айтди: «Иймон келтирдимки, Исроил авлоди иймон келтирган Зотдан ўзга илоҳ йўқдир. Мен ҳам мусулмонларданман».

(Аллоҳ деди): «Эндими?! Ахир, сен илгари итоатсизлик қилгандинг ва бузғунчилардан эдинг-ку! Мана бугун сендан кейингиларга белги (ибрат) бўлишинг учун жасадингни қутқарурмиз. Ҳақиқатан, одамларнинг аксарияти оятларимиздан **ҒОФИЛДИРлар**» (10- «Юнус» сураси, 75- ва 90-92-оятлар).

И з о х: *Аллоҳ унинг иймонини қабул қилмади, балки бошқа одамлар кўриб, ибрат олсинлар деб, унинг жасади денгиз соҳилига чиқариб ташланди. Бу оятлар Исломотаълимотидаги бутун ҳаётини кофирлик-даҳрийлик билан ўтказиб ниҳоят жони чиқар пайтида Аллоҳга иймон келтирган кимсаларнинг иймони мақбул эмас деган ақиданинг асоси бўлди. Бундай иймон келтириш <<яъс иймон>> деб юритилади.*

«Албатта, Қорун Мусо қавмидан эди. Бас, у қавмларига кибр қилди. Биз унга хазиначилардан калитлари бақувват жамоатга ҳам оғирлик қиладиган нарсаларни ато этган эдик. Ўшанда қавмдошлари унга: «Ховлиқмагин. Чунки, Аллоҳ ховлиқувчиларни суймас!»

Аллоҳ сенга ато этган нарса билан охиратни истагин ва дунёдан бўлган насибангни ҳам унутмагин. Аллоҳ сенга эҳсон қилгани каби сен ҳам одамларга эҳсон қил! Ерда бузғунчилик қилишни истама. Чунки, Аллоҳ бузғунчиларни **СуЙМас**»,——**ДеДИЛар**» (28- «Қасос» сураси, 76-77 - оятлар).

«Қорун, Фиръавн ва Ҳомонни ҳам ҳалок қилдик. Мусо уларга пайғамбар эканига хужжатларни келтирганида, улар Ер юзида кибр-ҳаво қилдилар. Ва **ЛеКИН ўзиб кетуВЧИ бўлмаДИЛар**» (29- «Анкабут» сураси, 39-оят).

«Сизлар сабабли денгизни (иккига) бўлиб, сизларни қутқарганимиз, кўз ўнгингизда **ФиръавН лашКарини ҒарҚ қилганимизни ҳам ЭСланГИЗ**» (2- «Бақара» сураси, 50-оят).

«Қасамки, Биз Мусога Китоб (Таврот) ато этдик ва биродари Ҳорунни унга вазир этдик.

Сўнгра дедик: «Бизнинг оятларимизни ёлғонга йўйган қавм (Фиръавн ва унинг қавми) олдига борингиз!» Бас, (ўз куфрларидан қайтишмагач), Биз уларни (денГИЗГЭ Ғарқ қилйш билан) **ҚИриб таШладИК**» (25- «Фурқн» сураси, 35—36-оятлар).

«Мусо билан қирк кёча ваъдалашганимиз, ундан (хузуримизга кетганидан) кейин, сизлар (ўзларингизга) зулм қилган ҳолингизда бузоққа сиғинганингизни эслангиз» (2- «Бақара» сураси, 51-оят).

«(Аллоҳ) деди: «Ҳақиқатан, Биз сенинг ортингдан қавмингни имтиҳон қилдик. Сомирий уларни йўлдан оздирди.

Улар: «То бизга Мусо қайтмагунича, унга (маъбудага) сиғинишдан сира тинмайМИЗ», — деган ЭДИЛАР (20- «Тоҳо» сураси, 85 ва 91-оятлар).

«Мусонинг ўз қавмига: «Эй қавмим, сизлар бузоққа сиғиниш билан ўзингизга зулм қилдингиз. Энди ўзингизни (бир-бирингизни) ўлдириш билан Яратгувчингизга тавба қилингиз. Яратгувчингиз наздида шу (қатл) сизлар учун яхшироқдир», — деган сўзини эсланг. Шундай қилиб, Аллоҳ тавбангизни қабул этди. Албатта, у КечИриМЛИ Ва раҳМЛИДИР» (2- «Бақара» сураси, 54-оят).

18. Ювшаъ алайҳиссалом

(1628—1518)

Ювшаъ а.с. *Қуръони каримнинг* Аловуддин Мансурга мансуб ўзбекча таржимасида ал-Ясаъ а.с. билан бир шахс тарзида зикр этилган: «Исмоил, ал-Ясаъ (Ювшаъ пайғамбар), Юнус ва Лутни (ҳам ҳидоят қилдик) ва барчаларини бутун оламлардан афзал қилдик» (6-«Анъом», 86-оят). «Яна Исмоил, ал-Ясаъ (Ювшаъ пайғамбар) ва Зул-Кифлни эсланг! Барчалари яхши кишилардандир» (38-«Сод», 48-оят).

Шунинг учун бу пайғамбар ҳақида ҳам бироз тўхталиб ўтишга тўғри келади.

Ювшаъ алайҳиссалом Мусо алайҳиссаломнинг ёрдамчиси ва ноиби бўлиб, милоддан аввалги 1628 йил туғилиб, 1518 йили вафот этган. Тавротда у Иисус Навин деб аталган.

Бани Исроил ўзларининг одатий хиёнаткорона саркашликлари ва субутсизликлари туфайли Синай чўлида сарсон-саргордон бўлиб эзилиб юрганларида, Аллоҳ таоло Мусо алайҳиссаломга Юсуф алайҳиссалом авлодидан бўлмиш Навин ўғли Осиёни ўзига ноиб — ўринбосар ва ёрдамчи қилиб олишни амр қилган ва унга пайғамбарлик мақомини берган. Шундан кейин Мусо алайҳиссалом унга Иисус Навин (Ийсо Навин) деб ном берган, мусулмон диний китобларида у Ювшаъ ибн Нун, баъзи манбаларда эса Наби Ясу деб аталган.

Мусо алайҳиссалом вафот этганларидан кейин у Бани Исроил халқига йўлбошчилик қилиб, Тангрининг амри билан уларни Шария (Иордан) дарёсидан кўприк ва қайиқсиз мўъжиза билан олиб ўтган ҳамда боболарининг асл ватани бўлган Канъонни босиб олган. Ювшаъ алайҳиссалом яҳудийларнинг буюк саркардаси ҳам ҳисобланади.

Ҳазрат Мусо Мисрдан чиққанларида Юсуф алайҳиссаломнинг жасадларини ўзлари билан бирга олган, вафот этишидан олдин ноиби ҳазрат Ювшаъ алайҳиссаломга топширган эди.

Ювшаъ алайҳиссалом Арихон (Иерихон) шаҳрини олганларидан кейин Юсуф алайҳиссалом хокларини ўзлари васият қилган жойга — Канъон заминига, ота-боболари ётган мазорга олиб бориб кўмдилар.

Яҳудийлар бу саркарда бошчилигида Қуддусга киришларидан олдин Аллоҳ таоло уларни қўйидагича огоҳлантирган: «Биз сизларга: «Ушбу қишлоққа (Қудсга) қирингизлар ва унда хоҳлаган жойларингизда лаззатланиб, еб-ичингизлар. Дарвозадан сажда қилган ҳолингизда кириб, (Аллоҳга) «Афв эт» денглар, (шунда) Биз хатоларингизни кечирамиз.ва эзгулик қилувчиларга (ажру савобни ҳам) зиёда қилурмиз», — деганимизни эслангиз!» (2- «Бақара» сураси, 58-оят). Аммо улар Аллоҳнинг бу амрини ва пайғамбарнинг буйруғини бажармаган ҳолда Қуддусга кирдилар. .

Абу Хурайра разийаллоху анху ривоят қиладилар. *Расулulloҳ: Бани Исроилга «Эшикдан сажда қилиб қирингизлар ва бизнинг гуноҳларимизни афв этп, деб айтингизлар, биз сизларнинг гуноҳларингизни афв этурмиз», дейилганда, бу саркаш цавм Аллоҳ тайинлаган сўзларни ўзгартириб, эшикдан орқалари билан судралишиб киришди ва «ҳиттатун» — «гуноҳларимизни афв эт» дейиш*

ўрнига «ҳинтатун — арна бер» дебкириб келдилар» дедилар (Имомат-Бухорий-«Ҳадис». 3-жилд, 216-бет).

Ювшаъ алайҳиссалом Шом вилоятини ҳам олиб, Бани Исроил қавмини Мусо алайҳиссаломдан кейин яна 28 йил ҳақ динга даъват қилди ва **110** ёшида вафот этди.

Пайғамбарлар ҳақидаги 6-фаслни бошлашдан аввал айтиб ўтганимиздек, ал-Ясаъ алайҳиссалом ва Ювшаъ алайҳиссалом бошқа-бошқа пайғамбардирлар. Ал-Ясаъ пайғамбар Ювшаъ пайғамбардан қарийб **800** йил кейин ўтган.

Ювшаъ ва Мусо алайҳиссаломларнинг бирга фаолият кўрсатганликлари Имом ал-Бухорий жамлаган «Ҳадис» китобининг 1-жилди 47-бетида, 2-жилди 427-бетида, 3-жилди 263-бетида, Ювшаъ алайҳиссаломнинг пайғамбар эканликлари ҳақида эса 2-жилднинг 331-бетида маълумот келтирилган.

19. Шамъун алайҳиссалом

*Қуръони карим*ни фақат биргина «Бақара» сурасининг 246-оятида Шамъун алайҳиссаломнинг пайғамбар эканлигига ишора этиб ўтилган холос. Аммо Тавротда унинг ҳақида бирмунча кенг маълумотлар берилган бўлиб, у **Тангри таолонинг** пайғамбари ЭКЗНЛИГИ ЁЗИЛГАН, НОМИ ЭСА САМУИЛ ТАРЗИДЭ КЕЛТИРИЛГЭН (*қаранг*: Таврот, «Биринчи подшоҳлик» бўлими, 1—3-боблар).

Шундай қилиб, Тавротда ёзилишича, Яхудия шаҳарларидан бўлмиш Силомда Елкан исмли художўй, тақводор киши яшаган. Унинг Анна исмли туғмас хотини бўлиб, у доим ибодатхонага бориб тоат-ибодат қилар, **Тангри таолодан** ўзларига бир фарзанд ато этишни сўраб илтижолар билан ёлворарди. Елкан **Тангри таолога** илтижо қилиб: «Эй **Парвардигоро**, агар бизга бир ўғил ҳадя этсанг, уни сенга назр қилар ва бир умр Сенинг хизматингга бағишлар эдим», — деб астойдил нолаю фиғонлар қиларди. **Худованд** унинг тинмай қилганinolаларини инобатга олиб, уларга бир солиҳ ўғил ато этади ва унинг исмини Шамъун (Самуил) қўядилар.

Шамъун бироз ўсгач, Анна ваъдасига вафо қилиб уни ибодатхонага, Илёс (Илий) деган руҳонийга (Илёс пайғамбар эмас) олиб бориб беради ва уни бир умрга **Аллоҳга** назр қилганлигини айтади. Руҳоний ва ҳикматшунос Илёс мил. олдинги 1100 йиллардан ҳам олдинроқ яшаган.

Абу Райҳон Беруний (973-1048)нинг ёзишича, зардуштийлик динининг асосчиси Зардушт ёшлигида Ҳарронда худди ана шу ҳикматшунос руҳоний Илёсдан (у Илёс пайғамбар ЭМас) ДЭСТЛАБКИ ТЭЪЛИМНИ ОЛГАН (*қаранг*: Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 1-жилд. Таржимон А. Расулов. Тошкент. «Фан». 1968, 237-бет).

Шамъун Илёс билан бирга ибодатхонада доим ибодат билан машғул бўлар ва уйда унинг икки ўғли билан бирга яшар эди. Илёснинг бу икки ўғли жуда шум, бебош, ярамас болалар бўлиб, отасининг гапларига кирмас, барчани ранжитиб, хафа қилар, ибодатхонага хайр-эхсон тариқасида берилган озиқ-овқатларни ўғирлашар, баъзида эса одамларнинг нарсаларини куч билан тортиб ҳам олар эдилар. Илёс болаларининг кинфирликларини билса-да, уларни қаттиқ яхши кўрганлигидан тиймас ва қаттиқ ҳам гапирмас эди. Ака-укаларнинг ярамасликлари тобора ҳаддан ошаверди.

Кунлардан бир куни **Тангри таоло** ҳаддидан ошиб кетаётган бу бебош болаларни ва Илёсни жазоламоқчи бўлади. Иттифоқо, Шамъун ибодатхонада ухлаб ётар экан, «Шамъун!» «Шамъун!» деган овозни эшитиб, туриб дарров устози Илёснинг олдига боради ва: «Мени чақирдингизми?» — деб сўрайди. Илёс уни чақирмаганини, бориб ётиб ухлайверишини айтади. Шамъун энди уйкуга кетганида, бояги овоз яна ўша тарзда қайтарилади. У ўрнидан дарров туриб, яна Илёснинг олдига бориб, ундан чақирган-чақирмаганлигини яна сўрайди. Илёс тағин уни чақирмаганлигини айтади. Бу ҳолат учинчи маротаба такрорланганда, Илёс Шамъунни **Тангри** чақирганини фаҳмлаб қолади ва унга бориб ётишни, уни тағин чақирсалар, «Эй **Парвардигорим**, мен Сени эшитяпман», деб айтишини таъкидлайди. Шамъун пинакка кетиши билан яна ўша овоз уни чақиради ва у: «Эй **Парвардигорим**, қулоғим **Сенда**, қулинг эшитади», — деб жавоб беради. Шунда ҳалиги овоз Шамъунга Илёс катта гуноҳга йўл қўйгани, болаларининг ярамасликларини била туриб олдини олмагани, уларни жиловлаб қўймагани ва йўлга солмагани учун, Илёснинг ўзини

ва болаларини жазолаяжагини айтади.

Илѐс Шамъундан нима гап бўлганини қайта-қайта сўрайверганидан кейин, истар-истамас, ҳамма гапни айтиб беради. **Илѐс У Парвардигор** бўлганлигидан нимани хохла-са, шуни қилишини айтади.

Шундан кейин, тез орада яхудийлар устига душман бостириб келади. Илѐснинг иккала ўғли урушда ҳалок бўлади. Уларнинг ўлимини эшитган Илѐс ҳам ўтирган жойида қийшайиб жон беради. Шундай қилиб, Илѐс ва унинг шум ўғиллари **Аллоҳнинг** ғазабига учраб ҳалок бўладилар.

Илѐснинг ўлиmidан сўнг, Шамъун унинг ўрнига рухоний ва юртни сўрайдиган қози этиб сайланади.

Тақдирни қарангки, ундан ҳам икки ўғил туғилиб, худди Илѐснинг болаларидек шум, бебош, ярамас бўлиб чиқади. Уларнинг қилмишларидан халқ безор бўлиб, Шамъуннинг олдига келишиб: «Сен энди қариб қолдинг, ўғилларинг жонимизга тегиб кетди, бизни энди сен, яъни қози бошқаришини (ўша пайтларда қавмни қози бошқарар эди) истамаймиз ва бизга бошқалардаги каби бир подшоҳ бер, халқни у бошқарсин, биз унга бўйинсунайлик», — деб талаб қилиб туриб олдилар.

Тангри таоло ҳам Шамъунга қавмнинг талабларини кондиришни, уларга бир подшоҳ тайин қилишни буюради.

Ўша кезларда Шамъун яшайдиган Силом шаҳридан узоқда бир бой одам яшар, унинг Саул деган келишган, хушбичим, чиройли, ақли, дароз бир ўғли бор эди. Бир куни ўша бойнинг икки эшаги йўқолиб қолади ва бой ўғли Саулни икки хизматкорига қўшиб, эшакларни топиб қилишни буюради. Улар эшакларни кидира-кидира, Шамъун яшайдиган шаҳарга келиб қоладилар ва бу ерда бир пайғамбар яшаётганини эшитишиб, эшаклари қаердалигини айтиб берармикан деб, унинг олдига борадилар.

Аллоҳ таоло эса яқин орада бир нотаниш одам қилишини ва уни подшоҳликка тайинлашни Шамъуннинг кўнглига солади. Улар эшакларининг дарагини сўраш учун унинг олдига келганларида, Шамъун уларга бундан муҳимроқ ва жиддийроқ бир иш борлигини ва шу кун уйида тунаб қолишларини сўрайди. Эшак ахтариб юрганлар тунаб қоладилар. Эртасига эрта билан Шамъун Саулнинг бошига хушбўй ёғ қуйиб, уни **Тангри таоло** исроилликлар устидан подшоҳ қилганлигини айтади ва табриклайди.

Шундан кейин Шамъун барча исроилликларни йиғиб, **Тангри таоло** ана шу одамни подшоҳ қилиб танлаганини эълон қилади. Исроилликлар уни мамнунлик билан шодиёна қабул қиладилар. Шундай қилиб, Саул Бани Исроилнинг биринчи подшоҳи этиб сайланади.

Исроил подшоҳлигининг биринчи ҳукмдори Саул ва иккинчи, учинчи ҳукмдорлари бўлмиш ҳазрат Довуд ва Сулаймон алайҳиссаломларнинг ҳар бирлари 40 йилдан подшоҳлик қилдилар.

Шундай қилиб, бирмунча вақт ўтгач, Саул ўзининг подшоҳлик даврида бир неча гуноҳ ишларни қилади, Аллоҳнинг қаҳрини келтиради. Шундан кейин **Аллоҳ** Шамъунга Вифлеем (Байт-Лахм) шаҳрига боришни, у ерда Иеесей (Ишоъ) исмли бир подачининг саккиз ўғли борлигини ва у ўғилларидан бирики подшоҳликка тайинлашини, қайсиниси эканлигини борганидан кейин билдиришини айтади.

Шамъун Вифлеемга бориб Аллоҳнинг амри билан ўша одамнинг саккизинчи кенжа ўғли Довуднинг бошига ёғ суртиб, Саулнинг ўрнига подшоҳликка тайинлайди.

Бирмунча вақт ўтгандан кейин, Саул вафот этади ва ҳокимиятни Довуд эгаллайди. Кейинроқ **Тангри таоло** унга пайғамбарлик неъматини ҳам беради.

Довуд алайҳиссалом ёшлигиданоқ жуда хушовоз бўлиб, ўзининг чолғу асбоби — арфа билан **Аллоҳ** ҳақида муқаддас қўшиқ-саноларни шундай куйлар эдики, уни эшитган ҳар бир одам йиғлаб, мумдек эриб кетар, ҳатто осмондаги кушлар ҳам парвозларини тўхтатиб, унинг қўшиқларини зўр бериб тинглаб котиб қолар эканлар. Шундай қилқб, **Тангри таоло** ҳазрат Довуд алайҳиссаломнинг кўнглига муқаддас қўвдик-саноларни жо қилиб, унга Ўзининг муқаддас Забур китобини нозил қилди.

Хуллас, **Қуръони карим** ва Тавротда тилга олинган Шамъун алайҳиссалом милоддан аввалги 1100—1000 йилларда Довуд алайҳиссалом даврларида яшаб ўтган яхудийлар пайғамбари бўлган.

20. Довуд алайҳиссалом (1083—1013)

Довуд алайҳиссалом (Довуд ибн Ишоъ) Мусо алайҳиссалом вафотларидан 463 йил кейин, милоддан аввалги 1083 йили туғилиб, 1013 йилда 70 ёшларида вафот этганлар. 40 йил подшоҳлик қилганлар. Тавротда бу пайғамбар Давид деб аталган.

Довуд алайҳиссалом ҳам пайғамбар, ҳам подшоҳ бўлган. Исроил ва Яҳудияни бирлаштириб, ягона яҳудий давлатини тузган илк подшоҳдир. Унга милоддан аввал 1053- йилда, 30 ёшида пайғамбар макоми берилиб, подшоҳ бўлган ва шу йили Забур китоби нозил қилинган.

Шундай қилиб, Довуд алайҳиссалом Яъқуб алайҳиссаломнинг 11-авлоди бўлиб, Яъқуб алайҳиссаломнинг 4-ўғли Яхудо (Иуда)нинг 10-авлодидир.

Хазрат Довуд алайҳиссаломнинг аждоглари (Таврот бўйича):

Яъқуб алайҳиссалом, унинг ўғли Иуда, унинг ўғли Фарес, унинг ўғли Есром, унинг ўғли Арам, унинг ўғли Аминадав, унинг ўғли Наассон, унинг ўғли Салмон, унинг ўғли Вооз, унинг ўғли Овид, унинг ўғли Иеесей (Ишоъ), унинг саккизинчи кенжа ўғли Давид; яҳудий тилида «севиқлидарнинг суюқлиси» деганидир.

Хазрат Ҳорун ва Мусо алайҳиссаломлар эса Яъқуб алайҳиссаломнинг учинчи ўғли Левий (Ловий)нинг эвараларидир (Левий — Кааф — Амрам (Имрон) — Ҳорун ва Мусо а.с.лар).

Довуд алайҳиссаломга Мусо алайҳиссаломдан сўнг иккинчи илоҳий китоб Забур нозил қилинган. Забурда асосан диний шеърлар, қасидалар, Аллоҳга ҳамду санолар, алқовлар, илтижо, арз-додлар, зорланиш, ёмонларни қарғаш кабилар битилган бўлиб, ундаги наътлар куйга солиб ижро этилган, қўшиқ каби қуйланган.

Забурда бирорта амр, қонун-қоида, йўл-йўриқ ёзилмаган. Аввал айтиб ўтганимиздек, Мусо алайҳиссалом вафотларидан кейин, Бани Исроил халқига Ювшаъ алайҳиссалом пайғамбарлик ва раҳбарлик қилди. Қавм унинг раҳбарлигида муқаддас Фаластин ерларига кўчиб келди. Улар Иерихон ва Иерусалим шаҳарларини эгалладилар.

Ювшаъ алайҳиссалом вафотидан кейин уларга тайинли йўлбошчи бўлмаганидан, душманлари томонидан яна кўпдан-кўп ҳужумларга ва азобу уқубатларга дучор бўлдилар.

Бани Исроил қавми душманлар билан жанг қилмоқчи бўлсалар, мадад сўраб Таврот солинган сандиқ — васиятлар қутиси («ковчег завета»)ни ўзлари билан олиб чиқар эдилар. Шамбун пайғамбар даврида фаластинликлар билан бўлган бир урушда улар шармандаларча мағлуб бўлдилар. Урушда Бани йсроил қавмидан 30 минг киши ҳалок бўлди. Уларнинг кўплари асирга тушиб, қолганлари юртларидан яна қувғин қилинди. Таврот солинган сандиқ ҳам фаластинликлар қўлига ўтди. Шундан кейин бу қавм, бир қучлик подшоҳ чиқиб, уларни бирлаштиргунча тарқоқ ҳолда яшаб юрдилар, хорлик азобини тортдилар. Шунда уларнинг оқсоқоллари тўпланишиб, ўша даврда ҳукм юритиб турган Шамбун пайғамбарнинг олдида бориб, ўзларига бир қучли, ақлли, тадбирли кишини подшоҳликка кўрсатишни илтимос қилдилар. Бу қавмда ҳамон кўрқоклик, бетайинлик, аҳдида турмаслик каби иллатлар ҳукм сурарди.

Бундан олдинги фаслда келтирилганидек, Шамбун а.с. таклифи билан подшоҳликка Саул сайланди (*Қуръонт* у Толут деб номланган). Яҳудийлар тарихида Саул (Толут) Бани Исроилни бирлаштириб, ҳукмронликни ўз қўлига олган биринчи шахс ҳисобланади.

Саул Бани Исроилга подшоҳ бўлгач, фаластинликларга қарши курашга отланди. Фаластинликлар ўз шижоати, ҳайбати ва қуч-қуввати билан машҳур бўлган Жолут (Голиаф) бошчилигида жангга шайландилар.

Жолут муҳолиф томон вақилини яккама-якка жангга чақирди. Унинг ҳайбатидан, довуридан қўчиб, Бани Исроилдан бирор талабгор чиқмади. Жолут ниҳоятда йирик гавдали, баҳайбат саркарда эди.

Саул ўз аскарларига яккама-якка жангга чиқиб, ғолиб бўлганга қизимни ва мулкнинг ярмини бераман деса ҳам, бирорта мард топилмади.

Шунда жанг майдонини кузатиб турган Ишоънинг ўғли чўпон, нозикниҳол ўсмир Довуд Саул Жолутга қарши жангга чиқишга изн сўради. Саул Довуддан: «Илгари ўзингни ҳеч синаганмисан?» — деб сўради. Довуд подага ҳужум қилган бўрини сопқон отиб йиқитиб, бўйинини узиб юборганини, арслоннинг эса оғзини йиртиб ташлаганини, сопқон отиб нақ мўлжалга ура олишини айтди.

Довуд Саулдан җархат олгач, оддий кийимда, совутсиз, куролсиз майдонга чикиб, Жолутга рўбарў бўлди. Қўлида фақатгина бир овчилар халтаси, ичида беш дона тош ва подага хужум қиладиган йиртқич хайвонларга отадиган чармдан ясалган сопқони бор эди, холос.

Жолут буни кўриб: «Қуролинг қани?» — деб сўради. Довуд қўлидаги тошни кўрсатди. Жолут: «Мен итмидимки, тош билан урасан?» — деб кулди. Довуд: «Ха, сен ҳам бир итсан!» — деб жавоб берди ва тошни сопқонга солиб, Аллоҳнинг мадади билан чунонам улоқтирдик, тош Жолутнинг нақ пешонасига тегиб боштини тешиб юборди. Шундан кейин дарҳол югуриб бориб, кулаган Жолутни ўзининг қиличи билан бир лаҳзада боштини танасидан жудо қилиб ташлади. Қолган тўрт тош билан тўрт аскарни ер тишлатди. Улуғ ва паҳлавон саркардалари кулаганини кўрган фаластинликлар ваҳима ичида тум-тарақай қочишга тушдилар. Душман устидан тўла зафар қозонилди.

Бутун халқ ва аскарлар ўз халоскорини роса олқишладилар. Довуднинг эътибори, шуҳрати, доврўғи бағоят ортиб кетди.

И з о х: *«Қалб кўзи» рўзномасининг 1995 йил 4-сонида ёзилишича, 1993 йилда қадимшунос профессор Ричард Мартин Куддуси шарифдан 30 км. наридан, Яхудия тоелари тизмаси яқинида, яъни исроилликлар ва фаластинликлар ўртасида жанг бўлиб ўтган жойда оддий одамнинг бош чаноеидан анча йирик бўлган, пешонасининг қоқ ўртасида уни тешиб кирган юмалоқ тош бўлган бир бош чаноеини топган ва уни текширишга берганда, 3050 ёшда эканлиги аниқланган.*

Антропологик тадқиқотлар бош чаноеи бўйи 2,5 метрча келадиган баҳайбат шахсга тегишли эканини ҳам тасдиқлаган.

Бу топилманинг ёши, баҳайбат кимса бўйининг 2,5 метрча келиши, қоқ пешонасидан тешиб кирган тош бу бош чаноеи ана шу фаластинликлар саркардаси Жолутга (Голиафга) тегишли эканини ва ана шу жанг Тавротда ёзилиши бўйича ўша ерда ҳақиқатан ҳам бўлиб ўтганлигини тасдиқлагандек бўлади.

Бир неча йилдан кейин, Саул (Толут) вафотидан сўнг Довуд алайҳиссалом Бани Исроил кавмига подшоҳ этиб сайланди.

Бу воқеалардан сўнг кўп ўтмай, Довуд алайҳиссалом бир талай шаҳарларни олиб, Куддуси шарифни пойтахт қилиб, бутун Бани Исроил ва яхудий қабилаларини бирлаштириб ягона подшоҳлик барпо этди.

Ҳазрат Довуд алайҳиссаломга **Аллоҳ таоло** берган мўъжизаларидан бири темирни қўлларида хамир каби эгиб-букиб, ундан турли нарсалар ясаш қувватига эга эканликлари эди. Шу боисдан Довуд алайҳиссалом ҳозиргача темирчиларнинг пири ҳисобланадилар.

«Биз Довудга (улуғ) фазл — (мартаба) ато этдик «Эй тоғлар ва қушлар, (Довуд) билан бирга тасбеҳ айтинглар!» Ва унинг учун темирни (хамирдек) мулойим қилиб қўйдик. (Ва унга дедик): «Совутлар ясагин ва (уларни) ясашда аниқ меъёрни билгин! (Эй Дозуд оиласи), яхши амал қилинлар! Зеро, Мен қилаётган амал-ЛариНГИЗНИ кўриб ТургувЧИДИрмаН» (34- «Сабаъ» сураси. 10—11-оятлар).

Дарҳақиқат, Тангри **таоло** Довуд алайҳиссаломга шундай хуш овоз берган эканки, юқорида айтганимиздек, у киши Забурни тиловат қилганларида, осмонда учиб кетаётган қушлар тек қотар ва чор атрофдаги тоғу тошлар билан бирга у зотга жўровоз бўлиб тиловат қилишиб қуйлашар экан.

Ўша пайтларда темирчилик хунари ниҳоят даражада раванқ топган бўлиб, темирчилар темирдан исталган нарсани ясай олар эканлар. Асли касби даставвал чўпон, кейин эса темирчи — совутсоз бўлган Довуд пайғамбар эса шундай фазилатга эга эканларки, қўллари теккан темир хамирдек юмшоқ ва мулойим бўлиб қолар ҳамда у зот бирон асбоб-анжомсиз уни ўзлари хоҳлаган шаклга киритар эканлар, бу мўъжизанинг гувоҳи бўлган кишилар Довуднинг ҳақ пайғамбар эканига иймон келтиришар эканлар.

Шундай қилиб, Довуд алайҳиссалом Байт ул-Муқаддас биноси қурилишини бошлаб юбордилар ва Хевронда 7 йил Яхудия устидан, Куддуси шарифда 33 йил Исроил — Яхудия бирлашган давлатида ҳукмдорлик қилиб, жами 40 йил ҳукм суриб, милоддан аввалги 1013 йилда 70 ёшида, Ҳазрати Мусо алайҳиссалом вафотларидан 533 йил кейин дорилфанодан дорилбақога рихлат қилдилар.

Барча мулк, подшоҳлик ва пайғамбарлик Довуд алайҳиссаломнинг васияти бўйича ўғли Сулаймон алайҳиссаломга мерос бўлиб қолди.

Довуд алайҳиссалом ҳақида *Қуръон карим* кўплаб оятлар келган. Улардан иккитасини келтириб ўтамиз:

«Шундай қилиб, Аллоҳнинг изни билан улар устидан ғалаба қозондилар. Довуд Жолутни ўлдирди ва Аллоҳ унга (Довудга) подшоҳлик ва пайғамбарлик берди ҳамда Ўзи хоҳлаган нарсаларни ўргатди. Агар Аллоҳ одамларнинг бирини иккинчиси билан дафъ этиб турмас экан, шубҳасиз, Ер фасодга (бузғунчилик ва харобага) айланган бўлур эди, лекин Аллоҳ (барча) оламларга (нисбатан) буюк ғазл ЭҒасИДИР» (2- «Бақара» сураск, 251-оят).

«Раббингиз осмонлар ва Ердаги бор жонзотни яхши билгувчидир, Ҳақиқатан, (Биз) баъзи пайғамбарларни баъзиларидан афзал қилдик ва Довудга Забурни берДИК» (17- «Ал-Исро» сураси, 55- оят).

21. Сулаймон алайҳиссалом (1033—973)

Сулаймон алайҳиссалом Довуд алайҳиссаломнинг кенжа ўғли бўлиб, милоддан аввалги 1033- йилдэ Туғилиб, 973 йили 60 ёшИДэ Вафот ЭТган (Қаранг: Ю. В. Мизун, Ю. Г. Мизун. Тайнн Бога и религий. Москва, «Вече», 1999, 348-бет).

Тавротда Соломон деб зикр этилган. «Соломон» сўзи (яхудийча) «мулойим», «тинчлик-севар» деган маъноларни англатади.

Сулаймон алайҳиссалом отаси каби қавмининг турли-туман мушкул низоларини, баҳсларини одиллик билан ҳал қилиб, ҳукм чиқарар эди. У ҳар бир ишда адолат ва моҳирлик билан донишмандларча ҳукм чиқаришда отаси Довуддан ҳам ўтиб кетди.

Довуд а.с.нинг ўн икки ўғли бор эди. Умр интиҳоси яқинлашиб қолганини сезган Довуд пайғамбар, «мендан кейин тахтимни қайси ўғлимга мерос қилиб қолдирсам экан», деб ўйлаб юрган кезларида, ҳазрати Жаброил а.с. **Аллоҳдан** ваҳй келтириб, қайси ўғли билимдонроқ, олимроқ бўлса ўшани ўзига валиаҳд қилиб тайинлашга амр қилган экан.

Шундан кейин Довуд алайҳиссалом бутун Бани Исроилни жам қилиб, катта ўғли Бехшуко (Адония) ва кенжа ўғли Сулаймоннинг билимларини имтиҳон қилмоқчи бўлиб улардан қуйидаги беш масалани ечиб беришни сўраган:

1. Оламда мусулмон кўпми, кофир кўпми?
2. Оламда эркак кўпми, хотин кўпми?
3. Оламда майшат учун ҳаммадан яхшироқ нарса нима ва ҳаммасидан ёмонроғи нима?
4. Дин учун ҳаммадан яхши нарса нима ва энг ёмон нарса нима?
5. Оламда икки нарса борки, унинг бири бўлмаса, бошқа биридан ҳеч фойда бўлмас, у икки нарса қайсидир?

Бу саволларни ҳеч бирига катта ўғил Бехшуко жавоб беролмади.

Айтилганларга жавоб беришни Сулаймондан сўраганларида, улар саволларини тамом қилмасдан бурун қулиб юборади ва: «Ва алайкум ассалом ва раҳматуллоҳи ва баракотух», деб дуо қилади. Кейин саволларга қуйидагича жавоб беради:

Биринчи саволга жавоб: Оламда кофир кўп, чунки бир хисса мусулмонга бир хисса кофир ҳам бордир. Аммо яна мунофиқлар ҳам бордирки, улар кофирларга қўшилур.

Иккинчи саволга жавоб: Оламда эркакдан аёл кўпдир, чунки хотин сўзи билан иш қиладиганлар, ёлғон сўзни одат қилганлар ва ғазот учун ҳамият ва ғайрат кўрсатмаганлар ҳам хотинлар қаторига қўшилиб оламда хотинлар сонини орттирадурлар.

Учинчи саволга жавоб: Оламда майшат учун ҳаммадан яхшиси одобли гўзал хотиндир; ҳаммадан ёмонроғи беодоб, беандиша, бадхулқ, совуқ хотиндир.

Тўртинчи саволга жавоб: Дин учун ҳаммадан яхши нарса Аллоҳнинг яккаю ягоналигига эътиқод қилиш ва иқрор бўлишдир. Ҳаммадан ёмонроғи Аллоҳга ширк келтирмоқдир. Бир шаҳарда икки подшоҳнинг бўлиши мумкин бўлмаганидек, оламда ҳам икки ёки ундан ортиқ Худонинг бўлиши мумкин эмас.

Бешинчи саволга жавоб: Икки нарсанинг бири бўлмаса, биридан ҳеч фойда бўлмас,

яъни кишининг хусну жамоли бўлса-ю, лекин одоби бўлмаса халойикнинг кўзига ёмон, хунук, совук бўлиб кўринурки, бу хусндан ҳеч фойда бўлмас. Ҳар кимнинг моли бўлса-ю, лекин ҳиммату саховати бўлмаса, унинг мolidан ҳеч фойда бўлмаски, гўё унинг моли тоғнинг тагида ётган кондек бефойдадир, деб жавоб берган экан.

Бани Исроил улуғлари унинг жавобларидан коникдилар ва бу ҳақда Довуд алайҳиссаломга хабар бердилар. Аммо у савол бермасларидан аввал табассум қилганини, савол бераётганларида эса, ҳеч ким салом бермаса-да, бемаврид «Ва алайкум ассалом ва раҳматуллоҳи ва баракотух» деб юборганини, сўнгра «уф» тортганини, бу уларга, ўз сўзларини писанд қилмагандек ва уларни масҳара қилгандек туюлганини ҳам гапириб бердилар.

Довуд алайҳиссалом Сулаймонни ўз ҳузурига чақирди ва уни аввал табриклаб, кейин нима сабабдан бундай қилганини сўради.

Сулаймон отаси Довуд алайҳиссаломга тавозе билан таъзим қилиб: «Эй ота! Буларни мен масҳара айлаб табассум қилган эмасман, балки ўша вақтда олдимга бир чумоли келди-да, хурсанд бўлиб ўзига-ўзи айтдики, ҳозир беш нафар одам келиб Сулаймондан беш масала бўйича савол сўрайдилар, агар у тўғри жавоб берса, Ер юзидаги жамики махлукотларга ҳам подшоҳ бўлур, деб хурсандлик билан қилган хатти-ҳаракати менга таажжуб кўринди ва унинг бу қутлуғ хабаридан менда хурсандлик пайдо бўлиб табассум қилган эдим.

Кейин Бани Исроил улуғлари менга саволларини бераётганларида, бир чумоли қўлимга ўрмалаб чиқиб менга қараб: «Ассалому алайкум, эй машриқу мағрибнинг подшоҳи!» — деди ва мен унга жавоб саломини қилган эдим.

Сўнгра у чумоли, лашкарларим билан кетаётганимда, уни кўриб қолиб назаримга илмай, ушбу бемажолу бефойда махлукни **Худо** нима учун яратган экан-а, — деганимни эслатди ва **Аллоҳ** бундай заиф чумолини менга ёрдамчи қилганини, берилган саволларга жавобни ўргатмоқ учун Аллоҳнинг амри билан келганлигини айтди. Сўнгра мен у чумолининг ҳақли таънасидан бетоқат бўлиб, «уф» тортиб юбордим», — деди.

Довуд алайҳиссалом ўғли Сулаймондан бу сўзларни эшитиб, дарҳол уни тахтга чиқариб мамлакатга подшоҳ қилдилар.

Шундан кейин Довуд алайҳиссаломнинг тўнғич ўғли Бехшуконинг ғайрлиги келиб: «Мен ўғилларнинг ичида энг каттаси эдим, мендан кичик укам подшоҳ бўлиб, бекор бўлиб қолмоғим мен учун номуносибдир, агар мендан шу беш масаладан бошқа ҳар қанча масалалар бўйича савол қилсалар эди, уларнинг барисига жавоб бермоққа қодир эдим», деб армон қилади. Шунда Жаброил алайҳиссалом зоҳир бўлиб, Довуд алайҳиссаломга бир ёғочдан қилинган қопқоқлик заранг коса келтирди ва: «Эй Довуд алайҳиссалом! Катта ўғлингиз армонда қолди, унинг кўнгли сиздан буткул қолмаслиги учун, шу косанинг қопқоғини очмай туриб, ичида нима борлигини ундан сўранг! Агар у билиб жавоб берса, ҳали ҳам подшоҳликни унга берурмиз. Агар жавоб беролмаса, бу саволга жавобни Сулаймондан сўранг. Агар у бунга жавоб берса, ундан сўнг Сулаймонни подшоҳ бўлиб қолмоғига катта ўғлингиз рози бўлсин!» — деди.

Бехшукондан шу коса ичида нима борлигини сўрадилар. Бехшукон: «Оғзи берк қопқоқлик коса ичида нима борлигини қандай қилиб билурман?» — деди.

Довуд алайҳиссалом: «Ушбу коса ичидагини агар уканг Сулаймон топса, сен унинг подшоҳлигига рози бўлурмисан!» — деб эдилар, у: «Рози бўлурман», — деди.

Шундан кейин Сулаймонга қараб: «Эй Сулаймон! Ушбу косада нима бор?» деб эдилар, Сулаймон: «Косада бир хат бордир ва у хатда бир неча масалалар ёзилган бўлиб, бу масалаларга ким билиб жавоб берса, подшоҳлик ўша одамнинг ҳаққидир деб, **Аллоҳ таоло** униимтихон учун юборгандур», — деди.

Бас, Довуд алайҳиссалом косани очиб кўрсалар, Сулаймон айтганидек, ундан бир муҳрлик хат чикди ва бу хатда қўйидаги саволлар ёзилган экан:

— Оламда нима қайси ва нима эмас қайси?

— Ярим нима қайси ва бутун нима қайси?

— Нималардек эмас нима қайси ва нималарнинг асли қайси?

Довуд алайҳиссалом бу саволларни Бехшукондан сўраган эдилар, у жавобга ожиз бўлиб, хайрон қолди.

Ундан кейин бу саволни Сулаймонга қилган эдилар, у дарҳол ўрнидан туриб:

— Эй ота! Оламда зарур ва керакли нарса мўмин бандадир. Нима керак эмас —

кофирдирки, кофирлар Худога ҳам, пайғамбарларга ҳам, мўмин бандаларга ҳам керак эмас, ҳамма ундан безордир. Ҳеч кимнинг наздида кадри бўлмаганлиги сабабидан, кофирлар гўё ҳеч нарса эмасдир.

Ярим нарса мунофиқлардур ва бутун нарса Аллоҳнинг мухлис, сиддиқ бандаларидир.

Нарсалардек эмас нарса Худойи таолодир. У ҳеч нарсага ўхшамас («Лайса камислиҳи шайбун»). Нарсаларнинг асли Аллоҳ таолонинг қудратидирки, жамики нарсалар Унинг қудратидан пайдо бўлгандир, — деб жавоб берди.

Мамлакатнинг уламою фузалолари Сулаймоннинг ақлу заковат, комиллик ва донолик бобида ҳамма акаларидан устун эканлигини тасдиқлаб, уни подшоҳликда мамнунлик билан қолдирган эканлар. Тахтга биринчи даъвогар тўнғич ака Бехшуко ҳам бунга бажонидил роЗИ бўлган Экан (*Қаранг: Жавохир-ул хикоят. Тошкент, «Ёзувчи», 1992. 142—147-бетлар*).

Шундай қилиб Довуд алайҳиссалом одиллик таомилига амал қилиб, тахт вориси этиб тўнғич ўғлини эмас, комилликда ва доноликда барча ўғилларидан устун бўлган, синов-имтиҳонлардан муваффақиятли ўтган кенжа ўғли Сулаймонни тайинлади. Чунончи, Сулаймон алайҳиссалом милоддан аввалги 1013- йили тахтга ўтирганида, 20 ёшда эди.

Сулаймон алайҳиссалом, бу дунёси ва у дунёси обод, Аллоҳ таоло ярлакаган, бахтли, толейи баланд пайғамбарлардан бўлди.

Сулаймон алайҳиссалом Аллоҳ таолога тоат ибодат қилар экан, доим ундан сўрарди: «Эй Аллоҳ, менга шундай неъматларни ато этгинки, бундай неъматлар ҳеч кимга берилмаган бўлсин».

Жаноб Ҳақ таоло, унинг дуо-илтижоларини ижобат қилиб, Сулаймон алайҳиссаломга Аллоҳ номи ёзилган сеҳрли зумрад кўзли бир узук ато этдики, бу узукнинг ҳосиятидан инсонлар, инсу жинс, деғу парилар, ҳайвонот олами, паррандаю даррандалар, қуш, қурт-қумурскалар унинг фармонига итоат этгувчи бўлдилар. Жумладан, шамоллар ҳам унинг тасарруфига ўтди. Шамол унинг фармони билан, у зот қаерга хоҳиш билдирса, ўша ерда эсар эди. Бундан ташқари, тоғу тошлар, ердаги олтин, қумушлар ўзларининг турган жойларини маълум қилар эдилар. Деғлар ва инс-жинслар денгиз тубидан қимматбаҳо тошлар, инжулар, ер остидан ва тоғу тошлардан олтин-қумушлар топиб келтиришиб, маҳобатли бинолар, саройлар, қасрлар бунёд этдилар.

Сулаймон алайҳиссалом ҳукмдорларнинг энг буюғи, қудратлиси бўлиб, ҳазинаси битмас-туганмас бойлик — олтин, қумуш, қимматбаҳо тошлар, инжулар билан тўлиб тошган, учарғиламлар унинг хизматида эди. Ҳукмдор пайғамбар ўзи учун бағоят катта, қимматбаҳо тошлар, инжулар билан безатилган, тоза қизил олтиндан мисли кўрилмаган ажойиб тахт ясаттирди.

Довуд алайҳиссаломнинг васиятига кўра, Қуддуси шарифдаги қурила бошланган Байт ул-Муқаддас биносини 7 йилда қуриб битказди, шунингдек, қадимий шаҳарда қўплаб баланд, осмонўпар қасрлар, иншоотлар қурдирди.

Машриқ ва Мағрибдаги мамлакатларни қаламравига тобе қилди.

Қунарлардан бир қуни Худхуд (сассикпопишак) Сабаъ (Яман) мамлакатига борганини, ўлкада барча ноз-неъматлар бисёр эканини, юртга Билқийс исмли ғоят бир гўзал аёл подшоҳлик қилаётганини, аммо диёр аҳли залолатда, шайтон уларни тўғри йўлдан адаштирганини, барча ризқ-насиба, меваю таомлар ато этган зот бўлмиш Аллоҳ таолога ибодат қилиш ўрнига Қуёшга топинишларини билдирди.

Бунини эшитган Сулаймон Сабаъ ҳукмдорини иймонга даъват этиб, бир мактуб ёзди ва уни Худхудга бериб, подшоҳ Билқийс саройига олиб бориб ташлашни ва у ҳақда тўла маълумот олиб келишни буюрди.

Худхуд мактубни Билқийс тахти пойига олиб бориб ташлади. Билқийс мактубни ўқиб, қўпдан-қўп қимматбаҳо ҳадялар билан ўз элчиларини Сулаймон алайҳиссалом ҳузурига юборди. Элчилар Фаластин юртига, Қуддуси шарифга келганларида, Сулаймон алайҳиссалом мамлакатининг она юртлари Ямандан ҳам ниҳоятда катта, бой-бадавлат эканлигини, мрамрлардан ясалган осмонўпар иморатлар, қасрлар, саройларни, беҳисоб лашкарларни кўриб, тиллари калимага келмай лол қолдилар.

Сулаймон элчиларнинг ҳадясини қабул қилмай: «Сизлар, иймонга кириш ўрнига, менга, Аллоҳ шунча мол-дунё, подшоҳлик ва пайғамбарликни ато этган одамга, ҳадя олиб келдингизми?! Бу ҳадяларингизни подшоҳингиз Билқийсга қайтариб олиб боринглар ва унга айтингларки, агар «Ла илаҳа илла Аллоҳу ва Сулаймону расулӯллаҳи» деб Аллоҳга

иймон келтириб итоат этмасангизлар, саноксиз лашкарларимни юбориб, шахрингиз кулини кўкка совураман ва барчангизни асир қилиб, тутиб келтираман!» деди.

Бу ҳақда Куръонда шундай дейилган:

«**Бас, Қачонки, (Балқис элчилари совғани олиб) Сулаймон (хузури)га келгач, у деди: «Сизлар менга мол-дунё билан мадад бермоқчимисиз?! У ҳолда (билингизки), Аллоҳ менга ато этган пайғамбарлик ва подшоҳлик сизлар берган мол-дунёдан яхшироқдир. Балки, сизлар совғаларингиз билан хурсанд бўлаётган ДИрСИЗ?»** (27- «Намл» 36-оят).

Сулаймон алайҳиссаломнинг **Аллоҳ** берган салтанат ва беҳисоб мол-дунёларини шукуроналик билан эслаши, бошқаларнинг бойлигини назар писанд-қилмаслиги, Аллоҳни доим ёдда тутиши, уни **Парвардигорнинг** солиҳ бандаларидан эканлигини ва пайғамбарликка лойиқ феъл-атворини ниҳоят даражада юксаклигини яна бир бор намоёиш этади.

Элчилар қайтиб боришиб, Билқийсга воқеани сўзлаб бердилар. Буни эшитган Билқийс, Сулаймон ҳақиқатан ҳам пайғамбар эканини, унинг хузурига бормаса, оқибати ёмон бўлиши муқаррарлигини тушунди ва Сулаймон алайҳиссалом хузурига отланди.

Билқийс ўз одамлари билан келаётганини сезган Сулаймон, **Аллоҳ** ато этган мўъжизалардан бирини намоён қилди: девларга буюриб, Билқийснинг тахтини ўз саройига келтирди. Билқийс пайғамбар хузурига кирганида, унинг тахтида ўтириб қабул қилди. Сулаймон пайғамбар ўтирган тахт худди ўзининг тахтига ўхшашини кўрган Билқийс аввалига ҳайрон бўлди. Кейин унинг ўз тахти эканлигини аниқ билгач, бу Сулаймон алайҳиссалом ўзининг пайғамбарлигини исботлаш учун кўрсатган навбатдаги мўъжизаси эканлигига амин бўлди. Бусиз ҳам унинг барҳақ пайғамбар эканлигига иқрор бўлганини айтиб, **Аллоҳга** иймон келтирди: «**Парвардигоро, мен сенга куфр келтириб, ўзимга зулм этдим. Энди Сулаймонга эргашиб, бутун оламлар Раббиси бўлган Аллоҳга** иймон келтириб, Исломни қабул этдим». Билқийс Исломга киргач, Сулаймон алайҳиссалом унга уйланган. **Аллоҳ Ўзининг** азиз бандалари Довуд ва Сулаймон алайҳиссаломлар тўғрисида **Қуръони каримца** шундай деган:

«**Қасамки, Биз Довуд ва Сулаймонга (етук) билим ато этдик ва улар: «Бизларни кўп мўмин бандалардан афзал қилиб қўйган зот — Аллоҳга ҳамд бўлсин!» — дедилар.**

Сулаймон (пайғамбарлик ва подшоҳликда) Довудга ворис бўлди ва айтди: «Эй одамлар, бизга қушлар тили билдирилди. Албатта, бу аниқ фазлнинг ўзидир».

Сулаймон учун жин, инс ва қушлардан иборат лашкарлари тўпланиб, тизил-ГаН ХОЛЛарИДа турДИЛар» (27- «Намл» сураси, 15-17-оятлар).

Сулаймон алайҳиссаломга дев, инс-жинс, парилар бўйсунганликлари сабабли сеҳржоду, афсун, илму амал илмлари ҳам пайғамбарга маълум эди.

Сулаймон алайҳиссалом мухрининграмзи бўлмиш сеҳрли олтибурчакли юлдуз тасвири бинолар, идишлар, тангалар ва бошқа шу каби нарсаларга туширилар эди.

Сулаймон алайҳиссалом ўзига берилган беҳад қудрат Аллоҳнинг неъматини эканлигини унутиб, мағрурланиб, кибр-хавога кетиб қолганида, **Ҳақ таоло** иродаси билан бир жин унинг сеҳрли узугини ўғирлаб олади ва Сулаймон тахтини эгаллаб ҳукмдорликни ўз қўлига киритади. Натижада у ночор, бечора-бенаво бўлиб, қирқ кеча-кундуз сарсон-саргардонликда юриб, **Тангри таолога** бетиним тавба-тазарру қилиб, астойдил ялиниб ёлборади.

Ҳақ таоло пайғамбарнинг тавбаларини қабул қилиб, гуноҳларидан кечади. Кунлардан бир куни **Ҳақ субҳонаҳу ва таоло** иродаси билан жин-сеҳрли узукни сувга тушириб қўяди ва уни бир улкан балиқ ютиб юборади. **Тангри** иродаси билан Сулаймон алайҳиссалом балиқни тутиб олади, сўйганида, корнидан ўғирлатган узугини топиб олади. Натижада ҳукмдорликни яна ўз қўлига олади.

Сулаймон алайҳиссаломнинг мисли кўрилмаган, ғайриоддий беҳад эркаклик кучи бўлиб, «Менинг мингта хотиним бўлса, мингта ўғлим бўлади», — деб мактангани учун, Аллоҳнинг қаҳри келиб, пайғамбарга факатгина битта, у ҳам бўлса қусурли, ногирон бўлган ўғил ато этади (Сулаймон алайҳиссаломнинг 700 хотини ва 300 жорияси бўлган).

Сулаймон алайҳиссалом умрининг сўнгги йилларида пайғамбар итоатидаги жинлар, девлар, «Биз эртага нима бўлишини ва ғайб хабарларини билурмиз» дея кибрга кетишган

эди. Улар ғайб сири факат Аллохнинг қўлида эканини унутишгача бориб етгандилар. Уларнинг бу даъволари пуч эканлигини инсонлар билиб қўйишлари учун Сулаймон алай-хиссалом: «**Ё Парваридгоро**, менинг вафот этганимни қўл остимдаги жинлар ва девлар сезмай қолсинлар», деб Аллохга дуо билан юзланади. **Парвардигор** ўз пайғамбари дуосини қабул қилди ва қуйидаги ояти-карима нозил бўлди:

«Энди қачонки Биз (Сулаймонга) ўлимни ҳукм қилганимизда, унинг ўлимига факат асосини (хассасини) еяётган кемирувчи қуртларгина далолат қилди. Бас, қачонки у қулаб тушгач, жинларга аниқ бўлдики, агар улар ғайбни билгувчи бўлганларида бу хор қилгувчи азобда — (мехнатда) қолмаган бўлур эдилар» (34 «Сабаъ» сураси, 14-оят).

Сулаймон алайхиссалом қазоси етиб, 40 йил подшоҳлик қилиб, милoddан аввалги 973-йили 60 ёшида хассасига таяниб тахтда ўтирган ҳолда дорилфанодан дорилбақога рихлат қилди. Жинлар ва девлар ўз хожаларининг ҳамон тахтда ўтирганини кўриб, вафот этганини билмай юравердилар. Сулаймон алайхиссаломнинг хассаларини қуртлар кемираётганини кўрган жинлар ва девлар аввалига хайрон бўлишди, кейин унинг анча илгари вафот этганини кўриб, ўзларининг такаббуруна даъволари пуч эканлигига иқрор бўлдилар. «*Сулаймон ўлди, девлар қутулди*» деган ибора ҳам бизга ўша даврлардан қолган.

Ушбу оят айрим кишиларнинг жинлар ғайбни, яъни келажакни биладилар, деган тахминларини чиппакка чиқаради. Чунки улар то ўтирган ҳолларида жон берган Сулаймон алайхиссаломнинг суяниб ўтирган хассаларини бир йил давомида ёғоч курти еб, ерга қулаб тушмагунларига қадар, у зотнинг вафот қилганликларини билмаганлар ва тиним билмасдан пайғамбар уларга буюрган оғир мехнатда — баланд қасрлар бино қилишда давом этаверган эканлар.

Шарқшуносларнинг илмий тадқиқотлари **Қуръони каримла** келтирилган Сабаъ мамлакати ҳукмдори, гўзалларнинг гўзали малика Билқийс ва Сулаймон алайхиссалом қиссаси ҳақиқатан ҳам милoddан аввалги 1000 йилларда бўлиб ўтганлигини тасдиқлайди. Бинобарин, Сабаъ мамлакати, олимларнинг таъкидлашларича, Жанубий Арабистонда жойлашган. Халқи зироат ва тижорат билан шуғулланадиган жуда бой ўлка бўлиб, пойтахти ҳозирги Яманнинг маркази Саноъдан 55 мил масофада бўлган Маъриб шаҳри эди. Сабаъ ўша атрофларда яшаган қабиланинг ҳамда Маъриб шаҳрининг эски номидир. Кейинчалик бу атама шу ҳудуд номи бўлиб қолди. Сабаъ қавмининг ҳукмдори малика Билқийс бинти Суроҳил Сулаймон алайхиссалом билан мулоқотда бўлган ва кейинчалик мусулмонликни Қабул ҚИЛИБ унга ТурМуШГЭ ЧИКҚЭН (Илохий мўъжизалар. 3-сон, 1996, 55—58-бетлар).

Қуръони карим қиссаларидаги воқеалар ва улуғ пайғамбарлар ҳаёти тарихи олимларимиз томонидан ўрганилиб, илмий тадқиқотлар натижасида бирин-сирин исботланиб ўз тасдиғини топмоқда. Шу боис мухташам **Қуръонда** келтирилган қиссалар, воқеалар ва пайғамбарларни, даҳрийлар инкор қилганликлари каби, инкор қилишимиз ёки улар ҳақида гумон ва шубҳага боришимиз диний жиҳатдан катта гуноҳ — куфр бўлса, илмий жиҳатдан эса бутунлай нотўғри, мантқиққа зиддир. Чунки бўлиб ўтган воқеалар, пайғамбарлар олий ҳужжат — **Қуръони каримт** келтирилиб тасдиқланган. Уларнинг тарихан бўлмаганлигига эса ҳеч қандай ҳужжат йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас: чунки «йўқ»ка ҳужжат бўлмайди, ҳужжат «бор»га бўлади. Хўш, даҳрийлар **Қуръони каримт** келтирилган воқеалар, пайғамбарлар бўлмаганлигини илмий тарзда исботлаб берсинлар-чи. Катъий қилиб айтамыз: «Йўқ, бу имкондан ташқари нарсадир».

Бугунги кунгача **Қуръони каримца** келтирилган воқеаларнинг аксарияти ўз тасдиғини топган. Илм-фан тобора ривожланиб, юксалгани сайин, **Қуръони каримца** келтирилган қолган тарихий ҳақиқатлар ҳам аста-секин исботланиб, ўз тасдиғини топиб бораверади.

Қуръони карим «Сабаъ» сурасининг 15—19-оятларида кибр йўлини тутиб, **Аллоҳдан юз** ўтирган Сабаъ халқини **Парвардигори олам** сел балоси юбориб ҳалок қилганлиги айтилади.

Қуръони мажидца келтирилган бу фожиа Сулаймон алайхиссаломдан 431-йил кейин, яъни милoddан аввалги 542 йили Араб яриморелининг жанубида, ҳали айтиб ўтилган Маъриб деган жойда тарихан содир бўлган. «Маъриб тўсиғи» деб номланувчи жуда катта тўғон (чамаси, сув омбори) **Аллоҳ** таолонинг даҳшатли сел балосини юбориши сабабли йиқилиши оқибатида Сабаъ ўлкаси сув остида қолиб кетган.

Тарихдан маълумки, Сабаъ халқи яшайдиган бу диёр ғоят жозибадор, сермева ва сербарака боғ-роғларга бурканган унумдор ерлар бўлиб, мамлакат қадимий тижорат йўллари устида жойлашганлигидан фуқаролари фаровон эдилар[^]. **Парвардигорнинг** ризки-рўзларидан баҳраманд бўлиб, У зотга шукр қилиш ўрнига, гўё мўл-қўлчиликка ўзлари эришгандай, бундай ҳаётий муҳитни танҳо ўзлари яратиб олгандек, кибр йўлини тутдилар ва **Аллоҳдан** юз ўгирдилар. Оқибатда **Аллоҳ таоло** уларни шу тариқа жазолади ва фаровон ўлка харобазорга айланди. Тирик колганлар Маккаи мукаррама ва Сурия томонларга қўчиб кетдилар.

Қуръони карим&a келтирилган бу фожиа ҳақиқатан ҳам бўлганлигини немис археолог олими Вернер Келлер ҳам ўз тадқиқотлари натижалари асосида тасдиқлади.

Қуръони каримца Сулаймон алайҳиссалом ҳақида жуда кўп оятлар келган. Масалан:

«Довуд ва Сулаймоннинг экинзор хусусида ҳукм қилган кезларини (эсланг) ўшанда унга қавмининг қўйлари (тунда) кирган (ва уни пайҳон қилган) эди. Биз уларнинг (чиқарган) ҳукмига шохид эдик.

Бас, Биз уни Сулаймонга англадик. Биз ҳар иккисига ҳикмат (пайғамбарлик) ва илм ато этдик. Тоғлар ва қушларни Довуд билан бирга тасбеҳ айтадиган қилиб бўйин сундириб қўйдик. Биз шундай қила олгувчидирмиз.

Сулаймонга эса бўронли шамолни (бўйин сундириб), унинг амри билан Биз муборак қилган замин (Шом) сари эсадиган (қилиб қўйдик). Биз барча нарсани билгувчидирмиз.

Яна шайтон (жин)лардан у (Сулаймон) учун ғаввослик қиладиган ва бундан бошқа ишларни ҳам адо этадиганларини (яратдик). Яна Биз уларни қўриқлаб ТуруВЧИ бўлДИК» (21- «Анбиё» сураси, 78—79 ва 81—82-оятлар).

И з о ҳ: *Ривоят қилишларича, Довуд ва Сулаймон пайеамбарларнинг олдиларига икки киши бир можаро хусусида ҳукм сўраб келишади: улардан бирининг қўйлари иккинчисининг экинзорига кириб кетиб, бирон нарсани сое- қолдирмай пайҳон қилиб чиқиб кетган эди.*

Довуд алайҳиссалом қўйлар экинзор эгасига берилсин, деб ҳукм чиқарадилар.

Буни эшитган ўғиллари Сулаймон алайҳиссалом эса: «Ерни қўйларнинг эгасига, қўйларни эса экинзор соҳибига берилса-ю, қўйларнинг эгаси ерни ўнглаб, экин экиб, аввалги ҳолига келтиргач, қўйларини қайтиб олса. Шу муддат ичида экинзор соҳиби у қўйларнинг юнги, сутидан фойдаланиб, шу даврда[^]туғилган кўзиларини ҳам ўзига олиб колса».

Шунда Довуд Сулаймонга қараб: «Ўғилчам, сенинг ҳукминг меникадан тўғрирокдир», деб ўзи чиқарган ҳукмини бекор қилади.

22. Илёс алайҳиссалом

Қуръони каримла Илёс алайҳиссалом барҳак пайғамбар эканлигидан бошқа маълумот берилмаган. Таврот ва тарих китобларида эса йлёс алайҳиссалом ҳақида анча-мунча маълумотлар бор. Тавротдаги номи Илия. Шуларга асосланиб ҳикоя қиламиз.

Сулаймон алайҳиссалом вафотларидан кейин тахтга пайғамбарнинг ўғли Ровоам ўтирди. У золим подшоҳлардан бўлди.

Аввалги бобларда келтирилган қиссалардан маълумки, яҳудий халқи Иброҳим ўғли Исҳоқ, унинг ўғли Яъқуб (Исроил) алайҳиссаломнинг ўн икки ўғлидан таркалган бўлиб, 12 қабила — қавмга бўлиниб кетган эди.

Эсингизда бўлса, шундан кейин Довуд алайҳиссалом ҳақидаги қиссамизда Довуд алайҳиссалом милоддан аввалги XI асрда, тахминан 1050 йилларда Бани Исроил ва барча яҳудий қабиаларини бирлаштириб, пойтахти Қуодус шаҳри бўлган ягона подшоҳлик барпо этгани ёритилган эди.

Сулаймон алайҳиссалом ҳаётлигида Иеровоам деган бир камбағал, аммо ақлли, тадбиркор, иқтидорли, жасур етим бола бўлган экан. Кунлардан бир куни, ҳали Сулаймон алайҳиссалом тириклигида, ана шу етим боланинг қошига Аллоҳнинг бир пайғамбари (Ахия) келиб, ўзининг янги қўйлагини шартга йиртиб, ўн икки бўлакка бўлиб. ўн бўлагини

унга узатади ва: «Тангри таоло Бани Исроил халкининг ўн икки қавмидан ўн қавмини Сулаймон ўғлидан олиб сенга беради ва сен уларга подшоҳ бўласан», дейди.

Шундан кейин яхудийларнинг ўн қабиласи Сулаймон алайҳиссаломнинг ўғли Ровоамдан норози бўлишиб, уни ташлаб кетдилар ва Аллохнинг иродаси билан ана шу Иеровоамни ўзларига подшоҳ қилиб сайлаб олдилар.

Тангри таоло пайғамбари Довуд ва муқаддас шаҳар Қуддуси шарифнинг шарофати ва хурмати туфайли Бани Исроил халқидан фақат икки қабилани, яъни Яхудо ва Бенямин қабилаларини Сулаймон ўғли Ровоамга қолдирди.

Сулаймон алайҳиссалом ўғли Ровоам каламравида қолган Яхудо ва Бенямин қабилалари Яхудия подшоҳлиги, Иеровоамни подшоҳ қилиб сайлаб олган Яъқуб алайҳиссаломнинг қолган ўн қабиласидан тарқалган қавмлар эса Исроил подшоҳлиги деб атала бошланди. Хуллас, ягона Исроил халқи Сулаймон алайҳиссаломдан кейин икки мустақил — Яхудия ва Исроил подшоҳлигига ажралиб кетди.

И з о х: Ягона Исроил подшоҳлиги (давлати) милoddан аввалги 928- йилда иккига ажралиб парчаланиб кетганда, Сулаймон алайҳиссаломнинг ўғ-ли Ровоам қўлида қолган икки — Яхудо & Бенямин қабилаларидан тарқалган халқлардан иборат бўлган Жанубий Яхудия подшоҳлигининг пойтахти Иерусалим (Қуддуси Шариф) бўлиб қолди.

Бу подшоҳликда яшовчи халқлар ана шу милoddан аввалги 928 йилдан бошлаб Иброҳим алайҳиссаломнинг эвараси, Исҳоқ алайҳиссаломнинг невараси, Яъқуб (Исроил) алайҳиссаломнинг тўртинчи ўғли бўлган Яхудо (Иуда) номи билан яхудийлар (иудейлар) деб, давлатнинг ўзи эса Яхудия давлати деб атала бошланди.

Ана шу сабабдан ҳам Яъқуб (Исроил) алайҳиссаломни яхудий халқининг тарихий отаси дейдилар.

Иеровоамни подшоҳ қилиб сайлаб олган қолган 10 қабиладан тарқалган халқлар Шимолий Исроил подшоҳлигини ташқил этдилар. Ун-инг пойтахти дастлаб Сихем (Наблус), кейин Фирца, милoddан аввалги 876 йилдан эса Самария бўлди. Бу давлатнинг халқлари аввалгидек Бани Исроил авлодлари деб атаб келинди.

Бу давлат милoddан аввалги 722 йилга қадар 206 йил мустақил давлат бўлиб турди. Шундан кейин уни Оссурия подшоҳи Салмоннаsr (Саргон II) забт этган.

Милoddан аввалги 722 йилда Шимолий Исроил подшоҳлиги Оссурия подшоҳи Салмоннаsr томонидан ағдарилиб, жанубий вилоят — Яхудияда марказлаштирилгандан сўнг, Бани Исроил халқининг ҳаммаси умуман «яхудий» («иудей»)лар, динлари эса, «яхудийлик» («иудаизм») деб ном олди.

Жанубий Яхудия подшоҳлиги милoddан аввалги 586 йилгача, яъни 342 йил мустақил давлат бўлиб, Шимолий Исроил подшоҳлигига қараганда 125 йил узокроктурган. Шундан кейин уни милoddан аввалги 597 йилда Бобил (Вавилония) подшоҳи Бухтуннаsr (Навуходоносор II) босиб олган.

Милoddан аввалги 586 йилда қўзғолон кўтарган яхудийларни Бухтуннаsr шафкатсизларча бостириб, пойтахт Иерусалимни вайрон қилиб юборган ва яхудийлар подшоҳлигини батамом тугатиб, ўзларини эса асир қилиб олиб кетган.

„ Бобил минораси ва дунёнинг 7 мўъжизаларидан бири бўлмиш «Бобил осма боғлари»ни ана шу подшоҳ қурдирган.

Милoddан аввалги VII асрда Оссурия (Сурия, Шом) подшоҳи Санхариб даврида икти-содий ва ҳарбий жихатдан ниҳоятда юксалиб, қудратли давлатга айланган ва қўшни Бобил давлатини босиб олиб вайрон этган.

Йигирма йилдан сўнг отаси Санхарибнинг тахтига ўтирган ўғли Ассурхадан эса Бобилни қайта тиклаган, равнақ топишига имконият яратган.

Аммо у отасини ёмонламай, ўзининг аъёнларига Бобилни вайрон этилиши маъбудлар иродаси ва амри билан бўлган деб тушунтирган.

Милoddан аввалги VI асрга келиб, Бобил давлати подшоҳ Бухтуннаsr даврида яна аввалгидек кучли, қудратли давлатга айланган ва у бирин-кетин қўшни давлатларни босиб ола бошлаган. Дастлаб Мидия давлати қўмагида Оссурияни босиб олган. Кейин у Финикияни, ундан кейин Иудея давлатини босиб олган ва унинг пойтахти Иерусалим — Байтул Қуддусни вайрон этиб ташлаган.

Ҳали айтганимиздек, подшоҳ Бухтуннаsr даврида тарихда дунёнинг етти мўъжизаларидан бири бўлган Бобил осма боғлари барпо қилинган. Бу боғни Бухтуннаsr мидиялик севимли хотини гўзал ва дилрабо Семирамида (Омита) учун қурдирган.

Бу боғни қурилиш тарихи қуйидагича бўлган экан.

Милоддан аввалги 605 йилда Бобил подшоҳи Набопалосор Мидия (Озарбайжон) подшоҳи Қиёқсор билан бирлашиб, ўзларининг азалий душманлари Оссурия устидан ғалаба қозонганлар.

Ғалаба ва иттифокни янада мустаҳкамлаш учун, Набопалосор Қиёқсорнинг кизи гўзал Семирамидани келин қилиб олган, яъни уни ўғли Бухтуннаsрга олиб берган.

Отасидан кейин тахтга ўтирган Бухтуннаsr севимли хотини, малика Семирамида ватанини соғиниш, қўмсаш дардига чалинмаслиги учун, унга атаб машҳур муаллақ турувчи Бобил осма боғини қурдирган.

Аслида бу боғ унчалик катта эмас, 3—4 қаватли зинапоялар шаклида бўлиб, сатҳи 200 кв. мдан иборат бўлган. Ҳар бир қаватининг оралиғи 2 метр бўлиб, уларни айланаси 70 см. бўлган қалин устунлар кўтариб турган.

Шундай қилиб, сўзимизнинг давомига келсак, Яҳудия подшоҳлигидаги яҳудийлар узок вақт яккаю ягона **Аллоҳга** ибодат қилиб юрдилар ва уларнинг давдати Исроил подшоҳлигига қараганда узок муддат тинч-омон турди. Исроил подшоҳлигидаги яҳудийлар эса Аллоҳни яна унута бошладилар.

Исроилнинг биринчи подшоҳи бўлган Иеровоам кейинчалик ўз халқининг Қуддусга бориб ибодат қилишини тақиқлади, Яҳудия подшоҳлигига қўшилиб кетишидан чўчиди ва ибодатни шу ерда қилишлари учун, олтиндан икки бузоқ — маъбуд ясаттирди ҳамда уларни икки шаҳарга ўрнаттирди. Ҳукмдор ва унинг бутун халқи шу икки маъбудга топиниб, уларга қурбонликлар келтириб, ибодат қила бошладилар.

Кейинчалик Ваал (Баъал) деган бутга топиниб, залолат ботқоғига обдон ботишгач, уларни ҳидоят йўлига бошлаш учун милоддан аввалги IX асрда пайғамбар Илёс алайҳис-салом зухур этди.

«Илёс» сўзи «Аллоҳнинг куч-қудрати» деган маънони англатади.

Ўша даврда Бани Исроилга пойтахти Самария шаҳрида бўлган Ажиб (Ахав) ва унинг хотини Арбил (Иезавел) ҳукмдорлик қилар эдилар.

Аллоҳнинг амрига кўра, Илёс алайҳиссалом уларни ҳидоятга чорлаб, бут-санамларга топинмасдан, Мусо алайҳиссалом шариати бўйича яшаб, яккаю ягона **Аллоҳга** ибодат қилиб, «Ла илаҳа иллаллаҳу, Иляса расулуллаҳи» деб иймон.келтиришларини тарғиб қилди. Бир неча мўъжизалар кўрсатди. Аммо улар бу даъватни қабул қилмай, пайғамбарни ўлдириш пайига тушдилар. Шунда Илёс алайҳиссалом подшоҳ Ажибдан қочиб, Иордан дарёси яқинидаги бир тоғнинг ғорида, оқиб турган жилға бўйида яшириниб яшай бошладди.

Тангри таоло амри билан қарғалар Илёс алайҳиссаломга кунда икки маротаба — эрталаб ва кечқурун нон ва гўшт олиб келиб турдилар. Илёс алайҳиссалом ғорда анча йил яшади.

Подшоҳ одамлари ва Бани Исроил қавми Илёс пайғамбарни ўлдириш учун муттасил қидириб юрдилар.

Подшоҳ Ажиб вафотидан сўнг, **Тангри таоло** Илёс алайҳиссаломга пайғамбарликни ўзидан кейин шогирди ва ёрдамчиси бўлган ал-Ясаъ (Елисей)га топширишини амр этди.

Тавротда ёзилишича, кунлардан бир куни улар Гаалгалдан чиқиб, Вифлеем ва Иерихон шаҳарларига кета туриб, **Тангри** амри билан Иордан дарёси бўйига келганларида Илёс алайҳиссалом кийимларини ечиб, тахлаб, дарёга урган эди, дарё иккига ажралди, унинг тубидан юриб ўтдилар. Дарёдан ўтиббўлиб йўлда кетаётганларида, осмондан оловсимон икки от қўшилган арава тушиб келди ва Илёс алайҳиссалом бир зумда аравада пайдо бўлиб қолди-да, Аллоҳнинг иродаси билан самога кўтарилди. Бу ходиса бир лаҳзада-рўй бердики, ал-Ясаъ алайҳиссалом осмонга қараб: «Ота, ота! Отам! Бизни энди ким асрайди, ким ўз паноҳига олади, ким химоя қилади?»— деб хитоб қилди. Бу вақтда оловли арава кўздан ғойиб бўлди ва хитобга жавобан осмондан ал-Ясаъ оёқлари остига Илёснинг кийимлари тушди. Бу аломат Илёснинг ўрнига пайғамбарлик қилиш ал-Ясаъ алайҳиссаломга топширилганлигини билдиради эди.

Залолатга кетган Исроил қавми тағин ўз гуноҳлари билан Аллоҳнинг навбатдаги ғазабига учраб, кўпдан-кўп балоларга гирифтор бўлдилар. Бинобарин, адашганлар, залолатга кетганлар ҳақида *Қуръони мажид*да қуйидаги ояти карималар келтирилади:

«Парвардигорларига кофир бўлган кимсалар учун жаҳаннам азоби бордир. Накадар ёмон оқибат бу! (67- «Мулк» сураси, 6-оят).

«Бас, (эй Муҳаммад), ушбу Сўзни (Қуръонни) ёлғонга чиқарадиган кимсаларни Менга қўйиб беринг! Яқинда Биз уларни ўзлари билмайдиган (сезмайдиган) томондан даражама-даража тутгаймиз (ҳалокатга дучор қилажакмиз)!» (68- «Қатм» сураси, 44-оят).

Илёс алайҳиссаломнинг пайғамбар эканликлари ҳақида *Қуръони карим*ниш куйидаги оятлари нозил бўлган:

Илёс ҳам, албатта, пайғамбарлардандир!

Илёсга салом! (37- «Вас-соффот» сураси, 123 ва 130-оятлар).

23. Ал-Ясаъ алайҳиссалом

Ал-Ясаъ алайҳиссалом Бани Исроил қабиласидан чиққан пайғамбарлардан бири, *Қуръони карим*ла унинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида алоҳида оят келмаган. Фақатгина иймон келтиришимиз зарур бўлган пайғамбарлардан бири эканлиги таъкидланган холос. «Ал-Ясаъ» сўзи «илми кенг» деган маънони англатади. Тавротда у Елисей деб номланган.

Ҳақ таоло жаноб ал-Ясаъ алайҳиссаломга пайғамбарликни буюриб, Бани Исроилни ҳазрат Мусо шариати бўйича иймонга чақиришини амр қилди.

Ал-Ясаъ алайҳиссалом Илёс алайҳиссаломдан кейин пайғамбарликни давом эттирди. Бани Исроилни ҳидоятга — фақатгина яккаю ягона **Тангри таоло**га ибодат қилиб юришга ва ўзи **Аллоҳ таолонинг** расули эканлигига иймон келтиришларини тарғиб қилиб юрди. Ал-Ясаъ алайҳиссалом **Тангрининг** иродаси ва мадади билан Бани Исроилга кўпдан-кўп мўъжизалар кўрсатди, ваъз-насихатлар билан халқни тўғри йўлга солиш ҳаракатида бўлди. Лекин қавмларига сўзлари таъсир қилмай, баъзилари мусулмон бўлсалар ҳам, яна ҳидоятдан қайтиб кофир бўлдилар. Натижада ал-Ясаъ алайҳиссалом уларни дуоибад қилдилар. Уларнинг қилган дуоибадлари қабул бўлиб, Бани Исроилга жазо сифатида милоддан аввалги IX асрда Оссурия бостириб кирди. Бани Исроил кўп вақт бу давлат асорати занжирида эзилиб, зорланиб, қулфатда хор бўлиб яшадилар.

Баъзи ривоятларда ал-Ясаъ алайҳиссалом ва Илёс алайҳиссалом бир-бирларига амаки-вачча бўлган дейилади.

Ривоят қилинишича, ал-Ясаъ алайҳиссалом вафот этганларида, уни бир ғорга дафн қилишган. Бир неча йилдан кейин, бир исроилликни дафн қилиш учун шу ғорни яқинидан олиб ўтишаётганларида, уларга муовийлар қабиласи хужум қилиб қолади. Исроилликлар шоша-пиша майитни ал-Ясаъ алайҳиссалом гўрига қўядилар. Шунда мурда пайғамбар суяклари устига тушиши биланоқ тирилиб, бошқалар билан бирга уйига қочиб қолади.

Манбаларда ал-Ясаъ алайҳиссалом ҳақида жуда кўп қизиқ воқеалар, мўъжизалар қайд этилган.

Юқорида, пайғамбарлар қиссалари дебчасида айтиб ўтганимиздек, ал-Ясаъ ва Ювшаъ пайғамбарлар бошқа-бошқа пайғамбарлар бўлиб, Ювшаъ алайҳиссалом Мусо алайҳиссалом вафотидан кейин унинг ўрнига бўлган пайғамбар бўлиб, у ал-Ясаъ алайҳиссаломдан 800 йил ЧамЭСИ ОЛДИН ўтган (Каранг: 6- «Анъом» сураси, 86- оят ва 38- «Сод» сураси, 48-оят. Алоуддин Мансур таржимаси).

Ал-Ясаъ алайҳиссалом ҳақида *Қуръони карим*да қуйидаги оят келган:

«Исмоил, ал-Ясаъ, Юнус ва Лутни ҳам (ҳидоятга йўлладик). Ҳаммаларини * оламлар узра афзал қилдик» (6- «Анъом» сураси, 86-оят).

24. Юнус алайҳиссалом

Ироқнинг Мўсул ҳудудидаги Найново (Ниневия) шаҳри Амўрийлар давлатининг маркази, Шарқдаги энг бой масканлардан бири эди. Бу ерда аҳоли тинч, тўқ, фаровон турмуш кечиришар, аммо фиск-фужурга берилган, Аллоҳнинг ягоналигига эътикод қилмай, бутларга сиғинишар эдилар.

Аллоҳ таоло бу қавмни залолатдан -халос қилиш ва ҳидоятга бошлаш учун Юнус ибн Манони пайғамбар қилиб юборди. Юнус сўзи яҳудий тилида «каптар» деган маънони англатади. Лақаби Зуннун бўлган. Нун катта балиқ (наҳанг, кит) демакдир. Уни наҳанг балиқ ютиб юбориб, кейин қорнидан қайтариб чиқарган. Шунинг учун у Зун Нун, яъни «балиқ соҳиби» лақабини олган. Тавротда Иона тарзида зикр этилган.

Юнус алайҳиссалом бу қавмни иймонга даъват этганларида, икки кишидан бошқа одамлар иймон келтирмади. Қавмларига **Аллоҳдан** муқаррар азоб қилишини айтиб, улардан умидини узган Юнус алайҳиссалом, **Парвардигор** амрини охирига етказмай, сабр қилмай, Унинг изнисиз дарғазаб ҳолда шаҳардан чиқиб кетди ва Дажла дарёсига келиб, кетишга шайланиб турган кемага тушди. Кема денгизга чикқач, орадан кўп ўтмай, **Аллоҳ**нинг амри билан қаттиқ бўрон турди, кўрқинчли тўлқин кўзғалиб, кеманинг чўкиши аниқ бўлиб қолди. Шунда кемадагилар: «Бизнинг орамизда кимдир гуноҳкорга ўхшайди», дедилар ва ўзаро маслаҳатлашиб, қуръа ташлашга, қуръа кимнинг номига чиқса, ўша одамни сувга ташлаб, ўзларини саклаб қолишга қилишиб олишди. Қуръа Юнус алайҳиссаломга чикди. Шунда Юнус алайҳиссалом ўзининг кимлигию нима ишлар қилганини сўзлаб берди. Кемадагилар унинг **Аллоҳга** яқин бандалардан эканлигини билдилар, гуноҳкор бўлиши эҳтимолдан йироқ деб, иккинчи марта қуръа ташладилар. Аммо иккинчи, ҳатто учинчи бор қуръа ташлаганларида ҳам, **Аллоҳнинг** иродаси билан қуръа Юнус алайҳиссаломга чиқаверди. Шунда Юнус алайҳиссалом кемадагиларга ўзини денгизга ташлашларини айтди. Пайғамбарни денгизга ташладилар. Сўнгра Аллоҳнинг амри билан денгиз аста-секин тинчланди, бўрон тинди. Кемадагилар қутулдилар. Юнус алайҳиссаломни денгизга отганларида Аллоҳнинг амри билан уни бир катта наҳанг ютиб юборди. Юнус алайҳиссалом наҳанг ичида уч кеча-кундуз қолиб кетди ва тинмай **Аллоҳ таолога** ибодат, тавба-тазарру, гуноҳларини кечиришини сўраб дуолар қилди. **Аллоҳ таоло** унинг дуоларини қабул этиб, наҳангга пайғамбарни денгиз соҳилига чиқариб ташлашни амр этди.

Наҳанг қорнидан касал ҳолида чиққан Юнус алайҳиссаломга **Тангри таоло** яна бориб қавмини ҳидоятга бошлашни давом эттиришни буюрди. Юнус алайҳиссалом ўз қавмидан хафа бўлиб, дарғазаб ҳолда шаҳарни тарк этгач, қавм ваҳимага тушиб, «**Аллоҳ**нинг азоби энди муқаррар бўлади, шекилли», дея тавба қилишиб, ҳидоят йўлига ўтишга ҳозир тургандилар. Юнус алайҳиссаломнинг соғ-саломат қайтганини кўрган қавм **Парвардигорнинг** амрига бўйсуниб, ҳидоят йўлидан чиқмасликларини айтиб, **Аллоҳга** ва унинг пайғамбари Юнус алайҳиссаломга иймон келтирдилар. Юнус аллайҳиссалом 750 йил яшаб оламдан ўтган.

Юнус алайҳиссаломнинг қабри Ироқда, Мўсул шаҳри яқинидаги қадимий Ниневея харобаларида.

Юнус алайҳиссалом номи *Қуръони қаримиинт* кўп жойларида тилга олинган. Қуйида *Қуръони қаримиинт* «Вас-соффот», «Анбиё» ва «Юнус» сураларидан оятлар келтирамиз:

«Юнус ҳам, албатта пайғамбарлардандир!»

Қайсики (ўз қавмидан ғазабланиб), одамлар билан тўла юкли кемага қараб қочган эди. **Бас**, (кемадагилар билан) **қуръа ташлашди ва мағлуб бўлди**.

Бас, маломатга қолган ҳолида уни бир наҳанг балиқ ютиб юборди. **Бас**, агар у (Аллоҳга доимо) **тасбеҳ айтувчилардан бўлмаганда, албатта, у (балиқ) қорнида, то қайта тириладиган кунларигача (қиёматгача) қолиб кетган бўлур эди**.

Бас, Биз уни хаста ҳолида қуруқликка улоқтирдик. Унинг устида (соя ташлаб туриши учун) қовоқ дарахтини ундириб қўйдик.

Биз уни юз минг, балки ундан ҳам кўпроқ (одам)га пайғамбар қилдик. Бас, улар (Юнусга) иймон келтирдилар.

Сўнг Биз уларни (маълум) бир муддатгача (ажаллари етгунча ҳаётдан) баҳраманд ЭТДИК» (37- «Вас-соффот» сураси, 139—148-оятлар).

«Зуннун (Юнус)нинг (ўз қавҳмидан) ғазабланган холда (қишлоғидан чикиб) кетиб, Бизни унга қарши чиқа олмайди, деб ўйлаган пайтини, сўнг (Биз уни балиқ қорнига ташлаганимиздан кейин) қоронғу зулматлар ичра: «Сендан ўзга илоҳ йўқдир, Сен (барча) нуқсонлардан покдирсан. Дарҳақиқат, мен (ўзимга) зулм қилувчилардан бўлдим», — деб нидо қилган (пайтини эсланг) !

Бас, Биз унинг (дуосини) мустажоб қилдик ва уни ғамдан қутқардик. Биз мўминларга мана Шундай НаЖОТ берурМИЗ» (21- «Анбиё» сураси, 87—88-оятлар).

«**Кошки бирор қишлоқ (аҳли) иймон келтирганда эди, иймони унга фойда берган** (ва ҳалок бўлмаган) бўлур эди. Илло Юнус қавми (шундай қилди). **Иймон келтиришгач, улардан дунё ҳаётидаги хорлик азобини кетказдик ва уларни (маълум) вақтгача (ҳаёт лаззатидан) баҳраманд қилдик**» (Ю- «Юнус» сураси, 98-оят).

25. Ишаъё алайҳиссалом

Юнус алайҳиссаломдан кейин, милоддан аввалги VIII асрда Бани Исроил қавми яна бузилиб кетди. Яхудийлар ва уларнинг бошлиқлари ҳақ йўлдан тойиб, ичкиликбозликка берилдилар, халқни талаш, ўғрилик ва йўлтўсарлик авж олди, ҳар бир ишни ҳал қилишда адолатсизлик, тамагирлик, порахўрлик йўлига ўтдилар, алдаш ва фирибгарлик уларнинг одатига айланди. Етимлар, бева-бечораларни ҳимоя қилиш ўрнига уларга зулм қила бошладилар. Эзилган халқнинг оҳ-воҳларига кулоқ солмай қўйдилар. **Парвардигорни** унутиб, яна санам, бутларга топина бошладилар.

Пайғамбарлик неъматини берилган Ишаъё алайҳиссалом (Тавротдаги номи Исаия) қавмларини ҳидоят йўлига тарғиб қилиб, бундай ёмон ишларини давом эттираберсалар, ўзларига нажот йўқлигини айтиб, дунё ва охира азобларини баён қилиб огоҳлантириб келди. **Тангри таолога** ва ўтган пайғамбарларга ишонмаганлари учун, **Ҳақ таоло** қавмлар бошига балолар юбориб ҳалок қилганини, тез орада халқларни гуноҳлардан қайтариб ҳалос этгучи пайғамбарлар Ийсо ва Мухаммад алайҳиссаломларнинг зухур этишларини айтиб огоҳлантирди. Аммо нодон, ўжар қавм ул зоти шарифни шаҳид қилдилар.

Муқаддам айтиб ўтганимиздек, **Тангри таоло** уларга жазо тариқасида Оссурия подшоҳи Салмоннаср (Саргон II)ни юборди. У Яъқуб (Исроил) алайҳиссаломнинг ўн ўғлидан тарқалган халқ мамлакати — Исроил подшоҳлигини милоддан аввалги 722- йилда босиб олди. Исроил подшоҳини асирга олиб, аскарлари ва халқини қирғин қилди. Ўлканинг барча шаҳар ва қалъаларини вайрон қилиб юборди. Омон қолган халқни бутун болачақалари билан бирга Исроил заминида бутунлай ҳайдаб чиқарди. Исроилликлар қадрдон ерларини аччиқ кўз ёшлари тўкиб тарк этдилар. Ўзларининг саркашликлари, ўжарликлари ва жоҳилликлари сабабли яна кўп йиллар бегона юртларда сарсон-саргардонликда, қулликда ҳаёт кечиришга маҳкум бўлдилар.

Ишаъё алайҳиссалом **Қуръони каримца** тилга олинмаган, аммо у Таврот китоби бўйича Аллоҳнинг пайғамбари ҳисобланади.

Абдулла Авлоний «Мухтасари тарихи анбиё ва таърихи Ислом» китобида Ишаъё алайҳиссаломни Бани Исроилнинг улуғ пайғамбари деб тилга олган. Ана шу китобда ҳам Ишаъё алайҳиссалом милоддан аввалги VIII асрда яшаб ўтганлиги қайд этилган.

Ишаъё алайҳиссаломнинг 66 бобдан иборат бўлган китоби Библия таркибига кирган ва унинг кўп оятлари Инжилга айнан кўчирилган.

26—27. Закариё ва Яҳё алайҳиссаломлар

Яҳё алайҳиссаломнинг отаси Закариё алайҳиссалом (Закариё — «Аллоҳни ёд этувчи») ҳазрат Довуд алайҳиссалом уруғларидан бўлиб, Яхудия ўлкасида Рим императорининг ноибни Ирод ҳукмдорлик қилган йилларда Ҳеврон шаҳрида руҳонийлик қилиб, халқни **Аллоҳ** бирлигига эътиқод қилишга даъват этиш билан машғул эди:

Закариё милоддан аввалги 330 йилда туғилган бўлиб, милодий йил бошларида, 300 ёшга етган пайтида, Яҳё исмли фарзанд кўрган. Шунгача у бефарзанд эди. Кунлардан бир куни Закариё алайҳиссаломга Аллоҳнинг фариштаси Жаброил алайҳиссалом зоҳир бўлиб,

унга хотиНи Айшу (Тавротда Елизавета) бир ўғил туғиб беришини ва унга Яхё деб ном қўйиши хақида **Парвардигор** амрини етказди. Яхё (ибронийча) «тирилтирувчи, жон киргизувчи» деганидир. ...- . ,

Шундан кейин, Ийсо алайҳиссалом туғилишидан олти ой аввал, Закариё алайҳиссаломнинг хотини Айшу унга бир ўғил туғиб берди ва уни саккиз кунлигида хатна қилишиб, отини Яхё қўйишди.

Закариё алайҳиссаломнинг Тавротдаги номи Захария, Яхёники эса Иоанн бўлган.

Яхё алайҳиссаломга **Аллоҳ таоло** буюк иктидор ато этди. У ниҳоятда заковатли, Тавротдаги ҳукмларга астойдил амал қиладиган киши бўлиб улғайди. У кўркем юзли, келишган, камтар, юмшоқ сўзли ҳамда сўзларни ўз ўрнида ишлатадиган воиз, ибодатга берилган, ҳалим киши бўлиб етишди. Умида бирон маротаба ҳам гуноҳ ишга қўл урмади. Муҳаммад алайҳиссалом Яхё алайҳиссаломни, **«Қиёмат бўлганда, гуноҳ қилмаган ёки гуноҳни ният ҳам қилмаган кимса топилмайди, Яхё эса гуноҳ ҳам қилмаган ва гуноҳни ният ҳам қилмаган инсондир»**, деб таърифлаганлар.

Унга ёшлигиданоқ пайғамбарлик инояти берилганди. Вояга етгач, Шомга бориб, у ердагиларни далилу исботлар асосида Аллоҳнинг бирлигига иймон келтиришга ва ёлғиз **Аллоҳга** ибодат қилишга даъват эта бошлади. Яхё алайҳиссалом қавмларини Мусо алайҳиссалом шариатлари асосидаги иймонга чақиради экан, яқин орада Ийсо алайҳиссаломга янги шариат қилишини айтиб огоҳлантирар эди.

Инжилда келтирилишича, Бани Исроил ҳукмдори Ирод вафот этиб кетган укаси Филиппнинг гўзал хотини Иродидага яъни (келини)га уйланмоқчи бўлади. Аммо Яхё а.с, Мусо а.с. шариатида мувофиқ, бу ишга раво йўқ деб, никоҳ ўқишдан бош тортади. Бундан қаттиқ ғазабланган Иродида Яхё а.с.ни ўлдирмоқчи бўлади, аммо уддасидан чиқа олмайди, Ирод бунга рухсат бермайди. У Яхё а.с.ни ҳурмат қилиш билан бирга, ундан ҳайиқар эди ҳам. Чунки унинг халқ орасида обрў-эътибори баланд эди, оқибатидан кўрқди. Шундай бўлса-да, Иродида Яхё а.с.ни зиндонга ташлаттиришга муваффақ бўлади.

Ирод бошқа уламоларга бу никоҳга розилик бериш хақида савол қилган эди, улар кўрққанларидан бу ишга фатво берадилар. Шундай қилиб, Иродида қайноғасига тегиб олади.

Кунлардан бир куни Ирод ўзининг туғилган куни муносабати билан уюштирган зиё-фатда Иродиаданинг бўйига етиб қолган ғоят гўзал қизи, яъни 14 ёшли жияни базмда қўшиқ айтиб, рақсга тушиб, ҳаммани ўзига қаратади. Уни севиб қолган Ирод базмдан кейин онасининг, яъни хотинининг розилиги ва рағбати билан у билан бирга ётади.

Сўнг Ирод қизга: «Сўра сўрайдиганингни, мулкимни ярмини десанг ҳам бераман», — дейди. Қиз онасининг олдига чиқиб, ундан нима сўрашини маслаҳат қилади. Иродида қизига: «Яхёнинг бошини сўра», деб айтади. Қиз дарров Ироднинг олдига кириб: «Товоқда Яхёнинг бошини келтиришларини хоҳлайман», — дейди. Буни эшитиб, Ирод чуқур қайғуга ботади. Аммо сўз бериб, қасам ичиб қўйгани учун, ноилоҳ зиндонда ётган Яхё а.с.ни бошини келтиришларини буюради. Жаллод дарҳол бориб зиндонда ётган пайғамбарнинг бошини кесиб, товоқда қизга олиб келиб беради. Қиз эса уни онасига тақдим этади. У бошга бир қараб қўйиб, қайтариб беради. Машъум ниятига етади. Сўнг Яхё а.с.ни ШОИрДларИ Дафн ЭТЭДИЛар (МаркИнжили, 6:17-28).

Бу ҳақда яна бир ривоятда айтилишича, Ирод вафот этиб кетган укасининг хотини гўзал Иродидага уйланиб олгач, онасига ўхшаб бағоят гўзал қиз бўлиб етилган унинг ёш қизига ҳам уйланмоқчи бўлади. Қиз ва онаси бунга жон деб рози бўладилар. ва никоҳ ўқитмоқ учун Яхё а.с.ни чақирадилар. Яхё а.с, шариат бўйича бу ишга раво йўқ деб, никоҳ ўқишдан бош тортади. Бошқа уламолар эса кўрққанларидан бу ишга фатво берадилар. Аммо қиз ҳукмдорга: «Яхё а.с ўлдирилмагунча, сенга тегмайман», — деб олт ичади. Баднафс ва разил Ирод пайғамбар а.с.ни ўлдиришга буйруқ беради. Аммо уламолар: «Яхёнинг қони томган жойда қиёматгача гиёҳ унмас», — дейдилар. Ҳукмдор Яхё а.с.ни даштга олиб бориб бўғизлатади. Яхё а.с.нинг кесилган боши дашт узра қаттиқ овоз билан: «Онасини олганга, қизи тегмас», — деб ҳайқиради. Яхё а.с.ни қони оқиб, тинмайди, қайнаб чиқаверади, ҳаммаёқ қонга тўлиб кетади. Ҳукамолар шунда: «То бадкирдор у қиз ўлдирилмагунча, бу қон тинмас», — деб айтадилар. Барча хийлалару тадбирлар бекор

кетади. Ирод ноилож қизни ўша даштга олиб бориб бўғизлатишга мажбур бўлади. Бадбахт киз ўзининг бошига ўзи этади. Пайғамбар а.с.нинг қони шундан сўнг тинади.

Яхё алайҳиссаломнинг шаҳид бўлиши ҳақида яна бошқа ривоятлар ҳам бор.

Улардан бирида айтилишича, Яхё алайҳиссалом ниҳоятда келишган, хушрўй эди. Ҳукмдорнинг хотинларидан бири уни яхши кўриб қолиб, ўз муҳаббатини унга изхор этади. Яхё алайҳиссалом бундай гуноҳ ишдан қатъиян бош тортиб, унга эрига ҳеч қачон хиёнат қилмасликни насиҳат қилган. Подшоҳнинг хотини унинг қўнмаганидан қаттиқ ғазабланиб ва сиримни ошкор қилиб қўймасин деган хавотирда, ўз эридан Яхё алайҳиссаломни ўлдиришни тинмай талаб қилади. Подшоҳ буйруғи билан Яхё алайҳиссалом намоз ўқиб турган пайтида ўлдирилади. Яхё алайҳиссалом шаҳид бўлгач, бу ишга **Парвардигори оламнинг** қаҳри келиб, подшоҳ хонадонини ер ютади.

Бошқа ривоятда келтирилган сабабга кўра, Рим ноиби Ирод Антипанинг Яхё алайҳиссаломнинг халққа жуда катта таъсири ҳокимият учун хунук оқибатларга олиб келиши мумкинлигидан чўчиши бўлган.

Яхё алайҳиссалом Ийсо алайҳиссалом дунёга келгани ва унга янги шариат юборилгани ҳақида биринчи бўлиб хабар берган, ҳамда халқни ўз гуноҳларига иқроор бўлиб, тавба-тазарру қилишга, маънавий покланишга даъват этган. Ийсо алайҳиссаломни ва қўплаб яҳудийларни Иордан дарёсида поклаб чўмилтириб иймонга — яккахудоликка тарғиб қилган пайғамбардир.

Яхё алайҳиссаломнинг жасади Дамашқдаги Умавийлар масжидига дафн қилинган.

Закариё алайҳиссаломнинг шаҳид бўлиш сабаби ҳақида ҳам турли ривоятлар мавжуд.

Уларнинг бирида айтилишича, ўғли Яхё алайҳиссаломнинг шаҳид бўлишига сабаб бўлган ҳукмдорнинг хотини **Аллоҳ** ғазабига учраб, ер ютган. Шунинг учун бу золим подшоҳ Закариё алайҳиссаломдан ўч олиш қасдида уни қидиртиради. Закариё алайҳиссалом душманлардан қочиб, бир катта дарахтнинг ёнига боради. **Аллоҳнинг** амри билан дарахт иккига ажралиб ёрилади, Закариё алайҳиссалом киради, дарахт ёпилади, аммо салласининг бир учи чиқиб қолади. Уни қувлаб келганларга Иблис лаъин дарахтни кўрсатади. Яҳудийлар дарахтни Закариё билан бирга арралаб шаҳид қиладилар.

Иккинчи бир ривоятда келтирилишича, Биби Марям ибодатхонага назр қилинганлиги ва у ерда қариндоши Закариё алайҳиссалом ҳомийлигида ҳамда тарбиясида бўлганлиги ва Биби Марям Ийсо алайҳиссаломни отасиз туққани боисидан яҳудийлар унга бўхтон қилиб, ўлдирмоқчи бўладилар, шунда бешикда ётган ўн беш кунлик Ийсо алайҳиссалом бирдан тилга кириб: **«Мен Аллоҳнинг бандасидурман. Ул зот менга Китоб — Инжил ато этди ва мени пайғамбар қилди»**, дейди. Яҳудийлар бунни эшитишиб хайрон қоладилар ва Биби Марямни қўйиб юбориб, Закариё алайҳиссаломни шаҳид қиладилар.

Закариё ва Яхё пайғамбарлар ҳақида *Қуръони карим*да кўп оятлар келган. Шулардан баъзи бирларини келтирамиз:

«Закариёнинг: «Эй Раббим, мени ёлғиз ташлаб қўйма, (меросхўр фарзанд ато эт), Сен, (Ўзинг) ворисларнинг яхшироғидирсан», — деб нидо қилган пайтини (эсланг).

: • **Бас, Биз унинг (дуосини) мустажоб қилдик ва унга Яхёни ато этдик ҳамда жуфти (халоли)ни ўнглаб, (туғадиган қилиб) қўйдик. Дарҳақиқат, улар (мазкур пайғамбарлар) яхши ишларни қилишга шошар ва Бизга рағбат ва қўрқув билан дуо қилар ЭДИЛар Ҳамда Бизга ИТОат ЭТГувЧИ ЭДИЛар»** (21- «Анбиё» сураси, 89—90-оятлар).

«(Эй Муҳаммад! Бу) Раббингиз Ўз бандаси Закариёга қилган марҳаматининг зикри (қиссаси)дир.

(Аллоҳайтди): **«Эй Закариё, Биз сенга бир фарзанд хушхабарини берурмизки, унинг исми Яхё бўлиб, илгари унга бирор (кимсани) ҳамном қилган эмасмиз».**

(Биз унга): **«Эй Яхё! Китобни (яъни Тавротни) маҳкам тутгин!», (дедик) ва унга гўдаклик чоғидаёқ ҳикмат (ва илм) ато этдик.**

Яна унга Ўз даргоҳимиздан меҳр ва поклик (ато этдик) ва у тақволи бўлди» (19- «Марям» сураси, 2; 7; 12—13-оятлар).

28. Ийсо алайҳиссалом

(1—33)

Ийсо алайҳиссалом (Иисус Христос) масихийлик, насронийлик яъни христианлик динининг асосчиси бўлиб, *Қуръони каримда* Ийсо Масих тарзида тилга олинган. Мусулмонлар ул зотни оддийгина қилиб «Ийсо пайғамбар» деб атайдилар. Христианлик шарқ адабиётларида масихийлик, насронийлик деб юритилади, иккалови ҳам тўғри (Насро — Назарет Ийсо а.с. туғилган қишлоқ номи).

«Ийсо» калимаси қадимий яҳудий тили — ибронийчада «Ешуъа», яъни «**Худованд** бандаларига нажот беради», «Аллоҳнинг марҳамати, эҳсони» деган маъноларни беради.

Юнонча «Христос» ибронийчада «Машиъах», арабча «Масих» дейилади. Асл маъноси «мой суртилган» демакдир. Қадимги даврларда ибронийларда муқаддас мақсадларга, **Тангри** хизматига бағишланадиган кишилар — пайғамбарлар, подшоҳлар бошига мой суртиш одат бўлган. Шунга кўра, Масих мартабаси — «**Худо** танлаган» деган маънони ҳам беради.

Масихчи (юнонча «христиан») Ийсо Масих тарафдорлари, унинг йўлидан юривчилар дегани бўлиб, христианлик динининг номи ҳам ана шу сўздан олинган.

Ийсо алайҳиссалом яҳудий миллатига мансуб бўлиб, тахминан милодий 1—33 йилларда Фаластинда, ҳозирги Исроилда яшаб ўтган. Баъзи бир маълумотларда Ийсо алайҳиссалом милодий 1 йилда, бошқасида 4 йилда, яна бир бошқасида эса 7 йилда туғилган дейилади. Масалан, инглиз тарихчиси Веле Ийсо алайҳиссаломнинг ҳақиқий туғилган йилини милодий 4 йил деб ҲИСОБЛАЙДИ («Сирли олам» жаридаси, 1999 йил, феврал сони, 10-бет). АмМО у МИЛОДИЙ 1 ЙИЛДЭ туҒИЛГани кўпдан-кўп диний ва дунёвий адабиётларда ёзилгани боис, бу сана ҳақиқатга яқиндир.

Ислом илоҳиётшунослигида Ийсо ибн Марям муҳаррам ойининг ўн бешида, яқшанба куни онаси Биби Марямдан отасиз туғилган; бор-йўғи 33 йил умр кўрган; ражаб ойининг еттисида, пайшанба куни **Худованд** амри билан осмонга кўтарилиб кетган, то қиёматгача тирикдир, деб талкин қилинади.

Милодий йил ҳисобини ҳам Ийсо алайҳиссалом туғилган санадан бошлаб ҳисоблаш қабул қилинган. Демак, ўтган 2004 йили Ийсо алайҳиссалом туғилганига 2004 йил тўлди.

Ийсо алайҳиссаломга ўттиз ёшида Таврот ва Забурдан кейинги учинчи илоҳий китоб — Инжил нозил қилинган. У ўзининг диний фаолиятини ана шу ёшидан бошлаган, яъни пайғамбар бўлиб 3 йил фаолият кўрсатган. «Инжил» сўзи юнонча «эвангелеон» сўзидан келиб чиққан бўлиб, насронийчада «евангелие» деб аталади. Маъноси «илоҳий хабар», «хушхабар», «эзгу хабар» бўлиб, бунда Ийсо Масихнинг дунёга келиши, ҳаёти, ўлиб-тирилиши ва таълимоти тўғрисида муқаддас пайғом — хушхабарлар баён қилинган.

Инжилда Ийсо алайҳиссаломнинг Ер юзидаги асосий мақсади гуноҳкор инсонларни кутқариш учун ўз жонини фидо — қурбон қилишдан иборат бўлган барҳақ пайғамбар беғуноҳбўла туриб салибга михлаб ўлдирилган деб айтилади.

Ийсо алайҳиссаломнинг туғилиш тафсилоти, Инжилда ёзилишича, қуйидагича бўлган. Ийсо алайҳиссалом Фаластин ўлкаси, Жалила вилоятининг Насро (Назарет) қишлоғида яшовчи, ҳазрат Довуд алайҳиссалом авлодидан бўлган 80 ёшли бева Юсуф (Иосиф) деган нажжор (дурадгор)га унаштириб қўйилган Марямдан, Яҳудия ўлкасининг Байтлахм (Вифлеем) шаҳарчасида қудрати илоҳий билан отасиз туғилди. Ўша кезларда Насрода Закариё алайҳиссаломнинг хотини Айшунинг синглиси Ханна (Анна) ўз эри Имрон (Иоаким) билан бирга яшар, улар ҳам қариб қолган ва бефарзанд эдилар. Ханна Аллоҳ таолога илтижо қилиб: «Эй **Парвардигор!** Агар сен менга фарзанд ато қилсанг, уни ёлғиз сенинг ибодатингга машғул бўлиши учун Байт ул-Муқаддас ибодатхонасига назр қиламан», дея ният қилди. Аллоҳ **таоло** унинг илтижоларини қабул қилиб, уларга бир қиз ато этди. Қизалокка Марям (Мария) деб ном қўйдилар. Ханна ўз ваъдасига содиқ қолган ҳолда уч ёшга тўлган фарзанди Марямни Байт ул-Муқаддас ибодатхонасига назр қилиб олиб бориб берди. Ибодатхонада Марямни ҳоласи Айшунинг эри ҳазрати Закариё алайҳиссалом ўз тарбияси ва ҳомийлигига олди. Ўша пайтда Закариё алайҳиссалом ибодатхонада руҳоний вазифасини бажарар эди. Ибодатхонада Марямга Аллоҳнинг фариштаси турли-туман таомлар, мева-чевалар келтириб бериб турди.

Марям ўн тўрт ёшга тўлганида, ота-онаси вафот этиб кетишди. Шундан кейин уни бева Юсуфга унаштириб қўйишди. Юсуфнинг катта ёшли фарзандлари ҳам бўлиб, ўзи

камбағал, нажжорлик билан шуғулланар эди. Юсуф ва Марям иккаласи ҳам хазрат Довуд алайхиссалом авлодидан эдилар. Марям Юсуфнинг уйида ибодат ва уй ишлари билан шуғулланар, бўш вақтларида пайғамбар Ишаъё алайхиссалом китобини ўқиб, бир бокира қиздан буюк халоскор пайғамбар туғилиши башоратини билиб олган эди. Бундай неъматга ўзининг сазовор бўлишини хаёл қилиб чуқур ўй сураб эди.

Шундай масъуд кунларнинг бирида Жаброил алайхиссалом пайдо бўлиб, Марямга Аллоҳнинг илтифоти ва марҳаматига сазовор бўлганлигини, якин орада ўғил кўришини ва унга Ийсо (Ешуъа, Иисус) деб ном қўйиши ҳақида **Парвардигор** амрини етказди. Туғилажак ўғли бобокалони хазрат Довуд тахтига ўтиришини ва Ер юзида абадий подшоҳлик ўрнатажagini айтди. Марям хайрон бўлиб: «Мендан қандай бола бўладики, менга бирор одам тегмаган ва яқинлашмаган бўлса», деди. Жаброил айтди: «Бу иш **Парвардигор** учун жуда осондир, У гўдакни Ўзининг рухидан, раҳматидан пайдо қилпай», — деб Марямни қўйлаги ёқасидан пуфлади. Нафас пастрокка тушиб, бачадонга кирди ва Аллоҳнинг изни билан, Марям бокира қолгани холда, болага ҳомиладор бўлди.

Бу ҳақда *Қуръони каримнинг* 21- «Анбиё» сураси, 91-оятда шундай дейилади:

«Яна ўз номусини сақлаган аёлни (Марямни эсланг). Бас, руҳимиздан унга пуфладик (у Ийсога ҳомиладор бўлди) ва уни ҳамда ўғлини барча оламлар учун аломат қилдик».

Унаштириб қўйилган Юсуф Марямнинг ҳомиласи борлигини кўриб, уни покдомон, серибодат, такводор қиз эканлигини билса ҳам, таажжуб билан: «Эй Марям, бирор дарахт кўчатсиз, бирор экин уруғсиз ва бирор бола отасиз пайдо бўлиши мумкинми?» — деб сўраганда, Марям уни нима демоқчи бўлаётганини сезиб, дарҳол жавоб берган: «**Аллоҳ** Одам Атони ҳам отасиз, ҳам онасиз яратганини, дарахт ва экинни яратганида кўчат ҳам, уруғ ҳам бўлмаганини, уларнинг барчасини **Тангри таоло** яратганлигини эсла», — деб жавоб берган ва илоҳий руҳдан ҳомиладор бўлганлигини айтган. Шунда Юсуф Марямни тасдиқ қилган ва унинг холини тушунган.

Ийсо алайхиссалом отасиз туғилганидан кейин, қавм ўртасида Марямга нисбатан бўхтон кучайиб кетган. Қавм уни зинокорликда айблаб сўрокка тутганларида, уларга Марямнинг ўрнига бешиқда ётган ўғли — Ийсо алайхиссалом тилга кириб жавоб берган. Унинг жавоблари *Қуръони каримнинг* 19- «Марям» сураси, 27-34-оятларида ўз ифодасини топган:

«Сўнг (Марям боласини) кўтарган ҳолда қавмига келганида, улар: «Эй Марям! Сеи қизик иш қилибсан-ку!»

Эй Хоруннинг синглиси, сенинг отанг ёмон одам эмас, онанг ҳам фоҳиша эмас эди-ку!» — дедилар.

Шунда (Марям ўзи гапирмай, боласига) ишора қилди. Улар айтдилар: «Бешиқдаги гўдак билан қандай сўзлашурмиз?!»

(Шу пайт чақалоқ тилга кириб) деди: **«Мен Аллоҳнинг бандасидирман. (У) менга Китоб (Инжил) ато этди ва мени пайғамбар қилди.**

Яна мени қаерда бўлсам баракотли қилди ва модомики ҳаёт эканман, намозни ва закотни (адо этишни) буюрди.

Шунингдек, (мени) онамга меҳрибон (қилди) ва мени такаббур, бадбахт қилмади.

Менга туғилган кунимда ҳам, вафот этадиган кунимда ҳам, қайта тириладиган кунимда ҳам салом (омонлик) бўлур».

Улар (яъни яҳудий ва насронийлар) шубҳа қилаётган Ийсо ибн Марям — Ҳақ сўзи мана шудир!».

Келтирилган оятлардан Ийсо алайхиссалом она қорнидалигидаёқ илоҳий китоб — Инжил аҳкомлари сингдирилган пайғамбар бўлганликлари аён бўлади. Шундай қилиб, Аллоҳнинг каломи ва руҳи Жаброил алайхиссалом пуфлаши орқали Марямга киритилди, шунинг учун туғилган Ийсо ибн Марямга «Ийсо руҳуллоҳ» деб сифатий таҳаллус, қуня берилди.

Марям билан унаштириб қўйилган Юсуфнинг тушида Жаброил алайхиссалом унга Марям мукаддас руҳдан ҳомиладор бўлганлигини, ундан бир ўғил туғилиб Аллоҳнинг пайғамбари бўлиши башоратини етказди ҳамда уни хотинликка олишини айтди. Юсуф уйғонгач, Худонинг фариштаси буюрганидек қилди ва Марямни хотинликка олди, аммо туғмагунча унга яқинлашмади. Марямнинг туғишига яқин қолган вақтда Рим императори Октавиан Август аҳолини рўйхатга олиш ҳақида фармони олий чиқаради. Бу фармонга

кўра, ҳар ким ўзининг шаҳридан рўйхатдан ўтиши шарт эди. Шунинг учун Юсуф ва Марям яшаб турган Жалиланинг Насро (Назарет) қишлоғидан Қуддуси шарифдан нарироқда бўлган Вифлеем (ҳозирги Байтлаҳм) шаҳарчасига кетишди. Марямнинг кўзи ана шу шаҳарда ёриди. Туғилган болага Жаброил алайҳиссалом айтганидек «Ешуъа» (Ийсо, Иисус) деб ном қўйди.

Ийсо алайҳиссалом, холаваччаси ҳазрат Яҳё алайҳиссаломдан олти ой кейин туғилди. Юсуф ва Биби Марям чақалоқ Ийсо алайҳиссаломни олиб, яҳудийлар подшоҳининг тазйикидан кўриқиб Мисрга қочдилар. Бу мамлакатда ўн икки йил туриб, яна аввалги ватанлари — Жалиланинг Насро (Назарет) қишлоғига қайтиб келдилар. Ийсо алайҳиссалом ана шу жойда ўсиб улғайди. Христианларнинг мусулмончасига «насронийлар», «насоро» деб аталиши ҳам ана шу қишлоқ номидан олинган.

Ҳозирги амал қилиб турган Инжилда бир-бирига зид ҳолатлар сон-саноксиз. Масалан, Матфей Инжилига кўра, Ийсонинг болалиги Мисрда ўтган, Лука Инжилига кўра, Насро (Назарет) қишлоғида ўтган дейилган.

Ийсо алайҳиссаломга 30 ёшида пайғамбарлик келгач, унга Инжил китоби нозил бўлди ва у иймонсиз кавм аҳлини иймонга — яккахудоликка даъват қилишни бошлаб юборди. Уларга ўздан кейин Аҳмад (яъни Мухаммад алайҳиссалом) номли охирзамон пайғамбари келиши башоратини етказди.

Ийсо алайҳиссалом ўз таълимотини ёйишда ўша пайтда диндорларнинг «саддукийлар» (Инжилда «саддукей») ва «фарзийлар» («фарисей») деб аталадиган мазҳаблари қаршиликка учради. Саддукийлар Тавротдан фақатгина Мусо алайҳиссаломнинг Беш китобини тан олган, охират, қиёмат, жаннат, дўзах, жин, фаришталар каби тушунчаларни рад қилган қадимий яҳудийлар мазҳаби, фарисей эса яҳудийликнинг фарзў суннатларини ўта аниқлик ва синчковлик билан адо этадиган, уларга кўр-кўрона ишонадиган ўта мутаассиб диндорлар мазҳаби эди.

Ийсо алайҳиссаломга дастлаб 12 балиқчи шогирд — муридлар (апостоллар) эргашдилар. Улар *Қуръони карим*да «хаворийлар» деб мадҳ этилган. Ийсо алайҳиссалом уларни ўз дини ва шариатини тарқатиш учун ҳар тарафга жўнатди. Улар ўз вазифаларини адо этувчи «мубоширлар» (миссионерлар) деб аталдилар. Уларнинг номлари: Пётр деб юритилувчи Сиймон, Андрей, Яъқуб, Юханно, Филипп, Варфоломей, Матто, Фома, Яъқуб ибн Алфей, «ватанпарвар» лақабли Сиймон, Яҳудо ибн Яъқуб ва кейинчалик Ийсо алайҳиссаломга хиёнат қилган хоин исқариотлик Яҳудо. Ийсо алайҳиссаломга ҳали пайғамбарлик келмасидан бурун, унинг холасининг ўғли Яҳё алайҳиссалом Қуддусда, Яҳудия юрти бўйлаб ва Иордан дарёси атрофида аҳолига якка Худога иймон келтириш лозимлиги, Ийсо алайҳиссаломнинг дунёга келгани, унга яқин орада пайғамбарлик келиши ва унга янги шариат юборилиши ҳақида воизлик қила бошлаган эди. Ўша ерлардаги аҳоли, ҳатто фарзий ва саддукийлар мазҳабидаги бир талай кишилар ҳам гуноҳларини эътироф этиб, Яҳё алайҳиссалом буйруғи билан Иордан сувига чўмилиб иймон келтирардилар.

Ўшанда Ийсо алайҳиссалом ҳам Яҳё алайҳиссалом ҳузурида чўмилиш учун Жалиладан Иордан дарёси бўйига келган ва бошқалар қатори сувда чўмилиб иймон келтирган.

Ийсо алайҳиссалом ўзининг тарғибот ишларини бошлаб юборганидан кейин, яҳудий дин арбоблари ўзларига нисбатан катта хатарни сеза бошлаганлар. Чунки Ийсо алайҳиссалом ўзига янги шариат, яъни Мусо алайҳиссалом шариатига айрим ўзгартишлар келганини эълон қилган ва уларнинг кирдикорларини очиб, дунёвий лаззат ва ҳавасларга берилиб кетганликларини қоралаб, уларни шарманда қила бошлаган эди. Шунда улар, яъни фарисей ва саддукийлар, Ийсо алайҳиссаломга қарши кураш режаларини тузиб, уни ёлғончиликда айблашга ўтишди. Ийсо алайҳиссаломдан ўз пайғамбарлигини исбот қилувчи мўъжизалар кўрсатишни талаб қила бошлашди. Шунда **Аллоҳ таоло** ўз пайғамбари Ийсо алайҳиссаломни бир неча мўъжизалар билан қувватлади.

Ийсо алайҳиссалом лойдан қуш шаклини ясаб, унга пуфласа, Аллоҳнинг иродаси билан қушга жон кириб уча бошлади. Туғма кўр бўлиб туғилганларни қўли билан силаса, Аллоҳнинг иродаси билан улар кўрадиган бўлдилар. Пес ва моховларга қўлини теккизса, Аллоҳнинг марҳамати билан улар тузалдилар. Умуман юролмайдиган шоларни бир зумда даволади, дарёда сув юзида чўкмай юрди, ўликларни тирилтириб, улар билан гаплашди. У, кишилар уйларида нима еяётганию нималарни сақлаб қўйганини айтиб берар эди.

Булардан ташқари, яна бир мўъжиза кўрсатди: дуо қилиб чўлда 5 та нон ва 2 та балиқ

билан 5000 дан ортиқ кишини тўйдирди. Ортиб қолган бурда нонларни териб олганларида, тўла 12 сават чиқди.

Ийсо алайҳиссалом ана шундай мўъжизалар орқали инсонлардаги руҳни тарбиялаб, қиёматга иймон келтиришга ҳамда у ҳақиқий дунёда ҳар бир киши ўзининг қилган барча яхши-ёмон амаллари учун жавоб беражагига ишонишга даъват этган.

Аллоҳ таоло Ийсо алайҳиссалом пайғамбарлигининг исботи сифатида унга мўъжизалар кўрсатиш қобилиятини ато этганига қарамай, қалби кўр яҳудийлар, айниқса фарзий васаддуқий мазҳабидагилар қандай қилиб бўлмасин ундан кутулиш пайига тушдилар. Одамларни унга қарши қўйдилар. Барча хийла-найранглари иш бермагач, унга ўша пайтдаги ҳукмрон давлат — Рим империясини қарши қўйдилар. «Ийсо империя учун хатарли, у ўз даъвати билан Рим империясини йўқотишга интиляпти. Тез кунларда у империяга қарши курашни бошлаб юборади», деган иғво миш-мишлар тарқатдилар, бу билан Рим империяси подшоҳи ноибини Ийсо алайҳиссаломга қарши қўйишга муваффақ бўлдилар.

Инжилда ёзилишича, аскарлар Ийсо алайҳиссаломни қидира бошладилар. Ийсо алайҳиссалом улардан яширинган эди, лекин ҳаворийлардан бири Яҳудо Аскарот (Иуда Искарот) хоинлик қилиб, уни арзимаган 30 кумуш тангага сотиб қўйди, аскарларга Ийсонинг яширинган жойини кўрсатди.

Фарзий ва саддукийлар Ийсо алайҳиссаломни тутиб, ноибнинг олдига олиб келдилар ва унга ўлим жазоси беришни каттиқ туриб талаб қилдилар. Ниҳоят, ноиб Понтий Пилат руҳонийларнинг норозилиги ва тўполонини бостириш учун, уларга ён бериб, унда ўлим жазосига лойиқ ҳеч бир айбни кўрмаса-да, ўзи истамаган ҳолда зўр-баъзўр уларнинг талабларига қўнди ва Ийсо алайҳиссаломни уларга топширди. Яҳудийлар суди — Синедрион уни ўлим жазосига ҳукм қилди, ноиб эса ҳукмни тасдиқлашга мажбур бўлди. Уни чорчўпга михлашганда, **Худо** марҳаматидан четда қолишидан кўрқиб, ўз она тили — яҳудий тилида: «**Элоҳи, Элоҳи, ламма савахфани?**», яъни: «**Тангрим, Тангрим, нега мени ташлаб қўйдинг?**», деб фарёд чекади. Ийсо алайҳиссалом жума куни 33 ёшида жуда дахшатли тарзда — хочга парчинлаб ўлдирилади.

Инжилда айтилишича, шу куни Ийсо алайҳиссалом қоронғида икки шогирдига ҳамроҳ бўлиб сўзлашиб кетган. Кейин улардан бирининг уйига меҳмон бўлиб кирган. Ийсо алайҳиссалом дастурхондан нон олиб ушатаётганида, у ерда ҳозир бўлганлар уни таниб қолишган, бироқ Ийсо алайҳиссалом шу ондаёқ кўздан ғойиб бўлган.

Кейин у шу якшанба куни ўзи ҳақида хайратланиб сўзлашаётган шогирдларига яна бир бор зоҳир бўлиб, уларга панд-насихат берган, уларни шаҳардан ташқарига — Байтания яқинига олиб чиқиб, дуо қилган. Дуо қилаётиб, улардан аста узоқлашганича, осмонга кўтарилиб кетган (Инжил, 24 боб).

Инжилга кўра, Ийсо алайҳиссаломнинг ердаги мақсади гуноҳкор инсонларни қутқариш учун ўз жонини қурбон қилишдан иборат бўлган ва у мана шу эзгу мақсад туфайли, беғуноҳ бўлатуриб, хочга парчинлаб ўлдирилган.

Унинг ўлдирилгани динимиз Исломда қатъиян рад этилади. *Қуръони каримла* унинг ўлдирилмаганлиги қуйидагича ёритиб берилган: «**Яна куфрлари ва Марям (шаънига) айтган улкан бўҳтонлари сабабли, шунингдек, Аллоҳнинг пайғамбари — Ийсо Масиҳ ибн Марямни биз ўлдирдик, деган гаплари туфайли (жазоладик). Ҳолбуки, улар уни ўлдирганлари ҳам, осганлари ҳам йўқ. Фақат (бошқа бир киши Ийсога) ўхшатиб қўйилди, холос. Албатта, унинг тўғрисида баҳслашганлар у ҳақда шубҳададирлар. Уларда гумонга эргашишдан бошқа бирор (тўғри) маълумот йўқ. Аниқки, уни ўлдирмаганлар.**

Балки, уни Аллоҳ ўз ҳузурига кўтарди. Аллоҳ қудрат ва ҳикмат эгасидир»
(4- «Нисо» сураси, 156—158-оятлар).

Буюк тафсирчилардан Ибн Касир ривоят қилишича, жумадан шанбага ўтар кечаси Ийсо алайҳиссалом 12 ҳаворийси билан турган уйни қуршаб олганлар. Шунда Ийсо алайҳиссалом шерикларига: «Кимингизга менинг тусим ўтса, ўша одам мен билан жаннатда бўлади», — деган. Бунга бир ёш йигит тайёрлигини билдирган. Ийсо алайҳиссалом сўзларини 3 марта қайтарганида, ҳар сафар ўша йигит бунга ўзининг тайёрлигини фидокорлик билан билдирган. Шундан кейин Ийсо алайҳиссалом унга: «Сен ўшасан!», деб хитоб қилган. **Аллоҳ таоло** у йигитни ўша заҳоти Ийсо алайҳиссалом тусига киритган.

Сўнгра уй шифтидан бир туйнук очилган. Туйнук тор бўлгани учун, Ийсо алайҳиссалом боши ва икки елкасини кўрсатиб: «Бошим сиғади-ю, аммо икки елкам сиғмайди», деган ишорани қилган. Туйнук кенгайган, Ийсо алайҳиссаломни мудроқ олган ва шу ҳолда оҳиста осмонга кўтарилиб кетган.

Буни кўрган хаворийлар Ийсо алайҳиссаломнинг боши ва икки елкасини кўрсатиб қилган имо-ишорасини насронийлик рамзи, белгиси сифатида қабул қилганлар ва уни чўқиниш одатига айлантирганлар. Баъзилар бундай чўқиниш одати Ийсо алайҳиссалом парчинланган хочга нисбатан қабул қилинган деб ҳам айтадилар.

Ийсо алайҳиссалом осмонга кўтарилиб кетганидан кейин, хаворийлар ташқарига чиққанлар ва қиёфаси Ийсо пайғамбарга ўхшаб қолган йигитни қоронғида тутиб, хочга парчинлаб ўлдирганлар.

Бошқа бир манбада айтилишича, Ийсо алайҳиссаломнинг 12 хаворийларидан бири-хоин Искариотлик Яхудо 30 кумуш танга мукофот эвазига Ийсо алайҳиссалом яширинган уйни яхудийларга кўрсатиб берганидан кейин, Аллоҳ таоло жазо тариқасида унинг ўзини Ийсо алайҳиссалом қиёфасига киритиб, соков қилиб қўйган. Ийсо алайҳиссаломни эса Аллоҳ ўз ҳузурига, аршга кўтарган. Уйга бостириб қирган яхудийлар Яхудони Ийсо деб тутиб, хочга парчинлаб ташлаганлар.

Тафсирчилардан Ваҳб ибн Мунаббаҳнинг ривоятча, Аллоҳ Ийсони 3 кун ўлдириб, кейин тирилтирган ва осмонга кўтарган. Хаворийлардан Марк, Лука ва Юҳанноларнинг хабарларида ҳам Ийсонинг жума куни хочга миҳлангани ва ўлгани, шу куни шогирди Юсуф (Иосиф) томонидан дафн қилингани, якшанба куни эса Ийсо қайта тирилтирилиб, аршга олиб чиқиб кетилгани айтилган.

Таврот ва Забур қадимги иброний ва оромий тилларида, Ийсо алайҳиссаломга нозил қилинган «Инжил» матни эса юнон ва сурёний тилларда Ийсо алайҳиссалом туғилганидан кейин, милодий I—II асрларда хаворийлар ва руҳонийлар томонидан ёзилган.

И з о х: *Ийсо алайҳиссалом асосан қадимги оромий тилида сўзлашган, аммо у қадимги иброний ва юнон тилларини ҳам яхши билган. Унинг латин тилини билиши ҳақида эса бирон-бир маълумот учратмадик.*

Оромий («баланд мамлакат» деган) тили Иордан ва Ефрат дарёлари оралиғида яшган халқлар ва уларнинг қадимий тилидир.

Сурёний тил Олд Осиё оромий тилли христианларининг адабий тили эди. Ҳозирда Эрон, Ироқ, Сурия ҳудудларида яшовчи насронийларнинг диний-маросим тили бўлиб қолди.

Иброний тил — соми тиллар гуруҳига кирувчи қадимий ибр (еврей) тили.

«Инжил» 27 бўлимдан — китобчадан иборат бўлиб, дастлабки 4 китобчаси «Муқаддас хушхабар» деб аталади. У Ийсо Масихнинг ҳаёти, таълимотига бағишланган. Уларни Ийсо алайҳиссалом хаворийлари — Матто, Марк, Лука ва Юҳаннолар ёзиб қолдирган.

Иккинчи — «Хаворийлар фаолияти» номли китобчада хаворийларнинг диний мавзудаги ваъзлари келтирилган, қилган ишлари, нутқлари, қувғинга учраганлари, масих (христиан) жамоаларининг вужудга келиши ҳақида ҳикоя қилинган.

Учинчи китобчадан хаворий пирлар Павел, Яъқуб, Пётр, Юҳанно, Яхудолар ёзган 21 мактуб ҳам ўрин олган. Улар бу мактубларни дунёнинг турли ерларидаги кишилар ва жамоаларга ёзиб юборганлар. Бу мактубларда христианликнинг асосий ақидалари, қоидалари ва йўл-йўриқлари баён қилинган.

Тўртинчи — «Ваҳй» китобида Аллоҳнинг пир-Юҳаннога йўллаган башорати ёзилган бўлиб, унда охирзамонда юз берадиган воқеалар, мусибатлар, Ийсо алайҳиссаломнинг қайта тирилиб оламга қайтиши, яъжуж-маъжуж, Дажжол, қиёмат-қоим, жаннат-дўзах тасвирланган.

Қуръони қаримдат Ийсо алайҳиссалом ҳақида келган оятларга назар солсак, унда Ийсонинг оддий инсон эканлиги, у қавмини ҳидоятга бошлаш учун Аллоҳ томонидан юборилган. пайғамбар бўлгани, Аллоҳнинг бирлигига, ёлғиз Унга ибодат қилишга, Аллоҳда на шериг-у, на аҳли-фарзанд борлигига эътиқод қилишга даъват этганининг гувоҳи бўламыз.

Ийсо алайҳиссалом ҳеч қачон ўзини Аллоҳнинг фарзандиман деб даъво қилмаган. *Қуръони қаримт* Ийсо алайҳиссалом бошқа пайғамбарлар сингари Аллоҳнинг бир пайғамбари дейилган.

Насронийлар кейинчалик Ийсони Худо даражасига кўтарганлар, Аллоҳнинг ҳақ китоби Инжилни ўзларига маъқул тарзда асоссиз ўзгартириб олганлар.

Инжилнинг 22-бобида (Матто: «Энг буюк амр») ёзилишича, Ийсо алайҳиссалом ҳеч қачон ўзининг шогирдлари — хаворийлар ва насронийларга мен Худоман ёки Худонинг ўғлиман, менга топининг ва ибодат қилинг, демаган. Аксинча: «Менинг Раббим ва сизнинг Раббингиз бўлган яқкаю ягона Тангригагина ибодат қилинг», деган.

Бу ҳақда Инжилда яна шундай дейилган.

Уламоларнинг бири Ийсонинг олдига келиб:

— Бутун илохий амрларнинг энг муҳими қайси бири? — деб сўради. Ийсо унга жавоб бериб деди:

— Бутун амрларнинг энг муҳими шу: «Тингла, эй Исроил! Раббимиз бўлган Худованд — ягона Худованддир. Раббинг бўлган Худовандни бутун қалбинг билан, бутун жонинг билан, бутун онгинг билан ва бутун қувватинг, борлигинг билан севгин» (Инжил, Библияни таржима қилиш институти. Стокгольм — 1992 йил, 12-боб, Марк, «Энг муҳим илохий хабар»).

Яҳудий, насроний ва араб мушрикларининг асоссиз гапларини Аллоҳ таоло Ўзи нозил қилган Қуръони каримла қатъий рад этади: «Аллоҳ бу — Масих ибн Марям», — деганлар кофир бўлдилар. Масих уларга деди: «Эй Исроил авлоди! Раббим ва Раббингиз (бўлмиш) Аллоҳга ибодат қилингиз!». Кимки Аллоҳга ширк келтирса, албатта унга Аллоҳ жаннатни ҳаром қилур ва борар жойи дўзахдир. Золимларга (эса) ёрдамчилар бўлмас»..

«Аллоҳ — Учтанинг (Аллоҳ, Марям ва Ийсонинг ёки Ота, Ўғил ва Муқаддас Рухнинг) биридир», — деганлар (ҳам) кофир бўлдилар. Ягона Илоҳдан бошқа илоҳ йўқдир. Агар айтаётган (гап)ларидан қайтмасалар, улар орасидан кофир бўлганларга аламли азоб етиши муқаррардир.

Масих ибн Марям фақат расул (Аллоҳ элчиси)дир. Ундан олдин (ҳам) кўп расулар ўтган бўлиб, онаси сиддиқа (иймонда содиқ аёл)дир. Иккиси ҳам (бошқа инсонлар каби) таом ер эдилар. Қаранг, у (одам)ларга ҳужжатларни қандай аниқ баён этаяпмиз. Сўнгра қарангки, (улар) ҳақиқатдан қаяққа қараб оғаяптилар?!».

Аллоҳ: «Эй Ийсо ибн Марям! Одамларга, сен Аллоҳни қўйиб, мени ва онамни икки илоҳ қилиб олинглар», деб айтдингми?» — деганида, (Ийсо) деди: «Эй пок Зот! Ҳаққим йўқ нарсани айтишим жоиз эмасдир. Агар уни айтган бўлсам, Сен уни билган бўлардинг. Сен дилимдагини билурсан, мен «дилимдагини» билмасман. Албатта, Сен Ўзинг ғайб нарсаларнинг билимдонидирсан.

Мен уларга фақат Ўзинг буюрганларингни, яъни: «Раббим ва Раббингиз — Аллоҳга ибодат қилингиз», — деб айтдим. Улар орасида бўлган онларимда уларга гувоҳ бўлиб турдим. Мени «вафот» эттирганигда эса Сенинг Ўзинг улар устидан кузатгувчи бўлдинг. Сен ҳар нарсага гувоҳдирсан» (5 «Миде» сураси, 72,73,75, 116. 117-оятлар).

Эсланг, Ийсо ибн Марям: «Эй Исроил авлоди, мен Аллоҳнинг сизларга (юборган) пайғамбаридирман. (Мен) ўзимдан олдинги Тавротни тасдиқловчи ва ўзимдан кейин келадиган Аҳмад исмли бир пайғамбар ҳақида хушхабар бергувчиман», 7— деган эди. Бас, қачонки (Ийсо) уларга (пайғамбар эканига) ҳужжат (мўъжиза)ларни келтиргач, улар: «бу аниқ сеҳр», — дедилар» (61- «Саф» сураси, 6-оят).

Изоҳ: *А х м а д — Пайеамбаримизнинг исмлари бўлиб, Муҳаммад сўзи билан бир ўзакдан чиққандир. Уўзак «Ҳамд — мақтамоқ» калимаси бўлиб, Аҳмад — «Парвардигорга кўп ва хўб ҳамд айтгувчи» маъносини ифодаласа, Муҳаммад — «дунё ва охиратда мақтовга сазовор бўлгувчи», деган мазмунда келади.*

Қуръони каримнинг Ийсо пайғамбарга муносабати Инжилдаги талқиндан тубдан фарқ қилади. Юкорида айтганимиздек, насронийлар черкови Ийсо — Иисусни «Худонинг ўғли» деб ҳисоблайди ва шу тариқа Ислом рукнларига кўра ширкка йўл қўядилар.

Шундай қилиб, Ийсо алайҳиссалом доим динга қайтиб, диндан чиқиб турадиган субутсиз, бетайин мушрикларни ҳидоят қилиш — тўғри йўлга солиш учун янги — христианлик (насронийлик) динига асос солди. Қизиғи шундаки, насронийлар ўз динларининг яҳудийлик динидан келиб чиққанига қарамай, ҳозиргача яҳудийларга қарши аёвсиз диний қураш олиб борадилар. Яҳудийлар ҳам насронийликни ҳозиргача тан олмайдилар.

29. Муҳаммад алайҳиссалом

(571—632)

«Муҳаммад сизларнинг эркакларингиздан бирортасининг отаси эмасдир, балки у Аллоҳнинг элчиси ва пайғамбарларнинг мухридир. Аллоҳ барча нарсаларни билувчи зотдир.»

(33- «Аҳзоб» сураси, 40-оят).

Барча пайғамбарлар ва фотиҳлар ичида ҳаёти ва фаолияти ҳазрати Расули акрам Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи вассаллам тарихидек энг кўп ва ҳар томонлама пухта ўрганилган шахс камдан-кам. Ислом дини тамали бўлмиш *Қуръони каримни* тушунишимиз учун пайғамбаримиз Муҳаммад а.с.нинг ҳаётларини, сийратларини диққат билан ўрганмоғимиз шарт. Расули акрамнинг ҳаётларини билмай туриб исломий илмлардан бирортасини — на тафсир, на ҳадис, на фикх, на ахлоқни рисоладагидек тушуниб, моҳиятига етиб бўлади.

Қуръони каримда номлари тилга олинган пайғамбарлардан бештаси — ҳазрати Нух, Иброҳим, Мусо, Ийсо ва Муҳаммад алайҳиссаломлар буюк ва янгиланган шариат соҳиби эдилар. Бу жиҳатдан улар бошқа пайғамбарларга қараганда устун турадилар.

«Ўша пайғамбарларнинг айримларини айримларидан афзал қилдик...» (2 «Бақара» сураси, 253-оят).

Аввалги пайғамбарлар бир қавм, бир ўлка ёки маълум бир давр учун келган бўлсалар, «Хотам-ул Анбиё» — пайғамбарликнинг хотимаси, муҳри яъни охиригиси Муҳаммад алайҳиссалом ер юзидаги барча халқлар ва миллатлар, бутун башарият учун юборилган пайғамбардилар. «Муҳаммад» арабча сўз бўлиб, «мақтовга сазовор, мадҳ этилувчи» маъноларига эгадир.

Аллоҳнинг расули (элчиси) ва пайғамбари, Ислом динининг асосчиси Муҳаммад ибн Абдуллоҳ, ибн Абдулмутталиб, ибн Ҳошим, ибн Абдуманоф обрўли қурайш қабиласидан бўлиб, милодий 571 йилнинг 21 апрелида фил воқеасидан 54 кун кейин Арабистон ярим оролининг Макка шаҳрида туғилдилар ва милодий 632- йил 8- июнда, шамсий йил ҳисоби (григориан календари) бўйича 61 ёшу, 1 ой, 18 кунда, камарий йил ҳисоби бўйича 63 ёшу, 3 ой 3 кунда Мадина шаҳрида вафот этдилар. Қабрлари Мадинаи мунавварададир.

25 ёшларида бева Хадичага уйланганлар, 40 ёшларида пайғамбарлик келган, 23 йил пайғамбарлик, 19 марта жиҳод, 4 марта умра ва бир марта ҳаж қилганлар.

Шажараси (аждодлари): оталари — Абдуллоҳ, оналари — Омина.

Боболари (тартиб билан): Абдулмутталиб (Шайба), Ҳошим, Абдуманоф, Қусайй, Ҳаким (Килоб), Мурра, Каъб, Луай, Ғолиб, Фихр (Қурайш), Малик, Надр, Кинона, Ҳузайма, Мудрика, Илёс, Музар, Низор, Маъд, Аднон.

Аднон Исмоил алайҳиссаломнинг авлоди бўлиб, Кайзар сулоласидан бўлган.

Оналари Оминанинг оталари — Ваҳб, боболари (тартиб билан): Навфал, Абдулузза, Зухра, Ҳаким. Ҳаким — ҳам Зухранинг, ҳам Қусаййнинг отаси бўлган, шунинг учун Пайғамбаримизнинг оталари ва оналарининг аждодлари Ҳакимда келиб туташади.

Расулуллоҳнинг оталари Абдуллоҳ қурайш қабиласининг Ҳошимий уруғидан, оналари Омина Зухра уруғидандир.

Юқорида айтганимиздек, Расулуллоҳ Исмоил а.с. авлодидандир, Исмоил а.с. эса пайғамбарларнинг энг буюкларидан бири, учала дин аҳли — яҳудийлар, насронийлар ва мусулмонлар бирдек эъзозлаб ҳурмат қиладиган Иброҳим пайғамбарнинг Хожардан туғилган катта ўғли эди.

Иброҳим алайҳиссаломнинг Сорадан туғилган кичик ўғли Исҳоқ ҳам пайғамбар мақомига сазовор бўлган.

Кейинги барча пайғамбарлар ҳазрат Исҳоқ алайҳиссалом авлодларидир. Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом эса Исҳоқ алайҳиссаломнинг акаси Исмоил алайҳиссалом авлодидирлар. Бунинг тарихи қуйидагича.

Иброҳим алайҳиссаломнинг тўнғич ўғли — Исмоил 21 ёшида журҳум қабиласидан миллати араб бўлган Аммора деган қизга уйланди ва ундан араб тилини ўрганди. Шундан

кейин унинг авлоди араблашиб кетди. Ҳазрати Исмоил алайҳиссаломнинг тили иброний бўлса-да, кейинчалик у арабча сўзлашишга нихоятда уста бўлди ва авлодлари ҳам арабча сўзлашишни одат қилди. Шу сабабли бу зотнинг авлодлари «мустаъриба» (яъни асли араб бўлмай, арабликни қабул қилиб, араб бўлгувчи) деб аталади. Хуллас, Исом асосчиси пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ана шу Исмоил алайҳиссалом авлодларидандир.

Ҳазрати Исмоил ўғилларидан аднонийлар, улардан мударийлар, улардан қурайшийлар, улардан эса хошимийлар авлоди юзага келган. Демак, Сарвари Олам — Пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи вассаллам Исмоил ўғилларидан, аднонийлардан, қурайшийлардан ва хошимийлардан эдилар.

Араблар ўзларини икки пайғамбар — Нух ва Исмоил уруғидан деб аташади. Исмоил авлодлари ўзларини қурайшийлар деб аташади. Қурайшийлар араб қабилалари ичида катта обрў ва нуфузга эга бўлиб, одатда Макка ҳокими ва Каъба нозири улардан сайланарди. Муҳаммад алайҳиссалом туғилганларида боболари — Абдулмутталиб қурайш қабиласининг бошлиғи ва Макканинг нозири эди. Ҳазрати Исмоил яшаган даврларда Маккадаги Замзам булоғидан жуда мўл сув чиққан ва Исмоил онаси Хожар билан ўша ерда мукиМ-лашгач, Ямандан Журхум қабиласи келиб қўним топган. Бу қabila Макканинг илк аҳолиси бўлмиш Амолика қабиласидан кейин мазкур шаҳарга ҳокимлик қилганлар.

Ўша пайтларда Макка йирик тижорат маркази бўлган. Милоддан тахминан иккй ярим минг йил аввал Яман ва Сурия орасида қатновчи карвонлар Маккада тўхтаб ўтар эди.

Макка шаҳридаги Каъба маъбади (ибодат жойи) шаҳар ўртасида қурилган. Аслида эса Каъба Маккадан анча қадимий: шаҳар унинг теварагида қадростлаган.

Каъбани биринчи бор тошдан қурган ҳазрат Иброҳим ва араблар бобокалони Исмоил алайҳиссаломдир. Каъба атрофидаги Макка шаҳрини эса пайғамбаримизнинг бобокалонларидан Қусайй қурдирган.

Иброҳим алайҳиссалом халққа ханиф дини бўйича биринчи бор ҳаж (зиёрат) ибодатини ўргатдилар. Шундай қилиб, ер юзида Аллоҳга ибодат қилиш учун илк бино Каъба бўлди.

Қуддусдаги маъбад — Масжиди Аксо эса ҳазрат Иброҳим алайҳиссаломдан анча кейин, ҳазрат Довуднинг ўғли Сулаймон алайҳиссалом замонларида қурилгани учун, Маккадаги Каъба ер юзида Аллоҳнинг илк уйи — Байтуллоҳ сифатида энг табарруқ қадамжо бўлиб қолган. Шу тариқа, Байтуллоҳ — Каъба ҳазрат Иброҳим даврларидан зиёратгоҳга айланган.

Яманда сел ҳалокати рўй бериб, кўп аҳоли, шу жумладан, Ҳузоъа қабиласи ҳам Ямандан Маккага келиб ўрнашди. Ҳузоъаликлар Исмоил ўғилларининг ёрдами билан журхумийларни Маккадан чиқариб юбориб, шаҳар ҳукмронлигини ўз қўлларига олганлар. Уларнинг ҳукмронлиги қурайшийлар даврига қадар роппа-роса 3 аср давом этди.

Қурайш қабиласининг бошлиғи Қусайй, Ҳузоъа қабиласи бошлиғининг куёви эди. У Каъба муҳофизлигини — нозирлигини қайнисидан сотиб олди.

Шундай қилиб, Ҳакимнинг ўғли Қусайй милодий V асрда қурайшлар бошлиғи сифатида ҳузоъаликларни Маккадан чиқариб юбориб, Каъба нозирлигини ҳам, шаҳар ҳокимлигини ҳам ўз қўлига олди ҳамда уни қайта қурдирди.

Макка бунёдкори вафотидан кейин, ўғли Абдуманоф отасининг ўрнини эгаллади. Абдуманофнинг ўғилларидан Абдушамс билан Ҳошим эгизак эдилар. Абдушамс авлодларидан умавийлар, Ҳошимдан эса хошимийлар вужудга келди.

Абдуманоф ўлиmidан олдин Каъба муҳофизлигини ўғли Ҳошимга топширди.

Ҳошимдан кейин Каъба муҳофизлиги унинг ўғли Абдулмутталибга ўтди.

Расулуллоҳ боболари Абдулмутталиб Макка ҳокими ва Каъба муҳофизи бўлиб- турган кезларда туғилганлар. Қурайшийлар бошқа қабилаларга қараганда имтиёзларини сақлаб қолган бўлиб, солиқ тўламас, қолган барча қабилаларга ҳам ҳоким эди.

Пайғамбаримизнинг туғилган ва вафот этган йиллари, ойи, куни хусусидаги масала уламо ва тарихчилар ўртасида ҳозиргача мунозараларга сабаб бўлиб келади. Чунки камарий йил, хижрий йил, милодий йил ҳисоблари бир-бирига ўгирилганда, албатта, фарк бўлади. Шунинг учун бу саналар турли адабиётларда ҳар хил берилган. Чунончи, Шайх Зоҳидхон Қодир Отахон ўғлининг «Пайғамбарлар қиссаси» (Тошкент, 1993) китобида кўрсатилишича, пайғамбаримиз Фил воқеаси йилининг 9 ёки 12-сида рабиъ ул-аввал ойида, душанба куни, милодий йил ҳисоби бўйича 571- йил 20- апрелда туғилганлар.

Вафотлари — хижрий 11 йил, рабиъ ул-аввал ойининг 12-си, душанба куни, милодий йил ҳисоби бўйича 632 йил 11 июл. Ризоуддин бин Фахриддиннинг «Муҳаммад пайғамбар тарихи» (Тошкент, 1993) китобида кўрсатилишича, Расулуллоҳ Фил йили, рабиъ ул-аввал ойининг 9-ида, душанба куни тонгда, милодий йил ҳисоби бўйича 571 йил, фаранги ҳисоб билан 20, румий-русий ҳисоб бўйича 17 апрелда туғилганлар. Вафотлари — рабиъ ул-аввал ойининг 12-сида, душанба куни, милодий 632 йил, фаранги ҳисоб билан 7, румий-русий ҳисоб бўйича 5-июнда. Закои Кўнрапанинг «Пайғамбаримиз ва ашараи мубашшара» (Тошкент, 1995) китоби бўйича, таваллудлари Фил йили рабиъ ул-аввал ойининг 1 душанбаси тонгида, милодий йил ҳисоби бўйича 571 йил 13 апрелда содир бўлган. Вафотлари — рабиъ ул-аввалнинг биринчи душанба куни, қуёш завождан ўтиб, ботишидан аввал содир бўлган. Мухаммад Ҳузариёнинг «Нур ул-Яқин» Китобида (Тошкент. «Чўлпон-Камалак» нашриёти, 1992) эса, пайғамбаримиз Фил воқеасининг 1 йили, хижрий йилнинг 3-ойи — рабиъ ул-аввал ойининг 12 куни, душанба тонгида, милодий йил ҳисоби бўйича 571 йил 21 апреля туғилганлар. Вафотлари — хижрий сананинг 11 йили, рабиъ ул-аввал ойининг 13-си, душанба куни, милодий йил бўйича 632 йил 8 июн.

Шундай мунозаралар, ихтилофларга яқун ясаган ҳолда, Ислом дунёси пайғамбаримиз туғилган кунлари сифатида рабиъ ул-аввал ойининг 12-сини қабул қилган, ҳамда туғилган кунлари — мавлуди шарифни шу ойда, рабиъ ул-аввал, яъни апрел ойида ўтказишга қарор қилган.

Исломда «муқаддас хотира», «муқаддас кун» каби тушунчалар йўқ. Муқаддаслик фақат Аллоҳ таологагина хос. Бирор кун, бирор одам ёки бирор хотирани муқаддаслаштириш бутга сиғинишнинг бир кўринишидир. Ислом, мусулмонлик эса бутпарастликнинг азалий ва қатъий душманидир.

Мусулмонларга ҳар йили туғилган кунни нишонлаш одати бизга насронийлардан янги удум сифатида кириб келган.

Камина эса, пайғамбаримизнинг туғилган ва вафот этган йил, ой, кунларини милодий йил ҳисоби билан — 571 йил 21 апрел — 632 йил 8 июн деб Муҳаммад Ҳузариёнинг «Нур ул-яқин» китобидан олдим, чунки бу китоб Ислом олий билим юртларида махсус дарслик сифатида қўлланилади ҳамда Ислом дини тарихини ўрганишда энг мўътабар манбалардан бири сифатида эътироф этилади.

Пайғамбаримизнинг дунёга келишларини Ийсо алайҳиссалом ўз даврларида башорат қилганлар. Ийсо алайҳиссалом ўз қавмига Форқилит (Инжилда — «Параклит») деган исм зикр этилиши ҳақида хабар беради. Форқилитнинг маъноси Муҳаммад билан Аҳмадга яқин. Буни **Қуръони каримдаги 61- «Саф» сураси, 6-ояти ҳам тасдиқлайди: «Эсланг, Ийсо ибн Марям: «Эй Исроил авлоди, мен Аллоҳнинг сизларга (юборган) пайғамбаридирман. (Мен) ўзимдан олдинги Тавротни тасдиқловчи ва ўзимдан кейин келадиган Аҳмад исмли бир пайғамбар ҳақида хушхабар бергувчиман», — деган эди».**

Ийсо Масих Форқилитни пайғамбаримизга мос келадиган сифатлар билан таърифлаган: «Форқилит инсонларни фақат қилган хатолари учун айблайди, уларга бор ҳақиқатни ўргатади, чунки у ўз майлича эмас, Аллоҳдан эшитганларини баён этади». **Қуръонда** ҳам «Ван-нажм» сурасининг 3—7-оятларида Муҳаммад ўз майлича эмас, балки Аллоҳдан келган ваҳйларни айтади, дейилади, яъни: **«(Қуръонни) ўз ҳавоси (хохиши) билан сўзламас. У (Қуръон) фақат (Аллоҳ томонидан) нозил қилинаётган (туширилаётган) бир ваҳйдир. Унга (тиловатни) шиддатли қувватга эга бўлмиш зот (Жаброил) таълим бермишдир».**

Инжилнинг узок вақт жаҳолат тўзонида кўмилиб, яқиндагина топилган Барнабо (арабчага таржима қилиниб, Мисрда нашр этилган) нусхасида Расулуллоҳнинг исми очиқ зикр этилган. Ўша пайтларда насороларнинг дили ҳасад ва адолатсизликка тўлган олий руҳонийлари Инжилнинг бу нусхасини беркитганлар.

Пайғамбаримизнинг туғилишлари

Пайғамбаримизнинг боболари — Макка ҳокими ва Каъба муҳофизи Абдулмутталибнинг 10 та ўғли бўлиб, улар: Хорис, Абу Толиб, Зубайр, Абдул Каъба, Ғайдок, Зиррор, Абу Лаҳаб, Абдуллоҳ, Ҳамза, Аббослардир. Булардан Пайғамбаримизнинг отлари Абдуллоҳ ва Абу Толиб, Зубайр, Абдул Каъба бир онадан, бошқалари бошқа онадан.

Абдулмутталибнинг энг суюкли фарзанди Абдуллох 18 ёшга етганида, отаси унга 14 ёшли араб кизи Оминани завжаликка олиб бердилар.

Абдуллох хазрат пайғамбар туғилмасларидан 2 ой бурун Шом (Сурия) сафаридан Маккага қайтаётганда, Хижоз шаҳарларидан бири бўлмиш Ясриб (Мадина)да касалланиб, ўша жойда вафот этдилар.

Пайғамбаримизга оталаридан 5 туя, бир сурув қўй, Умми Айман исмли ҳабаш жория ва туғилган уйлари мерос бўлиб қолди.

Пайғамбаримиз ота-онасининг ягона фарзанди бўлиб, уларнинг ака-ука, опа-сингиллари бўлмаган.

Пайғамбаримизнинг оналари дард тутмасдан, заҳмат чекмасдан, беозор туғдилар. Бола суннат қилинган, киндиклари кесилган ҳолда туғилди. Орқаларида, икки кифтларининг ўртасида, кабутарнинг тухумидек бир аломатлари — холлари бўлиб, бу муборак аломат «муҳри нубувват» (пайғамбарлик муҳри) деб аталади.

Боболари Абдулмутталиб пайғамбаримиз туғилганларидан 7 кун кейин халққа катта зиёфат — акика қилиб бердилар ва невараларига Муҳаммад деб, оналари Омина эса — Аҳмад деб исм қўйдилар.

Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи вассаллам ўзлари ҳақида: *«Дарҳақиқат, менинг бир неча исмим бор: мен — Муҳаммадман, мен — Аҳмадман, мен Моҳийман, яъни мен бирлан Аллоҳ таоло куфрни маҳв қилур. Мен — Ҳоширман, яъни маҳшар куни юриб одамларни йигурман. Мен — Оқибман, яъни ўзимдан олдин ўтганларнинг яхшилигини давом эттиргувчиман»*, деб айтганлар (Имом ал-Бухорий. «Ҳадис». 3-жилд, 334-бет).

Расулulloх туғилган вақтларида бир қанча ғайриоддий ишлар рўй берди. Каъбадаги бут-санамлар йиқилди, Эрон шоҳи Хусравнинг саройи тебраниб, бутлар йиқилиб ерга тушиб синди. Оташпарастларнинг минг йилдан бери ёниб турган ўтлари ўчди, Сова қўли тошиб, ўша мамлакатда сув тошқини бўлди. Пайғамбаримиз Эронда 48 йил ҳукмдорлик қилган, жаҳонда одиллик тимсолига айланган сосонийлар шоҳи Хусрав I, яъни Ануширвонни одил замонда туғилганман, деб фахрланиб гапириб юардилар.

Бу аломатлар Ислom динининг келишидан ер юзидаги гумроҳ халқларни огоҳ қилмок учун Ҳақ таоло юборган муждалар эди аслида.

Муҳаммад алайҳиссалом туғилишларидан 45 кун олдин Яманнинг ҳабаш ҳукмдори Абраҳа катта қўшин билан Маккага ҳужум қилади. Абраҳа Каъбани бузиб ташламоқчи бўлади. Қўшинида филлар ҳам бор эди. Ўшангача араблар филларни сира кўришмаганди. Шунинг учун улар филлардан қўрқиб, жангга киришга ботинолмай, Каъба олдига келиб ғуж бўлиб олишди. Шунда ҳеч қутилмаган ҳодиса юз берди. Филлар Каъба тарафга юрмасдан тўхтаб қолдилар, уларни кистаб, ҳайдаб Каъба тарафга ҳеч юргизиб бўлмади. Орқага ёки бошқа тарафга ҳайдасалар югуриб кетардилар. Ана шу воқеа араблар тарихида «Фил воқеаси йили» деб аталади ва бир қанча вақт тарих боши ва йил ҳисобини арабларда шу воқеадан бошлаш қабул қилинган. *Қуръонит* «Фил» сурасида ҳам бу воқеа зикр этилган.

Жанг бошланиб, Абраҳа қўшини ҳужумга ўтганда, тўсатдан осмонда ғалати кушлар пайдо бўлиб, душман лашқари устига тумшуклари ва чангалларидан тош ёғдира бошлайди. Тошлар қўшин устига тушаркан, ўт олар, тупрок ҳам, ҳаво ҳам даҳшатли аланга ичида қолган эди. Абраҳанинг ўзи ҳам, қўшини ҳам қирилиб, барчалари ҳалок бўладилар. Ана шу воқеадан 45 кун ўтгач, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом дунёга келдилар.

Пайғамбаримиз туғилаётганларида кейинчалик сафдошлари бўлган Абдурахмон ибн Авфнинг онаси Шаффо доялик қилди.

Тангри таолонинг амри билан, барча буюк пайғамбарларнинг энг олий сифатлари, яъни — *Одам Атонинг яхши хулқ-атвори, Шиснинг илму дониши, Нухнинг жасорати, Иброҳимнинг шафқати, Исмоилнинг фасоҳати, Исҳоқнинг камтарлиги, Лутнинг фаросати, Яъқубнинг топқирлиги ва эпчиллиги, Юсуфнинг ҳусн-жамоли, Мусонинг салобати ва сабот-матонати, Юнуснинг ҳалимлиги, Ишайёнинг устуворлиги, Довуднинг хайрихоҳлиги, Дониёлнинг меҳри ва қалби, Илёснинг олижаноблиги, Яхёнинг мусаффолиги, Ийсонинг тақводорлиги бу буюк зотда мужассам бўлган.*

Болани оналари Омина 7 кун эмиздилар. Сутлари етмаганидан бир қанча вақт Расу-

луллохнинг амакилари Абу Лахабнинг озод этилган чўриси Сувайба эмизиб юрди. Сувайба Расули Акрамнинг бошқа бир амакилари Ҳамзани ҳам эмизгани учун, Ҳамза Расулуллоҳ билан кўкалдош биродар бўлди.:

Сувайбадан кейин пайғамбаримизнинг боболари Абдулмутталибнинг хизматкори Марваҳа, ундан кейин оталарининг чўриси Умму Айман эмизди. Аммо у зотга энг кўп сут берган Ҳалима бўлди.

Арабларнинг ўша пайтдаги одатларига кўра, ўзига тўқ оилалар янги туғилган чакалоқнинг соғлом ўсиши, ақлли-заковатли бўлиши учун, уни шаҳар ташқарисида яшайдиган эмизадиган аёлларга — сут онага бериб, тарбия қилишарди.

Ана шу одатга кўра, пайғамбаримизни шаҳар чеккасидаги баҳаво водийда яшайдиган, Ҳорис номли кишининг хотини Саъд ибн Бакр қабиласидан бўлган Ҳалима деган аёл тарбиясига бердилар.

Муҳаммад алайҳиссалом бу аёл тарбиясида 4 йил, яъни 5 ёшга етгунча бўлдилар.

Пайғамбар алайҳиссалом Ҳалиманинг тарбиясида юрган кезларида, инсон ақлига сиғмайдиган ғоят сирли ҳодиса юз берди. Кунлардан бир куни, пайғамбаримиз 4 яшарлик чоғларида, бадавий араб болалари билан яйловда қўй, эчки, қўзиларни боқиб юрганлари¹ да, икки фаришта келиб, Муҳаммадни ерга ётқизиб, кўкракларини ёриб, юракларидаги қора нукта — аммора — шайтон васвасасини олиб ташлаб, юракларини нурга тўлдириб кетишади. Шу кундан эътиборан пайғамбар алайҳиссалом инсонни йўлдан оздирувчи шайтоний ҳою ҳаваслардан халос бўладилар.

Ҳалима хотун Муҳаммад алайҳиссаломнинг оналари Оминага сўзлаб беришича, бу воқеа шундай содир бўлган. Бир куни Муҳаммад бошқа болалар билан қўй-қўзиларни боқиб юрганида, яйловдан Ҳалиманинг Муҳаммаддан сал каттароқ ўғли ҳовлиқиб, йиғлаган ҳолда югуриб келиб, эмиқдош укаси Муҳаммадни оқ кийим кийган икки одам ушлаб олганларини ва уни ерга ётқизишиб, кўксини ёришаётганларини айтади.

Ҳалима эри Ҳорис билан дод-фарёд кўтариб, чопиб яйловга борадилар. Борсалар, Муҳаммаднинг ранги ўчган, вужуди ўзгарган, титраган ҳолда турибди. Дарров кучокларига олишиб, бағирларига босишиб, ундан нима бўлганини сўрайдилар. У оқ кийимли икки киши келганини, бири уни кўрсатиб, иккинчисидан: «Шуми?», деб сўраганини, у бош ирғаб тасдиқлаганини, кейин икковлашиб уни ерга ётқизганларини, кўкрагини ёриб, қора қонини оқизиб, титкилай-титкилай бир нимани олиб ташлаганларини, лекин нимани олиб ташлаганларини билмаслигини, кейин бир жом сув билан юрагини ювиб, чайқаганларини, кейин улар: «Мана, сендаги шайтон насибаси кетди, энди сенга шайтон ва жинлар йўл топаолмайдилар» деб, янақайтадан кўксини тикиб қўйишиб, ғойиб бўлганларини сўзлаб беради.

Унинг кўксида ҳақиқатан ҳам ёрилган нишонаси яққол кўриниб турарди.

Бу воқеадан кейин Ҳалима кўркиб кетиб, пайғамбаримизни оналари Оминага олиб келиб топширади. 4 ёшдан 6 ёшларигача пайғамбаримиз оналари тарбияларида бўладилар.

Шундан кейин Омина эрининг қабрини зиёрат қилиб, Абдуллохнинг тоғаларини йўқлаб келиш учун, ўғли Муҳаммад ва хизматкори Умми Айман билан бирга Ясрибга (Мадинага) борадилар. Қайтишда Макка ва Мадина шаҳарлари орлиғидаги Абво деган қишлоққа етиб келганларида, Омина бетоб бўлиб қолиб, шу жойда ажали етиб, эндигина 6 ёшга кирган фарзандини чўрилари Умми Айманга топшириб вафот этадилар. Ҳазрат Муҳаммад алайҳиссалом хизматкорлари Умми Айман билан Маккага қайтиб келадилар. Энди пайғамбаримиз ҳам отадан, ҳам онадан ажралиб, ҳақиқий етим бўлиб қолган эдилар.

Шундан кейин Муҳаммад алайҳиссалом боболари Абдулмутталибнинг қўлларида ва тарбияларида ўсиб, 8 ёшга етдилар. Бу вақтда Абдулмутталиб 100 ёшдан ошиб, кейинги вақтларда кўр бўлиб қолган эди.

«*Ҳар бир туеилган киши — ўлимдир охирги иши*», деганларидек, Абдулмутталиб ҳам ёш набираси Муҳаммадни ўғли Абу Толибга топшириб, ёруғ дунё билан видолашди.

Абдулмутталибнинг бир неча хотинларидан 10 ўғли ва 6 нафар қизлари бўлган. Уларнинг ичида пайғамбаримизнинг оталари Абдуллох билан Абу Толиб бир онадан, туғишган ака-ука эдилар. Абдулмутталиб ўзининг невараси Муҳаммадни Абу Толибга топширишига сабаб ҳам ана шу яқинликдир. Абдулмутталиб вафотидан кейин, унинг васияти бўйича, етимни Абу Толиб ўз бағрига олди ва тарбиялаб вояга етказди, кўп меҳрибонликлар қилиб, уни доим ўз ҳимоясида тутди.

Муҳаммад алайҳиссалом ёшликларида икки марта Шомга ва бир марта Яманга карвон билан тижорат ишлари юзасидан сафарга чиққанлар. Яманга 17 ёшдалик пайтларида амакилари Зубайр ва Аббос ҳамроҳлигида сафар қилганлар. Сурия сафарининг биринчисида пайғамбар алайҳиссалом 12 ёшда, иккинчисида эса 25 ёшда эдилар.

Илк бор амакилари Абу Толиб билан 12 ёшларида тижорат мақсадида Сурияга сафар қилдилар. Карвон Сурияга етмасдан, Басра деган кичик шаҳарчада тўхтади. Басрада насоро динидаги Бухайро лақабли, Жиржис (Георгий) исмли бир роҳибга дуч келдилар. Бухайро кўрдик, карвон билан бирга осмонда уларга соя ташлаб бир булут ҳам келяпти. Карвон бир дарахт остида дам олиш учун тўхтаганида, булут ҳам улар устида тўхтаб, соя ташлаб турибди. Узоқ вақт куриб ётган дарахт ўша захоти жонланиб, яшил тус ола бошлади.

Роҳиб Бухайро яҳудийларнинг муқаддас китоблари — • Таврот, Инжилда зикр этилган араблар орасидан чиқадиган пайғамбарнинг яқин орада келишини билар эди. Шунинг учун содир бўлган бу аломатларни кўриб, карвондагилардан пайғамбар ҳақида сўраб-суриштирди. Муҳаммад алайҳиссалом билан савол-жавоб қилди. Бир баҳона билан ҳазратнинг орқаларини очиб, икки елкалари орасидаги кабутар тухумидек келадиган холни — пайғамбарлик белгисини кўрди, камоли одоб билан ўпди ва деди: *«Эй Абу Толиб! Бу бола пайғамбарларнинг охиргисидир. Шом яҳудийлари орасида унинг сифат ва аломатларини биладиган коҳинлар — сеҳр-жоду ишлари билан ҳам шугуллана оладиган, инс-жинслар билан муомала қилиб, гаплаша оладиган руҳонийлар бор. Улар араблар орасидан чиқадиган пайғ-амбарни кутишяпти. Суиқасд уюштириб, болани нобуд қилишлари мумкин. Сен уни зинҳор Шомга олиб борма, бу ердан тезроқ кет».*

Абу Толиб молларини шу ерда сотиб катта даромад қилди ва дархол орқага қайтди.

Ҳазрат пайғамбар алайҳиссалом бу ерга иккинчи марта 25 ёшларида дўстлари Абу Бакр Сиддиқ ва бўлғуси хотинлари Хадичаи Кубронинг (аслида арабча «Хадича», лекин асрлар давомида бу исм форс тилидан туркий тилга «Хадича» тарзида ўтган) хизматкори Майсара билан тижорат мақсадида келдилар. Бу гал ҳам олдинги хол рўй берди. Аммо энди роҳиб Бухайро (Жиржис) аллақачон оламдан ўтган, унинг ўрнига Настуро деган насоро роҳиби коҳин бўлган эди. У ҳам тарих, Таврот, Инжил китобларидан пайғамбаримиз сифатларини ўқиб билган ва охир замон пайғамбарининг жамолини кўриш насиб этармикан, деб умид қилиб юрган эди.

Карвон билан келган Муҳаммад алайҳиссаломни кўргач, у зот билан суҳбатлашди ва у ҳам, Шом шаҳрига кирмасликни, у ерда яҳудий душманлар у кишига зиён-заҳмат етказиб қўйишлари мумкинлиги ҳақида Майсарани огоҳлантирди.

Улар шу ернинг ўзида тижорат ишларини ниҳоясига етказиб, катта даромад кўришиб орқага қайтиб кетдилар.

Хадича Муҳаммад билан қилган бу шерикчилик тижорат ишларидан катта даромад кўрди, хизматкори Майсарадан бўлиб ўтган воқеаларни эшитди, Расули акрамнинг юксак комил ахлоқ соҳиби, муомалада ўта тўғри, ҳассослик фазилатларини билди. Уни одамлар бекорга Муҳаммад Амин (ишончли) дейишмаслигини, ҳалоллиги туфайли ҳамиша омади чопишини кўрган Хадича, инсонлар сарвари бўлган у зоти муборакни чин дилдан севиб қолди.

Орага Нафиса бинти Муния деган хотинни воситачиликка қўйди. Муҳаммад алайҳиссалом амакилари Абу Толиб билан маслаҳатлашиб, у кишининг қўлаб-қувватлашлари натижасида улар турмуш куришди. Никоҳ маросими Хадичанинг уйида бўлиб ўтди. Никоҳни Абу Толиб шахсан ўзи ўқиди. Никоҳ ўқиётган вақтда Хадичанинг амакиваччаси Варақа ибн Навфал ва Қурайш қабиласининг бошқа мўътабар зотлари ҳозир бўлдилар. Никоҳлик маҳри сифатида Хадичага 500 олтин, баъзи маълумотларга қараганда 20 та туя ҳам берилган.

Пайғамбаримиз биринчи кўз очиб кўрганлари — Хадичага уйланганларида 25 ёшда, Хадича эса 40 ёшда, бой, чиройли, одобли ва ифбатли бўлган маккалик бир бева аёл бўлган.

Расули Акрам ҳазрат Хадича билан 25 йил бахтиёр ҳаёт кечирдилар. Пайғамбаримиз ундан жуда мамнун эдилар, устигабошқа бир хотин олмадилар, 50 ёшгача бир хотин билан кифояландилар.

Пайғамбаримизнинг Фотимадан ташқари барча фарзандлари ўзларидан олдин вафот этиб кетишган. Фақатгина Фотима Пайғамбаримиздан кейин яна 6 ой яшаб вафот этган.

Расулulloҳнинг сулоаларини давом эттирган ҳам ҳазрати Фотима бўлдилар. Фотима-

дан тарқалган барча авлод — зурриётлар саййидлар, саййидалар (биз - ўзбекларда тўралар) деб номландилар.

Фотима пайғамбаримизнинг амакилари Абу Толибнинг ўғли, яъни жиянлари — ҳазрат Али билан турмуш қуришган.

Хулафои рошидинларнинг бешинчиси, яъни — Абу Бакр, Умар, Усмон, Алидан кейингиси ҳазрат Алининг ўғли имом Ҳасан эдилар.

Ҳазрат Усмон пайғамбаримизнинг қизларидан аввал — Руқияга, у вафот этгач, унинг синглиси Умму Қулсумга уйланганлар, шунинг учун у «Зуннурайн» — «икки нур эгаси» деб ном олган.

Кигобимизнинг олдинги қисмида таъкидлаб ўтилганидек, **Тангри таоло** томонидан илоҳий ваҳй юборилган пайғамбарга «набий», илоҳий ваҳй билан бирга, илоҳий ҳукмларни умматига билдирган, етказган пайғамбарларга «расул» дейилади.

Расул билан Набий ўртасида қуйидагича фарқ бор:

«Расул» — китоб соҳиби, янги шариат соҳиби. «Набий» эса бундай эмас. Набий ўзидан олдин келган Расулнинг шариатига халқни даъват этишга вазифалантирилган бўлади. Ҳамма расулларни «набий» деса бўлади, аммо ҳамма набийлар «расул» бўла олмайди. *
Муҳаммад алайҳиссалом ҳам набий, ҳам расулдирлар. Ҳазрати пайғамбаримизга 40 ёшларида набийлик, бироздан сўнг эса расуллик келган.

Муҳаммад алайҳиссалом Маккадан 3 мил — 1 соатлик йўл масофасида жойлашган Хиро — Нур тоғига борар, у ердаги ғорда бир неча ой мураккабга (қалбан Худога йўналмоқ) кетар ва Иброҳим алайҳиссалом мақомларида якка **Тангри** таолога ибодат қилиб ўтирар эдилар.

Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи вассалламга биринчи бўлиб нозил бўлган нарса бу ростчин тушлар эди. У зотнинг кўрган тушлари жуда тиниқ, аниқ эди, воқеалар гўё тушда эмас, балки ўнгда содир бўлаётгандек бўлар эди. Бу ҳол у зотнинг пайғамбарликка тайёрлаш эди.

Нихоят, Муҳаммад алайҳиссаломга ҳақиқат зоҳир бўлди — оламларни яратган Парвардигордан ваҳй келди.

Расулуллоҳ Хиро тоғининг ғорида эканларида қошларига бир фаришта келиб: **«Икроъ!»** (Ўқингиз!) деди. Расулуллоҳ: **«Ма ана бикорийн»** (Мен ўқиёлмайман) дедилар. Шунда фаришта ул зотни ушлаб, кучоклаб қаттиқ қисди, кейин бўшатиб, яна: **«Икроъ!»** деди. Муҳаммад алайҳиссалом яна: **«Ма ана бикорийн»**, дедилар. У учинчи бор яна шундай қаттиқ қисдики, ҳатто ул зотнинг суяклари қисирлаб кетиб, ҳолсизланиб қолдилар. Сўнг у яна Муҳаммад алайҳиссаломни бўшатиб: **«Эй Муҳаммад, бутун мавжудетни яратган Парвардигор номи билан ўқингиз, У инсонни лахта қондан яратди. Ўқингиз, Парвардигорингиз инсониятга қалам билан ёзишни ўргатган зотдир. У зот, инсонларга унинг билмаганини ўргатди»,** деган мазмундаги оятларни ўқиди. Бизга маълумки, Муҳаммад алайҳиссаломнинг саводи умуман бўлмаган, ўқишни, ёзишни билмаганлар, ҳеч қаерда таҳсил олмаганлар. Расулуллоҳ бу ҳодисадан жуда кўрқиб кетиб, дағ-дағ титраган ҳолда уйларига қайтиб келганлар.

Шундан сўнг Хадича онамиз Муҳаммад алайҳиссаломни ўзининг амакисининг ўғли Варақа ибн Навфал хузурига олиб бордилар. Варақа насроний динида бўлиб, хат-саводли, Инжилни арабчага ўгириб ёзар эди. Воқеани тушунтириб бердилар. Варақа ибн Навфал, у — ҳазрати Жаброил алайҳиссалом эканлигини, Мусо алайҳиссаломга ҳам ваҳй келтирилганлигини, Муҳаммад алайҳиссаломнинг Тавротда ва Инжилда башорат этилган охирзамон пайғамбари эканлигини тушунтириб, уларга бир қанча маслаҳатлар берди. Орадан кўп ўтмай, Варақа вафот этди. Жаноби Расулуллоҳга бир қанча вақт ваҳй келмай қўйди.

Шундай қилиб, исломий ҳидоятнинг бутун инсониятга қарата айтган илк хитоби **«Ўқи!»** амри бўлиб, илк нозил бўлган оятлар **«Алақ»** сурасининг дастлабки беш ояти эди.

Таъкидлаб ўтиш керакки, исломий олимларнинг тушунтиришларича, илоҳий ваҳйнинг ҳақиқати, моҳияти, пайғамбарлардан бошқа ҳеч кимга маълум эмас, ҳеч ким билолмайди. Бошқа бировга ваҳйни тушунтиришга уриниш, туғма кўрга ранглар ҳақида тушунтириш билан баробар. Қанча тушунтирманг, туғма кўр қайси ранг қанақа бўлишини ҳеч қачон била олмайди, тушуна олмайди.

Пайғамбарликнинг биринчи йилида дастлаб Ислом дини — мусулмонликни қабул қилганларнинг биринчиси Хадичаи Кубро, эркаклардан биринчиси Абу Бакр Сиддик,

болалардан хазрат Али, озод бўлган қуллардан Зайд ибн Ҳорис бўлдилар. Расулуллоҳнинг илк умматлари ва ёрдамчилари ана шулар эдилар. Яқин орада улар қаторига Усмон ибн Аффон, Зубайр ибн Аввом, Абдурахмон ибн Авф, Саъд ибн Абу Ваккос, Талха ибн Убайдуллоҳ қўшилдилар.

Уч йил давомида мусулмонлар бор йўғи 30 нафарга етди. Пайғамбаримиз вафот этганларида эса, яъни 23 йил мобайнида мусулмонлар сони 124 мингдан ортиб кетган эди.

Мухаммад алайҳиссалом ва Ислому шу қадар бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, чатишиб кетганки, уларни қаерда, қандай ажратиб ўрганиш кераклиги масаласи анча мушкулдир. Мухаммад алайҳиссалом ҳақида «Илому дини ҳақида» деган фаслда баҳоли қудрат кенгроқ ёритиб берилади. Шунинг учун ҳам энди пайғамбаримиз билан боғлиқ бўлган айрим маълумотларни келтириш билан kifояланамиз.

С а р в а р и к о и н о т

Пайғамбаримиз, сарвари коинот, пайғамбари охирзамон Расули акрам Мухаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи вассаллам жаноблари ўрта бўйдан бироз баландроқ, йирик суякли, гавдали, бақувват, чайир, хушбичим, кўркаму, чиройли инсон бўлганлар. Сочлари кулоқ юмшоғигача тушар эди. Терилари юмшоқ, ранглари оқ, сарғимтил-қизғишга мойил, киприклари қора ва узун, кўзлари қора ва каттароқ, қошлари ҳам қора ва куюқ, эгилган, ингичка, икки қошларининг ораси очик, лекин бир-бирига яқинроқ, соқоллари қора, қалин ва бир тутам, бошлари каттароқ, пешоналари баланд, бурунлари қиррали ва текис, кўкракларини кенг, қоринлари билан кўкракларини бир текис, семиз ҳам, ориқ ҳам эмасдилар. Тиғиз этли эдилар. Қадамлари ясси эмас, чуқур эди.

Кўзлари узоқ-узоқларни ҳам кўрар, кулоқлари ниҳоятда динг, оғизлари ўртачадан сал каттароқ, тишлари зич жойлашган, инжу қаби порлар, ниҳоятда оқ эди. Юзларининг бутун чизиклари кўринарли, елкалари этли, елка суякларини энли, орқаларида икки елкаларини ўртасида узун мўйли «муҳри нубувват» бор эди. Бу катта хол каптар тухумидек ғудда (без) шаклида бўлиб, қора холлар бир жойга йиғилиб, узун тукли бўлиб қолган эди. Доим ўзларидан хушбўй хид анқиб турарди. Таналарига кир юқмас, эғни-бошлари кирламас эди.

Хуллас, ғўзал юзли, ғўзал вужудли эдилар. Пайғамбарларда ўттиз йигитнинг кучи бўлади деганларидек, у зот жисмонан ниҳоятда кучли, бақувват ва соғлом инсон эдилар.

Муборак юзларидан ғўё нур таралиб турар эди. Вафотларида эндигина соч-соқолларини оқ тушабошлаган эди.

Олдиндаги нарсаларни қандай кўрсалар, орқадаги нарсани ҳам шундай кўрар эдилар. Кўришда олди-орқалари баробар эди. Йигирма уч йиллик пайғамбарлик даврларида Жаброил алайҳиссалом билан 24 минг марта кўришганлар. Аммо ўз суратида икки маротаба кўринган. Илгариги пайғамбарларнинг ҳеч қайсиларига Жаброил алайҳиссалом 3 минг маротабадан ортиқ келмаган экан.

Пайғамбаримизнинг товушлари жуда ўткир, узоқ-узоқларга етар эди.

Жаноби Ҳақ пайғамбаримизни, жисмларини қаби, ниҳоятда ғўзал ахлоқли, фазилятли қилиб яратган эди.

Ўртоқлари, дўстлари, саҳобаларига чексиз ҳурмат-эҳтиромли бўлиб, уларни ўз исмлари билан ҳурмат билан чақирар ва мурожаат этардилар. Уларнинг даврасида ўтирарканлар, сира жой танламас, қаер бўш бўлса ўша ерга ўтириб олардилар, Ҳеч кимга оёқларини узатиб ўтирмас эдилар.

Шу қадар дона-дона, қатъий, кескин қилиб гапирардиларки, эшитаётганлар у кишининг сўзларини бемалол ёдлай оларди.

Фойдасиз сўзларни сўзламас, ўзлари ҳақида баландпарвоз сўзларни ишлатмас, бунга бошқаларга ҳам йўл қўймас, камтарин инсон эдилар. Аммо салобатли, виқорли бўлиб, айрим жиҳатлари айниқса ҳайбатликлари Мусо алайҳиссаломга ўхшаб кетар эди.

Кўпол эмасдилар, очикчеҳрали, кулар юзли, ширин сўзли бўлганлар. Бутун ҳаракатларида ва ишларида ўртачилиқни танлаб олган эдилар.

Бирор жойга борар бўлсалар, ўнг-сўлга бурилмасдан доим тўғри йўлдан борганлар, юрганларида, у зот билан бирга юришга тўғри келганда, у кишига етиб юриш учун ҳатто югуришга тўғри келар эди.

Учраган ҳар кимга Расули акрам биринчи бўлиб салом берар, кўришганда доим қўллари биринчи бўлиб узатар ва қўллари биринчи бўлиб тортиб олмас, кулокларига пичирлаганларнинг сўзи тамом бўлмасдан юзларини кайирмас эдилар.

Бир томонга бурилмоқчи бўлсалар вужудлари билан бурилар эдилар.

Керагидан ортиқча гапирмасдилар, ўзларига алоқадор бўлмаган ишларга аралашмасдилар, бошқаларнинг сирларини билишга ҳаракат ҳам қилмас эдилар, ғийбатни жуда ёмон кўрардилар.

Расулulloҳнинг энг ёмон кўрганларидан бири ёлғон эди, ёлғончилардан ниҳоятда нафратланардилар. Гапираётган одамни диққат билан эшитар, ҳеч кимнинг гапини бўлмас эдилар. У кишининг сўзларини одамлар бошларини эгиб, жон-қулоқлари билан тинглар эдилар.

Шарақлатиб кулмас, бошқалар хандон ташлаб кулганларида, Расули акрам фақат табассум қилиб, жилмайиб қўяр эдилар.

Пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи вассаллам ҳақида Аллоҳ таоло қуйидаги ояти карималарни нозил қилган:

" «(Эй Муҳаммад), шундай қилиб, Сизни (қўпдан-қўп) умматлардан кейин келган бир умматга — улар Мехрибон (Аллоҳ)ни инкор қилиб турган ҳолларида — (Биз) Сизга ваҳй қилган нарсаларни тиловат қилиб беришингиз учун пайғамбар қилиб юбордик. Айтинг: «У менинг Раббимдир. Ундан ўзга илоҳ йўқдир. Унгагина таваккул қилдим ва тавбам Унгагинадир» (13 «Раъ» сураси, 30-оят).

«Оламлар (инсонлар ва жинлар)га огоҳлантиргувчи бўлиши учун Ўз бандаси (Муҳаммад)га Фурқон (Қуръон)ни нозил этган Зот баракотли (буюк)дир» (25- «Фурқон» сураси. 1-оят).

«Айтинг: «Раббим мени Тўғри йўлга, рост динга, (ҳақ йўлда) барқарор Иброҳимнинг динига йўллади. У Мушриклардан ЭМАС ЭДИ» (6- «Анъом» сураси, 161 -оят).

«Бас, (эй Муҳаммад), эслатинг! Зотан, Сиз фақат эслатгувчидирсиз. Уларнинг устидан зўравонлик билан ҳукм юргизувчи эмассиз. Илло, кимки (бу эслатмадан) юз ўгириб, кофир бўлса, у ҳолда Аллоҳ уни энг оғир азоб билан азоблар. Зеро, қайтишлари ёлғиз Ўзимизгадир! Сўнгра уларни ҳисоб-китоб қилиш ҳам фақат БИЗНИНГ ЗИММАМИЗДАДИР!» (88- «Ғошия» сураси, 21—26-оятлар).

«Сизга ваҳй этилган нарсага эргашинг ва то Аллоҳ ҳукм қилгунича сабр қилинг! Албатта, У ҳукм қилгувчиларнинг яхшисидир» (10- «Юнус» сураси, 109-оят).

«(Бир қатор) пайғамбарлар ҳақида қиссаларни Сизга илгари айтдик. (Айрим) пайғамбарлар қиссаларини эса айтганимиз йўқ. Аллоҳ Мусо билан (бевоСИТа) ГаПЛаШДИ» (4-«Нисо» сураси, 164-оят).

Муҳаммад а.снинг омиё — саводсиз бўлганликлари Қуръони каримнинг қуйидаги ояти каримларида зикр этилган:

«Сиз илгари бирор китобни тиловат қилувчи эмас эдингиз ва ўз қўлингиз билан хат ҳам ёзган эмас эдингиз. Акс ҳолда бузғунчилар, албатта, шубҳага тушган бўлур эдилар». (Яъни улар: «Муҳаммад саводли бўлгани учун Қуръонни ўзи ёзиб чиқаётгандир», — деган шубҳага боришлари мумкин эди).

«... Бас, Аллоҳга ва Унинг калималари (илоҳий китоблари)га ишонадиган уммий пайғамбар (Муҳаммад)га иймон келтирингиз ва унга эргашингиз, токи ҳидоят ТОПГАЙСИЗЛАР !» (29- «Анкабут» сураси, 48-оят ва 7-«Аъроф» сураси, 158 - оятлар).

«(Эй, Муҳаммад) Раббингиз сизни етим ҳолда топиб, бошпана бермадими ?! Яна сизни гумроҳ (ғофил) ҳолда топиб, (Ҳақ йўлига) ҳидоят қилиб қўймадими ?!» (93-«Зухро» сураси, 6-7-оятлар).

Бир гуруҳ яҳудий диндорлари Муҳаммад а.сдан Рух ҳақида, Ғор воқеаси ва Зул-Қарнайн ҳақида сўрашган. Ҳазрат: «Жавобини эртага айтаман» - деганлар, лекин «Иншо-аллоҳ» демаганлари учун Аллоҳ таоло Ўз расулини ҳушёрликка чақириб қуйидаги икки оятни нозил қилган:

«Бирор нарса ҳақида: «Мен, албатта, эртага шуни қилувчиман», дея кўрманг!

Илло, «йншоаллоҳ», (Аллоҳ хоҳласаУ дёнг. Бу сўзнй **унутган вақтингизда** ёдие-гизга келиши билан Раббингизни зикр қилинг (яъни, «иншоаллоҳ», денг) ва: «Шояд Раббим мени бундан **ҳам яқинроқ** Тўғри йўлга ҳидоят этса», денг •!» (18- «Қаф» сураси, 23 - 24-оятлар).

«Албатта, Аллоҳ ва Унинг фаришталари Пайғамбарга салавот айтурлар. Зй **мўминлар**, (сизлар ҳам) унга салавот ва салом айтингизлар!» (33- «Аҳзоб» сураси, 56-оят).

Видоъ хутбасидан

Пайғамбаримиз ҳижратнинг 10 йили зулҳижжа ойида (ҳаж мавсуми), яъни милодий • 632 йил март ойида исломий ҳаж фарзини адо этганлар. Бу ҳаж Расули акрамнинг илк ва сўнгги ҳажлари бўлди.

Жаноби пайғамбаримиз аввал Каъбани кўп зиёрат қилганлар, аммо у зиёратлари «исломий ҳаж» фарз бўлмасдан олдин, ҳазрати Иброҳим алайҳиссаломнинг ханиф динига (яккаҳудолик-ка) кўра бажарилганди. Исломий ҳаж, юқорида айтиб ўтганимиздек, 631- йили фарз қилинган.

Пайғамбаримиз 632 йил 8 март куни Маккада йиғилган 124 мингдан ортиқ ҳожи олдида Арофот водийсида, Қусво деган туялари устида Ислом зухурининг сўнгги энг буюк хутбасини ўқидилар:

Аллоҳ таолога ҳамду сано айтамиз. Унга қайтамиз, нафсларимизнинг ёмон-ликларидан ва ёмон амалларимиздан Унинг паноҳига қочамиз.

Аллоҳ ҳидоятга бошлаган кишини ҳеч ким йўлдан чиқара олмайди. Аллоҳ адаштирган бандасини эса ҳеч кимса тўғри йўлга сола олмас.

Гувоҳлик бераманки, Аллоҳдан бошқа Танери йўқдир. У Бирдир, тенги ва шериги йўқдир. Яна гувоҳлик бераманки, Муҳаммад Унинг қули ва элчисидир. Эй Аллоҳнинг қуллари! Аллоҳдан кўрқинишнингизни, Унга итоат этишингизни васият қиламан.

Эй инсонлар! Сўзларимни диққат билан эшитингиз. Билмайман, балки бундан кейин сиз билан бу ерда яна бир бор бирга бўлолмасман.

Асҳобим! Эски жоҳилият давридан қолган ҳамма қон даъволари батамом бекор қилинди.

Асҳобим! Жоҳилият даврининг ҳар турли рибоси — фоиз, судхўрлик бекор қилинди. Аллоҳнинг ажри билан бундан кейин фоизхўрлик тақиқлангандир.

Асҳобим! Кимда бировнинг бир омонати бўлса, уни эгасига қайтариб берсин. Ҳадяларга ҳадя билан жавоб берилур. Бошқаларга кафил бўлганлар кафолатнинг масъулиятини устига олган ҳисобланади.

Эй инсонлар! Хотинларнинг ҳақларига риоят этингиз. Улар билан меҳр-шафқат билан муомалада бўлингиз. Уларнинг ҳақлари хусусида Аллоҳдан кўрқингиз. Хотинларингиз сизга Тангрининг омонатидир. Уларни Аллоҳ номига сўз бериб олдингиз, улар амри илоҳий ила сизга ҳалол бўлди.

Сизнинг хотинлар устида ҳақларингиз бўлгани каби, хотинларнинг ҳам сизда ҳақлари бордир.

Сизнинг хотинлардаги ҳақларингиз — хотинларнинг, оила шарафини сиз ёқтирмайдиган ҳеч бир кимсага оёқости қилдирмасликларида. Хотинларингизнинг ҳар турли ейиш ва кийим эҳтиёжларини таъминлашингиз эса уларнинг сизнинг устингиздаги ҳақларидир. Улар сизнинг ҳақларингизга риоят этмоқлари керак. Сиз ҳам уларга назокат билан муомала этишингиз лозим.

Бирор хотин эрининг руҳсатисиз унинг молидан бирор нарсани бировга бериши ҳалол эмас.

Эй мўминлар! Раббингиз бирдир. Отангиз-онангиз бирдир. Барчангиз одамдансиз. Одам эса тупроқдандир.

Ҳеч кимнинг бошқалардан устунлиги йўқдир. Шараф ва устунлик — фақат фазилят ва тақво биландир. Шунини яхши билинги, ҳар бир мусулмон мусулмоннинг биродаридир. Бутун мусулмонлар бир-бирларининг биродаридирлар. Айни — тенг ҳақларга эгадирлар. Ҳақсизлик қилманг! Ҳақсизликка бўйин ҳам эгманг! Одамларнинг ҳақларини еманг!

Асҳобим! Нафсларингизга ҳам зулм қилманг! Нафсларингизнинг ҳам сизларда ҳақлари бор.

Эй инсонлар! Аллоҳ ҳар кимга тушган ҳақ соҳибининг мерос ҳаққини Қуръонда билдирган. Бинобарин, меросчилар учун васиятнинг кераги йўқ.

Эй инсонлар! Ҳар бир жиноятчи ўз айбига фақаш ўзи жавобгардир. Ҳеч бир жиноятчининг гуноҳи учун авлоди жазо тортмайди. Ҳеч бир фарзанднинг гуноҳига отаси ҳам масъул бўлмас.

Эй инсонлар! Фақат Аллоҳгагина ибодат қилинг! Беш вақт намозингизни адо этинг, Раббингизнинг жаннатига кирасиз.

Эй инсонлар! Дин ишларида ҳаддан ошишликдан сақланинглари! Сиздан аёвлиги умматларнинг заволига дин ишларида ҳаддан ошганликлари сабаб бўлди.

Хутбаларининг охирларида хаяжонланган Расули акрам энг баланд овозда:

— Эй инсонлар! Эрта мен ҳақимда сиздан сўрашади. Нима дейсиз? Рисолатимни адо эта олдимми? Илоҳий вазифамни бажара олдимми?! — деб сўрадилар.

Бутун асҳоб бир овоздан:

— Ҳа, қасамки, Аллоҳнинг рисолатини адо этдингиз. Вазифангизни бажардингиз. Бизга васият ва насиҳат ҳам қилдингиз. Айнан гувоҳлик келтирамыз! — дедилар.

Ўшанда Расули акрам шаҳодат бармоқларини юкорига кўтардилар. Уч марта:

— *Шоҳид бўл, ё Раббий! Шоҳид бўл, ё Раббий! Шоҳид бўл, ё Раббий!* — дедилар ва сўзларини битирдилар.

Шундан кейин, туя устида турганларида, куйидаги мазмунда 5-нчи «Моида» сурасининг 3-ояти нозил бўлди:

«...Бугунга келиб, энди кофирлар динингиз (мағлубияти)дан ноумид бўлдилар. Шунинг учун улардан кўркмангиз, Мендан кўркингиз!

Ана, энди бугун динингизни камолига етказдим, неъматимни тамомила бердим ва сизлар учун Исломни дин бўлишига рози бўлдим...»

Бир кундан кейин, Қурбон хайитининг биринчи куни *Қуръони каримкиш* энг сўнгги оят келди:

«Ва барчангиз Аллоҳга қайтариладиган кундан кўркингиз»,

Шу тарзда Ислом динининг асосий қонуни бўлган *Қуръон* оятлари тамомланди. Пайғамбаримиз, энг сўнг келган бу оятдан кейин атиги 18 кун яшадилар, холос.

Муҳаммад алайҳиссаломнинг вафотлари

Қуръони каримкиш охириги оятлари нозил бўлгач, Муҳаммад алайҳиссалом пайғамбарликнинг ниҳоясига етганини, ҳамда шу сабабли умрлари ҳам охирлаб қолганини сездилар.

Пайғамбаримиз хижратнинг 11 йили, милодий 632 йил, сафар ойининг ўн тўққизинчисида завжаи мухтарамаси Маймунанинг хонасида хумма (безгак) касалига чалиндилар, Беш кундан сўнг завжаи мухтарамаси хазрати Ойишанинг хонасига ўтдилар. Бу ерда яна саккиз кун хасталиклари давом этди, жами ўн уч кундан сўнг, рабиъ ул-аввал ойининг биринчи куни, душанба, кўёш заволидан кейин, ботишидан олдин вафот этдилар. Бу кун милодий йил ҳисоби бўйича 8- июн кунига тўғри келади. Чоршанба куни эса яшаб турган жойларига яъни Ойиша онамизнинг хужрасига дафн қилиндилар.

Вафот этадиган кунлари, яъни 632 йил, 8 июн, душанба куни, қизлари Фотима ва хотинлари хазрати Ойиша Расулуллоҳнинг бош томонида турар, Фотима оталарининг изтиробларидан таъсирланиб хўнг-хўнг йиғлар эди. Расулуллоҳ унга Қараб: *Қизим, қўзи-чоим, отажонинг бугундан кейин ҳеч изтироб тортмайди,— деб қизларига*

тасалли бердилар. Тез-тез: Ла илаҳа иллаллоҳ! Ўлим шиддатларига Ўзинг сабр бер, ё Раббий! Ўлим цўриувларига дош бермогим учун ёрдам бер! — деб такрорлар ва яна: Аллоҳим мени афу эт! Мени рафиқи аълога (ўтган пайеамбарларга, солиҳ зотларга) етказгин! — деб дуо қилар эдилар.

Бу дуоларни уч мартадан қайтарганларидан кейин, қўллари ерга тушди, кўзлари шифтга тикилганича қолди. Бу кун юқорида айтилганидек, хижрий 11 йил, рабиъ ул-аввал ойининг 1 кун. милодий '632 йилнинг 8 июн — душанба кун бўлган эди. Расули акрам бу кунда камарий йил ҳисобида роппа-роса 63 ёшда, шамсий йил ҳисобида 61 ёшда эдилар.

Ҳазрати пайғамбаримизнинг вафотдари ҳақида бошқа манбаларда ёзилган яна баъзи бир тафсилотларни айтиб ўтамиз.

Расулуллоҳ ўлим тўшагида ётганларида, саҳобаларига насиҳат қилдилар:

— Меини у дунёга кетишимни ўйлаб хавотирланаётган эмишсиз. Ҳеч бир пайғамбар уммати ичида абадул-абад қолганмидики, мен ҳам қолсам? Мен Ҳақ таолога етишаман ва бунга ҳаммангиздан зиёда лойикман... Мен сизга шафқатли ва марҳаматлиман. Сизлар ҳам яна менга етишасиз. Учрашадиган жойимиз Ҳавзи Кавсар ёқасидир. Ҳар ким мен билан учрашишни истаса, қўлини ва тилини тийсин! Мен хабаримни олдим, Аллоҳ дийдорига етишяпман...

Вафот этадиган кун, туш вақтига яқинлашганда: *«Ё Рабб! Ўлим шиддатига қариши менга енгиллик бер, жонимни ширинлик билан ол»*, — деб дуо қилганлар.

Бошлари ҳазрати Ойишанинг кучоғида бўлиб, ёнларидаги бир идишда сув бор эди. Ҳазрати Ойиша қўлларини сувга ботирган ҳолда юзларига суртар ва бу билан оташ бўлиб ёнаётган иситмаларини тушираётгандек бўлар эдилар. Ёзнинг жазирама кунларидан бири, осмон беғубор, ҳар тараф сокин, яратиш қунидаги сингари ҳар нарса, ҳаммаёқ жим-жит. Ҳазрати пайғамбар муборак бармоқлари билан юқорига ишора қилдилар ва ул зотнинг руҳлари абадий оламга кўчди\

Мамотинг ҳам, ҳаётинг каби тоза, тиниқ ва покдир, ё Расулуллоҳ!

Яна бир манбада акс эттирилишича, Расули акрам умрларининг уч кун қолганида, олдиларига ҳазрати Жаброил алайҳиссалом келиб:

— Е Мухаммад, Аллоҳ таоло ҳурматингиз учун мени юборди. Ўзи кўриб, билиб турса-да: «Ҳоли қандай?» деб сўради. Ҳолингиз қандай? — деди.

Пайғамбаримиз:

— Қийинликда, ғам-андухдаман, — дедилар.

Орадан уч кун ўтгач, душанба кун келиб:

— Ё Мухаммад, Азроил ҳам мен билан бирга келди. Киришга рухсат сўраяпти. Илгари ҳеч кимдан сўраган эмас, бундан кейин ҳам сўрамайди, — дедилар.

Расулуллоҳ киришга рухсат этдилар. Азроил Сарвари олам қошларига келиб:

— Ё Мухаммад, Аллоҳ таоло мени сизга юборди. Нима буюрсангиз шуни қилурмен. Агар жон олишга рухсат этсангиз олурмен, рухсат этмасангиз қайтурмен, — деди.

Расулуллоҳ дўстлари Жаброилга савол назари билан қарадилар. Жаброил алайҳиссалом:

— Е Мухаммад, Аллоҳ таоло сизга мушток, — деди.

Аллоҳнинг Ҳабиби, маҳбуби, Сарвари олам бу сўзни эшитибок:

— Эй ҳазрати Азроил, ўз ишингизга киришинг, — дедилар ва аста пичирлаб: — Ла қлаҳа иллаллоҳ! Ё қудратли Эгам, дийдорингга Ўзинг муяссар айла, Эгам!» — деб жимиб қолдилар.

Пайғамбаримизнинг жони чикиб бўлган эди. Одамлар чидаб туролмадилар, ўзларини ерга отиб. дод-фарёд кўтардилар.

Учинчи — чоршанба кун, камтарин маросим ўтказилиб, Расулуллоҳ ўзлари севиб, севилган Мадина тупроғига дафн этилдилар.

Расулуллоҳни қаерга дафн қилиш масаласи мунозарага сабаб бўлган. Баъзилар Маккага, баъзилар эса пайғамбарлар мақоми бўлган Қуддусга дафн қилишни таклиф қилдилар. Шунда дўстлари ва сафдошлари ҳазрати Абу Бакр: «Пайғамбарлар вафот этган ерга дафн қилинадилар, бунини мен Расулуллоҳнинг ўзларидан эшитганман», — деди.

Сўнгра ҳазрати Ойишанинг хонасига қабр қазилиб, чоршанба кун окшомда дафн этилдилар. Жаноза намози якка-якка, гуруҳ-гуруҳ бўлган ҳолда ўқилди. Аввал эркаклар, сўнгра хотинлар, кейин болалар саф-саф бўлишиб, суюкли пайғамбарларига нисбатан диний вазифа ва бурчларини адо этдилар.

Пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоху алайҳи вассалламни ювиш ишларини ҳазрати Али бажарди, пайғамбаримизнинг амакилари Аббос ва унинг икки ўғли — Фазл ва Қусам, кулликдан озод қилиб, ўзларига ўғил қилиб олган Зайднинг ўғли Усома ва ансорий саҳобалардан Ҳавло ибн Авс ёрдам бериб турдилар (Қусам ибн Аббоснинг қабри Самарканддаги Шохизинда макбарасида).

Расулulloҳни кафанлаб бўлганларидан сўнг, уй ичидаги сўрига ётқиздилар, одамлар кетма-кет кириб жаноза намозини ўқидилар, уларга ҳеч ким имом бўлгани йўқ, қабрни Абу Талҳа қазиди.

Расулulloҳни лаҳадга Али, Аббос, Фазл ва Қусам қўйишди.

Шундай қилиб, ҳазрати пайғамбаримиз милодий 632 йил 10 июн - чоршанба, яъни вафотларининг учинчи куни қабрга қўйилдилар.

*Ўн саккиз минг оламеа сарвар бўлеон Муҳаммад,
Ўттиз уч минг асҳобга раҳбар бўлг-он Муҳаммад.*

*Аршу Курсидин ошқон, Ҳазратиеа улашкон,
Тўқсон минг роз этуш.гон, ё Мустафо Муҳаммад.*

*Ё саййид-ал-мурсалин. ё хотам ан-набиййин,
Ё ҳодий-ал-музиллин, ё Мустафо Муҳаммад.*

*Сенсен ҳабиби Холиқ, Ҳақ даргоҳиеа лойиқ,
Хулосаи халойиқ, ё Мустафо Муҳаммад.*

*Гарчи кўбтур гуноҳим, кечиргайсен, илоҳим,
Сенсен мени паноҳим, ё Мустафо Муҳаммад.*

(Аҳмад Яссавий)

Энди ҳаж учун Маккага келганлар унинг қабрини зиёрат қилиш учун Мадинага ҳам ўтишади.

Зиёратчилар яшил гумбаз остида, унинг қабрини ўраган темир эшиклар олдида кўзларида нам, ҳурмат билан бош эгиб туришади.

Бу ерда ҳамиша ёкимли муаттар хидлар анкийди, дуою тиловатлар янграйди.

Зиёратчилар ҳар гал: «Ассалому алайкум, ё Расулulloҳ!»,— дейишаркан, пайғамбаримизнинг руҳлари шодланиб:

— Ваалайкум ассалом! — деб жавоб қайтаради. ,-,

...насл-насаблари

Оталарининг исми — Абдуллоҳ, оналарининг исми — Омина. Абдуллоҳнинг отаси ва унинг аждодлари тартиб бўйича қуйидагилар:

. Абдулмутталиб (онаси — Фотима ибн Умар ибн Ваҳб); Хошим (онаси — Салмо ибн Амр); Абдуманоф (онаси — Отика ибн Мурра); Қусай (онаси — Хубба ибн Ҳулайл); Ҳаким-Килоб (онаси — Фотима ибн Саъд); Мурра (онаси — Ҳинд ибн Сарир); Каъб (онаси — Ваҳшия ибн Шайбон); Луай (онаси — Мория ибн Каъб); Ғолиб (онаси — Салмо ибн Амр); Фихр-Қурайш (онаси — Лайло ибн Саъд).

Ривоятларда Фихр Қурайшнинг ўзи, қурайшлар Фихрнинг авлоди дейилади. Қурайш қабиласи 12 жамоадан иборат бўлган:

1) Абдуманоф жамоаси (Муҳаммад а.с. Қурайиш қабиласининг ана шу Абдуманоф жамоасидан бўлганлар); 2) Абдуддор ибн Қусайй жамоаси; 3) Асад ибн Абдулуззо ибн Қусайй жамоаси; 4) Зухра ибн Килоб жамоаси; 5) Махзум ибн Яқиза ибн Мурра жамоаси; 6) Тайм ибн Мурра жамоаси; 7) Адийй ибн Каъб жамоаси; 8) Саҳм ибн Ҳусайс ибн Амр ибн Каъб жамоаси; 9) Омир ибн Луай жамоаси; 10) Тайм ибн Ғолиб жамоаси; 11) Ҳорис ибн Фихр жамоаси; 12) Мухариб ибн Фихр жамоаси.

Фихрдан юқоридагилари: Молик (онаси — Жандала ибн Ҳафс); Надр (онаси — Отика ибн Адвон); Кинона (онаси — Барра ибн Мурр ибн Од); Ҳузайма (онаси — Авона ибн Саъд); Мудрика (онаси — Салмо ибн Аслам); Илёс (онаси — Ҳиндаф); Музар (онаси — Рабоб Жунда ибн Маъд); Низор (онаси — Савдо Акна кизи); Маъд (онаси — Муона ибн Жавшам); Аднон ва ҳоказо.

Қисқаси, Расулulloҳнинг насл-насаби Аднондан юқорилаб бориб, Иброҳим алайҳиссаломнинг араблашган ўғли Исмоил алайҳиссаломга бориб туташади. Аллоҳ таоло Расулulloҳнинг аждодларини жоҳилият давридаги нопок ишлардан, бузукликлардан, разолатдан ўз хифзу ҳимоясида асраган.

...завжалари

Диний китобларда қайд этилишича, пайғамбаримизнинг 12 нафар хотинлари бўлиб, улардан ҳазрат Ойишадан бошқалари бева аёллар бўлган. Ёлғиз ҳазрат Ойишанигина бокира, қиз ҳолида олганлар. Пайғамбаримиз ҳаётликларида улардан уч нафари — Хадичаи Кубро, Савда бинт Замъа ва Зайнаб бинт Ҳузайма вафот этиб кетишган, тўққиз нафари пайғамбаримиздан кейин қолганлар.

Хадичаи Кубро

Қўз очиб кўрган биринчи хотини Хадичаи Кубро (556—621), яъни Хадича бинти Ҳувайлид бўлган. Хадича он^имиз аввал «Тоҳира», кейинчалик «Кубро» деган сифатий лақаб (тахаллус) билан аталганлар. Ҳазрат Пайғамбаримиз биринчи маротаба 25 ёшларида 40 ёшлик бева Хадича Ҳувайлид қизига уйланиб, 25 йил, яъни 50 ёшларигача бирга яшаганлар. Пайғамбарликларидан аввал 15 йил, пайғамбарликларидан кейин 10 йил, жами 25 йил бирга тотув ҳаёт кечирганлар.

Ислом динини биринчи бўлиб қабул қилган, пайғамбаримизнинг орқаларида туриб биринчи намоз ўқиган ҳам ягона ана шу аёл эди.

Ҳазрат Хадича бой савдогар аёл бўлиб, пайғамбаримиздан аввал икки марта турмуш курган эдилар. Биринчи эрлари Атийк ибн Ҳинд Обид, иккинчи эрлари Абу Ҳола Ҳинд ибн Набаша бўлган. Улар вафот этиб кетишган бўлиб, Хадичанинг у эрларидан икки ўғил ва бир қизлари бўлган. Пайғамбаримиз Хадичага уйланганларидан кейин унинг ўғли Ҳолани ўзларига ўғил қилиб олганлар.

Ҳазрат Хадичаи Кубро 621 йилда, 65 ёшларида вафот этганлар. Макканинг Хажжун деган жойига дафн этилганлар.

Савда бинти Замъа

Пайғамбаримиз, хотини Хадича вафот этганларидан сўнг, Сакрон ибн Амр ал-Ансорийнинг беваси, 55 ёшли Савда бинт Замъага уйландилар.

Бу аёл Ислом йўлида ўз аҳли қариндошларини тарк этиб, турли қийинчилик ва машаққатларни бошидан кечириб, эри билан Ҳабашистонга хижрат қилган ва бу билан ўзини кучли, бообрў қариндошларини дарғазаб қилган эди. Хижратдан қайтгач, эри Сакрон вафот этди. Савданинг ҳимоячиси, кўмакчиси, қарагувчиси қолмагач, пайғамбаримиз уни ўз ҳимояларига ва никоҳларига олиб унга уйландилар. Савда пайғамбаримиз билан 5 йилга яқин бирга турди ва 60 ёшларида вафот этди.

*

Ойишаи Сиддиқа

Савда бинт Замъа вафотларидан кейин ҳазрат пайғамбаримиз ёлғиз қолдилар. Шундан сўнг дўстлари ва ёрдамчилари Абу Бакр Сиддиқнинг қизи Ойишага уйланганлар (Имом ал-Бухорий. Ҳадис. Комуслар Бош таҳририяти, 1997, 2-жилд, 573-бет). Ҳазрат Пайғамбаримиз ОЛГЭН ХОТИНЛАРИДАН БИРДАН-БИР БОКИРА ҚИЗ ШУ ОЙИША ОНАМИЗДИР. Ойиша ҳусну жамолда, ақлу камолда етук эдилар. Ҳазрати Ойиша онамизнинг «Сиддиқа» дейилишига сабаб ул зот бўхтон масаласида исмати — поклиги, номуси ва бароати, софлигини намоен этганлар. Бу ҳақда махсус оят ҳам нозил бўлган ва Расулulloҳнинг хизматларидаги садоқатлари, дин ишларидаги билимдонликлари туфайли «сиддиқа» деб сифатий лақаб берилган ва Ойишаи Сиддиқа деб аталганлар. Пайғамбаримиз охирги нафасларини ана шу онамиз кучида олиб туриб дунёдан ўтдилар ва унинг хужрасига дафн этилдилар.

Ҳазрат Ойиша онамиз Маккада туғилиб, 65 ёшларида Мадинада вафот этдилар. Жанозаларини саҳобалардан Абу Ҳурайра ўқиди. Қабрлари Мадинанинг Бақиъ қабристонидадир.

Ҳафса бинт Умар

Пайғамбаримизнинг тўртинчи хотини — дўстлари ва ёрдамчилари, чорёрларнинг иккинчиси ҳазрат Умар ибн Хаттобнинг қизи Ҳафса бинт Умар эди. Унинг биринчи эри Хунайс ибн Хузофот ул-Ансорий Ислом йўлидаги жиҳодда вафот этганидан кейин, ҳазрат пайғамбаримиз унинг шаҳид бўлган эрини ҳурматлаб, ёрдам қилиб, дўстлари ҳазрат Умарнинг мусибатларини енгиллаштириш мақсадида Ҳафсани ўз қарамоғларига олиб, уйландилар. Шунда Ҳафса онамиз 35 ёшда эдилар.

Ҳазрати Ҳафса пайғамбаримиздан анча кейин — Муовия халифалиги даврида 63 ёшда вафот этган.

Зайнаб бинт Ҳузайма

Расули акрамнинг бешинчи хотини — Ҳузайма қизи Зайнаб эди. У Бани Халил қабиласидан бўлиб, биринчи эри билан ажрашган, иккинчи эри Абдуллоҳ ибн Жаҳш эса Уҳуд ғазотида шаҳид бўлган эди. Пайғамбаримиз ҳижратнинг учинчи йили ҳазрат Зайнаб бинти Ҳузаймани ўз ҳимояларига олиб, унга уйландилар. Зайнаб ўрта ёшли бўлиб, чиройли эмасди, лекин марҳаматли, ажойиб аёл эди. Улар бирга кўп яшамадилар, Зайнаб пайғамбаримизга турмушга чиққанларидан уч йил кейин, 625- йили вафот этди. Мозорлари Мадинанинг Бақиъ қабристонидадир.

Умму Салама

Сарвари коинотнинг олтинчи хотини Умму Салама бинт Абу Умайя. Унинг асл исми Ҳинд эди.

Умму Саламанинг аввалги эри Абдуллоҳ Абу Салама Абуласад ўғли жуда жасур одам эди. У хотини билан биргаликда Ислом йўлида аввал Ҳабашистонга, сўнгра Мадинага ҳижрат қилганди. Бадр ва Уҳуд ғазотларида катнашиб, каттиқ яраланди, ҳижратнинг 4-йили вафот этди.

Эри ўлганидан кейин, идда муддатини ўтказиб, унга уйланиб ўз ҳимояларига олдилар. Расули акрам унга уйланганларида, Умму Саламанинг ёши ўтиб колган, 5—6 нафар болалари ҳам бор эди.

Ҳазрат пайғамбаримизнинг ҳамма хотинлари ичида Умму Салама энг узоқ яшаб, ҳаммаларидан кейин вафот этган, яъни ҳижратнинг 59-йили 84 ёшда дунёдан ўтиб, Мадинада Бақиъ қабристонида кўмилган.

Зайнаб бинт Жаҳш

Расулуллоҳнинг хотинларидан бири Жаҳш қизи Зайнабдир. Зайнаб бинт Жаҳш яқин қариндошлари, яъни аммалари Умайманинг қизи, боболари Абдулмутталибнинг невараси бўлиб, 589 йили туғилган.

Расули акрам Зайнабни озод қилган қуллари ва тутинган ўғиллари Зайд ибн Ҳорисга шахсан ўзлари никоҳлаб берган эдилар. Зайнабнинг ўзи ва акаси Абдуллоҳ ибн Жаҳш бу никоҳга, пайғамбаримизнинг қистовлари туфайли, истар-истамас, зўрға рози бўлдилар. Аммо бу турмушдан икки томон ҳам хушнуд бўлмади. Зайнаб жуда диндор бўлса-да, олийнасаблиги, гўзаллиги билан фахрланиб юрарди. Озод қилинган қул билан ҳаёт кечиришни ҳеч ҳам ҳазм қила олмади. Муносабат тобора кескинлаша бориб, ниҳоят улар ажрашдилар.

Ўша пайтдаги араб анъаналарига кўра, асл зотли бир аёл собиқ қулга турмушга чиқолмас эди. Ҳолбуки, мусулмонликда жамийки инсонлар яратилиши жиҳатидан тенг ҳисобланади. Шунинг учун бу араб анъанаси йўқотилиши керак эди. Расули акрам бу йўлдаги тадбирни дастлаб ўз яқинлари ичида татбиқ қилиб, айтиб ўтилган никоҳнинг ташаббускори бўлиб, бу билан мусулмонликдаги ҳақиқий тенгликни намойиш этмоқчи бўлдилар. Расулуллоҳнинг бу талабларини қайтара олмай, Зайнаб истар-истамас Зайдга турмушга чиқди. Бу билан арабларнинг эски анъанаси йиқилди ва ўртадан кўтарилди.

Жоҳилият даврида, яъни мусулмонликдан аввал арабларда бир одат, анъана бор эди — тутинган фарзанд ҳам туғишган авлоддай ҳисобланиб, авлоднинг барча ҳақларига эгалик қиларди. Мусулмонлик бу одатни ҳам бекор қилди. Авлодликни, тутинган фарзандликни фақат дин қардоши сифатида қабул қилди. *Қуръони карим* авлодликнинг, яъни

тутинган фарзанднинг тул колган хотинини никоҳлаб олишни маънавий оталарга ҳалол қилди. Эскидан колган бу одат *Куръони карим* ояти билан ўртадан олиб ташланди. Шу сабабли Расули акрам Зайнабни ва унинг хеш-акраболари истакларини инобатга олиб, бу борада ўзларини виждоний жиҳатдан қарздор, бурчли, вазифали эканликларини ҳис этиб, аммаларининг қизи Зайнаб бинт Жаҳшга уйландилар.

Зайнаб бинт Жаҳш, пайғамбаримизнинг вафотларидан кейин оламдан ўтган илк хотинлари бўлди. Ҳазрат Зайнаб кафанини ўзи ҳозирлаган, ҳижрий 21, милодий 642- йилда ҳазрати Умар замонида 53 ёшида вафот этди ва Мадинадаги Бакиъ қабристонига қўйилди.

Умму Ҳабиба

Пайғамбаримизнинг яна бир хотинлари ҳазрати Умму Ҳабиба эди. Унинг асл исми Рамла бўлиб, Ҳабиба исмли қизи бўлганлиги учун Умму Ҳабиба (Ҳабибанинг онаси) деган ном олган.

Умму Ҳабиба қурайшийларнинг бошлиғи, Ухуд ва Хандақ жангларида мушрикларга бош қўмондонлик қилган машҳур Абу Сўфиённинг қизи, кейинчалик халифа бўлган Муовиянинг онаси эди. Абу Сўфиён ибн Ҳорис ибн Абдулмутталиб Расулulloҳнинг амакиваччаси эди.

Бурунги эри Убайдуллоҳ ибн Жаҳш билан иккинчи ҳижратда Ҳабашистонга кетган эди. Эри Убайдуллоҳ муртад бўлиб, у жойда христиан динига кирди. Умму Ҳабиба эса мусулмонликда собит қолиб, эридан ажралди. Умму Ҳабиба юксак мартабали аёл бўлганлиги учун, бошқа киши билан турмуш қура олмади, кимсасиз қолди, ҳимояга муҳтож бир аҳволга тушди. Отаси эса хануз Исломни қабул қилмаган, мусулмонларнинг ашаддий душмани эди. Бинобарин, у отаси ёнига ҳам қайта олмас эди. Расули акрам вазиятни тўғри баҳолаб, ҳижратнинг 7-йили уни ўз никоҳларига — ҳимояларига олдилар.

Умму Ҳабиба пайғамбаримизга турмушга чиққанларида 37 ёшда эди. Ҳижрий 44- йил, милодий 664- йилда 69 ёшида Мадинада вафот этган.

Жувайрия бинт Ҳорис

Сарвари оламнинг хотинларидан яна бири Жувайрия бинт Ҳорис ибн Зиродир. Жувайриянинг отаси Ҳорис, Бани Мусталиқ қабиласининг бошлиғи эди. Аввалги эри Бани Мусталиқ қабиласидан бўлмиш Мусафиъ ибн Сафвон эди. Расули акрам Бани Мусталиққа қарши олиб борган Мурайсий ғазотида унинг эри ўлган, ўзи эса асирлар орасида қолган эди. Асирга олинганлар 200 дан ошиқ оила бўлиб, улар ғозий аскарларга тақсим қилингандилар. Бу қабил аараблар орасида катта обрўга эга эди. Лекин Расулulloҳ уларни озод қилишни истасалар ҳам, бу иш ўша даврдаги уруш қонунларига тўғри келмасди. Асирлар эгаларига бир микдор пул бериб, озод бўлишлари мумкин эди. Бироқ, Жувайрияни ёнида етарли микдорда пули бўлмаганидан Расули акрамга ёрдам сўраб мурожаат қилди. Пайғамбаримиз унинг фидясини тўладилар. Асирликдан қутулганидан кейин, Жувайрия ўз хоҳиш-истаги билан Расулulloҳга никоҳландилар. Шундан кейин пайғамбаримиз бу қабиллага куёв бўлиб қолдилар. Бундан кўриб, аскарлар пайғамбаримизнинг ҳурматидан олган асирларининг барини озод қилиб юбордилар ва бу қабиланинг кўпчилиги иймон келтириб, мусулмон бўлдилар. Озод қилинган қул, жорияларнинг умумий сони 700 га яқин эди. Шунда Ойиша онамиз: «Жувайрия қандай бахтли хотин ўзи! Расулulloҳнинг йикоҳига кирди — бутун қавмини қуллиқдан қутқарди», дедилар.

Ҳазрати Жувайрия ҳижрий 66, милодий 686 йили 65 ёшида Мадинада вафот этди ва Бакиъ қабристонига қўмилди.

Сафия бинт Ҳўяй

Расулulloҳнинг хотинларидан бири — ҳазрат Сафия бинт Ҳўяй ибн Ахтаб 605- йили туғилган. Сафия яҳудий эди. Отаси Бани Назир қабиласининг бошлиғи, онаси эса Бани Қурайза қабиласи бошлиғининг қизи эди. Сафиянинг эри ҳам, отаси ҳам, акаси ҳам Хайбар жангида ўлган эдилар. Хайбар қалъалари фатҳ қилинганда, асирлар орасида Сафия ҳам бор эди. Сафиянинг насаби Ҳорун алайҳиссаломга бориб туташганидан ва ўзи ақлли, фазилатли эканлигидан, Расулulloҳ уни ҳурмат қилдилар ҳамда яҳудийлар ва мусулмонлар орасидаги душманликни юмшатмокчи бўлиб, уни озод қилдилар ва ўзига уйландилар. Ҳазрат Сафия ҳижрий 50 йил, 670 милодий йилида 65 ёшида Мадинада вафот этди ва Бакиъ қабристонига қўмилди.

Мория Қибтия

Пайғамбаримизнинг хотинларидан бири ҳазрат Мориядир. Ҳижратнинг 7-йили Миср ҳукмдори Расули акрамга юборган ҳадялари орасида христиан динидаги икки мисрлик жория бўлиб, улардан бири Мория, иккинчиси Сирин эди. Улар Мадинага келаётиб, йўлда мусулмонликни ўрганишди ва мусулмон бўлишди, жорияликдан чиқишди. Пайғамбаримиз ҳадяларни қабул қилиб, улардан Морияни ўз никоҳларига олдилар. Мориядан ўғиллари Иброҳим туғилгач, Миср халқи Иброҳимга тоға бўлиб қолишди. Бу иш кейинги Византия урушида мисрликларнинг бетараф бўлиб қолишларига сабаб бўлди. Мориядан туғилган Иброҳим, араб одати бўйича, бир сут берувчи онага берилди. Бу Морияни хур ва асл бир хотин эканини кўрсатди. Ҳазрат Мория ҳижратнинг 16-йили, милодий 637- йили вафот этди.

Маймуна бинт ал-Ҳорис

Расулуллоҳнинг охири хотинларининг исми Маймуна бинт ал-Ҳорисдир.

Ҳижратнинг 7-йили охирида, Умранинг казосини қилиш учун Маккага боргандарида, Маймуна Расулуллоҳга турмушга чиқиш истагини билдирди. Бу билан у ўзини Расули акрам хизматларига бағишламоқчи бўлди. Унинг орзуси рўёбга чиқарилди. Расули акрамнинг энг сўнгги никоҳланган хотини ҳазрати Маймуна бўлди.

Маймуна пайғамбаримизнинг амакилари ҳазрат Аббоснинг қайинсингиллари, яъни хотини Умму Фазлнинг синглиси эди. Унинг исми аслида Барра эди, сўнггра пайғамбар алайҳиссалом унга Маймуна деб ном бердилар.

Ҳазрати Маймуна пайғамбаримизга турмушга чиққанларида камбағал, ёши 50 дан ошган хотин эди. Ҳижратнинг 51, милодий 671 йили вафот этди. Аввалги эрининг номи Абу Раҳм ибн Абдулуззо эди.

& # *

Пайғамбаримизнинг бу ўн икки хотинларидан бошқа яна тўрт хотинлари бўлганки. улар Расули акрам билан озгина яшаган ёки никоҳ қилиниб, лекин қўшилмасдан олдин ажрашган аёллардир. Булардан ташқари, яна уч нафар жориялари ҳам бўлган. Улардан бирини хотинлари Зайнаб Расулуллоҳга ҳадя қилиб берган.

Пайғамбаримиз вафот этган чоғда тўққиз нафар хотинлари тирик, никоҳларида бўлган. Қолган уч нафари — Хадичаи Кубро, Савда бинт Замъа ва Зайнаб бинт Ҳузаймалар вафот этиб кетишган эди.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, Ислом динидан олдин яъни Муҳаммад а.с. пайғамбар бўлиб келмасларидан олдинги — жоҳилия даврида аёллар ҳуқуқи буткул поймол қилинар эди. Бир эркак қўл остида ўнлаб аёллар чўри ёки қулдек тутқин бўлиб, ҳар қандай ҳақ-ҳуқук, адолат ва ҳурмат эътибордан маҳрум эдилар. Уларга бир буюм сифатида қаралар эди. Ислом келгач, бу санок энг кўпи билан тўртта бўлиши мумкинлиги (Қуръон, 4:3) ва эркакларга хотинлари ўртасида, албатта ҳар томонлама адолатли бўлиш кераклиги шарт этиб қўйилди.

Қуръони каримнинг қатор оятлари ҳамда шариат қоиунларида аёллар ҳуқуқи каттик муҳофазага олинди.

Маълумки, Ислом ҳар бир даврнинг талабига жавоб бера оладиган воқеий диндир. Ислом динида инсоний ҳаёт қадрланади, одамларни покиза ҳаёт кечиретиши, ҳар бир эркак ва аёлни турмуш қуриши, бола-чақа қилиб оила бўлиб яшашлари тўғрисида ғамхўрлик қилинади. Кўп хотинликка рухсат этилишининг сабабларидан бири аввало эркак ва аёллар сонининг номуносив бўлишлигидандир. Яъни, биринчидан табиатан ўғил боладан кўра қиз боланинг кўпроқ туғилиши, иккинчидан аёл кишининг эркак кишидан узоқроқ умр кўриши, учинчидан урушлар натижасида эркаклар сонининг камайиб кетиши ва, яна бошқа кўп. сабабларга кўра аёллар сони эркакларникидан бир мунча кўпроқ бўлади.. •

Бунда, агар бир эркак фақат биргина аёлга уйланиши мумкин, дейиладиган бўлса, қолган аёлларга жабр, зулм қилинган бўлинув эди. Яъни бу «ортиқча» аёллар турмуш қуриш, оилали ва она бўлиш шарафидан маҳрум бўлиб дунёдан ўтиб кетар эдилар.

Натижада Жамиятда нопоклик, маиший бузуқликлар юзага келар эди. Ижтимоий ҳаётдаги бу муаммони Ислом дини одилона ҳал этиш йўлини кўрсатиб берди.

Аёлларга нисбатан бундай ноҳақликка йўл қўймаслик, ҳамда жамиятда юзага келиши мумкин бўлган ва пировардида насл бузилишига олиб келувчи маиший бузуқликларни

олдини олиш учун Ислом дини моддий имкониятлари бор бўлган эркакларга, агар адолат кила олишларининг улдасидан чиқа олсалар, бир вақтнинг ўзида тўртта аёлга уйланиб, турмуш қуришга рухсат берди.

Аммо моддий жихатдан имкониятнинг етарли бўлишининг ўзи кўп хотинлик бўлиш учун етарли асосга эга бўлмай, балки эркак хотинларини ҳам моддий, ҳам маънавий, ҳам жинсий эҳтиёжларини баб-баравардан таъмин эта оладиган бўлиши шарт. Бундан ташқари кўп хотинлик оиланинг барча аъзоларининг ахлоқий ва маънавий жихатларига салбий таъсир этмаслигини ҳам эътиборда тутиш лозим бўлади. Шунингдек, мусулмон одам шариат ҳукмлари билан бирга, ўзи яшаб турган жамиятдаги шарт-шароитлар, давлат қонунчилиги ва бошқа маҳаллий урф ва анъаналарга ҳам риоя қилиши шартдир.

Шуни эслаб қўйиш жоизки, ўз даврларида, баъзи мамлакатларда ҳатто аёлларнинг ўзлари ҳам кўп хотинликни ёқлаб чиққанлар. Масалан, 2-жаҳон урушидан кейин Польша ва Украина хотин-қизлари ўз ҳукуматларига кўп хотинликка қонуний тус берилиши ҳақида мурожаат билан чиққанлар. Натижада бу ҳақда тегишли қонун қабул қилиниб, у 10-15 йил амалда бўлган.

Энди, сўзимизнинг давомига келсак, Пайғамбаримизнинг кўп хотин олишларига яна диний, сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва ахлоқий сабаблар ҳам бўлган эди. Чунончи:

Биринчидан, ўша даврларда арабдар йигирма ва ундан ортиқ хотин олишлари мумкин, умуман, хотинлар сони чегараланмаган эди. Расули акрам ўша давр одатига кўра бир неча бокира қизларга уйланишлари мумкин эди.

Иккинчидан, ўтган пайғамбарларнинг барчаси (фақат ҳазрат Ийсо алайҳиссаломдан ташқари) кўпхотинли бўлишган. Пайғамбарлардан фақат Ийсо алайҳиссаломгина умуман уйланмасдан ўтган. Уйланмаслик, таркидунёчилик Ислом қонун-қоидаларига зид, чунки роҳиблик дунё ҳаётининг чўкишига олиб келади.

Мухаммад алайҳиссалом ўз ҳадиси муборақларида: *«Уйланишлар, ўзларингдан кўпайишлар, киёматда, Аллоҳнинг олдида мен умматларим кўплиги билан фахрланаман»*, — деб марҳамат қилганлар.

Учинчидан, ҳазрати пайғамбаримиз 50 ёшларигача бир хотинли бўлганлар. Ҳазрати Ҳадича вафотларидан кейин, фақат ҳазрат Савдага уйланганлар. Хотинлари Ойишадан бошқалари ҳаммалари тул, бева аёллар бўлган. Пайғамбаримизнинг бу никоҳлардан мақсади тул-бева хотинларни, етимларни ҳимоя қилиш эди. Хотинларидан кўпларининг собиқ эрлари Ислом йўлида жиходда шаҳид бўлган, ўзлари эса ҳимояга муҳтож кимсалар эди.

Тўртинчидан, Ислом йўлидаги жиходларда аёллар билан эркаклар ўртасидаги мувозанат бузила бошлаган, яъни эркаклар сони камайиб кетган эди. Ҳолбуки, мусулмон аёл бошқа диндагиларга турмушга чиқиши мутлақо мумкин эмасди. Расули акрам ғазотларда шаҳид бўлган сафдошлари хотинларига уйланишни ўз асҳобларига тарғиб қилдилар ва бу ишда уларга ўрнак кўрсатиб бердилар. Ҳимояга муҳтож бундай аёлларнинг жинсий эҳтиёжларини ҳам таъмин этмоқ лозим эди.

Бешинчидан, Расулulloҳ кўп хотинларга уйланишларининг яна бир сабаби, у кишига боғланиб қолган асҳобларини қариндошлик риштаси билан боғлаб, янада мустаҳкам қилдилар, бу билан ўзларига содиқ одамларни кўпайтирдилар. Бу иш Ислом динини кенг ёйишда муҳим омиллардан бири бўлди.

Олтинчидан, Расули акрам никоҳлаб олган хотинларидан бир қисми — Жувайрия, Сафия, Мория ўзлари душман қабилалардан бўлиб, сулҳни сақлаб қолишга ёрдам берган эди.

Еттинчидан, Пайғамбаримиз бир неча хотинларга уйланишларининг диний сабабларидан бири, Исломда фақатгина хотинларга тегишли ҳукмлар ҳам бор эдики, бу ҳукмларни пайғамбаримиз хотинларга очикдан-очик сўзлай олмас эдилар. Бу ишни, савол-жавобларни пайғамбаримиз хотинларига ҳавола қилардилар. Бундай муҳим диний вазифани бир хотин ёлғиз боши билан бажариши мумкин эмасди. Уларнинг вазифаси, пайғамбаримиздан эшитган, кўрган ҳар нарсани эсда тутиш ва ҳамжинсларига ўргатиш эди. Расулulloҳнинг ҳамма хотинлари дунё зийнатини, орзу-хавасини эмас, балки у зот билан яшаб, дини Исломга равнақ беришни танладилар. .

Пайғамбаримизнинг хотинлари барча мусулмонларнинг ҳам оналари ҳисобланганлар. Шунинг учун мусулмон ўз онасига уйлана олмаганидек, пайғамбаримиздан кейин у зот-

нинг хотинларига ҳеч ким уйланмади. Бу ишни *Қуръони карим* тақиқлаган: «...Сизлар учун Аллоҳнинг пайғамбарига озор бериш ва ундан кейин аёлларига уйланишингиз ҳеч мумкин эмасдир. Чунки, бу Аллоҳ наздида улкан (гуноҳ)дир» (33- «Ахзоб» сураси, 53-оятнинг охири).

Қуръони каримнинг хотин-қизлар ҳақидаги қуйидаги оятлари эътиборга молик:

«Эй Пайғамбар, албатта, Биз Сизга махрларини берган жуфтларингизни, Аллоҳ Сизга ўлжа қилиб берган қўл остингиздаги чўриларингизни, сиз билан бирга хижрат қилган амакингизнинг қизларини ва аммаларингизнинг қизларини, тоғангизнинг қизларини ва холаларингизнинг қизларини, яна (ҳар кандай) мўмина аёлни — агар у ўзини пайғамбарга тортиқ этса-ю, пайғамбар уни (махрсиз) ўз никоҳига олишни истаса, (мазкур аёлларни Сиз учун) ҳалол қилдик. (Махрсиз уйланиш барча) мўминлар учун эмас, холис сиз учундир. Биз (мўминларга) жуфтлари ва қўл остиларидаги чўрилари ҳақида фарз қилган ҳукмларимизни эса аниқ билдик. Бу Сизга танглик бўлмаслиги учундир. Аллоҳ мағфиратли ва раҳмли ЗОТДир» (33- «Ахзоб» сураси, 50-оят). <

Ана шу ояти каримадан маълум бўладики, пайғамбаримиз учун хотинларнинг сони чегараланмаган экан.

Қуйидаги оят орқали **Тангри таоло** эркакларга бир йўла тўртта хотинни ўз никоҳларида тутиб туришлари мумкинлигини маълум қилади:

«Агар етимларга (нисбатан) адолатли бўла олмасликдан қўрқсангиз, сизлар учун (никоҳи) ҳалол бўлган аёлларга иккита, учта, тўрттадан уйланаверинглар. Бордию (улар ўртасида) одил бўла олмасликдан қўрқсангиз, бир аёлга (уйланиш) ёки қўл остингиздаги чўрилар билан (кифояланиш). Шу (адолатдан) оғиб кетмаслигингизга яқинроқдир» (4- «Нисо» сураси, 3-оят).

Бу оятнинг аёлларга нисбатан ғоят адолатли, тўғри эканлиги ҳақидаги фикрлар, мисоллар жуда кўп бўлиб, уларнинг кўплари барчага маълум ва машҳур бўлганлигидан, бу ерда келтириб ўтирмадик.

Қуйида келтирилаётган оят эса аёлларнинг инсоний ғурури, кадр-киммати, ҳуқуқлари, иззат-нафслари ўша кезларданоқ муҳофазага олинганини билдиради:

«Иффатли аёлларни (зинокор деб) бадном қилиб, сўнгра (бу даъволарига) тўртта гувоҳ келтира олмаган кимсаларни саксон даррадан уринглар ва абадулабад уларнинг гувоҳликларини қабул қилманглар! Ана ўшалар фосиқлардир» (24- «Нур» сураси, 4-оят).

Ислом дини мусулмон эркакларга аҳли китобдан бўлган яҳудий ва насоро қизларга уйланишга рухсат берган ва лекин уларнинг эътиқодларини буздириш ҳуқуқини бермаган. Фақат мусулмон қизларнинг мусулмон бўлмаган эркакларга турмушга чиқишларини Ислом дини мутлақо ҳаром қилди. Чунки динимиз Ислом ўтган пайғамбарларнинг ҳаммасини, шу жумладан, аҳли китоб — яҳудийлар пайғамбари Мусо ва христианлар пайғамбари Ийсо алайҳиссаломларни тан олади. Аммо яҳудийлар ва христианлар пайғамбаримиз Мухаммад саллаллоҳу алайҳи вассалламни тан олмайдилар. Бундан ташқари, христиан черкови ҳам христиан аёл билан христиан бўлмаган эркак ўртасидаги никоҳни ҳақиқий деб тан олмайди.

Агар мусулмон қиз мусулмон бўлмаган эркакка турмушга чикса, уларнинг эътиқодлари ва қоидаларига кўра, эрининг динига кирган ҳисобланади ва ўзининг фамилиясини ташлаб эриникини олади. Мусулмонликда эса никоҳланган аёл истаса, ўзининг фамилияси, исми, ҳатто мазҳабини ҳам йўқотмайди.

Никоҳланган аёлнинг оиладаги исмини (фамилиясини) йўқотиш одати аёллар эрларига қарам, қулдек ҳисобланган эски замонлардан қолган бир саркит одатдир. Ваҳоланки, хотиннинг эри билан бўлган алоқаси, никоҳи омонат бўлиши, узилиши ҳам мумкиндир. Ота-она билан боғланган боғ эса абадийдир, доимий, ҳеч узилмасдир. Шунинг учун. фикримизча, қиз бола турмушга чикканда, яхшидир-ёмондир, ўзининг фамилиясида қолгани мантиқан тўғри бўлади!

...фарзандлари

Пайғамбаримиз уч ўғил, тўрт қиз, жами етти фарзанд кўрганлар. Буларнинг олти нафари биринчи хотини Хадичадан, еттинчи фарзандлари Иброҳим эса мисрлик хотинлари Мориядан туғилган. Ҳазрат Фотимадан бошқа фарзандлари Пайғамбаримиз ҳаётлигида вафот этиб кетишган. Фақат қизлари Фотимадан зурриётлар тарқаб, улар саййидлар ва саййидалар деб аталадилар.

Пайғамбаримиз фарзандларининг исмлари тартиб бўйича:

1. *Қосим* — бош фарзандлари бўлиб, у туфайли пайғамбаримизнинг кунялари Абул Қосим (яъни Қосимнинг отаси) бўлган. Икки йилгина яшаб, Маккада вафот этган.

2. *Зайнаб* — пайғамбаримизнинг 30 ёшларида, Қосимдан кейин туғилган энг катта қизларидир. Зайнаб холасининг ўғли Абул Оса турмушга чиққан. Мадинада 30 ёшида вафот этган. Абул Оснинг онаси эса Хадичанинг синглисидир.

3. *Руқия* — пайғамбаримизнинг 33 ёшларида туғилган иккинчи қизлари. Аввал Ислон душмани Абу Лаҳабнинг ўғли Утбага, кейинроқ ҳазрати Усмонга турмушга чиққан. Бадр ғазоти ғалабаси хабари келган кун вафот этган.

4. *Умму Қулсум* — пайғамбаримизнинг учинчи қизлари, у ҳам Ислон душмани Абу Лаҳабнинг бошқа бир — Утайба деган ўғлига унаштириб қўйилган эди. Абу Лаҳабнинг талаби билан бу никоҳ бекор қилинди. Шундан кейин Умму Қулсум вафот этган опаси — Руқия ўрнига ҳазрат Усмонга никоҳ қилинди. Ҳазрат Усмон Пайғамбаримизнинг икки қизларини олганлиги учун, Усмон Зуннурайн (икки нур соҳиби) деб номланди. Умму Қулсум ҳазрат Усмон билан олти йил бирга яшадилар ва ҳижрий 9-йилда вафот этди.

5. *Фотима* — пайғамбаримизнинг 35 ёшларида кўрган энг кичик, энг суюқли қизлари. Милодий 605- йили Маккада туғилган. Ҳижратнинг 3-йили, милодий 624- йилда пайғамбаримизнинг амакилари Абу Толибнинг ўғли, жиянлари ҳазрат Алига турмушга чиққан. Ҳазрат Али ва Фотимадан беш фарзанд туғилди: Ҳасан, Ҳусайн, Мухсин, Умму Қулсум, Зайнаб.

Ҳазрати Фотима разийаллоҳу анҳо ҳеч маҳал ҳайз ва нифос кўрмаган, ҳеч қачон намоз ва рўзасини қолдирмаган, шу боисдан унга «захро» деб лақаб берилган ва уни Фотимаи Захро деб атаганлар. (Захро шунингдек ранглариининг оқлиги ва гўзалликларига ҳам ишорадир).

Ҳазрат Фотима оталаридан олти ойдан сўнг ҳижрий 11, милодий 633- йил 28 ёшида вафот этди.

6. *Абдуллоҳ* — ҳижратдан олдин, ҳазрат Хадича билан турмушларининг ўн биринчи йили Маккада туғилган ва уч ойгина яшаб вафот этган. Уни Тохир, Тоййиб деб ҳам атаганлар. Аммо Ибн Исҳоқ бу икки бола Расулulloҳнинг алоҳида эгизак ўғиллари эди деган фикрни билдирган.

7. *Иброҳим* — Расули ақрамнинг энг кенжа фарзандлари. У мисрлик завжалари Мориядан туғилган бўлиб, 630- йил 18 ойлигида вафот этган.

Аллоҳ таоло асраб олинган болалар ҳақида қуйидаги икки ояти карималарини нозил этган:

«... ва асранди болаларингизни ўз болаларингиз қилган эмасдир. Бу сизларнинг оғизларингиздаги сўзингиздир.* Аллоҳ эса ҳақиқатни айтур ва Унинг Ўзи тўғри йўлга бошлар.

Уларни (яъни асранди фарзандларингизни) ўз рталарининг исми билан чақиринглар, Шу Аллоҳ наздида адолатлироқдир. Бас, агар уларнинг оталарини билмасангиз, у ҳолда улар 'сизларнинг диний биродарларингиз ва дўстларингиздир.

Қилган хатоларингиз сабабли сизларга гуноҳ. йўқдир, лекин кўнгилларингиз билан қасд қилинган нарсадагина гуноҳкор бўлурсизлар.

Аллоҳ кечиримли ва меҳрибон зотдир.

... Аллоҳнинг Китобида қариндошлар меросхўрликда бир-бирларига қариндош бўлмаган мўминлардан кўра ҳақдиқроқдирлар. Магар сизлар (диний) дўстларингизга мерос беришлик билан яхшилик қилмоғиегиз мумкин. Бу, Китоб (Лавҳ уЛ-Махфуз)да битИКЛИДИр» (33-Ахзобсураси4--6-оятлар).

*И з о х: *Боқиб олинган асранди бола ҳеч қачон ўзи туққан болаларидек маҳрам бўла олмасми, никоҳ ва мерос масалаларида уларнинг ҳуқуқи бегоналар ҳуқуқи билан баробар бўлиши ҳақида кўрсатмалар берилган. Бу билан бола асраб олиш ва уни тарбия қилиб вояга етказиш сабаби инкор этилаётгани йўқ. Масалан, бир*

оилада асранди ўг-ил вояга етса, шу оиладаги «сингил»га уйланиши мумкин ва аксин-
часи асранди қиз бола бўйига етганда шу оиладаги «ака»га турмушга чиқиши мумкин.

...набиралари

Ҳазрат пайғамбаримизнинг саккиз набиралари бўлган: Али, Имома, Абдуллох, Ҳасан, Хусайн, Зайнаб, Умму Қулсум, Муҳсин. Улардан Муҳсин ёшлигидаёқ вафот этиб кетган.

Набиралари — Али ва қиз набиралари Имоманинг онаси пайғамбаримизнинг қизлари — Зайнаб, отаси — Абул Ос. Али эндигина вояга етганида вафот этди. Имомани эса пайғамбаримизнинг қизлари ҳазрати Фотима вафотидан кейин, унинг эри ҳазрат Алига бердилар. Имома Яҳё деган ўғил кўрган.

Набиралари Абдуллохнинг онаси пайғамбаримизнинг қизлари ҳазрати Рукия, отаси ҳазрат Усмон ибн Аффон. Икки яшарлигида, ўйнаб юрганида кўзини хўроз чўкиб, жаро-хати кучайиб, вафот этган.

Набиралари — Ҳасан, Хусайн, Муҳсин, Зайнаб, Умму Қулсумларнинг онаси пайғам-баримизнинг қизлари ҳазрати Фотима ва отаси ҳазрат Алидир. *

Имом Ҳасан милодий 625- йили рамазон ойида Мадинада дунёга келди. Куфа шаҳрида отаси Алининг ўрнига халифа бўлди. Етти ой халифалик қилиб, мусулмонларнинг қони тўкилмаслиги учун, Муовия билан жанг қилмасдан, халифаликни унга топширди. 669-йили 44 ёшида хотини томонидан заҳарлаб ўлдирилган. Қабри Мадинадаги Бақъи қабри-стонида. Ундан Мусанно ва Зайд номли икки ўғил қолган.

Имом Хусайн Имом Ҳасандан 22 ойлик кичик бўлиб, милодий 627- йили туғилган. Куфа халқи уни халифаликка даъват этади. Милодий 681- йили Ироққа қайтаётганида, Муовиянинг ўғли Язид аскарлари билан унинг йўлини тўсади. Уруш бўлиб, 72 кишиси билан биргаликда 54 ёшида шахид бўлади. Жасадлари Карбало деган жойга дафн этилган.

Набиралари Зайнаб — Киндийнинг аммазодаси Абдуллох ибн Жаъфарга никоҳланган. Булардан — Али, Акбар, Аббос, Муҳаммад, Умму Қулсум деган фарзандлар дунёга келган.

Кейинги набиралари Умму Қулсум халифа амирал мўминин Умар ибн Хаттоб билан, ундан кейин, унинг васияти билан аммазодаси Авн ибн Жаъфар билан никоҳланди. Ҳазрат Умар ва Умму Қулсумдан Зайд ва Рукия исмли болалар дунёга келдилар!

...амакилари

1. Ҳорис; 2. Абу Толиб; 3. Зубайр; 4. Абдул Каъба; 5. Ғайдоқ; 6. Зиррор; 7. Абу Лаҳаб (асл исми ул-Узза; Ислом ва пайғамбаримизнинг ашаддий душмани); 8. Ҳамза, пайғамба-римиздан 3—4 ойлик катта; араблар орасида номи чиққан баҳодир; расулуллох унга «Асадуллох» — Аллохнинг шери деб лақаб қўйганлар; 9. Аббос.

Булардан Абу Толиб, Зубайр, Абдул Каъба ва пайғамбаримизнинг оталари Абдуллох бир ота-онадан. Амакиларининг энг каттаси — Ҳорис, энг кичиги Ҳамза ва Аббос эдилар. Пайғамбари-мизнинг амакиларидан фақат ана шу Ҳамза ва Аббос Ислом динини қабул қилганлар. Аббосдан кейинчалик Аббосийлар халифалиги ҳукмдорлари деб аталмиш халифалар тарқалган.

...аммалари

1. Отика. Ўғиллари: Зухайр, Абдуллох. Абдуллох аввал пайғамбаримизга душман бўлиб, кейинчалик Исломни қабул қилган, Тоиф жангида шахид бўлган.

2. Умайма. Болалари: Абдуллох (Ухуд жангида шахид бўлган), Убайдуллох (Умму Ҳаби-банинг аввалги эри), Абу Аҳмад Абд (кўзи ожиз шоир, Исломга кирган), Зайнаб бинт Жаҳш (Расулуллохнинг хотини), Умму Ҳабиба (Абдурахмон ибн Авфнинг хотини) ва Ханзала.

3. Байзо. Ҳазрат Абдуллох билан эгизак туғилишган бўлиб, унинг болалари: Урва (у халифа Усмон ибн Аффонни онасидир) ва Омир. Омир Макка фатҳ қилинган куни Ислом-га кирган.

4. Барра. Болалари: Абу.Салама Абдуллох ибн Абд ул-Асад (пайғамбаримизнинг хоти-ни Умму Саламанинг аввалги эри) ва Абу Сабра бинт Абу Раҳм.

5. Сафия. Болалари: Зубайр ибн ал-Аввом, Сойиб, Абдул Каъба. Аммаларидан битта шу Сафия Исломни қабул қилган.

6. Арва. Болалари: Тулайб ибн Ҳошим, Фотима бинт Ҳошим.

Хулафои рошидин

Халифа (арабча «ўринбосар», «ноиб») Мухаммад пайғамбарнинг ўринбосари бўлиб, у диний ҳамда давлат бошлиғидир. Дастлабки халифалар — хулафои рошидинлар, яъни тўғри йўлдан боровчи халифалар, чорёрлар — Абу Бакр Сиддик, Умар ибн Хаттоб, Усмон ибн Аффон, Али ибн Абу Толиб ва Ҳасан ибн Алилардир. Кейинги — Умавийлар, Аббосийлар, Фотимийлар сулоласидан бўлган ҳукмдорлар ҳам халифа деб аталганлар.. Халифалик Исломнинг суннийлик оқимига хос бўлган ҳокимиятни идора қилиш тартибидир. Бунда давлат, жамоатнинг дунёвий ва диний ҳаётига халифа — халифат ур-Расулуллоҳ, яъни пайғамбарнинг ўринбосари бошчилик қилади.

Абу Бакр Сиддик

(575-634)

Исломда «Хулафои ар-рошидин», яъни тўғри йўлдан борган халифалар, чорёрлар деб аталган дастлабки тўрт халифанинг биринчиси. Милодий 632- йилдан 634- йилга қадар, яъни 2 йилу 4 ой халифалик қилган. Тўлиқ номлари — Абу Бакр Сиддик Абдуллоҳ ибн Қаххофа ибн Омир.

Мухаммад алайҳиссаломнинг болаликдан бирга ўсган сафдошларидан, пайғамбаримизнинг қайноталари (Ойишанинг отаси), йирик савдогар. Макканинг Қурайш қабиласининг Тамим уруғидан бўлиб, Исломдан олдин унинг номи Абдуллот (Лот худосининг бандаси) бўлган. Исломга кирганидан кейин, пайғамбаримиз унга Абдуллоҳ деб ном берганлар. Бироқ мусулмонлар орасида Абу Бакр (Бакрнинг отаси) лақаби билан танилгани учун, Абдуллоҳ исми унутилиб кетган. Пайғамбаримиздан 1 ёшу 4 ойлик кичик эди. Ислом динини ҳеч тараддудсиз қабул қилгани учун, пайғамбаримиз унга «Сиддик» унвонини бергандилар. Шунинг учун ҳам Ислом тарихида у Абу Бакр Сиддик деб танилган. Абу Бакр пайғамбаримизнинг вазири эди. Ислом динини ҳазрат Хадичадан кейин иккинчи бўлиб, эркаклардан биринчи бўлиб қабул қилган.

Абу Бакр пайғамбаримиз билан 622- йилда Маккадан Ясриб (Мадина)га хижрат қилган. Бадр, Ухуд, Хандак ва бошқа барча жангларда иштирок этган. Мухаммад алайҳиссалом вафотларидан кейин биринчи халифа этиб сайланган. Араб қабилалари, мушриклар, яҳудийларнинг Мадина ҳокимиятига қарши кўтарилган қўзғолонларини шафқатсизларча бостирган. Абу Бакр даврида Ироқ ва Сурия фатҳ этилган, 633- йили сосонийларга, 634- йили византияликларга, Фаластин ерларига қўшинлар юборган ва забт этган. Арабистонда Исломни мустаҳкамлаган. Унинг даврида Қуръони каримни жамлаш ишлари бошланган. Илк маротаба қурилган Араб халифалигини исломий сиёсат асосида бошқарган. Абу Бакр озғин, юмшоқ кўнгилли, юмшоқ табиатли, камтар, халққа жуда марҳаматли эди. Расули ақрамдан 142 ҳадис ривоят қилган. Жасади пайғамбаримизнинг «Хужраи Саодат» дейиладиган мақбараларида дафн этилган. Жанозаларини ҳазрат Умар ўқиган.

Кўрган замон инонган Абобакр Сиддиқдур,

Устун бўлуб таёнган Абобакр Сиддиқдир.

(Аҳмад Яссавий)

Умар ибн Хаттоб

(585-644)

Тўғри йўлдан борган халифалар, чорёрлар деб аталган дастлабки тўрт халифанинг иккинчиси, 634 йилдан 644 йилгача, яъни 10 йилу 6 ой халифалик қилган. Унинг тўлиқ номи — Умар ибн Хаттоб ибн Нуфайл ибн Абул Уззо ибн Риёх ибн Курт ибн Раззоқ ибн Адийй Кааб.

Пайғамбарликнинг 6 йили Исломга кирган ва маккалик мусулмонларнинг қирқинчиси бўлган (ўттиз тўққизинчи мусулмон пайғамбаримизнинг амакилари ва кўкалдошлари ҳазрати Ҳамза эди). Ҳамза ва Умарнинг Исломга киришлари билан Ислом динини кенг, ошқора ёйиш ишлари бошланиб кетди. Чунки улар ўз қавмлари олдида жуда ҳам обрўли мард ва жасур, кўрқмас, шартаки, кескин табиатли инсонлар эди. Умар ўз қизи Ҳафсани пайғамбаримизга хотинликка бериб, Расулуллоҳнинг қайноталари бўлган.

Тўғрини эGRIDAN ажратишда ўта хассос ва одил бўлганлигидан пайғамбар алайҳиссалом унга «Форук» унвонини берганлар. Шажараси тўққизинчи отада — Каъба пайғамбаримиз шажарасига уланади. Расулуллоҳдан 12 ёш кичик, 12 йил кейин вафот этди. Муҳаммад алайҳиссаломга пайғамбарлик келганда, 27 ёшда, мусулмонликни қабул қилганида, 33 ёшда эди. Ислоmга кирмасидан олдин Қурайшийларнинг сиёсий ишларини юргизар эди. Барча ғазовотларда пайғамбаримиз билан бирга бўлди. Пайғамбаримизнинг энг яқин маслаҳатчиларидан бири Абу Бакр, иккинчиси Умар бўлган. Ислоm бирлигини сақлаб қолишда буюк хизматлар қилди. *Қуръони каримни* тўплаш ишларини Абу Бакрга эслатган ва таклиф қилган ҳам Умар эди. Абу Бакр ҳаётлигида Умарни халифаликка васият қилган. Унинг халифалиги даврида Сурия, Фаластин, Миср ва Византия деб аталувчи Рум империяси ҳамда Эрондаги сосонийлар давлати фатҳ этилди. Эрондаги мажусийлик — оловга сиғинишга айланиб кетган зардуштийлик дини бекор қилинди. Эрон ҳудудлари бутунлай Ислоm чегаралари ичига қўшилди.

Забардаст халифа Умар ибн Хаттоб забот этилган мамлакатларда давлат ишларини мустаҳкамлади, солиқ тизимини тартибга солди, давлат раҳбарлари, хизматчилари, аскарлар ҳарбий бошлиқларни аниқ белгилади. Фатҳ этилган мамлакатларда, шаҳарлар атрофида арабларнинг ҳарбий истеҳкомларини, бўлинмаларини вужудга келтирди. Унингдаври Ислоmнинг олтин асри деб улуғланади.

Умар ҳеч кимни халифаликка номзод қилиб кўрсатмай, Муғира ибн Шуъбанинг бир эронлик насроний кули — Луълуа томонидан ўлдирилди, ва 59 ёшида шаҳид кетди. Қотил бомдод намозида Умарни заҳарланган ханжар билан олти жойидан яралаган, ушлаганларида, ўзини-ўзи ўлдирган. Шундан кейин ҳазрат Умар уч кунгина яшай олди, холос.

Абу Бакр каби Умар ҳам Расули акрамнинг «Хужраи Саодат» деб аталувчи қабрлари ёнига — Ойиша онамизнинг ҳужраларига кўмилди. Умар қабр жойини ҳазрати Ойишадан сўраб олган эди. Ойиша: «У жойини ўзимга атаб қўйган эдим, мамнуният билан у жойини Умарга бераман», деган.

Каъба эшигин очдурган, барча бутни сіндурган

Расул кўнглин тіндурган адолатлие Умардур.

(Аҳмад Яссавий)

Усмон ибн Аффон

(574-656)

Ислоmда чорёрлар деб аталган дастлабки тўрт халифанинг учинчиси. 644- йилдан 656- йилгача, яъни 12 йил халифалик қилган. Пайғамбаримиздан олти ёш кичик эди. Унинг тўлиқ номи — Усмон ибн Аффон ибн Абул Ос ибн Умайя ибн Абу Шамс ибн Абдуманофдир.

Пайғамбарликнинг биринчи йили, милодий 610- йили Ислоmни бешинчи бўлиб қабул қилган. Абу Бакрнинг далолати билан мусулмон бўлган беш кишидан биринчиси бўлган (Усмон, Зубайр, Абдурахмон, Саъд, Талха). Усмон Ислоm динига кирганида, 36 ёшда эди.

Ҳазрати Усмон Қурайш қабиласининг умавий гуруҳидан бўлиб, отасининг исми Аффондир. Расули акрамнинг шажараси билан бешинчи отада — Абдуманофда бирлашади. Пайғамбаримизнинг куёви: аввал Руқия исмли қизларига, унинг вафотидан кейин Умму Кулсум деган қизларига уйлангани учун, унга «Зуннурайн» (икки нур эгаси) деб ном берилган. 70 ёшида халифа бўлган. У 82 ёшида шаҳид бўлди.

У жуда бой-бадавлат киши эди. Ислоm йўлида деярли барча бойлигини сарфлаган. Бадр ғазотидан ташқари, барча жангларда иштирок этган (хотини Руқия оғир хасталиги туфайли, пайғамбаримизнинг-изни билан Бадр ғазотида қатнаша олмаган).

Унинг халифалигининг илк 6 йили Ислоm тарихидаги олтин даврнинг, яъни Абу Бакр за Умар даврларининг давоми бўлди. Бироқ халифаликнинг иккинчи 6 йилида нохушликлар бош кўтарди, катта фитна кўзғалди. Пировард натижада халифа Усмон фожиали тарзда ўлдирилди — шаҳид этилди. Ислоm тарихида дастлабки фасод ана шу тариқа содир бўлди. У маккалик, айниқса умавий зодагонларга хомийлик қилган, қариндош ва яқинларига давлат мансабларини ва катта ерларни, ҳазина маблағларини бўлиб берган. Натижада саҳобалар ва қўшин бошлиқлари ўртасида унинг сиёсатига қарши норозиликлар кучайган.

Муҳолифлар ҳазрат Усмоннинг уйини роса 40 кун қамал қилиб туришди. Ниҳоят

осийлар, кўшнининг деворидан ошиб тушиб", халифанинг уйига бостириб кирдилар. Унга халифаликдан истеъфога чиқишини зйтдилар. Усмон душманларнинг ана шу сўкгги талабини рад этди. Ичкарига бостириб киргак мисрликлардан Ғафикий деган киши Усмон Куръон тиловат қилиб турганида бошига қилич солди. Шериклари ҳам урдилар. Халифа шаҳид этилди. Муборак қонлари *Куръон қарим* саҳифасига окди, ҳозирда *Цуръонитт* шу нусхаси Тошкентда авайланиб-эъзозланиб сақланмокда. Шаҳид халифанинг жанозаси 3 кун қолиб кетди. Ниҳоят учинчи куни Бақъи қабристонининг орқа томонига қўмилди. Жанозасини Зубайр ўқиди. Жанозада 17 кишигина қатнаша олган эди, холос.

. Ҳазрати пайғамбар уни жуда яхши кўрардилар. Унинг фожиёна ҳаёти барча асҳобни чуқур изтиробга солди. Шу пайтгача мусулмонлар ҳамжихат бўлиб яшардилар. Бу даҳшатли жиноятдан кейин Ислом бирлиги бузилди. Қўп ўтмай, Ислом олами сунний ва шиъий йўналишларга бўлиниб кетди.

Расули акрамдан 146 ҳадис ривоят қилган.

Хак, расулни домоди, динимизни ободи,
Бандаларни озоди Усмони боҳаёдур.*

(Аҳмад Яссавий)

Али ибн Абу Толиб

(601-661)

Али ибн Абу Толиб ибн Абдулмутталиб ибн Хошим ибн Абдуманоф 656- йилдан 661- йилгача, яъни 4 йилу 7 ой халифалик қилган.

• Пайғамбарликнинг 1-йили, милодий 610- йили 9 ёшида Ислом динини ҳазрат Хадича ва Абу Бакрдан кейин учинчи бўлиб қабул қилган.

Али ҳам, пайғамбаримиз каби, Қурайш қабиласининг Хошимий уруғидан бўлиб, пайғамбаримизни ҳимояга олган амакилари Абу Толибнинг ўғли эди.

Амакилари пайғамбаримизни 8 ёшидан ўз тарбияларига ва ҳимояларига олган бўлса, пайғамбаримиз ҳам, Хадичага уйланганларидан кейин, амакиларига ёрдам бўлсин деб, Алини 5 ёшидан ўз тарбияларига олган эдилар. Али Расулulloхнинг тарбияларида вояга етди.

Ҳазрат Алининг отаси Абу Толиб, онасининг исми эса Фотима бинти Асад эди. Бинобарин, Али ҳам ота, ҳам она томонидан хошимий бўлган. Расули акрамнинг суюкли кизлари Фотиまい Захрога уйлангунига қадар, Расулulloхнинг уйида бирга яшаган, куёв бўлгач, бошқа уйга чиқиб кетган эди. Бутларга асло сажда қилмаган биринчи мусулмон бўлганлиги учун, уни «қарамаллоҳу ваҳҳаху», яъни **Аллоҳ** муқаррам қилган зот дейишади.

Ҳазрат Али инсоният тарихидаги буюк сиймолардан эди. *Куръон* унга Расули акрамнинг шахсан ўзлари ўргатганлар.

Алининг халифалиги ички исёнлар авж олган паллага тўғри келди. Унинг халифалиги даврида Ислом бирлиги сиёсий жиҳатдан парчаланди.

Али халифа этиб сайланган бўлса-да, Абу Сўфённинг ўғли Шом волийси Муовия уни тан олишни истамади, Дамашқда ўзини халифа деб эълон қилди. Али тахт учун курашда ғалаба қозонолмади. Ҳазрат Али ва Муовия бир-бирларининг халифаликларини тан олдилар.

Шундай қилиб халифалик унинг даврида икки мустақил халифаликка — Куфа ва Шом халифалигига ажралиб кетди. Али тарафдорларидан бир қисми (кейинчалик улар ҳаворижлар — хорижийлар деб аталди) унинг бундай ҳаракатларидан норози бўлдилар ва унга қарши суиқасд уюштирдилар. Куфада масжидда бомдод намозини ўқиётган чоғида, ўша хорижийлардан бўлган Абдурахмон ибн ал-Мулжам ас-Соримий томонидан ўлдирилди. Уни Куфада дафн этдилар, сўнгрок унинг ҳокими Нажафда қурилган макбарага қўчирдилар. Али тарафдорлари кейинчалик Исломдаги икки асосий оқимдан бири бўлган шиъалик (арабча «шиъа» — гуруҳ, бу ўринда «Али тарафдорлари» мазмунида) оқимини ташкил этганлар. Али шиъаларнинг биринчи имоми ва шиъа имомлари шажарасини бошлаб берувчи ҳисобланади. Шиъаларда Али авлодларидан 12 имом, баъзи фирқаларда 7 имом эътироф этилган. Уларнинг номлари: 1. Али ибн Абу Толиб; 2. Имом Ҳасан; 3. Имом Ҳусайн; 4. Зайн ал-Обидин Али; 5. Муҳаммад ал-Боқир; 6. Жаъфар ас-Содик; 7. Мусо ал-

* Домод — куёв.

Козим; 8. Али ар-Ризо; 9. Мухаммад ат-Такий; 10. Али ан-Накий; 11. Хасан ал-Аскарый; 12. Мухаммад ал-Махдий.

Охирда номи келтирилган имом (868—877 йиллар) 9 ёшида йўқолган. Бу имомлар ҳақида китобимизнинг тегишли ўрнида бирмунча кенг ёритиб ўтамиз.

Шундай қилиб, сўзимиз давомига келсак, шиъалар суннийларнинг халифаларидан ҳеч бирини эътироф этмайдилар, ўз имомларинингина диний раҳнамо деб танийдилар. Шиъаликка мансуб бўлган айрим кичик фирқаларда, масалан, исмоилийлар фирқасида, Алини худо даражасига кўтаришга ва уни илоҳийлаштиришга ҳаракат қилинган, бунга бағишланган кўп китоблар вужудга келган. Шиъалар ўртасида Алининг қаҳрамонликлари ва саргузаштларини тасвирловчи жуда кўп афсоналар, ривоятлар тўкилган. Уларнинг баъзи бирлари суннийлар орасида ҳам ёйилган. Али суннийларда фақат чорёрлардан биригина эмас, балки буюк саркарда ва қаҳрамон шахс деб ҳам танилади. Шундай қилиб, ҳазрат Али 661 йили 60 ёшида шаҳид этилди.

Ҳазрат Алининг ўрнига унинг Фотимадан туғилган тўнғич ўғли Имом Хасан бешинчи халифа этиб сайланди. Имом Хасан ибн Алининг халифалиги бор-йўғи 7 ой давом этган.

Милодий 661 йили Али ўлдирилганидан кейин, шу йили унинг тарафдорлари Хасанни Ироқда халифа деб эълон қилдилар ва Муовия ҳокимиятига қарши курашни янгитдан бошлашга даъват этдилар. Лекин Хасан Муовия билан музокаралар олиб бориб, у билан келишган, ҳокимият даъвосидан воз кечиб, Мадинага кўчиб кетган ва у ерда, юқорида айтганимиздек, хотини томонидан заҳарлаб ўлдирилган. Ўзидан кейин икки ўғли — Му-санно ва Зайд деган ўғиллари ҳаёт қолган, холос. Имом Хасан милодий 625 йили туғилиб, 669 йили 44 ёшида оламдан ўтган.

Имом Хусайн ибн Али Фотимадан туғилган иккинчи ўғли, Мухаммад алайҳиссаломнинг набираси, учинчи шиъа имоми, 669 йилда Имом Хасан ўлдирилгандан кейин, Али тарафдорлари уни ўзларига раҳбар деб эълон қилганлар.

680 йили халифа Муовия ўлгандан кейин, Ироқда умавийларга қарши ҳаракат фаоллашди. Куфа шаҳри шиъалари Хусайнни ўзларининг имоми деб тан олиб, халифаликка таклиф этганлар ва Муовиянинг ўрнига бўлган ўғли халифа Язидга қарши қўзғолонга бош бўлишни сўраганлар. Хусайн Маккадан Куфага жўнаган. 70 жангчиси билан Куфага яқин Карбало даштига етиб келганида, 4 минг кишилиқ халифа Язид кўшинлари унга қарши чиккан. Ҳижрий 61 йил 10 октябрь куни Хусайн жангда ўлдирилган, жасади ўша ерга дафн этилган. Шу муносабат билан Карбало шиъаларнинг асосий мукаддас зиёратгоҳига айланган. Хусайн шаҳид бўлган ана шу сана (ашуро) шиъаларда мотам куни сифатида ҳар йили нишонланиб турилади. Имом Хусайн милодий 627 йили туғилиб, 681 йилда 54 ёшида шаҳид этилган.

Ашуро (арабча «ўн кунлик») — шиъаларда ўтказиладиган мотам маросим кунлари. Шиъа мусулмонлари ҳар йили муҳаррам ойининг дастлабки ўн кунлигида мотам тутиб диний юриш қиладилар. Шиъалар таъсирида суннийлар ҳам ашур оши ўтказадилар. Лекин суннийларда бу маросимни кўпроқ аёллар бажаради.

*Айтган сўзи раҳмоний, кўрсанг юзи нуроний,
Кофирларни қирони шери Худо Алидур.*

(Аҳмад Яссавий)

Ислом халифалиги

Карбало фожиаси бутун Ҳижоз водийсини ғалаёнга солди. Язид халифалиқдан олиб ташланди. Маккада Абдуллоҳ ибн Зубайр ўз амирлигини — халифа бўлганлигини эълон қилди. Бу халифалик 10 йилга яқин давом этди (683—692 йиллар).

Ўша пайтда Ислом дунёсида уч халифа ўртага чикди:

1. Ироқда Сакафий сулоласидан бўлган қўмондон Мухтор.
2. Ҳижозда Макка ва Мадина аҳолисининг халифаси Абдуллоҳ ибн Зубайр.
3. Сурия ва Мисрда умавийлар ҳукмдори Абдулмалик.

Шундай қилиб, халифаликни умумий тарзда қисқача таърифласак, ҳазрати Мухаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи вассаллам ҳижратнинг 11 йили, милодий 632 йил 8 июнда вафот этган кунлариёқ Мадинада халифалик учун кескин кураш бошланиб кетди. Бирин-

чи халифа бўлиб сайланган Абу Бакрдан бошлаб Ислом оламида халифалик бошланди ва Араб халифалиги ҳамда Турк халифалигидан иборат икки даврни бошдан ўтказди ва 13 аср давом этди. Ниҳоят, 1924 йили 3 мартда бекор қилинди. Охирги халифа Абдулмажид афанди бўлди.

Хулафои рошидин даврида (Абу Бакр, Умар, Усмон, Али, Ҳасан) халифалик ирсий эмас эди. Отадан ўғилга ўтмасди, халифа уммат томонидан сайланарди.

Ислом тарихида халифаликни салтанат шаклига киргизган, ирсий, яъни отадан ўғилга ўтадиган ҳолга келтирган Шом волийси Абу Сўфённинг ўғли Муовия бўлди. Умавийларнинг бу мутлоқ монархия тузумини умавийлардан кейин аббосийлар ва усмонлилар (турклар) ҳам давлатчиликка тадбиқ этишди.

Жаноби пайғамбаримиз: *«Мендан кейин халифалик 30 йил давом этади»*, деб башорат қилган эдилар. Расулulloхнинг бу башорати тарихан ўз тасдиғини топди.

Ҳазрат Абу Бакр Сиддиқ — 2 йилу 4 ой, Умар ул-Форук — 10 йилу 6 ой, Усмон Зуннурайн — 12 йил, Али карамаллоху ваҷҳаху — 4 йилу 7 ой, Имом Ҳасан — 7 ой, жами 30 йилу 4 ой халифалик қилишган.

Шундай қилиб, халифа Муовия халифаликни салтанат билан бирлаштириб подшоҳликка айлантирган/

Ислом халифалиги 13 аср давомида беш даврни бошидан кечирди:

1. Хулафои рошидин даври (632 — 661 йиллар);
2. Шом Умавийлар халифалиги (660 — 750 йиллар);
3. Ироқ (Бағдод) Аббосийлар халифалиги (750 — 1258 йиллар);
4. Миср Аббосийлар халифалиги (1261 — 1517 йиллар);
5. Усмонлилар (турк) халифалиги (1517 — 1924 йиллар).

Ислом тарихида илк халифа ҳазрати Абу Бакр бўлган бўлса, илк султон эса Муовия бўлди. Шу тариқа халифалик ва салтанат бирлаштирилди.

Умавийлар давлатининг маркази Дамашқ эди. Бу даврда Ислом ҳудудлари жуда кенгайди: мағрибда Атлантика океанигача, машриқда Буюк Хитой деворларигача етди. Истанбул (Византия) бир неча бор муҳосара қилинди. Родос ва Крит ороллари, Ҳиндистон ва Туркистонга қўшин юборилди. Мағриб мамлакатлари — Тунис, Жазойир, Марокаш олинди. Испания фатҳ этилди.

Умавийлар давлатида 14 халифа ҳукм сурди. 150 миллионлик Ислом дунёси бошида Умавийлар салтанати 90 йил турди. Умавийларнинг биринчи халифаси пайғамбаримизнинг амакилари Абу Сўфиённинг ўғли Муовия бўлган бўлса, охиргиси халифа Марвон II бўлди. Ватандошимиз буюк жаҳонгир Амир Темур (1336—1405) Миср Аббосий халифалиги даврида ҳукмдорлик қилган.

Бағдод Аббосий халифалигида аббосийлардан 37 нафари 508 йил ҳукм сурдилар. Булардан 10 нафари тахтдан туширилган; 9 нафари ўлдирилган; 3 нафари кўр этилган; 4 нафари юрак касаллигидан ўлган, бири заҳарланган, бошқалари эса ўз ажаллари билан вафот этган.

Аббосийлар халифалиги Ироқда эронлик Абу Муслимнинг халифаликни ўз эгаларига олиб бериш мақсадида бошланган кураши натижасида қурилган ва 1258- йилда мўғул лстилоси зарбасидан йиқилган.

Биринчи аббосий халифа Абул Аббос Абдуллох эди, Охиргиси эса халифа Мутаъсимбиллох бўлди. Аббосийлар халифалиги Чингизхоннинг эвараси Ҳалокухоннинг (1256—1265) истилоси натижасида барҳам топди. Халифа Мутаъсимбиллох хийла билан Ҳалокухоннинг ҳузурига алдаб олиб келинди ва қатл этилди.

Аббосийлар ҳам Ислом халифалигини умавий халифалар сингари салтанат шаклида идора этдилар.

Миср Аббосий халифалари 17 та эдилар. Халифалик 256 йил давом этди. Илк халифа — Чингизхоннинг эвараси Ҳалокухон қатл эттирган аббосий халифа — Мутаъсимбиллохнинг амакиси — Мустансирбиллох (Аҳмад ибн Зоҳир) бўлди. Сўнгги халифа Мутаваккил ал-алаллох (Мухаммад ибн Мустамсиқ) бўлди.

Бироқ бу халифаликда салтанат йўқ эди, халифа фақат диний раҳбар бўлиб қолди. Миср халифаларининг вазифаси уларга мурожаат этган мусулмон ҳукмдорларининг салтанатини тасдиқламоқ бўлган, холос. Султонлик мамлукларда эди. Мамлуклар икки дав-

рни ўтказдилар: турк мамлуклари даври (1259—1381 йиллар) ва черкас мамлуклари даври (1381 —1517 йиллар).

Усмонли турклар подшоҳи Султон Салимхон 1517 йили Сурия ва Мисрни забт этиб, турк ва черкас мамлуклари томонидан бошқарилаётган Миср султонлигига барҳам берди.

Миср Аббосийларининг сўнгги халифаси Мутаваккил ал-алаллоҳ Миср фотиҳи Султон Салим билан бирга Истанбулга келди ва халифаликни ўз хоҳиши билан тарк этганлигини айтиб, устидаги халифалик кийимини Султон Салимхонга кийдирди. Уламолар мажлиси Султон Салимни халифа этиб сайлади. Шу пайтгача халифалар араблардан бўлар эди. Энди 1517 йилдан араб халифалиги тугаб, туркийлар, яъни Усмонлилар халифалиги бошланди.

Султон Салим биринчи халифа бўлиши билан салтанат ва халифалик бир шахсда, бир сулолада қайта бирлашди.

Усмонли подшоҳлар Туркия ичида подшоҳ, аммо Туркияда ҳам, унинг ташқарисида ҳам бутун мусулмонлар оламининг халифаси — диний раҳнамоси бўлди. 1517 йилдан то халифалик бекор қилингунига, яъни 1924- йил 3 мартга қадар — 407 йил Ислом халифалиги Усмонли турклар подшоҳлигида қолди.

Усмонлилар давлати дастлаб Онадўли (Анатолия) Салжук султонлиги устида қурилган турк-мусулмон бекликлардан бири эди. Бу бекликнинг истиқболини таъмин этган Усмонбей ўғуз турклари Бўзўк уруғининг Қайи тармоғидан бўлган эди.

Усмон I 1299 йилдан 1324 йилгача ҳукм сурган, Усмонли турк империясининг асосчиси. Дастлабки кичик бир беклик — Усмон беклиги 1556 йилга келиб, буюк Усмонли турк империясига айланди ва бу империя таркибига Кичик Осиё ҳудуди, Ғарбий Грузия, Ғарбий Арманистон, Ливан, Сурия, Ироқ (Бағдод билан бирга), Фаластин, Хижоз, Яман, Миср, Триполи, Жазоир, Греция, Болгария, Венгрия, Сербия, Босния, Валахия, Трансильвания, Молдавия ва Қрим хонлиги кирган.

Охирги султон Муҳаммад VI Ваҳидуддин, 1922 йил 1 ноябрда Туркияда султонлик тугатилгач, чет элга кўчиб ўтди. Туркия Буюк Миллат мажлиси шахзода Абдулмажидни халифа қилиб сайлади. У то халифалик тугатилгунча, 1924 йил 3 мартгача шу лавозимда бўлди. Шу кун Туркия Жумҳуриятининг раиси Мустафо Камол бошчилигида миллий мажлис Усмонлилар халифалигини бекор қилди ва Усмонлилар сулоласи мамлакатдан бадарға этилди, шу тариқа Ислом халифалиги ҳам нихоясига етди.

Шу ўринда **Ислом рамзи — ярим ой** қачон қабул қилинганлигини айтиб ўтиш керак. Бунга усмонийлар империяси давридаги воқеалар сабаб бўлган. 1453 йили Султон Муҳаммад Фотиҳ Византия давлатининг пойтахти Константинопол (Истанбул) шаҳрини фатҳ этишда ҳал қилувчи жангни осмонда янги уч кунлик ҳилол — ой кўриниши билан бошлаш кераклигини белгилаган. Жанг музаффар турк қўшинларининг ғалабаси билан яқунланган. Шундан кейин ярим ой тасвири турк байроғига рамз сифатида туширилган.

1517 йилдан эса Ислом халифалиги буюк Усмонли турк империяси султони Салим I қўлига ўтгач, ярим ой Ислом рамзи сифатида расмийлаштирилган ва ҳамма мусулмон давлатларига тарқалган.

Тангри таолонинг қонунларига кўра, ибтидосиз ва интиҳосиз ҳеч нарса бўлмаган ва бўлмайди ҳам. Абадият **Аллоҳнинг Ўзига** тегишлидир.

Бу борада пайғамбаримизнинг қуйидаги ҳадиси мʼўбораклари айниқса ибратлидир: **«Аллоҳга одат шулдирки, дунёда нима нарса кўтарилиб ривож топса, бир кун уни тубан ҳам тушургай. Бу иш дунё қонунича бўлмишидир».**

Навбатдаги суҳбатимиз Аллоҳнинг азиз бандалари, авлиёлари — ҳазрати Хизр, Луқмони ҳаким, Узайр ва Зул-Карнайн ҳақида бўлади ва шу билан пайғамбарлар ва азиз-авлиёлар ҳақидаги қиссамиз ҳам нихоясига етади.

Қуръонда номлари зикр этилган азиз-авлиёлар

1. Ҳазрат Хизр алайҳиссалом

Ислом оламида, хусусан, жонажон юртимизда, халқимиз орасида алоҳида эътибор ва ихлос билан тилга олинадиган, номи ўзбек мақоллари ва ибораларидан кенг ўрин олган ҳазрат Хизр қиссаси «Қаҳф» сурасининг 60—82-оятларида келтирилган. Уламолар *Қуръони карим*ла «Аллоҳнинг бандаси» деб тилга олинган шахсни ҳазрат Хизр деб талқин қиладилар. Тавротда ҳазратнинг номи келтирилмаган, унга ишора ҳам йўқ.

Ҳазрат Хизрнинг пайғамбар эканликлари ихтилофли. Уламолардан айримлари у зотни пайғамбар, бошқалари эса пайғамбар эмас деганлар.

Ҳазрат Хизрнинг пайғамбар эканликлари, **Аллоҳ таоло** томонидан элчилик қилганликлари ҳақида *Қуръони карим* ва бошқа диний манбаларда бирон-бир маълумот учратмддик.

Имом ибн Ҳожар Асқалоний ўзининг «Фатҳи саморий» китобида ишончли далиллар билан Зул-Қарнайн Иброҳим алайҳиссаломга замондош қудратли ва тақводор подшоҳ эканлиги ва ҳазрат Хизр унга вазир бўлганлиги, шунинг учун ҳам Қуръонда Хизр воқеаларидан кейин Зул-Қарнайн қиссаси бошланиши баён қилинган, деб ёзади Саййид Маҳмуд Тарозий Олтинхон тўра Қуръоннинг 18- «Қаҳф» сураси, 84-оятига берган изоҳида (Қаранг: Ал-Қуръон ул-карим. Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1994. 172-бет).

Ана шу далилга таянадиган бўлсак, ҳазрат Хизр ва Зул-Қарнайн эрамиздан 2300 йиллар олдин яшаб ўтганлар, деган хулосага келиш мумкин.

Адабиётларда ҳазрат Хизр **Аллоҳ** ёрлакаган одамларгагина йўлиқиши, у одамларнинг мушкулени осон этувчи, учрашган кишисини бахтли қилувчи тақводор чол сифатида тасвирланади. Халқ орасида у зот «Хизр бувам» деб тилга олинадилар. Ул зотнинг асл исми Балиё бўлган. «Хизр» деб аталишининг сабаби шундаки, у киши қаерда ўтирсалар ўша ердан, ҳатто тошдан ҳам ям-яшил кўкатлар униб чиқар, атрофдаги барча қовжираб ётган ўт-ўланлар, дарахтлар кўкариб қоларэкан. У зот яшиллик — барҳаётлик тимсолидир (Хизр сўзининг маъноси «яшил» дегани).

Бир ривоятда келтирилишича, ҳазрат Хизр Сайрамда туғилиб, Фаластинда улғайганлар.

У зот Илёс алайҳиссалом билан бирга мангулик сувини ичиб, то қиёматгача ўлмас бўлган.

Аллоҳ субҳонаху ва таоло ҳазрат Хизр ва Идрис, Илёс ва яна Ийсо алайҳиссаломларга абадий мангу умр берган, улардан учаласи қиёматда барча жонзотлар қатори ўладилар, аммо Идрис алайҳиссалом ўлмайди, ул зот бир марта ўлим топиб, тирилиб, дўзахни ҳам кўриб, жаннатга кириб, Аллоҳнинг иродаси билан у ерда қолиб кетганлар. Жаннатдагиларга эса ўлим йўқ.

Ҳазрат Хизр инеон кўзига кўринмаслик хислатига эгадирлар. Ул зот **Парвардигор** ярлакаган одамгагина кўринадилар.

Айтишларича, ҳазрат Хизр, ҳар бир одамга ҳаётида уч марта: ҳаётининг бошларида, ўрталарида ва охирларида турли, яхши, ёмон инсон кўринишида кўринар эканлар. Кўришганларида, у кишини норози, хафа қилмай яхши муомала билан рози қилган одамни дуо қилар эканлар ва у одам то умрининг охиригача камлик, хорлик, зорлик кўрмай, **Аллоҳ** азиз қилган бандаларидек яшаб ўтар экан.

Яна айтишларича, **Ҳақ таоло** синаш учун инсонга умри давомида уч марта омад, бойлик, бахт ато қилар экан. Шунда инсон **Худованд** берган бу неъматларни йўқотмай, тўғри йўлдан адашмай, кибр-ҳавога берилмай, босиклик билан, бойликларини бекорга совурмай, ақл билан маҳкам ушласа, то умрининг охиригача коқилмай, бир хилда, бир маромда бахтли ҳаёт кечириб ўтар экан.

Ҳазрат Хизрнинг бош бармоқлари юмшок, суяксиз бўлиб, ул зот билан кўришган одам қўллари ушлаб туриб, **Парвардигордан** нимани сўраса дуолари қабул бўлиб, **Ҳақ таоло** сўралган нарсага албатта етиштирар экан.

Ҳазрат Хизр бувамиз ҳар бир кишининг ҳаётида албатта уч марта кўринар эканлар-у, лекин кўпчилик зийраклик неъматидан бебаҳра бўлиб, ғафлатда қолиб, улзотни кўриганликларини билмай қолар экан.

Камина ўзимга ҳам кўринганликларини билмаганман. Лекин ул зот онамиз Хайринисо Қажумбек қизига кўринган эканлар. Қажатчилик йилларида ҳовлимизга 14—15 ёшлардаги бир бола садақа сўраб кирган экан. Қутидан нон олиб чиқиб бермоқчи бўлиб уйга кириб чиққунларича, бола ғойиб бўлиб қолган. Орқасидан дарров югуриб кўчага чиққанларида, бола йўқ эди. Кўча эшигимиз олдида гаплашиб турган 2—3 хотиндан сўраганларида, улар ҳечқандай болани кирганию чиққанини кўрмаганликларини айтишган. Шунда онам ўзларига Хизр бува кўринганликларини билиб қолганлар. Онамиз то умрларининг охиригача камлик, хорлик, зорлик кўрмай, пири бадавлат бўлиб яшаб дунёдан ўтдилар. Эй, **Парвардигор!** онамни у дунёда ҳам ярлақагин!

Ривоят қилишларича, ул зот бир оролда яшайдилар, осмонда кўринмай учиб юрадилар, дунё кезадилар. Ҳар йили Маккада ҳаж қиладилар. Жума кунлари Маккаи мукаррама, Мадинаи мунаввара, Қуддуси шарифда намоз ўқийдилар.

Ҳазрат Хизр катта қудрат эгаси бўлиб, денгизда сузувчи ва ҳавода учувчи инсонларнинг ҳомийси ҳисобланадилар. Ул зотни бирон-бир фожиа, бахтсизлик рўй берганда ёрдамга чақирадилар. Ёнғинни ўчириш, жинлар тажовузларидан сақланиш, илон чаққанда ёрдам бериш ва ҳоказоларда Аллоҳнинг хоҳиши билан инсонга қутилмаган пайтда ёрдам қўлини чўзадилар.

Юқорида айтганимиздек, Таврот нозили тугаллангунча, Мусо алайҳиссалом **Аллоҳ** билан юз минг роз айтишган, Мусо алайҳиссалом Аллоҳга: «Бундай илм ва кароматларни менга бердинг, мендан бошқага ҳам шундай илтифот кўрсатганмисан?»— деганида, **Аллоҳ таоло:** «Денгизлар ортида менинг бир бандам бор, сенинг илминг унинг илми олдида денгизнинг бир сув томчиси кабидир», деган. Мусо алайҳиссалом унинг жамолига мушарраф этишни **Аллоҳ таолодан** сўраган. **Аллоҳ таоло** пайғамбарига икки денгиз — Рум ва Форс денгизи қўшилган ерга боришини, уни ўша ердан топишини билдирган.

Мусо алайҳиссалом ёрдамчиси ва ўринбосари Ювшаъ алайҳиссалом билан бориб, ҳазрат Хизрни топдилар ва ундан илм ўрганиш учун келганликларини билдирдилар.

Ҳазрат Хизр Мусо алайҳиссаломга уларни ўзи билан дунё бўйлаб сафарга олиб кетишга рози эканлигини, аммо йўлда нимаики сир-синоат кўрсалар, сабр қилиб туриш лозимлигини айтади ҳамда унга бўлган ишлар сабабини сўрамасликни, савол бермасликни шарт қилади. Мусо алайҳиссалом бу шартни бажаролмайди, сабри етмайди, бўлган ишларга ҳайратда қолиб, эътироз билдириб, бир неча марта беихтиёр ғазабланиб савол бериб юборади. Бу воқеалар қуйидагича бўлган экан.

Улар дарё ёкалаб кетаётганларида, бир балиқчилар кемасини кўриб қоладилар, ҳазрат Хизр кеманинг тубини тешиб қўяди. Шундан кейин йўлда давом этиб кетаётганларида, эски девор ёнида ўйнаб ўтирган бир ёш боланинг устига деворни қулатиб юборади, бола девор тагида қолиб ўлади. Сўнгра бир қишлоққа борганларида, қишлоқ аҳли уларни ёмон кутиб оладилар, аммо ҳазрат Хизр ўша ердаги бир эски уйнинг бузилиб ётган деворларини қайта таъмирлаб, суваб қўяди.

Бўлган ишлардан Мусо алайҳиссаломнинг жаҳли чиқиб, норози бўлиб, сабабини сўраб, савол бераверганидан норози бўлган ҳазрат Хизр унинг бесабр эканлиги ва шартни бузганлиги сабабли айрилиш вақти етганини билдиради.

Мусо алайҳиссалом ҳазрат Хизрдан бўлган ишларни тушунтириб беришини ва ўзига бир насиҳат қилишини сўрайди.

Ҳазрат Хизр кеманинг тубини тешиб қўйганлигининг сабабини тушунтириб, кема ўн ака-укага тегишли эканлигини, кема оталаридан мерос қолганлигини, бу кема уларни тирикчилик воситаси эканлигини, уларнинг баъзилари ногирон, қолганлари ночор аҳволда яшаётганликларини, тез орада золим ҳокимнинг одамлари келиб, кемани улардан тортиб олишини, натижада улар кемадан — тирикчилик воситасидан айрилиб қолишлари башоратини **Аллоҳ** қўнглига солганини, шунинг учун кемани олиб кетмасликлари учун айбли қилиб қўйганини айтади.

Йўлда болани ўлдиргани сабаби шундай: Бола улғайганида ўғри, муттахам, йўлтўсар қароқчи бўлиб етишишини, кўп одамларнинг бошини ейишини, ота-онасини қон қакша-тишини билганлиги учун, уни гўдаклигидаёқ ўлдирганини, **Тангри таоло** ота-онасига унинг ўрнига-ўрин бир солих ўғил бериши хабарини олганлигини маълум қилади.

Ва, ниҳоят, қишлоқ аҳли уларни ёмон кутиб олсалар-да, бузилиб йиқилаёзган уйнинг деворини тузатиб суваб қўйганининг сабаби: бу деворнинг тагида бир хазина сақланаёт-

гани ва **Аллоҳ таоло** хазинани шу уй эғасининг авлодларидан бирига атаб қўйганидадир, шунинг учун хазинани келгусида насиб қиладиган эғасига асраб қўйиш максатида унинг устидаги деворни тиклаб қўйганини айтади.

Шундан кейин хазрат Хизр Мусо алайҳиссаломга учта насиҳат қилади: **«Очиқ юзли бўлгин, тунд бўлмагин, ўжарликни ўзингдан кетгизгин, беҳожат бирон ерга бормагин»**. Улар ўн саккиз кун бирга юришиб, сўнг ажралишадилар. Шу воқеадан кейин Мусо алайҳиссалом уч йилу етти ой ўтгач, вафот этади.

Пайғамбарлар тарихидан маълумки, Мусо алайҳиссалом «калимуллоҳ» (**Аллоҳ** билан бевосита сўзлашувчи) деган номга сазовор бўлган зотдир. Таврот нозили тугалланганида, юқорида айтиб ўтганимиздек, у **Аллоҳ таоло** билан юз минг роз айтишган. Мусо алайҳиссалом **Парвардигор** билан савол-жавоб қилганида, ўрталарида ҳатто фаришта ҳам воситачилик қилмаган, бевосита гаплашган. Бор ҳақиқатни **Ҳақ таолонинг Ўзидан** олган.

Бинобарин, хазрат Хизр киссаси *Куръони карим*я. қуйидагича ёритиб берилган: Мусо алайҳиссалом Тангри таолога муножот қилиб: «Бандаларинг орасида мендан илми зиёдарок бўлган киши борми?» деб сўраганида Аллоҳ таоло: «Ҳа, Хизр сендан олимрок. Бандаларим орасида унга келгусида бўладиган нарсаларнинг билимини — илми ладунийни ҳам ато этгандирман. Сен ўз илм-маърифатинг билан бутун дунёга устоз бўлишинг мумкин, аммо у бандамга шогирд бўлишга ҳам ожизлик қилурсан», — деган. Бу билан Аллоҳ таоло Ўзининг: «Хар бир билим соҳиби устида ундан-да билимдонроқ биров бордир», деган ояти каримасини яна бир бор исбот этади. Бу киссадан олинadиган хисса, ибрат бандаларга бериладиган илмнинг чегараланган эканлигидадир.

Мусо алайҳиссалом: «У зотни қандок излаб топурман?» деганида: «Денгиз соҳилидаги қоя олдидан топурсан», деган жавоб бўлди. «У ерга қандай борилаб?» деб сўраганида, Аллоҳ таоло айтган экан: «Бир баликни саватга солиб, йўлга чиқарсан. Қаерда уни йўқотиб қўйсанг, Хизрни ўша ердан топурсан!»

Шундан кейин Мусо алайҳиссалом Юшъа алайҳиссаломга балиқ солинган саватни бериб: «Бу баликни йўқотган жойингда менга айтасан», деб тайинлаб, йўлга тушадилар.

Энди бу ҳақда 18 «Кахф» сурасининг 60—82-оятларини айнан келтирамиз:

«Мусо (Ўзининг хизматкор) йигитига: «То икки денгиз қўшиладиган ерга етмагунча ёки узоқ муддат кезмагунча юрийшдан тўхтамайман», — деган пайтини эслангиз.

Қачонки, у иккиси (икки денгиз) қўшиладиган ерга етишгач, балиқларини унутдилар. Бас, у (балиқ) денгиз қаърига йўл олди.

Бас, қачонки (у ердан) ўтишгач, (Мусо) йигитига: «Нонуштамизни келтир, ҳақиқатан, бу сафаримиздан жуда чарчадик», — деди.

У (хизматкор) айтди: «Буни кўринг, биз (денгиз соҳилидаги) қояга бориб (ором олган) пайтимизда, мен баликни унутибман. (Буни сизга) айтишни фақат шайтон ёдимдан чиқарди. У (балиқ) денгизга ажиб (йўсинда) йўл олган эди».

(Мусо) деди: «Мана шу биз истаган нарсадир». Сўнг (Хизрни) қидириб изларига қайтдилар.

Бас, бандаларимиздан бир бандани (Хизрни) топдиларки, Биз унга Ўз даргоҳимиздан раҳмат ато этган ва Ўз хузуримиздан илм берган эдик.

Мусо унга: «Сенга билдирилган билимдан менга ҳам тўғри йўлни таълим беришинг учун сенга эргашсам майлими?» — деди.

У (Хизр) айтди: «Аниқки, сен мен билан бирга (илм муаммоларига) сабр қила олмайсан.

(Зотан) ўзинг эгаллаб хабардор бўлмаган нарсага қандай сабр қилурсан?!

(Мусо) деди: «Иншоаллоҳ, сен менинг сабрли эканимни кўурсан. Мен бирор ишда сенга итоатсизлик қилмасман».

У (Хизр) айтди: «Бас, агар менга эргашсанг, то ўзим сенга айтмагунимча, бирор нарса ҳақида мендан сўрамагин!».

Бас, иккиси йўлга тушдилар. То бориб бир кемага минишлари билан (Хизр кемани) тешиб қўйди, (Мусо) айтди: «Одамларни фарқ қилиш учун уни тешдингми?! Жуда ножўя иш қилдинг-ку!»

У (Хизр) деди: «Мен билан бирга сабр қилишга сира тоқатинг етмайди, демангандим?!»

(Мусо) айтди: «Унутганим учун мени айбламагин ва бу ишим сабабли мени машаққатга дучор ҳам қилмагин».

Сўнгра яна йўлга тушдилар. То бориб бир болани учратганларида (Хизр) уни катл этди. (Буни кўрган Мусо) деди: «Нахот бировни ўлдирмаган бир бегуноҳ жонни ўлдирсанг?! Ҳақиқатан, (сен) хунук иш қилдинг!»

У (Хизр) деди: «Сенга мен билан бирга сабр қилишга сира тоқатинг етмас, демаганмидим?!»

(Мусо) деди: «Агар бундан кейин сендан бирор нарса ҳақида сўрасам, менга ҳамроҳ бўлмагин Мен томондан узр (меъёри)га етган бўлур».

Сўнгра (улар) яна йўлга тушдилар. То бир шаҳар аҳлининг олдига келиб, улардан таом сўраган эдилар, уларни меҳмон қилишдан бош тортишди. Кейин ўша жойда йиқилай деб турган бир деворни кўришгач, (Хизр) уни тиклаб қўйди. (Мусо) деди: «Агар хоҳласанг, бу (ишинг) учун ҳақ олишинг мумкин эди».

У (Хизр) айтди: «Мана шу сен билан менинг ажрашимиздир. Энди мен сени сабр қилишга тоқатинг етмаган нарсаларнинг таъвили (шархи)дан огоҳ қилурман.

Кема хусусига келсак, у денгизда ишлайдиган мискинларники эди. Бас, мвн уни айбли қилиб қўймоқчи бўлдим. (Чунки) уларнинг ортида барча (бутун) кема-ларни тортиб олаётган бир нодшоҳ бор эди.

Халиги боланинг эса, ота-оналари мўмин кишилар эдилар. Бас, биз у (бола) туғён ва куфр билан уларни қийнаб қўйишидан қўрқдик.

Шу сабабдан, уларга Парвардигорлари у (бола)дан кўра покизароқ ва ундан кўра меҳрибонроқ (бошқа бир болани) бадал (эваз) қилиб беришини истадик.

Энди девор эса шу шаҳардаги икки етим боланики бўлиб, унинг остида улар учун бир хазина бор эди. Уларнинг отаси солиҳ киши эди. Бас, Раббинг улар вояга етиб, Раббингнинг раҳмати бўлмиш хазиналарини чиқариб олишларини ирода қилди. Мен бу (ишларни) ўзимча қилганим йўқ. Мана шу сен сабр қилиш-га тоқатинг етмаган нарсаларнинг таъвилидир».

Ушбу оятларда келтирилган киссада Мусо алайҳиссалом ўзининг хизматкор йигити Ювшаъ (Мусо алайҳиссаломдан кейин унга ҳам пайғамбарлик неъматини берилган) билан бирга Аллоҳнинг бир «бандаси» билан мулоқатда бўлган зотнинг хазрат Хизр эканлиги ИМОМ БУХОРИЙНИНГ «ҲАДИС» КИТОБИДА ТАЪКИДЛЭНГАН (2- жилд. 425—430 ва 4-жилд, 488-бетлар). Хадисда Хизрга нисбатан «алайҳиссалом» иборасининг кўп марта қўлланиши унинг соҳибкаромат, улуғ пайғамбарлардан бири бўлганлигидан далолат беради. Аммо **Қуръон**да у зотни пайғамбар деб аниқ айтилмаган. Шу боис пайғамбарлиги хусусида уламолар ўртасида ихтилоф бўлган. Масалан, хожа Баҳоуддин Накшбанд унинг авлиё эканлиги ҳақидаги фикр тарафдори бўлган.

Аллоҳнинг Ўзи билгувчирокдир!

Ривоятларда, Хизр а.с.нинг пайғамбар, ёки пайғамбар эмасликлари ҳақида шундай нақл қилинади. Маълумингизки, хазрат Хизр а.с. ҳаёт бўлоғидан мангулик суви — «Оби ҳаёт»ни ичгач, то Қиёматгача ўлмас бўлиб қолган эдилар.

Кунлардан бир куни, дейилади ривоятларнинг бирида, хазрат Хизр а.с. Аллоҳнинг тақволи, азиз, суюкли бандаси ва авлиёси бўлмиш хазрат Баҳоуддин Нақшбандни бир зиёрат қилиб суҳбатлашиб келай, дебунинг уйига таширф буюради. Уйдагилар унга Баҳоуддин хазратлари ҳаммомга кетганлигини айтадилар. Хизр а.с. оддий бир чол қиёфасида ҳаммомга боради, ечиниб ичкарига киради ва Баҳоуддин хазратларини бир чеккада ювиниб ўтирганини кўради. Ўзини танитмай секин унинг ёнига бориб, ёнидаги жойни бўш, ёки бўш эмаслигини сўрайди.

Жойни бўш эканлигини билгач, унинг ёнида ўтириб ювина бошлайди ва аста-секин Баҳоуддинни суҳбатга тортади. Улар узоқ суҳбатлашиб ювиниб ўтирадилар. Кейин Хизр а.с.: «Келинг бир-биримизни ходми қилайлик», деб айтади. Баҳоуддин: «Майли, келинг аввал мен сизни ходмль қилайин», — дейди.

Хизр а.с.: «Йўқ, аввал мен таклиф қилдимми, демак ходмигарлик ҳам аввал каминадан бўлади» деб, Баҳоуддинни юз тубан ётқизиб қўйиб, орқасини ашқаб, уқалаб, ювинтирабошлайди. Суҳбат ҳам давом эт,ади. Хизр а.с гап орасида:

— Хазрат Хизр а.с ҳақида не билурсиз ва унинг пайғамбарлигига не дейсиз? дейди.

Хазрат Баҳоуддин ётган ҳолларида:

— *Эй Аллоҳнинг суюкли бандаси, Хизр а.с. дарҳақиқат илгари ўз вақтида маълум бир қавмга пайгамбар қилиб юборилган эди. Аммо, пайгамбарлар муҳри бўлмиш Муҳаммад а.с.га пайгамбарлик келгач, унинг пайе-амбарлиги тўхтаган ва у Аллоҳнинг суюкли азиз авлиёси бўлиб қолган. Чунки, Муҳаммад с.а.в. Аллоҳнинг юборган сўнги пайгамбари бўлиб, у зотдан кейин бошқа пайгамбарлар келмас ва бўлмас. Илгариги пайгамбарлар бирор-бир қавмга юборилган бўлсалар, Муҳаммад а.с. Ер юзидаги барча инсониятга юборилган пайгамбардирлар.*

Хизр а.с.:

— *Бунга далилинг борми?*

Нотаниш суҳатдошини Хизр а.с. эканлигини алақачон сезиб ётган Баҳоуддин:

— *Агар Хизр а.с. ҳозиргача пайгамбар бўлиб турганларида, Муҳаммад а.с.нинг бир умматини ходми қилиб ўтирармиди?.. деди.*

Жавоб бўлмагач, Баҳоуддин орқаларига қараганларида Хизр а.с. алақачон гойиб бўлиб қолган эдилар...

Бир ривоятда ҳазрат Хизр Искандар Зул-Қарнайн билан бирга мангулик сувини топиш учун сафарда ҳамроҳлик қилгани, у сувни Хизр алайҳиссалом топгани ва ичгани айтиб ўтилади.

Турк асопирларида ёзилишича, буюк саркарда, Магрибу Маширикни эгаллаган улуг салтанат соҳиби Искандар Зул-Қарнайн ўлкасини кенгайтираётиб, лашкарлари билан ҳазрат Хизр ва Илёс а.с.ларнинг доимий ҳамроҳлигида мангулик суви — «обиҳаёт»ни излаб, денгизлардан ўтиб, маг-риб томонга — то қоронгиликлар диёригача борадилар. Бу диёрга етиб келишгач, Зул-Қарнайн ўзидаги қоронгиликни ёритувчи икки дона жавҳарнинг бирини ҳазрати Хизр а.с.га беради ва ўзи бир йўлни, Хизр ва Илёс а.с.лар бошқа бир йўлни мўлжал оладилар. Ким у сувни топса, бир-бирларига хабар беришлари шартлашиб олинади.

Хизр ва Илёс а.с.лар анча ичкари илгарилаб кетадилар ва ниҳоят қоринлари очади. Бир сув бошига келиб ўтиришиб, қўлларини ювишиб, ўзлари олиб келган пишган балиқни емоқчи бўладилар. Шунда Хизр қўлидан бир томчи сув олдиларидаги балиққа томади. Шу асно, балиққа дарҳол жон кириб, сувга отилади. Бундан улар гоят ажабланадилар ва ўзлари излаётган сув шу эканини англаб, ундан ичадилар ва то қиёматгача барҳаёт — ўлмас бўлиб қоладилар.

Аммо шу пайт гойибдан бир овоз келиб, бу сув дарагини Зул-Қарнайнга айтмасликни буюради. Улар бу амрга бўйинсуниб, Зул-Қарнайнга «обиҳаёт»ни топганларини айтмайдилар.

Куръони каримт ҳазрат Хизрнинг милоддан аввалги XVII—XVI асрларда яшаган Мусо алайҳиссалом ва унинг хизматкор йигити Ювшаъ алайҳиссалом билан мулоқотда бўлганлиги ёзилган. РЭқоридаги ривоят-асотирларда, «Кисаси Рабғузий»да ҳазрат Хизрнинг Илёс алайҳиссалом ва буюк еалтанат соҳиби, ҳукмдор Зул-Қарнайн билан бирга мангулик сувини қидиритлари эҳтимолдан йироқ бўлса керак.

Агар Мусо алайҳиссалом ва Ювшаъ алайҳиссалом милоддан аввалги XVII—XVI асрларда, Илёс алайҳиссалом милоддан аввалги IX асрда, Зул-Қарнайн эса милоддан аввалги IV асрда яшаб ўтганларини ҳисобга олсак, юқорида келтирилган воқеанинг тарихан бўлиб ўтганлигига асос етарли эмас, шунинг учун бу бир ривоят, холос, дейиш мумкин. Ҳазрат Хизрнинг қачон ва қай йўсинда барҳаётликка эришгани тафсилотларига тарихчи олимларимизнинг келажак тадқиқотлари аниқлик киритиши мумкин.

2. Лукмони Ҳаким

Тарихда икки Лукмон ўтган: бири Лукмон ибн Од пайғамбар Худ алайҳиссалом замонидан, милоддан аввалги III мингйиллик охирилари — II мингйиллик бошларида яшаган: иккинчиси Лукмони ҳаким бўлиб, у ҳам тахминан шу даврлар орасида туғилган. У Довуд алайҳиссалом салтанати даврларида (1083—1013) ҳам ҳаёт бўлган.

«Кисаси Рабғузий»да айтилишича, Худ алайҳиссалом тўкин-сочинликда кун кечираёт-

ган, аммо кибр-хавога берилиб, залолатга ботган, турли-туман бутларга топинаётган Од қавмини 47 йил давомида хидоятга, иймонга даъват қилганига қарамасдан, бу қавм **Аллоҳ** пайғамбарига кулоқ солмаган, уни ёлғончиликда айблаб таҳқирлаган эди. Кибр-хаво ва ширк эса **Аллоҳ таоло** наздида кечирилмас азим гуноҳлардандир. Оқибатда қадимги Арабистонда яшаб ўтган Од қавми Худ алайҳиссалом дуоибадига ва **Аллоҳ** ғазабига учради: мамлакатда уч йил ёғингарчилик бўлмай, қурғоқчилик, табиийки, қаҳатчилик бошланди.

Од қавми бирон-бир ташвиш ва мусибатга мубтало бўлганида Маккага киши юбориб, қурбонликлар қилишар ва тилак тилар эдилар. Қурғоқчиликдан қаттиқ изтиробга тушган Од қавми ҳурматли, бообрў, номдор кишилар — Мозид ибн Саъд ва Кайл ибн Умарни Лукмон ибн Од бошчилигида Маккага, ёмғир тилаб қурбонликлар қилиш учун юборадилар. Улар Маккада ёмғир тилаб қурбонликлар қиладилар. Сўнгра Лукмон ибн Од Тангридан ўзига узок умр — етти бургут умрини тилади. Унинг илтижоси ижобат бўлиб, Лукмон ибн Од 1000 йилдан ортиқ яшайди ва охири бургут ўлиши билан у ҳам вафот этади («Кисаси Рабғузий». 1-китоб, 49-бет).

Қуръони каримнинг «Лукмон» сураси, 12—20-оятларида тилга олинган иккинчи Лукмони ҳакимни баъзилар юнон табиби Алкмеон деганлар, бу нотўғри.

Нақл қилинишича, бу Лукмон ҳам минг йилдан ортиқ умр кўрган. Носириддин Рабғузий уни 1500 йилдан ОрТИҚ ЯШЭГАН Деб ёЗЭДИ («Кисаси Рабғузий». 2-китоб. 74-бет).

Аллоҳ таоло Лукмони ҳакимга икки фариштасини юборади ва унга пайғамбарлик ёки ҳикмат — донишмандлик беражагини айтиб, улардан бирини танлашни буюради. Лукмони ҳаким пайғамбарлик юки залворли бўлишини айтиб, донишмандликни танлаган ва ўзига узок умр сўраган. **Хдқ таоло** Узининг бу солих, азиз бандасининг илтижо ва дуосини қабул қилиб, донишмандлик ва узок умр ато этади.

Тангри таоло Лукмони ҳакимга нарсалар ва ходисаларнинг моҳиятини тўғри англаш ва энг макбул ҳукмни чиқара олиш иқтидорини, яъни ҳикматни ато этган бўлиб, ул зот буюк ҳаким, табиб, улуғ файласуф ва авлиё эди.

Аллоҳ таолодан Лукмони ҳакимга берилган табиблик маҳорати шундай бўлганки, Ер юзидаги барча гиёҳлар, ўсимликлар, жонли, жонсиз мавжудотлар унга ўзларининг қайси касалга даво бўлишларини билдирганлар.

Лукмони ҳаким башарият тарихида донолик, донишмандлик тимсоли сифатида танилди. Ҳозир ҳам билагон, топқир, фикри теран, оғир, вазмин одамни «Лукмоннинг ўзи-ку бу», деб таърифлайдилар.

Чунончи, **Тангри таоло** Лукмони ҳакимга шундай улуғ ҳикмат, билим ато этганки, барча пайғамбарлар, азиз-авлиёлар унга берилган бундай билим ва ҳикматга ҳавас қилганлар.

Лукмони ҳаким ҳабашлардан, касби чўпон эди. Аввалига кул бўлган, кейинроқ хожаси уни озод қилган.

Лукмони ҳаким бутун умри давомида инсонларни яккахудоликка тарғиб қилиб келган.

Машриқзаминда Лукмони ҳаким билан боғлиқ ибратли ҳикматлар кенг тарқалган. Баъзи намуналарни келтирамиз.

Лукмони ҳакимдан сўрадилар:

— Бундай мақомга қандай эришдинг?

Деди:

— Ҳар доим гнўери сўзладим, омонатга хиёнат қилмадим, ёмонни Ҳақ ҳукмига қолдирдим, инчунин, бу мақомга етишдим.

% * &

Бир куни зикна, фосиқ хожаси Лукмони ҳакимга бугдой экишни буюради. Лукмони ҳаким бориб арпа экади. Хожаси:

— Бугдой эк дегандим, нечун арпа экдинг?

Лукмони ҳаким айтди:

— Арпа экса буг-дой унмасму?

Хожаси айтди:

— Унмас.

Лукмони ҳаким айтди:

— Шундай бўлса, сен ҳам ёмонлик қилиб яхшилик умид қилмагил.

Луқмони ҳаким бир куни нотаниш кишига гувоҳсиз, хат-ҳужжатсиз минг олтин қарз берди. Кимса қарзни қайтиб бермаслик ниятида олди, уловига ўтириб, олтинларни чирик бир қизил латтага ўраб қўйди. Осмондан бир баҳайбат қуш аравадаги латтага ўрог-лиқ олтинни этдеб ўйлаб олиб учиб кетди. Луқмони ҳакимни^г уйи устидан учиб ўтаётганида тумишуг-идан тушириб юборди. Луқмон олтинни олиб жойига қўйди.

Кимса келиб ўша ниятда Луқмони ҳакимдан таг-ин минг олтин қарз олди. Онда кетаётиб, сувдан ўтаётганида ўралган олтинларни тушириб юборди. У сув Луқмоннинг уйи ёнидан оқиб ўтар эди. Луқмони ҳаким сувда оқиб келган ўроелиқ олтинни кўриб қолиб, олиб уйига қўйди.

Ўша одам учинчи марта келиб Луқмондан қайтиб бермаслик ниятида яна минг олтин қарз олди. Бу гал ҳам уларни йўлда тушириб қўйди, бир сабаб билан олтинлар яна Луқмон қўлига кирди.

У тўртинчи марта келиб яна минг олтин қарз олди ва ният қилди: «Бу пулга савдо-сотик қилсам, **Тангри гпаоло** фойда ато этса, тўрт минг олтинни Луқмонга қайтариб берай».

Шундан кейин **Тангри таоло** унинг эзгу ниятларига қовуштирди, тижоратда кўп фойдалар қилди ва тўрт минг олтинни Луқмони ҳакимга келтириб берди. Луқмони ҳаким минг олтинни олди-да, қолганини қайтариб берди ва: «Ҳақиқат менга тегди», деди.

* * &

Хожаси Луқмони ҳакимга деди:

— Бор, бир қўй сўйиб, гўштнинг энг яхши ва ёмон жойини келтир.

Луқмон қўйни сўйди ва тили билан юрагини олиб келди.

Хожаси сўради:

— Буларни нега олиб келдинг?

Луқмони ҳаким айтди:

— Ҳар бир жонзотда тил ва юракдан яхшироқ нарса йўқ. Тил ва юрак ёмон бўлса, улардан ёмонроеи ҳам йўқдир.

* * *

Луқмони ҳаким ўелига уч васият қилди:

— Биринчи, хотинингга зинҳор сирингни айтма, иккинчиси — нокасдан қарз олма, учинчиси — сипоҳи билан дўст бўлма.

Луқмони ҳаким вафот этганидан кейин, у отасининг бу васиятларини синаб кўрмоқчи бўлди. Бозорга бориб бир қўй олди, уни сўйиб қопга солди ва уйига келтирди. Хотини ундан бу қопнинг ичида нима борлигини сўради. У айтди: «Бир одамни ўлдириб қўйдим, уни шу қопга жойла. адим, буни зинҳор бировга айта кўрма». Шундай деб, қопни ҳовлисининг бир ерига кўмиб қўйди.

Сўнгра бир нокас одамдан пул қарз олди. Миршаб қўшниси билан яқин дўст тутинди.

Бир куни хотини билан гап талашиб қолиб, хотинини урди. Хотини айюҳаннос солиб: «Эй мусулмонлар, эрим одам ўлдиришга ўрганиб қолган. Мени ҳам уриб ўлдирмоқчи, ёрдам беринглари!» деб қичқирди. Бу хабарни дарров амирга етказдилар. Амир: «У кишини қочмасидан бурун зудлик билан ушлаб келтиринглари», деди. Айтдилар: «Ким келтирур?» Луқмони ҳаким ўг-лининг миршаб дўсти: «Мен унинг уйини биламан, бориб уни келтираман», деди ва бориб уни тутиб амирнинг олдига олиб келди.

Келаётганларида, Луқмон ўели айтди: «Эй дўстим. мени қўйиб юбор, қочайин». Дўсти унамади. Йўлда нокас келиб унинг гирибонидан олди: «Ҳаққимни бер, сен ўларсан, ҳаққим куяр», деди.

Амир айтди: «Субҳонал.лоҳ, эй ҳаким ўели, бу иш сенга лойиқ эмас эди-ку?» У айтди: «Эй амир, умринг узун бўлсин, киши юбор уйимга, ўша мен ўлдирган ва уйимга кўмиб қўйган одамни келтирсинлар».

Бориб ўша кўмилган қопни келтирдилар ва уни очдилар, ичидан бир сўйилган қўй чиқди. Амир айтди: «Бу не ҳол?» У айтди: «Отам менга уч насиҳат қилган эди, уни синаш учун шу ишни қилган эдим. Отам сўзи рост чиқди».

Абдурахмон Жомийнинг ёзишича, у Аллоҳ таолога: «Илоҳи, подшоҳларнинг қуллари қариб қолганда, уни озод этадилар. Сен азиз подшоҳдирсанки, мен **Сенга** бандаликда (қуллиқда) қаридим, энди озод қил», деб илтижо қилганида, ғойибдан: «Эй Луқмон сени озод қилдим», деган нидо келган. Айтишларича, Луқмони Ҳаким умрининг охирида ақл-ДаН ОЗГан ЭКаН... (Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами, 14 -том, 291-бет).

К,уръони каримтяг 31- «Луқмон» сураси, 12—13- ва 17—19- оятларида ул зот ҳикида қуйидагилар келтирилган:

«Биз Луқмонга ҳикмат ато этдик (ва унга дедик): «Аллоҳга шукр қилгин! Кимки шукр қилса, фақат ўзи учун шукр қилур. Кимки ношукрлик қилса, бас, албатта, Аллоҳ беҳожат ва ҳамд эгасидир».

Эсланг, Луқмон ўғлига насиҳат қилиб, деган эди: «Эй ўғилчам, Аллоҳга ширк келтирмагин! Чунки, ширк улкан зулмдир.

Эй, ўғилчам, намозни муқаммал адо эт, яхшиликка буюр ва ёмонликдан қайтар ҳамда ўзингга етган (балолар)га сабр қил! Албатта, мана шу ишларнинг пухтасидандир!

Одамларга (кибрланиб) юзингни буриштирмагин ва ерда керилиб юрмагин. Чунки, Аллоҳ барча кибрли, мақтанчоқ кимсаларни суймас!

(Юрганинга) ўртаҳол юргин ва овозингни паст қилгин. Чунки, овозларнинг энг ёқимсиз эшак овозидир».

3. Хдзрат Узайр алайҳиссалом

Яҳудия подшоҳлигидаги яҳудийлар ҳам, Исроил подшоҳлигидаги Бани исроилликлар каби, гуноҳ, ёмон ишларни қилишлари, устларига юборилган пайғамбарларни хорлаб жафо қилганликлари, ҳатто баъзиларини ўлдирганликлари, **Хдқ таолони** унутиб, яна бут-санамларга чўқина бошлаганликлари уларнинг бошларига бало бўлди,

Ҳақ таоло уларга жазо тариқасида халдейларни — Бобил (Вавилония) подшоҳи Бухтуннасер (Навуходоносор II)ни юборди. **Тангри таоло** иродаси билан миллоддан аввалги 605-йилда Бухтуннасер катта қўшин билан келиб, Яҳудия давлатини босиб олди, уларни қирғин-барот қилди, тирик қолганларнинг қўпчилигини асир қилиб ҳайдаб олиб кетди. Аммо шунда ҳам улар тавба қилмай, саркашлиklarини давом эттирабердилар ва миллоддан аввалги 597 йилда қўзғолон кўтардилар. Бухтуннасер мамлакатни иккинчи марта келиб забт этди.

Тавбасига таянмаган бу саркаш қавм 586-йилда яна қўзғолон кўтарди. Бухтуннасер улар устига учинчи марта бостириб келди.

Бу гал у ҳамма шаҳарларни вайрон қилиб, қулини.қўкка совурди. Шу жумладан, Қуддуси шарифни ҳам вайрон қилиб ташлади.

Муқаддас китоб Тавротнинг ҳамма нусхаларини ўтда ёқиб юборди. Барча яҳудийларни асир қилиб ўзи билан бирга ҳайдаб олиб кетди. Фақат ерга ишлов бериш учун бирмунча деҳқонлар ва боғбонларни қолдирди, холос.

Яҳудийлар Бобил асирлигида қуллиқда хор-зор бўлиб яшадилар. Улар ишдан кейин бирор ерда, масалан, дарё бўйида тўпланишиб, олдинги ҳаётларини кўмсаб, эслашиб, хазин ва мунгли ашулаларини кўз ёши тўкиб айтишар, хазрат Довуд алайҳиссаломнинг Забур китобидаги саноларни куйлашиб, ўзларига таскин бериб кун ўтказишар эдилар.

Бани Исроил Бобил асирлигида 74 йил (586—512) шу тарзда кун кечирди.

Кунлардан бир куни Бухтуннасер ўз саройида яҳудийлардан хизматкор тутишни ихтиёр қилиб қолди ва донгдор, бадавлат таниқли яҳудийларнинг фарзандларидан ақлли, зийрак, иқтидорли, чакқон, келишган, соғлом болаларни танлаб олиб, тарбиялашни буюрди. Амалдорлар шундай болалардан бир қанчасини танлаб олиб келтирдилар ва тарбиялай бошладилар.

Уч йилдан сўнг подшоҳ уларни имтиҳон қилиб кўриб, тўрт нафарини, шу жумладан, Дониёл ва Узайр ибн Шархайёни саройда олиб қолди. Бу болалар соғлом, ақлли, иқтидорли, зийрак, келишган, чиройли эдилар. Дониёл ва Узайрни подшоҳ жуда кадрлар ва уларни ҳар доим ўзи билан бирга олиб юрар эди.

Кунлардан бир куни подшоҳ жуда қўрқинчли туш кўриб уйғонганида, уни эслолмади. Ҳукмдор мамлакатдаги барча донишманд ва таъбйргўйларни чақиртириб, нима туш кўрганини ва унинг таъбири қандай бўлишини сўради. Табиийки, улар бу саволга жавоб берг

олмадилар. Подшоҳ уларни ўлимга ҳукм қилди. Шунда Тангри таолонинг мадади билан Дониёл ҳукмдор кўрган тушни ва унинг таъбирини аниқ айтиб берди. Подшоҳ кўрган тушини эслаб, таъбирини эшитиб хурсанд бўлди. Донишмандлар ва таъбиргўйлар омон қолдилар. Буни қандай билганини сўраган шохга Дониёл Аллоҳ билдирганини айтди. Бу гапдан кейин подшоҳ мамлакат аҳлининг Дониёл ва Узайр ибодат қилаётган яккаю ягона Аллоҳга ибодат қилишларини буюрди. Бир неча йиллардан кейин кибр-хавога муккаси-дан кетган Бухтуннаср илоҳликни даъво қилиб, олтиндан ўз қиёфасида маъбуд ясаттирди, барчага унга ибодат қилишларини буюрди. Ибодат қилмаганларни махсус жой тайёрла-тиб, тириклайин ўтга ташлаттирди. Бухтуннаср асраб олган тўрт бола — Дониёл, Узайр ва икки шериги унга ибодат қилмадилар. Подшоҳ уларни ҳам ўтга ташлаттирди. Тангри таоло ўзининг қудрати илоҳийси билан фариштасини юбориб, уларни ўтда қуйдирмай соғ-саломат чиқарди. (Узайр Библияда Ездра, Дониёл эса Даниил тарзида зикр этилган).

Ҳали айтиб ўтганимиздек яҳудийлар бегона юртларда 74 йил қуллиқда, азобда, сарсон-саргардон бўлиб юрганларидан кейин, ниҳоят **Тангри таоло** уларнинг гуноҳларидан кечди ва милоддан олдинги 538 йили Эрон шоҳи Кайхусрав (яъни Кир II; 558—530 йилларда ҳукмронлик қилган) асир бўлиб турган Бани Исроилнинг икки қавми — Яхудо ва Бениамин авлодларига она юртлари — Фаластинга кетишга рухсат берди. Бундан таш-қари Кайхусрав, Бобил подшоҳи Бухтуннаср улардан тортиб олган олтин, қумуш ва бошқа қимматбаҳо нарсаларни ҳам Иерусалимдаги вайрон қилинган ибодатхоналарни тиклаш учун яҳудийларга қайтариб берди. Боз устига бу хайрли иш учун халқдан олинаётган солиқлар ҳисобидан маблағ ажратди.

Кайхусрав Аллоҳнинг марҳамати ва меҳрибончилиги туфайли яҳудийларга шундай эзгу мурувват кўрсатса-да, уларни ўз тобелигида маҳкам сақлади. Узайрни ҳазрат Довуд ва Сулаймон алайҳиссаломлар қурдирган муқаддас ибодатхонасини қайта тиклаш ишла-рига мутасадди этиб тайинлади.

Бухтуннаср вафот этганидан кейин, унинг ўрнига милоддан аввалги 522 йили ўғли Доро I Бобилга, яъни халдейларга подшоҳ бўлди. Дониёл ва Узайр бу подшоҳга ҳам сидқидилдан хизмат қилиб юрдилар. Аммо подшоҳ теварагидагилар уларга ҳасад қилиб, фитна уюштирдилар. Отаси Бухтуннасрга ўхшаб ғоят кибрли бўлган Дорога ҳасадгўй ғаламислар, халқ Дорога ибодат қилмасдан, Аллоҳга ибодат қилишаётганини айтдилар. Подшоҳ бундай ғаламисларнинг маслахатига кириб, халқни ҳеч қандай илоҳга ибодат қилмасликларини, акс ҳолда, айбдорларни шерлар сақланадиган ғорга тириклайин ташла-тишини эълон қилди. Буни кутиб турган фитначилар Дониёлни фармонни бажармай, Аллоҳга ибодат қилаётганини дарҳол ҳукмдорга етказишди. Подшоҳ Дониёлни қаттиқ севса-да, ўз фармонини буза олмай, ўзи истамагани ҳолда уни шерлар сақланадиган ғорга ташлашга амр қилишга мажбур бўлди. Фитначилар бунга олдинроқ ҳозирлик кўриб, бир неча кун шерларга овқат бермай, оч қолдирган эдилар.

Эртасига подшоҳ қилган ишидан кўп афсусланиб, ғорга бориб энгашиб қарасаки, ажабо, Дониёл тирик! У оч шерларни силаб ўтирган эди. Доро суюниб, дарҳол уни чоҳдан арқон ташлаттириб чиқариб олди. Чоҳга эса Дониёлнинг душманлари — фитначиларнинг ўзларини ташлаттирди. Оч шерлар уларни бир зумдаёқ суяқларигача еб битирдилар. Мақол: «Бировга чоҳ қазима, ўзинг тушасан».

И з о х: *Бухтуннаср (Навуходоносор II) милоддан олдинги 605—562 йилларда Бобил подшоҳи бўлган. 605 йилда кўндан кўп давлатларни шу жумладан Сурия ва Фаластин-ни ҳам босиб олган. 597 ва 586 йилларда икки марта кўтарилган яҳудийлар қўзғолони-нишафқатсизларча бостирган. Айниқса, 586 йилда кўтарилган қўзғолонни бостиришда Иерусалим (Қуддуси шариф)ни вайрон этиб, яҳудийлар подшоҳлигини батамом йўқ қилган, Яҳудия аҳолисининг кўп қисмини қул қилиб Бобилга олиб кетган.*

Унинг даврида машҳур Бобил минораси ва Бобил осма боғлари қад кўтарган.

Кайхусрав (Кир II) милоддан аввалги 558—530-йилларда ҳукмдорлик қилган Эрон шоҳи, ахамонийлар давлатининг асосчиси. Ҳиндистоннинг катта қисмини, Мидия, Канъ-он (Ханаан), Кичик Осиё ва 539 йилда Бобилни босиб олган. 530 йилда Ўрта Осиёга ҳужум қилган. Диёримиз ҳудудларида яшовчи массагет қабилалари малика Тўмарис бош-чилигида бирлашиб, Кайхусравга қарши ҳаёт-мамот жангига киришадилар. Жангда Кай-хусрав қўшини тор-мор этилади ва ўзи жанг майдонида ўлдирилади. Тўмарис Кайхусравнинг

бошини кон билан тўлғазилган мешга солиб, асир олинган душман қўшинига хитоб қилади:

— У умр бўйи консираб, конга тўймаган эди, мен онтимни бажариб уни тўйгунича кон билан суғордим.

Доро I, ёки Дороявуш ахамонийлар сулоласининг милоддан аввалги 522—486 йилларда ҳукмдорлик қилган подшоҳи. Бобил, Эрон, Мидия, Марғиёна, Элам, Миср, Саттагидия, Ҳиндистоннинг катта қисми ва Ўрта Осиёдаги давлатларни босиб олган.

Хуллас, сўзимизнинг давомига келсак, кейинги даврларда яҳудийлар яна **Тангри** таолони унутдилар: қўшнилари — мажусий бутпарастлар каби яшай бошладилар, Аллоҳнинг қаҳрига қайта-қайта учрайвердилар. Фаластинни аввалига юнонлар, сўнгра мисрликлар, шундан кейин сурияликлар забт этдилар, халқни қийноққа солдилар, асир қилиб ҳайдаб кетдилар. Арзон-гаров қул қилиб турли мамлакатларга сотиб юбордилар, хуллас, Бани Исроил бутун жаҳонга тарикдай сочилди.

Саркашликлари, тутуриксизликлари, жоҳилликлари, ғаламисликлари, хиёнаткорликлари, ёвузликлари, зараркунандаликлари, қайта-қайта динга кириб, диндан чиқаверганликлари учун, улар доим **Парвардигор** ва тарихдаги барча ҳукмдорларнинг қаҳрига учраб, ҳамиша азоб-уқубатда, хорлик-зорликда, таъқиб остида яшадилар. Шу боисдан бошқа барча халқлар ва миллатларни ўзларига душман қўрдилар.

Яъқуб (Исроил) ўғиллари авлодлари ҳатто Яҳудия ва Бани Исроил давлатлари бўлиб ажралишганларидан кейин ҳам, асрлар давомида тинч юрмадилар, ўзаро уришиб, бир-бирларининг қонини тўқдилар. Бу қавмнинг саркашликлари, доимо залолатда юрганлиги сабабли **Парвардигор** уларни тўғри йўлга солиш учун, кўп пайғамбарларни шу қавмнинг ўзидан танлаганининг тўб сабаби ҳам шунда бўлса керак, деб ўйлаб қоласан киши.

Айтиб ўтилган подшоҳлардан кейин, яҳудийлар заминига жасур, жанг қилавериш чиникқан, жангари, қарийб дунёнинг ярмини босиб олган римликлар икки марта (милодий 66—70- ҳамда 132—135- йилларда) бостириб кирдилар ва Яҳудия ҳамда Исроил давлатларини Рим империяси таркибига қўшиб олдилар. Римликлар Иерусалимни вайрон қилиб ташладилар ва Бани Исроилни Фаластиндан ҳайдаб чиқардилар. Улардан қутулиш учун кўпларини турли мамлакатларга арзон-гаров қул қилиб сотиб тарқатиб юбордилар.

Римликлар Яҳудия ва Исроил давлатларига Рим империясининг ноиби қилиб Ирод деган асилзодани юбордилар. Ирод I табиатан ўта золим, қаҳри қаттиқ, бағритош, ҳайвон сифат бир киши эди. У ғазаб отига минганда, ҳатто хотини ва қайнонасини ҳам қатл эттирган. Яҳудийлар энди ана шу золим қўл остида азоб-уқубатда яшай бошладилар.

Яҳудий руҳонийлари: «Яҳудийлар бугунги кунда қаттиқ азоб-уқубат чекаётган эканлар, бунга уларнинг ўзлари айбдордирлар. Улар гуноҳ иш қилганликлари, Парвардигорга берган ваъдаларини қайта-қайта бузганликлари учун Аллоҳ уларни жазолади. Шундай бўлса-да, яҳудийлар мумтоз, алоҳида, ҳаммадан афзал халқ бўлиб қолаверади. Вақти-соати келиб Худо Яҳва уларни кечиради, афв этади, гуноҳларидан ўтади ва яҳудийларни дунёдаги барча халқлардан устун турувчи халққа айлантиради», — деган еояни асрлар давомида ўзларига далда тариқасида тарғиб этиб келадилар.

Шундай қилиб, Узайрнинг ўзига келсак, унинг хотира қуввати ниҳоятда ўткир бўлганлигини айтиб ўтмасак бўлмас. Чунончи, Бани Исроил Таврот ва муқаддас сандикларини урушда бой бериб қўйганларидан кейин, Узайр Тавротни қайта ёзган. Сандик ва Тавротни қайта қўлга киритганларидан кейин, икки матнни бир бирига солиштирганларида, унинг ёзганлари билан асл Таврот матни айнан бир хил чиққан. Ана шундан бўлса керак, яҳудийлар кейинчалик қуфрга кетиб, Узайрни ғоят мадҳ этиб, ҳатто уни Худонинг ўғли дейишгача бориб етдилар. Уларнинг бу қуфрона ботил гаплари *Қуръони Карим*ла қатъиян рад этилади:

Яҳудийлар: «Узайр — Аллоҳнинг ўғли», — дедилар, насронийлар: «(Ийсо) Масих — Аллоҳнинг ўғли», — дедилар. Бу уларнинг оғизларидаги (ботил) гапларидир. (Бу гаплари) худди аввалги кофир бўлганларнинг гапига ўхшайди. Аллоҳ урсин уларни! Қайёққа оғиб кетмоқдалар?!

(Улар) Аллоҳни қўйиб, ўзларининг донишмандлари ва роҳибларини ҳамда **Масих ибн Марямни рабб** (илоҳ) қилиб олдилар. Ваҳоланки, ёлғиз Аллоҳгагина ибодат қилишга буюрилган эдилар. Ундан ўзга илоҳ йўқ! (Уларнинг) келтирган **ШИРК**ларида **Н У ПОКДИР** (9- «Тавба» сураси, 30—31-оятлар).

Уламоларнинг айримлари Узайрни пайғамбар, баъзилари пайғамбар эмас балки авлиё деганлар.

Унинг пайғамбар эканлиги ҳақида на Тавротда на *Қуръонда* ишора бор. Аксинча, *Қуръонияит* юкорида кўрсатилган 9- «Тавба» сураси 31- оятини ўқиганингизда уни до-нишманд, роҳиб эканлиги англашилади. ,

Узайр, Аллоҳ таолонинг қудрати билан 100 йил ўлик ҳолда ётиб, сўнгра тирилтирил-ган бандасидир.

Бу воқеа *Қуръонниж* 2- «Бақара» сураси, 259-оятда шундай келтирилади:

«Ёки бошқа бир киши (Узайр) кабики, (у) томлари йиқилиб, вайронага ай-ланган қишлоқдан (Байтул-Макдисдан) ўтиб бораркан: «Аллоҳ бу харобага ай-ланган қишлоқ (аҳли)ни қандай тирилтирар экан-а?» — деди. Шунда Аллоҳ уни (Узайрни) 100 йил (муддатга) ўлдирди. Сўнгра уни тирилтириб деди: «Қанча муд-дат (ўлик ҳолда) турдинг?». «Бир кун ёки ярим кун», — деди у. Аллоҳ: «Йўқ, юз йил турдинг. Таоминг ва ичимлигингга қара, бузилмаган. Энди эшагингни (чи-риб кетганини) кўр! (Бу мўъжизаларни) одамларга сени ибрат қилишимиз учун (келтирдик). Бу суякларни қандай тиклаб, сўнг уларни гўшт билан қоплашимиз-ни кўргин». Қачонки, унга (бу ишлар) аниқлангач: «Мен (энди) биламанки, Аллоҳ ҳамма нарсага қодир экан», — деди».

4. Зул-Қарнайн

(356-323)

Қуръони каримла келтирилган барча пайғамбарлар ва авлиёлар тарихий шахслар бўлиб, уларнинг фаолият кўрсатган даврлари, маконлари, қилган ишлари Исломдан олдин-ги қадимий динларда ҳам эътироф этилган. **Тангри таолонинг** илоҳий китобларида бу хусусда ихтилофлар деярли йўқ.

Аммо *Қуръони каримла* номи Зул-Қарнайн деб зикр этилган шахснинг аслида ким бўлганлиги ҳақидаги ихтилофлар ҳанузгача узил-кесил ечилган эмас.

Айрим олим, уламолар *Қуръондаги* Зул-Қарнайнни милоддан аввалги 336-323- йиллар-да ҳукмдорлик қилган Искандар Зул-Қарнайн Макдуний (Александр Македонский) деб айтсалар, баъзилари *Қуръонцаги* Зул-Қарнайн ва Искандар Зул-Қарнайн Макдуний бо-шқа-бошқа шахслардир, деганлар.

Бу ҳақда тарихий ва бошқа манбаларда қуйидаги фикрлар баён килинган.

Биринчидан, айрим манбаларда *Қуръонцаги* Зул-Қарнайн милоддан аввалги I асрда Жанубий Арабистонда ҳукм сурган ҳимярийларнинг буюк подшоҳи бўлган дейилган. Фик-римизча, бу ҳақиқатдан анча йироқ. Чунки Ямандаги ҳимярийлар подшоҳлиги милоддан аввалги I асрда Жанубий Арабистондаги бир мамлакат бўлган. Бу жуда кучли давлат бўлиб, милодий I асрдан IV асрга қадар Жанубий Арабистондаги Сабаъ подшоҳлиги билан тинимсиз урушлар олиб борган ва бутун Жанубий Арабистонни ўз тасарруфига киритган. Ҳимярийлар ўз даврида ҳақиқатан ҳам жуда кучайиб, бутун Жанубий Арабистон ҳудуд-ларидаги давлатларни босиб олиб қудратли давлат барпо этган бўлсалар-да, улар Жанубий Арабистон ва унинг ён атрофларидан ташқарига чиқа олмаганлар.

Милодий VI асрнинг бошларида ҳимярийлар давлатини ҳабашлар ва шу асрнинг 70-йилларида сосонийлар босиб олган. Бу воқеалар Искандар Зул-Қарнайн Макдунийдан қарийб тўрт аср кейин содир бўлган.

Иккинчидан, тарихдан бизга маълумки, милоддан аввалги даврларда Искандар Зул-Қарнайн Макдуний (Македониялик Александр)дан бошқа буюк салтанатга эга бўлган, бепоён ҳудудларни, давлатларни фатҳ этган улуғ ҳукмдор, жаҳонгир подшоҳ (Сулаймон алайхиссаломдан ташқари) бўлган эмас. Чунончи, *Қуръони шарифда* ёзилишича, Зул-Қарнайнга **Парвардигор** иродаси билан буюк салтанат ато этилган, у Мағрибдан Маш-рикқача бўлган улкан ҳудудни (дунёнинг ярмини) шу жумладан ўша пайтларда мажусийлик эътиқодида бўлган ўлкамизни ҳам эгаллаган буюк подшоҳ мартабасида **Ҳақ** таолонинг амри билан мажусийликка қарши курашиб, халқларни ҳаниф динига - фақат яккаю ягона **Аллоҳ таолога** эътиқод ва ибодат қилишларини даъват этиб келган.

Айтишларича, у баланд бўйли, келишган, кирғий бурун. жингалак сочли, йўлбарс кўзли, шижоатли, кескин табиатли, адолатпеша, мард одам бўлган экан.

Учинчидан, Искандар Зул-Карнайн (Макдуний) қайси динга эътиқод қилганига келсак, у яҳудийлик ва насронийлик динларига мансуб бўлмаган, чунки у милоддан аввалги 356—323 йилларда яшаган. Яҳудийлик дини жаҳон динига айлана олмаган, яҳудийларнинг миллий дини бўлиб келган ва бу дин ўша пайтларда Арабистон яриморали атрофларидан ташқарига тарқалмаган. Насронийлик дини эса Зул-Карнайндан қарийб 350-400 йил кейин — милодий 30 йиллардан кейин барпо бўлган,

Инчунин, Искандар Зул-Карнайн Макдуний (Александр Македонский)дек жаҳонгирни тарбиялаб ўстирган, бани башарнинг буюк файласуфи, комусий олими, мутафаккири, мантиқ фанининг отаси, донолик тимсоли бўлган Арасту (Аристотель) бўлганлиги ҳам бизга тарихдан маълум. Арасту яккаю ягона **Тангри** таолони тан олган ва унга эътиқод қилган'зот бўлганлиги ҳам бизга фалсафа фанидан маълум. Ана шундай буюк файласуфнинг шогирдига ўз маслагини-яккахудоликни сингдириб юборганлиги мантиқан исботланади, чунки, агар ҳар иккаласининг дунёқарашлари, эътиқодлари бошқа-бошқа бўлганида эди, улар ҳар доим бирга бўлмаган бўлардилар. Башарти якка **Ҳақ** таолога эътиқоди бор кишининг худосиз, бутпараст, мажусий билан доим бирга бўлиши, юриши, мантиқан олганда, эҳтимолдан анча йироқдир.

Ана шу мантиққа асосланган ҳолда Искандар Зул-Карнайн — Македониялик Александр, худди Иброҳим а.с. каби ханиф — мусулмон бўлган, кўпхудоликка қарши курашиб, яккахудоликни тарғиб қилган, мушриклардан бўлмаган, деб айтиш мумкин.

Тўртинчидан, **Қуръони карим**нинг «Қаҳф» сураси 83—98-оятларида тилга олинган Зул-Карнайн мусулмон оламида Искандар Зул-Карнайн номи билан кенг тарқалган шахс экани ҳақидаги илк маълумотлар милодий X аср тарихчилари Ҳамза ибн Ҳасан ал-Исфahоний, ад-Диноварий, ат-Табарий ва Беруний асарларида ҳам эътироф этилган.

Бешинчидан, Суриянинг Малатья шаҳрида туғилган машҳур шоир, адиб ва комусий олим, насроний динига мансуб бўлган Абул Фараж (асл исми Григорий Иоанн Бар Эбрей, 1226—1286) ҳам ўзининг асарларида Искандар Зул-Карнайннинг Арасту билан мулоқоти ҲЗҚИДа ҲИКОЯЛар КелТИРГан (*Қаранг*: Хикоят ва ривоятлар. Тошкент. Ғафур Ғудом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1992. 93, 97, 99, 118, 122-бетлар).

Ўзбек совет энциклопедияси биринчи жилдининг 234-бетида ва бешинчи жилдининг 89-бетида ҳам **Қуръони карим**ла тилга олинган Зул-Карнайн ва милоддан аввалги 356 йилда туғилиб, 336—323 йилларда ҳукмдорлик қилган македониялик юнон подшоҳи-Александр Македонский айнан бир ШЭХС Деб ЭЪТИроф ЭТИЛГан («Ўзбек совет энциклопедияси бош редакцияси». 1-жилд, 1971, 5-жилд, 1974).

Олтинчидан, Низомий Ганжавийнинг «Искандарнома», Амир Хусрав Дехлавийнинг «Ойинаи Искандар», Абдурахмон Жомийнинг «Хирадномаи Искандарий» ва Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» дostonларида Зул-Карнайн — Искандар Зул-Карнайн деб аталган ва унинг тимсоли идеал подшоҳ, одил ҳукмдор, буюк фотиҳ, олим, файласуф ва халқни яккахудоликка тарғиб қилган пайғамбар сифатида тараннум этилган.

Бу асарлар ана шу буюк аллома-шоирларнинг «Хамса» дostonларининг таркибига кирган бешинчи дostonларидир. Бундан ташқари, шу мавзуда яратилган кўплаб алоҳида дostonлар, қисса ва ривоятларда ҳам Искандар Зул-Карнайн Макдуний тимсоли яратилганки унга Қуръондаги Зул-Карнайн асос бўлгани эҳтимолдан узоқ эмас. Бундай асарларга мисол сифатида буюк файласуф ва шоир Умар Хайёмнинг «Наврўзнома» дostonини КелТИриШ МумКИН (*Қаранг*: Умар Хайём. Наврўзнома. Т.: «Мехнат», 1990, 17, 68-бетлар).

Юқорида келтирилган ва яна бошқа қатор манбаларга асосан, деярли барча илмий нашрларда **Қуръони карим**да тилга олинган Зул-Карнайн за милоддан аввалги 356 йилда туғилиб, 336-323 йилларда ҳукмдорлик қилган юнон подшоҳи — Александр Македонский айНаН бир ШЭХС Деб ЭЪТИроф ЭТИЛГан (*Қаранг*: Абулқосим Фирдавсий. Шохнома. Таржимон ва сўзбоши муаллифи Шоислом Шомухамедов. Т.: Ғофур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. М.И. Иванин. йкки буюк саркарда — Чингизхон ва Амир Темур. Т.: «Фан» 1994, 8, 20, 185, 217 -бетлар; Ўзбекистон тарихи ва маданияти. Т.: «Ўқитувчи». 1992, 21, 34, 35-бетлар ва бошқалар).

Абдурахмон Жомийнинг милодий 1450—1533 йиллар орасида яшаган жияни Ҳусайн Воиз Кошифийнинг ўғли машҳур аллома Фахриддин Али Сафий ҳам ўзининг «Латоиф ут-

Тавоиф» номли асарида Эрон шоҳи Дорога қарши зафарли урушлар олиб борган подшоҳни Искандар Зул-Қарнайн эканлигини ёзади.

Яна бошқа бир туркум манбалардан, Искандар Зул-Қарнайн Макдуний ва химярийлар подшоҳи Зул-Қарнайнлардан ташқари, улардан анча аввал ўтган яна бир Зул-Қарнайн ҳақида маълумотга эга бўламиз. Масалан, Бадр Рашод Дувбий ўзининг «Зам-Зам қудуғи» рисоласида Зул-Қарнайнга Иброҳим алайҳиссалом 7 та қўй ҳадя этганлигини, шунда Зул-Қарнайн: «Эй Иброҳим, бу қўйлар нима учун керак?» — деб сўраганлигини, Иброҳим алайҳиссалом эса: «Бу қўйлар қиёматда ушбу «Зам-Зам қудуғи» менинг қудуғим эканлигига гувоҳлик берадилар», деб айтганлиги ёзилган (Қаранг: Зам-Зам қудуғи тарихи. Тошкент. «Мовароуннахр», 1999. 9-бет).

Имом ибн Ҳожар Аскалонийнинг «Фотҳи саморий» китобида ҳам Зул-Қарнайн Иброҳим алайҳиссаломга замондош бўлиб, ҳазрат Хизр унинг вазири бўлган, дейилган.

Шу далилга (манбага) асосланадиган бўлсак, Зул-Қарнайн эрамиздан 2300 йиллар олдин яшаб ўтган бўлиб чиқади (Яна шу фаслнинг ҳазрат Хизр қиссасига қаранг).

Бироқ, энг қадимий тарихий манба бўлмиш «Библия»дан ва бошқа тарихий китоблардан ҳам Иброҳим алайҳиссалом замонларида, *Қуръони карим*да таърифи келтирилган Зул-Қарнайндек қудратли, деярли бутун ер юзини забт этган буюк салтанат соҳиби ўтганлиги ҳақида бирон-бир маълумот йўқ. . . .

Таврот ва *Қуръони карим*да тилга олинган, Иброҳим алайҳиссалом замонларидаги энг қудратли подшоҳ бўлган фиъравн Намруд ҳам Арабистон ярим ороли ва ўша атрофлардан ташқаридаги давлатларни забт этишга ботина олмаган.

Абу Райҳон Берунийнинг «Танланган асарлар» китобининг биринчи жилди, 73-78-бетларида Зул-Қарнайн (икки шоҳли) лақабини олган подшоҳнинг кимлигини аниқлашда турли миллатларнинг ихтилофлари ҳақида сўз юритилган.

Шундай қилиб, юқорида келтирилган қатор манбаларга асосан, *Қуръон*да номи зикр этилган Зул-Қарнайн ва Шарқда Искандар Зул-Қарнайн номи билан машҳур бўлган Искандар Макдуний (Александр Македонский) тарихан Макдуния (Македония) подшоҳи Файлакүс (Филипп II)нинг ўғли бўлиб чиқади. Файлакүс (382-336) милоддан аввалги 359 йили бутун Македонияни бирлаштирган, 359—336 йилларда эса Фессалия, Иллирия, Эпир, Фракия ва бошқа давлатларни ўзига бўйсундирган эди. 338 йили, Херонея жангидан кейин бутун Грецияни ҳам ўзига тобе қилган. . . .

Искандар Макдуний, яъни Искандар Зул-Қарнайн милоддан аввалги 356 йилда туғилиб, 336 йили 20 ёшида отасининг тахтига ўтирган, 13 йил ҳукмдорлик қилиб, 323 йил 13 июнда 33 ёшида Хиндистондан қайтаётиб, Бобилда безгак касалидан вафот этган. У доим устози Арасту (Аристотель) билан бирга бўлган ва устозининг насиҳат, маслаҳатларидан четга чиқмаган, дейилади манбаларда.

Искандар забт этган бепоён ҳудудлар Дунай дарёсидан то Ҳинд дарёсигача чўзилган бўлиб, *Қуръони карим*да ваҳй этилган қоронғу ўлкалар — яъжуж-маъжужлар ва Искандар девори эҳтимол ўша ярим йил кундузи, ярим йил тун бўладиган мамлакатлар, яъни Дунайдан шимолда бўлгани ҳақиқатга яқин.

Тарих китобларида ёзилган Доро — Александр Македонский урушлари милоддан аввалги 334—333 йилларда тарихан ҳақиқатан ҳам бўлиб ўтганлиги ва буюк аллома Аристотель (Арасту) ҳам шу йиллар орасида, яъни 384—322 йилларда яшаганлиги барчамизга маълум ва машҳурдир, (Арасту шоғирди Искандардан 28 ёш катта бўлиб, Искандардан бир йил кейин вафот этган).

*Қуръон*да оятлар мазмунича, Зул-Қарнайн солиҳ, мурувватли ва қувватли киши бўлган. Худо унга улуғ подшоҳлик ва қудрат бериб, уни кун чиқиш ва кун ботиш томонларидаги шаҳарларни фатҳ этиш, мамлакатларга эга бўлиш, халқларни бўйсундириш ва ер юзи подшоҳлигини бир қўлга йиғиш мақсадларига етказган.

Худо унга шимолда зулмат подшоҳлигига қадам қўйиш, халқлар яшайдиган жойларнинг энг узоқ ерларигача бориб қўриш, одамлар ва наснослар — ярим маймун ярим одам шаклидаги махлуклар билан жанг қилиш, ернинг кун чиқиш ва шимол томонларида Яъжуж ва Маъжужларнинг ўз жойларига яқин мамлакатларга чиқишларига тўсқинлик қилиш ва уларнинг ҳужумларини қайтариш учун темир парчаларини, эритилган мис билан бириктириб уларнинг чиқадиган ғорларига тўсиқ (девор) яшаш имконини берган дейилади.

Юнонлик Искандар ибн Филиф (Филипп) эса Рум подшоҳлигини қўлга олгач, Мағриб томондаги подшоҳларга қарши юриш қилиб, уларни забт этган, яна олдинга босиб Қўж

денгизгача (Атлантлик Океани) етиб борган. Кейин Мисрга қайтиб, Искандария шаҳрини бино қилган ва уни ўз номи билан атаган. Искандар кўп давлатларни, шу жумладан, Эронни ҳам эгаллаган. Кейин Ҳиндистон ва Хитойга юриш қилган. Сўнгра Хуросонга қайтиб, у ерларни ҳам эгаллаган, шаҳарлар барпо қилган.

У барча ишларни амалга оширишда илм ва ҳикматга асосланиб, ўз муаллими Арасту маслаҳатига таянган. Шу сабабли у Зул-Қарнайндир деганлар, деб ёзади Беруний.

Баъзилар Искандар қуёшнинг икки «шоҳига», яъни кун чиқиш ва кун ботиш томонларига боргани сабабли, бу лақабни олган деб изоҳлаганлар.

Бошқалар Искандар икки турли наслдан, яъни Рум ва Эронликдан туғилгани учун бу лақабни олган, деб тавсиф берадилар. Айтишларича, деб ёзади Беруний, Эрон шоҳи Доро III Макдуния подшоҳи Филифнинг кизига уйланган. Доро у кизда ёмон бир хид сезиб, уни отасига қайтарган, аммо киз Дородан хомиладор бўлиб қолган ва ундан Искандар туғилган. Искандарни бобоси Филиф тарбия қилган, шунинг учун у Искандар ибн Филиф деб насабланган.

Насаб билимдонларининг айтишларича, Филифнинг насаби Иброҳим алайҳиссаломнинг ўғли Исҳоқ алайҳиссаломга бориб туташади, яъни Филиф ва Искандар Зул-Қарнайн Исҳоқ алайҳиссаломнинг авлоди бўлган дейилади.

Баъзиларнинг айтишича, Зул-Қарнайн милоддан аввалги 465-424 йилларда ҳукмронлик қилган Атаракис (Артаксеркс) исмли бир подшоҳ бўлган. У Бобил подшоҳларидан бири Сомирусга қарши чиқиб, жангда ғалаба қозониб, уни ўлдирган ва калласининг терисини сочи ҳамда иккита кокили билан биргаликда шилдириб олган. Бу терини ошлатиб, ўзига тож қилган, шу сабабдан у Зул-Қарнайн деб лақабланган.

Зул-Қарнайн — Мунзир ибн Моуссамодир, у эса — Мунзир ибн Имруулкайсдир деган фикрлар бор. Бу исм эгасининг онаси эса жинлардан эди деювчилар ҳам бўлган.

Халифа Умар ибн Хаттобдан шундай ҳикоя қилинади: у бир гуруҳ кишиларнинг Зул-Қарнайн ҳақида жуда гапга тушиб кетганларини кўриб: *«Инсонлар ҳақида гапиришувингиз кифоя қилмай, фаришталар ҳақида гапиришга ўтдингизми?»* — деган.

Баъзилар Зул-Қарнайн — Саъб ибн Ҳаммол Ҳимярийдир дейдилар.

Яна бирлари Зул-Қарнайн — Абу Кариб Шаммар Юрйиш ибн Ифрикис Ҳимярийдир, у икки елкасига тушиб турган иккита кокили сабабли шу исм билан аталган, у ернинг кун чиқиш ва ботиш томонларига етиб борган, Шимол ва Жануб томонларни кезган, мамлакатлар фатҳ этиб, кўп халқларни ўзига бўйсундирган, деганлар.

Яман подшоҳларидан бири бўлган Асад ибн Амр ибн Раба ибн Молик ибн Субайх ибн Абдуллоҳ ибн Зайд ибн Ёсир ибн Танъум ал-Ҳимярий Зул-Қарнайн ҳақида фахрланиб, шундай деган:

— Зул-Қарнайн мендан илгари ўтган мусулмон бўлиб, ер юзини эгаллаган, ҳеч кимга бўйсунмаган улуғ подшоҳ бўлган. У қарамли ва марҳаматли Худодан буюк салтанат — подшоҳлик сўраб, Машрик ва Мағриб томонларга етиб борган. Қуёшнинг ботар жойига — қора балчиқли булоққа борган ва қуёшни қора ботқоққа ботаётган вақтида кўрган. Зул-Қарнайндан олдин аммам Билқийс бор эди, ниҳоят унинг подшоҳлиги бир попишак (худ-худ) туфайли тугади (Бу ривоятга қараганда Зул-Қарнайн Сулаймон алайҳиссаломдан кейин ўтган подшоҳ бўлиб чиқади).

Юқорида келтирилганлардан шу охиригиси тўғрига ўхшайди, деб ёзади Беруний. Чунки, дейди у, «Зу» лақабли кишилар фақат Яманда бўлиб, бошқа жойларда учрамайди. (Зу — эга, бирор нарса эгаси, эгалик қилувчи дегани). Шу билан бирга Зул-Қарнайн ҳақидаги хабарлар *Қуръонцағи* у ҳақда айтилган ҳикояга ўхшайди. Аммо икки тўғон ўртасига қурилган девор (тўсикка) келсак, у ерни қайси жойда эканлиги *Қуръонлағи* қиссада аниқ кўрсатилмаган.

Мамлакатлар ва шаҳарлар ҳақидаги китобларга қараганда Яъжуж ва Маъжуж маҳлуклари бешинчи ва олтинчи иклимда яшовчи шарқ туркийларининг бир синфи бўлган деб е33ДИ БеруНИИ (Қаранг: Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар., биринчи жилд, 73-78 бетлар, таржимон Л. Расулов. Тошкент. «Фан», 1968).

Лувайс Маълуфнинг 1986 йил Байрутда нашр этилган араб қомусий луғати «Ал-Мунжид» китобининг 257-бетида тарихда икки буюк подшоҳ ўтганлиги, иккаловининг номлари Искандар, лақаблари — Зул-Қарнайн эканлиги қайд этилган: «Зул-Қарнайн — қатта Искандарнинг, яъни Искандар Макдуний (Александр Македонский)нинг лақаби, иккинчи

Зул-Қарнайн эса *Қуръонла* номи зикр этилган пайғамбар даражасига яқинлаштирилган аДОЛЭТЛИ ПОДШОХ — ИскандарНИНГ ЛЭҚаби» (Шайх Абдулазиз Мансур таржимаси).

Аммо бу иккинчи Зул-Қарнайнни қаерда ва аниқ қайси йилларда ҳукмдорлик қилиб ўтганлиги тарихан ҳамон жумбоқлигича турибди.

Шахсан мен ўзим, юқорида келтирилган барча далилу таҳлилларни «тарозига солган» ҳолда, *Қуръони каримда* номи тилга олинган Зул-Қарнайн катта Искандар яъни Искандар Макдуний (Александр Македонский) бўлиши керак, деган хулосага келдим.

Аллоҳнинг Ўзи тўғрисида билгувчирокдир!

Ана шу буюк ҳукмдор ва саркарданинг нима сабабдан Зул-Қарнайн, «Икки шоҳ соҳиби» деб аталиши хусусида яна 3 хил мулоҳаза бор.

Ривоятларда келтирилишича, унинг бошида икки кичик мугизли бўртма шоҳи бўлганлиги учун, унга Зул-Қарнайн деб ном берилган («Қарн» арабча — мугизли шоҳ дегани). Шунингдек, қарн «аср» маъносида ҳам келади.

Бошқа бир ривоятда уни икки кокилли эди дейишган.

Яна бошқа мўътабар манбада Искандар Зул-Қарнайн Ер юзининг шарку ғарбига ҳукмронлик қилгани учун ҳам икки шоҳ эгаси деган ном олган дейилган.

Унинг бу икки шоҳи буюк қудрат соҳиби, ҳукмдорлик ва маъмурчилик тимсоли бўлган, ҳамда Аллоҳ таоло томонидан унга қудратли салтанат ва донишмандлик — авлиёлик ато этилган.

Зул-Қарнайн барча инсонларни яккаю ягона Аллоҳга ибодат қилишликка тарғиб этган. Инсонларнинг қалбларини эгаллаб, қўп ерларни жангу жадалсиз қаламравига олган.

Ривоятларда айтилишича, Зул-Қарнайн Мағриб ерларини бирин-кетин эгаллар экан, Зулмат деган ўлкада ҳазрат Хизр алайҳиссалом билан бирга мангулик ҳаёт сувини қидирган.

Зул-Қарнайн кунчиқар ерларга — Машрикка қўшин тортиб борганида, у ерларнинг халқлари жангсиз тобе бўлдилар ва мусулмон эканликларини изҳор қилдилар. Искандар машрикликлардан хушнуд бўлиб, уларни иззат-икром қилади.

Машрикликлар Искандарга икки тоғнинг орқасида яъжуж ва маъжуж деган махлуклар яшашини, ҳар йили бир маротаба келиб, улуғларини еб, яна бир қанчаларини ўзлари билан бирга олиб кетишларини, бунга қарши туришга кучлари етишмаслигини, улардан қутулиш учун улар билан ўзлари оралиғида бир баланд девор қуриб беришини ва бунинг эвазига абадий хирож тўлаб туришга рози эканликларини айтадилар.

Зул-Қарнайн Тангри таоло ўзига Мағрибдан то Машриккача бўлган улкан ерларни, бехисоб бойликларни бергани, бу уларнинг хирожидан ортиқ туришини ва бунинг учун Парвардигорга шукр қилишини, машрикликлар молига эса ҳожати йўқлигини, уларнинг илтимосини фақат Аллоҳ йўлида бажаражагини билдиради.

Бу воқеа *Қуръонда* қуйидагича тасвирланган:

«Улар: «Эй Зул-Қарнайн, ... Бизлар сенга бир (микдор) ҳақ тўласак, биз билан уларнинг ўртасига бир тўғон қуриб берурмисан?» дедилар. У (Зул-Қарнайн) айтди: «Раббимнинг менга ато этгани (неъматлари) сизлар берадиган (мол-дунёдан) яхшироқдир. Бас, сизлар менга куч-қувват билан ёрдам беринглар, мен сизлар билан уларНИНГ ўртаСИГа бир ДеВОр БИНО ҚИЛаЙ» (18- «Кахф» сўраси, 94—95-оятлар).

Зул-Қарнайн Тангри таолонинг берган мол-дунёси, салтанатини улар бермоқчи бўлган мол-дунёларидан ортиқ ва аъло билди, шукр қилди ва мартабаси, кадр-қиммати, шаън-шавкати янада зиёда бўлди.

Зул-Қарнайннинг бу каломи барчага ибрат бўлмоғи керакки, баъзилар Тангри таолонинг берган неъматларига, ризқ-насибаларига шукр қилмай, нолиб, ўзларини ўққа-чўққа уриб азоб билан мол-дунёларини ҳар хил ҳаром-хариш йўллар билан янада қўпайтирмоқ пайида бўладилар, очкўзлик, юлғичлик қиладилар. Бундайлар шукр қилиш ўрнига доим нолиб юрадилар. Бундай ношукр кўрнамакларни қиёматда Аллоҳ қандай қилиб ярлақасин, ахир?!

Шундай қилиб Зул-Қарнайн, яъжуж-маъжужлар бутун Ер юзига тарқалиб кетмаслиги учун, икки тоғ оралиғида тош ва ғиштлардан бу махлукотлар ошиб ўтолмайдиган баланд девор қурдиради. Деворнинг ораларини мис ва темир эритиб қуйдириб мустаҳкамлатади. Тангрининг иродаси билан машрикликларни ва бутун башариятни бу балодан муҳофаза қилади. Бу машҳур буюк девор «Садди Искандарий» — Искандар девори деб аталди. Улуғ мутафаккир шоир Алишер Навоий шу номдаги асарида бу ҳақда батафсил манзума этган.

Бошқа бир ривоятда айтилишича, бу балолар тўрт турли: яъжуж, маъжуж, масмаъ, қимит

эди. Улар ҳар куни келиб деворни тешиб ўтиш, йиқитиш учун ерни кавлашар, кемиришар, эртаси тонгда Парвардигорнинг қудрати билан девор яна бус-бутун бўлиб қолар экан. Улар қиёматгача шу иш билан машғул бўлишар, лекин Аллоҳнинг-иродаси билан улар бунинг урдасидан чиқа олмас эканлар. Улар охират куни арафасида Садди Искандарийни тешиб ўтиб, Ер юзига ёпирилиб, Мобайнуннаҳр (Мессопотамия) водийсидаги Дажла ва Фурот дарёларининг бутун сувини ичиб тугатиб, учраган одамларни еб, янчиб, йўқ қилиб юборар, кейин эса осмонга қараб ўқ узар эканлар. Шундан сўнг Аллоҳ қўпчилигининг оғиз-бурун ва қулоқларини курт-кумурскалар билан тўлдириб яқсон қилиб ташлайди. Қиёмат қойим бўлишидан аввал ҳазрат Ийсо алайҳиссалом қўқдан тушиб, Имом Маҳдий билан биргаликда уларнинг қолганлари билан жанг қилиб, батамом қириб ташлайди.

Айтишларича, яъжуж-маъжужлар узун бўйли, кенг яғринли. қулоқлари бутун гавдасини қоплаб турадиган Аллоҳ яратган махлуклар бўлиб, ухлаганида бир қулоғини тагига, бошқа қулоғини устига кўрпа сифатида ёпиб олар, шунингдек нима тўғри келса тап тортмай еяверар эканлар.

Искандар Зул-Қарнайн ҳақида маълумотлар *Қуръони карим*нинг 18- «Қаҳф» сураси 83—98-оятларида тилга олинган бўлиб, улардан 83—87-оятларни келтирамиз: <

«(Эй, Муҳаммад), яна сиздан Зул-Қарнайн ҳақида сўрайдилар. Айтинг: «Мен сизларга у ҳақдаги хабарни ҳозир ўқиб берурман».

Дарҳақиқат, Биз унга (Зул-Қарнайнга) Ерда мартаба бердик ва (истаган) барча нарсасига йўл (имконият) ато этдик.

Бас, у (аввал Ғарбга қараб) йўл олди.

То (кетаётиб) кун ботадиган жойга етгач, у (қуёшнинг) бир лойқа булоқ (орти)-га ботаётганини кўрди ва (булоқ)нинг олдида бир қавмни учратди. Биз: «Эй Зул-Қарнайн, ё (уларни) азобга дучор қилурсан ёки уларга яхши муомалада бўлурсан», — дедик.

У айтди: «Зулм қилган кимсани, албатта, азоблагаймиз. Сўнгра Парвардигорига қайтарилгач, У зот уни янада хунук азоб билан азоблар».

Қадимги Юнон тарихчиси Плутарх ўзининг «Искандар ва Цезарь» асарида Искандарнинг бунёдкорлик ишларига жуда катта баҳо бериб, у ўзи забт этган ҳудудларда 70 дан ортиқ шаҳарлар бунёд қилганини ёзиб қолдирган. Абул Косим Фирдавсий ҳам буни тасдиқлаб, Хуросон ва Мовароуннаҳрда 10 дан ортиқ шаҳарлар қурдирганини қайд қилиб ўтган.

Тангри таолонинг иймбн ва тақво сохиби бўлган ҳабиб ва азиз бандаси Искандар Парвардигорнинг ризолиги йўлида Ер юзида ҳақни қарор топтириш учун бутун куч-ғайратини, сазй-ҳаракатини аямаганлиги боисидан уламоларнинг баъзилари уни пайғамбар, айримлари эса авлиё дедилар.

Ривоят қилишларича, Зул-Қарнайн ўлими олдида васият қилиб, дафн маросимида тобутдан икки қўлини чиқариб қўйишларини буюрган. Бу билан у шундай улў ҳукмдор бениҳоя бойликка эга бўлгани билан, у дунёга икки қўли очик, ҳеч нима олиб кета олмаётганига ишора қилган.

Иккинчи бир ривоятда айтилишича, у ўлими яқинлигини сезгач, онасига мактуб бўй-ган. Унда онасига насиҳат қилиб, Тангри таолони хоҳишига, иродасига тан бериб, фаръёд чекиб бўзламаслигини сўраган ва бу дунёда ҳеч ким абадий қололмаслигини таъкидлаган. Зул-Қарнайн мактубида онасига бир зиёфат уюштиришини ва бу зиёфатда таомларга ҳеч кими ўлмаган кишигина қўл урушини эълон қилишини сўраган.

Маълум бўлишича, бу зиёфатда бирон-бир киши таомга қўл узата олмаган. Зул-Қарнайннинг бу насиҳат — тадбири меҳрибон онасини тинчлантириш, Аллоҳнинг қазои-қадарига қўниқтириш эди ҳолос.

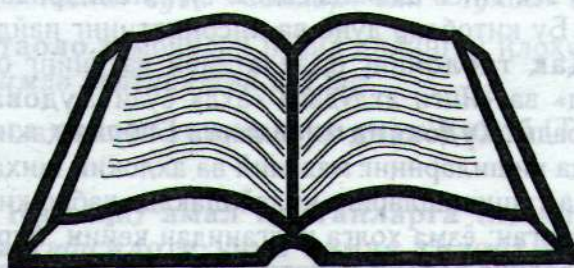
Шундай қилиб, оламнинг яратилиши, пайғамбарлар ва азиз-авлиёлар ҳақидаги қис-қача қиссамиз ҳам ниҳоясига етди.

Энди, азиз китобхон, дилкаш суҳбатдошим, пайғамбарларга нозил этилган, асосий динлар манбаи бўлгйн илоҳий ва муқаддас китоблар ҳамда динлар ҳақидаги суҳбатни бошлаймиз.

**И к к и н ч и
қ и с м**

**ИЛОҲИЙ,
МУҚАДДАС
КИТОБЛАР
ВА ДИН**

Илоҳий китоблар

«Аллоҳ Ўзи хоҳлаган нарсани (яъни ҳукмни) ўчирур ва (Ўзи хоҳлаган --ҳукмни): **барқарор қилур. Она Китоб** (Лавҳ ул-Махфуз) Унинг ҳузуридадир»

(13- «Раъд» сураси, 39-оят).

Оламлар **Парвардигори Хдк субҳонаху ва таоло** ўзининг пайғамбарларига 100 саҳифа ва 4 илоҳий китоб нозил қилган. 100 саҳифадан 10 саҳифасини ҳазрат Одам адайҳиссаломга, 50 саҳифасини ҳазрат Шис алайҳиссаломга, 30 саҳифасини ҳазрат Идрис алайҳиссаломга, 10 саҳифасини эса ҳазрат Иброҳим алайҳиссаломга раҳмат айлаган.

Тўрт китобнинг биринчиси — Таврот Мусо алайҳиссаломга, иккинчиси — Забур Довуд алайҳиссаломга, учинчиси — Инжил Ийсо алайҳиссаломга ва тўртинчиси — *Қуръони карим* пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоху алайҳи вассалламга нозил бўлган.

Б и б л и я

Библия икки — «Қадимги аҳд» ва «Янги аҳд» қисмлардан иборат бўлган Таврот, Забур ва Инжил китобларини ўз ичига олган яҳудий ва насроний динидагиларнинг илоҳий муқаддас китоблар тўпламидир. Шартли равишда икки қисмга ажратилган бу учала китоб умумий -ном билан «Библия» (юнонча «китоблар») деб аталади.

Библиянинг биринчи қисми — «Қадимги Аҳд»га кирган Таврот ва Забур яҳудий ва насроний динидагилар учун бирдек муқаддас ҳисобланади ҳамда улар бунга эътиқод қиладилар. Библиянинг иккинчи қисми «Янги аҳд» — Инжилни яҳудийлар тан олмайдилар ва уни муқаддас ҳисобламайдилар.

Библия таркибига кирган бу уч китоб **Аллоҳ таоло** инсонларга ўзининг пайғамбарлари орқали нозил қилган илоҳий, диний кўрсатмалари, амрлари мажмуидир. **Аллоҳ таоло** бу китоблардан Тавротни — Мусо алайҳиссаломга, Забурни — Довуд алайҳиссаломга, Инжилни — Ийсо алайҳиссаломга нозил қилган.

«Қадимги аҳд» энг кўҳна — иброний ва оромий тилларида, «Янги аҳд» эса қадимги юнон ва сурёний тилларида ёзилган. «Қадимги аҳд» Ийсо алайҳиссалом туғилмасларидан — миллоддан аввал, «Янги аҳд» эса Ийсо алайҳиссалом туғилганларидан кейин милодий IV асрларда китобат қилинган. Бу китоблар дунё ва инсониятнинг пайдо бўлиш сирларини очиб беради; мавзуси ягона **Ҳақ** таолонинг фазилатлари ва унинг одамзод билан алоқалари ҳақидадир. «Қадимги аҳд» ва «Янги аҳд»даги «аҳд» сўзи Худованднинг инсоният билан махсус алоқасини билдиради. **Худованд** кишиларга Библия ҳақиқатларини аста-секин тарихий тараққиёт давомида кишиларнинг маданий ва ахлоқий жиҳатдан етилиш даражасига қараб, уларнинг идроки ва тушунишларига қулай шаклда хабар қилган. Бу китоблар мазмуни оғиздан-оғизга қўчиб юрган; ёзма ҳолга келганидан кейин, бир неча бор ўзгартирилган.

Милодий 364 йили Лаодика собори христианликда илоҳий ва муқаддас деб топилган асарлардан иборат Библияни расман тасдиқлади. Унга киритилмаган ёки ундан фарқланадиган барча диний китобларни сбхта деб эълон қилди ва ўқишни тақиқлади. Библиянинг ҳозирги матни XIII асрда кардинал Стефан Ленгтон унинг матнларини бобларга ажратгани ва уларга шартли ном-берганидан кейин юзага келган. ХУҲасрда матбаачи Робер Стефан бу бобларни бандларга ажратиб, унга сўнгги тартиб рақамларини қўйган.

Библиянинг асосий кўрсатмаларидан бири кишиларни яққахудоликка тарғиб қилишдир.

Библия яҳудий ва насроний илоҳиётшунослари тафаккурининг маҳсулидир. *Қуръони карим*га Таврот, Забур ва Инжилга ишоралар айна маҳалда Библияга қисман ва бавосита ишоралардир дейиш мумкин.

Шундай қилиб, Библия икки — «Қадимги аҳд» ва «Янги аҳд» қисмидан иборат илоҳий китоблар йиғиндиси бўлиб, унинг биринчи қисми Таврот (Тора) ва Забур (Псалтир)дан

ташкил топган. Иккинчи қисми эса Инжил (Евангелие) деб аталади ҳамда Ийсо пайғамбар[^]ва унинг фаолияти ҳақида ҳикоя қилади.

Ўз навбатида, «Қадимги аҳд» 39 китобчадан иборатдир: Мусо пайғамбарнинг «Ибтидо» («Борлиқ»), «Чиқиш», «Ловийлар», «Сонлар» («Чўлда») ва «Иккинчи қонунлар тўплами» китобларидан ҳамда «Ийсо Навин китоби», «Исроил ҳакамлари китоби», «Руфь китоби», «1 — 4-подшоҳлик» -ҳақидаги тўрт китоб, «1—2-йилномалар» ҳақидаги икки китоб, Ездра, Неемия, Есфирь ва Иов пайғамбар ҳақидаги тўрт китоб, Забур, «Сулаймоннинг маталлари китоби», «Екклесиаст» ёки «Хатиб-ваъзтўй китоби», «Сулаймоннинг қўшиқлар қўшиғи» ва 17 пайғамбар ҳақидаги 47 китоб.

Инжил — «Янги аҳд» эса 27 бўлимдан (китобчадан) иборат Ийсо пайғамбар ҳақидаги илоҳий китобдир.

Умуман айтиб ўтилган учала китобларга катта тарихий даврлар мобайнида ўзгартиришлар киритилавериши оқибатида, асл маъно-қийфасини йўқотганлигидан, уларни энди илоҳий китобдан кўра, тарихий кийматга эга китоблардир, холос, дея тавсифлаш мумкин.

Т а в р о т

Қадимги иброний тилидаги «тора» сўзидан олинган бўлиб, «қонун» деган маънони билдиради. Таврот иудаизм динининг, яъни яҳудийликнинг асосий илоҳий муқаддас китобидир, Таврот — **Худованднинг** Мусо алайҳиссаломга Синай (Сион) тоғларида ваҳй қилиб юборган илоҳий қонун китоби бўлиб, Мусо алайҳиссаломнинг илоҳий қонунларини ўз ичига оладиган беш китрби, яъни Библиянинг дастлабки китобларидир, жумладан: «Ибтидо» («Борлиқ»), «Чиқиш», «Ловийлар», «Сонлар» («Чўлда») ва «Иккинчи қонунлар тўплами» китобларидан иборат, **Аллоҳ таоло** томонидан милоддан аввалги 1586- йилларда Мусо алайҳиссаломга нозия қилинган. Баъзан «Қадимги аҳд»да учрайдиган китобларнинг барчасини, яъни Библиянинг биринчи 39 китобини ҳам Таврот деб атайдилар. Тавротда оламнинг яратилиши, яҳудийларнинг Мисрдан чиқиши, уларга Фаластиннинг муқаддас ер сифатида берилиши, **Худо Яҳва** томонидан уларнинг аъло халқ сифатида танлаб олиниши ва жуда кўп ерларни — Миср водийсидан тортиб то Фурот дарёсига қадар ерларни ва бутун Канъон — Фаластин ерларининг берилиши ҳақида баён қилинган.

Таврот Мусо алайҳиссаломга милоддан аввалги 1586 йилларда нозил қилинган бўлсада, у милоддан аввалги IX-VII асрларда «Мусо беш китоби» (Таврот) сифатида ёзиб олинган, милоддан олдинги V асрда китобат қилинган дейилади манбаларда.

И з о х: «*Биштие*» сўзи Библиядан ўзбекчага баъзи манбаларда <<Ибтидо>, баъзиларида эса «Борлиқ» деб, «Числа» сўзи «Сонлар» ёки «Чўлда» деб таржима қилинган.

Тавротнинг **Тангри таоло** томонидан нозил қилинган илоҳий китоб эканлигини тасдиқловчи **Қуръони каримда** келтирилган оятлар:

«**Дарҳақиқат, Мусога ҳидоят топишлари учун Китоб (Таврот)ни ато этдик**» (23 «Муъминун» сураси. 49-оят).

«**Сўнгра, чиройли (савобли) амал қилганларга (неъматларимизни) мукаммал бериш ва барча нарса тафсилоти учун ҳамда ҳидоят ва раҳмат бўлиши учун Мусога Китоб (Таврот)ни бердик, токи улар (Исроил авлоди) Парвардигорларига ИЙМОН КелтирсИНЛАР**» (6- «Анъом» сураси, 154-оят).

«**Улар (Аҳли китоблар)нинг яна бир гуруҳи сизлар Китобдан (Тавротдан) бўлмаган нарсани Китобдан деб ўйлашларингиз учун Китобни тилларини бураб (ўзгартириб) ўқийдилар ҳамда уни «Аллоҳ ҳузуридан», дейдилар. Аслида эса у — Аллоҳ ҳузуридан эмас. Улар билиб туриб, Аллоҳ номидан ёлғон сўзлайдилар**» (3- «Оли Имрон» сураси. 78-оят).

Абу Хурайра ривоят қиладилар: «**Китоб аҳли Тавротни ибронийча ўқиб уни Ислом аҳлига араб тилида тафсир қилур эрди. Жаноби Расуллоҳ (с.а.в.): «Китоб аҳлига ишонмангиз ҳам, уларни ёлғончига чиқармангиз ҳам! «Аллоҳ таолога ва ул нозил қилган барча нарсаларга иймон келтирганмиз» деб айтингизлар!**», деДИЛ3р» (Имом ал-Бухорий. Ҳадис. 4-жилд, 507-бет).

Ушбу хадис яхудийлар Тавротни кейинчалик ўзгартириб олганликлари сабабидан айтилгандир. Лекин шундай бўлса-да, ушбу хадисда пайғамбаримиз Тавротни бутунлай инкор этиб бўлмаслигини таъкидламоқдалар.

Куръони карим фарқли ўларок, инсонлар томонидан ўзгартирилган Таврот мусулмонлар учун ҳозир тарихий манба хусусиятига эгадир, холос.

Т а л м у д

Қадимги иброний тилида «ламейд», яъни «ўрганиш» деган маънони билдиради. Талмуд яхудийлик (иудаизм) динининг диний кўрсатмалар тўпламидир. Талмуд (Тавротга шарҳлар) да охират, қиёмат, марҳумларнинг тирилиши ва у дунёдаги ажр ҳақида ёзилган, иудаизм диний маросимларининг меъёрлари акс эттирилган. Унда 248 та амри-маъруф (яхши ишларга ундаш) ва 365 та нахий-мункар (ёмон ишлардан қайтариш; тақиқлаш), жами 613 та қонун-қоидалар, тарғиботлар, кўрсатмалар ишлаб чиқилган. Талмудда диний қонунчилик меъёрлари — жиноий, фуқаролик ва оилавий ҳуқуқ меъёрлари ҳам ёзилган. Талмуд милoddан аввалги V—III асрларда оғзаки анъана тарзида вужудга келиб, ёзма равишда милodий I—II асрлар давомида таркиб топди. Ўша пайтдаги дин арбоблари Тавротга тафсирлар, тушунтиришлар, изоҳлар ёза бошладилар ва бу тафсирлар милodий 210-йилларда жамланиб, ягона Талмудни ташкил этди. Талмуднинг охириги таҳрири икки вариантда: Қуддус Талмуди милodий III асрда, Бобил Талмуди V асрда эълон қилинди. Бобил Талмуди мўътабарроқ саналади.

Талмуд башарият илоҳиётшунослик илми ривожига катта ҳисса қўшган муҳим тарихий манба хоссасига эга.

З а б у р

Забур (Псалтир) ҳазрат Довуд алайҳиссаломга **Аллоҳ таоло** томонидан нозил этилган, милoddан аввалги 1050—900 йиллар орасида китобат қилинган. Забур «Қадимги аҳд» табаррук китоблар таркибига киради.

Забур қадимги диний-муסיқавий шеърият бўлиб, ундаги 73 сано (псалом) Исроилнинг улуғ подшоҳи ҳазрат Довуд алайҳиссалом томонидан муножот тариқасида ижро этилган. Баъзи маълумотларга қараганда, қолган санолар — алқов қўшиқларни ҳазрат Довуд алайҳиссаломнинг ўғли ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом ва бошқа мухлислар куйлаганлар.

Забурда Тавротдаги каби илоҳий амрлар, қонун-қоидалар ёзилмаган. Забурда асосан Худовандга бағишланган ҳамду-санолар, мадҳиялар, динийалқов қўшиқлар, дуолар, шукроналар, Халлоқи оламга илтижолар, нолаю фиғонлар, душманлар устидан шикоятлар ёзилган бўлиб, Тавротни қувватлаш учун нозил қилинган деб айтиш мумкин.

Баъзи санолар Ийсо Масиҳнинг дунёга келиши, азоб чекиб ўлиши, кейин тирилиб келиб, абадий ҳукмронлик қилиши ҳақида ҳам қаромат қилади.

Забурнинг бирмунча оятлари Инжилга айнан кўчирилган. Чунончи, Ийсо Масиҳ Забур оятлари асосида халққа қўп насиҳатлар қилган.

Забур қадимги иброний тилда «техеллим», яъни «санолар» дегани.

«Забур» китобининг Тангри таоло томонидан нозил қилинган илоҳий китоб эканлигини тасдиқловчи *Куръони карим*га келтирилган оятлар:

«(Эй Мухаммад), албатта Биз Нухга ва ундан кейинги найғамбарларга ваҳй юборганимиз каби Сизга ҳам ваҳй юбордик. Шунингдек, Иброҳим, Исмоил, Исҳоқ, Яъқуб ва унинг авлоди, Ийсо, Айюб, Юнус, Хорун ва Сулаймонга ҳам ваҳй юборганмиз. Довудга **эса Забур бердик**» (4-«Нисо» сураси, 163-оят).

«Биз Зикрдан сўнг, Забурда: «Албатта (жаннатдек) ерга фақат **Менинг** солиҳ баНДНларИМ ВОрИС бўлурлар», — Деб ёзиб кўйГаНДИрМИЗ» (21-«Анбиё» сураси, 105-оят).

И Н Ж И Л

Инжил масиҳийлик, насронийлик (христианлик) динининг асосий бош китоби бўлиб, милodий I асрнинг бошларида **Аллоҳ** таоло томонидан ҳазрат Ийсо алайҳиссаломга 30 ёшида нозил этилган. Бу китоб христиан динининг асоси бўлиб, ҳазрат Ийсо алайҳиссаломнинг (Иисус Христос) ҳаёти ва таълимоти ҳақида қадимги юнон ва сурёний тилларида битилган.

Ийсо Масихнинг дунёга келиши, яшаши, ўлиб кейин тирилиши ва таълимоти тўғрисидаги «Хушхабар»дир, Инжил айа шу хушхабарни баён этувчи 27 рисоладан иборат мукаддас китоб бўлиб, Библиянинг «Янги аҳд» китоблари таркибига киради. «Янги аҳд», яъни Инжил Ийсо Масих туғилганидан кейин милодий I—II асрларда жамланиб китобат этилган.

Христианлик таълимоти дастлаб оғзаки тарқалган. Бу китобни Ийсо а.с.нинг сафдошлари — хаворийлар тўплаб ёзганлар. Инжилнинг бу муаллифлари Ийсо Масихни кўриб, яқиндан билганлар, унинг таълимотини синчиклаб ўрганиб, Худованднинг Рухидан илҳомланиб, айнан Худонинг буюрганини Инжилда ёзиб қолдирганлар.

Инжилнинг охириги «Ваҳй» китоби — хаворий Юҳаннога **Худованд** йўллаган башоратдир. «Ваҳй»да охирзамонда юз берадиган мусибатлар, Ийсо Масихнинг оламга қайтиши, Яъжуж-Маъжуж, Дажжол, қиёмат, жаннат ва жаҳаннам тасвирланади.

Юнонча «Евангелион» (насронийча «Евангелие»), — «Илохий хабар», «Хушхабар», «Эзгу хабар» деган маъноларни билдиради.

Асл Инжил дастлаб қадимги иброний тилда ёзилган, кейинчалик юнон, лотин ва сурёний тилларига бузиб таржима қилинган.

Ҳазрат Ийсо алайхиссаломга 30 ёшида **Тангри таоло** томонидан Инжил илоҳий китоби нозил қилинди. Ийсо пайғамбар бу динни Фаластинда ёя бошлаган дастлабки йиллари яҳудийлар уни тан олмадилар. Пайғамбарга дастлаб 12 нафар балиқчи ишониб иймон келтириб эргашдилар. Улар «хаворийлар» (апостоллар) деб аталадилар.

Пайғамбар, **Аллоҳ таолонинг** амри билан осмонга тириклайин кўтарилиб кетганидан кейин, хаворийлар милодий I—II асрлар давомида Инжил матнларини тўплаб, китоб холига келтирдилар. Кейинчалик эса Инжил «Библия» таркибига киритилди ва Библиянинг бу иккинчи қисмига «Янги аҳд» деб ном берилди.

Қуръоня Ийсо алайхиссаломнинг ўлдирилганлиги рад этилган. Унда ёзилишича, бошқа биров (сотқин Иуданинг ўзи) Ийсога ўхшатиб қўйилади. Яҳудийлар уни қоронғуда Ийсо деб ўйлашиб, бақиртириб, чақиртириб хочга парчинлаб ташлашади. Ийсони эса **Аллоҳ Ўз** хузурига кўтаради.

Бу ҳақда *Қуръони каримвинг* 4- «Нисо» сураси, 156—158 оятларида:

«Яна куфрлари ва Марям (шаъни)га айтган улкан бўҳтонни гапирганлари сабабли, шунингдек, Аллоҳнинг пайғамбари — Ийсо Масих ибн Марямни биз ўлдирдик, деган гаплари туфайли (жазоладик). Холбуки, уни ўлдирганлари ҳам, осганлари ҳам йўқ. Фақат (бошқа бир киши Ийсога) ўхшатиб қўйилди, холос. **Албатта,** унинг **тўғрисида** баҳслашганлар у ҳақда шубҳададирлар. Уларда гумонга эргашишдан бошқа бирор (тўғри) маълумот йўқ. Аниқки, уни ўлдирмаганлар. Балки, уни Аллоҳ Ўз хузурига кўтарди. Аллоҳ қудрат ва ҳикмат эгасидир», — дейилган.

Ийсо алайхиссалом, Идрис алайхиссалом каби, Аллоҳнинг амри билан олий макомга — осмонга кўтарилиб кетади. Ийсо пайғамбарнинг издошлари — хаворийлар таъкиб остига олиниб, икки томонлама: ҳам фарзий ҳам саддуқий мазҳабидаги яҳудийлар ва бутпарастлар зулми остида қолишади. Шу сабабдан улар ҳар томонга тарқалиб кетишади ва натижада Ийсо алайхиссаломга ваҳй бўлган ҳақиқий Инжил тўпланмади, сақлаб қолинмади. Ўрнига Ийсонинг ҳаётига доир бир неча китоблар ёзилди; инсон тафаккури маҳсули бўлган бу китоблар Инжил дейилди. Ана шу китоблардаги маълумотлар бир-бирига тўғри келмас, бири бошқасини ёлғонга чиқарар эди.

Ана шундай хиёнаткор қўллар билан яратилган «Инжил»лар сони кўпайиб кетгач, насронийлар 30 та Инжилдан 4 тасини олиб қолиб, уларга ҳам маълум бир ўзгартиришлар киритиб, қолганларни инкор этишиб, йўқ қилиб ташлашга мажбур бўлишган.

Асл Инжил **Аллоҳ таоло** тарафидан Ийсо а.с.га юборилган ҳақ бир китоб бўлган.

Шундай қилиб, милодий 313- йили Папа Буюк Константин буйруғига кўра 4 та Инжил китоби қабул қилиниб, қолганлари устидан «сохта» деган ҳукм чиқарилди.

Бу тўрт Инжил Ийсо динига оид мукаддас диний китоб бўлишидан ҳам кўра кўпроқ черковлар тарихи бўлиб қолди. Бу Инжиллар хаворийлардан Матто, Юҳанно ҳамда уларнинг талабалари Лука ва Маркослар (Матфей, Иоанн, Лука, Марк) томонидан ёзилган. Матто ўзининг Инжил китобини Ийсо алайхиссалом вафотларидан саккиз йил кейин ёзиб қолдирган.

Юҳанно Инжили ёзилмасидан аввал, Ийсо алайҳиссалом дини Мусо алайҳиссалом динидан ажралмаган эди. Юҳанно Инжили уларни бир-биридан ажратадиган ўзгаришлар киритди. Демак Ийсо алайҳиссаломнинг насронийлик дини Мусо алайҳиссаломнинг яҳудийлик динидан ажралиб чиққан.

Ҳазрати Ийсодан кейин христианлик ўз киёфасини тамомила ўзгартирди. Қадимги юнонларнинг ва қадимги римликларнинг бутпарастлик ғоялари унга сингдирилди. Хиндистонликлар ва қадимги мисрликларнинг «уч тангри» эътиқоди Инжилга ўзгаришсиз кўчирилди. Хуллас, асл илоҳий дин ботил эътиқодга айланиб қолди.

Христианликда «Ота, Ўғил ва Рух ул-қудс»дан иборат учлик «ягона Худованд»ни ташкил этади. Бу эътиқодга кўра, кодири мутлак «Ота» самода — салтанат макомида. «Ўғил» унинг ўнг томонида. «Рух ул-қудс» эса чап томонида. Лекин буларнинг учаласидан иборат бўлган **Худованд (Бог)** ягонадир. Яъни «Ота» ҳам **Худо**, «Ўғил» — Ийсо ҳам **Худо**. «Рух ул-қудс» — Жаброил ҳам **Худо**. (Баъзи ўринларда «Рух ул-қудс»нинг ўрнига Биби Марям киритилган).

Ваҳоланки, ҳазрати Ийсо пайғамбарлик даврида таълим берган динда бутун оламларнинг яратувчиси яккаю ягона **Аллоҳ** ҳақида сўз юритган эди. Христианликда эса бу ғоя ана шундай учликка «айлантириб» юборилди.

Куръони карим шит 5- «Моида» сураси 72, 73 ва 75- оятларида **«Аллоҳ бу — Масих ибн Мариям», деганлар ва «Аллоҳ учтанинг — Аллоҳ, Марям ва Ийсонинг ёки Ота, Ўғил ва Муқаддас Рухнинг (Жаброил а.с.) биридир деганлар кофир бўлдилар. Ягона илоҳ — Аллоҳдан бошқа илоҳ йўқдир, Ийсо фақат Аллоҳнинг расули — элчисидир. Агар улар бу ботил гапларидан қайтмасалар уларга аламли азоб етиши муқаррардир»** дейилган.

Инжилнинг **Аллоҳ таоло** томонидан нозил қилинган илоҳий китоб эканлиги ҳақида Куръонда қуйидаги оятлар нозил қилинган:

«Уларнинг изларидан Ийсо ибн Марямни ўзидан олдинги (туширилган) Тавротни тасдиқ этувчи ҳолда издош қилиб юбордик ва унга Инжилни — ичида ҳидоят нури билан суғорилган, ўзидан олдинги (туширилган) Тавротни тасдиқ этувчи ҳолда тақводорлар учун ҳидоят ва насихат (манбаи) қилиб бердик. Токи Инжил эгалари ундаги Аллоҳ нозил этган нарсалар (оятлар) билан ҳукм қилсинлар. Аллоҳ нозил этган (оятлар) билан ҳукм қилмайдиганлар, ана ўшалар фoСИҚЛарДИр» (5- «Моида» сураси, 46-47-оятлар).

Куръони каримнинг арабчадан русчага энг янги таржимасини бажарган, машҳур арабшунос олима, моҳир таржимон Иймон Валерия Порохова таржима изохидида қуйидаги тарихий, диний маълумотларни келтириб ўтган:

«Библия» нинг биринчи «Аҳд ул-Қадим»қисмида, Яъқуб-Исроил авлодлари билан **Худон** таоло ўртасида гўё улар «танлаб олинган», «сийланган» халқ деб аҳднома тузилган. Яҳудийларнинг милоддан аввалги III асрда Мисрнинг Искандария шаҳрида ана шу яҳудийлар Библияси — «Септуа—гента» китоби юнончага ўгирилиб, юнонлаштирилди. Бу китоб кейинчалик илк христианларнинг ҳам муқаддас китоби бўлиб қолди.

Ана шу «Септуа—гента» китобини насроний ва қумронлардан иборат яҳудий ва христианларнинг бирлашган сектаси, баъзи мунофиқ роҳиблар, мутаассиб фарисейлар, риёкор саддукийлар, диндан қайтган муртадлар томонидан ўзгартиришлар киритилгани натижасида, **Худон** таолонинг айрим амрлари маънолари бузилиб кетганлиги учун, «Аҳд ул-Қадим», қисман ўз кучини йўқотган деб, ўзлари билан **Худон** таоло ўртасидаги аҳдни янгиловчи (Ийсо Масих замонида) «Янги аҳд» тузилди, деб эълон қилганлар. Дастлабки христианлар «насронийлар» («назореи») деб аталганлар. Улар яҳудий христианлари бўлиб, «Христиан» (Масих) атамаси кейинроқ Сурия, Антиохияда пайдо бўлган. Тўртинчи асрда яшаб ўтган тарихчи Феодоритнинг ёзишича, ўша насронийлар авлиё Пётр инжилига эътиқод қилувчи, Ийсони Худонинг ўғли эмас, балки уни пайғамбар деб билувчи қавм бўлганлар.

Эрамининг етмишинчи йилларида Иерусалимнинг қулашидан кейин ёзилган бу Инжил ибронийлар ва насронийлар Инжилни бирлаштирувчи умумий Инжил бўлиб қолди ва у авлиё Пётр Инжили ҳамда унинг «Киёматнома» (Апокалипсис) китобига асос бўлди. Бу Инжил эрамининг III асригача, яъни христианлик яҳудийликдан мустақил дин сифатида ажралиб чиқиш давригача амал қилиб келди.

Христианларнинг биринчи Инжил китоби қадимдаги иброний (еврей) тили бўлмиш— оромий (арамей) тилида ёзилган эди. Мусулмонлар маъқуллайдиган, авлиё Барнабо (Варнава) томонидан арабча ёзилган «Барнабо Инжили»нинг манбаи ана шу Инжилга бориб тақалади (кейинчалик бу Инжил Черков кўрсатмаси билан йўқ қилинган). Кейинроқ эса бу Инжил азалдан «серхудо» бўлган юнонлар—қадимги греклар тилига ўгирилиб «юнонлаштирилди». Бу ҳол Инжилнинг софлигига ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Аста-секин Ийсо пайғамбар илоҳийлаштирила бошланди ва уни Худонинг ўғли деб Инжилга уқлик қоялари—Ота Худо, ўғил Худо, Рух ул-Қудс, киритилди. 1966 йили Иерусалимда нашр этилган бир илмий рисолада ҳам христианларнинг биринчи Инжили қадимги ибронийлар тили— оромий ёзувида битилгани, сўнг уни греклар юнонлаштиргани айтилади. Инжилнинг кейинги таржималари ана шу юнонча таржимадан амалга оширилган», — деб ёзади В. Порохова.

Библиянинг бу «Янги аҳд» қисмига Ийсо пайғамбар шогирдлари (хаворийлар)—Матфей, Лука, Марк ва Иоанларнинг Ийсо Масих ҳақидаги хотиралари, унинг ҳаёти, қилган ваъзу насихатлари ва таълимоти акс эттирилган тўрт Инжил—Муқаддас хушхабарлар киритилди. Лекин, бир жиҳатдан олганда, агар улар Ийсо пайғамбар сўзларини ўзгартирмай ёзган бўлсалар, эътироф этиш керакки, пайғамбарнинг яхшилик, эзгулик, ҳалол ва пок яшаш кераклиги ҳақидаги сўзлари ваҳй орқали айтилгани учун муқаддас, илоҳий сўзлар деб ҳисобланади. Аммо Матфей, Лука, Марк, Иоанлар Ийсо Масихни пайғамбар демасдан «Господь»— «Эгам», ёки «Худонинг ўғли» деб аташлари Куръони қаримда Аллох ТЭОЛО ТОМОНИДАН КАТТИҚ ҚОРАЛЭНАДИ (Қаранг: 4- «Нисо» сураси. 17-оятга).

Бу қуфр сўзларни улар ёзганми ёки улардан кейинги ўзбошимчаларми, бу ҳанузгача ноаниқ қолган.

Буюк олмон мутафаккири, олим, шоир, Германия императорининг яширин маслаҳатчиси, Масих қавмига мансуб бўлган машҳур шоир Иоганн Вольфганг Гёте бу ҳақда Ийсо-Масихни сохталаштириб, уни Худога тенглаштирилиши, турли-туман Черков идораларининг ташкил қилиниши, Ийсо-Масихнинг асл қояларига хиёнатдир, деган. У ўз фикрини қуйидаги мулоҳазаларга асослаган:

— «Емакхўрликни ҳаддан зиёд кўпайтирган, таъмагир роҳиблар йиғилиб олган Черков ташкилотининг тузлиши диндорларни Тангри таолодан узоқлаштиради. Бунинг устига Черков гуноҳ иш қилганларни мўл-кўл хайр-эҳсонлар эвазига кечириб юборишни ўз зиммаларига олиб, кишиларни Худо йўлига эзгу ишлар қилишдан ҳам, яхшиликлар ҳисобига гуноҳлари кечирилишига ишончдан ҳам узоқлаштиради. Иймон-эътиқод иши фақат вақтида Черковга бориб, неча марта ибодат қилишга, руҳонийларга совга-салом, хайр-эҳсонлар беришга, васият ёзганда Черков манфаатларини ҳам қўшиб кетишга боғлиқ қилиб қўйилди. Черков: «Мана шу совеалар, хайр-эҳсонлар эвазига гуноҳларингиз кечирилади, гуноҳларингизни Худо эмас, балки Унинг вакили бўлмиш мана биз кечирамиз, тавбаларингизни қабул қилиш, қилмасликни биз ҳал қиламиз», деб диндорларни ҳақ йўлдан адаштиради. Гўё жаннатдаги жойлар тақсимооти Черков руҳонийларига топширилгандек! Черков ва унинг хизматчилари Худонинг ишини ўз зиммаларига олиб, инсонларнинг гуноҳларини кечириш ёки кечирмаслик масаласини ҳал қилишлари мумкинлиги мантиқан олганда ҳам қулғили туюлмайди»?

, Черков ташкилоти, булар билан қаноатланиб қолмасдан, қўлларини янада узоқроққа чўздилар. Дин-амал қаттиқ талаб қилингани учун Яъқуб ва Пётр Инжиллари кейинчалик Библиядан чиқариб ташланди. Масихийлик дини ман этган гуноҳ ишларни ўз қавмлари ичида бемалол қилинишига йўл очиб берди. **Тангри** таоло ҳаром қилган нарсани ҳалол ва, аксинча, ҳалолни ҳаромга чиқардилар. Шуни ўзи уларни кофир бўлишларига етарли бўлди. Масалан, Библияда ҳам бут-санамларга, суратларга чўқинманг, сажда қилманг, ҳақ билан ноҳақни, ҳалол билан ҳаромни фарқига бормай қолмаслик учун, вино ва бошқа кайф қилдирувчи ичимликлар (хамр) ичмангиз, чўчка гўштини асло емангиз, ҳатто унинг жасадига ҳам қўл теккизмангиз, ўғил болалар хатна қилинсин, деб ёзилган бўлса-да, улар буни зиддини қиладилар. Ичкилик ичадилар, чўчка гўштини паккос туширадилар, ўғил болаларини хатна қилмайдилар, яъни Парвардигор амрига итоат этмай қўйдилар. Худои таоло қолиб, бут, санам, хоч ва Ийсо, Биби Марйам, хаворийлар, авлиёлар суратлари—иконаларга чўқинадилар, ўшалардан ялиниб-ёлвориб, илтижо қилиб, мадад сўрайдилар, уларга тавба-тазарру қиладилар. Ваҳоланки, бу ишни улуғ гуноҳ эканлиги ҳақида Библиянинг «Иккинчи қонунлар

тўплами», 4-боб, 16-19 ва 23 оятлари ҳамда 5-боб 7-9 оятларда аниқ ва равшан қилиб ёзиб қўйилгандир. Шунингдек ичкилик ичмаслик ҳақида Библиянинг «Ловийлар» бўлими, 10-боб, 9-ояти, чўчка гўштини ҳаром этилгани Библиянинг «Ловийлар» бўлими 11-боб, 7-ояти ва «Иккинчи қонунлар тўплами» бўлими, 14-боб, 8- оятларида, Парвардигори оламнинг яккаю-ягонлиги ва фақат **Унга** эътиқод қилиш кераклиги «Иккинчи қонунлар тўплами» бўлими, 6-боб, 4-оятида аниқ-таниқ ёзилган бўлса-да, улар бунга амал қилмай қўйдилар.

Ана шундай гуноҳ ишларга чек қўйиш учун, ҳамда Қуръони карим нозил қилиниши арафасида инсоният ниҳоятда залолат ботқоғига ботиб кетганлигидан, Таврот, Забур ва Инжил илоҳий китобларини инкор этмаган ҳолда, фақат улардаги дастлабки, асл, бузилмаган шариатларни қайта тикловчи Қуръони карим нозил қилинди. Демак, бу сўнгги илоҳий китоб Ер юзида яшовчи барча халқлар учун дастуриламал бўлиб қолди, деб ёзади В.ПорОХОВА (Каранг: Коран. Перевод сммслов и комментарии В.Пороховой. Дамаск-Москва. «Просветительский Центр Аль Фуркан», 1995. 664-762-бетлар).

Шу ўринда мени безовта қилаётган бир фикрни мулоҳоза ва муҳокама учун ўртага ташламоқчиман. Бугунги кунда Библия, яъни Таврот, Забур, Инжил китоблари ҳамда Қуръони карим дунёнинг деярли барча асосий тилларига таржима қилиб бўлинган. Уларни миллионлаб эмас, балки миллиардлаб одамлар ўқиганлар ва ҳозиргача ўқимоқдалар. Хўш, нимаучун бизнинг халқ бундан бебаҳра ва беҳабар қолиши керак? Нима учун шунча одам билган нарсаларни бизнинг халқ билмаслиги керак? Шўролар даври тутаб кетганига мана ўн икки йилдан ошиб кетган бўлса-да, нима учун Библия ҳанузгача ўзбекчага тўлиқ таржима қилиниб, нашр этилмаган ва у тегишли ўқув юртлари, олийгоҳларда ўқитилмайди?

Ҳозирги интернет ва информатика алоқалари такомиллашган компьютерлар асрида, янги минг йилликнинг бошланиш даври бўлган бугунги кунларда, оқ билан қорани оқиллик билан ажрата оладиган бугунги зукко ёшларимиз нима учун бу борада бошқалардан бир қадам орқада юриши керак?

Энг қадимги тарихий манба бўлган Библияни тўлиқ ўзбекчага ўгириб диний, тарихий билим олаётган талабалар учун динлар ва муқаддас китоблар тарихи дарслиги сифатида тавсия этилиб ўқитилса, Қуръони карим билан муқояса қилиниб, шубҳали, ўзгартирилган бўлиши эҳтимоли бор бўлган жойларини биргаликда муҳокама этилса, талабаларнинг диний ва тарихий билимлари ортиб, иймон-эътиқодлари бундан ҳам мустаҳкамланмайди-ми? Улардан беҳабар бўлган, олийгоҳларни битирган ёшларимиз қандай қилиб ўзларини «олий маълумотли»ман дея олар экан? Ана шундай мавзуларда сўз кетганда, бошқа диндагилар билан ўзаро савол-жавоб бўлиб қолганда, ёшларимиз оғизларига толқон солиб олишлари керакми? деган саволлар мени безовта қилади.

Шаҳсан менинг ўзим бу китобларни ўқиб, бир-бирига таққослаб, таҳлил қилиб чиқиб, иймон-эътиқодим тушунган ҳолда минг қарра ортиб кетди, десам ҳато қилмаган бўламан. Бунга яқин кунларда Аллоҳ сизларга ҳам насиб этсин деган тилакни тилаб, бу мавзуга нукта қўйдим.

Тавротдаги айрим атамаларнинг қисқача изоҳи

Б и б л и я (юнонча «китоблар» деган маънони англатади) — «Қадимги аҳд» — Таврот ва Забурни, «Янги аҳд» — Инжилни ўз ичига олган яҳудийлик ва насронийлик динининг муқаддас китоблар тўплами.

Қ а д и м г и А ҳ д — Инжилда ёзилишича, Ийсо Масих келишидан олдин Худованд Исроил халқи билан тузган битим ва бу битимнинг шартномасини таърифловчи 39 рисоладан иборат муқаддас китоб; Таврот, Забур китобларини ўз ичига олади. Умуман, «Қадимги аҳд» Таврот деб ҳам юритилади.

Я н г и А ҳ д — Инжилга кўра, **Худованд** барча одамзод билан тузган, Ийсо Масихнинг гўё гуноҳкорлар ўрнига қурбон бўлиб тўккан қони асосида қучга кирган абадий тинчлик битими ва бу битимнинг шартларини ўз ичига олган муқаддас китоб; Инжилнинг бир номи.

Т а в р о т (Тора) — **Худованд** Мусо пайғамбарга нозил қилган илоҳий қонунлар китоби, яъни Библия таркибига киритилган дастлабки беш китоб: «Ибтидо» (Борлик), «Чиқиш», «Ловийлар», «Чўлда» (Сонлар) ва «Иккинчи қонунлар тўплами»дир.

Таврот таркибига кирган матнлар оғзаки тарзда милоддан аввалги XI—VI асрлар оралиғида шаклланган, V асрда эса ёзиб олинган.

Тавротга ёзилган шархлар, яхудийлик дини қонун-қоидалари «Талмуд» ҳам деярли минг йиллар давомида шаклланган. «Талмуд»нинг охириги икки тахрири — Қуддус Талмуди милодий III, Бобил Талмуди эса V асрда эълон қилинган.

3 абур («Псалтир») — ибронийча «Техиллим», яъни санолар (псаломлар) деган маънони англатади; 150 «сано»дан иборат қадимий диний шеърят; Таврот китоби билан бйрта «Қадимги аҳд»нинг табаррук битиклари таркибига кирган; Довуд алайҳиссаломга нозил қилинган.

И н ж и л. (юнонча «эвангелион», яъни «хушхабар», «эзгу хабар») — Ийсо Масихнинг дунёга келиши, яшаши, ўлиб тирилиши ва унинг таълимоти тўғрисидаги муқаддас пайғом, хушхабар ва бу хушхабарни баён этувчи 27 рисоладан иборат тўплам; Библиянинг «Янги аҳд» қисмига киритилган. Инжил Ийсо алайҳиссаломга нозил қилинган.

А х д с а н д и е и — олтин билан копланган ёғоч сандиқ; қадимги ибронийларнинг «Шаҳодат чодир»да, кейинроқ маъбаднинг Муқаддаслар Муқаддаси деган жойида сақланган; Худованд Тавротнинг «Ўн амри»ни иккита тош лавҳага ўйиб, Мусо пайғамбарга туширган ва бу лавҳалар Аҳд сандиғида сақланган.

Ш а х о д а т чодир — Бани Исроилнинг (Исроил ўғилларининг) чўлда кўчманчилик қилиб юрган даврларидаги чодирсимон маъбади; Қуддусда маъбад қурилгунга қадар, жойдан-жойга кўчириб олиб юрилган.

Муқаддас — асосий маъноси «ажратилган», яъни ҳар қандай ғубор ва айб-ғуноҳдан холи демакдир. Халқ ўртасида истеъмолда ишлатиладиган маънолари: — азиз, табаррук, юксак, олий, шарафли, ардоқли ва ҳоказолар. Масалан: муқаддас жой, макон, муқаддас Ватан, муқаддас мақсад, муқаддас бурч, муқаддас иш, муқаддас орзу, муқаддас китоб (азиз ва табаррук маъносида). Қадимги халқларнинг асосий диний китоблари ўзлари учун муқаддас, азиз ва табаррук саналган.

Муқаддаслар — бошда «Шаҳодат чодир»да сақланган. Қуддусда маъбад қурилгандан кейин ундаги «муқаддас макон»нинг ички, энг муқаддас бўлмаси, хонаси; унда «Аҳд сандиғи» сақланган.

М а ъ б а д — яхудийларнинг Қуддусдаги ҳашаматли бош ибодатхонаси; «Худованднинг уйи»; милоддан аввалги X асрларда ҳазрат Довуд алайҳиссаломнинг ўғли Сулаймон алайҳиссалом томонидан қурилган; милоддан аввалги 586 йилда Бобил қўшинлари хароб қилган, кейин яна қайта қурилган; милодий 70- йилда Рим қўшинлари уни яқсон қилган; ҳозиргача тикланмай қолган.

Сомийлар Нух пайғамбарнинг тўнғич ўғли Сом (Сим)дан тарқалган авлодлари, энг қадимги халқлар. Яъни Сомнинг ўғиллари Элам (Елам), Ассур, Арпахшод (Арфаксад), Луд, Арам ва ҳоказолардан тарқалган халқлар сомийлар деб аталган.

Ибронийлар (ибрийлар, еверлар, еврейлар) — Нух пайғамбарнинг чевараси, Сомнинг эвараси бўлган Ибр (Евер) авлодлари ва ундан тарқалган халқлар ибронийлар — ибрийлар, еврейлар деб аталганлар.

» *Б а н и И с р о и л* — Исроил фарзандлари, Яъқуб (Исроил) алайҳиссалом авлодларидан вужудга келган халқ, қавм Бани Исроил — Исроил авлодлари дейилган. Бу қавм Иброҳим алайҳиссаломнинг невараси, яъни Исҳоқ алайҳиссаломнинг ўғли, милоддан аввалги 2020—1873 йилларда яшаб ўтган Яъқуб (Исроил) алайҳиссаломдан тарқалган. Исроил давлати милоддан аввалги 928 йилда иккига ажралиб кетгунга қадар бу авлоднинг ҳаммаси Бани Исроил — Исроил авлодлари деб келинган.

Яхудийлар, яхудийлик — юқорида кўрсатилган ибрий, иброний халқи ва динининг кейинги янги номи. «Яхудий» сўзи Иброҳим а.с.нинг эвараси, Исҳоқ а.с.нинг невараси, Яъқуб алайҳиссаломнинг тўртинчи ўғли бўлган Яхудо (Иуда) номидан олинган. Бу халқ, юқорида кўрсатганимиздек, Бани Исроил, Исроил фарзандлари, Исроил авлодлари деб аталиб келинган. Ундан олдин эса ибрийлар, ибронийлар (евер, еврейлар) деб аталганлар, чунки улар Нух алайҳиссаломнинг чевараси, Сомнинг эса эвараси бўлмиш Ибр (Евер)нинг авлодлари бўлганлар.

Ибронийлар ва яхудийлар подшоҳлигига асос солган унинг биринчи ҳукмдори Саулдан

кейин бўлган ҳукмдор Довуд алайҳиссалом барча кўчманчи Исроил қабилаларини бирлаштириб ташкил қилган «Исроил подшоҳдиги» милоддан аввалги 928 йилда Сулаймон алайҳиссаломдан кейин тахтга ўтирган унинг ўғли Ровоам даврида иккига — «Жанубий Яхудия» ва «Шимолий Исроил» подшоҳлигига бўлиниб кетгандан кейин, дастлаб Яхудия давлатида яшовчи халқлар — яхудийлар (иудейлар) деб, Шимолий Исроил подшоҳлигида яшовчилар илгаригидек «Бани Исроил» (Исроил фарзандлари) деб аталган эдилар.

Шундан кейин Шимолий Исроил давлати милоддан аввалги 722 йилда ағдарилиб, улар жанубий вилоят — Яхудияда марказлаштирилганидан кейин, Бани Исроилнинг ҳаммаси умуман «яхудийлар» (иудейлар), дини эса «яхудийлик» (иудаизм) деб ном олган.

Я х у д о — Иброҳим алайҳиссаломнинг эвараси, яъни Исҳок алайҳиссаломнинг невараси, Яъқуб алайҳиссаломнинг тўртинчи ўғли Яхудо (Иуда) милоддан аввалги 1900—1800 йиллар атрофида яшаган. У пайғамбар бўлмаган, балки У Юсуф алайҳиссаломнинг ота бир (Яъқуб—Исроил), она бошқа акаси, ўз қабиласининг бошлиғи бўлган.

П а с х а — яхудийларнинг Миср асоратидан қутулиш кунини нишонлашга бағишланган улуг байрами. Тавротда ёзилишича, Исроил ўғиллари Мисрда кул бўлиб яшаган вақтларида Худованд Ўзининг ўлим фариштаси Азроилни юбориб мамлакатдаги ҳар бир тўнғич фарзанднинг жонини олган, фақат уй бўсағасига қурбонлик қўзининг қонини суртиб қўйган Бани Исроилни аяб жонини олмаган, уларни озодликка чиқарган. Бу синоатни эслаш учун махсус зиёфат тайёрланади, сўйилган қурбон қўзиси ва хамиртурушсиз, тузсиз ёпилган нон ейилади.

И с р о и л — 1) Исҳок алайҳиссаломнинг ўғли Яъқуб алайҳиссаломга гўё Худованд берган янги исм. Маъноси «Худо курашади» ёки «Худо билан курашган». 2) Яъқубнинг 12 ўғлидан келиб чиққан қабилалар иттифоқи ва шу қабилалардан ташкил топган халқ ва унинг ўлкаси. 3) Милоддан аввалги 928- йилда Исроил давлати иккига бўлингандан кейин Шимолий подшоҳлик — Исроил, Жанубий подшоҳлик — Яхудия деб атала бошланган. 4) Ҳозирги Исроил Давлати.

Бобилдаги с у р г у н — милоддан аввалги 586—512 йилларда, яъни 74 йил давом этган сургун даври. 586 йилда Бобил подшоҳи Навуходоносор яхудийларнинг пойтахти Қуддусни босиб олиб, шаҳарни вайрон қилган ва аҳолини Бобилга сургун қилган.

К а нъ о н (Ханаан)— Фаластиннинг эски номи. Худованд Иброҳимга ваъда қилган мамлакат; илгари Нух алайҳиссаломнинг ўғли Хомнинг ўғли Канъон наслидан бўлган бутпараст халқларнинг ерй бўлган.

М а н н а — чўлда.оч қолган Исроил халқини тўйдириш учун Худованд томонидан 40 йил давомида юбориб турилган самовий егулик.

Н а ж о т — Худованднинг ғазабидан қутулиб, гуноҳкорнинг айбдан фориғ бўлиб абадий ҳаётга эришиши.

Х а т н а — баъзан суннат ҳам дейилади. Библияда яхудийлик белгиси. Тавротда Худованд Иброҳимга: «Янги туғилган ҳар бир ўғил болангиз саккиз кунлигида хатна қилинсин», деб буюриб исроилликлар билан ахдлашган. Инжидга кўра, Ийсога ишонган ғайрияхудийларнинг суннат бўлиши фарз эмас. Ҳозир айрим насронийлар буни диний буйруқ деб эмас, балки тиббий ва гигиеник сабаблардан қиладилар.

Хавор ийлар (юнонча «апостол», яъни юборилган) — Ийсо алайҳиссаломнинг махсус сайлаб олган ва Инжил хушхабарини ёйишга юборилган 12 нафар элчилари, муридлари.

Саддуқийлар (саддукеи) — Тавротдан фақатгина Мусонинг беш китобини маъқуллаган, охират, қиёмат, жаннат, жаҳаннам, жин-фаришта каби тушунчаларни рад қилган қадимги яхудийлар мазҳаби.

Ф а р з и й л а р (фарисеи) — яхудийликнинг фарз ва суннатларини ўта синчковлик билан адо этган қадимги ўта мутаассиб мазҳаб вакиллари.

С и о н (Синай) — Тур тоғи (Тури Сино) Қуддус шаҳрига яқин жойлашган тепаликлардан бирининг номи, биринчи маъбад ўша ерда қурилган; рамзий маънода «Худованд макони», «Худованд даргоҳи». Синай деб ҳам юритилади. Бу ерда Мусо алайҳиссаломга Таврот нозил бўлган ва ундан кейин ўтган пайғамбар Довуд алайҳиссаломнинг қароргоҳи жойлашгани учун ҳам бу тоғ табарруқ, муқаддас деб ҳисобланган. «Сионизм» сиёсий оқимининг номи ҳам ана шу тоғ номидан олинган.

Антисемитизм — яхудийларни таъкиб этиш, уларга нисбатан душманлик муносабати.

Ю д о ф о б — яхудийларга қарши ва уларга адоват кўзи билан қаровчи шахс.

Ю д о ф и л — яхудийларга хайрихоҳ, уларга яхши кўз билан қаровчи шахс. Юдофобнинг зидди.

Я х в а — Библиянинг «Қадимий аҳд» қисмида учрайдиган яхудийлар Худосининг номи. Иудаизмда унинг номини тилга олиш ман этилган. Ўрнига «Адонай» (Менинг Парвардигорим) деб ўқийдилар ва гапирадилар.

Яхва калимасининг маъноси ҳозиргача ноаниқ қолган. Бу сўз, эҳтимол, «мавжуд бўлмоқ» феъли билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Яхва дастлаб милоддан аввалги 1900 йилларда яшаган Яъқуб (Исроил) алайҳиссаломнинг тўртинчи ўғли Яхудо (Иуда) бошчилигидаги қабиланинг худоси бўлган.

Саккизинчи ф а с л

Қуръони қарим

«Мана бу Биз қозил қилган муборак Китоб (Қуръон)дир, уига эргашингиз ва тақволи бўлингиз, токи раҳм қилинганга йСИЗЛар» (6- «Анъом» сураси, 155-оят).

Аллоҳ таолонинг пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи вассалламга ваҳй қилган, Ер юзидаги бутун башариятга юборган охирги диний кўрсатмалари тўпламидир.

Қуръони қарим Ислом динининг асосий илоҳий, муқаддас китобидир. Азимушшаън *Қуръон* Аллоҳнинг каломи (каломуллоҳ) бўлиб, унинг ҳар бир каломи Аллоҳ тарафидан сўзма-сўз нозил этилган ва ҳазрати Жаброил алайҳиссалом оркали пайғамбаримизга етказилган. Аллоҳ таоло тарафидан охирги пайғамбар Муҳаммад алайҳиссаломга юборилган бу сўнгги китоб то қиёмат-қойим бўлгунга қадар, инсонлар орасида абадиян амал қилади.

Қуръони қарим ва Ислом дини муайян қабила, халқ, элатларга юборилган бўлмай, балки бутун башариятга, Ер юзидаги барча халқларга нозил этилган.

Азимушшаън *Қуръоннинг* нозил қилиниши — ваҳй қилиб. юборилиши муқаддас рамазон ойининг йигирма еттинчи куни кечаси бошланган. Шунинг учун ҳам бу ой муқаддас ҳисобланиб, рўза тутилган куннинг йигирма еттинчи кечаси «Лайлат ул-Қадр», яъни қудрат кечаси, илоҳий қудрат намоён бўлган табаррук кеча деб улуғланади.

Қуръонт Ислом ақидалари, эътиқод талаблари, ҳуқуқ ва ахлоқ меъёрлари, инсон учун фойдали бўлган, ҳар бир замонга тўғри келадиган ва қиёматгача ўзгармайдиган ҳикматли ҳукмлар ёзилган. *Қуръони қаримнинг* асосий мавзуси ва мақсади башарият тафаккурида кўпхудоликка барҳам бериш, яккахудоликка тарғиб қилиш ва Ислом динини ўрнатишдир.

Қуръони мажид 23 йил давомида нозил этилди. Арабистон яримороли ва унинг •уеварагидаги тарихий воқелик шароитида бу ҳолнинг ўзиёқ илоҳий мўъжизадир.

Расулulloҳнинг амрларига мувофиқ Қуръон ҳар хил ҳажмдаги 30 пора (бўлак, қисм), 114 сурага бўлинди ва 77439 калима, 325743 ҳарфдан иборат 6236 оят жойлаштирилиб, ҳар бир сурага ном берилди. Қуръоннинг охирги ояти пайғамбар вафотларидан 18 кун аввал нозил бўлди. Қуръоннинг биринчи сураси — «Фотиҳа», охирги бир юз ўн тўртинчиси «Ан-нос» сурасидир.

Қуръондаги суралар маккий ва мадиний сураларга бўлинади. Жумладан, 86 сура, 4780 оят М^аккада 610 — 622 йилларда, 28 сура, 1456 оят Мадинада 622 — 632 йилларда нозил бўлган.

Қуръон Расулulloҳ томонидан-ҳали ҳам қилиниб тўплам ҳолига келтирилмаган эди. Расулulloҳ вафот этган вақтларида *Қуръон* саҳобалар, кори-хофизлар томонидан тўлиқ ёд олиниб, хурмо пўстлоқларига, тоштахталарга, тери ва бошқа нарсаларга ёзиб қўйилган эди. Ўша даврларда *Хуръонши* тўлиқ ҳолда ёд олган саҳоба-хофизлардан 30 киши санаб ўтилган. Расулulloҳнинг 24 нафар ваҳй ёзувчи қотиблари бўлган. Улар навбатма-навбат қотиблик қилганлар. Расулulloҳ мирзаларидан энг машҳури Зайд ибн Собит разийаллоҳу анҳудир.

Пайғамбаримиз даврларида *Қуръоняи* тўплам, муқоваланган қилиб ҳам қилинмаган-

лигининг сабаби Расулulloҳ *Қуръон*ни баъзи ҳукмларига, унинг тиловадига бекор қилувчи оятлар ёки яна янги оятлар келиб қолармикан деб қутганларидадир. Зотан, илк *Қуръон* муфассири ҳам ҳазрати пайғамбарнинг ўзларидир.

Маълумки, Мухаммад алайҳиссалом ўқиш-ёзишни билмаганлар: «Сиз, илгари бирор китобни тиловат қилувчи эмас эдингиз ва ўз қўлингиз билан хат ҳам ёзган эмас эдингиз. Акс ҳолда бузғунчилар, албатта, шубҳага тушган бўлур эдилар» (29- «Анкабут» сураси, 48-оят).

Ул зот *Қуръон* оятларини фаришта Жаброил алайҳиссаломдан эшитиб, ёд олганлар ва саҳобаларига айтиб, ўқитиб, уқтириб турганлар, улар эса ёдлаб олганлар. Пайғамбаримиз ҳар бир янги оятни қайси сурага тааллуқли эканлигини ва ўрнини котибларга тушунтириб турганлар. *Қуръон* суралари шу тариқа 23 йил давомида ёд олинган ва хатта битилган.

*Қуръон*и карим тарихан уч маротаба жам қилинган. Биринчи маротаба пайғамбаримиз замонида, иккинчи маротаба халифа Абу Бакр Сиддиқ даврида ва учинчи маротаба халифа Усмон зуннурайн вақтида Бани Қурайш қироатида (лахжасида) жамланиб китоб ҳолатига келтирилган.

*Қуръон*и карим халифа Усмон фармониға мувофиқ арабча қуфий хатда олти нусха ёзилган. Уларнинг бештаси қурайш қироати билан ўқишни ўргатадиган кори-хофизлар билан бирга Макка, Шом, Басра, Қуфа ва Мадинаға юборилган. Охиргисини ҳазрати Усмон ўзлари учун олиб қолганлар. Ана шу олтинчи китоб устида ҳазрати Усмон шахид бўлдилар ва муборак қонлари *Қуръон* саҳифаларига тўкилди.

Халифа Усмон *Қуръон*ини Амир Темур Басрадан Самарқандға келтирган. 1869 йилда Туркистон генерал-губернатори Константин фон Кауфман буйруғи билан подполковник Серов уни Петербургға олиб кетди.

Мазкур *Қуръон* иккала тарафиға ёзилган 353 варак — 706 бетдан иборат бўлиб, вараклар бўйи 68 сантиметр, эни эса 53 сантиметр.

1917 йилдаги давлат тўнтарилишидан кейин, Петербургда тузилган Ислом шўроси ташкилотининг талаби ва Лениннинг 1917 йил 9 декабрда чиқарган фармойиши билан бу *Қуръон* Россия мусулмонларига қайтариб берилди: Уфа диния назорати қароргоҳида 1924 йилгача сақланди. Шундан кейин Туркистондаги тарихий музейлар ва қадимий осори атикалар иши бўйича тузилган қўмитанинг талабномаси ва Россия ҳукуматининг қарорига асосан халифа Усмон *Қуръон*и 1924 йил 18 августда зўр тантана билан Туркистон мухтор жумҳурияти пойтахти — Тошкентға олиб келинди: ҳозиргача азим Шода авайланиб, эъзозланиб қўз қорачиғидек сақланмоқда.

Ҳа. азимушшаън *Қуръон* асрлар давомида мусулмонларнинг азиз китоби бўлиб келди, бирор кимса унга тузатиш кирита олмади, зарар етказа билмади. Бу ҳақда Аллоҳ таолонинг махсус ояти нозил қилинган: «Албатта, бу зикрни (яъни *Қуръон*ни) Биз Ўзимиз **НОЗИЛ ҚИЛДИК** Ва уни **ЎЗИМИЗ** асраёймиз» (15- «Ҳижр» сураси, 9-оят).

Уламоларнинг таърифи бўйича *Қуръон*и каримнинг.

жони — таҳорат;
боши — басмала (бисмиллоҳ);
онаси — «Фотиха» сураси;
қўрғони —; «Оят ал-Қурсий»;
қалби — «Ёсин» сураси;
келини — «Ар-Раҳмон» сураси;
қулфи-дили — «Ихлос» сураси;
тожи — «Мулк» («Таборақ») сурасидир ва хоказо.

Аллоҳ каломи, Исломнинг асосий ҳужжати бўлган азимушшаън *Қуръон* мусулмонларнинг диний, ижтимоий ва сиёсий ҳаётида ягона қўлланма, доимий йўлбошчиси бўлиб хизмат қилиб келди. Бутун оламлар низоми сифатидан абадиян шундай қолгусидир, иншоаллоҳ.

*Қуръон*и карим жумлаларига бирон-бир ўзгартириш киритиш, биронта харфини, хатто харфлар белгиси — зер-забарини ҳам ўзгартириш мумкин эмас, катъиян тақиқланган; айни маҳалда бундай ўзбошимчаликлар беҳудадир.

Қуръон таълимотининг марказий ғояси яқкаю ягона Аллоҳ тўғрисидаги таълимотдир. Шунингдек, унда иймон, Аллоҳға ишонч, оламнинг яратилиши, фаришталар, пайғамбарлар, охират-киёмат, қайта тирилиш, қазои қадар, Ислом динининг асослари ва бошқа

диний кўрсатмалар белгилаб берилган. Ундаги ахлокий, ҳуқукий, ижтимоий, иқтисодий меъёрлар Ислом динининг қонунлар мажмуаси — шариатга асос қилиб олинган.

Қуръони каримнинг асосий номлари:

1. Қуръон. Мазмуни «Ўқиш китоби». Бу калом фақат Муҳаммад а.с.га нозил қилинган йлоҳий китобга қўлланилади.

2. Фурқон. Ҳақ билан ноҳақни ажрим қилиб берувчи дегани. Бу ном Қуръонга, гоҳида Таврот ва Инжил китобларига ҳам қўлланилган.

3. Каломуллоҳ. Аллоҳнинг каломи дегани.

4. Мусхаф. Саҳифаланган, муқоваяланган китоб деган.

Аллоҳ таоло Қуръонни бир неча сифатлар билан зикр этган:

«Харим» — Карамли, кароматли. мукаррам. «Мажид» — улуғ. «Муборак» — баракотли, табаррук. «Мубин» — Аниқ. Бу сифат сифатланувчининг сифатини янада таъкидлаш учун келади. «Мусаддик» — ўзидан олдин нозил этилган илоҳий китобларни ҳам тасдиқловчи. «Бушро» — Хушхабар. «Башир» — башорат берувчи. «Зу зикр» — Зикр қилинган. шарафли; ва ҳоказо.

Қуръони каримнинг махлуқ ёки махлуқ эмаслиги шарҳи

Қуръони карим, яъни *Каломуллоҳни* (Аллоҳнинг сўзи, каломи) Ислом уламоларининг айримлари махлуқ (яратилган), баъзилари эса махлуқ эмас (яратилмаган) дея кўпдан бери мунозара қилиб келадилар.

Ҳар бир мўмин, мусулмон яхши билиб, тушуниб олиши лозимки, бу масала Ислом эътиқодининг энг муҳим жихати бўлиб, *аҳл ас-сунна вал-жамоа* акоиди бўйича қўйидагича талқин этилади:

Каломи шариф — *Каломуллоҳ* Аллоҳ таолонинг азалий сифати бўлиб, бу сифат унинг эгаси бўлмиш Аллоҳ зотидан ажралмасдир. Яъни у Аллоҳнинг ўзидек азалий ва абадийдир. Демак, *Каломуллоҳ* Аллоҳнинг сифати бўлгани боис у махлуқ эмас, яъни яратилмаган.

Агар сифатни махлуқ дейдиган бўлсак, сифат яратилмасдан аввал Аллоҳ таоло бу сифатдан холи бўлган бўлур эди. Ваҳоланки, бу ботил эътиқоддир ва бу сифат махлуқ эмас.

Пайғамбар алайҳиссалом *Каломуллоҳни* овоз ва ҳарф билан Жаброил алайҳиссаломдан эшитган бўлсалар, бу овоз ва ҳарфнинг ҳар иккиси ҳам махлуқдир. Агар пайғамбаримиз *Каломуллоҳ*тх беовоз ва беҳарф эшитган, билган десак, беовоз ва беҳарф эшитмок ва билмок ақлга ва мантиққа тўғри келмайди.

Аллоҳ таоло Муҳаммад алайҳиссаломга оят нозил қилмокни ирода этиб, бизга мавҳум бўлган йўл, восита билан уни Жаброил алайҳиссаломга билдирган ва Жаброил алайҳиссалом Аллоҳдан олган каломни маъносига эга бўлиб билиб олган. Аллоҳ таоло ўз амрларини Жаброил алайҳиссаломга овоз ва ҳарф билан баён қилган эмас, бизга мавҳум бўлган йўл, восита оркали билдирган, бинобарин, Аллоҳнинг амрлари Жаброил алайҳиссаломга махлуқ бўлмаган,

Жаброил алайҳиссалом бу амрларни Муҳаммад алайҳиссаломга овоз ва ҳарф воситаси ила арабий тилда етказган. Шунда Аллоҳнинг амрлари, сўзлари — *Каломуллоҳ* «махлуқ»-дек, яъни яратилгандек бўлиб қолади. Демак, ҳозирги қоғозга ёзилган, муқовага ўралган *Каломуллоҳ* эмас, балки *Каломуллоҳнинг* қолипидир. Унинг воситаси билан *Каломуллоҳ* англашилади ва фаҳмланади. Чунки ёзув сўзнинг қолипидир, сўз эса маънога қолипидир. Инчуник, ҳақиқий *Каломуллоҳ* маънодир, у азалий сифати туфайли махлуқ бўлмайди.

Аммо *Каломуллоҳ*ш тиловат қилишдаги сўзи, яъни ҳарфи ва овози қоғозга ёзилгани, китоби махлуқдир, яратилгандир, унинг маъноси махлуқ эмасдир (яратилмаган), азалий ва абадийдир.

Шундай қилиб, ҳозирги китоб ҳолига келтирилган *Қуръони карим* махлуқ бўлиб, унинг Маъноси Махлуқ Элмас, азалӣйдир (Қаранг: Жавахир ул-ҳаққоёт. Ташкент, «Ёзуғчи», 1992, 73—76-бетлар).

Қуръони лӣжидла инсониятнинг этник бўлиниши, ижтимоий табақаланиши, миллатчилик инкор этилади. Аллоҳ наздида барча тенгдир Инсонлар Аллоҳ таоло томонидан

миллати, бойлиги, мансаби, имтиёзи ва ҳоказоларга қараб эмас, балки уларнинг қилган яхши ёки ёмон амалларига қараб илоҳий ажрга ҳукм қилинади.

Муаззам *Қуръонни* етти араб шеvasи билан етти хил қироат билан ўқиш мумкин. Ҳозирги вақтда *Қуръон* асосан икки хил қироат билан ўқилади: бири Имом Ҳафс ривояти билан Имом Осим қироати, иккинчиси Имом Варш ривояти билан Имом Нофё қироати. Бобо юртимиз Мовароуннаҳрда Имом Осим қироати билан ўқилади.

Қуръони карим тавсифи

Аллоҳ таолонинг бутун башариятга юборган охирги илоҳий китоби *Қуръони карим* — бир талай мўъжизалар ва сирларни ўзида мужассамлаштирган муқаддас ва дахлсиз битик бўлиб, унинг ҳарфларида ва калималарида раҳмоний тафаккур билан ҳисобга олинган ҳикматлар бор. Шунинг учун *Қуръонни* том маънода таржима қилиш бениҳоя қийин. Рўёбга чиқарилган бир қанча таржима, ўғирмалар эса асл маънога яқинлашиш мақсадида ҳилинган бир ҳаракатдир, холос. *

Яна шу нарсани билиш муҳимки, *Қуръони мажидлаги* араб тили мустақил, ҳозирги арабчадан фарқ қилувчи ўзига хос араб тилидир. Ҳам лирик, майин оқувчи услуби ва ўта илмийлиги бунга далилдир. Овоз чиқариб ўқилганда осон тушунилади ва қироат жараёнида янгидан-янги маънолари очилаверади.

Муҳташам *Қуръон* Аллоҳ таоло илмининг араб тилида берилишидир. Унинг калималари маълум бир оҳангга тушадиган бичимда танланган, айна маҳалда ҳар бир калима ва унинг маъносига кўп яширин сирлар юкландир. *Азимушшаън Қуръоннинг* оҳанги мустақил илоҳий мўъжизадир. *Қуръони муборакнинг* мазмунини билмаганлар ҳам жоиз қироат билан ўқилганда унинг оҳанг гўзаллиги таъсирида асл маънога яқинлашиб қоладилар.

Жуда кўп инсонлар шу оҳанглар далдасида сўнгги нафасларини олиб мангуликка кўчганлар.

Қуръонни шартли равишда бамисоли Лавҳ ул-Маҳфуздек илоҳий компьютер десак, бу ҳарфлар ана шу компьютернинг арабча код рақамлари моҳиятидир. Лавҳ ул-Маҳфуз гўё биздаги компьютерга ўхшаш, у коинот ҳақиқатлари ёзилган компьютер тизими десак унчалик янглишмаймиз.

Биз «Илоҳий илм компютери»ни билмаганимиз учун, табиийки, бу код рақамларида яширинган билим хазинасини очиб, ҳикматларнинг барисини тўлиқ ўрганишга ожизмиз, албатта.

Қуръонца ҳар оятнинг, ҳатто ҳар калима ва ҳарфнинг бир ҳикмати, сири бор. Бу ҳикматлар кўпинча бир ҳикоятнинг ичида яширингандир. Баъзан шу ҳикоятлар *Қуръон*нинг бошқа оятларида қайтарилади. *Қуръон* услубини билмаганлар буларни такрор деб ҳисоблайдилар.

. Деярли барча сураларнинг номлари шу сура ичидаги тушунилиши қийин бўлган оятларга калит вазифасини бажаради.

Қуръонлаги 114 суранинг 29 таси араб алифбосидаги «алиф», «лом», «мим», «сод», «ро», «коф», «хо», «ё», «айн», «то», «ха», «син», «нун» ҳарфлари кўринишидаги шифрлар билан бошланади. Бу ҳарфлар оятлардир, яъни илмий шифрлардир. Уларнинг асл маъноси ёлғиз Аллоҳ таолонинг Ўзигагина аён.

Қуръонтиги .«Бисмиллоҳир Раҳмонир Раҳийм» калимаси ҳам бир оят ҳисобланади ва бу калима жами 114 сурадан 113 сура аввалида келади. «Тавба» сураси бундан мустасно.

Қуръон коинот ҳақиқатлари, қонун-қоидаларининг математик тизимида арабчада туширилиш ҳодисаси бўлиб, унда физик, математик, биологик ва квант механикасига оид мўъжизалар ҳам яширин акс эттирилгандир. Бундан ташқари, *Қуръони каримла* парите (жуфтлик) назариялари ва квант (заррот) қонунларидан тортиб, то жисмларнинг тортишув кучига қадар бўлган барча муҳим қонун-қоидалар ҳам изоҳлаб берилган.

Маълумки, «парите» лотинча атама бўлиб, жуфт-азвож деганидир. Жамики борликлар зид жуфтлар ҳолида яхлит яратилишини ифода этган «парите қонуни» барча физик қонунларнинг негизидея этган бир ҳақиқатдир. Кундалик ҳаётимизда «парите»ни кўпол равишда факат электрнинг мусбат-манфийсида (+ ва —) магнитнинг шимол — жануб кутбларида деб тушунаемиз. Парите — зид жуфтлар, яъни мусбат — манфий, шимол — жануб, ғарб — шарқ, кеча — кундуз (зулмат — зиё), яхшилик — ёмонлик (эзгулик — ёвузлик), сув

— олов, ҳўл — курук, ёз — киш, йиғи — кулгу, каттиқ — юмшоқ, эркак — урғочи (эр — хотин), тараққиёт — таназул (прогресс — регресс), жозиба (тортишув) — итариш, энергиянинг куюлиши ва сўрилиши, ибтидо — интихо, жаннат — дўзах, иссиқ — совуқ, оғир — енгил, катта — кичик, узок — якйн, рохат — азоб ва хоказолар кўринишида бўлади. Ҳатто сонлар ва арифметик амаллар ҳам бир-бирига зид жуфтларни ташкил қилади: ток— жуфт, 1 — 2, 3 — 4, 5 — 6., қўшув — олув, кўпайтирув — бўлув.

Дарҳақиқат, тафаккур қилиб кўрилса, бу оламда ҳамма нарса жуфт-жуфт қилиб яратилганлиги маълум бўлади: Куёшнинг жуфти — Ой, Ернинг жуфти — осмон, кундузнинг жуфти — тун, бу дунёнинг жуфти — у дунё, яъни охират ва хоказолар.

Ана шу мантикка кўра, у дунё — охират борлиги ҳам барҳадир. Ёлғизлик, тоқлик фақат **Ўзига** — **Аллоҳ** таологагина хосдир.

Дунёнинг, ҳаётнинг, бутун Борлиқнинг ана шу қонун асосига қурилганлиги **Қуръони каримнинг** 36- «Ёсин» сураси, 36-оятда айтиб ўтилган:

«Ер ундирадиган нарсалардан, (одамларнинг) ўзларидан ва яна улар билмайдиган нарсалардан иборат барча жуфтларни яратган (Аллоҳ)га тасбеҳ айтилув».

Куйидаги икки оятда ҳам шу ҳақда уқдирилади:

«Сизлар эслатма олишларингиз учун Биз ҳар бир нарсани жуфт-жуфт қилиб Яратдик» (51- «Ваз-зориёт» сураси, 49-оят).

«У Ерни ёйиб қўйган ва унда тоғлар ва дарёлар пайдо қилган зотдир. У Ердаги ҳар бир мевани иккитадан — жуфт-жуфт (яъни эркак-урғочи) қилиб яратди. У кеча билан кундузни қоплайди. Албатта, бу (мисоллар)да фикр юритадиган ҚавМ учун аЛОМаТЛар бордир» (13- «Раъд» сураси, 3-оят).

Биобарин, бу оятларда жуфт тушунчасига инсоннинг ўзи (эркак — аёл) ва инсон билмайдиган бошқа зид жуфтлар ҳам назарда тутилмоқда. Инсоннинг ўзи ҳам икки ёклама бир-бирига зид тузилишга эга. Моддий тузилишга асосланган нафс доимо дунёга, беҳуда ишларга ва унинг натижаси бўлган дўзахга майл этаверади; илохий асоста таянган руҳ эса, аслига, яъни **Аллоҳга** қовушувни орзу қилади ва улар ўртасида кураш кетади. Демак, бундан шундай хулоса келиб чиқадики, инсон ўзида икки зид қувват курашиб турган бир бутун борлиқдир.

«Парите» ҳақиқати биз билмаган, ерга хос бўлмаган бошқа ўлчамдаги коинотлар ичида ҳам ҳукм суришини билдиради. Мабодо Аллоҳнинг бу қонуни бўлмаганида эди, оламдаги жамийки моддалар, нарсалар бир-бирига ёпишиб, коинот тоқ бир жисм ҳолига келарди. Ёки, аксинча, тарқалиб, сочилиб кетарди.

Коинотнинг ва дунёдаги барча нарсаларнинг мувозанати ўзаро тортишув (жозиба) ва итариш кучи билан сақланади. Аллоҳ Ўзининг ана шу қонунига биноан инсониятни ҳам ҳар бир ишда мувозанатни сақлашни, ўртача йўл тутишни, ўртача ҳаёт кечиришни буюради.

Қуръони каримаяит куйидаги оятлари орқали **Аллоҳ таоло** инсонларни ва оламларни нима учун ва қай йўсинда яратганлигини маълум қилмоқда:

«Биз осмон ва Ерни ҳамда уларнинг орасидаги нарсаларни ўйнаб (беҳуда) Яратганимиз Йўқ (21- «Анбиё» сураси, 16-оят).

«Мен жин ва инсни фақат Ўзимга ибодат қилишлари учунгина яратдим» (51 «Ваз-зориёт» сураси, 56-оят).

«Биз уларни фақат Ҳақ (жиддият) билан яратганмиз. Лекин уларнинг аксарияти билмаслар» (44- «Духон» сураси, 39-оят).

«Албатта, БИЗ Ҳар бир НарсаНИ ўлЧОВ билан яратдик» (54- «Камар» сураси, 49-оят).

«(У) осмонлар ва Ерни ҳақ (ҳикмат) билан яратди. (Мушриклар) келтираётган Ширкдан У ЮКСаКДир» (16- «Наҳл» сураси, 3-оят).

«(Биз) осмонлар ва Ерни ҳамда уларнинг ўртасидаги нарсаларни фақат ҳақ (ҳикмат) билан яратдик. Қиёмат ҳам, шаксиз, келгувчидир. Бас, (шундай экан, сиз жоҳилларнинг азиятларига сабр қилинг ва уларни) чиройли юз ўгириш билан тарк ЭТИНГ'» (15- «Хижр» сураси, 85-оят).

«Бмзнинг **фармонимиз** фақат биргина («Бўл», дегагсўз)дир. (Муддати) кўз юмиб **ОЧГунЧАДИР**» (54- «Камар» сураси, 50-оят).

Қуръони бушро мана ўн тўрт асрдан буён инсониятни ҳайратга солиб келмоқда. Замо-
навий компьютер технологиялари ёрдамида ўтказилган тадқиқотлар натижасида унинг
янгидан-янги қирралари намоён бўлиб, аввал маълум бўлмаган тилсимлари очилмоқда.
Қуръондаги ҳарфлар ва сонлар орасида санокларнинг ўзаро мўжизавий боғлиқлигини
топдилар. Масалан:

Қуръони каримда «ал- Қуръон» сўзи 80 марта тилга олинган, унинг нозил бўлиш
усули: I ифодаловчи «ал-вахй» еўзиҳам 80 марта келади. «ар-Расул» (элчи) сўзи ва уюшг
ҳосилалари 368 марта, «ан-Набий» (пайғамбар) сўзи 75 марта, «ал-Башр» (хушхабар кел-
тирувчи) сўзи 18 марта, «ан-Назр» (огохлантирувчи) сўзи 57 марта тилга олинган. Ҳамма-
си 518. Қуръонда тилга олинган 25 пайғамбарларнинг номлари ҳам 518 марта келган.

Биламизки, 1 йил 12 ой, (ўртача 30 кун) яъни 365 кундан иборат. Қуръонда «аш-Шаҳр»
(ой) сўзи ҳам 12 марта такрорланган. «ал-Явм» (кун) сўзи 365 марта, «ал-Айём» (кунлар)
сўзи 30 марта, яъни бир ойнинг кунлари сонича тилга олинган! *

Қуръони мажид ва ҳадислардан маълумки, дўзахнинг 7 та, жаннатнинг эса 8 та дар-
возаси бор. Калимаи шаҳодатнинг сўзлари ҳам арабчада 7 та: «Ла илаҳа иллаллоҳу,
Муҳаммадун расулуллоҳ».

55- «Раҳмон» сурасининг 32-оятидан бошлаб дўзах ва гуноҳкорлар тасвирланади. Маз-
кур сурада: «Бас, (эй, инсонлар ва жинлар) **Раббингизнинг** қайси неъматларини
инкор этасизлар (ёлғон дея олурсизлар?!). Дўзах тўғрисида сўз кетганда бу сўрок етти
марта такрорланган. Бу суранининг 47-оятидан бошлаб жаннат тасвирланади ва мазкур
сўрок жаннат дарвозаларининг сонича — саккиз марта такрорланади.

«аш-Шидда» (бахтсизлик) ва унда ҳосила сўзлар Қуръонда 102 марта тилга олинган ва
«ас-Сабр» (тоқат, сабр-бардош)сўзи ва унинг ҳосилалари ҳам 102 марта тилга олинган.
Демак, бошга канча кийинчилик тушса, шунча сабр қилмоқ керак деган маънода.

«ал-Жазо» (жазо) ва ундан келиб чиққан сўзлар 117 марта, киёмат кунига чин дилдан
ишонганларни афв этувчи «ал-Мағфират» (кечириш) сўзи ва унинг ҳосилалари роппа-роса
икки карра кўп, яъни — 234 марта такрорланган.

«ал-Мавт» (ўлим) сўзи ва ундан ясалган сўзлар 145 марта такрорлангани ҳолда «ал-
Хаёт» (хаёт) ва ундан ҳосил бўлган сўзлар ҳам 145 марта такрорланган. Яъни қанча хаёт
бўлса, шунча ўлим деган маънода.

«ал-Дин» (дин) ва ундан ҳосила сўзлар 92 марта, «ал-Масжид» (масжид) сўзи ҳам 92
марта такрорлаган.

«ал-Иймон» (иймон) сўзи ва унинг ҳосилалари 811 марта келган. Шунингдек, «ал-Илм»
сўзи 782 марта ва унинг синоними бўлган «ал-Маърифат» сўзи 29 марта такрорланган
(782+29=811). Яъни илм, маърифат қанча бўлса, иймон ҳам шунчадир, деган маънода.

«ал-Дунё» ва «ал-Охира» (охират) сўзлари 50 дан зиёд оятда бирор марта ёнма-ён
келмагани ҳолда бир хил микдорда — 115 мартадан такрорланган. Дунё қанча бўлса
охират ҳам шунча.

«аш-Шайтон» ва «ал-Малак» (фаришта) сўзлари ва улардан ясалган сўзлар ҳам бир хил
— 68 марта келган.

«Кадр» сурасида 30 сўз бор. Кадр кечасини ўз ичига олган рамазон ойида ҳам 30 кун
бор. Кадр кечаси рамазон ойининг 27 кечасида ўтади. Шуниси ҳайратланарлики, мазкур
сурадаги кадр кечасини кўрсатувчи «у» сўзи сурадаги 27 сўздир.

Қуръони баширдаги бундай мутаносиблик тасодиф бўлиши мумкинми? Йўқ асло! Шундай
экан, Қуръони зу-зикр шу кунгача ўзгармай келаётган Аллоҳнинг илоҳий китоби экан-
лигини яна бир бор тасдиқлайди.

«Ушбу **Қуръон Аллоҳдан бошқа кимнингдир томонидан тўқилган** бўлиши
мумкин эмас. Балки, у **бутун оламлар Парвардигори томонидан** (келган), шубҳ-
асиз, ўзидан олдинги нарса (илоҳий китоблар)ни тасдиқловчи ва батафсил (баён
ЭТИЛГан) КИТОБдир (10- «Юнус» сураси, 37-оят).

Хуллас, *Қуръони мубин* Аллоҳ таолонинг буюк мўъжизасидир. Аллоҳ аҳаддир;
барча нарсаларни кузатиб тургувчи қудрат ва ҳикмат эгаси бўлган зотдир.

Қуръон гулшани

Азиз суҳбатдошим! Энди *Қуръони мусаддикишт* ҳар бир муслим ва муслималар билиб қўйиши зарур бўлган турли мавзудаги қизиқарли ва фойдали бўлган **оят**и қарималари билан сизни таништириб ўтишни лозим деб топдим. Оятлар одатдагидек *Қуръони қарим* таржимасидан айнан келтирилмокда:

«Ким Аллоҳга иймон келтирганидан кейин (яна қайтиб) кофир бўлса, (ҳолига вой!). Лекин кимнинг қалби иймон билан хотиржам ҳолда (куфр калимасини айтишга) мажбур қилинса, у бундан мустаснодир. Аммо кимки кўнглини куфрга очса, бас, у (каби)ларга Аллоҳ (томони)дан ғазаб ва улкан азоб бордир!» (16- «Наҳл» сураси, 106-оят).

И з о ҳ: *Ислоҳ шариатиға мувофиқ, фақатн ўз ихтиёри билан куфр йўлини танлаб олган кимсаларғина кофир бўладилар.*

«Сизларга не бўлдиким, мунофиқларга нисбатан икки гуруҳ (бўлиб олдингизлар)?! Ҳолбуки, Аллоҳ уларни қилмишлари туфайли (олдинги ҳолларига) қайтарди. Аллоҳ адаштирган кимсаларни ҳидоятга солмоқчимисизлар? Кимни Аллоҳ адаштирган бўлса, унга сира йўл (чора) топа олмассиз!» (4- «Нисо» сураси, 88-оят).

«Ҳар бир жон (эгаси) Аллоҳнинг изни билангина муҳлати белгилаб қўйилган битик (ажал) етганда ўлади.

Ким дунё савоби (ўлжа)ни ирода қилса, унга ўшандан берурмиз. Ким охират савобини ирода қилса, унга (ҳам) ўшандан берурмиз. Шукр қилгувчиларни, албатта, МуКОФотЛАЙМИЗ» (3-«Оли Имрон» сураси, 145-оят).

«Хдр бир жон ўлим (аччиғи)ни тотгувчидир! Сўнгра Бизга қайтарилурсизлар. Аллоҳ бандаларидан Ўзи хоҳлаган кишиларнинг ризқини кенг қилур ва (Ўзк хоҳлаган кишиларнинг ризқини) танг қилур.

АлбаТТа, АЛЛОХ барча НарСаНИ билГувЧИДИР» (29- «Анкабут» сураси, 57; 62-оятлар).

«Ерда ўрмаловчи бирор нарса (жонзот) йўқки, унинг ризқи (таъминоти) Аллоҳнинг зиммасида бўлмаса! (У) унинг қароргоҳини ҳам, оромгоҳини ҳам билур. Ҳаммаси аниқ Китоб (Лавҳ ул-Маҳфуз)да (ёзилган)дир» (п- «Худ» сураси, 6-оят).

И з о ҳ: *Бу оятдаги аниқ Китобдан мурод Лавҳ ул-Маҳфуздир. Лавҳ ул-Маҳфуз қоинотдаги ўтган, ҳозир мавжуд ва келажакда бўладиган барча воқеа, ҳодиса ва нарсалар битилган ўчмас Лавҳ, яъни Аллоҳ таолонинг билимидир.*

«Осмон ва заминдаги ҳар бир сир аниқ Китобда (Лавҳ ул-Маҳфузда) мавжуд-ДИР» (27- «Намл» сураси, 75-оят).

«Сизга қандай яхшилик етса, у Аллоҳдандир. Сизга қандай нохушлик етса, у ўзингиздандир. Сизни одамларга пайғамбар қилиб юборганмиз. Гувоҳликка (эса) АЛЛОХ (Ўзи) етарЛИДИР» (4- «Нисо» сураси, 79-оят).

«(Эй инсонлар), сизларга не мусибат етса, бас, ўз қўлларингиз қилган нарса (гуноҳ) сабабдир. Яна У кўп (гуНОХларНи) афв ЭТИБ Турур» (42- «Шўро» сураси, 30-оят).

«...Кимни Аллоҳ хор қилса, бас, уни азиз қилувчи йўқдир. Албатта, Аллоҳ ЎЗИ ҲОХЛаган НарсаНИ ҚИЛур!» (22- «Ҳаж» сураси, 18-оятнинг охири).

«Кимки (бир) ҳасана (савобли иш) қилса, унга ўн баробар (кўпайтириб ёзилур). Кимки (бир) ёмон (гуноҳ) иш қилса, фақат ўша (гуноҳ) микдорида (бир гуноҳига яраша) жазоланур. Уларга зулм қилинмағай» (6- «Анъом» сураси, 160-оят).

«Ҳар бир жон эгаси устида (уни сақловчи ва амалларини) ёд олгувчи (фаришта) бордир. Бас, инсон ўзининг нимадан яралганига бир боқсин! (У) отилиб чикувчи бир сувдан яралган! (У «сув» эса) отанинг пушти камари ва онанинг кўкрак суЯГИДаН ЧИҚур» (86- «Торик» сураси, 4-7-оятлар).

Унинг (инсоннинг) олдида ҳам, ортида ҳам таъқиб қилгувчи (фаришталар) бўлиб,

улар Аллоҳнинг амри билан уни муҳофаза қилиб турурлар. Албатта, Аллоҳ бирор қавм ўзларидаги нарсани (яхши ҳолатни ношукрлик билан ёмон ҳолатга) ўзгартирмагунларича, улардаги нарсани (ҳолатни ёмон ҳолатга) ўзгартирилмас. Аллоҳ бирор қавмга ёмонликни раво кўрса, бас, уни қайтариб бўлмас ва улар учун **УндаН ўзга ҲОКИМ ЙўқДИр**» (13- «Раъд» сураси; 11-оят).

И з о х: *Бирон қавмнинг аҳволи ёмон томонга ўзгарар экан, бунга сабаб устларидаги золим ҳокимгина эмас, балки уларнинг ўзлари Ҳақ йўлидан озганларида ҳамдир. Пайеамбар алайҳиссаломнинг ушбу ҳадислари юқоридаги оятга ҳамоҳангдир: «Ўзларингиз қандай бўлсангиз, устингизга шундай ҳоким келур».*

«Улар ўзларига тажовуз қилинганда (унга қарши курашиб) ғолиб бўладиган **ЗОТларДИр**» (42- «Шўро» сураси, 39-оят).

И з о х: *Бошқа динларда «Ўнг юзингга урсалар, чап юзингни ҳам тутиб бер» қабилда золимларга мутелик тарғиб қилинса, Исломи дини бўйича ҳақиқий мўмин зулму зўравонликнинг ҳар қандай кўринишига қарши курашиб, ғолиб бўладиган кишидир. Зотан, золимнинг зулмидан қўрқиб ҳақсизлик, адолатсизликка қарши тура олмаган одамнинг иймони комил, етук иймон эмасдир!*

«Биз инсонга ота-онасини (рози қилишни) амр этдик. Онаси уни заифлик устига заифлик билан (корнида) кўтариб юрди. Уни (кўкракдан) ажратиш (муддати) икки йилда (битар). (Биз инсонга буюрдикки): «Сен Менга ва ота-онангга шукр қилгин! **КдЙТИШЛИК МеНИНГ ҲузуриМГаДИр!**» (31- «Лукмон» сураси, 14-оят).

«Оналар болаларини тўла икки йил эмизадилар. (Бу ҳукм) эмизишни камолига етказишни истовчилар учундир. Уларни (оналарни) меъёрида озиқлантириш ва қийинтириш отанинг (эрнинг) зиммасидадир. Ҳеч кимга тоқатидан ортик (масъулият) юкланмайди. Болалари туфайли ота ҳам, она ҳам зарар кўрмасин!» (2- «Бақара» сураси, 233-оят).

И з о х: *Шариат ҳукмига кўра, она агар ўзи истамаса, боласини эмизишга мажбур қилинмайди. Балки эр бирор эмизувчи энагага ҳақ тўлаб эмиздиритиши лозим бўлади. Юқоридаги боласи сабабли она зарар тортмасин деган гапнинг маъноси — она, ўзи хоҳламаса, эмизишга мажбур қилинмайди деганидир. Энди бола сабабли ота зарар кўрмасин дегани — унга хотин томонидан тоқатдан ташқари талаблар қўйилмасин, деган маънони уқтиради.*

«Биз инсонни ота-онасига яхшилик қилишга буюрдик. Онаси уни қийналиб кўтариб юрган ва уни қийналиб туққандир. Унга ҳомиладорлиги ва уни (сутдан) ажратиши (муддати) ўттиз ойдир. Бас, қачонки, у вояга етиб, қирқ ёшга тўлганида: «Эй Раббим, менга ва ота-онамга инъом этган неъматингга шукр қилишга ва Ўзинг рози бўладиган солиҳ амални қилишга мени муваффақ этгин ва мен учун зурриётимни ислоҳ эт! Албатта, мен Сенга (гуноҳларимдан) тавба қилдим ва албатта, мен мусулмонлардандирман», — дейди» (46- «Аҳқоф» сураси, 15-оят).

«Сизларнинг мол-мулкларингиз ва фарзандларингиз фақат бир синовдир **ҲОЛОС Улуғ Мукофот ЭСа АЛЛОҲ ҲузуриДАДИр** (65- «Тағобун» сураси, 15-оят).

«Албатта, садақаларни фақат фақирлар, мискинлар, унда (садақа ишида) ишловчилар, диллари (Исломига) ошно қилинувчилар, (ҳақ тўлаб озод этилувчи) қуллар, қарздорларга ва Аллоҳ йўлида (жиход ёки ҳажга кетаётганларга) ҳамда йўловчи, мусофирларга бериш Аллоҳ (томони)дан фарз (этилди). Аллоҳ илмли **Ва ҲИКМаТЛИ (зот)дир**» (9- «Тавба» сураси, 60-оят).

«Ўлимтик, қон, чўчка гўшти, Аллоҳдан ўзганинг номи айтиб сўйилган, бўғилиб ўлган, уриб ўлдирилган, йиқилиб ўлган, сузишдан ўлган ва йиртқич ҳайвон (қисман) еган (ҳайвонлар) сизларга ҳаром қилинди, илло (шаръан) сўйганингиз (ҳалол)дир.

Яна бут-санамларга атаб сўйилган ҳайвонлар (гўшти) ва фол чўпларидан қисматингизни иташингиз (ҳам ҳаром қилинди). Бу ишингиз фосиқликдир...

Кимки, гуноҳга мойиллигидан эмас, балки очарчиликда (мазкур ман этилган нарсалардан ейишга) мажбур бўлса, албатта, Аллоҳ кечиримли ва раҳмлидир» (5- «Моида» сураси, 3-оят).

«У сизларга ўлимтик, қон, чўчка гўшти ва Аллоҳдан ўзгага атаб сўйилган нарсаларни (қатъий) ҳаром қилди. Аммо, зулмкор ва тажовузкор бўлмасдаи, заруратан (танглик юзасидан) истеъмол қилса, унинг гуноҳи йўқдир. Дарҳақиқат, АЛЛОҲ КСЧИРИМЛИ ВА РАҲМЛИДИР» (2- «Бақара» сураси. 173-оят).

И з о х: Биров буткул иложсиз қолганда ҳаром қилинган нарсалардан бирон нарсани саломат қолиш учун ўлмагудек миқдорда еса, гуноҳкор бўлмайди. Пайгамбаримиз бу тўрт нарсдан ташқари, эшак гўштини ейишдан ҳам қайтарганлар.

«Эй, иймон келтирганлар! Ўз уйларингиздан ўзга уйларга то изн сўрамагунингизча ва эгаларига салом бермагунингизча кирмангиз! Мана шу сизлар учун яхшидир. Зора, (бу гапдан) эслатма олсангизлар.

Бас, агар у (уй)ларда ҳеч кимни топмасангизлар, унда то сизларга изн берилмагунча уйларга кирмангиз! Агар сизларга «қайтинглар» дейилса, қайтиб кетаверинглар!

Шу сизлар учун энг тоза (йўлдир). Аллоҳ қилаётган ишларингизни билгувчидир» (24- «Нур» сураси, 27—28-оятлар).

Арақнинг ман этилиши бирданига бўлмаган. Бу ҳақда Аллоҳнинг тўрт марта, бешта ОЯТИ ҚАРИМЗЛАРИ НОЗИЛ бўлган (16:67; 2:219; 4:43 ва 5:90, 91).

Биринчи марта 16 - «Наҳл» сурасининг 67 - оятида хурмо ва узумдан олинадиган маст қилувчи ичимликларнинг ҳалоллиги ҳақида Маккада нозил қилинган.

Иккинчи марта — Умар ибн Хаттоб р.а. ва баъзи бир бошқа саҳобалар арақ ақл ва бойликни кетказувчи офат эканлиги ҳақида Пайғамбар а.с.га шикоят қилганларидан кейин 2 - «Бақара» сурасининг 219 - ояти ваҳй қилинган.

Учинчи марта — Абдураҳмон ибн Авф маст ҳолда имомлик қилганларида, оятни қўпол равишда бузиб қироат қилган. Шундан кейин 4- «Нисо» сурасининг 43-оятида маст ҳолда намозга яқинлашмаслик буюрилган.

Тўртинчи — охириги марта икки оят нозил бўлган. Яъни, Атбон ибн Молик деган саҳоба уйида меҳмондорчиликда маст бўлиб қолган меҳмонлар ўзаро жанжаллашиб, уришиб қолганлар. Шундан кейин Умар ибн Хаттоб р.а. Аллоҳга илтижо қилиб: «Эй, Худойим, арақ тўғрисида қониқарли бир ҳукм нозил эт!» — деб илтижо қилганидан кейин 5 — «Моида» сурасининг икки — 90 ва 91-оятлари нозил бўлди ва арақ ичиш бутунлай ман (ҳаром) этилди.

Қуйида, Аллоҳнинг ана шу ояти қарималарини эътиборингизга ҳавола этамиз:

1. «Хурмо ва узумларнинг меваларидан эса ароқ ва гўзал (хилол) ризқ олурскплар. Албатта, бунда ҳам англайдиган қавм учун аломатлар бор» (16- «Наҳл» сураси, 67- оят).

И з о х: Бу оят нозил қилинган пайтда ароқ ҳануз шаъран ман этилмаган эди. Шундан кейин ичкилик ҳақида яна тўрт оят келган бўлиб, улар қуйидагичадир.

2. «Сиздан май (маст қилувчи ичимлик) ва қимор ҳақида сўрайдилар. Айтинг: «У иккисида катта гуноҳ ва одамлар учун (баъзи) фойдалар бор. Иккинчисининг гуноҳи фойдаСИДАН КАТТАРОҚДИР»... (2- «Бақара сураси, 219-оят).

И з о х: Ислом дастлаб ўша пайтларда одат тусига кириб қолган бу ҳаром нарсаларни мусулмонларнинг қўлларидан тортиб олишдан олдин уларни кўнгилларидан тортиб олди.

3. «Эй, иймон келтирганлар ! Токи гапираётган гапларингизни (ўзларингиз) биладиган бўлгунларинггача, маст ҳолларингда намозга яқинлашманглар !...» (4- «Нисо» сураси, 43-оят).

И з о х: Бу оятда намоз ўқиш пайтида маст ҳолда бўлмасликка буюриш билан Қуръон унинг ҳаром нарса эканлигига ишора қилиб, унга нисбатан мўминларда нафрат уйғотмоқда.

Навбатдаги, тўртинчи ва охириги бешинчи оятда ичкилик узил-кесил ҳаром деб эълон қилинади. Шариатнинг барча ҳукмлари ана шу сўнгги икки оятга асосланади:

4. «Эй, иймон келтирганлар ! Албатта май (маст қилувчи ичимликлар), кимор, бут - санамлар ва (фол очадиган) чўплар шайтоннинг ишидан иборат ифлослик-дирки, ундан четланингиз ! Шояд (шунда) нажот топсангиз».

5. «Шайтон май ва кимор (ёрдами)да ўрталарингизга адоват ва нафрат солишни ва сизларни Аллоҳнинг зикри ҳамда намоздан қайтаришни хоҳлайди! **Бас, ЭНДИ** (бундан) **ТИЙИЛарСИЗЛар ?!**» (5- «Моида» сўраси, 90 - 91 - оятлар).

И з о х: *Қуръон одатдагидек бу нарсаларни қуруқдан-қуруқ ҳаром дейиш билан кифояланмай, нима сабабдан ҳаром қилинганини ҳам баён қилади. Бу ҳукм Қуръондаги арақ, қимор ҳақидаги охириги ҳукмдир, мусулмонлар мана шу ҳукмга амал қилишлари фарздир.*

«Эй Пайғамбар, хотинларингизга, қизларингизга ва мўминларнинг хотинларига айтинг, устларига ёпинчикларини ташлаб олсинлар !

Мана шу уларнинг (ким эканликлари) танйлиб, озорланмасликлари учун энт **ЯХШИ** (уСЛубДИр). **АЛЛОҲ МағфиратЛИ Ва раҳмЛИ ЗОТДИр**» (33- «Ахзоб» сураси. **59-оят**).

И з о х: *Ушбу оят икки мақсадни кўзда тутади. Исломдан олдин оқсоч, чўри, хизматкор аёллар очиқ-сочиқ юраберар эдилар. Биринчидан, бу оят оилали, озод, ҳур аёлларни улардан фарқлашга ва, иккинчидан барча хотин-қизларни, эркаларни ыиаҳват тугёнидан фитна ҳисларини қўзғотмасликлари учун, шариат буюрган тартибда беркитиб юришлари керак бўлган авратларинигина тўсиб юришларига даъват этади. Баъзи бир аёллар фақат икки кўзинигина очиқ қолдириб, рўдапо бўлиб, ҳаммаёқларини буткул ўраб-чирмаб ташлашлари ёки паранжи остига бутунлай бурканиб, беркиниб юришлари ҳам ҳаддан ташқари ортиқча, кераксиз амаллардандир. Очиқ-сочиқ юрмасликда ҳам маълум бир ўртача меъёр бўлиши керак, албатта.*

Ҳазрати пайғамбаримиз замонларида сеҳргарлик жуда ривожланган экан. Сеҳргарлар кўпайиб, уларнинг айримлари ҳатто ўзларини пайғамбар деб эълон қилишгача борганлар. Шунда Тангри таоло икки фариштасини юборади. Улар одамларга турли сеҳрларни ўргатишиб, сеҳргарлик ўрганиш мумкин бўлган нарса экани, пайғамбарлик эса ёлғиз Тангри тарафидан берилишини аңлатганлар.

Ана шу хусусда 2- «Бақара» сурасининг 102-ояти нозил бўлган:

«(Улар), яна Сулаймон подшоҳлигидаги шайтонлар (жинлар) ўқиган нарсаларга эргашиб кетдилар. Сулаймон кофир эмас эди, лекин одамларга сеҳр (жоду)ни ҳамда Бобилдаги Ҳорут ва Морут номли фаришталарга туширилган нарсаларни ўргатадиган шайтонлар кофир эдилар. (Икки фаришта). «Биз фақатгина синов (воситасимиз, бизга ишониб), кофир бўлиб қолма», — деб (огохлантормагунча) ҳеч кимга (сеҳрни) ўргатмас эдилар. Иккисидан эр-хотиннинг ўртасини бузадиган нарсани ўрганар эдилар. Лекин, улар Аллоҳнинг изнисиз у билан ҳеч кимга зарар етказа олмаслар. (Хуллас), ўзларига фойдасиз, балки зарарли нарсаларни таълим олардилар. (Аллоҳнинг китобини сеҳрга) алмашганларга охи-ратда насиба йўқлигини ҳам яхши билар эдилар. Ўз (насиба)ларини қанчалик ёмон нарсага сотиб юборганларини билсалар эди!»

Шу ўринда динимиздаги энг улуғ воқеа — қайта тирилиш ҳақида *Қуръони карим&a* нақл этилган «Асҳоб ул-Каҳф», яъни «Фор эгалари» қиссасини батафсил ҳикоя қиламиз.

Муфассирларнинг ёзишларича, «Асҳоб ул-Каҳф»қиссаси қуйидагича бўлган экан: золим шох, Рим императори Дакёнус (ёки Даккиюнус, грекча Диоклетиан. 243—318) одамларни бутларга ибодат қилишга мажбур қилар, амрига бўйинсунмаганларни эса ўлдираар экак.

Кунлардан бир куни унга фуқароларидан бир неча йигитнинг бутларни кўйиб, яққаю ягона Тангри таолога ибодат қилаётганликларини етказишади. Дакёнус уларки чакиртириб, бу ишлари учун уларни ўлдириб юборишга қўзи қиймаганини ва уларга эрталабгача ўйлаб кўришларига муҳлат берганини айтади. Йигитлар ўзаро маслаҳатлашиб, тун

қоронғусида шаҳарни тарк этишади. йўлда уларга ўша ерлик бир чўпоннинг «Китмир» лақаби ити ҳам эргашади. Тонгга яқин улар бир токқа етиб боришиб, катта ғорга кириб яширинадилар.

Эрталаб шоҳ ўз аскарлари билан уларнинг ортидан тушиб, ўша ғор оғзига яқинлашади. Лекин аскарлар унга киргани кўрадиладар. Шунда Дакёнус уларга ғордаги йигитлар очлик ва ташналикдан қирилиб кетишлари учун ғор оғзини беркитиб ташлашни буюради. Лекин Тангри таоло Ўзининг садоқатли бандаларини халок бўлишдан саклайди — уларни узок уйкуга чўмдиради. Уйғонганларида, орадан уч юз йил ўтган эди. Бундан беҳабар йигитлар бир кун, ярим кун ухладик деб ўйлайдилар ва ораларидан битталарини яширинча шаҳарга егулик харид қилиб келиш учун жўнатадилар. У йигит бозорга келиб таом сотиб олиб, ёнидаги тангани узатганида, сотувчи хайрон бўлиб: «Бу Дакёнусдан қолган танга-ку, бирон ердан хазина топиб олдингларми?» деб сўрайди. Йигит ҳам хайрон бўлиб: «Ҳеч қандай хазина топиб олганим йўқ, бу менинг қавмим ишлатадиган оддий танга», деб жавоб қилиб, Дакёнусга нима бўлганини сўрайди. Бу орада тўпланиб кетган одамлар унинг аллақачон ўлиб кетганини айтишиб, йигитни подшоҳ олдига олиб борадилар. Бу шоҳ мўмин, солих киши эди. Шоҳ йигит ва ўртоқлари бошидан кечирган воқеаларни эшитгач, аскарлари ва шаҳар аҳли билан ўша ғор оғзига борадилар.

Ичкаридаги йигитлар Дакёнус бизни олиб кетгани келди шекилли, деб ўйлашиб, ўлим олдидан сўнгги бор ибодат қилиб олишга тутинадилар. Подшоҳ ва унинг одамлари ғорга киришиб, уларни ибодат устида кўрадилар ва намозларини тугатгунларича кутиб турадилар. Сўнг подшоҳ йигитларнинг ҳар бири билан кучоқлашиб, йиғлашиб кўришиб, уларнинг бошларидан кечган саргузашт Аллоҳ таоло бандаларини қиёмат кунда ҳисоб-китоб қилиши учун қайта тирилтириши ҳақ эканига бир оят-аломат эканлигини айтади.

Тарихда ўтган Диоклетиан Қуръонда Дакёнус тарзида зикр этилган.

Носириддин Рабғузий ғор соҳибларини беш нафар, олтинчилари итлари эканлигини айтади. Уларнинг исмлари: Тамлихо, Игсиг Мино, Мартолус, Сарриниус, Зу Анас, итларининг лақаби Китмир (Итнинг эгаси бўлмиш чўпоннинг исми Кафиттинус).

«Жавохир ул-хикоёт» китобида эса улар етти биродар — Ямлихо, Максалино, Маслина, Кашфутат, Табюнус, Кашофатюнус. Азарфатюнус, Юнусбус ва саккизинчилари итлари Китмир бўлганлиги ёзилган (Қаранг: Қисаси Рабғузий. 2-жилд. Тошкент, 1991, 96-бет; Жавохир ул-хикоёт. Тошкент, 1992, 200-бет).

«Аҳли сунна вал-жамоа ақоиди» китобида ҳам улар етти биродар: Ямлихо, Максалина, Маслина, Марнуш, Дабарнуш, Сазануш, Кафаштатаййуш ва саккизинчилари итлари Китмир бўлганлиги кўрсатилган (Қаранг: 2-китоб, 108-бет).

Бу қисса *Қуръони каримнинг* 18- «Қаҳф» сураси, 9—26 оятларида ёзилган бўлиб, улардан 22 ва 25-оятларини келтирамиз:

«Ҳали улар (Мухаммадга замондош яҳудий, насоро ва мусулмонларнинг айримлари ўша Асхоб ул-Қаҳф ададини): «Учтадир, тўртинчилари итларидир», десалар, (бошқалари): «бешта бўлиб, олтинчилари итларидир», деб ғайбга тош отурлар, (тахминан гап сотурлар). Яна: «(Улар) еттитадирлар. саккизинчилари итларидир», ҳам дейдилар.

(Эй Мухаммад), «Уларнинг саноғини Раббим яхши билгувчидир. Уларни жуда оз-кишн билур», денг. Бас, улар хусусида фақат (ваҳй асосида) очик мунозара қилияг ва (Асхоб ул-Қаҳф) ҳақида уларнинг биронтасидан савол сўраманг!

(Улар) ғорларида уч юз йил турдилар ва яна тўққиз (йил)ни зиёда ҳам қилдилар».

И з о х: *Шамсий ҳисобдаги юз йил к,амарий ҳисобда 103 йилга тўғри келади.*

Бу воқеа тарихий ҳақиқат бўлиб, *Қуръон*га келтирилган «Асхоб ул-Қаҳф» қиссасида келтирилган воқеаларнинг ҳақиқатан ҳам рўй берганлиги ҳақида насроний ва мусулмон олимларининг фикрлари яқдидир. Ҳар иккала дин олимларининг таъкидлашларича, бу воқеа ҳақиқатан ҳам милодий 284—305 йилларда ҳукмдорлик қилган золим шоҳ — Рим императори Диоклетиан замонида 303—304 йиллар атрофида Адана вилоятига қарашли Тарсуснинг шимоли-ғарбида жойлашган ва Тарсусдан 2 соатлик масофа узоклигида бўлган Энжилус тоғидаги бир ғорда бўлиб ўтган. Унинг оғзи шимолга қараган бўлиб, *Қуръони карим*даги таърифларга мос келад :

Қуръон тафсирчиларининг энг машхурларидан бўлган ат-Табарий, таникли олим Фахриддин Розий бу воқеани тарихан ана шу ерда бўлиб ўтганлигини таъкидлашган (Илохий мўъжизалар. 3-сон, 1996, 60—66-бетлар).

303—304 йиллар ҳазрат Ийсо алайҳиссаломга эргашувчи христианларни Дакёнус каттиқ исканжага олган давр бўлган.

Ҳади бузилмаган христианликни (яккахудоликни) танлаб, бутпарастликни рад этган бу етти йигит Дакёнусдан қочиб ана шу ғорга кирий кетганлар.-Баъзи насронийлар манбаларида эса йигитлар яширинган ғор Анатолиянинг (Онадўли)Эфее шаҳрида деб кўрсатилган.

Шунингдек,- қайта тирилишнинг ҳақлиги ҳақида Узайр пайғамбар ҳақидаги кисса ҳам далилдир. Узайр. Аллоҳ таолонинг қудрати билан 100 йил ўлик ҳолда ётиб, сўнгра тирилтирилганлиги **Қуръони карим**тиш 2- «Бақара» сураси, 259-оятда ҳикоя қилинган.

«Албатта, Биз ўликларни тирилтиурмиз ва уларнинг қилган амалларини ҳамда (қолдирган) изларини ёзиб кўюрмиз. Барча нарсани (Биз) аниқлаб берувчи ИМОМ (Лавҳ ул-Маҳфуз)да ХИСОбга ОЛГанМИЗ» (36- «Ёсин» сураси, 12-оят).

«Биз улар (нинг мурдалари)ни ер камайтираётганини (чириб тупрокка айланаётганини) билганмиз. Бизнинг ҳузуримизда эса (қилмишларини) сақловчи Китоб (Лавҳ ул-Маҳфуз) бордир» (50- «Коф» сураси, 4-оят).

«Мен юлдузларнинг ботиш жойлари билан қасамёд этурман — бу (қасам), агар билсангизлар, албатта, буюк қасамдир — албатта, у асралган Китобдаги (Лавҳ ул-Маҳфуздаги) Улуғ Қуръондир! Уни фақат таҳоратли—пок кишиларгина ушларлар» (56- «Воқеа» сураси, 75—79-оятлар).

«(У оятлар.Аллоҳназдида) мукаррам саҳифаларда, (яъни) кадри баланд, покиза (саҳифаларда) котиб (фаришта)лар қўлларидадир. (Улар) карамли ва итоатлидир-Лар (80- «Абаса» сураси, 13—16-оятлар).

«Йўқ! Балки, у Улуғ Қуръондирки, (унинг асл манбаи) Лавҳ ул-Маҳфузда-Дир» (85- «Буруж» сураси, 21—22-оятлар).

Аллоҳ таоло ҳамма нарсадан огоҳ, дилларни эгаллаган сирларни билгувчи қарам кенг, мағфиратли ва меҳрибон бўлган зотдир.

Шу жумладан, оламлар Парвардигори пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломга **Қуръони карим** тўғрисида қуйидаги оятларни нозил қилган:

«Дарҳақиқат Биз Сизга етти такрорланувчи (етти оятли «Фотиҳа» сураси)ни ва Улуғ ҚуръОННИЙ аТО ЭТДИК» (15 - «Хижр» сураси, 87-оят).

«Ушбу Қуръон Аллоҳдан бошқа кимнингдир томонидан тўқилган бўлиши мумкин эмас. Балки, у (бутун) оламлар Парвардигори томонидан (келган), шубҳасиз, ўзидан олдинги нарса (илохий китоблар)ни тасдиқловчи ва батафсил (баён этилган) китобдир.

Ёки: «Уни (Муҳаммад) тўқиган», — дейдиларми?! Айтинг; «У ҳолда, агар ростгўй бўлсангизлар, унга тенг биргина сура келтириб, Аллоҳдан бошқа имконингиз борича КИШИЛарНИ (ёрдамга) ЧОрланГИз!» (10- «Юнус» сураси, 37-38-оятлар).

«(Биз) бу Қуръонда одамларга турли масалалардан баён қилдик. Дарҳақи-ҚаТ ИНСОН кўп Жанжал (бахс) ҚИЛувЧИДир» (18- «Каҳф» сураси, 54-оят).

«Агар У хоҳласа, сизларни Ер юзидан кетказиб, ўрнингизга янги бир халқ-НИ Келтирур. Бу ИШ АлЛОҲГа ҚИЙИН ЭМаСДИр» (35 - «Фотир» сураси 16-17-оятлар).

ҲАЛОҚ бўлгур ИНСОН-а, бунчалар Кофир бўлмаса! (80- «Абаса» сураси, 17 - оят).

(Биз пайғамбарларни) ҳужжатлар ва китоблар билан (юборганмиз). Сизга эса одамларга нозил қилинган (аҳкомлар)ни баён қилиб беришингиз учун ва тафаккур қилсинлар, деб бу зикрни (Қуръонни) нозил қилдик.

Аниқки, (Биз) уларнинг: **«Унга (Муҳаммадга Қуръонни) бирор одам ўргатмоқ-да», —** деяётганларини билурмиз. (Лекин) улар ишора қилаётган кимсанинг

тили ажамийдир (арабий эмас), **бу** (Куръон) эса **аниқ арабийдир** (16 - «Наҳ» сураси, 44 ва 103-оятлар).

И з о х: *Саҳобалардан Ибн Аббос разийаллоҳу анҳу айтадилар: Маккада Қурайш қабиласига мансуб кишилардан бирининг ажамий (хорижий) қули бор эди. Пайг-ам-баримиз у билан гаплашиб, унга Ислом аҳкомларидантаълим берар -эдилар. Буни кўрган айрим қурайшликлар: «Муҳаммад.га Куръонни мана.шу қул ўргатса керак», деб гап тарқатганларида юқоридаги оят нозил бўлган.*

«Албатта, (бу Куръон) барча оламлар Парвардигорининг нозил қилган (китоби)дир.

Уни Рух ул-Амин (Жаброил) олиб тушди қалбингизга, огоҳлантирувчи (пайғамбар)лардан бўлишингиз учун, аниқ арабий тилда.

Албатта, (Куръондаги айрим хабарлар) ўтганларнинг китобларида ҳам бордир.

Ахир, (Куръон ҳақида) Исроил авлоди олимларининг билишлари улар учун далил ЭМасМИ?!» (26-«Шуаро» сураси, 192—197-оятлар).

«Куръон (оятларининг маънолари) ҳақида (чуқурроқ) фикр юритмайдиларми?! Агар (у) Аллоҳдан ўзганинг ҳузуридан (келган) бўлса эди, унда кўп ихтилофлар ТОПГАН бўлур ЭДИЛАР» (4- «Нисо» сураси. 82-оят).

«(Эй Мухаммад), Биз Сизга (Жаброил воситасида Куръонни) кироат қилдирурмиз. Бас, Сиз (уни) эсдан чиқармассиз.

Илло, Аллоҳ (унуттиришни) хоҳлаган оятлар бундан мустаснодир. Албатта, У ошкора (сўз ва ишлар)ни ҳам, яширин нарсаларни ҳам билур.

БИЗ СИЗНИ ОСОН (дин)га Муваффақ ҚИЛурмиз» (87- «Аъло» сураси, 6—8-оятлар).

И.з о х: *Дарҳақиқат, шариати исломия динларнинг ичида энг осои ва энгилидир. У буюрган барча аҳкомларни ҳар бир ақли расо киши ҳеч қийналмасдан адо этиши мумкин. Фақат ёлғиз Аллоҳга ва У зот юборган Куръонга сидқидилдан иймон келтирган бўлса, бас.*

«Ҳаққоний Подшоҳ — Аллоҳ олий зотдир. (Эй Мухаммад), Сизга (Куръон) ваҳйси адосидан илгари кироат қилишга шошманг ва айтинг: «Эй Раббим, менга ИЛМНИ зиёда ЭТ!» (20- «Тоҳо» сураси, 114-оят).

(Эй Мухаммад, Куръонни) тезроқ (ёдлаб) олиш учун тилингизни у билан кимирлатмай кўя қолинг.

Зеро, уни (Сизнинг дилингизда) жамлаш ҳам, (тилингиздаги) кироати ҳам Бизнинг зиммамиздадир.

Бас, қачон Биз (Жаброил тилида) уни ўқисак, Сиз ҳам уни ўқишга эргашинг!

Сўнгра уни (Куръонни) баён қилиб бериш ҳам (тушунтириш ҳам), албатта, Бизнинг заММаМИЗДаДИР» (75- «Киёмат» сураси, 16—19-оятлар).

И з о х: *Ана шу оятлар орқали Аллоҳ таоло Ўз каломидаги тушуниб этиш мушкул бўлган айрим оятларни пайғамбар алайҳиссаломга англатиш кафолатини ҳр,м Уз зиммасига олиб, пайг-амбаримизни хотиржам қилмоқда. Мана шу оятлар келгач, Расулulloҳ ваҳй нозил бўлаётган вақтда, бошларини қуйи солиб, хомуш ўтирадиган ва қачонки ваҳй келтирган Жаброил алайҳиссалом кетганларидан сўнги-на, нозил қилинган оятларни ўқийдиган бўлдилар.*

«Айтинг (эй Мухаммад): «Ким Жаброилга душман бўлса, ахир, у уни (Куръонни) қалбингизга Аллоҳнинг изни билан ўзидан аввалги (илоҳий китоблар)ни тасдиқ этадиган, мўминларга ҳидоят ва хушхабар бўлган ҳолида нозил қилди-ку!» (2-«Бақара» сураси, 97-оят).

«Куръонни одамларга бардош билан (аста) ўқиб беришингиз учун уни бўлақларга бўлдик ва бўлиб-бўлиб нозил қилдик.

Айтинг: «(Эй мушриклар), хоҳ (унга) ишонингиз, хоҳ ишонмангиз, (ҳечқиси йўқ). Зотан, илгари илм (Таврот) берилган кишилар (Куръон) тиловат қилинган вақтида СаЖДа ҚИЛГАН ҲОЛЛАРИДА, ЮЗЛАРИ билан ЙИҚИЛурлар» (17-«Ал-Исро» сураси, 106—107-оятлар).

«Қуръон ўқилганда уни тинглангиз ва сукут сақлангиз! Шояд (шунда) раҳм қилингансизлар!»

Раббингизни ичингизда тазарру ва қўрқинч билан ҳамда гагсирганда овозни кўтармасдан эртаю кеч зикр (ёд) этинг! **Ғофиллардан бўлманг!»** (7- «Аъроф» сураси, 204—205-оятлар).

«Дарҳақиқат, сизларга Китоб (Қуръон) нозил қилдик. Унда сизларнинг зикр ИНГИЗ бордир. (Буни) аНГЛамайСИЗларМИ?!» (21- «Анбиё» сураси, 3-оят).

«Сизларга, ўзларингиз сезмаган ҳолингизда тўсатдан азоб келнб қолишидан илгари Раббингиз (томони)дан сизларга нозил қилинган гўзал нарса (Қуръон)га эргаШИНГлар!» (39- «Зумар» сураси, 55-оят).

<<Аллоҳнинг оятлари ҳақида тортишадиган кимсаларни кўрмадингизми? Қаёққа бурилиб кетмоқдалар-а?!

Китоб (Қуръон)ни ва Биз пайғамбарларимиз билан юборган нарсаларни (китобларни) ёлғон деган кимсалар яқинда (қиёмат Кунида) билажаклар» (40- «Ғофир» сураси, 69—70-оятлар).

Айтинг: «Эй одамлар! Сизларга Раббингиздан ҳақиқат — (Қуръон ёки Пайғамбар) келди. Бас, кимки ҳидоят йўлига кирса, фақат ўзи учун ҳидоят йўлига кирган бўлади. Кимки янглишса, бас, ўзининг зарарига янглишган бўлади.

Мен сизларга вакил (муаккал) эмасман» (10-«Юнус» сураси, 108-оят).

«Албатта, бу зикрни (яъни Қуръонни) Биз Ўзимиз нозил қилдик ва уни Ўзимиз асрагаЙМИЗ» (15- «Ҳижр» сураси, 9-оят).

И з о х: Аввалги фасллар ва макрлаларда айтиб ўтганимиздек, бу илоҳий сўзлар шубҳасиз ўз тасдиғ-ини топди. Исломи таълимотига кўра, Қуръон илоҳий Китобларнинг сўнггисидир. Мана шу оятда Тангри таоло уни то қиёматгача йўқотмай, бузмай сақлашни ўз зиммасига олгандир. Қуръондан аввал нозил қилинган илоҳий китобларга ўзгартиришлар киритилавериб, бузилгани ҳолда, Қуръон мана ўн тўрт асрдан буён пайғамбар алайҳиссаломга қандай нозил қилинган бўлса, худди ўшандай бирор ҳарфи ҳам ўзгармай сақланиб келмоқда. Масалан, буни аксича Инжилнинг етмишдан ортиқ таржималари бўлгани ҳолда, унинг асл, дастлабки, ҳақиқий нусхаси ҳеч қаерда мавжуд эмас.

Яна шунини айтиб ўтиш муҳимки, барча ҳолатларда ҳам фаришталардан, азиз-авлиёлардан, биби сешанба, биби чоршанба, Анбар она, чилтонлар ва ҳоказолардан эмас, балки фақат Аллоҳ таолонинг Узидан мағфират, паноҳ, ёрдам, мадад сўралади. Бу ҳақда махсус оят нозил бўлган:

«Аслида Аллоҳ ҳимоячингиздир ва у ёрдам берувчиларнинг афзалидир» (3 «Оли Имрон», 150-оят).

«Агар (чин) мўмин бўлсангиз, ўзингиз аъло (даражада) бўла туриб, (баъзи мағлубиятларингиз учун) сустлашмангиз ҳам, ғамгин ҳам бўлмангизлар» (3- «Оли Имрон» сураси, 139-оят).

«Эй мўминлар, кўп гумон (лар)дан четланинглар! Чунки баъзи гумон (лар) гуноҳдир! (Ўзгарлар айбини қидириб) жосуслик қилманглар ва бирингиз бирингизни ғийбат қилмасин! ...» (49- «Хужурот» сураси, 12-оят).

«Эй иймон келтирганлар! Ўзингиздан ўзгалар (мунофиқлар)ни яқин дўст (сирдош) тутмангиз! Улар сизларга нисбатан бузғунчилик қилишда кучларини аямайдилар ва ҳолларингиз забун бўлишини истайдилар. Сизларни ёмон кўришлари оғизлари (сўзлари)дан аён бўлди, дилларида яширган (адоват)лари эса янада каттароқдир. Агар ақлингизни ишлатадиган бўлсангиз (Биз), сизларга оятларни муфассал баён қилиб бердик»

«Эй, сизлар! Уларни яхши кўрасиз, лекин улар сизларни яхши кўрмайдилар...»

«Сизларга етган яхшилик уларни хафа қилди. Сизларга етган ёмонликдан Эса Хурсанд бўладилар...» (3- «Оли Имрон» сураси, 118, 119 ва 120-оятлар).

«Кофир бўлганлар, уларга муҳлат бериб турганимизни яхшилик деб ўйла-масинлар! Муҳлатни уларга гуноҳлари янада кўпайиши учун берамиз. Уларга хор қилувчи азоб бордир».

«Кофир бўлганларнинг шаҳарма-шаҳар сайр этиб яйраб юришлари Сизни ЗИНХОр аЛДаб Қўймасин!» (3- «Оли Имрон» сураси, 178- ва 196-оят).

«Исроил авлодларининг аҳдларини олдик ва уларга пайғамбарлар юбор-дик. Ҳар гал бир пайғамбар уларга (ҳавойи) нафсларига хуш кўрмайдиган нар-са (хукм)ни келтирганда, бир қисмини ёлғончига чиқардилар ва (бошқа) бир қисмини ЭСа ўлДИрДИЛар» (5- «Моида» сураси, 70-оят).

«Исроил авлодидан кофир бўлганлари Довуд ва Ийсо ибн Марям тили билан лаънатландилар. Бунга итоатсизликлари ва тажовузкор бўлишлари сабаб (бўлди).

Кофир бўлганлар ва оятларимизни ёлғонга чиқарганлар — ана ўшалар дўзах аХЛИДИрлар» (3 - «Оли Имрон» сураси, 78 ва 86 - оятлар).

«Бас, қачонки, (қулоқларни) қар қилувчи қичқириқ келганда (сур иккинчи марта чалинганда), ўша Куида киши ўз биродаридан қочур. Яна онаси ва отасидан ҳам, хотинию, ўғилларидан ҳам қочур. Чунки, у Кунда улардан ҳар бир киши учун ўзига етарЛИ ТаШВИШ бўлур» (80- «Абасз» сураси, 33-37-оятлар).

«Қиёмат кунда ҳеч бир жон ўзганинг юки (гуноҳи)ни кўтармас. Агар оғир гуноҳ эгаси ўз юкини бирортасига кўтаришга чорласа, гарчи чорланувчи қариндош бўлса-да, унинг гуноҳидан бирор нарса юклатилмас...» (35 «Фопир» сураси, 18-оят).

«Қачонки, Биз инсонга инъом қилсак, у Биздан юз ўғирар ва ўз йўлига кетар. Қачонки, унга ёмонлик етиб қолса, у Бизга узундан-узоқ дуо ва илтижо-Лар ҚИЛур» (41- «Фуссилат» сураси, 51-оят).

«Бас, энди инсонни қачонки, Парвардигори имтиҳон учун икром этиб (яъни сийлаб), унга неъматлар ато этса, дарҳол: «Парвардигорим лойиқ бўлганим учун мени икром этди», — дер.

Аммо, қачонки, Парвардигори уни имтиҳон учун, ризқини танг қилиб қўйса, ДарХОЛ: «ПарварДИГОриМ МеНИ ХОр ҚИЛДИ», — Дер» (89- «Фажр» сураси, 15-16-оятлар).

«Ахир, улар Аллоҳ Ўзи хоҳлаган кишининг ризқини танг қилишини билма-диларми?! Албатта, бунда иймон келтирадиган қавм учун аломат (сир-синоат) лар бордир» (39- «Зумар» сураси, 52-оят).

Дарҳақиқат Аллоҳ бировни бой, бировни камбаеал, бировни юксак, бировни ту-бан қилиб қўйишида аломатлар, кўп сир-синоатлар бордир. Буни Аллоҳнинг Ўзи билур, бизлар билмасмиз. Қуйидаги икки оят масалага бир оз бўлса-да, ойдинлик киритиши мумкин:

«Агар Аллоҳ (айрим) бандаларини ризқини кенг-мўл қилиб юборса, албатта улар Ерузида тажоввузкорликка ўтиб кетган бўлур эдилар...» (42- «Шўр» сураси, 27-оят).

, И з о х: Камбаеални бой қиламан деб овора бўлиб юрманг. Бу тўерида: «Кўлда берганга қуш тўймас», деган гап бор. Аллоҳ бекордан бекорга бировни бой, бировни камбаеал қилиб қўймайди.

Юқоридаги оятдан шундай хулоса чиқариш мумкинки, агар ризқи тор ва танг қилиб қўйилган одамларни бой қилиб қўйилса, инсонларга катта зиён-заҳмат етказиб, кўп кулфатлар келтириши ва ҳатто Аллоҳга исён қилишгача бориб етишлари мумкин. Аллоҳ буни билади, ҳисобга олади, У барча нарсаларни билгувчи доно зотдир.

Уч тоифа одам бой бўлолмайди:

- 1) Аллоҳ хоҳламаган одам;
- 2) Мияси яхши ишламайдиган, укувсиз, режасиз одам;
- 3) Ҳам дангаса, тепса тебранмас, аммо орзуси узун, баднафс, сериштаҳа, исрофгар одам.

Бундай одамлар ҳатто оддий хизматкорликка ҳам ярамайдилар. Бу учинчи тоифа одамлардан кўпинча ўғрилар, фохишалар ва фирибгарлар етишиб чиқади.

Қуръон шифодир /

Қуръони каримит баъзи оятлари^{руҳ}«йу жисмоний^хаастада^рга шифо, оехр-жоду, мусибат, азоб-укубат етган кишиларга кўрғон эканлигини Расулulloхнинг-ўзлари ва саҳобалар айтиб ўтганлар. Мужтаҳид уламолар эса бу ҳақда ўзларининг асарларида ёзиб кетганлар. , • • • • • % - ? • '.* •

Масалан, машҳур имом Куртубий: **«Аллоҳ таолонинг-каломи ва исмлари билан дам солиш жоиз»**, деган. Бу ҳақда **Қуръоний карим&a** икки оят нозил бўлган:

«(Биз) Қуръонда(н) мўминлар учўн шифо ва раҳмат бўлган (оят)ларни нозил қилурмиз. (Лекин бу оятлар) золим-(кофир) ларга фақат зиённи орттирур» (17 «Д-Исро» сураси, 82-оят). -.-: -.-:?

«...Айтинг: «(Ушбу Қуръон) иймон келтирган зотлар учун ҳидоят ва шифо-Дир...» (41- «Фуссилат» сураси, 44-оят). .- .- ,,: '.. ,:*. .: / ;...: ' :","?..•

Ана шуларга асосланиб, **Қуръонинг** баъзи бир шифобахш оятларини, пайғамбаримиз ҳадисларини, саҳоба ва улаМоларимизнинг айтган сўзларини эътиборингизга ҳавола этишни лозим топдик. ' / :"

1- «Фотиҳа» сурасининг ҳар бир дардга шифо бўлиши, хаттЪ баъзи рйвоятларда у ўлимдан бошқа ҳамма нарсага кифоя қилиши айтилади.

Имом Баззор Анас разийаллоҳу.анҳу РасулulloхнИнг: **«Касал булиб бошинг ёстиққа текканда, «Фотиҳа» ва «Ихлос»ни ўқисанг, ўлимдан бошқа ҳамма нарбадан омон бўласан»**, деган ҳадисларини келтиради.

2. Пайғамбаримизнинг завжалари Ойиша разийаллоҳу анҳонинг айтишларйча, Расулulloх саллаллоҳу алайҳи вассаллам уйкуга ётаётганларида ва тоблари қочиб қолганда, икки қафтларига «Ихлос», «Фалақ», «Нос» сураларини ўқиб ўзлари ўзларига дам солиб, суфлаб қафтлари билан юзларини, таналарини қўллари етган жойларини масҳ тортиб силаб чиқар эканлар.

Пайғамбаримизнинг айтишларига кўра, «Фалақ» ва «Нос» суралари кишига **Аллоҳ Ўзи** яратган нарсаларнинг — ҳасадгўйларнинг ҳасадларидан, жин ва шайтоннинг ёмонликларидан, сеҳр-жодудан, назар-нафасдан кўрғон бўлиб, улардан ана шу икки сурани ўқиш орқали **Аллоҳдан** паноҳ тиланар экан.

Нақл қилишларича, пайғамбар алайҳиссалом 11 тугун билан сеҳрланганларида, ҳазрат Жаброил алайҳиссалом шу икки сурани олиб тушган Ёкан.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, «Фотиҳа», «Ихлос», «Фалақ», «Нос» сураларини ўқиб, ўзига ёки бировга дам солинса, инсонга энг яхши руҳий ва жисмоний шифо бўлар экан.

3. Ҳадиси шарифга кўра, киши **Аллоҳ таоло** берган ахлу аёл, мол-дунё, фарзандлардан иборат бўлган неъматларга шукрона билдириб, **«Машааллоҳу ла қуввата илла биллаҳ»**, деб юрса ўлгунича ҳеч қандай офат кўрмас экан.

4. Бундан ташқари пағамбаримиз: **«Ла ҳавла вала қуввата илла биллаҳ»**, калимасини доим такрорлаб юринглар, чунки бу калима жаннат қалитларидандир у,-- деб айтган эканлар.

5. Бошга мусибат тушганда, танг ҳолда қолганда:

«Ла илаҳа илла анта субҳанака, инни кунту миназ золимийн», калимасини ўқиш, ёки иккинчи бир:

«Инна лиллаҳи ва инна илайҳи рджиўун. Аллоҳумма, журни фи мусибати вахлиф ли хойрон минҳа» калимасини такрорлаб юриш тавсия қилинади.

6. Ривоят қилишларича, киши ғамга ботганда, «Оят ул-Курсий»ни ўқиса, **Аллоҳ** унга ёрдам берар экан.

7. Саҳоба Абу Ҳурайранинг келтирган ҳадиси шарифларига кўра, бошга ғам-ташвиш тушганда: **«Таваккалту ғалал ҳаййиллази ла ямут. Ва қулил ҳамду лиллаҳиллази лам яттаҳиз валадав ва лам яқуллаҳу шарикун фил мулки ва лам яқуллаҳу валиййум миназзулли ва каббирҳу такбир»** оятини (17- «Ал-Исро» сураси, 17-оят), ўқиш тавсия қилинади.

8. Агар бирор кишини бирор балога йўлиққанини, мусибатга учраганини кўрса, ўзи-

нинг ана шу ишларини Аллоҳ бошига¹туширмагани шукронасига қўйидаги калимани айтиб қўйса катта савоб ва ўзига яхши бўлар экан:

«Алҳамду лиллаҳиллази ғафани миммобталака биҳи ва фаззалани ғала касирин мимман холақо тафзилан».

9. Кишининг бирор ери оғриси, ўша ерга қўлини қўйиб:

«Бисмиллоҳ (уч марта). Аъзу биъиззатиллаҳи ва би қудратих мин шарри ма ажиду ва уҳозиру мин важъй ҳаза», деб такрорлаб турса оғрик енгиллашиши ва ҳатто кетиши ҳам мумкин экан.

10. Пайғамбаримиз кизлари Фотимаи Заҳронинг туғишлари яқинлашганда, завжалари Умму Салама ва Зайнаб бинти Жаҳшни кизларининг олдига юбориб, унга «Оят ул-Курсий», «Фалақ» ва «Нос» сураларини ўқиб **Аллоҳдан** паноҳ тиламоқликка буюрган эканлар.

11. Ривоят қилишларича, бир саҳоба ҳастанинг қулоғига **Қуръон** оятларини қироат қилиб тиловат қилганида, тузалиб кетганини пайғамбар алайҳиссалом эшитиб, ундан нима ўқиганлигини сўрабдилар. У 23- «Муъминун» сурасининг 115—118-оятларини ўқиганлигини айтган. Шунда Расулulloҳ:

«Агар шуни мўмин киши астойдил, чин қалбдан, ишонган ҳолда тоққа ўқиса, тоғ ҳатто ўрнидан қўзғолади», деган эканлар.

12. Имом Байҳакийнинг «Шуабул-иймон» китобида ҳазрат Али 6- «Анъом» сураси ўқилган беморга Аллоҳнинг шифо беришини айтганлиги ёзилган.

13. Бундан ташқари, саҳоба Абу Ҳурайра разийаллоҳу анху:

«Қуръонда икки шифобаҳш оят бор. У ҳам бўлса, 2- «Бақара» сурасининг охириги 285, 286-оятларидир», —деган экан.

14. Маййитни қабрга қўйганларидан сўнг, жанозага келганлар қабрдан етти қадам узоқлашишлари билан бошланадиган марҳумнинг Мункар ва Накир фаришталари билан савол-жавобини енгиллаштириш учун, қабр ёнида «Мулк» («Таборақ») ва «Ёсин» суралари қироат қилиниб. **Раббим — Аллоҳ**, диним — Ислом, китобим — **Қуръон**, киблам — Каъба, пайғамбарим — Муҳаммад алайҳиссалом, миллатим — Иброҳим алайҳиссалом миллатиданман, ал-мисокдан бери, яъни «Қолу бало» калимаси айтилганидан бери мусул-МОНМАН, Деб ўрГЭТИБ ТуриШНИ улЭМОЛарИМИЗ ТЭВСИЯ ҚИЛГаНЛар (Қаранг: Мубашшир Аҳмад. Қуръон шифо. Тошкент, «Мовароуннаҳр», 1999; Ботирбек Хасан. Расулulloҳ суюб ўқиган дуо ва тасбеҳларидан сайланма. Тошкент, «Мовароуннаҳр», 2000).

Жаннат насими

Накл қилишларича, пайғамбар алайҳиссалом айтган эканларки, қиёмат куни бўлганда тўрт тоифа одам беҳисоб ва беазоб жаннатга қирар эканлар:

- **Биринчиси** — ҳалол касбдан мол топиб, **Худо** йўлида садака берган сахийлар;
- **Иккинчиси** — илмига амал қилган олимлар;
- **Учинчиси** — **Худо** йўлида дини Ислом равнақи учун жонини фидо қилган шаҳидлар;
- **Тўртинчиси** — молини ҳалол ҳаражат қилиб ҳаж қилганлар.

Бу тўрт тоифа одамлар жаннатга аввал кирмоқни талашар эканлар. Шунда Худои таоло Жаброил алайҳиссаломга амр қилар экан: «Эй Жаброил, бу тўрт тоифа одамларнинг қайси бирлари жаннатга аввал кирмоқликка муносиб бўлсалар, уларга одиллик билан ҳукм қилгил», деб.

Шундан кейин Жаброил алайҳиссалом **Худои** таоло розилиги учун жон берган шаҳиддан сўрар экан: «Эй шаҳид, сен шаҳидликнинг савобини бундай мартабада эканлигини қандай билдинг?» **Шаҳид айтар экан:** «Олимлардан эшитдим». **Жаброил алайҳиссалом:** «Ундоғ бўлса, олимларнинг ҳурматини бажо келтиргинки, улардан илгари жаннатга кирмогинг беодоблик бўлур».

Ундан кейин ҳожи ва сахийлар билан ҳам шу таҳлитда савол жавоб қилар эканки, улар ҳам ўзларининг бундай эзгу ишларини катта савоб эканлигини олимлардан эшитиб ўрганганликларини айтар эканлар.

Жаброил алайҳиссалом уларга ҳам олимларнинг ҳурматини бажо келтиришларини ва улардан олдин жаннатга кирмоқликлари беодоблик бўлишини айтиб, жаннатга аввал кирмоқликни олимларга ҳукм қилар экан.

? : .,Аммо олимлар айтар эканлар: «**ЁМарвардигор**, аввал-бизнинг ҳеч илмимиз йўқ эди ва бу ишларни сахийларнинг саҳоватлари сабабидан таҳсил қилиб олган эдик. Энди уларнинг ажрларини зое кетказмай, жаннатга биздан илгари ана шу сахий бандаларингни киргизгин» (Олим олимлигини у дунёда ҳам кўрсатар экан).

Шундан сўнг Тангри таоло олимларнинг бу илтижоларини қабул қилиб, жаннатга аввал сахийлар, улардан кейин олимлар, улардан кейин Тангри таоло розилиги учун шаҳид бўлганлар ва ҳаж қилганларни киритишга Жаброил алайҳиссалом жаннат ризвонларига амр қилар экан.

. Илмига амал қиладиган олимлар ҳақида Тангри таоло: «Менга тоат — ибодат қиладурган киши обиддир, инсонларга савоб-гуноҳни, оқ-қорани, яхши -ёмонни, танитган илмли киши олимдир. Менинг наздимда обиддан олим аъло, шунинг учун қаерда обид бўлса, олимга хизмат қил Вин» деб, илмли кишиларни азиз тутиб, Ўзига яқин олишлигини билдирган экан.

Энди, ҳурматли ўқувчи, жаннат ҳақида баъзи бир фикр-мулоҳазаларимизни билдирсак.

Аввало Одам Ато ва Момо Ҳавво яшаган жаннат самода — абадият жаннатидамиди ёки Ердамиди, деган саволга жавоб беришга ҳаракат қиламиз.

Бу ҳақда уламоларнинг фикрлари турлича бўлган. Уларнинг баъзилари жаннат самода, баъзилари Ерда бўлган дедилар.

Бу масалани ечиш учун **Куръони каримишг** жаннат ҳақидаги оятларини синчиклаб таҳлил қилиб чиқмоқ керак. **Куръонла** жаннат ҳақида қуйидаги оятлар нозил бўлган:

«**Бас, шайтон иккисини (васваса билан) йўлдан тойдириб, турган жойларидан (жаннатдан) чиқарди. Биз (уларга) айтдик: «Бир-бирингизга (келажак зурриётингиз билан ўзаро) душман бўлиб, (Ерга) тушингиз! Маълум вақтгача (ажал етгунча) сизлар учун Ерда барқарорЛИК Ва (ундан) фойДалаНИШ (бордир)»** (2- «Бакара» сураси, 36-оят).

«**У ердан (жаннатдан) ҳаммангиз тушинг», — дедик. «Бас, сизларга Мендан ҳидоят келганда, ҳидоятимга эргашганларга хавф йўқдир ва улар ташвиш ҳам чеКМайДИЛар»** (2- «Бакара» сураси, 38-оят).

«**Айтди: «Ундан (жаннатдан) чиқ! У ер (жаннат)да такаббурлик қилишинг сенга (жоиз) эмас. Бас, чиқ! Сен ҳақирлардандирсан!»** (7- «Аъроф» сураси, 13-оят).

«(Аллоҳ) деди: «**Бир-бирингизга нисбатан душман бўлган ҳолингизда (жаннатдан) тушингиз! Сизлар учун (маълум) вақт (ажалингиз етгун)гача Ерда қарор олиш ва фойдаланиш (бордир)».**

(Яна) деди: «**Унда яшайсизлар, унда ўлурсизлар ва ундан (охиратда) чиқари-ЛурсИЗЛар»** (7- «Аъроф» сураси, 24—25-оятлар).

«(Аллоҳ) айтди: «**Ундан (яъни жаннатдан) ҳар иккингиз тушингиз. Баъзингиз (зурриётингиз) баъзига душмандир. Бас, сизларга Мен (тараф)дан ҳидоят келганда, ким Менинг ҳидоятимга эргашса, йўлдан озмас ва бахтсиз бўлмас»** (20- «Тоҳо» сураси, 123-оят).

Эътибор беринг, юқорида келтирилган «Бакара» сурасининг 36-оятида: «**Жаннатдан Ерга тушингиз!**», деб очиқ ва равшан айтилган. Қолган оятларда ҳам «Тушинг» дейилган. Агар жаннат Ер юзида бўлганида эди, «Жаннатдан чиқингиз» дейиларди, «тушингиз» эмас, албатта.

Ердаги макондан кимнидир чиқариш, ҳайдаш учун «чиқинг», ёки «бу ердан кетинг» дейилади, «тушинг» дейилмайди. Ердан ерга ҳеч қачон тушиб бўлмайди. Тушиш жараёни фақат тепадан, юқоридан пастга қараб бўлади.

Агар жаннат Ерда бўлганида эди, жаннатнинг Ерда маълум бир чегараси бўлиши, у чегара нима биландир ўраб, тўсиб, чегараланиб қўйилиши ва унда ана шу чегаралар билан ўраб олинган макондан, яъни жаннатдан уларни икковларини ташқаридаги Ерга туширилиши эмас, балки чиқарилиши керак бўлар эди. Бунинг акси эса илмий жихатдан ҳам эҳтимоли йўқ, ҳам мантиксиздир.

Денгиздаги кема ҳам қирғоққа келганда, «кемадан чиқинг» дейилмайди, балки «кемадан тушинг» дейилади. Поезд тўхтаганда, поезддаги одамга «поезддан чиқинг», дейилмайди, «поезддан тушинг» дейилади (чунки кема, поезд ердан баланддир).

Пайғамбар Идрис алайҳиссалом ҳам Аллоҳ таолонинг амри билан фаришта билан бирга осмонга кўтарилиб, дўзахни кўрган ва ўша маконда (самода) абадият жаннатига кириб, унда қолиб кетган.

Келтирилишича, дўзах устидаги қил кўприкдан (Пулсирот кўприги) ўтилиб, жаннатга кирилади. Шунга кўра, жаннат билан дўзах ёнма-ён жойлашган бўлиши шарт.

Ерда дўзахнинг бўлганлиги ҳақида *Қуръони каримд.* ҳам, бошқа манбаларда ҳам ҳеч нарса айтилмаган. Шунинг учун жаннат ва дўзахнинг Ерда бўлган бўлиши мутлақо мумкин бўлмаган нарсадир. Демак, келтирилган ҳақиқатлардан хулоса чиқариб айта оламизки, Одам Ато ва Момо Ҳавво яшаган жаннат самода — абадият жаннатида бўлган.

Кези келганда яна шуни ҳам айтиш керакки, 11- «Худ» сурасининг 108-оятда: **«Аммо бахтли бўлганлар эса, бас, жаннатда, то осмонлар ва Ер тургунча у ерда мангу турурлар, илло, Раббингиз хоҳлагани бундан мустаснодир. (Бу) битмас неъматдир»** деб, ҳазрат Жаброил алайҳиссалом пайғамбаримизга дунё, олам, бутун Борлик, шу жумладан, жаннат ҳам абадий эмаслиги, мангулик ва абадият фақат Унинг Ўзига хослигини ва жаннат ҳам осмонлар ва Ер тургунча туриши мумкинлиги, тагин у ёғини Ўзи билишлиги ҳақида хабар бермоқда. Демак, ёлғиз Аллоҳ таолодан бошқа ҳеч қандай зот абадий эмас, ўлиб тирилгучидир, йўқ бўлиб пайдо бўлгучидир, бордан йўқ, йўқдан бор бўлгучидир.

Аллоҳ таоло *Қуръони карими*анг куйидаги оятларида тўғри, ҳақ йўлдан юриб яшаб ўтган сеvimли бандаларига жаннатда абадий роҳат-фароғатда яшашлари, у жойда май, шароб ва ҳурлар, бокира кизлар бўлишлиги ва уларнинг жаннат аҳли — тақводор мўминларга ато этилиши, уларга хизмат қилишлари ҳақида хабар беради:

«Албатта, яхшилар (жаннатда) мизожи кофур бўлмиш қадахдан (май) ичурлар.

Аллоҳнинг бандалари ичадиган (бу) чашмани (ўзлари хоҳлаган жойдан) чиқариб (оҚИЗИБ) ОЛурлар» (76- «Инсон» сураси, 5—6-оятлар).

«Тақволи зотлар учун ваъда қилинган жаннатнинг мисоли (сифати будир): «Унда айнимас сувдан иборат дарёлар ҳам, таъми ўзгармас сутдан иборат дарёлар ҳам, ичувчилар учун лаззатли (ақлдан оздирмайдиган) майдан бўлмиш дарёлар ҳам ва мусаффо асалдан иборат дарёлар ҳам бордир. Улар учун у жойда барча мевалардан бордир ва (у жойда) Парвардигорлари (томони)дан мағфират бордир. (Ана шундай зотлар) дўзахда мангу қоладиган ва қайноқ сув билан суғорилганда ичакларини тилка-пора қилиб ташлайдиган (кофир)лар каби бўлурмилар?!» (47- «Мухаммад» сураси 15-оят).

Ал-фақиҳ Абу Лайс ас-Самарқандий ўзининг «Бўстон ул-Орифийн» номли китобида, жаннат аҳли ҳам ейдилар, ичадилар, аммо бавл қилмайдилар ва «ҳожат» чиқармайдилар, Деган (Т.: «Мовароуннаҳр» 2003 йил, 166 - бет).

«Уларга кумуш идишлар(да таомлар) ва (ўзи кумушдан ясалган бўлса-да, нафисликда) шиша бўлиб кетган қадахлар(да шароблар) айлантирилур.

Шиша бўлганда ҳам кумушдан, (уларни соқийлар) ўлчаб қўйганлар» (76- «Инсон» сураси, 15—16-оятлар).

«Албатта, тақводор зотлар учун (жаннатда) ютук бордир. Яъни боғлар ва узумлар, (ёш ва хуснда) тенгқур, бўлиқ сийнали (хур киз)лар ва (шароб) тўла Қадахлар бордир» (78- «Набаъ» сураси, 31—34-оятлар).

«Уларнинг олдиларида кўзлари (боқишда) чекланган (ёш ва хуснда) тенгқур (киз)лар бўлур» (38- «Сод» сураси, 52-оят).

56- «Воқеа» сурасининг 15—24 ва 35—38-оятларида жаннатнинг тавсиф ва сифатлари баёни давом эттирилади:

«(Улар олтиндан) ясалган сўриларда, ястанган холларида бир-бирларига рўбарў бўлиб (ўлтирурлар).

Устиларида эса мангу ёш болалар айланиб юрурлар оқар чашмадан олинмиш (майли) қадахлар, кўзалар ва косалар билан.

У (май)лардан уларнинг бошлари ҳам оғримас, маст ҳам бўлмаслар.

Яна ўзлари танлаб оладиган мевалари билан, иштаҳалари тортган қуш гўштлари билан ҳам (айланиб турурлар).

Яна (улар учун) кўзлари кенг ва тиниқ ҳурлар ҳам бўлурки, улар худди ёпик марварид мисолидирлар.

(Бу) улар (дунёда) қилиб ўтган амалларининг мукофотидир.

Биз уларни (хурларни) дафъатан пайдо қилдик (онадан туғилмадилар). Сўнг уларни бокира қизлар қилдик.

(Улар) жозибали ва тенгқурдирлар.

(Улар) ўнг томон эгалари учундир».

52- «Ват-Тур» сурасининг 22—23-оятларида: **«Яна Биз уларни кўнгиллари истайдиган мева ва гўшт билан қувватлантируرمىз.**

Улар у жойда (шундай шароб) косаларини талашиб (қўлма-қўл) қилиб ичурларки, унда на беҳуда гап ва на гуноҳ иш бўлур», дейилади:

55- «Ар-Раҳмон» сурасининг 56, 58, 70, 72, 76—77- оятларида эса жаннат қуйидагича тасвирланади:

«У (жаннат)ларда шундай кўзларини (бегона эркаклардан) тийгувчи (қиз)лар борки, уларга илгари на инс ва на жин теккандир.

Улар (нинг баданлари) гўёки ёқут ва маржондирлар.

У (жаннат)ларда хушхулқ ва хусндор (аёл)лар бордир.

(Улар) чодирларда асралувчи хурлардир.

(Жаннат аҳли) яшил ёстиклар ва гўзал гиламлар узра ястанган ҳолларида (ўлтирурлар).

«Бас (эй, инс ва жинлар), Раббингизнинг қайси неъматларини инкор эта олурсизлар?!»

Жаннатда ҳам ҳуру майларнинг бўлишлигини Умар Хайём ҳам қуйидаги рубоийси орқали тасвирлаган:

*Жаннатда ҳам ҳуру май бўлармиш,
Ҳаммаси мўлу-кўлу нўмай бўлармиш,
Биз маю маъшуқни севсак арзийди,
Чунки оқибат ҳам шундай бўлармиш.*

Аммо биз булардан ўзимизни тиямиз ва бундай роҳат-фароғатни ҳақиқий ва абадий давом этадиган нариги дунёга қолдирамиз ва бу дунёда охиратга ҳозирлик ишлари билан машғул бўламиз.

Аҳмад Яссавий жаннат ва дўзахни қуйидаги ажойиб ва ибратли айтишув орқали тасвирлаган:

Беҳишт — дўзах талашур, талашмоқда баён бор,
Дўзах айтур: «Мен ортуқ, менда Фирғавн*, Ҳомон* бор».*

*Беҳишт айтур: «На дерсан, сўзни билмай айтурсан,
Сенда Фирғавн бўлса, менда Юсуф Канъон* бор !»*

*Дўзах айтур: «Мен ортуқ, бахил қуллар менда бор,
Бахилларнинг бўйнида, ўтлуе занжир кишан бор».*

*Беҳишт айтур: «Мен ортуқ, йайеамбарлар менда бор,
Пайеамбарлар олдиди кавсару* ҳуру еилмон бор !».*

Дўзах айтур: «Мен ортуқ, тарсо, жухуд менда бор,
Жухуд тарсо олдиди турлук азоб — сўзон бор !».*

*Беҳишт айтур: «Мен ортуқ, мўмин қуллар менда бор,
Мўминларни олдиди турлук неъмат алвон бор !»*

*Дўзах айтур: «Мен ортуқ, золим қуллар менда бор,
Золимларга берурга заҳар — заққум* чандон бор».*

Беҳишт айтур. • <<Мён ортуқ, Ёлим қуллар менда бор,
Олимларни кўнглида оят,. ҳадис, Куръон бор !».

Дўзах айтур: «Мен ортуқ, мунофиқлар менда бдр,
Мунофиқлар бўйнида ўтдин ишқал кишон бор».

Беҳишт айтур: «Мен ортуқ, зокир қуллар менда бор,
Зокирларни кўнглида зикриллоҳи-Субҳон бор !»

Дўзах айтур.: «Мен ортуқ, бенамозлар менда бор,
Бенамозлар бўйнида йилон бирлан чаён бор».

Бёҳишт айтур: «Мен ортуқ, дийдор кўрмак менда бор,
Дийдорин кўрсатарга Раҳим отлие Раҳмон бор!».

Дўзах кейин тек қолди, беҳиштга узрин айтди,
Кул Хожса Аҳмад на билди, билдиргувчи Яздон* бор!

(Девонидйкмат 56-бет. Т.: «Ғофур Ғулом». 1992)

И з о ҳ:

Беҳишт — жаннат.

Фиръавн — Қадимги дунёда ўтган золим, бутпараст Миср подшоҳи.

Ҳомон — Фиръавннинг золим вазири.

Юсуф Канъон — Канъон (бурунги Фаластин)лик еоят гўзал чехрали пайгамбар.

Кавсар — жаннатдаги жуда мазали, роҳатбахш муздек булок..

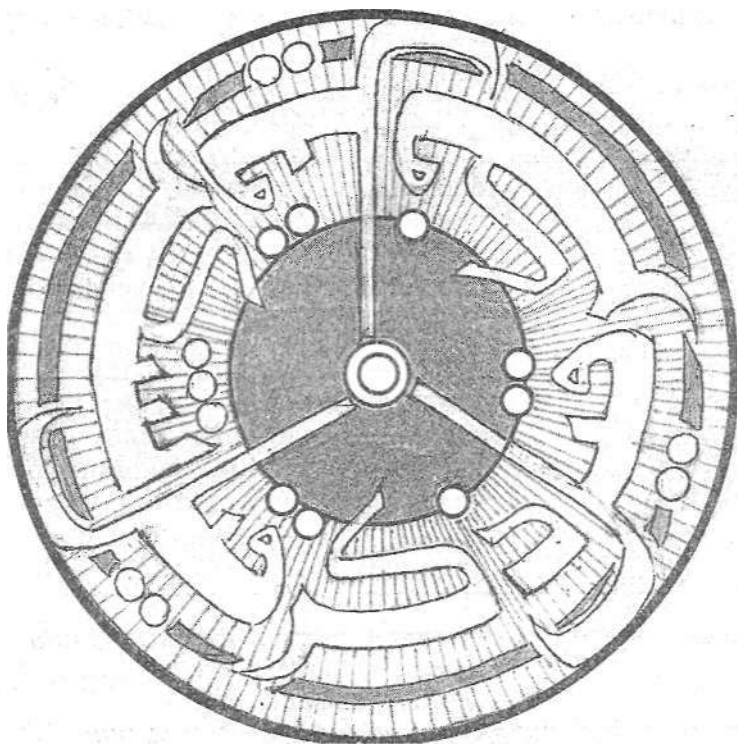
Тарсо — насоро, христиан; бутпараст маъносида келган.

Заққум — дўзахдаги гоят аччиқ, заҳарли мева берувчи дарахт.

Яздон — қадимги Эронда Худонинг номи.

Субҳон — Аллоҳнинг сифати: бенуқсон, беназир, бандаларига меҳрибон ва қудратли деган маъноси бор.

Раҳим, Раҳмон — булар ҳам Аллоҳнинг сифатларидан бўлиб, бандаларига раҳмли ва меҳрибон демакдир.

«Фикр қил, зикр қил, шукр қил».

Қуръон сураларининг номлари ва маънолари

	Арабча номи	Ўзбекча номи	Маъноси
1	Фотиха	Очувчи (сура)	Маккада нозил бўлган. 7 оят. Суранинг ўнга яқин номлари бўлиб, улардан энг машхури «Фотиха», яъни «Очувчи»дир. Яна бу сура «Ал-Ҳамду» билан бошланганлиги учун, шу ном билан ҳам аталади. Қуръоннинг онаси, асли деб ҳисобланади. Русча номи — «Открыгаающдя» (книгу Коран)
2.	Бақара	Сигир	Мадинада нозил бўлган. 286 оят. Бақара — «сигир» демакдир. Қадимда бани Исроил кавмидан бўлган бир киши ўлдирилади. Аммо унинг қотилини топа олмайдилар. Шунда Аллоҳ таоло Мусо пайғамбарга: «Қавминга айт, бир сигир сўйиб унинг бир бўлаги билан ўликни урсинлар», деб буюради. Буйруқни бажарадилар, шунда халиги ўликка жон кириб, қотили кимлигини айтади. Шу сабабли бу сура «Сигир» номи билан аталган. Русча номи — «Корова»
3	Оли Имрон	Имрон хонадони	Мадинада нозил бўлган. 200 оят. Бу сурада Биби Марйамнинг отаси Имрон ва унинг оиласи ҳақида қисса келтирилганлиги учун, сурага шу ном берилган. Русча номи — «Семейство Имрана».
4	Нисо	Аёллар	Мадинада нозил бўлган. 176 оят. Бу сурада аёлларга оид ҳукмлар кўп ва батафсил баён этилганлиги сабабли, унга «Нисо» номи берилган. Русча номи — «Женщины!».
5	Моида	Ясатилган дастурхон	Мадинада нозил бўлган. 120 оят. Сурада Ийсо пайғамбарга берилган мўъжизалардан бири — осмондан моида (емишлари билан ясатилган дастурхон) тушгани воқеаси ҳам бор. Шунинг учун бу сура «Моида» деб аталади. Русча номи — «Трапеза».
6	Анъом	Чорва моллари	Маккада нозил бўлган. 165 оят. Бу сурада чорва ҳайвонлари ва улар ҳақидаги ҳукмлар ҳам баён этилгани учун у «Анъом» — «Чорва моллари» деб аталган. Русча номи — «Скот».
7	Аъроф	Тўсик	Маккада нозил бўлган. 206 оят. Аъроф — жаннат билан дўзах ўртасини ажратиб турадиган девор — тўсик бўлиб, учинчи тоифага мансуб одамлар унда Аллоҳ ўзларини жаннатгами ёки дўзахгами ҳукм қилишини кутиб турадилар. Бу сурада мана шу ҳолатнинг тасвири ўз ифодасини топгани учун, «Аъроф», яъни «Тўсик» деб аталган. Русча номлари — «Оградн», «Преградн».
8	Анфол	Ҳарбий ўлжалар	Мадинада нозил бўлган. 75 оят. Сурада бошқа масалалар билан бир қаторда уруш, жангу-жадал ва ўлжа тақсимоти масалалари ҳақида илохий кўрсатмалар берилган. Шунинг учун сурага шу ном берилган. Русча номи — «Военные трофеи».

9	Тавба	Тавба	Мадинада нозил бўлган. 129 оят. «Бисмиллоҳ» айтилмасдан бошланадиган ягона сура бўлиб, унинг ниҳоясида Аллоҳ мўминларнинг тавбаларини қабул этиши эълон қилингани ва бу гуноҳкор бандалар учун энг башоратли ҳодиса бўлгани учун ҳам сура «Тавба» номини олган. Бу сура «Бароат» сураси деб ҳам аталади. Русча номи — «Покаяние».
10	Йунус	Йунус	Маккада нозил бўлган. 109 оят. Сурада бошқа масалалар билан бир қаторда пайғамбарлар ҳақида ҳам ҳикоя қилинади. Суранинг номи ҳам улардан бири — Йунус пайғамбар исми билан аталган. Русча номи — «Иона».
11	Худ	Худ	Маккада нозил бўлган. 123 оят. Бу сура Аллоҳ таоло томонидан Од кавмига юборилган Худ пайғамбар номи билан аталган. Русча номи ҳам — «Худ».
12	Йусуф	Йусуф	Маккада нозил бўлган. 111 оят. Энг «ғўзал қисса» деб таърифланувчи ушбу сурада асосан пайғамбар Йусуф ибн Йаъқуб қиссаси акс эттирилган. Шунинг учун ҳам сура шу пайғамбар номи билан аталган. Русча номи — «Иосиф».
13	Раъд	Момақалдирок	Мадинада нозил бўлган. 43 оят. Сурада ҳамма мавжудот, ҳатто момақалдирок ҳам Аллоҳнинг шаънини улуғлаб, Унга тасбеҳ айтиб туриши ҳақида оят борлиги учун, сурага шу ном берилган. Русча номи — «Гром».
14	Иброҳим	Иброҳим	Маккада нозил бўлган. 52 оят. Сурада пайғамбарлар отаси Иброҳим а.с. ҳақида муфассал ҳикоя қилинганлиги учун, унга шу ном берилган. Русча номи — «Авраам».
15	Ҳижр	Ҳижр	Маккада нозил бўлган. 99 оят. Сурада пайғамбарлар ҳақидаги қисса ва бошқа масалалар билан бирга, Мадина ва Шом. ўртасидаги Ҳижр водийсидаги Самуд қабиласи билан боғлиқ воқеалар тасвирланган. Русча номи — «Аль-Хиджр».
16	Наҳл	Асалари	Маккада нозил бўлган. 128 оят. Сурада асалариларнинг ибратли ҳаёт тарзи ҳақидаги оятлар мавжудлиги учун, унга шу ном берилган. Русча номи — «Пчёлм».
17	Ал-Исро	Тунги сайр	Маккада нозил бўлган. 111 оят. Исро — Мухаммад а.с. нинг тунда Маккадан Қуддусга бир зумда сайр қилиб етиб боришлари. Меърож эса Қуддусдаги Масжиди Ақсодан осмонга кўтарилиб, самовий сайр қилиб қайтганликларидир. Сурада ана шулар ҳақида ҳикоя қилинади. Русча номи — «Путешествие ночью».
18	Каҳф	Ғор	Маккада нозил бўлган. 110 оят. Сурада «Асҳоб ул-Каҳф» (ғор соҳиблари) воқеаси тасвирланган. Суранинг номи ҳам шундан олинган. Русча номи — «Пещера».

19	Марйам	Марйам	Маккада нозил бўлган. 98 оят. Ийсо пайғамбарнинг онаси Биби Марйам хакида оятлар кўп бўлганлиги учун, сурага шу ном қўйилган. Русча номи — «Мария».
20	То-Хо	То-Хо	Маккада нозил бўлган. 135 оят. Бу икки рамзий араб ҳарфларининг маъноси ёлғиз Аллоҳгагина маълум. Баъзи муфассирлар у Муҳаммад пайғамбарнинг номларидан бири деб ҳам ёзганлар. Бу сура шифобахш хусусиятга эга жалила суралардан биридир. Қуръондан минг йил олдин яратилганлиги хакида саҳиҳ ҳадис бор. Русча номи — «Та-Ха» (буквм).
21 1	Анбиё	Пайғамбарлар	Маккада нозил бўлган. 112 оят. Сурада кўп пайғамбарлар тилга олинганлиги учун, сурага шу ном берилган. Русча номи — «Пророки».
22	Ҳаж	Ҳаж	Мадинада нозил бўлган. 78 оят. Сурада Ислом рукнларидан бешинчиси бўлган Ҳаж зиёрати ва ибодати хақидаги оятлар борлиги учун, унга шу ном берилган. Русча номи — «Паломничество».
23	Муъминун	Мўминлар	Маккада нозил бўлган. 118 оят. Сура Мўмин-мусулмонларга лойиқ сифатлар зикри билан бошлангани учун, унга шу ном берилган. Русча номи — «Верующие».
24	Нур	нур	Мадинада нозил бўлган. 64 оят. Аллоҳнинг сифатларидан бири нурдир. Бу сурада Парвардигор самовотлардаги кўринмас нур эканлиги айтилади; Томас Эдисоннинг электр токини кашф этишга ундаган оятлар шу сурада. Русча номи — «Свет».
25	Фурқон	Ажратиб берувчи	Маккада нозил бўлган. 77 оят. Қуръони каримда Аллоҳ таоло томонидан нозил қилинган барча илоҳий китоблар ҳақ билан ноҳақни, хидоят билан залолатни ажрим қилиб берувчи Китоб, деб аталади. Бу сурага ном бўлган Фурқондан мурод эса Қуръондир. Русча номи — «Различение».
26	Шуаро	Шоирлар	Маккада нозил бўлган. 227 оят. Бу сурада турли масалалар билан бир каторда Тангри таолонинг шоирлар хақидаги сўзлари ҳам ўрин олганлиги сабабли, у «Шуаро» сураси деб аталган. Русча номи — «Поэти».
27	Намл	Чумолилар	Маккада нозил бўлган. 93 оят. Сурада чумолилар тўғрисида ибратли қиссалар бўлганлиги учун, унга шу ном берилган. Русча номи — «Муравьи».
28	Касас	Қиссалар	Маккада нозил бўлган. 88 оят. Сурада Мусо а.с. хақида муфассал қиссалар келтирилганлиги учун, сура шу ном билан аталган. Русча номлари — «Рассказн», «Повествование»,

29	Анкабут	Ўргимчак	Маккада нозил бўлган. 69 оят. Сурада ўзлари ясаб олган бут-санамларга сиғиниб, улардан нажот кутадиган мушриклар худди ўзи тўкиган тўрига ишониб яшовчи ўргимчакка ўхшашлиги тўғрисидаги оят ҳам ўрин олган. Шунинг учун у «Анкабут» — «Ўргимчак» сураси деб аталган. Русча номи — «Паук».
30	Рум	Рум	Маккада нозил бўлган. 60 оят. Рум — Византия давлати. Икки катта давлат — Рум ва Форс (Эрон) ўртасидаги жангда Румнинг мағлубиятга учраши, лекин тез орада у ғалабага эришажаги тўғрисида хабар берилади. Дарҳақиқат, мағлуб румликлар 7 йилдан сўнг форслар устидан ғалаба қозонади ва илоҳий башорат ҳақ эканлиги маълум бўлади. Суранинг «Рум» деб аталишининг боиси шудир. Русча номлари — «Ромеи», «Румн».
31	Лукмон	Лукмон	Маккада нозил бўлган. 34 оят. Лукмон — тарихда «Лукмони ҳаким» деб шуҳрат қозонган ҳабаший бир доно шахснинг номи. Сурада илм ва ҳикмат улуғланади; теран фикрли одам муқаррар Исломнинг буюклигини инкишоф этишига ишоралар бор. Сурада унинг ўз фарзандига қилган ўғитлари ўрин олган. Шунинг учун у «Лукмон» сураси деб номланган. Русча номи — «Лукман мудрыш».
32	Сажда	Сажда	Маккада нозил бўлган. 30 оят. Суранинг 15-оятда сажда ояти келтирилгани учун, унга шу ном берилган (сажда — ибодатда тиз чўкиб ва бош эгиб пешонани ерга тегизиш). Русча номи — «Челобитие».
33	Аҳзоб	Фирқалар	Мадинада нозил бўлган. 73 оят. Ислом давлатини йўқ қилиб юбориш ғаразида турли қабила — фирқалар бирлашиб қилган ҳужумлари ҳақида оятлар ўрин олганлиги учун ҳам, бу сура шу номни олган. Русча номлари — «Соумншленники», «Сонмн».
34	Сабаъ	Сабаъ	Маккада нозил бўлган. 54 оят. Яман диёрининг Сабаъ шаҳрида яшовчи шу номдаги қабиланинг ношуқурликлари сабабли нознеъматлардан маҳрум бўлганлари тўғрисида оятлар келгани учун, сурага шу ном берилган. Русча номи — «Саба»
35	Фотир	Илк Яратгувчи	Маккада нозил бўлган. 45 оят. Фотир сўзи «илк бор яратгувчи» деган маънони беради. Сурада Аллоҳнинг чексиз илми ва қудратига далолат қилувчи ақлий далиллар, фаришталар, дунё ва охират, қуфр ва иймон, тажовуз, туғён ҳақида илоҳий ҳукмлар берилган. Шунинг учун ҳам бу сура Аллоҳнинг гўзал исмларидан бири бўлмиш «Фотир» — «Илк Яратгувчи» номи билан аталган. Суранинг иккинчи номи — «Малоика» («Фаришталар»)дир. Русча номлари — «Создатель», «Творец», «Ангели».

36	Ёсин	Ёсин	Маккада нозил бўлган. 83 оят. Бу сўзнинг маъноси тафсирларга қараганда, «Эй, инсон!», «Эй, Муҳаммад!», «Эй, саййид!» бўлиши мумкин. Пайғамбаримиз: «Албатта ҳар бир нарсанинг қалби бор. Қуръоннинг қалби эса «Ёсин»дир. Мен бу сурани умматимдан ҳар бир кишининг қалбида бўлишини истар эдим», деган эканлар. Сура «Ё» ва «Син» ҳарфлари билан бошлангани учун унга шу ном берилган. Шифобаҳш хусусиятларга эга бўлган жалила суралардан бири; Қуръондан минг йил олдин яратилганлиги ҳақида саҳиҳ ҳадис бор. Русча номи — «Йа'син».
37	Вас-саффот	Саф тортиб турувчилар	Маккада нозил бўлган. 182 оят. Суранинг биринчи ояти ана шу сўз билан бошланганлиги сабабидан унга шу ном берилган. Саф тортиб турувчилар — фаришталар ва мўминлардир. Русча номи — «Вистроенные в ряд».
38	Сод	Сод	Маккада нозил бўлган. 88 оят. Араб алифбосининг 14-ҳарфи. У ниманинг рамзи эканлиги фақат Аллоҳгагина маълум. Русча номи — «Сад» (буква).
39	Зумар	Гурухлар	Маккада нозил бўлган. 75 оят. Зумар — «гурухлар» демакдир. Қиёмат куни одамлар жаннат ва дўзахга гурух-гурух бўлиб киришлари тасвирланган. Шунинг учун сурага шу ном берилган. Русча номи — «Толпа».
40	Ғофир	Мағфират килувчи	Маккада нозил бўлган. 85 оят. Аллоҳнинг улуғ сифатлари ва исмларидан бири Ғофирдир. Маъноси — «Кечирувчи, (гуноҳларни) мағфират килувчи». Сура Аллоҳнинг мана шу улуғ сифати билан номланган. Суранинг иккинчи номи — «Мўмин» (40-оят). Учинчиси — «Ҳо, мим» (шу ҳарфлар билан бошлангани учун). Русча номи — «Прошаювдий».
41	Фуссилат	Муфассал баён қилинган	Маккада нозил бўлган. 54 оят. Бу сурада хушхабар элтувчи ва огоҳлантирувчи оятлар бўлганлиги ва улар онгли, ақлли кишилар учун муфассал баён қилиб берилганлиги учун, сура шундай аталган. Русча номи — «Разъясненн».
42	Шўро	Маслаҳат	Маккада нозил бўлган. 53 оят. Сурада ҳар бир ишда маслаҳат-кенгаш билан иш тутишга даъват этадиган оятлар бўлганлиги учун, у «Шўро» — «Маслаҳат» сураси деб номланган. Русча номи — «Совет».
43	Зухруф	Зеби-зийнат	Маккада нозил бўлган. 89 оят. Сурада бу дунё олтин, кумушлари, зеби-зийнатлари Аллоҳ наздида қандай мартабада эканлиги баён қилинган. Шунинг учун ҳам сурага шу ном берилган. Русча номи — «Украшения».

44	Духон	Тутун	Маккада нозил бўлган. 59 оят. Суранинг 10-оятида тутун хақида сўз юритилган. Мушриклар осмондан «тутун» — ғубор ёғиладиган кун билан, ҳамда уларнинг ёвуз қилмишлари эвазига қаҳатчилик ва қурғоқчилик бўлиб, ердан кўтари- лувчи чанг—тўзон бамисоли тутун бўлиб кўриниши хақида огоҳлантирилади. Суранинг «Духон» («Ту- тун») деб номланиши шундан. Русча номи — «Дъм».
45	Жосия	Тиз чўкувчилар	Маккада нозил бўлган. 37 оят. Суранинг 28-оятида киёмат куни ҳар бир уммат ўз тақдирини нима бўлишини кутиб, тиз чўккан ҳолда ўтиришлари тасвирланган. Шу сабабли сурага маз- кур сўз ном қилиб олинган. Русча номи — «Колес- нопреклонённые».
46	Аҳкоф	Қумтепалар	Маккада нозил бўлган. 35 оят. Сурада Худ а.с. ва Яман қумтепаларида яшовчи Од қабиласи ўрталарида бўлиб ўтган можаролар ёзил- ган. Сура номи шундан келиб чиққан. Русча номи — «Песчанне дюнн».
47	Мухаммад	Мухаммад	Мадинада нозил бўлган. 38 оят. Сурада жаноб Мухаммад а.с.нинг исми шарифлари зикр этилгани учун, унга шу ном берилган. Русча номи — «Мухаммад».
48	Фатҳ	Ғалаба	Мадинада нозил бўлган. 29 оят. Макка фатҳи ва улўғ исломий фатҳлар (ғалабалар) хушхабарини етказган сура. Русча номи — «Победа».
49	Ҳужурот	Ҳужралар	Мадинада нозил бўлган. 18 оят. Сурада пайғамбаримизнинг жуфти ҳалоллари исти- комат қиладиган ҳужралар хақида зикр қилинган 4- ояти қарима бўлганлиги сабабли у «Ҳужурот» деб номланган. Русча номлари — «Покои», «Комнати».
50	Қоф	Қоф	Маккада нозил бўлган. 45 оят. Араб алифбосининг 21-ҳарфи. Сура ўзининг илк қаб- лимаси бўлмиш «Қоф» ҳарфи билан бошлангани учун, унга шу ҳарф ном қилиб қўйилган. Русча номи — «Каф» (буква).
51	Ваз-зориёт	Суриб, ҳайдаб кетувчи (шамол)лар	Маккада нозил бўлган. 60 оят. «Ваз-зориёт» — ҳайдовчилар, суриб кетувчилар демакдир. Яъни булутларни ҳайдаб юрувчи, суриб кетувчи шамоллар. Бу сўз суранинг 1-ояти мазмунин- дан келиб чиққан ҳолда «Суриб кетувчи шамоллар- га қасам» деган маънони англатади. Бу оятда Аллоҳ шундай қасамёд этгани туфайли, оятдаги «Ваз-зори- ёт» сўзи сурага ном қилиб олинган. Русча номи — «Рассеивающие».
52	Тур	Тур (тоғи)	Маккада нозил бўлган. 49 оят. Қуръондаги қасам билан бошланадиган суралардан бири. Тур — тоғ номи. Мусо а.с. Аллоҳ билан Миср Араб республикаси ҳудудидаги Синай ярим оролида жойлашган Тур тоғида сўзлашган. Суранинг 1-ояти «Қасамёд этаман Тур (тоғи) билан» жумласи билан бошланади. Сура номи ана шундан келиб чиққан. Русча номи — «Гора».

53	Нажм	Юлдуз	Маккада нозил бўлган. 62 оят. Сура «Ботиб кетаётган юлдузга қасамки...» жумласи билан бошланганлиги учун, «Юлдуз» сўзи сурага ном қилиб олинган. Русча номи — «Звезда».
54	Қамар	Ой	Маккада нозил бўлган. 55 оят. Сура Ой иккига бўлиниб мўъжиза юз бергани ҳақидаги ояти қарима билан бошланганлиги учун оятдаги «ой» еўзи сурага ном қилиб олинган. Русча номи — «Луна».
55	Ар-Раҳмон*	Меҳрибон (Аллоҳ)	Мадина нозил бўлган. 78 оят. Ар-Раҳмон (меҳрибон Аллоҳ) — Аллоҳнинг гўзал исмлари ва сифатларидан бири бўлиб, суранинг 1-ояти «Ар-Раҳмон» сўзи билан бошланганлиги учун, сурага шу ном берилган. Бу сура «Қуръоннинг келини» деб аталади. Русча номи — «Милостивъга».
56	Воқеа	Воқеъ бўлувчи	Маккада нозил бўлган. 96 оят. Воқеа — қиёмат номларидан бири. Сурада Қиёмат қойимнинг муқаррар бўлиши ва ўша пайтда рўй берадиган дахшатли воқеа-ҳодисалар ҳамда у кунда кишиларнинг топажак оқибатлари баён қилинади. Шунинг учун ҳам у «Воқеъ бўлувчи» (Қиёмат) деб номланган. Русча номи — «Неотвратимое событие».
57	Ҳадид	Темир	Мадинада нозил бўлган. 29 оят. Бу сурада кишилар ҳаётида ҳам, ҳарбу зарбларда ҳам бирдек зарур ва фойдали бўлган темир ҳақида зикр қилинганлиги учун, унга «Ҳадид» — «Темир» сура-си деб ном берилган. Русча номи — «Железо».
58	Мужодала	Мунозара	Мадинада нозил бўлган. 22 оят. Сура бошида бир аёл ўз эрининг қилмиши тўғрисида шикоят қилиб келиб, пайғамбар Мухаммад а.с. билан мунозара қилгани баён этилади. Суранинг «Мужодала» — «Мунозара» деб номланишининг боиси шудир. Русча номи — «Препирательство».
59	Ҳашр	Тўплаб сургун қилиш	Мадинада нозил бўлган. 24 оят. Сурада Мадинадаги Бани Назир яҳудий қабиласининг ёвуз қирдикорлари ва хиёнаткорликлари сабабли ўз диёрларидан сургун қилинишлари ва «Бани Назир ғазоти» номини олган ғазот тафсилотлари ҳикоя қилинади. Шунинг учун ҳам бу сура «тўплаб сургун қилиш» деган маънони ифодаловчи «Ҳашр» деб аталган. Русча номи — «Переселение».
60	Мумтаҳана	Имтиҳон қилинувчи аёл	Мадинада нозил бўлган. 13 оят. Бу сурада, мушриклардан Мадинага қочиб келган ва ўзларини ҳақиқий мўмина эканликларини билдирган аёлларнинг иймонларини имтиҳон қилиб кўриш лозимлиги буюрилади. Суранинг «Мумтаҳана» — «Имтиҳон қилинувчи аёл» деб номланишининг боиси шу. Русча номи — «Исптмуемая».

61	Саф	Саф	Мадинада нозил бўлган. 14 оят. Саф — саф тортиш, қатор туриш. Сурада Тангри таоло Ўзининг йўлида саф тортиб курашадиган кишиларни суйиши таъкидланади. Суранинг «Саф» деб аталиши шундан. Русча номи — «Боевой ряд».
62	Жумъа	Жумъа	Мадинада нозил бўлган. 11 оят. Жам бўлиш. Сурада бошқа кўрсатмалар билан бир қаторда, мусулмонларнинг жам бўлиб жумъа намози ўқишларининг аҳамияти ва савоблари баён қилинган. Ана шунинг учун ҳам бу сура «Жумъа» сураси деб ном олган. Русча номи — «Собрание» (пятничная молитва).
63	Мунофиқу!	Мунофиқун	Мадинада нозил бўлган. 11 оят. Сурада тили бошқаю дили бошқа иккиюзламачи, мунофиқларнинг кирдикорлари фош қилинади. Шунинг учун бу сура шу номни олган. Русча номи — «Лицемерн».
64	Тағобун	Бир-бирини алдаш	Мадинада нозил бўлган. 18 оят. Бир-бирини муомалада алдаб зиён етказиш. Сурада бошқа масалалар билан бир қаторда, мўминларни вас-васа қилиб алдаб ва уларга зиён етказиб юрган кофирлар қиёматда дўзахга гирифтор қилиниб, ўзларига ўзлари зиён келтиришлари ҳақида гап боради. Натижада ўзлари алданиб қолганликларини билиб қолишиб, афсусу надоматлар қиладилар. Кофирларнинг зас-васа ва алдовларига учмаган мўминлар эса у Кунда жаннат билан тақдирланадилар. Яъни мўминларни алдаб зиён етказган кофирлар пировардида ўзлари алданиб, зиён кўрувчилардан бўлиб қоладилар. Шунинг учун ҳам бу сура — «Тағобун» — «Бир-бирини алдаш» деб ном олган. Русча номи — «Взаимное обманывание».
65	Талоқ	Ажралиш	Мадинада нозил бўлган. 12 оят. «Талоқ» сўзининг маъноси — «ажралиш», «қўйди-чикди», «никоҳни бўзиш», яъни эр-хотиннинг ажралиши. Сурада сўз асосан оилавий аҳвол ва эр-хотиннинг ажралиши — талоқ масаласи ҳақида сўз кетади. Шунинг учун бу сурага шу ном берилган. Русча номи — «Развод» (супруг).
66	Таҳрим Г':-.. 2-.. :.\:-П(	Ҳаром қилиб олиш	Мадинада нозил бўлган. 12 оят. «Таҳрим»нинг маъноси — харом қилиб олиш. Суранинг 1-оятда, бир сабаб билан асални ўзлари учун харом қилиб олган Муҳаммад а.с.га танбех бериш билан бошланади: «Эй, пайғамбар, нега сиз хотинларингизнинг розилигини истаб, Аллоҳ сиз учун халол қилган нарсани харом қилиб олурсиз?! Аллоҳ мағфиратли ва раҳмлидир» (Қуръон, 66:1) Суранинг номи ана шу оятдан келиб чиққан. Русча номи — «Запрещение».
67	Мулк	Ҳукмронлик	Маккада нозил бўлган. 30 оят. «Мулк» — ҳукмронлик, подшоҳлик. Ўзбек тилида «Мулк» сўзи бу маънода кам ишлатилади. Кўпроқ у бойлик, ашё, хусусий ёки давлат мулки каби мазмунларда ишлатилади. Суранинг 1-ояти Аллоҳнинг «Мулки» — «ҳукмронлиги» ҳақида бўлганлиги учун, сурага шу ном қўйилган. «Таборақ» сураси деб ҳам юритилади. Русча номи — «Владнчество».

68	Қалам	Қалам	Маккада нозил бўлган. 52 оят. Сура «Қалам ва у билан фаришталар битадиган битикларга қасамки,...» деган сўзлар билан бошланганлигидан, унга «Қалам» деб ном берилган. Русча номи — «Письменная трость».
69	Ал-Ҳокка	Аниқ рўй берувчи	Маккада нозил бўлган. 52 оят. Сура ана шу билан бошланган. Сурада асосан Қиёмат Кунисида содир бўладиган воқеа-ходисалар тафсилоти ўрин олган. Шунинг учун сурага «Аниқ рўй берувчи» (Қиёмат) — «Ал-Ҳокка» деб ном берилган. Русча номи — «День судныга», «Неизбежное».
70	Маориж	Поғоналар	Маккада нозил бўлган. 44 оят. «Маориж» асли «меърож», яъни «поғона» сўзининг. кўплиги бўлиб, бу сурада «осмон каватлари» маъносида келган. Суранинг 4-оятида барча фаришталар Қиёмат кунисида осмон каватларини босиб ўтишиб, Аллоҳ ҳузурига тўпланишлари зикр қилинган. Сура номи шундан олинган. Русча номи — «Ступени».
71	НУҲ	Нух	Маккада нозил бўлган. 28 оят. Сура Нух пайғамбар ҳақида. Русча номи — «Ной».
72	Жин	Жин	Маккада нозил бўлган. 28 оят. Сура, оловдан яратилган кўзга кўринмас махлуклар — жинлар олами ҳақида ҳикоя билан бошланади. Шунинг учун бу сурага шу ном берилган. Русча номи — «Гении».
73	Муззаммил	Ўралиб олган	Маккада нозил бўлган. 20 оят. «Муззаммил»нинг маъноси.— «ўралиб олган». Муҳаммад а.с, Қурайш кофирлари тўпланишиб, 5'зига ва динга қарши макр-хийла режаларини тузаётганларини эшитиб. ҳафа бўлиб, қаттиқ изтироб чекиб, қийимларига ўралиб эндигина уйқуга кетганларида: <<Эй (қийимларига) ўралиб олган зот, ...» деган оят нозил қилина бошланган. Сура номи шундан олинган. Русча номи — «Закутавшиеся».
74	Муддассир	Бурканиб олган	Маккада нозил бўлган. 56 оят. Араблар одати бўйича, бирор нарсадан қаттиқ кўрккан киши кўрпа ичига кириб, бурканиб олар экан. «Муддассир»— «бурканиб олган» демакдир. Суранинг 1-ояти нозил бўлиши ҳақида пайғамбаримиз: «Мен бир куни йўлда кетаётиб осмондан бир овоз эшитдим. Бошимни кўтариб қарасам, Жаброил а.с осмон билан ернинг ўртасида муаллақ турган бир курсида ўтирибди. Кўркқанимдан ерга йиқилдим ва қалтираб - титраган ҳолимда уйга етиб келиб, «Мени ўраб қўйинглار, мени ўраб қўйинглар», дедим. Энди кўрпа ичига кириб, бурканиб ётганимда менга: «Эй, (кўрпага) бурканиб олган зот, ...», деб бошланган оят нозил бўлди». Ана шу «Муддассир» — «Бурканиб олган» деган сўз сурага ном қилиб олинган. Русча номи — «Завернувшиеся».

75	Киёмат	Киёмат	Маккада нозил бўлган. 40 оят. Сурада сўз асосан Киёмат куни ва қайта тирилиш хусусида боради. Суранинг 1-ояти: «Киёмат кунига қасамёд этурман» бўлганлигидан сурага «Киёмат» деб ном берилган. Русча номи — «Воскресение».
76	Инсон	Инсон	Мадинада нозил бўлган. 31 оят. Сурада, Аллоҳ таоло инсон зотини қай тарзда йўқдан бор қилгани ва уни ҳаётга йўллагани, исломий инсонпарварлик муносабатлари қоидалари ҳамда бошқа масалалар баён этилган. Русча номи — «Человек».
77	Мурсалот	Юборилган (шамолларга қасам)	Маккада нозил бўлган. 50 оят. Мурсалотнинг маъноси — юборилган, эстирилган (шамол). Сурада Киёмат кунининг ҳақ эканлигини исботлаш учун, Аллоҳ таоло маълум мавжудотлар номига қасамёд этади. Оятларда инсоннинг яратилиб дунёга келиши, яшайдан асосий мақсад охираччилик учун ҳозирчилик қўриш экани, аксинча, фаний дунё маишати йўлида охираччилик бий бериб қўйганларнинг ҳолига вой бўлиши ажиб усуллар билан ифода этилган. Сура ўзининг илк ояти номи билан «Мурсалот» — «Юборилган (шамол)ларга қасам», деб аталади. Русча номи — «Посылаем».
78	Набаъ	Улуғ хабар	Маккада нозил бўлган. 40 оят. Суранинг номи унинг 2—3-оятлари мазмунидан олинган. Русча номи — «Великая весть».
79	Нозиот	(Жонни) Суғириб олувчилар	Маккада нозил бўлган. 46 оят. Сура ўзининг илк ояти номи билан «Нозиот» — яъни «(жонни) Суғириб олувчи фаришталарга қасам» деб номланган. Русча номи — «Исторгающие», «Въфшающие».
80	Абаса	Қош чимирди	Маккада нозил бўлган. 42 оят. Абаса — қош чимирди, ҳўмрайди, юзини буриштирди (энсаси қотди маъносида). Сурада, ногирон ва нотавабларга исломий муносабат қоидалари баён қилинган. Бу ном 1—2-оятлар мазмунидан олинган. Русча номи — «Нахмурился».
81	Таквир	Ўралиш	Маккада нозил бўлган. 29 оят. Сура Киёмат кунига бутун ер юзини ёритиб ва иштиб турадиган куёш ҳам ўралиб, нурсизланиб қолиши хусусидаги оят билан бошланганлиги сабабли, «Таквир» — «Ўралиш» деб номланган. Русча номи — «Скручивание».
82	Инфитор	Ёрилиш (Осмон ёрилиб, юлдузларнинг сочилиб кетиши)	Маккада нозил бўлган. 19 оят. Сура «Осмон ёрилганда», «Юлдузлар ҳар томон сочилганда», «Дарё-денгиз, тўсиқ, тўғонлар очилиб кетганда», «Қабрлар тўнкариб қўйилганда» каби сўзлар билан бошланганлиги учун сурага умумий қилиб «Инфитор» — «Ёрилиш» деб ном берилган. Русча номи — «Раскальвание».

83	Мутаффи- фун	Ўлчов ва тарозидан уриб қолувчилар	Маккада нозил бўлган. 36 оят. Бу сурада тарози ва ўлчовдан уриб қолиб, хари- дор ҳаққига хиёнат қилишнинг оғир гуноҳ экани алоҳида ва батафсил таъкидланган. Суранинг номи бўлмиш «Мутаффифун» калимаси «Бировларнинг ҳақларидан — ўлчов ва тарозидан уриб қолувчи- лар» деган маънони англатади. Русча номи — «Об- вешивающие и обмеривающие».
84	Иншиқок	Ёрилиш (Осмон Ернинг ёрилиши ва ёйилиб вайрон бўлиши)	Маккада нозил бўлган. 25 оят. Суранинг 1-5 оятларида ёзилишича, Қиёмат куни осмон ёрилади, ер ёйилади, вайрон бўлиб теп- текис бўлиб қолади ва ўзининг ичидаги жасад- ларни устига чиқариб ташлайди. Шунинг учун ҳам бу сура «Иншиқок» — «Ёрилиш» (Осмоннинг ёри- лиши ва Ернинг ёйилиб вайрон бўлиши) деб ном* олган. Юқоридаги 82- ва мазкур 84-суралар номи русча таржимасида бир хил — «Раскалнвание» ёки «Разрушение» деб берилган.
85	Буруж	Буржлар	Маккада нозил бўлган. 22 оят. Буруж — осмон буржлари (зодиак белгилаои) деган маънони англатади. Сура «Қасамёд этаман (ўн икки) буржларга эга бўлган осмонга» деган оят билан бош- ланади. Сура номи шундан олинган. Илми нужумни эътироф этишга субҳоний ишора қилинган сура. Рус- ча номи — «Созвездие зодиака».
86	Торик	Тунги йўлчи — юлдуз	Маккада нозил бўлган. 17 оят. Суранинг номи 1-3 оятлар мазмунидан олинган: 1) Осмонга қасам, тунги йўлчига қасамки; 2) — (Эй, Мухаммад), Сиз тунги йўлчи нима эканини қаердан ҳам билар эдингиз?! 3) (У) учар юлдуздир. Русча номи — «Ночной путник».
87 1 	Аъло	Энг Олий Зот	Маккада нозил бўлган. 19 оят. Аъло — Аллоҳ таолонинг барча олийлар олийси эканини билдирувчи сифати. Сура бошидаги оятда барча нарсадан олий ва юксак бўлган зот — Аллоҳ таолонинг номини пок тутишга амр этилади. Русча номи — «Вьючайший». «Всеvyšший».
88	Ғошия	Ўраб олгувчи	Маккада нозил бўлган. 26 оят. Ғошия — Қиёматнинг номга айланиб кетган сифат- ларидан бири. Бу сура халойиқни ўз даҳшати билан ўраб оладиган, Қиёмат куни рўй берадиган воқеа- ходисаларни баён қилиш билан бошланади. Шунинг учун бу сура шу ном билан аталган. Русча номи — «Покрывающее».
89	Ғажр	Тонгги шафак	Маккада нозил бўлган. 30 оят. Ғажр — эрта тонг, тонгги шафак. Сура ўзининг биринчи оятидаги ана шу сўз билан бошлангани учун, у суранинг номига айланган. Русча номи — «Заря».
90 !	Балад	Шаҳар	Маккада нозил бўлган. 20 оят. Сура «(Эй, Мухаммад) мана шу шаҳар (Макка) би- лан қасамёд этурман» деб бошланади. Суранинг номи шу оятдан олинган. Русча номи — «Город».

91	Шамс	Қуёш	Маккада нозил бўлган. 15 оят. Сура «Қасамёд этаман Қуёш ва унинг зиёсига (ёғдусига)» деб бошланади. Сура номи ана шу оятдан олинган. Русча номи — «Солнце».
92	Лайл	Тун	Маккада нозил бўлган. 21 оят. Сура «Қасамёд этаман ўраб келаётган кечага (тунга)», деб бошланади. Сура номи шу оятдан олинган. Русча номи — «Ночь».
93	Зуҳо	Чошгоҳ	Маккада нозил бўлган. 11 оят. Сура «Қасамёд этаман чошгоҳ вақтига», деб бошланади. Сура номи шундан олинган. Русча номи — «Утро».
94	Шарҳ	Очиш	Маккада нозил бўлган. 8 оят. Шарҳ — очиш, кенг килиш. Сура «(Эй, Мухаммад,) Қалбингизни (илму-хикматга) кенг очиб қўймадикми?!», деган оят билан бошланади. Сура номи ана шу оятдан олинган. Сураинг иккинчи номи «Аълам нашраҳ». Русча номи — «Раскрытие».
95	Тийн	Анжир	Маккада нозил бўлган. 8 оят. Сура «Анжирга қасам» сўзи билан бошлангани учун, унга шу ном берилган. Русча номи — «Смоковница».
96	Алак	Лахта қон	Маккада нозил бўлган. 19 оят. Бу ном сураинг иккинчи ояти мазмунидан олинган: «У инсонни лахта қондан яратди». Русча номи — «Сгусток».
97	Қадр	Қадр кечаси	Маккада нозил бўлган. 5 оят. Сура «Албатта, Биз у (Қуръон)ни Қадр кечасида нозил қилдик», деб бошланади. Сура номи ана шу оят мазмунидан олинган. Русча номи — «Ночь величия».
98	Баййина	Аниқ ҳужжат	Мадинада нозил бўлган. 8 оят. Қуръон сифатларидан бири. Сурада Аллоҳ тао томонидан юборилган Қуръон — аниқ ҳужжат эканлиги ҳақидаги оятлар ўрин олганлигидан, бу сура шу номни олган. Сураинг иккинчи номи — «Лам Якун». Русча номи — «Ясное знамение».
99	Залзала	Зилзила	Мадинада нозил бўлган. 8 оят. Ер кимираши. Бу сурада Қиёмат қойим бўлишида Ернинг жунбушга келиб кимираши, тилга кириб гапириши ва Номаи аъмол битиклари тасвирланган. Сураинг номи 1-оятда кўрсатилган «Залзала» — «Зилзила» сўзидан олинган. Бу сурага Имом ат-Термизий Қуръоннинг учдан бирига тенг, деб таъриф берган. Русча номлари — «Землетрясение», «Сотрясение».
100	Одиёт	Учқур отларга қасам	Маккада нозил бўлган. 11 оят. Одиёт — чопувчи, учқур (от)лар. Сураинг дастлабки оятларида жанглarda матонат кўрсатадиган елдек учқур отлар номига қасамёд этиш билан Аллоҳ таоло баъзи ношукур инсонларнинг ўз Холикига итоатсиз, дунёпараст эканликлари таъкидланади. Сураинг номи ана шу оятлар мазмунидан олинган. Русча номи — «Мчашиися».

101	Қориа	Зарба берувчи Қиёмат	Маккада нозил бўлган. 11 оят. Сура «(У) зарба берувчи (қиёмат)дир» деган оят билан бошланади. Сура номи шундан келиб чиққан. Русча номлари — «Поражающее», «Бичевание».
102	Такосур	Тўплаб қўпайти- ришга берилиш	Маккада нозил бўлган. 8 оят. Суранинг 1-2 оятларида мол-дунёни тўплаб қўпайтиришга берилиб кетиш ҳақида сўз кетади. Сура номи шундан олинган. Русча номи — «Страсть к приумножению».
103	Аср	Аср	Маккада нозил бўлган. 3 оят. Аср сўзи араб тилида тўрт хил маънога эга: 1) аср намози; 2) ҳар юз йиллик муддат; 3) пайғамбаримиз яшаган аср (асри саодат); 4) сиқиб сувини чиқариш. Сурада зикр этилган «аср» сўздан мурод аср намози ёхуд асри саодат, яъни пайғамбаримиз яшаган аср мақсад қилинган бўлиши мумкин. Суранинг 1-2 ояти «Аср (вақти)га касамки...», деб бошланади. Сура номи ана шу «Аср» сўздан олинган. Русча номи — «Предвечернее время».
104	Хумаза	Бўхтончи, ғийбатчи	Маккада нозил бўлган. 9 оят. «Хумаза» (Бўхтончи, ғийбатчи) калимаси суранинг 1-оятида келган: «Барча (кишиларнинг дилозорлик қилиб, уларнинг обрўларини тўкиб юрадиган) бўхтончи, ғийбатчига ҳалокат бўлғай». Русча номи — «Ху-литель».
105	Фил	Фил	Маккада нозил бўлган. 5 оят. Сура «Асхоби фил» (фил соҳиблари, фил минган лашкарлар) қиссаси ҳақида. Суранинг 1-оятидаги «фил» сўзи сурага ном қилиб олинган: «(Эй Мухаммад), Парвардигорингиз фил эгаларини қандай (ҳалок) қилганини кўрмадингизми?» Русча номи — «Слон».
106	Қурайш	Қурайш	Маккада нозил бўлган. 4 оят. Қурайш — Маккадаги ўн икки қабиланинг бири. Мухаммад а.с. ҳам шу қабиллага мансубдирлар. Суранинг 1-ояти: «Қурайшга осон қилиб қўйилгани учун,...» деб бошланади. Ана шу қabila номи сурага ном қилиб олинган. Русча номи — «Қурайшитн».
107	Моъун	Рўзғор буюмлари	Маккада нозил бўлган. • 7 оят. Сурада иймонсиз бандал-арнинг разил сифатлари санаб ўтилади. Жумладан рўзғор буюмларини кизғаниш каби нуқсонлар ибратли тарзда баён этилган. Сура номи 6-7 оятлар мазмунидан олинган. Русча номлари — «Подаяние», «Милостьгая».
108	Кавсар	Кавсар	Маккада нозил бўлган. 3 оят. Жаннатдаги Кавсар ховузи, булоғи ёки дарёси. Иккинчи маъноси: Кавсар— касир сўзининг муболаға сийғаси, яъни жуда қўп яхши нарсалар ва яхшиликларни ато этдик, дегани. Суранинг 1-оятида ана шу «Кавсар» сўзи ишлатилган. Русча номлари — «Обильный», «Изобилие».
109	Кофирун	Кофирлар	Маккада нозил бўлган. 6 оят. Сурада кофирларнинг найранглари ҳақида сўз кетади. Русча номи — «Невернме».

110	Наср	Ёрдам	Мадинада нозил бўлган. 3 оят. Сурада Аллохнинг ёрдами келиб, одамлар тўп-тўп бўлиб, Исломга кираётганини кўрганда, Аллохга тасбеҳ айтиб, гуноҳларга тавба қилиб, Ундан мағфират сўраш кераклиги айтилади. Русча номи — «Помощь».
111	Масад	Пишиқ тола	Маккада нозил бўлган. 5 оят. Сурада пайғамбаримизнинг ашаддий душмани муттаҳам Абу Лаҳаб ва унинг бадбахт хотини лаънатланади. Суранинг номи 3-4-5-оятлар мазмунидан келиб чиққан: «Яқинда унинг ўзи ҳам, унинг ўтин орқалаган, бўйнида пишиқ толадан (эшилган) арқон бўлган, хотини ҳам (ловуллаб турган) алангали дўзахга киражак!» Суранинг иккинчи номи «Таббат». Русча номи — «Пальмовне волокна».
112	Ихлос	Ихлос	Маккада нозил бўлган. 4 оят. Бу сура, бир гуруҳ Макка мушриклари пайғамбар а.с. хузурларига келишиб, Аллохнинг қандайлигини таъриф-тавсиф қилиб беришни сўраганларида, ўшаларга жавобан нозил бўлган. Жавоб қисқа ва қатъий бўлган. Ҳадисларда бу сура Қуръоннинг камида учдан бирига тенглиги айтилган. Русча номлари — «Очищение» (верн), «Искренность».
113	Фалақ	Тонг	Маккада нозил бўлган. 5 оят. Сура, ўзининг илк оятидаги сўз билан «Фалақ» — «Тонг» деб номланган. Бу ва кейинги сура «Муавваттони», яъни «икки паноҳ сўралувчи сура» деб ҳам аталади. Русча номи — «Рассвет».
114	Нос	Инсонлар	Маккада нозил бўлган. 6 оят. Суранинг 6-оятида хабар берилишича, жинларнинг шайтони бўлганидек, одамларнинг ҳам шайтони бўлар экан. Уларнинг иши инсонларни вас-васа қилиб йўлдан оздириб, фожеаларга дучор қилиш экан. Бу сурада юкоридаги сура каби инс-жинслар (инсонлар-жинлар)нинг ёмонликларидан фақат Парвардигордан паноҳ сўраш лозимлиги уктирилади. Сура ўзининг илк оятидаги сўз билан «Ан-Нос» — «Инсонлар» деб номланган. Русча номи — «Люди».

Қуръони карим 30 пора (жуз)га бўлинган 114 сура, 6236 оятдан иборат. Оятларнинг 77 фоизи Маккада, 23 фоизи Мадинада нозил бўлган. Яъни Маккия оятлари 4780, Мадиния бятлари 1456 та. Қуръонда 17 та сажда ояти бор:

7:206, 13:15, 16:48, 16:49, 17:107, 17:109, 19:58, 22:18, 25:60, 27:25, 32:15, 38:24, 41:37, 41:38, 53:62, 84:21, 96:19.

2-Бақара сурасидаги 255-оят машҳур «Оят ул Курсий»дир.

Сураларнинг ўзбекча номлари Абдулазиз ва Алоуддин Мансурларнинг «**Қуръони карим**» китобларидан, русча номлари эса И.Ю.Крачковский, М.-Н.О.Османов, В.Порохова ва Т.А. Шумовскийларнинг «**Священные Коран**» китобларидан олинди.

Агар «Фотиҳа» сураи жалиласининг «Бисмиллохир Раҳмонир Раҳийм»дан, яъни араб алифбосидаги «бо» харфидан бошланиши ва «Нос» сураси эса «ван-нос» сўзи билан, яъни «син» харфи билан тугалланишини эътиборга олсак ва *Қуръонлат* энг биринчи ва энг охириги харфларни қўшиб ўқиш натижасида «бас» мустақил калимасини илҳом йўсинида чиқариш мумкин. Демак, *Қуръони карим* бутун инсониятга «бас» -кифоядир, етарлидир, рисолат тугади, китоб ҳам ниҳоясига етди мазмунидаги илоҳий даъват ва мўъжизани кузатамиз.

Муқаддас диний житоблар

Китобимизнинг еттинчи ва саккизинчи фаслларида айтиб ўтилган илоҳий, муқаддас диний китоблардан ташқари зардуштийлик динининг «Авесто», буддизмнинг «Трипитака», Ҳиндистон халқларининг «Ведалар», «Упанишадлар», «Бхагавадгита», «Рамаяна», «Ригведа», «Махабхарата», «Шастра», конфуцийликда «Унзин» (Беш китоб) ва «Сишу» (Тўрт китоб), синтоизмда «Кодзики» (Ўтмиш ҳақида битиклар), даоизмда «Даоцзан» (Дао ҳақидаги таълимот) ва бошқа диний муқаддас китоблар ҳам борки, уларни турли даврларда, асрларда турли рухонийлар, коҳинлар, авлиёлар ёзганлар,

Бу китоблар ҳам ваҳй қилинган деган қарашлар бор. Лекин улар **Аллоҳ таоло** томонидан нозил этилган илоҳий китобларда ўз тасдиғини топмагани, ақалли улар ҳақида бирон-бир ишора ҳам учрамаганлиги сабабидан, самовий китоблар сирасига қатъий киритилмаган. Шунинг учун бу масала, яъни уларнинг ҳаммаси, ёки баъзиларининг ило(ий ёки илоҳий эмаслиги масаласи ҳамон ихтилофли, жумбоқ бўлиб турибди. **Аллоҳнинг ўзи билгувчирокдир!**

Аммо ўша замонларда, ўша ҳудудларда яшаган халқлар бу китобларни ўзлари учун азиз, табаррук ва муқаддас санаганлар ва уларга ихлоп билан эътиқод қилиб келганлар.

Муқаддас сўзининг маъноси: 1. Диний маъноси — диндорлар тасаввурида илоҳият билан боғлиқ бўлган азиз, табаррук. 2. Шарафли, жонажон. Масалан: Ватанни ҳимоя қилиш ҳар бир фуқаронинг муқаддас бурчидир. Халққа самимий хизмат қилишдан кўра юксакроқ, муқаддас нарса йўқ. 3. Азиз, ардоқли. (Муқаддасдир она ватан тупроғи ва ҳоказо). Мажусийлар эътиқодича, бўри, қобон тиши, кирғовул, хўроз, кабутар, товус, укки, ўрдак ҳам муқаддас саналган.

Шундай муқаддас диний китобларнинг энг қадимийеи «Авесто»дир.

А в е с т о

*«Эзгу фикрат, эзгу калом, эзгу амал» та-
мойили комилликка интилиб келган аждодла-
римизнинг маънавияти ва яшаш тарзи бўлиб
келганлигидан фахрланамиз»*

«Авесто» (асли «Овасто») сўзи «огохнома», «донишнома» деган маъноларни ифодалайди.

Зардуштия динининг муқаддас диний китоби «Авесто», юқорида қайд этилганидек, **Аллоҳ таоло** томонидан ваҳй қилинган самовий, илоҳий китоблар сирасига киритилмаган бўлса-да, у ўз даврларида, ўша пайтларда бу динга эътиқод қилувчилар учун муқаддас китоб саналган ва унга бир неча минг йиллар давомида ихлос билан амал қилиб келганлар.

Ҳозир эса бу китоб аждодларимиз маданияти ва маънавий қадриятларидан дарак берувчи, жаҳон тамаддунига (цивилизациясига) муҳим ҳисса қўшган, оламшумул аҳамиятга эга бўлган она юртимизнинг энг қадимги, энг мўътабар, энг нодир маданий тарихий ёдгорлиги сифатида ўрганилади.

«Авесто» қадимги Урта ва Марказий Осиё, Хуросон, Эрон, Афғонистон, Озарбайжон, Шимолий Ҳиндистон, Яқин ва Ўрта Шарқ ҳудудларида яшаган халқлар эътиқод қилган зардуштия (зороастризм) динининг муқаддас китобидир. Бу китоб ўтган асрларда Европада «Зенд-Авесто» (Тафсир қилинган матн) деб ҳам аталган.

«Авесто» даставвал халқ орасида унутилган қадимий тилда ёзилган. Уни кўпчилик рухонийлар ҳам тушуна олмаганликлари сабабли, ўша даврнинг адабий тили бўлган паҳлавий тилига таржима қилинган, асосий матнларига шарҳлар ёзилган ва бу таржима шарҳлар — «Занд» деб аталган. Шу туфайли Европада бу китоб — «Зенд Авесто» талаффузи билан маълум бўлган.

«Авесто» бу улкан, бепоён ҳудудларда яшаган халқларнинг энг қадимги маънавий, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ҳаётини, олам ҳақидаги тасаввурларини ва диний қарашла-

рини ўзида акс эттир-ган комусий диний асардир. Бу китоб инсониятни комилликка, етукликка етакловчи улкан, ноёб қадрият бўлиб, чексиз тафаккур ва тараққиёт ғояси, умумбашарий маданиятнинг юксак чўққисига айланди. Инчунин бу китоб, жаҳон тамаддунига алоқадор бўлган буюк умуминсоний асар ҳам бўлиб қолди.

«Авесто»да инсон ахлоқи асосан уч тамойил билан белгиланган: **эзгу фикрат, эзгу калом, эзгу амал.**

«Авесто»га эътиқод қилувчилардан бутун ҳаётлари давомида ушбу учликни ўзида мужассам қилиб яшамоқлари талаб этилган. Ана шу тамойил комилликка интилиб келган аждодларимизнинг маънавияти ва яшаш тарзи бўлиб қолган.

Ушбу китобда Хурмузд ва Аҳриман тимсолида икки мурасасиз карама-қарши кучлар — табиатда зиё ва зулмат, борликда ҳаёт ва мамот (ўлим), маънавий оламда эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги кураш тасвирланган. Бу китоб ана шу ўзаро курашларда яхшилик тантанаси ва эзгулик ғолиблигини таъминлашда инсонларга маънавий қудрат, маънавий рағбат, рухий давлаткорлик вазифасини ўтаган. У нафақат зардуштийларни, балки бутун инсониятни яхшилик сари йўллашга, кишилик ҳаётига маънавият ва маданиятнинг кириб келишига сабаб бўлди.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, «Авесто» сингари нодир ёдгорликлар ўз даврларидаёқ умуминсоний қадриятларга айланган. Инсон ғоявий қарашлари, мафкураси, таълимоти ва эътиқодидан қатъий назар, ундан ўзи учун ҳамиша фойдали томонларини, тараққиётга хизмат қиладиган жиҳатларини ва омиллариини ўрганади, унга ўзида эҳтиёж сезади, асраб-авайлайди ва эъзозлайди. Зотан, ҳар қандай тамаддун ғоялар, мафкуралар ва таълимотлар, фикрлар турли-туманлигидан, уларнинг тўқнашувидан, шулар орқали оламини, ҳақиқатни англаш, идрок этишдан бошланади. Шунинг учун ҳам бугунги кунда, мустақиллик эндигина илдиз отаётган шароитда, «Авесто» китобининг ижтимоий, маънавий, фалсафий ва мантиқий аҳамияти ғоят каттадир.

Ҳозиргача, ушбу улкан маданий ёдгорлик француз, немис, инглиз, форс ва бошқа тилларга аллақачон таржима қилиб бўлинган, бир неча мартадан нашр этилган. Чунки теран фикр юритувчи оқил инсонлар «Авесто»га инсоният тамаддуни нуқтаи назаридан қараганлар ва ана шу қадриятга хизмат қиладиган ҳар қандай олижаноб, эзгу ғояни тор диний ва миллий манфаатлардан устун қўйганлар.

Бугунги кунда ҳаёт, келажак биздан баркамолликни, етукликни талаб этмоқда. Янги давр — янги юз йиллик, янги минг йиллик бошланган ҳозирги пайтда тамаддуннинг муҳим омили сифатида ақл-идрок, бой тафаккур, теран фикр, маънавий, ахлокий поклик ва рухий покизалик катта аҳамият касб этмоқда. Зеро, инсоннинг ана шундай ижобий сифатларини, хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган «Авесто»ни ўрганиш замона талаби бўлиб қолмоқда.

Машҳур башоратчи Мишель Нострадамус ўзининг 1555-йилда ёзган «Центуриялар» китобида XXI асрда ер юзида одамларни яна «Авесто» китоби, зороастризм таълимоти қизиқтира бошлайди, бу таълимотни тез тарқалишида ва ҳукмрон мавқега эга бўлишида узоқ самодан келган ақли мавжудотларнинг ёрдами бекиёс бўлади, деб таъкидлаган.

«Авесто» узоқ даврлар мобайнида — миллоддан олдинги 3 минг йилликнинг охирилари-дан бошлаб оғзаки тарзда шаклланиб авлоддан-авлодга ўтиб келган. Муқаддас «Авесто»-нинг ёзувлари турли даврларга оид бўлиб, ҳар хил ижтимоий муҳитнинг маҳсули бўлган. Уларни миллоддан аввалги ХН-УШ асрлар орасида Хоразмда туғилиб ўсган Заратуштра (Зардушт) бир тизимга солиб, ўзи ҳам «Авесто»ни «Гоҳлар» («Готлар») қисмини ёзиб китобат қилган ва зардуштия динига асос солган.

И з о х: «Зардуштия», «зардуштлик» атамаси бу диннинг расмий номи эмас, балки пайеамбар Заратуштра (Зардушт, Зороастр) номи билан шартли равишда аталишидир. Аслида у маздавийлик дини, яъни илоҳ, худо Маздага — Аҳура Маздага эътиқод қилувчилар дини демакдир.

«Мазда»нинг маъноси — бутун борлиқни, оламларни яратган мутлақ ақл, олий онг, ҳушёр, ҳар нарсадан огоҳ, доно, қудратли раҳнамо.

«Аҳура»нинг маъноси — жамийки борлиқни, оламларни яратган буюк ва қудратли илоҳ, худо. Аҳура энг қадимги паҳлавий тилида «худованд», «худо» сўзига айланиб кетган. Аҳура Маздани, умумий қилиб олганда, **Худо Мазда** — яъни ҳушёр, огоҳ, доно, яратувчи, қудратли, буюк раҳнамо **Худо**, қисқача «**Доно Худо**» деб тушуниш мумкин.

Шундай қилиб, биз ҳам бундан кейинги ўринларда кўпчилик қабул қилган анъанани бузмай бу диннинг номини «зардуштийлик», «зардуштия» деб атайверамиз.

Ўтмишда «Авесто» ва Зардуштнинг ватани қаерда бўлганлиги тўғрисида олимлар ўрта-сида бахс-мунозаралар бўлиб ўтган. Пировардида ўттиздан ошиқ чет эллик машҳур авестошунос олимлар ва ўзимизнинг қадимшунос, тарихчи, авестошунос тадқиқотчи олимларимиз «Авесто» ва зардуштия динининг асосчиси пайғамбар Зардуштнинг ватани Ўзбекистон, Хоразм деб қатъий бир тўхтамга келганлар. Олимларнинг бундай яқдиллик билан чиқарган хулосаларини Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг фан, маориф ва маданият бўлими — ЮНЕСКО ҳам тасдиқлаган.

И з о х: *Заратуштра, Зардушт ўзини пайеамбар деб эълон қилган ва уни пайеамбар эканлиги «Авесто»да ҳамда жуда кўп манбаларда қайд этиб ўтилган. Шу жумладан Абу Райхон Беруний ҳам ўзининг асарларида уни дунёда яқка ҳудодикни тареиб этган пайеамбарлардан бири бўлганлигини ёзган. Илоҳий муқаддас китобларда эса у умуман тилга олинмаган, унинг ҳақида бирор ишора ҳам йўқ. Аммо унинг пайеамбар эмаслигига ҳам бирон-бир далил йўқ. Шунинг ичун ҳам биз уни бундан кейинги ўринларда пайғамбар деб кетамиз. Аллоҳнинг Узи билгувчироқдир!*

Зардуштия дини ва унинг муқаддас китоби «Авесто»нинг ватани Ўзбекистон Республикасининг Хоразм воҳаси эканлигини машҳур олимлардан А. Абдуллаев, Б. И. Авдиев, А. Аскарлов, В. В. Бартольд, Е. Березиков, Ф. Бойназаров, И. О. Брагинский, Э. Герцфельд, И. М. Дьяконов, В. И. Зоҳидов, Ж. Йўлдошев, Т. Каримов, В. М. Луконин, М. Е. Массон, З. Муқимов, Н. Норқулов, С. Ф. Ольденбург, Н. Прохоров, Г. А. Путаченко, Ю. А. Рапопорт, Б. Раҳимов, Э. В. Ртвеладзе, А. Саидов, А. Саъдуллаев, Т. Саъдуллаев, В. В. Струве, К. В. Тревер, Б. Эшон, Я. Ғуломов, Т. Қиличев ва бошқалар ҳам тасдиқлаганлар.

Уларнинг тасдиқлашларича, зардуштийлик дастлаб Хоразмда вужудга келиб, сўнгра Парфия, Бактрия, Сўғдиёна, Паркана (Фарғона), Озарбайжон, Эрон, Хуросон, Ирок, Мўғулистондан тортиб, то Сурия, Хитой, Шимолий Ҳиндистон, Рум, Ҳабашистон ва бошқа мамлакатлар ҳудудларида кенг тарқалиб кетган. «Жуда кўп исботлар билан аниқланган бу ҳақиқатни, — деб ёзади европалик авестошунос олим Э. Бенвенист, — бошқа Ҳар қандай фикр-МуЛОХЭЗЛар билан Йўқ ҚИЛИБ бўлмаЙДИ» (Ҳ. Бобоев ва И. Жабборов. Авесто — маънавиятимиз сарчашмаси, Тошкент, «Адолат», 2001. Яна қаранг: Антик маданият ва маънавият хазинаси, Тошкент, «Ўзбекистон», 1999).

Зардуштийлик дини ҳақида 4 жилдлик фундаментал асар яратган машҳур инглиз олимаси Мэри Бойс ҳам зардуштийлик дини ва унинг муқаддас китоби «Авесто» қадимги Хоразмда пайдо бўлганлигини қайд этган.

Шунингдек: «Зардушт илк бор ўз динини олиб келганда даставвал Ийрон Виж («Аряна Ваижа», ҳозирги Хоразм вилояти Хива шаҳрининг қадимги номи) да алқов ва ибодатлар МароСИМИНИ.ўтказган», Деб ёзилган «АВЕСТО» КИТОБИНИНГ ўзида ҲАМ (Қаранг: Авесто. Тошкент. «Шарқ» НМАКБТ, 2001. 323-бет).

Абу Райхон Беруний (973—1048) нинг ёзишича, Зардушт ўзининг «Туғилиш китоби»да болалик вақтларида Ҳарронда ҳикматушунос Илёсдан илм олган. Ибронийлар эса Зардушт Илёс пайғамбарнинг шогирдларидан эди, деб айтганлар.

И з о х: *Ҳикматушунос руҳоний Илёс (Библияда Илий), Илёс пайеамбардан (яъни Илья) тахминан 200—300 йиллар Олдин ўтган (А. Беруний. Танланган асарлар. 1-жилд. Таржимон А. Расулов. Тошкент, «Фан», 1968, 237-бет).*

Агар ибронийларнинг даъвоси тўғри бўлса, Зардушт милoddан олдинги X—IX асрлар орасида яшаб ўтган, агар Зардуштнинг ўзининг гапини, яъни ҳикматушунос руҳоний Илёсдан таълим олганлигини инобатга оладиган бўлсак, унда Зардушт милoddан 1100 йиллар олдин яшаб ўтган бўлиб чиқади.

«Бизнинг фикримизча, Зардушт фаолиятини эрамиздан олдинги 2000 йилнинг охирида, деб билмоғимиз керак, чунки, агар «Авесто»нинг «Гоҳлар» («Готлар») қисми тарихий шахс Зардушт томонидан яратилганини ҳисобга олсак, «Авесто»нинг энг қадимги қисмларини ана шу давр билан изоҳламоқ ҳақиқатга яқин бўлади», — деб ёзади авестошунос ОЛИМ Тилаб МаХМудОВ (Қаранг: Авесто. Тошкент, «Шарқ» НМАКБТ, 2001, 367-бет).

Олим М. Имомназаров эса ўзининг «Миллий маънавиятимизнинг такомил боскичлари» номли китобида: «Авесто»нинг китоб холида шаклланишининг охириги боскичлари эрамиздан аввалги XII—VIII асрларга тўғри келиши аниқ. Аммо Зардушт бу даврлардан ҳам анча, эрамиздан бир неча минг йил илгари ўтган бўлиши ҳам мумкин, ҳар ҳолда қадимги юнонларнинг бу ҳақдаги гувоҳлиги шундан далолат беради», — деб ёзган (Тошкент, 1996, 21,-бет).

Машхур археолог, этнограф академик С. П. Толстов (1907—1976) ҳам археологик қазилмалар давомида олинган далиллар зардуштийлик дини ва унинг пайғамбари Зардуштнинг Хоразм заминида туғилганини исботлайди ва унинг яшаган даври эрамиздан олдинги биринчи минг йилликдан ҳам олдинги даврларга мансуб, деб айтган.

«Авесто» — «Ясна», «Гохлар» («Готлар»), «Виспарад», «Яштлар», «Вандидот» (Вадовдот) ва «Кичик Авесто» қисмларидан ташкил топган.

«Авесто»нинг «Ясна» қисми ҳали синфий жамият юзага келмаган, ҳаётда қабилачилик, кўпхудолик диний тасаввурлари ҳукм сурган қадимги даврларда яратилди.

«Ясна» (тоат ва саловотга лойиқ, муносиб маъноларини ифодалайди) — бугунги «Авесто»нинг энг қадимги муҳим қисми бўлиб, 72 хот (овоз, боб)дан иборат бўлган ҳамду сано, муножот ва қурбонлик дуоларидан ташкил топган.

Зардуштнинг бешлик «Гохлар»и (қўшиқ-гимн) ҳам ана шу «Ясна»нинг 72 хотлари таркибига киради. «Ясна»нинг 72 бобидан 55 бобиди қадимги қабилавий кўпхудолик эътиқодлари акс этган. Қолган 17 боби Зардуштнинг яққахудолик таълимоти ёзилган «Гохлар» — бешлик қўшиқ — гимнларидан иборат.

«Гохлар», форсийча «Готлар» бўлиб, маъноси — қўшиқ-гимн. «Авесто»нинг энг қадимги қисмларидан бири бўлган Зардуштнинг бешлик қўшиқ-гимнларидир.

Зардушт кўпхудоликни бекор қилиб, ўзининг «Гохлар»ида яққахудолик таълимотини кенг ёйган. икки қарама-қарши кучлар — зиё ва зулмат, ҳаёт ва мамот, эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги муросасиз курашда ҳар бир инсон яққо ягона олий Тангри — Ахура Мазда амрига кўра эзгулик кучлари томонида бўлиши ва ҳаётда уч — «эзгу фикр», «эзгу сўз», «эзгу амал» тамойилига риоя қилиб яшаб юришлари кераклиги ҳақида қуйлаган.

«Виспарад» — «Ясна»га қўшимча тарзда ёзилган 24 бобдан иборат ибодатга доир қўшиқлар, ҳукмдорларга қилинадиган муножотлар ва жамийки радлар мадҳи.

«Яштлар»ца зардуштийларнинг ўқиб юрадиган дуолари ва алоҳида илоҳларни мадҳ этувчи қўшиқ-оятлар ёзилган. «Яшт» сўзи — мақтов, қутлов, алқов, эъзоз қаби маъноларга эга. «Яштлар» ва «Ясна» ўртасидаги тафовут шундаки, «Ясна»да алқов ва ибодатлар умумий бўлиб, «Яштлар»даги олқишлар хос, яъни ҳар бир ходисага алоҳида-алоҳида бағишловлардан иборат.

«Вандидод» (Вадовдот) «Вийдайвадота» сўзининг ўзгарган шакли бўлиб, «ёвуз кучларга қарши қонун» маъносини англатади. «Вандидод» 22 бобдан иборат бўлиб, унда ибодат қилиш тартиби, уни бузганларни жазолаш қонун-қоидалари ҳам акс этган. Шунингдек, «Вандидод»да ўликни ерга қўмиб ерни ҳаром қилган ёки ёлғон ваъда берган одамни жазолаш, ўликларни қўядиган даҳмалар қуриш, қўмиш маросими ва ўликдан ёвуз жинларни қувиш учун унинг ёнига ит обориб қўйиш, ит боқиш ва уни парвариш қилиш тўғрисида, т-абиблар хусусида, аёллар билан ойнанинг қайси кунлари жинсий алоқада бўлиш, соч ва тирноқларни қачон олиш ва уларни тоза саклаш, ўз кичкириғи билан ёвуз руҳларни қочирувчи хўроз ҳақида, сувни ифлос қилмаслик, чакалокни парваришлаш, Ахура Мазданинг одамларни турли бало-қазолардан асраши, меҳрибонлиги ва хоказолар баён этилган.

«Кичик Авесто» («Хурда Авесто»)ни «Авесто» китоби катта ҳажмда (бўйи 120, эни 70 см) бўлганлигидан, диндорлар кундалиқ ҳаётларида фойдаланиш осон бўлсин учун яратганлар. «Кичик Авесто» катта «Авесто»дан танлаб олинган дуолар, олқишлар, қўшиқлар, санолар тўпламидан иборат. «Кичик Авесто» кўёш, ой, юлдузлар, Ардвисура, Ашоҳ, Суруш, Озар ва хоказо илоҳлар шарафига айтилган дуолар, алқовлар, тоат ибодатлар қаби матнларни ўз ичига олди.

Шундай қилиб, бу дин пайғамбар Зардуштдан кейин, яна аввалгидек кўп худолик эътиқодига айланиб кетди. Улар оловга ҳам сиғина бошлаганларидан кейин, «оташ-парастлар», «мажусийлар» деган ном олдилар ва маздавийлик зардуштия дини мажусийлик, оташпарастлик дини бўлиб қолди.

Зардуштийлик ахамонийлар даврида давлат макomini олгач, «Кичик Авесто» ҳам ёзма тус ола бошлади.

«Авесто» китоби илохий, самовий китобми? — деган савол кўпчилик зукко ўқувчиларимизни қизиқтириши табиий, албатта. Бу ҳақда шунини айтиш мумкинки, бизнинг шахсий фикри ожизимизча, бу масалани китобнинг умумий руҳиятидан, мазмунидан келиб чиқиб, мантиқан мушоҳада этиб кўрадиган бўлсак, Зардуштгача бўлган «Авесто»нинг «Ясна» қисмида кўп ҳудулик ғоялари тўлиб-тошиб ётган эди ва халқ ҳам амалда худоларга, санамларга, табиий ҳодисаларга, жонли, жонсиз нарсаларга эътиқод қилиб сиғиниб келар эдилар.

Шунинг учун халқни ҳидоятга, тўғри йўлга солиш ва кўпхудоликка барҳам бериш учун, Тангри **таоло** улар ичидан Зардуштни танлаб олиб, унга пайғамбарлик макomini бериб илохий ваҳй нозил қилган, деб тахмин қилиш мумкин. Зардушт ана шу ваҳй асосида ўзининг яккахудолик ғоялари акс этган «Гоҳлар» китобини ёзиб уни «Авесто» таркибига киритган. **Аллоҳ тўғрисида билгувчирокдир!**

Аммо Зардуштдан кейин бир неча асрлар ўтгач, бу дин яна аввалгидек бутунлай ботиллашиб кўпхудоликка, оташпарастликка, мажусийликка айланиб кетиб, яккахудоликдан, ваҳдониятдан асар ҳамколмаган, илохий китоб қиёфасини бутунлай йўқотган. (Яна китобимизнинг кейинги 10-чи «Зардуштийлик» фаслига қаранг).

Абу Райҳон Берунийнинг ёзишича, Искандар Зул-Қарнайн милoddан аввалги 330 йилда ахамонийлар империясини мағлуб этгач, инсонларни ханифликка, яккахудоликка тарғиб қилиб, оташхоналарни вайрон этган. Олимларига «Авесто»даги тиббиёт, фалсафа ва илми нужумга доир ўринларини таржима қилиб қолдириб, қолган кўпхудолик ғоялари ёзилган қисмини ёкиб юборишни буюрган. Шунинг учун ҳам ўша вақтдан бери «Авесто»нинг бешдан уч қисми — 18 наски (бўлак, қисм) йўқолиб кетган. «Авесто»нинг ҳаммаси 30 наск эди, ундан 12 наск чамаси.омон қолган холос, — деб ёзади Беруний.

Ҳозирги олимлар «Авесто»нинг маълум бўлган нусхалари 21 наск — 348 бобдан ташкил топган ва 345700 сўзни ўз ичига олган демокдалар.

Академик Е. Бертельснинг ёзишича, «Авесто»нинг илк қўлёзмаси 8.300.000 сўздан иборат бўлиб, унда 2.000.000 дан ортиқ мисра алқов кўшиқ-санолар бўлган.

Китобда **Тангрини** мадҳ этиш, ҳамду-санолар, алқовлар, яхшилик ва нажот топишга бағишланган муножотлар, нолалар акс эттирилган. Улардан 7 китобда худолар, коинотнинг пайдо бўлиши ва инсоният тарихига доир масалалар; кейинги 7 тасида ибодат масалалари, дин дастурлари, халқларнинг яшаш тарзи акс эттирилган;

Қолган 7 тасида тиббиёт, астрономия, астрология, фалсафага доир маълумотлар, тавсиф, ривоятлар ва иловалар ўрин олган.

Тарихчи олим Маъсудий маълумотида кўра, «Авесто» матни 12 минг олтин тахтага ёзилган.

Тарихчи Балхийнинг «Форснома» китобида «Авесто» 12 минг ошланган новвос (бука) терисига битилган хикматлар китоби эканлиги қайд этилган.

Абу Али Муҳаммад ибн Муҳаммад Балъамийнинг «Тарихи Балъамий» китобида «Авесто» шоҳ Виштасп фармони билан 12 минг қорамол — новвос терисига тилло суви юргизилган олтин харфлар билан битикларга айлантирилиб китобат қилингани ҳақида маълумот берилган. У Персеполда сақланган.

Француз тадқиқотчи олими Анкетиль Дюпперон Ҳиндистонга бориб, бу динга эътиқод қилувчилар орасида 3 йил яшаб, зардуштийликнинг диний маросимларини ўрганиб, 1771 йилда «Авесто»ни 1288 йилда кўчирилган нусхасини Парижда француз тилига таржима қилган вабу.китоб Ғарбий Европа орқали бизгача етиб келган.

Ҳозирги «Авесто»нинг 1324 йили кўчирилган нусхаси Копенгаген шаҳрида сақланади.

«Авесто» Ўзбекистонда биринчи марта 2001 йил октябр ойида 5000 нусхада «Шарк» нашриёти матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти томонидан чоп этилди. Ҳажми 383 бетдан иборат бўлган бу ноёб асарни Асқар Маҳкам таржима қилган. Лойиха муаллифи ва ижодий гуруҳ раҳбари — Нарзулла Жўраев. Бунгача ватанимизда «Авесто» ҳақида бир неча кичик рисоалар чоп этилган эди холос.

«Авесто» коинот ва замин, инсон ва ҳаёт, ўлим ва абадият сингари бутун инсониятга муштарак жумбоқлар, саволлар, савоб ишлар ҳақида ҳикоя қилади. Унда дунёнинг яратилиши, инсоннинг халқ бўлиб камол топиши, эзгулик учун ёвуз кучлар билан кураши.

эркинлик, ижодкорлик ва бунёдкорлик йўлидаги орзулари ўз ифодасини топган. «Авесто» нафақат одам, балки бир ховуч тупрок, бир кулгум сув, бир нафаслик хавонинг ҳам муқаддас эканлигини уқтиради. У ернинг, дарёлару боғлар, тоғлар, булоқлар, қўлу саҳро-лар. уй ҳайвонларию ўсимлик, гиёҳларни покиза ҳолда сақлаш, авайлаб-асраш, парвариш қилиш, қисқаси, табиатга, ҳайвонот дунёсига, барчажонзотга меҳр-муҳаббат билан қарашни тарғиб қилувчи асардир.

«Авесто»да ўша давр ҳудудлари ҳақида, тоғлар, қўллар, этник қабилалар, ҳатто қадим-ги давлатчилик тизими тўғрисида диний насихатлар, йўл-йўриқлар, олам, само, осмон, ер, уммон (океан), ёруғлик, зулмат, жаннат ва дўзах, хурлар ва фаришталар хусусидаги фикрлар, таълимотлар ҳам ўз аксини топган.

«Авесто»да Ер юмалоқ шаклда, уни уч уммон ўраб туради, деб тасвирланган. Ер, сув, ҳаво, табиатни булғаш катта гуноҳ эканлиги таъкидланган.

Ватан ва халққа муҳаббат одамдаги энг олижаноб фазилат деб тараннум этилган. Наврўз — янги кун, янги йилнинг бошланиши, табиатнинг уйғониши, ҳаётнинг бошлани-ши деб таърифланган. Бу китобда яна коинотнинг дастлабки тўрт унсури — ер, сув, ҳаво, олов улуғланади. Айниқса, олов гуноҳлардан покловчи, ёвуз руҳларни даф этувчи сеҳрли куч, деб тасвирланади.

Турли ғоялар, ақидалар авж олган, улар таъсиридаги одамлар муносабатлари бир-бирига зид бўлган, кўпхудолик шаклидаги ғоявий курашлар таъсирида тараққиёт ва инсон ҳаёти чигал ҳолга келиб қолган бир пайтда «Авесто» яккахудолик ғояси остида мақсадлар муштараклиги, манфаатлар уйғунлиги бир бўлган яхлит бир жамият вужудга келтириш орқали одамлар ўртасидаги муносабатларни яхшилашга даъват этувчи инсонпарвар фал-сафа сифатида дунёга келди.

«Авесто» одамлар қалбидаги эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик ҳис-туйғуларининг ўзаро курашида яхшилик тантанаси ва эзгулик ғолиблигини таъминлаш йўлида одамларга маънавий қудрат, маънавий рағбат, рухий даъваткорлик вазифасини ўтайди. Бу нафақат зардуштийликка даҳлдор бўлган одамларни, балки бутун инсоният руҳиятини яхшилик сари буришга, кишилиқ ҳаётига юксак маънавият ва маданият кириб келишига сабаб бўлади.

«Авесто» китоби асос бўлган зардуштийлик динининг фалсафий моҳиятида дунё му-раккабликлари, уларни тушуниш ва тушунтириш муаммолари ўз ифодасини топган. Дуа-лизмга — руҳ ва моддийликнинг ҳаётий эканлигини тан олишга асосланган зардуштийлик динида кураш, яъни табиатда — ёруғлик ва қоронғулик, борлиқда — ҳаёт ва ўлим, маънавий оламда — яхшилик ва ёмонлик, ижтимоий ҳаётда — адолат ва адолатсизлик, ахлокий ишларда — чин ва ёлғон, нафосат оламида — гўзаллик ва хунуклик, динда — Аҳура Мазда ва Анҳра Майну (Хурмузд ва Аҳриман) ва хоказоларнинг азалий ва абадий келишмаслиги, чиқишмаслиги ва улар ўртасидаги муросасиз кураш тасвирланади.

Китобда ёзилишича, бу икки, бир-бирига қарама-қарши қудрат, уларнинг тарафдорла-ри ўртасидаги зиддият, муҳолифат ва кураш бу дунёнинг — тириклик оламининг ибтидо-сидан интиҳосига қадар давом этади. Ҳаёт, яратилиш, мавжудият, умуман борлиқнинг асл мазмун-моҳияти шу. Шундай эди, шундай бўлиб қолади.

Оламнинг яралиш дақиқаларида Спинта Майну (Аҳура Мазданинг сифатий номи) ва Днҳра Майну ўртасида кучли баҳс бўлиб ўтади. Спинта Майну Анҳра Майнуга дейди: «Бизнинг бутун борлиғимиз вужудимиз, тириклигимиз аввал бошдан, азалдан буткул ва батамом қарама-қаршидир, бир-бирига муҳолиф — душмандир».

«Авесто»да бу курашда инсон бир четда бетараф бўлиб турмай, эзгулик учун ёвуз кучлар билан курашиши, эркинлик, ижодкорлик, бунёдкорлик йўлидан бормоғи кераклиги қайта-қайта таъкидланади.

Бу китобда кўрсатилишича, ўлимдан сўнг қиёматда марҳум руҳи устидан ҳисоб-китоб (суд) ўтказилади. Инсоннинг бу дунёда ўз ихтиёри билан қилган амаллари илохий таро-зуларга қўйилади. Тарозунинг бир палласига унинг қилган эзгу, савоб ишлари, иккинчи-сига унинг акси бўлган гуноҳ ишлари қўйилади. Натижага қараб марҳум руҳи юқорига — жаннатга, Аҳура Мазданинг ёруғ, нурафшон масканига парвоз қилади ёки тубанликка — дўзахга Анҳра Майну маконига тушиб кетади.

«Авесто» китоби энг қадимги китоб бўлганлигидан, қадимий динлардан бўлмиш яҳудий-лик (иудаизм), буддавийлик (буддизм), масихийлик (христианлик) ва бошқа динларнинг

Ҳам шаклЛАНИШИГА ўЗИНИНГ СеЗИЛарЛИ ТаъСИРИНИ кўрсаТГЭН (Бу ҳақда қаранг: Ҳ. Бобоев, С. Ҳасанов, «Авесто» — маънавиятимиз сарчашмаси. Тошкент, «Адолат» нашриёти, 2001, 13 ва 115-бетлар).

Машҳур интлиз авестошунос олими Лоуренц Миллзнинг қуйидаги сўзлари ай-
никса диққатга сазовордир: *«Авесто»нинг яҳудий ва масихий илоҳиётига кўрсат-
ган бениҳоя улқан таъсирини назарга олсак, у ҳолда унинг дин яратишида ва
инсонлар тақдир.ини белгилашда ўткир ва эътиборли нуфузга эга бўлганлиги-
ни кўрамыз. Ҳеч кимса, ҳеч бир тилда «Авесто»дан бизгача етиб келган пар-
чаларнинг ҳайратда қоларли даражада юксак эканлигини ҳаргиз инкор
этолмаган. Одамзод тафаккурида бунчалик юксаклик ва шуқуҳни ким, қаер-
дан топа оларди?!»*

«Хуллас, «Авесто» насронийни ҳақиқий насроний, мусулмонни ҳақиқий мусулмон
қилиб тарбиялайдиган китоб. У кўр кўзини, қар қулог-ини очади, занглаган кўнгли-
ларни иймон суви билан ювади, ҳаёт ва охират маъноларини инсониятга тушунти-
ради», — деб ёзади авестошунос олим Тилаб Маҳмудов ўзининг «Авесто» ҳақида»ги
мақоласида.

«Авесто»ни ўрганишимизнинг қимматли томони шундаки, у Ватанимиз ҳудудида
яшаган халқ тарихи, қадимги, қудратли буюк Хоразм давлатининг энг кўҳна урф-одат-
лари, маънавияти, яшаш тарзлари ҳақида бизга қимматли тарихий маълумотлар беради.
Демак, тарихимизни «Авесто» даврларидан ҳам олдинроқ бошланганлигига шубҳа қол-
майди.

Бизнинг Хоразм заминимизда туғилиб вояга етган Зардуштнинг «Авесто» китоби
буюк маданий ўтмишимиздан дарак берувчи асардир. Шу маънода дунёнинг энг қадимги
динларидан бири бўлган зардуштийликнинг муқаддас китоби «Авесто»нинг жаҳон
маданияти ва динлар тарихида тутган ўрни ва мавқеи бекиёсдир. Буни бутун жаҳон
ҳамжамияти ҳам тан олиб, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг маориф, фан ва
маданият масалалари билан шуғулланувчи ташкилоти ЮНЕСКО Бош конференцияси-
нинг 1999-йил ноябр ойида Парижда бўлиб ўтган 30-сессиясининг қарорига биноан.
2001- йил 3-ноябрда Ўзбекистон Республикаси Хоразм вилоятининг маъмурий марка-
зи Урганч шаҳрида «Авесто» яратилганлигининг 2700 йиллик юбилей тўйи дунё
микёсида кенг ва тантанали нишонланди ва шаҳарда «Авесто ёдгорлик мажмуаси»
бунёд этилди.

Нафақат ўлкамизнинг, балки бутун башариятнинг ҳам- бекиёс маънавий мулкига айла-
ниб қолган «Авесто»ни ҳар бир ақлли инсон ўқиб ўрганса, халқимизнинг энг қадимги бой
тарихи, давлатчилик асослари, урф-одатлари, қадриятлари билан танишади, бу маданият-
нинг жаҳон тамаддунига қўшган залворли ҳиссасини англаб етади ва ўзига бекиёс рухий
қувват, маънавий озик олади.

Биз учун «Авесто» китоби нафақат қадимий тарихий ёдгорлик, балки миллатимизнинг
ва унга хос бўлган қадриятлар ва маданиятининг томири минг-минг йилларга бориб тақа-
лишини тасдиқлайдиган тарихий ҳужжат сифатида ҳам қадриlidir.

Бу ҳақда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг 1998-йил 26- июнда
мамлакатимиз тарихчилари билан бўлиб ўтган учрашувида айтган гаплари айникса диқ-
қатга сазовордир:

— *«Энг мўътабар, қадимги қўлёзмамиз «Авесто»нинг яратилганига 3000 йил
бўлаяпти. Бу нодир китоб 30 аср муқаддам икки дарё оралиг-и — Мовароуннаҳрда,
мана шу заминимизда умргузаронлик қилган аجدодларимизнинг бизга қолдирган
маънавий тарихий меросидир. «Авесто» айни замонда бу қадим ўлкамизда буюк
давлат, буюк маънавият, буюк маданият бўлганидан гувоҳлик берувчи тарихий
ҳужжатдирки, уни ҳеч ким инкор эта олмайди».*

Шундай қилиб, «Авесто» биз учун, жаҳоншумул аҳамиятга эга бўлган, жаҳон тамадду-
нига ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшган энг қадимги тарихий, маданий, маънавий қадрият-
ларимизнинг ноёб бир намунаси, ёдгорлиги бўлиб қолаверади.

«Авесто» ҳақидаги қолган гаплар китобимизнинг кейинги 10-нчи «Зардуштийлик» деб
номланган фаслда айтиб ўтилади.

Ҳиндистонда яратилган муқаддас диний китоблар

*Кўрдинги танангда тескари қўйлак,
Лозимдур уни шу заҳоти ечмак.*

Абу Абдуллох Рудакий (Ш. Шомухамедов таржимаси)

1. «Трипитака» (санскритча) «уч сават» деган маънони англатади. Буддавийлик динининг уч қисмдан иборат бўлган муқаддас китоби. Биринчи қисми 5, иккинчи қисм ҳам 5, учинчи қисм эса 7 китобдан иборат.

2. «Ведалар» (санскритча) «муқаддас билим» деган маънони билдиради. Иккинчи мингйиллик охири ва биринчи мингйилликнинг бошларида яратилган тўрт тўпладан иборат бўлган муқаддас китоб, шу жумладан:

1. «Риг»веда — гимнлар ведаси;
2. «Сама»веда — қўшиқлар ведаси;
3. «Яжур»веда — қурбонлик ведаси;
4. «Атхарва»веда — жодугарлик ведаси.

3. «Упанишадлар» (санскритча) «табаррук билим» дегани. Ведалар китобига шарҳ сифатида ёзилган диний-фалсафий изоҳлар китоби. Милоддан аввалги VII—III асрларда юзага келиб, то милодий XV асрларга қадар тўлдириб борилган. Унинг айрим ғоялари брахманизм ва буддавийлик динларига асос бўлган. Уларда айтилишича, инсон умрининг ўзи қурбонликдир, ҳаёт эса азоб-уқубатлардан иборат. Абдий роҳат-фароғатга эришиш учун инсон, қайта туғилавериш занжиридан халос бўлиб, *якка жоннинг илоҳий жонга қўшилиб кетиши мақсадида* ҳаракат қилиб яшаши керак. Бунинг учун у ҳеч кимга, ҳеч нарсага, ҳеч нимага ёмонликни раво кўрмасдан, аксинча, ҳаммага, ҳамма нарсага севги, муҳаббат билан қараш ва шу ақида билан яшаш орқали эришиш мумкин деган ғояси айниқса диққатга сазовордир. Бундай яшай олмайдиган инсон бошқа инсон, ҳайвон, жонивор, дарахт, ўсимлик ва ҳоказолар бўлиб дунёга қайта-қайта келаверар экан.

Булардан ташқари тағин «Маҳабҳорат», «Бхагавад-гита», «Рамаяна», «Адигрантх», «Веданта-сутра», «Пураналар» ва ҳоказо муқаддас диний китоблар ҳам мавжуд. Бу китоблар уларнинг ўзлари учун «муқаддас» саналган.

Келтирилган муқаддас диний китоблар ва Ҳиндистонда ҳамда бошқа минтақаларда инсонлар томонидан яратилган китоблар ҳақида азимушшаън *Қуръонла* бирорта ҳам ишора йўқки, бу айрим даҳрийларнинг Муҳаммад пайғамбар уларни билмаган деган маккорона даъволарига илоҳий мўъжиза мақомидаги бир жавобдир. Чунки ишора этмаслик бундай китобларни илоҳий мақомида эътироф қилмасликнинг энг мақбул йўлидир; **•Аллоҳ таоло** қаламравидан ташқари ходисалар унинг муқаддас китобларига кирмаслиги табиий эди.

Энди бошдан охиригача мушрикийликдан иборат бўлган, Ҳиндистонда яратилган динлар ва уларнинг «муқаддас» китобларида учрайдиган айрим атамалар изоҳини берамизки, бундан биз уларнинг ботил эътиқодлари ҳақида оз бўлса-да огоҳ бўлиб қўйишимиз ва умумий тасаввурга эга бўлишимиз зарур.

Ведалар — инсониятга гўё худои таоло томонидан берилган «муқаддас» битиклар эмиш. Улар тўртта қадимий диний битиклардан иборат:

«Риг» веда, «Йажур» веда, «Сама» веда, «Атхарва» веда. Кенгрок маънода уларга «Упанишад»лар ва «Веданта-сутра» ҳам кириди.

Упанишадлар (санскритча «муқаддас билим» дегани) — Ведалар таълимоти баён қилинган «муқаддас» битиклар. Уларда Мутлақ Ҳақиқатнинг аксилмоддий табиати таърифланади.

. **Махабхарата** — Вйасадева томонидан ёзилган қадимги ҳинд достони, унга «Бхагавад-гита» ҳам киради.

Бхагавад-Гита — Веда адабиётидаги асосий битик; «Тангри» Кришна билан унинг содиғи ва дўсти Аржуна ўртасидаги суҳбат. «Гита»нинг асосий мазмуни — бхакти-йўгани руҳий ривожланишининг энг муҳим йўли ва сўнгги мақсади сифатида кўрсатиш.

Бхакти («Бхакти йўга») — «Худо»га садоқат билан хизмат қилиш; инсонни гўё «Парвардигор» билан боғлайдиган фаолияти эмиш.

Веда адабиёти — тўртта Ведалар — «Упанишадлар», «Веданта сутра», «Пураналар», «Махабхарата» ва бошқа тарихий ҳужжат ва қўшимчалар ҳамда Веда хулосаларини тасдиқловчи, нисбатан кейинроқ ёзилган асарлар киради.

Смирити — тўртта Ведалар адабиётининг бири: «Пураналар», «Смирити», Бхагавад-гита». «Махабхарата».

Шрути — тўртта азалий Веда, Упанишадлар ҳамда «Веданта-сутра».

Веданта-сутра («Веданта») — Вйасадева томонидан афоризмлар шаклида ёзилга, теистик фалсафанинг қисқача баёнидан иборат асар.

Хдри-вамша — «Махабхарата»га илова, унда «Тангри» Кришнанинг болаликдаги ўйинлари хақида ҳикоя қилинади.

Риг-веда — тўрт асосий Ведаларнинг бири, ҳар хил яримхудоларга бағишланган мадҳиялардан иборат.

Сама-веда — тўрт азалий Ведаларнинг бири, қурбонлик пайтида ўқиладиган дуолар ва ибодатлар.

Айур-веда — Веда табобати.

Шастралар — нуфузли муқаддас битиклар.

Вйасадева — Ведалар ва Пураналарнинг тузувчиси, Веданта-сутра, Кали-йўга ва Махабхаратанинг муаллифи.

Парашара Муни — Вйасадеванинг отаси, «Вишну-пурана»нинг илк муаллифи.

Шримад-Бхагаватам (Бхагавата-пурана) — Вйасадеванинг «Бенуксон Пурана»си. Бошидан охиригача «Худои таоло»га нисбатан соф садокатли хизматни таърифлашга бағишланган муқаддас битик.

Брахман — Худои таолони умумсингувчи шахсиятсиз кўриниши. Олий рух, Мутлак Ҳақиқатнинг шахсиятсиз кўриниши эмиш.

Брахманлар (бирликда: брахмана) — Веда жамиятида биринчи табақа вакиллари, ҳаётнинг руҳий мазмунини биладиган ва бунга бошқаларни ўргатишга қодир бўлган шахслар.

Гуру — сўзлари ва ишлари битикларга тўла мос келувчи руҳий устоз, мураббий.

Свами, Госвами — диний амалиётлар орқали сезгилари ва нафсларини жиловлаб ололган шахс. Саннийасиларнинг унвони.

Саннийаси — тарки дунё қилган одам.

Варналар — ведавий жамиятнинг тўрт табақаси: Брахманлар (кохинлар, ўқитувчилар; зиёлилар), Кшатрийлар (ҳарбийлар ва маъмурлар), Вайшйалар (фермерлар ва тижоратчилар), Шудралар (ишчилар ва ҳунармандлар).

Бхарата Маҳарожа — буюк шоҳ — содиқ, унинг шарафига Ҳиндистон — Бхаратаварша деб аталган. Ҳиндистоннинг ундан олдинги қадимий номи — Бхарата-бҳуми бўлган.

Будда — гўё худои таолонинг аватараларидан бири эмиш; уларнинг тушунчасига кўра, Будда Ведаларни обрўсизлантириш орқали уларда гўё Тангри тавсиясига биноан амал қилиб келаётган қурбонликка ҳайвон сўйилишини тўхтатиш мақсадида даҳрийликни тарғиб қилган эмиш (Буддавийлар ва Ҳиндавийлар бир бирларини тан олмайдилар).

Пандузодалар — Йудҳиштхира, Бҳима, Аржуна, Накула ва Сахадева «Тангри»нинг яқин дўстлари эмиш.

Йўга (Жўги) — покланиш ва ўзини «худо»нинг хизматкори — кули эканини англаш

$\bullet \quad \begin{matrix} \cdot \\ \cdot \end{matrix} \quad \begin{matrix} \cdot \\ \cdot \end{matrix}; \quad --\div-\backslash;$

Патанжали ---мўжизавий йўга амалиётининг муаллифи.; — •; $\Gamma \ll 1 - ^.*\Gamma, -a-? \Gamma \Delta \ll 1$

Маҳатма — «буюк жон»; у гўё «Тангри»нинг содиғи бўлган эмиш.

Мукти — қайта-қайта такрорланувчи туғйлишлар ва ўлим чархпалагидан халос бўлиш.

Мурти — гўё «Тангри»нинг ибодатхонада сақланадиган шакли эмиш.

Маъбуд — «Худои таОло»нинг ибодатхонада сақланадиган шакли. Маъбуд ўрнатиш пайтида маросим қатнашчисй «Тангри»дан шу шаклга жо бўлиб, уни рухийлаштиришни сўраб илтижо қилар экан. ""

Карма — одамнинг хамиша яхши ёки ёмон окибатларга боғлайдиган моддий дунёда-
ги фаолляти. Хулқ-атвор қонунн.

Мантра — алоҳида рухий кучга эга бўлган бўғин, сўз ёки шеър. Мантра овоз чиқариб ёки ичда ўқилади. Мантрани такрорлаш одамни тозалар ва унга руҳан ўзлигини англашда ёрдам берар эмиш.

Пара-брахман — уларнинг тасаввурича, Олий шахс — Худо шу эмиш; ҲақиқатниНг шахсиятсиз Брахман жиҳатидан кўра юқорирок жиҳати эмиш. ...

Кришна — бу ҳам Олий шахс Худо эмиш. Тахминан беш минг йил муқаддам ўзининг азалий икки қўлли шаклида ерга ташриф буюрган- эмиш. Бу шаклни унинг қолганбарча шакллари ва мужассамларининг бош манбаи деб ҳисоблайдилар.

∴- **Радха** (Радхарани) — «Тангри Кришна»нинг абадий рафйкаси эмиш. Унинг лаззатла-
ниш қувватининг тимсоли бўлган эмиш. ∴.<•

Васудева — «Тангри» Кришнанинг отаси. Деваки — Васудеванинг рафикасиу «Тангри» Кришнанинг онаси. Йашўда — «Тангри» Кришнанинг тутинган онаси, -Нанда Махаражнинг хотини. Кунти — «Тангри» Кришнанинг холаси. Жаганнатҳа, — «Тангри» Кришнанинг акаси Баладева ва синглиси Субҳадра билан биргаликда Жаганнатҳа («Койнот Тангриси») кўринишидаги учлик шакли ҳисобланади.

Вишну — Олий шахс «Худо» — Кришнанинг эманацияси. Гўё у моддий дунёларнинг яратувчиси ва сақлаб турувчиси эмиш.

Ананта-Шеша — «Тангри» Вишнунинг кўп бошли илон кўринишидаги илк қиёфаси.

Шива — моддий ғофиллик гунасини бошқарадиган ҳамда моддий коинотнинг йўқ қилиниши учун жавобгар бўлган яримхудо.

Дурга — «Тангри» моддий қувватининг тимсоли, яримхудо Шиванинг рафикаси.

Лакшми — омад илоҳаси, Олий Шахс-«Худо» — Нарайананинг абадий хотини.

Ганеша — яримхудо, унга ибодат қилганлар моддий фаравонликка эришар эмиш.

Варуна — сувларни бошқарадиган яримхудо.

Марут (Вайу) — шамолнибошқарадиган яримхудо.

Индра — жаннатий сайёралардаги бош яримхудо, ерда ёмғирларнинг ёғиши унга брғлиқ эмиш.

Йамаража — гуноҳкорларни ўлимдан сўнг жазолайдиган яримхудо.

Камса — жохил шох, Кришнанинг бир неча бор ўлдиришга ҳаракат қилган, уддасидан чиқа олмаган ва Кришна томонидан ўлдирилган.

Чапати — буғдой унидан тайёрланган, очик оловда пиширилган юпка кулча. (Бйзда килинадиган ёсиз катлама ҳам нима учундир ана шундай — чапати деб аталган).

Даридра-Нарайана — «кашшоқ Нарайана»; «модомики «Тангри» хамманинг юраги-да бор экан, ҳар кимни «Худо» деб тан олиш мумкин, демак камбағалга сиғиниш ҳам «Худо»га сиғиниш билан баробар» деган сохта ахлоқона дунёқараш.

М а н б а: Шри Шримад А.Ч. Бхактиведанта Свами Прабхупада «Ўзликни англаш таълимоти». Тошкент. Изд. «Бхактиведанта БукТраст» 1995.

Таажжубланарлиси шуки, бундай бемаъни тутруксиз ботил эътиқодларга бугунги кунда ҳам ишониб амал қилувчилар бор.

Динлар ҳақида

(«Эй инсонлар), **сизларнинг** ушбу динингиз (аслида) **бир дин** (яъни **Ислом**)дир. Мен эса (барчангизнинг) **Раббингиздирман. Бас, Менга** ибодат **қилингизлар!**

(21- «Анбиё» сураси, 92-оят).

Дин — арабча сўз бўлиб, Аллоҳга эътиқод, ишонч, итоат деган маъноларни билдиради.

Дин инсоннинг яккаю ягона муқаддас илоҳий куч — **Худо** борлигига асосланган онгли дунёкараши, ҳиссиёти, эътиқод қилиши, хатти-ҳаракатлари ва **Аллоҳ** томонидан пайғамбарлар орқали башарият оламига юборилган ва жорий этилиши керак бўлган илоҳий қонунлар ва ҳақиқий ҳаёт йўлини кўрсатадиган ва ўргатадиган таълимотлар мажмуидир.

Улуғ мутафаккир Абу Наср Форобий динга, фалсафа билан бир қаторда, ҳақиқатга етишишнинг икки мустақил усулидан бири сифатида қараган. Яна бошқа айрим мутафаккирлар динни кишилик жамияти тарихий тараққиётининг маълум босқичида пайдо бўлган ижтимоий онг шаклларида бири деб билганлар. Умуман олганда дин — инсоннинг ишон-моқлик туйғуси бўлиб, унинг энг теран, энг гўзал маънавий-рухий эҳтиёжларидан биридир.

Инсон қилиши мумкин бўлган ҳар қандай тажрибага «фан» номи берилган. Фан ҳеч қачон тажриба соҳасидан ташқарига чиқолмайди, чикса, фан бўлолмайди. Тажрибада кўрилмаган мавзулар фан қамровига кирмайди. Тажрибада исбот этилмаган бир нарса ёки ходисани инкор қилиш ҳам, қабул қилиш ҳам фанга зиддир.

Умумий фанлар бирор нарсанинг қандай бўлиши мумкинлигини ўрганади. Нима учун бўлганини эса фалсафа (фалсафий таҳлил)га қўйиб беради. Фан инсонни қай ҳолда дунёга келганини тушунтиради. Лекин нима учун бу дунёга келганини айтиб беролмайди. Бу дунёга келган одамнинг ўлиши муқаррарлигини айтади, бироқ аниқ қаёққа кетишини, боришини айтиб беролмайди. Фан воқеа, ходисаларнинг факат шаклидан баҳс юритади, фалсафа эса сабабини тушунтиради. Ҳар бир нарсани қандай бўлишини бошқа умумий фанлар айтиб берса, фалсафа фани нима сабабдан бўлганини тушунтириб беради.

Фалсафа ақл билан чегараланган, унинг ҳар жихатдан чегараси — ақлдир. Ҳар кимнинг фалсафаси, тушунчаси, ўзининг ақл доирасига қараб бўлади.

Ёмонлик, разолат каби салбий феъл ва хулқ-атвор киши ақл доирасининг маълум даражада торлигидан, етарли эмаслигидан ва ниҳоят тушунчасининг нотўғрилигидан келиб чиқади. Натижада инсон экканини ўради, арпа экиб буғдой ололмайди, ёки буғдой экиб арпа ололмайди, қилмишига яраша натижани кўради, яхши ё ёмонга ажралади. Ҳеч ким ёмон бўлиб туғилмайди ёки ёмон бўлишни ўз олдига мақсад ҳам қилиб қўймайди. У ўзининг ақл доираси торлиги, тушунчасининг камлиги оқибатида ёмон бўлиб қолади, ёмон, гуноҳ ишлар қилаверади.

Ақл доираси тегишли фанлар билан шуғулланиш, ўқиш, ўрганиш билан, ҳар бир нарсдан тўғри хулоса чиқариш иқтидорига эга бўлиш асносида кенгайди, тажриба билан чархланади, чуқурлашади, яхшиланади.

Фан — табиат ва жамиятнинг тараққиёт қонунларини очиб берувчи ҳамда атрофдаги муҳитга таъсир кўрсатувчи билимлар тизими бўлиб, аниқ фанлар, ижтимоий фанлар, гуманитар фанлар, табиий фанлар кўринишида бўлади.

Ақл ечолмаган мавзу ва масалалар фаннинг имкони ва вазифаларидан ташқари бўлиб, бу ишлар дин ёрдамида ҳал қилинади.

Фан, фалсафа, дунёвий илмлар ерда олдин олма (уруғ) пайдо бўлганми ёки дарахтми, деган оддий саволга ҳам жавоб бера олмайди. Униси ёки буниси олдин пайдо бўлганлигига аниқ исбот, далил келтира олмайдилар. Бу саволга китобимизнинг 2-фасли (26-бет) да жавоб берилган. Агар **Аллоҳ таоло** ўзининг пайғамбарларига буни билдирмаганида, бу савол ХанузГЭЧа «буюк ЖумбоҚ» бўлиб ҚОЛЭВерар ЭДИ (Яна қаранг 424-бетга).

Дунёвий олимлар кўрмаган, билмаган, тажрибадан ташқари бўлган нарсаларни қандай қилиб тушунтирсинлар ахир?! **Аллоҳ таоло** ўзининг ғайб, ладуний илмларини **Ўзи**

хоҳлаган, лозим топган қисмини, Ўзи хоҳлаган азиз бандалари — пайғамбарлар ва авлиёларга тегишли усуллар билан вақти билан билдириб турган.

Бу ҳақда машхур даниялик файлаеуф *Кьеркегор* (1813—1855): «Илоҳий дунё билан инсоний дунё ўлчовдош эмаслиги сабабли, дин — фандан, мантикий тафаккурдан воз кечишни талаб қилиши тўғри», — деб таълим берган.

Рус файласуфи *П.Д.Юркевич* (1826—1874): «Жисм ташқи хис туйғу билан, руҳий ҳодисалар эса ички хис, эътиқод билан билиб олинади. Фан — руҳий ҳолатни тушунтиришга аралашмаслиги керак, чунки унда бунинг учун тегишли билиш воситалари йўқ», — деб айтган.

Машхур нидерландиялик файласуф *Б.Спиноза* (1632—1677): «Бениҳоя хусусиятларга эга бўлган Худо — Ҳаллоқнинг моҳиятини — чин ҳақиқатни билиш учун бениҳоя даражадаги ақл керак бўлади. Афсуски, бундай даражадаги ақл ҳали мавжуд эмас», — деган.

Спиноза диннинг вазифасига таъриф бериб: «Диннинг мақсади нарсаларнинг табиати-ни билиш эмас, балки кишиларни фақат ахлоқий ҳаёт кечириш тарзида яшашга ундаш-дир», деб таъкидлаган.

Германиялик машхур физик, нисбийлик назариясининг асосчиси *Алберт Эйнштейн*: «Динсиз фан кемтик, фансиз дин эса кўрдир» деган.

Машхур немис мутафаккири *Иоганн Вольфганг Гёте*: «Дин ўтган тамаддунларнинг ҳам улуғ кашфиётидир», деб кишилик жамиятида диннинг аҳамияти катта эканлигини айтиб ўтган. .

Исботини топмаган фансиз дин ва динсиз фан. бир-биридан доим шубҳада ва душманона кайфиятда бўлиб, улар ҳеч қачон бир-биридан ғолиб чиқа олмайдилар, — деган эди атоқли немис файласуфи *Артур Шопенгауэр*.

Шундай қилиб, дин қалб ҳзтиёжлари талаблари билан ҳамоҳанг бўлгани учун қудратли маънавий, ахлоқий кучга эга. Илм-фан эса ақлу заковат талабларига жавоб бергани учун қувватлидир.

Дин комил инсонни тарбиялашда улкан қудратга эга бўлган маънавий, ахлоқий кучдир. Дин Аллоҳ таолонинг инсрнларга буюқ эҳсонидир, фан, фалсафа ҳал қилолмаган ишларни, масалаларни дин еча олади. Чунки Аллоҳ таоло инсонларга уларнинг ақллари етмаган, кўрмаган ва билмаган ҳақиқатларни Ўзи танланган пайғамбарлари, азиз-авлиёлари орқали билдиради.

Ҳақ таоло томонидан пайғамбарлар орқали билдирилган амр ва тақиқларининг ҳаммасига дин дейилади. Яъни дин пайғамбарлар илоҳий ваҳй орқали Аллоҳдан олган раҳмоний ҳукмлар, илоҳий қонунлар жамулжамидир. Барча динларнинг мақсади инсонни Тангрига яқинлаштириш бўлса, барча пайғамбарларнинг мақсади инсонларни ваҳдониятга, тавҳидга — яққою ягона Тангрига эътиқод қилиш, фақат унгагина ибодат қилишга, фақат ундан мадад ва нажот тилашга, яъни Исломга — мусулмонликка даъват этиш бўлган.

Дунёдаги энг йирик қадимий динлар, юқорида айтиб ўтганимиздек, милоддан аввалги уч минг йиллик охирларида вужудга кела бошлаган зардуштийлик (зороастризм), ундан кейин, милоддан аввалги икки минг йиллик бошларида қад ростлай бошлаган яҳудийлик (иудаизм), милоддан аввалги X асрда яратилган ведалар дини (ведаизм), брахманлар дини (брахманлик), милоддан аввалги V асрда тизимлашган ҳиндавийлар дини (ҳиндуизм), милоддан аввалги VI асрда шаклланган буддавийлар дини (буддизм), милодий I—II асрларда вужудга келган, яҳудийлик динидан ажралиб чиққан насронийлик (христианлик) ва, ният, милодий 610 йили зуҳур этган бутун инсониятга юборилган охирги дин — Исломдир. Бугунги кунда 254 мамлакатнинг 2 миллиард аҳолиси христиан динига, 172 мамлакатнинг 1,3 миллиард аҳолиси Ислом динига, 86 мамлакатнинг 700 миллион аҳолиси буддавийлик динига эътиқод қилади.

Бу динлар пайдо бўлмасидан олдин, кишилик жамиятининг энг қадимги, дастлабки даврларида яъни Тангри таолонинг биринчи ва иккинчи пайғамбарлари Одам Ато ва унинг ўғли Шис алайҳиссаломлардан кейин бир неча асрлар ўтгач, одамлар аста-секин ўзларини яратган Парвардигорларини унутиб, турли маъбуд ва маъбудаларга, нарсаларга, тош, дарахтларга, қуёш, ой, шамол, чакмоқларга ва бут санамларга, аждодлар руҳига ва ҳоказоларга сиғиниб кета бошладилар.

Эндигина уруғчилик тузуми шаклланаётган ана шу даврларда: тотемизм, анимизм, фетишизм, шомонизм, магия (сеҳргарлик) каби ботил диний тасаввурлар юзага кела бошлади.

Ибтидоий диний тасаввурлар

Тотемизм (америка хиндилари тилида: «О, тотем», яъни «унинг уруғи» деган иборадан олинган) диний тасаввурларнинг энг қадимги шакли бўлган. Бунда айрим хайвонлар, ўсимликлар орасида ғайритабиий алоқа, яқинлик, қон-қариндошлик бор деб фараз қилинган. Ана шундай хайвон ёки ўсимликлардан бири уруғ ёки қабила учун тотем, яъни муқаддас ҳомия деб қабул қилинган. Тотемга кейинчалик ёмғир, қуёш, ой, шамол, чакмоқ ва ҳоказолар ҳам киритилган.

Тотемизмда одам ўлгач, ўз тотемига айланади ёки аксинча — ўз тотемидан яна қайта инсон бўлиб туғилади деб тасаввур қилинади.

Тотемлар эъзозланган, уларни ўлдириш, отиш, овлаш, овқат сифатида ейиш беҳурмат қилиш тақиқланган. Натижада табу — тақиқлаш, ман қилиш тизими вужудга келди. Масалан, хиндларда сигир, илон, маймун, фил, Австралияда кенгуру ва бошқалар ҳозир ҳам муқаддас хайвонлар деб эъзозланади.

Анимизм (лотинча «анима», «жон, рух» дегани) — Анимизм, руҳларнинг борлигига ишонч, инсон, хайвонот, ўсимлик ва ҳатто жонсиз жисмларда ҳам рух, онг ва табиий қудрат бор деб ҳисобловчи илк дин шаклларида бири. Анимизм қадимги диний тасаввурларнинг энг юксак шакли бўлиб, руҳлар табиий ҳодисаларни бошқарадилар деб тушунилган.

Анимизмда жон танадан чиқиб кетади, аммо ўлмайди. балки абадий яшайди деб ҳисобланиб, абадий рух тўғрисида илк тасаввур пайдо бўлган. Баъзилар аجدодларининг руҳлари тириклар яшайдиган жойда яшашади, бироқ уларни фақат тушда кўриш, гаплашиш мумкин, деб ўйлаганлар. Айримлар марҳумларнинг руҳлари янги туғилган чакалоқ танасига ўтади, деб фараз қилганлар. Баъзилар эса аجدодларнинг руҳлари махсус жойлар: «ўликлар диёри» — ер остида яшайдилар, деб ҳисоблаганлар.

Кейинчалик эса ўлганларнинг руҳлари осмонда яшайди, деган тасаввур пайдо бўлган.

Қадим Туркистонда марҳумнинг жонини, руҳини «арвоҳ» деб аташган. Анимизмда арвоҳ марҳумни ташлаб узоққа кетмайди, қабрдан ташқарига чиқади, деб ўйлашган. Шунинг учун қадимги замонларда арвоҳнинг ер юзига чиқиши учун гўрни тешиб қўйиштан ёки мазор олдида арвоҳ уйи қурганлар. Анимизм тотемизм билан деярли бир вақтда шаклланган.

Фетишизм (португалча «фетишо», французча «фетиш» «сехрли нарса» дегани) нарсаларни ғайритабиий деб ишониш ҳамда уларга сиғинишни англатади.

Бундай фетиш тош, таёқ, дарахт, бирорта нарса, моддий буюмлар бўлиши мумкин. Яъни фетишизм жонсиз жисмларга сиғиниш демакдир. Бундай буюмлар кейинчалик тумор, санам, бут қабила ҳам бўлган, улар ҳозир ҳам учраб туради.

Бизда ҳозир ҳам седана, тасбех, мунчок, калампирмунчок, исирик, кўзтикан, пиёз, саримсоқ, қора мурч, дарахтлардан ёнғоқ, чинор, анжир, жийда, арча ва бошқалар табар-руқлаштирилган, тимсоллаштирилган, муқаддас саналган. Бу эса фетишизмнинг бизгача етиб келган қолдиғи, саркити бўлиб, умуман олганда, ҳар бир диндагиларнинг эътиқодларида ҳозиргача яшаб келади.

Аждодларга сиғиниш — энг қадимги оила-уруғларнинг дастлабки диний эътиқодларидан бири бўлиб, тотемизм, фетишизм, шахсий ҳомий руҳларга сиғиниш, оила-уруғ оқсоқол-ҳомийларига, қабила бошлиқларига сиғиниш қабила асосида таркиб топган.

Бу эътиқодга амал қилувчилар аждодларнинг руҳлари одамлардан қучли, шу сабабли уруғнинг фаровонлиги шу руҳларга боғлиқ, деб тасаввур қилганлар. Бунинг асосида Юнонистон ва қадимги Рим майда динларида қаҳрамонларга сиғиниш, кейинроқ эса христианлик ва Исломда авлиёларга сиғиниш пайдо бўлди.

Ўрта Осиёда Ислом дини тарқалгач, маълум даврларгача Исломга хос урф-одатлар сифатида авроҳларни, авлиёларни эслаб, уларга сиғиниш, улардан мадад сўраш, улар учун ҳудойи, жонзот сўйиб қурбонликлар қилиш, ис чиқариш, авлиёлар мақбара ва мазорлари олдидаги дарахтларга латта-путталар боғлаб келиш, мазорлардаги қабр уетига шам ёкиб қўйиш ва шу каби саркит, бидъат одатлар ҳам бўлди.

Изоҳ: *Қабрлар тепасига чироқ, шам ёқиш, тўйда келин-куёвни гулхан атрофи-*

да етти марта айлантириш каби одатлар зардуштийлик динидан ўтган сарқитлардир.

Ислом динида бундай одатлар энг ог-ир гуноҳ — ширкка киради, шунинг учун бундай бидъат ишлар динимизда қатъиян ман (ҳаром) қилинган. Бу урф-одатлар ҳозир бизда маърифат ёёдулари таъсирида барҳам топган.

Азоб уқубатларга сиғиниш — одамлар азобларнинг зарур, фойдали ва ҳалоскор эканлигини тасдиқловчи диний ақидавий ғоялар мажмуаси.

Бу таълимотда азоб-уқубатларнинг сабаблари — одамлар ҳаётининг шарт-шароитларида бўлмай, балки одамнинг ўзида, унинг истак-хоҳишларида (буддизмда) ёки гуноҳкорлигида, дилидаги ниятларида (иудаизм, христианлик ва Ислом динларида) деб талқин этилади. Азоб-уқубатлар гуноҳлардан ҳалос бўлишнинг маънавий камолот ва нажот топишнинг зоситаси, яъни хайрли, яхши ишлар деб ўқтирилади.

Мағия (сеҳргарлик) одамга, ҳайвонга, табиатга бир мақсадни амалга ошириш учун ғайритабиий йўл билан таъсир ўтказиш орқали қилинадиган хатти-ҳаракатлар, дуолар ва ишлардир. Бу амал қадимги замонлардан бери мавжуд бўлиб, барча динларда бор, ҳозиргача қўлланиб келинади.

Кишини бахтли, омадли қилиш, «иссик-еовук» қилиш, ўзига ром қилиб олиш ва ҳоказолар сеҳргарлик орқали амалга оширилади. Уларнинг турлари: бировга зиён-заҳмат етказиш, ҳарбий сеҳргарлик, муҳаббат сеҳргарлиги, иситма-совутма, даволаш сеҳргарлиги, об-ҳаво сеҳргарлиги, ҳўжалик сеҳргарлиги, ирим-сирим ва ҳоказолардир.

Ана шундай энг қадимги диний тасаввурлар аста-секин шаклланиб бўлганидан кейин кишилик жамиятида шомонлик, зардуштийлик, яҳудийлик, христианлик, Ислом ва бошқа динлар вужудга келдики, навбатдаги мавзуимизни уларнинг энг асосийлари билан танишиб чиқишдан бошлаймиз.

Шомонлик (шаманизм) кишилик жамиятининг энг қадимги даврларидаги динларидан бири.

«Шомон» тунгусча сўз бўлиб, «жазавали киши» деган маънони англатади. Бу сўз кейинчалик бутун Сибирга, сўнгра Европага тарқалиб, халқаро атамага айланган.

Бу диннинг рухонийси шомон ҳисобланади. Шомонлар ўз қавмларига, одам яхши ва ёвуз арвоҳлар паноҳида, ҳомийлигида яшайди, одамнинг соғлиғи, бахти ва тақдири шуларнинг қўлида, деб тушунтирадилар. Шомонлар одамлар ва руҳлар ўртасида воситачилик қила олиш қудратига эга бўлган кишилардир. Улар келажакни олдиндан айтиб бериш, узоқ жойлардаги воқеаларни билиш, касалликларни даф этиш, табиат ҳодисаларини ўзгартириш, марҳумларни нариги дунёга кузатиб бориш каби ҳислатларга эга бўлган рухонийлардир. Улар ғайритабиий қобилятга эга бўлиб, ашула айтиш, рақсга тушиш, ноғора, чилдирма чалиш йўли билан жазавага тушиб, ёвуз ва сахий руҳлар билан бевосита муносабатда бўла олганликлари учун, касалликларни даволаш, фол боқиш ва бошқа амалларни бажаришган.

Таҷрибали шомонлар одатда истеъдодли гипнозчи, фолбин, кўзбойлоғич, қўшиқчи, шоир, бахшилар бўлишган. Улар бемалол руҳларни чақира олар, қўнғирокли чилдирмалари билан руҳлар маконига саёхат айлар, уларга илтимослар, илтижолар қилар, ҳатто улар билан кураша олар эдилар. Шомонлар уруғ-қабиланинг обрўли ҳомийси, қўрикчиси, руҳи бўлганлар.

Шомонликка даъвогар бўлган одам «шомонлик касали»га йўлиқиши, хусусан рухий касалга учраши керак. Руҳлар бундай одамни ўлдириб, сўнг бошқа қиёфада, бошқа сифатда тирилтириб, қайтадан яратадилар. Шомонлик иқтидори наслий ҳисобланган.

Турли халқларнинг шомонлари турфа расм-русмларга риоя қилишган, ҳар хил кийинишган, муқаддас буюмлар ва руҳлар тўғрисидаги тасаввурлари ҳам ранг-баранг бўлган. Масалан, Жанубий Сибир халқларида шомонларнинг махсус белгилари: қўнғирокли чилдирмалари, ноғоралари, сурнайлари, турли буюмлар осилган махсус кийимлари ва ўз маросимлари бўлган.

Шомонлик жаҳон динларининг шаклланишига маълум даражада таъсир кўрсатган. Ҳозирги вақтда ҳам инсон оёғи етиши кийин бўлган чет ўлкаларда қисман сакланиб қолган.

Зардуштийлик (Зороастризм)

Энг кадимги жаҳон дини бўлмиш зардуштийлик ёки зардуштия (юнонча зороастризм) дининг қонун-қоида ва ақидалари ҳам, барча динларда бўлганидек, аввал оғзаки тарзда милоддан олдинги 3000—2000- йилларда шаклланиб ёд олинган, оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга ўтиб юрган за кейинчалик ёзиб олинган.

Бу диний таълимот ўша кадимги замонлардаёқ улкан ҳудудларга — кадимги Парфия, Бактрия, Сўғдиёна, Паркана, Озарбайжон, Эрон, Хуросон, Ироқ, Мўғилистондан тортиб, то Сурия, Хитой, Шимолий Ҳиндистон, Рум, Ҳабашистон ва бошқа мамлакатларга тарқалган.

Милоддан аввалги IX—IV асрларда Мидия ва Эронда ахамонийлар, аршакийлар ва сосонийлар империяси даврларида ҳукмрон дин бўлиб қолган.

Милоддан аввалги тахминан XII—VIII асрлар орасида яшаб ўтган Заратуштра (туркийча Зардушт, юнонча Зороастр) Ўрта ва Марказий Осиёда амал қилиб келаётган кўпхудолик диний эътиқодини ислоҳ қилиб, бир тизимга келтириб, тартибга солган. У ўзининг бу таълимотини «Гохлар» («Готлар») деб атаб, монотеистик (яккахудолик) динига асос сўзлаган. Тарихий, илмий, фалсафий адабиётларда бу динга нисбатан — «зороастризм», «заратуштризм» атамалари ҳам қўлланиб келинган.

Заратуштра ўзини пайғамбар деб эълон қилган. Кўпдан-кўп манбаларда ҳам уни илоҳийчи, пайғамбар, буюк файласуф, нотик, шоир ва табиётшунос олим бўлган дейилади. Шу жумладан Беруний ҳам Заратуштрани инсониятни кўпхудолик (политеизм)дан яккахудолик (монотеизм)га тарғиб этган илк пайғамбарлардан бири бўлган деб таърифлаган. Олимлар томонидан «Авесто» китобига ёзилган шарҳларда ҳам ва бошқа кўп манбаларда ҳам уни яккахудоликни тарғиб қилган пайғамбар эканлиги таъкидланган.

Аммо *Қуръони карим*ла ва бошқа илоҳий китобларда уни пайғамбар бўлганлигига бирон-бир ишора ҳам йўқ. *Қуръон*ла ҳамма пайғамбарлар тилга олинмаган. Айтишларича, 124 минг ё ундан камроқ, ёки кўпроқ пайғамбарлар ўтган экан. Уларнинг ҳаммасини бирма-бир санаб чиқишнинг илоҳи йўқ албатта ва бунга ҳожат ҳам йўқ. Қуръонда мисол тариқасида 25 пайғамбарнинг номи келтирилган ҳолос. Заратуштра ана шу Қуръонда тилга олинмаган пайғамбарлардан бўлиши мумкин. Унинг пайғамбар эмаслигига эса далил йўқ. Валлоху аълам бис-саваб.

Шуларни назарда тутиб, бундан кейинги ўринларда уни пайғамбар деб атайверамиз.

Манбаларга кўра, пайғамбар Заратуштранинг асл исми Магупта бўлиб, пайғамбарлик мақомига етишганидан кейин, у Заратуштра (Зардушт) номини олган. Заратуштра қуйи Амударё ҳудудлари, яъни ҳозирги Тўрткўл шаҳридан 22 км. шимоли-шарқ томонда бўлган Ходаркат шаҳрида (қишлоғида) туғилган. Ҳозир бу шаҳар кум барҳанлари остида қолиб йўқ бўлиб кетган. (Кадимги хоразмча Ходаркат — Ходар — олов, кат — марказ, ўрда дегани).

Баъзи авестошунослар фикрича, Сипийтмон (Спитома) унинг болалиқдаги исми бўлиб, бу ном унинг тўққизинчи бобоси номидан олиб қўйилган экан. Заратуштра исми эса унга, юқорида айтганимиздек, пайғамбарликка эришганидан сўнг берилган.

«Заратуштра» («Авесто»да — Зарадуштара) сўзи бир таърифга кўра «Сарик, тилла ранг туя соҳиби», бошқа таърифга мувофиқ «Заррин ёруғлик эгаси», яна бошқа бир таъриф бўйича эса «Оқ туялик, туя боқувчи», деган маъноларни беради. Оқ туя миниб юриш ўша замонларда Шарқда пайғамбарлик белгиси бўлган. Кадимги Хоразм, Сўғд тилларида ялтироқ нарсаларни «зар» деб атаганлар. (Кейинчалик зар — олтин ва қумушга нисбатан ҳам ишлатиладиган бўлган). Баъзи тарихий манбаларда бу номнинг маъноси — «юлдуз ўғли» деб тавсифланган.

Заратуштра Сипийтмон (Спитома)нинг қачон ва қаерда туғилгани, ўзининг таълимотини қай тариқа тарқатганлиги ҳақида турли қарашлар мавжуд бўлиб, қўшчилик олим ва тадқиқотчиларнинг фикрича, у милоддан аввалги VIII—VII асрлар орасида Хоразм замида туғилган. Бошқа бир олимларнинг фикрига қараганда, у милоддан аввалги 2000-йилларнинг охириларида яшаган дейилади.

Аммо олим М. Ёмомназаров ғарб авестошунос олимларининг фикрига асосланиб ўзининг «Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари» номли китобида:

«Авесто»нинг китоб ҳолида шаклланишининг охириги босқичлари милоддан аввалги VIII—VII асрларга тўғри келиши аниқ. Аммо Зардушт бу даврлардан ҳам анча илгари,

балки эрамиздан бир неча минг.йил илгари ўтган бўлиши ҳам мумкин, ҳар ҳолда қадимги юнонларнинг бу ҳақдаги гувоҳлиги шундан далолат беради», — деб ёзади (Тошкент. 1996 йил, 21-бет).

Дарҳақиқат, қадимги машҳур юнон тарихчилари — милоддан олдинги 490—425 йилларда яшаб ўтган Геродот, милодий 23—79 йилларда яшаган Плиний, милоддан олдинги 428—347 йилларда яшаган қадимги Юнонистоннинг буюк файласуфи Платон ва милоддан олдинги 408—355 йилларда яшаган қадимги юнонларнинг буюк математики ва астрономи Книдлик Евдокс пайғамбар Зардушт милоддан олдинги 6400 йилларда яшаган деб ёзиб Кетганлар! (Қаранг: Л. Зданович. Тайнн великих пророков. Москва, «Рипол Классик». 2001г. 83-84-бетлар).

Бунга олимларнинг келгуси илмий тадқиқотлари аниқлик киритиши керак. Лекин Заратуштранинг аниқ Хоразмда туғилганлиги китобимизнинг «Авесто» ҳақидаги бўлимида исботлаб берилган. Шунинг учун ҳам бу ҳақда ортиқча тўхталмаймиз.

Алқисса, Заратуштра тарихий шахс бўлиб, асли туркий миллатидан. У Хоразм воҳаларида чорвачилик билан шуғулланиб юрувчи орийлар қабиласининг Сипийтмон (Спитома) уруғидан чиққан Буршасп (Пурушосф) исмли кишининг ўғли, онаси эса ана шу уруққа мансуб бўлган Фароҳимнинг кизи Дағдувойх (Дугдова) бўлган.

Одатда, ҳар бир чақалоқ туғилиши биланоқ чинқириб йиғлайди. Аммо Заратуштра туғилганидаёқ, ҳислатли бўлиб, яъни йиғлаш ўрнига кулиб туғилган экан. Ана шундан ҳозирги замон психопатология фанида «Заратуштра кулгиси» деган ибора қўлланилади.

Маълумки, бу динда очиқ чехра билан табассум килиб юриш муқаддас фазилат ҳисобланади, чунки кулги ва шодонликни инсонлар учун Ахура Мазда яратган, йиғи ва нолаю фиғон эса Анҳра Майну ижодидир, дейилади «Авесто»да.

Заратуштранинг аура — ёғдуси ғоят бемисл кучли бўлганлигидан, бутун шаҳарга таралиб турар экан.

Зардушт Сипийтмон 7 ёшга етганида, отаси уни ўз даврининг етук, оқил ва донишманд вакили бўлган Барзин деган одамга шогирдликка беради. Зардушт унинг тарбиясида 15 ёшгача бўлади. Ундан кейин хикматшунос донишманд рухоний — Илёс (Илий)дан (Илёс пайғамбар эмас) таълим олади.

Зардушт бу ёшида ўзининг мисли кўрилмаган қобилятини намоён қилади, устози унинг ақлу-заковатидан ҳангу-манг бўлиб қолади. 15 ёшида эса унинг билими, ақли. тафаккури, донишмандлиги, диёнат ва такводорлиги таққослаб бўлмайдиган олий даражага етади.

У «Авесто»нинг энг қадимги, кўпхудолик акс эттирилган «Ясна» қисмини ёд олади. Зардушт қабилалар ўртасидаги низолар, зиддиятлар ва ёвузликларнинг тўб сабаби кўпхудоликда эканини англаб боради ва 23 ёшидан фақат бутун оламларнинг яккаю ягона яратгувчиси, қудратли Ахура Маздагагина эътиқод ва ибодат қилиш керак, деган қатъий ҳулосага келади. Шундан кейин у ўз ғоясини халқ орасида тарғиб қила бошлайди.

Кўпхудолик ғоялари қон-қонларига сингиб кетган қабиладошлари, уни бадарға қилиб, ораларидан ҳайдаб юборадилар.

Ўн йиллардан ортиқроқ чамаси чўлу-биёбонлар, тоғу-тошлар, шаҳар-кишлоқлар кезиб юриб, яна ўз юртига қайтиб келади ва қабиладоши, лекин бошқа уруғдан чиққан Хавова деган қизга уйланади. Ундан уч ўғил, уч қиз дунёга келади. Ўғилларининг исми — Ист-Востра (Иставатра), Арвататнара (Уруватра), Хварочитра (Хурчитра); қизлари — Фрини, Трини, Пуручиста. Баъзи манбаларга қараганда, Зардушт подшоҳ Гуштасп (Виштасп) зазирининг кизига уйланган дейилади. Зардушт ҳақидаги биографик маълумотлар «Авесто»нинг 13-китобида озми-кўпми ёзилган.

«Авесто»да воқеаларнинг тасвирланишича, Зардушт Амударё соҳилидаги чорвадор қавмлар орасида кезиб юриб, уларнинг урф-одатлари ва диний удумларини диққат билан ўрганади. У қабилаларни парокандаликка элтаётган қабилалараро низолар, босқинчилик. зўравонлик, беҳуда қон тўкишлар, йўқсилларга нисбатан адолатсизлик, алдамчилик, кишиларни мол-мулкани, чорваларини ўғирлаш, гала-гала қўй, қорамол, йилқиларни, айникса, болалар, қизлар ва ёш йигитларни куёш худоси Молох шарафига қурбонликка сўйиб юбориш каби ёвуз урф-одатлар одамларнинг турли маъбуд ва маъбудаларга, нарсаларга, бут-санамларга сиғиниши — кўпхудолик оқибатида юзага келганлигидан азият чекади, қайғуради, ғам-ғуссага ботади ва узоқ хаёлларга чўмадиган бўлиб қолади.

Кўпхудолик билан боғлиқ бўлган дахшатли одатлардан бири — инсонларни қурбонликка сўйиш одати ҳақида қадимги юнон тарихчиси Геродот (мил. авв. 490-424- й) шундай маълумотларни келтирган. Подшоҳ Артаксеркс I нинг хотини малика Аместрицца, ўзининг узоқ умр кечираётганлигига шукрона сифатида, етти нафар олий насаб ёш ўспиринларни тириклайин тупрокка кўмдириб, «ер ости худоси» шарафига қурбонлик қилган. Унинг акаси Стримон эса, ўлкаларни муваффақиятли кесиб ўтгач, бу ерларни «тўккиз йил» деб номланишидан хабар топиб, маҳаллий аҳолидан тўккиз нафар ёш гўзал қизларни қурбонлик қилиб, тириклайин ерга кўмдирган.

Бу хил шафқатсизлик, ёвузлик билан ўтказиладиган кўпхудолик диний маросимларини тўлик тасвирлаб берилса, бунга одам боласи чидаши қийин. Айниқса, тирик одамларни худо Молохга қурбон қилиш маросими нихоятда дахшатли тарзда, шафқатсизларча ўтказилган. Катта ёшдаги қурбонлар, кўпинча ёш болалар, қизлар мисдан қуйилган, бениҳоя улкан худо — Молох ҳайкалининг қонли, кип-қизил катта қафтларига тириклайин ётқизилганлар. Ҳайкалнинг қўллари елка оша яширин ишланган занжирлар оркали ҳаракатга келиб, қўтарилган. Теп-текис қафтда устма-уст ётган қурбонлар бир-бирининг устидан умбалок ошганларича ҳайкалнинг оғзига, ундан тўппа-тўғри ҳайкал ичида ёниб турган оловга учиб тушганлар*р ва бир неча дақиқаларда ҳайкал пойига кул бўлиб тўкилганлар. Ажалкаш узун қўл яна олдинга чўзилиб, унинг қафтига янгидан-янги қурбонларни ётқизаверганлар...

Бу маросимда иштирок этаётган қурбон бўлувчининг ота-она ва қариндошларига йиғлаш, изтироб чекиш, ҳатто қайғусини ошкор этиш, мотам тутиш мутлақо ман этилган. Бу ёвуз маросимга тайёрланаётган болалар додлаганларида, уларни овутиш учун алдаб ширинликлар бериб, мунофиқона эркалатганлар. Мабодо бахтиқаро онанинг бунга сабрбардоши етмай, жигарпораси билан йиғлаб видолаша бошласа, фарёд чекса, бу аёл шармандаларча сазойи қилиниб жазоланган. Она ва қурбон қилинаётган боланинг нолаю фарёдлари эшитилмаслиги учун, маросим пайтида берахм, шафқатсиз кохинлар ноғора, сур чалиб шовкин-сурон қўтариб турганлар... Жохил, мутаассиб, қонхўр кохинлар бу расм-русумларни жазавага тушиб, экстаз ҳолатда бажарганлар.

Қурбонлик маросимлари фаровон кунларнинг шукронаси учун ҳам, уруш пайтида ғалаба қозонмоқ учун ҳам ёки мағлубият учун ҳам, табиий офатлар бўлганда ҳам, вабо каби касалликлар тарқалганда ҳам бирдек бажарилаверган. Бирон-бир сабаб бўлса бас.

Кишиларнинг аҳволи баттар бўлган сайин, Молохнинг «ғазабини юмшатиш» учун, қурбонлик сонини тобора ошириб бораверганлар, янгидан-янги қурбонларни бўғизлайверганлар, ўтга ташлайверганлар.

Тарихнинг ана шундай чиркин, дахшатли даврларида инсоният халоскори сифатида ватанимиз ва миллатимиз ифтихори бўлмиш Зардушт мардларча майдонга чикди. Зардушт инсоният тараққиёти учун ғоят зарарли бўлган кўпхудолик эътиқодларининг ғайриинсоний мохиятини чуқур англаб етди ва ўз билимларини яккаю ягона Олий Тангри — Ахура Мазда ваҳйлари билан бойитиб, инсоният онги ва мафқурасида инқилоб ясаб, ўтмишнинг бундай дахшатли чиркин сарқитларига болта уриб, чил-парчин қилиб ташлади ва кишилик жамиятининг маънавий тараққиётини янги йўналишга солди.

«Авесто»нинг энг қадимги «Гоҳлар» қисмида нақл қилинишича, 30 ёшида донишмандликда камолотга етган Зардушт баҳор кунларининг бирида, сахар пайти сув олиб келиш ва покланиб олиш учун Амударё ёқасига келади ва дарёнинг анча жойигача сув кечиб боради. Сувда чўмилиб, ювиниб турганида у ўзида ажиб бир ғайритабиий рухий ва жисмоний хис — енгиллик сезиб, «кушдек» енгил бўлиб қолади. Сохилга қайтганида, қаршисида ёрқин нур сочиб турган зот, фаришта Воҳуманани кўради. У Зардуштни сирли ёғду, нур таратиб турган Ахура Мазда ва яна бошқа беш нафар раббоний зотлар (фаришталар) олдига бошлаб боради.

Ахура Мазда бу фаришталар воситасида Зардуштга янги дин ваҳй қилади ва унга пайғамбарлик рисолатини беради.

«Бундаҳишн»да ёзилишича, ўз юртидан қувғин қилинган Зардушт Сейистонга келиб, Ушийдарина (маъноси — «хушёрлик бахш этувчи») тоғининг чўққисида илохий пайғомни эшитиб, қабул қилиб олган.

У яна бир неча маротаба Ахура Мазданинг дин ҳақидаги амрини эшитади унга тўла бўйсунди ва унинг амрларини халқ орасида ёйишни ўз зиммасига олади.

Ахура Маздадан амр, фармон олган Зардушт Саблон (Споблон) тоғининг ғорига келиб.

у ерда узлатга чекиниб, бир неча йил яшайди ва «Авесто» китобининг «Гоҳлар» кисмини ёзиб тугаллайди.

Шундан сўнг Зардушт, Ахура Мазда амрини ёйиш, инсонларни кўпхудоликдан, чиркин одатлар, расм-русумлардан, ботил эътиқодлардан халос қилиш учун хотини, уч ўғли, уч кизи ва ўзининг ҳаётини хавф остида қолдириб бўлса-да, тилларанг, сарик туясига минади ва: *«Кучим ва имкониятим етганича, ҳақиқат ва адолатни юзага чиқараман, инсонларни чиркин кўпхудолик эътиқодларидан қайтараман, Ахура Мазда ваҳйларини амалга ошираман. Ҳар бир инсонни Тангри таоло яратибдими, у яшашга ҳақли, инсонни ҳаётдан, инсоний ҳуқуқлардан маҳрум қилишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Бундай разолат, расвогарчиликлар кўпхудоликдек ботил эътиқодларнинг оқибатидир»*,— дея даъват кетидан даъват қилиб, ўзининг янги қайта ишланган маздавийлик ғояларини, халқ орасида кенг тарғиб қила бошлайди. Зардушт улуғ пайғамбар мақомини олгач, барча қадимги худоларни кескин равишда рад қилади.

У инсонларни яккаю ягона илоҳ — Ахура Маздани тан олишга, уни бир, якка, ягона илоҳ деб билишга, фақат унгагина иймон келтиришга, ибодат қилишга даъват қилади, ўзининг элчиси эканлигини, тартиб, инсоф, эзгулик, адолат, ҳақиқат, поклик, ростгўйлик ақидалари асосида яшашни тарғиб қилади.

Бинобарин, шундан бери тартиб, инсоф за адолат ақидалари асосида яшаш Шарк халклари, жумладан Ўрта ва Марказий Осиё халқларига мерос бўлиб қолди.

Барча пайғамбарлар сингари, у туғилиб ўсган юртида кадр-қиймат топмайди. Узлуксиз давом этаётган таъкиб, тазйик, таҳдидлардан бешиб, ўз мухлислари за тарафдорлари билан Бакти — Бактрияга (Тохаристон) — ахамонийлар шоҳи Гуштасп (Виштасп) ҳузурига кетади. Шоҳ ва малика Хутаоса бутун сарой аъёнлари билан биргаликда Зардуштнинг янги маздавийлик динини қабул қиладилар ва унинг кенг ёйилишига ёрдам берадилар. Натижада зардуштийлик таълимоти узил-кесил қарор топади.

Зардуштийлик иймони ва ахлоқи 3 таянчга асосланади: фикрлар софлиги — *«эзгу фикрат»* (ният), сўзнинг собитлиги — *«эзгу калом»* ва амалларнинг инсонийлиги — *«эзгу амал»*. Таналарингизга нисбатан, калбингиз ҳақида кўпроқ қайғуринг, чунки аввал маънавий дунёингиз мусаффо бўлса, моддий турмушингиз ҳам мукамал бўлиб бораверади, дейди Заратуштра.

Унинг асосий ғояси кўпхудоликка қарши кескин кураш бўлди. У инсонларни ягона Олий Тангри — Ахура Маздага эътиқод ва ибодат қилишга чорлади ва у яратган янги *маздавийлик дини* МИНГ ЙИЛЛАР ДЭВОМИДА ЯШАБ КЕЛДИ (Қаранг: Ҳ. Бобоев, С. Ҳасанов. Авесто — маънавиятимиз сарчашмаси. Тошкент, «Адолат», 2001. 20-25-бетлар).

Зардушт 77 ёшида Турон шоҳи Афросиёбнинг невараси Аржасп буйруғи билан Балх шаҳрида ибодат қилаётган чоғида жодугар Братар Вахш томонидан орқасидан захарли ханжар билан уриб ўлдирилган. Баъзи олимлар, масалан, Мэри Бойс, Зардушт ўз ажали билан ўлган, деб ҳисоблайдилар.

Унинг таълимоти, сиймоси, унинг номи билан аталадиган зардуштийлик дини, инсонларга асрлар бўйи маънавий мадад, рухий озик бўлиб хизмат қилди. «Авесто»даги алков кўшиқлар, санолар башарият томонидан узоқ-узоқ йиллар мобайнида кироат билан қуйлаб «елинди ва инсонларда келажакка умид, яхшилик, эзгулик, мардлик, қаҳрамонлик, меҳнат-севарлик, ижодкорлик, покизалик, ростгўйлик туйғуларини тарбиялади, ёвузликка нисбатан эса нафрат ҳиссини уйғотишга хизмат қилди за мамлакатлар бўйи кенг тарқалди.

Зардушт таълимотининг инсоният тараққиётидаги муҳим жихатларидан бири шуки, агар масихийлик динида «ёвузликка қаршилик кўрсатмаслик» ғояси тарғиб қилинган бўлса, зардуштийлик дини ёвуз кучлар билан мурса қилишни эмас, балки ёвузликка қарши нафрат билан, бор кучини ишга солиб кескин курашмоқни буюради.

Унинг таълимоти минг-минг йиллар давомида инсониятнинг орзу-умидлари ва ғоятда олижаноб хис-туйғуларини уйғотиб, бепоён худудларда порлоқ маънавият машъали бўлиб, инсонлар калбини эзгулик нури билан ёритиб турди.

Ҳар бир соҳада биринчи иш, биринчи қадам, биринчи кашфиёт ғоят кадрланиб, инсоният бу илк қадамни бошлаб берган кишиларни миннатдорчилик туйғулари билан доимо эслаб туришни ўз бурчи деб ҳисоблаган. Шу маънода жаҳон динлари кейинги 3 минг йиллар давомида канчалик такомиллашган бўлмасин, маросимлари, урф-одатлари, расм-

русмлари нёчоғлик хилма-хил тус олмасин, улар барибир Зардушт асос солган яккахудо-лик эътиқодларининг ворислари саналиши керак, дейди Иброҳим Каримов ўзининг «Маънавият. фалсафа ва ҳаёт» китобида.

Башарият кишилиқ жамияти маънавияти за тафаккурида буюк инқилоб қилган пайғамбар Зардуштни кадрлаб, унга ўзининг муносиб баҳосини билдирган. Масалан, XVIII-аерда европаликлар Зардуштни астрология фанининг сарвари, етакчиси деб баҳолаганлар.

Немис классик шоири Гётенинг машхур «Фауст» шеърий драмасидаги образлар талқинида бевосита Зардушт руҳи уфуриб туради.

Машхур- файласуф Фридрих Ницше ўзининг асарларида Зардуштга *«Олийқудратга эга одам» («Сверхчеловек»)* деб юксак баҳо берган.

Антропософия (юнонча — одам ва донишмандлик) миедик таълимоти вакнллари Зардушт, Будда, Ийсо ва Афлотунни *«инсониятнинг буюк устозлари»*, *«инсонийлашган олий руҳлар»* деб, Зардушт шахсига жуда юксак баҳо бериб кадрлаганлар..

Юртимиз ўғлони, пайғамбар, буюк файласуф, нотик, шоир затабиатшунос олим Зардуштга жаҳоннинг бошқа алломалари, тарихнинг буюк шахслари ҳам ана шундай юксак баҳо бериб кадрлаганлар.

Аҳура Мазда ва Анҳра Майну

(Хурмузд ва Аҳриман)

Аҳура Мазда — «маздавийлик», «зардуштия» динида олий ягона худо, ҳақиқат. эзгулик, поклик оламини яратган буюк қудрат. Маъноси — оламларни яратган илоҳ. Аҳура — паҳлавий тилда «худо» шаклини олган ва бора-бора «худованд», «худо» сўзига айланиб кетган.

Асл авесточа шакли — «Аҳура Маздох». Кадимги Шарқ тарихий манбаларида бу ном — «АҳураМазд», «Ахурои Мазд», «УҳраМазд», «Урамазд», «Хурмузд» шаклида берилган. Уни туркийлар «Хурмузд», форсийлар «Ормузд», греклар «Армузд» дея атаганлар.

Аҳура Мазда икки — «Аҳура» ва «Мазда» бўлакларидан иборат бўлиб, «Аҳура» — бутун борликни, оламларни яратувчи эга, буюк ва қудратли илоҳ, худо, «Мазда» эса — бутун борликни, оламларни яратган мутлақакл, олий онг, хушёр, ҳар нарсадан огоҳ, доно, қудратли раҳнамо деган маъноларни беради. Аҳура Маздани умумий қилиб олганда «Оламларни оқил яратувчиси ва доно раҳнамоси», ёки қисқача «Доно Худо» деб тушуниш - мумкин.

«Авесто» матнларида бу ном асосан 3 хил — «Аҳура», «Мазда» ва «Аҳура Мазда» кўринишида ишлатилган. Баъзан эса «Спинта Майну» тарзида ҳам берилган. «Спинта Майну» Аҳура Мазда зотининг сифати, унвони, мақоми бўлиб, гоҳ унинг номи ўрнида, гоҳ номи баробарида келтирилган. Маъноси — тафаккур олами, Аҳура Мазданинг руҳий қудрати, нури.

Манбаларда зардуштийлик дини илоҳи — Аҳура Мазданинг жами бўлиб 72 сифатий номи бор (Ислом динида эса Аллоҳнинг 99 исми — ал-Асмаъ ал-Хусна бор) дейилади.

Анҳра Майну — маздавийлик, зардуштия динида ёвузлик, ёмонлик тимсоли.

«Авесто»да Ангар Майну, паҳлавий, форс ва турк тилларида Аҳриёман, Ахирман, Аҳриман дейилади. Маъноси — ёвузлик, ёмонлик олами.

Анҳра Майну (Аҳриман) икки асл хилқатнинг бири бўлиб, Спинта Майну (Аҳура Мазда, Хурмузд)га муҳолиф қудрат, ёвузлик тимсоли. Барча шайтоний кучлар —: ёвузлик, зулмат ва ўлим ҳомийси, иблис, ёвуз девлар, жодулар, алвасти, парилар ва ҳоказолар сардори, раҳнамоси, Аҳура Мазданинг мурасасиз душмани. У дунёдаги жамики нопокликлар разилликлар, тубанликлар ва жабр, зулм-ситама намояндаси. Унинг у дунёдаги макони дўзахдир.

Асотирларда ёзилишича, Спинта Майну ва Анҳра Майну ўртасидаги мурасасиз кураш 12 минг йил давом этади. Сўнг бу курашда Аҳриман буткул мағлуб бўлади ва ҳақиқат замони бошланади.

Кўзга кўринган олимларнинг фикрича ҳам, бутун дунёда ақл-идрок ва ҳақиқат тўлиқ тантана қиладиган давр келади. бу давр XXI асрнинг ўрталаридан бошланади, дейилади.

Зардуштия дини пешволаридан бирининг айтганлари ёзилган муаллифи номаълум бир рисолада дунёнинг ҳамда Хурмузд ва Аҳриманнинг яратилиши ҳақида қуйидагича ҳикоя қипинган:

Худо Замондан бошқа барча нарсаларни яратган. Замон Бош Яратувчидир, Замон чексиздир. Унинг иа боши, на охири бор, Уҳамиша бор эди ва ҳамиша бўлади.

Агар заррача ақлинг бўлса, Замон қаердан пайдо бўлди, дема. Зеро, ҳали шу қадар улуеворлиги билан, дастлаб Замон ҳам Яратгувчи эмасди.

Шундан сўнг, Замон ол.ов ва сувни яратди. Улар бир-бирига қўшилгач, улардан Хурмузд пайдо бўлди. Шундай қилиб, Замон Яратувчи ва яратишга киришган Худованд бўлди.

Хурмузд ёруғ, пок, хушбўй, эзгу амалли ва барча яхшиликларга кодир илоҳ бўлди.

Хурмузд 96 минг фарсанг узунликка — масофага боқди ва Аҳриманни кўриб қолди. К,ора, палид, жирканч, бадкирдор... Уни кўриб Хурмузд ҳайратланди. Аҳриман ўзининг табиатига кўра эзгуликка душман эди. Хурмузд ва Аҳриман ўртасида қонли, ҳаёт-мамот жанги бошланди. Замоннинг ўзи Хурмуздга мадад берди ва Хурмузд еалаба қозонди.

«Авесто»нинг қўпхудолик қисмларининг бирида барча ахуравий илоҳлар каторида алков за ибодатга лойиқ «Зарвон» номли илоҳ ҳам тасвирланади.

«Зарвон» паҳлавий ва форсий тилда «замон», «замона» деган маъноларни ифода этади. Унинг номига «поёнсиз» сифати кўшиб ишлатилади.

Сосонийлар ҳукмронлиги даврида зардуштийлар орасида «зарвонийа» деган фирка бўлган. Бу фирка эътиқодига кўра, ака-ука эгизаклар — Ахура Мазда ва Анхра Майну ҳар иккиси Зарвон томонидан яратилган. Зарвоннинг ўзи эса ҳамма нарсадан бурун мавжуд бўлган.

Бир ривоятда, Зарвон ўғил кўриш умидида 999 йил ҳамду-сано, дуолар айтади. Бироқ унинг бу орзуси рўёбга чиқмайди. Шунда у, эҳтимол, бу дунё ҳеч нарса эмасдир, деган ҳаёлотга боради. Ана шу «шак»ли, «шубҳа»ли ҳаёл Анхра Майнуни пайдо қилади. Зарвоннинг чин, эзгу ҳаёлларидан Ахура Мазда пайдо бўлади. Бул-арнинг ҳар иккиси она қорнида эдилар. Хурмузд биринчи бўлиб туғилиши лўзим эди. Аммо Аҳриман найранг билан онаси қорнини ёриб чиқди ва оламини забт этди, дейилади. Бу воқеанинг тафсилотлари ривоятда қуйидагича хикоя қилинади:

Шундай қилиб Зарвон, юқорида айтганимиздек, ўғил кўриш умидида сал кам минг йил ҳамду сано ва дуолардан тўхтамади. Бу ўғил осмон ва Ерни шуингдек, бутун махлуқот.у хилқатни яратиши керак эди. Аммо умиди рўёбга чиқмагач, унда умид билан бирга шубҳа ҳам пайдо бўлди:

— Наҳотки шунча йил, беҳуда ҳаракат қилдим, деди у.

Худди шу пайтда унинг вужудида икки бир-бирига қарама-қарши сифатли урув пайдо бўлди. Бу уруелардан Хурмузд — унинг фарзанд кўриш орзуларидан, умидидан, эзгуликдан, Аҳриман эса унинг шак-шубҳаларидан яралдилар.

Зарвон ўзининг фарзандлари пайдо бўлганини ва улардан Хурмузд она заҳдонининг чиқиш туйнугига яқин жойида эканини билгач, шундай деди: «Ким биринчи бўлиб туеилиб ҳузуримга келса, жаҳон ҳукмдорлиги унга насиб этажак».

Аммо Хурмузд заҳдондан чиқай деб турганда, Аҳриман ундан олдинроқ ҳаракат қилиб, тешиқни йиртиб, ташқарига отилди ва отаси ҳузурига келиб, деди:

— Мана мен сенинг биринчи дунёга келган ўелингман...

Зарвон зулмат, ёмонлик, мараз ва бад бўйдан иборат бўлган бу қора вужудли фарзандини суймади. Ундан кейин бутун борлиги ёруелик, гўзаллик, эзгулик ва хушбўйликдан иборат бўлган Хурмузд дунёга келди. Зарвон қасамёд қилиб қўйгани учун, сўзидан қайта олмай, жаҳонга ҳукмдорликни Аҳриманга топширди ва деди:

— Эй Аҳриман! Сени шахриёр (ҳукмдор) қиламан. Сен 9 минг йил ҳукмдорлик қиласан. Аммо мен Хурмуздни шундай яратганманки, кейинчалик у сендан г-олиб бўлади. 9 минг йилдан кейин жаҳон шахриёрлиги унинг қўлига ўтади.

Унга шундай деб, Хурмуздга деди:

— То шу дамгача мен сенинг ҳаққингга дуолар қилдим. Энди сен мен учун дуолар қил...

Алқисса, Аҳриман жаҳонга ҳукмронлик қилди. Хурмузд эса ўзининг олқиш ва дуолари, ибодат ва намозлари билан охир-оқибат Аҳриман устидан еалаба қозонди.

Ана шундай қилиб, ўша қадимги сосонийлар давридаги зарвонийа фиркасининг эътиқодига кўра Зарвон — Замон худоси. Унинг «Авесто»да деярли ахамияти йўқ. Аммо ўша даврлардаги манбалар шундан далолат берадики, ўша даврда Зарвонга нисбатан халқнинг эътибор таважжуҳи ғоят баланд бўлган. Зарвоннинг борлиги — мангулик ва чексизлик, бутун хилқат ундандир. Борлиқ, модда асоси, замон ва макон — кулли борлиқ удир. Унинг ақл ва қудрати ҳам чексиздир. Унинг ибтидоси йўқ. Ибтидо — у. Унинг асоси йўқ.

Асос — ўзи. Ҳеч ким унингустидан ҳукмронлик қила олмайди, У поёнсиздир. Шу боисдан у яратган махлуқлар, ҳатто илоҳларнинг ўзи ҳам унинг нима эканлигини билмайди.

Баъзи авестошунослар зарвонийа таълимоти зардуштиядан ҳам олдин пайдо бўлган ва унинг сосонийлар даврига ҳеч қандай алоқаси йўқ, деб ҳисоблайдилар. Зарвон ва унинг тарихи хусусида бир-бирига яқин, бир-бирини тўлдирувчи ривоятлар билан бирга, бир-бирини инкор этувчи афсоналар ҳам бир талай.

Авестошунос Меҳрдод Баҳор оламнинг яратилиши ҳақида шундай ёзади:

<<Аввалда — дастлаб Замон чегара билмасди, бепоён яъни азалий ва абадий эди. Жаҳон икки — ёруг-лик ва қоронеуликдан иборат бўлиб, ёруг-лик, нур оламига Аҳура Мазда, қоронеулик, зулмат оламига Анҳра Майну ҳоким — ҳукмдор эдилар.

Хурмузд, Аҳриманнинг яъни зулматнинг тажовуздан ўзини ҳимоя қилиш учун, чексизлик замонидан чегараланган замонга юз ўгириб, 12 минг йиллик замонни яратди. У пайтда Замоннинг ўзидан бошқа ҳеч бир хилқат мавжуд эмас эди. Хурмузд чегараланган вақт — Замонни яратганини кўрган Аҳриман ҳам шундай қилди. Бу 12 минг йилнинг 3 мингги яратилажак моддиятнинг дастлабки жавҳари, руҳи — «мийну» сани яратмоққа кетди: илоҳлар, фаришталар ва моддий олам — осмон, ер, сув, ўсимликлар, ҳайвонлар, одамлар ва ҳоказоларнинг «мийну»лари яратилди.

Шу 3 минг йилликнинг охирида Аҳриман ёруелик олами — Хурмуздга ҳужум қилди ва муқаддас «Ахунавар» қўшиғини эшитгач, таққа тўхтади-да, зулмат қаърига чўкди. Шундан кейин Хурмузд иккинчи 3 минг йиллик бошида юқорида айтилган моддият «мийну»лари — руҳларига тан-вуҷуд, шакл-шамойил, ҳаракат, фаолият бахш этди...» («Авесто» — 309-бет).

«Мийну» — Ўзга олам ёхуд моддий олам яратилишидан бурунги олам. Ҳар бир жонли, жонсиз нарса хали бу моддий оламга келмасидан бурун, «мийну» оламида мавжуд бўлган. Мийну моддий олам тугагандан сўнг яна пайдо бўлади. Шарк адабиётида бу тушунча рух, жавҳар ходисаларини ифодалаган.

Ерда биринчи одамнинг яратилиши ҳақида «Авесто»да айтилишича, Каюмарс Ахура Мазда яратган илк одамдир. У Яратувчи бунёд этган моддий оламнинг олтинчиси бўлиб, унинг яратилиш муддати 70 кун бўлган. Каюмарс — нутқ соҳиби ва фикрловчи илк одам эди. Шу сабабли у Ахура Мазданинг ният ва таълимотини англаб етди. Шундан у «Илк фикрловчи одам» — Каюмарс деб аталди.

Каюмарснинг ўлими олдидан унинг сулбидан — (жинсий аъзосидан) маний окиб чикди. Маний куёш нурлари таъсирида соф бўлди ва тупроққа сингди. Кирк йилдан кейин, ўша нутф — манийдан икки шоҳли ребос шаклидаги гиёҳ униб чикди. Гиёҳнинг икки шоҳи бир-бирига чирмалиб ўсди ва кейин бу гиёҳ икки одам шаклига кирди. Бу икки одам бир-бирига жуда монанд ва мос бўлиб, бири эр, иккинчиси аёл эди. Орадан 50 йил ўтгач, бу икки одам бир-бири билан қўшилди. 9 ойдан кейин улардан бир жуфт ўғил-қиз дунёга келди. Бу жуфтлиқдан, жуфт-жуфт ўғил-қизлар туғилдилар. Етти икклимдаги жамийки одамлар ана шу жуфтлиқлардан таркалдилар, ДейилЭДИ «БундЭХИШН» КИТОбида (3-бўлим. 19-23 бандлар ва 15-бўлим).

И з о ҳ: *«Бундаҳишн» («Бундагеш») сўзининг маъноси — «борлиқнинг яратилиши». Қадимги динлар, диний эътиқодлар ҳамда Зардушт ҳақидаги асотири ва ривоятлардан иборат бу буюк китобнинг муаллифи маълум эмас. Бу китоб 46 бўлимдан иборат. Унинг икки қўлёзмаси — «Ҳиндий Бундаҳишн» ва «Буюк Бундаҳишн» мавжуд:*

Китоб инглиз тилига.«Висп» номи билан таржима қилиниб, «Машриқ заминнинг муқаддас китоблари» мажмуига киритилган. Форс олими Меҳрдод Баҳор «Бундаҳишн» таржимасини тугаллаш арафасида. Ҳозир унинг айрим бўлаклари форс тилида чоп этилган. Аждодларимизнинг энг қадимги бу буюк китоби яқин йилларда бизга ҳам етиб келса, маънавий бойлигимизга яна бир бойлик қўшилган бўлур эди.

Шуни ёдда тутиш керакки, халқ фантазияси билан бойиган ривоятлар, асотирилар қачон ва қайси эътиқодда пайдо бўлмасин, уларда яхшилик ва ёмонлик, хаёт ва ўлим, гўзаллик ва хунуқлик, адолат ва адолатсизлик, нур ва зулмат ўртасидаги кураш етакчи ўринни эгаллайди ва ўша даврлардаги одамларни яшаш тарзи, орзу-умидлари, мухит хусусиятларини акс эттиради ва бу ривоятлар оркали аждодларимизнинг фалсафий, бадиий эстетик ғоялари ўз ифодасини топади. Ахир тарих фалсафа, асотири ва ривоятларда ҳам акс этади-ку !

Зардуштийлик динининг моҳияти

Зардуштийликнинг дуалистик моҳияти унинг рух ва моддият масаласи ва дунёдаги икки қарама-қарши ибтидо, зид жуфтлар — жон ва тана, яхшилик ва ёмонлик, ёруғлик ва қоронғулик, ҳаёт ва мамот каби зиддиятлар муносабатида намоён бўлади.

<<Эзгу фикр (ният), эзгу калом, эзгу амал» тамойиллари бу диннинг иймони ва ахлоки асосларини ташкил этади.

Зардушт бутун борлик, олам, ҳамма нарса ибтидоий ва абадий илоҳ Ахура Маздадан келиб чиққан деб уқтиради. Шунинг билан бирга, Зардушт ёвуз рух, яъни ўз табиатига кўра ҳаром ва бузуклик, бағритошлик, разиллик рамзи бўлган Аҳриманни инсонларга таърифлаб беради.

Ёмонликни ифодаловчи шафқатсиз, қабих Аҳриман ёвузлик, иблис, ҳамма яхши нарсаларни инкор этувчи рух, ёлғонлик, адолатсизлик, ўзбошимчалик ва ўлим ҳомийси бўлиб, доим бузғунчилик билан шуғулланади, одамларни йўлдан уради ва Ахура Маздага қарши йш олиб боради. Улар ўртасидаги кураш абадий, дунё тургунча давом этади. Пировардида Ахура Мазда уни йўқ қилади.

Туширилган заҳйларнинг бош унсури шундан иборатки, Ахура Мазда ва Анҳра Майну фаолиятларини ўз хоҳишлари билан танлаганлар, бири яхшиликка, бири ёмонликка бошлайди. Шунинг каби одамлар ҳам ўз ихтиёрлари билан яхшилик ва ёмонликни танлаб оладилар. Худди ана шу икки рух ўртасидаги зиддият туфайли, улар ўртасида абадий мурасасиз кураш кетади. Бу курашда Ахура Мазда яратувчилик, Анҳра Майну эса бузғунчилик билан шуғулланади.

Ҳаётдаги турли ўзгаришлар қайси кучларнинг ғалаба қилишига боғлиқ. Шунга кўра инсон ҳам тана, ҳам рухнинг қарама-қаршилигидан, инсон ахлоқи эса яхши ва ёмон ҳуққ-одатларнинг курашувидан иборат деб тушунтирилади.

Чексиз абадий фазо за вақт ҳам икки қарама-қарши қисмдан — яхшилик ва Ахура Мазда ҳукмрон бўлган абадий ёруғлик, ҳамда ёмонлик ва Анҳра Майну ҳомийсида бўлган абадий қоронғулик, зулматдан ташкил топади дейилади.

Шундай қилиб, Зардуштийликнинг асосий ғояларида — дунёдаги ҳамма тартиботлар яхшилик ва ёмонлик, ёруғлик ва қоронғулик, ҳаёт ва мамот ўртасидаги курашга боғлиқ деб қаралади.

Инсон бу курашда ана шундай кучлар қўлида бетараф, ихтиёрсиз ўйинчоқ эмас, балки танлаш, ирода за фаолият эркинлигига эга бўлган, ўзининг фаолияти ва фаоллиги билан дунёда адолат, яхшилик тантанасига таъсир эта оладиган куч деб таълим берилади.

Зардуштнинг таъкидлашича, Ахура Мазда ҳаётни яратганда, ўлимни ҳам муқаррар қилган, ёвуз рух унга ҳужум қилишини билган. Ахура Мазда бу буюк жангда ўзининг ғолиб қилишини, абадий эзгулик қарор топишини тинчлик ва тотувлик ўрната олишини азалдан билган.

Бу динда таъқидланишича, Ахура Мазда тарафдорларига ўлгандан сўнг жаннат, абадий роҳат-фароғат ато этилади. Анҳра Майну тарафдорлари эса дўзахга маҳкум қилиниб, ҳар хил азобларга дучор бўлади. Охират куни Тангри Ўзининг қайта тирилтирган бандаларини сўроқ қилиб, уларга бу дунёда қилган яхши ёки ёмон амаллари учун тегишли ажрини беради.

Зардуштийликда табиатта, ерга, сувга, бутун жонзотларга, дарахту ўсимликларга меҳр билан қараш тарғиб қилинади. Оламнинг дастлабки бош унсурлари — ер, сув, ҳаво, олов улуғланади. Айниқса, оловга гуноҳлардан тозаловчи сеҳрди куч деб қаралади. Ибодатхоналарида мангу олов ёниб турган. Шунинг учун ҳам бу динни «оташпаратслик дини», мухлисларини эса «оташпарастлар», «мажусийлар» деб ҳам атайдилар.

Зардуштийликни буткул оташпарастлик деб аташ, бизнингча, нотўғри. Бундай қараш зардуштийликдек қадимий, мураккаб диннинг яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги кураш ҳақидаги бош фалсафий мазмуни қолиб, уни фақат ўтга сиғиниш маросимларидангина иборатдек қилиб қўяди ва шу жиҳатлари эътиборни жалб қилиб, асосий мақсаддан чалғитади. Чунончи, оташпарастлик, яъни ўтга сиғиниш бошқа даврларда, бошқа халқларнинг ҳам эътиқодларида бўлган. Оловни муқаддас деб билиш ҳозирда ҳам яҳудийлик, насронийликнинг баъзи урф-одатларида сақланиб қолган.

Бу динда мурдани ерга қўмиш ёки қуйдириш таъқиқланади. Мурда махсус жойга қўйилгандан кейин, этини қушлар еб кетади, тозаланган суяклар эса махсус қудуққа сочиб юборилади.

Зардуштийлик жоннинг ўлмаслигини, абадийлигини, жаннат, дўзахни эътироф этади.

Зардушт диний маросим ва байрамларни ҳам жорий қилди. Қадимги Эрон ва унга қўшни, бўлган халқларнинг маросимларини ўша давр эҳтиёжларига, янги дин қоидаларига мослаштирди. Ўшанда **Парвардигори олам** — Ахура Мазда учун бир кунда 3 марта намоз ўқиш одати бўлиб, куннинг сахар, пешин, номозшом вақтларида амалга оширилар эди. Зардушт ўзининг динига эътиқод қўйганлардан бир кунда 5 маҳал намоз ўқишни талаб қилди. Намоз ўқишдан олдин юз, қўл, оёқлардаги чанглари ювилиб, покланиш шарт эди.

Зардуштийлик динида етти байрам нишонланган, улар Ахура Маздага бағишланар эди. Шундай байрамлардан энг каттаси Наврўз эди.

Зардуштийларга ҳос 5 вақт намоз ва етти байрам, умуман, унинг таълимоти, тариқати, маърифати, ақидалари катта куч бўлиб, минг йиллар давомида, яшаш ва одамларга илоҳий таъсир ўтказиш воситаси бўлиб келди.

Баъзи олимлар ҳозиргача зардуштийликни кўпхудолик ёки икки худолик дини деб келадилар. Бу масалага тадқиқотчи олим, фалсафа фанлари доктори, профессор Иброҳим Каримов ўзининг «Маънавият, фалсафа ва ҳаёт» (Тошкент. «Фан», 2001) китобида билдирган фикрлари аниқлик киритади.

«Ҳозирги ва келажак авлод мустақил, теран фикрлай оладиган ижодкор, зукко одамлар қадимдан шу диёрларимизда ҳам бўлганини, уларнинг сабъ-ҳаракатлари билан жаҳон маданий тараққиёти ривожланганини аниқ ва равшан билишлари лозим. Бу ўринда гапни жаҳон халқларига яқкахудоликка асосланган биринчи китобий дин берган улуг- ватандошимиз Зардушт Спитома фаолиятига, у асос солган зардуштийлик динига ва унинг тарихий тақдирига бурмоқчиман», — деб ёзади И. Каримов.

«Зардушт милoddан анча аввалги даврларда яшаб ўтган, шу ҳозирги Ўрта Осиё ҳудудида фаолият кўрсатган илоҳиётчи, файласуф, шоир ва табиётшунос олим бўлиб, илгариги кўпхудолик диний тасаввурларига, табиат ҳодисаларига, жумладан, оловга сизиниш эътиқодларига қарши чиқиб, яқкахудоликка асосланган биринчи китобий дин — «Авесто»ни яратган ва зардуштийлик динининг пайгамбари сифатида эътироф этилган тарихий шахсдир», — деб таъкидлайди И. Каримов.

Э.Берзин каби баъзи олимлар эса ўз мақолаларида зардуштийликни форсийлик билан, Зардушт асос солган яқкахудоликни оташпарастлик билан чалкаштириб, аралаштириб юборганлар.

Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, Зардуштийлик номи билан аталган бу дин уч асосий оқим, йўналишдан — кўпхудолик, иккихудолик ва яқкахудоликдан иборат бўлган. Шунинг учун ҳам бўлса керак, улар бу динни кўпхудолик, иккихудолик ва яқкахудолик қоришмаларидан иборат, деб ҳисоблайдилар.

Аммо тарихий ҳақиқатни билиб ёки билмай сийқалаштириш ёки уни тескари қилиб кўрсатиш нуктаи назаридан йироқ турган В.В.Струве, В.В.Тревер, С.Т.Толстов, Н.Прохоров, А.О.Маковельский каби кўпчилик олимлар, билдирган холис фикрлари, илмий далиллари унинг акси — яъни зардуштийликнинг ватани Марказий Осиё, хусусан Хоразм ўлкаси ва бу дин дастлаб Зардушт томонидан яқкахудолик асосига қурилганлигини исботлайди. Улар Ахура Мазда эзгулик қонунларини пайгамбар Зардушт оркали ваҳй қилган, деган катъий фикрни билдирганлар.

Зардуштийлик иймони юқорида айтганимиздек, уч рукн — таянчга асосланади:

1) фикрлар софлиги; 2) сўзнинг собитлиги; 3) амалларнинг инсонийлиги. Яъни — эзгу фикрат, эзгу калом, эзгу амал.

Олам қарама-қаршилиқлар, зиддиятлар кураши асосига қурилган:

— жисмоний нарсаларда ёруғлик ва қоронғулик (нур ва зулмат);

— тирик табиатда ҳаёт ва ўлим (ҳаёт ва мамот);

— маънавий оламда яхшилик ва ёмонлик (эзгулик ва ёвузлик).

Ана шу муттасил давом этувчи зиддиятлар кураши ака-ука эгизак — Ахура Мазда ва Анхра Майну (Хурмузд ва Ахриман) курашларида ўз ифодасини топган.

Хурмузд ўз табиатига кўра яхшилик, ҳаёт, ёруғлик йўлини, Ахриман эса уларнинг акси — зулмат, ўлим, ёвузлик йўлини танлаган.

Хурмузд бу курашда эзгу фикрат, эзгу сўз ва эзгу амал тамойилини ўзига шиор қилиб олган за инсонларни ана шу тамойиллар асосида яшашга буюрган.

Бу икки қарама-қарши кучлар курашида инсон ўзининг яратилган табиатига, тарбиясига кўра улардан бирини танлайди. Агар инсон бу курашда яхшилик, яъни Хурмузд томон бўлиб, ёмонлик — Аҳриманга қарши курашса, оқибат охиратда у жаннат билан тақдирланади. Бунинг акси бўлса, у дўзахга маҳкум этилади.

Улар ўртасидаги бу узлуксиз, муттасил кураш 12 минг йил давом этади. Пировард — оқибатда Аҳриман буткул яқсон этилади ва яхшилик, эзгулик замони бошланади, дейилади «Авесто»да.

Шундай қилиб, зардуштия динининг асосий ғоялари эзгулик ва ёвузлик, зиё ва зулмат, ҳаёт ва мамот ўртасидаги курашга боғлаб талқин этилган.

«Авесто»ни диққат билан ўқиб чиққанимизда унинг қисмлари 3 қатламдан иборат бўлганини кўрамиз:

Биринчи қатлам — халқ эпосларининг Зардуштгача бўлган қўшиқлари (шеърый касидалари).

Иккинчи қатлам — Зардуштнинг ўзига мансуб «Гох»лари.

Учинчи қатлам — Зардушт ҳалок бўлганидан деярли бир аср ўтгач китоб ҳолига келтирилган «Кичик Авесто» («Хурда Авесто»).

«Авесто»нинг ана шу дастлабки ва кейинги қисмларидан унинг асосий қисми — Зардушт «Гох»ларини фарқ қилиш лозим.

Зардушт «Гох»лари кўпхудоликни, ўтга ва табиатнинг стихияли кучларига сиғинишни қоралаб, яккахудоликка эътикод қилишни талаб этади. Ҳозиргача бўлган илмий адабиётлардаги фикрлар кўпроқ ана шу «Кичик Авесто»га асосланиб билдирилган. «Кичик Авесто»да яккахудолик ғоялари кўпхудолик эътиқодлари билан қоришиб кетгани учун, айрим тадқиқотчилар зардуштийликни кўпхудолик ёки иккихудолик дини сифатида талқин этадилар. Бундай кишилар яккахудоликка асосланган зардуштийликни, унинг йўналишларидан бири бўлган кўпхудолик билан аралаштириб юбориб жиддий хатога йўл қўядилар.

Зардушт талқинида Ахура Мазда Олий Бош ибтидо бўлиб, унинг на илохликда шериги, на ота-онаси, на хотини ва на болалари бор. У ҳамма мавжудотларни яратувчи ва бошқарувчиси сифатида эзгуликни барқарор қилувчи, одамлар қалбини мунаввар этувчи Олий рух сифатида тасвирланади.

Кейинчалик Эрон шохлари аҳамонийлар Ўрта Осиё ерларини забт этгач, Зардушт асос солган яккахудолик динини аста-секин ўзларининг сиёсий, ижтимоий манфаатларидан келиб чиқиб, Зардуштгача бўлган ва Яқин Шарқда ҳам кенг тарқалган кўпхудолик ғоялари билан аралаштирдилар. Оловга сиғинишни жорий этдилар. Ўзларини эса Худо ваҳйларини одамларга етказиб турувчи пайғамбар сифатида қўйдилар. Натижада «Кичик Авесто»да Ахура Мазда оламни яратувчи якка илохдан кўра, кўпроқ худоларни бошқариб турувчи бош худога айланиб қолди.

Яккахудолик эътиқодида бўлган Искандар Зул-Қарнайн (мил. аввалги 356—323- йиллар) даврига келиб зардуштийлик ана шундай ботил — кўпхудолик, мажусийлик дини бўлиб қолган эди. Ўз эътиқодида қаттиқ турган Зул-Қарнайн, аҳамонийлар империясини тор-мор этгач, империя худудларида амал қилиб турган бу динни бутунлай йўқ қилиб юбориш учун, оловга сиғиниш воситаси бўлган оташкадаларни вайрон этиб, «Авесто» китобини тиббиёт, фалсафа ва илми нужумга оид ўринларини таржима қилдириб, қолган қисмларини ёкиб юборишни буюрган.

Эрон ва Ўрта Осиёни VII—VIII асрларда араблар фатҳ этганларидан кейин, Ислом дини кириб келгач, бу дин бекор қилинди. Натижада зардуштийларнинг кўпи Ислом динини қабул қилдилар. Қабул қилмаганларнинг кўпи бошқа мамлакатларга кўчиб кетдилар.

Бугунги кунда кўпхудолик, мажусийлик эътиқодига айланиб қолган «Авесто» китобини ўқир эканмиз, унда бир талай илохлар, маъбуд ва маъбудалар номлари келтирилганлигини, боз устига «бош Худо» Ахура Мазданинг фарзандлари «бўлган»лигининг гувоҳи бўламиз. Масалан:

- Зарвон — закон, замона илоҳи;
- Ашах — олам шахриёри (хукмдори); ҳақиқат, эзгу ният илоҳи;
- Аша — эзгу қисмат, эътикод илоҳаси, Ахура Мазданинг қизи;
- Сипандормаз ва Ормаитий — Ахура Мазданинг қизлари;
- Озар (Оташ) — мукаддас олов илоҳи, Ахура Мазданинг ўғли;
- Баҳман — эзгу ният илоҳи, Ахура Мазданинг ўғли;

- Суруш — охиратда савоб-гуноҳ амалларни ўлчовчи, ҳакамлик қилувчи илоҳ;
- Митра — қуёш илоҳи;
- Фрадот — Виспам — тириклик илоҳи;
- Ама — куч-қудрат ва баҳодирлик илоҳи;
- Баҳром — урушлар ва ғолиблик илоҳи;
- Меҳр — фароғат ва ёруғлик илоҳи;
- Ардвисура Анахита — сувлар илоҳи (Амударё худоси);
- Ром, Андарвай — ҳаво илоҳлари;
- Бод — шамол илоҳи;
- Пшитар — ёмғир илоҳи;
- Чиста — илму-дониш илоҳаси;
- Авпаратот — афзаллик ва забардастлик илоҳи;
- Фрадот Вийра — эркакларга ҳомийлик қилувчи, эркакларни асровчи илоҳ;
- Аряман — дўстлик, қардошлик ва осудалик илоҳи;
- Гўшварван, Хований — ҳайвонлар илоҳлари; /
- Даҳйум — элат ва ўлкаларни ўз паноҳида асровчи илоҳ;
- Зантум — ноҳия ва ҳудудларни ўз паноҳига олган илоҳ;
- Вася — кишлоқлар илоҳи;
- Нора-санха — Ахура Мазданинг элчиси, гўзал киёфалар (чехралар) илоҳи ва шулар каби яна ўнлаб илоҳлар...

Шундай қилиб, зардуштия дини Зардуштдан кейин яна ваҳдониятга зид бўлган қўпху-долиққа айланиб кетди. Ахура Мазданинг болалари бор дедилар, боз устига одамлар оловни муқаддас, олов илоҳи — Ахура Мазданинг ўғли деб ва у покловчи, ҳақиқатни ёлғондан айирувчи энг ишончли восита дея, оловга ҳам сиғина бошладилар. Натижада бу дин «мажусийлик», «оташпарастлик» дини деб, унга эътиқод қилувчилар эса «мажусийлар», «оташпарастлар» деб ном олди.

Шунинг учун ҳам бу дин ва унинг муқаддас китоби «Авесто» Исломнинг каттик қаршилигига дуч келди, чунки **Аллоҳ таоло** Ўзининг илоҳий китоби *Қуръони каримла* ширкни, мушрикликни, кофирликни ғоят оғир кечирилмас гуноҳи кабиралардан эканлиги ҳақида бир қанча оятлари орқали башариятга хабар берган.

Аллоҳ таоло Ўзининг туғилмагани, туғмагани, ҳеч қандай ота-онаси. ери, фарзанди ва илоҳликда бирон-бир шериги йўқлиги, яккаю-ягона, танҳолиги, аҳдлиги ҳақида *Қуръони каримца* бандаларини бир неча бор огоҳлантирган:

«Аллоҳга жинларни шерик қилдилар. Ваҳоланки, уларни (Ўзи) яратган. Билмаган ҳолда Унга ўғил-қизларни тўқиб чиқардилар. У (Аллоҳ) булар тавсиф этаётган (сифат)лардан пок ва аълодир».

«(У) осмонлар ва Ернинг ихтирочисидир. Унинг ёри (жуфти) бўлмаган бўлса, қайқдан Унда фарзанд бўлсин?! Аллоҳ ҳамма нарсани яратди. У ҳамма нарсанинг билимдонидир» Сб-«АнъоМ» сураси. 100— Юъоятлар).

«Улар (яъни мушриклар): «Раҳмоннинг (фаришталардан) боласи бор», — дейдилар. У, эса бундан мутлақо покдир! Йўқ, (фаришталар) ҳам Аллоҳнинг азизу Мукаррам бандалари ИДИР» (21-«Анбиё» сураси, 26-оят).

«Аллоҳ фарзанд тутди», — дедилар. У (бу тухматдан) мутлақо покдир. У беҳожатдир. Осмонлар ва Ердаги нарсалар Уникидир. Сизларнинг ҳузурингизда бу тўғрида (Аллоҳнинг фарзанди бор эканини исботлайдиган) ҳеч қандай ҳужжат йўқдир. Аллоҳ шаънига билмайдиган нарсаларингизни гапираверасизларми?! (10-«Юнус» сураси, 68-оят).

«Китоб (Таврот)дан насибадор бўлганларнинг «Жибт ва Тоғут»га сиғинишларини ва кофирларга «Шулар мўминлардан кўра тўғрироқ йўлдадилар» дейишларини кўрмадингизми?!»

«Ана ўшалар Аллоҳ лаънатлаган кимсалардир. Кимни Аллоҳ лаънатлаган бўлса, унга (ҳеч қандай) ёрдамчи топа олмассиз» (4-«Нисо» сураси, 51-52-оятлар).

«Улардан қайси бирлари: «Мен ҳам (Аллоҳдан) ўзга бир илоҳман», деса, бас,

Биз ўшани жаҳаннам қаърига улоқтиргаймиз. Барча золимларни ана шундай ЖаЗОЛАЯЖаКМИЗ» (21-«Анбиё» сураси, 29-оят).

«Од (қабиласи)га биродарлари Худни пайғамбар этиб юбордик. У айтди: «Эй, қавмим! Аллоҳга сиғинингиз! Сизларга Ундан ўзга Илоҳ йўқдир! Сизлар (сохта илоҳларни) фақат ўзларингиз тўқиб олувчисизлар» (п-«Худ» сураси, 50-оят).

«(Мушриклар): «Раҳмон фарзанд тутди», — дедилар. (Эй, мушриклар,) сизлар шундай оғир гап айтдингизки, унинг оғирлигидан осмонлар ёрилиб, Ер бўлиниб, тоғлар кулаб, парчаланиб кетгудек бўлур».

«Аллоҳ фарзанд тутган эмас ва У билан бирга бирор илоҳ бўлган эмасдир. Акс ҳолда, албатта, ҳар бир илоҳ ўзи яратган нарсаси билан кетиб, бир-биридан устун бўлиб олур эдилар. Натижада Еру-осмон бузилиб кетган бўлур эди. АЛЛОҲ улар айтаётган СИфаТЛарДаН ПОКДИР» (19-«Марям» сураси. 88-90-оятлар ва 23 — «Муъминун» сураси, 91-оят).

«Агар иккиси (Ер ва осмон)да Аллоҳдан ўзга илоҳлар бўлганида, ҳар иккиси бузилиб кетган бўлур эди. Бас, Арш эгаси бўлмиш Аллоҳ улар сифатлаётган (ширклардан) ПОКДИР» (21-«Анбиё» сураси. 22-оят).

«Раббингиздан сизга ваҳй этилган нарса (оят)ларга эргашинг. Ундан ўзга илоҳ йўқ! Мушриклардан (эса) четланинг!».

«Ана ўша Аллоҳ Раббингиздир. Ундан ўзга илоҳ йўқдир. У ҳамма нарсанинг яратгувчисидир. Бас, фақат Унга ибодат қилингизлар! У ҳар нарса узра вакил (кузатгувчи)дир» (6-«Анъом» сураси. 106 ва 102-оятлар).

«Аллоҳга қўшиб бошқа «илоҳ»га илтижо қилманг! Ундан ўзга илоҳ йўқдир. Унинг «юзи»дан бошқа барча нарса ҳалок бўлгувчидир. Ҳукм Уникидир ва УнгаГИНа ҚайТарИЛурСИЗЛар!» (28-«Қасас» сураси, 88-оят).

«(Эй, Мухаммад), айтинг: «У Аллоҳ ягонадир. Аллоҳ беҳожат, (лекин) ҳожат-барордир. У туғмаган ва туғилмаган ҳам. Шунингдек, Унга бирор тенгқур ҳам йўқдир» (112-«Ихлос» сураси, 1-4-оятлар).

«(Эй, инсонлар), сизларнинг ушбу динингиз (аслида) бир дин (яъни Ислом)дир. Мен зса (барчангизнинг) Раббингиздирман. Бас, Менга ибодат қилингизлар!» (21-«Анбиё» сураси, 92-оят).

^: % *

Мовароуннаҳрда шаклланиб камол топган, биринчи жаҳон дини бўлмиш зардуштийлик, ўзининг босиб ўтган тарихий йўлида буддизмнинг махаяна оқими, иудаизм, христианлик, митраизм, монийлик каби динларнинг к,онун-к,оидаларига ҳам 2-оявий асос бўлиб хизмат қилган, — деб ёзади тадқиқотчи олим И. Каримов ўзининг асарида.

Зардуштийлик таълимоти Европада ва Шарқда дуалистик таълимотлар ва диний эътиқодларнинг вужудга келишига асос бўлди. Масалан, христиан ва шарқ динлари ҳамда юнон идеалистик фалсафасига асосланган диний фалсафий оқим — гностицизм, III асрда пайдо бўлиб, X асрларда тарқаб кетган манихейлик (манихейство) диний оқими, XI—XIV асрларда Ғарбий Европада христиан динининг катарлар (катарианство) сектаси бевосита зардуштийлик таълимоти асосида вужудга келган.

Милодий V—VI асрларда юзага келган маздавийлик диний-фалсафий таълимоти ҳам зардуштийлик заминида шаклланган.

Ҳозирги вақтда зардуштийлик форсийлик (персизм) шаклида мавжуд бўлиб, унда дуалистик ғоялар сақланган ҳолда ягона кудратли **Тангри таолонинг** борлиги, бирлиги эътироф этилиб, Ахура Мазда ягона олий **Тангри** деб, Анҳра Майну эса биздаги шайтони лаъинга ўхшаб яхшиликка, эзгуликка қарши қурашувчи ёвуз куч деб қаралади.

Зардуштийликнинг дуалистик моҳияти унинг руҳ ва моддият, жон ва тана, эзгулик ва ёвузлик, ҳаёт ва мамот, ёруғлик ва қоронғулик каби зиддиятлар муносабатида ҷамоён бўлади.

Бугунги кунда зардуштийлик дини ва таълимотига эътиқод қилувчилар жуда камайиб кетгак.

1976 йилги статистик маълумотларга қараганда, уларнинг сони дунё бўйича атиги 129

минг киши бўлиб, улардан 82 мингги Ҳиндистонда, 25 мингги Эронда, 5 мингги Покистонда, 3 мингги Англия, Канада, АКШда, 500 киши Шри-Ланка (Цейлон)да, 200 киши Австралияда, қолган 13 300 киши бошқа давлатларда яшайдилар.

Неча-неча замонлар, мамлакатлар ва халқлар тасаввурида ардоқланган зардуштийлик динининг муқаддас «Авесто» китоби парчалари бизга аниқ тарихий маълумотлар беролмасда, ўтган бобокалонларимиз дунёкараши, онгги, маданияти, маънавияти ва ҳаёт тарзидан хабар бериши билан қадрли ва қимматлидир.

Шундай қилиб, зардуштийлик дини ҳақидаги баёнимизни ниҳоясига етказар эканмиз, шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, эзгулик ва ёвузлик, нур ва зулмат. ҳаёгва мамот ўртасидаги кураш ғоялари ҳамда «Эзгу фикр, эзгу калом, эзгу амал» тамойилига асосланган бу динда тинчлик, бунёдкорлик, инспонпарварлик, покизалик, роеггүйлик, меҳнатсезарлик, инсоф, адолат/ҳалоллик, қисқаси яхшилик — эзгуликни асосий ўринга қўйиб тараннум этилиши, аждодларимизнинг буюк маънавий мероси ва қадриятлари инсоният тарихида беназир, оламшумул аҳамиятга эга бўлганлигидан далолат беради.

Динлар тарихи билан танишар эканмиз, шуни яна алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, ўтмишдаги илоҳий ҳамда бошқа муқаддас диний китоблар, динлар ва уларнинг қонунқоидалари ўз замоналарида инсоният учун кейингилари аввалгиларига қараганда прогрессивроқ аҳамиятга эга бўлган бўлса-да, улар минг йиллар давомида катта, жиддий ўзгаришларга учраб. асл киёфалари, асл маъно ва мазмунлари у ёки бу даражада йўқолиб кетганлиги натижасида ва уларнинг баъзилари бошданок ботил эътиқод бўлганлигидан, бутун башарият эндиликда **Аллоҳ таолонинг** охириги илоҳий китоби — *Қуръони карим*гга ва охириги муқаммал дин бўлган Ислом динига амал қилишлари керак.

«**Ла илаҳа илلاллоҳу Муҳаммадур Расулумлоҳ**», деб бу ҳақдаги сўзни шу ерда мухтасар қиламиз.

Яҳудийлик (Иудаизм)

Жаҳон динлари каторига қўтарила олмаган, аммо энг қадимги динлардан бири бўлган яҳудийларнинг бу мураккаб, ўзига хос миллий дини ва унинг мухлислари ҳақида қифоя қилгулик маълумотлар жуда оз бўлиб, борлари ҳам унчалик оммабоп, тушунарли қилиб берилмаган. Ҳатто «Умумжаҳон тарихи» ва бошқа китобларда ҳам.бу дин ҳақида маълумотлар жуда кам бўлганидан, қўпчилик бу дин ва уёта эътиқод қилувчилар ҳақида етарли маълумотга эга эмаслигини ҳисобга олиб, мазкур дин ҳақида бошқа динларга нисбатан қўпроқ тўхтаб ўтишга тўғри келади. Бу масалани ойдинлаштиришда қимматли тарихий аҳамиятга эга бўлган Библиядан ҳам фойдаланилди.

Шундай қилиб, яҳудийлик (иудаизм) динининг асосчиси Аллоҳнинг пайғамбари ҳазрат Мусо алайҳиссаломдир (милоддан аввалги 3666—1546 йиллар).

Мусо алайҳиссалом Иброҳим алайҳиссаломнинг олтинчи авлоди ҳисобланади, яъни — Иброҳим — Исҳоқ — Яъқуб — Ловий — Кааф — Имрон — Мусо. Хорун алайҳиссалом эса Мусо алайҳиссаломнинг акаси ҳамда ёрдамчиси бўлган.

Яъқуб алайҳиссаломнинг ўк икки ўғлидан тўртинчиси Яҳудо (Иуда) бошчилигидаги қабила ота-боболари — ибронийлар (еврейлар) эътиқод қилиб келган яққаю ягока худо — Яҳвага сиғинишган.

Иуда «шукур» деган маънони беради. Турли томонларга тарқалиб кетган Яъқуб алайҳиссалом ўғиллари бош бўлган қабила аҳллари дастлаб «яъқубийлар» деб атала бошланган. Яҳудийлик (иудаизм) динининг номи эса қабиланинг илк бошлиғи бўлган Яҳудо (Иуда) номидан келиб чиққан. Кейинчалик бу халқ «яҳудийлар» («иудейлар») деб юритила бошлангак. Яҳудийлик миллий диннинг номи ана шу «Иуда», «Яҳудо» номидан олинган.

Яҳудийликда Яҳва номини тилга олиш ман этилади. Ўрнига «Адонай» (менинг Парвардигорим) деб ўқийдилар ва гапирадилар. «Яҳва» сўзининг маъноси ҳозиргача ноаниқ. Яҳва қадимги ибронийлар худоларидан бирининг номи бўлган, у аввал бош худо, кейинчалик уни яққаю ягона **Худо** деб эътиқод қила бошлаганлар. Бинобарин, рус православ черкови синоди Тавротни таржима қилганида Яҳва (Иегова) сўзини «Господь», яъни Парвардигор деб таржима қилган. Яҳудийлик миллий дин бўлиб, фақатгина яҳудий халқига хос диндир.

Яхудийликнинг таълим беришича, худо Яхва Исроид халки билан икки томонлама шартнома — «аҳд» оркали боғланган бўлиб, шунга кўра яхудийлар ўзларини «Худо томонидан танлаб олинган мумтоз халқмиз. бу аҳд бўйича Худо Фаластин ва унинг атрофидаги барча ерларни бизга беришга ваъда қилган, бу ерлар бизга «инъом қилинган ердир» деган эътиқодда яшаб келганлар ва ҳозир ҳам ана шу ақидани маҳкам тутиб, тинмай кураш олиб борадилар. Бу ҳақда 5- «Моида» сурасининг **18-оят**да Аллоҳ таоло шундай дейди:

«Яхудий ва насронийлар: «Биз Аллоҳнинг ўғиллари ва ҳабибларимиз», — дейдилар. Айтинг: (Ундай бўлса), нега гуноҳларингиз туфайли сизларни азоблайди? Йўқ! Сизлар ҳам У яратган одамлардансиз. Хоҳлаган (банда)сини кечиради, хоҳлаганини азоблайди. Осмонлар, Ер ва улар ўртасидаги борлиқ устидан ҳукмронлик Аллоҳгагина тегишлидир ва қайтиш ҳам фақат Унинг ҳузуригадир».

Яхудийлик дини Мусо алайҳиссалом 80 ёш пайтларида, яъни милоддан аввалги 1586 йилда **Аллоҳ таоло** томонидан ваҳй этилган бўлса-да, бу диннинг илоҳий муқаддас «Бешкитоби» (Таврот) милоддан аввалги IX—VII асрларда тартибга солиниб ёзилган ва у милоддан аввалги V асрга келиб, Фаластинда узил-кесил батомом ёзилиб тугаллангандан кейин, тарқала бошлаган деб тахмин қилинади.

Ўтган узок даврлар мобайнида бу китобларга оз-оздан бўлса-да, ўзгартиришлар киришиб борилган. Шу сабабли, уларнинг асл қиёфаси, мазмуни ўзгариб, илоҳий китоб сифатида қиймати, аҳамияти пасайиб кетди. Ҳозирги кунда бу китоблардаги каломларнинг қайсилари Аллоҳники. қайсилари қўшилган ёки ўзгартирилган эканлигини ажратиш қийин бўлиб қолди.

Бу китоблардаги ширк, куфрдан иборат бўлган, **Аллоҳнинг** фарзандлари бор, фаришталардан жуфти бор, **Аллоҳ** учтадан биттаси — Ота **Худо** дейилиши. **Аллоҳ** ўзининг яратган бандаси Яъқуб алайҳиссалом билан тонг отгунча курашиб чиққанлиги ва хоказолар каби мантиксиз. ноўрин гаплар шундан далолат беради.

Бунинг акси бўлган **Қуръони карим** бундай нуқсонлардан холидир. **Қуръони карим: «Худо бир, пайғамбарлар барҳақдир»,** — деб таълим беради бизга.

Яна яхудийлар ҳақида **Қуръони каримла** шундай дейилади:

«Исроил авлодининг аҳдларини олдиқ ва уларга пайғамбарлар юбордик. Хар гал бир пайғамбар уларга (ҳавойи) нафслари хуш кўрмайдиган нарса (ҳукм)ни келтирганда, бир қисмини ёлғончига чиқардилар ва (бошқа) бир қисмининг ЭСа ўлдирдилар» (5- *Моида» сураск. 70-оят).

«Айтинг: «Эй аҳли китоблар! Аллоҳга, бизга нозил қилинган (Қуръон)га ва олдин нозил қилинган (Китоблар)га иймон келтирганимиз, сизларнинг аксариятингиз эса фосиқ (итоатсиз) бўлганингиз туфайли биздан ўч оляпсизларми?». (Шу сура, 59-оят).

«Яхудийлар: «Аллоҳнинг «қўли» боғлиқ (баҳил)», — дедилар. Ўзларининг қўллари боғланур ва (бу) гаплари сабабли лаънатланурлар. Аслида (Унинг) «икки қўли» очик. Қандай хоҳласа, (шундай) эҳсон қилаверади. Сизга Раббингиздан йозил этилган (Қуръон) улардан кўпларининг адашуви ва куфрини орттирди, холос. Уларнинг ораларига, то қиёмат кунигача (давом этадиган) адоват ва нафрат солиб қўйдик. Уруш оловининг ёкишлари билан, уни дарҳол Аллоҳ ўчириб туради. Яна (улар) Ер юзида фасод (ишларни қилиш)га ҳаракат қиладилар. АЛЛОҲ (ЭСа) бУЗҒУНЧИЛАРНИ ЯХШИ КЎРМАЙДИ» (Шу сура. 64-оят).

«Иймон келтирганларга (нисбат) энг ашаддий адоватда бўлувчилар яхудийлар ва ширк келтирганлар эканини кўрасиз. Иймон келтирганларга нисбатан яқинроқ дўст — «Биз насронийлармиз» деганларини (ҳам) кўрасиз. Бунинг сабаби — улар ичида руҳоний ва роҳибларнинг борлиги ва уларнинг кибрга берилмаслигидир» (Шу сура. 82-оят).

Юқорида айтганимиздек, яхудийликнинг барча қонуя-қоидалари пайғамбар Мусо алайҳиссаломга нозил қилинган муқаддас Тавротда муфасссал баён қилинган. Бундан ташқари, Тавротнинг тафсири ва яхудийлик динининг ақида ва маросимлари ёзилган Талмуд кито-

би ва муқаддас Забур (Псалтир) китоби ҳам бу диннинг муқаддас китоблари ҳисобланади.

Яҳудийлик сон-саноксиз маросимларга, тақиқларга, буйруқларга, байрамларга эга бўлган дин. Бу диннинг талабига қўра ҳар бир диндор 365 тақиқни ва 248 буйруқни, жами 613 амри маъруф ва наҳий мункарни билиши шарт.

Яҳудийлик динида диндорнинг қиядиган қийими, ейдиган овқати, хожати, кун тартиби, ибодат қилиши, байрамларга амал қилиш қоидалари қатъий тартибга солинган. Янги туғилган чақалоқ саккиз кунлигидаёқ хатна қилиниши шарт бўлган.

Яҳудийнинг бирор-бир қадами дуосиз боеилмайди.

Яҳудийлар туя, чўчка, куён, от, эшак гўштларини емайдилар. Улар ейдиган хайвон гўштида қон доғи бўлиши мутлақо мумкин эмас. Шунинг учун ҳам яҳудийларда моллар фақат ўз ишига уста бўлган қассоблар томонидангина сўйилади.

Яҳудий эркакларнинг қийимлари узун, бир хил матодан тикилган бўлиши, боши хатто уйқуда ҳам бирор нарса билан беркитилган бўлмоғи лозим. Диний маросим бажарилаётганда, қийимининг устидан албатта ёпинчиғ ташланиши шарт.

Хафтанинг шанба куни дам олиш қатъий талаб этилади. Чунки, бу дин эътиқоди бўйича Худо оламларни яратишни якшанбадан бошлаб, жума куни тугатган, шанба куни эса ҳеч на)са яратмай тин олган ва яҳудийларга ҳам шу куни дам олишни буюрган, деб шанба кунини улут кун ҳисоблаганлар. Бу кунда ҳеч қандай юмуш, иш билан шуғулланилмайди, овқат пиширилмайди олов ёқилмайди, қўлда бирор нарса қўтариб юрилмайди, пулга қўл теккизилмайди.

Байрамлардан Пасха, ўрим-йиғим байрами, янги йил, гуноҳларни кечиришни сўраш куни, алоҳида чайлаларда яшаш керак бўлган етти кўнлик куз байрами, Библия тарихига бағишланган баҳор байрами каби байрамлар беҳато нишонланади.

Болаларга диний таълим 5—6 ёшиданок берилади. Таврот ва Талмуднинг асосий ақидалари мажбурий тарзда ёдлаттирилади.

Яҳудийликда аёл кишига эрининг итоаткор қулидек қаралади. Ҳар бир яҳудий эркак ҳар куни Худовандга уни аёл қилиб яратмаганига шукроналар айтиб, дуо қилади. Аёл киши эса ўз дуосида ўзини эрига итоат этувчи қилиб яратганлиги учун Парвардигорга миннатдорчилик билдириб юради.

Яҳудийларнинг шунга ўхшаш қизиқ, ажабтовур одат ва қилиқларидан қўпи ҳозиргача сақланиб қолган.

Яҳудийликнинг талаблари, маросимлари жуда қўп ва оғир бўлганлиги, яҳудийларнинг бошқа миллат вакиллари билан никоҳга кириши ман этилганлиги, ўзларини барча халқлардан афзал — мумтоз билиб, ўжар, миллатчи, ирқчи ва худбин бўлганликлари учун шундай қадимий тарихга эга бўлган бу дин жаҳон динига айлана олмаган. Шунингдек, ўтган катта тарихий давр мобайнида Тангри таоло нозил қилган Таврот илоҳий китобига ўзгартиришлар киритилганлиги натижасида бу дин ўзининг асл қиёфасини йўқотган диёнат йўли бўлиб қолган.

Шундай қилиб, яҳудийларнинг муқаддас Таврот ва Забур (Тора ва Псалтир)дан кейинги учинчи китоби Талмуд, Таврот асосида минг йиллар давомида шаклланган, охириги таҳрири «Қуддус Талмуди» милодий III асрда, «Бобил Талмуди» V асрда расман эълон қилинган. Унда Тавротга кенг изоҳлар, тушунтиришлар, яҳудийларнинг диний маросимлари, диний қонун-қоидалари, тарғиботлар, кўрсатмалар ишлаб чиқилган.

Юқорида айтганимиздек, яҳудийлар Библиянинг «Янги аҳд» қисми — Ийсо алайҳис-саломга нозил қилинган Инжилни тан олмайдилар. Тан олган яҳудийларни хатто диндан чиққан деб ҳисоблайдилар. Ваҳоланки, **Тангри** таоло томонидан Инжил нозил қилинган пайғамбар Ийсо Масих ҳам, 5'лари каби, яҳудий бўлган ва бу китобдаги каломлар ҳам оламларнинг яккаю ягона **Парвардигори** Аллоҳ таолонинг каломлари бўлган.

Яҳудийлар Аллоҳнинг бошқа пайғамбарларига ҳам қуфр келтиришади. Баъзи пайғамбарларни ўлдиришган. Яҳудийлик дини, уларнинг фикрича, фақат ўзларига хос миллий дин.

Ислом дини эса. бу диндан фарқли ўлароқ, жаҳон динига айланган. Чунки Ислом Аллоҳ таоло томонидан Ер юзидаги бутун башариятга юборилган охиригидин бўлиб, инсонларнинг миллати, ирки, тили, насаби, амали, лавозими, яшаш тарзи ва жойи эътиборга олинмайди. Инсонлар фақат ўзларининг қилган яхши ёки ёмон амаллари билан бир-бирларидан фарқланадилар.

Яна таъкидлаб айтамикки, иймоннинг ётти талабига, шу жумладан Аллоҳнинг ҳамма пайғамбарлари ва илоҳий китобларига ёки улардан бирига ишонмаган одам қуфрга кет-

ган, яъни кофир дейилади. Яхудийлар эса иймон талабларини ана шу иккитасига риоя қилмаганликлари, бузганлари учун, яъни Куръон ва Аллоҳнинг сўнгги пайғамбари Мухаммад алайҳиссаломни инкор этганликлари учун кофир бўлдилар:

«Қачонки, уларга Аллоҳ ҳузуридан ўзларидаги нарса (Таврот)ни тасдиқ этувчи Китоб (Қуръон) келганида, илгари кофирларга қарши (худди) шу китоб (воситаси) билан ёрдам сўраб юрар эдилар — ўзларига таниш зот (Мухаммад) келганда, (уни инкор этиб) кофир бўлдилар. Кофирларга Аллоҳнинг лаънати бўлсин!» (2 «Бақара» сураси, 89-оят).

Яхудийларнинг ношукр бўлганликлари, Аллоҳнинг айрим оятларини инкор этганлари, итоатсиз, саркаш, тажоввузкор бўлганликлари, Аллоҳга берган аҳдларини субутсизлик билан доим бузиб келганликлари, ўз вақтида ҳатто бузокқа сиғинишгача бориб етганликлари, ўзларига «ёкмаган» пайғамбарларни ўлдирганлари, Тавротдаги Аллоҳнинг каломларини ўзгартириб олганликлари Қуръони каримнинг 2- «Бақара» сураси, 51, 61, 63, 75, 77, 79, 83, 85, 87, 91, 92-оятларида аник ва равшан қилиб ёритиб берилган.

Яхудийликда беш оқим — уч қадимий ва икки замонавий оқим бор. Қадимий оқимларга Садуқийлар, Фарзийлар ва Ессейлар оқими, замонавий оқимларга кейинрок ташкил топган масонизм ва сионизм оқимлари киради.

Саддуқий оқимининг номи милоддан аввалги ўй биринчи асрларда яшаб ўтган Довуд пайғамбар даврида яшаган руҳоний Саддуқ исмидан олинган. Ўша пайтларда мансабдор руҳонийларнинг кўпи саддуқий бўлганлар. Улар фақат Таврот китобининг таркибига кирувчи Мусо пайғамбарнинг беш китобини тан олганлар. Бу китобда охират ва қиёмат ҳақида ҳеч нарса дейилмагани учун саддуқийлар охират, қиёмат ва ўлганларнинг қайта тирилишига ишонмаганлар.

Фарзий деган ном қадимий иброний тилидаги «тушунтириш», «ажратиб кўрсатиш» сўзидан олинган. Фарзийлар муқаддас манба сифатида Мусо қонуни ва бошқа пайғамбарларнинг муқаддас битикларини, ҳатто ўзларининг урф-одатларини ҳам қабул қилганлар ва уларнинг ҳаммасига синчковлик билан амал қилганлар. Улар қиёматнинг албатта юз беришига ва ўлганларнинг қайта тирилишига, у дунёда ҳисоб-китобнинг бўлишига ишонганлар.

Ессейлар. Милоддан аввалги иккинчи ва милоднинг биринчи асрларида Қуддусдаги кўпгина руҳонийлар **Худо** талаб қилган тарзда яшамас эдилар. Ундан ташқари римликлар диний мансабларга номуносиб шахсларни тайинлар эдилар. Бундан норози бўлган бир гуруҳ руҳонийлар Қуддусни ташлаб саҳроларга бош олиб кетишган ва ўша ерларда ўз жамоаларини ташкил этганлар. Уларни ессейлар деб аташган. Улар дуализм ғоялари — эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги курашнинг муқаррарлигига, пировардида эзгуликнинг ғолиб чиқишига ва тақдирга ишонганлар. Мулкнинг умумий бўлишини ва аскетизмни тарғиб қилганлар.

Масонизм. Маъноси «озод қурувчилар» бўлиб, яхудийликдаги яширин махфий ташкилот. У милодий 44-йили Яхудия подшоҳи Ирод Акрибанинг икки яхудий маслаҳатчиси томонидан ташкил этилган. Мақсади — дунёда яхудийлар ҳукмронлигини ўрнатиш бўлган. У ташкил топган даврда, «махфий қудрат», кейинчалик «масонизм» деб аталган.

, **Сионизм.** Алоҳида мавзу қилиб берилади.

ЯХУДИЙЛАР ТАРИХИ

Яхудийлар тарихи «Бутунжаҳон тарихи» («Всемирная история») китобида биров бўлсада ёритиб берилган ва қуйида биз ушбу масалани ёритишда, бошқа манбалар қаторида бу китобдан ҳам фойдаланамиз.

Фаластинда (Канъон) Миср ҳукмронлигининг таъсири сусайган милоддан аввалги XIII—XII асрларда бу мамлакатда бир қанча канъоний (ханаан)лардан ташкил топган майда шаҳар-давлатлар бўлган.

И з о х: *К а нъ о н (Ханаан) Фаластиннинг эски номи. Тавротда ёзилишича, Худо ҳазрати Иброҳим, Исҳок;, Яъқуб пайғамбарларга ваъда қилган мамлакат бўлиб, Нуҳ пайғамбар ўели Хом, унинг ўели Канъон наслидан тарқалган бутпараст халқларнинг ери бўлган.*

Миср асоратидан зўрға кутилиб келган Бани Исроил кабилалари иттифоқи Мусо алайҳиссаломнинг шогирди, ундан кейин бўлган пайғамбар ва буюк саркарда Ювшаъ (Иисус Навин) алайҳиссалом бошчилигида милоддан аввалги XIII асрнинг биринчи ярми-ларида Тангри таоло Исроил авлодларига ваъда қилган Фаластин ерларига кириб кел-дилар ва бу ердаги майда шаҳар-давлатларда яшовчи Фаластиннинг туб аҳолиси бўлмиш канъонийларни бирин-кетин забт этиб, сиқиб чиқара бошладилар.

Бу шаҳарларни эгаллаш жуда мушкуллик билан кечди, улар келгиндиларга қаттиқ қаршилик кўрсатдилар, шунинг учун ҳам канъонийларнинг бир қанча шаҳарлари, тева-рак атрофларида Бани Исроил кабилалари қуршовида бўлгани холда, анча вақтгача мустақил бўлиб чурди.

Келгинди кўчманчи Бани Исроил кабилалари бу ерларда ўтроқ бўлиб, ер эгалари — заминдорларга айландилар ва аста-секинлик билан водийларни ҳамда канъонийларнинг шаҳарларини бирин-сирин эгаллаб ола бошладилар.

Янги ерларни эгаллаб ва ўзлаштириб олишда Канъоннинг туб халқи билан олиб борил-ган курашларда Исроил кабилаларининг зақтинчалик бирлашуви ва ўзаро бир-бирларк билан ҳамкорлиги бир томондан мустақамланиб борса-да, иккинчи томондан, Исроил каби-лаларининг кейинчалик бепоён Канъон ерларининг турли томонларига сочилиб кетиб жой-лашиб олишлари уларнинг бир-бирларидан ажралиб таркалиб кетишларига ҳам замин яратди.

Жанубга, яъни Улик денгизнинг ғарбидаги кейинчалик Яхудия деб аталган тоғлик вилоятларга жойлашиб олган яхудийлар қабиласи, Фаластиннинг шимолидаги унумдор ерларни эгаллаб олган Исроил кабилаларининг асосий ўзаги бўлган бу қабиладошларига қараганда эрта муқим (ўтроқ) бўлиб ўрнашиб, улардан ажралиб чиқди.

Узлуксиз ўзаро урушлардан, «денгиз орти халқлари», яъни Фаластиннинг Ўрта ер денгизи сохилларида яшайдиган бутпараст филистийлар ва бошқа чет эл босқинчилари-нинг пайдар-пай хужумларидан ҳолсизланган Фаластинни Мисрдан келган Исроил каби-лалари томонидан босиб олинishi анча осон ва тез кечди. («Фаластин» сўзи ана шу халқ номидан олинган бўлиб, «филистийлар мамлакати» деган маънога эга бўлган).

«Денгиз орти халқлари» деб ном олган бу халқлар милоддан аввалги XIII—XII асрлар-да ана шу Ўрта ер денгизи сохилларига келиб ўрнашиб қолган эдилар.

Фаластинга исроилликлар кириб келганларидан сўнг, жанговар филистийлар уларга ҳам қарши кураш бошлаб юбордилар ва бетиним кетма-кет хужум қилиб турдилар.

Милоддан аввалги XI асрнинг иккинчи ярмида филистийлар яхудий кабилаларининг че-гара олди вилоятларига бостириб кириб, уларнинг бир неча қалъаларини қўлга киритдилар.

Улар исроилликларга яна бир неча оғир зарбалар бериб, Исроилнинг асосий шаҳри Силомни қўлга киритдилар.

Ички ва ташқи вазият бани исроил кабилаларига ўзларининг ягона бирлашган давлат-ларини вужудга келтиришни тақозо этди. Милоддан аввалги XI аср ўрталарида (аниқроғи 1049 йилда) Умумхалқ мажлисида бутун Исроилнинг ягона биринчи подшохи этиб пайғ-амбар Шамъун (Самуил) тавсиясига биноан Яъқуб алайҳиссаломнинг ўғли, Юсуф алайҳ-иссаломнинг укаси Бениамин уруғидан бўлган Саул (Толут) деган одам сайланди.

Саул барча Бани Исроил ва яхудий кабилаларини ўзига бўйсундирди. Шундан кейин у янада кучайиб, филистийлар устига бир неча бор ғолибона юришлар ҳам қилди.

Аммо бирмунча вақтдан кейин омад ундан юз ўтгирди. Саулнинг ўзи ва унинг икки ўғли филистийлар билан бўлган жангда ўлдирилди. Исроил подшохининг кесилган боши-ни найзага санчиб бутун филистийлар ери бўйлаб кўтариб намоёйиш қилио юрдилар. Унинг бошсиз танасини илгари Мисрнинг, эндиликда филистийларники бўлган Бет-Шеа-на шаҳар-қалъаси даворага осиб қўйдилар.

Саулнинг ўлимида унинг ҳарбий қўмондонларидан бири Довуд (у кейинчалик пайғам-бар бўлган) ўртасидаги хусумат ҳам ҳал қилувчи роль ўйнади. Филистийларнинг бахай-бат, енгилмас паҳлавони, қўшин бошлиғи Голиафни яккама-якка жангда чарм соққонидан тош отиб ўлдириб, жанг тақдирини исроилликлар фойдасига ҳал қилиб, ғалабани таъмин-лаб бергани учун, Довуднинг обрў-эътибори халқ ўртасида тобора ортиб бораётганидан хавфсираган Саул, уни зимдан ўлдириш пайига тушади. Бундан хабар топган Довуд филистийлар томонига ўтиб кетади. Натижада Исроил қўшини бутунлай тушқунликка тушади. Шундан сўнг, сезиларли даражада руҳан заифлашиб қолган Исроил қўшичлари-

ни филистийлар тезда тор-мор қилиб ташлайдилар ва юқорида айтганимиздек, Саулнинг ўзи ва унинг икки ўғли бу жангда ўлдирилади (Ана ичи қораликнинг оқибати).

Саулнинг ўлимидак кейин юз берган тартибсизликлардан фойдаланган ундан норози бўлган қиборлар ва оддий яхудий халқи, айниқса, яхудий қохинлари Довудни (1079—1009) унинг ўрнига подшоҳ қилиб сайлайдилар.

Довуд яқинда забт этилган, яхудий қабилалари яшайдиган ҳудудларда жойлашган қадимги Иерусалим шаҳрини ўзига пойтахт қилиб белгилайди. Унинг қароргоҳи шаҳар яқинидаги баланд Сион (Синай) тепалигида жойлашган бўлиб, бу тепалик табиий ҳарбий қалъа вазифасини ҳам ўтар эди.

Бирлашган Исроил ва яхудий қабилаларидан ташкил топган бу давлат тахтига пайғамбар хазрат Довуд алайҳиссаломдан сўнг милоддан аввалги 1009- йилда тахтга унинг 20 ёшлик ўғли Сулаймон (Соломон, 1029—969) ўтирди. Довуд ва Сулаймон алайҳиссаломлар ҳақида олдинги фаслларда тўхталиб ўтган эдик, шунинг учун ҳам улар ҳақида айтилган гапларни қайтариб ўтирмаймиз.

Сулаймон алахиссалом подшоҳлигининг охири, яъни милоддан аввалги 960 йилларида, халқ ўртасида норозиликлар яна кучайиб кетди. Айниқса, шимол томонда — пойтахт Иерусалим жойлашган қисмида Сулаймон алахиссалом хизматида юрган, келиб чиқиши номаълум бўлган, Иеровоам номли шахс бошчилигида бу норозилик очикдан-очик исёнга айланиб кетди.

Иеровоамни Силом шаҳрининг маҳаллий қохинлари қўллаб-қўлтикладилар. Қўзғолон катта миқёсда бўлишига қарамасдан, Сулаймон алайҳиссалом бу қўзғолонни бостирди. Иеровоам эса Исроилни Яхудиядан ажратиб олишда мисрликларнинг ёрдамига умид боғлаган ҳолда Мисрга қочишга мажбур бўлди.

Мисрга эса ёнида Фаластиндек кучли, яхлит ягона давлат қўшни бўлишдан кўра, биридак мустакил бўлган икки кучсиз давлат қўшни бўлиши маъқулроқ эди.

Подшоҳ Сулаймон алахиссаломнинг вафотидан кейин, милоддан аввалги 969 йилда қадимги одатга кўра, халқ мажлиси томонидан унинг ўғли Ровоам мамлакатга подшоҳ этиб сайланди. Аммо мамлакатда тез орада яна қўзғолон кўтарилди. Бу гал Иеровоам Миср фиръавни Шешенк ёрдамига таяниб, ўз ишини охирига етказди. Шешенк Иеровоам билан биргаликда милоддан аввалги 928 йилда бирлашган Исроил-Яхудо давлатининг янги бўлган подшоҳи Ровоамга қарши юриш қилиб, Иерусалимни босиб олди ва ундаги бош ибодатхона — Маъбаддаги хазинани талон-торож қилиб, ўз юртига олиб кетди.

Шундай қилиб, 80 йилга яқин (1005-928) ягона бир қудратли мамлакат бўлган Исроил за Яхудия милоддан аввалги 928 йилдан бошлаб икки алоҳида давлатга ажралиб кетди.

Доимо Довуд алайҳиссалом авлодлари ҳукмронлик қилган Яхудияга нисбатан Исроилда давлатга ҳукмронлик қилувчи сулолалар тез-тез алмашилиб турди. Бу сулолалардан энг каттаси Исроилнинг Умри деган қўшин бошлиғи сулоласи бўлди. У сулолага милоддан аввалги 875 йили асос солди ва бу сулола ҳукмронлиги қарийб 50 йил — 825 йилгача давом этди. Унинг даврида Исроил гуллаб яшнади. Оссурия (Сурия) солномаларида бу даврни «Умри уйи» даври деб аталган. Бу сулоланинг асосчиси ўзига пойтахт қилиб Самария шаҳрини белгилади. Бу шаҳар мамлакатнинг ўртасида, ҳосилдор водийда бўлиб, стратегик томондан баландликда жойлашган эди. Уни қудратли қалъага айлантириш осон бўлганлигидан, ҳукмдор бу шаҳарни ўзига пойтахт қилиб танлаган эди.

Исроилнинг ҳукмрон доиралари аҳолини тобора камбағаллашиб бораётган қисмини қулликка, асоратга тушириш ва уларни кунбай ишлайдиган мардикорлар, қарздор-қулларга айлантириш сиёсатини юргиздилар. Натижада Исроилда қўшимча кўнгиллилардан иборат бўлган халқ лашкарлари етказиб берадиган аҳоли қисмининг сони кескин камайиб кетди. Бу орада Оссуриянинг сиқиб келиши жуда кучайиб кетди, натижада милоддан аввалги 722 йилда Самария кулади. Оссурия томонидан узил-кесил забт этилди. Исроил давлати йўқ қилинди.

Оссурияликлар юз минглаб одамларни асир қилиб ҳайдаб олиб кетдилар ва уларнинг ўрнига ўзларининг бепоён мамлакатларида яшаб турган аҳолини олиб келиб жойлаштирдилар. Исроилнинг қисмати Яхудияга ҳам хавф солиб турарди. Милоддан аввалги VIII аср охирида Яхудия подшоҳи Хизқия (Езекия) Иерусалимда оссурияликлар қамалида қолди.

Милоддан олдинги VII асрнинг охирида, Оссуриянинг ҳалокатидан сўнг, Бобил (Вавилония) Миср билан рақобатлашиб, Оссурияга қарашли Олд Осиё давлатларини бирин-кетин босиб ола бошлади.

Милоддан аввалги 597 йилда Бобил Яхудияни ўзига бутунлай бўйсундирди. Мисрнинг Яхудияга ёрдам бериши ҳам фойда бермади. Яхудий зодагон аслзодаларнинг бир қисми Бобилга олиб кетилди.

Шундай қилиб, Исроил давлатини милоддан аввал 722 йилда Оссурия, Яхудия давлатини эса қарийб 136 йилдан кейин, яъни 586 йилда Бобил босиб олди.

Яхудия ўзининг енгилишига тоқат қилолмади. Мисрнинг ҳомийлигига умид боғлаб, зимдан янги урушга тайёrlана бошлади ва пировардида милоддан аввалги 582- йилда Бобил билан яна урушни бошлаб юборди. Бобил армияси яхудийларнинг Иерусалимдан ташқаридаги барча ҳарбий кучларини тор-мор келтириб, Иерусалимни қамал қилди. Яхудия зодагонлари қўшин сафини тўлдириш мақсадида, қарзлари эвазига қул қилинганларни озод қилдилар, аммо бу тадбир ҳам яхудийлар қисматига қарши ёрдам бера олмади ва натижада милоддан аввалги 586 йилда Яхудия кулади, яъни Исроил давлат сифатида батамом йўқ қилинди. Яхудий халқининг деярли барча мулкдор қатламлари, ҳунармандлар, ҳатто камбағал аҳолининг бир қисми ҳам Бобилга ҳайдаб олиб кетилди. Аҳолининг бир қисми эса Мисрга кочди.

Мидия за Лидияни бутунлай, ҳамда Кичик ва Ўрта Осиёдаги кўп давлатларни босиб олган Аҳамонийлар (Эрон) сулоласининг биринчи подшоҳи Кайхусрав (Кир II), милоддан аввалги 538- йилда Месопотамия ва Бобилни ўзига бўйсундиргач. яхудийларга Иерусалимни қайта тиклашга рухсат берди (Кайхусрав. Мисрга қарши курашида Иерусалим ўзига таянч нуқта бўлишини ўйлаган бўлса керак).

Бобилга олиб кетилган бир неча минг яхудий оилаларни милоддан аввалги VI—V асрларда яна Иерусалимга қайтарди. Ҳатто Иерусалим шаҳри ва ундаги бош ибодатхона — Маъбадни тиклаш учун сурия-фаластин провинцияларидан тушаётган даромад ҳисоби-га бирмунча маблағ ҳам ажратди.

Кайхусрав яхудийларга шундай яхшиликлар қилса-да, аммо уларнинг янада кучайиб кетиб, келгусида ўзининг давлатига ҳавф солиши мумкинлигини ўйлаб, уларни ўз қўлида маҳкам тутиб турди. Шу боис ҳам шаҳар ва ибодатхонанинг қайта тикланиши узоқдавом этди ва у милоддан аввалги V аср охирилари ва IV аср бошларида қуриб битказилди.

Юқорида айтганимиздек, милоддан аввалги 722 йилда Исроилни Оссурия (Шом, Сурия) подшоҳлиги ва милоддан аввалги 586 йилда пойтахти Куддус бўлган Яхудияни Бобил подшоҳлиги босиб олди ва яхудийларнинг кўп қисмини асир қилиб ҳайдаб олиб кетдилар. Яхудийлар асирликда 50 йил каттиқ азоб чекиб, нола-фиғон қилиб юрдилар.

Бу ҳам этмагандек, қулфат устига қулфат бўлиб, милоддан аввалги 538 йилда уларни Эрон, 330 йилда Македония подшоҳи Искандар Зул-Қарнайн, милоддан аввалги 63 йили Рим империяси босиб олиб, мисли қўрилмаган қайноққа солдилар.

Мутахассисларнинг кузатишича, тарихда яхудийлар ўзларининг саркашликлари, жохилликлари за тутуриксизликлари туфайли, ғоят азоб-уқубатда яшаган ягона халқ ҳисобланади. Бошқа бирон-бир халқ Адлоҳ таоло томонидан бу қадар муттасил балоларга гирифтор қилинган эмас. Одатда қаерда, қайси халқнинг ноҳўя ишлари ҳаддан ошиб кетса, Хдқ таодо ўша ердан, ўша халқнинг ўзидан пайғамбар чиқариб, ҳидоятга даъват этади. Шунинг учун ҳам пайғамбарларнинг аксарият кўпчилиги иброний — яхудийлардан бўлган.

Юқорида таъкидланганидек, милоддан аввалги 538 йилда Бобилни. босиб олган Эрон шоҳи Кайхусрав (Кир II) яхудийларни Фаластинга қайтарган ва Иерусалим ибодатхонасини қайта тиклаттириб берган бўлса-да, яхудийлар Бобил асирлигидан қайтиб келгач, мустакил давлатга эга бўлолмадилар. Кайхусрав уларни озод этиш билан бирга, Фаластинни ўз ҳукми остида каттиқ назоратда тутиб турди. Мустакил давлат йўқлиги боис, Иерусалим ибодатхонасининг мавкеи, роли ортиб у ягона диний марказга айланди. Ана шу даврдан бошлаб, яхудийлар бошқа халқлардан ажрала бошлади. 446- йилда Иерусалим деворини қуришга киришилди. Яхудийларнинг бошқа халқлар билан никоҳга кириши ман этилди. Яхудий бўлмаганларга, ҳатна қилинмаганларга мажусий, динсиз деб қарала бошланди.

Милоддан аввалги 63 йилда Фаластин Рим империяси томонидан забт этилганидан сўнг, милодий 66-73 йилларда ва 132-135 йилларда яхудийлар Рим империясига қарши икки марта кўзғолон кўтардилар. Римликлар бу иккала кўзғолонни ҳам ўта шафқатсизлик билан бостирдилар, қанчадан-қанча яхудийлар қириб ташланди. Милодий 70 йилда Иерусалим ибодатхонаси, 133 йилда Иерусалим шаҳрининг ўзи ҳам римликлар томонидан

вайрон этилди. Яхудийлар энди диний марказларидан ҳам маҳрум бўлдилар ва Фаластиндан ҳайдаб чиқарилдилар. Турли мамлакатларга таркалиб кетдилар, кўпларини Рим қўлдорлари бошқа мамлакатларга арзон-гаровга қул қилиб сотиб юбордилар.

Машҳур француз башоратчиси Нострадамус (1503-1560)нинг қуйидаги катренига (рубойисига) эътибор беринг:

..-- *Синагога самарасиз, унумсиз беҳуда*[^]
Ғайридинлар орасинда
(К,из) шаҳар Вавилонияда
Топганлари азоб ва таъқибда:
Кўнгли ўксик мазлумлар
Бир кун қанотин қирқиб ташларлар.

(8 - Центурия, 96- катрен; муаллиф таржимаси.).

Бу сатрларда яхудий миллатига мансуб бўлган Нострадамус ўзининг миллатдошларига ачиниш хис-туйғуларини мужассамлаштирган, деб ёзадилар Дмитрий ва Надежда Зималар ўзларининг «Нострадамус башоратларининг шарҳи» деган китобида (Москва. «Рипол Классик», 2001. 124—125-бетлар).

«*Наҳотки асрлар бўйи бошқаларнинг таъқиб, тазйиқларидан базўр қутулган биз еврейлар, эндиликда бошқаларни хўрлаб таъқиб остига олсак*», деб айтадилар Надежда ва Дмитрий Зималар (Муаллифлар ҳам ўзларининг шу миллатдан эканликларини таъкидлаганлар).

«*Азалдан урушқоқ ва ношукр бўлиб келган Исроил халқи илгаритдан пайгамбарлар амрига, панд-насихатларига амал қилмай келганликлари туфайли хўрликка, азоб-уқубатларга, инсонлар томонидан доимий таъқибга, қувгинга маҳкум этилганликлари етмасмиди. Нега энди биз бошқаларга ҳам шундай азоб беришимиз керак?*»

Нега энди биз яна бир кун «қанотимизни қирқиб» ташлашларини кутишимиз керак?» — деб таъкидлайдилар Дмитрий ва Надежда Зималар.

Масалан. агар ҳозирги давлатлар тарихни тафтиш қилиб: «У ерлар илгари бизники эди», бошқалари: «Йўқ, ундан аввал бизга қарашли эди», яна бошқа бирлари: «Эрамиздан фалон йил олдин эса бизники бўлган», деб чиқсалар унда биласизми нималар бўлишини?

Унда давлатлараро ҳудудларни қайта тақсимлаш учун жаҳон уруши бошланиб, бутун ер юзи қонли жанггоҳга айланиб кетар эди-ку!... Шундай ақли халқнинг соғлом фикр юрита олмаслигига ҳайрон қоласан киши...», деб ёзадилар улар.

Яхудийлар қайси давлатга бориб яшаган бўлсалар, ўша ерда ўз жамоаларини туздилар, динларини сақлаб қолиш мақсадида ўзлари тўпланиб турадиган жой — синагогаларини вужудга келтирдилар. Синагогалар яхудийларнинг диний марказига айланди. Уларда мустақил Яхудия подшоҳлигини қайта тиклаш ғояси пайдо бўлди.

Худди шу даврларда Тавротга тафсир — шарҳлар ёзила бошланди. Бу тафсир китоби «Талмуд» деб аталди. Талмудда яхудийларнинг ғоявий, диний, ҳуқуқий, ахлоқий қонун-қоидалари, урф-одатлари, яхудийлик анъаналари ёзилди.

[^] 1968 йилда Қуддусда жорий этилган жаҳон сионизм ташкилоти ўта реакцион миллатчилик ҳаракати бўлиб, яхудий миллатининг асосий мафкурасини ташкил этди: «**Худо** томонидан танлаб олинган халқ», «олий ирқ» бўлган, бутун дунёга тарқаб кетган яхудийларни Фаластинга йиғиш ва унда ягона яхудийлар давлатини ташкил этиш бу ташкилотнинг асосий мақсади ва вазифаси деб белгиланди. Сионизм Исроил давлатининг идеологияси сифатида қабул қилиниб, унинг маркази АҚШда жойлаштирилди. Ташкилот аъзолари қудратли давлатлар ҳомийлигида ўз мақсадларини амалга ошириш учун араб давлатларига. мусулмонларга қарши ҳарбий тажовузни бошлаб юбордилар.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, яхудийлар ва насронийлар, ҳар иккитомон бир-бирларининг динларини Тан ОЛМЭЙДИлар, ИНКОР ҚИЛАДИлар (2- «Бақара» сураси, П3-оятга қаранг).

Улар, қалбларига ҳасадлари туфайли бизнинг Ислом динимизни, **Қуръони мусаддиқня**, Мухаммад алайҳиссаломни ҳам тан олмайдилар (шу сура, 105-оят).

Улар Аллоҳнинг фарзандлари бор деганлар. Яхудийлар Узайрни, насронийлар Ийсо ибН МарйМНИ АЛЛОҲНИНГ ўғЛИ ДеДИЛЭр (9- «Тавба» сураси, 30—31-оятларга қаранг).

Шундай дейишлари ва Аллоҳнинг китоби *Қуръонни*, пайғамбарларнинг сўнгиси бўлмиш Мухаммад алайҳиссаломни инкор этганликлари сабабидан, улар қуфрга кетиб қофир бўлдилар.

Биз мусулмонлар эса, улардан фаркли ўларок, Аллоҳнинг ҳамма пайғамбарларини тан оламиз, улардан бирини биридан ортиқ ёки кам кўрмаймиз. Таврот, Забур ва Инжилни Аллоҳнинг илоҳий китоблари деб биламиз.

Ушбу муқаддам нозил этилган илоҳий китобларни (Таврот, Забур, Инжил) ҳамда Нух, Иброҳим, Исмоил, Исҳоқ, Яъқуб, Юсуф, Мусо, Ҳорун, Довуд, Сулаймон, Илёс, Закариё, Яҳё, Ийсо ва бошқа пайғамбарларни тасдиқловчи азимушайн *Қуръони карим* бизга шундай таълим беради.

1983 йилги маълумотга қараганда жаҳонда 14 миллиондан ортиқ яҳудийлар яшайди.

Шуни қайд этиб ўтиш лозимки, 1955 йилда Москвада нашр этилган 4 жилдлик «Бутун-жаҳон тарихи» («Всемирная история») китобига қадимги дунёнинг айрим тарихий воқеалари «Библия» китобидан олинган. Мазкур китобнинг 1-жилдида ёзилишича, «Библия» ва Исроил-Яҳудия подшоҳлиги тарихи ўша милоддан аввалги даврларни ўзидаёқ бирмунча ўзгартириЛИИб ҚЭЙта ИШЛаНГаН {Қаранг: Всемирная история. Москва. 1955. 1-жилд. 485—496-бетлар}.

Шунга қарамаздан, милоддан аввалги энг қўхна тарихий воқеаларни ўзида мужассамлаштирган Библия китоби биз учун энг қадимги қимматли тарихий манба сифатида катта аҳамиятга эга.

Ҳурматли суҳбатдош, яҳудийлик дини ва тарихи билан қисқача бўлса-да танишиб чиқдик, энди бу дин билан боғлиқ бўлган «сионизм» масаласи билан бироз бўлса-да танишиб қўйсақ, фойдадан холи бўлмас деган мулоҳазага бордик.

Сионизм

«Сионизм» атамаси Иерусалим (Қуддус) яқинидаги Сион (Синай) тоғ-тепалиги номидан олинган. Бу тоғ-тепаликда Мусо а.с.га Таврот илоҳий китоби нозил бўлган ва унда Довуд пайғамбарнинг қароргоҳи жойлашган. Шунинг учун бу тоғ муқаддас саналган. Инжилда ёзилишича, биринчи маъбад ҳам ўша ерда қурилган за у ер «Худо макони», «Худо даргоҳи» деб аталган.

Сионизм дастлаб яҳудийларнинг антисемитизм, яъни уларни жаҳон микёсида таъкиб этилишларига қарши тузилган ҳаракат бўлиб, 1897- йилда Швейцариянинг Базель шаҳрида яҳудийларнинг биринчи жаҳон конгрессида сиёсий оқим — таълимот сифатида ташкил топган.

Тарихдан бизга маълумки, милоддан аввалги 63- йилда Рим империяси яҳудий давлатларини босиб олганидан кейин, яҳудийларнинг дунё мамлакатларига тарқалишлари фаол давом этди. Улар Яқин Шарқ, Шимолий Африка ва Жанубий Оврупо мамлакатларига, ўрта асрларга келиб, Оврупо ва Осиёнинг кўпгина мамлакатлари бўйлаб тарқалиб кетдилар. Улар борган жойларида маҳаллий аҳолининг тили ва маданиятини ўзлаштириб олдилар, аммо ўзларининг дини, маданияти ва урф-одатларини сақлаб қолдилар. Яҳудийлар борган мамлакатларнинг кўплари яҳудийлар ҳуқуқларини чегараловчи қонунлар қабул қилдилар.

Бу сиёсий оқимнинг мақсади дастлаб бутун дунёдаги яҳудийларни бир ерга тўплаб, қадимги ягона яҳудийлар давлатини қайта тиклаш бўлган. Кейинчалик у яҳудийларнинг реакцион — миллатчилик, шовинистик мафқурасига айлантириб юборилган.

Яҳудийлар ўзларини «олий миллат», Парвардигор томонидан танлаб олинган мумтоз халқ, иудаизм (яҳудийлик) динидан бошқа дин вакиллари ва яҳудийлар яшайдиган ерлардаги ҳамма халқлар, миллатлар яҳудийларга душмандирлар деган ирқчилик ғояларини эълон қилганлар.

Сионизм мафқурачилари «яҳудийлар масаласи» абадий, алоҳида, синфлардан юкори турувчи масаладир, деб даъво қиладилар. Яҳудийлар ўртасидаги синфий қурашнинг ҳар қандай кўринишини «миллий ҳоинлик» деб эълон қилганлар. Улар сионизмни жаҳон яҳудий халқининг миллий озодлик ҳаракати деб, унинг реакцион моҳиятини яширишга уринганлар.

Нихоят, асрлар бўйи жабрланган халққа иккинчи жаҳон уруши тугагандан сўнг муруват кўрсатилиб, БМТ Бош Ассамблеясининг 1947 йил қарорига биноан Фаластинда Исроил давлатини тузишларига руҳсат этилди. Шундай қилиб, 1948 йил 14 майдан бошлаб Буюк Британия мандатидаги Фаластин мустақил деб эълон қилиниб, Исроил давлати

ташкил топди ва иудаизм, яъни яхудийлик бу давлатнинг расмий дини деб эълон қилинди. Сионизм эса давлат мафкурасига айланди.

Сионизмнинг кейинги асосий мақсади бутун дунё яхудийларини Исроилга тўплаб, уларни сионистик руҳда қайта тарбиялаш, бу давлат ҳудудини янада кенгайтириб қадимги давлатларини қайта тиклаш бўлди.

Сионизм ўзининг «Қадимий аҳд» (Таврот)да баён этилган «аҳд» ғоясига асосланган ижтимоий адолат дастурини эълон қилди. Унинг бош ўзагини Фаластин ва унинг атрофидаги ерларни қайтариб олиш ҳақидаги масала ташкил этди, ҳамда сионизм бу мақсадларни амалга ошириш йўлидаги миллий озодлик ҳаракати деб эълон қилинди. «Яхудий», «Сионист» ва «Яхудийлик динидаги кишилар» тушунчаларини тенглаштиришга уриндилар.

Сионистлар ўз мақсадларини амалга оширишда яхудийлик динидан фойдаланишлари натижасида, сионизм билан иудаизм иттифоқи ташкил топди.

Сионизмнинг энг кўзга кўринган йўлбошчиси Австрия журналисти Т.Герцль бўлган. 1968 йилда Қуддусда сионизмнинг 27-конгрессида сионизм ташкилот сифатида расман жорий этилди ва, боя айтганимиздек, дунёдаги ҳамма яхудийларни Фаластинга кўчириб, у ерда буюк яхудийлар давлатини тузишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди.

Яхудийлик динининг Ғарбдаги раҳбарлари, оддий диндорлар хоҳишига зид равишда, сионизмни қўллаб чикдилар ва 1976 йилда Жаҳон сионистлар ташкилоти билан бирлашдилар.

Собик СССР ҳудудидаги яхудийлар 1928 йилдан бошлаб РСФСРнинг Хабаровск вилоятидаги Биробижан шаҳри атрофларига кўчириб келтирила бошланди ва 1930 йилда Биробижон миллий тумани, кейинроқ — 1934 йилда эса Хабаровск вилояти таркибига кирувчи, маркази Биробижон шаҳри бўлган махсус ҳудуд яхудийларга автоном вилояти қилиб ажратиб берилган эди. Ҳозирги вақтда у ерларда яхудийлар деярли қолмаганлар, барилари турли давлатларга кўчиб кетганлар.

Сионизм ташкилотининг маркази АҚШда бўлиб, у Исроил давлатининг миллий мафкураси ҚИЛЙб белгиланган (*Қаранг:* Х.Ю.Бекмухамедов. Тарихтерминлари изохли луғати. Тошкент, 1978, 145—146-бетлар; Энциклопедик луғат. Тошкент, 1988, 197, 351-бетлар; Библия, Стокгольм. 1992; Библия луғати).

* * *

Қаббала (қадимги ибронийча — «Ривоят») — Моддий олам биринчи руҳий ибтидодан эманация (нурланиб оқиб чиқиш) натижасида пайдо бўлган деб қаровчи неоплатонизм таълимоти ҳамда **Худо** ва олам, табиат бир деб ҳисобдовчи пантеизм таълимотлари ва яна юнон фалсафаси ҳамда шарқ динларига асосланган гностицизм; ғояларини бирлаштирувчи, Библияни мажозий талкин этиш анъанасига асосланган килувчишудаизм динидагиларнинг диний мистик таълимотидир.

Қаббалистика — Ўрта асрларда яхудийлар ўртасида тарқалган ва Тавротнинг энг қадимги қисмига асосланган, сеҳр-жоду, олдиндан башорат қилиш каби ишлар ва анъаналарнинг ўз ичига олган сирли мистик диний оқим.

Қаббалистика махсус сирли маросим ва сеҳрли дуолар ўқиш оркали инсон, илоҳий коинот жараёнлари ва тартиботларига фаол таъсир этиши мумкин, деган эътиқодга асосланган.

Қаббала таълимоти VIII асрда езилган 1- китоб «Сефир Иецира» («Яратилиш китоби») да баён этилган. Бу китобда ёзилишича, ҳаётнинг асоси ягона **Худо**, бутун олам 10 ракам ва яхудий алифбосининг 22 ҳарфига таянади.

Қаббалистик мистика кейинчалик XIII асрда муаллифи номалум «Зоҳар» («Еғду») китобида янада ривожлантирилди ва шу асрда Андалус (Испания) да узил-кесил расмийлашди.

«Зоҳар» китобида айтилишича, «Худонинг сифати йўқ, у чексиз ҳудудсизликдир». нарсалар олами эса, илоҳий кучлар оқибати — эманациясидир. Китобда Худонинг 10 сефироти — сифати баён этилган, яъни **Худо** шу сифатларнинг очилиши оркали билинади.

Бу таълимотда жоннинг кўчиб юриши тан олинади. Қаббалистик суратларга қараб фол очилган, сеҳргарликда кенг қўлланилган.

Машҳур болгариялик башоратчи Вангелия (Ванга) Пандева Гувдерова (1911 — 1996)нинг таъкидлашича, хишининг нияти, тафаккури, ҳиссиёти ўзининг бу дунёда қилган савоб, гуноҳ ишлари 'нинг келгуси авлодларининг тақдирига таъсир қилмай қолмайди.

Ведалар дини (Ведаизм)

Ведалар дини милотдан аввалги I мингйилликда Ҳиндистон аҳолисининг кўпчилиги эътиқод қилган дин бўлиб, унда дастлаб табиат ҳодисалари илоҳийлаштирилган. Ведалар динида уларнинг худолари илк бор табиат кучлари ва ҳодисалари инсон қиёфасига ўхшатиб тасаввур этилган: Агни — олов худоси, Индра — атмосфера, ёмғир ва момақалдирок худоси, Сурья — кўёш, Варуна (Дъяус) — осмон, Сома — ой ҳамда кайф қилдирадиган ичимликлар худоси, Вритра — қурғокчилик худоси. Булардан ташқари уларнинг Митра, Адита, Вишну, Кришна ва х.к каби худолари бор.

Ижтимоий тенгсизликлар кучайганидан кейин, худоларнинг вазифаси ва аҳамиятлари ҳам ўзгарди, чунончи: Индра уруш худосига, Варуна олий ҳакам ва адолат посбонига айланди. Кейинчалик Индра худолар подшоҳига ва Ердаги худолар хомийсига айланган.

Бу динда худоларга қурбонлик қилиш, сиғиниш асосий ибодат ҳисобланиб, худоларга овқат, ҳайвонлар, махсус ичимликлар (сома) эҳсон қилиш ва бошқа расм-русумларни бажаришдан иборат бўлган.

Дастлаб алоҳида рухонийлар ва ибодатхоналар бўлмаган. Кейинчалик кохинлар, уларнинг юкори табақалари — брахманлар келиб чикди. Рух, нариги дунё рухлари, худолари орасидан жой олди ва улар билан бирга Ердаги инсонлардан қурбонликлар қабул қиладиган бўлди. Гуноҳкорларнинг руҳи эса дўзахга (нарака)га тушади, уларга Яма худоси жазо белгилайди.

Бу динда ижтимоий адолатсизлик **Худо** томонидан абадий ўрнатилган тартибдир деб эътироф этилади.

Ведалар динидан кейинчалик брахманлик дини келиб чикди.

«Ведалар» (санскритча) «муқаддас билим» деган маънони билдиради.

Эраминдан тахминан бир ярим, икки минг йиллар аввал Ҳиндистонга бизга номаълум сабабларга кўра Шимолдан ерлик аҳолидан тиллари ва ранглари билан фарқ қилувчи халқлар кириб кела бошладилар. Улар европа тилларига ўхшаш бўлган санскрит тилида сўзлашар, ўзларини орийлар, яъни аслзодалар деб атар эдилар. Улар ўзлари билан бирга муқаддас битиклари — ёзувларини ҳам олиб келдилар. У битиклар санскрит тилида «муқаддас билим», «муқаддас башорат» деган маънони билдирувчи «Ведалар» деб аталар эди. Бу сўз айна маҳалда «муқаддас китоб», «олий донишмандлик» деган маъноларга ҳам эга бўлган.

Ведалар таркибига турли даврларда ёзилган бир канча китоблар кирган бўлиб, улар ибодат, маросимлар, фалсафий таълимотлар, тарихий ахборотларни ўз ичига олган. Ведаларнинг бошқа муқаддас китоблардан фарқли томони шунда бўлганки, улар ниҳоясига етказилмаган ва охири очиқ — тамомланмаган ҳолда қолган. Унга кейинчалик рухонийлар томонидан ҳам қўшимчалар қўшиш имкони бўлган. Шунинг учун кейинчалик бу ёзув — битиклар жуда ҳам кенгайиб кетди. Аммо бу муқаддас битикларнинг асосийлари тўртта — «Риг» веда, «Яжур» веда, «Сама» веда ва «Атхарва» веда бўлган.

1. «Риг» веда (гимнлар ведаси)да 1028 гимн шеърӣ услубда ёзилган, уларда Агни, Индра, Митра, Варуна, Сом, Ушас, Ашвина, Марута каби худоларга мурожаат қилинади. Гимнларда диний маросимлар, осмон жисмлари, табиат ва жамиятда рӯй берадиган воқеалар тасвирланади, дастлабки одамлар қудрати мадҳ этилади.

2. «Сама» веда (қўшиқлар ведаси) 1549 қўшиқдан иборат бўлиб, «Риг»ведани тўлдиради.

3. «Яжур» веда (қурбонлик ведаси) иккига бўлинган: «Қора Яжурведа» ва «Оқ Яжурведа». Бу гимн (қўшиқ)ларда қурбонлик қилиш, оловга сиғиниш маросимлари қуйланади.

4. «Атхарва» веда (жодугарлик ведаси) 20 китобга жамланган 731 қўшиқ-гимндан иборат бўлиб, бунда душманлар, илонлар ва касалликлар каби инсонга зарар келтирувчи кучларни лаънатлаш, сихат-саломатлик тилаш билан боғлиқ дуо-афсунларни ўз ичига олади.

Қадим замонларда ёзилган бу адабиётларни кишилар тушуниши қийин бўлганлиги сабабли, брахман адабиёти пайдо бўлиб, Ведалардаги фикрлар брахман асарларида соддарок услубда мажозий маъноларда тушунтириб берилган. Кейинги даврларда Ведалар матнларининг мистик шарҳлари ва «Упанишад»лар — фалсафий риеолалар пайдо бўлган.

Замонлар ўтиши билан Ведалар билан боғлиқ сутралар — «Шраутасутра», «Грихьясутра», «Дхармасутра» кабилар пайдо бўлган. Бу китобларда фонетика, грамматика, этимология, астрология, астрономия ва бошқа фанларга оид масалалар ҳамёритилган. Ведалар

таълимрти, анъанаси ва фалсафаси кейинчалик брахманлик, хундавийлик, жайнийлик, буддавийлик каби диний-фалсафий таълимотларга ҳам қисман кирган.

«Упанишад» (санскритча) устознинг ёнида ҳақиқатни билиш учун ўтирмак деган маънога эга бўлиб, Ведаларга ёзилган диний-фалсафий изоҳлардир. Упанишадлар милoddан аввалги VII—III асрлардан бошлаб, милodий XIV—XV асрларгача тузиб борилган, 250 га яқин асарлар киритилган. Упанишадлар насрий ва шеърий услубда ёзилган дастлабки ва сўнгги изоҳларга бўлинади.

Упанишадларнинг асосий вазифаси брахманлик ва буддавийликка асос бўлган бир қанча ғоялар, хусусан, инсонларга ёмонликни раво кўрмаслик, чунки ҳаётнинг ўзи азоблардан иборат эканлиги ҳақидаги таълимотни асослаб беришдир. Бунда инсон умрининг ўзи қурбонликдир деган тасаввур олға сурилади. Якка жон ва кайхоний жоннинг қўшилиши тўғрисидаги таълимот, якка туғилишлар занжиридан халос бўлиш ақидасини вужудга келтиради.

Упанишадларда Брахма олий ибтидо, жисм ва ҳодисалар асоси ва сабаби, барча борлиқнинг боши ва охири деб талқин қилинади (Брахма — киёфасиз худо, мутлақ куч). Барча нарсалар ўшандан пайдо бўлган, ўша билан яшайди ва ўлгач, яна ўшанга қайтади. Барча нарсалар брахмадир, брахма эса атмандир дейилади (Атман — нафас, рух, жон, умумий — кайхоний жон). Шундай экан, айтишимиз мумкинки, барча нарсалар худодир, худо эса нафас, рух, жон, умумий жондир.

Бу таълимотга кўра, моддий дунё, жумладан, инсон ҳам, атман-брахмадан пайдо бўлган ва яна ўшанта айланади, инсоннинг жони аввалги моҳиятига бутунлай қайтиб, у билан яна қўшилиб кетади.

Ҳар бир инсон илоҳий куч томонидан белгиланган ҳаёт кечириш тарзи — конунига мувофиқ яшаши керак, кимки бу конунни бузса, унинг жони келгусида бирон ҳайвон ёки ҳашарот танасида қайта дунёга келади, бу конунни бузмаган одамнинг жони эса келгусида юкори табака вакилларига мансуб инсон танасида қайта пайдо бўлади, деб таълим берилади. Инсоннинг яшашдан мақсади ҳам ана шунда деб тушунтирилади.

Упанишадлар кейинги даврларда шаклланган барча ҳинд фалсафий тизимлар, мактаблари ва уларнинг вакиллари дунёқарашларига ўз таъсирини кўрсатган.

«Веданта» (санскритча) — «Ведаларнинг охири» деган маънони англатади, Ҳиндистонда кенг тарқалган диний-сиёсий оқим номи.

Ведантага Ведантанинг ўзи, Пурвамиманса, вишнуизм ҳамда шиваизмнинг баъзи таълимотлари, шунингдек, неохиндуизм киради. Веданта Ведалардан олтитасини тан олади.

Веданта милoddан аввалги IV асрда Бадараяна томонидан яратилган.

Бу таълимотда кўп худолар аста-секин ягона худога айланади. Бу ягона худо — ҳаёт нафаси, бутун оламнинг «мен»и, яъни «мутлақ борлик» — Брахмадир. Брахма ҳамма нарсани билади, ҳамма нарсалар ундан яралади, ҳатто инсон ҳам онг ва рух сифатида унга қўшилиб кетади. ..

Веданта брахманликка, кейинроқ хиндавийликка фалсафий асос бўлди.

Веданта йўналишларининг мазмуни шундан иборатки, оламда ягона олий руҳий моҳият — Худодан бошқа ҳеч қандай бошқача реаллик йўқ, худо эса ҳеч нима билан шуғullanмайди, ҳеч нимага боғлиқ эмас ва бесифатдир. Коинот жисмлари ва ҳодисаларининг хилма-хиллиги ҳақидаги тасаввур беҳабарлик натижасидир, ҳақиқатда эса, Худодан бошқа* ҳамма нарса хомхаёлдир. Бу таълимот бўйича уч реаллик — материя, жон, худо мавжуддир. Улар ўзаро бир-бири билан боғлиқ: жон моддий жисмни ўзига бўйсундиради, худо эса ҳар иккаласи устидан ҳукмронлик қилади. Худосиз жон ҳам, материя ҳам мавжудот сифатида эмас, фақат соф тушунчалар сифатида мавжуддир. Инсоннинг зўр бериб ҳаракат қилишидан мақсади моддий мавжудликдан қутулишдир, бунга эса руҳий фаоллик, билим ва худога муҳаббат боғлаш йўли билан эришилади.

Брахманлик (Брахманизм)

Брахманлик Ведалар дини асосида милoddан аввалги I мингйиллик бошларида вужудга келган. У моҳиятан ведалар динининг ривожланган шаклидир.

Брахманлик — қадимги хинд дини бўлиб, унинг номи Ведалар китобида зикр этилган хинд олий табака вакиллари — брахманлар номидан олинган. Брахманлар қадимдан кохин-

лик (рухонийлик) вазифасини ўтаб, қурбонлик ишларига раҳбарлик қилиш, халқ орасида Ведаларни тарғиб этиш билан шуғулланишган ва улар ҳукмрон синф вакиллари саналган.

Эрампдан олдинги биринчи минг йилликларга келиб, орийлар Ҳиндистонда ўзларининг кинязликларига эга бўлдилар. Шу даврга келиб аҳоли ўртасида брахманларнинг нуфузи ошиб кетди. Улар олдинги диний таълимотларни ислох қилиб, янгича диний қонун-қоидаларни ишлаб чиқдилар ва брахманлик динига асос солдилар.

Брахманлик таълимоти ижтимоий табақалар — касталарга асосланган. Яъни инсонлар ўзларининг келиб чиқишлари, мансаблари ва ҳунарларига кўра турли табақаларга бўлинадилар. Брахманликда энг юқори каста брахманлардир. Улар гўё худонинг тилидан яратилган бўлиб, худолар номидан гапириш ҳуқуқига эга бўлганлар.

Иккинчи каста кшатрийлар. Улар худонинг қўлидан яратилган деб ҳисобланганлар. Подшоҳлар, князлар, жангчилар шулар жумласига кирган.

Учинчи каста вайшлар. Улар худонинг сонидан яратилган инсонлар деб ҳисобланиб, унга савдогарлар ва ҳунаромандлар кирган.

Тўртинчи, охири энг қуйи каста табақаси шудра бўлиб, унга оддий халқ кирган. Улар худонинг оёғидан яратилган, деб ҳисобланган.

Брахманликнинг муқаддас китобларига Ведалар, уларга ёзилган шарҳлар, Брахмалар, Арнъяклар, Упанишадлар қиради.

Брахманликда Ведалар динидаги қўпгина худоларнинг ўрнига асосан уч худо — Брахма, Шива, Вишну қабул қилинган. Булардан Брахма коинотнинг яратувчиси, унга жон ато этувчи, Вишну (мурувватли дегани) табиатни сақловчи, Шива (ёвуз дегани) эса табиатни вайрон этувчи худолардир.

Брахманликда ҳайвонлар: сигир, маймун, айрим ўсимликлар ва ҳоказолар муқаддаслаштирилган.

Бу динда бутун борлиқ ҳаёлий бўлиб, жонли нарсалар, шу жумладан, инсон ҳам қайта тирилиш хусусиятига эга деб қаралган. Брахма худоси белгилаган ҳаёт меъёрлари, қонунларининг бажарилиши ёки бажарилмаслигига қараб, инсон ахлоқига баҳо берилган. Камбағал меҳнаткашлар, мазлумларнинг қийналиб яшаши ҳаёт меъёри ҳисобланган. Уларнинг ахлоқи оғирлигига 5'злари, ўзларининг ниятлари, ҳислатлари, ёмон ҳатти-ҳаракатлари, ахлоқи сабабчидир деб уқтирилади.

Жонни ҳалос қилиш, уни бундан кейин пайдо бўлишдан, яна бу дунёга қайта келиш машаққатидан сақлаб қолишнинг бирдан-бир йўли жоннинг Брахма билан қўшилиб кетишидир. Бунга эришмоқ учун Брахманинг илоҳий моҳиятини тўла билиб олиш, бутун ўй-хаёлни худога қаратиш ва ташқи оламдан бутунлай воз кечиш талаб этилган. Брахманлик жоннинг қўчиб юриши тўғрисидаги таълимотни диний жихатдан асослаб берган.

Брахманлик брахманларга сўзсиз итоат этишни, шох ҳокимиятини илоҳийлаштиришни, ўз ҳаёт меъёрлари қонун-қоидаларини бажаришни, диний маросимларга қатъий амал қилишни талаб қилади, бу эса инсонга қулай карма яратиб, янада яхшироқ бўлиб қайтадан туғилишга, пировард натижада олий, мутлақ яратувчи худо Брахма билан қўшилиб кетишга олиб келади деб таълим беради. Бу талабларни бузиш қайта туғилганда бахтсиз бўлиб туғилишга сабаб бўлади деб уқтирилади. Кейинчалик, миллоддан аввалги VI—V асрларда, буддавийлик брахманликка қарши қураш олиб борди. Бу қурашда брахманлик дини бевосита буддавийлик таъсири остида аста-секин ҳиндавийлик динига айланиб кетди.

Ҳиндавийлик (Индуизм)

Ҳиндавийлик қўпхудолик дини бўлиб, бунда брахманликнинг асосан учта худоси тан олинади: коинотнинг яратувчиси Брахма; дунё низомини ушлаб турувчи Вишну; коинотни ҳалок қилиш қудратига эга бўлган Шива.

Ҳиндавийлик дининг таълимотига кўра, оламни ва ҳаётнинг барча шаклини худо — Брахма яратган. Бироқ бу динда у икки худонинг номигагина бошлиғи саналади. Ҳозир Брахмага сиғиниш деярли йўқ. Ҳиндавийлар асосан Вишну ва Шивага сиғинадилар. Бу динда жаннат ва дўзах ҳақидаги тушунчалар ҳам мавжуд. Улар марҳумларни қуйдириб, қулини Ганг дарёсига сочиб юборадилар.

Бу динни қабул қилувчилардан асосан, Ҳиндистондаги каста тузимини қабул қилиш талаб этилади.

Ҳиндавийлик ҳозирги Ҳиндистонда кенг тарқалган диндир. Бу динга эътиқод қилувчиларнинг 95 фоизи Ҳиндистонда, қолган 5 фоизи Покистон, Бангладеш, Непал, Шри Ланкада, шунингдек, Жанубий Африкада, Жануби-шарқий Осиёда яшайди. Ҳиндистон аҳолисининг 80 % шу динга эътиқод қилади.

Ҳиндавийлик қадимги ведалар ва брахманлик динлари заминиди шаклланган. Алоҳида диний эътиқод сифатида асосан ўрта асрларда ҳукмрон мафкурага, динга айланди. Ҳиндистонда ҳеч бўлмаса отаси ёки онаси ҳинд бўлган ва бошқа динга топинмайдиган ҳар бир кимса ҳиндавий ҳисобланади.

Ҳиндавийлик ўз диний тасаввурлари, урф-одатлари, диний маросимлари ва ҳаётий тартиботлари йиғиндисига эга.

Бу динда аждодлар руҳига, тоғлар, дарёлар (хусусан Ганг), нилуфар ўсимлиги, ҳайвонлардан сигир, фил, маймун, илон ва бошқаларга сиғинишади, уларни муқаддас ҳисоблашади. Бундан ташқари, ғайритабиий ҳодисаларга ҳам топинишади.

Рух (жон)нинг кўчиб юриши ҳақидаги таълимот ҳиндавийликдаги барча диндорлар учун умумий таълимотдир. Унга кўра, киши ўлганидан сўнг унинг жони ўсимлик, ҳайвон ёки инсон танасига кириб олиш йўли билан қайта туғилади. Янги руҳнинг қандай бўлиши карма қонунига, яъни кишининг ҳаёти давридаги ҳуқ-атвори, хатти-ҳаракатига боғлиқ. Ҳиндуизмнинг асосий мақсади инсонни мана шу қайта туғилишдан, азоб-уқубатдан ҳалос қилишдир. Ҳаётнинг асл мақсади руҳий мутлаққа — Брахмага эришиш, унга қўшилиб кетишдир. Бунга **Худога** меҳр қўйиш, содиқ бўлиш, борлиқ ҳақида, унинг қонун-қоидалари ҳақида фикр юритиш, йога тажрибаси ёрдамида руҳий ҳаёлга чўмиш орқали эришилади.

Ҳиндавийликда Ведалар, Упанишадлар, Маҳабҳорат, Бҳагавадгита, Рамаяна китоблари муқаддас саналади.

Бу динда асосий худолар — Брахма, Шива, Вишнуларнинг кўриниши сифатида кўплаб маҳаллий худолар эътироф этилади. Одатда ҳар бир қишлоқ ёки жамоа ўз худосига эга. Ҳиндистонда турли-туман кундалиқ урф-одатлар, маросимларни бажариш учун кўплаб махсус ибодатхоналар, муқаддас жойлар мавжуд, тоат-ибодатлар ва маросимларни руҳоний — қишлоқ брахманлари, пир — гурулар бошқарадилар, уйларда эса бу вазифани оила бошлиғи бажаради.

Ҳиндавийликнинг ҳамма оқимларида ҳам Ведаларнинг абадийлиги ва худо томонидан юборилганлигига, Коинотнинг даврли мавжудлигига, бунда ҳаракат пастлашиб боровчи йўлдан кетишига, жоннинг абадийлиги ва ўлмаслиги, кўчиб юришига ишонилади.

Ҳиндавийлик таълимоти, ведаизм ва брахманлик ғоялари заминиди аста-секин шакллана бориб, милодий 1-минг йиллик ўрталарида вужудга келган. VIII асрда Ҳиндистонда Ислом тарқалиши билан, уни қабул қилмаганларни «ҳинду»лар деб атаёт бошладилар.

Ҳиндавийлик ягона черков ёки черковга ўхшаган ташкилотга эга эмас ҳамда бу динни муайян бир киши яратмаган.

Бҳакти (санскритча — содиқлик, Худога муҳаббат) — Ҳиндавийликдаги диний оқим. Бу оқим вакиллари кишиларнинг Худо олдида тенг деб биладилар. Кишиларнинг турли диний касталарга бўлинишларини рад этадилар. Бҳактидан кейин сикҳизм шаклланган.

, **Кабир** (1440 — 1518) — ҳинд диний ислохотчиси, Раманужанинг издоши, бҳакти мафкурачиларидан бири. Кабир, Худо ҳамма жойда мавжуд, У ҳар бир киши билан бирга, шунинг учун ҳам алоҳида маросимлар ва сиғинадиган жойларга ҳожат йўқ, деб таълим берган. Худо олдида ҳамма кишилар тенг деб тарғиб қилган, диннинг касталарга, фиркаларга бўлинишига қарши чиққан. Кабирнинг ғоялари ва таълимоти сикҳизмнинг ривожланишига муҳим ҳисса қўшган.

Жайнийлик (Жайнизм)

Жайнийлик — милoddан аввалги VI асрда Ҳиндистонда пайдо бўлган дин. «Жайнийлик» атамаси Жинна исмидан олинган. Бу таълимот асрлар оша **24** устоз — «пайғамбар» орқали етиб келган ва буларнинг энг сўнгчиси — Жинна таҳаллусини олган Вардхамана Махавира («Жинна»нинг маъноси «ғолиб») номидан олинган. Жинна қармони енгган ғолиб ҳамда диний нажот йўлидаги тўсиқларни бартараф этган шахс сифатида танилган.

Жайнийлик муҳиблари ўзларининг ярим афсонавий «пайғамбар»ига Худога сиғингандек сиғинадилар.

Фалсафий тизим сифатида жайнийлик милоддан аввалги II—I асрларда шаклланган. Бу фалсафанинг асосий манбаи «Жайнасутра» (Жайна афоризмлари) ҳисобланади.

Жайнийлик тарафдорлари оламни илоҳий куч яратган деган фикрни рад этиб, олам абадий, ўз-ўзидан мавжуддир деб ҳисоблайдилар. Улар олам икки хил — жонли ва жонсиз моддиятдан иборат дейдилар. Ягона жон ёки олий худо йўқ дейдилар.

Жайнийликда марказий ўринни турли моддий жисмларга мунтазам жойлаша оладиган абадий жон тўғрисидаги таълимот эгаллайди. Инсон жони унинг барча қилмишлари учун жавобгар, чунки бу қилмишлар карма қонуни асосида рўй беради, карма қонуни танни жон билан боғлайди, инсонни ердаги ишларга маҳкам боғлаб қўяди ва унинг кейинги қайта туғилишларини белгилаб беради. Нажотга ҳамда абадий роҳат-фароғатга фақат такводорлик билан ҳаёт кечирган одамгина эриша олади. Бу диндаги ҳар бир кишидан жайнийлик таълимотининг ҳаққонийлигига ишониш, шу эътиқодга асосланган мукамал билимга эга бўлиш ҳамда дин дастурларига, талабларига оғишмай амал қилиб яшаётганига талаб этилади. Бу дин ҳаётга унчалик эътибор бермасликни тарғиб қилади.

Жайнийлик этикаси жонли нарсаларга: инсон, ҳайвон, дарахт, ўсимлик ва шу қабиларга зиён, озор етказмаслик ҳақидаги таълимотга таянади.

Сикҳалик (Сикҳизм)

Сикҳалик (санскритча «шогирд») — XVI асрда Шимолий-Ғарбий Хиндистонда сикҳлар қабиласи орасида вужудга келган дин. Асосчиси — гуру (устоз) Нанак (1469—1539)дир.

Бу динда ягона, қиёфасиз Худога эътиқод қилинади. Улар Борлик ва оламдаги барча ҳодисалар яратувчининг олий қудратининг натижасидир, барча одамлар эса Худо олдида тенгдирлар деб билиб, ҳиндавийликдан юз ўтирганлар.

Сикҳалик таълимоти, ибодат қоидалари, гуру Нанакнинг панд-насихатлари ва ҳаёти «Грантх Соҳиб» («Жаноб Китоб»)да ёзилган.

Бу диннинг асосий муқаддас китоби «Адигрантх» (Панжобча «бошланғич китоб») сикҳлар орасида 5-гуру мураббий деб танилган Аржуна (1584—1606) томонидан ёзилган. Китобда Нанак, ундан кейинги 3-гуру маталлари, Аржунанинг ўз асарлари, Кабир ва бхакти секталарининг бошқа айрим раҳнаmolари асарлари ёзилган. 10- охири гуру Говинд (1675—1708) «Адигрантх»га ўзининг қўшимчаларини киритган. Бу китобнинг асл нусхаси сикҳларнинг Амритсар шаҳридаги асосий «Олтин ибодатхона»сида сақланади.

Баъзи изоҳлар

Б р а х м а — ҳиндавийликда Шива ва Вишну билан биргаликда тримурт — «илоҳий» учликни ташкил қилувчи худолардан бири. Брахма дастлаб дунёни яратувчи ва бошқарувчи олий Худо сифатида намоён бўлган. Сўнгги даврларда ҳиндавийликда учликнинг бошқа икки аъзоси олдинга ўтиб, Брахма охириги ўринни эгаллаган.

Ш и в а — ҳиндавийликдаги уч олий Худодан бири. Шиваизм тарафдорлари уни олий худо, коинотда ҳамма мавжудотни йўқ қилиб, қайта яратувчи Шивадан бошқа доимий ҳеч нарсга йўқ, деб тушунадилар. Шива аввал бошида коинотни яратган, сўнг эса уни яқсон қилади, деб тушунилган.

В и ш н у — ҳиндавийликдаги олий худолардан бири. Брахма ва Шива билан бирга «илоҳий» учликни ташкил этган. У ведалар динида кўш худоси, брахманлик ва ҳиндавийликда оламларни сақлаб турувчи ва муҳофаза қилувчи Худо, коинотнинг ички куч-қудратини ифодалаган абадий, барҳаёт табиатнинг тимсолидир. Вишну одатда ҳаво ранг, чиройли, баъзан тўрт қўлли йигит қиёфасида тасвирланади. Унинг хотини Лакшми бахт-саодат, соғ-саломатлик за хотиржамлик маъбудаси деб қабул қилинган.

Б р а х м а н — Хиндистонда олий табақа (каста) вакили, дин руҳонийси, коҳин. Ведантадаги иккинчи маъноси — ягона борликдан иборат бўлган, қиёфасиз «Худо», мутлақ куч.

Буддавийлик (Буддизм)

Буддавийлик жаҳонда кенг тарқалган тўрт асосий динларнинг бири (зардуштийлик, буддавийлик, насронийлик ва Ислом) бўлиб, бу жаҳон динининг аталиши унинг асосчиси Будда номидан олинган.

Буддавийлик динининг асосчиси бўлган Будда (санскритча «Буддха») номининг маъноси «зиёланган», «олий ҳақиқатга эришган» бўлиб, унинг асл исми Сиддхаса Гаутама бўлган («неккадам — хушқадам» деган маънони беради). Лақаби Сиддхартха «дили равшан» деган маънони англатади. Адабиётларда у Сиддхартха Гаутама деб тилга олинади.

Будда Шимолий Ҳиндистондаги Ганг дарёсининг ўрта оқими (Непал яқинида) жойлашган Капилавасти мамлакатининг ҳукмдори Шакъя қабиласидан келиб чиққан Гаутамалар сулоласининг давомчиси Шудходананинг валиаҳди бўлган.

Онаси Майя у ҳали гўдаклигидаёқ вафот этиб кетган.

Будда милоддан олдинги 623 йилда Капилавасти мамлакатининг Лумбини шаҳрида (Шимолий Бенгалия) туғилиб, 543 йилда 80 ёшида вафот этган.

Шахзода Сиддхаса (Сиддхартха) вояга етгач, ҳар қандай мавжудлик, ҳаёт азоб-уқубатдан иборат экан, деган хулосага келган. Отаси уни 16 ёшида шу ёшдаги холасининг қизи Яшодхарага уйлантирган. Сиддхартха Гаутама кишилар бошига тушадиган кулфатлар сабабини ўрганиш ва уларни бундан қутқариш мақсадида, 29 ёшида оиласини — хотини за ўғлини қолдириб саройни тарк этади. Олти йил узлатга чекиниб тарки дунё қилиб, ўрмонга бориб яшайди ва диний, фалсафий китобларни ўқийди, брахманликдан юз ўгириб, янги таълимот яратишга уринади.

Нихоят, 35 ёшида унга ҳақиқат аён бўлади ва у билимнуридан зиёланади. Шундан кейин у халққа «Ҳақиқий билим» топганини эълон қилади ва Шакъя-Муни Будда (уйғонган, нурланган, ҳақиқатга — олий мақомга эришган) деган ном олади.

Шакъя-Муни Будда (Сиддхартха Гаутама) ўзининг таълимотини дастлаб Банорасда, кейинчалик умрининг охиригача — 45 йил бутун Ҳиндистонда тарғиб қилиб юради.

Буддавийлик тарихи 2500 йилдан ортиқ даврни ўз ичига олади. Унга дастлаб брахманлик ва жайнийликнинг таъсири кучли бўлган.

Буддавийлар 1956 йили ўз динларининг 2500 йиллигини тантанали нишонлаганлар.

Буддавийлик милоддан аввалги 268—231 йилларда подшоҳ Ашока даврида Ҳиндистоннинг расмий динига айланди ва Шри-Ланка, Индонезия, Тибет, Хитой, Корея, Вьетнам, Япония, Таиланд, Камбоджа, Лаос, Бирма, Непал, Бурятия, Қалмоқ, Тува ва бошқа Шарқ мамлакатларига тарқалди. Ҳозирги кунда бу динга 86 мамлакатнинг 700 миллион кишиси эътикод қилади.

И з о х: *Ашока Маурийлар сулоласидан бўлган ҳинд подшоҳи. Деярли бутун Ҳиндистонни ягона давлатга бўйсундирган. Умрининг охирида монахликни қабул қилган.*

Будда ўз таълимотининг асосий қоидаларини «Тўрт олий ҳақиқат» шаклида баён этган. Улар қуйидагилардир:

- 1) азоб-уқубат мавжуд, яъни турмуш азоб уқубатлардан иборат;
- 2) азоб-уқубатларнинг сабаби бўлган истак нафс мавжуд;
- 3) азоб-уқубатларнинг тугаши, яъни нирвана мавжуд, шунинг учун кишилар азоб-уқубатлардан халос бўлишни истасалар, ўзларининг истак, орзу ва нафсларини жиловлаб олишлари керак;

- 4) азоб-уқубатларнинг тугашига олиб келадиган 8 босқичли йўлга амал қилмоқ керак.

Будданинг издошлари ер юзида биринчи роҳиблик жамоаси бўлмиш «Сангха»ни ташкил этганлар. Ўтган асрларда Сангха «Олий ҳақиқатга» эришган кўплаб авлиёлар жамоаси бўлган.

Сангха жамоасига қабул қилинган шахс қуйидаги 10 фарзни адо этишга қасамёд қилади:

- 1) ҳеч кимни, ҳеч нарсани ҳаётдан жудо қилмаслик;
- 2) ёлғон сўзламаслик, вайсакилик қилмаслик; вайсакилик жаҳондаги барча динларда қораланади ва ман этилади.
- 3) ўғрилиқ ва бировнинг ҳақиға хиёнат қилмаслик;
- 4) жинсий алоқа қилмаслик, уйланмаслик;

- 5) маст қилувчи ичимликлар ичмаслик;
- 6) куннинг иккинчи ярмидан то эрташти сахаргача овкатланмаслик;
- 7) уч кийимдан ортиқ ҳеч нарса билан безанмаслик;
- 8) оммавий кўнгилхушликларда иштирок этмаслик ва томошабин сифатида ҳам катнашмаслик;
- 9) баланд ва юмшоқ ўринда ётмаслик;
- 10) пул ишлатмаслик.

Буддавийлик таълимоти моҳиятан барча жонли нарсаларга муҳаббат билан қарашни, ақл фармониға бўйсунити тарғиб қилади, Ҳозирги буддавийлар ҳам, уларнинг кўз олдида бирон-бир киши бирон-бир. жониворни ўлдирса ёки биронта катта дарахтни кесиб ташласа, каттиқ ғазабланишади.

Будда **Худо** — Халлоқнинг мавжудлигини ҳамда ведалар динини инкор этади. У кўпхудоликка, уларға ҳар хил курбонликлар қилиш каби ортиқча кераксиз сердахмаза маросимларға ҳам қарши бўлган.

Будда азоб-уқубатлар мутлақо тугамайдиган нарса, Борлиқнинг барча кўринишларини, моҳиятини, ҳар қандай ҳаётни турган битгани азоб-уқубат деб ҳисоблайди. Унинг фийрича, жонли мавжудотнинг ўлиши уни ташкил этган моддий заррачаларнинг ажралиб кетишидир. Бу жисмларни ташкил этган тананинг янгидан бирикиши-илгари қилинган «савоб ва гуноҳлар»ға боғлиқ. Бу моддий жисм тана, руҳ даражасига етганда қайта туғилиш тўхтади, азоб-уқубатдан бутунлай халос бўлади. Бунинг энг маъқул йўли доим савоб, эзгу ишларни қилиш, ундан ҳам қулайроғи роҳиблик жамияти — сангхаға ўтишидир.

Будданинг таълимотича, ҳар бир кишини хулқ-атвор қонуни — карма қонуни таъкиб этади. Яъни киши ўзининг қилган савоб ва гуноҳ, яхши ва ёмон ишларининг ажрини албатта олади. Агар ажрни бу дунёда ололмай қолса, кейинги дунёга келишида олади ёки бу ажр унинг келгуси тўрт авлодидан бирининг зиммасига юкланади. (Бу таълимот Тавротда ҳам кўрсатилган). Ислонда эса киши фақат ўзининг қилган гуноҳ ишларигагина масъулдир дейилади.

Жамиятнинг табакаларға бўлиниши ҳақидаги брахманлик таълимотига қарши ўлароқ, Будда барча кишилар тенгхуқуқли, баробар деб эътироф этади, Бироқ кишилар «азоб-уқубат чекиш»да ва бундан «халос бўлиш»да ҳам баробардирлар дейди. Ҳамма нарсанинг асоси, ибтидосида билиб бўлмайдиган руҳ — нирвана этади, дунё реал мавжуд эмс, у фақат кишиларнинг ҳаёли билиб бўлмайдиган руҳнинг кўриниши, деб таълим беради.

Будданинг фикрича, бизни қуршаб олган дунёдан бошқа, кўринмайдиган тағин икки дунё бор. Бундай дунёларнинг энг ёмони — Ердаги дунёдир.

Рух доимо қайта туғилади, одам, ҳайвон, парранда, ўсимлик ва бошқа жонзотлар шаклига киради. Бу дунёда руҳни унинг моддий қобиғидан озод қилиш учун доимо кураш боради.

Ёмонлик ва азоб-уқубатларнинг сабаби инсоннинг ва барча тирик мажудотларнинг бу дунёга — қайта туғилиш дунёси — Сансараға боғланганлиги, кўнгил кўйганлигидир. Бу дунё сезгилар орқали ҳис қилинса-да, аслида ҳаёлий дунёдир. Ҳар қандай инсоний туйғу, ҳиссиёт, эҳтирос ва истак азоб-уқубатни чуқурлаштиради, янада дахшатлироқ тарзда қайта туғилишға олиб келади. «Борлиқ гирдоби»дан чиқиб олиш учун ғафлатдан уйғониш, дунё моҳиятини англаш, ҳаётға чанқоқликдан, турмуш кўнгилхушликлариға, лаззатлариға, ҳокимиятға, катта-катта мансабу лавозимларға, бойликка интилишдан воз кечиш лозим. Ердаги барча ҳодисаларнинг беқарор ва ўткинчи эканлигини фаҳхламок даркор. Фақат шундагина «нажот топиш йўли»ға кириш мумкин. Бу нажотнинг моҳияти шундан иборатки, киши ўзидаги ҳар қандай ҳаётий интилишда ҳар нарсаға каттиқ кўнгил кўймасдан, батамом зоҳидлик йўлиға ўтиши, ҳатто яқинлашиб қолган нажотдан ҳам қувонмаслиги лозим. Нажотнинг ўзи эса «сансара»дан, яъни бу дунёда қайта туғилиш дунёсидан — «нирвана»ға — йўқликка, руҳлар оламиға ўтишдан иборат. Оддий одамлар фақат яхшироқ бўлиб қайта туғилишға умид қилишлари мумкин. Бунинг учун беш ахлоқий талабларға амал қилишлари керак: ичкиликдан ўзини тийиши, ёмонлик қилишдан, ҳис-туйғуларға ортиқча берилишдан, ёлғон гапиришдан; ўғрилиқ қилишдан сакланиши керак.

Азоб-уқубатдаги ҳар бир киши илгари туғилган хешлари, ота-оналарининг гуноҳлари учун шундай кармаға дучор бўлган бўлиши ҳам мумкин.

Будда таълимотининг асослари муқаддас битик бўлмиш «Трипитака»да берилган. Чунончи, у олам ҳамма вақт ўзгаришда, ўзгармайдиган, доимий нарса йўқ, воқеа-ҳодисалар доимо бир-бири билан сабабий алоқадир, деб таълим беради.

Будданинг таълимотига кўра, бир умр тугаганда иккинчи умр бошланади. Инсон ўларкан, ёлғиз танаси, вужуди ўлади, лекин ҳаёти янги-янги вужудларда давом этаверади. Киши бир умри давомида бировларга ёмонлик қилса, зиён етказса, келажак умрида албатта жазосини олади.

Будда 80 ёшида шогирдлари билан ота шахри Капилавастига келатуриб, шаҳарга яқин Кушйнагар кишлоғидан ўтишаётганида, бу дунёни тарк этди. Унинг жасадини шогирдлари ўша замоннинг урф-одатига кўра гулханда ёкиб юборишди. Будданинг кули ва суякларини Ҳиндистоннинг шимолида яшовчи подшоҳлар бўлишиб олдилар. Донишмандлик йўлини кўрсатган, янги дин аеосчиси азиз сиймота атаб ҳайкаллар куришди.

.. Будда шогирдларига айтган сўнгги сўзи — васияти: «Ҳирсу ҳавас жамийки бахтсизликларнинг сабабчисидир. Вақт ўтиши билан ҳамма нарса ўзгаради, шунинг учун ҳеч нарсага ортиқча кўнгил боғламанглар. Бунинг ўрнига кўнгилни тоза тутинглар, ҳақиқат ва абадий бахт изланглар!» бўлди.

Милодий асрларда бу дин бошқача тус олди. Бунда Будда илохийлаштирилиб, унга сўғиниш тарғиб этилди, инсонни халос бўлиши учун муқаддас сутраларни жуда қўп маротаба такрорлаш оркали эришилади деб уқтирилди.

Будданинг ажойиб ўғитларини ўрганиш фалсафий фикрлаш, чуқур ўйлаш, ҳаёт фалсафасини яратишда катта аҳамиятга эга.

Конфуцийлик (Конфуцизм)

Конфуцийлик милoddан аввалги 551—479 йилларда яшаган Қадимги Хитой мутафаккири Конфуций (Кун-Цзи) асос солган фалсафий, ахлоқий, диний таълимот. Таълимотнинг манбаи — Конфуцийнинг издошлари ёзган «Лун-юй» (Сухбатлар ва мулоҳазалар) китобидир.

Конфуций таълимоти милodd бошларида динга айланган ва Конфуций илохийлаштирилган. Бу таълимотга кўра, жамиятда осмондан юборилган «жень» — инсонпарварлик қонуни амал қилади. Инсон тақдирини «осмон» белгилайди ва одамларнинг олий ва паст кишиларга бўлинишини ўзгартириб бўлмайди. Кичик каттага, пастда турувчи юқорида турувчига сўзсиз итоат қилмоғи лозим. Бу тенгсизлик «осмон иродаси»га боғлиқ, инсон нарсаларнинг қонунлари — «дао»ни билиб олгач, улардан ўз манфаатлари йўлида фойдаланиши лозим, деб тушунтирилади.

Бошқа динларда бўлган қўхонлик, ғайритабиий қучларга ишониш бу таълимотда йўқ. Конфуций факат белгиланган маълум маросимларга қатъий амал қилишга ундайди. Диний маросимларнинг асосий мазмуни аждодлар руҳига сўғинишдир. Ҳар бир оилани ўз ибодатхонаси бўлиб, унда аждодлар тимсоли бўлган лавҳалар жойлаштирилган, уларнинг ёнига қурбонликлар қўйилади ва тегишли маросимлар ижро этилади.

Мазкур таълимот асосида милoddий XI—XII асрларда янги конфуцийчилик оқими вужудга келди. Бу оқим нарсаларда икки бош ибтидо: Ли — оқилона ижодий қуч ва Ци — пассив материя бор, деб таълим беради. Биринчи ибтидо — ижобий фазилат — яхшиликка интилишни пайдо қилади, иккинчи ибтидо эса салбий сифат — ҳиссий васвасаларга ружу қилишни вужудга келтиради деб ишонилади.

Бу дин ақидаси бўйича Ернинг алоҳида худоси, осмоннинг алоҳида худоси бор; фаришталар муқаддас ҳисобланади; ота-боболарнинг руҳларига ибодат қилинади; охиратга, қайта тирилишга ишонилмайди. Энг қизиғи шундаки, бу динда махсус руҳонийлар тоифаси йўқ. Конфуцийлик дини — таълимоти Хитойда кенг тарқалган.

Шинтоизм (Синтоизм)

Синтоизм (японча «шинто» — худолар йўли) — японларнинг анъанавий миллий дини. Японияга буддавийлик кириб келганидан сўнг, улар шу иккала динга ҳам эътиқод қила бошлаганлар, ҳозир ҳам шундай. Ҳозирда японларнинг ярмидан қўпроғи шу икки динга эътиқод қилади. Ҳаётини маросимлар (чакалоқларга дуо ўқиш, никоҳ ўқиш синтоистлар ибодатхонасида, дафн маросимлари буддистлар ибодатхонасида ўтказилади). Синтоизм 1868—1945 йилларда давлат дини бўлган.

Ҳозирги пайтда японлар орасида бу диннинг таъсири унчалик қучли эмас. Кейинги пайтларда улар Ислом билан танишгач, бу диннинг охирги ҳақ дин эканлигини англаб, муборак динимизни қабул қилмоқдалар.

Монийлик (Манихеизм, Манихейство)

Монийлик милодий III асрда Эронда вужудга келган дин бўлиб, унинг асосчиси ва тарғиботчиси Монийдир (216—277).

Моний христиан ва зардуштийлик динларини қўшиб-чатиб янги бир дин яратди. У Ийсо пайғамбарга ишонар, Мусонинг пайғамбарлигига эса ишонмас, аслида мажусий эди.

Монийлик дунёнинг жуда кўп мамлакатларига, жумладан, Италиядан то Хитойга қадар тарқалган.

Моний ибн Фатак ҳаким ва файласуф бўлиб, 242- йилда Эрон шоҳи Шопур I — Шопур ибн Ардашернинг тахтга ўтириб, тож кийиш маросими пайтида, биринчи маротаба ўз таълимотини баён қилиб ваъз айтган.

Бу таълимотда урушмаслик ва мол-дунё йиғмаслик талаби муҳим ўрин тутди. Зардушт коҳинлари Монийнинг ваъзига кескин қарши чиқадилар. У 275- йилда янги шоҳ Баҳром I — Баҳром ибн Хурмузднинг фармони билан зиндонга ташланган ва 277- йилда қатл этилган. Унинг издошлари қийноқларга маҳкум этилган ва бадарға қилинганлар. 296- йилда Рим императори Дакёнус (Диоклетиан, милодий 245—313- йиллар) эса монийликка қарши махсус фармон эълон қилган.

Монийлик динида Моний само нури — элчиси ҳисобланган.

Монийликнинг фалсафий асосини Борлиқнинг асоси икки субстанция — ёруғлик, яхшилик, руҳ олами билан зулмат, ёвузлик, моддият оламининг ўзаро қурашувидан иборат, деган ғоя ташкил этади.

Биринчи оламда «Худо», иккинчисида — шайтон, иблис ҳукм суради. Икки олам қураши фалокат билан тугайди, натижада модда ҳалокатга учраб, руҳ озодликка чиқади. Моний таълимотига кўра, бу дунё ёвузлик дунёсидир. Инсон икки унсурдан: руҳ — нур фарзанди ва жисм — зулмат фарзандидан иборат мавжудот бўлгани учун, у зулмат қучларига қарши қурашда нур қучларига ёрдам бера олади.

Христиан рухонийлари монийликни бидъат деб эълон қилган.

Монийлик кейинчалик маздакийликка ҳам таъсир кўрсатган.

Маздакийлик (Маздакизм)

Маздакийлик диний-фалсафий таълимотининг асосчиси Маздақдир. У милодий 470- йили туғилган ва 531- йили қатл этилган. Бу таълимот Эронда кенг тарқалган.

Маздакийлик таълимотига кўра, оламда бўладиган ишлар онгли ва бирор мақсадни кўзлаб ҳаракат қилувчи эзгулик, ёруғлик манбаи билан кўр-кўрона ва тасодифий ҳаракатланувчи қоронғилик (жоҳиллик) манбаи ўртасидаги қурашдан иборат. Бу қураш «яхшилик» нинг «ёмонлик» устидан албатта ғалабаси билан тугалланади. Шу тариқа, маздакийлик ижтимоий тенгсизликни йўқотиш учун қурашга даъват этади. Бинобарин, Маздақ халқни Зардушт коҳинлари ва бойларига қарши қурашга бошлаган. Бу ҳаракат таъсирини сусайтириш мақсадида Эрон шоҳи Қубод I (милодий 488—531 йиллар) Маздақни қўллаб-қувватлаган. Маздақ бутун Эрон бўйича бош коҳин қилиб тайинланган.

Маздақ таълимоти тарафдорлари кейинги асрлар давомида Эрон, Ўрта Осиё ва Озарбайжонда ҳукмрон доираларга қарши қураш олиб борганлар. Туркистонда Ислом дини тарқалгач, унинг тарафдорлари араб истилоси ҳамда ҳокимиятига қарши Муқанна, Бобак раҳбарлигида қураш олиб борганлар.

Отасидан кейин тахтга ўтирган Исломдан олдинги подшоҳ Хусрав I — адолат рамзи бўлмиш Ануширвони одил 531- йили маздакийлар ҳаракатини бостирди ва Маздақнинг сохта, ғайриинсоний ботил динини ман қилиб, ўзини эса қатл эттирди.

Маздақ, уруш жанжаллар мол-дунё ва хотин талашиб юзага чиқади, шу боисдан урушни йўқ қилиш учун мол-дунё ва хотин-қизлар худди сув, олов ва ем-хашак каби ўртада бўлиши керак деган. Айниқса, барча хотин-қизлар эркаклар ўртасида мол-мулк сингари шериклик матохи бўлишини тарғиб қилиб, аёл кишининг отаси, акаси, укаси, яқин қариндошлари билан жинсий алоқада бўлишига руҳсат берган.

Шуни айтиб ўтмоқчиманки, монийлик, маздакийлик қадимги форсларга хос ботил дин

— мазхаблардан бири бўлиб, улар динимиз Исломга тамомила ётдир. Ҳақ Субҳонаҳу ва таоло Ислом динини юборганидан кейин, барча динларнинг шариатлари — ҳукмлари бекор бўлди, шундай экан, бундан буён Ислом ҳукмларига амал қилиш лозим, чунки масалага мантиқан қараганда, олдинги буйруқларнинг кейинги буйруқларга зид ҳукмлари ўз кучини йўқотади.

Ламавийлик (Ламаизм)

Ламавийлик Тибетда милодий VII—XIV асрларда тоғлиқ халқнинг қадимий дини бўлмиш шомонлик асосида вужудга келган, буддавийликнинг барча ақидаларини қабул қилган ва буддавийликнинг асосий йўналишларидан бири бўлиб қолган. Чунончи, лама (тибетча) — «энг улуғ» деган маънони билдиради.

Ламавийлик ҳозиргача тибетликларнинг асосий дини ҳисобланади. Бу дин XVI асрда мўғуллар, XVII асрда Россия ҳудудидаги бурятлар, тувалар ва қалмоқлар орасида ҳам тарқалди.

Ламавийликнинг асослари 108 жилдли «Қанжур» ва 225 жилдли «Танжур» китобларида баён қилинган.

Ламавийликда дабдабали ибодатлар, муқаддас томошалар, маиший расм-русмлар, ҳудолар ғазабини ва ёвуз руҳлар зиён-заҳматларини қайтариш учун қилинадиган хатти-ҳаракатлар, дуо ва қарғишлар кўп.

Бу динда ўн оғир гуноҳ алоҳида таъкидланади, жумладан: одам ўлдириш, ўғрилиқ, зино (ғайриқонуний қовушув), ёлғончилик, тухмат, ғийбат, вайсакилик, очкўзлик, кек сақлаш, «сохта дунёқараш».

Ламавийликда бош рухонийга «лама» унвони берилади. Улар ғайритабиий фазилатларга эга ва «илоҳий олам» билан гаплаша оладиган шахслардир.

Собик шўролар давлатида буддавийлар Марказий диний бошқармасининг раиси «лама» унвонига эга бўлган.

Азиз китобхон!

Қискача талқинлари юқорида келтирилган динлар каторида жаҳонда яна бир қанча майда динлар ҳам мавжудки, уларни бу китобда ёзиб, Сизнинг қимматли вақтингизни олгим келмади, шу ёзилганларнинг ўзи динлар ҳақидаги дастлабки тасаввурларга эга бўлишимиз учун қифоядир деб ҳисобладим. Қизиқувчилар бўлса, тегишли адабиётлардан ўқиб олишлари мумкин.

Энди сўз масихий (насроний)лик ва Ислом дини ҳақида боради.

Масихийлик — Насронийлик (Христианлик)

Масихийлик (насронийлик) — асосий жаҳон динлари бўлмиш зардуштийлик, буддавийлик ва Ислом динлари каби йирик динлардан бири бўлиб, яҳудийликдан мустақил дин сифатида ажралиб чиққан ва жаҳон динларидан бирига айланган. Ҳозирги кунда бу динга 254 мамлакатнинг 2 миллиард аҳолиси эътиқод қилади.

Масихийлик — насронийлик (христианлик) динининг номи унинг асосчиси Ийсо Масих *— Иисус Христос номидан олинган. Ийсо номига қўшилувчи масих сўзи қадимий яҳудий тили — ивритдаги «машиах» сўзидан олинган бўлиб, арабчалоштирилган шакли «масих»-дир. Қадимги юнон (грек)чада эса бу сўз «христос» дейилади. Бу диннинг «христианлик», арабча «масихийлик» деб аталиши шу сўзлар билан боғлиқ.

Бундан ташқари, бу дин номини Ийсо а.с. туғилган қишлоқ номи — «Назарет» (арабча шакли «Насро») билан боғлаб назрония, деб атаганлар. Кейнчалик бу ном «насрония», «насронийлик» шаклини олган.

Китобимизнинг пайғамбарлар ҳақида келтирган қиссамиздан маълумки, пайғамбар Мусо а.с. зафотларидан бир ярим минг йиллар ўтгач, пайғамбар Ийсо а.с.га Инжил илоҳий китоби нозил бўлди ва бу пайғамбарга эргашганлар юқорида берган таърифимизга кўра христианлар, масихийлар, насронийлар деб аталдилар.

Улар милодий I-II асрларда яҳудийлик (иудаизм)дан мустақил дин сифатида ажралиб чиққач, бу дин «христианлик», «масихийлик», «насронийлик» деб ном олди. Бу учала атама истеъмолда бирдек қўланилаберилади.

Айрим қўхна адабиётларда мусулмонлар насронийларни «тарсо» деб ҳам атаганлар. Бу атама Ийсо а.с.нинг, миллати яҳудий, Куддусда улғайиб тарбия топган, олдин фарзийлар мазҳабида бўлган хаворийлардан бири — Павлус (Павел, асл исми Шоул)нинг туғилган жойи — жанубий Туркиянинг Тарсус — Тарсо шаҳри билан боғлиқ бўлиши мумкин. Павел, хаворий Барнабонинг дўсти бўлган. Улар христианлик асоеларини ёзган кишилардир. (Мусулмонларда, йўқ қилиб юборилган Барнабо (Варнава) Инжили кадрланади).

Шундай қилиб, масихийлик динининг ақидалари, таълимотлари **Парвардигори олам**нинг илоҳий ҳукмлари Библиянинг «Янги аҳд» қисмига кирувчи Инжил («Евангелие»)да акс эттирилгандир.

Хазрат Ийсо алайҳиссаломга 30 ёшида **Тангри таоло** томонидан Инжил ваҳй қилинган. Бу китобни Ийсо алайҳиссаломнинг 12 шогирдлари — хаворийлар пайғамбар вафотларидан кейин милодий I—II асрларда ёзиб китоб ҳолига келтирганлар. (Ийсо алайҳиссалом ҳақида мазкур китобнинг пайғамбарларга бағишланган фаслларида ва бошқа ўринларда кенг ёритиб берилган). Масихийлик (Христианлик)нинг ақидалари, эътиқод талаблари, ҳукукий ва ахлоқий меъёрлари, чеклаш ва тақиқлари ана шу Инжил китобида ёзилган.

Христианлик милодий I асрнинг иккинчи ярмида Рим империясининг шарқий қисмида — Фаластинда яшовчи яҳудийлар ўртасида пайдо бўлган ва биринчи ўн йилликдаёқ атрофдаги халқларга тарқала бошлаган. (Масихийлик — насронийликни бундан буён халқаро ном бўлиб қолган — «христианлик» деб кетамиз).

Христианликнинг тез ёйилишига сабаб, барча аламдийдалар, жафокашларга мурожаат қилиб, уларнинг кўнглига самовий кучлар ёрдами билан тез вақт ичида золимлар устидан ғалаба қозониш ишончининг, яқин фурсатда Ер юзида «илоҳий салтанат» ўрнатилишидан умидвор бўлиш ҳиссининг жо этилганлигида ҳамдир. Христианлик шаклланишида яҳудийликнинг кўп ғоялари, қадимги Шарк динларига хос тасаввурлари, хусусан, садақа бериб гуноҳдан халос бўлиш, илоҳий халоскорлар ҳақидаги тасаввурлар ҳам асос бўлган. Бу динда дастлаб юксак инсонпарварлик ғоялари билан тўлиб-тошган, ўта юксак инсонийлик билан суғорилган ахлоқий меъёрлар илгари сурилган ҳамда саховат, раҳмдиллик, ўз яқин кишиларини севиш, ҳамдардлик, ҳамма нарсани кечириш ва булар асосида жамиятнинг ахлоқий ва маданий камолоти христианлик қоидаларига асосланиши лозимлиги талаб этилган.

Христианликнинг асосий ғояларидан бири муқаддас учликка эътиқод қилишдир, яъни моҳиятан **Худо** бир, ягона, аммо **У Худо** — ота, **Худо** — ўғил ва **Худо** — Муқаддас рух кўринишида намоён бўлади. Бу ақида милодий I асрда пайдо бўлиб, III асрда такомиллашди. Бу шубҳали, янглиш ақида христианларнинг ўзлари орасида ҳам ўтқир мунозарага сабаб бўлди. Ана шу янглиш, хато, ботил ақидалари туфайли улар мусулмонлар томонидан «кофир» (куфрга кетган) деб аталдилар.

Аллоҳ таоло Ўзига бундай ширк келтирган насронийларнинг даъволарини *Қуръони карим*да келтирилган оятлар билан қатъиян рад қилади ва уларни охиратда қаттиқ жазога тортажаги ҳақида огоҳлантиради.

Бу ақида христианларнинг 325 йилдаги биринчи жаҳон Никея собори ва 381 йилдаги иккинчи жаҳон Константинопол соборида узил-кесил тасдиқланган бўлса-да, христианликнинг бошқа бир неча мазҳаблари бу фикрни рад этишган. Бу соборларда асосий христиан эътиқодий ақидалари ҳам тўла ишлаб чиқилди ва тасдиқланди.

Христианлик шундан кейин Рим империясининг давлат динига айланди. Бадавлат христианлар дин назорати билан шуғулланувчи ташкилотлар — черковлар туздилар ва бу жамоаларда поп, дьякон, епископ, кардинал, папа каби қуйи ва олий мансабларни жорий этдилар. Улар бу диннинг сақланишини, унинг талабларини бекаму-қўст бажарилишини қаттиқ назоратларига олиб, кенг ёйилишида тарғибот-ташв-иқот ишлари билан шуғулланиб, катта имтиёзларга эга бўлдилар. Дин ишлари марказлаштирилиб, унга яқка ҳоким: дастлаб епископ, кейинроқ эса папа лавозимлари таъсис этилди. Христианлик ҳукмрон мафкурага айланди, ҳар қандай фалсафа, таълим-тарбия руҳонийларнинг қаттиқ назоратига олинди. Епископ, рапалар мавжуд христиан давлатлари устидан мутлақдиний ҳокимиятни ўз қўлларига олиб, бу ишда чекланмаган ҳуқуққа эга бўлиб олдилар. Дин, диний мафкура, диний сиёсат ишлари бўйича ўз даврларида ҳатто монархлар ҳам уларга бўйсунганлар.

XIII асрда дин ва черков ҳокимияти душманлари ва дин талабларини бажармаётган христианлар билан курашувчи махсус тергов ва жазолаш органи — инквизиция ташкил

килинди. Инквизитор — католик черковининг махсус трибунали бўлиб, Олий Инквизитор — Худо, унинг ердаги ноиби эса Рим папаси ҳисобланган.

Христианликда зоҳидлик, таркидунёчилик кучайиб, монастирлар пайдо бўлди. Рим епископлари, V асрдан бошлаб эса, папалар христиан оламига танҳо ҳукмронлик қила бошладилар. Христианлик борган сари кенг ёйилди. XIII асрларга келиб бутун Оврупо христианлаштирилди. Бу дин Россияда X асрларда кенг тарқалган эди.

Христианликнинг асосий маросимлари: чўқинтириш, нон ва вино тотиигмаросимлари, пасха, рождество ва бошқа байрамлар, муҳим ақидалари эса, черков таркиб топган даврларда, яъни II—III асрларда шаклланди.

Христианлик таълимотининг асосини Ийсо пайғамбарнинг илоҳий руҳдан дунёга келгани, унинг халққа, Худо салтанатининг яқинлашиб қолганлигини эълон қилиши, унинг одамларни гуноҳдан халос этиш учун қийноқларга солиниши ва даҳшатли тарзда ўлдирилиши, кейин яна тирилиб осмонга кўтарилиб кетганлиги, замона охирида яна қайтиб келиши ва адолатли подшоҳлик ўрнатишига ишонч ғоялари ташкил этади. Булар Инжилда кенг ёритиб берилган.

Насронийлар орасида ҳам тақволи солиҳ инсонлар борлиги ҳақида Куръони каримда қуйидаги оят нозил бўлган:

«...Иймон келтирган мўминларга дўст бўлишга яқинроқ кишилар эса: «Биз насронийлармиз», деган кишилар эканини кўрасиз. Бунинг сабаби уларнинг орасида олимлар ва роҳиблар бор эканлиги ва уларнинг (мўминларга) кибр-хаво ҚИЛМаСЛИКЛарИДИР (5-«Моид», 82-оят).

Шундай қилиб, христианлик тайёр ҳолда ислоҳ қилинган яҳудийлик дини заминида пайдо бўлди ва Фаластиндан чиқиб, ўзининг қарор топган ақидаси, мафқураси ва этикаси билан жаҳон динларидан бирига айланди.

Русияда чўқинтириш маросими расман 988 йилдан, яъни Киев князи Владимир давридан бошланган бўлса-да, аслида христианлик ундан сал олдинроқ кириб келган ва юз йиллар чамаси давом этган. Бу динни княз Владимир Византия черкови руҳонийларидан қабул қилган. Унинг вориси княз Ярослав Мудрий рус черковининг ҳақиқий асосчиси бўлди. Русияда 1037- йилда биринчи маротаба олий руҳонийлик — митрополит унвони таъсис этилиб, бу лавозимга Византиядан келган грек Феофемпт тайинланди. Бу билан Киев митрополитлиги Византия патриархлиги таркибига киритилди. Ана шу даврдан бошлаб, Русия кенг қўламда христианлаштирила бошланди.

Христианлик ўз тараққиёти давларида католийлик, православие, протестантизм йўналишларига ва баптистлар, адвентистлар, иеговиетлар каби оқимларга, ҳамда молоканлик, староверлик (эски удумчилик) духоборлар, мормонлар ва ҳаказо сингари мазҳаб ва фирқаларга бўлиниб кетган.

К а т о л и й л и к   (Католицизм)

Христианликнинг йўналишларидан биринчиси католийлик (юнонча: маъноси — «умум-жаҳон», «умумий», «асосий») христианликдаги православие ва протестантлик йўналишлари қаторида кенг тарқалган асосий йўналишлардан бири бўлди. У диний таълимот ва черков ташкилоти сифатида асосан 1054- йилда христианликнинг икки асосий черковга — католик ва православие мазҳабларига бўлиниб кетганидан кейин вужудга келди.

Католик черкови қатъий марказлаштирилган, ягона жаҳон маркази Ватикан давлатида жойлашган. Унинг бош руҳонийси, епископи, бирдан-бир бошлиғи Рим папасидир.

Католик черковини амалда папа ва унинг жойлардаги кардиналлари бошқарадилар. Католик черковида кардинал Рим папасидан кейинги олий руҳоний бўлиб, кардиналлар мажлисининг розилиги билан папа томонидан тайинланади ва у папанинг энг яқин маслаҳатчиси ҳисобланади. Ўз навбатида кардиналлар йиғилиши Рим папасини сайлайди. Кардиналларнинг умумий сони асрлар давомида 70 нафардан ошмаган, уларнинг кўпчилиги итальянлар бўлган. Иккинчи жаҳон урушидан кейин уларнинг сони кўпайиб, ҳозирги вақтга келиб 140 нафардан ошиб кетди.

Католийлик Рим папасини Ийсонинг ердаги ноиби, у дин ва ахлоқ ишларида мутлақо

гунохсиз, унинг ҳокимияти жаҳон соборлари ҳокимиятидан юкори туради деб эълон қилди. Католийлик христиан динининг асосийакида ва маросимларини эътироф этади. Бундан ташқари, католийлик жаннат ва дўзах билан бирга охирзамондаги ҳисоб-китоб — маҳшарни бор деб билади, Муқаддас руҳ факатгина Ота-худодан эмас, балки Ўғил-худодан ҳам келиб чиққан деб эътироф этади. Руҳонийларга уйланиш — никоҳни тақиқлайди. Биби Марямни бениҳоя ҳурматлаш, унинг илоҳий ҳомиладорлигини эътироф этиш, унга сиғиниш, Ийсонинг осмонга кўтарилиб кетиши ақидасини тан олиш, эътикод тимсолига покланиш макони — аъроф ақидасини қўшиш бу йўналишнинг хусусиятларидан биридир.

Католийликда маросимларни тантанали тарзда ўтказиш, шунингдек, девоналарни кенг иззат-ҳурмат қилиш қабул қилинган.

Католийлик «сиёсатдан юкори» турувчи учинчи куч деб таърифланади.

Католийликнинг протестантликдан фарқи шундаки, у факат муқаддас китоб — Библиянигина эмас, балки «Муқаддас ривоят»ни ҳам диний таълимотнинг манбаи деб ҳисоблайди. Бундан ташқари, «Муқаддас ривоят»га католик черковлари, жаҳон соборларининг қарорлари ва Папанинг фикрлари ҳам қўшилган.

Католийликка ўрта аср файласуфи Фома Аквинский (1225—1274)нинг диний қарашлари асос қилиб олинган ва у ҳозирги замонга мослаштирилган.

Католийликда асрлар давомида ибодат лотин тилида олиб борилган. Иккинчи Ватикан собори 1962—1965 йилларда ибодат ва маросимларни миллий тилларда ўтказишга рухсат берган эди.

Католик черкови бидъатга ва Папа ҳокимияти душманларига қарши курашиш учун XIII асрдан инквизиторлар ёрдамида маҳаллий епископлар билан келишиб иш олиб борди, епископнинг рухсати ва иштирокида тергов ўтказилиб, ҳукм чиқарилди. Инквизиция католик мамлакатларининг деярли ҳаммасида юз йиллар давомида амал қилган. Инквизиторлар айбдорларни маҳфий тергов қилар, кези келганда айғоқчи ва ёлғон гувоҳлик берувчилардан ҳам фойдаланар, айбланганларни мол-мулкни мусодара қилар, уларнинг қавм-қариндошлари ва авлод-аждодларини айблар, суд қилинувчиларга нисбатан ўта шафқатсиз равишда қийноқ усуллари қўллар эдилар. Айбдорларга нисбатан жамоа олдида айтганларидан воз кечиш, жарима солиш, қамаш, ўтда қуйдириш каби жазо чоралари қўлланилган. Юз минглаб одамлар инквизиция қурбони бўлганлар, миллион-миллион кишилар эса мудҳиш тергов азобларини тортганлар.

Инквизиция биринчи навбатда иудаизмга тарафдорликда айбланган чўкинган яҳудийларни, шунингдек, христианликни қабул қилган, лекин Ислом динига яширинча эътикод қилишда шубҳа остига олинган мусулмонларни қаттиқ таъқиб остига олган. Бу таъқиблар факат динийгина эмас, балки сиёсий ва иқтисодий характерга ҳам эга бўлган. Папа инквизициясининг юз минглаб қурбонлари орасида жаҳоннинг таниқли олимлари Жордано Бруно, Галилео Галилей, французларнинг миллий қаҳрамони Жанна д'Арк ва бошқалар бор эди. Улар ўтда қуйдириб ўлдирилдилар.

Черков статистикасига кўра, ҳозир Ер юзиде католиклар 900 миллиондан ортик. Италия, Испания, Португалия, Франция, Бельгия, Австралия ва Лотин Америкаси мамлакатларида католийлик ҳукмрон диний таълимот ҳисобланади. Польша, Венгрия, Чехословакия ва Кубада католик йўналишига эътикод қилувчилар аҳолининг кўпчилигини ташкил этади. Католийлик тарафдорлари Болтиқбўйи мамлакатлари, Белоруссия ва Украинада ҳам бор.

П р а в о с л а в и е

Православие Христианликнинг уч асосий мазҳабдан биридир. Аввал айтиб ўтилганидек, Ғарбий Рим империяси қулаганидан кейин, 1054 йилда христиан дини икки асосий черковга — католик (ғарбий) черковига ва православие (шарқий) черковига бўлиниб кетди. Православие дастлаб Византия империясининг давлат дини бўлган. Константинополь патриархи, Рим папасидан ўрнак олиб, бутун православие черковининг раҳбари бўлиб олиш учун курашган. Православие черковидан бири бўлган Русь черкови дастлабки вақтларда Константинополь патриархига бўйсунган ва Русь черковининг бошлиғи — митрополит Константинополь патриархи томонидан тайинланган. Шундан кейин Русь митрополитлиги 1598 йилда Русь патриархлигига айлантирилган. Унинг раҳбарига эса Москва ва Бутун Русь патриархи

деган унвон берилиб, Русь черкови Константинополь черкови билан тенглаштирилган. XVII асрнинг иккинчи ярмида патриарх Никон православие черкови ислохотини ўтказган ва черков ҳокимиятини подшоҳ ҳокимиятидан юқориқ кўйишга уринган, лекин подшоҳ Алексей Михайлович Романов (1645—1676) уни патриархликдан четлатган. 1721 йилда подшоҳ Пётр I патриархлик бошқарувини туғатиб, православие черковини диний хайъат (коллегия) — Синод қўлига топширди, черковни эса давлатга итоат эттирди.

Православие мазхабининг асосий муқаддас китоблари Таврот ва Инжилдир.

Православиенинг католийликдан фарқларидан бири шуки, православиеда ягона диний марказ, черковларнинг ягона бошлиғи йўқ. Православие тараққиёти давомида Константинополь, Александрия, Антиохия, Қуддус, Русь, Грузин, Серб, Румин, Болгар, Кипр, Эллада, Албан, Поляк, Чехославак, Америка черковлари вужудга келди,

Бу черковлар ҳар хил ижтимоий шарт-шароитларда иш кўргани учун, турли сиёсий йўналишга эга бўлиб, даврнинг долзарб муаммоларига турлича муносабат билдирадilar. Асосий эътиқод қоидалари милодий 325-йилда ўтказилган умумжаҳон Никея ва милодий 381 йилда ўтказилган умумжаҳон Константинополь соборларида қабул қилинган.

Таълимотларининг асосини муқаддас Библия китоби ва Муқаддас ривоят ташкил этади.

Православие оламнинг яратувчиси ва бошқарувчиси муқаддас учлик (троица)дан иборат ягона Худованд эканлиги, нариги дунё, ажр тўғрисидаги, дастлабки гуноҳ туфайли азоб-уқубатларга дучор қилинган инсоният нажот топишига имкон берувчи Ийсо Масихнинг халоскорлик фаолияти (миссияси) ҳақидаги ақидаларни тан олади. Бу мазҳабда христианларнинг 7 сирли маросими (таинства) асосий ўринни эгаллайди. Пасха ва постларга (насронийлар рўзаси) катта аҳамият берилади.

Православиенинг католийликдан яна фарқи шуки, бунда Муқаддас рухнинг фақат Ота-Худодан чиқиб келишини, черковнинг бошлиқларини эмас, черковнинг ўзи гуноҳдан поклигини, ақидаларининг ўзгармаслигини таъкидлайди, покланиш макони — аъроф (чистилиш,е)ни инкор этади. Биби Марямнинг Аннадан илоҳий ҳомиладор ҳолда туғилганлиги эътироф қилинмайди. Айрим сирли маросимлар бошқачароқ ўтказилади.

Диний маросимлари — бутга сажда қилиш, рухонийларнинг уйланишлари ва никоҳдан ўтишларининг мажбурийлиги, қўшиқ, қироатларни махсус византийчасига қўллаш ва ҳоказо расм-русмлари билан католийликдан фарқ қилади.

Православие ибодатлари тартиби тарихан Византияда расмийлашган.

Православиега эътиқод қилиш асосан черковнинг маросимлар ҳақидаги фармойишларини бажаришдан иборат. Маросимлар ўтказиладиган ибодатхоналар, иконалар, бутлар за бошқа ўзига хос тасвирлар билан безатилади. Ибодатхоналарда қилинадиган ибодатлар диний аҳамиятига кўра кундалик ва якшанба кuni, байрам кунлари ўтказиладиган ибодатга, эрталабки, пешинги ва кечки ибодатга бўлинади. Асосий ибодат пешинги ибодат бўлиб, уни бажариш вақтида кавмлар нон ва вино тотиш маросимларини бажо келтирадilar. Ибодат қилишнинг асосий кўриниши дуо ўқиш ҳисобланади, бунда кўпинча диний қўшиқлар ҳам қуйланади. Ибодатхоналарда амалга ошириладиган асосий маросимлар 7 сирли маросимдир (таинства). Уларнинг мазмуни диний таълимотда белгилаб берилган. Православиеда азиз-авлиёларга ҳам сиғиниб турилади. Православие мазхабининг ўзига хос хусусияти иконаларга сиғинишдир. Ибодат қилиш вақтида хоч (крест), шамлар, кар хил идишлар, анжомлар ва бошқалар ишлатилади.

Ибодатхонада ҳам, ундан ташқарида ҳам, диндорларнинг хулқ-атворини тартибга солувчи маросим қоидалари хаддан ташқари кўп.

Ҳозирги даврда черков кавмларининг динга эътиқод қилишларини рағбатлантириш мақсадида, ибодат қилиш замон руҳига мослаб анча ихчамлаштирилган. Ибодат муддати анча қисқарган, айрим дуолар тушириб қолдирилган, постларга риоя қилиш талаблари камаймоқда, ҳамма жойда сўртдан жаноза ўқиш (отпевание) жорий этилган, умумий тавба-тазарруъ маросимлари қўлланилмоқда.

Православие байрамлари, христианликкача бўлган маросимлар ва урф-одатлардан шаклланган бўлиб, черков уларни христианлик руҳида қайта кўриб чиқиб, православиега мослаб тўлдирган. Православиедаги байрамлар сони бир йилдаги кунлар сонидан анча ортиқ бўлганлиги учун амалда ҳар бир кунга бир неча байрам тўғри келади. Улуғ байрамлар пасхадан бошланади, ундан кейин 12 байрам туради. Черков Ийсони хатна қилиш. хомийлик байрами (покров), Иоанн Крестителнинг (Яхё алайхиссаломнинг) туғилиши,

унинг бошининг кесилиши кунлари, хаворийлар Пётр ва Павел куни байрамларини ҳам улуғ байрамлар каторига қўшган. Бу байрамлар ўтказилаётганда, тантанали ибодат вақтида нишонланаётган воқеа ёки улуғланаётган шахслар шарафланади, улар оркали Худо-вандга ҳамду санолар ўқилади.

Ҳозирги вақтда диндорлар байрамларнинг диний мазмунини мушоҳада қилмай, асосан турмуш аъёниси сифатида нишонлайдилар.

Ибодатхоналарда ўқиладиган китоблар жумласига «Хаворийларнинг фаолиятлари», собор мактублари ва хаворий Павелнинг мактублари, Забур (Псалтир)ни ўз ичига олган Инжил ва «Ҳазорийлар тарихи» киради. Булардан ташқари, яна кўп китоблар ва тўпламлар ибодат қилиш қонун-қоидалари китоблари мажмуасига киради.

Староверлар, старообрядцев (Эски удумчилар, эски диний удум, маросим ва урф-одатларга амал қилувчилар) — Рус православ черковининг XVII асрнинг иккинчи ярмида патриарх Никон ўтказган черков ислохотини қабул қилишдан бош тортган диний оқимлар мажмуидир.

Бу ислохот асосан маросимларни ўтказиш тартибига тааллуқли эди, яъни: *

- икки бармоқ ўрнига уч бармоқ билан чўкиниш;
- ергача эгилиб сажда қилиш ўрнига, фақат белни эгиб таъзим қилиш;
- ибодат пайтида руҳонийнинг ҳаракат йўналишини ўзгартириш (кўёшга тескари) ва ҳар томондан «аллилуйя» сўзини уч марта такрорлаш;
- черков китобларига тузатишлар киритиш;
- хоч (салиб) шаклини ўзгартиш, яъни саккиз учли хоч билан бир каторда олти учли хочни қўллашга ижозат бериш ва бошқалар.

Бундай диний маросимлардаги янгиликлар биринчи марта православ черкови соборларида эмас, балки патриархнинг яқка ҳокимияти оркали жорий қилинган. Бу эса ихтиёрий жамоага, черков мустақиллигига зарба бўлиб, черковда яқка ҳокимиятчилик ўрнатиб, уни монархистик давлатга бўйсундирган.

Черков ислохоти масаласидаги қелишмовчиликда уч асосий куч ўзаро тўқнашди, булар:

- черковни давлатга бўйсундиришга интилган дворянлар монархияси;
- феодал таркоқликни ва ўзларининг табақавий имтиёзларини саклаб қолишга уринган боярлар ва феодал руҳонийлар;
- Никон раҳбарлигида черковни марказлаштириш, дунёвий ҳокимиятни диний ҳокимиятга бўйсундириш мақсадларини кўзлаган руҳонийлар қатлами.

Староверлар икки асосий йўналишга: попчилик ва попчилик мухолифларига бўлинади. Уларнинг ҳар бири яна ўз навбатида кўпгина оқимлар, секталар ва уюшмалардан таркиб топади.

Староверлар тарафдорлари 1906-йилгача подшоҳ ҳукумати томонидан қаттиқ таъқиб остига олинганлар. Ҳозир улар бошқа оқимларга қўшилиб тарқалиб кетганлар.

Молоканлар — Россиядаги руҳга эътиқод қилувчи православ христианлари секталаридан бири бўлиб, у XVIII асрнинг иккинчи ярмида деҳқонлар, мешчанлар ва савдогарлар орасида пайдо бўлган. Сектанинг асосчиси қишлоқ тикувчиси С. Уклеин бўлган.

Молоканлар ўз таълимотини «рухий оппоқсут» («чистое молоко духовное») деб атаганлар. Улар черков олий руҳонийларини, монахликни, иконаларни, муқаддас мурдаларни (черков уларни муқаддас ҳисоблайди), авлиёларни рад қилганлар. Библияга ҳақиқатнинг бирдан-бир манбаи деб қараганлар. Молоканлар Библияни «рухий», яъни ахлоқий маънода талкин қилганлар, уни кундалик ҳаётда асосий қўлланма деб ҳисоблаганлар. Молоканлар черков қонун-қоида, маросимларини тан олмайдилар, уларни ортиқча, ҳеч қандай кераксиз даҳмаза деб биладилар. Насронийликнинг сирли маросимларини (тайнства) «руҳан» талкин қиладилар.

Ҳаётнинг чинакам маъноси, инсоннинг нажот топиши ва самовий ҳузур-халоватга эришиш инсонга Худо томонидан берилган яхши асоснинг намоён бўлишидан, одамларнинг ахлоқий жихатдан камолга етишидан иборат деб тушунадилар. Улар, протестантлар каби. «Ўзининг эътиқоди билан нажот топиш»ни Худо билан инсон ўртасидаги черков ва руҳонийлар воситачилигини тан олмайдилар. Худо Ўзи ва Ўзининг яратган бандалари ўртасида ҳеч қандай воситачига муҳтож эмас. Худо ҳаммани бирдай эшитади, кўриб, билиб туради, деб ҳисоблайдилар. Уларда руҳонийлар қатлами йўқ. Улар черковда эмас, балки ҳар қим ўз уйида тоат-ибодат қилади. *Рух.онийлар вазирасини сайлов йўли билан*

танлаб олинган ёши катта, кекса «пресвитер» лар бажаради. Диний маросимлари ибодат йиғилишлари, панд-насихатлар ва диний кўшиқларни куйлашдан иборат.

Чоризм даврида бу христианлик сектаси каттиқ таъқиб остига олинди. Натижада улар XIX асрнинг биринчи ярмида Таврида губерниясига, Шимолий Кавказга, Сибирга, Закавказьега кўчиб кетдилар. Ҳозирги вақтда молоканлар жамоаси Озарбайжон, Грузия, Арманистон, Украина, Молдавия, Шимолий Кавказ, Ростов, Ставропол ва Краснодар ўлкасида сақланиб қолган.

Протестантлик

(Протестантизм)

«Протестантизм» сўзининг ўзаги лотинча «протест» сўзидан ҳосил бўлиб, у «норозилик билдирувчи», «келишмаслик» деган маънони билдиради.

Протестантлик, христианликдаги уч асосий мазҳаблардан биридир (католийлик, православие, протестантлик).

1526 йилда Шпейер рейхстаги немис лютеранчи князлари талаби билан ҳар бир немис князи ўзи ва фукароси учун хоҳлаган динни танлаш ҳуқуқига эга эканлиги тўғрисида қарор қабул қилди. Аммо 1529 йилда II Шпейер рейхстаги бу қарорни бекор қилди. Бунга қарши империянинг бир қанча шаҳарлари ва беш нафар князь «протест» — норозилик билдирдилар. «Протестантлик» атамаси шу сўздан келиб чиққан.

Протестантлик эътиқод ва ташкилий жиҳатидан бир-биридан фарқ қилувчи, лекин келиб чиқиши ва ақидалари жиҳатидан умумий боғланган бир неча мустақил черков ва секталарни бирлаштиради.

Католийликдан муносабатини узган ҳамда янги черков оқимлари, йўналишлари тарафдорлари ҳам «протестант» деб атала бошланди.

Бу мазҳабнинг асосий ақидалари XVI асрнинг йирик протестант илоҳиётчилари — протестантликнинг асосчилари М.Лютер, Ж.Кальвин, У.Цвингли томонидан баён этилган.

Протестантлик пайдо бўлишининг дастлабки даврларида лютеранлик, кальвинизм цвинглианлик, англиканлик, анабаптизм ва бошқа шаклларда бўлган.

Протестантлик Худованднинг борлиги, унинг уч қиёфада намоён бўлиши ҳақидаги умумхристиан тасаввурларни эътироф этади.

Протестантлик учта йўл — шахсий эътиқод билан нажот топиш, динга ишонувчи барча кишиларнинг руҳоний бўлиши мумкинлиги ва Библиянинг олий нуфузи ғояларини илгари сурди.

Протестантликнинг католийлик ва православиедан фарқ қилувчи асосий ақидаларидан бири инсоннинг Худованд билан бевосита «алоқаси» ҳақидаги таълимотидир. Унга кўра Худованд инсонларга ўз «иноятини» черков ва руҳонийларнинг аралашувисиз ато қилади, кимки Худованднинг иродасига бўйсуниб сидқидилдан илтижо қилса, Ўзи уни гуноҳлардан халос қилади. Ҳар бир диндор Библияни ўзича изоҳлаши ва баён этиши мумкин. Шунга биноан протестантлар католик типдаги черков ташкилотларини, руҳонийлар ҳамда Рим папалари раҳнамолигини инкор этадилар.

Христианликнинг бу мазҳабида инсоннинг худога ва черковга муносабати соддалаштирилган. Умумхристиан байрам ва маросимларидан оз қисми сақланиб қолган, бут ва азиз-авлиёларга. сиғиниш йўқ, ибодат кўпинча ваъз-насихат қилишдан, биргаликда ибодат қилиш ва диний каломларни куйлашдан иборат.

Протестантлар иконаларга, авлиё ва марҳумларга, Биби Марямга ва бошқаларга сиғинишни тан олмайдилар, католик мазҳаби қабул қилган Млҳшар (Апокалипсис)ни инкор қиладилар. Бу мазҳабда монахлик йўқ, руҳонийларнинг оила қуриши ман этилмайди. Монахлик, руҳонийлар уйланмаслиги қораланади — одам нажот йўлини ва худога хизмат қилиш йўлини «дунё ишларидан қочиш»дан эмас, балки ўзининг «дунёвий» фаолиятидан излаши керак, деб тушунтирилади.

Протестантлик таинства маросимларидан кўпчилигини бекор қилди, фақат чўқинтириш ҳамда нон ва вино тотиш маросимини қолдирди, самовий хузур-халоват тўғрисидаги таълимотни рад этди. Ўлганларга бағишлаб дуо ўқиш, азиз-авлиёларга сиғиниш, улар шарафига турли-туман байрамлар ўтказиш, муқаддас маййитларга ва иконаларга топиниш бекор қилинди. Ибодат уйлари ортиқча ҳашамлардан, меҳроблар, иконалар, ҳайкаллардан ҳоли қилинди, қўнғироклар олиб ташланди, монастирлар ва монахликдан воз кечилди, ибодатлар нихоятда соддалаштирилди, ваъз, дуо, Забур саноларини куйлаш она тилида

ўтказиладиган бўлди, Библия диний таълимотнинг ягона манбаи деб эълон қилинди, муқаддас ривоятлар рад этилди. Библия миллий тилларга таржима қилинди, уни ўрганиш ва шарҳлаш «гуноҳ» ҳисобланмади (католийликда гуноҳ ҳисобланади).

Протестантлик кейинчалик кенг тарқалиб, протестант черковлари аста-секин бошқа черковлар билан тенг ҳуқуқли черковга айланди.

Протестантлар сони ҳозирги даврда бутун дунёда 250 миллиондан ортиқ. Христианликнинг бу мазҳаби Скандинавия мамлакатларида, Германияда, Швейцария, Буюк Британия, Голландия, Австралия, Канада, Янги Зеландия ва АҚШда кенг тарқалган. Протестантликнинг жаҳон маркази АҚШда. Бу ерда баптистлар, адвентистлар, Иегова шоҳидлари ва бошқа оқимларнинг қароргоҳлари жойлашган.

Протестантизмнинг илк шакллари ва оқимлари — лютеранлик, англиканлик, кальвинчилик, цвинглианлик, унитаризм ва социнчилик, анабаптистлик ва менночилик бўлган. бўлса, кейинроқ баптистлар, методистлар, квакерлар, адвентистлар, Иегова шоҳидлари, староверлар, духоборлар, молоканлар, мормонлар ёки «охират авлиёлари», «нажот армияси», «христиан фани», пятидесятниклар ва бошқа диний оқимлар пайдо бўлди.

Баптистлик атамаси юнонча «сув билан чўқинтириш» деган маънони билдирувчи сўздан ҳосил бўлган. Баптистлик протестантликнинг муҳим оқимларидан бири бўлиб, дастлаб англикан черкови таъқибидан Голландияга қочиб борган инглиз муҳожирлари орасида 1609 йилда Голландияда вужудга келган. Баптизм 1612 йилда Англияда, 1639 йилда Шимолий Америкада пайдо бўлди.

1611 йилда — «Амстердам ва Голландияда яшаб турган инглизларнинг диний баённомаси»да ана шу янги таълимот таърифлаб берилган.

Бу таълимот бўйича, болалар ёшлигида эмас, балки зояга етганда, динга нисбатан онгли бўлгандагина чўқинтирилади. Христианликнинг бошқа оқимларидан баптизмга қирувчилар қайтадан чўқинтирилади. Христианликда муқаддас ҳисобланадиган авлиёлар, монахлик, икона, бут, черков «сирлари», католийлик урф-одатлари рад этилади.

Баптистлик асосан Библияни диний таълимотнинг ягона манбаи деб ҳисоблайди. Ийсо Масихнинг ҳалоскорлигига ишониш йўли билан ўзини-ўзи ҳалос этадиганларни Худонинг ўзи- танлаб олади, деб эълон қилди. Уларнинг бир қисми, **Худованд** дунёни яратгунга қадар, «азал»дан айрим кишиларни азобдан ҳалос этишни, бошқаларини эса ҳалокатга маҳкум қилишни белгилаб қўйган, деб ҳисоблайди.

Баптистликда руҳонийларнинг диндорлар ва **Парвардигор** ўртасидаги воситачилиги ҳам рад этилади. Бу оқимда чўқинтириш маросими, нон ва вино тотиш маросими инсоннинг мустақкам эътиқоди, Ийсога садоқати рамзидир деб тушунирилади. Фақат Ийсонинг номи билан боғлиқ бўлган байрамлар ҳамда айрим махсус байрамларгина нишонланади, кичик байрамлар тан олинмайди. Баптистлар жамоаси сайлаб қўйилган пресвитер ва кенгаш томонидан бошқарилади.

Баптистлар одамзоднинг яшашдан мақсади ўзини нариги дунёга тайёрлашдир, дейдилар. Бу дунёдаги ҳамма ишлар, ғам-ташвишлар ва кишиларнинг барча эҳтиёжларини жаннатда роҳат-фароғатга эришиш йўлидаги ғов деб биладилар. Диндорлар ҳар хил йиғилишларга, театрларга, хурсандчилик масканларининг барча турларига қатнашмайдилар, бегоналарга қарши қурол кўтармайдилар, тажовуз қилмайдилар. Ҳатто армия сафига борганларида ҳам, қўлларига қурол ушламай, ҳарбий хизматнинг бошқа турлари билан шуғулланиб юрадилар. Камдан-кам хурсанд, хушҳол бўладилар, кўпинча хомуш юрадилар. Ўз яқинларини ҳам, душманларини ҳам бирдек севишни, ҳамма нарсани, ҳаммани кечиритишни, ёмонликка қаршилик кўрсатмасликни муттасил ташвиқот қиладилар.

1905 йили Жаҳон баптистлари иттифоқи тузилган, унинг маркази АҚШда.

Жаҳондаги баптистлар сони 35 миллиондан ортиқ.

1944 йилда баптистлар, инжилчи христианлар билан бир иттифокқа бирлашдилар, 1945—1947 йилларда эса уларга адвентистлар, пятидесятниклар ва менночиларнинг бир қисми қўшилди. Ҳозир улар умумий бир марказга — Инжил христиан-баптистларининг кенгашига бирлашганлар, унинг маркази Россиянинг пойтахти Москва шаҳридадир.

«Инжил христиан-баптистлар черкови» Жаҳон баптистлар иттифоқига қиради.

Ўзбекистонда баптистларнинг рўйхатга олинган 14 жамоаси мавжуд (1998).

Адвентистлар (лотинча воқе бўлиш) протестантизмдаги бир оқим бўлиб, XIX асрнинг бошларида АҚШда вужудга келган. Асосчиси Уильям Миллер (1782—1849).

Адвентистлар жоннинг ўлмаслигини инкор этадилар. Уларнинг фикрича, жон тана билан бирга ўлади ва Ийсо қайта тирилиб келган кун яна тиради. Бу дунё ана шунга тайёргарлик кўриш учун берилган дейдилар. Уларда шанба кунини дам олиш.куни сифатида қабул қилиш, ўз даромадларининг ўндан бир қисмини черковга бериш талаб этилади. Бу таълимотда Ийсо қайта тирилиб келиб охиратдан олдин минг йил ҳукмронлик қилади ва бу кун яқин қолган деб ишонилади.

Инсоният тарихи Ийсо ва шайтон ўртасидаги абадий курашдан иборат, бу кураш шайтоннинг ҳалокати билан тугайди, ҳалос бўлишнинг бирдан-бир йўли ўзларининг таълимотларини, эътиқодларини қабул қилишдир, деб ҳисоблайдилар. Адвентистларнинг қўпчилиги Америка ва Африкада яшайди.

Иегова шохидлари — христианликнинг протестант йўналишидаги диний ташкилот аъзолари. 1931 йилдан унга «Иегова шохидлари ташкилоти» деган расмий ном берилган. Ташкилотга Бруклин маркази раҳбарлик қилади. Ташкилот қатъий марказлаштирилган. Бу марказнинг 95 бўлими, тармоғи бўлиб, унинг президенти чекланмаган ҳокимиятга эга, юқоридан пастга кўрсатмалар ва адабиётлар, пастдан юқорига эса ҳисоботлар ва пул маблағлари юбориб турилади.

Диний таълимотларида Ийсо пайғамбар ва муқаддас руҳни — Руҳ ул-Қудси **Худо** — Иегова (Яхва, Ягве) дан тарқалган деган эътиқодга амал қиладилар, Худонинг уч қиёфаси (учлик, троица) ни инкор этадилар, айни вақтда Ийсони инсонлар гуноҳини ювиш учун туғилган, деган ақидани тан оладилар. «Дунёнинг биринчи сабаби» **Худо** деб биладилар. Дунё эса кейинчалик Иегова ўрнатган тараққиёт қонунлари асосида ривожланган деб даъво қиладилар. Жамият тарихи илоҳий кучлар билан шайтоний кучлар ўртасидаги курашдан иборат, ҳозирги дунё шайтоннинг намоён бўлишидир, унга қарши курашиш муқаддас ишдир дейдилар.

Ер юзида илоҳий салтанат ўрнатиладиган замонда фақат ўзларининг тарафдорларигина яшайдиган бўлади, қолган барча одамзот эса, Фаластиннинг шимолидаги Армагеддон (Меггидо) шаҳри яқинида раҳмоний ва шайтоний кучлар билан бўладиган сўнгги ҳал қилувчи жангда қирилиб битадилар, деб башорат қиладилар.

Ҳозирда улар бунинг реаллигини ерда экологик мутаносибликни, муҳитнинг бузилиши ва учинчи жаҳон уруши ҳавфи билан боғлайдилар.

Христианлар дастлаб, яҳудийлар каби, **Тангри таоло** оламни яратишини ниҳоясига етказган кун деб шаббат (шанба)ни дам олиш кунини - байрам сифатида нишонлаганлар.

Кейинчалик, иудаизмдаги ажралиш жараёнида, ҳафтанинг биринчи кунини сифатида Ийсо Масих тирилган кун — якшанба «воскресение» байрам ва дам олиш кунини деб қабул қилганлар.

Ийсо алайҳиссаломнинг туғилиш байрами ҳозир 27 декабрда, Янгича йил ҳисоби (стиль) буйича 7 январда ўтказилади.

Кальвинизм — христианликдаги протестантлик йўналишларининг бири бўлиб, унинг асосчиси франциялик Жан Кальвин (1509-1564). Бу таълимотда Муқаддас ёзув тан олинади, қисматга ишонилади. Кишининг нажот топишида руҳонийлар ёрдами — воситачилиги инкор қилинади. Ибодатда ҳоҳ ва иконаларгд чўқиниш, сажда қилиш, диний мусика чалиш, шам ёқиш ман этилади. Черков деворларида ҳар хил суратлар, тасвирларнинг *бўлмаслиги талаб этилади. Черков маросимларини ортикча даҳмазалардан тозалаш, соддалаштириш ва осонлаштириш тарғиб қилинади.

Духоборлар (духоборъқ духоборцн) — руҳга эътиқод қилувчи христианлар, руҳ учун курашувчилар. Эски рус сектантчилиги йўналишларидан бири.

Бу секта дастлаб XVIII асрнинг ўрталарида Воронеж губерниясида вужудга келган. Асосчилари дехконлар С. Колесников ва Л. Побирохин бўлганлар.

Духоборлар руҳонийларни, монахликни, бутхоналарни, православ қоида ва маросимларини, черков сирли маросимларини (таинства), ҳоҳ (салиб) ва иконаларга топинишни рад этганлар. Улар ўзлари тузган ва авлоддан-авлодга оғзаки тарзда ўтадиган санолар (псалом) тўплами — «Тириклик китоби» («Ҳаёт китоби») ни мақаддас китоб деб ҳисоблаганлар. Улар Ийсо пайғамбарни оддий инсон (Худонинг ўғли эмас), аммо унда илоҳий ақл мужассам бўлган дейдилар. Худони «оламий муҳаббат», «донишмандлик», «абадий эзгу-

лик» деб талқин қиладилар. Уларнинг таълимотича, Худо «такводорларда намоён бўлади ва Худо танлаган кишиларда гавдаланади».

Духоборлар раҳбарлари ўз тарафдорлари устидан диний ва дунёвий ҳукмронлик қилишда чекланмаган ҳуқуққа эга бўлганлар ва ҳукмронликни авлоддан-авлодга мерос қилиб қолдирганлар.

Улар орзу қилган баркамол ижтимоий тузумни, мулкни умумлаштириш ва турмушни ҳам умумий жамоа асосида қуриш йўли билан юзага чиқаришга уринганлар. Духоборлар давлатга бўйсунмаганликлари ва ҳарбий хизматдан бўйин товлаганликлари учун подшоҳ ҳукумати уларни қаттиқ таъқиб қилган. XIX асрнинг биринчи ярмида улар Россиянинг марказий губернияларидан дастлаб Таврия губерниясига, кейинчалик эса Кавказ орти ерларига мажбуран кўчирилдилар. Ҳукуматнинг қаттиқ таъқибидан қутилиш учун, 1848-йилда улардан 75 минг киши Канадага кўчиб кетди.

Ҳозирги вақтда духоборларнинг кичик гуруҳлари Грузия, Озарбайжон ва Ростов вилоятида сақланиб қолган. Улар ҳозирда ўзларининг урф-одатлари фольклори ва анъаналарига эга бўлган ўзига хос этник гуруҳга айланиб қолганлар.

Мормонлар — «Охир замон авлиёлари» деб аталмиш диний секта аъзолари бўлиб, бу сектага 1830 йили АҚШ да Жон Смит деган шахс асос солган. У «Мормон китоби» ни таржима қилиб нашр этдирди. Бу китобда Америкада яшаган «Қуддуслик яҳудийлар» колониясига гўё пайғамбар Мормон томонидан мис тахтага ёзилган Йисо таълимотини юбориш тарихи акс этган. Бу китоб Библиядан олинган 300 дан ортиқ иқтибосларни (цитата) ўз ичига олган. Натижада бу китоб Қадимий аҳд ва Янги аҳдга ўхшаган китоб бўлиб қолган.

Мормонларнинг диний таълимоти шу китобга ва Смит ваҳйномасига асосланади. Жон Смит 1843 йилда кўп хотинликни ва мормонлар жамоасининг ташкилий тамойилларини жорий этди. (Кўп хотинлик 1890 йилда бекор қилинган).

Мормонлар ўз таълимотлари инсонга бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам бахт келтиради, деб ишонадилар. Дунё таракқиёт қонуниятларига бўйсунди ва ҳаёт тобора такомиллашувга интилади. Дастлабки гуноҳ **Худо** томонидан белгиланган. Ёмонлик, гуноҳ моҳияти — Худога бўйсунмасликда эмас, балки «таракқиёт қонуниятларига қарши исёндадир» дейдилар. Улар тезда охир замон келишини, шайтон билан сўнгги ҳал қилувчи жанг бўлишини кутадилар.

Улар ўзларини Худо томонидан танлаб олинган халқ деб ҳисоблайдилар. Мормонлар бошқа барча черковларга қарши ва душмандирлар. Мормонлар черковига олий руҳоний — пайғамбар деб тан олинган президент раҳбарлик қилади: у икки ёрдамчиси билан президентлик кенгашини ташкил этади.

Дастлабки пайтларда ҳукумат томонидан таъқиб қилинган мормонлар АҚШ ғарбига кўчиб ўтиб, Солт Лейк Сити шаҳрига асос солдилар. Бу шаҳар мормонларнинг сиғинадиган мукаддас шаҳрига айланиб қолди. 1896 йилда улар жойлашган ер — Юта штати мустақил штат сифатида тан олинди. Шундан кейин мормонлар жамоаси равақ топиб, иқтисодий жиҳатдан ўзини бирмунча тиклаб олди.

АҚШ, Англия, Скандинавия, Австрия, Швейцария, Германия, Янги Зеландия, Австралия мормонлар миссионерлик фаолиятининг асосий марказлари ҳисобланади.

Таажжубки, барча динлар, динлар ичидаги йўналишлар, оқимлар, мазҳаблар, фиркаларга эътикод қилувчилар ўзлариникини тўғри, ҳақ деб билганлар ва бошқаларини нотўғри, ботил эътикод деб ҳисоблаганлар. Буни фикрлар, тушунчалар хилма-хиллиги ва ранг-баранглиги натижаси деб баҳоламоқ мумкин бўлади.

Демак ҳар қандай ботил эътиқоднинг ҳам ўзининг маълум муҳлислари бўлар эканки, ана шу зиддиятларсиз кураш бўлмайди, кураш эса маълум маънода ҳаёт талабидир. Бир хилликни зидди ҳар хиллик бўлиб, бу балки ҳаёт талаби ёки қонунидир?

Шу жумладан, XVIII аср бошларида Англияда оксуяқлар орасида христианлик таълимидан илҳомланган *масонлик ёки франк-масонлик* (французча бу атама «эркин тош йўнувчилар» маъносини англатади) диний-фалсафий махфий ҳаракат вужудга келган.

Масонлар инсониятни бир бутун махсус махфий диний қардошлик уюшмасига (ташкilotига) бирлаштиришдек мураккаб ва серқирра фаолиятни мақсад қилиб қўйган эдилар.

XIX асрнинг бошларида масонлик уюшмаси билан турли прогрессив ва реакцион ҳаракат доиралари махфий алоқада бўлганлар. Бу жамият, уюшма ўта махфий бўлганлигидан уларнинг асл мақсади, иш режалари кенг жамоатчиликка айтирили маълум эмас.

И с л о м

«Албатга, Аллоҳ наздида (макбул) дин Ислом (дини)дир... Кимки Исломдан ўзга динни истаса (ихтиёр этса), ундан (у) сира қабул қилинмагай ва у охиратда зиён кўргувчилардан бўлур»

(3- <<Оли Имрон» сураси, 19; 85— оятлар).

Динимизнинг номи Исломдир, Бу сўз **Аллоҳга** итоат қилиш, бўйсунуш, таслим бўлиш, унга ўзини бағишлаш, топшириш каби маъноларга эга. Бу номни **Аллоҳ Ўз** ваҳйси орқали маълум қилган.

Исломгача ўтган барча динлар бир қавмга, бир миллатга ёки муайян ҳудудга тааллуқли бўлса, Ислом дини **Тангри таоло** томонидан Ер юзидаги бутун инсониятга юборилган охирги диндир. Бугунги кунда 172 мамлакатнинг 1,3 миллиарддан ортиқ аҳолиси Ислом динига эътиқод қилади.

Ислом дининг асосий манбаи бўлмиш Куръони карим Муҳаммад алайҳиссаломга VII асрда нозил қилинган бўлсада, аслида Ер юзидаги биринчи одам, биринчи пайғамбар, бобокалонимиз Одам Атодан тортиб Шис, Идрис, Нух, Иброҳим, Исмоил, Исҳоқ, Яъқуб, Юсуф, Мусо, Ҳорун, Довуд, Ийсо ва бошқа, **Худони** бир, яқкаю-ягона деб билган ва бошқаларни ҳам бунга даъват этган барча ҳақ пайғамбарлар ҳам Исломда, яъни мусулмон деб ҳисобланадилар. Муҳаммад с.а.в. эса ана шу пайғамбарлар ишини давом эттирувчи, уларнинг асрлар мобайнида нопок қўллар томонидан ўзгартириб юборилган **Аллоҳнинг** динини қайта тикловчи, охирги пайғамбар бўлганлар.

Яна бир бор эслатиб ўтамизки, Иброҳим а.с. вафотларидан кейин бир неча асрлар ўтгач Исроил қавмларига Мусо а.с. воситаси ила Таврот илоҳий китоби нозил этилди ва бу китобга эътиқод қилувчилар дини «яхудийлик» («иудаизм») деб аталди. Ундан кейин яна бир неча асрлар ўтгач, Ийсо пайғамбарга Инжил илоҳий китоби нозил бўлди ва бу китобга ҳам эътиқод қилиб, Ийсо алайҳиссаломга эргашганлар «масихийлар» («христианлар»), динлари ҳам ана шу сўздан олиниб, «масихийлик» («христианлик») деб аталди.

Демак, Бу динларнинг номи турлича бўлгани билан яқкаҳудолик эътиқодида бўлганликлари учун улар (дастлабки айнамаганлари) ҳам исломда бўлган, деб ҳисобланадилар ва Аллоҳ уларни Куръонда «аҳли китоб», деб тилга олган:

«Эй, иймон келтирганлар, Биз (яъни Аллоҳ), сиз учун дин бўйича Нухга буюрган нарсани ва Муҳаммадга ваҳй қилинган нарсани, шунингдек, Иброҳим, Мусо ва Ийсога буюрган нарсаларни Шариат (Қонун) қилдик (буюрдик). Ягона дин (Ислом)ни барпо қилинган ва бу динда фирқа-фирқаларга бўлиниб кетмангиз дедик». Ва яна:

«Эй мўминлар, айтинглари: «Бизлар ўзимизга нозил қилинган Куръонга ҳам, сизларга нозил қилинган Таврот ва Инжилга ҳам иймон келтирганмиз. Бизларни илоҳимиз ва сизларнинг илоҳингиз бир (Илоҳ)дир ва бизлар фақат Унгагина бўйин сунувЧИЛАРМИЗ» (42- «Шўро» сураси 13-оят ва 29- «Анкабут» сураси 46-оятининг маъно таржимаси).

Милодий 632 йили эса, Куръон нозил этилишининг тугалланиш арафасида пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломга: **«Сизлар учун Исломни дин бўлишига рози бўлдим»** (5:3) деган мазмунда Аллоҳнинг ояти каримаси келди.

Ислом дини ўзидан аввалги ҳақ динларга суянади. Ислом кейинчалик бу динларга инсонлар томонидан киритилган ўзгартиришлар ва хатоликларни тузатган дунёдаги энг аниқ, энг мукамал, ҳеч бир ўзгаришсиз келаётган бирдан-бир диндир.

Бизга маълумки, барча пайғамбарлар Аллоҳтаолонинг амрини инсониятга етказувчи элчиларидир. Ислом дини ўзидан олдинўтган пайғамбарларнинг барчасини, **Аллоҳ** томонидан нозил қилинган 4 китоб ва 100 саҳифаларни тан олади, сўзсиз эътироф этади. Бу

китобларда ёзилган сўзлар яккаю ягона Аллоҳнинг каломи бўлиб, инсонларни яккахудоликка ва яхши эзгу амаллар қилишга даъват этади.

Аммо мукаддам зухур этган динлар минг йиллар ўтиши билан унутилиб, подшоҳлар, роҳиблар, коҳинлар[^] руҳонийлар томонидан ўз мақсад ва манфаатларини кўзлаб ўзгартиришлар киритилавергач, ўз аслини, илгариги моҳиятини, аҳамиятини йўқотган. Натижада инсонлар жохиллашиб, фисқ-фасод ва ёмонликлари кўпайган, яна кўпхудоликка, бут-санамларга топина бошлашган. Ана шундан кейин **Ҳақ субҳонаху ва таоло** вақти-вақти билан инсонлар ичидан элчи — пайғамбарлар танлаб олиб, ўз каломини одамларга етказиб турган.

Шунга кўра қадимги ҳақиқий илоҳий китоблар (Таврот, Инжил, Забур)га ҳам асрлар давомида ўзгартиришлар киритилавериб, уларнинг асл матни қўпол равишда ўзгартирилган. Бу китоблар кўпроқ черковлар тарихига айланиб қолган. Бу китобларга энди ҳақиқий, тўлиқ илоҳий китоб сифатини бериш анча мушкул. Инчунин, ҳазрати Довуд алайҳиссаломга ваҳй бўлган Забур шариат китоби эмас, дуолар, ҳамду санолар мажмуаси бўлиб, ичида илоҳий қонунлар йўқ. Забур, Тавротдан кейин туширилган бўлса ҳам, Мусо алайҳиссалом замонидаги шариат ҳукмларини тиклай олмади.

: Таврот милоддан аввалги III асрда юнончага, Библия эса милодий IV асрда лотинчага таржима қилинган. Кейинчалик бу китоблар миллий тилларга ибронийча асл нусхадан эмас, лотинча таржимасидан ўгирилган ва аста секин ўзгартириб борилган.

Христиан дини яҳудий динини ўзидан олдин келган ҳақ дин деб тан олади. Лекин христианлик келгач, у дин ўз ҳукмини йўқотган дейди. Яҳудийлар эса христианликни умуман тан олмайдилар, ҳатто уни тан олганларни диндан чиққанга тенглаштирадilar.

Бора-бора икки дин ўртасида ихтилофлар кучая борди.

Шундай қилиб, **Қуръони карим** нозил этилгунга қадар, мукаддас ҳисобланган барча дин китобларидаги асл ҳукмлар ўзгартирилганлиги учун улар ё вазифасини ўтаб бўлган, яъни «**Аллоҳнинг сўзи**», «Илоҳий дин китоби» сифатида ўз аҳамиятини йўқотган.

Ислом динининг асоси, қонуни бўлган **Қуръони карим Аллоҳ** тарафидан юборилган илоҳий китобларнинг охиригиси бўлиб, бу мукаддас китоб Жаброил алайҳиссалом воситасида пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломга ваҳй йўли билан келди. Бирваракайига эмас, 23 йилда оятма-оят, сурама-сура нозил бўлди. Ваҳй келганида, **Қуръони каримнинг** хар бир ояти пайғамбаримиз томонидан эълон қилинар, саҳобалар (пайғамбаримизнинг сафдошлари) уларни ҳам ёдлар, ҳам ёзиб олар эдилар.

К,уръони карим 14 аср аввал қандай нозил бўлган бўлса, шундайлигича муҳофаза қилинган, заррача ўзгармасдан, насллардан-наслларга ўтиб, бизгача етиб келган. Чунончи, **Қуръони каримнинг** 15- «Ҳижр» сураси, 9-оятида: «**Албатта, бу зикрни (яъни Қуръонни) Биз Ўзимиз нозил қилдик ва уни Ўзимиз асрагаймиз!**» дейилган. **Аллоҳ таоло** бу ояти орқали **Ўзи** нозил қилган **Қуръоня** **Ўзи** хифзу-ҳимоясига олганлигини билдирган.

Аллоҳнинг бирлигига ишончдан иборат бўлган эътиқодни раббоний пайғамбарлар Бани башарга етказди, ўргатди. Ўтган барча пайғамбарлар билдирган динларининг асоси — яккаю ягона Аллоҳнинг бирлигига ишонч, яъни тавҳид эътиқоди-эди. Диннинг ҳақиқий эгаси **Аллоҳ таолодир**. Турли даврларда, турли қавмларга келган пайғамбарлар ўргатган дин мазмун-моҳияти билан мусулмонликдан бошқа ходиса эмас. Аллоҳнинг барча учун танлаган дини битта — фақат Ўзигагина ишонч-эътиқоддан иборат бўлган Ислом динидир, мусулмонликдир. Мусулмонлар деган номни Аллоҳ берган:

«...**Оталарингиз Иброҳимнинг динини** (яъни Исломни ушлангиз)! **Токи** (Киёмат Кунида) **пайғамбар сизларга гувоҳ бўлиши учун, сизлар эса** (қолган) **одамларга гувоҳ бўлишингиз учун (Аллоҳнинг) Ўзи сизларни илгари** (мукаддас китобларида) **атаганидек, мана шу** (Қуръон)да **ҳам мусулмонлар** (яъни Ўзининг дини — Исломга бўйин СунувЧИлар) Деб атаДИ...»(22-«Ҳаж» сураси, 78-оят).

Мазкур оятга асосан, Аллоҳнинг дини — «Ислом»га эътиқот қилувчилар, яъни **Аллоҳни** яккаю-ягона **Илоҳ** деб билувчилар «мусулмон»лар деб аталадилар. Демак, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломдан олдин ўтган барча ҳақ пайғамбарлар ва уларга эргашганлар ҳам Исломга эътиқод қилувчи, яъни ягона Худони тан олувчи, Унга итоат этувчи ва бўйин сунувчи мусулмонлар деб ҳисобланадилар.

Шундай қилиб, Муҳаммад с.а.в. аввалги пайғамбарлар ишини давом эттирувчи, уларнинг динини қайта тикловчи, киёмат олдидан юборилган пайғамбари охиризамондирлар.

Христианлик эътикодига кўра, Ийсо дини энг сўнгги ва умумий дин бўлиб, хазрати Ийсо бутун инсониятни қутқариш учун келган, одамларнинг гуноҳлари учун ўзини қурбон қилган **Худованднинг** ўғли ҳамда одам шаклига кирган **Тангридир**.

Аллоҳ таоло Қуръони каримда шундай билдиради: «**Эсланг, Ийсо ибн Марям: «Эй Исроил авлоди, мен Аллоҳнинг сизларга (юборган) пайғамбаридирман. (Мен) ўзимдан олдинги Тавротни тасдиқловчи ва ўзимдан кейин келадиган Аҳмад исмли бир пайғамбар ҳақида хушхабар бергувчиман», — деган эди. Бас, қачонки (Ийсо) уларга (пайғамбар эканига) ҳужжат (мўъжиза)ларни келтиргач, улар: «бу аНИҚ сехр», — ДеДИЛар»** (61-«Саф» сураси, 6-оят).

И з о х: «**Муҳаммад**» ва «**Аҳмад**» исми араб тилида «мақтовга сазовор, мадҳ этилувчи» маъносини англатиб, ибронийча «**Параклид**» сўзининг маъносига тўғри келади. Шунинг учун арабчага ўгирилган **Инжилларда** «**Параклид**» сўзи ўрнига «**Аҳмад**» сўзи ишлатилгандир. «**Аҳмад**» пайғамбаримизнинг иккинчи исмлари бўлиб, «**Муҳаммад**» сўзи билан ўзакдошидир. У ўзак «**ҳамд**», яъни «мақталмоқ» калимаси бўлиб, «**Аҳмад**» **Парвардигорга** кўп ва ҳўб ҳамд айтгучи маъносини ифодаласа, «**Муҳаммад**» дунё ва охиратда мақтовга сазовор бўлгучи деган маънони билдиради.

Ийсо алайҳиссаломнинг ўзи ҳеч қачон Худонинг ўғлиман демаган. Ийсо алайҳиссалом, инсонларга фақат ягона **Аллоҳ** таолога сиғиниш, ўзини **Унинг** расули эканлиги ва ҳамма **Аллоҳ таоло** буюрган ишларни қилиб юришлари кераклиги ҳақида ҳамма вақт айтиб келган бўлса-да, ундан кейинги роҳиблар, руҳонийлар, ҳукмдорлар Ийсо динини тавҳидга зид қилиб шу қадар ўзгартириб юбордиларки, бундай ақлга сиғмайдиган ақидалардан айримларини келтирамиз:

/.' **Христиан руҳонийлари** орасида ҳам **Инжилда** кўрсатилган муқаддас учлик — уч тангри: **Ота-Худо, Ўғил-Худо, Руҳ ул-қудс-Худо** тўғрисида ўзаро ихтилофлар бўлиб, ҳанузгача бир-бирлари билан мунозара қилиб келадилар.

2. **Насронийликка** кираётган ёки чўқинтирилаётган кишига **Ийсо** ва **Тангри** билан бирлашмоқлик учун, **поп** Ийсонинг гўшти ва қони дея берган нон ва шаробни тановвул қилдириш одатини олайлик. Бу одат бутларга сизинган ибтидоий одамлар одатидан ҳам ибтидоийроқ, жирканчроқ эканлигини, наҳот улар тушунмасалар?!

3. **Тангри таолога** илтижсо ёки дуо қилишда, арз-додларини айтишда, гуноҳларини ёзгиришда бу амалларни фақат бирор поп ёки бошқа руҳоний орқали қилишлари мумкинлиги. Биламизки, **Исломда** **Аллоҳ таоло** билан бандаси орасига ҳеч ким кира олмайди. Ўар бир мусулмон ўзининг ҳатти-ҳаракатларига **Аллоҳ** олдидан фақат ўзи масъулдир.

4. **Папанинг** гуноҳсизлиги, ҳокими мутлақлиги, яъни унга илоҳий тус берилиши; у нимани буюрса, сўзсиз бажариш шартлиги.

5. **Ибтидоий одамларга** ўхшаб суврат, ҳайкал, салибга сизиниш. Баъзи ибодатлардаги маъносиз хатти-ҳаракатлар ва ҳоказо.

6. **Масихий (Насроний)ларнинг** «**Инсонлар дунёга гуноҳкор бўлиб келадилар**» деб даъво қилишлари ҳақидаги ақлга сиғмайдиган хурофотлари. Ваҳоланки, гуноҳ қилиш-қилмаслик ирода эркинлиги берилган инсонларнинг ўзларига боглиқ-ку?!

Булардан ташқари, китобимизнинг олдинги фаслларида айтиб ўтганимиздек, ҳозирги «**Библия** («**Таврот**»)да ёзилган, соғлом ақлга сира тўғри келмайдиган воқеалар: пайғамбар **Яъқуб** алайҳиссаломнинг гўё **Худо** билан курашуви, унинг акаси **Эсовга** аталган дуосини ҳамда тўнғичлигини ҳийла билан «ўғирлаб» кетиши, қайнотаси ва акасини алдаб, гирромлик қилиб қочиб қолиши, **Иброҳим** алайҳиссалом қурбон қилмоқчи бўлган тўнғич ўғли **Исмоилни** атайлаб **Исҳоқ**, деб ўзгартириб олганликлари, **Лут** пайғамбарнинг қизлари билан бўлган қабих мудҳиш воқеа, яҳудийлар **Узайрни**, насронийлар **Ийсо** **Масихни** «**Аллоҳнинг ўғли**» дейишгача бориб етишлари, **Хорун** алайҳиссаломнинг пайғамбар бўла туриб, қавмларига сизиниш учун олтиндан бузоқ ясаб берган дейилиши ва ҳоказолар пайғамбарлар шаънига айтилган гапларни тухмат деб айтиш мумкин. Чунки бундай ишларнинг содир бўлиши мантиқан эҳтимолдан жуда узоқ

бўлгани учун кишини ўйлантирмай қўймайди (Карант Таврот. «Ибшго» бўлими, 32- боб ва «Чикиш» бўлими, 32- боб; Куръон, «Тавба» сураси, 30—31-оятлар).

Ислом дини эса бундай ширкдан — кўпхудоликдан, бидъатлар ва хурофотдан бутунлай озода — пок диндир.

Бугунги кунда хатто масиҳий (насроний) дин арбоблари юқорида айтилган «учлик» ва бошқа ақидаларнинг пучлигини, ботиллигини англаб, бу ақидаларни ислоҳ қилиш. ҳаракатига тугатилишди.

Ислом динининг ҳақлигини кўрсатувчи яна бир далил — исломиятдан аввал аянчли бир тарзда яшаган араблар бу дин туфайли жуда бир қисқа тарихий давр мобайнида жаҳоннинг энг маданий, энг қудратли давлат бўлиб бирлашишлари ҳамда инсоний севги ва марҳамат туйғуларини араб чўлларидан Европага қадар олиб борганликлари дидир. Мусулмон араблар Ислом динини ёйиш учун, илк бор Испанияга қадам қўйганларида, у ерни қакрок бир чўл ҳолида кўрдилар ва қисқа давр ичида мамлакатни гулистонга айлантирдилар.

Тарихчи Жон Драпер (1811—1882) «Европанинг маънавий тақомили» номли асарида Исломнинг жаҳон маданияти тарихида тутган ўрни, муҳим таъсири ва хизматлари ҳақида тўхталиб шундай ёзади: *«Насроний тарихчилар Исломга қарши хусуматлари туфайли, ҳақиқатни яширишга уринмоқдалар ва Европанинг мусулмонлардан маънавий қарздор эканини эътироф этишни истамаётдилар:.. Ўша даврлардаги Европада буткул ваҳшат ва қоронеулик ҳукм сурарди. Насронийлик Европани бу аҳволдан халос эта олмаган эди. Бошлари хурофот ва бидъат билан тўла, тафаккур қилиш қобилиятидан маҳрум европаликлар ибтидоий кулбаларда ёввойиларча ҳаёт кечирардилар. Агар кулбалари ичида қуруқ ўтлардан тўқилган бир матоҳ бўлса, бу ўша пайтда катта бойлик аломати саналарди. Овқатлари ёввойи ловия, сабзи, гиёҳлар ва дарахт пўстлоқларидан иборат бўлиб, кийимлари ошланмаган ҳайвон терисидан қилингани учун, қаерга борсалар, ўша жойни ёқимсиз қўлланса ҳид босиб кетарди.*

Мусулмонлар келган кунлариданоқ уларга аввал тозаликни, поклик, озодаликни ўргатдилар. Зеро, мусулмонлар бир кунда беш маротаба таҳорат олиб покланар эдилар. Уларни, ҳеч бўлмаганда, кунда бир маротаба ювинишга одатлантирдилар. Кейин уларни эғиларидаги увода бўлиб кетган, бадбўй, битлаб кетган ҳайвон териларини ечтириб, ўрнига ўзларининг гўзал мато ва соф ипақдан тикилган тоза, озода либосларини кийдирдилар. Уларга овқат пишириш ва ёйишни ўргатдилар. Испанияда уйлар, қўноқхоналар, саройлар барпо этдилар. Мактаб ва шифохоналар қурдилар. Дорилфунун ва мадрасалар бунёд этдилар. Бу дорилфунунлар бутун дунё учун бир нур манбаига айланди. Ҳар тарафда бое, экинзорлар, гулистонлар барпо қилдилар. Мамлакат гуллаб-яшнади. Ваҳший, ёввойи европаликлар бу воқеалар қаршисида лол қолиб, вақт ўтиши билан аста-секин маданийлаша бошладилар».

Араб мусулмонлари бу улуғ ишларни бажаришга фақат ва фақат Ислом туфайли эришдилар. Чунки Ислом дини энг тўғри, мукамал, ўзгаришсиз келаётган озода, пок диндир. Ўшанда араблар тўғри йўлда бўлганлиги учун, Аллоҳ таоло уларни қўллаган ва ҳар жабҳада ғолиб этган эди;

Ҳақ субҳонаху ва таолонинг амри билан Мухаммад алайҳиссалом воситасида тарқалган Ислом ва Аллоҳнинг каломи бўлмиш азимушшаън Куръон жаҳон тарихини тубдан ўзгартирди, бутун инсониятни қоронғуликдан нур оламига олиб чиқди. Агар Ислом дини бўлмаганида, балки инсоният бугунги илм ва маданият даражасига эриша олмаган бўлармиди... Мусулмонлар илмни ғоятда кадрлайдилар, юксак тутадилар. Чунки Мухаммад алайҳиссалом ўзларининг ҳадисларида шундай марҳамат қилганлар: *«Илм, Чин мамлакатада бўлса ҳам, уни олинглар»*. Ҳа, биз севиб, ихлос билан қабул қилган Ислом ана шундай юксак бир диндир.

Ислом дини таълим беради:

— барча динлар дастлабки кезларда мохиятан ягона (муштарак) дин бўлиб келган бўлса ҳам, уларнинг шариатларида, яъни қонун-қоидаларида ва ибодат қилиш йўлларида тафовут бўлган. Аллоҳ таоло Исломни қамолотга етказиб, уни бутун башариятга битта шариат қилиб туширди. Шу сабабли аввалги пайғамбарлар олиб келган шариатларнинг кўпи бекор бўлди. Мухаммад алайҳиссаломга эргашган одам барча пайғамбарларга эргашган бўлади;

— Аллоҳнинг баъзи пайғамбарларига ишониб, баъзиларига ишонмаган киши кофирдир;

— турли диндаги кишилар бўйсунётган пайғамбарларни мазаммат қилиш, ёмонлаш, мутлако мумкин эмас. Зеро, улар ҳам ҳақиқатда Аллоҳ- тарафидан юборилган бўлиб, одамларни яққахудоликка — исломга тарғиб қилганлар, тўғри йўлга бошлаганлар. Биз уларнинг ҳаммасига ишонишга буюрилганмиз;

— ўтган пайғамбарлар маълум бир халққа ва муайян бир замонга юборилган бўлса, Муҳаммад алайҳиссаломга юборилган Ислом дини бутун оламга, башариятга юборилган бўлиб, то қиёмат кунигача амал қилади. Чунки, бу дин Аллоҳ амри билан Иброҳим, Мусо ва Ийсо алайҳиссаломлар тарғиб этган динларни Муҳаммад алайҳиссалом воситаси ила қайта тикланган диндир. Бундан кейин Аллоҳ томонидан бошқа дин, бошқа илоҳий китоб ва бошқа пайғамбар юборилмайди. Бугунги ислом дини охирги дин, *Қуръони карим* эса охирги илоҳий китобдир;

— исломда барча инсонлар тутган мавқелари, лавозимлари, бойликлари, рухонийликлари, ирқлари, ранглари, миллатлари билан фарқланмайдилар, балки қилган яхши-ёмон амаллари билан фаркланадилар;

— Ислом ва азимушшаън *Қуръон* барча замонларда Аллоҳ таолонинг тўғридан-тўғри муҳофазасидадир.

Исломда динга кириш учун зўрлаш, мажбурлаш йўқ, даъват этилади, холос. Ислом содда, осон, тушунарли, ҳаммабоп, оммабоп, адолатли, энг тўғри, энг пок диндир. Ислом бутта сиғинишни ман қилиб, инсонларга инсонлик шарафини, табиий хурриятини қайтариб берди. Инсонларни факатгина Аллоҳ ҳузурида мутлақ бир қўл, бошқалар олдида эса мутлақ хур бўлиб, Аллоҳдан бошқа ҳеч кимдан, ҳеч нарсадан қўрқмасликка, сиғинмасликка чакиради.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, бугунги кунда минглаб насронийлар, яҳудийлар, буддавийлар ва бошқалар ўз динларидаги хато ва нуқсонларни ҳис қилиб турибдилар.

Жаҳон халқлари Ислом дини билан яқиндан танишгач, унинг туб моҳиятига етишгач, ягона маъбуд — Аллоҳ таоло атрофида бир тан, бир жон бўлиб бирлашадилар ва Ислом бутун дунёда ягона динга айланади. Чунки ҳозиргача японлар, инглизлар, немислар, французлар ва бошқа талай халқларнинг бир қанчалари Исломни Аллоҳ таолонинг ҳақ дини эканлигига иймон келтириб мусулмон бўлмоқдалар.

Маълумки, денгиз қаъри ҳам, дарё туби ҳам сув бемалол сизиб ўта оладиган қумлоқ ёки тупрокдир. Айрим ҳолларда, шўр сувли денгиз билан чучук сувли қўл, денгиз ёки дарё шундоққина ёнма-ён жойлашиб ҳам қолади. Лекин Аллоҳ таолонинг қудрати билан улардан бирининг шўри иккинчисига уриб кетмайди, гўё ораларида бир тўсиқ бордек. Ушбу ҳолат *Қуръонини* 55- «Ар-Раҳмон сурасининг 19—20-оятларида ўз ифодасини топган:

«У икки денгиз (дарё) ни бир-бирлари билан учрашадиган қилиб (ёнма-ён) оқизиб қўйди.

(Аммо) у иккисининг ўртасида бир тўсиқ бўлиб, улар (ўша тўсиқдан) ошиб ўтмаслар»..

«Аллоҳ икки денгиз (дарё)ни буниси жуда чучук, унисини жуда шўр қилиб оқизиб қўйган ва уларнинг ўртасида тўсиқ ва пухта парда қилиб қўйган зот-Дир» (25- «Фурқош сураси, 53-оят).

к- Атлантик океани билан Ўрта Ер денгизи туташган Жабали Торик (Гибралтар) бўғозида икки денгиз суви бир-бирига аралашмаган ҳолда оқар экан.

Машҳур тадқиқотчи олим, капитан Кусто, бу табиат ҳодисасини мен кашф қилдим деганида, Ислом уламолари: «Йўқ, буни Аллоҳ *Қуръонца* 14 аср олдин маълум қилгак, бу қудрат Аллоҳнинг қудрати», — деб, *Қуръоннинг* юқоридаги оятини кўрсатганлар. Натижада, табиатнинг ана шу нозик, сирли жиҳатларини ҳам четда қолдирмаган *Қуръон* ҳақиқатан ҳам илоҳий китоб экани ва Исломнинг ҳақ дин эканини тушуниб етган Кусто, дарҳол Ислом динини қабул қилганлигини эълон қилган экан.

Яккаю ягона Илоҳга эътиқод қилиш бўлган ханифлик Иброҳим алайҳиссалом замонларидан илгари ҳам мавжуд эди. Муҳаммад алайҳиссаломнинг улуғ бобокалонлари Иброҳим алайҳиссалом ханиф эдилар. «Ханиф» — ҳақиқат изловчи, яккаю ягона илоҳга эътиқод қилувчи демакдир.

Муҳаммад алайҳиссалом, ваҳй..онлари яқинлашган сари, кўпроқ хилватда бўлишликни ўзларига одат айлаган, вақтларини кўпинча Макка яқинидаги Хиро (Нур) тоғининг ғори-

да ўтказар, ҳатто тунлари билан у ерда қолиб, Иброҳим алайҳиссалом дини бўлмиш ханифликка мувофиқ тарзда ибодат қилар эдилар.

Нихоят, ана шундай тунларнинг бирида Муҳаммад алайҳиссаломга ҳақиқат зоҳир бўлди — илоҳий ваҳй келди. Ана шундан кейин ҳазрат Муҳаммад алайҳиссаломга Ислом динининг асоси бўлмиш мусулмонларнинг бош муқаддас китоби — **Қуръони карим** бўлак-бўлак, оятма-оят нозил қилина бошланди.

Ҳақ таоло томонидан биринчи маротаба 610 йил рамазон ойида, Макка яқинидаги ана шу Ҳироғорида, **Аллоҳнинг** бош фариштаси ҳазрат Жаброил алайҳиссалом воситаси билан «Алақ» сурасининг илк беш ояти каримаси нозил бўлди:

«(Эй Муҳаммад, бутун борликни) яратган зот бўлмиш Раббингиз номи билан ўқинг! У инсонни лахта қондан яратди. Ўқинг! Раббингиз эса қарамли зотдир. У инсонга қалам билан (ёзишни) ўргатган зотдир. У инсонга билмаган нарсаларни ИНИ ўргатди» (96- «Алақ» сураси, 1—5-оятлар).

Шу боисдан мусулмонликнинг илк хитоби «ўқи» амридир. Бу оятларнинг шарҳи эса қуйидагичадир: Ўқи! Ҳамма нарсани ўқи! Аллоҳнинг китобини ўқи! Аллоҳнинг оятларини ўқи! Табиат китобини ўқи! Башарнинг бутун тарихини ўқи! Илмнинг ҳар саҳифасини ўқи! Ҳар бир ҳақиқатни ўқи! Ҳар доим ўқи! Ҳидоятга эришмоқ учун ўқи! Залолатдан йироқлашмоқ учун ўқи! Иймонингни мукаммаллаштирмоқ учун ўқи! Ва бунинг учун Аллоҳ номи билан ўқи! Яратганнинг номи билан ўқи! Урганмоқ учун ўқи! Қудрат қалами бу оламга ёзган ҳар сатрни ўқи! Инсонга билмаганини ўргатган **Тангри** номи билан ўқи!

Исломий ҳидоятнинг бутун инсониятга қарата айтган илк хитоби ана шу «ўқи» сўзи эди.

Пайғамбаримиз маккаликларни бутта сиғинишдан қайтариш ва яккахудолик эътиқоди-га бошлаш учун, уч йил давомида яширин ҳаракат қилдилар, ўзлари ишонган одамларни Исломга даъват қилдилар.

Ҳазрат пайғамбаримизнинг завжаи мухтарамалари Хадичаи Кубро (арабчада Хадича) 54 ёшларида — биринчи, дўстлари Абу Бакр Сиддиқ 38 ёшларида — иккинчи, амакиларининг ўғли, яъни жиёнлари Али ибн Абу Толиб қарамаллоҳу ваҳҳаҳу 9 ёшларида — учинчи, озод қилган қуллари ва-тутинган ўғиллари Зайд ибн Ҳорис — тўртинчи бўлиб Исломга киришди. Улардан кейин тағин беш киши: Усмон ибн Аффон — бешинчи, Зубайр ибн ал-Аввом — олтинчи, Абдурахмон ибн Авф — еттинчи, Саъд ибн Абу Вакқос — саккизинчи, Талҳа ибн Убайдуллоҳ — тўққизинчи мусулмон бўлишди. Шу тариқа, маккалик илк мусулмонлар тўққиз нафарга етди. Жумладан, аёллардан илк мусулмон — Хадичаи Кубро, эркаклардан — Абу Бакр Сиддиқ, болалардан — Али ибн Абу Толиб қарамаллоҳу ваҳҳаҳу, озод қилинган қулардан — Зайд ибн Ҳорис эдилар.

Уч йил ичида мусулмонлар атиги 30 нафарга етди. Булар намозларини масжидда очиқча ўқий олишмас, уйларида ибодат қилишар, мусулмонликни яширин тарзда ёяр эдилар.

Маккада Ислом дини тарқала бошланганидан кейин, шаҳар аҳли икки қутбга ажралди: Аллоҳнинг бирлигига ва Муҳаммаднинг пайғамбар эканлигига ишонган, яъни иймон келтирганларга мўмин, мусулмонлар ва, ишонмаганларга мушрик ва кофирлар дейилди.

Аллоҳ таоло азим рисолатнинг тўртинчи йилида ўз расулига Ислом динини ошқора тарғиб этишга амр қилиб, *Қуръони каримнинг* 15- «Ҳижр» сурасининг 94-оятини нозил қилди: «Бас, Сиз ўзингизга буюрилган ишни (яъни Ҳақ динга даъватни) **ошқора** қилинг ва **мушриклардан** юз ўғиринг!»

Шундан кейин Исломга тарғибот ошқора олиб борилди. Бунга жавобан мушрик ва кофирлар мусулмонларга ғоят катта жабр-зулм ўтказа бошладилар. Уларнинг ёмонликлари беш хил эди. Дастлабки ёмонликлари «истехзо» тарзида эди: мусулмонлар устидан қулиб, масхаралаб юришди, чунки бошида қурайшийлар Расули ақрамнинг пайғамбарликларини жуда ҳам бепарволик ва беқайдлик билан кутиб олишган эди. Мушриклар Ислом динини Арабистонда анча йиллардан буён мавжуд бўлган турли динлар орасига тағин бир янги дин қўшилди деб қарашган ва индамай юришган эди. Кейинчалик бу ёмонлиқлар ошқора тазйиқ тусини олди, мусулмонларни исканжага ола бошладилар. Булар фойда бермагач, бирмунча вақтдан кейин, улар билан ҳар қандай иқтисодий, тижорий ва маданий муносабатларни кескин уздилар. Оқибатда бу ёмонликнинг охири босқичи — «шиддат» сиёсати бошланиб, Расули ақрам ва бутун мусулмонларни Маккадан чиқариб юборишларига етди.

Мушрик ва кофирларнинг зулми ҳаддан ташқари кучайиб кетгач, рисолатнинг бешинчи санасида, яъни милодий 615 йилда 16 нафар мусулмонлар Ҳабашистонга (Эфиопия) кўчиб кетишди. Иккинчи маротаба 617 йилда яна Ҳабашистонга хижрат қилинди: Рисолатнинг олтинчи йилида Расули акрамнинг амакилари жасур саркарда Ҳамза билан мард ва қўрқмас қурайший Умар ибн Хаттоб разийаллоху анхумолар Исломга кирдилар. Ҳазрат Ҳамза иймонга келишидан олдин, мусулмонлар 38 нафар эдилар. Ўттиз тўққизинчи мусулмон Ҳамза разийаллоху анху бўлган бўлса, уч кундан кейин Умар ибн Хаттоб ҳам иймон келтириб мусулмонларнинг қирқинчиси бўлди.

Шунгача мусулмонлар ибодатларини очикчасига адо этолмас эдилар. Ҳазрат Ҳамза ва Умарнинг мусулмонликни қабул қилишлари ҳамма нарсани ўзгартириб юборди. Мусулмонлар намозларини масжидда очикдан-очик ўқийдиган бўлишди. Иккинчи Ҳабашистон хижратида мусулмонлар 90 нафарга, хижратнинг еттинчи йили эса 300 нафарга етганди.

Милодий 620 йил апрел ойида Расули акрам Макка билан Мино орасидаги йўлда, Макка шимолидаги Ақоба тепалигида мадиналик олти киши билан учрашиб қолдилар. Улар пайғамбаримизнинг Исломга даъватларини эшитиб, дарҳол мусулмонликни қабул қилдилар. Ислом тарихида бу воқеа «Илк Ақоба учрашуви» дейилади.

Мадинада яшаётган авс, ҳазраж қабилалари билан яҳудий қабилалари ўртасида азалдан адоват, душманлик бор эди. Бахс-мунозараларда яҳудийлар: «Яқинда бир пайғамбар келади, биз унга эргашиб қувватланамиз. Ўшанда сизларни боплаб адабларингизни бериб қўямиз, ўч оламиз!» дейишарди. Мадиналиклар бир пайғамбар келишини анча олдин кексалардан ҳам эшитишган эди. Расули акрамнинг даъватларига жавобан мадиналиклар дарҳол Исломни қабул қилишларининг боиси ҳам шунда бўлди.

Маккалик илк мусулмонлар тўққиз нафар бўлган бўлса, мадиналик илк мусулмонлар — «ансорийлар» олти кишидан иборат эди: Асъад ибн Зарора, Рофиъ ибн Молик, Авф ибн Ҳорис, Катода ибн Омир, Утба ибн Омир, Жобир ибн Абдуллох. Бу олти мусулмон ўз юртларига қайтиб, охириги пайғамбарнинг Маккадан чиққанини айтган эдилар. Натижада, улар Мадинада мусулмонликнинг ёйилишига сабабчи бўлдилар.

Шундан кейин Аллоҳнинг пайғамбари Маккада иккинчи ва учинчи маротаба мадиналиклар билан учрашганларида, мадиналик мусулмонлар 75 нафарга етди. Шундан кейин мадиналик икки қabila бошликлари Ҳузайр ибн Усаййид ва Муоз ибн Саъд ҳам ўз қабилалари билан биргаликда Ислом динидан зийнатландилар. Шундай қилиб, мусулмонлик қисқа фурсатда Мадинага кенг ёйилди.

Расули акрам Маккадалик вақтларида, хижратдан 19 ой аввал ражаб ойининг 27- жума кунда (милодий 621 йил) Аллоҳнинг амри билан Меърожга кўтарилдилар. Меърож — «уруж» сўздан келиб чиққан бўлиб, «юксалиш, кўтарилиш» (самога) деган маънони билдиради. Расулуллох коинотнинг ташқарисига чиқарилдилар, ул зотга олдин илоҳий ҳақиқатлар кўрсатилди. **Ҳақ** таолонинг каломини эшитдилар, жамолини мушоҳада этдилар. Ўша кечанинг ўзидаёқ уйларига қайтдилар. Меърожда берилган ҳукмлар, илоҳий хабарлар Ислом динининг асосини Ташкил ЭТАДИ (17- «Ал-Исро» сурасига қаранг; «исро» тунда сайр қилдирмоқ деганидир).

Меърождан аввал кунига икки марта — тонгда ва окшомда икки ракаатдан намоз ўқиларди. Меърождан кейин, кунда беш маҳал намоз ўқиш буюрилди.

* Шу ўринда Ал-Исро вал-Меърож ҳақида икки оғиз тўхталиб ўтамыз: Расулуллох Мадинага хижрат қилишларидан бир йил олдин кечаси Маккаи мукаррамадан Бурок отига миниб, Қуддуси шарифдаги Масжид ул-Ақсога бориб, у ерда икки ракат намоз ўқишлари ал-Исро (тунги сайр) деб аталади. Сўнт у ердан яна Бурокка миниб, ҳазрат Жаброил а.с. етакчилигида еттинчи осмонга чиқишлари «Меърож» деб аталади. Меърож — поғонама-поғона осмонга кўтарилиш деган маънони билдиради.

Расулуллохнинг ўзлари бу ҳақда шундай деган эканлар: «Еттинчи осмонга етгач, **Тан**-грк таоло менга ва умматларимга кунда беш маҳал намоз ўқишни фарз қилиб, деди: «Беш вақт намознинг ҳар бирига ўн намоз савобини ато этурман!... Шунингдек, бандаларимдан ким бир яхшилик қилишга азм этиб, уни адо қилолмаса, бир савоб, адо эта олса ўн савоб ато қилурман. Энди кимки, бирор ёмон ишни — гуноҳни қасд қилсаю, уни амалга оширмаса, у кишига гуноҳ ёзилмас. Агар ёмон ниятни амалга оширса, бир гуноҳ ёзилур». Парвардигоримдан ушбу вазифаларни олиб, заминга қайтиб тушдим ва бир нафасда ўЗИМНИ Маккада кўрДИМ» («Ал-Исро» сурасига Абдулазиз Мансур изоҳи).

Шу меърож кечаси Муҳаммад алайҳиссалом ўтмишдаги улуғ зотлар — Иброҳим, Мусо, Ийсо алайҳумуссаломлар билан учрашиб, уларни намозларига имомлик қилганлар. Сўнг хазрат Жаброил а.с. етакчилигида етти дўзах ва саккиз жаннатни кўриб, сайр қилиб келганлар.

Милодий 621йили Пайғамбаримизнинг амакилари Абу Толиб 80, уч кундан кейин эса завжалари Хадичаи Кубро 65 ёшларида вафот этишди. Абу Толиб Ислом динини қабул қилмай ўтиб кетган бўлса-да, жиянлари бўлмиш Расули акрамга кўпдан-кўп меҳрибончиликлар кўрсатди, мушрикларнинг турли-туман ёмонликларидан асради, ҳимоя қилди, ул муборак зотга узоқ вақт оталик қилди, ўз фарзандини севгандек севди, тарбиялади.

Расули акрам мушрикларнинг тазйиклари, зулмлари ҳаддан ташқари бўла бошлаганидан кейин, рисолатнинг ўн учинчи йили, яъни милодий 622 йил 16-июлда ўз умматлари билан Маккадан Ясрибга ҳижрат қилдилар. (Баъзи манбаларда бу сана 23 ёки 30 сентябр деб кўрсатилган). Макка билан Мадина ораси 400 чақиримдан зиёдроқ бўлиб, туяда икки ҳафталик йўл эди. Мадинага кўчган маккалик мусулмонларга «муҳожирлар», уларга ёрдам берган мадиналик мусулмонларга, ҳали айтганимиздек, «ансорийлар» номи берилди.

Пайғамбарлик келганидан сўнг, Расули акрам Маккада 13 йил умр кечирдилар. Ҳижрат вақтида уларнинг ёши эллик бирда эди. Расули акрамнинг Макка даври мушрикларга карата ваъзу насихат, тарғибот даври бўлди. Бироқ мушриклар Исломни масҳара қилдилар, тўғри келган жойда мусулмонларни таҳқирладилар, уларга турли-туман тазйиқ ўтказдилар, ҳуллас, қаттиқ азоб бердилар. Муслимларни камал қилиб, яккалаб қўйиб, оч қолдирдилар. Ватанларини ташлаб чиқишга, аввал ҳабаш элига икки маротаба, сўнгра Мадинага ҳижрат қилишга мажбур этдилар.

Пайғамбари **Худонинг** Мадинага кириб келаётганларини эшитган бутун халқ шукуҳ билан қўзғолди: эркаклар, болалар, хотинлар, канизаклар, қуллар ул зотнинг истикболига ошиқдилар. Эрлар, йигитлар қурол-аслаҳаларини кийиб, қарши олгани чикдилар. Бутун халқ пайғамбари замонани ўраб олдилар. Хотинлар, болалар шеърлар айтдилар, эркаклар такбирлар айтиб турдилар, ҳаммаёқ шодиёна, катта тантана, чинакам байрамга айланиб кетди.

Ислом дини шуҳрат топди, араб қабиалари гуруҳ-гуруҳ бўлиб Ислом динига ўта бошладилар. Ясрибнинг номи Расули акрамга нисбат берилиб, «Мадинат ур-Расулуллоҳ», оддийгина қилиб Мадина деб атала бошланди.

Ҳижрий 1 (милодий 622) йилда намоз вақтини билдирмоқ учун, азон айтиш ва жума намози расм бўлди. Исломда биринчи муаззин — азон айтувчи этиб ҳабаш Билол ибн Рабоҳ тайинланди.

Шу давргача 70 га яқин оят билан жанг тақиқланган эди, сўнгра харбий тажовузларнинг олдини олиш учун, душман ҳисобланган халқлар билан жанг қилмоққа **Тангри** таолодан амр келди: **«Хужумга учраётган (мусулмон)ларга мазлум бўлганликлари сабабли (жанг қилишга) изн берилди. Албатта, Аллоҳ уларга ёрдам беришга қодир-дир»** (22- «Ҳаж» сураси, 39-оят). Бу ҳақда тағин ана шу суранинг 60- ва «Анфол» сурасининг 57—60-оятлари ҳам нозил қилинган.

Пайғамбаримиз Мадинага келганларидан кейин, қарийб ўн икки ой намоз Байт ул-Муқаддасга — Куддусга қараб ўқилди. Ҳижрий 2 (милодий 623) йили қибла ўзгартирилди, жамийки мусулмонларга намозни Маккадаги Каъбага қараб ўқиш фарз қилинди. Худди шу йили рамазон ойида рўза тутиш, фитр — рўза садақаси, закот бериш, ҳайит намози фарз қилинди.

Мадинада ҳам, Маккадаги бўлгани сингари, яҳудийлар ва араблардан чиққан мунофиқлар гоҳида яширин, гоҳида очикдан-очик мусулмонларга кўпдан-кўп ёмонликлар қилиб, душманлик йўлига ўтдилар. Бундан ташқари, маккалик мушрикларнинг харбий таҳдиди бошланди.

Натижада Мадинадан 80 мил (148 километр) нарида жойлашган Бадр деган қишлоқ яқинида милодий 624 йил 13 мартда Ислом душманлари билан мусулмонларнинг биринчи жанговар тўқнашуви юз берди. Бадр жангида Расулуллоҳнинг ўзлари бошчилигида 313 нафар мусулмон, мушриклардан эса 950 киши қатнашди. Бу жанг мусулмонларнинг тўла ғалабаси билан якунланиб, мушриклардан 70 киши ўлди, 70 киши асир олинди; муеулмонлардан 14 киши шаҳид бўлди; мушрикларнинг қолганлари эса шармандаларча тум-тарақай қочиб қолдилар.

Бу ғазотдан кейин ички душман — Мадина яҳудийлари бош қўтардилар, мусулмонлар улар устига юриш қилиб, ғалаба қозондилар. Бани Исроил қавмлари Мадинадан ҳайдаб чиқарилиб, Шом тарафга сургун қилинди.

Ҳижрий 3 (милодий 624) йил 27 мартда Макка қурайшийлари Бадр жанги мағлубияти ўчини олиш қасдида, Абу Сўфён бошлиқ 3000 кишилик қўшин билан Мадина томонга бостириб келдилар. Мушриклар Мадина яқинидаги Ухуд тоғи олдида қароргоҳ қурдилар. Расулulloҳ бошчилигида мусулмонлар 1000 жангчи билан уларга рўбарў бўлдилар. Мусулмонлар орасидан чиққан мунофиқлар бошлиғи Абдуллоҳ 300 одами билан орқага қайтиб кетди; муслимлар 700 кишилик лашкар билан қолдилар. Дарвоқе, Абу Сўфён пайғамбаримизнинг катта амакилари Хориснинг ўғли бўлиб, пайғамбаримизнинг хотини Умму Ҳабиба ва унинг укаси, кейинчалик халифа бўлган Муовия ана шу Абу Сўфён фарзандлари эди.

. Жанг шиддатли тус олди, мусулмонлар оз бўлишларига қарамай, душман сафлари бузилиб, тоғ томонга қоча бошладилар. Лекин мусулмонлар Расулulloҳ буйруқларини эсда тутмай, баъзи бирлари белгиланган маррани ташлаб мушрикларни тартибсиз қувишга ва ғанимат, яъни ўлжа тўплашга киришиб кетиб ғафлатда қолдилар. Оқибатда Ухуд жанги мусулмонлар мағлубияти билан якунланди. Бу урушда ҳазрат Ҳамза разийаллоху анху шаҳид қилинди, пайғамбаримизнинг муборак тишларидан бири синди. Мусулмонлардан ҳаммаси бўлиб 80 киши шаҳид бўлди.

Мушриклар Мадинага ҳужум қилишни хаёлларига ҳам келтирмай, мусулмонларнинг қайта ҳужумидан қўрқиб, шитоб билан изларига қайтиб кетдилар. Ҳазрат пайғамбаримиз ҳазрат Али қарамаллоху ваҳҳахуни душманни таъқиб этишга йўлладилар. Абу Сўфён такрор жангга киришга ботинмади. Мусулмонлар Ухудда мағлуб бўлган бўлсалар ҳам, шу тариқа ғолибга айландилар.

Шу йили пайғамбаримизнинг қизлари ҳазрат Фотима билан жиёнлари ҳазрат Али оила қуришди.

Ҳижрий 4 (милодий 625) йилда арабларнинг лихён қабиласидан бир неча киши ҳазрат пайғамбаримиз даргоҳига келиб, ўзларига дин ўргатувчи кишилар юборилишини сўрадилар. Олти киши юборилди. Уларга ҳамроҳлик қилиб кетаётган хиёнаткорлар бу мусулмонлардан тўрт нафарини лихёнлик мушрикларга, икки нафарини эса Маккага олиб бориб, Бани Қурайш мушрикларига топширдилар. Мушриклар олти мусулмонни шаҳид қилдилар.

Шу йили арабларнинг килоб қабиласидан Абу Барро ҳазрат пайғамбаримиз ҳузурларига келиб, қабиласи учун бир неча дин муаллимларини юборишларини сўради. Пайғамбаримиз унга ишонмай, қирқ нафар дин ўргатувчиларни юбордилар. Йўлда булар қуролланган катта гуруҳ томонидан қуршаб олиниб, шаҳид қилиндилар, фақат бир кишигина қутулиб қолиб Мадинага етиб келди.

Айни маҳалда яҳудийлар ҳам турли йўллар билан мусулмонларга зимдан, хиёнаткорона, баъзида эса очикчасига иш тутиб ўзлари ҳамда атрофдаги қабилаларни мусулмонларга гижгижлар, арабларнинг қўли билан юқоридаги қаби қатлиомлар уюштириб турар ва шу тариқа янги Ислом динига зарба беришга тинмай ҳаракат қилишар эди. Шу сабабдан ҳазрат Расулulloҳ Қубо яқинидаги Бани Исроил ўғилларининг 10 кун ичида мамлакатни тарқ этиб, бошқа ерга қўчиб кетишларига амр бердилар. Улар аввалига бунга рози бўлдилар, лекин хоин мунофиқлар бошлиғи Ибн Убай уларга ёрдам этажagini билганларидан кейин бу фикрдан қайтдилар. Шундан кейин мусулмонлар уларнинг қалъаларини қуршаб олдилар ва бу ерлардан умрбод бадарға қилиб юбордилар, ерлари эса муҳтож камбағалларга-бўлиб берилди. Бундан ташқари, Мадинадан анча нарида яшайдиган арабларнинг Бани Мусталак қабиласининг Мадинага ҳужум қилишлари хабари етиб келди. Расулulloҳ бу ҳаракатни ўз вақтида, ўз жойида бостирдилар. Жами 600 киши асир олинди.

Шу йили ҳазрат пайғамбаримиз қотиблари Зайд ибн Собитга иброний тилини ўрганишни амр этдилар, чунки яҳудий тилмочларга энди бутунлай ишонч қолмаган эди. Ана шу санада пайғамбаримизнинг тўнғич набиралари ва жаҳон ҳасаний саййидларининг отаси — ҳазрат Али қарамаллоху ваҳҳахунинг ўғли Имом Ҳасан дунёга келдилар.

Ҳижратнинг бешинчи йили, яъни милодий 626- йил 23- февралда Макка қурайшийлари атроф қабилаларидан катта ҳарбий қуч тўплаб, Абу Сўфён қўмондонлигида 10000 дан ортиқ қўшин билан Мадинага ҳужум қилдилар. Бу урушда Мадинани ичкаридан мудофаа қилишга қарор қилиниб, саҳоба Салмон Форсийнинг таклифига биноан шаҳар атрофида хандақ қазилди, мусулмонлар 3000 кишилик қўшин билан шаҳарни мудофаа қиладиган бўлдилар. Шу боисдан бу уруш тарихда «Хандақ ғазоти» номини олди.

Мушриклар ва уларнинг иттифокчилари Мадинани йигирма кун камал қилиб турди-

лар, Узоқ муддатли қамалга ўрганмаган қурайш қўшинлари.орасида ҳар хил низолар чиқа бошлади. Бундан ташқари тунларнинг бирида даҳшатли бўрон бошланди: дарахтларни илдизлари билан қўпориб, душман юз-кўзини туз-тупроқ билан тўлдириб, чодирларини тилкалаб ташлади. Даҳшат устига даҳшат бўлиб, челақлаб куйгандек даҳшатли сел ёғди. мушриклар назарида ҳамма нарса уларга қарши ҳужум қилаётгандек бўлиб туюлди. Аллох таоло томонидан ўз вақтида юборилган бу офат душманнинг ўтакасини ёрди. Даҳшатдан шу кечанинг ўзидаёқ ваҳима билан орқаларига қарамай тум-тарақай қочиб қолдилар.

Ҳазрат пайғамбаримиз мўминларга шундай хушхабар бердилар: <<Энди навбат биз-никидир. Бундан сўнг қурайшийлар бизга ҳеч қачон ҳужум қила олмайдилар>.

Макка мушриклари қамалида яҳудийларнинг Бани Қурайза қабиласи қўшинлари ҳам бор эди. Бу қabila мусулмонлар билан қилган аҳдларини бузиб, мушриклар томонига ўтган эдилар. Мабодо Аллохнинг ёрдами бўлмаганида, мушриклар Мадина қўшинини қириб ташлар эди. Энди улар билан ҳисоблашиш навбати келганди. Пайғамбаримиз ҳазрат Али қарамаллоху ваъжаҳуға байроқни бердилар, мусулмонларнинг Бани Қурайза яҳудийлари устига юриши бошланди. Яҳудийлар ўз қалъаларида 25 кун қуршовда қолдилар. Нихоят таслим бўлдилар. Ҳакам сифатида Саъд ибн Муоз жангда қатнашганларнинг қатл қилиниши, қолганлар асирга олиниши, молларини ҳарбий ўлжа қилиниши ҳақида ҳукм чиқарди. Яҳудийлар бу ҳукм Тавротга ҳам тўғри келиши туфайли уни қабул қилдилар.

Милодий 627 йилда Расулуллоҳ 1500 га яқин саҳобалари билан умра (кичик ҳаж) қилмоқ мақсадида Макка сафарига чиқдилар. Улар Ҳудайбийя қудуғи номи билан аталадиган кишлоққа келиб тўхтадилар ва Каъбани зиёрат қилиш учун рухсат сўраб қурайшийларга элчи юбордилар. Лекин қурайший мушриклар бунга рози бўлмадилар. Шундан кейин мусулмонлар яна қон тўкилишини истамай, Макка қурайшийлари билан шу йил 13 март куни Ҳудайбийя сулҳини тузишга мажбур бўлдилар. Сулҳ шартлари қуйидагича бўлган:

1. Мусулмонлар бу йилги зиёратдан қон қечиб, Мадинага қайтадилар.
2. Қеласи йил Маккага қеладилар, аммо уч қундан ортиқ қолмайдилар.
3. Мусулмонлар қуролсиз қеладилар.
4. Мусулмонлар Маккадаги мусулмонлардан қеч бирини ўзлари билан олиб қетмайдилар. Мадиналиклардан қилишни истаганлар бўлса, улар Маккада қеладилар.
5. Маккалик мусулмонлардан ёки мушриклардан биронтаси Мадинага қорадиган бўлса, у орқасига қайтарилади. Мусулмонлардан биронтаси Бани Қурайшга қелса, у таслим этилмайди. Сулҳ 10 йил муддатга тузилди.

Шундан кейин. мусулмонлар, ҳажни кейинги йилга қолдириб, қайтиб қетдилар. Қайтишда, муборак 48- «Фатҳ» сураси қозил бўлди, мусулмонларга буюқ фатҳлар хушхабари берилди.

Ҳазрат пайғамбаримиз бу орада Византия, Эрон, Миср, Ҳабашистонга ва олис юртлардаги араб қабилалари бошлиқларига мактублар юбориб, уларни Исломига даъват қилдилар. Тавҳиддини бўлмиш Исломи ҳар тарафга маълум қилдилар. Қумушдан бир муҳр қасатиб, унга «Муҳаммадун Расулуллоҳ» деган ёзувни қектирдилар. Шу йили пайғамбаримизнинг суюкли неваралари ва жаҳон ҳусайний саййидларининг отаси, ҳазрат Али ва ҳазрат Фотиманинг ўғли Имом Ҳусайн дунёга қелдилар.

Ҳижратнинг еттинчи йилида, яъни қилодий 628- йилда Хайбар яҳудийлари Қатфон араблари билан аҳдлашиб, Мадинага ҳужум қилиш режасини туздилар. Расулуллоҳнинг сулҳ тузиш ҳақидаги таклифларини қабул қилмадилар. Шундан кейин Расулуллоҳ ўз қўшинларини олиб, зудлик билан Хайбарга етиб қелдилар. Хайбар Мадина билан Сурия оралиғидаги йўл устида, қоғ-роғлардан ва етти қалъадан иборат масқан бўлиб, унда асосан яҳудийлар яшар эдилар. Қунончи, Мадинадан қувилган яҳудийларнинг бир қисми бу ерларга қўчиб қелган эдилар. Мусулмонлар билан яҳудийлар ўртасида «Хайбар жанги» бўлди ва Хайбар фатҳ қилиниб Исломи қаламравига ўтди. Хайбардаги бир зиёфат пайтида ҳазрат пайғамбаримизни заҳарламоқчи ҳам бўлдилар.

Ҳудди шу йили зулқайда ойида, олдин тузилган сулҳга қиноан пайғамбаримиз 2000 нафар саҳобалари билан Маккага қориб, умрани адо этдилар. Қурайшларнинг буюқ сарқардаси Қолид ибн Валид қазийаллоҳу анҳу Исломига қирди. Мадинага қела туриб, йўлда Амр ибн Ос қазийаллоҳу анҳу билан учрашди ва у ҳам Исломига ўтганидан кейин, иққало-ви бирғалиқда Мадинага қириб қелишди. Қолид ибн Валид, худди Амр ибн Ос қабии, Исломи тарихидаги буюқ сарқардалардан бўлиб, кейинчалик унинг қўмондонлиғида жангга

кирган мусулмонлар бирор марта ҳам мағлуб бўлмадилар. У тарқоқ ва мазлум араб қабилаларини Эрон ва Византия империялари истибдодидан озод қилди, Ислом далдасида араб халқини ҳарбий жихатдан яккалам қилди. Ҳазрат пайғамбаримиз унга «сайфуллох», яъни «Аллоҳнинг қиличи» унвонини бердилар.

Тағин шу йили маълум муддатга уйланиш — «никоҳи мутъа» бекор ва эшак гўшти ейиш ҳаром қилинди.

Милодий 629 йилда Суриядаги христиан араблари ҳазрат пайғамбар юборган одамларга ёмон муомалада бўлдилар. Пайғамбаримиз 3000 кишилик қўшинни Зайд ибн Ҳорис разийаллоҳу анҳу қўмондонлигида Шомга юбордилар. Эътиборли саҳобалар бўлган бу қўшинга озод қилинган қулнинг саркарда этиб тайинланиши Ислом йўл очган тенг ҳуқуқликнинг бир намунаси эди.

Ҳазрат пайғамбаримиз аскарларга қўидаги таълимотни бердилар: «Хотинларни, бола-ларни, қарияларни ва кўрларни ўлдирманг, уйларни ёқиб хароба қилманг, дарахтларни кесиб вайронага айланторманг».

Мусулмонларга қарши Византия императорининг Суриядаги ҳокими 100 минг киши-лйк кучли қўшин тўплади. Бу лашкар бошида Рум қайсарининг укаси Теодорнинг ўзи турарди. Жанг Шомнинг Муъта деган жойида бўлиб ўтди.

Бу жангда қўмондон Зайд ва ундан кейин қўмондонликни ўз қўлига олган Жаъфар Тайёр шаҳид бўлдилар. Ана шундай қийин бир вазиятда қўмондонликни Холид ибн Валид ўз қўлига олди. Холиднинг аскарйи истеъдоди туфайли, 3 минг кишилик Ислом лашкари 100 минг кишилик душмандан қутулиб қолди. Жанг ғолиб ва мағлуб аниқланмасдан тугади, чунки мусулмонларни таъқиб қилишга душман журъат қилолмади. Икки томон ўз юртла-рига қараб кетдилар. Бу жангда Ислом қўшинидан фақат ўн киши шаҳид бўлган эди.

Холиднинг Муъта жангидан Ислом қўшинини енгилмасдан қайтариб олиб келиши араб қабилалари орасида зафар муҳитини яратган эди. Шимолда исломият ёйила бошла-ди. Айни маҳалда маккалик мушриклар Худайбийя сулҳини буза бошладилар. Бундан ташқари, мусулмонларнинг иттифокчиси бўлмиш Бани Ҳузоа қабиласига қурайшийлар ҳужум қилдилар. Ҳузоаликлар Мадинага келиб ҳарбий ёрдам сўрадилар, пайғамбаримиз Маккага ўз эътирозномаларини юбордилар. Улар эса бу эътирозномани инобатсиз қол-дирдилар. Хуллас, сулҳ бузилди. Расули акрам жангга тайёрланишга амр этдилар. Макка-га юриш ғоят махфий суръатда ташкил этилди. Маккаликлар ўз хатоларини англаб қолиб, сулҳни янгилаш учун Абу Сўфённи юбордилар. Расули акрам уни қабул қилмадилар, Абу Сўфён натижасиз, ҳомуш бўлиб қайтиб кетди.

Ислом нур соча бошлаган илк кезлардан бери қурайш мушрикларининг мусулмонларга қарши қилмаган ёмонликлари қолмаганди ҳисоб. Ниҳоят ёвузликни жазолаш, илдизлари-ни кўпориб ташлаш вақти келди. Шу мақсадда Расулulloх 629- йил 1-январда Мадинадан Макка фатҳи сафарига чикдилар. Йўлда дўст қабилалар қўшилиши ҳисобига қўшин сони 12 мингга етди.

Макка йўли устида Расули акрам амакилари Аббос разийаллоҳу анҳуни учратдилар. Ҳазрат Аббос разийаллоҳу анҳу анча олдин мусулмон бўлган эди, у ҳам Ислом лашкарла-рига қўшилди. Расули акрам Аббосга: *«Муҳожирларнинг охиргиси сиз бўлдингиз!»* дея- илтифот кўрсатдилар.

Йўллар батамом ёпилганлиги сабабли Ислом қўшинларининг бу ҳаракатидан қурайший-лар беҳабар қолди. Ислом қўшинлари Маккага яқинлашдилар. Уларни кўриб маккаликлар оёғи куйган товукдек бўлиб қолдилар ва дарҳол вазиятни тўла ўрганиш учун Абу Сўфённи юбордилар. Йўлда уни Ислом лашкарининг сокчилари тутиб олиб Расули акрам ҳузурларига келтирдилар. Ниҳоят, Исломнинг ашаддий душмани қўлга олдинди. Абу Сўфён ўзининг бутун қилмишлари учун фақатгина ўлимга лойиқ эди. Бироқ зоти олий, буюк инсон Расули акрам уни кечирдилар. Абу Сўфён шу ернинг ўзидаёқ мусулмонликни қабул қилди.

Расулulloх бошчилигидаги Ислом лашкари ҳеч бир қаршиликсиз рамазон ойининг йигирма биринчисида, жума куни, яъни милодий 630- йил 9-январда эрта билан «Инно фатаҳно» сурасини ўқиган ҳолда Маккаи мукаррамага кириб келдилар. Каъбаи шарифани бут ва санамлардан тозаладилар. Расули акрам Каъба ичида икки ракаат намоз ўқидилар ва Замзам сувидан ичиб, Макка аҳолисига умумий афв эълон қилдилар. Шундан сўнг хутба ўқиб, шариат аҳкомларини баён қилиб, таъсирли ваъзу насихатлар қилдилар. Ин-

сонлар ўртасида тенглик, мусулмонлар орасида қардошлик бўлишини эълон қилдилар ва 49- «Хужурот» сурасининг 13-ояти қаримасини ўқидилар. Ислом динига кўра, ҳар бир инсон яратган Парвардигор — Аллоҳнинг қулидир ва барча инсонлар тенглигини, арабнинг араб бўлмагандан, араб бўлмаганнинг арабдан устунлиги йўқлигини баён қилдилар. Исломда ирк, ранг, авлод-аждод, насаб фарқлари йўқдир. Фақат инсонлик бордир. Инсонлар бир-биридан юқоридаги айтиб ўтилган жиҳатлар билан эмас, балки қилган аъмоллари, эзгу ишлари билангина фарқланадилар. Энг хайрли инсон инсонларга фойдали ишлар қилган кишидир. Исломнинг негизи ана шулардир, деб таъкидладилар Расулulloҳ. Чунончи, ҳазрат Муҳаммад алайҳиссалом умумий афв эълон қилиб кўрсатган олижанобликлари билан ҳам Маккани, ҳам инсонлар қўнглини фатҳ этдилар.

Мусулмонликни янги қабул қилган эркак ва аёллар Расулulloҳга содиқ бўлишга байъат — қасамёд қилдилар. Байъат тамом бўлиши билан ҳазрат Билол разийаллоҳу анҳу — Исломнинг биринчи муаззини Каъба тепасига чиқиб азон айтдилар. Бу Маккаи мукаррамада ҳеч кимдан кўркмасдан баланд овоз билан айтилган биринчи азон эди.

Макка фатҳ бўлиши билан Бани Қурайш қабиласи Исломга кирди, аввалги адоват*ва низолар орадан кўтарилиб, улар бир жон ва бир тандай, бир-бирларига дўст ва биродар бўлиб кун кечира бошладилар. Ислом теварак атрофга тез ва кенг ёйила бошлади. Ҳазрат пайғамбар Маккада ўн беш кун қолдилар.

Сўнгра ўн олтинчи кун мусулмонларга қарши катта куч тўплаган Макка яқинидаги бутпараст ҳавозин қабиласининг бошлиғи Молик ибн Авфнинг бирлашган кучларига қарши йўлга чиқдилар. Молик Арабистоннинг энг катта Бани Сакиф ҳамда Бани Саъд қабиласи билан бирлашган эди. Мушрикларнинг 20 минг кишилиқ қўшини устига Расули акрам 12 минг кишилиқ қўшин билан юрдилар. Қўшинлар Макка яқинидаги Ҳунайн водийсида учрашдилар. Бу уруш Ислом тарихида «Ҳунайн ғазоти» дейилади.

Мусулмонлар душманни Автос деган жойгача қувиб бордилар ва уларни бутунлай тор-мор келтирдилар.

Ҳавозин қабиласининг бошлиғи Молик ибн Авф ўзининг қолган-қутган аскарлари билан Тоифга қочиб бориб панод топди. Расулulloҳ Тоиф қалъасини бир ой қамал қилиб, кейин орқага қайтдилар. Тоифликлар бир канча вақтдан кейин мусулмонликни қабул қилдилар ва бутларини парчаладилар.

Тоиф қамалидан кейин Расули акрам яна Маккага қайтиб, умра ҳажини адо этдилар ва ансорийлар ҳамда муҳожирлар билан биргаликда Мадинага қайтиб келдилар.

Шундай қилиб, 2 ойу 16 кун давом этган Макка фатҳи, Ҳунайн ва Тоиф муҳорабалари яқунланди. Ҳижратнинг бу йилида илк маротаба Мадина масжидида хутба ўқимоқ учун минбар ясалди.

Кези келган экан, эътиборга молик бир воқеани айтиб ўтиш керак. Ҳижратнинг бу йилида арабларнинг Той қабиласи мусулмонларга қарши тайёрланаётган эди. Расули акрам ҳазрат Алини улар устига юбордилар. Ҳазрат Али қарамаллоҳу ваҗҳаҳу бу қабилани тор-мор келтириб Мадинага қайтди. Олинган асирлар орасида дунёга сахийлиги билан донғи кетган Ҳотам Тоийнинг қизи Сафона ҳам бор-эди. У пайғамбаримизнинг олдиларига келиб: «Ё Расулulloҳ! Отам вафот этган, етимман. Ягона қариндошларимдан ёлғиз укам Адийй қочди. Озодлигимни сотиб олай десам, пулим ҳам йўқ. Сизнинг мурувватингиздан нажот тилайман. Отам ўта сахий бир одам эдилар, асирларни қутқарар, аёлларни ҳимоя қилар, фақирларга таом берар, бахтсизлардан ҳеч ёрдамини аямас эди. Мен шундай одамнинг қизиман», деди. Пайғамбари Худо: <<Сенинг отанг мусулмон бўлмаган бўлса ҳам, Ислом фазила-тидаги одам эди», дедилар ва атрофдагиларга: «Ҳотамнинг қизи озоддир, отаси инсонлар севган бир одам эди. Аллоҳ марҳаматли бўлганларни ёқтиради ва рағбатлантиради», дедилар ва Сафонага кўпдан-кўп мол-мулк бериб, уни биродари ёнига юбордилар. Сафона Сурияга кетди. Кейин унинг укаси Мадинага келди ва Исломни қабул қилди. Адийй ўз қабиласига бош бўлганидан, бутун Той қабиласи ҳам мусулмон бўлди.

Чунончи, сахийлик тимсоли бўлмиш машҳур Ҳотам Тоий асли яҳудий қавмидан бўлиб, Ямандаги Нажд вилояти, Той қабиласининг бошлиғи бўлган. У нихоятда келишган, чиройли, сўзамол ва нозиктаъб шоир бўлган. Исломгача бўлган даврларда, милодий 500- йиллар охириларида яшаб ўтган. Унинг тўлиқ исми — Ҳотам Тоий Абу Адийй. Насаби — Ҳотам ибн Той, ибн Каҳлон, ибн Расан, ибн Наҳшаб, ибн Қахтон, ибн Худ, ибн Омоё.

Кейинги пайтларда шимолда Рум (Византия) империяси, Эрон устидан ғалаба қозонганидан кейин, шитоб суръатларда ёйилиб бораётган. исломиятни тўхтатиб қўймоқчи бўлди. Христиан динига мансуб араблар ҳам уларга қўшилган эдилар.

Бу ҳақда хабар олиними билан, Исломга таҳдид сола бошлаган бу катта кучни йўқотмоқ учун, мусулмонлар 30 минг кишилик лашкар билан Византия устига юрдилар. Ислом лашкарлари Мадинадан чиқиб, Ҳижоз воҳасининг шимолида, Мадина ва Шом йўли устида жойлашган Табук деган шаҳарга етиб келдилар. Пайғамбаримизнинг шахсан ўзлари иштирок этган ғазотларнинг охиригиси ҳам Табук сафари бўлди.

Табук сафарида уруш бўлмади. Қон тўкилмади. Бу ерда на Византия кўшинидан ва на араб қабилаларидан бир зўғ кўринди. Мусулмонлар Табукда Византия таҳликаси йўқлигини кўрдилар. Олинган хабар ғассоний арабларининг бир фитнаси эканлиги ошкор бўлди.

Расули акрам кўшинлари билан Табукда йигирма кун қолдилар. Бу ҳарбий тадбир билан Византия императорлигининг таъзири берилган, Исломнинг шон-шухрати теварак атрофга ёйилган, кўзланган мурод ҳосил бўлганди.

Табукда Шомни олиш ҳақида машварат бўлиб ўтди. Аммо бу вақтда Шомда тоун — вабо касаллигк тарқалган эди. Расули акрам: *«Бирор ерда вабо, ўлат каби юцумли касаллик тарқалганини эшитсангиз, ўша ерга кирманг. Касаллик сиз турган жойда зухур этса; у жойдан чикманг»*, деб марҳамат қилдилар. Бу раҳмоний тадбир. ҳозирги карантинни эслатади, албатта.

Ислом лашкари шундан кейин Мадинага қайтиб келди. Шу йили ҳазрат пайғамбаримизнинг 18 ойлик ўғиллари Иброҳим вафот этди. Расулulloхнинг бошқа фарзандлари ҳам гўдакликларидаёқ нобуд бўлган бўлиб, айримлари турмушга чиқиб она бўлишганидан кейин вафот этишган, Ёлғиз Фотима исмли қизлари тирик қолган, пайғамбаримиз авлодлари саййидлар ва еаййидалар ана шу муборак аёлдан тарқалгандирлар.

Милодий 630- йил Ҳабашистон ҳукмдори Наҷжоший вафот этди. У мусулмонликни қабул қилган, мамлакатига хижрат қилган мусулмонларга жуда яхши муомалада бўлган эди. Ҳазрат пайғамбаримиз жамоат билан ғойибона, сиртдан жаноза намози ўқидилар.

Хижратнинг ана шу тўққизинчи йили тинч ва осойишта бўлди. Ҳазрат пайғамбаримиз халқка Исломни ўргатиш учун теварак-атрофга муаллимлар, қорилар юбордилар. Ҳазрат пайғамбаримиз уларга таълим бериб: *«Зҳтиётлик билан муомала килинг, Исломни осонлаштиринг, қийинлаштирманг, нафрат уйеотиб цўрцитманг. Уюшинг, англашинг, айрилманг. Халқ,к.а юмшоқ муомалада бўлинг, шиддат кўрсатманг»*, деб уқтирдилар.

Макка фатҳидан кейин араб қабилаларидан элчилар келиб, мусулмон бўлганликларини билдирдилар. Макка фатҳ бўлганлиги туфайли илк марта ҳаж қилинаётган эди. Ҳазрат пайғамбаримиз ҳазрат Абу Бакр Сиддикни ҳаж амири қилиб тайинлаб, 300 киши билан Маккага юбордилар. Исломда энг илк адо этилган «фарзи ҳаж» ҳам шу бўлди. Ҳажда ҳазрат Али тарафидан «Бароат» сураси ўқилиб, Ислом аҳкомлари эълон қилинди. Каъбани зиёрат қилиш ишларининг қай йўсинда амалга оширилишини ҳам ҳазрат Али қарамаллоху важҳаху изохлади. Бутпарастларнинг ҳаж қилиши, Каъбанинг яланғоч тавоф қилиниши тақиқланди.

^Ҳижратнинг ўнинчи йилида (милодий 631) исломият бутун Арабистон яриморолига ёйилди: Макка фатҳ этилди, Каъба бутлардан тозаланди, ҳуллас, Ислом дини қарор топди. Мадина шаҳри ҳаж этмоққа яқин ва узоқ ерлардан келган одамлар билан тўлиб кетди. Уларнинг ҳар бири фаҳри коинот Расули акрам, Мухаммад мустафо саллаллоху алайҳи вассаллам билан биргаликда ҳажга бориб, ул зотнинг ибодат қилишларини ўз кўзлари билан кўришни орзу қилар эдилар. Зулқаъда ойининг йигирма бешинчисида, шанба куни 90 минг халқ билан Расулulloх Макка сафарига чиқдилар. Улар орасида пайғамбаримизнинг завжалари ҳам бор эди. Йўлда уларга ҳад-ҳисобсиз араб қабилалари ҳам қўшилиб борарди.

Расулulloх зулҳижжа ойининг тўртинчи куни Маккага кириб келдилар ва барча ҳаж амалларини адо этдилар. Ойнинг тўққизинчисида, яъни милодий 632 йил 8 март куни Арофатда 124 мингдан ортиқ хожиларга ўқиган хутбаларида Ислом динининг асосларини тўлиқ баён этдилар. Бу хутбадан сўнг қуйидаги ояти қарима нозил бўлди: «...Ана, эндк бугун, динингизни қамолига етказдим, неъматимни тамомила бердим ва сизлар учун ИСЛОМНИ ДИН БЎЛИШИГА РОЗИ БЎЛДИМ... (5- «Моид» сураск, 3-оят).

Шу кун Абу Сўфённинг ўғли Муовия, Абу Бакр разийаллоҳу анҳунинг отаси Абу Қахофа ҳам Исломга кирдилар.

Сарвари Оламнинг хижратдан сўнг биринчи ва сўнгги ҳажлари бўлганлигидан, бу воқеа «Хажж ул-видоъ», видолашув ҳажи номи билан машҳур бўлди.

Расулulloҳ туғилиб ўсган она юртларида ўн кун турганларидан сўнг Мадинага қайтиб кетдилар.

Хижратнинг ўн биринчи йили, яъни милодий 632 йил Расули акрам Макка ҳажидан қайтиб келганларидан кейин кўп ўтмай касалликка чалиндилар. «Моида» сурасининг 3-ояти нозил бўлган вақтда саҳобалар ҳазрат пайғамбар ҳаётининг охирлашиб қолганини сездилар. Дарвоқе, бу вақтга келиб Ислом дини узил-кесил қарор топган эди.

Самодан келиб турган ваҳй неъматини кесилди. Дин ишларининг ниҳоясига етиши пайғамбар рисолатининг ҳам ниҳоясига етишидир. Ҳазрат пайғамбар бу фоний оламдан бокий дунёга кўчиш вақти яқинлашганини англадилар. Охирги ваҳй келганидан кейин 80 кун давомида бошқа ваҳй нозил этилмади (пайғамбаримиз Мухаммад алайҳиссалом ҳақида, китобнинг пайғамбарлар бўлимида муфассалроқ ёритиб берилган.)⁴

Шундай қилиб, Расули акрам, Мухаммад мустафо саллаллоҳу алайҳи вассаллам хижрий санага кўра рабиъ ул-аввал ойининг тўққизинчи душанба куни эрталаб, яъни милодий 571 фил йилининг 21 апрел куни таваллуд топиб, хижрий 11 йил рабиъ ул-аввал ойининг ўн учинчи душанба куни шомда, яъни милодий 632 йил 8 июн куни бу дунё билан видолашиб **Аллоҳ** даргоҳига рихлат қилдилар ва муборак жисмлари 10 июн чоршанба куни тупроққа топширилди.

Пайғамбар алайҳиссалом камария йил ҳисоби бўйича 63, шамсий йил ҳисоби бўйича 61 ёшда вафот этганларида, соч-соқолларига эндигина оқ туша бошлаган эди.

Пайғамбаримизнинг таваллудлари ва вафотларининг аниқ санаси ҳақида уламоларимизнинг фикрлари турличадир, чунки хижрий-камарий, хижрий-шамсий, милодий йилларни бир-бирига ўгирганда албатта бироз фарқ юзага келади. (Хижрий йилни 0,97 га кўпайтириб, натижага 622 ни кўшсак, милодий йил келиб чиқади. Қолдиқ сон ҳисобга, олинмайди). Қўлингиздаги китобда Мухаммад алайҳиссаломнинг таваллудлари ва вафотлари йиллари санаси XIX асрда Мисрда яшаб ўтган Ислом дини тадқиқотчиси Мухаммад Ҳузарийнинг «Нур-ул яқин» номли китобидан олинди. Бу китоб, Ислом олий билим юртларида махсус дарслик сифатида қўлланилади ва у энг мўътабар манбалардан деб эътироф этилган. Шу боис барча замонларнинг табаррук кишиси бўлган Мухаммад алайҳиссаломнинг туғилган ва вафот этган кунлари деб бундан буён хижрий —милодий йил ҳисоби бўйича юқорида кўрсатилган сана қабул қилинса ва бундан кейин ёзиладиган адабиётларда бир хил кўрсатилса энг макбул иш бўлур эди.

Тангри таолонинг Ер юзидаги бутун башариятга юборган охирги элчиси Расули акрам, Мухаммад мустафо саллаллоҳу алайҳи вассаллам ўз ҳаётлари давомида, муқаддам ўтган пайғамбарлар ичида жуда ҳам оғир, мураккаб, шиддатли, машаққатли, азоб-укубатли йўлни босиб ўтдилар.

Ҳазрат пайғамбаримиз ҳам савдогар, ҳам ибратли оила бошлиғи, ҳам мушриклар таъқибига учраган муҳожир, ҳам ажойиб воиз, ҳам адолатли қози, ҳам конунлар жорий этувчи аллома, ҳам оддий жангчи, ҳам буюк саркарда, ҳам истеъдодли кўмондон, ҳам машҳур давлат арбоби, хаттоки подшоҳ бўла олган ягона пайғамбар эдилар. Ислом динининг асосчиси ҳазрат пайғамбаримизнинг муборак ҳаёти инсон камолотининг зилол, ёрқин тимсоли бўлиб қолди.

Ислом дини ҳақида **Аллоҳ таоло Қуръони каримга** қуйидагича амр қилган:

«(Эй, Мухаммад), Сиздан илгари Биз юборган ҳар бир пайғамбарга ҳам: **«Мендан ўзга илоҳ йўқ, бас, Менгагина ибодат қилинлар»** — деб ваҳй юборгандирмиз» (2!- «Анбиё» сураси, 25-оят).

«Аллоҳ рост сўзлар. Бас, ҳақ йўлда собит бўлмиш Иброҳимнинг динига зргашинлар! У мушриклардан бўлмаган», — деб айтинг.

«Албатта, Аллоҳ наздида (макбул) дин Ислом (дини)дир. Аҳли китоблар (яхудий ва насронийлар)га маълумот (тавҳид ва Мухаммад тўғрисидаги ваҳй) келгандан кейин ҳасад юзасидан ўзаро ихтилоф (инкор) қилишга ўтдилар. Ким Аллоҳнинг оятларини инкор этса, (билиб қўйсинки,) Аллоҳ тез ҳисоб-китоб қилувчи зотдир».

Айтинг (эй, Мухаммад): «Эй, китоб аҳли (яхудийлар ва насронийлар), биз билан сизнинг ўртамизда (аҳамияти) баробар бўлган бир сўзга келингиз" — ёлғиз Аллоҳагина ибодат қилайлик, Унга ҳеч нарсани шерик 'қилмайлик ва Аллоҳни қўйиб бир-бирларимизни илоҳ қилиб олмайлик!» «Агар (бу тақлифдан) юз ўғир-еалар, (сизлар уларга): «Гувоҳ бўлингларки, биз мусулмонлармиз», — деб айтинг-ГИЗ! (3- «Оли Имрон» сураси, 95, 19, 64-оятлар).

«(Эй, иймон келтирганлар, Аллоҳ) сизлар учун дин бўйича Нухга буюрган нарсани ва Биз Сизга (Мухаммадга) ваҳй қилган нарсани, (шунингдек), Биз Иброҳим, Мусо ва Ийсога буюрган нарсани — шариат қилдик: «Динни барпо қилинлар ва унда фирқа-фирқага бўлинмангизлар!» (Эй, Мухаммад), мушрикларга Сиз даъват қилаётган нарса (тавҳид) оғирлик қилди. Аллоҳ унга (динга) Ўзи хоҳлаган кишиларни танлар ва Унга инобат қиладиган кишиларни ҳидоят қилур» (42- «Шўро» сураси, 13-оят).

«(Эй, мўминлар), сизлар Китоб аҳли билан фақат энг чиройли услубда мунозара қилинлар, илло уларнинг орасидаги зулм (тажовуз) қилганлар бундан мустаснодирлар. Шунингдек, айтинглар: «Бизлар ўзимизга нозил қилинган (Куръон)га ҳам, сизларга нозил қилинган (Таврот ва Инжил)га ҳам иймон келтирганмиз. Бизларнинг илоҳимиз ва сизларнинг илоҳингиз бир (Илоҳ)дир ва биз-**Лар УнгаГИНа бўЙИН СунувЧИМИЗ**» (29- «Анкабут» сураси, 46-оят).

«Уларнинг ҳаммаси баробар эмас Аҳли китоблар орасида тунни билан сажда қилган ҳолда Аллоҳнинг оятларини тиловат қилиб чиқадиган тўғри (йўлдаги) жамоа ҳам бор».

«Улар Аллоҳга ва Охират кунига иймон келтирадилар, яхяга ишларга буюриб, ёмон (гуноҳ) ишлардан қайтарадилар ва хайрли ишлар сари шошиладилар айнан улар солиҳ кишилардир. Нимаики яхшилик қилган бўлсалар, (унинг савобидан) маҳрум бўлмаслар. Аллоҳ тақводорларни (яхши) билувчидир» (3- «Оли Ш-рон», 113-114 оятлар).

Аллоҳнинг ана шундай ояти карималарини арабча, тегишли оҳангда маромига етказиб кироати билан тиловат қилганда кўз ёшларини тўхтатиб бўладими?

«Бас, (эй, Мухаммад), юзингиз (ўзингиз)ни доимо тўғри бўлган динда (Исломда) тутинг! Инсонларни ўша асосда яратган Аллоҳнинг яратувчилигини (англангиз!) Аллоҳнинг яратишига ўзгартириш йўқ. Энг тўғри дин шудир! Лекик кўп одам-**Лар билмаслар**» (30- «Рум» сураси, 30-оят).

И з о х: *Ҳадиси шарифда айтилишича, «Ҳар бир бола табиий хилқатда — Исломда дунёга келур. Сўнг уни ота-онаси ё яҳудий қилурлар, ё насроний қилурлар ва ё мажусий қилурлар». Демак, инсон ҳар икки дунёда ҳам руҳан, ҳам жисмонан бахтли-саодатли бўлиши учун, ўзининг яралган табиий хилқати — Исломдан ажралмаслиги лозим.*

«Агар Сиз билан (дин ҳақида) баҳслашсалар, «Мен ва менга эргашганлар ўзимизни Аллоҳга бўйин сундирдик», — деб айтинг! Сўнг, аҳли китоблар ва (китоб берилмаган) саводсиз (мушрик араблар) дан: «Исломга кирдингизми?» — деб сўранг. Агар Исломга кирсалар, демак, тўғри йўлни топибдилар. Агар бош тортсалар, бас, сизнинг бурчингиз, фақат уларга ҳақиқатни етказиб қўйишдир. **АЛЛОҲ бАНДАЛАРНИ кўриб, Кузатиб ТуруВЧИДИР**» (3- «ОлиИмрон», 19-20 оятлар).

«Агар мушриклардан бирортаси Сиздан химоя сўраса, бас, уни химоянгизга олинг, токи у Аллоҳнинг каломини эшитсин. Сўнгра уни хавфсиз жойга етказиб қўйинг! Бу уларнинг билмайдиган қавм бўлганларидандир» (9- «Таба» сураси, 6- оят).

Аллоҳнинг бу амрига мусулмонлар доим амал қилиб келганлар.

Ислом дини ғоят инсонпарвар дин бўлганлигидан, мусулмонлар Аллоҳнинг яратиб қўйган барча маҳлуқотларига ва барча халқларга марҳаматли, раҳмли ва адолатли бўлиб келганлар. Улар мусулмонбўлмаган «Аҳли зимма»га ҳам марҳаматли, муруватли бўлган-

лар. Ҳатто бир кунӣ ҳазрат Умар кексайиб қолган бир ғайримуслимин (бошқа диндаги киши)нинг эшикма-эшик тиланчилик қилиб юрганини кўриб қолиб, шундай деган:

— Ҳақиқатан ҳам сенга инсофсизлик қилибмиз. Ёшлигингдан бери сендан жизя солиғи олдик. Энди эса сени ўз ҳолингга ташлаб қўйибмиз.

Шундан сўнг ҳазрат Умар мухтожликда қолган бу ғайридинга ҳазинадан доимий равишда нафақа бериб туришларини амр қилган.

И з о ҳ: «*Аҳли зимма*» — *Ислом давлати хомийлигида бўлган бошқа дин вакиллари. Уша даврларда жизя солиеи тўлаш эвазига давлат уларни жонини, молини сақлаш мажбуриятини* ОЛгаН (Қаранг: Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошафат-ул қулуб. 72-бет. Т.: «Адолат», 2002).

Ислом дини Ўрта Осиёга VIII асрда музаффар араб қўшинларининг бу минтақадаги давлатларни фатҳ этиши билан кириб келди. Бунгача ана шу мамлакатларда аксарият халқлар зардуштийлик динига эътиқод қилар эдилар.

Араб қўшинлари дастлаб халифа Муовия буйруғи билан қўмондон этиб тайинланган Убайдуллоҳ ибн Зиёд бошчилигида 674 йилдан то 705- йилгача Мовароуннаҳр ўлкаларини бирин-кетин забт эта бошладилар. Сўнгра унинг ўрнига Хуросон ва Сейистон амйри қилиб тайинланган халифа ноиби Қутайба ибн Муслим ал-Бохилий 704—715- йилларда Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг Қашқаргача бўлган ерларини фатҳ этади ва бу ерларда Ислом динини ўрнатади. <

VIII—IX асрларга келиб Араб халифалиги кучли ривожланган империяга айланди. Айниқса Аббосийлар халифалиги даврида (750—1258 йиллар) халифаликнинг гуллаб-яшнаган олтин даври бўлган. Жаъфар ал-Мансур (754—775), Хорун ар-Рашид (786—809), ал-Маъмун (813—833) каби ғоят қудратли халифалар араб илм-фанига катта эътибор берар ва хомийлик қилган эдилар.

Халифаликнинг марказий шаҳарлари, айниқса, Бағдод иқтисодий ва маданий жихатдан энг ривожланган шаҳарга айланди. Илмий, диний мунозаралар, музокаралар уюштирилиб туриладиган бўлди, катта-катта илмгоҳлар вужудга келди. Бу даврда биринчи академия ташкил топди ва «Маъмун академияси» номи билан машҳур бўлди. Бу академияда мунозараларда шахсан халифанинг ўзи иштирок этарди. Унда гуманитар фанлар билан бирга аниқ фанлар ҳам ўқитилар ва тадқиқ қилинарди.

Мусулмон дунёси олимлари қадимги юнон олимларининг асарларини кунт билан ўргандилар ва уларни араб тилига таржима қилдилар, Сократ, Платон, Аристотель, Гиппократ, Птолемей, Евклид ва бошқа мутафаккирларнинг илмий меросларини чуқур ўргандилар. Европалықлар бу алломалар асарлари билан арабчадан ўгирилган таржима нусхалари орқали танишдилар.

Шундай қилиб, араб, қадимги турк, форс, юнон маданий бойликлари вужудга келди ва бу янги Ислом маданияти Европага ҳам ўз таъсирини кўрсатди.

Араб халифалиги 632 йилдан то 1258 йилгача, яъни 627 йил давом этди.

Ундан кейин Миср Аббосий халифалиги 1261 йилдан 1517 йилгача, Усмонлилар халифалиги 1517 йилдан 1924 йилга қадар ҳукм сурди.

Ислом халифалиги жами 1293 йил амал қилиб, 1924 йилда Туркия Жумҳуриятининг раҳбари Мустафо Камол бошчилигидаги Миллий мажлис Усмонлилар халифалигини беқор қилиниши билан ниҳоясига етди.

Исломда олий диний раҳбарлик

Пайғамбаримиз Мухаммад алайҳиссаломдан кейин, Исломнинг дастлабки асрларида давлатнинг диний ва дунёвий ҳаёти ягона олий мансабдор ҳоким — халифа томонидан бошқарилган. «Халифа» арабча сўз бўлиб, маъноси «ўринбосар», «ноиб». Халифа — Мухаммад саллаллоҳу алайҳи вассалламнинг ўринбосари ҳисобланган. Пайғамбаримиздан кейин беш халифа — ҳазрат Абу Бакр, Умар, Усмон, Али, Имом Ҳасанлар (632—661 йиллар) «хулафо ар-рошидин» — тўғри йўлдан борган халифалар номи билан машҳур бўлганлар. Ҳазрат Абу Бакр, Умар, Усмон, Алилар чорёрлар деб аталганлар. Улардан кейинги ҳукмдорлар — Умавийлар (661—750 йиллар), Аббосийлар (750—1258 йиллар), Фотимийлар (909—1171 йиллар) ҳам халифа номи билан аталганлар. Имом Ҳасандан кейин умавийлар ҳукмронлиги бошланди ва халифалик салтанатга — подшоҳликка айлантириЯди.

Халифалик Исломнинг суннийлик окимига хос ҳокимиятнинг идора этиш усули бўлиб. халифа бошқарадиган давлат халифалик деб аталган. «Халифалик» ёки «Араб халифалиги» деб-Яқин ва Ўрта Шарқда XIII асрларда мўғуллар истилосига қадар, Испанияда XV асрга қадар мавжуд бўлган мусулмон давлатларига айтилади. Бошқа мусулмон давлатларининг ҳукмдорлари — шоҳлар, амирлар, хонларнинг номзодларини халифа тасдиқлагандан кейингина, улар қонуний ҳукмдор деб тан олинган.

Суннийликда олий диний- ва давлат раҳбари — Халифа, шиъаликда — Имом деб юритилади. Халифа, Имом ўз даврларида ҳам диний раҳбар, ҳам салтанат эгаси бўлган.

Мусулмонлар яшайдиган давлатларда диний раҳбарлик лавозими ҳозиргача суннийларда — «муфтий», шиъаларда — «шайх-ул Ислом» деб юритилади, Барча диний ишларни муҳим диний масалалар бўйича фатво бериш қуқуқига эга бўлган ана шу лавозимдаги мансабдор шахслар бошқариб, тартибга солиб турадилар. Жоме-масжидларининг раҳбарлари — имом-хатиблар бевосита уларнинг раҳбарлигида фаолият юритадилар.

- Ислом динининг асосий қонун-қоидалари

Энди Ислом динининг асосий қонун-қоидалари, ҳар бир мусулмон билиши зарур ва муҳим бўлган масалалар билан танишиб чиқамиз.

Ислом дини ҳақида 87- «Аъло» сурасининг 8-оятида шундай дейилган: «Биз сизни осон (динга) муваффақ қилурмиз».

Ислом дини — Аллоҳга иймон келтириш, яъни тушунган ҳолда, чин дилдан Аллоҳни яккаю ягона деб эътироф этиш, унга бўйсунуш, бутун қалб билан ихлос қилиш демақдир.

Аллоҳга иймон келтириб, унинг пайғамбарларига эргашган киши мусулмон. муелим ёки мўмин дейилади (бу сўзларнинг маъноси бир; *Қуръони карим*ла кўпинча «эй мўминлар» ёки «Эй иймон келтирганлар» деб хитоб қилинади). «Мусулмонлар» деган номни АЛЛОҲ берган (Қаранг Қуръон, 22:78).

Ислом динига кириш, мусулмон бўлиш учун икки иймон қалимасини: 1) Калимаи тавҳид ва 2) Калимаи шаҳодатни тили билан айтмоқ ва қалбан, чин дилдан ишониб тасдиқламоқ қифоядир:

1. «Ла илаҳа иллаллоҳу Муҳаммадур Расулуллоҳ» (маъноси: Аллоҳдан бошқа ҳеч бир илоҳ — йўқ, Муҳаммад Аллоҳнинг расули(элчиси)дир.

2. «Ашҳаду ан ла илаҳа иллаллоҳу ва ашҳаду анна Муҳаммадан аъбдуҳу ва расулуҳу» (маъноси: Гувоҳлик бераманки, бир Аллоҳдан бошқа илоҳ йўқ ва яна гувоҳлик бераманки, Муҳаммад Аллоҳнинг бандаси ва расулидир.

Мусулмон бўлишни истаган ҳар қандай ғайридин ёки динсиз киши юқоридаги икки қалимани айтиб, ўзининг Ислом динига қирганлигини қўпчилик олдида эълон қилса, чин дилдан иқрор бўлиб тасдиқласа, у Ислом динига қирган, мусулмон бўлган ҳисобланади.

Бу икки қалимани келтириш иймоннинг илк босқичидир. Иймоннинг яна қолган олти босқичи - шарт бўлиб, мусулмон киши ана шуларга ишонмоғи ва уларга амал қилиб яшамоғи лозим.

Шундай қилиб, суннийликда иймон (ишонч, эътиқод) талаблари 7 та:

1. Тавҳид (ваҳдоният)ни, яъни Аллоҳнинг яккаю ягоналигини тан олиш.
2. Аллоҳнинг фаришталарига ишониш.
3. Аллоҳнинг барча илоҳий китобларига ишониш.
4. Аллоҳнинг ҳамма пайғамбарларига ишониш.
5. Тақдирга, унинг илоҳийлигига ишониш.
6. Охиратга, қиёмат қойим бўлишига ишониш.
7. Қайта тирилишга ишониш.

Ана шу етти шарт, эътиқод талаблари — иймоннинг тўлиқ асоси, устуни, яъни иймони муфассал дейилади.

Исломга янги қирувчилар, умуман ҳар-бир мусулмон тили билан — «*Иймон келтирдим Аллоҳга, унинг фаришталарига, китобларига, пайғамбарларига, тақдирга, қиёмат қунига ва ўлгандан кейин қайта тирилишга*», деб айтмоғи ва бунга дили бил*ан ишонмоғи лозим.

Шиаликда эса иймон талаблари 5 та:

1. Тавҳид (вахдоният).
2. Адл (одиллик, адолат) Аллоҳнинг одиллиги, яъни тақдир ақидаси.
3. Нубувват (пайғамбарлик). Яъни Аллоҳнинг пайғамбарларига ишониш.
4. Қиёмат; маод. Охират кунининг келиши ва ўлганларнинг қайта тирилишига ишониш.
5. Имомат (бошқариш, раҳбарлик) Мусулмонлар жамоаси ёки давлатларига диний ва дунёвий раҳбарлик, ҳукмронлик қилиш фақат Муҳаммад алайҳиссалом авлодлари — ҳазрат Али ва биби Фотимадан тарқалган авлодларга тегишли бўлиши керак, деб билиш. Яъни имомлар ҳокимиятини эътироф этиш (Иймон талаби шиаларнинг 12 тоифаси ўрта-сида бир-биридан бир оз фарқ қилиши мумкин).

Исломнинг бу икки йўналишида иймон талабларининг фарқи шуки, шиаларда фаришталарга ва *Куръонли* бошқа илоҳий китобларга ишониш уларда йўқ. Уларда суннийликда бўлмаган имоматни тан олиш ва унга ишониш бор. Қолган иймон талаблари суннийлик билан тўғри келади.

/ . Тавҳид (Ваҳдоният)

Тавҳид — жамийки мавжудотни, оламларни, одамларни, табиатни, жонли жонсиз махлуқотларни яратувчиси, эгаси ҳукмронлиги абадий бўлган, тенги, шериги ва ўхшаши йўқ, олий, улуғ ва қудратли илоҳи яккаю ягона Худо — Аллоҳ таоло деб билиш ва фақат Унгагина сиғиниш, эътиқод ва ибодат қилиш.

2. Аллоҳ таолоининг фаришталарига ишониш

Иймоннинг етти асосининг биринчиси юқорида айтганимиз — Тавҳид, яъни Аллоҳнинг борлиги ва бирлигига ишониш бўлса, иккинчиси Аллоҳнинг фаришталарига ишонмокдир.

Фаришталар Аллоҳнинг бутун мулкани бошқариб турувчи руҳдан иборат бўлган, латиф, оддий кўзга кўринмовчи мавжудотлари — қуллаб бўлиб, Аллоҳ таоло уларни нурдан яратгандир (эсланг: жинларни, шайтонни — ўтдан, одамни лойдан яратган эди).

Фаришталар янглишиш ва гуноҳлардан пок, Аллоҳнинг буйруқларини тўлиқ, беҳато. аниқ, мукамал адо этадилар, доимо тоат-ибодатда бўладилар, ўзларича ҳеч иш қила олмайдилар, уларда ихтиёр йўқ, ўз қувватлари билан Аллоҳга қарши чиқишлари ёки бировга Аллоҳдан шафоат олиб беришлари мутлақо мумкин эмас. Уларга ибодат қилиш. ёрдам сўраш инсон учун хорлик, шармандалиқдир. Аллоҳ уларни Одам алайҳиссаломга у яратилган кунда сажда (ибодат саждаси эмас, ҳурмат саждаси) қилдирган. Уларга бермаган илмни Одам алайҳиссаломга бағишлаган. Аввал бошида ўзига сажда этган фаришталарга сажда қилиш, сиғиниш ўтакетган беъмаънилик ва гумроҳликдир.

Фаришталарнинг вазифалари нима бўлса, шуларни бекаму-кўст бажариб юрадилар. Улар учун масофанинг аҳамияти йўқ. Ҳар қандай масофани бир лаҳзада, нурдан яратилганлари учун, ёруғлик тезлигидан каттароқ — фикр тезлигида босиб ўтадилар.

Биз уларни борлигига ишонишимиз буюрилгандир. Аллоҳ пайғамбарлари орқали уларнинг борлиги ҳақида бизга хабар берган. Фаришталарда емок, ичмок, чарчамок, ухламок. зерикмок йўқ. Уларда жинсий айирма ҳам йўқ.

Агар уларнинг киши кўзига кўринмоқлари буюрилган бўлса, улар инсонга ҳар турли тусда кўринишлари мумкин. Фаришталарнинг сон-санови ёлғиз Аллоҳ таолога аён, бу ҳақда бизга хабар берилмаган. Уларнинг энг машҳурлари: '.

Ҳазрат Жаброил алайҳиссалом — Аллоҳ каломини, амрини пайғамбарларга етказувчи (вахй келтирувчи) фаришта; макони еттинчи осмонда.

Ҳазрат Азроил алайҳиссалом — жонзотларнинг жонини олувчи фаришта; макони тўртинчи осмонда. (Куръонда ўлим фариштаси — Малак-ул мавт деб тилга олинган)

Ҳазрат Микоил алайҳиссалом — бутун жонзотлар ва махлуқотларни ризқлантирувчи, ёмғир, қорларга муаккаллик қилувчи фаришта; макони тўртинчи осмонда.

Ҳазрат Исрофил алайҳиссалом — қиёмат куни сур чалувчи фаришта (қиёматгача оғзига сурни олиб шай бўлиб туради); макони тўртинчи осмонда.

Дардойил — ой, кун, юлдузларга муаккаллик қилувчи фаришта.

Исмойил — Ер юзидаги ўсимликлар, гиёҳларга муаккаллик қилувчи фаришта.

Зукойил — қиёмат куни халойикнинг савоб-гуноҳларини тарозига қўйиб тортувчи фаришта.

Аҳройил — барча уммонлар, денгизлар, дарёлар, чашмаларга муаккаллик қилувчи фаришта.

Ризвон — саккиз жаннатга муаккаллик қилувчи фаришта.

Молик — етти дўзахга муаккаллик қилувчи фаришта.

Забония — дўзах посбони бўлган фаришта.

Мункар ва Накир — инсон ўлганидан кейин уни гўрда ётганида сўроқ қилувчи фаришталар.

Шунингдек, ҳар бир кишининг чап елкасида унинг гуноҳ ишларини, ўнг елкасида савоб ишларини ёзиб боровчи фаришталар бор. Савоб ишлар ўша заҳотиёқ ёзиб қўйилади, гуноҳ ишлар эса уч кундан кейингина ёзилади, чунки инсонга қилган гуноҳларига тавба қилиш имконияти берилган.

3. Аллоҳ таолонинг илоҳий китобларига ишониш

Иймоннинг учинчи талаби Аллоҳнинг ҳамма илоҳий китобларига ишонмоқдир. Китобимизнинг 7-фаслида **Аллоҳ таоло** Ўзининг пайғамбарларига **100** саҳифа ва 4 илоҳий китоб нозил этганлигини, шу жумладан Одам а.с.га 10, Шис а.с.га 50, Идрис а.с.га 30, Иброҳим а.с.га 10 саҳифалар, ҳамда Мусо а.с.га «Таврот», Довуд а.с.га «Забур», Ийсо а.с.га «Инжил» ва Муҳаммад а.с.га «Қуръони карим» илоҳий китоблар нозил этганлигини айтиб ўтган эдик. Ҳар бир мусулмон ана шу 100 саҳифа ва 4 илоҳий китобларга ишонмоғи шарт. «Қуръони карим» охириги илоҳий китоб бўлиб, бундан кейин бошқа илоҳий китоб нозил этилмайди. Ким буни инкор этса, кофир бўлади.

Қуръони карим араб тилидаги илоҳий китоб — мўъжиза бўлганлигидан уни ўзидек таржима қилиш зинҳор ҳеч кимнинг қўлидан келмайди. **Қуръони каримии** бошқа тилдаги таржимасини таржима эмас, балки унинг мазмунининг изоҳи деб тушунмоқ керак, чунки ҳар қандай бекаму-қўст қилинган таржима ҳам уни асл маъносини бера олмайди, у фақат маънони тушунишга бироз ёрдам беради, холос. Шунинг учун **Қуръони карим** маънолари таржимасини намозда ёки бошқа ибодатларда, таъзияларда ўқиш мутлақо мумкин эмас. Шунингдек, таржимадан ҳукм чиқаришга, ҳужжат-далил келтиришга ҳам йўл қўйилмайди.

Ислом ақидаси бўйича илоҳий китоблар — Таврот, Забур, Инжил, **Қуръони каримии** инкор этган киши кофир бўлади, **Аллоҳни** бу тўртала китобига ва саҳифаларига ҳам бирдек иймон келтиришимиз керак. Аммо, шуни таъкидлаб ўтиш керакки, **Аллоҳ таоло** томонидан башариятга охириги дин — Исломнинг юборилиши ва **Қуръони каримини** нозил қилиниши муносабати билан уч илоҳий китоб — Таврот, Забур ва Инжилнинг амал қилиши тўхтади ҳамда Муҳаммад алайҳиссаломнинг шариати ўздан олдинги барча шариатларни бекор қилди.

4. Аллоҳ таолонинг пайғамбарларига ишониш

Иймоннинг тўртинчи шarti Аллоҳнинг барча пайғамбарларига ишонишдир. Китобимизнинг 6-фаслида айтиб ўтганимиздек, **Аллоҳ** тарафидан юборилган барча пайғамбарлар инсонларга фақат Ислом динидан таълим берганлар. **Аллоҳнинг** каломини, амрини инсонларга етказганлар. Яъни одамларни яратувчи **Парвардигори оламини** ягона библиб, ундан бошқасига ибодат қилмасликни, яъни тавҳидга, юборган пайғамбарларига, охират кунига ишониб, тўғри йўлдан боришга — хидоятга тарғиб қилганлар. Бу 20- «Тоҳо» сурасининг 14-оятда аниқ ва равшан айтилгандир: **«Дарҳақиқат, Мен Аллоҳдирман! Мендан ўзга илоҳ йўқ! Бас, Менгагина ибодат қил ва Мени эслаганингда намозни адо қил!»** Демак, ҳозирги Ислом дини ўша пайғамбарлар олиб келган диннинг ўзидир. Уларнинг ҳаммаси бир, лекин шариатлари турличадир, холос.

Дин замирида қад ростлаган шариатнинг вазифаси, ибодат йўллари, ҳаётий, ижтимоий қоидалар, инсонлар орасидаги алоқа, муомала, **Аллоҳ** ҳалол ва ҳаром қилган ишлар ва нарсаларни ажратиб беришдир.

Аллоҳ таоло ҳар бир халққа, ўз даври ва шароитига қараб пайғамбарлари орқали ҳар хил шариатлар юборган. Пировардида Аллоҳ таоло Муҳаммад алайҳиссалом воситалигида бутун дунёга, киёмат кунигача етадиган охириги умумий Ислом динини юборди. Бу диннинг юборилиш сабабларидан бири ўтган катта тарихий даврлар мобайнида пайғамбарлар шариатларининг бирмунча қисмлари ўзгартирилганлиги, Аллоҳнинг аввалги илоҳий китобларига ҳукмдорлар, роҳиблар, руҳонийлар, коҳинлар томонидан жуда кўп ўзгартиришлар киритилганлиги туфайли бу китобларнинг илоҳий кучи, аҳамияти йўқола бошлаганлиги бўлди.

Иймоннинг етти асосидан тўрттаси, яъни: Тавҳид (Аллоҳнинг борлиги ва бирлиги), Аллоҳнинг фаришталарига, илоҳий китобларига ва пайғамбарларига ишониш билан танишиб чиқдик. Энди иймоннинг қолган уч асоси — тақдирга, охиратга ва қайта тирилишга ишонмоқ билан танишсак.

5. *Тақдирга ишониш*

Иймоннинг бешинчи асоси тақдирга иймон келтириш, яъни яхши-ёмон ҳар нарсани Аллоҳдан бўлишига ишонишдир.

«Тақдир» арабча сўз бўлиб, «ўлчовли», «хисобли» деган маънони билдиради. **Парвардигорнинг** барча бўлажак нарсаларнинг яратилишидан, бўлмагандан бурун уларни қачон бўлишини, қаерда бўлишини, қандай бўлишини азалдан билиб тайин этиши ва белгилаб қўйишига «тақдир» ёки «қисмат» дейилади. Ана шу белгилаб қўйилган бўлажак нарсаларнинг вақти-соати келгач, **Парвардигор таоло** белгиланган ва тайин этилган шаклда содир бўлишига «қазои қадар» дейилади.

Қазо — **Тангри** таоло томонидан Унинг иродаси билан сабабларнинг яратилиши демакдир. **Унинг** билими орқали барча нарсалар — олам, табиат, бутун борлиқ, жонсиз-жонли мавжудотлар ва ҳоказолар яратилган.

Қадар — **Тангри** таолонинг яратган нарсаларини айланиши, ҳаракати. Сабабларнинг ҳаракатга келтирилиши.

Қуръони карим қазои қадарга иймон келтириш вожиблиги ҳақида ҳеч нарса айтилмаган. Шунинг учун Ислом дини ақидаси асосларидан деб ҳисобланмаган. Лекин бу масала, бошқа табиий қонунлар каби, бир қонун эканлигига ишора этилган ҳолос.

Тақдирни азалдан пешонага ёзиб қўйилган илоҳий қудрат деб билиш ҳамма динларда мавжуддир. Чунончи, **Аллоҳ таоло** инсонларга ирода ва фаолият эркинлигини берган. Шунга қўра, инсон ўзининг қилган ишларига ўзи масъулдир ва ўзининг қилган яхши-ёмон, савоб-гуноҳ ишларига ўзи жавоб беради. Бу ишларнинг ажрининг маълум қисмини бу дунёда, қолганини охиратда олади. Аммо бошқа диний адабиётларда, Таврот ва Инжилда ёзилишича, киши қилган гуноҳ ишлари учун жазонинг бу дунёда олинмаган қисми келгуси тўрт авлодларидан бирининг зиммасига юклатилиши ҳам мумкин экан.

Инсоннинг бошига тушган мусибатлар — бевақт ўлим, касаллик, очлик, муҳтожлик, бахтсизлик, омадсизлик ва ҳоказоларнинг барчаси замирида биз билмаган ҳикматлар, сирў синоатлар яширинган. Бу дунёда, ҳаётда, тасодиф деган нарса бўлмайди.

Барча яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам **Аллоҳ** таоло маъқул топган ва белгилаб қўйган қонуният ва ўлчовдан ташқари эмас, деб ишониш иймоннинг ажралмас қисмидир. Тақдирга ишонган киши мусибатларда ўзини йўқотмайди, ютуқлар олдида эсанкираб қолмайди. Тақдирга ишонч кишига қўрқмаслик, сабот, олға интилиш ва қалбига бошқа йўл билан етиб бўлмайдиган лаззатли ором бағишлайди, рухий хотиржамлик бахш этади.

Оламда ҳеч иш пала-партиш эмас экан, Доно бошқарувчи борлиқни тартибли қилиб бошқараётган экан, киши ифлос, разилона хатти-ҳаракатлари эвазига яхшилик кутиши, ёки аксинча, қилган яхши амалларининг бекорга зое кетади деб умидсизланиши тақдир. • эътиқодига бутунлай ҳилофдир.

Аллоҳ таоло инсонни бу дунёга синаш учун юборган, мақсад эса одамзодни у дунёга тайёрлашдир. Аллоҳ инсонга ақл ва ирода-ихтиёр эркинлигини бериб қўйган. Ёмонликни яхшилик билан қайтаришга, очликни овқатланиш билан, камбағалликни — ишлаш ва тадбиркорлик билан даф қилишга буюрган.

Инсон ўз иродаси ва фаолият эркинлиги билан қилган қилмиши, яхши-ёмон амаллари

билан тақдирнинг маълум қисмини ўзгартира олади. Лекин қандай қисмини ўзгартира олади, қандай қисмини ўзгартира олмайди, бу Парвардигорнинг сиридир. Тақдир, қазои қадар, ҳаммадан, ҳатто фаришталардан ҳам сир тугилади.

Истаганимизни қила олишимиз учун, **Аллоҳ таоло** бизни эркин қўйган. Ҳар бир ишда маълум натижа олиш учун керакли ва қўлдан келадиган ҳамма ишни қилиб, бутун чораларни ишга солиш зарур. Бошқа қила олинмайдиган иш қолмагандан кейин, қолганини Аллоҳга топшириб, ундан умид қилиш керак. Бу Исломда таваккул дейилади. Инсон қўлидан келган барча чораларни қўриб, ўзига боғлиқ бўлган ишларни қилиб бўлганидан кейин, у ёғи **Аллоҳ таолонинг** тақдирига ҳавола қилинади.

Агар инсон бир ишни бўлдиришга бутун чораларни қўрган бўлса-ю, аммо у иш бўлмаса, демак шу ишнинг бўлмаслиги Лавҳ ул-Махфуз китобида, тақдир — қисматда (пешонаси-га) ёзиб қўйилгани учун бўлмаганидир.

Қуръони каримца тақдир ҳақида қуйидаги оят-қарималар келтирилган:

«Токи, сизлар қўлларингиздан кетган нарсага қайғурмагaysизлар ва (Аллоҳ) ато этган нарса билан шодланиб (ҳаволаниб) кетмагaysизлар. Аллоҳ ҳар қандай КИБРЛИ Ва МАҚТАНЧОҚ КИМСаларНИ суйМаС» <57- «Ҳадид» сураси, 23-оят).

Хуллас, ҳақиқий мусулмон тақдирга ишонмоғи шарт. Лекин **Аллоҳ таоло** инсонга ақл ва ирода-ихтиёр, фаолият эркинлиги берганлиги туфайли барча ишларни оқилона бажаришга амр қилган. Яна қайтариб айтмишқай, фақат бизнинг ирода ва ихтиёримиздан ташқари содир бўлган ишларнигина тақдирдан деб билмоғимиз керак. Чунки **Парвардигор** инсонни Ўзининг шакл-шамойилида яратгани учун ҳам, инсон ирода эркинлигига эга.

И з о ҳ: Абдуллоҳ ибн Аббос разийалло-ҳу анҳу (пайеамбаримизнинг амакиси Аббоснинг ўғли)нинг ёзишича, Аллоҳнинг биринчи яратган нарсаси оппоқ марвариддан «Лавҳ ул-Махфуз» — мангу асралувчи китоби бўлди. Сўнг қамматбаҳо ноёб тошдан қаламни яратди. Қаламининг учи ёриқ бўлиб, у ёриқдан қаламдан сиёҳ чиққанидек, ёруелик — нур чиқар ва Аллоҳнинг барча айтганларини, амрларини ёзар экан. Лавҳда қиёматгача бўладиган воқеалар, ишлар ёзилган экан. Демак, бизнинг ирода ва ихтиёримиздан ташқари содир бўлган ишларни тақдирдан деб билмоғимиз керак.

*Нима лозим эрса шундан нишона,
Азалдан ёзилмиш асли пешона.
Бўлганича бўлур толеингда не бор,
Беҳуда ўзингни урма ҳар ёна.*

(Умар Хайём)

6-7. Охиратга ва қайта тирилишга ишониш

Иймоннинг олтинчи ва еттинчи асослари, охиратга — қиёмат кунига ва ўлгандан кейин қайта тирилмоққа ишонишдир. «Қиёмат» арабча сўз бўлиб, маъноси «тикка туриш». «Ўрнидан туриш»дир.

* Ҳар бир нарсанинг, ишнинг боши ва охири бўлганидек, оламий ҳаётнинг ҳам аввали. охири бор, унга охират — қиёмат дейилади. Қиёмат-қойим қачон бўлишини фақат **Аллоҳ таоло** билади. Бу ҳақда хабар берилмаган.

Қиёмат ёруғ дунёнинг тугаши билан охират кунининг бошланишидир.

Аллоҳ таоло қиёмат деб аталган кунда — охиратда, бутун оламни, еру осмонни ва барча жонзотларни йўқ қилади. Кейин инсонларнинг барчасини яна ўз қудрати илоҳийси билан тирилтириб, ҳаммани маҳшаргоҳ деган махсус жойга тўплайди. У ерда ҳар бир одамнинг қўлига ўз номаи аъмоли — қилган яхши-ёмон, савоб-гуноҳлари битилган китобат топширилади. Қилган савоб-гуноҳ ишларини Зуқойил деган фаришта ўзининг махсус тарозисида тортиб ўлчайди.

Сўнгра ҳамма маҳшар билан жаннат орасида дўзах устига қурилган қилдан ингичка, қиличдан кескир Пулсирот, яъни Сирот кўпригидан ўтадилар. Кўприк остида жойлашган дўзахга иймонсизлар, даҳрийлар, кофирлар, муртадлар, мунофиқлар ва бошқа гуноҳкорлар ўтаётганларида қулайдилар. Мўмин-мусулмон гуноҳкорлар эса, Аллоҳ гуноҳларини

кечиб юборса, осонгина ўтиб кетадилар, кечмаса, дўзахга кулаб,- маълум муддат азобда бўлиб, охири жаннатга киритиладилар. Иймонсизлар, кофирлар, дахрийлар, муртадлар, мунофиқлар у ерда абадий қолиб кетадилар. Баъзи бирларининг гуноҳларини Аллоҳ кечирса, маълум вақт дўзахда жазоланганларидан кейин, жаннатга киритиладилар ва жаннатда абадий ҳаёт кечиришни давом эттирадилар.

Жаннат ва дўзахдан ташқари яна аросат деган жой бўлиб, инсонларнинг қилган аъмоллари даражасига қараб у ерга юбориладилар. У ердан жаннат ва дўзах кўриниб туради. У ерга тушган инсонлар маълум вақт пушаймонлик азобини тортишгач, жаннатга киритиладилар.

Жаннатда эркалар 33 ёш, аёллар 16 ёш ҳолларида яшаб юрадилар. Беҳиштда ўлмоқ, туғмоқ, касал бўлмоқ, ухламоқ, ишламоқ, чарчамоқ, зерикмоқ йўқ. Доим шодлик ва роҳатда абадий яшайдилар.

Дўзах етти қаватдан иборат бўлиб, бу қаватларнинг номлари: *Сухқал (ёки Саъир), Лазо, Сақар, Жаҳийм (ёки Сижжийн), Жаҳаннам, Ҳовия, Ҳутаматр*. Уларга гуноҳкорлар қилган гуноҳлари даражаларига қараб тушадилар. •*

Жаннат саккизтадир, уларнинг номлари қуйидагича:

Дор ул-Жалол гавҳардан (баъзи манбаларга кўра забаржаддан);

Дор ус-Салом кизил ёқутдан;

Дор ул-Қарор (ёки жаннат ул-Физзо) тиллодан;

Жаннат ул-Маъво сарғиш яшил забаржаддан (баъзи манбаларда нурдан);

Жаннат ул-Хулд сарик маржондан (баъзи манбаларда кумушдан);

Жаннат ан-Наъим соф кумушдан (баъзи манбаларда зумратдан);

Жаннат ул-Фирдавс гиштлири тилло, кумуш, ёқутдан ва забаржатдан (баъзи малумотларга кўра гавҳардан);

Жаннат ул-Аъдин оқ дурдан (баъзи манбаларда лаълдан дейилган).

(Мухаммад Салим ибн Мухаммад Раҳим Бухорий. Дурратул — ваъизин. Т.: «Фан». 2001. 127-129 бетлар).

Бу абадиёт жаннатлари пайдо қилинганидан бери то қиёматгача самода — еттинчи қават осмонда муаллақ туради деб ривоят қилинади.

Жаннатга кирган кишилар бу дунёда ҳеч ким кўрмаган, эшитмаган, лаззатли ҳар хил ноз-неъматлар, Ҳавзи Кавсар сувлари, ариқларда айнамайдиган сут, асал, шарбат, шароблар оқиб туради. Жаннатда бокира хурлар билан суҳбат қурилади, улар эртасига яна бокира ҳолига қайтаверади.

Инсон қайта тирилиши мумкинлигини исботлаш бобида Англия микробиология олимларининг оламшумул кашфиёти улкан ҳисса бўлди. Инглиз олимлари инсоннинг охириги умуртка поғонасининг ичида жуда ҳам кичик, тарик донасидек келадиган гавҳари — уруғи борлигини аниқлашди. Бу гавҳар шундай қобиқ билан ўралган эканки, у ҳеч қачон чиримас, йўқ бўлмас, ҳатто ўта юқори ҳароратга ҳам дош бера олар экан. Шуниси ажабланарлики, бу гавҳарнинг қобиғига турли кимёвий моддалар таъсир эттирилганида ҳам, у ўз хусусиятини асло ўзгартирмаган.

Бу тажрибадан, инсон жасади ёниб ёки тупроқ остида чириб йўқ бўлиб кетса ҳам, унинг гавҳари асло чиримаслиги маълум бўлди. Инглиз микробиологлари: *«Маҳсус бир шароитда бу гавҳардан инсоннинг янги жасади шаклланиб, сунгра у қобиқни ёриб чиқиши мумкин»* деган илмий фаразни айтмоқдалар. Гўё ўсимлик уруғидан гиёҳ униб чиқиши ёхуд тухумдан жўжа чиқиши каби.

Бу ҳақда пайғамбаримиз: *«Инсоннинг ҳамма аъзоси чириб, думеазасигина сақланиб қолур, инсоннинг қайта таркиб топтирилмоеига шу думеаза асос бўлур»*, ДеГЭНЛар (Имом ал-Бухорий. «Хадис». 3-жилд, 307-бет).

Инсон вужуди уч нарсадан: жасад, жон ва руҳдан иборат. Жасад Ер юзида вақтинча, Аллоҳ тақдир қилган муддатгача яшайди, сўнг ўлади, руҳ эса абадий барҳаётдир. Руҳ кўзга кўринмас нур ва қувватга ўхшайди. Масалан, электр қуввати кўзга кўринмайди, лекин электр қуввати билан ишлаб турган бирор механизмдан электр қуввати — токни ўзиб қўйсақ, механизм ишлашдан тўхтагани каби, инсон жасадини руҳ тарк этган ҳамоно жасад ўз фаолиятини тўхтатади, яъни ўлади. Лекин руҳ охираат қунигача яшайди ва Аллоҳ таоло қиёматда инсон умурткасидаги гавҳар — уруғни жонлантириб, жасадни шакллантиргач, унга ўша инсоннинг ўз руҳини киргизади ва қайта тирилтиради. Бутун

оламларни яратган Парвардигорга бу жуда осон (жасад, жон, рух ҳақида китобимиздаги тегишли фаслларга қаранг).

Охиратга ишонмаган одамнинг охиратга ишониб, ҳаётнинг ҳамма неъматларидан, имкониятларидан яхшироқ фойдаланиб яшаётган одамдан бахтлироқ эмаслиги оддий ҳақиқатдир. Ислом файласуф шоири Абул Аъло ал-Маъаррий (973—1057) охиратга ишонмаган фикрсиз кишиларга қарата бундай дейди:

*Табиб бирла мунажжим аҳли кўтоҳ,
Тирилмайди бадан, деб қилади даъво.
Дедим: Менга зиёнсиз, бўлса шундай,
Мен айтган бўлса, не қилгайсиз аммо?* (А. Вишнев таржимаси)

Қадимги ривоятларда айтилишича, қиёмат қоим бўлишидан 40 йил олдин ҳамма шундай бой-бадавлат, тўкин-сочинликда, беқайғу, шод-хуррам яшайдиган замон келар эканки, ўшанда садақа олувчи колмас, 40 йил 40 кун, ёки 40 соатдек жуда тез ўтиб кетар экан.

Буни ўша пайтлардаёқ, яъни бундан 1400 йил бурун доно пайғамбаримиз билганлар:

— Абу Ҳурайра ривоят қилади: *«Расулulloҳ с.а.в.: «Ислом илми бутунлай йўқ бўлмаеунча, зилзилалар кўпаймаеунча, вақт, умр тез ўтадиреон бўлмаеунча, фитна ва гуноҳ ишлар ошкора қилинадиргон бўлмаеунча қиёмат бўлмаеунча, қиёматга яқин шунчалик бойиб кетеайдирсизким, ҳатто мол-дунёингиз уйларингизга сиёмай кетеайдир», — дедилар»* (Имом Бухорий. «Ҳадис» 1-том, 282–бет. т.: «Қомуслар Бош таҳририяти». 1997).

Охират, қайта тирилиш, жаннат ва дўзах тўғрисида динимиз Исломнинг таълими ана шундай. Бу ҳақда диний адабиётларда, кўпдан-кўп ажойиб, ғаройиб қизиқарли ривоятлар, ҳикоялар, воқеалар ёзилган. Биз эса ана шу келтирилган ҳақиқатлар билан кифояланиб кўя қоламиз.

* * *

Давом этамиз.

Ислом дини қуйидаги беш асосдан, устундан иборат:

1. Мймон — юкорида айтилган иймони муфассалга ишонмоқ ва эътикод қилмоқ.

2. Намоз — Аллоҳга кунига 5 маҳал ибодат қилмоқ.

3. Закот — мол-мулки шариат белгилаган миқдорга етганда, йилда бир маротаба улардан қирқдан бирини, яъни 2,5 фоизини бева-бечораларга, мискинларга, илм толибларига ва бошқа мухтожларга бермоқ.

4. Рўза — ҳар йили рамазон ойида 30 кун рўза тутмоқ.

5. Ҳаж — имконияти бўлганда Маккага бориб Байтуллоҳга ҳаж (зиёрат) қилмоқ.

Исломнинг ана шу беш амали ҳар бир мусулмонга бажариш учун фарз (шарт) қилинган. Бу диний қоидалар тегишли адабиётларда кенг ва жуда яхши ёритиб берилганлиги учун, тафсилотлари ва қоидаларини қайтариб ўтирмаймиз, бу нарса китобимизнинг мақсадига ҳам кирмайди. Биз фақат Ислом динининг кишилар кўпинча бир-бириларидан сўраб-суриштириб юрадиган муҳим, нозик, қизиқарли томонларинигина қисқа ва тушунарли қилиб ёритиб беришга ҳаракат қиламиз.

* Пайғамбаримиз Расули акрам Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи вассаллам ўзларининг ҳадиси муборакларида Ислом динини осонлаштиринг, кийинлаштирманг, инсонларга малол келадиган қилманг, Исломни тарғиб қилишда шиддат кўрсатманг, намуна кўрсатинг, ҳеч кимнинг дилига озор берманг деб қайта-қайта тайинлаганлар. Мана улардан баъзи бирлари:

«Бу дин жуда мустаҳкам диндир. Укда ўртачалик ва юмшоқлик билан бораверинглар».

«Дин насиҳатдан иборатдир».

«Ибодатнинг яхшиси — енгилроеидир».

Бундан ташқари, пайғамбаримиз яна: *«Эй инсонлар! Дин ишларида ҳаддан ошиш-ликдан сақланинглар! Сиздан аввалги умматларнинг ўлимига дин ишларида ҳаддан ошганликлари сабаб бўлди»*, дея марҳамат қилганлар.

Пайғамбаримиз ҳар бир ишда ўртачаликни тарғиб қилганлар. Яъни ҳаётда бу дунё деб у дунёдан кечманглар, у дунё деб бу дунёдан кечманглар. Бу дунёда Аллоҳ буюрган ишларини қилиб, яшаш учун яратилгансизлар, деганлар.

Ибодат — намоз ўқиш, рўза тутиш, зикр, *Қуръон* кироати ва бошқалардир. Айни

махалда Аллоҳга манзур бўлган ҳар бир иш ибодатдир. Инсон ҳаётида Аллоҳнинг айтганини қилиб юрса, ибодатда юрган бўлади.

Пайғамбаримиз саҳобаларидан Онас ибн Моликнинг ривоят қилишларича, уч киши маслаҳатлашиб: «Аллоҳ таоло жаноби пайғ-амбаримизнинг собиқ ва келгуси гуноҳларини мағфират қилган, уларни у дунёлари обод, кафолатланган. Биз ҳам ана шундай даражага яқинлашиш учун Аллоҳ таоло йўлида қўшимча ибодат тарзида ўзимизга бир машаққатни олайлик» деб, бири — тунни доимо намоз ўқиб ўтказишга, иккинчиси — доимо рўза тутиб юришга, учинчиси аёллардан доим нари юришга ва умрбод уйланмай ўтишга қарор қилишиб, бу қарорларини жаноб Расулуллоҳга айтишди.

Расули акрам уларнинг бу гапларига жавобан: «Аллоҳ таоло ҳақи, мен Аллоҳ таолодан сизлардан кўра кўпроқ қўрқиб тақво қилурмен, лекин мен ўз вақтида намозимни ҳам ўқийман, ўз вақтида рўзамни ҳам тутаман, ўз вақтида дам ҳам оламан, ўз вақтида ухлайман ва аёлларим билан бўламан ҳам. Кимки мени суннатларимдан юз ўгирса, у мендан эмасдур. Ҳамма нарсани ўз жойида, ўз вақтида қилинглар», деб жавоб қилдилар.

Энди Сизга синалган, тажрибадан ўтган ҳақиқатни айтмоқчиман.

Эй иймон келтирган дўстлар! Илгари ўтган барча пайғамбарлар буюрганларидек, дунёга келиб яшаб турганингиз шукронасига намозни адо этинг, судхўрлик балосидан ўзни халос айланг, закотни ўз вақтида улашинг, акс ҳолда Аллоҳ тўплаган мол-дунёнгиздан беришингиз керак бўлган закот ҳаққини турли йўллар билан бир неча баробар қилиб совуриб юборур ва келиб турган омадингизни ва давлатингизни тўсиб қўюр!

Ш а р и а т

Энди икки оғиз сўз Ислом динининг қонун-қоидалар мажмуаси — шариат ҳақида. Исломий диний турмуш тарзи шариат қонун-қоидалари билан бошқарилади.

«Шариат» арабча сўз бўлиб, маъноси «тўғри йўл», «илоҳий йўл», «қонунчилик». Луғавий маъноси «изҳор қилмоқ», «баён этмоқ» ҳамда «йўл»дир. Шариат Ислом динининг диний, ҳуқуқий қонунчилик тизимидир. Унда ҳуқуқий масалалардан ташқари ахлоқий меъёрлар ва диний талабларга қонун туси берилган.

Исломда давлатни ва жамиятни ҳуқуқий бошқариш *Қуръони карим* ва шариат қонунлари асосида олиб борилади. Шариат қонунлари мусулмонлар учун мукаддас ҳисобланиб, *Қуръони карим* ва пайғамбаримиз суннатлари, ҳадислари — Сунна асосига қурилган. Ислом динининг кенг ёйилиши ва ривожланиши билан мусулмонларнинг барча ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, диний фаолиятини акс эттирувчи қонунлар мажмуасига эҳтиёж туғилиб, Ислом илоҳиётчилари, уламолари бир неча аср мобайнида шариат қонунларини ишлаб чиққанлар. Шариатга асос қилиб *Қуръони карим*, иккинчи Сунна, учинчи — ижмоъ ва тўртинчи — қиёс олинган. Сунна пайғамбаримизнинг суннатлари, ҳадисларидир. Ижмоъ — яқдиллик билан қабул қилинган қарор, яъни диний жамоанинг ягона фикри, *Қуръони карим* ва ҳадисларда аниқ кўрсатма берилмаган ҳуқуқий масалаларни ҳал этишда диний ҳуқуқшунослар тўпланиб, ягона фикрга келган ҳолда ҳукм чиқаришларидир. Қиёс (арабча; маъноси «таққослаш») — *Қуръон* ва Суннада берилмаган бирор ҳуқуқий масала, шунга ўхшаш масала бўйича кўрсатмага таққослаш, қиёслаш йўли билан шарҳ этилади, тушунтирилади. Булар диний қонуншуносликда — фикҳда шариат манбалари деб эътироф этилган. Шариат XI—XII асрларда тугал шаклланиб бўлган.

Шариат диндорлар ҳаётининг барча соҳаларини, ҳатто оилавий ҳаёт ва турмушнинг майда икир-чикирлари, урф-одатларини ҳам ўз ичига олган. Шариатда давлат ҳуқуқи меъёрлари, мажбурият, мерос, жиноят, жазо ва оила-никоҳ ҳуқуқлари, шунингдек, суд юритиш, васийлик кўрсатмалари берилган. Шариат хусусий мулкни Аллоҳ таоло томонидан белгиланган, доимий, ўзгармас ва мукаддас деб ҳисоблайди.

Шариат қонунлари бўйича иймонли бўла туриб, яъни иймоннинг етти асосини сақлаб, ўз эътиқодида турган киши диннинг қолган тўрт талабидан (намоз, рўза, закот, ҳаж) ҳаммасини ёки улардан бирортасини бажармаса, гуноҳ ишларни қилса, мўмин-мусулмонлигича қолади, кофир бўлмайди-ю, лекин гуноҳкор фосиқлар сафига қўшилади ва Аллоҳ таолога гуноҳлари ҳисобини беради, бу дунёда ва у дунёда ажрини олади.

Аллоҳга иймони бўлиб, **Уни** инкор этмаган ҳолда, нафсу шахватга берилиб ёки шай-

тон васвасаси билан баъзи гуноҳларни қилган, фарз, вожиб уннат каби амалларни мукаммал адо этмайдиган мусулмонларни асло кофир деб бўлмайди. Бундайлар осий, яъни гуноҳкорлардир. Дилларидаги иймон-ишончлари ҳурматидан улар мусулмонлар сифидан чиқарилмайдилар. Барча исломий ҳукмлар улар учун ҳам амал килаверади. Масалан, шундай фосиқ мусулмонга жаноза, никоҳ, талоқ ва бошқа шариат аҳкомлари жорий этилаверади. Мўмин-мусулмон одам шариатда ҳаром дейилган нарсани ҳалол деса, ёки ҳалол нарсани ҳаром деса, ёхуд гуноҳ ишни бу гуноҳ эмас десз. Ёинки намоз фарз эмас деса, албатта, иймондан ажралиб кофирлар каторига қўшилади.

Ислом йўналишлари ва мазҳабларида шундай қарама-карши фикрлар борки, биз фақат ўз ақидавий мазҳабимиз — Имом Аъзам мазҳабларида қаттиқ туришимиз ва аҳли сунна уламоларининг сўзларини маҳкам тутишимиз зарур. Масалан, бизнинг ақидамиз бўйича мусулмон киши хоҳ катта, хоҳ кичик гуноҳ иш қилиб қўйса, гуноҳкор бўлади, лекин кофир бўлиб қолмайди. Аммо мўътазила ва хаворижия мазҳабларининг уламолари, бунинг акси ўларок, мусулмон одам гуноҳ иш қилса, иймондан чиқиб, кофир бўлади, дейдилар.

Уламоларнинг тушунтиришларича, мусулмон одамга таҳдид қилиб: «Агар динингдан кечиб қуфр сўзни айтмасанг, ўлдираман, ёки танангдан бирор аъзоингни кесиб ташлайман» деса, бу хавф аниқ бўлса, дилини иймонга мустаҳкам қилган ҳолда, тили билан буюрилган ибораларни айтишга рухсат этилади. Бундай ночор ҳолда айтилган қуфр сўзи билан кофир бўлиб қолмайди. Бу ҳақда 16- «Наҳл» сурасининг 106-оятида айтилган. Қалбида иймони бўлган инсон, гарчи гуноҳлари туфайли дўзахга маҳкум бўлган тақдирда ҳам, абадий азобда қолмайди, маълум муддатдан сўнг, иймони шарофатидан дўзахдан чиқарилиб, жаннатга киритилади. Демак биз мусулмонлар учун энг муҳими — дилимизда ва тилимизда иймонни маҳкам сақлашимиз керак экан.

Шариатда намоз ўқиш, рўза тутиш, закот, ҳаж ва шу кабилар ҳақида батафсил кўрсатмалар берилган. Шариатда барча хатти-ҳаракатлар дастлаб икки тур — ҳаром ва ҳалолга ажратилган. Кейинчалик шариат шаклланиб тугалланган даврда мусулмонлар хатти-ҳаракатларини баҳолавчи беш хил меъёр белгиланди. Булар: фарз — бажарилиши катъий, мажбурий ҳисобланган хатти-ҳаракатлар; суннат (мандуб) — мажбурий эмас, лекин маъқул, лозим деб ҳисобланган меъёрлар; мубоҳ — ихтиёрий меъёрлар; макруҳ — номаъқул меъёрлар; ҳаром — катъий равишда тақиқланган хатти-ҳаракатлар.

Ҳалол ва ҳаром масаласига келсак, шариат қонунлари бўйича Аллоҳ таоло тарафидан рухсат этилган емишлар, нарсалар ва ишлар ҳалол дейилади. Ҳаром эса унинг акси — истъмолга рухсат этилмаган нарсалар ва қилинмайдиган ҳамда таъқиқланган ишлардир. Одатда биз ҳалолни ейиладиган нарсаларга ишлатиб, ейилмайдиган, зарарли нопок нарсаларга ҳаромни ишлатамиз. Аслида шариатимизда ижозат этилган ҳамма нарсалар, ейиладиган ёки қилинадиган ишлар ҳалол. Аксинча, ижозат этилмаган нарсалар, емишлар ва ишлар ҳаромдир,

Ҳалолдан узокроқ, ҳаромга яқинроқ нарсаларни, овкатларни ва ишларни макруҳ дейилади. Ҳалол нарсалар ва ишлар кўпчиликка маълум. Шунинг учун бу ерда баъзи ҳаром этилган нарсаларни ва ишларни мисол келтирамиз. Ҳаром нарсалар ва ишлар — чўчка (тўнғиз), қон, ўлакка, Аллоҳдан ўзгага атаб қурбонлик учун сўйилган ҳайвон гўштлари, ит, ваҳший ҳайвонлар, қарға, ўлаксахўр ҳамда йиртқич қушларнинг гўштлари, маст қилувчи ичимликлар ва гиёҳлар, зинокорлик, аврат жойларини очиб юриш, ота-онага оқ бўлиш, судхўрлик, ўғрилик, қарокчилик, котиллик, порахўрлик, ғийбат, тухмат, бўхтон, бадгумонлик, жосуслик, чакимчилик, ёлғончилик, бировнинг ҳаққига, омонатига хиёнат қилиш, савдо-сотикда фирромлик қилмоқ, тарозидан, ўлчовдан уриб қолмоқ, сеҳр-жоду билан шуғулланмоқ, ишга лаёқатли бўла туриб ишсиз юрмоқ ва шу кабилар шаръан ҳаром ҳисобланади.

Бизнинг «Аҳли сунна вал-жамоа» эътиқодининг ғоявий, мафкуравий асосчиси Имом ал-Моғурудийнинг таълим беришича, *Қуръон* кўрсатилган — чўчка, тўнғиз, ўлакка, қон, Аллоҳдан ўзгага атаб қурбонлик учун сўйилган ҳайвон гўштидан ташқари яна қуйидаги жонзотларнинг гўштини ейиш ҳаром қилинган:

— бўри, айик, арслон, шер, йўлбарс, сиртлон, силовсин, қундуз, сувсар, маймун, тулки, ит, мушук, тимсоҳ ва тимсоҳ каби судралиб юрувчилар, кенгуру;

— қушлардан: қаракас, қалхат, бургут, қузғун, қорақуш, ғажир, олақарға, қўршапалак, лочин, қирғий;

— жирканч бўлган ҳайвон ва ҳашоротлардан: сичқон, чўл сичқони. қўр сичқон, қала-

муш, кирпичи, чайн, илон, курбака, тошбака, кана, суварак, ари, пашша, чивин, бит, бурга (чигиртка ва калтакесак хақида ҳеч нима дейилмаган);

— сув жониворларидан балиқдан бошқалари ва сувда ўлиб, сув юзига қалқиб чиққан балиқлар. ✓/

Пайғамбаримиз эшак гўштини ҳам ҳаром деганлар.

Бир киши келгани учун унинг пойқадамига сўйилган жонлиқ «Бисмиллоҳ» билан сўйилган бўлса ҳам ҳаром. Курбонлик фақат Аллоҳ учун — Аллоҳ ризоси учун сўйилди. СаВОбиНИ ХОҲЛагаН МусуЛМОНГЭ баҒИШЛаШИНГИЗ МУМКИН (Қаранг: Имом ал-Мотуридий. Жомъи ул-мутун. Тошкент, «Мовароуннаҳр», 2000, 297-298-бетлар).

Ҳаромнинг тури жуда кўп. Баъзи зарур ҳолларда ҳаром нарсалар ҳалол бўлиб қолади. Масалан, ҳаётни сақлаб қолиш учун егулик бошқа нарсалар билан бўлмаса ва беморга дорилик учун ҳаром қилинган нарсалардан истеъмол қилишга руҳсат этилади. Чунки танамиз, жисмимиз Аллоҳникидир, **Унинг** омонатини сақлашга мажбурмиз. Бу ҳақда, яъни буткул иложсиз қолганда ҳаром қилинган нарсалардан бирон нарсани саломат қолиш учун ўлмагудек миқдорда еса, гуноҳкор бўлмаслиги ҳақида «Бақара» сурасининг 173-ояти ва «Моид» сурасининг 3-оятида айтиб ўтилгандир.

Ширк, кофирлик, муртадлик, мунофиқлик ва осийлик

Ширк («шерик» сўзи билан ўзакдош) — яккаю ягона Аллоҳни шериги бор деб билган, бирлигини тан олмаган, яъни Парвардигори оламни бир нечта деб билган, жонли-жонсиз нарсаларга баробар қилган киши Унга ширк келтирган бўлади. Аллоҳга шерик қилиш, яъни ширк келтириш Аллоҳ таоло асло кечирмайдиган энг оғир гуноҳ саналади. Аллоҳга ширк келтирган бундай одамларни мушриклар дейилади. Бутпарастлар, санампарастлар, оташпарастлар, Аллоҳнинг хотини, боласи, отаси, онаси бор деб билувчилар, Аллоҳдан бошқага топинувчи ва сиғинувчиларнинг барчаси мушриклардир.

Аллоҳни умуман йўқ дейдиганлар эса даҳрийлар (атеистлар) дейилади.

Амалда кўпинча кофирни — мушрик, мушрикни — кофир деб атаб келинади. Бу сўзларни асл маъноларига қараб, ўз ўрнида қўллаш лозим. Кофир сўзи куфр сўзидан олинган.

Куфр сўзи инкор этиш, рад этиш маъносини англатади. Иймоннинг етти асосидан ҳаммасини ёки биттасини, яъни Аллоҳнинг бору бирлигини инкор этган, Аллоҳ юборган китоблари ва пайғамбарларининг ҳаммаси, ёки биттасига ишонмаган, тан олмаган, фаришталарига, охират кунига, тақдирга, қайта тирилиш, у дунё, жаннат-дўзахга ишонмаган киши куфрга кетган — кофир дейилади. Бундан ташқари, шариат ҳалол қилган нарсалар ва ишларни ҳаром деб, ёки аксинча, ҳаром қилинган нарсалар ва ишларни ҳалол деювчилар ҳам кофир дейилади. Куфр уч хил бўлади.

1. Дилида ҳам, тилида ҳам ўзининг кофирлигини аниқ айтувчи, етти иймон асосларини тан олмовчи иймонсизлар — кофирлар куфри. Бундай одамлар ҳақиқий кофирдирлар.

2. Аллоҳнинг борлигини, бирлигини, Муҳаммад алайҳиссалом унинг пайғамбари эканлигини яхши била туриб, арзимаган сабабларни кўрсатиб, қайсарлик қилиб иймон келтирмаганлар куфри. Бунга шайтони алайҳиллаъна ва Муҳаммад алайҳиссаломнинг амакилари Абу Толибнинг куфрлари мисол бўлади. Шайтон Аллоҳнинг зоти сифатини била туриб унинг фармонини бажармади. Одам алайҳиссаломга сажда қилмай, тавқи лаънат ва куфрга юз тутди. Абу Толиб эса ўз қўлида ўсиб вояга етган Муҳаммад алайҳиссаломнинг ростгўйлигини, пайғамбарлигини яхши билар эди. Лекин ўзининг сафдошлари, бадавлат, нуфузли мушриклар олдида хижолат бўлиб қолмайдиган деб, ўшалар иймон келтирмагунча, мен ҳам иймон калимасини айтмайман, дея оламдан ўтиб кетди.

3. Ҳукмий куфр, яъни ҳақиқий бўлмаган куфр. Баъзи бир шариатга хилоф ишларни қилиб қўйиш ёки куфр сўзларни билиб-билмай гапириб қўйиш сабабли куфрга кетиш. Бундай одам ҳам кофир деб ҳукм қилинади. Шундай ҳолатга тушиб қолган одам учраб қолса, унга яхши насиҳатлар қилиб, тавба қилишга ва никоҳини янгидан ўқитиб олишга даъват этиш зарур. -

Муртад деб, ўз динидан воз кечувчи кишига айтилади. Агар мусулмон Ислом динидан

бутунлай воз кечганини ёки бошқа динга ўтганини билдирса, у муртад бўлади. Исломда қилган барча амаллари барбод бўлиб кетади. Ислом давлатларида бундай муртад кишига динга қайтишни таклиф этиб кўрилади. Қайтмаса, шариатга кўра қаттиқ жазоланади.

Мунофиқ деб, дилида иймони йўқ, лекин жонини ва молини сақлаб қолиш учун ёки соткинлик, хиёлати учун ёки бирон-бир ўзига маълум мақсади учун мусулмонлар сафига қўшилган, тилида иймон калимасини айтиб, дилидаги куфрини яшириб юривчи иккиюзламачи кимсага айтилади. Бундай кишилар то тили билан куфрини очик баён этмагунча ёки хиёнат ишлари фош бўлмагунча, мусулмонлар каторида юраверадиладар. Исломда шубҳа асосида ёки ноаниқ далил билан қатъий ҳукм чиқарилмайди. Зоҳирига қараб ҳукм чиқарилади, ботинини эса ёлғиз **Аллоҳ** билади. Ҳамма ишлар ҳақиқатини фақат Аллоҳнинг **Ўзи** билади, хоҳ бу дунёда, хоҳ охирада ҳар кимнинг дилига ва тилига мувофиқ ҳаққоний ҳукми **Ўзи** чиқаради.

Осий (арабча; гуноҳкор дегани) — дилида ва тилида иймони бор, аммо дин ва шариатга зид ҳаракат қилган кимса. Масалан, Ислом асослари, талабларининг баъзиларини бажариб, баъзиларини бажармай юрганлар кофир ёки мушрик эмас, осий, яъни гуноҳкор дейилади. Бундай осий бандалар бу дунё ва у дунёда Аллоҳнинг тегишли жазолари билан жазоланадиладар. **Аллоҳ** бундай осий бандаларининг гуноҳини ё кечиши, ёки кечмаслиги мумкин. **Аллоҳ** меҳрибон ва марҳаматли зотдир.

Ислом мазҳабларининг асосчилари

Муборак Ислом шариати беш диний-ҳукукий мазҳабдан иборат. Суннийликда: ханафия, моликия. шофиъия, ханбалия мазҳаблари, шиъаликда эса жаъфария мазҳаби бор.

Ер юзидаги жами 1,3 млд. мусулмонларнинг 47 % ханафий, 27 % шофий, 17 % мрлий, 7,5 % жаъфарий (шиалар), 1,5 % ханбалий мазҳабадирлар. Умумий килиб олганда суннийлар 92,5 %, шиалар эса 7,5 % ни ташкил этади.

Имом Аъзам

«Ханафия» мазҳабининг асосчиси — Абу Ханифа Нуъмон ибн Собит (699—767)нинг келиб чиқиши форслардан. Ирокнинг Куфа шаҳрида туғилган. Шариат ҳуқуқларини тизимга солган. Масалаларни ҳал этишда қиёс тадбиқ этган. Шариат қонунларини қўллашда, ҳукм чиқаришда, ҳулосага келишда аввало *Қуръони карим*, сўнгра пайғамбаримиз суннатлари — ҳадислари, ундан кейин ижмони, охирида эса қиёс қўллаган.

Ижмоъ (арабча; маъноси «якдиллик») — якдиллик билан қабул қилинган қарор, диний жамоанинг ягона фикри; *Қуръони карим* ва ҳадисларда аниқ кўрсатма берилмаган ҳуқукий масалани ҳал этишда диний ҳуқуқшуносларнинг ягона фикри асосидаги ҳукми фатвосига айтилади. Ана шундай йўл билан ҳулоса ва ҳукмларни мусулмонлар жамоаси учун маъқулроқ ва фойдалироқларини қабул қилиш қонун-қоидаларини ишлаб чиққан. Маҳаллий ҳуқуқ, меъёр ва одатларни шариат билан келиштириб қўллашни жорий этган. Ҳуқуқшуносликка ақл-идроқ, мулоҳазакорлик билан иш кўриш тадбирларини киритган.

Халифаликнинг бош қозиси вазифасини зиммасига олишдан бош тортгани учун, халифа ал-Мансур (754—775 йилларда ҳукмдорлик қилган) томонидан зиндонга ташланган ва қалтақлаб ўлдирилган. «Ал-Фикҳ ал-акбар» (Буюк ҳуқуқшунослик) номли машҳур китоб ёзиб қолдирган. Қабри Бағдод шаҳрининг Аъзамия маҳалласида.

Ханафия мазҳаби Сурия, Туркия, Мовароуннаҳр (Туркистон), Покистон, Ҳиндистон, Бангладеш ва бошқа мамлакатларда кенг тарқалган. ; - >*

Имом Молик

«Моликия» мазҳабининг асосчиси — Абу Абдуллоҳ Молик ибн Онас (713—795) Мадинаи мунавварада туғилган.-

Ҳуқукий масалаларда *Қуръони карим* ва ҳадисларни ақлга асосланган ҳолда талкин қилишга, тушунтиришга қарши чиққан. Муҳаммад алайҳиссалом даврларидаги анъана-

ларни, ҳадис тарафдорларини ёклаган. Умрининг охирида зоҳидликка берилган ва тарки дунё қилиб узлатда яшаган. Ягона асари — «Ал-Муваттаъ» (оммабоп, барчага тушунарли). Бу асар илк ҳадис тўпламларидан ҳисобланади.

Қабри Мадинаи мунаввара шаҳридадир. Моликия мазҳаби Ҳижоз, Ливия, Жазоир, Мағриб, Мавритания, Нигерия, Судан ва бошқа мамлакатларда кенг тарқалган.

Имом Шофиъий

«Шофиъия» мазҳабининг асосчиси Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Идрис аш-Шофиъий (767—820) Фаластиннинг Ғазза шаҳрида дунёга келган. Маккада яшаган, ҳадислар ва фикҳни ўрганган. Яманда қозилик лавозимини эгаллаган.

Ҳазрат Али авлодлари бўлмиш саййидлар билан яқинлашганлиги учун, камОққа олинган. Афв этилгандан сўнг, Мисрга кетиб, Молик ибн Онаснинг шогирди сифатида фаолият бошлаган. 810 йиллардан бошлаб Бағдодда ўз таълимотини тарғиб қилган.

Асарларида Ислом ҳукукини анъанавий меъёрлар билан боғлашга интилган. Фикҳ асосларига тўла таъриф берган, ижмоъдан фойдаланишга катта эътибор берган. ;

Имом Шофиъий асарларини шогирдлари «Китоб ал-умм» тўплами шаклига келтирган-лгр. Имом Шофиъий таълимоти Сурия ва Мисрда шаклланган. Ўрта асрларга келиб, Яқин Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган. Ҳозирги вақтда Миср, Индонезия мусулмонлари орасида, Малайзия, Филиппин, Тайланд, Шарқий Африка мамлакатларининг баъзиларида, қисман, Сурияда ва Арабистон яримороли жанубидаги мамлакатларда «шофиъи» мазҳабига амал қилувчилар бор.

. Туркистонда ҳам IX—XII асрларда тарқалган, кейинчалик ривожланишдан тўхтаган. ханафийлик устун мазҳабга айланган. Ҳазрат Имом Каффол аш-Шоший шофиъий уламоларнинг буюги саналади.

Имом Аҳмад ибн Ханбал

Ханбалия мазҳабининг асосчиси Абу Абдуллоҳ Аҳмад ибн Ханбал аш-Шайбоний (780 — 855) Бағдодда туғилди. Суннийликдаги тўрт диний-ҳукукий мазҳаблардан охиргиси — «ханбалия» мазҳабининг асосчиси ва имоми. Мўътазилийларга қарши курашган.

«Ханбалия» ҳукук тизими ўта торлиги, ҳар қандай кўринишдаги «янгилик»ка, диний масалаларда эркин фикр юритишга қаршилиги, шариат меъёрларига катъий, ҳеч бир ўзгаришсиз риоя қилиши билан ажралиб туради. Бу мазҳабда Куръон ва ҳадисларни эркин талкин этишдаги ҳар қандай уринишлар қораланади. Шунинг учун ҳам бу мазҳаб кенг тарқалмаган. Мазҳаб вакиллари мўътазилийларга қарши курашган Имом Аҳмаднинг ўзи Халифа ал-Маъмун (Ҳорун ар-Рашиднинг ўғли) ва унинг ворислари ҳукмронлигида мўътазилийлар таълимоти амал қилиб турганда бир неча марта қамалган ва жазоланган.

Диний ҳукук ва ҳадисшунослик соҳасида олти жилдлик «Муснад» (суянчиқ; тиргак) асари бизгача етиб келган.

Ханбалия XII асрда мустақил мазҳабга айланган. X асрда Эронда, XI—XV асрларда Сурия ва Фаластинда Имом Аҳмад издошлари қўп бўлган. Кейинги асрларда бу мазҳаб тарафдорлари яна камайиб кетган: XVIII асрда вахҳобийлар Ибн Ханбал тарафдори бўлиб чиққанлар ва подшоҳ Абдулазиз ибн Сауд, Саудия Арабистонида ҳокимиятни қўлга олгач, 1932 йилда Имом Ханбал қонунларини амалга киритганлар. Бу мазҳаб қонунлари Саудияда ҳозир ҳам амалда. Ханбалия Саудия Арабистонидан бошқа мамлакатларда жуда кам учрайди.

Имом Аҳмад ибн Ханбал Араб Халифалиги пойтахти Бағдодда вафот этган.

Шиъалар имоми Жаъфар ас-Содик

Шиъаликдаги жаъфария Исломдаги бешинчи диний-ҳукукий мазҳаб бўлиб, унинг асосчиси шиъаларнинг олтинчи имоми Жаъфар ас-Содик (700—765)дир.

Имом Жаъфар пайғамбаримизнинг жиянлари ва куёвлари ҳазрат Али ва кизлари Фотиманинг иккинчи ўғли Имом Ҳусайннинг қабири (панневара)ларидир.

Аслида бу тизим бир қатор илоҳиётчилар томонидан IX—X асрларда ишлаб чиқилган. Бунда Имом Жаъфарнинг хизмати бўлмаган, ундан фикҳ ва илоҳиётга оид ҳеч қандай асар

хам қолмаган бўлса-да, бу шиъалик диний-ҳуқуқ тизимида унинг номи берилган ва у суннийлардаги тўрт мазҳаб қатори Исломдаги бешинчи диний-ҳуқуқий мазҳаб ҳисобланади.

Жаъфария XVI аср бошларидан Эронда ҳукмрон диний-ҳуқуқий тизимга айланган, кейинчалик Ироқ, Судан ва бошқа мамлакатларга ҳам тарқалган. Эрон ва Ироқдаги шиъалар орасида бу мазҳаб ҳозирда ҳам амал қилиб келади.

Ўзбекистон ва Марказий Осиёнинг бошқа кўп мамлакатларидаги халқлар Имом Аъзам Абу Ханифа мазҳабида амал қиладилар.

Ҳар бир мусулмон ўзи амал қилаётган мазҳабини тўғри дейиши билан бирга, бошқа мазҳабдагиларга нисбатан чуқур ҳурмат ва иззат-икромда бўлиши лозим. Чунки мазҳабларнинг қанчалик тўғри ёки хато эканлиги фақат қиёмат куни маълум бўлади.

Сидқидилдан ибодат қилаётган ҳар бир киши учун савоб ёзилмай қолмайди.

Аллоҳ Ўзининг яратган бандаларига ниҳоятда меҳрибон ва қарами кенг бир зотдир!

Ислом динидаги йўналишлар, оқимлар ва фирқалар

Пайғамбаримиз Мухаммад саллаллоҳу алайҳи вассалламдан анча ўтиб вафот этган тўртинчи халифа ҳазрат Алидан кейин юз берган дастлабки ихтилофлар оқибатида, Исломда турли йўналишлар, оқимлар, фирқалар (шаҳобчалар), фикҳ-ҳуқуқ илмидаги мазҳаблар, сўфийлик тариқатлари (сулуклари) вужудга келди.

Биз бу ҳақда қисқача маълумотга эга бўлишимиз кифоядир. Чунки батафсил маълумотга эга бўлишимиз учун, бу ҳақда бир нечта китоб ёзишга тўғри келади. Шундан бизнинг максадимизга қирмайдиган мавзуга қизиқувчилар тегишли адабиётларни топиб ўқийдилар деб умид қиламиз.

Шундай қилиб, Исломда дастлаб VII асрнинг иккинчи ярмида, диний, мафкуравий жиҳатдан уч асосий йўналиш — хорижийлик, суннийлик, шиъалик пайдо бўлди. Булар орасида суннийлик энг катта бўлиб, жаҳондаги барча мусулмонларнинг 92,5 фоизи суннийлар, қолган 7,5 фоизи шиалар ҳисобланади. Суннийлик йўналишида ихтилофлар анча кам бўлган, унда ҳеч қандай фирқалар ажралиб чиқмаган. Тўрт мазҳаб амалда бўлган. Фақат XVIII—XIX асрларда ваҳҳобийа ва XIX асрда аҳмадия оқимлари вужудга келган. Аҳмадия оқими кейинчалик Исломдан бутунлай четга чиққанлиги боис, Араб Давлатлари Лигаси ва бошқа мусулмон давлатлар аҳмадияни Исломга умуман алоқаси йўқ оқим, унинг тарафдорлари мусулмон эмас, деб эълон қилдилар.

Бошқа барча оқимлар ва фирқалар шиъаликда пайдо бўлди.

Суннийларда тўрт мазҳаб — ханафия, моликия, шофиъия, ханбалия бўлса, шиъаларда фақат жаъфария мазҳаби мавжуд. Бундан ташқари, суннийликда иймон, ишонч, этикод, тушунчаси бўйича ва тақдир, қисмат, қазои қадар ва ирода эркинлигини тушуниш юзасидан ҳамда шариат, ҳуқуқ — фикҳ илмлари борасида бир-биридан фарқ қиладиган диний-ҳуқуқий мазҳаблар, оқимлар, фирқалар, шаҳобчалар, сўфийлик-тасаввуф тариқатлари, жамоалари пайдо бўлган. Улардан барчасининг таълимотларига *Қуръони қарим* асос қилиб олинган.

Исломдаги уч асосий йўналиш

Ислом динига амал қилувчилар маълум сабабларга кўра уч йўналишга ажралдилар. Улардан дастлабкиси хорижийлик бўлиб, кейингилари суннийлик ва шиъалик.

Хорижийлик ҳозирги даврда умуман йўқ бўлиб кетган. Суннийлик ва шиъалик ҳозирги кунгача амал қилиб келади. Бугунги кунда Ислом дини ана шу икки йўналишда кетмоқда.

Х о р и ж и й л и к (арабча: «четга чиққанлар», «ташқариликлар» маъносини билдиради) Исломдаги илк йўналиш бўлиб, халифа Али билан умавийлар ўртасидаги кураш давомида VII асрда вужудга келган. Халифалик учун курашда Али, Муовия тарафдорлари — умавийлар билан жангни охиригача олиб бормай, ғалабага яқин қолганда улар билан музокара олиб боришга кўнган. Бу ҳол ҳазрат Алини ҳақиқий халифа, яъни пайғамбар вориси деб ҳисоблаган мусулмонларнинг норозилигини туғдирган. Қўшиннинг бир қисми Алини қелишувчиликда айблаб, ундан ажралиб кетганлар ва кейинчалик Алининг ўзига ҳам, умавийларга ҳам қарши баб-баравар кураш бошлаб юборганлар. Худди ана шу гуруҳ тарафдорлари «хорижийлар» деб ном олган.

Хорижийлар таълимоти бўйича халифа диний жамоа томонидан саиланади ва жамоага бўйсунди. Ҳар қандай тақводор мусулмон, у қул ёки хабаш бўлса ҳам, халифа этиб сайланиши мумкин. Агар халифа жамоа манфаатларини ҳимоя қилмаса, вазифасидан бўшатилади ва ҳатто қатл этилиши ҳам мумкин. Уларнинг фикрича, мусулмоннинг эътиқоди қилган амалий ишига тўғри келмаса, гуноҳкор ким бўлишидан қатъи назар, дарҳол жазога тортилиши керак. Улар бу масалада муржийларга қарама-қарши турганлар.

Кейинроқ, VII—IX асрларда умавий ва аббосий халифалар хорижийларга қарши кескин кураш олиб бориб, уларни деярли қириб ташлаганлар. Хорижийларнинг омон қолган озгина қисми эса бир неча майда гуруҳларга бўлиниб йўк бўлиб кетган.

Ҳозирги даврда хорижийларнинг ибодийлар фирқаси Мағриб мамлакатларида — Жазоир, Тунис, Уммон, Танзанияда жуда оз бўлса ҳам учрайди.

С у н н и й л и к деб, диний қонун-қоида ва тартиботларга амал қилишда *Қуръони карим* ва пайғамбаримиз ҳадислари — «Сунна»га бирдек риоя қилувчиларга айтилади. Суннийлик йўналиши «Аҳли сунна вал жамоа» деб аталади ва бу йўналиш тўртта фикҳий мазҳабдан — ханафия, шофиъия, моликия, ханбалия ва икки ғоявий, ақидавий, мафкур*авий — ашъария ва мотуридия таълимотларидан иборат.

«Сунна» арабча сўз бўлиб, одат, анъана, ҳатти-ҳаракат тарзи маъноларини англатади. Исломда мусулмонлар учун ибрат ҳисобланган Муҳаммад алайҳиссаломнинг сўзлари, қилган ишлари, ҳатти-ҳаракатлари, ҳаёти, фаолияти ва кўрсатмалари ҳақидаги ривоятлар ҳадис дейилади. Ҳадислар тўплами эса «Сунна» деб ном олган.

Сунна Исломда *Қуръони карим* ва кейинги, уни тўлдирувчи манба, Ислом илоҳиёт-шунослиги ва шариатининг иккинчи муқаддас асоси сифатида эътироф этилган.

Ҳадислар VII аср ўрталаридан (умавий халифа Умар ибн Абдулазиз фармонидан сўнг) бошлаб жамлана бошланган, IX асрга келиб ягона тизимга солинган ҳамда дин, ахлоқ ва фикҳ — Ислом қонуншунослигининг муқаддас манбаига айланган.

Суннийлар барча халифаларни, жумладан, Абу Бакр, Умар, Усмон, Алиларни эътироф этадилар. Шиъалар эса фақатгина ҳазрат Алини ҳақиқий халифа сифатида тан оладилар.

Суннийлар учун Макка ва Мадина шаҳарлари зиёрат ва ҳажга борадиган муқаддас шаҳарлар ҳисобланади, ҳажга шиъалар ҳам қисман борадилар.

Ҳокимият масаласида суннийлар — халифалик, шиъалар эса имомат тарафдори. Шиъалар пайғамбаримиз вафотларидан кейин, диний ҳокимият фақат ҳазрат Али ва Фотима авлодларига тегишли деб биладилар, шу боисдан дастлабки уч халифани тан олмайдилар. Айрим диний маросимлар, урф-одатлар ва анъаналарда ҳам бирмунча фарқ бор.

Суннийликда тўрттала мазҳаб — ханафия, моликия, шофиъия, ханбалия тенг ҳисобланади. Бу мазҳаблар диний ҳуқуқ доирасидан чиқмаган ҳолда шариат масалаларида енгилроқ ёки қаттиқроқ ҳукм чиқариши билан бир-биридан фарқ қилади. Ҳар бир мусулмон қайси мазҳабда бўлса, ўша мазҳабда қолиши ва унга амал қилиши лозим. У мазҳабдан бу мазҳабга ўтиш маъқул қўрилмайди, одобга зид бўлади.

Бизнинг юртимизда азалдан фикҳда ханафийлик, ақидада эса мотуридийлик таълимотларига амал қилиниб келинади.

Ш и ъ а л и к («шиъа» сўзи арабча бўлиб, маъноси «гуруҳ», «тарафдор»дир) аслида гуруҳлар ўртасида ҳокимият учун кураш оқибатида вужудга келган бўлса-да, бу ихтилофлар диний таълимотдаги тафовут шаклида ҳам барқарорлашди.

Шиъалар, худди суннийлар сингари, *Қуръони карим*ни илоҳий деб эътироф этадилар. Шиъа илоҳиётчилари *Қуръони карим*ни мазмунини мажозий — кўчма маънода талқин қилиш йўли билан ўз таълимотларини асослайдилар. Улар фақат ҳазрат Али ва унинг тарафдорлари номи билан боғлиқ бўлган ҳадисларни тан олганлар ва шундай ҳадислардан иборат мустақил тўплам тузганлар. Бу тўпламлар умумий ном билан «Ахбор» деб аталган.

Шиъалар ҳазрат Али ва унинг авлодларидан иборат 12 имом ҳокимиятини тан олади. Шу муносабат билан ҳазрат Алидан бошқа барча халифаларни, хусусан дастлабки халифалардан Абу Бакр, Умар, Усмонни ҳокимиятни зўравонлик билан эгаллаб олган шахслар сифатида қоралайдилар. Шиъаларнинг 12 имоми қуйидагилар:

1. Али ибн Абу Толиб (601—661)

2. Имом Ҳасан (625—669)

3. Имом Ҳусайн (627—681)

4. Зайнулобидин Али-(вафоти 713)

5. Муҳаммад ал-Боқир (вафоти 732)
6. Жаъфар ас-Содиқ (700—765)
7. Мусо ал-Козим (вафоти 799)
8. Али ар-Ризо (вафоти 818)

9. Муҳаммад а^а-Тақий (вафоти 835)
10. Али ан-Нақий (вафоти 868)
11. Ҳасан ал-Асқарий (846—873)
12. Муҳаммад ал-Маҳдий ал-Асқарий (868 йили туғилган, 877 йилда 9 ёшида ғойиб бўлган).

Имомларнинг баъзиларигина ўлдирилган ёки заҳарланган, лекин шунга қарамай имомийлар уларнинг барчасини халифалар томонидан ўлдирилган деб ҳисоблайдилар, уларни жабрдийда ва дин йўлида шаҳид бўлганлар деб мотам тутадилар. Ўн иккинчи имом — Муҳаммад ал-Маҳдийни яширинган деб ҳисоблаб, унинг қайтиб келишини кутиш ҳозиргача шиъалар орасида анъана сифатида сақланган. Суннийлар орасида ҳам Имом ал-Маҳдийнинг келишига ишонилади. У охирзамонда келиб, Ийсо алайҳиссалом билан бирга Дажжол, яъжуж-маъжуж ва бошқа кофирлар билан урушиб, уларни енгадилар ҳамда Ерда қиёмат-қойим бўлишидан олдин адолат ўрнатадилар ва инсонлар улар даврида бахтли ҳаёт кечирадилар деб ишонилади.

Имомлар ва имомзодалар дафн этилган жойлар ҳозир ҳам шиъалар учун муқаддас зиёратгоҳ ҳисобланади, ҳатто улар учун ҳаж қилиш ўрнини босади. Бундай «муқаддас жойлар» Нажаф, Карбало, Козимайн (Ироқ), Мадонин, Машҳад, Кум, Шох Абдулазим (Эрон) шаҳарларида жойлашган. Улар Макка ва Мадинани ҳам муқаддас ҳисоблайди.

Шиъалар Имом Ҳусайнга мотам тутадилар. Ҳар йили муҳаррам ойининг дастлабки ўн кунлигида мотам тутиб диний юриш қиладилар, «шаҳсей-вахсей» («ШохҲусайн, воҳҲусайн» сўзларининг тез айтилгани) деб қичқирадилар ва ўзларига азоб бериб, кўчаларга чиқадиладар.

Шиъаларда, юкорида айтганимиздек, жаъфария мазҳаби амал қилади.

Ҳозирги вақтда шиъалар Эрон, Ироқ, Афғонистон, Ҳиндистон, Покистон, Озарбайжон ва Тожикистоннинг Помир тоғлари атрофида бор.

Ҳозирги вақтда шиъаликнинг асосий таянчи Эрон Ислом Республикасидир. Шиъалик у ерда ҳукмрон эътикод ҳисобланади. Бу мамлакатда давлатнинг олий диний раҳбари бутун жаҳон шиъаларининг раҳнамоси — имоми Оятуллоҳ Рухуллоҳ Мусавий Ҳумайний бўлган.

Оятуллоҳ Ҳумайний 1901 йил туғилиб, 1989 йил 3-июнда 88 ёшида ошқозон-ичак касаллигидан ҳасталаниб оламдан ўтди. 1979 йил Эрондаги инқилобдан кейин монархлик тузуми ағдарилгач, мамлакатга диний раҳбар — имом этиб сайланди. Оятуллоҳ Ҳумайний вафот этгач, Эрон президенти 40 кунлик умумхалқ мотами эълон қилди, 6-июнда унинг жасади мумиёланди. Унинг ўрнига 1939 йил 15 июлда туғилган, икки марта — 1981 ва 1985 йилларда Эрон Ислом Республикасининг президенти этиб сайланган — Саид Али Ҳумайний мамлакатга энг олий диний раҳбар — имом қилиб сайланди. Эрон Ислом Республикаси конституциясида имомнинг давлат устидан диний раҳбарлиги белгилаб қўйилган. Имом айна маҳалда давлат сиёсатини ҳам белгилаб беради.

«Оятуллоҳ» арабча сўз бўлиб, «Аллоҳ мўъжизаси» деган маънони беради. Шиъаликда мустақил фатво бериш ҳуқуқига эга бўлган «муҷтаҳид» унвони бўлиб, Эрон ва Ироқда ҳар қандай сиёсат, иқтисодий тадбир унинг розилиги билан амалга оширилади. Оятуллоҳ унвони юзлаб уламоларда бор. Улардан бир нечтасигина «оятуллоҳи узмо» (буюк оятуллоҳ), энг юксак обрўга эга бўлган биттаси эса, «маржаъи тақлид» (тақлид қилинадиган «инсон») деб аталади ва у барча шиъаларнинг олий раҳнамоси деб тан олинади.

«Имом», «имомат», «имомийлар» деган сўзларнинг маъносига ҳам тўхтайлик.

Имом (арабча «олдинда турувчи») — Ислом динида мусулмонларнинг раҳбари, бошлиғи. Имом атамасининг мазмуни: 1) суннийликда барча мусулмонларнинг олий раҳбари ёки буюк имом (ал-имом ал-кабир), яъни халифа; 2) суннийликдаги шариат мазҳабларининг асосчилари ҳам имом деб аталади (Имом Аъзам, Имом Молик ибн Онас, Имом Шофиъий, Имом Аҳмад ибн Ҳанбал); 3) шиъаликдаги энг юксак раҳнамо ҳисобланган ҳазрат Али ва унинг авлодлари ҳам имом деб аталади; 4) суннийликда ҳам, шиъаликда ҳам ҳар бир масжидда намозни бошқариб боровчи руҳоний ҳам имом деб, масжид раҳбари эса имом-хатиб (арабча «тарғиботчи», «нотик») деб аталади.

Имомат (арабча «бошқариш, раҳбарлик») — шиъаликда давлатни бошқариш ҳуқуқи.. Бунда мусулмонлар жамоаси ёки давлатида фақат Муҳаммад алайҳиссалом авлоди — ҳазрат Али ва пайғамбаримизнинг қизи Фотимадан тарқалган авлодлар ҳукмрон бўлиш ҳуқуқига эга деб ҳисобланади.

Имомийлар — шиъаликдаги асосий оқимлардан бири, Али авлодларига мансуб 12 имомни тан олувчи шиъалар. Имомийлар фикрича, имомат фақат пайғамбар авлодларига тегишли бўлиб, улар илоҳий моҳиятга ва ғайриинсоний билимга эгадирлар.

Имомийлар имомнинг сайлаб қўйилишини рад этадилар. Улар ўзларини, барча имомларни жабрдийдалар деб биладилар ҳамда уларни азиз тутадилар. Имомийлар таълимоти ҳозирги Эроннинг давлат дини ҳисобланади. Имомийлар Ироқда аҳолининг ярмидан кўпрогини ташкил этади. Имомийлар жамоалари Ливан, Кувайт, Баҳрайн, Саудия Арабистони, Иордания, Афғонистон ва бошқа мамлакатларда ҳам бор.

Исломдаги асосий йўналишлар, оқимлар ва мазҳаблар

Ислом уч асосий йўналишга эга:

1) Хорижийлик; 2) Суннийлик; 3) Шиъал-ик, деб юқорида айтиб ўтдик.

Исломдаги беш асосий диний-ҳуқуқий мазҳаблар:

Суннийликда Ҳанафия, Моликия, Шофиъия, Ханбалия ва шиъаликдаги Жаъфария. Бу мазҳаблар ҳам юқорида айтиб ўтилди.

Оқимлар:

1) Имомийлар; 2) Усулийлар; 3) Ахборийлар; 4) Муржийлар; 5) Рофизийлар; 6) Жабарийлар; 7) Қадарийлар; 8) Мўътазилийлар; 9) Ботинийлар; 10) Зоҳирийлар; 11) Мутакаллимлар (ашъарийлар); 12) Ваххобийлар; 13) Аҳмадия (қодиёнийлар) ва бошқалар.

Фирқалар (шаҳобчалар):

1) Зайдийлар; 2) Исмоилийлар; 3) Қарматийлар; 4) Мусталийлар (хашшошийлар); 5) Друзийлар; 6) Нусайрийлар (алавийлар); 7) Алиилоҳийлар; 8) Ҳуруфийлар; 9) Азракийлар; 10) Ибодийлар; 11) Бобийлик; 12) Баҳоийлик; 13) Маҳдийлик; 14) Равшанийлар; 15) Кайсонийлар; 16) Мушаббахийлар (хашвийлар); 17) Жаҳмийлар; 18) Сифатийлар ва бошқалар.

Асосчиларига нисбат берилиб номланган сўфийлик-тасаввуф тариқатлари:

1) Мухосибия; 2) Қассория ва маломатия; 3) Тайфурия; 4) Жунайдия; 5) Нурия; 6) Саҳлия; 7) Ҳакимия; 8) Харрозия; 9) Хафифия; 10) Сайёрия; 11) Ҳалложия; 12) Ҳулмония; 13) Қодирия; 14) Яссавия; 15) Нақшбандия; 16) Хилватия; 17) Рифоия; 18) Мавлавия; 19) Шозилия; 20) Саъдия; 21) Дасуқия (бурхония); 22) Бадавия; 23) Акбария; 24) Сухравардия; 25) Кубравия; 26) Мадания; 27) Чиштия; 28) Байрамия; 29) Ҳубайрия; 30) Зайния; 31) Сафавия; 32) Санусия; 33) Салафия; 34) Бектошия; 35) Неъматуллоҳия; 36) Шартария; 37) Ҳайдария; 38) Жалолия; 39) Раҳмония; 40) Рашидия; 41) Тоййибия; 42) Тининия; 43) Ҳалолия; 44) Барқия; 45) Идрисия; 46) Аммория; 47) Ғуфрия; 48) Жалватия; 49) Воисовчилар; 50) Муридчилик ва бошқалар.

Ислом дини олти йўналиш ва динни талқин этиш бўйича беш асосий мафкуравий оқимга бўлинади:

Исломнинг асосий йўналишлари бўйича:

1) Хорижийлик (азракийлар, суфрийлар, ибодийлар таълимоти); 2) Суннийлик; 3) Шиъалик (исмоилийлар, имомийлар, зайдийлар таълимоти); 4) Сўфийлик; 5) Мўътазилийлик; 6) Муржийлик.

Аллоҳнинг зоти ва сифатларини тушуниш бўйича беш оқим мавжуд:

1) Жаҳмийлар; 2) Мўътазилийлар; 3) Мушаббихийлар (ундан ханбалия тарафдорлари ҳамда зоҳирийлар ва қарматийлар ажралиб чиққан); 4) Сифатийлик (ундан ашъарийлар ажралиб чиққан); 5) Сўфийлик.

Иймон талқини бўйича тўрт оқим мавжуд:

1) Хорижийлик; 2) Суннийлик (ундан ханбалия мазҳаби тарафдорлари ажралиб чиққан); 3) Мўътазилийлик; 4) Муржийлик.

Қазои-қадар ва ирода эркинлиги талқини бўйича ҳам тўрт оқим мавжуд:

1) Қадарийлар (ундан мўътазилийлар таълимоти ажралиб чиққан); 2) Жабарийлар (ундан жаҳмийлар таълимоти ажралиб чиққан); 3) Муржийлар; 4) Ашъарийлар.

Олий диний ҳокимият талқини бўйича уч хил оқим мавжуд:

1) Хорижийлик; 2) Суннийлик; 3) Шиъалик.

Фикҳ, шариат қонунлари талқини бўйича:

Суннийликда жами тўртта: ханафия, моликия, шофиъийя, ханбалия мазҳаблари, шиъаликда учта: зайдийлар, исмоилийлар ва жаъфарийлар оқимлари таълимоти ва мафқураси мавжуд.

Ислом динининг мафқуравий оқимларининг фарқланишидаги асослар:

1) Аллоҳнинг зоти ва сифатларининг талқини (тушуниш) бўйича; 2) Иймон талқини бўйича; 3) Қазои-қадар ва ирода эркинлиги талқини бўйича; 4) Олий диний ҳокимият талқини бўйича; 5) Фикҳ, шариат қонунлари талқини бўйича.

Исломда ўзларининг сиёсий, ижтимоий, ғоявий, мафқуравий қарашлари талқини бўйича жами 73 мазҳаб, оқим, гуруҳ, фиркалар мавжуд. Исломнинг асосий анъанавий йўли «аҳли сунна вал-жамоа» бўлиб, ўзларининг муайян қарашларига эга бўлган, қолган 72 таси ботил мазҳабдир. Бу 72 ботил мазҳаб қуйидаги 6 гуруҳга ажралади:

- 1) **Рофизия** — ўз қавмини, сафини тарқ этганлар;
- 2) **Хорижия** — четга чиққанлар, ташқариликлар;
- 3) **Жабария** — тақдири азал ҳукмини қатъий деб билувчилар;
- 4) **Қадария** — инсоннинг эрки ўзида деб билувчилар;
- 5) **Жаҳмия** — Жаҳм ибн Саффон тарафдорлари, яъни барча масалаларни дўзах ва жаннатга боғлиқ деб тушунтирувчилар;
- 6) **Муржия** — Аллоҳ бандасини ноумид қилмайди дейувчилар.

Бу гуруҳларнинг ҳар бири яна 12 фиркага ажралади. Масалан, рофизия оқими фирқалари:

- Алавия** — ҳазрат Али ҳам пайғамбар эди дейувчилар;
Абодия — ҳазрат Али пайғамбарликка шерик дейувчилар;
Шиъа — кимки Алини барча саҳобалардан афзал деб билмаса, кофирдир дейувчилар;
Исҳоқия — пайғамбарлик тамом бўлган эмас дейувчилар;
Зайдия — имомликка, Ислом дунёсига олий раҳбарликка фақат Али авлоди муносиб ва ҳақли дейувчилар;
Аббосия — Аббос ибн Абдулмутталибдан бошқа имомни тан олмайдиганлар;
Имомия — ғайбдан келувчи имом (Маҳдий) Ер юзида доим бор дейувчилар;
Норисия — кимки ўзини ўзгалардан афзал билса кофирдир деб билувчилар;
Мутаносихия — жон чиққандан кейин, инсон руҳи яна бошқа вужудга кўчиши мумкин деб ишонувчилар;
Лоъиния — саҳобалардан Талҳа, Зубайр ва ҳазрат Ойиша онамизни лаънатловчилар;
Рожиъия — ҳазрат Али яна дунёга келади дейувчилар;
Муртазия — мусулмон подшоси билан жанг қилиш раво дейувчилар.

Рофизия ва хорижия фирқалари шиъалик ақидаларига асосланади, яъни улар ҳазрат Али ва унинг авлодларини улуғлайдилар.

Қадария ва жабария фирқалари сунна оқимиға, муржия, жаҳмия фирқалари эса ҳам шиъа, ҳам сунна йўналишларига мойилдир.

Барча оқим, мазҳаб, гуруҳ, фирка жамоалари фикҳ масалаларида, намоз, ибодат тартиблари, иймоннинг моҳияти ва ҳоказолар борасида баҳслашишади. Улар орасида Ислом динининг аҳком ва ақидаларини инкор этадиганлари ҳам бор. Чунончи, мўътазила оқимиға кўра:

- ёмонлик илоҳий тақдирдан эмас, балки инсоннинг ўзидан;
- фосиқ кишининг имомлиги ҳаром;
- иймон банданинг тажрибасидан, яъни нимани ўзлаштирганидан ҳосил бўлади, олдиндан белгиланмайди, *Қуръони карим* яратилган — яъни махлук;
- меърож Қуддус шаҳригачадир ва у фақат руҳга тегишлидир, жисмға эмас;
- қиёматда гуноҳ-савобнинг ҳисоб-китоби, тарозиси йўқ;
- авлиёларнинг қароматлари ёлғон;
- қиёматда **Ҳақ таолони** кўриш мумкин эмас;
- жаннат аҳли ҳам ухлайди, овқатланади ва вафот этади.

Сирожия оқими талқини бўйича, марҳумнинг сўзи ҳужжат бўла олмайди, уларни инкор этиш мумкин, жумладан, пайғамбар ҳадисларини ҳам.

Муҳокомия оқимчининг таъкидлашича, Аллоҳ **таоло** бандаларига ҳеч бир-ҳукм юбормаган. Яъни **Аллоҳ таоло** оламини ва одамзодни яратган, аммо инсон қандай фаолият юритса, ихтиёр ўзида.

Лафзия аҳли дейдики, *Куръон* фаолият каломидир, сўз илоҳий эмас, унинг маъноси илоҳийдир.

Риёзия таълимотига кўра, иймон — суннат холос, яъни эзгу ният, эзгу сўз, эзгу ЭмалДир (Бу ақида зардуштийликда ҳам бор).

Шундай қилиб, 72 оқим, 72 таълимот мавжуд. Бу оқимларнинг ҳар бири ўз таълимотини маъқуллаб, ўзларини «чин мусулмон» деб билган, бошқа оқим тарафдорларини эса йўлдан адашган, ҳатто кофир ёки душман деб ҳисоблаган.

Бу мазҳаблар ва оқимларнинг ўзаро баҳс-мунозаралари баркамолликка эришмаган одамларнинг дину диёнат, Ислоҳ ва иймоннинг моҳиятини англамасдан, зоҳирий нарсалар, атамалар устида ўз тор мақсадларини кўзловчи тортишувларидир. Чунки бирор мазҳаб Аллоҳни, унинг Биру борлигини инкор этмайди. Мазҳаблар, **Яратгувчи — Холик** ҳақида эмас, балки махлуқот, яъни яратилган нарсалар, одамлар ўйлаб топган расм-русумлар, қонун-қоидалар, ақидалар ҳақида баҳс-мунозара қиладилар.

Тасаввуф аҳли эса **Ҳақ субҳонаҳу ва таоло**, **Унинг** зоти, жавҳари, яъни моҳиятлар моҳиятига етиш учун интилганликлари боис, бундай расм-русум, қоидаларга умуман эътибор қилмаганлар, уларни аҳамиятсиз деб ҳисоблаганлар. Сўфийлар етук, қомил инсонлар бўлиб, бундай баҳсга мойил мазҳабпарастликдан билим ва эътиқод масалаларида анча юксак турганлар.

Тасаввуф аҳли шариатни астойдил ҳурмат қилганлар, бироқ шариатни ҳақиқатга етиш учун бир восита деб билганлар. Мутасаввуфларнинг мақсади ягона **Ҳаққа** — ҳақиқатга етишишдир. Ҳақиқатга етишиш йўллари эса турлича бўлиб, ҳар бир сўфий бу мақсадга эришиш учун ўзига ёққан, дили мойил бўлган бир тариқат танлаб олади ва ана шу йўлдан боради. Бу йўлнинг яқинроқ ёки олисроқ эканлигини ёлғиз **Ҳақ таоло** билади. Аллоҳ таоло эса, ўз бандаларига танлаш, ихтиёр, ирода, фаолият эркинлигини берган. Қелишмовчиликлар маънода эмас, шаклда, сўздадир. Маънога етишганлар, яъни қомил инсонлар орасида эса низо бўлмайди.

Шундай қилиб, динлар ва мазҳаблар шаклан турлича, мазмунан бир манзилга элтидиган турли йўллардир. Бу борада Мавлоно Жалолиддин Румий ҳазратлари келтирган бир ривоят айниқса ибратлидир. Тўрт миллат — турк, форс, араб ва юнон йўлда бирга ҳамроҳ бўлиб кетаётганларида бир дирҳам пул топиб оладилар. Бир-бирларининг тилларига тушунмаганликлари сабабли топилдиқ пулга бирор нарса сотиб олиш устида ихтилоф чиқади. Бу пулга форс ангур оламиз деса, араб: «мен ангур емайман, инаб хохлайман», дейди; турк: «йўқ, узум сотиб оламиз» деб туриб олади; юнон эса: «мен истофил емоқчиман», деб, бир-бирлари билан аввал жанжаллашиб, кейин эса ёқалашиб кетадилар. Шу пайт етмиш икки тилни биладиган бир йўловчи — сирлар соҳиби ўтиб қолади ва баҳсга араллашиб, уларнинг низосига қулоқ солади ва бозорга бориб, ўша пулга узум сотиб олиб келтиради. Шунда жанжаллашаётганлар ўз истаклари амалга ошганидан мамнун бўлишиб, қувонишиб, илжайишиб-тиржайишиб, бир-бирлари билан ярашиб, узумни паққос туширадилар, мақсадларига етадилар. Жанжалларига сабаб — бир-бирларининг тилларини билмасликлари бўлганини англайдилар, чунки форсча «ангур», арабча «инаб», юнонча «истофил», туркча «узум» сўзларининг маъноси бир эди, мақсадлари бир эди.

Шояд, турли диндагилар, турли мазҳаб, оқим, йўл, фирка мухлислари турли йўллар орқали ягона мақсадга — ҳақиқатга, **Ҳақ** таолога, унинг моҳиятига етишганларидан кейин, ҳалиги узумхўрлар сингари мамнун ва хушҳол ҳолда, бир-бирларини бағирларига босиб, ярашиб кетсалар. Чунки улар пировардида турли йўллар орқали ўзлари қўзлаган мақсадга етиб келганликларини англайдилар.

Одам қанчалик билимсиз бўлса, хурофотга, сўзлар сеҳрига, атамаларга, шаклларга шу қадар маҳлиё бўлади. Чунки жоҳиллик, нодонлик, ҳақиқатга терслик, салбий ишлар билмасликдан, билимсизликдан келиб чиқади. Аксинча, кишининг маърифати, билими ошган сари у **Аллоҳ** илмига, ғайбга яқинлашиб бораверади; мазҳабпарастлик, ақидапарастликдан юксакликка кўтарилаверади, ҳақиқат ошиғи бўлиб, **Ҳақ** сари талпинаверади. Бинобарин, хоразмлик сўфий, машҳур авлиё Шайх Нажмиддин Кубро ҳазратлари дарс бераётганида

муридларининг миллатига, динига, мазхабига умуман эътибор бермаган эканлар. Дарҳақиқат, сўфийлар зоҳирга эмас, ботинга эътибор берганлар, руҳий камолотга интиланлар.

Ислом динининг асосий йўналишлари, мазҳаблари, фирқалари асосан шулардир. Энди ана шу оқимлар, фирқалар ва тасаввуф тариқатларининг баъзи бирлари билан танишиб, уларнинг таълимоти ва бир-биридан фарқи ҳақида бироз тўхталиб ўтамиз.

Имомийлар — шиъа мазҳабининг асосий оқимларидан бири бўлиб, бу оқим тарафдорлари ҳазрат Али авлодига мансуб ўн икки имомни тан оладилар. Ўн биринчи Имом Ҳасан ал-Асқарий (вафоти 873 йил)дан кейин, унинг ёш ўғли Мухаммадни охирги — ўн иккинчи имом деб ҳисоблайдилар. Имомийлар уни «яширинган имом», яъни Маҳдий деб эълон қилиб, у киёматдан аввалроқ яна қайтиб келади ва Ер юзиде адолат ўрнатади, деб тарғиб қиладилар. Имомийлар олий диний ҳокимият — имомат халифаларга эмас, балки ҳазрат Али авлодларига тааллуқли деган ғояни илгари сурадилар. Улар имомнинг сайлаб қўйилишини рад этадилар, барча имомларни «жабрланганлар» деб биладилар, жабрдийда имомларга эътиқод қиладилар. Олий диний ҳокимият — халифаликни зўравонлик билан эгаллаб олинган ҳокимият деб биладилар. Ҳозирги Эрон Ислом Республикасида айнан шу оқим таълимоти ҳукмрон мафкура ҳисобланади.

Усулийлар — имомийлар диний-ҳуқуқий тизимидаги бир оқим. Бунда шариат масалалари ижмоъ ва қиёс асосида нуфузли уламоларнинг фикрларига асосланилади. Бу оқим имомийлар орасида ахборийларга қараганда кенгроқ тарқалган.

Ахборийлар — имомийларнинг диний-ҳуқуқий тизимидаги бир оқим. X асрда шаклланган. Бу оқим тарафдорлари «Ахбор» ҳадислар тўпламини фикҳнинг асосий манбаи деб ҳисоблайдилар. «Ахбор» (арабча «хабарлар» дегани) шиъаларнинг муқаддас ривоятлари, Мухаммад алайҳиссалом ва ҳазрат Алининг сўзлари ва фаолиятлари тўғрисидаги хабарлар тўпламидир. «Ахбор» суннийларда муқаддас ҳисобланган «Сунна» (ҳадислар тўплами) ўрнида эътироф қилинади ва *Қуръони қарим*дан кейинги муқаддас манба ҳисобланади. «Ахбор»да мусулмон мамлакатларида ҳокимиятни халифалик эмас, балки ҳазрат Али ва Фотима авлодлари — имомат шаклида ўрнатилиши тарғиб қилинади. Бу оқим имомийларнинг бошқа бир оқими — усулийларга қараганда камроқ тарқалган.

Муржийлар (арабча — «кечиктирмак», «муддатини чўзмак») оқими VII—VIII асрларда шаклланган, гуноҳкор ва унинг тақдири масаласида, катта гуноҳ қилган одамни дарҳол жазога тортмай, уни кечиктиришни тарғиб қилганлар. Муржийлар бу оқимнинг акси бўлган хорижий ва азракийларга қарши турганлар.

Рофизийлар (арабча «рофиз», яъни «тарқ этиш», «рад этиш», баъзан «маслагидан қайтиш» маъноларида келади) шиъалар Абу Бакр, Умар ва Усмон разийаллоҳу анҳумо халифалигини ва ҳазрат Алидан ташқари барча халифалар халифалиги ғайриқонуний деб рад этганликлари учун, шундай аталганлар. Кейинчалик ҳазрат Алини илоҳийлаштириш тарафдорлари бўлган фирқа — исмоилийлар ҳам шу ном билан аталган. Сунний Ислом илоҳиётида рофизийлик Исломдан четга оған оқим деб ҳисобланади.

¶ **Жабарийлар** (арабча «жабр», яъни мажбур қилиш) VII—VIII асрларда пайдо бўлган илк Ислом оқимларидан бўлиб, бунда инсон тақдирини **Аллоҳ** мутлоқ олдиндан белгилаб қўйган, ҳеч қандай ирода ва фаолият эркинлиги йўқ, булар факат Аллоҳдагина мавжуд деган таълимотга асосланганлар ва ирода эркинлиги тарафдори бўлган қадарийларга қарши курашганлар.

Қадарийлар (арабча — «тақдир»): маълумки, Ислом дини шаклланишининг дастлабки даврларида тақдир ва ирода эркинлиги масаласи жиддий тортишувларга сабаб бўлган эди. Қадарийлар ўз таълимотларини инсон ирода эркинлигини ёқлаб, тақдир ўзгармаслиги назариясининг тарафдорлари — жабарийлар таълимотига қарши қўйганлар. Бу оқим тарафдорлари одиллик Аллоҳнинг асосий сифатларидан биридир деган тушунчага асосланиб, адолатли **Парвардигор** олдиндан гуноҳни белгилаб қўйган бўлиши мумкин эмас, Ундан факат адолатли ишларни кутиш мумкин, гуноҳ ишлар эса инсон ва шайтон фаолияти билан боғлиқ, демак, инсон ирода ва фаолият эркинлигига эга, шунинг учун инсон гуноҳ ишларни Аллоҳнинг хоҳиши ёки амри билан эмас, балки ўзининг ихтиёри ва

хоиши билан қилади деб таълим берадилар. Бу масалада улар Аллоҳ нозил қилган қўйидаги икки ояти қаримага асосланадилар:

«(Эй инсонлар), сизларга не бир мусибат етса, бас, ўз қўлларингиз қилган нарс — (гуноҳ) сабаблидур. Яна У кўп (гуноҳлар)ни афв этиб турур» (42- «Шўро» сураси, 30-оят).

«Кимки яхши амал қилса, ўзи учундир. Ким ёмонлик қилса, ўз зиёнигадир. Раббни НГИЗ бандаларига зуЛМ қилГувЧИ ЭМасДИР» (41- «Фуссилат» сураси, 46-оят).

Мўътазилийлар (арабча — «ажралиб чиққанлар», «узоклашганлар») оқими VIII аср ўрталарида Араб халифалигида пайдо бўлган, унинг асосчиси Восил ибн Атодир (699—748). Бу оқим *Қуръони қарим* ва Сунна таълимотларини ақл-идроққа мос равишда талқин этиш-ни, Аллоҳнинг ягоналигини, унинг одиллигини, *Қуръони қарим* Аллоҳ томонидан яратил-ганини, ирода эркинлигини тарғиб қилганлар. Буларга зид қарашларни инкор қилганлар. Бу оқим доимий равишда таъкиб остига олинганлиги боис, XIII—XIV асрларга келиб, ўз фаоли-ятини тўхтатган. Бу оқимнинг энг йирик вакили буюк Имом Замахшарийдир (1074—1144).

Ботинийлар (арабча — «ботин», ички, яширин, сирли маъноларини англатади) — VIII асрда вужудга келган Ислом илоҳиётшунослик оқимларидан бири. Бу оқим тарафдорлари *Қуръони қаримни* сўзма-сўз талқин этилишига қаршидир. *Қуръони қарим* оятларининг ички, сирли мазмунини очиш лозим деган фикрни илгари суради. Ботинийлар ғоявий жиҳат-дан исмоилийлар ва қарматийлар ҳаракатларига яқин, унда монийлик, маздакийлик таъ-лимотлари, юнон фалсафаси ва буддавийлик динининг таъсири яққол сезилади.

Зоҳирийлар (арабча — «зоҳир» ташки, ошкор маъноларини англатади) — Исломдаги оқимлардан бири; *Қуръони қаримни* айнан тушуниш ва талқин қилиш тарафдорлари; оқим асосчиси Довуд ибн Али ал-Исфаконий аз-Зоҳирий (883 йилда вафот этган); ўрта асрларда тарқалган ва кейинчилик барҳам топган; ботинийларга қарама-қарши ўларок барча оқимлар зоҳирийлар деган умумий ном билан юритилган.

Мутакаллимлар (ашъарийлар) — Ислом динини фалсафий асослаб берувчи оқим. Бу оқимнинг илк тарғиботчилари ал-Ашъарий (873—935) ва Имом Мотуридий (870—944) эди. Алломалар Арасту фалсафаси усулларидан фойдаланган ҳолда Исломнинг диний-ақидавий, ғоявий ва мафкуравий таълимотларини асослаб беришган. Кейинчалик Жувай-ний, Имом Ғаззолийлар X — XII асрларда бу таълимотга асосланиб, Шарк фалсафаси ва фани ривожига ҳисса қўшганлар.

Аҳмадия — XIX асрда Ҳиндистонда Исломнинг суннийлик йўналиши замирида ву-жудга келган диний оқим. Бу оқимга Мирзо Ғулом Аҳмад Кодийоний (1839—1908) асос солган. У 1889 йилда «Анжумани Аҳмадия» номли диний тўғарак-жамоа тузган, Издошлар-и 1891 йилда уни пайғамбар деб эълон қилганлар.

Мирзо Аҳмад Исломнинг асосий ақидаларини тан олган ҳолда ўз таълимотига қадимги ҳинд илоҳи Кришна ҳақидаги, ҳамда инсон руҳи ўлмай, бир инсондан иккинчи инсонга ёки бошқанарсаларга, жонзотларга кўчиб юриши тўғрисидаги ривоятларни ҳам қўшган. (машҳур файласуф Платон эса, буни аксини айтади, яъни рух танадан аввал пайдо бўла олмайди, шунингдек, у рух ҳеч қачон бир танадан иккинчисига кўчмайди ҳам деган). Ийсо Масих жазодан қочиб Ҳиндистонга келган, деган ғояни тарқатган. Ўз киёфасида Ийсо ва Муҳаммад алайҳиссаломларнинг қайта намоён бўлганлигини айтиб, бу ботил ғояни тарғ-иб қилган. Аҳмадийлар ҳаром нарсаларни ўзларига ҳалол қилиб олишган. Бу оқим 1900-йилда инглиз мустамлакачилари режаси ва ёрдами билан мусулмонларни диндан узок-лаштириш ва мустамлака^я^га қарши курашмасликлари учун жиҳод фарзлигини бекор этиш мақсадида ташкиллаштирилган фирқадир. Аҳмадийлар Аллоҳни нолойик сифатлар билан таърифлашади, Муҳаммад алайҳиссаломни эса охириги пайғамбар эмас дейишади. Қизиғи шундаки, бу ботил ғояни бир неча мамлакатлардаги кўплаб одамлар кўр-кўрона қабул қилганлар. Бу оқим асосан Ҳиндистон, Покистонда, қисман Эрон, ^рабистон, Миср ва Жануби — шарқий Осиёдаги баъзи мамлакатларда жуда оз бўлса-да тарқалган.

Панисломизм — XIX аср охирида Жамолиддин ал-Аф сий оқим. Бу оқим мусулмонлар бирлиги ва уларни халифа раҳбарлигида ягона мусулмон давлатига бирлаштириш зарурлиги ғоясини илгари суради. Мустамлакачиларга қарши

фаол тарғибот ишларини олиб борган. Окимга мансублар Ислом динини замон талабларигз мувофиқлаштиришга уринганлар. Туркия султонлари бу мақсадни амалга ошириш ишлари билан шуғулланганлар. Панисломизм ва пантуркизм бир-бири билан маълум жиҳатларда бир-бирига чамбарчас боғлиқ эди.

Зайдийлар, (такийлар) VIII аср ўрталарида шиъаликда вужудга келган фирка бўлиб, у шиъаларнинг бешинчи имоми Мухаммад ал-Боқирнинг укаси Зайд ибн Али номи билан аталган. Зайдийлар тарафдорлари олий ҳокимиятни ҳазрат Али авлодларига берилишини талаб қилиб, халифалар ҳокимиятига қарши кўп марта исён ва кўзғолон кўтарганлар. 864- йилда зайдийлар кўзғолони Шимолий Эронда ғалаба қилгач, уларнинг мустақил давлати вужудга келган. Зайдий имомлари 901- йили Яманда ҳокимиятни қўлга киритиб, у ерда ҳам мустақил давлат тузганлар ва 300 йилча ҳукмронлик қилганлар. Бу ҳукмронлик 1962- йилгача давом этган.

Зайдийлар, Зайд ибн Алини сўнгги, бешинчи имом деб ҳисоблаб, ундан кейинги икки шиъа имомларини тан олмайдилар. Зайдийлар ўз ақидалари ва маросимлари жиҳатидан шиъалик ва суннийлик мазҳаблари ўртасида туриб, ҳар иккала мазҳабга нисбатан муросасозлик йўлини тутадилар. Зайдийлар яширинган Имом Маҳдийга ишонмайдилар, ҳазрат Алидан олдинги уч халифа — Абу Бакр, Умар ибн Хаттоб, Усмон ибн Аффонни лаънатламайдилар. Такийлар (арабча «таки» — «эҳтиёткорлик», «шароитга мос иш кўриш» маъноларини англатади). шиъаликдаги зарур бўлганда ўз эътиқодини яширин, сир тутиш тамойилини ҳамда мутъа (шиъаликдаги вақтинча никоҳ) никоҳини инкор этишлари билан бошқа шиъа фирқалардан фаркланадилар. Авлиёлар ва мазорларга сиғинишни ҳамда дарвешлик ва зоҳидликни (таркидунёчиликни) инкор этадилар. Ўз ақидаларига мўътазиллийлардан ирода эркинлигини, *Қуръони каримни Аллоҳ* яратганлигини, хорижийлардан эса диний эътиқодни амалий фаолият билан мустаҳкамлаш тамойилларини қабул қилганлар. Ҳозир зайдийларнинг кўп қисми Шимолий Яманда, оқим тарафдорлари Саудия Арабистони, Покистон ва бошқа мамлакатларда ҳам мавжуд.

Исмоилийлар VIII аср ўрталарида шаклланган, IX аср охирида мустақил фирка сифатида ташкил топган, X — XI асрларда Яқин ва Ўрта Шарқда кенг тарқалган. Ўлар асосан ботиний, яъни ичидагини ташига чиқармайдиган фирқа ҳисобланади. Аббосий халифаларига қарши кураш тарафдорлари бўлган бир гуруҳ шиъалар олтинчи имом — Жаъфар ас-Содиқнинг катта ўғли Исмоил атрофига жипслашганлар. Фирқа унинг номи билан аталди. Улар уз уюшмаларини дастлаб махфий тутганлар.

Исмоилийларнинг таълимоти иккига: зоҳирий ва ботиний махфий таълимотларга бўлинган. Бу таълимотлар асосида мураккаб диний-фалсафий тизим шаклланди. Зоҳирий таълимот шиъаларнинг умумий таълимотидан кам фарқ қилиб, кенг оммага мўлжалланган. Ботиний таълимотда **Аллоҳ** ўзидан қуйидаги етти поғонани ажратади: 1) Аллоҳ; 2) Олакий ақл; 3) Олакий жон; 4) Бирламчи моддийлик (материя); 5) Фазо; 6) Вақт ва 7) Камолотга эришган инсон (яъни пайғамбар; валий). Бу комил инсон, яъни ал-инсон ал-комил ўзида «олакий ақл»ни акс эттирган сўзловчи бўлиб, **Аллоҳ** таълимотини, амрларини кишиларга етказиб беради, унинг ички мазмунини тушунтиради. Исмоилийлар орасидан қарматийлар, ҳашшошийлар, друзийлар, мустаълийлар ажралиб чиққан. Исмоилийлар фирқаси тарафдорларининг кўпчилиги Ҳиндистон ва Покистонда яшайдилар.

Қарматийлар (таълимийлар) — исмоилийлар фирқасининг асосий шахобчаси. Қарматийлар ҳаракати IX аср охирида Жанубий Ироқда вужудга келган, кейинчалик Сурия ва Яманга тарқалган. Улар Аббосий халифаларига қарши кураш олиб борганлар. Қарматийларда фирқага янги қўшилганларга таълим бериш катъий қоида асосида олиб борилганлигидан, улар «таълимийлар» деб ҳам аталади.

Қарматийлар ер жамоаники бўлишини, умумий тенглик (қуллардан ташқари) ғояларини тарғиб қилишган. Улар Ислом маросимларини бажаришга риоя қилмаганлар, шариат қонун-қоидаларини тан олмаганлар, намоз ўқиш учун масжид бўлмаган, мусулмон зиёратгоҳларини, шу жумладан, Каъба ва у ердаги Ҳажар ул-асвад, яъни Қора тошни тавоф қилишни бидъат деб ҳисоблаганлар.

Қарматийлар 899 йили Баҳрайнни босиб олиб, ўз давлатини тузганлар. Бу давлат XI аср охиригача мавжуд бўлган. Бу давлатда эркин деҳқонлар ва хунармандлар имтиёзга эга бўлиб, давлатга солиқ тўламаганлар.

930 йили ҳаж вақтида Маккага ҳужум қилиб шаҳарни, одамларни талон-торож қилганлар, ҳажга келганларнинг бир қисмини ўлдирганлар, қолганларини қул қилиб ҳайдаб олиб кетганлар. Қора тошни ҳам парчалаб, ўлжа қилиб олганлар (йигирма йилдан сўнг қайтариб берганлар). Ана шу кўнгилсиз воқеадан кейин, омма қарматийлардан юз ўгирди. XII аср бошларида Ироқ ва Эронда уларга қарши шиддатли кураш бошланиб, қарматийлар буткул тугатилди. Қолган-қутганлари исмоилийларнинг бошқа оқимларига сингиб кетди.

Ҳашшошийлар (арабча — «ҳашиш», яъни чекувчилар, гиёҳвандлар) — исмоилийлар ичидаги яширин иш олиб боровчи фирка. Асосчиси Ҳасан ибн Саббоҳ (1124 йилда вафот этган).

Эроннинг шимоли-ғарбидаги тоғлар орасида жойлашган Аламут қалъаси ҳашшошийлар жамоасининг маркази бўлган. Улар халифалик ва салжукий ҳукмдорларга қарши курашганлар, ўз душманларини ўлдиришни сиёсий курашнинг асосий воситаси деб билганлар, шу тариқа ўта махфий иш кўрадиган, тармоқланган террорчилик ташкилотини вужудга келтирганлар. Ўз мақсадларини амалга оширишда махсус одамлар — фидойилар тайёрлаб, уларни жаҳондаги ҳукмдорлар, подшоҳлар, кироллар, императорлар ва бошқаларни ўлдириш учун махфий суръатда юборганлар. Ҳашшошийлар бирмунча давр ҳукмдорларга даҳшат солиб турганлар. Ҳукмдорларнинг кўпчилиги, ҳатто Европа мамлакатларидаги императорлар, кироллар, герцоглар, графлар ҳам ўз жонларини саклаш учун ҳашшошийларга тўлов тўлаб турганлар. Бу ҳаракат Сурия, Ливан, Ҳиндистонда кенг тарқалган бўлиб, Яқин ва Урта Шарқ мамлакатларидаги қарматийлар ҳаракати билан боғлиқ бўлган.

1256 йилда мўғул истилочилари Аламутни босиб олиб, ҳашшошийларни шафқатсизларча қириб ташлаганлар. 1273 йилда мамлуклар қўшини Сурия ва Ливандаги Ҳашшошийларнинг қочиб қутилган охириги гуруҳларини ҳам буткул тугатган.

Друзийлар — исмоилийлардан ажралиб чиққан, Исломдан анча узоқлашган ботил фирка. Бу фиркага XI аср бошларида Фотимийлар (пайғамбаримизнинг қизи Фотима авлодлари) сулоласидан бўлган халифа Ҳаким Биамриллоҳ асос солган. Халифа Ҳаким Биамриллоҳ умрининг охирида ўзини илоҳ деб эълон қилган ва ўзига эътиқод қилишларини талаб қилган. У тўғиз кўпгур сирли равишда вафот этгач, Ливан ва Ливанга яқин тоғларда яшовчи айрим нодон жоҳил қавмлар, халқлар уни Аллоҳ деб эътиқод қила бошлаганлар. Друзийлар фирқасининг номи халифа Ҳакимнинг тарғиботчиси Дарозий номидан олинган.

Друзийлар ақидасига кўра, Парвардигор инсон киёфасига кириб, одамлар орасида пайдо бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам улар Ҳакимнинг қайтишига ишонадилар. Улар *Қуръони карим* мазмунини мажозий талқин қиладилар. Жоннинг кўчиб юриши тўғрисидаги тасаввурлари туфайли, улар ўлимга бефарқ қарайдилар. Ислом дини маросимларини, фарзларини бажаришни шарт деб ҳисобламайдилар. Диний байрамлардан фақат Курбон ҳайитини ва шиъаларда мотам маросими ҳисобланган ашурони нишонлайдилар.

Барча исмоилийлар каби, друзийлар ҳам шариятни тан олмайдилар. Уларда масжидга бориш, намоз ўқиш одати йўқ. Уларнинг ақидалари юнон фалсафаси, ҳинд ва форс ақидалари аралашмасидан ташкил топган.

Друзийларнинг ибодатхоналари «хулво» деб аталган. Бу ерда фақат саводхонлар, билимдонлар тўпланишган ва суҳбат курганлар. Барча пайғамбарларни, Ислом аҳкомларини инкор этишган.

Ҳозир жуда оз қолган друзийлар асосан Ливанда, қисман Сурия ва Исроилда яшайдилар.

Нусайрийлар (алавийлар) — шиъаликдаги ботил фирқалардан бири. IX асрда яшаган Муҳаммад ибн Нусайр Басрий асос солган ботиний фирқа бўлиб, у нобакор ўзини пайғамбар, ҳазрат Алини эса Худо деб айтган. /

Нусайрийларнинг асосий ақидаси — шиъаларнинг биринчи имоми ҳазрат Алини илоҳийлаштириш (алавийлар номи шундан келиб чиққан), яъни ҳазрат Алида Худонинг ўзи мужассамланган деб ишонишдан иборат. Уларнинг диний таълимотлари ва маросимларига христианлик дини ҳамда айрим қадимий эътиқодлар таъсир этган. Насронийликдаги муқаддас учлик каби нусайрийларда ҳам Муҳаммад, Али ва пайғамбаримизнинг саҳобаларидан Салмон Форсийни Худонинг 3 киёфада намоён бўлиши деб эътиқод қиладилар. Улар куёш ва ойга ҳам сўғинадилар, жоннинг кўчиб юришига ишонадилар.

Алавийлар доимий таъқиб остида бўлганликлари учун, ўз эътиқодларини сир тутадилар. Маросимларини кечалари махфий адо этадилар. Ислом ақидасининг зохири ва боти-

ни бор деб, уни бузишга ҳаракат қиладилар. Барча ҳаром нарсаларни ҳалол санашади. Ўз таълимотларини юнон, форс ва насроний фалсафалардан жамлашган.

Алавийларда намоз, рўза ва бошқа Ислом фарзлари, маросимлари, масжидлари, ибодатхоналари йўқ. Нусайрийлар ҳозир Сурия ва Туркияда жуда оз сақланиб қолган.

Алиилоҳийлар — шиъаликдаги ботил фирқалардан бири. Бу фирқа XV асрда Ғарбий Эрон ва Шарқий Туркияда вужудга келган. Кейинроқ Афғонистон, Эрон, Туркия, Ирок, Сурия ва Озарбайжоннинг жанубий минтақаларида тарқалган.

Алиилоҳийлар ўзларини «аҳли **Ҳақ**», яъни «ҳақиқат кишилари» деб атайдилар. Улар ҳазрат Алини азалдан илоҳий ва у Одам Атодан то Мухаммад алайҳиссаломгача бўлган пайғамбарларда, шиъа имомлари ва келадиган Имом Маҳдийда мужассамлашган деб ишонадилар. Алиилоҳийлар фирқаси жаннат ва дўзахни инкор этади, жон янгича шаклга киради деб ишонадилар. Улар дарвешларга ўхшаб зикр ўқиб, жазавага тушадилар.

Алиилоҳийларнинг муқаддас китобларидан бири «Саранжом»дир. Ўз диний эътиқодларини ниҳоятда сир еақлайдилар.

Хуруфийлар XIV—XV асрларда вужудга келган шиъа фирқаларидан бири бўлиб, унга 1340 йили туғилган Фазлуллоҳ Астрободий асос солган. Ўз таълимотини 1386 йилдан бошлаб тарғиб қилабошлаган. Фазлуллоҳ араб ҳарфлари сирли мазмунга эга деган таълимотни илгари сургани учун, ал-Хуруфий (ҳарфпараст) таҳаллусини олган. Фирқа номи ҳам шундан.

Хуруфийлар олам абадийдир, инсонда Худонинг киёфаси акс этади, олам тараққиётининг ҳар бир босқичида **Аллоҳ** киёфаси инсонда мужассамланиб намоён бўлади, ана шундай инсоннинг ўзи Худо бўлади, охириги пайғамбар Мухаммад, авлиёларнинг биринчиси ҳазрат Али, ўн биринчи Имом Ҳасан ал-Аскарӣ эса имомларининг охиригиси, Фазлуллоҳ Астрободий **Яратгувчи** мужассамланган биринчи инсон деган таълимотни илгари сурадилар.

Хуруфийлар тез орада Эрон, Озарбайжон, Туркия ва Темурийлар давлатида тарқалган. Машҳур озарбайжонлик шоир Насимӣ (1369 йилда туғилган, 1417 йилда Суриянинг Халлот шаҳрида тириклайин териси шилиниб ўлдирилган), турк шоирлари Таманноӣ (бу ҳам қатл қилинган) ва Рофӣӣ, машҳур форс шоири Қосим Анварӣ ана шу фирқага мансуб бўлганлар.

Қосим Анварӣ Хирот шаҳридаги дарвешлар хонақосида мулки умумӣ бўлган ва барча бирга ўтириб овқатланидиган жамоа тузган.

Бобийлик 1844 йили рус ва инглиз мустамлакачилари хомийлигида ташкил этилган ва масонлардан мадад олган, Исломнинг шиъалик мазҳабида вужудга келган диний ҳаракатдир; асосчиси эронлик Мирзо Али Ризо Шерозӣ «Боб» деган лақаб олган.

Мирзо Али 1844 йилда ўзини «Боб» (араб тилида «эшик», «дарвоза»), яъни «Ҳақиқат ва адолат йўлига олиб борувчи эшик» деб атаб, «Имом Маҳдийнинг хоҳиши, иродаси, йўл-йўриқлари халққа мен орқали боради», деб эълон қилган. Бу фирқанинг асосий эришган мақсади Исломни емириш, мусулмонлар орасини бузиб, ўзларини ўзлари билан машғул, овора қилиб қўйиш бўлган.

Боб ҳалоскор Имом Маҳдийнинг келиши яқинлашганлиги ғоясини тарғиб этган. У 1847 йилда қамоққа олинган. У ўзининг «Баён» (арабча — «тушунтириш», «ёритиб бериш», «таърифлаш») асарини ёзган. Боб ўзининг бу китобида бобийлик фирқасининг асосларини, таълимотини ёритиб берган. У ўзини Мухаммад ўрнига келган пайғамбар, китобини эса *Қуръон* ва шариат ўрнини эгаллаши керак бўлган китоб деб эълон қилган.

Бобийлар, барча кишилар, шу жумладан, эркак ва аёллар бир-бирига тенглигини, барча мажбурият ва солиқлардан ҳалос этилишини таъминлашга, умумий ижтимоий мулкчиликни ўрнатишга уринганлар.

Кўплаб эски диёнат ва мазҳаблардан, жумладан, яҳудийлик ва насронийлик таълимотларининг айримларидан ўзларига ақида яратиб олганлар. *Қуръонни* ўзларича тафсир қилиб бузишади ва Ислом ақидаларига куфр келтиришади. Ҳаром нарсаларни ҳалол дейишади.

Бобийлар таълимоти ҳамда бобийларнинг ўзлари шафқатсиз таъкиб этилди, қўзғолонлари шафқатсизларча бостирилди. 1850 йилда Боб Эрон шоҳи фармони билан Табризда қатл этилди. Қутулиб қолган бобийлар яширин фаолиятга ўтдилар, мамлакатни тарк этдилар. Қутулганлар орасида баҳойлик фирқаси вужудга келди.

Баҳойлик (баҳоия) — XIX аср ўрталарида Эронда бобийлик ҳаракатининг давоми тариқасида вужудга келган фирқа; кейинчалик диний оқимга айланган.

Асосчиси Мирзо Хусайн Али Нурий Баҳоуллох (1817—1892) Бобнинг якин сафдошларидан бири бўлган. Эронда Бобийлар тор-мор этилгач, у 1852 йилда Ироққа қочган. Бу ерда у ўзини Боб ишининг давомчиси ва Худодан ваҳй олган Махдий деб эълон қилган.

1872 йилда 472 наътдан иборат «Китоби Акдас» (арабча — «энг муқаддас китоб» деган маънони англатади) асарини ёзган. Бу китобни *Куръони карим* ва Бобнинг «Баён» китоби ўрнига ваҳй қилинган муқаддас китоб деб эълон қилган.

Баҳоуллох бутун инсоният учун ягона замонавий дин ва давлат вужудга келтириш ғоясини илгари сурган. Унинг фикрича, мавжуд динларни йўқотишга ҳожат йўқ, уларни нуқсонсиз таълимот асосида бирлаштириш лозим. Аслида ҳамма динлар яхши, фақат уларни кераксиз ақида ва урф-одатлардан тозалаш керак, муҳими, Худони севиш зарур, чунки севги тараққиётнинг шарт ва коинот қонунидир.

Баҳоуллох ҳар қандай курашлардан воз кечишни, хусусий мулкчиликни, бойлик тўплаш ва дабдабали ҳаёт кечиришни ёқлайди. Баҳоийлар эътиқодига кўра, охират Баҳоуллохнинг зоҳир бўлишидир. Баҳоийлик ҳам, бобийлик каби, Ислом ғанимлари мадади билан ташкиллаштирилган фирқадир.

Мусулмон илоҳиётчилари ҳам, ташкил қилишга мадад берганларнинг ўзлари ҳам бу фирқанинг Исломга алоқаси йўқ деб ҳисоблайдилар.

Баҳоийларнинг қўпчилиги Эронда, Фаластинда, Европа ва Америкада яшайди, асосий марказлари Германия, АҚШ, Панамада, марказий қароргоҳи эса Исроилдаги Хайфа шаҳридадир.

Махдийлик — замона охир бўлишида ҳазрат Алининг авлоди 877 йили 9 ёшида йўқолган Имом Махдий — Муҳаммад ибн ал-Аққарийнинг келиши ҳақидаги диний таълимот.

Бу «яширинган имом» охирзамонда Ер юзига қайтиб келиб, «адолатли тузум ўрнатади», деган эътиқод дастлаб шиъалар орасидан чиққан бўлиб, кейинчалик бу таълимот суннийларга ҳам ўтган.

Азракийлар — хорижийлардан ажралиб чиққан фирқа. Асосчиси Нофий ибн ал-Азрак. У милодий 685 йилда вафот этган.

Азракийлар кулларни озод этганлар, эзилганларни ҳимоя қилганлар, лекин улар мурасасиз, ҳаддан ташқари қаттиққўл бўлганлар. Гуноҳкорларнинг барчаси, шу жумладан, гуноҳ қилган аёл ва болаларни ҳам ўлдирилишини ёқлаб чиққанлар. Ўз таълимотидан фарқ қилган ҳар қандай мусулмон фирқалари ва оқимлари тарафдорларини ўлдириш қатъий қилиб қўйилган. Аммо улар бошқа диндагилар — яҳудий ва-насороларга ўлдириш тамойилини қўлламаганлар. Азракийлар VIII асрдаёқ бутунлай йўқолиб кетган.

Ибодийлар (абодийлар) хорижийлар оқимининг шахобчаси бўлиб, унга VII аср охирида яшаган Абдуллох ибн Ибод (Абод) асос солган.

Ибодийлар Умавийлар халифалигини ғайриконуний деб ҳисоблайдилар. Хорижийлар ичидаги шахобчаларни, шу жумладан, азракийларни ғоявий душман, хатто кофир деб ҳисоблайдилар. Азракийлар маслагадаги, гуноҳкорларни дарҳол ўлдириш талабига қатъиян қарши бўлганлар.

Ибодийлар диний эътиқод ва маросимларни ўтказишда ўзига хос айрим хусусиятлари билан сунний ва шиъа йўналишларидан фарқ қиладилар. Бу фирқа тарафдорлари Шимолий Африкадаги бир-икки мамлакатда мавжуд.

* * *

Ахмадия, нусайрия, друзия, исмоилия, бобийлик, баҳоийлик ва шунга ўхшаш диний фирқа ва оқимлар дастлаб Исломдан чиққан бўлсалар-да, кейинчалик улар хидоят йўлидан оған, бузилган, Ислом динига алоқаси йўқ ботил, кофир фирқалар бўлиб қолган.

Маълумки, Мусо алайҳиссалом қавми 71 фирқага бўлинган, 70 таси залолатда, фақат биттаси омон қолган. Ийсо алайҳиссалом қавми 72 фирқага айрилди, 71 таси залолатда, фақат биттаси нажот топган. Ҳазрат пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи вассаламнинг уммати эса 73 фирқага бўлинди, 72 фирқа залолатда, фақат биргина — «аҳли сунна вал-жамоа» мазҳаби саломатда қолиб, нажот топгандир. Биз Ўрта Осиё мусулмонлари «аҳли сунна вал-жамоа» фирқасига ва Исломнинг машҳур тўрт мазҳаби — Имом Аъзам Абу Ханифа, Имом Шофий, Имом Молик, Имом Аҳмад ибн Ханбал мазҳабларидан бирига, ҳамда имом ал-Мотуридийнинг ғоявий, ақидавий, мафкуравий таълимотига амал қиламиз.

Исломдаги диний-ижтимоий оқимлар

Хозирги замонда Исломда диний, ижтимоий ва сиёсий масалаларга Исломнинг муносабатига кўра уч асосий оқим мавжуд бўлиб, улар ўз қарашларини қуйидагича ифодалайдилар.

1. Ислом фундаментализми

Бу оқимнинг номи «фундамент» (асос, негиз, пойдевор) сўзидан олинганлиги учун шундай номланган.

Ислом фундаментализмининг асосий фикрлар тизими, қарашлари (концепцияси) Исломнинг фундаментал тамойиллари ҳар қандай ижтимоий тузумдан фарқ қиладиган мустақил «Ислом тараққиёти йўли»ни белгилаб беради, деб ҳисоблайдилар. Улар ана шу дастлабки фундаментал тамойилларни тиклаш ва уларга амал қилиш тарафдоридирлар.

Лекин, Ислом модернистларига қарши ўлароқ, улар ана шу тамойилларни ҳозирги давр тақозосига мослаб қайта талқин қилиш мумкин эмас деб ҳисоблайдилар.

Бу оқим тарафдорлари традиционалистлар (анъанавийчилар)га ўхшаб, дин ва сиёсатни бир деб эълон қиладилар, фақат улардан фарқли ўлароқ Ислом билан миллат манфатларини бир ёки яқин деб тушунадилар.

Ислом фундаментализми тарафдорлари социал адолат учун курашни мақсад қиладилар, мазлумлар номидан иш кўриб, уларни ўз ҳимояларига оладилар. Бу оқим ўзини диний уйғониш тарафдорлари деб атайдилар.

2. Ислом традиционализми (анъанавийчилиги)

Бу оқимнинг номи «традиция» (анъана, урф-одат, удум, расм) сўзидан олинганлиги учун ҳам «Ислом традиционализми» деган ном олган.

Оқим тарафдорлари ўрта аср диний ақидаларига изчил амал қилиб, динни ҳар қандай ислоҳ қилинишига қарши чиққанлар. Уларнинг фикрича, динда «ижтиҳод эшиклари ёпиқдир». (Ижтиҳод — арабча интилиш, ғайрат қилиш, диний ва ҳуқуқий масалалар бўйича мустақил фикр юритиш тамойили).

Ислом традиционализми миллий онг соҳасида Исломни миллатчиликка қарши қўяди, яъни мусулмонлар миллатларидан қатъи назар жамиятда Ислом ақидаларига бирдек сўзсиз амал қилишлари керак, умматларнинг бариси тенг ҳуқуқли, уларни бир биридан ажратиш мумкин эмас деган концепцияни илгари сурадилар. Улар социализмга хос тенгликни «нотабий тенглик» деб ҳисоблаганлар. Шунингдек капитализмдаги тенгсизликни ҳам танқид қилиб, «Исломга хос тенглик»ни тарғиб қилганлар.

3. Ислом модернизми

Оқимнинг номи «модернизм» — (замонавийлаштириш, ҳозирги замон шароитларига мослаштириш, янгилик киритиш) сўзидан олинган.

Бу оқим торроқ маънода Ислом диний ва ижтимоий таълимотини янгича, замон шароитларига мувофиқлаштириш, Ислом динининг сиёсий, ҳуқуқий, ижтимоий масалаларида ҳал қилиниши лозим бўлган муаммоларига тааллуқли ақидаларини янгича талқин этиш, ҳўжалик ҳаётини тартибга солиш ва Ислом тамойиллари асосида тараққиётнинг янги намуна, нусха, қолипларини (моделларини) ва йўллариини ишлаб чиқишни ўз олдига мақсад қилиб олади.

Кенгрок маънода ҳозирги ижтимоий ҳаёт ва илмий-техника тараққиёти талабларига Ислом таълимотларини мослаштириш ҳаракатидан иборат. Ислом модернизми динда «*Ижтиҳод эшиклари очик*» деган тамойилга амал қилади.

Модернистлар «ғайриислом» олами билан ҳам ҳамкорлик қилишни, ҳатто Ислом ва «ғайриислом» маданиятларини бириктиришни ҳам ёқлаб чиққанлар.

Ижтиҳод (арабча, интилиш, ғайрат қилиш) — диний ва ҳуқуқий масалалар бўйича фикр юритиш тамойили.

Ўрта асрларда фақат йирик мусулмон факихлари ва илоҳиётчилари — мужтаҳидлар ижтиҳод ҳуқуқига эга бўлганлар. X асрларда Исломнинг суннийлик йўналишидаги шарият қонун-қоидалари шаклланиб, Ислом ақидалари ишлаб чиқилгач, «*ижтиҳод эшиклари ёпиқ*

к,ўйилди», илоҳиёт, ҳуқуқ, ахлоқ ва ижтимоий таълимотда фақат илгариги илоҳиётчиларга тақлид қилиш мумкин, деб ҳисобланган. Тақлид концепцияси биринчи ўринга чиққан.

XIX аср охирларида Ислом диний ислоҳчилари ижтиҳод ҳуқуқини яна тиклаганлар. *Қуръон*Ғ. ва Ислом таълимотини яхши билган ҳар бир билимдон мусулмон ижтиҳод қилиши мумкин деб ҳисоблаганлар.

Ижтиҳод масаласи Исломда муҳим масала бўлиб ҳисобланади. Ислом модернизми тарафдорлари уни ёқлайдилар ва унга асосланадилар. Ислом традиционализми ва фундаментализми эса ижтиҳодга қарши туради.

Ваҳҳобийа ва Ҳизб ут-Таҳрир

Ислом динидаги оқимлар ҳақида ҳикоя қилар эканмиз, суннийлик йўналишида XVIII асрда вужудга келган, ҳозир биз учун катта мунозара ва ташвишга сабаб бўлаётган ваҳҳобийа оқими ва XX асрда ташкил этилган «Ҳизб ут-Таҳрир ал-Исломи» фиркаси хусусида тўғри тасаввурга эга бўлишимиз лозимки, бу оқим ва фирка тарафдорлари замон талабларини писанд этмасдан, кўр-кўрона, ўз маслақларига ёпишиб олган ҳолда қилаётган ишлари, тарғиботлари динимиз бутунлигига, бирлигига, мусулмонларнинг бошқа диндагиларга ибрат бўлиб тинч-тотув яшашларига раҳна солмоқда.

«Ваҳҳобийа» ва «Ҳизб ут-Таҳрир»чилар диний бирлигимиз ва тинч тотув яшашимизга зарба беришни мўлжаллаётган динимиз ва давлатимиз душманларининг тегирмонига сув қуйиб, уларнинг моддий ва маънавий қизиқтиришларига учиб ёки мажбурлашлари натижасида махсус топшириқларини бажараётган бўлишлари ҳам эҳтимолдан узоқ эмас.

Биз кишиларнинг фақат зоҳирига қараб ҳукм чиқаришга буюрилганмиз, ботинини эса Аллоҳга ҳавола қиламиз. Аллоҳни Ўзи билгувчироқдир!

Ваҳҳобийа оқими

Хўш, ваҳҳобийлар кимлар ўзи?

Ваҳҳобийа Исломдаги диний сиёсий оқим бўлиб, суннийлик йўналишининг ханбалия мазҳабига мансубдир. Ваҳҳобийлар ўзларини «муваҳҳидун»лар, яъни якка Аллоҳни тан олувчилар, ваҳдониятчи, тавҳидчилар деб атаганлар. «Ваҳҳобий» деган номни эса уларга бу оқимни тан олмаганлар беришган. Бу оқимга 1703- йили туғилиб, Арабистон яриморлидаги Нажд вилоятининг Уяйна шаҳрида 1792- йили вафот этган Муҳаммад ибн Абдул Ваҳҳоб ибн Сулаймон асос солган. Унинг асосий ақидаси ваҳдоният, яъни яккаҳудоликни қатъий талаб этиш бўлиб, «динни тозалаш»га, пайғамбаримиз давридаги асл холига келтиришга, арабларни «чинакам Ислом» яшил байроғи остида бирлаштиришга ҳаракат қилишдир.

Муҳаммад ибн Абдул Ваҳҳоб мусика, қўшиқ, театр, тасвирий санъат ва умуман маънавий маданият тараққиётига қарши чиққан. Ваҳдониятни қаттиқ ҳимоя қилиб, муқаддас жойлар, авлиёлар мазорларини зиёрат қилишни уларга сиғиниш деб тушуниб, қоралайди. Зоҳидликни — ҳаётдаги ноз-неъматлардан воз кечишни, ўзини табиий эҳтиёж ва хоҳишлардан тийишни, оддий кийимини, камтарона ҳаёт кечиришни, айш-ишратга, кўп бойлик тўплашга берилмасликни тарғиб қилди ҳамда кишиларни текглик ва биродарликка даъват этди.

Шундай қилиб, ҳозирда ватанимизда бир-бир «жавлон» уриб қолаётган ваҳҳобийлар жамиятда ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар қилиб ҳаётга пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом давридаги Исломнинг асосий принципларини тадбиқ қилиш ва ўша замондаги тартиб — тизимларга қайтиш (фундаментализм) ғояси йўлида курашиб келмоқдалар.

Ваҳҳобийлар ҳозирги пайтда Исломдаги барча бидъатларни йўқ қилиб, фақат *Қуръон* ва Суннага (Ҳадислар тўплами) қайтишни талаб қилиб чиқмоқдалар.

Бизга маълумки, ҳадисларда ўз аксини топмаган ва жамиятнинг тобора илгарилаб бораётган тараққиёти туфайли ҳаётга кириб келаётган янгиликлар «бидъат» деб аталган. Бидъат ўз маъноси билан жамият ҳаётида илгари маълум бўлмаган, амалда қўлланилмаган бирор янги фикр, янги нарсаси, янги урф-одатлар, анъаналар, янги хатти-ҳаракатларни англатади. Агар бидъат жамиятнинг ижтимоий ҳаётига, тараққиётига ёрдам қилса, бундай бидъатлар яхши ва фойдали, аксинчиси эса ёмон салбий, зарарли бидъатлар деб қабул қилинган.

Исломнинг янги ўзгариб бораётган воқеаларга мослашуви, янги анъаналарга диний фатво берилиши, уларнинг суннага тўғри келиши ёки тўғри келмаслиги масалалари Ислом ҳуқуқшунослигида уламоларнинг ягона фикрга келишлари (ижмоъ) орқали амалга оши-

рилган. Тўрт мазҳабнинг бундай ҳолатларга энг хайрихоҳи — ханафия, энг мурасасизи — ханбалия эди.

Ханбалия мазҳабининг имом Аҳмад ибн Ханбалдан (780—855) кейинги йирик назариётчиларидан бири • — Такийуддин Аҳмад ибн Таймия (1263—1328) бўлиб, у мазҳаб ҳуқуқшунослиги масалаларини умумлаштирувчи «Шаръий сиёсат» китобини ёзган.

Ибн Таймия сўфийларга, авлиёларга ва Муҳаммад алайҳиссаломни кўқларга кўтариб мақташга қарши бўлган. Пайғамбаримизнинг Мадинадаги мақбараларини зиёрат этишни унга сиғиниш деб тушуниб, уни Исломга зид бидъат деб эълон қилган. Ваҳоланки, илоҳиётшунос олимлар, ижмоъ воситасида бунга рухсат берган эдилар.

Ибн Таймиянинг Исломни ривожлантириш ва мустаҳкамлашда ҳамда Исломнинг асосий ғояси бўлмиш Тавҳид масаласида хизматлари жуда катта бўлган, бундан кўз юмиб бўлмайди, албатта. Аммо у Исломни ўзгарувчан замон тараққиёт талабларига мослашуви (модернизм) йўлидаги барча ишларни, маросиму урф-одатларни бидъат деб эълон қилган ва ҳар бир мусулмон ўз ҳаётида фақат *Қуръон* ва Суннага амал қилиши керак, Ислом амалиёти пайғамбаримиз замонларида қандай бўлса, шундай бўлиши керак (традиционализм), деган талабни ўртага қўйган.

Исломнинг муфтий, шайхулислом каби етакчи уламоларининг ижмоъ воситасида янги амалиётларни тасдиқлаб фатво беришларига ва буни кундалик ҳаётга тадбиқ этишни ёқлаган илоҳиётшунос олимлар таълимотларига эътироз билдириб уларни инкор этган.

Унинг издошлари бўлмиш «Янги Ханбалийлар» Исломнинг йирик назариётчиларидан бўлмиш «Хужжат ул-Ислом» унвонига эга бўлган Имом Ғаззолийнинг баъзи таълимотларига ҳам қарши чиққанлар. Улар Ибн Таймиянинг 500 дан ортиқ қолдирган асарларини кунт билан ўрганганлар. Аммо улар баъзи масалаларни талқин қилишда ўша даврларда ҳатто ханбалийларнинг ўзларига ҳам қарши чиққанлар.

Янги даврга келиб, ваҳҳобийлар бу таълимотни Исломдаги бидъатларга қарши кураш ғояси ва шиори сифатида қабул қилдилар. Ваҳҳобийа аниқ сиёсий ва ҳарбий кучга айлана бошлаганидан кейин, дунёдаги сиёсий доиралар (айниқса Англия) улардан ўзларининг сиёсий ва ғаразли ўйинларида қурол сифатида фойдаланиш ҳаракатига тушдилар. Айтиқса, ваҳҳобийларнинг Ислом принципларига асосланган ягона Ислом давлати тузиш ғояси бу сиёсий доираларга ўзларининг манфаатларини юзага чиқаришда жуда қўл келар эди.

Милодий 1740 йили қудратли Турк халифалигига қарашли Арабистоннинг Нажд ўлкасидаги ал-Дария шаҳрининг амири ва ҳарбий саркардаси Муҳаммад ибн Сауд, Абдул Ваҳҳоб ақидасини тан олиб, унга мурид бўлади. Узоқни кўзлаб иш қиладиган мулоҳазакор, синчков ва зийрак амир, турк ҳукмронлигидан озод бўлиш ва Арабистон ярим.оролида мустақил подшоҳлик барпо этиш йўлида Муҳаммад Абдул Ваҳҳоб билан ҳамкорлик қилиш учун, 1774 йили у билан шартнома тузади. Шартномага кўра амир Абдул Ваҳҳобга аскар ва маблағ билан ёрдам берадиган бўлди. Бу орада улар ўзаро қариндошлик риштасини ҳам вужудга келтирадилар, яъни амир унинг қизига уйланиб унга куёв бўлади. Бундан ташқари ўзининг рақиби, тобора юксалиб бораётган Туркияни заифлаштирмоқчи бўлиб юрган Англия, юқорида айтиб ўтганимиздек, ваҳҳобийларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлайди. Натижада ўша пайтларда ваҳҳобийа арабларнинг туркларга қарши миллий озодлик ҳаққатига ҳам айланиб кетади. Бу уч ёклама мафкура ва қиличга таянган ҳамкорлик ўзининг илк натижаларини ҳам беради. 1920 йилда бошланган ғазовот уруши натижасида 1932 йили Саудия Арабистони давлати ташкил топди. Ҳозир ваҳҳобийа таълимоти бу мамлакатда ҳукмрон ғоя ҳисобланади. Подшоҳнинг ўзи ҳам ваҳҳобийа оқимида мансуб.

Юқорида келтирганимиздек, Абдул Ваҳҳоб таълимотига кўра, ёлғиз Аллоҳ таолога сиғиниб фақат Ундан паноҳ тилаш лозим. Унинг айтишича, мусулмонларнинг муқаддас жой ва қадамжойларига, азиз авлиёларга, ҳатто пайғамбарларга ҳам сиғиниш мумкин эмас. Ҳеч бир шахс Аллоҳ билан унинг бандаси ўртасида воситачи бўла олмайди. Муҳаммад пайғамбар фақатгина охиратда Аллоҳдан бандаларининг гуноҳини кечиришни сўраши мумкин ҳолос. Муҳаммад пайғамбар мақбарисига Мадинага зиёрат учун бориш ҳам бидъат, суннат намозини эса ўқиш шарт эмас. Азиз — авлиёлар қабрига сиғиниш ва сиғиниш маъносига эга бўлган ўша ердаги дарахтларга латта-путталар осиб келиш катта гуноҳ, зеро у Аллоҳга ширк келтириш, кўпхудоликни тан олиш билан баробардир. Ваҳҳобийлар тамаки, наша чекиш, кайф қилдирувчи ичимликлар ва гиёҳлар истеъмол қилиш,

эркакларга ипак кийимлар кийиш, олтин тақинчоқлар тақиш, тасбех ўғириш, мусика чалиш ва тинглаш, қўшиқ айтиш, рақсга тушиш, расм чизиш, суратга тушиш, катта байрамлар ўтказиш, тумор тақиш, сеҳргарлик, дуохонлик, мазорлар теппасига шам ёкиб қўйиш ва шу қабиларни таъқиқлайдилар.

Улар, инсоният маънавиятининг энг юқори чўққидариға — қамолотга етакловчи восита — тасаввуфга қарши турадилар, авлиё-машойихларни ҳурмат қилиб, уларга ихлос қўйивдн куфр ва гуноҳ деб биладилар. Мавдуд кунларини нишонлаш, марҳумларнинг руҳларига *Қуръон* тиловат қилишни, азиз-авлиёлар қабрларини, мақбараларини зиёрат қилишни инкор этиб, бу ишларни ширк деб тушунтирадилар. Шунингдек улар тасаввуфга, тариқат одобларига жаҳолат, ширк деб қарайдилар. Аёлларни уялмасдан «шайтон» деб ҳақорат қиладилар. Ҳуружлари тутиб қолганда, осори атика, тарихий обида ва қабрларни бузиб, текислаб ташлайдилар. **Аллоҳ** осмонда деб, Аллоҳга макон иснод этадилар ва бу ботил эътиқодни тарғиб ҳам қиладилар.

Ҳозирги замон ваҳҳобийлари булардан ташқари яна кино, театр, концерт каби тамошагоҳларга ҳам қаршидирлар.

Дойим Абдул Ваҳҳоб билан бирга бўлган англиз разведкачиси Хемпернинг ёзишича, бу оқим таълимотига кўра Исломда фақат *Қуръон* ва Суннага итоат этиш фарз, тўрт мазҳаб пешволари (Имом Аъзам, Имом Молик ибн Анас, Имом Шофий, Имом Аҳмад ибн Ханбал) таълимотлари, йўл-йўриқларини бекор деб айтадилар. Яна Хемпернинг айтишича, Мухаммад Абдул Ваҳҳоб муҳаддислар, шу жумладан Имом ал-Бухорийнинг «ал-Жомий ас-Саҳих» ҳадислар тўпламида келтирилган ҳадисларнинг ярмиси сохта ва бефойдадир, марҳумларга *Қуръон* тиловат қилиш ҳам беҳуда, бу бидъат, деган.

Ваҳҳобийлар ижмоъни, яъни шариатда мунозарали масалаларни ечишда мусулмон уламоларининг кўпчилиги бир бўлиб, маслаҳатлашиб ўзаро яқдиллик билан бир қарорга келиб ҳукм чиқаришларини ҳам бекорга чиқарганлар.

Ваҳҳобийа диний — сиёсий экстремистик оқимининг ташкилий тизими бўлмиш «Ўзбекистон Ислом ҳаракати» жаҳоннинг етакчи халқаро террористик («Толибон ҳаракати», «ал-Жиход», «Ҳаракат ул-Ансор», «ал-Қаида») билан тил бириктириб, уларнинг бевосита раҳнамолигида 1990—1992 йилларда ташкил этилган.

Бу оқим ҳозирги кунда асосан Фарғона водийси вилоятларида ва тошкентлик ёшлар орасида кенг тарқалиб, фаолиятлари жадаллашгани сезилмоқда. Оқим тарафдорлари ва уларнинг раҳнаمولари, Ислом ниқоби остида кишига мафкуравий таъсир этиш мақсадини кўзлайдилар, керак бўлса, буни қонли йўллар билан ҳам амалга ошириб, бу йўлда жонини ҳам тикиб, шаҳид кетиш, ҳатто ўзларининг ота-она, яқинлари ҳаётини ҳам шу йўлда қурбон қилиш руҳида тарбия топганлар. Амалдаги тузумни ағдариб, Ислом давлати қуриш мафкурасини илгари сурадилар.

«Ўзбекистон Ислом ҳаракати» пасткам, хилват жойларда, масалан Тожикистон ҳукумати томонидан назорат қилинмайдиган Жирғатол, Тавилдара, Гарм каби ҳудудларда ўзларининг жангариларини махсус тайёргарликдан ўтказиб турганлар. Шундай лагерлар Афғонистоннинг Мозори Шариф, Кандаҳор ва Балх вилоятларида ҳам бўлган. Уларга покисонлик ва афғонистонлик тажрибали, моҳир ҳарбий йўриқчилар раҳбарлик қилганлар.

Энди ваҳҳобийларнинг Ўзбекистонда фаолият кўрсатишларидан мақсадлари нима, деган саволга жавоб берадиган бўлсак, уларда Исломнинг софлиги учун кураш ҳам эмас, чунки бу масалада жиддий камчилик йўқ, азиз-авлиёларга сифинишни бартараф этиш ҳам эмас, чунки бу иш оммавий тус олиб Исломга жиддий ҳавф солаётгани ҳам йўқ, мусулмон эркак ва аёлларни либослари масаласи ҳам эмас, чунки Исломда либоснинг аҳамияти йўқ, аёллар сал уёқ-буёқларини тартибга солиб авратларини беркитиб юрсалар бўлгани, соқол қўйиб, калта шим кийиб юришнинг ҳам Исломга алоқаси йўқ (*Қуръони қарим*т энг яхши либос, бу тақво либосидир, дейилган), диний маросимлар, эътиқод бобида ҳам камчилигимиз йўқ, истаган масжидимизда, истаган маҳалда намозимизни ўқийверамиз, истаган вақтимизда нафл рўзаларини ҳам тутаверамиз, йилда бир марта Ҳаж зиёратига боришда ҳам илгариги даврлардаги каби муаммолар йўқ. Хайит, Наврўз ва бошқа байрамлар ҳам катта тантаналар билан ўтказилиб турибди, оммавий йиғилишларда тўй, маърака, байрамларда диний ваъз насихатлар, амри-маъруф, нахий-мункарлар аъло даражада олиб борилмоқда. Қисқаси, Худога беадад шукрки, Республикамиз мусулмонларининг диний ҳаётида бирон-бир жиддий камчилик, диний муаммо, мушкуллик йўқ.

Уларнинг мақсадлари Ислом дини никоби остида ҳокимият учун кураш бўлиб қолди. Динимиз ва давлатимиз ғанимлари (дўстсиз одам бўлиши мумкин, аммо душмансиз одам бўлмайди!) билан биргаликда Ўзбекистонда Ислом Республикаси ўрнатиб, давлатни пайғамбаримиз замонларидагидек мутлақ Ислом тартиботлари асосида идора этишга ўтишни ўз олдиларига мақсад қилиб олдилар.

Мухтарам суҳбатдош!

Ҳозирги ваҳхобийларнинг маслак, таълимот ва даъватларини қабул қилиб, уларнинг йўлига юрсак, қуйидагиларга рози бўлишимизга тўғри келади:

1. Қимматли тарихий обидалар, осори-атикалар, мозорларда эсдалик учун қўйилган қабр тошлари бузиб ташланади.

2. Пайғамбаримизнинг Мадинадаги қабрларини зиёрат қилишдан воз кечилади.

3. Инсон тафаккурининг хуррияти учун курашган, Аллоҳни чин дилдан севган, ҳаётларини Аллоҳ розилиги ҳамда Ислом динини кенг ёйиш учун баҳшида қилган, Аллоҳнинг севган азиз-авлиёлари мақбаралари бузиб ташланади, тасаввуф таълимотлари йўқ қилинади.

4. Шариатдан «ижмоъ», «қиёс» аҳкомларининг кўплари олиб ташланади.

5. Имом Аъзам мазҳабининг аксарият қоида, талаблари бекор қилинади.

6. Мусиқа чалиш, тинглаш, кўшиқ, ашула айтиш, эшитиш, рақсга тушиш, тасвирий санъат, расм олдириш, хайкалтарошлик санъати йўқ қилинади, катта байрамлар ўтказиш (икки хайит байрамидан ташқари) ман қилинади.

7. Кино, театр, концертларга рухсат этилмайди.

8. Барча эркаклардан соқол-мўйлаб қўйиб, калта шим кийиб юриш талаб этилади.

9. Хотин-қизларнинг кўчага чиқиб ишлаб келишларига рухсат этилмайди. Ҳижобга киргизилади.

10. Дунё мамлакатларининг кўпчилиги танлаган демократия тузуми йўқ қилинади.

11. Ўтиқод, таълимот, маслаklar зўрлаб, мажбурлаб тикиштирилади. Уларга зид иш тутадиган барча кишилар, улар унинг хоҳ ота-онаси бўлсин, хоҳ ака-ука, опа-сингил, фарзандлари бўлсин, аяб ўтирилмайди. Зарур бўлиб қолганда улардан қонли ўч олинади. Ваҳхобийлар доим ана шу ғайриинсоний мақсадларни рўёбга чиқариш учун, ҳамда мавжуд конституцион тузумни қуч билан ағдариб ташлаш учун пайт пойлаб юрадилар.

Кани, азиз суҳбатдош! Айтингчи, сиз буларга рози бўлармидингиз?

Энди биздаги ваҳхобийларнинг қўринишига келсак, уларнинг аксарияти калта шим кийиб, соч-соқолларини ўстириб, хунук қиёфага кириб олган, қўринишлари худди тарки дунё қилган каландарларга ўхшаб кетадиган, оммадан кескин ажралиб турадиган ахлоқсиз, саводсиз, беўхшов ёшлардир. Масжидларда ёши улут кекса диндорларга турли бўлмағур саволлар бериб, отаси, буvasи тенги келадиган отахонларни беҳурмат қилиб, улар билан терс муомалада бўлиб, сурбетларча маҳмаданалик қилишлари билан аксарият халқнинг ҳақли эътирозларига сабаб бўлганлар. Бундай жоҳиллик билан динимизни тафтиш қилишга ҳақлари борми уларнинг? Ахир, дин ишларини бошқариб, тартибга солиб турувчи диний мансабдор шахслар, фатволар берувчи Муфтий хазратлари бор-ку?! Мунозарали масалаларни улар билан мураса-мадора асосида ечмайдиларми? Қандай ҳақлари бор кишиларга ўзларининг эскирган, қотиб қолган даққи ақидаларини, маслақларини зўрлик билан тикиштиришга? Ўша жаноби пайғамбаримиз даврини ҳозирги кунга — юксак таракқиёт даврига солиштириб бўладими? Ўзгарувчан замон талабларини нега инобатга олмайдилар? Ахир, масжидларда, тўй-ҳашам, маърака ва бошқа амри-маъруф, нахий-мункар ўтказиладиган йиғинларда имомларимиз, нотикларимиз улар талаб қилаётган ваҳдониятни лозим топилган қоидалар асносида ҳар доим тарғиб қилиб турибдилар-ку! Ким ҳуқуқ берди уларга жанжад-тўполон кўтариб, баъзилардан эса ҳатто қонли ўч олиб, мозорлардаги тарихий обидаларни, эсдалик лавҳаларни, белгиларни, мақбараларни бузиб ташлашга? Бундай ўринли саволлар бир талай...

Аллоҳ таоло 2- «Бақара» сурасининг 256- оятида «Динда зўрлаш йўқ...» деган.

Кимда-ким: «Менинг йўлим, менинг мафкурам тўғри», деб ваҳхобийлар ва хизбчилар каби бошқаларни зўрлаш ва алдаш йўли билан ўзининг мафкурасига, йўлига тортмоқчи бўлар экан, албатта, у Аллоҳнинг хурриятига, Аллоҳнинг иродасига қарши борган бўлади. Кайси инсон Аллоҳнинг хоҳишига қарши бориб қолиб бўла оларди?! Бундай нодонлар

фақатгина халқ бошига ташвишу кулфатлар келтириб, оқибатда халқнинг нафратига ва Аллоҳнинг ғазабига учраши тайин.

Бу йўлда фарзандларимизни тўғри келган билими шубҳали, чаласавод, чаламулла одамларга диний таълим олишга топшириб қўйишимизда ниҳоятда эҳтиёт бўлишимиз керак. Чунки ёшликда нотўғри таълим билан заҳарланиб қолган миёдан бу нотўғри таълим асоратларини чиқариб ташлаш ниҳоятда мушкул кечади, аксарият ҳолларда бунга мутлақо эришиб бўлмайди ҳам. Биз ўзимизнинг ана шу лоқайдлигимиз билан азиз фарзандларимиздан ажраб қолишимиз мумкин-ку ахир?!

Ҳозирги ваҳхобийлар ўзгарувчан замон талабларини, замона зайлини менсимайдиган, тараққиётнинг ашаддий душмани, ўтакетган мутаассиб, жаҳолатпараст, ақидапараст, ўз маслагига кўр-кўрона ёпишиб олиб, уни зўрлик билан инсонларга тикиштириш учун, кескин чора-тадбирлардан тап тортмайдиган жанжалкаш, жохил, уришқоқ, савияси паст, ислохотчи, догматик, экстремист жангарилардир. Улар ўзларининг бу хатти-ҳаракатлари билан кимларнинг тегирмонига сув қуяётганларини таҳлил қилиб кўрганмикинлар? Билармикинлар? Улар моҳиятан тараққиётга ғов, жохил, ўзларида тўғри фикрлаш тарзи йўқ ёки умуман бой берилган бандалардир.

Ислом дини Аллоҳнинг инояти бўлиб, бу буюк иноятга шахсий тухфа билан жавоб берилади. Бу тухфа *Қуръони карим* матнларидаги муборак, муқаддас сўзлардир.

Муҳаммад алайҳиссалом ўз саҳобаларига: «*Нееа сиз одамларга динни зўрлаб сингдиришга интиласиз? Ваҳоланки, дин Аллоҳга нисбатан ихтиёрий тухфа бўлиши керак*», деганлар. Исломни бошқаларга зўрлаб сингдиришга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ, Ислом — диндорнинг эркин жавоб сўзи. Сўз — башариятга инъом, сўз — одамларнинг тухфаси, ихтиёрий ва жавоб тарикасидаги қурбонлигидир.

Аллоҳ таоло динга мажбурлаб киритиш, маълум бир эътиқодни зўрлаб, мажбуран тикиштириш ҳуқуқини ҳеч кимга, ҳатто пайғамбарларга ҳам берган эмас. Бу ҳақда Аллоҳ 88- «Ғошия» сурасининг 21 — 22-оятларида шундай деган: «Бас, (эй Муҳаммад), эслатинг! Зотан, Сиз фақат эслатгувчидирсиз. Уларнинг устидан зўравонлик билан ҳукм юргизувчи эмассиз». Шунингдек, 2- «Бақара» сурасининг 141-оятида «Улар ўтиб кетган умматдир. Уларнинг қилган аъмоллари (ишлари) ўзларига, сизларнинг қилган аъмолларингиз ўзингизгадир. Сизлар уларнинг қилмишлари учун жавоб бермайсизлар», дейилган бўлса, шу суранинг 139-оятида: «Айтинг (эй Муҳаммад): «Бизнинг ҳам, сизнинг ҳам Раббингиз бўлмиш Аллоҳ ҳақида биз билан тортишасизми?! Бизнинг аъмолларимиз — бизга, сизнинг аъмолларингиз — сизга. Биз фақат Унгагина ихлос қилгувчилармиз», дейилган. 92- «Лайл» сурасининг 12-оятида эса: «Албатта, ҳидоят (Тўғри йўлга йўллаш) фақат Бизнинг зиммामизгадир», деб айтилган. Шунинг учун ҳам баъзи бир кимсалар доим эсларида тутишлари керакки, ҳар кимнинг яхшидир, ёмондир, савобдир, гуноҳдир қилган амали ўзи учундир ва фақат ўзига тегишлидир. Бинобарин, охиратда ҳар бир кишининг фақат ўзи қилган савоб-гуноҳ ишлари тарозига қўйилади, бировники эмас.

Айникса, динимиз бирлигига путур етказадиган ҳар замон-ҳар замонда «пайдо бўлиб» қоладиган «Ваҳхобийа», «Ҳизб ут-таҳрир» каби ҳар хил диний экстремистик оқим ва фирка вакиллариининг гўё «ҳақиқат излаб» тентираб, жанжаллашиб юришлари мутлақо асоссиз, бемаънилик ва тушунмаслик оқибатидир. Етарли, ҳаққоний диний таълим олабилмаганликлари сабабидандир. Бундайлар диний-дунёвий билимларнинг дастлабки пойдевори бўлган мазкур китобни диққат қилиб ўқиб чиқсалар, ўйлаймизки, ўзларига тегишли хулосалар чиқариб оладилар ва кетаётган нотўғри, адашган йўлларидадан тўғри, ҳақ йўлга ўтиб оладилар, иншоаллоҳ!

Бундай диний экстремистик оқимлар, гуруҳлар фаолияти инсонлар учун хатарли бўлганлиги учун, кўпгина Ислом давлатларида ман қилинган.

Ҳозир айрим жохил кишилар ўтказадиган «исломий» никоҳ тўйларига бир назар ташланг. Тўйнинг кўрки бўлган жозибали, ёқимли, миллий карнай-сурнайларсиз, мусикасиз, кўшиқ, ашулаларсиз, хурсандчиликсиз ўтказилаётган мотамсаро тўйларни кўринг. Икки кўзидан ташқари ҳаммаёғини латта-путталарга ўраб ташлаган хунук, рўдапо қиёфасига кирган ёшларимизга, хотин-қизларимизга кўз ташланг, дилингиз қувонармикан? Ислом диниданми бу бидъатлар? Муборак *Қуръони* қарғшданми ёхуд пайғамбаримиз ҳадисла-

риданми? Хусусан, куёв жўраларни келинникига урушга, жангга кетаётгандек: «Ё Аллоху, ё Аллох, ё Аллоху, ё Аллох!» деб бақириб такбир айтиб кириб келаётганларичи! Ҳамма нарсанинг, ибодат, такбир айтишнинг ҳам ўз мавриди, ўз ўрни бор-ку?! Тўйда мотамсаро юриш, кўз ёши, ғамгинлик, азада эса кулгу — • булар аҳмоқлик белгиси эмасми? Мана нотўғри таълим-тарбия оқибати!

Муқаддам айтиб ўтганимиздек, жаноби пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоҳи алайҳи вассаллам: *«Ибодатнинг яхшироғи унинг осонроғидир», «Динни қийинлаштирманглар, соддалаштиринглар, осонлаштиринглар, одамларга малол келадиган қилманглар», «Бу дунё деб, у дунёдан кечманглар, у дунё деб, бу дунёдан кечманглар» ва яна: «Динда жуда чуқур кетманглар, сизлардан аввалгилар динда чуқур кетганликлари учун ҳалок бўлганлар»,* деб марҳамат қилганлар. Ҳар бир мусулмон Аллох таоло буюрганларини бажариб, ҳеч кимни ранжитмай, озор бермай, яхшилиқ, савоб ишларни қилиб, ҳалол, пок, тўғри, ҳар бир ишда адолат қоидаларига риоя этиб яшаса, ибодатда юрган ҳисобланади, Исломнинг беш асоси — талабларини (иймон, намоз, рўза, закот, ҳаж) қанда қилмай бажариб юрсалар-у, юқорида айтилганларга ҳилоф ишларни қилсалар, уларнинг тоат-ибодатлари ҳабата (бекор) бўлиб кетиши аниқ. Исломнинг бу беш фарзи талабидан мақсад ҳам инсонларни ана шундай ахлоқий тарзда ҳаёт кечиришга даъватдир.

Каранг бу ҳақда Умар Ҳайём нима деган:

*Намоз, рўза дегин бўлди имконинг,
Кимсадан аяма бир бурда нонинг
Ҳеч кимни ранжитма, гийбатин қилма
Шунда обод бўлур икки жаҳонинг!*

Динимизнинг ҳар қандай оқим, йуя, мазҳаб ва бошқа шу каби тармоқларга бўлиниши бутунлай нотўғри, бундай ишлар кишиларни дунёвий ҳаётдан чалғитади, диний бирликка путур етказди, бекорчи сафсатабозликни келтириб чиқаради, тараққиётни орқага суради.

Байт:

*Ошиқлар миллати динлардан жудо,
Мазҳабу миллати биргина Худо.*

ёки:

*Қаъбага боришдан мақсад бирдир,
Агар боровчилар миқдори юздир.*

Б. Нақшбанд (Илёсхон Ғозий таржимаси).

Энг муҳими, яккаю-ягона Аллох таоло доим кўнглимизда, дилимизда, қалбимизда бўлмоғи ва ҳамма вақт эсимизда турмоғи лозим.

Биз учун зарури — иймоннинг етти талабига ишониб, Ислом динининг беш устунига таяниб ва уларни бажариб. бу омонат дунёда тинчгина ишимизни, тирикчилигимизни қилиб, бу дунёни орзу-ҳавасларини ҳам ўз меъёрида қилиб, ҳаёт қувончларидан имкони борича баҳра олиб, хурсандлик ва хотиржамлик билан яшаб юрсак, бундан ортиғининг нима кераги бор?

Ҳазрат Хожа Баҳоуддин Нақшбанддан (1318 — 1389) мусиқа, ўйин-кулги, хурсандчилик ҳақида сўраганларида у зот:

*Мо ин кор намекунем,
Инкор ҳам намекунем.*

(Биз бундай қилмаймиз, аммо инкор ҳам қилмаймиз), деб ўзларига хос заковат билан с\> ўйини орқали жавоб берган эканлар.

Тўғри, яхши яшаш учун бойлик ҳам зарур, лекин бу бойлик меъёрида, ўртача бўлиши керак. Жаноби пайғамбаримиз ҳар бир ишда ўртача, ўрта маррани тутиш лозимлигини ўз панд-насихатларида, ҳадисларида қайта-қайта таъкидлаб ўтганлар.

Кези келганда шуни айтиб ўтмоқчиманки, катта бойлик, давлат, ҳузур-ҳаловат ўрнига машаққат, азоб-уқубат келтиради, хотиржамлик кетади. Киши ўзининг арзимас қисқа

умрини эхтиёжидан, керагидан ортикча бойлик тўплашга сарфлаб, машаккат тортиб дунёдан ўтиб кетиши соғлом ақлга сира тўғри келмайди. Баъзи бир одамлар катта бойлик тўплаб у дунёга ҳеч нарсани олиб кета олмасликларига ақллари етган ҳолда, бу бойликларини ўғил-қиз, неварачеваралари, авлодларига мерос қилиб қолдириб кетишни инстинктив тарзда ўз олдиларига мақсад қилиб қўядилар, Аммо масаланинг иккинчи объектив томони ҳам борки, инсонларга ризқ улашадиган ёлғиз оламлар Парвардйгори — Аллох таолонинг ишидир. («Парвардигор» сўзининг ўзаги «парвариш»дир). Кимки Аллохнинг бу ишини, вазифасини ўз устига олса, Парвардигори олам ўша ризқ улашган одамларнинг авлодларини шу улашган ризқи, қолдириб кетган бойликлари ҳажми миқдо-рида камайтириб қўяди. Демак ана шу катта бойлик тўплаган одам ўз ҳаётида ихтиёрий, аммо кераксиз аҳмоқона машаккат чеккан бўлади. Масалан, ҳайвонлар, паррандалар, сув жониворларини олиб кўрсак, улар ўз болаларини ниҳоятда парваришлаб, авайлаб-асраб, эъзозлаб, ўстирадилар. Кейин улар тирикчилик қила олиш даражасига, вояга етишгач, уларни ўзларидан бутунлай четлатадилар, ёрдам бермай қўядилар. Хатто инларига, уяларига ҳам киритмайдилар. Тасаввур қилинг-а, агар бирон-бир ҳайвон ёки қуш, болаларини ўз ҳолига ташлаб қўймай, уларни бир умр боқиб, тирикчилик емишларини, сувларини бериб, ин-уялар ясаб берсалар ёки ўз инларига қўйсалар, улар қандай қилиб кейин ўзларига овқат топишни, ов қилишни, уя-ин қуришни ўрганадилар? Вақти-соати келиб, ота-оналари ўлиб кетганларидан кейин, улар турмуш, тирикчилик машаққатларини кўтара олмай ҳалок бўлиб кетадилар-ку?! Палопонликларида ов қилишга, овқат топишга ўрганмаганларидан кейин, катта бўлганларида тайёрига ўрганиб қолгач, қандай қилиб ҳаёт кечирадилар?

Ақл, донрлик ва тадбиркорлик тимсоли бўлган машҳур америкалик миллиардер Джон Дэвисон Рокфеллер ҳали балоғатга етмаган неварасини амалий бизнес конун-қоидалари билан тздиштириш мақсадида, унга кўчаларда газета сотиб тирикчилик қилишни буюрган. Рокфеллернинг ўзи ҳам 18 — 19 ёшларида отасидан 1.000 доллар қарз қўтариб, кичик савдо дўкони сотиб олиб, ўз бизнесини бошлаган. Кейинчалик у ўз маблағларини нефть маҳсулотлари бизнесига сафарбар этган. Бундай ўйлаб қарасак, Рокфеллер топган, тўплаган миллиардлари бутун авлодларига ҳам етиб ортади-ку! Шундай бўлса-да, ҳамма ўз ризқини ўз меҳнати билан топгани маъқул. Бундан ташқари, тўпланган бойлигу давлати ўзига ёки фарзандларига буюрмаган, насиб этмаган ҳоллар ҳам кўп бўлган. Бу ишлар Аллох таоло конунларига кўра бўлади. Бу алоҳида ўрганиб чиқиладиган мавзу, албатта.

Биздан болаларимизга қоладигани озгина дастлабки ҳамиртуруш сифатида озроқ маблағ. камтарона уй-жой, ватан ва эчг керакласи билим, таълим-тарбия, ўларни соғлом, бақувват қилиб ўстириб, бир неча ҳунарни эгаллаб олишларига кўмаклашсак бас, қолганларини Аллох таоло Ўзи етказди! Ота-она азиз фарзандига тахт ато қилиши мумкин. лекин бахт ясаб бера олмайди, бахт ота-онанинг дуоси, ўзининг яхши аъмоллари, саъй-ҳаракатларига кўра Алдоҳ таоло томонидан ато қилинади.

Яна, қайта-қайта таъкидлаб ўтиш лозимки, ёшларимизни тўғри келган одам қўлига топшириш ва уларнинг шубҳали, чаламулла, бетайин одэмлардан сабоқ олишлари.фойда ўрнигиз зиён келтиради, хатто бу жуда хавфли ҳамдир, чунки миялари закарланиб, жохил, гапуқмас, қайсар, безбет бўлиб қоладилар. Ўз фарзандларини умид билан диний таълим олийш учун зна шундай илми шубҳали чаласавод, чаламулла, чалаотинлар қўлига топшириб, ғамгин бўлиб, қилган ишларидан кўп афсусланиб надомадлар чекиб юрганлар озми ахир! Биз фарзандларимизни фақат расмий диний мадрасаларда ўқитишимиз лозим, чунки фарзандларимиз истикболига — келажакка масъулмиз. Айникса ёшларнинг болалик ва ўсмирликда олган билим, тарбиялари мияларида қаттиқ ўрнашиб қолиб, келгусидаги ҳаётларида улардан ҳалос бўлишлари ғоят мушкул кечади. Биз ўз лоқайдлигимиз туфайли қош қўяман деб, кўз чиқариб қўйишимиз мумкин. Ўқитувчи. ўргатувчи, муаллим сўзсиз ўзининг шахсий фикрини, ақидасини ўқувчига сингдириб юбориши аниқ.

Бу ўринда бир фойдали тақлиф киритиш ўринли бўлар: мактабларда, бошланғич синфларда тасдиқланган дастур бўйича динлар ва улэрнинг тарихи ҳақида, хусусан Ислон дини ҳақида қисқача, содда қилиб дастлабки маълумотлар берилса, ўқувчиларга энг зарур бўлган қалимаи шаҳодат ва намоз ўқиш учун зарур бўлган 10 — 15 та сура ёд олдирилса, намоз ўқиш қоидалари ўргатилса, нур устига аъло нур бўлур эди. Бу иш болаларга бошланғич диний тарбия бериш учун четдан бегона, чаламулла, билими ва дунёқараши шуб-

хали ва зарарли бўлган муаллимлар қидириб юриш машаққатидан бизни халос қилади ва келажагимиз бўлган ёшлар мафкурасини аввалбошиданок бузилишининг олдини олади ҳамда бу тадбир динимизнинг мафкуравий ғанимларига жавоб зарбаси ҳам бўлади,

Баъзи бир тўлиқ бўлмаган маълумотларга қараганда, ўзларидан бошқа барча динларга душманлик кўзи билан қарайдиган масонлар, ғайридинлар, асосан Ислом динига қарши диний-мафкуравий кураш учун йилига 2 миллиард АКШ доллари ажратар экан. Ёшларимизга яширинча диний билим берадиган домла ёки отинларни улар ёлламаганлигига ким кафил бўла олади?

Ваҳхобийа оқимининг келиб чиқиш тарихига бир назар ташлайдиган бўлсангиз, бунга ўзингиз амин бўласиз.

Маълумки, ҳар қандай таълимот халқ орасига сингиши учун дастлаб ижобий хислат ва сифатларга эга бўлиши ёки ўша муҳитдаги жамиятни бошқариб турган қатламнинг манфаатларига мос келиши керак. Акс ҳолда, бу таълимотнинг бешиклигидаёқ жанозаси ўқилади.

Ваҳхобийанинг дастлабки таълимотида ҳаётдаги барча салбий иллатларга қарши кураш, мол-дунё, ортиқча хирс-хаваслардан воз кечиш, Исломга зид урф-одатлардан тийилиш, поклик, адолат, ваҳдоният, тавҳид (яккахудолик)ни мустаҳкамлаш, Аллоҳдан бошқа ҳеч кимга, ҳеч нарсага сиғинмаслик, илтижо қилиб ёрдам сўрамаслик, жумладан, авлиёлардан, фаришталардан ҳам ёрдам сўрамаслик, муқаддас жойларга, қабрларга, макбараларга сиғинмаслик, қабрлар устига макбаралар курмаслик, уларни сиғинадиган санамларга айлантириб олмаслик ва шунга ўхшаш ваҳдониятга зид ишларга чек қўйиш каби ғоялар бўлганлиги учун ҳам дастлаб бирмунча халқ бу оқимга эргашди.

Аммо улар кейинчалик қуюшқондан ташқари чиқиб айниб кетдилар (уларнинг кирди-корларини қуйида кўрсатиб ўтамиз). Улар пайғамбаримизнинг «динда чуқур кетманглар, динни осонлаштиринг, қийинлаштирманг, инсонларга малол келадиган қилманг, одамларни бездирманг, Исломни тарғиб қилишда шиддат кўрсатманг, хаддан ошишлиқдан сақланинглар, зулмкор бўлманг, аксинча намуна бўлинг, ҳар бир ишда ўртачалик йўл тутинг, динда фирқа-фирқа бўлиб ажралиб кетманглар» каби насиҳатларини «ёддан чиқариб», диний экстремистларга айланиб қолдилар.

Энди Муҳаммад Абдул Ваҳхобнинг ўзига келсак, у диндор, ўқимишли оилада туғилган. Отаси қози бўлиб ишлаган. Муҳаммад Абдул Ваҳхоб 10 ёшида *К,уръон* ва тафсирини тўлиқ эгаллайди, устози Абдуллоҳ ибн Иброҳим ибн Сайфо уни ханбалий мазҳабида ваҳдоният ақидаси бўйича тарбиялаган.

Унинг дунёқарашида машҳур ваҳдониятчи Тақийуддин ибн Аҳмад Ибн Таймия (1263—1328) асарлари ҳам катта роль ўйнади. Натижада у Ислом оламида ваҳдониятнинг каттик ҳимоячиси, таълимотчиси, ташвиқотчиси сифатида майдонга чиқди.

Ваҳхобийа оқимининг юзага келиб, чуқур илдиз отиб машҳур бўлиб кетишига инглиз разведкаси катта роль ўйнаган. Инглизлар ўзларининг сиёсий манфаат ва мақсадларини кўзлаб, ваҳхобийани ҳар томонлама, ҳам моддий, ҳам маънавий томондан зўр бериб қўллаб қувватладилар.

XVIII аср бошларида Буюк Британия қироллигининг Мустамлакалар вазирлиги Ислом динининг тараққий этишига қаршилиқ кўрсатиш, Ислом халифалигини эгаллаб олган Турк султонларининг мавқеини қирқиш мақсадида, Шарқ мусулмон мамлакатларига араб, форс, турк тилларини мукаммал биладиган кўплаб жосусларини юбора бошлаган эди.

Турк исломшунос олими М.Сиддиқ Кумушнинг 1997 йили чоп этилган «Инглиз жосусининг айтганлари ёки Англиянинг Исломга қарши фаолияти» китобида ёзилишича, Муҳаммад Абдул Ваҳхоб таҳсил олаётган пайтларида, инглиз жосуси Хемпер билан учрашиб, унинг таъсирига тушиб қолади.

Бизга маълумки, Ислом халифалиги 1517 йилдан қудратли Турк султонлари қўлига ўтиб кетган эди. Инглизлар ҳарбий ва иқтисодий жihatдан тобора юксалиб бораётган буюк Турк империясининг пайини қирқиш учун, Ислом халифалигини Турк султонларига ўтиб кетганидан зимдан норизо бўлиб юрган араблар билан тил бириктириб, ўзларининг сиёсий мақсадларини рўёбга чиқариш учун уларга ана шундай Муҳаммад Абдул Ваҳхобга ўхшаган, Ислом оламида кўзга кўринган мутаассиб одамлардан фойдаланиш режаларини туздилар ва Муҳаммад Абдул Ваҳхобнинг ўзига сездирмай, ҳатто шубҳалантирмай ўзларининг жосуси Хемпер орқали аста-секин «қўлга олишга» муваффақ бўлдилар. Ундан ўз

жосуслари оркали охисталик, жуда эҳтиёткорлик билан ўзларининг сиёсий мақсадларини амалга оширишда фойдалана бошладилар. Кейинчалик Хемпер ўзининг эсдаликларида Муҳаммад Абдул Ваҳхобни қандай учратганини ва уни ўз манфаатлари йўлида фойдаланиш учун қандай қилиб айёрлик билан қўлга олганини ёзади.

, Хемпер дойим унинг ёнида мурид сифатида хизматларини қилиб юради. Муҳаммад Абдул Ваҳхоб уни ўзининг кули деб айтади ва у билан дойим бирга бўлади.

Хемпернинг ёзишича, Англия Мустамлакалар вазирлиги ваҳхобийа ҳаракати кучайиб кетгандан кейин, Муҳаммадга қўл никоби остидаги ўн нафар тажрибали, жанговар инглиз офицерларини юборади. Улар Хемпер сингари араб тилини, мусулмонлик эътиқодини, расм-русмларини, намоз ўқишни мукамал эгаллаб олган, саҳрода жанг қилиш тактикасидан яхши хабардор кишилар эдилар.

Шундай қилиб, дастлаб, «муваҳхидунлар» — ваҳдониятчилар, тавҳидчилар сифатида фаолият бошлаган ва тобора кенг қўлоқ ёзиб кетаётган ваҳхобийа оқимидан Англия ўзининг сиёсий рақиби бўлган Туркияни заифлаштириш мақсадида барча йўллار билан уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаб турган.

Араблар эса ваҳхобийадан арабларни Ислом байроғи остида бирлаштириш ғояларини амалга ошириш учун фойдаландилар. Аслида бу ғоя ўша пайтларда араб ерларини босиб олиб ҳукмронлик қилаётган Туркияга қарши қаратилган эди. Англия ҳам ўзининг рақиби Туркияни заифлаштириш тарафдори эди.

Ана шунинг учун ҳам Англия ваҳхобийлар ҳаракати учун ҳеч нарсани аямади.

Муҳаммад Абдул Ваҳхобнинг фаолиятига келсак, дастлаб у «ҳақиқий яккахудолик» — ваҳдониятни Басрада тарғиб қила бошлайди, лекин у ердан қувиб юборилади. Шундан кейин у Исфохон ва Қум шаҳарларига бориб, Ислом фалсафасини ўрганади ва Ибн Ҳанбал ғояларига бутунлай берилиб кетади.

Исломни чуқур ўрганган жосус Хемпер, ўзи ғўр, аммо ўзини шариат илмининг энг буюк билимдонларидан деб ҳисобловчи бу муллаваҷҷани турли йўллار билан чалғитишга, ўзининг пинҳоний ниятларини аста-секин амалга оширишга киришади. Мавжуд Ислом ақидаларига шубҳа уйғота бошлайди. Масалан, рўза тутиш ва беш вақт намоз ўқишни доим шарт эмаслиги каби «фикри ғалат»ларни уқтира бошлайди.

Намоз ўқишдан кузатилган мақсад Аллоҳни доим ёд этиб юришдир, демак, намоз ўрнига фақат Аллоҳнинг номини доим такрорлаб, саловат айтиб юрса ҳам бўлаверади. деб уқтиради унга.

Хемпернинг ёзишича, у Муҳаммад Абдул Ваҳхобни пул ва бошқа нарсалар билан ҳам тўла таъминлаб турган.

Ваҳхобийлар ўзларининг тарафдорларини кўпайтириш учун, ким ўзларига қўшилса, барча мажбуриятлардан ва қарзлардан озод бўладилар, деб эълон қилдилар, натижада уларнинг тарафдорлари анча кўпайди. Улар тамаки, наша чекишни, мусиқа чалиш, эшитиш, қўшиқ айтиш, рақсга тушиш, расм чизиш, ипак кийимлар кийишни, байрамлар ўтказишни тақиқладилар. Улар қаерни ҳўжум қилиб босиб олсалар, қабристонлардаги хмақбара, ёдгорликларни бузиб ташладилар. Натижада тарих учун катта аҳамиятга эга бўлган кўплаб қимматли обидалар, ёдгорликлар йўқ бўлиб кетди. Бундан ташқари, ўзларининг ғояларига тўғри келмаган кўплаб илоҳиётчи олимларнинг китобларини ёқиб юбордилар. Байрамлар ва унга боғлиқ маросимларни, муқаддас зиёратгоҳларни, авлиёларни инкор қилдилар, қабрларини буздилар, ўзларига мос келмаган маҳаллий руҳонийларни қувғинга олдилар.

Ваҳхобийларнинг энг даҳшатли қилмишлари 1802- йилнинг апрелида юз берди. Улар Қарбалога ҳўжум қилиб, Имом Ҳусайн масжидини вайрон қилдилар. Икки мингдан ортиқ одамни ўлдирдилар, ҳатто ҳомиладор аёллар ва болаларни ҳам аяб ўтирмадилар.

1806 йилда қарматлардан сўнг иккинчи бўлиб ваҳхобийлар Макка шаҳрига бостириб кирдилар. Маълумингизки, исмоилийлар оқимининг асосий шаҳобчаларидан ҳисобланган қарматлар 930 йили Ҳаж мавсумида Маккага ҳўжум қилишга журъат қилиб, уни талон-тарож қилганлар, ҳажга борганларни ўлдирганлар, бир қисмини қўл қилиб олиб кетганлар, Каъбатуллоҳдаги Ҳажар ул-Асвад, яъни қора тошни парчалаб, ўлжа қилиб олиб кетганлар (20 йилдан кейин бу тош қайтариб олинган).

Ваҳхобийлар бу муқаддас шаҳарни оёқости қилишда қарматлардан қолишмаганлар. Шаҳардаги ўнлаб масжид ва мадрасаларни бузиб ташлаганлар ва ўт қўйганлар. Улар

фақат Каъбанигина бузишга журъат қилолмаганлар. Улар кўп ўтмай Мадинани ҳам босиб олдилар. Бу ерда ҳам хунрезликлар авж олди. Пайғамбаримиз кабрлари ҳам поймол қилинди ва у ердаги хазина талон-торож қилинди.

Мусулмон оламида мисли қўрилмаган бесаранжомлик бошланди. Чунки ваҳхобийларнинг ҳаж учун ҳар бир кишига катта солиқлар солганлиги ва одат, анъана тусига кириб қолган баъзи бир исломий удумларни тан олмасликлари натижасида ҳаж йўллари бекилиб, минглаб мусулмонлар Исломнинг бешинчи рукни бўлган ҳаж қилиш имкониятидан маҳрум бўлган эдилар.

Ваҳхобийа ғоясидаги мутаассиблик (фанатизм) ашаддий, чидаб бўлмайдиган даражага етди. Улар ваҳхобий бўлмаганларга, ўзларининг йўлидан юрмаганларга қарши жиход (муқаддас уруш) эълон қилдилар. (Қаранг, мусулмон мусулмонга жиход эълон қилса-я!)

Мусулмон мусулмонни кириб юборавериши қайси ақлга, мантиққа тўғри келади?

Тўғри, жиход ҳам Исломда фарз амаллардан бири бўлган эди, аммо қандай ҳолатда, қандай шароит бўлганда жиход қилинади, бу ҳақда *Қуръоннинг* 2- «Бақара» сураси, 190-оятида шундай дейилади:

«Сизларга қарши жанг қилувчилар билан Аллоҳ йўлида жанг қилингиз, (лекин) ҳаддан ошмангиз! Зеро Аллоҳ ҳаддан ошувчиларни ёқтирмайди»».

Шу суранинг 194- оятида эса Аллоҳ қуйидагича амр қилган:

«... Ким сизларга тажовуз қилса, сизлар ҳам ўша меъёрда тажовуз қилинг! Аллоҳга тақво қилингиз ва билингизки, албатта, Аллоҳ тақводорлар билан биргадир».

Демак, юқоридаги икки ояти каримада айтилганидек, жиходнинг фарз бўлиши фақат душманнинг тажовуз қилиши билан боғлиқ бўлиши шарт экан. Бундан ташқари бу оятлар ўша пайғамбаримиз замонларидаги Исломга қарши доим жангу-жадал қилиб юрувчи мушрикларга нисбатан нозил қилинган эди.

Ваҳхобийа байроғи остида Арабистондаги Нажд вилояти бирлаштирилди, 1773- йилларда Ар-Риёд шаҳри эгалланди, кўп ўтмай Марказий Арабистон бирлашди. Ваҳхобийларнинг қуролли гуруҳлари ҳатто Сурия ва Ироққа ҳам тез-тез босқинлар уюштириб турди.

Ислом оламидаги бундай бесаранжомликлар Туркияни ташвишга солмай қўймади. Миср подшоҳи Муҳаммад Али Истанбулдан ваҳхобийларни тугатиш, улар исёнини бостириш ҳақида буйруқ олади.

1811 йили Муҳаммад Алининг қўшинлари ваҳхобийлар билан жангга киришади. Миср қўшинлари бутун Ҳижозни ваҳхобийлардан озод этади, Макка ва Мадина шаҳарлари ҳам улар қўлидан тортиб олинади. Мусулмонлар яна Макка ва Мадинани зиёрат қилиш имкониятига эга бўладилар.

Муҳаммад Али ваҳхобийларни етти йилдан кейин — 1818 йили узил-кесил тор-мор этади. Лекин уни бутунлай, таг-туғи билан йўқотиб ташлай олмади.

Шундан кейин ваҳхобийлик ҳаракати Туркия хумронлигидан қутулиш ҳаракатига айланди. Англия эса бу ҳаракатни қўллаб-қувватлашда давом этди.

Ислом динининг бирлигига раҳна солувчи — «Ҳизб ут-Таҳрир», «Ҳизбуллоҳ», «Ихвон», «Акрамия», «Баҳоийа», «Қодиёния» каби диний оқим ва фирқалар (партиялар) ҳам «ваххобийа» оқими сингари мусулмонлар тинчлиги ва бирлигини бузадиган, саросима ва бесаранжомликлар келтириб чиқарадиган, кундалик дин ишларидан чалғитадиган, Исломни заифлаштирадиган, халқчункераксиз ва ҳатто зарарли, бузғунчи мутаассиб тоифалар бўлиб, улар Ислом динини яхшилаш маъносида фаолият кўрсатсалар-да, уларнинг асл мақсадлари ҳокимиятни эгаллаб олиб ҳукмронлик қилиш бўлган.

Ҳозир деярли барча мусулмон давлатларида уларнинг фаолиятлари тақиқланган ва ўзлари қувғин қилинган.

Кейинчалик динимиз душманлари булардан устомонлик билан фойдаланиб бу фирқаларни Ислом мамлакатларига тарқата бошладилар. Чунки уларнинг мақсадлари Ислом динини заифлаштириб парчалаб ташлаш эди.

Улар: «Мусулмонлар устидан ҳукмронлик қиламан десанг, аввало улар орасига нифок, сол, кейин парчалаб ташла», деган шиорни амалда татбиқ этишга киришдилар.

Деярли барча Ислом давлатларидан хайдаб юборилган бу кора гуруҳ гумроҳ, шўринг

курғур дарбадар дайдилар кайси давлатга тумшукларини сукиб кириб олсалар, ўзларининг Ислом динига путур етказувчи, динни обрўсизлантирувчи кабиҳона «хунарларини» дарҳол бошлаб юборадилар. Ҳар қандай бузғунчилик, хунрезликлардан ҳам қайтмайдилар ва бу ишда ҳеч кимга шафкат ҳам қилмайдилар. Буни удар Тошкентда 1999- йил 16-феврал кун и амалда исботладилар.

Улар аввало илми саёз, қаёққа етакласанг кетаверадиган, иродаси ва кўнгли бўш, содда, тез алданувчан, қолок кимсаларни, асосан хали дунёқарашлари шаклланиб улғурмаган ёш йигитча ва кизларни бу ишга жалб қилмоқдалар.

Ҳар бир мўмин, мусулмон киши бундай ишларга бефарқ, лоқайдлик билан қарамаслиги, тинчликнинг қадрига етиши керак, акс холда «кўза сингандан» кейин афсус-надоматлар, кўз ёшлар фойда бермай қолади. Юрт тинчлигини сақлашга ўзининг ҳиссасини қўшиш ҳар бир фуқаронинг, ҳар бир диёнатли мусулмоннинг муқаддас бурчидир.

Мазҳабимиз «Аҳли сунна вал-жамоа», ханафия (Имом Аъзам Абу Ханифа), диний мафкуравий ғоявий таълимотимиз «мотуридия», тарикатимиз «накшбандия». Вазифамиз Исломнинг 5 рукнига (иймон, намоз, рўза, закот ва ҳаж) амал қилиб, тинчгина тирикчилигимизни қилиб юрсак бас, бизга шуни ўзи етарлидир. Биз ҳеч қачон асл ниятлари динни парчалаш ва ҳокимиятни босиб олиш бўлган «Ваҳҳобийа» ва «Ҳизб ут-Таҳрир» каби қора-гуруҳчиларнинг сафсаталарига учмаслигимиз, чалғимаслигимиз, алданиб қолмаслигимиз ва бу ишда хушёрлигимизни йўқотмаслигимиз керак.

Бирор саволни сўраш ёки ихтилофли, мунозарали масалани ҳал қилиш керак бўлса, фақат расмий уламоларга — имом-хатибларга, мударрисларга, қолаверса Муфтий ҳазратларига мурожаат қилишимиз лозим.

Барчамизни янглишишлардан, хатолардан ва гуноҳ ишлардан Аллоҳнинг Ўзи асрасин!

Ҳизб ут-Таҳрир ал-Исломий фирқаси

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда кенг қўламда фаолият олиб бораётганлиги учун ҳам бу фирка ҳақида баъзибир маълумотларни қелтириб ўтишни лозим деб топдик.

«Ҳизб ут-Таҳрир» (Озодлик) фирқаси Исломнинг суннийлик йўналиши доирасида *Куръон*, Сунна, шариат қонун-қоидаларига тўлиқ риёя этувчи «Исломий адолат» тамойиллари ўрнатилган жамият қуриш учун 1928 йилда Миср Араб Республикасининг Исломия шаҳрида ташкил топган «ал-Ихвон ал-Муслимун» (Мусулмон биродарлар) диний-сиёсий ташкилотидан 1952 йилда ажралиб чиққан фирқадир.

И з о х: «*Ҳизб*» сўзининг луговий маъноси — *гуруҳ, фирқа, партия; тобе кишилар.*

«Ал-Ихвон ал-Муслимун» ўз тарихи давомида бир неча босқичларни босиб ўтган. 1928—1936 йилларда бу ташкилот хайрия ва маърифатчилик ишлари билан шуғулланган. Ундан кейинги йиллардан бошлаб бу ташкилот мафкуравий қураш услуби сифатида террорни қўллаш даражасига етган диний-сиёсий ташкилот бўлиб майдонга чиқди. Натижада кўп давлатларда уларнинг фаолияти қонунлар йўли билан расман тақиқлаб қўйилди.

Шундан кейинги даврларда «ал-Ихвон ал-Муслимун» раҳбарлари ўртасида зиддиятлар пайдо бўлиб, бу ташкилот уч асосий йўналишга бўлиниб кетди:

- «Мўътадиллар»;
- «Ислом демократлари»;
- «Ҳизб ут-Таҳрир ал-Исломий».

Бундан ташқари яна террор услубини қўлловчи «ат-Тақдир-вал-хижра». «ал-Жиход» каби бошқа турли экстремистик ташкилотлар ҳам юзага келди.

1952 йилда, Қуддус шаҳрида туғилган Такийуддин Наббаҳоний (1909—1979) томонидан ер юзидаги бутун мусулмон давлатларининг тузумини ўзгартириб, уларни бирлаштириб, ягона диний-дунёвий бошқарувидаги теократик «Халифалик» давлатини тузиш учун, Ислом дини ниқоби остида ана шу «Ҳизб ут-Таҳрир» диний-сиёсий фирқасига асос солинди. Бу диний-сиёсий фирқа Такийуддин Наббаҳоний вафотидан кейин ҳозиргача фаластинлик Абдулкадим Заллум томонидан бошқарилмоқда.

Туркиянинг «Интерпол» миллий марказининг маълумотига кўра, бу ташкилот Буюк Британия махфий хизмати ёрдамида ташкил топган ва Америка Коммунистик партияси томонидан қўллаб қувватланиб турилган, деган тахминлар бор.

«Ҳизб ут-Таҳрир»нинг асосий мақсади мусулмон давлатлари ўртасида «Халифалик» давлатини тузиш ғояларини тарғиб қилиб, келажакда амалдаги давлат бошқарувини ағдариб ташлаб, ер юзида ягона исломий-теократик давлат тузиб, аста-секин унинг таркибига ҳамма мусулмон давлатларини бирлаштириб, давлатни шариат қонунлари асосида бошқаришга ўтишдир.

Бунинг учун улар асосан онги ҳали тўла шаклланиб улгурмаган, тез таъсирга берилувчан, қизиққон, жўшқин табиатли ёшларни танлаб олиб, уларнинг онгини аста-секинлик билан ўзгартириб, ўз ғояларини сингдириб, уларда шундай давлат тузилишига интилиш уйғотишга ҳаракат қиладилар. Чунки алдаш учун катталардан кўра ёшлар қулай ва осонлигини биладилар. Аммо улар ўз тарбияларига ақли заиф ёшларни ҳам олаберадилар, чунки улардан хоҳланганларича осонлик билан фойдаланиш мумкинлигини ҳам биладилар.

Уларнинг ҳужумкор ғоялари асосан фикрий кураш орқали олиб борилади. Фикрий кураш эса, ўз навбатида, фикрий инқилобга олиб боради. Фикрий инқилобнинг ортида эса ўзларининг мақсадларини амалга оширувчи сиёсий инқилоб яъни турли йўллар билан амалдаги конституцион тузумни ағдариб ташлаш орқали ҳокимиятни эгаллаш ётади (Абдул Мутал Закурлаев. Ғоялар кураши. Тошкент. «Мовароуннаҳр», 2000).

Бу ташкилотга қабул қилинган ҳар бир киши дарсларда катнашиш учун алоҳида ўзи яширин келиши, имкон даражасида буни бировга билдирмаслиги, тарқалаётганда ҳам худди шу тартибда секин-аста бир кишидан тарқалиши шарт. Дарс бошланишидан аввал албатта намоз ўқилади. Бу уларнинг қиладиган сиёсий ишларига гўё диний тус беради.

Улар диний инқилоб учун кураш олиб борсалар-да, уларнинг аксарияти динлар тарихи, пайғамбарлар, авлиёлар, *Қуръон* сураларининг маънолари, Ислом динининг келиб чиқиш негизи, мақсади, вазифалари, шариат аҳкомлари, пайғамбаримизнинг ҳадислари ва ҳоказолар ҳақида етарли тушунчага эга эмаслар. Улар бунга интилмайдилар ҳам. Уларнинг кўпчилиги Ислом ҳукмларига тўлиқ риоя қилмайдиган, қалб кўзи тўсилган, руҳан қуруқ вужудга айланиб қолганлар.

Ҳозирги кунда «Ҳизб ут-Таҳрир»нинг энг ашаддий даъватчилари орасида намоз ўқимайдиган ёки унга бепарво бўлган ёшларни кўплаб топиш мумкин. («Ўзингга энг бўла-олмаганингдан кейин, ўзгага қандай қилиб бўй бўласан?» деган матал гўё улар учун айтилгандек).

«Ваҳҳобийа» за «Ҳизб ут-Таҳрир» орасида катта фарк бор. Масалан: ақида масаласида ваҳҳобийлар «Халифалик» давлат бошқарувини ғоя қилиб олмайдилар. Ўзларини «Тавҳидчилар» деб атаган ваҳҳобийлар дин, эътиқод масаласида юқорида айтиб ўтганимиздек, жамиятни пайғамбаримиз замонларидаги тартиб-интизомга қайтаришни (фундаментализм) талаб қилиб чиқадилад ва уларнинг йўлига кирмаганларга шиддат кўрсатиб, хатто жиҳод эълон қилиб, қонли ўч олишгача бориб етадилар.

Ҳизбчилар эса, халифалик давлатини тиклашни ғоя қилиб олиб, демократияни буткул инкор этадилар.

Уларнинг фаолиятлари асосан уч босқичдан иборат:

1. Ҳизбга дин нуқоби остида даъват қилиб, ўз сиёсий мақсадларини амалга оширувчи шахсни шакллантириб етиштириш.

2. Ёшларни сиёсий фикрлантирган ҳолда, фикрий кураш, варакалар тарқатиш орқали давлатнинг бошқарув идоралари билан халқ ўртасида зиддиятлар келтириб чиқариш.

3. Пировардида ҳокимиятни қўлга олиб, (керак бўлса қуролли кураш йўли билан) халифалик давлатини тузиш.

«Ҳизб ут-Таҳрир»чиларнинг, ер юзидаги кўпчилик мусулмонлар яшайдиган барча мамлакатларни ягона Ислом халифалигига бирлаштириш ҳақидаги ғояси тамоман пуч ва хом ҳаёлдан бошқа нарса эмас. Бу ғояга эргашганларнинг кўпчилиги гўл, лақма, нодон, қайсар ва жохил одамлардир. Боз устига, улар тинчликка раҳна солувчи ва хатто ҳавфсизлигимизга таҳдид қилувчилардан бўлиб қолмоқдалар.

Бу ҳукмимизни қуйидагича исботлашга ҳаракат қиламиз:

Аввало шуни таъкидлаб ўтиш керакки, юқорида айтиб ўтганимиздек, пайғамбаримиз ўз вақтларида мендан кейин халифалик 30 йил давом этади, ундан кейин у салтанатга — подшоҳликка айланади, деб башорат қилган эдилар. Пайғамбаримиз башоратлари рўёбга чиқиб, у зотдан кейин чорёрлар (Ҳазрат Абу Бакр, Умар, Усмон ва Али) роппа роса 30 йил ислом дунёсига халифалик (хукмронлик) қилдилар.

Ҳазрат Алидан кейин бўлган халифа Муовия халифаликни салтанатга — подшоҳликка айлантирган. У ва ундан кейинги ҳукмдорлар ўзларини халифа деб атаган бўлсалар-да, асли улар ҳам халифа, ҳам амир — подшоҳ эдилар. Кейинчалик уларнинг номларига «Амир ал-Муслимин» (Мўминлар амири) унвони қўшиб айтиладиган бўлган. (Масалан: Халифа Амир ал-Муслимин Ҳорун ар-Рашид каби).

Пайғамбаримиз, ўзларидан кейин зудлик билан халифа сайлашларини васият қилганликларининг сабаби, эндигина Исломни қабул қилганларнинг ичида иймони заиф, диндан қайтиб кетиш эҳтимоли бўлганлар ҳам бор эди. Пайғамбаримизнинг вафотлари уларда умидсизлик пайдо қилиши ва Исломдан воз кечишларига баҳона бўлиши мумкин эди. Пайғамбаримиз илоҳий илҳом билан билдиларки, ўринларига дарҳол халифа сайланса ва ўзлари башорат қилганларидек халифалик 30 йил давом этса, Ислом дини ривож топиб мустаҳкамланиб олади.

Шундай қилиб, 30 йиллик халифаликдан кейин Ислом дини барқарор бўлиб олди. Эътибор беринг-а, пайғамбаримиз, мендан кейин халифалик абадий давом этсин, ёки этади демаганлар.

Демак хизбчиларнинг орадан салкам 14 аср ўтган ҳозирги даврда халифаликни тиклаш ғояси Ислом дини таълимотига ҳам зиддир.

Масалани сиёсий томонини олиб кўрадиган бўлсак, Ислом ёки араб халифалигини тиклаш, бу ер юзидаги барча мусулмонларни ва мусулмон давлатларни ягона бир халифа қўл остига бирлаштириш демакдир. Бу пуч ғоя ташқи томондан баъзи калтабин кишилар учун жозибador бўлиб кўринса-да, лекин уни рўёбга чиқариш мутлақо амалга ошириб бўлмайдиган иш, ҳаёлпарастлик эканлигини ҳар бир ақли расо одам ҳис этади.

Шундай қилиб, «Вахҳобийа», «Ҳизб ут-Таҳрир» тарафдорлари дунёвий тараққиёт қонунларини, замона талабларини ҳисобга олмай, дунёвий илм-фандан юз ўгириб, умуминсоний маънавий-маданий тараққиётга қарши чиқадилар. Тинч ҳаётимизга таҳдид солиб, ҳеч кимга керак бўлмаган, инсоният тараққиётига фақат зарар келтирадиган ўзларининг дардисар ғояларини халқнинг бошини айлантириб, тикиштиришга ҳаракат қиладилар.

Бир тасаввур қилайлик, агар ҳар бир халқнинг маънавий маданиятини акс эттирувчи мусиқа, ракс, кино, театр, концерт, тасвирий санъат, ҳайкалтарошлик ва ҳоказолар ман этилса, тўю тамошолар мусиқа, раксиз мотамсаро кўринишда, мунгли тарзда ўтказилса, қани ўзингиз айтингчи, бунга рози бўлармидингиз? Бу келажак авлодни маънавий тушқунликка туширишга ва жамиятни ўрта асрлар жаҳолати батқоғига ботирмайдими?

Ҳозирги даврда илм-фан, техника, маданият, давлатчилик ва турли халқлар ўртасидаги ўзаро сиёсий ва маънавий муносабатлар юқори даражага кўтарилган бир пайтда, давлат тузумини пайғамбар алайҳиссалом даврларидаги ҳолатига қайтариш асло имкони бўлмаган ишдир. Агар шундай қилинадиган бўлса, илм-фан тараққиёти туфайли вужудга келган буюк янгиликлардан — электр, машина, самолёт, телефон, телеграф, компьютер ва шу кабилардан ҳам воз кечишга тўғри келади.

Бундан ташқари «Вахҳобийа» ва «Ҳизб ут-Таҳрир» назарда тутган давлат барпо қиладиган бўлсак, аёлларни ижтимоий фойдали меҳнатдан, мамлакатнинг сиёсий ва ижтимоий ҳаётида иштирок этишдан ҳам маҳрум қиламиз.

Шуни ёдда тутиш керакки, боя айтганимиздек, бизнинг бошимизни айлантирмоқчи бўлаётган вахҳобийлар ва хизбчилар ҳозир деярли барча Ислом давлатларидан қувгин қилинган, фаолиятлари тақиқлаб қўйилган. Ҳалигача яқин ўртада бирортадавлатда «Халифалик» давлати қурилмаган, қурилиши ҳам мумкин эмас.

Мана шундай шароитда биз халқимиз табиати, урф-одатлари, анъаналари ва келажакка зид таълимот ва ғояларни Ўзбекистонда тарқалишига қарши қандай бефарқ қараб тура оламиз?

Халифалик ёки Ислом Республикасини қурдик ҳам дейлик, унда нима бўладию, кимдан ўрناق оламиз?

Ҳозир ер юзида барчага ўрناق, намуна бўла оладиган, беками-қўст, тўла ижтимоий адолат ўрнатилган бирор Ислом давлати борми? Ҳойнаҳой, бор, улар Саудия Арабистони, Эрон, Покистон, Афғонистон ва бошқалар, деярсиз.

Саудия Арабистонида ҳар йили миллионлаб қўй-эчки, туя, сигирлар сўйилиб қурбонликлар қилинаётган бир пайтда, у ерда бир бурда гўштга, нонга зор одамлар, тиланчилар йўқми? Покистонда-чи?

Имом Бурхониддин Раббоний Афғонистонни Ислом Республикаси деб эълон қилган бўлса-да, у ерда ўн йиллардан бери ҳокимият, юқори лавозимлар учун курашиб, ҳаммалари мусулмон бўлгани ҳолда бир-бирларининг қони-ни тўкиб, биродаркушлик қилмаяптиларми? Халқи бир бурда нонга зор бўлиб турган ҳолда бутун дунёни афъюн, қорадори билан таъминлаб келмаяптими?

Эрон ўзини Ислом давлати деб эълон қилганидан пушаймон бўлиб, ҳозирги кунда орқага қайтиб давлатни яна дунёвий давлатга айлантириш пайида юрмаяптими?

Покистонда камбағал, тиланчилар йўқми?

Қани, биз учун ўрناق олса арзийдиган, бирор намунали Ислом давлатини кўрсатингчи, «мухтарам» ваҳҳобий, хизбчи «биродарлар»?

Бундан ташқари, эслатиб ўтамиз, охириги халифалик яъни 1924- йилда тугатилган Турк халифалиги даврларида, ижтимоий адолат ҳукм суриб, барча моддий томондан тенг яшаганми эдилар? Нега ўша пайтларда мусулмон давлатларида халифалик ўрнатилмади ёки барча мусулмон давлатлари ягона бир халифаликка бирлаштирилмади?

Нега энди ҳозир уларнинг калласига бирдан халифалик давлати тузиш ғояси келиб қолди? Косанинг тагида ним коса турганлиги яққол сезилиб турибди-ку! Нима учун айрим ёшларимизнинг ақли бу масалада оқсайди?

Айтайлик, буткул тутуриқсиз ушбу пуч «ғоя» амалга ошди ҳам дейлик. Хўш, ер юзидаги барча мусулмон ва Ислом давлатларини ўз қўлида тутиб турадиган ягона халифалик мансабига осмондан бир «фаришта»ни қўярмидилар? Қани бу ишга рози бўлиб осмондан тушадиган ўша фаришта?

Агар бир инсонни халифа қилиб қўйсалар, бу мансаб орзусида юрганлар бунга бефарқ қараб турармиканлар? Бундай ҳолда халифалик учун давлатлару инсонлар ўртасида қонли жанглар бошланиб кетмайди, деб ким қафолат бера олади? Ахир, ўша дастлабки тўрт халифалардан (чорёрлар) учтасини жоҳиллар шахид қилган эдилар-ку. Ёки халифалик ўрнатилгандан кейин Ер юзида жоҳил, нодон, мансабпараст одамларнинг бари бирдан ўз-ўзидан ғойиб бўлиб қолармиканлар?

Ҳозирги кунда қонли урушлар жаҳондаги барча инсонларни жонидан тўйдириб юборган. Бўлиб ўтган урушлар дунё халқларининг ҳали эсидан чиққанича йўқ.

Афғонистонда 20 йилдан бери мусулмонлар ҳокимият талашиб бир-бирига уруш очиб хунрезликлар, биродаркушликлар қилиб келганларидан нега сабоқ олмаслигимиз керак? Ёки Чеченистон ва Тожикистонда бўлиб ўтган қонли урушлар ва бесаранжомликлар керакми бизга?

Гапни пўст калласини айтиш керак. «Халифалик». «Ислом давлати», «Жиход» каби шиорларни кўтариб чиқаётган, халқни Исломнинг дастлабки даврларидаги Исломий тартиб интизомга қайтармокчи бўлиб, тарих ғилдирагини тескари айлантирмокчи бўлиб юрган ваҳҳобийлар, хизбчилар, динни никоб қилиб олиб, ватанимиз мустақиллигини кўра олмаётганларнинг ҳамда динимиз душманларининг сиёсий мақсадларини амалга оширишларида «жонбозлик» кўрсатиб ватанимиз халқлари ўртасида диний ихтилофлар, низолар чиқариб, халқимизни Афғонистон, Чеченистон, Тожикистон давлатларидаги қонли фуқаролар уруши гирдобига тортмокчи бўлиб, хомтамалик қилиб юрибдилар. Биз буни тўғри тушунишимиз, қалбан ҳис этишимиз ва унга қарши қатъий кураш олиб бормоғимиз керак.

Бундай ақидапарастлар, ҳокимиятпарастлар томонидан илгари сурилаётган «Ислом давлати» ғояси пайғамбаримиз замонларидаги мутлақ шариат билан бошқариладиган давлат тузумига ХХI аср ядро энергетикаси, ёппасига компьютерлаштириш, интернет алоқалари, ирсият генетикаси шароитида яшаётган шундай юксак ривожланган жамиятни халифаликка куч билан киритишдан иборатдир. Уларнинг айтишларича, фақат Ислом давлати шароитидагина ижтимоий адолатни таъминлаш мумкин бўлар эмиш.

Жаҳон тарихи ва ривожланган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, тараққиётнинг янада раванқ топиши кўпмиллатли за кўп динли мамлакат шароитида фақат демократик мамлакат тузумидагина бўлиши мумкин.

«Хизб ут-Тахрир»чилар эса демократияга буткул қаршидирлар. Ҳозирги кунда деярли бутун дунё тан олган ва орзу қилган ҳақиқий демократияни бу қуфр низоми дея, мусулмон халқлари уни мутлақо қабул қилмасликлари керак, деб даъво қиладилар.

Бундан ташқари, диний дунёқараш инсоннинг дунёга муносабати ва тафаккурининг

ягона усули эмаслигини ҳам ёддан чиқармаслигимиз керак. Жаҳонда диний ва дунёвий дунёқараш, доимо ёнма-ёк, тенг ҳолда ривожланиб яшаб келган. Башарият турмуши тарихи даврида шундай давр бўлмаганки, бутун дунёни фақат диний тузум бошқарган бўлса. Бу эса Аллоҳнинг ҳикмати ва хоҳиш-иродасидир.

Мазҳабпарастлик, диний гуруҳбозлик, у ундоқ бўлиши керак, бу бундоқ бўлиши керак деб, халқ орасида фитна, бесаранжомликлар чиқариш[^]Ислом ақидаларига ҳам тўғри келмайди. Чунки ҳидоятга бошловчи ёлғиз Аллоҳнинг Ўзи. Агар Аллоҳ хоҳламаса, ҳатто пайғамбарлар ҳам ҳеч кимни йўлга сола олмайдилар. Бу ҳақда *Куръон*да алоҳида келган оятлар бор. Пайғамбаримиз ҳам динда фирка-фирқаларга бўлиниб кетманглар, деганлар. Бундай фитна-фасодларга йўл қўйиб бериладиган бўлинса, оқибатда диёримизда маърифат ўрнини жаҳолат, ибодат ўрнини адоват эгаллай бошлайди. Бундан дин ҳам, давлат ҳам, халқ ҳам бирдек зарар кўради, холос.

«Хизб ут-Таҳрир» фиркаси ташкил топганига ярим аср бўлган бўлса-да, ханузгача дунёнинг бирор давлатида тан олиниб, рўйхатдан ўтган эмас. Ислом оламининг етук дин пешволари бу фирканинг моҳияти ва ғояларини чуқур ўрганиб чиққач, у асл Ислом дин[«]таълимотларига мутлақо зидлигини, охир-оқибатда у қонли фожиаларга олиб келиши муқаррар эканлиги англаб етганлар. Натижада у ҳеч қайси мамлакатда қарор топа олмаган.

Демак бу фирканинг динга, халққа зарари — мусулмонларни қалғитиб, йўлидан адаштириб, халифаликни тиклаш даъвоси билан халқ бошига турли мусибат ва балолар келтириш, энг ёмони шу тариқа Ислом динининг ривожига ҳалал бериш ва халқаро обрўсига путур етказишдан иборат.

Давлат учун зарарли жихати шундаки, бу фирканинг очикдан-очик баёнотларига қараганда, уларнинг мақсади — мавжуд конституцион тузумни йўқ қилиш, давлат тўнтаришини амалга ошириш ва нихоят ўзлари режалаштирган утопик (хаёлий) тузумни барпо этишдан иборат. Бунга эса, табиийки дунёдаги ҳеч қайси давлат ва халқ йўл қўймайди, чунки жамиятдаги ҳамма ишларга унинг қасри уради, тараккиёт суръати пасаяди, оқибатда давлат ва халқ бирдек катта моддий ва маънавий зарар кўради. Энг хавфлиси инсоният янгидан-янги қонли урушлар гирдобига тортилади. Бу эса давлатимиз, динимиз душманлари учун айна муддаодир.

Савол туғилади, нега ёшлар расмий ишлаб турган олиму, уламолар қолиб, бетайин, шубҳали кишиларга ишониб улар орқасидан эргашадилар?

Фикримизча, бунга сабаб ёшларнинг онги, дунёқарашлари ҳали шаклланиб улгурмаганлиги, содда, ишонувчанлиги, тайинли диний, маънавий маълумотларга эга эмасликлари, эшитаётган даъватлари уларга «сирли» бўлиб туюлиши, моддий томондан қийналганликлари ва шу каби омиллар сабаб бўлган бўлиши мумкин.

Энди ваҳҳобий, хизбчи даъватчиларга келсак, уларнинг аксарияти гапдон, сўзамол, инсонни авраб руҳиятларига таъсир қила оладиган, ўзларининг йўлларига юрганларга пулни аямайдиган ваъдабоз, айёр за чапдаст кишилардир.

Улар ёшларнинг диний билимлари етарли эмаслиги ёки умуман йўқлигидан, содда, ҳар кимга ишонувчанлигидан усталик билан фойдалана оладиган муғомбир, устомон кишилардир. Улар *Куръон* оятларини, пайғамбаримиз ҳадисларини, зарур бўлиб қолганда, ҳеч уялиб нетиб ўтирмай, гуноҳдан қўрқмай ўз фойдаларига ўзгартириб таржима қилиб тўшунтириб, ёшлар онгини бемалол заҳарлай оладилар.

Улар билан мунозарага киришиб, уларнинг фикрини нотўғрилигини исбот қилиб «мот» қилсангиз ҳам улар бунга тан бермайдилар. «Дўппи тор қелиб қолганда» тўғридан-тўғри биз фақат фикр беришга, тарқатишга буюрилганмиз, бировларнинг фикрини олиш, бировларнинг фикрига қўшилиш бизга «юқоридан» ман қилинган, деб очикдан-очик бўйинларига оладилар ҳам.

Уларга гап уқтириш, тўғри йўлга солиш жуда мушкул, чунки уларнинг кўпчилиги манкуртга (зомби) айланиб бўлганлар. Дарвоқе, шу ўринда манкурт, манкуртлик ҳақида икки оғиз сўз айтиб ўтишга тўғри келади.

Манкуртлик

Ҳозирги илм-фан жадал суръатлар билан ривожланаётган бир пайтда, олимлар-томонидан қатор илмий кашфиётлар қаторида, инсонга руҳий таъсир ўтказадиган руҳий психотроп курул яратилган. Бу курулнинг турлари кўп, лекин уларнинг амал қилиш усули

битта. У ҳам бўлса инсон онгига, тафаккурига бошқалар томонидан таъсир этувчи электр-магнит майдонидир.

Психотроп қуролни яратишда русиялик олим А.Михайловскийнинг 1980 йилда ўтказган бир тажрибаси жараёнида тасодифан очилган бир янгилик туртки бўлди.-У электр тўлқинларининг айрим чакнашлари (импульслари) таъсирида киши руҳиятини бутунлай ўзгартириб юбориш мумкинлигини аниқлади. Қадимшунос олим Генрих Кожемякнинг фикрича, психотрон қурол аллақачон — 1950 йилларда деярли барча ривожланган мамлакатларда деярли бир вақтда яратилган экан.

Психотроп қуролнинг икки тури мавжуд бўлиб, биринчиси одамда руҳий босқинчилик кайфиятини туғдиради, яъни киши руҳиятига бевосита таъсир ўтказилганда, кишини тажовузкор қилиб қўяди. У атрофдаги воқеа-ҳодисаларга ғазаб билан қарайдиган бўлади.

Иккинчиси эса киши руҳиятини назоратга олиб, унинг оиғига буйруқлар юбориш орқали, исталган мақсадни амалга оширишда фойдаланилади.

Бу қурол таъсирига кирган инсон, уч босқични ўз бошидан кечиради. Биринчи босқичда киши томонидан фақат ахборот қабул қилинади-ю, буйруқларни беихтиёр, кўр-кўрона бажараверади. Қандай вазифаларни амалга ошириш кераклиги ҳатто тушда ҳам уқтирилиши мумкин. Кўпинча биринчи босқичда бундай кишилар манкуртга (зомбига) айланиб қолганларини ўзлари сезмай юраверадилар. Улар узоқ масофадан ҳам бошқарилаверадилар.

Манкуртлашишнинг иккинчи босқичига келиб, инсон белгиланган дастур бўйича иш бажарадиган темиртан роботга айланиб қолади, фикрлаш қобилятини йўқотади, ихтиёри буткул ўзидан кетади ва у исталган буйруқни ўйлаб ўтирмай бажараверади бўлади. Унинг танасида аслига қайтариб бўлмайдиган ўзгаришлар юз беради ва у тузатиб бўлмайдиган, бутунлай, тўла манкурт — темиртанга (зомби-робот) айланиб бўлади.

Учинчи, сўнги босқичда, у ишга яроксизлиги туфайли, ўзини-ўзи ўлдириш пайига тушади. Аниқроғи, у энди керак бўлмай қолганда, психотроп қурол ёрдамида унинг онгига бу ҳақда буйруқ берилади. Унинг вазифаси тугайди ва у ўзини-ўзи ўлдиради.

Айрим маълумотларга қараганда, психотроп оммалашиб кетишининг олдини олиш учун, собиқ Иттифок ҳудудида инсонлар онгига руҳий таъсир ўтказиш, уларни манкуртларга айлантирилишига чек қўйишга доир махсус қонун ҳам ишлаб чиқилган экан.

«Киссадан ҳисса» шуки, бу моддий оламга келган эканмиз, ҳар бир инсон **Аллоҳ** берган буюк неъмат — ақлу заковатни, тафаккуру фаросатни ишга солиб яшаши керак бўлади. Иродасй, иймон-эътиқоди кучли, инсонлар ташки таъсирларга осонликча берилмайдилар.

Заифлашдингизми, сизни бошқарадиганлар «топилиб» қолади. Бировлар таъсирига тушиб қолишдан **Худо** асрасин.

Ана шундай дориломон кунларда, мустақиллигимиз шарофати билан тарихий, маънавий, диний, қолаверса миллий қадриятларимиз эндигина тикланган бир замонда бурчак-бурчакларда юрган чаласавод муллаю отинларнинг нотўғри даъватлари туфайли баъзи бир кишилар тарки дунёчиликка берилиб кетиши, ёт унсурлар қўлида манкуртларга айланиб қолишдан Худонинг ўзи асрасин. «**Аллоҳ** асралганни асрагай», деган матал кўп халқларда бор.

Ҳурматли ота-оналар!

Фарзандларингизни ана шундай балолардан асранг. Уларнинг тарбиясига масъулсиз! Манкуртлашиб қолган фарзандингиз иккинчи, учинчи босқичга ўтиб қолган бўлса, унда кечиккан бўласиз, кўзни очинг!

Фарзандларингизни асранг, бефарқ, лоқайдлигингиз туфайли улардан ажраб қолишдан қўрқинг!

Бизнинг вазифамиз динимизга, миллий қадриятларимизга ёт бўлган бундай ғоя ва мафкураларга қарши, халқимиз онгини заҳарлаб, жамият тараққиётини боши берк кўчага олиб кириб қўйилишига қарши оқилона кураш олиб бормоғимизни тақозо этади.

Шу ўринда бир мулоҳазани ўртага ташламоқчиман. Менимча, бундай шўрлик ёшларни «устоз»лари руҳий таъсир қилиб эскича «илму амал» (иситма—совутма) қилиб, эсларини тескари қилиб, сеҳрлаб, бандлаб, боғлаб ташлаган бўлишлари мумкин. Бундай ишларни радди-балоси «нафаси ўткир» дуохон — азайимхонга қайтариқ қилиб ўқитиб юборишлари керакмикан, деган фикр ҳаёлимдан ўтди... Чунки сеҳр, жоду, илму-амал бор нарса.

Халқ тинчлигини бузадиган, пйровардида, даҳшатли ва давомли қонли урушлар келтириб чиқарадиган, халқимизга ёт бўдган бундай диний-экстремистик фирқа ва оқимлар-

нинг барчасини ватанимиздан сиқиб чиқариш, тугатиш ҳар бир ватанпарвар, виждонли кишининг муқаддас бурчига айланмоғи лозим. Аллоҳга беадад шукрлар бўлсинки, ҳозир тинч, замонларда яшайпмиз, тинчликни қадрига етишимиз ва уни сақлаб туриш учун, ҳар бир ватанпарвар инсон кўлидан келганича курашмоғи лозим. Дахшатли уруш балолари, урушдан келган кулфату мусибатлар ҳали кўпчиликнинг эсидан чиққанича йўқ. Тинчликни сақлаб туриш ўз қўлимизда.

Ҳурматли ўқувчим!

Уларнинг кўзлаган машъум, ёвуз мақсадларини билиб қўймоқ керак. Улар ўз фаолиятларида асосан икки мақсадни кўзда тутадилар:

1. Диний-мафкуравий. Ислом динини обрўсизлантириб, ҳар хил ихтилофлар чиқариб, динга путур етказиб парчалаб ташлаш орқали динимиз ғанимларининг четдан юбориб турган топшириқларини бажариш.

2. Сиёсий, яъни мавжуд тузумни ичдан бузиб, ағдариб ташлаш билан мустақиллигимизни кўра олмайдиган душманларимизнинг ирода-хоҳишларини бажариш ва ўзлари учун тегишли юқори мансаб поғоналарини эгаллаш. •*

Ҳизбчилар динни никоб қилиб олганларининг сабаби шуки, улар дин, мусулмонлик орқали халқни ўз ортларидан эргаштириш осон бўлишини биладилар.

Улар ижтимоий адолатни мустаҳкамлаш ҳозирги ўтиш давридаги иқтисодий қийинчиликларни бартараф этиш билан боғлиқ мақсадларини (агар мақсадлари ҳақиқатдан ҳам шундай бўлса) ва диний мафкуравий, сиёсий нуктаи назарларини расмий равишда, очикдан-очик Республикамизда мавжуд бўлган сиёсий партиялар ва Мусулмонлар идораси уламолари билан биргаликда демократик асосларда очикдан-очик муҳокама, мунозара қилишлари мумкин-ку, ахир!

Шундай қилсалар, улар ўзларининг асоссиз, пуч, хомхаёлдан иборат бўлган ғоялари чиппакка чиқишини ҳам биладилар. Ана шунинг учун ҳам улар ўғринча, яширин йўл тутишни афзал кўрадилар.

Назаримда, *Қуръони карим*нинг куйидаги уч ояти карималари гўё улар ҳақида айтилгандек туюлади менга:

«Уларга: «Ер юзида фасод (бузғунчилик) қилманглар!», — дейилса, улар «Албатта, биз асл ислоҳчилармиз», — дейдилар.

Огоҳ бўлингки, айнан уларнинг ўзлари бузғунчилардир, лекин (буни ўзлари) сезмайдилар».

(Улар) кар, соқов ва кўрдирлар. Бас, улар зинҳор (ҳидоятга) қайтмагайлар» (2-«Бақара» сураси, П—12- ва 18-оятлар).

Шу ўринда беихтиёр машҳур араб файласуфи, шоири Абул Аъло ал-Мааррий (973—1057)нинг сўзи ҳаёлингга келади:

«Сизни миянгиз ва эътиқодингиз айниб қолган! Менга келиб ҳақиқат дарсини олинглар!»

Бузғунчи диний экстремистик оқим раҳбарлари кўпинча ёшларимизга қасам ичириб қўйиб, энди қасамингни бузолмайсан, деб сиқувга оладилар. Ёшларимиз шуни билиб қўйишлари лозимки, бу ҳақда *Қуръони карим*да:

«Дарвоқе, Аллоҳ сизлар учун (маълум микдорда каффорат - жарима тўлаб) қасамларингиздан қутулиб чиқишни буюрган-кў. Аллоҳ ҳожаларингиздир. У билгувчи ва ҳикмат соҳибидир» Дейилган (66- «Таҳрим» сураси. 2-оят).

И з о х: Бу оятда Аллоҳ таоло пайеамбаримизни ва у зотнинг барча умматларини ноўрин ичилган қасамларидан каффорат - эваз тўлаб қутулишга буюрмоқда. Қасамнинг каффорати 5- «Моидда» сурасининг 89-оятида батафсил баён қилиб берилган.

Ҳа, динни сиёсатлаштириш ва сиёсатлаштириш орқали муқаддас динимизни обрўсизлантиришга уриниш ёвузликдир.

Динимиз ғанимларига айнан шу керак-ку! Нахотки улар буни тушунмасалар?!

Қўпуровчилик қилиб, бегуноҳ одамларнинг қонини тўкишдан ҳам қайтмайдиган, муқаддас динимиз обрўси ва бирлигини поймол қилувчи, мусулмонларни ҳақиқий исломий тарбиядан чалғитувчи, мусулмонлар бирлигини бўлиб, ёриб ташловчи, ҳамда жаҳон афкор оммаси назарида Муқаддас Ислом динига нисбатан нафрат уйғотувчи, бузғунчи,

зарарли оқимга айланиб қолган бундай ашаддий экстремист, ақидапараст хизбчи ва ваххобийлар ҳозиргк пайтда эл-юрт нафратига дучор бўлиб, нафақат динимиз ва давлатимиз, балки халқ душманига ҳам айланиб қолдилар.

Муҳтарам илмга чанқоқ, кизикқон, эс-хушини йиғиб олган фидокор ёшлар!

Мана, келтириб ўтилган ҳақиқатларни билиб олдингиз, энди ана шу хизбчилар, ваххобийлар каби ҳар хил диний экстремистик оқим, фиркалар ортидан эргашишдан қайтарсизлар?!

Якуний сўз

Шундай қилиб, биринчи китобимизни якунлар эканмиз, шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, Аллоҳ таоло Ер юзида Ўзи яратган бандаларига Ўзининг яккаю ягоналигини, оламлару бутун борликни, инсонлару махлуқотларни қай йўсинда яратганлигини, инсониятни тўғри, ҳақ йўлга йўллаш учун қатор пайғамбарлар юборгани, нима мумкину, нима мумкин эмаслиги, ҳалол-ҳаром, яхшилик-ёмонлик, савоб-гуноҳлар ҳақида қилган амрлари ҳамда бошқа тарихий, ибратли воқеалар, ваъз-насихатлару тегишли танбехлар ёзилган Таврот илоҳий китобига асрлар давомида оз-оздан бўлса ҳам узлуксиз ўзгартиришлар киритилаверилгани ва инсонларнинг эътиқодлари сустлашиб кетганлиги учун, уларни қайта тўғри йўлга солиш учун қўпдан-қўп пайғамбарлар юборди. Тавротни қувватлаш ва ундаги ҳукмларни бажариш учун аввал Забур, кейин Инжил ва, ниҳоят, уларнинг ҳам софлигига путур етказилганидан кейин сўнгги илоҳий китоб — Қуръони мажидни нозил этди.

Қуръонда қўп ўринларда: *«Биз (яъни Аллоҳ) бу ҳақда сизларга аввал юборилган китоб (Таврот, Забур, Инжил)ларда ҳам хабар берганмиз»* дейиладики, бу сўзлар барча ҳақ китоблар Аллоҳ таоло томонидан юборилганига равшан исботдир. Бу тўрттала китоб Аллоҳ таоло томонидан нозил қилинганлиги учун, биз уларга ишонишга буюрилганмиз: *«... Ва айтинглар: «Бизлар ўзимизга нозил қилинган (Қуръон)га ҳам, сизларга нозил қилинган (Таврот ва Инжил)га ҳам иймон келтирганмиз. Бизларнинг илоҳимиз ҳам, сизларнинг илоҳингиз ҳам Бир (Аллоҳ)дир ва бизлар Унга-ГИНА бўЙИНСунГувЧИЛарМИЗ»* (29- «Анкабут», сураси, 46-оят).

Аллоҳ таоло Қуръонда Ўзининг Одам Ато , Нух, Иброҳим, Исмоил, Исҳоқ, Яъқуб, Мусо, Довуд, Ийсо, Муҳаммад алайҳиссалом ва бошқа пайғамбаларини эслатиб ўтади ва уларга эргашишга буюради. Уларга юборилган дин бир — Ислом дини эканлигини, Таврот, Забур, Инжил ва Қуръон Ўзи нозил қилган илоҳий китоблар эканини, яҳудийлар, насронийлар (масихийлар) ва мусулмонларни «аҳли китоб» деб атаб, уларнинг эътиқодлари ваҳдоният эканини Қуръон оятларда қайта-қайта уқтиради:

— «Эй мўминлар, айтингиз: «Биз Аллоҳга ва бизга нозил қилинган китоб— Қуръонга ва Иброҳим, Исмоил, Исҳоқ, Яъқубга, Мусо, Ийсо ва барча пайғамбарларга Парвардигорлари тарафидан берилган нарсалар (китоблар)га ишондик. Биз улардан бирортасини ажратиб қўймаймиз ва биз фақат У Зот—Аллоҳга бўЙсунувЧИЛарМИЗ» (2- «Вақара», сураси, 136-оят).

«Сизга эса (эй Муҳаммад), БИЗ ўзидан олдинги китобларни тасдиқлагувчи ва у Китоблар устида гувоҳ бўлган бу Китобни (Қуръонни)ҳаққирост нозил этдик...» (5- «Оли Имрон», 48-оят). Тангри таоло худди ана шу мазмундаги оятни Мусо ва Ийсо пайғамбарларига ҳам нозил этган. Бу ҳақда Таврот ва Инжилнинг тегишли оятларида равшан қилиб ёзиб қўйилган.

Ислом динининг бағри кенглигига барча уламолар ҳайратланиб, қойил қоладилар. Машҳур рус тарихчи олими В.Соловьёв ўзининг «Муҳаммад ва унинг диний таълимоти» китобида: *«Муҳаммад пайг-амбар барча динларнинг бирдамлигини ва Исломнинг қадимийлигини — Одам Сафийуллоҳдан бошланганини яхши билгани учун, Иброҳим, Мусо ва Ийсо-Масих динларига ҳам ҳурмат билан қарашни талаб этган, диний айирмачилик заминидан низолар чиқишига йўл бермаган»*, деб ёзади ва у барча ҳақ динларни ягона диннинг турли кўринишлари, деб ҳисоблайди.

Бошқа диндагилар билан тинч-тотув яшаш ва улар билан яхши муносабатда бўлиш ҳақида пайғамбаримиз қўп қайғурганлар. Бир одамнинг уйига пайғамбаримиз ташриф буюрган эканлар. У одамнинг қўй сўйиб қўни-қўшниларга улашганини эшитиб, унга: *«Яҳудий қўшинингга ҳам насиба беришни унутмадингми?»*, деган эканлар.

Ислом дини барқарор бўлганидан, то шу бугунги кунгача, Ислом дини кенг ёйилган мусулмон давлатларида бошқа ҳақ динларга ҳам бемалол йўл берилган. Улар черков, синагогаларига кириб, ибодатларини бемалол қилаверганлар. Ҳатто уларнинг молу жонлари давлат ҳимоясига олинган.

Жалолиддин Румий ҳазратлари шогирдларига сабоқ бераётган пайтда, у зотнинг дарсларини турли миллат ва динларга мансуб кишилар ҳам жон қулоқлари билан тинглаганлар. Ҳазрат эса бунга заррача ҳам аҳамият бермай, дарсларини ўтаверганлар. Вафот этганларида, барча дин вакиллари жанозада қатнашганлар ва чин кўнгилдан чуқур қайғуга ботиб, у кишининг яқинларига таъзия билдирганлар. Барча ҳақ динлар, миллат ирқларнинг бўлиши Аллоҳ таолонинг иродаси ва Лавҳ ул-Маҳфузида кўзда тутилгандир: **«...Сизлардан ҳар бир миллат (яъни дин) учун (алоҳида) шариат ва йўл қилиб қўйдик. Агар Аллоҳ хоҳласа эди, ҳаммангизни бир миллат қилиб қўйган бўлур эди. Лекин У Зот Ўзи ато этган нарсаларда сизларни имтиҳон қилиш учун (ҳар бир миллатга алоҳида шариат, йўл қилиб қўйди). Бас, яхши амалларга шошили-** ГИЗ1...» (5- «Моид» сураси, 48-оятнинг давоми).

Куръони каримни арабчадан русчага ўгирган машҳур олима, мохир таржимон, кейинги пайтда Ислом динини қабул қилган Иймон Валерия Порохованинг ёзишича, Куръони каримда ва мусулмонлар ҳаётида учрайдиган «жиход» сўзини кўпчилик овруполиклар нотўғри тушунадилар, ўзларича бу сўз Ислом динининг тажовузкорлигини билдиради, деб ҳисоблайдилар. Аслида «жиход» сўзи арабча «жаҳд» — ғайрат кўрсатиш, шижоат, тириш-қоклик, фаоллик маъносини билдиради. Ўзбекларда *«жон-жаҳди билан ҳаракат қилди»*, деган ибора бор. Арабларда ҳам бу сўз илм, маърифат олишда, ишда турли хунарларни эгаллашда, тоат-ибодатда ва, ниҳоят, Ислом динини ҳимоя қилишда ғайрат кўрсатиш, яхшироқ ва фаол ҳаракат қилиш маъносини билдиради.

Исломий «жиход» сўзининг талқини ва қўлланиши, ҳамда Ғарбнинг Ислом динига муносабати ҳақида 1970 йилда Ватиканда Черков ишлари департаменти томонидан II Ватикан Собори йиғинида қабул қилинган *«Масихий (христиан)лар ва мусулмонлар диалог»* сарлавҳали қарор асосий ҳужжат бўлиб, турли халқларнинг тинч - тотувлигини сақлаш учун хизмат килади. Дунёда тинчликни барқарор қилиш учун хизмат қилувчи жуда муҳим бўлган ушбу ҳужжатга таянган Ватикан раҳбарияти дунё халқларига қилган муурожаатномасида:

«Биз Ислом динига шу вақтгача бўлган мутаассибларча адолатсиз қарашларимизни танқидий кўз билан қайта кўриб чиқишимиз ва ўтмишдан мерос бўлиб қолган, мусулмонларга нисбатан нотўғ-ри, тухматона, адолатсиз қарашларимиздан воз кечишимиз керак. Бу адолатсизлик учун Ғарб масихий маорифи жавобгарликни ҳис этиши керак», дейилган. Бир юз эллик саҳифадан иборат бўлган бу ҳужжатда масихийларнинг Исломга шу вақтгача бўлган нотўғри муносабати танқид қилинади, деб ёзади В.Порохова.

Мазкур ҳужжатда, мусулмонлар ҳам, масихийлар ҳам, Иброҳим, Мусо ва Ийсо пайғамбарлар сиғинган бир Худога сиғинадилар, Аллоҳ эса, Худонинг арабча номидир, деб айтилган.

Бу ҳужжат қабул қилинишидан бир йил олдин—1964-йилда масихийлар кардинали Кёниг, Қохиранинг бош жоме масжиди минбаридан туриб, дунёнинг энг мўътабар илм даргоҳи бўлган Ал-Азҳар Ислом университетининг мусулмон талабаларига:

— Биз христианлар айтадиган «Бог» ва сиз мусулмонлар айтадиган «Аллоҳ» — Оламлар Парвардигори, Қиёмат Кунининг Эгаси (Малики йавмуддин) яккаю ягона бўлган Худои таолодир, деб Худонинг бирлиги, Унинг наздида миллатнинг, ирқнинг аҳамияти йўқлиги, Ер юзидаги барча халқлар Худонинг бандалари, ҳамма инсонлар Одам Ато ва Момо Ҳавво авлодлари, яъни ҳамма бир-бирига қардош биродарлар эканлиги ҳақида ваъз айтган эди.

1974 йилда Ватиканнинг Черков ишлари департаменти бошлиғи Саудия Арабистонига расмий ташриф билан бориб, қирол Файсал ас-Сг/дга Рим Папаси Павел VI ҳазрати олийларининг номасини топшириб:

— Ислом ва масихийлар олами якка Худога ишонадилар ва бир динга эътикод қиладилар, шу асосда мусулмонлар ва масихийлар бирлашадилар, деб умид билдираман, — деган эди.

Ўша, 1974 йилнинг октябр ойида Ватикан раҳбарияти Саудия Арабистонининг Бош Муфтийсини жуда катта иззат-хурмат билан кутиб олган. Шундан сўнг, Бош Муфтий Женевада Черков Собори томонидан, сўнг Штрасбург архиепископи ҳазрат Элхингер томонидан кизгин кутиб олинган. Элхингер, музокаралар ва дўстона суҳбатдан сўнг, Бош Муфтийга пешин намозини Собор (Черков)да ўқиб олишни таклиф этган.

Бу диний биродарлик таклифи катта тарихий диний аҳамиятга эга бўлиб, унинг илдизи Ислом лашкарлари Қуддуси шарифни фатҳ этганларида, бўлғуси халифа ҳазрат Умарнинг шу ердаги Бош жоме Черкови майдонида намоз ўқиб олганларига такалади, деб ёзади В.ПорОХОВА (Қаранг: «Қоран». Перевод смнслов и комментарии Иман Валерии Пороховой. Дамаск-Москва. «Просветительский Центр Аль Фуркан», 1995. 664-762-бетлар).

Диний биродарлик ва бағрикенгликни христиан динига мансуб бўлган машхур мутафаккир ва файласуфлар ҳам тарғиб қилганлар.

Атоқли тасаввуфшунос олим, Мюнхендаги «Людвиг Максимилиан» университети профессори, доктор Роланд Пичнинг ёзишича, Ғарб оламида Жорж Беркли (1685—1753), Жон Локк (1632—1704), Франсуа Волтер (1694—1778), Готфрид Лейбниц (1646—1716), Готхолд Лессинг (1729—1781) каби атоқли маърифатпарвар олимлар жаҳоний динларга эътикод қилувчиларнинг биродарлигини кенг тарғиб қилган эдилар.

Роланд Пичнинг ёзишича, 1689 йилда Жон Локк «Бағри кенглик ҳақида мактуб» асарини лотин ва инглиз тилларида эълон қилган. Унда айтилишича, ўзга динларнинг вакилларига хурмат билан қараш Ийсо Масихнинг <<Ацлан соелом одамлар сифатида иш тутинглар, жаҳолатга берилманглар», деган даъватига батамом мувофиқ келади.

Жон Локк фикрича, дунёвий ҳокимият бошқа, диний эътикод бошқа, буларни арилиштириб юбормаслик керак, дунёвий ҳокимият тартибни саклайди, аммо халқнинг маънавий раҳнамоси бўлолмайди, чунки дунёвий ҳокимият ўткинчи, фонийдир, Худонинг амр-фармонлари эса абадий ва доимо адолатлидир. Дунёвий ҳокимият фуқароларнинг диний эътиқодига зўрлик қилмаслиги, эътикод эркинлигини кафолатлаши зарур.

Жон Локкнинг таъкидлашича, яхши дунёвий ҳокимият диний бағри кенгликни қувватлайди, аммо у инсоният тинчлигини, осойишталигини бузувчи бидъат мазҳаб ва секталарга нисбатан бағри кенглик тамойилини қўлламайди ва Худои таолони инкор қилувчи куфр аҳлига хурмат билан қарамайди. Чунки кўпинча Худони тан олмаган, Худодан кўркмайдиган одамлар инсоният зарарига ёвузлик қилишга мойил бўладилар. Бундай одамларни шайтон билан ошначилиги қалин бўлади. Умуман олганда динлар тарихи ва моҳиятини яхши билиш, кишининг дунёқарашини кенгайтиради, эзгуликка, яхшиликка еТаКЛайДИ ВЗ ДИНИЙ бағри КеНГЛИККа уНдайДИ (Роланд Пич. Диний бағрикенглик, сиёсат ва киёсий диншунослик. Тошкент, 2002).

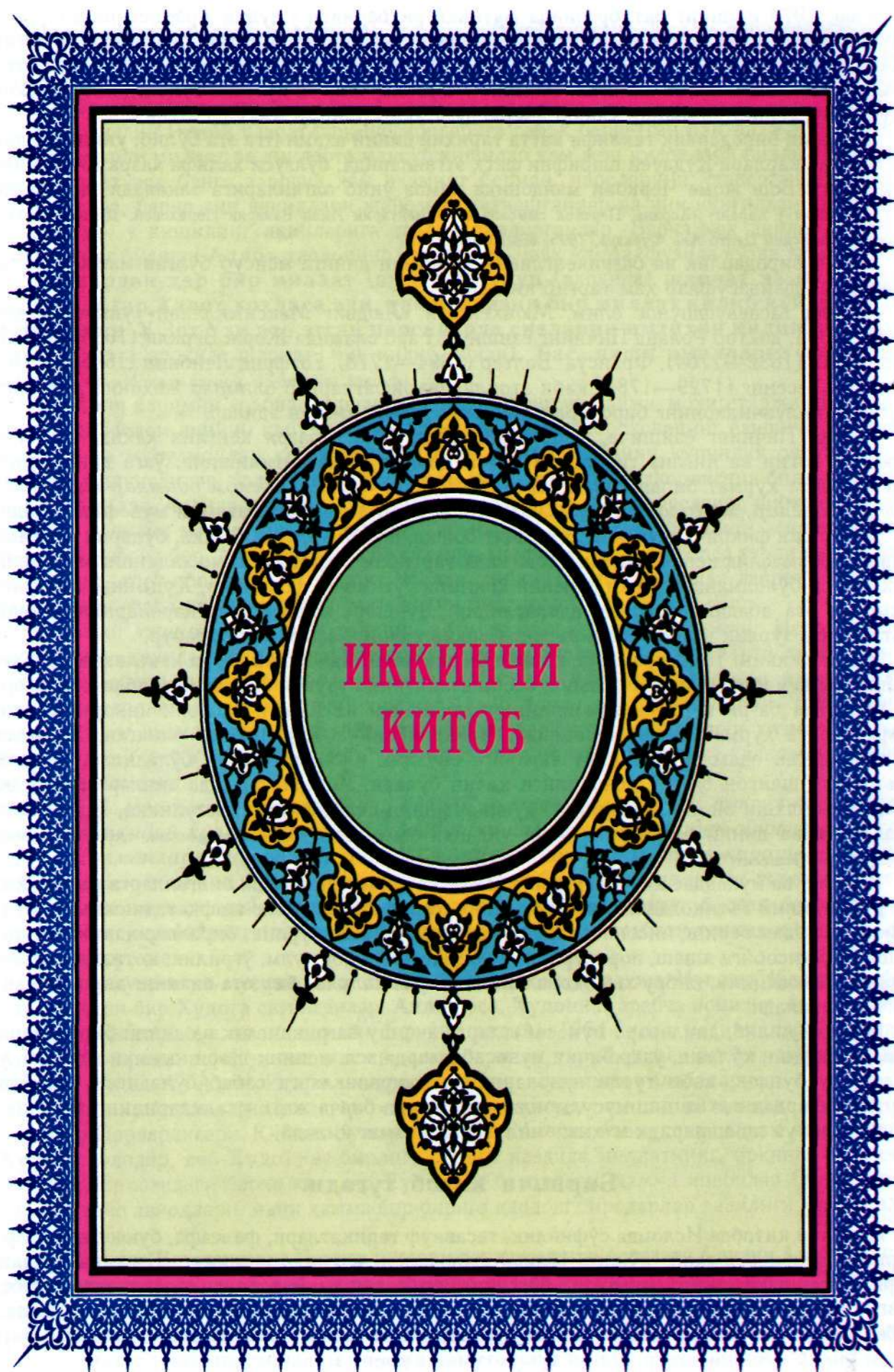
Илоҳий ва муқаддас китобларнинг мазмун ва моҳиятини яхши билганларга равшанки, бу учала диний эътиқодда яхшилиқ, эзгулик, савоб ишлар, меҳр-шафқат, мискин ва муҳтожларга ёрдам бериш, инсонпарварлик мақталади. Текинхўрлик, бировлар ҳақини ейиш, бошқалар ҳисобига яшаш, порахўрлик, ишёқмаслик, жабр-зулм, ўғрилиқ, қотиллик, дилозорлик, вайсақилиқ, кибру ҳаво қораланади. Барча халқлар бир ота-онанинг авлоди эканлиги эслатилади.

Шундай қилиб, динлараро муносабатларда ана шу бағрикенглик ва диний биродарлик тамрйилларини қўллаш, ўзаро ички муносабатларда эса, меники тўғри, сеники нотўғри, у ундок, бу бундок, каби турли низоларга, дил хираликларга сабаб бўладиган бефойда тортишувлардан воз кечиш мусулмонларнинг ҳамда барча жаҳон халқларининг аҳилликда, тинч-тотув яшашларида муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Биринчи китоб тугади.

Иккинчи китобда Исломда сўфийлик, тасаввуф тариқатлари, фалсафа, буюк файласуфларнинг дунёқарашлари, йўқлик (ўлим) фалсафаси, васият, оламнинг мўъжизаларидан бири бўлган вақт ҳақида, маърифат бўстонида ибратли ҳикматлар, ҳикоялар, астрология, севги, жинсий тарбия ва билим ҳамда умуминсоний маънавий иймон ва бахт ҳақида, ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи, Чингизхон ва Амир Темур ҳақида ва яна ҳар бир киши билиб қўйиши зарур бўлган турли-туман ажойиб маълумотлар ўрин олган.

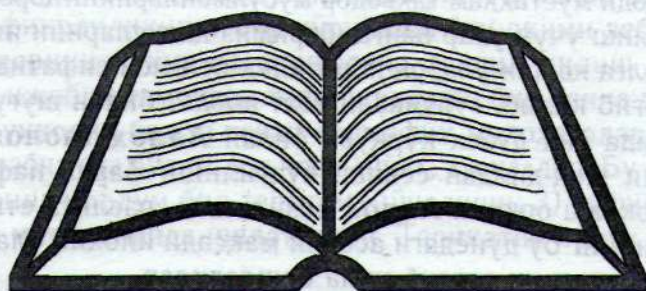

ИККИНЧИ
КИТОБ

У ч и н ч и қ и с м

**ИСЛОМДА
СЎФИЙЛИК ВА
ТАСАВВУФ**

Сўфийлик ва тасаввуф сулуклари

**Энг улуғ бахт Хдқ йўлини топиғ
ўзини ва бутун оламларни яратта
Раббисини таний бошлаш эмасми?**

Ислондаги суннийлик — «Ахли сунна вал-жамоа» йўналишида VIII асрларда «сўфийлик» диний-фалсафий оқими вужудга келди.

Мухаммад с.а.в. ва сиддиклар — хулафои рошидинлар, илк саҳобалар йўлидан оғии май борган, пархезкор, ўта такводор, тарки дунё килган, зохид (аскет)ликка юз бурга Аллохнинг азиз бандалари — «сўфий», улар юрган йўлга эса «тасаввуф» дейила фолшлайди. Тасаввуф сўфийликнинг диний-фалсафий таълимоти бўлиб, унинг турли йўллари «т; рикат», «сулук» деб аталди. «Сулук»ни туркий маъноси йўл тутиш бўлиб, Сўфийларн ҳаёт кечириш тарзини ифодалайди.

«Сўфий» атамаси арабча «суф» (жун) сўзидан олинган бўлиб, «жун кийимлилар» тарикат, сулук эса «уюшма», «жамоа» деган маъноларни беради ва уларнинг ҳаёт кечириш тарзини ифодалайди.

Бу диний фалсафий оқим шарофатидан Ислон дини Ер юзида жуда тез ривожланиб кенг қулоч ёйиб кетди.

Сўфийлар моддий бойликни қоралаб, ҳақиқий бойлик маънавий, рухий бойлик деб ҳисобладилар ва асосий эътиборни унга қаратдилар. Бу дунёни ўткинчи, бевафо, ундап ҳаёт ҳақиқий эмас, қоронғу зулматдан иборат деб тушундилар.

Сўфийлик ва тасаввуф таълимотининг вужудга келиш сабабларидан бири шу эдики пайғамбаримиздан кейин учинчи халифа Усмон Зуннурайн даврларидан (644—656- йиллар) бошлаб айрим мусулмон жамоалари орасида маҳаллийчилик, таниш-билишлик, ошна-оғайнигарчилик, бир-бирини сийлаш, ҳокимият лавозимларига қариндош-уруғларни тайинлаш, бойлик йиғишга ружу қўйиш, айникса, Араб халифалигининг Умавийлар даврида (661—750 йиллар) **Аллоҳ** йўлидаги тоат-ибодат ўрнини дунёвий ишларга, дунё молига ҳирс қўйиш, зеб-зийнатларга, ҳою-хавасларга берилиш каби салбий ҳислатлар эгаллай бошлади. Ҳашаматли уйлар, дабдабали саройлар қуриш, қимматбаҳо безаклар, олтин-қумуш, ҳазина, бойлик тўплаш авж олиб кетди.

Бундай ишлар эътиқоди мустаҳкам такводор мусулмонларнинг норозилигига сабаб бўлди. Бу ишларнинг олдини олиш учун улар пайғамбаримиз ҳадисларини йиға бошладилар. Баъзи мусулмонлар бундай ҳолга қарши ўларок норозилик белгиси сифатида таркидунёчилик — зохидлик ғояларини тарғиб қилиб, сурункали тоат-ибодат билан шуғуллана бошладилар.

Улар жаннат тамасида ёки дўзах қўркуви билан **Аллоҳ таолога** қурук тоат-ибодат қилмай, балки Аллоҳни жон-дилдан севиш, қўнгилнинг барча нафс, орзу-истакларини чеклаш, ўзини рухий поклаш орқали **Аллоҳ** розилигига, васлига етиш ва бундан лаззатланиш ғояларини, инсоннинг бу дунёдаги асосий мақсади илоҳий оламга бориб қўшилмок ҳаракатида бўлиши лозимлигини тарғиб қила бошладилар.

Натижада аста-секин дунё васвасаларидан қўнгил узган, аммо қурук зохидларга ўхшамаган оддий диндорлардан фаркланадиган, мутафаккир файласуфлардан ажралиб турадиган, ақлу фаросатда, заковатда тенгсиз, шариат илмини тўла, мукаммал эгаллаб олган, тоат-ибодатлари мустаҳкам, ажойиб ҳислатли, хур.фикрли пок инсонлар тоифаси вужудга келди.

Уларнинг дунё лаззатларидан воз кечишлари, ғайриоддий сўзлари, ишлари, қароматлари-халкни лол қолдирар, шунинг учун ҳам халқ уларни хурматлаб, «авлиё»; «ахли ҳол», «ахли ботин», «дарвеш», «қаландар», «фақир» деган ном билан тилга олар эдилар. Кейинроқ уларга НИСбатаН умуМий КИЛИБ «сўфий» Деган НОМНИ ҚўллаЙ боШЛаДИЛар (Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар. Муаллиф — тузувчи З. Ж)раев. таржимон Н. Комилов. Тошкент. «Ўзбекистон», 1994. 15-17- бетлар).

«Сўфий» деган истилоҳнинг келиб чиқиши ҳақида 8 хил фикр мавжуд.

Биринчиси, баъзилар бу сўз «саф» сўзидан келиб чиққан, чунки бундай мусулмонлар илоҳий йўлга кирганларнинг биринчи сафида турувчилардир деганлар. .

Иккинчи бошка бирлари эса «сўфий» сўзи «суффа» сўзидан ҳосил бўлган, чунки суффа аҳли пайғамбаримиз ҳаётлик чоғларидаёқ таркидунё қилган такводор диндорлар бўлиб, сўфийлар шуларга тақлид қилганликлари учун шундай ном келиб чиққан, деб тушунтирганлар.

Учинчи гуруҳ кишилар «сўфий» сўзи «сафо» сўзидан келиб чиққан, чунки бу тоифа кишиларнинг қалби сидқу сафо кўёшидек порлаб туради деганлар.

Тўртинчиси, баъзилар сўфий «суфух» сўзидан ҳосил бўлган, чунки «суфух» бирон-бир нарсанинг ҳулосаси бўлганлиги сабабли, уларни сўфий деб айтганлар.

Бешинчиси, айрим уламолар сўфий сўзи «соф», яъни софлик, поклик, тоза, руҳий камолот мазмунига эга деб тушунтирганлар.

Олтинчиси, баъзилар бу сўз юнонча «софос» (донишмандлик) сўзидан олинган деганлар.

Еттинчиси, ол[^]мларнинг баъзилари эса юнонча «суф», файласуф сўзининг охириги қисмидан олинган деган мулоҳаза ҳам билдирганлар.

Саккизинчиси, аксарият олим ва уламолар сўфий сўзи арабча «суф» сўзидан ҳосил бўлган, чунки бу сўзнинг луғавий маъноси жун ва жундан тўкилган мато маъносини беради, деб айтганлар.

Сўфийлар кўпинча жун чакмон, жун матодан бўлган хирқа, жанда, кулоҳ ва қўй тери-сидан қилинган жунли пўстин кийиб юришни одат қилганлар. Шунинг учун халқ уларни жун кийимлилар, яъни сўфийлар деб атай бошлаган.

Айримлар сўфийлик билан тасаввуфни иккаласи бир деб биладилар. Шунга эътибор бериш керакки, сўфийлар (сўфизм) ва тасаввуф бошка-бошка нарса бўлиб, бу сўзларнинг маъноси ҳам турличадир. Агар сўфийликнинг маълум бир тармоғи, йўналиши, яъни сўфий-нинг танлаган йўли тариқат, сулук деб аталган бўлса, тасаввуф эса сўфийликнинг наза-рий, фалсафий дунёқараш тизимидир.

Тасаввуф аҳли мутасаввуфлар деб аталади. Тасаввуф таълимоти билимдони бўлган. таълими, фалсафий ғоялари, дунёқараш ва ахлокий қоидаларини тан олиб, ўз ижоди-га татбиқ этган, аммо сўфийлик йўлини амалда ҳаётга татбиқ қилмаган мутафаккир олим-лар, ёзувчи, шоирлар ва бошқалар сўфий эмас, балки тасаввуф аҳли ёки мутасаввуфлар деб аталганлар.

Афсуски, ҳозирги баъзи адабиётларда улар бир-биридан фарқланмай, иккаласи ҳам бир-дек кўрсатилади, Ҳолбуки, мистик йўл — сулук, тариқатнинг турли қарашлар ва қоидалар тизими бўлмиш тасаввуф, сўфийларнинг амал қиладиган назарияси, таълимотидир.

Сўфий ёки дарвеш ўзи танлаган бирор тариқат, сулукка кириб, сулук йўлидаги ҳақиқатга эришишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди ҳамда махсус устоз — пир, муршид, шайх, эшон раҳнамолигида тасаввуф илмини, қонун-қоидаларини эгаллай бошлайди.

Тасаввуфни ҳурфикрлиликнинг бир кўриниши ёки оқими деб ҳам қараш мумкин, чун-ки у Ислом ақидаларини чуқур ва атрофлича таҳлил қилиш орқали уларни ахлокий-тарбиявий маънода ижобий томондан талқин қилади, бир қанча диний қоидалар ва ҳаётий масалалар устида зукколик билан теран фалсафий мулоҳазалар юритади.

«Тариқат» ҳам арабча сўз бўлиб, маъноси «йўл», «усул»дир. Бу атама уч хил: 1) сўфийлик йўли; 2) сўфийликнинг маълум бир тармоғи, йўналиши; 3) сўфийликнинг иккинчи боски-чи бўлмиш тариқат маъноларида ишлатилади. Тариқатни сулук деб аташ бирмунча кент-роқ тарқалган.

Тариқат уч асосий таркибга ажратилган:

1. Тариқи ахёр — хайрли инсонлар йўли. Тариқи арбоби муамалот деб ҳам таъриф-ланган ушбу йўлнинг асосини зухд, такво ва ибодат ташкил этади. Шу боис унга зоҳид-лар ва обидлар йўли сифатида ҳам қаралган. Бу йўл — Ҳаққа етишишнинг узундан-узок йўли бўлиб, бу йўлни танлаганларни камдан ками мақсадга эришганлар.

2. Тариқи аброр (Аброрлар тариқати) — яхши олийжаноб, жавонмард инсонлар йўли бўлиб, «тариқи тасфия ва мужоҳада» деб юритилади. Бу йўл нафс билан курашиш, риёзат чекиш орқали қалбни ёмонлик ва чиркинликдан поклаш, ахлокий -комилликка етишиш йўли ҳисобланади.

3. Тариқи шуттор — ошиқлар йўли. унинг иккинчи бир номи — **тариқи соирин**. Бу — ишқ, муҳаббат ва жазба билан мақсадга эришиладиган йўл. Бунга бўйнига олган

киши ишқ ва жазва мақомига кўтарилгунга қадар жуда кўп макомлардан ўтиши керак бўлган. Чунки бу йўлда сайри сулук асосдир.

Хуллас, тариқат — инсонларни махсус таълим-тарбия билан гўзал ахлоқ, покиза қалб, тийилган нафс ва латиф руҳ сохиби қилиб етиштирадиган, охир оқибатда эса Аллоҳга яқинликни таъминлайдиган ўзига хос маслак ва мафкура йўлидир.

Бу йўлга кирганлар доим ўз нафслари тарбияси билан банд бўлиб, ниҳоятда камтар, камсуқум, кам гап, хокисор бўлиб, шуҳрату мартабалардан кочиби, ўз ахлоқларини гўзаллаштириш билан машғул бўлганлар.

Улар ўзларини тасаввуф аҳли эканликларини ҳеч кимга ошкор қилмасликка ҳаракат қилганлар. Масалан, Нақшбандия тариқатига мансублари риёкорликдан жуда узоқ бўлиб, кароматларини ошкор қилмаганлар. Улар фақат халқ манфаати, Ислом равнақи учун зарур бўлиб қолгандагина кароматларини кўрсатганлар.

Сўфийлик асосан VIII—IX асрларда пайдо бўлган ва Араб халифалиги таркибидаги давлатларда: Яқин ва Ўрта Шарқ, Ўрта Осиё, Шимолий Ҳиндистонда, шунингдек, Индонезия ва шимоли-ғарбий Хитойда тарқалган.

Сўфийлик сулукларида муршид ва мурид (пир ва шогирд) муносабатлари асосий ўринни эгаллайди. Сўфийликда рухий камолотга эришишнинг асосий йўллари тўрт босқичдан иборат бўлган.

Биринчи босқич шариат деб аталади. Бунга кўра, тасаввуф аҳли аввало шариатнинг барча талабларига тўлиқ бўйсунити ва уни тўла адо этиши керак. Фақат шундан кейингина иккинчи босқичга — *тариқатга* кўтарилиш мумкин.

Тариқат босқичида мурид ўзининг пирига бутунлай итоат этиши, ўз шахсий истакларидан ва тирикчиликнинг барча ташвишларидан воз кечиши ҳамда ихтиёрини пирига буткул топшириши шарт ҳисобланади. Бу босқичда мурид доим камбағалликда, фақир бўлиб, ҳайр-эҳсон ҳисобига яшаши, таркидунё қилиши, ҳар нарсани Худога солиши, Унга таваккул қилиши, Уни севиши ва фақат Унга муҳаббат ва шавқ билан интилиши керак. Бу босқичдан ҳам ўтганлар учинчи босқичга — *маърифатга* кўтарилади.

Маърифатда мурид фақат Худонинг борлигини мутлақ ҳақиқат деб, бутун Олам-қоиотни Худонинг ижоди деб, теварак-атрофдаги нарсалар ва ҳодисаларга боғлиқликдан халос бўлиб, инсон руҳининг **Худо** билан қўшилишини олий мақсад деб, яхшилик ва ёмонликнинг нисбийлигини ақл билан эмас, қалб билан англаши керак бўлган. Бунда улар қаттиқ жазава билан зикр-самоъга тушиб, Худонинг жамолини кўришга ҳаракат қилганлар.

Тўртинчи босқич эса *Ҳақиқат* дейилади. Ҳақиқатга эришув жараёнида сўфий шахс сифатида тугаб, **Худога** етишади, **Унга** сингиб кетади ва натижада абадийликка эришилгандан сўнг бу охириги босқич ҳам тугалланади.

Тасаввуф таълимотича, бу йўлга кирган ҳар бир мўмин аввал муҳиблик, сўнгга муридлик, кейин дарвешлик, ундан кейин олимлик — орифлик, сўнг валийлик ва, ниҳоят, насиб қилса, набийлик мақомига етишади.

Тасаввуф илми қуйидагича гуруҳланади:

- 1) Илми шариат, илми тариқат, илми маърифат, илми ҳақиқат.
- 2) Илмнинг хусусиятига қараб — илми назар (экзотеризм), илми ботин (эзотеризм).
- 3) Илмни эгаллашга қараб: илми қол, илми ҳол.
- 4) Сўфийлар ҳаётидаги воқеалар бўйича: илми каромат, туш таъбири, қалб таълими.
- 5) Илмга етишиш усуллари бўйича: илми яқин, илми фаросат, илми ладуний.

Тасаввуф тарихи уч даврга бўлинади: зоҳидлик, орифлик ва ошиқлик даврлари.

Ладуний илм. «Ладун» арабча сўз бўлиб, «олдидан, ёнидан» деган маънони англатади. Ладуний илм деганда, Аллоҳдагина бор бўлган ва унинг ёнида бўлган, У истаган кишисига, истаган жойда ва вақтда берадиган илм тушунилади.

Ладуний илм — илоҳий таълимни **Аллоҳ Ўзининг** севган, яқин бандаларига ато этади. Бу иш ақлнинг далилисиз ва нақлнинг шохидисиз амалга ошади.

Ладуний илм **Аллоҳ** берган билим бўлиб, пир таълимотисиз ва ўзининг ҳаракатисиз, ғайбдан ҳосил бўлади. Демак, ладуний илм илмларнинг энг юксаги бўлиб, уни қалби пок, аМЭЛЛАРИ ХОЛИС КИШИЛАРГА АЛЛОХНИНГ ЎЗИ БЕРАДИ (Яна қаранг 378-бетга).

Авлиёларнинг («авлиё» — «валий»нинг кўплиги) барчасига **Аллоҳ** бу неъматни насиб этган. «Валий» сўзининг таржимаси «дўст»дир. Яъни валий тоат-ибодатлари, чуқур йх-

лослари натижасида Аллоҳнинг дўстига айланган кишидир. Валий Аллоҳ доим кузатиб, назорат қилиб турадиган, Ўзининг ҳафзу химоясида сақлайдиган ва бир он бўлса-да, танҳо ташлаб қўймайдиган кишидир. Бу ҳақда «Юнус» сурасининг 62—64, «Жин» сурасининг 26—27-оятларида айтилган. Улар бундай илм орқали каромат кўрсата олиш қудратига ҳам эга бўлганлар. Уларнинг бу илмларига, кўрсатадиган кароматларига ҳатто пайғамбарларнинг ҳам ҳаваси келган ва бундай илмга етишишни орзу қилганлар.

Пайғамбарлар мўъжиза, валийлар эса каромат кўрсатганлар.. Аллоҳга астойдил ихлос билан ибодат қилиб, **Унга** яқин дўст бўлиш бахтига муяссар бўлган кишиларнинг кўнглига **Ҳақ** томонидан бундай билимлар илҳом йўсинида ато этилади...

Мўъжиза илоҳий куч ёрдамида содир этиладиган ғайритабиий ҳодисадир. Мўъжизанинг кароматга қараганда кадри баланд, маъноси теранроқдир. Ўтмишда ҳар бир пайғамбар муайян мўъжиза кўрсатган. Масалан, Мусо алайҳиссалом қўлларини енгидан чиқарсалар, машғаладай ёниб, нур таратар ёки ҳассасини илонга айлантира оларди. Ийсо алайҳиссалом бўлеа нафаслари билан ўликларни тирилтирган, шолларни ўша заҳотиёқ тузатган ва ҳоказолар.

Валийлар каромати ҳам Аллоҳнинг севган кишиларига ато этилган илму ҳикмат натижасидир. Каромат кўрсатиш, фавқуллоҳда ҳислатлар намоён этиш тасаввуф шайхларининг муҳим фазилати ҳисобланган. Тасаввуфнинг сирлилиги, ғайб оламига яқинлиги, ошнолиги. алоқадорлиги шундандир. Авлиёларнинг ғайритабиий одатлари, кўрсатадиган кароматлари сон-саноксиз бўлиб, булар, ўз навбатида, улар олган, эришган илм натижасидир. Улардан баъзиларини келтирамиз.

1. Бор бўлиб туриб, йўқ бўлиб қолиш ва йўқ бўлиб туриб бор бўлиб қолиш, жиндай вақт ичида узоқ йўлни босиб ўтиш, кўринмайдиган, эшитилмайдиган, сезгидан ташқари бўлган ишлардан хабар топиш, бир вақтнинг ўзида бир неча жойларда ҳозир бўлиш, ўликни маълум муддатга тирилтириш ва тирикни ўлдириш, жисмлар, ўсимликлар, ҳайвонлар, паррандалар тилини тушуниш, англаш.

2. Сув устида чўкмай юриш, ҳавода қушлардек учиш, одамлар емайдиган нарсаларни еб қун кўриш, ҳайвонлар билан дўстлашиш.

3. Баданида ҳаддан зиёд қувват пайдо қилиб, дарахтларни илдиз-пилдизи билан қўприб ташлаш, деворни бармоқ ишорати билан тешиш, муҳолифнинг бошини қўл.ишорати билан учириб юбориш, ғарқ бўлаётган кемаларни қутқариш.

4. Ёмғир, қор ёғдириш, шамол кўзғатиш, сел келтириш ёки уни даф қилиш, чигиртка офатини йўқ қилиш, турли киёфаларда кўриниш, чўл-биёбонларда сарсон бўлганларга раҳнамолик қилиш, ёрдам бериш ва ҳоказолар.

Булардан ташқари, яна бўлажак воқеаларни олдиндан башорат қилиш, узоқ шаҳарда бўлган яқин одами. билан алоқа боғлаб, сўзлашиш, ўзининг руҳини жисмидан ажратиб сайр этириш- ва яна қайта жисмига киритиш, ўзгалар фикрини уқиб олиш ва уларга фикран таъсир ўтказиш, нафас қуввати, назар қуввати, дил қуввати, кўнгилдан ўтказиш, бир фикр ёки ҳодисанинг бир йўла икки-уч киши қалбида пайдо қилиш, маълум ҳолатга кириб, вужудидан нур таратиш ва ҳоказолар ҳам кароматга киради.

Валийлар каромат кўрсатсалар-да, лекин улар набийлик даъво қилмаганлар. Набийларда зохир бўлган бундай ғайритабиий одатлар, воқеалар каромат эмас, балки мўъжиза деб номланган.

Аллоҳ Ўзининг азиз-авлиёлари ҳақида шундай хабар беради:

«Огоҳ бўлингизки, албатта, Аллоҳнинг валийларига охиратда хавф йўқдир ва улар ташвиш ҳам чекмаслар.

Улар иймон келтирган ва тақволи бўлганлардир» (яъни Аллоҳнинг суюкли бандаларидир) (10 - «Юнус» сураси, 62-63-оятлар).

Азиз-авлиёлар, қомиллар ҳамма кўрган ва билганларини халққа ошқор қилмайдилар. Улар ўзларига маълум сир-асрорларни ўзлари билан олиб юрадилар ёки ўзлари даражасида бўлганларгагина айтишлари мумкин. **Ҳақ** сир-асрорларини Ҳақнинг севган бандаларигина англайдилар ва кўтара оладилар. Бу юкни кўтаришга ҳар ким ҳам қобил ва қодир эмас.

Ҳазрат Хизр айтган эканларки, «Аллоҳнинг дунёдаги валийларининг барчасини билман», деб. У зот бир куни: «Валий Абу Бакр Каттоний мени билди, аммо мен уни билмадим...»,— дедилар. Аллоҳнинг шундоқ валий — авлиёлари бордирки, ҳазрат Хизр-

ни билурлар, аммо Хизр уларни билмас. Ва яна кўп валийлар бордирки, уларни на Хизр билур, на бошқа валийлар билур, Аллоҳдан бошқа бирор зот уларни билмас. Зеро улар Аллоҳнинг хосидирлар. Улар хақида Аллоҳдан бошқалар хабардор бўла олмаслар.

Баъзи валийлар ҳам бўлурки, валий эканликларини ўзлари ҳам билмаслар... Уларнинг холини ёлғиз **Жаноби** Ҳақнинг Ўзи билур.

Кунларнинг бирида Мусо пайғамбар денгиз бўйида яйловда намоз ўқиб турган чўпонга дуч келди. Чўпон намозини ўқиб бўлгач, Мусо ўзини таништирди, суҳбатлашди, намоз ўқиш коидаларини ўргатди ва хайрлашиб ўз йўлига равона бўлди.

Денгизда сув юзида юриб кетаётган Мусо а.с. орқасидан чўпонни чакираётганини эшитиб орқасига қаради. Узи каби сув бетида чопиб келаётган чўпон пайғамбардан намозни фалон жойида нима дейиш кераклигини яна бир бор қайтаришини сўради.

Мусо унга хитоб қилиб: «Билганингча ўқийвер! Билганингча ўқийвер!», — деб хайратланганича йўлида давом этди. Мусо а.с. уни ҳам ўзи каби **Аллоҳ** азиз қилган сиддик банда (валий) си эканлигини пайқаган эди...

Саҳобаларнинг айтишларича, Ҳасан Басрий (пайғамбаримизнинг қайнсингилларининг ўғли, валий) ёшлигида масжидда Ҳабиб исмли шайх ортида туриб намоз ўқиган. Ҳабиб: «Алҳамдулиллоҳ» ўрнига «Алҳемдулиллоҳ» деб юборган. Ҳасан эса Ҳабибнинг ортида намоз ўқиш саҳийҳ эмас деб, Ҳабибга эргашмай ўзи мустақил ўқиган. Ҳасанга ўша кеча **Жаноби Ҳақ:**

— Эй Ҳасан! Ҳабибнинг ортида намоз ўқисанг эрди, менинг ризойимни топган бўлур эдинг. Ва умрингда ўқиган барча намозларинг Ҳабибнинг ортида ўқиган намозинг барақотидан қабул бўлгай эрди. Аммо сен лафз (нутқ) эгрилигини ният тўғрилигидан устун қўйдинг. Тил эгрилиги билан ният тўғрилиги ўртасида кўп фарқ бордир,— деб марҳамат этган экан.

Кунлардан бир куни Ҳасан Басрий Робийа (Адавийа)ни сув бўйида кўрди. Жойнамозини сув устига ёзди ва:

— Эй Робийа! Кел, икки ракаат намоз ўқиймиз, — деди. Робийа эса жойнамозини хавога ёзди, устига чиқиб:

— Эй Ҳасан! Сени қилган ишингни балиқ, менинг қилганимни пашша ҳам қила олади. Гап бу иккисида ҳам эмас. Ишга машғул бўлмоқ керак, — деди.

Изоҳ: *Абу Бакр Каттоний, Ҳасак Басрий, шайх Ҳабиб, Робийа Адавийа Аллоҳнинг азиз авлиёлари бўлганлар.*

Тариқат шариатни ҳам ўз ичига олади, аммо у шариатдан ўзиб кетади, шариатнинг охирги нуктаси тариқатнинг бошланишидир, шариат аҳли жаннат тамасида ибодатга машғул бўлсалар, тариқат аҳли эса **Аллоҳ** дийдори учун жондан кечганлар. Яъни тариқат аҳлининг мақсади **Парвардигор** томонига интилиш, инсонийлик ҳақиқатини топишдир.

Шариат айтур: ўлтур илонни,

Тариқат айтур: қийнама жонни.

Хожа Аҳмад Яссавий талқинига кўра, шариатсиз тариқат ва тариқатсиз ҳақиқат йўқ. Тариқатга кадам қўйган одам шариатга суянмаса, шайтон келиб иймонига чанг солади. Хожа Аҳмад Яссавий бу ҳақда шундай ҳикмат айтган:

Хар ким қилса тариқатни даъвосини,

Аввал қадам шариатга қўймоқ керак.

Шариатнинг ишларини адо қилиб,

Андин сўнгра бу даъвони қилмоқ керак.

Шариатдан мурод — йўлга кирмоқ,

Тариқатдан мурод — нафсдин кечмоқ,

Ҳақиқатдан мурод — жондин кечмоқ,

Жондин кечмай ишқ шаробин ичса бўлмас.

Сўфийлик таълимотлари аввало *Қуръони карим*га, сўнгра пайғамбаримиз ҳадисларига суянади. Ҳадисда хаддан ташқари дунёпарастлик ва нафсга берилишнинг ҳалокатли оқибатлари хақида огоҳлантирилади, аммо шу билан бирга Каломуллоҳда насронийларнинг зоҳидона ҳаёти, монахлик, таркидунё қилиб калисоларда, монастирларда умр ўтқа-

зишлари танқид қилинади, Исломда роҳиблик йўқ деб ҳукму амр берилади. Ҳар бир мусулмон **Аллоҳ таоло** томонидан инъом этилган неъматлардан баҳраманд бўлмоғи керак, нафсимизнинг ҳам бизда ўзига яраша ҳаққи бор. Жаноби пайғамбаримиз зоҳидабият саҳобаларига: *«Ораларингизда афзалроеингиз менман, лекин мен масжидга ҳам бораман, тотли овқатларни ҳам ейман, ўз вақтида дам ҳам оламан, ухлайман, хотинларим билан бирга бўламан ҳам»*, — деб танбех берган эканлар.

Энди тасаввуфнинг ўзига қисқача тавсиф берсак, Хўш, тасаввуф ўзи нима? Бу саволга машойихлар қуйидагича жавоб беришга ҳаракат қилишган:

Тасаввуф ақлдан устун турувчи илмдир.

Тасаввуф илми **Аллоҳдан** келадиган илм, илҳом, кашфу ҳолдир.

Тасаввуф дунёдан юз ўгириб, қалбни **Аллоҳга** йўналтиришдир.

Тасаввуф яратгувчи **Парвардигорни** ва дунёни чуқур, қалбдан ҳис этиш, таниш ва билишдир.

Тасаввуф ботин ила ғайб олами билан ошноликдир.

Тасаввуф **Худо** йўлида нафсдан, нафс лаззатидан буткул воз кечмоқдир.

Тасаввуф яхши, олий хулққа кириш ва паст хулқдан чиқишдир.

Тасаввуф нафсни тарбияловчи илмдир.

Тасаввуф тоат-ибодат ва яхши ишларга маҳкам дил боғламоқ, **Аллоҳга** муҳаббат қўймоқ ва унинг васлига етиш йўлида риёзат чекмоқдир.

Тасаввуф **Қуръони каримга** чин қалбдан амал қилиб, пайғамбар суннатларини маҳкам тутиб, нафс лаззатларидан, ўзлигидан буткул воз кечиб, машаққат чекиб, фақат Ҳаққа етишиш учун яшамоқликдир.

Тасаввуф ҳақиқатларни қабул этмоқ ва инсонларнинг қўлларидаги нарсаларга қўнғил боғламоқликдир (Маъруф Кархий, 816- йилда вафот этган).

Тасаввуф Ҳақнинг сендаги «сен»ни ўлдириши ва сени Ўзининг наздида тирилтиришидир (Жунайд Бағдодий, 910- йилда вафот этган).

Тасаввуф ақлингдаги барча салбий, шайтоний ўй-хаёлларни тарк этишинг, қўлингдаги нарсаларни эҳсон қилишинг ва бошингга тушган қўнғилсиз воқеа-ҳодисалардан оҳ-воҳ ЧеКМаСЛИГИНГДир (Абу Саъид ибн Абул Хайр, 1049- йилда вафот этган).

Тасаввуф нафснинг барча истакларини ва завқларини тарк этмоқдир (Абулхусайн Нурий, 907- йилда вафот этган).

Тасаввуф нафсни **Аллоҳга** етишиш учун тарк этмоқдир. Тасаввуф уч хислат узра қурилган: фақр ва ифтихорга ёпишмоқ, **Аллоҳ** йўлида мол-мулкнинг аямай сарфлаб, ўзгани ўзингдан устун тутмоқ, ўзингдан кўра кўпроқ ўзгани ўйламоқ, шиддат кўрсатиш ВЭ ИХТИЁРНИ ТарК ЭТМОҚДир (Рувайм, 915- йилда вафот этган).

Тасаввуф қалбни фақатгина **Аллоҳга** йўналтириб, мосиво бўлмоқ, яъни Аллоҳдан бошқа барча нарсалардан буткул қўнғилНИ уЗИШДИР (Имом Ғаззолий, 1111- йилда вафот этган).

Шундай қилиб, тасаввуф умумий қилиб олганда:

— дунёдан юз ўгириб, қалбни **Аллоҳга** йўналтириш;

— **Қуръон** ва Сунна кўрсатган йўлда астойдил ибодат қилиб, руҳиятни софлаш;

— ибодат, зикр, тафаккур, риёзат ва мужоҳада орқали нафс орзуларини назорат остига олиш;

* — ҳақиқат билимини қўлга киритиб, **Аллоҳга** етишмоқ учун ғайрат кўрсатишдир (Ғойиблар хайлидан ёнган чироклар. Муаллиф — тузувчи З. Жўраев, таржимон Н. Комилов. Тошкент. «Ўзбекистон», 1994. 48-56 бетлар; Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. Таржимон Нодирхон Ҳасан. Тошкент, «Истиклол», 1999, 17-19-бетлар).

Тасаввуф илмининг асоси: дунёнинг зебу-зийнати, айшу-ишратларидан юз ўгириб, ризқу-рўзини пешона тери билан ҳалолдан топиш, Аллоҳ берганига қаноат қилиб, бировларнинг молига кўз олайтирмаслик, тама қилмаслик, қўнғилни Ҳаққа бериб, тоат ибодатга астойдил бел боғламоқдир.

Тасаввуф — инсониятга ғамхўрлик қилиб, раҳмдиллик ва муҳаббат билан хизмат қилиш, самимият, ихлос ва ҳикматдир. Қўнғил поклиги, маърифат юксаклиги ва амали солихлик тасаввуф талаби бўлиб, тошга гул, захарга асал, кўзларга нур, қўнғилларга сурур гўзал бир ҳолдир.

Тасаввуф, қисқача айтганда, Аллоҳга ихлос ва муҳаббат, софлик, поклик, эзгулик ва

гўзаллик, чиройли ахлоқ ва маънавий етуклик йўлидир. Расулulloҳнинг бир неча хадислари ҳам моҳиятан сўфийларнинг тасаввуф ҳақидаги фикрларини қувватлайди. Масалан:

«Бошқалар қайси йўлда фатво берса бераверсин, сен фатвони қалбингдан сўра, виждонингга қулоқ сол!», «Қалбингни шубҳага солган нарсадан воз кеч, шубҳасизига қара!», «Гуноҳ қалбда дое қолдириб, виждонни касал қиладиган иллатдир» ва ҳоказо.

Сўфийлар зоҳирий илм билан ботиний илм гўё бадан билан рух кабидир, бир-бирини такозо қилади, тўлдиради, зоҳирга асосланмаган ботин ботилдир, ботинга асосланмаган зоҳир ҳам ботилдир, деб ниҳоятда ҳақ гапни айтганлар.

Сўфийлар, сўфийлик — ботин илмига «маърифат», «илми ирфон», «илми ладун», «илми ваҳй», «илми асрор», «илми ғайб», «илми мавҳиба», «илми фаросат», «илми мукошафа», «илми зуҳурий», «илми ҳол», «илми ишора», «илми тасаввуф» деб ном қўйганлар. Ботин илми ё ваҳй, ёки илҳом йўли орқали эгалланади. Бу илм ҳабар, ваҳй воситасида пайғамбарларга берилса, сўфийларга илҳом йўли орқали берилади.

Машҳур сўфий олим Шаҳобиддин Сухравардий (1191 йилда вафот этган)нинг «ишррқ фалсафаси»га кўра, ҳақиқатни тушуниб етишнинг ягона йўли қалбдаги нур ва сезги (интуиция)дир. Бу борада ақл ҳеч қандай аҳамият касб этмайди. Қалбга келаётган нурнинг асл манбаи эса **Аллоҳдир**.

Мутасаввуфлар фикрича, олам буюк инсон, инсон эса кичик оламдир. Инсоннинг жисмоний тузилиши оламнинг моҳият-мағзидир. Оламда мавжуд нарсанинг ҳар бир намунаси инсонда ҳам мавжуд.

Ададсиз ва ҳолатсиз бўлган улуғ **Аллоҳ** сон-санокли ва ҳолатли ашёда макон тутмайди, маконсиз бўлган маконда жойлашмайди. Саноксизни санокли доиранинг ташқарисидан изламоқ керак. Офоқ (объектив) ва анфус (субъектив)да кўринган нарсалар **Аллоҳнинг** алоҳида ишоратларидир.

Тасаввуф олимларидан Али ибн Муҳаммад Зоҳид (925 йилда вафот этган): *«Тасаввуф жисм, кўриниш билан ўлчанмайди. Аввало қалбингни покла, кейин нима хоҳласанг киявер!»* — дея эслатиб ўтган.

Дарवेशлик бўлсайди тож ила хирқа,

Бизлар ҳам олардик ўттизу қирққа.

(Юнус Эмро).

Сўфийлар орасида «расти — расиди» (узилдинг — етдинг) деган ибора бўлиб, бунинг маъноси халқдан узилсанг **Ҳаққа** етасан демакдир. Аммо бу дастлабки ният бўлиб, бунга эришгандан кейин эса, сўфий халққа **Ҳақ** ҳақида, **Ҳақ** номидан гапира олиши мумкин бўлади. Шунинг учун сўфийларнинг халққа қайтиши яна дунё машғулотларига қайтиш эмас, балки дунёга **Аллоҳ** нурини таратишдир.

Тариқатлар либосларининг изоҳи

Х и р қ а (ар.: «ямоқ», «куроқ») — тарикат аҳли киядиган жунли матодан тикилган устки эски кийим, либос. Бу либос олди очиқ, ёкаси, енги ва бўйи ҳам узун бўлган. Хирқа кийиш сўфийликда шайхга таслим бўлишни — муридликка ўтганликни билдирган. Узок вақт фойдаланилгани сабабли у эскирган, куроқ ва ямоқ бўлиб кетган. Пирнинг муридга ечиб берган хирқаси муридга сўфийлик йўлида рухсатнома вазифасини ўтаган. Яъни шайх билан мурид орасида алоқа ўрнатилганини, муриднинг нафс билан ўзи орасида шайхнинг ҳукмронлигини қабул қилганлигини билдирган.

Хирқа кийиш анъанаси ҳазрат Иброҳим алайҳиссаломга бориб тақалади. Нақл қилинишича, ҳазрат Иброҳим алайҳиссаломни гулҳанга ташлаганларида, Жаброил алайҳиссалом жаннатдан қўйлак олиб келиб, унга кийдирган ва ҳазрат Халилulloҳ бу қўйлакнинг баракотидан оловдан эсон-омон чиққан. Иброҳим алайҳиссалом ушбу қўйлакни саклаб қўйиб, ҳазрат Исмоил алайҳиссаломга уни қурбон қилмоқчи бўлганида кийдирган. Бу қўйлак Исмоил алайҳиссаломдан Исҳоқ алайҳиссаломга, ундан Яъқуб алайҳиссаломга, ундан Юсуф алайҳиссаломга қадар келган ва унинг қудукдан қутулишига, ҳазрат Яъқуб алайҳиссаломнинг қўзлари очилишига **Аллоҳнинг** амри билан восита бўлган. Хирқани ўзбеклар «жанда» деб аташган.

Кулоҳ — жун ва мўйна аралаш тикилган бош кийим, телпак, каллапўш. Кулоҳ ҳам сўфийларнинг хос кийими ҳисобланган. Тарикат аҳлига маросим билан кийдирилган. Хирка ва кулоҳни дарвешлар, қаландарлар ҳам кийишган.

Хайдарий (хайдария) — хирка остидан кийиладиган тор, ёқасиз, енгсиз ва белгача келадиган либос.

Жанда (таннура) — белдан тепаси тор, пасти кенг, узунлиги тўпикқача, ёқасиз, енгсиз, олди белигача очиқ либос.

Кашкул — қаландар, дарвешларнинг садақа пули соладиган, олди белбоғларига боғлаб юрадиган идиши. Томошақовоқ ёки эски кокос ёнғоғининг палла қобиғидан қилинган.

Або — хиркага ўхшаш бир кийим, дарвешларда тавозе ва фақирлик мақомига ишора бўлган.

Асо — ҳасса, тасаввуфда шайхлик нишони. Рамзий маънода солиқнинг валий ва эранлар нафасига мухтожлигини ифодалайдиган бир тимсол: «Эранлар нафасин асо этган сен» (Юнус Эмро).

Булардан ташқари, сўфийлар ишлатадиган буюмлар орасида тагига еолиб ўтирадиган, кўрпача ўрнида ишлатиладиган кўй терисидан тайёрланган пўстак ва алам (байрок, туғ) ҳам бор. Алам кубба ва минора тепасига илиб кўйилади. Сўфийлар ишлатадиган нарсаларидан яна бири «гул» деб аталувчи узунлиги икки қарич, ясси учли, ҳовуч қадар катталикдаги темир ҳассадири. Рифоъий тариқатидагилар бу ҳассанинг учини кўрада киздириб, зикр вақтида уни ялаб-ялаб совутганлар.

* * *

Шундай қилиб, сўзимизни давом эттирсак, IX—X асрларда пирлар номи билан аталган дастлабки тасаввуф тариқатлари ва уларга тегишли хонақоҳлар вужудга келди. Мовароуннаҳрда, хусусан, Ўзбекистон ҳудудида XII асрда сўфийлик оқими Хожа Юсуф Ҳамадоний тариқатидан бошланган. Ундан кейин турли йўналишлар пайдо бўла борди.

Тасаввуф пойдеворини цурганлар:

1. Увайс ал-Қараний (в. 657).	13. Боязид Бистомий (801-875).
2. Ҳасан ал-Баерий (642-728).	14. Абул Ҳусайн Нурий (в. 907).
3. Восил ибн Ато (699-748).	15. Жунайд Бағдодий (в. 910).
4. Жаъфар ас-Содиқ (700-765).	16. Мансур Ҳаллож (858-922).
5. Абулҳошим Куфий ас-Сўфий (в. 767).	17. Абу Бакр Колободий (в. 995).
6. Сўфиёни ас-Саврий (715-778).	18. Абу Толиб ал-Маккий (в. 996).
7. Асад ибн Абдуллоҳ ал-Қушайрий (в. 783).	19. Муҳаммад ибн Ҳусайн ас-Суллаймий (942-1021)
8. Робийа Адавийа (714-801).	20. Ал-Муфид ал-Ҳорисий (948-1022).
9. Маъруф ал-Кархий (в. 816).	21. Абулқосим ал-Қушайрий (986-1073).
10. Ҳорис Мухосибий (781-857).	22. Абулҳасан Ҳужвирий (в. 1076).
11. Зуннун Мисрий (796-861).	23. Мухийиддин ибн ал-Арабий (1165-1240).
12. Ҳаким Термизий (в. 869).	ва бошқалар.

Улардан ташқари суфийлик йўналишининг йирик намоёндалари орасида:

Абу Бакр Қафғол аш-Шоший (903-976).
Шайх Абу Али ал-Фармадий (1004-1084).
Аҳмад Яссавий (1033-1166).
Юсуф Ҳамадоний (1048-1140).
Абдулҳолиқ Ғиждувоний (1103-1179).
Нажмиддин Кубро (1145-1221).
Ҳожа Ориф Ревгарий (1156-1259).
Ҳожа Али Ромитаний (1191-1321).
Ҳожа Маҳмуд Анжир Фағнавий (1227-1317).
Бобои Самосий (1259-1354).

Саййид Амир Кулол (1287-1372).
Шамсиддин Кулол (в. 1372).
Шайх Зайниддин Абу Бакр Тойбодий (1291-1389).
Баҳоуддин Нақшбанд (1318-1389).
Ҳожа Аҳрор Валий (1404-1490) ва бошқалар бўлган.

Тасаввуф ҳақида илк марта илмий асар ёзган киши мисрлик сўфий Зуннун Мисрий (796—861) бўлган бўлса, бу борада энг кўп асар ёзган зот эса машҳур тасаввуф олими Муҳийиддин ибн ал-Арабий (1165—1240)дир.

Тасаввуфнинг бир бутун таълимот ҳолига келтирилишига ва унинг бошқа илмлар каби ўқитилишига сабаб бўлган биринчи зот Аҳмад ибн Атодир; у бу иш учун биринчи бўлиб махсус дарсхона курдирган.

Шундай қилиб, тасаввуф тарихида IX—X асрларда дастлабки асосий тариқатлар юзага кела бошлади.

Асосчиларига нисбат берилиб номланган илк тариқатлар:

1. М у х о с-и б и я — асосчиси Ҳорис Муҳосибий (857 йилда вафот этган);
2. Қ а с с о р и я — асосчиси Ҳамдун Қассор (884 йилда вафот этган);
3. Т а й ф у р и я — асосчиси Абу Язид Тайфур ал-Боязид Бистомий (875 йилда в. э.);
4. Ж у н а й д и я — асосчиси Жунайд ал-Бағдодий (910 йилда вафот этган);
5. Н у р и я — асосчиси Абул Ҳусайн ан-Нурий (907 йилда вафот этган);
6. С а х л и я — асосчиси Саҳл ибн Абдуллоҳ ат-Тустарий (896 йилда вафот этган);
7. Ҳ а к м и я — асосчиси Ҳаким ат-Термизий (869 йилда вафот этган);
8. Х а р р о з и я — асосчиси Абу Саъид ал-Харроз (899 йилда вафот этган);
- Э . Х а ф и ф и я — асосчиси Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн ал-Хафиф (940 йилда в. э.);
10. С а й ё р и я — асосчиси Абулаббос ас-Сайёрий (XI аср бошларида вафот этган);
- П . Х у б а й р и я — асосчиси Ҳубайра ал-Басрий (унинг ҳақида маълумотлар йўқ);
12. Ҳ а л л о ж и я — асосчиси Форис исмли шайх (маълумотлар йўқ);
13. Ҳ у л м о н и я — асосчиси Абу Ҳулмон ад-Дамашкий (маълумотлар йўқ).

Абу Ҳулмон Дамашкий тавҳид эътиқодига амал қилган, лекин унинг йўлидан борганлар кейинчалик тўғри йўлдан адашганлар ҳамда ҳулул, имтизож ва руҳларнинг таносуҳи-ни қабул қилганлар.

Кейинги даврларда юзага келган тариқатлар:

1. Қ о д и р и я — асосчиси ва пири Абдулқодир Жилоний (Гилоний 1077—1167). «Ғавс ул-аъзам», «Ғавс ус-сақалайн» каби сифатлар билан танилган шайх. Эроннинг Жилон (Гилон) шаҳрида дунёга келган.

Шайх Абдулқодир исломнинг ханбалия мазҳабига мансуб бўлган. У Жунайд Бағдодий таълимотининг давомчисидир.

Кодирияда зикри жаҳрия бўлиб, у ўтирган, тик турган, чарх уриб айланган ҳолда ижро этилган.

Абдулқодир Жилонийнинг силсиласи она томонидан 12-аждодда ҳазрат Алига бориб тақалади. Буюк шайх 42 нафар фарзанд кўрган, улардан 11 нафари отасининг тариқатига кирган. Бу силсиланинг рамзи яшил рангдир.

Кодирия тариқати Ироқ, Сурия, Яман, Ливан, Фаластин, Ҳижоз, Миср, Жазоир, Марокаш, Судан, Сенегал, Гвинея, Нигер, Мавритания, Туркия, Индонезия, Эрон давлатларида тарқалган.

Тариқатнинг марказий даргоҳи Бағдодда эди.

Асосий шохобчалари — ашрафия, холисия, ғарибия, румия, ҳилолия, ёфиъия, исавия, асавия, акбария.

2. Я с с а в и я — асосчиси Ҳожа Аҳмад Яссавий (1033—1166). Козоғистон жануби-

даги Чимкент вилояти, Сайрам қишлоғида дунёга келган. Ғўдаклигида Яссига кўчишган. Бу ерда Арслонбоб исмли машхур шайхнинг хайр дуосига эришган.

Хожа Аҳмад Яссавий дастлабки илмни Бухорои шарифга бориб, машхур шайх Юсуф Ҳамадонийдан олган ва унинг учинчи халифаси бўлишга эришган. Хожа Юсуф Ҳамадоний вафотидан кейин, бир муддат унинг мақомида ўтиргач, шайхнинг маънавий буйруғига кўра макomini ва муридларини Абдулҳолик Ғиждувонийга қолдириб Яссига қайтган.

Яссавия тариқатида ханафий мазҳабига амал қиладилар. Рухий осойишталикка, пирнинг раҳнамолигида рухий камолот сари боришга даъват қилинади. Инсон бутун ҳаётини Ҳаққа, илоҳий нурга бағишлаши, ҳаётнинг моҳияти Худовандга, яъни «ҳақиқат»га эришишдан иборат бўлиши керак, деб тарғиб қилинади.

Яссавия тариқати дастлаб Сирдарё бўйи ва Тошкент худудида, кейинроқ Хоразм, Мо-вароуннахр, Хуросон, Озарбайжон, Онадўли диёрларида тарқалган, шимолда Козонга, ғарбда Болқон яриморалига қадар етиб борган.

Бу тариқат кейинчалик нақшбандия тариқати доирасида давом этган. Нақшбандияни яссавиянинг бир шохобчаси деб билувчилар ҳам бўлган.

Хожа Аҳмад Яссавийнинг энг машхур халифаси (ўринбосари) Ҳаким ота, яъни Сулаймон Боқирғоний (1106—1198)дир.

3 . М а л о м а т и я — сўфийлик тариқатларидан бири, X—XI асрларда Хуросонда шаклланган.

Маломатия тариқатида сўфийнинг ғурури, ўзидан мамнунлиги тариқат йўлида катта ҳавфдир деб талқин этилади. Сўфийларда ўз муваффақиятларини ошқор қилмасдан, одамларнинг мақтови ва ғамхўрлигига эмас, балки уларнинг қаҳри ва маломатига сабаб бўладиган хатти-ҳаракатлар қилиш, ўзига нисбатан ғазаб ва нафрат уйғотадиган тарзда ҳаёт кечириш керак деган таълимот қабул қилинган.

Маломатия йўлидан борган сўфийлар одамлар орасида беодоблиги, хунук, совук қилиқлари, ўзини ёмон тутиши ва ўзини ҳаммага ёмон кўрсатиши билан маломат орттириб юрганлар. Таълимотнинг номи ҳам шундан олинган.

Маломатия таълимоти асосида инсон шахсининг Аллоҳ қаршисида заррачалик кадрийўқ деган ғоя, шунингдек инсон ўз хатти-ҳаракатларида бениҳоя ихлос ва сидқ намоён этмоғи керак деган эътиқод ётади. Дейиш мумкинки, маломатия ҳаракати анъанавийчиларнинг ҳақиқий иймон намунаси деб талқин этган намоёйишкорона ҳудожўйлиги, барча диний маросимларга кўр-кўрона риоя этишга қарши эътироз сифатида вужудга келди. Шунинг учун ҳам бу ҳаракат намоёндалари риё тушунчасининг талқинига катта эътибор берганлар: риё деганда, аввало, ўз иймонини кўз-кўз қилиб, унга ўта мақтал бўлишни тушунганлар ва бунга жавобан ўта зоҳидлик, таркидунёчилик ҳамда ўзининг бу йўлдаги ютуқларидан фахр ҳиссини қарши қўйганлар.

Инсон камолотга, яъники Аллоҳга яқин бўлишга интилар экан, бу йўлда дунёнинг харкандай хою ҳавасларидан ҳоли бўлмоғи керак. Бунга эришиш учун эса Пайғамбаримиз суннатларига катъий амал қилиш, зикру самолар, диний маросимларни адо этишдаги ҳаракатлари ва бу йўлда ютуқни ҳаммадан хатто яқин дўстларидан ҳам яширин тутиш (бундан фақат пир мустасно), ўзининг ҳайрли ишлари билан ғурурланмаслик ва камчил-икларини яширмаслик талаб қилинади.

Маломатия тарафдорлари. сўфийларнинг таваккул (Аллоҳ марҳаматида тўлиқ ишониш) ҳақидаги эътиқодини рад этиб, ҳаёт учун керакли неъматларга ўз меҳнати билан эришиш зарур деб ҳисоблайдилар. Бирок бу ишлар билан машғул бўлиш пайтида ҳам бутун фикр Аллоҳга қаратилган бўлмоғи керак. Уларнинг фикрича, инсон ўзининг ва оиласининг ҳаёт кечириш учун зарур бўлган миқдордаги маблағга эга бўлгунчагина ишлаш, қолган барча вақтини ўз нафси, ўз «мен»и билан курашга сарфламоғи керак. Асосий мақсад — • Аллоҳга яқинлашиш, бунга қандай йўл ва усуллар билан эришилаётгани, ҳамда бу йўлни одамлар қоралаётгани уларни мутлақо чўчитмайди. Ҳаракат номини ҳам худди шу маънода тушунмоқ керак: унинг намоёндаси жамиятда маломатга учраган. Аммо улар маломатга, масалан, қаландарлар қаби, умум қабул қилган қоидаларни очикдан-очик рад этгани, бузгани туфайли эмас, балки жамиятда қабул қилинган анъаналардан шовқин суронсиз, киши билмас чекиниши туфайли учраган.

4. Рифоъия — асосчиси шайх Аҳмад Рифоъий. У Басрада туғилган ва 1183-йилда Восит шаҳрида вафот этган.

Рифоъия тариқати Онадўли ва Румда кенг тарқалган. Кейинги пайтларда бу тариқат арбоблари баданларига найза санчиш, қиличнинг ўткир томонини босиш, оловда юриш каби одатларни ўйлаб топганлар. Мавлоно Жалолиддин Румий Кўнёдаги Қоратой, мадрасида оловда юриб, чўғ темирни ялаган, илон еб, қайнаб турган ёғ билан таҳорат олган рифоъий дарवेशни томоша қилганларни каттиқ қойиган ва уларнинг бундай хатгй-ҳаракатларини каттиқ қоралаган.

Рифоъия тариқати қуйидаги шохобчаларга бўлинган: ҳаририя, каёлия, сайёдия, азизия, жандалия, ажлония, катнония, фазлия, восития, жабартия, зайния, нурия, маъруфия.

5. Мадяния — асосчиси Абу Мадян Шуайб ибн Хусайн Андалусда дунёга келган ва 1197 йилда Марокашга кетаётганида йўлда вафот этган.

Мадяния тариқатининг тармоқлари: жабартия, маймуния, дажжония, шайбония, махдавия, алавия ва омудия. Шозалия, ёфийя ва акбария тариқатлари ҳам мадяниянинг тармоқлари деб қабул қилинган. . < •

Абу Мадяннинг эътибори ва нуфузи кучли бўлишига қарамай, унинг тариқати кенг тарқалмаган.

6. Кубравия — асосчиси буюк шайх Нажмиддин Кубро (1145—1221). Хоразмнинг Хива шаҳрида туғилган, мазҳаби — ҳанафий. Силсиласи ҳазрат Алига бориб тақалади.

Мисрда Шайх Рўзбеҳон Ваззоҳ Мисрий билан танишиб. унга мурид бўлган. Кейин Табризда Абу Наср Ҳафзадан дарс олган. Бундан кейин у Аммор Ёсирга мурид бўлган. Кейин у Хоразмга қўчиб келиб, кубравия (заҳавия) тариқатига асос солган.

Кубравийларнинг тасаввуф назарияси ***Қуръони карим***ни мажозий талқин қилишга асосланган, зоҳидлик, таркидунёчилик тарғиб қилинган.

Бу тариқатга мансуб сўфийлар овоз чиқармасдан ҳофий зикр қилишга риоя қилишган.

Кубравия тариқати Ўрта Осиё ва Эронда кенг тарқалган.

Шохобчалари: баҳоия, хилватия, фирдавсия, нурия, рукния, ҳамадония, нурбахшия, барзанжия, иргитошия.

7. Сухравардия — асосчиси Шаҳобиддин Абу Ҳафс Умар ас-Сухравардий (1145—1235). Суннийлик йўналишининг шофийийлик мазҳабига амал қилган.

Шаҳобиддин Сухравардий Эрондаги Сухравард деган жойда туғилган. Кейинчалик Бағдодда яшаган. Унинг 13-аждоди биринчи халифа ҳазрати Абу Бакрга бориб тақалади. Бу тариқатдан айрим шохобчалар, жумладан: бадрия, зайния, баҳоия, камолия, аҳмадия, нажибия, пиржамилия, маҳдумия, шаттария, ишқия, мироншоҳия, ғавсия, жалолия, давлатшоҳия вужудга келган.

Сухравардия тариқати асосан Эрон, Покистон, Ҳиндистон ва Афғонистонда кенг тарқалган.

8. Чиштия — асосчиси Муинуддин Муҳаммад Чиштий. Асли хуросонлик, 1236-йилда Ажмирд вафот этган.

Чиштия тариқати айниқса Ҳиндистонда катта обрў-эътиборга эга бўлган. Бу тариқатга мусулмон бўлмаган ҳиндлар ҳам кирган.

Чиштия тариқатидагилар бойлик тўплашга, ҳокимиятга яқинлашишга қарши бўлишган. Фақат ўзларининг меҳнатлари орқасидан тирикчилик қилишлари, айрим ҳолларда оддий одамларнинг хайр-эҳсонларини қабул қилишлари мумкин бўлган. Тиранчилик, гадоилик ман қилинган. Мухтож кишиларга ёрдам, очни тўйдириш уларнинг вазифаси саналган. Тамаки чекиш, гиёҳвандлик, маст қилувчи ичимликлар ичиш каттиқ тақиқланган. Тўрт қават қилиб тикилган баланд наomat кулоҳ кийишган. Бу силсиланинг учи ҳазрат Али, Иброҳим Адҳам (782 йилда вафот этган) ва Ҳасан Басрийга (728 йилда в. э.) тақалади.

Чиштия тариқати Ҳиндистон, Покистон, Афғонистон ва Исфаҳонда (Эрон) кенг тарқалган ва бу мамлакатларда Исломни ёйилишида жуда катта хизмат қилган.

9. Акбария — асосчиси машҳур тасаввуф олими Муҳийиддин ибн ал-Арабий (1165—1240).

Шайх ул-акбар Ибн ал-Арабий «вахдати вужуд» фалсафасининг энг буюк намояндаси

бўлган. Андалус (Испания)га қарашли Мурсия шаҳрида туғилган, отаси ва. тоғаси тасаввуф арбоблари бўлишган. Шомда вафот этган..

Ибн ал-Арабий энг кўп асар ёзган тасаввуф олимларидан саналади. Ёзган асарларининг саноғини ўзи ҳам билмаган экан. Исломи тасаввуфда янги йўналишлар очган, кучли нуфузга эга бўлган. Асарлари кенг тарқалиб, шарҳланиб, унга «Шайх ул-акбар» (энг улуғ шайх) унвонини берганлар.

Ибн ал-Арабий ўзининг фикрларини англаёлмаган уламолар, айниқса, таймия тариқати намоеъдаларининг каттик хужумларига дуч келди. Улар унга «Шайх ул-акбар» (энг кофир шайх) дея ном қўядилар. Бу тариқатни қодириянинг бир шохобчаси дейдиганлар ҳам бўлган. Эронда эса унинг тарафдорларини «фусусийлар» дея аташган.

10. Ш о з и л и я — асочиси шайх Абулҳасан аш-Шозилий (1196—1258) шимоли-ғарбий Африкадаги Шозила деган қишлоқда туғилган, Мисрда вафот этган. Мазҳаби ханбалиядир. Дастлабки таълимни шайх Ибк Хоразмийдан (1238- йилда вафот этган) олган. Шозилийнинг устози Абу Мадяннинг шогирди марокашлик сўфий Абдуссалом ибн Мошиш (1238 йилда ўлдирилган) бўлган.

Дастлаб Тунисда шакллана бошлаган шозилия тариқати тез орада Ғарбий Миср ва Жазоирда ёйилди. Бу тариқат Жунайд Бағдодий.ва Абу Мадян таълимотларига асосланган бўлиб, Судан, Мали, Тунис Жазоир, Марокаш, Комар оролларида кенг тарқалган. Африкада ва Францияда Ислонинг кенг тарқалишида бу тариқатнинг хизмати катта бўлган.

Абулҳасан аш-Шозилий мурйидларига дунё ва дин ишларини ҳар доим тенг олиб бориш кераклигини, ҳеч қачон тиланчилик қилмасликни васият қилган.

Шозилий ҳаждан келаётиб йўлда, Мисрнинг Хумайра мавзеида, Қизил денгиз қирғоқларида вафот этган. Ўн уч тармоққа бўлинган бу тариқатнинг энг машҳурлари шайхия, тайбия, даркавия бўлган.

11. Бектошия — XII—XIII асрларда Туркияда тарқалган сўфийлик тариқати. Асосчиси ярим афсонавий Хожа Бектош Валийдир (1208—1270).

Бектошийларнинг эътиқод ва маросимлари Ислон, насронийлик, бутпарастлик унсурларидан ташкил топган. Улар, шиъалардек, ҳазрат Алига ва ўн икки имомга, айниқса олтинчи. имом Жаъфар ас-Содикқа эътиқод қиладилар.

Бектошийлар насронийликдаги муқаддас учликка тақлид қилиб, мусулмонларнинг муқаддас учлиги сифатида Аллоҳ, Мухаммад, Алини улуғлайдилар.

1925 йилда Туркияда барча сўфийлик ташкилотлари тугатилгач, бектошийлар ўз марказларини Албанияга кўчирганлар. Лекин улар ҳозир ҳам Туркия ва Ироқда қисман сакланиб қолган.

12. Бадавия — асосчиси машҳур сўфий Саййид Аҳмад ибн.Али Бадавий Тантавийдир (1199—1276). У Мисрда энг машҳур ва ҳурмат қозонган киши бўлиб, насаби ҳазрат Алига бориб тақалади. Марокашда туғилган, ёшлигида оиласи билан Маккага кўчиб кетган, кейин Мисрнинг Тантав қишлоғига келиб жойлашган ва шу ерда вафот этган. Шу боис уни Тантавий деб ҳам аташган.

Африка бадавийлари каби юзига парда тортиб юргани учун ҳам уни «бадавий» деб аташган.

Иккинчи қисми «ахмадия» бўлган бу тариқат Африкадан ташқарида тарқалмаган. Улар бошларига қизил салла ўраш билан бошқа тариқатлардан ажралиб турганлар. Шохобчалари: байумия, халабия, марзукия, сутухия, улвания.

13. Мавлавия — асосчиси Мавлоно Жалолиддин Румий (1207—1273) Балхда туғилган. Мавлавия тариқати дунё микёсида ягона марказдан туриб бошқарилади. Марказий даргоҳ 1925 йилгача Қўнёда бўлиб, таъя ва тариқатлар тугатилгач, Халабга кўчган. Бу тариқатнинг шохобча ва шўьбалари йўк.

14. Дасукия (бурхония) — асосчиси шайх Саййид Иброҳим Бурхониддин Дасукий (1238—1277), Мисрнинг жанубидаги Дасуқ қишлоғида туғилган. Шохобчалари: шарнубия — асосчиси Саййид Аҳмад Шарнубий; суйутия — асосчиси Жалолиддин Суйутий; тозия — асосчиси шайх Иброҳим Тозий; ашурия ~— асосчиси Саййид Солиҳ Ашур Мағрибий.

Иккинчи номи «бурхония» бўлган дасукия тарикати Шимолий Африка ва Мисрда кенг тарқалган. Бу тарикатни бадавия тарикатининг бир тармоғи дейдиганлар ҳам бор.

15. Саъдия — асосчиси Саъиддин ибн Мусо ал-Жибавий Шайбоний Хавранда туғилган, 1301 йилда вафот этган. Ёшлигида йўлғусар қарокчи бўлган. Дастлаб Сурияда тарқалган, кейинчалик Миср ва Туркияда ҳам тарқала бошлаган. Бу тарикат ҳам рифоъия каби бектошийлик ва футувват билан аралашиб кетган. Саъдия тарикати вакиллари орасида илонлар билан ўйнаш каби хатти-ҳаракатлар ҳам учраб туради. Зикри жаҳрияга амал қиладилар.

Айтарли кенг тарқалмаган бу тарикатнинг асосий тармоклари: таълабия, вафоия, ожизия, саломиядир.

16. Сафавия — асосчиси шиъа мазҳабидаги озарбайжонлик шайх Сафийуддин Исҳоқ (1252—1334). Дастлаб Эрон Озарбайжонида юзага келган, кейин Арманистоннинг бир қисми, Эрон, Афғонистон (Балхдан ташқари) ҳудудига тарқалган.

1499-йили Исмоил I (1487—1524) бошчилигида сафавия тарикати тарафдорлари Ок Кўюнли давлати устидан ғалаба қозонгач, Сафавийлар давлати (1502—1736) ташкил топди. Шиъалик мазҳаби бу давлатнинг расмий дини деб эълон қилинди. Бу давлат таркибига Озарбайжон, Арманистоннинг бир қисми, Эрон, Афғонистон (Балхдан ташқари), Ирок Арабистони ва бошқа ҳудудлар кирган. Бу давлат Усмонлилар империяси ва ўзбек хонлари билан узлуксиз урушлар олиб борган.

17. Накшбандия — асосчиси Баҳоуддин Мухаммад ибн Бурхониддин Мухаммад ал-Бухорий Накшбанд (1318—1389). «Ҳожаи бузург» ва «Шоҳи накшбанд» номлари билан кенг шуҳрат қозонган. XIV аср Марказий Осиё тасаввуфининг йирик намоёндаларидан бири. У Бухоро яқинидаги «Қасри Ҳиндувон» кишлоғида қосиб оиласида дунёга келган. Кейинчалик бу кишлоқ Баҳоуддин Мухаммад шарафига «Қасри Орифон» деб ном олди. Ёш Баҳоуддинда тасаввуфга кизиқишни тасаввуф доиралари билан яқин алоқада бўлган бобоси уйғотди. Бу унинг келгуси тақдирини белгилаб берди. Баҳоуддин Мухаммадни ёшлигида хожагон тарикати шайхларидан Мухаммад Бобой Самосий (1259—1354) маънавий фарзандликка қабул қилиб, ўлими олдида унинг тарбиясини ўзининг шогирди Саййид Амир Кулолга топширган. Баҳоуддин Накшбанднинг ҳақиқий шайхи — «увайсийлик» тариқасида тарбиялаган Абдулҳолик Ғиждувоний (1103—1179) ҳисобланади.

Саййид Амир Кулолдан халифаликни олгач, Қосим шайх, Халил ота ва Мавлоно Ориф каби яссавий шайхларнинг ҳузурида кўп йиллар қолиб, улардан илму файз олишга муяссар бўлди. Баҳоуддин Накшбанднинг силсиласи бошқа-бошқа шохобчалар орқали ҳазрат Али ва Абу Бакр Сиддикка бориб етади.

Накшбандий сўфийлар дастлаб таркидунёчилик ва фақирликни, барча мавжудотларга муҳаббат билан қараш ғояларини тарғиб қилганлар. Ўзлари ҳам зоҳидлик ва фақирликда яшаганлар. Кейинчалик мафкураларида ўзгариш рўй берган: Хдққа етиш учун таркидунёчилик ёки дунё ишларидан қочиш билан эмас, балки ижтимоий ҳаётда фаол иштирок этиб ҳаракат қилиш зарур деб тарғиб қилганлар.

Бу тарикатда: *«Хилватда шуҳрат бор, шуҳратда эса офат бор»*, дея хилватга кўпам рағбат кўрсатилмайди. Шу боис бу тарикатда суҳбат ва халқ билан аралашиб, уларнинг дардларига шерик бўлиб, Ҳақ розилиғи йўлида халққа хизмат қилиш муҳим ўрин тутаяди.

Ҳазрат Баҳоуддин Накшбанднинг: *«Зоҳирда халқ билан, ботинда Ҳақ билан»* ва *«Дил ба ёру, даст ба қор»* деган шиори бу тарикат тутган асосий йўлни билдиради. Накшбандия таълимотини машҳур Ҳожа Аҳрор Валий (3404—1490) ва бошқа сўфийлар ИЗЧИЛ ДЭВОМ ЭТТИРганНЛЗр (Яна қаранг 353-бетга).

18. Хилватия — асосчиси шайх Сирожиддин Умар ибн Акмалуддин Лахжий Хилватийнинг силсиласи ҳазрат Алига бориб тақалади (1397- йили вафот этган).

Хилватия тарикати тўрт бош шохобчага бўлинган, кейин эса улардан бир қанча тарикат шўбалари ташкил топган:

а) Равшания — асосчиси шайх Дада Умар Равшаний. Туркиянинг Ойдин шаҳри ва унинг атрофларида фаолият кўрсатган ва у яна темиртошия, гулшания, сазоия, ҳолатия каби шўбаларга бўлинган.

б) **Жамолия** — асосчиси шайх Жамол Хилватий (1493- йилда вафот этган). Унинг шўъба шохобчалари: сунбулия, шаъбония, корабошия, носухия, суммония, хилватия (фавзия), дирдирия, савия, асалия ва бахшия.

« .. »

в) **Ахмадия** — асосчиси шайх Аҳмад Шамсиддин Мармараварий (1504- йилда зафот этган). Ҳалаб (Сурия) худудида фаолият кўрсатган. Шўъбалари: рамазония, жаҳонгирия, рауфия, жарроҳия, ҳаётия, синония, муслиҳия, заҳрия, ушшоқия, жамолия, салоҳия, мисрия.

г) **Шамсия** — асосчиси Шамеиддин. Аҳмад Сивосий (1597- йилда вафот этган) Сивос худудида фаолият кўрсатган бу шўъба Абдулахад Нурий Сивосий (1650- йилда вафот этган) томонидан Истанбулда кенг тарқалгани учун «сивосия» деб аталган. Бу тариқатда жаҳрий, яъни баланд овоз билан ижро этиладиган зикрга амал қилинган.

19. **Байрамия** — асосчиси Хожа Нуъмон Байрам Валий Анкаранинг Зулфазл қишлоғида дунёга келган. 1430- йилда, 80 ёшида Анқарада вафот этган. Кайсариядаги яссавий шайх Сўлунжи бобо — Ҳамидуддин Оксаройга мурид бўлади. Хожа Нуъмон Оксарой билан биринчи марта Қурбон ҳайити байрамида танишгани учун, шайх унга «Байрам» деб янги исм қўяди.

Байрамий кулоҳи олти йўлли оқ жун матодан бўлиб, унга яшил салла ўралган.

Байрамия тариқати уч шохобчага бўлинган:

а) шамсия — бу шохобчадан таннурия, ҳимматия, исавия, тармоқлари тарқалган;

б) маломия;

в) хилватия.

20. **Санусия** — XIX аср бошларида Ливияда вужудга келган сўфийлик тариқати; асосчиси — Мухаммад ибн ас-Санусий (1787—1859).

Санусийнинг таълимоти замирида илк Ислом йўлига қайтиш, зохидликка — таркидунёчиликка қарши чиқиш, ҳаётдаги ортиқча ҳашамат ва зебу зийнатлардан ҳам воз кечиш ғоялари ётади. Улар Оврупо таъсирини тарқалишига ҳам қарши бўлганлар.

Бу тариқат Ливия, Миср, Судан, Тунис, Чад, Мали, Нигер мамлакатларида тарқалган.

* * *

Тариқатларнинг деярли барчасининг силсиласи (занжири) Жунайд Боғдодийда бирлашади ва кейин у орқали Мухаммад алайҳиссаломга етиб боради. Кубравия силсиласи эса ҳазрати Умар орқали Мухаммад алайҳиссаломга бориб такалади. Машойихлар, авлиёлар сони 664 нафар деб тахмин қиладилар.

Француз шарқшуноси ва исломшуноси Массиньоннинг (1883-1962) ёзишича, Ислом тариқатларининг сони 394 та, Ҳаририйоданинг «Тибён ул-васойил» асарида эса 174 та эканлиги ёзилган.

Сўфийлик тариқатларини баъзан ғарбча «орден»лар деб ҳам атайдилар.

Тасаввуф тарихи жараёнида ҳақ тариқатлардан ташқари ботил, ғайришаръий тариқатлар ҳам вужудга келди. Жумладан, дастлаб тариқат асосчисининг фикрлари ҳақ бўлган-у, бироқ кейинчалик аста-секин турли фикр ва анъаналар таъсирида ботиллашиб кетган. Бунга мисол килиб бектошия тариқатини келтириш мумкин.

• Ёки бўлмаса, дастлаб пайдо бўлишиданоқ Исломга мувофиқ келмаган тариқатлар ҳам бўлган. Масалан, хуруфийлик, қаландарийлик, нуктавийлик, риндлик шулар жумласидандир.

Машҳур тасаввуф олими Нажмиддин Умар Насафий (1142- йилда вафот этган) «Китоби фи мазохибул-мутасаввифа» номли асарида тасаввуф фирқаларини ўн икки гуруҳга бўлган ва булардан баъзисини ҳақ, бошқасини ботил дея ажратган, жумладан:

Сунния: аҳли сунна вал-жамоа йўлидан юрган, Мухаммад саллаллоҳу алайҳи вассалламнинг суннатларига амал қилувчи сўфийлар. Бундан кейинги ўн бир гуруҳнинг тутган йўллари ботилдир, чунончи:

1. **Хулулия:** чиройли аёл ва эркакларга тикилиш ва рақс пайтида аралашиб кучоклашишни ҳалол ҳисоблашади, кўркам юзга **Ҳақ** тажаллиси тушган деб эътиқод қилишади.

2. **Ҳолия:** самоъ ва рақс ҳалол, рақс вақтида пайдо бўлган дахшат (ўзини йўқотиш) пайтида шариятга эътибор бермасликни ҳалол, дейдилар.

3. Авлиёия: валийлик даражасига етган инсонлар шаръий масъулиятлардан соқит бўлади, дейдилар.

4. Сумраҳия: банда унс ва хузурга эришиб, Аллохнинг дўстига айлангач, ундан рўза, намоз каби амрлар ва шаръий буйруқлар масъулияти соқит бўлади, доира ва най куйлари остида самоъга тушиш, хушбўй хидли атир сепган аёлларни хидлаш ва улардан фойдаланиш жоиз (мумкин), дейдилар.

5. Хуббия (ҳабибия): буларнинг фикрича, **Аллоҳ** севгисини топиш мартабасига эришиб, бошқа севгилардан алоқасини узган киши намоз, рўза каби шаръий амр ва тақиқлардан соқит бўлади, чунки у киши маънан юксалган, илохий тақаллуфларга эришиб даражасига етган бўлиб, унинг учун ибодатлар соқит бўлади ва харомлар (тақиқлар) ҳалолга айланади.

6. Хурия: улар зикр пайтида хушимиздан кетсак, бизга жаннатдан хурлар келади, улар билан яқинлашамиз, шунинг учун хушимизга келгач, ғусл вожиб бўлади, дейдилар.

7. Ибоҳия: булар ўзларини гуноҳдан қайтаришга қодир эмасмиз, дейдилар ва яхшиликка чақирмайдилар, ёмонликдан қайтармайдилар, диннинг амр ва тақиқларига риоя қилмайдилар, мусулмонларнинг мол-мулки ва номусини мубоҳ ҳисоблайдилар.

8. Мутақосилия: ризқни топиш учун меҳнат қилмасдан, ёлғончилик қилиб, уйма-уй кезиб ўзларига озиқ-овқат йиғадилар.

9. Мутажоҳилия: булар, мақсадимиз риёдан ва ўзни кўз-кўз қилишдан узоқ бўлиш десалар-да, қалбларида тақво ва гўзал ахлоқ бўлмагани ҳолда фосиқлар каби қийинадилар.

10. Воқифия: инсон **Аллоҳ** ҳақида билим ва маърифат эгаллашга ожиз, Ҳақни факат **Ҳақ** билади деб, Аллоҳни таниш учун ғайрат қилмайдилар.

11. Илҳомия: *Қуръон* ўқиш ва *Қуръон* илмларини ўрганишдан юз ўгириб, файласуфларнинг асарлари ва шеърий китобларни ўқиб, ҳақиқат топишларини ва Қуръоннинг эса парда эканлигини иддао қиладилар.

Тасаввуфнинг ривожланиш жараёнида X асрларда Хуросонда вужудга келган «маломатия» (маломийлик) сўфийлик оқими ўзининг ажойиб мазмун ва моҳияти билан бошқа сўфийлик оқимларидан ажралиб турган ва сўфийликнинг бошқа оқимларига ҳам маълум даражада ўз таъсирини кўрсатган.

Бу оқимга, юқорида айтганимиздек, IX асрда яшаган хуросонлик машҳур сўфий Хамдун ал-Қассор (884 йилда вафот этган) томонидан асос солинган. Маломийликни ўша пайтларда *маломатия* дер эдилар. , I

Бу оқимнинг тамал асослари бўйича сўфийларда учрайдиган шакл, қиёфа, кўринишлар, урф-одат, анъана ва зикр мажлислари орқали Ҳаққа эришиб бўлмайди, чунки булар риё аломатидир. (Риё — «хўжақўрсин»чилик, иккиюзламачилик, калбакилик, мунофиқлик, манманлик билан ўзини кўрсатишлик ва ҳоказолардир).

Риёдан қутулиш ва ихлосни кучайтириш учун, халққа кўрсатиб қилинадиган хатти-ҳаракатлардан сақланиш, яъни нафл намозларини ва бошқа яхшилик, эзгу ишларни иложи борича бошқалардан яшириб, ёлғиз **Аллоҳ** йўлида бажариш, қалбида Аллоҳни унутмаслик, ўзини йўқдек ҳис қилиш, нафсни ерга уриб, чил-парчин қилиб, нафс талабларидан бутунлай воз кечмоқ керак.

«Маломат» сўзи арабчада «қоралаш, таҳқирлаш» маъноларини билдирувчи «лавм» ўзгидан келиб чиққан. Маломийликни Ибн ал-Арабий энг баланд мартаба деб билган.

Маломатиянинг дастлабки қарашлари кейинчалик аста-секин асл ғоясидан узоқлашиб, бошқаларнинг таҳқирлашларига сабаб бўладиган кўпол, хунук хатти-ҳаракатлар қилмоқ, яхши амалларини яшириб, фақат ёмон амалларини ошкор қилмоқ лозимлиги ҳақидаги тушунчалар тариқатнинг асосий ғоясига айланиб кетган. Кейинчалик улардд. «маломат» номи остида ҳар қандай гуноҳ, одоб-ахлоқ меъёрларига хилоф амалларни бажариш ва шариат қонун-қоидаларини менсимаслик кайфияти намоён бўлди.

Маломатия тасаввуфда асосан бир маслак сифатида қабул қилинган. Аммо баъзилар уни тариқат ҳам деганлар.

Уларнинг баъзи бир фикрлари, хатти-харакатлари сунний ақидаларга тўғри келмаганлиги учун, улар уламолар ва давлат арбоблари томонидан қаршиликка учраганлар, ҳатто айрим маломий шайхлар қатл этилган. Натижада улар ошкора фаолият кўрсата олмайдиган ҳолга келганлар.

~ ~ ~

Машҳур сўфий Мансур Ҳаллож (858 — 922) тасаввуф илмини Абу Амр ибн Усмон ал-Маккий, Жунайд Бағдодий ва Тустарийлардан ўрганган. Ироқ, Хуросон, Сижжистон, Мовароуннаҳр ва Ҳиндистонни бир неча бор кезиб чиққан. Унинг табиати жуда кескин ва жўшқин бўлиб, ўз фикрларини ҳаммага ошкора айтаверарди. Барча динларнинг ягона манбага таяниши ҳақидаги фикрларни олға сурарди. Ошкора айтаверадиган фикрлари туфайли уламоларнинг кескин ҳужумларига учрабгина қолмай, баъзи тасаввуф ахлининг ҳам танқидига сабаб бўлди. Уни танқид қилган сўфийлар *«илоҳий сирларни ошкор этиш»*ла айблаганлар. Шундай бўлса-да, сўфийларнинг аксарият қисми унга тарафдор бўлганлар.

Баъзи сўфийларнинг фикрича, тавҳид дарахтини Боязид Бистомий эккан бўлса, Ҳаллож уни ўз қони билан суғорган. Ҳалложнинг «Анал ҳақ» сўзи уни фожиавий равишда даҳшатли тарзда қатл қилинишига сабаб бўлди.

Шу боис дастлаб, ўша пайтларда кўпчилик тасаввуфдан қочар, сўфийлардан нафратланар, уларни қоралар ва тасаввуфга шубҳа билан қарар эдилар. Қисқаси, тасаввуфга Қуръон ва Суннадан узоқлашган динсизлик сифатида ёндашар эдилар.

Х — ХІ асрларда зоҳирий диний уламолар тасаввуф аҳлига ҳужум қила бошлаган давр бўлди. Хусусан, ханбалия мазҳабидаги уламолар қуйидаги сабабларни баҳона қилиб тариқат аҳлини қоралар эдилар:

1. Сўфийлар ботин илмини зоҳир илмидан устун қўйишар, билим манбаи сифатида қалбга, завқ ва илҳом йўли орали эгалланган маърифатга ишонар эдилар. Бунинг акси ўларок, фикҳ ва калом олимлари *Қуръон* ва ҳадисларнинг фақатгина зоҳирий маъносига аҳамият беришар, уларнинг ботиний маъноси деган жиҳатларни эса қабул қилмас эдилар.

2. Сўфийлар рух, нафс ва қалбга, диний уламолар эса зоҳирий (ташқи) амалларга кўпроқ эътибор беришар эдилар. Яъни сўфий — руҳоний, факих — қонуний эди.

3. Исломнинг бошланғич даврлариданоқ эътиқод, ибодат муаммолари, шаръий ҳукмлар тартиб-интизомга солиниб, фикҳ илми вужудга келди ва мусулмонлар ўртасида кенг тарқала бошлади. Фикҳ Исломнинг ғоясидир, деган тушунча пайдо бўлди.

Сўфийларнинг эса диний масалалар ва шариат аҳкомлари ҳақида ўзларига хос қарашлари мавжуд эди. Уларнинг фикрича, дин тамоман бир маросим, ҳаётийлиги ва руҳонийлиги бўлмаган қоидалар йиғиндисиدير. Холбуки, диннинг камолотини зоҳирий маънолардан эмас, ботиний маънолардан изламоқ керак. Сўфийларнинг ана шу хур фикрлари натижа-сида тасаввуф илми пайдо бўлди.

Шундай қилиб, шаръий илм икки қисмга — зоҳирий ва ботиний қисмларга ажралди. Ислом қонуншунослари, яъни факихлар — зоҳирий, сўфийлар эса ботиний илм тарафдорлари эдилар.

Кўп ўтмасдан, фикрлардаги фарқлар туфайли факихлар ва сўфийлар орасида келиш-мбвчиликлар юзага келиб, факихлар сўфийларга душманона муомала қила бошладилар. Уларни таъқиб этиб жазолаш пайига тушдилар. Кўп сўфийлар Ислом қозилари томонидан сўроқ қилинганлар ва баъзи бир сўфийларни динсизликда, шаккокликда айблаб жазога тортганлар, баъзиларини қатлга ҳам ҳукм қилганлар.

Бундай ботил гуруҳларнинг юзага келишида тасаввуфнинг кенг бағирлик хусусиятини суиистеъмол қилган нияти бузуқ кишиларнинг ҳам таъсири катта бўлган.

Уламоларнинг бундай тушунмовчиликлари натижасида сўфийларни тазйиқ остига олишларига қарши мутасаввуф олимлар тасаввуфнинг Исломга зид эмаслигини акс эттирган, фақатгина сўфийлар эмас, балки бошқа мусулмонлар ҳам тушунадиган қилиб илмий асарлар ёза бошладилар.

Табиати нихоятда нозик, айни пайтда турли ўзгаришларга мойил бўлган тасаввуфнинг бошланғич даврларида баъзан йўлдан адашишлар, янглишишлар ҳам рўй берган, албатта. Тасаввуф кўринишида баъзи бир ботил доиралар ҳам юзага келган. Аммо улар тасаввуф-

нинг забардаст олимлари саъй-ҳаракатлари рркали бартараф этилиб, сўфийликни ўз аслий ўзанидан чикиб кетишига имкон бермаганлар.

Тасаввуф олимларининг асарлари оркали сўфийликнинг шаръийлиги исботланди, диллардаги шак-шубҳа бартараф этилди ва кенг омма томонидан маъқул кўрилди.

Бундай асарларни ёзган сўфий олимлар: Абу Наср Саррож (988йилда вафот этган) Абу Толиб Маккий (996 йилда вафот этган), Абу Бакр Колободий (995 йилда вафот этган), Абулхасан Хужвирий (1076 йилда вафот этган) ва, ниҳоят, Имом Ғаззолий (1111 йилда вафот этган) айниқса машҳур бўлганлар.

Шундан кейин XI—XII асрларда тасаввуф ҳаракати жуда тез таркала бошлади.

Бунга сабаб, ўша пайтларда Ислом оламида турли сиёсий можаролар авжига чиққан эди яъни бир томондан, Аббосий халифалари билан расман уларга тобе бўлган султонликлар ўртасидаги ихтилофлар, иккинчи томондан, Ислом мазҳаблари орасидаги тортишувлар ва фақиҳлар билан файласуфлар ўртасидаги келишмовчиликлар давом этаётган эди.

Ана шундай бесаранжомлик ва тўполонлар даврида фақиҳлар, олимлар ва файласуфлар ўз маслакларининг ҳақлигини исботлаш учун асарлар ёза бошладилар. Бундай жанжал ва тўполонлардан безовта — беҳузур бўлган мусулмонлар ҳар хил ихтилофларга аралашмаётган ва охират саодатини мақсад қилган тасаввуф таълимотларига эргашишни афзал кўрдилар. Сўфийлар эса, ана шундай қулай фурсатдан фойдаланиб, ўз фикрларини, таълимотларини янада кенгроқ ёя бошладилар. Мазҳаб тортишувларидан узокда турган сўфийлар айна пайтда ҳукмдорлар ва давлат арбобларининг ҳурмат-эътиборини қозондилар. Тасаввуфнинг ривожини учун ана шундай қулай фурсатда Хужвирий, Қушайрий, Сул ламий, Абу Саъид ибн Абул Хайр, Ҳараконий, Абулкосим Жужоний ва бошқа кўплаб тасаввуф олимлари етишиб чиқдилар.

Шунингдек, бу даврларда сохта сўфийлар ҳам пайдо бўла бошлади. Бундай кишилар сўфийлар орасида бидъат ва хурофот амалларини кенг ёйишга ҳаракат қилар, шаръий амалларни адо этмасликни ташвиқ қилардилар. Уларга қарши етишиб чиққан тасаввуф олимлари асарлар ёзиб, уларнинг ботил қарашларини фош этдилар.

Дастлабки даврлардан то шу бугунга қадар тасаввуф олимлари Исломнинг ботиний, сиррий жиҳатларини очиб бериб, соф Ислом мохиятларини сақлаб, ботиний ва шиъа ҳаракатларининг аҳли сунна вал-жамоа мухитларига дахл этилишига тўсқин бўлишдек муҳим вазифани бажариб келмоқда.

Машҳур зоҳидалардан бири бўлган Робийа Адавийа (714—801) Басра тасаввуф мактабига мансуб бўлган. Ҳасан Басрий билан мулоқотда бўлган бу авлиё аёлнинг туйғу ва тушунчалари уникидан ўзгача хусусиятга эга бўлиб, унинг нуқтаи назари бошқалар каби дўзах кўркуви ва жаннат орзуси эмас, балки бевосита Аллоҳ ишқига талабгор бўлган ва Аллоҳнинг жамолига эришиш ғояларини илгари сурган. Бу билан у тасаввуф тарихига «илохий ишқ» тушунчасини биринчи бўлиб олиб кирган сўфий бўлди.

Робийанинг ушбу сўзлари машҳурдир: *«Илоҳо! Сенга жаҳаннамдан кўрққаним учун ибодат қилаётган бўлсам, мени дўзах оловида ёқ! Агар жаннатингни орзу қилиб ибодат қилаётган бўлсам, жаннатингни менга ҳаром қил! Агар ёлғиз сени севганим учун сенга ибодат қилаётган бўлсам, мени азалий жамолингдан маҳрум қилма, ё Парвардигор!»*

Робийа ботиндаги бундай изтиробнинг қаердан келаётганини эса бундай ифодалайди: *«Аллоҳни севган киши севгилисига қовушмагунича унинг фарёду фигони асло битмайди».*

Ҳанбалий фикҳ олимларидан бўлган Ғулом ул-Халил 875 йили сўфийларни динсизликда айблаб, инсон билан Аллоҳ ўртасида ишқ бўлмайди деб мусулмонларни уларга қарши қилиб қўйган за халифага сўфийларни қоралаб шикоят қилган. Шунда халифа етмиш нафар сўфийни туттириб, сўроқ қилиб ҳукм чиқариш учун Бағдод қозисига топширган. Сўроқдан кейин қози халифага бундай жавоб берган: *«Мабодо бу одамлар муваҳҳид бўлмаса, у ҳолда Ер юзида ҳеч бир муваҳҳид йўқдир»* (муваҳҳид — Худони битта деб билувчи). Бу жавобдан кейин сўфийлар дарҳол озод қилинганлар. Ислом тарихида бу воқеага «Ғулом ул-Халил иши» дейилади.

Тасаввуф илми шаклланиб ўсиши натижасида, тасаввуф фалсафаси ҳам вужудга келди ва Ислом тафаккури уфқини кенгайтди, Исломни қатъий қоида-қоидалар дини бўлиб

колишдан куткарди ва Исломнинг бегона эътиқодлар ҳамда анъаналардан устун бўлишига катта ҳисса қўшди.

Тасаввуф фалсафасининг энг буюк намояндаси, шубҳасиз, Муҳийиддин ибн ал-Арабий (1165—1240) бўлган. Унинг тасаввуф таълимоти бугунга қадар ҳурмат билан тилга олинмокда.

Шундай қилиб, тасаввуф сунний Ислом оламида бир илм, тушунча, таълимот ва ҳаёт тарзи деб тан олинди.

Тасаввуфнинг ғояси — Жаноби Ҳақнинг розилигига эришмоқ учун нафсни поклаб, гўзал ахлоқ эгаси бўлишга интилоқ, яъни **Аллоҳ** ва Унинг Расулининг ҳулки билан ахлоқланишдир. Инсон камолоти фақатгина руҳнинг софлигини муҳофаза қилиш орқали бўлиши мумкин, бу эса руҳнинг тана устидан ғалаба қозониши учун чора-тадбирлар қўришга боғлиқ бўлади.

Ислом тасаввуфи ҳеч қандай ташқи таъсирга асосланмаган ҳолда бевосита исломий тамойиллар заминида қурилган бир йўлдир.

Қўпдан-қўп тасаввуф намоёндалари инсонни улуғлаш, ҳаётнинг кадрига етиш, умрни оқилона ўтказиш ғояларини тарғиб этганлар. Шу жумладан, нақшбандия таълимотига амал қилувчи сўфийлар, қаноат ва тийилишни талаб этсалар-да, бироқ дунё гўзаллигидан ҳузурланишни инкор этмаганлар.

«Зохирда халқ билан, ботинда **Ҳақ** билан», «Рухан **Ҳақ** бирлан, жисман халқ бирлан», «*Дил ба ёру, даст ба кор*» (яъни «дилинг **Аллоҳ**да, қўлинг ишда бўлсин») шиорлари машҳур сўфий авлиёлардан бўлган Баҳоуддин Нақшбандга тегишлидир. Баҳоуддин Нақшбанднинг мусиқа, куй садоларини, ўйин кулгиларни тинглаб тамоша қилаётганини кўрган мухлислари ундан бунга қандай қарашларини сўраганларида, ҳазрат дарҳол: «*Мо ин кор намекунем, инкор ҳам намекунем*» (Биз бу ишни қилмаймиз, аммо инкор ҳам этмаймиз) деб, сўз ўйини билан жавоб берган экан.

Сўфийлар руҳлар билан суҳбат қурадиган, табиий ахлоқни тарқ эта бориб, илоҳий ахлоқни касб қилиб олувчилардир.

Сўфийларнинг баъзилари тарқидунёчиликни тарғиб қилган бўлсалар, баъзилари бировларга қарам бўлмасликни, бировлар ҳисобига текинхўр бўлиб яшамасликни, ўз ҳалол меҳнатлари ҳисобига ҳаёт кечиретишни тарғиб қилганлар.

Шайх Зуннун Мисрий — кимёгар, Абу Саъид Харроз — этикдўз, Хожа Али Ромитаний — тўқувчи, Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавий — пахса девор урувчи, Шайх Муҳийиддин Саккокий — пичоқчи, Шайх Абу Хафиз Ҳаддод — темирчи, Шайх Абулаббос — қассоб, Шайх Абулҳасан — дурадгор, Шайх Баннон — ҳаммол, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд — кимхоб матога нақш босувчи, унинг пири Саййид Амир Кулол — кулол ва пахса урувчи, Хожа Аҳрор Валий ходимгар (массажчи) бўлган, Салмон Форсий Ироқда ҳоким бўлиб турганида сават ва бўйра тўқиб сотиб, тирикчилик қилган.

Авлиёлар жаҳоннинг нури, инсонлар кўзининг гавҳаридирлар. Сўфийларни халқ «аҳли-уллоҳ», «авлиё», «аҳли ҳол», «аҳли ботин», «арбоби тариқат», «азиз-авлиё», «анбиёлар», «шайх ул-машойихлар», «валий», «дарвеш», «қаландар», «фақир» деган номлар билан тилга олганлар. Халқ улардан ташқари, шайхлар, эшонлар, саййидлар, девоналар, дарвешлар ва қаландарларни ҳам ҳурмат қилган.

Энг машҳур авлиёи машойихлар 664 нафар бўлиб, улардан юздан ортиқроғи Туронзаминда етишиб чиққанлар. «*Самарқанд сайқали рўйи замин аст, Бухоро қуввати исломи дин аст*» иборасининг тасдиғига кўра кўхна Туронзаминнинг марказларидан бири бўлган Бухорои шариф саккиз буюк пирнинг ватанидир. Бу машҳур шайхлар, ҳақиқат пирлари қуйидагилар: **1. Хожа Абдулҳолиқ Ғиждувоний; 2. Хожа Ориф Ревгарий; 3. Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавий; 4. Хожа Али Ромитаний; 5. Хожа Муҳаммад Бобои Самосий; 6. Саййид Амир Кулол; 7. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд; 8. Хожа Алоуддин Аттор.**

Шу ерда яна бир ҳақиқатни эслатиб ўтмоқчимиз. Юқоридагилардан ташқари, **Хожа Шамсиддин Кулол** номли авлиё ҳам ўтган бўлиб, уни Саййид Амир Кулол билан адаштирмаслик керак. У Кеш шаҳрида яшаган ва ўша ерда Саййид Амир Кулол билан бир санада, яъни 1372-йилда вафот этган, туғилган йили номаълум. Ул зот Амир Темурнинг (1336—1405) ҳам, Соҳибқироннинг отаси — Амир Тарағайнинг ҳам устози, пири бўлган. Амир Темурнинг ана шу Хожа Шамсиддин Кулол, Саййид Амир Кулол, ҳамда шайх Зайниддин Тойбодий ва Саййид Барака номли жами тўрт пири бўлган.

Хожа Саййид Амир Кулол эса Бухоро якинидаги Сухор кишлоғида туғилиб, ўша ерда вафот этган ва ўша ерга дафн этилган буюк авлиёдир.

Тасаввуф тарихида ундан кейин бошқа силсила келган эмас. Унинг тарикатини энг такомиллашган, мукаммал тариқат деса бўлади. Нашқбандия силсиласи Салмон Форсий ва Абу Бакр Сиддик орқали Жаноби пайғамбаримизга бориб туташади. Сўфийлик нисбати Муҳаммад алайҳиссалом ва ҳазрат Абу Бакр Сиддикдан Салмон Форсийга, ундан Имом Қосимга, ундан Имом Жаъфар ас-Содикқа, ундан Султон Боязид Бистомийга, ундан Абул-ҳасан Харақонийга, ундан Хожа Али Фармадийга, ундан Хожа Юсуф Ҳамадонийга, ундан Хожа Абдулҳолик Ғиждувонийга, ундан Хожа Ориф Ревгарийга, ундан Хожа Махмуд Анжир Фағнавийга, ундан Хожа Али Ромитанийга, ундан Хожа Муҳаммад Бобои Самосийга, ундан Саййид Амир Кулолга, ундан Хожа Баҳоуддин Накшбанд ҳазратларига ўтган.

Ҳазрат Баҳоуддин Накшбанд тарикатининг силсиласи яна куйидагича давом этади: Хожа Алоуддин Аттор, ундан Мавлоно Яъқуб Чархийга, ундан Хожа Аҳрор Валийга, ундан Хожа Муҳаммад Зоҳидга, ундан Хожа Дарвешга, ундан Хожа Амкангийга, ундан Хожа Муҳаммад Бокийбуллоҳга, ундан Хожа Аҳмад Форук (Имоми Раббонийга), ундан Хожа Муҳаммад Саййидга, ундан Хожа Абдулаҳадга, ундан Хожа Муҳаммад Обидга, ундан Хожа Муҳаммад Сиддикга, ундан Мавлоно Ҳусайнга, ундан Мавлоно Мирмуҳаммад Иброҳимга, ундан ЭШОН Хожа ВАЛИХОНга ўтиб Келган (Н. Комилов. Тасаввуф, I китоб. Тошкент. «Езувчи», 1996. 16-17- бетлар).

Тарихдан бизга маълумки, деярли барча буюк ҳукмдорларнинг доимо зафар топиб юксалишларида ва давлатни, халқни адашмай, янглишмай адолатли бошқаришда ўзларининг холисанлилло маслаҳатларини бериб турадиган норасмий, аммо бообрў, доно, етук, комил инсонлардан етакчи, маънавий пирлари, устозлари, раҳнаmolари бўлган.

Натижада бундай ҳукмдорлар улуғликка эришиб, душманларига доим ғолиб, фуқароларига паноҳ бўлиб, халқни ўздан рози қилиб, тахсинларга сазовор бўлганлар ва номлари асрлар оша бизгача етиб келган.

Бундай ҳукмдорлардан Рқкандар Зул-Қарнайиники — Аристотель, унинг устози Платон, унинг устози Сократ, Ануширвон одилники — Бузургмехр, Чингизхонники — Елу Чусой, бобомиз Амир Темурники дастлаб Шайх Шамсиддин Кулол, ундан кейин Саййид Амир Кулол, унинг вафотидан кейин Шайх Зайниддин Тойбодий, ундан кейин Саййид Барака, Ҳусайн Бойқароники — Алишер Навоий ва ҳоказолар бўлган. Чунки киши қанчалик кучли, забардаст паҳлавон бўлмасин, агар у уста кўрмаса, устози билан машқ қилиб ўз ишининг ҳавосини ололган бўлмаса, уни жангда нозик, кучсиз, аммо ўз ишининг устаси, устоз кўрган, ўз ҳунарини мукаммал эгаллаб олган киши бирпасда мағлуб қилиб ташлаши турган гап. Ахир, машхур спортчиларни, масалан, Майк Тайссн, Муҳаммад Али, Руфат Рискиев, Артур Григорьян, Брюс Ли ва ҳоказоларнинг ҳам ўз раҳнаmolари, устозлари, тренерлари бор-ку?! Улар куч жихатдан шогирдларидан заиф бўлсалар-да, аммо билим, тажриба, техника ва маҳорат бобида улардан анча устун бўлганлар, ғолиблик сирларини ўргатганлар.

Бундай хомийлар (раҳнаmolар) ўз шогирдларини бундай даражага етказолганликларини ўзларига катта шараф деб билганлар, ғурурланиб юрганлар. Демак, сўфийлик, тасаввуф тариқатлари сирларини эгаллаб олмокчи бўлганлар бу ишга ана шу алфозда тасаввуфнинг маълум бир пирларига мурид (шогирд) тушганлар. Ушбу масалада машхур Хожа Аҳмад Яссавийнинг куйидаги сўзлари айниқса диққатга сазовордир:

*Ҳақиқатнинг йўларида юз минг хатар,
Белин боелаб, йўлга кирган охир етар,
Сир эшигин ёстанганлар мурод топар,
Топса бўлмас пир хизматин қилмаг-унча.*

*Хуш давлатдур вилоятда подшоҳ бўлса,
Одил бўлуб, бир мўминни қози қилса,
Ўшал қози борча халқни рози қилса,
Розиликдин ужмоҳ уйин олур бўлг-ай.*

Биринчи сўфий Ҳазрат Одам алайҳиссаломнинг фарзандларидан бири пайғамбар Шис

алайхиссалом бўлган. У оқ пўстин кийиб юргани учун шу номни олган, дейилади. Яна бошқа бир манбада пайғамбаримизнинг замондошлари Увайс Қарайний (милодий 657-йилда вафот этган), яна бошқасида эса Абулхошим Куфий (767 йилда вафот этган) биринчи сўфий дейилади. Рамла шаҳрида биринчи хонақоҳни ҳам ана шу Абулхошим курдирган.

Мансур Ҳаллож — тасаввуф ҳақида суҳбатлашар эканмиз, машҳур сўфий, тасаввуф намояндаси, олими бўлмиш Шайх Ҳусайн Мансур Ҳаллож ҳақида, боя айтганимиздек, бироз бўлса-да, тўхталиб ўтмасак бўлмайди.

Мансур Ҳаллож милодий 858-йилда Бағдодда туғилиб, 922 йилда шу ерда халифа Муқтадирбиллох томонидан даҳшатли тарзда қатл этилган, жасади куйдирилиб кули Дажла дарёсига сочиб юборилган.

Мансур Ҳаллож ҳам тасаввуф олими, ҳам сўфий, соҳибқаромат, авлиё бўлиб, бир қанча диний-фалсафий рисоалар ёзган. Мансур 18 ёшида илм излаб Бовар шаҳрига, кейин Тустар шаҳрига келиб, машҳур Шайх Саҳл ибн Абдуллох ат-Тустарийга, ундан кейин Басра шаҳрига келиб Шайх Абу Амр ибн Усмон Маккийга мурид тушади. Кейинроқ Бағдодга қайтиб келиб Жунайд Бағдодийга шогирд бўлади. Шариат, тариқат илмларини ўрганиб машҳур сўфий бўлиб етишади. У табиатан жўшқин, тўғри сўз, шартаки бўлиб, ичидаги борини ҳаммага. айтаверар, андиша қилиб ўтирмасди. У тасаввуф илмларини чуқур ўрганиб, билиб олгач, «Аналҳақ» — Ҳақман (Мен Худоман) деган даъвони илгари сурганлиги учун, шариат пешволарининг талаби билан козиқалон Абу Умар Ҳаммодий томонидан (у моликия мазҳабида бўлган) инсонни илоҳийлаштиришда айбланиб, қатл этишга фатво берилган.

Машойихларнинг Мансур тўғрисидаги фикрлари ҳар хил эди. Баъзилари унинг сўфийлигини рад этишган. Шайх Абул Аббос Ато, Шайх Абу Бакр Шиблий, Шайх Абу Абдуллох Ҳафиф, Шайх Абулқосим Насрободий ва Шайх Абдуллох Саранж унинг қатл этилишига розилик бермаганлар. *«Биз унинг нима демоқчи бўлганини тушунмаймиз»*, деб фатвога имзо чекмаганлар. Машойихларнинг кўпчилиги уни тан олганлар, улар Мансурнинг муомаласи Аллоҳга шак келтириш эмас, аслида у чинакам мўмин дер эдилар. Тариқат султони, пешқадам шайхлардан бўлмиш Абу Саъид Абул Ҳайр: *«У юксак мақомдадир. Мансурнинг замонида Машириқдан Мағрибгача унга тенг келадигани йўқ»*, — деб баҳо берган. Шайх Абу Абдуллох Ҳафиф эса уни «имоми раббоний» деб атаган.

У яна шундай деган экан: *«У чиндан ҳам улуг имом, аммо ўзини билган ва билмаганларга, анлаган ва англамаганларнинг барчасига ҳам ўз фикрини андиша қилмасдан дадил айтаберар эди. Унинг ана шу кескин, очиқ фикрлари уни тушуниб етолмаган билими саёз, нодон, жоҳил одамлар кўнглига гумон солди. Мансурнинг бошига тушган мусибатга асосан ўзининг шартакилиги, тилини тийёлмаслиги сабабчи бўлди»*.

Мансур Ҳаллож шунчалик даъво қилгани, яъни «Аналҳақ» дегани билан эрта-ю кеч тинмай намоз ўқирди, дейдилар уни билганлар.

Айтишларича, у қатл этиладиган кун кечаси икки юз ракаат намоз ўқиган экан.

Шайх Шиблий унинг ҳақида шундай деган экан: *«У нима деган бўлса, мен ҳам шундай деганман, аммо ўзимни телбаликка солганим мени қатлдан асраб қолди, унинг ақли ва беаърид, ўринсиз сўзловчи тили бошини еди»*.

Бир куни Мансур учинчи устози Жунайд Бағдодийнинг эшигини таққиллатибди. Жунайд сўрабди: *«Кимсан?»* Дебди: *«Ҳақман»*. Жунайд: *«Ҳақ эмассан, аммо Ҳақни билурсан»*, — деб жавоб қилган экан.

Айтишларича, Мансур Ҳалложнинг иккинчи устози Абу Амр ибн Усмон Маккий тавҳид масаласида бир китоб ёзган экан. Бу ғоят нозик, барча ҳам тушунавермайдиган, маъносини фақат ўзлари қаби валийлар тушунадиган китоб бўлиб, уни кишилардан яшириб юрар экан. Шогирди Мансур ўша китобни яширинча олиб, элга ошқора қилган. Табиийки, аксарият одамлар бундай мураккаб маъноли китобни тушуна олмадилар ва уни инкор қилдилар. Шунда Маккий ғазабланиб Мансурни: *«Илоҳим, бировни унга ёвлаштириб қўй, қўл-оёғини кессинлар, кўзини ўйиб, сўнгра дорга оссинлар»*, деб дуоибад қилган экан. Устозининг дуоибади билан Мансур Ҳаллож унинг айтганидек ўлим топди.

Мансурнинг устози Жунайд Бағдодий уни қатл этиш ҳақидаги уламолар ёзган фатво-

га: «Бизлар зоҳир (ташқи) ҳолига боқиб ҳукм қилурмиз, ботинини (ички томонини) Худо билур, зоҳирдаги ҳоли бўйича у қатлга лойиқ», деб имзо чеккан.

Мансур халойиққа доим ваъз айтар, аммо халойиқ унинг сўзини ҳаргиз фаҳм қилмас. шунинг учун уни эллик маротаба яшаб турган шаҳридан кувиб чиқарган эканлар. Нақл қилишларича, Мансурдан сўрабдилар: «Аллоҳга етмоқнинг йўли недир?» Деди: «Аллоҳга етмак икки қадам йўлдир: бир қадам дунёдан кўтарилгил, яна бир қадам охиратдан кўтарилгил, Аллоҳга етасан».

Унинг жавобини шарҳлайдиган бўлсак, биринчидан, аввал мол-дунё, амал-мартаба машмашаларидан батамом кутулмоқ керак, кейин иккинчидан, охиратдан воз кечмоқ даркор деганида, фақат жаннатга тушиш умидида яхши амаллар қиладиган, агар Аллоҳнинг жаннат ҳақидаги ваъдаси бўлмаганда, яхши амаллар қилишни ўзларига эп кўрмайдиган кишиларнинг феълини назарда тутиб, ҳар бир киши, Аллоҳ уни охиратда жазолайдими ёки раҳмат қиладими, бундан қатъий назар доим эзгу ишлар қилиб юриши керак. шунда кишининг охирати обод бўлганини ўзи ҳам сезмай қолади, деган маънони назарда тутган.

Яна Мансур Ҳаллож ҳақида нақл қилишларича, халойиқ ундан ажойиб ғаройиб амалларни кўрар, ақлга сиғмайдиган таажжуб сўзларини эшитар, аммо унинг гапига тушуниб етишдан ожиз эдилар.

Охири Мансур «Аналҳак» (Мен Ҳакман, Худоман) демоқда, «Хувал Ҳак» дегил деган сўзга унамаяпти, деб халифага хабар берганлар. Халифа бу ҳақда уламоларнинг фикрини сўраган. Ҳамма уламолар уни ўлдирмоқ керак деган тўхтамга келганлар. Энг кейин унинг устози Шайх Жунайд Бағдодийга келишиб ундан: «Ҳаллож айтаётган сўзнинг далили ва таъвили борми?» дея сўрабдилар. Жунайд деган экан: «Унинг сўзини қўйингизлар. Мансурни барибир ўлдирадилар. Унга далил ва таъвил топишнинг фурсати эмас».

Уламолар унинг сўзини ҳукм ўрнида қабул қилишган эканлар.

Айтишларича, халифа уни ўлдиришдан олдин, бир йилдан ортиқ зиндонда сақлаган экан. Оёғи кишанда туриб ҳар кеча-кундуз беш юз ракаат намоз ўқир экан. Ундан сўрабдилар:

— Эй Мансур, Мен — Худоман дерсан. Бу намозни ким учун ўқирсан?

Жавоб берибди:

— Уз кадримни ўзим билурман.

Унинг ҳақида яна нақл қилишларича, Мансур ётган зиндонда яна 300 маҳбус бор экан. Бир куни кечаси Мансур уларга дебти:

— Сизларни озод қилдим, қайга кетсангиз кетаберинглар.

Маҳбуслар унга:

— Бизларни озод қилмоқчисан, ўзингни нега озод қилмайсан? У, деди:

— Мен Худовандимнинг бандида ўтирибман. Агар хоҳласам, ҳамма бандларни бўшатурман, — шундай деб маҳбусларнинг кишанларига бир ишорат қилган эди, ҳамма кишанлар бир-биридан ажралиб, ечилиб ерга тўкилди. Маҳбуслар:

— Эшиклар маҳкам қулфлоглиқдир, қўл-оёғимиз бўш бўлгани билан бу ердан қандай қилиб чиқамиз? — деб оўрадилар.

Мансур яна бир ишорат қилган эди, зиндон атрофидаги йўллар очилди. Улар яна сўрадилар:

— Сиз нима учун чиқиб кетмаяпсиз? Мансур деди:

— Менинг бир сир-асрорим борки, бу сирни дор остидан бўлак ерда айтиб бўлмас.

Тонгда кўрдиларки, зиндонда Мансурдан бошқа ҳеч ким қолмабди. Ундан маҳбуслар қаерга кетганини, ўзи нима учун улар билан кетмаганини сўрабдилар. Мансур зиндон-бонларга, маҳбусларни ўзи озод қилганини, аммо ўзи Худонинг унда инояти борлиги ва уни сақлаб тургани учун кетмаганини айтибди.

Мансурни қатл этиб бўлганларидан кейин уламолар:

— Мансурни тиригидан кўра ўлиги кўпроқ фитнага. сабаб бўлур, шунинг учун унинг кулини кўкка совурайлик, — деб маслаҳат қилдилар ва жасадини куйдириб, кўкка совурдилар, қулидан ҳам «Аналҳак» овози эшитилиб турди.

Бағдод машойихларидан бири айтган экан:

— Уни бу ҳолда кўриб, намозга турдим. Шу дам ғойибдан овоз эшитилди: «Мен сир-асрорларимдан бирини унга айтган эдим. Мансур уни ошкор қилди. Ҳукмдорлар сирини фош қилганнинг жазоси шудир».

Шайх Шиблий эса Ҳаллож турбатида муножот килиб:

— Бу мўмин ва сриф эди. Нечун бу балони бунга қилдилар? — деди. Хотифдан бир овоз келди:

— Ё Шиблий! Шунинг учун қилдимки, у бизнинг сиримизни ўзгаларга сўйлади. Сир сақламаганнынг жазоси шудир.

Дорда тилини кесишларидан олдин Мансур деди:

— Илоҳи! Бу менга қилинган раҳматни Сенинг шариатинг ва амринг ўрнига тушсин деб қилмоқдалар. йлоҳи! Буларнинг гуноҳи йўқдир, барчаларини ёрлакагил ва умидларига етказгил! Парвардигоро! Менинг қўл ва оёқларимни кесган бўлсалар, Сенинг ризойинг учун ва Сенинг йўлингда кесгайлар. Илоҳи! Буларни Ўзингдан бенасиб ва махрум қилмагил!

Шиблий тушида Ҳалложни кўрди. Сўради:

— Сенга шунча азоб берган халқни Ҳақ не қилди?

— Икки тоифасини ҳам раҳмат айлади. Бир гуруҳи менинг ҳолимни -билиб шафқат этар эди, шунинг учун раҳмат қилинди. Бошқа гуруҳ менинг ҳолимни билмас эрди, Ҳақнинг амри бажо бўлсин деб (яъни тавҳидни ҳимоя қилиб), азоб бердилар. Шунинг учун улар ҳам раҳмат қилинди.

Айтурларки, Шайх Абулҳасан Ҳарақоний Мансур айтган <<Аналҳақ>ни шундай тушутирган экан:

Инсон дунёга келган кунидан бошлаб, унинг хулқу жисмида махлуқлик ва раббонийликка хос жиҳатлар ўса бошлайди. У онасини эмади, ҳар турли емишлардан еб катта бўлади. Шу билан бирга унинг хулқи ҳам шакллана бошлайди. Уни ўраб олган Муҳит кўпроқ махлуқликка етакловчи феълларга тўла бўлади ва бу феъл унга сингиб қолади. Шунинг билан бирга у Худо буюрган йўлдан бориб, ўз онгини маърифат билан бойитаверса, ундан нафсоний иллатлар аста-секин чиқа бошлайди. Бунинг устига у шариат, тариқат, маърифат, муҳаббат ва ҳақиқат босқичларини босиб ўтса, кейин ўзини шу даражага етган деб ҳисоблайдики, гўё унинг вужудида нафсга тегишл,и унсурлардан зарра ҳам қолмайди, ёлғ-из Худога мансуб нарсаларгина қолади. Бундан лаззатланган онларида у «Мен —Ҳақ» (Аналҳақ) дейишгача бдриб етади.

Аллоҳ ишқида девона бўлиш даражасига етган тасаввуф аҳлининг зоҳирда (ташқи томондан) «куфр» бўлиб кўринган сўзлари, чунончи, Мансур Ҳалложнинг «Аналҳақ» дейиши, Боязиднинг ҳаяжон билан: *«Шарафланганман, шарафланганман, шон-шараф менга»* деган сўзлари, Машрабнинг *«Ёрсиз ҳам бодасиз, Маккага бормоқ на керак менга, бошимга урайинми Иброҳимдан қолган у эски дўконни»* дейиши, табиийки, ақидапараст жоҳил кишиларни ташвишга солар ва улар бу сўзларнинг теран маъноларига тушунмай, фақат зоҳирдаги маъноларни қабул қилиб, буни иймондан чиқиш деб баҳоладилар.

Тасаввуфнинг энг ёркин хур фикрли азиз фарзандлари Мансур Ҳаллож, Айнулқуззот Ҳамадоний, Яҳё Сухравардий, Саййид Имоиддин Насимий, Бадриддин Ҳилолий, Бобораҳим Машраб ва бошқалар дахшатли тарзда қатл этилганлар. Улар инсон руҳияти, тафаккури, хуррияти учун курашган кишилар эдилар.

Бу ҳақда машҳур мутасаввуф уламолар — Фаридиддин Аттор, Ибн ал-Арабий, Абу Саъид Абул Хайр, Абу Абдуллоҳ Хафиф, Яссавий ва бошқалар таассуф ила ёзиб кетганлар.

Шунингдек, Зуннун Мисрий, Боязид Бистомий, Абдуллоҳ Ансорий, Фаридиддин Аттор, Ибн ал-Арабий, Абулқосим Суламий, Абу Сулаймон Дороний, Саҳл ибн Абдуллоҳ Тустарий, Жалолиддин Румий каби машҳур шайхлар умр бўйи шариат аҳли билан келиша олмай, баъзан эса жоҳил ҳукмдорлар тазйиқи остида умр кечирганлар.

Фаридиддин Атторга кўра, Мансур Ҳаллож аҳадият бақосида абадийлик топган ва илохий сифатлар билан сифатланган. Ҳис ва ақл сарҳадларидан ошиб шарафланиш билан шарафланган бўлган ҳолда бандалик ибодатини қанда қилмаган комил инсондир.

У Ҳақни англаган ва унга сингиб, эриб кетиб ягона руҳ билан қоришиб кетган инсон руҳи ҳам ҳақиқатдир, деб таърифлаган. Мансур ўзини «Ҳақман» деганида ана шу хусусиятларни назарда тутган.

Жоҳил дин арбоблари буни тушунишни истамай, уни Аллоҳга ширк келтиришда айблаганлар. Бу ҳақда машҳур сўфий шайх Аҳмад Яссавий шундай дейди:

Байт: *Шоҳ Мансурни <<Аналҳақи» бежо эрмас,
Йўлни тобқан, бизга ўхшаиш гумроҳ эрмас,
Ҳар ножинслар бу сўзлардин огоҳ эрмас,
Огоҳ бўлуб, бўйи Худо олдим мано.*

*Билмадилар муллолар «Аналҳақ»ни маъносин,
Қол аҳлига ҳол илмин Ҳақ кўрмади муносиб!
Афсонадур шариат, фарзонадур ҳақиқат,
Дурдонадур тариқат, ошиқлареа муносиб. («Девони ҳикмат»дан).*

Фаридиддин Аттор айтганидек, агар инсон камолоти олий даражага кўтарилиб, у Ҳаққа восил бўлган бўлса, айнан мутлоқ фонийлик — илоҳий маърифат, ҳикмату донишга эришиб, моддий вужудни унутиб, руҳий — илоҳий вужудга айланиши мумкин. Шахсий «Мен»нинг кайҳоний «Мен» билан бирлашиши, кайҳоний Рух қиёфасини олиши камолотнинг олий даражаси ҳисобланади ва шу мартабада инсон бепоён абадият муҳитига қўшилиб боқийлик топади, дейди.

Тасаввуф оламининг ёрқин куёши — Мансур Ҳаллож, диннинг зоҳирий томонига ёпишиб олган, ботиний илм моҳиятини англашни истамаган, ақл ва тафаккур кучидан кўрққан жоҳил, нодон муллолар фатвоси билан қатл этилган эди.

Шайх Ҳусайн Мансурнинг «Ҳаллож» лақаби, таҳаллусини олишига келсак, бу куйидагича бўлган экан: Бир куни у халлож дўстининг дўкони (ишхонаси)га келиб суҳбатлашиб ўтирган экан, дўсти унга бир иш буюрибди. Шунда Ҳусайн Мансур: «Устани ишдан колдирдим-а». — деб кўнглидан ўтказибди ва бармоғи билан бир уюм пахтага ишора қилган экан, пахта бир зумда чигитдан ажралиб алоҳида-алоҳида бўлиб қолибди. Бу иш шаҳарда тезда овоза бўлиб кетиб, ҳамма уни «ҳаллож» (яъни чиғириқчи, пахтани чигитдан ажратувчи) деб атай бошлаган эканлар.

У н у ч и н ч и ф а с л

Машҳур сўфийлар ва мутасаввуф уламолар

Сўфийлар нафсдан кечиб Ҳақ талоқ йўлида риёзат чекувчи, ботин — ғайб олами билан ошно бўлган, дунёга ҳақиқат нуруни таратувчи Аллоҳнинг азиз бандалари — авлиёларидир.

Ал-Мотуридий (870—944) — ҳужжатулислом ва шайхулислом, илм ул-худа ва имбм ал-мутакаллимин (хидоят йўли имоми ва мутакаллимлар имоми) ва имоми аҳли сунна Абу Мансур Муҳаммад ибн Маҳмуд ал-Ҳанафий ал-Мотуридий ас-Самарқандий таҳминан 870- йил Самарқанд тумани, Мотурид қишлоғида туғилиб, шу масканда 944- йил 74 ёшида вафот этган. Қабри Самарқанд шаҳри, Сиёб тумани, Жухудон гузари, Ғиждувон кўчаси, 4-хавли — Чокардиза қабристонида жойлашган.

Ўша даврларда кўплаб фиркалар эътиқод борасида ўзларининг фикрлари ва турлитуман қарашлари билан мусулмон аҳлини турли йўлларга бошлаган эдилар. Исломнинг машҳур уламолари Абу Ҳасан ал-Ашъарий ва ал-Мотуридийлар биргаликда бу зиддиятларни батамом тугатиш ва Ислом дини мафкурасини тузишда катта хизмат қилганлар.

Ал-Мотуридий каби фикҳ ва калом илмида машҳур олимлардан бўлган Абу Ҳасан ал-Ашъарий (873-935) ҳам биринчилардан бўлиб калом билан Ислом ақидаларини бирдек уйғунлаштиришга ҳаракат қилган.

Абу Ҳасан ал-Ашъарий ўзиняиғ фикҳ ва калом илмида суннийликнинг шофиъийя ва моликия мазҳабларига. ал-Мотуридий эса ҳанафия мазҳабиға суянганлар.

Уларнинг бу борадаги таълимотлари кенг тарқалиб, суннийликда икки йирик — ашъарийя ва мотуридийя мактаби вужудға келди ва Ислом дини суннийлик йўналишининг ғоявий, ақидавий ва мафкуравий асоси бўлди.

Ал-Мотуридий илоҳиёт илмларини тўла шакллантириб, тақомилиға етказди, уларни қайта ишлаб чиқди ва тизимға солди. Бундан ташқари у Ислом фалсафасини ҳам ишлаб чиқди. У яратган таълимот Ислом динининг буюк ақидавий оқимларидан бири сифатида бутун Ислом оламиға танилди. Унга Ислом уламолари нафакат «шайх», балки «раис аҳл ас-сунна вал-жамоа» деб таъриф берганлар.

Ал-Мотуридий Исломнинг суннийлик йўналишидаги ҳанафия мазҳабиға эътиқод қилган. Ислом илоҳиётшунослиғи (теология) бўйича ўндан ортиқ йирик асарлар ёзган. Шулардан айниқса иккитаси — «Китоб ат-Тавҳид» ва «Таъвилот аҳл ас-Сунна» Ислом оламида тенги йўқ.асарлар ҳисобланади.

Суннийликдаги тўрт — ҳанафия, шофиъийя, моликия, ҳанбалия мазҳабларининг асосий ғоялари, эътиқод қонун-қоидалари ана шу икки буюк мутафаккир аллома — ал-Мотуридий ва ал-Ашъарийлар таълимоти асосига қурилгандир.

Ашъарий Абул Ҳасан Али ибн Исмоил (873—935) — диний назариётчи, Ислом илоҳиёти—каломнинг асосчиларидан бири. Басрада туғилган, Машҳадда таҳсил кўрган, Бағдодда вафот этган. У, мўътазилийларға хос бўлган жуда очиқ ифодаланган рационализмни ҳам, диний эътиқодда ўта кетган формализмни ҳам рад этган. Унинг асос солган таълимотини бошқа илоҳиётчилар, хусусан Абу Ҳомид Ал-Ғаззолий янада тақомиллаштирган.

Хожа Аҳмад Яссавий (1033—1166) — яссавия тариқатининг асосчиси, машҳур шоир, файласуф сўфий, Ислом тарғиботчиси бўлиб, Қозоғистоннинг Чимкент вилояти Сайрам қасабасида таваллуд топган. Унинг туғилган йили аниқ маълум эмас. Уни аксариёт олимлар 1033 йилда туғилиб, 1166 йилда вафот этган, деган фикрға келганлар. Аммо баъзи ривоятларда уни 130 йил яшаган, дейилади. Ҳисомуддин Сифнокийнинг рисоласида у 126 ёки 130 йил, айрим бошқа ривоятларда 133 йил умр кўрган деб айтилади. Аҳмад Яссавий ўз шеърларидан бирида 125 ёшға кирганлигини қайд этиб ўтган:

*Одамлардан файзу футуҳ ололмадим,
Юз йигирма бешға кирдим, билолмадим.*

Ана шу маълумотға кўра, Аҳмад Яссавийнинг 125 йилдан ортиқ яшаганлиғи ойдинлашади. Унинг 1166 йилда вафот этганлиғи эса деярли барча манбаларда бир хил қайд этилган. Ушбу мулоҳазалардан келиб чиқиб, унинг таваллуд топган йилини **1041** йиллардан олдинроқ, яъни 1033 йил, вафотини эса 1166 йил деб қабул қилганлар.

Аҳмад Яссавий отасининг исми Иброҳим ибн Маҳмуд ибн Ифтихор бўлиб, унинг шажараси пайғамбаримизнинг жиянлари ва куёвлари бўлмиш ҳазрат Алиға бориб такалади.

Оналарининг исми Ойиша, уни Қорасоч ойим деб ҳам аташган. Ойиша Мусо шайхнинг қизи бўлган.

Хожа Аҳмад Яссавий 7 ёшға тўлганда отаси оламдан ўтади. У зотнинг ота-онаси ўз замонасида кўзға кўринган, ҳурмату нуфузи баланд буюк инсонлар бўлиб, ўзларининг халқпарварликлари билан шухрағ қозонганлар. Шунинг учун ҳам халқ уларни эъзозлаб **XI** асрдаёқ Иброҳим ота макбарасини, **XII—XIII** асрда эса Ойиша она (Қорасоч ойим) макбарасини қурганлар. Бу жойлардан ҳали-ҳанузгача зиёратчиларнинг қадами узилмайди. Аҳмад Яссавийни зиёрат қилмоқчи бўлганлар албатта аввал уларни зиёрат қиладилар.

Бир манбада Иброҳим шайхнинг Шахноз исмли бир қизи ва Аҳмад исмли бир ўғли бўлган дейилса, бошқа бир манбада Иброҳим отанин Аҳмад ва Садр исмли икки ўғли бўлганлиғи қайд этилган.

Ривоят қилишларича, пайғамбаримиз саҳобалари билан хурмо еб суҳбатлашиб ўтирганларида уларға қараб: «Қай бирингиз мана бу омонатимни келгуси издошларимизға етказгайсиз?» деб сўраганлар. Бу вазифани бажаришни саҳобалардан бири бўлган Арслонбоб ўз зиммасига олишини билдирибди. Шунда пайғамбар алайҳиссалом унга бир хурмо берибдилар ва: «Мендан кейин Аҳмад исмли бир бола дунёға келади. Сиз албатта

уни излаб топинг ва унга бу хурмони беринг, у умматимдан Ислом динининг қувватлантирувчи энг етук кишиси бўлади», деган эканлар.

Хазрат пайғамбарнинг дуои баракоти ила Арслонбоб узоқ умр кўрибди ва бу омонатни эгасига топшириш учун кўп юртларни кезиб чиқибди.

Арслонбоб охири Аҳмаднинг отаси вафот этган йили Туркистонга келиб, пайғамбаримиз тав-сифлагандек 7 ёшли бир бола мактабга кетаётганини кўрибди ва унга салом берибди. Бола саломга алик олгач, Арслонбобга қараб: «Бобо, омонатимни беринг!» деб сўраган. Арслонбоб бу ногаҳоний саволдан шошиб қолиб, ундан: «Эй валий, сен буни кайдин билурсан?» деб сўрабди. «Аллоҳбилдирди», деб жавоб берибди бола. Арслонбоб ундан: «Отинг нима?» дея сўрабди ва боланинг: «Исмим Аҳмад» деган жавобини эшитиб, пайғамбаримиз омонатини эгасига топширган экан.

Бу ҳақда Аҳмад Яссавийнинг ўзи шундай ёзади:

*Етти ёшда Арслонбобеа қилдим салом:
«Хақ Мустафо амонатин қилинг инъом»,
Ушал вақтда минг бир зикрим қиядим тамом,
Нафсим ўлуб, ломаконга оштим мано.*

*

*Хурмо бериб, бошим силаб, назар қилди,
Бир фурсатда уқбо сари сафар қилди,
Алвидо, деб бу оламдин гузар қилди,
Мактаб бориб, қайнаб, жўшиб—тоштим мано.*

(«Девони ҳикмат»дан, 21-22-бетлар)

Уқбо - у дунё, охират.

Ривоят килишларича, ўша пайтда сайёҳ дарвеш Арслонбоб 300 ёшга кириб дунёдаги кўп динлар билан танишиб, шулар орасидан Ислом динини танлаган экан. Пайғамбар алайҳиссалом омонатларини Арслонбобга топшириб, кўнгиллари тинчигач, Аллоҳ ҳузурига рихлат қилган эканлар. Орадан 500 йил ўтгач, Арслонбоб юқорида айтганимиздек, етти ёшли Аҳмад Яссавийни учратиб унга пайғамбаримиз омонатини топширган экан.

Яна бир ривоятда Аҳмаднинг нима учун Яссавий деб аталиши сабаби келтирилади. Эмишки, Аҳмад яшаган замонда Самарқандда Яссавий номли бир ҳукмдор ўтган экан. У доимо қишни Самарқандда, ёзни эса ўз аъёнлари билаН Туркистон тоғлари ёнбағирларида ўтказар экан. У ов қилишга ниҳоятда ишқибоз бўлиб, бир куни Туркистондаги Қорачиқ тоғи атрофларида ов қилиб юрганида, ови ҳеч юришмабди. Бундан жажли чиккан подшоҳ: «Қорачиқ тоғи ер юзидан бутунлай йўқ қилиб юборилсин!», деб фармон берибди.

Подшоҳнинг фармони олийсини бажармоқ учун Туркистондаги жамийки муллалар, соҳибкароматлар Қорачиқ тоғи ёнига келиб бутун кароматларини ишга солиб тегишли дуои фотиҳаларини ўқий бошлабдилар. Улар етти кечаю етти кундуз дуои фотиҳа қилибдилар, лекин тоғ ўз ўрнида ҳамон тураверибди. Шунда подшоҳ йиғилганларга қараб ваҳшат билан: «Нега тоғни чўктира олмаяпсизлар!?» деб сўрабди. Оломон ичидан бир қари мўйсафид чиқиб: «Подшоҳи олам, биз қўлимиздан келган барча кароматларни ишга солдик, лекин кимдир ўзининг ўтқир нафаси билан дуоларимиз кучини қирқаяпти, унга кучимиз етмаяпти, акс ҳолда, тоғ аллақачон чўккан булур эди», дебди.

Подшоҳ: «Юртингизда кароматли кишилардан яна ким қолди?» деб сўрабди.

Ўша чол: «Сайрамлик Иброҳим шайхнинг ўғли Аҳмад яқинда отасидан жудо бўлиб, азадор ўтирибди, шунинг учун уни бу ерга олиб келмаган эдик», дебди.

Орадан кўп ўтмай, подшоҳ аъёнлари Аҳмадни шу ерга олиб келибдилар. Ёш Аҳмад дуои фотиҳага қўл очиши билан тоғ аста-секин чўка бошлабди. Дуо тугагач, Аҳмад каби қўлларини юзидан тушираётиб подшоҳ не кўз билан кўрсинки, Қорачиқ тоғи тамомила йўқ бўлиб кетибди. Тоғ ўрнида эса ясси текислик пайдо бўлибди. Ёш Аҳмаднинг кароматига қойил қолган подшоҳ ўз номини халқ орасида абадий қолишини ҳам ўйлаб, уни бундан кейин Аҳмад Яссавий деб аташларини буюрган экан.

Хожа Аҳмад Яссавийнинг устозларига келсак, у ўзининг илк таълимини отаси шайх Иброҳим отадан ва мадраса устози Шаҳобуддин Исфижобийдан олган. Биринчи маънавий устози, юқорида айтганимиздек, Арслонбоб бўлган. Баъзи бир манбаларда Шаҳобуддин Сухравардийнинг Аҳмад Яссавийга устозлик қилгани ҳамда унга Саъд ибн Абу Ваккос исмли кишининг раҳнамолик қилгани айтилади.

Аҳмад Яссавий ёши 20 га етгунча Туркистоннинг Сайрам қасабасида яшаб, дастлабки илмларни эгаллайди. Шундан сўнг Яссига кўчиб ўтади. Ҳам илм, ҳам пир излаб келган Аҳмад, кейинчалик Яссини ўзига ватан тутати ва шу ерда яшаб қолади.

Туркистон заминида мавжуд бўлган жамийки илмларни эгаллагач, Аҳмад Яссавий 27 ёшида ўша даврнинг энг йирик илм марказларидан бири бўлмиш Бухорои шарифга келади ва иккинчи маънавий устози — Юсуф Ҳамадоний билан учрашиб, унга мурид бўлиб қўл беради:

*Мен йигирма етти ёшда пирни топдим,
Ҳарна кўрдум, парда бирла сирни ёпдим.
Остонасин ёстанибон изин ўпдим,
Ул сабабдин Ҳаққа сие-ниб келдим мано.*

Манбаларда келтирилишича, Хожа Аҳмад Яссавий 40 йил пир хизматида бўлиб, ундан тасаввуф сир-асрорларини пухта ўрганади.

Камолот чўққисига чиккан Аҳмад халифалик (ўринбосарлик) хирқасини пири, машо-йихлар устози Юсуф Ҳамадонийдан кийиб, унинг вафотидан кейин маълум бир муддат Бухорода туради, кейин халифалик навбатини Абдулҳолиқ Ғиждувонийга топшириб ўз юрти — Яссига қайтади.

У Бухорода чексиз муридлари, шогирдлари орасида ҳурмат-иззатда яшаётганига қарамай, илоҳий даъват билан ёлғизликни ихтиёр қилиб, Муҳаммад алайҳиссаломнинг 63 ёшида вафот этганига мотам тутиб, у зотнинг ёшларидан ортиқ яшашни ўзига эп билмай, 63 ёшида Ясси шаҳридаги мазорда ер остига кириб яшайди:

*Олтмиш учда нидо келди, «цул, ерга кир»,
Ҳам жонинг мен, жононинг мен, жонингни бер,
«Ху» шамширин қўлга олиб нафсингни қир,
Биру борим, дийдорингни кўрарманму?*

Хожа Аҳмаднинг 63 ёшида Яссига ер остига кирган вақтидан унинг ҳаётида сифат жиҳатидан янгича ҳаёти бошланади. Бу дунё ташвишларидан қутулиб, фақат илоҳий, руҳий оламда яшаш барчанинг қўлидан келавермайди. Бундай ҳолатни Аҳмад Яссавий «ўлмай туриб ўлиш» деб атайти. Бундай одам оддий моддий ҳаёт чегарасидан ўтиб, пайғамбар нурига яқинлашади. Бундай авлиё энди сўфий-дарвешлардек жарангли овоз зикри билан шуғулланмай, дилида тоат-ибодат қилади. Ўзининг жон пардаси **Аллоҳ** жамолини тўсиб турганини англайти.

Сўфийлик, тасаввуф бир-бирига зиддиятли фикрлар ранг-баранглигидан иборат бўлганлиги туфайли, у ўз тараққиёти даврларида кўп машаққатларга, қийинчиликлар ва қаршиликларга учраган.

Айниқса, уларнинг **Аллоҳ** жамолига муяссар бўлиб, унга қўшилиб кетиш, «Ҳаққа етишиш» ҳақидаги таълимоти, «Аллоҳга бўлган ишқ» ҳақидаги қарашлари ўша дастлабки пайтларда куфр, осийлик, шаккоклик саналган. Натижада кўпдан-кўп атоқли тасаввуф намояндалари дин арбоблари ва халифалик томонидан қаттиқ таъқиб остига олинганлар. Баъзи бирлари эса ҳатто қатл ҳам этилганлар.

Натижада сўфийлар орасида бир қанча тасаввуф олимлари етишиб чикиб тасаввуфнинг моҳияти, мақсади, қарашлари ҳақида кўплаб асарлар ёза бошладилар ва тасаввуф, сўфийлик таълимотлари мазмунини халққа етказдилар. Ана шундан кейин уларнинг обрў-эътибори халқ орасида кўтарилиб, ўз ўрнини топди.

Аҳмад Яссавий фақат йирик дин арбоби, сўфий бўлибгина қолмасдан, балки ажойиб шоир ва буюк мутафаккир файласуф ҳам бўлган:

*Ўн саккиз минг оламда, номи машҳур каломда,
Ўрни Доруссаломда шайхим Аҳмад Яссавий.*

Аҳмад Яссавий кўпдан-кўп шогирдлар етиштириб чиқарган. Улардан энг машҳурлари Мансур ота, Саййид ота, Сўфи Мухаммад дониш, Ҳаким ота (Сулаймон Боқирғоний)лар бўлган.

Машҳур авлиё — Занги отанинг отаси Тошхожа Аҳмад Яссавийнинг ана шу биринчи шогирди Мансур отанинг набираси, яъни Абдулмалик хожанинг ўғли бўлган.

Аҳмад Яссавийнинг тўртинчи шогирди Ҳаким ота Туркистон машойихларининг бузрукларидан бўлиб, асли хоразмлик, отлари Сулаймон, лақаблари Ҳаким эди.

Бугрохоннинг гўзал қизи Анбар онага уйланган.

Ул зотнинг вафот этишларидан олдин қилган васиятларига биноан хотинлари Анбар она Занги отага турмушга чиққан. Ҳаким ота умрининг охирларида Хоразмга кетиб, ўша ерда вафот топганлар.

Сулаймон Боқирғоний халкни ҳурмат қилиш ва кадрлаш, ҳамда вақтни ғанимат билиш кераклиги ҳақида:

*Ҳар ким кўрсанг Хизр бил,
Ҳар тун кўрсанг Қадр бил,*

дегани, ҳамда нафсни синдирмоқ тўғрисида:

*Барча яхши, биз ёмон,
Барча бугдой биз сомон,*

деб келтирган байтлари айниқса диққатга сазовордир.

Аҳмад Яссавий ҳақида Амир Темур шундай деб айтади:

*«Рум мулкига (Туркия — Султон Йилдириш Боязидга) юриш этмоқ учун аввало
•ҳазрат Шайх Яссавий мақоматидан ўтдим, ўшал муқаддас жойни зиёрат қилдим.
Шайх башорат этиб менга дедик, ҳар вақт бошингга бирор мушкулот тушса,
мана бу рубойни ўқурсан:*

*Ялдо кечани шаъи шабистон эткон,
Бир лаҳзада оламни гулистон эткон,
Бас, мушкул ишим тушибдур, осон этгил,
Эй барча мушкулларни осон эткон.*

Мен бу рубойни ёд олдим. Рум лашкарига рўбарў бўлишдан олдин мазкур рубойни 70 Марта ўқидим. Зафар ҲОСИЛ бўлди>> (Қаранг: Насафий (Евгений Березиков). Хожа Аҳмад Яссавий. Тошкент. «Ғафур Ғулом», 1993; Неъмат Жабборов. Хожа Аҳмад Яссавий — тасаввуф оламининг порлок қуёши. Тошкент, 1994).

Хожа Аҳмад Яссавийнинг таълимотича, дунё ноз-неъматларини талаб қилган киши сўфий эмас, балки **Аллоҳ** йўлида машаққат чекиб, ғурбатни ихтиёр этиб, умрини соҳидликда тоат-ибодат билан ёлғиз Ўзига нола қилиб яшаган киши сўфийдир. У оммани руҳий хотиржамликка чақирган. Бу дунё бевафо, ўткинчи, ҳаёт ҳақиқий эмас, шунинг учун зулм, жафоларга бардош бериб, сабр қилиб, Худога шуқур қилиб юриш, таркидунё қилиш керак. Киши бутун ҳаётини ёлғиз Худога, илоҳий ишққа бағишлаши керак, ҳаёт моҳияти Ҳаққа яқинлашишдан иборат, деб таълим берган. Зикрда зикри алония — ошкора зикр тарафдори бўлган.

*Боқса Каъба кўрунган, босса ерлар турулган,
Ладун илми берилган, шайхим Аҳмад Яссавий.*

Хожа Аҳмад Яссавий тариқати Ўрта Осиё ва Эронда кенг тарқалган.

Хожа Юсуф Ҳамадоний (1048—1140) — Эроннинг Ҳамадон шаҳрида туғилган.

Ҳамадон — Эроннинг ғарбий қисмидаги шаҳар, милoddан аввалги VII—VI асрларда Мидия давлатининг пойтахти, 550 йиллардан сўнг Аҳамоний шоҳларининг ёзги қароргоҳи бўлган.

Милодий VII асрда Ҳамадонни араблар исломлаштириб, Араб халифалигига қўшиб олганлар. XI асрда эса ўғузлар забт этган. 1118—1194 йилларда Ҳамадон Эрондаги Сал-

жукий султонларига тобе бўлган Ироқ вилоятининг пойтахти бўлган. Хожа Юсуф Ҳамадоний ана шу даврда асосан Ўрта Осиёда фаолият кўрсатган.

Хожа Юсуф Ҳамадоний асли эронлик бўлсалар-да, у зот умрлари ярмидан ошганда Туркистонни ёктириб қолганлар ва Самарқанд, Бухоро, Марв, Хирот, Балхда яшаб асосан шу ерларда фаолият кўрсатиб, Мовароуннаҳрда Ислоннинг суннийлик йўналишидаги сўфийлик, тасаввуф тариқатларига асос солганлар. Шунинг учун ҳам бу зотни Мовароуннаҳрлик машхур сўфийлар сирасига киритдик.

Ҳасан Андокий, Абдуллоҳ Баракий, Абдулҳолиқ Ғиждувоний, Аҳмад Яссавий ва бошқалар унинг халифалари (ўринбосарлари) бўлганлар. Юсуф Ҳамадоний узун бўйли, хушрўй, истараси иссиқ, озғин киши бўлган. «Силсилаи шариф» бўйича тўккизинчи пир-муршид ҳисобланади. Қабрлари Марвда, рамзий қабрлари эса Хоразм вилояти Шовот тумани, «Соҳибкор» жамоа ҳўжалиги, Бешмерган қишлоғи ҳудудида.

Ислон нима? деган саволга шундай жавоб берилур, деганлар ҳазрат Юсуф Ҳамадоний:

— Ислон — Аллоҳдан бошқа Илоҳ йўқлигига ва Муҳаммад а.с. унинг элчиси эканлигига ишонишинг ва гувоҳлик беришинг, намоз ўқишинг, закот беришинг, рўза тутишинг ва ҳажга боришингдир.

Иймон нима?

— Иймон — Аллоҳнинг бирлигига, **Унинг** фаришталарига, китобларига, пайғамбарларига, тақдирга, охират-қиймат қоим бўлишига, ўлгандан кейин қайта тирилиб, ҳисоб-китоб қилинишига чин дилдан ишонишинг ва тил билан тасдиқлашингдир.

Агар иймон ва Ислон бир нарса дейдиган бўлсак, маъно жиҳатдан тўғри бўлади. Агар улар икки алоҳида нарса дейдиган бўлсак луғат ва шариат жиҳатидан бу ҳам тўғри. Бу икки қараш орасида зиддият йўқ, динга ҳам шариатга ҳам ҳилоф эмас.

«Ислон» калимасининг ўзаги «Таслим»дир. Банда зоҳир ва ботинда илоҳий буйруқ ва таъқиқларга тамоман таслим бўлгач, мўмин-мусулмон бўлади.

«Иймон» атамасининг ўзаги «амн» (омонлик, хотиржамлик), сўздан келиб чиққан. Иймонли киши ҳақиқий мусулмон бўлади ва хотиржамликда, осойишталикда яшайди.

Юкорида «иймон — бу тасдиқлашдир» дедик, демак, мусулмон кўнглини, тилини, баданини илоҳий амру таъқиқларга таслим қилган кишидир. Кўнгли, тили ва бадани тасдиқлагани учун иймон ислонга айланади. Иймон, тасдиқлаш маъносини билдиргани учун мўмин Аллоҳга содиқ ва итоаткор инсон бўлиши керак бўлади. Бир инсонни «итоаткор», «мўмин» дейиш учун у зоҳирда ва ботинда амру таъқиқларга риоя қиладиган, қазою қадарга таслим бўлган киши бўлмоғи керак. Шу сабабли ислон — иймондир.

Қуръоннинг 10- «Юнус» сураси, 84-оят қаримасида: «Мусо деди: «Эй қавмим, агар Аллоҳга иймон келтирар экансизлар, демак, мусулмон бўлсангизлар, Унинг Ўзигагина суянинглар ва таваккул қилинглар!» дейилган. Бу оятда ҳам ислон ва иймон калималари бир хил маънода қўлланилган. Бу, ислоннинг иймон эканлигини исботлайди (Хожа Юсуф Ҳамадоний. Ҳаёт мезони (Рутбат ул-ҳаёт). Т.: «Янги аср авлоди» 2003. 22-24 бетлар).

Сўнги маълумотларга қараганда, Шайх Юсуф Ҳамадоний 1140-йилда Хиротдан қайтиб келаётганида баланд ва совуқ Шибар довонидан ошиб ўтади. Довондан ўтаётганда қаттиқ шамоллаб қолган шайх Афғонистоннинг Бомиён шаҳрига етиб келгач, вафот этади. Шайхнинг васиятига мувофиқ, унинг шогирдлари жасақларини Бомиёндан Марвга олиб келадилар ва шу ерга дафн қиладилар. Шундан бери у мўтабар зотнинг шарофати билан Марв (Туркманистонда) — «Хуросон Каъбаси», деб атала бошланган.

Бундай улуғ авлиёларнинг мазорлари одатда бир неча жойда бўлади. Шулардан биттаси ҳақиқий, қолганлари рамзий ҳисобланади.

Саййид Абдулқодир Жилоний (Гилоний; 1077—1167) — қодирия сулукининг асосчиси. Ул муборак зот 1077- йили Эроннинг Жилон (Гилон) деган вилоятида туғилиб, Мовароуннаҳрда фаолият кўрсатиб, 1167- йилда 90 ёшида Бухоро шаҳрида вафот этган. Ана шунинг учун ҳам бу зотни Мовароуннаҳрлик машхур сўфийлар каторида ёдга олдик. Бул зоти шариф «Ғавс ул-аъзам» (улуғ мадақдор), авлиёлар султони деган ном билан дунёга машхур бўлиб, насл-насаби ўн авлод билан пайғамбаримизнинг қизи Фотиманинг ўғиллари Имом Ҳасан ва Имом Ҳусайнга бориб улашади. Саййид Абдулқодир Жилоний, Хожа Юсуф Ҳамадоний ва Саййид Ҳамадонийнинг рамзий қабрлари бир жойда — Хоразм вилояти, Шовот тумани, «Соҳибкор» жамоа ҳўжалиги, Бешмерган қишлоғи, ҳудудида жойлашган.

Хожа Абдулхолиқ **Ғиждувоний** (Хожаи Жаҳон) 1103- йили Бухоро вилоятининг Ғиждувон туманида туғилиб, 1179- йилда 76 ёшида шу жойда вафот этган. Қдбри ҳам шу ерда, онасининг оёк томонида. Хожагон тасаввуфий тариқатининг асосчиси ва назарийчиси.

Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний баланд бўйли, катта бошли, қалин қошли, буғдой рангли, гўзал юзли, истараси иссиқ «фариштали» инсон бўлганлар.

Дунёга Хожаи Жаҳон — Абдулхолиқ Ғиждувоний номи билан танилганлар. Ул зот Имом Садриддин, Хизр алайҳиссалом, Юсуф Ҳамадоний, Ниёз Хоразмий (Бобои Лақлақай)лардан таълим олган. Хожанинг отаси Имом Абдулжамил асли румлик бўлиб, Имом Молик авлодидан, онаси эса подшоҳлар авлодидан. Хожа Сулаймон Карманагий ва Хожа Ориф Ревгарий ул зотнинг шогирдларидирлар. Баҳоуддин Нақшбанд Абдулхолиқ Ғиждувонийдан руҳоний тарбият олган. Тўққиз ёшида Куръонни ёд билган. Ўн ёшидан дарвешларнинг зикрларида фаол иштирок этган. Бухоролик илк устози Имом Садриддиндан тафсир илмини ўрганган. Йигирма икки ёшида машхур сўфий, авлиё Юсуф Ҳамадоний билан учрашиб, унинг муридига айланган. У, Юсуф Ҳамадоний таълимотини ҳар томонлама бойитиб, амалиётга зикри хуфияни олиб кирган, ҳамда Хожагонлик тариқатининг саккизта рашха (қонун-қоида) ларини шакллантириб берган. «Силсилаи шариф» бўйича ўнинчи пир-муршид ҳисобланади.

2003 йил ноябр ойида ЮНЕСКО ташаббуси ва Республика Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан у зотнинг таваллудларини 900 йиллик анжумани ўтказилди.

Шайх Нажмиддин Кубро 1145- йили Хива шаҳрида туғилиб, 1221- йили 76 ёшида мўғул босқинчилари билан жангда шаҳид бўлган. Қабри Қўҳна Урганч шаҳри (Туркменистон)даги хонақоҳ яқинида. Асл исми Аҳмад ибн Умар Муҳаммад ал-Ҳевакий ал-Хоразмийдир.

«Нажмиддин», «Кубро», «Абулжаноб», «Валийтарош», «Пурёйвалий» сўзлари бу зотнинг лақаб, унвон ва куниятидир.

Ул зот сўфийликнинг машхур назарийчиси ва амалиётчиси, кубравия тариқатининг асосчиси. Пирлари — Шайх Рўзбехон Мисрий, Шайх Аммор Есир ва Шайх Исмоил Касрий. Нажмиддин Кубронинг муридлари 400 дан ортиқ бўлиб, улар орасида машхурлари: Маҷидиддин Бағдодий, Шайх Саъдуддин Ҳамавий, Шайх Сайфиддин Бохарзий, Шайх Али Лоло, Шайх Рукниддин Алоуддавлa ва бошқалар бўлган.

Қўҳна Урганч томонларда жами 360 пир-муршид ўтган дейилади манбаларда.

Хожа Ориф ар-Ревгарий (Хожа **Ориф Моҳитобон**) 1156 йили Бухородан 36—38 километр масофада жойлашган ҳозирги Шофиркон туманининг Ревгар қишлоғида туғилиб, 1259 йилда 103 ёшида шу ерда вафот этган. Қабри ҳам шу-ерда. Бул зот Хожа Ориф Моҳитобон номи билан машхур. Ул зот Хожа Абдулхолиқ Ғиждувонийнинг тўртинчи халифаси бўлиб, «силсилаи шариф» бўйича ўн биринчи пир-муршид ҳисобланади.

Шайхлар шайхи Занги ота Ҳимматий (Ойхўжа ибн Тошхўжа) тахминан 1168 йилда Тошкент шаҳрининг Самарқанд дарвоза мавзесида туғилиб, 1258 йили Тошкент вилоятининг ҳозирги Зангиота туманида ҳаётдан кўз юмган, шу ерга дафн этилган. Занги отанинг отаси Тошхўжа Хожа Аҳмад Яссавийнинг муридларидан бўлиб, 1218 йилда қазо қилган.

Занги отанинг пири, Аҳмад Яссавийнинг муриди Сулаймон Боқирғоний (1106—1198)дир. Тахаллуси Ҳаким ота бўлган.

Занги ота Ҳимматий асли зоти араб бўлиб, унинг аждоди пайғамбаримизнинг саҳобаларидан бири бўлмиш Арслонбобга бориб тақалади. Занги ота бақувват, барваста, гавдали ҳамда қоп-қора одам бўлганлигидан, «Занги» (қора) деган лақаб олган. Айни маҳалда «занги» сўзи ўғузларда «қучли, иродали» деган маъноларни ҳам англатади.

Занги ота Ҳаким отадан тасаввуфий илмлар билан бирга илми зоҳирий ва илми ботинийдан ҳам таълим олиб, етук донишманд ҳамда соҳибқаромат даражасига эришади. Занги ота фақир ва дарвешсифат одам бўлган, одамларнинг мол-қолларини боқиб подачилик қилиб, ғарибона ҳаёт кечирган. Маҳаллий аҳоли уни ҳурматлаб, эъзозлаб, Занги ота, Занги бува деб атай бошлаганлар.

Ҳаким ота 1198 йили Хоразмда вафот топгач, у кишининг васиятлари бўйича, Анбар она Занги бувага турмушга чиқади ва улардан бир неча фарзандлар дунёга келади. Анбар она қўни-қўшни аёлларга ҳар доим панд-насихатлар қилар экан. Жумладан: «*Хотин ки-*

шининг энг муқаддас бурчи эрининг кўнглини овлаши, унга шодлик ва куч-қувват бағишлаши», дер эканлар.

Назаримда, зукко ва доно аёл бўлган Анбар она бу сўз билан пайғамбаримизнинг: «Эй, мўминлар, уйланинглар, ўзларингиздан кўпайинглар, мен охирабда Аллоҳ таоло ва бошқа пайеамбарлар олдидан умматларимнинг кўплиги билан фахрланаман», кабилидаги ва «Агар эр хотинини ўз тўшагига чорласа-ю, у бош тортиб келмаса, малоикалар уни тонгга қадар лаънатлаб чиқадилар!» (Имом ал-Бухорий, «Хадис», 3-жилд, 426-бет) деган икки хадисларини ҳам назарда тутган бўлсалар керак. Бу хадислар пайғамбаримиз ўзларининг умматларини келажаги, зурриёти ва кўпайиши ҳақида ўз вақтида қайғурганликларини билдиради.

Илгариги ва ҳозирги замон тиббиёт мутахассисларининг таъкидлашларича, эр хоҳлаган вақтда ёки мунтазам (бир режимда) жинсий алоқа қилиб турмаса бу ҳол кейинчалик жинсий ожизликни келтириб чиқаради. Бу эса, мусулмонларнинг зурриётига, кўпайишига салбий таъсир кўрсатиши мумкин, деган хулосага олиб келади. Ҳа, пайғамбаримизнинг ҳар бир хадисларида катта-катта маъно ва муҳим хикматлар ётади (Яна қаранг китобимизнинг 579-бетига).

Шундай қилиб, давом этамиз.

Соҳибкирон Амир Темур тушларида аён бўлганидан сўнг, Хожа Аҳмад Яссавий ҳазратлари макбарасини қуришдан аввал, илоҳий амр билан ҳазрат Занги ота макбарасини барпо этган эканлар. Бу иш Хожа Аҳмад Яссавийнинг Занги ота ҳақларига қилган: «*Ҳар бир яхшилик аввал сизга, сўнгра бизга бўлсин, Аллоҳу акбар!*» деган дуоларининг кучидан далолат эди.

Хожа Али Ромитаний (Хожаи Азизон) 1191 йили Бухорои шарифнинг Ромитан туманидаги Қўрғон қишлоғида туғилиб, 1321 йили 130 ёшида шу жойда вафот этган. Қабри ҳам шу ерда. Ҳозир бу жой «Қўрғон» жамоа хўжалиги деб юритилади. Ул зот халқ орасида Хожаи Азизон номи билан машҳурдир. Баҳоуддин Нақшбанд уч ёшга кирганида вафот этган. Маҳмуд ва Иброҳим исмли ўғиллари ўртасига дафн қилинган, «силсилаи шариф» бўйича ўн учинчи пир-муршид ҳисобланади.

Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавий Бухорои шарифнинг ҳозирги Вобкент туманига қарашли Пирмаст мавзеси, Анжир Фағнав қишлоғида 1227 йили туғилиб, шу ерда 1317 йилда 90 ёшида вафот этган. Қабри ҳам ана шу қишлоқда. Ҳозир бу қишлоқ Анжирбоғ қишлоғи деб аталади. Ул зот Хожа Маҳмуд Ориф Ревгарийдан таълим олган. Хожа Али Ромитанийнинг пиридир. «Силсилаи шариф» бўйича ўн иккинчи пир-муршид ҳисобланади.

Хожа Муҳаммад Бобои Самосий 1259 йили Бухорои шарифнинг Ромитан тумани Самос (Симос) қишлоғида туғилиб, 1354 йили 95 ёшида она юртида вафот этган. Қабри ҳам ана шу қишлоқда. Ҳозир бу қишлоқ «Ўзбекистон» жамоа хўжалиги ҳудудига қиради. Ул зот Хожа Али Ромитанийнинг шогирдидирлар.

Бобои Самосий машҳур валий Саййид Амир Кулол таълим берган. Уч кунлик чақалок бўлган Баҳоуддин Нақшбандни маънавий фарзандликка қабул қилиб, уни ўз муриди Саййид Амир Кулол тарбиясига топширган. Бобои Самосий ўз кулоҳини Баҳоуддинга берган. Аллоҳ шу кулоҳ шарофатидан Баҳоуддинга балогардонлик (балоларни қайтаргувчи) каромати ато этган. «Силсилаи шариф» бўйича ўн тўртинчи пир-муршид ҳисобланади,

Саййид Амир Кулол Бухоро яқинидаги Когон тумани Сухор (ҳозир «Янги ҳаёт») қишлоғида 1288 йили дунёга келиб, 1372 йили 84 ёшида вафот этган, Қабри Когон туманидаги «Янги ҳаёт» жамоа хўжалиги ҳудудида.

Кулолчилик ва паҳса девор урувчилик билан шуғуллангани учун Кулол номи билан машҳур бўлган. Асл исми Саййид Амир Калон ас-Сухорийдир. «Силсилаи шариф» бўйича ўн бешинчи пир-муршид ҳисобланади.

Саййид Амир Кулол рубоийлар ҳам ёзган машҳур сўфийдир:

Байт: *Нишоним шулки, мен покиза фарзанд,
Отам пок, онамдур афифа.
Дилим поку, йўлим пок, этагим пок,
Тариқатим эрур Абу Ҳанифа.*

Рубоий: *Кўзна юм, токи кўзга айлансун кўнгил,
Бу кўз бирла энди бошқа жаҳонни кўргил.
Хақ зикрига ланг очгину қалб эшигин
Фалак томида не бўлса, сўнг тамошо қил.*

Байт: *Яратган ҳукмига бўйин эгсанг гар,
Сенинг раъй — ҳукмингдан бўйин товламас башар.
Хусрав чун Хақ йўлида сомъи фаромон эрди,
Суюкли бандасига Худо нигоҳбон эрди.*

Рубоий: *Эй менинг юз минг гуноҳимни кўриб турган зот,
Кўрса ҳам ўз карами-ла яшириб турган зот.
Расвойи жаҳонликда-ку мендин ўтари йўқ,
Мендин ўтарини ҳам кечириб турган зот.*

Рубоий: *Илм саҳросинда зор-зор югурмоққа не етсин,
Ва маъни оламинин дур қидирмоққа не етсин.
Нега айтдим бу юракка «ноаҳилдан узоқ юр»,
Анинг нопок суҳбатидин юз бурмоққа не етсин.*

Байт: *Ихтиёрим бор дегайсен, қайда қолди ихтиёр,
Ихтиёрни ихтиёр-ла қўлга олганда ёр !*

Рубоий: *Еб-ич, кийгил, баҳшида эт, гамлаб нетарсен,
I .; Канча йиғма, бошқаларга ташлаб кетарсен.*

(Дурдона. Мир Кулол ва Шоҳи Нақшбанд мақомлари. Садриддин Салим-ва Исроил Субхоний таржималари. Тошкент, «Шарк». Н.М.А.К.Б.Т.. 1993).

Ул зотнинг 114 нафар шогирд — халифалари бўлган. Улардан энг етуқлари: Шайх Шамсиддин Кулол, Мавлоно Ориф Деггароний, Баҳоуддин Нақшбанд ва бошқалардир.

Саййид Амир Кулол қабри Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларининг қабридан 5 километр масофада жойлашган.

Алоуддин Агтор (Мухаммад ибн Мухаммад ал-Бухорий) 1315 йили Бухорода туғилиб, 1400 йили 85 ёшида зафот этган. Баҳоуддин Нақшбанднинг халифаси. Қабри Сурхондарё вилоятининг Денов тумани «Сармазор ота» қабристонида. Бошқа бир маълумотда Тожикистоннинг Чағаниён тумани, Дехинав кишлоғида дейилган «Силсилаи шариф» бўйича ўн еттинчи пир-муршид ҳисобланади.

Хожа Баҳоуддин Нақшбанд 1318 йили Бухоро яқинидаги Касри Хиндувон (Когон тумани)да туғилган, 1389 йили 71 ёшида шу кишлоқда вафот этган. Кейинчалик ул зот шарофатидан бу жойнинг номи Касри Орифонга айланган. Бул зот сўфийликнинг нақшбандия тариқати асосчиси бўлган. Кимхоб матоларга нақш бериш касби билан шуғулланганлиги учун унга «нақшбанд» тахаллуси берилган.

Бул зот «Хожаи Бузrug» (улуғ хожа), Шоҳи Нақшбанд Баҳоуддин каби номлар билан бутун Ғарбу Шарқда машҳур бўлган. Болалигида Бобои Самосий уни маънавий фарзандликка олган. Тариқат одобини ва илмини Саййид Амир Кулолдан олган..Бундан ташқари, у увайсий азлиё бўлиб, бир неча йиллар олдин ўтиб кетган Хожа Абдулҳолиқ Ғиждувонийнинг руҳи уни тарбият қилган. Ғойибона руҳий тарбиятни ул зотдан олган, уни усто-

ЗЙМ, пирим деб билган. Баҳоуддин ҳазратлари Хожа Ориф, Кусам шайх, Халил отадан ҳам таълим олган. Ҳазрат Хизр алайҳиссалом билан бир неча маротаба суҳбатлашган.

Баҳоуддин Нақшбанднинг насаби ҳазрат Алининг ўғли имом Ҳусайнга бориб туташиди. Она томонидан эса ҳазрат Абу Бакр Сиддиққа бориб боғланади. «Силсилаи шариф» бўйича ўн олтинчи пир-муршид ҳисобланади.

Ҳазрат Баҳоуддиннинг биринчи халифаси — Алоуддин Аттор (1315—1400), иккинчиси — Хожа Муҳаммад Порсо (1345—1419), учинчиси эса Алоуддин Ғиждувоний ҳисобланади.

Баҳоуддин Нақшбанд ўз тариқатининг давомчиси этиб шогирди Муҳаммад Порсо ибн Маҳмуд Ҳофизиддин Бухорийни (1345—1419) тайинлади ва «омонати»ни унга васият қилиб қолдирди. Хожа Муҳаммад Порсо Мадинада вафот этганидан кейин, нақшбандийлик тариқатига раҳбарликни унинг фарзанди Хожа Ҳофизиддин Абу Наср ибн Муҳаммад давом эттирди (қабри Балхда).

Ундан кейин шайх Зайниддин Хавофий, сўнг Саъиддин Қошғарий, сўнг Низомиддин Хомуш, ундан сўнг Хожа Аҳрори Валий, ундан сўнг ҳазрат Абдурахмон Жомий бу тариқатга раҳнамолик қилиб, келгуси авлодларга маънавий мерос қилиб қолдирдилар. Алишер Навоий ва султон Ҳусайн Бойқаролар ҳам Абдурахмон Жомийга мурид бўлганлар.

Баҳоуддин Нақшбанднинг қабри Бухоро вилояти, Когон тумани, Бухоро шаҳри яқинидаги Қасри Орифон кишлоғида.

Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг қарашлари Хожа Аҳмад Яссавий қарашларидан фарқ қилади. Баҳоуддин Нақшбанд Аҳмад Яссавий каби фақирликни, барча мавжудотларга муҳаббат билан қарашни тартиб қилган. Лекин у таркидунёчилик қилиб, зоҳидликда хайр-эҳсон ҳисобига эмас, балки фақат ўзининг ҳалол меҳнати билан яшашни ёқлаган.

Нақшбанд ҳазратларининг: «Дил ба Ёру, даст ба кор» (Дилинг Аллоҳдаю, қўлинг ишда бўлсин) ва «Зоҳирда халқ бирлан, ботинда Ҳақ бирлан» деган шиори бу тариқатнинг тамойили бўлиб қолган.

Кўйидаги байт, рубойлар Баҳоуддин Нақшбанд қаламига мансубдир (Форсч адан Маҳкам Маҳмуд, Садриддин Салим, Исроил Субҳоний ва Илёсхон Ғозий таржималари).

*Бизга ҳою-ҳашам на ҳожат?
Фақирликдин ҳам еам на ҳожат?
Жанда бирлан ўлсак мазорда —
Дабдабали мотам на ҳожат?*

*

*Ҳеч нарсамиз йўеу, аале ҳеч нарсадин кам эрмас,
Ҳеч нарсанинг бўлмаслиги биз учун ҳеч гам эрмас.
Елкамизда жанда, елка эрса хос еурбатдадур,
Ногоҳон дунёдин ўтсак ҳам, бу ҳеч мотам эрмас.*

« * #

*Қўлингни эт меҳнат бирла банд,
Дилинг бўлсин ёрингга пайванд.*

* * *

*Ошицлар миллати динлардин жудо,
Мазҳабу миллати биргина Худо.
Қаъбага боришдин макъсад эрур бир,
Агар борувчилар миқдори юздир.*

Нақшбандлик тариқатининг шартлари тўртта бўлган: 1) Ҳилват дар анжуман; 2) Сафар дар ватан; 3) Назар дар қадам; 4) Хуш дар дам.

Нақл қилишларича, ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд бир кулоҳ (қалпоқ) тиккан. Тикаётганда матога ҳар гал бир нина ўтказганда 400 мартадан «Ихлос» сурасини ўқиган ва 40 йилда бу кулоҳни тикиб битирган. Кейин уни сотмоқчи бўлиб, бозорга йўл олган.

Тангри таоло ҳазрат Жаброил а.с.га бу кулоҳни сотиб олишни буюрган. Жаброил

а.с. оддий одам киёфасига кириб, йўлда кетаётган Баҳоуддинга рўбарў бўлиб, кулоҳга харидор бўлган. Ладун илмй берилган сезгир Баҳоуддин унга: «Хожанг буни нархига розими?» деб сўраган.

Деди: — Нархи канча ?

Деди: — Нархи етти дўзахнинг етти калити турур.

Тангри таоло ҳазрати Жаброил а.с. га, бир дўзахнинг калити эвазига сотишини сўра, деган. Жаброил а.с. Баҳоуддиндан бир калит эвазига сотишни сўраган. У кўнмаган. **Тангри таоло** изни билан Жаброил ундан икки калит эвазига, кўнмаганидан кейин уч, яна рози бўлмаганидан кейин тўрт, беш ва ниҳоят савдолашиб олти калит эвазига сотишни, еттинчиси эса Эгасида қолишини айтиб, Баҳоуддинни кўндирган.

Айтишларича, пайғамбаримиз меърожга кўтарилганларида ана шу кулоҳни кўрган эканлар. Пайғамбаримиз бу кулоҳ ҳақида сўраганларида, у зотга: *«Сендан кейин шундай бид пок бандамни дунёга келтираманки, у динни кучайтириш, қувватлантириш билан шугулланади ва қиёматда Менинг ҳузуримда умматингни шафоат қилишингда сенга ёрдамчи бўлади. Бу кулоҳ шу бандам, сенинг эса бўлеуси умматинг, халқ қайеусида меҳр ила тиккан кулоҳдир»*, деб билдирилган экан.

Бу ривоят орқали ҳазрати Баҳоуддиннинг пайғамбаримиз Муҳаммад а.с. умматлари ҳақида кўп ва ҳўб қайғуриб, уларга балогардон (балоларни олдини олувчи, даф қилувчи) бўлганлиги тасвирланган.

Бундан ташқари, пайғамбаримиз ўша жойда олтин кафас ичра кишини эритиб сел қилиб юборадиган даражада жуда ажойиб овоз билан тинмай хониш қилиб сайраб турган бир булбулни ҳам кўрган эканлар. Пайғамбаримиз бу булбул ҳақида сўраганларида: *«Бу булбул, келажакда тугиладиган, Аллоҳ йўлида ўзидан кечиб, Унинг ишқида ёниб, куйлаб, инсонларни Ҳақ йўлга тинмай даъват қилиб юрувчи, «Девони Машраб» деб аталадиган Аллоҳнинг бир бандасининг руҳи—тимсолидир. У ҳали тугилмасданоқ ана шу ошиёнда Аллоҳни тинмай мадҳ этиб сайраб турибди»*, деб билдирилган экан.

Хожа Баҳоуддин сўфийликни тарғиб қилиб, Арабистон, Эрон ва Ўрта Осиёнинг кўп шаҳарларида бўлган. Уни халқ Баҳоуддин балогардон деб билганлар ва тан олганлар.

Баҳоуддин Накшбанд қабридан 300 метр нарида ул зотнинг волидаси Орифаи Маъсума ва аммаси Биби Сешанба, холаси Биби Мушкулкушоднинг қабрлари бор.

Хожа Муҳаммад Порсо (Муҳаммад ибн Маҳмуд ал-Ҳофиз ал-Бухорий) 1345 йили туғилиб, 1419 йилда 72 ёшида вафот этган. Баҳоуддин Накшбанднинг халифаси. Қабри Мадинада.

Насимий (1370-1417) исми Али, лақаби - Имодиддин. Буюк озарбайжон шоири, файласуфи. Асли Ширвондан. Шамоҳи шаҳрида туғилган, Ҳалабда Миср султони Муайяддин томонидан даҳрийликда айбланиб, тириклайин териси шилиниб қатл этилган. Ҳуруфийлик тариқатида бўлган. Бу тариқат асосчиси Фазлуллоҳ Наимий билан танишгач, «Насимий» таҳаллусини олган. Мовароуннаҳр ҳудудларида ҳам фаолият кўрсатган. Наимий Амир Темурнинг ўғли Мироншоҳ томонидан ўлдирилгандан сўнг, Насимий ватанини тарк этиб, Бағдод, Онатўли (Анатолия), Токат, Бурса ва бошқа жойларда яшаган, охири Ҳалабда қарор топган ва шу ерда ўлдирилган.

Хожа Аҳрор Валий — туркистонлик табаррук авлиё, нақшбандия сулукининг машхур шайх-муршиди. Хожа Аҳрор Валийнинг асл номи Хожа Убайдуллоҳ бўлиб, 1404-йилда Тошкент вилояти, Бўстонлиқ тумани Боғистон қишлоғида туғилган ва 1490-йил 21-февралда Камонгаронда 86 ёшида вафот этган. Унинг табаррук жасади Самарқанд шаҳрининг Кафший маҳалласи мазориди дафн этилган.

У она томондан машхур шайх, авлиё — Шайх Хованд Тахурнинг набираси бўлган. Самарқанд мадрасасида таҳсил кўрган. Нақшбандия сўфийлик тариқатининг йирик намо-яндаси, Баҳоуддин Накшбанднинг шогирди Яъқуб Чархийдан (вафоти 1447) муршидлик фатвосини олган.

Хожа Аҳрор Ислом оламида катта нуфузга, мавкега эга бўлиб, «валий» — авлиё сифатида танилган. Машхур сўфий Баҳоуддин Накшбанд ишининг энг йирик давомчиси бўлган.

Амир Темурнинг набираси буюк мутафаккир Мирзо Улуғбек (1394—1449)дан 10 ёш кичик бўлиб, Улуғбек тахтга ўтирганда у 5 ёшда, қатл этилганда эса 45 ёшда бўлган.

Хожа Аҳрор Валийнинг мавқеи Улуғбекдан кейин бўлган темурийзода Абу Саид мирзо ҳукмронлик қилган даврда (1451—1469) кучли бўлиб, элга танилган.

Маълумингизки, шўролар даврида барча динларга, рухонийларга, азиз-авлиёларга қарши очикдан-очик «уруш» эълон қилинган ва барча атоқли дин ҳомийларига қарши ҳар қандай йўл билан уларни обрўсизлантирувчи тухмат, бўхтон уюштирила бошланди. Шу жумладан, Хожа Аҳрор Валий ҳам буюк мутафаккир Мирзо Улуғбек ўлимининг айбдорларидан бири сифатида қораланди.

Мустақиллик йилларида бундай тарихий воқеаларни қўпол ва беҳаёларча бузилишига эътироз билдирилиб, қўплаб олимлар томонидан мақолалар ёзила бошланди.

Улуғбекнинг ўлимида Хожа Аҳрор Валийнинг қўли бор, алломанинг ўлдирилишига фатво берган, машҳур расадхонани буздирган, ундаги илми толибларни қувғин қилган деган уйдирманинг асоссизлигини қўп олимлар катори академик А.Н.Болдирев ҳам тасдиқлаган. Унинг ёзишича, Улуғбек салтанати даврида Хожа Аҳрор катта нуфузга эга бўлмаган, инчунин, ундан фатво сўрашлари мумкин бўлмаган ҳодисадир. Боз устига у ўша вақтларда Самарқандда эмас, балки бувалари Шайх Хованд Тахур ҳузурида, Тошкентда яшаган. Бу пайтда у зот давлат ишларига таъсир эта олиш даражасида катта мавқе ва нуфузга эга эмас эди.

Ўлуғбек, ўғли Абдуллатиф буйруғи билан қатл этилгач, 1 йилу 7 ой, 14 кундан кейин яъни 1452 йилда Хожа Аҳрор амир Абу Саид Мирзо (1451—1469) таклифи билан Тошкентдан Самарқандга қўчиб келган.

Хожа Аҳрор Валий, Мирзо Улуғбекдан кейинги даврларда — Султон Абу Саид ва унинг ўғли Султон Аҳмад мирзолар ҳукмдорлик қилган, яъни 1452- йилдан кейингина олий мақом, илоҳий сирларнинг орифи ва мазҳари, давлат ва дин шарафи каби унвонлар соҳиби ҳамда фуқаролар пуштипаноҳи сифатида тилга олиниб, Ислом оламига танила бошлаган.

Шундай қилиб, шўролар тўкиб чиқарган уйдирма — Мирзо Улуғбекни қатл этишга Хожа Аҳрор Валий фатво берган деган гап ғирт ёлғон ва бўхтондан ўшқар нарсаси эмас.

Хожа Аҳрор Валийнинг отаси Хожа Маҳмуд аждоди Мухаммад Номий Бағдодийга бориб такалади. Х асрда яшаб ўтган Мухаммад Номий Шошнинг машҳур уламоларидан бўлмиш Абу Бакр Мухаммад Қафғол Шошийнинг шуҳратини эшитиб, Бағдоддан Шошга келиб ундан сабоқ олган ва шу ерда яшаб қолган. Хожа Аҳрорнинг отаси ана шу хонадоннинг фарзандларидан бўлган.

Хожа Аҳрорнинг онаси Хожа Довуднинг қизи бўлиб, Хожа Довуд Шайх Хованди Тахур (Шайхонтахур)нинг ўғли бўлган. Шайх Хованди Тахурнинг отаси Баҳоуддин Нақшбанднинг энг яқин муриди (шогирди) Умар Боғистоний бўлган.

Хожа Аҳрорнинг болалик ва ёшлик даври Тошкентда ўтган. У турли хил асарлари ва ранг-баранг мавзулардаги ҳикматомуз сўзлари билан тасаввуфнинг забардаст намоёндалари Абдулҳолиқ Ғиждувоний, Абу Саид Абул Хайр, нақшбандия тариқатининг арбоблари Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Мухаммад Порсо, Саъдиддин Қошғарий, Яъқуб Чархийларнинг йўналишларини давом эттириб, катта обрў-эътиборга сазовор бўлди.

Натижада уни қўпдан-қўп алломалар, шу жумладан, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Заҳриддин Мухаммад Бобурлар ҳам ўзларига маънавий пир-устоз деб билганлар. Хожа Аҳрор Алишер Навоий билан хат ёзишиб ҳам турган. Бу уч аллома ўз асарларида Хожа Аҳрорни бениҳоя ҳурмат билан тилга олар, унта бағишлаб дostonлар битар, унинг асарларини ўзбек тилига ўғирардилар. Алишер Навоий Хожа Аҳрорнинг ўзига ёзган мактубларини ниҳоятда авайлаб, уларни бошқа атоқли, номдор шахслардан келган мактублардан тузилган мураккаб (альбом)га киритган.

Хожа Аҳрор машҳур уламо Саъдиддин Қошғарий, Шохкосим Анварий (1355—1433)лар билан яқин алоқада бўлган. 1428—1432 йилларда Хиротда Шайх Баҳоуддин Умар, Шайх Зайниддин Хавофийлар суҳбатида бўлган. Шундан кейин 1433 йилларда Баҳоуддин Нақшбанднинг шогирди мавлоно Яъқуб Чархий (1378—1447) ҳузурига келиб, ундан нақшбандия тариқати асосларини ўрганади ва уни пир-муршид сифатида тан олади.

Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валий ўша даврда халқ оммаси орасида эътибор қозонган нақшбандия-хожагон тариқатининг асосий йўналишини шундай белгилаган эди: *«Хожагон тариқати дарвешларининг удуми шундан иборатки, улар ўзларининг барча ҳим-*

матларини бирор-бир иш билан машгул бўлишга сарф қиладилар... Энг яхши йўл бир мусулмон кўнглини хурсанд қилмоқдан иборатдир».

Афғонистоннинг машҳур олими Абдулхай Ҳабибий шу масалани изоҳлаб: «*Хожа Аҳрорнинг сўзларидан маълум бўладики, нақшбандийлар одамларга ижтимоий жиҳатдан фойдали бўлган роҳат ва хурсандчилик бағишлаш каби олижанобликни энг гўзал ахлоқ деб билардилар*».

Хожа Аҳрорнинг куйидаги сўзлари ҳам унинг ҳаракат дастурини ёритиб беради:

«*Бизга бошқа эзгу ишлардан ташқари яна мусулмонларни золимлар зулмидан ҳимоя қилиш вазифаси ҳам юклатилган. Ана шуни амалга ошириш ва мусулмонлар манфаатини ҳимоя қилиш мақсадида бизга подшоҳлар билан мулоқотда бўлиб туриш лозим бўлади... Агар машойиҳлар ўз вақтларини аяб, бу ишга эътибор қилмаган бўлсалар, биз фуқаро учун ўз вақтимизни аямаймиз*».

Хожа Аҳрорнинг бу ҳаракат маромномаси унинг бобокалони Шайх Умар Боғистонийнинг ўғлига, яъни Шайх Хованд Таҳурга айтган: «*Таҳур, мулло бўлма, шайх бўлма, сўфий бўлма, мусулмон бўл!*» деган насиҳат-хикматли сўзига асосланган. Яъни Хожа Аҳрор ҳақиқий мусулмон бўлмоқ — фуқаро манфаатлари учун яшамоқ эканлигини ўзи учун кашф қилганидан далолат беради.

Хожа Аҳрорнинг мол-давлати бениҳоя мўл бўлиб, Мовароуннаҳр ва Хуросондаги кўп ерлар унга қарашли бўлган. Буларнинг айрим қисми сотиб олинган бўлса, айримлари назр қилиш йўли билан унинг номига ўтказилган. Бунинг асосий сабабларидан бири шу эдики, Султон Абу Саид мирзонинг фармони билан унга қарашли ер ва мулкдан фақатгина 10/1 микдорда ушр солиғи олинар эди, холос. Шунинг учун кўпчилик деҳқонлар ерларини Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорга назр қилиш билан унинг номига ўтказардилар-у. ўзлари ўша ерларида ишлашни давом эттираверар эдилар. Бунинг натижасида улар ортиқча солиқлардан халос бўлишарди.

Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валий ўзининг ер ва мулкидан келадиган даромадларни эса халққа солинган ортиқча солиқларни тўлашга, мадраса, масжид, хонақоҳ ва бошқа хил курилишларга сарфларди.

Масалан, амир Умар Шайх Тошкент аҳолисидан 250 минг динор солиқ талаб қилганда, у бу солиқнинг ҳаммасини ўзи тўлаб, яна қўшимча 70 минг динорни ҳам солиқ тўловчиларга олдиндан топшириб қўйган. Султон Аҳмад мирзо хазинасига ҳам солиқ тўловчилар номидан 10 минг кумуш танга топширган. Буларнинг ҳаммаси уни сахий, жавонмард, қўли очик ва покиза шахс сифатида намоён этар ва уни халқ Хожа Аҳрор Валий деб улуғлашарди.

Хожа Аҳрорнинг обрўси ортиб боришини ўша вақтдаёқ баъзи ичикора амалдор ва шариат пешволари кўра олмай, уни обрўсизлантириш ҳамда тобора юксалаётган мавқеини пасайтириш қўйига тушмокчи ҳам бўлганлар.

1468 йилда Султон Абу Саид вафотидан кейин Самарканд шайхулисломи Хожа Мавлоно бир киши билан унинг Мотуриддаги ховлисини мусодара қилиш учун борган экан. Шу вақтда отасининг ўрнига бўлган янги Султон Аҳмад мирзо Хожа Аҳрорнинг уйига ташриф буюрибди. Буни эшитган Хожа Мавлоно ва унинг шериги ховли деворидан ўзларини ташлаб, қочиб қолган эканлар. Шундан кейин Хожа Мавлононинг ишлари таназзулга учраб, оқибат нихоятда хор-зорликда оламдан ўтган экан. Оламдан ўтишда эса у ўзининг яқинларига Хожа Аҳрордан кечирим сўрашларини васият қилган экан (Қаранг Ботурхож Валихўжаев. Хожа Аҳрор тарихи. Тошкент, «Езувчи», 1994).

Маълумки, Баҳоуддин Нақшбанд зикр талқини таълимини Саййид Амир Кулолдан олган. Саййид Амир Кулол эса Мухаммад Бобойи Самосийдан, ул зот Али Ромитанийдан, ул зот Маҳмуд Анжир Фағнавийдан, ул зот Ориф Ревгарийдан, ул зот Абдулҳолик Ғиждувонийдан, ул зот Юсуф Ҳамадонийдан, ул зот Абу Али Фармадийдан, ул зот Абулқосим Гургонийдан, ул зот Абулҳасан Ҳараконийдан, ул зот Боязид Бистомийдан, ул зот Имом Жаъфар ас-Содикдан, ул зот отаси Имом Мухаммад Бокирдан, ул зот отаси Имом Зайнулобиддиндан, ул зот отаси Имом Хусайндан, ул зот отаси Ҳазрат Али ибн Абу Толибдан олганлар.

Ул зот эса пайғамбаримиз Мухаммад саллаллоҳу алайҳи вассалламга шогирд бўлганлар. Уларни олтин силсила аъзолари деб атайдилар.

Шундай қилиб, Хожа Аҳрор Валий руҳан ва маънан мана шу силсила билан боғлиқ.

Соҳибқирон Амир Темурнинг пирлари

Бобомиз Амир Темур дунёни титратган кучли, кудратли буюк давлатини пайғамбар алай-хиссалом авлодлари бўлмиш саййидлар, тўраларни хурмат-иззат қилиб, сўфийлар, тасаввуф аҳли, валийлар, авлиёларни дўст тутиб, дунёвий, диний олим, уламою ҳукамоларнинг фикрлари, йўл-йўриқлари, фатволари билан ҳисоблашиб, машварат асосида қаттиққўллик, аммо адолат билан иш юритиб ташкил этишга муваффақ бўлган. Соҳибқирон қўл берган тасаввуф пирларидан бири аввал отасининг ҳам пири, яъни Амир Темур ўз ҳаёти давомида ихлос қўйиб, қўл берган тўрт пирларидан биринчиси шаҳрисабзлик Шайх Шамсиддин Кулол ал-Фохурий бўлган (вафоти 1372 йил). Шайх вафотидан кейин Соҳибқирон отасининг ҳоқини кўчириб, унинг қабри этагига дафн этган. Темурнинг исмини ҳам ана шу шайх қўйган.

Амир Темурнинг иккинчи пири — Саййид Амир Кулолдир (у ҳам 1372 йил вафот этган). Ул зоти бобаракот, юқорида айтиб ўтилганидек, Бухоронинг Сухор қишлоғида умр кечирган.

Саййид Амир Кулол Бухорода хожাগон тарикатини Хожа Абдулҳолик Ғиждувонийдан кейин давом эттириб, бу силсилани ривожлантирган буюк зотдир. Унинг мухлислари жуда кўп бўлиб, жумладан, Шайх Шамсиддин Кулол ҳам ул зотнинг асхобларидан бири эди.

Учинчи пири Саййид Барака (1324—1404)дир. Ул зот Маккаи мукарраманинг улуғларидан, яъни Каъба хожаси учун белгиланган вақфларнинг Хуросондаги ноиби бўлган ва оиласи билан Андхўй вилоятига қўчиб келиб яшаб қолган.

Амир Ҳусайн Балхни пойтахт қилиб турган пайтда Саййид Барака унинг ҳузурига келиб, белгиланган вақфни ажратиб беришни сўраган. Амир Ҳусайн эса бу таклифни рад этган. Сўнгра бу улуғ зот Соҳибқирон Амир Темур ҳузурига боради. Уни Термиз яқинида катта тантана билан кутиб оладилар. Амир Темур Саййид Баракага, у пайғамбар авлоди экани учун ҳам катта ихлос билан қараб, у тақдим этган ноғора ва байрокни бўлажак Ислом йўлидаги зафарларининг муқаддимаси деб билган. Улар орасидаги мустаҳкам дўстлик умрларининг охиригача давом этган.

Саййид Барака Андхўйда дафн этилган бўлса-да, лекин Шохрух мирзо (Темурнинг ўғли) унинг ҳоқини Самаркандга, Гўри Амир макбарасига, Темур қабрининг бош томонига қўчирган.

Тўртинчи пири Шайх Зайниддин Абу Бақр ат-Тойбодийдир. Ул зот хуросонлик Аҳмад ибн Ханбал издоши, яъни ханбалий тасаввуф таълимотининг давомчисидир.

Соҳибқирон бу шайх билан биринчи марта 1381 йилда Харидуд водийсида учрашди. Амир Темур бу юриш чоғида Тойбод қишлоғига йўли тушади ва шу ерда улуғ бир шайх борлигини билиб, уни ўз ҳузурига чорлаб одам юборади. Шайх унга: *«Мени Амир Темурда ишим йўц»*, деб жавоб беради. Бундай жавобни эшитиб, Соҳибқирон ўзининг машхур лашкарбошилари билан бирини юборади. Лашкарбоши ҳам шайх ҳузуридан рангла-ри ўчган бир ҳолатда ёлғиз қайтади. Лашкарбоши шайх ҳузурига отда кириб борганини, шунда шайх қўлида ҳасса билан тургани ва энди сўз айтмоққа оғиз очмоқчи бўлганида ҳушидан кетиб, ҳаёлида гўё бир аждаҳо оғзидан олов пуркаб, уни ютмоқчи бўлганини, бу ерга зўрға етиб келганини Амир Темурга сўзлаб беради.

Амир Темур шайх зиёратига ёлғиз ўзи йўл олади. Етиб борганида Шайх Зайниддин Тойбодий уйдан чиқиб, Амир Темурни кутиб олади. Шайх Соҳибқироннинг елкасига қўлини қўяди. Ушбу ҳолат ҳақида жисмонан ғоят кучли бўлган Амир Темур шундай деган экан: *«Агар шайх яна бир замон қўлини елкамдан олмаганда, мен гўёки осмон устимга тушиб, оғ-ирлик тагида қолиб пачоқ бўлаёзгандай эдим»*. Шундан сўнг шайх уни уйга таклиф қилиб суҳбатлашади, панд-насихат қилади. Амир Темур шайхнинг сўзларини диққат билан эшитиб, унинг дуосини олиб хайрлашади.

Шайх Зайниддин Тойбодий 1291 йил Хиротнинг Тойбод қишлоғида туғилиб, 1389 йили 98 ёшида вафот этган.

Юқорида номлари зикр қилинган пир-муршидлардан ташқари Навоий вилояти, Навоий тумани, Хазора қишлоғида Мавлоно Ориф Деггаронийнинг, Имом ал-Бухорий макбарасига етмасдан Дахбед қишлоғида Махдуми Аъзам Косонийнинг, Бухоро шаҳри чеккасида Шайх Сайфиддин Бохарзийнинг, Шаҳрисабз шаҳри чеккасида Шайх Шамсиддин Кулол ва бошқа азиз-авлиёларнинг қабрлари мавжуд.

Бизга Ислом тарихидан маълумки, Уҳуд тоғи ёнида мушриклар билан бўлган жангда Расулulloҳ қаттиқ жароҳатланиб муборак тишларидан бири синган эди. Шунда жаноби пайғамбаримиздан у мушрикларни дуоибад қилишларини сўрадилар.

Пайғамбаримиз эса Аллоҳ таолодан у мушрикларининг қалбларига ҳидоят нури сочишни, ҳақ йўлга йўллашни, уларга инсоф-тавфиқ ато этишни сўрадилар.

Пайғамбаримиз дуолари мустажоб бўлиб, Ислоннинг энг ашаддий душманлари бўлган Абу Сўфиён ва Холид ибн Валид Ислонни қабул қилдилар ва машҳур саркардалардан бўлиб етишдилар. Улар, Ислон йўлида кўпдан-кўп жангларда қатнашиб, ғайрат қилиб, зафар топиб, барчага намуна бўлдилар.

Пайғамбаримизнинг бу суннатларини сўфийлар маҳкам тутганлар.

Нақл қилишларича, Баҳоуддиннинг муридларидан бири, бир жоҳил миршаб билан айтишиб қолади. Миршаб уни қамчи билан уриб оғзи, бурни ва оппоқ соқолини қоп-қора қилади. Жоҳил миршаб билан чолни Баҳоуддиннинг олдига олиб келадилар. Шунда Баҳоуддин миршабдан хафа бўлиш ўрнига, кўл очиб:

«Е Рабб! Бунӣ сол яхши йўлга, ғ-азаб қилма анга, қилгил ҳидоят», деб дуо қилади.

Жоҳил миршаб қутилмаган бу сўзни эшитиб, англаб, тавба қилиб, ёқасини йиртиб, фарёд айлаб йиғлаб юборади:

Юзин ерга суртиб нола қилди

*

Кўзин ёшин чун жола қилди.

Худо ул бандага қилди иноят,

Неча кун ўтмайин тобти валоят.

Ана хулқу, ана ҳилму, ана ҳол,

Ана давлат, ана нусрату иқбол.

Ана ҳиммат, ана хулқу, ана қор,

Ана табияти султони аброр.

Баҳоуддин муридларига доимо сабоқ бериб айтардики:

Ёмонларнинг ишидур гина тутмоқ,

Мусулмонлик — ёмонликни унутмоқ.

Бунга Шайх Саъдий Шерозийнинг:

Яхшиликка — яхшилик, ҳар кишининг ишидир,

Ёмонликка — яхшилик, мард кишининг ишидир.

деган хикмати ҳамоҳанг бўлиб тушади.

Ҳазрат Баҳоуддин бу ҳақда яна:

«Бу оламда яхшилар бирлан дўстлашишни ҳамма ҳам хуш кўради, агар қомил бўлсанг, ёмонларни ҳам дўст тута олгин. Уларни қаргама, дуоибад қилма, Аллоҳдан уларга инсоф ва ҳидоят сўра. Динимизнинг амри шундай», деган эканлар.

Шайтон Инсоннинг яккол душманидир, аммо уни ҳам сўқиб ҳақорат қилиб бўлмайди. Унинг ёмонликларидан Аллоҳдан паноҳ тиланади, холос.

Шайтоннинг Аллоҳга дўст-душманлиги муаммоси уламоларимиз ўртасида ҳанузгача узил-кесил ечилган эмас. Шайтон Аллоҳга дўст ҳам эмас, душман ҳам эмас, деювчилар ҳам бор. Аллоҳнинг Ўзи тўғрисида билгувчирокдир.

Сўфий Аллоҳёр, (Оллоёр) — ўзбек халқининг машҳур мутасаввуф шоири бўлиб, у Самарқанд вилояти, Окдарё тумани, Минглар қишлоғининг Сўфи гузарида милодий 1616 йили дунёга келиб, 1706 йилда 90 ёшида вафот этган. Халқ уни оддийгина қилиб Сўфи Оллоёр деб атаб келган. Отасининг исми Оллоҳқули.

Сўфи Оллоёр мутасаввуф, шоир, диний арбобгина эмас, балки аввало шайх-авлиё ҳам бўлган. Унинг таваллуди ва вафоти тўғрисидаги маълумотлар бирмунча ихтилофлидир.

«Сирли олам» рўзномасининг 2000 йил июл сонидида чоп этилган «Сўфи Оллоёрнинг сўнгги қаромати» (Султонмурод Олимов) мақоласида шоирнинг таваллуди 1616, вафоти 1706 йил деб кўрсатилган.

И.Сувонқулов ва Х.Эралиевларнинг «Фан ва турмуш» журнали (2001 йил, 2-сон, 9-бет)даги мақоласида эса у Бухоро билан Самарқанд оралиғидаги Зарафшон воҳаси (Миёнқол)да 1644

йилда таваллуд топиб, 1721 йилда вафот этганлиги кўрсатилган. Менимча бу нотўғри бўлса керак, чунки Мирзо Абдулқодир Бедил шу 1644 йилда туғилиб, 1721 йилда вафот этган. Иккала мутафаккир бир йилда туғилиб, бир йилда вафот этган бўлиши эҳтимолдан узок.

Сўфи Оллоёр бошланғич таълимни ўз қишлоғида олиб, 10 ёшида Бухорога бориб, у ерда 15 йил турли илмларни ўрганади. Шундан кейин 25 ёшида божхона амалдори этиб тайинланади. Сўфи Оллоёр дастлаб қаттиққўл, раҳмсиз божгир эди.

Бир куни Жўйбор шайхларидан бири Хабибуллохнинг бир шогирди Бухорога кираве-ришда савдогарлардан мол олиб, божгирлардан беркитиб шаҳарга олиб кираётганида қўлга тушади ва у Оллоёрнинг буйруғи билан қаттиқ қамчиланиб жазоланади.

Ҳаммаёғи конга беланган шогирд шайхга келиб Оллоёрдан шикоят қилади, ул зот эса уни қарғаш ўрнига **Аллоҳ** таолодан унга инсоф-тавфиқ беришни, кўнглига раҳм-шафқат туйғуларини солишни тилаб дуо қилади.

Кунлардан бир куни Оллоёр шайхнинг зиёратига бориб, унинг ҳузурига келиб ўлтиради. Шунда Шайх Хабибуллоҳ унга қарата: *«Бу жой мансабдорлар эмас, балки илм толиблари ва е-ариблар масканидир»*, дейди. Шунда Оллоёр таъсирланиб: *«Тавфиқ Аллоҳдан, иноянг Кибриёдан, ҳидоят Зулжалолдандир, эй шайх»*, дея жавоб беради.

Ўзининг дуоסי ижобат бўлиб, Оллоёрнинг бутунлай ўзгарганини ва ундан келгусида мусулмонларга катта фойда етишини қалбан сезган Шайх Хабибуллоҳ уни ўз ҳалқасига қўшади. Шундан кейин у шайх қўлида 12 йил таълим олиб, улуг олим ва авлиё даражасига етишади.

Сўфи Оллоёрнинг айникса «Сабот ул-ојизин», «Сирож ул-ојизин», «Мурод ул-орифин», «Маҳзан ул-мутиъин», «Нажот ут-толибин», «Маслак ул-муттақин» ва бошқа асарлари Ислом оламида машҳурдир. Шоирнинг асарлари мадрасаларда дарслик сифатида ўқитилган. Тошкент, Когон, Боку, Қозонда қайта-қайта нашр қилинган.

Манбаларда Сўфи Оллоёрнинг қабри Сурхондарё вилояти, Денов тумани, Вахшивор қишлоғида эканлиги қайд этилган.

Силсилаи шариф (Олтин ҳалқа аъзолари)

	Туғилган или	Вафот этган йили
1. Саййиди коинот, онҳазрат, Расули акрам, Муҳаммад Мустафо (саллаллоҳу алайҳи вассаллам)	571	632
2. Ҳазрат Абу Бакр Сиддик	572	634 •
3. Салмон Форсий (350 йил яшаган дейилади)	—	655
4. Имом Қосим ибн Муҳаммад ибн Абу Бакр		
5. Имом Жаъфар ас-Содик	700	765
6. Боязид Бистомий	801	875
7. Шайх Абул Ҳасан ал-Ҳарақоний	954	1034
8. Шайх Абу Али ал-Фармадий	1004	1084
9. Хожа Юсуф Ҳамадоний	1048	1140
10. Хожа Абдулҳолик Ғиждувоний (Хожаи Жаҳон)	1103	1179
11. Хожа Ориф ар-Ревгарий (Хожа Ориф Моҳитобон)	1156	1259
12. Хожа Маҳмуд Анжир ал-Фағнавий	1227	1317
13. Хожа Али ар-Ромитаний (Хожаи Азизон)	1191	1321
14. Хожа Муҳаммад Бобои Самосий	1259	1354
15. Саййид Амир Кулол	1287	1372
16. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд (Хожаи Бузруг)	1318	1389
17. Хожа Муҳаммад Алоуддин Аттор	1315	1400
18. Хожа Яъқуб ал-Чархий	1378	1447
19. Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валий	1404	1490
20. Хожа Муҳаммад Зоҳид		
21. Хожа Муҳаммад Дарвеш	—	
22. Хожа ал-Амкангий (Имганнакий)		1601
23. Хожа Муҳаммад Бокийбуллоҳ	1530	1605
24. Имом Раббоний Мужоуддин алфи соний Шайх		

Аҳмад Фаррух ас-Сирхиндий	1564	1624	
25. Хожа Муҳаммад Маъсум	—	1669	
26. Шайх Сайфиддин	—	—	
27. Саййид Нурий Муҳаммад ал-Бадвоний	—	—	
28. Шамсиддин Жони Жонон Мазҳар	—	—	
29. Шайх Абдуллоҳ ад-Дехлавий	—	—	
30. Мавлоно Зиёвуддин Холид ал-Бағдодий	—	—	
31. Аҳмад ибн Сулаймон Хомоз Ҳасан ас-Сомий	—	—	
32. Аҳмад Зиёвуддин ал-Кумушҳаравий	—	—	
33. Ҳасан Ҳилмий ал-Кастамоний	—	—	
34. Исмоил Наҷоший ас-Сағфиранболий	—	—	
35. Умар Зиёвуддин ад-Доғистоний	—	—	
36. Мустафо Файзий ибн Амруллоҳ ат-Такфурдоғий	—	—	
37. Ҳосиб аш-Шерозий	• : . —	—	
38. Абдулазиз ал-Косоний	—	—	4
39. Муҳаммад Зоҳир ибн Иброҳим ал-Бурсоний	—	—	

Бу машҳур «силсилаи шариф» «Дурдона. Мир Кулол ва шоҳи Нақшбанд мақоматлари-Дан» КИТОБИ БҶИЧЭ БЕРИЛДИ («Шарк» нашриёт-матбаа концерни Бош таҳририяти, Тошкент. 1993,. 72-бет). Яна қаранг: Садриддин Салим Бухорий, Дилда ёр. Тошкент. «Адабиёт ва санъат» нашриёти, 1993. 75-бет).

Тасаввуфда. бинонинг асосий тўрт устун бӯлгани каби, қуйидагилар ҳам тўрт устунга, яъни асосга эга деб ҳисобланган:

Ҳақиқат пирлари:

- Жаброил алайҳиссалом;
- Микоил алайҳиссалом;
- Исрофил алайҳиссалом;
- Азроил алайҳиссалом.

Тўрт пайеамбарнинг сифатлари:

- Одам алайҳиссалом — сафийуллоҳ;
- Иброҳим алайҳиссалом — халилуллоҳ;
- Мусо алайҳиссалом — калимуллоҳ;
- Ийсо алайҳиссалом — руҳуллоҳ.

Ихлос пирлари:

- Идрис алайҳиссалом;
- Хизр алайҳиссалом;
- Илёс алайҳиссалом;
- Ийсо алайҳиссалом.

Чорёрлар:

- Абу Бакр Сиддиқ (572—634);
- Умар ул-Форуқ (585—644);
- Усмон Зуннурайн (574-656);
- Али Муртазо(601—661).

Чорёрлар тўрт унсурга тенглаштирилади:

- Абу Бакр Сиддиқ — сувга;
- Умар ибн Хаттоб — шамолга (ҳавога);
- Усмон ибн Аффон — ўтга;
- Али ибн Абу Толиб — тупрокка.

Рукн пирлари:

- Хожа Яҳмад Яссавий (1033—1166);
- Султон Али Мусо (номаълум);
- Шох Носир Хусрав (1004—1088);
- Фаридиддин Шакарғанжий (номаълум).

Мазҳаб пирлари:

- Имоми Аъзам раҳматуллоҳи алайҳ (699—767);
- Имоми Молик раҳматуллоҳи алайҳ (713—795);
- Имоми Шофиъий раҳматуллоҳи алайҳ (767—820);
- Имом Аҳмад ибн Ҳанбал раҳматуллоҳи алайҳ (780—855);

Мазҳаб пирлари инсон танасидаги тўрт унсурга ўхшатилади:

- Имоми Аъзам раҳматуллоҳи алайҳ — конга;
- Имоми Молик раҳматуллоҳи алайҳ — савдога;
- Имоми Шофиъий раҳматуллоҳи алайҳ — балғамга;
- Имом Аҳмад ибн Ҳанбал раҳматуллоҳи алайҳ — сафрога.

Маърифат пирлари:

- Шайх Муслихиддин Саъдий Шерозий (1184—1292);
- Мавлоно Жалолиддин Румий (1207—1273);
- Шайх Алоуддин Аттор ал-Бухорий (1315—1400);
- Шох Қосим Анварий (1355—1433).

Машҳур тариқат пирлари:

- Юсуф Ҳамадоний (1048—1140);
- Абдуҳолик Ғиждувоний (1103—1179);
- Саййид Мир Қуллол (1287—1378);
- Баҳоуддин Нақшбанд (1318—1389).

Одамзод танасидаги тўрт унсур:

- кон — ранги қизил, мизожи — иссиқ;
- сафро — ранги сарик, мизожи — совук;
- савдо (йиринг) — фасод, қора, мизожи — иссиқ;
- балғам. (шилимшиқ) — ранги оқ, ҳўл, мизожи — совук.

Истеъмол қилинадиган барча озиқ-овқатлар ҳам тўрт хил мизожда бўлади:

- қурук, ҳўл, иссиқ, совук.

Табиат ҳам тўрт унсурдан ташкил топган:

- тупрок, сув, ҳаво, олов.

Шайх Нажмиддин Кубро 7 хил ранг хислатини етти тушунчага мослаб талкин этган:

- 1) Оқ — ислонни;
- 2) Сарик — иймонни;
- 3) Зангори — эҳсонни;
- 4) Яшил — ишончни (итмино);
- 5) Қўк — тўлиқ ишончни (икон);
- 6) Қизил — ирфонни;
- 7) Қора — ҳаяжон, хайратни англаган.

Тасаввуфда қуйидаги йўналишларни фарқлайдилар: зоҳидона тасаввуф, орифона тасаввуф, ошиқона тасаввуф, риндона тасаввуф. Ана шу турли оқимларга мансуб сўфийларнинг ҳам ўз қарашлари бўлганлиги табиий бир ҳолдир. Улар орасида зоҳидлар, мўътадил орифлар, исёнкор ошиқлар, девоналар, дарвешлар, дарбадар қаландарлар, донишманд олим. уламо, файласуфларни учратамиз.

Тасаввуф аҳли барча диний мазҳаблардан юқори турганлар. Мазҳаблараро тортишувларни улар беаъни ва беҳуда нарсалар деб билганлар.

* Шундай қилиб, сўфийлик тариқатлари Ислон динини турли мамлакатлар ваҳудудларда кенг тарқалишида қатта аҳамият қасб этди.

Ўрта Осиё мамлакатларида ислоният асосан сўфийлик тариқатлари воситасида кенг тарқалди. Осиё, Европа, Африка за ҳатто Америка қитъасида ҳам ислон бугунги кунда сўфийлик тариқатлари воситасида ёйилмоқда.

Ислон тасаввуфига қизиқувчилар сўфийлар ҳақида ёзилган ажойиб-ғаройиб қиссалар ва ривоятларни тегишли адабиётлардан ўқиб олишлари мумкин. Булар ҳақида кенгайтириб ёзиш қитобимиз мақсадига қирмайди. Шу боисдан тасаввуф, сўфийлик, тариқат, сулук, силсилалар ҳақида ана шу ёзганларимиз билан қифояланамиз.

Энди Муҳаммад алайҳиссаломдан кейин етишган азиз-авлиёлар, тасаввуф пирлари, уламолардан айримларининг номларини кўрсатиб ўтамиз. Улар ичида ҳам сўфий, ҳам диний олим-файласуф, ҳам уламо, ҳам қамояга етган машҳур азайимхонлар бор.

Рўйхат таваллуд санаси (хронология) тартиби бўйича қелтирилди. Туғилган, вафот этган йиллари аниқланмаган шахслар алоҳида рўйхатда берилди.

Машхур сўфийлар, тасаввуф пирлари, азиз-авлиёлар ва мутасаввуф уламолар

	таваллуди	вафоти
1. Салмон Форсий (350 йил яшаган дейилади)	—	655
2. Абу Бакр Сиддик (Абдуллоҳ ибн Абу Каҳҳофа)	572	634
3. Усмон ибн Аффон	574	656
4. Умар ибн Хаттоб	585	644
5. Абу Ҳурайра (Абдурахмон ибн Саҳр ад-Давсий)	601	679
6. Али ибн Абу Толиб	601	661
7. Увайс Қарайний	—	657
8. Арслон Боб (Арслон бобо)	—	—
9. Шурайх ибн ал-Ҳорис	608	703
10. Қосим ибн Муҳаммад ибн Абу Бакр	—	—
11. Анас ибн Молик	610	712
12. Зайд ибн Собит	615	665
13. Имом Ҳасан ибн Али	625	669
14. Усома ибн Зайд ибн Ҳорис	—	673
15. Имом Ҳусайн ибн Али	627	681
16. Нофиъ ибн ал-Азрақ	—	685
17. Маъбад ал-Жухайний	—	704
18. Имом Зайнулобиддин Али	—	713
19. Жобир ибн Зайд	—	717
20. Имом аш-Шаъбий ал-Куфий	641	721
2.1. Ҳасан Басрий (Абу Саъид ибн Абул Ҳасан Жаъфар ал-Басрий)	642	728
22. Имом Муҳаммад ал-Боқир	—	732
23. Ато ибн Абу Рабоҳ	—	732
24. Ҳаммод ибн Абу Сулаймон	—	738
25. Имом Зайд ибн Али	—	740
26. Ғайлан ад-Дамашкий	—	742
27. Осим	—	744
28. Жаҳм ибн Сафвон	—	745
29. Восил ибн Ато	699	748
30. Амр ибн Убайд	699	761
31. Имом Аъзам Абу Ҳанифа	699	767
32. Имом Жаъфар ас-Содик	700	765
33. Аулоҳим Куфий ас-Сўфий	—	767
34. Лайс ибн Саъд	—	773
35. Абдурахмон ибн Амр ал-Авзоий	707	774
36. Муқотил ибн Сулаймон	—	767
37. Асад ибн Абдуллоҳ ал-Кушайрий	—	783
38. Молик ибн Онас (Абу Абдуллоҳ)	713	795
39. Робийа Адавийа	714	801
40. Сўфиён ас-Саврий	715	778
41. Султон Иброҳим Адҳам	716	782
42. Нофиъ ибн Абдурахмон Ал-Лайсий	—	786
43. Абу Юсуф Яъқуб	—	795
44. Имом Мусо ал-Козим	—	799
45. Абу Ҳафс	—	805
46. Имом Яъқуб ибн Иброҳим ал-Кўфий ал-Ансорий	731	804
47. Имом Муҳаммад ибн Ҳасан аш-Шайбоний	749	804
48. Шақиқ ал-Балхий	—	810
49. Ҳишом ибн ал-Ҳакам ал-Кўфий	—	814

- оО. Маъруф ал-Кархий
51. Ҳусайн ибн Муҳаммад ан-Нажжор
52. Ҳаким ат-Термизий
53. Абу Ҳузайл ал-Аллоф
54. Имом Али ар-Ризо
55. Имом Шофиъий
(Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Идрис аш-Шофиъий)
56. Абдак Сўфий
57. Абу Убайд ал-Қосим ал-Ҳиравий
58. Жобир ибн Ҳайён
59. Бишр ибн ал-Мўътамир
60. Сумама ибн ал-Ашрас
61. Асад ибн Фурот ат-Тунисий
62. Бишр ал-Морисий
63. Имом Муҳаммад ат-Такий
64. Абу Сулаймон Дароний
65. Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Сайёр ан-Наззом
66. Яҳё ал-Лайс ал-Андалусий
67. Абу Савр Иброҳим ал-Бағдодий
68. Аҳмад ибн Абу Довуд
69. Абдуссалом ат-Танухий
70. Имом Аҳмад ибн Ҳанбал
71. Ҳорис Муҳосибий
72. Зуннун Мисрий
73. Имом Али ан-Накий
74. Ал-Киндий
75. Боязид Бистомий (Абу Язид Тайфур ибн Ийсо)
76. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Киром
77. Имом Исмоил ал-Бухорий
78. Имом Муслим ан-Найсабурий
79. Ғуломул Халил
80. Абу Ҳафс Амр ан-Найсабурий ал-Ҳаддод
81. Имом Довуд ибн Али ал-Исфahоний аз-Зоҳирий
82. Муҳаммад ибн Нусайр ан-Нумайрий
83. Ҳамдун ал-Кассор
84. Имом Абу Довуд Сулаймон Сижжистоний
85. Саҳл ибн Абдуллоҳ ат-Тустарий
86. Имом Муҳаммад ибн Язид ибн Можжа
87. Абу Ийсо ат-Термизий
88. Абу Саъид ал-Ҳарроз
89. Амр Усмон ал-Маккий
90. Абул Ҳусайн Нурий
91. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Салим
92. Жунайд Бағдодий
93. Саъид ал-Ҳирий ал-Воиз
94. Рувайм
95. Имом Аҳмад ан-Насоий
96. Али ибн Муҳаммад Зоҳид
97. Ибн Абу Довуд . .
98. Ат-Табарий, Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир
99. Имом Ҳасан ал-Асқарий
100. Абу Али ал-Жубба
101. Муҳаммад ибн Абдул Ваҳҳоб ал-Жубаий
102. Аҳмад ибн Идрис ал-Ашъарий
103. Мансур Ҳаллож

104. Ибн Мужтахид	859	936
105. Абдуллоҳ ибн Хафиф	—	940
106. Шайх Абу Бакр Шиблий	861	945
107. Имом Муҳаммад ал-Маҳдий ал-Аскарий (9 ёшда йўқолган)	868	877
108. Яъқуб Абу Жаъфар ал-Қулайний	—	941
109. Абу Мансур ал-Мотуридий	870	944
110. Абул Ҳасан Али ибн Исмоил ал-Ашъарий	873	935
111. Абул-Ҳасан ар-Рустуғфоний	—	961
112. Абу Бакр Қафғол аш-Шоший	903	976
1 :3. Муҳийиддин ибн Хафиф Шерозий	—	982
114. Абу Наср Саррож	—	988
115. Ибн Бобуя	—	991
116. Абу Толиб Маккий	—	996
117. Абу Бакр Колободий	—	995
118. Абу Лайс ас-Самаркандий	—	98,3
119. Ал-Боқилоний	—	1013
120. Ҳаким ан-Найсабурий	—	1014
121. Ибн Фурак	—	1015
122. Муҳаммад Наштакин ал-Дарозий	—	1019
123. Муҳаммад ибн Ҳусайн ас-Сулламий	942	1021
124. Ал-Муфид ал-Ҳорисий	948	1022
125. Абу Рашид ан-Найсабурий	—	1024
126. Абул Жаббор Аҳмад ал-Ҳамазоний	—	1025
127. Исҳоқ ал-Исфароний	—	1027
128. Шайх Абулҳасан ал-Ҳарақоний	954	1034
129. Абул Ҳасан Кудурий	—	1036
130. Абу Мансур Абдулқаҳҳор ибн Тохир ал-Бағдодий	—	1037
131. Абу Мансур ас-Саолибий	961	1038
132. Абу Саид Абулхайр Майхоний	967	1049
133. Абу Аъло ал-Маъаррий	973	1057
134. Абулқосим ал-Исфароний	—	1059
135. Абулқосим ал-Қушайрий	9-86	1073
136. Ибн Хозим	994	1064
137. Шайх ат-Тоиф Муҳаммад ибн Ҳасан ат-Тусий	995.	1067
138. Абулқосим Гургоний	—	1076
139. Абулҳасан Хужвирий	—	1076
140. Ибн Маттувайх	—	1076
141. Абу Исҳоқ Иброҳим аш-Шерозий	—	1083
142. Шайх Абу Али Фармадий	1004	1084
143. Носир Хусрав	1004	1088
144. Абдуллоҳ ал-Ансорий ал-Ҳаравий	1006	1089
145. Шамсиддин ас-Сарахсий	—	1090
146. Хожа Абу Исҳоқ аш-Шомий	—	1097
147. Абулаббос Қосим ибн хМаҳдий Сайёрий		XI асо
148. Имом Муҳаммад Ғаззолий (акаси)	1009	ШҒ
149. Мўътамин ас-Сажжий	—	1113
150. Ҳасан ибн ас-Саббоҳ	—	1124
151. Имом Аҳмад Ғаззолий (укаси)	1015	1126
152. Абу Абдуллоҳ ал-Жувайний	1028	1085
153. Абу Бакр Диноварий	—	1137
154. Аҳмад Яссавий	1033	1166
155. Юсуф Ҳамадоний	1048	1140
156. Нажмиддин Умар Насафий	—	1142
157. Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад Ғаззолий	1059	1111
158. Ибн Тохир ал-Мақдисий	—	1113

159. Абул Фазл ибн Носир	—	1150
160. Собир Термизий	1061	1151
161. Ибн Божа (Абу Бакр Мухаммад ибн Яхё)	1070	1139
162. Мухаммад ибн ал-Арабий	—	1148
163. Хожа Ҳасан Андакий	1074	1157
164. Абу Вакт ае-Сижжий	—	1157
165. Абу Мансур ал-Жавалакий	—	1144
166. Маҳмуд аз-Замахшарий	1074	1144
167. Мухаммад ибн Абдукарим аш-Шахристоний	1075	1153
168. Хожа Абдуллоҳ Баракий	—	1160
169. Абулқодир Жилоний (Гилоний)	1077	1167
170. Зиёвуддин Абу Нажиб ас-Сухравардий	1097	1168
171. Абдулхолик Ғиждувоний	1103	1179
172. Ахмад Рифоъий	—	1183
173. Хожа Ориф Деггароний	—	1183
174. Аммор Есир ал-Бидлисий	—	1187
175. Шайх Рӯзбеҳон Ваззоҳ ал-Мисрий	—	1189
176. Шайх Исмоил ал-Қасрий	—	1193
177. Сулаймон Боқирғоний (Ҳаким ота)	1106	1198
178. Ибн ал-Жавзий	1116	1201
179. Бурхониддин ал-Марғиноний	1117	1197
180. Шайх Кутбиддин Ҳайдар Завоий	—	1221
181. Шайх Фаридиддин Аттор	1119	1229
182. Ибн Рушд, Абдулволид Мухаммад	1126	1198
183. Абу Мадян Шуайб ибн Ҳусайн ал-Ансорий	1126	1197
184. Шайх Маҷидиддин Бағдодий	1127	1219
185. Шайх Нажмиддин Кубро	1145	1221
186. Шаҳобиддин Абу Ҳафс Умар ас-Сухравардий	1145	1235
187. Мувафақиддин ибн Қуддам	1146	1223
188. Фаҳриддин Абдуллоҳ ибн Мухаммад ар-Розий	1149	1209
189. Шаҳобиддин Яхё Сухравардий	1155	1191
190. Жамолиддин Мухаммад ибн Юнус ас-Савожий	—	1232
191. Нуриддин Муборак Ғазнавий	—	1235
192. Муинуддин Мухаммад Чиштий	—	1236
193. Абдуссалом ибн Мошиш	—	1238
194. Хожа Ориф ар-Ревгарий	1156	1259
195. Шайх Зайниддин бобо	1164	1259
196. Муҳийиддин ибн ал-Арабий	1165	1240
197. Занги ота Ҳимматий	1168	1258
198. Ибн ал-Фарид	1181	1235
199. Шайх Баҳоуддин Закариё	1182	1262
200. Шайх Сайфиддин ал-Бохарзий (ёки 1180-1259)	1190	1261
201. Саъдиддин Ҳамавий	1191	1252
202. Хожа Али Ромитаний	1191	1321
203. Абулҳасан Мағрибий аш-Шозилий	1196	1258
204. Жалолиддин Ҳайдар Бухорий Сурх	1199	1291
205. Аловуддин Али ибн Аҳмад ас-Собирий	—	1291
206. Саййид Аҳмад ибн Али Бадавӣ Тантавий	1199	1276
207. Мавлоно Жалолиддин Румий	1207	1273
208. Ҳожи Бектош Валий	1208	1270
209. Абулаббос ал-Мурсий	—	1287
210. Саъдиддин ибн Мусо аш-Шайбоний	—	1301
211. Азизиддин Насафий	1226	1306
212. Тожиддин ибн Атоуллоҳ ал-Искандарий	—	1309
213. Низомиддин Авлиё	—	1317

214. Абдурахмон ал-Исфарионий	—	1317
215. Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавий	1227	1317
216. Маҳмуд Шабустарий	—	1320
217.-Камолиддин Абдураззок ибн Аҳмад Кошоний	—	1329
218. Саййид Иброҳим Бурхониддин Дасукий	1238	1277
219. Шайх Сафийуддин Исҳоқ	1252	1334
220. Рукниддин Фазлуллоҳ	—	1335
221. Хусрав Дехлавий	1253	1325
222. Хожа Муҳаммад Бобои Самосий	1259	1354
223. Шайх Алоуддавла ас-Симноний	1261	1335
224. Ибн Таймия (Тақийуддин Аҳмад)	1263	1328
225. Авҳадиддин Исфаконий	—	1336
226. Ҳасан Кубравий Хоразмий	—	1338
227 Юнус Эмро	1240	1320
228 Маҳмуд ибн Ямин Қушайрий	—	1344
229 Садр уш-Шариа (Садр ота)	—	1346
230 Ибн Кайюм ал-Жавзийа	—	1350
231 Шайх Хованд Таҳур	—	1350
232 Саййид Амир Кулол	1287	1372
233 Шамсиддин Кулол ал-Фохурий	—	1372
234 Саййид Али Ҳамадоний	—	1384
235 Мавлоно Лутфуллоҳ Нишопурий	—	1384
236 Хожа Жалолиддин Туроншоҳ	—	1385
237 Хайдар Омилий	—	1385
238 Шайх Зайниддин Абу Бакр ат-Тойбодий	1291	1389
239 Маҳдуми Аъзам	1300	1367
240 Саййид Жалолиддин Ҳусайн	1308	1384
241 Хожа Камол Ҳўжандий	—	1391
242 Зоҳириддин Умар ал-Хилватий	—	1394
243. Саййид Шариф Журжоний	1309	1413
244. Али Шаҳобиддин ал-Ҳамадоний	1314	1385
245. Муҳаммад Алоуддин Аттор	1315	1400
246 Баҳоуддин Нақшбанд	1318	1389
247 Саъдиддин Тафтазоний	1322	1392
248 Саййид Барака	1324	1404
249 Хожа Ҳофиз Шерозий	1325	1389
250 Шайх Сирожиддин Умар Хилватий	—	1397
251 Неъматуллоҳ Валий Кермоний	1330	1431
252 Ибн Халдун, Абдурахмон Абу Зайд	1332	1406
253 Фазлуллоҳ Астрободий	1340	1401
254 Ибн ал-Баззоз	—	1414
255 Хожа Муҳаммад Порсо	1345	1419
256. Хожа Исҳоқ ал-Хутталоний	1348	1423
257. Султон Мирҳайдар Туний	—	1427
258 Ҳамидуддин Оксарой (Сўлунжи бобо)		
259 Хожа Нўъмон Байрам Валий	1350	1430
260 Али ал-Кошифий	1350	1430
261 Қозизода Румий	1354	1436
262. Шоҳ Қосим Анварий	1355	1433
263. Абдулкарим ал-Жилий	1365	1428
264. Мавлоно Лутфий	1366	1465
265. Саййид Имодиддин Насимий	1370	1417
266. Паҳлавон Абу Али Котибий	—	1435
267. Зайниддин Хавофий	—	1435
268. Мавлоно Ҳасан Кубравий	—	1438

269. Амир Шоҳий Сабзаворий	—	1453
270. Саъдиддин Кошғарий	1372	1455
271. Яҳё Ширвоний	—	1458
272. Мавлоно Яъқуб Чархий	1378	1447
273. Абу Наср Порсо	—:	1461
274. Шайх Озарий	1392	1464
275. Саййид Жалолиддин Яҳё аш-Ширвоний ал-Бокувий	—	1464
276. Дада Умар Равшаний	—	1486
277. Хожа Аҳрори Валий	1404	1490
278. Низомиддин Хомуш	—	1490
279. Абдурахмон Жомий	1414	1492
280. Шайх Жамол Хилватий.	—	1493
281. Мавлоно Шамсиддин Мухаммад	—	1495
282. Хожа Мухаммад Қозий	—	1497
283. Мавлоно Шамсиддин Рухий	—	1498
284. Жалолиддин Давоний	1427	1503
285. Мавлоно Муъиниддин Фарохий	—	1503
286. Шайх Аҳмад Шамсиддин Мармараварий	—	1504
287. Мавлоно Хусайн Воиз Кошифий	1440	1504
288. Хожа Шамсиддин Абдуллоҳ Марварид	—	1516
289. Хожа Абдуллоҳ Ҳотифий	—	1521
290. Камолиддин Биноий	—	1526
291. Бадриддин Ҳилолий	—	1529
292. Махдуми Аъзам Косоний	1461	1542
293. Фаҳриддин Али ибн Хусайн	1463	1532
294. Абдулқуддус	—	1537
295. Абдул Вахҳоб ибн Аҳмад аш-Шароний	1493	1565
296. Қосим Шайх Азизон ал-Карминагий	—	1581
297. Шамсиддин Аҳмад Сивосий	—	1597
298. Боязид Ансорий (Бобо Равшан)	1525	1572
299. Хожа Амкангий (Имганнакий)	—	1601
300. Хожа Мухаммад Боқийбуллоҳ	1530	1605
301. Нуруллоҳ Шустарий	1547	1610
302. Баҳоуддин Омилий	—	1621
303. Мужбиддин ас-Самарқандий	1563	1625
304. Шайх Аҳмад Форук Сирхиндий	1564	1624
305. Мир Дамод	—	1632
306. Садр ота	—	1640
307. Абдулаҳад Нурий Сивосий	—	1650
308. Хожа Мухаммад Маъсум	—	1669
309. Ал-Хур ал-Омилий	—	1693
ЗДО. Офокхожа	—	1695
311. Сўфи Оллоёр (Сўфий Аллоҳёр)	1616	1706
312. Мирза Абдулқодир Бедил	1644	1721
313. Шайх Калимуллоҳ Жаҳонободий	1650	1729
314. Бобораҳим Машраб	1657	1711
315. Аҳмад ибн ал-Ҳабиб	—	1753
316. Шоҳ Валийуллоҳ	1702	1762
317. Мухаммад ибн Абдул Вахҳоб	1703	1792
318. Шайх Валиуллоҳ Аҳмад Абдурахим	1703	1787
319. Маъсум Алишоҳ	—	1798
320. Аҳмад ат-Тижоний	1737	1815
321. Мирзо Али Ризо Шерозий Боб	—	1850
322. Мухаммад ибн Али ас-Санусий	1787	1859
323. Шайх Ғавсул-Аъзам Эрвосий	—	1860

324. Хожа Зайнулобиддин Ноиб ас-Садр	1793	1861
325. Аҳмад Саййид Қодирий	1802	1880
326. Баҳомуддин Воисов	1804	3 893
327. Мирзо Ҳусайн Али Нурий Баҳоуллоҳ	1817	1892
328. Саййид Али Муҳаммад Боб	1819	1852
329. Мирзо Ғулом Аҳмад Қодиёний	1839	1908
330. Жамолиддин ал-Афғоний	1839	1897
331. Муҳаммад Аҳмад	1848	1885
332. Муҳаммад Абдол	1849	1905
333. Ғулом Ҳайдар Алишох	—	1908
334. Оятуллоҳ Рухуллоҳ Мусавий Хумайний	1900	1989

Туғилган ва вафот этган йилларн аниқланмаган машхур сўфийлар

1. Шайх Абулаббос Омилий	27. Мавлоно Зиёвуддин
2. Шайх Аҳмад Буний	28. Исмоил ота
3. Шайх Баннон	29. Исмоил Нажоший ас-Сағфиранбожий
4. Шайх Зайниддин Аъло	30. Муҳаммад Саккокий
5. Шайх Разиддин Али Лоло	31. Муҳаммад Зоҳид
6. Шайх Сайфиддин	32. Муҳаммад Зоҳир ибн Иброҳим ал-Бухорий
7. Шайх Абдуллоҳ ад-Дехлавий	33. Муҳаммад Дарвеш
8. Қусам шайх	34. Сари Сакотий
9. Хожа Абдулахад	35. Султонали Мусо
10. Хожа Аҳмад Форук	36. Саййид Нури Муҳаммад ал-Бадвоний
11. Хожа Валихон	37. Шамсиддин Жони Жонон Мазхар
12. Хожа Дарвеш	38. Ҳаждод Бағдодий
13. Хожа Мирмуҳаммад Иброҳим ..	39. Ҳасан Ҳилмий ал-Кастамоний
14. Хожа Муҳаммад Мусохин (Мусохон)	40. Умар Зиёвуддин ад-Доғистоний
15. Хожа Муҳаммад Обид	41. Мустафо Файзий ибн Амруллоҳ
16. Хожа Муҳаммад Саййид	ат-Такфурдоғий
17. Хожа Муҳаммад Сиддик	42. Ҳосиб аш-Шерозий
18. Абу Али Рудборий	43. Фаридиддин Шакарғанж
39. Абу Амр Маккий	44. Халил ота
20. Абу Наср Ҳафза	45. Шамс Табризий
21. Абу Усмон Маърибий	46. Қутбиддин Ҳайдар
22. Аҳмад Югнакий	47. Ҳабиб Ажамий
23. Аҳмад ибн Сулаймон Ҳомоз Ҳасан ас-Сомий	48. Робиаи Шомия
24. Аҳмад Зиёвуддин ал-Кумушҳаравий	49. Ҳакимаи Димишкия
25. Абдулазиз ал-Косоний	50. Зайтуна (Фотима)
26. Мавлоно Ориф	за бошқалар.

Ислом тасаввуфи ҳақидаги мазкур фаслни ниҳоясига етказар эканмиз, шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, баъзилар тасаввуфни ғарб мистицизми билан айнанлаштирадлар. Шунинг учун бу масалага бироз ойдinлик киритишга тўғри келади.

Ислом тасаввуфи ҳеч қандай ташқи таъсирга берилмай, бевосита исломий тамойиллар устига қурилган. У, бошқа тасаввуф (мистицизм)лардан фаркли ўларoқ тавҳид ақидаcи, Қуръони қарим ва Муҳаммад с.а.в. суннатларига асосланади. Ислом тасаввуфи фақат Исломга мувофиқ бўлиб, у — ҳинд, юнон, яҳудий, насроний ва бошқа исломдан аввалги маданиятларнинг мистицизм деб аталмиш тасаввуфларидан тубдан фарк қилади.

Мистика - тасаввуф, сўфийлик. Махсус тайёргарлиги бўлмаган оддий одамнинг тушуниши қийин, ақл доирасига сиғмайдиган, ҳақиқатдан узоқ, ғайритабиий, мавҳум, ғалати бўлиб кўринадиган (туюладиган), сўфий - авлиёнинг одатда оддий халқдан яширин - пинҳон тутадиган сирли диний эътиқоди, таълимоти.

«Мистика» лотинча сўз бўлиб, "яширин, мавхум, сир-асрор, тилсиз, оғиз очмаслик, кўз юмиш" деган маъноларга эга бўлиб, ғайритабиий, илохий билим ва оммадан яширин, сир тутилиши шарт бўлган диний фалсафий сирлар мажмуасидир. Мистика ғайриоддий ва ғаритабиий илм тизими бўлиб. унда илохий сирлар ҳам мужассамлашганлиги учун, махсус таёргарлиги, билими бўлмаган оддий одам унга тушуна олмайди. Шунинг учун ҳам у оммадан сир тутилади ва ҳаммага ҳам ошкор этилавермайди. Унинг асосий ғояси — ҳақиқатни топиб оламлар хожаси — Парвардигорни якиндан таниш, **Унга** яқинлашиш ва бу билан маънавий қониқишга эришишдир.

Ислом тасаввуфининг ғарб мистицизми билан баъзи ўхшаш ва яқин томонлари бор бўлгани билан, улар бир-биридан тубдан фарқ қилади. Ислом тасаввуфи ҳамда ғарбу шарк мистицизмининг билимдони Рене Гюнон (1951 йил вафот этган) улар ўртасида Пта фарк борлигини айтиб ўтган:

1. Мистицизмнинг икки хусусияти бор: пассивлик (ҳаракатсизлик) ва методсизлик (усулсизлик). Мистицизмда инсоннинг қаердан бошланишию қаергача етиб бориши маълум эмас. Тасаввуфда ибтидо — бошланиш ҳамда камолотга эришув ва бу йўлда қўлланиладиган усул муҳим аҳамиятга эга. Мистицизмда ҳаракат ва ғайратга эҳтиёж йўқ, кишининг яратилиш имконияти кифоя.

2. Мистицизмда раҳнамо — шайхга боғланиш йўқ. Тасаввуфда эса "сайри сулук" бир раҳнамо пир — муршид хузурида бошланади ва бунга иккинчи туғилиш дейилади.

3. Мистицизмда муршидлар силсиласи йўқ. Тасаввуфда эса, тарбиянинг энг муҳим унсурларидан бири силсила бўлиб, бу силсила Пайғамбар Мухаммад алайҳиссалом орқали Аллоҳнинг бош фаришталаридан бири бўлган Жаброил а.с.га қадар бориши тасаввуфнинг ғайри башарий — инсониятдан устун, юқори ва олий эканига ишорадир.

4. Мистицизмда пир — муршид бўлмаганлиги сабабли кундалик ўқиб туриладиган дуолар, зикрлар, зикр тушишлар ҳам йўқ, Тасаввуфда эса тариқат аҳли шайх, пир тайинлаган ва белгилиб қўйган чизги — йўлга амал қилиб ҳаракатланадилар ва ундан ташқарига чиқмайдилар.

5. Мистицизмда хоҳиш, истеъдод ва қобилият кифоядир. Тасаввуфда эса улардан ташқари, юқорида айганимиздек, шайхга боғланиш ҳам бор бўлиб, бу боғланиш уч босқичдан иборат: а) кишининг истеъдоди; б) бу истеъдод ва қобилиятнинг ривожланишини таъминловчи илохий нур ва файзнинг берилиши; в) шайх раҳнамолигида зикр, риёзат каби ёрдамчи унсурлар орқали мақомларни бирма бир ошира бориб вуслатга ва ваҳдатга эришуви.

6. Мистицизмда иш олиб бориш усулларининг қоидалари (техник қоидалар) йўқ. Ваҳоланки, тасаввуфда тариқатларнинг одоб-аркон деган махсус усуллари бўлиб, киши бу усул — қоидаларни ўзининг ҳолатига хос ва мос, мувофиқ бўлганини, кўнгли чопганини танлайди ва ўша тариқатга қиради.

7. Мистик одам қиладиган ибодатлар ҳар ким ҳам қила оладиган ибодатлардир. Тасаввуфда эса шайх — раҳнамонинг тавсиясига кўра мурид муайян вақтларда маълум бир зикру тасбеҳот билан шуғулланади.

8. Мистиклар пировардида "Илмул-яқийн" даражасигача кўтарила оладилар. Сўфийлар эса ундан, ҳамда яна ундан кейингиси "Айнул-яқийн" дан ҳам ўтиб, "Ҳаққул-яқийн"га яъни "Комил инсон" нуктасига эришадилар. Мистиклар пировард манзил — "Тангрига эришув" деб жаннатни назарда тутадилар. Сўфийлар эса ундан юқорирокка — олий ғоя ва мақсад сари "Ҳалос-нажот"га яъни "Ҳақ билан ҳақ бўлмоққа" интиладилар.

9. Мистик ҳолларда экстаз — важд (ўзини йўқотиш) муҳим хусусиятга эга. Сўфийларда ҳам бу хусусият бор, аммо сўфий учун ботиний (ички) ҳолат асосийдир. Мистик ҳоллар ўтади — кетади. Сўфий қўлга киритган файзни эса ҳеч ким тортиб ололмайди.

10. Мистицизмда босқичлар йўқ. Тасаввуфда эса пирамидасимон мақомлар тизими бор.

11. Мистицизмда изтироб асос қилиб олинган. Тасаввуфий тарбияда эса бунга вақт-вақти билан мурожаат этилади, бироқ бу унчалик аҳамият касб этмайди (Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. Нодирхон Ҳасан таржимаси. Тошкент. "Истиқлол," 1999, 31—33 бетлар).

Сўфийлик атамалариниёг изоҳлари (мавзу тузилмасига кўра)

**Ҳаёт турли хил ҳолатларнинг ал-
машинувидир, истаган жойда қулай
аҳволда қолиш учун уларни ўрганиш
ва кузатиш керак.**

Оноре де Бальзак

Энди, бирмунча кадрдон, якин бўлиб қолган дўстим!

Китобимизнинг диний қисмини тугаллаш ва фалсафий қисмини бошлашдан аввал, мазкур мавзуга алоқадор бўлган айрим сўфийлик атамалари ва диний сўзларнинг изоҳлари, Ислон ва бошқа динлардаги диний лавозимлар, мансаблар, унвонлар, қадимги юнонлар, римликлар ва бошқа халқлар топинадиган маъбудлар ҳамда бошқа муҳим кўшимча маълумотлар ҳақида бироз бўлса-да, маълумотлар бериб ўтамизки, бу ишимиз Сиз учун фойдадан холи бўлмас деган андиша билан, бунга қўл уришга жазм этдик.

С ў ф и й — «Тасаввуф тарикатлари» фаслида айтиб ўтганимиздек, бу сўз, атаманинг келиб чиқиши ҳақида саккиз хил фикр баён этилган:

1. Баъзилар бу сўз «саф» сўзидан келиб чиққан, чунки бундай мусулмонлар илохий йўлга кирганларни биринчи сафида турувчилардир деганлар.

2. Бошқа бирлари эса «сўфий» сўзи «ахл ас-суфа» (суфа ахли) иборасидан келиб чиққан, деб ҳисоблайдилар. Чунки суффа ахли пайғамбаримиз ҳаётлик чоғларидаёқ таркидунё қилган бир гуруҳ тақводор диндорлар бўлиб, улар пайғамбаримизнинг ҳовлиларидаги суфада яшаганлар. Кейинчалик уларга таклид қилганлари учун шундай ном билан атаганлар, деб тушунтирганлар.

3. Яна бир гуруҳ кишилар «сўфий» сўзи «сафо» сўзидан келиб чиққан, чунки бу тоифа кишиларнинг қалби сидку сафо куёшидек порлаб туради деганлар.

4. Яна баъзилар сўфий «суфух» сўзидан ҳосил бўлган, чунки «суфух» бирон-бир нарсанинг хулосаси бўлганлиги сабабли уларни сўфий деб айтганлар.

5. Айрим уламолар сўфий сўзи «соф», яъни софлик, поклик, тоза, рухий камолот мазмунига эга деб тушунтирганлар.

6. Баъзилар бу сўз юнонча «софос» (донишмандлик) сўзидан олинган деганлар.

7. Олимларнинг баъзилари эса юнонча «суф», файласуф сўзининг охирги қисмидан олинган деган мулоҳаза ҳам билдирганлар.

8. Ва ниҳоят, кўпчилик олим ва уламолар сўфий сўзи арабча «суф» сўзидан ҳосил бўлган, чунки бу сўзнинг луғавий маъноси жун ва жундан тўкилган мато маъносини беради, деб айтганлар.

Сўфийлар кўпинча жун чакмон, жун матодан бўлган хирқа, жанда, кулоҳ ва кўй терисидан қилинган жунли пўстин кийиб юришни одат қилганлари учун халқ уларни жун кийимлилар, яъни сўфийлар деб атай бошлаган.

Халқ орасида улар «ахлиуллоҳ», «валий», «авлиё», «ахли ҳол», «ахли ботин», «арбоби тарикат», «дарвеш», «қаландар», «фақир» номлари билан тилга олинганлар.

Т а с а в в у ф — Ислондаги сўфийлик оқимининг диний-фалсафий таълимотидир. Таълимотнинг асоси инсон ва унинг Парвардигорга бўлган мукосабатидир.

Сўфийликда рухий камолотга эришиш тўрт боскичдан иборат: шариат, тарикат, маърифат, ҳақиқат. Улар бу боскичлардан навбатма-навбат ўтганларидан кейин Парвардигорни таниш, билиш за ниҳоят Унга қўшилиб, сингиб кетишни ўз олдиларига мақсад қилиб қўядилар. Тасаввуфда солиқ (шогирд) шариат илмларини билиб олганидан кейин тарикатга (ҳақ йўлга) кириб, маърифат ўргана бошлайди ва у орқали Ҳақиқатга етишга интилади. Сўфийлик тарикатлари — уюшма, жамоалари «сулук» (йўл) деб ҳам аталади.

Т а р и қ а т — «йўл», «усул» маъноларини англатувчи диний-сўфийлик атамаси. Покланиб ҳақиқатга етиш йўллари. Тасаввуфдаги муайян бир йўналиш. Тарикат сўзи уч хил маънода ишлатилади:

1. Умумий сўфийлик йўли, йўналишлари, яъни сулуклари;
2. Сўфийликнинг маълум бир тармоғи, йўналиши, сулуки. Яъни, масалан, яссавия, қодирия, кубравия, нақшбандия, суҳравардия тариқатлари (сулуклари);
3. Сўфийлар **Парвардиғорга** етишишларининг иккинчи, шариатдан кейинги босқичи ҳам «тарикат» дейилади.

Хуллас, тарикат—инсонларни махсус таълим-тарбия билан гўзал ахлоқ, покиза қалб ва латиф руҳ соҳиби этадиган охир-оқибатда эса **Аллоҳга** яқинликни таъминлайдиган ўзига хос маслак ва мафкура йўлидир.

С у л у к (тарикат) — диний-сўфийлик атамаси бўлиб, араб тилида юришни билдиради. Сўфийларнинг ҳаёт кечириш тарзи; йўналишлари; авлиёликдаги йўл, тарикат йўли; **Аллоҳга** етишиш йўлларида бири; тарикат аҳли танлаб олган йўл, сулук. Сулук, тарикат деб ҳам аталади.

С о л и к — сўфийлик йўлига, бирон-бир тарикатга кирган киши, шогирд, бирор сулук тарафдори. Тасаввуфда дарवेशлик, зохидлик, таркидунё килиб кун кечириш йўл-йўриғи.

С и л с и л а (шажара) — диний-сўфийлик атамаси. Занжир, тизма, тартиб, шажара, насабнома. Тасаввуфда шажаранинг ўрнига «силсила» (занжир) сўзи ишлатилади. «Шажар» эса арабчада «дарахт» маъносини англатади. «Шажара» кўпроқ насабнома сифатида, «силсила» эса кўпроқ пиру устозлар занжири сифатида ишлатилади. Ҳар бир пир, шайх, ўз устозини ва ўз насабномаси — силсиласини то Мухаммад алайҳиссаломгача номма-ном билиши шарт бўлган.

В а л и й — «дўст», «эга», «соҳиб», «яқин» маъноларини англатади. Парвардиғорга яқин, азиз, комил одам, ҳомий, бандаларнинг ҳомийси, маъноларини билдиради. Улар каромат қилувчи, келажакни олдиндан башорат қилиш қобилиятига эга бўлган, илмли, тақводор кишилар, сўфийлар.

Валийликни ҳазрат Али мартабаси дейдилар, яъни унинг мартабаси барча мартабалардан баланд ҳисобланади. Валийликни баъзан ҳатто пайғамбарлар рутбасидан ҳам юқори деб ҳисоблайдилар. Бошқалар табиқий ўлимдан кейин кўрадиган нарсаларни улар табиий ўлимгача кўрадилар, уларга ўлимдан кейинги ҳолатлар ҳам маълум бўлиб, улар илмул-яқин даражасидан айнул-яқин даражасига ўта оладилар.

А в л и ё — «валий» сўзининг кўплиги.

Х о ж а (форсча) — «хўжа», «эга, эгам». Тасаввуфда Мовароуннаҳр тарикат машойихларига берилган унвон. Бу унвон Юсуф Ҳамадоний (1048—1140)дан бошлаб ишлатилди. Масалан, Хожа Абдулҳолиқ Ғиждувоний, Хожа Аҳмад Яссавий, Хожа Бобои Самосий, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ва ҳоказолар. Жумладан, хожаи бузрук — улуғ хожа (лақаб).

Юсуф Ҳамадонийдан олдин ўтган пирлар «шайх» унвони билан аталганлар.

Ш а й х (арабча: «кекса, оқсоқол») тасаввуфда пиру муршидларга қўлланиладиган унвон. Кўплиги — «машойих». Ҳурмат тариқасида зиёратгоҳларда, мазорларда зиёратчиларни кутиб-кузатиб дуою фотиҳа билан хайру эҳсонларни қабул қилиб, тасарруф қилиб турадиган шахсларга нисбатан ҳам ишлатилган.

М у р ш и д (арабча: «йўл кўрсатувчи») тасаввуфда тарикат одобларидан сабоқ берувчи пир, шайх, хожа, устоз. Сўфийлик тариқатларидан бирининг обрўли раҳнамоси, пешвоси, устози. Муридларнинг раҳнамолари — пирлар ва эшонларнинг умумий номи.

Э ш о н (форсча «улар» деган маънони англатади) сўфийлик оқимларида диний раҳнамолар унвони. Сўфийлик тариқатларидан бирига мансуб бўлганлар, исмларига «эшон», «пир», сўзлари қўшиб ишлатилган. Эшонлар ўзларини муридларни сўфийлик йўлига ўргатувчи муршид ҳисоблаганлар, улар беморларни руҳий даволовчи, келажакни олдиндан башорат этувчи ва кароматлар кўрсатиш қобилиятига эга бўлганлар.

С а й и д (лар) — «жаноб», «бошлиқ», «етакчи», «рахнамо» маъносини англатувчи

арабий калима. Илгарилари арабларнинг кабила, кавм, тўда, гуруҳ бошлиғи, етакчиси «сайид» деб аталган. Кейинчалик пайғамбаримизнинг қизи Фотима ва куёви ҳазрат Алининг ўғиллари Имом Ҳасан, Имом Хусайн авлодлари «сайид»лар (яъни пайғамбарзодалар) деб атала бошланганлар. Ўрта Осиёда пайғамбар авлодлари — сайидларни «тўралар», «тўрам» деб аташ одат тусига кирган.

Демак «сайид» атамаси бошлиқ, жаноб деган маънода қўлланилган, «сайид», «тўра», «тўрам» атамалари эса пайғамбаримиз авлодларининг фахрий унвонлари саналган.

Х ў ж а (лар) (форсча: «хўжайин», «соҳиб») ҳақида икки фикр мавжуд: 1. Хўжалар дастлғбки тўрт халифа Абу Бакр, Умар, Усмон ва Алидан (Алининг Фотимадан бошқа хотинларидан) тарқалган авлодлари; 2. Пайғамбаримиз давридаги саркардаларнинг авлодлари. Хўжалар, аслзодалиқда (оксуякликда) сайидлардан кейин турганлар.

М а х д у м (арабча: «хизмат қилинувчи одам») одатда пиру устозларга бериладиган лақаб, унвон. Чунки уларга ўзларининг муридлари ва шогирдлари хизмат қилишган. Бу лақаб уларнинг ўғилларига нисбатан ҳам ишлатилган. Бу сўзнинг бузилган шакли — «махсум» деб нотўғри ишлатиш бизда кенг тарқалган.

М у х и б (ошиқ) — ҳақиқат, маъно, яъни ботин аҳлига мансуб шахс. Муҳиб, «Ҳақкал яқин» босқичига — Аллоҳ висолига етишишни орзу қилиб яшаган.

М у р и д (арабча: «эргашувчи», «талаб этувчи», «истовчи») бирор ишни қилишга жазм ва азму қарор қилган одам. Пир, эшонга қўл бериб, сўфийлик йўлига кирган шахс. Пирнинг шогирди. Бутун ақлу иродасини Аллоҳга қаратиб тариқат сирларини ўрганувчи киши. Муҳиблик мақомидан кейинги мақом.

Рижол ул-Ғайб — тасаввуфий маслакда дунёни бошқариш ва идора этишлари тан олинган валийлар жамоаси. Улар — «ғайб эранлари», «рижоуллоҳ», «мардони Худо», «мардони ғайб», «хукумати маънавия» деб ҳам юритилган.

Қ у т б (ўқ, полюс) 1. Тамоман қарама-қарши бўлган икки ҳодиса, икки томоннинг ҳар бири. Масалан: Шимолий кутб, Жанубий кутб, мусбат кутб, манфий кутб. Бутун борлик маълум бир илоҳий кутб (ўқ) атрофида доиравий айланиб ҳаракатда бўлади. 2. Тетирмон тошининг ўқи демакдир. Тасаввуф талқини бўйича тегирмон тоши бир ўқ атрофида айлангани сингари, оламнинг меҳварини ҳам кутб ташкил этади. Кутбга "ғавс" (мададкор), "ғавс ул-аъзам" (энг буюк ғавс), "кутб ул-актоб" кутблар кутби ҳам деганлар. 3. Сўфийлар тариқатида кутбга халқаро фаолият юритиш мақсадида турли шаҳарлар ва қишлоқлардаги хонақоҳларда фаолият кўрсатувчи устоз-пирлар ва айрим солиқлар ва азиз-авлиёлар итоат этган марказий раҳбар ҳам «кутб» деб аталган; Кутблар эса, ўша замоннинг энг етук азиз-авлиёси—кутб ул-актобга (кутблар кутбига) бўйсунганлар. Бир кутб қўл остида 4 амуд (устун), 40 абдол бўлиб, улар исталган вақтда у ёки бу пирнинг вафотидан сўнг, ёки у пир бошқа юртга юборилганидан кейин уни алмаштиришга муносиб одам бўлганлар. Уларни 300 нафар нақиблари (халифалари) ҳам бўлган. Бир пирда 4та халифа— ўринбосар бўлиб, улар пирнинг давомчилари ҳисобланадилар. (Н.Иброҳимов, Ибн Батутанинг Ўрта Осиё бўйлаб сайёҳати китоби изоҳидан).

Ф а қ и р (арабча: «камбағал», «гадо») Исломда дарвеш, қаландар, азайимхон, авлиёларнинг умумий номи.

Ўрта асрларда Шарқ мамлакатларидан Европа мамлакатларига келган, ҳар хил сеҳрли ишлар, жодугарлик билан шуғулланадиган кўз^ойлоғичлар, мусулмон ва хинд рухонийлари ва монахлар ҳам фақир деб аталганлар.

XVII асрдан Бухоро амирлиги ва Афғонистонда фақир — камбағал фуқаро маъносида ишлатила бошланган. Ҳозир ҳам фақир деганда қашшоқ, бечора одам тушунилади.

Д а р в е ш (форсча: бенаво, қашшоқ, фақир, художўй) сўзининг асл маъноси эшиклардан хайр-эхсон тиловчи бўлиб, бу сўзнинг қадимги шакли «даровез» — «эшикларга осилувчи» дирки, кейинчалик у «дарвеш» шаклини олган. Дарвеш учун муршидлик эшиги Каъба қабидир. У ана шу «эшик»ка осилувчи ва ундан нажоттиловчидир. Кейинчалик моддий бойлиқдан, нафс орзуларидан, оиладан, никоҳдан воз кечиб, дунё неъматларини тарк этиб, зоҳидликда яшаб, ҳақиқат йўлига кирган кишини шундай атай бошладилар.

Улар умрини Парвардигорга бўлган ишқ ва риёзатга бағишлаган тариқат йўлчиси, чин ошиқ одамлардир. Улар, тасаввуф тариқатларининг бирига мансуб бўлиб, хонақоҳ, масжид, каландархоналарда яшаб, кўпинча тиланчилик билан кун кечирганлар.

Қ а л а н д а р (лар) — дарзешларнинг бир тоифаси бўлиб, таркидунё қилган, зоҳидликда яшаб ўзини Парвардигорга бағишлаган, дунё неъматларидан, оила, болачақадан воз кечган, аммо дарвешларга ўхшаб бирор сўфийлик, тасаввуф тариқатларига мансуб бўлмай, гадойлик қилиб кун кечириб юрувчи кишилар. Уларнинг яшаш жойи, маскани бўлмаган.

М а д д о ҳ (арабча: «мактовчи», «ташвиқотчи») одамлар гавжум жойларда *Қурбони карим*, ҳадис, шариатдан, азиз-авлиёларнинг кароматидан гапириб юрувчи рухоний; нотик. Маддохлик билан кўпинча дарвешлар, каландарлар шуғулланиб юрганлар.

Д е в о н а (форсча: «эси паст», «телба», «жинни», «савдойи»). Ўрта Осиё халқларининг кўпчилиги уларни авлиё, сўфий деб ҳисоблайдилар.

Г а д о (гадой) — тиланчилик билан кун кечирувчи йўқсил, бенаво, кашшок одам. Гадоиларнинг аксарияти мажруҳ ёки ногирон бўлган.

Ҳ а қ - и р (арабча: қадрсиз, хор, бечора). Бу сўз баъзан сўфийларга нисбатан ҳам қўлланган.

И ш қ — тасаввуфда ҳусни мутлаққа — Аллоҳга бўлган кучли, шиддатли севги бўлиб, тариқатнинг энг муҳим макомларидан бири ҳисобланади. Унга факат комил инсонгина етишиши мумкин. Бу макомда ошиқда шундай ҳолат юз берадики, у ўзидан бегона, ноогоҳ, замону макондан озод, маҳбуб фироқида куяди, ёнади ва унга етишишга жондан кечиб бўлса ҳам астойдил интилади. Ҳақиқий ишқ — ҳусни мутлаққа, мажозий ишқ одам ва олам гўзаллигига бўлган-ошиқликдир.

Илоҳий ишқда соф муҳаббат—сафо, нурга етишув—фано макомидадир. Хослар ишки ва омилар (авом) ишки бир-биридан фарқланади. Ҳақиқатни тушуниб етган хослар Ҳаққа етишади, маърифат ҳосил қилмаган, ҳақиқатни тушунмаган, билмаган авом муқаддас китобларнинг асл маънолари—ҳақиқатни англамай, жаҳолатда юрадилар. Ишқ сўзи арабча «ашқ» сўзидан олинган бўлиб, бу биздаги зарпечакни англатади. Маълумки, зарпечак чирмашган ўсимлигини куритмай қўймайди. Шу каби ҳақиқий ишқ соҳиби бўлмиш ошиқ тезда Аллоҳ дийдорига қовушади.

Илоҳий ишқ инсоний муҳаббатни истисно этмайди.

М у х а б б а т—кишининг севги, меҳр, яқинлик ва садоқат ҳисси бўлиб, ишқнинг мартабаларидан бири, яъни ёмон феъллардан покланиб, яхши ва гўзал хулқларга эришиб севгилисига яқинлашмоқ истагини билдирувчи туйғу.

Муҳаббат «ҳибба» ўзагидан яралган сўз бўлиб, «устига тупроқ тортилган уруғ» маъносини англатади. Ҳаётнинг асли ва асоси ана шу уруғ бўлганидек, диний, маънавий ва рухоний ҳаётнинг уруғи, илдизи ва дарахти ҳам муҳаббатдир.

Муҳаббатнинг турлари кўп бўлиб, севгилисига бўлган муҳаббатдан ташқари яна меҳр туйғуси билан боғлиқ бўлган муҳаббат, яъни кишининг ота-онасига, фарзандларига, ака-ук*аларига, қариндош-уруғларига, дўстига, касбига нисбатан бўлиши мумкин. Булардан ташқари киши нафс даъвати билан дунё бойликларига берилиб, уларга каттиқ муҳаббат қўйиши ҳам муҳаббат турларига киради.

Н а ф с — инсоннинг, жонзотнинг турли орзу-хавасларга, роҳат-фароғатга, маишатларга, ҳузурланишга табиий интилиши, моддий, маънавий, жисмоний, рухий талабларини қондириш учун машаққатли кураши.

Нафсдан шайтон усталик билан фойдаланади ва кишиларни йўлдан оздиради, тубанликка бошлайди. Нафснинг ҳалокатли оқибати, унинг меъёрдан ортиб кетиш даражаси билан белгиланади. Нафс меъёрдан қанча узоқлашса, оқибат шунчалик ҳалокатли, аянчли бўлади.

Нафс инсонни Ҳақиқатдан узоқлаштиради. У инсонни дунё билан боғлайдиган бир занжир. Нафсга ҳокимлик қилиш учун ранж ва меҳнат камлик қилади. Унга қарши жиҳод эълон қилмоқ керак. Бу жангда ғалаба қилиш учун Аллоҳга тинмай илтижо қилиб,

ёлвориб туриш керак бўлади. Чунки нафсни осонликча енгиб бўлмайди. Тасаввуф фалсафасига кўра, инсонда саккиз хил нафс бор. Жумладан:

1. **Нафси аммора (тийилмаган)** — инсонни ёмонлик, риёкорлик, бетамизликларга етакловчи ва ундан завкланувчи нафс.

2. **Нафси лаввома (жазога лойик)** — ёмон ишлар қилувчи, салбий ҳислатларга эга бўлган, пиравордида пушаймон қилдирувчи нафс.

3. **Нафси марзийя (Аллоҳга ёқадиган)** — Аллоҳ ризосини қозонган ва унга макбул бўла оладиган нафс.

4. **Нафси мутмаина (жиловланган)** — иймон хотиржамлигини таъминлайдиган хатоликлардан асровчи нафс.

5. **Нафси мулҳама (худо ёрлақан)** — илохий йўл-йўриқлар ва жозибага илҳомлантарадиган нафс.

6. **Нафси розийя** (олийжаноб) — Аллоҳдан рози бўлган нафс.

7. **Нафси софийя** (пок, соф, нурафшон) — қусур ва иллатлардан батамом покланган соф нафс.

8. **Нафси комила (ўта мўл)** — рўзадан кейинги нафс

Қ а н о а т (арабча: қониқиш) озга ёки бориға кўникиш, бори билан кифояланиш, нафси тийиклик, кўпга, ортиқчаликка интилмаслик, орзу-хавасни чеклаш, қаноатга кўникма ҳосил қилиш. Рухий осойишталикни, хотиржамликни таъминлайди.

А д а б (арабча) — ҳулк-одобнинг ички ва ташқи томонидан гўзал, хавас қилурлик даражада бўлиши. Сўфийларда адаб тўртга ажратилади: 1. **Шариат адаби** — шариат ва пайғамбар суннатиға амал қилмоқ; 2. **Тарикат адаби** — бирон-бир тарикатға боғланиб, унинг одоб ва арқонини ўрганиб, шу бўйича ҳаракат қилмоқ; 3. **Маърифат одоби** — нафси аммора ва нафси лаввомани енгиб, илми илохийни ўзлаштириш; 4. **Ҳақиқат одоби** — Аллоҳдан бошқасидан юз ўгириб, **Ҳақ** васлиға етишиб, унга қўшилиб кетмоқ.

Ш а р и а т — тўғри йўл, илохий йўл қонунчилиги. Ислом динининг диний ҳуқуқ тизими, кодекси. Шариатда 6 асосий категория бор: фарз, мандуб, мубох, ҳалол, ҳаром, макруҳ. Сўфийликка қадам қўйган киши дастлаб шариатнинг барча талаб ва категорияларини мукаммал ўрганиши ва эғаллаб олмоғи лозим бўлган.

Т а р и қ а т — сўфийликда шариатдан кейинги иккинчи босқич. Тарикат, шариатни муҳофаза этувчи илохий амал бўлиб, шариатни ҳам ўз ичига олади. Шариат аҳли жаннат иштиёқида ибодатда бўлсалар, тарикат аҳли **Ҳақ таоло** дийдорига етишиш учун жондан кечганлар. Тарикат аслан шариат заминидан кўкариб чиққан гулдири.

Турли тарикат аҳли **Ҳаққа**, Ҳақиқатға етишишда ҳар хил йўллари танлаб олганлар. Кўнгиллари чопган, қалблари мойил бўлган ўзларига маъқул бўлиб кўринган тарикатни танлаб олиб, ихлос қўйиб, шу йўлдан кетганлар.

Тарикатлар бир-бирларидан кескин фарқ қилган, -аммо улар Ислом доирасидан четга чиқмаган. Барчаларининг йўллари ўзларича тўғри саналган. Масалан, соддароқ қиёс тарикасида тушунтирсак, бирорта олис шаҳарға, манзилға бориш учун самолётда, поездда, машинада, мотоциклда, велосипедда, отда, эшакда ёки пиёда турли йўллар оша етиб бориш мумкин. **Аллоҳнинг Ўзи билгувчирокдир !**

Тарикатға қадам қўйган сўфий тирикчиликнинг барча ташвишларидан буткул воз кечади. Ихтиёрини устози — пир, шайх, эшонға бутунлай топширади ва қуйидаги тўрт асосий тамойилларға қатъий амал қилади:

— **таваккул** — ҳар нарсани, ҳар ишни **Худоға** солиш, ёлғиз **Унинг** Ўзига таваккал қилиш;

— **шавқ** — ёлғиз яратган **Тангри таолони** севиш, фақат **Унга** мухаббат қўйиш, фақат Унгагина интилиш;

— **зуҳд** — таркидунё қилиб, зохидликда доим тоат-ибодат қилиб яшаш;

— **фақр** — доим камбағалликда, Аллоҳдан бошқа ҳеч кимға муҳтожлик сезмай, ҳеч кимға қарам бўлмасдан яшаб, доим маърифат орзусида юриш. Фақир кишининг моли бўлмаслиги, бўлса ҳам уники бўлмаслиги керак.

М аъ р и ф а т — 1. Ақлу дониш, амалий билим, Аллоҳни таниш, фаҳмлаш;

тасаввуфга хос илм; хол сирлари ва илоҳий ҳақиқатларга тегишли илму урфон. 2. Сўфийликда тариқатдан кейинги учинчи босқич.

Сўфийликнинг бу босқичига кадам қўйган сўфий, мурид фақат Худонинг борлигини мутлоқ ҳақиқат деб, бутун Олам — коинотни Худонинг ижоди деб, теваарак атрофдаги нарсалар ва ҳодисаларга бепарво бўлиб, инсон руҳининг Худо билан қўшилишини олий мақсад деб, яхшилик ва ёмонликнинг нисбийлигини ақл билан эмас, қалб билан англашлари керак бўлган. Шу мақсадда улар қаттиқжазава билан зикр-саного тушиб, Худонинг жамолини кўришга ҳаракат қиладилар.

Х а қ и қ а т — 1. Чиндан мавжуд бўлган нарса, асл моҳият. Аллоҳни билиш, борлик, олам сирларини тўғри ва теран идрок қилиш. Ҳақиқат — шариатнинг ички-ботиний томонидир. Шунинг учун ҳам ҳақиқат тасаввуф маъносида ҳам кенг қўлланилган. Бу ҳақда машхур сўфий Абу Наср Саррож шундай деган:

— Шариат илми — хизмат илмидир. Ҳақиқат илми мушоҳада илмидир... Шариат — баён илми, ҳақиқат — бурхон илми. Шариат илми муомала учундир. Ҳақиқат илми эса мувоқабат учун. Шариат илми фъелларга хос, ҳақиқат илми ҳолларга хос. Шариат илми ривоят учун, ҳақиқат илми ҳидоят учундир... 2. Сўфийликнинг тўртинчи босқичи. «Ҳақиқатга эришув»дан сўнг, сўфий шахс сифатида тугаб, Парвардигорга етишиши керак ва фанога эришилгач, бу босқич ҳам тугалланади. Сўфийлик йўлига кирган мўмин аввал муҳиблик, кейин муридлик, кейин дарвешлик, кейин олимлик — орифлик, сўнг валийлик ва ниҳоят набийлик мақомига етишга ҳаракат қилади.

Тасаввуфда диннинг ташки жихати шариат бўлса, ички жихати ҳақиқатдир. Тасаввуфнинг охириги босқичи — ҳақиқатга етган сўфий, азалий ва абадий борлик Парвардигор эканлигини, ундан бошқа барча нарсалар вақтинча, ҳаёл эканлигини чуқур ҳис этади ва билади, қалбан тушуниб этади.

Ҳақиқат аҳли инсоний сифатлардан илоҳий сифатларга етишган кишилардир. Уларда шариат — сўз, тариқат — йўл, маърифат Парвардигорга бўлган ишқ бўлса, ҳақиқат ҳолдир.

М а л а к у т ёки «Ақли аввал», ҳикмат аҳлининг фикрига кўра, Вожиб ул-вужуд, Ҳаллоки олам (яъни, оламларни бор қилган, яратувчи). Азизиддин Насафийнинг айтишича, «Ақли аввал» Тангри таолодан олганларини бошқа махлуқотларга узатади. «Ақли аввал»ни «улуввий» — олий олам деб ҳам айтадилар. Яна: Ақли аввал—барча мавжудотларнинг ягона жавҳари. Оламдаги жамъи нарсалар ва ҳодисалар бўлган, бор ва бўладиган нарсалар, ҳодисалар Ақли аввалда мавжуддир. Шу туфайли уни яна Лавҳ ул-Махфуз деб ҳам атайдилар.

Ж а б а р у т — мусаффо ваҳдат (оламлар бирлиги), илоҳий қудрат олами, руҳ ва жисмлар манбаи, мулк ва малакутнинг асоси, борлик оламининг манбаи. Жабарут—моҳият, ғоялар олами. Жабарут олдида мулк ва малакут уммондан катра мисолидир. У чексиз: шакл ва суратлар тарзида кўринмайди.

В а ҳ д а т ул - в у ж у д — (ар.: жисмоний бирлик) борликнинг бирлиги. Аллоҳ ягона, фақат Угина реал ва абадий мавжуд, жисмоний олам ҳақиқий эмас, ҳақиқат фақат Аллоҳда мужассамлашган, моддий олам Аллоҳнинг нури, шуъласидир, У бутун борлик—яА яратувчисидир, деб ҳисобловчи таълимот.

В о ж и б ул - в у ж у д — азалий мавжуд ва келгусида ҳам абадий мавжуд бўладиган, ўзи-бор оламларни яратган (халақа, махлуқот қилган), Ўзини ҳеч ким яратмаган, мавжудлик манбаи Ўзида бўлган—вожиб, зарур бўлган зот—Раббил оламин (барча оламлар эгаси).

Ҳикмат аҳли фикрга кўра, вожиб ул-вужуд моҳиятан биринчи сабаб ҳамдир. (Азизиддин Насафий, «Зубдат ул ҳақойиқ»). Ул зот барча махлуқотларнинг мавжудлигига сабаб бўлгани ҳолда Ўзининг мавжудлигига ҳеч ким сабаб бўлолмайди. (Абу Наср Форобий, «Фозил одамлар шахри»).

В а ҳ д а т ул - мавжуд (ар.: мавжудот бирлиги) моддий олам ваҳдати вужуднинг ижоди, деб қаровчи таълимот. Бу таълимот бўйича табиат қадим, ундаги нарсалар ва ҳодисалар ўзаро бир-бирига боғлиқ, дунё ҳамиша ўзгариш, ривожланиш ҳолатида туради.

В а ҳ д а т аш-Шукуҳ — «шаҳодат бирлиги», «мушоҳада бирлиги». Мансур Ҳаллож

таълимотининг давомчилари инсонда икки ибтидо—лохут (илоҳий) ва носут (инсоний) сифатлар мужассамлашган, деганлар.

Л о х у т — илоҳий; яъни инсон ақли заковати билан англаб етиш мумкин бўлмаган илоҳий сир-асрор, ғайб олами, илоҳий моҳият, руҳоният олами. Инсон табиати (носут) га қарама-қарши бўлган «илоҳийлик» табиатнинг илоҳий яратилганлиги, Лохут ва носут икки ягона борлик қутби—руҳоний ва илоҳий ҳамда табиий ёки башарий мазмунга эга.

Н о с у т — «инсоний табиат», яъни илоҳий нурнинг табиат, башарият оламидаги зухурланиши. Мансур Ҳалложга кўра, носут илоҳийликнинг инсон табиатида зухур этилишининг такомиллашган шакли. Шундай қилиб, лохут ва носут олий, илоҳий оламнинг юкори ва қуйи табақаларидир. Шиаларнинг сўл оқими илоҳий нур, илоҳий рух Муҳаммад а.с.дан ҳазрат Алига кўчган, дейдилар.

Л о х у т в а Н о с у т—тасаввуф фалсафасида лохут, яъни илоҳий моҳиятнинг носутда—инсон табиатида, кўнглида зухур этиши.кўринишидир. Ибн ал-Арабий «Ваҳдат ул-вужуд» («Вужуд оламининг рух олами билан ягоналиги») асарида айтишича. рухий ёки илоҳий олам (мутлақ, олий рух) табиий, башарий (инсоний) олам билан қўшилиши мумкин. Бу эса ваҳдат—бирликнинг кўпликда.касратда вақтинча кўриниши бўлади. Ибн Сино, Яссавий ва Азизиддин Насафий таълимотларига кўра, бунга илоҳий ишк орқали етишиш мумкин. Мансур Ҳаллож ва Шаҳобиддин Сухравардий буларнинг бирлашувини инсонлик табиатидан қутилиш деб билганлар.

Х у л у л — «халла» феълидан олинган сўз бўлиб, «жойлашиш» «киришиш» деган маъноларга эга. Бир нарсанинг иккинчи нарсада мужассамланиши, гавдаланиши. Бунда икки нарса бир нарсага айланиб кетади. Тасаввуфда илоҳий нурнинг турли мавжудотларда зухурланиши тажаллийси. Яна иттиҳод, ҳақиқатга ет-ишиб, унда «эриб» йўқолиб кетиш (фано) маъносида ҳам келади. Хулул ва иттиҳод, илоҳий сифатлар ва моҳиятнинг инсонда мужассамланишини билдиради. Сўфийнинг «Ҳақ йўлидаги» охириги йўли: нафакат илоҳий сифатларга етишиб ўзини **Яратган** билан бирга деб ҳис этиши, балки ўзини шахс сифатида тугаб(мушоҳад), **Аллоҳ** таоло билан бирлашиб кетиш (фано—бақо)га интилишидир.

И т т и х о д — «бирлашиш», «қўшилиш». Ислом илоҳиётида бу атама хулул атамаси билан бирга икки хил маънода ишлатилади: а) илоҳий ва инсон табиатининг (иттиҳод аллохут бин-носут) бирлашиб кетиши; б) сўфийнинг муроқаба, важд (экстаз) ҳолатида руҳи ва қалбининг Ҳақ билан бирлашиши.

И л ҳ о м — илмий (фан) жиҳатдан таърифланишича, у одамнинг рухий ҳолати бўлиб, ундаги барча ижодий кучларнинг қуйилиб келиши ва рухий жараёнларнинг фаоллашувидир. Илҳом келган вақтда онг, тафаккур тиниқлашади, фикрлаш ва ижодиёт осонлашиб сермахсул бўлади, ҳис—туйғулар ўткирлашади, тўлиб тошади. Илҳом ижоднинг қудратли омили, у ижодкорнинг ҳамма кучларини ишга солади ва ижодий самарадорликка ёрдам беради.

Диний нуқтаи назардан олганда, илҳом—диний илҳомланиш, руҳланиш, порланиш, илоҳий нурдан қалб ва шуурнинг ёришиб кетиши. Илҳом келган вақтда олинган илоҳий билимлар ақл, идрок, фикрлаш йўли билан олинган билимларга нисбатдан аъло мартабага эга бўлади. Чунки илҳом билан инсон илоҳий сир-асрорларни билиб олиши мумкин.

Илҳомни **Аллоҳ** Ўзи севган хос бандалари—азиз-авлиёларга ички-ботиний, ҳиссий билимларга мушарраф бўлиш учун беради.

Илҳом инсоннинг тафаккури, ақлу заковати даражасига боғлиқ эмас. У сўфийлар ёки **Аллоҳ** ўзи ярлақанган бандалари қалбига солган нур. Улар Қуръоннинг мавҳум сирли маънолари ва ботин сирларини ана шу **Аллоҳ** тақдим этган илҳом йўсинида (орқали) олади. Илҳом билан ваҳй бир-бирига яқин тушунча бўлиб, илҳом ваҳйдан шу билан фаркланадики, ваҳй фақат пайғамбарларга нозил қилинади, илҳом эса азиз-авлиёларга бахш этилади.

Ақл — сўфийларнинг нуқтаи назарича илоҳий нур. Сўфийлар икки тур Ақл бор, деб эътироф этадилар:

1. **Ақли кулл** — илоҳий, мутлоқ ақл, яъни ақли аввал, оламий ақл. У, Тангрининг

фаол тажаллисидан иборат. Илк маротаба Тангридан келган бу ақл «Ақли аввал» ёки «Рухи аъзам» деб аталган. Ақли кулдан нафси кул вужудга келганки, у «Лавҳ ул-Махфуз» деб аталган. Яна бошқа таъриф бўйича нафси кулни бутун олам руҳининг (Лавҳ ул-Махфуз бўлса керак) айрим инсон руҳи, жони, нафасида зухурланиши, тажаллий этиши, дейилган.

2. Ақли жуз — инсоннинг ҳаёти, яшаш тарзи, одоб-ахлоқи, фаолиятига тегишли бўлиб, у ҳам иккига ажратилган:

1) Ақли маод — Илҳом ва ирфон билан тарбияланган инсонни охиратдан огоҳ қиладиган ақл.

2) Ақли маош — шу дунёни, ҳаётни тушунишга хизмат қиладиган ақл. Ақли маод тегишли хос кишиларга, Ақли маош эса барча оддий кишиларга тааллуқли деб ҳисоблан-ГЗН (Ахмад.Яссавий. Ҳикмзтлар. Тўпловчи И.Хаққулов. Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1991. 247-255-бетлар).

И л м и н а ҳ л — тариқат илми.

Л а д у н и й и л м — Аллоҳ ҳузуридан келадиган илм. Ўзи севган, қалби пок, амаллари холис бўлган бандаларига берилган илм. Бу илм илмларнинг энг юксаги бўлиб, уни устод таълимисиз, уларнинг саъй-ҳаракатисиз ғайбдан Аллоҳнинг Ўзи билдиради ва улар валийлик даражасига етадилар. Авлиёлар бундай илм билан кароматлар кўрсата олиш қобилиятига ЭҒа бўлганлар (Яна қаранг 325-бетга).

И л м и қ о л — тил билан англатиб бўладиган, исботлаш мумкин бўлган зоҳирий — сиртқи, диний, дунёвий илмлар, аниқ фанлар: физика, химия, математика, биология, жуғрофия, астрономия ва ҳоказолар. Исломда шариат илми ҳам «илми қол» деб юритилади. Хуллас дунёвий ва диний илмлар.

И л м и ҳ о л — *1.* Ҳол — аҳвол, ҳолат, вазият, ичида яшаётган вақтингиз, замон, хис-туйғу, хаяжон, эҳтирос, шавқ, зухур, важд, ғайб-ат, ҳузур каби ҳоллардир. Ҳол Аллоҳ тухфаси, ҳадясида. Шунинг учун ҳол инсоннинг иродаси ва ҳаракатига тобе эмас. Маш-хур Сўфий Қушайрийнинг айтишича, ҳол — Аллоҳнинг қули — Ҳақ ошиғининг қасди: жалб қилиш ташаббуси, эришиш истагисиз қалбда пайдо этиладиган нашта — ҳузун, шодлик — қайғу, ҳайбат-хаяжон сингари маъноларни билдиради. *2.* Тасаввуфда ишлатиладиган ибора, атама. Ҳол-аҳвол илми, ботиний — ички, ҳиссий илмлар, яъни тасаввуф илмидир.

Ҳол — «силкинмок» маъносига тўғри келади, яъни бир силкиниб олиб қайтадан тубдан ўзгаришга ўтиш, ўзини тиклаб олиш маъносини билдиради. Сўфийлар: «*Ҳоллар қилинган амаллардан қолган бир меросдир*», деган тушунчани илгари сурадилар.

Яна тасаввуфдаги бу иборада Тангри истаган бандасига тилаган ҳолини берур, тилганини олур, деган тушунча ҳам бор. Тасаввуфда Ҳақ таоло Ўзининг ризосини қозонган, Ўзига яқин олган яхши бандаларига «Ҳол соҳиби», «Валий» мартабасини беради дейилади. Улар эгаллаган илм эса ҳол-аҳвол илми, илми ҳолдир. Бу илмни Аллоҳ фақат Ўзи суйган азиз бандалари — авлиёларга ато этган.

И л м и ғ а й б — турли сирлар, ички ҳолларга тегишли илм, тасаввуф илми, авлиёлик илми. Ғойибни билиш, кўринмаган нарса, ҳодисаларни кўра билиш, турли сиру синоатларни билиш илми. Бу илм орқали инсон ўзини руҳан кашф этади, ақл-идрок билан етиша олмаган тушунчаларга эришади.

Ғ а й б — ҳеч ким билмайдиган жой, маконсизлик; сир.

Илми назар — пирдан муридга етадиган руҳоний тарбият, ботиний ва қалбий таъсир.

И л м и и ш р о қ — инсоннинг олис масофадан туриб бировнинг фикрини ўқий олиш қобилияти; телепатия.

И л м и и х ф о — нарсаларни кўздан ғойиб қилиш илми.

И л м и с и м и ё — сеҳр, гипноз. Сўз орқали кишига таъсир ўтказиш илми.

З о ҳ и р и й в а б о т и н и й илмлар — тасаввуфда табиат ва инсон вужудига,

акдига оид, шариат ахкомларининг бир кисми—зохирий илм ёки «илми кол» деб аталади. Дил, кўнгил, рухий олам сир-асрорларини Кашф этишга оид илмлар ботиний ёки «илми хол» деб айтилади. Хол илми олий ҳақиқатларни кашф этиш билан-боғлиқ.

Аммо Қуръоннинг асл маънолари ўрнига, ўзлари тўқиган ботиний маъноларни «топувчи» ботинийлар зарарли, янглиш мазҳаб сифатида шариат пешволари томонидан қораланган. Тасаввуфда илми ботин-олий илмлар қаторига киради.

З о х и д л и к — **Парвардигорнинг** марҳаматига эришиш учун таркидунё қилиб, фақат тоат-ибодат билан шуғулланиб яшаш.

З у х д в а т а қ в о — шариат ва тариқатда бирдек кадрланувчи иймон поклиги ва мустаҳкамлиги мезонларидир. Зухд, зохидлик бу дунёда мол-мулк, обрў, ҳашаматли ҳаёт лазатларига берилиб кетмай, бу нарсалардан пархез қилишдир. Иброҳим Адҳам, Фузайл, Аёз, Сўфиёни Саврий ҳаромдан, шубҳали таомлардан сақланиб, чўлда ўсимлик меваларини еб, доимо тоат, ибодат билан яшаганлар. Зухднинг юқори мартабаси кўнгил тозалигидир. Такво—иймонда қувватли бўлиш, Худонинг қаҳри-ғазабидан қўрқиб, ўзини барча гуноҳ, ёмон ишлардан тийиш, зохидликнинг пойдевори.

Т а р к и д у н ё ч и л и к — одамлардан ташқарида якка, ёлғиз, ташки дунёдан, жамиятдан ва оиладан ажралиб яшаш, кимсасиз жойларга бош олиб кетиш. Бундай дарбадарликда ёки муқимликда ҳаёт кечириш бошқа динларда ҳам бор. Унинг моҳияти Парвардигор йўлида риёзат, машаққат чекишдир. Таркидунё қилганларнинг кўпчилиги фақир, дарвеш, каландар бўлиб яшайдилар.

У з л а т (арабча: «хилват, пана жой, чекка жой») — тасаввуфда халқдан ажралиб, холи жойларда ибодат ва зикр билан шуғулланиш. Лекин узлатга кетган киши оила, фарзандларини қаровсиз қолдирмаслиги, халқдан бутунлай юз ўгирмаслиги, узлатда ҳеч кимга малол келтирмаслиги ва ўзининг бу иши билан фахрланмаслиги керак бўлган. Узлат танҳоликда ўтириб руҳни мустаҳкамлаш, одамлар билан муомалани тўхтатиш, гаплашмаслик. эшитмаслик, қарамаслик ва турли феъл-атворлардан алоқани узиш, хис-туйғуни жиловлашдир.

Х и л в а т — холи жой, танҳолик, ҳеч нарсага боғланмаслик, дунёнинг хилма-хил ғавғоларидан четда бўлиш. Тасаввуфда шайх раҳнамолигида муриднинг махсус бир жойда беркиниб ибодат ва зикр билан шуғулланиб, **Аллоҳ** билан алоқа боғлаш тушунилади. 40 кун давом этадиган бу жараёнга «чилла» ёки «арбаин чиқармоқ» дейилган. Хилват ва узлат тўғрисида бизда ҳанузгача бирёқлама нотўғри фикрлаш давом этиб келади. Дин ва тасаввуф зинҳор ҳаётни доим хилватда ўтказишни тарғиб қилмаган. Узлат — ҳаётдан қочиш, одамлардан, турмушдан четланиш эмас, балки маълум муддат «касби камол ва сайру жамол» зикри илоҳий билан шуғулланиб, ўзини софлаб, ўнглаб олгандан сўнг яна фаолиятга қайтишни билдиради.

С им о ь (С а м о ь) (ар.: самъ—эшитиш, тинглаш сўзидан). Сўфийлар, дарвешларнинг зикр мажлисларида давра қилиб айланиб, жўшқинлик билан рақс тушишлари. Маъжозий мазмунда — важд ва солиқлар ҳолати. Улар зикр пайтида **Худои** таолонинг исмларини ва сифатларини ёд этиб, илоҳий завқ ҳолатига қирадилар. Баъзи тариқатларда жаҳрий — ошқора зикр, самоъ йўқ. Борларида эса у Ҳақ таолонинг ёди билан завқ ҳолатига кириш учун, бу моддий дунё ишлари ва ташвишларидан узоқлашув, Ҳаққа яқинлашув мақсадида ижро қилинади.

Яссавия тариқатида дарвеш, каландарлар асо—таёқ (ҳасса)ларини баланд кўтариб, тушириб, ихлос билан пирнинг Худони мадҳ этувчи, инсонларнинг осий (гуноҳкор) эканлигига иқрор қилувчи, тавба-тазарру руҳидаги ҳикматларини қуйлаб, зикр тушадилар. Мавлавия (асосчиси Жалолиддин Румий) тариқатида дарвешлар шеърӣ ривоятлар ва ҳикматларни завқ билан, этакларини хилпиратиб, гир айланиб қуйлайдилар. Бунда чолғу, мусика жўрлигида зикр табора тезлаша боради ва шиддатли тус олади. Симоъ вақтида сўфийлар Аллоҳнинг тариқат пирига ато этган баракотидан улуш-насиба оладилар ва Ҳақиқат оламига қирадилар.

И ш р о қ— Шарк, Қуёш чиқиши сўзидан олинган. Сўфий ботини, яъни кўнглининг илоҳий нур билан ёришуви. Тасаввуфда Шарк кун ёришувига, Ғарб (кўплиги «ғуруб») кун ботишига, илм, маърифатнинг йўқолишига, ёки инсон умрининг тугашига ишорадир. Шаркда инсон бир ҳолдан илм, маърифат нури таъсирида янги ҳолга ўтиб юксалиши тушунилади. Кун ботишида эса илоҳий нур билан ёришган вужуд йўқолиб, ўрнига янги жисмлар туғилиши назарда тutilади. Тасаввуфда ҳақиқат нурга етишувни билдиради. Аммо илоҳий нур шу кадар ёруғки, унга интилганлар ва етишганларнинг жисми парвона (капалак) чироққа интилиб, куйгандек, ҳалок бўлади. Сўфийнинг илоҳий нурга—ҳақиқатга интилиши — Олий рух Ҳақиқат нурига қўшилиб, ўз вужудидан «менлиги» ташвишларидан қутилишини англатади.

В а ж д — сўфийликда ишқ ва иштиёқ ғалабаси натижасида ўзидан кетиши (экстаз) ҳолати.

З а в қ — сўфийларда таълим олувчи, шогирд—солик узок вақт сарфламай, завқ (ишрок, ёришув) орқали бирданига ҳақиқат оламларида сайр этиши, ҳақиқатга етиши мумкин.

К а ш ф — сўфий завқ, ишрок холига тушганда, илоҳий сирлар оламининг очилишини билдиради.

Р и ё з а т — сўфийларнинг Ҳаққа етишиш йўлидаги жисмоний, рухий меҳнатлари, машаққатлари; нафс хохишига қарши туриб ўзини қийнаш, машаққатланиш.

Т а л в и н — бир рангдан бошқа рангга ўтиш, бир ҳолдан бошқа ҳолга ўзгаришдир. Талвиннинг натижаси тамкин ҳисобланади. Тамкин бир манзилда қарор топмоқ, вазминлик ва рухий улуғворликка эришмоқ маъносини англатади.

Т а с ф и я — қалбни соф ҳолга келтирмоқ, ҳақиқатни идрок этмоқ, мужоҳада ва риёзат покизалиги.

Т а ҳ а м м у л — Чуқур ва теран мулоҳазаларга берилиш, диққат билан мушоҳада юритиш, илоҳий ҳақиқатларни идрок қилишга эришиш ҳолати.

С а ф о — пок, беғаш, бегина ва бекудурат бўлмоқ. Сафо оддий одамларнинг сифати эмас, чунки башар ноқислик ҳамда камчиликлардан озод эмас. Сафо — талабсиз бир ҳузур, тамасиз вужуд ҳолидир. Бундай ҳолга эришган одам мутлоқ шодлик ва поклик бағрида яшайди.

Т а в а ж ж у ҳ — юзланиш, зеҳни диққат билан бир нарсага қаратиш. Тасаввуфий моҳиятда таважжуҳ Аллоҳга юз бурмоқ, йўналмоқ ёки тушунчасини тўлиқ ҳусни мутлаққа (Аллоҳга) тобе айламоқдир. Таважжуҳда солиқ ўзлигидан кечмаган бўлсада, шунга ҳаракат қилиши керак. Таважжуҳ заждан аввал юз берган ҳол саналади.

Р о б и т а — алоқа, боғланиш, занжир, тартиб ва қоида. Робита икки қисмдан иборат бўлиб. биринчиси «робитаи муҳаббат» — ишқ бирлан шайхни хотирлаш; иккинчиси «Робитаи талаббус» — мурид ўзини баъзан шайхи қиёфасида тасаввур этиши.

Сахр (ёки Сўкр) — сахв — сархушлик ва хушёрлик. Ғайб-ат ва ҳузур холининг олий шакли. Сакр илоҳий ишқ майидан маст бўлиб ўзини унутган, ўзидан кечган ошиқнинг холи. Сахв эса бунинг акси: ўзини унутганнинг ўзига келиши, хушёр бўлиши, тамкин ҳолати; ғайб-ат холининг зоил этилиши. Сакр ҳолисиз сахв холи ҳам бўлмас. Шунинг учун сакри Ҳақ билан бўлганнинг сахви ҳам Ҳақ билан бўлур. Сакри нафсоний лаззатларга қоришганнинг сахви ҳам бошқача бўлмас дейдилар.

М ў ъ ж и з а — илоҳий куч ёрдамида содир этиладиган, ҳамда набийлар, пайғамбарлар, расулларга ато этилган илоҳий, ғайритабиий ишлар, ҳодисалар. Мўъжиза кўрсатиш, қаромат кўрсатишга қараганда қадри баланд, маъноси теран, чуқурроқ бўлиб, Аллоҳнинг факат пайғамбарларга берган неъматини ҳисобланади.

К а р о м а т — илоҳий куч ва илм ёрдамида содир этиладиган, Аллоҳ севган бандаларига — валийларга ато этган илму хикмат натижаси бўлган ғайритабиий сирли ҳодисалар, ишлар. Тасаввуфнинг сирлилиги, тасаввуф аҳлининг ғайб олами билан алоқа-

дорлиги ана шундай кучли каромат кўрсата олиш қобилятларида намоён бўлади. Каромат — мўъжизага нисбатан иккинчи даражали ҳисобланса-да, ғаройиблиги мўъжизадан кучли. Авлиёларнинг каромат кўрсата олиш қобилятларига, илмларига ҳатто пайғамбарлар ҳам ҳавас айлаб, шундай илмга етишишни орзу қилганлар.

З и к р — мусулмонларнинг бирор рухоний етакчилигида давра қуриб, Аллоҳнинг энг гўзал исмларини баланд овоз билан тилга олиши.

Зикр арабча сўз бўлиб, «дил билан бирор нарсани ёдлаш, эслаш, тил билан талаффуз қилиш» маъноларини англатади. Кўпчилик бўлиб ёки якка ҳолда **Аллоҳни** номлари ва сифатлари билан тилга олиб хотирлашдир.

Тарикат пирлари ва муридларининг кундалик ўқиб юрадиган махсус калима ва дуолари. Барча зикрларнинг афзали «Ла илаҳа, иллоҳ»дир.

Зикр тил, дил ва бадан билан очик, ошкора ижро қилинади.

Турли тарикат солиқлари улардан бирини танлаб олган бўладилар ва зикрни тилда, дилда ва зоҳиран ижро этадилар.

Зикр икки хил бўлади: *зикри хуфий* — пинҳоний, яширин, дилда қилинадиган зикр (накшбандия сулукидагилар зикри). **Аллоҳ** номини дилда, овоз чиқармай такрорлаш. *Зикри алония* — ошкора зикр. Бунда муридлар **Аллоҳ** исмларини овоз чиқариб айтадилар (яссавия сулукидагилар шунга амал қилганлар).

Зикр тушиш маросими қуйидагича амалга оширилган. Бир гуруҳ сўфийлар давра қуриб ўтиришади. Бир киши диний саноларни, дуоларни маълум, таъсирли оҳангда ўқийди, кейин унга қолганлар жўр бўла бошлайдилар. Бора-бора улар ўринларидан туриб, маълум бир сўзларни тинмай такрорлаб, диний рақсга тушадилар. Бу сўзлар **Парвардигор** номларидан иборат бўлган каломлар бўлиб, узоқ вақт ўқилган сано ва рақс натижасида зикр тушаётганлар ўзларини унутиб жазавага (экстаз ҳолатига) тушадилар ва улар бу ҳолатни **Хдқ** билан қўшилиб кетиш деб ҳисоблайдилар.

Зикр тушувчилар ўзларини қийноққа солганлар, жазава, ўта асабий зўриқиш натижасида уларнинг кўзларига ҳар хил нарсалар кўрина бошлайди ва улар турли товушлар чиқариб қичкирадилар. Асаблари нихоятда зўриқиши натижасида *глосаллия* ва *галлюцинация* ҳолатига тушадилар.

Зикр ал-авқот(кундалик зикр) — кунига уч маҳал якка-якка тартибда зикр адо этиш. Сўфийлар бу билан ўпка-юрак фаолиятини яхшилаш йўлини жуда яхши билганлар.

Сўфийлар зикр тушганларида жазавага тушишларининг сўнгги даврида **Парвардигорга** яқинлашадилар ва **Хдқ** билан сўзлаша бошлайдилар. Бу ҳол «ишроқ» деб аталган. (Ишроқ арабча: порлаш, жилва).

Зикри жаҳрия — Хожа Аҳмад Яссавий асос солган зикр усули. Бунда дарвешлар баланд товуш билан зикр тушганлар.

Зикри самоъ — жўровоз бўлиб зикрга тушмоқ, давра ичра зикр. Самоъ—сўфийларнинг(қўпинча) ўзига хос мусика ва қўшиқ билан зикр тушиши.

Жазава — экстаз, кучли асаб қўзғалиши, ўз хатти-ҳаракатини назорат қила олмай қолиши. Хаёлот ва реаллик ўртасидаги чегаранинг йўқолиши натижасида юзага келадиган ҳолат.

Муроқаба — хаёлот уммонига чуқур ғарқ бўлмоқ, аслида **Аллоҳ** фикрига бутунлай берилиб, боқий дунё ёки илохий олам ғами билан машғул бўлмоқ. Ўзликдан кечиб, фоний дунёни унутиб, боқий оламни ўйлаб илохий хаёл уммонига батамом ғарқ бўлиш, ҳиссий хаёлотга тўлиқ берилиш.

М а қ о м — манзил, маънавий мавқе, мартаба, тўхтам. Тавба, вараъ, зуҳд, сабр, таваккул, ризо — булар тарикат мақомларидир.

Т а в б а (арабча) — «қайтиш, пушаймон қилиш» маъноларини англатади. Ўй-фикр, хатти-ҳаракатни тубдан ўзгартириш. Тасаввуфга кадам қўйган киши олдин қилган барча гуноҳларидан тавба қилиб, пушаймон бўлиб, келажакда бирор гуноҳ ишни касддан қилмасликка азму қарор қилиши керак бўлган.

Ф а й з — луғавий маъноси — сувнинг тўлиб, қирғоқдан тошиб кетиши. Бу сўз бирор нарсанинг кўпайишини билдиради. Тасаввуф истилоҳида файз **Ҳақ** тажаллиларига нис-

батан қўлланилиб, асосан «файзи ақдас», «файзи илоҳий» тарзида тилга олинади. Файз — истеъдод натижасида юзага келувчи илоҳий ҳадя бўлиб, «файзу истеъдод», «файзи хусн» деб ҳам аталган, бунда зухур ва тажалли назарда тутилган.

Ф а й з и ж о в и д о н — ёрқин, давомли файз. «Файзи баҳор» — эврилиш, янгиланиш, «файзи сафо» — сафо (мусаффо)ликни ва нашъани кўпайиши маъносига эга.

Ф и р о р — қочиш. Ҳақдан узоқлаштирувчи ҳар қандай ишдан, нарсадан қочмоқ. Нафсоний лаззатлардан илоҳий нажот маъвосига қочиб, Аллоҳга интилиш.

Ш а т ҳ, ш а т ҳ и я — ҳаракат, тебраниш, тўлиб тошиш. Шатҳ, шатҳияни истилоҳий маъноси сўфийинг илоҳий ишқдан беҳушлиги, яъни сакр ёки жазба ҳолида оддий авом ҳалқ тушунмайдиган ва қабул қилолмайдиган сўзларни такрорлаб айтиш дегани.

В а р а ъ — «паноҳ тилаш», «бошпана излаш», «кимнингдир химоясига қочиш». Тасаввуфда Аллоҳдан паноҳ тилаш, унинг химоясига қочиш, ёлбориш. Дуо ва зикр пайтида ёрдам ва мададни фақат Унинг Ўзидан тилаб ёлвориш, илтижо қилиш.

Р и н д — дунё ишларини хуш кўрган киши. Тасаввуфда барча бойлик, лавозим, зоҳирий илтифоту мулозаматлардан ўзини йироқ ташлаб, олам ва одамнинг энг юксалган поясида ўзини тўлиқ озод сезувчи ҳур фикрли инсонни англатади. Шарқ шеърйятида молу давлатни кўзга илмаган исёнкор руҳиятли, майпараст, боладан ҳақиқат сармасти бўлиб ишқ узра саргардонлардан бўлган киши тимсолидир. Уни шариат қоидаларини жоҳиллик юзасидан эмас, балки онгли суратда инкор этувчи, олам сирларию одам ҳолидан воқиф бўлган инсон дейдилар.

Р и н д о н а т а с а в в у ф — ҳаётнинг маъноси айш-ишрат, роҳат-фароғат деб қаровчи, юнон фалсафаси — эпикуризм таълимотига яқин турувчи, шариат талабларига унчалик риоя қилмайдиган, ҳаётга танқидий кўз билан қаровчи, эркин фикр юритиш — ҳур фикрлиликка асосланган тасаввуфнинг бир шоҳобчаси.

Н а з р — «ваъда, сўз бериш» маъноларини англатади. Исломда бирор диний хатти-ҳаракатни бажариш ёки бирор нарсани дин йўлида ҳадя қилиш ҳақида диндорнинг аҳди, ўз-ўзига ваъдаси. Пирлар ва эшонларга пул ёки молдан ташқари ўз фарзандларини ҳам улар хизматига назр қилиб бериш одати бўлган. Насронийликда бу одат «обет» деб аталади.

О л а м — бутун моддий олам, ҳаракатдаги материянинг мавжуд турли-туман кўри-нишлари. Баъзан коинот сўзининг синоними сифатида ҳам ишлатилади.

Бизни ўраб олган олам вақт ва фазода чексиздир. Ҳар бири 100 миллиарддан ортиқ юлдузга ўз ичига олган бир қанча галактикадан иборат. Баъзи галактикалар биздан 15 миллиард ёруғлик йилига тенг масофада жойлашган. 1 ёруғлик йили ёруғликнинг 1 йилда босиб ўтган масофасига тенгдир. Давримизнинг энг юқори тезлик ўлчов бирлиги — ёруғлик тезлиги 1 секундда 300 минг километр дир.

Ислом дини таълим беришича, қудратли Аллоҳ таоло ўн саккиз минг (жуда кўп маъносида) оламнинг яратувчисидир. Масалан:

1. Олами Акбар	—	энг буюк олам — коинот. Аллоҳ 18 минг оламини (жуда кўп маъносида) яратган, дейилади манбаларда <i>Шити Бухорий</i> . Хадис. Ш-жилд, 558-бет).
2. Олами Асғар	—	энг кичик олам, яъни инсон.
3. ОламиШухуд, Шукух	—	кўзга кўринадиган, яъни бу дунё.
4. Олами Мулк	—	ҳис этиб англаб бўладиган, инсон ақли етадиган жисмоний ва моддий макон, замон олами.
5. Олами Асбоб	—	сабаблар олами, бу дунё.
. Олами Носуд	—	инсоннинг ақли етадиган моддий олам, яъни махлуклар (яратилганлар) олами.
. Олами Лоҳуд	—	улухият олами, илоҳий маконлар олами.
Олами Барзах	—	икки (у ва бу) дунё оралиғи, кўзга кўринмайдиган олам.
Олами Амр	—	Аллоҳнинг амри билан ҳар нарсанинг мавжудлигини таъминлайдиган олам.

10. Олами Малакут — Аллоҳнинг олий илоҳий ҳукмронлиги, олий ғоялар за амрлар олами. Аллоҳнинг илоҳий иродаси ва сир-асрорларидан иборат бўлган «Илоҳий амрлар олами». Малакут — бирламчи, дастлабки онг — «ақли ал-аввал» олами мақомидадир.
11. Олами Жабарут — малакут ва мулк (жисмоний олам) оралиғидаги ҳолат. муҳит, мақом бўлиб, у Малакут олами — «Илоҳий кудрат олами» ғояларига хизмат қилади.
12. Олами Ғайб — кўзга кўринмас олам-
13. Олами Арвоҳ — рухлар олами.
14. Олами Зухур — ашёларнинг зуҳурланиш (кўриниш) олами.
15. Олами Кавни фасод — бузуклик олами ва хоказолар.

(Оламнинг яратилиши ҳақида 2-фаслда тушунча берилган: 24—27-бетлар).

А л-Б а р з а х (Олами Барзах) — Бу дунё билан охират ўртасини ажатиб турадиган макон за замон араб тилида «барзах» дейилади. Тасаввуфда руҳий олам ва моддий олам ўртасидаги зиддият ва қарама-қаршиликларни бирлаштириб турувчи «учинчи олам». Оддий ақл. қуввати билан англаб бўлмайдиган бу оралик моҳиятини, оламдаги ғайри оддий ажойиботлар, сир-синоатларни сўфийлар илҳом йўсинида «кўнгил кўзи» билан билиб оладилар. Аммо у сир-асрорларни оддий одамларга ҳеч қачон ошкор этмайдилар...

Ал-Барзах—инсоннинг ўлимдан кейинги мавҳум, биз билмайдиган ва билолмайдиган алоҳида бошқача ҳолати — «янгича ҳаёти»ни ҳам билдиради. Шунингдек, бу атама инсоннинг ўлиmidан то қайта тирилиш — қиёматгача давом этадиган ҳолати, «ҳаёти»ни билдириш учун ҳам ишлатилади.

Бу ҳақда **Қуръони** муборакда шундай дейилган:

«Шояд, мен тарк этган жойим (ёруғ дунё)да яхши амал қилсам», дер. Йўк! У Асло қайтарилмас. Уларнинг ортида, то қайта тириладиган кунларигача, икки дунё ўртаСИНИ тўсиб ТурадИГаН бир тўсИҚ (барзах) бордир» (23 - «Мўминун» сураси. 101-оят).

Ҳ а ю л о — • барча мавжудотларнинг жавҳари, бирламчи модда. У турли жисмларнинг шакларини ташкил этади. Ҳаюло — ҳаёт ва ўлим оламининг моҳияти, абадий оламнинг ҳам мавжудлиги—абадийлигини билдирувчи ҳақиқат, моддий борлиқдир.

А р ш — «айвон», «осмон», «юксак тахт». Арш тўққизинчи осмонда деб ҳисобланади. Арш сўфийлар тасаввурида борлиқ ва вужуддир. Арш коинотнинг руҳи бўлиб, моддий оламнинг илк, дастлабки босқичидир; бутун оламларни бағрига олган ёруғ бир борлиқ — *Кулли маконцир*. Шунинг учун у илоҳий тахт деб қабул қилинган. Унга қўйилган номлар: «Арши аъло», «Арши муалло», «Арши илоҳий», «Арши Раҳмон». «Арши Яздон». «Фалаки аъзам».

С а б р-қ а н о а т. Сабр—ҳаётда учрайдиган бало. казо, офатларга, қийинчиликларга чидаш, яхши кунлар умиди билан яшашдир. Қаноат ҳаётда нафс истакларига, хою хавасга берилмай, бойликка, мол-дунё йиғишга қизиқмай, бориға шукр қилиб яшашдир. Бу иккала фазилат шариятда ҳам, тариқатда ҳам иймони пок, азиз одамларнинг юкори мартабасидир.

Сабр — чидам, бардош, тоқат, қаноатдаги устуворлик. Тасаввуфий тушунчада сабр инсоннинг яхши ва ёмон ҳолатларнинг барчаси **Аллоҳ** томонидан ато этилганини англаши ва шунга тан бериши. Яхши ҳоллар учун шукр қилиш ва ёмон ҳоллар учун шикоят қилмаслик сабрнинг шартларидандир.

Сабрнинг энгилроғи йўкчилик, қийинчилик ва кулфатларга бардош бериш бўлса, кийинроғи — шоду хуррамлик, омад, бой-бадавлатликдаги сабр ҳисобланади. Буларга шодланиб кўнгил боғламаслик, ҳамма-хаммаси кишининг қўлида омонат эканини ва бир зумда йўк бўлиши мумкинлигини билмоқликдир. Шунинг учун дунёнинг ҳеч бир нарсасига дилни боғламаслик, кўнгил қўймаслик лозим.

Йўксилликдаги сабр бир жихатдан мажбурий бўлса, бой-бадавлатликдаги сабр ундан оғирроқ, яъни ёқимли бўлган хою хавас. нафс, роҳатланишга қарши курашиш ва ўзини бунга сабр этишга мажбурлашдир. Бундай кишилар яъни «омонат дунёда омонат яшагил»

деган қоидага яқин келганлар — сўфийлардир. Бу қоида билан яшаб юрганлар Аллоҳнинг севган азиз-авлиёлари дир.

Р и з о — розилик, хушнудлик, мамнунлик. Тасаввуфда Аллоҳ ҳукми ва иродасига тўла таслим бўлиш. Зуннун Мисрийга кўра, Ризо — Қайғу ва қадарнинг аччиқлигини қалб севинчи билан қарши олмақдир.

Р и з о в а ш у к р — бу дунёда Худонинг берганига ризо бўлиб, бориға шукр қилиб, сабр қаноат билан яшашир. Инсон бошиға келган яхши кунларға ҳам, ёмон кунларға ҳам ризо бўлиб яшаса, Ҳақ таоло бундай одамға Ўзи ризқ-насибалар етказаверади. Ризо ва шукр оддий шароитда ҳам, тасаввуф тариқатида ҳам, эзгу фазилатлар сифатида қадрланади.

Ф а н о ф и л л о х — Аллоҳ даргоҳиға сингиб, унинг васлиға етиб, йўқ бўлиш. Барча гуноҳлардан покланиш, тирик туриб йўқдек, ҳеч нарса тиламай, тама қилмай, фақат Аллоҳ даргоҳиға етишни тилаб яшаш. Фанофиллох таълимотиға каттиқ амал қилган Хожа Аҳмад Яссавий шундай нақл этади: «*Савол бердилар: «Нима истайсан?» «Ҳеч нима истамасликни истайман!»*» деган жавобни бердилар».

Ф а н о — йўқолиб кетиш, тугаш. Баконинг акси. Фоний — йўқ бўлувчи, йўқолувчи; сўфийлик тариқатининг ҳақиқат босқичиға етган одам. У ўзининг инсоний борлиғидан ҳамда бутун борлиқдан халос бўлиб тугайди ва Худованд билан қўшилиб, унга сингиб кетади. Ўз-ўзини унутиш, ташқи оламдан тамоман ажралиш фанофиллох дейилади.

Б а қ о — бокийлик, давомли, барқарор. Тасаввуфда Аллоҳнинг дўсти бўлиб қолиш учун ўзидан воз кечишға айтилади.

Д о р у л ф а н о — ўткинчи макон. Иеломда — бу дунё, яъни ўткинчи, бевафо дунё.

Д о р у л б а қ о — абадий макон. Ислом динида нариги — абадий давом этадиган дунё. Дорулфанонинг акси.

О.ф о қ — уфқлар; инсонға нисбатан ташқи борлиқ олами, зоҳирий — жисмоний олам.

О б и д — доим тоат-ибодат билан машғул бўлган тақводор. Ибн Синоға кўра, «дунёнинг завқ ва неъматларидан йироклашган кимсаға зоҳид; нофила ибодатлар, турли дуо ва бошқа ибодатларға ўзини бағишлаган кишиға обид» дерлар. Обидларнинг ибодатлари: намоз ўқимок, рўза тутмоқ, ҳажға бормок, нафсға дахлдор орзу-хавасларини енгиб, тарки дунё қилиш орқали охиратни севмоқдир. Обидлар бир-бирини ранжитиб, бир-бириға озор етказмагани учун улар авом тоифасиға нисбат берилган. Шунингдек, уларнинг табиатида кибр, ҳасад, хусумат. фиск ва ғанимлик сингари иллатлар ҳам тез-тез кўзға ташланиб туради. Шунинг учун обидни шубҳа ва даъво одами деганлар. Аллоҳ таоло фаришталарининг бош фазилати обидлик, инсон эса олимлиги билан ҳам фаришталардан ажралиб туради. Ибн Ханбал: «Олимнинг обиддан устунлиги ойнинг юлдузлардан устунлиги кабирдир» деган.

О р и ф — том маъноси ҳақшунос, ҳақгўй; Ҳақиқатни, Аллоҳни англаган ва таниган соҳиби. Сўфийларда илм — ақлга, ирфон — ҳис-туйғуларға асосланади. Сўфийлар назарида ирфон Аллоҳ тухфаси бўлгани учун илмдан устун туради. Ориф—Аллоҳнинг ўхшаш, асмо ва сифатларини идрок этган, мавҳум борлиғидан кечиб, Ҳақ борлиғи билан тўғри бўлган кишидир. Маърифати бутунлай Аллоҳға боғланган орифға валий ёки орифи дейилади.

О г о х — вокиф, ориф, ошно, хабардор, уйғоқлик. Тасаввуфда ҳақиқатни, Аллоҳни англаган. тўғри йўлга тушиб олган Ҳақ одами. Қалб кўзи очиқ валий.

Т а л б и с — бирор бир нарсанинг унинг ҳақиқатиға тескари тарзда халққа кўрсаташ. Сўфийлар ўзларининг гўзал хислатларини ёмон хулқлари билан яширишлари ёки ғайри-ғайри айлашларини «талбис қилиш» деганлар.

Х а й р а т — таажжубланиш, ҳайрон қолиш. Тасаввуфда қулнинг фанофиллох холиға эришиш учун эгалланиши зарур бўлган маком. Ҳайрат Аллоҳнинг қудрат ва ҳикматидан баҳра олиш шундай бир туйғуки, сўфийлар наздида у тил билан баён этилмайди.

И с м и аъзам — энг улуғ исм; Аллоҳнинг исмлари. Исми аъзам — «Ал-Ҳайй» ва

«Ал-Қаййум», «Аллоҳ» ва «Ҳува» Парвардигорнинг моҳиятини билдирувчи сўзлар бўлиб, Исломда «Исм аз-зот» деб аталади. «Ал-Ҳайй» ва «Ал-Қаййум» Парвардигорнинг илоҳий сифатларини билдирувчи исмлардир. Маъноси факат набийларгагина аён исми аъзам илк бор «Бакара» сурасининг 255-оятда: «Аллоҳу ла илаҳа илла ҳува ал-хаййу ал-қаййуму», ва «Оли Имрон» сурасининг 1-оятда: «Аллоҳу ла илаҳа ҳува ал-хаййу ал-қаййум» тарзида баён қилинган. .

Булардан ташқари Аллоҳнинг яна қуйидаги «Исми аъзам»и бор:

«Йа Ҳаййу, йа Қаййум ! Йа Зал-жалали вал-икрам !» ёки: **«Йа Илаҳанна ва Илаҳа кулли шайъин Илаҳан ваҳидан. Ла Илаҳа илла АнТ»** (Қуръон карим, 27:40).

Исми аъзамни биринчи бўлиб ўргатган пайғамбар Илёс алайҳиссаломдир. .. :

Шундай қилиб, бу ажойиб ва мураккаб мавзунини бошдан оёқ ёритиб берадиган бўлсак. қўлингиздаги мазкур китоб ҳажмидан ҳам ортиб кетади. Бинобарин, сўфийлик ва тасаввуф ҳақида баён қилганларимиз бу соҳада умумий тасаввурга эга бўлишимиз учун кифоя қилади. Бундан ортиғи бизни мақсаддан узоқлаштириб юборади.

Айрим диний сўзлар ва иборалар изоҳи

(мавзу тузилмасига кўра)

Бисмиллоҳир Раҳмонир Раҳийм («Меҳрибон ва Раҳимли Аллоҳ, Тангри номи билан») — **Қуръони** каримнинг «Тавба» сурасидан ташқари барча суралари бошланиши олдидан айтилган илоҳий калима, оят. Бу калима ибодат вақтида, ҳар бир ишни бошлашдан ва овқатланишдан олдин айтилади. Мактублар ёзилганда, расмий ҳужжатлар, диний асарлар бошида ҳам ёзилади. «**Бисмиллоҳир Роҳманир Роҳийм**», деб талаффуз қилинади.

Аъзу биллаҳи минаш-шайтонир рожийм (Аллоҳнинг даргоҳидан қувилган шайтоннинг ёмонлигидан паноҳ тилайман) — мусулмон қўллайдиган ибора; ҳатто **шайтонни** ҳам сўкиб, ҳақорат қилиб бўлмайди, факат унинг ёмонлигидан **Аллоҳдан** паноҳ тиланади (Бизда ражийм — рожийм, деб талаффуз қилинади).

Бу ҳақда алоҳида оят нозил қилинган: **«Қачонки Қуръон ўқисангиз, албатта қувғин этилган шайтон (васвасаси)дан Аллоҳ паноҳ беришини сўрангиз!»** (16 «Наҳл» сураси, 98- оят).

Расули акрам — иззатли пайеамбар.

Алайҳиссалом — унга Аллоҳнинг саломи бўлсин.

Саллаллоҳу алайҳи вассаллам — Аллоҳнинг унга саловоти ва саломи бўлсин.

Саллаллоҳу алайҳи вассаллам ва аъло олиҳи ва асҳобиҳи ажмаъин — Расулуллоҳга, унинг оиласи ва барча дўстларига саловот ва саломлар бўлсин.

Алайҳиссалоту вассаллам — унга саловот ва саломлар бўлсин.

Ризвоналлоҳу алайҳим ажмаъин — уларнинг барчасига Аллоҳнинг розилиги бўлсин.

Қаддасаллоҳу арвоҳаҳум — уларнинг руҳларини Аллоҳ муқаддас қилсин.

Қаддаса сирруҳу — унинг сирлари муқаддас қилинди.

Қаддасаллоҳу сирриҳу — Аллоҳ унинг сиррини муқаддас қилсин.

Қаддасаллоҳу руҳаҳул азиз — Аллоҳ унинг азиз руҳини муқаддас қилсин.

Қаддасаллоҳу таоло асрораҳум — Аллоҳ таоло уларнинг сирларини муқаддас қилсин.

Алайҳираҳма ва ризвон — унга Аллоҳни раҳмати ва розилиги бўлсин.

Разийаллоҳу анҳу — Аллоҳ ундан рози бўлсин (эркакларга нисбатлн).

Разийаллоҳу анҳо — Аллоҳ ундан рози бўлсин (хотинларга нисбатан).

Разийаллоҳу анҳумо, анҳум — Аллоҳ улардан рози бўлсин (кўпчиликка нисбатан).

Раҳматуллоҳи алайҳ — унга Аллоҳнинг раҳмати бўлсин.

Раҳматуллоҳу таоло — Аллоҳ таоло унга раҳм қилсин.

Раҳимаҳуллоҳу — Аллоҳ унга раҳм қилсин.

Боракаллоҳ — Аллоҳ сенга барака ато қилсин.

Саламаҳуллоҳ — Аллоҳ уни саломат қилсин.

Ризвонуллаҳи алайҳим ажмаъин — уларнинг барчасидан Аллоҳ рози бўлсин.

Жалла жалолуҳу — Унинг шаъну шавкати улуг- бўлсин (Аллоҳнинг номи тилга олинганда айтилади).

Карамаллоҳу ваҷҳаҳу — Аллоҳ унинг юзини ёруғ ва мукаррам қилсин (ҳазрат Алига берилган сифат).

Валлоҳу аълам — Худо билади.

Валлоҳу аълам бис-савоб — Аллоҳ тўғрисида билгувчироқдир.

Изи азза ва жалла — Аллоҳ қудратли ва улуе.

Азза ва жалла — Аллоҳ азиз, ўз ишида еолиб ва қудратли.

Салавот — Пайеамбаримизга ўқиладиган дуолар.

Дуруд — Пайеамбарларга юборилган салом, тилак, дуо, олқиш, мадҳ, сано ва саловотлар.

* *Сано — мадҳ, таҳсин, мақташ, алқов.*

;*Таоло - энг улуг, тенги йўқ, олийлар олийси (Аллоҳ таоло).*

Таҳвили Аъло — борлиқни бекаму-қўст, аъло даражада ўзгартириб, ҳаракатлантириб турувчи (Аллоҳ Таҳлили аъло).

Розиқи Хай — ризқ берувчи Аллоҳ.

Мурсал (мурсалин) — китоб соҳиби бўлган пайеамбар, пайеамбарлар (Одам, Шис, Идрис, Иброҳим, Мусо, Довуд, Ийсо ва Муҳаммад салаллоҳу алайҳи вассалламлар).

Ҳазрат — олий даражадаги диний мансабдорларни улуғлаш учун «жаноби олий-лари» маъносида ишлатиладиган сўз.

Онҳазрат — Муҳаммад алайҳиссаломни ҳурматлаб тилга олиш.

Мустафо — танланган.

Рисолатпаноҳ — пайеамбарликнинг паноҳи. Муҳаммад салаллоҳу алайҳи вассалламнинг сифатларидан.

Хайр ул-башар — одамларнинг яхшиси, Муҳаммад салаллоҳу алайҳи вассалламнинг сифатларидан.

Маозаллоҳ — Аллоҳ паноҳ берсин. Худо сақласин, асрасин.

Наъзу биллоҳи минҳо — бундан бизни Аллоҳнинг Ўзи асрасин.

Наъзу биллоҳи мин золика — бундай ишлардан Аллоҳдан паноҳ тилаймиз.

Наъзу биллоҳ — Худо сақласин.

И л о ҳ и ё т — Худованд тўғрисидаги таълимот, билим. Бутун оламни, коинотни, борлиқни, барча махлуқотларни яратган, уларни инсон билаолмайдиган ўз қонунлари билан бошқарадиган Аллоҳнинг сифатлари, белгилари, хусусиятлари тўғрисидаги диний таълимот. Фан, фалсафа оламни ақл-идрок билан билиш орқали ҳақиқатга яқинлашса, алоҳиёт эса Ҳақ таолонинг пайғамбарлар орқали юборган ваҳйлари орқали ҳақиқатни эчиб беради. Диний ақидалар, илоҳий кўрсатмалар билан шуғулланувчи фан. Теология.

А л л о ҳ , О л л о ҳ (арабч2 **ал-Илоҳ**) — илоҳий куч, Худо. Аллоҳ — Худонинг Ислом динидаги арабча номи.

Қ у р ъ о н и карим **жумлаларига** берилган атамалар — Пайғамбар ва уламо-лар томонидан қўлланган қисқартмалар, чунончи:

Басмала — «Бисмиллоҳир Раҳмонир Раҳийм».

Таҳлил — «*Ла илаҳа иллаллоҳ*».

«*Ла ҳавла* — «*Аллоҳдан бошқа куч ва қудрат йўқ*».

Ҳамдала — «*Алҳамдулиллоҳ*».

Ҳавқала — «*Ла ҳавла вала қуввата илла биллаҳ*».

Такбир — «*Аллоҳу акбар*» ва ҳоказолар.

Қ и р о а т — *Қуръони каримни* маълум бир оҳангда ўқиш.

Т и л о в а т — *Қуръондан* оят, сурани қироатли ўқиш.

П о р а — *Қуръони карим* бўлаклари, парчалари, қисмлари. *Қуръон* 30 порадан (жуз, бўлакдан) иборат.

С у р а — фақат *Қуръонгати*на хос атама. *Қуръони каримнинг* сарлавҳали боблари сура дейилади. *Қуръонт* жами 114 сура бор.

О я т — илоҳий белги, нишон, аломат, ибрат, мўъжиза. *Қуръони карим* сураларининг мисралари, бандлари. *Яна қаранг:* тегишли фаслларга.

В а ҳ й — Тангри таолонинг набийлар ва расуллар орқали инсонларга юборган хабар, диний ҳукмлари ва амрларининг етказилиши. *Яна қаранг:* тегишли фаслларга.

И с л о м — Яккаю ягона Худовандни тан олиш, Унга ишонч, итоат, бўйсунуш ва Унга ўзини топшириш, деган маъноларни англатади. Бутун башариятни тўғри, ҳақ йўлга бошлаш учун Аллоҳ томонидан Ўзининг расули ва пайғамбари Мухаммад саллаллоҳу алайҳи вассаллам орқали юборилган охирги диний таълимот. Ислом батамом янги эътикод эмас, балки у Иброҳим а.с. нинг тавҳидга асосланган, қайта тикланган диндир.

И й м о н — ишонч, эътикод. Аллоҳнинг борлигига, яккаю ягоналигига, Мухаммад саллаллоҳу алайҳи вассалламнинг Унинг расули ва пайғамбари эканлигига чин дилдан ишониб, тил билан тасдиқлашга иймон дейилади.

Бундан ташқари диний иймон соҳиби Аллоҳнинг фаришталарига, илоҳий китобларига, пайғамбарларига, тақдирга, охиратга ва ўлгандан кейин қайта тирилишга ишонмоғи шарт.

М у с у л м о н (муслим, мўмин) — Яккаю ягона Худога, Ислом динига эътикод қилувчи шахс. «Мусулмонлар» деган номни Аллоҳ берган. (Қаранг *Қуръон*, 22:78).

Р а с у л — Аллоҳнинг Ердаги элчиси. Мухаммад саллаллоҳу алайҳи вассаллам барча пайғамбарлардан кейин келган бўлсалар-да, Одам Ато яратилмай туриб, ул зотнинг руҳлари яратилган ва Расул деб ном олганлар. Ул зотнинг бошқа Расул ва пайғамбарлардан афзал томонларидан бири бутун башариятга юборилган охирги Расул ва пайғамбар эканликларидир.

П а й ғ а м б а р — араб тилидаги «набий» калимасининг форсчага айнан таржимаси (хабар етказувчи). *Яна қаранг:* тегишли фаслларга.

С а ҳ о б а л а р — Мухаммад саллаллоҳу алайҳи вассалламнинг дўстлари, яқин сафдошлари, шогирдлари, ёрдамчилари. Саҳобанинг кўплиги —: асҳоб.

Т а б а а , т о б е ъ и н л а р — Мухаммад саллаллоҳу алайҳи вассалламнинг саҳобаларини кўрган ва уларнинг ишини давом эттирган мусулмонлар.

Т а т о б е ъ и н л а р (табаати тобеъинлар) — тобеъинларни кўрган ва уларнинг ишларини давом эттирган мусулмонлар.

М у ҳ о ж и р л а р — милодий 622 йили Маккадан Мадинага хижрат қилиб кўчиб келган мусулмонлар; ўз ватанидан узоқда юрганлар.

А н с о р л а р — Маккадан Мадинага хижрат қилиб кўчиб келган мусулмонларга ёрдам қилган мадиналик мусулмонлар.

У м м а т — Пайғамбар қавми.

Б а н д а — Худонинг қули.

Ҳ а д и с — пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи вассалламнинг сўзлари, насихатлари, кўрсатмалари. Исломдаги иккинчи мукаддас манба. *Яна қаранг:* тегишли фаслларга.

А х б о р — шиъа мазҳабидаги мусулмонларнинг мукаддас ривоятлари, Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи вассаллам ва ҳазрат Алининг сўзлари, фаолиятлари тўғрисидаги ривоятлар тўплами китоби. *Яна қаранг:* тегишли фаслларга.

С а ҳ и й ҳ — энг ишончли деб ҳисобланган ҳадисларнинг покиза сифати.

Қ у д с и й — Аллоҳ даргоҳига тааллуқли дегани.

Ҳ а д и с и қ у д с и й — Аллоҳнинг даргоҳидан Муҳаммад алайҳиссаломга бевосита келган ваҳй.

С у н н а ёки с у н н а т — тутилган йўл, одат, қоида, хатти-ҳаракат тарзи. Мусулмонлар учун ибрат бўлган Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи вассалламнинг сўзлари, насихатлари, қилган ишлари. одатлари ва кўрсатмалари мажмуи. Ислом динида *Қуръон*та кейинги, уни тўлдирувчи манба бўлиб, Ислом илоҳиёти ва шариатининг иккинчи асоси ҳисобланади.

С у н н и й л и - к — исломнинг уч асосий йўналишидан бири. Бу йўналишдагн мусулмонлар *Қуръони карим* билан бирга пайғамбаримиз ҳадислари, суннатлари бўлган Суннага ҳам эътиқод, риоя қиладилар. Суннийликда ханафия, моликия, шофиъия ва ҳанбалия мазҳаблари бор.

Х а т н а — 1. Ўғил бола жинсий аъзоси учудаги терисини кесиш; хатна Исломда фарзга эмас, суннатга киради; 2. Хатна Библияда яҳудийликнинг белгиси ҳисобланади. 3. Бизда хатна суннат деб ҳам аталади. *Яна қаранг:* тегишли фаслларга.

Ш и ъ а л и к . — Ислом динининг уч асосий йўналишининг иккинчиси. Бу йўналишдаги мусулмонлар *Қуръони карим* билан бирга ўзларининг ҳадислар тўплами бўлмиш «Ахбор»ни эътироф этадилар. Шиъаликда ягона жаъфария мазҳаби бор.

Х о р и ж и й л а р (четга чиққанлар, ташқариликлар) — Пайғамбаримиз вафотларидан кейин VII асрнинг 2-ярмида пайдо бўлган Исломдаги уч йўналишнинг биринчиси. Халифа ҳазрат Али ва Муовия ўртасида тахт учун курашда ҳар иккаловига ҳам баб-баравар қарши кураш бошлаганлар гуруҳи. Бу оқим ўша пайтлардаёқ йўк бўлиб кетган.

М а з ҳ а б — оқим, йўл, таълимот, маслак. Исломдаги диний-ҳуқуқий йўл, таълимот, оқим.

А х л и к и т о б — ўз диний, илоҳий китобларига (Таврот, Забур, Инжил. Қуръон) эга бўлган яҳудийлар, насронийлар ва мусулмонлар аҳли китоб ҳисобланадилар.

Ф и қ ҳ — мусулмон ҳуқуқшунослиги; шаръий далиллардан шаръий ҳукмлар чиқариш. Шаръий далил — *Қуръон* ва Суннадир. Шаръий ҳукм эса умумий шаръий ҳукмдан келиб нйқадиган хусусий фикрдир. **Ф а қ и ҳ** — қонуншунос. *Яна қаранг:* тегишли фаслларга.

> И ж м о ъ — якдиллик билан қабул қилинган қарор; жамоатнинг ягона фикри. Шариат манбаларининг *Қуръон* ва Суннадан кейинги учинчиси. *Қуръони карим* ва Суннада аниқ кўрсатилмаган ҳуқуқий масалаларни ҳал этишда Ислом уламолари ва мужтаҳидларининг тўпланишиб, ягона фикрга келиб ҳукм чиқариши — фатво бериши. Тўпланган уламоларнинг бирортаси чиқариладиган ҳукмга ризо бўлмаса, у ҳақ бўлиш эҳтимоли *б.орлим* учук. ҳукм — фатво қабул қилинмайди. *Яна қаранг:* тегишли фасллар ва изохларга.

Қ и ё с — таққослаш, солиштириш. Шариат манбаларининг *Қуръон*, Сунна ва Ижмоъдан кейинги тўртинчиси. Уч манба бўйича ечилмаган масалалар киёслаш йўли билан ечилади, тушунтирилади. *Яна қаранг:* тегишли фасллар ва изохларга.

Ш а р и а т — тўғри йўл, илоҳий йўл қонунчилиги; Ислом динининг қонун-қоидалар тизими, мажмуаси, кодекси. Шариатда 6 асосий категория бор.

1) **Ф а р з** — мажбурият. Шариатда барча мусулмонлар бажариши шарт, мажбурий бўлган қатъий талаблар, ҳуқуқий, ахлоқий меъёрлар.

2) М а н д у б — тавсия этилган, лозим топилган, лекин мажбур ҳисобланмайдиган хатти-ҳаракатлар. Ихтиёрий бажариладиган урф-одатлар. Унинг баъзи категориялари суннат таркибига ҳам киради.

3) М у б о х — умумий, ҳеч кимга тааллуки бўлмаган. Бажарилиши тақиқланмаган ва мажбурий деб ҳам ҳисобланмаган, шариатда қилса бўладиган ишлар. Ж о и з - ижозат берилган, йўл берилган ишлар. «Мубох» атамасининг синоними. Яъни гуноҳ ҳисобланмайдиган, инсон ҳаёти ва турмуши билан боғлиқ бўлган оддий хатти-ҳаракатлар — овқатланиш, ухлаш, уйланиш, дам олиш ва ҳоказолар. Мубох моҳиятан «жоиз» категориясига тенг.

4) Ҳ а л о л — мусулмонлар учун руҳсат этилган хатти-ҳаракатлар ва ишлар, тоза ва пок ҳисобланган озик-овқатлар, ичимликлар. Ҳаромнинг зидди.

5) Ҳ а р о м — шариатда мусулмонлар учун қатъий тақиқланган хатти-ҳаракатлар, ишлар, озик-овқатлар, турли емишлар, ичимликлар ва ҳоказолар. Ҳалолнинг зидди.

6) М а к р у х — мусулмонларнинг қатъиян тақиқланмаган, лекин номакбул деб ҳисобланган хатти-ҳаракатлари, емишлари. Ҳалол билан ҳаром ўртасидаги нарса (ҳаром-га яқинроқ), хунук, ёқимсиз иш. *

В о ж и б — мажбурият, бурч. Шариат ҳукмларини ҳамда якка ҳукмдорлар фармойишларини ҳар бир мусулмон бажариши шарт, яъни вожиб. Мажбурийлик жиҳатидан вожиб фарздан кейин туради, лекин Сунна талабларидан муҳимроқ саналади.

С а в о б — яхшилик, эзгулик, яъни Яратганга ёқадиган яхши ишлар ва амаллар. Исломи динининг ахлоқ категорияларидан бири. Ҳар бир кишининг бу дунё ва у дунёда эришадиган яхши-ёмон даражалари, роҳат-фароғатда бахтли ҳаёт кечириши унинг бу дунёда топган савоб ёки гуноҳ ишлари микдори мувозанатига боғлиқ бўлиб, ҳар бир одам тарозининг савоб палласи босиб кетадиган хайрли, эзгу яхши ишлар қилиши зарур, акс ҳолда, инсон бу дунёда ва у дунёда қийналиб, азоб-уқубатда яшашга маҳкум бўлади.

Ёвуз ният ёки ёвуз кучлар таъсирида ҳамда инсоннинг билимсизлиги натижасида ўз хоҳишига кўра, билиб ёки билмай қилган Аллоҳнинг илоҳий амрларига, шариатга зид ишлари, ҳаракатлари гуноҳ деб аталади. Инсон гуноҳининг савобидан ортиб кетиши бу дунё ва у дунёда азоб-уқубатларга маҳкум бўлишига олиб келади. Тангри таолони кўзга кўринмас, илоҳий тарозиси инсоннинг ҳар бир қилган савоб-гуноҳ ишларини беҳато ўлчаб боради ва ҳар ким ўзининг қилмишига яраша тегишли мукофот ёки жазосини мукаррар олади.

Г у н о ҳ — савобнинг зидди. Яратганга ёқмайдиган ишлар. Гуноҳи кабира оғир гуноҳ саналади.

С а д а қ а — хайр-эҳсон, қурбонлик, яхши иш. Садақа, хайр-эҳсон, инсоннинг савоб амалларини тўлдириб боровчи асосий манбадир. Инсоннинг Аллоҳ таолога манзур бўладиган ҳар қандай ишлари садақадир. Мол-дунёсидан закот, қашшоқ ва муҳтожларга моддий ва маънавий ёрдам бериш, хайрли ишлар қилиш, инсонларни тўғри йўлга бошлаш, ғариб, бева-бечораларни кўнглини олиш, кўпчилик фойдасига эзгу ишлар қилиш, ариқ қазиб сув чиқариш, йўл, кўприк қуриш, кишиларнинг мушқулини осонлаштириш ва ҳоказолар садақа, хайр-эҳсонга киради. Қисқаси, фойдаси тегадиган, зарарни даф қиладиган ҳар бир беғараз, фисабиллоҳ қилинган иш садақа ҳисобланади. Садақа, хайр-эҳсон Иломда савоб саналади. *Яна қаранг:* тегишли фасллар ва изохларга.

Д у о — Худога ёлбориб, ўзи ёки бошқалар учун тилак тилаш, *Куръон* сура ва оятларидан ўқиб, сўнгра Яратганга илтижо қилиш. Дуо инс-жинслар, турли хил балолардан қутулишга ёрдам берадиган восита ҳисобланади. Дуони дунёвий фан: *«Инсоннинг макрокосм, яъни коинотга, аникрог-и, Олий фазовий онгга мурожаати»*, деб тушунтиради.

О м и й н — шундай бўлсин, чин бўлсин, рост бўлсин, айтганингиз келсин маъносида ишлатилади. Фотиҳа ўқилганда охирида айтиладиган сўз, ўқилган оятларнинг муҳридир. Дуо ўқиб бўлгандан кейин *«Омийн»* деб икки қўл кафтларини баробар очиб, бирлаштириб, иккала қўлини икки елка бараварида кўтариб, ният қилиниб бўлингандан кейин айтилиб, икки қўлни бетга суртилади. Бу одат — фотиҳа ўқиладиганда бирлаштириб турилган икки қўлнинг кафтига қараб туриш, Тангри таолонинг ҳис, тасаввур қилинган

жамолига термулиб, унинг жамолини бетга суртиш мазмунита эга деб ҳам талқин қилинади. Бу атама яҳудий ва насронийларда ҳам шу маънода ишлатилади.

Ассалому алайкум — Сизга саломатлик, тинчлик-омонлик бўлсин! Айни маҳалда «Ассому алайкум» ёки «Ссому алайкум», яъни (Сизга ўлим бўлсин!) дея ҳақоратомуз салом берганларга «Ваалайкум» (сизга ҳам) деб қўя қолинади. Бинобарин, мушриклар ҳадларидан ошиб Расулulloҳга рўбарў келганларида кўпинча ана шундай салом беришар экан. Бундай мушрикларча салом берганларнинг оқибат жойи жаҳаннам эканлиги ҳақида Қуръони каримнинг 58-нчи «Мужодала» сурасининг 8-оятида хабар берилган. Яна қаранг: 4-нчи «Нисо» сурасининг 86-оятига.

Тўлик қилиб — «Ассалому алайкум», деб таниган ва танимаган мусулмонларга салом берилади. Тартиби: ёши кичик ёши каттага, от, улов минган пиёдага, пиёда ўтирган кишига, озчилик кўпчиликка салом беради. Пайғамбаримизга: Аввал ким биринчи бўлиб салом бериши керак?, — деб сўраганларида: «Кимнинг Аллоҳдан умиди кўпроқ бўлса ўша», — деб жавоб берган эканлар.

Ваалайкум ассалом — Сизга ҳам саломатлик, тинчлик-омонлик бўлсин!

Ф а р и ш т а (форсча; арабчаси «малак», кўплиги — «малоика») — **Худо** амрини бажарувчи, кўзга кўринмайдиган, нурдан яратилган мавжудотлар. Уларнинг сон-саногини ёлғиз Худонинг ўзи билади. *Яна қаранг:* тегишли фасллар ва изоҳларга.

Ж а б р о и л — Исломда тўртта бош фариштанинг биринчиси. Аллоҳнинг амрини, буйруқларини, иродасини пайғамбарларга ваҳй сифатида етказиб турадиган, уларга мураббийлик қиладиган фаришта. *Яна қаранг:* тегишли фаслларга.

М и к о и л — Ислом динида тўртта бош фариштанинг иккинчиси. Коинот бошқарувчиси. Жаброил билан бирга Одам Атога биринчи бўлиб сажда қилган. Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи вассалламни ёшлигида кўксини ёриб юрагидаги амморани олиб ташлаб қалбини поклаган. Бадр жангида бошқа фаришталар билан бирга мусулмонларга ёрдам берган. *Яна қаранг:* тегишли фасллар ва изоҳларга.

И с р о ф и л — Исломда тўртта бош фариштанинг учинчиси. Замона охир бўлганда, Куддуси шариф яқинидаги Тур тоғининг тепасида сур чалганда қиёмат бошланар. барча жонзотлар ўлар, иккинчи марта чалганда барча ўлганлар яна қайта тирилар ва ҳисоб-китоб учун Машҳаргоҳда йиғилишар экан. У тўрт қанотли, бадани жун, оғзи ва тишлари бахайбат махлуқ киёфасида таърифланади. Исрофил алайҳиссалом қиёмат қойим бўлишини ва **Худонинг** амрини кутиб, оғзида сури билан доим шай бўлиб турар экан. *Яна қаранг:* тегишли фасллар ва изоҳларга.

А з р о и л — Исломда тўртта бош фариштанинг тўртинчиси. *Қуръонда* «малак улмавт» деб келтирилган, жон олувчи, ажал фариштаси. Барча жонзотларнинг жонини олувчи фаришта. Азроил алайҳиссалом кўп оёқли, кўп қанотли, тўрт юзли ва танасида Ер юзида қанча яшовчилар бўлса, шунча кўзи за тили бор, деб таърифланади. Бу буюқ фаришта одамлар тақдирини билади, аммо уларнинг ўлиш вақтини билмайди, одамнинг ўлиш вақти яқинлашганда **Аллоҳ** тахти олдида ўсадиган дарахтдан ўлимга маҳкум этилган кишининг номи ёзилган барг узилиб тушар, шундан кейингина Азроил алайҳиссалом қирқ кун ичида унинг жонини олар экан, деб ривоят қилинади. *Яна қаранг:* тегишли фасллар ва изоҳларга.

М . у н к а р в а Н а к и р — одамлар ўликни кўмиб бўлиб, қабрдан етти қадам узоклашганлари ҳамон марҳумнинг руҳи билан савол-жавоб қилувчи, қилг^н гуноҳларига ва берган жавобларига қараб қўлларидаги гурзи билан уриб жазоловчи, кўзлари кўк, юзлари қора икки фаришта. Улар марҳумдан «**Раббинг** ким?», «Дининг қайси?», «Пайғамбаринг ким?» деган уч саволни берад экан.

Ч и л т а н — қирқ тан, яъни қирқ одам дегани. Бу қирқ киши авлиёлик қувватидаги етишган одамлар бўлиб, дунёвий масалаларни ҳал қилишда Худонинг амри билан иш қўрадилар. Бу қирқ кишининг сони ҳеч ўзгармайди. Ўлганлар ўрни тирик одамлар билан тўлдирилиб турилади.

Ч ў б и н — ёғоч от.

О б у г и л — сув ва тупрок, инсон танаси.

Ў ғ о н — Худо.

Б и д ъ а т — янгилик, янгидан расмийлаштирилган. 1. Динни «яхшилаш» мақсадида унга ўзгартиришлар, ислохотлар киритиш ниқоби остида динни бузишга ҳаракат қилиш, бузғунчилик қилишга уриниш; 2. Диндорларни чалғитиш, тўғри йўлдан адаштириш; 3. Рисолатдан кейин пайдо бўлган янгилик, динга киритилган тескари, зид ислох; 4. Эскиликдан қолган урф-одат, расм-русум.

Ш и р к — шериклик. «Мушрик» сўзи арабча «шарика» феълидан олинган бўлиб, маъноси «шерик бўлмоқ» дегани. Бир неча худбга эътиқод қилиш. Европада: Политеизм. Худонинг бирлигини инкор этган, унинг шериги бор, ундан бошқа маъбудлар ҳам бор дегак ёки шундай гумон қилган киши **Худога** ширк келтирган ҳисобланади ва у мушрик деб аталади. Истеъмолда кофир — мушрик, мушрик — кофир деб атаб келинади, бу нотўғри. Уларнинг асл маъно ва мазмунига қараб ўз атамаларини қўллаш лозим. **Қуръони карим** ҳукми бўйича, мушрик ва кофирларнинг у дунёдаги жойи дўзахдир. Мушрик кўпхудоликка эътиқод қилувчи деганидир. **Яна қаранг:** тегишли фасллар ва изоҳларга.

К у ф р (кофирлик) — инкор этиш, рад этиш. Аллоҳнинг борлигини ва бирлигини инкор этган, **Аллоҳни** тўрт китоби ва 100 саҳифаларига, фаришталарига, барча пайғамбарларга ёки улардан бирига, охират кунига, такдирга, қайта тирилишга, яъни иймоннинг етти талабига ёки уларнинг бирига ишонмайдиганлар, эътиқод қилмайдиганлар куфрга кетган — кофир деб аталдилар. **Яна қаранг:** тегишли фасллар ва изоҳларга.

Д а х р и й — худосиз. Атеист. **Худонинг** борлигини тан олмайдиган, ҳеч қандай динга эътиқод қилмайдиган шахс.

О с и й — гунохкор, исёк қилувчи банда, гумроҳ, лекин кофир эмас.

М у р т а д — орқага қайтган, чекинган. Ўз динидан воз кечувчи киши. Ўзининг диндан бутунлай воз кечганини ёки бошқа динга ўтганини билдирса, муртад деб аталади. Ислом давлатларида муртадга динга қайтиш тақлиф қилиб кўрилади. Қайтмаса, қатлга ҳукм қилинади.

М у н о ф и қ — иккиюзламачи. Тилида иймон келтириб, лекин дилида иймони йўқ, куфрини яшириб юрган, киши кўзига мусулмон бўлиб кўринадиган соткин, хиёнаткор, иккиюзламачи кимсалар. Мунофиқ динни кўз-кўз учун ёлғондан қабул қилиб, ўзининг аввалги динига эътиқод қилади ёки умуман бирорта динга ҳам эътиқод қилмайди. **Яна қаранг:** тегишли фасллар ва изоҳларга.

Ш а к к о к л и к — диний эътиқоднй, диний ҳиссиётларни, **Худони**, мукаддас нарсаларни масхаралаш, таҳқирлаш, худосизлик шаккоклик деб аталади.

М а ж у с и й л и к — дастлаб зардуштийлик мусулмонларда мажусийлик деб аталган. Тавротда яҳудий бўлмаган, **Худованднинг** яқкалигини тан олмаган барча халқлар мажусий деб аталган. Мажуеийлик: бутпарастлик, кўпхудолик, мушрикликдир.

Б у т п а р а с т л и к — бут. санам, хоч, хайкал, сурат ва бошқа нарсаларга сиғиниш, топиниш, эътиқод қилиш. Хозир насронийлар икона (пайғамбарлар, авлиёлар расми), салибга, буддавийлар кичкина хайкалчаларга сиғинадилар.

Б у т — форсчада «бут». (Будда сўзидан олинган), арабчада эса «санам»дир. **Яратганни** тасвирлайдиган ва унинг тимсоли деб сиғиниладиган, Худованднинг тош, ёғоч, сопол ва бошқа нарсалардан ясалгак хайкалчалари, расмлари. Насронийлардаги салиб, хоч (крест) ҳам бут ҳисобланади.

З и н д и қ — динга ишонмайдиган, динга қарши, худосиз, даҳрий.

«**З и м м а а ҳ л и**» ёки «**з и м м и й л а р**» — Ислом давлатида мусулмон ҳукмдорга тобе бўлиб яшаётган ҳамда ўзларининг жон ва мол-мулкларини мусулмонлар

омон сақламоқлари учун ҳар йили жия солиғи тўлаб турмоқларини ўз зиммаларига олган ғайридинлар (яъни бошқа диндагилар).

Бу ҳақда *Куръоннинг* «Тавба» сурасининг 29-ояти нозил бўлган. Жия солиғини тўлаб турган зиммийлар ва мусулмон ҳукмдорлар ўртасидаги аҳдга катъий риоя қилиниши кераклиги пайғамбаримиз ҳадисларида ҳам таъкидлаб ўтилган.

Ж и з я — жон солиғи. Мусулмон давлатларида мусулмон бўлмаган фуқаролардан олинадиган солиқ номи.

З у н н о р — 1. Мусулмон давлатларида яшайдиган ғайридинлар: насронийлар, яҳудийлар, зардуштийлар белига мажбурий боғлаб юрадиган ип, чилвир, тимсолий белбоғ; ғайримусулмонлик белгиси; 2. Христианлар бўйнига осиб юрадиган хоч.

А м р и м а ъ р у ф — Аллоҳ таоло амрларига амал қилмоқ. Диний панд-насихат қилиш, яхшиликларга ундаш, диний-ахлокий маърифат тарқатиш. Исломга ўргатйш. Диний тарғибот.

Н а х и й м у н к а р (инкор этиш, рад этиш) — диний панд-насихат қилиб, ёмонликлардан қайтариш. Диний тарғибот. Аллоҳ таоло ман қилган ишлардан сақланмоқ кераклиги ҳақидаги ташвиқот.

М у ж т а ҳ и д — интилувчи, ғайрат килувчи. Энг олий дин олими, уламо. Суннийларда диний ҳуқуқ мазҳабларининг асосчилари: Имом Аъзам, Имом Молик, Имом Шофийй, Имом Ахмад ибн Ханбал ва бошқалар. Ижтиҳод даражасига етишган буюк билимдон рухонийлар ва диний ҳуқуқшунослар мужтахид (улуғ имом) деб аталади. *Яна қаранг:* тегишли фасллар ва изоҳларга.

И ж т и ҳ о д — фикҳда олий мартабага эришиш.

У л а м о — олим сўзининг кўплиги. Диний илм эгаси. Бу сўз фақат дин соҳасидаги олим ва билимдонларга нисбатан ишлатилади. Дунёвий фанларда эса олим ибораси ишлатилади.

И л м и а д ё н — диний илмлар.

И л м и к а л о м — эътиқод илми; Қуръони мажидга доир билимлар; Ислом илоҳиёт илми.

Т а ф с и р — Ислом илмларидан бири; диний тушунча ва атамаларнинг маъноларини тушунтириб бериш. Қуръон оятларининг шарҳлари ва изоҳлари.

Б о т и н — бирор нарсанинг ички томони; ичдаги фикр, кўнгил.

З © ҳ и р — бирор нарсанинг ташқи томони; кўриб, эшитиб билинадиган нарса. Шариатда одамни зоҳирига қараб ҳукм чиқарилади, ботинини эса Аллоҳга ҳавола қилинади.

Ф у з а л о — фозил ва иқтидорли кишилар, олимлар.

Х у ж ж а т у л - И с л о м — Исломда йирик илоҳиётчи уламо ва ҳукамоларга берилган фахрий ном, унзон.

І Ж о р у л л о ҳ — Аллоҳнинг қўшниси дегани. Замахшарий (1074-1144) Каъба ёнида яшагани учун у шу ном билан аталган.

К у б р о — «валийтарош», валийларни тарбияловчи.

Ғ а в с — мадакор дегани.

""."

.

Д у о х о н (форсча) — дуо ўқиб дам соладиган рухоний; дуохон деб номи чикқан мусулмон; тажрибали, мартабали, обрўли дуохон азайимхон деб аталади. Азайимхонларнинг баъзилари иссиқ-совуқ қилиш, сеҳр-жоду ишларидан ҳам хабардор бўлгак.

П а р и х о н (форсча) — касалликларни руҳий даволовчи сеҳргар. Баъзи жойларда бахши, шомон дейилади. Бетоблик жин, алвасти, пари каби салбий кучлар таъсирида бўлганида, даволовчи диндор.

Р у ҳ о н и й л а р — диний таълимотларни тарғиб этувчи, диний маросимларни амалга оширишда бошчилик килувчи, махсус тайёргарлик кўрган диний билимларга эга

диндорлар. Улар барча динларда мавжуд. Шайхлар, пирлар, эшонлар, имомлар, домлар, муллалар: поплар, епископлар, кардиналлар, папалар, мўъбадлар, коҳинлар ва хоказолар. *Яна қаранг:* тегишли фасллар ва изохларга.

Ш а ф о а т — бировни ҳимоя қилиш, тарафини олиш, ўртада воситачи бўлиш. Пайғамбарлар, азиз-авлиёлар, пирлар, валийлар ва бошқа диний раҳнамолар Аллоҳга илтижо қилиб, бандаларининг гуноҳини кечиретишни сўраш имкониятига эга бўлганлар. Шафеъ — ўзга учун афв сўровчи киши.

А ж р — тўланадиган ҳақ, мукофот ёки жазо. Одамлар бу дунёда қилган яхши ёки ёмон ишлари учун қисман бу дунёда, асосан у дунёда оладиган ажри — мукофот ёки тегишли жазо.

А л-м и с о қ — *Қуръон* тафсирчиларининг уқтиришича, **Тангри таоло** ўзининг қудрати илоҳийси билан Одам алайҳиссаломнинг пушти камаридан тарқайдиган барча зурриётларини пайдо қилиб, уярга **Ўзининг** мўъжизаларини кўрсатгач: «**Аласту би Раббикум?**» (Мен сизларнинг Раббингиз эмасманми?) деганида улар: «**Қолу бало!**» («**Парвардигорим, Ўзинг барчамизнинг Раббимизсан!**») деб гувоҳлик бериб, Тангри таолота аҳду паймон, яъни мисоқ берган эканлар. Шунинг учун «**Қачондан бери мусулмонсиз?**» деган саволга ҳар бир мусулмон «**Ал-мисоқдан бери**», яъни **Тангри таолога мисоқ**, аҳду паймон берганимиздан бери мусулмонман деб мукаммал жавоб бериш лозимлиги *Қуръони каримининг* 7- «Аъроф» сураси 172—173-оятлари ва бу оятларга муфассирларнинг шарҳларида кўрсатиб ўтилган. Ушбу икки оятни айнан келтирамиз:

«**Раббингиз одам болаларининг белларидан** (яъни, пушти камарларидан то Киёмат Кунигача дунёга келадиган **барча**)зурриётларининг руҳларини олиб, уларнинг ўзларига гувоҳ қилиб туриб: «**Мен Раббингиз эмасманми?**» (деди). Улар: «**Йўғе! Раббимизсан, Гувоҳлик бердик**», — дедилар. (Сизлардан бундай гувоҳлик — аҳду-паймон олиншмиз) **Киёмат куниди:** «**Бизлар бундан беҳабар эдик**», демаслигингиз учундир».

«**Ёки:** «**Ахир илгари ота-боболаримиз мушрик бўлган эсалар, бизлар улардан кейин келган ва уларнинг ўргатган йўллариغا эргашган авлод бўлсак, ўша ноҳақ йўлда ўтган кимсаларнинг қилмишлари сабабли бизларни ҳалок қилурмисан?**», демаслигингиз учундир».

Шунинг учун ҳам Ислом уламолари: «**Кимда-ким кофир бўлса ёки диндан қайтса, ўзининг Тангрига берган мисоқидан (аҳдидан) қайтган бўлади**», дейдилар. Чунки, пайғамбаримиз айтганларидек, ҳар бир туғилган бола тоза ҳолда Исломда туғилди. Аммо кейин у ота-она тарбиясига кўра мусулмон, яҳудий, насроний, мажусий ёки умуман динсиз бўлиб етишади.

*Хикманг бирлан ул адамдин бор айлади,
Ўн саккиз минг қомуз олам ҳайрон эрур,
«Қолу бало» деган қуллар улуш олди,
Сукут этган қуллар дини вайрон эрцр.*

*Ул «Аласту би-Раббикум» деди Худо,
«Қолу бало» дебон руҳлар қилди садо,
Йиелаб келдук эшигингга жумла гадо,
Лутф айласанг, юз минг осий хандон эрур.*

(Аҳмад Яссавий).

Л а в ҳ у л-М а ҳ ф у з — 1. Аллоҳ томонидан ҳали олам яратилмай туриб, то қиёматга қадар бўладиган барча ишлар, дунёвий ходисалар, воқеалар, шунингдек, ҳар бир инсоннинг ҳаётида рўй бериши керак бўлган воқеаларнинг азалий тақдири битилган китобат: 2. Пешонага. туғилмасдан олдин ёзилган нарса, лавҳ. *Яна қаранг:* тегишли фасллар ва изохларга.

К а л о м — 1. Лавҳ ул-Махфуз ёзилган илоҳий калом; 2. Илоҳиёт илми: 3. Тасаввуфда Аллоҳнинг иродаси, каломи.

Н о м а и а ъ м о л к и т о б и — ҳар бир инсон умр бўйи қилган яхши-ёмон ишлари., яъни аъмоллари ёзилган, жамланган китобат. Ана шу китобатга кўра, махшаргоҳда тўпланган барча инсонларнинг ўз ҳаётларида қилган савоб-гуноҳ ишлари махсус тарозида ўлчанади. Сўнг ҳамма дўзах устида жойлашган «Пулсирот» номли қилдан ингичка кўприкдан ўтадилар. Савобидан гуноҳи кўп бўлган кимсалар дўзахга қулайдилар, ўтганлар жаннатга йўл оладилар. Савоб билан гуноҳи тенг бўлганлар эса маълум вақтга-ча аросат (аъроф)да қоладилар.

А ъ м о л — инсон тириклигида унинг икки елкасида бўладиган икки фаришта томонидан гуноҳ-савоб ишлари ёзиб борилган инсон кечмиши ҳақидаги китобат.

А м а л — фаолият, ҳаракат. Ҳар бир инсоннинг яхши ёки ёмон иши, амали.

О х и р а т — охирги кун, дунё тугайдиган кук.

Қ и ё м а т — ёруғ дунё, яъни бу дунёнинг тугаши билан охират кунининг бошланиши. Киёмат куни барча инсон ва жонзотлар жон таслим қилиб ўладилар, сўнгра **Худованд** ҳаммани яна тирилтириб, ўз ҳузурида ҳаммадан ҳисоб олади. Киёмат кунини «махшар», «охират кунӣ» деб ҳам атайдилар. Савоб-гуноҳлар ўлчанганидан кейин одамлар жаннатга, дўзахга ё аросатга йўл оладилар.

М а х ш а р г о х — киёмат куйи қайта тирилтирилган барча инсонлар **Худованд**га ҳисобот бериш учун тўпланадиган махсус жой.

П у л с и р о т — махшаргоҳ билан жаннат орасида, дўзах устида жойлашган қилдан ингичка, ниҳоятда узун, қўрқинчли йўл — кўприк. Одамнинг савоб ва гуноҳи ўлчаниб бўлгач, ундан ўтилади.

Ж а н н а т (ужмоҳ) — бу дунёда қилган яхши амаллари, савоб ишлари, ёмон амаллари, гуноҳ ишларидан кўп бўлган, яъни жами савоб ишлари гуноҳ ишларидан ортиқ бўлсан Аллоҳнинг бандалари нариги дунёда абадий роҳат-фароғатда яшайдиган жой, макон. Эски ўзбекчада «ужмоҳ» дейилади.

А р о с а т (аъроф) — жаннат билан дўзах ўртасидаги водий. Киёмат куни жаннатга ҳам, дўзахга ҳам тушмай, савоб ва гуноҳ ишлари тенг бўлиб қолган одамлар жойи. Улар жаннатдагилар ва дўзахдагиларни кўриб пушаймонлик азобини тартадилар.

Д ў з а х (тамуғ) — арабчада «нор», «жаханнам», «жаҳим», «сақар»; эски ўзбекчада «тамуғ» дейилади. Мушриклар, кофирлар ва гуноҳлари савобларидан кўп бўлган гуноҳкорлар охиратда, нариги дунёда жазоланадиган жой.

З а м з а м — Маккада Каъба яқинидаги муқаддас булоқ.

К а в с а р — жаннатдаги жуда тиниқ дарё, чашма, булоқ.

А с ф а л а с о ф и л и н — энг пастки еттинчи чуқурда жойлашган дўзах.

Қ а з о — 1. **Тангри таоло** томонидан, унинг иродаси ва хоҳиши билан сабабларнинг яратилиши. Унинг билими орқали яратилган барча нарсалар — олам, табиат, бутун борлик, жонли-жонсиз мажудотлар, ҳодисалар **Унинг** қазоси бўйича содир бўлади; 2. Ўлим, вафот, ўлиш, вафот этиш, ўлим соати, ажал; 3. Вақтида бажарилмай. ижро этилмай қолган намоз ва бошқа ишлар.

Умуман **Тангри таоло** яратган нарсаларнинг айланиши, ҳаракати. Сабабларнинг ҳаракатга келтирилиши.

Қ а д а р (тақдири азал) — олдиндан белгилаб қўймоқ, аникламоқ дегани. **Тангри** таолонинг яратган нарсаларининг айланиши, ҳаракати. Сабаблар (қазо)нинг ҳаракатга келтирилиши. Инсон ҳаёти ва фаолиятининг ҳамда оламдаги барча ҳодисаларнинг **Тангри таоло** иродаси билан бўлмоғи. Пешонага ёзилган кўрғилик, ёзмиш, қисмат.

Милоддан аввалги 395—335 йилларда яшаб ўтган буюк хитой донишманди ва файласуфи Як Чжу юз берган ва юз берадиган ҳамма воқеа ва ҳодисаларни табиий зарурият қоидаси (принципи) бўйича амалга ошишини тақдир, деб таърифлаган.

Машҳур немис фойласуфи Гегель (1770—1831) «Илоҳий тақдир жаҳон воқеаларини бошқариб туради», деб эътироф этган. *Яна қаранг:* тегишли фасллар ва изоҳларга.

Т а қ д и р (қисмат) — олдиндан белгилаб қўйилган, пешонага ёзилган кўрғилик, ёзмиш, такдир. Умуман, бошга тушган кўрғилик, ҳол, ахвол.

Азизиддин Насафийнинг ёзишича, Тангри таоло билими орқали яратганлари Унинг қазосидир ва яратган нарсаларининг айланиши, ҳаракати қадардир. Қадар — Халлоқи оламнинг бу дунёдаги фаолияти. Демак бу дунёдаги жамийки ишлар қадар бўйича бўлади. Унинг илми Унинг ҳукмидир. Сабабларнинг яратилиши Унинг қазоси, сабабларни ҳаракатга келтириш эса Унинг қадаридир. Унинг қадарисиз (тақдири азалсиз) бу оламда ҳеч нарса содир бўлмайди. Қадарнинг ҳукми икки хилдир. Биринчи ҳукми — уни ўзгартириб бўлмайди; иккинчи ҳукми — қадарни ўзгартириб бўлади. Биринчи ҳукм изохга муҳтож эмас, тушунарли. Иккинчи ҳукмнинг шарҳи — қадарни ўзгартира олувчилар бу ишни қадар бўйича қиладилар. Қадарни фақат қадар бўйича ўзгартириш мумкин.

Ана шу келтирилганларга асосланган ҳолда, мантиқан ҳулосага келиш мумкинки, модомики инсон ўз қилмиши учун масъул экан, бинобарин Тангри инсонга қилмиши учун мукофотини ёки жазосини берар экан, демак Тангри таоло инсонга ирода, ихтиёр ва фаолият эркинлигини, у ёки бу йўлни, яъни яхшилик ва ёмонликни, савоб ва гуноҳ ишларни танлаш эркинлигини ҳам берган деган ҳулосага келинади. *Яна қаранг:* тегишли фасллар ва изохларга.

Р и х л а т — 1. Кўчиш, жўнаш, дунёдан ўтиш, ўлиш; 2. Муҳаддисларнинг ҳадис йўлидаги илмий сафари.

К а ф а н — дафн маросимида ўликни кўмишдан олдин мурдаси ўраладиган ок мато, сурп, бўз; махсус бичилиб, ўлик ўраладиган либос.

Ж а н о з а — умуман дафн маросими. Исломда ўликни кўмишдан олдин тик туриб ўқиладиган жаноза намози; марҳумни фақат жаноза ўқилгандан кейин дафн этиш мумкин, акс ҳолда у ғайриддинлар қаторида кетади.

Т а ъ з и я — юпатиш, ҳамдардлик билдириш. Марҳумнинг оила аъзолари ва яқинларига ҳамдардлик билдириш одати.

Қ а ъ д а — ўтириш; 1. ўтирган ҳолда дуо, ибодат қилиш ҳолати; 2. ўзбекларда вафот этган яқин кишисини хотирлаб, аёллар томонидан ўтказиладиган маросим.

Ч и л ё с и н — «Ёсин» сурасини ўқиш одати. Муслмонлик анъаналарида оғир касал устида «Ёсин» сураси 40 марта ўқилса, касал ажрим бўлади, ё тузалади, ё ўлади. Шунинг учун касалга чилёсин ўқиш касал учун охириги чора-тадбир саналади.

Д и ё н а т — 1. Софлик, тўғрилиқ; 2. Диндорлик, иймонлиқ.

Т а қ в о д о р л и қ — Худованддақ кўрқиб. Динга берилган ўта художўй одам тақводор дейилган. «Тақво»нинг луғавий маъноси эҳтиёткорлик, четлаб ўтиш, яъни Аллоҳ олдида гуноҳкор бўлиб қолишдан кўрқибдир. *Яна қаранг:* тегишли фасллар ва изохларга.

Р у к к — бирор нарсанинг устуни, асоси. Исломнинг бажарилиши мажбур ҳисобланган асосий 5 рукни: тавҳид, намоз, рўза, закот ва ҳаж. Кўплиги — аркон.

А ҳ к о м (бирлиги: ҳукм) — ҳукмлар, қарорлар, қонунлар, фармонлар; шариат ҳукмлари, кўрсатмалари жамулжами.

И б о д а т — Парвардигорнинг яратиб қўйганига шукрона билдириб ҳамда Аллоҳ жамолини кўриш ва жаннатга кириш мақсадида қилинадиган маълум бир амал, ҳаракат. Худога сиғиниш, масалан, муслмонларда намоз ўқиш, насронийларда бутга чўкиниш ва ҳоказолар. Бундан ташқари, Худованднинг буюрганларини бажариб, савоб ишлар қилиб, ман қилинган ҳаром ишлардан тийилиб юрган инсонлар ҳам ибодатда юрган бўладилар.

Т а ҳ о р а т (маъноси: тоза, покиза) — намоз ўқиш, *Куръонни* ушлаш ва ўқишдан олдин баданнинг маълум қисмларини белгиланган тартибда ювиш, покланиш. Таҳорат уч хил бўлади:!. Вузуъ; 2. Ғусл; 3. Таяммум.

В у з у ъ — намоздан олдин юз, қўл, оёқни ювиш; таҳорат — мустаҳаб.

Ғ у с л — бошдан-оёқ чўмилиш, баданнинг ҳамма ёғига сув теккизиб тўлиқ чўмилиш.

Т а я м м у м — сув бўлмаганда кум ёки тупроқ билан таҳорат қилиб, рамзий покланиш.

Қ и б л а — мусулмонлар намоз ўқийдиган ва сажда қиладиган томон. Дастлаб мусулмонлар осмонга, кейинчалик Қуддус томонга қараб намоз ўқиганлар. Милодий 623-йилдан бошлаб Каъбага қараб намоз ўқийдиган бўлганлар.

Мархум гўрга қўйилганда ҳам юзи қиблага қаратиб қўйилади.

Шарқ-Ғарб (Восток-Запад), Шимол-Жануб (Север-Юг) — дунёнинг тўрт томонини (географик кутбни) англатадиган, уфқ билан осмон меридиани кесишган, бири-бирига қарама-қарши турган тўрт нукта. Шарқнинг қарама-қаршиси Ғарб, Шимолни қарама-қаршиси Жануб.

Халқаро хариталарда Шарқ — Е, Ғарб — \', Шимол — N. Жануб — 8 харфлари билан белгиланади. (Русларда эса Шарқ — В, Ғарб — З, Шимол — С, Жануб — Ю харфларда белгиланади).

Куёш Шарқдан чиқиб Ғарбга ботади. Шундан белги олиб, эрталаб тонг ёришабошлаган пайтда кунчиқар томон — Шарққа қараб турсангиз орқа томонингиз — Ғарб, чап томонингиз — Шимол, ўнг томонингиз эса Жануб бўлади.

Дунё харитасида эса тепа томон — Шимол (М), пасти — Жануб (5), чап тарафи — Ғарб (V/), ўнг тарафи — Шарқ (Е) кўрсатилган.

Хонангизда ёки ховлингизда қибла томонни аниқлаш учун компасни харита устига қўйиб чамаласангиз Ўзбекистон аҳолиси учун қибла, яъни **Макка** шаҳридаги **Аллоҳ**-нинг рамзий уйи саналмиш Каъба, жануби-ғарб томонда эканини кўрасиз. Шунда компас мили Ғарб нуктасидан 14 градус ғарб (чап) томонга оғиб туриши керак.

Азон — намозга чакириш. Масжидда муаззин мусулмонларни намозга чакириб азон айтади.

Х у т б а — тарғибот, нутқ. Жума ва хайит намозлари олдидан масжид имом-хатибининг ваъзи, диний панд-насихати.

М е х р о б — масжиднинг ички қибла тарафидаги тахмонга ўхшаш мослама. Ўша меҳроб томонга қараб намоз ўқилади.

Н а м о з (форсча *намоз*, арабча *салот*) — луғавий маъноси «эгри чўпни ўтга солиб тўғрилаш». Яъни эгри йўлдан юрган инсонни тўғри йўлга киргизиш. Исломда фарз саналган ибодат. Хар куни беш маҳал — бомдод, пешин, аср, шом, хуфтон намозлари ўқилиши шарт. 621 йил пайғамбаримиз Меърожга чиқмасларидан бурун кунига икки маҳал — бомдод ва хуфтон намози ўқилар эди.

Т а р о в и х — рўза ойида кечалари, кўпинча масжидда ўқиладиган қўшимча намоз, рохат намози. Бу намоз 20 ракаат ўқилади.

Н а ф л — Исломда ихтиёрий килинадиган, қўшимча ибодат — қўшимча намоз, рўза.

Р а к а а т — Намознинг бир қисмк. Намозда бир киём — тик туриб ўқиш, бир рукуъ -*- эгилиб ўқиш ва сужуд — бошини ерга теккизиб, икки маротаба сажда қилиб ўқишдан иборат бўлган цикл (киём, рукуъ, сажда) бир ракаат саналади.

Р у к у ъ — намозда икки букилиб туриш, тиззани ушлаб эгилиш.

С а ж д а — ибодатда ерга эгилиш, ерга бош қўйиш. Намозда хар бир ракаатдаги охириги ҳаракат. Бунда тиз чўккан холда олдинга эгилиб бош ерга қўйилади, яъни сажда килинади ва тегишли дуолар ўқилади.

Ж у м а — жамлик, жам бўлиш. Исломда ҳафтанинг дам олиш куни, улуғ кун. Шу куни мусулмонлар масжидда тўпланишиб, жам бўлишиб, пешин намозини ўқиб, диний хутба — ваъз, панд-насихат эшитадилар. *Яна қаранг:* тегишли фасллар ва изохларга.

Р а м з — маъноси яширин, сир тутилган бирор сўз, ибора ёки тушунча; белги, ишорат. Саррожнинг таърифига кўра, рамз — сўз зохирининг замирида яширинган ва ахли дилдан бошқа киши англай олмайдиган маъноси яширилган сўз.

Диний тимсол — диний маросимга оид таълимотлар маъноси, онгсиз. билимсиз кишилардан яширин тутиш учун кўзда тутилган. Масалан, насронийларда кўзичок (агнец), Худованднинг қурбонлик кўзиси маъносида Ийсо алайҳиссаломнинг тимсоли. Кабутар — Муқаддас рухнинг тимсоли. Буддизмда Триратна — буддавийлик троикаси (муқаддас учлик) тимсоли. Ламавийликда «Хаёт ғилдираги» иконасининг ўртасида тасвирланган хўроз — шахвонийлик тимсоли. Илон — ёвузлик тимсоли. Чўчка — жоҳиллик тимсоли. Айрим тимсоллар диннинг байроғига айланиб қолган. Масалан, салиб — насронийлик тимсоли, чакра (саккиз спицалик ғилдирак) буддавийлик тимсоли, олтиқирралик юлдуз яҳудийлик тимсоли, хилол, яъни ярим ой — Ислом тимсоли. Мусулмонларнинг юлдузи саккиз қирраликдир.

Ваҳдоният — яккалик, ягоналик. Худованднинг ягоналиги. Яккахудолик (монотеизм) мушрикийликдан (яъни полетеизмдан) кейин вужудга келган.

Тавҳид — яккахудолик. Яккахудолик ҳақидаги таълимот. Худонинг ёлғизлигига ишониш, **Парвардигори** оламни яккаю ягона деб билиш. *

Хднифлар (ханифлик) — чинакам эътиқод қилувчи такводдорлар. Ислом дини вужудга келмасдан олдин якка Худого эътиқод қилувчилар.

Таквин — Бор этмоқ, ижод қилмоқ, бирор нарсани йўқликдан борликка чиқармоқ бўлиб, Аллоҳнинг сифатларидан бири саналади. **Аллоҳ** ана шу сифати билан ҳар қандай нарсани йўқдан бор, бордан йўқ қила олади.

Калимаи тоййба ва калимаи шаҳодат — гувоҳлик сўзлари. Ислом рукнларидан биринчиси. «Ла илаҳа иллаллоҳу, Муҳаммадур расулуллоҳ (бир Худодан бошқа **Худо** йўқ, Муҳаммад унинг расули—элчисидир) дейиш. Ташаххуднинг давоми: «Ашҳаду анна илаҳа иллаллоҳу ва ашҳаду анна Муҳаммадан аъбдуҳу ва расулуҳу» (Гувоҳлик бераманки, бир Худодан бошқа **Худо** йўқ. Ва яна гувоҳлик бераманки, Муҳаммад Худонинг бандаси ва расулдир), деб айтиш. *Яна царанг:* тегишли фасллар ва изоҳларга.

Такбир — улуғлаш. Аллоҳни улуғлаш — «**Аллоҳу акбар**» (**Аллоҳ** улуғ) иборасини бир неча бор қайтариш.

Такбири таҳрима — намозда «**Аллоҳу акбар**» деб икки кўлини икки қулоғининг юмшоғига теккизиш.

Хаж — Ислом динининг беш рукнини охиригиси бўлиб, Қурбон ойида Макка шаҳрига бориб, мусулмонларнинг кибласи бўлмиш муқаддас Каъбани зиёрат қилиш ва белгиланган тартибда ибодат ва бошқа хаж амалларини бажариб келиш.

Умра — Хаж мавсумидан бошқа вақтда қилинган зиёрат, кичик хаж.

Хож — хажга борган, Каъбани хаж мавсумида зиёрат қилиб келган шахснинг фахрий унвони. Бундай шахснинг исми шарифига «хожи» сўзини қўшиб айтиш одат бўлган.

Хожибадал — хажга ўзи бормасдан, бошқа бир хажга боровчига хаж ҳа- ражатларини тўлаб сиртдан хаж амалларига дохил бўлган шахс. У ҳам «хожи» ҳисобланган.

Жиход — ғайрат қилиш, дин учун кураш. Исломда рухсат этилган, ғайридинларга қарши муқаддас уруш. «Ғазот» — Аллоҳ ва ислом йўлида олиб бориладиган муқаддас уруш¹.

Жиход сўзи ҳамма вақт ҳам жанг ва уруш мазмунида эмас, балки жидду-жаҳд, саъй-ҳаракат, иштиҳод ва кураш маъноларида келади. Диний истилоҳга кўра жиход уч хил бўлади. Биринчиси — нафс билан курашиш; иккинчиси — шайтон билан; учинчиси — ёв билан курашиш. Қуръони муборақ оятларидаги жиход ана шу уч душман билан курашишни кўзда тутди. Шаҳидликнинг кўпгина турлари бўлганидек, жиходнинг ҳам ана шу уч хил тури бор. хМилодий 624-йилгача 70-га яқин оят билан мусулмонлар учун жанг қилиш тақиқланган эди. Шу даврларда исломга ҳам ташқи, ҳам ички душманлар — мушриklar, кофирлар ва мунофиқларни ҳарбий тажоввузкорликлари тобора ортгандан-ортиб борар эди. Натижада динда ҳаёт-мамот масаласи кўндаланг бўлиб қолди. Ва ниҳоят, шундай заруриятдан келиб чиққан ҳолда Тангри таолодан душманга қарши жанг қилмоққа амр келди:

«Хужумга учраётган (мусулмон) ларга, мазлум бўлганликлари сабабли, (жанг қилишга) изн берилди. Албатта, Аллоҳ уларга ёрдам беришга қодирдир», (22:39).

«Динларингиз тўғрисида сизлар билан уришмаган ва сизларни ўз диёрларингиздан (хайдаб) чиқармаган кимсаларга нисбатан яхшилик қилишларингиздан ва уларга адолатли бўлишларингиздан Аллоҳ сизларни қайтармас. Албатта, Аллоҳ адолатчиларни севар» (60:8).

Демак, ҳарбий жиход ўша пайтларда зарурий давр тақозоси бўлган. Бундан ташқари яна ҳужумга учраётган мусулмонларга мазлум бўлганликлари сабабли зарурият юзасидан жанг қилишга изн берувчи Аллоҳнинг бир қанча ояти қарималари ўз ўрнида нозил бўлган, масалан: 22-сура, 39-41 оятлар, 60-сура, 8-оят, 9-сура, 5 ва 88 оятлар, 4-сура, 95-оят, 2-сура, 190 ва 194 оятлар ва бошқалар.

Милодий 630 йили мушриклар билан жанг ҳолатида бўлган асҳобларига пайғамбаримиз: «Халк билан эҳтиёткорлик билан муомала қилинг, қариялар, аёллар ва болаларга тегманг, исломни осонлаштиринг, қийинлаштирманг, одамларда нафрат уйғотиб қўрки-тиб бездирманг. Уюшинг, англашинг, айрилманг, халққа юмшоқ муомалада бўлинг, шиддат қўсатманг», — деб таълим берган эдилар (Ҳадисдан). Яна қаранг 6- ва 11-фаслларга.

Ғ о з и й — Ислом динида Аллоҳ йўлида жанг қилувчи жангда душманни енгса, ўлдирса, «ғозий», яъни бегуноҳ, ғолиб деб таърифланади.

Ш а ҳ и д — Исломда дин йўлида жангда ҳалок бўлган шахс. Жиход, ғазовот урушларида ҳалок бўлганлар шаҳид деб аталганлар. Уларга тўғридан-тўғри жаннатга кириш ваъда қилинган.

Ғ а н и м а т — ўлжа. Ислом лашкарлари урушда қўлга киритган барча моллар, бойликлар, қурол-аслаҳалар, қуллар, асирлар «ғанимат» ҳисобланган. Ғазовот ва жиход урушларида ғанимат олиш шариат қонунлари бўйича қонуний деб белгиланган. Ғаниматнинг бешдан бири давлат хазинасига топширилган, қолганлари лашкар ўртасида тақсимланган.

Қ у р б о н л и к — яқинлик, худога яқинлашув. Қурбонлик қилиш одати мусулмонларга қадимги сомиylлар, ибронийлар ва араб қабилаларидан ўтган. Дастлаб қулларни, кейин ўз фарзандларини Худованд йўлида қурбон қилиш одат бўлган. Кейин бу одат аста-секин тарқ этилиб, ўрнига ҳайвонни қурбон қилиш одати эгаллаган. Мусулмонларда қурбон ҳайити кунларида қўй, эчки сигир, туя қабил хайвонларни қурбонликка сўйиш анъанага айланган.

Расулulloҳ айтганларки, қурбонлик қилувчи, қурбонлик юзини қибла томонга буриб: *«Аллоҳу Акбар, Аллоҳу Акбар, ла илаҳа иллаллоҳу Аллоҳу Акбар, Аллоҳу Акбар, валиллаҳил ҳамд. Бисмиллаҳи Аллоҳу Акбар»*, — деб сўйсин ва пичоқни ташлаб, икки ракаат намоз ўқисин. Қурбонлик қилувчи агар ўзи сўйишни билмаса, бошқа одамга буюриши мумкин, лекин сўйиш вақтида ўзи ҳозир бўлиши мустаҳабдир», деганлар.

Ҳ а й в о н н и сўйишда ўқиладиган бошқа дуолар: — *«Аллоҳумма ҳаза минка ва лака. Бисмиллаҳи валлоҳу Акбар». Еки «Аллоҳумма, тақоббал минний. Бисмиллаҳи, Аллоҳу Акбар!»*

* Ёки:

«Аллоҳумма, тақобил минний ва мин уммати Муҳаммадин расулulloҳ. Аллоҳу Акбару, Аллоҳу Акбару, Аллоҳу Акбару. Аллоҳумма, минка ва илайка бисмиллаҳи».

Ёки:

«Бисмиллаҳи, ба фармони Худо, суннати расулulloҳ, барҳақ Холиқи таоло, Аллоҳу Акбар!»

Қурбонликка бирор ҳайвон сўйилаётганда шу дуоларни бирини айтиб сўйилиши шарт.

С у б ҳ о н а л л о ҳ — «Аллоҳ ҳамма нуксонлардан покдир» маъносини англатади. Кўпинча зилзила ёки шунга ўхшаш даҳшатли ишлар қўққисдан содир бўлганда қўркканидан шошилиб, одамнинг тили қалимага келмай қолганда, ана шу дуо қайта-қайта айтилади. (Бу дуо «Раҳматим ғазабимдан устун»дир деган қаломинг бор, ана шу сифатинг ила бизга раҳм, шафқат айла», деган ёлвориб маъносини беради). Баъзан киши ғоят ҳайратланганда ҳам айтилади.

Р а м а з о н — хижрий йил хисобининг тўққизинчи оyi. Шу oйда Аллоҳ таоло пайғамбаримиз Мухаммад саллаллоҳу алайҳи вассалламга *Қуръони* ваҳй қилиб, фариштаси Жаброил алайҳиссалом орқали юбора бошлаган. Шунинг учун бу ой муқаддас ой ҳисобланади. Бу ой давомида мусулмонларга 30 кун рўза тутиш фарз қилинган.

Р ў з а — Ислom динида фарз бўлган учинчи рукн. Рўзадор 30 кун давомида эрта сахардан шомгача ҳеч қандай овқат емаслиги, ичмаслиги, сувга шўнғиб чўмилмаслиги, жинсий алоқа қилмаслиги талаб этилади. Рўза Аллоҳ учун тутилади.

Л а й л а т у л - Қ а д р — тақдирни ҳал қилувчи кеча. Рамазон ойининг 26-дан 27-кунига ўтар кечасидан бошлаб Мухаммад саллаллоҳу алайҳи вассалламга ваҳй туша бошлаган.

Ф и т р — оғиз очиш садақаси. Ислomда рўза муносабати билан бериладиган садақа. Фитр жон бошига маълум миқдорда буғдой, арпа ёки унинг ўрнига шу буғдой ёки арпанинг қиймати пул шаклида берилади. Фитр садақаси рамазон ойининг охирларида ҳадатгача бева-бечораларга берилади.

Ф и д я — рўза тутилмай қолган кунлар учун мискинларга бериладиган садақа.

К а ф ф о р а т — кишининг рўзани қасддан бузгани ёки бирор қилган гуноҳи учун мажбуран қиладиган ишлари, садақа, эҳсонлари.

Билибми, билмайми ноўрин қасам ичиб қўйганлар ҳақида Қуръонда шундай дейилган: «Дарвоқе, Аллоҳ сизлар учун (маълум миқдорда каффорат — жарима тўлаб) қасамингиздан қутулиб чиқишни буюрган-ку. Аллоҳ хожаларингиздир. У билгувчи ва ҳикмат соҳибидир» (66- «Таҳрим» сураси, 2-оят).

Бу оятда Аллоҳ таоло пайғамбаримизни ва у зотни барча умматларини ноўрин ичилган қасамларидан каффорат — эваз тўлаб қутулишга буюрмоқда. Қасамнинг каффорати ҳақида 5- «Моида» сурасининг 89-оятда батафсил баён қилиб берилган.

И й д — байрам. Ўзбекча варианты — «хайит». Мусулмонларнинг диний байрами. Икки ҳайит нишонланади, байрам қилинади. Катта ҳайит — Қурбон ҳайити 4 кун, кичик ҳайит — Рамазон ҳайити 3 кун нишонланади. Қурбон ҳайити ҳаж маросими ва қурбонлик қилиш билан, Рамазон ҳайити эса Рамазон оyi, рўза тамом бўлиши билан эртаси кун бўлади. Қурбон ҳайити зулҳижжа ойининг 10—13 кунларида, Рамазон ҳайити шаввол ойининг 1-3 кунлари байрам қилинади. Рамазон ҳайити билан Қурбон ҳайитининг ораси 70 кун.

М а в л у д — туғилиш. Мухаммад саллаллоҳу алайҳи вассалламнинг туғилган куни байрами. Рабиъ ул-аввал ойининг 12-куни нишонланади. Мусулмон давлатларида бу кун дам олиш куни деб эълон қилинган (туғилган саналари милодий 571 йил 21 апрел).

А л - И с р о (Тунги сайр) — Мухаммад а.с.нннг тунда Маккадан Қуддусга Бурок отида бир зумда сайр қилиб етиб боришлари.

М е ъ р о ж — 1. Шоти, нарвон, пиллапоя; 2. Юқорига кўтарилиш, юксакка чиқиш, парвоз. Мухаммад саллаллоҳу алайҳи вассалламнинг Жаброил алайҳиссалом билан Аллоҳ олдида тунда еттинчи осмонга кўтарилиб қилган саёҳати. Мухаммад саллаллоҳу алайҳи вассаллам Бурок номли учар тулпорда Маккадан Қуддусга, у ердан еттинчи осмонга чиқиб, Аллоҳ таолонинг ҳузурига борганлар. Идрис, Ҳорун, Мусо, Иброҳим алайҳиссаломлар билан учрашганлар. Аллоҳ таоло у ерда мусулмонларга беш вақт намоз фарз қилган. Бу ҳақда Қуръонда маҳсус 17- «Ал - Исро» сураси бор.

Бу воқеа ражаб ойида байрам қилинади. Пайғамбаримизнинг меърожга кўтарилган куни — милодий 621 йил, 27 ражаб оyi, жума куни содир бўлган.

Б у р о қ — «барқ», яъни «чақмоқ», «яшин» сўзидан олинган. Жаннатдан Мухаммад саллаллоҳу алайҳи вассаллам учун келтирилган учар от. Мухаммад саллаллоҳу алайҳи вассаллам Жаброил алайҳиссалом билан бирга Бурокда Маккадан Қуддусга ва у ердан осмоннинг еттинчи қавати — Аллоҳ ҳузурига саёҳат қилганлар. Эшакдан катта, отдан кичик қанотли бир жонивор.

А қ и қ а (арабча: «чакалоқ сочини олиш, қурбонлик сўйиш») — мусулмонликда янги туғилган боланинг туғилгандаги қорин сочиға қайчи уриш ва бирор жонзот сўйиб зиёфат ўтказиш одати. Ақиқа одатда бола етти ёки ўн тўрт, ёхуд йигирма бир кунлигида қилинади. Шу кунни болага исм қўйилади. Ўғил болага иккита, қиз болага битта қўй ёки эчки сўйиб қурбонлик қилинади (Арабистонда қўй Ўрта Осиёдаги курка товукдан сал каттароқ бўлади). Шу кунларда қилишга улгурилмаса, кейинроқ қилинса ҳам бўлаверади.

З а к о т — тозаланиш, садақа бериш. Ислом динида фарз қилинган тўртинчи руқн. Ортиқча тўпланган мол-мулкнинг қирқдан бирини, яъни 2,5% миқдорида йилда бир қилинадиган хайр-эхсон. *Қуръон*тг 9-нчи «Тавба» сурасининг 60-оятида закотни фақирларга, мискинларга, садақа йиғувчиларга, кўнғиллари Исломга ошно бўлган кишиларга, қулларни озод қилишга, оғир қарздорларга ва Аллоҳ йўлида жиходга, ҳажга кетаётганларга ҳамда йўловчи мусофирларга бериш кераклиги айтиб ўтилган.

Шуниси қувонарлики, ҳозир иктисодий танглик пайтида бойлиги нисобга етган айрим шахслар закот пулини энг кам таъминланган камбағалларга маҳалла фуқаролар йиғини оқсоқоли иштирокида уйма-уй юриб тарқатиб чиқмоқдалар. Бундай оқил, инсофли, диёнатли кишиларга Аллоҳнинг раҳмати ёғилсин ва бойликларини янада зиёда қилсин. Аллоҳни марҳамати ва мурувватига шубҳа йўқ. Аллоҳ бандаларининг ҳар бир ишидан огоҳдир.

Н и с о б — мусулмоннинг аслий харажатларидан ташкари ортиқча 200 тангаси бўлса, бу молнинг нисобга етганини билдиради ва бундай одамнинг йилига бир марта закот бериши фарз қилинган. Бу меъёр пул инфляцияси туфайли ўзгариб туради. Шунинг учун нисбати қанча бўлишини ҳар йили уламолардан сўраб олиш керак бўлади.

В а қ ф — дин йўлида ажратилган мол-мулк. Масжид, мадраса, хонақоҳ ва мазорларга фойдаланиш учун давлат ва хусусий кишилар томонидан ажратилиб берилган, кўпинча кўчмас мулк бўлган ер-сув, дўкон, қарвонсарой, тегирмон ва ҳоказо каби мол-мулк. Вақфдан келган даромаднинг иктисодий қудратини мустақкамлаш ишларига сарфланади.

Б а й т у л - М о л — мол-мулк хазинаси. Давлат хазинаси.

З у л ф и қ о р — ҳазрат Алига Муҳаммад алайҳиссалом тортиқ қилган икки томони кесадиган жуда кескир қилич.

Н и к о ҳ — эркак ва аёлнинг турмуш қуришининг шариат асосида қонуний расмийлаштирилиши. Шариат қонуни бўйича эркакка бир вақтнинг ўзида тўртта хотинни ўз никоҳига олишига ИЖОЗат берилади (*Қаранг*: 4- «Нисо» сураси, 3-оят).

М а ҳ р — кейинга бериладиган мулк. Мусулмонларда никоҳ пайтида қуёв томонидан келинга совға қилинадиган мулк. Маҳр кўпинча кўчмас мулкдан иборат бўлади. Маҳрни фақат аёлнинг ўзи тасарруф этади. У хоҳласа, маҳрни кейинчалик эрига бағишлаши ҳам мумкин.

Қ а л и н — Ўрта Осиё халқларида урф-одат бўлиб қолган, уйланиш вақтида келин учун кизнинг ота-онасига тўланадиган пул, мол. Ислом уламоларининг фатвоси билан бу оғат бидъат деб эълон қилинган.

М у т ъ а — шиъаликда қонунлаштирилган вақтинча никоҳ. Шиъалик шариати эркакларга қози тасдиқлаган расмий шартнома асосида вақтинчаликка хотин олишга ижозат беради. Мутъа никоҳининг муҳлати 1 кундан 99 йилгача бўлиши мумкин. Бундай хотиндан туғилган болалар ҳуқуқий жиҳатдан чекланган бўлади. Қиз болага мутъа никоҳига ўтиш тақиқланади. Никоҳи мутъа хижратнинг 7 йили, милодий 628 йил бекор қилинган бўлса-да, шиаларда бу иш нима учундир яна бир неча йиллар давомида амал қилган.

И д д а — маълум вақт; аёллар учун белгиланган муҳлат. Шариат бўйича эри ўлган ёки эридан ажрашган хотин бошқа эрга чиқиши учун ўташи шарт бўлган муҳлат. Бу муҳлат эри ўлган бева аёл учун 4 ой 10 кун, ажрашган аёл учун 3 ой белгиланган. Бундай аёлларнинг идда муддати ўтмагунча турмушга чиқиши тақиқланади. Бу аёлнинг ўлган ёхуд ажрашган эридан ҳомилиси бор ёки йўқлигини аниқлаш билан боғлиқ бўлган.

Т а л о қ — озод бўлмоқ, ажралмоқ. Шариатда эр томонидан эълон қиликиб, никоҳни-бекор қилинишк. Шариатда талоқ ёки иккйталок эълон қилинса, кейин уларни хоҳлашса яраштириб қўйиш, яъни қайта никоҳ ўқиш мумкин. Лекин учталоқ эълон қилинса, шари-ат уларни яраштиришга йўл қўймайди. Учталоқдан кўп эълон қилинган талоқ ҳам учта-лоқ ҳисобланади. Бунда хотин албатта бошқа эрнинг никоҳида камида уч кун бирга яшамоғи ва жинсий алоқада бўлмоғи шарт. Ундан кейин, кейинги эри у хотинни қўйиб юборсағи-на, идда муддати тугагач, хотин аввалги эри билан қайта никоҳланиши мумкин.

Тағин мавжуд бир ҳолат, одатга кўра, агар хотин киши кетма-кет уч марта эгизак фарзанд туғса, у бошқа кишининг никоҳида уч кун бўлиб, кейин яна ўзининг эрига қайта никоҳланади деювчилар ҳам бор. Аммо бу фикр заифдир.

М а ҳ р а м — қариндош. Аёл киши юзи очиқ ҳолда кўриниши мумкин бўлган, никоҳда бўлиши ҳаром этилган яқин қариндошлар, яъни: ота, ўғил, ака-ука, амаки, тоға, бува, қайнота ва жиянлари. Шулардан бошқа эркаклар аёлга номаҳрам ҳисобланади.

Ҳ а р о м — ман қилмоқ; 1. Мусулмонларда муқаддас деб ҳисобланган, қон тўкиш, қурол олиб юриш тақиқланган жой, ҳудуд; Макка, Мадина, Қуддусдаги муқаддас жойлар: Ал-Масжид ал-Ҳарам, Ал-Масжид ал-Ақсо ва бошқалар; 2. Ҳукмдорлар саройининг ҳос жойи — хотин-қизлар, қанизаклар, чўрилар яшайдиган ички қисми; бошқалар учун ки-риш ҳаром бўлган, ман этилган жой; 3. Бойлар хонадонининг аёллар яшайдиган ички қисми. 4. Ман қилинган ишлар, емиш ва ичимликлар.

А в р а т — инсон яшириши керак бўлган уят жойлари. Эркакларда киндикдан тиззагача бўлган жой. Аёлларда юзи, қўлининг панжа қисми, оёғининг тўпиғидан юкори барча аъзолари аврат ҳисобланади.

З и н о — бузуклик, фаҳш. Шаръий никоҳда бўлмаган эркак ва аёлнинг жинсий алоқада бўлиши.

Ҳ и ж о б — парда, ёпинчик, чиммат, парда, никоб; феълий ўзак маъноси — бир нарсани бир нарсадан тўсмоқ, ташқи дунёдан беркитмоқ, масалан, юзга никоб тортмоқ. «Нур» сурасининг 31 ва Аҳзоб» сурасининг 59-оятда тилга олинган ислом анъаналарига кирган аёллар ёпинчиғи. Аёл киши авратини беркитиб юриш учун фойдаланаладиган ёпинчик. Ўрта Осиёда паранжига ўралиб юриш қабул қилинган. Аёллар авратини номаҳ-рам эркаклардан тўсиб юриши **Аллоҳ таоло** томонидан буюрилган.

4 о д и р а (форсча) — шариатга кўра, уйдан ташқарига чиққан аёл, юзи ва қадди — қоматини бегона эркаклардан беркитиш мақсадида ишлатиладиган ёпинчик. Чодирада икки кўзча — тешикча бор, холос.

П а р а н ж и — Исломда одатга кирган аёллар ёпинчиғи, ҳижобнинг ўзбеклар ва тожиклар орасида кенг тарқалган тури. Паранжининг олд томони отнинг қилидан тўкил-ган чачвон — чиммат билан беркитилган. Шариат қонунлари бўйича аёллар 9—11 ёшидан бошлаб паранжи ёпиниши шарт бўлган.

Ч а ч в о н (чиммат) — муслима паранжи ёпинганда юзига тутадиган отнинг қилидан тўкилган тўрсимон парда.

Э ҳ р о м — муқаддаслашиш; 1. Мусулмонларнинг ҳаж ва умрадаги ҳолати. Эҳром ҳолатида тирик мавжудотларни ўлдириш, гулларни узиш, дарахтларни синдириш, соч-со-қол, тирноқларни олиш ва ҳоказолар тақиқланади; 2. Эҳром ҳолатига кирганлар танасига ўраладиган оқ мато; эҳром икки бўлак бўлиб, бири билан елкани, иккинчиси билан белдан пастини ўралади; ҳожилар Каъбага кириш учун эҳромга ўраладилар; эҳром ҳаж вақтида ечилмайди ва ҳаж тугагандан сўнг уни муқаддас ёдгорлик сифатида сақлаб, олиб қўядилар.

С а л л а — мусулмонларда бошга ўраладиган мато. Фақат эркаклар ўрайди. Оқ, яшил, кўк, қора ва қул ранг матолардан, кўпинча доқадан қилиниб, дўппи, қулоҳ устидан ўралади. Ҳиндистон, Покистонда бош қийимсиз ўралади. Шиъа руҳонийлари қора, сайй-идлар ва ҳожилар яшил матодан ўраганлар. Ўтмишда салла ўраш мусулмонлик белгиси ҳам ҳисобланган. Аммо Исломда махсус диний либос. форма йўқ. Салла Исломгача бўлган қадимий арабий бош қийим ҳисобланади. Мусулмонлар эса Расулulloҳга тақлид қилиб

салла ўрайдилар. Бугунги кунда ҳам араб давлатларида эркаклар учун салла ҳамда рўмол асосий миллий (лекин диний эмас) либос ҳисобланади, Улар салладан кўра кўпроқ бошла-рига рўмол ўраб юришади. Уни шамод учириб кетмасин деб тепадан халқа билан бости-риб қўйилади. Ўзбеклардаги чопон, белбоғ, дўппи, маҳси, ковуш, яктак ва бошқалар ҳам диний либос эмас, балки миллий, маҳаллий либослардир. Уларнинг Ислом динига ҳеч қандай алоқаси йўқ. Катта ёшдагиларнинг ёшларга: «нега дўппи киймай масжидга чиқ-динг, нега соч қўйиб юрибсан» қабилида дашном беришлари тамоман ўринсиз, асоссиз-дир. 1950-йилларда чоллар, соч қўйиб, дўпписиз юрган ёшларни ҳатто кофир деб аташгача ҳам борган эдилар. Бу билимсизлик ва жохилликдан бошқа нарса эмасди, албатта.

Т а а с с у б — 1. Бирор кимсага, нарсага, фикрга, ғояга тақлид қилиш, эргашиш.

2. Бирор эътиқод, маслак, ғояга кўр-кўрона берилиш, қаттиқ ишониш, фанатиклик. (Таассуф эса, ачиниш, афсусни билдиради).

М у т а а с с и б — бирор нарсага, ғояга, фикрга қаттиқ берилувчи, ёпишиб олувчи, ўжар ва жохил, ақидапараст одам (фанатик). Бундай нодон одамлар ўз ғояларини, эъти-қодларини бошқаларга жохиллик ва куч билан зўрлаб қабул қилдиришга ҳаракат қиладилар ва ўзлари тушунмаган ҳолда бидъатга йўл қўядилар, шу тариқа разолат ботқоғига ботадилар. Бундайлардан динимиз душманлари устумонлик билан фойдаланадилар.

А қ и д а — салбий маънода кўр-кўрона ишонишга, эътиқодга асосланган далилсиз, исботсиз қоида; қотиб қолган догма. Ақидапарастларнинг замон ва воқелик талабларини тан олмасликда тутган йўли. Баъзида эътиқоди мустаҳкам кишиларнинг ижобий маънодаги муайян қарашлари. Ақида — диний маънода эътиқод қилинадиган тушунча. Ислом руҳ-нийлари Ислом ақидаларини *Қуръони карим*, Сунна кўрсатмалари асосида ишлаб чиққан-лар, тартибга солганлар. Исломнинг суннийлик йўналишида диний ақидалар ёки иймон талаблари еттиладир, яъни Аллоҳнинг борлиги ва бирлигига, фаришталарга, пайғамбар-ларга, илоҳий китобларга, охиратга, тақдирга ва қайта тирилишга ишониш. Шиъалик йўна-лишида бешта ақида эътироф этилган: тавҳид, адл, нубувват, имомат, қиёмат — маод.

Ақида эътиқод қилиниши лозим бўлган диний талабдир.

К о к и л қўйиш — Исломда назрлик белгиси, ўғил болалар сочини олдирганда бир тутам сочини қолдириш одати. Соч 30—40 сантиметргача ўстириб ўриб қўйилган. Кокил қўйиш икки хил бўлган — еайид кокил, назр кокил ёки атама кокил. Саййид кокилни илгарилари фақат саййидлар (тўралар) бошнинг икки жойидан қўйганлар. Саййидлар бу кокилни умрбод сақлаганлар. Назр, атама кокилни бола 7—8 ёшга кирганда аталган жойларга (азиз-авлиёлар ўтган жойларга) олиб бориб, назр-ниёз бериб, кокилни олдир-ганлар. Бу одат Тошкент шаҳрида ҳам 1960-йилларгача сақланган эди.

И қ т и д о — пирга ҳамда намозда имомга эргашиш, тақлид қилиш, бўйсунуш.

Ф а р з и а й н — Ислом ақидалари, асоси, рукнларини зғаллаш шарти.

Ф а р з и кифоя — ҳар бир мусулмон учун лозим бўлган диний ва дунёвий билим-ларни эгаллаш шарти.

С у р ё н и й тил — шомликлар (оссурия — сурияликлар) тили; араб тилининг шдимги лаҳжаларидан.

И б р и й (иброний, еврей) — Нух пайғамбарнинг чевараси, Сомнинг эса эвараси бўлган Ибр (Евер) авлодлари ва ундан тарқалган халқлар ибрийлар, ибронийлар, яъни еврейлар деб аталганлар. Ҳозирги яҳудийларнинг энг қадимги аجدодлари. Яҳудийлар ол-дин Бани Исроил — Исроил авлодлари дейилар эдилар, ундан олдин эса улар ибрийлар, ибронийлар — еврейлар деб аталганлар. *Яна қаранг:* тегишли фасллар ва изоҳларга.

И с р о и л — хазрат Иброҳим алайҳиссаломнинг набираси, яъни Исҳоқ алайҳисса-ломнинг ўғли Яъқуб алайҳиссаломга берилган янги ном, лақаб. Яъқуб алайҳиссаломнинг ўғлидан тарқаб кетган қабилалар иттифоқи ва улар яшаган ўлканинг номи. *Яна қаранг:* тегишли фасллар ва изоҳларга.

Б а н и И с р о и л — Исроил авлодлари бўлмиш яҳудийлар. Яҳудийларнинг милоддан аввалги 928 йилдан бурунги номлари. *Қд.ранг:* тегишли фасллар ва изоҳларга.

А п о е т о л л а р (хаворийлар) — Ийсо алайхисаломнинг дастлабки 12 шсгирди, муриди. Насронийлик динини кент ёювчилар... ..

М а с и х — арабча, (Машиах яхудийча, Христ, Христос лотинча)—христиан.

Т а р с о — насроний, христиан.

К а н ь о н (Ханаан) — Нух пайғамбарнинг набираси. Ҳомнинг ўғли. Ҳом отаси Нух алайхисаломнинг қарғишига учраган. Канъондан ўн бир ўғил дунёга келган ва улар шунча қабиллага бўлиниб, Шом атрофларида яшаганлар. Улар яшаган ерлар Канъон мамлакати (Фаластин) деб юритилган. Ривоятларга қараганда, Канъон қабиласини чивинлар талаб ўлдирган. Нух алайхиссаломнинг шу номдаги кенжа ўғли ҳам бўлган, лекин у тўфон вақтида кофирлигича ўлиб кетган эди.

П а с х а — яхудийлар ва насронийларнинг асосий байрами. Яхудийларнинг Миср қуллигидан қутулиш кунини қутлаб қилинадиган байрам. Бу байрамда улар қурбонликка қўзи сўйиб, хамиртуришсиз, тузсиз ёпилган нон ейишади. Уларча, хамиртуруш гуноҳ ва бузуклик рамзидир. Насронийлар бу байрамни баҳорда кун билан тун барабарлашган кундан кейинги биринчи якшанбадан бошлаб қирк кун байрам қиладилар.

И н о я т — одамлар савоб ишлари билан эришолмайдиган, фақат Парвардигорнинг меҳри туфайли келадиган илоҳий марҳамат.

Ҳ и д о я т — тўғри йўл, Ҳақ таоло даъват этган, амр этган йўл.

Ҳ о д и й — тўғри йўл кўрсатувчи раҳбар, раҳнамо, пешво.

Ш а н б а — Таврот бўйича яхудийларнинг дам олиш ва ибодат куни. Бу куни ишлаш яхудийларда қатъиян ман қилинган. Бу кунда ишлаган одамни хатто қатлга ҳукм қилганлар.

Х о ч (салиб) — Рим империясида ашаддий жинойтчиларни ўлдириш учун қўлоёғидан парчинлаб қўйишга мўлжалланган «Т» шаклидаги жуда ваҳшиёна, даҳшатли, аёвсиз жазо мосламаси. Насронийларнинг ривоятларига кўра, Ийсо алайхиссалом шундай салибга парчинлаб ўлдирилган. Шунга кўра, бу қатл қуроли тасвири насронийлик динини қабул қилиш белгиси сифатида диний тимсолга айланган ва улар бу салибга чўқинадилар. Улар Ийсо Масих гуноҳкорлар гуноҳини ювиш учун хочда азоб чекиб ўлишини англатадиган бу рамзий белгини ўз ибодат анъаналарига киритганлар.

Т а қ и й я — эҳтиёткорлик, шароитга қараб иш кўриш. Шиъаларда зарур бўлганда ўз эътиқодларини сир тутишга рухсат этилади.

Ф а т в о — ҳукм, қарор. Исломда диний бошқарма бошлиғи муфтий, шайхулислом, оятуллоҳ ва уламолар кенгаши томонидан диний-ҳуқуқий, сиёсий, ижтимоий, шаръий масалаларда чиқариладиган қарор, ҳукм ёки изох. Фатво мусулмонлар, диний жамоалар томонидан бажарилиши шарт, мажбурийдир.

Т у м о р — ғайритабиий сеҳрли кучга эга бўлган, эгасини офат-балолардан, қулфатлардан, фалокатлардан, ёмон кўзлардан — кўз тегишдан асрайди, деб тушуниладиган, кўпинча учбурчак шаклда тайёрланадиган ашё, буюм. Исломда *Қуръон* оятлари, дуолар ёзилган қоғозларни тумор қилиб тақиб юришгагина рухсат бор. Қолганлари номаъқул, бидъат ҳисобланади. Баъзи муфассирларнинг айтишича, тумор тақиб юриш хатто ширкка яқин туради.

Р и б о — фойда (арабча); форс-дорийча: суд; «фойдахўр, судхўр» сўзлари шундан келиб чиққан.

С у д х ў р л и к — фойдахўрлик. Берилган қарз эвазига устига фоиз олиш. Бу иш Исломда қатъиян тақиқланган, ҳаром қилинган. Судхўрлик мудҳиш фожага бўлиб, судхўрнинг бу дунёда мусибат, қулфат ва балога гирифтор бўлиши аниқ. Бу иш ҳаётда кўплаб ўз тасдиғини топган. У дунёда эса қарор топар жойи жаҳаннамдир.

Х а т м и Қуръон — вафот этганлар арвоҳига атаб *Қуръон* ўқиш диний маросими. Бунда 30 пора *Қуръонни* тўлиқ ўқиб тушуриб, савобини марҳумларга атаб хатм қилиш, бағишлаш маросими. Кўпинча Рамазон ойида масжидларда ва уйда қилинади.

Чорёрлар (форсча + туркийча) — тўрт дўст. Муҳаммад саллаллоху алайхи вассаллам вафотидан кейин Араб халифалигининг дастлабки тўрт халифаси: Абу Бакр (632—634), Умар ибн Хаттоб (634—644), Усмон ибн Аффон (644—656) ва ҳазрат Али (656—661). Уларнинг ҳукмронлик даври исломнинг олтин асри дейилади. Ёлғиз Абу Бакр ўз ажали билан ўлган. Колганлари душманлар томонидан шаҳид этилганлар, ўлдирилганлар.

Хулафои рошидин — тўғри йўлдан борган халифалар. Улар сирасига чорёрлар ва пайғамбаримизнинг невараси Имом Ҳасан киради. Имом Ҳасан 625-йили туғилган, 669-йили 45 ёшида хотини томонидан заҳарлаб ўлдирилган. Милодий 661-йилда 7 ой халифалик қилган, холос.

Ифрот — ошириш, хаддан, меъёрдан ошиш, чегарадан ташқари чиқиш.

Ғулув — чуқур кетиш. **Аллоҳ таоло** *Куръони карим*ца бандаларини: «Динда ғулув кетманглар ва ифротга йўл қўйманглар, сизлардан олдин бундай ишларга йўл қўйган кавмлар ҳалок бўлганлар», деб огоҳлантиради. *Яна қаранг*: тегишли фасллар ва изохларга.

Ҳажар ул-Асвад — қора тош. Бир неча бўлакдан иборат, кумуш чамбар билан бирлаштирилган. Бу тош Каъбанинг пойдеворига қўйилган, эшигининг чап томонидаги бурчакка елка баробарида жойлаштирилган. Осмондан тушган метеорит деган фараз ҳам бор.

Муаллақ тош — Қуддус шаҳрида, Масжиди Аксо яқинидаги Саҳра масжиди ичидаги муаллақ турувчи тош. Муаллақ тош ердан 2 метр баландликда қўтарилиб туради. Мусулмонларга бу тошни муқаддаслаштириш ёки зиёрат қилиш буюрилмаган.

Биби Мушкулкушод (форсча) — «кишилар мушкулени осон қиладиган» авлиё аёл. Баъзи манбаларда Баҳоуддин Нақшбанднинг холаси. Мовароуннаҳр мусулмонлари мушкулларни осон қилиш ва ишларига ривож беришни сўраб, ҳафтанинг чоршанба кунлари унга атаб диний зиёфат ўтказиб турадилар.

Биби Сешанба — Сешанба она. Баҳоуддин Нақшбанднинг аммаси. Аёллар ихлос қўйган авлиё она. Чарх йигирувчи аёлларнинг «ҳомияси», оила бахтининг ҳимоячиси. Диндор аёллар унга сиғингандек бўлиб, сешанба кунлари унинг шарафига диний зиёфат берадилар.

Изох: *Аллоҳдан бошқага, ҳатто азиз-авлиёлар ва пайе-амбарларга сизиниш, улар дафн этилган мақбара ва қадамжоларга атаб қурбонлик қилиш — жонлиқ сўйиш ширкка киради. Ширк эса кечирилмас энг огир гуноҳдир. Бундай жонзотнинг гўшти Ўслолда ўлимтик, қон, чўчқа каби ҳаромдир. Уни ейиш мусулмонларга ман қилингйн. Қурбонликни фақат Аллоҳ учун қилинг, савобини эса кимга хоҳласангиз унга бағ-ишлайверинг. Ўтиқод, сизиниш фақат якқая ягона Аллоҳга бўлиши керак, фақат ва фақат Ундангина ёрдам, нажот, марҳамат сўралади! Нима ниятингиз бўлса, дилингизни яхшилмб тўғрилаб олиб, тўғридан-тўғри Аллоҳнинг Ўзидан астойдил сўрайверинг. Аллоҳнинг азиз-авлиёлари қабрлари ва қадамжоларини ҳурмат тариқасида зиёрат қилиш эса савобга киради.*

> **Асҳоби Каҳф** — ғор соҳибларк. Носириддин Рабғузийнинг ёзишича, улар беш биродар бўлишиб, **Ҳақ** таолога кучли эътиқод қўйишган. Рим императори золим Диоклетиан (Дакёнус, Даккионус)нинг зулмидан бешиб, бир ғорга яширинишади. Йўлда Кафиттинус иемли бир чўпоннинг Қитмир лақабли ити ҳам биродарларга садоқат билдириб қўшилган. Улар **Тангри** таолонинг қудрати билан ғорда 309 йил-у 9 ой ухлаб қолишган. Ит эса уларни садоқат билан мижжа қокмай қўриқлаган. Уларнинг номлари: Тамлихо, Игсиг Мино, Мартолу, Сарринус, Зу Анас.

«Жавохир ул-хикоёт» китобида эса улар етти биродар — Ямлихо, Максалмино, Кашфутат, Табюнус, Кашофатюнус, Азарфатюнус, Юнусбус ва саккизинчилари итлари — ҚИТМИР бўлганЛИГИ ЁЗИЛГАН (Қаранг: Кисаси Рабғузий. 2-жилд. Тошкент, «Ёзувчи», 1991, 96-бет; Жавохир ул-хикоёт. Тошкент, «Ёзувчи», 1992, 200-бет).

Дақёнус (Даккионус) — Рим императори Диоклетиан (245 — 313); ғирт кофир, ниҳоятда золим бўлган.

Ибодатхоналар

(мақомига кўра)

И б о д а т х о н а — диндорларнинг Худога муайян тартибда сиғинадиган жойи. диний ибодатлар, расм-русум ва маросимлар ўтказадиган бино ва иншоотларнинг умумий номи; Исломда — масжид, хонақоҳ, мадраса; яхудийларда — синагога, маъбад, скиния. синендрион, калисо; насронийларда — черков, собор, монастыр, синод, капелла, костел, савмаа, кирха; буддавийларда — тэра, пагода, зиккурат, дагоба, ступа, вихара, дацан ва хоказопар.

К а ъ б а (арабча) — «баландлик», «дўнглик» маъноларини билдиради; мусулмонларнинг Арабистон яриморилининг Ҳижоз ўлкасидаги Макка шаҳрида жойлашган энг муқаддас ибодатхонаси; араблар шаклига қараб «каъба» (куб) деб аташган; кулранг тошдан қурилган; «Байтуллох» (Аллохнинг уйи), «Байт ул-Ҳарам» (Муқаддас уй), «Байт ул-Отиқ» (Қадимий уй) деб сифатланади; *Қуръони карим* «ал-Масжид ал-Ҳарам» (муқаддас масжид) деб номланган, яъни унда уруш, жанжал, гуноҳ ишларни қилиш харом саналувчи масжид; атрофи хашаматли девор билан ўралган; кенг ҳовлиси ҳам Каъба деб аталади; Каъбанинг деворига ташки томонидан осмондан тушган «Ҳажар ул-асвад» (Қора тош) ўрнатилган; ичида *Қуръони каримнинг* қадимий қўлёзмаси сақланади; ҳовлиси саҳнида Замзам булоғи, Мақоми Иброҳим деб аталган тош бор; милодий 623-йилдан бошлаб мусулмонлар учун қибла ҳисобланади ва жаҳондаги барча мусулмонлар шу томонга қараб намоз ўқийдилар, Каъбада эса хоҳлаган тарафга қараб намоз ўқийверадилар.

Б а й т у л - М а ъ м у р — маъноси «обод уй». Каъбанинг қаршисида тўртинчи қават осмонда осилиб турувчи Одам Ато қурган ибодатхона. У осмондаги бир даргоҳдирки, беадад фаришталар унга келиб - кетиб турадилар. Бу уй фаришталар билан обод бўлиб тургани учун у шундай аталган. Нуҳ алайҳиссалом даврида Буюк тўфондан аввал Жаброил алайҳиссалом уни Аллохнинг амри билан тўфондан сақлаб қолиш учун тўртинчи қават осмонга кўтариб қўйган.

Б а й т у л - М у қ а д д а с — Фаластиндаги бу машҳур шаҳар Қуддуси шариф (Иерусалим) деб аталади; яхудийлар, насронийлар ва мусулмонлар ибодатхоналари мавжуд, шунинг учун ҳам учала динга эътиқод қилувчилар учун бирдек муқаддас шаҳар. пайғамбарлар шаҳри деб ҳисобланади; «ал-Масжид ал-Ақсо» номли машҳур масжид шу шаҳарда бино қилинган; милодий 610—623-йилларда мусулмонлар учун қибла бўлган.

М а к к а — Саудия Арабистонидаги Ислом дини зухур этган муқаддас шаҳар; Ҳижоз вилоятининг маъмурий маркази; Каъба жойлашган; туб аҳолиси 300 минг кишидан ортиқ; ҳар йили бутун дунё мусулмонларидан 2 миллиондан зиёд одам ҳажга келадилар; «Маккаи мукаррама» деб ҳам аталади.

М а д и н а — «шаҳар» дегани; тўлиқ арабча номи: «Мадина-ур-Расулуллоҳ» ёки «Мадина-ан-Набий», яъни пайғамбар шаҳри; Ҳижоз вилоятида Макка шаҳридан 450 километр шимолда жойлашган; қадимги номи — Ясриб; пайғамбаримиз бу шаҳарга милодий 622-йилда ҳижрат қилганлар; Мухаммад алайҳиссаломнинг уйи ва қабри Мадинада: «Мадинаи мунаввара» деб ҳам аталади.

Қ у д д у с, Қуддуси шариф (Иерусалим) — Фаластинда жойлашган шаҳар; милоддан аввалги X асрда Довуд алайҳиссалом уни бутпараст яъбуси-йлардан тортиб олиб, Исроилнинг табаррук пойтахтига айлантирган; яхудийлар, насронийлар ва мусулмонлар учун бирдек муқаддас шаҳар. Мусулмонларда Байт ул-Макдис, Байт ул-Муқаддас деб ҳам аталади.

М а с ж и д — мусулмонларнинг жамоа бўлиб ибодат қиладиган жойи; биринчи масжидни Мухаммад алайҳиссалом Мадинада қурдирганлар.

Х о н а қ о х ^ дарвешлар, қаландарлар, ғариб, мискинлар истикомат қиладиган жой, ғарибхона.

Т а к ъ я х о н а — шиъаларда масжид.

М а д р а с а — Ислом ўрта ва олий диний ўқув юрти.

Д о р у с с а л о м — «Ислом, тинчлик уйи» маъносини англатади; бир неча аср Араб халифалиги пойтахти бўлган Бағдод шаҳрига берилган шарафли нисбат.

С и н е н д р и о н — Қадимги Яхудияда оқсоқоллар кенгаши; Қуддус инкирозга учрагунга қадар олий диний муассаса; ҳукумат ва суд вазифаларини ҳам бажарган.

С и н а г о г а — яхудийлар ибодатхонаси, диний-жамоа ташкилоти.

М а ъ б а д — яхудийларнинг Қуддусдаги ҳашаматли бош ибодатхонаси; милoddан аввалги X асрда Довуд алайҳиссаломнинг ўғли Сулаймон алайҳиссалом қурдирган; милoddан аввалги 558-йилда бобилликлар уни вайрон қилганлар; қайта тикланган; милoddий 70-йилларда римликлар уни буткул вайрон қилиб ташлаганлар; ҳозиргача қайта тикланмаган.

С к и н и я (юнонча — чайла, қапа чодир) — қадимги яхудийларнинг кўчма, йўлда олиб юриладиган ибодатхонаси. Библияга кўра, скиния Синай тоғида **Ҳудо** Мусога кўрсатган намунага қараб қурилган дейилади. Скиния икки бўлимдан иборат бўлган: каттаси — ибодатхона, кичикроғи «Васиятномалар кутиси» сақланадиган муқаддас жой ҳисобланади. Скиния насронийликда черков намунаси ҳисобланади.

К а л и с о (каниса) — яхудийлар ибодатхонасининг ички қисми, махсус бўлими.

Ч е р к о в — 1. Насронийларнинг диний ташкилоти; 2. Насронийлар ибодатхонаси; католик, англикан, пресвитериан ибодатхоналарининг умумий номи.

С о б о р — 1. Қадимги Руеда давлат аҳамиятига молик бўлган муҳим масалаларни кўриб, ҳал қилувчи йиғин. масалан, Земский собор; черков собори; 2. Шаҳардаги ёки монастирдаги бош черков, жоме.

К о с т е л — Рим католик черкови ибодатхонаси.

С а в м а ъ — насронийлар ибодатхонаси; монастир.

М о н а с т и р — черковнинг маълум бир йўл-йўриқлари асосида биргаликда яшовчи монахлар жамоаси ва улар фойдаланадиган ибодатхона, турар жой ва хўжалик биноларининг йиғиндиси.

Исломдаги диний лавозимлар, унвонлар ва мансаблар (мақомига кўра)

Х а л и ф а — бутун дунё мусулмонларининг диний ва дунёвий олий ҳукмдори; пайғамбарнинг ноиби, ўринбосари; ҳозирда тарихга айланган мансаб.

А м и р а л - м ў м и н и н — мўминлар амири дегани бўлиб, илк ислом давридаги халифалар (Мухаммад пайғамбар ўринбосарлари)нинг унвони. Диний, дунёвий, ҳарбий ҳокимият якка ҳукмдор—халифа қўлида жамланганлиги учун бу вазифаларни бажарувчилар «халифа», «имом», «амир» истилохлари ўрнига, ҳар учала мазмунни ифодаловчи ягона ана шу «Амир ал-мўминин» истилохи билан аталган. Бу унвонни биринчи бўлиб халифа Умар қабул қилган. Ўндан кейинги барча халифалар ҳам шу унвон билан аталганлар.

М у ф т и й — «фатво берувчи», «диний қарорлар чиқарувчи» маъноларини англатади; суннийликда олий мартабали рухоний; унинг фикр ва қарорлари фатволарда баён этилиб, мусулмонлар учун дастуриламал ҳисобланади; акоид олими, **Қуръони карим**ни шарҳловчи, фатво берувчи, шариат ҳукмини баён этувчи қонуншунос; мамлакатнинг диний раҳнамоси. Диний қурултойда сайланади.

Ш а й х у л и с л о м — Ислом оксоколи маъносини англатади; мусулмон жамоасининг бошлиғи; шиъаларда давлатнинг диний раҳнамоси, олий руҳонийлик унвони; Бухоро амирлигида, Туркия султонлиги ва бошқа давлатларда XVI асрдан 1924- йилгача энг олий диний лавозим бўлган; Кавказорти давлатларида ҳозир ҳам олий диний бошқарма раҳбари; ҳукмдорнинг сўл томонида ўтириш ҳуқуқига эга бўлган; Ўрта Осиё мамлакатларида унга тенг лавозим «муфтий» деб юритилади.

О я т у л л о ҳ — «Аллоҳ мўъжизаси» деган маънони англатади; шиъаликда мустақил фатво бериш ҳуқуқига эга бўлган руҳоний, мужтаҳидлар унвони; улардан бир нечасигина «Оятуллоҳи узмо» (буюк оятуллоҳ), энг юксак обрўга эга бўлган бир оятуллоҳ эса «Маржаъи тақлид» (тақлид қилинадиган инсон) деб аталади ва у барча шиъаларнинг раҳнамоси деб эътироф этилади; Оятуллоҳ Хумайний «маржаъи тақлид» баробаридаги имом деб ҳам аталган.

И м о м — «олдинда турувчи» маъносини англатади; Ислом динида мусулмонларнинг раҳбари. Бу сўз тўрт хил мазмунга эга: 1. Суннийликда барча мусулмонларнинг олий раҳбари, буюк имом (ал-Имом ал-кабир), яъни — халифа. 2. Суннийликдаги тўртала шариат мазҳабларининг асосчилари: Имом Аъзам (ҳанафий), Имом Молик (моликий), Имом Шофиъий (шофиъий) ва Имом Аҳмад ибн Ҳанбал (ҳанбалий). 3. Шиъаликда энг юксак раҳнамо бўлган ҳазрат Али ва унинг авлодлари. 4. Шиъаликда ҳам, суннийликда ҳам масжидда намозни бошқариб боровчи руҳоний — масжид имоми.

М у л л а — «мавло» (арабча — «яқинлашган», «яқин одам»)дан келиб чиққан бўлиб, «мавло» кейинчалик «мавлоно» атамасига айланган; аввалига руҳонийларга нисбатан, кейинчалик саводли, ўқимишли кишиларга нисбатан ҳам қўлланиладиган бўлди; мулланинг «домла» шакли йирик руҳонийлар, мадраса муаллимлари, имомлар ва бошқаларга нисбатан ҳам ишлатилган.

Д о м л а — 1. диний мактаблар, мадрасаларда талабаларга дарс берувчи муаллим, дин ва шариат пешвоси; 2. дуолар ўқиб, дам солиб, инс-жинсларни қайтарувчи, касалликларни дуолар ўқиб руҳий даволовчи шахс; мадрасаларда дарс берувчи домлани «мударрис» деб ҳам атайдилар; «мударрис» арабча сўз бўлиб, «дарс берувчи» маъносини англатади. Ҳозирги кунда ёши катта, ўқимишли, билимдон кишига ҳам ҳурмат тарикасида «домла» деб мурожаат қилинади.

М у а з з и н — азон айтиб намозга чақирувчи муслим; сўфи; Ислом тарихида илк муаззин ҳазрат-и Билол разийаллоҳу анҳудир.

М у т а в а л л и й — «ишбоши», «иш бошқарувчи» маъноларини англатади; ислом тарихида вақф мулкига ва ундан келадиган даромадларга васийлик қилувчи, уни тақсимловчи диний амалдор; Ўзбекистонда бугунги кунда масжиднинг хўжалик ва молия ишларини бошқарувчиси «мутаваллий» дейилади.

Х а т и б — «хитоб қилгувчи», «нотик» маъноларини англатади; жума ва ҳайит намози пайтида хутба ўқийдиган, ваъз айтадиган руҳоний; кўпинча масжид имоми вазифасини ҳам бажаради, имом-хатиб деб аталиши ҳам шундан.

Қ о з и — «хал этувчи», «ҳукм чиқарувчи» маъноларини англатади; мусулмонлар судьяси; шариат қонунлари бўйича судлаб, ҳукм чиқаради; қозиюл-қуззот — мамлакат бош қозиси.

А ъ л а м — «билгич», «билағон» маъноларини англатади; уламолар ичида шариат қонун-қоидаларини яхши билган киши. (Алам эса байроқ, ялов демакдир).

Қ о р и — *Қуръони карим*нинг барча сураларини ёд олган ва кироат билан ўқийдиган ўтқир хотиралик муслим.

О т и н — диний мактабларда хотин-қизлар ўқитувчисининг номи; отинлар аёллар ўртасида диний маросимларни ўтказишда бошчилик ҳам қиладилар; халқ тилида «отин ойи».

Бошқа диндардаги динии лавозимлар, унвонлар ва мансаблар (мақомига кўра)

П а п а — католик христианлик черковининг энг олий бош рухонийси; ҳузурида насроний мамлакатларнинг олий рухоний вакиллари — кардиналлар' Кенгаши бўлиб, бу Кенгашда Папа кўпчилик овоз билан умрбодга сайланади; қароргоҳи Ватикан шаҳрида; Рим Папаси Иннокентий III замонида (**1198—1216**) папалик энг қудратли чўккига кўтарилган; папа ҳокимияти христиан оламида олий ҳокимият эканлиги, барча қирол ва императорлар унинг вассаллари эканлиги тан олинган ва сакланиб қолган.

К а р д и н а л — «катта», «бош» маъноларини англатади; католик черковида Рим Папасидан кейинги олий рухонийлик мартабаси; Папанинг маслаҳатчиси; Ғарбий Европа мамлакатлари тарихида диний ва дунёвий ҳокимиятга таъсири бениҳоя бўлган.

П а т р и а р х — православие черкови бошлиғининг олий унвони; Россияда бу лавозим 1945- йилдан Москва ва Бутун Русь Патриархи деб аталади.

С и н о д — 1. Россияда православие черковининг юқори бошқармаси; 2. протестант черковида — рухонийлар йиғини; 3. 1943- йилдан Муқаддас синод — Москва ва Бутун Русь Патриархи ҳузуридаги кенгаш; черковнинг ички ишларини назорат қилади, динга тааллуқли масалаларни ҳал этади.

М и т р о п о л и т — Рус православие черковида Патриархдан кейинги иккинчи лавозим; йирик черков вилоятлари — митрополия епархиялари гуруҳининг бошқарувчиси.

А р х и е п и с к о п — христиан черковининг митрополитдан кейинги олий мартабали мансабдори; епископлар фаолиятини назорат қилади; бош черков назоратчиси.

А р х и м а н д р и т — монахларнинг олий диний унвони; православие черковининг эркалар монастири бошлиғи, диний ўқув юрти ректори; епископдан кейинги поғонада туради.

Е п и с к о п — христиан черковининг олий диний мартабаларидан бири; мустақил ҳудудлар диний бошқармасининг бошлиғига берилувчи рухонийлик унвони. Епископни ҳудуд раҳбари тайинлагач, патриарх тасдиқлайди.

П а с т о р — протестантизм мазҳабидаги рухоний.

Д ъ я к о н — православ черковида кичик рухоний;

П а т е р — дьякон ёки иерия унвонига эга бўлган католик монахи.

П р о т о п о п — православие черковида ибодатга раҳбарлик қилувчи рухоний.

П р е с в и т е р — католик ва православие динида коҳин, рухоний, поп.

П о п — кичик лавозимли рухоний.

* **А б б а т** — оромий тилда або — ота. 1. Ғарбий Европада католик монастир бошлиғи. 2. Француз католик рухонийси унвони. 3. Умуман католик черкови рухонийси.

Р а в в и н — яҳудийларнинг диний-ахлоқий ҳаётига раҳбарлик қилувчи рухоний.

М о н а х — таркидунё қилиб монастирда яшовчи насроний; дунёвий ишларга қизикмасдан, оила, бола-чақа қилмасдан, фақат ибодат билан шуғулланувчи, дунёдан бутунлай юз ўтгирган зоҳид; монахлик Исломга зид.

К о х и н — мажусийлар рухонийси; авлиё, ғойибдан хабар бера оладиган, ғайритабiiй кучлар ва одамлар ўртасида воситачилик ҳамда сеҳр-жоду ишларини қила олувчи, жониворлар овозига қараб фол очиш қобилиятига эга бўлган рухоний.

А т а р в о н — бош ибодатхонанинг бош коҳини.

М у б а д — зардуштийлар рухонийси; коҳин, сеҳргар.

Ш о м о н — ибтидоий шомонлик дини рухонийси; инсон яхши ва ёвуз арвоҳлар паноҳида яшайди, одамларнинг соғлиғи, бахти ва тақдири шуларнинг қўлидадир деган эътиқодни тарғиб қилган; шомонлик динидагилар жўнлар, арвоҳларга ҳам топинадилар.

Б р а х м а н — мажусийлар коҳини, рухонийси; Ҳиндистонда олий рухонийлар тоифаси (кастаси)га мансуб шахс.

Л а м а — буддавийлар динида монах-рухоний.

Д а л а й - Л а м а — ламавийлик (буддавийликнинг бир тури) черковининг олий бошлиғи; Тибетда диний ва дунёвий ҳукмдор; Хитой ҳукумати томонидан тасдиқланади.

Политеизм даврларидаги юнонлар, римликлар ва бошқа халқларнинг маъбуд ва маъбудалари

(Алфавит тартиби бўйича)

.*

А д а д — Қадимги Бобил ва Оссурияда Ҳадад, Қадимги Фаластинда Адду номи билан аталган момақалдирик, шамол, ёмғир Худоси.

А и д — ер ости дунёсининг Худоси, римликларда — Плутон.

А к в и л о н — қадимги римликларда шимолий шамол маъбуди. Греклардаги маъбуд Борейга тўғри келади. Ривоятларда унинг макони абадий қаҳратон қиш, совуқлик ва қоронғулик — зимистон ҳукм сурадиган Фракияда дейилади. Сўзма-сўз таржимаси — «маҳобатли».

А м о н - р а — қадимги мисрликларда қуёш худоси; қирғий бошли қиёфада тасвирланган, ўз паноҳида асровчи тангри ҳисобланган.

А м у р — юнонларда севги Худоси Эрот (Эрос)нинг лақаби; қўлида камон ва ўқ ушлаган қанотли ўғил бола шаклида, кейинчалик одамлар ва-худоларни севги азобига мубтало қиладиган муғомбир бола кўринишида тасвирланган. Амур—Купидон деб ҳам аталган.

А н т е й — юнонларнинг қаҳрамони; денгизлар худоси Посейдон ва ер маъбудаси Геянинг ўғли; Ливияда яшаган; паҳлавон Антей ерда туриб курашганда онасидан қувват олиб тургани учун уни ҳеч ким енга олмаган, буни билиб қолган Геракл Антейни ердан узиб олиб, ҳавода бўғиб ўлдирган.

А п о л л о н — юнонлар (қадимги греклар)да энг кўп сиғиниладиган худо; қуёш тангриси, санъат ҳомийси; Зевс ва Латонанинг ўғли, Артемиданинг эгизак акаси.

А р г у с — қадимги грекларда қўқ ва кўп қўзли, бахайбат, қурқинчли махлук; Гермес унинг қўзларини ухлатиб қўйиб ўлдирган; маъбуда Гера Аргуснинг қўзларини товус думига жойлаштириб безаб қўйган.

А р т е м и д а — Зевс ва Латонанинг Апполон билан бирга эгизак бўлиб туғилган қизи. Римликларда Диана деб аталади; ов маъбудаси, ҳайвонлар ва қушлар ҳомияси, ой илоҳаси, кейинроқ аёллар ифратининг ҳомияси,

Гекатомба • — Маъбуда Артемидага қилинадиган қурбонлик маросимларидан бири. Ривоятларда айтилишича, Артемида подшоҳ Калидон унга қурбонлик қилишни унутиб қўйганидан ғазабланиб, Калидонга қарши даҳшатли, филдек келадиган ёввойи йиртқич тўнғизни юборади. Бу махлукни Грециянинг машҳур паҳлавон баҳодирлари ўраб олиб, ниҳоят базўр уни ўлдиришга муваффақ бўладилар. Кўп баҳодирлар бу жангда ўладилар. Шундан сўнг Артемида ўч олиш учун ўша баҳодирларни тўнғизнинг қимматбаҳо териси учун бир-бирлари билан жанжаллаштириб қўяди. Талаш ва тортишувда улар бир-бирларини ўлдиришлари натижасида жуда кўп қон тўкилади. Шундан кейин инсон қони оққунча ҳайвон қони оқсин деб, улар ҳар йили бир йўла 100 буқани сўйиб Артемидага қурбонлик қиладиган бўлганлар. Ана шу қурбонлик маросими Гекатомба маросими деб ном олган.

А т л а н т — Зевснинг амрига биноан ўз боши ва қўллари билан осмонни қўтариб турувчи пахлавон.

А т о н-Атон — Қадимги Миср динида қуёш худоси; фиръавн Аменхотеп (Эхнатон) уни ягона олий тангри деб эълон қилган.

А ф и н а — юнонларда асосий маъбуда, осмон ва ҳосил Худоси, булутдар, чакмоқ ва тинч меҳнат ҳокими; гўзал, мухташам қиз шаклида тасвирланган; Қадимги Аттикада ҳам бош **Худо** бўлиб, шаҳар унинг номига қуйилган; Афинанинг бош ибодатхонаси Парфенон ичида унинг баҳайбат ҳайкали ўрнатилган.

А ф р о д и т а — юнонлар (қадимги греклар)да муҳаббат ва гўзаллик илоҳаси; Зевснинг кизи; дастлаб ҳосилдорлик ва осмон худоси ҳисобланган; римликларда — Венера.

Б а х у с — қадимги римликларда узумчилик, виночилик, хурсандчилик худосининг номларидан бири.

Б е л л о н а — римликларда уруш маъбудаси; Марснинг рафиқаси.

В е н е р а — дастлаб баҳор ва ҳосилдорлик, боғ, экин-тикин маъбудаси, кейинчалик гўзаллик ва севги маъбудаси ҳисобланган; Афродита билан тенглаштирилган.

В и к т о р и я — римликларда ғалаба маъбудаси; греклардаги Никага тўғри келади.

В у л к а н — Римликларда олов Худоси ва темирчилар ҳомийси. Юнонларда — Гефест. Рим асотирларида айтилишича у вайрон этувчи ва покловчи олов-аланга маъбудаси. Ривоят қилишларича, у ёнғиндан асраш ҳамда магияда тақдир ҳукмини 10 йилга кейинга ёки олдинга сураолиш қудратига эга эмиш.

Г е б а — Зевс ва Геранинг кизи; абадий ёшлик маъбудаси; Олимпдаги Худоларнинг зиёфати вақтида мангулик ичимлиги — нектарни бериб турувчи хизматкор.

Г е к а т а — грек асотирларида дастлаб ой, суд ва гуноҳларни ювиш маъбудаси. Милoddан олдинги 5-асрдан бошлаб коронгулик, ёмонлик, арвоҳлар ва сеҳргарлар маъбудаси. Бош Худо Зевсдан ер, денгиз ва уммонлар тақдирини ҳал этиш ҳукукини ҳам олган. Унга Уран юлдузи томонидан улкан куч бахш этилган.

Г е р а — юнонларда никоҳ маъбудаси ва ҳомияси; Зевснинг хотини; римликларда — Юнона.

Г е р а к л — Худо Зевс ва унинг илоҳа бўлмаган хотинидан туғилган ўғил; жуда катта жисмоний кучга эга бўлган, мисли йўк пахлавон; 12 марта жасорат кўрсатган; римликларда — Геркулес.

Г е р м а ф р о д и т — грек асотирларида Гермес ва Афродитанинг бекиёс гўзалликка эга бўлган ўғли. Бир куни дарёлар нимфаси Салмакида Гермафродитни каттиқ севиб қолади, аммо Гермафродит унинг севгисини рад қилади. Шундан кейин худоларга тинмай қилган илтижолари натижасида худолар унинг жисмини Гермафродит танаси билан бир бутун қилиб, бир-бирига сингитиб қўшиб юборадилар ва улар икки жинсий аъзоси бўлган бир одамга — хунасага айланиб қоладилар.

Г е р м е с — грек асотирларида Худолар жарчиси, йўллар ва йўловчилар ҳомийси. Ўтлоқлар, подалар, савдо, гимнастика ва нотиклик маъбуди. Булардан ташқари у — ўлганлар руҳини нариги дунёга кузатиб қўювчи маъбуд. У Худолар ва одамлар ўртасида ҳаёт ва ўлим масаласида воситачи ҳам бўлган. Римликларда — Меркурий.

Г е с п и р и д л а р — грек асотирларида Гесперидита мамлакатада яшовчи, узок ғарб томонларда олтин олмаларни сакловчи нимфалар. Айтишларича, улар дунёнинг энг ғарбий чеккасидаги уммон соҳилларида яшаганлар.

Г е ф е с т — олов ва темирчилик худоси; Зевс ва Геранинг ўғли; римликларда--- Вулкан.

Г е я — юнонларда ер ва ер ости дунёсининг маъбудаси; ундан гўё худолар ва одамлар пайдо бўлган эмиш.

Г и г а н т (лар) — юнонларда Худога яқин, инсонларга зиён-захмат етказувчи улкан махлуқ — дев; гигантлар Зевсга қарши курашишга уринганлар.

Г и г и э я — юнонларда сихат-саломатлик маъбудаси; қўлида илон захар томизиб турган идиш ушлаган ҳолда тасвирланган; «гигиена» сўзи унинг номидан ва ҳозирги медицина эмблемаси унинг тасвиридан олинган.

Г о р - г о р — Қадимги Мисрда осмон ва куёш худоси; фиръавнлар хомийси.

Д а н а й л а р — Аргос подшоси Данайнинг 50 нафар қизи; отасининг сўзига кириб эрларини ўлдирганлари учун, худолар бу қизларни тубсиз бочкани сув билан тўлдиришга мажбур қилишган.

Д е в к а л и о н — грек асотирларида буюк Тўфон балосидан худолар хоҳиши билан хотини Пирра билан бирга кутилиб қолган, ҳозирги одамларнинг бобокалони. Сув қайтиб, тарқаб, ерга сингиб кетгандан кейин, улардан инсоният зоти туғилиб қўпайган ва аста-секин бутун ер юзига тарқалиб кетганлар. У «Библия» даги Нух пайғамбар ва шумерлардаги Ут — Напиштилари тенгдўштирилган.

Диана — Рим асотирларида ўсимликлар ва туғадиган хотинларга ёрдам берувчи маъбуда. Геката, Артемида ва Селена маъбудаларига ўхшаб ойна ўзида гавдалантирувчи маъбуда. Юнонларда Артемида.

З е в с — (юнонларда Юпитер) қадимги греклар эътиқодича олий тангри; худолар ва одамларнинг отаси ҳамда подшоси; коинот ҳукмдори Кронос ва Тея ўғли; момақалдирок ва чақмоқлар илоҳи.

И с и д а — Қадимги Мисрда осмон ва ер илоҳаси.

Л а т о н а — Рим асотирларида маъбуд Юпитернинг никоҳсиз хотини, ўйнаши. Греклардаги Латога тенглаштирилади. У туққанидан кейин, кундоши Юпитернинг қонуний хотини томонидан қаттиқ таъқиб остига олинган. Натижада уни бир қарич ер ҳам қабул қилмаган, сарсон ва саргардонликда қолган. Латона энг ёқимтой, аммо жабрланган аёл тимсоли бўлиб қолган.

М а р с — уруш Худоси; жангарилик ва шон-шавкат рамзи. Шарқда — Миррих.

Меркурий — Рим асотирларида савдо, даромад, б.ойлик маъбуди. У Худолар жарчиси сифатида Гермесга, магия ва астрология сирлари соҳиби ва хомийси бўлиши билан кельтлар Худоси Луг билан айнийлаштирилади.

Митра — одамларнинг нариги дунёдаги тақдирини белгилаб берувчи, ҳукм чиқарувчи ва куёш Худоси. Айтишларичи, Митра ҳар куни куёшни оламга сайр қилдириш учун олиб чиқар экан.

Н е п т у н — римликларда денгизлар Худоси; юнонларда — Посейдон.

Нимфалар — қадимги грек-рим афсоналарида табиат кучларини мужассамлаштирувчи иккинчи даражали маъбудалар. Нимфалар — ўрмон нимфалари (дриадалар), тоғ нимфалари (оредалар), дарё нимфалари (наядалар) ва денгиз нимфалари (нереидалар) га бўлинади.

О л и м п — Шимолий Грециядаги тоғ (ҳозир Лахо деб аталади); қадимги юнонларда Олимп — Худолар яшайдиган тоғ.

О р ф е й — юнонларда шоир, ўз қўшиқлари билан гўё дарахтларни ва қояларни ҳам ҳаракатга келтириб юборадиган, йиртқич хайвонларни ҳам ром қила оладиган сеҳрли хушовоз ашулачи.

П а н д о р а — Қадимги юнон мифологиясида Ер юзидаги биринчи аёл. Инжилдаги Ева каби у Ер юзида Ёмонлик уруғлари тарқалишининг сабабчиси. Ривоятга кўра у Зевс инсоният кулфатларини яшириб қўйган идишни очиб юборган ва бу кутида факат Умидгина сақланиб қолган.

П а р к а л а р — Рим асотирларида учта тақдир маъбудаси. Греклардаги-Мойралар

(Зевс ва Фемиданинг учта кизи)га тенглаштирилади. Улардан бири инсон ҳаёт ипларини тўқийдилар, иккинчиси уларни тақсимлайди, учинчиси вакти-соати етганда уларни узади.

Персефона — ер кучини мужассамлантирувчи маъбуда; ер ости худоси Аиднинг хотини; мархумлар ва арвоҳларнинг ҳукмдори; римликларда — Прозерпина.

Посейдон — юнонларда денгизлар Худоси; римликларда — Нептун.

Прометей — улкан паҳлавон, девқомат илоҳ; осмондан камиш поясида одамларга олов келтириб бергани учун ғазабланган Зевс уни тоғ қоясига занжирбанд қилиб ташлаган; Зевснинг амри билан ҳар куни бир бургут учиб келиб, Прометейнинг кўкрак кафасини ёриб, кечаси билан янгидан ўсиб чиққан жигарини чўкиб ейдиган бўлган; Геракл бургутни ўлдириб, уни қутқарган.

Сатурн — римликларда вақт ва зкинлар худоси, дехқончилик ва ҳосилдорлик ҳомийси; юнонларда — Кронос; шарқда — Зухал.

Сварог — шарқий славянларда насронийлик қабул қилингунига қадар бош Худо; осмон, олов Худоси; қуёш Худоси Дажбог ва олов Худоси Сварожичнинг отаси.

Сварожич — шарқий славянларда олов Худоси. Қуёш Худоси Дажбогнинг укаси.

Сурт — Скандинавия асотирларида охиратда жанубдан бостириб келадиган оловли паҳлавон. Охиратда Худолар ҳамда даҳшатли махлуклар билан бўладиган сўнгги урушда бош Худони ўлдирар ва бутун дунёни ёндириб юборар эмиш.

Сфинкс — Қадимги Мисрда одам бошли, шер танали улкан тош ҳайкал; юнонларда эса танаси шер ёки итга ўхшаш канотли, илон думли афсонавий махлук.

Фаэтон — юнонларда қуёш маъбуди, Гелиоснинг ўғли; отасининг оташ аравачасини бошқараолмай ерга йиқилаётган ва уни ҳалокат хавфида қолдирган; шу сабабдан Зевс уни ўлдирган. Иккинчи бир ривоятда айтилишича, у ўзининг илоҳий келиб чиқишини исботлаш учун отасининг оловли аравасини бошқаришга уринган ва бутун дунёни ёндириб кул қилиб юбораётган. Фаэтоннинг ўзи шу оловда қуйиб ўлган.

Фемид — одил суд маъбудаси; кўзи боғланган (одиллик аломати), бир қўлида тарози, иккинчисида қилич ушлаган ҳолда тасвирланган.

Фок, Фокен — грек асотирларида ҳар нарса тусига кира оладиган ва келажакни башорат қила оладиган доно денгиз маъбуди. Протей сингари Фок ҳам ўзининг бу илоҳий қудратини одамлардан махфий тутар ва ким уни ҳақиқий, асл сиймосини топа олса, кўра олса унга ўз қудратини намоёйиш этиб ёрдам берар экан.

Фортуна — қадимги римликларда тақдир илоҳаси.

Халди (Халд) — Урарту давлатининг бош худоси. У шерга миниб олган серсокол жангчи қиёфасида тасвирланган.

Эвридика (Евридика) — шоир ва ашулачи Орфейнинг рафиқаси.

Эос — тонг маъбудаси, римликларда — Аврора.

Эскулап — юнонларда шифо бахш этувчи худо.

Эхо — акс садо; ўз аксини сувда кўриб, ўзига ошиқ бўлиб, унга узоқ вақт тикилганин Нарцисс деган гулга айланиб қолган мислсиз ғоят гўзал йигитга умидсиз мухаббатини ! / хазонга айланиб кўзга кўринмайдиган бўлиб қолган гўзал нимфа; ўз овозини яшириб, бошқаларнинг айтган сўзини такрорлашга маҳкум этилган.

Юпитер — Рим асотирларида момақалдиросоқ сочувчи осмон маъбуди. Греклардаги •всга тенглаштирилади. Юпитер дехқончилик, озодлик ҳомийси, касамларга кафолат узчи бўлиб, у Рим давлатининг рамзи ҳисобланади. Яккаҳудоликка ўта бошланган ^•."арда бош худоликдан ягона худога айлантирилган. У барча нарсаларни ўзида му- ::.-;.-.аштирувчи дунё онги ва руҳига тенглаштирилган. Бахт рамзи. Шарқда — Муш- тарий юлдузи.

Я н у с — Кадимги Римда эшиклар, кириш-чикиш худоси; хар қандай ҳаракатнинг бошланиши; қарама-қарши томонга қараб турувчи икки юзли одам қиёфасида тасвирланган; январ ойининг аталиши шу тангри номидан келиб чиққан.

Булардан бошқа маъбуд, маъбудалар, илоҳлар кўп, улар тўғрисида умумий тасаввурга эга бўлиш учун шуларнинг ўзи кифоя.

Бошқа қўшимча маълумотлар

И н с о н — тана, жон ва рухнинг қўшилмасидан таркиб топган жонли, ақлли, нуткка эга, фикрловчи, тафаккур соҳиби бўлган мавжудот. Инсон бошқа мавжудотлардан ўзидаги фикри, тафаккури, нутқи билан фаркланади. *Яна қаранг:* тегишли фасллар ва изоҳларга.

Т а н а — инсоннинг оксил моддалардан ташкил топган, суяк, гўшт, пай, тери, ёғ, қон ва ҳоказо унсурлардан иборат бўлган жон ва рухнинг моддий макони.

Ж о н — инсоннинг бош мия орқали ҳаракатга келтирилувчи қуввати. Жон ҳаракатланиб турувчи қондан иборат бўлиб, қоннинг озиғи оксил моддалар — озиқ-овкатлар, ўсимлик, мевалар, сувлар ва ҳоказолардан иборат. Жон ҳаракат фаолиятини тўхтатиб, танадан чикканидан сўнг, тана ўлади ва аста-секин парчаланиб кетади. Жон номоддий бўлиб, тана ва рухни боғлаб турган бир занжирдир. *Яна қаранг:* тегишли фасллар ва изоҳларга.

Юнон файласуфи *Эпикур* (мил. авв. 341-270) жон ҳақида шундай деган:

— Жон ўта даражада латиф тўқималардан таркиб топган. Аммо шунга қарамай, у тўрт хил табиатли нарсалар аралашмасидан иборат. Уни бир улуши олов, бир улуши ҳаво, бир улуши нафас ва ҳис этиш қобилиятига эга бўлган тўртинчи «номсиз улуш» қўшилмасидан иборат. «Номсиз улуш» жоннинг жонига ўхшайди. Чунки у туфайли жон — жонга айланади ва гавдани ҳаракатлантиради.

Жон ўз холича, тана ўз холича ҳис этиш қобилиятидан маҳрумдир. Улар иккиси бирга бўлганларидагина ҳис эта оладилар.

Жон ҳақида юнон файласуфи Киттийлик *Зенон* (мил.авв. 346-264) эса шундай деган:

— Жон саккиз қисмдан таркиб топган. Унинг беш қисми — кўриш, эшитиш, хид билиш, таъм билиш ва сезиш ҳисларидан иборат. Олтинчиси — овоз, еттинчиси — насл қолдириш қисмлари бўлиб, саккизинчиси — бошқарувчи қисм деб аталади. Бу қисм қолган етти қисмни бошқаради ва уларДЭН фОЙДЭЛанаДИ (*Яна қаранг:* 494— 495-бетларга).

Р у х — инсоннинг номоддий мавжудлиги, яъни «Мен»и. У ўлмас, азалий ва абадийдир. Рух инсон жони ва танасини бош мия орқали бошқаради. Одамдан жон чикиб, бош мия ҳаракатдан, фикрлашдан тўхтаган маҳалда рух танани тамомила тарк этиб, танасиз ҳаётини бошқа ўлчамдаги асл келган номоддий маконда — латиф оламда давом эттиради. Тангри таоло қиёмат қойимдан кейин ўлган одамнинг танасига яна қайта жон ато қилиб тирилтиради ва инсон руҳини ўзининг танасига киргизади. Шундан кейин инсон қилмишига яраша жаннатга ё дўзахга ёки аросатга йўл олади. Рух, жон ҳақида тўлиқ, аниқ, батафсил, мукаммал билишнинг иложи йўқ. Бу ҳақда *К,уръони каримнит 17-* «Ал-Исро» сураси 85-оятда: «(Эй Мухаммад), Сиздан рух ҳақида **сўрайдилар**. Айтинг: **«Рух** ёлғиз Раббим биладиган ишлардандир». Сизларга эса бу ҳақда жуда оз илм **берилгандир**», деб ёзилган. *Яна қаранг:* тегишли фасллар ва изоҳларга.

Ж о м и Ж а м — Эроннинг қадимги подшоси Жамшид олим-ҳукамоларга буюриб ясаттирган иккита жом (май ичадиган қадах). Бирининг номи: «Жоми ишратфизой». Бу жомдаги май ичган билан тугамас, тўлиқ тураверар, кийшайтирилса ҳам тўқилмас бўлган. Иккинчи жомнинг номи: «Жоми гетинамой». Бу жомдан май ичган пайтда дунёда юз берган ҳодисалар кўриниб турар экан. Бу жомни «Жоми жаҳонбин», «Жоми жаҳоннамо» ҳам дейилган.

А н'у ш и р в о н и одил (Нўширвон) — Хусрав I. Арабчалашган шакли — Кисро. Қадимги Эронда Сосонийлар сулоласидан милодий 531—579- йилларда ҳукм сурган подшоҳ. Ануширвони одил — унинг лақаби. Жаҳонда одиллик ва адолат тимсоли саналади. Роппа-роса 48 йил подшоҳлик қилиб, 90 ёшида вафот этган. Румликларда Хосрой номи

билан машхур. Ануширвон «абадий рух сохиби» деган маънони англатади. Ундан кейин уни тахтини тўртинчи ўғли Хурмузд эгаллаган. Пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоху алайхи вассаллам «Ануширвони одил замонида туғилганман», деб фахрланиб гапириб юрар эдилар.

Хотам Той — пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоху алайхи вассалламдан сал олдин яшаб ўтган, саҳийлик билан ном қозонган Арабистоннинг Нажд вилоятидаги Той қабиласи сайиди, яъни бошлиғи. Унинг тўлиқ исми — Хотам Той, Абу Адий. Насаби — Хотам ибн Той ибн Қахлон ибн Расан ибн Нахшаб ибн Қахтон ибн Худ ибн Омоё.

Асли яҳудий қавмидан бўлиб, ниҳоятда келишган, чиройли, сўзамол ва нозиктабб шоир бўлган. У тарихга саҳийлик ва қарами кенглик тимсоли бўлиб кирган.

Қорун — Мусо алайҳиссаломнинг яқин қариндоши, Фиръавннинг бош вазири. Умр бўйи бойлик йиғган, аммо сарфламаган. Натижада шоҳ хазинасидан ҳам катта бойлик тўплаган. Ниҳоятда золимлиги ва беҳад бойлиги билан донг чиқарган. Ҳаддан ташқари золимлиги, ваҳшийлиги, саркашлиги, Парвадигорга ширк келтиргани ва кибрга кетганлиги учун Унинг амри билан Қорунни бутун бойликлари билан бирга ер ютиб юборган.

Алишер Навоий ўзининг «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарида уни илму фазилатда ўтқир, айниқса кимё фанида ва илми симиёда моҳир, жуда қобилиятли киши бўлганини ёзади. Алхимияни чуқур ўрганиб тўлиқ ўзлаштириб олади. Аммо, кейинчалик у нафс қулига айланади, жуда кўп олтин тўплаб катта бойликка эга бўлади. Унинг бойлиги ҳатто Фиръавннинг бойлигидан бир неча баробар ортиб кетади. Шу баробаринда унинг золимлиги, ҳасислиги ва иймонсизлиги ҳам ошиб боради. Худони тан олмай кўяди. Қариндоши, пайғамбар Мусо а.с.нинг ҳидоятга чақиришига қулоқ солмайди, уни таҳқирлайди. хўрлайди. Мусо а.с. уни дуоибад қилади. Натижада уни бутун бойликлари билан бирга ер ютади. айтишларича, уни хазинаси сақланадиган омборларнинг қалитларини (жуда оғир бўлганлигидан) бир неча киши кўтариб юрган эканлар.

Қорун бойлик ва зикналик тимсоли саналади (Библияда у Корей деб аталган).

Ҳомон — Мусо а.с. зомонидаги Миср Фиръавнининг вазири. Эронлик бўлган бу вазир Фиръавнга болаларни ўлдиришни тавсия қилган. Ҳомон, Фиръавн учун икки иш қилган: бири «Тарихи Ҳомон» номи билан машхур бўлган жуда катта расадхона қурган; иккинчиси — Фиръавнга Мусо а.с. тангрисини махв этиш учун ўлимтик ейдиган, узок умр кўрувчи, баҳайбат қарғас қушларини боқиб етиштириб бериши бўлган. Ҳомон уларни катта панжарадан ясалган қафасга солиб, устига гўшт парчаларини ташлаб қўйган. Фиръавн гўё уларни миниб учиб, Мусо тангриси билан жанг қилиб уни йўқ қилиши керак эмиш.

Шаддод — жаннатга ўхшаш Боғи Эрамни бунёд эттирган ва золимликда донг чиқарган подшоҳ. Ривоят қилишларича, Нух сулоласидан бўлган шоҳ Эрамнинг ўғли — Од қабиласининг бошлиғи Однинг икки ўғлидан бири бўлган. Шаддод у дунёда Аллоҳ мислсиз боғ — жаннат яратган деб эшитгач, Аллоҳ билан тенглашиш ниятида Адн (Яман) саҳросида бир ғаройиб боғ барпо эттирган. Боғ уч юз йилда битган. Айтишларича, унинг ўзи минг йилдан ортиқ яшаган. Шаддодга ўзининг бу боғини битганини кўриш ҳам насиб этмаган экан. Золимлиги ва кибрга кетганлиги учун Аллоҳнинг амри билан унинг ўзини за боғини ер ютган. «Боғи Эрам» қиссаси шундан қолган. Танҳо кибр эгаси қудрати реқийс АлЛОҲ ТЗОЛОДИР ! (Қуръони қаримнинг 89:6—8-оятларининг изоҳига қаранг).

Анбарона — Мовароуннаҳрда аёллар ҳомияси, пири ҳисобланади. Машхур _:ғйх Ҳаким ота — Сулаймон Боқирғонийнинг хотини бўлган. Эри ўлгандан сўнг, буюк сўфий Занги отага турмушга чиққан.

Қаъб ул-Ахбор валий (Абу Исҳоқ Қаъб ибн Моте) — 652- йил Ҳиммас ^ахрида вафот этган, асли яҳудий, машхур ровий. Ривоятларга қараганда, у Маккада :-либ, 4444 йил яшаган. Бўйи ниҳоятда узун бўлиб, дафн қилинганида 182 газ, яъни 131 метр қафанлик мато ишлатилган экан.

Хожа Қаъб ул-Ахбор асли Од қавмидан бўлиб, қабри Бухоро вилояти, Когон тумани, _ўл қишлоғи яқинидаги тепаликда жойлашган. Насаби: Отаси Сухайл Од, унинг стаси Риёх, унинг отаси Авж, унинг отаси Эрами Од, унинг отаси Махмуд, унинг отаси :ъ, унинг отаси Одам сафийуллоҳ. (Абу Исҳоқ: «Манокиби Хожа Қаъб ул-Ахбор»).

Наврўз (форсча) — янги кун. Ҳижрий-шамсий таквимда янги йил кирган кун.

Баҳор ва янги йил байрами. Ҳозирги йил ҳисобида Наврӯз баҳорги тун ва кун тенглашган вақтда, яъни 21—22 март куни киради.

Мехржон — кузда тун билан кун -з-енглашган вақт — 23 сентябрда, куз фаслининг ўртасида ўтказиладиган ҳосил байрами.

Қасос — қадимги қотиллик учун ўч олиш одати. Қасос олиш учун жабрланган томон қадимдан жабр кўрган томондан бир кишини ўлдиришга ҳақли бўлган. Эркакка — эркак, хотинга — хотин, қулга — қул. Ёки пул ва мол билан хун — қон ҳақи олиниши мумкин бўлган.

Психология — моддий оламга асосланган рухиятшунослик.

Парапсихология — инсоннинг ноёб қобилиятларини ўрганувчи фан; руҳий оламга, магияга асосланган рухиятшунослик.

Паранормал — ғайритабиий.

Магия — сеҳргарлик, жодугарлик, афсунгарлик. Қора магия жодугарлик магияси. Оқ магия дуохонлик магияси.

Оккультизм — лотинча махфий, сирли. Сеҳр, жоду, магия; яширин сирли кучлар ҳақидаги кишилардан махфий тутиладиган илм.

Оккультист — сеҳр, жоду, теософия, спиритизм илми билан шуғулланувчи киши.

Герметизм — Грек фалсафаси, халдейлар астрологияси, форслар магияси, мисрликлар алхимияси асосида эрамининг 2-3- асрларида вужудга келган қадимги эллинларнинг диний, фалсафий илми, оқими. Кенг маънода оккультизмлар мажмуаси.

Геронтология — Тирик организмни, шу жумладан инсоннинг қариш жараёнини ўрганувчи илм.

Танатология — Ўлим ва инсоннинг ўлимдан кейинги ҳаётини ўрганувчи илм, маъбуда Танатос номидан олинган.

Рейнкорнация — Инсон ўлганидан кейин, инсон ва унинг руҳи бу моддий оламга бошқа жисмда яна қайтиб келиши таълимоти ҳақидаги кўҳна илм. Санскритча — «Сансара», Юнонча — «Метемпсихоз», арабча — «Танассух ал-арвоҳ».

Экстрасенсорика — буюмларнинг хоссалари ва одамларнинг фикрини улар билан бевосита алоқасиз «ўқий олиш», ўта сезувчанлик.

Алхимия — махфий мистик илм, илми симиё.

Телепатия — фикрни ўқиш, инсоннинг фикри ва руҳий ҳолатини масофага узатиш.

Суггестология — сўзсиз таъсир кўрсатиш. Сеҳрлаш (гипноз)нинг олий даражаси. Гипнозда сўз орқали, бунда эса бевосита фикрий буйруқ бериш орқали кишига таъсир ўтказилади.

Телепортация — бир лаҳзада бошқа жойга кўчиш, бошқа жойда ҳозир бўлиш.

Левитация — ҳавода учуш.

Психокинез — Буюм, жисм, манбаларга фикрий таъсир ўтказиб, уларни ҳаракатга келтириш ёки бузиш.

Телекинез — буюмларни фикр қуввати билан силжитиш. Жисми тинч ётган одам руҳини фикр қуввати билан кўчириш, кўзгатиш.

Пирокинез — нигоҳ, назар орқали олов ёқиш.

Полтергейст — бебош руҳлар ўйини.

Экзорцизм — жинларни ҳайдаш.

Танатология — ўлимшунослик фани.

Каббалистика — Ўрта асрларда яҳудийлар ўртасида тарқалган ва Тавротнинг энг қадимги қисмига асосланган, сеҳр-жоду, олдиндан башорат қилиш каби ишлар ва анъаналарни ўз ичига олган махфий сирли мистик диний оқим.

Карма (санскритча) — «ҳаракат, бурч, фаолият». Карма — ҳулк-атвор қонуни, яъни инсоннинг ва барча тирик жонзотларнинг қилмишлари, ниятлари, интилишлари

хаммаси бир бўлиб, унинг тақдирига хал этувчи таъсирга эга қасос қонунидир. **Яна қаранг:** тегишли фасллар ва изоҳларга.

Ч и л л а (форсча) — қирқлик; қирқ кунлик; 1. Йилнинг энг иссиқ ёз чилласи: 25- июндан 6- августгача, энг совуқ қиш чилласи: 25- декабрдан 6- февралгача бўлган вақт; 2. Янги туғилган чақалоқнинг олдига бегоналар киритилмайдиган муҳлат ҳам икки хил: кичик чилла — 20 кун, катта чилла 40 кундан иборат. Бу кўп жиҳатдан карантин ҳолатига ўхшаб кетади.

Ўзини - ўзи ўлдириш (худкушлик) — Ўрта Осиё ва Ўрта Шарқдаги баъзи халқларда, айниқса аёллар ўртасида учрайдиган жуда қадимий ва фожиали сарқит. Шу жумладан, ўз-ўзига ўт қўйишнинг илдизлари энг қадимий диний эътиқодларга кўра инсонни қурбонлик қилиш ва инсоннинг ўзини-ўзи қурбонлик қилиш одатларига бориб тақалади. Олов қадимдан сирли ва муқаддас ҳисобланган. Инсон баъзан мутлақо иложсиз қолганда азоб-уқубатларга, изтиробларга чидаёлмай ўзига-ўзи ўт қўйиб, ёки ўзини оловга ташлаб, ёхуд бошқа йўл билан ўзини-ўзи ўлдирган. Бундайларга жаноза ўқилмайди, тўғридан-тўғри кўмиб юборилаверади. Ўз жонига қасд қилганлар гуноҳи қабирага йўл қўйиб, энг ҳаром ҳайвон — тўнғиз қавмида кетади ва унинг нариги дунёдаги борадиган жойи дўзах бўлади.

Худованднинг омонати бўлмиш танамиз, жисмимизни авайлаб-асраб сақлаб юришга буюрилганмиз. Омонатга хиёнат қилганларнинг гуноҳини **Аллоҳ таоло** кечирмайман, деб огоҳлантирган.

Оқ бўлиш — ота-онага озор бериш, хафа, норози қилиш ва буюрганларини бажармасликдек ҳурматсизликдир. Ота ёки она фарзандига: «Сени оқ қилдим!», деб эълон қилиши шарт эмас, диллари оғришининг ўзиёқ фарзанд оқ бўлганини англатади. Ота-она рози — **Аллоҳ** рози, ота-она норози — **Худо** норози. Оқ бўлган фарзанднинг жазоси: 1). бу дунёда ишлари юришмайди, «қосаси оқармайди», бахтсизликдан боши чиқмайди; 2). қилмиши, иши фарзандларидан қайтади; 3). ҳаётда хорлик билан яшайди ва умри қиска бўлади; 4). у дунёда жаннатга умуман яқинлаштирилмайди. Бу тўрт хил жазодан дастлабки учтаси аниқ тажрибадан ўтган, тасдиқланган, исботланган, охиригини **Аллоҳ таоло** хал қилади.

Анас ибн Молик р.а. Расуллулоҳ с.а.в.дан ривоят қиладилар. «Расуллуллоҳ с.а.в. маъраҳамат қилиб дедилар: «Ота-онаси рози бўлмаган кишини **Аллоҳ** қиёмат куни пешонасида «ота онасига оқ бўлган» деб ёзилган ҳолда тирилтиради». Бутун дунё аҳлини кўнглини олиб рози қилсангу, аммо ота-онангнинг рози қилолмаган бўлсанг, бари қилган ишларинг ҳабата (беҳуда) бўлиб кетади.

• **Оқпадар** — ота-онани норози қилган фарзанд.

Зулм — «қонунни бузиш», Инсонлар ўртасидаги муносабатларда жамият эътироф этган қонун-қоидалар, тартиботларни ёвуз мақсадларда қасддан бузиш. Мажбурлаш, зўравонлик қилиш, қисиб қўйиш, эзиш, хорлаш, қийнаш, азоб бериш, рухий, маънавий, моддий азоб етказиш. Ўзига қарам одамларни турли йўллар билан қийнаш, азоблаш ва ҳоказолар. Зулм қилгувчилар бу дунёда шариат қонунларига кўра ва у дунёда **Аллоҳ** томонидан тегишли жазосини олади.

Инқироз — орқага кетиш, ботиш, сўниш, таракқиётдан орқада қолиш, тамом бўлиш.

„ **Завол** — 1. Зарар, зиён, офат; 2. Кун оғиши, пешиндан кейинги вақт, сўниш, ботиш, йўқ бўлиш.

Таназзул — тубанлашиш, орқага кетиш, чўкиш.

Маца — тузсиз хамирдан пиширилган юпка лочири, патирни англатади. Яҳудийлар диний байрамида, пасха кунларида нон ўрнида шундай юпка тузсиз патир ейиш фарз саналади.

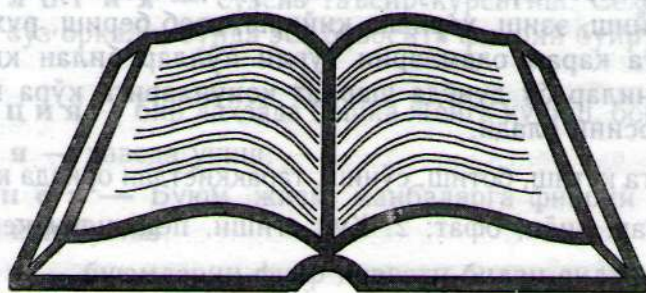
Манна, манну, салво — чўлда оч қолган Исроил халқини тўйдириш учун Худо томонидан осмондан ёғдирилиб турилган самовий егуликлар. Манна — мазаси асалли ёлган нонга ўхшаш, хиди кашнич уруғи хидига монанд егулик. Салво — бедана, бедана гўшти. Манну — кўриниши лимонга ўхшаш ширин мева.

Тўфон — милоддан бир неча минг йиллар олдин Дажла ва Фурот дарёлари **профидаги** водийда — Мессопотамияда юз берган, Нух алайҳиссалом замонидаги улкан, латли сув тошқини.

*Т ў р т и н ч и
қ и с м*

**Ф А Л С А Ф А
Ҳ А Қ И Д А**

Ф а л с а ф а

Юзаки файласуфлик инсон акли-ни худосизликка етаклайди. Фалсафани чуқур ўрганиш эса инсон идрокини динга йўналтиради.

Френсис Бэкон.

Эндиги сўз, азиз ва дилкаш суҳбатдошим, сизни дастлабки фалсафий билимлар билан таништириш борасида бўлади.

Китобнинг бу бўлимида ҳам оммага фалсафа ҳақида чуқур, атрофлича эмас, балки умумий маълумотлар ва тушунча бериш билан чекланамиз. Чунки фалсафа ҳақида тўлиқ билим бериш катта, алоҳида иш, кўзлаган ниятимиздан ташқарида ва бу билимлар ҳрзир-ги пайтда залворли тадқиқотга муҳтождир. Шунинг учун ҳам фалсафа нима ўзи, унинг максоди, кишилиқ жамиятида тутган ўрни, роли, мавқеи, жаҳоннинг таниқли, машҳур файласуфлари, уларнинг таълимотлари ва дунёқарашларининг қисқача мазмуни ҳақида сўз боради.

Фалсафий қарашлар ва таълимотлардан қайси бирига эътиқод қилиш керак деган масалани ечишда сиз бирон-бир фикрга, қарорга табиатан мойиллигингиз, дунёқарашингиз ва табиий ақл-идрокингиз, фаҳм-фаросатингиз, заковатингиз даражасида идрок этасиз ва муайян ҳулосага келасиз. Ҳамманинг бир қарорга, ҳулосага келиши мумкин эмас, чунки кишиларнинг тушунчаси ҳар хил, турлича. Агар бунинг акси бўлганда эди, унда табиатнинг қарама-қаршилиқлар бирлиги ва қураши қонунига путур етган ҳамда тараккиёт секиндашиб, емирила бошлаган бўлуи эди.

Буюк ва шавкатли, қудратли, мактовга сазовор **Тангри таоло**, такрор айтамыз, ҳар бир инсонга тақдир ва қисмат билан бирга ирода, инон-ихтиёр ва фаолият эркинлигини ҳам бериб қўйган. Инсон ўз ихтиёри билан қилган ишларига, танлаган йўлига, яхши ёки ёмон жихатларига қараб ҳукм қилинади.

Турли-туман фалсафий фикрларни тақдим этиш биздан, фикрлар хилма-хиллиги қоида-сига қўра танлаб, қабул қилиш эса сиздан.

Хожа Аҳмад Яссавий айтганидек:

*Бисмиллоҳ деб баён айлай ҳикмат айтиб,
Толибларга дурру гавҳар сочдим мано.
Риёзатни қоттиг тортиб, қонлар ютуб,
Мен дафтари соний сўзин очтим мано.*

, Буюк ва шуҳратли **Тангри** эса инсонни ана шу ўз ихтиёри билан қилган ишига, танлаган йўлига, маслагига қараб яхши ёки ёмон томонга ҳукм қилади ва тегишли ажрини беради.

Фалсафани ўрганишнинг фойдаси шундаки, у ҳар қандай одам билан баҳслаша олиш ва фикрларни муайян ўзанга аниқ йўналтириш имконини беради.

Фалсафани билишдан мақсад оламни англаш, ғоявий, руҳий баркамолликка эришиш ва оқилона яшаш қонунларини ўрганишдир.

Машҳур файласуфларнинг назариялари, таълимотлари ва фикрлари ранг-баранглигига бир назар ташланг. Чаман ичра очилган турфа, бир-биридан гўзал, ажойиб гулларга ўхшайди улар. Фалсафа бўстонидаги гулзорга кириб, анвойи гулларнинг антиқалигини кўриб, қайси бирини олсам экан, дея шошиб қоласиз. Аввалига шошганча қетма-кет тўғри келган гулларни узиб гулдаста қиласиз. Кейин эса улардан кўнглингизга ёққан гуллардан гулдасталар ясай бошлайсиз.

Кани, азиз суҳбатдош, фалсафа гулзорига марҳабо.

Ф а л с а ф а (философия) «донийшмандликни севаман» деган маънони англатади.

Фалсафа — умумий қонуниятлар ҳақидаги фан, бу қонуниятларга Борлик — табиат ва жамият ҳам, инсон тафаккури, билиш жараёни ҳам бўйсунгандир.

«Философия» атамаси биринчи марта Пифагор асарларида учрайди. Алоҳида фан сифатида уни биринчи маротаба Платон (Афлотун) ажратган.

Машҳур қадимги юнон файласуфи Пифагордан сўраган эканлар: «*Сен донишмандми-сан?*» У камтарлик билан: «*Йўк,, мен донишманд эмасман. Мен бор-йўғ-и донишманд-ликни севувчи, яъни файласуфман*», деб жавоб берган экан.

Буюк донишманд Сукротнинг фикрича, файласуф ақли жуда ўткир, билим доираси ниҳоятда кенг ва билимларини ҳаётий тажрибаларга боғлай оладиган худо ярлакаган кишидир.

Теран ва ҳар томонлама фикрлаш қобилиятига эга бўлган олий маълумотли оқил кишини файласуф, яъни фалсафий фикр соҳиби дейиш мумкин.

Фалсафа, онтология (Борлик ҳақидаги таълимот), гносеология (Борликни билиш назарияси), руҳиятшунослик (психология), мантик (логика), этика, эстетика.социология ва бошқаларни ўз ичига олади.

Фалсафа оламдаги умумий алоқалар ва қонуниятларни ўрганиш билан бошқа барча фанлардан устун турувчи алоҳида «фанлар фани»га айланди. Фалсафа эндиликда барча моддий, табиий ва руҳий буюмлар тараққиёти, чунончи, оламнинг мазмуни ва уни билиш қонунлари тўғрисидаги таълимот, яъни оламни билиш тарихининг якуни, йиғиндиси ва ҳулосасига айланди.

Муайян билимларга эга кишилар фалсафа фанидан умумий тасаввурга эга бўлишлари учун аввалига дунёда яшаб ўтган машҳур файласуфларнинг олам, борлик, ҳаёт ва кишиларнинг қандай яшамоклик кераклиги ҳақидаги таълимотлари ва назариялари билан таништириб чиқамиз-да, сўнгра айрм фалсафий атамалар ва сўзларнинг изоҳи ҳамда қисқача мазмуни билан таништиришга ҳаракат қиламиз.

Хуллас, фалсафани ўрганишдан мақсад оламни, бутун Борликни билиш, ғоявий, руҳий баркамолликка етишиш, инсоннинг «беш кунлик» умрида тўғри, оқилona яшаш қонунларини англашдир.

Олимларимиз олдида кечиктириб бўлмайдиган долзарб катта масала турибди, у ҳам бўлса советлар даврида халқимизга зўрлик билан тикиштирилган бир томонлама таълимот бўлган фалсафани социализм ва коммунизм сарқитидан тозалаб, янгича, «айнимаган» фалсафани, жаҳон фалсафаси тарихини, фалсафий таълимни оммага етказишдир.

Фалсафа бошқа фанлар сингари умумбашарий фандир, унда турли мамлакатлардаги файласуфларнинг, фозил кишиларнинг, донишмандларнинг чуқур, машаққатли, азиятли меҳнатлари, изланишлари туфайли фалсафий тушунчалар, дунёқарашлар, майллар, таъмойиллар вужудга келган. Шунинг учун уни бутунлай янгилаш эмас, балки такомиллаштириш керак.

Янгича методологияга (масалан, *дуалистик* ва *синергетика* ғояларига) асосланган фалсафа фани синфийлик, партиявийлик ва мафкуравий ёндашувлардан, айниқса биртомонлама — ғарбпарастлик, ёки шарқпарастлик майлларида ҳам бутунлай холи бўлмоғи шарт.

Фалсафа эндиликда нафақат дунёқарашни, балки у билан боғлиқ ҳолда иймон ва эътиқодни ҳам шакллантиришни ўз олдига мақсад қилиб қўймоғи лозим. Чунки иймон, эътиқод жамиятда маънавийни қарор топтирадиган одамни ҳақиқий инсонга айлантириш учун қудратли руҳий воситадир.

Ўйлашимизча, ана шундай фалсафа асосида миллий, маънавий ва умуминсоний кадриятлар мужассамланган «*Ўзбекистоннинг мустақил миллий мафкураси*»ни яратиш керак.

Шундай қилиб, Ўзбекистон тараққиётининг маънавий-ахлоқий негизларини яратишда фикрлар хилма-хиллигига асосланган сиёсатни амалга ошириш ва ижтимоий фанлар, аввало фалсафа фанининг ана шундай назарий асослари ва методологиясини яратишга эътибор бериш лозим. Янги яратиладиган фалсафа, юқорида айтганимиздек, моҳиятан инсонга, инсоннинг иймон-эътиқодини шакллантиришга, уни юксак ахлоқли шахс сифатида камол топтиришга йўналтирилган бўлмоғи керак.

Советлар даврида, барча соҳалардаги каби, фалсафа фани ҳам «қизил империя» таш-

викоти куролига айлантирилди, фалсафа факат бир томонлама акс эттирилди. Халққа окни қора, қорани эса окдеб тушунтирилди. К.Маркс, Ф.Энгельс, Ленин каби ўта моддийончилар, даҳрийлар (худосизлар) дунёқарашларига, фалсафий таълимотларига тўғри келмайдиган барча машҳур файласуфларнинг қарашлари ва таълимотларини беҳаёларча асоссиз, нотўғри, хато, реакцион таълимотлар деб эълон қилдилар ва бундай маҳдудликни жамиятга қисман бўлса-да мажбуран сингдиришга муваффақ ҳам бўлдилар. Ваҳоланки жаҳон файласуфлари монизм, плюрализм, идеализм, материализм, дуализм ва бошқа оқимларнинг тарафдорлари бу борада қатъий бир тўхтамга келган эмаслар.

К. Маркс ва Ф. Энгельс ўзларининг инқилобий режаларини амалга ошириш мақсадида фалсафада ғоявий қарама-қаршилик келтириб чиқарувчи идеализм ва материализм таълимотларини бир-бирига кескин қарама-қарши қўйганлар. Бу аксилинсоний ғоявий таълимотнинг ўтмишдаги машъум оқибатларини теран фикрловчи кишилар ҳис қила оладилар.

Улар нима бирламчи — руҳми ёки табиатми? материями ёки онгми? оламни яратгувчи борми, ёки у ўзидан-ўзи яралиб қолганми? деган саволларни ўртага ташлаганлар.

Материалистлар материя бирламчи, энг аввал оламда моддият ўз-ўзидан пайдо бўлган, Борлиқ азалдан бўлган ва абадий бўлади, факат бир сифатдан иккинчи сифатга ўзгаради, олам чексиз, чегараси йўқ, рух, ғоя иккиламчи, моддиятнинг ҳосиласи, деб даъво қилганлар.

Келинг, ана шу масалани бироз таҳлил қилиб кўрайлик.

Хўш, ўша материя (моддият) қандай қилиб ўз-ўзидан пайдо бўлди экан? деган табиий савол туғилади.

Айтганлар: дастлаб мутлақ бўшлиқда газлар тутун ҳолатида тўпланган ва буюк портлаш юз бериб, моддият дастлаб олов-чўғ шаклида пайдо бўлган деб.

Савол туеилади: хўш, ўша мутлақ бўшлиқ қандай, ўша газлар қаердан, қандай пайдо бўлган, у буюк портлашни ким қилган?

Айтганлар: ўша мутлақ бўшлиқ ва газлар азалдан бўлган, сабаби ва сабабчиси йўқ, газлар ўз-ўзидан тўпланиб, реакцияга киришиб портлаган ва ўз-ўзидан олов-чўғ шаклига кирган, ана шу чўғ-оловдан дастлабки моддият вужудга келган, кейин ўз-ўзидан жонсиз, жонли мавжудотлар, улардан рух, онг пайдо бўлган.[^]

Савол: ўз-ўзидан, сабабсиз нима пайдо бўлганки, улар ўз-ўзидан пайдо бўлсин?

Материалистларнинг бу назарияси мантиқсиз ва асосга эга эмаслигини қуйидагича исботлашга ҳаракат қиламиз.

Табиатнинг сабабсиз ҳеч нарсани бўлмаслиги ва юз бермаслиги қонуниятига асосан бу назария чиппаққа чиқади.

Ўша мутлақ бўшлиқ қачон, қандай ва нима учун «бўшлиқ» бўлиб қолган? У бўшлиқ дастлаб қандай эди? Бу саволга, табиийки, уларнинг жавоби йўқ.

Ўша газ, тутун қай тариха «ўз-ўзидан» пайдо бўлиб қолди? Ишоти йўқ!

Ўша газ тутун нима учун ва қайси сабабга кўра бир жойга тўпланиб қолди, уни ким, қандай қилиб ҳаракатлантирди ва тўплади?

Айтганлар: маълум бир табиий қонунларга асосан, деб. Хўш, ўша қонуниятларни ким яратди ахир? Жавоб йўқ!

Ўша тўпланган газларни ким, нима учун, нима мақсадда тўплади ва портлатди?

> Сабаби ва сабабчиси айтилмаган.

Буюк портлашдан кейин у газлар нима учун, қандай мақсад учун, қандай қилиб «ўз-ўзидан» чўғ шаклидаги оловга айланиб қолди?

Бунинг ҳам сабаби уларга номаълум бўлганлиги учун айтилмаган.

Чўғ шаклидаги олов — модда аста-секин қотиб маълум бир шаклга кириб ундан оламлар, қоинот, сув пайдо бўлган, сувдан табиат, жонсиз ва жонли нарсалар, мавжудотлар пайдо бўлган ва ҳоказолар деб айтганлар.

Ана шу тартибда тартибсиз олам ўзи-ўзидан бесабабдан-бесабаб, ўз-ўзидан ҳозирги тартибли оламга айланиб қолиши мумкинми, ахир?

Қоинот, олам чексиз, чегараси йўқ деганлар.

Умуман, ҳаётда, кўз ўнгимизда чегараси йўқ нима бор ўзи?

Ҳамма нарсанинг чегараси бўлганидек, ақлимиз, онгимиз, тафаккуримиз ҳам чегаралидир.

Ақлимиз етадиган чегарадан у ёғини чексизлик (олам чексиз) дейилади. Аммо бу

атама шартли бўлиб, ақлимиз бориб етадиган чегаранинг у ёғини чексизлик деб эмас, номаълумлик (сир) деб атамоқ жоиздир. Чунки мантиқан «чексизлик» «номаълумлик» бўлиб чикмайдими ахир?

Бу ҳақда Умар Хайём дейди:

*Биз келиб кетувчи тўғарак жаҳон
На боши маълуму на сўнги аён.
Хеч кимса ростини айтиб беролмас:
Биз қайдан келдик-у, кетурмиз қаян?*

Айтганлар: ўша идеалистлар айтган бирламчи рух, онгнинг ўзи ҳам материя деб. Хўш, ўша материалистлар қайси тажрибага асосан шундай деганлар? Бу исботсиз назарияда асос тугул, мантиқ ҳам кўринмайди!

Материя материяни, табиат табиатни ярата олмайди, чунки оламини, дунёни яратгувчи фикрлаш қобилиятига эга бўлиши керак. Табиатнинг бундай қобилиятга эга эмаслиги бу назарияни чиппакака чиқаради.

Материя, табиат фикрловчи, яратгувчи **Тангри таоло** белгилаб қўйган тартиб, қонун-қоидалар бўйича туғилади, яшайди, ўсади, ривожланади, юксалади, сўнгра пасаяди, та-наззулга юз тутаяди, ўлаяди, йўқ бўлиб, кейин яна туғилади, пайдо бўлаяди ва хоказо. Шундай доиравий айлана бўйлаб ҳаракатланаверади.

Бамисоли куёшдан нур қандай ажралиб чиқса, **Тангри таолодан** ҳам моддият ана шундай ажралиб чиққан, деб ҳақиқатга бирмунча яқин келади буюк мутафаккир *Абу Али ибн Сино*.

Моддиюнчилар эса фан фақат кўзга кўриниб турган, ақл кучи етадиган, тажриба орқали билинадиган ишларнигина еча олишини тушуниб етмадилар.

«Фалсафа бизга олам тушунарсиз мангу борлиқ эканлигини ўргатади. Аммо у оламнинг сифатлари ва таркиби ҳақида аниқ сўз айтолмайди. Борлиқнинг табиати биз учун мутлақо англаб бўлмасдир», деган эди америкалик машҳур файласуф, *Бенжамин Франклин* (1706-1790).

Бутун Борлиқни, мавжудотни, шу жумладан, модда ва онгни, рухни яратган **Тангри таолонинг «Парвардигори олам»** фаслида айтиб ўтилган саккиз сифатини билмаганликлари ёки ўжарлик билан тан олмаганликлари боис бу масалада хато кетганлар.

Оламлар Парвардигорининг моҳиятига фан, фалсафа ета олмайди, бунга фақат **Тангри таоло Ўзи** ёрлаққан, танлаган инсонлар: пайғамбарлар ва авлиёларгагина билдириладиган ботиний илм — илми ғайб, ладуний илм орқали етишиш, етганда ҳам қисман етишиш (ғайб **Аллоҳ** томонидан сир тутилади) мумкинлиги маълум бўлади. Пайғамбарлар -ва валийлар буюк **Тангри таолони**, ҳақиқатни муроқаба — аввал мантиқий муҳокама қилмасдан ҳамда интуиция, яъни ҳақиқатни бевосита пайқаш, ақлдан устун турадиган, мистик билиш қобилияти орқали пайқайдилар. Билишнинг бу тури пайғамбарлар ва авлиёларга хос бўлган махсус билиш усули деб ҳам айтилади.

Зоҳирий илм — фан бу борада ожизлик қилади. Чунки фан, юқорида айтганимиздек, фақат тажриба билан билинадиган кўриниб турган конкрет ҳодисалар, фактларнинг иккиламчи физик сабабларини очиб беради, холос. Лекин у бирламчи, ғайриилмий бўлган, тақдирларни ҳал қилувчи ва сабаблар сабабчисининг моҳиятига ета олмайди.

Зоҳирий илмга табиатшунослик, тиббиёт, фалсафа, мантиқ, математика, физика, жуғрофия, этика, эстетика, онтология, гносеология, социология, руҳиятшунослик ва шу каби аниқ ҳамда гуманитар фанлар киради. Бу фанлар кўриниб турган табиат, ҳодисалар, воқеалар, жисмлар ҳақида, уларнинг табиати, хоссаси тўғрисида тушунча беради. Лекин зоҳирий илмнинг бир ўзи ҳақиқатни ечишга ожизлик қилади. Зоҳирий илм, ботиний — ғайб илми билан бирлашгандагина, чин, яъни биз излаган ҳақиқат сирлари очила бошлайди.

Моддиюнчиларнинг Маркс, Энгельс, Ленин каби сўнгги вакиллариининг фақат зоҳирий илм натижаларига асосланиб чиқарган хулосалари бир томонлама, янглиш, хатодир деб айтамыз. Чунки оламини ҳаракатга келтирувчи иккиёқлама қарама-қарши ибтидо — ижобий ва салбий (мусбат ва манфий) кучлар кураши қонунли бўйича худо бор деювчилар ва худо йўқ деювчиларнинг ўзи ҳам худди шундай кучлар каби тахминан тенг миқдордирлар. Бу ҳаётни ҳаракатга, жунбушга келтирувчи табиий заруриятдир. Чунки ҳар бир

одамга равшанки, икки қарама-қарши кутбий куч — мусбат (+), манфий (-) зарядлардан бири бўлмаса, энергия, ҳаракат юзага келмайди. Ана шу қонунга биноан, мантиқан икки қарама-қарши кучларнинг вакиллари бўлмиш идеалистларни шартли равишда мусбат (+), моддиюнчиларни эса манфий (-) қарама-қарши кучлар деб таърифлайдиган бўлсак, уларнинг бўлиши ҳатто фойдали, яъни ҳаёт ғилдирагини айлантириш учун табиий зарурият ҳамдир. Бу қонуниятга кўра, жаҳондаги файласуфлар ҳам ўзларининг ички ҳиссиётлари, дунёси, **Тангри таоло** кўнгилларига солган табиий м^ойилликлари туфайли табиатдаги ижобий ёки салбий кучлар вакилларига айланадилар. Ўта моддиюнчи Маркснинг қарашларини ҳам, ўта идеалист Платоннинг дунёқарашини ҳам тақдирларни ҳал қилувчи ва сабаблар сабабчиси бўлмиш буюк **Аллоҳ таоло** кўнгилларга солган.

Бу иккиёқлама қарама-қарши зиддиятли кучлар ана шу — Ўз хоҳишини **Ўзи** яратган махлуқига ўтказадиган қудратли **Тангри** иродаси билан ҳаракат қиладилар ва ҳаётнинг айланма чархпалагини юргизадилар. Бу кучларни **Тангри** азрўйи азалдан шундай яратган ва танлаб қўйган.

Кишилар **Тангри таоло** ҳар бир кишининг кўнглига солган у ёки бу ишларга, таълимотларга, эътиқодларга, шунингдек, маълум бир йўналишдаги оқимларга, ҳулас, қарама-қарши зиддиятли кучлардан бирига эргашадилар. Фалсафада моддиюнчилар ва идеалистларга, ҳаётда эса яхши ва ёмон, раҳмоний ва шайтоний кучлар туркумига ажраладилар. Фалсафий тил билан айтадиган бўлсак, тақдири азал ҳукми бўйича, оламда мавжуд нарсаларнинг барчаси, ҳатто инсон руҳияти ҳам **Парвардигорнинг** иродаси билан қатъий механик зарурият билан азалдан белгилаб қўйилган. Бутун табиат ҳам ёлғиз **Ҳақ** таолонинг Ўзигагина маълум бўлган олий бир мақсадга бўйсундирилган ва ундаги барча нарсалар ва ҳодисалар умумжаҳон гармониясига қўшилган бўлади.

Дилкаш суҳбатдош дўстим! Эсингизда бўлса, суҳбатимиз бошида динимиз Ислом таълимоти бўйича **Аллоҳ таоло** бутун борлиқни, оламни қандай яратганлигини айтиб ўтган эдик. **Парвардигор** ўзининг қудрати илоҳийси билан дастлаб бир жавҳарни (у моддани шартли равишда «жавҳар» деб атадик) яратди деганмиз. Ана шу жавҳарни мантиқан яратиш мумкинми ёки аксинчалигини таҳлил қилиш учун бир мисол келтирсак.

Қаҳратон қиш кунларидан бири. Эрталаб турсак, деразада моҳирлик билан қировдан ажойиб нақшли гул солиниб қолганини кўрамиз. Хўш, бу нақшли гулни ким солди? Ҳеч ким солгани йўқ, «ўз-ўзидан» пайдо бўлди. Йўқдан бор бўлди!

«Буюк бўшлиқ»да **Худованд** томонидан «жавҳар-нур» худдй куёшдан нур қандай ажралиб чиқса, шундай ажрайиб, таралиб чикиб бир бутун «Бош материя» (Жавҳар) бўлиб тўпланган. Унинг бирбутун бўлиб тўпланишини ана шу қировли нақшни «пайдо» бўлишига ёки сувнинг музга «айланишига» ўхшатса ҳам бўлади.

Тангри таолода дастлаб Ўзининг қудрати илоҳийси билан яратган жавҳари — моддаси ана шу тартибда йўқдан бор бўлиши мантиқан мумкинми ёки йўқми? Тўғри айтасиз: мумкин! Демак, **Тангри таоло** борлиқни дастлаб бир жавҳар тарзида йўқдан бор қилганлиги мантиқан тасдиқланади.

Мушоҳадамизни давом эттирадиган бўлсак, диний ҳамда фалсафий манбаларга асосан **Тангри таоло** дастлабки бош модда — жавҳарни яратмасидан аввал оламда номоддий «буюк бўшлиқ» ҳукм сурган. Бу бўшлиқда У тутунсимон газ ҳосил қилди. Бекиёс куч, қувватдан иборат бўлган оловсимон бош модда — жавҳарни ана шу газни тўплаб, буюк олабий портлаш ҳосил қилиб яратди. (Олимлар бунга 20 млрд. йил бўлган деб тахмин қиладилар).

Шундай қилиб, қудрати бениҳоя **Тангри таоло** Ўзининг хоҳиши ва иродаси билан бу жавҳарга Ўзининг қудратли назари билан қараган эди, у жавҳар бу назар таъсиридан биқирлаб қайнаб сувга айланди. (Қаранг: пирокинез, телекинез, суггестология ҳодисалари).

Бу ҳақда Жаноб Расулуллоҳ: «**Аллоҳ даставвал якка Ўзи бўлган, ундан бўлак ҳеч нарса бўлмаган, унинг Арши сув устида бўлган ва У ҳар бир нарсани Лавҳга битиб қўйган-да, осмонлару Ерни яратган**», — дедилар (Имом ал-Бухорий. Ҳадис. 2-жилд, 361-бет).

Милоддан аввал яшаб ўтган қадимги юнон мутафаккир файласуфларидан Фалес (624—547) бутун мавжудотнинг бош асоси сув, Анаксимен (588—525) бўшлиқ — ҳаво, Геракл-

лит (544—483) эса олов деб айтганларида ана шу мўъжизаларни назарда тутмаганмиканлар?

Шундай экан, бош модда, бутун мавжудот, табиат мантиқан ана шу уч манбадан: бўшлик — ҳаво (тутунсимон газ), олов ва сувдан **Тангри** таоло томонидан ижод қилинган бўлиб чиқади. Ана сизга моддиятнинг дастлабки пайдо бўлиши гипотезаси.

Тангри **таоло** дастлабки моддиятни тахминан ана шундай тарзда яратганидан кейин ундан онгни яратди. ОнГ эса моддиятнинг хоссаси бўлиб, фақат тирик жисмларга — жонзотларга хос бўлган. Моддиятга фикрлаш қобилятини ҳам Худои таолонинг Ўзи ато этган.

*Қуръони карими*нинг 7- «Аъроф» сурасининг 172, 173-оятлари ҳақида Ислом улаомларининг тафсирига кўра, Тангри таоло Ўзининг қудрати илоҳийси билан Одам алайҳиссаломдан таркайдиган барча зурриётларни (инсоният руҳларини) чиқариб, уларга Ўзининг мўъжизаларини кўрсатгач: «Айтингларчи, Мен сизларнинг Раббингиз эмасманми?», деганда улар: «Парвадигоро, Узинг барчамизнинг Раббимиздирсан, бизлар бунга гувоҳ бўлдик», деб, Тангри таолога аҳду-паймон, яъни мисок берган эканлар.

Демак Тангри таоло Одам Ато, Момо Ҳавво ва ер юзида туғиладиган барча инсонларни жисмоний таналарини яратишдан аввал уларнинг руҳларини яратган экан.

*Ул. «Аласту би-Раббикум» дегонида,
«Крлу бало» дегонимни билолмасмен,
«Ва мо диникум» дебон яна сўргонида,
Диним Ислом, дегонимни билолмасмен.*

*Бирни габру, бирни тарсо, жухуд қилди,
Бирни мўмин, бирни кофир, яҳуд қилди,
Азозилни даргоҳидин мардуд қилди,
На сабабдин қилгонини билолмасмен.*

(Ахмд Ясавий).

Шундай қилиб, дастлабки моддиятни яратгандан кейин, У табиатни, сўнгра жамики инсонлар руҳини, онгни, ундан кейин эса жисмоний танага эга бўлган инсонларни яратган. Бу назарияни жаҳоннинг қатор донишманд файласуфлари — Сукрот, Афлотун, Арасту, Гегель ва бошқалар ҳам тасдиқлаганлар.

«Мутлок рух», «кайхоний ақл» ломакон, яъни оламда макони ва манзили йўқ, ҳеч кимга, ҳеч нарсага ўхшатиб бўлмайдиган, шакл-шамойилсиз, яратилмаган, лекин яратадиган, қандайлигини сўз билан ифодалаб бўлмайдиган, фақат тартибли борлик, бутун мавжудот борлиги орқали пайкаладиган, Ўзининг борлигини пайғамбарларига ваҳй орқали маълум қилган **Парвардигори** оламдир.

Бутун борлиқни яратувчи Аллоҳнинг борлигини дин ва теософия илоҳиётчиларидан ташқари, Сукрот, Афлотун, Арасту, Августин, Форобий, Декарт, Беркли, Гегель, Мах, Лейбниц, Вольф, кентерберийлик Ансельм ва бошқа машҳур файласуфлар илмий фалсафий исботлаб берганлар. Уларнинг назариялари бўйича **Парвардигор** мавжудлигининг уч асосий исботи бор:

1) *Космологик исбот.* **Худо** барча нарсалар ва ҳодисаларнинг бош сабабчиси сифатида мавжуддир. Бу исбот **Худои** таолонинг парите-зид жуфтлар қонунига кўра оламнинг замонда боши ва охири борлиги ва унинг номоддий сабаб билан мавжудлиги ҳақидаги гипотезага асосланган.

2) *Телеологик исбот.* Табиатда ҳамма нарса шу қадар тартибли, мақсадга мувофиқ қилиб тузилганки, буни фақат барча ҳодисаларни тартибга солиб турувчи ғайритабиий ақлли вужуднинг мавжудлигини тан олиш билан изохлаш мумкин.

3) *Оитологик исбот.* «**Худо** мукамал вужуддир» деган тушунча ҳамма кишиларда бор, деган фаразни Августин илгари сурган. Чунки, агар «мукамал вужуд» ҳақиқатда бўлмаса, мантиқан бу ҳақдаги тушунча ҳам пайдо бўлаолмайди. Демак **Худо** мавжуддир.

Машҳур Италиялик файласуф, илоҳиётчи олим **Фома Аквинский** (1225—1274) эса, Худонинг борлигини беш йўл билан исботлаш мумкинлиги назариясини илгари сурган:

1. Биринчи ва аник йўл — ҳаракат тушунчаси билан белгиланади. Модомики, бирор жисм ҳаракатланар экан, уни бошқа бир жисм ҳаракатга келтиради. Бундай ҳаракат занжирининг охири йўқ деювчилар янглишадиладар. Акс ҳолда ҳаракатни биринчи бўлиб бошлаб берувчининг ўзи ҳам ва табиийки бошқа ҳаракатлантирувчи кучлар ҳам бўлмасди. Шу боис, барча нарсаларни ҳаракатлантирувчи кучни ягона, кудратли **Аллоҳ** деймиз.

2. Иккинчи йўл — сабаб тушунчаси билан изоҳланади. Бир нарса иккинчи нарсага сабаб бўлади. Бу сабаблар занжирини келтириб чиқарувчи биринчи сабабкор ҳам Аллоҳдир.

3. Учинчи йўл — имконият ва зарурият тушунчалари билан боғлиқ. Барча нарсаларнинг зарурияти сабабини ўзида жо этган ҳам фақат **Аллоҳдир**.

4. Тўртинчи йўл — нарсаларнинг турли даражада эканлиги билан белгиланади. Барча нарсалар кўпроқ ёки камроқ даражада мукамаллиги, асосли ва самаралилиги (фойдалилиги) билан бир-биридан фарқланади.

Бирор сифатни ўзида зиёда этган нарса, шу сифатнинг учқунига эга бўлган бошқа барча ҳодисаларнинг сабабчиси бўлади. Масалан, олов иссиқликнинг тимсоли сифатида ҳар қандай иссиқликнинг сабабчисидир. Худди шунга ўхшаш барчамиз учун эзгулик ва мукамаллик сабабкори бўлган бир Мутлак Моҳият борки, биз уни **Аллоҳ** деб атаймиз.

5. Бешинчи йўл — табиатнинг тартиб-қоидалари билан изоҳланади. Қандай қилиб табиат бундай тартибли бўлиб қолди? Бундай тартиб, қоидаларни ижодкори ким? Ақл-идрокдан холи бўлган табиат жисмлари муайян мақсадга бўйсунди. Уларнинг ҳаракатлари аксарият ҳолларда яхшилик, эзгулик билан ниҳояланади.

Улар бу эзгу мақсадга тасодифан эмас, балки Онгли Идрокнинг хохиши ва ҳукмига кўра эришади. Шундай қилиб, табиатда рўй берадиган барча воқеа-ҳодисаларнинг мақсадини белГИЛОВЧИ ВЭ ЙўналТИрувЧИ кучНИ БИЗ АЛЛОХ Деб атайМИЗ (Яна қаранг 502-бетга).

Бу исботларни ўрта асрларда машҳур файласуф, илоҳиётчи, илк схоластика вакили кентерберийлик *Ансельм* (1033—1109) ҳимоя қилиб чиққан. Ундан ҳам машҳурроқ немис файласуфи, мумтоз идеализм отаси *Иммануил Кант* (1724—1804) **Худо** илмий тажрибадан ташқарида, у фақат ақл ва ҳис орқали пайқаладиган вужуддир, деб таълим берган.

Инглиз файласуфи *Александр Сэмюэль* (1859—1938) табиатнинг бош асоси юқорида кўрсатилган номоддий «буюк бўшлиқ» — «макон ва замон»дан иборат, унинг ижодкори «мутлак рух, онг»дир, унинг қандайлигини ҳозирги билимимиз ва ақлимиз билан билиб бўлмайдиган вужуд, яъни Худодир, материя эса унга Нисбатан ҳосиладир, деб эълон қилиб. Худованднинг борлигини тасдиқлаган. Дарҳақиқат, вақт, замон ва маконнинг ижодкори **Тангри таолодир**.

Атокли француз мутафаккири *Жан де Лабрюйер*:

— Худонинг йўқлигини исботлаш имкони йўқлигининг ўзиёқ менда **Унинг** борлигига ишонч уйғотади, деган.

У, яна:

—Эй мақтанчоқ ва ўзибилармон одамзот! Лоақал оёғинг остида топталиб ётувчи оддий ожиз чувалчангни яратиб кўр-чи! деб хитоб қилган.

Бир грузин кинофильмида («Ожерелье для моей любимой») ғоят қизиқарли эпизод бор. Тоғлик икки қўшни қария ҳар куни эрта билан кўчада бирга ўтирволишади-да, доим руҳбат мавзусини «*дастлаб олма пайдо бўлганми ёки дарахтми?*» деган оддий фалсафий баҳсдан бошлашади, иккови бу тортишувда келиша олмай ҳар гал бир-бирларига жahl қилиб, зарда билан ўринларидан туриб уй-уйларига кириб кетиш билан бу баҳсга яқун ясашар экан.

Қарияларнинг дастлаб олма ва унинг уруғи бўлмаса, дарахт қандай пайдо бўлади, агар дарахт бўлмаса, олма ва унинг уруғи қандай пайдо бўлади деган бу оддий саволга фалсафа ва мантик фани ҳам асло жавоб бера олмайди. Эсингизда бўлса, бу оддий саволга китобимизнинг бошида жавоб берилган. Таврот ва **Қуръон**т **Худованд** оламни яратшининг 3—4 кунлари дастлаб ўт-ўланлар, дов-дарахтларни яратди дейилган (уруғини эмас) ва У ўзининг кудрати илоҳийси билан яратган конун-қоида ва тартиботларига кўра бу ўт-ўланлар, дов-дарахтларга уруғ бойлаб кўпайиш хусусиятини ҳам берган. **Аллоҳ таоло** ўзининг пайғамбарлари орқали ана шу ҳақиқатни билдирмаганида, бу оддий жумбок ханузгача «буюк жумбок» бўлиб қолган бўлур эди. Бу ҳақда китобимизнинг 2-фасли 26-бетда ва 10-фасли — 215-бетда ҳам айтиб ўтган эдик.

Файласуфлар фалсафа хақида

Дин ва фалсафанинг асосий вазифаси инсонларни ахлоқий тарзда яшашга ундашдир.

Немис файласуфи Вильгельм Дильтай (1833—1911) «Фалсафа «фанлар фани» эмас, балки «фан хақидаги таълимот»дир деган.

Янгикантчилик йўналишларидан бири бўлмиш Марбург мактабининг таълимотига кўра, фалсафа олам хақидаги билим бўлолмайди, у айрим фанларнинг методологияси ва логикасидан иборат, дейилади.

Француз файласуфи, физиолог, дин тарихчиси Эрнест Ренан (1823-1892) фалсафанинг мустақил фан сифатидаги аҳамиятини инкор этган: <<*Фалсафа шундай зияворки, у бўлмаса ҳамма овқат таъмсиз бўлиб туюлади, аммо унинг ўзи овқат бўлишга ярамайди*

Юнон файласуфи ва табиби Секст Эмпирик (милодий 200—280) исботланадиган, шак-шубҳадан холи бўлган билимларнинг бўлиши мумкинлигини рад этган. Ҳамма қабул қилиши шарт бўлган илмий, теологик, ахлоқий ва шу каби фактларнинг бўлиши мумкин эмас, шунинг учун ҳар қандай қарордан, фалсафий билимдан сакланишни тавсия этган. Шундагина инсон рухий мувозанатга ва ҳузур-халовотга эришади. Фалсафанинг мақсади ҳам ана шу рухий мувозанат ва ҳузур-халоватни рўёбга чиқаришдан иборат бўлиши керак, деб ҳисоблаган. Секст Эмпирик ҳаётда табиий эҳтиёжлар, майллар, одатлар, қонунлар, анъаналар ва соғлом ақлга амал қилиб иш тутиб юриш кифоя, деб таълим берган.

Мидоддан аввалги I асрда яшаган грек скептик файласуфи Пирроннинг шогирди Энесидем: *нарсаларни ҳақиқий билиш мумкин эмас, чунки бизнинг ҳар бир даъвоимизга зид бўлган иккинчи даъво қарама-қарши қўйиш мумкин, Шунинг учун, энг яхшиси, умуман ҳар қандай даъволардан воз кечмоқ керак. Чунки шундай қилгандагина ички ҳузур ва ҳаловатга эришиш мумкин. Одатда ҳамма сингари ёки бирон-бир зарур эҳтиёжга кўра ҳаракат қилмоқ тўғрироқ бўлади*, деб таълим берган.

Бинобарин «парадокс назарияси» бўйича чин гапни ёлғон деб, ёлғон гапни эса чин деб мантиқан исбот қилиб бериш мумкин. Масалан, бу назария бўйича ҳар қандай ҳаракатнинг бўлиши мумкин эмаслиги исботланади. Ҳаракат амалда, тажрибада бор, лекин бу назария бўйича мантиқан ҳаракат йўқ, деб исботлаб берилади (Бу назария 19-аср 486—489-бетларда келтирилган).

Бир қизик мисол. Биз, мантиқан олганда, билимни:

- қанчалик кўп билсак, табиийки шунчалик кўп ёддан чиқарамиз;
- қанчалик кўп ёддан чиқарсак, (мантиқан олганда) шунчалик кам биламиз;
- қанчалик кам билсак, шунчалик кам ёддан чиқарамиз;
- қанчалик кам ёддан чиқарсак, шунчалик кўп биламиз;
- қанчалик кўп билсак, шунчалик кўп ёддан чиқарамиз;
- қанчалик кўп ёддан чиқарсак, шунчалик кам биламиз... ва ҳоказо.

Шундай экан, қанчалик кўп ўқисак, билсак, шунчалик кўп ёддан чиқаришимиз ва оқибатда шунчалик кам билишимиз мантиқан исботланади. Чунки «кўп» — «кам» бири-бирига зид икки қарама-қарши сифатлар бўлиб, исталган икки бир-бирига зид фикрингизни хоҳлаган — у ёки бу томон фойдасига тўғрилигини ёки нотўғрилигини бирдек исботлаб бериш мумкин.

Келтирилган мисолимиз парадокс назариясига яқин бўлиб, ҳаётий жиҳатдан тўғри саналадиган исталган ҳақиқат нотўғрилигини ёки унинг аксини фалсафий, назарий жиҳатдан мантиқан исбот қилиб бериш мумкин.

Теософия назариясига кўра, илохий донишмандликка эришиш, Сабаблар сабабчиси бўлмиш Аллоҳ таолонинг ҳақиқатини билиш фақат Ўзи ато этган ботиний илм. яъни

илми ғайбдан хабардор бўлган теософия нирлари, авлиёлар, пайғамбарларгагина насиб этади.

Амалдаги фан эса табиий сабабларни очиб беришга. Борлиқнинг энг теран манбаларини тушунтиришга тўлиқ кодир эмас. Илмий билиш Ҳақиқатни охиригача очиб бера олмайди, чунки фанда илми ғайб — рухий ҳодисаларни билиш воситаси йўқ. Шунинг учун фан — ҳоҳ у фалсафа, ҳоҳ у мантик, ҳоҳ у физика, табиатшунослик ва ҳоказо фанлар бўлсин, Парвардигор ва Рухга боғлиқ ҳолатлар ва ҳодисаларни тушунтиришга беҳуда аралашмаслиги лозим. Бу масалани ҳал қилиш диннинг вазифасига киради. Чунки фан билмаган, билолмайдиган ладуний — ғайб илмини пайғамбарларгагина илоҳий ваҳй орқали ошкор қилинадиган Аллоҳ таоло оятлари, каломини аниқ фанларнинг билишига йўл бўлсин!

Деизм (лотинча «Худо») таълимотига кўра, Борлиқнинг шахсиз биринчи сабабчиси Худованд оламни яратгач, Борлиқни, табиатни ўз қонунлари амалига ташлаб қўйган. Бутун Борлиқ, табиат, жонли, жонсиз мавжудотлар ана шу илоҳий қонун-қоидалар зами-нида ўз кучлари билан ҳаракатланадилар ва ривожланадилар.

Оламнинг ўзи, унинг ҳаракати, ундаги барча нарсалар, ҳодисалар, воқеалар ана шу тартибот ва қонун-қоидаларга кўра содир бўлади.

Нидерландиялик файласуф *Спиноза* (1632—1677)нинг таълимоти бўйича бениҳоя хусусиятга эга бўлмиш Парвардигори олайшинг моҳиятини — Ҳақиқатни билиш учун ҳамма нарсани биладиган бениҳоя ақл керак бўлади.

«*Ҳамма нарсани ким билади?*» — деган шогирдлари саволига Афлотуннинг устози бўлмиш буюк донишманд, қадимги юнон файласуфи Сукрот:

«*Ҳамжа нарсани ҳамма билади, лекин <<ҳамма>нинг бир қисми ўлиб кетган, иккинчи қисми эса ҳали тугилган эмас*», деб донишмандлик билан жавоб берган экан. Ҳозир яшаб турганлар ҳамма эмас, демак табиийки, ҳамма нарсани билишнинг имкони йўқ. Шундан қелиб чиққан ҳолда ҳамма нарсани билувчи фақат яратувчи Аллоҳ таоло-дир, деб айтамыз. Демак, бизнинг ниҳояли, чегараланган ақлимиз бениҳоя, чегарасиз хусусиятларга эга бўлган Тангри таолонинг моҳиятига етишга ҳали ожизлик қилади. Бундан ниҳоясизликни бениҳоя даражадаги ақл билан пайқалади, билинади деган фалсафий ва мантикий ҳулоса қилиб чиқади.

Француз файласуфи, физиолог, дин тарихчиси Эрнест Ренан: «*Ақлий ибтидо бўлмиш Худованд оламни ўзи яратган қонунларига мувофиқ бошқаради ва тараққиёт унинг ҳукмронлигидан иборатдир*», деб тўғри айтган.

Шунингдек, теология таълимотида ҳам: «*Табиатдаги ҳамма нарса аниқ мақсадга мувофиқ яратилган ва ҳар қандай тараққиёт илгаридан белгилаб қўйилган мақсад-нинг амалга ошишидир*», деган нуқтаи назар илгари сурилган.

Фалсафа кундалик ҳаётда тўғри фикрлай олиш, мантиқан тўғри мушоҳада юритиш усулдари ва тамойилларини ўргатади. Шундай бўлса-да, фалсафага қаттиқ берилиб кетишнинг ҳам фойдаси йўқ.

Фалсафа биз инсонлар ҳаётда қандай қилиб тўғри ва оқилона яшашни билишимиз учун ҳаёт қонун-қоидаларини ўрганишимизда керак бўлади.

«*Фалсафани ўрганишдан асосий мақсад ягона, олий яратувчини билишдир*», — деган эди ўз вақтида шарқнинг буюк файласуфи А. Форобий.

Фалсафанинг теологик вазифаси табиий ва ахлокий оламнинг энг оқил ва яратувчи ибтидоси сифатида Худованд идеяларини тасвирлаб беришдан иборатдир. Чунки Худони билиш ҳар бир одам боласида туғма бўлиб, инсоннинг билиш лаёқати иккиламчи, чунончи, ички тажрибадан, ишончдан, яъни диний эътиқоддан қелиб чиққан ҳосиладир.

Стоикларфалсафий таълимотининг вакиллари — Зенон, Хрисипп, Диоген, Боэций, Панэтий. Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий ва бошқаларнинг фикрича, билим фақат донишмандлик касб этиш ва яшай билиш учун воситадир, табиатга мос равишда яшамок керак, бахт эҳтирослардан холи бўлишда, инсон руҳининг осойишталигида, лоқайдликда-дир.

Файласуфлар ҳар бир нарсага танқидий кўз билан қараш орқали доимо бир-бирларини фикрларини тузатиб, тўлдириб, жило бериб келганлар. Ахир айтадиларку «танкид келажакнинг меваси», деб. Масалан:

— Анаксагор олов ва Куёш айна бир нарсадир, деб ҳисоблаганда қаттиқ янглишган, — дейди Сукрот. Чунки у, одамлар оловга бемалол қарай олишларини, Куёшга эса ҳеч қачон тик боқа олмасликларини назардан қочирган. .

Шунингдек, Анаксагор инсон териси Куёш нури таъсирида қорайишини, олов эса бундай қудратга эга эмаслигини; ўсимликлар Куёш ҳароратисиз яшай олмасликлари, олов тафтидан эса ҳалок бўлишларини унутган. Анаксагор Куёшни оловда тобланган тош, деб таърифлаган. Аммо тош қанча қиздирилмасин, ҳеч қачон Куёш каби ёғду тарата олмаслиги кундек равшандир. Куёш эса энг порлоқ ёриткич бўлиб қолажак, деган.

Милоддан аввалги асрларда яшаб ўтган буюк юнон файласуфлари бутун мавжудоднинг бош асоси ҳақида ҳам турлича фикрда бўлганлар.

Масалан, Фалес (624-547) бутун мавжудоднинг бош асоси **сув** деб таъкидлаган. Анаксимандр (610~546)нинг фикрича, инсон ҳам бошқа тирик мавжудодлар сингари **баликдан** бунёга келган. Анаксимен (588-525) нинг айтишича, бутун мавжудод бош моддиятдан — **хаводан** вужудга келган. Гераклит (544-483) — олам ва ҳамма нарса **оловдан** келиб чиққан, деган бўлса, Ксенофан: ҳамма нарса **тупроқдан** ташкил топган ва пировард натижада яна унга айланади деган.

Фикрлар турли-туманлиги балки аста-секин ҳақиқатга йўл очар?

Таъкидлаб ўтиш жоизки, **Парвардигори олам** тўғрисида бахслашишни, унинг хусусида чуқур кетишликни деярли барча динлар ман қилади. Чунки, юқорида айтиб ўтилган сабабларга кўра, илмий билиш, фан, ҳақиқатни теран очиб беришга қодир эмас.

Яна қайтарамиз: Афлотун *«Фалсафага ҳаддан ортиқ берилмоқлик зиёнدير»*, деб доим такрорлар экан.

Ҳаддан ошишни Исломи дини ҳам ёқламайди. Пайғамбаримиз Расули ақрам Муҳаммад мустафо саллаллоҳу алайҳи вассаллам ҳам бир қанча муборак ҳадислари орқали бизни бу йўлдан қайтарганлар:

«Исломи — ақлнинг ҳаддан ошишлигини ҳам, орқада қолишлигини ҳам ис-тамайди».

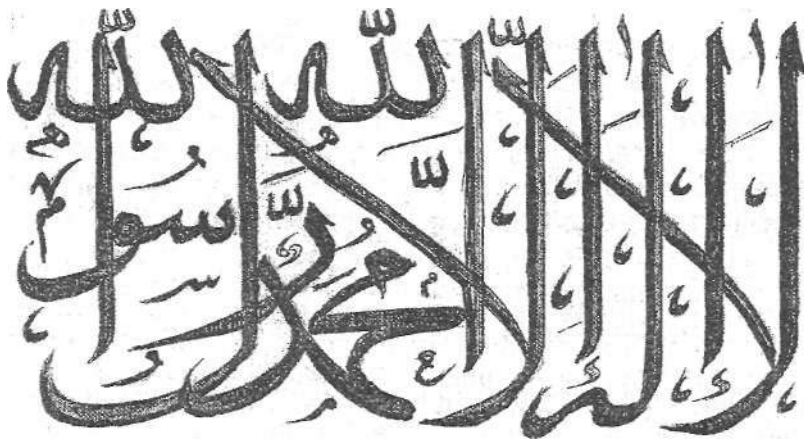
«Динда ҳаддан ташқари ғулув (чуқур) кетманглар. Чунки сизлардан илгари ўтган қавмлар динда ғулув кетганликлари сабабли ҳалок бўлганлар».

«Ишларнинг хайрлиси, фазилатлиси ўртачасидир».

Демокрит: *«Мўл-кўлчилик ҳам, етишмовчилик ҳам мен учун бегонадир»*, деган. Чунончи ҳамма нарсанинг аълоси ўртачасидир.

Демак фалсафада ҳам, динда ҳам ҳаддан ошмоқлик, чуқур кетмоқлик маъқул кўрилмайди. Ҳар бир нарсада, ҳар бир ишда меъёр қонуни, «олтин ўрталиқ»ка риоя қилиб яшаш, ана шу шакл-шубҳасиз тўғри йўлдир.

Азиз суҳбатдошим! Умумий маълумотлар бериш тариқасида китобимизнинг кейинги фаслида Сизни башарият тафаккури тарихида чуқур из қолдирган файласуфларнинг асосий дунёқарашларининг қисқача мазмуни билан таништирмоқчиман. Файласуфлар рўйхати шартли равишда милоддан аввал ва милодий асрларда ўтганларнинг хронологик — туғилган йиллари тартиби билан берилди.

«Ла илаҳа иллаллоҳу Муҳаммадан расулуллоҳ».

Буюк файласуфлар

1. Милоддан аввалги асрларнинг буюк файласуфлари

**Ҳақиқатни очинглар,
тўғри йўлдан юринглар.**

Абу Али ибн Сино.

1. **Фалес** (625—547) — қадимги юнон фалсафасининг биринчи тарихан ишончли вакили, етти юнон донишмандидан бири. Мисрда ва Бобилда юзага келган математик ва астрономик билимларни ҳам эгаллаган. Стихияли моддиончилик милет мактабининг асосчиси.

У биринчилардан бўлиб табиат ҳақида фикр юритган. Куёш тутилиши унинг ой билан тўсилиши туфайли юз беришини биринчи бўлиб англаган. Куёш тутилишини олдиндан айтиб берган. Миср эҳромларининг баландлигини уларнинг соясига қараб ўлчаган. Цицерон шундай гувоҳлик беради: «Фалсафа Фалесдан бошланади, у биринчи эди». •

Фалес нарсаларнинг хилма-хиллигидан ягона бош асосни излаган ва уни жисмоний, хиссий муайян модда деб қараган. Унинг таълимотига кўра, бутун мавжудотнинг бош асоси сувдир. Чунончи, файласуфнинг бу таълимоти *Қуръони карим*да «Анбиё» сура-си 30-оятига мос келади. Асли милетлик, яъни Кичик Осиёдан.

2. **Анаксимандр** (610—527) — қадимги юнон файласуфи, стихияли диалектика вакили. Милетлик Фалеснинг шогирди. Коинотнинг геоцентрик моделини, илк географик харитасини тузган. Тарихда биринчи бўлиб инсон, бошқа тирик вужудлар сингари, баликдан бунёдга келган, деган эволюцион ғояни баён этган.

3. **Анаксимеес** (588—510) — қадимги юнон файласуфи, стихияли диалектика вакили. Анаксимандрнинг шогирди. Анаксимен таълимотига кўра, бутун мавжудот бош моддиятдан — ҳаводан вужудга келади ва яна унга қайтади. Ҳаво бениҳоя, абадий, ҳаракатчандир. У куюклашиб, авзал булутларни, сўнгра сувни ва ниҳоят тупроқ ва тошларни ташкил этади, сийраклашиб оловга айланади. Бунда миқдор сифатга ўтиши идеяси кўри-ниб турибди. Ҳаво ҳамма нарсани қамрай олган — жон ҳам, коинотдаги беҳисоб оламлар учун ялпи умумий муҳит ҳам унинг ўзидир. У таълим бериб айтадики, юлдузлар оловдан иборат, лекин уларнинг иссиғини сезмаймиз, чунки улар биздан жуда йирокда жойлаш-ган. У, Анаксимендрнинг яқин дўсти ва шогирди бўлган.

4. **Пифагор** (эрамиздан олдинги VI аср) — қадимги юнон математиги, файласуфи. Жанубий Италиянинг Регия шаҳрида, бошқа бир маълумотга қараганда Сомосо оролида туғилган, 530 йилдан Жанубий Италиядаги Кротон шаҳрида, кейинроқ Месапонт шаҳрида яшаган. Кротонда фалсафий мактаб, сиёсий партия ва диний биродарлик иттифоқи — цифагорчилар иттифоқини тузади. Пифагор сон барча нарсанинг моҳияти, олам эса сонлар за улар орасидаги муносабатларнинг гармоник тизимидир, деган ғояни илгари сурган.

У файласуфлар — Анаксимандр ва Ферекиднинг шогирди бўлган. Пифагор узоқ вақт давомида Мисрда таҳсил олган. Зардуштийлик динига жуда қизиққан. У Мисрда илм сирларини ўрганиш учун хатто ўзини хатна қилдиришга ҳам рози бўлган. Акс ҳолда уни китобларга яқинлаштиришмасди. У ҳаётнинг мазмунига оид қарашларга «Фалсафа», деб ном берган биринчи донишманд эди. Пифагор душманлари томонидан ўлдирилган.

5. **Гераклит** (Ш-У асрлар) — қадимги юнон файласуфи. Кичик ©сиёдаги Эфес шаҳрида туғилган, оқсуяк киборлар зотидан. Гиппократ (Букрот ҳаким)нинг отаси. «Табиат ҳақида»ги асари теран фикрлилиги ва баёнининг сирлилиги билан шуҳрат қозонган (шу боисдан Гераклитнинг лақаби «қоронғу» бўлган).

Гераклитнинг фикрича, табиатнинг бош, энг ўзгарувчан ва серҳаракат моддаси *олов*-дир. Оламнинг ўзи, айрим нарсалар, жонлар оловдан келиб чиққан. Чунончи, «бутун

мавжудот учун айна бир бўлган бу коинотни ҳеч қандай илоҳ ва ҳеч қандай инсон яратмаган, у меъёри билан ёниб, меъёри билан ўчиб турадиган абадий жонли олов тарзида ҳамиша бўлган, бор ва ҳамиша бўлади».

Олов жараёни давралаб айланади: «Буюк йил» ўтиши билан ҳамма нарса янгидан «олов»га айланади. Узлуксиз ҳаракат жараёни натижасида ҳар қандай нарса ва ҳар қандай хосса ўз қарама-қаршисига ўтади — совуқ-иссиқ, иссиқ-совуқ бўлади.

Гераклит дунёни билиш мумкинлигига қаттиқ ишонган ва инсон ақли учун чегара йўқ деб ҳисоблаган. Ўзгаришлар қарама-қарши кучларнинг таъсири натижасидир, ҳамма нарса кураш орқали содир бўлади ва янгиланиш зарурият туфайли рўй беради, деган ғояни илгари сурган. У, ҳаёт абадий қарама-қаршиликлар курашидир, ҳамма нарсанинг отаси — низо, нифоқ ва можародир, деган.

У, «космос» (тартиб) сўзини биринчи бўлиб қўллаган. Бу сўз дастлаб давлат тизими ва ҳатто аёлларни «тартибга келтирувчи» пардоз-андоз анжомларига ҳам қўлланилган. «Косметика» сўзи шундан келиб чиққан.

6. Конфуций (551—479) — қадимги хитой мутафаккири, сиёсий арбоби. конфуцийликнинг асосчиси. Унинг асосий қарашлари «Сухбатлар ва мулоҳазалар» китобида баён этилган. Бу китоб Лунь-юй ва унинг шогирдлари, издошлари ёзиб олган хикматлар ва сухбатлардан иборат.

Конфуцийнинг таълим беришича, нарсаларда икки ибтидо: Ли — оқилона ижобий куч ва Ци — пассив моддият мавжуд. Биринчи ибтидо инсонда ижобий фазилат — яхшиликка интилишни пайдо қилади, иккинчи ибтидо эса салбий сифат — ҳиссий васвасаларга интилишни вужудга келтиради.

Конфуцийнинг тарафдори Сюнь-цзи (298—238): «Осмон — табиатнинг бир қисми бўлиб, онгга эга эмасдир. Инсон нарсаларнинг қонунларини билиб олгач, улардан ўз манфаатлари учун фойдаланмоғи лозим»,— деган ғояни олға сурган.

7. Парменид (э.р.авв. 504-йилда туғилган) — қадимги юнонларнинг машҳур файласуфи, Жанубий Италиянинг Элей шаҳрида туғилиб ўсган. Элей мактабининг асосчиси. Гераклитнинг замондоши.

Парменид ўзининг «ҳақиқат таълимоти»ни «фикр таълимоти»га, яъни Гераклит диалектикасига қарши қаратди. «Ҳақиқат таълимоти»ни, жумладан, ҳақиқий Борлиқ ягонадир, абадийдир, ҳаракатсиздир, бўлинмаедир, ичида бўшлиқ йўқдир, деган таълимотни «фикр таълимоти»га, яъни пайдо бўлиб, ўтиб турадиган, ҳаракатланадиган, қисмларга бўлинадиган, бир-биридан бўшлиқ билан ажратилган кўпдан-кўп нарсалар мавжуддир, деган таълимотга кескин қарама-қарши қўйган. «Ҳақиқат таълимоти» ишончлидир, «фикр таълимоти» эса фақат ҳақиқатнамодир, деган.

Парменид.икки ибтидони: фаол (актив) — оловли, ёруғ ибтидо билан инерт — қоронғу ибтидони фараз қилган. Ҳис-туйғуларнинг кўрсатмаларига ишонмаслик ва ақл юриши, билимга юксак баҳо берган. Ҳаракатни инкор этиши эса Парменидни қадимги грек метафизикасининг асосчисига айлантиради. У файласуф Ксенофан ва Пифагорнинг издоши — Аминийдан сабоқ олган.

8. Анаксагор (500—428) — қадимги юнон файласуфи, қулдорлик демократиясининг мафкурачиси. Кичик Осиёнинг Клазомен шаҳридан. У нарсаларнинг алмашинуви-ни эътироф этган. Унинг фикрича «гомеомериялар» (нарсаларнинг уруғлари ҳақидаги таълимот) деб аталган унсурларнинг турлича бирикишларидан барча мавжуд нарсалар ташкил топади. Ақлни элементар зарраларнинг бирикуви ва айрилуви-га сабаб бўладиган ҳаракатлантирувчи куч деб ҳисоблаган ҳамда энг енгил ва энг нозик модда деб тушунтирган. Унингча, олам бунёдкори ақл (нус) бўлиб унсурларни тартибга солиб туради. .

9. Левкипп (э.р.авв. V аср) — Демокритнинг сафдоши ва устози, у билан бирга атомистикага асос солган аллома. Левкипп фанда ишлатиладиган уч янги тушунчани киритган:

- 1) *мутлақ (абсолют) бўшлиқ;*
- 2) *бу бўшлиқда ҳаракатланувчи атомлар;*
- 3) *механик зарурият.*

У сабабият конунини ҳам, етарли асос конунини ҳам биринчи бўлиб аниқлаб берган. *«Хеч бир нарса сабабсиз пайдо бўлмайди, аммо ҳамма нарса бирон асосда ва зарурият так,озоси билан пайдо бўлади»*, деган таърифни илгари сурган.

10. Э м п е д о к л (490—430) — қадимги юнон моддиюнчи файласуфи, кулдорлик демократиясининг идеологи. Агригентлик (Сицилиядаги орол). Эмпедокл ўзининг «Табиат ҳақида» номли фалсафий поэмасида нарсаларнинг бутун хилма-хиллигини тўрт илдизга — тупроқ, сув, ҳаво ва оловга боғлаган. Табиатнинг тўрт унсури ҳақидаги бу таълимот кўп асрлар давомида антик ва ўрта аср фалсафасида сакланиб келди. Унсурларнинг бирлашуви ва бўлинишини Эмпедокл бир-бирига қарши курашувчи икки кучнинг — тортиш ва итариш (дўстлик ва душманлик)нинг ҳаракати билан изоҳлади. У ёки бу кучнинг устун келиши коинот тараққиётининг турли босқичларини билдиради. Эмпедоклнинг ҳаётга кўпроқ қобил бирикмаларнинг табиий танланиши натижасида тирик вужудларнинг конуниятли эволюцияси ҳақидаги фарази катта тарихий аҳамиятга эга бўлди.

11. С о к р а т (470—399) — қадимги юнон файласуфи, Афинада яшаган ва дарс берган. Бир вақтлар у софистлар гуруҳига аъзо бўлган. Унинг дарсларини шогирдларидан Ксенофонд, Платон, Антисфен, Аристипп, Эвклид каби кўплаб машҳур файласуфлар тинглаганлар ва сабоқ олганлар. Шарқда Сукрот номи билан машҳурдир.

Сукротнинг ўзи ҳеч нима ёзиб қолдирмаган, бинобарин унинг таълимоти ҳақида фақат Афлотун ва Арастуниг асарлари асосидагина фикр юритиш мумкин. Худосиз билим илмий аҳамиятга молик эмас, оламнинг тузилишини, нарсаларнинг физик табиатини билиб бўлмайди, уни тўлиқ Худо билади, биз фақат ўз-ўзимизни билишимиз мумкин деб таъкидлаган. Билиш предметини бундай тушунишни Сукрот «Ўз-ўзингни бил» деган коида билан ифодалаган.

Ундан олдинги файласуфлар, фалсафанинг предмети тўғрисида фикр юритган бўлсалар, Сукрот эса, фалсафанинг вазифаси турли ахлоқий масалаларни фалсафий нуқтаи назардан тадқиқ этишдан иборатдир, деган.

Билимнинг олий вазифаси назарий эмас, балки ам.алий вазифадан, яъни яшамоксанъатидан иборат. Сукротнинг фикрича, билим — умумийлик ҳақидаги фикр, тушунчадир. Тушунчалар таърифлар орқали очилади, индукция орқали умумлаштирилади. Тушунчани таърифлашдан олдин суҳбат келади, бу суҳбат давомида ҳамсуҳбат бир қанча кетма-кет берилган саволлар билан зиддиятларда фош этилади. Зиддиятлар очилиши билан сохта билим бартараф этилади, бунда ақл дучор бўладиган нотинчлик эса, фикрни чин ҳақиқатни излаб топишга ундайди. Ўз тадқиқот усуллари Сукрот «доя кампирнинг маҳорати» билан таққосларди.

Унинг догматик даъволарга танқидий қарашни назарда тутадиган саволлар методи Сукротча «киноя» деб ном олган. Нутқининг мантикий кучи, киноя воситасида ўз суҳбатдошларининг чалкаш фикрларидан усталик билан мохирона фойдаланиб, ўзига ром қила олиши билан катта таассурот қолдирган. Унинг этикаси — рационалистик этикадир. Сукротнинг таълим беришича, «Ёмон ишлар, қилиқлар фақат билмасликдан келиб чиқади ва ҳеч ким ўз хохиши билан ёмон бўлиб қолмайди». У, донишмандлик тимсоли ҳисобланган.

Яккахудолик эътиқодидан қайтмагани учун қатл қилинган. Устидан чиқарилган ҳукмга эътироз бериб ҳам ўтирмай, ўз ўлимини ихтиёрий равишда танлаб, захар ичиб ўлган.

12. Д е м о к р и т (470—365) — қадимги юнон файласуфи, Левкиппнинг шогирди, комусий олим, атомистика таълимотининг асосчиларидан бири. Эпикур, Лукреций Кар Демокрит таълимотининг давомчиларидандир. Пифагорнинг ўғли Аримнест Демокритнинг устози бўлган.

Абдерлик Демокрит бош ибтидо деб, икки ибтидо — атомлар ва фазони эътироф этган. У атомларни, яъни моддиятни бўлинмас, зарраларни ўзгармас деб ҳисоблаган. Улар абадий, доимо ҳаракат қилиб туради ва шакли, катталиги, ҳолати ва тартиби билан бир-биридан фарқ қилади. Товуш, ранг, маза каби бошқа хоссалар атомларга тааллуқли бўлмай, балки фақат шартли равишда — «нарсаларнинг ўз табиатига боғлиқ бўлмаган ҳолда» мавжуддирлар. Атомларнинг бирикишидан жисмлар ҳосил бўлади. Атомларнинг парчаланиши жисмларнинг ҳалок бўлишига олиб келади. Атомлар чексиз бўшлиқда абадий ҳаракат қилади, улар ўрин алмашадилар, бир-бирлари билан тўқнашиб, атомлар уюр-

масини хосил қиладилар. Бенихоя кўп «туғилиб ва ўлиб турадиган» оламлар ана шу тарика вужудга келадилар, улар табиий йўл билан, зарурият юзасидан пайдо бўладилар ва ўладилар деб таълим берган.

Унинг фикрича, кишилар ўз эҳтиёжларини мўътадил (ўртача) даражада сақлашлари керак. Ўртача меъёр, дейди Демокрит, эзгу ва бахтли ҳаёт учун зарурдир. Барча гўзаллик ўртачаликдадир. Менга хаддан ташқари мўл-кўлчилик ҳам, етишмовчилик ҳам ёкмайди, ҳамма нарсаларнинг олий мақоми ўртачаликдадир. Меъёр бузулса, энг ёқимли нарса ҳам энг ёқимсиз нарсага айланади. Меъёрдан ортиқ кайфу-сафо, лаззатга берилган, чегарани билмаган кишиларни аҳмоқ ва тентак деб билиб, улар ўз кулфатларига ўзлари айбдор бўлишлари турган гап, дейди. Ва у, инсоннинг барча аҳмоқона хатти ҳаракатларини илм-сизлик натижаси деб ҳисоблаган.

Демокрит сабабиятни зарурият билан бирдай деб билган, тасодифни инкор этган; на табиатда, на жамиятда ва на инсонда ҳеч нарса тасодифан юз бермайди, деган. У, «тасодифият»ни — билмаслик натижаси деб қараган.

Ҳиссий идрок — билишнинг асосий манбаи, лекин у жисмлар ҳақида «коронғу» билим беради, холос. Бу билим узра янада нозикрок билим — ақл воситаси билан билиш юксалиб туради ва бу билим оламнинг моҳиятини, яъни атомлар ва бўшлиқни билишга олиб келади, деб таълим берган. Бу билан у билишда ҳиссийёт билан ақлнинг ўзаро муносабати муаммосини ўртага ташлади.

13. Гиппократ (460—370) — Қадимги Греция ва умуман инсониятнинг машҳур табиби, илмий тиббиёт асосчиларидан бири. Тиббиёт таълимини отаси Гераклитдан олган. Унинг асарлари Ғарб ва Шарқ табиблари қўлида кўп асрлар мўътабар қўлланма бўлиб келди. Унга 75 га яқин асар нисбат берилади. Шарқда Букрот ҳаким номи билан машҳур. Букрот асарларини ва уларга Жолинус (Гален), берган шарҳларни Ҳунайн ибн Исҳоқ (809—877) сурёний ва араб тилларига таржима қилган.

Букрот тиббиётни коҳинлар таъсиридан қутқарди ва унинг мустақил ривожланиш йўлларини белгилаб берди. Табиб касалликни эмас, балки беморни даволаши керак, деб таълим берди. У тиббиёт географиясига асос солди, касалликлар худонинг хоҳиши билан пайдо бўлади деган даъвои рад этиб, этиология ва диагностика масалаларини, даволаш йўл-йўриқларини ишлаб чиқди. У қўли енгил жарроҳ ҳам бўлган. Табиб хулқ-атворининг қисқача таърифи бўлган қасамёдни — «Гиппократ қасамёди» матнини ҳам у ёзган.

Букрот ҳакимни ҳақли равишда тиббиётнинг отаси деб атайдилар.

14. Аристипп (435—355) — қадимги юнон файласуфи, Протагор ва Сукротнинг шогирди, Кирена мактаби — Гедонизмнинг асосчиси.

Аристипп ҳаётнинг олий мақсади хурсандчиликда деб билган; лекин унинг фикрича, инсон хурсандчиликка тўлиқ бўйсунмаслиги лозим, балки оқилона лаззатланишга интилиши керак, чунки оқилона лаззатланиш ҳаётнинг олий саодатидир. Ўтмиш ва келажак олдида умид ёки кўрқув ҳеч қандай маънога эга эмас, фақат ҳозирги вақтдаги лаззат қийматга эга. Яхшилик ва ёмонликнинг, чин ва ёлғоннинг мезони хурсандчилик ва азоб-уқубатдадир деб таълим берган. Ҳашамдорлик ва башанг кийинишни ҳуш кўрган, олам кезиб, киборларча ҳаёт кечирган.

15. Платон (427—348) — қадимги юнон файласуфи, Сукротнинг шогирди, 30 дан ортиқ фалсафий диалогларнинг муаллифи. Шарқда Афлотун номи билан машҳур. Асл исми Аристоклдир. «Платон» унинг лақаби бўлиб юнонча «кенг елкали», «бўлали» деган маънони англатади. Бу лақабни унга устози Сукрот берган.

Платон таниқли бой оилада Афинадан унча олис бўлмаган Эгина оролида дунёга келган. Ота авлоди Аттиканинг сўнгги ҳукмдори Кодрга тақалса, она авлоди машҳур конуншунос Солонга бориб тақалади. Устози Сукрот ўлган йили у 28 ёшда бўлган. Платоннинг энг яхши дўсти ва шогирди Аристотел эди.

Афлотун ҳаким Сукрот, Пифагор, Парменид ва Гераклит таълимотларидан кенг фойдаланган. Афлотун киборлар оиласида туғилган. 407- йилда Сукрот билан танишиб, унинг энг яқин шогирдларидан бири бўлиб қолган. Афина шаҳрида Афлотун академияси номи билан танилган файласуфлар мактабига асос солган.

Унинг фикрича, ҳиссий дунё «ғоялар» билан «моддият»нинг маҳсулидир. Ғоялар (иде-

ялар) абадий, оламдан ташқари, улар ўлмайди ва пайдо бўлмайди, вақт ва фазо билан боғлиқ эмас.

Моддият (материя) шаклсиздир, у ғоялар туфайлигина намоён бўлади, яшай олади. Ундан ташкил топган ҳиссий нарсалар ўткинчи, нисбий бўлиб, вақт ва фазога боғлиқ.

Афлотун ғояларни ғайритабиий куч деб билган. Афлотун фалсафасининг негизини уч асосий субстанция — «ягоналик» (эзгулик), «ақл» ва «жон» ҳақидаги таълимот ташкил этади, чунончи:

1) Борлиқнинг асосини «ягоналик» ташкил этади. У — ҳар қандай сифатлардан юқори туради, унинг на бошланиши ва на охири бор, у ҳар қандай борлиқ, сезги ва тафаккурдан юқори туради. Барча идеялар ва моддий нарсаларнинг манбаи ҳам шу «ягоналик»дир деб таълим берган.

2) Иккинчи субстанция «ақл»дир. У — ягоналикнинг борлиқдаги шуъласи бўлиб, нарсаларнинг моҳиятини тушунишга интилади. У ақлни барча тирик мавжудотларнинг фикрий умумлашмаси, ҳатто ўзи ҳам қандайдир жонли зотдир деган.

3) Учинчи субстанция эса «жон». У ақл ва моддий дунёни бир-бирига қўшиб туради. Жон абадий ва мунтазам ҳаракатда. Ҳар бир одамнинг жони ўша умумий жоннинг образи, хусусий шаклда зоҳир бўлишидир. Одамнинг ўлими билан у йўқолиб кетмайди. Тана эса жондан ажрагач, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтади. Одамларнинг жони муайян танада мужассамланишидан олдин асл жойи осмонда бўлиб, унда гўё идеяларни бевосита кузатиб, ўзлаштириб олади. Одамларнинг билиши улардаги жоннинг ўша осмонда кузатган идеяларни эслашдан иборатдир. Оддий ҳиссий нарсалар ва ҳодисалар ҳақида эса инсон аниқ билимга эга эмас, балки шунчаки тахминий фикрга, тасаввурга эга бўлиши мумкин ҳолос, дейди.

Афлотун давлатни бошқаришнинг 3 та асосий шаклини кўрсатган — монархия, аристократия ва демократия. У утопик характердаги «идеал давлат» тўғрисидаги таълимотни яратган. Бундай давлатни фақат «ғоялар»ни тушунишга эриша олган оксуяк файласуфлар идора этишлари керак. Сиёсат, давлатнинг тузилиши, уни бошқариш уч табақа ҳақидаги назарияга асосланади. 1-табақа — давлатни бошқариб турадиган файласуфлар; 2-табақа — давлатни душмандан ҳимоя қиладиган ҳарбийлар; 3-табақа — меҳнаткашлар. Меҳнаткашлар табақаси икки юқори табақага итоат этишлари ва меҳнатсевар бўлишлари керак.

Афлотуннинг қарашлари ҳозирги даврда ҳам файласуфлар учун маънавий озик бўлиб келмоқда. Платон, тадқиқотчилар тили билан айтганда, инсоният устози ва барча замонларнинг буюк донишманд файласуфидир.

Антропософия (юнонча — одам ва донишмандлик) мистик таълимот вакиллари Платонни Зардушт, Будда ва Ийсо пайғамбарлар қатори «Инсониятнинг буюк устози», «Инсонийлашган олий рух» деб унга жуда юқори, муносиб баҳо берганлар.

16, Д и о г е н (400-325) — қадимги юнон файласуфи, киник мактабининг асосчиси. Антисфеннинг шогирди. У ўз устозининг қарашларини мукаммал ҳулосалар даражасига етказди. У цивилизациянинг барча ютуқларини рад қилди ва фақат зарурий эҳтиёжларни қондириш билан чекланишга даъват этди. У аскетизм (таркидунёчилик)ни тарғиб этган. Ривоятларга кўра, у ҳукмдорлар олдида ўзини дадил ва мустақил тутган, ижтимоий ҳаттл-ҳаракатлар коидаларига нафрат билан қараган. Ўзини дунё фуқароси (Космополит) деб ҳисоблаган. Айтишларича, у кейинги пайтларида очик осмон остида, ёғингарчилик пайтларида бочкада, баъзи маълумотларга қараганда, дарз кетган катта сопол ҳумда яшаш билан кифояланган экан.

17. Я н Ч ж у (395—335) — қадимги хитой файласуфи. Коинотда «буюк чеклик» ёки «буюк чексизлик», яъни сифат ва шаклсиз, инсон идроки етолмайдиган ҳар томонлама баркамол, нуқсонсиз ғайритабиий куч ҳукм суради, деб таълим берган. Унинг фикрича, барча воқеалар ва ҳодисалар табиий зарурият тамойили бўйича амалгаюшади. Бу тамойилни у тақдир деб таърифлаган.

Ҳамма нарса ҳалокатга, йўқ бўлишга маҳкумдир. Ҳаёт табиий зарурият бўйича ўлим билан алмашинади, пайдо бўлишидан кейин бузилиш бошланади деб таълим берган. Ян Чжу ҳаётда ҳозирни ғанимат кўришга ва ўлгандан кейин нима бўлишини ўйлаб, ўзини қийнамасликка даъват этган.

18. А р и с т о т е л ь, шарқда Арасту (384—322) — қадимги юнон файласуфи ва қомусий олими, мантиқ (логика) фани ва махсус билим тармоқларининг асосчиси. Афлотун (Платон)нинг энг яқин шогирди. Фракиянинг Стагира шаҳрида туғилган. Арастунинг отаси Никомах, Македония ҳукмдори Аминит II нинг шахсий табиби бўлган: Арасту Македонияининг бўлғуси ҳукмдори Искандар Зулқарнайннинг отаси Филипп билан болалигида бирга ўйнаб катта бўлган. Арасту 20 йил давомида Афинадаги Афлотун академиясида таълим олган. 343- йилдан подшоҳнинг ўғли Александрнинг (Искандар Зул-Карнайн.) тарбиячиси ва муаллими бўлиб хизмат қилган ва уни яққахудолик руҳида тарбиялаган. 335-йилда у Афинада ўзининг Ликей мактабини ташкил қилган.

Арасту таълимоти бўйича, «шаклларнинг шакли» моддият билан алоқаси бўлмаган мутлақ шакл Худованддир. Охириги сабаб табиатдаги ҳамма ходисаларнинг максоди ана шу Худованддир, деган катъий ҳулосага келган. У сезги ва ҳиссий билиш моддий дунёни билишнинг фақат бошланишидир, дейди. Сезгиларимиз орқали биз фақат айрим жисм ва ходисаларни яққа-яққа ҳолда биламиз. Уларнинг умумий томонини билиш эса фақат тафаккурнинг, фаннинг вазифасидир. Билимнинг олий босқичи сезгиларимизга асосланган тафаккур, тушунчаларимиздир.

Арастунинг таълимотича, ҳаракатнинг манбаи модданинг ўзи бўлмай, балки «биринчи ҳаракатлантирувчи» куч Худованддир.

Арастунинг фикрича, одамзод жон ва тана бирлигидан иборат, жон тана устидан ҳукмронлик қилади. Тана эса жонга бўйсунishi керак.

Аристотель фақат улкан файласуфгина эмас, балки кўпгина фан соҳаларининг соҳиби, забардаст мутафаккир эди. У, мантиқ, фалсафа, психология, этика, риторика ва табиий фанлар бўйича ўлмас асарлар ёзиб қолдирган.

Аристотель яхшиликни таърифлаб унга баҳо берар экан, Демокрит сингари «Олтин ўрталиқ»ни юқори кўяди. «Яхшилик», — дейди у, маълум даражада ўртамиёналикдан ташкил топади, чунки у доимо ўртачага интилади. Комил кишилар бир хил бўлади, ёмонлар эса ҳар хил бўлади.

Арасту жамиятдаги кишиларни 3 табақага бўлади: 1) Энг бой табақа, 2) Энг камбағал табақа, 3) Ўртача табақа. Булардан энг бой ва ўрта табақалар гўзал фазилатларга эга бўлиб, камбағал кишиларда бу ахлоқий фазилатлар йўқдир. Давлат ҳокимияти бойларда ҳам эмас, камбағалларда ҳам эмас, балки фақат ўрта табақа қўлида бўлиши керак дейди. Давлатнинг энг яхши шакли ўрта табаканинг ҳокимиятидир. Унингча, хаддан ташқари демократия бузилган демократиядир.

Арасту ҳам Сукрот ва Афлотун каби яққаю ягона Тангри таолога эътиқод қилган.

19. П и р р о н (360—270) — қадимги юнон файласуфи, антик скептицизмнинг асосчиси. Элидалик Пирроннинг таълимоти унинг шогирди Тимон асарларидан маълумдир; диққат марказида этика, бахт ва унга эришиш масалалари турган.

Бахтни Пиррон вазминлик (атараксия), азоб-уқубат чекмаслик (апатия) деб тушунган. Унга эришиш воситасини эса скептицизмда деб билган.

Пирроннинг таълимотига кўра, нарсалар тўғрисида биз ҳеч нима билолмаймиз, шунинг учун энг яхшиси улар ҳақида ҳар қандай муҳокама юргизишдан сақланишимиз керак; бундай сақланишнинг маънавий қиммати — руҳий осойишталикка эришишдадир.

20. Э п и к у р (341—270) — қадимги юнон файласуфи. У Худованднинг дунё ишларига аралашувини инкор қиларди ва ички ҳаракат манбаига эга бўлган моддиятнинг абадийлигини эътироф этарди.

Сезгиларнинг пайдо бўлишини Эпикур шундай изоҳлаган: жисмлар сиртидан энг майда зарралар «идоллар»нинг узлуксиз оқими чиқиб, улар сезги органларига киради ва нарсаларнинг образларини вужудга келтиради.

Унинг фикрича, ҳаётнинг максоди, роҳат-фароғат, хурсандчиликдан иборат бўлмоғи керак. Улар инсон бахтининг аввали ва охиридир. Роҳат-фароғатда яшаётган бахтли одам, ҳаётнинг икир-чикирларига бефарқ қараши керак. Ҳамма яхшиликнинг боши инсоннинг ақлли бўлишида, бахтли бўлишлик эса билим ва илмдандир, деган.

Билишнинг максоди эса, Эпикурнинг фикрича, инсонни жаҳолат ва хурофотдан, ўлимдан қўрқишдан ҳалос қилишдан иборат, бусиз бахтга эришиб бўлмайди.

Этикада Эпикур оқилона ҳузур-ҳаловатни асослаб берган. Бу ҳузур-ҳаловат замирида азоб-укубатлардан четлашиб, осойишта ва қувноқ руҳий ҳолатга эришишдан иборат бўлган идеал асос ётади. Инсон учун энг оқилона нарсa фаолият эмас, балки ором, атараксия-дир, деб таълим берган. Эпикур Афлотуннинг шогирди Памфил қўлида таҳсил олган.

21. А р х и м е д (287—212) — қадимги юнон механиги вaмaтемaтиги. Сиракуза (Сицилия) шаҳрида туғилган вa умрининг қўп қисмини шу ерда ўтказган. Ўша замоннинг йирик илмий маркази — Александрияда таълим олган. Римликлар Сиракузани босиб олган пайтда ўлдирилган. У қўплаб кашфиётлар қилган, шу жумладан ричаг, гидростатика, аэростатика қонунларини кашф қилган. Унинг: «Менга таянч нуқтасини беринглар, Ерни ўз ўрнидан силжитаман», деган машҳур сўзи бизгача етиб келган.

22. Ц и ц е р о н , Марк Туллий (106—43) — қадимги рим нотиғи, файласуфи вa сиёсий арбоби. У реал тасаввурларни нореал тасаввурлардан фарқ қилиш учун мезон йўқ деб ҳисобларди.

Этика муаммолари унинг «Яхшилик вa ёмонликнинг чегаралари тўғрисида», «Бурчлар ҳақида» асарларида баён қилинган. У бахтнинг бирдан-бир манбаи сифатида олий эзгулик, олий фазилат хусусидаги, ахлоқий бурч вa шахсий фойда зиддияти ҳақидаги масалаларни қараб чиқиб, амалий тавсиялар берган. Камолотга эришиш учун тўрт фазилат — донишмандлик, адолат, мардлик, мўътадиллик зарур, деб таълим берган.

23. Э н е с и д е м (эр.авв. 1-аср) — юнон скептик файласуфи, Пирроннинг шогирдларидан. Энесидемнинг фикрича, нарсаларни ҳақиқий билиш мумкин эмас, чунки бизнинг ҳар бир даъвоимизга унга зид бўлган иккинчи даъвони қарама-қарши қўйиш мумкин. Энг яхшиси, умуман ҳар қандай даъволардан воз кечмоқ керак. Чунки фақат шундай қилгандагина, ички ҳузур-ҳаловатга эришиш мумкин. Одатда ҳамма сингари ёки бирон-бир зарур эҳтиёжга кўра хатти-ҳаракат қилмоқ керак, деб айтган. Унинг таълимоти Пиррон таълимотига яқин туради.

24. Л у к р е ц и й Кар (эр.авв. I аср) — римлик файласуф, шоир, Эпикур таълимотининг давомчиси. Лукрецийнинг фикрича, жон ўлади, чунки у махсус зарраларнинг вақтинча қўшилишидангина иборат бўлиб, жисм ҳалок бўлгандан кейин айрим атомларга парчаланиб кетади. Жон бутун танага ёйилган бўлса, рух кўкракнинг ўртасига жойлашган, дейди у. У шунингдек, жоннинг ўлишини эътироф этиш фақат охират дунёга ишонишни эмас, балки у билан бирга охиратда жазоланишга ишонишни ҳам йўққа чиқаради, инсонни дўзахдан қўрқишдан ҳалос қилади. Шу билан бирга ўлимдан қўрқиш ҳам йўқ бўлади, яъни: «*Биз яшаб турган эканмиз — ўлим йўқ; ўлим келгач — биз йўқ*». У, ўлимни азоб-укубатдан ҳалос бўлишлик деб тушунтирган. Лукреций Кар ўз жонига қасд қилиб ҳаётдан кўз юмган. У биринчи бўлиб, фалсафа фанига материя атамасини киритган. Бу атама латинча tal;eg — «она» сўзидан олинган.

2. Милодий асрларнинг буюк файласуфлари

»

**Фалсафани ўрганишдан мақсад
киши ўзини вa Олий яратгувчисини
билишдир.**

А. Форовий.

25. Э п и к т е т (милоддан аввалги 50 — милодий 140) — Рим стоицизмнинг вакили, келиб чиқиши — кул. У нарсаларнинг ўзи эмас, балки улар ҳақидаги тасаввурлар кишини бахтли қилади, яхшилик вa ёмонлик нарсаларда эмас, балки уларга бизнинг муносабатимиздадир, шунинг учун бахтли бўлмоқ бизнинг эркимиздадир, деб таълим берган. У файласуфлар Эврат вa-Музоний Руф қўлида таҳсил олган. Файласуф Арриан унинг шогирди бўлган.

26. Марк Аврелий Антоний (121—180) — Рим файласуфи, стоик. 161—180 йилларда Рим императори. Унинг назарияси бўйича, Худо бутун мавжудотнинг

бош асосидир. У олакий ақл бўлиб, жисм ўлгандан кейин ҳар қандай якка шахсий (индивидуал) онг унга қоришиб сингиб кетади. Сенека таълимотини давом эттирган.

27. Г а л е н (130—200) — қадимги Рим табиби, табиатшуноси, антик тиббиётнинг буюк намояндаларидан бири, машхур файласуф. У Афлотун ва Арасту таълимотларига эргашиб, бир томондан дунёвий ақлнинг мавжудлигини, иккинчи томондан 4 моддий унсур (элемент) — ҳаво, олов, сув, ер табиатнинг асоси эканлигини эътироф этган. Шарқда Жолинус ҳаким номи билан машхур.

28. Секст Эмпирик (200—280) — юнон файласуфи ва табиби. Унинг таълимоти исботланадиган, шак-шубҳадан ҳоли бўлган билимнинг мумкинлиги ҳақидаги тасаввурни рад этади. Ҳамма қабул қилиши шарт ҳисобланган бирон-бир илмий, теологик, ахлокий ва шу каби ҳақиқатларнинг бўлиши мумкин эмаслигини исботлашга уриниб, бу тўғридаги ҳар қандай қарордан, билимдан сақланишни тавсия этган. Токи бу билан рухий мувозанатга ва ҳузур-ҳаловатга эришиш мумкин бўлсин. Фалсафанинг мақсади ҳам ана шу рухий мувозанат ва ҳузур-ҳаловатни амалга оширишдан иборат.

У ҳаётда табиий эҳтиёжлар, майллар, одатлар, қонунлар, анъаналар ва аввало соғлом ақлга амал қилиб иш тутмоқ керак, деб таълим берган. Унинг таълимоти Пиррон ва Энесидем таълимотларига яқин туради.

29. Фарахбахш Аврелий Августин (Аврелий Августин Блаженныйш 354-430) — таълимоти ғарбий европа илоҳиётшунослигида 13-асргача ҳукмронлик қилган, «Аврелий Блаженныйш» — «Фарахбахш Аврелий (Фарахбахш — кишига шодлик, қувонч бахш этувчи, қўнғил очувчи, ёқимли) деб ном олган христиан илоҳиётшуноси, черков арбоби, машхур файласуф.

Шимолий Африканинг Тагоста шаҳрида римлик амалдор оиласида туғилган. Унинг бутун фалсафаси ягона, мутлак ва мукаммал **Худо** ҳақидаги таълимотида мужассамлашган.

Унинг «Академикларга қарши» деган асарида таъкидлашича, фалсафий тадқиқот кишини фақат эҳтимолий ҳарактерга эга бўлган ҳақиқатга олиб бориши мумкин. Аниқ, тўлиқ, мукаммал ҳақиқат эса фақат илоҳий қаромат орқали билинади.

Унинг фалсафаси теоцентриқ руҳда, яъни **Худо** фалсафий тафаккурнинг маркази, деб билиш бўлган. Худонинг бирламчи, дастлабки ва бошланғич тамойиллигидан келиб чиқиб, у жон танадан устун, ирода ва сезги ақлдан юксак, деб таъкидлайди. **Худо** энг олий даражадаги моҳиятдир. Фақат Унинг борлиғи Унинг ўз табиатидан келиб чиқиб, бошқа барча нарсалар Унга қарамдир. **Худонинг** борлиғи ҳеч нарсага боғлиқ бўлмаган моҳиятдир. Ҳамма нарсалар фақат илоҳий ирода туфайли мавжуддир. **Худо** ҳамма мавжуд нарсаларнинг, ҳамма ўзгаришларнинг ягона сабабчисидир.

Худо фақат дунёни яратибгина қолмасдан, уни сақлаб ҳам туради ва доимо яратишда давом этади. Августин, дунё дастлаб яратилгандан кейин, ўз-ўзича ривожланади, деган деистик таълимотни инкор қилади. Унинг таъкидлашича, **Худо** инсон руҳига ва тафаккурига илоҳий нур киритади, ҳақиқатни танишда **Ўзи** хоҳлаган кишиларга мадад беради. **Худо** энг олий даражадаги фаровонлиқдир ва ҳамма эзгуликларнинг сабабчисидир. Ҳамма нарса ягона **Худо** туфайли мавжуд экан, ҳар қандай эзгулик фақат Худодан келиб чиқади.

Августин инсон ҳаётининг мақсади ва мазмунини бахт деб ҳисобламайди. У бахтни фақат ягона **Худодан** топиш мумкин, бунинг учун энг аввал яратувчи Парвардигорингни ва ўзининг билишинг зарур. яккаю ягона **Худога** ишониш — билимнинг бошланғич нуктасидир, дейди.

Худога интилиш инсон учун табиий ва фақат **Унга** яқинлашишга ҳаракат қилингандагина инсон чинакам бахтга эришиши мумкин, деб таъкидлайди. Августин жон ҳақида: Жон — жисмоний сифатга ҳам эга эмас, тананинг бир тури ҳам эмас, у фақат фикрлаш, ирода, хотирага олиш хусусиятларига эга ва у танадан ўзининг мукаммаллиги билан фарқ қилади. Бундай устунлик **Худодан бўлиб**, у **Худога** жуда яқин ва ўлмасдир, деган фикрни айтади.

Неоплатончилар **Худо** ва олам ягонадир, деган бўлсалар, Августин дунё — **Худо** иродасининг маҳсули, уни ўзининг ғояси ва иродаси билан оқилона тарзда яратган, дейди.

У, яхшилик ва ёмонлик ҳақида: Ҳеч қандай яхши ишлар қилинмаётган ерда ёмонлик юзага келади, ёмонлик дунёвий ҳарактерга эга бўлиб, у одамлардан келиб чиқади ва

инсон ёмонлиги учун жавоб беради. Яхшилик эса **Худодан** келиб чиқади, чунки у Худо меҳрибончилигининг маҳсулидир.

Августининг тақдир ҳақидаги таълимотида айтилишича, **Худои** таоло бўлажак ишларни, тарихни яратгунга қадар маълум бир вақтда амалга оширадиган режага эга бўлган. Одам Ато биринчи инсон сифатида озод ва гуноҳсиз туғилган. У, **Худонинг** айтганини қилиб, тақиқларини бузмай яшаганида эди, балки мангу ҳаётга эришиши ҳам мумкин эди. Лекин, шайтон васвасаси билан Одам Ато **Худонинг** таъқиқини бузиб гуноҳ қилгани учун жаннатдан Ерга қувғин қилинди. Шундан бери савоб ишлар билан бирга гуноҳ ишларни қилиш ҳам авлодларига ундан мерос бўлиб қолди.

Натижада одам ва унинг бўлажак авлодлари озодликдан маҳрум этилиб, Ер юзида вақтинча яшашга — ўлимга маҳкум этилди ҳамда ўз гуноҳлари учун жазоланадиган бўлди. Буларнинг бариси илгаритдан белгилаб қўйилган тақдири азал ҳукми бўйича бўлмишдир, деб таъкидлаган.

Августин замон масаласига тўхталиб, замон — ҳаракат, ўзгариш ўлчовидир. Бундай ҳаракат ва ўзгариш ҳамма «яратилган» нарсаларга хосдир. Дунё яратилишидан илгари замон ва вақт бўлмаган. Улар Худонинг яратувчанлик фаолиятининг маҳсулидир, деган.

Августин вақтнинг ўтган, ҳозирги, келажак замон категорияларини тушунтиришга ҳаракат қилган. Унингча, ўтмиш ҳам, келажак ҳам ҳеч қандай талқинга сиғмайди. Фақат ҳозирни талқин қилиш мумкин. Худди шу замон яъни «ҳозир» дагина ўтган ёки келажак ҳақида бирон-бир фикрга эга бўлиш мумкин.

Ўтган замон хотира билан боғланган, келажак эса орзуда мужассамлашган. Худода эса учаласи — ҳозирги вақт (ҳозир), ўтмиш ва келажак бирдек мужассамлашган. Августин Худони чексиз, дунёни эса ғайритабиий моҳиятнинг маҳсули ва инояти деб билган.

30. А л-Қ и н д и й Абу Юсуф Яъқуб ибн Исҳоқ (800–870) — араб файласуфи, астрологи, математиги ва табиби.

Шарқ аристотелизмнинг асосчиси. Аристотел, Евклид, Птоломей асарларига шарҳлар ёзган. Метафизика, фалсафа, математика, руҳиятшунослик, мусика масалаларига доир 200 дан ортиқ асар ёзган, лекин уларнинг кўпчилиги бизгача етиб келмаган.

Ал-Киндийнинг фикрича, оламларнинг яратувчиси **Аллоҳ**, у азалий ва танҳо, табиатдаги барча нарсалар моддиятдан ташкил топган. Моддият эса олов, сув, ҳаво ва тупроқдан ташкил топган.

Ал-Киндий моддият, шакл, фазо, вақт ва ҳаракатдан иборат 5 субстанция концепциясини илгари сурган. У биринчи бўлиб аклнинг 4 хил — зарурий, имконий, эришилган ва намоён бўладиган тарзда кўриниши ҳақида фикрлар тизимини ишлаб чиққан.

31. Э р и ғ е н а Иоанн Скотт (810–877) — Францияда яшаган ирландиялик файласуф. Унинг таълимоти бўйича, бутун борлик 4 табиатга бўлинади:

1) яратилмаган, лекин яратадиган табиат — ҳамма нарсаларнинг манбаи бўлган Худо. Худонинг ўзи яратилмаган, лекин ҳамма нарсанинг бирдан-бир яратувчисидир. Худо бешакл-бешамойилдир, ломакондир, уни ифодалаб бўлмайди ва фақат нарсаларнинг борлиги орқали пайкалади;

2) яратилган ва яратадиган табиат — биринчи сабаблар сифатида юзага келувчи илоҳий ғоялар; ғоявий оламини Худо ўз-ўзидан чиқариб яратган ва У абадий мавжуддир;

3) яратилган ва лекин яратмайдиган табиат — ҳиссий идрок қилинувчи олам. Бу олам ягона ғоявий оламнинг кўпдан-кўп нарсаларда кўринишидир;

4) яратилмаган ва ўзини-ўзи яратмайдиган табиат — ҳамма нарсаларнинг туб мақсади сифатида идрок этиладиган Худо.

32. Ф о р о б и й Абу Наср (870–950) — марказий осиёлик машҳур комусий олим, файласуф.

Қадимги юнон мутафаккирлари Афлотун, Арасту, Евклид, Птоломей, Порфирий асарларини таржима қилиб, уларга шарҳлар ёзган, илмий фикрларини ривожлантирган. Юнон илмини яхши билгани учун у Шарқ Арастуси, яъни «Иккинчи муаллим» деган номни олган.

Унинг таълим беришича, нарсаларни ижод этувчи **Худо** Ўзининг яратган нарсаларидан ташқарида эканлигини ва ундан бошқа яратувчининг йўқлигини аниқ, ёрқин белгилар ва ишонарли ғаройиботлар амалда мавжудлиги сабабли исботлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ.

У материя, моддий асос, моддий бошланғич 5 та деб тушунган, булар: тупрок, сув, ҳаво, олов ва осмон.

Ердаги барча жисмлар шу тупрок, сув, ҳаво ва оловнинг турлича миқдорда қўшилишидан таркиб топади.

Осмон ўз табиатига кўра доим ҳаракатда бўлганлиги сабабли, у қолган 4 моддиятни ҳаракатга келтиради, уларни аралаштиради ва қўшади. Осмон бўлмаганда улар ҳаракатга келмас ва ўзаро қўшилмас эди.

Осмон бешинчи моддият эканлигининг исботи унинг совуқ ҳам, иссиқ ҳам, нам ҳам, қуруқ ҳам, енгил ҳам, оғир ҳам эмаслигидадир. Демак унинг табиати бу тўрт моддиятдан ташқарида экан.

Бу тўрт унсурнинг ҳар бири ўзига хос хоссага эга: олов — иссиқлик, сув — совуқлик, тупрок — қаттиқлик, ҳаво — юмшоқлик сабаби. Жисмларнинг турлича хоссалари — ранги, иссиқ-совуқлиги, қуруқ-ҳўллиги, қаттиқ-юмшоқлиги, таъми, ранги ва бошқалари ана шу 4 хил унсурдан — моддадан вужудга келади, деб айтган.

Субстанция — модда, материя тушунчасига тенг. У шу тўрт унсурдан ташкил тоғади. Бу унсурлар қўшилиувидан мураккаб жисмлар вужудга келиб, бу жисмлар субстанцияни ташкил қилади.

Жисмларнинг ўзгарувчи хоссалари *акциденцияни* ташкил этади (жисмларнинг миқдори, оғир-енгиллиги, ранги, хиди, ҳажми ва бошқалари).

Акциденциялар олдинги ҳолатини йўқотиб, бошқа ҳолатга киради, аммо субстанция, яъни 4 унсур асос бўлиб қолаверади.

Табиат субстанциялардан ташкил топиб, ўз қонуниятларига эга ва унда ҳеч қандай ҳодиса сабабсиз вужудга келмайди, сабаб эса оқибатни — натижани келтириб чиқаради. Сабабсиз оқибат (натижа) бўлмайди, оқибатсиз сабаб бўлмайди.

Лекин бошланғич сабаб, яъни биринчи туртки илоҳий сабабдир. У табиатдан, оламдан (макондан) ташқарида бўлганлиги учун инсон **Уни** билиши мумкин эмас.

Шунинг учун оламнинг, табиатнинг яратилиши улуғ зот — **Худо** томонидан амалга оширилганлиги бош сабаб — биринчи туртки натижасида, деб исбот қилинади.

Худо олам ва табиатга ривожланиш, яшаш, ўзгариш қонуниятларини берган. Табиатдаги объектив, субъектив барча қонуниятлар шулар жумласига киради. **Худо** оламдан, бизнинг фикр доирамиздан ташқарида бўлганлиги учун ташқаридаги номаълумлик тўғрисида мунозара, муҳокама юритиш беҳуда сафсата сотишдан бошқа нарса эмас.

Фаробий инсон'тана ва жоннинг бирлигидан иборат, танасиз жон йўқ, лекин тана ўлимидан сўнг жон сақланиб, қайҳоний (умумий) жонга қўшилиб кетади ва инсоннинг бошдан кечирган, тўплаган, эришган маънавий ютуқларини ўзида сақлаб қолади ва у кейинги авлодларга ўтиб бораверади. Аммо, кейинги авлодда хотира ўтмишни эслаш бўлмайди, деб таълим берган.

Фаробий Аристотелнинг ноаниқ жумлаларни қўллашига 3 нарса сабабчи деб кўрсатади:

- 1) ўқувчининг фалсафа илмини ўрганишга қобилиятини синаб кўриш учун;
- 2) фалсафани барчага тушунарли қилиб эмас, балки унга муносиб одамларгагина тушунарли қилиб бериш учун;
- 3) фикрни қийин масалалар билан машқ қилдириш учун.

Тарбия борасида у муаллим шогирдга нисбатан ўта ҳокимликка (қаттиққўлликка) ҳам, бўшлиқка ҳам йўл қўймаслиги лозим, чунки ўта ҳокимлик шогирдда муаллимга нисбатан нафрат уйғотади, агар шогирд муаллимнинг бўшлигини сезса, унда муаллимга ва ўқиётган илмига нисбатан совиш ва менсимаслик пайдо бўлади, деб айтган.

Давлатнинг вазифаси инсонларни бахт-саодатга олиб боришдир, бунга илм ва яхши, эзгу ахлоқ ёрдамида эришилади, деб таълим беради.

Фаробий фалсафа илмини ўрганишдан мақсад ягона, олий яратгувчини билишдир, деб таълим берган. Айтишларича, у Арастунинг «Жон ҳақида» деган асарига ўз қўли билан: «Мен бу асарни 200 марта ўқидим», — деб ёзиб қўйган экан.

33. Б е р у н и й Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад (973-1050) — қадимги Кот' шаҳрида (Хоразм) туғилиб Ғазна (Афғонистон) шаҳрида вафот этган. Улуғ ўзбек мутафаккир олими, ўрта асрнинг буюк даҳоларидан. Ўз замонасида деярли ҳамма фанларни,

биринчи навбатда фалакиёт (астрономия), физика, риёзиёт (математика), фалсафа, ило-хиёт, маъданшунослик фанларини пухта эгаллаган. • -

Беруний шоир ва адабиётшунос ҳам бўлиб, араб, сўғдий, форс, сурёний, юнон, санскрит ва қадимги яхудий тилларини ҳам яхши билган, 152 илмий китоб ва рисолалар ёзиб қолдирган. Булардан 70 таси фалакиёт, 20 таси риёзиёт, 12 таси география ва геодезия, 3 таси маъданшунослик, 4 таси харитография, 3 таси иқлимшунослик, бири физика, бир-и доришунослик, 15 таси тарих ва элшунослик, 4 таси фалсафа, 18 таси адабиёт ва бошқа фанларга оиддир. Афсуски, ҳозирча унинг 28 асаригина маълум.

Унинг билиш назариясига кўра, билишнинг асоси бизнинг дунё ҳақидаги билимларимиз манбаи бўлмиш сезги аъзолари орқали олинган билимлардир. Беруний ҳамма нарсаларнинг ер маркази томон тортилиши ҳақидаги фикрни олға сурган. Мамлакатнинг ободончилиги илм-фаннинг гуллашига боғлиқ, одамнинг бахти эса унинг билим ва маърифатида, деб ёзади.

Беруний Аллоҳни биринчи яратувчи эканлигини эътироф этади. Лекин олам кейин табиий равишда, қандайдир ғайри табиий куч таъсирисиз ривожланади, деб ҳисоблайди.

У коинотда Ердан, бизнинг ҳаётимиздан ташқари яна бошқа дунёлар мавжудлиги ҳақидаги, ҳаракат зиддиятга асосланишини, моддият шаклининг узлуксиз — ўзгариб янгиланиб туриши ҳақидаги илмий фикрларни олға суради. Ўзининг ижтимоий қарашларида жамоа ва тил инсонларнинг бирлашувига бўлган эҳтиёжи асосида келиб чиққан, деб таълим беради.

Фалсафада «икки ҳақиқат» назариясини ривожлантириб, фан очган янгиликлар илмий ҳақиқат, пайғамбарлар орқали Аллоҳ юборган ваҳй диний ҳақиқат, улар бир-биридан мустасно деган таълимотни илгари суради. Бу ўрта аср муҳитида фан тараққиётига йўл очиш учун ғоят катта аҳамиятга эга бўлган эди. Бу таълимотни Берунийдан кейин Шарқ мутафаккирларининг авлодлари давом эттирганлар.

34. Абу Али ибн Сино (980 — 1037) — жаҳон маданиятига улкан ҳисса қўшган қомусий олим: табиб, табиатшунос, файласуф, астроном, математик, мусикашунос, ҳуқуқшунос, ахлоқшунос, тилшунос, адиб ва шоирдир. Марказий Осиё халқлари маданиятини ўрта аср шароитида дунё маданиятининг олдинги қаторларига олиб чиққан буюк мутафаккирлардан. Европада у Авиценна номи билан машҳур.

Ибн Сино Бухоро вилояти, Пешку тумани, Афшона қишлоғида 980- йил туғилиб, 1037- йил Исфохон шаҳрида 57 ёшида қуланж касаллигидан вафот этган. Иси Хусайн, отасининг исми Абдуллоҳ, онасиники Ситора бону.

Ибн Сино ёзган асарлари 280 дан ошиқ. Шулардан 40 дан ортиғроғи тиббиёт, 30 га яқини табиий фанлар бўйича, 3 рисола мусика, 185 рисола фалсафа, мантик, рухиятшунослик, теология, этика ва ижтимоий-сиёсий масалаларга бағишланган. Бизгача 160 га яқин асари етиб келган.

У машҳур файласуфлардан бўлиб, унинг илмий меросида фалсафий масалалар катта ўринни эгаллайди. Уни Шарқда файласуф, «ҳаким» яъни буюк табиб номи ва ундан ҳам ҳурматлироқ бўлган «Шайх ур-раис» лақаби билан атаганлар.

Уйинг «Тиб қонунлари» китоби Шарқ ва Ғарб мамлакатларида 600 йил давомида шифокорлар учун асосий қўлланма бўлиб келган.

Фалсафа масаласида Ибн Сино, оламда барча нарсалар иккига бўлинади: зарурий вўжуд (вужуди вожиб) ва имконий вужуд (вужуди мумкин) дегак.

Зарурий вужуд ҳеч нарсага боғлиқ бўлмаган бир бутунликни ташкил этиб, у иродаси ва қудрати бениҳоя, доно Тангри таолодир. Қолган ҳамма нарсалар имконий тарзда мавжуд бўлиб, зарурий вужуд — Тангри таолодан келиб чиқади. Вужуди вожиб ва вужуди мумкин сабаб ва оқибат муносабатидир. Бу жараён эманация тарзида, Қуёшдан нур қандай ажралиб чиқса, Тангридан моддият ҳам шундай ажралиб чиққан, деб ҳисоблаган. Шу тартибда ақл, жон, нафс ва жисм келиб чиқади. Мавжуд нарсаларга айланади.

Ўз моддийлиги бир бутун бўлган табиат ўзининг ички қонуниятлари асосида ривожланади, табиий ҳодисалар сабабий боғланишида, моддиятнинг энг содда, бўлакларга бўлинмайдиган шакли тўрт унсур — ҳаво, олов, сув, тупроқдан иборат. Уларнинг турлича узаро бирикуви натижасида мураккаб моддий нарсалар ташкил топади. Мураккаб нарсалар ўзгариб, турли шаклларга эга бўлади. Лекин уларнинг моддий асоси бўлган 4 унсур йўқолмайди, абадий сақанади, деб эътироф этади ў.

Унинг фикрича, аввал тоғ-тошлар, сўнг ўсимлик, ҳайвонот ва тараккиётнинг якуни сифатида инсон вужудга келган. Инсон бошқа барча махлуқотлардан сўзи, нутки, акли ва тафаккур қилиши билан фарқ қилади.

Ибн Синонинг таъкидлашича, мантиқ инсонга шундай. бир қоида берадики, бу қоида ёрдамида инсон хулоса чиқаришда хатолардан сақланади. Мантиқ ёрдамида инсон ҳақиқий билимни ёлғондан ажратади ва номаълум нарсаларни ўрганади.

35. Ч ж а н Ц з а й (1020—1077) — Хитойда конфуцийчиликнинг асосчиларидан бири. Унинг таълимотига кўра, оламдаги бутун мавжудот бош материя — Цидан ташкил топган. Ци ҳаракат ва осойишталик хоссасига эга. Табиат илдиз бўлса, ақл унинг маҳсулидир. Бош материя — Цининг бош ҳолати «Буюк бўшлиқ» бўлган. Бош материя ана шу «Буюк бўшлиқ»да тарқалади. Унинг тўпланиши сувнинг музга айланишига ўхшайди.

Бош материянинг тўпланиши ва тарқалиши барча ҳодисалар ва нарсаларнинг туғилиши ва ҳалок бўлишини белгилайди.

Бош материянинг ҳаракати ва ўзгариши икки ўта қарама-қаршилиқнинг: ижобий — Ян ва салбий — Иннинг ўзаро бир-бирига таъсири билан амалга ошади. Табиатдаги ҳаракат тартибсиз эмас, бу ҳаракат бош материя — Цининг ўзига хос қонуни (Ли) билан белгиланади. Бу қонун эса кишиларнинг иродасига боғлиқ эмас.

36. И м о м Ғ а з з о л и й , Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ғаззолий (1059 — 1111) йирик Ислом илоҳиётчиси, файласуф.

Ғаззолий Ислом илоҳиёти тизимини ишлаб чиққан ва уни фалсафий асослаган. У дунё қонуниятларини ақл орқали билиш мумкинлигини эътироф этган. **Худои** таолони ақл орқали тўлиқ англаш мумкин эмас, уни махсус руҳий, жисмоний психофизик ҳаракатлар — сиғиниш ва ибодатлар орқали англаш мумкин деб ҳисоблаган.

Унинг фикрича, жон **Худо** сингари фазодан ташқарида, олам **Худо** томонидан яратилган. У Ислом ақидаларини неоплатонизм ғоялари билан қўшган ва Сўфийликни ортодоксал Ислом билан бирлаштирган.

Нишопур (Эрон) ва Бағдодда таълим олган. Шу ерда фалсафа билан кўп йиллар шуғулланган. Кейинчалик мударрислик лавозимидан воз кечиб 11 йил зоҳидликда ҳаёт кечирган. Асосий асарлари: «Файласуфларни рад этиш», «Саодат кимёси», «Диний илмларни тирилтириш» ва бошқалар.

37. И б н Р у ш д, Абулвалид Муҳаммад (1126—1198), Лотинча «Аверроэс» номи билан машҳур. У ўрта асрнинг машҳур мутафаккирларидан; араб файласуфи ва табиби. Испаниянинг Кордова шаҳрида туғилган, Марокашда вафот этган.

Унинг замондошлари: «*Арасту табиатни, Ибн Рушд эса Лрастуни тушунтириб берди*», дейишган.

Ибн Рушд моддий дунё абадий, унинг боши ҳам йўқ, охири ҳам бўлмайди, деб кўрсатган. Унинг таълимотича, моддий дунё фазода чеклангандир.

У ҳаракат абадий ва тўхтовсиз мавжуд, чунки янги ҳаракатни ҳамма вақт эски ҳаракат вужудга келтиради, дейди.

Ибн Рушд Аллоҳнинг бору бирлигини эътироф этган. У «Икки ҳақиқат» — диний ва фалсафий ҳақиқатларни бир-биридан ажратган, яъни фалсафада ҳақиқий илмлар динда нотўғри бўлиши ва аксинча, диндаги ҳақиқат фалсафада янглишув бўлиши мумкин деган таълимотни ривожлантирган.

«Икки ҳақиқат» назарияси — фалсафа ва илоҳиёт ҳақиқатни билиш ҳамда Худога яқинлашишнинг икки мустакил йўли, деб талкин этувчи таълимот бўлиб, бу таълимот Шарқ фалсафаси тарихида узок эволюцион йўлни босиб ўтган. Марказий Осиёнинг буюк мутафаккирлари **Форобий, Беруний, Ибн Сино** ва бошқалар бу назарияга қўшилганлар ва бу уларнинг асарларида ўз ифодасини топган. Бу таълимот Ибн Рушд фалсафасида такомиллига етган.

Ибн Рушднинг карашларига кўра, фалсафа атрофдаги оламни ақл-идрок билан билиш орқали инсонни ҳақиқатга олиб боради, илоҳиёт эса ваҳйга асосланган билиш орқали ҳақиқатни очиб беради.

Унинг таъкидлашича, руҳ киши танаси билан мустаҳкам алоқада. Ибн Рушд: «*Рух ўлмайди, охират бор*», деган гапларга қарши чиққан.

Ибн Рушд, киши олий камолотга зикру сано оркали эмас, балки илмий-фалсафий билим оркали эришади, деб таъкидлаган.

У адолатли жамият куришни, хотин-қизларга тенг ҳуқуқ берилишини, хурлик ғояларини тарғиб қилган. Унинг таълимоти Шарқдагина эмас, балки Ғарбий Европа мамлакатларида фалсафий фикрларнинг ривожланишида катта аҳамиятга эга бўлди. Аристотел ва бошқа юнон мутафаккирларининг асарлари, таълимотлари ўрта асрларда Европага асосан ана шу араб файласуфи Ибн Рушд таржимаси оркали кириб келди. Ибн Рушд тиббиёт соҳасида ҳам бир-неча асар ёзиб қолдирган.

38. И б н Х а л д у н , Абу ар-Раҳмон Абу Зайд (1332 — 1406) — машҳур араб тарихчиси ва мутафаккири. Тунисда туғилган. Дастлаб Фес султонида хаттот-котиб бўлиб хизмат қилган. Кейинроқ Шимолий Африка давлатларида ва Андалусияда олий лавозимларда ишлаган. 1382-йилларда Қоҳирага келиб мадрасада мударрислик қилган. Умрининг охирида моликийлар мазҳаби қозиси бўлиб хизмат қилган, қўп асарлар ёзган. Асосий асари «Китоб ул-ибар» («Ибратли масалалар китоби») бўлиб, 1370-йилда ёзилган.

Ибн Халдун бу асарда ўзининг тарихий ижтимоий назариясини баён қилиб, ахлоқ ва ижтимоий масалалар кишилар турмуши билан боғлиқлигини, ҳамда меҳнат ва кишиларнинг ўзаро муносабати жамият ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлишлигини таъкидлаган.

У мўътадил иқлимли мамлакатларда яшовчи аҳолига, айниқса, шаҳар аҳолисига қараганда жисмоний ва маънавий устунликка эга бўлган кўчманчилар тарихнинг фаол кучи ҳисобланади, деган назарияни баён қилган. Яна у кишилар турмуши турли географик, табиий ва моддий омилларга боғлиқлигини айтиб, тарихий ижтимоий тараққиёт ана шу омилларга асосланиши ҳақидаги фикрни илгари суриб социология фанини ривожлантиргак.

Ибн Халдун Италия мутафаккири, маърифатчи файласуфи Макиавелли (1469-1527) ва француз маърифатчи файласуфи Монтескье (1689-1755) ларнинг дунёқарашларига катта таъсир кўрсатган.

39. П о м п о н а ц ц и (1462 — 1525) — Уйғониш даврининг гуманист мутафаккири бўлмиш Александриялик Пьетро Помпонацининг айтишича, табиатда ҳамма нарса ўз сабабига эга. Дунё, ҳаракатнинг умумий қонунига бўйсунди. Ҳамма нарса пайдо бўлади, ўзгаради ва йўқликка юз тутди. Унинг таъкидлашича, тасодифий ҳодисалар умумий заруриятнинг номоён бўлишидир. Инсоннинг ҳулқ-атвори ҳам сабаб ва оқибат муносабатларидан келиб чиқади. Шунингдек у илоҳий тақдир ва инсоннинг қилган ишига масъулиятини ҳам тан олади.

Унинг фикрича, Худонинг фаолияти **Ўзининг** яратгак қонунларига сабабий боғланган бўлиб, табиий заруриятдир. Фақат ана шу ҳолдагина У, дунёдаги ёмонликлар учун жавобгарликда айбланмайди. Ёмонлик ҳам заруриятдир. Яхшилиқнинг мавжудлиги, ёмонликнинг зарурий эканлигини тақозо қилади. Шу нуқтаи назардан қараганда, ижтимоий тенгсизлик бир бутун, ЯХЛИТ ДУНЁ мутаНОСИБЛИГИНИНГ аКС ЭТИШИДИР, ДеГЭН (Яна қаранг: 35-бетга).

40. Эразм Роттердамский (1469 — 1536) — Уйғониш даври гуманизмининг йирик вакили, Голландиялик файласуф ва илоҳиётчи олим. Унинг таъкидлашича, тарки дунёчилик, ердаги ҳаётдан воз кечиш — ахлоқсизликдир. Ҳаётнинг мазмуни ҳаётини лаззатлардан оқилона фойдаланишдир.

41. М а к и а в е л л и , Никколо де Бернардо (1469—1536) — Уйғониш даври гуманизмининг вакили, Италиялик сиёсий мутафаккир, тарихчи. Унинг фикрича, тарихнинг ҳаракатлантирувчи, ривожлантирувчи кучини «Моддий манфаат» ташкил қилади. Барча моддий манфаатларнинг энг қудратлиси хусусий мулкдир. Аллоҳ таоло Қуръони каримда хусусий мулкни муқаддас деб эълон қилган. Унга тажаввуз қилганлар Аллоҳ олдида жавоб беради. Макиавелли хусусий мулкни таърифлаб айтадики, одамлар ўз мулкини йўқотишдан қўра, хатто ота-оналарининг ўлимига ҳам рози бўладилар. Шундай қилиб, хусусий мулкни бўлар-бўлмасдан мусодара қилавериш гуноҳи азимдир. Сиёсий курашда. буюк мақсадлар учун (умумхалқ манфаати йўлида) ахлоқ қонунларини менсимаслик ва бу йўлда ҳар қандай ноахлоқий воситаларни ишга солиш жоиз, деб ҳисоблаган.

Инсонпарвар ҳукмдорларнинг ҳокимият учун олиб борган курашларида шафқатсизлик за хиёнаткорлик каби салбий хатти-ҳаракатларини оқлаган.

42. М а р т и н Лютер (1483—1546) — реформациянинг таниқли арбоби, христианликдаги протестантизм оқимининг асосчиси. Библиянинг Лютер томонидан қилинган таржимаси умуммиллий немис тилининг шаклланишида муҳим роль ўйнаган.

У черковнинг ва рухонийларнинг инсон билан Худо ўртасида воситачилик ролини инкор этган. Инсоннинг «халос бўлиши» факатгина хайрли ишларни, диний маросимларни адо этиш эмас, балки эътиқодининг самимийлигига боғлиқдир; диний ҳақиқат манбаи «Муқаддас ривоят», черков йиғинларининг қарорлари, папаларнинг муҳокамалари эмас, балки Инжилнинг ўзидир, деб таълим берган.

43. Ж а н Кальвин (1509-1564) — франциялик файласуф, давлат арбоби. 1536-йилдан Женевада яшаган. Дунёвий ҳокимиятни черковга бўйсундиришга эришиб, 1541-йилда шаҳарнинг ҳақиқий диктатори бўлиб олган. Христианликдаги протестантизм оқимига асос солган.

Унинг таълимотининг асосини **Худо** баъзи кишиларнинг тақдирига «халос бўлишни» ва баъзи кишиларнинг тақдирига «қарғишга қолишни» олдиндан ёзиб қўйганлиги ҳақидаги ғоя ташкил этади. Инсон ҳаётида мўътадиллик ва тежамкорликни энг яхши фазилат деб билган. Аскетизмни тарғиб қилган. У бошқача фикр қилувчиларга душманларча қараган. 1553-йилда унинг буйруғи билан олим Сервет ўтга ташлаб қуйдирилган. 1536-йилда ўзининг «Христианлик диний эътиқодидаги панд-насихатлар» асарини ёзиб тугатган.

44. Б э к о н Френсис (1561—1626) — инглиз файласуфи. Қиролликда «лорд-канцлер» лавозимида ишлаган.

У ишончли билим олиш учун, биринчидан, ақлни унга соя солиб турган янглишишлардан тозалаш керак деб ҳисоблаган. Бу янглишишлар одамзодга хос бўлган ақл мойилликларидан, яъни кишининг у ёки бу ишларга, таълимотларга, эътиқодларга, айрим билимларга, кишиларга мойилликларидан туғилади. Иккинчидан, бировларнинг фикрларини нотанқидий ўзлаштиришдан. Учинчидан, тилни, атамаларни номукамал ва ноаниқ қўллаш натижасида нотўғри фикр юритишдан пайдо бўлади. Ана шу уч нарсадан эҳтиёт бўлиш, ишончли. билим олиш гаровидир, деб таълим берган.

45. Б ё м е Якоб (1575 — 1624) — немис файласуф-пантеисти. Унинг фикрича, **Худо** ва табиат бирдир, табиатдан ташқари ҳеч нарса йўқ. Ҳамма нарсада зиддият бор, ҳатто **Худода** ҳам яхшилик ва ёмонлик мавжуд. Ана шу иккиёкламалликни у оламнинг ривожланиш манбаи деб билган.

Яхшилик ва ёмонлик ахлоқ-этика категорияларидан бўлиб, бирон-бир қилинган ишга, фаолиятга ахлоқий баҳо беришдир.

Яхшилик жамият тақлид қилишга лойиқ деб ҳисоблаган ахлоқ-одобдир. Ёмонлик эса унинг зидди бўлиб, қораланиши-лозим бўлган ахлоқсизликдир, деб айтган.

46. Г а с с е н д и Пьер (1592—1655) — француз файласуфи. Унинг таълимотларининг асосий мазмуни қуйидагилардан иборат:

— макон ва замоннинг объективлигини, уларни яратиб ёки йўқ қилиб бўлмаслигини таъкидлаган;

— этикада у черковнинг таркидунёчилик ахлоқига қарши чиқиб, Эпикур сингари у ҳам ҳар қандай мамнуният ўз-ўзича саодатдир, ҳар қандай фазилат қанчалик ҳузур-ҳаловат бахш этса, шунчалик саодатлидир, деб уқтирган;

— «ҳаётий жон»дан ташқари, яна ғайриҳиссий «ақлий жон» ҳам бор, деб ҳисоблатан.

— энг яхши давлат тузуми — чекланмаган монархия, деб билган.

47. Д е к а р т Рене (лотинча Картезий; 1596—1650) — француз файласуфи, математики, физики, физиолог.

Декартнинг фикрича, ҳаракатнинг умумий сабабчиси Худодир. Материяни, ҳаракат за осойишталикни Худо яратган. Худо материяда ҳаракат ва осойишталикнинг айна бир миқдорини сақлаб туради.

Унинг таъкидлашича, моҳият қўламда бўлган жисмдан фарқли ўлароқ, жоннинг моҳияти тафаккурдир. У ҳайвонларни жондан ва фикрлаш қобилиятидан махрум бўлган автоматлар деб билган. Билимнинг туб вазифаси бўлган инсон табиатини такомиллаштиришга эришмоқ учун Декарт ҳамма нарсанинг мавжудлигидан дастлаб шубҳаланмоқ зарур, деб ҳисоблаган.

Декарт: «Фикрлайман — демак мавжудман», деган қоидани илгари сурган.

48. **С п и н о з а** Барух (Бенедикт; 1632—1677) — нидерланд файласуфи. Унинг ушбу нуктаи назари айниқса диққатга сазовор:

— факат яратувчи табиат, субстанция — Худо. Фақат У абадий мавжуддир. У ўзига ўзи сабабчидир ва ўзининг борлиғи учун бошқа ҳеч нарсага мухтож эмас;

— инсоннинг ўзи ҳам, унинг ақли, руҳи ҳам табиатнинг бир қисмидир;

— ҳаётнинг мураккаблиги ақл ва эҳтирослардан ёки эффектлар — шодлик, қайғу, қўмсашлардан иборат;

— инсоннинг иродаси ва ақли бир хилда; ўзини сақлашга интилиш ва манфаат, ўз фойдасини кўзлаш инсоннинг ўзини ва хулқ-атворини ҳаракатга келтиради;

— диннинг мақсади нарсаларнинг табиатини билиш эмас, балки фақат кишиларни ахлоқий ҳаёт тарзида яшашга ундашдир. Дин ҳам, давлат ҳам фикр эркинлигига тажовуз қилмасликлари лозим.

Унинг инсон ҳақидаги таълимоти, қоидалари бўйича, бениҳоя хусусиятларга эга бўлган яратувчи субстанция — Худонинг моҳиятини, ҳақиқати билиш учун бениҳоя даражадаги ақл керак бўлади. Бениҳоя ақл бениҳоя субстанциянинг барча кўринишларини ёки аспектларини пайқаб ола билган бўлур эди. Лекин бизнинг ниҳояли инсоний фаросатимиз унинг моҳиятини фақат икки аспектда — кўлам сифатида ва тафаккур сифатида бениҳоя моҳият деб пайкайди.

Спинозанинг фикрича, инсон бир зот. Унда кўлам модусига, яъни тана, тафаккур модусига руҳ мувофиқ келади. Ҳар иккалови бўйича ҳам инсон табиатнинг бир қисмидир.

Йродани у ақл билан бир қилиб кўрсатган.

49. **Л о к к** Жон (1632—1704) — англиз файласуфи. Унинг фикрича, бизнинг вазифамиз ҳамма нарсани эмас, балки фақат бизнинг ҳатти-ҳаракатимиз ва амалий ҳаётимиз учун муҳим бўлган нарсани билишдан иборат. Бундай билимни бизнинг бор қобилятимиз батамом таъминлайди.

Давлатнинг вазифаси эркинликни ҳамда меҳнат воситаси билан орттирилган мулкни сақлашдир.

50. **Л е й б н и ц** Готфрид **Вильгельм** (1646—1716) — немис файласуфи, олими, жамоат арбоби. Унинг фикрича, олам ва уни тўлдирувчи вужудлардан ҳар бири ўз кучлари билан ривожланади. Бу кучларни Худо ўзи яратган энг яхши тартибли оламини азалдан белгилаб қўймок учун шундай тарзда яратган ва танлаб қўйган.

51. **М а н д е в и л ь** Бернард (1670—1733) — англиз насихатгўй файласуфи.

У мажозий тарзда инсоннинг ёмон кирдикорлари бўлиши муқаррар, кишиларнинг салбий сифатлари умуман жамият тараққиёти учун шарт, худбинлик эса шахсий ва ижтимоий такомиллашувнинг яширин пружинасидир, деган фикрни баён қилган.

Социал тенгсизлик шароитида ёмонликнинг бўлиши муқаррарлиги ва ҳатто фойдалилиги ҳақидаги ғояни биринчи бўлиб Мандевиль айтган ва сўнгра уни Гегель ривожлантирган. У дунёда фойдасиз ҳеч нарса йўқ, ҳатто фойдасизликнинг ўзи ҳам фойдалидир, деган эди.

» 52. **Б е р к л и** Жорж (1685—1753) — англиз файласуфи, субъектив идеалисти.

У инсон фақат ўз «ғоялари»ни (сезгиларини) бевосита идрок қилишига асосланиб, нарсаларнинг мавжудлиги уларнинг идрок этилишидан иборат, деган хулосага келган. Ғоялар пасивдир, уларни жисмсиз субстанция, руҳ идрок этади. Бу субстанция, руҳ фаол (актив) дир ва у ғояларни идрок этиш, уларни вужудга келтириш ёки уларга таъсир кўрсатиш қобилятига эгадир.

У руҳий субстанцияларнинг қўплигини ҳамда «ниҳоясиз руҳ» — Худонинг мавжудлигини эътироф этган. Ғоялар потенциал равишда илоҳий ақлда мавжуд бўлиб, улар инсон ақл-фаросатида актуал мавжудликка эга бўлади. Кейинчалик у ғоялар Худонинг ақлида абадий мавжудлигини эътироф этган.

Беркли материя тушунчаси ички томондан зиддиятли ва билиш учун бефойда, деб айтган,

У олимнинг вазифаси «*Ҳамма нарсанинг фақатгина жисмоний сабаблар билан изоҳланишини даъво қилмасдан, балки яратувчининг <<тилини> ўрганиб олишдан иборат*», деб ҳисоблаган.

53. В о л ь т е р Франсуа (1694—1778) — француз файласуфи, тарихчиси, ёзувчиси. Унинг фалсафий таълимоти:

- **Худо** халлок, яратгувчи, яъни «биринчи туртки» мавжуддир;
- табиатнинг ҳаракати Худонинг абадий қонунларига мувофиқ содир бўлади, Худо табиатдан ажралмасдир;
- онг материянинг хоссаси бўлиб, фақат тирик жисмларга, — жонзотларга.хос, унга фикрлаш қобилиятини **Худо** ато қилган;
- билим ва тажриба «олий ақл» ва коинот «меъмори» мавжудлигидан дарак беради;
- жамият бойлар ва камбағалларга бўлиниши муқаррар бўлганлиги учун хусусий мулкни рад этиш мумкин эмас, дейди.

Дастлаб у оқилона давлат тузумини конституцион монархия, кейинчалик эса республика деб билган.

54. Ю м Давид (1711—1776) — инглиз файласуфи, психологи, тарихчиси.

Билимнинг вазифаси борлиқни пайкашда эмас, балки амалий ҳаёт учун қўлланма бўлиш қобилиятида, деб билган.

Вокелик фақат «таассуротлар» оқимидир. Уларнинг сабаблари номаълум ва уларни пайкаб бўлмайди деган.

У объектив олам мавжудми ёки мавжуд эмасми, деган масалани ҳал қилинмайдиган масала деб ҳисоблаган. Этика соҳасида фойдалиликни ахлоқ-одоб мезони деб эълон қилган. Дин фалсафасида у коинотдаги тартибот сабабларининг ақл билан ўхшашлиги бор деб айтган.

55. К а н т Иммануил (1724—1804) — немис файласуфи ва олими, мумтоз идеализм отаси.

Планета тизимининг пайдо бўлиши ва эволюцияси дастлабки «туманлик»дан келиб чиққан деган. Инсон айна бир вақтда ҳам эркин, ҳам эркин эмасдир. Ҳодисалар оламидаги вужуд сифатида эркин эмасдир. Билиб бўлмайдиган ғайриҳиссий оламнинг субъекти сифатида эса эркиндир. Худо эътиқоднинг зарурий постулати (аксиомаси) бўлиб, бизнинг оламда ахлоқий тартиб борлигига ишончимиз ана шунга асосланган, деб ҳисоблаган.

У этикада шундай тамойилни илгари сурганки, бу тамойилга асосан, ҳар бир шахснинг ўз кадр-қиммати ўзи учун шундай улуғ бўлиши керакки, бу кадр-қиммат ҳатто бутун жамиятнинг бахт-саодати йўлида ҳам қурбон қилинмаслиги лозим.

Нарсаларнинг тўла моҳиятини билиш учун инсон ақлининг имконияти йўқ деб айтган. Эстетикада у поэзияни санъатнинг олий тури деб атаган, чунки поэзия ҳар қандай идеални тасвирлай олиш даражасигача юксакликка кўтарилиши мумкин деб ҳисоблаган.

56. К он д о р с е Жан Антуан (1743—1794) — француз файласуфи ва маърифатчиси. У ўз таълимотларида мулкий тенгликни қоралаб, мулкий тенгсизликни жамият учун ҳатто фойдали деб ҳисоблаган.

57. Л а м а р к Жан (1744—1829) — француз табиатшуноси. У материя ўз-ўзича ҳаракат қилиш қобилиятига эга эмас, тирик нарса ҳам, нотирик нарса ҳам «илохий ички мақсад» туфайли йўлланиб турилади деб ҳисоблаган. У илохий биринчи турткини эътироф этган.

58. М а л ь т у с Томас Роберт (1766—1834) — машҳур инглиз иқтисодчиси, файласуфи, рухонийси, профессори. Мальтусчилик социологик доктринасининг асосчиси. Унинг «Аҳоли ҳақида қонун тажрибаси» асарида кўрсатилган қонунга кўра, аҳолининг ўсиши геометрик прогрессияда, тирикчилик воситаларнинг ўсиши эса фақат арифметик прогрессия тартиби бўйича содир бўлади. Унинг таъкидлашича, инсониятнинг бундай тезкор кўпайиши, пировардида моддий неъматларнинг етишмаслигига ва ер юзида кишилик жамиятини очлик балосига гирифтор бўлишига олиб келади. Мальтус, аҳолини кўпайиши билан тирикчилик воситаларининг кўпайиши ўртасидаги бундай номутаносиблик очарчилик, эпидемиялар, урушлар, табиий офатлар, ҳаддан ташқари оғир меҳнат ва ҳоказолар воситаси билан тартибга солиниб турилади, деб таълим берган.

Бундан ташқари, у аҳоли ўсишининг олдини олиш учун никоҳларни, туғилишларни тартибга солиш каби тадбирлар ҳам қўлланилмоғи лозим деган. Бунинг учун оммани маърифатли қилиш орқали кўпайиш инстинктини ахлоқий томондан ҳам чеклаш аҳоли-

нинг ортишига қарши осон, беозор ва таъсирчан восита, деб ҳисоблаган (Оз бўлсину соз бўлсин!). Ана шу назарияни амалий қўллаш орқали биз инсониятнинг ниҳоят даражада хўрланишини олдини олган бўлур эдик, деб айтган. Бу фикрни айниқса ҳозирги замонда ўрганиш муҳим ва зарурдир.

Арифметик прогрессия:

$$1 + 1 = 2 + 2 = 4 + 4 = 8 + 8 = 16 + 16 = 32 + 32 = 64 \text{ ва х. к.}$$

Геометрик прогрессия:

$$1 - 1 = 1 - 2 = 2 - 4 = 4 - 16 = 16 - 256 = 256 - 65536 = 65536 \text{ ва х. к.}$$

59. Г е г е л ь Георг, Вильгельм Фридрих (1770—1831) — машҳур немис файласуфи, немис мумтоз фалсафасининг асосчиси. Амалдор оиласида туғилган.

Гегель фалсафаси немис идеалистик фалсафасининг якуни ва чўққиси бўлди. Унинг фикрича, дунё асосида «руҳий олам», яъни «мутлақ ғоя», «мутлақ руҳ», «илоҳий онг» ётади. У абадий ҳамда табиатга ҳам, инсонга ҳам боғлиқ эмас. Бутун реал борлиқ — табиат, жамият «мутлақ ғоя»нинг инъикоси (қўриниши), фикрловчи мавжудот — яъни одам шу ғоянинг маҳсули, деб таълим берган. У реал оламни ғоянинг, тушунчанинг. руҳнинг зухуроти деб тушунтирган.

Гегелнинг фикрича, давлатнинг энг олий шакли — конституцион монархия, санъатнинг энг олий қўриниши — поэзия, фалсафа тараққиётининг энг олий нуқтаси — объектив идеализмдир.

У таърифлаб берган уч асосий қонун айниқса машҳур:

- карама-қаршилиқлар бирлиги ва қураши қонуни;
- миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши қонуни;
- инкорни инкор қонунлари.

Бундан ташқари, у диалектик методни асослаб, конкретлаштириб берди:

- моҳият ва ҳодиса;
- умумийлик ва алоҳидалик;
- тасодиф ва зарурият;

— сабаб ва оқибат (натижа) каби фалсафий категорияларга таъриф берди. У тафаккур билан борлиқ айнан бир хил деган. Бутун тарихий жараён «мутлақ ғоя»нинг қонунларига кўра ўз-ўзидан ривожланади, деб айтган.

Гегель таълимоти кекса гегелчилар ва ёш гегелчилар томонидан икки хил оқимга бўлинди. Улар ўртасидаги мунозара, келишмовчиликлар асосан дин устида борди. Ёш гегелчилар динни танқид қилиб, дин мамлакат тараққиётига тўсқинлик қилувчи куч, дин давлатнинг «ақлини пасайтиради» ва давлатга қарши нодон омма ҳукмронлигини ўрнатиш хавфини туғдиради, деган фикрда турадилар.

Гегель: «*Илоҳий тақдир жаҳон воқеаларини бошқариб туради*», деб эътироф этган.

60. Ф е й е р б а х Людвиг (1804—1872) — машҳур немис файласуфи.

Фейербах фалсафасининг асосий мазмуни ва маъноси моддиончиликни қаттиқ туриб химоя қилиш бўлди. Лекин у тарихни тушунишда бутунлай идеализм тарафида бўлган. Динга у инсон хоссаларининг бегоналашуви деб қараган; инсон бамисоли иккиланиб, **Худо** қиёфасида ўзининг асл моҳиятини мушоҳада қилади. Шундай қилиб, дин инсоннинг «ўз ўзини онгсиз англаши» бўлиб чиқади. Бундай иккиланишнинг сабаблари инсоннинг табиат ва жамиятнинг стихияли кучларига қарамлигини ҳис этишидадир, деб таъкидлаган.

У ахлоқ принципларини ҳам инсонга азалдан хос бўлган бахтга интилишдан келтириб чиқаради. Унинг фикрича, ҳар бир киши ўз эҳтиёжларини оқилона чеклаб, бошқа кишиларга меҳр-муҳаббат билан қарагандагина бахтга эришиши мумкин.

61. Ш т и р н е р Макс (1806—1856) — машҳур немис файласуфи, анархик индивидуализм асосчиси.

Унинг фикрича, яқкаю ягона реаллик — «мен» эгоистдир (худбин), бутун дунё эса унинг мулкидир. У ахлоқ, ҳуқуқ, қонун, жамият ва шу қабиларни улоқтириб ташлаган ва уларни «шарпалар» деб атаган. Бу билан у индивидуал онгни «ортиқча даҳмаза»лардан тозалаш керак, деб ҳисоблаган. Ҳар бир кимсанинг ўзи ахлоқ ва ҳуқуқ манбаидир. Яқка _ахс учун «мендан аълороқ нарса йўқ» деган қоида қўлланма бўлмоғи лозим, деган.

Унинг фикрича, хусусий мулк сақланиши ҳамда «муқаддас» бўлмоғи керак, чунки унда «мен»нинг ўзига хослиги ифодаланган.

Унинг ижтимоий идеали «эгоистлар иттифоқи»дир. Бу иттифокда ҳар бир кимса иккинчи кимсани фақат ўз мақсадларига эриштириш воситаси бўлиши керак, деб ҳисоблаган.

Унинг эгоистик таълимоти баъзи бир жиҳатдан Кантнинг: *«Ҳар бир шахснинг қадр-қиммати ҳатто бутун жамиятнинг бахт-саодати йўлида ҳам қурбон қилинмаслиги лозим»*, деган фикрига яқинроқ туради. (Худбинлик — эгоистлик, ўз-ўзини севишнинг меъёридан ортиб кетишидир.)

62. Г о г о ц к и й Сильвестр Сильвестрович (1813—1889) — машҳур рус файласуфи.

У фалсафанинг вазифаси табиий ва ахлоқий оламнинг ақлли ва яратувчи ибтидоси сифатида Худонинг ғояларини тасвирлаб кўрсатишдан иборат, деб билган. Унинг назариясига кўра, **Худони** билиш туғмадир ва унга эътиқод ёрдамида эришилади. Инсоннинг билиши иккиламчи бўлиб, ички тажрибадан, бевосита ишончдан, яъни диний эътиқоддан келиб чиққан ҳосилдир, деб таълим берган.

4

63. К ъ е р к е г о р Серен (1813—1855) — даниялик файласуф. Илоҳий дунё билан инсоний дунё ўлчовдош эмаслиги сабабли, дин — фандан, мантикий тафаккурдан воз кечишни талаб қилиши тўғри, чунки унда бунинг учун тегишли, зарур бўлган билиш воситалари йўқдир деб таълим берган. Унинг таълимоти рус файласуфи П. Д. Юркевич таълимотига яқин туради.

64. М а р к с Карл (1818—1883) — ашаддий моддиюнчи, илмий коммунизм, диалектик ва тарихий материализм ва илмий сиёсий иқтисод назариясининг асосчиси, йўқсиллар ва бенаволар устози ва ҳомийси. Трирда туғилган, асл миллати яҳудий. Бонн ва Берлин университетларида ўқиган.

Унинг таълимотининг бош нуктаси гегелча фалсафанинг сўл йўналиши — ёш гегелчилар йўналишидир.

Маркс дастлаб идеалист бўлган. Гегель фалсафасидан атеистик хулосалар чиқаришга уринган. Унинг дунёқараши 1844- йилдан идеализмдан материализм томонга ўзгарган.

1844- йилда у Ф. Энгельс билан танишган. Уч йилдан кейин улар Брюсселда Коммунистлар иттифоқининг яширин ташвиқот жамиятига қўшилдилар ва бу иттифокнинг II съездида катнашдилар. Съезднинг топшириғига биноан улар ўзларининг «Коммунистик партия манифести»ни туздилар. Маркснинг «Капитал» китобининг I томи 1867- йилда нашрдан чикди. Бу китобнинг II ва III томларини Ф. Энгельс нашрдан чиқарди. II том 1885, III том эса 1894- йилда босмадан чикди. Маркс назарияларининг амалдаги натижаси маълум ва машҳурдир. Маркс назариясидаги энг эътиборсиз қолган соҳа — инсон табиатидаги мулкка эгалик ҳиссининг яратувчанлик омилини назар-писанд қилмаслик эди.

Марксизм ва марксча фалсафа социалистик тузум даврида аслида сиёсат тепасида турган бир гуруҳ чаласавод ва халқдан ажралган кишиларнинг ўз нодонликларини оқлаш воситасига айланиб қолган эди. К. Маркс 1818- йил 5- майда куёш тутилиши пайтида дунёга келган. Россиянинг қисмати, Маркснинг танлаган йўли, хатолари ва адашувларига боғлиқ бўлди. Биргина инсоннинг хатоси ва хаёлий таълимоти жуда оғир оқibatларга олиб келди. Бундай улуғ одамлар хатоларга йўл қўймасликлари керак эди. Айтадилар-ку, *«Омининг адашгани — ўзининг адашгани, олимнинг адашгани — оламнинг адашгани»*, деб.

65. Р е с к и н Жон (1819—1900) — инглиз ахлоқшуноси ва файласуфи.

У ялпи умумий таълимни, кишиларга ахлоқий, маънавий тарбия беришни ижтимоий кулфатлардан қутулиш воситаси деб ҳисоблаган.

Мукамал санъат воқелик гўзаллигини такрор ҳосил қилади ва шу оркали инсонни ахлоқий жиҳатдан юксакликка кўтаради, деб таълим берган.

66. Э н г е л ь с Фридрих (1820—1895) — ашаддий моддиюнчи, Карл Маркснинг дўсти ва ёрдамчиси. У Маркс билан ҳамкорликда марксистик таълимотни, илмий коммунизм назариясини, диалектик ва тарихий материализм фалсафасини яратган. Маркс каби йўқсиллар ва бенаволар устози ва ҳомийси. Германиянинг Бремен шаҳрида туғилган. Асл

миллати яхудий. 1841-йили Берлинда ҳарбий хизматни ўтаб, бўш вақтларида университетда маърузалар тинглаган. Йирик бойнинг ўғли бўлган. К.Маркс билан танишиб, у билан ҳамкорликда ишлаган кезларида унинг оиласига моддий ёрдам бериб турган. Эътиқодда ва фалсафада Маркс каби ёш гегелчиларнинг сўл қанотига қўшилган. Унинг назарий қарашларидаги ҳақиқий бурилиш отасининг қатъий талаби билан тижорат ишларини ўрганиш учун Англияга келганидан кейин содир бўлган. У ерда у социалистга айланган. 1844-йилда Парижда Маркс билан учрашган. Энгельс 40 йил давомида Марксга «Капитал» китоби устида ишлашда ҳар томонлама ёрдам кўрсатган. Унинг вафотидан кейин «Капитал» китобининг II ва III томлари устида ғоят катта тадқиқот ишлари олиб борган ва уларни ўзи нашр эттирган.

67. Р е н а н Эрнест (1823—1892) — француз файласуфи, физиолог, дин тарихчиси. Фалсафанинг мустақил фан сифатидаги ахамиятини инкор этган.

Фалсафа шундай зираворки, у бўлмаса ҳамма овқат таъмсиз бўлиб туюлади, аммо унинг ўзи овқат бўлишга ярамайди, деб таъкидлаган.

Унинг фикрича, аклий ибтидо — **Худованд**, оламни ўзининг яратган табиат қонунларига биноан бошқаради ва тараққиёт унинг ҳукмронлигидан иборатдир. Маънавий тараққиётнинг олий босқичида турган мумтоз (танланган) кишиларгина олий идеалларни амалга оширишлари мумкин, деб айтган.

68. Ю р к е в и ч Памфил Данилович (1826—1874) — машҳур рус файласуфи, илоҳиётчиси.

Унинг фикрича, инсон 2 хил билинади: жисм — ташки ҳис туйғу билан, руҳий ҳодисалар эса ички ҳис, эътиқод билан билиб олинади.

Фан руҳий ҳолатни тушунтиришга аралашмаслиги лозим, чунки унда бунинг учун тегишли билиш воситалари йўқдир, деб айтган.

Унинг назарияси бир томондан Кьеркегор назариясига яқин туради.

69. М а х Эрнест (1838—1916) — австралиялик физик ва файласуф, эмпириокритицизмнинг асосчиларидан бири.

У сабабият, зарурият, субстанция тушунчаларини «тажрибада» мавжуд бўлмаган тушунчалар, деб уларни рад этган.

Унинг фикрича, оламни тасвирлаш фақат тажрибанинг бетараф элементларини қўллаш орқали олиб борилмоғи лозим. Фақат ана шу элементлар ва уларнинг функционал алоқаларигина реалдир.

Физик тадқиқот элементларнинг ўзаро алоқадорлигини таҳлил қилишдан, руҳий тадқиқот эса инсон организмнинг элементларга муносабатини таҳлил қилишдан иборатдир, деб айтган.

Тушунчаларни — «сезгиларнинг мажмуалари»ни, нарсаларни билдирувчи символлар деб, умуман фанни — бевосита кузатишлар ўрнини босадиган гипотезалар мажмуи, деб ҳисоблаган.

70. Г а р т м а н Эдуард (1842—1906) — машҳур немис файласуфи.

Унинг фикрича, бахт тилаш бахтсизлик манбаидир; барча истак ва тилаклардан воз кечиш машаққатсизликка, бахтнинг ягона турига ва ягона замирига эришиш йўлидир.

Машаққатсизликка эришиш учун инсониятни унинг устидан ҳукмронлик қилувчи уч иллюзия (сохта хомхаёл) дан — бу дунёдаги бахтдан, охиратдаги бахтдан халос қилмоқ зарур, деб таълим берган. Шунингдек, у ижтимоий тараққиёт натижасида эришиладиган бахтни ҳам инкор қилган. Жамиятни ўзгартириш ва такомиллаштириш воситаси билан эришиладиган бахтдан ҳам инсониятни халос қилиш зарурлигини уқтирган.

71. Л е н и н Владимир Ильич (1870—1924) — Маркс ва Энгельс ишининг давомчиси, рус ва халқаро йўқсиллар ва бенаволар дохийси, КПСС ва Совет давлатининг асосчиси.

Россияда Симбирск шаҳрида туғилган. 1887-йил гимназияни тамомлагач, Қозон шах-

ридаги университетнинг юридик факультетига ўқишга кирган. 1891-йили Санкт-Петербург университети муддатидан илгари тамомлаган.

Козонда (1888—1889 йиллар) ва Самарада (1889—1893 йиллар) марксистик назария таълимотини ўрганган. У Самарада биринчи марксистик сиёсий тўғаракни ташкил қилган. 1893- йил Санкт-Петербург марксистларига раҳбар бўлган. Унинг раҳбарлигида 1903-йили РСДРПнинг II- съездида большевиклар партияси тузилган.

Унинг бошчилигида большевиклар 1905-йили ҳамда 1917-йил февралда подшоҳни афдариб ташлашга уринишган ва 1917-йил октябр ойида бу мақсадларини амалга оширганлар.

Россия императори Николай II, ўз ихтиёри билан тахтидан воз кечишга қарамай, Лениннинг буйруғи билан бутун оиласи, авлодлари, хизматкорлари билан бирга бир кунда дахшатли тарзда ваҳшийларча отиб ташланган. Ҳатто гўдак ва чақалоқларга ҳам шафқат қилмаганлар.

У Маркс таълимотларига тўлиқ амал қилмаган. Зўравонлик, зулм, босмачилик ва дахшатли оммавий катағонлар (репрессиялар) воситасида амалга оширилган социалистик тузум, — инсонлар устида ўтказилган бу конли «эксперимент» куч ва мунтазам террор йўли билан 75 йилга яқин базўр ушлаб турилган ва «юлдуз кўрмай жон берган».

72. Х а й д е г г е р Мартин (1889-1976) — немис файласуфи. Унинг Борлик ҳақидаги таълимотида «Борликнинг мазмунини» пайкаб олмоқ учун инсон ҳамма амалий-мақсадли дастурлардан юз ўгириши, ўзининг «ўлишини», «фонийлигини» тўлиқ ва чуқур англаши лозим. Инсон доимо «ўлим олдида» турганини сезган тақдирдагина ҳаётнинг ҳар бир фурсати ғаниматлигини ва маъно-мазмунга тўлаллигини билишга, «ижтимоий борликнинг санамлари»дан — мақсадларидан, «идеаллар»дан, «илмий абстракциялар» (мавхумликлар)дан кутулишга кодирдир дейилган.

73. А л ь б е р Камю (1913-1960) — француз ёзувчиси ва файласуфи. 1957- йилда Нобель мукофотида сазовор бўлган.

Камюнинг қарашлари Кьеркегор, Ницше, Достоевскийнинг ҳамда немис экзистенциалист файласуфларининг таъсири остида шаклланган.

Унинг фалсафасининг асосий мавзуи инсоннинг яшашдан маъноси ҳақидаги масаладан, «*Ҳаёт яшашга арзийдими?*» деган масаладан иборат.

У, ҳаёт зиддиятларини таҳлил қилиб, инсоннинг яшаши беҳуда деган хулосага келиб фалсафада «беҳудалик» категориясини яратиб, уни ўз фалсафасининг бош тамойили қилиб олган.

Инсон ҳаётининг бемаънилигини афсонавий Сизифнинг қиёфаси оркали очиб берган. Бунда маккорлиги учун жазога тортилган Сизиф катта тошни думалатиб тоққа чиқаради ва тоғ чўккисига чикай деганда, тош думалаб яна пастга тушади ва Сизифнинг бу иши тўхтовсиз такрорланаверади. Инсон бундай бемаъниликка чидай олмай «исён кўтаради»; вақти-вақти билан «исёнлар», «инкилоблар» уюштириб, инсон ўзининг «сизифча ахволи»дан кутулиш учун стихияли (тартибсиз, ўз-ўзидан) нажот излайди. Уюштирилган, тайёрланган инкилобни у ўз тушунчасига зид деб билган. Асосий асарлари: «Сизиф ҳақида афсона» (1942), «Чет киши» (1942), «Исёнчи» (1951).

Ҳаёт, турмуш, ахлоқ ҳақидаги фикрлари ва дунёқарашлари

Энди, ана шу машҳур файласуфларнинг ҳаёт, турмуш ахлоқ ҳақидаги турли туман ажойиб фикрлари ва фалсафий дунёқарашларидан бир шингилдан келтириб ўтамиз.

Қадимги юнонистоннинг буюк файласуфи *Арасту* (мил.авв. 384-322) ни ҳаяжонга солувчи муаммолар фавқулодда ғаройиб ва теран эди. Масалан, инсон энг аввало ўзини севиши керакми ё бошқаними, деган савол уни кўп ўйлантирган. Ўзини севган одамни худбинликда айблайдилар. Бошқа томондан олиб қаралганда эса, инсон аввало ўзининг энг яқин дўсти бўлган кимсани кўпроқ қадрлаши ва севиши лозим, дейилди. Ваҳоланки, ҳар бир одамнинг ўзидан бошқа садоқатли дўсти борми дунёда? Демак, бундан инсон аввало ўзини-ўзи ҳурмат қилиши ва севиши лозим, деган хулоса чикади, дейди у.

Худбинлик эса, узини ўзи севиш билан эмас, балки бу севгининг меъёридан ортиб кетиши билан белгиланади деган,

Бу ҳақда Китионлик (Кипр ороли) *Зенон* (мил.авв. 336-264) ҳам: «Ҳақиқий дўст бизнинг иккинчи «Мен»имиздир», деган.

Ҳамма яхши нарсаларни яхши деб билган, бойлик ва амал ҳам буза олмайдиган одамлар энг олийжаноб инсонлардир (*Арасту*).

Уят, инсоннинг ўзини ўзи яхши кўришига асосланган ва танбех эшитишдан чўчиш туфайли пайдо бўладиган қайғунинг бир кўринишидир, деган эди *Француз* файласуфи *Рене Декарт* (1596-1650).

Пасткаш, манфаатпараст ҳар ерда ва ҳаммавакт фақат ўз манфаатини — фойдасини кўзлайди. Фойдаси бўлсагина ўз бурчини бажаради. Унга уят, ор-номус, одамгарчилик ва олижаноблик мутлақо бегона. Ўз манфаати йўлида у ҳар қандай пасткашликка тайёр ва айёр. У бу йўлда хорликка ҳам рози. Унинг ихтиёри ўзида бўлмай, у буткул нафс кулдир. Бундай одамни тарбиялаш, сувга хат ёзиш билан баробардир (*Муаллиф*).

Ҳаммага бирдек ёқмоқчи бўлган одам тентакдир. Бу ҳақда машҳур немис файласуфи *Гёте* ҳам: «Ҳаммага бирдек ёқиш истаги, энг кулгили истакдир», деган (*Муаллиф*).

Меъёрида истеъмол қилинган мусаллас танани бақувват килади, керагидан ортиғи эса уни бўшаштириб юборади (*Пиррон* — қадимги юнон файласуфи, мил.авв. 360-270 йиллар).

Ортикча эркалаш, одамлар у ёқда турсин, хатто итларни ҳам бузиб юборади (*Артур Шопенгауэр* — немис файласуфи, 1788-1860).

Баъзан, ҳаддан ташқари яхшилик ҳам ёмонлик каби кишида нафрат уйғотиши мумкин (*Никколо де Бернардо Макиавелли* — италиялик файласуф. 1469-1527).

Бу, кишига ғайри табиий туюлса ҳамки ҳаётий тажрибалардан кузатилган, бор нарса. Бировларга яхшилик қилишнинг ҳам киши билмас маълум бир меъёри бор. Мас: агар. Худо «уриб» қўйган кишига ҳаддан ташқари ортикча яхшилик қилиб юборсанг Худонинг қаҳрига учраб қолишинг мумкин. Чунки, ким билсин, балки у қайсидир сабабларга кўра Аллоҳнинг жазосини тортаётгандир. Ахир Худодан беамр тикон ҳам кирмайди, дейдилар-ку. Бу ҳолда сен, бундай яхшиликни Аллоҳнинг иродасига зид равишда қилган ёки қилаётган бўлиб чиқасан. Буни мен сенга шахсий ҳаётий тажрибамдан келиб чиққан ҳолда айтаётибман. Буни ўзинг ҳам кузатиб, тажрибадан ўтказишинг мумкин, аммо бунга баъзида жуда кўп вақт кетади. Бундан ташқари, меъёридан ортиб кетган ахлоқийлик ҳам аста секин ижобий фазилатдан четлашиб, қалбакилик ва шуҳратпарастлик томон оғиб кетади (*Муаллиф*).

Ўртачалик меъёри ҳақида италиялик машҳур файласуф *Франческо Петрарка* (1304-1374): «Максадим — кашшоқ бўлмай, ортикча бой ҳам бўлмай, исрофгарчиликка йўл қўймай, ўзгаларга буйруқ бермай ва бировларга тобе бўлмай ўртача яшашдир, деган.

Доимо ҳаммадан ақллироқ бўлиш истагидан кўра аҳмоқона хоҳиш йўқ (*Жан де Лаб-рюйер* — француз мутафаккири 1645-1696).

Бирон бир ҳақиқат йўкки, уни ҳамма бирдек қабул қилса. Шунинг учун ҳар бир нарса хусусида баҳслашаётганда аниқ бир фикр билдирмаслик — кишининг энг аъло сифатларидан бири бўлиб қолади (*Муаллиф*).

Қадимги юнон файласуфи *Пиррон* (мил. авв. 360-270) эса бу ҳақда шундай деган:

«Агар бир нарса ҳамма учун бирдек тушунарли, гўзал ва окилона кўринганда эди, инсонлар ўртасида ғаразли бахслар бўлмас эди».

Агар ер юзида ҳамма нарса аъло бўлганида эди, аъло нарсанинг ўзи бўлмасди (*Дени Дидро* — француз файласуфи 1713-1784).

Кемада сузиб бораётганлар на тириклар ва на ўликлар каторига кирадилар (*Эпименид* — қадимги юнон файласуфи, мил.авв. VI аср).

Такдир, такдирга тан берувчиларни етаклайди, қаршилиқ кўрсатувчиларни эса судрайди (*Сенека* — италиялик файласуф, 65-йил вафот этган).

Аллоҳ бизларга ўлчовли ақл идрок ва чексиз ирода эркинлигини инъом этган. Аммо У бизни не максатда яратганидан беҳабармиз (*Бенидикт Баррух Спиноза* — • голландиялик файласуф, 1632-1677). Боҳабармиз... Бу ҳақда 3-китобимизда сўз юритамиз.

Фикр ва сўз амалиётга йўналтирилганда уларнинг ҳар иккиси ҳам моддиятга айланади (*Ван Шоужен* — хитойлик файласуф, 1472-1529).

Ҳурлик ва бўш вақт... Бу икки нарса шунчалик кадрлики, бундай имтиёз ва хузурни сотиб олишга оламдаги энг бадавлат подшоҳнинг ҳам қурби етмайди (*Рене Декарт* — француз файласуфи, 1596-1650).

Инсон қанча кам сўзласа, шунча қўп ютади. Чунки одамлар сукутдаги ахлоқни ақлли деб ўйлашлари мумкин. Агар сукутдаги киши чинданам заковат эгаси бўлса, атрофдагилар унинг жуда ақлли одам эканлигига тўла ишонч ҳосил қиладилар (*Жан де Лабрюйер* француз мутафаккири, 1645-1696).

Ҳеч нарса тасодифан содир бўлмайди. Биз тасодиф деб айтадиган ҳамма нарсанинг ўз сабаби бор (*Арасту* — қадимги юнон файласуфи, мил.авв. 384-322).

Биз билимларимизнинг етишмаслиги важдан нарсаларни ва айрим юз берган ҳодисаларни тасодиф деб атаймиз. Аслида тасодиф йўқ нарса. Ўз-ўзидан бирор иш, ҳодиса рўйбермайди (*Бешдикт Баррух Спиноза* — голландиялик файласуф, 1632-1677).

Франциялик файласуф *Франсуа Мари Аруэ Вольтер* (1694-1778) тасодиф ҳақида: — Тасодиф йўқ нарса. Биз сабабини изоҳлашга чоғимиз келмаган ҳаракатларни, ишларни, тасодиф деб атаймиз. Сабабсиз ҳаракат за мохиятсиз мавжудлик бўлмайди. Бу фикр барча файласуфларнинг бош қондасидир.

Ҳукмдорларни ўзида йўқ фазилатлар билан мақташ уларни ҳақоратлаш билан баробардир. Одатда бундай ҳақорат жазосиз қолади (*герцог Франсуа де Ларашфуко* — француз файласуфи, 1613-1680).

Ҳукмдорлардан фойда кўриб турган сарой аъёнлари табиийки, унинг ҳар қандай буйруғини ҳеч тап тортиб ўтирмай астойдил бажарадилар ва уни соғин сигирни кадрлаб асрагандек авайлаб асрайдилар (*Муаллиф*).

Луизиана ёввойилари аввал дарахтни кесиб, сўнг уни мевасини териб ейдилар. Муштабид тузумнинг мохияти ҳам шундай (*Монтескьё*, француз файласуфи, 1689-1755).

Кулликдан орланмайдиган халкнинг толеи пастдир. Бундай халқ куллик учун яратилган (*Пётр Яковлевич Чаадаев* — рус мутафаккири, 1794-1856).

Ақлли, ахлокли ва адолатли бўлмай туриб, қўнғилдагидек яшаш мумкин эмас. Ва

аксинча, кўнгилдагидек яшамай туриб, аклли, ахлоқли ва адолатли ҳаёт кечириб бўлмайди (*Эпикур* — юнон файласуфи, мил.авв. 341-270).

Мутаассибликдан нафратланувчи янги соғлом авлод етилмоқда. Ҳадемай шундай кун келадики, файласуф — донишмандлар раҳбарликни ўз кўлларига оладилар. Ақлидрок салтанати қад кўтаради (*Франсуа Вольтер*).

Француз мутафаккири *Жан де Лабрюйер* эса:

• — Мен энг буюк сиёсатчидан фақат биргина одамни юқори қўяман. У — сиёсатга куч-қувват сарфлаш беҳуда эканлигини тушуниб етган кишидир, деган.

Буюк одамларнинг нуқсонлари, хатолари ҳам буюк бўлади (*Франсуа де Ларошфуко*).

Фақат ёлғизликдагина инсон ҳақиқий эркин бўлиши мумкин (*Артур Шопенгауэр*).

Инсон қўли билан яратилган ҳар бир нарса мукаммал эмас (*Рожер Бекон* — инглиз файласуфи, 1214-1292). Мукаммаллик ва комиллик фақат **Аллоҳ** таолога хос.

Эзгулик ва ёвузлик ҳақида француз файласуфи *Робини Жан Батист Рене* (1735-1820):

— Оламда эзгулик ва ёвузликнинг нисбати тенг. Бундан келиб чиқадики, табиатда эзгулик ва ёвузлик мутаносиблиги муҳимдир. Бу мутаносиблик табиат уйғунлигининг шартидир, деган.

Баъзи ёзилмаган қонунлар, урф-одатлар, таомиллар ёзилган қонунлардан кучлироқ бўлади (*Сенека*).

Қурол (ёки пул) тилга кирганда, қонунлар ҳам жим қолади (*Цицерон Марк Туллий* — қадимги юнон файласуфи, нотиғи ва сиёсий арбоби, мил.авв. 212-129).

Парвоз қанчалик юксак бўлса, қулаш шунчалик даҳшатли бўлади (*Абулқосим Фирдавсий* — Хуросонлик (Тус ш.) шоир, ҳаким, донишманд, 934-1024).

Бирор кимсага тириклигида ҳайкал қўйиш — келгуси авлодлар уни унутмаслигига умид йўқлигини эълон қилиш билан баробардир (*Артур Шопенгауэр*).

«Буюмлар энг сўнгги нуқтага етиб боргандан сўнг албатта орқага қайтади. Агар бирор нарсага қаттиқ тикилиб қарасангиз кўзлар хира тортади; агар қулоқлар ҳаддан ташқари динг бўлса, аниқ эшитолмай қолади; шунингдек, агар меъёридан ортиқ ўйга толиб, кўп фикр юритилса, фикр чалкашиб билимларида тартибсизлик бўлади», деган Хитой файласуфи *Хан Фей* (мил.авв. 288-233).

Менимча, Хан Фей ўзининг бу фикри орқали бутун инсониятга хос бўлган сифатлардан бирини тўғри ифода этган. Ростдан ҳам бизнинг амалларимизда ботиний (ички) шафқатсиз за муқаррар бўлган бир нарса борки, биз бир мақсадга зўр бериб интильганимизда кўпинча, негадир умуман тесқари натижаларга эришамиз.

Бунга машҳур рус ёзувчиси Илья Ильф (1897-1937)нинг қундалигидаги мана бу сўзлар ҳам. мисол бўлади: «Имло хатолардан қутилиш учун нашриётга ишга 20 нафар мусаххих (корректор) олдик. Бироқ шунга қарамай, китоб нашрдан чиққанда унинг биринчи бетиде «Британия энциклопедияси» деган ёзув турарди» (*Муаллиф*).

Шундай қилиб, маънавий оламнинг бу буюк сиймолари ўзлари ёзиб қолдирган бебаҳо асарлари туфайли тирикликларидаёқ ўзларига абадий ҳайкал қўйиб қетганлар. Файласуфлардан кўплари бу фойдасиз дунёни тарқ этганларидан кейингина қадр топганлар.

Фалсафа, бамисоли қуёш шарқдан чиққани қабил, дастлаб Машрикда пайдо бўлган. Улардан қадимги греклар — юнонларга, улардан — ал-Қиндий, ар-Розий, Форобий, ибн Рушд ва бошқа мутафаккирларнинг асарлари орқали Ғарбга қириб борган.

Ғарбда нима яратилган бўлса, уларнинг замирида Шарқ кашфиётлари ётибди. Ҳозирги олимлар буни ва бу борада Шарқ таназзулининг сабабларини ўрганмоқдалар.

Шундай қилиб, фалсафада оқим ва йўналишлар жуда кўп бўлиб, улар ушбу олам ҳақидаги «абадий» муаммоларни турлича талқин қилганлар.

УмарХайём

*Меним ҳикматларим дардсизе-а айтманг,
Баҳосиз гавҳарим нодоне-а сотманг.*

Хожа Аҳмад Яссавий

Ўз замонаси ва барча асрларнинг энг буюк алломаларидан бири бўлган машҳур Умар Хайём 1048 йилда Нишопур (Эрон)да таваллуд топган, 1131 йили 83 ёшида она шахрида вафот этган. Нишопурдан Марвга олиб борадиган йўл бўйидаги боғга дафн килинган.

У тили аччиқ, баджаҳл, шартаки одам бўлган. Шеърларини форс тилида, насрий асарларини араб тилида битган. Унинг тахминан 400 та рубойиси мавжуд бўлиб, шулардан 293 таси Кембриж университетининг кутубхонасида сакланади. Унинг «Евклид китобларига шарҳлар», «Математика муаммоларӣ», «Донишмандликтарозуси», «Маликшоҳнинг фалакиёт жадвали», «Борлик ва бурч ҳақида кайдлар» ва бошқа кўпдан кўп илмий асарлари машҳурдир.

Умар Хайём буюк файласуф, математик, астроном, қўли енгил табиб, диёнатли сўфий, улуғ шайх бўлиб, ажойиб фалсафий рубойилари билан кишилар қалби ва башарият тафаккури тарихидан ўрин олган. Унинг хассослик билан ёзган ҳар бир рубойиси, академик Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек айтганидек, бир дostonга тенгдир.

Умар Хайём (арабча «хайём» атамаси «чодир тикувчи» маъносини англатади), Аллоҳ уни раҳмат килсин, рубойиларидаги *май, шароб, бода, ишқ, ҳур, санам, жонон, жаннат, дўзах* ибораларини айнан эмас, сўфийлик, тасаввуф анъаналарига кўра кўчма, мажозий, рамзий маъноларда тушунмок керак. Сўфийларда ишқ деганда Аллоҳга бўлган илоҳий ишқ назарда тугилади, зеро тасаввуфда ишқ икки хил бўлади: ҳақиқий ишқ ҳусни мутлаққа — Аллоҳга, мажозий ишқ — олам ва одам гўзаллигига ошиқликдир.

Ғиёсиддин УмарХайёмхазратлари буикки ишқниуйғунлаштириб, синов майдони бўлмиш бу дунёда ўзни омонат, мусофир каби тутиб, «беш кунлик» чархи кажрафтор эврилишларига сабр-бардошли бўлиб, ҳаёт қувокчларидан баҳраманд бўлиб яшашни тарғиб қилган.

Маълумингиз бўлсинки, сўфийлар маслак жихатидан 5 гуруҳга бўлинадилар, яъни — ориф сўфийлар, ошиқ сўфийлар, обид сўфийлар, файласуф сўфийлар ва мажзуб сўфийлар.

Шунга кўра, тасаввуф ҳам икки — ошиқона ва орифона гуруҳларга бўлинади.

Орифона тасаввуф барча илмларни қамраб оладиган, ҳикмат ва фалсафани ҳам ўз ичиға олган тасаввуфдир.

Ошиқона тасаввуф эса ишқий кечинмалар, ишқий-завқий сифатни биринчи ўрнига қўядиган, яъни аклий муҳокама ва тафаккурдан кўра ҳис-ҳаяжон, муҳаббат шавк-завқни афзал кўрадиган тасаввуфдир. Масалан, сўфийликнинг «маломатия» оқимиға мансуб вакиллари диний расм-русумларни тан олмаганлар, тариқатнинг ҳам қоида, расм-одатларига унчалик риоя қилмаганлар, улар ҳар қандай қоида, расм-русумни суратпарастлик, зоҳирийлик деб билганлар. Шунинг учун ҳам улар тарқи дунё қилган қуруқ зоҳидни ҳам, расм-русумға берилган ҳонақоҳ шайхини ҳам бирдай қалтабин ва ҳақиқатдан йироқ кишилар деб билганлар.

Машҳур файласуф шоир Хожа Ҳофиз Шерозий ҳам ўзининг фалсафий шеърларида ҳонақодаги шайх хирқасидан кўра, ҳаробот, майхона, маю маъшук афзалдир деган фикрни ўртаға ташлаган. У шароб деганда, илоҳий файзни, ҳаробот, майхона деганда, комил, етук инсон ҳузури ҳамда илоҳий файзни етказувчи маъшука — «мазхар»ни назарда тутди.

Ошиқлик ҳаксеварликнинг, маърифатға шайдоликнинг олий кўриниши дейди Хожа Ҳофиз. Барча ҳолларда сохтакорлик ва риё бўлиши мумкин, аммо ишқда, ошиқликда бундай иллатлар деярли бўлмайди, фақат ҳақиқий ишқ кишини абадиятға, бако оламиға етаклаб олиб боради деб уқтиради.

Умар Хайём тасаввуфдаги ана шу орифона ва ошиқона дунёқараш, маслакни ўз рубойиларида мужассамлаштириб акс эттирган. Унинг битта, иккита рубойисини ўқиб ҳулоса чиқариб бўлмайди. Умар Хайёмни тушуниш учун мазкур китобда, қуйироқда берилган рубойиларнинг барчасини ўқиб, уқиб тушуниб олмок керак бўлади.

Умар Хайём рубойиларидаги *май мадҳиш* ҳам айни маънода — мастдик ва бебошлиқни тарғиб қилиш деб тушунмаслик керак. Аксинча, майни мажозий маънода ахлоқий поклик рамзи деб билмок марғубдир.

Чунончи, дахо ижодкорлар асарини ўқиганда, ёзувчининг нима деганидан ташқари, у яна нима демоқчи эканлигини ҳам теран хис қилмоқ комронлик аломатидир.

Май турмуш укубатларидан толиктирмайди, ўтмиш ғуссаларини ва келажақ, истикбол дахшатларини ўзида ғарқ қилади, соғинч оловларини сўндиради, қалбга севинч бағишлайди. У хотирамиздаги қайғу-аламларни ювиб кетади, дунёвий турмушнинг асида маъносиз эканлигини унутишга ундайди. Инсонни қуршаб олган қайғу ва қўрқув булутларини тарқатиб юборади. У инсонларни ўзаро биродарлик иплари билан боғловчи мўъжизавий бир куч бўлиб, ҳатто ёвуз душман қаҳрини юмшатадики, Умар Хайём майнинг ҳақиқат йўлига бошловчи восита ҳам бўлишини назарда тутган.

Умар Хайём фалсафий рубойларида олам сир-асрорини, муаммоларини, охиригача билиб бўлмаслигини, бунга уриниш беҳудалигини, инсонларни яратган Холиқни чекланган ақлимиз билан билишимиз мумкин эмаслигини, ҳозирги билимимиз Борлиқ сирларини ечишга ҳали қодир эмаслигини, шунинг учун ҳам инсон ҳаётида балои нафс ва бўлмағур ҳою ҳавасларини жиловлаб, қай тарика рухий хотиржамликка эришиши ва масъуд яшаши йўллари тавсия этган.

У инсон ҳаётида ҳамма нарсани қазои қадар, тақдири азал, қисматга — чархга тўнкамай, яхши-ёмон ишлар қилишда **Парвардигор** инсонга ирода ва фаолият эркинлигини бериб қўйганлигини ва бандасига қилган яхши ёки ёмон амалларига қараб ўз ажрини — тегишли мукофот ёки жазо берилишлигини уқтиради.

Чунки **Аллоҳ** Лавҳ ул-Махфузда инсон пешонасига ёзиб қўйилган, қилиши шарт бўлган ишлари учун эмас, балки ўз инон-ихтиёри билан қилган амаллари учунгина мукофотини ё жазосини беради. Пайғамбаримиз бу ҳақда шундай деганлар: **«Умнатларимга хатолари учун, ёдларидан кўтарилгани учун ва мажбур қилинган ёмон ишлари учун гуноҳ ёзилмайди»**. Яъни инсон фаромуш қилган, билмаган, ўзига боғлиқ бўлмаган ишларга масъул эмаслиги ва бунинг учун жазо берилмаслигини таъкидлаганлар.

Бу борада шундай қадимий ҳикматли ибора бор: **«Агар сени кўчага ҳайдаб чиқарсалар — қўрқма ва агар ўз ихтиёринг билан чиқсанг — қўрқил ! Биринчиси илоҳий ихтиёр билан бўлур, иккинчиси — ўз ихтиёринг билан бўлур»**.

Умар Хайём ирода эркинлигини тасдиқлаб, инсон хатти-ҳаракатларини Арши аъло қонунлари белгилаб бермайди, балки одам ўз тақдирини ўзи яратади деган фикрни олға сурган. Ер юзидаги ҳамма нарса омонат эканлиги, инсон ҳаёти ҳам фоний — вақтинча эканлиги, демак, ҳаётнинг завқ-сафоларидан фойдалана билишни, қайғу чекиш, келажақдан дахшатга тушиш беҳудалигини уқтиради. Бекорчи ўй-хаёлларга берилишда маъно йўқ, ташвишлар билан ўзни қийнашга ҳожат ҳам йўқ, ҳаёт қандай бўлса, шундай шод-хуррамлик билан яшаш кераклигини маъқуллайди. Яшаганда ўзни турфа ташвишларга кўмиб ташламасликка, бойликка, ҳашаматга ва шон-шавкатга интилмасликка, бундай нарсаларга бефарққарашга ундайди. Зотан, шоир инсоннинг бу дунёдаги бахтини ана шунда деб билган.

Шарқнинг буюк мутафаккири Юсуф Хос Ҳожиб (1016—1109)нинг (Тангри ундан рози бўлсин) ҳикматлари ҳам Умар Хайёмнинг бу фикрини тасдиқлайди. Юсуф Хос Ҳожибнинг айтишича, динни маҳкам ушлаш керак. Лекин ҳаётий масалаларда диний қарашларга асир бўлиб қолмаслик, дунёвий тадбирларни диний ақидалар таъсирида барбод бермаслик керак. У дунё деб, бу дунёдан воз кечиш, дунёвий ҳаётдан юз ўгириб инсоний амалларни тарк этиш бемаъниликдир, шундай қилинса, теварак-атроф хувилаб, кишилар фаолиятсиз бўлиб қолади. Эзгу ниятларга ёлғиз тоат-ибодат воситасида етишиб бўлмайди. Бунинг учун киши кўп эзгу ишлар қилиши, фойдали меҳнат ва ишлар бошини тутиши керак. Билим ҳақида сўз юритган Юсуф Хос Ҳожибнинг фикрича, инсон билиши мумкин бўлмаган нарса, билим билан ечилмайдиган жумбоқ, мушкулотнинг ўзи йўқ, Билиш, билимлар ва тажриба воситасида Борлиқ жумбоқлари аста-секин ечилиб бораверади деган хулосага келади туркий дунёнинг улуғ мутафаккири. •

Умар Хайём, Баҳоуддин Нақшбанд ва Юсуф Хос Ҳожибларнинг дунёқарашлари ва фикрлари бир-бирига жуда мос келадики, чунончи нақшбандия сўфийлик тариқатининг йўли унинг: *«Зоҳирда халқ бирлан, ботинда Ҳақ бирлан»* ва *«Дил ба ёру, даст ба кор»*, деган шиорида ўз ифодасини топган.

Умар Хайём рубо-ийларидан Ер юзидаги тартибсизликлар, ёмонликлар **Аллоҳ** иродасига боғлиқ эмас, балки кишиларнинг шайтон васвасаси таъсиридаги хатти-ҳаракатлари

асносида йўл қўйган гуноҳ ишлари ва уларнинг оқибатидир деган хулоса етилади. Бу ҳақда пайғамбаримиз ҳадисларида: *«Шайтон инсоннинг барча қон томирларида юриш ҳуқуқини олган»*, деганлар.

Умар Хайём рубоийларида дунёни ўзгартириш, ундан азоб-укубатни, зўравонликни, зулмни ҳайдаб чиқариш, ёвузлик, бахтсизлик ва инсон изтиробларини тугатишга ҳаракат қилиш зарурлигини тарғиб қилган. Юқорида айтганимиздек, барча яхши, эзгу ишлар Аллоҳдан, ёмон, гуноҳ, ёвуз ишлар шайтондан эканлигини қайта-қайта уқтирган. Бу ҳақда *Куръони карим* тт 4- «Нисо» сураси, 79-оятда шундай дейилган:

«Сизга қандай яхшилик етса, у Аллоҳдандир. Сизга қандай нохушлик етса, у ўзингиздандир. Сизни одамларга пайғамбар қилиб юборганмиз. Гувоҳликка (эса) Аллоҳ (Ўзи) етарлидир» (Бу оятдаги «Сизга» деб қилинаётган хитоб факат пайғамбар (а.с.)га эмас балки ҳаммага тегишлидир).

Ҳазрат Умар Хайёмнинг ҳаёт ва унинг мазмуни, моҳияти ҳақидаги туркум фалсафий рубоийларининг энг асл дурдоналарини танлаб олдим ва уларни эътиборингизга яна бир бор ҳавола этишни лозим топдим. Чунки нуктадон ва нуктапарвар шоир рубоийларини қанча кўп ўқисанг, ҳар гал уларнинг битмас-туганмас мазмунини янада теранроқ хис этаберасан ва замирига обдонроқ кира бораберасан, киши. Чунончи Умар Хайёмнинг донишмандликка етакловчи рубоийларини шахсан мени ўзим, **Аллоҳни** ҳамда ҳаётда қандай яшаш кераклигини эсдан чиқармаслик учун доим ўқиб юраман.

УМАР ХАЙЁМ РУБОИЙЛАРИДАН

*Оламни пиёда кезиб чиққанлар,
Икки дунё сўзин дилга тукканлар,
Бизлардан ортиқроқ билдилармикин,
Жаҳон сирларини бир-бир йиққанлар.*

* # #

*Дилим илмлардан маҳрум бўлмабди,
Бир сир қолмадики мавҳум бўлмабди.
Туну кун ўйладим етмиш икки йил:
Онгладим — ҳеч нарса маълум бўлмабди.*

* * *

*Каро ер каъридан то авжи Зухал,
Коинот сирларин барин қилдим ҳал.
Кўп мушкул тугунни англадим, ечдим,
Ечилмай колгани биргина ажал.*

*Гул барги-ла кунни тўса олмайман,
Кисмат сирларини еча олмайман,
Фикр денгизидан дур топди акл,
Кўрқувдан бу дурни теша олмайман.*

* * *

*Жаҳон сири бўлсин дил дафтарида,
Очсанг бошга бало- эл назарида,
Дилдаги ҳар гапни айтиб бўлмайди,
Сен бу нодонлардан тургил нарида.*

*Ўзни доно билган у уч-тўрт нодон,
Эшак табиатин қилур намоён.
Булар суҳбатида сенҳам эшак бўл,
Бўлмаса «кофир» деб қилишар эълон.*

*Кўп ёмон фалакнинг феъл-аъфоли, бил,
Дўстлардан жаҳоини бўшу холи бил.
Кўлингдан келганча ўзинг билан бўл,
Кечадан, тонгладан шу дам олий, бил.*

* * *

*Дунёнинг тилаги, самари ҳам биз,
Ақл кўзин қораси — жавҳари ҳам биз.
Тўғарак жаҳонни узук деб билсак,
Шаксиз унинг кўзи — гавҳари ҳам биз.*

* * *

*Бу беҳабар дил ҳам тегди-ку жонга,
Ситамидан жоним келди фиеонга.
Оламга барибир бору йўқлигим,
Бас, нима учун келдим жаҳонга?*

* * *

*Мени айладилар дунёда мавжуд,
Ҳаётда тоғаним ҳайрат, тараддуд.
Бу йўлни ўтдим-у тушунолмадим,
Келмагу кетмакдан не экан мақсуд?!*

* * *

*Мен келдим-у, дунё кўрдими фойда!
Кетсам, мартабаси ошарми? Кайда.
Ҳеч ким тушунтириб бера олмади:
Келишим-кетишим сабаби қайда.*

—к * *

*Бизга фалак иши — фақат ташвиш — е-ам,
Бирини тикласа, бошқаси барҳам,
Хали келмаганлар бундан беҳабар,
Гар хабар топишса, келмас эди ҳам.*

•к * *

*Кекса, ёш — ҳаётга ҳар кимки етар —
Хаммаси изма-из бирма-бир ўтар.
Бу дунё ҳеч кимга қолмас абадий,
Кетдилар, кетамиз, келишар, кетар.*

•к * *

*Келмоқ қўлда бўлса, келмасдим бир дам,
Кетмоқ қўлда бўлса, кетмас эдим ҳам.
Жуда соз бўларди бу еамхонага
Келмасам, турмасам, келиб-кетмасам.*

* * *

*Дўсту яқинларим бир-бир кетдилар,
Ажалдан тупроққа кириб битдилар.
Умр мажлисида ичдик бир қури, •
Аввалроқ маст бўлиб, бари йитдилар.*

Эй дўст, халос бўлайлик эрталиқ еамдан,
Нақд деб баҳра олайлик еанимат дамдан,
Етмиш минг йилгилар билан тенгмиз-да —
Эртага кетсак бу кўҳна оламдан.

* * *

Мен кетдим, чунки бу жаҳони бедод,
Бунда яшамоқни охири барбод.
Ким қочиб қутулса ажал дастидан, •
Майли, ўша бўлсин ўлимимдан шод.

* * *

Афсус, ёруе умрим қаро тун бўлди,
Ажал дастидан кўп жигар хун бўлди,
У дунёдан келиб, айтмади ҳеч ким:
Кетганлар бошида қандай кун бўлди.

* * *

Токай қош чимиртирар дунё ташвиши,
Муродга етказмас кўнгил еиш-еиши,
Сен — менинг ишимиз эркимиздамас,
Қазога кўникиш — донолар иши.

• к * *

Кўрдим майхонада мўйсафид хуммор,
Кетганлар хабарин қил дедим изҳор.
Дедиким: Май ичгил, биздеклар бисёр,
Кетишди, хабари келмади зинҳор.

* * *

Жаҳон ҳақиқати мажоздир, э дил,
Беҳудага ранжу андуҳ чекмагил.
Қазога таслим бўл, кўп-озига кўн, •
Қазо қаламравин ўзгармас деб бил. .

* * *

Фалакнинг устидан ким топди зафар,
Ер қачон одам еб тўйибди, магар —
Мени емади, деб кеккая кўрма,
Шошмай тур, кўп ўтмай навбатинг келар.

* * *

Томчи сув дарёда йўқ бўлиб кетди,
Ерга чанг қўнди-ю, кўмилиб кетди,
Дунёга келишинг, кетишинг нима?
Бир чивин туеилди ё ўлиб кетди.

* * *

Агар мулкинг Миср ё Рум, ё Чин,
Ё ҳукмингда бутун ер юзин тутгин,
Охир бу бойликдан олар ҳиссанг, бил:
Ўн газ кафан, икки газ замин.

*Бирор киши чиқиб ҳар замон, мана Мен, дейди,
Молу симу зари бор чунон, мана Мен дейди.
Иши ривож топиб турганда, бир куни ажал —
Пистирмадан чиқиб ногаҳон, мана Мен дейди.*

•к * *

*Бизлар бўлмасак ҳам жаҳон бўлеуси,
Бизлардан на ному нишон бўлеуси,
Аввал-ку йўқ эдик, етмовди ҳалал,
Яна бўлмасак ҳам, ҳамон бўлеуси.*

* * *

*Баъзилар хаёли майда, ичкуда,
Баъзилар меҳробда, дили осуда.
Бекор киши йўқдир, барчада ташвиш,
Ёлеиз Ўзи уйеок, барча уйқуда.*

* * *

*Сабаб саҳросида кимки саргордон,
Ишларин унингсиз юритар Яздон.
Букун бир баҳона ўртага ташлаб,
Эрта бажо бўлур тақдири осмон.*

*Емак ичмакка йўқ эрди эҳтиёж,
Сени шундай қилди, энди не илож,
Не бермиш барини қайтиб олгуси
Аслинга қайтарур охир бу ривож.*

* * *

*Кетишдан қўрқмайман мен бу дунёдан,
Чунки у дунёда умрим зиёда.
Вақти етгач танда омонат жонни
Топширайин, шундай бўлгач ирода.*

* * *

*Кошки тинч жой топиб, кетиб бўлсайди,
Ё бу узоқ йўлни ўтиб бўлсайди.
Юз минг йилдан кейин орзу-умидлар
Тупроқдан кўкатдек униб чиқсайди.*

* * *

*Фалак қулоеимга гапирди секин:
Казо ҳукмин мендан кўрасан, лекин —
Айланишим бўлса эди қўлимда,
Ўзимни тўхтатиб, олар эдим тин.*

* * *

*Бунчалик еам ема, ўткинчи — жаҳон,
Бир дамлик умрингда бўл шоду хандон,
Бошқалар кетидан келмасди навбат,
Вафо нималигин билганда даврон.*

* * *

*Эй туну-кун дунёга кўз тиккан киши,
Ақлингни жўймасин дунё ташвиши.
Ахир, эсингни йиг, ҳушёрроқ бир боқ,
Недир бошқаларга унинг қилмиши.*

•к * *

*Ҳар сирдан огоҳсен: эй дўстим, сен ҳам,
На учун беҳуда чекасен алам.
Ихтиёринг билан юришмас ҳеч иш,
Хурсанд бўл, тириксен, сеники бу дам.*

•к * *

*Тўғрилиқ бўлсайди фалакнинг иши,
Ёқтирган бўларди уни ҳар киши.
Дунёнинг ишида бўлса адблат,
Бўлмасди донолар кўнглин огриши.*

* * *

*Олам бари меҳнат. кунларимиз гам,
Фалак иши офат, айёми ситам.
Ҳар ён назар солдик, кўп кездик олам,
Бирор кимса йўқдир дили хотиржам.*

* * *

*Казо чавғонида коптокдек нуқул
Чапу ўнг юмала, дема: номаъқул,
Сени юмалашига солган ким бўлса,
У билгай, у билгай, у билгай: ҳа ул!*

* * *

*Ул Азал сайёди қўйиб дона, дом
Ўз овига қўйди одам дея ном.
Оламда не яхши ёмонлик бўлса,
Ўзи қилиб, тўнкар одамга мудом.*

* * *

*Кўйган тузогингга тўлиқ бу олам,
Илинамиз қайга ташласак қадам.
Сенинг ҳукмингсиз-ку силжимас зарра,
Нечун мен осий-ю, жойим жаҳаннам?!*

* * *

*Ўлик-тирик ишин тузаткувчисен,
Тарқоқ коинотни кузаткувчисен,
Ёмон бўлсам ҳамки, сенинг бандангман,
Мен нима қилай? Яраткувчи — Сен!*

* * *

*Тангри, ўзинг шундай яратдинг мени,
Майу чолгувчига қаратдинг мени.
Азалда шу хилда яратиб қўйиб,
Нечун дўзахингга қулатдинг мени?!*

* * *

*Азалда лойимни қорганда Худо,
Биларди феълимдан не бўлур пайдо.
Хукмингдан таишқари эмас гуноҳим,
Хўш, нечун маҳшарда беради жазо ?!*

* * *

*Е раб лойимни-ку, қорган ўзингсан
Ўриш-арқоеимни ўрган ўзингсан
Емонманми, яхши, мен қандоқ қилай?
Тақдир манглайини берган ўзингсан!*

* * *

*Армон ила умрим айладим барбод,
Умримда бирор кун бўлолмадим шод,
Қўрқаменки, умрим бермас омонлик,
Адолат истаб мен дод этармен, дод!*

* * *

*Пайиға тушганинг шаҳвату ҳаво...
Шундай бўлгач тутган йўлинг бедаво.
Ўзлигинг аниқла, сен қайдан келдинг,
Қаён кетмоқдасен, англа аввало.*

* * *

*Жаҳони дил коми деб билган одам,
Охири ундан ҳам бўш қолгай олам.
Абадий яшарман деб ўйламагил,
Шундайлар ўтдилар сендан олдин ҳам.*

* * *

*Тақдир лавҳасида ҳукмим бўлганда,
Майлимча ёзардим уни шул онда.
Қайеуни дунёдан йўқотиб буткул,
Шодликдан бўларди бошим осмонда.*

* * *

*Ким дунёни севиб, ўлтирар бееам,
Ўйлаган муҳлатин бермас бу олам.
Айт, чодир қурмасин, йиедирар тезда,
Юкин ечмай етар боеламоққа дам.*

•к к к

*Эй оқил, эртани демак — бир ҳавас,
Беҳуда бир лофу қуруқ сўздир, бас.
Кимнинг агар ақли бўлса бул куни.
Тушунар, оламда ҳаёт бир нафас.*

* * *

*Сенга кўрсатсалар ясое-лиқ олам,
Сен севма, севмайди ақли одам.
Сендеклар бир талай келди-ю кетди,
Сени олмай туриб, олиб қол сен ҳам.*

ё * * *

Сўзимга қулоқ ос, эй дўсти аъло,
Дунё ишларин ўйлама асло.
Қаноат гўшасин айлабон макон,
Олам ишларини қилгил тамошо.

* * *

Молу дунё ҳасрати қилмасин афгор,
Мангу яшар киши қани, қайда бор?
Бир неча нафасинг танда омонат,
Омонатга омонат бўлмоқлик даркор.

* * *

Ғайратинг сарф этсанг киймоқ, ичмоққа,
Арзийди бу ишни маъзур тутмоққа.
Хушёр бўл, қолгани бари арзимас,
Умрингни са)ф этиб, ўтиб кетмоққа.

* * *

Кимнингки бор бўлса бир бурда нони,
Ўзига яраша уй — ошиёни,
На биров унга қул, на у бировга,
Айт, шод яшайверсин, хушдир замони.

* * *

Умрингдан нафас ҳам ўтса, эй инсон,
Кўлдан чиқармагил бўлмайин шодон.
Кандоқ ўтказурсан, шундоқ ўтар умр,
Хушёр бўл, шундақа аслида жаҳон.

* * *

Кўлимизда бўлса оқ буедой нони,
Бир коса шаробу қўйнинг бир сони,
Дилбар билан майли вайронадамиз,
Бу айшни тополмас жаҳон султони.

* * *

Кимнинг ёнида бор гулдек жонони,
Этагин ушласин, қўлда паймони.
Эрта гул баргидек учириб кетар
Умр кўйлагини ажал бўрони.

* * *

Кўлни қўлга бериб бўлмасак ҳамдам,
Шодлик оёғидан тепки емас еам.
Тонг чоеида туриб, саҳарлик май сун,
Жуда кўп тонг отар биздан кейин ҳам.

* * *

То еам бошимизга солгунча еавео.
Айтгил, май берсинлар бизга бебаҳо.
Олтин эмассан-ку, билиб қўй, нодон,
Кўмгач қайта кавлаб олмаслар асло.

*Токай бору йўқнинг еамини ейман,
Токай умрим яхиши ё ёмон дейман.
Қадаҳ бер, маълуммас олган нафасим,
Қайтиб чиқараман ё чиқармайман.*

* * *

*Умидлар донаси хирмонда қолур,
Боеу рое на сенда, на менда қолур.
Симу зар тўплама, дўстлар-ла еб ич,
Бўлмаса, хаммаси душманда қолур.*

* * *

*Келолмагач қайтиб ушбу оламга,
Қўрқаман етмасмиз ёру ҳамдамга,
Бу дамни еанимат ҳисоб этайлик,
Балки етолмасмиз ҳатто шу дамга.*

* * *

*Бошга чарх кулфати тушмасдан ҳали,
Келингиз қўр тўкиб шароб ичгали.
Бу фалак, дунёдан ўтар чоеимиз —
Кўймайди бир томчи сув ҳам ютгали.*

* * *

*Хушвақт ким бу замон озод яшади,
Худо берганларин қўймай ошади.
Ким еанимат билди бир дам умрни,
Қўлда май, озоду дилишод яшади.*

* * *

*Кисматинг азалдан ёзганмиш Худо,
Уни қилолмайсан кўпу кам асло.
Демакки, борингдан бўлгил хотиржам,
Йўқни ўйлаб куйма, қилма вовайло.*

* * *

*Кечаги кунингни айламагил ёд,
Эртанг келмай туриб, этма кўп фарёд.
Ўтган келмаганга қайеурмоқни қўй,
Кувноқ бўл, умрингни қилмагил барбод.*

* * *

*Жаҳон еамин ема, дўстим, беҳуда,
Ғам емагил, жаҳон қирриқдир жуда.
Бори ўтиб кетди, йўеи ҳали йўқ,
Бор-йўқни еам қилмай яша осуда.*

* ^Г *

*Кимки бу дунёда асири тамиз,
Бору йўқ еамида дил тангу ожиз.
Яшамай қартайди бундай одамлар,
Узум бўлмай, бирдан бўлдилар майиз.*

* * *

*Ситамгар, ўткинчи даврондан қўрқма,
Кўргилик ўтади, жаҳондан қўрқма.
Ғам чекма, нақд умринг ишратда ўтказ,
Нақ шундоқ келажак замондан қўрқма.*

* * *

*Бутун умр топгил ёр ила ором,
Жаҳон лаззатини шимир бардавом.
Йўқликка кетмакдир цшинг охири,
Умринг лаҳза уйқу, тушдир вассаллам.*

* * *

*Намоз, рўза дегин, бўлди имконинг,
Кимсадан аяма бир бурда нонинг.
Кишини ранжитма, ейбатин қилма,
Шунда сенга боқар икки жаҳонинг.*

* * *

*Ризқингни ошиёу кам қилиб бўлмас,
Оз-кўп деб кўнгилга еам қилиб бўлмас,
Бу ишлар сен-менинг қўлимиздаги
Мум эмас, эзиб ҳам қилиб бўлмас.*

* * *

*Тушунсанг-чи, умри азиз ўтмакда,
Кўрсанг-чи, у нечук ўксиз ўтмакда.
Бир нафас ҳам айшу ишрат кўрмайин,
Минг ҳайф ила умр эсиз ўтмакда.*

* * *

*Афсуски, йигитлик мавсуми битди,
Кўклам ўтиб кетди, қиш келиб етди.
Ёшлик деб аталган у севинч қуши
Билмадим, қачонлар келди-ю кетди.*

●к * *

*Бу бепоён осмон ҳолидан осон
Хабар топди икки тур инсон:
Ё яхши-ёмондан хабардор олим,
Ё ўзин билмас маст, ақли паришон.*

* * *

*Кунларим ўтади, бирма-бир тавба,
Қўлимда пиёлам лаболаб, тавба,
Букун гул фаслидир, тавба қаёқда,
Гул фаслида тавбадан, ёраб, тавба.*

* * *

*Бир куни тушимда қари билимдон
Деди: уйқу билан бахт кулмас, нодон.
Эрта кун ажалга қўшоқ бўламиз, -
Яшаб қол, тупроқда ухларсан обдон.*

* * *

*Киши ўзлигидан яши, ёмон ҳам,
Қазову қадару қувонч ёки ғ-ам.
Ақл айтур буларни чархга тўнкама,
Чарх сендан ожизроқ бечора-ю кам.*

* * *

*Бу замон дўстни кам орттирмоқ маъқул,
Аҳли замонадан узоқроқ бўлгил!
Суянчигинг бўлиб кўринган кимса,
Кўзинг очсанг душман чиқади нуқул.*

* * *

*Лочин эдим, келдим сир оламидан,
Ҳеч сир беркитмай деб, Ер одамидан.
Аммо сирдош маҳрам топа олмадим,
Келган жойга қайтдим дил мотамидан.*

* * *

*Шуҳрат топсанг, кишилар ҳасади ёмон,
Ёлғ-из қолсанг, сендан қилишар гумон.
Хизр бўлсанг ҳамки ҳеч кимни билма,
Сени ҳам билмасин, майли, бирор жон.*

* * *

*Бир нон топиб агар есанг икки кун,
Синиқ кўзанг бўлса сув ичмак учун.
Ўзингдан пастларга ёлланмоқ нега ?
Ўзингдекка хизмат қилмоқлик нега ?!*

* * *

*Фақат илм билан баландмас одам,
Аҳду вафо билан баланд-паст одам.
Сўзи билан иши бир келса агар
Ҳар нарсадан баланд, муқаддас одам.*

* * *

*Бегона вафо қилса, жигардир менга,
Қариндошим жафо қилса, дигардир менга,
Заҳар дардга даво бўлса, доридир менга,
Асал агар ёқмаса, заҳардир менга.*

* * *

*Бойликдан кўнаймас ақл ё ҳунар,
Аммо пул бўлмаса хун бўлур жигар.
Серақча атиргул яшнар қуёшда,
Бинафша сояда бош эгиб турар.*

* * *

*Мен ила рўзг-орим жангидек жанг йўқ,
Менга отилмаган бирар харсанг йўқ.
Ҳар жойни ахтардим яқин-йироқда,
Ғам дастидан мендек бирар дилтанг йўқ.*

*Биз бирла фалак қилмаса гар жанг, ажабдир,
Ёе-дирмас эса бошлара харсанг, ажабдир.
Вақф сотиб, бода агар олса у қози,
Мактаблара экдирмаса гар банг, ажабдир.*

* * *

*Кам қилдим умримда тоат-ибодат,
Маю гуноҳкорлик менгадир одат,
Дўзахда аҳволим нима кечаркин
Ҳаммом иссиғ-ига бунда йўқ тоқат.*

* * *

*Дунёда ором йўқ, ҳар томон ғ-улув,
Хаммадан хароброқ, доно ва сулув.
Ерга кирмасингдан қуруқ қўл билан,
Андух оташига сепгил майдан сув.*

» & *

*Бу ҳирс майдонига кирган амалдор,
Ўзи машаққатдан жонидан безор.
Аммо ким улардек ҳирсга асирмас,
Одам ҳисоб этмай ўтишар беор.*

* . * *

*Душман менй фирибгар кўрар,
Эй Худо, ул нодон нималар кўрар?
Ўз ичи, сийрати оинасида
Нима кўрса, шунга баробар кўрар.*

* * *

*Умр дафтаридан фол очганда дил,
Хўрсиниб сўзлади бир куйган кўнгил:
Бахтлидир ул кимса ой юзли ёри
Баерида бўлса-ю, оқшоми бир йил.*

* * *

*Ойдек юзин кўриб, дейсан: «Бу малак»,
Аслида шайтондир, этади ҳалак.
Оловдек ёноқлар қиш қуни яхши,
Ёзда на даркордир пўстини пўстак.*

* * *

*Кўнглим олеан кўзинг масту туркона,
Сен шамсену барча сенга парвона.
Жону дилим сенга ошиқ — девона,
Сен дилим хонаси, дил сенга хона.*

* * *

*Ё Аллоҳ, ул гўзал ойни яратиб,
Сочи сунбулидан анбар таратиб,
Унга қарамагил дея буюрсанг,
Зулм-ку, дил шавқин ўзинг қўз-еатиб.*

*•• * *

Кимки маю жомдан шод, бахтиёрдир,
Пайдар-пай ичса ҳам доим хушёрдир.
Кўпининг зарари озгина эмас,
Озида кўпгина манфаат бордир.

* * *

Хушёр бўлсам мендан хурсандлик йироқ,
Маст бўлсам, ақлимдан ажрайман бироқ,
Мастлигу хушёрлик оралиеи бор
Ҳаёт шу, унга қул бўлсам яхшироқ.

* * *

Сирлар пардасига йўл йўқ ҳеч қандоқ,
Ҳеч ким ечган эмас — бу чигал жумбоқ.
Бизларга бирдан-бир манзилдир тупроқ,
Май ич, бу эртаклар узундан-узоқ.

* * *

Мен майни қувнамоқ учун ичмайман,
Шодлик деб одобу диндан кечмайман.
Мақсадим — ўзликдан кечиб бир нафас,
Ором олса беҳуш бўлиб жону тан.

* * *

Кимсани ранжитма, ранжитма ҳайҳот,
Ғазабинг бировга сочмагил, эй зот.
Ўзинг ранж чеку ҳеч кимни ранжитма,
Роҳат десанг агар, ўзинг еамга бот.

* * *

Гул узра кўкламнинг шабнами яхши,
Чаманда юз очган ҳамдами яхши.
Яхшимас кечаги кундан сўз очмоқ,
Кувнаб қол, бу куннинг ҳар дами яхши.

* •* *

Умрим қийноқдадир дардим беилож,
Роҳат қисқа, заҳмат топмоқда ривож,
Худоба минг бора шукрки, бало
Ва кулфатга мени этмади муҳтож.

* * *

Бир еариб кўнглини этаолсанг шод,
Яхшидир ер юзини қилгандан обод.
Лутфинг-ла бир дилни қул қила олсанг,
Афзалдир юз қулни қилмоқдан озод.

» V» у ^^
«, УЪЛ^^? ^г^\\

(Форсчадан Шоислом.
Шомуҳамедов таржимаси).

Иуқлик ва Улим фалсафаси

**Ўлим инсон учун ҳеч нарса
эмас, чунки биз бор пайтда
ўлим йўқ, ўлим келгач, биз йўқ.**

Эпикур

Анъанавий фалсафада *ути* фалсафаси бўлишини учратмаймиз. Ғарбда Хаёт фалсафаси, инсон ва унинг умри билан боғлиқ фалсафий таълимотлар мавжуд. Масалан, фалсафада экзистенциализм, яъни мавжудлик, борлик фалсафаси бор, аммо йўқлик — ўлим фалсафаси хали деярли ишлаб чиқилмаган.

«Икки ҳақиқат» (диний ва фалсафий ҳақиқатлар) назариясига кўра. фан очган, кашф этган янгиликлар, зохирий билимлар — илмий ҳақиқатга, пайғамбарлар воеитасида Аллоҳ юборган ваҳй орқали билдирилган ботиний билимлар — диний ҳақиқатга олиб боради. Комил инсон ана шу икки ҳақиқатни эгаллаши орқали чин ҳақиқатни эгаллайди. Яъни фалсафа атрофдаги оламни ақл — идрок билан билиш орқали ҳақиқатни очиб берса, илоҳиёт эса ваҳйга асосланган билиш орқали ҳақиқатни очиб беради. Инсон ана шу икки билим орқали олий камолотга эришади.

Бу эса экзистенциализмнинг зидди — йўқлик ва ўлим фалсафасининг шаклланишига замин яратади.

Экзистенциализм — мавжудлик, борлик фалсафаси бўлиб, бу тушунча инсон шахсининг борлик, мавжудлик усулини билдиради. Бу атамани шу маънода биринчи марта даниялик файласуф Кьеркегор (1813-1855) ишлатган. (Экзистенция — лотинча «мавжудман». «мавжудлик» дегани).

Кьеркегорнинг фикрича, шахсли ибтидони фалсафа нуктаи назаридан тушуниш мумкин эмасдир, сабабки фалсафа жамиятни бош нукта қилиб олади, бунда шахснинг асосини ташкил этувчи энг муҳим нарса, унинг экзистенцияси — мавжудлик, борлик моҳияти йўқолади.

Унинг қарашича, энг сўнгги фалсафа факат «экзистенциал» фалсафа, яъни чуқур шахсий характерга эга бўлган фалсафа бўлиши мумкин. Кьеркегор шахс мавжудлигининг 3 усулини (уч тур экзистенцияни) — эстетик, ахлокий ва диний турларини белгилайди. Улардан диний турни у энг олий тур деб ҳисоблайди. У, илоҳий дунё билан инсоний дукё ўлчовдош эмаслиги сабабли, дин фандан олам, борлик ҳақида мантикий тафаккур этишдан воз кечишни талаб қилиши тўғри, чунки ўнда бунинг учун тегишли, зарур бўлган билиш воситалари йўқ, деб ҳисоблайди.

Экзистенциализмнинг ғоявий манбалари — ҳаёт фалсафаси, Гуссерл феноменологияси, Кьеркегорнинг диний — мистик таълимотидир.

Экзистенциализм таълимотининг вакиллари Хайдеггер, Кьеркегор, Ясперс, Марсель. Бердяев, Шестов. Бубер, Сартр, Камю, Мерло-Понти, Нипше, Унамуно, Достоевский ва хоказолар ҳисобланади.

Экзистенциализм фалсафа билан фанни қарама-қарши қилиб кўяди. Фалсафанинг предмети «борлик» ва «борлик»дан иборат бўлмоғи лозим, ваҳоланки фаннинг предмети мавжудотдир. Бу борада Ибн Рушд: «Борлик ўткинчдир, йўқлик эса ўтмасдир», деган.

Мавжудот деганда бутун борлик ва ҳиссий оламга таълуқли нарсаларни ҳаммаси тушуниладики, бунда борлиқнинг ўзини фарқ қилиш керак бўлади. Борлиқ фаросат тафаккури орқали эмас, балки тўғридан тўғри, бевосита пайқалади. инсонга унинг ўз борлиги унинг шахсий мавжудлиги сифатида, яъни экзистенция сифатида очилади.

Инсон кундалик ҳаётида ҳамма вақт ҳам ўзининг мавжудлигини англай бермайди. У фавқулотда вазиятда, яъни ўлим олдида тургандагина буни яхши англайди.

Бу фалсафа таълимотига кўра, инсон мавжудлик (экзистенция) сифатига эга бўлганида ўз эркинлигини ҳам қўлга киритади. Бу эркинлик шундан иборатки, инсон ўз-ўзини «танлаши». ҳар бир ҳаракати ва иши билан ўзини-ўзи шакллантириши лозим. Шу билан у ҳамма қилган ишлари учун жавобгар бўлади ва «вазиятни бахона қилиб» ўзини-ўзи

окламайдиган бўлади. Инсоннинг теварак-атрофда қилинаётган ҳамма ишлар учун жавобгарликни, айбни сезиши — бу эркин инсон хиссиётидир.

Экзистенциализмда, тарихда содир бўладиган воқеаларнинг ҳаммаси учун инсоннинг ўзи жавобгар бўлади, деб таъкидланади.

Бундай фалсафа тарафдорлари Хайдеггер, Марсель, Камю ва бошқалар фалсафа ўзининг билиш методи жиҳатидан фандан кўра санъатга яқинроқ туради, деб ҳисоблаганлар. Ҳозирда ҳам экзистенциализмнинг Ғарб санъати ва адабиётига, зиёлиларига таъсири катта.

Экзистенциалистларнинг фикрича, инсон шахсининг борлиги, мавжудлиги (экзистенция) инсоннинг ўзи, яъни «Мен»ининг шундай марказий мағзини ташкил этадики, ана шу «Мен» шунчаки «фикрловчи ақл», яъни ялпи умумий, умуминсоний бир нарса сифатида эмас, балки аниқ, муайян (конкрет) такрорланмас шахс сифатида ўз ифодасини топади.

«Мен» аниқ, муайян шахснинг яъни сўзловчининг ёки ўзининг моҳияти ҳақида ўйловчининг ўзидир. «Мен» ўзининг алоҳида, бошқаларга ўхшамайдиган, бетакрор хусусиятларга, кўринишга, мизожга, характерга, дунёқарашга, иқтидорга ва ҳоказоларга эга бўлган, ақл, тафаккур, нутқ неъматини ато этилган эркин фикрловчи мавжудот — инсондир.

Киши, яъни инсон ўзининг «Мен»и орқали (ёки туфайли) ўзи билмагани ҳолда «лаззат» олади ва у «Ўзи»ни, ҳамда ана шу «лаззат»ни сақлаб қолиш ва уни бой бермаслик учун беихтиёр ҳамда ихтиёрли (стихияли, стихиясиз) равишда ҳаёт-мамот «жанги»ни қилади, интуитив равишда абадий яшашга, бу дунёдан кетмасликка интилади (ўлим олди жон талвасасида бу ҳол яққол кўринади).

Бунга ҳаётининг мисоллар келтиришга ҳаракат қилсак: ҳеч бир жонзот ўз ихтиёри билан ҳаётдан, бу дунёдан кетишни ихтиёр этмайди, ўзининг «Мен»идан ажралиб қолишидан, йўқ бўлиб кетишидан кўрқади. Ҳаётдан ҳар ким қақшаб нолийбериши мумкин, аммо унга ҳаётдан кетишини айтсангиз ёки у ўлим олдида турганини ҳис қилса, барча чоралар билан бу дунёда қолишга жон-жаҳди билан интилади (чўқаётган одам сомон парчасига ҳам умид билан ёпишгани каби).

Агар инсон қайта тирилишига, тирилганда ҳам бошқа одам қиёфасида эмас, балки айнан ўзининг қиёфасида, айнан ўзи бўлиб тирилишига қалбан аниқ ишонса, ўзининг «Мен»и йўқолиб кетмаслигига ҳақиқатан ишонсагина, ўлимдан кўркмаслиги мумкин. Худди уйқуга ётиб эрта билан уйғонишига ишонган одам уйқуга кетишдан*кўркмагани каби. Ўзининг борлигини, «Мен»ини чуқур ҳис қилиб англаган ҳар бир инсонга агар: «Ўлганингдан кейин бошқа қайта тирилмайсан, ёки дунёга бошқа одам қиёфасида ёки бирон-бир жонзод — хайвон, ҳашорот, дарахт, ўсимлик ва ҳоказолар бўлиб яна дунёга келасан, ёинки шахс сифатида бутунлай тугаб жонинг, қайхоний (оламий) умумий жонга қўшилиб кетади», десангиз у бунга асло рози бўлмайди албатта. Чунки бунда у ўзлигини, «Мен»ини (ўзини) абадий йўқ бўлиб кетишидан кўрқади.

У охиратда ўзининг жисмига, танасига ўзининг жони, руҳи киритилиб у дунёда яна айнан ўзи бўлиб қайта тирилишига қалбан ишонсагина, у ўлим даҳшатидан унчалик кўркмайди. У дунёга яна қайтиб келишини, ёки нариги дунёда айнан ўзи бўлиб қайта тирилишини ва ўзининг яқинлари билан яна бирга бўлишини хоҳлайди.

Билакс ҳолда унинг ўлим олди жон талвасаси жуда даҳшатли бўлиши табиий.

Динимиз Ислоннинг инсон ўлганидан кейин қиёмат куни қайта тиради, деб таълим бериши (Иймон) инсонга умид бағишлайди ва ҳаётдан абадий йўқ бўлиб кетиш даҳшатидан ҳалос қилади.

Аммо ҳаётда кўрқув инсоннинг доимий ҳамроҳи эканлигини ҳам унутиб бўлмайди. Бинобарин, кўрқув Ўзининг «Мен»ини сақлаб қолишига табиий интилишидир, десак жоиз бўлса керак. Шунинг учун, гапнинг очиғи, ким агар: «Мен ўлимдан кўркмайман» деса, у ёлғон гапирди, агар у тўғри гапирган бўлса, унда унинг бу гапи унинг ақли ноқислигидан далолат беради.

Ҳамма ва барча яратилган махлуқотлар, тирик жонлар табиатан ўлимдан кўрқадилар ва ҳазар қиладилар. Баъзилар фақат «тилда», «тил учиди»гина ўлимдан кўркмайман дейдилар, аммо дилда бунинг акси бўлади. Ҳамма насихатгўйларнинг ҳам ўзлари айтган гапларига ўзлари амал қилиш қўлларидан келавермайди. Масалан, тасаввуф-сўфийлик ҳақида асарлар ёзганлар ва нафсдан кечиб, барча мол-мулкларини мискинларга садақа қилиб юбориб, ёлғиз Аллоҳ таолога ибодат қилиб яшашни тўғри ва аълолигини тарғиб

килганларнинг ўзлари ўша сўфийлардек барча мол-мулкларини садақа қилиб юбориб, улардек яшаш қўлларида келмайди. Лекин бошқаларни шундай қилишга даъват этадилар, тўғри йўлни кўрсатадилар.

Яна бир мисол: муттасил ичкилик ичиб юрадиган пиёниста ҳам болаларига «катта бўлганларингдан кейин, мен каби ичкиликка ружу қўйларинг», деб насиҳат қилмайди, балки бунинг аксини айтади: «Мен каби пиёниста бўлиб қолманглар», — дейди. Бу мисолни айтиш жиддий масала юзасидан бироз дағалроқ бўлса ҳам ҳар бир оддий одам тушуниши учун келтирдим, узр.

Айтмоқчиманки, ўша «ўлимдан кўрқманглар», дейдиган мутафаккирларнинг ўзлари ҳам дилда ўлимдан жуда кўрққанлар.

Бир юз элликка кирган бир чол жон талвасасида ётганда айтган экан:

*Дедим, олай яна бир неча бор дам
Орзуга етолмай бўелди нафас.
Умр дастурхони устида афсус,
Бирпас ўтирмасдан дедилар, бас.*

Уни кўргани келганлардан бири деди: Эй ота яхшимисиз? У деди:

*Кўрибмидинг бирор кимса тишин суеурган чоеи,
Не азобда чиқар кўкка оху фиеони.
Кўз олдинга келтир энди не бўлур аҳволи,
Агар азиз вужудидан чиқар бўлса жони.* (Шайх Саъдий)

Ўлимдан кўрқиш хиссини **Аллоҳ таоло** инсонлар учун онгли равишда, бошқа яратган махлуқотларига беихтиёр, инстинктив тарзда идрок этишни ихтиёр этган ва юрагига жо қилиб қўйган. Масалан, товук, жўжа, ўрдак ёки ғозлар умрларида кўрмаган қирғий, лочинни осмонда кўриб қолсалар, кўрққанларидан беихтиёр жон ҳолатда қағ-қағлаб қийқариб юборадилар. Шунинг учун ҳам инсонлар ва барча яратилганлар сўнгги дақиқаларгача ўлим билан каттиқ олишиб, мағлуб бўлган ҳолда мажбуран ҳаётдан кетадилар.

Ўлимдан кўрқиш хисси, барча жонзотларга ўзини **Аллоҳ** яратган жисмини, танасини ёки шакл-шамойилини соғ-саломат, бенуқсон, бешикаст сақлаш ва асраш заруриятини келтириб чиқаради. Бунга мисоллар бир талай. Ўзини бешикаст сақлаш учун **Аллоҳ** барча жонзотларга ҳатто «оғрик» деган буюк неъматни ҳам ато этган. Тасаввур қилинг-а, агар Аллоҳнинг бу неъматини бўлмаганида нималар бўлишини.

Бу алоҳида мавзу, бунга учинчи китобимизда яна қайтамиз.

Сўзимизни давом эттирсак, буюк мутафаккирлар ўлимдан кўрқмаслик кераклигини ўзлари ўлимдан кўрқмаганликлари учун эмас, балки оммага ўлимдан кўрқиш бефойда ва ҳатто зарарли эканлиги сабабидан уларни юпатиш учун шундай дейдилар.

Қадимги Хитойнинг машҳур файласуфи Ян Чжу (395—335) **Тангри** ҳамма нарсани ҳалокатга, йўқ бўлишга маҳкум этган. Табиий заруриятни сабаб қилиб ҳаётни унинг зидди — ўлим билан алмаштирган. Пайдо бўлган ҳар бир нарсани емирилиб бузилишини, пировардида йўқ бўлишини ирода этган. Шунинг учун киши ҳозирги яшаб турган кунидан ҳузурланиб яшашга ва ўлгандан кейин нима бўлишини ўйлаб, ўзини қийнамасликка даъват этган.

Қадимги буюк юнон файласуфи Эпикур (341—270) нинг фикрича, билишдан мақсад бахтга эришишдир, бунинг учун жаҳолат ва хурофотдан ҳамда ўлимдан кўрқишдан ҳалос бўлмоқ керак.

Эпикур таълимотининг давомчиси, қадимги Римнинг таникли файласуфи, Лукреций Кар (99—35) ҳам кишининг ўлимдан кўрқиш хиссини жиловлаш кераклиги ҳақида: «*Биз яшаб турган эканмиз — ўлим йўқ; ўлим келгач — биз йўқ*» деб, Эпикур сингари инсониятга тасалли берган экан. Демак, икки бор ўлмайсан, биридан қутилолмайсан.

Шундай қилиб, инсониятни азалдан тонг қолдириб келаётган ўлим деб аталмиш сирли ҳодисани тўла англаб етиш умидида буюк алломалар, аҳли донишлар кўп ва ҳўб бош қотиришган. Бу ҳақда жуда кўп рисоалар, китоблар битилган. Бироқ ҳеч ким ўлим нима эканлиги ҳусусида узил-кесил фикрни айтолганича йўқ. Инчунин, бу ҳақда тагин Умар Хайёмга мурожаат қиламиз:

*Мени айладилар дунёда мавжуд,
Хаётда топганим ҳайрат, тараддуд.
Бу йўлни ўтдим-у тушунолмадим,
Келмагу кетмакдан не экан мақсуд?!*

Шундай бўлса-да, одамзод барибир бу йўлда изланишдан толмади ва ана шу изланиш ва тадқиқотлар натижасида бугунги кунда янги фалсафа — йўқлик ва ўлим фалсафаси яратилди.

Ал-Киндий (801—866) нинг таърифи бўйича вақт ўтмишни келажак билан туташтирувчи... «ҳозир»дир. «Ҳозир» эса, чегарага эга бўлмаган, ўтмиш ва келажак қоришмасидан иборат бўлган қўламсиз, мавҳум воқеликдир. «Воқелик» деб шартли равишда айтдик. Аслида эса, қўламсиз, чегарасиз, маконсиз мавҳумлик «воқелик» бўлолмайди. Модомики шундай экан, «вақт», «ҳозир», «ҳозирги замон» мавжуд эмас, у йўқ нарса, деган файласуфларнинг фикрлари мантиқан тасдиқланади.

Шунга кўра, кундалик ҳаётда қандай воқеа рўй бермасин, у ё ўтган замонга, ё келаси замонга тегишли бўлиб чиқади. Демак, бу мантиқ орқасида «ҳозир», ҳозирги бу дунё йўқ, мавжуд эмас деган фикр, муаммо ўз ечимини кутиб ётади. Қизиқ-а: йўқ эдик, йўқликдан йўқликка келсак-да, яъна йўқликка кетсак!

«Фалсафада чуқур кетишлик зиёндир», деган қадимги дунё файласуфлари ана шу мавҳум муаммоларни ҳам назарда тутмаганмикинлар...

Ҳозирги, яъни шу дамда на ўтмиш ва на келажак мавжуд. Чунки ўтмиш ўтиб кетди, эндиликда у йўқ, келажак эса ҳали етиб келмаган, демак у ҳам йўқ. Ҳозирни ўзи ҳам ана шу икки — ўтмиш ва келажакдан иборат икки йўқликдан ташкил топади. Демак, йўқликка йўқликни қўшсак, натижа ҳам йўқлик бўлади ($0+0=0$).

Шундай экан, ҳозирги замон йўқ, мавжуд эмас, деган мантиқий ҳулоса келиб чиқади. Аммо, инсон ва бошқа мавжудодлар бор-ку, яшаяптилар-ку. Бунни қандай қилиб инкор этамиз ахир. Шундайликка шундайку-я, аммо улар йўқликдан қандай мавжуд бўлишлари мумкин? Бу саволга зоҳирий билимлардан бири бўлган фалсафа, мантиқ жавоб бера олмайди. Фанда бу зиддият ўз ечимини ҳамон топган эмас. Бунни ечимини ботиний илмлардан излашга тўғри келади. Фан жавоб бера олмайдиган бундай ўта мураккаб чигал масалаларга жавобни илоҳиёт, ботиний илмлар беради.

Айтишимиз мумкин: Мавжудод ана шу икки бўлақдан — ўтмиш ва келажакдан иборат бўлган бир бутун — яхлит бўлган замонда (вақтда) яшаяпти. Аммо ана шу ўтмиш ва келажак-нинг ораси, чегараси кани, қаерда деган савол келиб чиқади. Бунга: улар орасида чегара, оралик йўқ, улар бир-бирига қоришиб кетган бўлинмас бир бутунликдир, деган ҳулосага келиш мумкин.

Инсон ҳам. тана ва рухнинг (жоннинг) қўшилмасидан иборат бўлган бир бутунлик. Демак, мазкур мушоҳадага кўра, ҳаёт, бутун борлиқ ҳам ана шундай бйр-биридан айириб бўлмайдиган иккиёклама мазмундан иборат бўлиши керак...

Йўқ нарсаларни борлигини ҳеч қачон исботлаб бўлмайди. «Номавжудлик»ни қандай қўриш мумкин ахир. Йўқликни на англаб ва на ифодалаб бўлади. Йўқлик — етиб ва англаб бўлмас воқеликдир.

Фалсафий нуқтаи назардан қараганда бўшлиқ ҳам умуман йўқ нарса. Чунки бўшлиқ ўз мазмунига кўра ҳеч нарсадир. Ҳеч нарса эса мавжуд бўлолмайди.

Ушбу ақидани борлиққа тадбиқ этиб кўрайлик. Масалан, мантиқан олганимизда, агар борлиқни пайдо бўлган десак, унда у пайдо бўлгунига қадар мавжуд бўлмаган. У мавжуд бўлмаган экан, демак ўшангача ҳеч нарса бўлмаган. Ҳеч нарсадан эса борлиқни ўзидан-ўзи пайдо бўлиши мумкин эмас.

Фан эса аниқ исботи йўқ нарсани қабул қилолмайди, шунинг учун мужмал қилиб: борлиқ илгаритдан бор бўлган, уни ҳеч ким яратган эмас, деб қўя қолади. Шундай қилиб, бу таълимотни шундай яқунлаш мумкин: *Бутун борлиқни йўқдан бор қилиб яратган Тангри таҳвили аъло биз билолмайдиган барча мантиқлардан устундир!*

Милоддан аввалги V асрда жанубий Италиянинг Элея шаҳрида яшаб ўтган юнон файласуфи Мелисснинг таъкидлашича, борлиқ чексиз. Агар борлиқ чексиз бўлмаганда, у ўзидан фарқ қилувчи нима биландир чегарадош бўларди. Борлиқдан фарқ қилувчи нарса

нима бўлиши мумкин? У йўқлик, яъни бўшлиқдир. Бўшлиқ эса йўқликдир, деган. Унинг гапига: йўқликдан борлиқни яратган буюк ва қудратли, азаматлиги бекиёс яккаю ягона **Тангри** таолодир ва бизнинг чегараланган ақлимиз чегарасизни ифодалай олмайди, деб қўшиб қўямиз.

Мелисс ўзининг фикрини давом эттириб дейди:

— Агар бўшлиқ — йўқлик (номавжудлик) экан, демак, ҳаракат ҳам йўқ. Чунки борлиқни ўзи ҳамма ёқни тўлдирган, у ҳеч қаерга сурилиб ҳаракатланмайди. Бас, шундай экан, борлиқ учун ҳаракат йўқ ва унга (ҳаракатга) эҳтиёж ҳам йўқ. Мелисснинг бу фикри мантиқан тўғри, аммо унда: «Борлиқни керагида осуда тутувчи, керагида ҳаракатлантирувчи, соҳиби ихтиёр **Аллоҳ** таолодир», деган жумла етишмаслигини қайд этиб ўтиш лозим. Йўқдан бор қила олган, ҳамма нарсани ҳаракатга келтирган, **Аллоҳ** таоло учун уларнинг ҳаракатини тўхтатиб қўйишга нима тўсқинлик қила оларди?.

Буюк юнон мутафаккири, Элей мактабининг асосчиси *Парменид* (мил.авв. 540-йиллар) нинг олам ҳақидаги тасаввури ҳам эътиборга молик. Унинг фикрича, йўқлик мавжуд эмас, доимийлик оламида ҳеч жойда бўшлиқ йўқ, ҳеч нарса билан тўлмаган маконнинг бўлиши мумкин эмас. Йўқлик тўғрисидаги фикрнинг мавжудлигининг ўзи ҳам борлиқдир, фикр мавжуд экан, демак, у борлиққа эга, ҳар ҳолда йўқлик тўғрисидаги фикр мавжуд-ку! Демак, бундан фақат борлиқ мавжуд, йўқлик эса мавжуд эмас, деган хулоса чиқариш мумкин. Фикр доимо жисм ҳақидаги фикрдир. Фикр ўз жисмидан (предметидан) яъни борлиқдан ажралган ҳолда бўлиши мумкин эмас, фикр бу борлиқ демакдир, деб бўшлиқнинг реал мавжудлигини инкор этган.

Иккинчи бир қадимги машҳур юнон мутафаккири, Пармениднинг дўсти ва шогирди, унинг таълимотининг давомчиси Элейлик *Зенон* (Эрампдан олдинги 490-430 йилларда яшаб ўтган) устозининг назарияларини ҳимоя қилишда ўз далиллари ва исботларини моҳирлик билан ишга солган.

И з о ҳ: Тарихда икки Зенон ўтган. Иккинчи Зенон ҳам машҳур юнон файласуфларидан бўлиб, у фалсафа тарихида Киттионлик (Кипр ороли) Зенон деб аталади. Киттионлик Зенон юқорида кўрсатилган Элейлик Зенондан тахминан икки аср аввал яшаб ўтган бўлиб, стоиклар мактабига асос солган.

Шундай қилиб, Элейлик Зенон устози Парменид таъкидлаганидек, борлиқдан ташқарида бирон-бир бўшлиқнинг бўлиши мумкин эмас, фақат уч ўлчовга эга бўлган борлиқ мавжуд, деган фикрда собит турган.

И з о ҳ: Уч ўлчамли борлиқ деганда жисмнинг эни, бўйи ва баландлигини тушунамиз. Бунга ҳамоҳанг бўлган замон ҳам уч ўлчамли — ўтган, ҳозирги ва келаси замон.

Элейлик Зенон ўз фикрини қуйидагича далиллайди:

Макон, бу ўрин. Унда макон жойлашган. Макон борлиқдан ажралмасдир. Агар ўрин маконда бор бўлса, унда бу ўрин қаерга жойлашган бўлиши мумкин? деган саволни ўртага ташлайди. Бундан қуйидаги Хулосани чиқариш мумкин, дейди у:

— Ҳамма мавжуд нарсалар қаердадир жойлашиши лозим. Агар бунга қандайдир макон мавжуд бўлиши керак, дейдиган бўлсак, унда у макон бошқа иккинчи жойда жойлашган бўлиши керак. Фикримизни мантиқан давом эттирадиган бўлсак, иккинчи макон учинчи жойда, учинчи макон тўртинчи жойда, тўртинчи макон бешинчи жойда, бешинчи макон олтинчи жойда ва ҳоказо чексиз давом этадиган жойларда жойлашиши керак. Бу эса мумкин бўлмаган нарса. Борлиқдан ташқарида яна алоҳида бошқа ўрин, жой, макон, кўламнинг бўлиши мумкин эмас. Борлиқ ўз кўламига эга, кўлам йўқ бўлмайди, борлиқ эса йўқ бўлиш ва яна пайдо бўлиш хусусиятига эга.

Бу икки файласуфнинг қарашларини диққат билан мулоҳаза қилиб кўрадиган бўлсак, бу борада улар хато кетганликлари англашилади. Бунинг исботлашга ҳаракат қиламиз. Хўш, барча нарсаларнинг қарама-қарши томонлари, зидди — кун-тун, иссиқ-совуқ, хўл-қуруқ, шимол-жануб, ғарб-шарқ, эзгулик-ёвузлик, ҳаёт-мамот, бу дунё-у дунё ва ҳоказолар бор экан, нима учун борлиқнинг зидди — йўқликнинг бўлиши мумкин эмас?

Парменид ва Зеноннинг қарашлари макон ва замонга тааллуқли бўлиб, бунда дарҳақиқат йўқлик ва бўшлиқ бўлмайди. Биламизки, фалсафа ҳар доим борлиқ ҳақида фикр, баҳс

юритади. Борликнинг зидди — йўқлик эса илоҳиётга тегишли масала бўлиб, бунга фалсафани «тиши ўтмайди», унинг билим доираси шу ерга келганда тўхтайди «у ёкка» ўтолмайди. Билимнинг у ёғи билан илоҳиёт шуғулланади.

Аллоҳ таоло ўзининг пайғамбарларига билдиришича, мутлак бўшлиқда дастлаб якка **Ўзи** бўлган. Ана шу бўшлиқда Аллоҳ дастлабки моддиятни, борликни, оламларни яратиш билан бирга Ўзининг илоҳий қудрати билан уларга зарур бўлган маконни, замонни, ҳаракатни ва вақтни ҳам яратган, яъни йўқдан бор қилган (бу тўғрисида пайғамбаримизнинг ҳадислари бор).

Шундай экан, мантиқан олганда йўқлик ва борлик яратилмиш моддиятдан ташқарида эканлиги англашилади. Динимиз Исломнинг таълим беришича ҳам **Аллоҳ** таоло ломакондир, яъни **Унинг** макони йўқдир. У, **Ўзи** яратган маконидан, замонидан ва вақтидан устундир, буюқдир, қудрати бекиёсдир.

Аллоҳ таоло бизга **Ўзи** билдирган нарсаларнигина биламиз холос, ғайбни ёлғиз **Ўзи** билади:

«(Эй, Муҳаммад) **айтинг: Сизлар ихтилоф қилган ҳар бир нарсанинг ҳукми Аллоҳга ҳаволадир. Мана шу Аллоҳ Раббимдир. Унга таваккул қилдим ва факат Унга ИЛТИЖО ҚИЛурМаН**» (42- «Шўро» сураси, 10-оят).

Шунинг учун **Аллоҳ** билдирмаган, ақлимиз етмаган ғайбга тегишли масалалар устида баҳслашишни, бу борада хато кетиш эҳтимоли бўлганлиги учун деярли барча динлар ман қилади. Шунингдек, динлар ва мазҳаблараро баҳслашишни ҳам бас қилиш керак:

*Биров дин йўлини ёритар гўё,
Биров ҳақиқатдан сўз айтар доно.
Қўрқаманки, бир кун овоза келиб,
Дерки, ул ҳам, бул ҳам беъмани даъво.* (Умар Хайём).

Бу ҳақда машҳур Даниялик файласуф **Кьеркегор Серен (1813-1855)**: «Илоҳий дунё билан инсоний дунё ўлчовдош эмаслиги сабабли, дин — фандан бу тўғрида мантикий тафаккурдан воз кечишни талаб қилиши тўғри, чунки унда бунинг учун тегишли, етарли ва зарур бўлган билим воситалари йўқдир», деб жуда ўринли гапни айтган.

* * *

Шундай қилиб сўзимизнинг давомига келсак, Ўлим фалсафаси инсонга бу фоний дунёдаги сўнгги лаҳзаларини хотиржамлик билан қарши олишни ўргатади. Одамларга ўзларидаги ўлимдан қўрқиш хиссини енгиб, ҳаётдан қувонч ва завқ олиб яшашларига кўмаклашади.

Теранрок ўйласангиз, ҳаётда ўлимдан даҳшатлироқ ҳодиса ва бу ҳақда ўйламаган одамнинг ўзи йўқ, Бу ҳақда камдан-кам одам чуқур, давомли ўйлайди. Кўпчилик бу ҳақда ўйлайдилар-у, уни дарров эсдан чиқарадилар ва бу дунёда абадий турадигандек орзу-ҳавас ва шайтоний нафсни ҳакалак орттириб, дунё матосини кўпроқ тўплаш машаққатларига шўнғиб кетадилар. Шу хусусда қадимий ҳинд ҳикматларининг бирида: «*Нодон болалигида фақат ота-онасини ўйлайди, ёшлигида — фақат муҳаббатни, севгилисини, кексайганда фақат болаларини ва невараларини. Шу кўйи у ўзи ҳақида ўйлашга улгурмай оламдан ўтиб кетади*», дейилган.

Туғилиш ва ўлим. Ўлим ва туғилиш. Улар ўртасидаги фарқ шундаки, инсон туғилиши билан мавжудлигининг бир кўриниши —[^]«ўлади», вафот этганда эса мавжудлигининг янги босқичи — «туғилади», Шунданми, «*Ўлим бир ҳаётнинг тугаб, иккинчи ҳаётнинг бошланишидир*», деган экан машҳур файласуф Арасту.

Ўлим барҳак. Шунга қараб иш, фаолият юритсангиз асло янглишмайсиз. Машҳур кишиларнинг ўлим ҳақидаги теран фикрларини билиб олсангиз, бу мавзунинг англашингиз осон бўлади. Чунончи:

Биз бир умр муқаррар ўлимни кутиб яшаймиз. Ўлим қаршисидаги қўрқув ажалнинг ўзидан кўра азоблироқдир (Жан де Лабрюйер).

ис

Табиат бизга ўлим ҳақида ўйламаслик салоҳиятини ато этган, акс ҳолда, олам ҳаракатдан тўхтаб қолган бўларди (Ф. Гвиччардини).

Одамларнинг ўлим деган нарсани билиши аслида уларнинг ўлимдан беҳабарлиги вазидан унчалик қўрқинчли туюлмайди; қазо вақтининг ноаниқлиги абадиятга ўхшаб кетади (Ж. Лабрюйер).

Табиат, бугунги кунга ва келажакка ишонч тугдириш учун ҳаёт интиҳосини номаълумлик пардаси остига яширган (Петрарка).

Ўлимнинг муқаррарлигини ҳамма билади, аммо у яқин эмас деган фикр мавжудлиги туфайли, ҳеч ким у ҳақда ўйламайди (Арасту).

Ўлимга тик қараш, ўз-ўзини алдашга уринмасдан унинг яқинлашаётганини олдиндан сезиш, сўнгги дақиқага қадар дадил туриш, бўшаимаслик ва қўрқмаслик, иродали кишиларга хос хислатдир (Д. И. Писарев).

Ўлолмаман, деб асло ташвиш тортманг: вақт-соати етганда табиатнинг ўзи бунга сизни яхшилаб ўргатиб қўяди; сиз учун ҳаммасини ўзи ҳал қилади, бу ҳақда бош қотириб юрманг (М. Монтень).

Ўлимдан сўнг ҳамма нарса барҳам топади. Ҳатто, ўлимнинг ўзи ҳам (Сенека).

Бу борада машҳур сўфий, шоир, авлиё Хожа Аҳмад Яссавийнинг куйидаги ҳикмати айниқса диққатга сазовордир:

Бешак билинг, бу дунё борча элдин ўтаро,
Инонмаеил молинга, бир кун қўлдин кетаро.

Ото-оно, қариндош, қаён кетти фикр қил,
Тўрт аёғ-лиг чўбин от бир кун санга етаро.

Дунё учун гам ема, Ҳақдин ўзгани дема,
Киши молин ема, сирот узра тутаро.

Аҳли аёл, қариндош, ҳеч ким, бўлмайдур йўлдош,
Мардона бўл гариб бош, умринг елдек ўтаро.

Кул Хожа Аҳмад, тоат қил, умринг билмам неча йил,
Аслинг билсанг, обу гил, яна гилга кетаро.

Тағин фозил кишиларнинг фикрлари билан танишишда давом этамиз:

Донишманд одам умрининг охирига бориб ўлимнинг фақат четдан қараганда, яқин кишилари учунгина даҳшатли эканини, ўзи учун эса ҳеч нарса эмаслигини, қандай тугилган бўлса худди ўшандай кетишини тушуниб етади. (ММ.Пришвин).

Бир Француз файласуфи ўлим ҳақида:

—Ҳамма нарса фақат зоҳиран ҳалокатга маҳкум. Аслида эса фақат шакл ўзгаради холос, деган фикрни билдирган.

Қадимги Римда яшаб ўтган буюк файласуф Сенека эса бу ҳақда: «Барча унсурлар бир-бирига айланишга маҳкумдир. Яъни ҳалок бўлган унсурлар бошқа унсурларга айланади», деган.

Донишманднинг ўлими, ўлимни писанд қилмайдиган ўлимдир. (Сенека).

Муқаррар нарсадан қўрқиш нодонликдир. (Публий Сир) л---:;гнь.; ::\ Шл тШ:>^,

ш * *

Қазо вақти етганда тирик қолишга уриниш бемаъ依ликдир. (А.Франс). ... '.

& * *

Ҳаёт билан видолашилаётганда ўлим даҳшати сезилмайди, фақат қон ва тана ўлим билан олишиши, унга қаршилик кўрсатиши мумкин, ақл-идрок эса лоқайд ва бефарқ тамошабин бўлиб тураверади. (Э. Капиев).

^: ^: ^:

«Емон одамларнинг руҳи ўлимдан кейин иблисга айланади» (Флоренс).

* * ^

Ўлим муқаррар. Олдингизда жон таслим қилиш азоби турибди. Тириклик хузур ҳаловатига эришиш учун ёвузлик қилманг.

% * *

Бу масалада машҳур мутафакқир, файласуф Ибн Рушд:

— Моддият ўз моҳиятига кўра тиним билмайди, у мангу ҳаракатланишга маҳкумдир, деган. Бундан келиб чиқадики, Парвардигори оламнинг белгилаб қўйган қонунларига биноаи нафақат инсон, балки барча нарсалар, бутун мавжудот аста-секин емирилиб, ўлим сари одимлайди. Биз бу фоний (вақтинчалик) дунёда яшар эканмиз, ўлим сари тинимсиз қадам ташлайверамиз ва унга борган сари яқинлашаверамиз ва ниҳоят унга рўбарў бўламиз. Бундан асло қочиб қутилиб бўлмайди. Аллоҳнинг ҳукми шундай.

* *

Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом Маккага ҳажга борганларида Видо хутбасида: <<Ҳушингизни йиғиб олинг! Билинги, эртага Аллоҳингизга қовушасиз. Дунёда доимий яшаган ҳеч бир инсон, ҳеч бир пайғамбар бўлган эмас, бўлмайди ҳам. Дунёда ҳеч кимса қолмайди. Билинги, мен ҳам Раббимга қовушгайман. Табиийки, сиз ҳам Раббингизга қовушгайсиз» деган эканлар.

Ваҳоланки, биз турмуш ташвишларига кўмилиб, содир бўлиши муқаррар бўлган ўлимни унутиб қўямиз. Бизга бугунги ва эртанги кунимиз абадий давом этадигандек туюлади. Фақат тобут кўтариб кетаётган элни кўрсак, кимнингдир вафот этганини эшитсак, қабристонга кирсак, уни эслаймиз, холос. Аммо ўша дамда ҳам бу ҳодисанинг бизга ҳеч қандай алоқаси йўқдай туюлади.

Эслаганимизда ҳам бир лаҳзагина эслаймиз-у, дарров ёддан чиқарамиз ўлимни. Чунки бу дунёдан изсиз абадий йўқолиб кетиш, ҳаётнинг бизсиз ҳам давом этиши, ўлим кўркинчи қалбларни ўртайди. Шунинг учун ҳам бўлса керак, ўлим даҳшатини эсламасликка, у ҳақда чуқур фикрга толмасликка, гапирмасликка ҳаракат қиламиз.

Бир подшо донишманддан: «Бу дунёда энг ажабланишлик нарсани айтасанми?» деб сўраганда у: «Ҳа. Одамлар бу дунёда уларнинг қариндош-уруғлари, яқин одамлари ўлимини кўриб туриб ҳам, бу ўлимнинг менга алоқаси йўқ, мен дунёда абадий яшасам керак деб ўйлашлари жуда ҳайратланарлидир», деб жавоб берган экан.

Одамлар бу муаммога жиддий тус бермайдилар. Ўлим ҳақида ўйлашдан ва сўзлашдан қочишга ҳаракат қиладилар. Ҳақиқий илм эса инсон ўзига ана шу саволларни бергандан сўнггина бошланади.

Қадимги Римда яшаб ўтган, ўзи Испаниялик бўлган машҳур файласуф, шоир ва давлат арбоби Сенека (эрамизнинг 65 йилларида вафот этган) ўлим ҳақида қуйидагиларни айтиб кетган:

— Бу дунёдаги ҳаётимиз худди бировнинг уйига меҳмонга борганимизга ўхшайди. Меҳмон эса албатта уйига қайтади. Шундай экан, нега меҳмондан ўз уйимизга қайтишга қўрқишимиз керак?

Тасаввур қилинг-а, онанинг иссиқ баерини тарк этиб, бу ёруе дунё юзини кўрдинг. Биринчи марта эркин ҳаво ола бошладинг ва номаълумлик қаршисида даҳшатга тушиб чинқириб йиелаб юбординг. Шундан кейин йиллар ўтгач, бу ёруе олам баерини тарк этишга, яна бошқа бир номаълумлик билан рўпара бўлишга тараддудланар экансан, яна даҳшатга тушасан. Нега шундай? Ахир сен бир вақтлар ёруе дунё нафасини илк бора сезганигда ҳам чинқириб йиелаб, шундай кўрқувни бошдан ўтказмаганмидинг? Яна нимадан кўрқасан?

Она баери 9 ой сени бу ёруе оламдаги ҳаётга тайёрлади. Ёруе оламда эса гўдаклик чоёнгдан то кексайгунигга қадар яна қандайдир янги туеилиш учун етилиб борасан. Нега шуни тушунмайсан?

Йўқ, йўқ биз ўлмаймиз. Руҳимиз мангу. Ўлим деган нарсаси бир ҳаётнинг тугаши ва иккинчи ҳаётнинг бошланишидир. Эҳ, тезроқ манзилга, ўз «уйимизга» етиб олсак эди...

Ахир биз бу бевафо, азоб-уқубатлардан иборат бўлган бу бунёдани яна нима ис-таймиз? Нимадан кўнгул узолмаймиз? Барча неъматларнинг борида минг м.аро-талаб татиб кўрганмиз-ку? Ёки худди очиққан итлар каби луқмани чайнамасдан бус-бутун ютиб, таъмини ҳам сезмай қоладиган бойлик деб аталмиш <<луқма» лардан кўнгул узолмаймизми? Буларни бари еирт бемаъниликку... Едик, ичдик, суҳбатлашдик, туринг энди шошилинг! Меҳмондан қайтадиган фурсат етди! Тезроқ манзилимизга — уйга етиб олайлик. Манзилга! Манзилга! деб хитоб қилган.

Аллоҳ таоло жон ҳақида:

«Эй, хотиржам (сокин) жон! Ато этилган неъматлардан рози бўлган ва Аллоҳ таоло томонидан ҳам рози бўлинган ҳолингга, Раббинг ҳузурига қайтгин!» Деган ОЯПИ каримасИНИ НОЗИЛ ҚИЛГАН! (89- «Фотир» сураси, 27-28-оятлар).

Хожа Аҳмад Яссавий ҳам ҳаётдан кетишни оғирлигини тан олиб куюниб шундай ёзади:

Уқбо* хабарин эшитиб, дунёни солмб кеторам,
Тушдум эранлар баҳрига, дунё солиб кеторам,
Эранлар дунё демади, дунё еамин емади,
Ҳақдин ўзгани демади, дунё солиб кеторам.

Мусо, Имрон қолмади, тахти Сулаймон қолмади,
Минг ёшлие Луқмои қолмади, дунё олиб кеторам.

Дунё деган озор эрмиш, оқил қуллар безор эрмиш,
Жоҳиллар бирла ёр эрмиш, дунё солиб кеторам.

Кул - Хожаси Аҳмад айди бу ҳикматни тамоя
Эшишисун деб жумла—жаҳон дунёни ташлаб кеторам.

ИЗОҲ: УҚОО — у дунё, ОХират.

(«Девони ҳикмат» 45 ва 49-бетлар).

Милодий VII—VIII асрларда қадимги тибетликлар кишини ўлимга тайёрлайдиган «Ўлим китоби»ни ёзиб қолдирганлар. Бу китобда ўлим ҳодисаси бамисоли бир санъатдек тасвирланган. Тибетлик руҳонийлар ўлим тўшагида ётган кишига ана шу китобни мутолаа қилиб, уни ўлимга тайёрлаганлар. Бу амал уларда ўлаётган кишининг дафн маросими тириклигидаёқ бошланишини, яъни унинг бир қисмини ташкил этган. Хуллас, тибетликлар жон бераётган кишига ўлим ҳодисасининг сирли ҳолатини бошдан кечиришга кўмаклашганлар, йўл-йўриқ берганлар.

Хинд ведаларида айтилишича, агар инсон бу дунёни ёруғ пайтда тарк этса, орқага қайтмайди, қайта туғилмайди. Бордию, тунда тарк этса, яна дунёга қайта қайтиб келади. Агар инсон ўз ҳаёти мобайнида кўплаб эзгу, савоб ишлар қилса, у Коинотнинг юкори сайёраларига равона бўлиб, шунга яраша латиф танага киради ва бу дунёда қайта туғилиш ва у билан боғлиқ азоб-уқубатлардан буткул қутулади. Агар бунинг акси бўлса, ўлим даҳшати қутқу солаверади ва инсон ҳар сафар тевағимиздаги моддий дунёга қайтишга — туғилиш ва ўлиш машаққатларига дучор бўлаверади.

Одамлар бу дунёга, олдинги гал бу дунёда қилган яхши-ёмон аъмолларига қараб — ўсимлик, ҳашарот, ҳайвон ёки яна одам қиёфасида қайта келиши мумкин ва янгидан-янги

азоб-укубатларни, ердаги ҳаёт машаққатларини қайта бошдан кечираберадилар дейилади хинд ведаларида.

Буюк аллома, донишманд, тасаввуф илмининг билимдони, рухшунос, улуғ шайх, сўфий Азизиддин Насафий (1226 — 1306) ўзининг «Зубдат ул-хақойик» (Ҳақиқатлар қаймоғи) китобида ёзишича, инсон жони танадан ажралиб, озодликка чиққанидан кейин, агар у яхши инсон бўлиб комилликка эришган бўлса, аслида — асл ақллар хузурига қайтиб, ғайб оламига йўл олади. Шу боис, инсоннинг вазифаси узлуксиз маърифатга интиломи ва руҳини нур билан тўлдириб, илм топиб, мусаффолик сари доим талпинмоғи лозимдир деб айтган.

Аммо агар рух янада кўпроқ маърифатга, комилликка эришган бўлса, унинг руҳи осмонлар осмони руҳи маконига боради деб таъкидлайди улуғ мутасаввуф.

Бунинг аксича бўлган нодон, жоҳил, ахлоқсиз, гуноҳи кўп ва ёвуз инсонлар руҳи, Ой фазоси остида қолиб, фалак оламига кўтарила олмаган жонлар, юкорида айтганимиздек, бошқа вужудга эга бўладилар, бир танадан иккиламчи таналарга ўтаверадилар.

Сўнгги нафас, сўнгги дам, энг муҳим вазият бўлиб, шу дамда сиз нима ҳақида ўйла-сангиз, ўшанга етишасиз, деб ёзади Азизиддин Насафий.

Фикр-ўйларимиз, орзуларимиз — бизнинг ўзимиз, бизнинг қиёфамиз. Шунинг учун ҳам хинд ведаларида оддий яшаб, юксак фикрлаш тарғиб қилинади.

Сўзимизнинг давомига келсак, тибетликларнинг «Ўлим китоби»да ёзилишича, рух танани тарк этадиган пайтдаги бир лаҳзада рух хушсизлик, мубҳамлик (ноаниқлик) ҳолатига тушади. Аммо у бўлаётган воқеа-ҳодисаларни англаб туради. Жон бераётганда ташвишли, кўрқинчли товушлар эшитилиши мумкин экан.

Аввалига рух танадан ташқарида эканидан хайратга тушади. У танаси олдида бўзлаб йиғлаётган қариндош-уруғларини кўриб туради. Уларга гапирмокчи бўлади, аммо уни ҳеч ким эшитмайди. Шунда у яқинларини ташлаб, оламдан ўтганини англаб етади, нима қилиш кераклигини ва қайси томонга боришини билмай гарангсиб туради. У қаттиқ жисмлар — девор, тош ва шу қабила орасидан сизиб ўта олувчи латиф танада эканини хис этади. Ҳаракатлари эркин ва енгил бўлиб қолади. У қаерга боргиси келса, бир зумдаёқ ўша жойда пайдо бўлиб қолади. Фикри, хис-туйғулари янада ёркинлашади.

Аждодлари пок, насли тоза, бобокалонлари уламо, олим ўтган инсонлар бошида халоскори бор бахтли инсонлардир. Зеро улар ўз авлодларидан бўлган зурриётларини еттинчи пуштига қадар Ўзининг ҳифзу ҳимоясига олишини Хдк таолодан сўрайдилар, бошларида бирор фалокат юз бериши эҳтимоли бўлса, тушларига кириб огоҳлантирадилар. Фақат тушни эслаб қола билиш керак.

Киши ўлганидан сўнг, тириклигида кўр, қар бўлган бўлса, кўзлари очилар ва қулоқлари яхши эшита бошлар экан.

XVIII асрда яшаб ўтган швед файласуфи Эммануэл Сведенборг ўлиш ҳолатини бошидан кечирган экан. Унинг фикрича, руҳлар қандайдир умумий тилда сўзлашадилар. Ўлган одам ўша заҳотиёқ шу тилда гаплашишни ўзлаштириб олади. Руҳ ёки фариштанинг нутқи оддий сўзлашув каби аниқ жаранглар, аммо у атрофдаги тирик одамларга эшитилмас экан. Шунингдек, ўлган одамнинг руҳи марҳумнинг дўстлари, яқинлари, қон-қариндошлари руҳи билан ҳам учрашиши мумкин; улар унга ўзга оламга ўтгани қўмаклашар ва бу янги ҳолатига тааллуқли бўлган ишлар тўғрисида улардан маслаҳатлар олар экан.

» Вафот этганлар латиф оламга ўтишгач, у оламга қўниққунларича ўзларини жуда ёлғиз хис қилишади ва бу ёруғ дунёдан ҳамроҳ ахтаришади. Тириклардан ўз яқинларини қўмсашади, доимо улардан умидвор бўлиб юришади.

Шуниси муҳимки, арвоҳлар — яъни марҳумларнинг руҳлари кўпроқ бу дунёда руҳияти кучли бўлган кишиларни олиб кетишни исташади. «Яхшига кун йўқ, ёмонга — ўлим» деган халқимиз ибораси эҳтимол шу ҳақдадир.

Шу ўринда таъкидлаб ўтиш керакки, бизда яна бир бор ўйлаб кўриб муҳокама этилиши керак бўлган бир одатимиз бор, у ҳам бўлса марҳумни дафн этиш маросимидир. Бу масалани қўлимиздан келганча таҳлил этиб кўрсак. Бу жиддий масала ҳар бир кишкни ўйлантирмай қўймайди.

Маълумки, мусулмонларда киши вафот этгач, уни, гўё вабо тарқалиб кетишидан қўрққандек, дарҳол, зудлик билан 4—5 соат ичида қўмиб юборадилар. Марҳум ўзининг яшаб ўтган кадрдон уйига бир кунга ҳам «сиғмай» қолади. Сабаби, марҳум тезда қўмилмаса, у қабрда

Мункар-Накир фаришталари билан савол-жавоб қилиши учун «тили қотиб» қолар эмиш.

Назаримда, бу фараз ҳам илмий, ҳам ақлий, ҳам мантиқий жихатдан бутунлай асосиздир. Чунончи, динимиз Исломнинг таълим беришича, майит қабрга қўйилгач, жаноза иштирокчилари қабрдан 7 қадам узоқлашганларидан кейин савол-жавоб учун Аллоҳ марҳумни маълум муддатга тирилтиради ва у қабрда ўтирган ҳолда Мункар-Накир фариштасининг: Раббинг ким? Дининг қайси? Пайғамбаринг ким? деган уч саволига жавоб беради.

Биз биламизки, Аллоҳ таоло учун умуман қийин, иложсиз нарсанинг ўзи йўқ.

Эсингизда бўлса, китобимизнинг олдинги фаслларида, Аллоҳ бандаларини хоҳлаган пайтида тирилтира олиши ҳақида ибрат бўлсин деб, Узайр алайҳиссаломни 100 йил ва Асхаб ул-Кахф (Ғор соҳиблари)ни эса 300 йил муддатга ўлдириб яна қайта тирилтиргани тўғрисида аЙТИБ ўТГЭН ЭДИК (Қаранг: Қуръон, 2- «Бақара» сураси, 259-оят ва 18- «Кахф» сураси. 19—25-оятларга).

Аллоҳ улуғ, қудратли, ҳамма нарсага қодир, билим ва ҳикмат соҳиби бўлган меҳрибон ва раҳмли зотдир. Бинобарин, Аллоҳ майитни тирилтиришга қодир экан, унинг қотиб қолган тилини тирилтира олмайдими ?!

Бу Унинг чексиз қудратига шубҳа билдириш бўлиб қолмайдими ?

Бу гаплар шундай куфрона гапларни кўтариб юргувчилар учундир.

Бу масалани яна бошқа бир жиддий томони ҳам борки, ўтмишда марҳум дафн этилгач, ҳаётда гўрдан чиқиб келиш ҳоллари ҳам жуда кам бўлса-да, содир бўлган.

Манбаларда ёзишларича, Алишер Навоий билан замондош бўлган Хуросон ҳукмдори Хусайн Бойқаронинг ҳокими бошқа ерга қўчириш ниятида қабрини очганларида, унинг гавда суяклари (скелети) ўраб қўйилган кафандан ечилиб, қабрдан чиқмоқчи бўлиб интилиб, ўгрилиб, юзтубан ётган ҳолда кўрган эканлар. Демак, бундан, у қабрда «тирилган» (аниқроғи, у ўлмаган-у, кўмиб юборилгач, ўзига келган), гўрдан чиқмоқчи бўлиб, лаҳад оғзига терилган гувала (таппак/дарни ўзига тортиб тушириб қабрдан' чиқмоқчи бўлган, аммо у қувватсизлигидан, ёки нафас ола бошлаганидан кейин лаҳаддаги ҳаво захираси (запаси) тамом бўлганидан кейин даҳшатли тарзда бўғилиб «қайта ўлган», деган тахмин келиб чиқади.

Эртақларда ҳам бу ҳодиса озмн-кўлмй тилга олинган. Масалан, ўзбек халқининг афсонавий қаҳрамони Гўрўғли ҳам гўрда туғилган.

Гўрдан чиқиб келганлар ҳақида унда-мунда гап-сўзлар ора-чора эшитилиб қолади. Касалхоналарнинг ўликхонасида ҳам ўликлар орасидан «тирилиб» қолган ҳолатлар ҳам йўқ эмас. Аммо, ҳамма ўлимдан нихоятда қўрққанликларидан ундан ҳазар қилиб, бу машъум ҳодиса ҳақида умуман гапирмасликка ҳаракат қиладилар, гапирсалар ҳам дарров гапни бошқа ёққа буриб юбориб, бундай нохуш мунозаралардан ўзларини олиб қочадилар.

Айтишларича, гўрдан «тирилиб» чиқиб келганлар ўз оилаларига қайтиб келмай, бутунлай бошқа узоқ томонларга бош олиб кетиб қолар ва ўзларини тирик эканликларини ҳеч кимга бир умр билдирмай ўтиб кетар эканлар.

Тасаввур қилиб кўринг-а, лаҳадда ўзингизга келиб «тирилиб» қолсангиз, қай аҳволга тушар экансиз? Агар кўркувдан ўтакангиз ёрилмай қолса, гўрдан чиқиш учун ҳаракат қилиб, яна «иккинчи марта ўлсангиз» бу қандай даҳшат?!

Насронийларда ўлик 3 — 4 кун, баъзан, ҳатто бир ҳафта уйда сақланади, узоқ-яқиндан келганлар, қариндош-уруғлар, таниш-билишларнинг бариси марҳум билан видолашади, шундан кейингина уни қабрга олиб борадилар. Бу ишни иккинчи ижобий томони ҳам борки, марҳум ўз уйида 3 — 4 кун «меҳмон» бўлиб турган вақтида «ўзига келиб» қолиши эҳтимоли ҳам йўқ эмас.

Ижозатингиз билан, ўлмай туриб кўмиб юборилганлар ҳақида яна баъзи бир мисоллардан келтирсак.

Матбуот хабарларига қараганда Перм вилоятининг ҳозирги Губаха шаҳарчасидаги бир хонадонда онаси ёнида тикувчилик қилиб ўтирган бир қиз кўйлақка энди қадайман деб турган оезидаги тугмани беҳосдан ютиб юборади. Цизни уйдан сгнча узоқда бўлган касалхонага олиб боришгунларича у йўлда вафот этади. Дўхтирлар уни ўлди деб ҳужжатлаштирадилар. Руслар одати бўйича майитни ювиб-тараб, эгнига қимматбаҳо кўйлагини кийдириб, қўлига ва қулог-ига олтин узуги ва исирг-асини ҳам тақиб қабрга қўйиб келадилар.

Эртаси кун тонг саҳарлаб қиз гандраклаганича уйига кириб келади. Ранги дока-

дек оқариб кетган офтодаҳол бу қизни кўрганлар чинқириб юборадилар, баъзи бирлари эса ҳушдан ҳам кетадилар.

Кейинчалик қиз ота-онасига тугма томоеига тиқилган заҳоти ҳаво этишмаслиги натижасида беҳуш, бемажол бўлиб қолганини, додлаб йиг-лаб турганларга «Мен тирикман», дейишга ҳам мажоли келмаганлигини, дўхтирларнинг ҳулосасини ҳам эшитиб ётганини, ўлим шундай бўлар экан-да, деб ётаверганини, ҳатто кўзини ҳам очишга ҳоли келмаганини, тобут устига сўнгги михларни қоқаётганларини сезиб, билиб ётса-да, овоз чиқаришга кучи етмаганини, қабрда тобут устига тупроқ тортаётганларини ҳам билиб ётганини сўзлаб беради.

Шундан кейин ўша кун тунда тўрт ўғ-ри, қизни олтин узуги, зеб-зийнатлари ва қимматбаҳо кўйлагини олиш учун қабрни очиб яшиқни қопқоеини очадилар, зеб-зийнатларини ечиб олиб, кўйлагини ҳам ечиб олиш учун майитни юзини ерга қаратиб ётқизишлари биланоқ у бирдан қалқиб кетиб йўталиб юборади, тугма томоеидан ўтиб ошқозонга тушади ва у тўйиб-тўйиб нафас ола бошлайди. Бун қаранг-ки, юраги уришдан тўхтаган бўлса-да, у тугма тешигидан билинар-билимас нафас олиб ётган экан. Узига келган қиз баралла овозда: «Мен тирикман, мен тирикман!» деб бақирган заҳоти ўриларнинг иккитаси турган жойида жон таслим қилади, қолган иккитаси эса қочиб қолади («Қалб кўзи», 1998- йил феврал. 7-бет).

... ..

Яна бир мисол. Қашқадарё вилоятининг Нишон тумани фермасида монтёр бўлиб ишлаётган Аҳмадали Ҳакимов 1995 йилда узилиб кетган электр симини улаётганида фожеа юз бериб, уни ток уриб ўлдиради ва уни эртаси кун дафн қиладилар. Шу кун тунда шу қишлоқлик икки ўри мурдани тилло тишлариши суеириб олмоқчи бўлиб қабрни очадилар. Ўрини лаҳадга узатилган қўлига майит маҳкам ёпишиб олади ва ташқарига чиқади. Ўри кўрқувдан юраги ёрилиб шу заҳотиёқ тил тортмай ўлади, шериги эса жои ҳолатида қочиб қолади.

«Мурда» тонг саҳарда кафанини судраб уйига кириб келади ва уйдагиларга ҳамда унга фотиҳа ўқишга келганларга «Улиб — тирилганини», аниқроеи токнинг заҳри ва кучи ерга сингиб, омон қолганини, қабрни очган ўрилар туфайли лаҳаддан осонгина чиқиб олганлигини сўзлаб беради.

* * *

Бошқа бир мисол. 1964 йил Американинг Нью-Йорк шаҳридаги касалхонанинг ўликхонасида жарроҳ бир майитни терисига тие тортиши билан мурда сапчиб ўрнидан туриб жарроҳни ёқасидан олади. Умри давомида ўликларни ёриб келган жарроҳ бу ҳолатга биринчи тушиши эди, у ўтакаси ёрилиб, ўша заҳоти жон беради («Сирли олам», 1998 йил феврал, 8-бет).

* * *

Яна бошқа мисол. АҚШнинг Висконсин деган жойида беш яшар Макс Ховфман исмли бола 1865- йилда вабо билан оериб вафот этади. Бола дафн этилган оқшомда онаси туш кўради. Тушида боласи тобутдан чиқишга уринар ва ота-онасини ёрдамга чақирар эди. Совуқ терга ботиб кетган аёл дарров эрини уйеотиб кўрган тушини сўзлаб беради ва болани дарҳол қабрдан чиқариб олишни сўрайди. Эри эрта билан бир оёайнисини олиб қабристонга жўнайди ва қабрдан тобутни тортиб оладилар. Тобутни очиб қарашса бола бир томонга қийшайиб ҳушсиз ҳолда ётарди. Уни тезда касалхонага олиб борадилар. Бир соат давом этган кучли уқалашлардан кейин Макс ҳаётга қайтган ва яна 80 йил умр кўрган.

* * *

Шунга ўхшаш мисолларни жуда кўплаб келтириш мумкин. Хабар беришларича, Лесбослик епископ Никифор Гликас «ўлим»идан кейин тобутда икки кун ётгач, черковда унга жаноза ўқийётганларида ўзига келиб кўзини очган ва ... атрофида нима- : бўлаётганига мутлақо бефарқ ҳолда кундалик черков юмушларини адо этишга 'нушиб кетган.

* * *

Дехлида насроний поп Шварц ўзининг дафн маросими пайтида ўзига яхши таниш бўлган диний қўшиқ овозидан «уйғониб» кетган. Тобутда ётган жойида бошқаларга қўшилиб куйлай бошлаган. Дафн маросими қатнашчилари ҳайратдан тонг қотиб қолганлар.

* * *

20 соат мобайнида мурда бўлиб қотиб ётган Италиянинг буюк шоири Петрарка (1304-1374) қабрга қўйишларидан олдин <<тирилиб», яна 30 йил умр кўрган.

Матбуот хабарларига қараганда 18-19-асрда Европада нотўғри тиббий хулосалар натижасида сохта ўлимга дучор бўлиб, қўмилиб кетишдан кўрқувчилар сони ортиб кетди. Чунки шу даврларда «қабрдан қайтганлар» сони залворли эди. Натижада «мавхумий ўлим ҳақида тиббий хулосалар» мазмунидаги китоблар нашр этила бошланди. Бу ҳодисаларни аниқлаш гуруҳлари ва хатто махсус тузилган жамиятлар ишга тушди.

Шундай илк жамиятлардан бири 1767 йилда Амстердам шаҳрида 25 йил давомида 990 кишини «қабр азоби»дан қутқариб ҳаётга қайтарди. Шундай жамиятлардан яна бири 1771 йилда Парижда махсус илмий-тадқиқот муассасаси ташкил килди ва унинг ходимлари 312 фукарони тириклайин қўмиб юборишларидан саклаб қолдилар. Шундан кейинги даврларда Инглизлар ҳам улар изидан бориб 2175 кишининг ҳаётини «узайтиришди».

Бундай нохуш даҳшатли ишларни олдини олиш учун Император Александр III (1845-1894) буйруғига кўра «мархум»га тирик эканлигини атрофдагиларга сездира олиш имкониятини бера оладиган махсус тобут ясаганлар ва дафн маросимида фойдаланганлар.

Инглиз ёзувчиси Уилки Коллинз (1824-1889) ўлмасидан бир неча йил аввал уйдагиларга хат ёзиб, чинакам ўлганига ишонмагунларигача қабрга қўймасликларини сўраб васият ҳам қилиб қўйган экан.

1803 йили эса Венада «мархумлар»ни «тирилтирувчи» жамиятлар, уюшмалар иш бошлаб юборган. Европанинг бир канча давлатларида ва Америкада ўлим «мутахассислари» кўпайиб кетган («Калб кўзи», 1997 йил декабр, 7-бет ва «Сирли олам» жаридаси 1998 йил 8-бет).

Ўлим бошланганини асосий белгиларидан бири нафас олишнинг тўлиқ тўхташидир. Ундай бўлса, хиндистонлик рухоний Гуру Равиндра Мишранинг қўл тубида 144 соат давомида нафас олмай тура олганини нима деб баҳолаш мумкин?

Бу ҳақда Америкалик машҳур биолог-врач Уоллис Эйбел ўз фикрини билдириб, инсон онги танадаги ҳаёт аломатлари йўқолганидан кейин ҳам фаолият кўрсатаверишини, шунинг учун ҳам врачлар одамни ўлдига чиқариб, мурдасини музхонага тикиб қўйишдан аввал энг камида *48 соат сабр қилишлари* кераклигини айтиб ўтган.

Буни амалга ошириш учун балки касалхоналар қошида мурдани тегишли хароратда 3 кун саклаб берадиган махсус хоналар ташкил этилсамикан...

«Эҳтимол, биз ҳар йили тўлиқ ёки узил-кесил ўлмаган минглаб одамларни тириклай гўрга тикаяётгандирмиз», дейди Эйбел («Сирли олам» жаридаси. 2001 йил май-июн сони. 24-бет).

Бундай машъум даҳшатли ҳодисаларнинг бизда бўлмаганлигига ёки бўлмаётганлигига ким кафолатбера олади?

Агар врачлар яна саъй-ҳаракат қилишса, бу одамларни балки ҳаётга қайтариш мумкиндир. Амалда мавжуд бўлган бундай даҳшатли воқеалардан кўз юмиб бўладими?

Пайғамбаримизни вафот этганларидан кейин учинчи кун қабрга қўйилишлари ана шу юқорида кўрсатиб ўтилган фикр билан боғлиқ эмасмикан?

Назаримизда, ҳам диний, ҳам дунёвий илмларни чуқур ўрганиб ўлим ҳақидаги тиббий хулосаларга тўғри яқун ясайдиган вақт келди чоғи. Бу ҳақда ҳозирги эскириб қолган ўлим ҳақидаги тиббий хулосалар тизими чинакам ўлимни аниқлашга ожизлик қилаётган кўринади.

Бу мунозарали масала тегишли олимлар, мутахассислар ва жамоатчилик ҳукмига ҳавола.

Пайғамбаримиз Муҳаммад мустафо саллаллоҳу алайҳи вассаллам мархумни тездан дафн қилинганлар, деб айтганлар. Аммо мухлатини айтмаганлар. Тездан дафн қилиш деган сўз шу кунгача, шу захотиёқ дегани эмас-ку.

Тарихдан бизга маълумки, пайғамбаримиз 8 июн душанба куни чошгоҳдан кейин вафот этиб, Арабистоннинг шундай жазирама иссиғига қарамай, қабрга учинчи кун — чоршанбада аср намозидан кейин қўйилганлар!

Ана шуларга асосланиб, дафн этиш маросимини пайғамбаримиз суннатларига амал қил-

ган холда, яъни ўликни қабрга учинчи кун қўйиш масаласини ўйлаб кўрсак ва буни аста-секинлик билан урф-одатларимизга сингдириб борсак қандай бўлар экан, деб ўйладим.

Бу мавзу сиз азиз суҳбатдошларимиз муҳокамасига хавола.

Бизга таълим бериб айтишларича, мархум гўрга қўйилгандан кейин жанозага келганларнинг охиргилари гўрдан етти қадам узоклашиб, кетганларидаёқ Аллоҳнинг икки фарштаси — Мункар ва Накир келиб мархум билан савол-жавоб қилар экан.

Билимдон боболаримизнинг айтишларича, мархумни қабрга қўйиб бўлгач, қабр ёнида оила аъзоларидан бир ёки икки киши ва саводхон бир домла қолиб, мархум савол — жавобда қийналмаслиги учун бир соатча *Қуръоннинг* «Таборақ» ва «Ёсин» сураларини ўқиб, **Раббим** — **Аллоҳ**, диним — Ислом, пайғамбарим — Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи вассалам деб қайтариб ўтирсалар катта савоб ва мархумга охирги ёрдам берилган бўлар экан.

Ўлим ҳақ, ҳеч ким ундан ҳеч қаерга қочиб қутилолмаган. Шундай экан, биз очикчасига — ўлиш учун туғилганмиз, деб айтиш мумкин. Туғилдик, яшадик, ўлдик.. Энди, бу дунёда қилган ишларимиз тўғрисида **Яратганга** ҳисоб беришимиз керак. Афсуски бундай даҳшат — ўлим ва ҳисоб-китоб ҳақида камдан-кам одам ўйлайди.

Аллоҳнинг сара бандалари — азиз-авлиёлари ўлимни асло ёддан чиқармаганлар. У — абадий дунё ҳақида астойдил қайғуриб ўтганлар. Бу дунёни имтиҳон дунёси, у дунёга ҳозирлик кўриш дунёси, деб билганлар. Бу ҳақда Хожа Аҳмад Яссавий ҳазратлари кўз ёш тўкиб, нафс илгида шарманда бўлмайин дебон **Худои таолога** нола қилади:

Умрим охир бўлеонда на қилеайман Худоё ?

Жон олеувчи келеонда на қилеайман, Худоё ?

*Жон бермакни ваҳмидин, Азроилни захмидин,
Шафқат бўлмаса сендин на қилеайман, Худоё ?*

Жон бермак иши мушкул, осон қилеил, ё Жаббор.

Сендин ўзга йўқ еамхўр, на қилеайман, Худоё ?

: •

*Жоним жудо бўлеонда, танам мунда қолеонда,
Тахта узра олеонда на қилеайман, Худоё ?*

Элтиб гўреа қўйеонда, етти қадам*ёнгонда,

Мункар Накир киреонда на қилеайман Худоё ?

*<<Ман Раббук» деб туреонда, қаро кундур ўшанда,
Раббинг кимдур, дегонда на қилеайман, Худоё ?*

Қул Хожса Аҳмад сан банда, нафс илгида шарманда,

Маҳшар куни бўлеонда на қилеайман, Худоё ?

Шундай қилиб, сўзимизнинг давомига келсак, киши вафот этганидан кейин, унинг руҳи (арвохи) ўзини доим эслаб, дуои фотиха қилиб туришларини истаб, умидвор бўлиб, доим у ўзи яшаб ўтган манзил атрофида, яқинлари теварагида гирдикапалак бўлиб юради. Айникса ўлган куни, еттиси, йигирмаси, кирки, йили тўлганда, арафа, хайит кунлари, пайшанба, жума, якшанба кунлари мени эслашармиканлар деб, келиб хабар олиб туради. Йил ўтгач, ёки ундан кейинрок уни кам эслашларидан ҳафсаласи пир бўлиб, у дунёда ўзининг қариндош-уруғларини топиб олиб, уларга қўшилиб кетади. Шундан кейин ҳам, юқорида айтганимиздек, гоҳ-гоҳида келиб, яқинларидан хабар олиб, зиёрат қилиб туради. Шу боис, руҳлар ҳамма нарсадан огоҳдирлар. Ким нима иш қилаётганидан, нима деб гапираётганидан доимо бохабар бўлиб турадилар. Тушларимизга кириб баъзи бир нарсалардан бизни огоҳ, хабардор қилишга ҳаракат қиладилар. Бекорга айтмаганлар: «*Тириклар — ўлик, ўликлар — тирик*», деб. Фақат кўрган тушларимизни яхши эслаб қолишга за уларни тўғри таъбир ва талқин қилишга, арвоҳларнинг огоҳлантиришларига бепарво қарамай, ҳушёрлик, зийраклик ва жиддийлик билан қарашимиз лозим бўлади.

У дунё билан бу дунё орасидаги алоқа, яъни латиф ҳаёт билан моддий ҳаёт ўртасидаги залока, ёлғиз туш ва интуиция орқали содир бўлади. Аллоҳ Ўзининг пайғамбарларига

кўпинча уларнинг аниқ-таниқ кўрадиган тушлари орқали тегишли ваҳйларини, хабарларини юборган.

Уйку ярим ўлик ҳолатидир. Баъзида уйку пайтида рух танадан ажралиб чиқиб, биз ҳаётда кўрмаган сирли гўзал-сўлим маъволарга сайр қилади.

Тушларнинг турли-туман туркумлари бўлиб, биз учун уларнинг икки хилини билиш айникса муҳим. *Улардан бири* башорат берувчи тушлар бўлиб, улар келажақда нима бўлишини, бизни ҳаётимизда нималар кутаётганлигини билдирувчи тушлардир. *Иккинчиси* огоҳлантирувчи тушлар бўлиб, улар бизни келажақда бўладиган кўнгилсиз ҳодисалардан, ишлардан, воқеалардан огоҳлантирадилар. Масалан, бирор-бир яқин қариндошимиз ёки қадрдонимиз тушимизда бизни чақириб ўзи билан бирга олиб кетса, демак, умрингиз поёнига ета бошлаганини билдиради. Шунда сиз дарров садақа қилиб юборинг. Яхши тушга ҳам, ёмон тушга ҳам садақа қилинади. Аммо ғафлатда қолмаслик керак, сафар тадориғи кўрилгани маъқул. Чунончи, *биринчи ғалда*, албатта барча қарзларингиздан қутулинг, қарзингиз бир игна бўлса ҳам уни бериб қўйинг ёки уни ўрнига пул-мул бериб, қарз бергани рози қилинг. *Иккинчидан*, зарур ишларингизни тездан битиришга шошилинг. *Учинчидан*, узоқ-яқин қариндошларингиз ва яқинларингиз билан гап орасида роз*иризолик тилашиб қўйинг. *Тўртинчидан*, албатта авлодларингизга васиятнома ва насихатнома битиб қўйинг. Оила шажарасини юритишларини, агар бўлса, давом эттиришларини тайинланг. Бешинчидан, изингизда қолаётганларга малол келмаслиги учун ўлимликка зарур нарсалар ва маблағ ажратиб, тегишли бола-чақангизга бериб ёки кўрсатиб тайинлаб қўйинг. Айтишларича, олиб қўйган нарсаларингиз — ўлимлигингиз сизнинг умрингиз узоқ бўлишини тилаб, ҳамду санолар қилиб турар экан. Ана шу зарурий ишларни қилиб қўйганингиздан кейин бу фоний дунёдан у — дунёга — бокий, абадий дунёга, латиф оламга кўчишга шай бўлган бўласиз. Ахир арзимаган 10-15 кунга сафарга кетадиган бўлсангиз ҳам анча-мунча сафар тадориғини кўрасиз-ку!

Ёддан чиқарманг, гуноҳ ишлардан энг ёмонларидан бири — дилозорлик. Бекорга айтмаганлар *«Дилозордан худо безор»*, деб. Бирон-бир одамни дилини оғритиб қўйган бўлсангиз кечирим сўраб қўйинг.

Эсдан чиқарманг, ўтган ажодлар наздида авлодлар ва зурриётларнинг яккаю ягона қарзи, бурчи бор. У ҳам бўлса, марҳумларни доим ёд этиб, номларини тилга олиб, тез-тез дуои фотиҳа қилиб туришдир. Уларнинг сиздан ёлғиз умиди ва талаби ҳам шудир. Шундай қилсангиз, биринчи навбатда марҳумларга, иккинчи навбатда ўзингизга яхшилик қилган бўласиз. Унутманг, бу дунё қайтар дунё, нима эксангиз шуни оласиз.

Қуйида ота-она, қариндош уруғларга ёру биродарларга, яқинларга ўқиб туриладиган дуои фотиҳалардан айримларини келтириб ўтамиз, ана шуларни ҳар пайшанба, якшанба кунлари тиловат қилиб, уларга бахшида қилиб туринг.

Унутманг, сизнинг чин дилдан, астойдил, йиғлаб қилган бу дуои фотиҳангиз **Тангри таолога** ҳеч бир тўсиқсиз етиб боради, ишонинг!

Буни пайғамбаримизнинг қуйидаги ҳадиси мубораклари ҳам тасдиқлайди: **«Аллоҳ таоло: <<Қўлларини Менга чўзиб дуо қилган қўлимнинг қўлларини бўш қайтармакдин ҳаё қилгайман».**

Аллоҳ Ўзининг бандаларига ниҳоятда меҳрибон ва раҳмлидир.

Мухтарам суҳбатдош дўстим!

Оламдан ўтиб кетганлар Сизу биздан бор-йўғи битта нарсани умид қилиб ётадилар. У ҳам бўлса уларни вақти соати билан ёд этиб туришимизни. Шунинг учун уларни руҳларини шод айлаб ҳафтанинг якшанба, пайшанба ва арафа, хайит кунлари оила аъзоларингиз билан биргаликда (ёки якка тартибда) қуйидаги **Қуръон** оятларини тиловат қилиб, ота-она, қариндош-уруғларга бахшида этиб туришингизни маслаҳат бераман. Бу тадбир хонадонингиз удуми бўлиб қолсин. Унутмайлик, нима эксак шуни оламиз.

Ауъзу биллаҳи минаш-шайтонир рожийм.

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм.

Алҳамду лиллаҳи Роббил ʼаламийн.

Ар-Роҳманир Роҳийм, Малики явмид дийн.

Иййака наъбуду ва иййака настаъийн.

Ихдинас сиротол мустақийм.

Сиротол лазиина анъамта талахим ғоирил мағзувби талайҳим валаз-зоол-лийн.

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм.

Аллоҳу ла илаҳа илла хувал ҳаййул қоййум.

Ла таъхузуху синатув ва ла навм.

Лаху ма фис-самавати ва ма фил-арз.

Ман заллазий яшфаъу ындаху илла бизниҳ.

Йаъламу ма байна айдихг". ва ма холфахум, ва ла йухийтувна бишайъим мин ъилмихи илла бима ша»

Васиъа курсиййухус самавати вал-арз.

Ва ла йаъудуху хифзухума ва хувал ъалиййул-ъазийм.

.,. Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм.

Табарокаллазий би-йадиҳил мулку ва ҳува ʔала кулли шайʔин қодийр.

-Аллазий холақол мавта-вал хаййата-л-и йаблувакум аййукум аҳсану -ъамала.

Ва ҳувал ғазийзул ғофўр.

Хуваллазий жаъала лакумул, арзозалулан фамшўфий манакибиха ва.куллу.

- ирризкихи ва илайхим ну шуур.

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм.

Кул йа-аййухал кафирун.

Ла аъбуду ма таъбудувн.

Ва ла антум ъабидувна ма аъбуд.

Ва ла ана ъабидумма ъабаттум.

Ва ла антум ъабидувна ма аъбуд.

Лакум дийникум ва лийа дийн.

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм.

Қул ҳуваллоҳу аҳад. Аллоҳус-сомад. Лам йалид ва лам йувлад. Ва лам якул-лаҳу **куфуван** аҳад (Бу икки — Кафирун ва Ихлос суралари Хаж зиёратида намоз ўқиганда Фотиҳа сурасидан кейин замсура сифатида ўқиш шарт ҳисобланади).

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм.

Қул аъзу бироббил фалақ, мин шарри ма холақ. Ва мин шарри ғосикин
иза вақоб. Ва мин шаррин нафасати фил ӯқод. Ва мин шарри ҳасидин иза
ҳасад.

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм.

Кул аъзу биробин-нас, малихин-нас. Илахин-нас. Мин шаррил васвасил хоннас, Аллазий йувасвису фий судурин-нас. Минал жяннати ван-нас.

Содақоллоху ʔалийул ʔзийм.

Субхана. Роббика Роббил ъиззати ъамма ясифувн, Васаламун алал мурсалийн. Валхамдулиллахи Роббил ъаламийн !

* Масалан мен ота-онам ва қариндош-уруғларимга бағишлов ва ниятни қуйидагича қила-МЗН (бағишлов номма-ном қилинса уларга бехато этиб борар экан);

Эй поко Парвардигоро !

Ўқиган Қуръон тиловатларимдан хоеил бўлган савобни пайғамбаримизга, чахорёрларга, азизу авлиёларга, уларнинг авлод-аждодларига, ота-онамнинг авлод-аждодларига, қариндош уруғларимга, хусусан отам — Абдурахмонга, онам — Хайринисога, опаларим Турдихон, Саодатхон, Ойишахон, Субихонларга, акаларим — Абдуҳамид, Абдуҳалим, Абдулҳак, Аб-; лхайларга, жиянларим — Абдуҳаким, Талъат, Туйғун, Нафиса, Мавлудаларга, поччаларим — Каландар, Вазир, Абдурахмонларга, қайнотам — Нишон, қайконам — Сорахонларга, қайн бўйинларим — Ортиқбой, Норимбой, Ан-ора опам ва Мавжудахонларга, бирга ишлан дўстларим — Шарифжон ака, Ҳожиакбар Шайхов ва Норжон опаларга ва мendan Қуръон тиловат қилишимни умид тутиб ётган ҳамма қариндош-уруғларим, ёру биродарларимга бағишладим. Барчаларининг билиб-билмай қилган гуноҳларини ўз даргоҳингда кечиринг.

чиргин. Жойларини жаннатдан ато этгин, ўз раҳматингга олгин. Колган ҳаммамизнинг умримизни узоқ, ризқимизни кенг, тан-жонларимизни соғ-саломат қилгин. Бахт ато этгин, кенг феъл, кетмас давлат бергин, пиру бадавлат қилгин, ўз паноҳингда асрагин, ўзинг адаштирмагин, ҳаммаларимизга инсофу тавфиқ, хотиржамлик бергин.

Роббана атина фиддунйа ҳасанатан ва фил ахироти ҳасанатан ва қина аъза-баннаар. Би роҳматика, йа архомар роҳимийн.

Илоҳа омийн ! Аллоҳу Акбар !

Пайғамбаримиз таъзияга борганларида *Қуръон* сураларига қўшиб қуйидаги дуони ҳам ўқир эканлар:

«Инна лиллаҳи ма аҳаза ва лаҳу ма уътйя ва куллу шаъйин ындаҳу би-ажалин мусамма. Фал тасбир вал-тахтасиб».

Фарзанд, авлодлар ўзини бу дунёга келишига сабабчи бўлган ота-она, бобокалонлари ўлганларидан кейин доим уларни эслаб дуо қилиб юришлари лозимлиги ҳақида хатто Аллоҳ таоло Ўзининг нозил қилган Қуръони каримида:

«Эй Раббимиз! Ҳисоб (китоб) қилинадиган (киёмат) куни мени, ота-онамни ва (барча) мўминларни мағфират қилгин!» деб айтиб юришни буюрган (14- «Иброҳим» сураси. 41-оят).

Ҳар бир мусулмон билиб қўйиши керак бўлган савол-жавоблар:

Мусулмонмисан? — Алҳамдулиллоҳ, мусулмонман.

Қачондан бери? — «Алмисок»дан бери.

«Алмисок» нимадир? — Аз-рўзи азал, яъни бизларнинг руҳларимизни **Аллоҳ** яратган кун.

Аллоҳ азал кунида туғилажак барча одамларнинг руҳларини пайдо қилиб сўради: — Аласту би **Роббикум?** (Мен сизларнинг **Роббингиз** эмасманми ?)

Жавоб бердилар: — «Қолу Бало !» (Албатта Сен бизнинг **Роббимиздирсан**, Сендан бошқа **Роббимиз** йўқ).

Нима қилмок билан мусулмонсан ? — Иймон келтирмок билан мусулмонман.

Иймон нима? — Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом **Аллоҳ** тарафидак нима нарсаларни келтирган бўлсалар, ўшаларга тил билан иқрор бўлмок ва дил билан ишонмок.

Роббинг ким? — **Роббим Аллоҳ**. Дининг қайси ? — Диним Ислом.

Пайғамбаринг ким ? — Пайғамбарим Муҳаммад алайҳиссалом.

Ислбм нимадир? — **Аллоҳ** буюрганларини қилмок ва қайтарганларидан тийилмок.

Дин нима? — Ишонч, инонмок, эътикод қилмок.

Кимнинг қулидирсан? — Аллоҳнинг.

Кимнинг умматидирсан? — Муҳаммад алайҳиссаломнинг.

Кимларни дўст тутарсан? — Чахорёрларни (Абу Бакр, Умар, Усмон, Али).

Кимнинг зурриётидирсан? — Одам сафийуллоҳнинг.

Кимнинг миллатидирсан? — Иброҳим халилуллоҳнинг.

Эътикод нима? — Бир динга, ҳукмга, ишга чин кўнгил билан инонмок,

Мазҳаб нима? — Мужтаҳидларнинг кўрсатган йўллари.

Эътикодда мазҳабинг? — Аҳли сунна вал жамоа.

Бу эътикодда нечта мазҳаб бор? — Ҳанафия, Моликия, Шофия, Ханбалия.

Силсила нима? — Авлиё, мужтаҳид, уламоларнинг Муҳаммад алайҳиссаломгача уланган аجدодлари занжири, тизими.

Иймон талаби нечта? — Еттита — Тавҳид, фаришталарга, пайғамбарларга. илохий китобларга, тақдирга, охиратга ва қайта тирилишга ишонмок.

Ислом динининг устуни нечта? — Бешта — иймон, намоз, рўза, закот, ҳаж.

Китобинг қайси? — Қуръон.

Ушбу мавзуга нуқта қўйишдан олдин шуни айтиб ўтиш керакки, машҳур шахслар —

модомики ўлим ҳақ экан, киши ҳаётлигида ўзининг номини узоқ-узоқ вақт сақланиб қолганини ҳақида ҳам қайғуриши керак, деган фикрни билдирганлар. Машхур мутафаккир олимлар, файласуфлар, ёзувчи ва шоирлар, атоқли шахслар ўзларидан халқ учун ўлмас асарлар, эзгу ишлар, ихтиролар, эсдаликлар қолдирганлар ва натижада уларнинг номлари, қилган ишлари, асарлари асрлар, мингларча йиллар оша бизгача етиб келган. Бундан кейин ҳам қолади ва дунё тургунча туради иншоаллоҳ. Мана қаранг, бу ҳақда улар нима деганлар:

«Инсон ўлади, барҳаёт бўлиб қолишнинг бирдан-бир имконияти ўздан кейин ўлмайдиган бир нарса қолдиришидир» (У.Фолкнер — америка ёзувчиси 1897-1962).

«Яшаб туриб, дунёда ўзининг борлигини билдира олмаслик — менга даҳшат бўлиб туЮЛйди» Ш.В. Шот — рус ёзувчиси 1809-1852).

* * *

Хотираси ўзи севган, сеvilган оламлар қалбида муқаддас сақланадиган одам, менимча, ўлимидан кейин ҳам барҳаёт бўлиб қолиши учун зарур ишни қилиб қўйган одамдир (Ғ.Эберс — немис ёзувчиси, 1837-1898).

:-o * ^

Адабиёт оламида ўлим йўқ, бунда марҳумлар худди тириклар каби ишларимизга аралашиб, ўзимиз билан ҳамиша ёнма-ён юрадилар (Н.В.Гоголь)

Ў н тўққизинчи ф а с л

Вақт

Дунёда кўзга кўринмас, ғоят сирли, бебаҳо нйрса борки, у ҳам бўлса вақтдир.

Жамият тараққиётининг илк босқичлариданоқ одамнинг диққатини ўзига тортган, ниҳоятда мураккаблиги, «сирли»лиги билан инсоният ақлини ҳозиргача лол қолдириб келатган бахсталаб қўхна муаммо ва жумбоқлардан бири вақтдир. Шунинг учун ҳам ана шу мавзу устида бироз тўхталиб ўтишга эҳтиёж сезилди.

Қомусда вақт ҳақида: 1) материянинг асосий яшаш шаклларида бири; 2) табиатдаги бирор даврий ҳодисага, масалан, Ернинг ўз ўқи атрофида айланиш даврига нисбатан ҳисобланадиган ўлчов бирлиги деб таъриф берилган.

Одамлар жуда қадим замонлардаёқ вақтни ўлчашга киришганлар. Тун ва куннинг, баҳор, ез, куз ва кишнинг даврий алмашилиб туриши вақтнинг икки ўлчовини — сутка ва йилни келтириб чиқаришини «кашф» этишган.

Энг қадимги соатлар — қуёш соатлари бўлган. Унинг қўллана бошлаганига 4500 йилдан зиёдрок бўлган. Бу соат анчагина аниқроқ бўлса-да, лекин тунда ёки ҳаво булут лайтларида иш бермайди. Кейинроқ вақтни ўлчаш учун оқар сувни қабул қилдилар. Бундай сув соатлари — клеписдралар милоддан 2000 йил аввал пайдо бўлган. Ундан кейин кум соатларини ўйлаб топганлар.

Ҳозирги маятникли соатни нидерланд механиги, физик-математики Христиан Гюйгенс (1629—1695) 1657 йилда ихтиро қилган. Механик соатлар эса VI—X асрлар ичида ихтиро қилинган деб тахмин қилинади. Ҳозирги кунда механик соатлар билан бир қаторда жуда аниқ ишлайдиган кварцли ва электрон соатлар ҳам мавжуд.

Дунёнинг мавжудлиги, бизнинг маълум бир маконда бажараётган ҳар бир ҳаракатимиз вақт билан боғлиқ. Хўш, вақт ўзи нима?

У кўзга кўринмас, ҳар ким ҳар хил талкин қиладиган буюк бир тушунча бўлиб, инсон ҳаётида кечадиган энг сирли жараёндир. Унинг моҳиятига етиш учун қадимги замонлардан бери Гомер, Пифагор, Гераклит, Сенека, Сократ, Платон, Аристотель, Лейбниц, Кант, Гегель, Ньютон каби кўпдан-кўп буюк мутафаккирлар, алломаю донишмандлар роса бош

котиришган. Аммо улар вақт ҳақида ягона бир фикрга келаолмаганлар. Бу сир ҳамон сирлигича, жумбоклигича қолиб келмоқда.

Вақт ҳақида эрамиздан олдинги 99—55 йилларда яшаб ўтган рим файласуфи Лукреций Кар:

«Уз-ўзича вақт йўқ, лекин жисмларнинг ўзи асрлар мобайнида нималар рўй бѐрганини англаш сари етаклайди. Яна шуни эътироф этиш керакки, агар жисмлар ва табиат, ҳаракатдан ташқарида, яъни осудаликда бўлса, вақт ўз-ўзича ҳеч ким томонидан англабмайди», — деб айтган.

Машхур немис ёзувчиси Эрих Мария Ремарк вақтни зимистондан оқиб чиқиб, зимистонга қуюлувчи дарёга ўхшатган.

Машхур христиан илоҳиётчиси, африкалик мистик файласуф Аврелий Августин (354–430):

«Агар мендан одамлар вақтнинг нима эканлигини сўрамагунларича, мен уни биладиганга ўхшайман, бироқ вақт нима эканлигини бошқаларга чуқурроқ тушунтирмоқчи бўлсам, уни ҳаргиз билолмаслигимни ҳис этаман», деяр ва Худодан вақтнинг нима эканлигини ошкор этишни ўтиниб сўраб ибодат қилар экан.

У ўйлаб-ўйлаб, келажак ҳали мавжуд эмас, ўтмиш бўлиб ўтган, «ҳозир» эса қўламсиз (йўқ)дир, демаски, вақт умуман воқеликка эга эмас, деган фикрга келган.

Машхур француз файласуфи, ёзувчиси Франсуа Мари Вольтернинг (1694—1778) «Задиг ёхуд Такдир» номли қиссасида (қисса асосида шарқона ривоят ётади) ёзилишича, Задигдан сўрашган:

— Оламда энг узок давом этивчи ва айна пайтда энг қисқа нарса нима?

— Ҳаммадан тез нарса нима-ю, энг секинчи-чи?

— Нима осонгина бўлинади-ю, ўзи поёнсизлигича қолаверади?

— Нимага кўп аҳамият берилмайди-ю, йўқотилганда ундан беҳад афсусланишадими ва усиз ҳеч нарса қилиб бўлмайди?

— Кичик нарсаларнинг барини ямлаб ютувчи ва буюкликни жонлантирувчи нимадир?

Задиг бу саволларга шундай жавоб берган экан:

— У вақтдир! Чунки ундан узокроқ нарса оламда йўқ, ахир вақт — мангулик ўлчови-ку.

— У энг қисқадир, негаки ниятларимиз рўёбга чиқиши учун у доимо етмай қолади.

— Орзиқиб қутаётганларга ундан секинроқ, лаззатланаётганларга ундан тез ўтувчи нарса йўқ.

— Вақт улуг-ликда чексизликка туташувчи, кичикликда эса чексизликка бўлинувчи. нарсадир.

— Кишилар унинг ўтишига бефарқ қараса-да, йўқотгач, беҳад ачинишади.

— Ҳеч нарса вақтсиз рўй бермайди, у авлодлар хотирасига нолойиқ барча майда-чуйдаларни ном-нишонсиз йўқ қилиб, буюкликнинг барига мангу ҳаёт бағ-ишлайди.

Қадимги юнон файлаеуфи Арасту ҳам вақтнинг нихоятда зиддиятли моҳиятига ишора қилиб. *«вақт ё умуман мавжудо эмас, ё қисман мавжуддир»,* деб ҳисоблаган. У бу ўринда ўтмиш за келажакнинг ҳозирги пайтдан яширинганлигини, бошқача айтганда, ўтмиш ўтиб кетгани, келажак ҳали келмаганини, «ҳозир» тушунчаси эса вақтнинг факат муайян бир лаҳзасинигина англатишини назарда тутган.

Хаёлан ўтмишга қайтиш, хаёлан келажакка сайр қилиш мумкин. Амалда эса бунинг мутлако илоҳи йўқ. Бир вақтнинг ўзида икки жойда бўлишнинг ҳам илоҳи йўқ. Шунингдек, вақтни на олдинга ва на орқага суриб бўлади.

Оламда, коинотда ҳеч нарса, ходиса, воқеа вақт иштирокисиз, вақтдан ташқарида бўлмаган, бўлмайди ҳам. Вақт бепоён оламни, бутун коинотни ўзида бутунлай қамраб олган.

Бизнинг бу дунёдаги ҳаётимиз жисмларнинг уч ўлчами (эни, бўйи ва баландлиги)га ҳамоханг бўлган уч ўлчовли замон бўлиб, улар ўтмиш, ҳозир ва келажак, яъни ўтган замон, ҳозирги замон ва келаси замондан иборатдир. Бу замонларнинг чегараси ҳақидаги масала ғоят мураккаб, зиддиятли, исбот талаб ва ихтилофларга тўла, охирига етиб бўлмайдиган мунозарали масала бўлиб, у жаҳондаги олиму уламолар, файласуфларнинг диққатини тортиб келган.

Уларнинг баъзилари:

— вақтни объектив борликдан, ҳаракатдан, фазодан ажратиб қўйиб, ходисалар тартибини белгиловчи алоҳида мустақил субстанция (барча нарсаларни ташкил этувчи. модда маъносида) деганлар;

- вақт ҳаракатнинг натижасидир, деб айтганлар;
- вақт ҳаракатнинг ўзидир, деб ҳам айтганлар;
- вақт тўғридан-тўғри моддият ёки фазо, ҳатто энергия билан айнандир, деб айтувчилар ҳам бўлган;
- вақтнинг кечишини сабабият ҳодисаси, сабаб ва оқибатнинг кетма-кетлиги билан тенгл аштирилганлар;
- баъзилари вақтнинг воқелигига, мавжудлигига шубҳа билдирганлар;
- баъзилари эса Аврелий Августин каби вақтнинг мавжудлигини умуман кескин инкор этганлар.

Э. Кант вақт худди фазо сингари мутлақ воқелик эмас, у Олий Онгнинг соф, азалий шакли бўлиб, зоҳирий ҳамда ботиний оламлар асосидир, деб айтган. Унинг таъкидлашича, вақт четдан қараганда кишига зоҳирий ўлчамдай туюлиши мумкин, аммо у моҳиятан илохий хусусиятга эга.

У ўз фикрини давом эттириб, Олам яралмасдан илгари вақт ҳам бўлмаган. Аллоҳ оламни яратиши билан бирга вақтни ҳам яратган. Унинг яратиши ҳаракатни юзага келтирган. Ана шу ҳаракат онлари ва оламдаги ўзгаришлар вақт деб аталади, деган.

«Ўтмиш, ҳозир ва келажак йўқ! Фақат улуг, яхлит, умумий бўлган Вақт ва вақтлар бор ҳолос... Ўтмиш, ҳозир ва келаси замон ана шу вақт оқимининг биридан ажралмас бўлақларидир», — деб таъкидлаганлар қадимги Миср астрологлари.

Пифагор за Платон вақтни доиравий айлана бўйича узлуксиз такрорланиб турадиган доимий ҳаракат деб тасаввур қилганлар.

Жон Пристли, А. Эйнштейн ва К. Юнг вақтни амалда мавжуд бўлмаган, у инсоннинг узлуксизлик ҳақидаги тасаввуридир, деган ҳулосага келганлар.

Арасту эса: *«...Вақт» ҳозирсиз мавжуд бўлолмайди. Агар у ҳозирсиз мавжуд бўладиган бўлса, бутун маъносини йўқотади. Зеро, <<ҳозир» ўзида ҳам ибтидони, ҳам интиҳони ўзида жо этган ўрталикдир»*, — деган.

Америкалик авлиё, башоратчи Эдгар Кейси (1877—1945) ҳам: — *«Одамлар вақт деб атаган «ўтмиш, ҳозир ва келажак» бўлинмас бутунликдан иборат яхлит бир нарсасидир»* деган фикрни билдирган.

Фараз қилайлик, куёш доим бир жойда бирдек порлаб турибди. Доим кундузи, ҳарорат бир хил, кеч кириши, қоронғу бўлиш ҳам йўқ, дарахтлар, ўт-ўланлар бир хил — ям-яшил, гулламайди ҳам, мева тугмайди ҳам, ҳаммаёқ бир хил, фасл алмашилиши ҳам йўқ. Сувлар бир хилда оқиб турибди, шамол ҳам, булут ҳам, ёмғир, қор ҳам йўқ. Табиат гўё қотиб қолган. Бундай ҳолда вақт тўғрисида тушунчанинг ўзи ҳам бўлмайди.

Буни акси бўлса-чи? Яъни куёш чикса, ботса, ёруғлик қоронғулик билан алмашинса, дов-дарахтлар, ўт-ўланлар гулласса, мева тугса, фасллар алмашилиб ёз, куз, қиш, баҳор навбатма-навбат алмашилиб турса, қисқаси табиат ҳаракатга кирса инсонда вақт тўғрисида тушунча ҳам пайдо бўлади.

Демак вақт табиатнинг (табиатга барча нарсалар, шу жумладан инсоннинг ўзи ҳам қиради) ҳаракатидир, ана шу ҳаракатнинг ўлчови ҳамдир, десак янглишмасак керак.

Вақт бизда яъни ерда, ернинг ўз ўки ва куёш атрофида айланиши билан боғлиқлигини деярли ҳамма билади. Аммо қоинот миқёсида вақт ҳисоби бошқачалигини, яъни 1 қоинот асри бизнинг 2 592 000 йилга, 1 қоинот йили 25 920 йилга. 1 қоинот оғи 2 160 йилга, 1 қоинот қуни 72 йилга тенглигини ҳамма ҳам билавермаса керак.

Ўзимизча шундай фараз қиламиз. Агар ердаги одам қоинотга чиқиб ердаги ҳисоб бўйича 1 йил яшаб яна ерга қайтиб келса (иложи бўлса албатта) ерда сал кам 26 минг йил вақт ўтиб кетган бўлади !

Макон ва вақтдан ташқарида бўлган Аллоҳ наздида вақтнинг аҳамияти йўқ. Аллоҳ керак бўлса бир сонияни миллиард йилга, ёки аксинча миллиард йилни бир сонияга айлантира олувчи қудратли бир зотдир.

Исаак Ньютон Қоинотда бутун борлиқ учун, ҳамма учун бир хил кечувчи мутлақ вақт мавжуд бўлиши керак, деб тахмин қилган.

Вақтнинг сирлилиги кўп олимларни азалдан бошини қотириб келаётганлиги ва бунинг охирига ета олмаётганликларининг сабаби ҳам шунда.

Парвардигори оламнинг Ўзи яратган оламларидан, макондан, замондан (вақтдан)

ташқарида эканлиги бағоят хайратланарли эмасми? Инсон, Аллоҳ яратган макон ва замонда туриб, ўзининг чегараланган акли билан Аллоҳ таолонинг зотини қандай қилиб билиши мумкин ахир! Шу сабабдан ҳам деярли барча динлар Аллоҳ таолони билиб бўлмас зотидан баҳс юритишни ман этади.

Одамнинг табиати қизиқ яратилган — бойлигини йўқотса хафа бўлади-ю, аммо қайтарилмас бебаҳо умри ўтиб кетаётганига парво ҳам қилмайди. Табиатда барча нарсалар зиддиятлардан иборат бўлгани каби вақтда ҳам ўзига яраша зиддият борки, у ҳам бўлса киши ортга (ўтмишга) қараса вақт (умр) бир лаҳзада ўтиб кетгандек, олдинга (келажакка) қараса у жуда ҳам узокдек туюлади. У ўзини гўё ҳеч қачон ўлмайдигандек ҳис қилиб юради.

Вақт ўтиб боровчи ва ўтмишга айланувчи, келувчи ва воқеликка айланувчи жараён-дир. Вақт мавжуд бўлмаган келажакдан келиб, воқеликка айланади, кейин эса энди мавжуд бўлаолмайдиган ўтмишга айланади.

Бундоқ ўйлаб қарайдиган бўлсак, биз фақат ўтмишда келажакни кутиб яшаймиз. Ҳозиримиз эса бир секундгина давом этади. Айнан шу ўтмиш ва келажак орасидаги оний лаҳзаларни вақт, умр дейилади. Демак умр деб аталадиган нимарса ўтмиш ва келажак орасидаги бир лаҳзадир ҳолос. Аммо ҳамма гап, муаммо ана шу ўтмиш ва келажак орасидаги чегарада, «ҳозир»да. Уни деярли англаб бўлмайди, чунки у бир сониягина давом этганлиги учун, қадимги машҳур файласуфларнинг кўпчилиги ҳозирги замон мавжуд эмас, деб қўяқолганлар.

Вақт воқеликдан ташқарида, ўз ҳолича мавжуд бўлгани билан барибир биз учун бахт сингари нисбий тушунча бўлиб қолаверади.

Қадимги Рим файласуфи Кичик Плиний: *«Инсон қанчалар бахтли бўлса, зақт шунчалик тез кечади!»*, деган.

Вақт фазовий нуктаи назардан қараганда турлича кечади. Табиатда атиги 3-4 соатгина умр кўрадиган пашша ва капалаклар ҳам мавжуд бўлиб, бу вақт улар учун узок бир умрдек кечади. Бу вақт ичида улар туғилиб, вояга етиб, ўзидан насл ҳам қолдиришга улгуриб, *«ёшини яшаб, ошини ошаб»* дунёдан ўтар эканлар.

Бунга карама-карши ўлароқ, фазо қаърида вақт Ердагига нисбатан миллиард маротаба секин кечадиган маконлар ҳам мавжуд экан. Масалан, қадимги китобларда ёзилишича, ўша маконларда 311 миллиард йил умр кўрадиган олий, фикрловчи мавжудотлар борлиги қайд қилинган экан. Бироқ улар учун ҳам бу умрлари биздаги каби бир лаҳзада ўтиб кетгандек туюлар экан.

Биз ҳозир яшаб турган онимиз (ҳозир) ўтмишга тегишлими, ёки келажакками? Бошқотирма ана шу саволга тўғри жавоб излашда.

Нафас олаяпмиз, чиқаряпмиз... Ўтмиш, олаётган нафасимизми ёки чиқараётганимизми?

Нафас олиш ва чиқаришда чегарани яъни «ҳозир»ни қаердан белгиласак тўғри бўлади? Ана бу — муаммо ва жумбоқ !

Фикри ожизимизча, мантиқан олганда бу чегарани секунддан кичик ўлчамларда ҳам ўлчаб бўлмайди. Демак, бундан шу келиб чиқадики, ўтмиш ва келажакнинг чегараси йўқ, улар бир-бирига қоришиб кетган бир бутун нарс—қоришмадир деган мантикий хулоса келиб чиқади. Бундан эса ўтмиш ва келажак (ўтган замон, келаси замон) бор, аммо «ҳозир» (ҳозирги замон) умуман йўқ, деган иккинчи бир хулоса ҳам келиб чиқади.

Агар вақтни бамисоли ариқдаги шитоб билан оқиб турувчи сув деб фараз қилсак, олдимизга оқиб келаётган сув — келажак (келаси замон), олдимиздан оқиб ўтиб кетгани эса ўтмиш (ўтган замон), бу тушунарли.

Аммо оқувчи сувни қаери «ҳозир»? Унинг чегарасини қандай, қаердан белгилаш мумкин? Сув тинимсиз оқиб келаверса, келаверса, келаверса ва оқиб ўтиб кетаверса, кетаверса, кетаверса...

Менимча бундай, «ҳозир»ни англатувчи чегарани ҳеч ким қўя олмаса керак. Модомики, қўя олмас эканмиз, демак мантиқан олганда «ҳозир» (ҳозирги замон — вақт) умуман йўқ бўлиб чиқади. Ана шундай зиддиятли хулосаларга кўра, айрим файласуфлар вақтни — «ҳозир»ни мавжудлигига шубҳа билдирганлар. Баъзилари эса бир қарорга кела олмаганликларидан ҳафсалалари пир бўлиб, «вақт умуман мавжуд эмас», деб қўя қолганлар.

Буюк файласуф Августин бекорга Худодан вақт сирини ошкор этишини ўтиниб сўраб ибодат қилмаган! Ана сизга тадқиқот учун йўқлик фалсафаси!...

Бу сирли жумбоқни зохирий билимлар аниқ ечиб беришга қодир эмас. Бу ҳақиқатнинг тагига етмоқ учун иккиёқлама — зохирий ва ботиний билимларни бирга қўшиб ўргангандагина бирор натижа чиқариш мумкин бўлади. Ботиний билимларни эса **Тангри таоло Ўзи** лозим топган пайғамбарларига, севган азиз-азлиёларига ваҳй, кўнгилга солиш орқали, ҳамда бошқа йўллар билан билдиради.

Бу икки билимни бир-бирига уйғунлаштирган ҳолда ўрганмасдан туриб, бир томонлама билим билан чин ҳақиқатни очиб бўлмайди.

Вактни, вақт табиатига хос бўлган объектив ички зиддиятларни ўрганиш, идрок этиш учун қадимдан жуда кўп файласуфлар, мутафаккирлар чуқур изланишда бўлганлар.

Бундай зиддиятлар асосан вақт парадокслари кўринишида ҳам кенг тарқалган.

Мантикий парадокслар баъзан антиномия ва апория деб ҳам аталади.. Биз учун вақт ва ҳаракатнинг бор-йўқлигига бағишланган парадокслардан «Зенон апориялари»ни билиш муҳим.

Қадимги юнон файласуфи Элейлик Зенон милоддан аввалги 490-430-йилларда яшаган. Устози Парменид. Зенон 45 та парадокс ёзган, бизгача 9 таси етиб келган.

Ундан кейин, тарихда бошқа бир Зенон деган файласуф ҳам ўтган. У Киттионлик Зенон деб аталади. У милоддан аввалги 336-264-йилларда Кипр оролининг Киттион шаҳрида туғилган бўлиб, юқорида кўрсатилган Элейлик Зенондан 154 йил кейин ўтган. Афинада стоиклар мактабига асос солган машҳур файласуф ҳисобланади.

Шундай қилиб, Элейлик Зенон устози ва дўсти бўлган Пармениднинг таълимотини химоя қилди ва уни ривожлантирди. Унинг назарияларини химоя қилишда ўзларининг ажойиб далил исботларини парадокс — апориялар тарзида моҳирона ифодалаб берди. Шунинг учун Аристотель уни «Диалектиканинг отаси» деб улуғлаган. Гегель эса унинг назариялари билан жиддий шуғулланган. У ўзининг чуқур мазмунли, ғаройиб апория ва парадокслари билан 2500 йилдан бери барча давр файласуфларини танг қолдириб келмоқда.

Энди, унинг назариялари билан боғлиқ бўлган «Парадокс», «Апория», «Антиномия», «Дихотомия». «Стадия», «Стадион» каби терминларнинг мазмуни билан таништириб ўтамиз:

Парадокс — юнонча «пара» — қарши ва «докса» — нуқтаи назар, сўзларидан иборат бўлган атама бўлиб, қутилмаган, одатдагига қарши фикр, ғайриоддий нуқтаи назар, маъноларини англаб бериб бўлмайдиган. Яъни, умум томонидан қабул қилинган оддий фикрларга, илмий қоидаларга ва мантиқ талабларига тўғри келмайдиган ажиб, ғалати фикр; соғлом ақлга қарама-қарши бўлган тушунилиши жуда қийин бўлган фикр, нуқтаи назар.

Апория — Бу ҳам юнонча сўз бўлиб, «а» — инкор, «порос» — қутилиш, чиқиш, яъни қутилиб бўлмас, ноиложлик, чигаллик, боши берк кўча деган маъноларни билдиради. Яъни қарама-қаршиликлар ва зиддиятларга асосланган умум қабул қилган қонун-қоидаларга, мантиқ талабларига тўғри келмайдиган, ғалати, қийин ёки умуман тагига етиб бўлмайдиган чигал муаммо.

Антиномия — латинча сўз бўлиб, қонундаги зиддиятлар деган маънога эга. Бу ҳил даражадаги мантиқан тўғри ҳисобланган икки фикр ёки фалсафий тушунчалар ўртасидаги зиддият, қарама-қаршилик.

Антиномия, мантиқан тўғри ва ҳақиқат ҳисобланган қонун-қоидалар ичидаги зиддиятларни ҳамда кишининг билим даражасини антиномик усул — парадокслар орқали акс эттиришдир.

Дихотомия — юнонча иккига бўлиниш; бутуннинг кетма-кет муттасил жуфт-жуфт бўлиб, иккига бўлиб кетавериши.

Стадия — юнонча узунлик ўлчов бирлиги бўлган «стадий» сўзидан олинган бўлиб, босқич, этап, палла, давр каби маъноларга эга бўлган термин.

Стадион — грекча сўз бўлиб, спорт ўйинлари, мусобақалари ўтказиладиган теп-те-кис майдон ва атрофида томошабинлар учун қатор ўриндиқлари бўлган думалок, овал ёки тўртбурчак шаклда қурилган катта спорт иншооти.

Шундай қилиб, Зенон ҳаракатнинг мавжуд эмаслиги тўғрисида тўртта апория яратган: 1. Дихотомия. 2. Ахилл ва тошбақа. 3. Учаётган камон ўқи. 4. Стадий ёки Стадион.

«**Ахилл ва тошбақа**». Апориянинг мазмуни қуйидагича: энг секин югурувчига энг

тез югурувчи ҳеч қачон ета олмайди; бу апорияга кўра, вақт чексиз давомийлигига'эга бўлса, унда ҳаракатланувчи жисм чекланган масофани босиб ўта олмайди ва ҳаракат ҳеч қачон тугамайди. Масалан, қадимги Юнонистоннинг югуриш бўйича Олимпия чемпиони Ахилл ҳайвонот оламининг энг секин югурувчиси тошбақани қувиб бораётир, деб фараз қилинади.

Айтайлик, Ахилл *A* нуктадан, тошбақа эса *A1* нуктадан югуришни бошлади. Зенон. Ахилл тошбақага ета оладими, деган саволни ўртага ташлайди ва қуйидагича мулоҳаза юритади:

«Ахилл, тошбақа югуришни бошлаган A1 нуктага етгунга қадар тошбақа ҳам қандайдир A2 нуктага силжишга улгурган бўлади. Ахилл A2 нуктага етгунча тошбақа A3 нуктага етади, у A3 нуктага етгунча тошбақа A4 нуктага етган бўлади ва шундай давом этаверади.»

Хуллас, Ахилл ҳар гал тошбақа эгаллаган нуктага етгунча, доимо ҳаракатда бўлган тошбақа ҳам ўз навбатида янги нуктага силжишга улгуради. Бошқача айтганда, Ахилл чексиз равишда қисқариб борувчи масофани чексиз марта босиб ўтиши учун чексиз вақт зарур бўлади». Шундай қилиб, Ахилл тошбақанинг кетидан абадий югураверади. Агар вақтнинг давомийлиги йўқ (чегараланган) бўлганда ҳам Ахилл тошбақага ета олмайди, чунки вақт тугаши билан Ахилл ҳам, тошбақа ҳам, турган жойларида ҳаракатдан тўхтаб қоладилар.

Зенон ана шу тарзда фикр юритиб, Ахилл ҳеч қачон тошбақага ета олмайди, деган мантикий хулоса чиқаради. *«Ҳаётда, воқеликда ҳар қандай ялқов югурувчи ҳам тошбақани қувиб ета олади-ку!»*, деган эътирозга жавобан у: *«Бу инсон сезгилари алданишининг натижасидир, аслида ҳеч ким тошбақани қувиб етиши мумкин эмас! Демак, ҳаракат тушунчасини борлиқ билан сингдириб бўлмайди»*, деб хулоса қилади у.

«Дихотомия». Дихотомия — юқорида айтганимиздек, икки қисмга бўлиш демакдир. Зенон бу апориясида қуйидагича фикр юритади:

«Бирор одам A нуктадан B нуктага бориши лозим бўлсин. У B нуктага ета оладими?»

Зенон бу саволга йўқдеб жавоб қилади. Чунки *A* нуктадан *B* нуктага қараб йўл олган одам, аввало, шу масофанинг тенг ярмидан ўтиши керак бўлади. Бу масофанинг тенг ярмига етиши учун эса шу ярим масофанинг ярмидан ўтиши зарур. Ярим масофанинг ярмига етиш учун эса қолган масофанинг ярмидан ўтишга тўғри келади. Хуллас, оралик масофа чексиз микдордаги ярим бўлақларга бўлиниб кетаверади. Чексиз ярим бўлақларни босиб ўтиш учун эса чексиз вақт лозим. Ҳеч ким чексиз вақт яшай олмайди. Шундай экан, ҳеч ким *A* нуктадан *B* нуктага етиб бора олмайди. Чунки макон чексиз бўлунувчан экан, сўнгги бўлинмас қисмга эришиш мумкин эмас. Хулоса шуки, ҳаракат чексиз борлиқнинг табиатига мос келмайди.

Кундалик тажрибадан маълумки, ҳар қандай чекли масофани чекли вақт оралиғида босиб ўтиш мумкин. «Дихотомия» ходисаси сабабли чексиз қисмларни босиб ўтиш учун чексиз вақт зарурлиги исботланади.

«Учаётган камон ўқи». Зенон *A* нуктадан *B* нуктага отилган камон ўқи тинч ҳолатда бўлади, деб даъво қилади. Чунки Зенон ва унинг устози Пармениднинг фикрича, ҳаракат йўқ. Зенон ўз даъвосини қуйидагича изоҳлайди:

A нуктадан *B* нуктага отилган камон ўқи ўз йўлида шу масофани ташкил этувчи барча нукталарни боеиб ўтади. Бу масофа эса камон ўқи учун чексиз микдордаги «шу ер» (фазо нуктаси) ва «шу он» (вақт лаҳзаси)лар йиғиндисидан иборатдир. Маълумки, камон ўқи ҳар бир «шу ер» ва «шу он»да тинч ҳолатда бўлади. Демак бу масофа давомида камон ўқи чексиз тинч ҳолатларни *«бошидан кечиради»*.

Тинч ҳолатлар йиғиндиси эса тинчлик демакдир. Шундай экан, камон ўқи тинч ҳолатда бўлади, яъни ҳаракат мавжуд эмас.

Буни яна бошқача қилиб тушунтирадиган бўлсак, макон ва вақт бирликда олинган тақдирда ҳам ҳаракат бўлмайди. Ҳаракатланувчи камон ўқи сукунатда (тинч) ҳолда турса ҳам, ёки ҳаракатда бўлса ҳам, у камида ўз қўламича маконни эгалламаса, ҳаракатланувчи ўқ бир дақиқада туриб қолади, яъни сокинликда бўлади.

Харакатдаги камон ўқи ҳар дақиқадаги ҳаракат чоғида камида ўз ҳажмига тенг қўламга эга ҳолда ҳам ҳаракат қилмайди. Чунки ўқнинг ҳаракати сокинликдаги (тинчликдаги) дақиқалардан иборатдир.

Нега ўқ сокинлик ҳолатидан чиқиб, ҳаракат қила олмайди? Чунки ҳаракатнинг бошланиши учун ўқ ўз ўрнини ўзгартириши керак, яъни ўзининг узунлигидан узунроқ қўламга эга бўлиши керак. Демак, бир дақиқани ўзида камон ўқи битта эмас, балки иккита қўламга эга бўлмоғи лозим. Бирок апориянинг шартига кўра, бу мумкин эмас. Агар ўқ бир дақиқани ўзида икки маконда бўлса, унда дақиқанинг ҳам бир жойда бўлмоғи лозим. Лекин дақиқани иккига бўлиб бўлмайди. Борди-ю бўлса бўлади, деб фараз қилганимизда ҳам у мавжуд бўла олмайди, чунки бир дақиқанинг бир бўлаги ҳозирги замонда, иккинчи бўлаги эса ўтган замонда бўлиши мумкин. Демак, апориянинг шартига биноан, камон ўқи ҳаракат қилмайди.

Стадий апорияси ҳам юқоридаги апорияларга ўхшаш бўлиб, борлиқнинг табиати ҳаракатга боғлиқ эмаслиги ҳақида сўз юритилади.

Зенон апорияларининг ҳақиқатга зид эканлигини барча давр олимлари, хатто унинг замондошлари ҳам яхши билишган. Лекин бу апорияларнинг диққатга сазовор жойи шундаки, уларда вақт, фазо ва ҳаракатнинг ички моҳиятига хос зиддиятлар моҳирона ифода этилган.

Энди шу уччала апорияни ечиш йўллари излаб кўрайлик. Барча апорияларда мавҳум (номаълум) вақт (Зенон тушунчасидаги, воқелиқдан ажратиб олиб, алоҳида тасаввур қилинадиган вақт) реал вақтга қарши қўйилади.

«Ахилл ва тошбака» апориясида *«Ахилл ҳар гал тошбақанинг илгариги ўрнига етиб боргунча, тошбақа ҳам янги жойда бўлади»*, деган мулоҳаза апориянинг асосий мазмунини ташкил этади. Тошбака Ахиллдан қанчалик олис масофада экани ҳам (агар тошбака Ахиллдан бир ёруғлик йиличалик узоқ масофада бўлса, шубҳасиз, Ахилл уни умр бўйи қувиб ета олмайди), апорияда баён этилаётган ходисанинг қанча вақт оралиғида ҳақиқатий ифода қилинганлиги олиш имконияти ҳам Зенонни қизиқтирмайди. Шунингдек у, Ахилл тошбақага ҳеч қачон ета олмайди, деб жиддий хатога йўл қўяди.

Арасту шу апорияни таҳлил қилар экан: *«Агар Ахиллга чегарадан чиқишга имкон берилса, у албатта тошбақага ета олад*, деб жуда тўғри таъкидлайди. Чунки Ахилл, унинг тезлиги тошбака тезлигидан катта бўлганлиги учун, ҳар гал тошбаканинг илгариги ўрнига етганида, у билан тошбака орасидаги масофа тобора қисқариб боради, бинобарин, бу масофаларнинг босиб ўтишга ҳам Ахилл тобора камроқ вақт сарфлай бошлайди. Масофа билан вақт шу тарзда чексиз кичик бўлақларга қараб интилиб боради.

Чексиз «секундлар» ёки «миллиметрлар» кетма-кетликларининг йиғиндиси вақтнинг ёки фазонинг экстенсив (*экстенсив — латинча «exgenu» сўзидан олинган бўлиб, мазмунга, моҳиятга эътибор бермай, фақат масофани қўламини ошириш, деган маънони беради. Экстенсивоналлик эса, латинча масофа, қўлам (узунлик, бўй, эн) деган маънога эга. Бу бизнинг мисолимизда кенгайиш, кенг ёйилмоқ, ошмоқ дегани бўлиб, чўзилган, узайган, кенгайган, бардавом каби маъноларни беради. Яъни, мазмунга, моҳиятга эътибор бермай, фақат масофа миқдорини оширишга қаратилган ҳаракат* чексизлигини ифода қилади. Ҳар бир чекли вақт ёки фазо бўлагининг чексиз қисмлардан иборатлиги *«эса интенсив (интенсив — жадал, шитоб, қучли, шиддатли) чексизлик деб аталади. Зенон вақтнинг интенсив чексизлигини экстенсив чексизлиги билан айнанлаштириб хатога йўл қўяди. Унинг «ҳеч қачон» ибораси вақтнинг экстенсив чексизлигини ифодаласа, Ахиллнинг тошбакани қувиб боришида тобора қамалган масофани тобора қисқа вақт ичида ўтиб бориши жараёни эса вақтнинг интенсив чексизлигини акс эттиради. Вақоланки, ҳар қандай интенсив чексиз масофани экстенсив чекли вақт мобайнида босиб ўтиш мумкин. Шундай экан, Ахилл чекли вақт ичида тошбакани қувиб ета олади.*

Шунингдек, Зенон бу апориясида вақт ва фазонинг узлуксизлик хусусиятини абсолютлаштириб, узлуклилигини эътибордан четда қолдирган, ҳолбуки фазо ва вақтнинг бу икки сифатий хусусияти — узлуклилиги ва узлуксизлиги ўзаро диалектик бирликдadir.

«Дихотомия» апориясида Зенон масофанинг чексиз қисмларга бўлиниши (фазонинг интенсив чексизлиги) ҳақида гапиради-ю, лекин вақтнинг ҳам чексиз бўлақларга бўлиниши (вақтнинг интенсив чексизлиги)ни эътиборга олмайди. Натижада интенсив чексиз масофани экстенсив чексиз вақтда босиб ўтиш мумкин, деган фикрни илгари суради.

Бирок фазо ҳақида интенсив чексизлик маъносида гапирилдими, демак вақт ҳақида ҳам интенсив чексизлик маъносида сўз юритиш зарур, акс ҳолда ҳукмлар тенгсизлигидан хато хулоса чиқади.

«Учаётган камон ўки» апориясида эса Зенон вақт ва фазонинг узлуклилиги ва узлуксизлиги хусусиятини нотўғри талкин қилиш асносида ҳаракатни инкор этишга эришган. Яъни у, айрим олинган вақт лаҳзаси ва фазо нуктасида камон ўки тинч ҳолатда бўлади, демак навбатдаги нукталар ва лаҳзаларда ҳам у тинч ҳолатда бўлади, деб фикр юритади. Унингча, вақт — бир-бирига боғланмаган лаҳзалар йиғиндисидан, фазо — бир-бирига боғланмаган ёнма-ён нукталар йиғиндисидан иборат. Бу фикрда вақт ва фазонинг узлуклилигини абсолютлаштириш, уларга хос бўлган «боғланганлик» хусусиятини инкор этишга интилийш яққол сезилиб турибди. «Узлуксизлик, — деб ёзган эди ўрта аср Шарк олими Ал-Киндий (801—866), — *учларнинг туташувидир*». Унинг фикрича, «*вақт — ўтмишни келажак билан туташтирувчи... ҳозирдир*».

Немис мумтоз фалсафасининг йирик намояндаси Гегель Зеноннинг «Учаётган камон ўки» апориясини таҳлил қилиб, шундай дейди: «*Биз ҳаракат ҳақида умуман мулоҳаза юритганимизда, жисм бир жойда туради ва ундан кейин бошқа жойга ўтади, деймиз. У ҳаракатлашаётган пайтида ўша, олдинги жойда бўлмайди, лекин иккинчи жойда ҳам бўлмайди; агар у иккала жойнинг бирида бўлса, унда у тинч ҳолатда бўлади. У иккала жой орасидадир дейиш — ҳеч нарса айтмаган билан барабар; чунки бунда у яна бир жойдадир; демак, яна ўша қийинчилик кўндаланг бўлади.*

Ҳаракатланиш эса шу жойда бўлиш ва айни замонда шу жойда бўлмаслик демакдир; бу фазо ва вақтнинг узлуксизлигидир, худди шу нарсанинг ўзиёқ ҳаракатнинг содир бўлишига имкои беради.

Бу диалектик фикрдир. Яъни ҳаракат вақт ва фазонинг узлуксизлиги билан узлуклилигининг бирлигидир; ҳаракат зиддиятдир, зиддиятлар бирлигидир, деган хулосага келиш мумкин.

Ана шу тарзда диалектик фикр юритилсагина камон ўкининг ҳаракатдалигини исботлай олиш мумкин бўлади.

Олимлар ҳозиргача, яъни 2500 йиллардан бери Зенон апориялари устида бош қотиришмоқда. Бирок шу давргача улар тугал халқилинган, деб бўлмайди. Келтирилган ечимлар ҳам бу йўлдаги уринишлардан биридир, холос.

Ҳозирги вақтда Зенон апорияларини илм-фаннинг янгидан-янги ютуқлари ёрдамида, масалан, квант механикаси қонунларидан фойдаланиб ечишга ҳаракат қилинмоқда.

Математиклар, физиклар, файласуфлар ва бошқа соҳа олимлари Зенон апорияларини ечишга ҳар хил усулда уриниб кўришмоқда. Таниқли математик С. А. Яновская: «*Фан тараққиётининг ҳар қандай юксак поёнасида ҳам Зенон апориялари билан боелиқ масалаларга яна ва яна қайтишга тўғри келаверади*», деб ёзгани бежиз эмас. Дарҳақиқат, бу масала шундай. Мутахассислар айтганидек, илм-фан ривожининг ҳар қандай босқичида ҳам Зенон апорияларини факат 99 фоиз хал қилиш мумкин, юз фоиз эмас.

Бу борадаги янги қийинчиликлар, янги зиддиятлар, янги билимларнинг ҳаммаси ана шу бир фоизнинг ичидадир.

Яна бир зиддият ҳақида.

Милоддан аввалги VI асрда яшаб ўтган донишмандлар донишманди Критлик (Грецияга қарашли Ўрта ер денгизидаги орол) *Эпименидияят* ёлғон сўзлаган киши ҳақидаги мантикий зиддияти бир неча асрлардан буён донишмандлар учун ечиб бўлмас муаммо бўлиб келмоқда. Бу зидламанинг мазмуни шундай:

— Бир одам сўзлай туриб: «Мен алдаяпман», ёки «айтган сўзимнинг бари ёлғон» дейди. Агар у ростданам ёлғон гапирган бўлса унинг гаплари ҳақиқат, чин яъни, рост айтаётган бўлади. Аксинча, агар унинг гаплари рост бўлса-ю, «ёлғон гапирдим» деса, у ростдан ҳам ёлғон гапирган, бўлиб чиқади.

Шундай қилиб, агар унинг иқрори, гапи рост бўлса, у ҳақиқатан ҳам ёлғон гапирётган бўлади, аксинча, унинг иқрори ёлғон бўлса, унда унинг гаплари ростдир. Буни қаранг-а: ёлғон-рост, рост-ёлғон, ёлғон-рост. Ана сизга мантикий зиддиятлар. Табиатдаги зиддиятларнинг бўлишини шартлиги ва уларнинг бетиним кураши шу ерда ҳам мантикан ўз ифодасини топганини қаранг-а!

Ушбу мантикий зиддиятнинг кашф этилиши кўплаб файласуфларни боши берк кўчага киритиб қўйди. Файласуф *Христипп* (мил.авв. 281-208 й.) ана шу зидламага бағишланган учта китоб ёзган. *Филет* исмли донишманд эса бу ҳақда бош котира-котира, зиддиятларни еча олмай, алам устида ўз жонига қасд қилган. Таниқли юнон мутафаккири, файласуф, мантик илмининг билимдони *Диодор Кронос* (вафоти мил. авв. 307 й.) ҳаётининг сўнгги йилларида ушбу зидламани ечишга бел боғлаган, унинг ечимини топмагунча овқат емасликка онт ичган ва охир-оқибат очликдан бандаликни бажо келтирган.

Айтишларича, *Эпименид* бу жумбоқни ечимини билган-у, аммо уни ҳеч кимга айтмай авлодларга ўзидан «тухфа» сифатида қолдириб кетган... Манбаларда ёзилишича, *Эпименид* 300 йилдан ортиқ умр кўрган. Бу буюк донишманд мил.авв. 596 йилда Афина шаҳри аҳолисини даҳшатли вабо эпидемиясидан сақлаб қолган.

Шундай қилиб, мавзумизни дазом эттирсак, яна шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, вақт бўйича фазовий тебранишлар тўлқинига дуч келган киши ўтмишга ёки келажакка бориб қолиши ҳам мумкин. Ҳозирги замон илм-фани зоҳирий ва ботиний илмлар йиғиндиси бўлган бу сирларни аста-секин ечиб боради. Ғайриоддий нарса, воқеа ечилгунга қадар сир-синоат дейилади, ечилгандан кейин у сирлигини йўқотади.

Бундоқ қарасанг, вақт шундай нарсаки, у олдинга, келажакка қарасанг жуда узок туюлувчи, орқага, ўтмишга қарасанг жуда тез ўтиб кетганини англаувчи бир воқеликдир. Ушбу қарама-қарши ҳолатларнинг биринчиси алдовчи, иккинчиси эса ҳақиқатдир. Келажак номаълумлик, мавҳумлик, насиядир. Ўтмиш эса реалликдир, нақд ўзимизникидир. Ким билади эртага нималар бўлишини?

Модомики инсонга берилган умр муҳлати нисбатан жуда қисқа экан, яна қайта айтиб ўтиш керакки, бу дунёга, ҳеч нарсага, ҳеч кимга қаттиқ кўнгил қўйиб бўлмайди.

Дунеда вақтинча яшаётганини чуқур ҳис қилган одамгина бу гапнинг маъзига дарров тушунади, афсуски, ҳамма эмас. Умар Хайёмнинг қуйидаги рубойиси бу фикрни қувватлайди:

*Ким дунёни севиб, ўлтирар бегам,
Ўйлаган муҳлатин бермас бу олам.
Айт, чодир қурмасии, йигдирар тезда,
Юкин ечмай, етар боғламоққа дам.*

Шу ўринда бир нарсани айтиб ўтиш керак. 70—80 ёшли қария билан 20 ёшли навқирон йигит ўртасидаги асосий фарқ шуки, қария яхшидир, ёмондир — шунча йил яшаб қўйди. Унинг кўрган умри нақд, ўзиники. Аммо йигит шунча йил яшайдими, йўкми — номаълум. Шунинг учун ешлар кексаларнинг ҳеч бўлмаса ёшини ҳурмат қилсалар, уларга ҳавас қилиб иззат-икром кўрсатсалар, дуоларини олсалар, шояд **Тангри таоло** уларнинг ёшларига етиб яшаб юришларини насиб этса.

*Сўзлар эрса сендин каттароқ бир оз,
Яхшироқ билсанг-да, қилма эътироз.* (Шайх Саъдий)

* Нима эксангиз, шубҳасиз, шуни ўрасиз. Албатта, **Аллоҳ** ҳамма нарсани билувчи, кўргувчи ва ҳисобга олгувчи меҳрибон зотдир.

Шундай қилиб, дил амри билан вақт тилсимини баҳоли-қудрат талкин этишга уриниб кўрдик. Бу борадаги мунозара давомлидир.

Эслатма:

Ҳозирги кундаги вақт ҳисоби — халқаро битимга кўра бутун дунёда Англиянинг Лондон шаҳридаги Гринвич обсерваториясидаги нол меридианидан бошланади. Гринвич меридианининг ҳар икки томонидан 7,5 градус оралиқдаги минтақа рақами нол бўлиб, бу минтақа умумжаҳон ёки дунё вақти деб аталади. Бу нол минтақага Англия, Франция, Белгия, Испания, Португалия ва Африканинг гарбий қисми тўғри келади. Москванинг минтақа вақти Гринвич — дунё вақтидан 2 соат, Тошкентники 5 соат олдиндадир.

Тошкент вақти Маккаи мукаррама вақтидан 2 соат олдин. Масалан: Маккада эрталаб соат 8 бўлса, Тошкентда соат 10 бўлади.

Фалсафий атамалар изоҳи

Бошчаларни ўқитиб,
ўзимиз ҳам ўрганамиз.

(Сенека).

Ҳар бир касбнинг ўз иш, меҳнат қуроли, воситалари, объектлари бўлганидек, фалсафанинг ҳам ўзига тегишли ҳамда ўзига хос ва мос бўлган, бутун жаҳон халқлари томонидан қабул қилинган, кўплари қадимги грек-юнон ва бошқа тиллардан ўтган атамалари борки, уларни билмасдан туриб фалсафани, мантиқ илмини тўғри ва ихчам тушунарли қилиб тушунтириб бериш анча мушкул. Фалсафий атамаларни ўзбекчасига ўринсиз ўғир-иш ноқулайлик, чалкашлик туғдириб, ортиқча даҳмазани келтириб чиқариши мумкин. Шунинг учун фалсафий атамаларнинг баъзи бирларини қандай бўлса шундайлигича қолдириш мақсадга мувофиқдир деб ҳисоблаймиз. Чунки дунёда соф тилнинг ўзи йўқ. Ҳар бир халқ, элат, миллат тилига чет тиллардан маълум бир атамалар кириб қолганки, улар ўша миллатнинг миллий тил бойлигига айланиб кетган. Бу барчага маълум бўлганлиги боис, мисоллар келтириб ўтирмаймиз.

Ҳар бир халқ, бошқа миллат, элат тилидан кириб келган атамаларни қисиб, ҳайдаб чиқариш ўрнига уларнинг баъзиларини миллий тил хазинасига қабул қилиб ишлатса, албатта миллий тил бойлиги кўпаяди. Оздан кўп, қашшоқликдан бойлик афзал эмасми? Мақсад — ҳақиқатни билиш ва фикрни тўғри, раво, равшан, тушунарли ифода этиш. тушуниш ва тушунтириш бўлганидан кейин, бу соҳада тарафкашлик, ўжарлик қилиш, ортиқча маҳаллийчиликка, миллийликка берилиш зарурмикан, деб ўйлаб қоласан киши.

Тўғри, баъзи бир сўзлар, атамаларнинг ўрнига ўзимизнинг атамаларимизни қўлласак бўлади, лекин барчасини эмас-да! Бу билан қош қўяман деб кўз чиқариб қўймасмикин-миз? Масалан, бизнинг сўзимиз ва атамаларимиз бўлмаган метод, теорема, тенденция, символ, стихия, стихияли, конкрет, функция, орган, организм, реформа, радикал, инстинкт, ассимиляция, дисциплина, этика, эстетика, лампочка, электр, магнит, самолёт, аэропорт, аэродром, вагон, поезд, мотор, карбюратор, рул, фонд, баланс, актив, пассив, дебет, кредит, эфир, аура ва шу каби сўзлар ва атамаларга халқ, ҳар бир зиёли одам жуда ўрганиб кетган, ўзимизники бўлиб қолган.

Муомалада ана шундай сўзларнинг ўзини қолдирсак, нимани ютказамиз? Тил бойлигимизга яна бойлик қўшган бўлмаймизми?

Йқки-уч йил давомида «район» аввалига «ноҳия», кейин «туман», «республика» аввалига «жумҳурият», кейин яна «республика» деб ўзгартирилди. Айни маҳалда ҳурматли тилчиларимиз бу борада жуда сустлик қилдилар.

Ер юзидаги барча халқлар **Аллоҳ** олдида тенгдирлар. Барча бир ота ва бир онадан — Одам Ато ва Момо Ҳавводан туғилган. Барча инсонлар Аллоҳ наздида ирки, миллати, диний эътиқоди, мансаби, келиб чиқиши ва ҳоказоларга қараб эмас, балки қилган яхши ёки ёмон аъмоллари билангина фарқланадилар. Шунинг учун ҳаётимиздан ўрин олиб, муомалага кириб бўлган, эндиликда барча ўрганиб, ҳаммага тушунарли ва қулай бўлиб қолган, амалда қўлланиб келаётган умумбашарий атама ва ибораларни ўзимизнинг сўз бойлигимиз, жамғармамизда қолдирсак, нур устига аъло нур бўларди.

Бу менинг шахсий фикрим, албатта. Бунга қўшилиш ёки қўшилмаслик ўз ихтиёрингизда.

Қуйида эса фалсафани ўрганувчилар учун бу фанда ишлатиладиган айрим фалсафий атама, ибора ва сўзларнинг қисқача изоҳларини китобимиз мақсадидан келиб чиққан ҳолда алифбо тартибида келтирдик.

А б с о л ю т (лотинча: «мутлак») — абадий, бениҳоя, мутлак, мукаммал, нокарам. бенисбат, муетақил, ҳеч нима билан белгиланмаган, ўзгармас. Дин учун абсолют **Худодир**, фалсафада эса Олабий ақл, Абсолют рух, Ғоя, **Илоҳ**. .

А г н о с т и ц и з м (грекча) •—объектив дунёни ва унинг конуниятларини билиб бўлмайдиган деб даъво қилувчи идеалистик, фалсафий таълимот.

А к с и о м а (грекча: «қабул қилинган қоида») — 1. бирор фаннинг исботсиз қабул қилинадиган ва бошқа қоидаларнинг тўғрилигини исботлаш учун асос бўладиган туб, асосий қоидаси, мантикий тарзда қабул қилиб олинadиган принципи; 2. исботга мухтож бўлмаган ҳақиқат, ўз-ўзидан маълум нарса (яна қаранг: Постулат).

А н и м и з м (лотинча: рух, жон) — жонга ва рухга ишониш. Анимистлар жон, рух кишиларнинг, ҳайвонларнинг ҳаётига, теварак атрофдаги жисм ва ҳодисаларга таъсир кўрсатиб туради деб ишонганлар. Улар нарсалар, ўсимликларнинг ҳам ҳайвонлар каби жони бор, деб билганлар. Бу анимистик тасаввурлар ибтидоий жамиятда пайдо бўлган.

А п а т и я (грекча: «эҳтироссизлик») — лоқайдлик, рухий хотиржамлик ҳолати. Кишининг ҳиссиёти ақлнинг фаолиятига ҳалакит бермайдиган ҳолат.

А с к е т и з м (грекча: «машқ қилаётиман») — дунё ҳузур-ҳаловатидан ўзни ҳаддан ташқари тийиш, зоҳидлик. Ахлоқий ёки диний камолотга эришиш учун ноз-неъматлардан деярли ёки бутунлай воз кечиш.

А с с и м и л я ц и я (лотинча) — ўсимлик ёки жонивор организми фаолияти жараёнида ташқаридан қабул қилинган моддаларнинг ўзлашиши, сингиши, ҳазм бўлиши.

А с т р а л (мистик) — парвоз; ҳаёлий парвоз.

А т а в и з м — ҳайвон ёки кишиларнинг қадимги аجدодларида бўлган белгиларнинг бир неча бўғинда йўқолиб кетиб, кейинчалик яна пайдо бўлиши.

А т а р а к с и я (грекча: «безовталанмаслик») — рухий осойишталик ва безовталанмаслик ҳолати. Бу ҳолатга оламни билиш, кўркувни енгиш, дунё ташвишларидан қутулиш, муҳокамалардан ўзни тийиш, юз бераётган воқеаларга, шодлик ва кайғуга бепарво қараш орқали борилади. Бунга донишманд кишилар эришади.

А т р и б у т (лотинча: «бераман», «бағишлайман») — жисм ёки ҳодисанинг ўзига хос, ундан ажратиб бўлмайдиган энг муҳим характерли хусусияти, белгиси. Жисмоний субстанция атрибути — • кўлам, руҳди субстанция атрибути сифатида эса тафаккур юзага келади.

А қ л (арабча) — инсоннинг билиш, фикр юритиш қобилияти; эс-хуш; мия.

Б и д ъ а т (арабча) — алоҳида диний таълимот. Бирон диннинг расмий аҳком ва ақидаларидан чекиниб, уларга қарама-қарши ёки душманлик назари билан қараш.

Б и о г е н е т и к қонун (грекча: «хаёт ва келиб чиқиш»)га кўра, ҳар бир организм ривожланиш жараёнида ўз аجدодларининг баъзи бир белгилари ва айрим хусусиятларини такрорлайди.

В и ж д о н (арабча) — этика категорияси. Кишининг ўз хатти-ҳаракати, қилмиши, юриш-туриши учун одамлар ва жамоатчилик олдидagi масъулият туйғуси; диёнат, инсоф. Виждонан, виждон билан, ҳалоллик билан, софдиллик билан, инсоф билан иш юритиш.

В о л ю н т а р и з м (лотинча: «ирода») — идеалистик фалсафанинг бир йўналиши бўлиб, бунда идрокни, тасаввурни ёки тафаккурни эмас, балки ирода бирламчи деб эътирф этилади ва уни бутун мавжудотнинг бош асоси деб тан олинади. Волюнтаризм икки турдан: объектив идеализм ва субъектив идеализм шаклидан иборат.

Г а л а к т и к а (грекча: «Сомок йўли») — Куёшни ҳам ўз ичига олган 100 миллиард юлдуздан ташкил топган коинот тизими. Галактиканинг эни тахминан 100 минг ёруғлик йилига барабар. Бундай галактикаларнинг бир нечтаси Метагалактикани ташкил этади.

Г а л л ю ц и н а ц и я (лотинча: «алаҳсираш») — мия фаолиятининг бузилиши натижасида кўрув, эшитув, сезув, хидлов органларининг чалғиши, йўқ нарсаларни кўриш, эшитиш, сезиш.

Г а р м о н и я (грекча) — • оҳангдошлик, уйғунлик, оҳанг.

Г е н е т и к а (грекча: «келиб чиқиш») — организмларнинг ирсияти ва ўзгарувчанлиги ҳақидаги таълимот.

Г е д о н и з м (грекча: «ҳузур-ҳаловат») — инсонлар ҳамиша завқ-шавқ билан ҳаёт кечириши ва азоб-укубатлардан узоқ бўлиши керак, дейиладиган ахлоқий назария. Ка-

димги юнон файласуфи Аристипп асос солган этика назарияси. Бу этиканинг мухлислари хузур-ҳаловатни олий саодат деб ҳисоблаганлар.

Бу*назарияга кўра, кишиларга дунёнинг шод-хуррамликларига, ўзлари учун ва бошқалар учун максимал роҳат-фароғат олишга интилиш буюрилади. Бу таълимотда хузур-ҳаловат келтирувчи ва азоб-уқубатдан қутқарувчи нарса яхшилик деб, азоб-уқубат келтирувчи нарса эса ёмонлик деб таърифланади. Ҳар бир инсонга хузур-ҳаяоватга эришиш мақсади бирдан-бир иштиёқ ва ахлоқий талаб бўлиши керак деб уқтирилади.

Бу этика тарафдорлари — Аристиппнинг ўзи, Эпикур (милоддан аввалги 341—270), Бентам (1748—1832), Милль (1806—1873) ва бошқалар.

Г и л о з о и з м (грекча: «модда ва ҳаёт») таълимотига кўра, ҳаёт ва сезувчанлик, табиатдагй барча нарсаларга хос бўлиб, материянинг барча шакллари сезиш ва фикрлаш: қобилятига эга.

Г и п о т е з а (грекча) — ҳали исбот қилинмаган илмий тахмин, фаразия.

Г н о с е о л о г и я — Борлиқни, дунёни билиш ва чин ҳақиқатга эришиш ҳақидги ҳамда билишнинг манбалари ва шакллари тўғридаги фалсафий таълимот. Борлиқни билиш назарияси.

Гностицизм — юнон фалсафаси ва шарқ динларига асосланган диний-фалсафий оқим.

Г у м а н и з м (лотинча: «инсоний») — инсонпарварлик, инсоннинг фазилатлари ва ҳуқуқларини ҳурмат қилиш, кишиларнинг бахт-саодати тўғрисида, уларни ҳар томонлама камол топтириод хусусида, ижтимоий ҳаётда инсон учун қулай шарт-шароит яратиб бериш борасида ғамхўрлик кўрсатишни ифодаловчи қарашлар мажмуи.

Д е д у к ц и я (лотинча: «хулоса чиқариш») — муҳокама қилиш, хулоса чиқариш усулларида ва тадқиқот методларида бири. Умумий ҳолатдан хусусий ҳолатга ўтиб муҳокама юритиш; умумий ҳолатдан жузъий, кичик (унча жиддий бўлмаган) натижа чиқариш. Акси — индукция.

Д е и з м (лотинча: «Худо») — Худованд оламнинг шахсиз биринчи сабаблар сабабчиси сифатида мавжудлигини эътироф этувчи таълимот. Бу таълимотга кўра, Худо оламни яратгач, унинг ҳаракат қонунларини ҳам яратган ва оламнинг ҳаракати, ривожланиши, яшаши шу қонунларнинг амалига ташлаб қўйилган деб айтилади.

Д е м о к р а т и . я (грекча: «халқ кучи, ҳокимияти») — ҳокимият халқни қўлида бўлган идора усули, сиёсий тузум. Бунда озчилик, кўпчиликка бўйсунитиш принципи амал қилиб, фуқароларнинг эркинлиги ва тенг ҳуқуқлиги қафолатланади.

Д е о н т о л о г и я — этикада бурч назарияси. Бунда бурч, ахлоқий талаблар, меъёрлар каби бурч билан боғлиқ бўлган муаммолар баҳс этилади.

Д и а л е к т и к а (грекча) — табиат, жамият ва тафаккур тараққиётининг энг умумий қонунлари ҳақидаги фан. 1. Абдий ҳаракатланиб ва ўзгариб турувчи табиат ва жамият ҳодисаларини, уларнинг ички зиддиятлари ва қарама-қаршиликларини очиш, бу зиддият ва қарама-қаршиликлар ўртасидаги курашни ойдинлаштириш асосида билишнинг умумий методи; 2. Бирор нарсанинг ҳаракати, ривожланиш жараёни.

Д и с с и м и л я ц и я (лотинча) — организм фаолияти жараёнида қабул қилинган мураккаб органик моддаларнинг ажралиши, ўзгариши; акси — ассимиляция.

Д о г м а (грекча) — танқидий текширмай, кўр-кўрона қабул қилинган қотиб қолган қонун-қоида, фикр, ақида.

Д о г м а т и з м — ақидапарастлик. Фалсафада, динда, фанда оламнинг ўзгарувчанлигини. тараққиёт қонунларини турли тарихий шароитларда турлича юз беришини тушунмовчи, ўзгарувчан ҳаёт тажрибаларини, фаннинг янги маълумотлари ўрни ва вақтнинг конкрет шарт-шароитларини ҳисобга олмасдан, қадимги, ибтидоий тушунчалар, қоида. тартиботлар, формулалар билан иш кўрувчи, яъни ҳақиқатнинг конкретлилик тамойилларини тушунмовчиларнинг тафаккур усули.

Ақидапарастлар қадимги ақидаларга ўжарларча ёпишиб олиб, айниқса диний соҳада ўзгарувчан тарихий шароитларни тан олмай, менсимай, қотиб қолган ўз фикрларида қатъик турадилар ва тарих ғилдирагини тескарига айлантиришга зўр бериб уринадилар. Бун-

дай еафсатабоз, жохил мутаассиб (фанатик)лардан сиёсатдонлар оддий, арзон ва қулай қурол сифатида ўз мақсадларини амалга оширишда фойдаланадилар. Ақидапарастлар ҳозиргача диний соҳада ваҳхобийлар, хизб ут-тахрир, хизбуллох фирқалари ва бошқа кўринишда учраб туради. Бундай жаҳолат, разолат ботқоғига ботган мутаассиб ақидапарастларни сиёсатдонлар осонгина ўз тузоқларига илинтириб, уларни сахийларча моддий томондан рағбатлантириб турадилар ва ўз маслакларини уларх а аста-секинлик билан мияларига сингдира бориб, ўзларининг сиёсий душманларига қарши гижгижлаб курашга ташлайдилар. Ақидапарастлар ўзларини улар қўлида оддий буюм ёки қурол эканликлари-ни сезиб-сезмай юраверадилар. Уларнинг янглиш фикр, этикодларини, дунёкарашларини маънавий билим, маърифат, илм, ҳақиқат суви билан ювиб тозалаш керак бўлади. Жаҳолатга қарши маърифат тамбйили қўлланилади.

Д о к т р и н а (лотинча) — илмий ёки фалсафий назария, тизим; харбий соҳада ҳам қўлланади.

Д у а л и з м (лотинча: «иккилик») — моддийлик ва руҳиятни тенг деювчи материализм ва идеализм ўртасидаги таълимот. Бунда дунёнинг негизида бир-бирига боғлиқ бўлмаган икки нарса — модда ва руҳ бор деб эътироф этилади. Бу таълимот идеализмга яқинроқ туради.

Ж о н (арабча) — бош миянинг танага юборадиган ахборот импульслари, ҳаракатлари йиғиндиси бўлиб, тана ва руҳни боғлаб турувчи занжир; у номоддийдир.

Ж о н н и н г мавжудлиги — ҳаракатланиб турувчи қондан иборат бўлиб, қон ҳаракатдан тўхтаганда ёки танани тарк этганда, тана ўлади. Тана ўлгандан сўнг, руҳ танадан озодликка чиқиб, ўзининг асл келган маконига — латиф оламга бориб қўшилади.

Жон ҳаракатланувчи қон билан мавжуд ва тирик. Бинобарин, жон табиатдаги оксил моддаларнинг танага киришидан ҳосил бўлади. Ердаги моддий неъматлар, озукаларни одам истеъмол қилганда улар организмга сингиб, ҳазм бўлиб, қонга, яъни жонга айланадилар. Киши организмга бу неъматлар кириб турмаса қон, жон ҳосил бўлмайди ва бунда тана ўлади. Ақл эса, жоннинг ҳосиласи бўлиб, қон-жон ҳаракатдан тўхтаса ақл ҳам фикрлашдан тўхтади, яъни у ҳам тана билан бирга ўлади.

Одам — тана, жон ва руҳнинг қўшилмасидир. Тана — руҳнинг ҳам моддий макони бўлиб, у жонсиз яшаёлмайди. Унинг асосий озуқаси — қон. Тана моддий оламда руҳ учун ҳам макон, яъни: *«Менинг руҳим — гавдамда, танамда вақтинча, бу моддий оламда яшаш учун муваққат жойлашган»*, деб айтиш мумкин.

Тана — жон ва руҳнинг моддий макони, руҳ эса — кишининг номоддий мавжудлиги — «Мен»и, у азалий ва абадийдир.

Рух — кишининг мавжудот сифатида ўз-ўзини англаши, идрок этиши билан боғлиқ омилдир.

Танадан озод бўлган руҳ овқатланишга, ухлашга эҳтиёж сезмайди, у куч-қувватни Парвардигордан олиб туради. Шунинг учун ҳам руҳ ҳатто нафас олишга ҳам мухтож эмас, чунки нафас моддий тана учунгина зарур. Рух ўзига хос тарзда кўриш, эшитиш, сезиш, ҳаракат қилиш қобилятига эга. Танадан озод руҳлар ўзаро гаплаша олади. Рух ўзининг аниқ ўлчамларига, фикрлаш, қаттиқ моддий жисмлардан сизиб ўтиш хусусиятларига ҳам эга. Унга энг қаттиқ жисмлар ҳам тўсиқ бўлолмайди, аммо руҳлар иккинчисининг танасидан сизиб ўта олмайди. Улар учун ягона махсус тўсиқ дуолардир.

Рух, жон ва танани бирлаштириб, бошқариб турувчи ягона восита — бош мия. Тана ва руҳ ўртасидаги алоқа — унинг жасадга кириши ва чиқиши бош мия орқали амалга ошади. Жон — тана ва руҳни боғлаб турувчи занжир узилган лаҳзадан бошлаб яъни кишидан жон чиқиб, бош мия ҳаракатдан, фикрлашдан тўхтаган маҳалда, яъни биологик ўлим содир бўлганда, руҳ инсонни мутлоқ тарк этади ва ўз ҳаётини номоддий латиф оламда давом эттиради.

Жон ҳақида гапирсак гап кўп, лекин бу ҳақда айрим фалсафий фикрларни изохимизга киритсак, кифоя қилар.

Жон ибтидоий одамлар тасаввурида қандайдир моддий нарса — соя, қон, нафас ва шу кабилар деб қаралган.

Барча динларда жон — жисмсиз, ўлмайдиган, нариги дунёда жисмдан мустақил, алоҳида яшайдиган номоддий куч деб тушунилади.

Жон, идеалистик фалсафада онг билан бирдек қилиб кўрсатилади.

Платон жонни абадий ғоя деса, Гегель рухнинг материя билан алоқасида юз берадиган куйи хиссий кўриниши, яъни хис қилувчи ва фаолият кўрсатувчи нарса деб ҳисоблаган.

Форобий жонни танадан мустакил ажратиб қўйишни, уни танадан танага кўчиб юради деган таълимотни танқид қилади.

Барча пайдо бўлувчи нарсалар ўлимга маҳкум, жон эса нафас олишдир, деган мил.олдинги 570-478 йилларда яшаб ўтган юнон файласуфи Ксенофан. Унинг таъкидлашича, ҳамма нарсалар тупрокдан ташкил топган ва пировард натижада яна унга айланади. Туғулувчи ва ўлувчи ҳар бир нарса тупроқ ва сувга боғлиқ. Бу икки нарса ҳаёт манбаи бўлиб, ҳатто жон ҳам ана шулардан ташкил топади, деган.

Дуалистик таълимотларда жон азалий ва у жисм билан бир қаторда мавжуд бўладиган нарса деб айтилади.

Имом Муҳаммад Ғаззолийнинг айтишича, рухни кўриб бўлмайди, лекин рух бор, у — «ҳасти нестнамой», яъни у йўқдай бўлиб туюладиган борлиқдир. Масалан, тўзон қўзғолганда тупроқ, чанг ўз-ўзидан ҳавога кўтарилди деб айтолмаймиз. Тупроқ, чангни шамол кўтариб, тўзонга айлантиради, лекин шамол ва ҳаво кўзга кўринмайди. Еки электр қуввати (токи) чироқ-лампочкани ёндиради, моторларни зувиллатиб ишлатиб юборади, лекин ўзи кўзга кўринмайди. Бинобарин, кўринмагани учун шамол, ҳаво, электр қувватини йўқ деб бўлмайди. Шу каби рух ҳам кўзга кўринмайди, аммо у жон бирла биргалашиб жасад, танани ҳаракатлантиради. Тана, жасад ўлиб жон узилгандан кейин рух озодликка чиқиб, ўз фаолиятини тана ва жонсиз ҳам давом эттираверади. Ўтган мутасаввуфлар фикри ҳам шундай.

17- «Ал-Исро» сурасининг 85-оятида шундай дейилган: («Эй Муҳаммад), Сиздан рух ҳақида сўрайдилар. Айтинг: **«Рух фақат Раббимнинг ишидандир»**. Сизларга ЭСа ОЗ ИЛМ бериЛГаНДИр» (Яна қаранг: 14-фасл. 413-бетга).

И д е а л и з м (французча) — бутун борлиқнинг негизи материя эмас, балки онг, идея, рух деб билувчи, материя онгнинг, ғоянинг маҳсули деб талкин қилувчи фалсафий оқим. Олам замонда ва маконда низоли ва бу оламни Парвардигор яратган деювчилар таълимоти.

И д е о л о г и я (грекча) — идеялар мажмуи, муайян синфнинг манфаатларини ҳимоя қилувчи сиёсий, ҳуқуқий, фалсафий, диний, ахлоқий қарашлар тизими; мафкура.

И д е я (грекча) — 1. объектив Борлиқни, воқелиқни киши онгида акс эттирувчи, кишининг Борлиққа, воқелиққа муносабатини ифодаловчи, кишининг дунёқарашини ташкил этувчи тушунча, тасаввур; 2. ният, мақсад, фикр; 3. асарнинг мазмуни, туб моҳиятини белгиловчи асосий фикр; ғоя.

И д р о к (арабча) — 1. Инсоннинг билиш, тушуниш қобилияти; зехн, фаҳм, фаросат; 2. Сизги органларига таъсир этаётган объектив мавжудот, жисм, ходисаларнинг киши онгидаги инъикоси, акс этиши.

Идрок жисмларни ташқи томонларини билади, акс эттиради. Кўриш, бадан билан сезиш, эшитиш идроклари бўлади.

И ж о д (арабча) — кишининг яратувчилик маҳорати: 1. Бадиий, илмий асар ёки моддий бойлик яратиш, вужудга келтириш; яратувчилик, ижодиёт; 2. Яратилган асар, ижодий маҳсулот.

И л л ю з и я (французча) — 1. Сизгиларнинг алданиши натижасида Борлиқни, воқелиқни нотўғри идрок қилиш; ҳаёлий нарсаларни, ходисаларни тўғри деб қабул қилиш; 2. Амалга ошириб бўлмайдиган режа, пуч хомхаёл.

И л л ю з и о н и з м (французча)— моддий дунё фақат зоҳирий кўринишдан, иллюзиядан-иборат деб ҳисобловчи субъектив идеалистик дунёқараш.

И л о ҳ и ё т (арабча) — Худованд ва дин ақидалари ҳақидаги диний таълимотлар мажмуи; теология.

И л т и -ж о (арабча) — Худовандга, илоҳий кучга сиғиниб паноҳ тилаш; умуман, ялиниб-ёлвориб, ўтиниб сўраш; ўтинчли илтимос.

И л ҳ о м (арабча) — илҳомланиш, руҳланиш, инсоннинг ижодий фаолиятида ҳушнудлик ва кўтаринкилик ҳолати. Ижодда инсоннинг барча маънавий кучларининг ижод объектида батамом тўпланиши, ҳиссий, руҳий кўтаринкилик, ижодий туғён, эҳтирос.ижодий қувонч кайфияти. Бунинг натижасида ижодий ва бошқа меҳнат ғоят сермаҳсул бўлади.

""И н' д и-в-й д у а л и з м" (лотинча — «бўлинмас») — ахлокий принцип; назарий асоси — жамиятда шахснинг ўзига мустақиллигини ва мутлақ ҳуқуқларини эътироф қилишдан иборат. Индивидуализм — шахсий манфаатларни жамият манфаатларидан юқори қўйиш; худбинлик.

И н д у к ц и я (лотинча — «айримликдан умумийликка») — хулоса чиқариш ва тадқиқот методи. Айрим жузъий, аҳамиятсиз, кичик ҳодисалардан умумий натижа чиқариш, баъзи фактлардан, ҳақиқатлардан умумий хулосага келиш. Акси — дедукция.

И н с о н (арабча) — одам, киши; тана, жон ва рухнинг қўшилмасидан иборат бўлган ижтимоий мавжудот, шахс. Инсон фикрлаш ва сўзлаш қобилиятига эга бўлган, меҳнат, ижод қиладиган, — жонли, онгли мавжудотдир.

И н с т и н к т (лотинча — «табиий туйғу», «табиий интилиш») — тирик организмнинг ташқи ва ички муҳитдаги ўзгаришларга қараб онгсиз, беихтиёр равишда, аммо мақсадли ҳаракат қилишдан иборат табиий майли; туйғу; бир-бирига боғлиқ бўлган туғма рефлекслар.

И н т у и ц и я (лотинча — «синчиклаб қараш») — ички ҳиссиёт билан фикр юритиш, мушоҳада қилиш, ҳақиқатни билиш. Муроқаб, яъни аввал мантикий муҳокама қилмасдан, ҳақиқатни бевосита пайқаш қобилияти. Чунончи: 1. илмий тажриба ва мантикий мулоҳаза ёрдамисиз ҳақиқатни билиш мумкин деб қаровчи идеалистик тушунча; 2. тажрибага асосланган ғайриихтиёрий, ғайритабиий ҳис, зийраклик.

Шарк фалсафасида интуиция — авлиёлар ва пайғамбарларга хос бўлган махсус билиш усули деб талқин қилинади.

«И н» ва «я н» — Қадимги Хитой фалсафасининг асосий тушунчаларидан бўлиб, энг ўта, энг қатъий қарама-қаршиликларни, масалан, ёруғлик ва қоронғилик, кундуз ва кеча, осмон ва ер. иссиқ ва совуқ, мусбат ва манфий, юмшоқлик ва қаттиқлик, эркаклик за аёллик каби ибтидоларни ифодалайди. Бу таълимот тарафдорлари ҳаракатнинг космик кучлари ва табиатдаги доимий ўзгарувчанликнинг бош сабабчиси ана шу «ин» ва «ян» қутбий кучларининг ўзаро бир-бирига таъсири ва кураши натижасида ривожланади ва тараққиёт амалга ошади деб билганлар.

И н ь и к о с (арабча) — 1. ойнада, сувда, умуман ялтироқ нарса бетида акс этган тасвир, акс; 2. объектив мавжудотнинг, воқеаликнинг киши онгида акс этиши, акси.

И р © д а (арабча) — инсоннинг бирон ишни бажаришга қаратилган онгли интилиши, ишнинг кўзини билиб қарор қабул қилиш қобилияти ва бу ишни, қарорни бажариши. Кучли ирода билан бошланган ишни охирига етказиш қобилияти билимлар, тажриба, тарбия за ўз-ўзини тарбиялашнинг натижасидир. Чунончи: 1. мақсадни, вазифани ва умуман ҳар қандай ишни бажариш, юзага чиқариш учун кишида бўлган матонат ва қатъиятлик билан ишни охирига етказиш қобилияти; 2. ихтиёр, хоҳиш.

И р р а ц и о н а л (лотинча: «ғайри ақлий») — ақл, тафаккур билан пайкалмайди-ган. мантикий тушунчаларда ифодалаб бўлмайдиган муайян воқелик.

й р р а ц и о н а л и з м (лотинча: «ғайри ақлийлик») — 1. Ақлнинг, тафаккурнинг билувчилик имкониятларини чекланган, интуиция, ҳис-туйғу, инстинкт ва шу қабилар билишнинг асосий хили деб билувчи фалсафий таълимот; 2. Бутун сон билан ўлчаб, ифодалаб ёки ҳисоблаб бўлмайдиган, арифметик амалдан ташқари илдиз топиш амалини талаб қиладиган муайян математик жараён, масалан, иррационал тенглама.

И с б о т (арабча) — 1. фикр, даъво, фараз ва шу қабиларнинг тўғрилигини ёки юз берган ҳодисанинг чинлигини тасдиқловчи факт, ҳужжат, далил; 2. бирор нарса, қоида ёки даъвонинг тўғрилигини, чинлигини бошқа қоидалар асосида мантикий мулоҳаза ва далиллар билан тасдиқлаш усули, тизими.

Й о г а (санскритча — «бирлашиш», «қўшилиш») — ҳинд диний-фалсафий таълимоти; милoddан аввалги I асрда яшаб ўтган Патанжали асос солган. Бу таълимот мистик экстаз ҳамда инсонни қуршаб турган реал олам йўқ бўлиб кетадиган тамомила гангиш ҳолатига олиб борадиган машқлар тизимини киши рухининг **Худованд** билан бирлашувида асосий йўл деб ҳисоблайди. Патанжали бу машқларни бир тизимга солиб, ўзининг «Йога-сутра»сида баён қилган. Йоганинг қуйи босқичи — «Хатха-йога» жисмоний машқ усулларида иборат бўлиб, бу босқичдан ўтгандан кейин, юқорироқ босқич — «Ража-йога», яъни рухий

машкларларга утилади. Бу жисмонии, рухик машклар кишининг аста-секин реал воқеликдан батамом ажралишига олиб келади. Йоганинг ёрдами билан бениҳоя кичрайиб, кўзга кўринмайдиган бўлиб қолиш ҳам, жуда улкан даражада катталашиб кетиш ҳам, иетаган жойга бир зумда бориш ҳам, нарсаларни мингларча чакирим масофадан туриб кўриш ҳам, бировларнинг фикрини бемалол ўқиш ҳам, ўтмишни ва келажакни билиш, ўлганлар руҳи билан суҳбат қилиш ҳам мумкин. «Хатха-йога» барча дардлардан шифо топиш ва организмни ажойиб бир тарзда соғайиб кетишининг асосий методидир деб таълим берилади.

К а т а л е п с и я — баъзи асабий касалликлар, летаргия ёки гипноз натижасида ҳаракат қобилиятини йўқотиш, тахта бўлиб қотиб қолиш, каталепсия натижасидаги уйку.

К а т е г о р и я (грекча: «кўрсатма», «гувоҳлик») — моддий дунё ҳодисаларининг умумий хусусияти ва алоқаларини ифодаловчи тушунча.

К и н и к л а р — қадимги юкон суқротчи фалсафий мактабининг вакиллари, милoddан аввалги IV асрдаги Антисфеннинг (435—370) издошлари бўлганлар. Синоплик Диоген (404—323) уларнинг энг машҳур вакилидир.

Киниклар ижтимоий меъёрларга нафрат билан қараганлар. Бойликдан, шон-шухратдан, ҳамма ҳиссий қониқишлардан воз кечишни бахт ва фазилат асоси деб ҳисоблаганлар.

К и р е н а м а к т а б и — киреначилар қадимги юнон суқротча фалсафий мактаб вакиллари бўлиб, Сократнинг шогирди — Аристипп (435—355) томонидан ташкил қилинган. Бу мактабнинг аъзолари (вакиллари) бахт — ҳиссий лаззатланишда деган эътиқодга амал қилганлар.

К о и н о т (арабча) — бутун Борлик, еру осмон, олам. Моддий олам моддий объектларнинг сифат жиҳатидан турлича материя шакллариининг бутун мажмуидир. Ҳозирги илм-фаннинг ғоят тараққий этганлиги ва материя сифат жиҳатдан бениҳоя бўлганлиш ҳамда унинг қонунлари турли маконий-замоний микёсларда бир хил бўлмаганлиги сабабли қоинот тушунчасини бутун моддий оламга тадбиқ қилиб бўлмайди.

Қоинот — макон ва замонда бепоёқ борлик. чексиз моддий олам, деб таъриф берилган Ўзбекистон миллий энциклопедиясида. Менимча, бу ерда «бепоён», «чексиз» деган сўзни шартли равишда тушуниш керакка ўхшайди. Чунки ниҳоятда катта бўлган бу моддий оламни, яъни бу дунёни агар чегараси бўлса ўша чегарага бизнинг чегараланган ақлимиз ва тафаккуримиз етмайди. Бениҳояни билиш учук бениҳоя ақл керак бўлади. Бизнинг ниҳояли инсоний фаросатимиз уни кўлам сифатида бениҳоя моҳият деб пайқайди ҳолос. Шунинг учун ҳам, бу моддий оламни жуда катталигини тасвирлашда шартли равишда юқорида кўрсатилган «бепоён» (поёни. охири йўқ) ва «чексиз»(чеки, чегараси йўқ) деган сўзлар ишлатилади.

Қоинот. оламларни қандайлигини фақат уни.нг эгаси—Аллоҳ таоло билади.

К о м м у н и з м (французча) — Маркс, Энгельс, Ленин томонидан яратилган утопик — ҳаёлий, амалга ошириб бўлмайдиган, ўта реакцион назарияга асосланган иқтисодий-ижтимоий тузум. Ишлаб чиқариш воситалари ва моддий неъматлар давлат мулки бўлишига асосланган социализм деб номланувчи ижтимоий-иқтисодий формациянинг юқори босқичи. Бунда «*Ҳар қимдан қобилиятига яраша, ҳар қимга эҳтиёжига яраша*» деган утопик принципга асосланилади.

Коммунистик тузумда яшаш учун ана шу принцип амалда бўлиши шарт. Бўндай принципга ўтишнинг эса иложи йўқ. Чунки бунга шайтон ва нафс йўл қўймайди. Шайтонни йўқ қилиб бўлмайди, чунки унга **Тангри** таоло қиёматгача умр берган ва у дунё тургунча инсониятни йўлдан оздириш билан шуғулланиб юради.

Энди, нафсни оладиган бўлсак, ҳаммани кафсини бирдек жиловлаб қўйиб бўлмайди. Борди-ю, бунга эришганимизда ҳам юқорида кўрсатилган принципга ўта олмаймиз. Чунки нафс фаолиятдан тўхтаса, тараккиёт ҳам аста-секин ўз-ўзидан секинлашиб, тўхтаб қолиши турган гап. Тараккиёт тўхтаё (ёки секинлашса), инсоният учун моддий неъматларни етишмовчилиги келиб чиқади. Натижада нафс ҳайкалак отиб кетади. Табиийки, бундай етишмовчиликда ўша принцип ўз-ўзидан амалга ошмайди.

Бўндай жамиятда яшаш учун нафс ва шайтон умуман бўлмаслиги, инсонлар фаришталардек соф, бенуксон. ёки ихтиёри ўзида бўлмаган махсус программалаштирилган роботодам бўлиш керак. Бу табиат қонунларига зид бўлганлигк учук. комунистик жамият

(коммунизм) куриш хом ҳаёллигича қолади. Шунинг учун коммунизм эришиб бўлмайди-гизн УТОПИК ЖАМИЯТДИР (Яна қаранг: «Социализм» мақоласига).

Консерватизм (французча) — тараккиёт, янгиликлар, илғор ғояларга душманлик, эскиликни сақлаб қолишга, тиклашга интилиш, консерваторлик, мутаассиблик.

К о н ц е п т (лотинча: «тушўнча») — 1. Таъриф, ақлий образ, умумий фикр, тушунча; 2. Логикада номнинг мазмун.

Қ р н ц е п ц и я (грекча) — 1. Қарашлар, фикрлар тизими, англаш, фикр юргизиш усули; 2. Асосий фикр.

Космология — оламнинг тузилиши ва ривожланиши ҳақидаги таълимот.

К р и т е р и й (грекча) — бирор нарсага баҳо бериш, бирор нарса ҳақида фикр юритишда асос қилиб олинган ўлчов, мезон, белги.

К ў л а м — бирор иш. фаолиятнинг ёйилиш, камраш доираси, ҳажми, микёси; ривожланиш, авж олиш даражаси. Масалан ишлаб чиқариш кўлами, инқилобий ҳаракатлар кўлами. Фалсафада кўлам ўлчамларини бўй, эн, баландлик ифодалайди.

Л е в и т а ц и я. — вазни йўқота олиш қобилияти. Масалан, астрал левитация — ҳаёлий парвоз.

Л о г и к а (грекча) — 1. Тафаккур қонунлари ва фикрлаш шакллари ҳақидаги фан; мантик илми; 2. Муҳокаманинг бориши. ҳулосага қилиш, натижа чиқариш; 3. Ички қонуният, мантиқийлик, қонун-қоидага мувофиқлик.

Логика инсон тафаккурини тарбияловчи, мукаммаллаштирувчи ва фикрлаш қобилиятини ўстирувчи илмдир. Масалан, логика илми дарак гаплардан ҳулосалар олиш учун уларни логик фигураларга биноан тартибга солишни ўргатадики, бу ҳулосалар ёрдамида биз билинмаган нарсаларни биламиз ҳамда нима чин ва нима ёлғонлиги ҳақида ҳукм чиқарамиз.

М а к о н (арабча) — 1. Материянинг масофа ва ҳажми билан белгиланган асосий объектив яшаш шаклларида бири; 2. Турар жой, маскан, ватан; 3. Бирор нарса тўпданган ёки кўп жой; қон.

М а л а к а (арабча) — кўникма; узок вақт қайта-қайта такрорлаш натижасида машина сингари ўйламасдан онгсиз ҳаракат қила олиш даражасида қилинган иш, ҳаракат.

М а н и ф е с т (лотинча) — 1. Ҳукуматнинг жуда муҳим воқеа муносабати билан халққа қилган ёзма мурожаати; 2. Бирор партиянинг дастур (программа) тарзидаги ёзма мурожаати.

М а н т и қ (арабча) — 1. Тафаккур шакли ва қонунлари ҳақидаги фан; логика; 2. Гап, фикр, ҳаракат ва шу қабиларнинг ақлга монандлиги, асослилиги (яна қаранг: Логика).

М а н ф а а т (арабча: «аҳамиятли, нафли бўлмоқ») — моддий ёки маънавий, жисмоний ёки рухий фойда, наф. Одамлар хис этилган истак, интилиш. майл, меҳр, муҳаббат ёки аксинча — жирканиш, ёмон кўриш, нафратланиш ва хоказо. Инсон истак ва интилишларининг қондирилиши.

Маргбург мактаби — янгикантчилик йўналишларидан бири бўлиб, уни.н.г вақиллари — Коген, Наторп, Кассирер, Штаммлер, Бернштейн, Каутский, Адлер ва бошқалар бўлган. Улар Маркс ва Лениннинг ўта моддийчи таълимотларига қескин қарши бўлганлар. Бу таълимотга кўра, фалсафа олам ҳақидаги билим бўлаолмайди, у хусусий фанларнинг методологияси ва логикасидан иборат, ҳолос дейилади.

М а с л а к (арабча) — 1. ўзига ҳос ақидалар билан бошқалардан ажралиб турадиган ижтимоий, сиёсий, илмий, диний йўл. оқим; 2. ғоявий мақсад.

М а т е р и а л и з м (моддийчилик) — моддийликни бирламчи, яъни дастлаб материя — модда пайдо бўлган, идея, рух материянинг маҳсули, материя абадий, уни яратиб бўлмайди, у қонда ва қонда бениҳоя, оламни Худованд яратган эмас, у ўзидан-ўзи пайдо бўлиб қолган деувчилар таълимоти.

М а т е р и я (лотинча) — моддият. Материалистларнинг нуқтаи назарларича, киши онгидан ташқарида ва онга боғлиқ бўлмаган ҳолда яшайдиган объектив борлиқ, моддият, модда.

М а ф к у р а (арабча) — муайян бир синфнинг манфаатларини ёқлайдиган фалсафий.

сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий диний, бадиий қарашлар тизями (*яна қаранг:* Идеология).

Метафизика сўзининг айнан маъноси — «Физикадан кей' • -еладиган нарса».

Метод (грекча: «бирон нарсага бориш йўли») — умумий маънода м^ақсадга эришиш усули, муайян тарзда тартибга солинган фаолият. Бирор ишни бажариш, адо этиш, амалга ошириш усули ёки усуллар тизими. Табиат ва жамият ҳодисаларини билиш, тадқиқ қилиш усули.

Механтизм — тараққиёт ва ривожланишнинг мураккаб ва хилма-хил қонуниятларига механиканинг оддий қонуниятлари деб қарайдиган ва диалектикага қарама-қарши бўлган фалсафий таълимот. ....-• ;

Мистика (грекча) — ғайритабъий о.,¹шга, илоҳлар ва илоҳий кучларга, ияеокнинг илоҳиёт олами билан алоқа қилаолишига ишонадиган диний эътиқод; тасаввуф.

Модаллик — фикрнинг воқеликка бўлган муносабатини кўрсатувчи грамматик категория. Логикада, ҳукмда, айтилган даъвога кўра, унга бёрилган тавсиф (характеристика).

Модус (лотинча: «ўлчов», «усул») — жисмнинг фақат баъзи ҳолатларидагина унга хос бўлган хусусиятини ифодаловчи тушунча.

Монизм (грекча) — Борлиқнинг асосида битта материя ёки рух ётади деб ҳисобловчи, фалсафий таълимот. Бу таълимотда бир ибтидо бутун мавжудотнинг асоси деб ҳисобланади.

Монотеизм (грекча: «яккаҳудолик») — фақат битта Худовандга сиғинувчи, биргина худони эътироф этувчи диний эътиқод шакли; яккаҳудолик (акси — Политеизм).

Моҳият (арабча) — бирор нарсанинг замиридаги туб, энг муҳим маъно, ички мазмун, мағиз. Фалсафада — нарса ва воқеаларнинг энг муҳим, мазмунан чуқур ички белгилари, ҳодисалари ўртасидаги ички боғланиши, уларнинг зухур этиш характери ва усуллари белгилувчи бош омил.

Мулоҳаза (арабча) — 1. фикран муҳокама юритиш, ўйлаш, ўй; 2. андиша қилмоқ, андишага бормоқ; бирор масалада билдирилган ёки ўйлаб қўйилган фикр.

Неоплатонизм — мистик фалсафада моддий олам руҳий биринчи ибтидо мистик змания (нурланиб оқиб чиқиш) натижасида пайдо бўлган деб қаровчи мистик-фалсафий таълимот.

Объект (лотинча) — 1. биздан ташқарида, онгимизга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган борлиқ, воқелик, моддий дунё, мавжудот; 2. киши фаолияти, диққат-эътибори қаратилган ҳодиса, жисм, шахс; 3. ҳўжалик аҳамиятига эга бўлган корхона, қурилиш участкаси.

Объектив — 1. ондан ташқарида бўлган ва онга бевосита боғлиқ бўлмаган; 2. янглиш ёки субъектив фикрдан холи бўлган; холис, ҳолисона, бетарафна.

Объективизм — ҳодисаларни, воқеаларни, ҳақиқатни холис, бетараф таърифлаш.

Объектив идеализм — рухнинг бирламчилиги ва материянинг иккиламчилигини эътироф этувчи таълимот, «Мутлақ рух» (Абсолют идея, рух), «Оламий ақл»ни бутун мавжудотнинг бош асоси деб ҳисоблайди; тушунчани моддий жисмларга нисбатан бирламчи деб қарайди. Чунончи, буюк файласуф Афлотун ҳам умумий тушунчаларни «Идеялар олами»да азалдан мавжуд деб, моддий жисмларни эса бу идеяларнинг сўник йилтирашлари, соялари деб ҳисоблаган. Объектив идеализм — «ғайриаклий» (ақлдан ташқаридаги) идеяликни бош асос деб билади.

Олам (арабча) — 1. бутун мавжудот, Борлиқ коинот, дунё; 2. бутун жаҳон, дунё, Ер юзи, ИНСОНлар, Ҳа.ЛҚлар; 3. бу Дунё (Яна 24—26, 382, 383-бетларга қаранг).

Онг — 1. кишининг фикрлаш қобилияти; ақл, идрок; 2. одамнинг ижтимоий ҳаётини тушуниши, сезиши ва унга бўлган муносабати; 3. воқеликнинг киши миёсида руҳий фаолиятини ўз ичига олган ва маълум мақсадга йўналган ҳолда акс этиши; кишиларнинг руҳий, сиёсий, фалсафий, диний нуқтаи назарлари.

Инсон объектларга тушунган, билган ҳолда муносабатда бўлгани учун унинг оламга муносабатининг усули онг деб аталади. Инсон нутқи орқали ифодаланувчи тушунча бўлмаса, билим бўлмаса, онг ҳам бўлмайди.

Онтология (грекча: «борлик ва таълимот») — Борлик ҳақидаги, Борлик тараққиётининг энг умумий қонунлари тўғрисидаги таълимот.

Организм — ҳар қандай тирик мавжудот.

Осмон — Ер устида гумбаз шаклида кўриниб турадиган фазо. Осмон баъзан «само», «фалак», «кўк» деб ҳам аталади.

Пантеизм (грекча: «бариси ва Худо») — **Худовандни** табиат билан бир деб ҳисоблайдиган ва табиат Яратувчининг мужассамланган ҳолати деб қаровчи диний-фалсафий таълимот. Бу таълимотга кўра, **Худованд** шаклсиз, шахсиз ибтидодир, у табиатдан ташқари турмайди, балки у билан айнан бир. Бу таълимотда ғайритабиий ибтидо инкор қилинади.

Парадокслар (грекча: «кутилмаган») — умумбашар, яъни инсоният қабул қилган фикрларга, илмий қоидаларга мувофиқ келмайдиган ажабтовур фикр, соғлом ақлга қарама-қарши бўлган фараз. Муҳокаманинг мантикий тўғрилиги сақланиб қолган формал мантикий зиддиятлар. Парадокслар бир-бирини истисно қилувчи зидма-зид икки ҳукм бир хил даражада исбот этиладиган бўлиб чиққан тақдирда пайдо бўлади. Парадокс назарияси бўйича ҳар қандай гапни, чин гапни ҳам, ёлғон гапни ҳам исбот қилиш мумкин. Милоддан аввалги 490—430 йилларда яшаб ўтган машҳур юнон файласуфи Зенон ёзган МаШХур ПараДОКСлар айНИКСа ДИҚҚаТГЭ СЭЗОВор (Яна қаранг: 486—489-бетларга).

Политеизм ва монотеизм (грекча «поли» — кўп, «монос» — бир) — кўпхудолик ва яккахудолик, бир нечта ёки ягона **Худога** эътикод қилиш.

Постулат (лотинча: «матлуб») — бирон-бир назариянинг принципи ёки қоида. Муайян назариянинг бошланғич махсус илмий принциплари. Бу қоида ана шу назария доирасида бошланғич, исбот қилиб бўлмайдиган қоида сифатида қабул қилинган. Ҳозирги замон фанида бу тушунча, атама «аксиома» тушунчасининг синоними сифатида ишлатилади.

Принцип (лотинча: «асос», «биринчи ибтидо») — хатти-ҳаракатнинг биринчи ибтидоси, раҳбар ғояси, асосий қоидаеи. Бинобарин: 1. Тамойил, яъни — назария, таълимот, фан ва шу кабиларнинг асосий қонун-қоида; фаолият учун асос қилиб олинadиган қонун-қоида; 2. Киши каттик ушлаб олган, оғишмай амал қиладиган қоида, нуқтаи назар. қараш, маслак. .

Прогресс (лотинча) — тараққиёт, камолот сари йўналган ҳаракат, ривожланиш, тараққиёт, ривож. Акси — Регресс.

Процесс (лотинча: «ўтиш», «силжиш») — ҳодисанинг қонуниятли, изчил ўзгариши, унинг бошқа ҳодисага ўтиши; жараён.

Реал — 1. Ҳақиқатан ҳам мавжуд бўлган, ҳақиқий, чин, воқеий; 2. Амалий, амалга ошадиган, бажарилиши мумкин бўлган.

Регресс — орқага қайтиш, кетиш; таназзул, инкироз.

Руҳ (арабча) — 1. идеалистик фалсафа бўйича, материяга нисбатан бирламчи, бутун борлиқни негизини ташкил этувчи номоддий асос, илохий куч; руҳ идеядорликка, онгга тенг ҳисобланади; 2. киши ҳаётида киши билан бирга, вафотидан кейин эса танадан чиқиб абадий яшайдиган асос, арвоҳ.

Синтез (грекча) — нарса ва ҳодисаларни бир бутун ҳолда ва уларнинг таркибий қисмларини ўзаро узвий боғланишда олиб ўрганишдан иборат илмий-тадқиқот усули. Нарса ва ҳодисанинг анализ қилиб бўлинган айрим қисмларини фикран бирлаштириб бир бутун ҳолга келтириб таҳлил қилиш, ўрганиш.

Синтоизм (японча: «худолар йўли») — ибтидоий жамоа тузуми даврида Японияда пайдо бўлган дин. Унинг кўп маросимлари ва тасаввурлари аслида буддизмдан олинган.

Система — 1. тизим, тартибот, режа; 2. бирор таълимотга асос бўлган қоидалар, қарашлар, принциплар.

Скептицизм (грекча: «шубҳаланаман») — объектив воқелиқни билиш мумкинлигига шубҳа қиладиган фалсафий қараш тизими. Скептик — ҳар нарсага шубҳа ва ишончсизлик билан қаровчи, умидсиз одам.

Социализм (французча) — назария бўйича жамият ишлаб чиқариш воситаларининг ижтимоий мулкчилигига асосланган ва «*Ҳар кимдан қобилиятига яраша, ҳар*

кимга меҳнатига яраша» деган принципга асосланган ижтимоий тузум. Амалда ишлаб чиқариш воситалари ва бутун мулк давлат мулкига айлантирилган, зўрлик, зўравонлик, риёкорлик асосига қурилган, бир тўп сиёсий олигархлар ҳукмронлигидан иборат бўлган, халқни бирдек йўқсил, бенаво, мискин камбағал ҳолда тутиб турувчи давлат эксплуатациясига асосланган, нодемократик сиёсий-ижтимоий тузум.

Капитализмнинг асосий камчилиги бойликни ҳар хил тақсимланишида, социализмники эса маҳрумлик, бахиллик ва ичиқораликнинг баробар тақсимланишидадир.

Халқни саробдан иборат бўлган, амалга ошириб бўлмайдиган утопик жамият — «коммунизм» ижтимоий жамияти қуриш ва унда *«Ҳар кимдан қобилиятига яраша, ҳар кимга эҳтиёжига яраша»* деган принципга ўтилади, ўшанда ҳамма бирдек бой ва бахтиёр яшайди деган сохта, уйдирма, алдов билан оммани куч билан итоатда тутиб туришга мўлжалланган, охири пировард-шармандаси чиқиб, «юлдуз кўрмай жон берган», аммо 40 миллиондан ортиқ бегуноҳ «ҳазрати инсон» зотини шафқатсизларча ва ваҳшийларча кириб ташлашга улгурган ижтимоий-сиёсий тузум. (яна қаранг: «коммунизм» мақоласига).

Социология (грекча: «жамият ва таълимот») — жамият ҳақидаги таълимот.

Спиритизм (лот.жон,руҳ) — руҳни охиратда тирилиши ва тана билан қайта боғланиши ҳақидаги мистик таълимот. Спиритизмда руҳлар дунёси (ўлганлар руҳи) билан фақат махсус тайёргарлиги бўлган кишилар — сеҳргарлар, қоҳинларгина сирли равишда боғлана олар эканлар. Уларнинг ўлганлар руҳи билан муносабатлари қатъий сир тутилган.

Спиритуализм (лотинча: «руҳ», «арвоҳ») — оламнинг руҳий бош асоси руҳ, яъни номоддий субстанция деювчи объектив идеалистик таълимот. Баъзан «идеализм» атамасининг синоними сифатида ҳам қўлланилади. **Худонинг** борлиги ва руҳнинг танадан мустақил ҳолда ҳам яшашига ва абадийлигига ишонувчи барча диний эътиқодлар спиритуализмга қиради. Спиритуалистлар назариясича, моддий олам Худованд қудратининг юз бериш усули, бошқаларнинг назарида эса — инсон онгининг иллюзиясидир.

Стихия (стихияли) — 1. кучли табиий офат, кишиларнинг иродасидан, хоҳишидан ташқари бўлган табиий, ҳамда ижтимоий ҳодиса, воқеа; 2. кўр-кўрона бебош ҳаракат қилувчи, уюштириб ва йўлга солиб, идора қилиб бўлмайдиган ижтимоий куч.

С-т-о и к л а р фалсафий таълимотининг асосий вакиллари милoddан аввал яшаб ўтган — Зенон (336—264), Хрисипп (281—208), Лаэртлик Диоген (III аср), Панэтий (II аср), Сенека (милoddан аввалги 4- йили туғилиб, милodий- 65- йилда ўлдирилган), Эпиктет (50—138), Марк Аврелий (милodий 121—180), Боэций (милodий 480—524), Боэт (119- йилда ўлдирилган), Л.Анней, Муссоний, Руф ва бошқалар бўлганлар.

Стоиклар ишлаб чиққан фанларни ўрни ва роли қуйидагича қиёсланади: логика — девор, физика—хоеилдор тупроқ, этика унинг мевасидир.

Фалсафанинг асосий вазифаси этикада деб билганлар. Билим фақат донишмандлик касб этиши, яшай билиш учун воситадир. Табиатга муносиб равишда яшамок керак, деб айтганлар.

Субстанция (лотинча: «моҳият») — бутуп Борлиқ ва ҳодисаларнинг моҳияти. дастлабки асоси.

С у б ъ е к т (лотинча: «эга») — идрок ва ирода эгаси, Борликни билишга ва ўзгартиришга қодир шахс, зот.

С у б ъ е к т и в — 1. бир шахснинг, субъектнинг ўзигагина хос, тегишли, шахсий; 2. бир кишининг шахсий фикрига, қарашларига асосланган бир тарафлама, бир томонлама, ғаразли фикр юритиш.

Субъектив идеализм — идеалистик фалсафанинг икки асосий оқимларидан бири. Бу оқим мавжудот субъектдан, киши онгидан ташқари, унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд эмас деб таълим беради. Қискарoқ тушунтирганда, бутун мавжудот киши онгидан ташқари мавжуд эмас. Бу таълимот хис, тасаввур, онгни бирдан-бир реаллик деб билади. Бу оқим вакиллари ё объектив оламнинг мавжудлигини инкор этадилар ёки уни тамомила субъектнинг фаоллиги билан белгиланадиган бир нарса деб қарайдилар.

Субъективизм — жамият айрим шахсларнинг хоҳиши, иродаси таъсирида ривожланади деб даъво қилувчи идеалистик оқим. Иккинчи маъноси — масалага ўз шахсий фикри ёки манфаатлари юзасидан бир томонлама ёндашиш; ғаразғўйлик, субъективлик.

Схoлaстикa (грекча: «мактабга хос, «ўқийдиган жой») — ўрта асрлар фалсафасида дин ақидаларини асослаб берувчи оқим. Схоластлар деб, француз кироли Буюк Карл (742-814), саройи мактабидаги ўқитувчиларни, ҳамда динни ўқитиш-да фалсафадан фойдаланган ўрта аср илоҳиётчиларини атаганлар. Схоластлар диний дунёқарашни назарий жиҳатдан асослаб, Худонинг борлигини индуктив (космологик) ва дедуктив (онтологик) усуллар билан исботлаб берганлар. Улар энг аввало ва асосан эътиқод билимнинг асоси бўлиши керак, деганлар. Уларнинг қарашлари «билиш учун эътиқод қиламан» деган тезисда ўз ифодасини топган.

Схоластик оқимнинг энг йирик вакиллари Фома Аквинский, унинг устози Буюк Альберт (Альберт фон Больштедт), Вильям Оккам, Бонаветура, Абеляр, Ансельм Кентерберийский ва бошқалар бўлган.

Фома Аквинский фан ва дин муносабатларини ишлаб чиққан. Унингча, фаннинг вазифаси дунё қонунларини тушунтиришдир. Билим объектив ва ҳақиқат бўлишига қарамасдан, у ҳамма нарсани камраб ололмайди. Фалсафий, метафизик билим дунёси устида бошқа бир дунё ҳам борки, у билан илоҳиёт шуғулланади. Бу дунёга тафаккурнинг табиий кучлари билан кириш мумкин эмас. Диннинг ўта муҳим сирлари фалсафа ва билимдан ташқарида бўлади. Масалан, илоҳий каромат, шафоат, иноят ва ҳоказдлар фақат эътиқоддир. Лекин унингча, фан ва дин ўртасида қарама-қаршилик йўқ. Дин -ақлдан устун туради, лекин ақлга қарама-қарши эмас. Ҳақиқат фақат битта, чунки у Худодан келиб чиқади. Ҳақиқатни тўлиқ билиш учун инсон тафаккури эга бўлган билиш воситалари етарли эмас. Одамлар дунёси ғайритабиий, рухий дунёга ўтиш босқичидир холос, дейди у.

Унингча, фалсафа илоҳиётга, динга хизмат қилиши керак. Чунки у диний ҳақиқатларни акс эттиради, уларни тафаккур категорияларида талқин қилади, динга қарши бўлган сохта далилларни фош қилади. Фалсафанинг яқка ўзи ғайритабиий ҳақиқатни исбот қилолмайди, лекин унга қарши қўйилган далилларни кучсизлантиради, илоҳиёт эса уни йиқитади. **Фома Аквинский Худонинг борлигини бешта исботини Келтиргэн** (424-бетга қаранг).

Унинг яна таъкидлашича, ақл иродадан устун ва уни бошқаради. Ақл инсонни ахлоқий тартибга етаклайди. Ахлоқий тартиб — илоҳий қонунлардир. Ақл абадий роҳат ва бахтга эришиш учун нима қилиш кераклигини инсонга ўргатади.

У ижтимоий бир текис тенгликка мутлақо қарши чиқади. Табақаланиш фарқлари абадийдир, дейди у.

- Сўфийлик — Ислом динида VIII—IX асрларда вужудга келган ва XI—XII асрларда шаклланиб бўлган мистик таркидунёчиликка, рухий покланишга, Ал-лоҳни би-лиш ва унга етишиш мақсадига асосланган оқим. Китобнинг тегишли фаслларига қаранг.

Табият (арабча) — оламдаги нарсаларнинг ҳаммаси, бутун Борлиқ, мавжудот.

Тадрижий (арабча) — секин-аста, даражама-даража содир бўладиган; эволюцион.

Тамойил — *қаранг*: принцип.

Тана — жон ва руҳнинг вақтинчалик бўлган моддий макони. У жонсиз яшаёлмайди. Унинг асосий озуқаси — қон. Тана моддий оламда ўзида жон ва руҳ жойлашганлиги сабабли яшайди. Жон чиққандан кейин инсон ўлади ва руҳ озодликка чиқади.

Таносух (ар.таносух ал-арвоҳ) — руҳ (жон) нинг кўчиб юриши ҳақидаги диний таълимот. Ўлганларнинг руҳи (жони) янги туғилган чақалоқларда, ҳатто ҳайвон ва ўсим-ликларда қайта мужассамланиши ҳақидаги диний эътиқод. У баъзи қадимги диний фалса-фий таълимотларда, мас. Юнонистонда «Метемпсихоз», брахманизм ва хиндуизмда «сансара» номи билан кенг тарқалган. Ислом илоҳиёти таносухни рад этади. Лекин Ис-ломдан узоқлашган айрим мазҳаблар, мас. Исмоилизмнинг баъзи шахобчаларида таносух қисман эътироф этилади.

Тасаввур (арабча) — идрок қилинган, ҳис этилган нарса ёки ҳодисанинг киши онгида акс этиши, гавдаланиши.

Тафаккур (арабча) — 1. объектив воқеликнинг тасаввур, тушунча ва муҳокама-

даги фаол акс этиш жараёни, инсоннинг фикрлаш қобилияти; 2. ўйлаш, фикр юритиш, муҳокама, ўй. Тафаккур инсон онгидан ажралмаган.

Тезис (грекча) — 1. илмий асар, мақола, доклад, маъруза ва шу қабидаги асосий ғояларнинг қисқа, лўнда ифодаси; 2. ҳақиқат эканлиги исботланиши лозим бўлган ҳукм, мулоҳаза, фикр.

Теизм (грекча: «Худо») — диний фалсафий таълимот; бунда ғайритабиий вужуд сифатида шахсан Худованднинг мавжудлиги тан олинади. Оламда содир бўлаётган нарсаларнинг ҳаммаси **Худованд** қудратининг кўриниши деб ҳисобланади. Табиий қонуниятлар **Парвардигорнинг** қаромати, **Тангри** оламдаги барча воқеаларда иштирок этади, **Яратган** — ломакон, яъни оламда макон-манзили йўқ, бизнинг чегараланган ақлимиз етмайдиган оламдан ташқарида бўлган ҳолда мавжуддир дея эътироф этилади. Шунинг учун **Худованднинг** зоти, сифати ва ҳоқгзолар ҳақида баҳс юритишдан тийилиш зарурлиги таъкидланади (*яна қаранг*: Деизм).

Телеология (грекча: «мақсад») — табиатдаги барча ҳодисаларнинг мақсадга мувофиқлиги, маълум мақсадга йўналтирилганлиги ҳақидаги таълимот. Бу назария бўйича фақат инсон эмас, балки табиатдаги барча ҳодисалар ҳам бирон мақсадга қаратилган ибтидога, алоҳида жонга эга. Агар инсон ўз олдида мақсадни онгли равишда қўйса, табиатда мақсад онгсиз равишда амалга ошади. Аристотелнинг айтишича, ҳар бир нарсанинг ўз вазифаси бор, у ўзида фаол мақсадли ибтидони, жонни ҳаракатлантирувчи куч сифатида олиб юради ва шу билан бирга табиатнинг ҳамма мақсади олий бир мақсадга бўйсунган, умумжаҳон гармониясига қўшилган бўлади. Табиатнинг мақсадни кўзлаган ибтидоси оламдан ташқарида ва унинг ўзи оламий жараённинг олий асосий ва туб мақсади, деб **Худонинг** борлиги исботланади.

Тенденция (лотинча) — интилиш, майл. Тенденциозлик — маълум тенденцияга, олдиндан ўйлаб қўйилган фикр, қарорларга асосланиш; бир ёқламалик, ғаразғўйлик.

Теология (грекча: «худо ва таълимот») — Парвардигор, дин ва диний ақидалар тўғрисидаги диний таълимот, илоҳиёт фани.

Теорема (грекча) — тўғрилиги исбот қилиниши зарур бўлган, аммо ўзи ҳақиқатга асосланган даъво. Теория — назария.

Теософия (грекча: «Худо ва донишмандлик»; «билим»; айнан — «худодонлик») — инсон ўзининг ички тажрибаси — ҳиссиёти орқали худони пайқаши, билиши усуллари ҳақидаги фан. Илоҳий донишмандликка эришишга руҳий илоҳий, жавҳарни топиш йўли билан фақат илми ғайбдан хабардор бўлган теософия «пирлари»гина эриша оладилар.

Термин (атама) (лотинча: «чек, чегара») — Қадимги Рим мифологиясида чегараларнинг ва чегара белгиларининг худоси. Фан, техника, санъат ва шу қабиларда муайян тушунчани билдирадиган бир маъноли сўз. Термин фан тилининг таркибий қисмидир. У фан маълумотларини аниқ ва бир маъно билан билдириш заруриятидан жорий этилган. Ўзбекчада «атама» ва «термин» тенг қўланади.

Тил — 1. Оғизда жойлашган, таъм, маза билиш, нутқ товушлари ҳосил қилиш аъзоси; 2. Инсоннинг сўзлаш, гапириш қобилияти; гап, сўзлашув; 3. Фикр ифодалаш воситаси, тизими.

Тил ҳар қандай физик табиатнинг белги тизими, бу тизим инсон фаолияти жараёнида билувчилик ва алоқа вазифаларини бажаради. Тил ҳам табиий, ҳам сунъий бўлиши мумкин. Табиий тил фикрларни ифодаловчи, кишилар ўртасида алоқа воситаси бўлиб, хизмат қилинадиган кундалик ҳаётдаги тил тушунилади. Сунъий тил кишилар томонидан бирон-бир тор эҳтиёжлар учун яратилган тилдир (математика тили, физика тили, кимё тили, тиббиёт тили ва ҳоказо).

Тотемизм — ҳайвон, ўсимлик, тош ва бошқа шунга ўхшаш нарсаларга сиғиниш.

Утопик (грекча: «ўрни йўқ», «йўқ жой») — амалга ошмайдиган, нореал, хаёлий, ғайриилмий. Утопизм — хаёлпарастлик, хомхаёллик. Жамият тараққиёти қонунларига зид равишда идеал ижтимоий тузум қуриш ҳақидаги орзу-хаёлларга асосланган ғайриилмий таълимот; масалан, коммунизм, социализм таълимотлари.

Утопик социализм — беками-қўст жамиятни билдириш учун биринчи

бўлиб Томас Мор (1478—1535) ишлатган атама. Хаёлий идеал жамият барпо этилган уйдирма оролни у шундай деб атаган. ;

Ф а з о — 1. Айнан олганда макон дегани. 2, Хамма томонга чексиз йўналган бўшлиқ, уч ўлчовли масофа. 3. Осмон, коинот.

Ф а к т о р (лотинча) — бирор жараён, воқеа, ҳодисани юзага ёки ҳаракатга келтирувчи куч, сабаб, омил.

Ф а л с а ф а — 1. табиат, жамият ва тафаккур тараққиётининг умумий қонуниятлари ҳақидаги фан; 2. бирор фан ёки билим тармоғининг асосини ташкил этувчи унинг назарий, методологик тамойиллари.

Ф а н а т и к — бирор эътиқодга маҳкам, қаттиқ ёпишиб олувчи, бошқа ҳар қандай қарашларни ўжарлик билан рад этувчи ўта мутаассиб, жоҳил киши.

Ф а р о с а т ва **а қ л** (арабча сўзлар)— кишининг тез ва тўғри фаҳмлай олиш қобилияти; фаҳм, заковат, дид. Фаросат деганда кўпинча тўғри муҳбакама юргизиш, ҳуло-са чиқариш, ўз фикрини изчил баён этиш қобилияти тушунилади. Ақл деганда ҳодисалар-нинг сабабларини ва моҳиятини топиш, уларни ҳар томонлама қараб чиқиш, қарама-қаршиликлар бирлигини очиб бериш қобилияти тушунилади.

Ф а с о ҳ а т (арабча) — чиройли ва ёқимли сўзлаш қобилияти, нутқнинг аниқ ва равлонлиги.

Ф а т а л и з м (лотинча: «тақдирга оид») — тақдирга, пешонага ёзилганига ишониш-дан иборат диний-идеалистик таълимот. Бунда олам, шу жумладан, инсоннинг ҳаёти ҳам олий ирода, толеъ, тақдир азалдан белгилаб қўйилган дейилади.

Ф а ҳ м (арабча) — инсоннинг тушуниш, англаш, фаҳмлаш қобилияти; идрок, фаро-сат, ақл. Жумладан: 1. фикр юритмоқ, ўйламоқ, тушунмоқ; 2. фаҳмламоқ, фаҳмига етмоқ, идрок этмоқ, англамоқ, тушунмоқ.

Ф а ҳ м л а м о қ — гап, зоқеа, ҳодиса ва шу қабиларнинг маъносига тушуниб етмоқ, маъносини тушунмоқ, англамоқ, сезмоқ, уқмоқ.

Ф а ҳ м-ф а р о с а т — ақл, идрок.

Ф е т и ш (фр.—порт.) — ибтидоий қабилалар Худо деб билиб топинган нарса.

Ф е т и ш и з м — 1. Ибтидоий қабилаларда фетишларга, яъни нарсаларга топиниш, сажда қилиш; жонсиз нарсалар ғайритабиий кучга эга деб ишониш, тушуниш ва шунга эътиқод қилиш. 2. Бирор нарсага кўр-кўрона эътиқод қилиш, ишониш, унга маҳкам ёпишиб олиш.

Ф и д е и з м (лотинча: «эътиқод») таълимотига кўра, фан фақат ҳодисаларни, фактларнинг иккиламчи (физик) сабабларини очади, лекин у бирламчи, ғайритабиий са-бабларни очиб беришга, Борлиқнинг энг чуқур манбаларини тушунтириб беришга кодир эмасдир. Чунки фан фақат зохирий (ташки), кўзга кўриниб турган, тажрибада бор, мав-жуд нарсалар, ҳодисалар, воқеалар ҳақидагина маълумотга эгадир.

Худо ярлакаган маълум бир мумтоз кишилар — азиз-авлиёлар, пайғамбарларгагина маълум қилинадиган ботиний (ички), ладуний, ғайб илми сирларидан фан хабардор эмас. Шунинг учун ҳам илмий билиш ҳақиқатни охиригача очиб бера олмайди дейилган.

Фидеистларнинг фикрича, фақат дин оламнинг мавжудлигини ва мақсадини, қонун-қоидаларини чинакам изоҳлаб беради, инсоннинг ҳаётига мазмун ва мақсад бағишлайди. Фан эса бу мақсадни амалга оширишда баъзи воситаларни беради холос.

Ф и к р — бирор нарса, кимса ҳақидаги *ўй;хаёд..-Фикр нурғизмоқ* — бирор ҳулосага қелиш учун нарса, ҳодисаларчи таққосламоқ, ўй^моқ, мулоҳаза қилмоқ, разм солмоқ. *Фикрли* — ўйлаб, ақл билан иш тутадиган мулоҳазали киши. Фикр инсонга оқиб қелувчи тасаввур «образлар» натижасидир. Софистлар фикр билан ҳақиқат ўртасидаги чегарани сидириб ташлаганлар («Нима кимга қандай кўринса, туюлса, ўша ҳақиқатдир»). Афло-І ннинг фикрича, фикр — фараз ва ишончга бўлинувчи ҳиссий нарсаларга тааллуқлидир.

Ф о р м а (лотинча)— 1. жисмларнинг ташқи кўриниши, шакли; 2. ички мазмунни ифодаламайдиган, ҳатто унинг моҳиятига зид бўлган юзаки кўриниш, қиёфа.

Ф о р м а л и з м — 1. Бирор ишнинг моҳиятига зид равишда, унинг ташқи томонига

кўпроқ эътибор бериш; расмийчилик; 2. Логика, еанъатшуноелик ва шу каби фанларда ғоявий мазмунга путур етказиб, шаклга — формага ортиқча ахамият берувчи идеалистик оқим.

Ц и в и л и з а ц и я (лотинча) — маданий тараккиёт. Тамаддун. Ижтимоий тараккиёт босқичида эришилган моддий ва маънавий маданият босқичи; маданий тараккиёт; умуман тараккиёт.

Ц и к л (грекча) — маълум давр ичида такрорланиб турадиган иш, ходиса ва жараёнларнинг бир давраси.

Э в о л ю ц и я (лотинча) — узлуксиз, тадрижий, давомли ривожланиш, ўзгариш. Табиат, жамият ва мавжудотларнинг аста-секин, ривожланиб ўзгариши.

Экзистенция — лотинча мавжудлик, мавжудман, борман дегани.

Экс таз — жазава, ўзини йўқотиш даражасида ғоят кучли лаззатланиш.

Экстремизм (лотинча) — кескин фикр ва чораларни ёклаш, кескин чораларга тарафдорлик. *Экстремист* — шундай фикр ва чораларни амалга оширувчи.

Э м а н а ц и я — нурланиш, нур сочиш ва чиқариш, дунё Худонинг қудрати билан пайдо бўлган деб тушуниш.

Э м п и р и з м (грекча) — 1. тажрибага асосланган идрокни, яъни хиссий идрокни билишнинг бирдан-бир манбаи деб биладиган ва назариянинг ахамиятини инкор қиладиган таълимот; 2. назарияни камситиб, фақат амалий ишга, тажрибага берилиш, қуруқ амалиётчилик.

Э м п и р и к — тажрибага асосланган, тажрибадан олинган.

Э м п р и о к р и т и ц и з м (грекча) — субъектив идеалистик оқим, махизм. Моддий дунё объектив эмас, материя онгнинг маҳсули деб қаровчилар таълимоти.

Э н е р г и я (грекча) — материянинг иш бажара олиш қобилиятининг мезони; қуввати.

Э п и т е т (грекча) — нарсалар, воқеалар, ходисаларнинг сифат-фазилатларини яққол, жонли тасвирлаш учун уларнинг номларига қўйиб ишлатиладиган сифатловчи сўз. Масалан, **Аллоҳ таоло**, **Парвардигор** ва ҳоказолар.

Э с т е т и к а (грекча) — 1. гўзаллик, нафис санъат. бадиий ижодиёт ва уларнинг шакллари, хиллари ҳақидаги фалсафий таълимот; 2. гўзаллик, нафосат, латофат.

Э т и к а (лотинча) — одоб, ахлоқ ва унинг меъёрлари ва қоидалари мажмуи. Бинобарин: 1. ахлоқни онгнинг бир шакли сифатида ўрганувчи фалсафий таълимот; 2. бирор синф, шахс, фирка, гуруҳ, касб эгаларининг одоб-ахлоқ меъёрлари ва қоидалари мажмуи.

Э т и к е т (французча) — жамият, ижтимоий гуруҳлар қабул қилган ўзаро муомала қоидалари мажмуи.

Э т н о г р а ф и я (грекча) — халқларнинг келиб чиқиши, турмуши, расм-русумлари, моддий, маънавий, ижтимоий маданиятини ўрганиш ҳақидаги мустақил фан.

Ғ о я (арабча) — 1. бирор иш, ҳаракат қилиш ҳақидаги фикр, ўй, ният, мақсад; 2. дунёқарашнинг асосий, муҳим принципи; идея.

Ғ о я в и й — 1. маълум бир ғояга асосланган; мафкуравий; 2. бирор нарсанинг асосий моҳияти, ғоясини ифодалаш.

Ҳ а ё т — моддиятнинг ҳаракат шакли бўлиб, оксилли жисмларнинг яшаш усулидир. Бу усулнинг муҳим жойи — уларни қуршаб турган ташки табиат билан доимо моддалар алмашилиб туришидан — диссимилияция ва ассимиляциядан иборат,

Қ а ё т ф а л с а ф а с и — субъектив-идеалистик оқим. Бу фалсафа XIX—XX асрларда Германия ва Францияда юзага келган. Бу фалсафада ҳаёт оламнинг абсолют бениҳоя ибтидоси деб тушунилган. Ушбу ибтидо фаол, хилма-хил, абадий ҳаракат қиладди. Ҳаётни хис-туйғу ёки мантикий тафаккур ёрдами билан билиб бўлмайди. У фақат интуитив равишда, диний кечинмалар орқали пайкалади дейилади. Файласуфлардан Ницше, Дильтей, Зиммель ҳаётни ирода, ички кечинма ва рухий кучларнинг иррационал ўйини деб тушунтирганлар.

Х а р а я т — ўзгаришдан иборат моддий объектларнинг ҳар қандай ўзаро таъсири. Ҳаракатси> моддият бўлмайди ва моддиятсиз ҳаракат бўлмайди.

✿ ^ ✿

Китобимизни фалсафа ҳақидаги қисмини тугатар эканмиз шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, фалсафа жуда кенг қамровли мураккаб фан бўлиб, ҳамма фалсафий масалаларни тўлиқ ёритиб бериш учун бир неча жилдлик китоб ёзишга тўғри келур эди. Шундай қилсак, биз қўзланган мақсаддан четлашиб кетган бўлур эдик. Чунки китоб олиму-уламолар, муаллимлар ва талабалардан ташқари яна оддий фуқаролар — кенг оммага ҳам мўлжалланганлигидан бу ишимиз китобхонларнинг кўпчилик қисмини ҳам қалғитиб, ҳам зериктириб қўйиши турган гап эди.

Биз фақат китобхон фалсафа тўғрисида умумий тасаввурга эга бўлишини ўз олдимизга мақсад қилиб қўйдик ва фалсафани кенг омма учун қизиқарли бўлган жиҳатларинигина ёритиб беришга ҳаракат қилдик холос.

Шундай бўлса-да, ўтган Советлар даврида «қулоққа уриб» тикиштириб келинган марксистик фалсафа ҳақида бир оз бўлса-да баҳс юритдик. Чунки, фалсафада қон-қонимизга, онг-онгимизга сингдириб юборилган марксистик дунёқараш мутлақлаштирилган ягона дунёқараш бўлиб қолган эди.

Ҳозирги кунда ҳам ана шу моддиюнчилик кайфиятида собит турганлар йўқ эмас. Шунинг учун ҳам бу масалада бир оз тўхталиб ўтишга тўғри келди.

Ўша пайтда Карл Маркс кишилик жамиятида инқилобий ўзгариш — бойлар ва камбағалларни (капиталистлар ва ишчилар синфини) мулкий жиҳатдан тенглаштиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйиб, қўшимча қиймат қонуни назариясини ишлаб чиқди ва бу мақсадини амалга ошириш учун фалсафада жамият ўртасида низо келтириб чиқарувчи икки — материалистик ва идеалистик дунёқараш таълимоти ғояларини бир-бирига қарама-қарши қўйди. Бу таълимот оқибати ҳозир барчага маълум ва машҳур бўлганлигидан бу ҳақда гапни чўзиб ўтирмаймиз. Биз китобимизда ана шу икки материалистик ва идеалистик дунёқарашга ўз муносабатимизни билдириб ўтдик холос.

Кишилик жамияти энди бу хилдаги низолардан, қонли урушлардан безор бўлган, «тўйган». Эндиликда аксарият инсоният дуалистик ғоя ва фалсафага янги — немис олими Г. Хакин ва бельгиялик олим Илья Пригожин (1917-йил туғилган) томонидан яратилган «синергетика» тафаккур усули бўйича ёндошиш тарафдори бўлмоқдалар.

Синергетика — юнонча биргаликда, ҳамкорликда келишилган ҳаракат деган маънони англатади. Бу ҳақда машҳур араб файласуфи ва шоири Абул Аъло ал-Маъаррий (973-1057)нинг қуйидаги ўғити ҳам диққатга молик:

*Жабарий ҳам, қадарий ҳам бўлма,
Доимо ўрта бир йўлни танла.*

Бу таълимотда моддийлик ва идеявийлик муносабатларига янгича ёндошув кўзда тутилади. Материализм ва идеализм қарашларда улар ўртасидаги фарқ, зиддиятларни муҲокама этиш ва ҳулоса чиқаришда бу зиддиятларни бўрттириш, бирини бирига кескин қарама-қарши қўйиш, зўрлаш, тезлатиш, инқилобий ўзгаришлар қилиш тарзида эмас, балки аста-секин, узлуксиз, эволюцион, босқичма-босқич ўзгаришлар устивор бўлишлиги тамоийили олга сурилади.

Ҳозирги пайтда янги илмий фалсафа яратиш бўйича чуқур изланишлар олиб бориш алоҳида, жуда катта, масъулятли ва залворли иш, қолаверса бу масала тажрибали, иқтидорли мутахассис файласуфларга тегишли бўлганлиги учун фалсафа бўйича сўзимизни шу ерда мухтасар қиламиз. Фалсафага астойдил қизиқувчилар ва уни чуқур ўрганмокчи бўлганлар тегишли адабиётлар ва манбаларга мурожаат этишлари зарур.

Анчадан бери навбатини кутиб зерикиб ўлаёзган мавзулар эшик қоқиб турибдилар. Уларни кўп куттириб. қўйиш одобдан бўлмас.

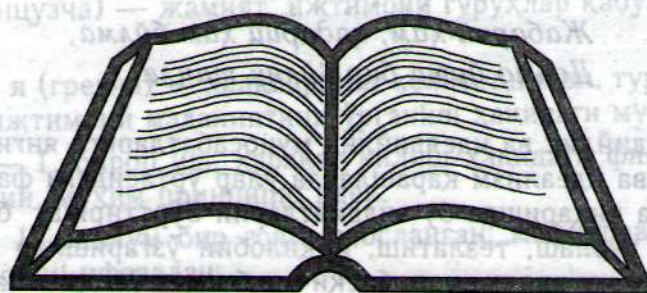
Тўртинчи қисм тугади.

Б е ш и н ч и

қ и с м

**МАЪНАВИЯТ
ВА
МАЪРИФАТ**

Хикмат ва маърифат бўстонида

Дўстларни чорлаб ёзинг бир нома,
Сухбатда бўлсин ҳар бир аллома.
Хикматдан ясаб ажиб ҳангома,
Илмдан яратинг бир насиҳатнома.

(Абдурахмон Жомий)

Энди эса, азиз ва мухтарам сухбатдош, китоб даргоҳидаги ғойибона сухбатимизни яқунлаш арафасида инсоният тараққиёти даврида вужудга келган ибратли хикматлар, барҳаёт фикрлар, ғойдали маслаҳатлар, насиҳатлар, хусусан, *Қуръони карим*ни мукаддас оятлари, пайғамбаримизнинг муборақ ҳадисларидан энг зарур, ҳаётий. бугунги кунда долзарб бўлган тафаккур чечакларини сизга тортиқ этмакни ҳамда ўз талқинларим, кузатишларимни баҳам кўрмакни лозим деб топдим. Буларни ўз ҳаётигизда қўллай олсангиз ва уларга амал қилиб юрсангиз, шояд, ҳидоят топиб, ҳаётда қийналмасдан яшагайсиз, деб умид қиламан.

«Маънавият», «маърифат» ва «кадрият» атамалари асли арабча негизга эга.

Маънавият кишининг ички, руҳий, ахлоқий қиёфаси, тушунчаси бўлиб, маълум бир ахлоқ меъёрлари, маромлари асосида яшаш тарзи, умуман ҳаётидир.

Ўрта Осиё халқларининг энг қадимги «Авесто» диний китобининг оғзаки вужудга кела бошлаши натижасида, яъни милoddан **3000** йиллар мукаддам шаклланиб келган ҳамда Ғарб ва жаҳондаги бошқа мамлакатларда яшовчи халқлар маънавиятига зид ўларок — уят, андиша, одоб, шарм-ҳаё, ибо, ор-номус, иффат, ғурур, иззат-нафс, кадр, инсонпарварлик, мурувват каби ахлоқ меъёрларига асосланган руҳий, ахлоқий қиёфаси бўлиб, шулар асосида ташкил топган урф-одатлар, миллий анъаналар ва турмуш кечириш тарзидир.

Маърифат киши онги, билимининг, инсонпарварлик, эзулик ғояларига асосланган маданиятини оширишга қаратилган инсониятни ҳидоятга бошловчи таълим-тарбия, сабоқ, маорифдир.

Маърифат илмий, диний, дунёвий билимларни ва адолат ғояларини эгаллаш ва тарқатиш, ижтимоий иллатларга ҳамда шахснинг нодонлигига қарши ваъз-насиҳатлардан иборат.

Машҳур маърифатчи мутафаккир олимлар — Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий, Ҳаким Термизий, Абу Мансур Мотуридий, ал-Ашъарий, Абул Лайс Самарқандий, Носир Хусрав, Саъдий Шерозий; тасаввуф намояндалари — Аҳмад Яссавий, Абдуҳолик Ғиждузоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Саййид Амир Кулол, Хожа Аҳрор Валий, Имоиддин Насимий, Бобораҳим Машраб; ёзувчи ва шоирлардан Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Фурқат, Муқимий, Аҳмад Дониш, Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат ва бошқалар инсониятга маърифат тарқатишда катта жонбозлик кўрсатганлар.

Кадр — кишининг жамиятда тутган ўрни, обрў-эътибори, ҳурмати, нуфузи.

Кадрият — теварак атрофдаги нарсаларнинг, кишининг жамият учун ижобий ёки >:албий аҳамиятини кўрсатувчи ахлоқий тамойиллар, ғоялар, йўл-йўриklar ва максadларда ифодаланган баҳо мезонлари ва усуллари.

Кадриятга умуминсоний кадриятлар — маълум бир ахлоқ меъёрлари, илғор, тараққийпарвар маданий мерослар қиради.

Кадриятлар моддий, ижтимоий-сиёсий, маънавий кадриятларга ҳамда ижобий ва салбий кадриятларга бўлинади.

Мўътадиллик

Олам конунларидан бири бўлмиш «олтин ўрталиқ», «ўртачалиқ меъёр қонуни»нинг **ҳақлиги** борасида оламнинг аҳволи шоҳиддир.

Ҳазрат пайғамбаримиз бу масалага катта эътибор бериб қуйидаги ҳадисларни айтиб

аНЛар (Ҳадислар Имом ал-Бухорийнинг «Ҳадис» (Ал-Жомий ас-Саҳих) китобидан олинди. Тошкент, «Комуслар Бош таҳририяти». 1997).

Ишларнинг хайрлиси, фазилятлиси — ўртачасидир.

^ ^ ^

Сизларнинг яхширогингиз, дунёни дгб охиратини ва охиратини дгб дунёсини тарк этмаган, одамларга огирлиги тушмайдиган кишидир.

SE % SC

Эй Парвардигор! Мен сендан ҳидоят, тақво, ўртаҳол яшашлик ва одамларга ҳожатманд бўлишликни сўрайман.

& & &

Ислом ақлнинг ҳаддан ошишини ҳам, орқада қолишини ҳам истамайди.

* * *

Ҳар бир ишда ўртаҳоллик лозимдир. Ҳатто динда ҳам бирор киши ортиқча <<сўфийлик» қилса, охири мағлуб бўлади.

4

* * *

Кимки бизнинг бу динимизга доир ишимизда янгилик жорий қилса, у рад қилинади.

^ \$; ў*

Кимки Ислом йўлида борса, ўртача тирикчилик қилса ва унга қаноат қилса, у омадли кишидир.

*% чс *

Ислом дини жуда мустаҳкам диндир. Унда ўртаҳол ва юмшоқлик билан бораверинглар.

>E ўE ў>

Динда ҳаддан ташқари гулув (чуқур) кетманглар. Чунки сизлардан олдин ўтган қавмлар динда гулув кетганликлари сабабли ҳалок бўлганлар.

* * *

Билганларингизни бошқаларга ҳам билдиринглар. Динни осон қилиб кўрсатинглар, қийин қилиб юборманглар.

^ °с ў.

Эй одамлар, ибодатда ўртача бўлинглар, чунки Аллоҳ таолога савоб бериш малол келмайди, сизга малол келмагунча.

* * *

Аллоҳдан кўрқинглар ва фарзандларингизга баб-баравар меҳрда бўлинглар! Уларнинг кийимлари ва таомларини баробар тақсим қилинглар.

>E ?E ;*

Бир одам ўглига ёш қулни ҳадя қилиб, Расулуллоҳнинг ҳузурларига бунга гувоҳ бўлишларини сўраб мурожаат қилди. Расулуллоҳ: «Болаларингни ҳар бирига баробар шундай ҳадялар бердингми?» дедилар. У: <<Йўқ» деди. Расулуллоҳ: «Унда, уни қайтариб ол», дедилар.

Мўтадиллик ҳақида машҳур юнон файласуфи Демокрит (мил.ав. 460-360):

— Меъёр бузулса, энг ёқимли нарса ҳам энг ёқимсиз нарсага айланади, деган.

Ҳатто инсон ҳам ана шу конунга кўра «олтин ўрталиқ»ни — фаришта билан хайвон ўртасини эгаллаган. Аллоҳ фаришталарини ана шу «олтин ўрталиқ»ни эгаллаган мавжудот — инсонга (Одам Атога) ҳурмат саждасини қилдирган.

Ўртачалик ғоясини буюк мутафаккир Аристотель ҳам ёқлаган. У ўзининг асарларида давлат ҳокимияти бойларда ҳам эмас, камбағалларда ҳам эмас, балки фақат ўрта табақа кўлида бўлиши керак, давлатнинг энг яхши шакли ўрта табаканинг ҳокимиятидир деб таъкидлаган.

Мол-дунё тўплаш

Эҳтиёжидан ортикча ҳар қандай мол-мулк инсоннинг тўғри йўлдан озишига ва тойиб кетишига олиб келади. Кишининг ҳар турли маъмурчилик ичида яшаши уни шайтоний ҳаракатларга бошлайди. Бойлиг-ига керилган киши ҳар тарафлама йўлдан озади.

Бу ҳақда донолар куйидаги ўғитларни айтиб кетганлар:

Дунё муҳаббатини кўнгилдан чиқариш (зуҳд) дилга роҳат (ором) беради. Дунёга қизиқиш эса еам ва ташвишни кўпайтиради, тошбаеир қилади.

& ^: ф

Мол-дунё тўплаш учун унга ҳирс қўйиш кулгилдир, чунки бундай ҳирс ҳар томонлама камол топган инсон аъмолига (идеалига) зиддир.

⚡ % &

Донишмандлар:

— *Ҳар нимарсаки, бевафодур —*

Кўнгил қўймак нораъодур, деганлар.

* ж #

Хақиқий бойлик мол-дунёнинг кўплиги эмас, балки нафснинг тўқлигидир.

9E 9E ^

Дунёнинг яхшилиги қаноатда, ёмонлиги тамада. Тамасизлик барҳаётликдир.

Қаноатсизлик одам боласидаги бир хасталикдир. У турмушнинг кўп машаққатларига дучор қилади.

Бадбахтлик тўрттадир: кўзнинг қуруқлигй, қалбнинг қаттиқлиги, орзу-ҳаваснинг узунлиги, дунёга ҳирс қўйиш.

% * *

<

Одатда камбаеал мол-дунёга кўпроқ интилади.

5* 1: 9E

Бола-чақа кўп бўлиб, моддий маблаенинг оз бўлиши катта балодир.

* # *

Катта бойлик ва қашшоқлик, иккаласи ҳам бир балодир.

% * *

Очкўз одам доим маҳрум, дунёпараст эса еамгиндир.

* ^ &

Дунё матосига бўлган қулликдан озод кишигина ҳақиқий ҳур, озод кишидир.

* * *

Кимки Аллоҳдан сўрамаса ҳам унга мол-дунё ато қилинса, уни олаверсин. Зеро бу Аллоҳнинг унга етказган ризқу насибасидир (Ҳадисдан).

± ф &

Аллоҳ таоло тақсимлаб берган нарсаларига рози бўлинг, шукр қилинг, шунда кишиларнинг бойроеи бўласиз (Ҳадисдан).

^т *% :\$;

Аллоҳ таоло сенга молу давлат берган бўлса, у кўриниб турсин: чунки У йзининг берган неъматини бандасида чиройли бўлиб кўриниб туришини яхши кўради, фақирликни ва ўзини фақир кўрсатишини ёмон кўради (Ҳадисдан).

«Билиб қўйингизки, албатта, мол-мулкларингиз ва фарзандларингиз фитна (гуноҳ, азоб ва машаққат манбаи)дир. Ёлғиз Аллоҳнинг ҳузурида (эса) улкан мукофот (бордир)» (8- «Анфол» сураси, 28-оят).

* * *

Қадимги юнон файласуфи Аристипп: «Мен учун ҳаддан ташқари бойлик ҳам, қашшоқлик ҳам бегонадир», деб ниҳоятда тўғри фикрни айтган.

„ Орзу ҳавасни қисқароқ қилиш ҳақида Иброҳим Адҳамдан сўраган эдилар, у шундай деди:

*Динимизни узиб олиб, дунёимизни ямадик,
Ҳа, динни ҳам, дунёни ҳам бой бермоққа ярадик....*

& * *

%

*Ким воз кечса ҳою—ҳавасдан, дунёсига очса жанг,
Аллоҳ йўли танлаб олса, ўшал зотни шарафланг.*

(Абу Хомид Ғаззолий. Мукошафат ул-қулуб. 137-бет. Т.: «Адолат». 2002, 137-бет).

Ота-онага итоатда бўлиш

Ота-онанинг фарзандга нисбатан улуғ ва муқаддас эканлиги пайғамбаримизнинг бир қанча ҳадисларида ўз ифодасини топган:

Аллоҳнинг розилиги ота-она розилигидадир ва Аллоҳнинг езаби уларнинг езабидадир.

ф ў %

Отага итоат қилиш Аллоҳга итоат қилишдир. Унга гуноҳкор бўлиш Аллоҳга гуноҳкор бўлиш билан баробардир.

* * *

Кунлардан бир куни пайеамбаримизнинг олдиларига бир киши келиб: «Отам менинг молимни бировга бериб юборди. Нима қилишим керак?» деди. Пайеамбари Худо: «Ўзинг ҳам, молинг ҳам отангникидир», дедилар.

% * *

Кимики ота-онанинг розилигини олган бўлса, Аллоҳ унинг умрини узайтиради.

* * *

Кимики ота-онасига яхшилик қилиб, уларнинг розилиklarини топса, унинг улушини Аллоҳ зиёда, ризқини кенг қилур.

% ўз 4=

Онанинг бир қўли бешикни, иккинчи қўли дунёни тебратади.

* * *

Онанинг дили оериса, ер ҳам титрайди.

^: 4= ^:

Хотин кишига энг ҳаққи кўп киши эридир, эркак кишига энг ҳаққи кўп киши онасидир.

чс % :":

Уч хил дуо борки, улар шаксиз қабул қилинади: булар мазлумларнинг, мусофирларнинг ва ота-онанинг фарзанди ҳаққига қилган дуоларидир.

^ ^ ^

Энг катта оеир гуноҳлар: Аллоҳга ширк келтириш, ота-онага оқ бўлиш, инсон қонини ноҳақ тўкиш ва ёлеон гувоҳ беришликдир.

Аллоҳ ҳукмига қарши эй осий санеи !
Гуноҳларинг жазоси не, биласанми ?
Осийлар жойи жаҳаннам. Ёнасан ўзинг,
Шиддатли ўт ичра пишар юзу кўзинг. (Робиа-иАдавиййа)

* * *

Алишер Навоий ўзининг «Насойим ул-мухаббат» рисоласида келтиришича, Исмоил исмли шахс ҳаж нияти билан Шерозга келади ва бир масжидга киради. Масжидда хирқасини ямаб ўтирган бир шайхни кўради. Салом бериб унинг олдига келиб ўтиради ва улар ўртасида шундай савол-жавоб бўлиб ўтади:

Сўрди: Не ниятинг бор?

Деди: Ҳаж ниятим бор.

Сўрди: Онанг бор?

Деди: Бор.

Деди: Дарров онанг мулозаматига (хизматига) бор... Мен эллик маротаба ҳаж қилганман — бош яланг, оёқ яланг ва ёлғиз ҳамроҳсиз. Барча савобни сенга бердим, сен эса онанг кўнгли шодлигини менга бае-ишла!

Ана ота-онани кадрлаш, шарафлашу улуғлаш!

Беихтиёр шоирнинг кўйидаги рубоийси кўнгилдан ўтади:

Бир гариб кўнглини эта олсанг шод
Яхшидир ер юзини қилгандан обод!

Зотан, Аллоҳ розилиги, ота-она розилигидадир!

* * *

Ота-онани рози қилиш ҳақида Аллоҳ таоло қуйидагича амр қилган:

«Раббингиз, Унинг Ўзигагина ибодат қилишларингизни ҳамда ота-онага яхшилик қилишни амр этди. (Эй инсон), агар уларнинг бири ёки ҳар иккиси ҳузурингизда кексалик ёшига етсалар, уларга «Уф...!» дема ва уларни жеркима! Уларга (доимо) ёқимли сўз айт!»

«Улар учун, меҳрибонлик билан, хорлик қанотини паст тут ва (дуода): «Эй Раббим! Мени (улар) гўдаклик чоғимда тарбиялаганларидек, Сен ҳам уларга раҳм қилгин», — деб айт!» (17- «Ал-Исро» сураси, 23-24-оятлар).

Расуллоҳ:

— **Ким отасига сила~и раҳим қилмоқчи бўлса, отаси ўлгандан кейин унинг дўстларини ва ёр-биродарларини зиёрат қилиб турсин, дедилар** (102-бет).

Ҳазрат Абу Бакр Сиддиқнинг қизи Асмо хикоя қилади:

— **Онам мени кўргани келарди. Лекин у, Расулуллоҳнинг вақтида бутпа-раст эди. Пайеамбардан фатво олмоқчи бўлиб, дедимки:**

— **Эй Аллоҳнинг Расули, онам мени кўргани келди, лекин исломга киришдан қочиб юрипти. Онам билан яхши муомаламни давом эттираверайми? Дедилар: *«Ҳа, онанг билан яқинлик риштасини ҳеч қачон узма!»** (Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошафат ул-қулуб. 101-бет. Т.: «Адолат». 2002).

* * *

Фарзандлар ўз ота-оналарига чуқур ҳурмат, иззат ва эҳтиромни фақат улар ҳаётликларидоғина эмас, балки вафотларидан кейин ҳам давом эттириши керак. Бунинг учун уларни эзгулик ила ёд этиб туриш, ҳақларига дуо ва истиффорлар айтиш, жойларини жаннатдан ато қилишни Аллоҳдан сўраб туриш зарур. Чунончи, Шайх Саъдий Шерозий бу ҳақда шундай дейди:

Ҳарна қилсанг ота-онанга яхшилик,
Қайтар болангдан яхшиликка яхшилик.

Ҳар ким экканини олур, арпа эккан арпа олур, буғдой эккан буғдой олур. Ерга арпа экиб, буғдой кутма!

Қ а р з

Динимизда харом килинган нарсаларнинг бири, бировнинг бировдаги ҳақкидир. Қарз-нинг узилмай қолиши, яъни киши бўйнидаги мулккий қарзининг узилмай қолишини Аллоҳ Қуръони каримда қатъий харом қилган ва бу ҳақда бир нечта оятлар нозил этилган. Пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи вассаллам ҳам бу ҳақда шундай деганлар:

Кимда бир одамнинг ҳаққи бўлса, вафот этмасдан аввал одамлар билан орани очиқ қилиб олсин. Чунки қиёмат куни кишининг бойлиги ўзига фойда бермайди.

ۛۛ ۛۛ ۛۛ

Қарзни ўз вақтида бермасдан чўзиб юриш зулмдир.

% ж ^

Қарзини узмай дунёдан ўтган одам то ўша қарзи узилмагунча қабрда ки-шанланган ҳолда ётади.

* * *

Қарз бамисоли Аллоҳнинг ердаги байроғидир. Қачонки бирор бандасига ём-ликни ирода қилса, унинг бўйнига шу қарз байроғини илиб қўяди.

* * *

Эй Аллоҳнинг бандалари! Аллоҳ таоло қийинчиликни ҳеч кимга раво кўрмай-ди. Аммо зулмкор ҳамда қарз олган одам уқубат ва ҳалокатга маҳкумдир.

* * *

Омонатни (қарзни) вақтида қайтарган кишининг ризқини Аллоҳ зиёда қила-ди. Омонатга хиёнат қилиш эса қашшоқлик келтиради.

>L ۛ ۛ

Кимки одамлардан қарз олаётган вақтда бериш ниятида бўлса, Аллоҳ уни адо эттиради. Кимки еб кетиш ниятида олса, Аллоҳ унинг молига талофот юборади (қарзни адо этолмай ўлади).

* * *

Эй Аллоҳнинг бандалари! Аллоҳ таоло бандасидан харажни (қийинчиликни) олиб ташлади, ило бир киши бир кишидан қарз олса (зулман еб кетаман деган ниятда) ўша нияти уни қийнайди ва ҳалок қилади.

^: ф ^

Ҳақ (қарз) эгаси қарздорга гапиришга ҳақлидир.

Чо %* %

Эй Парвардигор! Мен сендан гам-ташвишдан, ожизликдан, дангасаликдан, бахилликдан, қўрқоқликдан, қарздорлик ва хорликдан паноҳ тилайман.

* # *

Аллоҳ йўлида шаҳид бўлмоқ қарздан бошқа ҳамма хатони ювиб кетади.

& * *

Куруқликда ўлган шаҳиднинг қарз ва омонатларидан бошқа ҳар бир гуноҳи кечирилади. Сувда шаҳид бўлганнинг эса гуноҳлари билан бирга қарзи ҳам, омонати ҳам кечирилади (Аллоҳ унинг қарз ва омонатларини кечириши билан бирга қарз (омонат) берганнинг айрим гуноҳларини кечириш ва савоб амалларини кўпайтириб қўйиш йўли билан рози қилса керак).

% * *

Кишининг ўз ҳаққи ҳимоясида ўлмоғи қандай ҳам яхши ўлимдир.

* * *

Кимки ўз мулкни ҳимоя қилган ҳолда ўлдирилса Ғу шаҳиддир.

* * *

Дилингда, тилингда, ошкора ва пинҳона Аллоҳдан қўрқишга буюраман. Агар бир ёмонлик қилсанг орқасидан яхшилик қил. Ҳеч кимдан ҳеч нарса сўрама. Бировдан омонат (қарз) олма. Икки ўртада қозилик қилма.

% * *

Ҳоҷатнинг битмай қолавериши, бировдан сўраб ўзини хор қилеандан яхшидир.

* * *

Тиланчилик уч тоифадаеи кишига жоиздир: 1. Хун тўловига; 2. Оеир қарз-дореа; 3. Фақир-қашшоқ кишига.

Агар тиланчиликда нима зарар борлигини билсаларинг эди, ҳеч қачон бир киши иккинчи бир киши олдига тиланиб бормаган бўлур эди.

% * *

Деди: <<Ё Расулulloҳ! Юким енгил бўлишини истайман!> Буюрдилар: «Ҳеч кимдан ҳеч нарса (қарз) сўрама!»

* * *

Одамлардан ҳеч нарса сўрама, ҳатто қўлингдан тушиб кетган қамчининг-ни ҳам тушиб ўзинг ол.

% & *

<<Кимда-ким қарзини эгасига қайтармаса, унинг бу амали ўша омонатни ўғирлаган билан баробар бўлади.

Қарз олган киши омонатни уйида сақласа, ҳар кун ва ҳар тун унга қўл урса ва ўзиники деб гумон қилса, унинг бу амали омонатни иккинчи марта ўғирлаган билан баробардир» (Авесто. Тошкент, 2001. 116-бет.).

* * *

Ҳеч қачон қарз берма, зеро қарз олганни асрайдилар, қарз берганни йўқ қиладилар.

% % ;,

*Қилдим кўп имтиҳон, қарз олакўрма,
Берсалар сенга жон, қарз олакўрма
Қарз адоси маҳол, очдин ўлсанг ўл,
Одамлардан бир нон қарз олакўрма*

Бедил (Ш. Шомухамедов таржимаси)

* * *

Малика сўрди: <<Кайси беш нима, беш нимани ейдур?»

— Донишманд айтди: «Ғам е-амни, ёлгон сўз ризқни, тавба гуноҳни, садақа баЛОНН, шароб савобни вйдур» («Донишманд малика ва унинг 1001 саволи» дан).

Сўфийдан сўрдилар: «Нима истайсан?» Деди: «Ҳеч нима истамасликни истайман!»

* * *

Аллоҳ Ўзига алоқадор бўлган ишлардан, ҳақлардан хоҳласа кечади. Чунки бу ҳақ Аллоҳ билан одам орасидадир. Лекин банданинг бандадаги ҳаққини ёлғиз шу банданинг ўзи кечади ёки кечмайди. Аллоҳ кечмайдиган гуноҳлардан бири инсоннинг инсондаги ҳаққидир. Агар нариги дунёда инсон ўз ҳаққидан кечмаса, Аллоҳ қарздор одамдан унга ўзининг бу дунёда қилган савобларини олиб беради. Агар унинг савоблари бўлмаса, ёки етмаса, унда қарз берган кишининг бу дунёда қилган гуноҳлари унга юкланади, яъни олиб берилади ва шу йўл билан у дунёда ҳисоб-китоб қилади.

*

^ . ^ . ж

У дунёда қилинадиган ҳисоб-китоб тўғрисида Аллоҳ таоло шундай дейди:

«Биз қиёмат куни адолатли тарозилар қўюрмиз, бас, бирор жонга заррача зулм қилинмас. Агар хантал (ўсимлиги) уруғидек (яхши ёки ёмон амали) бўлса ҳам, ўшани келтирурмиз! БИЗ ЎЗИМИЗ етарли ҲИСОБ-КИТОБ ҚИЛУВЧИДИРМИЗ» (21 «Анбиё» сураси, 47-оят).

«Бас, энди (ўша куни) кимнинг тортилган (яхши амаллари) оғир келса, ана ўша қониқарли маишатда бўлур. Аммо кимнинг тортилган (яхши амаллари) енгил келса, унинг жойи «жарлик»дир.

Унинг нима эканини Сизга не ҳам англатур?!

(У, дўзахдаги) ЛОВУЛЛАб ёнуВЧИ ОЛОВДИр» (101- «Кория» сураси, 6—11 оятлар).

Қарз ҳақида машҳур сўфий Хожа Аҳмад Яссавий шундай деган:

*Дунё учун еам ема, Ҳақдин ўзгани дема,
Киши молини ема, сирот узра тутаро.*

Динимиз исломда кечирилмайдиган гуноҳи кабиралардан яна бири судхўрлик бўлиб, бу ишни килувчиларни **Аллоҳ таоло** ҳатто кўрнамак жиноятчилар деб атаган ва уларнинг охиратдаги жойи жаҳаннам эканлиги ҳақида бандаларини огоҳлантирган.

Фойз (процент) — қарзга берилган ёки олинган пул, шаръан ҳаром этилган даромад, фойда. Бундай фойзга қарз берган одам судхўр, яъни фойдахўр деб аталади (суд — фойда дегани).

Фойзга қарз берган судхўр ва фойзга қарз олган одамнинг гуноҳлари бирлиги ҳақида пайғамбаримизнинг ҳадисларида ҳам айтиб ўтилган. Бундай одамлар гуноҳлари ажрини (жазосини) у дунёдагина эмас, балки маълум бир қисмини бу дунёнинг ўзида ҳам олажақлари уктирилган.

Судхўрдан фойзга қарз олган одамни **Аллоҳ таоло** қўлламайди, чунки бу ишни Унинг **Ўзи** бандаларига ҳаром қилган, ишлари юришмайди, агар унга бир омад келаётган бўлса қайтиб кетади, қўпинча ҳамма нарсасидан ажраб, қийналиб, хор-зор бўлиб яшашга маҳкум бўлади.

Мен бир бой судхўр бева аёлни билар эдим. У ўзининг бу касби билан бир неча йил шуғулланди, фойда ҳам қилди, бойлиги чунонам ортди. Аммо пировардида унинг уйи буткул ёниб кул бўлди, бир ёш фарзанди ўлди, иккинчи ўғли ўзини ўзи осиб қўйди. Фарзанд доғига чидай олмай, бир тузалмас касалга чалиниб хор-зорликда ўлиб кетди. Уни билганларга бу катта ибрат бўлди. Судхўрликнинг оқибати ҳамма вақт фожиали тугайди, оилага оғир мусибат, кулфату балолар ёғади.

Абдуллоҳ ибн Масъуд р.а. ривоят қилурлар. Пайғамбар с.а.в.: «Судхўрда 73 хил гуноҳ мавжуд бўлиб, энг охиргиси — худди ўз онаси билан зино қилганга ўхшашдир», — деб марҳамат қилиб айтган эканлар.

Яна ривоят қилурларки, судхўрлик учун хийлаи шаръий қилган одам **Аллоҳ** таолони алдагандек бўлади. Расулуллоҳ с.а.в.: «Судхўрга, фойз берувчига, олувчига, уни ёзган котибга за бунга гувоҳ бўлган одамга **Худойи** таолонинг лаънати бўлсин», — деганлар.

Судхўрликнинг ҳаром қилинганлиги ва уни катъиян ман қилинганлиги ҳақида **Қуръони каримнинг** куйидаги оятларида узил-кесил амр этилган:

«Судхўрлар (киёмат куни қабрларидан) жин чалиб кетган одам каби (ҳолатда) кўпадилар. Бунинг сабаби — уларнинг: «Байъ (савдо-сотик) ҳам судхўрликнинг худди ўзи» деган гапларидир. Ҳолбуки, Аллоҳ байъни ҳалол, судхўрликни (эса) ҳаром қилган. Бас, ким Раббидан насиҳат етгач, (судхўрликдан) тўхтаса, у ҳолда аввалги ўтгани ўзига ва унинг иши Аллоҳга (ҳавола). Ким яна (судхўрликка) қайтса, ўшалар дўзах аҳлидирлар ва улар унда абадий қолувчилардир».

«Аллоҳ судхўрликни (фойдасини) йўқ қилади ва садақа (берувчиларга бойлик) ларни зиёда этади. Аллоҳ ҳар қандай (судхўрликни ҳалол деб билувчи) кофирни ва (уни давом эттирувчи) гуноҳкорни ёқтирмайди».

«Эй иймон келтирганлар, Аллоҳдан қўрқингиз ва (чинакам) мўмин бўлсангиз, СудхўрЛИК СарқИТИДаН ВОЗ КеЧИНГИЗЛар» (2- «Бакара» сураси. 275, 276. 278-оятлар).

«Эй, иймон келтирганлар! (Берган қарзларингизни) икки баравар ва ундан ҳам кўпайтириб, устама ила еб юбормангиз! Аллоҳдан қўрқингиз! Зора (шунда) толе ТОПСаНГИЗЛар» (3- «Оли Имрон» сураси, 130-оят).

«Мол (мулк)ларингизни ўрталарингизда ботил (йўллар) билан емангиз! Шунингдек, била туриб, одамларнинг ҳақларидан бир қисмини гуноҳ йўл билан ейиш (ўзлаштириш) мақсадида уни ҳокимларга ҳавола қилмангиз» (2- «Бакара» сураси, 188-оят).

Бировга холисанлилло қарзи ҳасана (фойзсиз) берган одам ҳам жуда эҳтиёт бўлиши керак. Бу борада пайғамбаримиз саҳобаларидан Ибн Масъуд р.а. шундай деган:

«Агар бир кишига қарз берган бўлсанг, у сенга бирор нарсани ҳадя сифатида берса олмагинки, у ҳам рибога киради».

Бир куни саҳобалар қуёш тиғидан сақланиш учун бир уйнинг соясига ўтиб туришган экан. Улардан бири сояга ўтмай офтобда^тураверибди. Шериклари унга: «Нима қилиб офтобда турибсан, кел сояга», десалар, у; «Йўқ мен бу уйнинг эгасига қарз берганман, агар унинг уйи соясидан фойдалансам, рибо бўлади», деган экан.

Хийла ёки ноинсофлик билан сурбетларча талаб қилиб олинган пул ёки нарса, ёхуд

бирор иш ҳам фойдахўрликка киради. Ва бундай одам ҳам судхўрдир (Абу Хомид Ғаззолий. Мукошафат ул-қулуб. Т.: «Адолат» 2002. 503-бет).

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, Ислом уламоларига банк ва омонат касса фойдаларининг ҳалол ёки ҳаром эканлигини изохлаб бериш ҳақида мусулмонлардан қўплаб сўровлар тушган. Бу ҳақда **Қуръон** ва пайғамбаримиз ҳадисларида ҳеч нарса айтилмаганлиги сабабли, бу масала уламолар ўртасида катта баҳс ва мунозараларга сабаб бўлган.

Пайғамбаримиз замонларида банк, омонат кассалар бўлмаган, у пайтларда факат кишилар бир-бирларига қарз берар ва олар эдилар. Табиийки, рибо (судхўрлик) инсонлар учун ман қилинган эди. Чунки қўпинча **фоизга** қарз олганлар қарз берувчининг асоратига тушиб қолар, мол-мулк, уй-жой, ерини сотиб бўлса-да, қарзини тўлашга тўғри келар, фоиз эса кун сайин ошганидан ошиб борар, олинган қарздан ўн, юз, минг баробар ортиб кетиб, қарз олган киши охир-оқибатда қарз берувчининг қулига айланиб қолар эди. Бу исломий, ижтимоий адолатга умуман зид ҳолат, зулм эди.

Рибонинг ман қилиниши ана шундай машъум ҳодисанинг олдини олувчи омил эди.

Замона зайли билан иқтисодийнинг кескин ривожланиб кетиши, ишлаб чиқариш ва товар айланишининг юқори суръатлар билан шиддатли тарзда ўсиб бориши, банк ва омонат кассаларнинг юзага келишини тақозо этди. Банк ва омонат кассалар эса ўз табиати ва мазмунига қўра айлантирилган маблағлардан фойда олмай тура олмайди.

Ана энди ушбу ҳолат шу олинган, берилган фойдалар мусулмонлар учун ҳалолми, ҳаромми, деган саволни келтириб чиқарди.

Бу масала уламолар ўртасида катта баҳс ва мунозаларга сабаб бўлди.

Айрим уламолар банк ва омонат кассаларнинг оладиган ва берадиган фойдаларини ҳаром, айримлари ҳалол деганлар.

Бу масалада Ислом уламоларининг берган қуйидаги уч фатволарига амал қилинади:

1. Судхўрликнинг шаръан ҳаромлигини эътироф этган ҳолда, банк, омонат касса фойдаларини ҳалол деб ҳисобловчи уламоларнинг далиллари шундан иборатки, банкка, омонат кассага қўйиладиган маблағ банк ёки омонат касса эгасига берилган қарз эмас, уни қарзга берилишини. сўралган ҳам эмас, балки ихтиёрий равишда ўз молини ҳавфсиз жойда сақланишини таъминлаш ва сармоясини айлантирилиши орқали ўзи ҳам, банк, омонат касса ҳам фойдаланиши мақсад қилиб қўйилган маблағдир.

Бундан чиқадиган фойда бирёқлама бўлмай, балки умумий экани ва бундан ҳеч ким жабр ва зарар кўрмаётгани, асоратга тушиб қолмаётгани, балки Ислом дини тарғиб этган иқтисодий ҳамкорлик вужудга келаётгани учун у рибога (судхўрликка) қирмайди (Ал-Ашар шайх Жодул-ҳақ Али Жодул-ҳақ. Аср муаммоларини ҳал этишда исломий баҳс ва фатволар. Н-жилд. Шайх Абдулазиз Мансур таржимаси. Коҳира, 1994-йил, 825-826-бетлар).

2. Бундан ташқари, 1965 йил май ойида Мисрнинг Қоҳира шаҳарида бўлиб ўтган Ислом тадқиқот марказининг II халқаро конференцияси қарорларида банклар ва савдогарлар, корхоналар, ташкилотлар ўртасидаги пул муомалалари ўзаро шартномалар асосида бўлса, рибо ҲИСОблаНМасЛИГИ ҚЭЙД ЭТИЛГАН (Мухаммад Абдуллоҳ «Банк фойдалари ҳақида мулохазалар» Коҳира — 1990).

3. Бунгача 1905 йилда вафот этган Миср муфтийси шайх Мухаммад Абдуллоҳ, ислом жамиятида омонат кассаларнинг фаолияти ва бу фаолиятдан фойда кўриши мумкин, дея фатво берган эди. Ундан олдинроқ Константинополь муфтийси ҳам диний асосларда усмонли-турк ҳукуматида фоиз кўринишида даромад келтирувчи қарз облигацияларини чиқаришга фатво берган эди.

Аммо баъзи араб давлатларида омонат кассадан олинган даромад-фоизни омонатчи мухтож одамларга садақа — эҳсон қилиб юборса катта савоб бўлади дея тавсия қилинган (И. Гольдцигер. Ислом ҳақида маърузалар. Тошкент, «Академия», 2001. 10-бет).

И з о х: Чунки улар ўртасидаги бу пул муомалалари Ислом дини тарғиб қилган иқтисодий ҳамкорликнинг бир кўриниши бўлиб, бунда иккала томон ҳам ўзаро манфаатдорликни кўзлаб шартлашадилар (шартнома тузадилар) ва бу шартнома юзасидан ҳосил бўлган фойдани ўзаро бўлашиб оладилар. Бунда томонларнинг бир-бирларига зулм қилиш, бир-бирларини оеир асоратларга солиб қўйиш ҳолатлари кузатилмайди.

Уламоларнинг бу фатвоси жамиятнинг тобора ўсиб бораётган иктисодий тараққиёт конунлари талабларига мос келади.

Исломда «орқада қолиш», «қотиб қолиш», «зохидлик» (меҳнат қилмай тарки дунё қилиб ўтириш) каби салбий ишлар йўқ.

Баҳоуддин Накшбанд айтганларидек:

— «Дил ба ёру, даст ба кор !» (Кўнглинг Аллоҳда, қўлинг ишда бўлсин !)

Ўғрилиқ

Динимиз ҳаром қилган яна бир қилмиш ўғрилиқ бўлиб, бу иш *Қуръони карим*да куйидагича тавсифланган:

«Эй, иймон келтирганлар! Мол-мулкларингизни ўртада ноҳақ (йўллар) билан емангизлар! Ўзаро розилик асосидаги тижорат бундан мустасно. Шунингдек, ўзларингизни (бир-бирингизни) ўлдирмангиз! Албатта, Аллоҳ сизларга раҳм-шафқатлидир» (4- «Нисо» сурас-и, 29-оят).

Ўғрилиқ оғир гуноҳ эканлигини Аллоҳ таоло Ўзининг куйидаги ояти каримаси орқали хабар беради:

«Ўғри эркак ва ўғри — аёлнинг қилмишларига яраша жазо ва Аллоҳдан азоб сифатида — қўлларини кесинглар! Аллоҳ қудрат ва ҳикмат эгасидир». (Айрим мусулмон давлатларида ҳозиргача бу ҳукмга амал қилинади).

Кимки (бу) зулмидан кейин тавба қилса ва (ўзини) тузатса, албатта, Аллоҳ унинг тавбасини қабул этади. Албатта, Аллоҳ мағфиратли ва марҳаматлидир». (5- «Моид» сураси, 38—39-оятлар).

Изоҳ: Бу оятларда ўғ-ри қилган жабру зулмдан кейин жазосини олгач, тавба қилса, Аллоҳ унинг тавбасини қабул қилиши мумкинлиги уқтирилмоқда.

Шуни қўшиб қўйиш керакки, 1950 йилларнинг ўрталаригача Тошкентда ва бошқа жойларда уй ва дўконларда на кулф ва на бундан фойдаланиб қолувчи ўғрилар бўлган.

Ўғрилиқнинг бошқа бир кўриниши олди-берди, савдо-сотик муомаласида молни айбини беркитиб, сифатсиз мол сотиш, ўлчов ва тарозидан уриб қолиб киши ҳаққини ейишдир.

Аллоҳ бу ишни ҳам бандаларига ҳаром қилган ва бу турдаги ўғрининг ҳам жазоси у дунёда дўзах эканлиги ҳақида бир неча оятлар нозил қилган. Пайғамбаримиз ҳам бу хусусда умматларини ўзларининг ҳадислари орқали огоҳлантирганлар.

Ўғрилиқ деб, нафақат киссавурилик (чўнтакка тушишилик), балки мулк эгасининг норозилиги ҳолда унинг мулкани — моли, пули, асбоб-анжомлари, буюмлари ва ҳоказоларни яширин равишда турли йўллар билан ўғирлаб ёки алдаб, эгаллаб ёки ўзлаштириб олинишига айтилади.

Ўғирликнинг турларидан бири ўлчов ва тарозидан «уриб» қолишдир.

Аллоҳ таоло ўғрилиқнинг бу кўринишига куйидаги оятларни нозил қилган:

«Ўлчов ва тарозидан уриб қолувчи кимсалар ҳолига вой!

Улар одамлардан (бирор нарсани) ўлчаб олган вақтларида тўла қилиб оладиган, уларга ўлчаб ёки тортиб берган вақтларида эса уриб қоладиган кимсалардир.

Улар қайта тирилувчи эканликларини ўйламайдиларми?!

Улуғ Кун (қиёмат)да — одамлар (бутун) оламлар Парвардигори ҳузурида тик турадиган (ҳисоб-китоб берадиган) кунда?!

Йўқ! Албатта, фожирларнинг номаи аъмоллари, албатта, Сижжийнда бўлур!»

(83- «Мутаффиун» сураси. 1—7 оятлар).

Изоҳ: С и ж ж и й н — дўзахнинг энг тубидаги жой.

Ўғирликдан, ўлчовдан, тош-тарозудан уриб қолиб топилган пуллар чўнтакка гўё «пулдаромад» бўлиб киради, аммо бу пуллар у манфур ўғрига ҳеч қачон юкмғиди, буюрмайди, балки бир неча юз, минг баробар бўлиб «суриб» кетади. Бунга ҳаётда мисоллар бир талай. Халкимиз бекорга айтмаган: «Ғар қаримас, ўғри бойимае», деб. (Ғар қаригунча хор бўлиб бадбахт холида барвақт ўлиб кетади).

Модомики шундай экан, бундай йўлдан дархол қайтингиз.

*Инсон кимга айтсин ахир ўғ-риларни,
Кайдан топсин холис дўстни, тўғ-риларни ?!
Тўғри ён боқиб инсон зотин тополмайди,
Кўрар фақат либос кийган бўриларни.*

О м о н а т

Омонат сўзининг зидди хиёнатдир. Омонатни сақламаган ва унга зарар етказиб х-иё-наткорлик қилган кишига «хоин» дейилади.

Демак, омонатнинг (барча турларини) сақламаган хиёнаткор кишига хоин дейилади. у Аллоҳ наздида гуноҳи кабиралардан ҳисобланади ва халқ бундай одамдан ҳақли равиш-да нафратланади, ҳазар қилади.

Хурматли суҳбатдош! Бундай кўчага бир қадам ҳам босманг, босган бўлсангиз, дарров тавба-тазарруъ қилиб бу йўлдан кайтинг, мусаффо, беғубор, дилкаш, чин инсонлигингиз-яни сақлаб қолишга тиришинг.

Бундан ташқари, жон ҳам инсонга Парвардигорнинг бир омонатидир. чунки жон берувчи Аллоҳдир, вақти-соати келганда бу омонатини кайтариб олади. Ўзларини ўлдир-ган кйшйлар ҳам Аллоҳнинг омонатига хиёнат қилган бўладилар. Бу иш катта гўноҳ бўлиб, динимизда ҳаром қилинган ва бундай хиёнаткорлар охиратда каттик жазога тор-тиладилар. Шунинг учун ўзини-ўзи ўлдирган одамнинг дафн маросимида жаноза ўқилмай-ди ва бу дунёдан энг ҳаром қилинган хайвон — тўнғиз кавмида кетади. Шунинг учун ҳам биз жисмимизни турли касалликлардан, офатлардан, азобланишлардан эҳтиёт қилишга, саломат сақлашга буюрилганмиз. Эсдан чиқармангиз, жисмимиз ва жонимиз — Аллоҳ-нинг бизга бериб қўйган бир омонатидир. Уни бекаму-қўст сақлашга буюрилганмиз.

Кишига сир сифатида айтилган сўзлар ҳам бир омонатдир. Пайғамбаримиз бир ҳадис-ларида: *«Бир киши сенга **бир** сўз сўзлаганда, ён-атрофга қараб гапирса, билгил-ки, у сўз сенга бир омонатдир. У сўзларни бошқаларга сўзлама»,* деган эдилар.

Пайғамбаримиз омонат ҳақида яна: *«Ўтиришдаги суҳбатлар кишилар зиммаси-даги омонатдир. Кишининг суҳбатдошига хавф тугдирадиган сўзни бировга айтишлик ҳаромдир»,* деганлар. Ва яна: *«Кишилар ўтириб суҳбатлашадиган бўлса, суҳбатдаги гап-сўзлар ҳамма учун омонат ҳисобланади. Яъни шу суҳбатдаги сўзларни суистеъмол қилиш хиёнатдир»,* деб бундан кайтарганлар.

Шоир айтганидек:

*Эй мажлисда ўлтирган киши,
Бундаги сўз сенга омонат.
Мажлис сирин ошкор айласанг,
Омонатга бўлур хиёнат.*

Демакки, бировнинг сирини, омонат гапи, бировнинг бировга топшириб қўйган моли, мулки, пули, берган қарзи ва Аллоҳнинг бизга ато этган жисмимиз ҳам омонатга киради.

• Дўстлар! Омонатга хиёнат қилманг, бировлар сирини зинҳор очманг !

Т а в б а

Тавба хатодан, гуноҳдан кайтиш, қилган ишидан афсусланиб пушаймон бўлиш, қилин-ган гуноҳлар учун Аллоҳдан кечирим сўрашдир.

Тавба ҳақида пайғамбаримиз ўзларининг ҳадиси муборақларида: *«Шубҳасиз, Аллоҳ таоло кундузи гуноҳ қилган кишидан кечаси тавба қилишини кутади. Кечаси гуноҳ қилган кишидан кундузи тавба қилишини кутади. Бу ҳол қуёш чиқиши-дан тунга қадар давом этади»,* деб марҳамат қилганлар.

Тавбанинг қабул этилиши учун бир неча шартлар бор:

— тавба қилувчи одам қилган гуноҳига *«Нега мен бу гуноҳни қилдим?»* деб ўксиниши керак;

— тавба қилган одам Аллоҳдан кўркиб қилган гуноҳларни тақрорламаслиги керак:

Гуноҳдан Аллоҳ учук воз кечилмаса, у тавба саналмайди. Масалан, доимо ичкилик ичиб юрган одам соғлиғи кетиб ичкиликни ташласа, бу тавба қилиш саналмайди. чунки у

ичишни Аллохдан кўрққани ёки ҳурмат қилгани учун эмас, балки саломатлигига тўғри келмагани учун мажбуран ташлагандир.

Баъзилар ичкилик ичаётганларида: «Худонинг Ўзи кечирсин» деб қадах кўтарадилар. Бу **Тангри таолонинг** меҳрибонлигини, марҳаматли эканлигини суистеъмол қилиш эмасми? Улар пайғамбаримизнинг: *«Кишига билмасдан ёки мажбуран қилган хатолари учун гуноҳ ёзилмайди»*, деган ҳадисларини билмайдилар ёки унга билиб туриб амал қилмайдилар.

Ўғри ўзининг «хунари»ни ишга ярамай колганидан, фохиша қариб, путурдан кетиб колганидан, фирибгар, муттаҳам ўз «касби» бундан буён иш бермай колганидан, қароқчи отда юролмай колганидан ўз одатини беихтиёр ташласа, тавбаси **Аллоҳ** наздида тавба саналмайди. Вафоти олдидан, яъни ўлишини билгандан кейин қилинган тавба ҳам қабул қилинмайди. Чунки бу тавба «мажбурий» тавба ҳисобланади. Бу ҳақда 4- «Нисо» сурасининг 18-оятида шундай дейилган: **«Гуноҳ ишларни қилиб юриб, қачонки, бирорталарига ўлим келганда, «Энди тавба қилдим» дейдиган, шунингдек, кофирлигича ўлиб кетадиганларнинг тавбалари эса қабул қилинмагай. Ана ўшалар учун аламли азоб тайёрлаб қўйганмиз»**.

Баъзи инсонлар борки (афсуски, улар озчилик эмас), уйида намозларини ўқийдилар, ҳар жума ёки бошқа кунлари масжидга ҳам борадилар, аммо гуноҳ ишларни билиб туриб қилаверадилар. Улар қилаётган гуноҳ ҳшларини ана шу ибодатлари ювиб, босиб кетади деб ўйлайдилар. Ёки бу намозларини киши кўрсинга ўқийдилар, шариат меъёрларига, талабларига риоя қилмайдилар. Бундайлар нодон, тушунмаган ёки мунофиқлардир.

Қалбидаги ўйи, нияти, фикри ва қилган иши бошқа-ю, гапи бошқа, яъни сўзи бошқа-ю, иши бошқа одам мунофиқ деб аталади. Мунофиқлар ҳам у дунёда дўзахга кириш учун «номзод»дирлар. Чунки улар ўз қилмишлари билан одамларни за Аллоҳни алдамоқчи бўладилар. **Аллоҳ** барча нарсаларни кўргувчи, эшитгувчи ва билгувчи зотдир.

Аллоҳ одамларни хатолари билан бирга яратган. Ҳар ҳим ҳам хато қилади. Инсон фаришта эмас, беайб фақат Парвардигордир. Азиз-авлиёлар. пайғамбарларнинг баъзи бирлари ҳам инсон бўлганликлари учун **хатодан** холи бўлмаганлар. Аммо улар хатоларини ўз закида англаб, тузатиб, тавба қилиб яна тўғри йўлга тушиб олган инсонлардир. Бу ҳулосага пайғамбаримизнинг: *«Одам боласининг ҳаммаси хато қилади. Хато қилувчиларнинг энг яхшиси тавба қилувчидир»*, деган ҳадислари асос бўлади. Бу ҳақда пайғамбаримизнинг яна: *«Гуноҳларига тавба қилган гуноҳсиз кабидир. Аллоҳ бир бандасини севдими, гуноҳ унга зарар етказмайди. Чунки унга тавба қилишни ҳам насиб қилади»*. *«Аллоҳга қасамки, бир кунда етмишдан зиёд марта Аллоҳга тавба қиламан»*. *«Банда тавба қилганида, Аллоҳ таоло шу даражада севи-надики, худди сиздан бирингиз чўлда туясини йўқотиб қўйиб, яна топганидан ҳам кўпроқ»* каби ҳадисларй машҳур.

Аллоҳ таоло холис ният билан қилинган тавбаларни қабул этиши ҳақида *К_урбони қаримд.а* қуйидаги оят нозил қилинган:

«У бандаларидан тавбани қабул қиладиган, ёмонликларни афв этадиган ва қиладиган ишларингизни биладиган зотдир» (42- «Шўр» сўраеи, 25-оят).

Тавба ҳақида пайғамбаримизнинг яна қуйидаги ҳадислари ҳам машҳур:

«Аллоҳ таоло қайтарган барча гуноҳлардан сақланинглар. Кимки улардан бирортасини қилиб қўйса, Аллоҳнинг нардаси билан яширсин ва тавба қилсин. Кимики ўз айбини ўзи очиб қўйса, унга Куръон ҳукмини ижро этамиз».

«Умматларимга хатолари учун, ёддан кўтарилгани учун ва мажбур қилинган ёмон ишлари учун гуноҳ ёзилмайди».

«Мўминларнинг яхшию савоб ишлари Аллоҳ таолонинг амри билан бўлур, то Аллоҳ таолодан амр бўлмагунча ҳеч мўминдан яхши амал содир бўлмас. Аммо фасод ишлар, гуноҳ қилмоқ, шайтоннинг васвасаси билан бўлур».

Тавба — бахтсизлик йўлининг охири ва тўғрилиқ йўлининг бошланишидир. Ўзининг нолойик ахволини англамоқ ва беҳуда феълларини ташламоқ, қабих ишлар, шармандалик, расвогарчилик, гуноҳ ишлардан пушаймон бўлмоқ ва ундан қайтишга аҳд қилмоқ ва юзини яхши, эзгу ишларга бурмоқдир.

Бугун тавба қилиб, эртасига яна ўша гуноҳ ишларини билган ҳолда давом эттиравериш тавба ҳисобланмайди, балки бу Яратганни мунофиқлик билан алдаш ва лакиллантишдан бошқа нарса эмас.

Қотиллик

Динимизда катъиян харом қилинган гуноҳи кабиралардан бири ноҳақ одам ўлдиришидир. **Аллоҳ** яратган хар бир инсоннинг бу дунёда яшашга ҳаққи бор. Одам зотини яратиш ҳам, ўлдириш ҳам Аллоҳнинг ишидир. Ҳақсизлик билан одам ўлдирганни **Аллоҳ** кечирмайди. 4-«Нисо» сурасининг 93-оятда бу ҳақда шундай дейилган: **«Кимда-ким қасддан бир мўминни ўлдирса, унинг жазоси жаҳаннамда абадий қолишидир. Яна унга Аллоҳ ғазаб қилгай, лаънатлагай ва унга улкан азобни тайёрлаб қўйгай».**

Қотиллик ва унинг жазоси ҳақида бундан ортиқ тушунтириш бўлмайди!

Пайғамбаримиз ҳадисларида оғир, кечирилмайдиган гуноҳи кабиралардан еттитасини келтирганлар:

- Аллоҳга ширк келтирмоқлик;
- ноҳақ қасддан одам ўлдирмоқ;
- ота-онага «оқ» бўлмоқ;
- судхўрлик;
- бировларнинг ҳақини емоқ;
- сеҳр ишлари билан шуғулланмоқ;
- ёлғон гувоҳлик бермоқ.

Ёлғончилик

Динимизда харом қилинган катта гуноҳлардан бири ёлғондир. Турли мақсадларда бошқаларни алдаш ва лақиллатиш учун айтилган ва тўғри бўлмаган сўзларга ёлғон ва ёлғонни ишлатмай туролмайдиган одамни «ёлғончи», «каззоб», «бебурд», «субутсиз» дейдилар. Ёлғоннинг катта гуноҳ эканлиги *Қуръониинг* бир-нечта оятларида кўрсатиб ўтилган.

Ёлғончиликнинг катта гуноҳлигини шундан билса бўладики, пайғамбаримиз ўз ҳадисларида хатто: **«Ёлғончи Аллоҳнинг душманидир»**, деганлар. Аёнга баён шарт эмас, албатта.

Пайғамбаримиз уч хил ҳолатда эзгу мақсадлар йўлида ноилож ишлатилган ёлғон учун гуноҳ ёзилмайди деганлар, яъни:

- **урушда. Чунки уруш ҳийла ва макрсиз бўлмайди;**
- **эрнинг хотинига мураса учун гапирган ёлғон гапи ва эр-хотинни яраштириш учун ишлатилган ёлғон гап;**
- **икки аразлашган кишини яраштириб қўйиш мақсадида гапирилган ёлғон гап.**

Пайғамбаримиз ёлғон ҳақида яна:

- **ақллиликнинг аломати ёлғон гапирмасликдир;**
- **қўлингдан келмаган нарсани тилингга келтирма;**
- **ёлғон ваъда бериш бекорга душман орттиришидир, деганлар.**

* * *

Бир одам ҳар гал ҳаммомга кирганда: «уним йўқолибди, буним йўқолибди», деб ҳаммомчини ёқасидан тутаркан. Бора-бора отнинг қашқасидек ҳаммага маълум бўлиб қолибди ва уни ҳеч қайси ҳаммомга киритмайдиган бўлибдилар. Бир куни: «Агар бир нима деб даъво қилсам, одам эмасман», деб уч-тўрт кишини гувоҳ қилиб қасам ичиб ҳаммомга кирибди.

Ҳаммомчи дарров унинг кийим-бошини олиб ўзининг уйига бериб юборибди. Ҳалиги одам ҳаммомдан чиқиб «гинг» деёлмабди ва қип-яланғоч баданига камарини бог-лаб, қиличини осиб олибди-да, одамларга караб:

— *Ҳой одамлар, мен-ку ҳаммомчига энди даъво қилолмайман ва даъво қилишга ҳаққим ҳам йўқ, аммо сизлар бу ноинсоф ҳаммомчидан сўранглар-чи, наҳотки мен шўрлик шуидай қиш кунда шу алфозда ҳаммомга келган бўлсам? — деб йиглаб юборган экан.*

* * *

Бора-бора ёлғончининг рост сўзига ҳам халойиқ ишонмай қўяди. Урмон ёқасида яшайдиган бир каззоб одам бўлган экан. У одамларни лақиллатишни ҳуш кўрар,

доим ёлгон сўзлар, агар ёлг-он топилмасагина ноилож рост гапиришга мажбур бўлар экан. Бир куни у «Вой дод! Ёрдам беринглар, қутқаринглар! Мени бўри талайпти!» — деб айюҳаннос солиб қичқирибди. Одамлар қўлларига дуч келган нарсани олишиб, унга ёрдам беришга югириб келибдилар. У эса одамларни мазаҳ қилиб: «Бопладимми сизларни», деб хаҳолаб хандон ташлаб мириқиб кулибди. Бу иш яна икки марта қайтарилибди. Ҳар гал одамлар уни сўкиб-сўкиб тарқалишиб кетишар экан.

Кунлардан бир куни ростдан ҳам ўрмондан икки оч, қутурган бўрилар чиқиб унга ташланибди. У яна додлаб одамларни ёрдамга чақирибди. Одамлар эса энди унга ишонмай қўйган эканлар. Ҳеч ким ёрдамга келмабди. Бўрилар эса уни суяк-суякларигача кемириб ташлабдилар. Елеончини **Тангри таоло** бўри воситаси ила ана шундай даҳшатли тарзда жазолаган экан.

* ^ ч

Ёлғончиликнинг азим гуноҳлардан эканлиги пайғамбаримизнинг куйидаги хадиси муборақларида ҳам айтиб ўтилган: Абдурахмон ибн Абу Бакр ривоят қиладилар:

«**Расулуллоҳ (с. а. в.) уч бор: «Энг катта гуноҳи азимлар хусусида сизларга хабар қилайинми?» — дедилар. Саҳобалар: «Ҳа, ё Расулуллоҳ!» — дейишди. Шунда жаноб Расулуллоҳ: «Омоҳга ширк келтирмоқлик, ота-онага итоатсизлик...» — дедилар-да, ёнбошлаб ётган эрдилар, ўлтириб олдилар. Сўнг: «Ёлгон гап ҳам энг катта гуноҳи азимлардан эмасми?!» — деб такрор-такрор айтавердиларки, биз ҳатто ичимизда: «Қанийди, энди бас қилсалар!» — деб турдик»** («Ҳадис» и жидд, 160-бет).

Ғ и й б а т

Ислом динида ҳаром килинган ишлардан яна бири ғийбатдир.

Сўрадилар: «**Ё Расулуллоҳ! Ғийбат нимадур ?**» Айтдилар: «**Ғийбат — бирор кишининг орқасидан ўзи эшитиб қолса хафа бўладиган айб — нуқсонини айтишингдир**», дедилар. «**Агар ўша айби мавжуд бўлса-чи ?**» деб сўрашди. Расулуллоҳ: «**Агар унинг айбини гапирсанг, уни гийбат қилган бўласан, агар унда йўқ айбини уники деб гапирсанг, унга бўҳтон қилган бўласан**» дедилар.

Ғийбат ҳақида 49- «Хужурот» сурасининг 12-оятида шундай дейилган: «Эй, мўминлар, кўп гумон(лар)дан четланинглар! Чунки баъзи гумон(лар) гуноҳдир! (Ўзгалар айбини кидириб) жосуслик қилманглар ва бирингиз бирингизни ғийбат қилмасин! Сизлардан бирор киши ўлган биродарини гўштини ёйишни хоҳлайдими?! Уни ёмон кўрасиз-ку, ахир! Аллоҳдан кўрқингиз! Албатта, Аллоҳ тавбаларни қабул қилувчи ва раҳмли зотдир!»

Саҳобалардан Абу Зарр ривоят қилади:

АллоҳРасули буюрдилар:

— **Ким бир мусулмонни ёмонлик қилиш мақсадида унга қарши ноҳақ гап тарқатса, Аллоҳ шу қилмишига яраша қиёмат куни дўзахга оттиради.**

Саҳобалардан Жобир ва Абу Саид ривоят қиладилар:

Аллоҳ Расули буюрдилар:

— **Ғийбатдан тийилинг. Ғийбат ҳақиқатан ҳам жуда ёмондир. Зеро, киши зино қилади, сўнгра тавба қилса, Аллоҳ унинг тавбасини қабул қилиши мумкин. Ҳолбуки, гийбат қилинган киши гийбат қилган кишини кечирмагунча Аллоҳ ҳам уни асло кечирмайди.**

Абу Ҳурайра накл этади:

Аллоҳ Расули буюрдиларки:

— **Ким бу дунёда бирор мусулмон кишининг гўштини еса (яъни гийбатини қилса), Киёмат куни у кишининг гўштини унга тақдим этилади ва: «Е буни мурдасини, чунки сен уни тириклик чоғида егандинг!» — деб мажбуран едирилади, Сўнг дўзахга оттирилади** (Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошафат ул-қулўб. Т.: «Адолат» 2002).

Ғийбатчи, бўҳтончилар ҳақида Қуръони каримда алоҳида «Хумаза» сураси келтирилган. Унда ҳадларидан ошиб бировларнинг обрўларини тўкиб юрадиган ғийбатчи — бўҳтончи кимсалар албатта дўзах азобига дучор қилинишлари ҳақида аниқ сўз юритилган. Унинг биринчи ояти жуда қисқа ва кескин бўлган:

«**Барча** (кишиларга дилозорлик қилиб, уларнинг обрўларини тўкиб юрадиган) **бўхтончи** — **ғийбатчиларга ҳалокат бўлғай**».

Ана энди қарангки, беш маҳал намозларини адо этиб, нафл намозларини ҳам қанда қилмайдиган, аммо «мазза қилиб» бировларни ғийбат қилиб, уларга бўхтон тошларини отиб юрувчи баъзи бир диний «биродар» (хумаза)лар охиратда **Аллоҳга** нима деб жавоб берарКИНЛар? (гап эгасини топади).

Ривоят қилурлар. Расулуллоҳ с.а.в. дедилар: Уч гуруҳ одамлардан ҳазар қилинг:

1. Ғофил уламолардан.

2. Лаганбардорлик билан маддоҳлик қилувчи фуқаролардан.

3. Жоҳил шайхлардан. («Зубдатул — ваъизиндан).

Бир марта қилинган ғийбатнинг гуноҳи юз марта зино қилгандан ёмонроқдир (Абу Хомид Ғаззолий. Мукошафат ул—қулуб. Т.: «Адолат» 2002. 81-бет).

% # *

«Диннинг ғилофи нима?» деб сўралганда айтдилар:

— чорасиз қолгандагина гапирмоклик;

— дунё ишларига иложсиз қолгандагина аралашмоклик;

— ноилож қолгандагина инсонларга қўшилмоклик.

<<Ёлеизсен — бари сеники, икковлонсен — ярми сеники,

Озодсен — эркинсен, эркинсен — озодсен».

Бу ҳикматларнинг маъноси жуда чуқур бўлиб, киши маълум бир ёшга етиб, ҳаёт, турмуш тажрибалари тўплангандан кейин тўлиқ англашилади.

Хасислар, оч&ўз суллоҳлар, ҳасадгўйлар ва уччига чиққан тамагирлар

Бу тоифага кирадиган одамлар жамиятда, орамизда тез-тез учраб турадиларки, халқимиз улар устидан кулиб, ажойибу-ғаройиб ривоятлар, латифалар ва ҳикоётлар яратганлар.

Уларни халқимиз хасис, зиқиа, пасткаш, қизғанчик, баҳил, қурумсок, нокас, ҳарис, мумсик, нон емас, текинтомок, текинхўр, болохўр, ҳаромхўрлар деб атаганлар.

Ўзларида шундай чиркин «хислат»лари бор нафс бандалари зора бу ҳикоётлардан ибрат олсалар деган мулоҳаза билан, ана шундай иллатлар ҳақида ёзишни лозим топдик.

Ҳурматли суҳбатдош!

Сиз ўзингизни ана шу тоифаларнинг қайси бирига қўшган бўлур эдингиз? Балки сизда шундай «хислат»ларга бироз бўлса-да, мойиллик бордир?

Агар йўқ бўлса сизга Аллоҳнинг марҳамати тегибди деб ҳисоблайверинг.

* * *

Мол-давлатда ўз замонасининг Қоруни бўлмиш катта бир бой ажал гирибонидан маҳкам ушлаганда, ҳаётдан умид узишга мажбур бўлибди ва болаларини атрофига йиғиб, шундай васият қилибди:

— *Эй болаларим, мол-дунё орттириш, бирим икки бўлиши учун не-не заҳматлар чекмадим, қанчадан-қанча узоқ сафарларда бўлдим, жуда кўп йўл азобларини тортдим. Бировга яхши гапирдим, бировга ёмон гапирдим, тўери келганда алдадим, хуллас, бойлик тўплаш учун ҳеч нарсадан қайтмадим.*

Энди агар биров дадаларингни туш кўрдим, қийма билан ҳолвага ҳаваси келибди, шуларни эҳсон қилларинг деса, зинҳор унинг алдовига учманглар. Биринчидан, мен бундай исрофга сабаб бўладиган бўлмаеур гапни ҳеч қачон айтмайман, иккинчидан, ўлик ҳеч нарса емайди.

Агар менинг ўзим ҳам тушларингга кириб, шу илтимосни қилсам, ҳеч қандай илтифот кўрсатманглар, чунки туш деган нарса пала-партиш бўлади: Ундан кейин мен тириклигимда емаган нарсамни ҳеч қачон ўлганимдан кейин ҳавас қилмайман.

* * *

Бир мири учун ўзини томдан ташлайдиган бойга:

— Хасислик ҳам эвида-да, бир мири учун юз юмаламасанг нима қйлади? — дейишса, у:

— Нега энди мен бир кун, бир ҳафта, бир ой, бир йил, бир умрга етадиган молимдан кечар эканман? — дебди.

— Бу нима деганинг? — сўрашибди одамлар.

— Агар бу бир ммрига туз олсам бир кунга етади, ҳаммомчига берсам бир ҳафтага, кир ювувчига берсам бир ойга, сунурги олсам бир йилга етади, мих сотиб олиб деворга қоқсам, бир умрга етади. Шунча кунимга ярайдиган нарсани нега энди эҳтиёт қилмас, қадрига етмас эканман?!

* * *

Бир «нон емас» хасис кабобпазлик қилар экан. Бир куни серсуяк гўшт қовурган экан, ҳеч ким олмабди. Бузилиб қолишидан қўрқиб, еассол қўшнисининг олдига борибди ва унга дебди:

— Бирдан ажал гирибонимдан ушлаб қолса, ҳолимни сўрагувчи бирор кимса топилмай қоладими, деб қўрқаман. Дўконда барра кўзикабобим бор, шуни сенга бермоқчиман, бола-чақанг билан егин. Мабодо ажалим етса, мени ювиб кафанлайсан.

Ғассол рози бўлибди. Кўзикабобни олиб келиб, бола-чақаси билан ебди. Шундан бир ҳафта ўтгач, кабобпаз ғассолнинг уйига келиб:

— Фалон шаҳарга тижорат билан кетяпман, кийиниб чиқ, бирга кетамиз, — дебди.

— Бу нима деганинг, тушунмадим? — дебди мурдашўй.

— Мен сени керак бўлиб қолганингда кунимга жарарсан деб, ижарага олгандим, сен кўзикабобни ебкетарга деб ўйлаганмидинг? — дебди кабобпаз.

Ғассол бечора қовурманинг ҳақини уч баробар қилиб тўлаб, ундан зўрга қутулган экан.

* * *

Ўтакетган хасис, ҳасадгўй бир кишининг сахий қўшниси бор экан. Бу хасис ҳар хил йўл билан унга зарар етказар ва ҳамиша 2-ийбат қилиб, унинг пайини қирқиш ниятида юаркан...

Бир куни хасис қул сотиб олиб, уни жуда яхши парвариш қилибди ва унга ҳаддан ортиқ лутфу марҳаматлар кўрсатибди. У бир кеча марта қулига:

— Мен сени бекорга боқиб юрганим йўқ, бир ҳожатим бор, вақти соати келганда, шуни рўёбга чиқарасан, — деяр экан.

Бирмунча вақт ўтгандан кейин бир куни кечаси қулни томга олиб чиқиб шундай дебди:

— Шуни яхши билгинки, мен бу қўшинининг дастидан жонимдан тўйганман, унга бирор шикаст етказай десам, нуқул ниятим амалга ошмайди. Ҳасаддан на кечаси, на кундузи ҳаловатим бор. Шунча вақтдан бери сени боқиб келганимдан мурод шуки, бу кеча мени қўшинининг томида ўлдириб, ўлигимни унинг ҳовлисига ташлайсан. Азон пайти жасадимни кўрган одамлар уни қотилликда айблаб, қамаб юборишади ва шу билан унинг молу мулки талон-тороғ бўлиб кетади. Мен сени озод қилиб, қог-оз, бу шаҳардан кетишинг учун 50 динор пул ҳам тайёрлаб қўйганман. Сен бу пул билан бошқа ерга бориб, уй-жой қиласан.

Қул бунга жавобан:

— Эй эгам, бу инсон қиладиган иш эмас-ку, сен ўлиб кетганингдан кейин, у ўлди нима-ю ўлмади нима, — деб шунча уқтирса ҳам бўлмабди.

Қул кечаси хожасининг бошини қўшинининг томида кесиб, унинг ҳовлисига ташлабди. Эртасига у бошқа шаҳарга кетиб қолибди.

Бу ҳолдан хабардор бўлган султон одамлари ҳалиги бегуноҳ қўшинини ушлаб қамоққа тиқиб қўйибдилар.

Орадан анча вақт ўтгандан кейин шу шаҳарлик бир савдогар ўша қул бориб қолган шаҳарга борганида қулни кўриб, у билан ҳамсуҳбат бўлади.

Қул унга ўша хожасининг қилмишларини айтиб беради. Савдогарнинг бирга борган шериклари бунга гувоҳ бўладилар.

Савдогарлар юртларига етиб келишгач, бўлган воқеани султон ва қози калонга оқизмай-томизмай сўзлаб берадилар ва бирбечорани қуруқ тухматдан қутқарадилар... Шундай қилиб ҳасадеъининг ҳасад ўти ўз жонига бало бўлибди.

* * *

Кунлардан бир куни хаеис бой ғуломига:

— Эй гулом, нонуштани олиб келгин-у, дарров эшикни ёпиб кел, дўст келиб душман ишини қилиб кетмасин, — деган экан, 2-улом:

— Хожам, хато кетдингиз. Олдин эшикни ёпиб, кейин нонуштани келтир денг, — деган экан.

Хожаси:

— Боракалло! Тарбиям бекор кетмабди, ишининг кўзини билишда мендан ҳам ўтиб кетмоқдасан, — деб мақтаб қўйган экан.

Бир хасисдан:

— Кимни энг довюрак одам деб биласан? — деб сўрашса, у :

— Уйида одамларнинг касур-кусур қилиб томоқ еяётган товушини эшитиб ўта-каси ёрилмаган одамни, — деб жавоб берган экан.

% ^: %

Бир хасис доно одамдан:

— Юмшоқ кўнгиллик ва сабр-тоқат бобида қачон бошқаларга ўрناق бўламан? — деб сўраган экан, у:

— Биров нонингни ушатганда, сен униинг калласини уриб ёрмаганингда! — дебди.

^ ^ ^

Буни доим қарз бериб, кейинидан кайтариб ололмай ғўлдираб юрадиган кўнгли бўшлар ўқимасин.

Кўпни кўрган бир бойнинг олдида бир камбағал одам илтимос билан келибди.

Шунда бой унга:

— Аввало сен менинг биттагина илтимосимни бажар, шундан кейин мен нимаики истасанг бажонидил адо этаман, — дебди.

— Марҳамат, қандай илтимос? — дебди илтимосчи.

— Сендан яккаю ягона илтимосим шуки, мендан бирор нарса тилама ва сўрама, — деб «илтимосчи — ҳужумчи»дан ўзини ҳимоя қилган экан бой.

* * *

Бир текинтомоқ суллоҳ бир йиғинга борганда, ҳамма асал еб ўтирган экан. Кўзи асалга тушиши биланоқ сўлаги окиб, тиржайиб, «Ассалому алайкум!» дейиш ўрнига:

— Асал алайкум!! — деб юборган экан.

*Ўз меҳнатидан нон еган киши,
Ҳотам миннатидан озод ёзу киши.*

^ ^ ^

(Шайх Саъдий)

* Бир кишлоқи шаҳарга келибди. Бундай қараса, новвой тандирдан киши суки кирадиган иссиқ кип-қизил бўлиб пишган нонларни узаётган экан. Очиқиб кетган бечора киш-лоқининг нон ҳидидан кўнгли сушт кетиб новвойга:

— Хой биродар, неча пул берсам, қорним тўйгунча нон берасан? — деб сўрабди. Новвой ўзича ўйлаб, тўрттадан ортиқ ея олмаса керак, деб ярим динор бериб тўйгунингча егин, дебди.

Кишлоқи ярим динорни унга бериб нонни арикда оқаётган сувга ботириб ураверибди. Новвой саватда унга нон ташийверибди. Новвой қараса, кишлоқи ҳали-бери тўядиганга ўхшамайди. Унинг фиғони чикиб:

— Хой биродар, бу аҳволда новвойхонамдаги нонларни барисини еб битирасан-ку, ноинсоф, — деган экан, очкўз кишлоқи:

— Миңча сабрсизлик қиласан, шу арикдаги сув тамом бўлгунча ейман, холос, — деб жавоб берган экан.

Одам ичагин битта нон тўлдирар бас,
Бутун олам неъматини оч кўзни тўйдиролмас.

(Шайх Саъдий)

^ Ф чс

Усти-боши жулдур, юпун кийинган гадойга:

— Нима учун фалончи бойнинг эшигига бормайсан? Раҳми келиб сенга тўн-пўн бериши мумкин, — дейишибди. Гадей у бойнинг ниҳоятда паст, хасис, қурумсоқ ва очкўз эканлигини билар экан, уларга шундай дебди:

— Хечам-да, унинг олдида борсам, ўтган галдагидек эғнимдаги жулдурларимдан ҳам ажралиб, олдидан нўст ташлаган илондек бўлиб чиқаман, — дебди.

ч; ^- *

Бир хасис мумсик одам Абдурахмон Жомийдан маслаҳат сўрабди:

— Уч ақчам бор, қандоқ қилиб шу пулга бир иима олиб тўйгуича есам-у, яна қолганини шу уч ақчага сотиб пулимни ундирсам.

Жомий унга шундоқ дебди:

— Қушхонага бориб, уч ақчанга битта қорин оласан, ичидагини еб, қолганни яна уч ақчага сотасан.

^ ^ уе

Бир хасис кечалари туриб, болалари қандай ётганидан хабар оладиган одати бор экан. Агар улар ўнг томони билан ётган бўлсалар чап томонга ағдариб:

— Ҳа, падарқусурлар, чап томонга ётсаларинг ўласанларми! Наҳотки ўнг томонини босиб ётганда овқат дарров ҳазм бўлиб, тезда қорин очишини билмасаларинг! — дер экан.

* * &

Бир шаҳарлик одам кишлоқи дўстининг уйига меҳмон бўлиб келган экан. Улар бирга овқатланиб ўтирганларида, бирдан уй эгасини кўзи меҳмоннинг олаётган луқмасидаги килга тушиб қолибди ва унга:

— Меҳмон, қўлингиздаги луқмангиздан қилни олиб ташланг, — дебди. Меҳмон қўлидаги луқмани дастурхонга қўйиб, қўлини артаркан:

— Меҳмоннинг луқмасидаги қилни кўрган кўз олдида таом ейиш макруҳдир — дебди.

Маданиятли, одобли одам ҳеч қачон овқатланаётган одамнинг овқатига асло қарамаслиги керак. Бу беодобликка киради. Сук, кинна, кўз тегиши каби нарсалар ҳам албатта бор нарса.

Дунёда хатто шундай халқлар ҳам борки, улар киши кўзи олдида умуман ҳеч қандай овқат емайдилар. Улар хатто оилада ҳам бирга ўтириб овқат емайдилар. Овқат еган одамга ва унинг овқатига қараш, ёки овқатни бошқаларга кўрсатиб ейиш, уларнинг урф-одатлари бўйича, киши кўзи* олдида жинсий алоқа қилишдан ҳам уятлироқ ҳисобланар экан.

* * *

Бир хасиснинг оррик қирчанғи оти бор экан. Ундан:

— Нега отингга арпа бермайсан? — деб сўрабдилар.

— Бир кеча-кундузда ўн кило арпа ейди-ку, — дебди у.

— Нега бўлмаса у бунчалик озг-ин?

— Ахир мен ундан бир ойлик арпа қарздорман-да, деб муеомбирона кўзини қисиб қўйган экан.

* * #

Жобир деган киши тамагирликда ном чиқарган экан. Ундан:

— Сен қай даражада тамагирсан? — деб сўрашган экан, у шундоқ жавоб берибди:

— Тамам ҳозир шу даражага етдики, қайси уйдан тутун чиқса, менга овқат пиширяптилар, деб ўйлайман. Шу умидда шўрва олиб келиб қолишар деб, қотган нонларни тайёрлаб кутиб ўтиравераман. Агар умидим пучга чиқса, ноилоҳж ўша нонларни сувга ивитиб еб ўтираман.

Агар сополфуруш растасидан ўтиб қолсам-у, у ерда бировнинг коса ё лаган сотиб олаётганини кўрсам, бу коса ё лаганда менга овқат берса керак деб, термулиб қоламан.

Мисгарлик растасидан ўтиб кетаётган бўлсам-у, мабодо мисгарнинг мис лаган ё мис коса ясаётганини кўрсам, уларни сотиб олган одам менга шу идишларда

овқат юборишлари мумкик, деган умидда мисгардан лаган ва косани каттароқ қилиб яса, деб илтимос қиламан.

Кўчада кетаётган бўлсам, томданми, дарчаданми қўшни қўшнига бирор нарса ташласа, менинг этагимга тушиши мумкин деб, этагимни кўтариб юрамаи. Осмондан еозми, турналарми учиб ўтаётган бўлсалар ҳам, улар тухум кмилиб ташлаб юборишлари мумкин деган ўйда, этагимни кўтариб тураман.

Кечқуришлари бўлса қўшнилар кечки овқатларидан олиб чиқиб берармикинлар деган умидда доим эшигимни очиб қўйиб пойлаб ўтираман.

Агар кўчадан келин олиб ўтмоқчи бўлсалар, адашиб келинни меникига олиб кирмасмиканлар деб дарров ҳовлимни супуриб-сидириб, сув сепиб, эшикни очиб ўтираман.

«К ў з» т е г и ш и

Юкорида санаб ўтилгак бундай ўта салбий иллатлардан ташқари халқимиз ўртасида (бошқа халқларда ҳам) кишига, нарсаларга зиён-заҳмат, мусибат келтирувчи ёмон, оғир назар билан караш — «кўз тегиш» деган ходисалар ҳам бўлиб, бу ҳам хасислик, ичикоралик каби энг ёмон салбий ишлардан саналади.

Кўз тегишни бор нарса эканлигини пайғамбар алайҳиссалом ҳам ўзларининг ҳадиси муборақларида айтиб ўтганлар.

Бу борада шуни айтиб ўтиш керакки, «кўз» ҳамма инсонда бор ҳислат бўлиб, ҳар бир одамда ҳеч бўлмаса, «зиғиртак» бўлса ҳам бўлар экак.

Ҳар бир инсон «кўз»ининг «қаттиқлик» даражасини ўзи яхши билади. Шунинг учун бировга зиён-заҳмат етказиб қўймаслик учун бировга қараганда, бировнинг уйига кирганда, уй-жой, дарахт, мол-ҳолларга, кичик болаларга ва ҳоказоларга қараганда кўзини ва тилини инсоф билан тийиши керак.

Айтишларига қараганда, «кўзли» киши бирор нарсага ҳайратланиб, ажабланиб, койил қолиб, ҳасад, сук ва ичикоралик билан назар ташласа-ю, аммо бун тилида айтмаса, кўз камрок даражада тегар экан. Аммо бун ошкора тили билан айтса, кўз тўлик тегар экак.

Халқимизнинг «Кўз» — етти дарёни ҳам қуритар!» деган ибораси бекорга айтилмаган.

Кексалардан эшитганманки, 1950-йилларда бир куни кўча юзасидаги чойхонада «кўз»и бор бир қария ўз тенги чоллар билан чой ичиб гурунглашиб ўтирган экан. Унинг «кўзи қаттиқ»лигини ҳамма билар экан. У нимага астойдил назарини ташласа, ўша нарса қуримай қолмас экан. Шунинг унун кўп жойларга уни таклиф этмас эканлар.

Бир куни чойхона олдидан бир одам ажойиб отини гижинглашиб ўтиб кетаётган экан. Ҳам-ма унга ҳайрат ва ҳавас билан қараб қолибди.

Шунда чолнинг ёнида ўтирган бир киши ҳалиги «кўзли» чолга ҳазиллашиб:

— Раим ота, анави келаётган огага назарингизни ташлаб йиқита оласизми? — деб сўрабди.

ЧОА, ҳозир кўрасан, деб отга тикилиб:

— Войбўй /// Анави отни қаранглар-а, зап келишган от эканми, бунақасини умрим бино бўлиб энди кўришим, қаердан олди экан-а, бу отни ? — дейиши билан от етти қадам босиб, қоқилиб йиқилибди ва ўша ернинг ўзида типирчилаб-типирчилаб ўлиб қолибди.

Иолнинг гапини отлиқ эшипгиб кетаётган экан, отдан йиқилиб тураётганида у ёқ-бу ёғ-уни қоқиб чолга қараб:

— Во ажабо! Бу шайтон чолни зап ўтқир кўзи бор эканми, бир нигоҳ ташлаганда отни ўлдирди-я, ё тавба?! Кўзинг қурсин, — деб сўкина-сўкина ўз йўлига кетибди.

Чолниўша заҳоти иккала кўзи хиралашиб, бир кундан кейин эса бутунлай кўрмайдиган бўлиб қолибди.

Айтишларича, ўша отлиқнинг ўзи ҳам <<кўзли» одам бўлиб, кўзи ҳатто тошни ҳам ёрар экан.

Айтишларича, «кўзли» одамлар бирор нарса деганларида унга қараб: «Субҳоналлоҳ!, Субҳоналлоҳ!, Субҳоналлоҳ! Кўзинг ўзингга урсин», деб уч марта чап елкасидан ошириб туфлаб қўйиш керак экан.

Пайғамбаримиз ҳам кўз тегишдан асралиш мақсадида «Ихлос», «Фалақ» ва «Нос» сураларин ўкиб, юз, бош, қўл, баданларини қўллари етадиган қисмигача силаб ўзларига ўздари дам солиб кўяр эканлар.

Сахийлар

Энди бахилларнинг акси — сахийлар ҳақида ҳикоя қиладиган бўлсак, жаҳонда сахийлик ва карами кенглик тимсоли бўлган Хотам Тоий бир катта думалоқ гумбаз сифат иморат солдирган ва унинг етмишта дарча (дераза)си бўлган экан.

Тиланчилар ҳар куни шу гумбаз атрофида тизилишиб, ҳар бири дарчага қўл чўзар ва Хотам уларнинг қўлига бирор нима берар экан.

Хотам оламдан ўтгач, акаси унинг ишини давом эттирмоқчи ва укаси сингари сахийлик билан ном чиқармоқчи бўлиб гумбаз ичига кириб ўтирмоқчи бўлибди. Онаси унга:

— Болам, бу ниятингдан қайт, бу жуда оеир, мушкул ш.и, сен икки дунёда ҳам уканг Хотам бўлолмайсан, — деса ҳам ҳеч қулоқ солмабди.

Шундан кейин у ўз сўзида қатъий туриб олгач, онаси уни синаб кўрмоқчи бўлибди. Эски чувринди кийим топиб кийиб ўзини кўринишини ўзгартириб гумбаз дарчасига қўл чўзибди ва тегишли садақасини олибди. Кейин юриб иккинчи, учинчи, тўртинчи, бешинчи дарчалардан ҳам қўл чўзиб садақа олибди. Хотамнинг "акаси қайта-қайта чўзилган бу қўлларни таниса-да чидам билан садақа бераверибди.

У олтинчи марта қўл чўзганида, Хотамнинг акаси чидаб туролмабди: «Ҳой кампир, ҳозиргина қўл чўзган эдинг-ку, бу олтинчи маротаба қўл чўзишинг», — деб уришиб берибди.

Кечқурун ўели уйга келиб онасига бир кампир олти маротаба қўл чўзиб тиланчилик қилганини ва уни уришиб берганини сўзлабди. Шунда онаси:

— Болажоним, сенинг қўлингдан бу иш келмайди, демаганмидим? Ўша кампир мен эдих. Бир куни укангни синаб кўриш мақсадида мен етмиш дарчага етмиш маротаба қўлимни чўзиб, хайр тилаганман. Уканг қайта-қайта чўзилган қўлни таниган бўлса-да, бўш қайтармаган ва уялтириб мулзам ҳам қилмаган эди. Иккин-гизнинг феълү атворингиз гўдаклигингиздаёқ қарама-қарши эди. Бунини мен сизларни эмизаётган чоеларимдаёқ пайқаганман. Сен ҳар гал эмганингда бир сийнамни оезингга солиб. иккинчисини бир қўлинг билан маҳкам чангалаб олар эдинг. Уканг бўлса, зўрлаб тиқиштиришимга қарамай, сийнамни оезидан чиқариб ташлайверар эди. Табиатларингни бир-бирига хилофлиги ўшандаёқ менга маълум бўлган эди, — дебди онаси.

Кадим-кадим замонлардан бери олижаноб араб қавмлари хасисликдан ор қилардилар:

Оч—ялагоч қоламан деб кўрқма асло, беравер !

Ризқ азалдак бўлингандир, ўйнаб-кулиб юравер !

Хасисликдан фойда йўқдир бу вафосиз дунёда,

Берган билан, кам бўлмассан, бахтинг бўлур зиёда.

И з о ҳ: Хотам Тоий тарихий шахсдир, у арабларнинг Нажд вилояти, Той қаби-ласининг бошлиеи ҳам шоири бўлиб, унинг тўлиқ исми Хотам Абу Адийй ибн Абдул-лоҳ ибн Саъддир. У Исломдан сал олдинроқ, милодий 500 йиллар охирида яшаган. 630 йилда бу қабила билан бўлган урушда унинг қизи Сафона ислом лашкарларига асир тушган. Отасининг ҳурмати туфайли пайеамбаримиз унга кўп мол-мулк бериб озод қилиб юборган ва: «Хотам мусулмон бўлмаса-да, ислом фазилатидаги киши эрди», деган эканлар. Кейин Сафонанинг укаси қабила бошлиеи Адийй барча қабила аҳла-ри билан пайеамбаримиз олдиларига келиб, ҳаммалари Ислом динини қабул қилган-лар.

* * *

Хотам Тоийдан ўзингдан ҳам саҳийроқ одамни учратганмисан, деб сўрабдилар. Хотам:

— Ҳа, кўрганман, — деб жавоб берибди.

— Каерда кўргансан?

— Чўлда кетаётганимда узоқдан кўзимга кўримсизгина бир кулба, кулбанинг олдида боелаб қўйилган бир соеин эчки кўринди. У ерга етиб борганимда, от дукурини эшитиб, ичкаридан бир мўйсафид менга пешвоз чиқди ва отдан тушишимга ёрдам қилди. Бироздан кейин унинг ўели келиб, очиқ чехра билан саломлашиб, ҳолаҳвол сўради. Мўйсафид ўелига қараб:

~ Болам, эчкини бисмил қилиб таом ҳозирла, меҳмонни зиёфат қилиш керак, — деди. Уели:

— Ижозат беринг, аввал бориб, ўтин териб келай, — деди. Мўйсафид:

— Сен чўлга бориб, ўтин олиб келгунингча анча вақт кетади. Меҳмонни оч олиб ўтириш одобдан эмас, — деди.

Мўйсафиднинг иккита найзаси бор экан, ўша найзаларини синдирди, эчкини сўйди ва бирпасда овқат тайёрлаб дастурхонга олиб келиб қўйди.

Уйнинг у ёқ-бу ёеига разм солиб қарасам, унинг бутун бор-йўеи шу соеин эчки ва найзаси экан, уларини ҳам меҳмоннинг пойқадамига сарф қилиб юборди.

Чолдан, мени танийсанми, деб сўрадим. Чол:

— Йўқ, танимаيمان, — деди.

— Мен Ҳотам Тоий бўламан, саройимга кел, бу қилган яхшиликларингни ҳиссасини чиқарай, — дедим,

Бунга жавобан чол:

— Биз меҳмондан зиёфат пули олмаймиз, — деди ва шунча қилсам ҳам мендан ҳеч қандай ҳадя қабул қилмади.

Мен мана шу мўйсафидни ўзимдан кўра сахийроқ деб биламан.

Агар уйидан чиқариб берса

Бору йўқ яримта нонини гадо,

Ярим хазинасин берган подшоҳдан

Сахийлик бобида шу гадо аъло!

Абдурахмон Жомий (Ш. Шомухамсдов таржимаси)

Меҳмонни улуғлаш кераклигини **Аллоҳ** таоло ўзининг пайғамбари Мусо а.с.га қуйидагича амр қилган:

Ҳикоят. Ривоят килурларки, **Аллоҳ** субҳонаҳу ва таоло Мусо а.с.га: «Ё Мусо, ўз меҳмонингни севгин ва **Менинг** меҳмонимни иззат-хурмат қилгин. Агар ўз меҳмонингни **Мен** айтгандек эъзозласанг, сенга жаннатимни бераман ва агар **Менинг** меҳмонимни эъзозласанг, дийдоримга насиб этгумдир». Мусо а.с. муножот қилиб: «**Илоҳо**, менинг меҳмоним ким ва Сенинг меҳмонинг ким?», — деб сўрадилар. «Ё Мусо, таом тайёрлаб, ўзинг чақириб олиб келган меҳмон сенинг меҳмонинг бўлади. Сенга хабар бермасдан уйингга келган меҳмон **Менинг** меҳмонимдир», — деган ваҳй келган экан. (Ўзи келган меҳмон — атои Худодир!).

Ҳазрат Али деганларки:

— **Кимнингки ҳождати чиқмаса, сабабини ўздан қидирсин. Марҳамат қилмаганга Аллоҳ ҳам, бошқалар ҳам марҳамат қилмайди** (Абу Ҳомид Ғаззодий. Мукофифат ул—қулуб. Т.: «Адолат» 2002).

✧ ~ ✧

Киши катта бўлган сари ўзининг яратилган асл табиий хилқатига яқинлашиб бораверади.

Бу ўринда шуни айтиб ўтиш керакки, баъзан болалик ва ёшликдаги дўстлик, йиллар ўтиб, кишининг ёши катталаша борган сайин барҳам топа борадики, бунинг туб сабаби киши ўзининг асл яратилган табиати ва хилқатини эгаллай бошлаши билан боғлиқ бўлади.

Болалик ва ёшликда инсонлар дастлаб соддадил, ҳаммага ишонувчан, самимий.оккўнгил. беғубор бўлиб, вақт ўтган сайин, ўзининг асл яратилган табиати ва хилқатига яқинлаша бориб, бир-бирларидан тобора фарклана бошлайдилар ва йиллар ўтган сари бу хислатлар ўзини тобора яққол, чуқур намоён этади. Натижада кўпинча инсон ўзининг яратилган табиатини эгаллайди. Болаликда деярли барчада бўлган ижобий хислатлар урнини салбий хислатлар эгаллай бошлайди, гўё олтин суви юритилган мис узукни аста-секин «миси чиқиб» боравергани сингари.

Бу борада таълим-тарбиянинг роли ҳам катта, аммо кишининг асл яратилган табиати

кўпинча ҳал қилувчи рол ўйнайди. Биринчи навбатда ўзининг асл яратилган табиати, хилқати, иккинчи навбатда муҳит, шароит, яхши ёки ёмон одамлар таъсири, эгаллаган билимлари, ҳаётдан олган сабоқлари, таълим ва тажрибалари натижасида инсонлар «яхши» — «ёмон»га ажраладилар. Бири «оқкўнгил», бирининг «ичикора», бири ўғри, иккинчиси тўғри, бири ғайратли, иккинчиси ишёқмас дангаса, бири вафодор, садокатли, иккинчиси бебурд, бири ақлли, иккинчиси меъров, анқов, бири очик кўнгилли, иккинчиси писмиқ, бадқовок, бири инсофли, виждонли, иккинчиси ғирром ва муттаҳам, бири оғир, вазмин, босиқ табиатли, иккинчиси енгилтак, бетайин, бири мард, жасур, иккинчиси номард, кўрқоқ, бири озода, саранжом-саришта, иккинчиси шалтоқ, палид, пала-партиш ва ҳоказо бўлиб етишадилар.

Шу сабабли ҳам ота-боболаримиз ўғилга киз танлаётганда, ота-онаси, аждодлари ва зотини суриштирганлар, чунки ҳозирча беғубор бўлган ёш кизча барибир кейинчалик «зотига» тортади. Бу борада *«Гўшти асли қартадир, асли зотга тортадир»* деган халқ ибораси бежиз айтилмагандир.

Ёшликдаги дўстликка путур етишининг яна бир сабаби, киши кексайгач, турмуш тажрибалари натижасида таҳлилчи, азмойишчи, мулоҳазали, фикрли, узокни кўзловчи, тафаккурли ва нозик табиатли бўлиб қолади ва натижада у дўстини яхши, ёмон томонларини хис этиб, учинчи кўз — калб кўзи билан ҳам кўра бошлайди.

Масалан, дўстингизни қисман гапидан, асосан сизга нисбатан қилган ишидан қандайлигини билиб олса бўлади. Бир-бирини ёқтирмайдиганлар, табиий хилқатлари турлича бўлганлар, яъни «юлдузи юлдузига» тўғри келмайдиганлар кўпам андишага бориб ўтирмай бир-бирларидан йироқлашганлари маъқул. Акс ҳолда (баъзан), «ишонмагил дўстингга, (кези келса) сомон тикар пўстингга» мақоли амал қилиб қолиши ҳам ажаб эмас...

Хуллас, бу хусусда гапирсак гап кўп, фикрларимиз турли-туман, мунозарали бўлиши табиий. Шунинг учун мунозараларни ўзингиз давом эттира қолинг.

О Д И Л Л И К ,   а д о л а т

Нақл қилишларича, ҳазрат Умар разийаллоҳу анҳу Ануширвони одилнинг отаси вафот этганида, унга мотам тутган эканлар. Саҳобалардан бири Ануширвоннинг кофир отасига таъзия тутганларининг сабабини сўраганда, ҳазрат Умар унга бунини Ануширвоннинг ҳурмати учун қилганини, чунки Ануширвон адолат бобида унга устоз эканлигини, устоз эса отангдек (отангдан эмас) улуг-дир, деган ҳикмат ҳурматида унга ҳамдардлик билдириб таъзия тутганлигини айтиб, бу воқеанинг тафсилотини сўзлаб берган эканлар. Воқеа шундай бўлган экан.

Ҳазрат Умар ҳали Исломни қабул қилмасидан бир неча йил олдин, ёшироқ пайтларида, Ануширвоннинг укасига бир чопон, ўғлига бир чопон сотган, аммо улар чопонни олиб пулини бермаганлар. Умар бу ҳақда подшоҳ Ануширвоннинг олдига арз қилиб борган. Ануширвон Умарнинг гапига тушунмай, тилмоч чақиртирган. Тилмоч бу воқеани подшоҳга рўй-рост таржима қилиб бермоққа тили бормай, Умар сизни ўзининг арабий тили билан ҳақорат қилди, деб айтади. Подшоҳ даргазаб бўлиб уни ҳайдаб чиқаради. Эртасига яна шу иш қайтарилади, подшоҳ уни яна ҳайдаб чиқаради. Учунчи кун Умар баланд овозда: «Эй золимлар! Менинг ҳаққимни беринглар», деб бақирган. Шу кунини подшоҳнинг олдига араб тилини биладиган одам ўтирган эди. У одам Умарнинг сўзларини рўй-рост таржима қилиб берган. Тилмоч эса мулзам бўлиб, афсусланиб <<тилини тишлаб» қолган.

Шунда Ануширвони одил дарг-азаб бўлиб дарҳол ўрнидан туриб: <<Эй халойиқ! Менинг ўғ-лим ва укамнинг зулмидан даргоҳимга бундай шикоятлар келадиган бўлса, менинг одиллик номимдан нима фойда», — деб сакраб ўрнидан туриб, ўзини тахтдан пастга ташлаб, тупроқ устига ўтириб олади ва бошидан тупроқ сочади. Кейин Умарнинг ҳақини улардан ундириб, ўзидан ҳам уч тилло қўшиб беради ва уни уч кун овоза қилиб сарсон бўлганига рози бўлишини сўрайди.

Умар унга нима сабабдан тупроққа ўтириб олганини айтсагина рози бўлишлигини айтади. Ануширвон бунинг икки сабаби борлигини баён қилади: «Бири, — дейди у, — даргоҳимга зулм кўрган мазлум дод деб келиб, мендан адолат тополмай ва

ҳаққини ололмай кетганига таъзия тутдим. Иккинчиси, бир мазлумнинг бошига келган зулмга барҳам бермай, уч кунгача саргардон қилган подшоҳнинг бошига тупроқ тортилсинки, бундай подшоҳни бўлганидан ўлгани афзал, деб тупроққа ўтириб бошимдан тупроқ сочдим», — деб жавоб берган.

Шундан сўнг Умар ҳаққини олиб, рози бўлиб, уйига қайтиб келган. Уч кундан кейин унинг олдига бир киши келиб Ануширвони одил ўели, укаси ва тилмочни дорга осгани хабарини беради.

Ўшанда ҳазрат Умар бу сўзни эшитиб, Ануширвон кофирлик ҳоли билан бундай адолат қилиб, ўз ўели ва укасини риоят қилмай, ҳақ, адолат йўлида ўлдирганига таҳсиилар айтиб ундан ибрат олган экан.

Ҳазрат Умар разийаллоҳу анҳунинг ўзи ҳам адолат ва тадбирда Ануширвони одилдан қолишмасликка ҳаракат қилиб халифаликни бошқарган ва унга саҳобалар томонидан Умар ул-Форуқ (адолатли Умар) деган сифатий тахаллус берилган.

Ҳазрат Умар разийаллоҳу анҳу халифалик тахтига ўтирганидан кейин, катта айб иш қилиб қўйган ўз ўелини адолат қоидаларига риоя қилиб дарра билан кал-таклатган. Ўели дарра зарбини кўтара олмай ўлган.

Шундай қилиб, тарихда номусулмондан Ануширвон ва мусулмонлардан ҳазрат Умар одиллик тимсоли бўлиб қолганлар.

Шариатни хос тутқан, тариқатни рост тутқан,
Ҳақиқатни ҳўб билган адолатлие Умардур.

Ўелин чорлаб келтурган, дарра уруб ўлтурган,
Адл қилиб йўл сўрган адолатлие Умардур.

(Ахмад Яссавий)

* * *

Яна нақл қиладиларки, жаҳонда одиллик тимсоли бўлган Ануширвони одилининг отаси вафот этгач, ўрнига Ануширвон подшоҳ бўлиб отасининг тахтига ўтирган экан. Шундан сўнг у мамлакатдаги барча уламо, фузало ва ҳукамоларни тўплаб уларга: «Дунёда ҳамма нарсадан нима яхшироқ?» — деб савол берган.

Уларнинг бири у, бири бу деб, турли-туман жавобларни айтадилар. Аммо уларнинг жавоблари подшоҳни қониқтирмайди. Шунда улар ичида ўтирган қашшоқ бир одам ўрнидан туриб: «Эй подшоҳи олам! Дунёда ҳамма нарсадан уч нарса яхшироқдирки, уларнинг биринчиси — хотин, иккинчиси — ўлим, учинчиси — муҳтожлик», — деди. Ануширвон унга қараб: <<Во ажабо! Дунёда ҳаммадан ёмонроқ нарса шу уч нарса эди шекилли, сен қайси далил билан уларни яхши деб айтяпсан?» — деб сўради.

У: «Эй подшоҳи олам! Агар дунёда хотин бўлмаса эди, сиздек нодир вужуд туеилмас эди, агар ўлим бўлмаса ва отангиз ўлмаса, сиз подшоҳ бўлиб бундай тожитахтга, салтанатга эга бўлмас эдингиз ва агар дунёда муҳтожлик, манфаатдорлик бўлмаса эди, мен ва мен кабилар сизнинг хизматингизга келмас эдик, итоат этиб бу ерларда ўтирмас эдик. Бас, сизнинг бундай тахту бахтга эга бўлишингиз хотин, ўлим ва муҳтожликнинг ҳосиятидандир», — деб ўзининг муҳтожлигига ишора қилиб жавоб берган. Унинг бу сўзлари Ануширвонга ниҳоятда маъқул тушганидан, унга минг тилло ва бошдан-оёқ саруполар бериб ҳушнуд қилган экан.

Қирқ ҳазина давлати бор Корун
ўлиб йўқолди,

Нўширвоннинг яхши номи

дунёда ҚОлди.

(Шайх Саъдий)

Қиссаларда келишича, бир куни Мусо алайҳиссалом Аллоҳдан Ўзининг адолатидан бир намлуна кўрсатишини илтижо қилиб сўрайди. Аллоҳ унга бир ҳувиллаган кимсасиз бир чўлга бориб ўтиришни амр қилади. Мусо ўша ерга бориб тўрт тарафга диққат билан қараб ўтирар экан, узоқдан бир отлиқ — суворий пайдо бўлди. Сиворий келиб тое этагидаги чашмадан отига сув ичирди. Ўзи ҳам отдан тушиб

ечиниб юз-қўларини ювди ва ҳамёнини унутиб шу ерда қолдирди-да, отига миниб йўлига равона бўлди.

Кўп ўтмай, ўша ерга бир бола келди. У ҳам сув ичиб, юз-қўларини ювиб кетаётганида, олтин солинган ҳамённи кўриб қолди ва уни олиб хурсанд бўлиб сакраб йўноқлаб ўз йўлига кетди. - •, - • &i „;.*;...>т.Лук . . .;»

Шу пайт ҳассасини тошларга ура-ура бир сўқир одам келди. У сув ичиб булоқ олдидан энди нари кетган эди, ҳамёнини унутган суворий қайтиб келиб қолди ва ҳамёнини қидира-қидира топа олмади. У у ёқ-бу ёққа аланглаб қараган эди, нарироқда ҳассасини дўқиллатиб кетаётган кўрни кўриб қолди. Отлиқ тезда унинг олдига бориб, ёқасидан бўеиб, ҳамёнини беришини талабқилди. Кўр унга ҳеч қанақа ҳамённи кўрмаганини, олмаганини айтди. Отлиқ:

— Букимсасиз ерда сендан бошқа ҳеч ким йўқ. Олтин тўла ҳамёнимни сен олгансан, — деб г-азаб билан кўрни уриб, бўғ-иб ўлдириб қўйди. Кўрнинг ҳаммаёеини титкилай-титкилай ҳеч нима топа олмагач, сўкина-сўкина ўз йўлига кетди. .

Шунда Мусо алайҳиссалом:

— Е Раббий! Бу ҳозир мен кўрган воқеа адолат эмас, зулм бўлди-ку, чунки ҳамённи сўқир олмаган эди-ку, — деб Аллоҳга муножот қилди.

Жаноби **Ҳақ:**

— Эй Мусо! Бу кўрганларингнинг ҳаммаси Менинг адолатимдир, илмим, ботин, еайбдир, ҳукмим зоҳирдир. Отлиққа ҳамённи унуттирдим. Бола келиб ҳамённи топиб олди. Чунки ҳамён боланинг ҳаққи эди. Отлиқ олтин тўла ҳамённи боланинг отасидан олган эди. Боланинг отаси ўлди. Бола бун билмас, бошқа гувоҳлар эса йўқ эди. Отлиқ пулни болага бермади. Кўр эса бир вақтлар, кўзи очиқлигида, шу отлиқнинг отасини ўлдирган эди, аммо бунга шохид йўқ, қотил кўр бемалол юрарди. У одамнинг ўлгани унутилган эди. Ё Мусо! Сен адолатимни кўришни истаган эдинг. Мана, ҳозир бутун адолатим кўз ўнгингда намоён бўлди. Бола отасининг ҳаққини олди. Отлиқ отасининг қотилини ўлдириб, ўзи билмаган ҳолда отасининг қасосини олди. Илоҳий адолатим адо этилди.

Қиссадан ҳисса шуки, киши ҳеч ким кўрмади, ҳеч ким билмади деб бирор ёмон ишни қилишдан тийилиш керак. Килмиш-қидирмишдир. Ҳар ким албатта экканини олади. Барча ишлар Аллоҳнинг кудрат кўзгусида кўриниб туради ва илоҳий адолат олдида шакшубҳасиз жазосини у дунёдагина эмас, балки бу дунёнинг ўзида ҳам муқаррар олади.

Шундай қилиб баъзан бизга адолатсизлик бўлиб кўринган айрим ҳодисаларга, ишларга дуч келганимизда бунинг замирида бизга маълум бўлмаган ана шундай мавҳум сир-синоатлар ётишини эсдан чиқармаслик керак. **Аллоҳ** улуғ, кудратли, барча нарсаларни билгувчи доно ва адолатли зотдир !

Адолат ва одиллик бобида яна шуни айтиб ўтиш керакки, Америка қитъасини очган генуялик (Италия) Христофор Колумб (1451—1506) Испания қироли ва қироличаси эр-хотин Фернандо ва Изабеллалар билан янги ерлар кашф этиш ва у ерлардан келадиган барча кўринишдаги даромадларни ўндан бирини умрбод ўзига олиш, кейин эса бу улушларни ўзининг авлодлари олишлари, ҳамда ўзини янги кашф этилган ерларнинг «вице қироли» этиб тайинланиши ҳақида 1492- йилда ўзаро расмий шартнома имзоладилар.

Колумбнинг 8 йил давомида бир неча бор уюштирган экспедицияси натижасида, Америка қитъаси кашф қилинади, беҳисоб бойликлар Испанияга оқиб кела бошлайди.

Бунчалик бепоеён бой ерлар кашф этилиши ва бунчалик беқиёс катта бойлик Испанияга оқиб келишини қироллар шартномани имзолаётганларида хаёлларига ҳам келтирмаган эдилар.

Қирол ва қиролича бунчалик катта бойлик ва катта лавозим бир киши учун жуда кўп ва катта деб ҳисоблаб шартномани қисман бажардилар. Аммо бир сўзли, ўжар Колумб шартномани тўлиқ бажаришларини талаб қилиб, улар билан бир неча йил ёзишмалар олиб борди.

Қироллар унинг талабини катта миқдорда қондирган бўлсалар-да, Колумб ваъдани тўлиқ бажаришларини талаб қилиб, уларни қироллик судига берди.

Улар ўртасидаги суд улар ва. уларнинг ворислари — ўғиллари ўртасида 200 йилдан кўпроқ давом этди! Ажабо ! Фуқаро ўз қиролига даъво қилса-я!

Чекланмаган ҳуқуққа эга бўлган бу монархларга бир оддий фуқарони «тинчителиш» га иймага монелик қилди экан-а ?!

Кези келди, ана шу мухтожлик, манфаатдорликни биров бўлса-да, шарҳлаб беришга уриниб кўрамиз.

Барчамизга маълумки, инсон табиатан роҳат-фароғат, маишат, айш-ишрат, шону шуҳрат орзусида юради, тўкин-сочинликда бекаму кўст яшашни хоҳлайди.

Ана шу эҳтиёж мухтожлик ва моддий-маънавий манфаатдорликни келтириб чиқаради. Булар шундай кучли қувватдирки, улар ёрдамида ҳаёт ғилдираги доимо айланиб ҳаракатда бўлади. Бундай сифатлар бутун табиатга ҳам тегишлидир, табиатнинг бир бўлаги бўлган инсон ҳам ана шу сифатлар қуткуси билан доим узлуксиз ҳаракатда бўлади, ўзини ўққа-чўққа уради, машаққатли меҳнат қилади, моддий неъматлар яратади, дунёни обод қилади.

Ана шу эҳтиёж, мухтожлик, моддий ва маънавий манфаатдорликни шартли равишда лўнда қилиб «нафс» деб атасак, инсон ўзининг ана шундай сифатлардан ташкил топган нафсини қондириш йўлида ҳар қандай қийинчилик ва машаққатлардан, ҳатто азоб-уқубатлардан ҳам қайтмайди. Керак бўлса, ҳар қандай тубанликка ҳам боради, алдайди, мунофиқлик қилади, ёлғон гапирди, бировларнинг ҳаққини ейишга, мулкни ўзлаштириб олишга ҳаракат қилади, ўғирлик, талончилик, босқинчилик қилади, одам ўлдиради, зино қилади, юз минглаб, миллионлаб инсонларни ҳалок қилувчи урушлар олиб боради.

Нафсни қондиришнинг усулларида бири бойлик, амалдорлик (мансаб) ва шон-шуҳратга интилиш бўлиб, киши бу уч нарсани эгаллаш учун ҳатто бола — ота-онасини, акаси — укасини, укаси — акасини, қариндош-уруғ — бир-бирларини ўлдиришгача бориб етадилар. Бундай ваҳшийлик ҳатто ҳайвонот дунёсида ҳам кузатилмайди.

Бу уч нарсанинг энг кучлиси мансаб-амалдорлик бўлиб, у бойлик ва шон-шуҳратнинг манбаи бўлгани учун, иккисидан ҳам муҳимроқ, кучлироқ саналади.

Чунки унда бойлик ва шон-шуҳрат мужассамланган бўлиб, жозиба, тортиш кучи қолган иккисига қараганда бирмунча кучлироқдир.

Бир умр дўст бўлиб юрган икки ўртоқ агар, амал курсисига ўтиришда бир-бирлари билан тўқнашсалар, бундайларни ўндан тўққизтаси бир-бирларига душман бўлиб қоладилар, ҳатто бир-бирларини оч бўридек ғажиб ташлашдан ҳам тоймайдилар.

Моддий манфаатдорлик ҳайвонларда ҳам бор, лекин уларда бу ҳолат инсонларга нисбатан «инсофлироқ» кечади. Ўлжани керагида, қоринлари очгандагина ўлдириб, биргалашиб ейдилар. Тўғри, ўлжадан кўпроқ улуш олиш учун кучлироғи кучсизига дап қилади, аммо инсонлар каби ўлжа, улуш, нафс учун бир-бирларини ўлдириб ташламайдилар. Бу жабҳада инсон ҳайвондан ҳам ваҳшийроқдир десак, муболаға қилмаган бўламиз.

Дунёдаги ҳамма ишлар, курашлар, жанжаллар асосан инсон учун зарур бўлган моддий неъматлар учун кураш заруриятидан ҳосил бўлади. Маҳаллий урушлар, жаҳон урушлари ана шу моддий неъматларнинг тақсимооти ва қайта тақсимооти устида бўлади, беҳисоб қонлар тўкилади, кўплаб гуноҳкор, гуноҳсиз инсонлар ҳаётдан кўз юмадилар. Бундай тажоввузкорликда инсон ваҳший, йиртқич ҳайвонлардан ҳам ўтиб кетади.

; Ҳеч ким моддий ёки маънавий манфаатсиз бирор қадам ҳам босмайди. Инсоннинг ҳар бир қадам қўйишида, ана шу манфаатдорлик ётади.

Шунинг учун ҳам «*ҳаёт — манфаатлар курашидир*» деб айтишга ҳаққимиз бор.

Инсоф, адолат, ҳолисона яхшилик, бир-бирига ёрдам, садака, эҳсон — буларнинг бариси бамисоли ниқоб бўлиб, барининг чуқур замирида, юқорида айтганимиздек, манфаатдорлик, яъни бойлик, амал, мансаб учун кураш ва шон-шуҳратга интилиш, тама, баъзан эса риё ётади.

Инсон ҳатто тоат-ибодатни, яхшилик ва эзгуликни ҳам заруриятсиз қилмайди, уни бокий дунёдаги жаннат тамасида қилади. Ёлғиз Аллоҳ таолонинг дийдорига етишиш учун озгинагина камолга етган машойихлар, азиз-авлиёлар бетама ҳаракат қиладилар, ҳолос. Кўряписизми, улар ҳам бесабабдан-бесабаб эмас, балки «Аллоҳнинг дийдорига етишиш» учун, нариги дунёда ҳузур-ҳаловатда ҳаёт кечириш тамасида ижобий, эзгу ишларни қиладилар.

Буларни барисини замирида моддий, маънавий манфаатдорлик ётар экан. «*Қачон*

йўқ бўласан, эй нафс!», «Қачон умринг тугайди, эй нафс!», «Қачон сендан қутуламиз, эй нафс!» деб хайқиргинг келади.

Аммо бундай деб хайқирмай қўяколинг. Барча нарсанинг аввали — охири, ибтидоси — интихоси бўлганидек, нафснинг ҳам охири бор, унинг улуши ҳам қатъий қилиб Лавҳ ул—Махфузда белгилаб қўйилган. Нафс деган шайтоний сифат бу дунё тугаб охират — киёмат рўй бергандагина тугайди, дунё билан бирга ўлади. Ушандагина ундан бутунлай қутуламиз. Унгача нафс, манфаатдорлик яшайверади. Биз ҳам унга қарши уруш эълон қилиб, уни бутунлай енгаолмасак ҳам, у бизга бутунлай ғолиб бўлиб колмаслиги ва унга қурбон бўлиб кетмаслигимиз учун жангни давом эттираверамиз.

*Эй беҳабар, Ҳаққа кўнгил югуртмадинг,
Дунё ҳаром, ондин кўнгил совутмадинг,
Нафсдин кечиб, Аллоҳ сари тўлг-онмадинг,
Бу нафс учун зору ҳайрон бўлдим мано.*

*

*Золимларни шиква қилма, золим ўзинг,
Хўйунг риё, таъсир қилмас халққа сўзинг
Дунё молин тўла бердим, тўймас кўзинг,
Ҳасисларни сижжин ичра солдим мано.*

(Ахмад Яссавий)

Ажабтовур воқеалардан

Европаликларнинг Шарққа қилган салиб юришларини ўз кўзи билан кўриб, уларга қарши урушларда шахсан иштирок этган суриялик машҳур баҳодир жангчи, лашкарбоши, аслзодалардан бўлган адиб, шоир ва тарихчи, 1095-йили туғилиб, 1188-йилда 93 ёшида вафот этган Усома ибн Мунқизнинг ажойиб ибратли хотираларидан бир нечасини келтириб ўтамиз.

Унинг ёзишича, инсонлар ва ҳайвонлар ичида юракли, журъатли ва юраксиз, журъатсиз, табиатан қўрқоқлари ҳам бўлишининг сабаби Тангрининг Ўзи ярлакаган махлуқотларига инъом этган сифатлари натижаси бўлиб, улар куч, қувват, жасад ва хайбатга боғлиқ бўлмас экан.

Усоманинг ёзишича, унинг отаси бир куни 8 туядан иборат бўлган карвондаги молни сотиб келиш учун, 4 нафар отлиқ, 4 нафар пиёда аскарлардан иборат бўлган қўриқчилар кузатувида Тадмур деган шаҳардан чиқиб Дамашққа йўл оладилар.

Улар йўлда кимсасиз саҳрода ўзлари томон яқинлашиб келаётган бир отлиқ — суворийни кўриб қоладилар. Суворий уларга яқинлашиб келгач:

— Туялардан узоқлашинг ! — деб ҳайқиради.

Булар унга қичқиришиб ҳақорат қила бошлайдилар. Суворий улар томонга от қўяди ва уларнинг ораларидан бир аскарга найза уриб отдан қулатади ва ярадор қилади. Қўлланлар унинг ортидан қувадилар, лекин унга етолмайдилар. У яна қайтиб келиб:

— Туялардан узоқлашинг ! — деб бақиради. Улар яна қичқириб ҳақорат қила бошлайдилар. У эса яна бир отлиққа найза уриб, уни қаттиқ ярадор қилади. Улар уни қувиб кетадилар, лекин яна етолмайдилар. У яна қайтиб келиб уларга ташланади, бир жангчи унга ҳамла қилиб найза санчади, лекин найзаси унинг эгари қошига тегиб, синиб кетади.

Суворий унга найза уриб қаттиқ яралайди. Сўнгра у қолганларга ташланиб яна бир аскарни найза уриб қулатади ва: *

— Туялардан узоқлашинг, бўлмаса ҳаммангизни ҳалок қиламан! — дея таҳдидини такрорлайди. Улар:

— Яқинроқ кел-да, туяларнинг ярмисини олақол, — дейдилар.

— Йўқ, — дейди у, — улардан тўрттасини мол-поли билан ажратиб ўрниларида қолдиринглар-да, қолган тўрттасини олиб, жўнаб қолинг.

Улар унинг айтганидек қиладилар ва саломат қолганларига шукр қилишиб, у ердан тезда жўнаб кетадилар. У эса уларнинг кўз ўнгида куппа-кундуз куни тўртта туяни моли билан бемалол ҳайдаб кетади.

Улар унга қойил қолишиб, ҳайрон бўлиб, орқаларига қарай-қарай кетадилар. У бир ўзи эди, улар эса тўққиз киши эдилар!

Ана юрагу, ана жасорат!

Шунга ўхшаш яна бир воқеа.

Усома ибн Мунқизга баг-додлик Муайяд исмли бир кишининг ҳикоя қилиб беришича, 1170 йилда бир отлиқ турк суворийси хачири билан Диёрбакр шахрига яқин жойлашган қишлоққа кириб келади. Хачирнинг устида бир хуржун бўлиб, унда тўла олтин динорлар, қимматбаҳо тошлар ва хуржун устида бир гўзал чўри қиз ўтирган эди.

Суворий хуржунни пастга тушириб чўри қиз билан бироз тамадди қилиб оладида, қишлоқдагилардан Фурот дарёсининг ўрта оқимида жойлашган Анбор деган шаҳарчага қандай бориш мумкинлигини суриштиради. Қишлоқдагилар унга йўлни кўрсатиб юборадилар ва йўлда 60 нафар қароқчилар тўдаси дайдиб юрганиши ҳам айтадилар. Турк кулиб, қароқчилардан кўрқмаслигини, ундай қароқчилардан йўлда кўпини кўрганлигини айтади.

Турк йўлга тушмасидан аввал, қишлоқдагилардан бир киши олдинроқ бориб турк суворийси ва ундаги бор нарсалар ҳақида қароқчиларга шипшиб қўяди.

Қароқчилар чиқиб, унинг йўлини пойлайдилар.

Турк келиб улар билан жангга киришади. Энди ёйни олиб, унга ўқни солиб, уларга отмоқчи бўлиб, ёйни тортганида, ёйнинг ватари узилиб кетади. Қароқчилар унга ҳужум қиладилар. У қочишга мажбур бўлади. Қароқчилар хачирни, чўри қизни ва хуржунни қўлга киритадилар.

Кдз уларга илтижо қилиб, ўзини туркда қолган беш юз динорлик жавҳарлар эвазига сотиб олишини билдиради. Турк билан гаплашиш ва ундаги жавҳарларни олиш учун, қиз бир қароқчи билан бирга унинг олдига боради ва унга:

— Чап этигининг кўнжсидаги инжулар бадалига ўзимни-ўзим сотиб олдим, уларни менга бер, — дейди.

— Хўп бўлади, — дейди турк ва улардан четга чиқиб, этигини ечади. Унинг ичида ёйнинг қўшимча ватари бор эди. Уни ёйга тортиб, қароқчиларга яқинлашиб жангни бошлаб юборади.

Турк уларни бирин-кетин моҳирлик билан камондан отиб қира бошлайди ва қирқ учтасини камон билан отиб ўлдиради. Улар шунчалик кўрқиб кетадиларки, ҳатто қуролларини ташлаб унга таслим бўладилар. Турк уларнинг қўлларини боглаб, қишлоқ аҳлига, шаҳар ҳокимига топшириш учун беради.

Шундай қилиб, Буюк Тангри шу турк орқали қаттол қароқчиларга ана шундай огир мусибат ва қаҳр-газабини юборган эди, деб ҳикоясини якунлади Муайяд, деб ёзади Усома ибн Мунқиз.

Ана мардлигу, ана жасорат !

Бир кишининг бутун бошли бундай қароқчилар тўдасини тугатиши жуда камдан-кам рўй берадиган нодир ҳодиса деса бўлади.

Давом этамиз.

Ҳайвонлар шоҳи шерда ҳеч хаёлимга келтирмаган ҳодисани кузатдим, деб ёзади Усома ибн Мунқиз. Шерлар ҳам одамларга ўхшаб шижоатли ва кўрқоқ бўлишини ҳеч ўйламаган эканман, дейди у (Усома энг моҳир шер овловчи ҳам бўлган).

Бир куни яйловда отларни ўтлатиб юрган чўпон биз томон от чоптириб келиб чангалзорда учта шерни кўрганлигини айтади. Мен, акам ва яна саккиз киши отларга миниб ўшатомонга юрдик. Чангалзордан бир ургочи шер биз томонга отилиб чиқиб ҳужум қилди. Акам унга ташланди ва найза санчиб ҳалок қилди. Найза шер танасида синиб қолганди. Биз ҳали нафасимизни ростлаб олганимиз ҳам йўқ эди, яна бир шер шамолдай учиб келиб шеригимизга ташланиб, отини босиб, ўзини отдан қулатиб юборди. Шу пайт мен етиб келиб шерга зарб билан найза урдим, найза .нинг қоқ белига санчилди ва у турган жойида жон берди.

Бироздан кейин чакалакзордан шерларнинг энг каттаси, эркаги чиқиб келди, биз :тга ўқ уза бошладик. Мен шерикларим билан ёнма-ён туриб, биздан бирортамизга

хужум қилишни кутиб, унга иайза урмоқчи бўлиб шай бўлиб турдим. Шер у ёқ-бу ёққа юрар ва ҳар сафар унга ўқтекканда, бўкирар ва думини силкитиб- қўярди. Мен ўзимча: «Ҳозир уларга ташланади», деб кутиб турар эдим. У эса, у ёқ-бу ёққа юришда давом этарди. Крчмас эди ҳам, хужум ҳам қилмас эди. Бу ҳолат то шер ўлиб, йиқилиб қолгунча давом этди. Мен бу ҳодисага ҳайрон қолдим.

Кейинчалик бир шерда бундан ҳам ажойиброқ ҳодисанинг шохиди бўлдим. Дама-шқда ҳайвон ўргатувчи бир шер боласини тарбиясига олганди. У катта бўлган сари, отларни қувадиган ва кишиларга озор берадиган бўлиб қолди.

Бир куни мен амир билан бирга турганимда унга келиб шикоят қилишди:

— Анови шер ҳаммага озор бераяпти, отлар ундан қўрқиб қолди, у доим йўл устида ётгани-ётган.

Амир буюрди: «Ўргатувчига айтинглар, шерни бу ерга олиб келсин». Кейин ошхона бошлиеига деди:

— Ошхона қушхонасидан битта қўзини олиб чиқиб, ҳовли ўртасига ташла, уни шер қандай қилиб қиймалашини томоша қиламиз.

Ошхона бошлиеи ёш қўчқорни ҳовлига олиб чиқди, ўргатувчи ҳам шерни етаклаб келди ва бўйнидаги занжирини ечиб қўйиб юборди.

Шу пайт қўчқорнинг кўзи шерга тушди. Югуриб бориб шерга ташланиб шохи билан бир сузди. Шер эса қочиб, ҳовуз атрофида югура бошлади, қўчқор эса унинг орқасидан қувиб етиб олар ва сузар эди. Биз эса хаҳолаганча мириқиб-мириқиб кулар эдик.

Шундан кейин амир:

— Бу бахтиқаро шер, уни олиб чиқиб сўйинглар ва терисини шилиб, бу ёққа олиб келинглар, деди. Уни сўйишди, терисини шилиб олишди; қўчқор эса омон қолди.

Шернинг килиқларидан яна бири.

Биз томонда бир шер пайдо бўлди. Беш-олти киши у томонга — тўқайзорга жўнадик. Орамизда бир обрўли киши ҳам бўлиб унинг бир вафодор ити ҳам бор эди. Шер отларга ташланди, улар қўрқиб ҳар томонга чопиб кетдилар, кейин шер одамларга хужум қилди ва ҳалиги одамни ушлаб, устига чиқиб олди. Ит бир сакраб шернинг гарданига чиқиб олди, шер у одамни қўйиб юбориб, тўқайзорга кириб кетди. Ҳалиги киши отамнинг олдига кулиб келиб, деди: «Шер менга ҳеч нима қилмади, яраламади ҳам, азият ҳам бермади».

Шерни қидириб топиб ўша куни ўлдирдик, ҳалиги киши эса уйига келиб, шу кечаси ўлди. У ҳеч қаеридан яраланмаган бўлса ҳам, ўтакаси ёрилиб кетган экан. Энг қизиеи шуки, итнинг шер олдигаги жасорати мени ажаблантирди, чуки жамики ҳайвонлар шердан қўрқади ва ундан ўзини четга олади.

Шернинг бошини кесиб, уйимга олиб келдим; шунда барча мушуклар уйдан қочиб томлардан ўзларини ташладилар, ваҳоланки, улар аввал ҳеч шерни кўрмаган эдилар. Шернинг терисини шилиб олдик ва гўштини қалбадан истехком тагига отдик. Унга на ит ва на бирорта қуш яқинлашди, бургутлар гўштни кўриб, унга учиб тушдилар, яқинлашиб келгач, қичқириб учиб кетдилар.

Ҳайвонларнинг шердан қўрқиши қушларнинг бургутдан қўрқишининг худди ўзи. Агар бургутни сира кўрмаган_ жўжа, товук, ўрдак ёки еоз уни кўриб қолсалар чир-қираб қочадилар.

Буюк Тангри таоло шер ва бургутдан қўрқишликни бршқа ҳамма ҳайвонлар ва қушларнинг қалбига жо қилиб қўйган.

* * *

Усома ибн Мунқиз ўзининг эсдаликларида яна ёзадики, фарангларда (овруполиклар) иззат-нафс ва раиш деган нарсa бўлмайди. Масалан, эри хотини билан кетаётган пайтда, уларга бошқа эркак йўлиқади ва хотинни қўлидан ушлаб нарироққа тартади-да, у билан яқиндан гаплаша бошлайди. Эри эса четда туриб, хотини гапини тамомлашини кутади. Агар уларнинг гапи чўзилиб кетса, хотинини суҳбатдоши — бегона эркак билан қолдириб, ўзи кетаверади.

Яна шундай воқеани шоҳиди. бўлганман, деб ёзади Усома.

Фаластиннинг Наблус деган шаҳрига келганимда, бир насронийнинг уйини ижарага олиб озгина яшадим. Мен яшаб турган уйнинг рўпарасида бир савдогар фаранги яшар эди.

У бир куни тижоратдан уйига қайтиб келса, хотини билан бегона эркак унинг кўрпасида ётган экан. Савдогар:

— Кўндай қилиб менинг хотиним ёнига кириб қолдинг? — дебди.

— Жуда чарчаган эдим, бироз дам олай деб кирувдим.

— Ундай бўлса, нима қилиб менинг ўрнимда ётибсан? — сўрабди савдогар.

— Кўчадан ўтиб кетаётган эдим, қарасам, кўча эшик очиқ экан, тақиллатсам ҳеч ким жавоб бермади, уйга кириб қарасам, жой солиелиқ экан, жуда чарчаган эканман, уй эгаси келгунча ётиб турай дедим-у, кўрпага кириб ётиб уйқуга тушдим, — дебди.

— Хотиним ҳам сен билан ётибди-ку, — дебди савдогар.

— Ўрин уники, ўз кўрпасига ётишдан қайтаришга менинг ҳаққим борми?.

— Диним ҳаққи онт ичаманки, — деб қичқиради савдогар, — агар яна шундай қиладиган бўлсанг, сен билан орамизда хусумат чиқиши мумкин, тур, энди кийин ва йўлингдан қолма.

Унинг норозилиги ва кучли рашки шу билан тугади.

Мана бу қарама-қаршиликка қаранг: уларда рашк ва иззат-нафс йўқ, лекин улар улкан шижоатлилиги билан ажралиб турадилар, ахир иззат-нафс бўлмаса, шижоат бўлмайди ва бадномлик бўлмаса, қўрқоқлик бўлмайди-ку, деб ҳайрон бўлади Усома.

* * *

Бунга қарама-қарши ўлароқ, Усома яна бир воқеани қуйидагича сўзлайди:

П80 йилларда амакимга Суриядаги Шайзар деган шаҳарда яшовчи арабларнинг аслзода уруеларидан бўлган бир қизни роса мақтаб таърифини келтирадилар. Амаким ўзининг яқинларидан бўлган бир кампирни қиз кўриб келишга юборибди. Кампир қайтиб келиб, унинг гўзаллиги ва ақлини роса келтириб мақтаб тавсиф қилиб берибди.

Хуллас, амаким сОвчи қўйиб, у қизга уйланибди. Кейин никоҳ кечаси амаким унинг олдида кирганда, қарасаки, олдида унга мақталган аёлдан бутунлай бошқа, қарим-сиқ, еилай ва соқов аёл турган экан. Кампирга бирор яхши нарса совеа қилишган ёки унга бошқа қизни кўрсатишган бўлишлари керак.

Амаким унга қўшилмасдан маҳрини бериб уйига жўнатиб юборибди. Шундан кейин, кўп ўтмай, у қиз яшаётган шаҳарни Антокия ҳокими Танкред босиб олган ва аҳолининг мол-мулкани талаб, аёллар ва болаларнинг кўпини асир қилиб олиб кетган. Асирга олинганлар ичида ўша аёл ҳам бор экан.

Бу амакимнинг қўлоеига етиб борибди ва амаким уни 500 дишорга улардан сотиб олиб, оиласига қайтариб юборибди.

Ундан нега бундай қилганини сўраганларида: «Мен, хотиним бўлган ва ҳузуримда ниқобини очган аёлнинг тақдирига бефарқ қараб фараигларда асирликда қолди-ролмайман», деган экан.

Биз мусулмонлар ўзимизнинг ана шундай олижаноблигимиз билан ҳам улардан ажралиб турамиз, деб хулоса ясайди Усома ибн Мунқиз.

* * #

Хабарда келтирилишича, **Аллоҳ таоло** Ислоннинг <<Аҳли сунна вал-жамоа> оқимининг назарий асосчиси Имом Абзам Абу Ханифа (Нуъмон ибн Собит) раҳматуллоҳи алайҳни шариат илмига шундай олиму моҳир қилган эдики, ҳатто ҳазрат Хизр алайҳиссалом ҳам 50 йилгача ҳар куни саҳар вақтида бу кишининг олдиларига келиб шариат илмидан таълим олган эканлар.

Имом Абзам вафотларидан кейин, **Аллоҳ таоло** Хизр алайҳиссаломга у зотнинг қабрларига бориб шариат илмини олмини давом эттиришни амр қилган экан. Ҳазрат Хизр алайҳиссалом шундан кейин яна 30 йил Имом Абзам қабрларига бориб у кишидан сабоқ олган эканлар.

Қишлардан бир куни, бу оламни **Худо** яратган эмас, балки у азалдан бордир,

шунинг учун бу олам тугамайди, бинобарин қиёмат қойим ҳам бўлмайди дейовчи моддийончи этиқоди ботил даҳрийлар жамоасидан бўлган бир олим, амиралмўъминин халифа ал-Мансурнинг олдига келиб, оламни қадим — азалий эмас, у кейин яратилган, бу оламларни яратган Ҳаллоқи олам бордир дейовчи ислом уламолари билан мунозарага киришиб, уларга оламни қадимий, азалий, унинг яратилмаганини исбот қилиб беришини арз қилган.

Халифа, Имом Абзам ҳазратларига киши юбориб у зотни ўз ҳузурига чорлаган. Юборилган киши Имом Абзамга нима гаплигини баён қилган. Имом Абзам мажлисга бирмунча кечиқиб етиб келган ва тўпланган жамоадан узр сўраб кечиқиб келиши сабабини тушунтириб берган. Яъни айтдиларки, менинг жойим дарёнинг нариги тарафида эди. Кела туриб, дарёдан ўтар чоғимда бир ажиб ҳодиса бўлдики, дарё лабида бир бузуқ кема-бўлур эди. Неча вақтдан бери бузилиб тахталари бир-биридан ажраб сочилиб ётар эди. Таажжубки, мен бу ерга келар вақтда, ўша тахталар ўзидан ўзи ҳаракатга кириб, бир-бирига пайванд бўлиб, уста бўлмаса ҳам, гўё уста тузатгандек тузалиб қолди. Мен мана шу ҳодисага ҳайратланиб, томошага машгул бўлиб ҳаяллаб қолдим.

Кемачи бўлмаганлигидан якка ўзим кемага тушсам, кема гўё кемачи юргизгандек, бирдан ўзидан-ўзи юриб, мени дарёнинг бу соҳилига олиб ўтказиб қўйди.

Шунда ҳалиги баҳсталаб даҳрий:

— Эй мусулмонлар! Сизларнинг мазҳабларингиз асосчиси бўлган бу одамнинг ёлғонлиги эшитдингларми ва бундай тутуриқсиз ёлгонни илгари ҳам эшитганмисизлар? Хеч замонда жонсиз тахталар ҳаракат қилиб, устасиз ўзидан ўзи ҳам кема бўлиб қоладими ва кема бошқарувсиз ўзидан-ўзи дарёнинг бу лабига ўтиб қоладими? Кани, бунга ишонадиган ақалли битта одам топиладими ораларингизда! — деб хитоб қилади.

Шунда Имом Абзам унга қараб:

— Эй кофир! Агар уста ишламаса, бир эски кема ўзидан-ўзи пайдо бўлмоғи ва юрмоғимумкин бўлмаса, энди бутун оламни бе Холиқдир ва уни ҳеч ким яратмаган, ўзидан-ўзи пайдо бўлган дейсанми? — дедилар.

У даҳрийнинг ҳеч бир сўз айтишига ҳоли келмади ва хижолат билан мулзам бўлиб ўтириб қолди. Баҳс бошланмасидан ниҳоясига етди.

Ҳазрати Имом Абзам: «унинг гарданига қилич билан уринлар», — деб фатво бердилар ва халифанинг имоси билан жаллодлар шу заҳотиёқ уни қилич билан уриб ўлдирдилар.

it= * ^

Ривоятда келишича, пайгамбар алайҳиссаломнинг Собит ибн Кайс ибн Шаммос исмли гайратли, шишоатли бир яқин саҳобалари бўлиб, умрининг кўпи еазотда ўтган. Пайгамбаримиз билан 17 марта газотда қатнашган экан.

У кишининг кароматлари билан шундай ажиб иш бўлган эканки, бундай ишни ҳеч ким ҳеч қачон кўрган ва эшитган эмас экан.

Барча мусулмонларга маълумки, одам тил билан баён қилмай, балки қўли билан ёки боши билан ишорат қилиб, «менинг номимдан фалонга садақа қилинлар ёки уни фалон кишига беринлар» деса, унинг васиятини шариат, қабул қилмас, фақат ўзининг оези ва тили билан айтмоғи шартдир.

Аммо Собит ибн Кайс ўлганларидан сўнг қабрдан васият қилиб, васиятларини шариатга қабул қилдирган эканлар.

Бў воқеа қуйидагича бўлган экан. Абу Бакр Сиддиқ халифалик қилган кезларида Собит ибн Кайс газот пайтида шахид бўладилар. У кишининг қимматбаҳо совутлари бўлиб, жанг майдонида ўлиб ётганида бир одам келиб, уни Собитдан ечиб олиб, кейин келиб олиб кетаман деган фикрда, бир нишоналик жойга кўммб қўяди.

Дафн маросими ўтгандан кейин, дафн этилган Собит ибн Кайс навкарлардан бири билган из сафдоши Авҳон исмли бир кишининг тушига кириб, шундай дейди:

— Эй дўстим Авҳон! Мен сенга васият қиламанки, Аллоҳ йўлида васиятимни эшитиб ҳожатимни бажар; фалон жангчи келиб, менинг жасадимдён совутимни ечиб олиб, ўша жанг майдонидан нарироқдаги фалон жойга, фалон дарахтнинг тағиоаги оўнгликка кўмиб қўйди. Авҳон! Энби сен уйқудан турганингоан кейин уша

жойга бориб совутимни кавлаб ол ва уни дўстим халифа Абу Бакрга топиш, у совутимни сотиб, фалон жойда яшайдиган фалон исмли кишига қарзимни тўласин, пулнинг қолган қисмини садақа қилиб юборсинлар, — деб сўзини тамом қилган.

Туш шу қадар аниқ-таниқ бўлган эдики, Авҳон эрта билан туриб, айтилган ерга бориб ўша ерни кавлаган экан, ҳақиқатдан ҳам ўша ердан Собитнинг қиммат-баҳо совути чиққан.

Авҳон уни халифа Абу Бакр ҳазратларига олиб келиб топиради ва бўлган воқеани оқизмай-томизмай сўзлаб беради.

Ҳайрон қолган Абу Бакр, саҳобалардан 40 кишини жам қилиб, уларга Авҳоннинг кўргантуши, бўлган воқеаларнинг ҳаммаси уни кўрган тушига мувофиқ чиққанлиги, ҳатто Собитнинг ҳақиқатан ҳам фалон жойда яшаб турган фалон исмли бир кишидан фалон миқдорда қарз олганлиги ҳам тўғри чиққанлигини сўзлаб, улардан нима қилиш кераклиги ҳақида маслаҳат сўрайди.

Саҳобаларнинг ҳаммалари яқдиллик билан Собит ибн Қайснинг васияти сўзсиз қабул қилинсин. деб ҳукм чиқарадилар.

Кейин совутни 400 т.ауига сотиб, ўша Собит ибн Қайсга қарз берган одамни чақиртирадилар ва Собит ундан қанча олганлигини сўрайдилар. Унинг айтган сўзи Авҳоннинг тушида эшитган пулига баробар ва тўғри келади. Унга ўша миқдордаги пулни бериб юборадилар ва қолганини мускин, бева-бечораларга садақа қиладилар. Шундай қилиб,, Собит ибн Қайснинг қабрда қилган васияти бажарилади.

* % ^

Шундай экан, ҳар бир одам ўлимни ҳақ деб тан олиб, васиятини тириклик чоғида қилиб, ёзиб қўйиши энг тўғри ишдир.

Киссадан хисса яна шуки, ҳаётда энг оғир муаммолардан бири бировнинг бировдаги ҳаққи ва қарз масаласи бўлиб, динимиз Исломининг таълим беришича, марҳумнинг қарзини унинг бола-чақалари узмагунларича, марҳум гўрда «кишанланган» ҳолда ётар экан. Аллоҳ таоло бандасининг гуноҳларини у дунёда хоҳласа кечар, хоҳламаса кечмас экан. Аммо кишининг бир-бирида бўлган ҳаққини ва қарзини асло кечирмас экан (қарздорнинг сувда чўкиб ўлиши бундан мустасно).

.Доим ёдда тутиш керакки, қарзингизни қиёматда бўлса ҳам, барибир тўлайсиз, бунга шак-шубҳа бўлиши мумкин эмас. Шундай экан, у дунёга юзингиз каро ва ғамгин бўлиб боришга интилманг, енгил бўлиб ёруғ юз билан боринг.

Бировнинг ҳаққи ва қарз масаласи у дунёда, қарз олган кишидан бу дунёда тўплаган савобларидан қарз берган кишига олиб бериш, агар мабодо унинг савоблари етмаса, қарз берган кишининг гуноҳларини унинг бўйнига ўтказиш йўли билан ҳисоб-китоб қилинар экан.

Шунинг учун тириклигингизда ким сиздан қарз, сиз кимдан қарзсиз, шуларни оила аъзоларингизга албатта билдириб қўйинг. Бировда бир игна қарзингиз бўлса ҳам тўлаб қўйинг, қарзни катта-кичиги, арзирли-арзимаси бўлмайди. Бировларнинг сиздан олиши керак бўлган ҳаққи ҳам қарз кабидир, уларни албатта рози қилиб ҳисоб-китоб қилишингиз шарт. Бу ишлар қиёматга қолиб кетмасин.

* Бир неча йил оғир касал бўлиб ётган кўшнимизнинг: «Осонгина ўлиб олиш ҳам жуда оғир иш экан», — деганлари ҳамон эсимда.

Бировдан олган қарзини бериши керак бўлган кишининг бир неча кун ўлолмай кийна-либ ётганини, қарзи узилгандан кейин ёки ҳақдорнинг ўзи унинг олдига келиб «розиман» деганидан кейин осонгина жон таслим қилиб Яратганнинг ҳузурига равона бўлганларни шахсан ўзим кўрганман ва кўп эшитганман.

Маҳалламизда жуда камбағал, кашшок, аммо алдоқчи, муттаҳам, харомхўр бир одам бўлар ва у кўп одамларни алдаб ҳақларини еб юришни ўзига «касб» қилиб олган эди. У кўшнимизни отасидан ҳам она-болали сигирини далада боқиб бераман деб, олиб қайтзриб бермади, аммо бири икки бўлмади. Ўзи ва бола-чақалари мухтожликда, хор-зорликда яшаб ўтди. Шундан 15 йиллар чамаси ўтгандан кейин, 1960 йилларда оғир касал бўлиб 2 йил йтиб қолди.

Кунлардан бир куни кўшнимизникига унинг 14—15 ёшлар чамасидаги ўғли келиб, стаси кўпданбери ўлим тўшагида азоб чекиб ётганини, уйларида ҳеч вако йўқлигини.

ўша олган сигирнинг ҳаққини беролмаслигини, аммо қўшнимиз бориб отасига ўша сигирга «розиман» деб айтишини отаси илтижо, илтимос қилиб юборганини айтади.

Қўшнимиз бориб унга ўша сигирга «розиман» деб айтганидан кейингина, ўша кунининг ўзидаёқ унинг жони узилади, тинчийди. Эшитишимизга қараганда ўша ўсал ётган одам яна 3-4 маҳалладош ва қариндош уруғлари билан ҳам ана шундай тарзда «рози-ризолик» қилган экан. Аммо унинг болалари ҳам отасининг қарзларини узишни ҳаёлларига ҳам келтирганлари йўқ. **Аллоҳ** лаънатлаган бу ўғилларнинг бири 40, бири 45, бири 55 ёшларида камбағалликда, муҳтожликда ва хор-зорликда «қосалари оқармай», азоб чекиб ўлиб кетдилар.

Ҳисоб-китоблик бу дунё ўз ишини бекаму кўст бажаради, албатта. Бу барчага ибрат бўлмоғи керак.

Бундан ташқари, яна шуни эсдан чиқармаслик керакки, кўпинча ота-она вафот топиб кетганларидан кейин, уларнинг фарзандлари, ака-ука, опа-сингиллари ўртасида мерос устида жанжал бошланади, бир-бирларининг ўртасидан меҳр-оқибат кўтарилади, ҳатто бир-бирлари билан бутунлай «юзқўрмас» бўлиб кетадилар. Сабаби, ота-она тириклик чўғларида тегишли васиятларини қилмай, қолдираётган меросларини буниси сенга, униси унга деб ҳеч бўлмаса оғзаки ҳам айтиб қўймай, ишни «думи хуржун», «ишқал» қилиб кетганликларидир.

Пайғамбаримиз Мухаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи вассалламнинг: **Уч кундан ортиқ касал бўлиб ётган кишининг васият ёзиб қўймасликка ҳаққи йўқ**, деган мазмундаги ҳадиси муборақларига амал қилганимизда эди, биздан кейин қоладиган авлодларимиз, қариндош-уруғларимизнинг тинч, тотув, ахил, бир-бирлари билан меҳр-оқибатли бўлиб яшашларини таъминлаган бўлур эдик.

Ўлим ҳақ, эрта-индин нима бўлишини билмаймиз, қачон ўлишимизни ҳам билмаймиз. Ўлим ёш танламайди, касалми-соғми бунга ҳам қарамайди, бойлик, амал, шоҳу гадони ҳам эътиборга олмайди.

Биз ўлим учун, ўлим шарбатини тотиб кўриш учун туғилганмиз. Шунинг учун ўлимга доим шай бўлиб турсак, янглишмаган бўламиз. Ўқиганларингиздан маълумки, янглишиш кўп азоб-уқубатларга гирифтор қилиши мумкин.

Аллоҳ таоло ҳеч кимни адаштирмасин, барчага инсофу-тавфиқ берсин. Илоҳа омийн, ё Раббил олабийн !

В а с и я т   ҳ а қ и д а

Васият ҳалқимизнинг асрлардан бери амал қилиниб келаётган энг кадимги удумларидан бири бўлиб, ота-онанинг ўзидан кейин қоладиган авлодлар, зурриётлар, оила давомчиларига қолдирадиган ҳал қилувчи энг сўнгги сўзидир.

Асарнинг муқаддима ва хотима қисми бўлганидек, инсон умрининг хотима қисми ҳам васият билан яқунланади.

Ҳаёт тажрибаларидан маълумки, кўпинча киши вафот этиб кетгач, кўп ўтмай марҳумдан қолган мерос, мол-мулк, уй-жой ва бошқа нарсаларни талашиб ака-ука, опа-сингил, қариндош-уруғлар ўртасида «жанг» бошланиб кетади. Бу ҳол кўпинча дилхиралик, қариндош-уруғларнинг бир-бирлари билан «юзқўрмас» бўлиб кетишларига сабаб бўлади. Киши васият қилмай вафот этганидан кўп ўтмай фарзандлар ҳовли-жой, уйларни кимга қанчаси тегишли бўлиши кераклиги, бу ҳовли-жойларни қандай бўлиб олиниши, машина, далаҳовли, пул, мол-мулк, нарсаларни кимга қанчаси тегиши кераклиги кўпинча муаммо бўлиб қолади ва оилада, юқорида айтганимиздек жанжаллар бошланиб, ўртадан Ахиллик, ўзаро иззат-ҳурмат кетади, бир-бирларига хусумат, низо пайдо бўлади. -

Акли комил к-иши ўзидан кейин бундай нохуш ишларнинг бўлмаслиги учун тириклигидаёқ чорасини кўриб қўйган бўлади. Нима кимга тегишли эканлигини тириклигидаёқ оила аъзоларига эълон қилиб қўяди, Ҳовли-жойга иморатларни қураётганида, фарзандлари кейинчалик бўлиб, ажратиб олиб алоҳида яшашлари мумкинлигини ҳисобга олади.

Ота-боболаримизнинг: *«Бирга туг-илмок, бор, бирга турмок. йўқ»*, *«Ҳар кимга бир уй, бир гўр»* каби доно ибораларини эсдан чиқармаслик керак.

Васиятнома. васият эса қонуний ҳужжат сифатида қариндош-уруғлар ўртасида келиб чиқиши мумкин бўлган низоларга чек қўяди.

Васият марҳумдан қолган сўнгги истак-ирода бўлиб, мусулмончиликда ота-она васияти улуғ тутилади. Уни бажармаслик оғир гуноҳ ҳисобланади. Халкимиз уни бузган ёки бажармаган, унга риоя қилмаганларни нонкўр, окпадар, васият урган, хиёнаткор деб қоралайди.

Васият нафақат ўлим олдидан, балки ундан анча олдин, салрматлик пайтида ёзиб қўйилса айни муддао — нур устига аъло нур бўлади.

Ҳар бир соғлом фикрли, ақлли киши ўзидан кейин қолаётган фарзандларига, ака-ука, опа-сингил, қариндош-уруғларига албатта тегишли васият ёзиб қолдиради.

Васият, васиятнома хоҳлаган ёшда, Аллоҳ кўнглига солган вақтда кечиктирмасдан ёзиб қўйилиши жоиз ҳисобланади. Чунки ўлим, юқорида айтганимиздек, ёш танламайди, жой ҳам танламайди, соғмисан, касалмисан, боймисан, камбағалмисан, бу дунёдаги ишинг битганми. битмаганми, шоҳмисан, гадомисан, буларни ҳам сўраб ўтирмайди. Буни доим ёдда тутиш керак, ўлим барҳак.

*Букун сўзламоққа сенда имкон бор,
Қанча яхши сўзинг бўлса айтиб қол.
Эртага ажалнинг элчиси келгач,
Тил қимирлашга топмайди мажол.*

(Шайх Саъдий)

Ўлим муддатининг номаълумлиги Аллоҳнинг инсонга ато этган энг буюк неъматларидан бири бўлиб, ана шу неъматнинг шарофатидан биз дунёда бемалол, ҳеч қачон ўлмайдигандек ялло қилиб юраберамиз. Аксинчасининг оқибатини ўзингиз тасаввур қилишингиз мумкин.

Шундай қилиб, васият нафақат мулкӣ, балки маънавий тарзда бўлиши ҳам мумкин. Масалан, ўғилга, набирага фалончининг кизини олиб бериш, кизини фалончининг ўғлига узатиш, бирор-бир ишни бажариш ёки бажармаслик, қилмаслик ва ҳоказолар ҳақида бўлиши мумкин.

Баъзи васиятларда бир умр сир сақланган ишлар, ходисалар, оилавий муносабатлар очилиб, билдирилиб кетилиши мумкин. Кимга кимнинг фарзандлиги, ким асранди зурриёт эканлиги, ким кимдан бўлган-у, кимнинг қотили кимлиги, ким кимдан қанча қарз эканлиги, келгусида нима қилиш кераклиги ҳақида ва яна ваъз-насихат тарзида ҳам бўлиши мумкин.

Васият ёзиб қўйиш ҳеч қачон эрта эмас, зўр келса, кейинчалик уни тўлдириб қўйишингиз мумкин, аммо кеч бўлиб қолиши мумкин.

Васият ҳақида *Қуръон*ла махсус икки оят нозил қилинган:

«Қайси бирингизга ўлим ҳозир бўлса (яқинлашса) ва (ўзидан кейин) бирор яхшилик (бойлик) қолдираётган бўлса, ота-она ва қариндошларига маълум миқдорда васият қилишлик битилди (фарз қилинди). Бу тақволи кишилар зиммасидаги бурчдир».

«Кимки уни (васиятни) эшитганидан кейин ўзгартирса, гуноҳи фақат ўзгартирганларга бўлур. Албатта, **АЛЛОҲ ЭШИТГУВЧИ ВА ДОНО ЗОТДИР**» (2-«Бақара» сураси, 180. 181-оятлар).

Мна бошқа ибратлм воқеалар ҳамда оайғамбармммз ҳадислари ва донолар ҳикматларидан

Ҳикоямизни давом эттирамиз. *Қадим замонда Ҳасан исмли шайх азиз соҳибқаромат пир бўлган экан. Унинг уч юз муриди бўлиб, рамазон ойининг бир куни кундузи ҳаммалари масжидга кириб, жам бўлиб, намоз ўқиб ўтирганларида, масжидга қўлида узун ҳасса, эғнида ридоси бўлган бир одам кириб, улардан сув сўраб ичади ва нафл намози ўқимоққа тутинади. Муридлар бунга таажжубланиб турган эдилар, шайх Ҳасан:*

— *Эй муридлар ! Таажжуб қилманглар, чунки бу одам мусофирдир, мусофир кишига рўзасини очмоқ мумкиндир. Лекин унинг бу ерда сув ичиб рўзадор эмаслигини маълум қилмоғ-и, биздан таом сўрамоғига ишоратдир. Энди унга таом келтиринглар, — деди.*

Муридлар таом келтириб у одамнинг олдига қўйган эдилар, у одам:

— *Меҳмонга тақлид қилиб унга эргашимоқ шартдир, — деди.*

Шунда шайх Ҳасан:

— Эй меҳмон ! Рост айтасиз, — деб, келиб у билан қўшилишиб таом еди. Муридлар бу ҳолни кўриб:

— Пиримиз мусофир эмас эдилар-ку, рўзаларини очмоқ нораво эди, рўзаларини очиб рўза фарзини тарк этдилар, — деб ундан ихлослари қайтиб, ҳаммалари масжиддан чиқиб кетдилар.

Масжидда шайх билан меҳмон икковлари қолдилар. Муридларнинг чиқиб кетишларига уларнинг пирларидан ихлослари қайтгани сабаб бўлганлигини сезган меҳмон нима учундир жилмайиб қўйди.

Таомни еб бўлганларидан кейин, меҳмон ўрнидан туриб кетмоқчи бўлганида, шайх Ҳасан унга қараб:

— Эй меҳмон ! Ҳали ўзингиз тақлид шарт демовдингизми ?, — деди. Меҳмон:

— Ҳа, шундай деган эдим, аммо мен нимага тақлид қилиб сизга эргашай? — деди.

Шунда шайх белидаги тасбеҳини олиб қирқиб ташлади ва меҳмонга қараб:

— Сиз ҳам менга тақлид қилиб мендек қилинг, — деди. У меҳмон: <

— Эй шайх! Мени қирқиб ташламоққа белимда тасбеҳим йўқ-ку, қандай қилиб сизга эргашаи, — деган эди, шайх унга қараб:

— Эй ноинсоф ! Мен сени ботил динингга тақлид қилмоқ учун, ҳақ динимда фарз бўлган рўзамни очиб юбордим. Энди сен менга эргашишинг, тақлид қилишинг учун тасбеҳимни олиб қирқиб ташласам, сен нечук гарданингдаги ботил хочинг ва зуннорингни олиб қирқиб ташламайсан ? — деган эди, меҳмоннинг кофирлиги ва ёлгондан мунофиқона мусулмон сийратида бўлиб келганлиги маълум бўлди ва у Шайх Ҳасанда бу кароматни кўриб йиғ-лаб юборди ва дарҳол: Ла илаҳа иллаллаҳи Муҳаммадур расулуллаҳи, — деб, иймон келтириб, мусулмон бўлди.

Шу вақтда муридлар ташқаридан мўралаб қараб турган эдилар. Бу ҳодисани кўриб, ҳаммаларининг Шайх Ҳасанга ихлослари ҳаддан зиёда бўлиб, яна масжидга кирдилар ва пирларидан сўрадилар:

— Эй Шайх ! Бу меҳмоннинг кофирлигини билган экансиз, энди бир кофир учун Аллоҳ таолонинг фарз қилган рўзасини очишингизга сабаб нима эди? — деб эдилар, Шайх Ҳасан уларга қараб:

— Эй одамлар ! Рўза тутмоғ-у ибодат қилмоқ шайтоннинг бўйинини узмоқ учун бўлур. Аммо мен етмиш йил ибодат қилиб, ҳанузгача шайтоннинг бўйинини узолган эмас эдим. Энди Худога шукрки, бир кунлик рўзамни очмдқ эвазига шайтоннинг бўйинини уздим. Агар мен рўза тутсам, бир ўзимнинг ибодатим учун тутар эдим. Аммо рўзани очмоқ билан кўп кишиларнинг ибодатига сабаб бўлдим. Чунки бу мунофиқ ҳар куни 70 кишини залолатга кетказар эди. Энди менинг бир кунлик рўзамни очмогим билан у кофирнинг ўзи ҳам мусулмон бўлди ва энди ўзгаларни ҳам бузмайдиган, залолатга бошламайдиган бўлди ва улар энди ибодатларида барқарор бўладилар.

Мен етмиш йил рўза тутиб рўзанинг сабаби билан ҳеч бир кофирни мусулмон қилолган эмас эдим. Энди мен бир кофирни мусулмон қилиб ва бошқа мусулмонларни унинг ботил таъсиридан сақлаб катта савобга эга бўлдим. Фарзнинг қазоси каффورات билан соқит бўлур ва мен бир кунлик рўзанинг қазоси ва каффорати учун, иншоаллоҳ, 70 кун муттасил рўза тутурман, — деб жавоб берди.

& & *

Бир <<содда киши>> одамларнинг қўйини ўг-ирлаб, гўштини худойи қиларкан.

— Нега бундай қиласан? — деб сўрашса, у шундай жавоб берибди.

— Эй биродарлар, худойининг савоби қўй ўғирлаганимнинг гуноҳини ювиб кетади, ёғи билан чарвиси ёнга қолади, наҳотки шунга ақлларинг етмаса! — деган экан.

Тоат-ибодатларини канда қилмай юрадиганлар ичида ана шундай иш тутиб юрадиганлар ҳам йўқ эмас. Бу билан улар ҳам ўзларини ўзлари алдайдилар, боз устига Аллоҳни ҳам алдамоқчи бўладилар.

* * *

Бир ҳокимга: <<Фалон қишлоқда бир киши бор, айнан сизга ўхшайди>>, — дейишибди. Ҳоким дарров ўша одамни топтириб келибди ва ундан:

— Мабодо онанг чайқовчилик қилиб, улуе-ларнинг эшигига бориб юрмасмиди ? — деб сўрабди.

— Мутлақо бундай эмас, тақсир, — дебди ҳалиги содда одам, — онам умрида остона ҳатлаб кўчага чиқмас эди. Аммо отам улугларнинг уйларига бориб хизматини қилиб, ўтинларини ёриб, сувларини ташиб юрарди, — деган экан.

Буни эшитиб турганлар тескари қараб, пиқирлаб кулиб юборган эканлар.

М а қ о л: Ўзингни эр билсанг, ўзгани шер бил !

* * &

Қуйида турли масалалар бўйича пайғамбаримиз Мухаммад саллаллоҳу алайҳи вассаламнинг ҳадисларидан баъзи бирларини эътиборингизга ҳавола қиламиз. Ўзингиз хулоса чиқариб оларсиз, азиз суҳбатдошим !

Умнатларининг кўни-кўшнилар билан яхши муомалада ва муносабатда бўлишлари ҳақида пайғамбаримиз ўз вақтларида кўп қайғурганлар. Бир одамнинг уйида қўй сўйилганда, уйнинг хожаси: *«Яҳудий кўшнимизга насиба бердиларингизми ?»* деб икки марта қайтариб айтган. *«Чунки мен Расулуллоҳдан эшитдимки, у зот: «Жаброил алайҳиссалом менга кўшнининг ҳақлари тўғрисида шундай қаттиқ васият қилдики, мен кўшни кўшнидан мерос олишлари ҳақида оят тушиб қолармикан деган ҳаёлга ҳам бордим, деганларини эшитганман»,* деди-

% % &•

Ҳасан Басрий айтади: *«Яхши кўшни сенга зиён ва ташвиш етказмайдиган кўшни эмас (аслида бундай кўшни ҳам яхши), балки сенинг ёмонлигингга чидаб юрган кўшнинг кўшниларингнинг яхшисидир».*

* * *

Кўшнининг уйи сотилмоқчи бўлса, унга бошқалардан кўра кўшни ҳақлироқдир.

& %£ &

Икки кишига қиёмат куни Аллоҳ раҳмат назари билан боқмайди:

- 1) қариндош уругидан узилиб кетган кишига;
- 2) ёмон кўшнига.

* * *

Қариндош-уругчиликни узма, бировга ёмонлик қилма. Ҳар бир махлуққа раҳмдил бўл.

Қариндошчиликни узган киши билан сен алоқани тикла. Ёмонлик қилганга яхшилик қил. Агар ўз зарарингга бўлса ҳам ҳақни гапир.

% £: ^

Насабларингни (зотларингизни) билинглар, қариндошларингга силаи раҳм қиласизлар. Чунки алоқаси узилган қариндошчиликнинг яқинлиги йўқ, агар яқин бўлса ҳам. Алоқа (борди-келди)си бор қариндошчиликнинг узоқлиги йўқ, игар узоқ бўлса ҳам.

& ^ *

«Бас, қариндош ҳаққини адо этинг! Мискин ва мусофир ҳаққини ҳам. Ана шу Аллоҳнинг «юзи»ни истайдиганлар учун яхшидир! Айнан ўшалар иқболли-Дирлар!» (30-«Рум» сураси. 38-оят).

Пайғамбаримиз ҳикматларини келтиришда давом этамиз.

Бир-бирларингиз билан саломлашиб юринглар. Шунда ўрталарингизда меҳр-муҳаббат уйгонур.

Қўл бериб сўрашиш билан саломлашиш мукаммал бўлади.

Салом бериш тартиби: кичик каттага, кетаётган ўтирганга, озчилик кўпчи-

ликка, отлик, пиедага салом беради. Кўл бериб кўришган кишиларнинг гуноҳлари тўкилади. Беш хил вазиятда салом берилмайди:

- ҳаммомда ювинаётганда;
- ҳожатхонада ўтирганда;
- Куръон ўқиётганда;
- номаҳрам хотинларга;
- намоз ўқиб турган одамга. :

Саломлашиш ҳақида яна Куръони каримнинг 4-«Нисо» сураси, 86-оятига ҳам қаранг.

* * *

Бир-бирларингизга ҳадя қилиб турунглар, шунда ўзаро меҳр-муҳаббатли бўласиз, қўл бериб сўрашиб юринг, шунда кўнглингиз юмшаб, дилларингиздаги гина, адоват кетади.

§Ц §С. §С"

Бир-бирларингизга совга-салом қилишиб турунглар, чунки совга-салом муҳаббатни оширади ва дилдаги гашикларни йўқотади. *

* # *

Чақирилган жойга боринглар, совгани қайтарманглар ва мусулмонларни урманглар.

Пора берган ҳам, пора олган ҳам дўзахга тушади.

& ^! ^

Амирнинг совга олиши ҳаром ва қозининг пора олиши динсизликдир.

* # *

Замонни сўкманглар, чунки Аллоҳнинг Ўзи соҳибизамондир.

¥ §С. 4«

Аллоҳ айтади: «Одам боласи менга замондан нолиб озор беради. Бирортангиз замондан нолиманглар. Чунки Мен замон эгасидирман. Кечаси ва кундузини айлантириб тураман, агар хоҳласам тўхтатаман».

§\$; ;:; ф

Аллоҳга одат шулдирки, дунёда нима нарса кўтарилиб ривож топса, бир куни уни тубан ҳам тушургай. Бу иш дунё қонунича бўлмишидир.

&• % К

Ўлганларни ҳақорат қилманглар, чунки улар қилмишлари ортидан кетдилар.

^ . §С. ^

Марҳумларни сўкиб, тирикларга азият берманглар.

Кимки бирор гуноҳ ишни кўрса, қўли билан тўхтатсин, агар бунга қодир бўлмаса, тили билан қайтарсин, агар бунга ҳам қодир бўлмаса, дили билан ёмон кўрсин. Бу эса иймоннинг заифлигидир.

^: ^ §С

Кимки гувоҳликка чақирилса-ю, у гувоҳлигини беркитса, ёлгон гувоҳлик бергандек гуноҳ олади.

Чу кўрдинг кўр йўлинда чоҳдир,
Индамай ўтирсанг зўр гуноҳдир.

(Шайх Саъдий)

^ ч; §\$:

Тугувчи аёл Аллоҳнинг наздида тугмайдиган чиройли аёлдан яхшидир. Уйланинглар, кўпайинглар, мен қиёмат куни бошқа умматлар олдидан сизларнинг кўплингиз билан фахрланаман.

* * *

Хотинларнинг баркамолроеи сарф-харажатни камроқ талаб қиладиганларидир.

Аёл киши эркак кишининг чап қовургасидан яратилгандир. Агар сен эгри қовургани тўғриламоқчи бўлсанг, синдириб қўясан. Бас, у билан мураса қил, шунда бирга яхши яшай оласан.

Сизларнинг мдл-дунёларингиздан менга аёллар ва хушбўй ҳидлар ёқади, хурсандчилигим эса намоз ўқишдадир.

* * *

Аллоҳ таоло аёллар кийимини киядиган эркакни ва эркаклар кийимини киядиган аёлни лаънатласин.

* * *

Эркакнинг ҳаққи Аллоҳга тобе бўлмоқликдан иборат. Унинг хотинга тобе бўлиши тақиқланган. Аллоҳ, «Эркаклар хотинлари устида раҳбардирлар!» деб буюрган (Каранг: 4- «Нисо» сураси, 34 - оят).

Хотиннинг нафсоний орзуларига итоат этган эркак, унинг кули демакдир. Чиндан ҳам бундай эркак, лаънатга лойиқдир. Чунки Аллоҳ уни хотинга раҳбар қилиб яратган ва ҳоким қилган. Агар эр, хотинининг бемаъни нафсоний орзуларига итоат этиб, унинг раъйига қараса, Аллоҳнинг ҳукмига терс борган ва шайтонга итоат этган бўлади.

Бу ҳақда Ҳасан Басрий: <<*Хотинининг нафсоний орзуларига бўйсунган ҳар бир эркакни Аллоҳ жаҳаннам ўтида тобламай қўймайди*>, деган. Ҳазрат Умар эса шундай деган: *«Хотинларга итоат этманг. Уларга қаршилик қилиб турмасангиз уйдан барака Квтади»* (Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошафат ул-қулуб. Т.: «Адолат» 2002. 441-бет).

Агар сен хотинининг айбини айтиб турмасанг, у сендан айб ахтара бошлайди (АЙТИШҚОҚ, ўжар, калтабин хотинларга нисбатан).

* * *

Ёшлик телбаликнинг бир тури, аёллар эса шайтоннинг тузоғ-идир.

Донолар ҳикматларидан:

Ҳаётдан тўғри хулоса чиқара олмай, икки ва ундан ортиқ янглишган, коқилган одамлар, ачинишга ҳам арзимайдиган аҳмоқ одамлардир.

* * *

Аҳмоқдан узоқлашинг.

*Фосиқлар суҳбатидин йироқ бўл, йироқ,
Шундай амр қилибдир ул Холиқи тоқ.*

* * *

д

Аҳмоқ одамдан аччиқланмоқ ўлик устида ашула айтмоқ билан тенг.

* * *

Замона талабига тесқари юрган одам сув ичидан олов қидирган одамга ўхшайди.

Нодон ҳамда аҳмоқ одамдан алоқани ўзиш ақлли одам билан алоқада бўлиш билан тенг.

Умар ибн Хаттобдан сўраганларида, деди: «Ҳалол одам алдамайди, ақлли одам алданмайди».

Дунёда энг окилона тақсимланган нарсa акл бўлса керак, чунки шу пайтгача ҳеч ким ақлининг камлигидан шикоят қилган эмас.

* # *

Дўстнинг ёмони шундаки, яхшилигингни унутади, ёмонлигингни эслаб қолади.

Ҳаммага дўст бўлиб кетаберадиган одам, аслида ҳеч кимга дўст эмас. (Арасту)

^ ж %

Ёмонга минг марта яхшилик қил-у. аммо бир саломни канда килсанг. сендан ёмон одам йўқ.

^ : ^% : %

Душманинг билан апок-чапоқ бўлиб юрган дўстингдан қўлингни ювиб қўлтиғингга ур (Қобус).

¥ ^; ^;

Пасткаш. манфаатпараст одам бир сўзни сўзлайди, аммо бошқа нарсани кўзлайди.

^ ч^ ^

Пасткаш одам бирор кимсани севса, ё кўрққанидан севади, ёки тамагирлигидан.

^ ^ ч^

Агар бир тое ўрнидан кўчибди деса, ишонинглар, аммо бир кишининг хулқи ўзгарибди деса, унга ишонманглар, чунки у қайси табиатда яралган бўлса ўшанга қайтади (Ҳадисдан).

* * *

Ушбу ҳадисга ҳамоҳанг халқимизнинг бир мақоли бор: «Асли қаро оқармас, эгри-бугри тузалмас», ёки «Ёмонни ўлди деса, ишонинглар, илло тузалди деса, ишонманглар», дейилган ва «Ёмондан қоч, ёмондан қоч, ёмондан қоч» деб уч марта такрорлаганлар.

Хар бир шахс ўз ақлий камолоти учун жамиятдан қарздордир (Н.Г.Чернишевский)

^ ; ;

Кўп одамлар яшаб туриб яшамайдилар, факат яшамоққа уринадилар холос (В.Г.Беллинский).

:^с ч^ ^

Ҳақиқатни кимдир тан олмагани билан у бари бир зиғирча ҳам зарар кўрмайди (Ф.Шиллер).

•%•SES•

Ким ҳақиқатни ёқитгэмаса у мужмал, деган бахона билан ундан юз ўгиради (Б.Паскаль).

%: % &

Ҳақиқат факат дастлабки пайтларда жиддий қаршиликка учрайди, аммо у тобора ойдинлашиб, далилга айлана борган сари шу қадар кўп дўст ва тарафдорлар ортир~ади-ки... (В.Г.Белмнский).

ў\$ у£ &

Кимки маъқул ҳақиқатларга қарши бош кўтарса, уларни алангалатади; учқунлари эса хар ёнга сачраб, нур таратади (И.Гёте).

¥ v ^

Ҳақиқат тантанаси учун, унга қаршилик кўрсатишдан кўра ҳеч нарсa ортиқрок кўмаклашолмайди (У.Чэннинг).

* • *

*Одам борки, одамларнинг нақшидир,
Одам борки, ҳайвон ундан яхшидир.*

*Одамни эрсанг, демагил одами,
Аниким, йўқ халқ е-амидин гами.*

* * *

*Мани ман истаганлар ўз суҳбатига аржуманд этмас,
Мани истар киши суҳбатин кўнгил ҳам писанд этмас,*

* * *

Куйидаги хикматли сўзлар суд ва ҳуқуқ-тартибот маҳкамаларининг шиори бўлмоғи керак:

Ер юзида битта жинойтга берилган жазо, ер аҳли учун қирк кун ёмғир ёғганидан афзалроқдир.

* * *

Ёмонларга тегишли жазосини бермаслик яхшиларга қилинган зулмдир.

* * *

Ёмонлар ҳолига раҳм этмоқ яхшиларга ситам етказмоқдир, золимлар гуноҳини афу этмоқ мазлумларга жабр кўрсатмоқдир.

* * *

Ёмонларга лутфу қарам, яхшиларга қони зарар ва аламдир. Мушукка эътибор қабутарга офатдир. Шоғол (чийабўри)ни асрамоқ товук тухумини қуритмоқдир (*Шайх Саъдий*).

* * *

Ёмонларга шафқат қилиш яхшиларга қилинган зулмдир (*Алишер Навоий*).

% ^ #

Адолатсизга адолатсизлик етгусидир.

* * *

Қимки иллатга жазо бермаса, у унинг ҳимоячисидир (*Леонардо да Винчи*).

* * *

Жазолай олмайдиган судья охир оқибат жинойтчининг шеригига айланади (*И.Гёте*).

* * *

Муттаҳамни виждонини қўзғатмоқ учун унга тарсаки тушириш керак (*Арасту*).

* * *

Қўпина одамлардаги адолатсеварлик адолатсизликка рўпара бўлишдан чўчишдан бўлади (*Ларошфуко*). Сиздачи?

* * *

Ҳатто энг бўлмағур қонунлар ҳам инсон учун зарурдир. Акс ҳолда одамлар бир-бирини ғажиб ташларди (*Эникур*).

% * *

Юрт ободлиги тўрт нарсга сабабидандир: раҳбарлар ва қозилар адолати, олимлар илми, бойлар саховати, мазлумлар ва муҳтожлар дуосидан.

* * *

Аллоҳ одамларни синаш учун берган илмини инсоният зарарига ишлатувчи, одамларни иситма-совутма, қулф-банд қилувчи, жодугарлик, сеҳргарлик билан шуғулланувчи ёвуз кишиларнинг охираги — у дунёсию бу дунёси қуйиб кетади. Бундай одамлар тириклайин гулханда ёқиб юборилганлари тарихдан маълумдир. Бу дунёда жазоси берилмаганларни эса у дунёда даҳшатли жазо кутиб туради, уларнинг ҳолига вой!

Энг яхши ибрат бу ёмондан, ёмон ишлардан, ёмон ахлоқдан, ёмон одатдан ва ёмон хулқдан олинадиган ибратдир.

Тамагирлик, текинхўрлик ва қорин ғамида бойлар, амалдорлар, сармоядорларга бўйин эгиб тобе, муте бўлиб юриш хорликдир. Тилёғламалик, ялтоқилик, риёкорлик пасткашликдир. Бундай тарзда яшагандан, қўра ўлган афзал.

% у\$ %

Мард инсон ўзига қаноатни дастур қилиб, нафс учун паст кетмаслиги керак. Агар сармоядор, давлатманд одам ҳар қанча саҳий бўлса ҳам, ҳадеб ундан нарса сўраш, тама қилиш инсон шаънига исноддир. Ундан қўра, ўз меҳнатинг билан қаноатда яшаганинг минг марта афзал, қаноат — улуг, кетмас давлат, қаноат ҳикматнинг, ҳимматнинг пойдеворидир. Даранг бу ҳақда Шайх Саъдий нима деган:

*Токай паноҳ изларсан мардлардан,
Мардлар ишин қил, қутул дардлардан.*

& ^ ^

Ҳар бир кишининг бу дунё ва у дунёда эришадиган яхши-ёмон даражалари, роҳат-фароғатда яшаши, бахтли ҳаёт кечириши, инсоннинг бу дунёда топган савоб ёки гуноҳ ишларининг миқдори ва ҳажмининг мувозанатига боғлиқ экан. Шундай бўлгач, эзгу ишлар қилиш зарур. Акс холда, илоҳий қонунларга асосан инсон бу дунёда ва у дунёда қийналиб яшашга маҳкум бўлади.

* * *

Тилнинг асосан икки улкан офати бор:

- 1) *беҳуда, бемаъни, ботил сўзларни сўзлаш;*
- 2) *ҳақ гапни айтмасдан сукут сақлаш.*

Биринчиси ёўзлагўвчй шзйтон, гуноҳкор кимсадир, иккинчиси Аллоҳга осий, риёкор, соқов шайтон саналади. Фақат ўрта йўл тутувчиларгина бу офатдан халос бўла оладилар.

* * *

Гапнинг, фикрнинг ҳам жони бор, агар гап келганда, айтиладиган гапни ўз вақтида айтилмаса, гап «ўлдим» деяръ экан. «Гап келганда отангни ҳам аяма», деб бекорга айтмаганлар.

* * *

Керакли жойда ҳақ гапни айтиб, ҳақиқатни кўрсатиб қўйиш, ноҳақлик ва фитна-асод, зулмни фoш этиш ҳам жувонмардликка киради.

* * *

Кўп кулишлиқдан сакланинг, чунки серкулгилик қалбни ўлдиради ва юзнинг нурини ўчиради. Кулгуси кўп кишининг виқори кам бўлади.

* * *

"Жиддийлик кулги билан, кулги эса жиддийлик билан енгилади.

^ ^ ^

Одамнинг жаҳли чиққанда ўкиладиган дуо: «Аъзу биллаҳи минаш-шайтонир ражийм» «Аллоҳдан, унинг раҳматидан қувилган шайтоннинг ёмонлигидан паноҳ тилайман).

* * *

Кайси бирларингда жаҳлу ғазаб қўзиса, дарҳол у сукут сақлашга ўтсин.

^ у?, %

Кайси бирларингда жаҳлу ғазаб тик турган пайтда келса, дарҳол ўтириб олсин. Агар шунда ҳам ғазаби қайтмаса, ётиб олсин.

Аҳмоқ ғазабланса, шайтон унга ақалик қилади.

* * *

Ғазабинг келганда ҳам, сўзингни танлаб гапир.

Яна пайғамбаримиз ҳадисларидан:

Мазлум кишининг қарғишидан сақланинглар, гарчи у кофир бўлса ҳам. Унинг дуоси ёки қареиши билан Аллоҳнинг даргоҳи ўртасида парда йўқдир.

Бировнинг уйига берухсат эшик ёки тешикдан кирган ёки мўралаган одамнинг кўзини ўйиб олиш жоиздир.

* * *

Сабабсиз ўз ҳовлисини ёки ерини сотган одамнинг молу дунёсининг баракасини кетказиб туриш учун, Аллоҳ турли йўллари килиб қўяди.

% :\$; ^;

Ҳеч қайси касаллик Аллоҳнинг иродасисиз ўзгага юқмайди, ирим-сирим бе-маънилик, бойқуш бахтсизлик келтирмайди ва сафар оyi бехосият эмас. 4

* * %

Бошга тушган мусибатларни, ўзидаги касалликларни ва қилган хайру эҳсонни яшириш яхши фазилатлардандир.

Аллоҳга суяниш ўрнига бошқа сеҳру жоду, туморларга ихлос қилган кишини Аллоҳ ўз ҳолига ташлаб қўяди.

% & ў~

Кимки тумор осса, ўша туморга топширилади (Аллоҳ паноҳидан маҳрум қилинади).

* * *

Қашиққликдан, хасталикдан, умуман, инсоннинг ўзига боғлиқ бўлмаган нарсалардан асло чўчимаслик керак.

Сафар қилинглар, соғлом бўласизлар.

Умматимнинг саёҳатлари Аллоҳ йўлидаги жиҳодларидир.

Пишай десанг, сафар қил. Сафарда беш фойда бор: кўнгиш ёзиш, куч тўплаш, илм ва адаб ўрганиш, доно кишилар билан зиёратда, суҳбатда бўлиш.

Сафарнинг фойдаси кўндир. Баҳру дилинг очилади, фойда топасан, азюйиботларни, яхши-ёмонни кўрасан, еаройиботларни эшитасан, шаҳарларни томоша қиласан, одамлар билан суҳбатда бўласан, дўст, билим ортирасан, молу-давлатингни кўпайтирасан, йўлдошинг — дўстларингни эса яқиндан таниб, имтиҳон қиласан.

*Дўкону уйингдан чиқолмай бир он,
Ҳаргиз, эй хом одам, бўлмадинг инсон.
Чиқиб энди сен ҳам кезгил жаҳонни,
Бўшаб қолмасидан сендан бу жаҳон.*

(Шайх Саъий)

* * *

Сайр, саёҳат қилиш ҳақида яна Куръони каримнинг 3-«Оли-Имрон» сураси, 137-оят ва 9-«Тавба» сураси, 2-оятга ҳам қараб қўйинг.

* * *

Качонки бирор ёмон (гуноҳ) иш қилиб қўйсанг, дарҳол бирор савобли иш ҳам қилиб қўй!

Одамлар билан муросаю мадарода бўлиш ҳам садақа ҳисобланур.

* * *

Хайрли ва савоб ишлар инсонни турли фалокатлардан сақлайди.

* * *

Садақа хор бўлиб ўлишдан асрайди.

5p 8^4

Садақанинг афзали чанқоқ одамларга сув улашмоқдир — оби худойидир.

* * *

Сув кичикдан, таом каттадан бошлаб берилади.

% ^ #

Онас ибн Молик разийаллоҳу анҳунинг ривоят қилишича, ҳазрат Расулуллоҳга айрон олиб келдилар. Унг тарафларида бир чўл араби ва чап тарафларида дўстлари ва сафдошлари Абу Бакр Сиддиқ ўтирган эдилар. Расулуллоҳ ўзлари ичиб, идишни аъробийга узатдилар ва: «Ўнг тарафдан бошланади», дедилар.

& & • *

Онас ибн Молик разийаллоҳу анҳунинг айтишича, Расулуллоҳ: «Кечки таомни, гарчи бир кафт хурмо бўлса ҳам, еб ётинглар, чунки кечки таомни тарк этиш қарилликни олиб келади», деганлар.

* * #

Кийимларингизни чиройли қилинглار, от-уловларингизни яроқли тутинглар! Одамларга юздаги холдек намуна бўлинглар.

* * *

Яхшиликни чиройли юзли кишилардан кутинглар.

* * *

Кўпинча кишининг суврати сийратини акс эттиради.

& \$ &

Аллоҳ қалбини чиройли қилган кишининг устини (ташини) ҳам чиройли қилиб қўяди.

& # 4

Одамларни ўзларига муносиб жойларга ўтқазинглар.

Олимлар билан ўтирсанг фойда оласан. Чунки гул ёнида ўтирган одамга гул ҳиди уриб қолади.

* * *

Ч

'Яхши киши билан ўтириш — катта ўлжага эга бўлиш деган сўз.

* * *

Амал қилишда давом этинглар. Ҳар бир инсон нима учун яратилган бўлса, унга ўшанинг йўли осон қилиб қўйилгандир.

* * *

Ҳар бир киши нима учун яратилган бўлса, ўшанга тайёр бўлиб боради.

* * *

Эй Парвардигор! Мени илм билан бойит, ҳилм (юмшоқлик) билан безагин, тақво билан мукаррам этгин ва хотиржамлик билан гўзал қилгин.

* * *

«Ла ҳавла вала қуввата илла биллаҳ» деган калимани кўп айтинглар', чунки у жаннат хазиначисидир.

ф ^ ч

Зикр (ёдлаш) банданинг Ҳақ таолога муҳаббатидир. Зикрларнинг афзали «Ла илаҳа иллаллоҳ»дир.

ц: ^ %

*Қуйидаги икки дуо ҳам Расулуллоҳнинг қўп айтиб юрган дуоларидандир: -
— Субҳоналлоҳи, валҳамдулиллаҳи ва ла илаҳа иллаллоҳу валлоҳу Акбар. Ва ла ҳавла ва ла қуввата илла биллаҳил ғалиййул ғазийм!*

ф ^ ^

— Ла илаҳа илла анта субҳанака инни кунтум миназ-золимийн!

% % %

Оёқ кийимларингизни кийган ҳолда ҳам намоз ўқийверинглар, яҳудийларга ўхшаманглар.

Гарчи Хитойда бўлса ҳам, илмга интилинглар, чунки илм талаб қилишга ҳаракат қилиш ҳар бир муслим ва муслималар учун фарздир.

ф * *

Илм ўрганиб, сўнг уни бошқаларга ўргатмаслик гўёки молу дунёни йигиб, уни сарф қилмай кўмиб қўйиш билан баробардир.

ц: :р %

Илмни ёзиб қўйиш билан боғлаб олинглар.

& % %

Омининг адашгани — ўзининг адашгани, олимнинг адашгани — оламнинг адашгани.

ц: :£ ф

Ҳикмат мўминнинг йўқотган нарсасидир. Уни каердан топса, ўзлаштириб олишга ҳақдир.

& *

Беш нарсадан олдин беш нарсани ғанимат бил:

- ўлимингдан олдин тириклигингни;
- бетобликдан олдин саломатлигингни;
- бандлигингдан олдин бўш вақтингни;
- кексалигингдан олдин ёшлигингни;
- камбағаллигингдан олдин бойлигингни.

* * *

Касбларнинг энг ёмони, жирканчи судхўрлик ва тиланчиликдир.

ч? нс &

Касбнинг афзали ҳалол савдогарлик ва ўз қўли билан қиладиган касбдир.

ч: ^ ^

Кўрқоқ савдогар фойдадан маҳрум, кўрқмас савдогар омадлидир.

& * *

Жиҳоднинг афзали Аллоҳ йўлида ўз нафси ва хоҳишига қарши қилинган жангдир.

Судралиб юришда хорлик ва олдинга қараб журғат билан юришда ифтихорлик мавжуддир.

& & ж

Ҳар бир ишнинг бошланиши шу ишнинг деярли ярми бажарилганлиги билан баробардир.

% % %

Ҳар бир иш оқибати билан эътибор қилинади.

Неъматга шукур қилиш унинг заволидан сақлайди.

* * *

Дуо келган ва келадиган бутун мусибатларни қайтаради. Дуо балони ҳам даф этади.

\$: \$: &

Хастанинг олдига кирганингда, сенга хайрли дуо қилишини сўра. Чунки унинг дуоси малакларнинг дуосига тенгдир.

И * &

Эй Аллоҳнинг бандалари! Даволанинглар, чунки Аллоҳ таоло бирор касалликни давосиз яратмаган, илло бир касалликнинггина давоси йўқдир. Бу қариликдир.

* * *

Касалларингизни садақа бериш билан даволанглар.

* * *

Ҳар бир яхшилик садақадир.

Жаноб Расулуллоҳ ҳикоя қилдилар: «Бани Исроил қавмидан бир бузуқ хотин магфират қилинди. У хотин чанқоқдан ўлаётган итга маҳсисини ечиб, рўмолига боглаб, маҳсисида қудуқдан итга сув чиқариб берган эди. Шу сабабдан Аллоҳ уни магфират қилди».

* * *

Зино фақирлик келтиради.

* & *

Расулуллоҳ: «Аллоҳ таоло раҳмдилликни фақат бадбахтдангина тортиб олади», — деганлар.

Кишининг зоҳирига қараб ҳукм қилинади, ботини эса Аллоҳга ҳавола қилинади.

* * *

Умматларим учун мен қаттиқ қўрққан жиҳатлар: қорин солиб семириш, серуйқулик, дангасалик ва суст эътиқодда бўлишдир.

* * *

Хотиржамликдан кўра гўзалроқ яхши нарса йўқ.

* * *

Кандай бўлишларингга қараб, сизларга бошлиқ (ёки подшоҳ) юборилади.

* * #

„Саҳобалардан Абу ад-Дардо Уваймир шундай дейди:

— Эй инсонлар, сиз одамларни яхшиликка ундаб, ёмонликдан қайтаринг. Йўқса, Аллоҳ золим бир ҳукмдорни бошингизга бало қилиб юборади. Бу золим на катталарингизни ҳурмат қилади, на кичикларингизга марҳамат кўрсатади /... Орангизда қолган яхши одамларингиз дуо қиладилар, аммо дуолари қабул бўлмайди. Аллоҳдан нажот тилайдилар, аммо нажот келмайди. Афв сўрайдилар, аммо афв қилинмайдилар (Абу Хомид Ғаззолий. Мукошафат ул-қулуб. 55-бет, Т.: «Адолат» 2002).

* * *

Бу ҳақда Аҳмад Яссавий жуда яхши айтган:

*Золимларда не ҳад бўлғай, бизда гуноҳ,
Дарвешларни хулқи мурдор, ўтмас дуо,
Ул сабабдин подшоҳ қилур сизга жафо,
Оят, ҳадис маъносидин айтдим мано.*

Золимларни қурби недур, Мен яратқон,
Яратқонни манзур қилмай, сен унутқои,
Мендин кечиб, золимларни илкин тутқон,
Золимлареа Ўзум ривож бердим мано.

Золим агар зулм айласа, Менга йигла,
Ешинг сочиб, Менга сигниб белинг боела,
Ҳаром, шубҳа тарк этибои, юрак доела,
Золимлареа юз минг бало бердим мано.

(«Девони хикмат»дан)

Ф 4? 58

Пайгамбаримизнинг айтишларича, беш хил зараркунанда жониворларни ҳамма жойда ўлдириш мумкин: илон (чаён)ни, сичқон (каламуш)ни, қопогон ва қутурган итни, олақаргани ва калхатни.

% ўт тик

4

Кимки қўриқчи ит, овчи ит ёки пойлоқчи итдан бошқа итларни уйида сақласа, қилган савоб ишлари миқдори ҳар куни камайиб боради.

% & ;Е

Расулulloҳ Мадинага келган вақтларида, у ердаги халқлар туянинг ўрқачини ва қўйнинг думбасини тириклигида қирқиб олар эдилар. Буни қўриб, Расулulloҳ: «Ҳайвоннинг тириклигида қирқиб олинган аъзоси ўлик ҳайвон ҳукмидадир», деганлар.

% ўр Ф

Саҳобалардан Зайд ибн Онас ва Жобир ибн Абдуллоҳнинг айтишларича, пайгамбаримиз от ва қуён гўштини ейишни, эшак гўштини эса ейишдан қайтарган эканлар.

* * *

Ҳазрат Расулulloҳ ҳайвонларни бир-бири билан уриштиришдан қайтардилар.

^ ^ ў-

Қайси бир мусулмон киши бир дарахт ўтқазса ёки экин экса-ю, ундан инсонми, қушми ёхуд ҳайвонми еса, у кишига садақа бўлиб ёзилаверади.

х т- *

Мусулмонлар, йўллардан озор берувчи нарсаларни (тош, тикан каби) олиб ташланглар!

Аллоҳ таоло сенга берган неъматларидан фойдаланиб, ўзингни парвариш қил.

* ^ ^

Расулulloҳ шундай деганлар: «Инак кийим ва тилла тақинчоқлар эркак умматларимга ҳаром қилинди ва аёлларга ҳалол қилинди».

Ф 4= ў?

Очиқ қўл одамнинг таоми даво, очкўз одамнинг таоми дарддир.

^ % %.

Ошна-оғайнилари мўл одамнинг дўсти бўлмайди.

% * #

Тама ва ялқовлик хорлик келтурур.

^ Ф ^

Авлиёларни эслаб туриш Парвардигор раҳматини ёғдиради.

^ ^ ^

Жаноб Расулulloҳ кишини уйда ёлғиз ухлашдан қайтардилар.

* * *

Енглар, ичинглар; кийининглар, садақа қилишлар, амм&исроф> қилмви&лар; маеруланманглар.

•%: •%•• %

Лагандаги таомни атрофидан енглар, ўртасидан еманглар, чунки барака ўртасига тушади.

% # ^

Берган нарсасини қайтариб олган киши, гўё ит қайт қилганини яна қайта еявериши билан баробардир.

* & *

Инсон ҳар.доим кувнок, хушчақчақ бўлиши ва бахтиёр яшамоғи зарур. Бахт яхши кайфият, ором, фаровонлик, уйғунлик, мутаносиблик ва вазминликдир.

Аллоҳ таоло аксиришликни ёктиради, эснашлик ва кекиришни ёмон кўради.

* * *

Тонгги уйку ризкни кирқади.

чс % ўг.

Кимки бир ишни қиламан деб қасам ичса, кейин бошқа нарсани афзал кўрса, қасамига каффорат бериб, ўша афзал ишни қилсин.

* * *

Расулуллоҳ: «Аллоҳ таоло сизларни оталарингизни пеш қилиб қасам ичишдан қайтарди. Қасам ичмоқчи бўлган киши, Аллоҳ номи билан қасам ичсин ёки сукут қилсин», деганлар.

* # *

Бир аёл Казбага ҳажга пиёда боришни назр (ният) қилди. Расулуллоҳдан бу ҳақда сўраганларида: «Аллоҳ таоло унинг пиёда боришига муҳтож эмас, айтинглар, уловга миниб борсин», дедилар.

* & #

Бир кекса одамни икки тарафидан икки ўгли суяб, пиёда кетаётганларида, Расулуллоҳ: «Бу нима учун», деб сўрадилар. Улар: «Ё Расулуллоҳ, отамиз ҳажга пиёда боришни назр (ният) қилган эдилар», дедилар. Шунда Расулуллоҳ: «Аллоҳ таоло бу кишининг ўзини азобга солишига муҳтож эмас, айтинг, отангиз бирон уловга миниб олсин», дедилар.

^: ^ ч?

Хоҳлаган кишингга фазилатли, марҳаматли бўл — бас, сен унинг амирисан. Хоҳлаган кишингдан сўрайвер — бас, сен унга асирдурсан. Хоҳлаган кишингга беҳожат бўл — баски, сен у билан баробарсан.

у

% *

Жобир ибн Абдуллоҳнинг нақл қилишларича, Расулуллоҳ бундай деган эканлар: «Аллоҳ таоло томонидан менга илгариги пайгамбарларнинг бирортасига ҳам ато этмаган бешта имтиёз берилмишдир:

1) бир ойлик йўлда турганимдаёқ, душманларим юрагига қўрқув солиниб голиб қилинмишмен;

2) бутун ер юзи менга сазюдагоҳ қилиб берилмишдир. Қайси бир умматимга намоз вақти қаерда тўери келса, ўша ерда намоз ўқийверсин!;

3) жангда олинган ўлжа менга ҳалол қилинмишдир;

4) ҳар бир пайгамбар ўз қавмигагина пайгамбар қилиб юборилур эрди. Мен эрсам ҳамма одамларга пайгамбар қилиб юборилмишмен;

5) менга шафоа.т қилмоқ.имконияти ҳам берилмишдир (Имомал-Бухорий. «Ҳадис». 1-жияд. 1997. 132-бет).

Пайғамбаримизнинг намозга доир ҳадисларидан

Абдуллоҳ ибн Умар ривоят қиладилар:

«Расулulloҳ, Усома ибн Зайд, Билол ва Усмон ибн Талҳа Каъбага кириб, эшигини ёпиб, қўйдилар. Улар эшикни очишганда, мен биринчи бўлиб ичкарига кирдим. Шунда Билолни учратиб: «Расулulloҳ Каъба ичида намоз ўқидиларми?» — деб сўрадим. Билол: «Ҳа, икки яманий устун оралигида», — деб жавоб бердилар» (Каъбанинг ичида қайси томонга қараб намоз ўқилса ҳам, ҳеч кимга гуноҳ бўлмагайдир) («Ҳадис». 1-жилд, 439—440-бетлар).

Ибн Аббос (Абдуллоҳ ибн Аббос — пайғамбаримизнинг амакиваччаси):

— Бажонидил, сидқидилдан хушбӯ билан ўқилган икки ракаат намоз бутун тун бўйи истар-истамас ўқилган намоздан хайрлироқдир, дедилар (АбуҲомидҒаззoлий, Мукошафат ул-қулуб. 226-бет, Т.: «Адолат» 2002).

* * *

Расулulloҳ айтганлар:

«Дин ўнгайдир, ҳеч ким уни қийинлаштириб юбормагай, мабодо қийинлаштириб юборса, дин уни енгиб қўйгусидир (яъни амали солиҳларни ҳаддан зиёда зиммасига олиши натижасида уларни эплай олмай, ҳаммасини тарк этишига сабаб бўлгусидир). Демак амали солиҳларни ўртача бажарингиз, ибодатларни Мукаммал адо этишга қодир бўлмасангиз, шунга яқинроқ қилингиз» («Ҳадис». 1-жилд, 21-бет).

У * Е Ч!

Ойиша разиаллоҳу анҳо ривоят қиладилар:

«Расулulloҳ кечалари ҳам қўшимча кўп намоз ўқир эрдилар. Бунни кўрган одамлар ҳам жаноб Расулulloҳ каби намоз ўқий бошлашди, ҳатто бора-бора одам жуда кўпайиб кетди. Шунда жаноб Расулulloҳ уларга рўбарў бўлиб: «Эй одамлар, қурбингиз етадирган ишни қилинглар, чунким тоат-ибодатингиз сизга малол келмаса, Аллоҳ таолога малол келмайди. Аллоҳ таоло, гарчи қисқа бўлсада, кандасиз тоат-ибодатни хуш кўрадир!» — дедилар» («Ҳадис». 4-жилд, 56-бет).

Расулulloҳ дедилар:

«Эй одамлар, баъзи бирингиз халқни бездирмоқдасиз (қочириб юбормоқдасизлар), энди кимки одамларга имом бўлиб намоз ўқийдиган бўлса, енгил қилиб ўқисин, чунки улар ичида касал, заиф ва ҳожатли кишилар бордир» («Ҳадис». 1-жилд, 39-бет).

Ч^ % &

Анас ибн Молик: **«Жаноб Расулulloҳ намозни қисқа қилиб ҳам, мукаммал қилиб ҳам ўқир эдилар» — дедилар»** («Ҳадис» 1-жилд, 197-бет).

% % ^

63-боб. Абу Масъуд ривоят қиладилар: **«Бир киши Расулulloҳ с.а.в.га: «Мен, фалончи имом намозни чўзиб юбораётгани учун намози бомдодга бормаётирман», — деди. Расулulloҳ с.а.в.нинг ваъз айтаётганларида ўша кундагидан кўра кўпроқ газабланганларини кўрмаганман. Расулulloҳ с.а.в. ўшанда: «Сизларни ораларингизда одамларни жамоат намозидан бездираётганлар бордир. Қайси бирингиз жамоатга имомлик қилгайдирсиз, намозни осонлаштирингиз (яъни, енгилроқ, қисқароқ қилингиз), чунким намозхонлар орасинда заиф, касалманд, кекса ва иши зарур одамлар бордир!» — дедилар»** (Имом ал-Бухорий. «Ҳадис» 1-жилд, 196-бет).

* * *

5-боб. Умар ибн Абдулазиз: **«Азонни аниқ, баланд овоз бирлан, оҳангга солмасдан айтгил, агар шундоқ қилмассен, бизга муаззинлик қилмоққа ярамассен!» — деганлар»** (Имом ал-Бухорий. «Ҳадис». 1-жилд, 172-бет).

54-боб. Каниса (черков)да намоз ўқимокнинг ҳукми,..

Умар р.а.; «Биз канисаларингизга улардаги сураатлар сабабли кирмагаймиз», — деганлар. Ибн Аббос сураати йўқ канисада намоз ўқир эди, сураати бор бўлса, ўқимас эрди» (Имом ал-Бухорий, «Хадис». 1-жилд, 132-бет).

* # *

Анас разийаллоҳу анҳудан: «Расулulloҳ масжид қурилмасидан аввал қўйхоналарда ҳам намоз ўқийверар эдилар» («Хадис» 1-жилд, 75-бет).

Намозхонларнинг овоз чиқариб «Омийн» демоғи борасида

Абу Хурайра р.а. ривоят қилади: «Расулulloҳ с.а.в.: «Имом «Ғойрул мағзув-би ғалайҳим валаззолин» деса, «Омийн» деб айтингиз! Чунки кимнинг «Омийн»и фаришталарнинг «Омийн»ига тўғри келиб қолгайдир, қилган гуноҳлари кечирилгайдир», — деганлар» (Имом ат-Бухорий «Хадис», 1-жилд, ш боб, 216-бет).

* * *

248. Воил ибн Хужр р.а. дан ривоят қилинди; айтди: «Набий с.а.в.дан эшитдим, (ғойрул мағзув-би ғалайҳим ва лаззолийн) ни ўқигач, «Омийн» дедилар ва бунда ОвОЗЛарини баландлатдилар» (Ат-Термизий. «Сунани Термизий». 184. 283, 284 - бетлар).

& #

Абу Хурайра р.а. яна ривоят қилади: «Расулulloҳ с.а.в.: «Сизлар «Омийн» десангиз-у, осмонда малоикалар ҳам сиз билан баробар «Омийн» десалар, қилган гуноҳларингиз мағфират этилгайдир», — деганлар» (Имом ат-Бухорий «Хадис», 1-жилд, но-боб, 216-бет).

Имомнинг «Омийн» деб эшиттириб айтмоғи борасида

Ато р.а.: «Омийн — дуодир», — деганлар. Абдуллоҳ ибн Зубайр: «Омийн», — дедилар ва орқаларидагилар ҳам: «Омийн», — дейишди, ҳатто масжид жаннатдек гуркираб кетди. Абу Ҳурайра р.а. имомга: «Омийнни шошилиб айтмангиз!» — дейдилар. Ибн Умар «Омийн»да яхшилик (савоб, фазилат) бор, деб айтур эрди», — дейдилар Ноғий» (Имом ал-Бухорий «Хадис», 1 - жилд, 109 - боб, 216 - бет).

Тонгда, бомдод намози вақтида бир зот Ҳасан Басрийнинг масжидига келиб, масжид эшигини кулфлоғлик кўрди. Ичкарида эса катта бир жамоат дуога «Омийн» айтиб (товуш бериб) турар эди. Бир оз вақтдан кейин ичкаридан ёлғиз холида чиққан Ҳасан ҳазратларини кўрган киши таажжубланиб савол берди. Сабабини сўраган Абдуллоҳга ул ҳазрат: «Ҳеч кимга айтмагин. Ҳар куни парилар келиб, мендан дуо талаб этадилар, мен дуо қилурмен, улэр «ОМИЙН» айтиб ТургаЙДИрлар», ДеДИ (Ф. Аатор, «Тазкират-ул авлиё», Тошкент—1997, 17-бет).

И з о ҳ: Ҳасан Басрий пайғ-амбаримиз қайнсингилларининг ўғли, авлиё бўлган. Хозирги пайтда Маккада ва Мадинада намоз ўқилганда «омийн» баралла, жаҳрий айтилади ва бу намозга кўтаринки руҳ баҳш этади.

Бу бобда Али ва Абу Хурайрадан ҳам шундай хадис ривоят қилингани айтилади ва ВОИЛ ибн ХужрНИНГ ХЭДИСИ — ХЭСАНДИР ДеЙИЛГАН (Ҳасан - қўнгил мойил бўлган ва қалб қабул қилган, дегани экан. Қаранг: 22-бетга).

Пайғамбар с.а.в. нинг саҳобаларидан, тобиъийндан ва кейингилардан мутааддид илм ахллариининг қавли шу: эркак киши «Омин» деганда овозини кўтармоғи ва уни махфий айтмаслиги керак, деб ҳисоблайдилар. Шоғий, Аҳмад ва Исҳоқнинг қавли шудир.

* * *

83-боб. Солим ибн Абдуллоҳнинг оталари Абдуллоҳ ибн Умар ривоят қилади: «Расулulloҳ с.а.в. намоз ўқишни бошлаётганларида қўлларини елка баробар кўтарар эдилар, такбир айтиб рукуъ қилаётганларида ҳам, рукуъдан бош кўтараётганларида ҳам қўлларини елка баробар кўтарар эдилар ва «Самиғаллоҳу лиман ҳамидах», «Роббана ва лака-л-ҳамд», — дер эдилар. Лекин сажда қилаётганларида бундай қилмас эдилар» (Имом ат-Бухорий «Хадис». 1-жилд, 204-бет).

Пайпок ва пойабзал устига масх тортмоқ

Ушбу китобнинг олдинги нашрларини ўқиган айрим китобхонлар таҳорат қилишда оёқни ювиш ўрнига маҳсига масх тортгандек пайпок ва пойабзалларимиз устидан масх тортиб қўйсак бўладими, деб савол беришди.

Бу саволни ишхоналарда, ўқув масканларида ва уйдан ташқаридаги бошқа жойларда намоз ўқиётган ва ўқимоқчи бўлган ёшлар берганликлари билиниб турибди. Дарҳақиқат ҳозирги намозхонларимиз қаерлардадир ишлайдилар, ўқийдилар аммо таҳорат олганда оёқларни ювиш учун ҳамма ерда ҳам қулай шарт-шароит етарли, деб бўлмайди.

Таҳорат олганда, маҳси ва этик кийган одам маҳсиси ёки этигига масх тортиш мумкинлигини деярли барча намозхонлар билади, аммо пайпок устидан масх тортиб намоз ўқиш мумкин ё мумкин эмаслигини ҳамма ҳам билавермайди. Шунинг учун ҳам, колаверса бу масала намоз ўқийдиганлар сонининг ортиб ёки камайиб боришига таъсир қилувчи омиллардан бири бўлганлигидан ҳам ушбу мавзунини баҳоли қудрат ёритиб беришга қарор қилдик.

Шундай қилиб, масх араб тилида «сийпамоқ» демакдир.

Ҳақиқатан ҳам бетаҳоратлик, таҳоратнинг синиши тез-тез содир бўлиб турувчи нарсадир. Шунинг учун ҳар сафар таҳорат вақтида маҳси, этик ва бошқа пойабзал турларини ечиб ювишликда кишига қийинчилик туғдириши мумкин. Муборак динимиз Исломи эса кенгчиликдан иборатдир.

Шунинг учун, оёқлар ювилиб, таҳоратли вақтда кийилган пойабзал (маҳси, этик) ва пайпок устидан, кейинги таҳорат олишларда масх тортиб қўйиш билан кифояланишга пайғамбаримиз ҳадислари бўйича рухсат берилган.

Масх қилишликнинг муддати, таҳорат синган вақтдан бошлаб, муқим яшайдиган киши учун бир сутка, яъни бир кеча кундуз, мусофирга эса уч кеча кундуз давомида, деб белгиланган. Яъни шу муддат ичида неча марта таҳорат қилса, шунча маротаба масх тортиш мумкин.

Масх оёқ кийимининг устига, оёқ бармоқларининг уч томонидан бошлаб, қўлнинг уч бармоғи билан тепа томонга қараб тортилади, яъни ҳўлланади, аммо маҳсининг остига, орқасига ёки болдирига тортишлик мумкин эмас. Оёқдаги яра устига боғланган латтага масх тортиш мумкин, гарчи у бетаҳоратлик ҳолда боғланган бўлса ҳам.

Манба: 1. «Мухтасар» (Шариат қонунларига қисқача шарҳ). Т.: «Чўлпон нашриёти», 1994 йил. 14-16-бетлар. 2. Бурхониддин ал-Марғиноний, «Хидоя» 1-жилд. Т.: «Адолат» нашриёти, 2000 йил. 97-105 - бетлар. 3. Мақсудхўжа ибн Мансурхўжа. «Мажмаъ ул-Мақсуд». Т.: «Адолат» нашриёти, 1996 йил. 45-50-бетлар. 4. Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий. «Сунани Термизий», 1-жилд, 70-74-боблар (137-145-бетлар). Т.: «Адолат» 1999 йил.

Пайпок ва пойабзал устига масх тортмоқ ҳақида Имом Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий ўзининг «Сунани Термизий» номли ҳадислар тўплами китоби (Т.: «Адолат» 1999) нинг 143-бетида пайғамбаримизнинг қуйидаги ҳадиси муборакларини келтириб ўтган:

99. Ал-Муғийра ибн Шўъбадан ривоят қилинди; у деди: *«Набий с.а.в. таҳорат олдилар, пайпоқлари ва наълари (пойабзаллари) устига масх тортдилар»* (143-бет). Ат-Термизий бу ҳадисни ҳасан-саҳиҳ дедилар.

Мазҳабимиз асосчиси Имом Аъзам Абу Ҳанифа дастлаб ўзининг икки шогирди — Имом Абу Юсуф ва Имом Муҳаммад фикрларига қарама-қарши ўлароқ — пайпок маҳси ўрнида эмас, шунинг учун пайпокқа масх тортиш жоиз эмас, юқоридаги ҳадис эса Расулulloҳнинг ўзларигагина хос, деб айтган бўлсалар, вафотларидан 3 ёки 9 кун олдин касаллик пайтларида оёқларидаги пайпоқларининг устига масх тортганлар ва кейин шундай деган эканлар: *«Олдин ҳеч қилмаган ишимни бугун қилдим; товоқсиз (пошнасиз) бўлишига қарамай, пайпоқларим устига Масх тортдим»* (Қаранг: «Сунани Термизий» 1-жилд, 143-145-бетларга).

51-боб. Урва ибн ал-Муғийранинг оталари бундай деган эканлар: *«Расулulloҳ с.а.в. билан бирга сафарда эдим. Маҳсиларини ечмоққа қўл чўздим, шунда: «Қўявер, мен маҳсини таҳоратли оёққа кийгандирмен», — дедилар, сўнг маҳсиларига Масх тортдилар»* (Имом ал-Бухорий. «Ҳадис». 1-жилд, 69-бет).

5-боб. Ойиша онамиз ривоят қиладилар: *«Дастлаб намоз икки ракаат, деб фарз қилинган эрди. Сафарда шул икки ракаатлигича қолди. Лекин, муқимликда тўрт ракаат қилиб тўлдирилди. Зухрий: «Ойиша онамиз «тўлдирилди» деган-*

ларида нимани назарда тутган эрдилар»,— деб Урвадан сўради. Урва: «Усмон р.а. бу хусусда, яъни намозни тўрт ракаат ўқимоқ тўғрисида не деган бўлсалар, ўшани назарда тутганлар», — деди» (Имом ал-Бухорий. «Хадис». 1-жилд, 297-бет).

11-боб. Ибн Умар ривоят қиладилар: «Расулulloҳ с.а.в. сафар қилганларида ёнларида бирга юрдим. Жаноб Расулulloҳ фарз намозларида икки ракаатдан ортиқ ўқимас эрдилар (суннати ҳам ўқимас эрдилар. Фақат шом намозини уч ракаат ўқиганлар», Абу Бакр бирлан ҳам, Умар ва Усмон бирлан ҳам сафарда бирга юрдим, улар ҳам шундоқ қилишар Эрди» (Имом ал-Бухорий. «Хадис». 1-жилд, 299-300-бет).

2-боб. Абдуррахмон ибн Язид ривоят қиладилар: «Усмон ибн Аффон биз бирлан бирга Минода тўрт ракаат намоз ўқиди. Буни Абдуллоҳ ибн Масъудга етказишди. Шунда Абдуллоҳ ибн Масъуд шул хусусдаги бир воқеани эслаб, бундай дедилар:

«Расулulloҳ с.а.в. бирлан Минода фарзни тўрт ракаат ўрнига икки ракаатдан ўқидик. Кошки эрди, фарз тўрт ракаат ўрнига икки ракаат деб қабул қилинган бўлса эрди!». (Имом ал-Бухорий. «Хадис». 1-жилд, 296-300-бетлар).

а % ў\$

Эй қавм ! Ўлик бўлсангиз — қабрга, телба бўлсангиз — жиннихонага, бола бўлсангиз — мактабга боринг ! Аммо Аллоҳнинг бандаси бўлсангиз, бандалик вазифасини адо ЭТИНГ ! (Шақик Балхий. Вафоти 780 йил. Иброҳим Адҳам тариқатини тутган машхур шайхлардан).

* * *

Бир такводор бойнинг қопи йўқолибди, кимга берганини ҳеч эслолмай юрар экан. Бир куни намоз ўқиётганида баногоҳ қопи кимдалиги эсига тушиб қолибди. Намозни тугатган захоти қулига қараб: «Хой фалончи, фалон кишиникига бор, кошимизни олиб кел !» — дебди. Қул: «Копнинг ундалиги қачон эсингизга тушди ?» Хожаси: — «Намозда !». Қул: — «У ҳолда сиз намозда қоп қидирибсиз-да !...» Қулининг бу гўзал танбеҳидан ғоят таъсирланган такводор хожаси дарҳол уни қуликдан озод қилиб юборган экан (Абу Хамид Ғазалий, Мукошафат ул—қулуб. 21 ва 486—бетлар, Т.: «Адолат» 2002).

Расулulloҳ: «Гуноҳ қилгувчи киши кофир бўлмайди, илло ширк келтирган кишигина кофир бўлади» деганлар.

* * *

Расулulloҳ бир гуноҳ қилган кишига: «Сенда жаҳолатдан бор экан», — деганлар. Аллоҳ ояти каримасида: «Аллоҳ ширкни кечирмайди, қолган ҳамма нарса-ни, хоҳласа, кечириши мумкин», — деган («Хадис». Ёжилд, 19-бет).

* * *

Расулulloҳ деганлар: «Аҳли жаннат жаннатга киргайдир, аҳли дўзах дўзахга киргайдир, кейин Аллоҳ таоло малоикаларига: «Қалбида заррача иймони бор одамни дўзахдан чиқарингиз!» — деб айтади. Улар шундан сўнг, қуйиб, қорайиб кетган ҳолда дўзахдан чиқгайдилар, ҳаёт дарёсида чўмилгайдилар, ёмгирдан кейин гиёҳлар унгандек бадаллари кўркам бўлгусидир» («Хадис». 1-жилд, 17-бет).

* * *

Расулulloҳ Муозга: «Кимки Аллоҳ таолога ширк келтирмай рўбарў бўлса, жаннатга киргайдир», — деган эканлар. Шунда Муоз: «Одамларга бу хушхабарни айтайми ?» — деган экан. «Йўқ, қаттиқ умид боғлашларидан қўрқамен», — деган эканлар Расулulloҳ (Яъни, одамлар: «Аллоҳга ширк келтирмасак, бас, жаннатга кирар эканмиз», — деб нотўғри ўйламасинлар», — деган маънода). •«Хадис». 1-жилд, 49—50-бетлар).

* * *

Расулulloҳдан сўрдилар:

«Қайси хислатлар исломда энг яхшидир?» Айтдилар: «Очларга таом бермогинг ва таниган ва танимаганга салом бермогинг» («Хадис». 1-жилд, 14-15-бетлар).

Барро разийаляоху анху ривоят киладилар:

Расулуллоҳ етти нарсага одат қилиб, етти нарсадан ҳазар қилмакни буюрдилар. «Қуйидагиларни одат қилингиз !» — дедилар:

- жанозага қатнашмакни;
- касални бориб кўрмакни;
- чақирилган жойга бормакни;
- мазлумга ёрдам бермакни;
- қасам ичса, қасамида турмакни;
- саломга алик олмакни;
- акса урган киши «Алҳамдулиллоҳ» деса, унга «Йарҳамукаллоҳ» демаски.

«Қуйидагилардан ҳазар қилингиз !» — дедилар:

- кумуш идиш тутмоқдан;
- тилла узук тақмоқдан (эркакларга);
- ипакли кийим киймоқдан (эркакларга);
- дебож (гулдор ипакли кийим) киймоқдан;
- қасий (дагал матодан тикилган кийим) киймоқдан;
- истабрақ (атласга ўхшаган мато) киймоқдан;

бу ривОЯТДЭ етТИНЧИСИ тушириб КОЛДИРИЛГАН («Ҳадис». 1-жилд, 335—336-бетлар).

* * *

Иброҳим ан-Накшдан:

«Ҳаммомда қироат қилмоқнинг ва таҳоратсиз хат ёзмоқнинг зарари йўқдир. Ҳаммомдагиларнинг лунгиси бор эрса, салом бергил, лунгиси йўқ эрса, салом бермавил !» («Ҳадис». 1-жилд, 63-бет).

УЕ А А

Анас разийаллоху анху накл киладилар:

«Расулуллоҳ: «Гарчи сизларга боши майиздек қоп-қора қул бошлиқ қилиб тайинланса ҳам, унга қулоқ солиб, итоат этингиз !» — деганлар» («Ҳадис». 1-жилд, 193—194-бетлар).

* * *

Ч : , _

Зубайр ибн Аввом айтадилар:

«Набий саллаллоху алайҳи вассаллам: «Қўлингизга арқон олиб, бир бог ўтин териб, сўнг уни елкангизга орқалиб, олиб бориб сотсангиз-у, Аллоҳ таоло бу билан сизни тиланчилик хижолатидан қутқариб қолса, сиз учун бу — сўрасангиз, ё берадиган ё бермайдиган кишининг олдига бориб садақа тилаганингиздан кўра, афзалроқдир !» — деганлар» («Ҳадис». 1-жилд, 405-бет).

Е * *

Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий ўзининг «Сунани Термизий» китобида ёзади:

648. *Ҳубий ибн Жунода ас-Салулийдан ривоят қилинди; айтди: «Расулуллоҳ с.а.в.дан эшитдим; Видо ҳажида, Арофатда эканликларида ҳузурларига бир аъробий (бадавий) келди-да, ридоларининг бир учидан ушлаб, уни менга беринг деб жаноби Пайгамбаримиздан сўради. Расули Акрам ридоларини унга бериб юбордилар, у олиб кетди».*

Ана шу воқеадан кейин тиланчилик ҳаром килинганлиги ҳақида оят нозил бўлди. Шунда Расулуллоҳ с.а.в. бундай дедилар:

«Тиланмоқ бой ва ўртаҳол кишилар учун жоиз эмас. Илло ўта қашшоқ ва беҳад огир қарз остида қолган кишига (истисно тарикасида) жоиздир. Кимки мол-давлатини кўпайтирмоқ учун инсонлардан тиланса, бу тиланчилик қиёмат кунда унинг қиёфасида бир тирналган, шилинганлик аломати пайдо бўлур ва у жаҳаннамдан олиб ейдиган қизиган бир тош бўлур. Бас, хоҳлаган киши уни камайтирсин, хоҳлаган киши кўпайтирсин !».

647. Абдуллоҳ ибн Амрдан ривоят қилинди: Набий с.а.в. айтдилар: «Бой ва бақувват (соғлом), ўртаҳол киши учун садақа олмоқ жоиз эмас». Бу ҳадис тиланчиликни касб қилиб олганларга ҳам тааллуқлидир. —,., , —, .

645. Абдуллоҳ ибн Масъуд айтди: Расулуллоҳс.а.в. бундай дедилар: «Кимки муҳтож бўлмаган ҳолда инсонлардан тиланиб юрса; қиёмат Шунда ўникг қиёфаси тирналган, шилинган ва эзилган бир ҳолатга-кеЛгаиШрт' ' ' ; ^ -

676. Самура ибн Жундубдан ривоят қилинди; айтди: Расулуллоҳс.а.в. бундай дедилар: «Тиланчилик бир уқубатли тирналмоқдирки, киши у билан ўз юзини тирнагайдир. Ило киши ҳукмдордан сўраса ёки ўта зарур иш борасида бировдан сўрайдиган бўлса, алоҳида ҳолларда истисно тариқасида мумкин».

Бу ҳадислар оркали иложи борица бировдан бирор нарса сўраманг, уялинг, ор-номусингизни сакланг, деб танбеҳ берилмоқда. Халкимизнинг: «Сўраганинг иккиюзи қора, бермаганинг бир Юзи», деган ЯХШИГИНа ибораСИ бор (1-жилд, 648. 647, 645 ва 676 —ҳадислар. Т.: «Адолат» 1999).

^ ¥ ^

Набий саллаллоҳу алайҳи вассаллам: «Қариндошларига закот берган одамга иккита савоб теккайдир — бири қариндошларига оқибат қилгани учун, иккинчиси — закот бергани учун», — дедилар («Ҳадис». 1-жилд, 401-бет).

г ^ ^ :

Ибн Аббос разийаллоҳу анҳу ривоят қиладилар:

«Расулуллоҳ икки қабр ёнидан ўтаётиб: «Бу қабрдаги майитлар азоб чекмоқда, бироқ катта гуноҳ учун азобланаётганлари йўқдир. Булардан бири чақимчилик қилар эди, иккинчиси эса сийдигидан эҳтиёт бўлмас эди», — дедилар. Кейин бир ҳўл новдани олиб, иккига бўлдилар-да, ҳар бир қабрга биттадан санчиб қўйиб: «Шояд, шул чўплар қуригунча, азоблари енгиллашгайдир!» — дедилар» («Ҳадис». 1-жилд, 375-бет).

Расулуллоҳ ҳар ойда 3 кун рўза тутган кишига умр бўйи рўза тутганинг савоби берилажагини айтиб ўтганлар. Чунки ҳар бир қилинган яхшиликка ўн баробар савоб тегиши, бу эса умр бўйи рўза тутганлик ҳисобида ўтишини таъкидлаганлар. Ҳазрат Довуд эрса доим кун ора рўзадор бўлган эканлар, яъни бир кун рўза тутиб, бир кун тутмас эрканлар («Ҳадис». 1-жилд, 535-бет).

* * *

Киблага қараб ҳожатга ўтириб бўлмайди, бирор бинонинг ичида девор ёки шу каби нарсага қараб ўтириши мумкин. Абу Айюб ал-Ансорийдан:

«Расулуллоҳ: Агар бирортангиз қазои ҳожатга борсангиз, қиблага қараб ёки қиблага орқа қилиб ўтирмангиз, кун чиқар, ва кун ботарга қараб ёхуд орқа қилиб ўтирингиз !» — деганлар». (Урта Осиёда шимол ёки жанубга қараб) !«Ҳадис». 1-жилд, 54—55-бетлар).

Абдуллоҳ ибн Амр разийаллоҳу анҳу ривоят қиладилар:

* «Мен жаноб Расулуллоҳнинг «Кимки ўз молини ҳимоя қилаётиб ўлдирилса, ыиаҳиддур» деганларини эшитдим» («Ҳадис». 2-жилд, П4-бет).

* % *

Абу Ҳурайра разийаллоҳу анҳу ривоят қиладилар:

«Расулуллоҳ: «Агар бирортангиз қулингизни бирор айби учун урсангиз, юзига урмангиз!» — дедилар». Эҳтимол, Аллоҳ таоло Одам алайҳиссаломни ўз суоатида яратгани учундир, балким инсонларнинг отаси Одам алайҳиссаломнинг ҳурматлари юзасидандур?» («Ҳадис». 2-жилд, 132-бет).

1% % &

Жобир ибн Абдуллоҳ бундай дейдилар:

«Расулуллоҳ эшак гўшти ейишдан қайтардилар, аммо от гўшти ейишга шжозат бердилар».

Ибн Аббос разийаллоху анху ривоят қиладилар:

«(Холам) Умму Хуфайд Расулуллоҳга сузма, сарийғ ва (пиширилган) калтакесаклар ҳадя қилдилар. Жаноб Расулуллоҳ сузма ва сарийғдан тановул қилиб, калтакесаклардан эрса, жирканиб емадилар. (Аммо, бошқалар ул зотнинг дастурхонларида калтакесакларни тановул қилишди. Агар калтакесак ҳаром бўлганида, ул зотнинг дастурхонларида тановул қилинмас эрди» («Ҳадио». 2-жилд, 138-бет).

^ ^ :?

Абдуллоҳ ибн ал-Ос ривоят қиладилар:

«Расулуллоҳ: «Эй Абдуллоҳ ! Сен кундузи рўза тутиб, кечаси бирлан ибодат қилиб чиқар эмишсан», — дедилар. Мен: «Ҳа, ё Расулуллоҳ !» — дедим. Ул зот: «Бундай қилма ! Рўза ҳам тут, огиз ҳам оч, тунда ибодат ҳам қил, ухлагил ва аёлинг билан бўлгил ҳам, чунки жасадингнинг ҳам, кўзингнинг ҳам, хотинингнинг ҳам сенда ҳаққи бордур !» — дедилар» («Ҳадио» 3-жилд, 428-бет).

:p :": ^o

Киши ўз кизини рашк ва инсоф қилиб ҳимоя этмоғи хакида саҳоба Мисвар ибн Махрама ривоят қиладилар: «Жаноб Расулуллоҳ минбарда туриб: «Бир киши ўз қизини куёвим Алига бермоқчи бўлиб мендан изн сўради. Мен ҳеч қачон рухсат бермайман, фақат Али қизимни талоқ қилиб, у кишининг қизига уйланишини менга айтсагина, рухсат бераман ! Чунки қизим менинг бир бўлагимдир, ким унга озор берса менга озор берган бўлади, уни шубҳага солган нарсани мени ҳам шубҳага солади !» — дедилар» («Ҳадио», 3-жилд, 436-бет).

* * *

Абу Хурайра разийаллоху анху ривоят қиладилар:

«Ҳазрат Алининг ўғилчалари Ҳасан закотга берилган хурмолар гарамидан бир дона хурмони олиб, огизларига солиб эрдилар, Расулуллоҳ форс тилида: «Ких-ких! Бизнинг яъни, менинг ва менинг оиламнинг ҳамда менинг авлодларимнинг садақа емаслигимизни билмайсанми?!» — дедилар». («Ких-ких! Форслар бирор нарсадан нафратланганда айтадирган сўз бўлиб, биз ўзбеклар ҳам, агар бола огзига бирор ярамас нарсани солса ёхуд солмоқчи бўлса ёки олса ё олмоқчи бўлса, «Ких-ких !» ёки «Қиҳха-қиҳха!» деб айтамыз) («Ҳадио. 2-жилд, 316-бет).

% * ^

Умму Халид бинти Халид ибн Саъид разийаллоху анху ривоят қиладилар:

«Мен отам бирлан бирга Расулуллоҳ ҳузурларига келдим. Шу вақтда мен ёш қизча эдим, бир сариқ кўйлакча кийиб олган эрдим. Жаноб Расулуллоҳ кўйлакчамга қараб: «Кандай чиройли, қандай яхши!» деб мақтадилар. Сўнг ул зот менга: «Эскитиб-чиритиб кийгил, эскитиб-чиритиб кийгил, эскитиб-чиритиб кийгил !» Яъни Аллоҳ таоло умрингни дароз қилсун, бундай кўйлақлардан жуда кўпини кийгил !» — деб дуо қилдилар» («Ҳадио». 2-жилд, 315-316-бетлар).

* * *

Абу Хурайра разийаллоху анху ривоят қиладилар:

«Расулуллоҳ: «Эй муслима аёллар, қўшни аёл қўшни аёлга, гарчи қўй туёғини бўлса-да, ҳадя қилишдан ор қилмасин !» — деб марҳамат қилдилар». Яъни: қўшни аёллар қўлларида келганча бир-бирларига ҳадя қилиб турсинлар. «Бу оз-ку! ёки «Арзимас-ку!» деб ўзларини ҳадя қилмоқдан тиймасинлар, деган мазмундадур («Ҳадшж 2-жилд, 135-бет).

ч' ^ ф

Ойиша разийаллоху анху ривоят қиладилар:

«Ё Расулуллоҳ, менинг икки қўшним бор, улардан қайси бирига ҳадя қилайин?» — дедим. Шунда ул зот: «Улардан ўзингга эшиги энг яқинига», — деб марҳамат қилдилар» («Ҳадио». 2-жилд, 143-бет).

Абу Хурайра разийаллоху анху ривоят қиладилар:

«Набий саллаллоху алайҳи вассаллам: «Агар кўча ўртасидаги ўлик ерни талашиб, ул ерга иморат қурадирган бўлсалар, кўча учун етти зироъ (тахминан 5,3 метр) қолдирсинлар /» — дедилар («Ҳадис». 2-жилд, П2-бет).

❧ % %:

Расулуллоҳ саллаллоху алайҳи вассаллам: «**Кимки ўзининг ҳақи бўлмаган ердан бир қаричини бўлса-да, тортиб олса, Қиёмат куни ўшал ер бирлан етти қават Ер тубига тушиб кетур**», ҳамда «**Бир қарич келадиган ерни бўлса ҳам зулм бирлан ўзлаштириб олган кимса бўйнига етти қават Ердан иборат тавқи лаънат илингай**!» деб айтганлар («Ҳадис», 2-жилд, 362-бет).

Бу ҳадис айниқса ҳозирги пайтда авж олиб кетган, билибми, билмайми, очкўзлик ва баднафслик билан кўчаларни панжаралар билан ўраб, тўсиб олаётганларга тегишлидир. Ушбу кишилар бу ишлари билан оладиган бир баробар нафлари минг баробар зиён келтиришини ўйлаб кўрсалар бўлар эди.

^ н' ч^

Абу Хурайра разийаллоху анху ривоят қиладилар:

«Расулуллоҳ: «**Бирортангизнинг идишингизга пашша тушса, уни бутунлай ботириб, сўнг олиб ташланг, чунким унинг бир қанотида шифо, иккинчисида дард мавжуд**», — дедилар» («Ҳадис». 4-жилд, 38-бет).

Қорун каби такаббур одамлар ҳақида Абдуллоҳ ибн Умар разийаллоху анху ривоят қиладилар:

«Расулуллоҳ: **Кимки кийимини такаббурлик бирлан судраб юрса, Аллоҳ таоло қиёмат куни унга марҳамат назарини ташламайди**», — дедилар («Ҳадис». 4 -жилд, 39-бет).

* * *

Солим оталаридан накл қиладилар:

«Расулуллоҳ изор (иштон) ҳақида бирқанча гапларни айтганларидан сўнг, Абу Бакр: <<Ё Расулуллоҳ, изоримнинг бир тарафи доим осилиб туради-ку?!» — дедилар. Жаноб Расулуллоҳ: «**Сиз улар тоифасидан эрмассиз!**» — деб жавоб қилдилар» («Ҳадис». 4-жилд, 99—100-бетлар).

Бу икки ҳадис айниқса ҳозирги пайтда калта шим кийиб ёки шимларини пастини шимариб юрувчи айрим ёшларимизга ҳам тегишлидир.

у', * ^:

Авн ибн Абу Жухайфа ривоят қиладилар:

«Убайни кўрдим, у менга: «Расулуллоҳ қортиқ солиб қон олганлик учун ҳақ олмоқдан, ит сотмоқдан, судхўрлик ва порахўрлик қилмоқдан ҳамда бу ишларда воситачи бўлмоқдан, игна бирлан аломатлар чизмоқ ва чиздирмоқдан (та-туировка) қайтардилар ваҳусн учун қош терувчи, тердирувчи, тишлар орасини кенгайтирувчи аёлларни, яъни Аллоҳ таоло яратган аъзоларини ўзгартирувчи аёлларни лаънатладилар», — дедилар» («Ҳадис». 4-жилд, 71-бет).

%; ч: *

Абу Талха разийаллоху анху ривоят қиладилар:

«Набий саллаллоху алайҳи вассаллам: «**Ит ёким сураатлар мавжуд бўлган уйга (хонага) фаришталар кирмайди**», — дедилар» («Ҳадис». 4-жилд, 72-бет).

* * *

Жубайр ибн Мутъим ва Абу Хурайра разийаллоху аихумолар:

«Кариндошларига оқибатсиз одам жаннатга кирмаейдир», ва «**Кимки ризқ-им улуг, умрим узоқ бўлсин деса, қариндош-уруғларига меҳр-оқибатли бўлсин!**», деган сўзларни Расулуллоҳдан эшитганликларини айтганлар («Ҳадис»), 4-жилд, 82-бет).

* * *

Абу Хурайра разийаллоху анху ривоят қиладилар:

лч:, «Раоулутлох: «Тушшотик€^жБпрэШ^Шит^шШШаЦШнишШ^Ш^Ш^дШ1
Аллох таоло йўлида жиҳод қилеувчи одам янглиедир»,~~— дедилар».

∴: Абу Хурайра ва Анас ибн; Молик разийаллоху анҳумол ар:

«Расулulloҳ: «Бадгумон бўлманглар, тирноқ остидан кир қидирманглар, гап пойламанглар, бир-бирларингизга ҳасад қилманглар, бир-бирингиздан аразламанглар ва нафратланманглар, ака-ука тутиниб Аллоҳнинг солиҳ бандалари бўлинглар. Муслмон одам ўз диндош биродари билан уч кундан ортиқ аразлашмасин!» — деганларини эшитган эканлар («Ҳадис», 4-жилд, 100—101 бетлар).

Ислом турмушнинг ҳар бир икир-чикирини ҳам эътибордан четда қолдирмаганки, қуйида Имом Бухорийнинг аёллар ҳақидаги ҳадисларидан айримларини келтиришни маъқул топдик.

Расулуллох айтдилар:

«Менга дўзах кўрсатилди, қарасам, ундаги одамларнинг кўпи инкор қилувчи хотинлар экан». Саҳобалар: «Аллоҳни инкор қилганми ?» — деб сўрадилар.

— «Эрнинг яхшилигини инкор қилганлар, эрнинг қадрига етмаганлар. Агар буларнинг биттасига бир умр яхшилик қилсанг-у, кейин сендан бир кичик ёмонлик кўrsa: «Сендан нима кўрдим, ҳеч яхшилик кўрмадим», деб айтадир, — деб **жавоб бердилар** («Хадис» 1-жил-д, 19-бет).

* * *

Абу Саъид ал-Худрий бундай ривоят қиладилар:

«Расулуллоҳ, Қурбон ҳайити ёки Рамазон ҳайити эрди, намозгоҳга чиқдилар. Хотинларнинг ёнидан ўтаётиб: «Эй хотинлар жамоаси, садақа қилингиз! Дўзах аҳлининг кўпроғи аёллардир, деб менга аён қилинди», — дедилар. Шунда хотинлар: «Не сабабдан, ё Расулуллоҳ?», — дедилар. «Кўп қарайсизлар ва эрнинг яхшилигини билмайсизлар. Эрнинг яхшилигини камситгайсизлар, қадрламассизлар (кўрнамаклик қилеайсизлар), сизлардан кўра калтафаҳм ва эътиқоди сустроқ, ҳар қандай иймонли кишини ҳам йўлдан оздиреучироқ тоифани кўрмадим», — дедилар. Хотинлар: «Эътиқод ва ақлимизнинг нечук нуқсони бор эркан, ё Расулуллоҳ?» — дейишди. «Бир хотин кишининг гувоҳлиги яримта эркакнинг гувоҳлигига тенг эрмасдирми?» — дедилар жаноб Расулуллоҳ. «Ҳа, шундай», — дейишди хотинлар. «Худда мана шу ақлингизнинг нуқсони эмасдирми? Ҳайз кўрганнгизда намоз ўқимаслигингиз, рўза тутмаслигингиз ҳам сизнинг эркакларга нисбатан нуқсонингиз эмасми?» — дедилар. «Ҳа, тўғри айтдингиз», — дейишди аёллар. «Мана шулар аёллар динининг нуқсонли эканини англатеайдир», — дедилар Расулуллоҳ» («Ҳадис». 1-жилд, 91-бет).

* * *

Одам Атонинг тупрокдан, аёлнинг Одам Атонинг қобирғасидан, яъни ғўшtdан яратилгани эркак ва аёлнинг фаркланишига сабаб бўлиши мумкин, деб хисобловчилар ҳам бор. Аллоҳнинг **Ўзи** билгувчирокцир.

* * *

Ибн Аббос ва Убода ибн Сомит разийаллоху анхумолардан ривоят қиладилар: «**Аллоҳнинг «Аёллар сизга яхши ишларда осий бўлмасинлар!» деган оятининг мазмуни Аллоҳ таоло шахсан аёлларга буюрган шартларидур», — дейдилар. (Бу шартлар, муфассирларнинг гапларига қараганда, Аллоҳга бирор нарсани ше-рик қилмаслик, баланд овоз билан йиеламаслик, бегона эркак бирлан танҳо қолмаслик, юзни бўямаслик, кўкракларини очиб юрмаслик, қареамаслик, шеър ўқимаслик, ўеирлик, хиёнат, зино қилмаслик, бировнинг боласини олиб, уни ўзим туюдим деб эълон қилмаслик ва ҳар қандай ишда Аллоҳ ва Унинг Расулига итоат этмоқликдир)** («Хадис». 3-жилд, 333-бет).

 $\hat{\cdot}; \$1 \Phi$

Абдуллоҳ ибн Масъуд р.а. Расулуллоҳдан ривоят килдилар: «*Ўз эрининг кийимлари-*

ни ювиб тозалаган ҳар **бир** аёлга Аллоҳ **субҳонаху ва таоло мингта ҳасанот** ато этиб, мингта гуноҳини кечиради ва мингта яхшиликка эриштиради».

* * *

Анас ибн Молик р.а. Расулу Акрам с.а.в. дан ривоят киладилар: **«Рамазон ойида эрини рози қилган ҳар бир аёл ҳазрати Марям ва Ойиша р.а. нинг савобига эришади. Ота онасининг розилигини топган ҳар бир фарзандга Аллоҳ таоло раҳмат назари билан қарайди ва унинг жаннатга киришига мен кафилман».**

% % *

Расулуллоҳ: **«Қайси хотиннинг эри ундан мамнун ҳолда вафот этса, ўша хотин албатта жаннатга киради»** деганлар.

& & &

Абу Масъуд ал-Бадрий ривоят киладиларки, Жаноб Расулуллоҳ: **«Эркак кишининг ўз оиласига қиладирган сарфи ҳам садақадур»**, — деган эрканлар (**«Ҳадис»**. 3-жилд, 18-бет).

* * *

«Ҳадис»нинг 1-жилд, 83-бетида пайғамбарларга аёллар билан қилинадиган муомалада 30 кишининг эрлик қуввати берилганлиги кўрсатиб ўтилган.

Ф * *

Муғйра: **«Мен 12 ёшимда булеандим (балогатга етдим), аёлларнинг балогатга етгани эрса, ҳайз кўрганидур»**, — дедилар (**«Ҳадис»**. 2-жилд, 168-бет).

* % *

Сахобалар: **«Хотинимиз ҳайз кўрса, биз не қилгайдирмиз?»** — деб Расулуллоҳдан сўрашди. Шунда куйидаги мазмундаги оят нозил бўлди:

«Сендан ҳайз тўғрисида сўралар, ҳайз озор бергувчи нарсадир, ҳайздан пок бўлгунларигача хотинларга яқинлик қилмангиз, қачон ҳайздан пок бўлгайлар, ўшандагина Аллоҳ таоло буюрган (ҳалол қилган) томонидан алоқа қилингиз. Дарҳақиқат, Аллоҳ таоло тавба қилган ва покиза кишиларни суйгайдир, дегин!» — дейди. **Яҳудийлар ҳайз кўрган хотинини уйидан чиқариб, алоҳида қилиб қўйгай Эрди** (**«Ҳадис»**. 1-жилд, 89-бет).

* # #

Ойиша разийаллоҳу анҳо:

«Расулуллоҳнинг сочларини ҳайз кўрган ҳолимда ҳам тараб қўйгай эрдим», — деганлар (**«Ҳадис»**. 1-жилд, 90-бет).

Ойиша разийаллоҳу анҳо бундай дейдилар:

«Расулуллоҳ жимоъдан сўнг ухламоқчи бўлсалар, намозга таҳорат олган-дек таҳорат олиб, сўнг ётардилар» (**«Ҳадис»**. 2-жилд, 88-бет).

* Пайғамбаримиз с.а.в. Ойиша р.а. онамизга айтган ҳадисларида: **«(Манийни) Агар хўл бўлса, ювиб ташлагин, қуруқ бўлса уқалаб ташлагин»**, деганлар.

Имом Шофиъий «Маний покдир», дейдилар. Бунга далил қилиб юкоридаги ҳадисни келтирганлар.

Ойиша р.а. онамиз айтганларки: **«Мен Расулуллоҳ с.а.в. намоз ўқиётганларида кийимларидаги манийни ишқалаб ташлардим»**. Манийнинг асли ўзи одамнинг бир бўлагидир, шунинг учун худди тоза тупроқ сингари покизадир. Бундан ташқари яна шуни айтиб ўтиш керакки, агар маний нажас бўлса, одамлар ва пайғамбарлар нажосатдан яралганлар, дейишликни ўзи жуда огирдир», дейилади Бурхониддин аЛ-Марғинонийнинг «ҲИДОЯ» КИТОБИДЭ П-жилд 123 ва 140-бетлар. Т.: «Адолат» 2000).

й * *

Эрдан берухсат уйдан ҳеч кимга бирор нарса бермаслик, эрдан берухсат нафл рўзала-рини тутмаслик ҳам эрнинг хотиндаги ҳукуқи жумласидандир.

Агар эрига билдирмай унинг мулкидан бировга бир нарсa берса — хотинга гуноҳ, эрга эса садақа сифатида савоб ёзилади. Эридан ижозат олмай рўза тутса қабул бўлмайди. У оддий очлик ва чанқоклик бўлади, холос.

Хотин, эридан изн олмай уйдан чикса, то уйига қайтиб келгунча ва тавба қилгунча Қадар, фаришталар унга ЛЗЪНат ўкиб турурлар (Абу Хомид Ғаззолий. Мукошафат ул-қулуб. 442—443-бетлар. Т.: «Адолат» 2002).

% & £

Абу Умома ал-Боҳилийдан ривоят қилинди; айтди: *Расулуллоҳ с.а.в. бундай деганлар: «Хотин киши эрининг уйдан, молидан, эрининг рухсатисиз зинҳор бирор нарсa инфоқ қилмасин !...» Айтдиларки, «Ё Расулуллоҳ ! Таом ҳам бермасинми ?» Айтдилар: «Молнинг энг афзали таом эмасми ?»* (Абу Йў Муҳаммад ат-Термизий. Сунани Термизий. 1-жилд. 665-ҳадис. Т.: «Адолат» 1999).

Шундай қилиб давом этамиз:

Қуръони каримна Мусo ва Хизр а.с.лар ҳақидаги қиссада келтирилишича, бу икки зот бир куни бир қишлоққа кирганлар. Қишлоқ аҳли (жухудлар) ниҳоятда курумсоқ, ҳасис, баҳил эдилар. Уларни меҳмон қилиш тугул, яримта нон ҳам бермаганлар. Улар қишлоқдан МЭЪЮС бўлиб ЧИҚИБ Кетганлар (Қаранг: 18-«Қаҳф» сураси, 77-оят).

Ушбу ҳолат ҳақида **Аллоҳ таоло Қуръонла**: «Фа абав ан юзаййифухумо», — деб хабар берган эди. Бир куни ҳазрат Алининг олдиларига ўша қишлоқ аҳлиларидан бир жухуд келиб: «Ё амир ал-мўминин! Шу оят ўқилганда бизларнинг боболаримизга баҳиллик қилғонлари учун лаънат айтурлар ва шу сабабли биз бундан мулзам бўлиб уятдан қўп хижолат тортиб юрамиз. Эмди агар шу оятдаги «Фа абав» даги биттагина «б» харфини «т» харфига ўзгартирсангиз ва бу оят «Фа атав» бўлса, маъноси Мусo ва Хизр а.с.лар зиёфатга келдилар, деган маъно ҳосил бўлиб, бу бизга ҳам обрў бўлиб, ҳам хижолатдан чиқар эдик ва бунинг эвазига бир туя тилло берар эдим», — деган.

Ҳазрат Али дарғазаб бўлиб: «Эй бадбахт! Сен ҳозирда бир туя тилло бергунча, ўша вақтда боболаринг уларга яримта нон берса бўлмас эрдиму? Энди мен сенинг тиллоларинг учун **Каломуллоҳни** бузиб, **Аллоҳ таолони** раҳматидан маҳрум бўлайинму? — деб ОЛДИЛАРИДАН Қувиб ЧИҚЭРДИЛАР (Боситхон ибн Зоҳидхон Ҳаким. Жавохир-ул хикоят. Тошкент, «Ёзувчи».1992. 92-бет).

Ана шунақа... Улар **Аллоҳ таолонинг** каломини бузиб, бидъатлар киритиб, динимизга озгина-да бўлса ҳам озор бериш учун, ҳар қандай сарф-харажатларни ҳам аямадилар. Бундай касофатлардан доим эҳтиёт ва ҳушёр бўлмоқ керак.

:£ :£ н*

Нақл қиладиларким, Имом Аъзам Абу Ҳанифа кечалари **300** ракаатдан намоз ўқир эканлар. Бир куни кўчадан ўтиб борар экан, бир хотиннинг бир хотинга: «Бу киши 500 ракаат намоз ўқийдилар», деганини эшитиб қолдилар. Шу хотин ёлғончи бўлмасин деб, 500 ракаатдан намоз ўқий бошладилар.

^ ^ ^

Яна айтишларича, бир шогирдлари: «Халқ Сизни ҳар кеча ухламай чиқадилар дейдилар», деди. Абу Ҳанифа: «Энди кечалари ухламасман», дедилар. «Нечун?» дедилар. «Халқ ёлғончи бўлмасин», дедилар.

* * *

Ҳазрат шайх Ҳотами Асом, Балхнинг улуғ шайхларидан эди. Қулоғи қар эмас эди. Аммо уни Ҳотами Асом дейишларининг сабаби шу эдики, бир кун унинг ҳузурига бир нарсани сўраш учун бир хотин келди. Гаплашиб турганларида хотинни ғафлат босиб, ундан ел чиқди. Ҳотам ўзини қарликка, эшитмаганга солди.

— Баландроқ сўзлагин, қулоғим оғир, эшитмайман, — деди. Хотин қизариб-бўзариб, саволини баланд овозда қайтарди... Ўша хотин эшитиб малъул (хижолат) бўлмасин дея, 15 йил давомида Ҳотам ўзини қарликка солиб юрди. Хотин охиратга равона бўлгач, буни давом эттиришни лозим кўрмади. Қулоғининг «очилганлигини» эълон қилди. Уни қар дейишларининг сабаби шу эди...

... Ҳотамнинг хотини ҳам вафодор, ҳам солиҳа ва кароматли, сиддиқа бир аёл бўлган. Бир куни Ҳотам ғазотга кетмоқчи бўлиб, унга:

— Мен тўрт ойлик сафарга (ғазотга) кетаётибман. Шу муддатга канча нафақа қолдиришимни истайсан? — деб сўради. Аёли:

— Тирик қолишимга етгулик нафақа қолдирсанг бас, — деди. Ҳотам:

— Тириклигинг ва ўлимнинг менинг кўлимда эмас, Ҳақ таолонинг кўлидадир, — деди. Шунда аёли:

— Ундок бўлса, менинг ризким ҳам сенинг кўлингда эмас, жаноби Ҳақнинг кўлидадир, — деди.

Шайх бу сўзни хуш кўрди ва уни дуо қилди. Кўшни хотинлар унга: «Ҳотамдан нечун нафақа олиб қолмадинг?» дедилар. Аёл уларга жавобан: «Ул ҳам мен каби ризқ егувчидир, берувчи эмасдир», — деди.

Ҳотам урушда бир кофир билан урушар экан, кофир Ҳотамни ётқизиб, ханжар билан бўғизламоқчи бўлиб турганида, Ҳотам ўзининг хотинини камондан ўк отиб, устидаги кофирни ўлдирганини кўрди. Аммо ўрнидан турганида вафодор хотини шу заҳотиёқ кўздан ғойиб бўлганди...

* * *

Шайх Иброҳим Адҳамга савол бердиларким: «Не учун дуоларимиз қабул бўлмас?»— деб. Саволга савол билан жавоб бердилар:

«Ҳақни билиб, амрларини тутмасангиз, пайғамбар суннатларини бажармасангиз, Куръон ўқиб, амал қилмасангиз, Холиқимизнинг неъматларини еб, шукр қилмасангиз, жаннатни билганингиз ҳолда талаб этмасангиз, жаҳаннамдан кўркмасангиз, Унинг ҳукми билан ўлим бор деб, ҳозирланмасангиз, она ва отангиз ва қариндошларингизнинг жасадларини ўз қўлларингиз билан қабрга қўйган ҳолда, ибрат олмасангиз, бундай қабохатлар бирлан дуо қабул бўлурми?!».

°c :E =E

Ҳақ таоло марҳамат этар: «Эй Менинг бандаларим! Сиз бу дунёда Мендан уялсангиз, Мен ҳам охиратда сиздан уялурмен. Айбингизни юзингизга солмасмен ва гуноҳларингизни маҳв (афв) айлармен !

* * *

Ҳазрат шайх Абу Сулаймон Дараний айтур:

— Ҳар нарсанинг дарди бор, кўнгилнинг дарди кўп емокдир. Ҳар ким кўп еса, унга олти бало етишгай:

- ўқиган намозининг завқини билмас;
- унутувчан бўлур; бирон нарсани эслай — ёдлай олмас;
- ўзи тўқ бўлганидан шафқати оз бўлур;
- ишга, тоат-ибодат этмоққа танбаллик (малоллик) келур;
- шахвати ғойиб бўлур;
- мусулмонлар масжидга борсалар, у хожатхонага борур.

* * *

«Уч нарса кўнгилни ўлдирур: кўп емоқ, кўп ухламоқ, кўп демоқ.

Кунда бир марта емоқ сиддиқлар ишидур. Ўкки марта емоқ мўминлар ишидур. Уч марта емоқ улуфи хорликдандир, ҳайвонлар ишидур».

^: ?; %

«Ўкки нарса аблаҳликдур: ажойиб нарсани кўрмасдан бекордан-бекорга кулмоқлик, сўрамасалар ҳам жавоб бермоқлик» (Ҳазрат Шайх Саҳл ибн Абдуллоҳ Тустарий).

°c ^c %

Кўп гапириб, вайсақилик қилишдан сақланинг. Вайсақилик барча динларда ҳам ман қилинган.

Бир одам Умар ибн Абдулазиз (у кейинчалик халифа бўлган)дан сўради:

- Қачон гаплашамиз ?
- Сукут сақлаш (жим туриш) ни хоҳлаган пайтингда !
- Қачон сукут қилай ?
- Жуда гапиргинг келганда !

Имом Аъзам Абу Ханифа тошлоқ йўлдан бораётган эдилар, қаршнларидан бир ҳўкиз келаверди. Абу Ханифа йўлдан четландилар. Дедилар: «Ё Имом! Бу эҳтиёткорлик не-чун?» — «Менинг аклим, унинг эса шоҳи бор !» дедилар.

Ота боболаримизнинг айтишларича, анжир дарахтининг ёғочи, шоҳларини ёкиб бўлмас, балки уни кўмиш керак экан.

Хабарда келишича, анжир дарахти Одам а.с. ва Момо Ҳаввога авратларини беркитиш-лари учун ўз баргидан бериб саховат қилган. Шу туфайли Аллоҳ таоло бу дарахтни азиз қилган. Шунинг учун анжир дарахтининг ёғочи, шоҳу баргларини ўтда ёкиб бўлмас экан. Чунки бу тутун қайси уйга ва қайси жойга етса, у уй эгаси харгиз давлату хурсандлик кўрМЭС ва умри ХОРЛИК, ҚЭШШОКЛИК билан ўтар ЭКАН (Боситхон ибн Зоҳидхон Ҳаким. Жавоҳир-ул хикоят. Тошкент. «Ёзувчи». 1992 йил, 32-бет).

* * *

Тўрт нарсани излаб ва бу йўлда хато қилиб, бошқа тўрт нарсани топдик:

- бойликни молдан изладик, аммо уни қаиоатдан топдик;
- роҳатланишни серобчиликдан изладик, аммо уни молнинг озгинасидан топдик;
- лаззатланишни неъматдан изладик, лекин уни соғлом бадандан топдик;
- ризкни ердан изладик, лекин уни «осмондан» топдик.

Ў- Ұ &-

Пайгамбар алайҳиссалом айтдилар: Жиҳодда шаҳид бўлганлардан ташқ-ари яна етти шаҳид бор:

1. Қорни оғриб ўлган киши.
2. Чўкиб ўлган киши.
3. Ўпка касали билан ўлган киши.
4. Ёниб ўлган киши.
5. Устун (том) остида қолиб ўлган киши.
6. Тугаётганда ўлган киши.
7. Вабодан ўлган киши.

* * #

Расулulloҳ айтдилар: Саккиз нарса саккиз нарсадан тўймайди:

1. Кўз қарашдан тўймайди.
2. Ер ёмғирдан тўймайди.
3. Аёл эркак кишидан тўймайди.
4. Олим илмдан тўймайди.
5. Сўровчи сўрашликдан тўймайди.
6. Очкўз мол тўплашдан тўймайди.
7. Денгиз сувдан тўймайди.
8. Ўт ўтиндан тўймайди.

& * :E

Ал-фақиҳ Абу Лайс ас-Самарқандий ўзининг «Бўстон ул-орифийн» номли китобида пайгамбаримизнинг қуйидаги ҳадиси муборақларини келтирганлар:

Ибн Умар ривоят қиладилар: «*Касални иштаҳаси тортган нарсадан қайтар-манглар, эҳтимол, Аллоҳ шифони унинг иштаҳаси тортган шу нарса билан бергандир*» (47-бет).

Ал-фақиҳ Абу Лайс ас-Самарқандий айтадилар: «*Иссиқ таомни ема, чунки Расу-луллоҳ с.а.в.: «Таомни совутиброқ енглар, чунки иссиқ таомда барака йўқ. Таомни ҳидламанглар, чунки ҳайвонлар шундай қиладилар», деганлар*».

Ал-фақиҳ Абу Лайс ас-Самарқандий айтадилар: «*Агар тўйга чақирилсанг, модо-мики тўй эгасининг моли ҳалол бўлса ва у ерда фосиқлик бўлмаса, боришингни зарари йўқ, агар унинг моли ҳалол бўлмаса ва унинг устига у машҳур фосиқ бўлса, унга ижобат қилма, токи, сен унинг фосиқлигига рози эмаслигингни*

билсин. Тўйга ёки бирор зиёфатга борганинда, у ерда мункар ишни кўрсанг, уларни қайтар, агар қайтмасалар, сен қайт, чунки улар билан бирга ўтирсанг, улар сени ўзларининг ишига рози дебўйлашади ва у ҳам «ўзимиздан экан» деган фикрга борадилар» (82- ва 85-бетлар). — ,,' . ,.....;.. - •; "' _,'

Хасан Басрий дедилар: Таёқ (хасса)да етти та хислат бор: Пайгамбарлар суннати, заифларга ёрдам, душманга қарши қурол, дармонсизларга қувват, намозда сутра (тўсик) бўлади ва шайтон қочади, мунофиқ, фосиқ кишилар эса таъзимда бўладилар. Аллоҳ таоло Мусо алайҳиссалом қиссасида айтганидек, яна бошқа кўпгина фойдалари бор:

«Ана у — кўлингдаги кимадир, эй Мусо ?» Мусо: «У хассамдир. Унга таянурман ва у билан кўйларимга барг қокиб берурман. Яна унда мен учун бошқа **ҲОЖАТЛАР ҲАМ БОРДИР**» (20-«Тоҳо» сураси, 17-18 -оятлар).

Пайгамбаримиз «Таёққа суянишда минг бир фойда бор», — деганлар (101-бет).

Расулulloҳ с.а.в. бир киши шамолни лаънатлаётганини эшитиб: «Кимда ким бир нарсани лаънатласа-ю, ўша нарса лаънатга лойиқ бўлмаса, лаънат ўзига уради», деганлар (104 - бет). . . .

Ал-фақиҳ Абу Лайс ас-Самарқандий айтадилар: Аллоҳ ва унинг расулига даййуслардан кўра ёмонроқ киши йўқ. Чунки Расулulloҳ с.а.в.: «Аллоҳ таоло даййус ва даййусани лаънатласин», деганлар. Даййус хотинини қизганмай унинг фаҳиш ишларига рози бўлувчи эркакдир. Шунингдек, эрининг фаҳиш ишларига рози бўлиб юрувчи хотин ҳам — даййусадир (мб-бет).

Алк ибн Абу Толиб айтадилар: «Набий с.а.в.: Гўнг кўнгиздан сақланинлар» дедилар. «Эй Расулulloҳ, гўнг кўнгизи нимадир ?» дейишди. Расулulloҳ: «Ёмон шароитда ўсган ахлоқи бузуқ, аммо чиройли аёл», дедилар (126-бет).

Тўртта нарса ўтиб кетгунча мақталмайди: таом ҳазм бўлгунча, жангчи қайтиб келгунча, экин йигиб олингунча, хотин ўлгунча (131-бет).

Али ибн Абу Толиб айтадилар: «Ким овқатланишни туз билан бошлаб, туз билан тугатса, Аллоҳ ундан етмиш балони кетказади (Яъни овқатдан олдин ва кейин бир чимдимдан туз ялаб қўйинг). Ва яна айтганларки: «Ким ҳар куни етти тадан хурмо еб юрса, қорнидаги қуртларнинг бари ўлади. Ким ҳар куни қизил майиз еб юрса, жасадида бирон ёмон нарса қолмайди, магар ўлим касаллигидан бошқа» (ш-бет).

Ал-фақиҳ Абу Лайс ас-Самарқандий айтадиларки, киши ёг ейишни тарк қилиши лозим эмас, чунки у ақлни тўлдиради, мош қалбни юмшатади, қонни тозалайди, қовоқ ва шолгом нафас олишни яхшилайди. Яна айтдиларки, қаттиқ хурсандчилик хафагарчиликка нисбатан ҳалокатни тезлаштиради, чунки хурсандчиликнинг табиати совуқлик, совуқлик эса иссиқликка нисбатан ҳалокатга яқинроқ, хафаликнинг табиати эса иссиқлик, чунки у жигардан пайдо бўлади (131-132-бетлар).

Абу Хурайра ривоят қиладилар: Набий с.а.в.: «Агар бирортангиз ёмон туш кўрсангиз, туриб чап томонингизга қараб туфланг ва ўша тушнинг ёмонлигидан Аллоҳдан паноҳ тиланг, шунда кўрган тушингиз сизга зарар етказмайди», дедилар. Ва яна:

Набий с.а.в.: «Банда дуо қилса, Аллоҳ унга сўраган нарсасини албатта беради ёки сўраганидан каттароқ бўлган нарса — унга келаётган балони қайтаради, ёинки, сўраганидан яхшироқ нарсани қиёматда бериш учун сақлаб қўяди», дедилар. Албатта Аллоҳ ҳамма нарсани ҳисобга олувчи ва ўз ўрнида қилувчи доно зотдир ! (Бу гап ҳаммамизни чуқур ўйлантириб қўйса ажаб эмас) (230-бет, ар. тарж. Б.Мухаммадшукур ва М.Махдихон - Т.: «Мовароуннаҳр» 2003).

Олимлардан Муҳаммад Боқир айтган экан:

Олти кишидан олти нарса сўраш ғ-алати:

— бойдан олтин сўраш;

— гўзалдан гул сўраш;

— *тикувчидан игна сўраш;*
— *очдан нон сўраш;*
— *тиланчидан хайр сўраш;*
— *душмандан мадад сўраш !*

”л

* * *

Ривоят қилишларича, Шақиқи Балхий тўрт нарса умрни узайтиради, деб айтган эканлар:
— Биринчиси — ёш хотин; иккинчиси — оёқни шимолга қаратиб ётиш; учинчиси — иссиқ сув билан ғусл қилиш; тўртинчиси — саҳарда олмд (ёки қовун) ейишлик.

Одамлар сўз ва феълларига караб тўрт гуруҳга бўлинадилар:

/. Бир нарсани гапиреди-ю, аммо ўзи уни қилмайди. Бу мунофиқлик ва ҳасислик аломатидир.

2. Бир нарсани ҳам айтади, ҳам ўзи бажаради. Бу виждонли одамлар одатидир.

3. Ҳеч нарса айтмайди, аммо бажаради. Бу мард одамлар тоифаси.

4. Гапирмайди ҳам, ҳеч нарсани қилмайди ҳам. Бу энг пасткаш одамлар одатидир.

Ҳазрат Али карамаллоҳу ваҷҳаҳу ривоят қилибдиларки:

— Одамнинг тириклиги итнинг тириклигидек бўлса, унга кўп ва хўп яхшидир ва бу икки олам саодатидир, чунки итнинг тириклигида 10 ҳислат бордурки, буларнинг ҳаммаси мўминликдан дарак берур.

Биринчи ҳислат шуки, итнинг моли йўқдир.

Иккинчи — итнинг ҳалойиқ ичида қадри йўқдир.

Учинчи — тайин макони йўқдир.

Тўртинчиси — у аксар вақтларда оч бўлур.

Бешинчиси — • аксар вақтларда хомуш бўлур.

Олтинчиси — агар уни эгаси урса ҳам, ҳаргиз унинг уйидан кетмай, эгасига вафо қилур.

Еттинчиси — эгасининг душмани келса, уни қопар ва дўсти келса унга даҳл қилмас.

Саккизинчиси — эгасининг уйини кечаси ухламай муҳофаза қилур.

Тўққизинчиси — эгаси нима берса, унга рози бўлиб, қаноат қилур.

Ўнинчиси — эгасининг хизматидан бўлак касб қилмас.

Бу ҳислатларнинг ҳаммаси мўмин ва солиҳ кишиларнинг хулқидир.

% %. ^

Ҳақимларнинг айтишларича, одамлар тўрт гуруҳга: ақллиларга, ярим ақллиларга, нодонларга ва аҳмоқларга бўлинадилар.

Биринчи гуруҳ бирор воқеа содир бўлмасдан олдин ундан кутулиш йўлини ва тадбирини ўйлаб иш тутадилар. Одамлар охирида қиладиган ишни, улар аввал қилиб қўядилар.

• *Иккинчи гуруҳ* бирор ходиса юз берса, ўзларини йўкотмайдилар, ундан кутулиш чорасини қидирадилар ва бало домидан кутуладилар.

Учинчи гуруҳ бирор воқеа юз берса, ўзини йўқотиб қўядилар, унинг чора-тадбирини қидириш ўрнига, бефойда дод-вой қилишдан нарига ўтмайдилар.

Тўртинчи гуруҳ бало-қазо, кўнгилсиз ишлар бўлиши мумкинлигига ақллари ҳам етмайди, етса ҳам ҳаракатсиз, эътибор бермай юраверадилар, унга қарши чора-тадбир қўллашга ҳам эринадилар. Ёки умуман ҳеч нарса қилишни хоҳламайдилар. Натижада омад улардан доимо кочади, итнинг кейинги оёғи бўлиб туртиниб-суртиниб юраверадилар. Бундай одамлар аҳмоқ одамлардир. Бундайларга ачиниш ҳам бўлмайди.

^: ^: ^

Туғилган кунни нишонлаш Ислом дини амалидан эмас. Бу анъана бизга насронийлардан кириб келган. Исломда «мукаддас хотира». «мукаддас кун», умуман бирор нарсани. бирор ишни мукаддаслаштириш тушунчаси йўқ. Мусулмон учун муборак бўлмаган бирор кун, бирор соат йўқ, Ҳар кунни, ҳар соатни инсон ўзи истаганидек ўтказиши тўғри бўлади. Ўша кун, ўша соат, унинг учун яхши, қадрли ва муборакдир.

ц: ¥ ч.

Ўзининг ниҳоятда ақллилигига астойдил ишонган одам деярли ҳамиша ақли паст ёки бутунлай беақл одамлар тоифасига киради (*Ж. Лабрюер*).

Комил бўлган зотнинг ҳар хуеусда ва ҳар мартабада энг биринчи бўлиши шарт эмас. Ибн ал-Арабийнинг айтишича, тобе бўлган киши тобе бўлган нарсадан асло ўтиб кета олмайди. Агар тобе шахс тобе бўлганидан ўтиб кетса эди, тобе бўлмасди.

ЧС ^ &

Илмларнинг энг зарури нокерак нарсаларни унутиш илмидир.

* * * * *

ЁзувЧИ Ва ОЛИМ УёМОН ТурарНИНГ «ТаСЭВВуф ТарИХИ» («Истиклол» нашриёти. Тошкент, 1999) китобида ёзилишича, баъзи пайғамбарлар маълум бир соҳа, касбнинг пири ҳисобланганлар. Масалан:

Ҳазрат Одам алайҳиссалом — деҳқонларнинг, Шис алайҳиссалом — пахтачиларнинг, Идрис алайҳиссалом — тикувчи ва хаттотларнинг, Нух алайҳиссалом — савдогарларнинг, Солиҳ алайҳиссалом — туякашларнинг, Иброҳим алайҳиссалом — сутчи ва дурадгорларнинг, Исмоил алайҳиссалом овчиларнинг, Исҳок алайҳиссалом — чўпонларнинг, Зул-Кифл алайҳиссалом — новвойларнинг, Лут алайҳиссалом — тарихчиларнинг, Узайр алайҳиссалом — боғбонларнинг, Илёс алайҳиссалом — тўқимачиларнинг, Довуд алайҳиссалом — темирчиларнинг, Лукмони ҳаким — табибларнинг, Юнус алайҳиссалом — балиқчиларнинг, Ийсо алайҳиссалом — сайёҳларнинг, Мухаммад алайҳиссалом — боғбон ва савдогарларнинг пирлари ҳисобланадилар.

† & &

Башарият тарихида куйидагилар одиллик, паҳлавонлик, саҳийлик, донишмандлик, табиблик, бойлик, ҳасислик ва гўзаллик тимсоли, рамзи саналганлар:

— *Одиллик тимсоли* — номусулмонлардан Ануширвони Одил, мусулмонлардан ҳазрат Умар ибн Хаттеб;

— *Идеал подшоҳ*, одил ҳукмдор, буюк фотих, ҳукмдорлик ва маъмурчилик тимсоли — Искандар Зул-Карнайн;

— *Паҳловонлик тимсоли* Рустам достон ва халифа ҳазрат Али;

— *Саҳийлик тимсоли* — Хотам Тоий;

— *Донишмандлиқ тимсоли* — Афлотун;

— *Табиблик ва донишмандлик тимсоли* — Лукмони ҳаким;

— *Бойлик тимсоли* — Фиръавн вазири Қорун;

— *Ҳасислик, зицналик тимсоли* — Садриддин Айнийнинг «Судхўрнинг ўлими» асаридаги Қори Ишкамба ва рус ёзувчиси Н.В.Тоголнинг (1809—1852) «Улик жонлар» асаридаги йирик ер эгаси, бой, дворян Плюшкиндир.

— *Гўзаллик тимсоли* — аёллардан Момо Ҳавво, эркаклардан пайғамбар Юсуф а.с.

* * *

Китобнинг мазкур фаслини тугатар эканман, шуни айтгим келяптики, киши **Аллоҳдан** нимани астойдил илтижо қилиб сўраса, албатта ниятига етказмай қўямас экан. Бундан 20 йиллар мукаддам. Пайғамбар алайҳиссалом ёшларига етсам **Ҳаж** зиёратига борай, деб ният қилиб қўйган эдим. **Аллоҳим** бу эзгу ниятимни ижобат қилди.

^Сафар олдида беихтиёр Ахмад Яссавий ҳазратларининг куйидаги видолашув битиклари ҳаёлимдан ўтди:

*Ният қилдук, Каъбага ризо бўлунг, дўстларим,
Ё ўлгаймиз, келгаймиз, ризо бўлунг, дўстларим.*

*Насиб бўлса боргаймиз, насиб бўлса келгаймиз.
Ажал етса ўлгаймиз, ризо бўлунг, дўстларим.*

*Ризо бўлунг ўзимдин. яхши-ёмон сўзимдин,
Ўтунг мени юзимдин, ризо бўлунг, дўстларим.*

*Каъба сори кўчалук, золимлардин қочалук,
Ўгил-қиздин кечалук, ризо бўлунг, дўстларим.*

*Ният қилдук Каъбага, Ҳақ Мустафо равзага,
Насиб қилсин барчага, ризо бўлунг, дўстларим!*

2004 йил 10 январдан 6 февралгача Маккада бўлиб, Ҳаж амалларини бажариб қайтишга муяссар бўлдим:

*Бориб келдуқ Каъбага, Ҳақ Мустафо равзага,
Ният бўлди ижобат, табрик этинг дўстларим.*

Биринчи феврал якшанба куни Қурбон ҳайитини муқаддас Каъба ёнида кутиб олдик ва Ҳайит намозини ўша ерда ўқишга муяссар бўлдик. Қарангки, Пайғамбаримизнинг айтишларича, агар оддий масжидга чиқиб ўқилган намозга 27 савоб бағишланадиган бўлса, Қуддусдаги Масжиди Аксода ўқилган ҳар бир ракаат намоз 500 ракаатга, Пайғамбаримизнинг Мадинадаги Масжидларида ўқилган ҳар бир ракаат намоз 1000 ракаатга. Маккадаги Масжид ул-Ҳарам (Каъба)да ўқилган ҳар бир ракаат намоз эса 100 минг ракаатга тенглашар экан !

Дунёга келтириб, шунча файзу баракотлик умр армуғон этган, эзгу ниятларимга етказган, миллион-миллион савоблар билан ўз уйимга қайтиб келишга ва эзгу ишларимни давом эттиришга муяссар этган, Ўзининг суюкли бандалари қатори азизу мукаррам қилган эй **Аллоҳим** !:

— Сенга беадад шукроналар, ҳамду санолар бўлсин, охиратимни ҳам шундай файзли ва гўзал қилгин, ихтиёринг-ла қилган амалларимдан **Ўзинг** рози бўлгин. Менга берган савобу неъматларингни зурриётларимга ҳам насиб айлагин. Илоҳа омиён ! Ё Раббил оламиён !

Й и г и р м а   и к к и н ч и   ф а с л

Турли мавзулар ҳақида

1. Марҳумлар хотираси ва садақа-эхсонлар ҳақида

*Менинг ҳикматларим оламда достон,
Рухим келса, қилур суҳбатни бўстон.*

(Ахмад Яссавий)

Ислом уламоларига кўпчиликдан ҳозиргача марҳумнинг хотирасига атаб етти, кирювди, пайшанбалик, якшанбалик, йигирма, қирк, йил оши қилиш Ислом динида буюрилганми, фарз қилинганми? Буларни қилишимиз жоизми ёки ножоизми? — деган саволлар тушмоқда.

Бундай саволларга жавоб шу бўладики, динимизда бундай ишлар қилиш фарз қилинмаган. Бу ишлар дин аҳкомларида йўқ. Бундай хайр-эхсон маросимлари халқимизнинг урф-одатига кириб қолган, холос. Хайр-эхсон қилиш эса динимизда тақиқланмайди, балки рағбатлантирилади.

Бизга таълим берилиб, маълум қилинишича, марҳумнинг руҳи жасадни тарк этганидан кейин, бирмунча вақт у дунё — латиф оламига кўника олмай, яшаб ўтган жой-манзилларида, дафн этилган мазори атрофларида, тирик бўлган яқинлари ҳолидан бохабар бўлган ҳолда улардан дуои фотиҳа умидида умидвор бўлиб юради ва йил ўтгач, у дунё — латиф оламига аста-секин кўникиб, ўша ерда ўзининг қариндошлари руҳларини топиб олиб, улар билан бирга бўлиб олар экан.

Абу Ҳурайра р.а. Расулуллоҳ с.а.в.дан шундай ривоят қиладилар:

— Мўмин банда вафот этгандан кейин, унинг руҳи бир ой давомида ҳовли-жойи атрофида айланиб юриб, оила аҳллари, фарзанду ақрабolari унинг васиятини қандай бажараётганларини — мол-дунёсини қандай тақсимлаётганларига ва унинг қарзларини қандай қайфият билан узаётганларига назар солади. Бундан кейин бир йил мобайнида ўз қабри атрофида бўлиб, бу муддат ичида яқинлари, қавму-қариндошларидан қайси бири қабр тепасига келибтдуо-фотиҳалар қилади ва уни эслаб ғамгин бўлишини кузатади. Бир йилдан кейин арвоҳлар йиғиладиган маконга бориб, ҳешлари билан бирга сури киёмат чалингунга қадар ўша ерда истиқомат қилади («Наҳжул — анвор»дан).

Шу боис халқимиз марҳумни эслаб, уни йил давомида дуои фотиҳалар билан қувват-

лаб туриш учун ана шундай маросимларни ўтказишни урф сифатида қабул қилиб олган бўлиши мумкин. Бу маросимларда марҳум эсланиб, унга кўпчилик томонидан дуои-фоти-халар қилинади. Бу ишлар марҳумнинг руҳинилпод этиб тинчлантиради.

Марҳумга атаб йигирма маросимини ўтказишдан мақсад, марҳум дафн қилиниб, унинг қариндош-уруғлари тинчиб олганларидан кейин, ишларидан, тирикчиликларидан қолиб, дафн маросимида қатнашиб, хизмат қилганларни «рози» қилиш маъносида уларга хайр-эхсон зиёфати берилади. Одамларни ёмон ишлардан қайтариб, яхши ишларга даъват этиб, амри маъруф, наҳий мункар ваъз-насихатлари қилинади.

Аммо азадорлар моддий томондан қийналиб, қийин аҳволга тушиб қолмасликлари учун, бундай хайр-эхсон маросимларини қатъий ўтказиш кунини белгиламай, топганлари-да ўтказишлари лозим. Бундай маросимларни ўтказиш учун моддий томондан имконият-лари бўлмаса, уларни оммавий ўтказмай, балки факат оила-аъзолари ёки яқин қариндош-уруғлари билан ўтказсалар ҳам бўлади.

Бундай ҳолларда азадорларга йигирма, қирқ, йил ошини қачон қиласизлар? Ёки қил-салар, нега қилдинглар, деган саволлар мутлақо берилмаслиги керак. Улар бундай маро-симларни хоҳласалар қилсинлар, хоҳламасалар қилмасинлар, ихтиёрлари; уларни изза қилувчи барча саволлардан тийилиш лозим.

Ота-она, қавм-қариндошларни эслаб, уларга бағишлаб ҳафтанинг пайшанба, якшанба кунлари оилавий кечки овқатдан олдин дуои-фотиҳа, *Қуръон* оятларидан тиловат қилиб туришни одат тусига киритилса, бу марҳумларга кўрсатган ҳурмат-эҳтиромингиз бўлиши-дан ташқари, бу бола-чақангизга ҳам ибрат бўлади. Сиздан кейин улар ҳам бундай одат-анъанани давом эттиришлари шак-шубҳасиз.

Марҳумлар руҳига бағишлаб *Қуръон* тиловат қилиш учун, *Қуръон* оятларидан наму-налар китобнинг «Йўқлик — ўлим фалсафаси» фаслининг охирида берилди.

Шунинг билан бирга яна шуни таъкидлаб ўтиш керакки, ҳозир ҳурматли уламолари-мизни халққа қилаётган амру маъруф маърузалари аста-секин ўзининг ижобий натижа-ларини бермоқда. Тошкент шаҳрининг маҳаллаларида марҳумга атаб қилинадиган «етти», «йигирма», «қирқ», «йил оши» маросимларига кетадиган маблағларни марҳумнинг ворис-лари маҳалла фуқаролар йиғини кенгаши билан маслаҳатлашган ҳолда маҳалладаги кам таъминланган оилаларга уйма-уй юриб бўлиб бермоқдалар. Бу тадбир — ташаббус барча фуқароларнинг кизғин қўллаб-қўлтиқлашлари билан республикамизнинг бошқа вилоятла-рига ҳам тарқала бошлади.

Шунинг билан бирга, ўрни келгани учун айтиб ўтиш керакки, баъзи «ўзига тўқ» оилалар, «омади чопган» тадбиркорлар, фирмалар ўзларининг даромадларидан закот ажрати-б, маҳалла фуқаролар йиғини вакили билан шахсан ўзи (мулк эгаси) уйма-уй юриб маҳалла-даги кам таъминланган ночор оилаларга тарқатиб чиқса, ниҳоятда тўғри иш қилган бўлур эдилар.

Халқимизда яна бир яхши одат борки, кўпчилик йилда бирми, иккими, баҳоли-қудрат «худойи» (эхсон), «ифторлик» зиёфатлари қилиб турадилар. Бу яхши одат. Аммо масала-нинг иккинчи нозик томони ҳам борки, биз қилаётган эҳсонлар «ўз эгаларига», яъни ҳақиқий муҳтож, кўпинча оч-наҳор юрувчи инсонларга қилинганми? Уларгача бориб ртганми? деган савол кўпинча эътиборимиздан четда қолиб кетмоқда. Биз қилаётган «худойи» эҳсонлар, бир-бирларини галма-галдан зиёфат қилиш, гап-гаштак зиёфатларига ўхшаб қолаётганлиги кўпчиликка сир эмас. Чунки ҳозирги бундай «худойи» эҳсонларга чақирилган одамларнинг 80-90 фоизи бундай эҳсонларга умуман муҳтож эмас. Бунинг ўрнига ана шундай хайр-эхсонларга кетадиган маблағни ҳақиқий муҳтож одамларга сар-фланса бўлмайдами? Масалан: қариндош-уруғида муҳтож бўлганларга, чунки бу масала-да: «*Олдин хеш, кейин дарвеш*» дейилган.

Закот, фитр рўзани фарзандларга, ота-онага, бобо-бувиларга ва эр-хотин бир-бирларига бериб бўлмайди. Агар уларга бирор нарса бермоқчи бўлсангиз «бу нафақа» деб берсангиз жоиз бўлади.

Ака-ука, опа-сингил, жиян ва ҳоказоларга (агар улар камбағал, муҳтож бўлсалар) за-кот, фитр рўза бериш мумкин.

Ундан кейин мискин, бева-бечора бўлган қўни-қўшни ва маҳалладагиларга. Ана ундан кейин пешона тери тўкиб- Оғир ишларда ишлаётган ишчйларга, гўрковларга, мадрасада, ўқув юртларида ўқиётган камбағал, ночор талабаларга, ташландик болалар ва қариялар

уйига овкат, ёки пул, кийим-кечак бериш оркали «худойи» эҳсонлари килинса қандай бўларкин ? Буни ҳар ким ўзича ўйлаб, фикр қилиб ҳулоса чиқаради.

Яна бир гапини айтиб қўйиш керакки, топаётган пул, бойлик ва бошқа нарсаларни қилаётган касбим орқали, ёки билимдонлигим туфайли ўзим топаётирман, деб ўйлаш хато. Чунки кишининг маълум бир касб, ҳунар қилиши ва саи ҳаракати Аллоҳ таолонинг кўрсатган бир баҳонаи сабабидир ҳолос. Аслида эса, инсонга бойликни ҳам, камбағалликни ҳам, **Унинг Ўзи** беради.

Аллоҳ Ўзининг бандасига берган ва бераётган бойликни, неъматларини бирон-бир сабаб пайдо қилиб, тўхтатиб қўйиши ёки тўплаганларини совуриб, йўқ қилиб юбориши жуда осон. Шунинг учун ишимизни юришиб кетишини, бойликка, шуҳратга эришганлигимизни, ёки унинг аксини фақат яратган **Тангри** таолодан кўрмоқ керак.

Эътибор берган бўлсангиз **Аллоҳ** тахвили аъло садақа, эҳсонлар ва закотга оид: *«Биз сизга мулкимиздан ризи, насиба қилиб берган неъматларимдан муҳтож бандаларимга эҳсон қилинг ва закотни тўла адо этинг, бу ишингиз билан Менга қарзи ҳасана берган бўлурсизлар»*, деган маънода қатор ояти карималар нозил қилган:

«У фақат энг олий зот бўлмиш Парвардигорининг «юзини» истаб эҳсон қилур» (92- «Лайл» сураси, 20-оят).

«... Намозни тўқис адо этинглар, закотни ўз жойига беринглар ва мискинларга эҳсон қилиш билан Аллоҳга «қарзи ҳасана» беринглар !» (73-«Музъмил» сураси, 20-оят).

«Албатта, садақа қилувчи эркаклар ва аёллар Аллоҳга «қарзи ҳасана» берганлари учун садақалари бир неча ҳисса зиёдаси билан қайтарилир ва ундан ташқари улар учун ЯНада ШарафлирОК Мукофот бордир» (57- «Ҳалид» сураси, 18-оят).

Ҳар бир ишда исрофгарчиликка йўл қўймаслик ҳақида Қуръонда қуйидаги оятлар нозил қилинган :

«Эй, Одам авлоди ! Ҳар бир масжид (Намоз) олдидан зийнатларингиз (кийимларингиз)ни кийиб олингиз ! Шунингдек, енглар ва ичинглар, лекин исроф, қилмангизлар ! Зеро, У исроф қилувчиларни севмас» (7 «Ароф» сураси, 31-оят).

«Қариндошга, мискин ва йўловчиларга (хайр-эҳсон қилиш билан) ҳақларини адо этинг ва исрофгарчиликка мутлақо йўл қўйманг. Чунки, исрофгарлар шайтонларнинг биродарларидир. Шайтон эса Парвардигорига ўта ношукр эди» (17 «Ал-Исро» сураси, 26-27-оятлар).

«Улар эҳсон қилганларида исррф ҳам, хасислик ҳам қилмаслар, тутган йўллари бунинг ўртаСИДа — мўътаДИЛДИР» (25- «Фурқон» сураси, 67-оят).

Халқимизда «садақа радди балодир», — деб бежиз айтилмаган. Аллоҳ таоло Қуръонинг 2- «Бақара» сураси 273—274-оятларида: «(Садақа ва эҳсонлар) Аллоҳ йўлида (жанг билан) банд бўлиб, сафарга чиқа олмайдиган, ифбатлари (тортинчокликлари) сабабли билмаган одам бой деб гумон қиладиган фақирлар учундир. Уларнинг (фақир эканликларини) сиймоларидан (ташқи кўринишидаги белгиларидан) билиб оласиз. (Улар) одамлардан тиланиб туриб олмайдилар. Қилган хайр-эҳсонингизни Аллоҳ билиб турувчидир».

«Мол (дунё) ларини кечаю кундуз, пинҳонаю ошкора эҳсон қиладиган кишиларнинг Парвардигорлари ҳузурда (махсус) мукофотлари бордир. Уларга хавф ҳам бўлмас ва улар ташвиш ҳам чекмаслар» дейилган бўлса, шу суранинг 276-оятида эса: **«Аллоҳ судхўрликнинг (фойдасини) йўқ қилади ва садақа берувчиларга бойликларини зиёда этади...»** дейилган.

Оламдаги барча мулкларнинг танҳо эгаси, **Аллоҳ** тахвили аъло ҳамма нарсани ҳисобга олувчи соҳиби ихтиёридир, У қилаётган барча ишларимиздан огоҳдир !

Аллоҳ таолонинг ана шу амрлари даромадлари туфайли закот бера олиш даражасида бўлганлар учун бир умр дастак ва дастурамал бўлиб қолмоғи керак.

Берадиган садақаларимизни ҳақиқий муҳтож кишиларга етказиш тўғрисида қайғуриш, уриниш ва бу борадаги саъй-ҳаракат баъзи бирлар ўйлаганидек асло риёга (мактанчоклик, «хўжакўрсинчилик», эл орасида сохта обрў орттиришга уриниш) кирмайди.

Балки бу ишимиздан асл мақсад, эхсонимиз хайр-садакамиз, берадиган закотимиз, «йўлда», хиёнаткор қўлларда қолиб кетмай, ўзининг муносиб «эгалариға» етиб боришини таъминлашдир. **Аллоҳ** ҳамма нарсани билиб туради.

Баъзилар савоб кўпроқ бўлсин дея, хуфёна эхсон қилишга иштиёқманд бўладилар. Буни камчилик томони шуки, бунда қилган эхсонингизни «эгасига» етиб бормаслик эҳтимоли бор, эхсон қилинмагандек бўлиб қолиши мумкин. Ошкора, кўпчиликка билдириб қилинган эхсонни афзал томони шуки, бунда, биринчидан, қилган эхсонингиз юлғичлар қўлларда қолиб кетмай, «эгасига» бориб тегиши таъминланган бўлади, иккинчидан, бундай савоб ишни қилишга бошқаларни ҳам ундаган, эсига солган, ўрнатқучи ва даъват этган бўласиз, натижада яна бир савобга эга бўласиз. Бу ҳаққа **Аллоҳ таоло** айтади:

«(Эй, Мухаммад), **иймон келтирган бандаларимга айтинг... Биз ризқ қилиб берган нарсалардан хуфёна ва ошкора эхсон қилсинлар!**» (н «Иброҳим», 31 оят)

Садақаларингизни агар ошкора берсангиз жуда яхши. Бордию камбағалларга пинҳона берсангиз — ўзингиз учун янада яхшироқдир ва (У) гуноҳларингиздан ўтар. Аллоҳ қилаётган (барча) ишларингиздан хабардордир (2 «Бақара» сураси, 271-оят).

Аллоҳ барча нарсаларни билгувчи, қудрат ва ҳикмат соҳиби бўлган ўта меҳрибон зотдир!

* * *

Пайғамбаримиз Мухаммад саллаллоҳу алайҳи вассалламнинг никоҳ хусусида «**Аллоҳнинг ёмон кўрган сўзларидан бири «талок» сўзидир. Бу сўздан ҳатто осмонлар ҳам титрайди**», — деган маънодаги ҳадиси шарифлари бор. Шунинг учун оилани сақлаб қолишга икки тараф ҳам бутун чораларни кўрмоқлари лозим бўлади.

Аммо ҳаётда бахтсиз никоҳлар ҳам учраб турадики, бу никоҳ натижасида эр ва хотиннинг иккаловлари ёки бировлари бир умр азобда ўтадилар. Бундай никоҳ ҳақида халқимиз — уларнинг никоҳлари «ёлғон тақдир» экан, ажралиб кетишди дейдилар.

Китобимизнинг фалсафага бағишланган фаслларида айтиб ўтганимиздек, машҳур немис файласуфи, немис мумтоз идеализмининг отаси Иммануил Кант (1724—1804) этикада шундай бир принципни илгари сурганки, бу принцип бўйича ҳар бир шахснинг ўз кадр-қиммати ўзи учун шундай улуг бўлиши керакки, бу кадр-қиммат ҳатто бутун жамиятнинг бахт-саодати йўлида ҳам қурбон қилинмаслиги лозим.

Инсон бу дунёга бир марта келади. Нима учун у бировнинг бахтини ўйлаб ёки бировнинг кўнглига қараб яшаб, ҳаётини азоб-уқубатда ўтказиши керак? Унда у ўзи учун қачон яшайди?

Аллоҳ таоло адолатсизликни севмайди, албатта.

Қуръони карим шундай адолатли, камчилик ва қарама-қаршиликлардан бутунлай холи бўлган илохий китоб бўлганлиги учун ҳам, ҳозир миллиардлаб инсонларнинг қалбларига жо бўлиб, ўрнашиб бўлган. Унинг устида минглаб уламо ва олимлар ишлаганлар, ишламоқчалар, уни ҳозиргача тафсир қилиб келмоқдалар.

Ана шу буюк китобда оилавий ҳаётнинг ана шу жиҳати ҳам назардан четда қолмаган. Агар эр-хотин бирон-бир сабаб билан ажралиб кетсалар, иккови ҳам ноумид бўлмаслиги, тушкунлпжа тушмаслиги ва **Аллоҳ** уларнинг ҳар иккаласига ҳам бахт ато этиши мумкинлиги ҳақида 4- «Нисо» сурасининг 130-ояти нозил бўлган: «**Бордию, эр-хотин ажралиб кетсалар, Аллоҳ иккаласини ҳам Ўзининг кенг қарами билан беҳожат қилиб қўйгай.** (Яъни ҳар иккисига ҳам аввалги турмушидан яхшироқ эр ёки хотин насиб этиши мумкин, деб тасалли бермоқда). **Аллоҳ фазлу қарами кенг ва ҳикмат эгаси бўлган зотдир**».

Бу ҳақда **Аллоҳ** яна шундай деган:

«**Яна, Уни Ўзи ўйламаган жойдан ризқлантирур. Кимки Аллоҳга таваккул қилса, бас, (Аллоҳнинг) Ўзи унга кифоя қилур. Албатта, Аллоҳ Ўзи хоҳлаган ишига етувчидир. Аллоҳ барча нарсалар учун ўлчов (микдор) қилиб қўйгандир**»

55- «Талок» сураси, 3-оят).

Бу тўғрисида пайғамбаримизнинг қуйидаги ҳадиси муборақлари ҳам бор:

«Ўч кишининг дуоси мустажоб (қабул) бўлмайди:

//. **Қўлида бадхулқ хотини бўлиб, уни талоқ қилмаган кишининг;**

*Яхши эрга ёмон аел гар бўлса ҳамдам,
Бу оламда бўлур унга тайёр жаҳаннам...*

2. Бировда ҳаққи бўлиб, унга гувоҳ қилмаган кишининг (Чунки унинг ундириб оладиган ҳаққи — маблағида бола-чақасининг ҳам ризку-насибаси бордир. Бола-чақасининг ризқи-насибасини ташлаб қўйиш ҳам яхши амаллардан эмасдир).

3. Молни ақлсизга берган кишининг. Чунки Аллоҳ <<Молни ақлсизларга берманглар», деган.

Ҳаётда бундай бахтсиз никоҳ оқибатида эр ёки хотиннинг ҳаётда азобланиб, сиқилиб қийналиб яшаши натижасида ҳатто бевакт ёш жувонмарг бўлиб ўлиб кетганликлари ҳақида мисоллар жуда кўпдир.

Турмуш куриш ниҳоятда жиддий, оғир масала бўлиб, бунга аксарият кишилар енгил-елпи қарайдилар. Кўпинча ёшлар 5—6 марта учрашганларидан кейин таваккал қилиб турмуш куриб қўяқолишади. Ҳолбуки икки ёшнинг бир-бирларига «юлдузлари юлдузларига» тўғри келишлиги, ҳам жисмоний, ҳам рухий, ҳам ақлий, ҳам насабий томонларининг бир-бирларига тўғри келиши, таги, зоти, бойлиги, ўртақчилиги еки камбағаллиги, дунёкарашлари, жамиятда тутган ўринлари, мавкелари ва шу каби кўпдан кўп ҳолатлар бир-бирларига мос келишлари кўпинча на катталар ва на ёшлар ўртасида етарли эътиборга олинади. Натижада қурилган турмуш баъзан совук, кўнгилсиз бўлади. Улар ажраб кетмасалар-да, кейинчалик бу турмушларидан зимдан норизо бўлиб юрадилар. Бу орада фарзандлар туғилган бўлади, уларни эса етим қилиб бўлмайди, энди бу ёғига чидашга тўғри келади...

Ҳар бир жойда бошлиқ бор. Масалан, маҳаллада — оқсоқол, корхонада — раҳбар, шаҳарда — ҳоким, республикада — президент. Оилада эса эр раҳбардир. Хайвонот дунёсида ҳам шундай яккаҳокимлиқ ҳукм суради. Бу ҳақда Аллоҳ *Қуръоннинг* 4- «Нисо» сурасининг 34- оятида: **«Эркаklar хотинлар устидан (оила бошлиғи сифатида доимий) қоим турувчилардир. Сабаб — Аллоҳ уларнинг бирлари (эркаклар) ни бирлари (аёллар)дан (баъзи хусусиятларда) ортиқ қилгани ва эркаklar ўз оиласига ўз мол-мулкларидан сарф қилиб туришларидир.** (Аёллар ичида) солиҳалари бу (Аллоҳга) итоатли, ғойибга Аллоҳ сақлаганича ҳимоятли, яъни эрларининг сирлари, мулклари ва обрўларини сақловчилардир...», деб эркаklarни оила бошлиғи қилиб тайинлаб қўйган. Оилада хотин ҳам, фарзанд ҳам, бунга бўйсунуши шарт.

Қайси хонадонда Аллоҳнинг ана шу амрига эр ёки хотин томонидан риоя этилмас экан, бу хонадондан файзу баракот кетиб, хонадон таназзулга учрайди ва оила турли ноҳушлиқлар, кўнгилсизликлар, бахтсизликлар, кулфатлардан боши чиқмай қолиши мумкин. Бунга эр ҳам йўл қўймаслиги, хотин ҳам интилмаслиги керак. Яккаҳокимлиқ Аллоҳга нисбат қилиб олинган: Аллоҳ, тақдир бирдир, ҳокимликда якка-ю ягонадир. Унинг жуфти, шериги йўқдир.

Оилада эркак подшоҳдир, хотин эса вазирдир. Вазир фақат яхши маслаҳатчидир, ҳукмдор эмас. Биз биламизки, подшоҳ вазирларини хоҳлаган пайтда ўзгартириш, алмаштириш ҳуқуқига эга, ана шуни эсдан чиқармаслик керак.

Қайси оилада ана шу низом, интизом амалда экан, бу яхши оиладир.

Ўғилни уйлантиришда, кизни турмушга беришда аввало ана шуларга эътибор бериш керак. Ундан кейин эса ёшларнинг «юлдузи бир-бирига тўғри келиши», соғлиги, дунёкараши, маълумоти, икки оиланинг яъни қуда томонларнинг бир-бирига тенглиги, мослиги, жилла бўлмаса бу тенгликда фарқнинг оз бўлиши, бой-камбағаллиги ва ҳоказолар инобатга олинса бахтли оила қурилган бўлади.

Кези келганда шуни айтиб қўйиш керакки, ёшлар кўпинча «Севги бор нарсами? У абадийми?» деган мазмунда савол беришни ёқтиради.

2. Севги ҳақида

Мухтарам ўқувчим !

Қўлингиздаги китобнинг тегишли фаслларида ёритиб берилганларидан бизга маълумки, абадийт ёлғиз Аллоҳга хосдир. Шунинг учун ҳеч нарса абадий эмас, бинобарин, севги ҳам абадий бўлмоғининг имкони йўқ. Ҳақиқий севги, муҳаббат, ишқ ёлғиз Аллоҳ таолога йўналган бўлиши лозим. Чунончи, диний адабиётларда (*Қуръон*, *Ҳадис*, *Таврот*) Аллоҳ

яккаю ягона ва абадий бўлганлигидан танҳо кибр эгаси ва рашкчи деб таърифланган. Масалан, Имом ал-Бухорий жамлаган «Ҳадис» китобида саҳоба Муғййра шундай ривоят қилади: *«Агар мен бир бегона кишини хотиним бирлан кўриб қолсам, уни қиличим бирлан чопиб ташлайман!»* — деди. Жаноб Расулуллоҳ: *«Саъднинг рашикдан ажабланиши? Мен Саъддан, Аллоҳ таоло эрса мендан ҳам кўпроқ рашклидур!»* — дедилар (*«Ҳадис»* 3-жилд, 433-бет).

Севги — инсон табиатининг завқ олган бир нарсасига майл қўйишидир. Бунинг қувватли, шиддатли шакли «ишқ» дейилади.

Ишқ — тасаввуфда ҳусни мутлаққа — Аллоҳга бўлган кучли, шиддатли сеvgи бўлиб, тариқатнинг энг муҳим мақомларидан бири ҳисобланади. Ҳақиқий ишқ - ҳусни мутлаққа, мажозий ишқ одам ва олам гўзаллигига бўлган ошиқликдир.

Аллоҳни севаман дейсану, мусибатларга дуч келганингда инграб зорланишдан тўхта-майсан... Зотан бу ҳақда авлиё она Робиа-и Адавиййа шундай дейди:

*«Севаман !» дейсану, этасан исён,
Бу ҳолинг ажибдир, бўламан ҳайрон.
Итоат қилгин-да, севсанг гар албат
Севган суйганига этар итоат.*

Чиндан ҳам севгининг аломати — суйганига мослашмоқ ва севгилиси ёқтирмаган хатти-ҳаракатлардан тийилмоқ (узоқлашмоқ)дир. Шайх Шиблий айтур:

*Ишқинг мени сархушлик уммонига отди,
Кўрдингми севиб маст бўлмаган зотни ?*

(Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошафат ул-қулуб. 31-32-бетлар. Т.: «Адолат» 2002)

Шундай қилиб, илоҳий ишқ инсоний муҳаббатни истисно этмайди.

Муҳаббат кишининг севги, меҳр, яқинлик ва садокат ҳисси бўлиб, ишқнинг мартаба-ларидан биридир. Яъни ёмон феъллардан покланиб, яхши за гўзал хулқларни эгаллаб севгилисига яқинлашмоқ ва эришмоқ истагини билдирувчи туйғудир.

Муҳаббат «ҳибба» ўзагидан яралган сўз бўлиб, «устига тупроқ тортилган уруғ» маъноси-ни англатади. Ҳаётнинг асли ва асоси ана шу уруғ бўлганидек, диний, маънавий, Жисмоний ва руҳоний ҳаётнинг уруғи, илдизи ва дарахти ҳам ана шу муҳаббат ҳисобланади.

Ҳақиқий, чин севги соҳибини Аллоҳ тахвили аъло тезда Ўз ҳузурига чақириб олади. «Ишқ» сўзи арабча «ашқа» калимасидан олинган. Ашқа бир чирмовуқли ўт бўлиб, у ўралиб ёпишиб олган ўсимлигини қуритмай қўймайди. Демак, кучли, шиддатли ишқ ўз соҳибини ашқа ўсимлиги сингари қуритади, тарихда бунга мисоллар кўп.

Севгининг изтироблари, эҳтирослари ва ҳижрон ўтида «қуйиб-ёниш», кишига баъзан севгининг ўзидан, яъни ёр васлига етишишдан ҳам кучлироқ лаззат бағишлар экан.

Ёдингизда бўлса, Лайли ва Мажнун севгиси шундай кучли бўлганки, Мажнун (Қайс) Лайлининг ишқида қуйиб-ёниб, севгилисининг маҳалласидан келган итни қучоқлаб ўпгани ҳолда, кейинчалик Лайли унинг олдида келганида, севги изтироблари ва эҳтиросларига берилиб, ҳижрон ўти оташидан лаззатланиб турган Қайс хатто унга қайрилиб қараб ҳам қўймайди.

, Кези келганда баъзан севги ҳусн ҳам танламас экан. Қайсидир эртақда ўқиган эдимки, бир подшоҳнинг ишқи қурбакага тушибди, деб (Унинг маҳбубасини жодугар қурбакага айлантириб қўйган эди).

Лайли ва Мажнун севгиси мана бир неча асрларки халқ тилида ҳамон дoston бўлиб келмоқда ва уларнинг бир-бирига бўлган муҳаббати севги тимсолига айланиб кетган.

Лайлини доврўғини эшитган шох, унга уйланмоқчи бўлиб, дарҳол уни ҳузурига келти-ришларини буюради.

Аммо Лайли унчалик чиройли, ҳусндор эмасди. Уни кўрган шох хайрон қолади. Жало-лиддин Румий буни шундай тасвирлайди:

*Лайлини кўрди Шох, деди: — Ҳой !
Сенмисан Мажнунни ёндирган чирой ?
Лек чиройинг ўзгадин афзал эмас...
Қиз деди: — Бас, чунки сен Мажнун эмас /,*

Севги, муҳаббат албатта бор нарса, аммо у оламнинг «олтин ўрталиқ» — меъёр қонуни бўйича ўртачалиқ даражасидан ортиб кетмаслиги керак. Демак кучли, шиддатли севги икки қарама-қарши томонлар (эркак-хотин) жозибаси — тортиш қувватининг меъёридан ортиб кетишидир. Демак, табиатдаги барча нарсалар, ишлар қаби севгида ҳам ўрта меъёр қонунига амал қилинса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Шунга асосланиб айтиш мумкинки, ҳаётда ҳеч қимга, ҳеч нарсага: на хотинга, на болачакага, на уй-жой ва мол-давлатга, на ошна-оғайниларга, на амал-мансабга қаттиқ қўнғил муҳаббат қўйиб бўлади. Билакс, улардан ажраб, маҳрум бўлиб қолишингиз ҳеч гап эмас.

Ёшлар ўртасидаги дастлабки севги, ишқу муҳаббат бир бирлари билан қовушганларидан кейин, йиллар давомида сусайиб боради.. Шунда агар унинг ўрнини ўзаро ҳурмат, меҳрибонлик, бир-бирига ўрганиб, суяниб қолиш ҳиссиётлари эгаллай бошласа, ўша «ашқ» ўсимлиги ўз вазифасини «бажаролмай» қолади, «ҳибба» дарахти қуриб қолмайди, бу уларни умрларининг охиригача бирга бахтли яшаб ўтишларига замин яратади.

Қаранг-а, дунёнинг ўзи ҳам севги асосида қурилган. Эрта тонгда турдингиз. Зулматни қувиб юборган Қуёш ўзининг илиқ нурлари билан, гуллар чирой очиб муаттар хидлари билан, қушлар ёқимли сайрашлари билан сизни янги бошланаётган кунингиз билан муборакбод қилмоқда. Дарахтлар меваларини кўз-кўз қилиб, сизни муштоклик билан қутмоқда. Мусаффо ҳаво ва майин шабада сизни янгидан-янги эзгу ишларга илҳомлантирмоқда. Ошхонада эса Аллоҳнинг ризқ-насибаси (нонушта) сизга мунтазир. Шундай экан, Яратгanning қайси неъматларини инкор эта оласиз?

Энди бу масалани фалсафий томондан олиб мушоҳада қилиб кўрсак. Ҳақиқий ошиқ-маъшуқаларнинг асл табиий мақсади бир тан, бир жон, яъни бир бутун бўлиб бир-бирига сингиб қўшилиб кетишга уриниш бўлиб, бу ҳақда қадимги замоннинг энг буюк юнон файласуфи Афлотун: *«Севги бир бутунликка эришишга ташналиқ ва унга эҳтирос билан шиддатли интилишидир»*, деб таъриф берган.

Чунки Одам Ато дастлаб яқка ўзи яратилган. Кейинроқ Аллоҳ таоло унинг чап қоби-рғасидан бирини олиб ундан Момо Ҳаввони (маъноси — «Ҳаёт онаси») яратган. Бинобарин у Одам Атонинг бир «бўлаги»дир. Шундан бери одамзод ўзининг дастлабки ҳолатини эгаллашга — бир бутунликка «икки ёрти бир бутун» бўлиб бир-бирига қўшилиб, сингиб кетишга талпиниб, интилиб яшайди.

Кўпгина диний таълимотларда, шу жумладан христианликда ҳам, инсоният эволюциясининг пировард натижасида бориб-бориб яна ўзининг дастлабки ҳолати — бир жинслик-КЭ КАЙТИЛЭДИ, ДеГЭН ҒарОЙиб фикр аЙТИЛЭДИ (Қаранг: А. Н. Курский. Пси-фактор тайнн человеческой личности. Москва, «Рипол—Классик», 2001, 10—12-бетлар).

Шуниси таажжубланарлики, бу фикр илмий нуқтаи назардан олиб қаралганда ҳам, ўз тасдиғини топади, дейилади юқорида келтирилган манбада. Масалан, ҳозирги эркак кишининг жисмоний ва руҳий ҳолатида хотин кишига тааллуқли бўлган сифатлар, хотин кишида эса эркакларнинг сифат ва ҳислатлари мужассамлашган. Эркакларда 70 % эркаклик тестостерон гормонлари ва 30 % эстроген хотинлик гормонлари бор. Хотинларда ҳам ана шундай эркаклик хусусиятлари бор, аммо улар ўртасидаги нисбат аксинча — хотинлик сифат ва хусусиятлари 70 %, эркаклик хусусиятлари 30 % ни ташкил этади.

Баъзи эркакларнинг «хотинчалиш»роқ, баъзи аёлларнинг «эркакшода»роқ бўлишлари ана шу нисбатнинг ўзгаришига (бузилишига) у ёки бу томонга маълум бир микдорда оғишига боғлиқ. Одатдаги нуқтаи назардан қаралганда, табиатда икки қарама-қарши, бир бирига зид жинснинг яратилишидан асосий мақсад ҳаётни, зурриётни давом эттиришни таъминлашдир. Шунинг учун Яратган инсонга — эр-хотин иккаласига шахвоний майл, қувват — олий лаззат «инъом» этган. Бу икки жинс ўзаро қўшилганда, атиги бир неча сония давом этадиган экстаз ҳолати — беқиёс лаззат оғушида гўё улар ўзининг дастлабки яратилмиш ҳолатига — бир бутунликка бирлашиб, сингиб кетгандек бўладилар.

Аммо у шахвоний майл бола туғиш ва туғдириш учун керагидан ортикча қилиб берилган...

Нима учун?

Балки ана шу «лаззат» орқали бу икки бир-бирига зид жинсни доим бирга «ушлаб» туриш учундир... Ёр ва хотин бир-бирига шу жисмоний ва руҳий қизиқиши. талаби. эҳтиёжи туфайли бир неча йил бирга яшайдилар, кейин эса улар ўртасида бир-бирларини

бирлаштириб турувчи занжир — фарзандлар пайдо бўлади. Фарзанд эса улар ҳаётининг давомчиси бўлганлигидан, зохирда улар гўё фарзандлари ҳақида қайғураётгандек бўладилар, аслида ботинда эса, ўзлари ҳақида қайғурадилар, яъни интуитив равишда эр-хотин фарзандлари тимсолида ўзларининг ҳаётларини бардавомлигини таъминлашта интиладилар, ўз-ўзини сақлаб қолиш учун кураш инстинкти бўйича ҳаракат қиладилар.

Ана шулар ва яна бошқа кўзга кўринмас «занжирлар» туфайли эр-хотин бир неча ўн йиллаб бирга яшаганларидан кейин, бир-бирларига «ўрганиб», «суяниб» қоладилар. Баъзан, ҳатто ташқи суратлари ҳам бир-бирларига ўхшаб кетабошлайди. Шундан кейин улар умрларининг охиригача бирга бўладилар...

Умуман, севгига аниқ, узил-кесил таъриф бериб бўлмайди. Севги қалб учун ҳокимлик қилиш, ақл учун ички ўхшашликка интилиш истаги, тана учун эса шиддатли лаззат олиш учун эгаликка интилувчи нозик ва пинҳоний туйғудир, деб айтиш мумкин.

Севги масаласини фалсафий мушоҳада этиш тахминан ана шундай.

Кўряпсизми, ўқувчим, фалсафа ва мантиқ ҳаётнинг барча жабҳаларини ўз камровига олади. Қадимги буюк донишмандлар бекорга фалсафани фанлар фани, фанлар отаси демаганлар.

^ . Жинсий тарбия ҳақида

Бугунги кунда эркаклар ва аёллар ўртасидаги муносабат ва жинсий тарбия ҳақида омманинг етарли билимга эга эмаслиги ва бу соҳада тегишли адабиётларнинг танқислиги, борлари ҳам талабга жавоб бера олмаслиги, турмушда «киши билмас» ноҳушликлар ва муаммоларни келтириб чиқариши мумкинки, бу оила муҳити ва руҳиятига акс таъсир қилмай қолмайди.

Жинсий тарбия тўғрисидаги бундай ноогоҳлик, табиий зарурият бўлган жинсий алоқани тўлақонли, кўнгилдагидек бўлмаслигига сабаб бўладик, бундай жинсий номутоанлик бора-бора жуфтлар ўртасида кўнгил совушларга олиб келади. Охир оқибат иш қўйди-чикдига бориб тақалиши мумкин. Ўртада болалар етим бўлиб қолади... Бу тажрибада қўп қўрилган. Бундан қўз юмиб бўлмайди.

Ҳаётда, жамият шахсга, шахс жамиятга ўз таъсирини ўтказади. Шунга кўра, бундай ҳатарни олдини олиш жамиятнинг, зиёли олимларнинг вазифасига қиради.

Бу ҳақда машҳур рус мутафаккири ва ёзувчиси *Н.Г.Чернышевский* (1828-1889): «*Ҳар бир шахс ўзининг ақлий камолоти учун жамиятдан қарздордир*», деган.

Шунинг учун ҳам бу масалада ўз фикр-мулоҳазаларимни изҳор этишга бурчлиман, деб ҳис этдим. Зора бу ишим ҳар бир хонадонда оила тотувлигини сақлаб туришга ўз ҳиссасини қўшса, деган умидда ушбу мавзуга қўл урдим.

Бундан ташқари айрим китобхонлар бу масалани диний ва илмий томондан тегишлича шарҳлаб беришимни сўрадилар. Ана шуларни ҳисобга олиб, бу ишим беодобликка кириб қолмасмикин, деб иккилангак ҳолда қўп истиҳола қилиб, истар-истамас, зўрға қўлимга қалам олдим, ёздим, узр.

Бунга *Пайғамбаримизнинг: «Уйланинглар, ўзларингдан кўпайинглар, қиёмат кунини мен Аллоҳ олдида умматларнинг кўплиги билан фахрланаман»*, деган ҳадиси муборақлари ҳамда бу масалада шариятда шарм йўқ, деган халқ ибораси далла бўлди.

Фикрлар турли-туманлиги қондасига кўра, айтиш биздан, қабул қилиш, қилмаслик сиздак. Бу мавзуга эҳтиёжмандлар ва тарафдорларнинг бўлгани ҳолда қаршиларнинг ҳам бўлиши табиий ҳолдир. Шайх Саъдийнинг қуйидаги байти гўё бу мавзунини илҳақ бўлиб қўтиб ётганлар қайғуси ҳақида ёзилгандек:

*Бу оламда иқболим бор дебон эй чирангувчи,
Сенинг қайеунг бўлмаса бўлмас, хўш бизларнинг
қайеучи ?*

Яхшиси. бу мавзунини ёқтирмаганлар уни ўқимай қўя қолганлари маъқул.

Аммо қаршилар. тарафдорларни ҳурмат қилишларини сўрардимки, бу борада: «*Хурмат қилсакг. ҳурмат кўрасан*», деган халқ мақолини эслаб қўямиз...

Шундай қилиб, мазкур мавзуда қалам тебратган Аҳмад ибн Сулаймон, Шарк мутафаккирлари — Абу Али ибн Сино, Закарийе ар-Розий, Мухаммад Абдулқуддус Скандарпурӣ.

Рим ва Юнонистоннинг машхур мутафаккир ва табиблари Жолинус (Гален), Букрот (Гиппократ), америкалик психолог шифокорлар Жон Грея, Йозеф Веккери, ўзимизнинг етук, билимдон мутахассисларимиз Эргаш Салимов, Турсунбой Саматов ва бошқаларнинг илмий асарларида келтирилган фикр ва мулоҳазаларига асосланиб мазкур мавзунини қисқача, қўлдан келганча ёритиб беришга ҳаракат қилдик.

1534 йилда вафот этган машхур олим ва адиб Аҳмад ибн Сулаймон Турк ҳукмдори Султон Салимхон топшириғига биноан битилган жинсий тарбия ҳақидаги «Ишкий лаззат Сирлари» (Арабчадан таржима. Т.: «Қатортол-Қамолот» 1999) рисола-қўлхатининг муқаддимасида:

«Бу ишимдан мақсад шахватпарастларга қўмаклашиш эмас, балки шу ёруғ дунёнинг ободончилиги ва саодатига сабаб бўлувчи маънавий турмушни интизомга солиш ва ҳалол йўл билан ҳам ўз жинсий эҳтиёжларини қондира олмай армонда ўтаётган баъзи эркак ва аёлларга фойдали маслаҳатлар бериш ва қобил, солиҳ зурриётлар қўнайишига озгина бўлса-да ҳисса қўйишдир», деган жумла билан бошланган ва бу масалада эндигина турмуш курган ёш оилаларга керакли, муҳим маслаҳатлар берилган.

Жинсий тарбия ҳақида Ғарб олимларидан ташқари яна қўлдан-қўп Шарк мусулмон мутахассис олимлари ҳам ўз вақтида қўп илмий рисола-қўлхатлар ёзиб чоп этганлар ва этмоқдалар. Аммо, нима учундир уларнинг ҳаммаси ҳамон уят ва ҳаё пардаси ортида қолиб кетмоқда. Бугунги кунда қўлдан-қўп мамлакатларда бу масалага катта аҳамият берилиб, ҳатто ўрта мактабларда ҳам қўшимча дарслик сифатида ўқитилмоқда.

Бу мавзу Қуръони каримда ҳам қисман ўз ифодасини топган: **«...Сизлар таскин топишларингиз учун ўзларингиздан жуфтлар яратиши ва ўрталарингизда (бир-бирингизга) иноқлик ва меҳрибонлик (севги) пайдо қилишдир. Албатта, бунда тафаккур қиладиган қавм учун аломатлар бордир»** (30- «Рум» сураси, 21-оят).

Ҳайз ва жинсий алоқа ҳақида эса Аллоҳ таолонинг қуйидаги икки ояти каримаси нозил қилинган:

«Сиздан ҳайз тўғрисида сўрайдилар. Айтинг: «У (эр-хотин учун) азиятдир. Бас, ҳайз пайтида хотинларингиздан четланингиз ва то покланмагунларича, уларга яқинлашмангизлар! Покланганларидан кейин уларга Аллоҳ буюрган равишда келаверингизлар (қовушаверингизлар). Албатта, Аллоҳ чин тавба қилувчи-ларни ва обдон покланиб Юрүвчиларни Севади» (2- «Бақара» сураси, 222-оят).

«Хотинларингиз зироатгоҳингиздир. Бас, зироатгоҳингизга хоҳлаган жиҳатингиздан келаверингиз ва ўзингиз учун (савобли ишларни) тақдим этингиз. Аллоҳдан кўрқингиз ва билингизки, сиз У билан мулоқот қилувчидирсиз. Мўминларга (охират мукофотлари ҳақида) хушхабар беринг (эй, Мухаммад)!» (ўша сүра, 223-оят).

Қуръони Кэримнинг бу Ояти КаримаСИГЭ берилган Шарҳида (Қуръони карим. Т.: «Тошкент Ислом Университети» 2001. 35-бет). Аллоҳ таоло аёлларни зироатгоҳ — экин экиладиган ерга ўхшатади. Дарҳақиқат, экинзорга қанақа уруғ экилса, ўша уруғ униб чиқади. Дехқон ҳосил олиш учун ўз ерининг хоҳлаган томонидан келиб, ўзи хоҳлаганича ишлов бериб, дон сепиб, қўчат ўтқазиб дехқончилик қилаверганидек, эрлар ҳам ўз хотинларидан фарзанд орттириш мақсадида хоҳлаган усул ва шаклда яқинлик қилиши мумкин, дейилади. Лекин юқоридаги 222-оятда айтилганидек, фақат Аллоҳ буюрган тарафдан келиш шартдир. Бу дегани фақат олд томонидан дегани эмас, балки қайси томонидак, қайси усул ва шаклда алоқа қилинишидан қатъий назар, зироатгоҳ қасд қилиниши керак. Аллоҳ мулоқотда бўлишни эслатиш билан, хотинга нисбатан Лут пайғамбар қавмининг қилиқларини қилмасликка ишорат қилмоқда (Яна қара 352-бетга).

Бу масалада қўнғил хиралиқларни бўлмаслигининг яна бир шартларидан бири, эр-хотиннинг ёшларидаги фарқ жудаёқ катта бўлмаслигига эътибор бермоқ керак.

Бундай жинсий номутаносиблик ҳақида шарк классик адабиётининг буюк намояндаларидан бири, 108 йил умргузаронлик қилган шайх *Муслиҳиддин Саъдий Шерозий* (1184–1192) ўзининг «Ғулистон» дидактик асарида ҳажвий тарзда ўз муносабатини билдириб ўтган ва қуйидаги ҳикоятларини келтирган. Шайх Саъдий ҳаётда ўткир зехли, хозиржавоб, жуда ҳазилкаш, қувноқ одам бўлган ва бошқаларга нисбатан узок умр кечирган.

Мавзуимиз ҳам қувноқ ва қизиқарлироқ бўлиши учун у ҳурматли зотнинг айрим ҳикоятларини келтириб ўтаемиз:

Қ и к о я т

Бир чол шундай ҳикоя қиларди: «Бир қизга уйланган эдим. Уйни гулу чечаклар билан беагандим, жойни ҳоли қилиб, у билан бирга ўтирардим ва кўнглимни унга топширган эдим. Тун кечалари бедор, унга ҳазиломуз гаплар ва ширин-ширин латифалар айтардимки. шоят кизнинг чехраси очилиб, кўрслиги кетиб, менга майл кўрсатса, деб.

Кунлардан бир куни кечаси унга шундай дедим: «Бахтинг ёр, давлатинг кўзи бедор экан, мендек тажрибали, илмли, жаҳон кўрган, каминаи-камтарин, иссик-совукни тотиган, яхши-ёмонни ҳамда кадрингни билган, хушфеъл, ширинсўз бир чолнинг суҳбатига мушарраф бўлдинг»:

*Кўнглинг олурмен борица қудрат,
Заҳмат етказмам, чексамда заҳмат.
Тўтидек бўлсанг ширинлик емиш,
Ширин жон бирлан этай парвариш.*

Хайриятки, ҳар дамда янгидан янги ҳавас қиладиган, ҳар лаҳзада аҳдидан, фикридан қайтадиган, ҳар кеча бошқа жойда тунайдиган ва ҳар куни янги ёр этагини тутиб кета зерадиган, худбин, беандиша, бекарор, енгилтак бир йигитнинг чангалига тушмадинг:

*Ёшларда ҳеч вафо бўлмас, бўлсалар ҳам шод
Чехралари гўзалликда ўтса ҳам гулдан.
Вафодорлик шевасини эшитолмайсен,
Ҳар дамь ўзга гулга қўшиқ айтар булбулдан.*

Ва яна дедим: «Кексалар ақлу-одоб бирлан ҳаёт кечирадилар, йигитлар эса ёшликка хос тентаклик бирлан яшайдилар:

*Ўзингдан яхшини изла, фурсатни ганимат бил,
Ўзингдеклар бирлан камроқ суҳбат қил, эй дил.*

Мен бир неча бор шу тарзда. гапирдим, — деб сўзини давом этдирди чол. «Кўнгли менга ром, ўзи менга дилором бўлди» — деб гумон қилдим. Бироқ хотиним жигардан оҳ тортиб деди:

— Бир кун энагамдан эшитгандим: ёш хотиннинг ёнида қари киши ётгандан, биқинига ўтин ботиб ётгани яхши. Сенинг ҳамма гапларинг ўша энагам сўзининг вазнича эмас:

*Эр қучоеидин хотин турса ҳар тонг норизо,
Бундай уйда доим бўлур жанжал, можаро.
Чол ўзи туролмаса ўрнидан ҳеч бир бе асо,
Нечук тургай ҳассаси, топилурми бир даво?*

Хулласи калом, орада тотувлик йўқлигидан ажрашадиган бўлдик. Идда муддати ўтгач, уни жиззаки, бадбашара, тили заҳар, камбағал, тўпори бир барзанги йигитга эрга бердилар. Хотин янги эридан жабру-жафолар чекарди-ю, лекин* чидарди ва шукр қиларди:

— Худога ҳамду санолар бўлғайким, азоб-уқубатлардин ҳалос бўлдим ва нашъу наволи кунларга етишдим:

*Бу зулму қўполлик, бадфеълнинг бирлан,
Нозинг кўтарурмен, чунки ёшсен — гўзалсен.
Ўзга бирлан жаннат сайридан кўра,
Сен бирлан азобда ёнганим маъқул.
Гўзал даҳанидаги пиёзнинг иси —
Яхшидир хунуклар тутганидан гул.
Кексадан истама қувноқлик ҳавас,
Ёшлик ўтмиш оқар сув — ортга қайтмас.
Экинга етаркан ўроқ замони,
Сабзадек мавж урмас, тинар жавлони.*

Ҳ и к о я т

Бир қари кишидан: «Нега уйланмайсен?» деб сўрдилар. «Кампирлар суҳбатидин ҳузур топа олмасмен», деб жавоб берди чол. Дедилар: «Давлатинг бор, ёш хотинга уйлан!» Деди: «Мен чол бўла туриб кампирни ёқтирмаганимдан кейин, ёш хотин мендек кексани қандай яхши кўрсин?»:

*Етмиш ёшли кекса бўлса ёшармоқ,
Кўп жаврама, қўй, кўзларига боқ.*

*Хотин мизожига ўн қадоқ гўштдан ,
Билиб қўй, бир дона сабзи яхшироқ.*

Ҳ и к о я т

(Манзума)

*Эшитдимки, шу кунларда кўп яшаган қари чол,
Кекса боши билан ўйлаб, бўлибди бир қиз олмоқ.*

*Бир гўзалга совчи қўймиш, оти экан Марварид,
Кутичага яширмоқчи эди, эл кўзидин кўп йироқ.*

*Тўй-маросим кунларида ҳамма нарса жо-бажсо,
Аммо синмиш чол ҳассаси биринчи ҳамладаёқ.*

*Қалин мато тикмак учун тўлат игна керакдир,
Чол камонин тортар, лек мўлжалга бормас яроқ.*

*Дўстларига ҳасрат қилиб зорланибди келиндин,
«Хони моним тароҷ этди шўх кўзли бу гул яноқ».*

*Эру хотин орасида шундай жанжал кўпибди,
Кози, ҳоким аралашгач, Саъдий очибди дудоқ:*

*«Бу можаро, жанжалларда йўқдир қизнинг гуноҳи,
Марваридни қандай тешар у қўли бўлса қалтироқ».*

Ҳ и к о я т

(Манзума)

*Баедодда бир қувноқ кекса бор эрди,
Қизин бир кавидўст йигитга берди.*

*Аёвсиз давангир шунчалар сўрди,
Кизнинг дудоеидан, — қонлар югурди.*

*Эрталаб отаси буни кўради,
Қуёви олдига бориб сўради:*

*«Бунча чайнамасанг, чўзмасанг аҳмоқ,
Кавушлик теримас, бу нозик дудоқ».*

*Кулги-чун айтмадим, менга қулоқ сол,
Ҳазилни ташла-ю, жиддийсини ол:*

*Бировнинг таъбида ёмонлик бўлса,
Ўлганча қолади, бу турган нарса.*

(Қаранг: Шайх Саъдий. Гулистон. Тарж. Ғафур Ғулом, Шоислом Шомухамедов ва Рустам Комиловлар. Т.: «Ғафур Ғулом» нашриёти. 1968. 91,137-142 бетлар).

Жинсий алоқа

Жинсий алоқа, жинсий тарбиянинг асосий қисмини ташкил этгани учун бу ҳақда ҳеч бўлмаса умумий тасаввурга эга бўлишимиз лозим. Акс ҳолда қўл урган мавзуимиз чала бўлиб қолади.

Бизга маълумки, ҳар бир тирик мавжудот, шу жумладан инсон ҳам эртами кечми қарийди ва ўлади. У ўз наслини қайта ишлаб чиқмаса, кўпайтирмаса, бундай мавжудот тури дастлаб қамайиб, кейинчалик эса батамом йўқ бўлиб кетади.

Ҳаёт бардавомлигини таъминлаш учун **Аллоҳ** таборака ва таоло Ўзининг яратган ҳар бир махлуқотига кўпайиш хусусиятини ато этиб, уни амалга ошириш учун икки қарама-қарши жинс ўртасида жинсий алоқа (секс)ни жорий этди.

Шу жумладан инсонда ҳам икки қарама-қарши, аммо бир-бирига интилувчи жозиба кучига эга бўлган таносил аъзоларини яратиб, уларда лаззатланиш манбаи — оргазм (хуш ёқиш)ни пайдо қилди. Яъни уларга, бу аъзолар бир-бирлари билан тўқнашганда улкан лаззатланиш хусусиятини ато этдики, токи унга эътибор беришлари ва бу ишни макруҳ деб ўйламасликлари учун. Бинобарин, бундан эр ва хотинда бир-бирларига иштиёқ — жинсий алоқага эҳтиёж, рағбат вужудга келди.

Бундай алоқа жараёнида, эркак «оби ҳаётини» ўзи суйган жойга тўкаётган пайтда иккала томон шундай мазза қиладиларки, ўз-ўзларини йўқотиш даражасида жазавага тушиб, экстаз ҳолатида бир-бирларидан мисли кўрилмайдиган, тенги йўқ лаззат олиб, ўзаро чирмашиб кетадилар ва бундай роҳатбахш ҳолатни узоқ давом этишини ҳамда тез-тез қайтарилишини қўмсаб, доим бир-бирларига талпиниб яшайдилар. Бундан энг муҳим натижа — авлод давомчилари бўлган инсон зурриётлари вужудга келади. Бинобарин, бундай жинсий алоқа **Аллоҳ** таоло иродаси билан шундай табиий заруриятга айлантириб қўйилганки, натижада инсонда оила-оила бўлиб яшашга эҳтиёж пайдо бўлади...

Демак, жинсий алоқадан асосий мақсад ўзидан кейин зурриёт қолдириш бўлиб, унинг зарурлигини таъминлаш учун инсонга ана шундай фараҳбахш шахват инъом этилдики, инсоннинг табиатан узоқ ва соғлом умр кўришининг бир томони шу ишга ҳам боғлиқ қилиб қўйилди.

Машҳур Рим табиби ва табиатшуноси *Жолинус* ҳаким (Гален Клавдий 130-200 йиллар) ўзининг «Майда майллар» китобида айтишича, жинсий алоқадан сўнг бадан енгиллашади, «оғир юқдан» халос бўлинади, ҳузурланиб, бекиёс роҳатга эришилади. Шунинг билан бирга, дейди у, жинсий алоқа аксар ҳолатларда жаҳолатдан қутилишга ва меъдани бўшатишга ёрдам беради, баданни қушдек енгил қилади, ҳаракатни илдамлаштиради, фикрни тиниклаштиради, қаҳр-ғазабни сўндиради, жазава ва меланхолия (савдойиликнинг бир тури)ни даф этади, барча яллиғланадиган оғир хасталикларни олдини олади.

Қадимги юнонистоннинг машҳур табиби, «медицинанинг отаси» деб танилган *Букрот* (Гиппократ 460-370) ҳакимнинг айтишича, жинсий алоқа фикрни равшанлаштириб, миёда кечаётган салбий жараёнларни ҳайдайди. Инсонда ишқ — ошиқлик ҳиссини пайдо қилади. У ҳатто заҳарга қарши доридан ҳам фойдалироқ бўлиб, мунтазам қилиб турилган кўнгилли жинсий алоқа узоқ вақт кишининг ёш сақланиб қолишига ва бинобарин умрни узайишига сабабчи бўлади.

Шайх ур-раис *Абу Али ибн Сино* (980-1037) нинг ёзишича, жинсий адоқа киши жисмидаги ортиқча зарарли моддаларни қувади, баданни емакка тайёрлайди, инсонга ором ва роҳат бахш этади, ғазабдан туширади, хом ҳаёл ва савдойилик васвасасидан қайтаради.

Мусулмон оламининг фикр, тафсир, ақоид ва калом илмининг билимдони, Самарқанд шайхулисоми, «Имом Ҳодий» номи билан машҳур бўлган Имом ал-фақиҳ Абу Лайс ас-Самарқандий (ваф.1003 йил) ўзининг «Бўстон ул-орифийн» (Орифлар бўстони) номи китобида жинсий тарбия, хусусан жимоъ тўғрисида қуйидагиларни ёзган:

Жимоънинг фойдали томонлари шуки, агар кишида ғам бўлса, уни қамайтиради, агар қалби ҳаром ишларга мойил бўлса, уни кетказди, вас-васаларни аритади, ғазабни сўндиради, агар табиати иссиқ бўлса, танасидаги баъзи яра ва жароҳатларга фойда беради.

Эркак аёлни эркалаб, майл уйғотиб жимоъ қилиши керак, чунки бу баданга роҳат беради, қалблар ором олади ва бола соғлом туғилади.

- Хар қандай шахват қалбни қаттиклаштиради, аммо жимоъ қалбни мусаффо ва юмшок қилади, шу сабабли анбиёлар (пайғамбарлар) жимоъ қилар эдилар.

Баъзи табиблар жимоъдан кейин ғул қилмай, яна жимоъ қилишни ёки ғул қилмасдан ухлашни ёмон кўришган, лекин бизнинг мазҳабимизга кўра бунинг зарари йўқ.

Набий с.а.в. бунга рухсат берганликлари ривоят қилинган. Дарҳақиқат, Расулulloх с.а.в. умматларига мушфиқ — меҳрибон эдилар. Агар бунда зарар бўлганида эди, рухсат бермасдилар, деб ёзади Абў Лайс ас-Самарқандий (т.: «*Маваруннаҳр*» 2003, 133-бет):

Закариё ар-Розий (865-925) айтадики, жинсий алоқадан кейин иштаҳа очилиб кетади, ҳазм қилиш яхшиланади. Мабодо узоқ вақт жимо қилинмай қолинса, баданда нутфа (маний) тўпланиб қолади, у ҳаддан ташқари йиғилиб қоладиган бўлса, қон томирлар ифлосланиб, қон ивиши юз беради, унинг буғланиши кучайиб, димоққа кўтарилади ва у ердан бошқа аъзоларга тарқаб, баданнинг совуғини ошиб кетишига сабаб бўлади. Баъзан эса уйқусизликка ва бундан титрок туришига, кишида бузук ҳаёлларнинг пайдо бўлишига олиб келиши мумкин.

Узоқ вақт жимо қилмай юравериш баданни бўшаштириб, кишини тез картайтиб кетишига сабабчи бўлади, дейди у. Қачонки эркак бир муддатга жинсий алокани тарк этса, баданида манийни камрок ишлаб чиқариш одат бўлиб қолади ва олатнинг таранглашиб кўзғолиши камаябошлайди, дейди ар-Розий. У, бу ҳақда: «*У бамисоли сигир эмчаги кабидир, сое-иб турсанг сут бераверади, сог-май қўйсанг, қотади*» деган. Хуллас, тананинг ортиқча озукасини чиқариб юбориш учун жимоъдан ортиқроқ омил бўлмайди.

Булардан ташқари, ар-Розийнинг айтишича, мунтазам жимоъ қилиб турмаслик, ёки уни бутунлай тарк этиш, кишида иситма кўтарилиш, хафакон касаллиги, юрак сиқилиши ва бош айланиш, каби касалликларни келтириб чиқариши, аёлларда эса хатто бачадон кутириш касали ҳам бош кўтариши мумкин экан. Шундай қилиб, дунёнинг лаззати уч нарсдак иборатдир: гўшт емак, гўштга минмак ва гўштни гўштга киритмак, дейди ар-Розий.

Демак, жимодан асосий мақсад, ҳар бир мавжудот, шу жумладан инсон ҳам ўзининг ҳаётини авлодлари тимсолида давом эттириши учун насл қолдиришга интилиш бўлиб қолди.

Ҳар бир тирик мавжудот яшаш учун ўзининг танасини химоя қилиши керак, жинсий алоқа эса насли — генни химоя қилади. Тана ўлади, генлар эса мангу яшайверади. У бир авлод танасидан бошқа авлод танасига ўтаверади. Генлар гўё биологик эстафета сифатида бир авлоддан иккинчи авлодга ўтаверадики, унинг охири кўринмайди.

Демак, одам янги авлод пайдо бўлиши учун ўз ҳаётини баҳшида этади. Янги авлод ҳам уни давом эттира бориб, ўзидан кейинги авлодлар учун замин тайёрлай бошлайди...

Парвардигори олам ҳар бир нарсани ўз ўрнида, беками кўст, мукаммал қилган шундан ажойиб доно ва чеварки, бу ишга улкан ҳузур, лаззат — оргазм натижасида юзага келадиган экстаз (ўзидан кетар даражадаги ўта хушёқиш, роҳатланиш) ҳолатини бахш этиб, уни хатто табиий, ҳаётий эҳтиёж (зарурият) қилиб қўйишни ирода этди. Оргазмдан вужудга келган экстаз ҳолатида, яъни эр-хотин уруғларини тўкаётган пайтда уларни дунёдаги ҳеч қандай куч ажратиб ололмайди.

Шундай қилиб жимоъ, кишининг ҳар бир онларига мазмун бахш этадиган, зерикарли турмушнинг кизикарли бўлишига олиб келадиган, одамни одамга интиқ қиладиган, роҳат - фароғатда яшашга ундайдиган, инсонларни ўзаро ҳаётий муносабатларини белгилайдиган ва айрим дори-дармонларни ҳам ўрнини босувчи, кўпгина бош кўтариб келаётган касалликларни даф этувчи восита бўлиб қолди.

Хулоса қилиб айтганда жинсий алоқа, инсон ҳаётининг давомчиси ва севгисининг ўлчови бўлиб, вақтихушлик ва бир-биридан лаззат олишга хизмат қилади. Одамлардаги севги ҳамда кадр қиммат ипларини боғлайди, янги авлодни дунёга келтиришга хизмат қилади. Эр-хотин ўртасидаги меҳр-муҳаббатни мустаҳкамлайди, оила тотувлигини, турмуш ҳаловатини ҳамда унинг мазмунини мустаҳкамлайди.

Жинсий лаззатланишнинг йўқлиги, унинг маданияти ва санъати билан нотанишлик, кўпчилик ёшларнинг ажралиб кетишига сабаб бўлади, Бундай иллат ва кўнгилсизликларни юзага келишига йўл қўймаслик, уларни олдини олишга ҳаракат қилиш, жинсий тарбия ва жинсий алоқа маданияти, санъати билан танишиш зарурийатини келтириб чиқаради.

Жинсий тарбия масаласини ушбу китобда тўла-тўқис муфассал баён қилиб бермокчи

эмасман, бунга хожат ҳам йўк, чунки бу мавзуда китоблар жуда кўп чоп этилган. Бў соҳада кенгрок маълумотга эга бўлайин десангиз уларни топиб ўкиб олсангиз бўлади.

Бундай асарлар номи қўлингиздаги китобнинг охирида «Фойдаланилган адабиётлар» рўйхатида кўрсатиб ўтилган. Улардан айникса Муҳаммад Абдулқуддус Скандарпурининг «Шифойи васл ёхуд висол қувончи», Эргаш Салимовнинг «Лаззатланиш санъати», Аҳмад ибн Сулаймоннинг «Ишқий лаззат сирлари», Маҳмуд Ҳасаний ва Ҳайдарбек Бобобековлар нашрга тайёрлаган «Ҳаёт лаззати ёки умрни узайтириш сирлари», уролог шифокор Турсунбой Саматовнинг «Қалтис саволларга нозик жавоблар», «Ҳавосул-ашё», «Лаззат ун-нисо» каби рисоаларда бу ҳақда кўп қизқарли, ажойиб маълумотлар ва фикрлар билдирилганки, уларни ёш келин-куёвлар, янгалар, куёвжўралар ўкиб чиқсалар фойдадан холи бўлмас эди.

Ўша китобларда жинсий тарбия, жинсий алоқанинг фойдалари, шахватнинг қўплигидан ёки камлигидан келадиган зарарлар, жинсий алоқа қилиш учун муносиб вақт ва бундай алоқа турлари, услублари, жинсий қувватни оширадиган содда ва мураккаб дорилар, маъжунлар, «малҳамлар, таомлар, хидлар, жинсий ожизлик ва унинг даволаш йўллари, ишк-муҳаббат ва шахват хусусидаги ибратли хикоялар ёзилган.

Жинсий алоқанинг қўнғилли ўтиши, ундан аёл ва эркекнинг лаззатланиши учун иккала томон ҳам унинг барча санъати билан таниш бўлишлари лозим.

Улар ҳақида умумий тасаввурга эга бўлишингиз учун ана шу китобчаларда билдирилган айрим фикр, мулоҳазалар ва тавсияларни келтириб ўтаман.

Жумладан, Америкалик психолог, доктор Джон Грея жимов бўйича етти ўйин коидасини таклиф этади:

1. Жимовдан лаззат олишда эркеклар устунликни қўлда сақлаб келмоқдалар. Лекин аёл ҳам бундан ўз насибасини олишни хоҳлайди. Эркак ўз маҳбубасидан истаган вақтда ҳеч қандай нозланишсиз ва «пора» талаб қилмасдан қўнишини хоҳлайди. Аёл агар ўзининг боши оғриётганлигини, чарчаганлигини пеш қилиб эрига қаршилиқ кўрсатса, у ҳолда эркек ичида бу аёлга кераксиз эканман деган хулосага келади. Бундай ҳолда аёл эркек муҳаббатидан маҳрум бўлиб қолиши ҳеч гап эмас, дейди *Джон Грея*. У фикрини давом эттириб аёлларга: *«тушунинг, эркек учун жинсий алоқа, унинг сизни севишининг исботи бўлиб, у юрак қулфига солинувчи асосий калитдир»*, дейди.

2. Севгини жимов сақлайди. Агар сизда бир-бирингизни тушинишда муаммо пайдо бўлиб, ранж-алам тўпланиб қолган бўлса, бир-бирингиз билан яқинлик қилишдан қайтманг, орангиздаги фойдасиз кек, гина - қудратни исботлаш ўрнига жимов билан шуғулланинг. Ўз нафсини қондирган эркек сиздан миннатдор бўлиб, сизга албатта қўнғил қўяди, меҳрибончилик ва марҳамат кўрсатади.

3. Эркакни севгиси қўзида, қўзи билан севади дейдилар. Эркак чиройли нозанин бегона аёлни қўриши билан, қўпинча худди гипноз ҳолга тушгандек унга тикилиб, ютиб юборгудек бўлиб қарайди. У хотини, бола-чақаси борлигини, хотини билан бахтиёр яшаётганлигини бир дам унутиб қўяди. Шунда сиз эрингизга «сўлагини артиб» олишни таклиф қилинг, холос. Бу унга таъсир қилиб, бир неча дақиқалардаёқ ўзини «ўнглаб» олиб, сиз томонга бокишга мажбур бўлади, дейди *Джон Грея*.

4. Ҳеч ким тажрибали бўлиб туғилмайди, ҳар ким тажрибани ҳаётнинг ўзидан аста-секин йиғиштириб олади. Афсуски, кўпчилик аёллар жимов пайтида жуда пассив бўлиб, ўзларига нима ёқиш-ёқмаслигини эркекка тушунтиришга истиҳола қиладилар, соддалик билан ўзини қандай тутиш кераклигини эркекдан билмоқчи бўладилар. Агар эркек укувли бўлса хўп-хўп, агар аксинча бўлсачи?...

5. Эркак киши (уддасидан чиқса-чиқмаса ҳам) ҳар доим жимовни хоҳлайди. Аёл эса аксинча. Уларда шахвоний ҳиссиётни қўзғалиши менструация циклига боғлиқ. Баъзида аёл жимовни жуда ҳам хоҳлайди, баъзида эса унга фақат эркалашни ўзи кифоя қилади, холос. Буни ҳар бир эркек ва аёл ёддан чиқармасликлари керак.

6. Лаззатланиш олдин аёлда, кейин ўзингизда бўлишини одат қилиб боринг, чунки аёлни физиологик хусусиятлари шуни тақозо этади. Агар бу иш бир вақтда юз берса бу жуда гўзал, қўнғилли бўлади.

7. Аёллар ҳар хилликни ёктирадилар. Умуман олганда эркеклар ҳам. Ҳар қуни қайтариладиган бир хиллик аёлнинг жонига тегади. Унинг учун бу нарса ҳар гал сағал бўлса

ҳам бошқачарок бўлиши лозим. Аёл доимо кутилмаган янгилик тарафдори. Эркаклар эса лаззатланишга олиб келадиган қисқароқ йўлдан юришни яхши кўрадилар.

Доктор *Йозеф Векеринг* «Севги тўғрисидаги олтин китоб»ида секснинг 531 усули ва турлари ёритиб берилган, деб ёзади Э.И.Салимов ўзининг «Лаззатланиш санъати» деган рисоласида (8-бет).

Шундай қилиб, келтирилган етти қоидамизга ҳулоса ясар эканмиз, эр ва хотин ўрталарида бўладиган яширин шахвоний ишлар бўйича тажрибага эга бўлиб олиб, бир-бирларининг ораларидаги фарққа ҳурмат билан қараб, бир-бирларини қониқтиришда фидойилик қилсалар, бу иш натижасиз қолмағай, улар ўртасидаги севги сеҳри кўрпада ҳам, кўрпадан ташқари вақтда ҳам йўқолмайди, деб таъкидлайди доктор *Джон Грея*.

Аёллар жимоъда ўз эрларини шахвоний хирсларини имкони борича тўла кондиришга ҳаракат қилишлари керак. Буни акси бўлса, эркак сиздан ололмаган жинсий қониқишни четдан, бошқа аёллардан қидириб кетишга мажбур бўлади.

Мухаммад Абдулқуддус Скандарпурий ўзининг «Шифойи васл ёхуд висол қувончи» гт.: «**Фан**» 2003-йил) деган китобида жинсий алоқа қилиш мумкин бўлган ва бўлмаган аёллар ҳақида кўп ажойиб гапларни ёзган. Жумладан, бўйига етмаган ҳамда хайз кўрган аёл билан жинсий алоқа қилманг, деб унинг бир қанча сабабларини келтириб ўтади.

Муаллифнинг айтишича, катта ёшдаги ва хайз кўришдан тўхтаган аёллар билан жинсий алоқа қилиш, балоғатга етмаганлар билан алоқа қилишдек аҳволга солади, негаки-жинсий алоқа пайтида улар эр шахватини кўпроқ суғуриб тортиб оладилар. Чунки, дейди у, уларнинг авратида ғайритабиий совуқлик бўлади. Унинг таъкидлашича, аёл киши 40 ёшдан ошгач, у билан жинсий алоқани камайтириш, 50 ёшдан кейин эса тўхтатиш лозим. Бу масалада Шарк ва Ғарб сексологиясининг қарашлари яқдил.

Кўпдан бери ҳеч ким билан алоқа қилмаган аёл билан бўлган жимоъ ҳам кишини бутунлай ҳолдан тойдиради. Хунук қиёфали аёл билан жинсий алоқа қилишдан ҳам сакланиш керак, негаки уларда жимоъга унча рағбат бўлмайди, натижада шахватнинг бир қисми чиқиб кетмай қолиб кетади, шу боисдан кишининг бадани заифлашади. Лукмони Ҳаким ўғлига: *«Эй ўелон, афт-ангори хунук хотиндан ўзингни асра, зеро у сени муддатдан олдин қаритади ва чидамсиз қилиб қўяди, боиси шуки, уларнинг кўпчилиги итфеъл бўлишади ва ўз эрларига итоат этмайдилар, шунингдек, улар билан жинсий алоқа кўнгилдагидек бўлмайди ва манийнинг бир қисми қолиб кетади»*, деб насиҳат қилган экан.

Скандарпурий, касал аёл билан ҳам алоқа қилишдан тийилмоқ керак, чунки улар билан жинсий алоқага унчалик таъб тортмайди, шахват камроқ кетади, бундан табиий модда алмашинувига путур етади, дейди.

Яна унинг ёзишича, султонлар ва шунга ўхшаш каттаконларнинг кизи билан жинсий алоқа ҳам тўлақонли бўлмайди, негаки уларнинг салобати босади ва шахват етарлича оқиб чиқмайди. Шунингдек, қариндош бўлган аёлга уйланиш ҳам мумкинмас, чунки бунда, авлодларга ўтадиган генни бузилишидан ташқари яна шахвоний хирс кундан кунга сусайиб кетиш ҳоллари юз беради. Ҳар доим кўриб юрадиган аёлнинг баданига бадан тегишдан хирс унчалик уйғонмайди.

Дейдиларки, деб ёзади Мухаммад Абдулқуддус Скандарпурий, — олти тоифа аёлга уйланиб бўлмайди, булар: **ано**на, **ман**она, **хан**она, ҳадоқа, **баро**қа ва **шадо**қа тоифалари.

1. «Анона» тоифаси деб шундай аёлга айтишадики, у ўзини касалликка солиб охноладан бўшамайди.

2. «Манона» шуки. у серминнат бўлади, эрига анови ишингни, манови ишингни қилдим, деб миннат қилаверади, жимоъ пайтида ҳам хирс билан эмас, тама билан ётади.

3. «Ханона» тоифали аёл шундай аёлки, у доим бошқа бир эрни орзу қилади. Аксарият ҳолларда у бошқа эрдан бола туккан бўлади.

4. «Ҳадоқа» шуки, у мол-дунёга муккасидан кетган бўлади ва уларни олиб беришни талаб қилавериб эрини қийнайди. Агар эр бирор нарса олиб келмаса, ёнига умуман-яқинлаштирмайди.

5. «Бароқа» тоифали аёлларнинг икки хили мавжуд, Бири шуки, уззукун ранги рухсо-

рини хаддан ташқари бўйаш-тараш, ўзини безатиш ва оро бериш билан машғул бўлади. Улар, буни ким учун ва нима учун қилаётганларидан ғофилдирлар. Табиий гўзал чехраларини бузиб ташламагунларича қўнгиллари тинчимайди, афти-ангорлари то жонсиз ҳайкалга ўхшаб қолмагунча ҳар куни, ҳар соатда тинмай ғайрат кўрсатаверадиладар. Бу иш уларга қўнгил очар эрмак ўйиндек бўлиб қолган. Улар жимоъдан кўра ана шу эрмакларидан кўпроқ завқ, лаззат оладиладар.

Иккинчиси шуки, у доим овқатга ружу, жаҳд қилади. Унга овқат бўлса бас. Бундайлар кўпинча овқатни ёлғиз ўзлари ейишни яхши кўрадилар. Улар учун овқат энг буюк неъмат ва роҳат. Ҳар қандай жимоъни арзимас бўлган овқатга ҳам алмаштирмайдилар.

Бу икки хил «бароқа» тоифали аёллар учун жинсий алоқа ва ундан келадиган лаззат муҳим эмас ва ҳеч қандай аҳамиятга ҳам эга эмас. Улар бунга бутунлай бепарводирлар.

6. «*Шадоқа*» шуки, у ўта гапдон, «жағи очик» вайсақи бўлади. Натижада унинг борган сари ақли пасайиб бораверади... У жинсий алоқадан кўра, вайсакиликдан кўпроқ лаззат олади.

Булардан ташқари яна Скандарпурийнинг китобида айтиладики, Илёс пайғамбар ўз қавмларининг бирига: «агар уйланмоқчи бўлсанг, тўрт тоифа аёлларни никоҳингга олма: мухталиё, муборийа, ахийра ва ношийра,

«*Мухталиё*» шуки, у нима учундир ҳеч бир сабабсиз хадеб эридан ўзини талок қилишни талаб қилаверади.

«*Муборийа*» шуки, у ўз ота-боболарини насл-насаби, мол-дунёси билан мақтаниб, фахрланишдан бўшамайди ва эрини доим «ерга уришга» ҳаракат қилади.

«*Ахийра*» тоифали аёл кўпинча бузук бўлади ва бузуклик унга ором бағишлайди.

«*Ношийра*» тоифасидаги аёл фойдаси бўлса-бўлмаса тутган ишида ва гапида доим эридан баланд келишга уринади, оқибатда ўзига-ўзи зиён қилади.

Юқорида таърифи келтирилган тоифадаги аёллар турмушга чиқсаларда охири бахайр бўлмайди, улар эрларини шўрини қуритадилар. Бундай никоҳлар аксарият ҳолларда талок билан тугайди.

Юқорида кўрсатилган аёллардан бошқа барча аёллар билан никоҳга кириш мумкин, дейди китоб муаллифи.

Ўша китобда ёзилишича, овқат 3 кундан камида шахватга айланмайди ва жинсий алоқанинг умумий ўртача меъёри шуки, эр ҳар 4 кунда жинсий алоқа қилсин, негаки хотинларнинг мезони шариатда тўрттадир. Яна бу ёғи эҳтиёжга қараб бўлади. Жимоъни амалга ошириш йўллари унинг китобининг 50-55 бетларида жуда яхши ёритиб берилган.

Ал-фақиҳ Абу Лайс ас-Самарқандий ўзининг «Бўстон ул-ориғийн» (т.: «Мувороуннаҳ» 2003.217-бет) номли китобида:

— Уйланмоқчи бўлган эрлар билиб қўйсинларки, аёллар уч хил тоифали бўладиладар: бири сенинг фойдангга, иккинчиси сенинг зарарингга, учинчиси сенинг фойдангга ёки зарарингга;

— Биринчиси эр кўрмаган бокира аёл. Унинг қалби ва муҳаббати сеники, у сендан бошқани билмайди. У сенинг фойдангга;

— Иккинчиси эр кўрган фарзандли аёл. У сенинг молингни еб, аввалги эрига йиғлайди. У сенинг зарарингга;

—, — Учинчиси эр кўрган, аммо боласи йўқ аёл. Агар сен аввалги эридан яхши бўлсанг, у сенинг фойдангга, агар ёмон бўлсанг, сенинг зиёнингга, деб ёзган.

Яна хабарларда келишича, деб ёзади Абу Лайс, бир киши пайғамбар Довуд а.с.га келиб: «*Мен уйланмоқчиман, қанақасига уйланай ?*», деб сўрабти; Довуд а.с.: «*Ўелим Сулаймонга бор ва ундан сўра*», дедилар. Ўша пайт Сулаймон (бўлғуси пайғамбар) етти ёшда эди. Ўша одам болалар билан ўйнаб юрган Сулаймоннинг олдида бориб саволини такрорлабди. Сулаймон: «*Қизил олтин билан оқ кумушни маҳкам тут, сени тепиб юбормаслиги учун отдан эҳтиёт бўл*», дебди.

У киши боланинг гапига тушунмай, унинг қилган жавобини Сулаймоннинг отаси Довуд алайҳиссаломга бориб айтибти ва унинг жавобини тушунтириб беришини сўрабти. Довуд алайҳиссалом: «*Қизил олтин - бокира қиз, кумуш - ёш жувон, тепонеч от - кампир ёки болали аёл*», деб тушунтирибди.

Эргаш Салимов ўзининг «Лаззатланиш санъати» деган рисоласида (Т.. «Фан» нашриёт, 1997) ёзишича, жинсий алоқа аёл ва эркак ўртасидаги меҳр-муҳаббатни мустаҳкамлайди,

оила тотувлиги ва турмуш ҳаловатини сермазмун қиладк. Бунинг акси — эр-хотин ўрта-оида жинсий лазаатнинг камлиш ёки йўқлиги, унинг маданияти ва санъатидан беҳабар-лик кўпинча Дш оилаларнинг лжрашиб/кетишига сабаб бўлади. . ,—.

, Шунингдек, Э.Салимов жинсий алоқага тайёрланишда эр-хотин ўртасида бўладиган шахвоний ўйин ҳақида ҳам сўз юритади. Унинг таъкидлашича, секс ўйини эркак ва аёлни жинсий алоқата тайёрлайди, жимомнисермазмун ва серзавк ўтишига сабабчи бўлади. Шахвоний ўйин жинсий ҳаётни зерикарли ўтишидан муҳофазалайди, руҳий томондан ички тарангликни йўқотади, инсонни тушқунликка тушишидан ҳалос этади, асабийла-шишдан, бир хил маромдаги ҳаёт тарзига ўрганиб қолишдан сақлайди. Чунки, жимомдаги бир хиллик, севги оловининг аста-секин пасайиб, сўнишига олиб келади.

Унинг таъкидлашича, севги ўйинида «*тўшақда нима қилсанг ўша тўери*» деган принцип амал қилиши керак.

Муаллиф фикрини давом эттириб таъкидлайдики, секс ўйини турли драмаларга бой бўлиб, ўзаро мулоқот учун озуқа беради, эр ва хотинни бир-биридан зерикмасликларига сабаб бўлади. Ва ниҳоят, секс ўйини кўпчилик эр-хотинларга қониқиш бағишлаб, метабо-лизм ва ички секреция безларига рағбат беради, қон айланишни яхшилайдди, танани қуриб қолишдан сақлайди, ақлий ва руҳий фаолиятни янада фаоллаштиради.

Жинсий алоқани амалга оширишда гркаклар етакчи ўринни эгаллайди, чунки жинсий алоқага мойиллик истаги доим олдин эркакларда пайдо бўлиб, аёллар ўзларининг физиоло-гик тузилишларига кўра бу масалада орқада юрадилар. Шунинг учун бу ишда ташаббус эркакларда бўлади. Аммо, баъзи ўринларда ташаббусни аёллар ўз қўлларига олишлари мумкин. Бу, жимомда жоиз ҳисобланади.

Э.Салимов ўзининг рисоласида жинсий ожизлик масаласига ҳам кенг тўхталиб ўтган. Бу масалада Абу Али ибн Сино инсоннинг руҳий ҳолати ва кайфиятига катта эътибор беради. Уялиш ва турли ҳаёллар ҳам жинсий алоқани сусайтирадиган ва унга тўсқинлик қиладиган омиллардан бири саналади. Масалан, эр-хотин жимомда бир-биридан ноўрин уялишини уятни - уят ичидан қидиришига, яъни сувнинг ичидан сув қидиришига ўхша-тиш мумкин. Жинсий ожизликдан қўрқиш ва жинсий алоқа учун қулай шарт-шароитнинг йўқлиги ҳам шулар жумласига киради.

Алоқани узок муддат тарк этиш (мас. тез-тез узок муддатли сафарларда бўлиш) ҳам жинсий заифликка олиб бориши мумкин. Бунда нафс жимомни «эсдан чиқариб» қўйиши натижасида тегишли органлар бу ишдан қайтади ва организм энди маний керак эмас экан деб «ўйлаб», уруғ ишлаб чиқариш билан шуғулланмай қўяди. Бу, болани эмизидан ажратганда организм сут ишлаб чиқариш билан шуғулланмай қолганга ўхшайди. Ибн Синонинг бу борадаги: «*Ишлаб турган аъзо ривожланади, ишламагани ўлади*», деган доно гапини доим ёдда тутиш керак, дейди муаллиф ўз китобида. Демак, бу қоидага асосан, ёшлиқда кўп жинсий алоқа қилинса, катта ёшга келиб олат ишламай қолади, деган гап пучга чиқади.

Агар эркак узок вақт жинсий алоқа қилмаган бўлса, унда простата бези суюқлиги тўпланиб қолиб, тухумдонлар фаолиятини пасайтиради, натижада эркакда жинсий алоқа-га майл ҳам пасайиб бораверади. Айниқса 50-60 ёшлардан кейин эркак узок вақт жинсий алоқани тарк этишга йўл қўймаслиги керак.

Ҳаётда бирор марта жинсий ожизликка учрамаган эркак йўк. Жинсий ожизликда оргазмни ҳис этмаслик, олатнинг гердайиб таранглашмаслиги ёки уруғнинг тез тўкилиб кетиши каби ҳолатлар юз берганда кишига эркаклик қобиляти йўқолгандек туюлади. Лекин бу ҳолатларнинг ҳаммаси ўткинчи бўлиб, мунтазам алоқага ўтилса ёки етарлича даволанилса жинсий фаолият яна ўз изига тушиб кетади.

Жинсий ожизликни даволатишдан ҳеч қачон уялмаслик керак. Бу ҳам бошқа касал-ликлар каби оддий касалликларнинг бир тури-ку, буни нимаси уят ?

Баъзи эркаклар ўзига мос келмайдиган (юлдузи юлдузига тўғри келмайдиган) аёл билан алоқада бўлганда ҳам жинсий ожизлик рўй бериши мумкин.

Баъзан жинсий ожизликка аёлнинг хулқ-атвори, ноўрин ва ножўя гапи, жимомда тегиш-ли равишда ғайрат қўрсатмаслиги, оғзи ёки бошқа аъзоларидан келадиган нохуш ҳид ва бошқа шунга ўхшаш ёқимсиз нарсалар ҳам жинсий алоқага акс таъсир қилиши мумкин.

Жинсий ожизлик юз берганда эркак хавотирланиб изтироб чекмаслиги, тушқунликка

тушмаслиги керак, балки уялмасдан кўтаринки руҳда шифокорга бориши ва тездан чидам билан даволанишни бошлаб юбориши даркор. Ҳозирги замонда жинсий ожизликни даволовчи воситалар жуда кўп, бу ишда деярли барча муаммолар бартараф қилинган.

Ҳозирги замонавий тиббиётда жинсий алоқа йўли билан турли касалликларни даф қилиш, енгиллатиш, ҳатто батамом даволаб юбориш мумкинлиги исботланган. Масалан, бел оғриғини, умуртқа поғона касаллигини, семириш, ошқозон-ичак касалликлари, бавосил, юракни тез уриши, ҳадеб терлайвериш, ваҳимали тушлар кўриш, бронхиал астма, экзема, эшак еми тошиши каби аллергик касалликлар, аёллардаги трахомоноз касалликлари, уйқусизлик ва бошқа касалликлар тегишли равишда қилинган кўнгилли жинсий алоқа воситаси билан бартараф қилиниши мумкин. Тиббиёт фанлари доктори, жаҳон игна билан даволаш жамиятининг ҳақиқий аъзоси Эргаш Салимов ўзининг «Лаззатланиш санъати» китобида бу ҳақда кенг тўхталиб ўтган (Т.: «Фан» нашриёти. 1997 йил). Масалан:

1. Бел ва умуртқа поғоналари оғриғи. Доктор Хорели - умуртқа поғонасини силаш ва укалаш уни қуриб, бужмайиб қолишдан сақлайди, деган. Аммо, яхши жинсий алоқа ҳам умуртқа поғонасининг тўғри ва соғлом бўлишини таъминлайди. Ёмон, қоникарсиз жинсий алоқада эса бунинг акси бўлади. Дағал, қаттиқ бўйин - қоникарсиз, совуқ жинсий алоқанинг натижасидир. Агар, умуртқа поғона ораликларида ўзгаришлар юз берса, яхши жинсий алоқа бу оғриқларни йўқ қилиб юборади. Бу гап бел оғриғига ҳам бирдек тегишлидир.

Бел ва бел ости оғриқлари кўпинча жинсий алоқаси яхши бўлмаган кишиларда бўлади. Агар жинсий алоқа юзаки, қоникарсиз, номигагина бўлса, киши соғлиғига салбий таъсир кўрсатиб, тўхтаган оғриқлар умуртқа поғонасида яна қайтадан бош кўтариши мумкин.

2. Семириш ва ортикча оғирлик. Азал-азалдан шифокорлар тўла бўлмаган кишиларнинг соғлиғи яхши бўлишини, узоқ умр кечиришларини исботлаганлар. Кўпгина Ғарб мамлакатларида аёллар семиришни хохламайдилар ва семиз аёл эркакларга сира ёкмайди, дейдилар.

Семириш ўз хусусиятига кўра икки кўринишда бўлади: ҳақиқий семизлик, тўлалик ва жинсий алоқанинг камлиги ёки йўқлиги натижасида жинсий суюкликни йиғилиб қолиши оқибатидаги семизлик. Умуман, завқли \таётган жинсий ҳаёт буйракнинг яхши ишлашига, сийдик қопи тонусининг ошишига сабабчи бўлиб, организмдаги ортикча юк — семизликдан халос этади.

3. Ошқозон-ичак касалликлари. Ғарб давлатларида яшайдиган кўпгина эркаклар яхши, кўнгилли жинсий алоқа, кўпинча касалнинг олдини олиб, уни бартараф этишини ва ошқозон, ичак фаолиятини яхшилашини биладилар. Жимоънинг яхши бўлмаслиги, ошқозон кислотасининг ошиши, эртами-кечми ошқозон ярасига, яра эса ракка айланишига бир кадам эканини ҳам биладилар. Тўғри ва яхши, тўлақонли жинсий ҳаёт бу дардларни олдини олади.

4. Бавосил. Яхши, мунтазам жинсий ҳаёт кечирадиган ва авратини доим ювиб юрадиган одам бу дарддан нари бўлади.

5. Ташвишли, хавотирли аломатлар. Агар кишида юракнинг тез уриши, тез-тез терлаш, ваҳимали тушлар кўриш, титраш (тремор) каби ҳолатлар организмда кечадиган физик ва кимёвий бузилишлар оқибатида ёки калконсимон без касалликлари натижасида бўлмаса, унда жинсий алоқанинг тўхталиб қолиши оқибатида юзага келган бўлади.

Бу ҳолатга кўпинча кўнгилга яқин, сирдош дугонасининг йўқлиги, жинсий алоқа учун ёқимли кишиси, соғлом эркакнинг йўқлиги ҳам сабабчи бўлиши мумкин.

Баъзи ҳолларда кўркув остида, мажбуран рағбатлантирилган унча кўнгилли бўлмаган кишида сурункали нафас олишнинг бузилиши, кам қувватлилик, ланжлик, кўкрак кафасида сиқилиш, «юрак зўриқиши» каби нохушликларни келтириб чиқарадики, бунинг тиббиёт тилида «невроциркулятор астения» деб юритилади. Бу касаллик кўпинча катта микдордаги ухлатувчи ҳамда транквилизатор дорилар бериб даволанади, аммо бу доридар кишини бора-бора ишга лаёқатсиз, яроксиз қилиб қўяди.

6. Аллергик ҳолатлар. Аллергик касалликларни кўпчилик менсимайди. Бу нотўғри. Масалан, оддий ари чаққанда кишида аллергия тошиб, нафас йўллари бўғиб, фалажлаб, ҳатто ўлимгача олиб боришини ҳар ким ҳам билавермаса керак.

Яхши, кўнгилли жинсий алоқа бронхиал астма, экзема, эшакеми тошиши каби аллергик касалликларни ҳам олдини олиб, ўзига хос даволовчи ролини бажариши мумкин.

Алоқанинг ёмон, кўнгилсиз бўлиши эса бу хасталикларни кучайтириб юбориши мумкин.

К-апта ёшлардаги кишиларда кўпроқ учрайдиған бўғин артрити ва бод касалликлари аёллардаги трахомоноз туфайли суюклик ажралиш касаллиги яхши амалга ошмаган жинсий алоқа натижаларидир.

Юқорида айтиб ўтилганлардан ташкари, тиббиётчилар ўрганаётган яна ўнлаб хасталиклар борки, яхши йўлга қўйилган жинсий алоқа уларга ҳам даво бўла олади. деб ёзади Э.Салимов.

Яхши жинсий алоқа уйқусизликнинг табиий дорисидир. Жимоъ тўғрисидаги ўйлаш ҳаёлот оламини янгилаб, кишига ором бахш этади. Агар эр-хотинни тўшакда жинсий алоқадан кейин уйқу элтмаса, демак жинсий муносабатда қандайдир камчилик бўлган. Агар ҳаммаси яхши кўнгилдагидек бўлса, бўшашган тана, оёқлар, сузилган кўзларга уйқу малҳам бўлади. Икковлоннинг қушдек енгил қадам ташлаши, қувноқ кайфият, порлаган кўзлар..., бўлиб ўтган кўнгилли алоқа нишонасидир, деб таъкидлайди муаллиф.

Эр-хотиннинг бирини ёки ҳар иккисини қониктира олмайдиган, лаззатсиз ва кўнгилсиз жинсий алоқа эса улар ўртасига совуқлик солади, бора-бора рухий тушқунликка тушиб, бир-бирларидан совуб кетишларига сабаб бўлади. Асаблар қакшаб, емирилиб, аста-секин ўрталарида низо пайдо бўлади ва у можарога айланиб, натижа қўйди-чикди билан тугаши ҳам мумкин.

Лекин, одатда бундай қўйди-чикдиларда, атрофдаги жамоатчилик ва қариндош уруғлар учун доим бошқа сабаблар тўкиб чиқарилади. Бир-бирларини иккинчи даражали майда-чуйда айблар билан айблайдилар. Кўпинча, мени ёмон кўриб қолдингиз, мендан тузукроғини топиб олгандирсиз-да, шунча йил ёқиб келган энди ёқмай қолдикми? каби-лида бир-бирларига дашном берадилар. Баъзида эса келинлар ўзларининг зимдан норозиликларининг аламини қайнонаси, қайнотаси. қайниниси, қайнсинглиси ва бошқалардан оладилар. Улар билан жанжаллашиб, мени чиқиштирмаяптилар, деган баҳонада аразлаб, ўзбошимчалик билан уйларига тез-тез кетиб қоладиган одат чиқарадилар. Ўз навбатида куёв ҳам ғазаб отига минади... Кўрибсизки, иш ажралиш билан тугайди. Болаларни етим бўлиб қолиши ҳам кўзга кўринмайди.

Баъзан, айрим ажралишиб кетган хотинлар пушаймон аралаш ғамгинлик билан: *«Мени эрим икки ёки уч болам билан ташлаб бошқ,а аёл билан юриб кетди (ёки уйланиб олди), мендан топмаган «нарса»ни ўша аёлдан топгандир-да»*, деб очикчасига иқрор бўлиб ҳам қўядилар. Аммо, у бечорада нима айб, ҳеч ким унга жинсий тарбия икир-чикирлари ҳақида тузукроқ қилиб тушунтирмаган, ўргатмаган ва ўзи эса тегишли адабиётлардан ўқиб, билиб олмаган бўлса...

Келин ва куёв янгалар, куёв жўралар бундай масъулиятли вазифани ўз зиммаларига олишдан аввал бир оз ўйлашлари керак, мени ўзим бунга тайёрманми, йўқми, деб. Бундай вазифани ўйламай-нетмай дуч келган одамга топшириш ярамайди. Яхшиси, бўлғуси келин-куёвлар тўйдан олдин уролог, психолог, невропатолог, сексопатолог каби мутахассис шифокорлар олдиға бориб, улардан тегишли маслаҳат олсалар ва мен тавсия этган китобларни ўқиб, ўқиб олсалар мақсадға мувофиқ бўлур эди.

Шундай қилиб, даволашни муваффақиятли ўтказиш учун мутахассис шифокорға эр-хотин иккови бирға боргани маъқул. Эр-хотин жинсий алоқаға тўсик бўладиган сабабларни бирғалиқда маслаҳатлашиб, бартараф этишға киришишлари муваффақият гаровидир.

Жинсий гормон ишлаб чиқарадиган безларнинг ёмон ишлаши натижасида гормон етишмаслиги ҳам жинсий ожизликка олиб келиши мумкин. Бу ҳол аста-секин асаб йўллариға шикаст етказиб боради. Олдиниға жинсий аъзолар бирмунча вақт ўз ишини бажариб туради, кейинчалик бутунлай ишдан чиқиши мумкин.

Кўпинча жинсий секреция безларининг фаолияти яхши бўлса ҳам, импотенсия (жинсий ожизлик) содир бўлаверади.. Демак, бу ҳолда жинсий ожизлик, бош мия ярим шарларининг пўстлоқ қисмининг издан чиққанидан бўлади. Абу Али ибн Сино ҳам бош миянинг пўстлоқ қисми ишининг бузилиши жинсий ожизликка олиб келишини айтган.

Кўпчилик эркакларда учрайдиған имлотеңцияда «кутиш, шубҳа неврози» катта аҳамият касб этади. Афсуски, бундай ҳолат, ёшлар ўртасида ҳозир кенг тарқалган, деб ёзади Э.Салимов. Жимоъни уддалай олармиканман, деган шубҳа уни жинсий алоқада ожиз қилиб қўйиши мумкин. Киши доим ўзига-ўзи ишониши керак. Жинсий алоқаға бемалол,

хотиржам, аммо дадил, • катъий ишонч билан киришиши лозим. Бунда аёл ҳам четда турмасдан уни қўллаб қўлтиклаши, кўнглини кўтариб ёрдамлашиши керак. Бу хилдаги «сунъий» импотенцияни даволаш жуда осон. Бу иш шифокорнинг бир икки суҳбати билан хал бўлиб кетади.

Жинсий алоқа бўйича касалликларни асосан уролог ва сексапатолог шифокорлар даволайди. Жинсий ожизликка простата безининг яллиғланиши сабаб бўлган бўлса, шифокор уни табиий йўллар билан даволайди. Чунки кимёвий дорилар тез, аммо вақтинча ёрдам беради, кейин эса простата бези касаллигини кучайтириб юборади.

Табиий усуллар билан даволашга, простата безини укалаш, табиат инъом этган махсус «лой» юбориш, «иштонча» усулида чаплаш, простата бези суюқлигини келтирувчи бошқа усулларни қўллаш ва уларни игна санчиб даволаш билан бирга қўшиб олиб бориш йўли билан бажариш кенг йўлга қўйилган.

Э.Салимовнинг ёзишича, игна билан даволаш тобора ривожланиб бормокда. Юртимизда Кореялик врач, профессор, файласуф, Пак Чжэ Ву ишлаб чиққан «Су Джон» усули айниқса юқори самара бермокда, деб айтади муаллиф. Ана шу усул ва ўзимиз орттирган тажрибалар асосида жинсий ожизликни танадаги ва кулоқ супрасидаги шахвоний хиссиётни қўзғайдиган нукталар рецептини ишлаб чиқиб, амалиётда кенг қўллай бошладик, деб ёзади у. Игна билан даволаш усули табиий усул бўлиб, одам танасига фойдадан бошқа нарса келтирмайди.

Энди, мавзуимизни пайғамбаримизнинг мазкур жинсий тарбияга алоқадор хадиси мубораклари ва донолар ҳикматларини келтириш билан якунлаймиз:

Пайғамбаримиз саҳобаларидан бўлмиш Абу Хурайра разийаллоху анху ривоят қиладилар: Расулulloҳ:

«Агар эр хотинини тўшакка (жимоъ учун) чақирса-ю, у бош тортиб келмаса, малоикалар уни тонгга қадар лаънатлаб чиқадилар!» — дедилар (Ҳадис, 3 -жилд, 426-бет).

Расулulloҳ айтганлар: *«Хотин туянинг устида сафарга отланиб турган бўлса-ю, шу пайт эркак уни «хоҳлаб» қолса, унинг нафсини дарров қондириш ҳам эрининг хотинидаги ҳақлари доирасига киради»* (Абу Ҳомид Ғазолий. Муқошафат ул-қулуб. 443-бет. Т.: «Адолат» 2002).

Эркакка ўхшамокчи бўлган аёл ҳам худди аёлсифат эркак сингари таскарадир (Л.Н.Толстой).

Эркак киши, танлаган қайлиғига қараб, унинг ўз кадр-қимматини билиш-билмаслигини кўрсатади (И.Ф.Гёте).

Эркак зоти, аёлга эҳтиромсиз ва эҳтироссиз қарай бошладими, демак бу ишни биринчи бўлиб аёл бошлаганини кўрсатади (Д.Дидро).

Кимники севмай қўйишибдими, ўзидан кўрсин, сабаби, бу нарсани унинг ўзи вақтида пайкаёлмаган, ёки аҳамият бермаган (Ф.Ларошфуко).

Эй оқила қизим ! Агар эрининг доим ёнингда бўлишини истасанг, шундай иш тутгилки, токи у ҳеч қаерда сенинг ҳузурингдagi каби назокату роҳат, лаззату мулойимликка дуч келмасин (Пифагор).

Ўз эрининг фикру ҳаёллари, орзу-умидлари, хоҳишлари ва талаблари билан иши бўлмаган аёл, бор-йўғи тежамкор бека, энага ёки яхши хизматкордир холос, лекин у «хотин» деб аталадиган муқаддас сўзга лойиқ эмас... (А.И.Герцен).

Эр-хотин ўртасида маънавий роҳатланиш билан жисмоний роҳатланишнинг теппатенг, ёки шунга яқинроқ бўлиши, бахтли никоҳ белгисидир.

* * *

^

Ҳамонки ушбу мавзуга қўл урган эканмиз, табибларнинг эрлик қувватини зиёда қилувчи икки хил дори таркибини бериб ўтсак, балки бирор кишига фойдаси тегиб қолса ажаб, эмас. Бир куни машҳур ҳаким Абу Али ибн Синога дўсти Хожа Рашид шу масала бўйича хат ёзибди:

*Хозиқ ҳакиму комил, миллату дин низоми,
Сенга бас келолмас ҳатто чархи ситамкор.*

*Бу замонда сен ўша ҳакиму <<Масиҳнафас»,
Сен яшаган замонда эл иллатдан бегубор.*

*Менда бордир заифлик, эрлик қувватидан,
Шу туфайли юрагим қонга тўлур беқарор.*

*Уч-тўрт йил ўтдики, эй ҳаким, ўша аъзо,
Шаҳватдан қизимас, бўлмас асло бедор.*

*Такаббурлик иллоти уни қилди танбал, ланж,
Ҳеч кимсага боқмас, ялқовлик айлаб шиор.*

*Хўроздек саҳарларда турар эрди, ва лекин,
Энди эса товуқдек тухум босар, бемадор.*

*

*Шу кунларда ҳеч кимга бир илтифот айламас,
Бир пасгина турса ҳам, ётиб олар у айёр.*

*Кирмай туриб саройга, гўёки мастлар каби,
Оёқдан қулар-у, оғзидан кўпиклар сочар у беор.*

*Худо-чун мен — хастани давола, эй дўсти-ёр,
Йўқса, ёрим бахтимдек қочажак беихтиёр.*

Ибн Синонинг жавоби:

*Эрлик заифлигидан менга берибсан савол,
У ажойиб саволки, завқ уйеотар баякбор.*

*Икки дори йўллайман, эрликни айлар бедор,
Баъзан овқатдан қилсанг парҳез, шу шарти бор.*

*Хафта ўтар, сўнг ул аъзонг шундай бўлгайки,
Хайбатидан эркак шер қўрқиб қочар беқарор.*

*Такаббуру манманлик бошдин кетиб тамом,
Кимни кўрса шартта турар оёққа, у беор.*

*Хар бир пари бир бора зарбасидан тотганда,
Шундай тобе бўлгайки, кетмас олдиндан зинҳор.*

1 - х и л д о р и с и :

Янги ва ёш сунбулнинг илдизини хиндлар мавсила деб атайдиган оқ томирини олиб туйиб, докадан ўтказ ва унга тенгма-тенг микдорда тоза асал қўшиб аралаштир.

Ҳар куни наҳорда ёки ётар пайтингда 40 кун давомида бир кафт микдорида еб юр. Шу 40 кун давомида жинсий алоқани ҳам тарк эт. Шўр, нордон, аччик нарсалар, сут.ва қайнатилмаган хом совуқ сувдан доим нари юр.

2 - х и л и :

Афлотуннинг Искандар Макдунийга тайёрлаб берган дориси (грамм) :

1. Сарик халила пўсти (мирабаланн)	150	6. Чин (Хитой) кабобаси	
2. Омила (мирабаланн эмблические)	150	(келиндона, кебеба кит-айская)	120
3. Занжабил (имбирь)	360	7. Кокула (хил, кардамон)	150
4. Узун мурч — фил-фил дароз	180	8. Саримсок (чеснок)	210
5. Седана	360	9. Шакар, кант ёки новвот, ёки асал	5040

Буларни ҳар бирини туйибгэЛабрбир-биригақўшилади, Шакарга сув солиб, қозонда то қиём бўлгунча паст оловда қайятиради, Совугач, (илиқ холида) яқоридаги дорилар шу қиёмга (ёки асалга) солиб аралаштиради. Сўнг бу дорини ҳаммасини йил кунлари сони — 365 ҳиссага бўлиб, ҳар куни наҳорда нонуштадан ярим, бир соат олдин бир ҳиссадан еб юрилади. Бунда ҳам юқорйдаги каби еовук сувдан, сўтдан, шўр, нордон ва аччик нарсалардан мутлақо парҳез қилинади (Сариқ ҳалила, омила, занжабил, узун мурч, Чин қабобаси, қоқула бозорларда ошга доривор сотадиган кекса чолларда бўлади).

Ибн Синонинг ёзишича, бу дорининг ҳосиятлари қуйидагича:

- Биринчи ойда оқ сочлар қораяди. ц*;
- Иккинчи ойда кўз нурининг қуввати ошиб, ҳатто кундузи юлдузни ҳам кўради.
- Учинчи ойда сўзлар фасоҳати (равон ва етук сўзлаш) рўй беради.
- Тўртинчи ойда, томирлар очилиб, ислоҳга келади.
- Бешинчи ойда юракдан ғам, қайғу кетиб, хушҳоллик юз беради.
- Олтинчи ойда бадан тозаланади, чипқон, яра-чақа ва бошқа жароҳатлар кетади.
- Еттинчи ойда хотира қуввати ва ақл ўткирлашади.
- Саккизинчи ойда бавосил касали буткул кетади.
- Тўққизинчи ойда доим эшитгани ёдида қолади, эсдан чиққанлари эсига келади.
- Ўнинчи ойда бадандаги барча дардлар кетади.
- Ун биринчи ойда шахват шу даражада ошадики, ҳатто қирқта аёлни ҳам хушнуд қила оладиган бўлади. ••

— Ўн иккинчи ойда уни юзлари шу қадар пордаб кетадики, бу ҳолат ҳатто ёшлигида Ҳам ЮЗ бермаган бўлади (Хавосул ашё (Ашёларнинг ҳосиятлари) Таржимон Маҳмуд Ҳасаний. Т.: «Мехнат» 1990. 15, 16, 19-бетлар).

Ушбу мавзунинг тамомлар эканми, шуни айтиб ўтиш керакки, тўйдан олдин медицина кўригидан ўтиш, бўлғуси келин-куёв ўртасидаги никоҳ шартномаси тузиш, анчайин муҳимгина бўлиб қолмасдан, балки у давр талаби ҳам бўлиб қолди. У икки томонга фақат аниқлик ва фойда келтиради ҳолос.

Мавзуимиз учун шуларни ўзи етарли, ортиқчаси бизни мақсаддан узоқлаштириб юборади. Ушбу масала бўйича ҳозир бир қанча китоблар чоп этилган. Қизиқувчилар уларни топиб ўқиб олсалар, нур уетига аъло нур бўларди.

Эндиги мавзу иймон ҳақида.

4. Иймон ҳақида

Биз биламизки, «иймон» сўзи арабча бўлиб, Худога бўлган ишонч, ихлос, эътиқод ва садоқат деган маъноларга эга. Яъни, масалан, Ислом динида иймоннинг етти талабини тан олган, уларга қалбдан ишонган ва амалда астойдил эътиқод қилган одам мўмин, мусулмон дейилади.

Бундай диний маънодаги иймондан ташқари яна истеъмолда «умуминсоний маънавий иймон» тушунчаси ҳам борки, унда кишилик жамиятида кўпчилик (мусулмон ва мусулмон бўлмаганлар) эътироф этган инсоннинг ижобий фазилатлари, ахлоқи, маънавияти ва маданияти ҳам акс этади.

Иймон — инсон онгининг нодир ҳодисаси, унинг руҳий ҳолати, оламни билиши ва ўзини-ўзи англаш воситаси.

Файласуфлар диний ва умуминсоний маънавий иймонни бир-биридан фарқлаганлар. Диний иймон талаби — тавҳид, Аллоҳнинг фаришталарига, илоҳий китобларига, пайғамбарларига, тақдирга, охиратга, қиёмат қойимдан кейин қайта тирилишга ишониш, уларни эътироф этиш ва ихлос қилиш бўлса, фалсафий маънодаги иймон — чин инсонийликнинг намоён бўлишидир, деб таълим берганлар.

Умуминсоний маънавий иймон диний иймонни ҳам ўз ичига олгани ҳолда яна:

— инсоннинг эзгу нияти, сўз ва амал бирлиги, умумжамиат эътироф этган инсоннинг сифатий эзгу ҳислатлари — меҳр-оқибат, мурувват, саҳоват, инсоф, диёнат, виждон, адолат, ростгўйлик, ҳалоллик, камтарлик, ваъдага вафо, софлик, поклик, ҳаё, ор-номус, ишчанлик, мардлик, ватанпарварлик, эътиқоднинг чин ва самимийлиги, гўзал маънавиятга интилиши каби этика категорияларини ўзида мужассамлаштирган, ҳавойи нафсини тия оладиган, фидойи, ички гузал маънавий оламга эга бўлган, кўпчилик эътироф этган одоб-ахлоқ меъёрлари, қонун-қоидаларига риоя қилиб юрадиган, қисқаси чинакам инсоний фазилатларни ҳам ўз ичига олади.

Пайғамбаримиз ҳадисларида ҳам диний ибодатга берилиш билан бир қаторда, яхши хулқ, феъл-атвор, амалларга эга бўлган кишиларгина чинакам иймонли саналиши айтилади. Диний ибодат, қабул қилинган урф-одат, расм-русум ва маросимларни беками-кўст ўз вақтида адо этиб иймонли бўлишга интилиш рағбатлантирарли ва қувончли ҳол, албатта.

Агар инсон, диний иймон соҳиби бўла туриб, диний амалларни ва маросимларни ўз вақтида бажариб юрса-ю, аммо эътиқоди самимий бўлмай, ўзининг диндорлигини никоб қилиб олиб, дуони пулга сотиш билан шуғулланиб, ишламай, бошқалар ҳисобига кун кечириб юрса, ҳалол билан ҳаромни фарқи бормаса, бировлар ҳаққидан ҳазар қилмаса, юлғичлик, баднафслик, тамагирлик, суклик, ёлғончилик, алдамчилик, субутсизлик қилиб юрса, бировларни ғийбат қилса, тухматдан тап тортмаса, одамларни ишончига кириб олиш учун, «мени намозхон, ҳеч кимни алдамайдиган иймонли одам десинлар» деб, ибодатларини «хўжакўрсин»га риёкорона бажариб юрса, ҳуллас гарчи у ўзини жамиятга такводор қилиб кўрсатса-да, бундай одамни асло умуминсоний маънавий иймон эгаси каторига қўшиб бўлмайди. Ҳа, ҳамма гап ана шунда — эътиқоднинг самимийлигида! (Халкимизнинг «Гап эгасини топади», деган ажойиб ибораси бор).

Пайғамбаримиз шундай марҳамат қилганлар:

— *Умматимнинг саралари ўқиган намозлари ва тутган рўзаларининг кўплиги билан эмас, балки юракларининг тозаллиги, кўнгилларининг кенглиги ва барча мусулмонларга марҳаматли бўлишлари билан жаннатга кирадилар.*

Марҳаматлиларга Аллоҳ ҳам марҳамат қилади. Ердагиларга марҳамат қилсангиз, кўкдагилар ҳам сизга марҳамат кўрсатадилар. Марҳамат қилмаганга марҳамат қилинмайди. Кечирмаган одамнинг ўзи ҳам кечиримга сазовор бўлолмайди (Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошафат ул-қулуб. 73-бет. Т.: «Адолат» 2002).

Пайғамбаримиз яна айтганларки:

— *Агар ўқилган намоз кишини чиркин ҳаракатлардан ва ёмон феъл - атворлардан қайтара олмаса, намоз унинг Аллоҳдан узоқлигини орттиришдан бошиқа нарсасига ярамайди.*

Канча-қанча инсонлар Аллоҳнинг китобини ўқийдилар. Истагини тушунадилар, ўрганадилар, фақат амал қилмайдилар. Масалан, мухтожларга ва етишмовчиликдан қийналганларга ёрдам бериш кераклигини айтадилар, лекин ўзлари бундай ёрдамни қилмайдилар. Одамларни яхшиликка йўллай билиш яхши, лекин айти пайтда бу гапни айтган одамнинг ўзи ҳам феълан шу асосда иш кўрувчи мусулмон бўлмоғи вожабдир (Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошафат ул-қулуб. 48 ва 54-бетлар. Т.: «Адолат» 2002).

Намозни, Аллоҳдан жаннат учун тама қилиб, ёки била туриб гуноҳ ишларни қилиб уларни ювиб туриш учунгина, ёинки «хўжакўрсин»га адо этиш эмас, балки Унга қулдек холисанилло ихлос билан бетаъма ибодат қилиб бажармоқ керак. Бу ҳақда Ибн Ато: «*Сенинг намозинг фақатгина уни расмий равишда адо этишигина эмас, балки гуноҳ қилишдан, Аллоҳдан қўрқиш ва Уни улуғлаш бўлсин*». — деб айтган.

Бу масалада машхур француз файласуфи, герцог Франсуа де Ларошфуко (1613-1680)нинг: «*Баъзи одамлар кўпинча гуноҳларини жазосиз қолдириш имкониятига эга бўлиш учун ибодат ёки яхшилик қиладилар*», деган гапи жуда ўринли келади.

Хожа Аҳмад Яссавий ҳазратлари бундай нодон жоҳил инсонларга ўзларининг муносабатларини билдириб кетганлар:

*Ўзини гўё шайх олур кўлбори ҳоли,
Йигирма бешга етмай они оли.*

*Насихатлар қилур пиру жавонни,
Ўзи фаҳм этмайин яхши-ёмонни.*

*Иносун деб мунга бир неча беақл,
Қилурлар авлиёлардин уни нақл.*

*Қўйуб домин гузаргоҳларга бепир,
Тили макру ҳийла, қилгони тазвир.*

*Ани макри эрур шайтондин аъло,
Қўпар юзи қаро маҳшарда тонгло.*

Китобимизнинг олдинги фаслларида, пайғамбаримиз саҳобалари, сўфий-авлиёлар ҳам меҳнат қилиб кун кечирганликлари баён қилинган. Масалан: Шайх Баннон — ҳаммол, Абул Ҳасан — дурадгор, Саййид Амир Кулол — паҳса девор урувчи ва кулол, Хожа Али Ромитаний — тўқувчи, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд — кимхоб тўнга нақш босувчи, Хожа Аҳрор Валий ходимгар (массажчи) бўлганлар ва улар ана шу касблари орқали кун кечирганлар. Саҳобаларнинг пешвоси Салмон Форсий Ироқ ҳокими бўла туриб, сават ва бўйра тўкиб сотиб тирикчилик қилган, маошини эса мухтожларга садақа қилиб келган. Пайғамбаримиз эса совғани олиб, садақани олмаганлар. Совғага совға билан жавоб берилур, садақа ва эҳсонлар фақат камбағал, мухтож кишиларга қилинур, деганлар.

Диний иймон соҳиби бўлган шахс учун асосий мақсад ва орзу — диний ибодатлар ва маросимларни ўз вақтида бажариш, диний панд-насихатлар асосида ҳаёт йўналишини белгилаб, бу дунёда бахтиёр бўлиш ва у дунёда жаннатдан жой олишдир.

Илмий ҳақиқатлар доирасида иймони шаклланган «умуминсоний маънавий иймон эгаси» учун эса асосий идеал, юксак орзу — ҳаётининг йўналиши — диний иймон талабларини бажариш билан бирга, бу дунёда чинакам инсоний муносабатлар, умумий фаровонлик ва адолатни қарор топтириш учун курашда бахтиёрликка, эл-юртнинг иззат-икромига сазовор бўлиб, ҳаётда ўзидан яхши ном қолдириб, авлодлар қалбида умрини давом эттириш, яъни ижтимоий абадийликка мушарраф бўлиш, ҳамда бу дунёда ва у дунёда Аллоҳнинг илтифотига сазовор бўлиб, жаннатдан жой олишга умид қилишдир.

Диний маънодаги иймон билан дунёвий, илмий маънодаги иймон-этикод орасидаги тафовут ана шундадир, дейди иймон масаласида биринчи бўлиб докторлик диссертациясини ёклаган олим Иброҳим Каримов ўзининг «Маънавият, фалсафа ва ҳаёт» номли китобида («Фан» нашриёти, 2001 йил).

Иймонли одамнинг сўзи билан иши бир бўлади, бундай инсон ҳар қандай шароитда ўз сўзи ва аҳдида қаттиқтуради. Юқорида айтганимиздек, иймонли киши виждон, ҳалоллик, поклик, ростгўйлик, инсоф-диёнат, саховат, мурувват, бировларнинг ҳаққидан ҳазар қилиш, адолатпешалик ва ҳоказолар каби олийжаноб фазилатларга эга бўлади. Ҳалол меҳнат билан, пешона тери тўкиб кун кечиради. Ўз халқи, маданияти, маънавияти, маърифати ҳақида қайғуради. Миллий ифтихорини оёқ ости қилинишига йўл қўймайди. Ор-номус, виждон, адолат, мурувват, олижаноблик каби тушунчаларни энг юқори ўринларга қўяди. Ўзи яшаётган жамиятдаги қонун-қоида, одоб меъёрларига қаттиқ риоя қилиб, ахлоқий ва ҳалол ҳаёт кечириб юради.

Тасаввуф аҳли эса, одамни чин инсонга айлантириш йўллари излаб, нажот йўли фақат Аллоҳга ибодат қилиб сиғинишгина эмас, балки Уни севиш хис туйғулари орқали баркамолликка эришишдадир деб, ҳар бир кишини ҳақиқий иймонли инсонга айланиши мумкинлиги ғоясини илгари сурганлар. Улар ғоясининг умумий йўналиши инсон қалбини ҳайвоний ҳирслардан, нафсдан озод этиб инсоний руҳни — Аллоҳга ишонч, иймон нури билан тўлдиришга қаратилган.

Ўтмишда энг обрўли руҳонийлар ўз хатти-ҳаракатлари, бутун фаолиятлари билан юқоридаги инсоний сифатларни ўзларида мужассамлаштирганлар ва халққа ибрат бўлганлар. Масалан, ҳаж қилиб келганлиги учун эмас, балки бундан буён покланиш йўлига киргани, одамларга идеал инсон бўлишга жазм этгани учун, ҳожилар доим халқ олдида эъзозда бўлганлар.

Ҳозирги олимларнинг аксарияти ҳам диний ташкилотлар билан сиёсий ташкилотлар, руҳонийлар билан фан аҳллари, диндорлар билан инсон ақл-идроки қудратига ишонувчи файласуфлар ўртасида тарихий ҳамкорликни юзага келтириш катта аҳамиятга эга эканлигини таъкидламоқдалар.

Шундай қилиб, умуминсоний маънавий иймон, диний иймонга қараганда кенг камров-лидир. «Иймонли одам,» деганда ана шу умуминсоний маънавий иймон эгаси тушунилади.

Иймон жамиятда маънавиятни қарор топтирадиган, одамни чин инсонга айлантириш учун қудратли руҳий восита бўлганлиги учун ҳам, яратилажак фалсафа ва Ўзбекистон Республикасининг миллий мафкурасида ана шундай юксак умуминсоний маънавий иймон масаласи ҳам ўз ифодасини топмоғи лозим, деб ўйлаймиз.

Ўзбекистонда маънавий ҳаёт асоси фан ёки дин, фалсафа ёки илоҳиёт бўлиши кераклиги

масаласига келсак, олимлар Ўзбекистон давлати, қабул қилинган Конституциянинг умумий руҳдан келиб чикиб, дунёвий давлат ва фуқаролик жамияти бўлганлигидан, Республикада умуминсоний маънавиятнинг асоси илмий фалсафа бўлиши, дин эса, жамиятнинг маънавий, ахлоқий покланиш воситаси бўлиб қолиши керак, деган мулоҳазани билдирганлар.

5. Бахт (саодат) ҳақида

**Баъзилар ўзлари билмаганлари
ҳолда бахтли яшайдилар.**

Бахт нима ўзи ?

«Бахт» сўзининг асл луғавий маъноси — кишининг ҳаётдан қониқиши, тўла хурсандлиги, ҳаётдан розилиги, мамнунлиги, беармонлик ҳамда орзу-тилақларининг амалга ошганлик ҳолатидир. (Бахт — туркийча, саодат — форсча, бу иккала сўзнинг маъноси бир).

Ер юзидаги барча одам боласи борки яхши яшаш, бахтли бўлиш орзусида ўзларини «ўққа-чўққа» уриб ҳаракат қиладилар, елиб-югурадилар. Аммо «бахт» нима? деган савадга ҳамма ҳам бир хилда жавоб бера олмайди, чунки ҳамманинг бахт тўғрисидаги тушунчаси, тасаввури, ўй-фикрлари, орзу-ниятлари, ўз олдиларига қўйган мақсадлари, интилишлари, нафслари, дунёқарашлари ҳар хил, турли-тумандир.

Шундай экан, қани, ўтмишдаги файласуф ва донишмандлардан ҳам «сўраб» қўрайликчи, улар бу ҳақда нима деяр эканлар. Балки шунга қараб бу тўғрида бирон-бир фикрга келармиз. Уларнинг ҳам бахт ҳақидаги фикрлари, тасаввурлари турлича бўлган экан.

Масалан, қадимги юнон файласуфи, антик скептицизм асосчиси **Пиррон** (мил. олдин 365–275) бахтни вазминлик, безовталанмаслик, рухий осойишталик (атараксия)да деб билган. Бу ҳолатга эришиш учун, оламни билиш, ўлим қўрқувини енгиш, дунё ташвишларидан қутилиш кераклигини ҳамда объектив воқеликни тўлиқ билиш мумкин эмаслиги сабабидан ҳар хил мунозара ва баҳслашишлардан тиййилиш, юз бераётган воқеаларга, шодлик ва кайғуга бирдек бепарво бўлишга интилиш кераклигини таъкидлаган.

Қадимги юнон файласуфи Пирроннинг шогирди **Энесидем** (мил. аввалгй I асрда яшаган) ҳам устози Пирроннинг фикрини давом эттириб, нарсаларнинг моҳиятини тўла, ҳақиқий билиш мумкин эмас, чунки бизнинг ҳар бир даъвойимизга унга зид бўлган иккинчи бир даъвони қарама-қарши қўйиш мумкин. Шунга кўра, ҳар бир нарса тўғрисида узил-кесил қатъий фикр билдириш нотўғри. Чунки бу фикр янглиш бўлиб чиқиш эҳтимоли борлиги учун, яхшиси, умуман ҳар қандай даъволардан воз кечмоқ керак ва одатда ҳамма сингари ёки бирон-бир заруриятга қараб, зарурий эҳтиёжга кўра хатти-ҳаракат қилмоқ лозим. Фақат шундай қилгандагина ички ҳузур-халоватга, яъни бахтга эришиш мумкин, деб айтган.

Юнон файласуфи ва табиби бўлган **Секс Эмпирик** (200—280) ҳам исботланадиган, шак-шубҳадан, бутунлай холи бўлган билимнинг бўлиши, ҳамма қабул қилиши шарт бўлган бирон-бир илмий, теологик, ахлоқий ва шу каби мутлақ ҳақиқатларнинг бўлиши мумкин эмас, деб исботлашга уринган ва бу тўғридаги ҳар қандай узил-кесил қарордан, билимдан сақланишни тавсия этган. Токи бу билан рухий мувозанатга ва ҳузур-халоватга, бахтга эришиш мумкин бўлсин деб таълим берган.

У фалсафанинг мақсади ана шу рухий мувозанат ва ҳузур-халоватни амалга оширишдан иборатдир деган. Шундай экан, инсон ўзининг табиий эҳтиёжлари, майллари, одатлари ҳамда анъаналар, қонун-қоидалар ва соғлом ақл талабларига амал қилиб иш тутиши ва яшамоғи керак, деб таъкидлаган.

Қадимги Рим файласуфи, нотиғи ва давлат арбоби **Марк Туллий Цицерон** (106—43) эса, бахтнинг манбаи олий эзгулик, олий фазилат эгаси бўлишлик, ахлоқий бурч талабларини бажариш ва шахсий фойданинг зиддиятли эканлигини тўла англаб етишидадир, деган.

У, қамолотга эришиш учун киши тўрт фазилат: адолат, мардлик, донишмандлик ва ҳар бир ишда мўътадил (ўртача) бўлишликка эришиш зарур, деб таълим берган.

Қадимги юнон файласуфи **Эпикур** (341—270) нинг фикрича, билишдан мақсад бахтга эришишдир. Бунинг учун киши жаҳолат ва хурофотдан ҳамда ўлим қўрқувидан халос бўлмоғи керак.

Этикада у хузур-халоватни асослабберган. Хузур-халоватга инсон азоб-укубатлардан четлашиб, осойишта ва кувноқ рухий ҳолатга ўтиш орқали эришилади. Инсон учун энг оқилона нарсa фаолият эмас, балки ором, атараксия — рухий осойишталик, безовта-ланмаслик, яъни оламни билиш, қўрқувни енгиш, дунё ташвишларидан қутилиш, беҳуда муҳокама, мунозаралардан ўзни тийиш, юз бераётган воқеаларга, шодлик ва қайғу, ғам-ғуссаларга бепарво қарашдaдир, деб таълим берган.

Стоиклар. фалсафий таълимотининг вакиллари — Зенон, Хрисипп, Диоген, Боэций, Панэтий, Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий ва бошқалар ҳам бахт — эхтирослардан холи бўлишда, инсон руҳиятининг осойишталигида, лоқайдликдaдир, деган фикрга келганлар.

Француз файласуфи **Пьер Гассенди** (1592—1655) ҳам. Эпикур сингари, ҳар қандай мамнуният ўз-ўзича саодатдир (бахтдир), ҳар қандай фазилат қанчалик «хузур-халоват» бахш этса, шунчалик саодатлидир, деб уқтирган.

Қадимги юнон файласуфи, Сукротнинг шогирди **Аристипп** (435—355) ҳаётнинг олий мақсади хурсандчиликда деб билган; лекин унинг фикрича инсон ортиқча хурсандчиликка бутунлай бўйсуниб кетмасдан, балки ҳаётдан оқилона лаззат олишга интилиши лозим. Чунки оқилона лаззатланиш ҳаётнинг олий саодатидир. Яхшилик ва ёмонликнинг. ростлик (чинлик) ва ёлғоннинг мезони хурсандчилик ва азоб-укубатдaдир, деб таълим бериб, ҳаётда ўртача, мўътадиллик. олтин ўрталик қоидаси бўйича яшашни ёқлаган.

У: *«Мен учун ҳаддан ташқари бойлик ҳам, қашшоқлик ҳам бегонадир»*, — деб айтган.

Немис файласуфи **Людвиг Фейербах** (1804—1872) инсоннинг бахтга интилиши азалдан инсонга хос бўлган табиий интилишдир ва ҳар бир киши ўз эҳтиёжларини оқилона чеклаб, бошқа кишиларга меҳр-муҳаббат билан қарагандагина, киши ҳақиқий бахтга эришиши мумкин, деб айтган.

Бошқа бир немис файласуфи, анархик индивидуализм асосчиси **Макс Штирнер** (1806—1856) нинг фикрича, яккаю-ягона реаллик — «Мен» эгоист (худбин)дир, бутун дунё эса ўша «Мен»нинг мулкидир. Ҳар бир кимсанинг ўзи ахлоқ ва ҳуқуқ манбаидир. Якка шахс учун «Мен»дан аълороқ нарсa йўқ деган қоида қўлланма бўлмоғи лозим, деган.

Унинг фикрича хусусиймулк «муқаддас» бўлмоғи лозим, чунки унда «Мен»нинг ўзига ҳослиги ифодаланган. Ҳар бир кимса иккинчи кимсани фақат ўз мақсадларига эришиш воситаси қилиб олиши ғайри ахлоқий эмас, деган «ғалат» фикрни айтган.

Унинг бу эгоистик таълимоти немис файласуфи ва олими **Иммануэл Кант** (1724—1804) нинг «Ҳар бир шахснинг ўз қадр-қиммати ўзи учун шундай улуғ неъмат бўлиши керакки, бу қадр-қиммат ҳатто бутун жамиятнинг бахт-саодати йўлида ҳам қурбон қилинмаслиги керак», — деган ақидасига яқин туради.

Улардан кейинроқ ўтган бошқа бир немис файласуфи **Эдуард Гартман** (1842—1906)нинг фикрича, барча истак ва тилақлардан воз кечиш машаққатсизликка, бахтнинг ягона турига ва ягона замирига эришиш йўлидир.

Яна унинг таъкидлашича, машаққатсизликка эришиш учун инсон бу дунёдаги ва охирадаги «бахт»дан «халос» бўлмоғи керак.

» Шунингдек, у ижтимоий тараққиёт натижасида эришиладиган «бахт»ни ҳам, жамиятни ўзгартириш ва такомиллаштириш воситаси билан эришиладиган «бахт»ни ҳам инкор этган.

Хоразмлик буюк ўзбек мутафаккир олими **Абу Райҳон Беруний** (973 — 1048) мамлакат ободончилиги илм-фаннинг гуллаб-яшнашига боғлиқ, кишининг бахти эса унинг билим ва маърифатида, деб таъкидлаган.

Аллоҳ инсонни бахтли ёки бахтсиз қилиб яратмайди. Адолатсизлик Унинг учун тамомила бегона. Кишининг бахтли ёки бахтсиз бўлишига асосан унинг ўзи сабабчи. Чунки Аллоҳ инсонга ирода, ихтиёр, танлаш ва фаолият эркинлигини бериб қўйган. Аммо У доим инсонни шайтон воситаси ила синовдан ўтказиб туради ва ҳар бир киши ўзининг ихтиёри, иродаси билан қилган ишига, қилмишига яраша улушини олади. Шайтонга бўйсунмаганлар нафсини жиловлаб ола олганлар, ақли ва билимлилар ўзларини ўзлари бахтли қила оладилар.

Юқорида келтирилганлардан ташқари, умумий ҳулоса қилиб шуни таъкидлаш мумкин-ки, фикримизча, бахт яна қуйидаги омиллар тажассумидан иборат, деб айтса бўлади:

- 1) кишининг тан-жони соғ бўлса;
- 2) оилавий ахволдан ўзи рози бўлса, турмуш йўлдоши ўзига мос ва каноатлантирарлик даражада бўлса;
- 3) иқтисодий ахлоли ўртача бўлса, ўртача мўътадил окилона ҳаёт кечириб юрса;
- 4) бола-чақаларидан кўнгли хотиржам бўлса;
- 5) каноатли бўлса, ўз нафси устидан ғолиб ва ҳоким бўлиб, орзу-хавасларини жиловлаб ололган бўлса;
- 6) орзулари тўла ёки қисман ушалган ёки ушалаётган бўлса, ўйлаган режалари, ишлари вақтида амалга ошиб турса;
- 7) оилада, қариндош-уруғлари олдида ва жамиятда обрўси, нуфузи бўлса;
- 8) касб-кори, машғулоти ўзига ёқимли бўлса;
- 9) шодлик ва қайғуга бирдек бепарво бўлиб, осойишта рухий ҳолатни эгаллаб ва ҳаётидан мамнун бўлиб, ҳар бир ишда ўртачалик, мўътадиллик қондасига амал қилиб юрса;
- 10) барчага, ҳар бир нарсага меҳр-муҳаббат, шафқат, инсоф назари билан қарай билса, илмга, билимга интилса, уларни эгалласа ва амал қилса, иймонли бўлиб, **Яратгани** доим эслаб, ибодатини қилиб юрса ва ҳоказолар.

Хуллас, фикрлар турли-туманлиги қондасига асосан, ана шу келтирилган омилларнинг, ҳолатларнинг ҳаммаси ўзида бўлсагина, инсон ўзини тўлиқ бахтли, бахтиёр деб ҳисоблаши мумкин бўлади. Аммо инсонда бундай шартларнинг ҳаммаси бир йўла намоён бўлишининг иложи йўқ.

Шундай бўлса-да, ана шу 10 шартни барчасига эмас, балки уларга қисман эриша олган, ўзида мужассамлаштира олган тақдирда ҳам, инсон ўзини бахтиёрман деб ҳисоблаши мумкин.

Бахтли бўлишликнинг шартларидан дастлабкиси инсон ўзининг руҳиятини поклай билиши бўлиб, руҳи поклана бошлаган кишининг онги ҳам ўзгаради. Зарарли, салбий ўй-фикрлардан ва моддий ҳаёт ташвишларидан бирмунча узоқлаша олган одамнинг табиати ҳам, дунёни англаши ҳам ўзгача ҳузурбахш бўлади.

Бахт дегани умумий олганда турмушдан мамнунлик, тўқислик ва хотиржамлик бўлиб, ҳар томонлама мукамаллик эса олам, Буюк Олий Онг — **Тангри таоло** билан уйғунлик туйғусидир.

Бахт шундай нарсаки, борлигида уни киши кўпинча сезмайди, йўқлигида эса орзу қилади. Бахтли одам ҳеч қачон «мен бахтлиман», деб иқроф бўлиб ўтирмайди, кўпинча бахтли эканлигини билмай юраверади. Ўзини бахтли санаган одам бахтим етарли, бахтга тўйдим, деган эмас, демайди ҳам. Бахт — бошланиши ва охири йўқ чегарасиз бир нарса.

*Шундай яшагилки, сен бўлсанг Шарқда
Ҳаққингга дуо айласин одамлар Фарбда.*

Аллоҳ таолло ҳеч кимни бахтсиз қилиб яратмайди. **Парвардигор Ўзи** яратган бандаларини нечук бахтсиз қилиб яратсин ахир, У бандаларига меҳрибон-ку !

Бахтсизлик, инсоннинг ўзини ҳаётда йўл қўйган хатолари, янглишуви, адашувлари яъни номукамаллиги ҳосиласидир.

Ўтмишдаги машҳур мутафаккирлар, инсон қачонки ўзлигини тўлиқ англаб етса, **Парвардигорини** таниса, билса ва бу дунёда яшаш, ҳаёт қонун-қоидаларини чуқур билсагина, чинакам озод, ҳур бўла олади, уни фақат ана шу билим бахт сари етаклайди деганлар. Билимнинг асосий манбаларидан бири эса китобдир, у :

*Бир дўстки, ҳеч кимга бермаган азоб,
Узоқ синаб кўрдим, билсанг у китоб.
Сирни яширмагай ўқувчисидан,
Хабар берар сенга ёзувчисидан.
Хилватда сен билан бўлиб у улфат,
Жимгина қуради ёқимли суҳбат.*

Юқорида айтганимиздек, «бахт» тушунчаси нисбийдир. Мутлақ бахт йўқ нарса. Бахтни қандай тушуниш кишининг ижтимоий ўрнига, билими, ёши, дунёқарашига боғлиқ, Шунинг учун ҳам, уни ҳар ким ҳар хил тушунади ва тасаввур қилади. Айрим кишилар учун бирор нарса бахтдек туюлса, бошқа бирлари учун бу нарса бахт эмас. Баъзилар катта, бойликка эришишни бахт деб билсалар, бошқа бирлари масалан сўфийлар, тасаввуф аҳли

учун молни, бойликни сариқ чақачалик ахамияти йўқ. Шарқда кўп болалик қадрланса, Оврупода эса бунинг акси.

Хуллас, ким ўзини бахтли деб билса, ана ўшалар бахтли ва иқболлидирлар...

Бахт ҳақида турли халқларнинг фикрлари ҳам турлича бўлган, масалан: — Ерда бахтли бўлмоқликнинг етти шарт бор, дейди Африка қабилаларидан бири ва ноғора садолари остида жўшқин рақслар тушиб қуйидаги қўшиқни хўр ва жўр бўлиб қуйлаганлар:

- Бахтлисан — агар ёш ўлиб кетмасанг, ;;
  - Бахтлисан — агар қашшоқ бўлмасанг,
  - Бахтлисан — агар яшаш ёқимли бўлса,
  - Бахтлисан — агар орзуларинг ушалса,
  - Бахтлисан — агар бахт топсанг,
  - Бахтлисан — агар осон ишни қўлдан бермасанг,
  - Кейин мана шу ер, она заминдан, бир кун кетишинг тайин, сўнгги уйқуга.
- Шунгача одам тинмай бахт изларкан....*

Бахт билим билан боғлиқ ахлоқий категория бўлганлиги учун «билим» тушунчасини бироз таҳлил қилиб ўтишга тўғри келади.

Модомики, буюк донишманд, мутафаккир, файласуфларнинг фикрларига кўра бахтга эришишнинг асосий воситаларидан бири *билим*, илм, маърифат экан, уларнинг бу ҳақдаги қарашлари ҳам турли-туман, ҳар хил бўлганлигини кузатамиз.

6. Билим ҳақида

Олдинги фаслларда айтганмиз, бу ерда яна эса соламизки, фан воқеа, ходисаларнинг фақат шаклидан баҳс юритиб, бирор нарсанинг қандай бўлиши мумкинлигини ўрганади. Нима учун бўлганлигини, сабабини фалсафа тушунтириб беради. Фалсафа ақл билан чегараланган, унинг ҳар томонлама чегараси ақлдир. Ақл еча олмайдиган мавзу ва масалалар фаннинг имконидан ташқарида бўлиб, бу ишлар пайғамбарларга юборилган илоҳий ваҳй ва авлиёларга илҳом йўсинида билдирилган ладуний илм орқали ечилади.

Ана шу нуктаи-назардан келиб чиққан ҳолда, хоразмлик машхур ўзбек мутафаккири **Абу Райхон Беруний** фалсафада «икки ҳақиқат» назариясини яратиб, фан очган янгиликлар, кашфиётлар — илмий ҳақиқат, **Аллоҳ Ўзининг** пайғамбарлари орқали маълум қилган ҳақиқатлар — диний ҳақиқатдир, деб айтган. Ана шундай илмий ва диний билимларни бир-бирига уйғунлаштириб олинган билим чин ҳақиқатни очиб бериши мумкин, деб уқтиради у.

Фидеизм таълимоти тарафдорларининг таъкидлашларича, фан фақат ходисаларнинг, фактларнинг иккиламчи физик сабабларини очиб беради, лекин у бирламчи, ғайритабиий сабабларни очиб беришга, Борлиқнинг энг чуқур манбаларини тушунтириб беришга қодир эмас. Фан фақат зоҳирий, кўзга кўриниб турган, тажрибада бор, мавжуд нарсалар, ходисалар, зокеалар ҳақидагина маълумотга эга. Пайғамбарлар ва азиз-авлиёларгагина маълум қилинадиган ботиний-ғайб илми, ладуний илм сирларидан фан хабардор эмас... Шунинг учун ҳам илмий билиш бир томонлама билиш бўлиб, чин ҳақиқатни охиригача очиб бера олмайди.

* **Фидеистларнинг** фикрича, фақат дин, олам, унинг мақсади, қонун-қоидаларини чинакамига изоҳлаб беради. Инсоннинг ҳаётига мазмун ва мақсад бағишлайди. Фан эса, бу мақсадни амалга ошириш учун баъзи бир воситаларни беради холос.

Теософия таълимоти бўйича-илоҳий донишмандликка илми ғайб — ладуний илмдан хабардор бўлган-теософия «пир.лари»гина эриша оладилар.

Машхур рус файласуфи ва илоҳиётчиси **Памфил Данилович Юркевич** (1826—1874) ҳам фан руҳий ҳолатни тушунтиришига аралашмаслиги лозим, чунки унда бунинг учун тегишли билим воситалари йўқдир, деб айна ҳақиқатни айтган.

Даниялик файласуф **Серен Кьеркегор** (1813 —1855) эса илоҳий дунё билан инсоний ю ўлчовдош эмаслиги сабабли, дин фандан дунё ҳақида мантикий тафаккурдан воз кечишни талаб қилишга ҳақли, деб таълим берган.

Стоиклар фалсафаси таълимоти бўйича, билим фақат донишмандликка етишиш ва

яшай билиш учун воситадир. Улар, «инсон табиатга муносиб равишда яшаши керак»-лигини уктирганлар.

Қадимги юнон файласуфи Сукрот (469—399): «Билимнинг олий вазифаси назарий эмас, балки амалий вазифадан, яъни яшамоқ санъатидан иборат бўлмоғи керак», деган. Унинг яна таълим бериб айтишича, <<Ёмон ишлар, ёмон қилиқлар фақат билмасликдан, билимсизликдан келиб чиқади ва ҳеч ким ўз Ҳоҳиши билан «ёмон» бўлиб қолмайди».

Илм олиш динимиз Исломда ҳам ғоят кадрланади ва рағбатлантирилади. Илм жамият тараққиётининг ҳаракатлантирувчи кучи, кишини жаҳолатдан, нодонликдан қутқарувчи ҳалоскори, жаннатга олиб борувчи қўприк ва саодатга етказувчи воситадир, деб Пайғамбаримиз ва пайғамбаримизнинг саҳобаи-киромлари ўз вақтида қайта-қайта уктириб ўтганлар. Яъни, масалан, Саҳоба Анас ибн Молик р.а. пайғамбаримизнинг: *«Илмни Чинда (Хитойда) бўлса ҳам талаб қилинлар. Чунки илм талаб қилиш ҳар бир муслим ва муслималар учун фарздир»* деганларини айтиб ўтган. Илм деганда фақат диний илмларгина эмас, балки инсонга билим берадиган барча дунёвий фанлар ҳам тушунилади.

Таассуфлар бўлсинки, аксарият уламоларимиз илм деганда фақат диний илмни тушунадилар.

Шундай қилиб, пайғамбаримиз саҳобаларидан Абу Дардо:

«Олим учун осмон ва ердаги ҳамма нарсалар, сувдаги балиқларгача истиефор айтадилар.

Олимнинг обиддан афзаллиги, тўлин ой кечасидаги ойнинг бошқа юлдузлардан афзаллиги кабидир. Олимлар пайғамбарларнинг меросхўрларидир. Пайғамбарлар динор-дирҳам мерос қолдирмадилар. Илмни мерос қилиб қолдирдилар. Ким уни олса, ўзига катта насиба олибди», деб айтганлар пайғамбар алайҳиссалом» деган экан.

Саҳоба Маоз ибн Жабал разийаллоҳу анҳу пайғамбаримизнинг: *«Илм олинлар, чунки таълим олиш — Аллоҳдан қўрқиш, уни талаб қилиш — ибодат, музокараси — тасбеҳ, билмаган кишига ўргатиш — садақа, уни ўз оила аҳлига сарфлаш — қурбатдир, яъни Аллоҳга яқинликдир. Чунки илм жаннат йўлидир. Илми толибларга ҳўлуқуруқ — денгиздаги балиқлар, осмондаги қушлар, ердаги ҳашоратлар, қуриқлигу сувдаги ҳайвонларнинг барчаси салават ўқийдилар. Чунки илм қалбларни жаҳолатдан тирилтиради, у билан аброрлар ва ахрорлар манзилига етади, бу дунё ва у дунёда баланд даражаларга эришади. У билан қариндошчилик боеланади, у билан ҳаром ва ҳалол билинади, У саодатмандларга илҳом баеишлайди, бахтсизликни даф қилади»,* деганларини ривоят қилади.

Саҳоба Абу Ҳурайра р.а. пайғамбар алайҳиссаломдан ривоят қиладилар. Басра аҳли илм молдан афзалми, ёки мол илмданми? деб бир-бирлари билан ихтилоф қилган эканлар. Абу Ҳурайра пайғамбаримизнинг:

«Илм пайғамбарларнинг мероси, мол эса фиръавнларнинг (подшоҳларнинг). Илм сени қўриқлайди, сен молни қўриқлайсан. Албатта, илмни Аллоҳ яхши кўрганига берур, молни эса Аллоҳ наздида сариқ чақачалик қадри йўқлигидан яхши кўрганига ҳам, яхши кўрмаганига ҳам бераверади. Қўпроқ яхши кўрмаганига беради. Илм ишлатиш ва сарфлаш билан камаймайди, мол эса аксинча, камаяди. Мол эгаси қиёматда молини қаердан, қандай топгани ва қаерга, қандай сарфлагани ҳақида сўроққа тутилади. Илм эгасининг эса ҳар бир сўзига жаннатда юксак даражатлар бордир.

Олимлар дунё қанча турса, шунча туради, уларнинг жисмлари йўқолган бўлса-да, таълимлари қалбларда мавжудлигича қолади», деганларини сўзлаб берган эканлар.

*Агар билим, тўқ яшашига важ бўлса,
Ажабмасди, нодонлар очдан ўлса.
Лекин нодон шунча келим олади,
Қўп донолар бунга ҳайрон қолади.
Бахтли ва давлатли бўлмаса билимдон,
Бунинг барчасига сабаби осмон.*

(Шайх Саъдий Шерозий)

Ийсо ибн Марям алайҳиссалом:

«Ким билса, унга амал қилса ва уни бошқаларга ўргатса, уни осмон салтанатида <<Азийм», деб чақирилади», деб марҳамат қилган эканлар. (Абу Лайс ас-Самарқандий. Танбеҳул-ғофилийн. II китоб. Тошкент, «Мовароуннаҳр», 2001, 212—219 бетлар).

7. Илм фазилатлари

Пайғамбаримиз с. а. в. айтганлар :

— Умматимни икки нарса — илмни тарқатиш ва мол-дунё йиғишга ружу қўйишлари ҳалок қилиши мумкин (Замахшарий).

Пайғамбаримиз с. а. в. дедилар :

— Аллоҳ таоло айтган : «Менинг наздимда илм фазилати ибодат фазилатидан аълодир» (Суйутий).

Ал-Хасан айтади: , ;,

— Ибодатни илмга зарари етмайдиган даражада қилинг (Замахшарий).

Саҳоба Ибн Абд ул-Хакам р. а. айтган: ' - '

— Моликнинг ҳузурида унга илмий китоблардан ўқиб бериб ўтирган эдим. Пешин вақти бўлди, «Намозни ўқиб олай», — деб китобларни йиғиштираётган эдим, «Ниятинг яхши бўлса, қилмоқчи бўлган ишинг (яъни намоз) қилаётган ишингдан (яъни илм билан шугулланишдан) афзал.эмас», — деди (Замахшарий, Ғаззолий).

Ал-Хасан айтган: .

— Аллоҳ таоло Қуръонни фикр қилиб тушуниш, унга амал қилиш учун нозил қилган. Баъзилар эса уни тиловат қилишни етарли деб ҳисоблаб, ўзларига ҳунар қилиб олганлар (Замахшарий).

Расулulloх с. а. в. айтганлар:

— Олимларни ҳурмат қилинглар, чунки улар пайеамбарларнинг меросхўрларидир. Олимларни ҳурмат қилган киши Аллоҳни ва Унинг Расулини ҳурмат қилган бўлади (Суйутий).

Байт:

Кимки қилибдур олимларга таъзим,
Билки қилибдур пайеамбарларга таъзим.

Ғазл айтади:

— Олимларнинг ёмони арбобларга суянади, арбобларнинг яхшиси олимлар билан улфат бўлишга интилади (Замахшарий).

Расулulloх с. а. в. айтганлар:

— Нолойиқ одамга таълим бериш тўғрисида дуру гавҳарлар ва тилло тақинчоқлар тақинчи билан баробардир (Ибн Можжа).

Расулulloх с. а. в. айтганлар:

— Қиёмат кунда уч тоифа одамларга шафоат қилинади: пайеамбарлар, кейин олимлар, кейин шахидлар (Имом Ғаззолий).

Расулulloх с. а. в. айтганлар:

— Ҳар нарсанинг ўз йўли бор. Жаннатнинг йўли билимдир (Суйутий).

Пайғамбаримиз с. а. в. дедилар:

— Йиғинда бўлиб, кўп ҳикматли гапларни эшитган, ёки ажойиб китобни ўқиган, кейин эшитган ва ўқиганларининг фақат ёмонини гапириб юрган одам, подачига: «менга атаб қўй сўйгин», деганида подачи «бор, ўзинг энг яхши қўйни танлаб олиб кел», — деса, поданинг итини судраб келган одамга ўхшайди (Ибн Можжа).

Расулulloх с. а. в. айтганлар:

— Олимлар Аллоҳнинг ердаги ишончли вакиллари (Суйутий, Имом Ғаззолий).

Расулulloх с. а. в. айтганлар:

— Олимлар пайеамбарларнинг ворисларидир (Имом Бухорий, ат-Термизий).

Кадимги юнон мутафаккири Антисфеннинг (450—360): «Оқил киши бирон-бир давлатга тегишли бўлмай, балки у бутун дунё фуқароси ҳамдир»,—дегани пайғамбаримизнинг юқоридаги икки ҳадисларига ҳамоҳанг бўлиб тушади.

Расулulloҳ с.а.в. айтганлар:

—Мўмин олим мўмин ибодатхондан 70 даража ортиқдир. Бир даража билан иккинчиси орасида эса ер билан осмонча масофа бор (Имом Ғаззолий, Суйутий).

Юқорида билим ва олимлар ҳақида келтирилган ҳикматли гаплар «Билим — иймон ЧирОви» КИТобида Н ОЛИНДИ (Т.: Тошкент Ислом Университети. Тўпловчи ва таржимон А. Абдужабборов. 2002).

Шундай қилиб, билимлар оркали одамлар турли илмларни ўрганадилар. Олимлар эса одамларга билим берадилар. Лекин билимларнинг барчаси ҳам фойдали эмас.

Ал-Факих—Абу Лайс Самаркандий Ийсо а.с.дан ривоят қилади:

— Дарахтлар кўп, лекин ҳаммаси меваги эмас. Уламо (олим)лар кўп, уларнинг ҳаммалари тўғри йўл кўрсатувчи эмас. Мевалар кўп, ҳаммаси бирдек ширин эмас. Илмлар кўп, лекин ҳаммаси фойдали эмас.

Фойдасиз, ҳатто зарарли илмлар бор, масалан, айрим олимлар илмларидан фойда Ааниб, оммавий қиреин қуроллари кашф этганлар. Бундай даҳшатли қуроллар Ер юзидаги барча мамлакатлар учун хатарлидир. «Илми тасхир» (бўйсундириш илми)ни одамлар зарарига ишлатиш яъни иситма-совутмалар қилиш, кишини дардга чалинтириш, руҳий мажруҳ қилиш ва х.о.лар. Яхши илмлар ҳам агар уларга амал қилинмаса фойдасиздир.

Абу Лайс Самаркандий. Али ибн Абу Толибдан ривоят қилади:

— Агар олим илмига амал қилмаса, илм ўзига ҳам, бошқаларга ҳам фойда бермайдими: Чунки, олим илмига амал қилмаганини кўриб, жоҳил илм олишдан ўзини тортади.

Ал-Факих яна айтади:

— Илмсизлик ўликлик билан тенг.

Сўфиён ибн Уайнадан:

— Ким билган илмига амал қилмаса, у жоҳилдан ҳам ёмон. Олимнинг битта гуноҳи кечирилгунча, жоҳилнинг етмиш, гуноҳи кечирилиши мумкин. Чунки у билмай гуноҳ қилган. Демак билиб қилинган гуноҳ ундан етмиш марта оёирроқдир.

Ҳарчанд ўқибсен — билимдонсен,

Агар амал қилмасанг — нодонсен.

(Шайх Саъдий Шерозий!)

Ал-Факих айтадилар: «Уламолар ҳалол мол йиеа бошласалар, авом халқ ҳам уларга эргашиб, мол тўплашга тушади, аммо улар илмсизликлари сабабли, шубҳали молларни ҳам йиеа бошлайди. Олимлар ҳаромдан сақланиб, шубҳали молни олсалар, жоҳиллар уларга эргашади, аммо илмсизликлари туфайли ҳаромни ҳам ҳалол деб ўйлаб олаверадилар, чунки улар шубҳали билан шубҳасиз (ҳаром ва ҳалол)ни ажрата олмайдилар. Аммо, агар олимлар ҳаром молни ҳам тўплай бошласалар, жоҳиллар демак бу ҳалол, мумкин экан деб ўйлаб, ҳаромни ҳалол санаганлари учун кофирга айланиб ҚОЛадилар» («Танбехул-ғофилийн», 2-китоб, 222-бет).

Демак, билимларнинг энг яхшиси— савоб ватуноҳни, ҳалол ва ҳаромни фарқлашни ўргатувчи билимлар экан. Иймон, эътиқодни, шариат аҳкомлари, яхшилик за ёмонлик адолат ва жабр-зулмни фарқлашга ўргатувчи билимлар— энг яхши билимлардир.

Абу Лайс Самаркандий билганларини бошқаларга ўргатмаган, амри маъруф қилмаган олимларнинг гуноҳкорлиги ҳақида бундай дейди: «Қиёмат кунда жоҳиллар олимларга ёпишиб ёқасидан оладилар ва «сизлар билган эдинглар, лекин бизларга далолат қилмадинглар, бизларни ёмон ишлардан қайтармадинглар, шу ишларингиз учун биз бу ҳолга (дўзах азобиға) тушиб ўтирибмиз» дейдилар.

Набий с.а.в. дедилар: «Ҳар ким олим олдида икки соат ўтурса ёки ундан иккита масала эшитса, ёки бирга икки луқма таом еса, ёки икки қадам бирга юрса, Аллоҳ таоло унга жаннатда иккита бўстон ато қилур. Ҳар бир бўстоннинг катталиги бу дунёга икки баробар келади» («Мушкотул-анвор»дан).

Хазрэт Али карамаллоҳу ваҷҳаҳу ривоят қиладилар: Расулulloҳ с.а.в.: «Жаброил а.с.дан, олимнинг мартабасини сўрадим. «Олим сизнинг умматларингизнинг бу дунёда-

ги ва охирагндаги чирог-идир. Олимни эъзозЛаган одам хушҳол, бахтиёрдир ва олимлардан тониб, уларга душманлик қилган одамнинг ҳолига вой», — деб жавоб бердилар (гап эгасини топади).

Ибн Аббос р.а. ривоят қиладилар. «Олимлар мартабаси оддий мўмин мартабасидан 700 марта ортиқроқдир. Шунинг учун Пайғамбар с.а.в.: «Менинг умматларим олимларининг мартабаси бани Исроил пайғ-амбарлари мартабасига тенгдур» деб айтган эканлар.

Хикоят. Бир куни Пайғамбар с.а.в. бир масжиднинг олдига келсалар, шайтон алайхилаъна масжид эшиги олдида турган экан.

— Нимага бу ерда турибсан ? — деб сўрадилар. Шайтон деди: «Бир авом шу масжидда намоз ўқияпти, унинг намозини бузмоқчиман, лекин бу масжидда бир олим ухлаб ётибди, ундан қўрқиб кирмаяпман».

Пайғамбар с.а.в. дедилар:

— Нима учун ибодат ва муножот қилаётган бу намозхондан қўрқмай, гафлат уйқусида ётган олимдан қўрқасан ?

Шайтон деди: «Бу авомнинг намозини бузсам, олим уйқониб, унга бу намоздан ҳам кўпроқ савоб топадиган бошқа амал ўргатишидан ва меҳнатим зое кетиб, акс натижа олишимдан қўрқамен», — деди. Шунинг учун Пайғамбар с.а.в.: «Навмул олими ҳайрун мин ибодати жоҳили», яъни — жоҳилнинг ибодатидан олимнинг уйқуси афзал-рОКДур, Деганлар («Ҳадис»дан, Минҳожул мутааллимин Ҳожи Мирзо Иброҳим Саидзода Хўжандий «Саодат раҳнамоси», Хўжанд, 1995, таржимон Комилжон Исроилов).

Билим олишнинг ҳам ўзига яраша шартлари бор. Абу Лайс Самарқандий расулulloҳдан ривоят қилади: «Ким илмни тўрт нарсга учун ўрганса, дўзахий бўлади; 1) илми билан одамлар ичида фахрланиш учун; 2) аҳмоқлар билан тортишиш учун; 3) одамларнинг эътиборини қозониш учун; 4) амирлардан мол таъмасида ёки обрў, ҳурмат олиш учун илм олса».

Сўфиёни Саврий айтади: «Илмнинг боши — жим туриш, кейингиси — эътибор билан эшитиш, учинчиси — ёд олиш, тўртинчиси — унга амал қилиш, бешинчиси — уни билмаганларга тарқатишидир. Мана шу шартларга амал қилиб, билим олинса, бундай одамлар икки дунё саодати (бахти)га эришади».

Аммо, қўлида ранда ёки дутор ушлаб турган ҳар бир одамни дурадгор ёки мусиқачи деб аташ мумкин бўлмаганидек, ақлли гапларни сўзловчи ҳар қандай одамни ҳам донишманд деб бўлмайди.

Илм олмоқлик яхши руҳий сифат эгаларига эзгу фазилатларининг янада раванқ олишига хизмат қилади. Бундай сифатлардан маҳрум одамлар эса қанча кўп илм олсалар, шунча аҳмоқ ва беъманироқ бўлиб бораверадилар.

Назм:

«Олим билан художўйнинг фарқин айт,
Нечун олимларга тортимингни кўргуздинг?»

Деди: «Обид тўфон қўйса шолчасини ахтаради,

Олим эса сув гарқ қилган кишини қутқаради»

(Шайх Саъдий)

Билим ҳақидаги сўзимизни мухтасар қилар эканмиз, шуни доим эътиборда тутиш керакки, барча ишлар каби илмда ҳам кибр-ҳаво қилиб, катта кетиб бўлмайди. Чунки кибр-ҳаво, такаббурлик ширкка жуда яқин туради, уни ҳатто ширкни «укаси» дейдилар. Аллоҳ насиб этган илм, билим эгаси асло ҳаволаниб кетмаслиги керак, чунки у барибир ҳамма нарсани билиб ололмайди, умри етмайди. Сўраган эканлар: «Ҳамма нарсани ким билади ?» Шайх Нажмиддин Кубро жавоб бердилар: «Ҳамма нарсани ҳамма билади, аммо ҳамма ҳали туғилган эмас», деб.

Илмда мағрурланмаслик ҳақидаги Аллоҳнинг қуйидаги ояти каримасини эсдан чиқармаслик керак: «... **Ҳар бирилм эгасинингустидан ҳам билимдонроқ (олим) бордир**» (1276).

Аллоҳ таоло нима учун олимни обиддан юқори қўйган ва Ер юзида одамзодни не максадда яратган, деган савол билан боғлиқ бўлган мавзу ва олдинги тараққиёт (цивилизация)лар ҳақидаги суҳбатни кейинги - III китобга қолдирдик. Иншооллоҳ, бундай ажойиб суҳбат сизу бизга насиб этар, деб умид қилиб қоламиз.

Авлодларга насихатлар

*Ақлдан еамгинлик, шодлик, ўқтамлик,
Ақлдан борлигу йўқлигу камлик.*

Абулқосим Фирдавсий.

Азиз суҳбатдош! Панд-насихатлар дарж этилган асарлар, китоблар ниҳоятда кўп. Шунинг учун ҳам ҳаёт тажрибаларида синалган, ўта муҳим деб билган қуйидаги насихатларни баён қилмоқчиман. Токи тўғри йўлдан адашмагайсиз ва ҳаёт машаққатларини камайтиргайсиз.

Аввало, умрининг ҳар нафасини ғанимат билинг ! Уни доим хушнудлик ва яхшилик билан ўтказинг ! Бир куни муқаррар ўлишингизни, фоний-омонат дунёда вақтинча яшаё/г-ганлигингизни унутманг. Доимо «ўлим олдида» турганингизни сезиб, билиб юрганингиздагина ҳаётнинг ҳар бир лаҳзаси, фурсати ғаниматлигини, унинг маъно-мазмунга тўлаллигини англайсиз. Ўзингизни бўлар-бўлмас ортиқча машаққатларга урмайсиз. Руҳий мувозанатга, руҳий осойишталикка ва ҳузур-ҳаловатга эришасиз.

Йқкинчидан, ўз кадр-қимматингизни сақланг, уни поймол этишларига ҳеч кимга йўл қўйманг. Умрингизнинг сўнгги нафасигача жиловингизни ва маблағингизни на хотинингизга, на фарзандларингизга ва на бошқаларга бериб қўйманг. Унутманг: тўн кийганники, от минганникидир. Шунда сиз обрўйингизни, мавқеингиз ва кадр-қимматингизни сақлаб қолган бўласиз ва сиз билан ҳамма ҳисоблашишга мажбур бўлади.

Унутманг, сиз дунёга ҳур келгансиз ва дунёни шундай тарқ этишингиз керак. Ўз кадр-қимматингизни ўзингиз сақлаёлмасангиз, сиз учун уни ким сақлайди ?

Ўзини кадрламаган ҳурмат қилмаган одамни бошқалар ҳам иззат қилмайди. Киши ўз кадр қимматини ўзи яратади ва у ўзига қандай баҳо қўйса унинг қиммати ўшанга тўғри келади. Масалан, агар касал бўлганингизда соғайиб кетишингизни байрамдек кутиб турувчи яқин одамларинг борлигини билсанг, ҳатто касал бўлиш ҳам ёқимли туюлади.

Учинчидан, бўлар-бўлмасга ғам, ташвиш чекаверманг, ўтганни эслаб қайғураверманг, фойдаси йўқ. Чунки у ўтиб кетди. Келгусини ўйлаб ҳам ғам чекаверманг, чунки у хали келгани йўқ. Эртага бормисиз, йўқмисиз, уни **Яратган** билади. Ўтмиш билан келажакнинг ўртаси «ҳозир»дир. Ана шу «ҳозир» билан яшанг. Бунга буюк мутафаккир, аллома, табиб Умар Хайёмнинг фалсафий рубойлари мисол бўла олади. Пайғамбаримиз ҳадисларини, «Қобуснома» «Қалила ва Димна», Аҳмад Донишнинг «Нодир воқеалар» асарларини, Артур Конан Дойлнинг «Шерлок Холмс ҳақида»ги ҳикояларини ва бошқа кўплаб ақлни қувватлантирувчи адабиётларни доим ўқинг. Улар сизга қандай ҳаёт кечиришингиз лозимлигини ўргатади. Кейингиси эса зийраклигингиз ва синчковлигингизни пешлайди. Булар ҳаётингизда жуда асқотади.

Тўртинчидан, **Аллоҳ таоло** яратган оламнинг «**олтин ўрталиқ — мувозанат**» қону..нига риоя қилинг. Ҳар бир ишда, турмушда, муомалада, ҳаётда ўртачалиқ, мўътадиллик йўлини тутинг. Олам, табиат қонунларидан бири бўлган бу қонуннинг ҳақлиги тўғрисида дунёнинг аҳволи шохиддир.

Ҳеч кимга, ҳеч нарсага, ҳатто бола-чакага ҳам каттиқ қўнғил қўйиб бўлмайди. Агар шундай қилсангиз, улардан ажраб қолишингиз мумкин. Бутун севги, муҳаббат, қўнғил қўйиш фақат яратган **Раббимиз — Аллоҳ таолога** бўлиши кераклигини мудом эсда тутинг. Тўқислик, беками-қўстлик ва кибр-хаво фақат Аллоҳга хосдир. ^

Ҳар бир ишда, ҳаётда, ор-номусингизни, обрўйингизни сақланг. Ўзингизни ҳаддан ташқари виқорли ҳам, ҳаддан ташқари хокисор ҳам тутманг — ўртача бўлинг. Ўта ширин бўлмангки, ютиб юбормасинлар, ўта аччиқ ҳам бўлмангки, туфлаб ташламасинлар.

Бойлик масаласида ҳам ўртача бўлинг. Азиз умрингизни бойлик, дунё излаш билан зое кетказманг. Катта бойлик машаққат, азоб-уқубат ва ранжу аламдир. Камбағаллик эса балодир. Ўртачалик, мўътадиллик эса роҳат-фароғатдир. Бирон адабий ёки фалсафий асарларда катта бойликка ружу қўйиш ёхуд қашшоқлик тараннум этилган эмас.

Бойлик тўплаш катта машаққат ва катта азоб-уқубатлар эвазига бўлади, сиз эса ҳаётга яшаш учун келгансиз, доим машаққат чекиш учун эмас. Агар сизга катта бойлик келаётганини сезсангиз, билингки, сизга азоб-уқубат ва жазоси нақд гуноҳ келмоқда.

Бойликнинг энг яхшиси каноат, дилнинг тўқлиги ва тамагир бўлмасликдир. Унутманг, дангасалик ва тамагирлик хорлик келтирур.

Доим эсингизда бўлсин: дунёда энг тез ўтиб кетадиган нарса — умр, энг яқини — ўлим. Ҳақиқий бойлик мол-дунёнинг қўплигида эмас, балки нафснинг тўқлиги ва каноатдир.

Бола-чақамга, неvara, эvara, чевараларимга колдираман, деб ҳаддан ортик бойлик тўпламанг. Ризқ-рўзни улашувчи — Аллоҳдир. Сиз эса ризқ еувчисиз, берувчи эмас. Унинг ишини ўз зиммангизга олманг. Бола-чақангизга канча катта бойлик колдирсангиз, Аллоҳ уларнинг насибасини шунча миқдорда кесиб, камайтириб қўяди. Яхшиси, уларни дуо қилиб туринг, иш ўргатинг, тадбиркор, хунарли қилинг, ўқитинг, илм ўргансинлар. Илм ва хунар каноатга ўхшаш шундай бойлики, уни ўғри ололмас, ўтда ёнмас, сувда чўкмас бебаҳо ҳазинадир.

*

«Бас, қачонки, инсонга бирор зиён етса, Бизга ёлвориб дуолар қилур. Сўнгра, қачонки, Биз Ўз томонимиздан унга бирор неъмат ато этсак, у, шубҳасиз, бу (неъмат) менга ўзимнинг билимдонлигим сабабли берилди», — дер. Аслида у синовдир. Лекин, уларнинг аксарияти буни билмаслар.

Ахир, улар Аллоҳ Ўзи хоҳлаган кишининг ризқини кенг қилишини ва Ўзи хоҳлаган кишининг ризқини танг қилишини билмадиларми ?! Албатта, бунда ИЙМОН КелТИрган ҚавМ учун аЛОМаТЛар борДИр» (39 - «Зумар» сураси, 49 ва 52 - оятлар).

Бола-чақага ортикча муҳаббат ва ғамхўрлик — унинг оқибатига тескари пропорционалдир. Каранг бу ҳақда Шайх Саъдий нима деган:

*Ким агар ўсибди нозу неъматда,
Ҳоли оғ-ир бўлур қолса кулфатда.*

Юсуф Хос Ҳожиб айтганидек, ҳаддан ташқари рўза ва намозга берилиб, кетма-кет хажга борманг, буюрилган фарзни адо этиш билан чекланинг. Динимизда зоҳидлик рағбатлантирилмайди, у дунё ҳаётининг чўкишига олиб келади. Ҳаётда қўп сўз ва гапларни ёдлашни ҳам ўзингизга одат қилманг. Дуч келган кераксиз илмни берилиб ўрганишнинг ҳам, қўп хикмат билишнинг ҳам фойдаси йўқ, кераклигини билиб олсангиз бас.

Унутманг, биз фақат ейиш-ичиш учун яшамаганимиздек, фақат билиш учун ҳам яшаймиш.

Ҳазрати пайғамбаримизнинг: *«Бу дунё деб, у дунёдан, у дунё деб, бу дунёдан воз кечмаклар»*, деган ҳадисига риоя қилинг.

Қалбингиз ҳақгўйлик, ростлик ва эзгулик билан безансин. Сиздан ҳамиша яхшилик ва саховат ёғилиб турсин. Сизнинг ҳақиқатингиз ва моҳиятингиз тўғрилиқ ва хайрли ишлар қилиш бўлсин. Вайсақилиқ ва бебурдликдан сақланинг.

Зинҳор эсингиздан чиқмасин: ким ота-онасини рози қилса, Аллоҳ унинг ҳам ризқини, ҳам умрини зиёда қилиб, жойини жаннатдан ато қилади. Ота-она розилиги — Худо розилигидир. Ҳаммага яхшилик қилиб, яхши ном олсангиз-у, ота-она розилигини ололмай қолган бўлсангиз, ҳаммақилган яхши ишларингиз, топган савобларингиз бекор кетади.

Ким ота-онасига «оқ» бўлса, Аллоҳ унинг ризқини ва умрини қисқартириб қўяди,

жойини эса жаханнамдан тайин қилади. Ота-онага оқ бўлиш учун уларнинг дили каттик оғриб — ранжиса кифоя. Уларнинг сўз билан: «Сени оқ қилдим», деб айтишлари шарт эмас. Бу аниқ, синалган, кўп тажрибалардан ўтган иш бўлиб, бунга мисолларни истаганингизга келтириш мумкин.

Бундан ташқари, бу қайтар дунё эканлигини доим эсда тутинг. Нима эксангиз шуни оласиз. Қилмиш — қидирмишдир.

*Йиллар ўтиб кетди тепангдан еир-г-ир,
Отанг мозорига бордингми бир дам ?
Онанг хотирига нима эзгулик,
Килдингки, болангдан кутасан сен ҳам ?* (Шайх Саъдий Шерозий)

Қанчалик кўп яхшилик қилсангиз, умр гулзорингиз шунча яшнайдди. Яхшиликнинг катта-кичиги бўлмайди. Бу соҳада ҳам ўртачаликни маҳкам тутинг.

Унутманг, Аллоҳ хор қилган одамга яхшилик қилсангиз, Аллоҳнинг ғазабига учрайсиз. Албатта тегишли жазойингизни оласиз. **Аллоҳ** кимни йўлдан адаштириб қўйган бўлса, ҳаргиз унга йўл топа олмассиз.

Доим эсингизда бўлсин — тасодиф йўк нарса. Бу дунёда рўй берадиган ҳамма нарсалар ё синов, ёки жазо, ёхуд мукофот, ёинки аввалдан юборилган хабардир. Шунга қараб иш тутинг.

Ҳожатманд бўлинг, кимни **Аллоҳ** дўст тутса, унга одамларнинг ҳожатлари тушадиган қилиб қўяди.

Аммо уч хил кишига яхшилик қилиб бўлмайди:

- *биринчиси* — *дангасага*;
- *иккинчиси* — *орсиз, ҳаёсиз кишига*;
- *учинчиси* — *аҳмоққа*.

Биринчиси экин ўсмайдиган тошлок, шўрҳок ерга ўхшайди. Унга қанча яхшилик уруғини экманг, фойдасиз, барибир униб чиқмайди.

Иккинчисига яхшилик қилсангиз, мендан кўрқканидан яхшилик қияпти, деб ўйлайди. Бундайлар тумшукларини кўтариб, янада кўпроқ нарса талаб қиладилар. Бир марта навбатдаги яхшиликни қила олмай қолсангиз, сизга итдек дап қиладилар.

Учинчиси сиз қилган яхшиликнинг қадрини билмайди, унинг фарқига ҳам бормайди. Бировга яхшилик қилиш ўзидан ўзи бўлмайди, ўзингиздан кечиб қанчадан қанча машаққатлар тортиш эвазига бўлади.

Оқил ва доно кишиларга яхшилик қилмоқ савоб ҳамда олий хислатдир.

Ҳамма билан яхши муносабатда бўлинг, лекин барчага кўнгил қўяверманг.

Эсда тутинг: дўстингиз бир кун душман, душманингиз эса дўст бўлиб қолиши мумкин. Шуни ҳисобга олиб улар билан муомала қилинг.

Аллоҳдан бошқадан ёрдам сўраманг, бу ширкка киради. Ширк эса кечирилмайдиган гуноҳлардандир.

Кибрли одамга бўйин эгманг. Чунки у Аллоҳнинг душманидир. Аллоҳнинг душманига эса бўйин эгилмайди. Кибр-ҳаво бошланганда албатта завол ҳам бошланади. «*Камтарга камол, манманга завол*», деб бекорга айтмаганлар.

*Филдек кучинг бўлса ҳам мур бўлиб кўрин •
Молинг ошиб тошса ҳам ўр бўлиб кўрин.
Ҳаманинг айбин билган чоғингда ҳам
Ҳеч нима билмаган кўр бўлиб кўрин.* (Пахлавон Маҳмуд Пирёвалий)

Кибр ва таназзул бир-бирига тўғри пропорционалдир. Ширк ва кибр бамисоли «ака-ука» бўлиб, **Аллоҳ** наздида улар кечирилмас гуноҳи кабиралардан ҳисобланади.

Яккаю ягона танҳо кибр эгаси улуғ ва қудратли Аллоҳ таолодир!

Агар сиз кишининг табиатини билмоқчи бўлсангиз, баъзи ишларда у билан маслаҳатлашинг, шунда унинг одиллигини, яхши-ёмонлигини билиб оласиз.

Кўнглингиз душман деб ҳисоблаган кишидан эҳтиёт бўлинг ва доим ундан узоқ бўлишга ҳаракат қилинг. Қаранг, бу ҳақда Саъдий Шерозий нима деган:

*Гуллар тўкилди тикони қолди,
Ҳазина кетди, илони қолди.
Кўзингни найза учиди кўрмоқ
Ёв дийдоридан мингбор яхшироқ.
Кўрмаслик учун бир ёвни кўзинг,
Арзир ажрасанг минг дўстдан ўзинг.*

Кўнглингизга ёқмаган киши билан бир зум бўлса ҳам суҳбатлашманг, ундан узоқлашинг. Тилингизга эҳтиёт бўлинг, бефойда сиёсат билан шуғулланманг!

Ёмон одам билан бир лаҳза ҳам бирга бўлманг. Бундайларнинг таъсирига тушиб қолишингиз жуда осон. Ўқ ёйнинг эгрилигини кўргач, ундан қандай қочиб, учиб кетганини кўрдингизми, сиз ҳам шу тахлит ёмондан қочинг. Ёмондан қоч, ёмондан қоч, ёмондан қоч — деб уч марта бекорга айтилмаган.

Кўринг, бу ҳақда аллома Пахлавон Маҳмуд нима дейди:

*Уч юз Кўҳи Қофни келида туймоқ,
Дил қонидан бермоқ фалакка бўёқ,
Ёинки бир аср зиндонда ётмоқ
Нодон суҳбатидан кўра яхшироқ.*

Машҳур сўфий Хожа Али Ромитаний (Хожаи Азизон) ҳам бу ҳақда шундай деган:

«Ким билан ўтириб турдингки, кўр, агар юрагинг ундай одамлар суҳбатидан баҳра олмай, хижил тортса, зинҳор алар бирлан қайта ҳамсуҳбат бўлма, йўқса Азизон руҳи сени кечирмайди».

Бу ҳақда Аллоҳ таоло: «(Эй Мухаммад) **Марҳаматли бўлинг, яхшиликка буюринг, жоҳиллардан эса юз ўғиринг!**» деб марҳамат қилган (Қуръон, 7:199).

Шайх Саъдий эса бу ҳақда шундай деган:

*Йўл йўлдошинг қистаб турса, йўлдошим, деб ўйлама,
Кўнгли сенда бўлмаганга сен ҳам кўнгли бог-лама
Кариндошинг бўла қолса диёнатсиз, беадаб,
Ундан қариндошлик ипин узсанг, яхши гап.
Худодан қайтган мингта уругдан
Битта ёт ошнога берсанг арзир тан.*

*

Оёғингиз тортмаган ерга зинҳор борманг, кўнглингиз чопмаган ишни қилманг. Йўқотганингизга ачинманг, борини асраб-авайланг.

Бу дунёда ўзингизни бамисоли мусофир ёки ўтиб борувчи йўловчи каби ҳис этинг! Мусофир карвонсаройга тушади, тун ўтиб, тонг отгач, жўнайди.

Синалганни қайта синаманг.

Бир куни мушриклар Ийсо алайҳиссаломга: «Агар пайг-амбар бўлсанг, қани, ўзингни томдан ёки тогдан ташлаб кўр-чи, омон қолармикансан, шунда сени пайеамбарли-

гингга ишонамиз», — деганларида, Ийсо алайхиссалом: «Аллоҳ Тавротда: <<синалганни қайта синама», деганини эшитмаганмисан?»,— деб жавоб берган экан.

Биров билан олдиндан таниш бўлмасангиз, унда эҳтиёт бўлинг.

Ноўрин гумонга борманг, айтадилар-ку, «гумон иймондан айирибди», деб.

Тунда тушган манзилингиздан ташқари чиқманг.-Емаган, синалмаган мевалардан еманг. Ўзингизга таниш бўлмаган йўлдан юрманг, узоқ бўлса ҳам, таниш йўлдан юринг.

Аллоҳ сизга бир касб сабабли ризк етказиб турган бўлса, то ўша касбнинг ўзи ўзгармагунча, шу касбни ташламанг.

Аллоҳ таоло сизга берган неъматларидан ўзингизга ҳам сарфланг. Мафснинг ҳам инсбнда ўзига ярашалакки бор.

Бутун аъзойи баданингизнинг шикастланишидан сақланинг. Жонингизни бесабаб азобга қўйманг. Унутманг, ўзингиз ҳам, аъзойи баданингиз ҳам Худонинг омонат мулкидир.

Омонатга хиёнат эса ўзининг тегишли жазосини олмай қўймайди. Аклли, виждонли, инсофли одам омонатни қандай бўлса, шундайлигича бешикаст, безарар, бус-бутун қилиб эгасига қайтаради.

Асабингизни авайланг, асранг. Асабни бузадиган ишлардан сақланинг. Асаб сиҳат-саломатлик заминидир. Касалликнинг туб сабаби асосан асабнинг емирилиши ва шамоллашдандир. Кўринишидан жуда арзон, аммо бебаҳо нарса асабдир. Асабни бой бергандан кўра, мол-дунёни бой берган маъкул.

Ёмон туш кўрсангиз бировга айтманг, пинҳон тутинг. «Эй Худо, Ўзингдан паноҳ сўрайман, ўз паноҳингга ол», деб уч марта чап елкадан ошириб тупириб қўйинг. Яхши тушга ҳам, ёмон тушга ҳам садақа қилинг.

Пул, мол билан битадиган иш бўлса тўхтатманг.

Фарзандларингиз шўхлик, қайсарлик қилса, гапга кирмаса, уларни зинҳор қарғаманг, чунки ёмон дуолар, ниятлар, қарғишлар бирдан ижобатга ўтиб қолиши мумкин. Ҳадеб қарғайверганингиздан кейин, фаришталар «омийн» деб юборишлари мумкин.

Бу ҳақда Қуръонла махсус икки оят бор:

«Аллоҳ ёмонликни сўз билан ошкора айтишликни суймайди. Зулм қилинган киши бундан МуСТАҲНО. АЛЛОҲ ЭШИТГувЧИ Ва билГувЧИДИР» (4 «Нисо» сураси, 148-оят).

«Инсон Аллоҳдан яхшилик сўраб дуо қилгани каби (гоҳо сиқилган пайтларида) ёмонлик тилаб ҳам дуо қилур. Инсон (мана шундай) шошқалоқдир» (17- «Ал-Исро» сураси, 11-оят).

Фарзандларингизга баб-баравар меҳрда бўлинг, уларни бир хилда кўринг, асло биридан бирини ортиқ кўрманг ! Уларнинг кийимлари ва емишларини баб-баравар тақсим қилинг. Мерос қолдирганингизда ҳам одил бўлинг.

Ҳеч кимга қарз берманг ва қарз олманг. «Йўк» дейишни ўрганинг. Қарз бериб ёмон кўринганингиздан кўра, бермай ёмон кўринганингиз маъкул. Чунки қарздорликдек оғир юкни унинг бўйнига юклаб қўйганингиздан кейин, бу юкни кўтариб юрган одам қандай қилиб сизни яхши кўрсин ?

Эсингизда бўлсин ! Жазоси нақд, аниқ, тез келадиган, кечирилмайдиган гуноҳи кабиралардан бири судхўрликдир. Зинҳор-базинҳор бировга фоизга пул қарз берманг ва фоизга пул қарз олманг. Иккаласининг гуноҳлик даражаси бир хилдир.

Қариндош-уруғларингиз бўлган узилишиб кетманг, уларни вақти-вақти билан тез-тез бориб йўқлаб тулинг, қўлингиздан келса, уларга ёрдамингизни дариг тутманг, катта савобга эга бўласиз.

Ота ва она томонидан камида етти аждодингиз кимлигини оила дафтарига ёзиб қўйинг.

Яқин қариндош-уруғ билан асло куда бўлманг, авлодингиз ҳам жисмонан, ҳам аклан, ҳам руҳан носоғлом, қусурли, сифатсиз, ногирон бўлади. Қон қанча узок, бегона бўлса, шунча яхши. Бу борада пайғамбаримиз: *«Никоҳда бегоналашинглар»*, деб айтганлар.

Бошқа миллат билан ҳам қиз олди-берди қилманг, миллатимизнинг фаторат топиб кетишига, йўқолишига ҳисса қўшган бўласиз. Миллатимизни ўзимиз авайлаб-асрамасак, биз учун уни ким асрайди ?

Бизнинг миллат жуда қадимги, фахрланишга арзийдиган, бошқа барча миллатлар ҳурмат қиладиган, таҳсинларга сазовор буюк ўзбек миллатидир. Биз Аллоҳнинг пайғамбари Нух алайҳиссаломнинг ўғли Ёфас ва унинг ўғли Турк авлодларимиз. Миллатимиз вакили, жаҳонни ўзининг сиёсати билан титратган, бутун жаҳон тан олган, Русия, Европа ва бошқа катор мамлакатларнинг халоскори буюк саркарда, подшоҳ, Ислом дини хомийси, адолатпеша, бунёдкор, маърифатпарвар бобомиз Амир Темур билан ҳақли равишда фахрланамиз.

Ҳужумига бутун жаҳон лашкарлари дош бера олмаган, енгилмас Чингизхон билан ўзининг оз сонли қўшинлари билан ватан учун жанг қилишга, журъат эта олган, кўркмас, мард, довюрак, баҳодир Жалолиддин Мангуберди миллий ифтихоримиздир.

Ватан озодлиги ва мустақиллиги учун шарафли курашларда ўз жонларини ҳам аямаган Широқ, Тўмарис каби энг қадимги аждодларимиз вакиллариининг ҳамда биринчи жаҳон дини ва унинг мукаддас «Авесто» китоби бизнинг юртда юзага келганлиги, бу диннинг асосчиси пайғамбар Зардушт эса бизнинг заминимизда туғилиб ўсганлиги ҳақидаги хотиралар кўҳна жаҳон тарихи саҳифаларидан муносиб жой олганлиги бизнинг ўтмишда буюк миллат бўлганлигимиздан далолат беради. Шунга қараб иш қилайлик, миллий ғуруримизни, ор-номусимизни сақлаб қолайлик. Ватанимиз Ўзбекистон келажаги буюк давлат эканлигини ёддан чиқармайлик. *Инсоф, адолат ва фидойилик* шиоримиз бўлиб қолсин.

. Шу ерда одиллик тимсоли бўлган машҳур подшоҳ Ануширвони одилнинг вазири Бузургмехр билан қилган савол жавобларининг тўрттасини ва донолик тимсоли бўлган Лукмони ҳакимнинг ўз ўғлига қилган ўн насиҳатини айтиб ўтаманки, уларни ҳам эсдан чиқарманг:

Подшоҳ ва вазирнинг савол жавоблари:

1. Умрни қандай ўтказиш керак?

— Дилшодлик ва хурсандлик билан.

2. Худо хушнудлигини нима билан топиш мумкин? .

„ — Ота-онани шод қилиш билан.

3. Одамлардан қайси бири бахтиёрроқ?

— Дунё қарама-қаршиликларидан дилтанг бўлмаган киши.

4. Дўст ноқобилга айланса, ундан қандай қутулиш мумкин?

— Олдига камбориш ва ҳолини сўрамаслик билан.

Лукмони ҳакимнинг ўғлига қилган насиҳатлари:

1. Сирингни махфий тут, ҳеч кимга айтма.

2. Ҳамма ишда ўртача йўл тут.

3. Бойлигинг миқдорини дўсту душманга билдирма.

4. Болаларинг нима деса, ўшани қилаверма.

5. Мол.-дунё топаман деб, ўзингни қийноқ остига ташлама.

6. Ҳабабинг келганда, сўзни танлаб гапир.

7. Эси паст, девона, аҳмоқ ва маст билан сўзлашма.

8. Пулсиз, ничоқсиз, узуксиз юрма.

9. Узингни ўта хор қилмасликка интил.

10. Худони ва ўлимни доим ёдингда тут, қилган яхшиликларингни унут.

Булардан ташқари яна ҳаётингда аскотиб қоладиган айрим машхур файласуфларнинг ажойиб фикрлари ва панд-насихатларини келтириб ўтаман:

— Шунини ёдингда тутгинки, агар инсон бахтсиз экан, бунга асосан ўзи сабабчи. Чунки Худо барча одамларни бахт учун яратган (Эпиктет).

— Баъзан, воқеалар ўзинг истаган тарзда содир бўлишини талаб этма. Тезлатишга ҳам урунма. Инсон воқеа-ҳодисаларни бошқара олмаслигини, аксинча, унга мослашмоғи кераклигини доимо ёдда тут, ана шунда бахтиёр яшайсан (Эпиктет).

Яъни, айрим ҳолларда воқеалар жараёнига аралашмай, уни ўз ҳолига қўйиб бер, сабр билан кут ва кузат. Омад сенга ўзи пешвоз чиқади.

— Давр билан ҳамнафас яша. Жуда билимдон бўлган тақдирингда ҳам замона зайлига қараб иш тут, мослаш (Балтасар Грасиан).

Агар бўлса кимнинг муриди султон,

Ёмони ҳам яхши бўлур бегумон.

Кимни подшоҳ тутса ўздан йироқ,

Ҳатто хонадони қилади мазоқ.

(Шайх Саъдий)

— Йиллар ўтиб борар экан, қарашлар ҳам, урф-одатлар ҳам ўзгаради, чунки бу ўзгарувчан замондир. Эскича фикрлашдан қоч (Балтасар Грасиан).

— Ўзлигингни бирваракайига намойиш этма (яъни ўйинда ҳамма қартангни очиб ташлама). Акс ҳолда эртага ҳеч кимни ҳайратга сололмайсан. Шунинг учун одамларга ҳар куни бирор янгилик ҳаёда этиш учун ниманидир ўзингда олиб қол. Шунда сендан кўп нарса кутадилар ва ҳеч қачон сенинг ҳазинанг (билиминг) тағига етолмасликларини ҳис этиб юрадилар (Балтасар Грасиан).

— Агар кимнингдир тўғри сўзлаётганига шубҳа қилсанг, ўзингни унга ишонмаётгандек тут. Шунда у ёлгонни янада бўрттириб, ошириб юборади ва натижада сирни очиб қўяди. Борди-ю, унинг сўзларида яширишга уринаётган ҳақиқат оҳангини пайқаб қолсанг, ўзингни унга ишонмаётгандек кўрсат, шунда у ҳақиқатнинг қолган қисмини ҳам тўлқинланиб айтиб юборади (Шопенгауэр).

— Рад этишни бил. Аммо ҳеч қачон кескин рад жавобини берма. Бу садоқат (яқинлик) ришталарини кесмоқ билан баробар. Озгина умид қилишга имкон қолдир. Бу умид раддиянгни аламини камайтиради. Илтифот — кемтик мурувватнинг, яхши сўз — бажарилмай қолган ишни ўрнини тўлдиради. Баъзиларга эса қатъий рад этишдан тортинма (Балтасар Грасиан).

Чап бермоқни ўрган. Мушкул вазиятда йўл топа билиш, ақлли кишиларнинг ишидир. Улар кези келганда ўринли ва ажойиб бир ҳазил билан ҳар қандай қийин ва ноқулай вазиятдан чиқиб кета оладилар. Бир табассум билан мақсадга етиб, аёвсиз баҳсдан омон қоладилар. Баъзан эса, ўзини тушунмаганликка ёки анқовликка солиш ҳам қўл келиб қолади (Балтасар Грасиан).

— Ғанимнинг (душманларингни) диққатини чалғитишга урин. Ҳаракатингни мунтазам ўзгартириб тур. Зеро тўғри учиб бораётган қушни уриб тушириш, айланма ҳаракат қилиб, чарҳ ураётган қушни нишонга олишдан осонроқдир. Бирхиллик — сирингни очади, режангни фош этади (Балтасар Грасиан).

— Муносиб равишда чекина билиш, мардонавор ҳужум қилиш каби муҳимдир. Мақсадинга эришганингдан сўнг, ўзингни тўхтата бил. Ҳар доим омад устига омад келавериши шубҳалидир. Омаднинг кетидан бетиним қувиш оқибатида аввал эришган ҳамма нарсангни бой бериб қўйишинг ҳеч гап эмас. Баъзан шундай бўладикки, омад сенга қисқа фурсатли, аммо буюк марҳамагн кўрсатади. Бундан фойдаланиб қол. Бахти чонган одамни доим ел-

касида кўтариб юриш, бир кун келиб «омаднинг» ҳам жонига тегиб қолади.

Германия империясининг биринчи рейхсканцлери (1871-1890) княз Бисмарк, мамлакат энг юқори чўққига кўтарилиб, қудратли давлатга айлангандан кейин, бошқа давлатлар билан сулҳ тузишга киришиш кераклигини айтган. Чунки бунда, қудратли давлат бошқа заиф давлатларга ўзининг хоҳлаган талабларини қўйиш имконига эга бўлади. Бисмарк, тараққиёт ўзининг юқори чўққисига етганидан кейин пастга тушиш (таназзул) жараёни бошланишини яхши билган.

Яна шуни ҳам айтиб қўяйки, агар сен, ҳаётда ёзувчими, шоирми, олимми бўлсанг, ёки бирор ишда жасорат кўрсатиб қаҳрамон бўлган бўлсанг, Италиялик машҳур файласуф ва шоир Франческо Петрарка (1304-1374) нинг ионоод ҳақидаги қуйидаги фикрлари ҳақиқатан ҳам эътиборга моликлигини билиб қўй:

— Кимнинг асари ёки жасорати кўзи очиқлигида юзага чиқибди? Инсон асосан ўлимидан кейин шухрат қозонади.

Сен аввал бир разм солгин-а, ҳамманинг оғзига тушган, мақталган асарлар кимга тегишли? Бундай асарларнинг муаллифлари алақачон бу дунёдан ўтиб кетишган.

Сен асарларингни мақташларини истайсанми? Дарҳол дунёни тарк эт! Зеро инсоннинг ўлимидан кейин унга, унинг асарларига одамларда мойиллик уйғонади. Умрнинг тамом бўлиши шухратнинг бошланишидир. Борди-ю, инсон кўзи очиқлигида шухрат қозонса, билгилки, бу ерда қандайдир гайриоддийлик бор. Яна айтаманки, токи бу дунёда сени танигувчи бир одам қолса ҳам ўз мақсадинга (шухратга) тўла эришолмайсан. Сени билгувчиларингни ҳаммаси қабрга кириб бўлганларидан кейин, уларнинг ўрнига ичиқоралик, кўролмаслик, ҳасад, нафрат ва адоватдан ҳоли бўлган одамлар келгандан кейингина адолатли ажрим бўлади, ижодинга муносиб адолатли баҳо берилади. Унгача майли устимиздан хоҳлаганларича ҳукм чиқараверсинлар.

Бунинг сабабини биласанми? Чунки ҳасад ва-кўролмаслик иллати, инсоннинг жисми билан яшайди ва у билан бирга ўлади.

Ушбу китобни тугаллаш арафасида Аллоҳ бизга *туҳфа* этган, ўткинчи умр, қазойи муаллақ, охират, бахт-саодат ва инсоннинг ўзлигини англаши ва кадрлаши ҳақида мухлис-лар билан савол-жавоблар акс эттирилган, туркман шоири Махтумқули ва Дурди шоирнинг савол-жавобларига назира (татаббу) бўлган қуйидаги мураббалар билан якунлаймиз:

Ул недирки — кўринмасни билдилар ?

Ул недирки — қиёматга қўйдилар ?

Ул недирки — талашдилар етдилар ?

Фозил бўлсанг, бундан бизни огоҳ эт !

У Раҳмондир, кўринмас-у — билдилар.

У Аъмолдир, қиёматга қўйдилар.

У Ҳақиқатдир, талашдилар етдилар.

Биздан салом, ҳамдўмларим, шайдоларим.

„

У неки — кўринмас-у бўлинар ?

У неки — емадилар тўйдилар ?

У неки — изладилар топдилар ?

Комил бўлсанг, шундан бизга хабар бер !

У Меҳрдир, кўринмас-у бўлинар.

У Дийдордир, емадилар тўйдилар.

У Иймондир, изладилар топдилар.

Сизга салом, «Фидоий»дан, шайдоларим.

*Ул надир — гуноҳ сари етаклар ?
Ул надир — етиш учун қуварлар ?
Ул надир — саодатга йўл бошлар ?
Олим бўлсанг, буни бизга сўзлаб бер !*

*У Иблисдир, гуноҳ сари етаклар.
У Бахтдир, етиш учун қуварлар.
У Билимдир, саодатга йўл бошлар.
Биздан салом, мухлисларим, шайдоларим.*

*У нимадир — ўзи бору жисми йўқ ?
У нимадир — ўхшаши йўқ тенги йўқ ?
У нимадир — кимга бору, кимга йўқ ?
Доно бўлсанг, буни бизга хабар қил !*

*

*У Рухдирки, ўзи бору жисми йўқ.
У Ўзингсан, ўхшашинг йўқ, тенгинг йўқ.
У Оламдир, борга бору, йўққа йўқ.
Сизга салом, «Фидойи»дан, шайдоларим.*

Буни:

*Тухфа этдим сенга, эй ўзбек эли!
Ўқиганнинг очилсин қулфи дили,
Ушбу «Саодатга элтувчи билим»,
Битилди XX аср — сўнги йили.*

Фард:

*Элим дардин даф этмакка хомийдурмен,
Нетайким мен шу боисдин Фидойидурмен.*

2004 йил сентябр ойида Наманган вилояти, Косонсой туманидаги «Косонсой фахрийлар сўхатгоҳида Андижоннинг Асака шаҳридан келган ва мен билан бирга бир хонада 16 кун истиқомат қилган «Ёлқин» тахаллуси билан қалам тебратиб келаётган, саксон бахорни қаршилаб олаётган, ажойиб нуруний инсон, истеъдодли шоир Ҳурибой ота Мирзакарим ўғли бир ғазал юборибдилар ва ўша хушвақт ўтган дамлардан эсдалик бўлиб қолсин деб, уни ушбу китобга битиб қўйишимни сўрабдилар:

Хатосин кўрмадим

*Аҳли ижод ичра мундек мубталосин кўрмадим,
Бошида ижод ўйин тутган даҳосин кўрмадим.*

*Дайр пири бўлгудекким, жам айлабдир китоб,
Уйқу оромин қўйинг, меҳнат қазосин кўрмадим.*

*Лаҳзага ул сиедирибдур неча минг-минг йилниким,
Ҳаққиға тарихдин ўзмоқ муддаосин кўрмадим.*

*Аҳди комиллик экандур, минг китобдин дарс олиб,
Йўл саодатга қуриб, билмин адосин кўрмадим.*

*Фарзи Аллоҳ деб ҳаёти тарзигабермиш мақом,
Иқтидоринда камомат ё хатосин кўрмадим.*

*Дарди кўп одамда бўлг-ай доеи ҳасратдин нишон,
Оллоҳ - Оллоҳ, бу кишида дард нидосин кўрмадим.*

*Илк бор бу инсонни бир кўргач ёзиб-мен, Ёлқино,
Йўц гумон, исмин қўшиб, эл норизосин кўрмадим.*

Мухтарам Ҳурибой акамга Аллоҳдан Мусо алайҳиссалом ёшини беришни тилаб қоламан.

Мухтарам суҳбатдош !

Ушбу китоб инсонларнинг иймон-этиқодларини янада мустаҳкам ва барқарор бўлишига сабабчи бўлса, тўғри йўлга — ҳидоятга бошласа, орзуйимга етган бўлур эдим.

*Мақсадингни Ўзи қилсин ҳосил,
Иноят-ла қилсин васлига восил !*

Илоҳа омийн, ё Раббил оламийн !

^Фекййй

«Абдулҳай Абдурахмон ўели «Фидоий».

«Ла ҳавла ва ла қуввата илла биллаҳил алийул ғазийм».

Бешинчи қисм тугади.

Энди эътиборингизга ҳаётингизда асқотиб қолиши мумкин бўлган баъзи бир қўшимча маълумотларни ҳавола этамиз.

Қўшимча маълумотлар

Хурматли суҳбатдош!

Хаётда билиб қўйишингиз лозим бўлган айрим маълумотларни эътиборингизга ҳавола этамизки, уларнинг баъзиларини билсангиз, баъзиларидан беҳабар бўлишингиз мумкин. Бинобарин бу ҳақда ҳазрат Алишер Навоий бобомиз: *«Билмагани сўраб ўрганган олим, орланиб сўрамаган ўзига золим»*, деганлар. Билимнинг ортиқчаси бўлмайди, улар ҳаётингизда асқотиб қолар, деган ниятда бу маълумотларни китобимизга қўшимча қилдик.

Да р, йил ҳисоблари ва уларнинг келиб чиқиш тарихи, кам ишлатиладиган, лекин адабиётларда учрайдиган ноёб атама ва сўзларнинг маънолари, изоҳлари, айрим мамлакатлар, ўлкалар, шаҳарлар, халқлар, элатлар, хусусан, ўзбекларнинг келиб чиқиши ва улар қадимда қандай қавмлардан ташкил топганликлари, баъзи уй ҳайвонларининг аталиши, қадимги масофа, узунлик, оғирлик ўлчовлари, халқ табобати билан шуғулланмокчи бўлганлар учун дори-дармонлар ва уларнинг қадимги ўлчов бирликлари ва ҳоказоларни қўшимча маълумот сифатида эътиборингизга ҳавола этамиз.

Булардан ташқари яна кўплаб билимга чанқоқ ўқувчиларимиз қизиққан, XIX - XX асрларда вужудга келган, инсон билан коинот масаласини яхлит бир тарзда ўрганувчи «Фазобиология» фанининг энг муҳим асосларидан бири, сирли, ғаройиб, аммо мураккаб фан бўлмиш илми нужум (астрология) ҳақидаги билимни ҳам қўшимча маълумот сифатида такдим этдик.

Давр, йил ҳисоблари

Э р а

Э р а, **милод** сўзлари давр ҳисобларининг номлари бўлиб, эра — лотинча «аега» «айрим сон», «бошланғич рақам», милод эса арабча «туғилиш», «янги» деган маъноларни беради.

Эра 2 хил маънога эга.

1. Бирор йил ҳисоби бошланган пайт ва шундай йил ҳисобининг ўзи.

2. Давр, яъни қандайдир тарихий ёки ижтимоий хусусиятлари билан бир-биридан фарқ қиладиган катта давр. Масалан: Космик эра, Астрономик эра, Геологик эра, мусулмонлар эраси, ҳозирги христианлар эраси ва ҳоказолар.

Геологик эра — ер тарихида ер ва тоғ жинслари, ўсимликларининг пайдо бўлиши билан боғлиқ бўлган, бир неча юз миллион йилларни ўз ичига олган муддат, даврни билдиради. Масалан, Палеозой, Мезозой, Кайнозой эралари.

Эра ҳақиқатан юз берган бирор катта воқеа, ходисадан бошланган. Масалан, қадимги юнонларда йил ҳисоби муқаддас Олимп тоғи ёнбағирларида биринчи Олимпиада ўйинлари бошланган пайтдан, яъни эрамиздан олдинги 776 йилдан то эрамиздан олдинги 394 йилгача бўлган.

Лотинларда ака-ука Ромул ва Ромларнинг эрамиздан олдинги 753 йилда Рим (Ром) шаҳрига асос солган пайтдан, мусулмонларда пайғамбар Мухаммад алайҳиссаломнинг эрамизнинг 622 йили Маккадан Мадинага ҳижрат қилган (кўчиб ўтган) пайтдан, ҳозирги янги эра эса, Ийсо пайғамбар туғилган кундан бошланган деб қабул қилинган. «Эрамиздан ёки милоддан олдинги фалон йилда» деганда Ийсо пайғамбар туғилгак 1 йилдан олдинги даврлар тушунилади. Ийсо пайғамбар туғилган 1 йилдан кейинги йиллар ҳозирги давр деб тушунилади ва айтилади. Масалан, Мусо пайғамбар эрамиздан (милоддан) олдин 1546 йилда вафот этган. Демак, у зотнинг вафотларига ҳозир 3550 йил булган (1546+2004).

Милод (арабча — «туғилиш», «янги») — янги бизнинг эра дегани. Ҳозирги амалда бўлган милодий йил — янги эра, Ийсо пайғамбар таваллуди кунидан бошланган. Ҳозирги 2004 йил Ийсо пайғамбар туғилган кунга 2004 йил бўлганлигини билдиради.

Бу йил ҳисоби Россия императори Пётр I нинг фармонида кўра, 1700 йил 1 январдан бошлаб жорий этилган.

Ўрта ва Марказий Осиёда милодий йил ҳисоби бироқ кейинроқ — XIX асрнинг иккин-

чи ярмидан бошлаб қўллана бошланган. Бунгача юртимизда — сўғдий, хоразмий, сурёний, мучал, хижрий йил ҳисоблари амалда бўлган. «Хоразм эраси»нинг боши милодий 1-аср ўрталарига тўғри келади. Бу йил ҳисоби VIII асрга қадар амал қилган.

«Эра» атамаси бутун жаҳон мамлакатларида ишлатилади. Шарқ давлатларида эса бу икки — «милодий», «эра» атамалари бирдек қўлланилаверади.

Астрология ва аетрологик эра

Илми нужум астрологиянинг шарқча атамаси бўлиб, у инсоннинг қайси юлдуз остида туғилганига қараб, унинг тақдирини, қандай ишни қачон қилиш ёки қилмасликни, хайр-ли-хайрсиз кунлар ва ҳоказолар ҳақида хабар беради.

Илми нужумни инсон ҳолатининг мароми (ритми) билан коинотнинг ўзаро алоқасини ўрганувчи ҳамда инсон ички ҳолати билан табиатнинг ташқи маромлари ва жамиятнинг ўзаро уйғунлиги қонунларини аниқловчи фандир, деб таърифлаш мумкин. Илми нужумни ўрганишдан асосий мақсад, образли қилиб айтсак, «йиқиладиган жойга похол тўшаб қўйиш»дир.

Илми нужум ўз навбатида Ғарб зоичанома — толеънома (гороскоп)лари ва Шарқ мучалига таянади.

Аетрологик (нужумий) эра ҳақида сўз юритишдан олдин, астрономия ва астрология (фалакиёт ва илми нужум) фанларининг бир-биридан фарқини изоҳлаб ўтишга ва шу мавзуга тегишли бўлган баъзи бир маълумотларни келтириб ўтишга тўғри келади.

Астрономия (юнонча — осмон) — коинот жисмларини — Куёш, Ой, галактика, юлдузлар ва сайёраларнинг тузилиши, ҳаракати, тараққиёти, уларнинг тизимларини текширувчи, қисқаси бутун коинот ҳақидаги фандир.

Астрономия инсониятнинг амалий эҳтиёжлари, яъни мавсумий ҳодисаларни олдиндан айтиш, вақт ҳисоби, Ер сиртидаги нарсалар ўрнини аниқлаш ва бошқа эҳтиёжлари натижасида вужудга келган қадимги фан.

Астрономия — сферик ва амалий астрономия, астрофизика, осмон механикаси, юлдузлар ва галактикалар астрономияси, космогония, космология каби бўлимларга бўлинади. Фалакиёт — астрономия атамасининг Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган номидир.

Астрология (юнонча — мунажжимлик) — мунажжимлик ҳақидаги таълимот, «илми нужум». Осмон ёриткичларининг ҳолатига, ўрнига, вазиятига қараб тарихий воқеалар, инсонлар ва халқларнинг тақдирларини ва келажакни башорат этиш, фол очиш ҳақидаги илм; шарқ мамлакатларида «Илми нужум», яъни мунажжимлик илми деб аталади.

Бу илм билан шуғулланувчилар мунажжим, раммол деб аталганлар. Қадимги замонларда илми нужум билан қохинлар, сарой мунажжимлари, сеҳргарлар фаол шуғулланиб келганлар.

Ўтмишнинг буюк мутафаккирлари — Плиний, Плутарх, Ксенофан, Гиппарх, Посидон, Цицерон, Гиппократ, Коперник, Ибн Сино, Беруний, Улуғбек, пайғамбар Зардушт ва яна бошқа кўпдан-кўп машҳур олимлар, файласуфлар, мутафаккирлар буюк астролог—илми нужум соҳиби ҳам бўлганлар.

Ҳозирги пайтда Шарқ мамлакатларидан ташқари АҚШ, Италия, Франция, Германия, Англия, Япония, Бразилия ва ҳоказо давлатларнинг олийгоҳларида астрономия фани билан бирга астрология ҳам мустақил фан сифатида ўқитилмоқда.

Астрология осмондаги сабабларнинг Ердаги натижалари таъсирини ўрганувчи илм бўлиб, унинг тарихи жуда қадим замонларга бориб тақалади.

Бу иш билан биринчи бўлиб эрамыздан 4000 йиллар олдин шумерликлар шуғуллана бошлаганлар. Улардан кейин бу таълимот билан халдейлар, мисрликлар, бобилликлар шуғулланганлар. Улардан юнонлар ва римликларга ўтган.

Халдейлар осмондаги Куёш, Ой, юлдузлар ва сайёраларни кузатиш учун пирамидаси-мон пиллапо्याли улкан иншоот — миноралар қурганлар ва астрологияни маромига етказиб ўрганганлар. Уларнинг бу борадаги ҳисоб-китоблари жуда аниқ ва пухта бўлган. 12 қисмдан иборат бўлган 360 градусли бурж (зодиак) кейинчалик Хитой, Ҳиндистон ва Шарқ мамлакатларидан тортиб то Европа мамлакатларигача етиб борган.

И з о х: *Энг қадимги қабилалар гуруҳи' уюшмаси бўлган шумерлар (шумерший-лар) Жанубий Месопотамия, яъни ҳозирги Ироқнинг жанубий қисмига эрамиздан 5 минг йиллар олдин кўчиб келиб яшаб қолганлар.* —

Дастлаб Жанубий Арабистонда яшаган сомий қабилалардан бири бўлган халдей-лар эса, Месопотамия (ал-Жазира)нинг жанубий қисми, Дажла (Тигр) ва Фирот дарёлари орасида жойлашган Бобил (Вавилония)ни эрамиздан олдинги VII асрда босиб олганлар ва уларнинг кўпчилигишу ерларда яшаб, ўрнашиб қолиб кетганлар.

Халдейлар осмон жисмлари айниқса Куёш, Ой ва бошқа сайёраларнинг циклик айлан-ма ҳаракатлари Ердаги организмлар, воқеа-ҳодисалар ва шарт-шароитларга таъсир қили-шини чуқур ўрганганлар ва «*Юқорида (осмонда) қандай бўлса, пастда (Ерда) ҳам шундай*», — деган тамойилда турганлар.

Астрология бир неча йўналишдан иборат:

— *натал астрология* киши туғилганда Куёш, Ой ва сайёраларнинг жойлашган ҳола-ти билан одам шахси ва тақдирининг бир-бирига боғлиқлигини ўрганади;

— *астрометеорология* иқлим ўзгаришлари, вулканларнинг отилиши, ер кимираши ва шу каби офатларни башорат этиш билан шуғулланади;

— *хорар астрология* махсус қўйилган масалалар ва саволларга юлдузлар жадвали (гороскоп) орқали жавоб беради;

— *тиббийт астрологияси* касалларга ташхис қўйиш ва даволаш ишлари билан шу-ғулланади;

— *танлаш, сайлаш (электив) астрологияси* бирор ишни, фаолиятни бошлаш учун қулай фурсатни танлаш ва аниқлаш каби ишлар билан шуғулланади;

— *космобиология* — махлуқот дунёсининг биологик ритмларини космик айланиш цикллари билан бир-бирига боғлаб тушунтирувчи фаннинг янги соҳаси.

Буржлар (зодиак) ҳақидаги ғоя астрономиянинг деярли барча турларига тааллуқлидир.

Юлдузлар осмонида Куёш, Ой ва сайёралар тор йўл (полоса)ни эгаллаб юлдузлар туркуми — буржни ҳосил қиладилар. Бу осмон айланаси (эклиптика) 30 градусдан иборат бўлган 12 қисмга бўлинади ($30^{\circ} \times 12 = 360^{\circ}$). Ҳар бир қисм, буржнинг «юлдуз белгиси»ни билдиради (Ҳамал, Савр, Жавзо, Саратон, Асад, Сунбула, Мезон, Ақраб, Қавс, Жадй, Далв, Хут).

Улар тўрт даража (категория)га бўлинадилар — олов, ер, ҳаво ва сув.

Бурждардан — Ҳамал, Асад ва Қавс — олов белгиси; Савр, Сунбула ва Жадй — ер белгиси; Жавзо, Мезон ва Далв — ҳаво белгиси; Саратон, Ақраб ва Хут — сув белгиси ҳисобланади.

Галактика (юнонча) «галактикос» сўзидан олинган бўлиб, «сутли», «сутсимон» деган маънони беради. Чунки юнонлар галактикани ерга тўкилган сутга ўхшатганлар. Астроно-мияда Куёшни ва яна тахминан 200 миллиарддан ортиқ юлдузни ўз ичига олган юлдузлар тизими бўлиб, юлдузлар осмонини кесиб ўтувчи хира нур, шуъла сочиб турувчи «йўл» (полоса) сифатида кўринади. Шундай қилиб, галактика юлдузларнинг улкан гравитацион тизимидир.

Галактиканинг ўзбек тилидаги номи фанда «Сомон йўли» деб қабул қилинган. Чунки қадимдан юлдузлар маълум «текислик»ка — галактика экваторига нисбатан зич жойлашиб олганлиги кузатилган бўлиб, ота-боболаримиз уни арава кетидан тўкилиб борган сомондан ҳосил бўлган йўлга ўхшатганлар.

Г а л а к т и к й и л — Куёш ва унга яқин юлдузларнинг биргаликда Галактика ўзаги атрофида тўла бир марта айланиб чиқадиغان вақти, тахминан 230 млн. йилга тенг.

Метагалактика — коинотнинг ҳозирги замонда астрономик усуллар билан текшириш мумкин бўлган қисми. Унда бир неча миллиардлаб галактикалар бор.

Ёруғлик йили — юлдузлараро масофа бирлиги бўлиб, ёруғлик нурининг бир йилда ўтадиган йўлига, яъни $9,46 \times 10^{12}$ км. га тенг.

Ёруғлик тезлиги секундига 300 минг км, аниқроғи 299 792 458 метрга тенг.

Энди астрология тушунчасининг шархига ўтсак.

Бизга маълумки, Ер шарининг тўлиқ айланаси 360 градусдан иборат. Ер шарининг бирон бир градусида турган нукта ҳар йили 5 градусдан силжиб, 72 йилда Ерни бир марта тўлиқ айланиб чиқади ва 360 градус ҳосил қилиб яна аввалги жойига қайтиб келади ($5^\circ \times 72 = 360^\circ$).

Бирон бир воқеа содир бўлган вақт бошланғич вақт саноғининг илоҳий лаҳзаси ва Ер юзидаги маълум бир алоҳида муҳим илоҳий бошланғич географик нуктадан узоқлик масофаси билан белгиланган; бунда оддий формуладан фойдаланилган, яъни:

— тарихий воқеа-ҳодиса вақтини белгилаш учун, вақт саноғининг бошланиш илоҳий лаҳзасига тарихий воқеа-ҳодиса рўй берган жой — илоҳий «нол нукта»дан неча градус кенгликка узоқлашган бўлса, шунча маротаба 72 йилдан қўшиб бориш керак. Яъни агар «нукта» тўла 360 градус (1 айлана даври, цикли) узоқлашган бўлса, унда 25920 «Улуғ йил» даври ўтган бўлади ($360 \times 72 = 25920$).

Қадимги мисрликларнинг олиб борган астрономик тадқиқотлари ўта кичик оғишларни ҳам аниқлашга ёрдам беради, чунки амалдаги ҳаётий эҳтиёжлар уларни аниқ ҳисобга олинишини тақозо қилар эди.

Кохинлар, раммоллар ва роҳиблар ушбу 25920 йилни, юқорида айтганимиздек, «Буюк йил» дея номлаганлар. Улар бу Буюк — 25920 йилни ойларга ўхшаш 12 га бўлганлар. Бундай ҳар бир «ой»га буржий юлдуз туркумларидан бирининг (зодиак) номини берганлар ва уларни *астрологик (мунажжимлик) эралар* деб атай бошлаганлар. Яъни ҳар бир астрологик эра 25920: 12 = 2160 йилга тенг.

Астрологик эра — баҳорги тенгкунлик нуктасининг буржлар (зодиак) айланаси бўйлаб силжиши, яъни прецессия ҳодисасидир. Буржлар айланаси 12 буржнинг биринчиси — Ҳамалдан — баҳорги тенгкунликдан бошланади. Прецессия 25920 йил давом этади, яъни бу даврда тенгкунлик нуктаси зодиак бўйлаб тўла айланиб чиқади.

Ўн икки буржнинг номлари:

1. Ҳамал	-	Қўй (Овен) 21 мартдан 20 апрелгача
2. Савр	-	Сигир (Телец) 21 апрелдан 21 майгача
3. Жавзо	-	Эгизаклар (Близнец) 22 майдан 21 июнгача
4. Саратон	-	Қисқичбақа (Рак) 22 июндан 22 июлгача
5. Асад	-	Арслон (Лев) 23 июлдан 22 августгача
6. Сунбула	-	Бошоқ (Дева) 23 августдан 22 сентябргача
7. Мезон	-	Тарози (Веси) 23 сентябрдан 22 октябргача
8. Акраб	-	Чаён (Скорпион) 23 октябрдан 21 ноябргача
9. Қавс	-	Ёй, камон (Стрелец) 22 ноябрдан 21 декабргача
10. Жадй	-	Тоғ эчкиси (Козерог) 22 декабрдан 20 январгача
11. Далв	-	Қовға, челақ (Водолей) 21 январдан 19 февралгача
12. Ҳут	-	Балиқ (Рнба) 20 февралдан 20 мартгача амал қилади.

Қадимги Миср кохинларининг кузатувлари шуни кўрсатадики, астрологик эра Ийсо пайғамбар туғилган йилдан олдинги 9060-йилдан, яъни «Асад» (Арслон) эраси тугагандан кейин бошланади. Ҳар бир астрологик эра даври 2160 йилдан иборат.

Бизнинг ҳозир яшаётган «Қовға» (Челақ, пақир) астрономик эрамиз Ийсо пайғамбар туғилганидан 1740 йил ўтгандан, яъни «Ҳут» (Балиқ) эраси тугагандан кейин бошланган ва бу эра 2160 йил, яъни 3900 йилгача давом этади. Сўнгра шу 3900 йилдан бошлаб «Жадй» (Ўғлок, тоғ эчкиси) эраси кириб келади ва у 6060 ($3900 + 2160$) йилгача давом этади.

Шу тартибда (пастдаги жадвалга қаранг) 6060—8220 йиллар — «Қавс», 8220—10380 йиллар «Акраб», 10380—12540 йиллар «Мезон», 12540—14700 йиллар «Сунбула», 14700—16860 йиллар «Асад» эраси даври бўлади ва навбатма-навбат шу тартибда давом этиб кетаверади.

«Улуғ йил» (25920 йил) қуйидаги 12 бурждан иборат бўлган 12 **астрологик эра** даврларидан ташкил топган:

Астрологик эра даврлари

Эранинг бошланиши	Эранинг тугаш йили	Эраларнинг буржий (Зодиак) номлари	
		Арабча-ўзбекча	Русча
Олдинги йил :			
Эр. аввалги 11 220 йил	Эр. аввалги 9 060 йил	"Асад" - Арслон	Лев
Янги йил :			
Эр. аввалги 9 060 йил	Эр. аввалги 6 900 йил	"Саратон" - Қискичб.	Рак
Эр. аввалги 6 900 йил	Эр. аввалги 4 740 йил	"Жавзо" - Эгизак	Близнецъ:
Эр. аввалги 4 740 йил	Эр. аввалги 2 580 йил	"Савр" - Сигир	Телец
Эр. аввалги 2 580 йил	Эр. аввалги 420 йил	"Ҳамал" - Қўй	Овенъ
Эр. аввалги 420 йил	Эрамизнинг 1 740 йили	"Ҳут" - Балик	Риба
Эрамизнинг 1 740 йили	Эрамизнинг 3 900 йили	"Далв" - Ковға	Водолек,
Эрамизнинг 3 900 йили	Эрамизнинг 6 060 йили	"Жадй" - Тоғ эчкиси	Козерог
Эрамизнинг 6 060 йили	Эрамизнинг 8 220 йили	"Қавс" - Ёй	Стрелец
Эрамизнинг 8 220 йили	Эрамизнинг 10 380 йили	"Акраб" - Чаён	Скорпион
Эрамизнинг 10 380 йили	Эрамизнинг 12 540 йили	"Мезон" - Тарози	Весн
Эрамизнинг 12 540 йили	Эрамизнинг 14 700 йили	"Сунбула" - Бошок	Дева
Эрамизнинг 14 700 йили	Эрамизнинг 16 860 йили	"Асад" - Арслон	Лев

Шундай қилиб, бир прецессия даври 25920 «Улуғ йил» ни (2160 йил х 12 бурж) ташкил этади, яъни ҳар бир бурж 25920 йилдан кейин яна қайтарилади...

Бу юлдуз туркумлари Қуёш йўли — буржини вужудга келтиради. Бурж (юлдузлар туркуми — зодиак) астрономия фанида, ундан ҳам кўпроқ астрологияда муҳим ўрин тутди, зеро фалакда Қуёшнинг эклэктика деб номланган йиллик босиб ўтадиган йўли буржли (зодиакал) юлдуз туркумлари чизиғининг ичида ётади. Ой ва сайёраларнинг юлдузли осмон траекторияси ҳам бурж (зодиак) бўйича ўтади.

Шу тарзда Миср маданияти цикли равишда такрорланувчи 25920 : 12 - 2160 йил вақт кесигига эга бўлган катта ҳажмдаги вақт даврининг мавжудлиги ҳақидаги тасаввурлар билан бойида. Бошқа халқлар тасаввур ҳам қила олмаган узоқ давом этувчи вақт босқичларининг мавжудлигини англашнинг ўзи бўлмайди. Шундай қилиб, мисрликлар ўтмиш, ҳозирги замон ва келажакни ёрқин бурж бўёқлари билан безадилар.

Кохинлар томонидан қабул қилинган 2160 йиллик вақт оралиқларини тенглаштириш тизимига мувофиқ астрологик эра даврлари, буржлар кетма-кетлигига тескари тартибда келади, чунончи: Қискичбака, Эгизаклар, Сигир, Қўй, Балик, Ковға, Тоғ эчкиси, Ёй, Чаён, Тарози, Бошок, Арслон.

Кохинлар кетма-кет келувчи бу эраларнинг тавсифи ҳақида, бирор-бир юлдуз туркуми буржи остида туғилган инсон ҳақида сўзлаб берувчи мунажжим сингари, оддий ва раво қилиб сўзлаб бера олганлар.

Вақтни тенг (бир хил)лаштиришнинг энг қадимий тизимини қабул қилган кохин ва мунажжимлар нуқтаи назарича, самовий жисмларнинг кўкда қандай жойлашганликлари-га қараб юз берадиган ўта муҳим ўзгаришлар билан боғлиқ бўлган эралар алмашинуви инсонларга, уларнинг дунёқараши, хис-туйғуси ва тарих ғилдирагининг айланишига таъсир қилади. Яқин ўтган астрологик эраларга уйғун, мос келадиган тарихий даврлар бизга яхши маълум. Мисол қилиб, шулардан бир нечтасини келтирамиз.

Эгизаклар эраси — инсониятнинг дехқончилик ва металлни илк бор қайта ишлаш давридан бошлаб, илк шаҳарларнинг барпо этилиши, ёзувнинг пайдо бўлиши ва дастлабки давлатларнинг вужудга келишигача бўлган давр мобайнида босиб ўтган мураккаб йўлининг тарихий давридир.

Сигир эраси — бу тарихнинг илк саҳифалари ёзила бошлаган, қоғозга туширилган энг қадимги тамаддунлар, мажусийлик даври.

Қўй — дастлабки империялар вужудга келган йиллар эраси.

Балиқ астродогик эра даври — дуне динларини сайёрамизнинг кенг маконларида тантана қилган эрасидир.

Қовға астрологик эраси прогрессив ахамиятга эга бўлиб, инсоният доимо доноликка интилган ва билимни ҳар нарсадан афзал қўрган, дейишади мунажжимлар. Халқлар ўзларининг барча муҳим хусусиятлари ва бошқалардан алоҳида ажратиб турувчи тарафларини сифатли, янги фундаментал дунёқарашлар тизими қўринишида, умуминсоний шаклда ўзларини жамиятда тутган ўринларини белгилаб берувчи барча нарсаларни «биллурлаштириш», яъни муайян шаклга келтиришга эҳтиёж туйганлар.

Сайёраларнинг юзаси мунажжимлар томонидан ҳудудларга бўлиб ташланган ва уларга мувофиқ қилиб юлдуз туркуми буржлари қўйиб чиқилган. Бунга ҳам бир нечта мисол келтирсак.

Қисқичбақа ўз таъсирини Австралия ва Африкага таркатади.

Эгизаклар ҳудуди эса Арманистон, Белгия, Шимолий Америка ва Мисрда.

Сигир буржи ерлари — Ироқ, Эрон, Афғонистонда.

Қўй буржий юлдуз туркуми ўз таъсирини Англия, Германия, Дания, Шимолий Африка ва Кичик Осиёга кенг ёяди.

Балиқ буржи ерлари — Кичик Осиё ва Италияда.

Қовға буржи ерлари — Россия, Канада ва Дания ҳисобланади ва ҳоказолар.

25920 йил давом этадиган «Буюк йил» — бу юлдузлар осмони, юлдузлар туркумининг 360 градусга аниқ ва тўла айланишидир. Бинобарин, 1 градусга бурилиш — $25920:360=72$ йил давом этади (яъни бир градус = 72 йил). 1440 йилда осмон гумбази — фалак, 20 градусга бурилади ва бу нарса фалакни тўла айланишининг 360 градусдан ўн саккиздан бирига тўғри келади. Буюк йилнинг 18 қисмга бўлиниши ($25920:18 = 1440$) Американинг Колумбдан олдинги майя халқи тақвими (календар)га тўғри келади. Майя тақвими ҳар бири 20 кундан иборат бўлган 18 ойдан ташкил топган ($18 \times 20 = 360$). Йил охирида, худди мисрликларда бўлганидек, унга 5 кун қўшиш билан тузатиш киритилган.

Юлдузлар осмонининг бир градус яъни 72 йилга бурилиши — алоҳида муҳим вақт бўлаги бўлиб, у тарихий тараққиёт тенденциясида ўзини намоён этади. Масалан, 1990-йилларнинг бошларида, яъни СССР тарқалиб кетишидан кейинги янги тарихий босқич олимлари, ўзларининг чиқишларида жуда кўп маротаба Совет Иттифоқининг ҳалокатга учрашини исботлаш учун қуйидаги далилларни келтириб ўтганлар:

а) Россия учун 1881 йил 1 (13) март — император Александр II нинг ўлдирилиш куни ва Александр III нинг тахтга ўтириши ва 1953 йил 5 март — Совет Иттифоқи раҳбари И.В.Сталиннинг ўлган куни орасидаги 72 йил фарк, туб ўзгаришлар — қайта қуришлар даври бўлиб қолди. Шуни фараз қилиш мумкинки, 2025 йилнинг мартага келиб ($1953 + 72 = 2025$) И.В.Сталиннинг ўлиmidан сўнг бўлган кўнгилсиз воқеалар цикли нихоясига етади:

б) агар 1917 йил ноябрига 72 йилни қўшадиган бўлсак, 1989-йилнинг ноябр оyi келиб чиқади; Октябрь инқилоби натижасида вужудга келиб шаклланган социалистик тизим 1989-йилда сиёсий ва иқтисодий бўҳрон (кризис)нинг энг сўнгги юқори нуктасига чикди. Бу нарса Германиянкнг Шарк. ва Ғарбини бўлиб турувчи Берлин деворининг йиқирилиши. Иқтисодий ўзаро ёрдам Кенгашининг тарқалиб кетиши, машъум Варшава Шартномасининг тугатилиши, умуман социалистик тизимнинг, собиқ СССРнинг тарқалиб кетиши ва Россиянинг сиёсий-иқтимоий трансформациялашувида яққол намоёк бўлди.

72 йил энг муҳим микёс (масштаб)лардан бири бўлиб, бу билан мисрлик қохинлар, роҳиблар муҳим воқеалар рўй берадиган вақтни ўлчаганлар.

Мисрликлар 72 сонига бефарк бўлмаганликларини қадимги Миср худоларидан бири бўлган Осирис, унинг ака-ука, опа-сингилларининг дунёга келиши ҳақидаги ажойиб асо-тирлар ҳам яққол кўрсатиб туради:

— «Олий бош худо — Ра ерни тарк этиб, осмону фалак ва Уликлар Салтанати бўйлаб Абадият кучоғида сузиб юришидан олдин, маъбуда Маат йил фасллари яратган. У йилни уч тенг қисмга бўлган ва уларга ном берган — «Қуюлиш фасли», «Униб чиқиш фасли» ва «Ҳосил фасли». Шундан кейин Маат уч фаслни тўрт ойдан қилиб бўлиб чиққан.

Ҳар бир ой ўттиз кеча-кундуздан иборат бўлиб, уларни кундузги ва тунги ёруғлик таратувчилар — Қуёш ва Ой ажратиб турган.

Шу йўсинда қуёш йили ой йилига тенг бўлган, унисиди ҳам, бунисиди ҳам 12 ой, 360 кундан иборат бўлган. Маат ушбу тартибот қўриқчилигини Ойга топшириб қўйган. Аммо думалоқ юзли лўппи, соддадил, бўшанг Ой ўзига ишониб топширилган бундай масъулиятли вазифанинг улдасидан чиқа олмаган.

Донишмандлик худоси Тот ҳеч қандай қийинчиликсиз уни айёрлик билан алдай олган ва белгиланган тартиботни ўзгартиришга муваффақ бўлган.

Ҳамма нарсаси коиноти худоси Ранинг осмон худоси Нут ўз гапларига кулоқ солмагани учун жаҳли чиқиб ғазабланишидан бошланган.

Ғазабдан ранги оқариб, кўзлари юмилиб кетган Ра муштларини туғиб, силтаниб шундай деб бақирган:

«Билиб қўй, эй итоатсиз маббуда, сени даҳшатли жазо кутмоқда! Шу кундан бошлаб сени ва абадий йилнинг бари 360 кунини лаънатлайман. Бу кунларнинг ҳеч бирида сен фарзанд туеа олмагайсан ва абадий фарзандсиз ўтурсан!»

Нут қўрққанидан «музлаб» кетади. У умидсизлик ва аламдан ўз қўлини ғажиб синдириб ташлайди ва худонинг оёқлари остига юз тубан йиқилади. Аммо кеч бўлган эди. Лаънат келтирилиб бўлинган эди. Коинот ва Қуёш худоси Ра ғазаб билан бошини силкиб қайрилади-да, унга қиё ҳам бокмай ундан узоқлашади....

Шундан кейин жала қуя бошлайди. Бу жала ғам-аламдан ёнаётган бағри доғ Нутнинг тинимсиз кўз ёшлари эди. Дунёда ҳамма нарсаси коиноти ва Қуёш худоси Ранинг иродасига бўйсундирилган. Буюк худо Ра йилнинг бутун 360 кунига лаънат ёғдирган. Бундан буён унга, яъни Нутга ва бошқа худоларга ҳам энди фарзанд қўриш йўқ. Бунинг ҳеч қандай иложи ҳам йўқ! Бу ҳолни сал бўлса-да ўзгартира оладиган бирор бир куч бу оламда йўқ! — дея бўзлаб нола қилар эди у.

Шу пайт Нут бирданига хотиржам, салгина пичингли, кинояли овозни эшитди: *«Ҳақиқатан ҳам бундай куч дунёда йўқ... Лекин маккорлик, айёрлик деган бошқа бир куч бор ! Билиб қўй: ақл — кучдан кўра анча каттароқ ва муҳимроқ нарсаси. Куч бефойда бўлган жойда ақл қутқаради. Яқинда ўзинг бунга амин бўласан»*, деди донишмандлик худоси Тот.

Нут бу каломга инонмади ва бошини қуйи солганича маъюс бўлиб, ғарбий тоғлар томон судралганича йўл олди.

Донишмандлик худоси айёр Тот бу орада вақт қўриқчиси Ой томон учиб кетди. Очиқ-қўнгил, соддадил лўппи Ой, меҳмон келганидан жуда хурсанд бўлиб кетди. Ой, соқов — гапирмас юлдузлар орасида бир ўзи ёлғиз зерикар эди. Худолардан бирининг Ойдан хабар олгани келиш ҳоллари эса жуда камдан-кам бўлар эди.

Ой унинг олдида тансиқ, лаззатли таомлар — хурмолар, узумлар, асалли иссиқ тандир нонлари, ёнғоқ ва пальма шароби тўла кўзача келтириб қўйди. Тот егуликлардан обдон еб қўриб, хушмуомалалик билан Ойни мактаб қўйди ва худолар дунёсидаги энг сўнгги янгиликлар ҳақида сўзлаб берди. Қисқаси, ёқимли узоқ суҳбатдан сўнг, Тот Ойга донолар ўйини — шатранж ўйнашни, шунингдек Ой тунлари осмонни ёритаётган ёруғликни ўйинга тикишни таклиф қилди.

«Албатта ҳамма ёруғликка эмас, бу кўплик қилади. Сенинг ихтиёрингда йилнинг 360 кунини бор. Ҳар бир кундан кичик-кичик қисмни ажратиб ол, сўнгра бу қисмларни ўйинга гаров тариқасида тик», дея таклиф қилди Тот.

— Мен бундай қила олмайман. Мен вақт қўриқчисиман ва ой йилидан бирор кунни ҳам беришга ҳаққим йўқ, — деб жавоб қилди Ой.

— Бутун кун керак эмас! Ҳар бир кундан бор йўеи бир неча дақиқаларни (минутларни) айир. Шундай қилсанг ҳеч нима бўлмайди, ҳеч нарсаси сезилмайди ҳам, — деб уни кўндиришга ҳаракат қилди. Умуман яна ўзинг биласан, — совуққина қилиб қўшиб қўйди Тот ва ўрнидан туриб ўзини худди кетаётгандек қилиб кўрсатди.

— Тўхта, шошма, — деди унга зерикиб ўлаётган Ой. — Майли шундай бўла қилсин. Ўйнаймиз.

— Аммо, билиб қўй, мен ҳар бир кундан жуда кичик бўлагини ажратиб оламан, яъни ҳар бир кундан етмиш иккидан бир бўлагини оламан. Мабодо ютқазсанг ҳам,

ҳеч ким буни сезмайди, яъни Ой суткасини қисқарганини ҳеч ким сезмайди. Агар сен ютсанг, сен ҳам мендек қиласан, — деди Тот. • ' • - .

Ой розилик бериб бошини силкитиб қўйди ва ўйинни бошладилар.

Соддадил Ой айёр ва муғомбир донишмандлик худоси устидан ғалаба қозонмоқчи бўлганини қаранг-а•! Тот ўйинда кетма-кет ғалаба қозонаверибди.

— *Ютган нарсангни ол, бунга сенинг ҳаққинг бор,* — дебди софдил ва адолатли Ой. Тот ютган вақтларини бир жойга жамлабди. Фақат шундагина соддадил Ой, 360 куннинг ҳар биридан бир неча минутнигина қисқартирганига қарамай, унинг ютқазгани жуда катта миқдорни ташкил этганини билиб қолибди. Худди биттадан томган томчи бутун кўзани тўлдиргани каби.

Тот ютиб олган дақиқаларини жамлаганда, бутун бошли 5 кеча-кундуз — 5 сутка ҳосил бўлибди !

Ой ўзининг нима қилиб қўйганини тушуниб, кўркувдан бошини ушлаб, инграб юборибди, аммо энди кеч бўлган эди.

Тот ўз ютуғини олиб, уни Куёш йилига қўшиб қўйибди. Ўшандан буён Ой йили 5 кунга қисқариб, унда 355 кун қолди. Куёш йили эса 5 кунга ортиб, 365 кун бўлиб қолди.

Аммо энг асосийси — Куёш йилининг ортикча бўлган 5 кунига худо Ранинг ўқиган лаънатининг ҳеч қандай таъсири ўтмас эди. Зеро Коинот соҳиби йилнинг барча кунларини лаънат остига қўйганда, унда кунлар сони 360 та эди-да.

Тўғри, Ра бу қолган янги 5 кунни ҳам қайтадан лаънатлаган бўлур эди, аммо донишмандлик худоси буни ҳам ҳисобга олиб қўйган эди. У Куёш йилига қўшиб қўйган 5 кунни Рага бағишлади. Чунки у ўзига бағишланган кунларни лаънатлай олиши мумкин эмаслигини биларди.

Донишмандлик худоси Тот нимани қандай кўзлаган ва режалаштирган бўлса, шундай бўлиб чиқди. Рўй берган ҳолатни билган Ранинг жажли чиқиб, ғазабланиб донишмандлик худосини ақл бовар қилмайдиган турли хил «курақда турмайдиган» ҳақоратлар билан роса дўк пўписа қилиб, депсиниб, ўдағайлаб сўка бошлади.

Аммо Тот тақдирга тан бергандек бошини қуйи солиб, Куёш худосига мунгли боқиб, янги кунларни унинг ўзига бағишлаганини айтганида, Ра бундай саҳийлик билан мардона қилинган қимматли ҳадядэн хурсанд бўлиб, талтайиб, ийиб кетиб унинг бу ишини кечирди. Шундай қилиб йилнинг охирида, ўша беш кунда, яъни лаънат юкмаган ўша 5 кун ичида Нут фарзандли бўлди, ундан кўпдан-кўп фарзандлар туғилдилар. Унинг биринчи фарзанди Осирис дунёга келди.

Чақалоқ тугила солиб чунонам чинқириб юбордики, ер ларзага келиб осмонда чақмоқлар чақиб улкан бир ёруғ-лик пайдо бўлиб, оламга буюк худонинг дунёга келганлиги ҳақида хабар берди. Ундан кейинги 4 кун ичида унинг ука ва сингиллари — Миср худолари дунёга келдилар, дейилади асотирларда.

Кохинлар ўзларининг асотир ва афсоналари орқали кадимги кохинларнинг Ер юзидаги миссиялари (вазифалари) нимадан иборат эканлигини тушуниб олганликларини усталик билан жуда чиройли, гўзал тарзда акс эттира олганлар. Улардан ҳар бири қайси худога эътиқод қилмасин, худонинг даргоҳи қайси бир қитъада ва қайси бир давлатда бўлмасин, у қайси халқнинг вакили бўлмасин, афсона қахрамони — Ойнинг сўзлари билан: *«Мен вақт қўриқ-чириман ва Ой йилидан бирорта кунни ҳам беришга ҳаққим йўқ»* деб айта олур эди.

Шундай қилиб, кохинлар ҳар бир куни 360 градусли осмон сфераларининг тўлиқ айланишига мос келадиган, ҳар бир сонга қолдиқсиз бўлинадиган 360 кунлик ғоят бекамикўст, мукамал тақвимни орзу қилганлар...

Биз XXI аср бошида яшаётган кишилар шунга аминмизки, ҳозирги замон илм-фанини ўша пайтлардаги кохинлар билган ва ҳеч бўлмаганда уларнинг ҳаёлларидан ўтган ва балки улар бундан ҳам кўпроқ илмий маълумотларга эга бўлгандирлар...

Кохинларнинг диний эътиқодлари шунда эдики, улар сидкидилдан, садоқат билан буюк билимлар ғоясига ва миллиардларча йиллар мобайнида шаклланган илоҳий уйғунликнинг сақланиб қолиш ғоясига фидокорона хизмат қилганлар. Ўзларининг ўтмишдаги буюк намояндалари томонидан мингларча йил давомида тўпланган маълумотлари ва билимларини қаттиқ сир саклаб келганлар. Ўзларининг билимлари ва ҳақиқий воқелик ҳақидаги олий тушунчаларини элга ошкор қилмаганлар. Аммо ким уларга мурожаат қилса, у

шоҳми, деҳқонми, оддий аскарми, уларга ўзларининг маслаҳатларини сидкидилдан аямасдан бериб келганлар.

Машҳур астролог ҳам бўлган тарихчи Геродот (490—425) буюк юнон файласуфи Фалеснинг, ўзи иштирок этмасдан туриб, қандай қилиб жангда ғолиб чиқиш мумкинлигини ватандошларига ўргатиб ёрдам берганлигини хикоя қилади:

Милет шаҳри аҳолиси мидия ва лидияликлар ўртасида бўладиган урушда ким томонда туриш кераклиги масаласини ҳал эта олмаганлар ва қадимги Греция ва Римнинг буюк донишманди Фалесга маслаҳат сўраб мурожаат қилганлар.

Фалес кўп мамлакатларга, жумладан Мисрга саёҳат қилган ва соянинг узун қисқалигини ўлчаш орқали пирамидаларнинг баландлигини мустақил равишда ўлчай олувчи донишманд эди. У кўп билимларни Миср коҳинларидан олган эди. Фалес жангнинг қайси кун бўлишини ўрганиб, ўз юртдошларига уйда ўтириб кутишларини таклиф қилади. Фалес уларга уруш бошланадиган кун Куёш тугиладиган кунга тўғри келишини тушунтиради.

Қадимий эътиқодларга кўра Куёш тугилиши ҳеч қачон яхшиликка олиб келмайдиган, хайрсиз ҳодиса ҳисобланган. Милетликлар Фалеснинг гапига кириб, урушда қатнашмаганлар (Куёш тугилишини 1950 йилда бизда ҳам ваҳима билан кутиб олганлар).

Эрамиздан олдинги 585 йилнинг 28 май куни жанг бошланган ва шу пайт Гелиоснинг ёруғ доирасини қора доғ юта бошлаган. Бу ҳол иккала қарама-қарши қўшинлардаги аскарларнинг саросимага тушишлари ва қочиларига олиб келган. Милетликлар эса жанг майдонига чиқиб, ташлаб қочилган ҳарбий яроқ-аслаҳаларни араваларга ортиб, қўрқувдан, саросимада бўлган бир қисм аскарларни асирга олиб қайтганлар.

Ушбу келтирилган тарихий мисол — билимдон ва донишманд кишилар канчалик қувватли эканликларининг далилидир. Коҳинлар коинотнинг макон кенглиги, давомийлигини биздан кам билмаганлар. Улар Куёш тизими, сайёрамиз геометрияси, жўрофияси, иқлим хусусиятларини ҳам биздан яхши билганлар.

Улар ўз шахсиятлари, жиғилдонлари ёки оилалари чўнтаги учун эмас, балки холисанлилло Тангри розилиги учун хизмат қилганлар. Бундай фидойи инсонлар бошқа халқларнинг билимларини, ўзларидан олдинги тамаддунларнинг маълумотларини, илмларини Тинимсиз тўплаганлар, ўрганганлар. Ҳатто бунинг учун катта даврлар керак бўлса ҳам, улар бу йўлда ўз жонларини аямаганлар.

Улар вақт, жисмоний, маънавий куч-қудрат, ҳар қандай имконият, сарф-харажатлар ҳақида ўйламасдан, ўз ишларининг давомчиларини — иқтидорли «мутахассислар»ни тайёрлай билганлар.

Бирон-бир масалани, муаммони ўнларча йиллар ўтса ҳам, чуқур ўйлаб кўриб муҳокама эта олганлар, чизмалар, ўта пухта график ёки мантикий лойиҳалар туза билганлар.

Қадимги дунё коҳинлари кўхна олам сирлари, борлиқнинг пайдо бўлиши, микро ва макродунё даражаларидан тортиб то дунёнинг яратилишигача бўлган макон ва замон тузилиши ҳақидаги билимлар, ҳамда ҳамма нарсани ўзида яшириб, биз учун кўл етмас. яна бир неча асрлар, балки бир неча минг йиллар сақланиб қоладиган қимматли маълумотларни ҳам ўзларида мужассамлаштирганлар.

Кискаси, улар жуда кўп билганлар, аммо билганларини ҳаммага ҳам ошкор этавермаганлар, сир сақлаганлар. Вақти соати келганда, Аллоҳ хоҳлаган пайтда, уларнинг ёзиб қолдирган бошқа махфий маълумотлари ҳам топилиб қолса ажаб эмас.

Шундай қилиб, ҳозирги замон тамаддуни моддий дунёнинг қандайин мукаммал тадқиқот воситаларига эга бўлмасин, биз қадимги Бобил, Миср ва бошқа Шарқ коҳинлари, раммоллари ва руҳонийлари олдида ҳали кичкина болалармиз, холос.

Алқисса, Миср, Бобил коҳинлари, шумерликлар ва халдейларнинг билимлари, обрў-эътиборлари шубҳасиз жуда юқори бўлган.

Астрология соҳаси бўйича манбалар жуда оз, борлари ҳам мужмал, тушунилиши қийин қилиб берилган.

Хуллас қадимги астрологлар «кашф этган» Буюк йилнинг эрамиздан олдинги 9060 йилдан бошланганлиги ва биз 1740 йилдан бошланган «Қовға» (Водолей) астрологик эраси даврида яшаётганимизни, бу эра то 3900 йилгача давом этишини билиб қўйганимиз ҳамда астрологик эра ҳақида умумий бўлса-да, тасаввурга эга бўлганлигимиз яхши бўлди.

Ўтиш даврида катта, муҳим ўзгаришлар рўй берди.

Маълумки, ўтиш жараёни бошлангандан кейин, буюк воқеа юз берди — шўролар мамлакатада сохта коммунистик тоталитар тузум дунё миқёсида инкирозга юз тутди, кулади, парчаланиб кетди, ҳукмрон мафқуранинг ҳаётӣ эмаслиги аён бўлди.

Бу иш Аллоҳ таолонинг хоҳиши, иродаси ва амри билан шундай ҳамирдан қил суғургандек осон кечдики, меҳрибон Парвардигори оламнинг бу ишига бутун дунё лол қолди. Ҳақ субҳонаху ва таоло коммунистик тузумнинг ағдалиришида муқаррар бўлган юз миллионлаб, балки миллиардлаб бандаларининг қонлари тўкилишини истамасди.

Чириган оғриқ тишни Парвардигори олам оғриқсиз шундай олиб ташладики, башариёт шу пайтгача тинмай азоб берувчи балои-офатдан осонгина қутулганига ҳамон тўлиқ ишона олмай, ҳайронун олди. Бу иш Аллоҳ таолонинг «таквин»(бўлдирувчи) сифатининг исботи, мустақилликка эришган мазлум халқлар учун чексиз иноятидир.

Аллоҳ ана шундай меҳрибон, раҳимли ва қудратли зотдир!

Буюк француз астрологи Нострадамуснинг башорат қилишича, XX аср охириларидаги оғир кийинчиликлар, бахтсизликлар Ер юзи аҳолисининг «янги дунё» қуришларига олиб келади. Янги Далв (Ковға) даврида инсоният окни-оқ, қорани қора дейдиган, хур, фаол, ўткир ва теран фикрлайдиган бўлади.

Коинотдаги ақлли мавжудотлар билан яқин алоқа ўрнатадилар, 2020 йилларда Ерда сунъий Қуёш яратилади, 2030 йилларда эса барча касалликларга даво топилиб, ҳар бир инсон 200 йилдан ортиқ яшайдиган бўлади.

Шундан кейин, яъни 2035 йилдан инсониятнинг адолат, ҳидоят, эзгулик уфуриб турган «олтин» даври бошланади.

Иетикболингиз порлоқ бўлсин, азиз суҳбатдош !

И з о ҳ: *Нострадамуснинг асл исми Мишель де Нотрдам бўлиб, Нострадамус аллома исмининг лотинчалаштирилган шаклидир. Ҳозиргача унинг башоратларини 95 фоизга яқини аниқ рўёбга чиққан, дейилади манбаларда. Яҳудий миллатига мансуб бўлган бу аллома 1503 йил 14 декабрда тугилиб, 1566 йил 2 июлда вафот этган.*

* * *

Й и л — Ернинг Қуёш атрофида бир марта тўлиқ айланиб чиқиш даври. Астрономияда 4 хил йил ҳисоби бор: 1) юлдуз йили — 365, 2564 кунга; 2) тропик (қуёш) йили — 365, 2422 кунга; 3) календар йили, яъни ҳозирги григориян тақвими бўйича — 365, 2425 кунга; 4) камарий — ой йили 12 синодик ойга, яъни — 354, 3671 кунга тенг. Камарий йил *ҳижрий йил* деб ҳам аталади.

Ернинг Қуёш атрофида айланиб ўтаётганида, кун ва туннинг тенг келиб қолган вақти — 21—22 март баҳор фаслининг бошланиши; Қуёшнинг ёзги туриш нуктасидан ўтиши, куннинг энг узун пайти — 21—22 июн ёз фаслининг бошланиши; Қуёшнинг кузги кун ва туннинг тенг кунлиги нуктасидан ўтиши — 23 сентябр куз фаслининг бошланиши ва Қуёшнинг қишки туриш нуктасидан ўтиши — 21—22 декабр қишнинг бошланиши деб қабул қилинган.

Ўрта Осиё ҳудудларида баҳор ва куз фасли қисқа — ҳар бири тахминан 2 ойдан, ёз ва қиш фасли узун, ҳар бири 4 ойдан давом этади. Чилла — қишнинг ва ёзнинг ўртасидаги 40 куни. Қиш чилласи 25 декабрдан 6-февралгача, ёз чилласи 25 июндан 6 августгача давом этади. Бу давр йилнинг энг совуқ ва энг иссиқ пайтлари бўлади.

Энг узун кун 21—22 июн, энг қисқаси 22 декабрдир.

Қуёш тизимимиз олимлар томонидан 5 миллиард ёшда деб белгиланган. Ҳисоб-китобларга қараганда, бутун Қуёш тизими сингари Ер ҳам Галактикамиз маркази теваарида, 176 миллион йилда тўла бир марта айланиб чиқади.

Салтанати абадий бўлган, ҳамма нарсага қодир, буюк ва шуҳратли **Аллоҳга** беҳад ҳамду санолар, шон-шарафлар бўлсин !

Ўрта Осиёда илгарилари камария ва шамсия йил ҳисоби ишлатилиб келинган. Йилнинг дастлабки кунлари — 21—22 мартда Наврўз байрами ўтказилган. Иккала йил санаси шу кундан бошланган. Иккала тақвимда ҳам янги йилнинг биринчи куни 21 ёки 22 март — баҳорги тенг кунлик нуктаси келганда Ҳамалнинг биринчи куни янги йил киради ва Наврўз байрами нишонланади.

Ой ва куёш таквими жуда мураккаб, ишлатишга нокулай бўлиб, бу таквим ҳам ой, ҳам куёш ҳаракатига асосланган.

Бундай таквим йиллари — 12 ой, бир йил — 353—355 кун, айрим йиллар эса 13 ой. бунда 1 йил 383—385 кун бўлган. Бу таквимда ҳар 19 йилда 12 йил 12 ойдан, 7 йил 13 ойдан бўлади. Бунда ҳам ойни ғарбда ўроқ шаклида кўриниши ой боши ҳисобланади. Бу таквимдан асосан яҳудийлар фойдаланишган, ҳозир ҳам фойдаланишади. Уларнинг янги йили —; нисон оyi бизнинг таквим бўйича ҳамиша сентябр ёки октябрдан бошланган.

Шамсий — куёш йили ҳисоби ҳижрий, яъни — 622 йилнинг баҳорги тенгкунлик куни — 21—22 мартдан бошланган. Кейинги йил бошлари эса 20, 21, 22 мартга тўғри келади. Давомийлиги ҳозирги григориян тақвимидаги каби 365 ёки 366 кундан иборат. Бу таквим салжукий ҳукмдор Маликшоҳ ҳукмронлиги даври (1072—1092 йиллар)да қабул қилинган эди.

Шамсий (куёш) йил ойлари

Ой номлари (арабча)	Унсuri	Ҳомий сайёралар	Бошланадиган ва тамомлана- диган сана	Буржлар (Зодиак) номи	
				(форсча)	(ўзбекча) <
1. Ҳамал	олов	Миррих (Марс) ва Плутон	21.03-20.04	Фарвардин	Кўй
2. Савр	ер	Зухро (Венера) ва Хирон	21.04-21.05	Ўрдубеҳишт	Сигир
3. Жавзо	ҳаво	Аторуд (Меркурий) ва Прозерпина	22.05-21.06	Хўрдод	Эгизаклар
4. Саратон	сув	Ой (Қамар)	22.06-22.07	Тирмоҳ	Қисқичбақа
5. Асад	олов	Куёш (Шамс)	23.07-22.08	Мўрдод	Арслон
6. Сунбула	ер	Прозерпина ва Аторуд (Меркурий)	23.08-22.09	Шахривар	Бошок
7. Мезон	ҳаво	Хирон ва Зухро (Венера)	23.09-22.10	Меҳрмоҳ	Тарози
8. Акраб	сув	Плутон ва Миррих (Марс)	23.10-21.11	Обон	Чаён
9. Қавс	олов	Муштарий (Юпитер) ва Нептун	22.11-21.12	Озармоҳ	Ёй
10. Жадй	ер	Зухал (Сатурн) ва Уран	22.12-20.01	Деймоҳ	Тоғ эчкиси
11. Далв	ҳаво	Уран ва Зухал (Сатурн)	21.01-19.02	Баҳман	Қовға,челак
12.Хут	сув	Нептун ва Муштарий (Юпитер)	20.02-20.03	Дармуз (Эсфанд)	Балиқ

Шамсий йил ойларининг турли тилларда аталиши (номлари)

№	Арабча номи	Тожиқча номи	«Авесто»даги номи	Туркча номи	Русча номи	Ой кунлари
1.	Ҳамал	Барра	Фраваша	Март	Март	31
2.	Савр	Гов	Аши Вахишта	Бисон	Апрел	30
3.	Жавзо	Дупайкар	Ҳарватот	Майс	Май	31
4.	Саратон	Харчанг	Тиштрия	Ҳазийрон	Июн	30
5.	Асад	Шер	Амеретот	Таммуз	Июл	31
6.	Сунбула	Хуше	Хшатраварья	Оғстус	Август	31
7.	Мезон	Тарозу	Митра	Айлул	Сентябр	30
8.	Акраб	Каждум	Апу	Ташрини аввал	Октябр	31
9.	Қавс	Камон	Одар	Ташрини соний	Ноябр	30
10	Жадй	Бўзгола	Дотуш	Қонуни аввал	Декабр	31
11	Далв	Дўл	Воху Манох	Қонуни соний	Январ	31
12.	Хут	Моҳи	Спенти Омоти	Шубот	Феврал	28

Хут (феврал) ойи ҳар 4 йилда бир марта 29 кун келади ва бу йил кабиса, яъни «улуф йил» деб аталади.

Шамсий йил ҳисоби дунёвий ишларда қўлланилади.

Бу ойлар юлдуз туркумлари номи билан аталгани учун, «буржий» (арабча) ёки ҳозирги аталиши бўйича астрономик таквим деб юритилган.

Ислом Динида ҳижрий-қамарий йил амал қилади. Бу йил ҳисоби милодий 622- йил 16-июлдан, баъзи маълумотларга қараганда 23- ёки 30- сентябрдан бошланган. Бунда 1 ой 29,530588 кун деб олинган. 1 қамарий йил 354,3671 кундан иборат.

Ҳижрий-қамарий йилда ойлар кейинга, яъни фасллар бўйича қишдан кузга, куздан ёзга, ёздан яна кузга, куздан яна қишга ва ҳоказо каби ҳар йили 11 кунта кейинга (орқага) сурилиб бораверади.

Ҳижрий-қамарий йил шамсий йилдан (ҳозирги григориян таквимида) 11, аниқроғи 10,5 кунга қисқа. Яъни ой йилининг ҳар 34 йили қуёш йилининг 33 йилига тўғри келади. Бошқача қилиб айтганда, қамарий ойлар ҳар йили шамсий йил ойларида 11 кунга узоклаша боради. Шу сабабдан қамарий ойлар фақат 33 йилда бир марта эски жойига келади ва 33 йилда бир бора айланиб, ўзига хос давра қилади. Шунинг учун киши ёштини ҳисоблаганда ҳар 33 йилда 1 ёш қўшиб айтилади. Масалан, киши ҳозирги амал қилиб турган шамсий йил — григориян таквими бўйича 99 йил яшаган бўлса, унга яна 3 ёш қўшиб айтилади. Вафот этганида эса, она қорнида яшаган вақти учун яна 1 ёш қўшиб, 103 ёшга кирган деб айтилади.

Ой таквимида Ой Ер атрофини ғарбдан шарққа томон айланиб, Қуёш тўғрисида келиши ой боши дейилади. Лекин бу вақтда ой кўринмайди. 1-2 кундан кейин, янги ой ғарбда кечқурун ўроқ шаклида кўринади. Ой бошидан иккинчи ой бошигача 29,5 сутка, аниқроғи, 29 сутка, 12 соат, 44 минут, 3 секунд.

Ҳижрий-қамарий йил ойлари

N>	Арабча номлари:	Чигатой-туркча номлари:	Давомлилиги
1	Мухаррам	Ашур ойи	30 кун
2	Сафар	Сафар ойи	29 кун
3	Рабиъ ул-аввал	Мавлуд ойи	30 кун
4	Рабиъ ус-соний	Рабиъ ус-соний ойи	29 кун
5	Жумод ул-увло	Жумод ул-аввал ойи	30 кун
6	Жумод ул-ухро	Жумод ул-соний ойи	29 кун
7	Ражаб	Ражаб ойи	30 кун
8	Шаъбон	Барот ойи	29 кун
9	Рамазон	Рўза ойи	30 кун
10	Шаввол	Ҳайит ойи	29 кун
11	Зулқаъда	Ора ойи	30 кун
12. 1	Зулҳижжа	Қурбон ойи	29 кун
Ж а м и :			354 кун

Ҳижрий-қамарий йил ҳисоби диний ишларда қўлланилади.

Милодий 10- асрда Россияга христанликнинг кириб келиши муносабати билан қадимги руслар римча аталадиган ойлар, 7 кунлик ҳафтадан иборат бўлган янги таквим (календар) ва янгича йил ҳисобини қабул қилганлар.

Бунда йил ҳисоби эраиздан олдинги 5508 йилдан, яъни «Оламнинг афсонавий (асотирий) яратилган кунидан бошлаб ҳисоблаш қабул қилинган. Янги йил ҳар доим қишлоқ хўжалиги ишлари бошланадиган — 1 март кунидан бошланган. XV аср охиридан эса бу сана 1сентябрга кўчирилган.

Бу йил ҳисоби бўйича ҳозирги 2003 йил, 7511 йилга (5508+2003) тўғри келади.

Йил ҳисобдарининг бошланиши

Жаҳон халқлари тақвимида дастлабки йил боши, йил ҳисоби турлича қабул қилинган:

Тақвим номи	Йил ҳисобини бошлаш учун асос қилиб олинган тарихий воқеалар	Йил ҳисобининг бошланиш йили ва санаси
1. Византия ва православ тақвими	Оламнинг афсонавий (асотирий) яратилиши	Эрамиздан аввалги 5508 йил, 1 сентябр
2. Астрономик (Юлиан кунлари) тақвими	Юлиан (Скалигера) даврининг бошланиши	Эрамиздан аввалги 4713 йил, 1 январ
3. Еврей (Яхудий)лар тақвими	Оламнинг афсонавий (асотирий) яратилиши	Эрамиздан аввалги* 3761 йил, 7 октябр
4. Юнон (қадимги грек) тақвими	Биринчи Олимпия ўйинлари ўтказилган йил	Эрамиздан аввалги 776 йил, 1 июл
5. Қадимги Рим тақвими	Римга ака-ука Ромул ва Ром томонидан эҳтимолий асос солинган йил	Эрамиздан аввалги 753 йил, 21 апрел
6. Христианлар (охирги) тақвими	Ийсо пайғамбар туғилган йил	Эрамизнинг 1 йили, 1 январ.
7. Мусулмонлар тақвими	Муҳаммад пайғамбарнинг саҳобалари билан Маккадан Мадинага ҳижрат қилган (кўчиб ўтган) йил	622 йил, 16 июл

Шундай қилиб, қадимги мунажжимлар астрологик давр — эра йил ҳисобини эрамиздан олдинги 9060 йилдан бошлаган бўлсалар, юқорида кўрсатилган жаҳон халқлари тақвимида энг қадимги йил боши эрамиздан олдинги 5508- йил деб қабул қилинган.

Христиан йил ҳисоби VI асрда Рим монахи кичик Дионисий томонидан ишлаб чиқилган ва аста-секин дунёнинг кўпгина мамлакатларида жорий этилган. Бу йил ҳисобида пайғамбар Ийсо Масих туғилган йилни биринчи йил деб қабул қилинган. Ана шу биринчи йилдан кейинги, то ҳозирги кунгача ўтган давр, йиллар тарихий асарларда, адабиётларда «Янги эра», «эрамиз», «бизнинг эра», «эрамиздан олдинги», Эрамиздан аввал», ёки арабча «милодий йил», «милоддан аввал», «милоддан олдинги» каби атамалар билан изоҳланадиган бўлган.

Россия императори Пётр I ўзининг 1699 йил 15 декабрда чиқарган фармойиши билан янги христиан йил ҳисобини жорий этган ва кириб келаётган янги йилни Ийсо пайғамбар туғилган биринчи йилдан бошлаб ҳисоблаб — 1700 йил деб эълон қилган. Йил бошладиган биринчи кунни эса 1 январ деб белгиллаган.

Мазкур фармонда янги йил энди эски ҳисоб билан 7208 ийл (5508 + 1700) деб эмас, балки 1700 йил деб юритилиши кераклиги таъкидланган. Яъни, шунга кўра, 1699 йил 31 декабрдан кейин кириб келадиган янги 1700 йилнинг биринчи куни 1 январ, деб ҳисобланадиган бўлган. Бундай йил ҳисобини юритишда юлиан календарига амал қилинган.

Шундай қилиб, ҳозирги 2005 йил Ийсо пайғамбар туғилганига 2005 йил бўлганлигини билдиради.

Бугунги кунда энг кўп тарқалган тақвим куёш (тропик) йилга асосланган куёш йили тақвимидир. Бу тақвим григорийан (янги стил, услуб, ҳисоб) тақвими деб аталади. Бу тақвим Рим папаси Григорий XIII (1502—1585) томонидан 1582 йилда ишлаб чиқилган ва эрамиздан олдинги 45- йилдан бери амал қилиб келаётган юлиан календари (эски стил) ўрнига ундан аниқроқ бўлганлиги учун, деярли барча давлатлар томонидақ қабул қилинган.

Собиқ СССРда григориан таквими 1918 йилдан бошлаб қабул қилинган, бунгача юлиан календари амал қилган.

Мусулмон оламида диний ишлар ва масалаларда хнжрий-камарий иил **ҳисоби** ишлатилади. Бундай йил ҳисобида пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг еаҳобада-ри билан милодий 622-йилнинг сентябр ойида Маккадан Мадинага ҳижрат (кўчиб ўтиш) қилган йилни биринчи йил деб қабул қилинган.

Халифа Умар ибн Хаттоб (634 — 644) мусулмон йил ҳисобини 622 иил муҳаррам ойининг 1 санасидан, яъни 16 июлдан бошланишини эълон қилган.

Бу йил ҳисобида таквим ойларининг бошланиши янги рйнинг кўриниши билан боғлиқ. Бунда ойлар 29 сутка, 12 соат, 44 минут 2,9 секунддан иборат бўлиб, 12 ой кунлари 354 суткани ташкил этади. Яъни бу тақеим қуёш (тропик) йил ҳисобига қараганда 11 кунга қисқароқ.

Қуёш таквими.

Бу таквим дастлаб эрамиздан 4000 йил бурун Мисрда вужудга келган. Таквимда йил 365 кундан ташкил топган. У ҳар бир ойи расо 30 кундан иборат бўлган 12 ойдан иборат бўлиб, ойлар таркибига кирмай қолган 5 кун йил охирида байрам кунни сифатида қўшиб қўйилган.

Григориан, юлиан таквимлари ҳам қуёш (тропик) таквимига киради. Ҳозирги замонда григориан таквими бутун жаҳон таквими ҳисобланади.

Юлиан таквими.

Қадимги Рим қуёш таквими бўлган юлиан таквими эрамиздан аввалги 45- йил 1-январдак бошлаб Римнинг буюк императори Гай Юлий Цезарь томонидан истеъмолга киритилган. Шунинг учун бу таквим унинг номи билан аталган. Таквимда йил 1-январдан бошланган.-бунгача йил 1-мартдан бошланар эди.

Юлиан таквимида йилнинг ўртача давомийлиги 365 $\frac{1}{4}$ суткага тенг бўдиб, қуёш (тропик) йил узунлигига тенг бўлган. Бунда қулайлик туғдириш учун, йил ҳисоби кетма-кет 3 йил 365 кундан, тўртинчи йил эса кабиса (улуғ) йил ҳисобланиб 366 кун қилиб белгиланган.

Йил 12 ойдан иборат бўлиб, қадимги номлари сақланиб қолинган: январ, феврал, март, апрел, май, июн, квинтилис, секстияис, сентябр, октябр, ноябр ва декабр.

Эрамиздан олдинги 44-йилда Юлий Цезарь шарафига бешинчи (йил 1-мартдан бошланишини ёддан чиқарманг) — квинтилис ойи июл деб, эрамиздак аввалги 8-йилдан, йилнинг олтинчи секстилис ойи Римнинг улуғ императори Октавиан Август шарафига август, деб ўзгартирилган.

Эрамиздан олдинги 325- йилда Никей собори бу таквимни христиан черкови таквими деб эълон қилган.

Григориан таквими.

Ҳозир амалда бўлган таквимимиз григориан (янги стил, услуб, ҳисоб) таквими дейилади.

* Бу таквимнинг ижедкори, юқорида айтиб ўтганимиздек, буюк Рим папаси Григорий XIII бўлиб, бу таквйм юлиан таквими ўрнига қабул қилинган.

Юлиан (эски стил) таквимида йилнинг давомийлиги ҳар 4 йил оралиғида 365,25 суткага тенг қилиб олинган. Бунда тропик (қуёш) йили 11 минут 14 секундга узунроқ бўлган.

Григориан таквимида йил узунлиги 365,2425 суткага тенглаштириб олинган, бунда йил, қуёш йилига нисбатан атиги 26 секундга узунроқ бўлган холос.

Григориан таквими юлиан таквимига қараганда аниқроқлиги ва қулайлиги билан ажралиб туради. Шунинг учун бу таквим ҳозирги кунда жаҳоннинг деярли барча давлатлари томонидан, жумладан бизда ҳам қабул қилинган.

Россияда григориан таквими РСФСР совнаркоми томонидан 1918 йил 24 январдаги қарори билан муомалага киритилган. Аммо бунга 13 суткага тузатиш киритилиб қабул қилинган. Яъни 1918 йил 31 январдан кейин биринчи феврал эмас, балки 14-феврал деб юритилиши кераклиги белгиланган.

Шамсий, хижрий-камарий, камарий-шамсий (Ой-Куёш) йил ҳисобларидан ташкари яна мучал йил ҳисоби ҳам мавжуд. Аждодларимиз бу йил ҳисобидан кенг фойдаланишган. Бу йил ҳисобидан хозиргача фойдаланилади.

Мучал йили 12 ҳайвон номи билан аталади. Мучал йил ҳисоби дастлаб қадимги мўғул, хитой ва бутун туркий халқлар, кейинчалик Осиёнинг бошқа халқлари орасида тарқалган. Айтишларича, бу йил ҳисоби бизга қадим замонларда Мўғулистон ва Хитойдан Эрон орқали кириб келган.

Мучал илми нужум йўналишларидан бири бўлиб, у ҳам ўз навбатида бир неча йўналишлардан иборат. Аниқроғи, фазобиологлар мучалда 6 хил яширин хусусиятлар мавжудлигини кашф этишган ва уларга тузилмали толеънома (гороскоп)лар деб ном берганлар. Турли халқлар мучалдаги ҳайвон номларини ўзларига яқинроқ бўлган бошқа ҳайвон номи билан алмаштирганлар. Масалан: сичқон — каламуш, куён — мушук, балик — наҳанг ёки аждархо, қўй — эчки, товук — хўроз.

Фазобиологлар уларни белгилар деб атайдилар. Бу белгилар кишиларни 12 хилга, яъни 12 хил тафаккурли ва ҳислатли кишиларга ажратади. Бундан ташқари бу мучаллар тўрт тузилмага — ёш тузилмаси, мафкуравий тузилма, рухий тузилма ва тарихий тузилмаларга бўлинади.

Ёш тузилмаси. Инсон ҳаёти 12 дастур бўйича кечади, маълум ёшга етганда бир дастур тўхтаб, навбатдагиси ишлай бошлайди. Лекин шу 12 тасидан биттаси бир умр ишлаб туради. Инсон ҳаёти 3 босқичга — болалик, етуқлик ва кексаликка бўлинади. Ҳар бир босқич 4 хил мучал босқичини кечиради.

Болалик : Чақалоқлик даври — товук, 1-2 ёшлик даври — маймун, 3-7 ёшлик даври — қўй, 7-10 ёшлик даври — от.

Етуқлик : 12-17 ёш — ҳўкиз. 17-25 ёш — сичқон, 25-30 ёш — тўнғиз, 30-40 ёш — ит.

• **Кексалик :** 40-55 ёш — илон, 55-77 ёш — балик, 77-85 ёш — куён, 85 ёшдан уёғи — йўлбарс.

Мафкуравий тузилма. Бу тузилмада ўзаро бир-бирини тушуниш ва тил топиш осон бўлиб, қарашлардаги бир хиллик кишиларни бирлаштиради. Бир-биридан 4 йил ораликдаги уч белги ўзига хос учликни ташкил қилади. Ўн икки белгида бундай учликлар 4 та.

Рухий тузилмада учликлар ҳам 4 та бўлиб, улар : инсонпарварлар — илон, от қўй; ҳаёлпарастлар — куён, йўлбарс, балик; амалиётчилар — маймун, товук, ит; ғалати феъллилар — тўнғиз, сичқон, ҳўкиз.

Ижтимоий тузилма — очик, ёпиқ ва мустаҳкам белгиларга бўлинувчи тўртликдан иборат : от, сичқон, куён, товук — қалби очик, бағри кенг кишилар; маймун, илон, йўлбарс, тўнғиз — ичимдагини топ дейдиган писмиқ кишилар; ит, қўй, ҳўкиз, балик эса, эътиқоди мустаҳкам кишилар.

Тарихий тузилма — тарих маромлари (ритмлари) мучалнинг ҳар бир йили 12 йилликлар ва ўз навбатида уларни бирлаштирувчи 36 йилликларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида ҳикоя қилади. Масалан, Россиянинг XX асрдаги тарихи даврида Шарқ мучали (илон йили) унга ҳар 12 йилда — 1905, 1917, 1929, 1941, 1953 йиларда ўз зарбасини бериб турган. Халқимиз: «Илон йили — қирон йили», деб бекорга айтмаган. Ундан ташқари мучалларнинг ҳар бир учлик даврида, яъни ҳар 36 йилда буюк янгилиниш, ўзгариш рўй беради. Масалан Сталин даврига барҳам берилиши (1917-1953), Совет давлатининг қулашига замин тайёрланиши (1953-1989). Бундан кейинги давр 2025 йил (1989 + 36) ҳам ғоят муҳим ҳодисалар «ваъда» қилса ажаб эмас. У ёғига **Худо** подшоҳ.

Мучал йили 21 ёки 22 мартдаги баҳорги тенгқунлик кунидан бошланади.

Мучал йилини топиш учун кишининг туғилган йилига 9 рақами қўшилади ва чиққан йиғинди 12 га бўлинади, қолдиқ сон — мучал йили сони бўлади. Масалан, киши 1931- йил туғилган бўлса: $1931+9=1940:12=161$, қолдиқ8. Демак, у мучал йил ҳисобининг 8-йилида, яъни қўй йилида туғилган экан.

Қизиғи шундаки, дунёнинг ранг-баранглигига монанд 12 мучал йилида ҳайвонлар шундай тартиб билан жойлаштирилганки, бу тартиб дунёнинг ишлари каби хилма-хиллик тимсоли тарикасида олинган. Дунёнинг ишлари яхшилик ва ёмонлик, ҳалол ва ҳаром аралаш, ора-сира, ҳам кетма-кет келади. Ҳайвонлар:

- I ва 2-йили ҳаром — ҳалол (сичқон, сигир)
- 3 ва 4-йили ҳаром — ҳалол (йўлбарс, қуён)
- 5 ва 6-йили ҳалол — ҳаром (балиқ, илон)
- 7 ва 8-йили ҳалол — ҳалол (от, қўй)
- 9 ва 10-йили ҳаром — ҳалол (маймун, товук)
- II ва 12-йили ҳаром — ҳаром (ит, тўнғиз)

Йилларнинг бундай тартибда жойлаштирилиши дунёнинг ранг-баранглигига ва бир-бирига зид жуфтларнинг курашига ишорадир. Бу қарама-қарши кучлар кураши, уларнинг ўзаро тўқнашуви ҳаракатни келтириб чиқаради ва ҳаёт чархпалагини айлантиради. Аждодларимизнинг донолигига тасанно !

Мучал номлари ва йиллари

№	Ўзбекча	Форсча	Русча	Йиллар								
1	Сичқон	Муш	Мъш, Крыса	1912	1924	1936	1948	1960	1972	1984	1996	2008
2	Сигир	Бақар	Вол, Бъж	1913	1925	1937	1949	1961	1973	1985	1997	2009
3	Йўлбарс	Паланг	Тигр	1914	1926	1938	1950	1962	1974	1986	1998	2010
4	Қуён	Ҳаргўш	Кролик, Кот	1915	1927	1939	1951	1963	1975	1987	1999	2011
5	Балиқ	Наханг	Дракон, рмба	1916	1928	1940	1952	1964	1976	1988	2000	2012
6	Илон	Мор	Змея	1917	1929	1941	1953	1965	1977	1989	2001	2013
7	От	Асп	Лошадь	1918	1930	1942	1954	1966	1978	1990	2002	2014
8	Қўй	Гўсфанд	Овец, Коза	1919	1931	1943	1955	1967	1979	1991	2003	2015
9	Маймун	Хамлуна	Обезьяна	1920	1932	1944	1956	1968	1980	1992	2004	2016
10	Товук	мурғ	Куоица.Петух	1921	1933	1945	1957	1969	1981	1993	2005	2017
11	Ит	Сак	Собяка	1922	1934	1946	1958	1970	1982	1994	2006	2018
12	Тўнғиз	Хўк	Кабан, ёринья,волк	1923	1935	1947	1959	1971	1983	1995	2007	2019

Хижрий йилдан милодий йилни чиқариш учун хижрий йилни 0,97 га кўпайтириб, натижага 622 ни қўшамиз. Масалан, Имом Аъзам Абу Ҳанифа ҳазратлари хижрий 150-нчи йили вафот этганлар:

$$150 \times 0,97 = 145,5 + 622 = 767,5$$

* Демак, у зот милодий 767 йилда вафот этган эканлар (қолдиқ сон ҳисобга олинмайди).

Аждодлар ва машҳур шахсларнинг мучалларини аниқловчи жадвал

Милодий 1 йилдан то 2299 йилгача (йиллар тартибини чексиз асрларгача давом эттириш мумкин) бўлган мучал ҳисобини қуйидаги жадвалга қараб осонгина топиш мумкин. Бунинг учун аввал «юзийликлар», сўнг «ўнйилликлар» қаторидан зарур рақамлар топилади. Ҳар иккала рақам кесишган жойдаги мучал сиз ахтараётган мучал бўлади.

Масалан, бизга маълумки, пайғамбаримиз Мухаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи вассаллам милодий 571 йилда туғилганлар. У зоти муборакнинг мучалларини топиш учун қуйидаги жадвалнинг «юзийликлар»дан 5 ни, «ўнйилликлар»дан эса 71 ни топасиз, ҳар иккови кесишган жойга қарасангиз, бу мучал Қуён йилига тўғри келиши маълум бўлади.

Агар у зот 21 мартдан олдин туғилган бўлсалар, унда уларнинг мучаллари «Йўлбарс» бўлади. Яна бир мисол: дейлик, сиз 1943 йилда туғилгансиз. «Юзйилликлар»дан 19 ни, «ўнйилликлар»дан эса 43 ни топасиз. Ҳар иккови кесишган жойдаги мучал сизнинг мучалингиз, яъни қўйдир.

ЮЗЛИКЛАР:												
0,3,6,9,12,15,18,21	Маймун	Товук	Ит	Тўнғиз	Сичкон	Сигир	Йўлбарс	Қуён	Балик	Илон	От	Қўй
1,4,7,10,13,16,19,22	Сичкон	Сигир	Йўлбарс	Қуён	Балик	Илон	От	Қўй	Маймун	Товук	Ит	Тўнғиз
2,5,8,11,14,17,20	Балик	Илон	От	Қўй	Маймун	Товук	Ит	Тўнғиз	Сичкон	Сигир	Йўлбарс	Қусн

ЎН ЙИЛЛИКЛАР :												
ЎН ЙИЛЛИКЛАР	00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	11
	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23
	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35
	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47
	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59
	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71
	72	73	74	75	76	77	78	79	28	81	82	§5
	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95
	96	97	98	99	-	-	-	-	-	-	-	-

* * *

Агар ҳафтанинг қайси куни туғилганингизни, ёки буюк шахслар ҳафтанинг қайси куни дунёга келиб, қайси куни вафот этганини, ёхуд турли тарихий воқеалар ҳафтанинг қайси кунида юз берганини аниқламоқчи бўлсангиз, қуйидаги икки асрлик таквимга мурожаат қилишингиз мумкин. Бу жадвалдан фойдаланиш йўли қуйидагича:
 — масалан, сиз 1967 йил 15 декабрда туғилгансиз. Бу кун ҳафтанинг қайси куни эканлигини билмоқчисиз. Бунинг учун, **кейинги бетдаги** таквим — жадвалнинг «йиллар» (1901—2000) устунидан 67 рақамини топасиз, сўнгра шу 67 рақамининг тўғрисидаги декабр ойи рақамини белгилайсиз. Яъни бу рақам 5. Энди шу 5 ни туғилган кунингиз 15 га (15 декабр) қўшасиз. Натижа 20 бўлади. Нихоят, қуйидаги «кунлар» жадвалидаги 20 рақами ҳафтанинг қайси кунида турган бўлса, сиз ўша куни, яъни жума куни туғилгансиз. Қуйидаги жадвалга қаранг:

КУНЛАР						
Якшанба	1	8	15	22	29	36
Душанба	2	9	16	23	30	37
Сешанба	3	10	17	24	31	
Чоршанба	4	11	18	25	32	
Пайшанба	5	12	19	26	33	
Жума	6	13	20	27	34	
Шанба	7	1	14	21	28	35

Кейинги бетдаги жадвалга қаранг:

Й П л л а р								О й л а р											
1801 - 1900				1901'—2001)				Я	Ф	М	А	М	И	И	А	С	Р	н 1 д	
01	29	1,57	85		25	53	81	4	0	0	3	5	1	3	6	2	4	0	2
02	30	58	86		26	54	82	5	1	1	4	6	2	4	0	3	5	1	3
03	31	1 59	87		27	55	83	6	2	2	5	0	3	5	1	4	6	2	4
04	32	60	88		28	56	84	0	3	4	0	2	5	0	3	6	1	4	6
05	33	61	89	01	29	57	85	2	5	5	1	3	6	1	4	0	2	5	0
06	34	62	90	02	30	58	86	3	6	6	2	; 4	0	2	5	1	3	6	1
07	35	63	91	03	31	59	87	4	0	0	3	5	1	3	6	2	4	0	2
08	36	64	92	04	32	60	88	5	1	2	5 .	0	3	5	1	4	6	2	4
09	37	65	93	05	33	61	89	0	3	3	6	1	4	6	2	5	0	3	5
10	38-	66	94	06	34	62	90	1	4	4	0	2	5	0	3	6	1	4	6
11	39	67	95	07	35	63	91	2	5	5	1	3	6	1	4	0	2	5	0
12	40	68	96	08	36	64	92	3	6	0	3	5	1	:3	6	2	4	0	2
13	41	69	97	09	37	65	93	5	1	1	4	6	2	4	0	3	5	1	5
14	42	70	98	10	38	66	94	6	9	2	5	0	3	5	1	4	6	2	4
15	43	71	99	11	39	67	95	0	3	3	6	1	4	6	2	5	0	3	5
16	1 44	72	00	12	40	68	96	1	4	5	1	3	6	1	4	0	2	5	0
17	45	73		13	41	69	97	3	6	6	2	4	0	2	5	1	3	6	1
18	46	74		14	42	70	98	4	0	0	3	5	1	3	6	2	4	0	2
19	47	75		15	43	71	99	5	1	1	4	6	2	4	0	3	5	1	3
20	48	76		16	44	72	00	6	2	3	6	1	4	6	2	5	0	3	5
21	49	77		17	45	73		1	4	4	0	2	5	0	3	6	1	4	6
22	50	78		18	46	74		2	. 5	5	1	3	6	1	4	0	2	5	0
23	51	79		19	47	75		3	6	6	2	4	0	2	5	1	3	6	1
24	52	80		20	48	76		4	0	1	4	6	2	4	0	3	5	1	3
25	53	81		21	49	77		6	2	2	5	0	3	5	1	4	6	2	4
26	54	82		22	50	78		0	3	3	6	1	4	6	2	5	0	3	5
27	55	83		23	51	79		1	4	4	0	2	5	0	3	6	1	4	6
28	56	84		24	52	80		2	5	6	2	4	0	2	5	1	3	6	1

Етти кунлик ҳафтанинг келиб чиқиши

Амалда бўлган етти кунлик ҳафтамизнинг ҳам ўзига яраша «таржимаи ҳоли» бор. Милоддан аввалги I мингйиллик бошларида яшаган халдейлар ҳар бир сайёранинг ўз куни бўлади деб фараз қилганлар ва янгича кун ҳисоби — ҳафтани яратганлар. Бу хил вақт ҳисоби халдейларданоссурияликларга, кейин бобилликларга, улардан юнонларга, улардан •римликларга, кейинчалик Европага тарқалган.

Бобилда яшаган халдейлар юнон худолари — Меркурий, Венера, Марс, Юпитер, Сатурннинг номларига Қуёш ва Ойни ҳам қўшиб, сайёралар сонини еттига етказишган ҳамда «7» рақамини муқаддас деб эълон қилганлар.

Дунёнинг етти мўъжизаси: Миср эҳромлари, Бобилнинг осма боғлари, Артемида ибодатхонаси, Галикарнасдаги даҳма, Зевс хайкали, Родосдаги улкан хайкал ва Искандария минораси.

Моддаларнинг ҳам етти кўриниши мавжуд:

1. қаттиқ ҳолати; 2. суяқ ҳолати; 3. газсимон ҳолати; 4. плазма ҳолати; 5. нейтрон моддаси ҳолати; 6. эпиплазма ҳолати; 7. физик вакуум ҳолати.

Хонандалар ҳам етти парда оҳангида куйлашади, шунга кўра мусикада етти хил нота қабул қилинган: до, ре, ми, фа, соль, ля, си.

Инсон авлоди ҳам еттита:

1. фарзанд; 2. невар; 3. эвара; 4. чевара; 5. кавара (панневара); 6. овора; 7. бегона.

Ўтмишда халқимиз дунёда одамни тўйдирадиган ва бой қиладиган етти хазина бор деб билган, чунончи:

- 1) сигир — рўзгорнинг қассоби ва баққоли;
- 2) асалари — оиланинг табиби;
- 3) ипак курти — қизларнинг сепи;
- 4) обжувоз — қозоннинг ёғи;
- 5) тегирмон — қориннинг белбоғи;
- 6) ўрмон — иморат «суяги», қозон олови;
- 7) товуқ — ҳам обиёвғон, ҳам дори-дармон.

Булардан қанчалик кўп фойдаланилмасин, уларнинг ўрни ҳар доим тўлиб тураверади. Айрим юртларда: «Тижорат — етти хазинанинг бири» ёки «Балиқчилик — етти хазинанинг бири», деб қўшимча тариқасида юқоридагиларни бирортасининг ўрнига киритишган.

Бутун.Ер юзи.етти иқлимга бўлинган. Етти қават осмон (фалак), етти қават ер бор, деб фараз қилишган. Қадимги римликларнинг етти буюқ донишманди бўлган. Мумтоз шеъримизда ғазалнинг етти байтлик шакли кўпроқ тарқалган. Ҳар ким ўзининг етти аждоди-нибилиши шарт бўлган.

Қадимги халқлар етти муқаддас сайёра инсон ҳаётига, тақдирига, ҳаётда бўлиб ўтган. келажакда юз берадиган воқеа, ҳодисалар, уларнинг фазода жойлашишига, ўзаро алоқаларига, ҳаракатларига боғлиқ деб тушунганлар ва ҳар бир кунга сайёралардан бири ҳомийлик қиладиган етти кунлик ҳафта ҳисобини келтириб чиқарганлар.

Ана шундай қилиб, муқаддаслаштирилган 7 рақамидан вақт ўлчови — етти кунлик ҳафта ҳисобини ўйлаб топганлар.

Сайёралар турли адабиётларда турлича аталади, чунончи:

1. Куёш — Офтоб, Шамс, Хуршид, Мехр, Яшиқ; куч-ғайрат рамзи;
2. Ой — Қамар, Мохи, Анбар, Ялчиқ; дилбарлик рамзи.
3. Марс — Миррих, Баҳром, Кўртуд; жангу жадал рамзи; юнонларда уруш худоси;
4. Меркурий — Аторуд, Хулкар, Сурайё, Орзу, Дабир; ақл-заковат, донолик рамзи;
5. Юпитер — Муштарий, Ўнгой, Қорақуш, Буржис; Бахт рамзи.
6. Венера — Зухро, Чўлпон, Сириус, Йилдирик, Нохид, Сакид; севги, муҳаббат ва садоқат рамзи;
7. Сатурн — Зухал, Секантир, Кронос; деҳқончилик ва ҳосилдорлик ҳомийси; Қадимги римликларда вақт ва экинлар худоси.

Ҳафтанинг ҳар бир куни юқорида кўрсатилган сайёраларнинг бири ҳукми остида бўлган. Бизда ҳафта кунларининг номи форс (қисман араб) тилида қабул қилинган, чунончи:

якшанба — ҳафтанинг биринчи куни («як» — бир); биринчи сайёра Куёш ҳукмида бўлган; бу куннинг мижози иссиқ ва қуруқ; якшанба куни бошланадиган йил турли ҳодисаларга бой бўлади;

душанба — ҳафтанинг иккинчи куни («ду» — икки); иккинчи сайёра Ой ҳукмида; мижози совуқ ва нам; сешанба куни бошланадиган йил анча хайрли, яхши бўлади;

сешанба — ҳафтанинг учинчи куни («се» — уч); учинчи сайёра Марс ҳукмида; мижози иссиқ ва нам; одамга ёмон таъсир кўрсатади; сешанбадан бошланадиган йил оғир келади;

чоршанба — ҳафтанинг тўртинчи куни («чаҳор» — тўрт); тўртинчи сайёра Меркурий ҳукмида; мижози иссиқ-совуқ; одамга таъсири ҳам яхши, ҳам ёмон; чоршанбадан бошланадиган йилда уруш ва қимматчилик бўлиши мумкин;

пайшанба — ҳафтанинг бешинчи куни («панж» — беш); бешинчи сайёра Юпитер ҳукмида; мижози иссиқ ва нам; одамга таъсири яхши; бу кундан бошланадиган йил хайрли, яхши кечади.

жумл — ҳафтанинг олтинчи куни («жумъа» — жам бўлмоқ); олтинчи сайёра Венера ҳукмида; мижози мўътадил; одамга таъсири яхши; бу кун билан бошланадиган йил хайрли, яхши бўлади.

шанба — ҳафтанинг еттинчи куни; еттинчи сайёра Сатурн ҳукмида; мижози қуруқ ва совуқ; одамга таъсири ёмон; бу кун билан бошланадиган йил қулфатли ва ёмон бўлади.

Хдфта кунларининг хусусиятлари

Хафта' кунлари	Сайёралар хукронлик 1 киладиган кув	Қандай кунлиги	Эр-хотин муомала! қилса фарзанд қандай бўлиши	Туғиладиган фарзанднинг хислатлари
Якшанба	Куёш	Наҳс—бахтсиз	Тўрт кунда бир тутадиган иситмага чалиниши мумкин	Чақимчи, хиёнаткор 1 берахм, худобезори бўлади
Душанба	Ой	Саъд—бахтли	Аъзолари соғлом бўлади	Хусндор ва бахтли бўлади
Сешанба	Марс	Наҳс—бахтсиз	Бели, буйраги заифрок бўлади	Ўғри ва қарокчи бўлади
Чоршанба	Меркурий	Наҳс—бахтсиз	Бош оғриғига чалинади	Лўттибоз ва енгилтак бўлиши мумкин
Пайшанба	Юпитер	Саъд—бахтли	Аъзолари соғлам бўлади	Оқил ва улуғ мартабали бўлади
Жума	Венера 1	Саъд—бахтли	Аъзолари соғлом бўлади	Олим ва пархезгар бўлади
Шанба	Сатурн	Наҳс—бахтсиз	Хаста бўлиши мумкин	Фосиқ ва золим бўлади

Хафта кунларининг арабча, форсча, ўзбекча номлари

1 арабча:	форсча:	туркча:	ўзбекча:	русча:
1 явм ул-жумъа	жума, одина	жума	жума	пятница
1 явм ус-сабт	шанба	жума эртаси	шанба	суббота
! явм ул-аҳад	якшанба	бозор	якшанба	воскресенье
1 явм ул-иснайн	душанба	бозор эртаси	душанба	понедельник
явм ул-салоса	сешанба	соли	сешанба	вторник
явм ул-арбаа	чаҳоршанба	чоршанба	чоршанба	среда
явм ул-хамис	панжшанба	панжшанба	пайшанба	четверг

Исломда ҳафтанинг охири жума. Бу куни мусулмонлар учун дам олиш куни ҳисобланади. Шу ўринда эслатиб ўтиш лозимки, жума — мусулмонларнинг, шанба — яҳудийларнинг, якшанба — насронийларнинг дам олиш кунидир.

Келтирилганлардан кўриниб турибдики, дунё ранг-барангликдан иборат қилиб яратилган. Чунки ранг-баранглик, турли-туманлик, қарама-қарши жуфтлик қонуни дунёнинг асоси бўлиб, дунё ва ҳаётни ҳаракатга келтирадиган куч, қувватни ҳосил қилади. Бунга кўра ҳаёт жонланади, ўсади, ривожланади, чўккига кўтарилади (прогресс), сўнгра аксинча — сусаяди, секинлашади, пасаяди (регресс) ва ниҳоят якунланади. Демак, ҳар бир нарсанинг ниҳояси, тугаши, ўлиши ва яна туғилиши, жонланиши, ривожланиши, ўсиши за ҳоказолар муқаррар қилиб белгилаб қўйилган. Дунё ва дунёнинг ишлари айлана-доира ҳолда ҳаракатланиб туради. Дунё чархпалагининг бир айланиши миллиардлаб йилларни ташкил этиши мумкин. Хилма-хиллик бўлмаса ривожланиш бўлмайди. Мусбат ва манфий кучлар, бир-бирига зид жуфтлар бўлмаса, улар тўқнашмаса, реакцияга киришиб бир-бири билан қурашмаса қувват — энергия, жумладан, ҳаракат ҳам ҳосил бўлмайди, чунки ҳаёт — ҳаракатдир.

Дунёда ҳамма нарса жуфт-жуфт қилиб яратилган. Яккалик, ягоналик, ёлғизлик, тоқлик факат Аллоҳ таолога ҳосдир.

Аллоҳ таолонинг ана шу қонуниятларига биноан дунё, ҳаёт пайдо бўлади, жонланади, ўсади, ривожланади, сўнгра пасаяди ва ниҳоят ўлади, тугайди ва яна бошидан бошланади, давом этади. Демак, ўлим, хотима дунёга, оламга, бутун коинотга ҳам тегишлидир, бу

яратувчи Парвардигори оламнинг олий қонуниятларидан бири саналади. Ўлим, тугаш ҳамма нарсага — жонли; жонсиз, барчага баробар ва тааллуқлидир.

Парвардигорнинг бу ишидан мақсади нелигини ёлғиз Ўзм билади, бу жумбоқ хозирча ечилмаган сирдир. Бу сирни ечиш учун мавжуд билимлар етарли эмаслигидан хозирча сир бўлиб қолади. Пайти келадики, бу сир ечилади, унда сизу биз дунёда бўлмаймиз. Илм, билим билан ечилмайдиган жумбоқ йўқ, бу ҳам Аллоҳ таолонинг қонуниятларидан биридир.

Машҳур амалий магиянинг асосчиси Папюс ўзининг «Амалий магия» китобида қуйидагилар етти сайёранинг бири ҳомийлиги, рамзи остида эканлиги ва уларга тенглаштирилганлигини ёзган. Улар магия ишларида фойдаланилган:

Сайёралар:	Зухал (Сатурн)	Муштарий (Юштер)	Миррих (Марс)	Яшиқ (Қуёш)	Зухра (Венера)	Аторуд (Меркурий)	Ялчик (Ой)
Хафта кунлари:	Шанба	Пайшанба	Сешанба	Якшанба	Жума	Чоршанба	Душанба
йнсен							
аъзолари:	Қоражигар Қораталок	Жигар	Ошқозон	Юрак	Буйрак	Ўпка	Мий
Рақамлар:	3	4	5	6	7	8	9
Томонлар:	Жануб	Шарқ	Ғарб	Ғарб	Шарқ	Шимол	Жануб
Ранглар:	Қора	Қўқ	Қизил	Сариқ	Яшил	Ҳар хил ранг	Оқ
Металлар:	Кўрғошин	Қалай	Темир	Олтин	Мис	Симоб	Кумуш
Тоюлар:	Ёқут (Гранат)	Топаз	Ёқут (Рубин)	Қизил ёқут (Карбункул)	Зумрад (Изумруд)	Биллур (Хрустал)	Қўқ ёқут (Сапфир)
Ҳайвонлар:	Юмрон- козиқ	Кийик	Бўри	Шер	Эчки	Маймун	Мушук
Қушлар:	Сассиқ- попишак	Бургут	Қарчиғай (Қирғий)	Оққуш	Каптар	Лайлак	Бойқуш

Баҳорги юлдузлар — Қўзи (Ҳамал), Уд (Савр), Эрандиз (Жавзо) табиатнинг тўрт унсуридан бири бўлган оловга тенглаштирилади.

Ёзги юлдузлар — Қучиқ (Саратон), Арслон (Асад), Буғдойбоши (Сунбула) сувга тенглаштирилади.

Кузги юлдузлар — Улғу (Мезон), Чазан (Ақраб), Ей (Қавс) шамолга тенглаштирилади.

Қишки юлдузлар — Ўғлақ (Жадй), Қўнак (Далв), Балиқ (Хут) тупрокка тенглаштирилади.

Аваллғи фаслларда айтиб ўтганимиздек, ана шу қоидадан мантиқан шундай ҳулоса келиб чиқади: дунёнинг мазмуни, иши, зид жуфтлар — қарама-қаршиликлар, яъни — ёруғлик — қоронғулик, яхшилик — ёмонлик, эзгулик — ёвузлик, ижобий — салбий, хидоят — жаҳолат, адолат — ноҳақлик, ҳалол — ҳаром, иссиқ — совуқ, ҳўллик — куруқлик, очлик — тўқлик, ҳаёт — мамот ва ҳоказолар курашидир. Бу қарама-қаршиликлардан бири бўлмаса, кураш тўхтайдди, натижада ҳаёт ҳам тўхтайдди, борлик йўқликка айланади. Демак, ижобий-салбий кучлардан ҳар бирининг бўлиши ҳаёт, Борлиқнинг зарурий қонуни эканлигидан келиб чиқади. «*Табиатда фойдасиз нарсанинг ўзи йўқ, ҳатто фойдасизликнинг ўзи ҳим фойдалидир*», деган машҳур француз файласуф ёзувчиси Франсуа Вольтер бу борада ҳақдир.

Айтилганлардан шундай фикр туғиладики, салбий кучлар, қувватларнинг бўлиши, уларнинг ижобий кучларга қарши кураши зарурий, керакли ва ҳатто фойдали ҳамдир. Дунёда кераксиз, ортиқча нарсанинг ўзи йўқ. Ҳатто кўпчилик зарарли деб ҳисоблаган пашшанинг ҳам фойдаси бор. Пашша бўлмаёа, киши организмда касалликларга қарши кураш имунитети камайиб ёки йўқолиб, натижада организм касалликка қарши курашда мағлуб бўлади.

Баъзи бир касалликларга, масалан, қизамиқ, тиф, сил, чечак, бўғма, қўқйўтал, ўлат,

ичтерлама, куйдирги, бруцеллёз ва хоказоларга қарши одам эмланади, яъни бу касалликлар одамга оз миқдорда юктирилиб, сунъий иммунитет ҳосил қилинади. Мисолимизда келтирилган пашшага келсак, у ҳар ерга қўниб, ҳар хил микробларни — ахлат, нажас тупиринди, ўлакса ва бошқа ифлос нарсалардан оёқлари ва тумшукларига жуда оз миқдорда йиғиб, киши еб турган ёки ейдиган емишига, сувга қўниб, йикқан микробларини эмланадиган зардоб ўрнида юктиради ва одам бу микробларни овқат, емиш орқали истеъмол қилади, яъни табиий равишда турли касалликларга қарши эмланади. Чунончи, кишлоқларда минглаб пашша қўниб турган овқат бемалол тановвул қилинаверади, кишлоқ аҳлининг нисбатан кам касал бўлишларининг сабаби ҳам шундан. Чивин, арилар ҳам шу каби қисман фойда келтиради. Лекин бу микроблар ўртачалик — меъёр даражасидан четга чиқиб кетса, яъни организмга керагидан ортиқча кириб қолса, фойда ўрнига зарар келтириши аниқ. Илоннинг захри ҳам ози — дори, кишини тузатади, кўпи захри қотилдир. Ҳамр, яъни ичкиликнинг ози дори, тузатади, кайфиятни яхшилаиди, кўпи захри қотилдир, касал қилади ёки ўлдиради.

Аллоҳ таоло яратган Иблис шайтоний кучнинг ҳаёт жараёнида иштирок этиши ҳам, мажозий маънода айтсак, текин хизматкорликдир. Шайтон васвасаси билан нафс ҳакалак отади, туғён уради. Натижада кишилар нафс йўлига кириб, дунёни обод қиладилар, ҳашаматли уйлар, шаҳарлар қурадилар. Машина, самолёт, турли техника янгиликларини ихтиро қиладилар, ўзларини ўққа-чўққа уриб, машаққат чекадилар, дунё кезадилар, савдо-тижорат қиладилар, моддий неъматлар ишлаб чиқарадилар, бойлик тўплайдилар, майишат қиладилар. Бунда ҳам меъёр қонунидан четга чиққанлар мақсадлари бўлмиш — роҳат-фароғат ўрнига беихтиёр, машаққат ва азоб-уқубатларга дучор бўлади.

Мавзуимизни беш буюк донишманднинг ҳикматли сўзлари билан якунлаймиз. Хулосаси сизга ҳавола, дилкаш суҳбатдош:

«Кўкда нимаики содир бўлса, ерда ҳам шу бўлади (Гермес).»

«Мунажжим башоратлари шунинг учун рўёбга чиқадики, кўпчилик одамлар осмон жисмларининг таъсирига тўлиқ бўйинсунган ҳолда ўз эҳтирос ва майллари ортидан кетаверишади» (Фома Аквинский).

«Юлдузлар ақлсизларни бошқаради, оқиллар эса — ўз юлдузларини» (Фалес).

«Илоҳий тақдир жаҳон воқеаларини бошқариб туради» (Гегель).

«Дунё бамисоли аъло даражада мойлаб қўйилган механизмки, уни кимдир ҳаракатга келтириб туриши аниқ» (Рене Декарт).

Ислом дунёсидаги ҳукмдорлар ва давлат арбобларининг унвонлари (ваколатларига кўра)

Амиралмўминин — бу унвонни биринчи бўлиб халифа ҳазрат Умар ибн Хаттоб олган; халифанинг бошқача номланиши «амир ал-муслимин» деган варианти ҳам қўлланган.

Халифа — 14 фаслда берилган.

Хоқон — буюк подшоҳ, хонлар хони, шаҳаншоҳ, император; милудий VI—VIII асрларда Турк, VII—X асрларда Ҳазар ва Хитой, XII—XIII асрларда Мўғул хоқонликлари бўлган.

Шоҳ — илк маротаба Сосонийлар империясида жорий қилинган олий мартаба, унвон; Яқин ва Ўрта Шарқ, Ҳиндистон ва Эрондаги монархларнинг унвони;

Шаҳаншоҳ — шоҳлар шоҳи, эроний шоҳлар, афғон ҳукмдорларининг унвони.

Султон — айрим мусулмон мамлакатларида VIII асрдан бошлаб ишлатилган монархлик унвони, масалан, Марокаш султони.

Амнр — амр қилувчи, фармон берувчи бошлик, ҳоким, қўшин бошлиғи, саркарда, ҳукмдор; араб халифаларининг ноиби; халифалар томонидан маҳаллий ҳокимларга берилган унвон; Амир Темур ўз давлатини «амир» унвони билан бошқарган; XVIII асрдан

бошлаб Бухорода манғит сулоласига мансуб ҳукмдорлар ҳам «амир» унвони билан мамлакатни бошқарганлар.

Кўрагон — мўғулча хон куёви дегани. Чингизхон авлодларига мансуб бўлган хон кизига уйланган аслзодаларга бериладиган фахрли унвон. Амир Темур, Крзонхоннинг кизи Сарой Мулк хоним (Бибихон)га уйлангач, бу фахрли ном унинг номига қўшиб айтилган.

Хон — Чингизхон авлодларидан бўлган ҳукмдорлар дастлаб шундай аталган; кейинчалик бу унвонни бошқа шарқ ҳукмдорлари — монархлар ҳам қабул қилганлар.

Амир-улумаро — «амирлар амири», улуғ амир; Олтин Ўрда, Чиғатой улуси ва Темурийлар давлатида — олий бош қўмондон; Туркия ва Озарбайжонда «бекларбеги» деб юртилган.

Бекларбеги — олий бек; ҳукмдорга энг яқин бўлган ва давлат ишларини бошқариб борган; темурийлар замонида олий бош қўмондон.

Бек — 1. дастлаб туркий халқларда уруғ-қабила бошлиғи; 2. обрўли зодагонларга берилган фахрий унвон; 3. вилоят ва шаҳар ҳокимлари; хоннинг ўғиллари ёшлигида «тўра», «тўрахон», хоннинг ака-укаларининг ўғиллари эса «бек» деб аталган; 4. Туркияда беклар «бей» деб аталганлар; ҳозир ҳам айрим исмларга ҳурмат тариқасида қўшиб айтилади ва «жаноб» маъносини билдиради.

Бий — Хива хонлигида иноқ ва оталиқ унвонларидан кейинги унвон.

Иноқ — Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида юқори мартабалардан бири; саройда икки хил иноқ бўлган — иноқи калон (улуғ иноқ) ва иноқи хурд (кичик иноқ).

Оталиқ — «ота» сўзидан олинган; хоннинг бош маслаҳатчиси; вояга етмаган ёш хоннинг тарбиячиси, хоннинг номидан вақтинча ҳукмдорлик, оталиқ қилиб турган шахс; ҳозир қисман юридик ва асосан иқтисодий атама бўлиб қолган.

Қушбеги — Бухоро амирлигида бош вазир унвони; Хива хонлигида меҳтардан кейинги мартаба.

Меҳтар — Хива хонлигида молия ишларини бошқарувчи вазир.

Девонбеги — Бухоро амирлигида молия ва хўжалик ишларини бошқарувчи мансабдор шахс.

Вазир — мусулмон мамлакатларида министр унвони; Бағдод халифалигида вазир давлат маҳкамасини бошқарган, давлат кенгашига бошчилик қилган; вазири аъзам ҳукумат бошлиғи ҳисобланади;

Садри аъзам — Усманийлар империясида XVI асрдан бошлаб биринчи министр, ҳукумат бошлиғи, буюк вазир унвонига тенг бўлган.

Раис — Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида шариат тартиб-қоидалари, диний урф-одатларнинг аниқ бажарилишини назорат қилувчи мансабдор шахс; ҳар бир шаҳар, катта қишлоқларнинг раиси қозикалон тақцимига кўра хон томонидан тайинланган.

Нақиб — жамоа, қабиланинг эътиборли кишиси; *нақиб хўжа*, *нақиб эшон* — саййидлар ва хўжаларнинг фахрий унвони; хоннинг энг яқин маслаҳатчиси; *нақиб* — мадрасани тамомлаган ва пайғамбар наслидан бўлиши шарт саналган.

Ноиб — Араб халифалиги ва Олтин Ўрда даврида вилоят, ўлка ҳокими. -

Надим — ҳукмдорнинг яқин кишиси, суҳбатдоши, маслаҳатчиси.

Поша — Усманийлар империясида, Мисрда ҳарбий, ноҳарбий амалдорларнинг олий унвони; уларнинг исмлари охирига қўшиб айтилган; кейинчалик генерал ва министрларга берилган фахрий унвон; Туркияда фақат генералларда сақланиб қолган.

Сардор — мусулмон давлатларида қуролли кучлар бош қўмондони; Ҳиндистон ва Афғонистонда — қабила бошлиғи, нуфузли амалдор, тўра.

Додхоҳ — Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида амир ёки хон номига ёзилган арзномаларни қабул қилиб, кўриб чиқиб, эгаларига ёзма ёки оғзаки жавоблар қайтарувчи мансабдор шахс.

Парвоначи — вазир муовини, фармонбардо' фармонни ижро этувчи; Бухоро амирлигида саройдаги олий унвонлардан бири.

У д а й ч и — Бухоро амири. хузурида бий ёки додхоҳ даражасидаги мансабдор шахс; доим амир хузурида бўлиб, давлат ишлари ҳақида ахборот бериб турган.

Т а в о ч и — ҳукмдорнинг фармон ва топшириқларини тегишли жойларга етказувчи амалдор шахс (адъютант).

Ш у к у р ч и — ҳукмдорнинг соябон тутувчи хизматкори.

О ф т о б а ч и — ўзбек хонлари саройида ҳукмдорнинг қўлига сув куювчи, давлат ишлари билан шуғулланувчи мансабдор шахс.

Ш а р и ф — 1) арабларда Исломга қадар бадавлат уруғ, қабила раҳбари, шаҳар ҳокими; кейинчалик авлоддан-авлодга ўтувчи фахрий унвон; 2) шериф — Буюк Британия, АҚШ ва Ирландияда графликнинг маъмурий ва суд вазифаларини бажарувчи юқори мансабдор шахс; 3) ўрта асрларда етти шаҳар: Макка, Мадина, Куддус, Бағдод, Дамашк, Мозори шариф ва Бухоро шаҳарлари диний марказ сифатида шуҳрат қозонганлари учун, уларга «шариф» (шарофатли) деган унвон берилган.

П о н с а д (понсадбоши, элликбоши) — ўзбек хонликларида қуйи маъмурий мансабдор шахс.

А м и н — Бухоро амирлигида туман ёки қишлоқ оксоколи.

Ю р т ч и — «бош штаб» амалдорларига ўхшаш мўғул амалдори; ёзув-чизув ишларини олиб борган, ҳукмдорнинг ёрликларини тарқатган, ҳар хил маълумотлар ва баъзан айғокчилар орқали махфий, хуфий ишларни ҳам олиб борган.

Ю р ч и — Бухоро амирлигида амир сафари вақтида олдиндан бориб кўчаларни тозалашни, тартибга келтиришни уюштирувчи қуйи мансабдор шахс.

Ш и ғ а в у л — Бухоро амирлигида ҳукмдорнинг шахсий адъютанти; тўқсабо ва эшик оғаси даражасида бўлган.

Т ў қ с а б о — Бухоро амирлигида сузиб қўйилган таомларни назорат қилиб турадиган амалдор; унга бирон қишлоқнинг ҳокимлиги ҳам берилган.

Б о в у р ч и — сарой ошпази, баковулдан бир поғона паст сарой мансабларидан бири.

Б а к о в у л — 1. Чингизхон ва темурийлар даврида саройда ошпазлар бошлиғи. 2. кейинчалик Олтин ўрда хонлигида қўшимча маош-улуфа улашиш, ўлжаларни тақсимлаш сингари вазифаларни бажарувчи юқори мансабдор. Унинг ҳурмат-эътибори жуда юқори бўлган, унга туманбеги ва мингбегилар ҳам бўйсунган. 3. Бухоро амирлигида сарой дастурхончиси, ҳукмдорга таом тортишдан олдин, уни аввал ўзи тотиб кўрувчи бош ошпаз.

Я с о в у л — 1. Бухоро амирлигида қушбеги хузурида турли топшириқларни бажарувчи мансабдор шахс; 2. ҳукмдор хузурида турувчи сипоҳ, навкар, сарбоз; подшоҳнинг кўрикчиси.

Я с о в у л б о ш и — 1. Хива хонлигида аскарларни урушга бошлаб борувчи, тинчлик вақтида навбат билан хоннинг қабулхонасида турувчи амалдор; махфий маҳкама бошлиғи ҳам бўлган; 2. Бухоро амирлигида қушбеги (бош вазир)нинг ёрдамчиси.

Х а б а р г и р - - айғокчи, разведкачи, жосус.

С а й и с — мирохур, сайис, отбоқар, жиловдор — ўзбек хонликларида сарой амалдорларидан бири.

М и р о х у р — отхона бошлиғи; Бухоро амирлигида парвоначи ва тўқсабодан кейинги мансабдор шахс.

А х т а ч и — сарой отбоқари.

Ж и л о в б а р д о р — ўзбек хонликларида мансабдор шахснинг отини етаклаб юрадиган, хўжайиннинг отга миниши ва тушишига қўмаклашувчи хизматкор.

Д о р у ғ а — шаҳар, қалъа, кўрғон бошлиғи.

К у т в о л — хиндча «кут», «қалъа» ва арабча «волий», «ҳоким» сўзларидан ташкил топган; қалъа бошлиғи; комендант.

М у н ш и й — саройдаги девонхона котиби.

Ш о т и р — 1. ҳукмдорлар ва олий амалдорлар отини етаклаб юрувчи навкар;

жиловдор; 2. бировнинг хизматини югуриб-елиб қиладиган хизматкори, югурдаги, «сояси», «думи»; 3. хонни ўтказиб кўтариб юриладиган махсус ўриндик; тахтиравон, махофа.

Н а в к а р — оддий жангчи, аскар; Ўрта Осиё ва айрим Шарк мамлакатларида илк феодализм даврида йирик бойнинг қуроли йигитлари.

Х о к и м — 1. ўзбек хонликларида вилоят, шаҳар, туман ҳокими; 2. ҳукмдорнинг вилоятдаги ноиби; губернатор; 3. ҳукмдор, ҳокими мутлак.

Ғ у л о м л а р (Мамлуклар) — 1. Араб халифалигида, кейинроқ тоҳирийлар, сомонийлар, ғазнавийлар ва сажуқийлар даврида сотиб олинган қул йигитлардан ташкил этилган мунтазам отлик гвардия номи; 2. Усмонийлар империясида оддий жангчилар; 3. Деҳли султонлигида мамлакатни идора қилган ҳукмдорлар.

Жаҳондаги ҳукмдорлар ва давлат арбобларининг унвонлари (ваколатларига кўра)

М о н а р х (грекча) — подшоҳ; ҳокими мутлак; авлоддан-авлодга ўтувчи давлатнинг ягона, ҳуқуқи чекланмаган ҳукмдори; монархларнинг кенг тарқалган унвонлари — халифа, ҳокон, хон, шоҳ, шаҳаншоҳ, султон, подшоҳ, амир, қирол, император, негус (Эфиопияда), микадо (Японияда), княз, буюк герцог, диктатор, дож (ўрта асрлардаги Венецияда) ва ҳоказолар.

Т е о к р а т и я — Худо ҳокимияти; давлат ҳокимияти руҳонийлар ва коҳинлар қўлида бўлган, мамлакатнинг ҳам диний, ҳам дунёвий ишларини ўз қўлида тутган ҳукмдор идора этадиган давлатни бошқариш усули.

Ф и р ь а в н — Қадимги Миср ҳукмдорларининг олий унвони.

Ц а р ь (лотинча) — чор, шоҳ, подшоҳ; Бобил, Оссурия, Хитой, Ҳиндистон, Эрон, Греция, Миср ҳукмдорларининг унвони; Россияда бу унвонни 1547-йилда биринчи марта Иван Грозний қабул қилган.

И м п е р а т о р (лотинча) — ҳукмдорларнинг қирол, подшоҳларга нисбатан юқори ҳисобланган олий монархлик унвони; бу унвонни биринчи марта мил. ав. 63- йилда Рим ҳукмдори Октавиан Август олган; Австрия, Германия, Франция, Италия, Россия, Бразилия, Мексика, Хитой, Япония монархлари ҳам ўзларини шу унвон билан атаганлар; Россияда бу унвонни биринчи марта Сенат ва Синод Пётр I га 1721-йилда берган; шундан кейин Русь давлати Бутун Россия империяси деб эълон қилинган.

Р о ж а — Қадимги Ҳиндистонда дастлаб подшоҳ, хейинчалик маҳаллий ҳокимларнинг унвони.

М а х а р о ж а — Ҳиндистон ҳукмдорларининг ўрта асрлардаги монархлик унвони.

Қ и р о л (қороль) — Европа мамлакатлари монархларининг унвони.

Д о ж (итальянча) — ўрта асрлардаги Венеция ва Генуя ҳукмдорларининг унвони; мамлакат қуроли кучларининг қўмондони ҳам бўлган.

Р е г е н т — монархия давлатларида муваққат подшоҳ; ҳукмдор сафарда бўлганида, касаллик вақтида ёки вояга етмаган подшоҳ ўрнида мамлакатни вақтинча бошқариб турувчи шахс; Туркистонда — оталик.

Ш т а т г а л ь т е р (немисча) — Германияда вилоят, провинция ноиби, ҳокими; XV—XVIII асрларда Голландияда ижро этувчи ҳокимият бошлиғи.

У з у р п а т о р (лотинча) — ҳокимиятни ғайриқонуний равишда зўрлик билан қўлга олган ҳукмдор; масалан, Наполеон Бонапарт.

Д и к т а т о р — 1. грекча ҳокими мутлак, мустабид, ҳеч қандай қонунни тан олмай, ўз истагича ҳукмронлик қиладиган ҳоким, подшоҳ; истибдод, чекланмаган монархия кўриниши, золим, зўравон; 2. немисча — «ваколат», «ҳокимлик қилинадиган вақт» маъноларини англатади; ваколати қонунлар билан чеклаб қўйилмаган ҳокимиятга таянувчи ҳукмдор; фавқулодда сиёсий вазият рўй берган вақтларда давлатни бошқаришда чекланмаган ҳоки-

миятдан фойдаланувчи мансабдор шахс, ҳукмдор; диктаторлик ваколати дастлаб олти ойгача белгиланган; биринчи Рим диктатори фаолият кўрсатган давр милoddан аввалги V аср ўрталарига тўғри келади.

Диктатура — ҳокимиятни зўрлик билан қўлга олган шахснинг золимона ҳукмронлиги; жабр-зулмга асосланган идора усули.

Президент (лотинча) — тўрт йилдан етти йилгача муддат билан сайланадиган давлат бошлиғи; айна пайтда қўп мамлакатларда ҳукумат бошлиғи вазифасини ҳам бажаради; куrolли кучлар бош қўмондони ҳам ҳисобланади; бошқа бир маъноси — сайлаб қуйилган раҳбар, раис унвони; масалан, фанлар академиясининг президенти, турли уюшмалар президентлари.

Қоон (мўғулча) — улуғ бек, князь; катта қўшинга бош бўлган шахс.

Князь (эски немисча) — вилоят, ўлка ҳокими; Россияда император ўғиллари, набиралари, ака-укаларининг унвони; мерос бўлиб ўтадиган ёки алоҳида хизматлари учун бериладиган фахрий унвон; Олтин Ўрда хонлари томонидан айрим рус князларига махсус ёрлик билан «буюк князь» унвони берилган; 1547- йилда царь — подшоҳ унвони киритилгач, унга буюк князь сўзини қўшиб айтиш расм бўлган; Литва князлари ҳам шу унвонга эга бўлганлар.

Канцлер (немисча) — Франция монархиясида вужудга келган; дастлаб кирол маҳкамасининг бошлиғи, давлат архиви, кирол муҳрини сакловчи; суд ва ташки ишларни ҳам бошқарган.

Рейхсканцлер (немисча) — давлат, империя канцлери; император томонидан тайинланиб, фақат унгагина бўйсунган; республика даврида (1919—1933) президент томонидан тайинланиб, парламент кабинети бошлиғи ҳисобланган ва Рейхстаг олдида жавобгар бўлган; 1933- йилда Адольф Гитлер президент ва рейхсканцлер лавозимларини бирлаштириб, ўзини фюрер (дохий) деб эълон қилди ва президентлик лавозими йўққа чиқарилди.

Герцог — 1. дастлаб қадимги герман қабилаларида сайлаб қўйиладиган ҳарбий бошлик, кейинроқ меросдан меросга ўтувчи қабил бошлиғи; 2. IX—X асрларда Европада мустақил ҳукмдор; 3. энг юқори дворян унвони.

Граф (немисча) — дастлаб ўрта асрларда Ғарбий Европада кирол амалдори — дворянлик унвони, кейинчалик катта ер-сув, мулк эгаси; графлик мансаби авлоддан-авлодга ўтадиган бўлган; графлик XI асрдан бошлаб мансабдор шахсдан феодал ер эгасига айланган; Россияда бу унвон Пётр I томонидан жорий этилган бўлиб, авлоддан-авлодга ўтган; княздан пастрок, барондан юқорироқ бўлган.

Барон (французча) — озод, эркин маъносини англатади; асилзодалар унвони, графдан кейинги унвон; барон ўз мулкига ва деҳқонлар устидан тўла ҳукмрон бўлган; Россияда бу унвонни Пётр I жорий қилган.

Баронет — Англияда фахрий дворянлик унвони; асилзодалар билан қуйи дворянлар ўртасида барондан кейинги унвон.

Лорд (инглизча) — Англияда асилзодаларнинг олий дворянлик унвони.

Барин (русча) — боён, асилзода, помешчик, дворян, ер эгаси, хўжайин.

Дуче (грекча) — фашизм асосчиси Бенедитто Муссолини (1883—1945)нинг унвони; «йўлбошчи», «бош раҳбар», «дохий» маъноларини англатади.

Фюрер — немис фашизмнинг олий раҳбари ва дохийси, рейхсканцлер Адольф Гитлернинг унвони,

Фашизм (итальянча) — Ницше, Шпенглер таълимотлари ва антисемитизм, геополитика назарияларига таянувчи сиёсий оқим; илк фашистик ташкилотга 1919- йилда Италияда Муссолини асос солган ва 1922- йилда ҳокимиятни қўлга олган; шу оқим асосида 1919- йилда Германияда Национал-социалистик партия вужудга келди ва 1933- йилда бу партиянинг раҳбари Гитлер Германияда ҳокимиятни ўз қўлига олди.

Спикер (инглизча) — 1. Англияда парламент умумпалатасининг раиси; 2. АҚШда вакиллар палатасининг раиси.

Абескун (Обисукун) — Каспий денгизидаги ороллардан бири.

Адан (Эден) — «хузур-халоват» дегани; Ямандаги қадимий шаҳар.

Ажам — араблардан бошқа халқлар; кўпинча Эрон халқига нисбатан қўлланган этнографик атама.

Аккад (Акаде) — Месопотамияда яъни ҳозирги Бағдоднинг жануби-ғарбий томонида жойлашган қадимги шаҳар. Эрамиздан олдинги XXIV—XXII асрларда Месопотамия ва Элам давлатларининг маркази бўлган. Шу даврлардан бошлаб жанубий Месопотамиянинг ҳамма қисми «Аккад» номи (атамаси) билан аталадиган бўлган.

Аккад эрамиздан 2200 йил олдин Кутийлар томонидан тор-мор этилган.

Аккад тили бобил-оссурия эки оссурия-бобил тили бўлиб, сомийлар тилининг африка — осие шаҳобчасига киради. Ёзуви лой, сополга миххат билан ёзилган сўз-бўғин кўринишида бўлган.

Антокия — Суриянинг шимолида жойлашган шаҳар; милoddан аввалги 300-йилларда Рим императори Селевкид бино қилган.

Арофот — Макка яқинидаги тоғ.

ц • ' г

Астробод — Каспий денгизининг шарқи-жанубий тарафида Мозандарон чегарасида жойлашган вилоят ва шаҳар.

Атлантида — ривоятларда келтирилишича, Атлантида океанида мавжуд бўлган, жуда катта серхосил, обод орол; унда маданий, қудратли атлантлар яшашган; ер қимирлаши натижасида, чўкиб йўқ бўлиб кетган.

Атропатен — эрамиздан олдинги IV асрдан эрамизнинг VII асригача бўлган кулдорлик давлати. Зардуштийлик дини амалда бўлган. Пойтахти Ғазак шаҳри. Атропатенликлар савалкийлар ва Рим империясига қарши бетиним курашиб келганлар. Эрамизнинг VII асрида Араб халифалиги томонидан фатҳ этилган.

Аттика — Грециянинг Афина шаҳри яқинидаги вилоят, мамлакат.

Бобил — Вавилония; Ироқдаги қадимий шаҳар, ўлка.

Борисфен — Днепр дарёсининг қадимги номи.

Боеи Эрам — Яман подшоҳи золим Шаддод томонидан барпо қилинган жаннатнамо боғ; аммо унинг жаннатга ўхшатиб қурдирган бу боғи ва ундаги қасрлар Аллоҳнинг лаънатида учраб яқсон бўлган, ер ютган.

Византия давлати — Рим империяси қулагандан кейин ташкил топган, IV—XV асрларда пойтахти Константинопол, ҳозирги Стамбул шаҳри бўлган давлат. 1300—1400-йилларда бу давлатни турклар босиб олганларидан кейин, мусулмонлар тамаддунининг маркази бўлиб қолган.

Галлилея — Фаластиннинг илгариги номи.

Галлия — қадимги кельт қабилалари яшаган жой; ҳозирги Франция, Бельгия, Люксембург, Голландия ҳудудларида жойлашган.

Гилон — Каспий денгизининг жанубий соҳилида жойлашган вилоят; шарк тарафдан Мозандарон билан чегарадош бўлган.

Гиперборея — Грек асотириларида узок шимолдаги Борея яъни Фракиядаги мамлакат. У ердаги аҳоли табиатан иктидорли, зукко бўлганликлари учун маъбуд Апполоннинг меҳри тушган одамлар деб ҳисобланган. Фракиянинг ер хусусиятларига қараб, Гиперборея ҳақидаги ривоятлар Россиянинг марказий ёки шимолий қисмига тегишли деб ҳисобланган.

Гистер — Дунай дарёсининг қадимги номи.

Гўшен — Нил дельтасида жойлашган Миср шимолидаги ҳудуд.

Дашти ҷипчок, — Иртиш, Дунай, Днепр дарёлари оралиғидаги ерлар; ҳозирги Қозоғистон, Волгабўйи ва Жанубий Рус ерларидаги дашт.

Даҳа (форсча) — шаҳарнинг бир қисми; масалан, Тошкентнинг Кўкча, Себзор, Бешёғоч, Шайхонтаҳур даҳалари.

Жайхун — Амударёнинг олдинги номи; қадимги номи — Ўқуз, юнонча Окс.

Жанубистон — асли Негев, яъни Исроилнинг чўлга яқин жанубий қисми

Журжон — Эронда Қазвиннинг шарқи-жанубидаги шаҳар; бу шаҳарга 716- йилда асос солинган.

Зобулистон — Жанубий Афғонистондаги тоғли вилоят.

Куш — Қадимги Нубия ёки Ҳабашистон; ҳозирги Эфиопия.

Кўҳистон — тоғли мамлакат, ўлка, вилоят.

Кўҳи Қоф — афсонавий Қоф тоғи; Ерни ўраб олган баланд тоғ деб ривоят қилинади; Кавказ тоғлари бўлиши ҳам мумкин.

Марв — ҳозирги Туркменистоннинг Байрам Али темир йўл бекати ҳудудида бўлган; Хуросоннинг қадимий пойтахти.

Мидён — Арабистоннинг шимоли-ғарбидаги ўлка.

Мидия — Эрон ясси тоғлигининг шимолий-ғарбий томонида жойлашган тарихий вилоят. Эрамиздан олдинги VII—VI асрларда пойтахти Эқбатан бўлган подшоҳлик. Киёксар ҳукмдорлиги даврида гуллаб-яшнаган давлат бўлган. Эрамиздан олдинги 550—549 йилда форслар босиб олган. Эрамиздан олдинги IV асрда қайта оёққа турган ва Жанубий Озарбайжонни ҳам эгаллаб олган. Шундан кейин бу ерлар Мидия ёки Кичик Мидия, Мидия Атропатени деб аталган.

Мино — Арабистондаги тоғ.

•••••

Миср — аслида Раҳаб (димоғдор) афсонавий денгиз даҳоси; Шимолий Африкадаги йирик давлат.

• - ^ч, /<

Миср водийси — Фаластин-Миср чегарасини ташкил этган Ариш водийси.

Озарбайжон — «оловли мамлакат» дегани; «озар» сўзи Исломгача олов фариштасининг номи бўлган.

Оссурия — милоддан аввалги XX—VII асрларда Дажла дарёсининг ўнг қирғоғида жойлашган давлат. Ҳозирги Сурия ҳудудлари ва теғраларида бўлган.

Порон чўли — Миср чегараси яқинидаги чўл.

Рум — Кичик Осиё (Туркия); Қадимги Византия, Рим, Греция ва Шарқий Рим империяси.

Сабо — 1. жанубий Арабистондаги шаҳар; 2. афсонавий мамлакат.

Сайхун — Сирдарёнинг қадимги номи. Ундан олдинги номи Қанға.

Салим — Иерусалим (Қуддус) шаҳрининг қадимги номи.

Самария — Исроилнинг ўртасида жойлашган вилоят; аҳолиси Канъон элатлари билан аралашиб кетганлиги учун, яҳудийлар уларни соф яҳудий эмас, деб камситганлар.

Сарандиб — Цейлон, ҳозирги Шри-Ланка оролининг қадимги номи.

Сейистон — Эрон билан Афғонистон орасида жойлашган вилоят; қадимда Дрангиана деб аталган.

Сидой — Қадимги Финикия пойтахти.

Таврида (Таврика, Таврия) — Қримнинг қадимги номи; тавр қабиласи номидан олинган.

Талъат — Ироқда, Куфа шаҳри яқинидаги маскан.

Тароз — ҳозирги Жамбул (Авлиёта) шаҳри.

Тоҳаристон — Хуросондаги вилоят; қадимги Бактрия, пойтахти — Балх; Амударёнинг юқори оқимида жойлашган.

Туман — 1. ўн минг; 2. район, уезд; 3. Эроннинг олтин пули.

Турон — турклар яшайдиган диёр; Марказий Осиёнинг қадимги номи.

Узол — Яман пойтахти Санъонинг эски номи.

Урарту — эрамиздан олдинги IX—VI асрларда ҳозирги Арманистон ҳудудида жойлашган, пойтахти Тушпа бўлган қадимги давлат. Эрамиздан олдинги XIII—XI асрларда шу ерлик қабилалар иттифок бўлиб бирлашганлар. Урарту давлатининг гуллаб-яшнаган даври IX—VIII асрларга тўғри келади. Машҳур подшоҳлари — Менуа, Аргишти I, Сардури II ва бошқалар. Урарту давлати Оссурия давлати билан мунтазам урушиб келган. Эрамиздан олдинги VI асрда мидияликлар томонидан забт этилган.

Форс — Эроннинг жануби-ғарбидаги йирик ўлка; форсларнинг асл ватани; кудратли ахамонийлар ва сосонийлар давлатининг маркази бўлган; бу вилоят тили бутун Эрон учун адабий тил бўлиб қолган.

Фурот — Арманистон тоғларидан бошланиб, Туркия, Сурия, Ироқ ҳудудларидан оқиб ўтадиган йирик серсув дарё.

Халдей — қадимги Мессопотамиядаги мамлакат, илк астрономия, астрология ва бир неча аниқ фанлар ватани. Уларда, хуррийлар тилига яқин, халд, биайн тилларидан иборат

бўлган урарт тили давлат тили ҳисобланган. Бу тил эрамиздан олдинги IX—VI асрлардаги миҳхат ёзувлари билан маълум.

Хуросон — қадимги форсчада «шарқий ер» дегани. Туркменистон, Шарқий Эрон ва Шимоли-ғарбий Афғонистон ҳудудидаги ерлар. Бу географик тушунча турли дазрларда турлича ўзгариб турган.

Чин-Мочин, *Чин* — Шимолий Хитой, Хитойнинг марказий ва шарқий қисми; Мочин — Жанубий Хитой.

Чоч, *Шош* — Тошкентнинг қадимги номлари.

Шероз — Форс ўлкасининг пойтахти.

Ширвон — Кура дарёсининг шимолий тарафида Каспий денгиз соҳилида жойлашган катта вилоят; ўрта асрларда мустақил давлат бўлган.

Шумер — икки дарё оралиғидаги ҳозирги Ироқнинг жанубий томонида жойлашган энг қадимги мамлакат. Эрамиздан 3 минг йил олдин бу мамлакат ҳудудида бир-бирлари билан гегемонлик қилиш учун курашувчи синфий жамиятлар — Лагаш, Ур, Киш каби шаҳар — давлатлар юзага келган. Эрамиздан аввалги XXIV асрда Аккад ҳукмдори Саргун бу майда шаҳар давлатларни бирин-кетин забт этиб, бирлаштирган ва ўзига тобе эттиргани. Шумерликлар тили бизга эрамиздан олдинги XXIX асрдан бошлаб миҳхат орқали маълум.

Эдўм — Исроилнинг шарқий томонида жойлашган, унга душман бўлган халқ ва у яшаган ўлка.

Элам — ҳозирги Хузистон ва Луристон ҳудудларида яъни Эроннинг жануби-ғарбий қисмида жойлашган қадимги давлат. Эрамиздан олдинги 3- минг йилликдан эрамиздан олдинги VI асргача маркази Сузий (ҳозирги Шуш) шаҳри бўлган. Гуллаб-яшнаган даври эрамиздан олдинги XIII—XII асрларга тўғри келади. Эламини олдин Мидйя, кейинчалик ахамонийлар босиб олганлар.

Эласар, *Элам* — Шимолий Мессопотамиядаги ўлкалар.

Яҳудия (Жалилия) — Рим империяси даврида Фаластиннинг жанубий қисмидаги пойтахти Қуддус жойлашган катта вилоят; Ийсо алайҳиссалом у ерларда кўп фаолият кўрсатган.

Ябар — Ябарим шаҳри; бу ерда Парвардигорнинг «Аҳд сандиғи» вақтинчалик қолган; Довуд алайҳиссалом Қуддусга олиб келган.

Ҳн — Юқори Мисрдаги қохинлар шаҳри; Гелиополнинг мисрча номи.

Ҳрду — қўшин қароргоҳи.

Ҳфир — Жанубий Арабистон.

Қасаба — шаҳарча.

Қишлоқ — қишлоқ учун мўлжалланган жой.

Лум — Эронда Техроннинг жанубидаги шаҳар; шиъаликда илоҳиёт, диний тарғибот ва зиёрат маркази; Эроннинг диний пойтахти.

Ҳавила — «қум ери» дегани; Шарқий Арабистонда жойлашган.

Ҳамадон — Эроннинг ғарбий қисмида жойлашган қадимий йирик шаҳар; Экбатан деб ҳам аталади.

Ҳижоз — Арабистон яриморолининг ғарби-шимолий қисми; Макка ва Мадина шаҳарлари жойлашган ўлка.

Ҳимс — Суриядаги шаҳар.

Ҳисор — қўрғон, қалъа, истеҳком.

Ҳожитархон — ҳозирги Астрахан шаҳри.

Айрим халқлар ва элатлар ҳақида

А л а н л а р — қадимдан Шимолий Кавказда яшаб келган форсийзабон халқ; ҳозирги осетинларнинг аجدоди.

А м а з о н к а л а р (грекча) — Юнон асотирларида тасвирланган, жуда қадим замонларда яшаб ўтган жангари аёллар. Азов денгизи ва Қора денгиз яқинидаги Меотия кўли қирғоқлари атрофларида эркакларсиз яшаган ва қўшни мамлакатларга ғолибона ҳарбий юришлар қилиб турадиган жанговар хотин-қизлар кавми. Улар эркакларсиз яшаганлар ва наслларини сақлаб қолиш мақсадида, қўшни қабила эркаклари билан бир йилда

бир маротаба жинсий алоқада бўлганлар. Туғилган ўғил болалары оталарига қайтариб юборганлар. Қиз болалари эса ўзларига олиб қолиб, ҳарбий тарбия берганлар. Камон тортишда халақит бермаслиги учун, қизларнинг ўнг кўкракларини куйдирганлар. Шунинг учун улар «кўкраксизлар», яъни «амазонкалар» деб аталганлар.

Улар ҳақидаги ривоятлар матриархат даврларни акс эттирган. 2. Амазонка—отлик чавандоз аёл тимсоли бўлиб қолган. 3. Аёллар от минганда киядиган киймни ҳам «амазон» деганлар. 4. Амазонка дарёсининг номи ҳам шундан келиб чиққан.

Амударийлар — Қадимги Фаластиннинг туб аҳолиси.

Арамейлар (Оромийлар) — Арабистондан келиб чиққан сомиийлар қабиласи. Эрамиздан олдинги XIV—XI асрларда Олд Осиёга тарқалиб кетганлар. Ҳозирги Оссурияликлар (айсорлар) арамейларнинг авлодидир. Қадимги арамей ёзуви эрамиздан олдинги IX—VII асрларда пайдо бўлган.

Аргонавтлар (грекча) — Қадимги Греция (Эллада)нинг 50 нафар жасур афсонавий қаҳрамонлари; «Арго» кемасида Ясон бошчилигида Колхидага (ҳозирги Абхазия, Грузия) баҳайбат аждар кўриқлаб ётган сеҳрли олтин барра жунли қўй терисини олиб келиш учун-йўлга чиқадиладар ва кўп машаққатлар чекиб, Фессалиянинг Иолке шаҳрига олиб келадиладар; аргонавтлар кўчма маънода жасур денгиз саёҳатчилари, олтин ва бойлик изловчилар тимсолдир.

Вандаллар (немисча) — жоҳил, нодон, ваҳший дегани; 1. Рим империясига қарши шиддатли урушлари билан ном чиқарган қадимги герман қабилалари; 455- йилда Римни ишғол қилганларидан кейин, кўплаб нодир маданий ёдгорликларни, санъат обидаларини ваҳшийларча хароб ва вайрон этганлар; 2. маданият, санъат ёдгорликларини таловчи, вайрон этувчи жоҳил, ваҳший кишилар тимсоли.

Варварлар — греклар ва римликлар ўз маданиятига алоқадор бўлмаган ҳар қандай халқлар ва элатларни варварлар деб атаганлар; кейинчалик жоҳил, нодон, кўпол, маданиятсиз, ёввойилашган одам тимсоли бўлиб қолган атама.

Варварлик — ибтидоий тузумнинг ёввойилиқдан кейинги, цивилизациядан олдинги иккинчи даври бўлган.

Маданийлашган греклар ва римликлар учун нотаниш, тушунарсиз тилда сўзлашувчи халқларнинг сўзларидан — вар, вар товушлари ва сўзларини эслаб қолиб, кейинчалик уларни вар, вар деб сўзлашувчилар, яъни «варвар»лар деб атай бошлаганлар.

Варяглар — Қадимги Русга Скандинавиядан келиб ўрнашиб қолган норман қабилаларининг умумий номи.

Галлар — Кельт қабилаларининг римча аталиши. Улар ҳозирги Франция ҳудудларида яшаганлар.

Гиргошийлар — Қадимги Фаластинда яшаган бир элат.

Го-тлар — милодий сана бошларида Қуйи Висла атрофида яшаган герман қабиласи; III асрда Шимолий Қора денгиз бўйларида келиб жойлашганлар ҳамда Кичик Осиё ва Болкон яриморотида талончилик босқинлари уюштирганлар; вестготлар ва остготларга бўлинганлар; 375 йилда хунлар томонидан тор-мор келтирилганлар; сўнгра остготлар ғар-Ҷа кетганлар, вестготлар Дунайдан ўтиб, Мезияга келиб жойлашганлар.

Дўнганлар — Қирғизистон, Қозоғистон, Ўзбекистонда яшаб қолган хитойлик мусулмонлар; 1260—1294 йилларда мўғул ҳукмдори Хубилайхон замонида буддавий диндаги татар ва мўғулларнинг бир қисми олдинги диндан қайтган, шунинг учун уларга «дўнган» (қайтган) маъносида ном берилган; улар бу номни ўзларига нисбатан ҳақорат деб биладиладар; ҳозир уларнинг кўпчилиги Ўш, Жамбул, Прежевальск шаҳарлари атрофлари ва Фарғона водийсида истикомат қилади; Ислоннинг сунний мазхабадирлар.

Кофирлар — аслида Машак, яъни Қора ва Каспий денгизлари орасида яшаган қадимги. ваҳший элат; яҳудийлар уларни «кофирлар» деб атаганлар.

Маҷҷойи — Тожикистоннинг Мастҷоҳ деган жойидан келган ишчининг XX аср бошларида аталиши; кўпинча умуман тоғлиқ тожикларга нисбатан қўлланилади.

Мўлтон — лўли; Покистоннинг Мўлтон деган жойидан келган лўлилар; лўлиларнинг энг эпчил ва моҳир, чаптаст вакиллари.

П е ч ъ й е г ѝ а р — милодии VIII—IX асрларда Вол.а дарёсининг куйи оқими била. Ейиқ дарёси оралиғида кўчиб юрган туркий тилда сўзлашувчи кўчманчи чорвадор халқ; IX асрда Марказий Осиёдан Қора денгиз бўйлариға кўчиб ўтганлар; X—XI асрларда Дунай дельтасидан Доннинг куйи оқимиғача бўлган бепоён ерларни эгаллаганлар; сўнгроқ Болгария, Македония, Фракия ва Адрианаполғача бориб етганлар; кейинчалик мўғул-татарлар билан аралашиб кетишган.

С а қ л а б — славянларнинг туркийча аталиши.

С к и ф л а р — милотдан олдинги II—I минг йилликда Азов денгизидан то Иртиш дарёсининг қирғоқлариғача бўлган худудларда яшаган турк-мўғул қабилалари. Олтой — Ўрол тиллари оиласиға кирувчи халқлар.

С о м и й л а р — Нух алайхиссаломнинг тўнғич ўғли Сомнинг авлодлари: бобилликлар, оссурийлар, финикияликлар, қадимги яҳудийлар, араблар, абиссинлар, айсорлар.

Х а л д е й л а р — эрамиздан олдинги I- минг йилликнинг биринчи ярмида жанубий Месопотамияда яшаган сомийлар қабиласи. Бобилни эгаллаш учун Оссурия билан мунтазам урушиб келганлар. Эрамиздан аввалги 626—538- йилларда Бобилда Янги Бобил подшоҳлиғиға асосланган халдейлар сулоласи ҳукмронлик қилган.

Х у н л а р — Марказий Осиёда яшаган кўчманчи туркий халқ; милотдан аввалги III аср ва милотий I асрда Евроосиё қитъасида ҳарбий жихатдан бағоят қудратли бўлганлар; Мўғулистон, Манжурия, Хитойни ҳамда қадимги герман қабилалари ерларини босиб олган хунлар милотий VI асрда Ғарбий Турк хоқонлиғиға бўйсундирилган.

Э л л и н л а р — энг қадимги греклар, ҳозирги грекларнинг энг қадимги, яъни юнонлардан олдинги номи.

Я ъ б у с и й л а р — Қадимги Қуддус аҳолиси.

Қ и п ч о қ л а р (половецлар, куманлар) — туркий халқларнинг энг йирик қабилаларидан бири; асосан монголоид ирқиға мансуб; Рус солномаларида — «половецлар», Европа ва Византия солномаларида «куманлар» деб аталган; тахминан VI асрда кипчоқларнинг илк аجدодларидан бир қисми Ғарбий Олтойдан чиқиб, Мўғулистон ва Тува ерлариға, иккинчи қисми эса Иртиш дарёси яқинидаги даштларға кўчиб ўтганлар; XI аср охирларида Қора денгиз ва Азов денгиз яқинидаги чўлларда ҳамда Шимолий Кавказ, Шимолий Дон, Днепр, Дунай дарёлари бўйларидаги даштларда жойлашганлар; шундан кейин Тяншаннинг ғарбий тармоқларидан Дунай соҳилиғача бўлган улкан худуд кипчоқлар қўлиға ўтиб, бу ерлар «Дашти кипчоқ» деб атала бошланган.

Қ у т и й (Гутий)лар — эрамиздан олдинги 3—2- минг йилликда ҳозирги Эроннинг ғарбий ясситоғлиқларида яшаган ярим кўчманчи қабила. Қутийлар эрамиздан 2200 йил олдин Аккад давлатиға бостириб қирганлар ва уни тор-мор этганлар.

Эрамиздан олдинги I- минг йилликдан то эрамизғача Месопотамия аҳолиси ўзларидан шимол ва шарқ томонларида яшаётган халқларни «қутийлар» деб атаганлар.

Ҳ е т и й л а р — Сурия ва Фаластинда жойлашган халқ.

Ҳ и в в и й л а р — Қадимги Фаластин элатлари.

Ҳ ў р и й — аслида «ғорда яшовчи» маъносини англатади; Яъқуб алайхиссаломнинг акаси Эсов келишидан олдин Эдўмда яшаган туб халқ.

Ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихидан

Китобимизнинг олдинги фаслларида Сизға маълумки, инсоният Ер юзида дастлаб Месопотамия — Дажла ва Фурот дарёлари бўйларидаги водийларда яшаган. Бу ерларда умргузаронлик қилган қавмлар тағин залолатға кетиб, Аллоҳдан бошқа маъбудларға, қуёш, ой, бут-санамларға топиниб яшай бошлаганлар.

Пайғамбар Нух алайхиссаломнинг яккаю ягона Аллоҳға ибодат қилиш кераклиғи тўғрисидаги даъватлариға кулоқ солмаганлар, уни ёлғончига чиқарганлар, устидан кулганлар, хўрлаб таҳқирлаганлар, турли йўллар билан азоб берганлар. Оқибатда пайғамбар уларни дуоибад қилган. Унинг дуоси ижобат бўлиб, Аллоҳ таоло у ерларға бундан 6—

7 минг йиллар муқаддам Буюк тўфон юборган. Барча хайвонот дунёси, паррандаю даррандалар қирилиб битган. Фақат Нух алайҳиссалом ўз кемасига олган хотини, уч ўғли, уч келини ва Аллоҳга иймон келтирганлардан 80 нафар киши ҳамда ҳар бир жуфтдан (эркак ва урғочи) бўлган хайвонлар омон қолганлар.

Тўфон тугаганидан кейин кемадагилар бир соҳилга тушиб, ўша ерларда макон тутиб, яшай бошлаганлар. Нух алайҳиссалом билан келган 80 нафар кишиларга офат тегиб, ҳаммалари ўлиб кетганлар. Биргина Нух алайҳиссалом хонадони омон қолиб, улардан кўпдан-кўп халқлар вужудга келган. Нух алайҳиссалом элиги кам минг йил яшаган. Нух алайҳиссалом умрининг охирида уч ўғлидан бўлган уч авлодини алоҳида мустақил бўлиб яшаши учун Ер юзининг уч тарафига юборган.

Нух алайҳиссаломнинг тўнғич ўғли Сомдан араблар, яҳудийлар, сурёнийлар, форсийлар, юнонлар, лотинлар ва бошқа халқлар; кейинги ўғли Хомдан Африка, Ҳиндистон, Покистон мамлакатлари ҳамда Америка ва Австралия қитъаларида яшовчи қоратанли халқлар — ҳабашлар дунёга келдилар. Нух алайҳиссаломнинг учинчи ўғли Ёфасдан эса туркийлар, мўғуллар, тоторлар, европа халқлари вужудга келди. Нух алайҳиссаломнинг Канъон деган тўртинчи ўғли ҳам бўлган, лекин у кофирлиги боис, **Аллоҳ** амри билан нажот кемасига чиқарилмай, ўша ерда қолиб кетиб, бошқа кофирлар каби ўлим топган эди. Канъондан ҳеч бир авлод қолмаган (Ҳомнинг Канъон исми ўғли бўлган, уларни бир-бири билан чалкаштирмаслик керак).

Ёфас авлодлари янги ерларни ўзлаштира бориб, Ўрта ва Марказий Осиё, Узоқ Шарқ ва Европа томонларга аста-секин силжиб бораверганлар ва борган ерларида илдиэ отиб кўпайиб турли тилларда сўзлашувчи элатлар ва халқларни ташкил қилганлар.

Шундай қилиб, Ер юзидаги ҳозирги аҳоли Нух алайҳиссалом авлодлари эканлигидан, уни Иккинчи Одам Ато ҳам дейдилар.

Манбаларда келтирилишича, барча туркийзабон халқлар, шу жумладан, бизким, ўзбеклар ҳам энг қадимий халқлардан бўлиб, Нух алайҳиссалом ўғли Ёфаснинг Турк исми тўнғич ўғли зурриётидан эканмиз.

Қадим замонларни эслаб...

Шу ўринда мавзуимизга тааллуқли бўлган ўтмишга бир назар ташлаб олишга тўғри келади. Шунингдек, биратўла бобомиз Амир Темур хазратларининг аجدодларини ҳам эслаб қўямиз.

Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» китобида келтирилишича, Нух а.с. нинг учинчи ўғли Ёфас (Тавротдаги номи Иафет) нинг Турк, Хазар, Саклаб, Рус, Минг, Чин, Камори ва Торих деган саккиз ўғли бўлган. Мирзо Улуғбек ўзининг «Тўрт улус тарихи» номли китобида Ёфасни пайғамбар деб ёзган. Айтишларича, Искандар Зул-Карнайн Ёфаснинг тўртинчи ўғли - Руснинг авлоди бўлган экан.

Эл кенгаш ўтказиб, Ёфаснинг оқил, зукко ва эпчил тўнғич ўғли Туркни ўзларига подшоҳ қилиб сайлаб олганлар. Унинг насаби то Одам Атогача қуйидагича бўлган экан:

Туркхон ибн Ёфас а.с. ибн Нух баҳоуллоҳ а.с. ибн Ламак ибн Матушалоҳ ибн Ҳанўх (Идрис а.с.) ибн Ёред ибн Маҳолаил ибн Қенан ибн Энўш ибн Шис а.с. ибн Одам а.с.

Айтишларича, Туркхон Фирдавсийнинг «Шохнома» китобида тилга олинган Кайумарснинг замондоши бўлган. Кайумарс Форс мамлакатларида ҳукм сурган Пешдодийлар сулоласининг биринчи подшоҳи бўлган бўлса, Туркхон Машрик заминнинг биринчи хоқони бўлган экан.

Туркхон одил, комил, саҳий ва кўнгилчан подшоҳ бўлиб, одамлар унинг даврида тўқ, фаровон. бахтиёр, тинч ва осойишталикда яшаганлар.

Таомга туз солмоқ Туркхон даврида пайдо бўлган экан. Кунлардан бир куни шикоргоҳда Туркхоннинг ўғли Тунг қўлидаги иссиқ кабоб ерга тушиб кетади. Ўша жой туз кони бўлиб, шўр ерда иссиқ кабобга туз ёпишиб қолади. Тунг у луқмани оғзига солганда бошқача бир лаззат таъмини сезади...

Туркхон 240 йил умргузаронлик қилиб, оламдан кўз юмади. Ундан беш ўғил: Абулжаҳон, Тунг, Чигил, Барсхор ва Атлоқ қолади.

Ёфас ўғлони Туркхондан кейин подшоҳлик тахтига ўтирган авлодлари:

Абулжаҳон ибн Туркхон
Дебадқўйхон ибн Абулжаҳон
Куйукхон ибн Дебадқўйхон
Алмужаннахон (Аланжаҳон) ибн Куйукхон
Тоторхон ва Мўғулхон ибн Алмужаннахон (эгизаклар)

Бундан буёғига Тоторхон ва Мўғилхон сулолалари алоҳида давом этиб кетади.

Шучдай қилиб, Алмужаннахон эгизак ўғилли бўлди ва уларнинг тўнғичига Тотор, иккинчисига Мўғул деб ном қўйди.

Алмужаннахон қартайиб кучдан қолгач, мамлакатни шу икки ўғлига тенг тақсимлаб берди. Ота вафотидан кейин, улар аҳилликда мамлакатни бошқара бошладилар.

Икки тармоқ — тотор ва мўғул қабилалари ана шундай таркиб топди ва бу икки қабила эгизак ака-укалар номи билан «тотор» ва «мўғул» қабилалари деб атала бошланди.

Алмужанна (Аланжа)хоннинг ўғли Тоторхон ўз мулкида кўп йил подшоҳлик қишғиб вафот этди. Ундан кейин подшоҳлик қилган авлодлари:

Бўкахон ибн Тоторхон
Илинчхон ибн Бўкахон
Отлихон ибн Илинчхон
Отсизхон ибн Отлихон
Ўрдухон ибн Отсизхон
Бойдухон ибн Ўрдухон
Севинчхон ибн Бойдухон ва хоказо.

Бойдугача тотор ва мўғул қабилалари аҳилликда яшаб келдилар. Бойду енгилтабиат, нодон, жохил, ақли кўтоҳ одам эди. Қўшни мўғул қабилаларига тез-тез хужум қилиб турар эди. Ундан кейин ҳукмдор бўлган ўғли Севинчхон даврида бу икки қабила ўртасидаги низо ғанимлик, душманлик олови шундай авж олиб кетдики, уни ўчиришга ҳатто Амударёнинг суви ҳам етмас эди. Аммо, бундай урушларда мўғул қабилалари доим ғалаба қозонар эди, дейилади «Родословное древо Тюрков» ДеГЭН КИТобда (Абуль-Гази-Багадур-хан. Москва-Ташкент-Бишкек. Международное издат. «Турхестан» КФМЦ «ТКИСО». 1996, 17-бет).

Шундай қилиб, Шарқ тарихчилари Ёфасни туркий халқлар отаси Абу-т-турк, Сомни аҷам халқлар отаси - Абу-л-аҷам, Ҳомни хинди ва ҳабашлар отаси - Абу-л-хинд деганлар.

Энди, асосий мақсадимиз талабидан келиб чиққан ҳолда, қуйида мўғул табақаси, яъни Мўғулхон ва унинг авлодлари салтанати, яъни, Мирзо Улуғбекнинг таъбири билан айтганда, Соҳибқирони аъзам Чингизхонни муаззам ва Соҳибқирони ақбар Амир Темур Кўрагон ҳазратларининг аجدодлари ҳақида сўз юритамиз.

Мўғулхон мамлакатнинг ўзига қарашли қисмида одиллик билан ҳукмронлик қилди, қудратли ва шавкатли бўлди. Салтанатни шундай бошқардики, эл-юрт ундан рози бўлди. Ва, ниҳоят, бу фоний оламдан кўз юмди. Ундан тўрт ўғил қолди: Қорахон, Ўзхон, Кўзхон ва Гурхон. Қорахон Мўғулхон фарзандларининг каттаси ва ақлли, иқтидорлиси бўлганлиги учун, отасининг тахтига ўтирди ва юрт сўраш билан машғул бўлди. Бу халқлар яқкаю ягона **Тангри** таолони тан олишмас, қуфр ва ширкда мустаҳкам ва қатъий турар эдилар.

Кунлардан **бир кун** Қорахоннинг катта хотини жуда чиройли, соғлом ва дуркун, бўлалик бир ўғил туғди. Чақалоқ уч кеча-кундузгача онасини эммади, онаси эса ҳар тун боласини тушида кўрарди ва боласи унга шундай дерди: *«Эй она, то мусулмон бўлмагунингча ва фақат яқка **Тангрига** иймон келтириб, **Унга** сиз-инмагунингча, очликдан ўлсам ўламанки, ҳаргиз эмчагингни оғзимга олмасман»*. Малика бу тушдан ваҳима ва кўрқувда эди, очикчасига мусулмон бўлишдан чўчиди ва яширинча Худои таолога иймон келтирди, сўнг боласини эмизди.

Ўша замонларда мўғулларда шундай удум бор эдики, то фарзанд бир ёшга тўлмагунча, унга от қўймасдилар. Бола ёшига тўлганда, Қорахон хотинига: *«Ўе-лимиз бир яшар бўлди,*

унга қандай от қўямиз ?», деди. Шунда бешикдаги бола бирдан тилга кириб: «*Менинг отим Ўғуздир*», деди. Бир яшар боланинг дона-дона аниқ қилиб гапиришидан ҳамма хангу-манг бўлиб қотиб қолди ва унга шу гўзал исмни қўйдилар.

Ўғуз балоғат ёшига етгач, унга амакисининг қизини олиб бердилар, аммо у мушрика бўлгани учун, Ўғуз унга рағбат кўрсатмади. Унга бошқа амакисининг қизини олиб бердилар: у ҳам мусулмонликка унамагани учун, уни ҳам ўзига улфат тутмади.

Бир куни Ўғуз авдан келаёти.6, учинчи амакиси—Ўзхонинг гўзал қизини кўриб қолди ва унга: «*Агар Ислонни тан олсанг, мен сени хоҳлагайман ва жондан ортиқ кўриб, бошимда кўтариб юргайман*», деди. Қиз розилик берди, яккахудолик — мусулмонликни қабул қилди, Ўғуз унга уйланди. Бир-бирига қаттиқ кўнгил бериб, бир-тан, бир-жон бўлиб, бирга роҳатда яшай бошладилар. Ўғуз аввалги икки хотинларига илтифот кўрсатмас, доим у билан бирга бўлар эди. Бунга уларнинг раҳки келиб, кўнгилларида ғараз учқунлари аланга ола бошлади. Кунлардан бир куни Қорахон базм уюштиради, базмда Ўғузнинг хотинлари ҳам иштирок этаётган эдилар. Қорахон улардан хол-аҳвол сўради. Қорахоннинг бу икки келини дарҳол унга «дардларини» тўкиб солдилар. Улар дастлаб Ўғузхоннинг мусулмон эканлигини, уларни ҳам шу динга чорлаганини, бироқ улар бунга унамаганларини, учинчи хотини эса мусулмон бўлгани учун уни яхши кўришини, уларни эса умуман эътибор бермай ташлаб қўйганини бирма-бир айтиб бердилар:

*Кирмагунча бизлар унинг динига,
Учрадик адовату кинига.
Учинчини суйиши шундандур,
Унга ҳамроз, ҳамроҳ ва ҳамдиндур.*

Қорахон бу сўзларни эшитиб титроққа тушди, қариндошларига ва ўша ерда ҳозир бўлганларга ўғлини жазога маҳкум деб эълон қилди:

*Бизнинг дин — удумдан бош тортди, демак
Қилич бирла бошини узмак керак.*

Қисқаси, Ўғузхон отаси билан бўлган бу урушда тўла ғалаба қозонди. Ўғузхон мушрик отаси ўрнига подшоҳ бўлди ва сарой аҳли ҳамда бошқа ўз тарафдорларини Ислонга киритди. Етмиш уч йил давомида улар устидан тўла ғалаба қозониб, уларни эл-юртдан қувғин қилди, ҳаммаларини ҳар ёкка тарқатиб юборди. Улар Чин ўлкаси томон қочиб кетдилар ва тотор подшоҳига паноҳ излаб бордилар. Тотор подшоҳи уларни қўллаб-қувватлади ва улар билан биргаликда Ўғузхон устига бостириб келдилар. Бу жангда Аллоҳ Ўғузхонни қўллади, у ғанимлари устидан тўла ғалаба қозониб, уларни Чин ўлкасигача қувиб борди ва у ўлкаларни ҳам-забт этди. Натижада барча тотор ва мўғул улуслари унга тобе бўлди. Кўп йил подшоҳлик қилиб, кўп халқларни Ислонга киритиб, яккахудолик эътиқодини жорий этди. Унга тобе бўлган юздан ортиқ қабила ва уруғлар ўзларининг хусусиятларига кўра уйғур, қонғли, кипчоқ, қорлиқ, барлос, халаж ва хоказо номлар билан атала бошланди.

Ўғузхондан сўнг, унинг авлодлари — Кунхон, Ойхон, Юлдузхон, Менглихон, Тенгизхон, Элхон ва Қаёнхон навбати билан мамлакатга ҳукмдорлик қилдилар.

1 Тарихда, Қаёнхондан кейинги 450 йил ичида подшоҳлик қилган Мўғулхон авлодларининг рўйхати йўқ, узилиб қолган. Шу даврдан кейин унинг авлодларидан навбати билан:

1. Буртечинхон	7. Бўка-Бендунхон
2. Қўйхон	8. Сом-Соучийхон
3. Бичин-Қаёнхон	9. Қалмачхон
4. Тумачхон	10. Темур-Тошхон
5. Қувчи Мерганхон	11. Менглижахон
6. Кўчум-Бурулхон	12. Юлдузхон подшоҳлик қилдилар.

Мўғуллар авлодларидан, Қаёнхон ибн Элхон наслидан бўлган ана шу Юлдузхоннинг қизи Чуманахондан туркий қавмларнинг онаси бўлмиш хуснда мутлак, малоҳату назокатда ягона, иффату камолотда тенгсиз гўзал бир қиз туғилдики, унга Алонқува деб ном қўйдилар. Қаранг, уни қандай мадҳ этганлар:

*Барлос уруг-идан насаби ўзи,
Сочлари тугилган, ой мисол юзи.
Чиройда тенги йўқ, кўрганда киши,
Хайрат бармие-ига қадалар тиши.*

*Юзин кўрган киши дер, бу ой,
Тангри санъати дерлар бу чирой.
Бўйи олдида сарв ҳам лол эрур,
Кўрганлар уни беҳол бўлур. :*

Алонкува ҳақида Шарафуддин Али Яздий ажойиб бир ривоят келтирган. Унда айтилишча, Алонкувани амакисининг ўғли — мўғул хони Дивун-Боёнга турмушга берадилар. Улардан Илгиди ва Илчигди исмли икки ўғил дунёга келади. Шундан кейин эри 30 ёшларга етар-етмас вафот этади. Алонкува эса ҳукмронликни ўз кўлига олади.

Кунлардан бир куни, Тангри иродаси билан Алонкува қоронғу уйида тўшакда мудраб ётганида, баногоҳ уйга ёруғлик тушганини сезиб қолади. Ёруғ нур унинг оғзига кириб кетади ва у ўзида хомиладорлик ҳолатини сезади. Яъни Ийсо пайғамбарнинг онаси Биби Марйам каби эрсиз хомиладор бўлиб қолади. Аммо бунга саройдагилар ишонмайдилар ва унга маломат тошини ота бошлайдилар. Шунда Алонкува элнинг улуғлари ва оксоқолларини ҳузурига чорлаб дейди: «Менинг поклигимга Улуғ Тангрим гувоҳдир, агар сизларда бирор гумонлик пайдо бўлган бўлса, менинг ўтовимга — хос хонамга келинглари ва бу сир сизларга равшан бўлгай». Улар бир неча кун бу ётоқхонани қузатадилар ва улар ўтов туйнугидан бир ғайри оддий нур — шарпа кириб чиқиб туришига амин бўладилар. Шундан сўнг улар кўнглида туғилган шак-шубҳа тарқалади.

Абул Ғози Баҳодирхон ўзининг «Шажараи турк» (Турклар насабномаси) китобида бу ҳодисани сал бошқачароқ тасвирлайди: «Кунлардан бир куни, энди тонг ёриша-бошлаган ғира-шира пайтда, Алонкува ўтовнинг тепа томонидаги тирқишдан қандайдир нурли шарпа кириб келаётганини ҳис этади. Бу шарпа яқин келганда, у оппоқ юзли, келишган, истараси иссиқ, чиройли, қисик кўзли бир одам эканлигини англайди. Алонкува кўркқанидан бақириб, одамларни ёрдамга чақирмоқчи бўлади, аммо тили айланмай, овози чиқмай, оёқ-қўллари увушиб, гўё қотиб қолгандек беҳол бўлиб қолади. Шундай бўлса-да, эс-ҳуши тамомила жойида, уни кўркув билан қузатиб ётар эди. У — «шарпа одам» секин-аста унинг олдига келиб, бирон сўз демай, у билан қовушиб яна ўша келган жойи — ўтов тепасидаги тирқишдан нур каби сизиб чиқиб кетади.

Алонкува бу ҳақда, барибир бунга ҳеч ким ишонмайди деб, ҳеч кимга айтмайди. «Нур-шарпа» беш-олти кундан кейин яна унинг олдига келади ва яна ўша ўз ишини такрорлаб, чиқиб кетади. Шундан сўнг у тез-тез унинг олдига келиб турадиган бўлади. Алонкува эса ўша биринчи кечадаёқ ундан хомиладор бўлиб қолган эди, деб ёзади Абул Ғози Баҳодирхон. Ривоятнинг қолган жойлари Али Яздийники билан деярли бир хил.

Шундай қилиб, милодий 718 йилда Алонкува кўзи ёриб уч ўғил кўради ва уларнинг исмларини Йўқи- Қатиған, Бу-Қожи-Солжи ва Бўзунжар қўяди. Уларнинг пайдо бўлишига нур сабаб бўлганлиги яъни онаси нурдан — «нур-одамдан» хомиладор бўлгани учун, уларни «Нийрун» (нурли, тоза, асл уруғ) насли дедилар. Жами турк султонлари ва мўғул хонларининг насли ана шу наслга келиб тақалади. Алонкуванинг эри Дивун-Боёндан бўлган олдинги икки ўғлининг наслини эса «дуралгин» дедилар ва улар насабда «нирун» дан пастроқ саналган.

Шундай қилиб, мақсадга тобора яқинлашган ҳолда айтаминки, ана шу «нирун» насабли Бўзунжархон Соҳибқирони аъзам Чингизхон муаззамнинг тўққизинчи бобоси ва Соҳиб-қирони акбар Амир Темур Кўрагон ҳазратларининг ўн тўқтинчи бобокалони бўлади.

Бўзунжархондан кейин унинг авлодлари—Буқохон, ундан кейин Дутумманинхон, ундан сўнг Қайдухон, сўнгра Бойсунғурхон ва ундан кейин Туманакхон улусга ҳукмдорлик қиладилар.

Туманакон подшоҳлиги

Бойсунғурхондан кейин тожу-тахт унинг ўғли Туманаконга ўтди:

*Подшоҳлик даврини сурди бахтиёр,
Ота чироеини ёқда у такрор.
Касб этиб аждодлар удумини,
Осмонга кўтарди ота номини.*

Туманаконнинг насаби Туркхон ибн Ёфас а.с. ибн Нух а.с.га бориб такалади (тўлик насаби кейинги бетда кўрсатилган).

Туманакон икки хотинидан тўккиз ўғил кўрган: биридан етти ўғил, иккинчисидан эса эгизак икки ўғил. Эгизаклардан бирига Қобул, иккинчисига Қочувли деб исм қўйдилар. Қочувлининг Эрдамчи барлос деган ўғлидан «барлос» уруғи давом этиб кетган. Амир Темур ҳам ана шу уруғдан («барлос»—сардор, қўшин сардори, бошлиғи, нўён).

Шундай қилиб, эгизаклардан Қобул Чингизхоннинг учинчи бобоси, Қочувли эса Амир Темурнинг саккизинчи бобоси бўлган.

Шу ўринда, нима учун бир ота-онанинг фарзандлари бўлмиш эгизак туғилган Қобулхон ва Қочувли Баҳодирнинг авлодлари бўлмиш Чингизхон салтанатни «хон», Темур эса «амир» унвони билан бошқарганликларини айтиб ўтсак.

Тарихдан бизга маълумки, Чингизхоннинг ўғли Чиғатойхоннинг набираси Тўклуғ (Туғлик) Темурхон ибн Ўғулхожа (Эминхожа) ибн Дувахон 18 ёшида хон этиб сайланган ва у Шарқий Туркистон, Еттисув, Тангритоғ (Тянь-шань) атрофидаги ерларни ҳамда Балхаш кўли, Иртиш ва Этил дарёлари атрофидаги ҳудудларни ўз ичига олган улкан Мўғулистон империясини тузиб, 1348-1362 йилларда ҳукмдорлик қилган. Шу даврларда бобомиз Амур Темур хазратлари эл-юрт осойишталиги ва хавфсизлигини кўзлаб, унинг хизматига борган. Бу ҳақда у шундай дейди:

— 1361 йили Тўклуғ Темур Мовароуннахрни ўғли Илёсхожага топширди, мени эса сипоҳсолар (амир) қилиб тайинлади. Бу ишга унчалик рўйхушлик билдирмаётганлигимни кўриб, менинг бобокалоним Қочувли Баҳодир ва ўзининг бобокалони Қобулхоннинг ахдно-масини кўрсатди. Пўлат тахта (лавх)га ёзилган ва имзоланган ушбу ахдномада: «хонлик Қобулхон авлодларининг қўлида, сипоҳсоларлик — амирлик эса Қочувли Баҳодирхон болаларида бўлсин, улар ҳеч қачон бир-бирлари билан ёвлашмасин», деган сўзлар битилган экан. Буни ўқиб кўргач, улуғлар аҳдига вафо қилиш учун амирликни қабул қилдим.

Манбаларда келтирилишича бу ахдномани қабул қилиш сабаби қуйидагича бўлган экан. Қуллардан бир куни Қочувли ажойиб туш кўради ва тушини отаси Туманакон ва акаси Қобулга сўзлаб беради. Туманакон туш таъбирини бу икки ўғлига тушунтириб, башорат қилади:

— Тушингдан менга аён бўлишича, аканг Қобул авлодидан бирин-кетин тўрт шахзода хонлик тахтига ўтириб ҳукмдорлик қиладилар. Улардан тўртинчиси шундай улуғ подшоҳ бўладики, у жаҳонда деярли барча қудратли мамлакатларни синдириб, ўзига бўйсундиради. Сенинг (Қочувлига айтяпти) наслингдан бўлган етти авлод эса подшоҳга ўринбосарлик—сипоҳсоларлик қилиб ўтадилар. Аммо, авлодингнинг саккизинчиси жуда кўп мамлакатларни забт этиб, исломга ривож бериб, жаҳонгирлик қилгай.

Бундай қутлуғ башоратни эшитган Қобул ва Қочувли ота олдида: «Хонлик тахти Сиздан кейин Қобул ва унинг авлодларига, ҳукм юритиш ва сипоҳсоларлик (бош қўмондонлик) Қочувли ва унинг авлодларига бўлсин. Биз фарзандларимизга ҳам шуни васият қиламиз», — деб қасамёд қиладилар. Улар ушбу аҳдни уйғур ёзувида битиб, имзо чекадилар. Унга ота ҳам ўзининг хонлик тамғасини босиб, тасдиқлайди ва абадий сақлаш учун хазиначига топширадилар. Бу қарор бутун эл-юртга эълон қилинади.

Туманаконнинг умри тугагач, Қобул хонлик тахтига ўтиради. Қочувли эса яқдиллик билан ўз макомини тутиб, баҳодирлик—нўёнлик мансабини эгаллайди ва мамлакатни акаси билан бирга бошқаради.

Қобулхондан кейин тахтга унинг ўғли Хубилайхон (Қобилахон) ўтирди. Аммо у кўп яшамади, вафот этиб кетди. Ундан кейин тахтга унинг укаси Буртонни муносиб кўрдилар

Буртоннинг тўрт ўғли бўлиб, унинг вафотидан кейин ҳукмдорликни Буртоннинг учинчи ўғли Ёсуғай баходирга топширдилар. Унинг беш ўғли бўлиб, каттасининг исми Темучин эди. Буни қарангки, Ёсуғай баходирнинг ҳамма ўғиллари оқ бадан ва қийиқ кўзли, келишган, дуркун бўлиб туғилдилар. Ёдингизда бўлса, Ёсуғайнинг тўққизинчи аждоди малика Алонкува билан қовушган «нур-одам» оппок, келишган, чиройли, бодомқовок, қисик кўзли эди. Тўққиз авлоддан кейин бу насл суриши Чингизхонга келиб қайталади. Ёсуғай баходир ўлгандан сўнг, ҳукмдорлик унинг 13 ёшли тўнғич ўғли Темучин (Чингизхон)га ўтди...

Шундай қилиб, Буртон тахтга ўтирганда, амакиси Қочувли вафот этган эди. Шунинг учун бу лавозимга Қочувлининг ўғли Эрдамчи тайинлади ва унга «Барлослик» лақаби берилиб, уни энди «Эрдамчи барлос» дея бошладилар. Шундан бошлаб, унинг уруғи барлос уруғи, қабиласи деб атала бошланди. Амир Темур ҳам ана шу барлослар уруғидан бўлган.

Шундай қилиб, милодий 1336 йилда Қочувли баходирнинг саккизинчи авлоди бўлиб, барлослар уруғидан Соҳибқирони акбар, Амир Темур Кўрагон хазратлари дунёга келди. У 1405 йил 18 феврал куни 69 ёшда вафот этган.

Чингизхон ва Амур Темурнинг Одам Атогача бўлган аجدодлари

(Қавс ичидаги Фувалгача бўлган исмлар Таврогн китоби бўйича берилди)

1. Одам Ато	(Аадам)	10. Нух а.с.	(Ной)
2. Шис а.с.	(Сиф)	11. Ёфас а.с.	(Иафет)
3. Энўш	(Енос)	12. Туркхон	(Фувал)
4. Қенан	(Каинан)	13. Абулжаҳон	
5. Маҳолаил	(Малелеил)	14. Дебодқўйхон	
6. Ёред	(Иаред)	15. Қўйукхон	
7. Ханўх-Идрис а.с.	(Енох)	16. Алмуҳаннаҳон, ундан:	
8. Матушалоҳ	(Мафусал)	17. Тоторхон, Мўғулхон эгизак	
9. Ламак	(Ламех)	туғилдилар	

Мўғулхон авлодлари:

18. Қорахон	33. Бўка-Бендунхон
19. Ўғузхон	34. Сом-Соучийхон
20. Қунхон	35. Қалмачхон
21. Ойхон	36. Темуртошхон
22. Юлдузхон	37. Менглижаҳон
23. Менглихон	38. Юлдузхон
24. Тенгизхон	39. Чуманакхон
25. Элхон	40. Алонкува (аёл)
26. Қайхон	41. Бўзунжархон
27. Буртечинхон	42. Буқоҳон
28. Қўйхон	43. Дутумманинхон
29. Бичин-Қайхон	44. Қайдухон
30. Тумачхон	45. Бойсунғурхон
31. Қувчи Мерганхон	46. Туманакхон : Ундан Қобулхон ва
32. Қўчум-Бурулхон	Қочувли Баҳодир эгизак туғилдилар:

Қобулхон ибн Туманакхон авлодлари:

Буртонхон ибн Қобулхон
 Ёсуғай Баҳодирхон ибн Буртонхон
 Темучин - **Чингизхон** ибн Ёсуғай
 Баҳодирхон

Қочувли Баҳодир ибн Туманакхон авлодлари:

Амир Эрдамчи Барлос ибн Қочувли Баҳодир
 Амир Сўғу-чечан ибн Эрдамчи Барлос
 Амир Қорачор-нўён ибн Сўғучечан
 Амир Ийжил ибн Қорачор-нўён
 Амир Илангиз ибн Ийжил
 Амир Буркул ибн Илангиз
 Амир Тарағай ибн Буркул
 Амир Темур ибн Тарағай

И з о х/: 1. Юкppiда кўрсапишлган Алмужаннахондан эгизак — Тоторхон ва Мўеул-хон тyeилдилар. Уларнинг авлодларидан тотор ва мўеул қабилалари таркиб топди.

2. Каёнхондан 450 йил ўтгандан кейин, унинг авлодларидан Буртечинхон тyeилди, Унгача ўтган аждодлар йилномаларда кўрсатилмаган, очик қолган.

3. Туманахондан тyeилган эгизаклар — Крбулхон ва Қочувли Баҳодир авлодларидан Чингизхон ва Амир Темур ҳазратлари дунёга келганлар.

Амир Тарағайнинг хотини, яъни Темурнинг онасининг исми Такина нисо, унинг иккинчи хотининг исми эса Қадок нисо бўлган.

Амир Тарағай шу икки хотинидан тўрт ўғил ва икки киз кўрган: ўғилларининг исми - Темур, Суюрғатмиш, Оламшайх, Жўғн-нўён; кизлариники - Туркон-оғо ва Ширин-бека эди.

Туркон-оғо Темурдан 5 ёш катта бўлиб, ниҳоятда доно ва заковатли хушрўй аёл бўлган. Укаси Темур барпо этган кўпдан-кўп бинолар ва боғлар унинг маслаҳати билан қурилган. Ширинбека ўз оти билан жуда ширин, гўзал ва латофатли аёл бўлиб Темурнинг бирдан-бир синглиси эди.

Амир Темурнинг Жаҳонгир, Умаршайх, Мироншоҳ ва Шохрух деган тўрт ўғли ва Султонбахтбегим ва Тағайшоҳ деган икки кизи бўлган.

Амир Темур умрининг охиригача боболарининг ахдномасини улуғ ва мукаддас тутиб, унга қатъий амал қилиб келди, кам бўлмади. Салтанатни «Амир» унвони билан бошкарди, Хонлик мансабига эса Қобулхон, Чингизхон авлодларидан бирини ўтказди. Улар расман хон бўлсаларда, амалда Амир Темурга бўйсунар эдилар. Амир Темур ҳаётлик чоғида уч хон (вафотлари туфайли) алмашган (Қобулшоҳ, Суюрғатмишхон ва унинг ўғли Маҳмудхон).

Удар Амир Темурга сидқидилдан. вафодорлик ва садоқат билан хизмат қилганлар. Амир Темур ҳам ўз навбатида уларни иззат-хурматларини ўрнига қўйиб келган. Мухим фармонларини ана шу хонлар номидан чиқарган. Ҳатто олтин, қумуш тангаларни ҳам улар номига зарб эттирган.

Икки буюк еаржарда тарихчи олимлар наздида...

Шундай қилиб, турк — мўғул, тотор ва бошқа қавмлар тарихан биргаликда аралашиб яшаб келганлар.

Модомики, ўтмишни — қадим замонларни эслаб қўйишига бел боғлаган эканмиз, шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, тарихни ўрганишда бир ёкламаликка асло йўл қўйиб бўлмайди. ҳар бир тарихий шахсни.-тарихий воқеаларни бизга ёқадими, ёкмайди-ми, ҳиссиёт (эмоция) ни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, совукконлик билан, одиллик тамойилини қўллаб, ҳаққоний равишда ўрганиш ва чин ҳақиқатни бўямасдан. бежамасдан, мактанмасдан ёки ёмонлаб, камситмасдан бор холича тасвирлаб бериш керак. Билакс, тарих тўлақонли бўлмай, кемтик, чала бўлиб қолади.

Ҳозирда ўтмиш бўлиб қолган, коммунистик идеология ҳукмрон бўлиб турган шўрлар даврининг ўша машъум турғунляк йиллари, академик Иброҳим Мўминов биринчи бўлиб, Ўрта Осиё халқларининг миллий, маънавий ва маданий меросларини ўрганишда, машҳур тарихий шахсларнинг шулар жумласидан Амир Темур фаолиятини ҳар томонлама, атроф-лича илмий жихатдан объектив ўрганиш ва унга тўғри изчйл баҳо бериш масаласини кўркмасдан. дадил кўтариб чиқишга журъат зтган эди. У, қатор тарихий манбаларга таяниб, 1968 йилда "Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли" (Т: "Фан" 1968 ва 1993 йй.) номли рисоласини ёзиб нашр эттирди. Бу ўша давр учун катта жасорат эди. Чунки Совет тарих фани Амир Темур ва бошқа жаҳонгирларга босқинчи, қонхўр, золим деган тамғаларни босиб қўйган эди.

Иброҳим Муминов бу иши учун шўролар томонидан катта тазйиққа учради. Уни Темур фаолиятини "идеаллаштириш", унга ғайриилмий ёндошиш, сиёсий-ғоявий хатога йўл қўйишда айбладилар. У, ўша йилларда мамлакатда ҳукмрон бўлган мафкуравий диктатура, ғоявий бирёкламзлик - адолатсизликка, иғво, ноҳақ тухматларга дош беролмай касалликка чалиниб, 1974 йил 22 июлда вафот этди.

Адолат нуктаи назаридан қараганда тарихда ўтган ҳукмдорларнинг кўрсатган тарйхий

хизматлари тўғрисида ҳукм чиқарганда уларнинг ҳозирги замон талабларига нисбатан тўғри келадиган нарсалар берганликларига қараб ҳукм чиқарилмайди, балки уларнинг ўзларидан олдин ўтганларга нисбатан қандай янгиликлар, енгилликлар берганликларига қараб ҳукм чиқарилиши керак.

Синфий жамият шароитида ҳар қандай шахснинг, у ҳукмдорми, олимми ёки ёзувчими, шоирми, бундан қатъий назар, мавжуд ҳукмрон синфнинг мақсад ва манфаатларига хизмат қилиши кераклигини унутмаслик керак.

Акс ҳолда, агар у ҳукмдор бўлса, ўша синф бундай ҳукмдорни тарих саҳифасидан улоқтириб ташлайди. Масалан, Рим императори *Гай Юлий Цезарий* кейинги фаолияти Рим аслзодалари қатламига ва олдинги гуруҳ тарафдорларига ёқмай, яъни уларнинг манфаатларига тўғри келмай қолди. Натижада, унга қарши фитна уюштирилди ва уни ўлдирдилар.

Яна бир мисол. Сосонийлар сулоласининг подшоҳи *Хурмузд IV* (579—590) камбағал деҳқонлар ва ҳунармандларнинг ижтимоий аҳволини яхшиламоқчи бўлиб, бадавлат кишиларнинг мол-мулкни мусодара қилди. Натижада шу бўлдики, ўша аслзодалар рухонийлар билан биргаликда фитна уюштириб, шохни тахтдан ағдариб ташладилар ва кўзларини ўйиб олдилар. Ўрнига эса, ўзларининг манфаатларига жавоб бера оладиган унинг ўғли *Хусрав II Парвез* (591—628) ни тахтга ўтказдилар.

Бошқа бир мисол. Амир Темурнинг набираси *Мирзо Улубек* (1394—1449) ҳам атрофидаги зодагонлар манфаатига зид иш тутавергани учун, саройдаги реакцион кучлар унинг ўғли Абдуллатифни аста-секин бошини айлантириб, розилигини олиб, орадан кўтардилар. Рухонийлар фатвоси билан қатл этиришга муваффақ бўлдилар (падаркушнинг ўзи ҳам 6 ойдан кейин ана шундай ўлим топган).

Яна бошқа бир мисол. *Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад* (1200—1220) ҳукмронлигининг сўнгги йилларида феодаллар ва ҳарбийларнинг талабига жавоб беролмай қолди. Натижада 1220 йили Чингизхон мамлакатга бостириб кирганда, улар ўз манфаатларидан келиб чиқиб, подшоҳнинг атрофига уюшмадилар. Ўшанда Хоразмшоҳни ҳатто мусулмон рухонийлари ҳам қўлламадилар. Натижада Чингизхон уни осонгина тор-мор келтирди. У эса Каспий денгизининг оролларида бирига қочиб кетиб, ўша ерда хор-зорликда ўлим топди. Бундай мисолларни тарихдан бир талайини келтириш мумкин.

Шундай қилиб, тарихга бир ёқлама ёндошиш, бор ҳақиқатни айтмаслик, уни сохталаштиришга олиб келади. Кимга керак чала, сохта тарих ?

Тарихда ўтган буюк шахслар ~ *Искандар Зул-Царнайн*, *Гай Юлий Цезар*, *Аттила*, *Чингизхон*, *Ботухон* ва *Амир Темур* каби жаҳонгирларнинг ҳаётлари, босиб ўтган йўллари ва фаолиятлари ниҳоятда мураккаб ва зиддиятлидир. Шунинг учун ҳам бундай тарихий шахсларнинг ҳаёти ва фаолиятига баҳо берганда академик Иброҳим Мўминов айтганларидек, уларнинг ҳар бир ишларини ақл тарозисига солиб қарамоқ, ўша давр ва замон шароитидан келиб чиққан ҳолда баҳоламоқ ва албатта, ўзларидан аввал ўтган ҳукмдорларга нисбатан қилган улуғ ишларига қараб ҳукм чиқармоқ керак.

Надоматлар бўлсинки, биз буюк сиймоларни яқин-яқинларгача ўзимиз яшаган давр талаблари ва қонунларига кўра бир томонлама - фақат салбий томонларини ёритиб талқин этиб келдик. Яхши, ижобий томонларини эса тушириб қолдирдик. Хўш, мутлак гуноҳкор, ёмон, ёки мутлак беғуноҳ, беайб, фаришталардек мусаффо одам бўлганми ўзи ?

Бошқа мамлакатларда эса бунинг акси ўлароқ Амир Темур ва темурийлар даври ҳамда бошқа буюк тарихий шахслар яшаган давр тарихига ҳурмат-эътибор билан қарашди, улар ҳақида катта-катта асарлар яратишди. Бунга мисол қилиб, шарқ тарихчилари ~ Абдураззоқ Самарқандий, Давлатшоҳ Самарқандий, Ҳофизи Абру, Хондамир, Ғиёсиддин Али ибн Жамол Яздий, Муҳаммад Али ибн Дарвеш Али ал-Бухорий, Шарафуддин Али Яздий, Низомиддин Шомий, Мирзо Муҳаммад Ҳайдар, ибн Исфандиёр, Фасих Аҳмад Хавофий, сайёҳлардан Ибн Баттута, Плано Карпини, Клавихо, Ибн Халдун, ғарб тарихчилари ва ёзувчилари - Эдуард Гиббон, Ҳаммер Пургштал, Фридрих Шлоссер, Макс Мюллер, Жан Поль Ру, Беатрица Манз, Хилда Хукхэм хоним, Лյусэн Керэн, Жон Вудс, Гарольд Ламб, Ханс Роберт Рёмер, Иоанн ота, рус генерал-лейтенанти М.И.Иванин ва бошқаларнинг қимматли асарларини келтириш мумкин.

Улар ўзларининг асарларида, улуғ заковат эгалари— даҳолар, буюк жаҳонгир-ҳукмдорлар, талантили саркардалар, машҳур тарихий шахслар ва улар яшаган даврларга холи-

. сониллоҳ икки тарафлама - ҳам ижобий, ҳам салбий томондан баҳо бериб, тарихни тўлақонли, ҳаққоний тасвирлаб бера олганлар. Биз-чи ? Уларнинг фақат салбий томонларинигина ёритиб, бетларига қора чаплаб келдик. Наҳотки, бундай шахлар ҳокимияти ўзидан-ўзи асрлар мобайнида давом этиб келган бўлса, деб ўзимизга-ўзимиз савол беришни "унутдик".

Энди биз, ҳикоя қилиб бермоқчи бўлган бобомиз *Амир Темур* (1336 - 1405) ҳамда унинг фаолияти билан бир қадар алоқадор бўлганлиги учун *Чингизхон* (1155 - 1227) ҳақида ҳам ёзмоқчимизки, бунда фақат улар ҳақида "унутиб қолдирилган" жихатларга урғу беришни лозим топдик. Чунки, бу икки даҳонинг салбий томонлари керагидан ортиқча қилиб, роса бўрттириб тасвирланган адабиётлар талайгина бўлганлиги учун уларни қайтариб ўтириб қимматли вақтингизни олмаймиз.

Чингизхон ва Амир Темур истилолари даврини инсоният учун энг фалокатли ва қонга беланган давр деб ҳисоблайдилар. Лекин гап ҳокимият ва инсон учун энг қимматбаҳо нарсаларни эгаллаб олиш ҳақида борганда ҳамма босқинчилар ҳам шафқатсизликда деярли бир хилдирлар, бир-бирларидан қолишмаганлар. Бунга тарихдан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Ўйлашимча, Чингизхон ва Амир Темур ҳамда уларнинг авлодларининг шафқатсизликлари бир мунча бўрттириб кўрсатилган, деб ёзади рус генерали М.И.Иванин.

Масалан, мўғуллар томонидан қилинган қотилликлар шарқ ёзувчилари томонидан роса ошириб, тошириб кўрсатилган, дейди у. Мўғуллар урушда ўлдирилган душман сони билан мактаниб кеккайиб юришлари учун атайин ўлдирилганлар сонини ошириб кўрсатганлар. Мўғулларнинг ошириб кўрсатилган сонларини эса, ёзувчилар мўғуллардан олганлар. Масалан, Хоразм воҳаси аҳолиси ўша пайтда ҳаммаси бўлиб, 2 миллион кишини ташкил этгани ҳолда, шарқ ёзувчиларининг ёзишлари бўйича фақат Урганч, шахрининг ўзида 2,5 миллион одам ўлдирилган эмиш ! Мана шундай даҳшатли урушлар пайтида ўлганларни санаб чиқишга вақт, қолаверса бунга эҳтиёж бўлганми ўзи ? деб ёзади генерал.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам

Шундай қилиб, тарихий воқеаларга ҳолисаниллоҳ баҳо берган, бунда тарихий шахсларни ерга уриб камситмай, ҳурматини ўрнига қўйиб ёзган тарихчилардан *Мирзо Улубек* (1394—1449, тахтга ўтирган йили 1409) ўзининг "Тўрт улус тарихи" (Т.: "Қўлпўн" 1994) китобида Чингизхоннинг номини ҳар гал зикр қилганда: "*Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам*" деб, Амир Темурни эса доим: "*Соҳибқирони акбар Амир Темур Кўрагон ҳазратлари*" деб ҳурматларини жойига қўйиб тилга олган (Чингизхон 1206—1227, Амир Темур 1370—1405 йилларда ҳукмдорлик қилганлар).

Мирзо Улубекнинг бу китобидан маълум бўлишича, Чингизхон бир миллатнинг иккинчи бир миллатдан устун бўлишига асло йўл қўймаган. Унинг давлатида дин эркинлиги ҳам тўла таъминланган. Ким қайси динга, қайси мазҳабга эътиқод қилади, унга умуман фарқи йўқ эди. У ҳамма динларни баробар кўрар ва бундай қарашни бошқалардан ҳам қатъий талаб қилар эди. Унинг салтанатида халқлар ва аскарлар ўртасида бирорта ҳам диний, ёки миллий низо чикмаган ва у бунга ҳеч қачон йўл ҳам қўймаган.

Ҳамма динлар бир масалада — кишиларнинг яхшиликка ундаш ва ёмонликдан қайтаришда муштаракдирлар, дер эди Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам, деб ёзади Мирзо Улубек.

Чингизхоннинг ўзи ва унинг васияти бўйича ўзидан кейинги авлодлари барча дин арбоблари, руҳонийлар — муллолар, домлалар, мударрислар, уламо-ю зоҳидлар, эшонлар-у саййидлар, девона-ю дарвешлар, қаландарлар, поплар, епископлар, монахлар, кохинлар, шомонлар, брахманлар, далай-ламалар-у аббатлар, дьякон-у мубадлар, раввинлар-у, рамоллар ва хоказоларга ҳурмат билан қараганлар. Ибодатхоналар — масжид, мадраса, черков, монастыр, синагогаларга тегмаганлар. Ҳатто уларни (руҳонийлар ва ибодатхоналарни) давлат солиқларидан ҳам озод этганлар. Чингизхон доим атрофидагиларга:

— *Улар, одамларни инсофга чақирувчи, яхшиликка ундовчи, Тангрининг хизматкори — қўлларидир, уларга асло тегиб бўлмайди, уларни ҳурмат қилишларингни буюраман*, — деяр экан.

.Унинг бу таълимига барча авлодлари — хонлар доим амал қилиб келганлар ва бундай муруввату марҳаматнинг оқибатида омманинг маънавий қўллаб-қўлтиқлашларига эриш-

ганлар. Чингизхон: *"К,айси дин, қайси мазҳаб ҳақ, қайсиниси ноҳақ, бу билан женинг ишим йўқ, бунини аниқлаш менинг вазифамга кирмайдй, ким ҳақ-ноҳақлигини ёлеиз Тангрининг Ўзи билади"*, деярд экан.

Шундай бўлсада, Мирзо Улуғбек, Беруний, Низомиддин Шомий, Шарафуддин Али Йаздий ва бошқа тарихчилар, Чингизхон ва унинг авлодлари — мўғул хонларининг бошда-ноқ ислом динига мойил ва хайрихоҳ бўлганликларининг, кейинчалик эса уларнинг кўплари бу динни қабул қилганликларининг ёзиб қолдирганлар. Шулар жумласига Ботухоннинг укаси Беркахон, Ўзбекхон, Тармаширинхон, Буғрохон, Ғозонхон, Қозонхон, Барокхон, Муборақхон Абу Саъидхон ва бошқалар киради.

Мирзо Улуғбекнинг ёзишича, Чингизхон Мовароуннахрни фатҳ этганидан кейин, ислом асосларининг тарқатиш ва мустаҳкамлаш учун Бухородан бир гуруҳ йирик мусулмон рухонийларининг Дашти кипчоққа — Олтой, Ила водийси, Еттисув ва Қошғарга кўчириб олиб кетган.

Мўғуллар ва мўғул хонларининг ислом динига киришлари Чингизхоннинг набиралари — Ботухон (1227—1255) ва унинг укаси Беркахон (1255—1266) подшоҳлиги давриларида-ноқ бошланиб, Ўзбекхон даври (1313—1342) га келиб, оммавий тус олди. Олтин Ўрда (Жўжихон улуси) хони Ўзбекхон ислом динининг давлат динига айлантирди ва унга қатор муваффақиятлар, омад ҳамдам бўлди, деб ёзади Мирзо Улуғбек.

Чигатой авлоди орасида Тармаширинхон (1326—1334) ҳам номдор, улуғ подшоҳлардан эди. Унинг катта хизматларидан бири шу бўлдики, у ўзининг улусида ислом асосларининг мустаҳкамлади. *"Унинг саодатли ҳукмдорлиги даврида Чигатой улуси ислом давлатига айланди"*, - деб ёзади Мирзо Улуғбек ўзининг *"Тўрт улус тарихи"* китобида.

Акаси Ботухондан кейин Олтин Ўрдага хон бўлган Беркахон мусулмон аёлни эмиб улғайган, яъни ёшлигиданок мусулмон бўлган. Бухорода машхур илоҳиётчи олим шайх Сайфуддин Бохарзий (1180—1260 дан таълим олган.

Мирзо Улуғбекнинг китобида Ўзбекхон подшоҳлиги тарихи баён қилинган ерида 1320 йили Ўзбекхон, машхур машойихлардан бири бўлган Занги Ота Ҳимматий ва унинг халифаси Саййид Оталар кўмагида Дашти кипчоқда кўчманчилик қилиб юрган турк-мўғул кавмларининг мусулмон қилгани ва уларни Мовароуннахр диёрига олиб келгани, Саййид Отага кулоқ солишдан бўйин товлаб, Дашти кипчоқда қолиб кетганлари *"Қалмоқ"* (қолмоқ, қолган) деган ном олганлари ёзилган.

Ўзбекхон буйруғи билан Саййид Ота хамроҳлигида Мовароуннахрга келган кишилар-ни Ўзбекхон юборгани учун туб аҳоли уларни *"Ўзбек"*, *"Ўзбеклар"* деб атайбошладилар (кейинчалик бу ном туб аҳолига нисбатан ҳам қўлланилабошланди). Бунгача улар ўз жойларида, яъни Дашти кипчоқ тарафларида умуман турк, туркийлар деб, ёки ўзларининг уруғ, кавм, қабила номлари билан: арлот, баҳрин, буркут, дўрмон, ийжон, хитой, қорлук, можор, кипчоқ, қиёт, қўнғирот, манғит, найман, нукуз, танғут, қушчи, минг, арғин, сулдус, боёут, жалоир, уйжун, қанғли ва ҳоказо номлар билан аталганлар.

Тарихчи олим Академик Бўрибой Аҳмедовнинг *"Тарихдан сабоқлар"* (т.: *"Ўқитувчи"*. 1994 йил 416-бет) китобида юқорида кўрсатиб ўтилган турк-мўғул қабилаларининг *XIV-XVI* асрларда яшаб ўтган Шарқ тарихчилари умумий бир ном билан *"Ўзбеклар"* деб, улар кўчиб юрган Шарқий Дашти кипчоқни (Ғарбий Қозоғистон, Тобольск, Тура, Тюмен ва х.к.) эса *"Ўзбеклар мамлакатини"*, деганлар.

Аммо, яна шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, Дашти кипчоқнинг Шарқий қисми ва Ғарбий Сибир Ўзбекхондан олдин ҳам *"Ўзбек улуси"* деб аталган. Демак, шу катта маконда кўчманчилик қилиб юрган турк-мўғул, кавмлари *"Ўзбек"* деган битта умумий ном билан аталган. Лекин, *"Ўзбек улуси"* деган сўз, атама, ном қачон келиб чиққанлиги ҳозиргача бизга қоронғу.

Низомиддин Шомийнинг *"Зафарнома"* китобида Оқ Ўрда хони Ўрусхонни *"Ўзбек подшоҳи"* дейилган.

Араб тарихчиси ал-Қалкошандий (ваф.1418) Олтин Ўрда хони Тўхтамишни *"Ўзбек мамлакатининг подшоҳи"* деб атаган.

Ғиёсиддин Хондамир Тўхтамишхоннинг қўшинининг *"сипоҳи Ўзбек"* (Ўзбек қўшини) деган. Унинг бу сўзини султон Муъинуддин Натанзий ва Абдураззоқ Самарқандийлар ҳам тасдиқлаганлар.

Тарихшунос олимлар — Г.Вамбери, Г.Ховорс ва М.П.Пельоларнинг фикрича, Дашти кипчоқда кўчиб юрган турк - мўғул қабилалари ўзларининг эркин ва мардона тутганликлари

сабабли "Ўзбеклар", яъни ўзи ўзига б.е.к, деб аталган бўлиши мумкин. Мўлжалдан чалғимайлик, бу ҳақда кейинроқ сўз юритамиз.

Энди, бу икки буюк жаҳонгир ҳақида рус миллатига мансуб бўлган Чор Россиясининг ҳарбий мутахассиси, 1839—1840 йилларда Хивани босиб олиш учун уюштирилган, аммо ҳеч бир йш чиқаролмай улкан талафотлар билан орқага қайтиб кетган ҳарбий экспедиция иштирокчиси, генерал-лейтенант Михаил Игнатьевич Иванин (1801 —1874) ўзининг "Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур" (т.: "Фан". 1994) номли китобида нималар дегани билан танишсак.

Биз руслар, деб ёзади у, икки ярим асрдан ортиқроқ турк-мўғул зулми остида яшадик, кейинги уч аср давомида эса улар билан доимий тўқнашувда ҳамда яхшими ёмонми алоқада бўлдик. Бундай ҳол бизнинг тушунчаларимизда, феъл-атворимиз ва урф-одатларимизда, ҳарбий ва фуқаролик тузулмаларимизда ўзининг чуқур илдизларини қолдирди.

Аввало шуни айтиш керакки, бу китоб қандай қилиб Урта Осиёни босиб олиш ва тасарруфда тутиб туриш мумкин, деган саволга жавобан ёзилган.

Бунинг учун Осиёни яқиндан билиш ва у ерларда бўлиб ўтган урушларни атрофлича ўрганиш, осийликларни ҳарбий стратегия ва тактикалари билан танишиш ва чуқур таҳлил қилиш заруриятини келтириб чиқаради. Унинг илдизлари эса узоқ-узоқ асрларга — номларининг ўзиёқ дунёни титратган Чингизхон ва Амир Темур замонларига бориб тақалади, деб ёзади М.Иванин.

У, ана шу мақсадда турк-мўғул ва Ўрта Осиё халқларининг ҳарбий санъати ва тарихини чуқур ва зўр бериб ўрганди ва китоб қилиб ёзди.

Аммо, у ўз китобини чоп этилишини кўролмади, 1874 йилнинг 27 сентябрида 73 ёшида оғир касалликдан сўнг вафот этди. Унинг асарини бир йилдан кейин Санкт-Петербургда Бош штабнинг ҳарбий-илмий комитети нашр эттирди. Китобга генерал-лейтенант княз Н.С.Голицин масъул муҳаррирлик қилган ва сўзбоши ёзган.

Бу асар биз учун шу жиҳатлари билан диққатга сазоворки, унда Осиё ва Европанинг катта бир қисми халқларининг Чингизхон, Амир Темур ва уларнинг авлодлари давридаги тарихи ҳамда тарихимизнинг яқин кунларигача атайлаб зўр бериб қора чаплаб келинган ёрқин бир қисми — бу икки буюк саркарда, жаҳонгир ҳукмронлиги даври бир қадар ҳолисанлиллоҳ ёритиб берилган.

Уларнинг ҳарбий санъати, истилолари тарихи ҳамда улкан салтанат тузиш ва уни бошқариш учун юргизган сиёсатлари ҳарбий мутахассис ва моҳир сиёсатчи нигоҳи билан чуқур таҳлил қилиб берилган.

Чингизхоннинг айтишича, деб ёзади М.И.Иванин, унга қадар ўғрилиқ, ваҳшийлик, талончиликлар, тартибсизликлар, бош-бошдоқликлар, хиёнат, зулм ва шу каби жирканч ишлар ҳукм сураб эди. Фарзандлар ота-оналарига итоат этмас, ёши катталарни ҳурмат қилмас, эрлар ўз хотинларига ишонмас, хотинлар эса эрларига бўйсунмас, бойлар камбағалларга ёрдам бермас эдилар.

Чингизхон таги тоза "нирун" (нурли) наслдан бўлганлигидан бу ишларни хазм қила олмас, бундай ҳолга жирканиб, нафрат билан қарар эди.

Э с л а т м а: *Чингизхон ва Амир Темур, турк-мўеул қабилаларининг афсонавий, онЪси Алонқуванинг нур-одамдан туеилган Бўзунжархон авлоди эканликлари юқорида қайд қилиб ўтилган эди.*

Шунинг учун у бўйсундирилган халқлар орасида биринчи навбатда тартиб ва адолат ўрнатиш, юқорида айтиб ўтилган иллатларга барҳам беришга киришди.

Чингизхон, одамлар ва уларнинг мулклари хавфсизлигини таъминлаш ҳақида қайғурди, у кучли чора-тадбирлар қўллаб, ўзига қарам шаҳарлар, ерлар ва йўлларни талончилардан тозалади, савдогарлар ва сайёҳларнинг молларини талон-тарож қилинишидан ҳимоя этди.

Унинг мақсади, ўзининг сўзи билан айтганда, халққа, савдо-сотикқа тўлиқ хавфсизлик ва қулайлик яратиш бўлиб, оддий халқ ёки савдогар, ҳатто бир барқаш олтинни оддий буюм каби очикчасига бошига қўйиб, салтанатининг у бошидан бу бошигача бемалол, беҳавотир олиб юриш даражасидаги хавфсизликни таъминлаш эди.

Бу ниятини амалга ошириш учун у ҳамма йўлларда йўловчилар хавфсизлигини таъминловчи ҳарбий бўлинмалар ва бек-атлар қурдириб, у ерларда соқчилар ва жангчиларни

жойлаштирди. Чингизхондан кейин унинг авлодлари ҳам савдо-сотик, хавфсизлик ва алоқа кулайликларига хомийлик қилдилар. Масалан, Хива билан Крим орасидаги йўллар шунчалик яхши муҳофазаланган эдики, Хивадан Кримгача бўлган 3 ойлик масофани ҳеч қандай хавф-хатарсиз босиб ўтиш мумкин бўлган. Йўлда тамадди қилиш учун озик-овқат олишнинг ҳам ҳожати йўқ эди, чунки арзон озик-овқатни йўл бўйидаги карвонсарой ва меҳмонхоналардан бемалол сотиб олиш мумкин бўлган, деб ёзади М.И.Иванин.

Чингизхон, юкорида қайд этилган жиноятлар ва иллатларга қарши махсус фармон чиқарди: каттароқ ўғрилик, масалан от, туя, сигир, қўй, эчки ва бошқа қимматбаҳо нарсаларни ўғирлаганлар учун ўлим жазоси, кичикроқ ўғрилик учун, агар ўғри ўғирлаган нарсасининг нархидан 9 баробар ортиқ ҳақ тўлай олмаса, унга 7 дан 700 тагача камчи уриш билан жазоланиши керак. Камчи уриш 100 дан ортиб кетса қўпинча жиноятчи уни қўтара олмай ўлиб кетарди. Мўғуллар таносил касаллигини инсон учун хавфли эканлигини яхши билганлар, шунинг учун фоҳишалар ҳам ўлим жазоси билан жазоланган.

Чингизхон жанжаллашаётган ва муштлашаётган одамларни орасига тушишни, бакириш ва бир-бирини ҳақорат қилиб сўкишни таъқиқлаб қўйди. Бундан унинг мақсади, муроСага келиши қийин бўлган бундай жохил, чўрткесар халқлар орасида адоватга йўл қўймаслик ва уларнинг дағал феъл-атворларини юмшатиш бўлган бўлса керак, деб ёзади М.И.Иванин.

Айғокчилар, ўз валенеъматини сотган сотқинлар, сохта гувоҳлар, бошқаларга зарар етказувчи зараркунандалар, жодугарлар, табиатни булғовчилар, ахлоқсиз одамлар, нотабий лаззат олиш билан шуғулланувчилар ва амалидақ фойдаланувчи порахўрлар ҳам ўлим жазосига ҳукм қилинган.

Чўлда аҳолини сийраклиги туфайли ўғрилик қилиш, қўлга тушишдан хавфсирамасдан талончилик қилиш ва одам ўлдириш билан шуғулланиш шаҳарлардагига нисбатан қийин эмас. Бунда биргина муваффақиятли босқинчилик, талончилик ёки эпчиллик билан қилинган ўғрилик бир кечада камбағални бой қилиши ва аксинча бойни камбағал қилиши мумкин. Шунинг учун одамлар ва уларнинг мулкларини хавфсизлигини таъминлаш айниқса кўчманчи халқлар учун ўтроқ халқларга қараганда муҳимроқ. Чингизхон ўзининг халқига мана шундай хавфсизликни яратиб, бадавлат, нуфузли кишиларнинг хайрихоҳлигига, атрофига жипслашишларига эришди ва бу билан ўз кучини янада мустаҳкамлади.

Чингизхон, иллатлар ва жиноятларни ҳокимият кучи ҳамда одиллик билан йўқота бориб, халқни зўравонликдан ҳимоя қилиб, халқларда ўзаро низо ва ички бесаранжонликнинг асосий сабаби бўлган душманлик ва бир-бирларидан қасос олиш каби иллатларни йўқотишга ва бу билан ўзига тобеъ бўлган қабилаларни бир-бири билан яқдилликка ва чамбарчас боғланишларига эришди. Шундай йўллар билан одамларга маънавий таъсир ўтказиб, ўзининг ислохотларини дадиллик билан амалга ошира бошлади.

Чингизхон қонунларига биноан, ҳеч ким ўз бошлиғининг сўзини ва буйруғини рад эта олмас, акс ҳолда бу итоатсиз қаттиқ жазога тортилар эди. Чингизхоннинг айтишича, ҳатто юз минг кишилик қўшинга бошчилик қилувчи саркарда ҳам ўз ҳукмдорининг буйруғини бажармаган ҳолда тегишли жазога, ҳатто ўлимга ҳукм қилиниши мумкин бўлган, бунда жазони амалга ошириш учун ҳукмдор томонидан оддий бир жангчи юборилиши ҳам мумкин эди.

М.И.Иваниннинг ёзишича, мўғул, татарларнинг шафқатсизликлари тарихий китобларда бир қанча бўрттириб кўрсатилган. Чингизхон ва унинг авлодлари босиб олинган ерлардаги халқлар агар итоат этсалар, уларга зарар етказмас, балки хомийлик ҳам қилардилар. деб ёзади у.

Чингизхоннинг эвараси Хубилайхон салтанатида қарийб 20 йил (1269 - 1289) яшаган машҳур сайёҳ, этнограф олим Марко Поло таърифига қараганда, хон ўз фуқароларининг турмуш шароитларини яхшилаш учун доимо ғамхўрлик қилиб келган. Каналлар қаздирган, кўприklar, йўллар қурдирган, дехқончиликни йўлга қўйган, почта хизматини жорий этган, қоғоз пуллар босиб чиқариб, муомалага киритган.

Хубилайхон доим ишончли одамларни ўз салтанати халқининг ҳол-аҳолини билиб келиш учун юбориб турар, агарда унга қаердадир ҳосил бўлмаганлиги, молларнинг қирилганлиги. табиий ва бошқа турли офатлар, фалокатлар ҳақида хабар берадиган бўлсалар, унда ўша аҳолидан солиқ олишни тўхтатиб, ҳатто эҳтиёжларига яраша уларга давлат хисобидан уруғлиklar, дон-дун, пул қўринишида моддий ёрдам бериб турарди. Боболари Чингизхоннинг васияти ва унинг "Ясоқ" қонунига кўра, деярли барча хонлар ўз улуслари-

нинг халкларига ана шундай ғамхўрлик за жонкуярлик кўрсатардилар, деб ёзади 1246 йилда турк-мўғул ерларига саёҳат қилган машхур[^]сайёх Плано Карпини.

Яна у ўзининг эсдаликларида ёзишича, Олтин Ўрда барпо бўлган дастлабки пайтлариданок нон дўконлари узлуксиз ишлаб турган. Бундай дўконлар, очарчилик бўлиб қолган тақдирда, халқни давлат ҳисобидан озик-овқат билан таъминлаб туриш учун ҳам мўлжалланган эди, деб таъкидлайди М.Иванин.

М.И.Иванин, Чингизхоннинг ўзини қўл остидагиларга саҳий, одил бўлганлигини, уларнинг хизматларини доимо тақдирлаб турганлиги туфайли шуҳратга эришганини, қўл остидагиларнинг меҳрини қозонганлигини, натижада бошқа қабила жангчиларини ҳам ўзига жалб қила олганлигини ёзади. Яна унинг таъкидлашича, Чингизхон жангчиларидан тинчлик даврида аҳолига нисбатан беозор ва мулойим бўлишларини, ҳеч кимни хафа қилмасликларини буюрган.

Яна унинг ёзишича, Чингизхон адолат мезонларига амал қилиб юришни ўғил ва набираларидан қатъий талаб қилган. Бир куни, Чингизхон фарзандларига ўзи ишонган қўшин бошлиқларини таништираётиб, шундай деган:

— *Агар қачонлардир булар айбли иш қилиб қўйсалар уларни жазолашга шошилманглар. Сизлар ёшсизлар, улар эса катта обрў-эътибор ва катта тажрибаларга эга кишилар. Жазолаш керак ёки йўқлигини мenden сўранглар. Агар мен бўлмасам, умумий маслаҳатдан сўнг менинг "Ясоқ" қонунларимга асосланиб жазоланглар. Жиноятни очишга ҳаракат қилинглар, айблари очиқ ва аниқ исботланганидан кейингина жазо тайинланглар, токи улар жазо жаҳл устида ноҳақ берилмасдан, қонунга биноан ҳаққоний равишда берилганини билсинлар.*

Чингизхон чўл, дашт ва саҳроларда меҳмонга бўлган иззат-ҳурматни сақлашни қаттиқ туриб талаб қилар, бирор киши овқат еяётган бўлса, олдидаги одамни албатта ўзига, овқатга шерик бўлишга таклиф қилишни шарт қилиб, қонун билан мустаҳкамлаб қўйди. Бу қонунга кўра, агар бирор киши овқатланаётган пайтда бошқа бир одам келиб қолса, у овқатга таклиф қилса қилмаса унга шерик бўлишга ҳаққи бор эди. Яъни, индамай келиб ўтириб, у еяётган овқатдан бемалол пакқос тушириб кетавериши мумкин эди. Бу қонун озик-овқат етишмаганда камбағаллар бойларнинг озик-овқатларидан тортинмай еяверишлари мумкин бўлсин учун татбиқ қилинган. Бу урф-одат айрим жойларда козокларда ҳозир ҳам сақланиб қолган.

Чингизхон чўл, дашт шароитини ҳисобга олиб, ҳамма нарсани тоза, ҳалол, ейиш мумкин, деб эълон қилган, билакс, уларни ҳаром дейишни ман этган.

Чингизхон мўғул бўлмаган фуқароларга мўғуллардан хизматкор сифатида фойдаланишни ҳам ман этган.

Чингизхоннинг ўзининг айтишича, деб ёзади муаллиф, ўзининг давлат шохсупасига ва шон-шуҳратнинг юқори поғоналарига кўтарилишининг бош сабаби - одамларни тўғри танлаш ва уларни ўзларига муносиб ўринларига қўя олиш қобилиятида эди.

Чингизхон ўз меросхўрларига асосий диққатни ҳарбий бошлиқлар ва бошқа мансабдорларга тайинланиши керак бўлган одамларни тўғри баҳолай олишга қаратишни, агарда улар бошқариш учун ўзларига муносиб ва лаёқатли одамларни тўғри танлай олсалар, унинг салтанати минг йиллар давомида ҳукм суриши мумкинлигини уқтирар эди.

Қонлардан бир куни у ўзининг лашкарбошларининг фазилатларини таҳлил қила туриб шундай деган эди:

— *Мен Исатойдан мардроқ одамни билмайман. У эга бўлган нодир фазилатлар бошқаларда йўқ. Энг қийин кўчишлар ҳам уни чарчата олмайди. У очликни ҳам, сувсизликни ҳам сезмайди ва ўз жангчиларини ҳам шу ишларга қодир, деб ўйлайди. Мана шундай ўйлаши сабабли ҳам у бош қомондонлик қила олмайди.*

Чингизхоннинг энг яқин одамларидан бири хитойлик Елу Чусой эди, Унинг асл исми Елюй Чуцай бўлиб, 1189 йилда туғилиб, 1243 йилда 54 ёшида, Чингизхондан 16 йил кейин вафот этган. Чингизхондан 34 ёш кичик, Хитойдаги Юань мўғул сулоласининг давлат ва ҳарбий арбоби, олим ва ёзувчи бўлган.

У ўзининг машхур "Ғарбга қилинган саёҳат хотиралари" номли тарихий асарида Мо-вароуннаҳр ва бошқа мамлакатлар хақида кўплаб тарихий, географик ва этнографик маълумотлар езган.

Елу Чусой асилзода оксуяклардан бўдиб, отаси хуннлар империясининг вазири эди, Елу Чусой Чингизхон Хитойни босиб олгунга қадар Пекин **шаҳрининг** ноиби бўлган. **Чингизхон** 1215 йилнинг июн ойида Хитой империясини **қулапган** кунидан бошлаб Чингизхон **хизмати**га ўтган ва давлат маслаҳатчиси бўлиб ишлаб келган. 1218 йилдан то **Чингизхоннинг** вафотига қадар хоконликда (империяда) Вазири Аъзам (бош вазир) **лавозимида ишлаган**, Чингизхоннинг вафотига қадар у билан доим бирга бўлган, сира **ажралмаган**, дўст бўлиб қолган.

Чингизхон вафотидан (1227 й) сўнг, унинг ўғли Ўқтойхон (Ўгэдэй) ва **Чингизхоннинг** кенжа ўғли Тулуйхоннинг ўғли Хубилайхоннинг энг яқин маслаҳатчиси, зазири бўлиб ишлаб келган. Мўғуд империясида кўпдан-кўп ижобий **ислохотларнинг** ташаббускори бўлган.

Баланд бўйли, тик қоматли, **онир-вазмин, чуқур мулоҳазали**, мағрур, аммо жозибали, **истараси** иссиқ, баланд товушли **серсоқол** бу ажойиб доно инсон **Чингизхонга** бир умр садокат билан хизмат қилиб келган, деб ёзади М.И.Иванин.

Унинг салтанатда орбў-эътибори ниҳоятда баланд бўлиб, бирорта мўҳим иш, тадбир унинг иштироки ва маслаҳатисиз битмасди. **Елу Чусойнинг Чингизхон** ва унинг ўғиллари, **набираларига** таъсири қучли бўлиб, кўпдан-кўп оммавий **қирғинларни олдини** олишда хизматлари катта бўлган. Узокни кўра билувчи, **сермулоҳаза** ва доно бўлган бу инсоннинг ўзининг маслаҳатлари бклан **чингизийлар сулоласининг асрлар** бўйи давом **этиб келишига қўшган хиссаси** катта эди, деб таъкидлайди **муаллиф**.

Чингизхон мўғуллардан ўз ўғилларини ёшлигидан бошлаб моҳирона от минишга, ўк отишга, кураш тушишга, қурол билан муомала кюгашига **ўргатишларини талаб қилар**, зеро фарзандлар юкори **мансабларга қариндош-уруғчилик, таниш-билишчилик** йўли билан эмас, балки ўз қобилиятлари, маҳоратлари, меҳнатлари, ишчанликлари билан эришишга умид қилишлари мумкинлигини уқтирар эди.

Чингизхоннинг бу таълимига биноан, ҳамма мўғуллар болаларига уч ёшлик **пайтлари**-данок камондан ўк узишга ўргата бошлар эдилар. Кичик болаларга кичик камон ва ўқлар бериб, уларнинг **ўсишлари** давомида камон, ўк ҳажми ва **онирлигини аста-секин орттириб** борардилар. Шунинг учун ҳам мўғуллар камондан доимо беҳато **мўлжалга** урар эдилар. Улар хатто отда қочиб кетаётиб, қувиб келаётган душманни камондан ўк отиб ер тишлатар, уларга отда чопиб кетаётганларида камондан олдинга ўк узиб текхизиш ва **орқадаги** душманга ўк узиб текхизиш барибир эди, ўк доим душманга беҳато бориб тегарди.

Улар шундай маҳорат билан ўк узар эдиларки, девор ёки қалъа ортидан кўринган одамга бир вақтнинг ўзида бир неча ўнлаб ўк санчиларди. Мўғулларнинг мерганлик маҳоратидан ҳайратга тушган **камалдагилар** девор орқасидан атайлаб тўнкаларни кўтаришганда тўнкалар дарҳол ўқлар билан қопланиб қоларди. Баъзан, камалдагиларга бирваракайига шунчалик кўп ўк ота эдиларки, бу ўқлар шаҳар осмонини булутдек қоплаб олар за шаҳарга худди дўлдек ёғилар эди, деб ёзади тарих варақларини варақлаб кўрган рус генерали М.И.Иваннн.

Шунингдек, урушда қилич, ханжар ва найза **ишлатишда** ҳам уларнинг олдида тушади-ганлар йўқ эди. Урушда **қиличларини** шундай моҳирлик билан ишлата олардиларки, қилични ушлайдиган сопини тепасида қўлни душман **қиличи** келиб **тушишидан** муҳофаза **қилувчи** тўсиққа ҳеч қандай ҳожат ҳам қолмасди. Шунинг учун уларнинг қилич ва ханжарларининг сопи оддий пичоқ каби бетўсиқ бўларди.

Бу ҳақда **Чингизхон: Қилич ишлатишни билмайдиган цўл омонликка лойиқ эмас**, деяр эди. Мўғулларнинг ҳамма ўғил болалари уч ёшларидан бошлаб қуролларнинг ҳамма турларидан фойдаланишни доим машқ **қилиб** келганликлари **учун** урушда қурол ишлатишни хайратомуз санъат даражасига етказиб қўйган эдилар.

Уларнинг ана шу ҳарбий **маҳорати**, бунинг устига кўрқув нималигини билмасликлари ва темир интизом, Чингизхон лашкарларига "енгилмае" деб ном берилишига сабаб бўлди.

М.И.Иванин, **Чингизхоннинг** набираси Ҳалокухон 1256 йилда Эронни забт этганида, ҳеч ким етиб боролмайдиган "гадой топмас" жой - тоғлар орқасида жойлашган Аламут қалъасида беркиниб яшовчи, бутун дўнё подшоҳларига ўлдириш (террор) бклан таҳдид қилиб, улардан жуда катта миқдорда солиқ ундириб кун кўриб юрувчи зараркунанда диний мазҳаб - "ҳашшошийлар" (наша чекувчи - гиёҳвандлар) ни буткул кириб ташлаганини, аммо бошқа динлар ва илму-фанга ҳомийлик **қилганлигини** ёзган.

Ҳашшошийлардан ўша пайтларда хатто Оврупо қироллари ҳам жуда кўркар эдилар.

Подшоҳ, киролар олдига уларнинг тирик юрганликлари учун олтин талаб қилиб махфий равишда юборилган вакили нима сўраса, шуни беками кўст ҳеч иккиланиб ўтирмай бериб юборганлар. Акс ҳолда ҳашшошийлар ўзларининг айтган сўзлари устидан чиқишларини яхши билганлар. Мўғуллар ана шундай разил газандалар тўдасини таг-томири билан қурита олганлар!

Чингизхоннинг диний ва сиёсий ишларга қаратилган ва ўзининг ворисларига мўлжалланган дастакларидан бизга қуйидагилар етиб келган, деб ёзади М.Иванин.

1) Осмон ва Ерни яратувчи, ҳаёт ва ўлим, бойлик ва камбағаллик берувчи, ибодатларимизни қабул қиладиган ёки қилмайдиган ягона Худони тан олиш. Дин эркинлигини таъминлаш, фақат Худонинг ягоналиги тан олинса бас (Бу тамойилдан Чингизхон ва унинг ворислари, авлодлари илгаритдан монотеизм - яккахудонлик эътиқодида бўлганликлари англашилади).

2) Ислоҳ ва бошқа дин пешволари, жумладан, муллар, қарилар, қаландарлар, дарвешлар, сўфийлар, зоҳидлар, қозилар, табиблар, гадоилар солиқ тўлашдан, оғ-ир ишларга жалб қилишдан ва жамоат ишларидан озод этиладилар;

3) Қурултойда ҳокимлар, лашкарбошилар ва бошқа нуфузли кишилар томонидан сайланмасдан ўзини хон деб эълон қилган киши ўлим жазоси билан жазоланади.

Танланаётган хон Чингизхон хонадонига мансуб энг билимдон, ўқимишли, маърифатли ва лаёқатли одам бўлиши шарт.

Агар уни давлат қонунлари билан ҳисоблашмагани учун тахтдан туширсалар (одилликни қарангки ўша замонларда ҳатто хоннинг ўзи ҳам давлат қонунларига бўйсунishi шарт бўлган экан), унда уни дарҳол ўз қариндошлари ва атрофидаги яқин кишилари билан бирга бир қалъага қамаб қўйиш керак. Оила аъзоларини қамаш кераклигининг сабаби — улар бахтсизлик аломати бўлиб, қасос олиш учун ҳаракат қилишлари мумкин. Аммо, тахтдан олиб ташланган хон ва унинг бахтсизлигига шерик бўлганларни ҳамма керакли нарсалар билан таъминлаб туриш керак. Лекин ҳеч ким бу давлат жинойатчилари билан алоқа қилишлари мумкин эмас.

4) Чингизхон ўзининг ворисларига дабдабали ва узундан узоқ унвонлар ўйлаб чиқариб қабул қилмасликларини, фақат "хон" унвони билан чекланишларини буюрган.

Бу билан у ўз авлодларини хушомад захридан эҳтиёт қилмоқчи бўлган бўлса керак. Дабдабали унвонлар қудратни эмас, балки фақат кибр ва манманликни оширади ҳолос. Ўзига "Худонинг Ердаги сояси" унвонини олган Хоразмшоҳ салтанатининг емирилиши ва қулаши бунга далилдир, деб таъкидлайди М.Иванин.

5) Хон ва унинг амалдорлари давлат ишларини юритишда ва ҳарбий ишларда Чингизхоннинг ўзи тузган "Ясоқ" ёки "Есо" деб аталувчи қонунлар мажмуасига амал қилишлари керак.

Мўғуллар ўз ёзувларига эга бўлмаганликлари туфайли "Улуғ Ёсо" уйғур алифбосида, мўғул тилида пўлат тахтага битиб қўйилган бўлиб, бир нусхаси давлат хазинасида сақланган ва барча хонлар унга қатъий амал қилиб келганлар.

Чингизхон умрининг охирида ўз ўрнига учинчи ўғли Ўқтойхон (Ўгэдэйхон) (1186 йилда туғилиб, 1229—1241 йилларда хон бўлган)ни тайинлаганда, сайлов йўли билан хон танлаш усулининг зарарли эканлигини англаган бўлса керак.

Қурултой ёки кенгаш аъзолари, Чингизхон коидаларига амал қилиб, ўзларини ўлдириши ёки афв этиши, мансабларга кўтариши ва бойитиши, таҳқирлаши ва хонавайрон қилиши учун чекланмаган ҳуқуқ оладиган энг лаёқатли ва билимдон одамни ўзларига хон этиб сайлармидилар ? Аксинча, ўзларининг шахсий манфаатларига жавоб бера оладиган ва ғаразгўй ниятларини амалга оширишда ҳалақит бермайдиган укувсиз, лаёқатсиз, масъулиятсиз, қасдқа бурсанг ўша ёкка бурилиб кетаверадиган беқарор, калтабин одамни хон қилиб кўтариш улар учун афзал эмасми ? Чингизхон ўғли Ўгэдэйни валиаҳд қилиб тайинлаганда сайловни ана шу салбий томонларини ўйлаган бўлса керак, деб ёзади М.И.Иванин.

Халқлар тарихи бизга шуни кўрсатадики, деб ёзади М.Иванин, ҳокимиятнинг бузилиши ва ҳаддан ташқари зулм-истибдод, инқилобга олиб келади. Аммо, агар истибдод ва ҳукуматнинг разиллиги асрлар бўйи давом этса, бу ҳол бутун халқлар феълининг бузилишига олиб келиб, халқ ғурурини синдиради ва ватанга бўлган муҳаббатни ўлдиради,

давлатнинг ички кучини барбод қилади. Яъни, йиллар ўтаверади, ўтаверади, ўтаверади, натижада "қул ўз кишанига меҳр қўябошлайди".

Биргина ташки туртки бўлса бас - бундай ичи пўкак дарахт (давлат)нинг қулаши муқаррардир, деб ёзади у.

Чингизхоннинг қилган ишларидан маълум бўладики, бу тамойилни у албатта билган ва шунга қараб иш тутган бўлиши мумкинлиги эҳтимолдан ҳоли эмас, деган хулосага келиш мумкин.

Юқорида айтиб ўтган эдик, унга қўшимча қилиб яна шуни айтиб ўтиш лозимки, Чингизхон ва мўғуллар кўчманчи халқ бўлганлигиданми, билмадим, у қадар диндор бўлмаганлар ва турли динларга умуман бепарво муносабатда бўлганлар. Чингизхоннинг сиёсий қоидаларида динга бўлган муносабат давр руҳи билан суғорилган эди.

У салб юришлари, христианларнинг мусулмонлар билан олиб борган буюк урушлари даврида яшаган, уларнинг ҳам, буларнинг ҳам мутаассиблигини, бир диннинг ичидаги турли мазҳаблар ўртасида бўладиган келишмовчиликларни, шиалар ва суннийлар ўртасидаги ўзаро адоват ва нафратни яхши билар, аммо у моҳир сиёсатчи бўлганлиги учун, бошқа динга мансуб кишилар ориятига тегмаслик учун ҳеч қайси динга ўз муносабатини билдирмас, дунёни забт этишни мақсад қилиб қўйгани учун ҳам ҳамма динларга хайрихоҳлик билдирар эди.

Чингизхон руҳонийларнинг одамларга таъсирини яхши билгани учун уларни доим қўллаб-қўлтиқлаб, уларнинг "олқишларини" олишга ҳаракат қилар эди. Унинг Хоразмшоҳ билан олиб борган уруши давридаги воқеалардан ҳам, у руҳонийларни қанчалик ўзига боғлаб олганини кўриш мумкин.

Чингизхон ўз фуқароларига бирон-бир мазҳабга эргашишни таъқиқлаб, ўзи ҳам ҳеч қандай динга амал қилмаганининг ва ҳеч бир дин ёки мазҳабни бошқаларидан устун қўймасликка урунганининг сабаби ҳам ана шунда, деб ёзади М.Иванин.

Ўша даврларда мўғуллар бошқа халқларга нисбатан маълум даражадаги маданият ва такомилга эришганлари ва Чингизхондек даҳо бир зотга бор-йўғи 40-50 йил мобайнида ҳеч бир халқ қарши тура олмайдиган қудратли империя тузишга имкон берганини кўриб турибмиз, деб ёзади М.Иванин.

Чингизхон ўзининг бундай узоқ йиллар давом этиб келган, ҳар томонлама мустаҳкам, буюк мўғул империясини вужудга келтира олганлигига сабаб, нафақат қудратли ҳарбий куч ва ўзининг тенги йўқ саркардалик қобиляти, балки унинг узоқни қўра билувчи, кенг ва аниқ, тиниқ фикрлай олиши ҳамда ўткир сиёсатчи бўлганлигида ҳам эди.

Генерал М.И.Иванин ўзининг китобида тарихий далилларга асосланиб, уни *"Буюк заковат эгаси"*, *"Тенги йўқ даҳо"* (гений), *"Моҳир саркарда"*, *"Эҳтиёткор ва айёр сиёсатчи"* каби иборалар орқали тилга олиш билан бирга, уни бошқаларнинг фикр-ўйларини уқиб олишдек ноёб, сеҳрли қобилятга ҳам эга эканлигини ёзишни унутмаган.

Уни ҳеч ким алдай олмас, хоинлик ва ёлғонни ҳеч қачон кечирмас, қўл остидагиларга ва аскарларига саҳий ва адолатли бўлиб, қаҳри ва муруввати деярли бир хилда эди, деб ёзади у.

Рус генерали М.И.Иванин ўзининг китобида хали ҳеч ким билмайдиган, эътибор беришга ва хавотирланишга ҳам арзимайдиган, кичкинагина қабила, жамиятдан пировардида қудратли давлатнинг юзага келишини олдиндан қўра билиш мушкул эканлиги ва буни Рим, Англия ва Россия мисолида кўриш мумкинлигини ёзади.

Масалан, Москва князлари, дейди у, нақадар устомон, тадбиркор, изчил ва нақадар даҳшатли, собиқ ҳукмдорларимиз бўлган Олтин Ўрда хонларининг кўзига сезилар-сезилмас даражада, аста-секин, киши билмас энгарзимас воситалар билан, ҳозирда қудратли бўлиб кетган Россия давлати пойдеворига тамал тошини қўя олдилар ! Аммо бу ҳодиса ҳали кам ўрганилган ва маҳсул таҳлил талаб этиладиган ҳодисадир, деб ёзади у.

Менимча, у бу сўзи орқали, Осиё тарафдан аста-секинлик билан яна шундай даҳолар етишиб чиқиб, қудратли буюк давлат вужудга келтириб, яна бизга таҳдид қилиб қолмас-микан, деган хавотирда тарихий жараёнларга бефарқ қараб турмай, доим хушёр туриш кераклигига ишора қилган бўлса керак.

Шундай қилиб, Мирзо Улуғбек таъбири билан айтганда, Соҳибкирони аъзам Чингизхони муаззам оғир касалликка чалиниб, 8 кун ётиб, 1227 йилнинг 16 августида 72 ёшида оламдан ўтган.

Соҳибқирони акбар Амир Темур Кўрагон хазратлари

Орадан бир ярим асрлар ўтгач, худди шу Ўрта Осиё минтақасида бошқа бир даҳо - Соҳибқирони акбар Амир Темур Кўрагон хазратлари етишиб чикдики, у ўз халқини мўғул истибдодидан халос қилиш, ўзаро тахт талашиб олиб борилаётган урушлар натижасида бўлаётган вайронагарчиликлар ва қон тўкишларга барҳам бериш учун халқларни ягона, қудратли ва адолатли бир давлат қўл остига бирлаштириш орқали дунё халқларини тўқ, озод ва бахтли ҳаёт кечиришларини таъминлаш учун олиб борган курашида Чингизхон сиёсатидан фарқли ўлароқ — Ислом динига ривож бериш йўлини танлаб олди.

Бу тенги йўқ даҳо, чингизийлар эгаллаган ерларни ва яна бошқа кўп давлатларни, шу жумладан Русия князлари тобе бўлган Олтин Ўрда хонларини бўйсундириб, уларни ўзининг зассалига айлантириб, жами бўлиб 27 давлатни ўзига қаратиб олишга муваффақ бўлди.

М.И.Иванин ўзининг китобида Амир Темурнинг давлатларни забт этиш учун қўллаган айрим харбий-сиёсий қоидалари устида тўхталиб ўтган.

Амир Темурнинг айтишича, сиёсат билан мақсадга эришиш мумкин бўлган ерда қурол ишлатиш нотўғридир. Унинг «фикрича», дейди М.И.Иванин, қайси давлатда золимлик, зўравонлик, жабр-зулм кучли бўлса, бундан халқ норози бўлиб, аҳоли мушкуллашган бўлса, ҳар бир адолатли, виждонли ҳукмдор бундай зўравон давлатга қарши уруш эълон қилиши керак ва бундай шароитда Тангрининг Ўзи унга мадакор бўлади.

Амир Темур Ислом эътиқодини ёйишни мақсад қилиб қўйиб, пайғамбар авлодларига ҳамда катта обрўга эга бўлган рухонийларга ҳомийлик қилиб, уларни ўзига яқинлаштира олди. Рухонийлар Амир Темурни аср, давр қаҳрамони, ислом таянчи ва курашчиси, пайғамбар хуш кўрган одам, деб эълон қилдилар. Улар, камалак янглиғ илоҳий нурнинг Мухаммад пайғамбар қабридан чиқиб, Аллоҳнинг азиз-муқаррам бандаси — Амир Темурнинг елкасига туташиб, ёғду таратиб турганини ва у илоҳий нур (аура)га чулғанганини кўрганлари ҳақида хабар тарқатганлар, деб ёзади М.И.Иванин.

Унинг қилган барча тadbирлари ва ёмонларнинг танобини тортиб қўйишини омма: *«бу фалакнинг азму-қарори, тақдири азалнинг ҳукми, Аллоҳнинг езабига учраганлар учун юборилган жазо»*, деб ҳисобларди. Амир Темурнинг ўзини эса, золим ва адолатсиз ҳукмдорларни, пайғамбар таълимлари ва кўрсатмаларини бузган ҳаёсиз ва гуноҳга ботган мусулмонларни жазолаш учун юборилган Аллоҳнинг Ердаги қуроли, деб ҳисоблардилар, деб айтади муаллиф.

Яна унинг қайд қилишича, Амир Темур ўзининг хизматидаги одамларни рағбатлантиришда бойликларини аямас, гоҳида уларни ўзи билан овқатланишга таклиф қилар, эhtiёжларини қондиришга ҳаркат қилар, адолатли ва беғараз бўлиб, ўз қўшинларини ва фуқароларни, ўзининг таъбири билан айтганда, қўрқув ва умид ўртасида ушлаб турар эди.

У вилоятларга ҳоким қилиб маҳаллий халқнинг урф-одатларини яхши биладиган, аҳолининг ўзи истаган кишисини тайинларди.

У ўз одамларини ақлли кишилар орасидан танлар, юқори, масъул лавозимларга ҳалол одамларни қўяр, улар эса ўз навбатида Амир Темурга сидқидилдан хизмат қилишар, халқ ва қўшиннинг феъл-атвори, холи, умуман ҳамма нарсадан уни хабардор қилиб туришар эди. Ёлғон хабар, зўрлик, халққа шафқатсизлик қилганларни каттиқ жазоларди. Амир Темурнинг ўзи халқнинг урф-одатларига амал қилишга, умуман халқ мухаббатини қозонишга ҳаракат қилар эди. Қўшинлар учун халқдан керагидан ортиқ нарсаларни талаб қилиш тақиқланган эди.

Бунини назорат қилиб туриш учун садр (назоратчи) тайинланган бўлиб, улар халқни зўравонлик ва ортиқча солиқлардан ҳимоя қилиб, халқ қўшинларга бераётган ҳар бир нарсанинг ҳисобини олар эдилар.

Ҳар бир амирул-уламо ёки мингбошига уч йил муддатга қўпшнларни таъминлаш учун — шаҳар, қишлоқ, вилоят бериларди. Бу муддат тугагандан кейин аҳоли у бошлиқдан мамнун ёки норози эканлигини, аҳолининг турмуш даражасининг яхши ёки ёмон томонга ўзгарганлигини аниқлаб қилиш учун махсус назоратчилар юборилар эди. Агар аҳоли бошлиқдан мамнун бўлса, у бу ерда кейинги муддатга ҳам қолар, норози бўлса, халқдан олинган ортиқча нарсаларнинг ҳаммаси ундан ундириб олинар ва уч йилгача унга ҳеч қандай маош берилмас эди.

Амир Темур солиқ солишда жисмоний жазо чорасини қўллашни тақиқлаган эди. Унинг айтишича, ҳокимияти қамчи ёки хипчиндан кучсиз бўлган бошлиқ эгаллаб турган лавозимга нолайикдир.

Амир Темур халқни талон-тарож қилиш давлатнинг даромадини камайишига олиб келади, бу эса ўз навбатида қўшин сонининг камайиши ва кучсизланишига, пиравордида давлатнинг қулашига сабаб бўлади, деяро эди.

— Тажриба менга шуни кўрсатдики, — деган эди у, — қонун амал қилмаган ва дин томонидан қўллаб-қувватланмаган давлат, ҳар қандай разил одам ҳам кира оладиган, томи, эшиги, деразаси ва қулфи бўлмаган уйга ўхшайди. Шунинг учун мен ислом динини қувватлаб, унга ривож беришни, адолат ва қонун устиворлигини амалда таъминлашга қарор қилдим.

Амир Темур илм-фанга ҳомийлик қилар, олимлар билан халқлар тарихи ва буюк ҳукмдорлар таржимаи ҳоли ҳақида суҳбатлашишни хуш кўрар, ўтган даврлардаги буюк шахсларнинг қилган ижобий ишларига таклид қилар, хато ва камчиликларини такрорламаслик учун уларнинг муваффақиятсизликлари сабабларини қунт билан ўрганар эди.

У ўз ниятлари ва тадбирларини амалга оширишда амалдорларни мажбур қилиш ва зўрлик йўли билан эмас, балки ўз тадбирларининг тўғрилиги ва фойдали эканлигига кишиларни ишонтириш йўли билан жалб қиларди. Амир Темур муҳим ишларни ҳал қилишда бирон-бир мамлакатга уруш эълон қилишда ўзининг нуфузли амалдорлари, дин ҳомийлари билан албатта машварат ўтказар, муҳокамада ҳамманинг фикрини сўрар, гапларини бўлмай, сабр-тоқат билан эшитиб, кейин ўзининг қатъий қарорини эълон қилар эди.

Забт этилган мусулмон давлатларида Муҳаммад алайҳиссалом авлодларига, дин арбобларига, олимлар ва кекса оқсоқолларга ҳомийлик қилар, иззат-ҳурматларини жойига қўйиб яхшигина маош ҳам тўлар, амалдорлар билан хушмуомалада бўлиб, камбағалларга таом улашар, ҳуллас халққа нисбатан инсонпарварлик йўлини тутар эди.

У халқни қандай тадбирлар билан ўзига қаратиб олишни яхши билар, сайёҳлар ва савдогарларга ёрдам берар, босқинчилик, ўғрилиқ ва қароқчиликни қаттиқ таъқиб этар, уларни очик суд мажлисида муҳокама этиб, айбдорга ўлим жазоси беришларини талаб қилар, адолат учун қайғурар, йўллар ва савдо-сотик хавфсизлиги ҳақида ташвишланар эди.

Мана шу қоидалар ва чора-тадбирлар орқали Амир Темур улкан муваффақиятларга эришди. Уни, душманлар ва золимлар офати, фуқаролар отаси, жангчилар устози, раият мададкори деб аташарди. Қисқаси, Амир Темур Ўрта Осиё ва дунё халқлари учун буюк ҳукмдорлар намунаси эди, деб ёзади генерал М.И.Иванин.

Тарихчи ибн Арабшоҳ ёзади: "Темур олимларга меҳрибон бўлиб, шарофатли саййидларни ўзига яқин тутарди. Уламолар ва билимли фозилларга тўла иззат ҳурмат кўрсатиб, уларни ҳар қандай одамдан тамом муқаддас тутарди. Уларнинг ҳар бирини ўзлари лойик бўлган мартабасига қўйиб, иззат-ҳурматларини ўрнига қўярди, улар билан мазмунли суҳбат, баҳс-мунозаралар ҳам юритар эдики, баҳсида инсофу-одоб ва ҳикмат бўларди".

Унинг даврида халқ амалий санъати, ҳунармандлик ривожланди. Бадийий ўймакорлик, наққошлиқ, заргарлик, саҳҳофлик, зардўзлик кенг тараққий этди. Уй-рўзгор буюмлари яшаш — санъат даражасига кўтарилди. Самарқандда ўзига хос тасвирий санъат мактаби бунёдга келди. Дехқончилик, боғдорчилик ривожланди, кўплаб йўллар, кўприклар, қарвонсаройлар қурилди, йўл хавфсизлиги таъминланди, ўғрилиқ, қароқчилик таг-томири билан буткул йўқотилди. Қаллоблик, фирибгарлик, зўравонлик ва порахўрликка барҳам берилиб, барча жабҳаларда адолат ўрнатилди. Халқ тўқ, фаровон, тинч ва беҳавотир яшай бошлади. У бундай инсонпарварлик ишларини нафақат пойтахт Самарқандда, балки ўзига тегишли бўлган бепоян улусларида ҳам бирдек олиб борди. Унинг асосий мақсади *Ер юзидаги барча инсонларга ҳам ана шундай тартиб, интизом, адолат ва фаровон турмуш инъом этиш, мазлумларни золимлардан ҳимоя қилиш билан Аллоҳ таолонинг Қуръони қаримда нозил этилган амрларини ижобат айламоқ эди. Афсуски, унинг бундай эзгу ниятларини тўлиқ амалга оширишига умри вафо қилмади.*

Шундай қилиб, Амир Темур эл-юрт ободончилиги, илму-фан ва маданият равнақи учун ҳеч нарсасини аямади. Узида борини эл-юрт ободончилиги йўлида сарфлаб, ўзига эса сарик чака ҳам олиб қолмади, деб ёзади тарихчи олим Бўрибой Аҳмедов ўзининг "Амир Темур" (Т.: "Абдулла Кодирий" номидаги халқ мероси нашриёти, 1995 йил, 582-бет) НОМЛИ ТЭРИХИЙ РОМЭНИДа.

Бўрибой Аҳмедов ўзининг бу китобида XV асрда яшаб ўтган йирик тазкиранавис олим Давлатшоҳ Самарқандий айтган бир гапни келтиради:

— *Амир Темурнинг ўғли Шохруҳ 1409 йилда Самарқанд тахтига ўлтирг-онидан кейин отасининг шаҳар аркида, Кўксаройдаги хазинасига кирди. Аммо, аблахлар димоғи ақлдин, жоҳиллар қалби билимдин ҳоли бўлеондай, Шохруҳ ҳам ўшал хазинани ганждан (олтинлардан) ҳоли топди. Тасодифан Мирзо (амирзода) Шохруҳ ҳассасини учи ерда ётеон бир дирҳам ақчага тегди. Ани олиб, пеши бирлан артди, сўнг кўзларига суртиб, чўнтоғига солди ва мулозимлариг-а: "Биз ушбу дирҳам ҳаққи отамиздан қолгон хазина ва меросдан баҳраманд бўлдик, қуруқ қолмадик", деди.*

Бобомиз Амир Темурнинг ватани, халқи ва тарих олдида яна бир катта хизмати борки, у ҳам бўлса Туркистони заминни бутун дунё олдида улуғлади ! Дунёга танитди. Европа, Русия, Хитой ва бошқа давлатлар бизни танидилар ва тан олдилар.

Амир Темурнинг 1381-1404 йиллар орасида Эрон, Озарбайжон, Ироқ, Сурия ва Туркия билан олиб борган оғир урушлари ва ғалабалари феодал тарқоқлик ва ўзаро ур-йиқитларга, кон тўкишларга барҳам берди.

Ўша даврда дунёнинг энг қудратли давлатлари бўлмиш Олтин Ўрда ва Европа, Осиё давлатларига таҳдид қилиб турган Туркия султонлари — Мурод I ва унинг ўғли, тахт вориси Йилдирим Боязидларнинг агрессив (босқинчилик) сиёсатларига барҳам берди. Бу икки буюк давлатнинг Амир Темур зарбасидан қулаши натижасида Русия салкам икки ярим асрлик куллик занжиридан озод бўлди. Европа, Осиё давлатлари эса Туркия таҳдидидан омон қолдилар.

Яъни масалан, Эрон, Озарбайжон ва Ироқ 1256-1336 - йилларда Чингизхоннинг наби-раси Ҳалокухон ҳукмронлиги остида эди. 1336-йилда бу сулола инкирозга юз тутгандан кейин бу давлатлар ўрнида бир-бирига ёв бўлган майда давлатлар вужудга келди:

Хуросонда Сарбадорлар давлати, Ироқ, Курдистон ва Жанубий Озарбайжонда Жалойирийлар давлати, Жанубий Эронда Музаффарийлар давлати, Ироқи аҷам ва Озарбайжоннинг бир қисмида Чўпонийлар давлати, Диёрбакр, Шарқий Онадўли (Анатолия) ва Жанубий Озарбайжоннинг бир қисмида Оқ қуюнлилар давлати ва Ироқи араб билан Ғарбий Озарбайжонда Қора қуюнлилар давлати ўзаро қонли урушлар қилиб, бир-бирини еб ётганди. Амир Темур бу бош-бошдоқлик ва феодал тарқоқликка барҳам бериб, уларни бир давлатга бирлаштирди.

Натижада бу ерларда тинчлик ўрнатилди, қонли урушлар тўхтатилди, қанчадан-қанча аскарлар, тинч аҳоли омон қолди. Мовароуннахрнинг Яқин Шарқ ва Европа давлатлари билан савдо-сотик ва маданий алоқаларига кенг йўл очилди.

Рум (Туркия) масаласига келсак, Турк султони Мурод I (1360—1389) ва унинг ўғли, тахт вориси Йилдирим Боязид (1389—1402) даврида усмонлилар империяси нафақат Кичик Осиё ва Болқон ярим оролида, балки Марказий Европада ҳам катта харбий-сиёсий кучга айланиб кетган эди. Турк қўшинлари 1389 йили Сербияда бир қанча Болқон мамлакатларининг бирлашган кучларини тор-мор келтириб, Сербия ва Булғорияни ўзига бўйсундирган ва Венгрияга таҳдид сола бошлаган эдилар.

1396 йили эса Боязид Дунай бўйидаги Никопол шаҳри ёнида Франция, Венгрия, Германия ва Руминиянинг тиш-тирноғигача қуролланган бирлашган харбий кучларини тор-мор этиб, бутун Болқон ярим оролида ўз ҳукмронлигини ўрнатган эди. Туркларнинг авангард кучлари ўшанда Австрия ва Руминиягача бориб етди. Византия пойтахти Константинопол хавф остида қолди.

Йилдирим Боязиднинг бу кетма-кет ғалабалари бутун Европани таҳликага солиб қўйди. Византия императори, Венеция дожи ва Франция қиролининг элчилари Амир Темурга бирин-кетин ёрдам сўраб, ялиниб-ёлвориб келабошладилар. Ўшанда нафақат бу давлатлар, балки бутун дунё фақат Амир Темурдан нажот кутарди. Улар бундай даҳшатли довулни ёлғиз Амир Темургина тўхтатиб қола олиши мумкинлигини билар эдилар.

Ўша пайтларда Туркиянинг бу қадар кучайиб кетиши Амир Темурни ҳам бироз безовта қилабошлаган эди. Чунки Боязид, Темурнинг ашаддий душманлари бўлмиш Жалойирийлар, Қора қуюнлилар ва Сурия ҳамда Миср устидан ҳукм юритиб турган Мамлуклар билан бир иттифокка бирлашиб олиб, қудратли кучга айланган эди.

Амир Темур, тилимиз бир, дину эътиқодимиз бир, сулҳ тузайлик, ўзаро дўстлик ва ҳамкор-

лик ришталарини боғлайлик, деб қўп ҳаракат қилди. Афсуски, Йилдирим Боязид узатилган қўлни силтаб ташлади ва Амир Темурга қарши ҳарбий ҳаракатларини бошлаб юборди.

Натижада Амир Темур Боязидга қарши уруш эълон қилишга мажбур бўлди. Амир Темурнинг енгилмас музаффар қўшинлари 1402 йил июл.ойида Туркияга бостириб кирди ва 20 июл куни Анқара ёнида Боязид қўшинларини тор-мор келтирди, ўзи эса асир олинди. Бу ғалаба Константинополнинг турклар тарафидан босиб олиншини 50 йилга кечиктирди. Туркия асоратига тушай деб қолган, дағ-дағ титраб турган Европа эса хайрият-эй, деб эркин нафас олабошлади.

Энди икки оғиз сўз Тўхтамишхон ҳақида.

Тўхтамишхон Амир Темурнинг бевосита ҳарбий ёрдами билан 1379 йили Ок Ўрдани енгиб, тахтга ўтирди. Кейин эса яна Темурнинг кўмагида Олтин Ўрдани ҳам эгаллаб, иккала Ўрдани бирлаштирди ва Жўжи улусини қайта тиклади. Олий ҳокимият Тўхтамиш қўлига ўтди. Кейин у зўр бериб Жўжи улусининг илгариги шон-шухратини тиклашга киришди. Ҳоят кучайиб кетганидан кейин у 1382 йили Москвага бостириб кирди, ҳамма-ёқни вайрон қилиб Москвани талади ва ёқиб юборди. *

Бора-бора у ўзининг валленеъмати Амир Темурнинг яхшиликларини унутди, 1387-1388 йилларда Амир Темурнинг йўқлигидан фойдаланиб, Мовароуннахрга ҳам бостириб киришга журъат этди, шаҳарлару кишлоқларни хонавайрон қилди. Тарихчи олим Якубовскийнинг ёзишича, ўша кезларда Тўхтамиш ҳарбий жихатдан шундай кучайиб кетган эдики, унга қарши тура оладиган бирорта ҳам давлат, ҳукмдор йўқ эди. Унинг танобини тортиб қўя оладиган фақат Амир Темур эди. У, 1391 йили яхшилигини билмаган кўрнамак шогирди (вассали деса ҳам бўлаверади) устига қўшин тортиб борди ва 18-июнда Самара билан Чистопол оралиғида жойлашган Қундузча дарёси бўйида унга етиб олиб, қақшатқич зарба берди ва қўшинларини кириб ташлади. Унинг ўзи эса аранг қочиб қутилишга муваффақ бўлди.

Лекин тез орада у ўзини яна ўнглаб олди ва Темурга қарши Миср ва Сивос давлатлари билан ҳарбий иттифок тузиб олишга эришди.

Шундай катта куч билан турган Тўхтамиш устига Амир Темур яна ҳеч бир иккиланмасдан бостириб борди ва 1395 йилда Терек дарёси бўйида (Шимолий Кавказда) унинг бирлашган қудратли армиясини иккинчи марта тор-мор келтирди.

Шундай қилиб, Тўхтамишхон Амир Темурдан бу гал ҳам қочиб қутилишга муваффақ бўлди ва у Русия ўрмонлари ичига кириб яширинди...

Амир Темур рус князларига нома юбориб қидирув эълон қилди, ўлигини ёки тиригини топиб келишга буюрди. Айтишларича, Амир Темур вафотидан бир йил кейин 1406-йилда дарбадар хору-зор бўлиб юрган Тўхтамишни бир овчи ўрмонда таниб қолиб ўлдиради ва бошини кесиб ўз князига олиб келиб топширади. Шу билан у нонқўрнинг аянчли қисмати ўз якунини топади. (Охири бахайр бўлсин-да, деб шуни айтадиларда).

Ёдингизда бўлса, руслар Москва князи Дмитрий Донской бошчилигида Олтин Ўрдани кўзга кўринган нуфузли лашкарбошиси Мамай устидан 1378 йилда Воже қўли (Вологда области) ёнида ва 1380 йили Дондаги Куликово майдонида бўлган жангда ғалаба қозонган бўлсалар-да, Олтин Ўрда Русия устидан яна 15 йил, яъни 1395-йилгача ўз ҳукмронлигини тўла сақлаб қолган эди.

Олтин Ўрда Амир Темурнинг ана шу 1395 йилги қақшатқич зарбасидан кейин ўзини сира ўнглай ололмади. Олтин Ўрда давлатининг таназзули бошланди. Ана шундан кейингина Русия мўғулларни ўз ерларидан бир неча ўн йиллар мобайнида аста-секин сиқиб чиқара бошлади...

Русия фақат 1480 йилларда, яъни Куликово жангидан роппа-роса 100 йил кейин. салкам 250 йил давом этган турк-мўғул ҳукмронлигидан халос бўлишга эришди.

Тарихий воқеалар оқимини таҳлил қилиб кўрар эканмиз, шуни айтиш мумкинки, агар Амир Темур бўлмаганида эди, Русия яна камида 2-3 аср мўғуллар ҳукмронлиги остида қолиб кетган бўлур эдилар.

Шундай қилиб, ўша 1395 йили Амир Темур, Олтин Ўрда тахтига ўзининг одами - Чингизхон авлодларидан бўлган Темур Қутлўғни тахтга ўтказиб Самарқандга қайтиб кетди.

Амир Темур хонлар, яъни Чингизхон авлодидан бўлмаганлиги учун ўзини ҳеч қачон хон, деб аташларига рухсат бермаган, балки камтарлик билан "Амир" унвони билан кифояланган, унинг ёнига "Кўрагон" (мўғулча "хон куёви") деган унвонни қўшиб айтишларига эса қарши-

лик қилмаган. Бунинг сабаби - Темур 1370 йили Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойхон авлоди бўлмиш Қозонхоннинг қизи Сароймулк хоним (Бибихоним) га уйланганлигида эди.

Сохибқирони акбар Амир Темур Қўрагон хазратлари ўзининг "Зафар йўли" (таржимон Ашраф Аҳмад, т.: "Нур". 1992) деб аталмиш таржимаи холи баён этилган китобида шундай деган:

— *Эшитган эдимки, Парвардигори олам Одам Атони яратмоқчи бўлганида малоикалар норози бўлиб, бу яхшиликка олиб келмайди, Сен яратмоқчи бўлган Одам Атонинг авлодлари — инсонлар кейинчалик туюёнга тушиб залолатга ботадилар, Сени унутадилар, бир-бирларини алдайдилар, ноҳақлик қиладилар, ўлдирадилар ва кўп ёзувликлар қиладилар. Натижада улар ўзларининг разил қилмишлари билан Сени афсуслантирадилар, деб ишонтирмоқчи бўлдилар.*

Аллоҳ таоло, малоикаларга жавобан айтганки, Мен инсонларни бора-бора жаҳолат кўрсатиб кўп ёмон ишлар қилишларини биламан, шунинг учун буни чорасини кўриб қўйганман, яъни инсониятни яратиш билан бирга улар орасидаги гуноҳкор, жиноятчиларга жазо берувчи қилични ҳам юбораман, деган.

Бу ҳикоятнинг маъносини яхшилаб ўйлаб, маъзини чақиб кўрганимдан кейин англадимки, **Парвардигор** инсониятнинг ёмонликлари, гуноҳлари учун жазо берувчи қилич деб, **Ўзи** яратган одамятнинг яъни биз каби подшоҳларни назарда тутган.

Шунинг учун умр бўйи ҳар бир ишда адолатни саклашга ва тўғри йўл тутишга ҳаракат қилдим. Доимо ўзимни Аллоҳнинг ердаги мулкининг посбони деб билдим. Тангрининг иродасисиз **Унинг** бандаларини ҳеч бирига ноҳақ зарар етказмадим. Ҳеч қачон бировнинг мулкига эга бўлишга интилмадим ва шунингдек, ҳеч қачон кўпроқ бойлик орттиришга ҳаракат қилмадим ва бировларга қасд ва ҳасад қилмадим.

Ҳар доим Тангрининг амрини ва пайғамбар ҳадисларини тўла адо этишга интилдим. Барча қилмишларимда шарият йўл-йўриқларига буткул амал қилдим, нопок ишлардан бутун вужудим билан ўзимни тийдим. Мазлумлар ҳаққини золимлардан олиб бердим.

Мен бу икки буюк жаҳонгир - Чингизхон ва Амир Темурнинг ҳарбий ҳаракатларини оқлашдан тамоман йироқман, лекин оммавий қирғинларга, баъзи бир узоқни кўролмайди-ган, мақтанчоқ, кибр-ҳавоси буюк, калтбин ҳукмдорларнинг ўзлари ҳам сабабчи бўлганлар.

Масалан, Чингизхон 1218 йилда Муҳаммад Хоразмшоҳга қарашли Ўтрорга 450 кишилик савдо қарвони билан элчилар жўнатганда Ўтрор ҳокими, Хоразмшоҳнинг қариндоши Инолчиқ, бутун дунё ҳукмдорлари қабул қилган, элчиларнинг дахлсизлиги, яъни *"Элчиға ўлим йўқ"* қоидасини қўпол равишда бузиб, элчиларни ҳаммасини ўлдиради. Тасодифан омон қолган бир мўғул, Чингизхонни бўлган воқеадан хабардор қилади. Чингизхон Хоразмшоҳ ҳузурига Кафраж Буғрони икки мўғул ҳамроҳлигида элчи қилиб жўнатиб, Инолчиқни улар қўлига топширишни талаб қилади. Лекин Хоразмшоҳ ҳам *"элчиға ўлим йўқ"* қоидасини бузиб, бу уч элчини ўлдиради. Шундан кейин Чингизхон Буюк Хоразмга юриш бошлайди ва босиб олади. Асир олинган Инолчиқни Самарқандга Чингизхон ҳузурига олиб келадилар. Унинг буйруғи билан Инолчиққа дахшатли азоб бериб қатл қиладилар. Кейинроқ калтабин Хоразмшоҳнинг ўзи ҳам моховлар оролига қочиб бориб, хор-зорликда ўлим топади. Бутун Хоразм халқи бу икки жоҳил, калтабин ҳукмдор касрига қолади.

Шу каби бир қанча давлат бошлиқлари ҳам Чингизхон элчиларини ноҳақ қатл қилган-лар, уларни сазойи қилиб устларидан қулиб мазаҳ қилганлар, натижада Чингизхон "ғзаб отига минишга" мажбур бўлган.

Амир Темурда ҳам шундай воқеалар кўп бўлган. Номардлик қилиб элчиларини ўлдирганлар ва табиийки тегишли жазоларини олганлар.

Эроннинг Казарун вилояти, Давон қишлоғида туғилган қомусий олим, мутафаккир Жалолиддин Давоний (1427-1502) ўзининг "Ахлоқи Жалолий" китобида ўтмишнинг илғор мутафаккирлари сингари, давлат ва жамиятни бошқариш масалаларига катта эътибор берган. Унинг тўлиқ номи Жалолиддин Муҳаммад ибн Асад ас-Сиддиқий ад-Давоний бўлиб, унинг бу асари Ўрта Осиё мамлакатларининг мактаб ва мадрасаларида талабалар учун ўқув қўлланмаси сифатида фойдаланиб келинган.

Жалолиддин Давоний ўзининг "Ахлоқи Жалолий" асарида шаҳар (давлат)ларни икки — фозил ва жоҳил сифатли шаҳарларга бўлади ва уларга шундай таъриф беради:

— Фозил шаҳар шундай шаҳарки. унинг қоидаси сўзда эмас, амалда кишиларни бахт-

саодатга эришувларини таъминлашдан иборат бўлиб, унинг акси — бахтсизликка олиб борадиган ҳодисаларни бартараф этишдан иборат.

Фозил шаҳар аҳолиси, қайси ижтимоий табақадан иборат бўлмасин, -хоҳ у шоҳми, амалдорми ёки оддий фуқароми, давлат ва жамиятнинг қонун-қоидаларига сўзсиз бўйсунадилар ва амал қиладилар.

Жоҳил шаҳар аҳолиси эса, бахтсизлик ва фалокат йўлига кирган бўлиб, бундай шаҳар ҳокимлари, амалдорлари таъмагир, порахўр, жоҳил ва худбин бўлади. Қандай йўл билан бўлмасин ўзларининг хоҳиш-истаклари, ҳиссиётлари ва битмас-туганмас нафсларини қондиришга жон-жаҳдлари билан ҳаракат қиладилар, оддий фуқарони ўйламайдилар.

Давонийнинг фикрича, бундай жоҳил шаҳарнинг аҳолиси ҳам ярамас ва разил ишлар қилишга мойил бўладилар. Дангаса, ишёкмас, аммо баднафс, нодон ва жоҳил, мудом бир-бирларини ҳаққини еб кетишни мўлжаллаб юрадиган, ноинсоф, бадфеъл, иккиюзламачи, айёр ва фирибгар бўладилар. Ҳокимларининг амру-фармонларига бўйсунибдан бўйин товлайдилар. Шунинг учун Давоний уларни давлат учун энг хавфли кишилар, деб ҳисоблайди.

Зероки, улар ўрнатилган тартиб ва қонунларни тан олмайдилар, илмий билимлар ва фалсафадан ўзларининг ножўя ишларини оқлаш учун фойдаланадилар. Софдил кишиларни тўғри йўлдан оздирадилар, ифлос йўллар билан давлат муассасасидаги юқори лавозимларни эгаллашга интиладилар.

Шундай қилиб, Давонийнинг фикрича, агар фозил шаҳар учун бахт-саодат ва зодлзтга интилиш хос бўлса, жоҳил шаҳарда ялпи бахтсизлик ва камбағаллик ҳукм суради.

Масалан, Амир Темур даврида Эроннинг Исфакхон шаҳрини ана шундай жоҳил шаҳарлар сирасига киритиш мумкин. Амир Темур 1387 йилда бу шаҳарни забт этиб, ерлик аҳолидан ўзлари хоҳлаган кишини ҳоким қилиб тайинлаб, шаҳарда тартиб сақлаб туриш учун аскарларидан уч минг нафарини қолдириб кетади. Иттифоқо улардан бири бир аёлни зўрлаб қўяди. Бундан бағоят ғазабланган беақл ва беоқибат, жоҳил шаҳарликлар подшоҳларининг амрига ҳам бўйсунмай, ўша гуноҳкор аскарни ўзига жазо бериш учун уни подшоҳларига ёки Амир Темур ҳузурига олиб бориб топшириш ўрнига, Амир Темур қолдириб кетган уч минг аскарларни барини битта қолдирмай қириб ташлайдилар.

Бундан хабар топган Амир Темур каттиқ ғазабланади ва қайтиб келиб, шаҳарни бошқатдан ишғол қилади ва шаҳардаги эркакларни қатл қилишга буйруқ беради. Бу ҳақда Шарафуддин Али Яздийнинг "Зафарнома" сида шундай дейилади:

"Ва қатл бўлеон кишиларни санаб етмиш минг бошни Исфакхонда жамъ қилдилар. Ва ул бошлардин миноралар қўпордилар (кўтардилар).

Ҳақиқат бул турурким, ул беоқибат, беақл жоҳиллар, подшоҳ амрига ҳам бўйун сунмай, уч минг мусулмонни ноҳақ ўлтурдилар. Ул жиҳатдин бу ҳолат аларга тегди ва мундоқ воқеа Исфакхонда ҳаргиз воқе бўлмагон турур" (Қаранг П5 ва 333-бетларга).

Амир Темур Қуръонни кўп ўқиган, ундаги "Ла йаҳиббу Аллоҳ золимина" (Аллоҳ золимларни севмайди) деган оятларни яхши билган ва золимлик қилмасликка, ноҳақ қон тўкмасликка ҳаракат қилган.

Лекин, юқорида келтирилган гаплардан кўриниб турибдики, бебок исфакхонликларнинг қатлини Тангрининг Ўзи истаган, дейилади Шарафуддин Али Яздийнинг "Зафарнома" китобига ёзилган шарҳда (Ўша китоб, 115 ва 333-бетлар) ва Қуръондан қуйидагича иқтибос келтирилган:

"... Лекин Аллоҳ ҳалок бўлганлар ҳам ҳужжат (сабаб) билан ҳалок бўлишлари, тирик қолганлар ҳам ҳужжат билан тирик қолишлари учун бўладиган иш (яъни тақдир)ни тамомига етказиш (яъни амалга ошириш) мақсадида ёв билан тасодифан тўкнаштириб қўйди. Албатта, АЛЛОҲ ЭШИТУВЧИ ВА БИЛГУВЧИДИР" (8- «Анфол» сураси, 42-оят).

"Кишига Худодан беамр тикон ҳам кирмайди", деган ибора халқ маталига айланиб кетганини кўпчилик билади. Аммо ўша даврнинг тарихий муҳитини за Амир Темурни яхши билмаганлар Исфакхон қирғинини дастак қилиб олиб, Темурга ноҳақ таъна тошларини отиб келганлар.

Тақдир ҳукмини Амир Темур қўли билан ижро этилиши ҳақида яна бир мисол:

Амир Темур Ҳиндистон шаҳарларини бирин-кетин забт эта бориб, Луни кентига калъани эгаллайди ва Дехли шаҳрига яқинлашиб қолади. Бу вақтда Темур аскарларининг

хар бирида 10-15 нафардан, жами бўлиб 100 мингга яқин ҳинд асирлари бор эди. Дехлига ҳужум қилишдан олдин Темур 1398 йил 13 декабр куни қўмондонлари билан машварат (ҳарбий кенгаш) ўтказди. Машваратда улар:

— Олдимизда катта уруш турибди. Лашкаримиз ичида жуда кўп ҳинд асирлари йиғилиб қолган. Албатта, улар бизга душмандирлар. Уруш куни булар душман томонга қочиб ўтиб, қуролланиб олиб бизга қарши жанг қилишлари турган гап, ана унда ҳолимиз танг бўлмай, деб арз қиладилар.

Қочиб юриб, Амир Темур лашкарларига тўсатдан, пайдар-пар ҳужум қилиб турган ҳиндларнинг саркардаси Маллухон аскарлари кўринганда бу асирлар хурсандликларини яширолмай қийкириб. ирғишлаб кетар эдилар. Буни сезиб юрган Амир Темур улар ўзига яққол хатар, яъни лашкарларининг ҳаёти учун нақадар хавсрли эканликларини англаб, уриша олиши мумкин бўлмаган болалар, аёллар, ногиронлар ва қарияларни кўйиб юбориб, урушга лаёқатли бўлган барча асирларни ноилож катл этишга фармон беришга мажбур бўлади.

Бу ҳақда "Зафарнома"нинг изоҳида ҳам, ўша ҳарбий шароитда Темур бирдан-бир тўғри йўлни танлаб, асирлардан қутилишга мажбур бўлган ва шу қарорга келган, дейилади (Қаранг: Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. Т.: "Шарк" НМКБТ. 1997. 205, 206 ва 346-бетлар).

Шулар билан бирга яна шуни таъкидлаш керакки, Рус ва Совет муаррихлари Самарқанд сарбадорлари раҳбарлари — Мавлонзода, Абу Бакр Калавий, Хўрдак Бухорий, Наддофларни халқ ҳуқуқларини ҳимоя қилган миллий қаҳрамонлар даражасига кўтариб, улар гўё мўғуллар зулмига қарши курашувчи халқ ҳаракатининг етакчи-сардорлари, Амир Ҳусайн ва Амир Темурни эса халқ ҳаракатини бостиришга урунган золимлар қилиб кўрсатганлар.

Аслида эса улар вақтинчалик рўй берган хожасизлик натижасида юзага чиқиб қолган авантюрачи эдилар. Чунки Шарафуддин Али Яздий ва Мухаммад Али ибн Дарвеш Али ал-Бухорийларнинг ёзишларича 1365 йилда мўғул хони Илёс хожа, Амир Темур ва Амир Ҳусайнларнинг йўқликларида Самарқандни эгаллаганлар. Аммо отларига ўлат касали тегиб ўлиб кетаётганлиги сабабли, тездан шаҳарни ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўладилар. Бундай шароитдан фойдаланиб қолган шаҳардаги сарбадорлар ҳокимиятни осонгина қўлга киритадилар ва туғёнга тушиб, шаҳарда ўзбошимчилик билан бузғунчиликлар ва безориликлар қиладилар. Кейин Ҳусайн ва Темур келиб мамалкатда тартиб ўрнатадилар ва сарбадорларнинг раҳбарларини катл қиладилар.

Бу ҳолга Шарафуддин Али Яздийнинг "Зафарнома" китобининг шарҳида Ҳусайн ва Амир Темур у безориларни катл қилиб тўғри қилганлар, деб муносабат билдирилган (Қаранг: "Зафарнома", 320-бет, Т.: "Шарк" НМКБТ. 1997-йил).

...лашкарларининг ҳарбий маҳорати

Соҳибқирон Амир Темур буйруғи билан "Сўфийлик жанг қилиш санъати" мактаби таълимотларига асосланган, «Кунг-фу», «У-шу», «Тай-чи», «Кемпо», «Кендо», «Каратэ», «Жиу-житсу», «Таэквандо» каби жанг қилиш усуллари бир-бирларига мужассамлаштирилиб, дахшатли тарзда жанг қилишнинг маҳсус, мукаммал, ягона тизими — мактаби вужудга келтирилди.

Уни эгаллаган аскар ҳар бир душмanning минг аскарига бас кела олишидан бу усул "Минг аскар" деб аталди. бу жанг тизими тобора мукаммаллаштирилиб, у санъат даражасига етказилган. Бундай жанг қилиш тизимини мукаммал эгаллаган, доимий маош олиб ишлайдиган чет эллардан келтирилган малакали мутахассис тренерлар ҳарбий тайёргарлик даврида, уруш бўлмаган пайтларда аскарлар ўртасида мунтазам машқ ўтказиб турганлар. Бундай машқлар натижасида етарли малака орттирган соҳибқироннинг енгилмас лашкарлари ғанимларга доим дахшат солиб келган.

Ҳозирги даврда ёшлар орасида урф бўлаётган «Каратэ», «Таэквандо», «У-шу» ва бошқа кураш турлари сўфийлик жанг санъати тизимидаги усулларнинг куйи босқичида туради. Сўфийлик жанг санъатини эгаллаган одам шундай ҳаракатлар қиладики, бунга ҳатто ўзи ҳам хайрон қолиши мумкин. У ҳеч қачон бир ҳаракатни иккинчи марта қайтармайди. Унга рўбарў бўлган рақиб аввалдан машқ қилиб юрган усулларини қўллай олмай танг ахволда қолади. Натижада у рақибини осонгина махв эта олади.

Сўфийлик жанг санъати, ҳаракатнинг энг олий босқичига таянади. Биргина «Кунг-фу» тизимидаги айрим элементлар бу ҳаракат шаклига бироз уйғун келиши мумкин.

Пир (бу ерда тренер маъносида келяпти) ўз ўқувчисига шундай деб ўргатади: *"Агар сенга ҳаёт — мамонт масаласи кўндаланг келиб қолса, рақибингга шундай зарба бергинки, у бу зарбангни ҳатто сезмай қолсин. У жангда сени енгдим деб ўйласин. Аммо уйига етиб бориб ухлаганидан кейин қайта ўрнидан турмасин"*.

Масалан, Брус Ли шундай қилган. У Мастер исмли одам билан жангга кирганда рақибга энергетик қувват билан зарба берган. Мастер бироз олишгандан кейин айтган: *"Сен кучли экансан мен енголмадим"*. Шундай кейин Мастер уйига бориб, ухлаб, эрталаб ўрнидан турмаган. Врачлар унинг ичини ёриб текшириб кўришганда унинг бутун ички аъзолари ириб кетганлигини кўришган. Тасаввур қилинг-а, оддий ҳолларда соппа-соғ одамнинг бир кун ичида бутун ички аъзолари чириб кетиши мумкинми ?

Бу инсон қувватининг нақадар кучлилигидан далолат беради. Бундай мукамал ички қувват тизими сўфийларда "ҳол" даражасида мавжуд бўлган.

Ана шундай жанг қилиш тизимини эгаллаб олган Амир Темур армиясининг ҳар бир аскари ўнлаб, юзлаб душманларни енгитиш оддий ҳол бўлган. Бундай аскар қуролсиз бўлса-да ҳеч қутилмаганда ўнлаб қуролли душманга ташланиб, сўфийлик жанг қилиш услубини қўлаб, жуда тез ва қиска вақт оралиғида ўзи ҳеч бир зиён-заҳмат чекмай рақибларини мағлуб эта билган.

"Улар шу қадар тезкор ва шиддатли эдиларки, уларни тўхтатиш у ёқда турсин, уларнинг жангини кўз билан илг-аш ҳам маҳол эди. Улар қилич билан ҳам, қўл билан ҳам бир хилда кесиш қобилиятига эга эдилар", деб эслайди жангдан тасодифан омон қолган рақиб аскарларидан бири.

Ўз даврида Чингизхон, кейинчалик Олтин Ўрда хони Ўзбекхон ва соҳибқирон Амир Темурнинг ўзи ҳам бундай Сўфийлик жанг қилиш санъатини шахсан ўзлаштириб олган эдилар.

Тарихий манбаларда келтирилишича, қуролсиз бўлган Ўзбекхонни ўлдириш учун етмишта тайёргарлик кўрган жангчи баравар ташланишган. Ўзбекхон ўзига юзма-юз келган дастлабки душманни қўлидан қуролини тортиб олиб, қолган суиқасдчиларни бирин-кетин ўлдира бошлаган. Ундан бир нечасигина қочиб қутилишга муваффақ бўлган.

Амир Темурнинг бундай жанг санъатини мукамал эгаллаб олганлигини қуйидаги биргина мисолдан ҳам билиб олса бўлади. Амир Темур ҳокимият учун кураш бошлаган дастлабки пайтларида иттифоқо Алибек - Чўнг - Ғарбанинг қўлига асир тушиб қолади ва икки ойдан зиёд камокда ётади. Бир куни, қулай вазият келганлигидан фойдаланиб, соқчилардан бирининг қуролини тортиб олиб, қолган соқчиларга ҳужум қилади. Соқчилар кўп бўлишига қарамай, унинг ҳамлаларига дош беролмай тум-тарақай қочиб қоладилар. Амир Темур омон-эсон ўз юртига қайтиб келади.

Сўфийлик жанг қилиш санъати илоҳий илмга асосланган мукамал инсоннинг жанг қилиш тизими бўлиб, ундаги таянч асослар ва тамойиллар сўфийлик билан чамбарчас боғлиқ бўлган. Бу жанг санъати фақат жанг қилиш учунгина мўлжалланмаган. У мохиятан фақат рухий, ақлий Ва ЖИСМОНИЙ барКаМОЛЛИККЗ эРИШИШ учун ХИЗМЭТ ҚИЛГЭН (Қаранг: С.Кушкарёв, У.Кушкарёв. Сўфий жанг санъати, 1-киреб. "Ўзбекистон", 2003 й, 11, 14, 16-19, 28, 33-34, 48, 78 ва 129-130 бетлар).

Урушларни оддий фуқаро — аҳли вужуд англаётган маънода олганимизда ҳам инсоният тарихида бўлиб ўтган ёки бўлаётган катта-кичик урушлар зарурият туфайли келиб чиққанлигини ёки чиқаётганлигини кўрамиз. **Аллоҳ** фақат яхшилиқнигина яратган, холос, деб англаш ўта жўнликдир. Ҳар қандай жўнлик (содалик) эса кишини асл мохиятдан узоклаштиради. **Аллоҳ** яхшилиқ билан бирга унинг зидди — ёмонликни ҳам яратган. **Аллоҳ** бандаларини урушлар воситаси билан ҳам синайди, — деб ёзадилар С. ва У.Кушкарёвлар ўзларининг ана шу китобида (14-бет).

Инсоният тарихидаги урушларнинг бўлишига билимсизлик — маърифатнинг етарли даражада бўлмаслиги ва шайтон васвасаси сабаб қилиб қўйилгандир.

Мазкур учинчи минг йилликнинг биринчи асрларидаёқ тараққиётнинг жадал суръатларда ривожланиб бориши, техника ва оммавий ахборот воситалари (компьютер, интернет тармоқлари ва ҳ.к.лар) ни Ер юзининг барча нуқталарига бориб етиши ва камраб олиши. инсониятнинг маърифати, онги ва соғлом фикрлай олишининг тезлик билан ошиб боришига сабаб бўлғусидир. Бинобарин, энди, **Худо** хоҳласа катта қирғинбарот урушларнинг бўлмаслигига умид қилсак бўлади.

...шахсиятлари ва уigitлари

Амир Темурнинг кўриниши, юз ва гавдасининг тузилиши, характери ва хулқ-атвори ҳақида унинг замондошлари кўп маълумотлар ёзиб қолдирганлар:

Амир Темурни шахсан кўрган, билган, у билан мулоқотда бўлган, сурункали суҳбатлар қурган машҳур тарихчи олимлардан Низомиддин Шомий (вафоти 1412 й.), Ибн Арабшоҳ (1388-1450), Шарафуддин Али Яздий (вафоти 1454 й.), Ибн Халдун (1332-1406) Ғиёсиддин Али ибн Жамол Яздий ва Испания - Кастилия қироли Генрих III нинг Амир Темур қошидаги доимий вакили Рюи Гонзалес Клавихо (вафоти 1412 йил) ларнинг ёзишларича, Темур баланд бўйли, кенг елкали, яғриндор, гавдаси келишган, калласи катта, кенг пешонали, қоши қуюқ, лекин бир-бирига яқин эмас, бироз бодомқовокрок, оёқ-қўллари узун, бармоқлари катта ва тўлиқ, оқиш юзини оч қизил ранг жонлантириб турарди. Тўла ҳам эмас, озгин ҳам эмас, ўртача бўлиб, жисмонан жуда кучли, чайир, соғлом одам эди. Узун соқоли хилпираб турарди. Овози баланд ва жарангдор, тили бурро, хотираси ўткир, фикрлаши тиник, қарашлари ўтли, аммо ёқимли, ўлимдан қўрқмайдиган жасур, бир сўзли бўлиб, ўнг қўли ва ўнг оёғи майиблигидан бир томонга сал оқсаб юрарди. Ёлғонни, ҳазил-мазахни ёқтирмас, кексайиб қолганига қарамасдан маънавий, жисмоний кучини тўла сақлаб қолган, ақлзаковатини ҳам, довжураклигини ҳам йўқотмаган, ўта жиддий ва мағрур одам эди.

Ўзининг олдида талон-тарождлар, қотиллик, хотин-қизларнинг номусига тегиш, зўрлаш ҳақида гапиришларига сира ҳам йўл қўймасди. Ҳақиқат қанчалик аччиқ ва қаттиқ бўлмасин, уни эшитишни яхши кўрарди. Жасур аскарларнинг дўсти, ғоят мард, сахий, адолатли ва ботир бўлган бу инсон кишиларни ўзини ҳурмат қилишга, ўзига бўйсундиришга мажбур эта биларди. Унинг яшаш тамойили - "Рости-русти" (ҳақиқат адолатдадир) деган сўз эди. Бу жумла унинг узугида ўйиб ёзилган бўлиб, уни пири Зайниддин Тойбодий совға қилиб, ўз қўли билан тақиб қўйган ва унга зафар тилаган эди.

Шарафуддин Али Яздий Темурни соҳибқирон, — «буюк бахт юлдузининг эгаси», «хумоюн-шавкатли»; «камқори офтоби давлати турк» (турк давлатининг қудратли куёши) ҳамда «улуғвор шоҳ» деб атаган.

И з о х: *"Соҳибқирон" фахрли лақаб. Чингизхон ва Амир Темур "Соҳибқирон" деб, қуняланганларининг сабаби, улар икки шарофатли сайёра - Зухра (Венера) ва Муштарий (Юпитер)нинг бир-бирига энг яқин келган пайтда туюлган бўлиб, шу-бҳасиз улар даҳо эдилар.*

Академик Иброҳим Мўминовнинг ёзишича, 1787 йилда "Темур тузуклари"ни француз тилига ўгирган Л.Лянглэнинг китобида Амир Темур ҳақида шундай сатрлар битилган:

"Темур олимларга жуда серилтифотли эди. Билимдонлиги ва софдиллиги бир бўлган кишиларни қадрларди. У, тарихчилар, файласуфлар, шунингдек, илм-фан, идора ишларида билимдон бўлган кишилар билан суҳбатлашиш учун кўпинча тахтдан тушиб, уларнинг ёнига келар ва суҳбатда унинг уларга ҳайрихоҳлиги, гамхўрлиги яққол кўриниб турарди.

Темур одамларни ўзига бўйсундириш қобилиятига эга шахс эди. Унинг бу қобилияти одамларни бахтли қила билиш таланти билан уйе-унлашган эди".

Шарафуддин Али Яздийнинг айтишича, Темур бир вақтнинг ўзида душманларга офат, аскарларига қаттиқ қўл раҳбар ва устоз, ўз халқига эса ота бўлгучи одам эди.

Тарихчи Герман Вебер ёзади: *"Темур душманларига ҳаддан ташқари золим, лекин саркарда, ҳукмдор ва қонунишunos сифатида тенги йўқ буюк талант эгаси эди. Ёлеонни жуда ёмон кўрар, билимга қанқоқ бўлиб, унинг ҳузурида олимлар, шоирлар, мистик сўфийлар кўп бўлар эди. Темур Осиёни, йўлида учраган ҳамма нарсани йиқитиб — учириб кетадиган даҳшатли довул каби босиб ўтди. Лекин кайфияти яхши ва руҳи тетик пайтида у одил қози, илм-фан ҳомийси, бирга суҳбатлашишни хуш кўрадиган олимлар ва рассомларнинг дўсти эди".*

"Яхши подшоҳ, — дерди у, — подшоҳлик қилиш учун ҳеч қачон етарли вақтга эга бўлмайди, шунинг учун биз, қудратли Аллоҳ бизга муқаддас қарз сифатида топши-

риб қўйган фуқаролар фойдасига бетиним ишлашга мажбурмиз. Бу ҳамиша менинг асосий машеулоти бўлиб қолади; негаки, киёмат кўни фақирлар этагимдан тортиб, бизни ўз ҳолимизга ташлаб қўйдинг, ҳолимиздан хабар олмадинг, ғ-амхўрлик кўрсатмадинг, деб мендан қасос олишни талаб қилишларини истамайман».

Султон ҳар жабҳада, адолатпеша бўлсин, қошида инсофли, диёнатли, адолатли вазирлар сақласин, токи подшоҳ зулм қилгудек бўлса, одил вазир, унинг чорасини топсин. Агарда вазир золим бўлса, кўп вақт ўтмай салтанат уйи қулайди.

Кимки бировнинг молини- зўрлик ва алдамчилик билан тортиб олган бўлса, мазлумнинг ҳаққини у золимдан қайтариб олиб эгасига топширсинлар ва унга тегишли жазосини берсинлар. Агар кимда-ким бировни урса, ҳақоратласа, тан жароҳати етказса, шароб ичса, зино ишлар қилса, девондаги шариат қозиси ёки аҳдос қозиси (урф-одатлар ва кундалик ишларни назорат қилувчи)га олиб бориб топширсинлар" ("Амир Темур ўғитлари"дан. Нашрга тайёрловчилар: Б.Аҳмедов, А.Аминов. Т.: "Наврўз" 1992 й.).

Шарафуддин Али Яздийнинг "Зафарнома"сида Боилкан шаҳрида Темур томонидан чақирилган олим-фузалолар кенгашида Темурнинг сўзлаган нутқи диққатга сазовордир. У ўз нуткида шундай деган эди:

— Утмишда фан ва диннинг машҳур алломалари ўз маслаҳатлари билан ўз подшоҳларига ёрдам бериб келганлар. Сизлар эса бундай қилмаяпсизлар. Менинг мақсадим мамлакатда адолат ва тартиб ўрнатиш, тинчликни мустаҳкамлаш, фуқароларнинг турмушини яхшилаш, юртни обод қилиш, давлатимизни тараққий эттиришдир. Сизлар бу ишларни амалга оширишда менга ўз маслаҳатларингиз билан кўмаклашишингиз лозим.

Мамлакатнинг аҳволи, девоннинг ва ҳокимларнинг ўз амалларини суистеъмол қилаётганлиги, одамларнинг жойлардаги ҳокимлар томонидан қисиб қўйилиши каби нохуш ҳоллар ҳаммадан кўра кўпроқ сизларга аёндыр. Шулар ҳақида маълумот берсангизлар, бу каби адолатсиз ишларни бартараф этувчи, ҳамда шариат қонунларига мувофиқ чора-тадбирларини айтсангиз яхши бўлур эди. Агар олдин бизнинг диққат-эътиборимизда бошқа мамлакатларни фатҳ этиб, бир қўлга бирлаштириш учун бўлган ҳарбий юришлар турган бўлса, эндиликда мамлакатда хотиржамлик ўрнатиш, халққа тинч, фаровон турмуш инъом этишга киришишимиз керак. Бу эзгу ва олижаноб ишда менга ёрдам беришингизни илтимос қиламан.

Темур қонунларига кўра, ўз амалини суистеъмол қилиш, порахўрлик, доимий ичкиликбозлик, маиший бузуклик оғир гуноҳ ҳисобланиб, бу ишларда айбдор деб топилган шахс қаттиқ жазога тортилган. У ҳатто махсус фармон эълон қилиб, мамлакатнинг барча ҳудудларида маст қилувчи ичимликлар ичиш ва гиёҳвандликни тақиқлаб қўйган. Ичкилик одамларни ишдан қолдириб ҳар хил бузғунчиликларни, ғаразли ниятларни келтириб чиқаради, дер эди у.

Амир Темурнинг "Темур тузуклари" — қонун-қоидалар мажмуи китобида баён этилган фикрларни айримларини келтириб ўтамизки, бундан тарихда у қандай ҳукмдор бўлганлиги англашилади:

— Менга бўйсунган янги давлатларда ҳурматга лойиқ одамларга ҳурмат кўрсатдим. Пайғамбар авлодларига, қонун тарғиботчиларига, олимлар ва кексаларга нисбатан катта ҳурмат ҳамда эҳтиром билан муносабатда бўлдим; уларга доимий нафақа (пенсия) белгиладим.

Бу мамлакатларнинг бадавлат кишилари менинг оға-инимдек, етим-есир ва камбағаллар эса болаларимдек бўлиб қолди. Мағлуб бўлган мамлакат қўшинлари менинг қўшинларимга келиб қўшилди. Мен бу мамлакатларда халқ ҳурматини қозонишга ҳаракат қилдим. Шунга қарамадан фуқарони бўш ҳам қўймадим қисиб ҳам қўймадим, уларни кўркинч ва умид орасида сақладим.

Адолат ва инсоф билан Тангрининг яратган бандаларини ўзимдан рози қилдим. Гуноҳкорга ҳам, бегуноҳга ҳам раҳм қилиб, ҳаққоният юзасидан ҳукм чиқардим. Хайр-эхсон ишларим билан одамлар кўнглидан жой олдим.

Очиқ юзлилик, раҳм-шафқат билан халқни ўзимга ром қилдим. Адолат бирлан иш юритиб, жабр-зулм қилишдан нари турдим.

Менга илтижо қилиб келган бадкирдор одамлар, хоҳ менга яхшилик қилган бўлсинлар, хоҳ ёмонлик, салтанат тахтига ўтирганимдан кейин уларни хайр-эҳсонларим билан хижо-латга қўйдим. Менга қилган ёмонликларини қилмагандек кўриб, уларни ёмон қилмишлари дафтари устига афв каламини тортдим.

Хеч кимдан ўч олиш пайида бўлмадим. Тузимни тотиб, менга ёмонлик қилганларни Парвардигори оламга топширдим. Софдил кишилар, саййидлар, олимлар ва фозилларга даргоҳим доим очиқ эди. Нафси ёмон, химматсиз пасткашларни, кўнгли бузуқ одамларни ва кўрқокларни ўзимдан узоқлаштирдим.

Кайси мамлакатни забт этган ёки қўшиб олган бўлсам, ўша ернинг обрў-эътиборли кишиларини азиз тутдим; саййидлари, уламолари, фузало ва машойихларига таъзим бажо келтирдим ва ҳурматладим, уларга суюрғол ва вазифалар бериб, маош белгиладим; ўша вилоятнинг улуғларини оға-инимдек, ёшлари ва болаларини бўлса, ўз фарзандларимдек кўрдим.

Авлиёлар, дин пешволарининг мазорлари ва макбараларига вақфдан маблағ ажратиш, у ерларни гилам, таом ва чироқлар билан таъминлаб туришга буйруқ бердим.

Дўст-душмандан кимки менга илтижо қилиб келгудек бўлса, дўстларга шундай муомала қилдимки, дўстлиги янада ортди, душманларга эса шундай муносабатда бўлдимки, уларнинг душманлиги дўстликка айланди.

Халқ аҳволидан доим огоҳ бўлиб турдим, улуғларини оға каторида, кичикларини фарзанд ўрнида кўрдим.

Ҳар бир ўлка ва шаҳар аҳолисини ашраф-улуғлари ва бузруклари билан ошно тутиндим. Уларнинг миждозларига, табиатига тўғри келадиган, ўзлари тилаган одамларни уларга ҳоким қилиб тайинладим.

Фарзандларим, кариндошу ошна-оғайни, қўшнилари ва мен билан бир вақтлар дўстлик қилган барча одамларни давлату неъмат мартабасига эришганимда унутмадим, ҳақларини адо этдим.

Мусулмонларга диний масалалардан таълим бериб, шариат аҳкомлари ва ислом дини илмлари: Куръон, Ҳадис, Тафсир, Фикҳдан дарс берсинлар деб, ҳар бир шаҳарга олимлар ва мударрислар тайин қилдим.

Кашшоқликни тугатиш мақсадида бошпаналар ташкил қилдимки, камбағаллар улардан нафақа олиб турардилар. Ҳар бир шаҳарда давлат ҳисобидан масжид, мактаб, мадраса, хонақоҳлар, камбағал ва мискинлар учун ғарибхоналар ва доимий табиблар билан таъминланган шифохоналар қурдирдим.

Мусофир йўловчилар учун йўл устида раҳматлар бино қилишни, дарёлар устига кўприк-лао қуришларини буюрдим.

Ўлкалардаги йўлларни хавфсиз бўлишини таъминлаш учун шаҳарларда, маҳаллаларда, қарвон йўллари ва қарвон саройларда махсус қўриқчилар, (йўл соқчилари) қўйдим. У жойларда содир бўлган ўғрилиқлар учун барча жавобгарликни улар зиммасига юкладим. Жлар йўловчиларнинг йўқолган ҳар бир нарсаси учун жавобгар эдилар.

Буюрдим: йўл устига кузатувчи (соқчи)лар, зобитлар тайинлансинки, йўлларни қўриқлаб, йўловчилар, савдогарлар, саййёҳлар ва бошқа мусофирларни кузатиб, мол-мулки ва бошқа нарсаларини бир манзилдан иккинчи бир манзилга етказиб қўйсинлар. Йўл устида бирорта кишининг нарсаси йўқолса, ўзи ўлдирилса ёки бошқа бирор қорхон юз берса, булар учун бутун жавобгарлик уларнинг зиммасида бўлсин.

Ўғри ва қароқчиларни қаерда қўлга олинмасин, "Ясоқ" қонуни асосида жазоласинлар. Бу Чингизхон қонунлари мажмуаси бўлиб, бу қонунга кўра ўғри, йўлтўсар ва қароқчиларнинг айблари исботлангач, дарҳол қатл қилиб юборилар эди. Шунинг учун ўша пайтларда ўғри, ўғрилиқ, талончилик муаммоси умуман бўлмаган. 1950 йилларда очарчилик давом этиб турган бўлса-да, Тошкентда уйлар қулфланмас, бозорларда моллар шундай ташлаб кетилаверар, бозор бўйича битта ёки иккита қоровул бўлар эди ҳолос.

Шундай қилиб, ўғри ва йўлтўсарларнинг барча йўлларини беркитиб, уларни йўқ қил-

дим. Кўзғалончи, соткин, фирибгар, товламачи зараркунандаларни мамлакатимдан ҳайдаб чиқардим.

Яна буюрдимки, агар доруғалар, ҳокимлар, ҳакамлар халққа зулм қилиб, уларни хароб қилган бўлсалар, қилган ишларига лойиқ жазо берилсин. Агар бирор кимсанинг гуноҳи исботлангандан сўнг ундан жарима олсалар, бошқа яна дарра билан урмасинлар. Агар дарра уриш билан жазоласалар, ундан жарима олмасинлар. Яъни, бир гуноҳ иш учун бир жазо тайин қилинсин, деб фармон бердим.

Ҳар бир мамлакат фатҳ этилгач, буюрдимки, у ернинг гадоларини тўплаб, кундалик емиш-ичмишларини бериб, уларга бирон вазифа юклаб иш берсинлар, ҳамда барчасини тамғаласинлар, токи бошқа гадолик қилмасинлар. Агар тамғаланганларидан кейин ҳам тиланчилик қилгудек бўлсалар, уларни узоқ мамлакатларга сотиб юборсинлар ёки бадарға қилсинлар. Шундагина тиланчиликни ўзларига касб қилиб олган гадо зоти мамлакатда йўқолади.

Ҳеч бир сипоҳнинг хизмати назардан четда қолмасин, чунки улар давлат хизматида бўлиб, боқий ҳаётларини фоний дунё нақди учун аямаганликлари учун ҳам инъомга ва моддий таъминотда бўлишга ҳақли ва лойиқдирлар. Агар уларни инъомдан маҳрум қилиб, хизматларини тақдирламасалар, инсофсизлик қилган бўлурлар.

Дўст-душматлигига қарамай, ҳар жойда сипоҳийларни ҳурмат қилдим, чунки улар юқорида таъкидлаганимдек, жонларини дунё моли учун сотадилар. Ўзларини маъракаи майдон, ҳалокатга отиб, жонларини қурбон қиладилар.

Агар ғаним сипоҳларидан бирортаси ўз валинеъматига сидқидилдан хизмат қилиб, уруш кунларида менга қарши қилич кўтарган бўлса ҳам, ундай одамга нисбатан лутф-марҳаматлар кўрсатдим. Қошимга (паноҳ истаб) келганда, уни кадрлаб, сидқидиллик билан хизмат қилишига ишондим.

Кайси бир сипоҳий туз ҳақи ва вафодорликни унутиб, хизмат вақтида ўз соҳибидан юз ўгириб, менинг олдимга келган бўлса, ундай одамни ўзимга энг ёмон душман деб билдим.

Демак, ғаним томонидан бўлган навкар бизга қарши қилич кўтарган бўлса, билингки у ўз юртини туз ҳақини ҳалоллаган. У ғаним бўлса ҳам, ҳурмат қилишга лойиқдир.

Ғаним томонидан бизнинг қўлимизга ҳар қандай сипоҳий асир бўлиб тушса, уни ўлдирмасинлар. Унга ихтиёр берилсин. Агар навкарликни қабул қилса, навкарликка олсинлар; йўқ эрса уни озод этиб, қўйиб юборсинлар, уйига кетсин.

Кимки бирон саҳрони, қаровсиз, хароб бўлиб ётган ташландиқ жойларни обод қилса, боғ қилиб, экин-тикин қилса, уч йил ундан ҳеч нарса олинмасин. Тўртинчи йилдан белгиланган солиқни ярмисини, бешинчи йилдан эса қонун-қоидага мувофиқ олсинлар.

Агар хароб бўлиб ётган ерни эгаси бўлса-ю, лекин обод қилишга қурби етмаса, унга керакли асбоблар ва нарсалар берсинларки, токи у ўз ерини обод қилиб олсин.

Сармояси қўлидан кетиб қолган савдогарларга ўз сармояларини қайтадан тиклаб олишлари учун қарзга ҳазинадан етарли миқдорда олтин берилсин. Дехқонлар ва раиятдан қайси бирини дехқончилик қилишга қурби етмай қолган бўлса, унга экин-тикинлари учун зарур уруғ ва асбоб-анжомлар тайёрлаб берилсин. Агар фуқаролардан бирининг уй-иморати бузилиб, тузатишга қурби етмаса, керакли ускуналарни етказиб бериб, унга ёрдам берилсин, деб амр қилдим.

Амир Темур ўзининг китоби - "Темур тузуклари"да ўғиллари ва набираларига:

Уламолар ва олимлар билан суҳбатлашиб турунлар. Пок ниятли, тоза қалбли кишиларни кадрига етинглар, уларга талпининглар. Уларнинг ҳимматларию хислатларидан улуш тилаб, муборак нафаслари билан дуо қилишларини ва оқ фотиҳа беришларини илтимос қилинлар, деб насиҳат қилган.

Бу икки буюк жаҳонгир — Чингизхон ва Амир Темур ҳақида гапирадиган бўлсак гап жуда кўп. Биз эса, тарих тўла қонли бўлиши учун уларнинг тарихий адабиётларда фақат айрим, кам ёритилган томонларинигина инсоф билан холисонлиллоҳ айтиб ўтдик ҳолос.

Мовароуннахр ҳудудларида яшаган қабилалар

Қадимги замонлардан то милодий V асргача Амударё билан Сирдарё оралиғи — Мовароуннахрда қадимги саклар, массагетлар, хоразмийлар, сўғдлар, бактрияликлар, уйшунлар, тохарлар, канғилилар, кушонлар, эфталитлар (оқхунлар) яшаган. Булардан кўпчилиги қадимги туркий тилда сўзлашган.

И з о х: *Амударёни юнон ва римликлар Оксус ёки Оксос, араблар Жайхун, ерли халқлар дастлаб Куз, Балх, Вахъи, сўнгра Амул деб атаганлар.*

Мовароуннахрда ахамонийлар, селевкийлар, кушонлар, эфталитлар сулолалари, 563—704 йилларда Турк хоқонлиги, ундан кейин тохарийлар, сомонийлар, хоразмшоҳлар, ғазнавийлар, салжуқийлар, қорахонийлар, мўғуллар, темурийлар, шайбонийлар, аштархонийлар ва бошқа сулолалар ҳукм сурган.

Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудини ҳам ўз ичига олган бу ерларда милoddан аввалги I минг йилликнинг ўрталарида Канғ давлати, Кушонлар подшоҳлиги ва Эфталитлар кулдорлик давлатлари вужудга келган.

Милодий VI—XII асрларда, яъни форсий ва туркий тилларда сўзлашувчи Ғарбий Турк хоқонлиги ва Қорахонийлар давлати ҳукмронлиги давларида Олтой, Еттисув ва Шарқий Турондан ўзбеклар, тиркашлар, тўккуз ўғузлар, тухсилар, корлуқлар, чигиллар, яғмолар, арғинлар ва бошқа шу қаби қабилалар, шунингдек, бу ерларни VII—VIII асрларда Араб халифалиги томонидан истило қилиниши натижасида, араблар ҳам кириб келдилар.

XIII—XIV асрларда мўғуллар истилоси даврида Чингизхон ва унинг ўғли Чиғатойхон қўшинлари билан бирга Мовароуннахрга Олтой, Еттисув ва Шарқий Турондан келган турк-мўғул қабилалари — жалойир, барлос, кавчин, орлот, боёвут, уймаут, сулдуз, нукуз ва шу қаби бошқа қабилалар кириб келдилар ва маҳаллий халқлар билан аралашиб туркийлашиб кетдилар.

Иртиш дарёсидан Дунай этакларигача, Балхаш кўли ва Сирдарё этакларидан Волга-Кама Булғориясигача ястанган бепоён ҳудудлар икки қисмга — Шарқий ва Ғарбий Дашти кипчоққа бўлинган. XI асрда бу ерларни Иртиш дарёси бўйларида келган кўчманчи туркий қабилалар — кипчоқлар эгаллаган.

XIII асрда Дашти кипчоқни мўғуллар забот этганидан кейин, Олтин Ўрда давлати ташкил топди.

Баъзи бир манбаларда айтилишича, 1313—1342 йилларда ҳукмдорлик қилган Олтин Ўрда хони Султон Муҳаммад Ўзбекхон давларида бошлаб, Олтой, Еттисув, Шарқий Турон тарафлардан кўчиб келиб бу ерларда (Дашти кипчоқда) яшаб қолган халқлар Шарк манбаларида қадимги ўзбек қабиласининг номи билан «ўзбеклар» деб атала бошланган. Уларнинг кўпчилиги XV — XVI асрларда жанубга — Ўрта Осиё томон силжигач, Дашти кипчоқда қолган халқлар «қозоқлар» деб ном олганлар дейилади.

Шуни айтиш жоизки, Ўрта Осиё томон кетган бу ўзбек қабилалари Мовароуннахр ҳудудларига келиб ўрнашганларидан кейин, шу ерларда қадимдан яшаб келган халқлар ҳам ўзбек қабиласининг номи билан бирдек «ўзбеклар» деб атала бошланган бўлиши эҳтимол.

VI—XVIII асрлардан Шарқий Дашти кипчоқнинг ўзигина, яъни ҳозирги Қозғистон ҳудуди Дашти кипчоқ деб атала бошланди.

«Ўзбек» атамасининг келиб чиқиши ҳақида иккинчи фикр ҳам бор. 1313 йилда тахтга ўтирган Олтин Ўрда хони, Чингизхоннинг чевараси бўлмиш Султон Муҳаммад Ўзбекхон (1342 йилда вафот этган) Ислom динини қабул қилиб, уни жуда улуғлаган, ҳатто бу динни давлат дини деб эълон қилган.

Шундан кейин толеи янада юришиб кетган бу ҳукмдор даврида Олтин Ўрда юксалиб, гуллаб-яшнади, давлат ҳудуди кенгайди, иқтисодий ва ҳарбий қудрати бениҳоя ортиб кетди.

Ўзбекхон кўзга кўринган рус князларининг барчасини тор-мор этиб, босиб олинган ерларда ўзига қарши кўтарилган кўзғолонларни шафқатсизларча бостирди.

Тарихда Ўзбекхон ҳукмронлик қилган давр Чингизхон асос солган империянинг олтин даври ҳисобланади.

Султон Муҳаммад Ўзбекхон даврида яшаган турк-мўғул уруғлари унинг номи билан «ўзбеклар» деб атала бошланган, деб фараз қилинади.

Аммо бу фараз ҳақиқатдан анча йироқ, мантиққа ҳам тўғри келмайди, тарихда бирон-бир халқ ҳукмдорнинг номи билан аталган эмас. Бу мумкин бўлмаган нарсa. Аксинча, ўша

даврларда қабилалар томонидан, шу жумладан, улар орасида энг бообрў, жанговор ҳисобланган ва катта нуфузга эга бўлган кўпсонли, йирик ўзбек қабилалари ва урувлари қурултойда Султон Муҳаммад хон қилиб қўтарганларидан кейин, қабилалар кенгаши томонидан унга «ўзбеклар хони», яъни «Ўзбекхон» деган фахрли унвон берилган. Шундан кейин у тарихга Ўзбекхон номи билан кириб қолган.

Туронзаминда қадимдан шундай одат бўлганки, қайси қабила, уруғ ҳарбий жихатдан бошқаларга нисбатан қудратли бўлса, ўша қабила бошлиғи атрофига бошқа қабилаларни уюштириб, қабилалар тузилмаси, иттифоқини тузган ва шу қабиланинг номи иттифокка кирган бошқа барча қабилаларнинг ҳам умумий номи бўлиб қолган.

Ана шу одатга кўра, Олтин Ўрда давлати ҳудудларида яшаган, Ислом динини қабул қилган ўзбек қабиласи бошқа орлот, баҳрин, бургут, дўрмон, қитой, қорлуқ, мажор, қипчоқ, қиёт, кўнғирот, манғит, найман, нукуз, танғит, қушчи, минг қаби туркий қабилаларни ўз атрофига бирлаштирган ва «Ўзбек» атамаси ана шу қабилаларнинг ҳам умумий номи бўлиб қолган ва улар тарихда «ўзбеклар», «ўзбек халқи» деб аталиб келинган.

Султон Муҳаммад Ўзбекхон даврларидан бошлаб Олтин Ўрда давлатини Миср ва ар«б тарихчилари ўзларининг асарларида «Мамлақати ўзбек» деб, юнон, рум, форс тарихчилари эса «Ўзбекия» деб тилга олганлар.

Мирзо Улуғбек эса ўзининг «Тўрт улус тарихи» китобида Султон Муҳаммаднинг ҳокимият тепасига келишини «Ўзбек улуси унга берилди» деб ёзган. Унинг ёзишича, Олтин Ўрда давлати Султон Муҳаммад — Ўзбекхонгача ҳам «Ўзбек улуси» деб аталган.

XII—XIV асрларда яшаган Шарқ тарихчилари бу халқларни умумий ном билан ўзбек, ўзбек ХЗЛҚИ деб ТИЛГа ОЛГЭНлар (Қаранг: Абдуқаҳҳор Иброҳимов. Бизким ўзбеклар.... Тошкент, «Шарқ» Н.М.К.Б.Т..1999, 48-49 бетлар).

Демак, туркий қабилалардан ташкил топган ўзбек халқи, ўзбек миллати, баъзилар ўйлаганидек, қуни кеча пайдо бўлган эмас, балки у Ўзбекхондан ҳам илгари, қадимдан мавжуд бўлган, аجدодлари Нух алайҳиссаломга туташган халқдир. Фақат улар қадим замонларда турлича аталиб келинган ҳолос.

Ҳар бир халқнинг, жумладан, ўзбек халқининг ҳам тарихи бетакрордир. Ўзбек халқи миллати кўҳна Хоразм заминида эрамиздан 3 минг йиллар олдин шакллана бошлаган, дунёдаги энг қадимий ва биринчи жаҳон дини бўлган Зардуштийлик (Зороастризм) дини за унинг муқаддас китоби «Авесто» («Овасто») нинг юзага кела бошлаган даврларидан бошлаб ўзининг бетакрор маданияти ва тарихи билан яшаб келаётган халқдир.

Аждодларимиз миллий қаҳрамонлари Широқ, Тўмарис, кўнғирот уруғидан Алпомиш, така-туркман уруғидан Гўрўғли, ўғуз-манғит уруғидан Жалолиддин Мангуберди, барлос уруғидан Амир Темур, Заҳириддин Муҳаммад Бобур боболаримиз ва бошқалар ўзбек халқининг миллий ифтихори бўлиб тарихга кирганлар. Биз улар билан ҳақли равишда фахрланамиз.

Шу ўринда олий ирк бўлган «Орийлар» (бу сўз санскритча) ҳақида икки оғиз гапириб ўтишга тўғри келади.

Бу халқ ўз миллати, миллий хусусиятлари, удум ва анъаналарини сақлаб қолиш учун интилиб келган, кўп замонлардан бери бошқа қабила ва миллатлар билан аралашмай (куда-андачилик қилмай) ўз миллий софлигини сақлаб келаётган миллат бўлганлиги учун, улар тарихда ақли, «тоза ирк» деб саналиб келинган.

Орийлар қадимшунос ва тарихчи олимларнинг, хусусан, Ғарбий Европа ва рус тадқиқотчиларининг ҳулосаларига кўра, олий ирк деб аталмиш «орийлар» (ариец) қадим замонларда — эрамиздан 3 минг йиллар олдин Европага Марказий Осиёдан бориб қолганлар ва у ерларда яшаб қолиб кетганлар.

Масалан. олим Т. А. Попович: «Европада ҳозирги даврда истиқомат қилаётган барча халқлар Ҳиндиқуш. тоелари атрофида яшаган ва «орий» деб аталган, тармоқдан ажралиб, бизга ноаниқ равишда жуда қадим замонларда Осиёдан келиб ҚОЛтишган», — Деб ТаЪКИДЛаган (Т. А. ПОПОВИЧ. О языческой вере наших предков ва Как задумал князь Владимир креститься, Санкт-Петербург, 1872, 3-стр).

Англиядаги Оксфорд университетининг профессори Макс Мюллер Помир тоғлари атрофида яшаган «орий» қабилаларининг бир қисми бундан 3—5 минг йил муқаддам Хиндистонга, бир қисми Европа за Эронга кўчиб кетганлар за. улар ўзлари билан бирга шу ердаги қадимий осори-атикаларини ҳам олиб кетганлар, дейди.

А. П. Примакнинг айтишича. «орийлар» кўчманчи чорвадор бўлганлар. Уларда ёзма адабиёт бўлмаган, аммо хайратомуз оғзаки ижод, ўзига хос осори-атакалар, ашула, гимнлар, насиҳат-ўғит шаклидаги кўшиқлар авлоддан-авлодга ўтиб борган.

Умуман Шарқда қадимдан инсон ички оламини мунаввар этиш, ният, сўз ва амал бирлиги муштараклигига жиддий аҳамият бериш диний-фалсафий дунёқарашларнинг Марк33Ида ТургаН (А.П.Примак Резервн человеческой психики. Москва, 1987. стр. 24).

Эрамиздан олдинги минтинчи йилларда китоб ҳолига келган «Авесто»да тилга олинган, дастлаб Марказий Осиё, кейинчалик Олтой, Волга бўйлари, сўнгра Европа ва дунёнинг бошқа жойларига тарқаб кетган қадимги орий қабилалари туркий қавмларнинг бир қисми бўлган ўзбекларнинг аجدодлари, бобокалонларидирлар.

Япон тадқиқотчилари ҳам ўзлари ва ҳозирги замон миллий маданиятларининг илдизи ватанимиз — ҳозирги Ўзбекистонга келиб такалаётганини мамнуният билан айтмоқдалар. Мана шу ҳудудда илгари яшаган уруғ-қабилалар, элатлар ва халқлар, тарихан қандай номланганидан қатъи назар, биз ўзбеклар улар шакллантирган ижтимоий муҳит ва давлатларининг қонуний ворислармиз, бу билан фахрланишга ҳақлимиз.

Тадқиқотчи олим Вамберри ва рус олими П.С.Гуревичларнинг таъкидлашларича, ўзбекларнинг маънавий томонлари энг аввало уларнинг очик қўнгиллилиги, мардлиги, жиддийлиги, ориятлилиги ва ватанпарварлиги ҳақиқий туркий ҳимматга эғалигида яққол кўзга ташланади. Камгап, оғир-вазминлиги билан бошқалардан фарқ қиладилар, улар аввал чуқур ўйлаб, сўнгра гапирадилар ва ўз сўзларида собит турадилар.

Юкорида кўрсатиб ўтилган олимларнинг тавсифлашларича, ўзбеклар табиатан бошқа халқлар, уларнинг миллий ҳис-туйғуларини катта ҳурмат билан байналмилаларча қарайдиган жаҳондаги заковатли миллатлар қаторига қиради. Ватанпарварлик, мардлик, саховатпешалик, саҳийлик, очик қўнгиллилик, раҳм-шафқатлилик, эзгулик, инсонпарварлик, бағри кенглик, меҳмондўстлик, андишалилик, иззат ва ҳурматпешалик, мурувват ўзбек миллатига хос бўлган хусусиятлардир, деб таъкидлайдилар этнограф (элшунос) олимлар.

Бу борада янада чуқурроқ илмий тадқиқотлар олиб бориш мухтарам тарихчи ва элшунос олимларимизга ҳавола.

Ўзбек тилининг тарихига келсак, маълумки, туркий тиллар икки — ғарбий хун ва шарқий хун шохобчаларига бўлинган. Ғарбий шохобчада булғор гуруҳи — қадимги булғор, ҳазар, чуваш тиллари, ўғуз гуруҳи — ўғуз (X—XI асрлар), туркман, гагауз, озарбайжон, кўмик, қорачой-балкар, тотор, бошқирд, козок, қорақалпоқ, нўғой ва бошқа тилларни, карлук гуруҳи эса янги уйғур, ўзбек ва бошқа тилларни ўз ичига олади.

Шарқий шохобчага уйғур гуруҳи — қадимги уйғур, тува, ёкут, хакас, шор ва бошқа тиллар, қирғиз-кипчоқ гуруҳига эса қирғиз ва олтой тиллари қиради.

«Туркистон» кенг маънода туркий халқлар яшовчи ҳудудлар номини билдиради.

Туркистон шартли равишда Шарқий Туркистон (Ғарбий Хитой провинциялари) ва Ғарбий Туркистонга (бунга ҳозирги Урта Осиё ва Афғонистоннинг шимоли қиради) бўлинади.

Тор маънода Туркистон 1867—1917 йиллардаги Туркистон генерал-губернаторлиги (1886 йилдан Туркистон ўлкаси)ни билдиради.

Туркистон номи шунингдек Россия империясининг вассаллари — Хива ва Бухоро қонликлари (ҳозирги Ўрта Осиё) ҳудудини ҳам билдиради.

Туркистон миллий-давлат чегараланиши 3 республикага — (Ўзбекистон, Туркменистон, Қорақирғиз)га бўлиниши туфайли, собиқ СССРда «Туркистон» атамаси ишлатилмайдиган бўдди.

Энди Марказий ва Ўрта Осиё ҳудудларининг қабул қилинган шартли чегараларига келсак, Марказий Осиёнинг шимолий ва ғарбий чеккаси Мўғулистон, Хитой, собиқ СССР чегараларигача, шарқий қисми Катта Хингангача, жанубий қисми Тибет ҳудудидаги Цан-по (Брахмапутра) ва Ҳинд дарёсининг юқори қисмигача етиб боради. Яъни шимолда Олтой, Тува ўлкаларидан тортиб, жанубда Тибетгача, шарқда Манжуриядан ғарбда Тиён-шан тоғларигача чўзилган. Умумий майдони 6 млн. кв. км.

Ҳозирги даврда Марказий Осиё деганда 5 мустақил давлат — Ўзбекистон, Тожикистон, Туркменистон, Қирғизистон ва Қозғистоннинг жанубий қисми назарда тутилади.

Осиё атамаси IV асрларда Хоразмнинг Хазорасп қалъасига асос солиб ўтrockлаша бошлаган Ос қабиласи номидан келиб чиққан. Осиён — яъни «Ое» қабиласидан, юслик» деган сўздан Осиё атамаси келиб чиққан, деб ёзади олима Ф. Сулаймонова ҳам.

Ўрта Осиё ҳудуди ғарбда Каспий денгизидан, шарқда Хитой билан бўлган чегарагача, шимолда Урал-Иртиш сувайирғичларидан жанубда Эрон ва Афғонистон чегараларигача давом этади.

Ўрта Осиё ҳудуди ўрта асрларда Мовароуннахр, XIX аср охиридан 1924—1925 йилларда шўролар томонидан ўтказилган миллий-давлат чегараланишига қадар «Туркистон» деб аталган. Марказий Осиёдан фарқ қилиш учун, кейинчалик «Ўрта Осиё» деб аталадиган бўлди.

Чет эл географик адабиётларда Ўрта Осиё ва Марказий Осиё тушунчалари бир маънода ишлатилади.

XVI—XIX асрларда Ўрта Осиё ҳудуди Бухоро, Самарқанд амирликлари, Хива ва Қўқон хонликлари тасарруфида бўлган. Тошкент эса Қўқон хонлигига қараган.

Россия империяси бу давлатларни бирин-кетин босиб олгач, бу ҳудудларни бошқариш учун 1867 йилдан махсус ҳудудий бирлик — Туркистон генерал-губернаторлигини таъсис этган.

1890 йилларда Туркистон генерал-губернаторлигига бешта: Еттисув, Сирдарё, Фарғона, Самарқанд ва Закаспий вилоятлари киритилган. Пойтахти Тошкент бўлган бу генерал-губернаторликни 1917 йилга қадар Россия императори томонидан тайинланадиган генерал-губернатор бошқарган ва у фақат окподшоҳнинг ўзига бўйсунган.

1918 йил 30 апрелда эса РСФСР (Россия Совет Федератив Социалистик Республикаси) таркибига кирувчи, аҳолиси 5 миллиондан зиёд, пойтахти Тошкент шаҳри бўлган ТАССР (Туркистон Автоном Совет Социалистик Республикаси) тузилган эди.

Шундан кейин, 1924 йилда Ўрта Осиёда миллий-давлат чегараланиши ўтказилиб, Туркистон АССР ва Бухоро ҳамда Хоразм ХСР ҳудудларида Туркменистон ССР, Ўзбекистон ССР, Тожикистон АССР, Қорақирғиз ва Қорақалпоғистон автоном областлари ташкил этилди.

1926 йилдан Қорақирғиз АО Қирғизистон ССР деб ўзгартирилди.

Бугунги мустақил Ўзбекистон Республикасининг ҳудуди 448,9 минг кв.км., аҳолиси 26 миллиондан зиёд.

Пойтахт Тошкентда 2,5 миллиондан ортиқ аҳоли яшайди. Майдони катталиги жиҳатидан Қорақалпоғистон Республикаси биринчи, Навоий вилояти иккинчи, Бухоро вилояти учинчи ўринда туради; аҳолисининг кўплиги жиҳатидан Фарғона вилояти биринчи, Самарқанд вилояти иккинчи, Андижон вилояти учинчи; аҳолисининг зичлиги жиҳатидан Андижон вилояти биринчи, Фарғона вилояти иккинчи, Наманган вилояти учинчи ўринда туради.

Аҳолиси энг кўп шаҳарлар — Тошкент, Самарқанд, Наманган, Андижон, Бухоро, Нукус, Қарши ва бошқалардир.

Вилоят марказлари Тошкентдан қуйидаги масофада жойлашган:

Нукус — 1265 км., Урганч — 1119, Термиз — 708, Бухоро — 616, Қарши — 558, Навоий — 505, Андижон — 477, Наманган — 432, Фарғона — 419, Самарқанд — 354, Жиззах — 203, Гулистон — 120 км.

Тошкент шаҳри Ўзбекистон пойтахти ва Тошкент вилоятининг маркази ҳисобланади.

Тошкент шаҳри 11 туман ва Мирзо Улуғбек тумани таркибига кирувчи, 1961 йил 27 январда ташкил этилган «Улуғбек» шаҳарчасидан иборат:

1. Акмал Икромов
2. Бектемир
3. Мирзо Улуғбек
4. Миробод
5. Сирғали
6. Собир Раҳимов

7. Чилонзор
8. Шайхонтохур
9. Юнусобод
10. Яккасарой
11. Ҳамза
12. Улуғбек шаҳарчаси

Тошкент шаҳри қадимдан тўрт қисмга — Кўкча, Себзор, Шайхонтохур ва Бешёғоч даҳаларига бўлинган. Даҳалар XVIII асрда мустақил бўлиб, ўзларининг алоҳида тўрт ҳукмдори бўлган. Бу давр шаҳарнинг чорҳоқимлик даври деб аталади.

Даҳа фақат Тошкент шаҳридагина эмас, балки Ўрта Осиё хонликларининг қишлоқ жойлари ва йирик шаҳарларидаги маълум бир маъмурий-ҳудудий бирлик бўлиб, ҳозирги туманга тўғри келади.

Чор Россияси ҳукмронлиги даврида Туркистон генерал-губернаторлиги ҳудудининг қишлоқ жойларида даҳа ўрнига «бўлис» (волость) таъсис этилган.

Маҳалла бир қанча кўчалардан иборат кичик маъмурий бирлик бўлиб, ўзига ажратилган кўчаларда яшайдиган аҳолининг бошқарув органи ҳисобланган ва даҳа бошлиғига бўйсунган.

Тошкент шаҳрида маҳаллалардан ташқари мавзелар ҳам бўлган. Шаҳар деворидан ташқарида ёки шаҳар чеккасидаги шаҳарликларнинг хусусий мулки ҳисобланган далаҳовли, чорбоғлар жойлашган ҳудудлар, ерлар «мавзе» деб аталган. Мавзелардаги бу жойларга шаҳарликлар ёз пайтларида кўчиб келиб яшаганлар, қиш кезларида эса шаҳар ҳовлиларига кўчиб ўтганлар. :

Мавзени «массив» билан чалкаштирмаслик керак. Кейинги пайтларда кўп қаватли турар жой бинолари қуриш учун ажратилган ва шундай кўп қаватли бинолар қурилган ерлар «массив» деб аталади.

Шарқшунос Н.Г.Маллицкий «Тошкент маҳалла ва мавзелари» китобида (Ғафур Ғулом нашриёти, Тошкент, 1996) 1880—1900 йилларда Тошкент шаҳрининг тўрт даҳасида 279 та маҳалла ва 173 мавзе бўлганлигини ёзади. Шу жумладан, Кўкча даҳасига 56 маҳалла ва 48 мавзе, Себзор даҳасига 77 маҳалла ва 64 мавзе, Шайхонтохур даҳасига 70 маҳалла ва 30 мавзе ҳамда Бешёғоч даҳасига 76 маҳалла ва 36 мавзе қарашли бўлган.

Ўлкамиз ва ўзбек миллатининг қисқача тарихи ана шундай.

Ўзбек уруғлари

Ўзбек халқи жуда кўп турк ва турк-мўғул қавмлари асосида шаклланган. Машҳур тарихчи олимимиз Бўрибой Аҳмедов 1992- йилда «Сирли олам» журналининг 3—4- сонидида ёзган мақоласида ўзбек қавмлари ҳақида номма-ном баён этилган тўртта қўлёзма мавжуд бўлганлигини кўрсатган. Булар:

1. «Мажмӯ ат-таворих» (Тарихлар мажмуаси) фарғоналик муаррих Сайфиддин Аҳси-катий томонидан XVI асрда ёзилган.

2. «Тухфат ут-таворихи хоний» (Хоннинг тарихдан тухфаси) қўқонлик муаррих мулла Аваз Муҳаммад Аттор томонидан XIX асрда ёзилган.

3. «Насабномаи ўзбак» (Ўзбекларнинг насаб китоби) Валиуддин Муҳаммад Табризийнинг «Мишкот ул-мусобих» (Токчадаги машъала) асари асосида Низомиддин ибн домла Шох Саид маҳдум томонидан 1896-1997 йилларда тузилган.

4. «Асомийн наваду ду фиркаи ўзбак» асари тўртта бошқа асарлар мажмуаси ичида келтирилган, жумладан: «Мажмӯ ал-ғаройиб», «Солномаи Хожа Абдулҳаким Термизий», «Тарихчаи Сомий» ҳамда тўрттинчиси етти иклим тарихига бағишланган муаллифи номаълум асар.

Бу тўрт асарнинг ҳар бирида 92 ўзбек уруғи номлари келтирилган бўлиб, уларни жамлаганда қавмларнинг сони 189 тага етади. Ана шу уруғ-қабилалар ичида етакчи мавкега эга бўлиб олган нуфузли, бообрў ва жанговор «ўзбек» уруғининг номи Мовароуннаҳрда яшаётган барча қавм, уруғ, қабилаларнинг умумий номи бўлиб қолди. Шундай қилиб, ҳозирги ўзбеклар ана шу 92 (189) уруғлардан ташкил топгандирлар.

Ана шу қавм-қабилалар номларининг кўпи жой, қишлоқ, туман номларига айланиб кетган, мамлакатимизда ҳозиргача кўплаб учрайди. Масалан: Қорақалпоқ, Манғит, Чимбой, Қўнғирот, Боёвут, Бўстон, Найман, Кавчин, Арғин, Уймовут, Қиёт, Орлот, Кенагас, Қипчоқ, Калмоқ, Қорлиқ, Тудак, Араб, Қонғли (Қангли), Шибирғон ва ҳоказолар.

> «Насабномаи ўзбак» китобининг сўзбошисида айтилишича, ўзбекларнинг биринчи авлоди Иброҳим пайғамбар ва унинг хотини Биби Сора бўлган (Иброҳим алайҳиссалом ва Биби Сора ҳам Нух алайҳиссаломнинг авлодларидан).

Ўйлаймизки, ана шундай қадимий тарихга эга бўлган ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихига, элшуносликка оид келажак тадқиқотлар ойдинлик киритади. Шунини таъкидлаш керакки, табаррук қўлёзмалардан бошқа уруғларнинг номлари ҳам топилиши мумкин.

Ўзбек қавм-қабилаларининг юқорида кўрсатиб ўтилган тўрт манбадан жамланган номлар қуйидагича:

1. Авар	6. Азак, Азок	11. Арнамор	16. Бағлон (бағон)
2. Авирчи	7. Анмор	12. Арғин	17. Баҳрин
3. Авғон	8. Анғит	13. Бадай (бадайи)	18. Бидай (бидой)
4. Агар	9. Араб	14. Банош	19. Биктия
5. Агарқул	10. Арлой	15. Барлос	20. Боёвут

21. Божкир (бошқирд)	64. Керай (кирай)	106. Тилав (тилов)	147. Ўз
22. Батош	65. Киламиш	107. Тишлик	148. Ўзбек
23. Бувмовут	66. Кимот	108. Тобин	149. Ўзжуловчи
24. Буёт	67. Кинакаш	109. Торлик	150. Ўкалан
25. Буйрак	68. Кирдор	110. Тотор	151. Ўнг
26. Булатчи	69. Кордори	111. Тудак (туғдақ)	152. Ўнгкажот
27. Булотжиб	70. Кужалиқ	112. Тунқли	153. Ўнгут (ўнғут)
28. Бурат	71. Куролос	113. Тубойи	154. Ўрмоқ
29. Бурия	72. Кўхат	114. Тургак (турғоқ)	155. Ўтажи
30. Буркут	73. Кўчалик	115. Турк	156. Ўтарчи
31. Бурлан	74. Мамасит	116. Туркман	157. Ўғлон
32. Бурлот	75. Манғит	117. Турмовут	158. Кабаша
33. Бурлок	76. Маркит (меркит)	118. Турғон	159. Қавчин
34. Буют	77. Масит	119. Тўйчи	160. Қалмоқ
35. Буязид	78. Махдий	120. Убрат (уйрат)	161. Қари
36. Бўйтан (мўйтан)	79. Минг	121. Уймовут (уймоут)	162. Қаркин
37. Бўлса	80. Митан	122. Уйрис	163. Катағон
38. Бўстон	81. Мичкир	123. Уйрост	164. Қибчоқ(кипчоқ)
39. Гирай (гирой)	82. Моду	124. Уйғур	165. Қиёт
40. Гироди	83. Можор	125. Уйшин	166. Қиловчи
41. Даражот	84. Муғал	126. Урот	167. Қирлик
42. Дужар	85. Мўйтан	127. Урюз	168. Кирк
43. Дўрмон	86. Найман	128. Уюрчи	169. Қирғиз
44. Ёбу (жобу)	87. Нужин	129. Фоҳир	170. Қирғин
45. Жаловут	88. Нукўз	130. Фулодчи	171. Қишлоқ
46. Жалоир	89. Орий	131. Хитой	172. Қоджи
47. Жизд	90. Орлот	132. Чақчоқ	173. Қоён
48. Жийит	91. Рамадан	133. Чеҳилкас	174. Қонғли (канғли)
49. Жиловчи	92. Савран	134. Чилкас	175. Қора тушлуб
50. Жот	93. Сайҳиён	135. Чилчувит	176. Қоракалпок
51. Жубалочи	94. Самарчик (симир- чик)	136. Чилчут (чилчит, чулчит)	177. Қорлик
52. Жубрат	95. Сануводон	137. Чимбой	178. Кужалик
53. Жубурған	96. Сарой	138. Чинбой	179. Қуралаш
54. Жуйит	97. Сатҳиён (сахтиён)	139. Чолжут	180. Қурлас
55. Жуйрат	98. Сулдуз	140. Шаврон (сав- рон)	181. Қурловут
56. Жуналачи	99. Табан (табин)	141. Шамарчик	182. Қурловчи
57. Журат (журот)	100. Табаш	142. Шибирғон	183. Қурлот
58. Жусуловчи	101. Тайит	143. Шижоат	184. Қучи
59. Жуют (жиют)	102. Там	144. Ширин	185. Қўйчи
60. Илачи (илочи)	103. Тама	145. Юз	186. Қўнғирот
61. Келачи (килачи)	104. Танғут	146. Юрға	187. Ғариб қорқин
62. Кенагас	105. Тарғил (торғил)		188. Ҳафиз
63. Керайт (керойт)			189. Ҳафт

Турли атамалар ва еўзлар изоҳи

(мавзу тузилмаси тартиби бўйича)

А л ф а в и т — юнонча «альфа» ва «бета» (вита) ҳарфлари номидан келиб чиккан. Бошидан охиригача деган мазмунда.

П а р о н и м (лар) — талаффузи ўхшаш, аммо маъноси турлича бўлган сўзлар; масалан: *товланмоқ* — *тобланмоқ*, *ёт* — *ёд*, *дарз* — *дарс*, *арик* — *орик*, *анқо* — *анқов*, *асир* — *аср*, *банда* — *банди*, *даво* — *даъво*, *милк* — *мулк*, *марҳум* — *махрум*, *мард* — *март*, *қазӣ* — *қози*, *ҳаким* — *ҳоким* ва ҳоказолар.

О м о н и м (лар) — маъноси ҳар хил, талаффузи бир хил сўзлар; масалан: *ўт* — *олов*, *ўт* — *ўт пуффағи*, *ўт* — *ғиёҳ*, *майса*, *ўт* — *у ёққа ёки бу ёққа ўт*; *қув* — *қувла*, *қув* —

муеомбир, қув — ранги қув ўчиб кетди; қалай ~ металл, қалай — аҳволингиз қалай; ошиқ — сўнғак, ошиқ — ортиқ, ошиқ — шошил, ошиқ — кўнгил қўйган ва ҳоказолар.

С и н о н и м (лар) — талаффузи за ёзилиши ҳар хил, аммо маъноси бир бўлган сўзлар. Масалан: *абадий, мангу, умрбод; бош, калла; аввал, илгари, олдин, бурун, муқаддам; азоб, азият, жабр, жафо, озор, заҳмат, алам, ситам, изтироб, уқубат.*

А н т о н и м (лар) — карама-қарши, зид маъноли сўзлар. Масалан: *катта — кичик, узоқ — яқин, иссиқ — совуқ, яхшилик — ёмонлик, ечинмоқ — кийинмоқ, ёруғлик — қоронғилик, кулмоқ — йиё-ламоқ, ҳалол — ҳаром, огир —' енгил, чап — ўнг, хўра —• чимхўр, суюқ —• қуюқ* ва ҳоказолар.

Д и д а к т и к — ўғитли, ибратомуз, панд-насихатли асар.

Д и д а к т и к а д а б и ё т — (грекча сНсксИсоз — таълимий сўзидан олинган). Таълимий — ахлокий, тарбиявий мазмунга эга бўлган асар; бадий ифодаланган, панд - насихат тарзида ёзилган адабиёт. Бунда ахлокий-таълимий, илмий-фалсафий, диний билимлар ва ғоялар бадий талқин қилинади. «Қобуснома», Махмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-хақойиқ» дostonлари дидактик адабиёт намуналари ҳисобланади.

М о н о г а м и я — бир никоҳлилиқ; бир эркак ва бир аёлнинг ўзаро никоҳда бирга яшаши, оилавий ҳаёти.

П о л и г а м и я — қўп никоҳлилиқ; қўп хотинлиқ; қўп эрлилиқ; бир эркакнинг бир неча хотин билан никоҳда, ёки аксинча бир хотиннинг бир неча эркак билан никоҳда бўлиб яшаши.

Э к з о г а м и я — муайян жамоа, уруғнинг ўз ичида бир-бирига уйланишини ман этувчи одат.

И к о н а — насронийлар топинадиган Ийсо алайҳиссалом, Биби Марям, Ийсо пайғамбар хаворийлари, Худованд, пайғамбарлар ва авлиёларнинг суратлари; буддавийлик ва ламавийлик динидагилар иззат қиладиган Парвардигор ва азиз-авлиёларнинг суратлари ҳам икона деб аталади.

И н к в и з и ц и я — католик черковининг ересликка (бидъатчиликка), динсизликка қарши курашувчи махсус суд-тергов ва жазо ташкилоти; мураккаб жосуслик, махфий кидирув, яширин суд, шафкатсиз қийноқ, ваҳшиёна азоб беришга асосланган суд-полиция муассасасидир.

Т а б у — полинезия тилида ибтидоий одамларда маълум бир хатти-ҳаракатни, бирор нарсани истеъмол қилиш ёки бирор сўзни тилга олиш ва ҳоказоларни ман қилиш.

А н а р х и я — 1. ҳокимиятсизлик, бошбошдоқлик, бебошлиқ; 2. ҳар қандай давлат ҳокимиятини инкор этиш.

Ш о в и н и з м — ашаддий миллатчилиқ, бошқа халқларни таъқиб этиш, хўрлаш, эзиш, миллатлар ўртасида миллий адоват ва нафратни кучайтириш, уларни бир-бирларига қарши гижгижлашдан иборат ўта реакцион сиёсат, масалан, яқин ўтмишда, рус коммунистик партия сиёсати; Наполеон Банопарт истилочилиқ сиёсатининг ашаддий ишқибози бўлган француз солдати Шовин номидан келиб чиққан.

Қ у л о қ (лар) — қишлоқларда ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун курашган деҳқонлар ва ер эгалари шўролар томонидан муштумзўрлар — кулоқлар (русча «кулак») деб аталганлар.

С е к т а — мазҳаб, таълимот, маслак. фирқа; ҳукмрон черковдан, мазҳабдан ажралиб чиққан диннинг бирор-бир тармоғи.

К а с т а — тоза, бенўқсон, бошқа тоифа билан аралашмаган тоифа, табақа. Ҳиндистон ва Шарқдаги баъзи мамлакатларда насаб ва имтиёз ҳуқуқлари, урф-одатлари ва касб-ҳунарларига қараб алоҳида табақага ажралган кишилар; масалан, *руҳонийлар кастаси, савдогарлар кастаси, деҳқонлар кастаси, брахманлар кастаси* ва ҳоказолар.

Х а л ф а — 1. мударрис, домла, пирнинг ёрдамчиси, ўринбосари; 2. ҳунармандлар қўлида ишловчи ёш шогирдлар ичида уларга бош бўлган шогирд, устанинг ўринбосари; 3. Ўрта Осиёда эски усул мактабларида ўқитувчининг талабалар ичидан танлаб олган ёрдамчиси.

Антропология — одамларнинг пайдо бўлиши, уларнинг ирқлари ҳақида фикр юритувчи, одамзотни ўрганувчи фан; ирқшунослик.

Этнография — халқшунослик илми; халқлар таркиби, келиб чиқиши, тарқалиши, турмуш урф-одатларини, моддий ва маънавий маданиятини, тарихий алоқаларини ўрганувчи фан.

Астролог — мунажжим, раммол.

Астрология — Қадимги замонларда юлдузларга қараб башорат қилиш, тақдирни билиш ва фол очиш каби ишлар билан шуғулланувчи илм. Осмон ёритгичларининг ҳолати ва жойлашишига қараб инсонлар, халқлар ва давлатлар тақдирини олдиндан башорат этиш билан шуғулланувчи илм, илми нужум.

Астрономия — осмон, юлдузлар, планеталар, Ой ва Қуёш каби осмон жисмлари билан шуғулланувчи, уларни тадқиқ қилувчи фан.

Олтинаср — антик дунёда энг қадимги даврларда одамлар қайғусиз, бахтиёр ҳаёт кечирган эканлар. Бир неча мамлакатларнинг афсоналарида айтилишича, у ёки бу сабабларга қўра олтин аср — қумуш, бронза ва нихоят ҳозирги энг оғир, энг ёмон, машаққатли аср (темир)ларга қараб ўзгариб борган.

Оброк — феодализм даврида крепостной деҳқонлардан натура ҳолида хўжаликда етиштирилган маҳсулот билан олинадиган ҳақ; солиқ.

Барщина — феодализм даврида деҳқонларни помешчик, монастыр, черков ерларида ўз иш қуроллари билан ҳафтада бир кун мажбуран, ҳақ тўламай ишлатиш.

Бумеранг — қадимги инглизча ва австралияликларнинг «бумеранг» сўзидан олинган. Ярим ойсимон эгик ёғоч, ирғитиб отиладиган қурол. Австралия қабилаларида кенг тарқалган. Бумеранг отилгандан кейин, мўлжалга тегиб яна қайтиб келади. Асосан овда, ўйин ва сайлларда фойдаланилган. Урушда ҳам ишлатилган.

Дажжол — маъноси «қонунсиз одам», юнонча «антихрист», яъни Ийсо Масих муҳолифи, сохта Масих. Арабчада «алдамчи, фирибгар» маъноларини англатади. Қиёмат қойимга яқин, Ийсо алайҳиссаломнинг Ер юзига қайтиб тушиши арафасида пайдо бўлиб, шайтон кучи билан сеҳргарлик қилиб, дунёга ҳукмронлик қиладиган подшоҳ, инсонларни йўлдан оздирадиган махлук.

Антихрист — Ийсо Масих муҳолифи. Охири замонда Ийсо Масих ва имом Маҳдий билан ҳаёт-мамот жанги олиб борадиган дажжол.

Ривоятларда келтирилишича, Дажжол Ҳинд океани оролларида бирида Иблис билан бирга кишанлаб қўйилган бўлиб, уларни жинлар қўриқлаб турар экан. Охират куни арафасида яъжуж-маъжужлар ўзларини тўсиб турган, Искандар қурдирган деворни (тўғонни) тешиб ўтганларида, Дажжол ҳам кишанлардан озод бўлиб, қўшинлари билан Ер юзининг (Макка ва Мадинадан ташқари) ҳамма жойида 40 йиллик, баъзи ривоятларга қараганда, 40 кунлик ҳукмронлик ўрнатар экан. Шунда кейин Осмондан Ийсо алайҳиссалом тушиб, Имом Маҳдий билан бирга унинг салтанатини яқсон этиб, унинг ўзини ўлдираар эканлар.

Алвасти — ёвуз руҳ. Иблиснинг хизматкори, жодугар аёл. У қўпинча одамларга сочлари ёйилган, эмчақлари узун, осилган, бадбашара аёл киёфасида кўринади. Алвасти «жин», «ажина» сўзининг синоними сифатида ҳам ишлатилади. У инс-жинслар билан сирли алоқа қилиши туфайли одамларга бахтсизлик, хайвонларга зиён келтириш каби ёвуз ишларни қилар экан.

Жинлар — ёвуз руҳлар; тоза оловдан яратилган (фаришталар эса нурдан яратилганлар) бўлиб, турли шаклда, кўринишда кўрина оладиган, ҳар қандай буйруқни бажара оладиган руҳлардир. Жинларнинг баъзилари шайтон билан алоқадор бўлсалар, баъзилари Муҳаммад алайҳиссаломга ишониб иймон келтирганлар, яъни улар ҳам кофир ва мусулмондан иборат. Уларнинг суяги йўқ, жуда мўрт бўлиб, инсон уларга билмасдан тегиб кетса, шарт бўлиниб кетадилар ёки майиб бўлиб қоладилар, ёхуд ўладилар. Шунинг учун улар чўлу биёбонларда, кимсасиз харобазорларда, эски тегирмонларда, ташландиқ жойларда яшайдилар ва базм ҳам қилиб турадилар. Жинлар инслардан кўркадилар. Кўплиги — ажина.

Жинни — жин теккан, сеҳрланган, ақлдан озган, телба одам.

Дев — шохли, думли, улкан, баҳайбат, тез учувчи, одам қиёфасидаги махлук;

зарарли куч. Лекин дев баъзан сеҳргар, кохин, авлиё кишиларга бўйсундирилган бўлса, яхши, фойдали ишларни бажаради. . ; ,

Ч и л т о н — ғайритабиий кучга эга бўлган, бир-бирларидан айрилмайдиган қирқта рух. Ривоятларда айтилишича, улар одам кўзига кўринмайдилар. Баъзан улар одам қиёфасида ҳам яшайдилар. Одатда улар мазор ва ташландиқ кимсасиз пасткам жойларда яшайдилар. Диндорлар турли офатлардан, касалликлардан қутулиш учун уларга атаб пиликдан ясалган қирқта чироқ ёкадилар. Уларга атаб турли таомлар пиширадилар. Бу таомлар «чилтон оши» деб аталади ва у овқатлар шу маросим муносабати билан тўпланган хотин-қизларга улашиб берилади. Бундай ишлар Ислом динида бидъат ҳисобланади.

• **Д о м о в о й** — жин, ажина. Ҳар бир уйда яшовчи ғайритабиий нарса — рух. Бу рух русларда «Дедко», «Хозяин», «Суседко», белорусларда «Хатник», «Господарь», украинларда «Хатний дидко», полякларда «Хованец», чехларда «Скрижитек», «Рарашек» ва ҳоказолар деб аталади. Бундай уй худоларига топиниш ибтидоий жамоа тузуми давридан қолган бўлиб, домовойлар уй ва ҳайвонларни бало-қазодан сақлар эмиш.

С у в п а р и с и (русалка) — қадимги рус ва бошқа славян халқларида дарёлар кўллар, ўрмон, экинзорларда яшовчи, ёш, гўзал узун сочлари тўзғиб ётувчи, оқ нафис кийимда, балиқ думли аёл қиёфасидаги жонзот. Айтишларига қараганда, сувда чўкиб ўлган қиз ёки ўғил бола сув парисига айланиб қолар экан. Уларнинг ёмонликларидан сақланиш учун, Пасха байрами ўтгач, «сув парисини кўмиш маросими» ўтказилган. Кўпинча ҳайвон, от шаклида ясалган кўғирчоқ кўмилган. Бу бидъат одат бизда ҳам қисман сақланиб қолган.

С у в а л в а с т и с и — дарё, кўл ва бошқа сув ҳавзаларининг ҳукмдори. Асосан дарёларнинг гирдобларида, тегирмонларда яшайди. Хоразмда балиқчилар пири «Сочли ота», туркларда «Сув одами» дейилади.

А з а з е л — қадимги яҳудийларда эчки қиёфасидаги чўл руҳи. Талмудда ахлоқий тубанликка кетган фаришта. Баъзи бир насроний секталарида шайтоннинг номи. Мусулмонларда ёвуз рухнинг номи. Қадимда яҳудий кохинлари ўзларининг байрамларида бутун халқнинг гуноҳини эчкига ўтказганлар ва уни чўлга, Азazelнинг олдида қўйиб юборганлар.

Д е м о н л а р (юнонча — «рух», «Худо») — **Худо** томонидан рухсат бериб қўйилган ёвуз, нопок кучлар: шайтон, иблис, жин, алвасти ва ҳоказолар. Яҳудийлик ва насронийликда гуноҳга ботган, **Парвардигорга** итоат этишдан бош тортган фаришталар.

С е р а ф и м л а р — яҳудийлик ва насронийликда **Худовандга** яқин даражани эгалловчи фаришталар. Улар олти қанотли одам шаклида бўлиб, **Тангрини** тўхтовсиз мадҳ этиб юрадилар. Икки қаноти билан бетларини, иккитаси билан оёқларини тўсиб, қолган икки қаноти ёрдамида учиб юрадилар.

Х е р у в и м л а р — яҳудийлик ва насронийликда фаришталарнинг серафимлардан кейин турадиган олий табақаси. Улар ҳам олти қанотли, кўп кўзли бўладилар.

А р х а н г е л л а р — фаришталар бошлиқлари. Насронийликда уч асосий бош фаришталар: Михаил, Гавриил, Рафаил. Улардан Михаил **Худованднинг** душманлари билан самода бўладиган урушда харбий бошлиқ ва насронийларни кўриқловчи фаришта ҳисобланади. Гавриил — **Парвардигори** оламнинг элчиси. Рафаил — даволовчи фаришта.

† **А х у р а - М а з д а** (маъноси — «Доно Худо») — зардуштийлик — маздавийликдаги олий, яхшилик ва эзгулик худоси. Юнонларда — Ормузд, шарқда — Хурмузд деб аталган. Ахура — оламларни қудратли яратувчиси, эгаси; Мазда — олий онг, доно **Худо** дегани.

А н х р а - М а й н й у (Эронда — Ахриман, юнонларда — Ариман) — зардуштийлик - маздавийликдаги ёвузлик тимсоли; иблис. Барча яхшиликларни инкор этувчи рух. Ёлғончилик, адолатсизлик, ўзбошимчалик ва ўлим ҳомийси. Бу динларда дунёнинг барча ишлари ана шу икки илохий кучнинг курашидан иборат деб тушунтирилади. Охирида Ахура-Мазда абадий қолади, Ахриман эса Ахура-Мазда томонидан бутунлай йўқотилади.

Р у х — моддий бўлмаган асос. Рух — оламнинг асоси. Рух табиатдан, коинотдан аввал мавжуд бўлган. Аллоҳ уни йўқдан бор қилган. Жонни танадан ажралиб чиқиб мустақил яшаши, деб таълим беради ислом. Рухнинг кўплиги — арвоҳ.

А р в о ҳ — номоддий хилкатлар, яъни ўлган одамнинг танасиз руҳи. Мархум ўзининг руҳи орқали бу дунё билан алоқа боғлаб туради, деб тасаввур қилинади.

Х у р л а р — такводорлар билан биргаликда жаннатда яшайдиган кизлар. *Қуръони ғсарим*да улар жисмоний ва маънавий камчиликлардан холи, беками-қўст, одам ҳам, жин ҳам тегмаган, бир-бирига тенг, бокира, ниҳоятда гўзал қизлар деб айтилган. *Қуръон* муфассирларининг тушунтиришларича, хурлар жаннатга тушган такводорларга хотин килиб берилади. Улар доим эртасига яна бокира бўлиб қолаверадилар.

Улар онадан туғилмаганлар, балки Парвардигор томонидан яратилганлар.

Т а н о с у х — руҳни кўчиб юриши ҳақидаги диний таълимот. Бу таълимотда ўлганларнинг руҳи — жони янги туғилган инсонларда, ҳатто ҳайвон ёки ўсимликларда қайта пайдо бўлади дейилади. Ислом бу таълимотни рад этади.

А у р а (грекча) сўзи «шабада таралиши» демакдир; ўзбекчада «ҳола» (ой ёки қуёшнинг кўрғонлаши, гардиш боғлаши) инсон атрофидаги нурли доира; илоҳий, авлиё шахслар бошлари атрофида нур таратиб турувчи оловли халқа. Айтишларича, Зардушт ва Будда-нинг аураси жуда кучли бўлиб, бутун шаҳарни қоплаб олар экан. Аура доирасини қадимги Шарқ ва Европа тасвирий санъатида учратиш мумкин.

М а л а к — фаришта. <

М а л о и к а — фаришталар. Малоикалар ва фаришталар ўртасида қандайдир фарк бор, аммо бу фаркни ҳали аниқлаганимча йўқ.

М а л а к у л - м а в т — ажал фариштаси, Азроил а.с.нинг *Қуръояжа* аталиши.

Қ а б з қ и л м о қ — жонини олмоқ.

М а м о т — ўлим, вафот.

М а р г (форс-тожикча) — ўлим, казо, ажал.

Ў л и м — организмда ҳаёт фаолиятининг тўхташи. Бунда инсон шахс сифатида тугайди. Ўлим — ҳаётнинг муқаррар якуни.

А ж а л — белгиланган вақт, муҳлат. Ҳаёт муҳлатининг тугаши. Халқда «ажали етди», «куни битди», «казо қилди», «вафот этди», «ўлди», «қайтиш бўлди» дейилади.

Ё з у қ — гуноҳ, айб, тақдир, ёзмиш.

Ё з м о қ — гуноҳ, айб иш қилмоқ.

О з м о қ — янглишмоқ, хато қилмоқ.

Т а в б а — 1. фикр ўзгартириш, ўй-фикр ва хатти-ҳаракатни тубдан ўзгартириб Худовандга мурожаат қилиш; қилмишидан пушаймон бўлиб, уни қайтармасликка қилинган азму қарор; 2. таажжубланиш, ҳайрон қолиш.

В а ф о т қ и л м о қ — **Яратганга** қайтиб бормоқ; ўлмоқ,

Қ а з о қ и л м о қ — дунёдан ўтмоқ.

М у р д а ш ў й — ўлик ювувчи ходим.

М о з о р — ўликлар қўмилган жой.

Қ а б р и с т о н — ўлган кишини дафн этадиган жой; қабр мажмуаси; қабрлар устига қурилган иншоотлар.

Г ў р — 1) мазористонда ўлик дафн қилинган жой, қабр; 2) ёввойи эшак.

Г ў р и с т о н — ўлик қўмиладиган жой; гўр, мазор, қабрлар жойлашган ер.

Л а х а д — ў^ли^ки^ни қўмиш учун қазилган чуқур, қабрнинг ўлик қўйиладиган уйчаси.

М а қ б а р а — қабр устига зиёрат учун қурилган иморат, иншоот.

Қ и ё м а т — охират куни, охирги кун.

Қ и ё м — тик туриш.

У ж м б х — жаннат, беҳишт.

Т а м у г — дўзах, жаҳаннам.

С а л с а б и л — жаннатдаги булоқ номи.

К а в с а р — жаннат ҳовузи, дарёси, булоғи.

Ч а р х — осмон, фалак, кўк.

М у с т а ж о б — Аллоҳ томонидан инобатга олинган, қабул бўлган тилак.

И ж о б а т — қабул бўлиш; инобатга олиш.

И с т и ғ ф о р — афв, кечирим сўраш, тавба қилиш.

М а ғ ф и р а т — кечириш, кечиш.

х! а ғ ф у р — кечирилган, мағфират қилинган.

И н о я т — Меҳрибонлик, марҳамат.

Х и д қ а т — яратилиш.

Н а х и й — ман қилиш, қайтариш, тақиқлаш.

М у н к а р — инкор қилинган.

А ъ м о л — қилинган амаллар, ишлар.

Х у р о ф о т — уйдирма, асоссиз гаплар.

Ш и д д а т — каттиқлик; оғирлик; тезлик.

Т а ҳ л и к а — хавф, хатар.

Ҳ и ф з — сақлаш, қўриқлаш.

Ш а ф е — кўмак, ёрдам, мадад, шафелик; шундай ишларни қилувчи киши.

Ш а ф о а т — пайғамбаримизнинг **Аллоҳ** ва мусулмонлар ўртасида туриб воситачилик қилишлари.

Ш а ҳ о д а т — гувоҳлик.

Б е ш а й — ҳеч нарсасиз.

Б е ш а к — шак-шубҳасиз, шаксиз.

М а к о м - ўрин, даража, мартаба.

Д у л д у л — ҳазрат Алининг оти.

Ҳ а с т и — ҳазрат дегани.

Ҳ а з р а т — улуғ, мўтабар зот.

О н ҳ а з р а т — яъни у ҳазрат дегани. Катта ҳурмат эгаси бўлган шахс номини кўпинча қайтариб ёзмай унинг ўрнига «онҳазрат» деб ёзганлар.

€ а н а м — 1. насронийлар сиғинадиган хоч, бут; 2. гўзал маъшуқа, ёр, маҳбуба.

Ҳ а м д — мактовлар, олқишлар.

М у ш т а р а к — умумий, ўртадаги.

Б а х т — ҳаётдан тўла хурсандлик, розилик, мамнунлик, беармонлик ҳолати, тилакларнинг амалга ошиши.

Н а с и б а — кишининг тақдиран буюрилган ўз хиссаси, улуши. Улушидан бўлак, ризкнинг бир бўлаги, қисми. Сўфийлар: «Насиба барчага баробар берилур аммо уни ҳар ким қурби етганича олур» деб айтганлар.

Р и з қ — ҳаёт учун зарур бўлган Худо етказадиган озуқа, овқат ва бошқа нарсалар.

Р ў з и — ризқ, насиба.

Р о з — махфий тутилган сир; роз айтмок — • сиолашмок.

Пу ш — кийим, либос.

П о р с о — сақланувчи, парҳезгар, ёмон ишлардан тийилувчи, художўй.

Х й р а д м а н д — ақлли, доно, билимдон.

Х. о з и қ — яхши билувчи, ўз хунарини яхши ўзлаштирган одам.

Т а в қ — айлана шаклидаги барча нарсалар, халқа.

Т а в қ и л а ъ н а т — жазо тариқасида гуноҳкорнинг бўйнига осиб, қулфлаб қўйиладиган кунда.

Ғ у л — занжир; маҳбусларнинг бўйнига солинадиган темир кишан.

Ш а к — гумон, шубҳа.

Ш и р к — Аллоҳнинг шериги бор деб айтиш, гумон қилиш.

Ш у к р — миннатдорчилик, раҳмат, ташаккур билдириш.

Ғ а й р — ўзга, бошқа,

Ғ а й р и д и н л а р — ўзга диндагилар.

Т а в о ф — зиёрат қилмоқ, айланиб чикмоқ.

К а р а м — марҳамат, мурувват қилиш, сахийлик, бағри кенглик.

Ж и х о д — мусулмонларнинг ғайридинларга қарши муқаддас уруши, ғазовот.

С о ж и д — сажда, таъзим қилувчи.

О б и д — тоат-ибодатни қанда қилмайдиган, художўй, тақводор киши.

З о к и р — зикр айтувчи, ибодатга берилувчи одам.

М у р у в в а т — мардлик, одамгарчилик, сахийлик, раҳм қилиш.

Ш и ж о а т — ботирлик, довюраклик.

Т а н б е х — 1. ўғит, насихат; 2. огоҳлантириш, хайфсан.

Э з г у — жуда яхши ишлар.

К а м и н а — мен; камтаринлик билан айтилган мен.

К и б о р (лар) — улуғ одамлар, буюк кишилар, оқсуяк аслзодалар.

Л а ф з — ўз, гап, ваъда.

Т о л е — бахт, иқбол, қисмат.

С а р а ф р о з — юсак, юксалган, ҳаммадан устун, улуғвор.

М а й м у н — бахтли, саодатли.

З а б у н — заиф, кучсиз, нотагон, ночор, бечора, ожиз, мағлуб, енгилган.

М а ҳ з у н — ғамли, қайғули.

М у н г л и қ — хазин, ғамгин, маъюс, бечора.

Н о т а в о н — бечора, ожиз, чорасиз, иложсиз.

Б е н а в о — камбағал, бечора, фақир, йўқсил.

М и с к и н — фақирликдан оғир аҳволга тушиб қолган, аҳволи танг, бечорақол одам.
Уларнинг аксарияти уй-жойсиз бўлган.

М а з л у м — зулм кўрган, эзилган, жафокаш.

Ж а ф о — азоб-уқубат, қулфат, рухий ва жисмоний эзилиш.

З а ҳ м а т — азоб-уқубат, озор, қулфат, машаққат, қийноқ.

М у ш т и п а р — бечора, хокисор, ожиза, меҳрибон аёл.

М у ш ф и қ — шафқат қилувчи, шафқатли, меҳрибон.

Ғ а р и б — бировлар юртида юрган киши, мусофир.

Ғ а р и б л и қ — мусофирлик, иложсизлик.

Ғ у р б а т — бегона юрт, ғариблик, мусофирлик.

М у с о ф и р — келгинди, сафар қилиб юрган; бечора, ғариб.

М у ҳ о ж и р — ўз юртини тарк этган мусофир, эмигрант.

Д а р б а д а р — эшикма-зшиқ юрувчи, бетайин саёқ.

А н д у ҳ — қайғу, ғам, алам, ғусса, озор, қулфат.

Ш и к а с т а — синиқ, қўнгли озор топган.

Н а д о м а т — ҳасрат, алам, ўқинч, қуйиш, ўртаниш, афсус.

Д о д — ноилож қолганда, қаттиқ қўрқувда, даҳшатга тушганда, жонидан тўйганда, холини қисқа аён қилиб шафқат сўраб фарёд қилиб одамларни ёрдамга чақириб бақиритиш.
(Дод! Вой дод!)

М у ш қ у л — қийин, оғир.

М а ҳ о л — қийин, оғир, мушқул, деярли иложи йўқ.

Р а н ж — машаққат, азоб, қийноқ,

М е ҳ н а т — машаққат, қийинчилик.

Н и ф о қ — зиддият, макр, ҳийла.

О ф а т — бало, мусибат; озор, қийноқ, азоб.

О ф и я т — соғлиқ, тинчлик.

С и т а м — зулм, жабру-жафо, азоб — укубат.

Х а р о б — бузук, вайрон, дабдала.

А қ л — инсоннинг билиш, фикр юритиш қобилияти.

Ф а ҳ м — инсоннинг тушуниш, англаш, фахмлаш, сезиш қобилияти; идрок, фаросат, ақл.

Ф а р о с а т — инсоннинг тез ватўғри фахмлай олиш қобилияти, фаҳм, заковат, дид.

З а к о в а т — ўткир ақл-идрок, нозик фаҳм, яхши, тиник фикр; зехн, зако, дониш-мандлик.

З е ҳ н — идрок этиш, билиб олиш, ҳаёлни бир жойга тўплаб тушуниш қобилияти, идроки, фаҳми, укуви.

Д и д — гўзалликни, нафосатни ҳис этиш, ундан эстетик завқ олиш қобилияти.

Д и д - ф а р о с а т — ақл-фаросат, фаҳм, идрок.

З и й р а к — тез фаҳмловчи, сезгир, сергак, хушёр, фаҳми ўткир, укувли.

Д и ё н а т — 1. виждон, виждонлилик, инсоф; 2. диндорлик, тақводорлик.

И н с о ф — тенг қилиш, адолат, виждон; адолат ва виждон амри билан иш тутиш туйғуси ва қобилияти; кишиларга муносабатда ҳалоллик, тўғрилиқ, виждонлилик.

О р — 1. ўзига номуносиб ёки эп кўрилмаган ишдан, нарсадан хижолат тортиш, уялиш туйғуси, уят, номус; 2. обрў, фахр.

Н о м у с — 1. кишининг ўз обрўсини улуғлаш ва ардоқлаш ҳисси, орият, диёнат, виждони; 2. хижолат тортиш ҳисси, уят-андишаси, шарм, ҳаё, ор; 3. қизнинг поклиги, бокиралиги, қизлиги, иффати.

И с н о д — уятга, таънага қолдирадиган, номига доғ тушурадиган иш, номус.

М а л о м а т — айблаш, ёмонлаш.

Х и ж о л а т — уятдан ўзини ноқулай, унғайсиз сезиш, уялиш ҳисси.

А н д и ш а — Ахлоқий тушунча бўлиб, уч хил маънода ишлатилади: 1) оқибатини ўйлаб ёки юз-хотир қилиб юритиладиган мулоҳаза; эҳтиёткорлик; 2) умуман фикр-мулоҳаза; 3) шарм-ҳаё, ор-номус, уят. Андишали одам кишилар билан ўзаро муомалада шарм-ҳаёлик, босиқлик ва мулойимлик билан муносабатда бўлади. Бировларнинг иззат-нафсига тегмайди, қатталар, оқсоқоллар ҳурматини жойига қўяди. Андиша сўзи, шарм-ҳаё, уят, истиҳола, иффат, ибо каби одоб-ахлоқ тушунчалари билан боғлиқ бўлиб, умуман кейинини, оқибатини ўйлаб иш тутиш ва муомала қилишни билдиради.

М а ъ р и ф а т — билим, билиш,

М а д а н и я т — ар. сўз бўлиб, шаҳарга, шаҳарликларга оид дегани. Русча «культура» сўзи эса лотинча бўлиб, у — ишлов бериш, парваришлаш, тарбиялаш маъноларига эга бўлган.

Т а м и з — 1. ақл, идрок; 2. ўз билими, ақл-фаросати билан иш тутиш қобилияти, фаҳм, фаросат.

Х а м и я т п е ш а — олижаноб, ҳамиятли — ориятли, ҳаёлик.

Ж а в о н м а р д — олижаноб, очик қўлли, сахий.

Ф у т у в в а т — саховатлилик. жавонмардлик, олийжаноблик.

***Х а ё** — уят, хижолат чекиш, ор-номус, адаб.

С о б и т — маҳкам, қаттиқ, мустаҳкам иродали.

И б о — тортиниш, кўнмаслик.

С и д қ — тўғрилиқ, ростлик.

Т а в о з е ъ — адаблилик, камтарлик, хокисорлик, ўзини паст, кичик тутиш.

Х о к и с о р — тупроксифат, ниҳоятда камтар киши.

П о й м о л — оёқ остида қолган, эзилган, хорланган.

М у т е — итоат этувчи, бўйсунувчи, қарам.

Д а ф — 1. қайтариш, узоқлаштириш, кетказиш рад этиш. (даф бўл, йўқол, кет). 2, чилдирма (доира)

С а ф и л — 1. жуда ёмон, ночор, абгор; 2. ярамас, разил, палид, ифлос.

М а ж н у н — жинни, девона.

О м и й — содда, оддий, авом, гўл; билимсиз.

Т ў п о р и — ўта нодон.

А б л а х — ярамас.

Н о д о н — бефаросат, бефаҳм, акли калта.

С ў т а к — бесўнақай, тўпори, ношуд, укувсиз, бировга ем бўлувчи, лакма, гўл.

Б а х и л — ўтакетган хасис, қизғанчик, бахил, зикна.

М у м с и к — қурумсоқ, пасткаш.

С у л л о х — ўтакетган сурбет, очкўз, очофат, хира, ебтўймас.

Х и р а — тегажоқ, беҳаё, шилқим, бешарм, уятсиз, одобсиз.

Б а д — ёмон, ярамас, ёвуз, ёқимсиз, масалан, бадбўй, бадбахт.

Б а д н о м — ёмон отлиғ.

М а к р — хийла, фириб, алдов.

М а к к о р — макр қилувчи, хийлагар.

*

Д о ғ у л и — айёр, муғомбир, алдокчи, фирибгар.

Ғ а д д о р — алдамчи, хиёнаткор, бераҳм, золим.

К а з з о б — ёлғончи.

Н о к и с — нуксонли, камчилиги бор.

Н о б а к о р — нокас, пасткаш, инсофсиз, виждонсиз, ярамас, аблах, бузук, қабиходам.

Ашаддий — ўтакетган, уччига чиққан, бориб турган, каби маъноларга эга бўлган, фақат салбий маънода қўлланилиши керак бўлган атама. Мас: ашаддий каллакесар, ашаддий ўғри, ашаддий қароқчи, ашаддий муттаҳам, ашаддий жиноятчи, ашаддий фирибгар, безори, юлғич ва ҳоказолар. Бу атама кейинги пайтларда нима учундир ижобий маънода ҳам ишлатилмоқда, мас: аш. ишқибоз, аш. муҳлис... Ашаддий сўзи русчада «злейший», «ярьш» дейилади.

М у т т а ҳ а м — айбланган, шубҳага олинган, фирибгар, қаллоб, алдокчи.

П а л и д — нопок, ифлос.

О с и й — гуноҳкор, исёнкор, гумроҳ.

Б о т и л — бузилган, бузук, беҳуда; пуч, нотўғри, бекор қилинган, асоссиз, тубсиз ярамас.

А в б о ш — бевош, дайди, безори, саёк.

Ш а қ и й — бадбахт, лаънати.

М а р а з — касаллик, дард, иллат, йиринг.

Р и ё — иккиюзламачилик, мунофиқлик, сохтакорлик, хўжақўрсинчилик.

Г у с т о х — тортинмас, андишасиз.

Г у с т о х л и к — ибосизлик, уятсизлик, адабсизлик, андишасизлик, тортинмаслик.

Б е ж о — ножўя, ноўрин, ғалати, ғайритабиий.

Ғ а л а т — нотўғри, нотабиий, куракда турмайдиган.

Ж а ҳ о л а т — билмаслик, билимсизлик, нодонлик; жоҳиллик, нодонлик.

З а л о л а т — адашиш, тўғри йўлдан озиш, гумроҳлик, хорлик, эътиборсизлик. нописандлик.

Р а з о л а т — пасткашлик, тубанлик; разил — пасткаш, тубан одам.

Қ а б о ҳ а т — қабихлик, ёмонлик; қабих — жуда ёмон, қабих одам.

К а ж — эгри, қийшиқ, қинғир; қайсар.

В о с - в о с — хаддан ташқари йўлдан урувчи хаёлларга берилган; телбаларча хаёлпараст, жинни.

Б а д х ў й — бадхулқ, хулқи ёмон, қилиғи совук.

Ф о с и д — ёмонлик қиладиган, ёмон ишлар билан шуғулланувчи, бузук, ярамас, олчоқ одам; фасодчи.

Ф о с и қ — фиск-фасод юргизувчи, ғаразгўй, ҳасадгўй, ёмон ишлар қилувчи, ёмон йўлга юрувчи, ахлоқсиз, дин йўлидан чиққан риёкор, фахш, бузук, илоҳий амрларга итоат этмайдиган, осий, гуноҳкор одам.

Ф у ж у р — ахлоқсизлик, ахлоқий бузуклик, фахшлик, нопоклик, сафоҳат.

Ф и с қ - ф а с о д — тўғри йўлдан озиш, бузуклик, ахлоқсизлик, бадкирдорлик, тартибсизлик.

М у ф с и д — фосидлик қилувчи, бузувчи.

Н а ҳ с — ёмон, ғул қилмаган, нопок, ҳаром.

С а р к а ш — итоатсиз, ўжар, қайсар, тихир, бўйсунмас.

Х у с у м . а т — ёмонлик, фасод, гуноҳ иш; ғараз, душманлик, қасд, адоват, жанжал, зиддият.

Х а р и с — тамагир.

Х о с и д — ҳасад қилувчи, ҳасадгўй, ғаразгўй, бировнинг ютуғини кўра олмайдиган ичи қора одам.

Х а с а д — кўра олмаслик, ичи қоралик.

Т а м а — истак, хоҳиш, ҳаммадан суллоҳлик қилиб бирон нарса кутиш.

Х ў й — хулқ, феъл атвор, одат.

Т а а с с у ф — пушаймон бўлиш, афсусланиш; надомат.

А ф с у с — ўкинч, пушаймон, аттанг.

Д а р и ғ — афсус, аттанг, эсиз, ҳайф.

Л о у б о л и — бепарво, беғам, лоқайд.

Л а в а н д — бўш, ялқов, дангаса, беҳафсала, бекорчи, бевош одам.

Э р р а й и м — текин даромаддан босар-тусарини билмай қолган ёки ўзгаларнинг мулки, бойлиги устидан каттақонлик қилувчи мактанчоқ, бебурд одам.

В а л л а м а т (валинеъмат) — 1- ўзига қарам кишиларни моддий жиҳатдан таъминлаб турувчи, уларга неъмат берувчи шахс; 2. ўз меҳнати сингмаган нарсаларга, бировниқига сахийлик, хўжайинлик қилаверадиған одам; эррайим; 3. оксоқол, бошлиқ, амалдор; 4. йигит, сарбоз.

Б у қ а л а м у н — хамелеон (турланувчи, ўз тусини тез ўзгартира оладиган қалтакесак).

Г и р и ф т о р — дучор бўлган, йўлиққан.

М у б т а л о — 1. гирифтор, бахтсизликка учраган, балога йўлиққан; 2. ошиқ, афтода.

Ж о д у — сеҳр, афсун қилиб зиён етказиш.

К и б р — ўзини ҳаммадан юқори ҳис қилиш, манманлик, гердаймоқ.

К и н — адоват, душманлик, кек, ўч, низо.

М о ж а р о — жанжал, баҳс, мунозара, машмаша.

М у х о л и ф — ёв, душман, рақиб, қарши, зид, тесқари, қарама-қарши.

* Ҳ а р и ф — қарши, рақиб, душман, муқобил.

И х т и л о ф — келишмовчилик, фикрлар хилма-хиллиги, қарама-қаршилиги.

Г у н о ҳ и қ а б и р а — оғир, кечирилмайдиган гуноҳ.

Г у н о ҳ и с а ғ и р а — кичик, кечирилса бўладиган гуноҳ.

И қ т и д о қ и л м о қ — намозда имомга эргашиб ўқимок.

Н а м о з и д и г а р . — аср намози.

А з а л — бошланиши, ибтидоси номаълум ўтган замон.

И б т и д о — бошланиш.

И н т и ҳ о — тугаш.

М у ш қ — қийик эркагининг жинсий безидан олинадиган хушбўй қорамтир модда.

А н б а р — денгиз кашолотлари меъдасидан олинадиган хушбўй қора модда.

С а р к о р — 1. Маълум иш ёки соҳани бошқарган мансабдор киши; 2. Умуман рахбар, ишбоши, бошлик.

Р а х н а м о — йўлбошчи, рахбар.

П е ш в о — йўлбошловчи, йўлбошчи, рахнамо.

К и р о м — мухтарам, азиз, улуғ, ҳурматли, олижаноб, саховатли.

М у т а с а д д и й — бошлик, бирор ишга жавобгар, рахбар одам.

Р у х — Ҳинд ва Чин оролларида яшайдиган бахайбат бир куш бўлиб, у шунчалик каттаки, фил ва каркидонни ҳам бемалол кўтариб кета олар, ҳар тухуми минорадек бўлар эмиш.

А н қ о — **Худо** томонидан ҳар томонлама мукаммал қилиб яратилган бўйни жуда узун, бахайбат куш. Зикр қилинишича, Кўхи Қоф тоғида яшовчи афсонавий катта куш. Анко кимга соя солса, у энг бахтиёр одам бўлар экан. У тамом йўқолиб кетган эмас, аммо жуда кам учрайдиган куш, деб ривоят қилинади. Уни баъзан Семурғ билан бир хил тасаввур этилади.

Кейинчалик маъжозий маънода номи бору, ўзи йўқ ёки жуда кам, нодирликда ягона деган мазмунни ифодаловчи тушунча ҳам бўлиб қолган.

С е м у р ғ — афсонавий бахт-толе куши, давлат куши. Кўхи Қоф тоғларида яшовчи Анко каби улкан қудратли куш.

Уни Хумо, Анко, Давлат куши, Бахт куши, Миркумомо, Кунтубулғон, Булбулигўё, деб айтувчилар ҳам бор. Авестода «сенемурғ» шаклида берилган.

Х у м о — бахт-толе ва давлат куши. Уни Жаннат ва бахт куши деб ҳам атайдилар. Хумонинг сояси кимнинг бошига тушса, у одам ниҳоятда бахтли бўлиб, давлат ва салтанатга эришар экан.

Уни баъзилар семурғ иккови бир куш, деб ҳам айтадилар.

Қ а қ н у с — Қадимги Миср ва Греция афсоналарида ўлими яқинлашган пайтида ўз уясида ўзини — ўзи ўтда ёндириб, сўнгра қулидан яна қайта дунёга кела оладиган афсонавий куш. Абадий бунёд бўлиш, янгилиниш тимсоли. Ҳиндистон оролларида яшайди. Ривоят қилишларича, унинг жуфти бўлмайди. Тумшуғида тешиқлар кўп бўлиб, ҳар биридан бир ёқимли куй чалинар эмиш. Қакнус умр бўйи сайраб-сайраб хас-хашак йиғармиш ва охири шундай жозиба билан берилиб куйларканки, натижада унинг йиққан хас-хашакларига ўт кетар экан. Ўзи ёниб кетиб, қулидан янги қакнус жўжаси талпиниб чиқар экан. Ривоятда у минг йил умр кўради деб айтилган.

С а м а н д а р — ҳақида турли фикрлар мавжуд. Баъзи манбаларда калтакезаксимон дарранда десалар, бошқа бир манбаларда катта сичқон ёки каламуш сингари ҳайвон дейилади. Баъзилар уни ўтда ёнмайдиган қанотли жонивор деб ёзганлар. Яна бошқа манбаларда эса, самандар гўё қорли, музли ўлкаларда яшайдиган афсонавий қор куши дейилади. Бу кушнинг тумшуғи пўлат, қанотлари чакмоқ тоши кабидир. У иккита бола очади. Полапонлари бир куннинг ўзидаёқ қанот чиқариб, парвоз қилар экан. Бундан севинган Самандар ҳамма нарсани унутиб, тумшуғини қанотига уради, шунда олов чиқиб, ўзи ҳам қулга айланади деб ривоят қиладилар. Бир қадимги ривоятда айтилишича, Самандарнинг терисидан салла тикиб подшога совға қилишган. Салла қачон кир бўлса, уни оловга солишар, салла яна топ-тоза бўлиб қолар экан.

С а н д у в о ч , а н д а л и б — булбул.

Д у р р о ж — қирғовул, тустовук.

Х у д х у д — сассиқпопишак.

З о ғ — қарға.

Қ у з ғ у н — ўлаксахўр куш.

В а т в о т — кўршапалак.

В о й в о я к — чиябўрининг боласи; баъзида бойўғлининг боласи деб ҳам тушунилган.

Г ў ш а — бурчак, хилват; хилват жой.

О ш и ё н — ин, уя, куш уяси; макон, маскан, тураржой; бино қавати.

К о ш о н а — хашаматли уй, хона, тураржой; уя.

Д а р г о х — улуғ мартабали кишиларнинг турар жойи.

Капа — шох-шабба, ўт-ўланлардан қилинган вақтинча яшаш жойи; ёзлик чайла.

Завол — 1. куннинг иккинчи ярми, кун оққан пайт билан кун ботар пайт; 2. йўқ бўлиш, махв бўлиш, ҳалокат; 3. офат, қушанда.

Зимистон — 1. киш фасли, каттиқ сербулут киш, қўпинча киш чилласи зимистон деб аталади; 2. тим коронғилик.

Аямажуз — кишнинг охириги ҳафтаси. Бу сўз арабча «Айёми ажуз» (Аямажуз), яъни «кампир кунлари» дегани. Кишнинг охириги кунлари. Март ойининг биринчи ҳафтасида бўладиган изғиринли совуқ кунлар. Халқ орасида «Аямажуз олти кун, қаҳр айласа каттиқ кун» деган нақл ҳамда аямажуз кирганда 90 кунлик кишга қараб айтар экан: «тўксон, тўксон—бир кунимча йўксан» деган нақллар бор.

Корсон — 1. ёғочдан ўйиб ишланган катта ва чуқур товоқ, идиш (ёғоч тоғора); корсонда ҳамир қорилган, сув, катик сақланган. Шунингдек бир неча кишига етадиган суюқ таомлар ҳам корсонда берилган. Шу сабабдан бу товоқни «иноқ товоқ» деб ҳам атаганлар. 2. айрим мусиқа асбобларининг товушини кучайтирадиган ковак қисми, корни; 3. эгарнинг ўртаси, ўтирадиган қисми. «Сол кетингни корсонга, сиғса ҳам бир танга, сиғмаса ҳам бир танга». (Ҳийлакор вазири аъзамнинг ўйлаб топиб, халққа солган солиғи).

Аллоф — 1) дон, ғалла, ун олиб сотувчи дўкондор; 2) гиёҳфуруш, ўтин-чўп сотиш билан шуғулланувчи киши.

Баққол — майда-чуйда рўзгор буюмлари ва озиқ-овқат моллари билан савдо қилувчи дўкондор.

Базоз — ип, газлама сотувчи газламафуруш дўкондор.

Аттор — атир-упа, дори-дармон, майда-чуйда парфюмерия ва галантерея товарлари билан савдо қилувчи дўкондор.

Вофуруш — оёқ кийимлари билан савдо қилувчи дўкондор. Баъзи шаҳарларда хусусан, Тошкентда эгар-жабдуқ олиб сотувчи дўкондор. Форсчада во—очик, фуруш—сотувчи.

Саллоҳ — қассоб.

Каппон — 1) оғир нарсалар тортиладиган бир паллалик катта тарози; 2) шундай тарози ўрнатилган, уста ёпиқ тим; дон бозори, ғалла билан савдо қиладиган раста. Ҳозир умуман ғалла сотиладиган жойни «каппон» дейдилар.

Тим — бозордаги уста ёпиқ баланд том.

Хаён — савдодан келган фойда; масалан, «Бир мири хаён, уч мири зиён» деган мақол бор.

Ақча— Ўтмишда Туркистонда бўлган пул бирлиги. Аксарият ҳолларда ақча қумушдан зарб қилинган. Қумушнинг ранги оқиш бўлганлигидан бу пул бирлиги «ақча» деб ном олган; яъни ақ(оқ)ча.

Танга — тенг қилиш, тенгги сўзидан олинган.

Ҳайдар — бошнинг икки чеккасидан қўйилган кокил.

Ҳасана — қарзи ҳасана; устига фойда қўйилмайдиган қарз.

Ҳассос — нарса, воқеаларнинг моҳиятини тез ва тўғри ҳис этувчи, зехни ўткир, сезгир одам.

Кўмоқ — иссиқ қулга, қўрга қўмиб пиширилган нон.

Умоқ — уваланган ҳамир солиб пиширилган суюқ ош.

Атала — ун, сув, ёғ солиб пиширилган бўтқа.

Туппа — узма, кесма ҳамир қилиб пиширилган суюқ овқат. (Манпар)

Чордевор — ҳамма томони девор билан ўраб олинган уй-жой; мажозий маъноси: бузуқ уй, хароба жой.

Тўтиё — мис зангидан ҳосил бўлган қўқимтир кристалл; кўз оғриғи ва кўзни равшан қилиш учун ишлатилган.

Ғилмон — юзга суртадиган қизил модда, элик.

Д а р м о н д а - 1. ҳайронликда, қийин аҳволда қолган; 2. қувват олган.
К у ш о д л и к — ишларнинг юришиб кетиши, оғир ишларнинг ҳал бўлиши.
С а ъ й — астойдил ҳаракат, ғайрат, тиришиш, уриниш, интилиш.
И с л о х — тузатиш, яхши ҳолга келтириш.
Г ў ш а — хилзат жой.
К у л б а — уй, кўримсиз турар жой.
И қ б о л — илгарилаш; омад.
Э ш — дўст; ўғизларда — хотин; боланинг эши; қадимги туркийларда Парварди-горнинг номи.
А м и н — ишончли, вафоли.
Т у г — учига от ёки ҳўкиз думи боғланган узун таёк; ҳокимлик белгиси.
М а л и к — мулк эгаси, ҳукмдор.
Қ ў л д о ш — жўра, оғайни, дўст. <
У л ф а т — бир-бирига ўрганиш, бирга бўлиш, дўстёрлик.
М у м т о з и з а м о н — замонанинг энг олийси.
Г у м а ш т а — бирор ишни олиб боришга, бажаришга вакил қилинган киши.
Т а л а б а — талаб қилувчи; илм олувчи.
З о б и т — забт этувчи, ҳарбий бошлик (офицер); тарбияловчи.
Х а н д а қ — қалъадан ташқарига қазилиб, ичига сув тўлатиб қўйиладиган мудофаа иншооти.
Б у рғу — карнайга ўхшаш чолғу асбоби.
Б у зғу — орани бузиш, орага ғулув, низо солиш, тўғри йўлдан оздириш.
С у р — сурнай.
С у р о н — жанговар чакирик.
Р а б о т — қарвонсарой.
Д и й д а — кўз; *оби дийда* — кўз ёши.
З а р — олтин, кумуш, бойлик.
З о е — фойдасиз, бекор, беҳуда, ҳабата.
М е т и н — тош йўнадиган теша.
Н ағма — куй, оҳанг, наво, тарона.
Б а с — етарли, бўлди.
О з а р — ўт, олов.
О д и н а — жума кун.
Қ у р с о қ — қорин.
Т а д о р у қ — чора-тадбир; ҳозирланиш.
М о м и қ — пахта.
М у д а б б и р — туш таъбирини айтувчи.
М у а к к и л — вакил қилинган.
Р а ъ и й я т — тобе кишилар, қарамлар; фуқаро, халқ, омма.
М а р д у м — кишилар, инсонлар, одамлар.
А в о м — саводсиз, ўқимаган.
Р и ш в а — пора.
Т о ж и р — савдогар; тужжор — савдогарлар.
У ш о қ — 1. кичик, майда; 2. ёш бола.
С а б и й — гўдак.
Н а ж ж о р — дурадгор.

• Н н м — ярим, масалан, нимжон — чала жон.
 Ж, а м р — маст қилувчн ичимликлар.
 Ў к ч а - товон, оёқни товон қисмк,
 Р м ш т а — 1. ип, арқон, чилвир; 2. яра (чипқонга ўхшаш).
 Т а қ о з о — хохлаш, иташ; талаб қилиш.
 А р м о н — юксак орзу, олий мақсад.
 С а ф и д — оқ ранг, масалан, мўйсафид — оқсоқол.
 Ф и р о қ — айрилмоқ, жудолик.
 Ф о р и ф — қутулган, холи, озод бўлган.
 Х о н у м о н — уй-жой, оила, рўзгор, бисот, бойлик.
 Ш а ш қ а т о р — • тинимсиз оқувчи кўз ёши,
 Ш е в а — одат, равиш, тарз, йўсин.
 Л а ҳ ж а — диалект; шева.
 Ш о п ч учи оркага қайрилган тиғи ўткир қилич.
 Ҳ а н г о м а - можаро, воқеа, ходиса.
 Қ а й с а р — Рим императори Гай Юлий Цезарнинг Шарқдаги номи.
 Р а ъ й — фикр, қараш.
 М и н б а ъ д — бундан бўён, асло.
 И с т и л о — бўйсундириш, босиб олиш, забт этиш.
 Ф а т ҳ — очиш, забт этиш, қўлга киритиш.
 Ғ а н и м а т - — 1. кулай фурсат, имконият; 2. бойлик, мол-мулк.
 Ҳ а д я — совға, соварий, тортиқ, инъом, тухфа, армуғон, эхсон.
 Ҳ й ж и б - эшик оғаси, дарвозабонлар бошлиғи.
 Ҳ у р и и й н — оқ баданли, шаҳло кўзли аёл.
 Б а ғ и р - жигар.
 Ҳ и л о л — янги ой.
 Б а д р — тўлин ой.
 В © р и с — меросхўр.
 М е ҳ р — 1. қуёш; 2. муҳаббат.
 Л а ҳ м — 1. гўшт, суяксиз гўшт; 2. ер ости йули (тоннел).
 М ў ь т а д и л — - ўртача, меъёрида, тобида, бир меъёрда, бир маромда.
 Б о л и ғ а — балоғатга етган қиз. „
 Б о к и р а — эр кўрмаган, турмушга чиқмаган, қизлигини йўқотмаган иффатли қиз.
 Б у р ч — қарз.
 Г а н ж - бойлик, хазина.
 З а б и ҳ — курбонликка сўйилган мол.
 Б и с м и л — сўйилган.
 Ж о р и я — чўри, хизматкор хотин.
 З а в ж а - хотин. Завж — эр.
 Ж у н б у ш — қимирлаш, ҳаракатга келиш, қўзғалиш.
 К е л б а т - бадан, жисм, жасад.
 Ш о м — 1. кечқурун, қоронғилик; 2. Суриянинг аввалги номи.
 М у ж о д а л а — баҳс, тортишув.
 Қ а ҳ а т — мутлақ даҳшатли очарчилик; қаҳатчилик.
 Ғ о р а т — босқинчилик; босқин; талон-тарож.
 А б г о р , а ф г о р — яраланган, жароҳатланган, мажруҳ.

К у д у р а т — дил ғашлик, ғусса, кўнгил хиралик.

М а х т а л — тўхтаб қолган, қараб қолган.

Н а в х а — товуш чиқариб йиғлаш, улиш, мунгли йиғи, нола,

Ч о к а р — хизматкор.

Ч о р а к о р — заминдор бой ерида ишлаб, эвазига ҳосилнинг 4/1 ини олувчи камбағал деҳқон.

М и р о б — сув тақсимловчи, ариқлар қазиб сув чиқариш ишларига раҳбарлик қилувчи мансабдор шахс.

А б д о л — 1. бадал қилинган; 2. валий, авлиё. Бу сўзни бошқа маънолари ҳам бор.

А б р у — кош.

А л л о м а — улуғ олим.

А н б и ё — набий (пайғамбар)нинг кўплиги.

А р ж у м а н д — азиз, кадрли, шарафли, ҳурматли, мўътабар.

А р ғ у в о н — баҳорда қизил бўлиб гуллайдиган чиройли дарахт. *

А ф т о д а — йиқилиб қолган, заиф, беҳол, ташландик.

А ф ў о л — феъл, ҳаракатлар, қилиқлар.

А ф ғ о н — фиғон билан нола қилиш, фарёд этиш.

Н а х р — дарё. **Б а х р** — денгиз. **У м м о н** — океан.

Б е д о д — жабр-зулм, адолатсизлик.

Б у р р о — кескир, ўткир.

В о б а с т а — боғлиқ, бир-бирига боғланган.

В о с и л — ёр васлига етишган, эришган.

Г и р ё н — йиғловчи, йиғлаб турган.

Г и р и б о н — ёка.

Г у м — йўқ, йўқолган, йўқотилган, йўқ қилинган.

Г у м р о ҳ — йўлини йўқотган, эътибордан қолган.

Д а р — эшик.

Д а р о з — узун, бўйи баланд.

Д а с т — қўл.

Д е в о н а — 1. гадой; 2. мажозий маънода — ошиқ, телба.

Д о м — тузук.

Д у д о қ — лаб.

Ж а в л о н — айланиш, кезиш, от чопиш, ўзини ҳар тарафга ташлаб ўйнаш.

Ж у з — бўлак, қисм, пора.

Ж у н у н — жиннилик, жунуни-ишқ — ишқ девонаси.

З у л ж а л о л — азамат ва энг буюк (Аллоҳнинг сифатларидан бири).

З у ҳ д — дунёдан воз кечиб, тоат-ибодат билан шуғулланиш; зуҳд аҳли — зоҳидлар.

И д д а о — қаттиқ талаб, муддао, даъво.

И т о б — қаҳр, ғазаб.

И ш в а — аёлларнинг нозли, мафтун этувчи ҳаракати.

К а р а ш м а — нозик кўз қараш, кўзни сузиб, ўйнатиб қараш, нозли, ишвали қараш.

К а с — киши, одам; нокас — ноодам, пасткаш, ярамас.

К и б р и ё — улуғлик, буюклик.

К ў т о ҳ (кўтах) — қиска, калта; кўтоҳназар — калтафаҳм, узокни кўролмайдиган; дасти кўтоҳ — қўли калта, камбағал.

М а в л о — соҳиб, хожа, хомий, устоз.

М а р ғ у б — ёқимли, севимли, дилрабо.

М а с н а д — 1. суянчик; 2. тахт; 3. юксак ўрин.

М а ъ в о — бошпана, уй, макон.

М а х р а м • — 1. бир-бирига никоҳи раво бўлмаган энг яқин қариндош; 2. улфат, сирдош; 3. хусусий хизматчи.

К ў к а л д о ш — сут эмизишганлик жихатидан шахзодага биродар бўлган киши, шахзоданинг энагасини ўғли.

М и ж ж а , м у ж ж а — киприк, мужгон — киприклар.

М о с и в о — ундан бошқа, ... дан ташқари. Мосиваллоҳ — Худодан бош-ка қўнгилни мосиводин мен сино қилдим — қўнғимни Ўзидан бошқа ҳамма нарсадан уздим..

Н а з з о р а — 1. Назар қилиш, қўз солиш. 2. Томоша.

Н а р г и с — бўтакўз. Унинг гули қўзга ўхшагани учун бадий адабиётда қўз маъносида ишлатилади. Баъзан наъматак гулини ҳам наргис деганлар.

Н а с т а р а н , н а с р и н — оқ очиладиган гул.

Н а с и м — шабада, майин ёқимли шамол.

Н а ф с — кишида турли маиший орзу-ҳавасга бўлган майл, истак.

Н у к т а — нозик ва маъноси чуқур чиройли сўз, ишора.

О б у г и л — сув ва тупроқ.

О р а з — юз, бет, чехра.

О я т — 1. нишон, белги; 2. Қуръон жумласи.

П а й м о н а — май пиёласи, қадах.

П а й м о н — аҳд, ваъда.

П а р т а в — ёруғлик асари, нур, шуъла, порлоқлик.

Р а м а қ — энг охирги нафас. Рамақи жон — жон чиқар ҳолат, жоннинг ҳалқумга келиши.

Р а ҳ н а — дарз, ёрик; раҳна солмоқ — бузмоқ, тешмоқ.

Р и ё з а т — нафс хоҳишларидан тийилиш, ўзини қийинчиликка, машаққатга дучор қилиш.

С а б о — майин, ёқимли шамол.

С а м а р — мева, ҳосил, натижа, фойда.

С а н о в б а р — 1. арча; 2. мажозий маънода — келишган қомат.

Т а в а л л о — 1. дўст тутиш, тутуниш; 2. ёлвориш, илтижо қилиш.

Т а ж а л л и — қўриниш, жилоланиш.

Х и р о м — чиройли юриш; жўнаб кетмоқ.

Ш а в қ — орзу, зўр ҳавас, каттиқ интилиш.

Ш а й д о — севгидан девона бўлган, мафтун, оташин ошиқ, мухлис.

Ш а ҳ р и ё р — буюк, одил подшоҳ..

Я л д о т у н и — кишининг энг қоронғу, энг узун кечаси.

С у б ҳ и с о д и қ — тонг отгудек бўлиб қўринадиган (субҳи козиб) вақтидан сўнг бўладиган ҳақиқий тонг отиш пайти.

Қ а в м — кишилар тўдаси, гуруҳи.

А ж д о д — арабча бобо сўзининг кўплиги—боболар дегани.

Қ у р б а т — яқинлик, етишиш, Ҳаққа етишиш.

Х, а к и м — 1. табиб; 2. файласуф, донишманд.

Г у з а р — кесиб ўтиладиган серкатнов жой; шаҳар ёки қишлоқ чорраҳасида чойхона, дўконлари бўлган гавжум, серкатнов, обод жой.

Д и ё р (ар.) — ин, уй, хона, манзил, ўлка.

К е н т — катта қишлоқ, шаҳарча.

М а ш р и қ - кунчиқар, ўнг томон, шарқ.

М а ғ р и б - кунботар, чап томон, ғарб.

Баъзи уй ҳайвонларининг аталиши

Айғир — 3-4 ёшли эркак от.

Бия — урғочи от.

Ғўнон — 2 ёшли айғир ёки қўчқор.

Дўнон — 3 ёшга тўлиб, 4 ёшга ўтган от ёки туя ҳамда 2 ёшга тўлиб, 3 ёшга ўтган қўй-эчки.

Таллон — 1. 12 ёшли от; 2. Жуда қари мункиллаб қолган чол.

Тарлон — ола тарғил чавқар от.

Кулун — отнинг янги туғилган боласи.

Той — отнинг икки яшардан кичик боласи.

Тойлоқ — кичкина той, тойча.

Ёби — насли паст от.

Қдрчанги — қўтир, ориқ, кўримсиз, дирдов от.

*

Чубур — оддий хашаки от.

Байир — маҳаллий шароитга ўрганган жайдари от.

Қорабайир — бели текис ва кенг, кўпинча тўриқ ёки саман от.

Тўриқ — кора-қизил, тўқ тусли жийрон от.

Жийрон — қизғиш-малла от.

Саман — оч малла, сомон ранг от.

Бедов — учқур, ўйноқи от.

Тулпор — наслдор, чопқир, учқур от, арғумок.

Самантўриқ — саманга, маллага мойил рангли тўриқ от.

Хоса пгулпор — боқилган, чиниққан, узоқ сафарларда юрган, пойгада пишган, наслдор от.

Бурул — холдор кўкиш от.

Чавқар — ола-була, кора холли, хол-хол от.

Йилқи — отлар подаси, галаси.

Уюр — ораларида бир айғири бўлган биялар тўдаси.

Жаллоб — туёқли молларни олиб сотувчи савдогар.

Аспжаллоб — фақат от, эшак, хачир олиб сотувчи савдогар.

Хачир — от билан эшакдан урчиган иш ҳайвони.

Ҳанги — эркак эшак.

Моча — урғочи эшак.

Хўтик (курра) — эшакнинг боласи, ёш эшак.

Сигир — сут берувчи уй ҳайвони, урғочи қорамол.

Буқа — бичилмаган ёш эркак қорамол.

Хўкиз — икки ёшдан ошиб, қўшга ярайдиган ҳолга келган бичилган эркак қорамол.

Қўтос — ёввойи буқа, кора мол.

Говмиш — зотли, серсут сигир.

Новвос — 2-3 яшарли буқа.

Тана, танача — 1-2 ёшли урғочи бузоқ.

Тареил — сарғиш ва қорамтир йўлли сигир, бузоқ.

Сўқим — сўйиш учун семиртирилган бўрдоқи қорамол.

Бўрдоқи — гўшт учун боқиб семиртирилган уй ҳайвони.

Туя (пгева) — 1-2 ўркакчи, йирик сутэмизувчи иш хайвони.

Буеро — эркак туя.

Нор — бир ўркакчи эркак туя.

Моя (ноқа) — урғочи туя.

Лўк — боши кичикроқ, бўйни узун, бир ўркакчи катта, етакчи туя.

Ҳарвона. — лўк туянинг урғочиси.

Бўнга (бўталок) — туянинг боласи.

Норбачча, норча — туянинг боласи, бўта, бўталок; шўхроқ бўлади.

Эчки — сутэмизувчи урғочи эчки.

Така — эчкининг эркаги.

Серка — 1. бичилган эркак эчки, ахта така; 2. йўл бошловчи.

Дўнон — икки ёшга тўлиб, уч ёшга ўтган қўй-эчки. \

Улоқ — эчкининг боласи.

Совлиқ — урғочи қўй.

Қўзичоқ, қўзи — қўйнинг боласи.

Сурув — қўй, эчки подаси.

Қуралай — кийик, охунинг ёш боласи.

Тўнеиз — 1. ёввойи чўчка, кобон; 2. эркак чўчка.

Мегажин — урғочи чўчка.

Кучук — итнинг боласи; етилмаган ёш ит; кичикроқ ит *лайча*, *қўппак* ҳам дейилади.

Қанжиқ — 1. итнинг урғочиси; 2. сўкинч (бузук, фохиша).

Макиён — урғочи товук, қуш, парранда.

Хўроз — товук ва паррандаларнинг эркаги.

Бабақ хўроз — урушқоқ, жангари хўроз.

Дакан хўроз — бўйдор, гўштдор урушқоқ хўроз.

Дакан товук — бўйдор, гўштдор товук.

Жўжа — товук ва паррандаларнинг боласи.

Полапон — эндигина тухумдан ёриб чиққан парранда боласи.

Нару мода — қуш, парранда, балиқларнинг эркаги-урғочиси нару мода деб аталади.

«Доноликнинг боши Аллоҳдан қўрқишидир».

Қадимги масофа, узунлик, сатх, оғирлик ўлчовлари,
пул бирликлари ва улкан сонлар

Марҳала — ўрта асрлардаги масофа ўлчови. Бир кунлик карвон йўлини бир марҳала дейилган. От юришида 5—6 соатга мос келадиган йўл. Қарийб 25—30 километрга тенг келган.

Йиеоч — масофа ўлчови, 5985 метр, баъзи жойларда 8—9 километрга тенг.

Тош — масофа ўлчови, 8 чақиримга яқин, 8,5 километр атрофидаги масофа.

Фарсанг (фарсах) — масофа ўлчови, 6 километрга тенг.

Шаърий — масофа ўлчови, 2—3 километрга тенг.

Ў.УРУҲ — масофа ўлчови, 2 километрга тенг.

Чак,ирим — масофа ўлчови; 1,06 километрга тенг.

Мил (денгиз мили) — 1852 метр, географик мил 7420 метр.

Аршин ~ узунлик ўлчови; 65,2 сантиметрдан 112 сантиметргача бўлган. Кўпинча 71 сантиметрга тенг бўлган ўлчов бирлиги.

Газ — узунлик ўлчови; 71—72 сантиметрга тенг.

Исбаъ (бармоқ) — 2 - 2,5 сантиметрга тенг.

Қари (тирсак) — қўл учидан тирсаккача бўлган узунлик ўлчов бирлиги; тахминан 45 сантиметрга тенг. *Шибр (қарич)* — 22,5 сантиметрга тенг.

Зироъ — 75 сантиметрга тенг узунлик ўлчови.

Дюйм — собиқ Россия империяси ва ҳозирги Англияда 25,4 миллиметрга тенг узунлик ўлчови.

Суям — узунлик ўлчови; ёзилган холдаги кўрсаткич бармоқ учигача бўлган узунлик ўлчови. 1 суям — 1 қарич, яъни тахминан 20—22 сантиметрга тенг бўлган.

Таноб — майдон ўлчови; турли ерларда турлича: бир гектарнинг олтидан биридан то ярим гектаргача бўлган.

Гектар — майдон ўлчови, 100×100 метр = 10000 м^2 га тенг; ёки 1 гектар 100 сотихга тенг.

Сотих, сотка — майдон ўлчови, $10 \times 10 = 100 \text{ м}^2$ га тенг.

Саржин (русча «сажен») — 1. уч газга, яъни 2,16 метрга тенг; 2. бўйи уч газ, баландлиги бир ярим газ, яъни $2,16 \times 1,08$ метрга тенг қилиб терилган палён ўтин хисоби, ўтин ўлчови; 3. пахсакашлар 2×1 метрлик урилган пахсани бир саржин деб хисоблайдилар.

Пўта — сатх ўлчови; кўнчилар ва косиблар терини ўлчашда қўллайдилар; $9,3'$ квадрат дециметрга тенг.

Тонна — 1000 килограмм ёки 10 центнер.

Центнер — 100 килограмм.

Килограмм — 1000 грамм.

Бир унция — 28,3495 грамм.

Ботмон — бир ботмон 7,5 пудга, ёки 120 килограммга тенг; турли ерларда турлича салмоқ оғирлигига — икки пуддан ўн бир пудгача тенг бўлган; шунингдек, тахминан 1 гектарга тенг сатх ўлчови ҳам бўлган.

Пуд — бир пуд 16 килограммга тенг.

Харвор — бир эшак кўтара оладиган юк оғирлиги. Микдори ҳар хил шаҳарларда турлича бўлган. Ўртача 300 кг келадиган оғирлик ўлчови.

Дорий — оғирлик ўлчов бирлиги. 8,42 граммлик олтин танга. 3000 дорий танга бир талантни ташкил этади. Бир талант 25,26 кг олтин тангага тенг бўлган. Искандар Зул-Карнайн замонларидан олдин, яъни мил. авв. V—IV асрларда қадимги Хоразмшоҳлар

жуда бадавлат бўлганлар, улар Эрон шохларига йилига 300 талант, яъни 7,5 тонна, аниқ-роғи 7578 кг олтин билан ўлпон тўлаганлар. Бу 40 туяга юк бўлган.

Пайса — тахминан 50 граммга тенг оғирлик ўлчови; Бухоро амирлигида 5 тийинлик чақа пул.

Чирнит (русча «четверть») — 3 литрга яқин ҳажм ўлчови ва шу ҳажмдаги шиша идиш.

Бир барел нефть — (АҚШ) 158,987 дм. куб.

Бир бушел — (АҚШ) 35,2391 дм. куб.

Маҳак тоши — олтинни суртиб, тоза ёки сохталигини аниқлаб берадиган қора тош.

Пакир — 2 тийинлик чақа пул.. X:

Мири — 5 тийинлик чақа пул.

..-.-

Танга — Бухоро амирлигида 15, Қўкон хонлигида 20 тийинга тенг бўлган қумуш пул.

Сўлкавой (русча «целковый») — 1 сўмлик танга,- , З• >,, -,- ... •- -,,-,,,-,,

Червон — собиқ СССРда 1922-1947 йилларда муомалада бўлган 10 сўмлик пуд. ;

<i>Минг</i>	—	юзта ун	(3 та нол)
<i>Миллион</i>	—	мингта минг "	(6 та нол)
<i>Миллиард</i>	—	мингта миллион	(9 та нол)
<i>Триллион</i>	—	мингта миллиард	(12 та нол)
<i>Квадриллион</i>	—	мингта триллион	(15 та нол)
<i>Квинтиллион</i>	—	мингта квадриллион	(18 та нол)
<i>Секстиллион</i>	—	мингта квинтиллион	(21 та нол)
<i>Септиллион</i>	—	мингта секстиллион	(24 та нол)
<i>Октиллион</i>	—	мингта септиллион	(27 та нол)
<i>Нониллион</i>	—	мингта октиллион	(30 та нол)
<i>Дециллион</i>	—	мингта нониллион	(33 та нол)
<i>Ундециллион</i>	—	мингта дециллион	(36 та нол)
<i>Дедециллион</i>	—	мингта ундециллион	(39 та нол)

2-илова

Қддимги замон табибдарннинг дориларни ўлчашда қўллаган ўлчов оирликлари

Ўлчов номларм	Грамм	Ўлчов номлари	Грамм
Арузза (гуруч дони)	0,017	Шаъира (арпа дони)	0,059
Бокилло — юноний	1,416	Кавосус (киаф)	44,625
Бокилло — исқандароний	2,124	Қирот (қийрот)	0,236
Бокилло — мисрий	2,823,	Қист (ксест) антолиқий	510,0
Бундука (фундук) ёки жилавза	4,25	Қист румий	566.66
»Даврак	1020,0	Қист асал учун	850,0
Дирхам (дирам)	2,975	Қутулий (қотил)	208,25
Донақ (донаг) ва Донг	0,495	Ғарамо ёки карама	0,743 — 0,990
Драхмий	4,25	• .Ҳабба	0,059 — 0.071
Жавза (ёнғоқ)	38,2	Ҳиммаса (нўхот дони)	0,25
Истор (осор)	17,00	Ҳуфна	17,00
Манн (минн)	680,0	Жарра	12240,0
Манн антолиқий ва мисрий	476,0	Жарра кичиги	2040,0
Манн румий	595,0	Қайла	892,5
Масторун (кичик)	25,50	Қайлажа	1275,0
Масторун (катта)	89,25	Куз	1530,0
Матритус (метрет)	38380,0	Турмуся	0.472

Ўлчов номлари	Грамм	Ўдчи номлари	Грамм
Мисқол	4,25	Уксубофун (оксибаф)	76,5
Оболо (арабча убудус)	0.708	Пайса	50 го.
Ритл (ратл)	340,0	Қафйз	17000,0
Сукурража (ускурража)	106,25	Фундук	3,186 гр
Тассуж	0,14	Хардала (горчица дони)	0,00071
Укия	29,75	Хус (ёғ учун)	3060,0
Харнуба	0,195	Хус (шароб учун)	3400,0
Тула	11,232	Хус (асал учун)	7990,0
Сир	74,24	Ёнғок	38,25 гр
Жав	1,96		

Милъака (қошиқ):

Курук дорилар учун	7,225
Асал ва маъжунлар учун	17,00

Бокилло — мисрий асосан 2,823 гр., баъзан 2,832 гр. деб олинган.
 Жавза ёнғок — асосан 38,2 гр., баъзан 17,00 гр. деб олинган.
 Мисқол — асосан 4,25 гр., баъзан 4,50 гр. ёки 4.64 гр. деб олинган.
 Тассуж — асосан 0,14 гр., баъзан 0,18 гр. деб олинган.
 Кадок — асосан 400 гр., баъзи жойларда 409,5 ёки 440 гр.
 Соъ — бир соъ 8 кадоғу 16 мисқолга ёки 3,88 килограммга тенг.
 Чакса — 5,33 кг (3 чакса = 16 кг.. яъни 1 пудга.
 Микёл — 3,2 (8 кадок).
 Тула — баъзан 180 гр. деб олинган.
 Жав — баъзан 4,26 гр. деб олинган.

Манба: Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. II том, 770 ва V том 339-бетлар. «Фан» нашриёти, Тошкент, 1982, 1980.

Рўзғор ўлчовлари:

Бир ош қошиқ суюқлик — 15 гр.
 1 десерт қошиқ суюқлик — 10 гр.
 1 чой қошиқ суюқлик — 5 гр.
 1 кнррадор стакан суюқлик — 200 мл.
 1 мл сув — 20 томчи.

З~илова

Қадимги замон табибдарининг даволашда фойдаланган
 ўсимлик ва доривор моддаларнинг арабча, форсча,
 ўзбекча, русча номлари ва изоҳлари

Абу Жаҳл тарвузи — ханзал-аччиқ тарвуз • — колоквинт. Асабга ва бўғин оғриқлари-
 га, иркуннасо (қўймиш асабларнинг шамоллаши)га, совукдан бўлган подаграга даво бўла-
 ди (Ибн Сино).

Абҳал — Арча бужури — можжевельне ягонд. Хафаконга фойда қилади. Ичилса кон
 сийдиради ва болани тушуради. Қўтарилса ёки тутатилса ҳам шу ишни қилади (Ибн Сино).

Лнбар — амбра. Анбар мумсимон хушбўй модда бўлиб, Ҳинд ва Тинч океани кирғок-
 ларида учрайди. У денгиз кашалотининг ичагида пайдо бўладиган модда бўлиб, парфюме-
 рия саноатида ишлатилади.

Анзарут — халк орасида у «анзирати гўштхўр» дейилади. Астрагал (кийикпанжа)
 ўсимлигидан олинадиган елим. Гўшти ўстирувчи, йўкотувчи деб аталган. У яралардаги
 чириган. ортиқча этларни еб йўкотади ва янги гўшт пайдо қилади.

Араб елими — самғи арабий — камедь аравийской акаии.

Арпабддён, оц зира, розиёна — фенхель. Сийдик ва хайз коғини юриштиради-
Анисун — рум арпабодёни; анис.

Анор ипори, нормушк — нармшик. Анор дарахтининг қуритилган ғули, пўстлоклари
ва чўпларидир. Совуқ меъда ва жигар учун яхши (Ибк Сино).

Афтимун — девпечак — повилика.

Ацоциё — араб акациясининг шнраси — сок или камедь аравийской акации.

Баласон — бальзам ёғочи, бальзам дарахти ва ёғи — бальзамовое дерево.

Баллут, болут — эман, дуб, желуди.

Банж — мингдевона, эшак мия.

Бараиғ — кобул баранги — эмбели.

Басбоса — мускатний цвет, мацис. ;/ •

Баҳман — баҳман ўсимлиги, унинг кизил ва оқи бўлади; белмй и красный баҳман.

Бийданжир — канақунжит — клешевина обнқновенная. Унинг ёғи (касторовое мас-
ло) ҳозирги замон тиббиётида ҳам келг қўлланилади.

Бобуна — мойчечак — ромашка.

Бодшён — рум арпабодёни, окзира, розиёна — • фенхель.

Бозранжбуя — лимонўт — мелисса лекарственная. • - . •

Бураи арманий — арман бураси — армянская бура.

Боқла — бокилла ловияга ўхшаш дон — бобн конские.

Бузайдон, бузидон, салиб; дастарбош — ятрышник, пижма; бўғимлар оғриғи ва
никрас касаллиғига даво; заҳарланишга ҳам ишлатилади. Бу нашага ўхшаш ўсимлик бўлиб
хирсни қўзғатади ва жинси алоқани кучайтиради.

Гандано — порей пиёзи — лук порей.

Гениана илдизи, жентиёно — горечавка.

Гулнор — аноргули — цветок гранатника..

Гулсапсар, савсан — касатик и лилия.

Дарахт нўкаги — русча агарик.

Дармана — ших — польшь цитварная.

Дафна дарахтинине дони, ҳабб ул-еор — семена лавра.

Девпечак, афтимун — повилика.

Денгиз пиёзи, ишчил — морской лук,.

Долчин — иссиқ мамлакатларда ўсадиган дарахт қобиғи, пўсти. Шарк табобатида
келг қўлланилган — корица. ,

Дорфулфул ёки филфилдароз — узун мурч — перец длинный.

Ёввойи занжабил, зурунбод — дикий имбирь.

Ёввойи зира, цирдумоно — дикий тмин.

> *Жавзи бавво ёки жавзи бун* — мускат ёнғоғи — орех мускатный.

Жавзи цайт (кучала) — кустурувчи ёнғок — рвотный орех, чилибухз' (стрихнин
олинади)

Жантиёно — гентиана илдизи — горечавка.

Зайтун ёки зайт -тзайтун ёғи — оливковое масло. , .

Занжабил — имбирь; табиатида қўра калампирға ўхшайди, аммо унда ўткир аччиклик
йўқ. Уруғни қўпайтирувчи дори ҳисобланади. Хотирани қувватлантиради, мия ва тамок-
даги ҳўлликни кетказди.

Зарорих — олақуланғ — шпанские мушки. „ , -

Заъфарон — шафран.

Зибад ал-баҳр — «декгиз қўпиғи» — внутренняя раковина каракатицы, алкион Диоскорида.

Зуфо — ҳиссоп — иссон обнқновенный.

Индов, жиржир — индау посевной. унинг ёввойиси, айникса уруғи сийдикни хайдайди, шаҳвоний ҳисни ва олатни кўзғатади. ...

Испаеул — корниёриқ — подорожник блошний.

Кабоба, келиндона, кубеба — ўсимлик меваси. Буйрак ва ковуқдаги тошни чиқаради.

Кангар — чўл, кумликларда ўсадиган шифобахш тиконли ўсимлик. Унинг елими ҳам табобатда ишлатилади — артишок.

Каранфул — калампирмунчок — гвоздика.

Карафс — петрушка — сельдерей.

Ковул — кабар — каперси.

Кофур — камфара.

Кундур — ладан ўсимлигидан олинадиган смола.

Куст — костус. Бу ўсимликнинг асосан мойи ишлатилади.

Лимонўт, бозранжубия — мелисса лекарственная. Юракни хурсанд қилади, юрак ўйноғини йўқотади.

Лисон ас-савр — говзабон, хўкиз тили — воловик.

Лодан — ладан.

Маҳмуда — дарахт елими. Табобатда кенг қўлланилади — скаммоний.

Меҳригиёҳ (узун ал-химар) — оносма шетинистая.

Миск — мушк. Эркак кабарга кийигининг мушк безларидан олинадиган ўткир хидли модда.

Мози — афс — галли.

Момирон — кончўп — чистотел большой.

Музаъфар (Заъфарон) — шафран. Илгарилари оз микдорда паловга солинган. Шарқда жуда машҳур бўлган. Бу палов шифобахш бўлиб, кишини хурсанд қилади, ғамларни йўқотади. Чунки заъфарон хурсанд қилувчи кучга эга. Бироқ, табибларнинг ёзишича, ундан ортиқча истеъмол қилган киши тинимсиз кулаверишдан ўлиши ҳам мумкин экан.

Мурдорсанг — ўлик ёки ифлос тош дегани. Глет (окиё свинца), яъни қўрғошиннинг куйдирилгани.

Мурмакий — мирра, Яманда ўсадиган дарахтелими.

- *Муртак* — куйдирилган қўрғошин — окись свинца.

Мухаллиса — мухалис — норичник цельнолистный.

Мутк — ўта иссиқлик бўлиб, оз микдордагиси ҳам шахватни кучайтириб юборади.

Наргис — рус тилида шиповник дейилади (Наъматак).

Норанж — норанг — померанец.

Омила — миробалан турига кирувчи дарахт меваси — миробалани. Шаҳвоний кувватни кўзғатади.

Оц ва цизил баҳман — баҳман белий и баҳман красный.

Петрушка, Селдрей — Карафш. Сийдикни ва хайз қояини юргизади. петрушка жинсий кувватни кучайтиради.

Порей пиёзи — лук порей.

Пудари — русчаси клоповник. қандала ва безгакка қарши ишлатиладиган ўсимлик.

Равоч — Ревень. Қизамик, чечак, ўлат ва вабога қарши фойдали.

Рум сумбули, Нордин — нард, валериана. Мияни кучли қилади. Жигар ва меъда тикилмаларини очади.

Сабр — сабур — алой.

Савринжон — безвременник; оқ ва сариқ рангдаги ўсимлик илдизи. Никрисни тузатишда ва оғрикни қолдиришда ишлатилади. Унда сурги хусусияти бор. *Савринжон*, занжабил, Чўл ялпизи ва зира билан қўшилса, жинсий қувватни кучайтиради.

Сақбинаж — Эрон хазраги — сагапен.

Салиха — Цейлон долчини — корица цейлонская.

Самеи арабий — араб акациясининг елими — камедь аравийской акации. Табобатда кенг қўлланилган. Бу елим у топилмаганда ўрнига олча елими ишлатилган.

Сандал — сандал дарахти — сандаловое дерево.

Санобар — дарахт номи, пиния. Бу дарахтнинг илдизи ва барглари минг дардга даво дейдилар; мас. яраларни тузатади, эски йўқалга даво, жигарга яхши ва ҳоказо.

Сақамунё — скаммоний.

Сумоқ — татин ёки тотим — сумах. Дарахт меваси, ошловчи моддаси бор, овкатларга ҳам солинади.

Сунбул — сумбул. нард, чуфтофарид, саълаб — смолоносница, унинг турлари кўп. (Ятрышник ложнорнхлоцветковъш). Бадандаги шишларни қайтаради, мияни яхшилади, юракни бақувват қилади. ўпкакк тозалайди. сариқ касалига даво.

Тамар ҳиндий — хинд хурмоси — тамаринд.

Тезоб — азот кислотаси — азотная кислота.

Темиртикан, хасак — якорць Шахвоний тилакни оширади. Буйрак ва ковуқдаги тошларни майдалайди.

Тийни арманий — арман лойи — армянская глина.

Тотим — сумоқ — сумах дубильный.

Тулки мояги, ар. хусо ас-саълаб — русчаси ятришник. Ўсимликнинг ер ости томири. Шароб билан қўшиб ичилса шахвоний хисни кўзғатади.

Тўтиё — кимёвий модда. Мис купоросини куйдириб тайёрланади. Кўпинча кўзни даволаш учун ишлатилади. Тутия.

Тўқай пиёзи — денгиз пиёзи, анзур — унсал — морской лук.

Уд — алой дарахти — алойное дерево.

Уди салиб — пион гул, салла гул — пион лекарственный.

Унноб, уноби — жилонжийда.

Унсал — денгиз пиёзи — морской лук.

Ушшақ — каврак елими — аммонияк смола.

Фарфиюн — млечный сок евфорбия.

Фундук, бундук — ўрмон ёнғоғи.

Хавлинжон — галанга, калган. Ибн Синонинт айтишича, эрлик қувватини оширади.

Хасс — коху — салат, латук.

Харшаф — кангар — артишок.

Хилтит — ангуза, сассиққаврак елими — камедь ферули вонючей.

ч *Хотинак супурги, қантуруюн* — золотнсячник, василек. Ҳайз қонини хайдайди, болани тушуради, гижжаларни ўлдиради ва сийдикни хайдайди.

Цитрон — турунж ёки утруж.

Шоҳтара ёки шоҳтараж — шоҳтара — дышанка.

Эрон қавраги, сақбинаж — сагапен. Шахвоний қувватни оширади, мойк ва бачадон оғрикларига фойда қилади.

Ялпиз, наъноъ — мята. Боғ ялпизи ел пайдо қилиб, жинсий алоқага интилишни кучайтиради. эрлик уруғи ва пуфакларини маҳкамлайди.

Қанбал — камала. Ҳиндистонда ўсадиган бир дарахт меваларида ҳосил бўладиган порошокка ўхшаш қизил модда.

Қора андиз, росан — девясил внокий. У хурсанд қиладиган, юракни кучайтиради-

ган ўсимлик, Илдизини қайнатмаси, айникса шарбати сийдик ва хайз қонини юриштиради.

Қоқула — хил — кардамон.

Қундуз цури, жунди бидастар, ўгон оши — бобровая струя. Асабга фойда, киздиради, қалтираш, ҳўл мизождан бўлган тиришиш ва тортишишга ва фалажга қарши яхши даво.

Ғориқун — дарахт пўкаги — агарик.

Ҳаббат ул-ҳазро — плодн терпентинового дерево; сақич дарахтининг меваси; Сийдиради ва шахвоний нафсни қўғатади.

Ҳилюн, морчуба — спаржа дикая; эрлик уруғини ва шахвоний ҳирсни орттиради.

Ҳайй ал-олам — хамишабахор — живучка.

Ҳалила — мирабалан деган дарахт меваси — миробаланн. Қорасидан кўра сариғи энг яхши дори бўлади.

Ҳанзал — Абу жаҳл тарвузи, аччиқ тарвуз — колоквинт, переступень.

Ҳардал — кичи — горчица.

Ибн Синонинг ёзишича, нонни бир кеча тургандан сўнг ейиш керак. Гўшти эса икки кундан кейин истеъмол қилиш, сувни уч кундан сўнг ичиш керак экан.

Табобатда тўрт хил мизож (халқ орасида «мижоз» деб талаффуз қилинади) бор: иссиқ, совук, ҳўл, курук. Яна оралик мизожлар ҳам мавжуд: ҳўл-иссиқ, курук-иссиқ, ҳўл-совук, курук-совук. Уларнинг ҳар бири яна I, II, III, IV даражаларга бўлинади.

Табобатда бундан ташқари яна хилт деган нарса ҳам бор. Хилт деб, Жолинус (Гален)-нинг назариясига биноан, одам гавдаеининг дастлабки унсурларидан пайдо бўлган асосий суюкликларнинг таркибий қисмига айтилади. Булар — қон, балғам, сафро ва савдо.

Табиат ҳам тўрт унсурдан (элемент)дан ташкил топган: тупроқ, сув, олов ва шамол.

Инсон касалликка чалинганда, ўзидаги ана шу тўрт хилтнинг мувозанати ва сифати бузилади, улардан бири ё ортиб кетади, ёки камайиб кетади. Табиблар касални даволаганларида, кишининг мизожи ва хилтларни албатта ҳисобга олганлар.

Ўсимлик ва дориворлар номи ва уларнинг изоҳларй эски — Ибн Сино услуби бўйича дори тайёрламоқчи бўлган ва табибликка қизиққанларга асқотиб қолар деган мақсадда, маълумот учун келтирдик.

Доривор моддалар номи Ибн Сино «Тиб қонунлари»нинг II жилди, Берунийнинг IV жилдига асосланган «Табобат дурдоналари» китобидан олинди (Тошкент, «Ибн Сино» номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1993).

Шундай қилиб, иккинчи китоб ҳам поёнига етди. Бу китобни диққат билан ўкиб, тушунган кишини буюк вашухратли Тангри таолонинг Ўзи ярлақасин, билиб-билмай қилган гуноҳларини Ўз даргоҳида кечирсин.

Ҳурматли суҳбатдош!

Ана энди барча билимлар пойдевори бўлган дастлабки диний, фалсафий, маърифий билимларга эга бўлдингиз ва келгусида мураккаброқ ўтадиган суҳбатимизга тайёр бўлиб қолдингиз.

Худо хоҳласа, учинчи китоб саҳифаларида учрашгунча хайр, омон бўлинг!

*Бу китобга назар ташлаган эй одам,
Билдинг, жумбоқ эрур бу сирли олам.
Неки фойда топсанг ундан, танлаб ол,
Қўрушгунча хайр энди, ҳўб яхши қол !*

Иккинчи китоб тугади.

Х о т и м а

*Маҳкам сол доимо бино асосин,
Бинонинг соқчиси унинг асоси.*

Абу Абдуллоҳ Руоа;и.й (Ш. Шомухамёдов таржимаси)

Хурматли ўқувчим! 2000 йил 6 апрел куни Ўзбекистон Республикаси Президенти Илом Абдуғаниевич Каримов жаноблари Тошкент шаҳридаги Оксарой қароргоҳида файласуф, тарихчи, сиёсатшунос, социолог, психолог, педагог ва адабиётшунос олимлар иштирокида республикамызда мафкура масалаларига бағишланган йиғилишда катта нутқ сўзлаб, олимларимизни кечиктириб бўлмайдиган энг долзарб масала, яъни ёш, эндигина тетапоя қилиб келаётган республикамызда қандай миллий мафкура бўлиши кераклиги, келажакка қандай пойдевор қўйишимиз лозимлиги ҳақида фикр юритишга вазифалантирдилар.

Хурматли Президентимизнинг жон қўйдириб қилган бу мурожаатномалари бу борада амалга оширажак ишларимизга барчамизни ҳаракатлантирувчи дастурамал бўлди.

Юртбошимиз миллий ғоя ва миллий мафкура масаласи мамлакатимиз истикболи, келажagini белгилашда жуда муҳим омил эканлигини таъкидлаб, уни ишлаб чиқишда қўйидаги етти тамойилга асосланиш лозимлигини ўқитиб ўтдилар:

1. Ўзининг келажagini кўрмоқчи ва кўрмоқчи бўлган ҳар қандай давлат, жамият албатта ўзининг миллий ғоясига суяниши ва таяниши керак.

Давлат тизими, уни бошқариш ва сиёсат албатта аниқ ва равшан ифодаланган маълум бир мафкурага асосланиб қурилмоғи лозим. Чунки ўзининг миллий ғоясига таянмаган жамият инкирозга юз тутиб, ўз йўлини йўқотиб қўйиши мумкин.

2. Биз эски мустабид тизимдан эркин ва озод тизимга ўтиш даврида яшаётган бугунги кунда, халқимиз ўзига хос, катта ғов ва тўсиқларга дуч келиши ва бу жараён катта курашлар орқали кечишини англамоғимиз лозим.

Халқимиз ва жамиятимизни янги истикболли марралар томон етаклашда аввало танлаб олинган, чуқур ва пухта ишланган мафкура бош рол ўйнаши керак.

3. Ёшларимизни қандай ғоя ва мафкура билан тарбияламоқ ва эзгу мақсадларга қандай мафкура ва тафаккур асосида боришни англаб олмоқ керак.

4. Тарбиявий, ахлоқий масалаларда ва маънавий ҳаётда миллий мафкурамызга мос келадиган сиёсатни олиб боришда ўз йўлимызни йўқотмай, ғоявий бўшлиққа йўл қўймасдан, сохта ғоялар орқасидан тентираб, эргашиб кетаётган ёшларимизга янгича миллий мафкура ва миллий ғояларни сингдириб бормоқ керак.

5. Яратиладиган миллий ғоя миллатимизнинг ўзлигини англашга, ўзининг йўқолаётган миллий қадриятларини, урф-одатларини тиклаб, эъзозлаб, янги ўсиб келаётган авлодга етказиш учун хизмат қилмоғи лозим.

6. Янги яратиладиган миллий ғоя, биринчи навбатда, халқимизнинг азалий анъаналарига, удумларига, тилига, динига, руҳиятига, миллий қадриятларига таянган ҳолда юрт тинчл^ги, Ватан равнақи, халқ манфаати ва фаровонлиги йўлида хизмат қилмоғи даркор.

7. Миллий мафкура ҳеч қандай шаклда давлат мафкураси мақомига қўтарилмаслиги керак ва у жамиятимиздаги қарашлар ранг-баранглиги, ғоялар хилма-хиллигини сақлаган ҳолда, уларнинг бир-бири билан курашуви, баҳслашувига, ўз фикрини эркин ифода этиши ва уни ҳимоя қилишига зиён ёки тазйиқ кўрсатмаслиги лозим.

Шу билан бирга, миллий ғоя, мафкура давлатимиз, жамиятимиз, халқимизнинг юксалиши, равнақ топишига, келажаги буюк давлат барпо этишдек эзгу мақсадларга хизмат қилмоғи шарт.

Янги ишлаб чиқиладиган миллий ғоя ва мафкура Президентимиз белгилаб берган ана шу етти негиз — койдага асосан олиб борилиши кераклиги республикамыздаги барча зиёли, олимларга дастурамал бўлди. Бунинг амалга ошириш учун бугунги эски сиёсий тизимдан янги сиёсий тизимга ўтиш даврида эскича қарашлар, тоталитар тузумдан мерос бўлиб қолган мутелик, бефарқлик, боқимандалик, ўринсиз андиша каби асоратлардан тезроқ қутулиш, эркин фикрлашга ривож бериш орқали тафаккурни янгилаш ва ўзгартириш жараёнини тезлаштириш лозимлигини Президентимиз айтиб ўтдилар.

Шунингдек, юртбошимиз бу мақсадларни амалга оширишда таълим-тарбия жараёнини такомиллаштириш, чуқур илмий тадқиқотлар олиб бориш, зиёлилар билан дин вакиллари ўртасида доимий ҳамкорликни йўлга қўйиш, узоқ ўтмишимизни, аجدодларимиз меросини ўрганиш ва тарғиб қилишни янги босқичга қўтариш, бу борадаги тадқиқот, фикр-мулохазаларни умумлаштириб, яхлит бир илмий концепция холига келтириш зарурлигини таъкидладилар.

Улкан маънавиятимизни ташкил этувчи асосий йирик масалалардан бири жаҳон динлари ва фалсафий билимлари билан танишиш, уларни ўрганиш, ислом маданияти ва ахлоқи муаммолари ҳамда улуғ файласуфларнинг олам, ҳаёт, инсоният, бахт-саодат ҳақидаги фикрларини атрофлича чуқур тадқиқ қилиш ўзлигимизга қайтилаётган ҳозирги даврда энг долзарб масалалардан бири бўлиб т-урибди. Ушбу соҳада омманинг тушунча ва билимлари етишмаётганлиги боис, маълум бир бўшлиқ ҳосил бўлдики, бундан динимиз ва давлатимиз душманлари устамонлик билан фойдалана бошладилар. Ҳозирги пайтда улар айтиб ўтилган бўшлиқни тўлдириш қасдида, турли диний оқимлар — «Ваххобийлик», «Хизб ут-таҳрир», «Хизбуллоҳ», «Ихвон», «Ақрамия», «Баҳоия», «Кодиёния» ва бошқа диний уюшма ҳамда фиркаларни халққа гижигжлаб, мақсади ақидапарастлик, бузғунчилик, зараркунандалик бўлган ҳар хил террористик-экстремистик ҳаракатларни бошладилар ва, ниҳоят, 1999- йил 16- февраль куни «конли сешанба» воқеаларини уюштирдилар.

Бу каби оқимга мансублар халқимиз онгини захарлаб, тараққиётни орқага тортувчи, давлат бошқарувида ўз тарихий вазифаси ва даврини ўтаб бўлган халифалиқни тиклаш ғоясини сингдирмоқ қасдида ҳаракат қилмоқдалар.

Пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи вассалламнинг муборак ҳадисларида: *«Мендан кейин халифалиқ 30 йил давом этади, ундан кейин эса халифалиқ салтанатга — подшоҳликка айланади»*, деб башорат қилганлар. Расулulloҳнинг бу башоратлари тасдиқланди ва, дарҳақиқат, «хулафои рошидин» (тўғри йўлдан борган халифалар — ҳазрат Абу Бакр, Умар, Усмон, Али ва имом Ҳасанлар)дан кейин Умавийлар сулоласи ҳукмронлиги давларидан Араб халифалиги салтанатга — подшоҳликка бирлаштирилиб, диний ва дунёвий ишлар ягона ҳукмдорнинг қаламравида мужассамланди. Кейин эса, 1924-йилдан бошлаб, халифалиқ умуман тугатилиб, диний ишлар алоҳида, давлат ишлари алоҳида юритиладиган бўлди. Ҳар бир давлатда диний ишларга раҳбарлик қилиш суннийларда — муфтий, шиъаларда — шайхулислом лавозимидаги руҳонийларга юклатилди. Чунки бу ҳам давр талаби, ҳам тараққиёт талаби эди. Бу билан ҳисоблашмасликнинг иложи йўқ..

Диний экстремистик уюшмаларнинг «халифалиқни қайта тиклаш» ғояси, даъвати умуман амалга ошириб бўлмайдиган, иктисодий, ижтимоий, сиёсий томондан халққа факат зарар келтирадиган, тараққиётни орқага тортадиган қарашдир. Бундайларнинг асл мақсадлари шу баҳонада ҳокимиятни қўлга олишдан иборат бўлиб, аслида сиёсий хомтамалиқдан бошқа нарса эмас. Бу қабиларнинг мақсади динни ислоҳ қилиш, уни пайғамбаримиз давридаги асл ҳолатига қайтариш, яъни давлатни бошқаришда халифалиқ усулига қайтариш ниқоби остида халқни алдаб, йўлдан уриб, давлатни, ҳокимиятни эгаллаб олишдир.

Динни сиёсатлаштириб, обрўсини тўқишга уриниш эса, ёвузлик ва хоинликдир.

Бизга фалсафа фанидан маълумки, қадимги буюк юнон файласуфлари — Сократ, Платон, Аристоксель ва машҳур немис файласуфи Гегель объектив идеализм тарафдори бўлганлар, яъни оламлар якка-ю ягона Тангри тахвили аълонинг ижоди эканлигини эътироф этганлар.

Гегель таълимоти кейинчалик икки оқимга — кекса (эски) гегелчилар ва ёш (сўл) гегелчиларга ажралиб кетган бўлиб, улар ўртасидаги мунозара асосан дин тўғрисида бўлган.

1840 йилларда ёш гегелчилар, Германияда тараққиётга тўсқинлик қилувчи куч помешчиклар ва абсолютизм ҳукмронлиги эмас, балки дин ҳукмронлигидадир, деб чиққанлар. Улар: «дин давлатнинг ақлини пасайтиради ва халққа, давлатга ҳамда тараққиётга қарши нодон омма ҳукмронлигини ўрнатиш хавфини туғдиради», деган фикрда собит турганлар.

Масалан, Россияда Черковнинг роли тобора юксалиб, ҳаддан ошиб давлат ишлари ва сиёсатга аралашиб, ҳокимиятга даъвогар бўла бошлаганидан кейин 1721 йилда император Пётр I, бундай хавфни олдини олиш учун Черковнинг ролини пасайтириб, уни Синодга — давлатнинг диний коллегия бошқарувида бўйсундириб қўйишга мажбур бўлган.

Шундай қилиб, теократия — бирлаштирилган диний ва дунёвий ҳокимият, яъни халифалиқ ўзининг тарихий даврини аллақачон яшаб бўлган, ҳозирги тараққиёт даврига мут-

лако тўғри келмайдиган бошқарув усулидир. Буни ҳар бир зиёли киши тўғри тушунмоғи ва ҳис этмоғи лозимдир.

Дин ўз ишини, давлат ўз ишини қилиши, улар бир-бирларининг ишларига **аралашмасликлари**, тўғрироғи, ҳалал бермасликлари, балки келишиб иш олиб боришлари **керак**. Мусулмонлар иймоннинг етти талабига риоя қилган ҳолда исломнинг беш рукни (иймсн намоз, рўза, закот, ҳаж)ни сидқидилдан адо этиб юрсалар, бир-бирларининг мазҳаб! эътиқодларига аралашмай тинч-тотув яшасалар, ана шу тўғри йўл бўлган бўлур эди.

Диний ишлар, масалалар, муаммоларни ҳал этиш, тартибга солиш саводлари ноқис. чаламуллалар иши эмас, балки дин билимдонлари — уламолар, мужтаҳидлар, муфтий. шайхулислом, қолаверса расмий имом-хатиблар зиммасидаги вазифалардир.

Диний маросимларни адо этиш, эътиқод масалалари, ҳам Конституциямизда, ҳам амалда кенг ёритилган ва тартибга солинган. Хоҳлаган жойимизда, хоҳлаган масжидимизда намозимизни ўқийверамиз, ҳеч ким тақиқламаган ва тақиқламайди ҳам.

Аммо, шунинг билан бирга, ҳар бир ишда маълум бир тартиб, интизом, қонун-қоида бўлиши керак. «Демократия» экан деб ҳамма хоҳлаган ишларини қилавериши тартибсизликлар, бошбошдоқликлар келтириб чиқарадики, бу ишлар ҳеч ерда, ҳеч қачон яхшилиққа олиб борган эмас. Бу борада буюк мутафаккир, файласуф, қомусий олим Аристотелнинг: *«Ҳаддан ташқари демократия, бузилган демократиядир»*, деган таъкиди айниқса диққатга сазовордир.

Диний экстремистик оқимлар ва уларга ўзларининг билимсизликлари оқибатида кўркўрона эргашаётганларни тўғри йўлга солмоқ, ҳақиқатни англатмоқ учун, динлар, уларнинг хелиб чиқиши, мақсади, аҳамияти, ҳаёт, туғилиш, ўлим, инсонлар бахтли яшашмоқлари ҳақидаги турли фалсафий фикрлар ва билимлар танқислигини ҳисобга олган ҳолда ушбу асар ёзилди. Асар ҳар кимни мустақил фикрлаш, ҳулосалар чиқаришга ундайди.

Ер юзида бирор-бир халқ, давлат, тузум ва мафкура бир-бирига айнан ўхшамайди. Шунинг учун ҳам биз янги ҷамият қуриш, ўзига хос янғича мафкура яратиш ишларини бошқа давлатлардан андоза олмай, нусха кўчирмай, уларга эргашмай, ўзимизнинг бетакрор миллий урф-одатларимиз, удумларимиз, маънавият ва кадриятларимиздан келиб чиққан ҳолда амалга оширсак, нур устига аъло нур бўлур эди.

Мухтарам ўқувчим! Бундай эзгу ишга ҳар бир виждонли киши ўзининг маълум ҳиссасини қўшмоғи керак. Менимча, ҳозирги ёшларга кўпроқ ота-оналари оилада китоб мутолаа қилиш маданиятини ўргатишлари зарур. Қизларимиз, ўғилларимиз қанча кўп китоб ўқишса, шунча кўп ҳаётни ўрганишади. Киши қанча кўп ўқиса, шунча кўп нарсани билмаслигини ҳис қилади ва билимга интилиб кетаверади.

Азизлар, ҳаёт номли буюк неъмат инсонга бир марта берилади. Сизлар қанча кўп китоб мутолаа қилсангиз, юртимизнинг бой маданий меросини ўргансангиз, миллатимизнинг ҳақиқий фарзандига айланасиз. Сиз олим ёки буюк ёзувчи, шоир бўлмаслигингиз мумкин. Лекин ўз ор-номусини пок сақлайдиган, ўзгалар ҳақидан ҳазар қиладиган, ўз фарзандларига ниманидир ўргата оладиган баркамол инсонлар бўлиб етишасиз. Аммо, шу билан бирга, ишонаманки, вақт-соати келиб, орангиздан ўзбек халқининг буюк сиймолари етишиб чиқажак.

Қўлингиздаги китоб олиму уламоларнинг халқимиз учун қиладиган эзгу ишларида озгина бўлса ҳам наф келтирса, ёшларимизда эзгу ҳислатларни шакллантиришда маълум бир ҳисса қўшса, ўзимни бахтиёр ҳис қилган бўлур эдим.

? Азиз суҳбатдошим !

Мана, ҳаётни билиш, инсон ўзига берилган қисқа умри давомида қандай яшашмоғи кераклиги, бахт-саодатга эришмоғи учун зарур бўлган билимлар пойдевори — диний ва фалсафий илмлар ҳақида дастлабки маълумотларга эга бўлдингиз.

Баъзилар ҳаётда нима учун бахт-саодатга эришадилар-у, баъзилар кўп қоқиладилар, деган саволга ушбу китобни диққат билан ўқиган одам жавоб топиши аниқ. Ҳар ким ҳулосани ўзи чиқаради.

Ҳурматли китобхон !

Мазкур китобнинг олдинги нашрларини ўқиган ўқувчилардан кўп фикр-мулоҳазалар олинди. Китобхонларнинг аксарияти мамнуният билан бу китоб авлоддан-авлодга мерос қилиб қолдириладиган китоб экан, унинг шарофатидан Қуръони қаримни қўлга олиб

ўқишни бошлаб **юбордик**, чунки бу **китоб** Куръон оятларини **тушуниб** етишимизга йўл очди ҳамда бизни хидоят сари бошлади, маънавий кадрятларимизни ҳис этиб, англаб етишимизга сабаб бўлди, деган фикрни билдирди.

Уларнинг бу мулоҳазаларига -қўшилмасликнинг иложи: йўқ. Шунини таъкидлаб ўтиш керакки, киши ўзининг насл — авлодларини сақлаб қолиш табиий зарурияти, инстинкти билан мендан **кейин** авлодларим қийналиб қолмасинлар деб, ҳамда иккинчи томондан, ўзининг номини ҳам бардавомлигини таъминлаш мақсадида, умр бўйи ўзларини ўқка-чўққа уриб машаққатлар билан бойлик тўплаб, уй-жой, иморатлар **қуриб**, мол ва **пуллар** йиғиб азиз фарзандларига мерос **қилиб** қолдирадилар,

Бу иш меъёрида бўлса — яхши, аммо шунини ҳам ҳисобга олиш керакки, бундай кўри-нишдаги меросларнинг узокка бормаслигини, нари борса 4—5- авлодлари ёдидан кўтари-либ кетишини ҳам **унутмаслик** керак. Қолаверса, биз ризқ **еювчимиз**, **берувчи эмас**. **Аллох**-нинг **ишини** гарданимизга олишимиз тўғри эмас. Барча махлуқотларга ризқ берувчи буюк фазл эгаси, **қудрати** бекиёс, танҳо **Аллох таолодир**.

Ана шу ҳақиқатларга таяниб, ҳар бир оила бошлиғи Куръони каримнинг ўзбекча тар-жимаси ва кўлингиздаги мазкур китобга **бағишлов** хати ёзиб, ўзининг ҳар бир **фарзандига'** эсдалик, мерос қилиб қолдирса, авлодларининг маънавий баркамоллигини ва ўзининг номини барқарорлигини асрлар бўйи таъминлаган бўлур эдилар, деган таклифни ўртага ташлашга журъат этдик.

Мухтарам суҳбатдош ! Агар Сизга кўлингиздаги китоб маъқул келган ва фойдаси теккан бўлса, ҳаққимга дуо қилиб турсангиз, тирик бўлсам ўзим, раҳматлик бўлиб кетган бўлсам руҳим беҳад шод бўлган бў-лур эди.

Сизни эса **Аллох суюнтирсин !**

Мазкур китобнинг Аллоҳ таоло инояти билан дунёга кели-шида ўзларининг қимматли маслаҳат ва бегараз ёрдамларини аямаган ҳурматли шайх Абдулазиз Мансурга, академик Алибек Рустамовга, филология фанлари доктори, профессор Нажмид-дин Комиловга, фалсафа фанлари доктори, профессор Исмоил Саифназаровга, Ўзбекистон Мусулмонлари Идораси раисининг муовини Абдураззоқ Юнусовга, ёзувчи, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, Ўзбекистон Республикаси ёзувчи-лар уюшмаси раисининг собиқ биринчи муовини марҳум Ҳожиак-бар Шайховга, филология фанлари номзоди Маҳкам Маҳмудовга, ҳурматли синглимиз Раънохон Крбуловага, Тошкент шаҳар, «К,а-зиробод» жомеъ масжидининг имом-хатиби Косимқори Мулла-боевга, адабий муҳаррир Барнобек Эшпўлатовга ҳамда ҳурматли, қадрдон укам Собиржонга ўзимнинг чуқур миннат-дорчилигимни билдираман.

Эй Аллоҳим !

Мазкур китобни дунёга келиши-га ўз ҳиссаларини қўшган бу банда-ларингни соғу саломат, умрларини узок, пиру бадавлат қилгин ва эзгу ниятларини рўёбга чиқаргин!

Илоҳа омиин ё Раббил оламиин I

МУАЛЛИФ ХДКИДА

Ушбу китоб муаллифи Абдулхай Абдурахмон ўғли Абдурахмонов 1943 йил 2 октябрда Тошкент шаҳрининг Кўкча даҳасида дунёга келган, Саъдихон тўра авлодларидан. Отаси Абдурахмон Саъдихонтўра ўғли ва онаси Хайринисо Қайумбек қизи ҳамда опалари: Турдихон, Саодатхон, Ойишахон, акалари: Абдухамид, Абдуҳалим. Отаси — 1953, онаси — 1970, акалари: Абдухамид — 1974, Абдуҳалим — 1996, опалари: Саодатхон — 1994, Турдихон ва Ойишахон — 2004 йилда Тошкент шаҳрида вафот этганлар.

Абдулхай меҳнат фаолиятини жуда эрта, 15 ёшидан бошлади. Ўқишни кечки мактабда тамомлаб, 1969 йилда Тошкент Халқ хўжалик институтини битирган, касби иқтисодчи, ҳисобчи. У аввал турли ташкилот ва муассасаларда ишчи, бухгалтер, иқтисодчи бўлиб ишлаб, кейинги йилларда Ўзбекистон вазирликларида масъул ходим, раҳбар, 1970 йилдан то 1992 йилгача Республика матлубот кооперацияси уюшмаси — «Ўзбекбирлашув» бошқарув идорасида бўлим, бошқарма бошлиғи лавозимларида ишлаб келган. Шундан то 2000 йилгача ўзининг хусусий фирмасида раҳбар бўлиб ишлаган. Меҳнат фахрийси. Ҳозир у нафақада, ижодий ишлар билан машғул.

Оиласи — хотини Соҳиба хоним, қизи Барнохон, куёви Элдор ва набиралари Дилшодбек, Дилмуродбек ва Ширинойлардан иборат.

Аллоҳнинг хоҳиши билан, ҳаётий тажрибалари ва мустақил олган илмлари асосида кўлингиздаги китоб дунёга келди.

Ушбу асар ҳақидаги фикр-мулоҳазаларингизни қуйидаги манзилга юборишингизни сўраймиз:

700042, Тошкент шаҳар, Шайхонтахур тумани, Кўнчилар кўчаси, 42.

Уй тел.: — 42-43-96.

Муаллиф оиласи билан 2005 йил.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Куръони карим. Абдулазиз Мансур таржимаси. Т.: Тошкент Ислом Университети нашриёти. 2001.
2. Куръони карим. Алоуддин Мансур таржимаси. Т.: «Чўлпон», 1992.
3. Куръони карим. Алоуддин Мансур тарж. Бишкек, «Куръони каримни ўрганиш илмий маркази», 2001.
4. Ал-Куръон ул-карим. Таржимон ва тафсирчи Олтинхон тўра.. Т.: «Ғафур Ғулом» номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1994.
5. Коран. Перевод Крачковского И.Ю. М.: «Маджесс», 1990.
6. Корак. Перевод с арабского и комментарий М.-Н.О. Османова. М.: Научно-издательский центр «Ладомир». 1999.
7. Коран. Перевод смыслов и комментарий Иман Валерии Пороховой. Дамаск- Москва, Просветительский Центр «Аль Фуркан», 1995.
8. Священнй Коран. Поэтический перевод Т.А. Шумовского, Москва—Санкт-Петербург, «Диля», 2001.
9. Аль-Мунтахаб фи Тафси-р аль-Куръан аль-Карим (Священнйга Коран). Перевод с арабского А.Сабинова. Бишкек, 2002.
10. *Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий*. Ҳадис («Ал-Жомий ас-Сахийх»). 1-жилд. Таржимон З.Исмоилов. Т.: Комуслар бош тахририяти, 1997.
11. *Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий*. Ҳадис («Ал-Жомий ас-Сахийх»). 2-жилд. Таржимон М.Набихонов ва Б.Набихонов. Т.: Комуслар бош тахририяти, 1997.
- *~5у Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий*. Ҳадис («Ал-Жомий ас-Сахийх»). 3-жилд. Таржимон Р.Қосимов ва Б.Набихонов. Т.: Комуслар бош тахририяти, 1997.
13. *Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий*. Ҳадис («Ал-Жомий ас-Сахийх»). 4-жилд. Таржимон Абдулғани Абдуллоҳ ўғл, Т.: Комуслар бош тахририяти, 1997.
- 3 4. *Абу Ийсо ат-Термизий*. Саҳиҳи Термизий. Абдулғани Абдуллоҳ ўғли таржимаси. Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1993.
15. *Абу Ийсо агн-Термизий*. Сунани Термизий. 1-жилд. Мирзо Кенжабек таржимаси. Т.: «Адолат», 1999.
16. *Абу Ийсо ат-Термизий*. Шамоили Муҳаммадия. Саййид Махмуд Тарозий таржимаси. Т.: Ўрта Осиё ва Козоғистон мусулмонлари диний бошқармаси, 1991.
17. *Муҳаммад Содиқ Миҳаммад Юсуф*. Тафсири хилол. 1—30 поралар.
18. *Абу Ийсо ат-Термизий*. Аш-шамоил ан-Набавия. У.Уватов таржимаси. Т.: «Чўлпон», 1993.
19. *Усмон Кески ўе-ли*. Ҳазрат Пайғамбар ҳаёти. Иброим Йўлдош Жўрабой ўғли таржимаси. Т.: Комуслар бош тахририяти, 1996.
20. *Зоҳидхон Қрдир Отахон ўели*. Пайғамбарлар кассаси. Т.: Комуслар бош тахририяти, 1993.
21. *Ризоуддин ибн Фахруддин*. Муҳаммад пайғамбар тарихи. Саидбек Ҳасан тарж. Т.: «Ёзувчи». 1993. "
22. *Ризоуддин ибн Фахруддин*. Насихат. Т.Зиёев таржимаси. Т.: «Чўлпон». 1993.
23. *Ризоуддин ибн Фахруддин*. Хулафои рошидин. Т.: Ўрта Осиё ва Козоғистон мусулмон-дари диний бошқармаси, 1992.
24. *Абдуллоҳ Авлоний*. Мухтасари тарихи анбиё (ва тарихи ислом). Т.: «Фан». 1994.
25. *Абдурауф Фитрат*. Мухтасар ислом тарихи. Т.: «Нур». 1992.
26. *Ҳамидулла Кароматов*. Хўрланган пайғамбарлар ғалабаси. Т.: «Ғафур Ғулом». 1998.
27. *Абдусодиқ Ирисов*, Чаҳорёрлар. Т.: «Фан». 1993.
28. *Абдурахмон Рағфат ал-Бошо*. Саҳобалар ҳаётидан лавҳалар. Д.Анорбоев таржимаси. Т.: «Катортол-Камолот». 1998.
29. *Абдурахмон Рағфат ал-Бошо*. Пайғамбарнинг ўн саҳобаси. Д.Анорбоев таржимаси. Т.: «Чўлпон». 1996.
30. *Носирудин Бурҳонуддин Рабеузий*. Қисаси Рабғузий. I—II китоблар. Юсуфхон Шоки-ров таржимаси. Т.: «Ёзувчи». 1990—1991.
31. *Муҳаммад Ҳузарий*. Нур ул-якин. Э.Усмон таржимаси. Т.: «Чўлпон-Камалак». 1992.
32. *Закои Қўнрапа*. Пайғамбаримиз ва ашараи мубашара. I китоб. А.Холмуродов таржима-си. Т.: «Мовароуннахр». 1995.

33. *Закои Кўнрапа*. Ҳазрати Пайғамбаримиз ва Ислом дини. II китоб. А.Холмуродов таржимаси. Т.: «Мовароуннаҳр». 1996.
34. *Закои Кўнрапа*. Алвидо, дунё ! Ассалом, охират ! III китоб. А.Холмуродов таржимаси. Т.: «Мовароуннаҳр». 1996.
35. *Аҳмад Зиёвуддин ал-Кумушхонавий*. Жомий ул-мутун. М.Кенжабеков таржимаси. Т.: «Мовароуннаҳр». 2000.
36. *Низомулмулк*. Сиёсатнома ёки сияр ул-мулк. Шодмон Воҳид Ҳусайнзода ва Афтондил Эркинов таржималари. Т.: «Адолат». 1997.
37. *С.Ҳасанов*. Ислом дини асослари. Т.: «Внешторгиздат». 1991.
38. Биз нега мусулмон бўлдик. Муҳаммад Зариф Ҳикматзода таржимаси. Т.: «Қатортол-Камолот». 1997.
39. *Жалолиддин Румий*. Маънавий маснавий. Аскар Маҳкам таржимаси. Т.: «Шарк» НМАКБТ. 1999.
40. *Убайдулла Уватов*. Муслим ибн ал-Ҳажжож. Т.: «Абдулла Қодирий». 1995.
41. *Саййид Маҳмуд Тарозий-Олтинҳонтўра*. Риёз ус-Солиҳин (Яхшилар гулшани). Т.: «Камалак». 1991. •*
42. *Сайф уз-Зафар Навбаҳорий*. Дурр ул-мажолис. Таржимонлар: Ҳ. Бобобеков ва М.Ҳасаний. Т.: «Мерос», 1992.
43. *Абдулазиз Мансур, Баҳманёр Шокир*. Мусулмонликдан илк сабоқлар. Т.: «Камалак». 1992.
44. *Абдулазиз Мансур*. Гуноҳи кабиралар. Т.: «Мовароуннаҳр». 1995.
45. *Муҳаммад Закарийё*. Фазоил ул-аъмол. Йўлдош Саид Аъло таржимаси. Т.: «Чўлпон». 1993.
46. *Абдурашидхожи Дадаев*. Бадойиъ ур-ривоёт. Нашрга тайёрловчи С.Ҳасан. Т.: «Ёзувчи». 1991.
47. *Меҳмет Сўймен*. Ислом дини асослари ҳақида. Бердак Юсуф таржимаси. Т.: «Ўзбекистон». 1993.
48. *Муҳаммад Зоҳид Қўтқу ибн Иброҳим ал-Бурсавий*. Аҳли суннат вал-жамоат ақоиди. I—II жилдлар. Мирза Кенжабек таржимаси. Т.: «Мовароуннаҳр». 1998.
49. *Аҳмад Ходий Мақсудий*. Шаръий ҳукмлар тўплами. Ғулом Мирзаяъқуб таржимаси. Т.: «Шарк». 1990.
50. *Аҳмад Ходий Мақсудий*. Ибодати исломия. М.Ҳакъмжонов ва М.Қосимов таржималари. Т.: «Меҳнат». 1992.
51. *Алихонтўра Соеуний*. Тарихи Муҳаммадий. Т.: «Мовароуннаҳр». 1997.
52. *Холуқ Нурбоқий*. Куръони каримнинг илмий мўъжизалари. Мирзаазиз Аъзам таржимаси. Т.: «Адолат». 1999.
53. *Шарафиддин Роқимий*. Тарихи томм. Ҳ. Бобобеков ва Н.Норкулов таржималари. Т.: «Маънавият». 1998.
54. *Нажмиддин Комилов*. Тасаввуф. 1-китоб. Т.: «Ёзувчи». 1996.
55. *Нажмиддин Комилов*. Тасаввуф. 2-китоб. Т.: «Ғафур Ғулом» номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, «Ўзбекистон». 1999.
56. *Маҳмуд Асғад Жўшон*. Тасаввуф ва нафс тарбияси. Н. Ҳасан таржимаси. Т.: «Чўлпон». 1998.
57. *Усмон Турар*. Тасаввуф тарихи. Нодирхон Ҳасал таржимаси. Т.: «Истиклол». 1999.
58. *Эрнст Карл*. Суфизм. Перевод с английского А.Гсрькавого. Москва. «Файр-Пресс» 2002.
59. *Е.Э. Бертельс*. Суфизм и суфийская литература. М.: «Наука» 1965.
60. *Е.Э. Бертельс*. Словарь суфийских терминов. («Мир ат-и ушшак»). Изб.т. т. III. М.: «Наука» 1965.
61. Суфизм в контексте мусульманской культуры Л.: «Наука». 1989.
62. *Шайх Хаким Моинуддин Чишти*. Суфийское целительство. Москва-Санкт-Петербург. «Диля Паблишинг», 2001.
63. *Шайх Ал-Колободий*. Тасаввуф сарчашмаси. тарж. Отакул Мавлонкулов ва Мавлуда Отакулова. Т.: «Ғафур Ғулом» 2002.
64. *Кушкарёв С. Кушкарёв У.* Сўфий жанг санъати. Биринчи китоб. Т.: «Ўзбекистон» 2003.
65. *Алишёр Кушкарёв*. Сўфий табобати, Иккинчи китоб. Т.: «Абу Али ибн Сино» 2004.
66. *Кушкарёва Ш.* Сўфий гимнастикаси. Учинчи китоб. Т.: «Зар-қалам» 2004.
67. *Ҳазрат Инаят Хан*. Учение суфиев. Москва. «Сфера». 2002.
68. Суфии. Составитель Л.Яковлева М.: «Эксмо-Пресс». 2002.
69. *Аннемари Шиммель*. Мир исламского мистицизма. М.: «Алетейя». «Энигема». 2000.

70. АУМ синтез мистических учений запада и востока. 1—3 книги. М.: «Терра». 1990.
71. *Муҳаммад Сиддиқ Рушдий*. Ғавсул Аъзам. Нашрга тайёрловчи Икромиддин Останакул Оккўрғоний. Т.: «Абдулла Қодирий», 1993.
72. *Муҳаммад Сиддиқ Рушдий*. Авлиёлар султони, туронлик валийлар. Нашрга тайёрловчи Икромиддин Останакул Оккўрғоний. Т.: «Камалак». 1995.
73. *Ш.Мансуров*. Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар. Муаллиф-тузувчи Зуфаржон Жўраев. Т.: «Ўзбекистон». 1994.
74. *Рустам Обид*. Дуонинг кучи. Т.: «Фан». 1992.
75. *Ҳусайн Воиз Кошифий*. Футувватномаи султоний ёхуд жувонмардлик тариқати. Нажмиддин Комилов таржимаси. Т.: «Абдулла Қодирий». 1994.
76. *Азизиддин Насафий*. Зубдат ул-хақойиқ. Нажмиддин Комилов таржимаси. Т.: «Камалак». 1995.
77. *Турсунхўжа Хидоятхўжаев*. Манбаъ ул-маориф. С.Абдукаримов таржимаси. Т.: «Камалак». 1995.
78. Донишманд малика ва унинг минг бир саволи. М.уҳаммад Зафар томонидан кўчирилган. Китобни нашрга тайёрловчи Муҳаммад.Амин ибн Барлос ас-Самарқандий.Т.: 1994.
79. *М.А.Нуритдинов*. Тафаккур шуълалари. Т.: «Мовароуннаҳр». 1998.
80. *Абдулеани Абдулла*. Мусулмонлик ҳақ-ҳуқуқлари ва вазифалари. Т.: «Адолат». 1993.
81. *Исмоил Махдум*. Усмон Мусхафининг тарихи. Исмоил Махдум таржимаси. Т.: «Мовароуннаҳр». 1995.
82. *Фаридиддин Аттор*. Илоҳийнома. Нажмиддин Комилов таржимаси. Т.: «Ёзувчи». 1994.
83. *Фаридиддин Аттор*. Тазкират ул-авлиё. М.Кенжабек таржимаси. Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси». 1997.
84. *Жалолиддин Румий*. Ичингдаги ичингдадир. Улуғбек Абдувахоб таржимаси. Т.: «Ёзувчи». 1997.
85. Муҳаммад алайҳиссаломнинг мўъжизалари. Т.: «Мовароуннаҳр». 1993.
86. *Аҳмаджон Бобомурод*. Ислом одоби ва маданияти. Т.: «Чўлпон». 1995.
87. *Раҳматуллоҳ қори Обидов*. Қуръони карим Ийсо пайғамбар ҳақида. Т.: «Мовароуннаҳр». 1998.
88. Мухтасар. Шариат қонунларига қисқача шарҳ. Нашга тайёрловчилар Р.Зоҳидов ва А.Дехқонов. Т.: «Чўлпон». 1994.
89. Мажмаъ ул-мақсуд. «Мухтасар ул-Викоя»нинг ўзбекча шарҳи. Нашрга тайёрловчилар: М.Ҳасаний, А.Ҳасаний, У.Ҳасаний, Маҳмуд Умар. Т.: «Адолат». 1996.
90. *Юсуф Қарзавий*. Исломда ҳалол ва ҳаром. Бишкек 1999.
91. *Раҳматуллоҳ Туркистоний*. Илм ва иймон. Т.: «Мовароуннаҳр». 1993.
92. *Абдурахмон Қоя*. Ислом ахлоқи. Анвар Ҳожиаҳмад таржимаси. Т.: «Мовароуннаҳр». 1997.
93. *Аҳмад ибн ал-Асқалоний*. Мунаббихот. Наманган. 1993.
94. *Ғайбулла ас-Салом*. Ваҳидан келур бир садо. Т.: «Фан». 1992.
95. *Аҳмад Яссавий*. Девони хикмат. Т.: «Ғафур Ғулом» номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1992.
96. *Насафий (Евгений Березиков)*. Хожа Аҳмад Яссавий. Т.: «Ғафур. Ғулом» номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1993.
97. *Неъмат Жабборов*. Хожа Аҳмад Яссавий — тасаввуф оламининг порлоқ кўёши. Т.: 1994.
98. *Абу Муҳаммад Маҳбубий*. Далил ул-хайрот. Фарғона «Фарғона». 1996.
99. Буюк сиймолар, алломалар. 1—3-китоблар. Т.: «Абдулла Қодирий». 1995—1997.
100. *Юсуф Хос Ҳожиб*. Кутадғу билиг, Нашрга тайёрловчи ва таржимон Қ.Каримов. Т.: «Фан» 1971.
101. Қобуснома. Огаҳий таржимаси. Т.: 1967.
102. Илоҳий мўъжизалар. 1—5-китоблар. Т.:—Бишкек 1995—1997.
103. Жавоҳир ул-ҳикоят. Нашрга тайёрловчи Саидбек Ҳасан. Т.: «Ёзувчи». 1992.
104. Ҳикоят ва ривоятлар. Тўпловчи ва таржимон К. Қаҳҳорова. Т.: «Ғафур Ғулом» номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1987.
105. *Усома ибн Мунқиз*. Ибратли китоб. Т.: «Ғафур Ғулом» номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1980.

144. Донолар бисотидан. Т.: «Ғафур Ғулом» номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1976.
145. *Жорж Вандеман*. Только в Боге покой. Тула. Изд-во христианской ассоциации служения осужденных. 1992.
146. *Абу Райхон Беруний*. Танланган асарлар 1-жилд. А. Расулов таржимаси. Т.: «Фан». 1968.
147. *Мухаммад Абдуллоҳ*. Судхўрлик фойдалари устида мулоҳазалар. Шайх Абдулазиз Мансур таржимаси. Кохира 1990.
148. *Лувайс Маъруф*. Ал-Мунжид (комусий луғат). Шайх Абдулазиз Мансур таржимаси. Байрут. 1986.
149. *У.Жўраев, Й.Саиджонов*. Дунё динлари тарихи. «Шарк» НМАКБТ, 1998.
150. Всемирная история. 4 жилдлик. Москва 1955.
151. Библия (Книги священного писания Ветхого и Нового завета). Канонические. «Руссиан Библие». 1991.
152. Происхождение Библии. Составитель И.А. Крышелев. «Наука». М.: 1964.
153. *Лео Таксиль*. Забавная Библия. М.: «Политическая литература». 1964.
154. Инжил. Стокгольм. Библияни таржима қилиш институти. 1992.
155. Таврот ва Инжил. Алмати. «Вифания». 1993.
156. *Стэнли Лэн-Пуль*. Мусульманские династии. Москва-Ташкент-Бишкек. «Туркестан» К.Ф.М.Ц. «ТКИСО». 1996.
157. *Абуль-Гази Багадурхан*. Родословное древо тюрков. Москва-Ташкент-Бишкек «Туркистан» К.Ф.М.Ц. «ТКИСО». 1996.
158. *Абулеозий Баҳодирхон*. Шажараи тарокима. Т.: «Чўлпон» 1995.
159. *Мирзо Улугбек*. Тўрт улус тарихи. Таржимонлар Б.Аҳмедов, Н.Норкулов ва М.Ҳасаний. Т.: «Чўлпон», 1994.
160. *Алишер Навоий*. Мукамал асарлар тўплами. 16-17 томлар. Т.: 2000-2001.
161. Илми Тахсир. Таржимонлар: М.Ҳасаний, М.Умар, Ҳ.Бобобеков. Т.: «Мерос» 1992.
162. Ислом (маълумотнома). Т.: Ўзбек Совет энциклопедияси бош редакцияси. 1989.
163. Ислам (энциклопедический словарь). М.: «Наука». 1991.
164. Советский энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия. 1987.
165. Ўзбек Совет энциклопедияси. 14 жилдлик. Т.: Ўзбек Совет энциклопедияси бош редакцияси. 1971 — 1982.
166. Қадимги дунё тарихи изохли луғати. Т.: «Ўқитувчи», 1992.
167. Тарих терминлари изохли луғати. Т.: «Ўқитувчи». 1978.
168. Энциклопедик луғат. Икки жилдлик. Т.: Ўзбек Совет энциклопедияси бош редакцияси. 1988.
169. Ўзбек тилининг изохли луғати. 2 жилдлик. Москва. «Русский язык». 1981.
170. Мумтоз адабий асарлар ўқув луғати. Т.: «Ўқитувчи». 1994.
171. *Алибек Рустамий, Саидбек Ҳасан*. Саводхонлик луғати. Т.: «Ёзувчи». 1992.
172. Ўзбек тилининг имло луғати. Ш.Шоабдурахмонов таҳрири остида. Т.: «Фан». 1976.
173. *Х- Бобоев, С. Ҳасанов*. Авесто — маънавиятимиз сарчашмаси. Т.: «Адолат» 2001.
174. Авесто. Аскар Маҳкам таржимаси. Т.: «Шарк» НМАКБТ. 2001.
175. *Иброҳим Каримов*. Маънавият, фалсафа ва ҳаёт. Т.: «Фан». 2001.
176. Фалсафа (Маърузалар матни). Т.: 2000.
177. *М. Шарипов, Д. Файзихўжаева*. Мантик (Маърузалар матни). Т.: 2001.
- * 178. *С. Отамуродов, Ж. Раҳматов, С. Хусанов*. Маънавият асослари (маърузалар матни). Т.: 2000.
179. *Джон Хоуг*. Нострадамус. Полное собрание пророчеств. М.: «Торговний дом Гранд», 2000.
180. *Д. Н. Зима* Расшифрованный Нострадамус. М.: «Рипол Классик». 2001.
181. *Л. Зданович*. Тайны великих пророков. «Рипол Классик». М.: 2001.
182. *А. Н. Курский*. Пси—фактор тайн человеческой личности. М.: «Рипол Классик». 2001.
183. *О. Диксон, П. Гросс*. Тайны древних наук. М.: «Рипол Классик». 2001.
184. Философский энциклопедический словарь. М.: «Советская энциклопедия». 1983.
185. *Джери Бауэр*. Нумерология. М.: «Торговний дом Гранд». 2001.
186. *Стюарт Гордон*. Энциклопедия паранормальных явлений. М.: «Вече». 1999 г.
187. *Непомнящий Н.* Вольф Мессинг. М.: «Олимп» 1999.
188. *Женни Костадинова*. Ванга. М.: «Труд» (Болгария). 1999.
189. *Варгезе Р. А.* Великие мыслители о великих вопросах. М.: «Торговний дом Гранд». 2000.

190. Тайнн тнсячелетий. сборник. М.: «ЧАО и К0». 1998.
191. Н. Н. Непомнящий, А. Ю. Низовский. 100 великих тайн. М.: «Вече». 2001.
192. Ю. В. Мизун, Ю. Г. Мизун. Тайнн Бога и религий. М.: «Вече». 1999.
193. А. П. Кондрашов. Справочник необходимыгх знаний. М.: «Рипол Классик». 2001.
194. Муҳаммад Салим ибн Муҳаммад Раҳим Бухорий. Дурратул — ваъзин. Т.: «Фан» 2001.
195. Ал Фақиҳ Абу Лайс ас-Самарқандий. Танбеҳул-ғофилийн. Д.Қўшоков тарж. Т.: «Мавороуннахр». 2003.
196. Шри Шримад А.Ч. Бҳактиведанта Свами Прабхупада. Ўзликни англаш таълимоти. Т.: «Бҳактиведанта Бук Траст» 1995.
197. Прабхупада. Т.: «Бҳактиведанта Бук Траст» 1997.
198. Ҳақиқат манзаралари. Тўпловчи ва таржимон С.Жўраева. Т.: «Янги аср авлоди» 2002.
199. Аҳмад Алиев. Маънавият, қадрият ва бадиият. Т.: «Академия». 2000.
200. Шайх Саъдий. «Гулистон». Ғафур Ғулом, Шоислом Шомухаммедов, Рустам Комилов тарж. Т.: «Ғафур Ғулом» 1968.
201. Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошафат ул-қулуб. Т.: «Адолат» 2002.
202. Бурҳониддин ал-Мареиноний. Ҳидоя, 1-жилд. Т.: «Адолат» 2000.
203. Ал-фақиҳ Абу Лайс ас-Самарқандий. Бўстон-ул орифийн. Т.: «Мовароуннахр» 2003.
204. Тасхили зарурийни (қудурий масалалар). Тарж. Абдурахмон ибн Абдуллох Марғило-ний. Макка. 2003.
205. Абул Ихлос Хасан ал-Вафой Шурунбилилий Абу Зайд Шиблий. Нурул изох. Т.: «Мовароуннахр» 2003.
206. М.И.Иванин. Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур. Таржимон А.Махкамов. Т.: «Фан» 1994.
207. Рустан Рахманалмев. Империя тюрков. Москва. «Прогресс» 2002.
208. Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. Т.: «Шарк» НМКБТ. 1997.
209. Низомиддин Шомий. Зафарнома. Т.: «Ўзбекистон» 1996.
210. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи (Темур тарихида тақдир ажойиботлари) I-II - кпто.б. Т.: «Мехнат» 1992.
211. Евгений Березиков. Великий Тимур. Т.: «Укитувчи» 3994.
212. Тамерлан (эпоха личность деяния). сост. Р.Рахмоналиев. Москва. «Гураш» 1992.
213. Темурнома (Амир Темур Кўрагон жангномаси) нашрга тайёрловчи Поён Равшанов. Т.: «Чўлпон» 1990.
214. Амир Темур аждодлари. Таржимон ва изохлар муаллифи - О.Бўриев. Т.: «Қомуслар Бош Таҳририяти» 1992.
215. Амир Темур ўгитлари. Нашрга тайёрловчилар: Б.Аҳмедов, А.Аминов. Т.: «Наврўз» 1992.
216. Иброҳим Мўминов. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Т.: «Фан» 1993.
217. Амир Темур. Тузувчи Б.Аҳмедов. Т.: «Ғафур Ғулом» номидаги Адабиёт ва санъат на-шриёти. 2001.
218. Амир Темур Кўрагон. Зафар йўли. (таржимаи хол). Т.: «Нур» 1992.
219. Хайдар Алиқулов. Жалолиддин Давоний. Т.: «Ўзёекистон» 1992.
220. Бўрибой Аҳмедов. Амир Темур. Т.: «Абдулла Қсдирий» номидаги халқ мероси нашриё-ти. 1995.

МУНДАРИЖА

Барчага зарур китоб.....	6
М у к а д д и м а.....	8

Биринчи китоб

Биринчиқисм

Оламнинг яратилиши ва пайғамбарлар

<i>Биринчи фасл.</i>	Парвардигори олам.....	17
<i>Иккинчи фасл.</i>	Оламнинг яратилиши.....	23
<i>Учинчи фасл.</i>	Одам Ато ва Момо Ҳавво.....	28
<i>Тўртинчи фасл.</i>	Иблис алайҳиллаъна.....	34
<i>Бешинчи фасл.</i>	Одам Ато ва Момо Ҳаввонинг фарзандлари.....	39
	Қобил ва Ҳобил (Каин ва Авел) киссаси.....	40
<i>Олтинчи фасл.</i>	Пайғамбарлар ва азиз авлиёлар ҳақида.....	41
	1. Одам Ато.....	47
	2. Шис алайҳиссалом.....	47
	3. Идрис алайҳиссалом.....	47
	4. Нух алайҳиссалом.....	49
	5. Ҳуд алайҳиссалом.....	52
	6. Солиҳ алайҳиссалом.....	54
	7. Иброҳим алайҳиссалом.....	55
	8. Лут алайҳиссалом.....	64
	9. Исмоил алайҳиссалом.....	67
	10—11. Исҳоқ ва Яъқуб алайҳиссаломлар.....	69
	12. Юсуф алайҳиссалом.....	73
	13. Айюб алайҳиссалом.....	79
	14. Зул-Кифл алайҳиссалом.....	80
	15. Шуайб алайҳиссалом.....	81
	16—17. Мусо ва Ҳорун алайҳиссаломлар.....	82
	18. Ювшаъ алайҳиссалом.....	93
	19. Шамъун алайҳиссалом.....	94
	20. Довуд алайҳиссалом.....	96
	21. Сулаймон алайҳиссалом.....	98
	22. Илёс алайҳиссалом.....	103
	23. Ал-Ясаъ алайҳиссалом.....	106
	24. Юнус алайҳиссалом.....	107
	25. Ишаъё алайҳиссалом.....	108
	26—27. Закариё ва Яҳё алайҳиссаломлар.....	108
	28. Ийсо алайҳиссалом.....	111
	29. Муҳаммад алайҳиссалом.....	117
	Пайғамбаримизнинг туғилишлари.....	119
	Сарвари коинот.....	124
	Видоъ хутбасидан.....	126
	Муҳаммад алайҳиссаломнинг вафотлари.....	127
	...насл-насаблари.....	129
	...завжалари.....	130
	...фарзандлари.....	136
	...набиралари.....	137
	...амакилари.....	137
	...аммалари.....	137

Хаёт, турмуш, ахлоқ ҳақидаги фикрлари ва дунёқарашлари.....	447
<i>Ўн еттинчи фасл.</i> Умар Хайём.....	451
Умар Хайём рубойларидан.....	453
<i>Ўн саккизинчи фасл.</i> Йўқлик ва Ўлим фалсафаси.....	465
<i>Ўн тўққизинчи фасл.</i> Вақт.....	482
<i>Йигирманчи фасл.</i> Фалсафий атамалар изоҳи.....	491

Б е ш и н ч и   ц и с м

Маънавият ва маърифат

<i>Йигирма биринчи фасл.</i> Ҳикмат ва маърифат бўстонида.....	508
Мўътадиллик.....	508
Мол-дунё тўплаш.....	510
Ота-онага итоатда бўлиш.....	511
Карз.....	513
Судхўрлик.....	515
Ўғрилиқ.....	517
Омонат.....	518
Тавба.....	518
Котиллик.....	520
Ёлғончилик.....	520
Ғийбат.....	521
Ҳасислар, очкўз суллохлар, ҳасадгўйлар ва учига чикқан тамагирлар....	522
«Кўз» тегиши.....	526
Сахийлар.....	527
Одиллик,адолат.....	529
Ажабтовур воқеалардан.....	533
Васият ҳақида.....	539
Яна бошқа ибратли воқеалар, ҳамда пайғамбаримиз ҳадислари ва донолар ҳикматларидан.....	540
<i>Йигирма иккинчи фасл.</i> Турли мавзулар ҲЭҶИДа.....	571
1. Мархумлар хотираси ва садақа-эҳсонлар ҳақида.....	571
2. Севги ҳақида.....	575
3. Жинсий тарбия ҳақида.....	578
4. Иймон ҳақида.....	592
5. Бахт (саодат) ҳақида.....	595
6. Билим ҳақида.....	598
7. Илм фазилатлари.....	600
<i>Йигирма учинчи фасл.</i> Авлодларга насиҳатлар.....	603
Қўшимча маълумотлар.....	613
Давр, йил ҳисоблари.....	613
Астрология ва астрологик эра.....	614
Йил ҳисобларининг бошланиши.....	625
Мучал йил ҳисоби.....	627
Аждодлар ва машхур шахсларнинг мучалларини аниқловчи жадвал.....	628
Етти кунлик ҳафтанинг келиб чиқиши.....	630
Ислом дунёсидаги ҳукмдорлар ва давлат арбобларининг унвонлари.....	634

Жаҳондаги ҳукмдорлар ва давлат арбобларининг унвонлари.....	637
Айрим мамлакат, ўлка ва шаҳар номларининг изоҳи.....	639
Айрим халқлар ва элатлар ҳақида.....	641
Ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихидан.....	643
Қадим замонларни эслаб.....	644
— Туманакхон подшоҳлиги.....	648
— Чингизхон ва Амир Темурнинг Одам Атоғача бўлган аجدодлари.....	649
— Икки буюк саркарда тарихчилар наздида.....	650
— Соҳибқирони аъзам Чингизхонини муаззам.....	652
— Соҳибқирони акбар Амир Темур Қўрагон хазратлари ...	660
... лашкарларининг ҳарбий маҳорати.....	666
... шахсиятлари ва ўғитлари.....	668
Мовароуннаҳр ҳудудида яшаган қабилалар.....	672
Ўзбек уруғлари.....	676
Турли атамалар ва сўзлар изоҳи.....	677
Баъзи уй ҳайвонларининг аталиши.....	693

Иловалар

<i>1-илова.</i>	Қадимги масофа, узунлик, сатҳ, оғирлик ўлчовлари, пул бирликлари ва улкан сонлар.....	695
<i>2-илова.</i>	Қадимги замон табибларининг дориларни ўлчашда қўллаган ўлчов бирликлари.....	696
<i>3-илова.</i>	Қадимги замон табибларининг даволашда фойдаланган ўсимлик ва доривор моддаларнинг арабча, форсча, ўзбекча, русча номлари ва изоҳлари.....	697
Хотима.....		702
Муаллиф ҳақида.....		706
Фойдаланилган адабиётлар.....		707

Хурматли ўқувчилар!
*Мазкур китобда Аллоҳ таолонинг номи кўп ўринларда тилга олинганлиги саба-
бидан, китобдан фойдаланиш ва уни сақлаш маданиятига риоя қилишингизни сўрай-
миз.*

АБДУЛҲАЙ АБДУРАҲМОНОВ

САОДАТГА ЭЛТУВЧИ БИЛИМ

(Дин, фалсафа, ҳаёт, маънавият ва маърифат сабоқлари)

Мухаррир:

НАЖМИДДИН КОМИЛОВ

Филология фанлари доктори, профессор

Адабий муҳаррир:

БАРНОБЕК ЭШПЎЛАТОВ

Тақризчилар:

АЛИБЕК РУСТАМОВ

академик

ИСМОИЛ САИФНАЗАРОВ

Фалсафа фанлари доктори, профессор

ШАЙХ АБДУЛАЗИЗ МАНСУР

Тошкент Ислом Университетининг проректори

АБДУРАЗЗОҚ ЮНУСОВ

Ўзбекистон Муслмонлари Идораси раисининг муовини .

ҚОСИМҚОРИ МУЛАБОЕВ

«Қозиробод» жомеъ масжидининг имом-хатиби

ХОЖИАҚБАР ШАЙХОВ

Ёзувчи, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими

МАҲКАМ МАҲМУДОВ

филология фанларл номзоди

Мусаввир:

АБДУЛҲАЙ АБДУРАҲМОНОВ

Ҳаттот:

САЛИМЖОН СОБИРЖОН ўғли

Ушбу китоб муаллифнинг интеллектуал мулкидир, уни муаллиф розилигисиз чоп этиш
ва ҳар қандай шакл ва усулда тўлиқёки қисман бошқа тилларга таржима қилиб чоп этиш
ҳамда нусхалар олиш, қўпайтириш, тарқатиш, сотиш ман қилинади.

Мазкур китобдан олинган материаллар, иктибослар шу китобдан олинганлиги кўрсати-
лиши шарт.

Мазкур «Саодатга элтувчи билим» китобини пул ўтказиш йўли билан харид қилмоқчи бўлган вазирликлар, маҳкамалар, илмий муассасалар, кутубхоналар, ўрта ва олий ўқув юртлари, масжид, мадрасалар ва бошқа ташкилотлар муаллифнинг ўзига мурожаат қилишлари мумкин: 700042, Тошкент шаҳар, Шайхонтахур тумани, Кўнчилар кўчаси, 42-уй. А.Абдурахмонов, уй тел.: 42-43-96.

«Ватанни севмоқ иймондандир».

Теришга берилди 10 январ 2005 й. Босишга рухсат этилди 18 феврал 2005 йил. Бичими 60x84 1/8 «Агпл^иаШ» гарнитураси, Офсет босма усулида босилди. Босма табоғи 45. Шартли босма табоғи 42. Нухаси 1000 дона. Баҳоси шартнома асосида. Буюртма № ||

«Мовароуннахр» нашриёти, 700069, Тошкент, 69,
Зарқайнар 18-берк кўча, 47-а уй.

«ЗЪагпз А5А» Масъулияти чекланган жамияти.
Халқлар Дўстлиги кўчаси, 82.

А Л А

4>£ *иЗмй*

№ ^ & Ж &

1. «Илм'ақл чироеи». 2. «Илм — бу дунёда иззат ва охиратда шарафдир*».

Китоб муаллифнинг беш йиллик
самарали меҳнати натижаси бўлиб,
Ўзбекистон Республикасининг
мустақиллигига бағишланади